KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

1

A tartalomból

BOGNÁR JÓZSEF:
A magyar mechanizmusreform két éve

RÓZSA JÓZSEF:
A létszámgazdálkodás és szabályozása
az új mechanizmus első két évében

ÁDÁM GYÖRGY:
Tudományfejlesztés és szerkezeti változások
a mai világgazdaságban (II. rész)

FEKETE GYÖRGY:
A termelőszövetkezeti foglalkoztatás távlatai

ÚJHELYI TAMÁS:
Világpiaci adalékok
a magyar búzatermelés távlatához

XVII. évfolyam

1970. január

TARTALOM

Bognár József: A magyar mechanizmusreform két éve 1
Rózsa József: A létszámgazdálkodás és szabályozása az új mechanizmus első két évében 13
Ádám György: Tudományfejlesztés és szerkezeti változások a mai világgazdaságban (II. rész) 24
Varga Sándor: Döntési hatáskörök megosztása a vállalaton belül 44
Fekete György: A termelőszövetkezeti foglalkoztatás távlatai 57
Nagy András: A külkereskedelmi forgalom optimumának megközelítése 72

SZEMLE

Világpiaci adalékok a magyar búzatermelés távlatához *(Újhelyi Tamás)* 85
A tőkés nemzetközi valutarendszer és a különleges lehívási jogok *(Horváth János)* 90

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A valutakonvertibilitás problémái a nyugati világban *(Bácskai Tamás—Borbély László)* 100

FOLYÓIRATSZEMLE 104

Václav Bernášek: Kis országok külgazdasági kapcsolatai — Erich Schneider: Visszapillantás a közgazdaságtudomány fél évszázadára (1918—1968) — G. Arrighi és J. S. Saul: Szocializmus és gazdasági fejlődés a trópusi Afrikában — Edward J. Sieński: A mezőgazdaság és az ipar közötti „jövedelemparitás" problémája a tőkés gazdaságban — M. Eidelman: A népgazdasági arányok elemzése az ágazati kapcsolatok mérlege alapján a Szovjetunióban — H. Groeben: Az európai integráció mint a politika, a társadalom és a gazdaság formálásának tényezője

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Mátyás Antal: Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből *(Spitzer György)* 113
Dr. Szabó László: Vállalati piackutatás *(Wiesel Iván)* 114
Maurice Dobb: A jóléti gazdaságtan és a szocialista gazdaságelmélet *(Groó István)* 116
N. P. Varzin: A munka termelékenysége a szocialista országokban *(N. L.)* 121

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Hozzászólás Cságoly Ferenc „Az energiastruktúra elemzése értékmutatókkal" című cikkéhez *(Erdősi Pál)* 122

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 125

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Bácskai Tamás,** a Magyar Nemzeti Bank főosztályvezetője; **dr. Bognár József,** a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának igazgatója, egyetemi tanár; **dr. Borbély László,** a Pénzügykutatási Intézet munkatársa; **dr. Fekete György** kandidátus, az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Groó István,** a Közgazdaságtudományi Intézet külső munkatársa; **dr. Horváth János,** a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank főelőadója; **dr. Nagy András** kandidátus, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet osztályvezetője; **dr. Rózsa József** kandidátus, a Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője; **Spitzer György,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tud. gyakornoka; **dr. Ujhelyi Tamás,** a Konjunktúra- és Piackutató Intézet osztályvezető-helyettese; **dr. Varga Sándor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető docense; **dr. Wiesel Iván** kandidátus, a Figyelő munkatársa

BOGNÁR JÓZSEF:

A magyar mechanizmusreform két éve*

Az európai szocialista országokban bevezetett gazdasági reformok új fejezetet nyitnak meg a szocialista gazdálkodás több évtizedes történelmében. E reformok indító okai, feltételei és tartalmi keretei a gazdaságban alakultak ki, de megvalósításukat különböző politikai és társadalmi — tehát a gazdaság szempontjából exogén — tényezők tették lehetővé.

A második világháború befejezése után az európai szocialista országok a rendszerre jellemző adekvát gazdálkodási formák kiépítése mellett gyors gazdasági növekedést és erőteljes strukturális változásokat valósítottak meg heves konjunkturális kilengések közepette. A nemzeti jövedelem évi növekedésének szóródása az átlagos növekedési ütemhez képest 125 volt 1951 és 1967 között Magyarországon, de csak 50 és 70 közötti volt a fejlett tőkésországokban. (Közbevetőleg jegyezzük meg csupán, hogy Magyarország ebben a vonatkozásban nem tekinthető tipikusnak, mert a többi szocialista országban e kilengések lényegesen kisebbek voltak.) E heves konjunkturális kilengéseket az okozta, hogy az erőteljes expanzió második-harmadik esztendejében súlyos egyensúlyhiányok (szűk keresztmetszetek) léptek fel, de ezeket egy-két esetben az expanzió további fokozásával vélték orvosolni.

E gyors fejlődés a központi tervutasításokon nyugvó, teljesen centralizált rendszerben valósult meg.

A hatvanas évek elejétől fogva nyilvánvaló volt, hogy a gazdasági növekedés az adott irányítási rendszerben indokolatlanul sok energiát emészt fel, és ezért változásokra van szükség. Kétségtelen, hogy a szocialista átalakulás időszakának gazdálkodása igen sok új energiát tárt fel, de az extenzív fejlődés lehetőségei és tartalékai kezdtek kimerülni. Később még erőteljesebben jöttek napvilágra olyan negatív jelenségek, amelyek megváltoztatása vagy kiküszöbölése elképzelhetetlen volt a központi utasításokon nyugvó irányítási rendszer keretei között. Röviden szeretnék ezek közül néhányat megemlíteni:

a) A gazdaság viszonylag érzéketlen volt a külvilág változásaira, azaz adaptációs képessége alacsony volt. Ennek következtében a technikai fejlődés a sok központi erőfeszítés és a megfelelő tudományos háttér ellenére lelassult.

b) A rendszer nem volt képes arra, hogy megoldja a gazdasági egységek (a vállalkozások) belső szelektálódását és differenciálódását, noha

* A szerző előadása Weissenbachban, az Osztrák Nemzeti Bank rendezésében 1969. szeptember 22–27 között tartott nemzetközi szemináriumon.

erre a teljes foglalkoztatottság viszonyai között különösen nagy szükség lett volna.

c) Nagyon lassan ment végbe a gazdaság belső megújulása (új termékek bevezetése, új termelési eljárások és üzemszervezési módszerek térhódítása, új eladási formák kialakulása stb.).

d) A kereslet számottevő része az egész időszak alatt kielégítetlen maradt egyrészt a fejlődés túlfeszítettsége, másrészt a gazdasági egységek gyenge alkalmazkodóképessége miatt.

e) Évről évre növekedett a rosszul dolgozó üzemek deficitje, emelkedett a felesleges (értékesíthetetlen) készletek mennyisége, valamint a külkereskedelmi ráfizetés. Ily módon a gazdaság rossz körforgásba került: minél gyorsabb ütemben bővült a termelés, annál nagyobb mértékben nőtt az üzemek vesztesége, a felesleges készletek mennyisége és annál több gazdaságtalan exportot kellett megvalósítani. (Ez utóbbit a termelés igen nagy importérzékenysége súlyosbítja; az elmúlt évtizedben a nemzeti jövedelem egységnyi növekménye 2 százalékos importnövekménnyel párosult.) Kimerülőben voltak — végül — a munkaerő-tartalékok is, mert a mezőgazdaságból már csak a komplex gépesítés általános és legfejlettebb formái szabadíthatnak fel munkaerőt, az ipari „túlfoglalkoztatottság" pedig csak olyan technikai fejlődés eredménye gyanánt számolható fel (szüntethető meg), amelynek gerjesztésére a centralizált tervutasításos rendszer már nem képes.

E rövid utalásokból is nyilvánvaló, hogy a reform indító okai, feltételei és tartalmi keretei a gazdaságban létrejöttek. A tapasztalatok azonban azt bizonyítják, hogy a gazdasági szükségességek nem válnak automatikusan a kormányzati cselekvés fókuszaivá. Mélyreható reform megvalósításához olyan kormányzatra van szükség, amely

a) időben felismeri a helytelen gazdasági körforgásban rejlő veszélyeket,

b) tisztában van azzal, hogy huzamos időn át csak azon rezsimek élvezhetik a nép támogatását, amelyek képesek a nemzet előtt álló fundamentális kérdések megoldására,

c) magáévá teszi azt a tapasztalatot, hogy kritikus helyzetekben nagyobb veszélyt jelent a „nyugalmi állapot" (a kialakult helyzet) fenntartása, mint a tudományosan kiszámítható kockázatokat bátran vállaló változtatás (reform),

d) nemcsak akarja a reformot, hanem erőviszonyainál és tekintélyénél fogva *képes is* azt viszonylagos egyensúlyviszonyok mellett bevezetni,

e) tömöríteni tudja az ország legjobb erőit a reform kidolgozására, bevezetésére és gyakorlati megvalósítására.

A felsorolt posztulátumok *látszólag* nincsenek összhangban, hiszen egyrészt a nyugalmi (kialakult) állapot fenntartásának veszélyeire, másrészt a viszonylagos egyensúlyviszonyok megőrzésének szükségességére utaltunk. Szeretném hangsúlyozni, hogy én — normális körülmények között — a dinamikus egyensúly híve vagyok, de tapasztalatból tudom, hogy a politikában és a gazdaságban nem képzelhető el teljes egyensúly.

Helyesebb lenne talán a tolerálható (esetleg a maximálisan tolerálható) egyensúlyhiányról beszélni. (Egyensúlynak — egyébként — a természettudományokban is kizárólag azon szituációt tekintik, amelyben

az *adott állapot megváltoztatására irányuló hatások makroszkopikusan közömbösítik egymást: azaz eredőjük nulla.* Ha e kölcsönhatások megváltoznak, akkor az egyensúly is megváltozik.) Nyilvánvaló azonban, hogy az egyensúlyhiány nem lehet tetszőleges; hiszen ebben az esetben az összes tényezők (hatások) más alapon (új kombinációkban) helyezkednek el, s hibás kalkulációk és feltételezések esetén ez komoly politikai és gazdasági veszélyeket von maga után.

E veszélyek felvázolásával csupán azt kívántam bizonyítani, hogy a kormányzatnak nemcsak bátornak kell lennie, hanem körültekintőnek is és a reform előkészítésének és megvalósításának különböző fázisaiban várható egyensúlyviszonyokat és eltolódásokat előre kell látnia, mert ellenkező esetben a reform veszélybe kerül, vagy egyenesen megbukik.

Magyarország a reform előkészítése, bevezetése és fokozatos megvalósítása idején olyan kormányzattal rendelkezett és rendelkezik, amely az előbbiekben körülírt követelményeknek eleget tudott tenni.

A gazdasági hatékonyság javítása és a technikai fejlődés meggyorsítása céljából olyan konzisztens (koherens) irányítási rendszer kidolgozására volt szükség, amely — a szocialista tulajdonviszonyok bázisán — érzékenyebbé (adaptációképesebbé) teszi a gazdaságot a külső világból érkező impulzusokra, elősegíti a vállalkozások belső szelekcióját és koncentrációját, valamint meggyorsítja a gazdaság belső önmegújító folyamatait. Az új rendszer építőelemei azonban nem kizárólag a hatékonyságot előmozdító gazdasági kategóriákból tevődnek össze, hanem a társadalmi-gazdasági formációra jellemző kritériumok (például a tulajdonviszonyok) és célrendszer (például a munkához való jog, a munka szerinti jövedelemelosztás stb.) is a rendszer szerves részét képezik. E kritériumok és célok meghatározzák az új irányítási rendszer pályáját és mozgási lehetőségeit. Például: a gazdasági egységek belső szelektálását nem szabad oly módon végrehajtani, hogy az tömeges munkanélküliségre vezessen, vagy: a jövedelemelosztást nem szabad oly módon differenciálni, hogy az a szocialista elvek egalitáriánus jellegét illuzórikussá tegye. E követelmények egyébként a társadalmi-politikai egyensúly integráns részét jelentik.

A belső politikai-társadalmi egyensúly megőrzése mellett nagy figyelmet kellett fordítani a reform várható nemzetközi visszhangjára is. Nemzetközi visszhang ebben az esetben egyrészt a szocialista országoknak a reformról alkotott véleményét, másrészt nyugati gazdasági partnereink értékítéleteit jelenti. E prognózis megalkotása során gondolni kellett azon kölcsönhatásokra is, amelyek e két közeg véleményalkotását gyakran jellemzik. A szenzációkat kedvelő, kereső vagy éppen csináló nyugati kommunikációs rendszer többnyire eltúlozza, illetve eltorzítja a különböző reformtörekvéseket és következtetéseivel tálcán szállítja az érveket a dogmatikusoknak.

Mi mechanizmusunk jellemzőinek olyan ismertetésére törekedtünk, amely egyfelől nem hagy kétséget szocialista barátainkban afelől, hogy fundamentális vívmányainkhoz és a szocialista országok közösségéhez ragaszkodunk, másfelől meggyőzi nyugati partnereinket arról, hogy a gazdasági kapcsolatok bővítése és korszerűsítése törekvéseink szerves részét képezi.

Nagy gondot fordítottunk a gazdasági egyensúly megőrzésével ösz-

szefüggő kérdések kidolgozására és előkészítésére is. Már utaltam arra, hogy nem fetisizálom a gazdasági egyensúly jelentőségét és úgy gondolom, hogy nincs abszolút egyensúly, csak tolerálható vagy nem tolerálható egyensúlyhiány. Egyensúlyhiány a magyar gazdaságban két okból szokott bekövetkezni. Az egyik variánsban az import gyorsabban nőtt, mint az export, a másikban a beruházások a tőke alacsony produktivitása miatt nem hozták meg a várt eredményt. (Az egyensúlyhiány e két fajtája jellemző Nagy-Britannia háború utáni gazdasági fejlődésére is.) Ezért olyan gazdaságpolitikai döntés született, hogy a beruházásokat nem emeljük a megtakarítások révén elérhető határig és ezáltal a fejlődési görbét laposabbá tesszük. Ily módon nemcsak a beruházási piac feszültségeit csökkentjük, hanem az import növekedésére is fékező hatást fejtünk ki. Feltehető volt egyébként, hogy az import megdrágítása (az új valutaátszámítási kulcs és a vámok alkalmazása révén) és a termelővállalatok importtal kapcsolatos lehetőségeinek kiszélesítése egyébként is az import növekedési dinamikájának mérséklődését eredményezi.

Számolni kellett azonban azzal is, hogy a korábbi merev bér- és árrendszer kötöttségeinek bizonyos feloldása a vásárlóerő (a kereslet) előre nem látható növekedésére és az árak emelkedésére vezet. Normálisnak véljük az árszínvonal évi 1,5—2 százalékos emelkedését, de ennél nagyobb mértékű változások nem kívánatosak. Ezért épültek be a rendszerbe egyes olyan biztonsági szelepek, amelyeket átmenetileg elkerülhetetlennek véltünk. (Például az úgynevezett és igen sokat vitatott átlagbér-ellenőrzés, valamint különböző árak központi rendelkezésben való meghagyása.)

Végül — és ezt nagyon nyomatékosan szeretném hangsúlyozni — egyáltalán nem gondoltuk, hogy a bevezetésre kerülő új irányítási rendszer részleteiben, illetve elemeiben nem szorul módosításra a tapasztalat hatása alatt. Ilyen módosításokra már 1969 januárjában is sor került és sor kerül 1970 januárjában is. A módosítások szükségességét — gondolom — nem kell hosszan bizonyítgatni: az általunk bevezetett rendszer kizárólag nálunk van érvényben; ennek következtében az egyes szabályozók és intézkedések más gazdaságokban kifejtett hatása nem jelent precedenst számunkra. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy másoktól nem tanulhatunk, vagy nem kell tanulnunk, de nálunk minden tapasztalat alkalmazása sajátos viszonyok között megy végbe.

A korrekciók során azonban két követelményt kell szem előtt tartani: egyrészt a változásokat a meglevő rendszerbe oly módon kell beépíteni, hogy az konzisztens maradjon, másrészt a türelmetlenségtől óvakodni kell. Figyelembe kell venni ugyanis, hogy a gazdasági tevékenység (a konjunktúra) ösztönzésére, a strukturális változások megvalósítására, általában az összetettebb célok elérésére irányuló intézkedések csak bizonyos idő múltán éreztetik hatásukat. Amíg e hatások nem érvényesülnek, addig nem tudjuk megmondani, hogy az egyes monetáris, költségvetési, beruházási stb. szabályozók mennyire eredményesek és hatékonyak. Kedvezőtlen eredmény az első év végén valamilyen területen sok tényezőre vezethető vissza; ezek közül a rendszer hibás volta csak az egyik. Lehet — például —, hogy a hatás még nem bontakozott ki, a vállalatok reakciója speciális körülmények folytán még rossz, vagy elmaradtak a szükséges gazdaságpolitikai és szervezési intézkedések.

Ezért változtatni csak olyan esetben szabad és kell, ha teljes vagy megközelítőleg teljes bizonyossággal tudjuk, hogy valamely negatív jelenség a rendszer egyik meghatározott elemének közvetlen következménye.

Az elmúlt időszak legfontosabb gazdaságpolitikai fejleményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

a) A gazdasági növekedés és az ipari termelés növekedése valóban moderált volt (1968-ban 5—5 százalék, 1969-ben 6—3,4 százalék).

A szocialista ipar termelési növekménye kisebb volt, mint a korábbi években, de a felesleges készletek indokolatlan növekedése korábban gyakran a nemzeti jövedelem 2%-át vette igénybe. A jelek arra vallanak, hogy az új rendszer hatására a nagyipar megszüntette a felesleges készletek előállítását, de még nem volt elég flexibilis ahhoz, hogy termelési választékát a kereslet struktúrájához igazítsa. Az ipari termelés lassúbb növekedésének és a vállalati szelekció vontatott kibontakozásának az lett a következménye, hogy a termelékenység (egyébként a régi módon számított mutató szerint) stagnál, illetve alig emelkedik. (Közismert, hogy a temelékenységet adott felszereltség és munkaerő-állomány mellett — vagyis egyik évről a másikra — a termelés abszolút mennyisége határozza meg.)

b) Kedvező eredményeket jegyezhettünk fel a külkereskedelemben. Az új mechanizmus hatására 1968-ban csak az import növekedése lassult le, de 1969 első félesztendejében 17—18 százalékos exportnövekedés jelentkezett. Ennek következtében 1945 óta még nem volt olyan kedvező kereskedelmi és fizetési mérlegünk (egyenlegünk), mint ebben a két esztendőben. Korábban már utaltam arra, hogy a régi mechanizmus idején a gazdasági expanzió elsősorban a külkereskedelem területén torpant meg. Nyilvánvaló, hogy az exportban megvalósult jó eredmények az új exportösztönzési és exportszervezési módszereket igazolják.

c) A jelek szerint meggyorsult a műszaki fejlődés és emelkedett az ipari termelésben a korszerűbb termékek aránya. Ez a folyamat eddig inkább választékbővítő jelleggel valósult meg, mint termékcsere formájában.

d) Kiválóak az eredmények az új gazdaságirányítási rendszer korábbi kísérleti terepén: a mezőgazdaságban — különösen a növénytermelésben. Ennek is nagy jelentősége van, hiszen korábbi külkereskedelmi nehézségeink részben azzal függtek össze, hogy csökkent a mezőgazdaság exportképessége, sőt, kedvezőtlen időjárás esetén helyenként még importálnunk is kellett egyes termékeket. Az idei termelés lényegesen jobb lesz, mint az elmúlt esztendei volt, de a fordulat mégis a múlt esztendőben következett be, amikor a mezőgazdaság a rendkívüli szárazság ellenére jó eredményeket ért el. (Búzában — például — az elmúlt esztendőben 1 hektáron 25,2 q-t, az idén 27,1 q-t értünk el, ami körülbelül a kétszerese az 1930-as évek eredményeinek.) Az állattenyésztésben — különösen a szarvasmarha-tenyésztésben — azonban még további erőfeszítések szükségesek, mert ezen ágazat nagyüzemi szervezettsége és komplex gépesítettsége még nem kielégítő, de a hagyományos módszerek már nem hoznak elegendő eredményt.

e) Fejlődést regisztrálhattunk a belső piac ellátottságában is, bár az előrehaladás nem volt elég egyenletes. A továbbiakban a választék gazdagítása és a belső verseny erősítése végett egyre több fogyasztási cikket

importálunk. A fejlődés időnkénti megtorpanásához hozzájárult az is, hogy a kereskedelmi szervezetek még nem használják ki az új mechanizmus által biztosított játékterületet. További problémákat okozott az a körülmény, hogy az iparban foglalkoztatott munkaerő-felesleg nehezen terelhető át a szolgáltatásokba.

f) Az árindex emelkedése (1968-ban 1,5 százalék) a tervezett keretek között maradt.

g) A termelés és az export gazdaságosságának javításában értünk el bizonyos eredményeket (például kiszorult az exportból azon cikkek egy része, amelyek a dollárt vagy a rubelt rendkívül drágán termelik), de a deficitfinanszírozás továbbra is igen jelentős tényező és a gyenge vállalatok még mindig a jó vállalatok eredményeiből élnek.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a reform első két esztendejében megvalósult gazdasági fejlődést általánosságban *kielégítőnek*, számos vonatkozásban *biztatónak* tekinthetjük. Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy minden kedvezően vagy az előzetes várakozásoknak megfelelően alakult. Negatív jelenségekkel, bizonytalanságokkal, feszültségekkel és a várt aktivitás elmaradásával számos területen találkozunk. E negatív tünetek jelentőségük (súlyuk) és az eredeti koncepcióhoz való viszonyuk szerint nagy eltéréseket mutatnak.

a) A társadalmi-politikai egyensúly biztosítása végett meg kellett akadályozni az üzemekben (az iparban) a felesleges munkaerő hirtelen leépítését. Az volt a vélemény, hogy a rezsim kontinuitása esetén nem szabad gazdasági reformot úgy kezdeni, hogy az átmeneti munkanélküliségre vagy széles körű elbocsátásokra vezessen. Ez a következtetés politikai szempontból — véleményem szerint — helyesnek bizonyult és növelte a reform iránti bizalmat. Tisztán gazdasági szempontból nézve azonban ez az intézkedés a gyenge vállalatok társadalmi védelmét szolgálta és megakadályozta a vállalkozások szükséges szelektálódását. Emellett továbbra is fennmaradt a munkaerőpiac feszültsége oly módon, hogy a munkaerőhiány és az ipari túlfoglalkoztatottság egymással párhuzamosan és egy időpontban jelentkeztek. Súlyos problémát okozott az is, hogy ilyen körülmények között nem indult meg az ipari munkaerő egy részének a szolgáltatásokba történő átcsoportosulása.

b) A vállalati gazdálkodás feltételeit és a nyereség biztosítását a központi szervek túlságosan könnyűvé tették.

Ennek következtében az üzemek nagyobb erőfeszítés nélkül érhettek el magas nyereséget. (Az új körülmények között ugyanis a pénzügyi szervek nem tudták kielégítően felmérni a vállalatok tényleges helyzetét.) A reform bevezetése során olyan helyzet megteremtése volt a cél, amelyben az üzemek megfelelő kockázat mellett érik el a nyereséget, ezzel szemben az „biztonsági politikával" is elérhetővé vált. Nem érvényesült megfelelő nyomás a piac oldaláról sem, a verseny is csak szerény keretek között indult meg és a monopolszervezetek nagy része fennmaradt.

Ha az említett körülményeken kívül még figyelembe vesszük a vállalati vezető kollektíva régi reflexeit (beidegzettségét) és az új helyzetben jelentkező tapasztalatlanságát, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a gazdaság vállalati szférájában nemcsak a szükségesnél, hanem a várhatónál is kevesebb történt.

c) Az új helyzetben a gazdasági irányítószervek sem tanúsítottak megfelelő aktivitást. A gazdasági tevékenység (a konjunktúra) irányításában a monetáris és a költségvetési eszközök játszották a leghatékonyabb szerepet. Kevesebb kezdeményezés történt a reálfolyamatokat befolyásoló gazdaságpolitikai és szervezési intézkedések kidolgozására és megvalósítására. Ilyen körülmények között előfordulhat azonban, hogy a gazdaságpolitikai és szervezeti lépésekkel alá nem támasztott monetáris intézkedések nem érnek célt, eltorzulnak, egyoldalúakká válnak; sőt átmeneti zavarok forrásaivá is válhatnak. Helyesnek mondható például a készlet- és forgóeszköz-gazdálkodás megszigorítása és a kereskedelmi vállalatok kamatterheinek megnövelése. E rendszabály bevezetése után, illetve azzal párhuzamosan azonban nem növelték a kereskedelmi vállalatok alacsony haszonkulcsát és nem gyorsították meg a kiskereskedelmi vállalatok készletutánpótlását. A kamatterhek növekedése — különösen az alacsony haszonkulcsok következtében — nagyobb mértékben veszélyeztette a kereskedelmi vállalatok nyereségét, mint a készletek fogyatékossága következtében beálló értékesítéskiesés. Mivel az áruutánpótlás meggyorsítása céljából kevés intézkedés történt, a készletek hiányossága következtében átmeneti ellátási zavarok is keletkeztek.

Érdekességként kell megemlíteni, hogy a műszaki szakemberek és a kereskedők gyakran kifogásolják a monetáris és költségvetési (a pénzügyi) szemléletmód túlzott érvényesülését, de ez ellen nem konkrét akciókkal küzdenek, hanem retorikával.

d) Szakadatlan küzdelmet kellett és kell a jövőben is folytatni a múltban kialakult közgazdasági (illetve quasi-ökonómiai) közgondolkodás masszív ellenállásával szemben. A quasi-ökonómiai közgondolkodás különösen három kérdésben tanúsított erőteljes ellenállást. Ezek közül az első éppen a gazdasági növekedés megítélése (értékelése) volt. A reform bevezetésének időszakára — amint arra már utaltam — speciális gazdaságpolitikai koncepciót dolgoztunk ki, amelyben hangsúlyoztuk a gazdasági egyensúly biztosításának és a kilengések csökkentésének szükségességét, utalva arra, hogy a termelés növekedését az értékesítési lehetőségektől kell függővé tenni. Ennek ellenére a dinamikát a dinamikáért kedvelő quasi-közgazdászok élesen kifogásolták az ipari termelés növekedésének lelassulását. Nehezen akarják megérteni, hogy egyrészt egy esztendő dinamikája önmagában nem sokat mond, másrészt a felesleges készletek termelése káros és ennek következtében nem is kívánatos.

További problémát jelentett és jelent a jövőben a helyi államigazgatási szerveknek (tanácsoknak) az iparról kialakított gondolkodásmódja. Minden terület (megye, város és járás) egyaránt harcol azért, hogy a különböző üzemek náluk megtelepedjenek. Speciális anyagi alapokkal is rendelkeznek ahhoz, hogy ipari üzemek letelepedése esetén a szükséges infrastrukturális beruházásokat megoldhassák. Az ipart azonban nem a racionális gazdálkodás azon eszközének tekintik, amelynek segítségével nagyobb nyereséget érhetünk el, hanem olyan tevékenységnek, amely egyrészt gondoskodik a lakosság foglalkoztatásáról, másrészt az adott terület számára nagyobb presztízst biztosít. Ennek következtében a különböző vállalatok erőfeszítései a racionális gazdálkodás normáinak megerősítésére és a hatékonyság növelésére gyakran a helyi szervek ellenállásába és meg nem értésébe ütköznek.

Számottevő ellenállást és tehetetlenségi nyomatékot kell leküzdenünk a differenciáltabb jövedelemelosztásért folytatott küzdelemben is. Itt is két követelményt kell összeegyeztetnünk: a hatékonyság és az egyenlőség (a társadalmi igazságosság) posztulátumait. Kiindulópontunk az volt, hogy az elérhető jövedelem progresszív emelése útján is ösztönözni kell a vállalatok vezető kollektíváját a kockázatok vállalására. Komplex gazdaságban ugyanis a kockázattal járó döntésektől való tartózkodás rossz körforgást eredményez: kevesebb kockázat — kisebb nyereség — kevesebb beruházás és ösztönzés — lassúbb fejlődés — elmaradás a korszerű követelményektől — az értékesítési lehetőségek (a piac) csökkenése. E felismerés alapján született meg az a döntés, hogy speciális nyereségérdekeltségi rendszer segítségével a vezető kollektíva prémiumalapjait lényegesen nagyobb mértékben emeljük, mint az adminisztratív személyzetét és a munkásokét. Másfelől azonban a munkások béreit garantáltuk arra az esetre is, ha a vállalat veszteséges lesz, míg a vezető kollektíva csak fizetése 75—80 százalékát kapja meg.

E döntés eredménye gyanánt a vállalatvezetők jövedelme lényegesen emelkedett és elérte egyfelől a minisztériumi vezetők (államtitkárok, miniszterhelyettesek) fizetését, másfelől az átlagbérek ötszörösét. (5:1-hez arány keletkezett tehát az igazgató jövedelme és a statisztikailag kimutatott átlagbérek között.) Kétségtelen, hogy a jövedelmi differenciálás e formája számottevő feszültségeket okozott az egalitáriánus reflexekkel rendelkező társadalomban. Növelte a feszültségeket, hogy a nyereségfeltételek lazasága miatt veszteséges vállalat alig volt.

Az előállott feszültség csillapítása (moderálása) végett sor került a jelenlegi jövedelemdifferenciálás rendszerének bizonyos korrekciójára az eredeti intenciók és szándékok teljes megőrzése mellett.

e) Tartalmilag érthető, nagyságrendileg meglepő problémák jelentkeztek információs és adatszolgáltatási rendszerünkben is. A statisztika objektív abban az esetben, ha a megfigyelt jelenséget megfelelő tudományos módszerekkel tárja fel, de minden megfigyelést megelőz az a feltételezés, illetve értékítélet, hogy a kiválasztott jelenség valamely komplex folyamat integráns, lényeges és jellemző elemeit foglalja magában. Más megközelítéssel élve: feltételezzük, hogy a szóban forgó folyamat az általunk megfigyelt és ellenőrzött jelenségekkel jellemezhető a legjobb módon (illetve: a szelekciót eszerint végezzük). Ilyen értelemben minden információs és adatszolgáltatási rendszer visszatükrözi, hogy az adott gazdasági vezetés (gazdaságpolitika) hogyan gondolkodik a növekedésről és fejlődésről, mit tart fontosnak vagy kevésbé fontosnak. Kétségtelen, hogy a magyar információs és adatszolgáltatási rendszer — amely egyébként nagyon magas színvonalon állt és áll, és a korszerű módszerek adaptálásában gyors, határozott és eredményes volt — a termelési problémákat állította a megfigyelési rendszer középpontjába, ezért a gazdasági növekedés olyan kritériumairól, mint az egyensúlyviszonyok, a műszaki fejlődés, a piaci viszonyok, az értékesítési kérdések, a kereslet kielégítettségi foka stb. viszonylag kevés információt nyújtott. Ennek következtében ma egyrészt nem ad minden vonatkozásban mértékadónak tekinthető értékelést a gazdasági folyamatokról, másrészt nem képes az értékelés eszközével kijelölni a gazdasági cselekvés irányát és lehetséges alternatíváit. E problémák felismerése nyomán megfelelő döntések szület-

tek az információs és adatszolgáltatási rendszer felülvizsgálatára és a cselekvéshez megfelelő támpontokat biztosító rendszer kialakítására.

A továbbiakban azon tapasztalatokról szeretnék szólni, amelyeket a gazdasági fejlődés (a konjunktúra) irányításában az elmúlt két esztendőben szereztünk. Ezzel kapcsolatban három kérdést szeretnék felvetni:

— a monetáris és költségvetési politika, illetve módszerek szerepét,

— a reálfolyamatok alakításával kapcsolatos problémákat,

— azon gazdaságpolitikai alaphelyzet kérdését, amely a monetáris és egyéb eszközök alkalmasságának *irányát* meghatározza.

1. A korábbiakban már utaltam arra, hogy az irányításban a monetáris és költségvetési eszközöknek igen nagy szerepe, sőt az egyéb eszközök alkalmazásában fennálló bizonytalanság következtében túlsúlya volt. A monetáris és költségvetési politika helyességét (előjelét) az a viszony határozza meg, amelyet a fejlesztés (ösztönzés) és a dinamikus egyensúly követelményei között kialakít. A haladó szakemberek a fejlesztésnek, a konzervatívok az egyensúlynak adnak prioritást. Ebből a szempontból az általunk alkalmazott politika általában helyesnek mondható, hiszen ösztönzés és fékezés egyaránt történt.

Ezek eredményeként a fejlődési görbe laposabbá vált és így a harmadik esztendőben (1970) nem kell restringálást alkalmazni. A hagyományos felfogás szerint (Keynes) a monetáris politikának fékező szerepet kell játszania az expanzió (a boom) időszakában, a költségvetési politikának viszont a stagnálás (ütemcsökkenés) idején kell aktívnak lennie a nagyobb visszaesés megakadályozása végett. E felfogás azonban csak addig bizonyult helyesnek, amíg az egyes államok kormányai nagyobb manőverezési szabadsággal rendelkeztek a költségvetési kiadások alakításában. Manapság azonban kevés olyan kormány van, amely a fellendülés idején képes a költségvetési kiadásokat csökkenteni, mert a magas szociálpolitikai, oktatási, útépítési, tudományfejlesztési és egyes országokban nagy fegyverkezési követelmények miatt a költségvetés elvesztette flexibilitását. Ha e megállapítás helytálló az Egyesült Államok esetében — és nekem szilárd az a meggyőződésem, hogy ma már helytálló —, akkor nyilvánvaló, hogy szocialista ország kormányzata még kevésbé engedheti meg a költségvetési kiadások csökkentését. (Nem is szólva arról, hogy a mai szociálpolitikai, oktatási stb. kiadások évekkel ezelőtt elhatározott és bevezetett rendszerek következményei.) Ebből logikusan következik, hogy a monetáris és a költségvetési politika ellentétes irányban történő mozgatása nagyon nehezen lehetséges, noha tisztán gazdasági kritériumok alapján talán helyes lenne.

A manőverezési lehetőségek csökkenése nem örvendetes fejlemény, hiszen a monetáris és költségvetési politika segítségével igen bonyolult és gyakran egymásnak ellentmondó követelményeket kell megoldani. Teljes foglalkoztatottságot és deficitfinanszírozást infláció nélkül, a szabad árszféra kiterjesztését nagyobb áremelkedések nélkül, a bérek és fizetések javítását (az élő munka súlyának növelését) a fogyasztói piac egyensúlya mellett, béremelést minimális költségnövekedés mellett és hasonlókat. Ebből következik, hogy a pénzügyi eszközöknek igen eltérő feladatok megoldását kell előmozdítania: *ösztönzést* a helyes cselekvés tartalmának megjelölésével, vagy anélkül, *különböző feltételrendszerek közvetítését* azért, hogy az eredmény és az eszközfelhasználás közötti vi-

szony megfelelő legyen, *új tevékenységek megindítását* (hitelek, beruházás), *ellensúlyozást* (a reálfolyamatok közötti egyensúly érdekében), *a kialakult termelési struktúra és a gazdasági hatékonyság közötti ellentmondás időleges feloldását* (deficitfinanszírozás), struktúraváltozás ösztönzését stb.

Figyelembe kell venni azt is, hogy nagyon eltérő hatásokat kell kifejteni a reálfolyamatokra. (Például a szelektálódás során egyes vállalatokat szanálni kell, vagy éppen meg kell szüntetni, míg más vállalatokat — a piaci követelményekkel összhangban — gyors fejlődésre kell ösztönözni. Elő kell segíteni *a gazdaságilag megalapozott* koncentrációt stb.) Ezért a monetáris és pénzügyi politikának — összhangban a gazdaságpolitikával — *szelektívebbnek* és *célratörőbbnek* (konkrétebbnek) kell lennie. Más megközelítéssel élve ez annyit jelent, hogy a monetáris és költségvetési politika *folyamatbefolyásoló* elemei kerülnek előtérbe a dinamikus egyensúly megőrzésének szükségessége mellett.

2. A pénz és a javak áramlása a legtöbb esetben párhuzamos, ami a két folyamat közötti kauzális viszonyra utal. Óvakodni kell azonban az egyoldalú monetáris szemlélettől, hiszen a reálfolyamatok jelentőségét nemcsak a marxista közgazdászok hangsúlyozzák, hanem Keynestől Wicksellen át Schumpeterig minden neves kutató. Figyelembe kell venni azt is, hogy a korszerű gazdaságban a céltudatos központi beavatkozás széles körben szükséges, hiszen — például — a gazdasági egységek közötti szelektálódás nem megy spontánul végbe. A krízisnek korábban az volt egyik funkciója, hogy e szelektálódást elvégezze, de ütemcsökkenés vagy kisebb recesszió esetén — feltehetően — a kevésbé korszerű egységek is képesek a fennmaradásra. A belső gazdaság módot ad nekik a létezésre, de a nemzeti gazdaság versenyképességét a világhoz viszonyítva hátráltatják. Ilyenkor központi eszközökkel kényszerítik ki a szelekciót, mint például Franciaországban. Nyilvánvaló, hogy a szocialista gazdaságban még kevésbé halnak el a korszerűtlen üzemek maguktól, illetve valamilyen spontán folyamat eredője gyanánt. Tehát intézkedésekre, „reális" rendszabályokra van szükség.

Ár- és költségemelkedéseket sem lehet monetáris eszközökkel meggátolni, hiszen az előbbiek — számottevő szabad árszféra esetén — a piaci (keresleti) viszonyok függvényei, az utóbbiak alakulása viszont a racionális üzemszervezéstől, a műszaki fejlődéstől és a piacszervezésben elért eredményektől függ.

Ha a deficit átmeneti finanszírozásával egyidőben nem valósulnak meg megfelelő racionalizálási, termelési vagy értékesítési intézkedések, akkor a deficit nem szűnik meg. A finanszírozás megszüntetése viszont nem jelenti azt, hogy a külső és belső keresletet most már gazdaságosan előállítható árukkal tudjuk kielégíteni. Az infláció megakadályozására irányuló lépések nem hozhatják meg a remélt eredményt, ha a kapacitások túlterhelése miatt minden új igény megjelenése új gazdasági egység létesítését és többletmunkaerőt követel, noha a meglevő kapacitásokon sok gazdaságtalan árut termelünk. A műszaki fejlődés nem valósítható meg kizárólag, vagy elsősorban monetáris eszközökkel.

Az elmondottakból logikusan következik, hogy a konjunktúra megfelelő alakítása érdekében a monetáris és költségvetési eszközökön kívül gazdaságpolitikai, szervezési, műszaki, tudománypolitikai, oktatási és

képzési stb. eszközök sokaságára van szükség. A konjunktúrapolitika céljai csak abban az esetben érhetők el, ha ezen eszközöket egyidejűleg, egymást kiegészítve és támogatva alkalmazzuk. A monetáris és költségvetési eszközök súlya (aránya) csak abban az esetben lehet helyes és hatásuk akkor lehet kedvező, ha a reálfolyamatokat döntő módon befolyásoló konkrét intézkedések teljes erővel folynak. Ezek az eszközök természetesen egymásra is hatnak, amit mindenkor figyelembe kell venni. Ha a reálfolyamatok hátterében, alakulásában és fejlődésében új elemekkel találkozunk, akkor — többnyire — a monetáris rendszabályok jellegét is meg kell változtatni. Természetesen a monetáris eszközök azonnal hatnak, a reálfolyamatok megváltoztatása azonban hosszabb időt igényel.

A magyar gazdasági reform alakulása is elsősorban attól függ, hogy a reálfolyamatok megváltoztatására alkalmas eszközök, módszerek és tevékenységek miként fejlődnek.

3. Milyen gazdaságpolitikai alaphelyzetben kerülnek alkalmazásra a konjunktúrát befolyásoló monetáris és nem monetáris (egyéb) eszközök?

A gazdasági expanzió akadályát egyes országokban és bizonyos történelmi korszakokban a *kereslethiány,* más országokban és más időszakokban a szűk keresztmetszetek jelentették.

A második világháború utáni Nagy-Britanniában — például — a fellendülés időszakában az import gyorsabban emelkedett, mint az export; ezért a restrikciók elsősorban a külkereskedelemmel függtek össze. (Más megfogalmazással azt is mondhatjuk, hogy a fellendülés időszakában az export nem volt elég dinamikus — amit egyébként az is bizonyít, hogy Nagy-Britannia részesedése a világexportban az 1953-as 20,9 százalékról 13,5—14 százalékra csökkent.) A gazdaságpolitikai alaphelyzettel kapcsolatos kérdés helyes megválaszolásától függ, hogy a konjunktúra állandósítása és ösztönzése végett milyen intézkedéseket kell tenni; a keresletet kell-e élénkíteni vagy a szűk keresztmetszetek felszámolását (ami a kínálati oldalhoz tartozik) kell-e ösztönözni?

Tapasztalat szerint a kereslet csak abban az esetben válhat a fő lendítő erővé, ha olyan árukra irányul, amelyekhez a kapacitások és a munkaerő rendelkezésre állnak.

Véleményem szerint a magyar gazdaságban a soron levő években a *kínálat* ösztönzésére (a szűk keresztmetszetek felszámolására) irányuló rendszabályok lesznek túlsúlyban. E megállapítás, illetve prognózis helyességét az alábbiakkal szeretném bizonyítani:

a) Jelenleg a kínálat nincs összhangban a kereslettel. Egyrészt vannak olyan kapacitások, amelyekre nem irányul kereslet, vagy nem irányul elegendő kereslet, másrészt van olyan kereslet, amit nem tudunk kielégíteni. Nyilvánvaló tehát, hogy egyrészt ösztönözni kell a kereslet kielégítésére alkalmas kapacitások keletkezését, másrészt ki kell kapcsolni a termelésből azon kapacitásokat, amelyek termékeire nem irányul kereslet. Ösztönözni kell ezen kívül a munkaerőnek a kereslettel összhangban álló átcsoportosulását.

b) Potenciálisan az effektív (a fizetőképes) kereslet jelenleg is lényegesen nagyobb, mint a vásárlások, amit egyébként a megtakarítások magas színvonala is bizonyít. Kétségtelen, hogy a ház- és lakásépítés és a gépkocsikínálat növelése, valamint egyes áruk minőségének megjavítása esetén a kereslet nagyobb hányada válik kielégíthetővé.

c) Megfelelő műszaki fejlődés esetén a külföldi piacokon is több termék válik eladhatóvá, és így az export az expanzió által megkívánt mértékben és ütemben emelkedhet.

d) A kínálati oldal fejlesztését követeli meg a beruházási kapacitások növelése is, ami a tőke produktivitását is javítaná.

E prognózis egyáltalán nem jelenti azt, hogy keresletélénkítő intézkedésekre nincs szükség. Feltehető például, hogy a későbbiekben sor kerül majd a bérek és fizetések rendezésére, hiszen az élő munkát a műszaki fejlődés miatt is meg kell drágítani. Figyelembe kell venni ezenkívül a kereslet és kínálat közötti dialektikus összefüggést is; ami annyit jelent, hogy a kínálat emelése mindenkor a kereslet növekedésével párosul. A magyar gazdaság döntő problémáját e pillanatban mégis a mennyiségi, strukturális vagy minőségi értelemben fennálló szűk keresztmetszetek (kínálathiány) jelentik. Ennek következtében a konjunktúrapolitikának ezek fokozatos felszámolására kell törekednie.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy a mai magyar gazdaság történései és folyamatai erősen speciális jellegűek, hiszen azonos vagy megközelítőleg azonos irányítási rendszer sehol sincs érvényben. Ennek ellenére minden eredmény, amit elérünk, minden kudarc, amit szenvedünk, egyrészt a szocialista, másrészt az általános (összehasonlító) közgazdasági elméletet és gyakorlatot gazdagítja.

Bevezetése előtt a gazdasági reformot sokan úgy fogták fel, mint egyszeri nagy operációt. Úgy gondolták és remélték, hogy bizonyos átmeneti nehézségek után minden sokkal simább és könnyebb lesz.

Ez természetesen jóindulatú tévedés, hiszen nem lehet olyan irányítási rendszert komponálni, amely minden problémát megold. Dinamikusan fejlődik a világ és a társadalom, s e fejlődés önmagában is ezer és ezer új problémát vet fel. A régi problémák kezelését ugyan lassan megtanuljuk, de az elért eredmények bázisán (a magasabb színvonalon) mindig újabb problémavilág jelentkezik. Nemcsak a szegénység (az eszközök abszolút szűkössége), nemcsak a viszonylagos eszközhiány jelent problémákat, hanem a viszonylagos bőség is, amint azt Galbraiththól megtanultuk.

Bonyolultabbá válnak a világhoz ezer és ezer szállal kötődő nemzeti gazdaságok, új társadalom- és gazdaságfejlődési típusok alakulnak ki, integrációk jönnek létre és a gazdasági tevékenységek (anyagi eszközök) jobb elosztása érdekében számos nagy problémával világszinten kell foglalkozni. Gondolnunk kell arra is, hogy a legbonyolultabb és interdependenciákkal leginkább telített gépezetek a legérzékenyebbek a válságokra, visszaesésekre és a növekvő egyenlőtlenségekkel kapcsolatos feszültségekre.

Nyilvánvaló, hogy egy ennyire bonyolult és interdependens világban nem válhatnak a dolgok egyszerűbbé; a társadalmi-gazdasági reformok útja pedig mindenütt nehéz és tövises. Ráadásul ebben az irányítási rendszerben a mi gazdaságunk is hatékonyabbá, de egyszersmind sokkal érzékenyebbé (szenzibilisebbé) válik.

Látva az előttünk álló problémák nehézségeit és megsejtve a jövő bizonytalanságait és feszültségeit is, úgy vélem, hogy a magyar társadalom elindult azon az úton, amely egy hatékonyabb, de a társadalmi igazságosság vívmányait megőrző és továbbfejlesztő gazdasághoz vezet.

RÓZSA JÓZSEF:

A létszámgazdálkodás és szabályozása az új mechanizmus első két évében

A címhez kívánkozik egy rendhagyó kérdés: általánosan jellemző-e nálunk népgazdasági és vállalati szinten a foglalkoztatott létszámmal és a kifizetett munkabérrel való, jó értelemben vett *gazdálkodás?* Úgy ítélem meg: legalább a kérdőjel indokolt.

A gazdasági reform keretében kiépült egy — az egészbe komplexen illeszkedő — létszám- és bérgazdálkodási rendszer. Ma már kétéves tapasztalat birtokában magához e rendszerhez is bíráló megjegyzéseket kell fűznünk — de a gazdálkodási rendszer gyakorlati alkalmazásához sokkal többet. Nem vagyok híve annak, hogy a gyakorlatban tapasztalt torzulások és fogyatékosságok okainak elemzésében a központilag elfogadott konstrukciót mindenáron védjük, s a hibát kizárólag a végrehajtásban keressük. Ebben az esetben azonban a gyakorlat több jelensége nem a rendszer következménye, hanem a következetlen végrehajtásé — egy pillanatig sem tagadva a rendszerben mutatkozó hiányosságokat. E lap hasábjain is több cikk elemezte a szabályozás logikai ellentmondásait, nemegyszer fejlett matematikai apparátus felhasználásával. Kevesen foglalkoznak azonban azzal, hogy a józan ész segítségével hogyan lehetne az adott gazdálkodási rendszert *hatékonyabban, célratörőbben* alkalmazni. Nem lehet elégséges mentség, hogy a mechanizmus gazdasági kényszere sem hatott kellően ebben az irányban.

A cikkben igyekszem bemutatni magából a konstrukcióból eredő feszültségeket, feloldásuknak távlati útjait és az 1970-ben alkalmazásra kerülő módosított módszereket, valamint a konstrukció gyakorlati alkalmazásában keletkezett félreértéseket és következetlenségeket, elismerve, hogy a konstrukció és a gyakorlat kölcsönhatásban van.

Létszámnövekedés, munkaerőigény

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése óta eltelt két év alatt a foglalkoztatott létszám növekedésének üteme meggyorsult. A gyorsulás az 1966—1967. évhez képest számottevő, a megelőző 8—10 év trendjéhez viszonyítva kissé emelkedő. Nem azonos az 1968. és az 1969. évi létszámalakulás sem; 1969-ben a növekedés üteme mérséklődött, különösen, ha nem az éves átlagokat, hanem az éven belüli növekedést nézzük.*

* A szocialista iparban foglalkoztatottak száma 1969-ben körülbelül a felével növekedett, mint 1968-ban. Az 1968-ban végbement létszámnövekedés miatt a két év éves átlaglétszáma között 2,6 százalékos növekedés mutatkozna akkor is, ha az 1968. IV. negyedévi létszám az 1969. évben egyetlen fővel sem nőtt volna.

Figyelemre méltó a létszámnövekedés megoszlása is. Az építőiparban a létszám gyorsabban nőtt, mint az iparban, a tanácsi és a szövetkezeti iparban gyorsabban, mint a minisztériumi iparban. Különösen nagy eltérések mutatkoznak a létszámnövekedésben az ország különböző területei között. Budapesten és a nagyobb ipari városokban a létszám egyáltalán nem nőtt, sőt kissé mérséklődött, annál nagyobb a létszámnövekedés az ipari centrumok nélkül számított vidéki iparban.

Mivel magyarázható a létszámnövekedés ütemében tapasztalt nagyarányú területi eltérés?

Kismértékben a jövedelemszabályozók motiváló hatásával. Kétségtelen, hogy nagyobb a létszámáramlás az olyan munkahelyek felé, ahol a közmegítélés szerint kedvezőbbek a kereseti lehetőségek — természetesen a végzendő munkával, annak körülményeivel és idejével összevetve. E tendenciát igazolja, hogy például a tanácsi és szövetkezeti iparban az elmúlt 1—2 évben a személyi jövedelmek növekedési üteme a korábbinál valóban lényegesen kedvezőbb volt, összehasonlítva a minisztériumi iparban dolgozók személyi jövedelmének változásával.

A munkaerő áramlását meghatározó fő tényező azonban nem a személyi jövedelmek differenciáltsága volt. Döntőbb szerepet játszottak a munkaerő-kínálat területi eltérései.

Ismeretes, hogy Budapesten és néhány nagyobb ipari városban évek óta nincs szabad munkaerő, a kapun kívüli munkaerő-tartalékok lényegében kimerültek. Nem ez volt a helyzet az ország kevésbé iparosított vidéki körzeteiben. Itt még volt (és kismértékben van is) szabad munkaerő, férfiakban kevésbé, női munkaerőben annál inkább. A szövetkezetek és a tanácsi vállalatok decentralizáltsága, valamint területi elhelyezkedése alkalmas volt a még meglevő szabad munkaerő foglalkoztatására. Ezt a helyzetet ismerték fel a nagyobb ipari centrumokban működő és munkaerőhiánnyal küzdő üzemek is, amikor gyorsított ütemben hozzákezdtek a vidéki ipartelepítéshez, üzembővítéshez.

A munkába állók száma az elmúlt két évben egyébként lényegesen több volt, mint amennyit a létszámok növekedése mutat. A szokásos munkaerőpótláson (nyugdíjazások és elhalálozások stb.) túlmenő igényeket is ki kellett elégíteni. Ezek között a legdöntőbb a gyermekgondozási segélyt igénybe vevők pótlása volt. Ismeretes, hogy eddig az időpontig közel 130—140 ezer nő vette igénybe ezt a társadalompolitikai és munkaerő-gazdálkodási szempontból egyaránt nagy jelentőségű lehetőséget — az igénybe vevők fele az iparból és építőiparból —, pótlásukhoz havonta mintegy 2500 fővel kell növelni az ipari és építőipari létszámot. Mindez arra utal, hogy a szabad munkaerő a korábbi évek gyors létszámnövekedése ellenére is elég számottevő mértékű hazánkban, különösen az ország kevésbé iparosított területein.

A tényleges létszámnövekedésnél lényegesen nagyobb a vállalatok létszámnövelési *igénye*. A területi munkaerő-közvetítő irodák 50—60 ezer olyan munkahelyet tartanak nyilván az országban, amelyeket létszámhiány miatt nem tudnak munkaerővel ellátni. Némely területeken ez a hiány akadályozza a gazdasági tevékenységet, a lakosság ellátását. Kevésbé az ipari üzemeknél, sokkal inkább a szolgáltató vállalatoknál, egészségügyi intézményeknél van ilyen helyzet. (A létszámhiány persze

egyáltalán nem menti fel a szolgáltató intézményeket az alól, hogy jobban hasznosítsák a kétségkívül meglevő belső tartalékokat.)

A munkaerőmozgás a növekvő munkaerő-kereslet hatására az elmúlt két évben számottevően növekedett. A váltások száma az állami iparban 1968-ban mintegy 25 százalékkal magasabb volt a korábbinál. 1969-ben az előzetes statisztikák szerint a munkaerőmozgás az 1968. évi magas szinten stabilizálódott, sőt tovább emelkedett. (100 fő létszámnövekedésre 1968-ban körülbelül 700, 1969-ben pedig 1500 felvétel jutott!)

A reform bevezetése előtt számítottunk a munkaerőmozgás növekedésére. Feltételeztük, hogy megindul a társadalmi értelemben hasznosnak minősíthető mobilitás: a kevésbé gazdaságos és termelékeny vállalatoktól a jobb vállalatok és ágazatok felé. Nem ez történt. A munkahelyváltoztatások döntő többsége egyéni kezdeményezésen alapult. Találtunk olyan nagyvállalatot, ahol a kilépők száma 1 év alatt meghaladta a 4 ezer főt, e dolgozók közül azonban egyetlenegy sem volt, akinek munkaviszonyát a munkáltató szüntette volna meg.

A túlzott munkaerő-kereslet hatására a dolgozók csábításának etikai szempontból nem elfogadható eszközei alakultak ki. Nemegyszer előfordult, hogy állami vállalatok levelet küldtek más állami vállalatnál dolgozók lakására: ebben felajánlották nekik, hogy ha többet akarnak keresni, forduljanak hozzájuk. Gyakori, hogy a munkaerőhiánnyal küzdő vállalatok a munkaügyi vagy személyzeti dolgozóknak, vagy akár más munkakörben dolgozóknak is „fejpénzt" fizetnek új munkaerő megszerzéséért. A sajtót elárasztják az álláshirdetések: az egyik budapesti gépgyárból kilépett dolgozók körében szociológiai felmérést végeztek, amely igazolta, hogy a kilépett dolgozók egyharmada a sajtóból ismerte meg az új munkahelyét. Mindez arra utal, hogy a dömpingszerű álláshirdetés fokozza a vándorlási kedvet olyanok körében is, akiknek egyébként eszükbe sem jutna munkahelyet változtatni.

Sok félreértés tapasztalható a megnövekedett munkaerőmozgás okait illetően. Vannak, akik úgy gondolják, hogy a magyarázat a munkaidő-csökkentés fokozatos megvalósulásában, vagy a munkajogi kötöttségek megszüntetésében keresendő.

A munkaerőmozgás növekedésében *alapvető* szerepet a túlzott mértékű munkaerő-kereslet játszott. A vállalatok mindenáron létszámuk növelésére törekedtek, mivel a gazdasági feltételek és a szabályozók ilyen döntéseket váltottak ki. Hibás vállalati magatartás is befolyásolta a helyzetet. Jellemző volt, hogy a vállalatok többsége mindenáron új munkaerő megszerzésére törekedett, s sokkal kevesebb gondot fordított a már megszerzett munkaerő megtartására. Gyakorlattá vált, hogy nem vizsgálták a dolgozók korábbi életútját, munkáját, fizetését. Aki munkára jelentkezett, felvették. Vannak persze megbecsülendő kivételek is. Néhány vállalatnál az elmúlt két évben fejlesztették ki az úgynevezett munkaalkalmassági vizsgálatokkal foglalkozó laboratóriumot. Itt — kezdetleges módszerekkel ugyan — vizsgálni igyekeztek a dolgozó alkalmasságát leendő munkahelyére. Kimutatható, hogy ezeknél a vállalatoknál a fluktuáció lényegesen kisebb, mint a többinél.

A munkaerőmozgások ismeretében különösen fontos annak elemzése, hogy a vállalatok miért növelték ilyen nagy mértékben a foglalkoz-

tatott létszámot és miért van a vállalatoknál még ennél is nagyobb igény a foglalkoztatás bővítésére.

Az ebben szerepet játszó gazdasági tényezők közül is talán a legfontosabb az élő- és holtmunka-ráfordítások jelenlegi arányai által kiváltott egyoldalú motiváció.

Több közgazdász felvetette az elmúlt hónapokban, hogy a létszámfejlesztés vagy az állóeszközök volumenének bővítése a vállalatoknál eltérő anyagi következményekkel jár. A termelés bővítéséhez szükséges létszámfejlesztés költsége elszámolható a termelés költségei között, a gépi felszereltség fejlesztésére csak a már adózott vállalati alapokból kerülhet sor. Ez utóbbi az adott körülmények között nyilvánvalóan drágább módszer, mint az előbbi.

Fokozza ezt a problémát, hogy számítások szerint nincs is megfelelő arányban az élőmunka-felhasználás költsége után fizetendő 25 százalékos közteher az 5 százalékos eszközlekötési járulékkal. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság megbízása alapján e témában eddig készített tanulmányok kimutatták, hogy hazánk iparában 1968-ban az árbevétel 13 százaléka volt a bérteher, ezzel szemben néhány nyugat-európai tőkésországban az árbevétel bérhányada 20 százalék körül van. Az eltérés — a termelékenység színvonalában levő különbség figyelembevétele mellett is — túlzottnak látszik. Vitatható, hogy a munkaerő újratermelésével összefüggő költségeket milyen nagyságrendben célszerű nálunk a munkaerőt hasznosító vállalatokkal megtéríttetni. Mindenesetre, ha a vitán felül álló ráfordításokat együtt számítjuk (például nyugdíjak, családi pótlékok, táppénz, egyéb társadalombiztosítási feladatok, oktatás, egészségügyi ellátás, szociális otthonok stb.), ezek összege jelenleg eléri a bérköltség 35—45 százalékát.

A munkaerő újratermelési költségeit a társadalomnak viselnie kell. Ha ezt nem térítik meg a vállalatok, megtéríti a költségvetés. Véleményem szerint nem indokolt, hogy a vállalatokat mentesítsük a tényleges költségek viselése alól — hosszabb távon célszerűnek tűnik, hogy a bérköltség közterheit közgazdasági értelemben a helyére tegyük.

Az élő és a holt munka terhei közti feszültségre utalnak más jelenségek is. A többi között összefüggésben van ezzel a problémával a szocialista relációjú gépimport növekedésének lassú üteme és különösképpen a szállító, rakodó munkák gépesítésének nagyfokú elmaradása.

A foglalkoztatottak számának helyenként túlságosan gyors növekedésében ezenkívül — megítélésünk szerint — szerepet játszottak helytelen vállalati döntések, esetenként a célok félreértése is.*

Ilyen volt például az a vállalati törekvés, amely a bérszínvonal-szabályozás szigorát a létszámösszetétel egészségtelen hígításával, az ebből származó előnyökkel próbálta mérsékelni. Ilyen úton azonban egyetlen vállalat sem képes hosszú távon előnyt szerezni. Sok vállalatnál nem így értékelték ezt. Tapasztaltuk, hogy fiatalkorú dolgozókat, alacsony bérű kisegítőket vettek fel azért, hogy a bérszínvonal növeléséhez valamilyen kis tartalékhoz jussanak. Az így felvett dolgozókhoz fűzött remények azonban a legtöbb vállalatnál pár hónap alatt szétfoszlottak. A munkaerőhiány általánossá válása következtében ugyanis (és a mun-

* Természetesen e félreértések sem voltak teljesen véletlenek. A szabályozórendszer kétségtelenül meglevő hibái keltették életre őket.

kafegyelem romlása miatt) az ilyen alacsony bérű dolgozók rövidesen bejelentették béremelési igényeiket. Ha megkapták a béremelést, a vállalatok elveszítették a korábbi alacsony bérüktől remélt előnyt. Ha nem kapták meg, akkor kiléptek a vállalattól, máshol álltak munkába (esetleg többször is egymás után). Ilyen formán a hígítástól előnyöket remélő vállalat nagyon könnyen melléfoghatott.

Gyakori félreértés volt a vállalatok részéről a vállalati és népgazdasági (esetleg megyei) munkaerő-gazdálkodási feladatok összekeverése. Sok vállalati vezető úgy gondolta: feladatkörébe tartozik a szocializmusra jellemző teljes foglalkoztatás érvényre juttatása, vagyis minden munkára jelentkező munkábaállítása, és hogy a vállalat dolga az átmenetileg nála feleslegessé vált dolgozókról való gondoskodás.

A teljes foglalkoztatás valóban azt jelenti, hogy a munkára jelentkezők munkát találnak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez az egyensúly viszonylagos és kialakulása *társadalmi méretekben értendő.* A szocialista viszonyokra jellemző teljes foglalkoztatással nem áll ellentétben, ha adott esetben és adott időpontban az ország valamelyik vállalata a munkára jelentkezőknek nem tud kívánságuk szerint munkahelyet biztosítani.

Vállalati szinten a teljes foglalkoztatás követelménye helyett a gazdasági ésszerűséget kell mérlegelni. Közelebbről: munkaerő felvétele csak akkor indokolt, ha a foglalkoztatás gazdaságos. A vállalatoknál azonban, adott esetben általában éppen a *kínálat* növekedése miatt, emelkedett a foglalkoztatott nyugdíjasok, fiatalkorúak száma.

Utalni kell ezzel kapcsolatban még az iparban munkaviszonyban álló csökkent munkaképességű dolgozók több tízezres rétegére. A gazdasági reform bevezetése előtt sok vállalat, elsősorban nehézipari üzem felvetette, hogy munkáslétszámának 3—4 százalékát pusztán szociális megfontolásokból foglalkoztatja. Abból a helyes elvből kiindulva, hogy a vállalatok nem szociális intézmények, a kormányzat komplex rehabilitációs rendszert hozott létre a csökkent munkaképességű dolgozók racionális foglalkoztatására, illetve a racionálisan nem foglalkoztathatók segélyezésére. A gyakorlatban az elmúlt két évben sajnos kevés eredményt értünk el. A csökkent munkaképességű dolgozók száma ugyanis meglepetésszerűen „csökkent". Úgy látszik, hogy a vállalatoknak ez a jelenlegi körülmények között már sokkal kevésbé jelent terhet, mint korábban. A vállalatok felfogásának ilyen változása, megítélésem szerint, nemcsak társadalmi és vállalati szempontból, hanem a csökkent munkaképességű dolgozók szempontjából is bírálható. Egyáltalán nem arról van szó, hogy a munkakörükben megrokkant dolgozókat mindenáron ki akarjuk vonni a termelőmunkából, hanem arról, hogy adott munkakörben csökkent munkaképességű dolgozó más munkakörben teljes értékű munkára képes. Ezt a munkakört meg kell számára keresni, vagy ha szükséges, beruházások útján létre kell hozni.

A bérszínvonal-szabályozás hatása a munkaerő-gazdálkodásra

A munkaerőigény túlzott megnövekedésének és az ebből adódó munkaerő-gazdálkodási problémáknak egyik fő oka a bérgazdálkodási szabályozás bizonyos problémáiban rejlik. Nem véletlen, hogy 1970-re

éppen itt vált elengedhetetlenné a szabályozók szintjének, a ható-erők arányainak módosítása. A gazdaságirányítás mai rendszerében közvetett gazdasági szabályozók határozzák meg a felhasználható személyi jövedelmeket. A szabályozók csak akkor engedik meg a bérek emelkedését, ha egyidejűleg a nyereség is nő, mégpedig, ha a népgazdasági tervből levezetett arányok valósulnak meg a nyereség és a bérek növekedése között. Ennek megfelelően a személyi jövedelmek szabályozásának középpontjában a bérszínvonal áll. A dolgozók törekvése személyi jövedelmük emelésére — helyesen — csak a nyereség egyidejű növelésével érhető el. A szabályozás mai rendszere tehát lehetővé és szükségessé teszi, hogy a vállalat saját tevékenységével alapozza meg a bérszínvonal emelését.

A szabályozórendszer különbséget tesz egyfelől a bérszínvonal-növekedésből, másfelől a létszámnövekedésből származó bérköltségek vállalati alapokra való hatásában. Szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy semmilyen körülmények között nem lenne indokolt ezt az eltérést megszüntetni.

Az eltérés megszüntetése az úgynevezett bértömeg-gazdálkodás volna. Ilyen szabályozási rendszer bevezetése egyebek közt például azért is indokolatlan lenne, mert a dolog természeténél fogva vállalatonként sokkal nagyobb eltérések adódhatnak a létszámnövekedés indexében, mint a bérszínvonal-növekedés indexében. A piaci körülmények hatására elképzelhető az is, hogy egy vállalatnál meghatározott időszakban a létszám a korábbi időszakhoz képest számottevően *csökken.* Ugyanez a bérszínvonal esetében elképzelhetetlen és indokolatlan. A termelés növekedésének lehetőségeit és feltételeit tekintve természetes dolog, hogy egyik vállalatnál a létszám egyik évről a másikra 1—2 százalékkal, egy másik vállalatnál viszont 20—30 százalékkal növekszik. Ez utóbbi különösen akkor fordul elő, ha a létszámnövekedés valamilyen fejlesztéshez vagy beruházáshoz kapcsolódik. Ilyen mértékű szóródás a bérszínvonal változásában egyik évről a másikra elképzelhetetlen és indokolatlan. Ezért már önmagában is helytelen volna, ha a bérszínvonal növekedéséből és a létszámemelkedésből eredő hatásokat egyformán kezelnék. Ha bértömeg-szabályozás van, akkor a létszámnövekedés súlyos következményekkel jár — a béremelés elől veszi el a forrásokat — olyan esetben is, amikor pedig a létszám növelése racionális lenne.

A létszámnövekedés és a bérszínvonal-növekedés nyereség-konzekvenciáinak eltérítése szándékolt volt, hiszen már a szabályozórendszer bevezetése előtt eldőlt, hogy fokozottabban ellenőrizni kívánjuk a bérszínvonal alakulását, mint a létszámnövekedést. Az arányok azonban 1968-ban és 1969-ben olyanok voltak, hogy az elképzeltnél jóval nagyobb létszámnövekedési igényt váltottak ki, emellett a vállalatok a várttal ellentétben túlságosan tartózkodtak a bérszínvonal emelésétől.

Ha egy vállalat 1968-ban és 1969-ben termelésének bővítését nem a létszám növelésével, hanem az egy főre jutó teljesítmények és az egy főre jutó bérek növelésével érte el, ez a módszer 15-ször többe került neki, sőt, magas nyereségsávokban még ennél is drágább volt. A tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a létszámnövekedésből és a bérszínvonal-növekedésből származó terhek közötti eltérés túlságosan

nagy volt. Az eltérés megszüntetése — mint említettem — nem indokolt, de a tapasztalatok alapján *mérsékelni kellett.*

A közelmúltban megjelent rendelkezések ezt különféle utakon közelítik meg:

1. Az 1969. évi átlagos állományi létszámhoz képest 1970-ben bekövetkező létszámnövekedés vállalati átlagbérrel számított bérigényének egyharmadát külön adóként a részesedési nyereségrészből a költségvetésbe be kell fizetni. (Ilyen adó az elmúlt két évben egyáltalán nem volt.) E létszámtöbbletadó alapjául szolgáló bértömeget — mint említettem — a vállalati átlagbérrel számítják ki, így külön előnye a vállalatnak a létszám „hígításából" nem származik. A többletadót a részesedési nyereségrészből kell befizetni. Ez eltérést jelent a bérszínvonal-szabályozás általános előírásaitól, általában ugyanis a bérszínvonal-növekményt a már adózott részesedési alapból kell levonni, a létszámtöbbletadó pedig az adózás előtti részesedési nyereségrészt terheli. Ez a megkülönböztetés azért is helyes, mert így a létszámot magas hatékonysággal foglalkoztató vállalat (a hatékonyságot jobb híján az eszközarányos nyereséggel mérjük) a létszámnövekmény utáni adót nyilván sokkal könnyebben fizeti majd ki, mint az alacsony hatékonyságú vállalat. Megemlítem még, hogy *(a)* a létszámnövekedés utáni többletadó nem vonatkozik az új vállalatokra; *(b)* ahol a többletadó számottevő teherként jelenik meg, lehetőség nyílik a terhek egy részének a tartalékalapból való fedezésére.

2. Ha az 1970. évi átlagos létszám az 1969. évinél alacsonyabb lesz, a vállalati átlagbérrel számított béralap-megtakarítás egyharmadát külön kedvezményként a részesedési nyereségrész javára írják, visszatartva ezt az összeget az egyébként befizetendő adóból. Az intézkedés fő célja, hogy ösztönözzön a felesleges létszám leépítésére, a kapun belüli munkanélküliség csökkentésére.

A létszámcsökkentés esetén adandó kedvezmény természetesen csak akkor jár, ha egyidejűleg nem csökken a termelés, illetve a nyereség. Elképzelhető olyan helyzet, amikor a piaci hatások következtében kényszerül a vállalat termelésének csökkentésére, ezért csökken létszáma is. Az ilyen létszámcsökkenéshez azonban már nem lenne indokolt az említett előnyöket kapcsolni. Gazdasági fejlődésünk meggyorsításához, a vásárlóerő és az árualap közötti összhang fenntartásához a vállalatokat mindenekelőtt a piacképes áruk termelésének *növelésében* kell érdekeltté tenni.

3. Az 1969. évi tényleges bérszínvonalhoz képest mutatkozó 1970. évi növekmény tömegének csak 70 százalékát kell a részesedési alapból fedezni. Ez a kedvezmény 4 százalékos bérszínvonal-növekedésig vehető igénybe, e felett a korábbi szabályozás — tehát a teljes bérnövekmény nyereségből való fedezése — a mérvadó. Ezzel a módosítással a szabályozók a korábbinál nagyobb lehetőséget biztosítanak a béremelésre. Az 1968-ban és 1969-ben érvényben volt szabályozók lényegében egyenlővé tették a bért és a részesedést. Amennyivel nőtt a béremelésre fordított összeg, annyival csökkent a részesedés. Ez az egyenlőség azonban nem biztosított kellő ösztönzést. A bérszinvonal-növekedés megkönnyítése mögött nincs szociális megfontolás, hanem kizárólag a gazdasági hatékonyság növelése a cél.

A létszámtöbbletadó, a megtakarítás utáni kedvezmény, valamint a bérszínvonal-növekedés megkönnyítése az iparban és az építőiparban általánosan indokolt. A létszámtöbbletadó, valamint a létszámcsökkentés kedvezményezésére vonatkozó rendelkezések alkalmazása alól több területen (például egyes szolgáltatásoknál) kivételt tesznek a szabályok.

A szabályozók ilyen átalakításától azt reméljük, hogy a vállalatok figyelme a munkaerő-gazdálkodásban a kapun belülre fordul: termelési feladataikat a mainál nagyobb mértékben inkább a meglevő létszám munkakapacitásának jobb hasznosításával, az egy főre jutó teljesítmények és bérek emelésével fogják biztosítani.

Szükségesnek tartom azt is hangsúlyozni, hogy hibás szemlélet alakult ki a béremelés jelentőségéről. Általában egyoldalúan azt hangoztatták a vállalatok, vállalati vezetők, hogy a bérszínvonal emelése a részesedési alapot csökkenti. Számvitelileg és mechanikusan számítva ez valóban így van. De vajon a béremelés a gazdálkodás szempontjából csak ennyit jelent? Bizonyosan nem. Ha a béremelés során változatlan teljesítményekért fizetnek magasabb bért, tehát a fajlagos bérköltséget emelik, akkor az ilyen béremelés valóban csak csökkenti a nyereséget és a részesedési alapot is. Ez azonban nem célszerű formája a béremelésnek. A célszerű forma az, amikor *növekvő* teljesítményekért fizetünk a korábbinál magasabb bért. Eléggé ismeretlen a vállalati gyakorlatban a bérekkel való „kereskedés", az, hogy a vállalatok vezetése meghatározott mértékben növekvő teljesítményekért meghatározott mértékben növekvő béreket fizessen. Vegyük például azt, milyen utak vannak 5 százalékos fajlagos bérköltség-megtakarítás eléréséhez. Ennek egyik útja a teljesítménynormák és létszámnormák szigorítása, másik és célravezetőbb útja a termelés és a bérek eltérő arányú emelése. Ha a piaci feltételek megengedik, 10 százalékos termelésnöveléshez 5 százalékos béremelést kapcsolhatunk. Így is elérhetünk 5 százalékos fajlagos bérköltség-megtakarítást. Nyilvánvalóan a második módszert lehet a dolgozókkal is könnyebben elfogadtatni.

Ez a fajta szemlélet a vállalati vezetésben sajnos nem elég gyakori még. A munkabérnek általában csak az elosztó funkcióját tartják lényegesnek, az ösztönző funkcióját nem. Ez magyarázza azt is, hogy sok vállalat nem használja ki kellően a bérdifferenciálás lehetőségeit. A nivellációs folyamat szinte változatlanul fennmaradt.

A termelékenység alakulása és a munkaügyi szabályozás

A termelékenységi mutató korábbi években kialakult növekedési trendje 1968-ban és 1969-ben megtört. 1968-ban a megelőző időszakhoz képest az ipari és építőipari munka termelékenysége csak 1—2 százalékkal emelkedett, 1969-ben pedig stagnált.* Az állami iparban (élelmiszeripar nélkül) az 1969. év I—III. negyedévében az előző év hasonló időszakához képest az egy foglalkoztatottra jutó napi átlagos termelés 0,8 százalékkal alacsonyabb. A korábbi években a termelékenységi mutató évi 5—6 százalékkal növekedett.

* Ez az egy főre, illetve az 1 napra számított mutatóra vonatkozik. Az 1 órára számított termelékenységi mutató alakulása lényegesen kedvezőbb, a korábbi évekkel nagyjából egyező.

A jelenlegi szabályozórendszerben a termelékenység emelkedése vállalati szinten közvetlenül nem ösztönzött feladat. A termelékenységre a szabályozók egésze hat, attól függően, hogy ezek a közgazdasági szabályozók mennyiben késztetik a vállalatokat hatékony munkára. A termelékenység alakulását a szabályozókon túl befolyásolja a gazdaságpolitika egésze (sőt bizonyos politikai tényezők is). Jelentős mértékben hatnak a korábbi beruházási döntések, a szakosítás, a vezetés színvonala, a nemzetközi munkamegosztás, a politikai megfontolásokra épülő foglalkoztatásbővítés.

Az 1968—1969. évi problémák alapvető oka — megítélésem szerint — az, hogy a termelési ütem mérséklődött, ami a reform bevezetését megelőzően tapasztalt készletnövekedéssel, bizonyos piaci hatásokkal, a mikrostruktúra átalakításának nehézségeivel függ össze, és jórészt elfogadható átmeneti tendenciának tekinthető.

A termelékenységi mutató viszonylag kedvezőtlen alakulásában azonban negatív tényezők is szerepet játszottak. A normák karbantartása például ritkább, mint korábban, a munkafegyelem laza, a munkaerő-vándorlás növekedett. Nem alkalmaztunk szélesebb körben ösztönző bérformákat sem. A korábbi években az átlagbérszint tartása miatt alkalmazott túlságosan óvatos bérformák köre nem szűkült. Nem javult a munkahelyi (kapun belüli) létszámtartalékok felhasználására irányuló vállalati tevékenység.

A munkaerőmozgás növekedése is kedvezőtlenül befolyásolta a termelékenység alakulását. Az áramlás növekedése szükségszerűen azt jelenti, hogy növekszik a két munkahely között levők száma. Számításaink szerint az állami iparban egy év alatt a munkaerőmozgás növekedése csaknem 10 ezer dolgozó éves munkájának megfelelő veszteséggel járt. A nagymértékű munkaerőmozgás részben a meglazult munkafegyelem következménye, de tovább rontja is a fegyelmet. Kedvezőtlenül hat a termelékenységen és munkafegyelmen kívül a költségekre is. A textiliparban végzett számítások szerint egy dolgozó munkába állításának költsége körülbelül 35 ezer Ft, amíg egy teljes értékű dolgozót nyer a vállalat.

A közgazdasági értelemben vett termelékenység preferálása rendkívül sokoldalú feladat, a gazdaság és a politika egészét átszövi, emiatt részintézkedések, külön konstrukciók a probléma megoldására nemigen alkalmasak. Szeretnék itt utalni egy olyan javaslatra, amelynek bevezetését sokan célszerűnek látják, megítélésem szerint azonban végső soron a termelékenység javítását nem szolgálná, ezzel szemben indokolatlan béraránytalanságokat okozna. E javaslat lényege a termelési érték változásához kapcsolt relatív bérellenőrzés. Ilyen konstrukciót az iparban és az építőiparban korábban több éven át alkalmaztunk. Meggyőződésem, hogy sikertelenül. Első pillanatban meggyőző a javaslat: a termelés változásához kapcsoljuk a bérek változását. Hogyan mérjük azonban a termelés változását? Amikor ez a bérellenőrzési módszer érvényben volt, bármilyen termelésiérték-mutató változásához kapcsoltuk is a bérek változását — aránytalanságok születtek. Sokszor előfordult, hogy a relatív bérellenőrzés alapján számított béralap a termelésnövekedés valóságos bérigényénél kevesebb volt. Ez nagymértékben visszaszorította a bérigényes gyártmányok körének növelését, preferálta az anyagigényes gyárt-

mányösszetételt és a drágább anyagok felhasználását. Az is előfordult, hogy a relatív bérellenőrzési módszerrel biztosított béralap a termelés valós bérigényénél nagyobb volt. De ez esetben sajnos nem tapasztaltuk az anyagigényes gyártmányok körének szűkítését — ez a módszer lényegében a bérek lazulásához vezetett. A termelékenységi probléma megoldása nem a termelés valamilyen mutatójának direkt ösztönzésében, hanem az érdekeltségi rendszer egésze dinamikájának fokozásában és a termelékenységi tényezők (például normakarbantartás, alkalmazotti létszámnormák bevezetése, munka- és üzemszervezés javítása, törtnapi hiányzások csökkentése stb.) fokozott figyelemmel kísérésében van.

Ismert, hogy az 1 órára számított termelékenységi mutató lényegesen kedvezőbben alakult, mint az 1 napra és egy főre számított. Tekintettel arra, hogy a teljesített órák száma lényegében a végrehajtott munkaidő-csökkentés miatt esett vissza, indokolt vizsgálni az egy főre és 1 napra számított termelékenységi mutató kedvezőtlen alakulásának a munkaidő-csökkentéssel való összefüggését.

Munkaidő-csökkentés esetén (ha azt jól hajtjuk végre) a teljesített órák száma csökken. Ez éppen a munkaidő-csökkentés célja. A teljesített órák számának csökkenése miatt szükségszerűen eltér mindenfajta munkaidő-csökkentésnél az 1 órára és az 1 napra számított termelékenységi mutatók alakulása. A munkaidő-csökkentés miatt kieső időalap a 44 órás munkahét bevezetésekor a teljes időalap 9 százalékát tette ki.

A vállalatok egy részénél a rövidített munkaidőre való tömeges áttérés után 1 évvel dokumentációs revíziót végeztünk, annak ellenőrzésére, mennyiben teljesítették a vállalatok a munkaidő-csökkentés feltételeit, főképp azt a feltételt, hogy a kieső időalapot önerőből pótolni kell. Megállapítottuk, hogy a tervbe vett intézkedéseket a vállalatok jórészt végrehajtották. Tény azonban, hogy számos vállalat csak a kieső időalapot pótolta és ezzel *tartatta a termlékenység korábbi színvonalát;* az előírások szerint pedig olyan intézkedésekre lett volna szükség, melyek a termelékenység javulásának szokásos ütemét is biztosítják.

Indokolt a létszámnövekedés és a munkaidő-csökkentés kapcsolatának vizsgálata is. Ez azt mutatja, hogy nincs szoros összefüggés a munkaidő-csökkentés és a létszámnövekedés között. A budapesti üzemekben hamarabb megvalósult a 44 órás munkahét, mint vidéken, pedig Budapesten a létszám nem nőtt, sőt kismértékben csökkent. Ismeretes továbbá, hogy a foglalkoztatottak teljes számának 3—4 százalékos évi növekedésén belül az alkalmazotti létszám növekedése a munkáslétszáménál sokkal nagyobb, az átlagosnak csaknem kétszerese. Ha a létszámnövekedés szoros kapcsolatban lett volna a munkaidő-csökkentéssel, akkor elsősorban nem az alkalmazotti, hanem a munkáslétszám nőtt volna gyorsabban. Több esetben — különösen vidéken — mégis előfordult, hogy egyes vállalatok lényegében a létszám növelésével igyekeztek pótolni a kieső munkaidőt.

A munkaidő-csökkentés — két szempontból is — fokozatosan valósult meg. Egyrészt úgy, hogy a vállalatok a 44 órás munkahetet fokozatosan érték el: a heti 48 óráról a munkaidőt az első lépcsőben 46 órára, majd pedig 44 órára csökkentették. Másrészt úgy, hogy a munkaidő-csökkentésre 1968. január 1 és 1970. december 31 között vállalatonként eltérő időpontban kerül sor az iparban és az építőiparban. (A munkaidő-

csökkentésre jogosult létszám mindössze 5 százalékánál húzódik át 1970-re a munkaidő-csökkentés.) Esetenként előfordult, hogy a dolgozók munkahely-változtatásánál szerepet játszott a munkaidő hossza, otthagyták korábbi munkahelyüket, és olyan új munkahelyet választottak, ahol már csökkentett munkaidőben dolgozhatnak. A fluktuáció növekedésében azonban a munkaidő-csökkentés nem játszott *meghatározó szerepet.* Ezt bizonyítja az, hogy 1969 közepén a fővárosban már lényegében minden ipari üzemben csökkentett munkaidőben dolgoztak (kivéve néhány sütőipari vállalatot és textilgyárat), s az ipari üzemek közötti munkaerőmozgás mégis tovább emelkedett, még az elmúlt évi magas szinthez képest is. Ez egyértelműen mutatja, hogy a munkaidő-csökkentési folyamat befejezésétől egyáltalán nem várhatjuk a fluktuáció mérséklődését, az okok máshol vannak.

Röviden visszatérek a cikk bevezetőjében szereplő kérdés-megjegyzésre. Van-e tehát nálunk jó értelemben vett gazdálkodás a létszámmal?

Az eddigiekben e gazdálkodásnak csak elemei alakultak ki, rengeteg még a tennivaló. Nem mondhatjuk, hogy a munkaképes korú lakosságot egyre inkább azokban az ágazatokban foglalkoztatjuk, melyek a népgazdaság számára a leghatékonyabban működnek. Egyik ágazatra sem mondhatjuk jellemzőnek, hogy a magas hatékonyságú vállalatok létszámnövelési igényét sikerül elsősorban kielégíteni. Ilyen értelemben a munkaerő társadalmi mobilitása még elég alacsony. Bár nemcsak munkaerő-gazdálkodási kérdés, szinte valamennyi vállalatra jellemző, a munkaidő-csökkentéssel kapcsolatos szervezési intézkedések ellenére, az alacsony színvonalú munka- és üzemszervezés, a belső tartalékok feltárásának, az erre irányuló szervező munkának a hiánya.

A létszámgazdálkodás lényeges javításához a gazdálkodás számos más területén is előbbre kell lépni. Nyilvánvaló például, hogy amíg a vállalatok különösebb erőfeszítés nélkül elegendő nyereséghez jutnak, gazdaságilag nem kényszerülnek tartalékaikat keresni és feltárni: létszám- és bértartalékaikat sem. Minden bizonnyal szükség lesz az élő és holt munka költségarányainak módosítására is. Ennek módszere lehet az eszközlekötési járulék kiszámításában a bruttó vetítési alapról a nettó vetítési alapra való áttérés, vagy a vetítési alap változatlansága mellett az eszközlekötési járulék nagyságrendjének kiigazítása.

ÁDÁM GYÖRGY:

Tudományfejlesztés és szerkezeti változások a mai világgazdaságban[1]

II. rész

Nyugat-Európa műszaki lemaradása

Az újabban gyakorta emlegetett „műszaki résen" az értendő, hogy Nyugat-Európa az utóbbi húsz évben erősen lemaradt az Egyesült Államok mögött a kutatásigényesebb műszaki újításokban, holott korábban, a húszas-harmincas években létrejött, tudományos vívmányok alkalmazásán alapuló iparágakban még egyenrangú szerepet játszott. Ma viszont a legkorszerűbb termékek egy részének előállításában nem versenyképes, s az Egyesült Államokból vagy amerikai cégek nyugat-európai leányvállalataitól kénytelen beszerezni őket.

Az OECD vizsgálatai szerint 140 második világháború utáni felfedezés, találmány közül 60 százalékot az Egyesült Államokban, 15 százalékot Nagy-Britanniában, 9 százalékot az NSZK-ban, 4 százalékot Svájcban, 3 százalékot Svédországban, 9 százalékot pedig más országokban hoztak először kereskedelmi forgalomba.[2]

Nyugat-Európa lemaradása különösen nagy az olyan magas műszaki felszereltséget megkövetelő ágazatokban, mint az elektronikai ipar, az atomipar (világpiaci versenyképesség az atomreaktorok gyártásában), a repülőgépipar, általában az erősen kutatásigényes szektorok.

A műszakilag élenjáró területek egy részében az amerikai fölény egyik fontos előzménye, hogy Nyugat-Európa a korszerű fegyverek tekintetében egyre inkább függő viszonyba jutott az Egyesült Államokkal szemben. Minél világosabban ismerték fel az amerikai katonai körök, hogy a jövő stratégiai kulcsfegyverei többé nem az ismert és szokványos fegyverek lesznek, sőt nem is azok származékai,[3] annál bőkezűbben dotáltatták a katonai kutatást, s ezzel Nyugat-Európa egyszerűen nem tudott lépést tartani. Az amerikai szövetségi kormányzat költségvetésének katonai-stratégiai célokra szánt mintegy 90 százaléka olyan óriási összeg

[1] Részletek a szerző *Amerika Európában – Vállalatbirodalmak a világgazdaságban* című könyvéből, amely a közeljövőben jelenik meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában. A cikk első része a Közgazdasági Szemle 1969. decemberi számában jelent meg.

[2] Third Ministerial Meeting on Science of OECD Countries. March 1968, Agenda Item V., Gaps in Technology between Member Countries.

[3] *Christopher Layton:* European Advanced Technology. A Program for Integration. PEP – Allen & Unwin, London, 1968. 31. l.

volt, hogy mindenkor messze meghaladta azt, amit az önálló fegyverkezési bázis kiépítése szempontjából számba jövő nyugat-európai országok globálisan (tehát katonai és békés célokra együttesen) K&F-re (kutatásra és fejlesztésre) költöttek.[4]

Az Amerikától való függés létrejöttében szerepet játszott az Egyesült Államok és minden más nyugat-európai ország gazdasági potenciálja közötti különbség, a katonai K&F költségessége és kockázatos volta stb., valamint — némely esetekben — speciális tényezők is.

A számítógépgyártás

A műszaki lemaradás gyakorlati vetületei talán a legszemléltetőbben itt érzékeltethetők. Ez annál is indokoltabb, mivel — ugyancsak az OECD megállapítása szerint[5] — Nyugat-Európa háttérbe szorulása e téren a legkirívóbb.

A számítógépgyártás mindenekelőtt rendkívül kutatásigényes: egy középméretű számítógép előállítása (a működtetéséhez nélkülözhetetlen programokkal stb. együtt) kb. 50 millió dolláros K&F-i ráfordítást igényel. Ez a magas költség, valamint az átfutási időnek a versenyképesség biztosításához megkövetelt tartama, azaz mintegy 3 év, meghatározza az évi K&F-i kiadásoknak a műszaki hatékonyság küszöbe eléréséhez megkívánt minimális nagyságát. Ez példánkban hozzávetőleg évi 15—17 millió dollár. Profit azonban csak akkor realizálható, ha a K&F költsége a gyártás egészére vetítve egy-egy számítógép árának bizonyos százalékát nem haladja meg; e hányad felső határa 10 százalék. Ennélfogva az adott méretű számítógépből legalább 500 millió dollár értékű forgalmat kell elérni, vagyis évenként kb. 300-at eladni. A gépek előállításához azonban a K&F-en kívül 200 millió dollárba kerülő termelőüzemre és 10—20 000 főnyi munkaerő-állományra van szükség; az 50 millió dolláros K&F-ből 1 évre jutó 15—17 millió dollár csak ebben az esetben térül meg.[6] A piaci szervezetnek valamely nyugat-európai országban való kiépítése — az első évek elkerülhetetlen veszteségeit is ideértve — ugyancsak mintegy 50 millió dolláros további kiadást feltételez.[7]

Ehhez járul, hogy a berendezések zömét (kétharmadát — háromnegyedét) nem el-, hanem bérbeadják; az évi bérleti díj a berendezés értékének 20—25 százaléka körül mozog. A szükségelt nagy forgótőke még a legtőkeerősebb vállalatok pénzügyi erőforrásait is kimerítheti vagy a végsőkig feszítheti.

Emellett ez az iparág az állandó műszaki átalakulások állapotában van. Az elektroncsöves (első generációs) számítógépeket a tranzisztoros (második generációs), ezeket pedig a hatvanas évek közepén az integrált áramkörös (harmadik generációs) berendezések váltották fel. Az áttérés az utóbbiakra még végbe se ment (1967-ben a nyugat-európai országokban a számítógépparknak még csak kb. egyharmada volt harmadik

[4] Ez 1963/64-ben 5 milliárd dollár alatt mozgott; az amerikai szövetségi kormányzat katonai rendeltetésű költségelőirányzata ezt az összeget már 1 évtizeddel azelőtt, 1954-ben meghaladta (5,66 milliárd dollár 90 százaléka kb. 5,1 milliárd dollár).

[5] Idézi *James Ensor:* Europe's Dependence on America. Information Processing. The Financial Times Survey. 1968. augusztus 5., 13. l.

[6] *Ian Low:* The Facts of Technological Life, New Scientist, 1968. május 9., 296. l. *A. H. Cottrell* professzor, a brit kormány tudományos tanácsadója helyettesének adatai alapján.

[7] *James Ensor:* I. m.

generációs)[8], s már küszöbön áll a negyedik generációs, szuperáramkörös (LSI = large scale integration = az integráció igen magas fokát megvalósító) berendezések megjelenése a piacon.[9]

A számítógépgyártás egyben a legkoncentráltabb iparágak egyike: az amerikai IBM (International Business Machines) egymagában a tőkés világpiac forgalmának mintegy 70 százalékát bonyolítja le és körülbelül ugyanekkora a részesedése az amerikai piacon is.

A harmadik és negyedik generációs számítógépek integrált áramköreinek, illetve szuperintegrált alkatrészeinek gyártásában ismét amerikai cégek: a Texas Instruments, a Fairchild és a Motorola ugrottak világviszonylatban az élre. Már az integrált áramkörök előállítása is óriási befektetéseket igényelt: csak a legnagyobb vállalatok tudják előteremteni azokat az anyagi és szellemi erőforrásokat (nem utolsósorban kellőképpen képzett szakembergárdát), amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy a gyártás jövedelmezőségét biztosító szinten tudjanak termelni.

A szuperintegráció még ennél is bonyolultabb. Az integrált áramköröknél már jó eredménynek számít, ha a selejtarányt 80 százalék alá sikerül szorítani; a szuperintegrációnál ez néha még a 95 százalékot is eléri. Ez az iparágba való bekapcsolódás „belépti díját" még inkább növeli.

A számítógépiparnak ezek a jellemzői nem teszik könnyűvé a lépéstartást Nyugat-Európa számára. Nagy-Britannia az egyedüli ország, ahol az IBM piaci részesedése 50 százalék alatti, de az integrált áramkörök gyártásában az amerikaiaknak már a know-how tekintetében mintegy kétéves előnyük volt. Az Egyesült Államokban a gyártás főként a már említett néhány nagyvállalatban koncentrálódik, ezzel szemben Nagy-Britanniában 20—30 vállalat állít elő kisebb-nagyobb sorozatokat. A szakemberek szerint fennáll annak a veszélye, hogy a nyugat-európai mikroelektronikát elsöpri az Egyesült Államokból származó behozatal és a helyszínen működő amerikai leányvállalatok versenye.[10]

Mindennek ellenére egyetlen, gazdasági függetlenségét megőrizni kívánó ország sem nyugodhat bele abba, hogy a számítógépgyártásból „kimaradjon". S nemcsak azért nem, mert rendkívül expanzív (növekedési üteme Nyugat-Európában 15—25 százalékos) és a berendezések felhasználási köre szüntelenül bővül (ma már messze túlterjed a tudományos számítások és ügyviteli alkalmazások magában véve nem is szűk területén). A számítógépeket ma már mind nagyobb mértékben alkalmazzák a gazdasági tervezésben, az oktatásban, a közigazgatásban, a közlekedésben, a jogtudományban, a bűnüldözésben stb. A felhasználási területek száma az utóbbi évtizedben mintegy megnégyszereződött.

Repülőgépipar

Nyugat-Európának e téren is nehéz versenyeznie a sokkal nagyobb belső piaccal rendelkező és bőséges állami támogatásban részesülő amerikai társaságokkal.

[8] *W. K. de Bruijn:* Recent Developments in the European Market. Datamation, 1967. december, 25—27. l.

[9] L. Az automatizálás új fejleményei, továbbá Automatizálás, 1968. című cikkeimet a Valóság 1966. szeptemberi, illetve 1968. szeptemberi számában.

[10] The Micro Invaders. The Economist, 1969. április 12., 61—62. l. A cikk nem éppen derűlátó alcíme: „Ha az amerikai ipar az újfajta elektronikai termékek európai piacát kisajátítja, Európa egyszer s mindenkorra beletörődhet az Egyesült Államok technikai fölényébe."

Nem ritkák az olyan érvek és adatok, amelyeket annak bizonyítására sorakoztatnak fel, hogy Nyugat-Európának amúgy sincs „esélye" Amerikával szemben, így repülőgépipara fenntartásának racionalitása vitatható.

Íme néhány példa. Az amerikai repülőgépipar munkaerő-állománya 1 400 000 fő és évi forgalma (a K&F-i szerződések beszámításával) csaknem 24 milliárd dollár. Nyugat-Európában az iparág 457 000 főt (az amerikainak kb. 33 százaléka) foglalkoztat, de forgalma mindössze 3,54 milliárd dollár (az amerikainak mintegy 15 százaléka). A hat vezető nyugat-európai társaság (British Aircraft Corporation, Rolls Royce, Sud-Aviation, Dassault, Bréguet, Saab és a Hawker-Siddeley) összesített forgalma kb. 2 milliárd dollár, hozzávetőleg akkora, mint a Boeingé (Egyesült Államok) egymagában.[11] A katonai szektorban az amerikai túlsúly ennél is nagyobb.

A nyugat-európaiak azonban legalábbis egyes részterületeken kétségtelen vitalitásról tesznek tanúságot, sőt az amerikai piacra is be tudtak törni. Az a reményük, hogy a polgári szektor forgalmából számottevő részt hasítsanak ki maguknak, a hangsebességnél gyorsabb Concorde-hoz (Nagy-Britannia és Franciaország közös vállalkozása) és a légibuszhoz fűződik.

A *Concorde* két (francia és brit) prototípusának első próbarepülése után saját kategóriájában némi előnyre tett szert, mivel amerikai konkurrensei, a Boeing és a Lockheed prototípusaikat túlméretezték és túlbonyolították, az ezek további fejlesztéséhez szükséges hitelek folyósítását az amerikai Kongresszus megtagadta, és így a tervezés munkáját elölről kell kezdeniük (változtatható szárnynyílású helyett egyszerűbb, kevésbé gyors, kisebb súlyú, tehát kisebb hasznos terhet elbíró gépet kell konstruálniuk).

A sikeres próbarepülésektől azonban a kereskedelmileg értékesíthető gépek gyártásáig még elég hosszú az út. A felszállásokat sok év megfeszített munkája előzte meg; a becslések szerint újabb néhány évbe telhet, míg a gépek — a felhasználók kívánságait figyelembe vevő módosítások végrehajtásával — forgalomba lesznek állíthatók. Az egyik legnagyobb gond: leszállás nélküli átkelés az Atlanti-óceán északi része fölött (ami több üzemanyagot és így súlytöbbletet jelent, csökkentve az utasférőhelyet); a másik: a gyártási költségek nagysága, amit egyelőre homály fed. Erről nagyjában-egészében 1970 körül alakul ki pontosabb kép; a brit és a francia kormánynak ekkor újra kell döntenie, vállalja-e a további terheket, vagy pedig presztízsszempontokat félretéve leírja az eddigi kiadásokat.[12]

Az amerikai kormány a jelek szerint egyelőre kivárási taktikát alkalmaz. A rendkívül költséges kísérletezést átengedi az európaiaknak; ha azok eredményesnek bizonyulnak és az a veszély fenyeget, hogy a hangsebességnél gyorsabb gépek szektorában a Concorde nyugati monopóliumra tesz szert, késedelem nélkül saját szuperszónikus változataik valamelyikének megvalósításához látnak, okulva a brit—francia tapasztalatokból. Elgondolásuk, hogy a gyártási költség ilyképpen jóval-alacso-

[11] *Christopher Layton:* European Advanced Technology 27., 130. l.
[12] Supersonics — The Waiting Game. The Economist, 1969. április 5., 60—61. l. Jellemző, hogy ez a szempont még 1969 tavaszán is felvetődhetett!

nyabb lesz, és rendszertechnikai jártasságuknál fogva az átfutási idő is rövidebb.

Valóban, Nixon elnök 1969 őszén jóváhagyta a Boeing Company tervezetét, egy óránként 1800 mérföld sebességgel repülő, 250—320 férőhelyes szuperszónikus gép, a B 2707 prototípusának megépítéséről. Ez azonban — ha az elnök döntését a Kongresszus is megszavazza — csak 1978-ban kerül kereskedelmi forgalomba, s mivel a Concorde a program szerint már 1973-ban, utóbbinak mintegy ötéves „kifutása" lesz. Ezt követően már át kell engednie a teret a sokkal gyorsabb és nagyobb befogadóképességű amerikai gépnek. (A Concorde adatai: sebessége 1300 mérföld/óra és 130 utast szállít.)

A *légibusz sorsa.* Az eredetileg 300 utas szállítására tervezett légibusz brit, francia és nyugatnémet vállalatok közös vállalkozásának indult. 1968 decemberében a gyártó vállalatok megegyeztek, hogy műszaki okokból a férőhelyek számát 250-re csökkentik, kisebb teljesítményű, de már fejlesztés alatt álló motort használnak és a konstrukciós munkálatokat meggyorsítják.

A sietségre minden okuk megvan. Egyrészt a British Aircraft Corporation hasonló, 220 utas szállítására alkalmas gép gyártását tervezi, mely az előbbivel konkurrálna. (Itt ismét a nyugat-európai erőforrások megosztásának jellegzetes példáját látjuk . . .) A légibusz értékesítési lehetőségeit nyilvánvalóan javítaná, ha a BAC is belépne a konzorciumba. Másrészt azonban az amerikai Boeing 1968 októberében bemutatta B 747 típusú, 360 férőhelyes (!) utasszállító óriásgépét, amelyet rekordidő (mindössze 2,5 év) alatt épített meg. A Boeing előzetes puhatolózásaiból kiderült, hogy némely nyugat-európai vállalatok is hajlandók gépei megvásárlására, ezért kifejezetten az európai szükségletekhez alkalmazkodó gépet *is* kíván konstruálni. Ezenfelül a Lockheed és a Douglas szintén 250—300 férőhelyes gépekkel kíván megjelenni a piacon.

Az európai légibusz jövője így bizonytalan: a B 747 előfutára az Egyesült Államokban fejlesztés alatt álló utasszállító óriásgépek egész sorának.

Egyébként még a legnagyobb nyugat-európai országok is csak úgy tudják biztosítani repülőgépiparuk létét, hogy kormányaik a nemzeti légiforgalmi társaságoknak adott szubvenciókat feltételekhez kötik, például olyan, belföldön gyártott gépek megvásárlásához, amelyek az amerikaiakhoz képest sokszor kevésbé megfelelők és üzemeltetésük is kevésbé gazdaságos (mint pl. Nagy-Britanniában).[13]

Űrkutatás — űrhajózás

Nyugat-Európa lemaradása az űrkutatásban is nagy mérvű; itt főként két vonatkozására utalunk.

Az egyik: az űrkutatás általános nemzetgazdasági kisugárzása. Az „űrkutatási szint" magasabb követelményei mindazokban az iparágakban (különösen a gépgyártásban, a villamossági iparban, a fémkohászatban, a vegyiparban stb.) éreztetik a hatásukat, amelyek az űrkutatási infrastruktúra kialakításában és az űrtestek felszerelésében közreműködnek.

[13] The Economist, 1968. október 12. 74. l.

Az amerikai számítógépipar fejlettsége is egyebek között az űrkutatás szükségleteivel függ szorosan össze (mikrominiatürizálás, integrált és szuperáramkörök, folyamatszabályozás stb.).

A másik: az űrkutatás távhírközlési vetületei. A távhírközlés sok ágazatában a hatékonyság feltétele belátható időn belül a mesterséges holdak felhasználása lesz. Az utóbbiak semmi olyan funkciót nem látnak el, amely hagyományos eszközökkel ne volna elvégezhető, de lehetővé teszik óriási távolságok áthidalását oly csekély költséggel, hogy az alapvetően megváltoztatja a távhírközlés gazdaságosságát. A mesterséges holdak beiktatásával idővel semmivel sem lesz költségesebb a 10—15 000 kilométer távolságban levő partnerrel lépni érintkezésbe, mint azzal, akitől 1—2 kilométer választ el bennünket. Távlatilag egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a hírközlési díjszabás teljesen függetlenné válik a távolságtól, s például a távolsági beszélgetések ugyanannyiba kerülnek majd, mint a helyiek.[14] Az a — csupán tradicionális hírközlési eszközökkel élő — vállalat vagy ország, amely e téren nem tud lépést tartani, behozhatatlan hátrányba kerül.

De az űrkutatás vívmányai gazdasági felhasználásának van egy további, nem egészen lényegtelen vonása. Minél nemzetközibbé válik a világgazdaság, annál nagyobb szerepet játszik annak tőkés szektorában a reklám és a propaganda. A mesterséges holdak segítségével előreláthatólag lehetővé válik a széles körű közvetlen televíziós adás. A mesterséges holdak tervezésében, gyártásában és a világűrbe való felbocsátásában az Egyesült Államok a tőkés világgazdaságban monopolhelyzetet élvez, s ezt kereskedelmileg a *Comsat* (Communication Satellites) konzorcium aknázza ki. Joggal feltételezhető, hogy ezt az előnyt a hetvenes években a mesterséges holdak útján történő televíziós közvetítések messzemenő kommercializálásával, az újfajta reklámlehetőségeknek az amerikai társaságok szolgálatába állításával használja majd ki, még kedvezőbb pozíciót érve el nyugat-európai és egyéb versenytársaival szemben.[15]

Ezt valószínűsíti az Egyesült Államoknak az *Intelsat*-ban (International Telecommunications Satellite Corporation — a mesterséges holdak útján való távhírközlés nemzetközi szervezete) érvényesített irányvonala is. Ezt a szervet, amelyhez több mint 60 ország csatlakozott, azért létesítették, hogy elősegítse egy — az egész világot felölelő és mesterséges holdakon alapuló — távhírközlési hálózat felállítását. A nyugat-európai országok reménye, hogy nemzeti vállalataik kormányaiknak az Intelsat finanszírozásához való hozzájárulása arányában (egész Nyugat-Európára vetítve kb. 25 százalék) fejlesztési és gyártási megbízásokat kapnak, nem valósult meg. A NASA (National Aeronautics and Space Administration — az amerikai űrkutatás irányításával megbízott állami szerv) csak saját programja kiegészítését szolgáló tudományos kísérleteket hajlandó támogatni, de nem járul hozzá ahhoz, hogy a nyugat-európai országok amerikai hordozórakétákat vegyenek igénybe kereskedelmi célokat szolgáló mesterséges holdak felbocsátásához. Az Intelsatot ezenfelül a Comsat irányítja, és a nyugat-európaiak szerint képtelen volt arra, hogy kereskedelmi érdekeit elhatárolja a nem profitra dolgozó Intelsatéitól.

[14] Science & Technology, 1968. április, 17. l.
[15] Részletesebben l. *Herbert I. Schiller:* TV Overseas – The U. S. Hard Sell. The Nation, 1966. december 5., 609–612. l.

1968 derekán az újabb távközlési mesterséges holdak előállításával és felbocsátásával kapcsolatos ellentétek az Intelsaton belül kiéleződtek.[16] A tagországok (elsősorban a nyugat-európaiak) kifogásolták, hogy a rendelések 90 százaléka (!) amerikai cégeknek jutott, s ezek ilyképpen tovább növelték a távhírközlési technikában már amúgy is élvezett jelentékeny előnyüket. Az amerikaiak viszont arra hivatkoztak, hogy a nyugat-európai konstrukciók kevésbé fejlettek és drágábbak. A nyugat-európaiak bekapcsolódása a gyártásba tehát egyértelmű volna azzal, hogy az Intelsatot az ő műszaki fejlődésük előmozdítására használják fel.

A vita annyiban tanulságos, hogy feltárja az adott erőviszonyok mellett szükségszerű nézőpont-különbségeket. A nyugat-európaiak azért csatlakoztak az Intelsathoz, hogy távhírközlési lemaradásukat behozzák (vagy legalábbis csökkentsék). Az amerikaiak szerint viszont — minthogy ők mind technikailag, mind a komparatív költségek tekintetében nagy előnyre tettek szerint — a gazdaságosság és a hatékonyság egyaránt amellett szól, hogy a nemzetközi munkamegosztás a status quo-hoz igazodjék. Az együttműködés problémáinak ilyen megközelítésével és az ebből adódó ellentétekkel a műszaki fejlesztés más területein is újra meg újra találkozhatunk.

Mivel az amerikaiak véglegesíteni szeretnék a nyugati távhírközlési rendszer struktúráját, hajlandók némi engedményre mind a rendelések elosztásában, mind az Intelsat irányításában. Nyugat-Európában kétségtelenül általános az a meggyőződés, hogy az Intelsat működése eddig nem segítette elő felzárkózásukat.

Ami Nyugat-Európa *űrkutatási programját* illeti, ennek megvalósítására eredetileg három szervezetet hoztak létre: az ELDO-t (European Launcher Development Organization — európai indítórakéták fejlesztését célzó szervezet), az ESRO-t (European Space Research Organization = európai űrkutatási szervezet) és a CETS-t (Conference on European Telecommunication Satellites = szó szerint: európai távhírközlési mesterséges holdak konferenciája). Nincs módunk e szervezetek terveinek, azok gyakori módosításainak, a költség-előirányzatokkal, a működésük összehangolásával összefüggő nehézségeknek, valamint belső ellentéteiknek ismertetésére és elemzésére. A nyugat-európai erőfeszítések arányait és kilátásait érzékelteti azonban, hogy az Egyesült Államok 1966-ban 5,1 milliárd dollárt költött űrkutatásra, Nyugat-Európa pedig nemzeti és nemzetközi programjaira együttesen mindössze 216 millió dollárt.[17] A ráfordítások közti nagyságrendi különbség, az Egyesült Államokra való ráutaltság eleve megszabja a nyugat-európai próbálkozások kereteit.

Az ELDO és ESRO történetét válságok sorozata jellemzi. Az ELDO-t súlyosan érintette Nagy-Britannia bejelentése, hogy tervei finanszírozásában 1971 után nem vesz részt; az ESRO létét Olaszország kilépése tette kockára.

Az 1968 őszén megtartott bonni űrhajózási konferencián a többi tagállam elvileg vállalta az ELDO további anyagi támogatását, azzal a feltétellel, hogy a költségvetést csökkentik és a programot az ESRO-éval összehangolják.

[16] Tensions at Intelsat. The Economist, 1968. július 27., 35–36. l.
[17] *Cristopher Layton:* European Advanced Technology . . . 162. l.

Az ESRO új költségvetését — amely létét 1973-ig biztosítja — megszavazták és igyekeznek a szervezetnek új dinamizmust kölcsönözni; így 1968 folyamán a vezető szakembereket csaknem teljesen kicserélték. Ez kétségtelen eredmény, mert az ESRO 1968 derekán oly súlyos helyzetben volt, hogy kétségesnek látszott, vajon 1969-ben is folytathatja-e tevékenységét. A pénzügyi alapok előteremtésével az ESRO kilátásai is megjavultak, de részben az Egyesült Államok jóvoltából. Az amerikai űrkutatási költségvetés megnyirbálását ugyanis elsősorban a tudományos programok sínylették meg, ennek következtében a NASA együttműködési készsége megnőtt, s tárgyalások indultak több közös vállalkozás megindítására.

A bonni konferencián érdekes határozat született egy nyugat-európai űrkutatási csúcsszervezet („európai NASA") létesítésére, amelytől az eddigi szervezetek és azok programjának (mint például az ELDO Európa-rakétái) hatékonyabb összehangolását, a tagállamok közti ellentétek megszüntetését és a tervezetek pontosabb kivitelezését remélik. Az előkészületi munkálatok befejezése 1969 végére várható.

A perspektívák tehát valamivel biztatóbbak, mindez azonban nem feledtetheti el azt a tényt, hogy a nyugat-európai űrkutatási program tengelye és egyben Achilles-sarka az indítórakéták kérdése. Amíg tudományos célokról van szó, bizton számíthatnak az amerikai segítségre. Nagyon is kétes azonban, hogy ugyanez lesz-e a helyzet akkor is, ha kereskedelmi rendeltetésű mesterséges holdak felbocsátására kerülne sor. Az indítórakéták előállítása Nyugat-Európában jóval költségesebb, mint az Egyesült Államokban; a pénzügyi eszközök előteremtése már eddig is nehézségeket okozott.

Az atomenergia békés célú alkalmazása

Az összkép nem sokkal vigasztalóbb, ha a nyugat-európai atomipar, illetve az Euratom helyzetét vesszük szemügyre.

1968 második felében az Euratom olyan válságba jutott, hogy december végén csak nagy erőfeszítések és nehezen létrejött kompromisszumok árán sikerült ideiglenes költségvetés elfogadásával fennmaradását az addigi keretek között 1969. július 1-ig biztosítania.[18]

Ez az eredmény is olyan körülmények között született meg, hogy az Euratom-létesítmények dolgozói kivándorlással fenyegetőztek, majd — mivel a leépítési tervek egyike az Euratom 2700 főnyi kutatógárdájának egyharmadra csökkentését irányozta elő — az olaszországi Ispra-ban (a központi kutatóintézetben) 2000 természettudós, kutató, technikus és fizikai dolgozó tiltakozó sztrájkba lépett, azonnali intézkedéseket követelve az intézmény megmentése végett. Jelszavaik egyike ez volt: „Talán az Egyesült Államok finanszírozzon bennünket?" Megmozdulásukat az olasz szakszervezeti központok és az EGK brüsszeli szerveinek személyzete is támogatta. Még egy nyugat-európai általános sztrájk gondolata is felmerült az Euratom elsorvasztásának megakadályozására.

[18] 1969 áprilisában az EGK-Bizottság az érdekelt kormányok, az egyetemek, az ipar illetékes szerveinek előzetes konzultálása után 5 éves kutatási és kiképzési munkatervet terjesztett jóváhagyás végett az EGK Minisztertanácsa elé, ez a jelzett időszakra 400 milliő dolláros költségvetést irányoz elő.

Ha a válság okait vizsgáljuk, mintegy sűrítve bukkanunk azokra a tényezőkre, amelyek mindennemű nyugat-európai összefogást gátolnak.

Az egyes tagországok a nemzeti érdeket következetesen az EGK szintű megoldásoknál előbbre helyezték. Erőfeszítéseiket nemzeti programok végrehajtására koncentrálták, az Euratomnak legfeljebb járulékos szerepet szántak. Az Euratom tevékenységének megítélésében a hatékonyság mércéje nem az volt, hogy mennyiben segíti elő egy közös atomipari irányvonal kialakítását, hanem mennyiben viszi előre a külön nemzeti programokat. Ezenfelül minden ország arra törekedett, hogy legalábbis pénzügyi hozzájárulása arányában húzzon hasznot az Euratom kutatásaiból (a „juste retour" elve). Általában minden olyan tervezetet elleneztek, amelytől egyéni hasznot nem várhattak, mihelyt azonban valamely kutatás eredménye sikeres ipari-kereskedelmi alkalmazással kecsegtetett, azt nemzeti keretek között igyekeztek kiaknázni.

Az Euratomon belüli koordináció állapotát jelzi, hogy három ország — erőforrásaik egyesítését mellőzve — külön-külön fejleszt szaporító reaktorokat: ezeket tekintik ugyanis a „jövő reaktorának".

Az országos és EGK-szintű ráfordítások összegszerűen nem maradnak el az Egyesült Államoké mögött, sőt a bruttó nemzeti termék százalékában Amerikáénál nagyobbak, de szétforgácsoltságuk miatt nem vethetők be optimálisan, s ezért hozamuk is alacsonyabb.

Ez az egyik oka az atomerőművek létesítésében való lemaradásnak is. 1968 derekán az Euratom 17 atomerőműve 2277 megawatt kapacitással még állta a versenyt az amerikaiakkal (15 atomerőmű 2299 megawatt kapacitással). De ami a jövőt illeti, az arány már erősen eltolódott az amerikaiak javára, akik 89 új erőmű építésére adtak megbízást 70 000 megawatt kapacitással, szemben 16 új erőművel és kereken 6500 megawatt kapacitással az EGK-ban. Ehhez járul még az is, hogy az amerikai atomerőműveket 4—5 vállalat építi, a sokkal kevesebb közös piacit 10—12. Az EGK-megbízások globális összege kisebb, mint amennyi minden egyes amerikai vállalatnak külön jut.

Az Egyesült Államok közben az atomipari exportban is az élre ugrott. Nagy-Britanniában 1956 őszén helyezték üzembe a tőkésvilág első atomerőművét (Calder Hall), s az atomipari exporthoz nagy reményeket fűztek. 1966-ig azonban — noha a brit ipar magas műszaki színvonala vitathatatlan — az a Nagy-Britannia, amely Nyugaton a legnagyobb atomipari potenciált mondhatja magáénak az Egyesült Államok mellett, mindössze két reaktort exportált, az amerikaiak viszont (elsősorban a General Electric és a Westinghouse) tizenötöt, s ezek jó részét is Nyugat-Európába.

A hatvanas évek végén sok jel vall arra, hogy két évtizedes kísérletezés után az atomenergia békés felhasználásában fordulat küszöbén állunk, s az új, most épülő villamos erőművek közül mind több lesz atomerőmű.

Nyugat-Európának ugyanekkor attól kell tartania, hogy lemaradása mind az atomerőművek hálózatának kiépítésében, mind az atomipari exportban állandósul vagy éppenséggel fokozódik.

Az amerikaiakkal szembeni helytállásra talán a legfőbb esély a szaporító reaktorok fejlesztése és az elért eredmények kereskedelmi értékesítése volna; e téren a britek úttörő munkát végeztek. A közelmúlt

tapasztalatai alapján nyitott kérdés, vajon sikerül-e a szerzett előnyt az alkalmazásban is hasznosítani.

A műszergyártás

A legújabb vívmányok kiaknázását lehetővé tevő korszerű laboratóriumi műszerek fő beszerzési forrása szintén az Egyesült Államok. Az OECD vizsgálatai is azt igazolják, hogy a műszeriparban — ahol az elavulás különösen gyors — az új termékek bevezetésében általában az amerikaiak a legfürgébbek; hazai piacukon a forgalom csaknem 50 százalékát olyan műszerek adják, amelyek öt évnél rövidebb ideje kerültek piacra, és ez az arány némely különösen korszerű termékeket gyártó cégnél a 75 százalék közelében jár. Erre Nyugat-Európában is van példa, ez azonban még kivételnek számít. A világpiacon a műszerexportban messze az amerikaiak vezetnek.[19]

A szakképzett munkaerők Amerikába vándorlása: a „brain drain"

A legfejlettebb technikát alkalmazó ágazatokban Nyugat-Európa lemaradásának felszámolását mindinkább megnehezíti a „brain drain", a szellemi potenciál lecsapolása, a szakképzett munkaerő Amerikába áramlása.

Noha a természettudós és a mérnök helyenként és időnként a tudományos-technikai forradalom korszakának legfontosabb „hiánycikke", a „brain drain" fogalmát mégsem helyes csupán e kategóriák Amerikába településére korlátozni, mivel az rajtuk kívül más, szakképesítéshez kötött munkaerőket (orvosok, felsőfokú társadalomtudományi-humán képzettségű szakemberek, technikusok, szakmunkások) is felölel. Így 1947 és 1965 között az Egyesült Államokba érkezett 2,2 millió munkaképes bevándorló 16,9 százaléka, 372 000 fő szakképesítéssel rendelkezett. Arányuk 1965-ben 22 százalékos volt.[20]

Mivel azonban a figyelmet leginkább a diplomás szakemberek bevándorlása vonta magára, statisztikailag ez ragadható meg leginkább. Ezek szerint az Egyesült Államok 1949 és 1966 között több mint 52 000 mérnököt és kereken 20 000 termé zettudóst fogadott be, illetve céltudatosan „akvirált" a fejlett és fejlődő országokból.[21]

A globális adatokból itt Nyugat-Európa részesedése érdekel bennünket.

1956 és 1961 között Nyugat-Európában *évi átlagban* 2233 természettudós és mérnök költözött az Egyesült Államokba. Létszámuk 1962-ben 2431-re (Nagy-Britannia: 925, NSZK: 356), 1963-ban 3002-re (N.-Br.: 1153, NSZK: 428), 1964-ben 2982-re (N.-Br.: 1175, NSZK: 491) emelkedett.[22] Az 1965—67-es adatok azt valószínűsítik, hogy az Ameri-

[19] Gaps in Technology: Scientific Instruments. OECD, Paris, 1969; l. még The Instrument Gap. The Economist, 1969. január 25., 54—55. l.

[20] The Brain Drain (szerk. *Walter Adams*). The Macmillan Company, New York, 1968, 33. l.

[21] Reviews of National Science Policies. United States. OECD, Párizs, 1968, 75. táblázat, 601. l.

[22] The Brain Drain . . . 34. és 38. l.

kába irányuló nyugat-európai tudósvándorlás ezekben az években sem csökkent.

A legsúlyosabb károsult — mint ez az adatokból is kitűnik — Nagy-Britannia: becslés szerint évenként az egyetemi tanulmányaikat a természettudományi és mérnöki karokon befejezőknek mintegy 7, a filozófiai doktorátust (PhD) megszerzőknek 20 százaléka távozik Amerikába.[23] A Jones Bizottság jelentése megállapítja: „Nem kétséges, hogy Nagy-Britannia évről évre legképzettebb munkaerőinek számottevő hányadát veszíti el. Ezek életkora 25—35 év között mozog, tehát fizikai és szellemi erejük teljében és legtermékenyebb alkotó éveik kezdetén vannak."[24] Ugyanez a helyzet az NSZK-ban is: „Nyugat-Németország szellemi elitjét ugyanúgy lefölözzük, mint Angliában az ifjú gárdát. A nyugatnémet tudományos világ krémje lobogó zászlókkal áll át hozzánk, mihelyt az NSZK-ban is szabadon toborozhatunk" — (ami azóta megtörtént) — jelentette ki a „tehetséges tudósok elcsábításával" hivatásszerűen foglalkozó amerikai ügynökségek egyikének vezetője.[25]

Az amerikai nagyvállalatok képviselői (egy időben a hadügyminisztérium megbízottjai is) rendszeres toborzó körutakat tesznek Nyugat-Európában, hogy a számukra legmegfelelőbb diplomás szakembereket kiválogassák. Tevékenységüket segítette az amerikai bevándorlási törvények 1965-ben életbe léptetett liberalizálása: a felső- és középfokú szakképzettségűeket, valamint a szakmunkásokat beengedik arra való tekintet nélkül, hogy származási országuk a bevándorlási kvótát kimerítette-e vagy sem.

A „brain drain" okát nem egyedül a magasabb amerikai fizetésekben és életszínvonalban, hanem a tőkésvilág anyagi és szellemi erőforrásainak Amerikában való koncentrálásában kell keresni: az élvonalbeli tudósok jó része az Egyesült Államokban dolgozik — ott található a legköltségesebb és legkorszerűbb felszerelés —, a tőkésvilágban a legtöbb, tudományos-műszaki áttöréssel biztató izgalmas kísérletet ott végzik. A tudományos kommunikáció lehetőségei is sokkal jobbak, mint Nyugat-Európában, és az egyetemi életet sem jellemzi az a hierarchikus merevség, mint sok nyugat-európai országban; különösen a fiatalabbak számára az előmeneteli lehetőségek is vonzóbbak.[26]

A diplomások Amerikába vándorlásának további okára az OECD vizsgálatai[27] mutattak rá. Noha az Egyesült Államokban aránylag többen részesülnek felsőoktatásban, s így a munkaerő-állomány nagyobb hányadának van főiskolai végzettsége, mint Nyugat-Európában, a különbség már egyáltalán nem szembeszökő, ha azok számát hasonlítják össze, akik a műszaki és természettudományokban *tudományos fokozatot* szereztek. Amerikában ugyanis ez idő szerint — a közhittel ellentétben — nagyobb súlyt fektetnek az elméleti („pure science" = „tiszta

[23] Science & Technology, 1968. május, 28 1. és The Financial Times, 1967. január 6., 12. 1.
[24] Committee on Manpower Resources for Science & Technology. The Brain Drain. (The Jones Report) HMSO, London, 1967. 4. 1.
[25] Idézi *Arno Morenz:* Warum sie Deutschland verlassen. Econ Verlag, Düsseldorf, 1968, 9. 1.
[26] Mindez természetesen nem jelenti, hogy az amerikai kutatásnak ne lennének meg a maga problémái és súlyosan negatív oldalai. Elegendő itt a kémiai és biológiai hadviselés eszközei kutatásával kapcsolatos tiltakozásra, a kutatás elüzletiesedésére stb. utalnunk. Idevonatkozóan lásd *A gazdasági növekedés ellentmondásai az Egyesült Államokban* (Közgazdasági Szemle, 1967. március) és *A kutatás és fejlesztés „amerikai útjának" problematikus vetületei* (Közgazdasági Szemle, 1967. október) című tanulmányainkat.
[27] L. a 2. lábjegyzet.

tudomány") természettudományos tanulmányokra, mint az alkalmazott műszaki tudományok oktatására. *A gyakorlati műszaki szakemberek képzésében Nyugat-Európa mind viszonylagosan, mint abszolút számokban túlszárnyalja az Egyesült Államokat!* Az eltérés az eddigi (OECD- és egyéb) felmérések megállapításaihoz képest — ezek Nyugat-Európa viszonylatában egybehangzóan a természettudományi és műszaki fakultások hallgatói létszámának növelését sürgették — abból adódik, hogy figyelmen kívül hagyták a nem egyetemi jellegű felsőoktatási intézményeket („Ingenieurschulen" az NSZK-ban, „Colleges of Advanced Technology" — felsőfokú technikumok Nagy-Britanniában stb.).

Az OECD adatai arra utalnak, hogy az amerikai oktatás nem képez ki elég magasabb tudományos fokozatot elérő szakembert az ipar és a kormányzat szükségleteihez képest, s a hiányt (amit csupán a mérnököket illetően több tízezerre becsülnek) más országok szakembereinek „importjával" pótolják. Nyugat-Európa viszont a K&F és általában a kutatásigényes iparágakban végzendő beruházások tekintetében maradt le, s ennek következtében nem tudja kellőképpen kihasználni legképzettebb természettudósai és műszaki szakemberei egy részének szellemi potenciálját. Amerikánál sokkal kevesebb olyan nagyszabású tudományos-műszaki vállalkozást hajt végre, amely kellőképpen foglalkoztatná a legdinamikusabb, erőik próbatételét igénylő tudósgárdát. Mivel éppen a legtehetségesebbek Nyugat-Európában sokszor meddőségre kárhoztatva érzik magukat, úgy látják: kivándorlásra kényszerülnek mindaddig, amíg színvonalukhoz méltó feladatok elé nem állítják őket. Az amerikai „szakember-deficit" és a nyugat-európai „szakember-fölösleg" egybeesése a már említett tényezőkön kívül még inkább meggyorsítja (vagy legalábbis állandósítja) a diplomások Amerikába költözését.

A tudóstársadalom krémjének ez az elszívása időnként nemcsak aggályokat, hanem nagy felzúdulást is vált ki, különösen a leginkább érintett Nagy-Britanniában. Titmuss professzor szerint a második világháború után Amerikába kivándorolt nyugat-európai tudósok csupán oktatási költségekben mintegy 4 milliárd dollárt takarítottak meg az Egyesült Államoknak. Lord Bowden szerint pedig, ha a kivándoroltak szellemi teljesítményeit tőkésítik, Nagy-Britannia jóval többet adott az Egyesült Államoknak, mint a Marshall-segély egész kb. 12 milliárd dolláros összege. Egy brit javaslat értelmében Amerikának a szellemi potenciál importját ugyanúgy meg kellene fizetnie, mint bármilyen más behozatalt.

D. N. Chorafas 1968-ban megjelent könyvében nyomatékosan hívja fel a figyelmet[28] arra, hogy a szakképzett munkaerők távozása a szellemi potenciál elsajátításának nem egyetlen válfaja; van egy másik, nem kevésbé hatékony formája is: a *„rejtett brain drain"*.

Ez abban áll, hogy a természettudósok, a mérnökök, a technikusok nem hagyják el származási országukat, továbbra is ott dolgoznak, *de külföldi társaságok számára.* Az amerikai konszernek Angliában, Franciaországban, az NSZK-ban, Olaszországban, Svédországban, Svájcban és csaknem minden nyugat-európai országban kutatási és fejlesztési központokat létesítettek.

[28] *D. N. Chorafas:* The Knowledge Revolution. Allen & Unwin, London, 1968, 43–52. l.

Az ezekben dolgozó szakemberek Nyugat-Európában maradnak ugyan és munkájuk jellegénél fogva kellő tájékoztatást kapnak a legújabb amerikai műszaki fejleményekről, egyidejűleg azonban kapcsolataik folytán a hazájuk állami és vállalati laboratóriumaiban végzett kutatások vívmányait ismerik és karrierjük érdekében tőlük telhetőleg alkalmazzák is. Ez a „rejtett brain drain" külön vetülete. Fordítva viszont ez már kevésbé áll: tudományos-műszaki eredményeik elsődlegesen a munkáltató amerikai társaság tulajdona, amely azokat sikeresen használhatja fel a belföldi cégek ellen mind hazai piacukon, mind a világpiacon.

A „rejtett brain drain" meghonosítása az amerikai társaságok nagy előrelátásáról és jó taktikai érzékéről tanúskodik: ha a szokványos szakembervándorlás lelassul vagy törvényhozás útján korlátozzák, az itt leírt leplezett formája fokozható.

Az amerikaiak rámenőssége csak az érem egyik oldala, a másik a nyugat-európaiak mind korszerűtlenebbé váló konzervativizmusa. Ezt jól szemlélteti az a mód is, ahogyan a nyugat-európai és az amerikai vállalatok a természettudósok és a mérnökök szerződtetésekor járnak el. A nyugat-európaiak egyetemi cserkésző körutaikon kész jegyzékekkel jelennek meg, többnyire pontosan körülhatárolt munkafeladatnak keresnek gazdát, s ha ennek megfelelően szakosodott szakemberre nem akadnak, akkor üres kézzel távoznak. Az amerikaiak viszont, ha valakit tehetségesnek tartanak, helyet biztosítanak neki, tekintet nélkül szakterületére, annál is inkább, mivel nyugat-európai leányvállalataik számára mindenáron helyi vállalatvezetőket akarnak szerezni, ezért mintegy 25—33 százalékkal nagyobb fizetést és gyorsabb előmeneteli lehetőségeket kínálnak. Az egyetemi hallgatók úgy látják, hogy az amerikaiak jobban megbecsülik őket, kilátásaik az induláskor kedvezőbbek, ezért szívesebben is szerződnek velük. Így aztán a természettudósok, a mérnökök, a képzett vállalatvezetők új, ütőképes nemzedéke tudását nem az arra oly nagyon rászoruló nyugat-európai iparban, hanem az amerikai társaságok anya- és leányvállalataiban értékesíti.

Záróakkordként: akármilyen fájdalmasan érintse is a brain drain mostani fő iránya Nyugat-Európát, nehéz egyet nem érteni az amerikai tudóstoborzó vállalkozások egyike, a Careers Incorporated brit fiókja vezetőjének kijelentésével:[29] az Egyesült Államok csak azt teszi, amit az európaiak tennének, ha módjukban állna, illetve teszik is, amennyiben módjuk van rá; India és Nigéria például nyilván nem örül annak, hogy orvosainak mily nagy százaléka gyógyít brit kórházakban. D. N. Chorafas szerint sem reális mindenért kizárólag az amerikaiakat hibáztatni; a gondos ipari vállalatvezetés velejárója, hogy a legtehetségesebb munkaerőket vásárolják fel, ahol erre lehetőség nyílik, ahogy az európaiak is tennék, ha tehetnék... A hatékony ellenszer tehát nem a siránkozás, sem a morális felháborodás talajáról való ítélkezés, hanem ugyanolyan vonzó munkalehetőségek teremtése, mint amilyeneket Amerika kínál. „Az agyak olyanok, mint a szívek: oda mennek, ahol megbecsülik őket", s tegyük hozzá: alkotókészségüket kiélhetik.

[29] *D. N. Chorafas:* I. m. 47—48. l.

A lemaradás távlati következményei

A „brain drain"-nel súlyosbított műszaki szakadék távlati következményeinek felmérésekor azonban még egyéb fejlődési tendenciákat is figyelembe kell venni.

A modern gazdaság „parancsnoki magaslatai"

Nyugat-Európa a műszaki olló kinyílása folytán épp azokban az iparágakban veszít tért, amelyek — mint tökéletesített technológiák, gyártási eljárások, berendezések, alkatrészek, szerkezeti és egyéb anyagok forrásai — mindinkább kulcsszektorokká lépnek elő. Róluk állapította meg az OECD már hivatkozott kiadványában: „Nyugat-Európában az amerikai beruházásoknak a kutatásigényes iparágakban való koncentrációja az összes többi ágazatéhoz képest viszonylag nagy, és *minden egyes szektoron belül annak legfejlettebb termékeiben a legnagyobb. Teljesen jogos különleges minőségi jelentőséget tulajdonítani a kutatásigényes iparágakban végzett beruházásoknak, mivel azok az újítások fő közvetítői a többi gazdasági ágazatban is.*"

Ez az Egyesült Államokban oly módon nyilvánul meg, hogy a különösen kutatásigényes iparágak — a vegyipar, a villamossági ipar (az elektronikai iparral együtt) és a repülőgépgyártás — a feldolgozó ipari átlagnál jóval gyorsabb növekedési ütemet felmutató, a műszaki szakemberek elitjét magukba szívó, minden más iparág és gazdasági ágazat bármely kombinációját lehengerlő, folytonos újításokkal élretörő és élen maradó óriáskomplexummá állanak össze. Ez az új óriáskomplexum — a szövetségi kormányzat K&F-i kiadásainak bőségszarúja és tervei gyors kivitelezésére szolgáló eszköze: a rendszertechnikai megközelítés segítségével — a hagyományos iparágak és ágazatok megújításának jelszavával az utóbbiakat is el kívánja özönleni.

Erre mind a szárazföldi, mind a vízi közlekedés, továbbá az építőipar is szolgáltat példákat. Nem az kifogásolható és kifogásolandó, hogy a gazdasági élet mind nagyobb területeit korszerűsítik (ami sokukra Amerikában is, másutt is, bőven ráfér), hanem, hogy e folyamat — ha megvalósul — a gazdasági hatalom minden eddiginél nagyobb koncentrációja jegyében menne végbe. Az amerikai beruházásoknak a kutatásigényes iparágakban való összpontosítása, majd az ott elért túlsúlynak azok határain túl való érvényesítése Nyugat-Európában is eszköze lehet a hagyományos iparágak egy része fölötti ellenőrzés megszerzésének.

Ezért irreális minden olyan számítás, amely az amerikai behatolás jelentőségét pusztán mennyiségi szempontból méri fel. A műszakilag élenjáró iparágakban kivívott amerikai fölény mellékessé teszi mindazokat az összehasonlításokat, amelyek az Egyesült Államok közvetlen beruházásait a magán- és állami (közületi) beruházások összes volumenével, a bruttó tőkeképződéssel stb. vetik össze az EGK-ban, illetve Nyugat-Európában. A mindinkább kulcsszektorok rangjára szert tevő új iparágak kézbentartása akkor is elegendő döntő befolyás elérésére és gyakorlására, ha a hagyományos ágazatok jelentős része továbbra is nyugat-európai tulajdonban van, hiszen korszerűségük és korszerűsíté-

sük egyre nagyobb mértékben az említett óriáskomplexumtól függ, mi több, adott időpontban az utóbbiakba való közvetlen benyomulás sem tekinthető kizártnak.

Nyugat-Európa az ipari fejlettség második vonalában?

Az elmondottakkal függ össze Nyugat-Európa lidércnyomása, hogy tartósan az ipari fejlettség második vonalába szorul:

„... A fejlett alapkutatás fő színhelyévé az Egyesült Államok válik, Nyugat-Európa onnan vásárolja majd az (új) termékeket és a fejlesztésből eredő műszaki vívmányokat, *s két-három évvel mindig Amerika mögött kullog majd.* Ezt mind fizetési mérlege, mind gazdasági növekedése erősen megsínyli. A legtehetségesebb európaiak az Egyesült Államokba vándorolnak, minthogy ott hozzák a fontos döntéseket, s ott születik a legtöbb és leglényegesebb felfedezés.

Minél többet költ az (élre ugrott) ország ipara alapkutatásra és fejlesztésre, minél gyorsabb műszaki haladásának üteme, annál valószerűbbé válik a tőle való függés veszélye. Amikor annak idején a külföldi beruházó megjelent és megmutatta, miként kell pamutinget szőni vagy akár traktort gyártani, ez egyszerű, mindenki számára felfogható művelet volt: a befogadó országok (lakosai) könnyen el tudták sajátítani a szükséges szakképzettséget, bízhattak benne, hogy jövőjüket erre építhetik. Ahol azonban az ipar a gyártási eljárások széles skálájára és nagy tömegű tudományos ismeretanyagra támaszkodik, sokkal több az eshetőség arra, hogy a függő viszony állandósul."[30]

Ez az aggodalom nem indokolatlan. Az Egyesült Államok — objektíve minden más tőkésország számára a függés ilyen vagy olyan mértékét jelentő — műszaki élenjárásának szükségességét időnként amerikai közgazdászok is hangoztatják.

M. F. Kreinin, a michigani egyetem közgazdasági professzora egy szenátusi vizsgáló bizottság előtt tett nyilatkozatában a következőképpen világítja meg az Egyesült Államok új világgazdasági szerepét:[31]

A külföldi beruházások következményeit az Egyesült Államokban hosszú évek óta élénken vitatják. Itt két ellentétes előjelű tényező hatásának felméréséről van szó. Egyrészt az amerikai tőkeexportőrök külföldi közvetlen beruházásaik eredményeként olyan termékeket állítanak elő, amelyek az Egyesült Államokban gyártott áruknak versenyt támasztanak. Másrészt azonban ugyanezek a tőkekihelyezések növelik a befogadó országok reáljövedelmét és lehetővé teszik, hogy többet importáljanak az Egyesült Államokból. A kérdés csupán az, melyik hatás az erősebb: az első-e vagy a második.

Bizonyos empirikus vizsgálatok azt tanúsítják, hogy a második hatás érvényesül nagyobb erővel, ha a tőkeexportőr ország alkalmazkodni tud a megváltozott körülményekhez. Az alkalmazkodás azt jelenti, hogy idejében tud bonyolultabb termékek gyártására átállni, minthogy idővel

[30] *Christopher Layton:* Trans-Atlantic Investments. The Atlantic Institute, 1968. január. 2. kiadás, Bulogne-sur-Seine, 96. l.

[31] International Aspects of Antitrust. Hearings before the Subcommittee on Antitrust and Monopoly of the Judiciary. United States Senate, 89th Congress, USGPO, Washington. 1967. I. rész, 217. l.

a kevésbé fejlett országok is tudnak majd textíliákat, bútorokat és más munkaigényes termékeket előállítani. Kreinin azonban nem csupán a „harmadik világra", hanem a nyugat-európai fejlett országokra is gondol, mert példálózását így folytatja:

A detroiti Burroughs Corporation néhány évvel ezelőtt elhatározta, hogy az egyszerűbb irodai gépeket Skóciában gyártja, mivel Nyugat-Európa komparatív előnyökkel bír ezek előállításában. Felvetődött a kérdés: árt-e az az Egyesült Államoknak? A válasz így hangzott: nem, ha egyszerűbb berendezések gyártásáról bonyolultabb elektronikus számítógépek előállítására tud áttérni. Ami pedig a vállalatok exportját illeti, az — a Burroughs elnöke szerint — nőni fog, de más termékekben bonyolódik le, mint eddig.

A probléma tehát — Kreinin professzor megfogalmazása szerint — az, hogy valamely adott nemzetgazdaság újra meg újra olyan gyártmánystruktúrára tudjon átváltani, amely maximális komparatív előnyöket biztosít számára, tehát — *az Egyesült Államok esetén — mind bonyolultabb technológiát megkívánó, egyre komplexebb és kutatásigényesebb termékekre.*

Hasonló elgondolásokat fejtett ki C. P. Kindleberger professzor (Massachusetts Institute of Technology) is 1966 őszén Franciaországban az Alkalmazott Közgazdaságtudományok Intézetének (ISEA) szemináriumán óvatos formában:[32] mihelyt bizonyos fejlett technikával gyártott amerikai termékek elterjednek és például Nyugat-Európában olcsóbban állíthatók elő, az Egyesült Államok számára megfontolandó, ne engedje-e át ezek gyártását nyugat-európai cégeknek vagy ottani leányvállalatainak, hogy majd onnan importálja őket, míg maga hazai piacán más, bonyolultabb termékekre térne át.

Ez az elmélet az egyszer megszerzett, a műszaki élenjárás, illetve a monopolista pozíció és a belőle eredő előnyök állandóvá tételének szükségességéből indul ki. Ez nem új: minden vezető ipari tőkésország ilyen vagy olyan módszerekkel az elért előny biztosítására törekedett a múltban és törekszik ma is. De új az, hogy *Nyugat-Európa fejlett ipari országai kerülhetnek és részben kerülnek most olyan helyzetbe az Egyesült Államokhoz képest, hogy sok területen a „tegnapi" technikával kénytelenek beérni.* A francia Pierre Uri szerint is fennáll az a kockázat, hogy az amerikai vállalatok a legújabb termékeket az Egyesült Államokban fejlesztik ki és külföldi leányvállalataik útján akkor hozzák Nyugat-Európában forgalomba, amikor már némileg elavultnak számítanak. Uri ehhez a következő jellemző megjegyzést fűzi: „Ezt a tendenciát meg tudjuk érteni, hiszen akarva-akaratlanul mi is ugyanezt tettük a nálunk kevésbé fejlett országokkal."[33] Hasonló összefüggésben állapítja meg egy brit cég igazgatója: „Most képet alkothatunk arról, mit kellett Afrikának, a Közép-Keletnek, Ázsiának és Dél-Amerikának elviselnie, amikor mi telepedtünk rájuk."[34]

Az OECD 1967-ben Amerikában járt küldöttsége szerint is komoly gondot támaszt más — nem utolsósorban a nyugat-európai — országok számára, hogy az Egyesült Államok külkereskedelmi mérlegének aktí-

[32] Egy fültanú közlése alapján.
[33] Les investissements étrangers en Europe . . . Dunod, Paris, 1968, 8. l.
[34] *Peter Parker,* a Booker, Mc Connell Ltd. igazgatója a British Institute of Management 1968. júliusi konferenciáján.

vuma a fejlett technika alkalmazásával gyártott, kutatásigényes termékekre való szakosodásra épül, minthogy ez az Egyesült Államokat *állandó műszaki offenzívára* készteti, s ezzel a többi országoknak nem könnyű lépést tartani.[35]

Mindez nem pusztán absztrakt spekuláció, elméleti eszmefuttatás: legalábbis tendenciaszerűen máris megvalósul a gyakorlatban. Erről tanúskodik a hagyományos iparágak egy részének elsorvasztása az Egyesült Államokban. Seymour Melman professzor könyve[36] egyebek közt szenvedélyes tiltakozás a műszaki fejlesztésnek iparágak egész sorában való elhanyagolása ellen, mint ami a kirobbanó társadalmi problémák egyik fő oka; művében megemlíti: „Sokak szerint — s köztük mérnökök is akadnak — azok az iparágak hanyatlanak (Amerikában), amelyek gyártási technológiája és termékei kevésbé komplexek, ezért mit sem tesz, ha ezek külföldre települnek." Hasonló utalásokkal találkozhatunk H. L. Nieburgnél is,[37] aki szerint a tudományos-műszaki haladásnak az a modellje, amelyet az Egyesült Államok alakít ki, s közvetlen beruházási, világgazdasági súlya folytán másutt is meghonosít, a fejlett nemzetgazdaságokat a fejletlenektől elválasztó szakadékot tovább mélyíti. Ehhez legfeljebb azt fűzhetnénk hozzá, hogy még a fejlettnek számító országok csoportjában is új alá- és fölérendeltségi kategóriákat hoz létre.

Nyugat-Európa vonatkozásában konkrét adalékokkal az OECD idevágó kutatásairól 1968 tavaszán nyilvánosságra hozott elemző közlemények szolgálnak, amelyekből a következő konklúziókat emeljük ki:

— Az OECD-országok egymás közti külkereskedelmének adataiból kitűnik, hogy az új és komplexebb termékekben az Egyesült Államok fölényben van a többi OECD-tagállammal szemben, és az amerikai vállalatoknak a külső piacokon folyó versenyben elsősorban újítási potenciáljukra kell támaszkodniuk. Ugyanez érvényes, bár kisebb mértékben, az NSZK-ra és Nagy-Britanniára is.

— Ez arra utal, hogy a nyugat-európai országok a kutatásigényes iparágak termékeinek nemzetközi kereskedelmébe akkor kapcsolódnak be, ha a technológia már bevált és az újítás mint versenytényező helyébe hagyományosabb előnyök (például olcsóbb munkabér) lépnek.

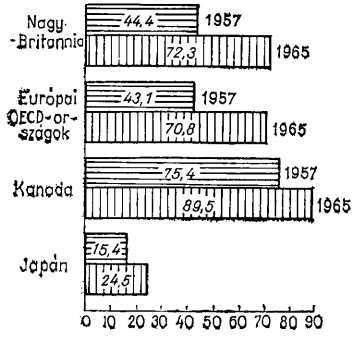
— A jelek szerint a nyugat-európai országok ebből a pozícióból sikeresen tudtak konkurrálni és Nagy-Britannia kivételével még növelték is piaci részesedésüket a kutatásigényes termékekben és minden árucsoport komplexebb termékeiben is. Megtartották azt a képességüket, hogy némely ágazatokban új termékeket állítsanak elő, *de sok esetben csak kitűnő utánzók* az Egyesült Államokban és másutt kidolgozott újítások gyors átvételében és alkalmazásában.

— *A műszaki vívmányok átáramlása azonban kevésbé azok lemásolása, mint inkább amerikai cégek közvetlen beruházásai útján valósul meg.* Ez az állítás némileg dokumentálható is: az Egyesült Államok műszaki fizetési mérlegében az amerikai anyavállalatok és külföldi leányvállalataik közötti térítések aránya a független vállalatokéhoz képest 1957 és 1965 között Nagy-Britannia viszonylatában 44,4 százalékról 72,3 százalékra, az összes nyugat-európai OECD-országok viszonylatában

[35] Review of National Science Policies. United States. OECD, 1968, 598. l.
[36] *Seymour Melman:* Our Depleted Society. Delta Book, Dell Publishing Company. New York, 1965, XII + 366 l.
[37] *H. L. Nieburg:* In the Name of Science. Quadrangle Books. Chicago, 1966, IX + 432 l.

43,1 százalékról 70,8 százalékra nőtt! Más szóval *a licencek, szabadalmak, know-how forgalma* (l. a táblázatot) *az OECD-n belül 1966-ban több mint 70 százalékban amerikai konszernek bel- és külföldi leányvállalatai között bonyolódott le!*

Az anya- és leányvállalatok közötti forgalomból származó térítések aránya az Egyesült Államok licenc-, szabadalmi díj stb. bevételeiben (%)

Az amerikaellenes részrehajlással nem vádolható OECD-nek e megállapításai azt jelzik, hogy *Nyugat-Európa helyét a kutatásigényes iparágakban és azok termékeinek exportjában jórészt az új technika Egyesült Államokból történő és elsődlegesen amerikai közvetlen beruházások, amerikai leányvállalatok beiktatásával végbemenő importja útján tudja megtartani.* S ebből az a következtetés vonható le, hogy az amerikai társaságok mind kevésbé hajlandók nyugat-európai partnereiknek licenceket, szabadalmakat, know-how-t átadni, s mind nagyobb mértékben közvetlen beruházásaik útján kívánják őket értékesíteni.

Itt említendő meg végül az is, hogy az amerikaiakhoz való felzárkózás a kutatásigényes kulcsiparágakban — vagy legalábbis azok jó részében — a műszaki fejlesztés költségeinek mind abszolút, mind az áttörések lehetőségéhez mért viszonylagos megnövekedése folytán egyre nehezebb. A „belépti díj" a megfelelő K&F-i infrastruktúra, a kifizetődést, valamint a versenyképességet biztosító üzemnagyság és gyártási szint, a termelési beruházások nagysága, a forgalmazási-piacszervezési apparátus költségessége stb. miatt oly magas, hogy a bekapcsolódás rendkívüli erőfeszítéseket igényel.

Nyugat-Európa helyzetét nem könnyíti, hogy Amerika eljárása a profit elvén nyugvó tőkés logika szempontjából teljesen ésszerű és erről az alapról nem kifogásolható. Amikor például Olaszország kormánya műszaki fejlesztési Marshall-terv kidolgozását javasolta, az amerikai nagyipar köreiben erre hevesen reagáltak: „... A világpiac harci terep, s ezen heves küzdelem folyik. Legyen az katonai vagy kereskedelmi jellegű, a harcolóknak az a dolguk, hogy minden előnyt kihasználjanak. Amerika legfőbb előnye fejlett technikája; ennek révén tudja megállni helyét alacsonyabb termelési költségekkel dolgozó versenytársaival szemben."[38] A terv csakhamar le is került a napirendről.

[38] Chemical & Engineering News, 1967. január 2., 24. l.

12 fejlett tőkésország műszaki fizetési mérlege (millió dollár)

(Szabadalmak, licencek és műszaki know-how átengedéséből befolyó jövedelmek)

Fizetést teljesítő ország \ Rendeltetési ország		Egyesült Államok	Nagy-Britannia	NSZK	Franciaország	Olaszország	Japán	Svájc	Kanada	Hollandia	Belgium	Svédország	Dánia	12 ország összes jövedelme	%
Egyesült Államok	1964		21,0	10,8[2]	11,7[2]	2,3[3]	5,0	n. a.	37,0[4]	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	87,8	12,0
Nagy-Britannia	1964	81,8		3,4	11,7	2,2[3]	0,3[2]	8,4	n. a.	—	n. a.	0,8	—	108,6	14,8
NSZK	1964	65,3	17,2		5,3	1,7	0,2	42,8	2,0	11,2	1,3[1]	2,4	1,5	150,9	20,6
Franciaország	1963	59,7	11,9	7,5		2,0	—	27,0	0,7	4,6	3,8	1,2	1,0	119,4	16,3
Olaszország	1963	57,2	15,0	15,2	14,6		0,4	22,3	0,7	5,6	2,1	2,0	0,4	135,5	18,5
Japán	1963	84,7	11,0	12,5	3,0	1,7		9,5	0,8	4,6	0,7	0,7	1,0	130,2	17,8
A 6 országból befolyó összes jövedelem		348,7	76,1	49,4	46,3	9,9	5,9	110,0	41,2[4]	26,0	7,9	7,1	3,9	732,4	
%		47,6	10,4	6,7	6,3	1,4	0,8	15,1	5,6	3,5	1,1	1,0	0,5	100,0	100,0
Valamennyi országból befolyó összes jövedelem		550,0[5]	121,5	61,6	47,2	32,5	5,9	—	—	—	—	—	—	—	—
A 6 ország összes jövedelmének százalékában		67,2	14,8	7,5	5,8	4,0	0,7	—	—	—	—	—	—	—	—

[1] Luxemburggal együtt.
[2] Kimutatott jövedelem.
[3] Leányvállalatok nélkül.
[4] Ebből 35 millió dollárt amerikai társaságok fizettek kanadai leányvállalataiknak.
[5] Vállalatigazgatási és szolgáltatásokért járó térítések nélkül.
Forrás: OECD Observer, 1968. április, 26–27. l.

Nem lehet tehát kizárni annak lehetőségét, sőt valószínűségét sem, hogy a műszaki lemaradás továbbra is fennmarad, még ha az amerikai K&F-i ráfordítások nem is növekednek az eddigi ütemben, mivel az utolsó húsz évben az e téren végrehajtott óriási beruházások minden eredményét még távolról sem aratták le, ezek az ismert késleltető tényezők folytán csak fokozatosan szivárognak át a békés termelésbe és érezteti hatásukat. A K&F-i kiadások növekedési ütemének a nyugati országok jó részében tapasztalható lassulása is az amerikaiaknak kedvező status quo fenntartását segíti elő.

A világgazdaság hírelt olvassa

a **VILÁGGAZDASÁG** -ban.

Megjelenik hetenként ötször, pénteken 8 oldalas melléklettel.

Előfizethető — csak közületeknek —

a Posta Központi Hírlapirodánál az MNB 8. egyszámlára

vagy a 61 066 csekkszámlára.

Szerkesztőség: V., Dorottya u. 6. IV. em.

Telefon: 180-830

VARGA SÁNDOR:

Döntési hatáskörök megosztása a vállalaton belül

Az új gazdasági mechanizmus további kibontakozásának egyik feltétele, a gazdasági hatékonyság fokozásának fontos eszköze a vállalati belső mechanizmus korszerűsítése. A gazdaságirányítás reformja a figyelmet a központi irányítás és a vállalat viszonyának korszerűsítésére fordította, a vállalatok működésének társadalmi-gazdasági közegét változtatta meg. A termelés, a gazdálkodás színvonalának, hatékonyságának javításához azonban szükséges, hogy a gazdálkodó egységek hatékony belső mechanizmusa is kifejlődjön.

A vállalat — rendszerelméleti aspektusból vizsgálva — dinamikus mikroökonómiai rendszer.* Ez a rendszer számos egymással kölcsönös kapcsolatban levő alrendszerből, az alapvető termelési folyamatot végző gyáregységekből, üzemekből, valamint kisegítő-szolgáltató üzemekből stb. állhat.

E mikroökonómiai rendszer belső mechanizmusával szemben általánosan azt a követelményt támasztjuk, hogy a gazdaságirányítás konkrét rendszerében a legjobb feltételeket biztosítsa a vállalat egésze számára az eredményes működéshez, a fejlődéshez, a dolgozók munkakörülményeinek javításához. A belső mechanizmusnak erre az egységes elvi alapra kell épülnie, de a konkrét formák, módszerek, szervezeti megoldások a legcélszerűbben csak a helyi feltételek mérlegelése alapján alakíthatók ki. Emeljünk ki néhányat a legáltalánosabb feltételek közül:

— A belső mechanizmus felépítését először is *a vállalat termelési szerkezetének jellege,* az egyes termelőegységeknek a vállalat termelési folyamatában elfoglalt helye befolyásolja. *Vertikális termelési szerkezetben* a termelőegységek a termelési folyamat egy-egy kapcsolódó szakaszát képviselik, ezért együttműködésük jelentős koordinálást igényel. *Horizontális termelési szerkezet esetén* a vállalaton belüli termelőegységek termelési tevékenysége elkülönült, az egyes gyáregységek általában nincsenek kooperációs kapcsolatban. Ilyen feltételek között a központi koordináció feladatai kisebbek. A valóságban azonban viszonylag ritkán találkozunk olyan vállalattal, amelynek termelési szerkezete teljesen vertikális vagy teljesen horizontális. A vertikális és horizontális elemek a legtöbbször együtt jelennek meg, ezért a kérdés leginkább az, hogy a termelési struktúrában milyen a vertikális és a horizontális elemek aránya.

— A hatáskörök, az igazgatási tevékenységek különböző szintekre való helyezését, valamint a vállalaton belüli termelőegységek önállósá-

* O. V. Kozlova: Naucsnije osznovi upravlenyija proizvodsztvom. Moszkva. 1969. 11. l.

gának célszerű mértékét számottevően befolyásolja az is, hogy milyen a vállalat termelőegységeinek *területi elhelyezkedése.* Mások a lehetőségek, a követelmények az egytelepes vállalatoknál, mint több telephely esetén, vagy olyankor, amikor az egyes termelőegységeket esetleg jelentős földrajzi távolság is elkülöníti a központtól.

— A vállalati belső mechanizmus kialakításában alapvető tényező még *a vállalat mérete.* Bonyolult felépítésű, nagyvállalatoknál a központi felső vezetés ésszerű tehermentesítése önmagában is fokozottabb munkamegosztást tesz szükségessé a vezetés különböző lépcsői között.

Számolni kell a belső mechanizmus felépítésénél az előbbiek mellett egy sor egyéb tényezővel is: így a piaccal való kapcsolat jellegével, a gyártási technológia és a termelés műszaki szervezésének sajátosságaival, a gyártás tömegszerűségével stb.

A vállalati termelőegységek hatáskörének meghatározása

A mikroökonómiai rendszerek működési mechanizmusának egyik központi kérdése *az alrendszerek, az egyes vállalaton belüli termelőegységek hatásköre.* A hatáskörök felosztásától jelentős mértékben függ, hogy a rendszerben biztosítottak-e a döntés optimális feltételei, adva vannak-e a lehetőségek a termelőegységek kezdeményezőkészségének kibontakozásához. Befolyásolja a hatáskörök helyes vagy helytelen felosztása azt is, hogy a vezetési-igazgatási apparátus fenntartása milyen létszámot és milyen ráfordítást igényel. Az új gazdasági mechanizmus életbelépése megteremtette a lehetőséget ahhoz, hogy a vállalatok önállóan rendezzék a termelőegységek hatáskörét, saját döntéseik szerint alakíthassák ki a legcélszerűbb hatásköri rendszert. Ez egyben nehéz és újszerű feladatot ró a vállalati vezetésre.

A döntési pontok telepítésének mérlegelésénél alapvető tényezőnek azt kell tekinteni, hogy az optimális döntés kialakításához hol legkedvezőbbek *az információs feltételek.* A megalapozott döntésekhez megfelelő mennyiségű és reális információ szükséges. Információkat természetesen a szervezet különböző lépcsőiben lehet szerezni. A döntési hatáskör telepítésének vizsgálatánál azonban azt a szervezeti lépcsőt kell megkeresnünk, ahol a döntéshez szükséges információk a legelőbben, a leginkább feldolgozható formában találhatók meg. Minél távolabb kerül a döntési pont ettől a szinttől, annál több torzulás következhet be az információkban, annál lassabban tud a vezető tájékozódni, annál nehezebb dinamikusan, rugalmasan vezetni. A döntési hatáskör megoszlásánál arra is gondot kell fordítani, hogy a számításba jövő szervezeti lépcsőnél meglegyenek a feltételek az információk korszerű *feldolgozásához,* szakszerű felhasználásához.

A döntési hatáskörök szintek szerinti telepítésénél figyelembe kell venni, hogy *a különböző vállalati folyamatok jellegük, gazdasági szerepük miatt eltérő elbírálást igényelnek.* A gazdálkodás és a fejlesztés egységének biztosítása például szükségessé teszi, hogy egyes ügyekben a döntési hatáskör közvetlenül a vállalati vezetésé legyen. Ilyenek például: a vállalati politika (közép- és hosszú távú vállalati tervek); a vállalati pénz- és hitelgazdálkodás; a vállalati beruházások, különös tekintettel

a szinttartást meghaladó beruházásokra; a vállalat működésének alapvető szabályai.

A hatáskörök egy másik részét a nagyvállalatoknál szinte minden esetben célszerű decentralizálni. Indokolt például megosztani nagyobb gyáregységekre, telephelyekre a munkáltatói jogok gyakorlását (a beosztott és a kisebb vezetőbeosztású dolgozók felvételét, elbocsátását, munkakörének meghatározását, áthelyezését, bérének megállapítását, jutalmazását), az anyagbeszerzési hatáskör egy részét (főleg a kisebb értékű anyagok központi telepen kívüli gyáregységek számára történő beszerzését), a fegyelmi jogkört. A munkáltatói jogok decentralizálásának szükségessége egyenesen következik abból az elvből, hogy minden dolgozó sorsáról ott döntsenek, ahol munkáját, magatartását a legjobban ismerik és értékelni tudják.

A vállalati adottságoktól függően a hatáskör centralizáltan vagy decentralizáltan is telepíthető az előbbiekben nem említett tevékenységeknél. Ilyen tevékenységek a többi között az értékesítés, az alapanyagok beszerzése, a gyártmány- és gyártásfejlesztés, a kisegítő és kiszolgáló tevékenységek (karbantartás, eszközgazdálkodás stb.) irányítása stb.

A termelőegységek hatáskörének meghatározásánál nagyon fontos annak szem előtt tartása, hogy a döntést hozó termelőegységek *érdekeltek legyenek* a vállalat szempontjából optimális döntésekben. Ezért az érdekeltségi viszonyokat és a döntési pontok telepítését egymással összhangban kell kialakítani. Ezt az összefüggést azonban nem szabad mechanikusan értelmezni. Ha például a döntési pontokat gyáregységi szintre telepítjük, nem szabad azt várni, hogy a vállalati és gyáregységi érdek feltétlenül egybeesik. Az érdekviszonyok természetéből adódik, hogy nem számíthatunk a különböző vállalaton belüli szinteknél sem az érdekek abszolút egységének megteremtésére. Ezért kell az anyagi érdekeltségi rendszert úgy kialakítani, hogy általuk a döntésekben a vállalat egészének érdekei preferenciát élvezzenek.

Az egyes szervezeti lépcsőkbe telepített hatáskörök nagyobb része a termelőegység vezetőjét illeti, ezeket kizárólagosan gyakorolja. Esetenként azonban szükség lehet olyan döntési hatáskör kialakítására is, amelyet a termelőegység vezetője valamely más vállalati szervvel — legtöbbször társadalmi szervekkel — egyetértésben gyakorol. Ilyen hatásköri rendezéssel együtt rögzíteni kell az egyetértési jog gyakorlásának kereteit, feltételeit is. A döntési hatáskör ilyen sajátos kialakítása általában vállalataink szocialista jellegével van összefüggésben.

A hatásköri rendszer kiépítésénél ugyanis számolni kell az *üzemi demokrácia* fejlesztésének követelményeivel is. Az üzemi demokrácia kibontakoztatása a dolgozókban erősíti a szocialista tulajdonosi tudatot, elősegíti a lenini elveknek megfelelő „munkásellenőrzés" megvalósulását, s emellett lehetővé teszi a dolgozók tapasztalatainak, kezdeményezőkészségének hasznosítását a gazdasági vezetés különböző szintjein.

A dolgozók bevonása a döntések előkészítésébe, meghozatalába, majd végrehajtásuk ellenőrzésébe főképpen képviseleti úton, a társadalmi szervek révén valósul meg. Szerepet játszanak továbbá azok a különböző szintű és rendeltetésű demokratikus fórumok is, amelyek lehetőséget nyújtanak minden dolgozónak ahhoz, hogy véleményt nyilvánítson a vállalat egészét vagy egyes részeit érintő kérdésekben. A döntési ha-

táskörök telepítésénél mérlegelni kell, melyik megoldással érhetők el kedvezőbb feltételek az üzemi demokrácia különböző formáinak fejlődéséhez.

A vállalaton belüli termelőegységek irányítási rendszerének kialakításában fontos szerepet játszanak különböző funkcionális szervezeti kapcsolatok is. Célszerű lehet egyik vagy másik gyáregységi funkcionális szerv működési rendjét úgy meghatározni, hogy közvetlen kapcsolata legyen a vállalati szintű funkcionális szervvel. Ilyenkor a felsőbb szintű utasítások, az információk egy része közvetlenül, a gyáregység termelési vezetőjének közbeiktatása nélkül juthat el a gyáregységi funkcionális szervhez. Általában azonban ilyen esetekben is érvényesíteni kell a gyáregységvezető koordináló szerepét, illetve meg kell teremteni az ehhez szükséges feltételeket, a többi között azzal, hogy rendszeresen informálják őket a funkcionális vonal főbb problémáiról.

A funkcionális szervezeti kapcsolatok ésszerű alkalmazása a termelő egységek irányítását rugalmasabbá teheti. Ilyen megoldások révén az ügyintézés gyorsabbá válhat. A termelési vezetők mentesülnek számos részletkérdés intézése alól, munkájukat a fontosabb ügyekre koncentrálhatják.

Fontos, de a termelőegységeknél a gyakorlatban kevéssé érvényesülő hatáskör a véleményezési és a javaslattételi jog és kötelezettség. Pedig a decentralizáció előnyeit élvezheti a vezetés centralizált döntési hatáskör mellett is, ha:

— meghatározott ügyekben a termelőegységek vezetőinek ügyrendben rögzített lehetőségük — sőt, esetleg kötelezettségük — van a vállalati szintű döntési javaslatok véleményezésére, megvitatásukban való részvételre,

— valamint bizonyos kérdésekben joguk, illetve kötelességük a javaslattétel.

E hatáskörök kifejlesztésével megvalósítható a termelőegység-vezetők tapasztalatainak hasznosítása olyan ügyekben is, amelyeknél egyébként a döntési hatáskört vállalati szinten kell centralizálni.

A hatáskörök szabályozásával szorosan összefügg a felelősség szabályozásának kérdése is. A hatásköröknek és a felelősségnek összhangban kell lennie. E követelmény egyébként teljesen kézenfekvő: 1. ha valaki adott hatáskörrel rendelkezik, akkor felelősséggel tartozik ennek gyakorlásáért, illetve 2. ha egy személyt, vagy egy szervet felelőssé teszünk valamiért, akkor biztosítani kell számára a megfelelő hatáskört is.

A felelősség és a hatáskör összhangjának elve régen megfogalmazott tétel. Az összhang kialakítása azonban a gyakorlatban sokszor nehézségekbe ütközik. Ennek elsősorban az az oka, hogy a cselekmények hatásai nehezen különíthetők el; a tevékenységek általában a vállalatoknál olyan szorosan kapcsolódnak, hogy az egyik folyamatban elért eredmények befolyásolják más területek eredményeit is. A felelősségi viszonyok sincsenek kielégítően rendezve. Általános jelenség, hogy a tényleges döntések és a hivatalos felelősség nem fedi egymást. Egyébként külföldi írások sora jelzi, hogy e tekintetben más országokban is létező jelenségről, megoldatlan problémáról van szó.

A felelősségi viszonyok rendezésekor indokolt különbséget tenni 1. a jogszabályok, hatósági előírások, a vállalati központ utasításainak

betartásáért viselt felelősség és 2. az önálló döntési jogkör gyakorlásával járó felelősség között.

Az első esetben a termelőegység vezetőjét — az ügyek természetéből adódóan — anyagi, fegyelmi vagy büntetőjogi felelősség terheli. Más elbírálást igényel az önálló döntési hatáskör gyakorlásával kapcsolatos felelősség. A döntések általában bizonyos kockázattal járnak. A meghatározott hatáskörrel felruházott termelőegység-vezetők különböző döntései ezért különböző hatékonyságúak lehetnek. A termelőegységek irányítási rendszerét úgy kívánatos kialakítani, hogy a vezetők önálló döntéseinek következményei a vezetők és a kollektíva anyagi érdekeltségében jelentkezzenek. Más a helyzet természetesen abban az esetben, ha a termelőegység vezetője hatáskörének gyakorlása során jogszabályt vagy rendelkezést sért meg.

A hatáskörök megoszlásának helyzete vállalatainknál

A következőkben egy felmérés alapján azt vizsgáljuk,* milyen mértékű jelenleg az egyes vállalatoknál a termelőegységek önállósága, beleszólási joga az értékesítés és beszerzés, a műszaki fejlesztés, a tervezés, valamint a munkáltatói jogok gyakorlása területén.

Kezdjük az *értékesítéssel.* Iparvállalatainknál az ilyen irányú döntések nagyobbrészt a központ hatáskörébe tartoznak. Különböző vállalati adottságok indokolttá tehetik azonban a gyáregységek értékesítési hatáskörrel való felruházását. A vizsgált vállalatok 8 százalékánál kaptak a gyáregységek önálló értékesítési hatáskört. Ezenkívül a vállalatok körülbelül egynegyed része a központosított értékesítés fenntartása mellett előírja, hogy a rendelések elfogadásához a termelőegységek hozzájárulása szükséges. A termelőegységek az értékesítésre vonatkozó döntéseket tehát az összes vállalatok egyharmadánál befolyásolhatják valamilyen módon.

Érthető, hogy a termelőegységek önállósága az *anyagbeszerzésben* ennél nagyobb. A vállalatok körülbelül 10 százalékánál rendelkeznek a gyáregységek *önálló* anyagbeszerzési hatáskörrel. Jóval több azoknak a vállalatoknak a száma, ahol a gyáregységek felhatalmazást kaptak úgynevezett kisebb anyagbeszerzések lebonyolítására. Ezen túlmenően a vállalatoknak több mint a felénél a termelőegységek — teljeskörűen vagy részlegesen — önálló anyagdiszponálási hatáskörrel rendelkeznek.

A *műszaki fejlesztés* olyan gazdasági funkció, amelynek lényeges eleme a vállalati érdek átfogó mérlegelése, a hosszabb időre szóló célok kialakítása. Ennek megfelelően a hatáskör jelentős mértékű centralizálása indokolt. A műszaki fejlesztésben az is lényeges azonban, hogy a döntési variánsok értékelésénél támaszkodni lehessen a gyártás közvetlen helyi tapasztalataira. Ezért az ilyen irányú döntéseknél *széles körben kívánatos az egyes termelőegységek véleményezési jogának biztosítása.* A gyakorlatban a gyáregységek hatásköre fő vonásaiban összhangban van ezekkel a követelményekkel. Azt tapasztaltuk, hogy az új gyártmá-

* Az MSZMP Központi Bizottság Gazdaságpolitikai Osztályának megbízása alapján mintegy 204 iparvállalatra kiterjedő vizsgálatot végeztünk a vállalati belső mechanizmus fejlesztési irányaira vonatkozóan. Az alábbi adatok nagy része e — 1968. év utolsó hónapjaiban készült — felmérés feldolgozásából származik.

nyok bevezetéséről való döntést a vállalatoknak csupán 2 százaléka decentralizálta teljesen és további 3 százaléka részlegesen, de igen széles körben (87 százalék) érvényesítik a termelőegységek véleményezési jogát. A prototípusok jóváhagyása az előbbihez hasonlóan szintén erőteljesen centralizált: mindössze a vállalatok 4 százalékánál kapta meg minden gyáregység és további 3 százalékuknál a gyáregységek egy része ezt a hatáskört. Ezzel szemben a prototípusok, a mintadarabok jóváhagyásában a vállalatok több mint háromnegyed része jogot ad gyáregységeknek a véleményezéshez. Ha a gyáregységek az új gyártmányok bevezetésével kapcsolatban véleményt mondhatnak, ez közvetetten is, a jövőre nézve is elősegíti, hogy az üzemi tapasztalatok minél nagyobb mértékben érvényesülhessenek a gyártmányfejlesztéssel kapcsolatos központi döntésekben.

A gyáregységeknek — helyesen — *beruházási kérdésekben* viszonylag kevés vállalat ad döntési hatáskört. Tapasztalataink szerint a vállalatok körülbelül 5 százaléka (további 4 százalék pedig csak néhány termelőegysége számára) biztosít valamilyen beruházási keretet a gyáregységeknek önálló döntési hatáskörrel.

Központosított gépbeszerzés esetén a vállalatok 57 százaléka nyújt beleszólási lehetőséget termelőegységeinek a gépek kiválasztásakor. E vállalatok véleménye szerint a gépek kiválasztásával kapcsolatban a gyáregységek véleményezési, javaslattételi hatáskörének széles körű fejlesztésére lenne szükség.

Jellemző és egyáltalán nem helyeselhető jelenség, hogy a vidéki telephelyekkel rendelkező vállalatok, horizontális felépítésű gazdasági egységek, nem támaszkodnak a termelőegységek véleményére, tapasztalataira a gépek kiválasztásánál. Annál is inkább hibáztatható ez, mert a vállalati központ e vállalatoknál nincs abban a helyzetben, hogy folyamatosan és részleteiben informálódjon a gyártási tapasztalatokról és a technológiai problémákról.

A vállalati politika kialakítása és az éves tervek kidolgozása is elsődlegesen a vállalati központ feladata, de lényeges, hogy a tervek kidolgozásába rendszeresen bevonják a termelőegységeket, támaszkodjanak javaslataikra. Az éves tervezés menetében a vállalatok körülbelül 30 százalékánál a gyáregységek részletes tervjavaslatot dolgoznak ki a központ számára. Véleményünk szerint a javaslattételi hatáskör kifejlesztése feltétlenül szükséges lenne a többi vállalatnál is. El kell érni azt is, hogy a termelőegységek vezetői megismerjék a vállalati politikával kapcsolatos döntéseket, a vállalati tervek reájuk vonatkozó részeit. Ma már a vállalatok nagyobb része — körülbelül 70 százaléka — eljuttatja a gyáregységekhez a közép- és hosszú távú terv megfelelő részeit. Nehezen érthető a többi vállalat gyakorlata, mivel a közép- és hosszú távú tervek az egyes termelőegységek vezetői számára is fontos iránymutatást jelentenek.

A munkáltatói jogok gyakorlása az a terület, ahol elég sok lehetőség van a hatáskörök ésszerű decentralizálására. Az üzemegységek vezetői kinevezési, felvételi, előléptetési, bérezési stb. ügyekben sok irányú helyi tapasztalatok birtokában tudnak állást foglalni. Ma a gyáregységek, üzemek vezetői eléggé eltérő mértékben rendelkeznek kinevezési, felvételi hatáskörrel. A közvetlenül irányított termelőegység vezetőjé-

nek hatáskörében van — tehát decentralizált — a munkáltatói jogok gyakorlása:

— vezetőkre (kivéve a felső vezetőket) és az érdemi ügyintézőkre vonatkozóan a vállalatok egyötöd részénél teljesen, további 5 százaléknál részlegesen;

— a beosztott alkalmazottakra vonatkozóan a vállalatok közel 50 százalékánál;

— az üzemvezetőkre vonatkozóan a hatáskört a vállalatok körülbelül 40 százalékánál;

— a művezetőkre vonatkozóan pedig a vállalatok 53 százalékánál decentralizálták.

Az alapbérek megállapítása, valamint a premizálás a jelenlegi gyakorlatban — nem egészen indokoltan — meglehetősen centralizált tevékenység. A beosztott munkás vagy alkalmazott személyi bérének a megállapítása az esetek 20—30 százalékében vállalati szintű hatáskör (központi funkcionális szerv vagy az egyszemélyi felelős vezető gyakorolja); a vállalatok 40—60 százalékában valamely középszintű vezető gyakorolja, 20—30 százalékban a bérmegállapítás az üzemegység vezetőjének hatáskörébe tartozik.

Érdemes megjegyezni, hogy sok esetben a bérmegállapítási hatáskör hivatalosan ugyan középszintű vagy a közvetlen vezetőt illeti, de a döntés hatálybalépéséhez még a központ jóváhagyására is szükség van.

Az alkalmazottak premizálásával kapcsolatos hatáskör (prémiumkitűzés, a kifizetés engedélyezése, az összeg csökkentése, vagy a kifizetés megtagadása) megoszlása megközelítőleg a következő:

— felsőszintű a vállalatok 10—20 százalékában,

— középszintű körülbelül 70—80 százalékban,

— a közvetlen vezetők gyakorolják körülbelül 5—15 százalékban.

A bemutatott kép persze az átlagot mutatja, s nem tükrözi az egyedi megoldások széles skáláját.

Részletes vizsgálatok alapján elemeztük még — a többi között — a vállalati nagyság, a telepítési helyzet és az ágazati sajátosságok hatását is a hatáskörök megosztására. Megállapítható, hogy e tényezők a jelenlegi gyakorlatban lényegesen befolyásolják a hatáskörök elhelyezését, de az is kitűnt, hogy az egyes tényezőkből adódó követelményeket nem mindenütt mérlegelik eléggé.

A hatáskörök átrendezésének előnyei

A fentiekből az a tanulság adódik, hogy iparvállalatainknál a hatáskörök telepítése sok esetben centralizáltabb a kívánatosnál. A döntések gyakran az indokoltnál magasabb szervezeti lépcsőkben születnek, ezért a hatáskörök ésszerű megosztása érdekében a döntési jog további decentralizálása szükséges.

A hatáskörök ésszerű decentralizációjának megvalósítása több előnnyel jár:

1. Megalapozottabbá tehetők a döntések, hiszen ezáltal ott születnek, ahol a legtöbb és a legmegbízhatóbb információ áll rendelkezésre.

2. Gyorsabban hozhatók a döntések, az ügyek átfutási ideje rövi-

debbé válik. A túlcentralizált szervezetben idő szükséges az információk összegyűjtéséhez, a jelentések elküldéséhez és feldolgozásához, majd ezek alapján utasítások kialakításához stb., ami jelentősen lassítja, rugalmatlanná teszi funkcionálását.

3. Csökken a vállalati felső vezetés terhelése, mentesül sok operatív feladat elvégzése alól. Ez lehetővé teszi, hogy a vezetés alaposabban foglalkozzon a távlati fejlesztés kérdéseivel.

A decentralizációnak ezek az előnyei azonban nem valósulnak meg mindig, ha decentralizálunk. Korábban már szó esett bizonyos vállalati adottságokról, körülményekről, amelyek befolyásolják a hatásköri megosztás ésszerű kialakítását. A továbbiakban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a decentralizáció ésszerű mértékének korlátai vannak, sőt, esetenként az irányítási feladatok és a döntési hatáskörök tekintetében egyidejűleg ellentétes mozgásfolyamatok (például a funkciók centralizálása és hatáskörök decentralizálása is indokoltak lehetnek). Emellett a decentralizálásnak több olyan feltételére is gondolni kell, amelyeket a decentralizálás előtt, azzal egyidőben, vagy közvetlenül utána *létre kell hozni,* tehát amelyek a decentralizációhoz kapcsolódó feladatot jelentenek.

Decentralizáció és recentralizáció a tőkésvállalatoknál

A hatáskörök átrendezése az utóbbi évtizedekben a tőkésvállalatoknál is előtérben álló probléma. A tőkésvállalatok más társadalmi-gazdasági közegben működnek, ezért a hatáskörök átrendezése tartalmi és módszerbeli vonatkozásokban is alapvető eltéréseket mutat. Emellett a tőkés gyakorlat olyan problémákat is felvet, amelyek számunkra is tanulságosak lehetnek. Az 1950-es években a decentralizáció a vezető tőkésországokban egyértelműen uralkodó tendencia volt. Az 1960-as években azonban új irányzat jelentkezett: a recentralizáció. Számos olyan vállalat, amelyik korábban decentralizálta a hatásköröket, az utóbbi időben recentralizációt hajtott végre.

Az American Management Association által a közelmúltban végzett vállalati felmérésekből elég konkrét áttekintést nyerhetünk az amerikai vállalatoknál tapasztalható recentralizációs és decentralizációs irányzatokról. A felmérés 100 nagy- és 66 közepes nagyságú vállalatra terjedt ki. A nagyvállalatok több mint egyharmada azt jelezte, hogy a korábbi decentralizálás után ismét centralizált; további négy, bizonyos vonatkozásokban recentralizált, másokban decentralizált. A többi nagyvállalatnál a hatásköri rendszerben az utóbbi időszakban alapvető változások nem következtek be.

Felmerül a kérdés, hogy milyen okokra vezethető vissza a vállalatok egy részénél tapasztalható recentralizációs irányzat. A recentralizáció főbb okait a következőkben látják:

1. Néhány vállalat úgy tapasztalta, hogy a decentralizált hatásköri rendszer kevésbé gazdaságos, mint a centralizált. Több vállalat jelezte, hogy gazdasági visszaesés idején nem tudták vállalni az egyes igazgatási funkciók részbeni duplázódásának költségeit.

2. Más vállalatok úgy vélték, hogy a hatáskörök decentralizálása

következtében túlzottan meggyengült a vállalati központ ellenőrző szerepe. Több vállalat közölte azt a tapasztalatát, hogy a decentralizáció megnehezítette a koordinálást és az ellenőrzést.

3. A vállalatok harmadik csoportjánál a gazdasági feltételek változásával magyarázzák a hatáskörök recentralizálását. Változások következtek be a termelési profilban, a felvevő piacok struktúrájában stb.

4. Egy-két vállalatnál a recentralizációt részben vagy egészben az elektronikus számítógépek hatásának tulajdonították.

A felmérés 66 közepes nagyságú vállalatra is kiterjedt. A vállalatok közül 20 százaléknál lehetett tapasztalni recentralizációs törekvéseket. A recentralizáció okai e vállalatoknál is lényegében ugyanazok voltak, mint a nagyvállalatoknál: a költségeket csökkenteni kívánták, az ellenőrzést növelni kellett, a gazdasági feltételek megváltoztak, egy esetben pedig elektronikus számítógép alkalmazása volt az ok.

Néhány nagyobb és közepes vállalat lakonikusan azt jelezte, hogy azért recentralizál, mert nem sikerült elérnie azokat az előnyöket, amelyeket a decentralizációtól vártak. Különböző forrásokból világosan kitűnik, hogy a tőkés decentralizáció — alapvető előnyei mellett — hátrányos mellékhatásokat is kiváltott. Dale például a következőképpen foglalja össze a decentralizációval kapcsolatban felmerülő problémákat:*

1. A decentralizált gyáregység annyira önállóvá válhat, hogy esetleg a vállalat mint egész érdekei ellen kezd dolgozni. Például olyan üzelmekbe kezdhet, amelyek a vállalat, mint egész számára károsak lehetnek.

2. A részleg vezetője a rövid távú nyereséget maximálhatja a vállalat hosszú távú céljai rovására. Az egység például rövid ideig kiugró eredményeket mutathat fel azáltal, hogy nem egyenlíti ki időben a külső követeléseket, vagy azáltal, hogy elhanyagolja a kutatásokat, vagy a termelőberendezések karbantartását.

3. A decentralizálás gyakran növeli az igazgatási apparátus fenntartási költségeit a részlegek apparátusának bővülésével összefüggésben.

Mindamellett hangsúlyozni kell, hogy *a recentralizáció nem vált uralkodó irányzattá.* A vizsgált vállalatok kisebb hányadánál került sor eddig recentralizálásra. A felmérés során megkérdezték a vállalatokat, mit tekintenek fő irányzatnak a hatásköri rendszer továbbfejlesztését illetően. A nagyválllalatok közül 54 úgy vélte, hogy a *decentralizáció* irányában fog haladni a jövőben, 36 pedig recentralizációs törekvéseket jelzett.

Nagyjából hasonló kép alakult ki a fejlődés várható fő irányát tekintve is. A nagyvállalatok közül például 33 képviselte azt az álláspontot, hogy az iparban a fő irányzat a decentralizálás, 32 vállalat pedig úgy vélte, hogy a centralizálás, illetve recentralizálás a jelenlegi időszak jellemzője. 15 nagyvállalat pedig úgy foglalt állást, hogy a döntési hatásköröket illetően fő irányzat a decentralizálás, a gazdasági funkcióknál ezzel szemben a centralizálás.

Magyarországon a szükséges folyamatot a vállalati belső irányítás továbbfejlesztésében általában egyértelműen a decentralizációban jelölhetjük meg. A hatékonyság fokozását azonban — amint ezt a tőkés de-

* *Ernest Dale:* Organization. American Management Association, 1967. 167. l.

centralizálás problémái is jelzik — csak a hatáskörök megalapozott átrendezésével, a decentralizáció gondos előkészítésével lehet elősegíteni.

Decentralizáció és termelési szerkezet

A decentralizáláshoz a vállalatok termelési adottságai eltérő feltételeket nyújtanak. A cikk elején már említettük, hogy az egyik ilyen tényező a vállalat vertikális vagy horizontális szerkezete. E problémával célszerű kissé részletesebben is foglalkozni.

A horizontálás termelési szerkezet kedvező feltételeket jelent a hatáskörök decentralizációja szempontjából. A horizontális gyáregységek ugyanis tárgyi szakosítás alapján elkülönült termelési részlegek, ahol a belső kooperációs kapcsolatok minimálisak vagy teljesen hiányoznak. Ilyen feltételek között a horizontális egységek termelési-gazdálkodási eredményei elkülönülten mérhetők, az egyes gyáregységekben született döntések következményei nem érintik közvetlenül a többi termelőegységet.

Vertikális termelési szerkezet mellett a decentralizáció lehetőségei korlátozottabbak. A gyáregységek között szoros termelési kapcsolatok vannak, amelyek szükségessé teszik a központi koordinációt. A vertikális gyáregységek termelési-gazdasági eredményei gyakran nehezen különíthetők el, az eredményekben sok esetben nem jelenik meg az adott gyáregységnél született döntés összes vállalati következménye.

A hatáskörök decentralizálása szempontjából tehát a horizontális termelési szerkezet előnyösebb. A decentralizálásra lehetőség van vertikális termelési szerkezet mellett is, de az utóbbi esetben nem lehet olyan mértékű önállóságot biztosítani a gyáregységek számára, mint a horizontális termelési szerkezet esetén.

A hatásköri rendszer kialakításához fontos tudni azt is, hogy a fejlesztés során — tekintettel a decentralizálás követelményeire is — esetenként indokolt lehet *a horizontális elemek erősítése* a termelés szervezésében. Érdekesek ebből a szempontból is a vezető tőkés cégek tapasztalatai. E tőkés vállalkozások ugyanis nemegyszer a decentralizáció előmozdítására átalakították termelési szerkezetüket, horizontális gyáregységeket hoztak létre, amelyek kialakítása igen kedvező feltételeket teremtett a hatáskörök alacsonyabb szervezeti lépcsőkbe helyezéséhez. A vállalati termelési szerkezet ilyen átrendezését — nem egészen találó kifejezéssel — részlegesítésnek (divizionalization) nevezi az amerikai szakirodalom.

A tőkésvállalatoknál létrehozott részlegeket tárgyi szakosítás alapján alakították ki. A részlegeket vagy termék, vagy földrajzi területek szerint szervezték meg. Az első esetben az egyes részlegek egy-egy termék vagy termékcsoport termelésével és értékesítésével foglalkoznak; a második esetben a társaság egyes részlegei egy-egy földrajzi terület számára termelnek és értékesítenek, meghatározott profillal.

A termék szerinti részlegesítést sokkal szélesebb körben alkalmazzák, egyes ágazatokban azonban a területi jellegű részlegesítés a gyakoribb (például szolgáltatás). Vannak vállalatok, amelyek a termék és a terület szerinti részlegesítés kombinációját alkalmazzák.

A tőkés gyáregységek általában jelentős önállósággal rendelkeznek. A részleg és vezetőjének tevékenységét a nyereség alapján ítélik meg. A gyáregység működéséhez a tőkét természetesen a vállalat biztosítja és a jövedelem is közös alapba kerül. A termelés és az értékesítés kérdéseiben biztosított jelentős gyáregységi önállóság mellett több alapvető kérdésben a vállalati központ dönt. A gyáregységek például általában nem módosíthatják profiljukat, bizonyos határokon túl nem emelhetik az árakat vagy a béreket a vállalati vezetés hozzájárulása nélkül.

A részlegesítés egyébként lehetővé tette a — tőkésvállalatoknál elég gyakran használt — funkcionális irányítási mód alkalmazásából eredő egyes ellentmondások megszüntetését is. Funkcionális irányítás mellett gyakori probléma a termelési, értékesítési és kutatási funkciók viszonylagos elkülönülése. A vállalati központban létrejövő koordináció sokszor lassú, körülményes és nem eléggé preventív. A részlegesítéssel — a tapasztalatok szerint — lehetővé válik a kutatással, a termeléssel és az értékesítéssel kapcsolatos döntések részletes koordinálása.

A decentralizáció megalapozásának kérdései

A hatáskörök decentralizálásának, elsősorban a végrehajtási jellegű döntések alacsonyabb lépcsőbe való helyezésének egyéb feltételei is vannak, ezeket a vállalatoknak figyelembe kell venni az átszervezés előkészítésekor, végrehajtásakor. Ezek a feltételek egyben feladatot jelentenek a vállalati irányítás számára. A decentralizáció ilyen feltételei közé kell sorolnunk a közép- és hosszú távú terv kidolgozását. A vállalati közép- és hosszú távú terv mutathatja meg a gyáregységvezetők, üzemvezetők számára, hogy a kapott hatáskört milyen funkciók megvalósítása érdekében kell gyakorolni. Sok helyen a döntések decentralizálását gátolja a megalapozott stratégiai célok hiánya. Ilyen feltételek között nincs biztosítva, hogy az alsóbb szintű vezetők hatáskörükben a vállalat egészének fejlődését fogják előmozdítani. Érdemes megemlíteni, hogy ez világszerte jelentkező probléma: a megalapozott vállalati stratégia hiánya más országokban is a decentralizáció egyik fő akadálya.

Az ésszerű decentralizáció másik alapvető feltétele *az alsóbb vezetés színvonalának emelése.* Gondoskodni kell egyrészt az alsóbb vezetők felkészültségének javításáról, másrészt több területen indokolt jó felkészültségű kádereket vállalati szintről a vállalaton belüli termelőegységekhez átirányítani.

Az egyes termelőegységek önállóságának növelése, felruházásuk bizonyos gazdasági funkciókkal szükségessé teszi a gyáregységi, üzemi, szakigazgatási apparátusok megerősítését is. A termelőegységek vezetői a növekvő hatáskört csak úgy tudják színvonalasan, hatékonyan gyakorolni, ha az adott szinten működő funkcionális szervek képesek biztosítani a döntések megfelelő előkészítését, ezek végrehajtásának irányítását, ellenőrzését.

A belső irányítási rendszer továbbfejlesztésekor kívánatos vizsgálatokat végezni *az átszervezés várható hatékonyságára* vonatkozóan is. A decentralizálással jobb gazdasági eredményt kívánunk elérni, fokozni akarjuk a gazdaságosságot, a jövedelmezőséget.

A hatáskörök decentralizálásával és az igazgatási apparátus továbbfejlesztésével összefüggő gazdasági és egyéb követelmények természetesen nem mérhetők könnyen. A decentralizálásnak vannak olyan hatásai, amelyek közvetlenül elég jól mérhetők, értékelhetők. Így például decentralizálás esetén szinte mindig szükségessé válik a vállalati és a központi igazgatási apparátus átcsoportosítása, a gyáregység apparátusának növelése. Ennek költségkihatásai megfelelő pontossággal számszerűsíthetők, ha figyelembe vesszük a munkabérköltségeket, a megfelelő közvetett juttatásokat, az egy státusra jutó pótlólagos rezsiköltséget.*

Aligha számszerűsíthetők azonban az olyan tényezők költségkihatásai, mint például a vállalati központ és a gyáregységek közötti konfliktus miatt keletkező zavarok, a rejtett munkanélküliség, annak következtében, hogy nagy szaktudású és széles látókörű szakembereket nem tudnak képességeiknek megfelelően hasznosítani a gyáregységekben stb.

Nem könnyebb a decentralizációból származó előnyök mérése sem. A decentralizációtól azt várjuk, hogy a döntések megalapozottabbá válnak, fokozódik a beosztottak kezdeményezőkészsége, erősödik felelősségérzetük, az egész vállalati belső vezetési rendszer rugalmasabbá, hatékonyabbá válik.

A decentralizáció költségkihatásának, hatékonyságának a vizsgálata tehát több irányú, nehezen megoldható problémákat vet fel. Ennek ellenére nem lehet teljesen lemondani az ilyen számításokról. Azt azonban előre tudni kell, hogy jól mérhető tényezők mellett olyan faktorokkal is találkozunk, amelyeknél inkább csak a hatás közelítő megítélésére van lehetőség.

A vállalati irányítás jövője és a kibernetika alkalmazása

A vállalatok belső irányítási, hatásköri rendszerének fejlődését hosszabb távon vizsgálva fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy az elektronikus számítógépek vállalati alkalmazásának előrehaladása milyen lehetőségeket teremt, milyen követelményeket támaszt ezen a területen.

A kibernetikának mint tudománynak a művelése, a modern elektronikus számítógépek konstruálása és alkalmazása még csak a kezdet kezdetén tart, de már figyelemre méltó eredmények születtek (ez az irányzat lényegében az utóbbi két évtized terméke).

Sokkal több azonban az, amit az elektronikus gépektől a jövőben várhatunk. Világosan látnunk kell, hogy a kibernetika, az elektronikus számítógépek alkalmazásának előrehaladása a vállalatoknál is radikális változásokat idéz elő a gazdálkodásban, a termelés belső irányításában, szabályozásában és ellenőrzésében. Ez az egyik alapvető tényező, amelyik a vállalati belső irányítás fejlődését meghatározza a következő évtizedekben.

Az elektronikus gépek alkalmazásának első fokozata: az *információ-*

* Ilyen számításokat vállalatainknál alig végeznek. Elterjedtebbek az ilyen vizsgálatok az iparilag fejlettebb országokban. A vonatkozó amerikai szakirodalom több vállalat ezzel kapcsolatos gyakorlatát ismerteti. Az egyik amerikai kereskedelmi vállalat például kimutatta, hogy az új státusok létesítéséhez szükséges béralap és rezsi 1 dollárjának kitermeléséhez 10 dollárral kell növelni a forgalmat. Így fedezik a pótlólagos költségeket, így jutnak hozzá a szokásos nyereséghez is. Egy tanácsadó cégnél pedig az egy állandó tanácsadónak kifizetett bér és prémium minden dollárját 83 dollár tanácsadási tiszteletdíjjal szükséges fedezni.

feldolgozás gépesítése, amikor a gép mint információgyűjtési és feldolgozási eszköz elvégzi a gazdasági és ügyviteli tömegmunkák és a műszaki számítások jelentős részét. A gépesítésnek ez a típusa lényeges változásokat hoz az adminisztrációban, de viszonylag kis változást igényel a vállalat belső irányításában, igazgatási szerkezetében. A számítógép mint szolgáltató egység működik. Szervezetileg a vállalat valamelyik felső vezetőjének felügyelete alá tartozik mint önálló részleg, vagy ahhoz a szakapparátushoz kapcsolható, amely elsősorban igénybe veszi szolgáltatásait. A számítógép természetesen nemcsak a központi apparátus, hanem a gyáregységek számára is végezhet rendszeres információfeldolgozást.

Fejlettebb fokozata az elektronikus gépek hasznosításának, amikor gépek segítségével dolgozzák ki a vállalat *fejlesztési koncepcióját, gazdálkodási terveit, programjait.* Itt már nemcsak részfolyamatok, gépterhelési, belső szállítási problémák optimalizálása, hanem az egész vállalatot átfogó, komplex fejlesztési-beruházási tervek, termelési-értékesítési előirányzatok kidolgozása a feladat. Az elektronikus számítógép igénybevétele lehetővé teszi, hogy a különböző gazdasági előirányzatokat több változatban dolgozzák ki, hogy több célfüggvényt optimalizáljanak másmás feltételek beiktatásával.

Az elektronikus számítógépek ilyen jellegű szerepének kifejlődése többirányú hatást gyakorolhat a vállalat belső irányítási, szervezeti viszonyaira. Ilyen feltételek között a vállalati központhoz kerülnek bizonyos alapvető hatáskörök és döntéselőkészítési tevékenységek. Egyes esetekben a gépesítésnek ez a fokozata kétségkívül a centralizációra ösztönöz, de egyáltalán nem zárja ki a hatáskörök egy részének ésszerű decentralizálását (például a munkaerő- és bérgazdálkodásban). A konkrét követelmény a vállalati feltételektől függően igen eltérő lehet.

Az elektronikus számítógépek az előbbieknél nagyobb feladatok megoldására is képesek. Ma már sok példát találunk arra is, hogy elektronikus számítógépekkel biztosítják a termelés központi irányítását. Természetesen nem ítélhető meg pontosan az elektronikus számítógépek alkalmazási körének változása, bővülése, de a gépek szerepének növekedésével mindenképpen számolni kell.

Ezen a területen ma még világszerte elég kevés tapasztalat halmozódott fel. A legutóbbi időkig a szocialista és a tőkésországokban is az tapasztalható, hogy a gépek időalapjának nagyobb részét egyszerű ügyviteli munkákra, információk feldolgozására használják. Ezért kevés a lehetőség annak elemzésére is, hogy a gépek milyen hatást gyakorolnak az irányítási viszonyokra.

FEKETE GYÖRGY:

A termelőszövetkezeti foglalkoztatás távlatai*

A mezőgazdasági keresők számának és létszámarányának előrebecslésével kapcsolatban vizsgálnunk kell azokat a sajátos érdekeltségi mechanizmusokat, amelyek hatásukat tartósan és viszonylag autonóm módon fejtik ki. Ezeknek a részben egymással ellentétes, máskor egymást erősítő hatásoknak az áttekintése a távlati foglalkoztatási prognózis egyik alapjául szolgálhat.

Az érdekeltségi rendszerek a gazdaságpolitikai célok és a demográfiai folyamatok összefüggésében fejtik ki hatásukat. A mezőgazdasági foglalkoztatás problémáinak jobb körvonalazása végett célszerű megvizsgálni a termeléspolitikai és munkaerő-gazdálkodási koncepciók meghatározó szerepét is.

A demográfiai helyzet és a foglalkoztatás

A következő 20 évben a mezőgazdasági kereső állománynak mintegy fele, ezen belül a szövetkezeti tagság túlnyomó többsége kiöregedés folytán kicserélődik. E nemzedékváltás során a munkaerő-utánpótlás csak azoknak a személyes földtulajdon nélküli paraszt-, illetve falusi fiataloknak a sorából kerülhet ki, akik szabadon választhatnak a népgazdaság különböző ágaiban igényeiknek leginkább megfelelő munkahelyet.

Ismeretes, hogy a nyugdíjjogosultság tömeges megszerzése abban az időszakban következik be, amelyet a munkaerőforrások viszonylagos bősége jellemez. Ekkor a még munkaképes nyugdíjasok nem szívesen adják át helyüket a fiatalabbaknak. Később pedig, munkaképességük gyors csökkenésének időszakában, viszonylag szűkösek a munkaerőforrások. Ez a sajátos ellentmondás nehezen lenne feloldható pusztán termeléspolitikai és műszaki fejlesztési intézkedésekkel. Bizonyos nyugdíjpolitikai intézkedéseket és az alacsony összegű öregségi járadék fokozatos megszűnését feltételezve azonban valószínűnek látszik, hogy a munkaképes kornál idősebbek foglalkoztatása hosszabb távlatban legfeljebb a jelenlegi színvonalon valósul meg. Számítani lehet arra, hogy a regulatív jövedelmi adó hatására a szövetkezetek egyre nagyobb részében igyekezni fognak idős tagjaik nyugdíját kiegészíteni. Ez az alapítóknak kijáró megtiszteltetés is jelentős mértékben csökkentheti a gazdasági kényszerből eredő foglalkoztatási igényeket. Megfelelő intézkedések alapján elérhető, hogy az idősebb szövetkezeti tagok háztáji tevékenysége — a csa-

* A cikk alapjául szolgáló tanulmányt a szerző az Országos Tervhivatal Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Fejlesztési Bizottsága számára készítette a társadalmi viszonyok várható változásait elemző munkacsoport keretében.

ládi munkaszervezetben végzett munkához hasonlóan — beszámítson a nyugdíj alapjául szolgáló munkateljesítménybe, és ezzel csökkenne e munkaerőcsoport nagyüzemi foglalkoztatási igénye.

A mezőgazdasági kereső létszám távlati előrebecslésekor a legfontosabb foglalkoztatáspolitikai és munkaerő-gazdálkodási döntések éppen az ifjúsági munkaerő-utánpótláshoz kapcsolódnak. Ez valamennyi népgazdasági ágazat tekintetében többé-kevésbé így van. A legszorosabb azonban ez az összefüggés a mezőgazdaságban, tekintve hogy ez a népgazdasági ág tartósan munkaerő-leadó és más ágazatok létszámszükségletének egyik forrását biztosítja. Más oldalról viszont tartósan csökkenő a kereső állománya és ezért a létszámstruktúra szempontjából a mezőgazdaság különösen érzékeny az utánpótlás nagyságrendjére és annak összetételére.

Tovább növeli az ifjúsági munkaerő-utánpótlás jelentőségét az a körülmény, hogy a mezőgazdaság — részben a munkakörülmények miatt, részben pedig a viszonylag jelentős segéd- és betanított munkás iránti igények, valamint a kisebb szakmunkáslétszám miatt — munkaerő-gazdálkodás szempontjából hátrányos helyzetben van más népgazdasági ágakkal szemben. Az első ízben munkába lépő, tovább nem tanuló ifjúság népgazdasági ágak közötti elosztása és ezen keresztül a munkaerő újrafelosztása az iskolarendszeren keresztül valósul meg. Az általános iskolát végző fiúk jóformán teljes mértékben tovább tanulnak, és munkába irányításuk elsősorban a szakképzettséget igénylő munkakörök utánpótlását biztosítja. A tanulatlan munkások iránti szükségletet hosszabb távlatban is főként a társadalmi mobilitás, az ágazatok közötti spontán vagy központilag befolyásolt újraelosztás révén fedezik. Ilyen körülmények között mindazon népgazdasági ágak hátrányos helyzetben vannak, amelyekben az ifjúsági munkaerő-utánpótlás teljes munkabírású munkaerőből nagyobb a népgazdaság egészéhez viszonyítva, mint amennyi a szakképzettséget igénylő munkakörök utánpótlási szükséglete.

Mindezek figyelembevételével megfontolást igényel, hogy a korszerű műszaki felszereltségű és a technológia szempontjából magas szakmai igényeket támasztó mezőgazdasági munkahelyek ifjúsági utánpótlását hogyan lehet tervszerűen, más népgazdasági ágak hasonló színvonalú munkahelyeinek ellátásához viszonyítva arányosan biztosítani. Nem elégséges a mezőgazdasági kereső létszámállomány változásából levezetni tehát az ifjúsági utánpótlást, mert ebben az esetben csak a tanulmányok befejezésére sem képes maradék munkaerő jutna a mezőgazdaságnak. Ezért az ifjúsági munkábalépés előrebecslését különböző közelítésekkel kell sokoldalúan vizsgálni.

Az ifjúsági utánpótlás minimuma a demográfiailag determinált létszámmal függ össze. Feltételezhetjük, hogy a kiöregedéssel felszabaduló munkahelyekre a munkatermelékenység növekedésével és a termelési struktúra változásával összhangban egyáltalán nem kell munkaerő-utánpótlásról gondoskodni. Ebben az esetben az ifjúsági utánpótlás csak az eláramlás arányában szükséges, hogy biztosítva legyen a mezőgazdasági létszám demográfiailag indokolt minimuma. Amennyiben ennek a feltétlenül ott maradó létszámnak kedvezőtlen a kor szerinti összetétele, úgy a globális szükségleten túlmenően növelni kell az ifjúsági munkábalépést.

A népgazdasági ágak közötti arányosításból kiindulva is célszerű megközelíteni a mezőgazdaság ifjúsági munkaerő-utánpótlásának nagyságrendjét. Az előrebecslés alapjául szolgálhatnak a következő feltételezések:

A folyamatos foglalkoztatást biztosító munkahelyek szempontjából valószínűsíthető, hogy azok ifjúsági munkaerő-utánpótlása nem kevésbé igényes az általános iskolázottság és szakmai alapműveltség szempontjából, mint a népgazdaság átlaga.

Az összes mezőgazdasági foglalkoztatottak létszámának tartós csökkenési tendenciájától eltérően az állandó foglalkoztatási lehetőséget biztosító munkahelyeken, a melléküzemi tevékenység fokozott jelentőségére is tekintettel, időszakonként csak mérsékelten csökken a létszám, sőt némely időszakban létszámemelkedés is feltételezhető.

Így az állandó mezőgazdasági munkahelyek és a mezőgazdaságon kívüli összes munkahelyek arányai alapján is előre becsülhető (természetesen egyik előzetes változatként) a mezőgazdasági ifjúsági munkaerő-utánpótlás. Ezen arányosítás szerint annyi képzetlen fiatalt és annyi legalább szakmunkás végzettségű fiatalt kell a mezőgazdaságban tartósan munkába léptetni, amennyi az állandó foglalkoztatást jelentő mezőgazdasági munkahelyek, valamint a munkaképes kort elérő fiatalok évenkénti számának az egybevetéséből adódik. Ebben az esetben a számítás alapvető célja a mezőgazdaság munkaerő-gazdálkodási hátrányának kiküszöbölése az ifjúsági munkaerőforrások arányosabb elosztása révén.

További megközelítési mód, hogy a munkatermelékenységi színvonal becslésével és a termelési struktúra további változásának elemzésével egy jóval későbbi időpont mezőgazdasági kereső állományát irányozzuk elő (például az ezredforduló időpontjára). Ebben az esetben a kiöregedés demográfiai alapon való becslésével és a többi állományváltozási tényező 1985-ig várható nagyságrendjeinek extrapolálásával célszerű a foglalkoztatás nagyságrendjét megközelíteni.

Ennél a számításnál az 1985-re adódó létszám képezheti az elemzés tárgyát, egybevetve az ugyanezen időpontra készült szükségletfedezeti munkaerőmérleg előirányzataival. E számítás során tisztázni lehet, hogy későbbi foglalkoztatási tendenciák szempontjából milyen mértékben kell nagyságrendileg eltérni az 1985. évre tervezett, a szükségletekből levezetett előirányzatoktól. Feltételezhető például, hogy aránytalan korösszetétel esetén az 1985 utáni időszakban az indokoltnál lényegesen több vagy kevesebb kereső marad a mezőgazdaságban. Ez esetben a több évtizedes távlat bizonyos mértékig a 15—20 éves időszak termelési és műszaki fejlesztési koncepcióját is befolyásolhatja.

Végül említést érdemelnek az első és második szövetkezeti generáció között jövedelmi különbségek miatt keletkező ellentmondások. Az alapító tagok nyugdíjának, főként pedig öregségi járadékának színvonala a fiatal, teljes munkabírású munkaerő által elérhető kereseti szinthez képest alacsony. Megélhetési okok miatt is az öregek a nyugdíjjogosultság megszerzésekor gyakran nem is adják át munkahelyüket a fiataloknak. Ugyanakkor főként ezek a fiatalok hasznosítják az előző évek munkája nyomán felhalmozott anyagi eszközök igénybevételének előnyeit. Méltányosságra hivatkozva némely szövetkezetben a fiatalok tagként való felvételét ezért belépési díj fizetéséhez is kívánják kötni. Valószínűleg

a földjáradéknak öregségi járadékra való átváltása, a föld szövetkezeti megvásárlásával összefüggésben, az ellentmondást mindkét vonatkozásban csökkentené: jelentősen növelné az alacsony jövedelmű idősebb korosztályok életszínvonalát, s megszüntetné a föld nélkül belépő második generáció számára a földjáradék folyósításának anyagi hátrányát. E tendencia kibontakozásával a távlati tervidőszak folyamán valószínűleg számolni lehet.

A mezőgazdaságon kívüli munkahelyek munkaerő-elszívó hatása

Távlatilag is számolni kell a mezőgazdasági munkaerő fiatalabb korosztályainak mérsékelt, de tartós elvándorlási tendenciájával. Ez a folyamat elsősorban azzal függ össze, hogy a mezőgazdaság az ipar és egyéb ágazatok segédmunkás-szükségletének hagyományos forrása.

Az előzetes népgazdasági foglalkoztatási koncepciók alapján feltételezni lehet továbbá, hogy a szövetkezeti kereseti színvonal emelkedésével, valamint a munka- és életkörülmények további fokozatos javulásával párhuzamosan hosszabb időszakon keresztül a mezőgazdaságból való elvándorlás üteme mérséklődni fog. Ez a későbbi évek folyamán egyrészt fékezheti a mezőgazdaság korszerűsítését, másrészt pedig a mezőgazdaság nem tud annyi munkaerőt felszabadítani az ipar és egyéb nem mezőgazdasági ágak számára, amennyire szükség lenne. A problémát a mezőgazdasági jövedelmek növekedésének mérséklésével nem lehetne jól megoldani. A mezőgazdasági jövedelem kedvezőtlen alakulása valószínűleg igen ellentmondásos helyzetet teremtene. A mezőgazdaság férfi munkásai ugyanis nagyobb számban kiszorítanák a munkából a mezőgazdaságon kívüli munkahelyeken a városi női munkaerőt. Ez pedig kettős munkaerő-problémát okozna.

Egyrészt kereseti aránytalanságot idézne elő a szakképzettek és a tanulatlan férfi munkások között. Másrészt viszont a mezőgazdasági nehéz testi munka csökkentését további műszaki fejlesztéssel kell előmozdítani, s a gépesítés nyomán elterjedő korszerű technológiák a szakmunka sokkal határozottabb anyagi elismerését kívánják meg. Enélkül nem lehet a munkaerő népgazdasági ágak közötti indokolt átcsoportosítását tervszerűen megvalósítani.

Feltételezhető továbbá, hogy a mezőgazdasági munkaerő-állomány csökkenésének fő eszköze nem az elvándorlás lesz, hanem az, hogy a parasztifjúság egyre jelentősebb része nem is lép a mezőgazdaságban munkába.

A műszaki fejlesztés és a munka termelékenysége

A termeléspolitikai koncepciónak fontos részét képező műszaki fejlesztési elgondolások a munkatermelékenység alakulásával ugyancsak befolyásolják a távlati foglalkoztatás szükséges mértékét. Hangsúlyozni kell azonban, hogy csak azokat a műszaki fejlesztési megoldásokat kell ebből a szempontból meghatározónak tekinteni, amelyek alkalmazása technológiailag feltétlenül indokolt, amelyek nélkül az alapvető termelési feladatok a mezőgazdaságban kellő biztonsággal nem valósíthatók meg.

Ilyen jellegűnek tekinthető elsősorban a növényvédelemmel kapcsolatos fejlesztés és a kapásnövények termesztésének komplex gépesítése. Néhány év távlatában még mérlegelés tárgyát képezi e növények egyes munkafolyamatainál a gépesítés, kemizálás munkaerő-felszabadító hatásának gazdaságossága. Hosszú távlatban azonban a termelési célok csak a műszaki fejlesztésen alapuló, fejlett technológiák segítségével érhetők el. Ez különösképpen az exporttermékek minősége szempontjából érdemel megfontolást.

Ilyen esetekben a gépesítést és ezzel a munkatermelékenység növelését a foglalkoztatási igényekkel szemben is előnyben kell részesíteni, a munkadíj-színvonal és a gépüzemelési költségek esetleg kedvezőtlen arányai esetén pedig a népgazdasági terv keretében kell a vállalati érdekeltséget biztosítani.

Ugyancsak fokozott ütemű műszaki fejlesztés indokolt az átlagosnál rosszabb körülmények között végzett és a különösen nagy erőkifejtést igénylő munkafolyamatoknál (például fejés, majoron belüli anyagmozgatás). A gépesítés ez esetben még a gazdaságosság háttérbeszorulásával is feltétlenül meg fog valósulni.

Egyébként azonban a technikailag lehetséges korszerűsítéseknek a távlati foglalkoztatás szempontjából nincs okvetlenül meghatározó szerepük. Általában tehát az élő és a holt munka együttes hatékonysága fejezi ki a műszaki fejlesztéssel kapcsolatos népgazdasági érdekeket. Megfelelő gazdasági szabályozók ennek a szemléletnek az érvényesülését a vállalati (szövetkezeti) érdekeltségen keresztül biztosítják.

Összehasonlító vizsgálatokat kellene végezni a mezőgazdaságban és az iparban távlatilag felszabadítható nehéz testi munkás munkahelyek modernizálásához szükséges beruházási, illetve eszközigényességre vonatkozóan. A foglalkoztatás népgazdasági hatékonysága szempontjából is felvetődhet ugyanis a mezőgazdasági férfi keresők számának gyorsabb csökkentését lehetővé tevő műszaki fejlesztési koncepció megvalósítása.

Speciális műszaki fejlesztést igényel az exportra termelő munkaigényes ágazatok munkaerő-ellátása. Ezekben az ágazatokban — főként a kertészetben — jellemző a női munka nagyarányú alkalmazása, valamint az úgynevezett „gyárszerű termelés" korlátozottabb lehetősége. Ezért ezeket az ágazatokat a minimális eszközigény kielégítése mellett is messzemenően el kell látni szociális létesítményekkel, hogy a munkaerő-kínálat tartós fenntartásával lehessen számolni.

A vállalati érdekek összefüggése a foglalkoztatással

A foglalkoztatáshoz fűződő vállalati érdekek szempontjából jelentős különbségek vannak az állami gazdaságok és egyéb mezőgazdasági állami vállalatok, valamint a termelőszövetkezeti közös gazdaságok között. A mezőgazdaság állami szektorában a nettó vállalati nyereségben való érdekeltség, a nyereségtömeg növelése szabja meg a foglalkoztatás méreteit. Bár az állami mezőgazdasági vállalatok is csak korlátozott mértékben, a helyi munkaerő-kereslet és -kínálat alapján bővíthetik a foglalkoztatás méreteit, mégis, munkaerő-politikai szempontból kötetlenebbül gazdálkodhatnak. Ezeket a vállalatokat nem korlátozzák a munkaerő-

gazdálkodás kötöttségei, szabadon kialakíthatnak olyan termelési struktúrát, amely a munkaigényességet jelentősen csökkenti, amennyiben ezt a nyereségérdekeltség indokolja. Ugyanezen indokok szabják meg esetenként a pótlólagos élőmunka-ráfordításokat is. A nyereségtömegben való érdekeltség a bértömeg-gazdálkodás rendszerével kiegészítve arra kényszeríti az állami gazdaságokat és erdőgazdaságokat, hogy a minimálisra csökkentsék a felesleges foglalkoztatást, a jól megfizetett törzsgárda a szükséges minimum körül alakuljon ki. Ezt csupán a munkaerő-szükséglet fedezésével kapcsolatos biztonsági érdekek korlátozzák helyi munkaerőhiány esetén.

A termelőszövetkezetek helyzete ettől főként amiatt tér el, mert a közös gazdaságok elsősorban a tagság foglalkoztatását és ezen keresztül a megélhetését biztosító társulások. Ezért a szövetkezeti gazdaság vállalati érdekeinek azonosulnia kell a tagság foglalkoztatásával összefüggő bruttó jövedelmi érdekeltséggel. A szövetkezeti vállalati érdekeltség kérdésében azonban különbséget kell tennünk az egyes ágazatok viszonylagos munkaigényessége, valamint a munkaerő-sűrűség tekintetében. Még ha esetleg a munkatermelékenység növelése fokozná is a vállalati nettó nyereséget, a munkából kieső családok jövedelme csökkenne. Ezért a szövetkezeti vállalkozás műszaki fejlesztésével kapcsolatos, inkább távlati előnyöket kínáló intézkedések esetenként a tagság jelentős részének merev ellenállásába ütköznek. Ez annál is inkább megmutatkozik, mivel a tagság jelentős része idősebb, és nem alkalmas a műszaki fejlesztéssel kapcsolatos technológiáknak megfelelő munka végzésére, s emiatt kiszorulna a jövedelemszerzés lehetőségéből. Ebben a kérdésben a szövetkezeti vezetők nem helyezkedhetnek szembe a tagok, a tulajdonosok alapvető érdekeivel. Különösen élesek e problémák azokban a termelőszövetkezetekben, amelyekben jelentős a munkaerő-túlkínálat.

Eszerint tehát a szövetkezeti gazdaságban a foglalkoztatáshoz fűződő, illetve ezzel szembeni vállalati érdek korántsem olyan egyértelmű, mint az állami mezőgazdaságban. A szövetkezeti gazdaságban már végbement folyamatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szövetkezet vállalatszerű magatartásának és foglalkoztatási érdekeltségének tendenciaváltozásai a kapásnövények termesztésének és a hagyományos állattartási ágazatoknak technikailag jól felszerelt, magas termelékenységű ágazatokká való átalakulása során várhatók.

A magas színvonalon gépesített, illetve „ipari jellegű", és ezért viszonylag kevés munkaerőt felhasználó ágazatokban a közös gazdaság a többi ágazattól viszonylag elkülönült szervezeti formákat alakít ki. A tagság megbízásából jórészt elkülönült elszámolási egységeket, vállalkozásokat létesít, illetve ezek létrehozására nagyobb termelési egység esetén szövetkezeti társulások alakulnak. E sajátos érdekeltségű, viszonylag elkülönült vállalkozások főbb típusai: magas színvonalon gépesített hagyományos mezőgazdasági tevékenység (például kalászos gabonatermesztés); ipari jellegűvé vált mezőgazdasági tevékenység (például broyler üzem); a szövetkezet profilját bővítő ipari jellegű ún. melléktevékenység (például ipari kooperáció keretében szervezett manufaktúra jellegű foglalkoztatás); külső szolgáltatások (például építőipari tevékenység, bérfuvar). Mindezen tevékenységi körök kialakításában a szövetkezeti tagság általában csak közvetve érdekelt, elsődleges kollektív érdeke az itt elér-

hető nyereség tömegéhez fűződik. A szövetkezeti közös gazdaság biztosítja az ágazat fejlesztéséhez az eszközöket.

Ezekben az ágazatokban a szövetkezet a nagyobb nyereségtömeg reményében és a biztonságos termelés személyi feltételeinek maradéktalan biztosítása végett esetenként jól fizetett alkalmazottakat szerződtet. Ezek az alkalmazottak magas bérszínvonaluk révén érdekeltek a terméktöbblet vállalati realizálásában. Ez a tulajdonos tagoknak is érdeke, mert így válik lehetővé a többi ágazatokban hagyományos módon foglalkoztatottak munkadíj-színvonalának emelése.

A szövetkezet e speciális ágazataiban dolgozó és jól kereső alkalmazottak csak korlátozott jogokkal rendelkeznek és közvetlenül nincs beleszólásuk a szövetkezeti bruttó jövedelem ún. nyereségrészesedésként jelentkező hányadának felosztásában. Gyakran természetesen a szövetkezeti családtagokat foglalkoztatják alkalmazotti minőségben.

Ez a sajátos vállalati érdekeltség a szövetkezeti parasztság alapvető anyagi érdekeiből következik és ezért feltehetően távlatilag erősödni fog, ha adminisztratív korlátozásra nem kerül sor. Összefüggnek azonban ezek a várható tendenciák a hagyományos munkaigényes ágazatok foglalkoztatási problémáival is. A munkaigényes ágazatok fejlesztésénél elsősorban a munkaerő-ellátottság befolyásolja a vállalati érdekeltséget és döntéseket.

Munkaerőhiányos szövetkezetekben a gépesítés összes üzemelési költségeinek és a hagyományos technológia szerint végzett munka költségeinek egybevetésével, a gazdaságosság szem előtt tartásával döntenek a fejlesztésről. Még a költségesebb gépesítést is megvalósítják, ha az adott ágazat termékeire a gazdálkodás átfogóbb érdekei (a vállalati összes nyereség) szempontjából szükség van, vagy ha a munkaerőhiány tovább fokozódik. Ez utóbbi várható a nem nagy tagsűrűségű szövetkezetekben a tagok tömeges nyugdíjbavonulása esetén. Valószínű azonban, hogy a munkaigényes kapás kultúrák műszaki fejlesztése egybekapcsolódik területük lehető csökkentésével. A kis létszámot igénylő, magas munkatermelékenységű ágazatok, például a kalászosok kiterjesztésére ugyanis a jövedelmezőségi viszonyok is ösztönöznek. Előfordulhat azonban a munkaerőhiányos szövetkezetekben az is, hogy a növekvő jövedelmi igények a kapásnövények termesztésének műszaki-technológiai fejlesztésével szemben teljes mértékben a külterjesítést hozzák előtérbe.

Nagy tagsűrűségű, foglalkoztatási gondokkal küzdő szövetkezetekben várhatóan az elmondottakkal ellentétes lesz a vállalati döntés. Ezekben a szövetkezetekben a családi munkaerő foglalkoztatását még gazdaságos gépesítés esetén is előtérbe helyezik. A családi munkakapacitás hasznosítása, a foglalkoztatási kényszer parancsolóbb ezekben az üzemekben, mint a munkatermelékenység növeléséhez, a korszerűsítéshez fűződő érdek. Hiba volna azonban ezt a sajátos érdekeltségi problémát leegyszerűsítve, a megmutatkozó „konzervativizmust" csupán az öreg parasztemberek egyébként meglevő technikai járatlanságára visszavezetni. Ilyen esetekben a fiatalok foglalkoztatási igénye is a technika alkalmazása ellen hat. Mindez együtt alakítja ki a szövetkezeti vezetőségek esetenként „gépellenes" magatartását.

Ahol a gazdálkodás biztonsága, a hozamnövelés lehetőségei mindenképpen előnyössé teszik, a nagy tagsűrűségű szövetkezetekben is a kapás-

növények termesztésének gépesítését és kemizálását, ott a foglalkoztatást egyéb belterjes kultúrák (például zöldségtermesztés) kiterjesztésével igyekeznek növelni, amennyiben az értékesítés lehetőségei ezt megengedik.

Befolyásolja a vállalati döntéseket a regulatív jövedelemadó rendszere is. Ez a progresszív jövedelemelvonás lényegében azonos módon hat, mint az állami vállalatok átlagbér-gazdálkodási rendszere. Erőteljesen arra ösztönöz tehát, hogy a munkaerő-állományt olyan foglalkoztatottakkal egészítsék ki, akik egyszerű munkát alacsony munkadíjért végeznek, s ezáltal az átlagos létszámra jutó személyes jövedelem mérséklődik, a törzsállomány regulatív adómentes jövedelme pedig nő. Eltérő tendenciákkal kell számolnunk az idényágazatokban és az állattartásnál.

A munkaerőhiányos gazdag szövetkezetek a regulatív adórendszer bevezetése előtt általában nem voltak érdekeltek a munkaigényes, kis nyereséghányadú termékek termelésének bővítésében. Ezért gyakran az erre a célra legalkalmasabb jóminőségű földeket is csak külterjesen hasznosították. Az új ösztönzési rendszerben viszont nemcsak akkor célszerű munkaigényes szántóföldi és kertészeti kultúrák bevezetése, illetve kiterjesztése, ha ez a tagság foglalkoztatását bővíti, vagy más módon növeli az átlagjövedelmet, hanem abban az esetben is, ha a szezonális foglalkoztatást növeli. A nyereségelvonásra a szövetkezeti vezetőség a tényleges pénzügyi kihatásánál jóval érzékenyebben reagál — a tagsággal szembeni elszámolási kötelezettségére való tekintettel. Ezért ilyen esetekben a szövetkezeti családon kívüli falusi munkaerőforrások foglalkoztatási igényeire is messzemenően tekintettel lehet a szövetkezeti vállalkozás.

Az állattartási ágazatok — különösen a tehenészetek — modernizálása némileg más problémákat vet fel. Ezekben az ágazatokban nem csupán az a körülmény teszi időszerűvé a műszaki fejlesztést, hogy a növekvő kereseti igények kielégítése mellett kényszerűen előtérbe kerül mind a hozamnövelés, mind a költségcsökkenés feladata. A kedvezőtlen munkakörülmények miatt csökkenő munkaerő-kínálat is szükségessé teszi ezeknek az ágazatoknak a modernizálását. Az ehhez szükséges — néha aránytalanul jelentős — építési költségek fedezésében az állam is különösen érdekelt a népgazdasági szükségletek kielégítése végett (például a háztáji tehénállomány meg nem állítható csökkenése miatt). Ez a népgazdasági érdek is gyorsítja tehát ezt a modernizálási folyamatot.

Az állattartás modernizálása nem jár feltétlenül együtt a foglalkoztatás csökkenésével. A munkakörülmények időszerű javításának egyik fontos tényezője lehet ugyanis a munkaidő csökkentése. Ez pedig esetenként a létszám kiegészítését igényli.

Megemlítendő továbbá, hogy speciális foglalkoztatási igények nem feltétlenül, illetve nem minden esetben indokolják ezeknek az ágazatoknak a változatlan méretű fenntartását. Ezért a kevésbé jövedelmező ágazatok (például a tehenészet) korszerűsítése helyett — még fokozott állami támogatás mellett is — előtérbe kerülhetnek a visszafejlesztéshez fűződő vállalati érdekek, különösen a munkaerőhiányos szövetkezetekben. A veszteséges vagy kevésbé nyereséges és munkaigényes állattartási ágazatokban az egy főre jutó személyes jövedelem magas.

Végül utalni kell a szövetkezeti közös gazdaságok esetenként elkülönülten jelentkező „vezetőségi" érdekeltségi rendszerére is. Némely vonatkozásban ez kedvező hatású. Ilyen például a tagfelvételek korlátozásához fűződő, a háztáji földekkel összefüggő vezetőségi érdek. Ugyanis a vezetőségeknek a közös földterület megóvásához fűződő érdekei ilyen esetekben határozottabban érvényesülnek, mint az egyes tagoknak az újabb háztáji földterületek megszerzésén keresztül a családi jövedelem fokozásához fűződő érdekei.

Más vonatkozásban azonban negatív formát ölt és a távlati koncepciók szempontjából is figyelmet érdemlő problémákat vet fel ez a vezetőségi érdek. A háztáji gazdálkodásnak a szövetkezeti nagyüzembe való szervesebb beillesztése gyakran csökkentené a nagyüzemi ágazatok anyagi ellátását (például a takarmánybázis vonatkozásában). A vezetőségek főként munkaerőhiányos szövetkezetekben úgy vélik, hogy a háztáji gazdaság elvonja a munkaerőt a közös gazdaságból. Emiatt fennáll az a veszély, hogy a háztáji gazdálkodást a kívánatosnál gyorsabb ütemben kívánják visszaszorítani.

A szövetkezeti alkalmazottként való foglalkoztatás várható tendenciái

A termelőszövetkezeti gazdálkodás alapvető foglalkoztatási sajátossága, hogy mind a szövetkezeti vezetőség, mind pedig a tagság csak a munkaerő-felhasználás minimumára vállal kötelezettséget. A kollektivizálás időszakában a tagság jelentős része a háztáji gazdálkodást egyenrangúnak tekinti a nagyüzemi foglalkoztatással, vagy esetleg fölébe is helyezi. A szövetkezet pedig a tagsűrűség és a termelőeszközök hatékony felhasználása közötti ellentmondások miatt olykor csak részlegesen tudja foglalkoztatni a tagokat, máskor viszont arra kényszerül, hogy munkaerőállományát a szövetkezeti családi munkaerő-forrásokon túlmenően is kiegészítse.

Ilyen körülmények között a szövetkezeti gazdálkodásra egyébként is az állami vállalatoknál nagyobb mértékben jellemző kockázatvállalás kiegészül a foglalkoztatás mértékének kölcsönös bizonytalanságával és az ebből is eredő jövedelmi bizonytalansággal. Ezért érthetően a szövetkezetek — mint vállalatok — arra törekszenek, hogy a foglalkoztatási bizonytalanságot csökkentsék. Ennek egyik módja a munkaerő-kínálat jelentős megnövelése az alkalmazotti foglalkoztatás segítségével.

Az alkalmazotti foglalkoztatásra a kollektivizálást követően a munkaerőhiány, pontosabban a munkaerő-kínálat elégtelensége kényszerítette a szövetkezeteket. Mindazokban a munkakörökben, ahol alkalmi munkaerővel, segítő családtagokkal nem lehet a szükséges munkákat elvégeztetni, továbbá ahol az átlagosnál nehezebb munkakörülmények (például tehenészet), a hátrányos kereseti körülmények (elmaradt betakarítási munkák) vagy a speciális hozzáértés hiánya miatt (például gépszerelésben) nem lehetett tagokat munkába állítani, nemcsak előnyös, hanem szükséges is volt a szövetkezetek számára az alkalmazotti foglalkoztatás. Ebből kifolyólag részben a speciális munkakörülmények, részben pedig a folyamatosabb foglalkoztatás lehetőségei miatt sok szövetkezetben az alkalmazottak a jövedelmeket illetően annyival előnyösebb

helyzetbe jutottak a tagok átlagához képest, hogy ez már a gazdálkodás szövetkezeti jellegét is veszélyeztette.

Ezzel párhuzamosan egyre inkább kibontakozott az alkalmazottak foglalkoztatásának igénye a szövetkezeti jövedelem jelentősebb kibővítése céljából is. Ez utóbbi igény feltehetően tartós tendenciát tükröz (ezért más helyütt hatásmódjának elemzésére külön kitérünk), ezzel szemben az elemi munkaerőhiány miatt bekövetkezett alkalmazotti foglalkoztatás a tapasztalatok szerint a foglalkoztatási egyensúly helyreállításával csökkenő tendenciát mutat.

Ennél fogva a szövetkezeti alkalmazottak állományának bővülésére csak akkor lehet számítani, ha a mezőgazdaságon kívüli munkaerőelszívó hatás a mainál lényegesen nagyobb lesz. A munkaerő-kereslet és -kínálat viszonylagos egyensúlyát feltételezve hosszú távon csupán a különleges jövedelmezőségű ágazatokban és a speciális hozzáértést igénylő munkakörökben várhatjuk az alkalmazotti létszám jelentős bővülését.

Egészen más kérdés, hogy várhatóan a szövetkezeti tagsági viszony és az alkalmaztatás munkajogi feltételei között is még nagyobb mértékben el fognak mosódni a különbségek, kivéve természetesen a szövetkezeti gazdálkodás kockázatáért vállalt tulajdonosi felelősséget. Ez a kockázatvállalás a jövőben is alapvetően meg fogja különböztetni a tagsági viszonyt az alkalmaztatástól, s nem látszik semmi olyan tényező, amely hosszú távlatban indokolná, hogy a szövetkezeti üzemek tagjai (a felelősséget, a kockázatot teljes mértékben vállaló tulajdonosok) saját anyagi érdekeik rovására terjesszék ki az alkalmazotti foglalkoztatás körét. Ez természetesen az alkalmazottak valamennyi kategóriájára vonatkozik, a legjövedelmezőbb ágazatokban dolgozókat is beleértve. Ez a tendencia azonban csak az esetben várható, ha megfelelően rendezik a föld nélkül szövetkezetbe lépő fiatalok sajátos tagsági viszonyát.

Várhatóan másként alakul majd az alkalmazotti foglalkoztatás az időszaki és alkalmi munkakörökben is. A tendenciaváltozás ezekben a kategóriákban feltehetően azért következik be, mert a segítő családtagok zökkenőmentes bevonása még jelentősebb munkaerő-tartalék esetén sem várható az eddig kialakult módon. Minden bizonnyal az életszínvonal jelentősebb emelkedésével ezek a falusi háztartási munkaerő-tartalékok jóval nagyobb mértékben fognak a kínálkozó munkaalkalmak között válogatni, illetve a számukra kedvezőtlen munkafeladatokat vissza fogják utasítani, hiszen csökken munkavállalásuk gazdasági kényszere. Ezért a vállalati gazdálkodás biztonsága a szövetkezetekben is előtérbe fogja helyezni az alkalmi munkaerő tervszerű biztosítását, az állami gazdaságoknál kialakult idénymunkás-szerződtetési gyakorlat kiterjedtebb alkalmazását. Ez a szövetkezeti és munkajogi szempontból is teljesen bizonytalan jogállású segítő családtagok alkalmazotti státuszának bevezetését jelenti. Ez azonban nem csupán jogi vonatkozású fejlődés, hanem egyúttal a foglalkoztatási tendenciák jelentős megváltoztatását is eredményezi, hiszen a szerződéssel lekötött munkaerőt csak hatékonyan érdemes foglalkoztatni.

Az urbanizáció és a háztáji foglalkoztatás

Szoros az összefüggés az urbanizáció foka és a mezőgazdasági foglalkoztatás aránya között. A falusi népesség tartós csökkenése eleve meghatározza a mezőgazdasági munkaerőforrás alakulását. A települések kommunális ellátottsága — mint az urbanizáció lényeges fokmérője — és a mezőgazdasági foglalkoztatás között azonban nem lehet ilyen közvetlen kapcsolatot kimutatni, bár kétségtelen, hogy az agrártúlnépesedés körzeteiben van viszonylag a legtöbb mostohán ellátott, ún. szegény község. Az ipari centrumok vonzási körzetei, az ingázási lehetőségek, a kollektivizálás időszakának sajátosságai és egyéb tényezők azonban lényegesebbek a falusi népesség foglalkoztatottsági struktúrájának kialakulása szempontjából, mint magának a településnek az urbanizációs foka, „városias" külső képe. Inkább a foglalkoztatási struktúra változása, a paraszti keresők arányának csökkenése tekinthető oknak és a kommunális ellátottság javulása az okozatnak, mint fordítva. Ugyanakkor egyre több gazdag termelőszövetkezeti község kezd mezőváros jelleget ölteni. Ez az új tendencia pedig a termelőszövetkezetek tömeges megszilárdulásával valószínűleg tovább fog erősödni.

Másképpen alakul az urbanizáció meghatározó szerepe a hagyományos paraszti munka leszűkített folytatását jelentő háztáji gazdálkodásban és ezen keresztül a részleges foglalkoztatási igényű mezőgazdasági munkaerőforrás alakulásában. A legkonzervatívabb életmóddal összefüggő települési formához, a külterületi, tanyai településekhez kapcsolódik a legjelentősebb méretű háztáji gazdálkodás. Erre a kiterjedt állattartás és a rendelkezésre álló földterület viszonylagos nagysága egyaránt jellemző.

A gazdálkodási lehetőségek meglehetősen nagymértékben mérsékelik a tanyai lakosság elvándorlási törekvését. Ezzel magyarázható, hogy az utóbbi években lassúbbodott e népességcsoport létszámcsökkenésének üteme. Feltehetően a mérsékelt létszámcsökkenés tendenciája tartósan fog érvényesülni. Mindenesetre a csökkenés ütemét az is meghatározza, hogy a tanyai lakó- és gazdasági épületek állaga folyamatosan romlik, felújításukra azonban már többnyire nem kerül sor. Két évtizednyi időszak alatt az épületek elbontása már jelentékeny méretű lehet. A tanyai népesség létszámának csökkenése tehát valószínűleg nem állítható meg.

Az urbanizáció és a háztáji gazdálkodás másik fontos tényezője, hogy az új falusi lakóházakat többnyire gazdasági épületek nélkül építik. Várhatóan a jövőben is, az új lakóházba beköltöző szövetkezeti családoknak igen jelentős mértékben csökken a gazdasági állattartásra irányuló szándékuk. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy ezekben az esetekben leszűkül a háztáji gazdálkodás alapjainak biztosításával összefüggő nagyüzemi foglalkoztatási igény is. Az említett tényezők együttes hatására a hagyományos háztáji gazdálkodás folyamatos csökkenésével számolhatunk, bár szó sem lehet arról, hogy az belátható időn belül elsorvadjon.

Mindemellett a háztáji, pontosabban családi munkaszervezetű tevékenységnek további területei bontakozhatnak ki (például a jelenlegi háztájinál koncentráltabb családi munkaszervezetű állattartás formájában). Sok vonatkozásban célszerű lehet a háztáji gazdálkodás jelentősebb kor-

szerűsítése is (technológiai fejlesztéssel, kisgépesítéssel, növényvédelmi és állategészségügyi intézkedésekkel, a takarmánybázis javításával). Ezek a fejlesztési lehetőségek — amelyek a közös gazdaság integráló szerepe mellett reálisak — az urbanizációs folyamat fejlődésétől függetlenül biztosíthatják a háztáji gazdaság szintentartását, sőt fejlődését. A várható tendenciák érvényesülése attól függ, hogy a női munkaerő-tartalékok foglalkoztatási igényét mennyiben fogják gazdaságpolitikai intézkedések is kiegészíteni. A tágabb értelemben vett háztáji, pontosabban családi munkaszervezetű gazdálkodás fejlesztése azonban az állattartási ágazatokban nem várható az új lakóépületbe költöző családoknál.

Várhatóan jelentős mértékben bővül a városi lakosság, illetve a falun élő munkás-alkalmazotti népesség körében a külön keresőket le nem kötő, kisegítő gazdaságok melléktevékenység jellegű művelése. Különösen a munkaidő-csökkentés és a közlekedés fokozatos javulása teremt ehhez jó lehetőségeket. Ez a kertgazdálkodás tekintetében az árutermelés szempontjából is figyelembe veendő, az állattartás iránt azonban távlatilag csak minimális érdeklődés várható.

A háztáji gazdálkodás háttérbe szorulásának — ami az elmondottakból kitűnően igen egyenlőtlenül fog végbemenni — jelentős tényezője lesz a nagyüzemek fokozatosan érvényesülő technológiai fölénye is. Minthogy például a kukoricatermesztésben nagyüzemi technológiával jóval nagyobb mértékben lehet a hozamokat növelni, mint a háztáji gazdálkodásra jellemző pótlólagos élőmunka-ráfordítással, a háztáji kukoricatermelés minden bizonnyal visszaszorul.

Mezőgazdasági termeléspolitikai koncepciók foglalkoztatási kihatása

Az élelmiszer-gazdaság hosszú távon várható fejlődésének áttekintése kapcsán több olyan fejlesztési elgondolására utalhatunk, amelyek megvalósulását bizonyosra vehetjük és amelyek munkaerő-kihatását is áttekinthetjük.

Adott a termelés méreteit alapvetően meghatározó földterület. Bizonyosra vehetjük a jelentős öntözési program megvalósítását és nyilvánvaló ennek a belterjesség növekedésére gyakorolt hatása. A következő évek telepítési programjának ismeretében nagyjából kialakultnak tekinthető a termő szőlők és gyümölcsösök várható területe. Figyelembe vehető a széles körű erózióvédelmi program hatása a termelési struktúrára. A IV. ötéves terv során megvalósuló termelésfejlesztés alapulvételével nagyságrendjében becsülhető a távlati szarvasmarhatartás volumene is és az ehhez szükséges takarmányterület. Ugyancsak nagyjából meghatározható a juhtenyésztés, a kenyérgabona-termesztés minimuma és több más termelési előirányzat is. Az is bizonyosnak látszik, hogy például a konzervgyártás munkaigényes előkészítő folyamatait célszerű a mezőgazdasági üzemekbe telepíteni. A globális termelési érték növekedési üteme, illetve ennek maximuma és minimuma is nagy valószínűséggel, reálisan előirányozható.

Tulajdonképpen két fejlesztési blokk: az állattartás némely ágai s a kapcsolódó hús-, baromfi- és egyéb ipar, valamint a kertészeti ágazatok (különös tekintettel a bogyós gyümölcs- és zöldségtermesztésre) és a

kapcsolódó konzervipar, hűtőipar és borgazdaság fejlesztési arányai bizonytalanok.

Mindkét blokk termékeiből a távlatilag várható hazai fogyasztás a foglalkoztatás szempontjából szükséges pontossággal a kialakult előzetes életszínvonal-koncepciók alapján becsülhető. Tehát a gazdaságos exportlehetőségek szerint irányozható elő tulajdonképpen ezeknek az ágazatoknak a fejlesztése. A népgazdasági érdek azt kívánná meg, hogy mind az állattartás, mind a kertészet távlatilag várható exportlehetőségeit maximális mértékben használjuk ki.

A meglehetősen nagy piaci bizonytalanság azonban nagyfokú óvatosságra int mind a tartós eszközlekötés, mind a munkaerőnek e célból a mezőgazdaságban való tartása tekintetében. Talán nem is elsősorban a főhivatású mezőgazdasági létszám, hanem inkább az eszközlekötés szempontjából megfontolandó a sertés- és a baromfitartás férőhely-kapacitásának a háztáji gazdálkodás keretében való biztosítása. Ebben az esetben a termelési bizonytalanságnak a kereső létszámra általában nincs is kihatása.

A szóba jöhető kertészeti ágazatok fejlesztése nem igényel különösebben hosszú átfutási időt. Itt általában a munkaerő a jelenlegi áttekintés szerint nem korlátozó tényező. A népgazdasági foglalkoztatás előzetes koncepciói alapján feltételezhetjük, hogy a leginkább női munkaerőt igénylő kertészeti ágazatok számára hosszú távlatban is bőségesen lesz munkaerő-tartalék. A foglalkoztatás szempontjából előirányozható tehát a kertészeti termelés esetleges erőteljesebb fejlesztése anélkül, hogy az érdemlegesen érintené a mezőgazdaságon kívüli népgazdasági ágak fejlesztéséhez szükséges munkaerőforrásokat.

A foglalkoztatás kiterjesztése munkaigényes ágazatokkal további sokoldalú vizsgálatokat igényel. Ennek keretében kell mérlegelni azokat az előnyöket is, amelyek azzal függnek össze, hogy a kertészeti termékeink exportpiacán — tőkés relációban — a gazdasági fejlettség különbözőségeiből adódóan a hazainál nagyobbak a bérköltségek. Megemlítendő továbbá, hogy a foglalkoztatás szempontjából nem lehet az állattartási és a kertészeti blokk fejlesztése elsődlegességének kérdésében dönteni, hiszen mindkettő párhuzamos fejlesztése is megoldható a falusi női munkaerő-tartalékok gazdasági aktivizálásával és a részleges foglalkoztatás kiterjesztésével.

A munkaigényes mezőgazdasági termékek exportjának gazdaságossági kérdéseit és az ezzel kapcsolatos foglalkoztatási koncepciót természetesen nem lehet az ipari és mezőgazdasági export összefüggéseiből sem kiragadni. Bizonyos azonban, hogy mind a munkaerőforrások összetétele, mind pedig a népgazdaságunkban távlatilag elérhető mezőgazdasági munkadíj-színvonal néhány munkaigényes és nehezen gépesíthető technológiájú termék vonatkozásában expanzív exportpolitikát is indokolttá tehet.

A foglalkoztatás kibővítése melléküzemi tevékenységgel

A melléküzemi tevékenység a közös munkaerő-állományon és a profilbővítés kedvező jövedelmi kihatásain keresztül függ össze a szövetkezeti közös gazdaságokkal. A foglalkoztatás távlati koncepciója szem-

pontjából ez azért különösen fontos, mert a gazdálkodási profil kiterjesztésével lényegesen megváltoznak azok a tendenciák, amelyekre a hagyományos nagyüzemi mezőgazdasági tevékenységek létszámkihatásaiból következtethetnénk.

Az agrártúlnépesedés levezetésére a nagy tagsűrűségű szövetkezetekben különös fontossága van a profilbővítésnek. Sok helyen a mostoha természeti adottságok miatt a kisparaszti gazdálkodás idején is a kisvállalkozók melléktevékenységével (fuvarozással, háziiparral stb.) egészítették ki a föld alacsonyabb eltartóképességét.

Hagyományos nagyüzemi gazdálkodási profil esetén a latens munkanélküliségtől a mezőgazdaság csak munkaerő-kiáramlás segítségével szabadulhat meg. Ez többnyire a lakóhelyen kívüli munkavállalás kényszerét hozza magával.

A melléküzemi foglalkoztatás előnye — a szövetkezet vállalati érdekeit pillanatnyilag nem érintve — a falusi, helybeli munkaalkalmak természetével függ össze. Ráadásul ezeknek a túlnyomórészt manufaktúra jellegű munkahelyeknek a létesítése viszonylag kevés befektetést igényel.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet azonban, amely a profilbővülés folytán kezd a falu legfőbb szükségleteit ellátó komplex vállalattá fejlődni, a melléktevékenység tekintetében kisárutermelő. Az általa alkalmazott technika általában alacsonyabb színvonalú, mint az állami vállalatoké vagy a kisipari termelőszövetkezeteké. A hatékonyság alacsonyabb foka mellett is célszerű azonban fenntartani és fejleszteni ezeket a szövetkezeti melléktevékenységeket abban az esetben, ha termékeivel más módon nem fedezhető népgazdasági szükségleteket elégítenek ki, vagy ha az egyébként felesleges falusi munkaerőt ily módon termelőmunkával lehet foglalkoztatni.

Különösen jelentős a melléküzemek kiterjesztése, ha nagyobb női munkaerő-tartalékokkal és azok foglalkoztatásának korlátozott lehetőségeivel kell számolnunk. Ilyen esetekben a gazdálkodási profil bővítéséhez fűződő érdekek alapján szükség szerint preferenciákkal is érdemes erre ösztönözni a szövetkezeti vállalatokat (a foglalkoztatás mind szezonális, mind területi különbségeinek csökkentése szempontjából).

Ez a foglalkoztatási érdek esetleg magával hozhatja a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tevékenységétől független helyiipar fejlesztését is. Az agrártúlnépesedés levezetésének ezt a két formáját azonban nem szabad egymással szembeállítani. Az ipari főprofilhoz fűződő szakszerűségi előnyök meghatározott termelési koncentráció esetén kétségtelenül előtérbe kerülnek. Az is kétségtelen azonban, hogy nem csupán mezőgazdasági ágazati érdekek indokolják a termelőszövetkezetek profilbővítését. Enélkül valószínűleg csak a korszerű technika alkalmazására a legkevésbé alkalmas, maradék munkaerő állna a mezőgazdaság rendelkezésére. Ezen ellentmondás feloldását annyiban segítheti a profilbővülés, hogy ezen keresztül az egyes szövetkezeti családok felé irányuló foglalkoztatási követelmények során hatékonyabban kapcsolhatók a „paraszti" és az „ipari" feladatok. A szövetkezeti munkaerő-gazdálkodás viszonylagos zártságát fel kell tehát használni a mezőgazdasági termelés biztonságosabb személyi feltételeinek megteremtésére. Ez egyébként is indokolt, ha más vonatkozásban fennáll a szövetkezetnek, mint a „tagok

munkaerőértékesítő gazdaságának" a foglalkoztatási kötelezettsége. E kérdés kapcsán azonban utalni kell arra is, hogy a másik oldalról, a falusi kisipari szövetkezetek fokozott fejlesztéséhez nem fűződnek ilyen speciális érdekek.

Megjegyzendő továbbá, hogy a melléküzemi foglalkoztatás kiterjesztésének első éveiből nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk. A korábbi években ugyanis olyan minimális méretű volt a szövetkezetek melléküzemi tevékenysége, hogy ehhez képest a fejlődési ütem rendkívül gyors lehetett az utóbbi években. Az átlagosnál kedvezőbb közgazdasági helyzetű szövetkezetekben pedig szinte korlátalan volt a fejlődési lehetőség. A jövőben már csak korlátozott ütemben, a népgazdaság ez irányú igényei szerint növekedhet tovább a melléküzemi tevékenység.

A melléküzemi tevékenységnek a foglalkoztatási koncepcióval összefüggő további sajátossága, hogy feltételezéseink szerint a manufaktúra jelleg miatt a munkatermelékenység számos területen viszonylag mérsékelten vagy alig növelhető. Ez részben azt jelenti, hogy a melléktevékenység munkavolumenének aránya gyorsabb ütemben növekedne, mint a termelési értékben képviselt aránya. Másrészt pedig a melléküzemi tevékenységre jellemző legegyszerűbb munkafolyamatok a mezőgazdasági nagyüzemeken belül az egyre korszerűbb mezőgazdasági munkával párosulnának. Mindkét tényező — a várható felfutás ellenére — a melléküzemi tevékenység korlátait is jelzi.

Igen tisztelt előfizetőnk!

Az árviszonyok módosulása számunkra is szükségessé tette az előfizetési díjak reálisabb összhangba hozatalát a tényleges előállítási költségekkel. Ennek megfelelően

1970. január 1-től kezdődően a Közgazdasági Szemle *évi előfizetési díját* az eddig érvényben volt 120 Ft helyett *évi 132 Ft-ban, az egyes példányok árát* az eddigi 10 Ft helyett *11 Ft-ban* állapítottuk meg.

Elnézésüket kell kérnünk, hogy az árváltozásról — rajtunk kívülálló okból — már csak az új ár életbelépésével egyidejűleg áll módunkban Önöket értesíteni, és reméljük, hogy a csekély árkülönbözet ellenére Önöket továbbra is a Közgazdasági Szemle előfizetői táborában üdvözölhetjük.

A díjkülönbözet beszedéséről a Posta Központi Hírlap Iroda a szokásos módon (egyéni előfizetőknek díjnyugtát küld, a közületek folyószámláját pedig a díjkülönbözettel megterheli) intézkedik.

Tisztelettel
AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest, V., Alkotmány utca 21.

NAGY ANDRÁS:

A külkereskedelmi forgalom optimumának megközelítése

Az alábbiakban azt a gondolatmenetet folytatom, amelyet öt évvel ezelőtt megjelent két cikkemben vetettem fel.[1] Akkor főként arra a kérdésre kerestem a választ, hogy van-e egyáltalán egy adott időpontban valamely ország számára a külkereskedelmi forgalomnak optimális volumene és összetétele, és ha van, milyen összefüggése van annak az optimumszámításokban, illetve a gazdasági szabályozórendszerekben alkalmazható egyes kritériumfajtákkal. A kérdés első részére vonatkozó pozitív válaszunkat egzaktabb formában Stahl Jánossal az Econometricaban megjelent[2] cikkünkben foglaltuk össze. Számos probléma nyitva maradt azonban arra vonatkozóan, milyen utakon közelíthető meg a külkereskedelem optimális volumene és szerkezete és milyen következményei vannak etekintetben a különféle optimumszámítási és mechanizmuskritériumok alkalmazásának.

A külkereskedelmi forgalom optimális volumenének és struktúrájának egzisztenciáját az említett tanulmányokban egy leegyszerűsített modellen mutattuk be, amely az adott országban és időpontban megvalósítható különböző export- és importprogramokat hasonlította össze, programok alatt az export- és importtevékenységek azon vektorát értve, amelyek a népgazdaság és a világgazdaság meglevő feltételei mellett létrejöhetnek. Például: egy 1970-re vonatkozó megvalósítható *exportprogram* bizonyos cikkek előállítását és kivitelét jelenti, mégpedig olyan mennyiségben, amelyet a termelési és a piaci értékesítési feltételek lehetővé tesznek. Minden egyes program egy tervvariánsnak tekinthető.

A megvalósítható *importprogramok* értelmezése azonban modellünkben nem ilyen egyszerű: az nemcsak a külföldön történő vásárlás tevékenységét jelöli, hanem mindazoknak a cikkeknek belföldi előállítását is, amelyek importálhatók lennének. Minden megvalósítható importprogram tehát „választást" jelent: mely cikkeket és milyen mennyiségben fog az illető ország belföldön előállítani, illetve importálni az adott időszakban.

A megvalósítható export- és importprogramok száma természetesen végtelen, mert az egyes termékek előállítását vagy külkereskedelmét növelhetjük vagy csökkenthetjük, bevehetjük vagy elhagyhatjuk. A prog-

[1] A külkereskedelmi forgalom optimális volumene és a gazdaságosság kritériuma. Közgazdasági Szemle, 1965. 1. szám; A külkereskedelem optimalizálása és az ösztönzés. Közgazdasági Szemle, 1965. 2. szám.

[2] The Optimal Volume of Foreign Trade and the Exchange Rate. Econometrica. Vol. 35, 1. pp. 143–153 (1967).

ramok alkotta halmazok azonban korlátosak: a termelőkapacitások, a természeti erőforrások és a munkaerőkorlátok adottak minden időpontban és a világpiac is sokféleképpen behatárolja az értékesítés és a beszerzés lehetőségeit. Az export, az import és az importhelyettesítő tevékenységek emellett nemcsak az „égig" nem nőhetnek, de nullára sem zsugorodhatnak: alulról is korlátozottak. A fogyasztásnak, a foglalkoztatottságnak, a kapacitáskihasználásnak, a „piacon maradás"-nak van egy minimális szintje, amely „alá" a megvalósítható programok nem süllyedhetnek.

A korábbi cikkekben már kifejtettük azt is, hogy a fentiek szerint értelmezett export- és importprogramokból megvalósítható programpárokat képezhetünk. Ezeket egyebek mellett az összes belföldi ráfordításaikkal és devizaegyenlegükkel jellemezhetjük. Az előbbi az exporttermékek előállításának és értékesítésének, továbbá az importhelyettesítő termelésnek és az importbeszerzésnek a belföldi ráfordításaiból tevődik össze; az utóbbi pedig az export devizabevételeinek és az import devizakiadásainak különbségeiből adódik. Ennek megfelelően a megvalósíthatók közül általában kiválasztható egy olyan *optimális* programpár, amelynek adott devizaegyenleg mellett minimális az összes belföldi ráfordítása, vagy amelynek adott összes belföldi ráfordítás mellett a legkedvezőbb a devizaegyenlege.

Cikkünkben bizonyítottuk, hogy a külkereskedelmi forgalomnak (bizonyos feltételekkel) van olyan optimális programja, amely a devizamérleg *előírt* egyenlegének biztosítása mellett minimális belföldi ráfordításokat igényel. Azt is kimutattuk, hogy ehhez egy egységes határdevizaárfolyam is tartozik, amely lehetővé teszi a belföldi ráfordítások és a devizabevételek (illetve kiadások) összemérését. Kifejtettük, hogy az összes belföldi ráfordítás is és az így értelmezett optimális határdevizaárfolyam is az egyenleg függvényének tekinthető: magasabb (pozitív) egyenleg megkövetelése esetén az optimális programpárhoz nagyobb belföldi ráfordítás és magasabb árfolyam tartozik.

Korábbi következtetéseink e szűkre szabott ismétléséből is kitűnik, hogy ezzel a külkereskedelem optimalizálásának problémaköréből még nagyon keveset oldottunk meg. Jó tudni, hogy bizonyos feltételezések mellett a külkereskedelmi forgalomnak minden adott időszakban elvileg van egy megvalósítható optimális volumene, áru- és piaci összetétele. Az igazán izgalmas kérdés azonban, miként lehet azt elérni vagy legalább megközelíteni.

Erősen leegyszerűsített módszerünk e kérdés részletes megválaszolására nem alkalmas ugyan, de néhány figyelemreméltó következtetés levonását mégis lehetővé teszi.

Költségminimalizálás vagy nyereségmaximalizálás

Tételezzük fel a szocialista tervgazdálkodás olyan mechanizmusát, amelyben elég széleskörű lehetőségeink vannak a vállalatok számára kötelező szabályozóeszközök előírására, de a vállalatok hatáskörébe tartozik, hogy az exportra történő termelés, az import és importhelyettesítés legtöbb részletkérdését (áruösszetétel, piaci eloszlás) eldöntsék. Milyen következményekkel jár az optimális külkereskedelmi programpár

elérése szempontjából, ha ezt a célunkat költségminimalizálással, vagy nyereségmaximalizálással próbáljuk elérni?

Az optimális programpár kiválasztása a következő feladat megoldását jelenti:

$$(1)\qquad \left.\begin{array}{l} \mathbf{x}\in\mathbf{X} \\ \mathbf{y}\in\mathbf{Y} \\ d_e(\mathbf{x}) - d_i(\mathbf{y}) \geqq \delta \end{array}\right\} r_e(\mathbf{x}) + r_i(\mathbf{y}) \longrightarrow \min,$$

ahol: $\mathbf{X}$ és $\mathbf{Y}$ a megvalósítható export- és importprogramok halmazát, $\mathbf{x}$ és $\mathbf{y}$ pedig az egyes programokat jelöli; továbbá minden $\mathbf{x}$ és $\mathbf{y}$ programhoz tartozik egy $d_e(\mathbf{x})$-szel, illetve $d_i(\mathbf{y})$-nal jelölt devizabevételi, illetve devizakiadási függvény és egy $r_e(\mathbf{x})$-szel, illetve $r_i(\mathbf{y})$-nal jelölt belföldi ráfordítási függvény. δ-val jelöltük az előírt devizaegyenleget. A feladat megoldása tehát annak az $\mathbf{x}^*$, $\mathbf{y}^*$ programpárnak megtalálása, amelynek devizaegyenlege nem kisebb az előírásnál, összes belföldi ráfordítása pedig minimális.

A fenti feladat megoldását export- és importtevékenységekre, sőt azon belül vállalatokra felbontva kell megtalálnunk. Ha a feladatot költségminimalizálás útján akarjuk megoldani, akkor a következő felbontás adódik:

$$(2)\qquad \begin{array}{l} \left.\begin{array}{l} \mathbf{x}\in\mathbf{X} \\ d_e(\mathbf{x}) \geqq \delta_e \end{array}\right\} r_e(\mathbf{x}) \longrightarrow \min \qquad \text{és} \\ \left.\begin{array}{l} \mathbf{y}\in\mathbf{Y} \\ d_i(\mathbf{y}) \leqq \delta_i \end{array}\right\} r_i(\mathbf{y}) \longrightarrow \min \end{array}$$

Vagyis a devizamérleg előírást egy exportbevételi alsó korlátra (δ_e) és egy importkiadási felső korlátra (δ_i) bontjuk és a ráfordításokat különkülön minimalizáljuk. A δ_e és δ_i előírásnak természetesen teljesíteni kell azt a feltételt, hogy különbségük egyenlő legyen δ-val.

Ha ehelyett nyereségmaximalizálást akarunk alkalmazni, akkor az (1) feladatot a következőképpen bontjuk fel:

$$(3)\qquad \begin{array}{l} \mathbf{x}\in\mathbf{X}\} N\gamma_e(\mathbf{x}) = \gamma_e d_e(\mathbf{x}) - r_e(\mathbf{x}) \longrightarrow \max \qquad \text{és} \\ \mathbf{y}\in\mathbf{Y}\} N\gamma_i(\mathbf{y}) = \gamma_i d_i(\mathbf{y}) + r_i(y) \longrightarrow \min \end{array}$$

ahol: N a nyereséget, γ_e az export devizaárfolyamot, γ_i az import devizaárfolyamot jelöli.[3] Ebben az esetben devizabevételi és -felhasználási előírás helyett „csak" a devizaárfolyamot írjuk elő, de annak olyannak kell lenni, hogy nyereségmaximalizálás esetén a mérleg megkívánt egyenlegét biztosítsa.

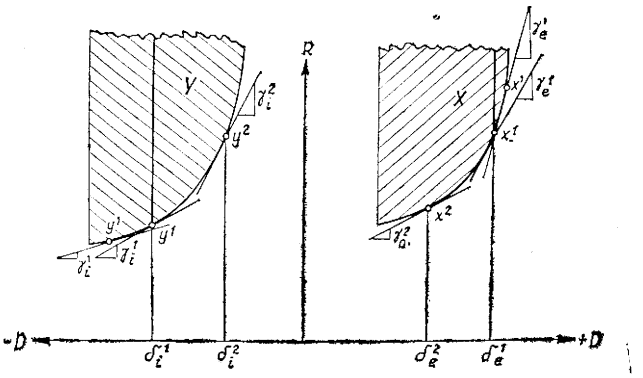
A közös feladat felbontása külön az export, külön az import optimalizálására tehát azzal jár, hogy a kettőt összekötő devizaegyenlegfeltétel helyett vagy a forgalom volumenét, vagy a devizaárfolyamot kell előírnunk. Ha ez az előírás helyesen történik, akkor a vállalatok költség-

[3] A (3) típusú feladatot az egyszerűség kedvéért nyereségmaximalizálásnak nevezzük, holott például importhelyettesítés esetén az összes (deviza- és belföldi) ráfordítások minimalizálásáról van szó. Az import belföldi termeléssel való helyettesítése azonban a vállalat számára nyereségmaximalizálást jelent, mivel a belföldön előállított termék az importtal versenyez és a termelő a saját ráfordításai és bevételei közötti különbség maximalizálására törekszik, az utóbbi pedig a devizamegtakarításokkal arányos.

minimalizálás, illetve nyereségmaximalizálás útján érhetik el az optimális programpárt. A közös optimalizálás ezek szerint a központban olyan előírásokat igényel, amelyek a megfelelő gazdálkodási mechanizmusban a megkívánt devizaegyenlegnek és a minimális összes belföldi költségnek megfelelő programpár megvalósítását biztosítja.

A kétféle eljárás különbsége jól ábrázolható a belföldi ráfordítások és a devizabevételek, illetve kiadások kétdimenziós síkján (1. sz. ábra).

1. sz. ábra

A vízszintes tengelyen az egyes programok export-devizabevételeit és import-devizakiadásait, a függőlegesen pedig a belföldi ráfordításait tüntettük fel. **X** a megvalósítható export-, **Y** pedig a megvalósítható importprogramok halmazát jelöli. Könnyen belátható, hogy a halmazok vastagon behúzott görbéhez közeleső pontjainak megfelelő programok — nevezzük őket *hatékony* programoknak — általában gazdaságosabbak a halmaz belső pontjainak megfelelő programoknál, annak a nyilvánvaló részleges rendezési elvnek megfelelően, hogy x_a program gazdaságosabb $\mathbf{x}_b$-nél, illetve $\mathbf{y}_a$ gazdaságosabb $\mathbf{y}_b$-nél, ha

$$d_e(\mathbf{x}_a) \geqq d_e(\mathbf{x}_b) \quad \text{és} \quad r_e(\mathbf{x}_a) \leqq r_e(\mathbf{x}_b), \quad \text{illetve}$$

$$d_i(\mathbf{y}_a) \leqq d_i(\mathbf{y}_b) \quad \text{és} \quad r_i(\mathbf{y}_a) \leqq r_i(\mathbf{y}_b),$$

de mindkét esetben legalább egy egyenlőtlenség érvényesül.

Különböző mérlegegyenlegeknek vagy optimalizálási kritériumoknak megfelelő optimális programok és programpárok nyilvánvalóan csak a hatékony export- és importprogramok közül kerülhetnek ki. A hatékony export- és importprogramok szigorúan konvex halmazok esetén[4] parametrikus programozással mint optimális programok meghatározhatók, a δ_e és δ_i értékeit változtatva a (2) esetben, illetve a γ_e és γ értékeit változtatva a (3) esetben. Az 1. ábráról ez jól leolvasható. Ha például az export devizabevételi előírása δ_e^1, az import devizakiadás előírt kerete pedig δ_i^1, akkor a megengedett programok a függőleges megvastagított vonal mentén helyezkednek el, s az optimális közülük az $\mathbf{x}^1$-nek,

[4] A lineáris és a nem konvex eset néhány sajátosságával korábbi tanulmányainkban foglalkoztunk, rámutatva, hogy ezek az esetek a hatékony programok optimalizálás szempontjából számbajövő szakaszán rövid időszakaszban bizonyára kivételeseknek tekinthetők.

illetve $\mathbf{y}^1$-nek megfelelő lesz, mert azok költsége a legalacsonyabb. Változtatva δ_e és δ_i értékeit a megvalósítható intervallumban valamennyi export- és importprogram megengedetté és valamennyi hatékony program „optimálissá" válik.

Hasonló a helyzet, ha a (3) szerint felbontott feladatnak megfelelően a γ_e és γ_i export- és importhatár-devizaárfolyamok változtatásával a különböző hatékony programok „optimálissá" válnak. A γ_e, γ_i árfolyam alapján összemérve a devizabevételeket, kiadásokat és belföldi ráfordításokat, továbbá a nyereséget maximalizálva minden megvalósítható program megengedett, de csak $\mathbf{x}'$ és $\mathbf{y}'$ programok optimálisak. Az árfolyamot fokozatosan változtatva a hatékony programok mindegyike egy megoldássá tehető.

Ezek szerint a felbontott feladat úgy oldható meg, hogy a megfelelő központi előírások változtatásával iteratíve „kitapogatjuk" a devizamérleg előírt egyenlegének megfelelő optimális megoldást, vagy esetleg annak kielégítő megközelítését. Ha a (2) esetnek megfelelően a forgalom volumenét írnánk elő, akkor az előírásokat addig kellene módosítanunk, amíg a megoldásokhoz tartozó határárfolyamok egybeesnek. A δ_e^1, δ_i^1 esetében ez nyilván nem áll fenn, mert $\gamma_e^1 > \gamma_i^1$. A forgalom volumenének δ_e^2, δ_i^2 irányában történő csökkentésével a határárfolyamok különbsége csökken. Ha az előírás δ_e^2, δ_i^2-nek felel meg, akkor fordított a helyzet, mivel $\gamma_e^2 < \gamma_i^2$.

A (3) esetnek megfelelő nyereségmaximalizáláskor nem a forgalom volumenét, hanem a devizaárfolyamot írjuk elő, mégpedig külön az exportét és külön az importét. Az említett tanulmányokban tisztáztuk, hogy az optimális programpár megtalálásának feltétele az egységes devizaárfolyam előírása. Az egységes árfolyam-előírás azonban — a forgalom volumenének közvetlen előírásával szemben — nem biztosítja a közös feladat devizaegyenlegével kapcsolatos feltétel teljesítését, ezért az árfolyam-előírást annak megfelelően kell módosítani, hogy az egyenleg nagyobb vagy kisebb a kívánatosnál. Ha például $\gamma_e^2 = \gamma_i^1$ és ezt írják elő devizaárfolyamként, akkor a nyereségoptimumnak megfelelő programpár: $\mathbf{x}^2$, $\mathbf{y}^1$ nem teljesíti a devizaegyenleg előírást ($d_e^2 - d_i^1$ nagyságú deficit keletkezik), ami az árfolyam emelését indokolja. Túlzottan magas árfolyam előírása (például $\gamma_e^1 = \gamma_i^2$) ellenkező eredményre, nem kívánatos aktívumra vezethet, ami az árfolyam csökkentése irányába mutat.

Az elmondottakból úgy tűnhet, hogy az optimális megoldás kétféle megközelítése között nincs nagy különbség, mindkettő egyaránt jó vagy rossz. Ez azonban csak akkor igaz, ha a feladat megoldását számítástechnikai problémának tekintjük. Mindkét eljárás azonban egy-egy gazdaságirányítási rendszernek is tekinthető, amelynél a feladat méretei, az információáramlás lehetőségei, a döntések decentralizáltsága és egyéb okok következtében a számítógépi megoldás egyébként is kizárt. Nyilvánvaló, hogy a (2) eset egy kötelező mennyiségi tervutasításos rendszerrel, a (3) eset pedig egy vállalati önállóságra és nyereségérdekeltségre építő irányítási rendszerrel rokon. Ha az optimális megoldást a fentiek szerint megközelítő kétféle eljárást ebből a szempontból hasonlítjuk össze, akkor két lényeges különbség ötlik szembe:

a) Az export, illetve az import volumenére vonatkozó devizaelőírásoknak legalább olyan részleteseknek kell lenniük, mint ahány gazdál-

kodó egység, vállalat van. De az exportkötelezettség, illetve az importdevizakeretek előírása magával vonja a mennyiségi előírások továbbgyűrűzését az exporttermékek anyag- és részegységszállítóira, az importtermékek másod- és harmadlagos felhasználóira, vagyis úgyszólván minden vállalatra és rendszerint a termékek igen széles körére. A devizaárfolyam előírása ilyen részletes előírásokat nemcsak hogy nem igényel, de nem is enged meg.

b) Az export- és importvolumenekre vonatkozó devizaelőírások „biztosítják" az összevont feladat közös feltételének, a devizamérleg egyenlegére vonatkozó kikötésnek a teljesítését (mármint abban az esetben, ha a vállalatokkal sikerül betartatni az előírásokat). Ezzel szemben a devizaárfolyam előírásával történő közelítés nem ígérheti a devizamérleg kívánatos egyenlegének állandó betartását, hiszen éppen az attól való eltérés teszi lehetővé az árfolyam korrekcióját. A költségminimalizálási eljárás viszont nem biztosítja minden lépésben a ráfordítások egyformán hatékony felhasználását, ezért a volumen-előírásokhoz tartozó hatékony programok eltérő határárfolyamai alapján történik az előírás iteratív javítása.

A volumen-előírások elkerülhetetlen részletessége miatt tehát inkább a nyereségérdekeltségi, a devizaegyenleg előírás betartása szempontjából viszont a kötelező tervutasításos rendszer tűnik előnyösebbnek. Miért állítható mégis, hogy csak az egységes devizaárfolyamon és a nyereségérdekeltségen alapuló irányítási rendszer alkalmas a külkereskedelem fentiek szerinti optimalizálására, s a mennyiségi devizaelőírásokon nyugvó irányítási rendszer alkalmatlan arra?

Ennek belátásához bizonyára elegendő, ha meggondoljuk, hogyan is mehet végbe a gyakorlatban az összes devizabevételekre és devizakiadásokra vonatkozó előírás mellett a legalacsonyabb összköltségű export- és importprogramok megtalálása. Az összes devizabevételre és -kiadásra vonatkozó előírásokat nyilvánvalóan vállalatokra kell bontani, ennek megfelelően kell közöttük az erőforrásokat elosztani, mégpedig úgy, hogy az a legkisebb összráfordításoknak feleljen meg. Ez a kötelezettségfelosztás tehát önmagában is egy optimalizálási problémára vezet: az export- és importvolumenekre vonatkozó minden előírás magával vonja azok vállalatok közötti felosztását és az erőforrások szétosztásának ehhez kapcsolódó optimalizálását. Aligha képzelhető el, hogy a devizakötelezettségek és az erőforrások vállalatok közötti optimális felosztása hatalmas mérete és információszükséglete miatt központilag még a legkorszerűbb számítógépeken is megoldható lenne. Valószínű, hogy itt is valamilyen iterációs, fokozatos közelítéses eljárásra lenne szükség, amely a vállalatok között az erőforrásokat aszerint csoportosítja át, hogy azokat a devizák kitermelése, illetve megtakarítása szempontjából milyen hatékonysággal hasznosítják.

Ha ez az erőforrás-eloszlási optimalizálás elmarad, vagy nem végezhető el, akkor a vállalati költségminimalizálásnak megfelelő programról nem tudhatjuk, hogy az hatékony-e egyáltalán, nem lehet-e annál jobbat találni a devizafeladatoknak a vállalatok közötti valamilyen más felosztása alapján. Ilyen esetben nincs lehetőség a határárfolyam alapján történő devizaelőírás-korrekcióra, mert azt se tudjuk, szükség van-e egyáltalán az előírás módosítására.

Az elmondottakból következik, hogy a devizakeretek előírásán és költségminimalizáláson alapuló módszer — amely alapjában tervutasításos, de a költségcsökkentésben erős érdekeltséget teremtő mechanizmust jelent — háromféle eljárást foglalna magában:

1. Az exportra és az importra vonatkozó devizakeretek előírását és folyamatos korrekcióját, a belföldi ráfordításminimumnak megfelelő programhoz tartozó devizakitermelési (-megtakarítási) határárfolyamok közelítése alapján.

2. Egy-egy erőforrás-elosztási eljárást az exportkötelezettségek és importkeretek vállalatok közötti szétosztására, amely a vállalatok hatékonyságára vonatkozó információk alapján korrigálja az erőforrások elosztását.

3. Olyan vállalati érdekeltségi rendszert, amely biztosítja a központi devizaelőírások betartását és a költségek minimalizálására ösztönöz.

Aligha szorul bizonyításra, hogy a belátható jövőben ezen az úton nem lehet a külkereskedelem optimális programpárjának a megtalálását vagy megközelítését remélni. A vázlatosan felsorolt fenti eljárássorozat minden egyes lépése olyan információ-, idő- és számításigényes feladat, hogy többszöri összehangolt megismétlésük népgazdasági méretekben, rövid lejáratú döntések céljaira teljesen megvalósíthatatlannak minősíthető.

Ezzel szemben a devizaárfolyam-előíráson és vállalati nyereségérdekeltségen nyugvó eljárás fölénye nyilvánvalónak tűnik, még akkor is, ha az — mint említettük — a devizamérleg egyenlegére vonatkozó előírás teljesítését csak bizonyos számú korrekciós lépés után tudja biztosítani. Ez a fölény az elmondottakon kívül még abból is származik, hogy a sokféle mennyiségi előírás nagyon akadályozza a gazdasági élet változásaihoz való rugalmas alkalmazkodást. A nyereségérdekeltségi rendszerhez tartozó kevesebb előírás lényegesen fokozhatja a vállalatok alkalmazkodóképességét és ezáltal lerövidítheti az egész iterációs folyamatot.

Optimalizálás és a devizaárfolyam nagysága

Tételezzük fel tehát, hogy az optimális külkereskedelmi programpár megtalálásához a devizaárfolyam-előírási és vállalati nyereségérdekeltségi irányítási rendszert választjuk. Kérdés, milyen szinten állapítsuk meg az egységes devizaárfolyam nagyságát, milyen hatása van e választásunknak arra az útra, amelyen az optimális programpárhoz eljutunk, vagy azt megközelítjük. Eddig az optimalizálási feladatot úgy kezeltük, hogy egy megoldást kell találni a végtelenül sok megvalósítható és hatékony megoldás közül. A valóságban azonban ez a választási lehetőség sokkal szűkebb, nem utolsósorban azért, mert a múltbeli tevékenységek alapján mindig egy „örökölt" export-import programpárból kell kiindulnunk, és azt kell fokozatosan javítanunk. A probléma valójában a legjobb út kiválasztása, amelyen a meglevő program javítható, vagyis annak a pályának a megkeresése, amely a leggyorsabban, a leghatékonyabban vagy a minimális ráfordításokkal vezet az optimális megoldáshoz. Az export és az import áruösszetételének és országok szerinti

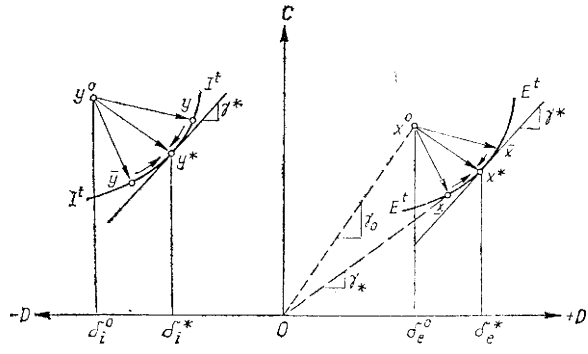
megoszlásának átalakítása természetesen csak fokozatos lehet és hosszabb időt vesz igénybe, mert minden változtatási törekvés beleütközik a hazai és a világgazdaság számos merevségébe. A „célbaéréshez" szükséges út annál több időt vesz igénybe, minél távolabb van az örökölt megoldás az optimálistól és annál gyorsabban járjuk meg, minél rövidebb utat választunk és minél sebesebben tudunk azon haladni.

Bizonyára nem tűnik nagyon merésznek az az állítás, hogy a múltból örökölt külkereskedelmi áruösszetétel és országok szerinti szerkezet távolról sem optimális, vagy hatékony az előbb elmondottak értelmében. A hosszú időn keresztül érvényben volt kötelező mennyiségi tervutasításos rendszer, a mérlegmódszerrel végrehajtott feszített tervezés, a gazdaság számos feszültségének a külkereskedelemben és a devizamérlegben való lecsapódása, a gazdaságossági szemlélet háttérbe szorulása mind ahhoz vezetett, hogy a hatékonyságjavítás lehetőségei jelentős részben kihasználatlanok maradtak. Olyan kritérium hiánya, amely a termelési és külkereskedelmi tevékenységeket egyértelműen összehasonlíthatóvá tette volna, egyidőben a fizetési mérleg mindenáron való javítására irányuló sürgetésekkel és törekvésekkel, természetesen igen költséges megoldásokhoz vezetett.

Ez a fenti modellünkre alkalmazva azt jelenti, hogy nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a ténylegesen megvalósított programpár valahol mélyen a megvalósítható export- és importprogramok halmazának a belsejében van. Ezért a feladat valójában az, hogy hogyan „jussunk ki" a halmaz hatékony szélső megoldásaihoz és azok között hogyan találjuk meg a legkedvezőbbet.

Tegyük fel, hogy egy középlejáratú terv időhorizontjában gondolkodhatunk és egy egységes devizaárfolyam előírása, továbbá a vállalati nyereségérdekeltség alapján kívánjuk az optimális export-import programpárt megtalálni. Ezt az esetet ábrázolja az előzőhöz hasonló 2. sz. ábránk. E^t-vel, illetve I^t-vel jelöltük a t időszakra megvalósítható export-, illetve importprogramok közül a hatékonyakat. x^0, y^0 jelöli az „örökölt" aktuális programpárt, mindkettő mélyen a megvalósítható programok halmazának a belsejében van. Feltételezzük, hogy ez a programpár nem teljesíti a devizamérleg előírt pozitív $\hat{\delta}$ egyenlegére vonat-

2. sz. ábra

kozó feltételt, mivel $|\delta_e^0| < |\delta^0|$. Látható, hogy ugyanilyen, sőt jobb devizaegyenleget lényegesen kisebb összes ráfordítással is el lehetne érni, illetve ugyanekkora ráfordítással jelentős aktívumra is szert lehetne tenni. Tételezzük fel, hogy az optimális programpár a t időszakban x^*, y^*, amelynek a devizaegyenleg feltétel teljesítése ($\delta_e^* - \delta_i^* = \hat{\delta}$) mellett az összráfordítása minimális.

Mielőtt rátérnénk a különböző devizaárfolyam-választás következményeire és összehasonlítására, érdemes felhívni a figyelmet modellünk alapján arra a sokat vitatott kérdésre, hogy a devizaárfolyamot a devizakitermelés átlagköltsége vagy határköltsége alapján célszerű-e megállapítani. Egy exportprogram átlagos devizakitermelési költsége az összes devizabevétel és az összes belföldi ráfordítás hányadosa. Ezt, mint a programnak megfelelő pontot az origóval összekötő egyenes hajlásszögét ábrázolhatjuk. (Ábránkon a szaggatott x^00 és x^*0 egyenesek, az átlagos devizaárfolyamok pedig: γ_0 és γ_*.) A hatékony programok esetében a devizakitermelés átlagköltsége általában alacsonyabb a határköltségnél; az optimális x^* program esetében látható például, hogy $\gamma_* < \gamma^*$. De ha nem hatékony, „belső" pontokat hasonlítunk össze hatékonyakkal, akkor ilyen összefüggés természetesen már nem áll fenn. Például az x^0 programhoz tartozó átlagos devizakitermelési költség *magasabb* lehet, mint az optimális x^* programhoz tartozó határköltség: $\gamma_0 > \gamma^*$. Minél rosszabb, gazdaságtalanabb egy „örökölt" tényleges program, annál magasabb a hozzá tartozó átlagos devizakitermelési költség és ha „elég" rossz, akkor ez az átlagköltség magasabb lehet, mint az optimális, vagy számos hatékony program határköltsége.

Az átlagos és határ-devizaárfolyam körül folytatott vitákban ez az összefüggés nagyrészt tisztázatlan maradt. Félreértésekre adott okot, hogy többen a nem-hatékony, aktuális programokra vonatkozóan próbálták összehasonlítani az átlag- és határköltségeket, az utóbbi alatt a legkevésbé gazdaságos termékek devizakitermelési költségét értve. Figyelmen kívül hagyták, hogy egy nem-hatékony programnak csak átlagköltsége van, határköltsége viszont nincs, mert a devizabevételek növelése nemcsak a leggazdaságtalanabb cikkekkel oldható meg. Valójában tehát nem-hatékony (rendszerint tényleges) programok átlagos devizakitermelési költségét kellett volna hasonlítani nem létező, tervezett, hatékony vagy optimális programok határköltségéhez (egyesek a vitákban az utóbbit „józan határárfolyamnak" nevezték). Erre vonatkozóan azonban — mint láttuk — már nem állítható egyértelműen, hogy az átlagárfolyam mindig alacsonyabb a határárfolyamnál, mivel ez nagyrészt attól függ, hogy a nem-hatékony program mennyire „rossz", gazdaságtalan, illetve, hogy mekkora javítási lehetőségeket tartunk vagy vélünk megvalósíthatónak. Ilyen értelemben az átlagárfolyam híveit „optimistábbnak" lehetne tekinteni az annál magasabb határárfolyamot javasolóknál, már tudniillik akkor, ha feltételezik, hogy belátható időn belül a jelenlegi devizakitermelési átlagköltségeknél gazdaságosabb cikkekkel helyettesíteni lehet a gazdaságtalanabbakat.

Térjünk vissza arra a kérdésre, hogy milyen pályákon juthatunk egy meglevő nem-hatékony programból egy optimálisba, vagyis x^0-ból x^*-be, y^0-ból y^*-be. Három ilyen lehetőséget hasonlítunk össze (lásd a 2. sz. ábrát):

(a) az *egyenest* ($x^0 \to x^*$ és $y^0 \to y^*$), amely megfelel a t időszak optimális devizaárfolyama alkalmazásának;

(b) egy *felső kerülőutat* ($x^0 \to \bar{x} \to x^*$ és $x^0 \to \bar{y} \to x^*$), amelyet a devizabevételek gyorsabb növekedése, a devizakiadások gyorsabb csökkenése, vagyis a devizaegyenleg gyorsabb javulása jellemez és — legalábbis kezdetben — az optimálisnál magasabb devizaárfolyam alkalmazásának felel meg ($\bar{x}$ és $\bar{y}$ programokhoz tartozó érintő hajlásszöge nagyobb γ^*-nál);

(c) egy *alsó kerülőutat* $x^0 \to \underline{x} \to x^*$ és $y^0 \to \underline{y} \to y^*$), amelynél a devizamérleg javulása lassúbb, mint az előző két esetben és az alkalmazott devizaárfolyam egy ideig alacsonyabb az optimálisnál.

Természetesen számos egyéb pálya is elképzelhető, például olyanok, amelyeknek egynél több töréspontjuk van, amelyek nem lineáris szakaszból állnak, vagy oszcillálnak valamilyen pálya körül stb. Az esetek nagy része azonban visszavezethető e három egyszerű esetre, ezekkel próbáljuk megvilágítani mondanivalónkat. A különféle pályák úgy is értelmezhetők, hogy azok különböző gazdaságpolitikai koncepcióknak felelnek meg. Az eltérés egyebek között abban van, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak egyes népgazdasági céloknak (pl. a devizaegyenleg javítása, hatékonyságfokozás, ráfordításcsökkentés, zökkenőmentes fejlesztés stb.).

Logikusnak tűnik, hogy az egyenes *(a)* pálya az összes többinél előnyösebb. Feltehető, hogy a többinél gyorsabban vezet az optimális programpárhoz vagy kevésbé költségesen, például abban az értelemben, hogy az odáig jutás összesített költségei alacsonyabbak minden egyéb esetben. Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, abból több fontos következtetés adódik. Például az, hogy ha az optimalizálás problémáját többperiódusosnak fogjuk fel (például egy ötéves tervben), akkor az összes időszakokon keresztül valamilyen hosszú lejáratú optimális devizaárfolyamot ésszerű alkalmazni, akkor is, ha az eltér az egyes rövidebb időszakok optimális árfolyamaitól. Az egyes időszakok közötti ilyen eltérés a rövid időszak alatt megvalósítható programhalmazok eltérő alakjából keletkezhet, vagyis abból, hogy a termelési kapacitáskorlátok és piaci értékesítési, vagy beszerzési lehetőségek időbeli bővülése nem egyforma arányban megy végbe. De keletkezhetnek ilyen eltérések a devizamérleg egyenlegére vonatkozó kívánalmak változásaiból is, ami például a nemzetközi hitelfeltételek változásának a következménye is lehet.

Ez azonban felveti azt a kérdést, mennyiben tekinthető az egyenes út a legjobbnak. Ahelyett, hogy a különböző pályaalternatívákat egyedül gyorsaságuk vagy időben összegezett költségeik alapján hasonlítjuk össze, talán jobb lenne együtt mérlegelni a devizamérleg egyenlegének gyorsabb javulását és a sebesség esetleges csökkenését, vagy a többletköltségeket, amelyeket más pályák nyújtanak. Ha például igen erős preferencia érvényesül a devizamérleg javítása irányában (ahogy ez nálunk is, más országokban is gyakran tapasztalható), akkor előfordulhat, hogy egy *(b)* típusú felső kerülőutat előnyösebbnek tekintenek az egyenes pályánál. Ha például feltételezzük, hogy az *(a)* és *(b)* pályán egyforma sebességgel tudunk haladni, akkor az utóbbit követve devizabevételeink gyorsabban nőnek, devizakiadásaink gyorsabban csökkennek, mint ha az előbbit választjuk. Igaz, hogy ennek ára van: költségeink is lassabban

csökkennek a *(b)* pálya mentén, mint az *(a)* esetben. Annak elbírálása, hogy ezt az árat érdemes-e megfizetni, a gazdaságpolitika területére tartozik.

Ezen felül indokoltnak tűnik azonban az a feltételezés is, hogy a haladás sebessége sem azonos a két pályán. A hosszú lejáratú optimális devizaárfolyamnál magasabb árfolyam alkalmazása nemcsak azt jelenti, hogy olyan termékeket is lehet exportálni, vagy olyan importcikkeket is lehet belföldi termeléssel helyettesíteni, amelyek veszteségesek lennének egy alacsonyabb árfolyam alkalmazása esetén, hanem azt is, hogy az exporttermelés és importhelyettesítés nyeresége általában megnő, több a felhalmozási és beruházási lehetőség, vagyis a termelés gyorsabban bővíthető, a műszaki fejlesztés erőteljesebb, több jut külföldi piackutatásra és piacbővítésre. Mindez azt eredményezheti, hogy az egyenes *(a)* pálya fölötti utakon meggyorsul a haladás sebessége és azt minden sofőr tudja, hogy sokszor érdemesebb a hosszabb utat választani, ha azon gyorsabban lehet haladni.

Bizonyos feltételek mellett kitűnhet tehát, hogy még ha a *(b)* pálya hosszabb is az *(a)*-nál, mégsem vezet lassabban a célba, és azon haladva a devizaegyenleg javulása bizonyosan gyorsabb.

A *(b)* pálya említett előnyeivel szemben mérlegelni kell, hogy az költségesebb, mint az egyenes út. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a magasabb devizaárfolyam következtében a devizakitermelés többe kerül. Igaz ugyan, hogy e többlet egy része csak a vállalati nyereséget emeli, vagyis a társadalmi tiszta jövedelem átcsoportosításának tekinthető; egy másik része azonban olyan exportcikkek előállítási költségeit (illetve importcikkek helyettesítési költségeit) fedezi, melyeket alacsonyabb árfolyam mellett nem állítottak volna elő. A magasabb árfolyam alkalmazása azonban nemcsak ezért drágább. A termelés kibővítése ilyen esetben ugyanis nemcsak a kapacitások jobb kihasználása útján megy végbe, hanem új kapacitásokat is létesítenek, közöttük olyanokat is, amelyek hosszú távra, vagyis a hosszú lejáratú optimális árfolyamot figyelembe véve már veszteségesek. A magasabb árfolyam következtében indított ilyen beruházások kétségtelenül veszteséget jelentenek a népgazdaságnak, amelyek esetleg igen jelentősek is lehetnek. Ez mutatja, hogy a gyorsabb haladásért és a devizamérleg gyorsabb javításáért fizetni kell, lehet, hogy nem is keveset.

Az említett harmadik *(c)* alsó kerülőút esetében az alkalmazott devizaárfolyam a hosszú lejáratú optimális árfolyamnál alacsonyabb. A fenti érvek alapján világos, hogy ezt a pályát választva az optimális programpár megközelítése és a devizamérleg egyenlegének javulása lassúbb, mint számos fölötte elhelyezkedő pályán. Az optimálisnál alacsonyabb árfolyam előírása ugyanis azzal jár, hogy számos olyan termelési és beruházási tevékenységet nem indítanak meg, amelyek az optimális tevékenységekbe beletartoznak. Ezen a pályán haladva a devizaegyenleg lassúbb javulása (vagyis például az eladósodás hosszabb fenntartása) kevesebb belföldi összráfordítással jár — legalábbis az első időszakaszban —, mint az említett másik két esetben. Másszóval egy ideig a kisebb eredmények kisebb ráfordítást is igényelnek.

A fentiek alapján meglepő, hogy nálunk is, a tőkésországokban is számos pénzügyi szakértő kitartóan a devizaárfolyamok leszorítása vagy

alacsony szinten tartása mellett foglal állást, még akkor is, ha az szükségszerűen valamilyen bonyolult importfékezési és exportösztönzési rendszer alkalmazását teszi szükségessé. Az alacsony árfolyam mellett gazdaságpolitikailag az eladósodás fenntartásának vagy fokozásának kívánatos voltával lehet érvelni. Ebben az esetben azonban a devizamérleg egyenlegének előírását kell megváltoztatni. Furcsa módon azok, akik a devizaárfolyamok leszorítását javasolják, egyidejűleg mégis az eladósodási politika ellen is fellépnek.

Ha az import fékezésére, illetve az export fokozására nemcsak adminisztratív előírásokat vagy erkölcsi ösztönzőket alkalmaznak, hanem azt az árfolyamokhoz kapcsolódó más gazdasági eszközökkel is kiegészítik (vámok, szubvenciók, külön adók vagy adóelengedések, árrögzítések stb.), akkor a fenti értelemben már nem beszélhetünk egységes devizaárfolyam alkalmazásáról. A vámok, importilletékek vagy importárrögzítések az alkalmazott devizaárfolyamhoz képest egyes importcikkek vagy bizonyos viszonylatokból érkező cikkek belföldi árának eltérítését célozzák, ezáltal úgy hatnak az importhelyettesítésre, mintha az árfolyamot differenciálták volna. Hasonlóképpen az export cikkenként vagy piaconként eltérő támogatása, bármilyen formában (szubvenció, adóelengedés, árkiegyenlítés) történjen is, a többféle devizaárfolyam alkalmazásához hasonló hatású.

Modellünk alapján néhány megállapítást tehetünk arról, hogyan hat a mai külkereskedelmi áruösszetétel és viszonylati megoszlás javítására, az optimális programpár megközelítésére a differenciált devizaárfolyam alkalmazása. A kérdés — egyébként kívánatos — mélyebb vizsgálata nélkül is a következők tűnnek erősen valószínűnek:

1. A differenciált árfolyam és a nyereségérdekeltség alkalmazása a meglevő programból való kimozdulásban olyan irányú pálya választását eredményezi, mint amilyent az eltérő árfolyamok súlyozott átlagának megfelelő árfolyam alkalmazása okozna.

2. Az elmozdulás kisebb, vagyis az így kialakuló pályán történő haladás feltehetően lassúbb, mintha az átlagnak megfelelő egységes árfolyamot alkalmaztak volna.

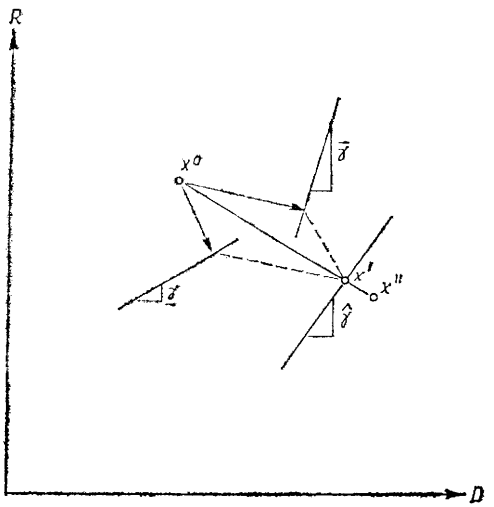
3. Attól a kivételes esettől eltekintve, amikor az importfelárak és az exporttámogatások súlyozott átlaga éppen kiegyenlíti egymást, a kimozdulás a megvalósítható export- és importprogramok halmazában eltérő irányú lesz, vagyis olyan, mintha különböző export- és importárfolyamokat alkalmaztunk volna. Feltehetően ez tovább lassítja az optimális programpár megtalálását.

4. Mivel az árfolyamdifferenciálás az optimális árfolyamnál magasabb, vagy alacsonyabb árfolyamok alkalmazását jelenti (legvalószínűbb, hogy mindkettőt), ebben az esetben jelentős mértékben keletkeznek olyan új kapacitások, amelyek később veszteségeseknek bizonyulnak vagy (és) elmulasztanak létrehozni olyan új létesítményeket, amelyek később nyereségesek lennének. Ez a pálya tehát a beruházások megindítása tekintetében vagy a *(b)*, vagy a *(c)*, vagy mindkét pálya hátrányát viseli.

Az utóbbi két megállapításunk az elmondottak alapján könnyen követhető. Az első két megállapítás megértését bizonyára megkönnyíti, ha a differenciált árfolyam alkalmazását a 3. sz. ábra szerint egy olyan eset-

hez hasonlíthatjuk, amikor az örökölt programnak megfelelő pontra többféle irányú erővektor hat. Ha például kétféle árfolyamot alkalmaznak: egy alacsonyabbat ($\underline{\gamma}$) és egy magasabbat ($\overline{\gamma}$), akkor az elmozdulás ($x^0 \to x'$), a két erővektor összege, vagyis az átlagos ($\hat{\gamma}$) árfolyam alkalmazása irányában történik, de mindig kisebb lesz, mintha ugyanabba az irányba a két erő összege hatott volna ($x^0 \to x''$). Ez a mechanikából kölcsön vett példa azonban a többi között azért is sántít, mert esetünkben a kifejtett „erő" nagysága nem független az iránytól. A devizaárfolyam nagysága, mint említettük, hat a megfelelő pályákon való mozgás sebességére. Az elmozdulás nagysága tehát az irányoktól, vagyis a devizaárfolyamoktól is függő sebességek átlagaként alakul ki.

3. sz. ábra

A differenciált árfolyamok alkalmazása útján az optimális programpár megtalálása nemcsak azért lassúbb és költségesebb, mert az a megfelelő pályákon való haladást fékezi és főként a beruházások oldalán drágítja, hanem azért is, mert — mint a 3. pontban említettük — általában eltérő az export- és az importárfolyamok átlaga és ez rendkívül megnehezíti az egyenlegeken alapuló helyes árfolyam-korrekciót. Ha például az exportoldalon a differenciált árfolyamok átlaga egybeesik az optimálissal és megvalósul a 2. ábra szerinti x^* program, ezzel szemben az importoldalon ennél alacsonyabb árfolyamot alkalmazva az y program alakul ki, akkor a ki nem elégített devizaegyenleg-előírásból nem lehet tudni, hogy az árfolyamok közelítése melyik oldalon igényel változtatást. Ha netán mindkét oldalon megváltoztatnák az árfolyamokat, akkor az ebben az esetben eltérítené az exportprogramot a már megtalált optimálistól és ezáltal nyilvánvalóan lassítaná a korrekciós eljárást.

Világpiaci adalékok a magyar búzatermelés távlatához

A legutóbbi évek egészséges fejlődésének eredményeként búzatermelésünk biztonságosan fedezi az ország szükségletét; ezzel elértük a célul kitűzött teljes önellátást. A termésátlagok megduplázódásának következtében — 1931—40 átlagában 7,9, 1967-ben 14,9, 1968-ban 14,5, 1969-ben 15,6 q/kh termett (előzetes adat) — 20—25 százalékkal kisebb területen a háború előttinek mintegy másfélszerese terem. Egyre inkább nyilvánvaló, hogy a hatékony gazdasági ösztönzők meghozták a termelési kedvet, a korszerű agrotechnika és a nagy hozamú fajták együttes alkalmazása pedig termelésünket kilendítette a stagnálásból, és ezzel felzárkóztunk a közepes európai termelési színvonalat képviselő országokhoz.

Az eredmények láttán érzett jogos elégedettséghez gondok is társulnak: *átlagosan* teljes önellátást célzó termeléspolitika jó években szükségszerűen felesleg képződésére vezet. Egyre élesebben vetődik fel a biztonságos ellátás miatt indokolt nagyságú feleslegek vagy az időnkénti marginális import közötti választás alternatívája. A kérdés bonyolult: eldöntéséhez a különböző viszonylatú export, illetve import lehetőségének, könnyűségének megítélése, a világpiaci árak várható alakulásának megalapozott prognózisa szükséges. A következőkben ezért a világpiaci helyzettel, a hosszú távú termelési, fogyasztási, külkereskedelmi és ártrendek elemzésével foglalkozunk. A legutóbbi háromnegyed év piaci fejleményeit tekintve mindez különösen időszerű: a legnagyobb exportálók közötti éles árharc kibontakozása miatt ez idő szerint különösen indokolt a távlati trendek stabilitásának vizsgálata.

A világfejlődés hosszú távú irányzatai

A második világháború utáni búzahelyzet fő tendenciája a világtermelés jelentős növekedése. 1948—52 és 1966—68 átlagai között 80 százalékos — sőt az 1968. évi rekordtermést tekintve 90 százalékos — az emelkedés.

A búza nemcsak megmaradt a mérsékelt égöv legfontosabb gabonájának, hanem jelentős melegebb éghajlatú területen — például Japánban — tért hódított a rizsfogyasztással szemben. A modern agrotechnikai eljárásokra való alkalmassága és ezekre való reagálása következtében kiválóan megfelel a gazdaságilag fejlett országok viszonyainak: a nagyfokú gépesítéssel, jelentős anyagi ráfordításokkal és kevés munkaerővel való termesztésnek. Ezen a területen az egyre kiterjedtebben termelt nagy hozamú fajták, a bőséges műtrágyázás, a vegyszeres gyomirtók és növényvédőszerek alkalmazása, az optimális időpontban való munkavégzést lehetővé tevő gépesítés stb. a termésátlagokat igen jelentősen növelték. Komplex hatásuk kibontakozását nagyban segítette a sok fejlett tőkésországra jellemző termelésösztönző és -támogató agrárpolitika, amelynek egyik központi eszköze a viszonylag magas termelői jövedelmeknek *biztosított búzaár* és *garantált felvásárlás* útján való fenntartása. Az ebből adódó termelési és értékesítési biztonság nagyban hozzájárult a termelésfokozó ráfordítások bátor növeléséhez.

A fejlődő országokban mindennek az ellentéte tapasztalható. Ezekben az országokban a legutóbbi időkig a termésnövelés feltételei jórészt hiányoztak. A bőtermő fajtákat mérsékelt égövi viszonyokra nemesítették, a

meglevő fajták termelésének növeléséhez drága volt a műtrágya, hiányos a termelők szakértelme, az agrárpolitika pedig az anyagi eszközök szűkössége és más irányú lekötöttsége — ipari fejlesztésre való felhasználása — miatt az agrártermelést kevéssé támogatta; nem biztosították a termelés jövedelmezőségét és az értékesítés biztonságát sem. Mindezek miatt a termelés növekedése lényegesen elmaradt a fejlett országokétól: az elmúlt 10—12 évben a fejletteké több mint 40, a fejlődőké csak 15 százalékkal emelkedett.

A fejlett és fejlődő országok között a termelési színvonalban és fejlődési tendenciában mutatkozó mélyreható különbség a fogyasztásban is megvan. Ismeretes, hogy magas életszínvonalnál a kenyérfogyasztás alacsony és csökken; bár a finomabb sütőipari termékek és a tésztafélék fogyasztása növekszik, ezek táplálkozási szerepe a kenyérénél lényegesen kisebb s nem ellensúlyozza a kenyérfogyasztás visszaesését. A legutóbbi években emelkedő takarmányozási felhasználás sem elegendő a fejlett országok fogyasztáscsökkenési tendenciájának kiegyenlítésére.

A fejlődő országokban ezzel szemben nagy kielégítetlen — s a vásárlóerő emelkedése esetén realizálható — kenyérszükséglet tapasztalható. Egy másik jelenség, hogy a fogyasztók életszínvonaluk emelkedésével, az európai fogyasztási szokások átvételével az egyéb cereáliákról búzakenyérre térnek át, amit „modernebb" fogyasztási típusnak tekintenek. A fejenkénti fogyasztás különbségeit az eltérő ütemű népszaporodás hatása még inkább fokozza: a fejlődő országok gyorsan szaporodó népessége a búzafogyasztást növeli, ezzel szemben a fejlett országok lassan emelkedő népességének fogyasztása stagnál.

Az eltérő irányú termelési és fogyasztási trendek: *a fejlődőkben lassan növekvő termelés és gyorsan emelkedő fogyasztás, a fejlettekben viszont jelentős termelésnövekedés és visszaeső fogyasztás — ez a búza világpiaci alaphelyzete.* A fejlett országokban a termelés növelésének — akár a terület, akár a hozamok növelése útján — beláthatatlan tartalékai vannak, a fejlődőkben ezzel szemben a kielégítetlen szükséglet óriási. Ennek következtében a két országcsoport közötti forgalom a búzavilágpiac legdinamikusabb területe. Egy évtizeddel ezelőtt még a nyugat-európai országok voltak a legnagyobb importálók: az 50-es években a világimportnak 70 százalékát vették fel. Jelenleg a fejlődők részesedése a korábbi egyharmaddal szemben már a világforgalom felére, a 60-as évek második felének 50—60 millió tonna körül ingadozó világimportjából 20—25 millióra emelkedett, és ehhez a csoporthoz számítható Kínának az utóbbi években 4—6 millió tonna körüli bevitele. Minthogy Nyugat-Európa bevitele stagnál, világpiaci aránya állandóan csökken.

A világpiaci helyzetet alapjában meghatározó és a fentiekben körvonalazott tendenciák érvényesülését az időjárási hatások módosítják; s így a búzapiacot közepes hosszúságú, ciklusszerű ingadozások jellemzik. Ezzel kapcsolatban nagyon jelentős, hogy a jó és a rossz évek nem szabályszerűen, mintegy hullámszerűen az átlag körül ingadozva követik egymást, hanem a bibliai hét bő, illetve szűk esztendő történetében megtalálható régi — és újabban statisztikailag is kimutatható — megfigyelésnek megfelelően, csoportosan: néhány jó évet általában több gyenge követi. A búza világhelyzetében ez a szakaszosság 4—5 éves — egymástól jellegében eltérő — periódusok formájában jelentkezik.

Az 50-es évek végén a világhelyzetet bő kínálat és a felhasználásnál jóval gyorsabban növekvő termelés, ennek következtében nagy készletek felhalmozódása jellemezte. A csúcsot 1961-ben érték el, amikor a tőkés exportáló országokban 63 millió tonnát, akkoriban majdnem két évi világforgalomnak megfelelő mennyiséget tároltak. A 60-as évek derekán viszont a rossz évek halmozódása volt jellemző, aminek következtében 1965/66-ra a készletek 36 millió tonnára csökkentek; ez a mennyiség —

a szakértők véleménye szerint — a világkereskedelem zökkenőmentes lebonyolításához minimálisan szükséges. Ezután a kedvezőbb időjárás, valamint az Egyesült Államok termeléskorlátozó intézkedéseinek némi lazítása eredményeként a növekvő termelés ismét gyorsan megelőzte a fogyasztást és újabb készletek halmozódása kezdődött.

Ez a folyamat már a jelen időszakot jellemzi: 1969-ben az utóbbi években nem tapasztalt mértékben sűrűsödtek a túltermelésről, készletek felhalmozódásáról, zsugorodó világforgalomról érkező hírek. A híradások az exportáló országok között valóságos háború kibontakozásáról számoltak be, és a világsajtóban már az 1968-ban életbe lépett, három évre megkötött Nemzetközi Gabonaegyezmény csődjét emlegetik. Joggal felvetődik a kérdés: vajon a hosszú távú trendek tartós megváltozásának tanúi vagyunk-e vagy csupán a világpiaci fejlődés előbb jellemzett egyik új szakaszának?

A rendelkezésre álló — sok vonatkozásban még hiányos — adatok mérlegelése alapján úgy látszik, hogy a termelési, külkereskedelmi, áralakulási fejlemények az eddigiektől alapjában nem különböznek, új elemet tartalmaz viszont az érintett országoknak e fejleményekre való reagálása.

A világpiaci helyzetet jelenleg a termelés dinamikus növekedése jellemzi. A 60-as évek első felének 220—230 millió tonna körüli szintjéről néhány év alatt 300 millió tonnára emelkedett — Kína nélkül — a világtermelés; a legutóbbi három év közül kettőben — 1966-ban és 1968-ban — nagy termést takarítottak be. Az 1964., illetve 1965. évinél mintegy egyharmaddal nagyobb termés a világnépességre számítva fejenként 30 kg emelkedést jelent.

A termelésnövekedési tendencia — és ez fontos új jelenség — a fejlődő országokra is kiterjedt. A robbanásszerű népszaporodás és a viszonylag lassan növekvő termelés miatt a korábban nagy gabonahiánnyal küzdő és importját 1954/55—1958/59 közötti 1,9 millióról 1964/65 óta 6—7 millió tonnára, a világforgalom legnagyobb tételére növelni kényszerülő India, valamint a 2 millió tonna körüli mennyiséget importáló Pakisztán a jó időjárás és vetésterületének jelentős részén nagy hozamú fajták termelése eredményeként importszükségletét — előzetes adatok szerint — felére csökkentette. A világpiac felvevőképessége zsugorodott, a világforgalom az 1965/66. évi rekordszinthez viszonyítva 1968/69-ben — előzetes adatok alapján — 17—18 millió tonnával, vagyis egynegyeddel csökkent; a készletek az 1961. évi csúcs közelébe — kb. 60 millió tonnára — emelkedtek.

Az értékesítési perspektívák romlása láttán — és ez is új vonás — a legnagyobb exportáló országok árversennyel kísérlik meg visszaeső kivitelük növelését. Ez azért különösen fontos, mert a múltban a búzavilágpiac egyik alapvonása volt a viszonylagos árstabilitás, annak következtében, hogy a két legnagyobb exportáló ország, a világforgalom több mint felét fedező Egyesült Államok és Kanada, évtizedek óta a stabil árak fenntartására törekvő exportpolitikát folytatott. Ennek következménye volt, hogy például az Egyesült Államok egyik alapminőségének, a Hard Winter No. 2.-nek fob atlanti kikötő exportára 10 év alatt 60 és 67 $/t között, tehát 14 százalékkal, a kanadai Northern Manitoba No. 1. minősége pedig fob Fort William vagy Port Arthur raktár 62 és 72 $/t között ingadozott. 1969-ben ezzel szemben az Egyesült Államok és Kanada hétről hétre egymás alá kínálva csökkentette exportárait, és ezzel márciustól kezdve ellentétbe került a Nemzetközi Gabonaegyezmény rendelkezéseivel, amikor Kanada hivatalos exportárát az egyezmény alapáránál — USA Hard Red Winter No. 2. ab atlanti-óceáni kikötő 63,6—72,3 $/t — alacsonyabban rögzítette.

A legnagyobb exportáló országok az 50-es évek nagy túlkínálattal jellemzett időszakában vállalták a készletek raktározásával járó anyagi terheket, mert azok értékesítéséből

előbb-utóbb gazdasági-politikai előnyöket reméltek, jelenleg azonban ezeket a terheket nem vállalják. A világpiaci helyzetet és kilátásokat nyilvánvalóan úgy ítélik meg, hogy gazdaságosabb az olcsó áron való azonnali értékesítés, mint a tárolás magasabb árak reményében. Meggondolásaikat feltehetően a piacbővülés várható lelassulására, az exportálók közötti verseny élesedésére és ezzel párhuzamosan a nyomott árak valószínűségére alapozzák. Ezt a prognózist lényegében két tényezőcsoport valószínűsíti.

A fejlődő országokban a jelek szerint a búzatermelésnek ugrásszerű — a fejlett országokban egy-két évtizeddel korábban végbement átalakulásához hasonló — emelkedése kezdődött meg. Ebben a folyamatban döntő szerepe egy bőtermő új fajtának, a mexikói törpebúzának van. Ezt a fajtát a mérsékelt égövi viszonyokra kinemesítettektől eltérően, kifejezetten a melegebb égöv viszonyainak figyelembevételével nemesítették. Fő tulajdonságai: a műtrágyázásra való érzékeny reagálás, az évenként többszöri termelésre alkalmas rövid tenyészidő, a trópusi éghajlat viszontagságai iránti érzéketlenség stb. Ezért elterjedésétől sok szakértő a fejlődő országok élelmezési gondjainak lényeges enyhülését reméli.

A másik tényező a nyugat-európai országok — lényegében Franciaország — exportkínálatának erős expanziója. Ezzel a nagy exportáló országok sorában olyan újabb — nagyon dinamikus — ország jelentkezik, amely termelését az Egyesült Államokban alkalmazott mértéknél is erősebben szubvencionálja. Míg az Egyesült Államokban az exportra — a világpiaci helyzettől függően — 10—20 $/t szubvenciót adnak, Franciaország 1967/68-ban távoli piacokra irányuló kivitelénél 60 $/t szubvenciót fizetett. Franciaország exportkínálatának nyomása a közös piaci agrárpolitika hatalmas eszközeinek segítségével érzékenyen érinti az Egyesült Államokat, elsősorban az ázsiai piacokon, pl. Japánban, amely jelenleg az egyetlen expanzív, fizetőképes, fejlett piac. Az amerikai alákínáló árpolitikának legkiugróbb területe éppen a japán piac; a közös piaci agrárpolitika átértékelésének idején ezen a területen alkalom nyílik a túltermelésből eredő anyagi veszteségek veszélyének megmutatására.

E két tényező következménye a megfigyelt változás. Előreláthatóan csökken a fejlődő országok importnövekedése, de továbbra is expanzív lesz a fejlett országok termelése.

Hogyan ítélhetők meg a jövőbeli piaci helyzet szempontjából mindezek a folyamatban levő — és kellő távlat hiányában nehezen értékelhető — jelenségek? Véleményem szerint nem szabad túlértékelni az elmúlt egy-két év ázsiai termelési eredményeit, amelyekben kétségtelenül nagy szerepe volt a kedvező időjárásnak. Számolni kell a termelést akadályozó tényezők: a kártevők, a műtrágyahiány, a nagy terméssel járó manipulálási problémák stb. jelentkezésével, valamint az elmúlt egy-két évinél kedvezőtlenebb időjárással. Mindazonáltal kétségtelen, hogy a fejlődő országokban fordulat jelei figyelhetők meg, és ezek eredményeként valószínű, hogy az 1985 körüli időszakra nem a FAO által 1967-ben publikált nagy felmérés ama kilátástalan prognózisa lesz a jellemző, amely a 60-as évek közepének kedvezőtlen trendjei kivetítéséből adódott, hanem a közvetlen étkezést szolgáló cereáliákból az ellátás kielégítő lesz.

A fejlett országok piacain való értékesítés kilátása rendkívül kedvezőtlen. A nyugat-európai országokban éghajlati okokból nem termelhető minőségi búzafajta iránti igény — a kenyérfogyasztás visszaesése következtében — csökken. A takarmánybúzák iránti kereslet növekszik ugyan, de ezeknél az egyéb takarmánygabona éles versenye várható.

A potenciális magyar kivitel lehetőségeiről

A magyar búzakoncepció kialakításakor a teljes önellátás célkitűzése nyilván nem az import nehéz beszerezhetőségéből adódott — az elmúlt

egy-két évtizedben a világpiacon mindig bőséges volt a kínálat —, hanem a nagy fogyasztási volumenből és a főképp fejlett tőkésországokból való beszerezhetőségből következő súlyos devizális megterhelés veszélyéből. (A szocialista országokból való búzaimport vagy az oda irányuló búzaexport lehetőségének tárgyalása, ami különösen az integráció problémakörének kapcsán válik érdekessé, meghaladja a jelen fejtegetések keretét.)

Így a teljes önellátó termelési koncepció adottság, ebből kiindulva szükségszerűen következik az időnkénti exportfelesleg is.

Az elmondottak alapján meglehetősen kedvezőtlenül ítélhető meg az exportfelesleg értékesítésének perspektívája. A nehézség az elérhető áraknál, illetve az export gazdaságosságánál van. Éppen ezért piacként elsősorban a legfizetőképesebb — és egyben legigényesebb — s viszonylag közelfekvő európai országok jöhetnek számításba; a fejlődő országokba irányuló exportot nagyobb fuvarköltség terheli, és az elérhető ár is alacsonyabb. A potenciális piacok importjához viszonyítva nem túlságosan jelentős mennyiségek értékesítése nyilvánvalóan megoldható. Mindenesetre figyelembe kell venni, hogy az OECD legújabb becslése szerint az európai nem szocialista országoknak 1961—63 átlagában még 9,9 millió tonna nettó importja volt, és ez 1975-re 2,7, 1985-re pedig 1,9 millió tonnára csökken, főképp a francia, kisebb részben az olasz termelés növekedése következtében. Megjegyzendő, hogy a számítás még nem vette figyelembe az Anglia által fizetésimérleg-javítás szándékával tervezett jelentős importhelyettesítő termelésfejlesztést.

Az elérhető árak javítása elsősorban minőségi kérdés. A fentiekben már szó volt a nyugat-európai országok búzaszükségletéről. Ezek az országok viszonylag gyenge minőségű töltőbúzával saját termelésből bőségesen el vannak látva, de minőségjavító keverőbúzára a jövőben is szükségük lesz. Ezt a szükségletet jelenleg túlnyomórészben tengerentúlról fedezik. Ezen a piacon a dunai olcsó víziúton szállított magyar búzával ellátható területén fuvarelőnyünk van a tengerentúlról, északi tengeri kikötőből vagy a Földközi-tengeren érkező áruval szemben.

Az 1938. évi magyar kivitel 436 000 tonna volt; példaként hasonló nagyságú exportot feltételezve, a mai fejenkénti fogyasztás mellett, ez a mennyiség 5—6 millió főből álló fogyasztói piacot jelent; ez az osztrák—délnémet területen potenciálisan megvan.

Éghajlatunk acélos búza termelésére alkalmas; minőségi búza exportjára Magyarország közismerten képes. Ismeretes, hogy a búza minősége nagyban függ a termelőhelytől; ennek alapján esetleges exportunk árualapját nyilvánvalóan a tradicionális tiszai területen kell előállítani; a lehetőség erre megvan. A minőségi búzák kiválogatásának, felvásárlásának, elkülönített manipulálásának, növényvédelmének, kártevők (gabonapoloska) elleni megóvásának, tárolásának megoldása a jövő feladata, ez a minőségi export és a magasabb árak elérésének egyik feltétele. Megjegyzendő, hogy pl. 1967/68-ban, amikor a kanadai Northern Manitoba No. 2. angliai importára 79,6 $/t volt, a francia 77/78 kg-osé 58,4 $/t.

A változó gabonapiaci helyzetre való tekintettel — nagyobb devizabevétel elérése céljából — helyes lenne a búza- és a kukoricaexport alternatív lehetőségét rugalmasan kezelni és megteremteni az átcsoportosítás lehetőségét. Sőt ezen túlmenően a gabonából előállítható állati termékek — lényegében hús — exportjának alternatívája is ide tartozik. Az ehhez szükséges komplex feltételek megteremtésével kapcsolatos alternatívák kialakítása, ezek ökonómiai problémáinak elemzése természetesen mélyreható tanulmányozást igényel.

Ujhelyi Tamás

A tőkés nemzetközi valutarendszer és a különleges lehívási jogok

A tőkésvilág likviditási problémái

Szeptember végén tartotta a Nemzetközi Valutaalap (NVA) rendes évi közgyűlését, amelyen a tagállamok jóváhagyták az úgynevezett különleges lehívási jogok (special drawing rights — SDR) rendszerének életbeléptetéséről szóló előterjesztést. Mik voltak a különleges lehívási jogok bevezetésének előzményei, hogyan fog működni ez a rendszer, mi a különleges lehívási jogok várható helye és szerepe a tőkés valutáris rendszerben? Ezekre a kérdésekre kíséreljük meg a válaszadást a továbbiakban.

A mai tőkés nemzetközi valutáris rendszert általában aranydevizarendszernek nevezik.[1] Ez a rendszer mintegy 10 éve — a nyugat-európai valuták külső konvertibilitásának bevezetése óta — funkcionál. Ezt az időszakot egyfelől a valutáris válságok gyakorisága, másfelől a világkereskedelem volumenének gyors növekedése jellemzi. A valutáris problémák tehát nem fékezték le a kedvező nemzetközi kereskedelmi konjunktúrát.

Az iparilag fejlett tőkésországok számára az egyik legsúlyosabb valutáris gondot az okozza, hogy *a fizetési mérlegek kiegyensúlyozatlansága* az elmúlt 10 év folyamán egyre fokozódott. Az OECD adatai azt mutatják, hogy az NSZK, Japán és Olaszország összesített folyó fizetési-mérleg-aktívuma az 1960-as évek elején még nem érte el az 1 milliárd dollárt, majd 1967-ben csaknem 4 milliárd volt, s 1968-ban már meghaladta a 6,5 milliárd dollárt. Az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország együttes folyó fizetési mérlege a fenti időszakokban a következőképpen alakult: +3,5 milliárd, +1,4 milliárd és —1,7 milliárd dollár.[2] Az OECD becslése szerint a két országcsoport közötti eltérés a jövőben is növekedni fog, hacsak nem hoznak olyan egyedi vagy kollektív intézkedéseket (aktívabb deflációs, illetve inflációs politika folytatása a megfelelő országokban, a mostani paritások módosítása stb.), amelyek a mai valutáris mechanizmusban gyökeres változásokat eredményeznek.

Jelentős probléma a *nemzetközi valutáris bizalom hiánya* is. A második világháború után kialakult és a tőkésállamok közötti együttműködés során létrejött nemzetközi valutáris mechanizmus, valamint a két „kulcsvaluta" pozíciója nem elégíti ki a nemzetközi valutáris stabilitás követelményét.

Az angol font sterling az utóbbi 25 évben állandóan válságban volt. Alig telt el két év az 1947. évi rosszul sikerült konvertibilitási kísérlet után, amikor 1949-ben megtörtént a font sterling háború utáni első leértékelése. A font helyzetét — tekintettel Anglia meggyengült világhatalmi pozíciójára, a lassú gazdasági növekedésre, a fizetési mérleg krónikus hiányára stb. — az azóta eltelt 20 esztendőben sem lehetett stabilnak nevezni, s a lappangó válság időnként nyílt robbanásokban tört felszínre. Az 1961. és 1964. évi nagyarányú sterlingmentő hitelek és a közbeeső egyéb támogatások, a szigorú restriktív gazdaságpolitika ellenére sem lehetett az angol valuta 1967-ben történt újabb leértékelését elkerülni. Az

[1] E rendszer főbb jellegzetességei:
— az arany továbbra is a fizetésimérleg-egyenlegek kiegyenlítésének végső és legfontosabb eszköze;
— az arany mellett bizonyos nemzeti valuták — elsősorban az amerikai dollár és az angol font sterling — nagy szerepet játszanak a fizetések lebonyolításában, és a tőkésállamok ezekből a valutákból nagy összegeket tartalékolnak. A dolláron keresztül — elméletileg — kapcsolat található az aranyhoz;
— fontos szerepet játszanak a Nemzetközi Valutaalap hitelei, valamint a főbb kapitalista országok közötti úgynevezett kölcsönös valutacsere-megállapodások;
— a Nemzetközi Valutaalap keretében a paritásokat aranyban és dollárban fejezték ki. Az árfolyamokat rögzítették, a megengedett eltérés ±1 százalék. Paritásváltoztatást 10 százalékot meghaladó mértékben csak a Valutaalap hozzájárulásával szabad végrehajtani.

[2] The Times, 1969. augusztus 21.

eltelt két év is azt bizonyította, hogy a font sterling többé már nem a tőkésvilág egyik „kulcs"-valutája, hanem a tőkés valutarendszer egyik leggyöngébb láncszeme. Csökkent a fontnak a valutatartalékokban való részesedése és a nemzetközi kereskedelem finanszírozásában korábban betöltött szerepe is.

Az amerikai dollár fontos szerepet játszik a nemzetközi valutáris kapcsolatokban, bár 1960-tól kezdve a dollár pozíciói is gyengültek a nemzetközi pénzpiacokon, több dollárválságnak is tanúi lehettünk.

A dolláréhség megszűnése után az Egyesült Államokkal szemben aktív fizetési mérleggel rendelkező országok nagy dollártartalékokat halmoztak fel. Az amerikai fizetési mérleg krónikusan passzívvá válásával a helyzet minőségileg megváltozott: a nyugat-európai országok mindinkább az Egyesült Államok hitelezőivé váltak, s az Egyesült Államok nemzetközi tartozásai hatalmas méretűre duzzadtak.[3] A dollár belföldi inflálódása is egyre több aggodalomra adott okot, s állandósult a dollár—arany paritás megváltoztatására irányuló törekvés.

Ilyen körülmények között a dollár iránti nemzetközi bizalom megingott, ami nemcsak a többször fellobbant aranyvásárlási lázban, de abban is megmutatkozott, hogy némely országok nyíltan hadat üzentek a dollárnak (például Franciaország 1965 elején), mások csöndesen vásárolták az aranyat és mint az 1. sz. táblázat is mutatja, egyre kevésbé halmoztak fel dollároraktívákat.

A tőkés nemzetközi pénzügyek egyik legvitatottabb problémája a likviditás. Likviditáson szűkebb értelemben azt értjük, hogy valamely ország vagy országcsoport a rendelkezésére álló fizetési eszközökkel mennyire képes külső fizetőképességét biztosítani. Szélesebb értelemben pedig az egész valutarendszer méreteiben vizsgáljuk a fizetőképességet.

A likviditás mérésére több mutatót használnak. A fejlett tőkésországokban általában két mutatót alkalmaznak: az egyik a rövid lejáratú tartozások és a valuta- és aranytartalékok viszonya, a másik pedig az importforgalom és a valuta- és aranytartalékok aránya.

A valuta- és aranytartalékok között azokat a fizetési eszközöket tartják nyilván, amelyek állandóan és bármely időpontban feltétel nélkül rendelkezésre állnak. A likviditási problémakör vizsgálatakor azonban figyelemmel kell kísérni azokat a hitellehetőségeket is, amelyek csak valamilyen megállapodás alapján és egyedileg használhatók fel. Az elsődleges tartalékokhoz a polgári közgazdászok az aranyat, a valutatartalékokat és a Nemzetközi Valutaalaptól feltétel nélkül igénybe vehető hitellehetőségeket, a másodlagos tartalékok között a Nemzetközi Valutaalap feltételhez kötött hitellehetőségeit, a központi bankok kölcsönös valutacsere-megállapodásaiban biztosított hiteleket, a kereskedelmi bankok devizaköveteléseit stb. számítják. Megállapítható, hogy egyik mutató sem tud önmagában, de még együttesen sem megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy ténylegesen miként változott az ország vagy az egész tőkés valutáris rendszer fizetőképessége. Mivel más módszer nem áll rendelkezésünkre a likviditás mérésére, az általánosan használt arányszámokon mutatjuk be a világ és néhány fontosabb ország és országcsoport nemzetközi likviditásának alakulását.

A 2. sz. táblázatból kiolvasható, hogy az importfedezettség az utóbbi 25 évben nagymértékben csökkent mind az egész tőkésvilág, mind néhány nagyobb kapitalista ország esetében. Az EGK-országoknál viszont az importfedezettség jelentősen javult.[4] Milyen fontosabb tényezők játszottak ebben szerepet?

[3] 1949 óta az amerikai fizetési mérleg – két esztendő kivételével – állandóan passzív egyenleggel zárult. 20 év alatt 42,4 milliárd dolláros deficit halmozódott fel. Ennek egy része jelenleg az Egyesült Államok csaknem 39 milliárd dollárnyi rövid lejáratú adósságállományában jelentkezik. (Világgazdaság, 1969. szeptember 6, Neue Zürcher Zeitung, 1969. szeptember 26.)

[4] Megjegyezzük, hogy a tőkésországok egészére vonatkoztatva 1969 júniusában az importfedezettség aránya már csak 29 százalékos volt. (Financial Times, 1969. szeptember 29.)

1. tábla

A tőkésországok valutatartalékainak összetétele

(százalékban)

Ország	1958	1963	1968	1969 I. félév
Egyesült Államok				
arany	91,1	92,9	69,4	69,5
valuta	—	1,1	22,3	20,9
NVA pozíció	8,9	6,0	8,3	9,6
Anglia				
arany	90,3	78,1	62,5	
valuta	9,7	6,3	37,5	
NVA pozíció	—	15,6	—	
NSZK				
arany	44,8	49,4	45,5	44,8
valuta	53,4	42,9	39,4	41,7
NVA pozíció	1,8	7,7	15,1	13,5
Olaszország				
arany	49,7	68,8	54,7	57,1
valuta	48,2	24,6	28,3	28,8
NVA pozíció	2,1	6,6	17,0	14,1
Franciaország				
arany	71,4	64,7	92,9	98,4
valuta	28,6	26,1	7,1	1,6
NVA pozíció	—	9,2	—	—
Hollandia				
arany	73,3	76,2	68,0	71,8
valuta	26,7	14,9	12,0	11,3
NVA pozíció	—	8,9	20,0	16,9
Belgium				
arany	81,3	73,7	68,2	68,8
valuta	18,7	21,1	18,2	22,7
NVA pozíció	—	5,2	13,6	8,5
Svájc				
arany	93,3	91,6	66,7	82,1
valuta	6,7	8,4	33,3	17,9
Európa iparilag fejlett országai				
arany	57,9	61,8	57,9	60,4
valuta	40,3	31,7	30,4	29,4
NVA pozíció	1,8	6,5	11,7	10,2
Tőkésországok összesen				
arany	65,9	60,6	51,0	—
valuta	29,6	33,5	40,5	—
NVA pozíció	4,5	5,9	8,5	—
A valutatartalékokból				
a dollár	56,1	65,0	57,0	százalékkal részesedett
a font sterling	39,2	29,1	31,1	

Forrás: Az International Financial Statistics 1969. augusztusi száma alapján számítva.

2. tábla

Az importfedezettség alakulása

(százalékban)

Ország	1948	1953	1958	1963	1968	$\frac{1968}{1948}$
Tőkésországok összesen						
a)	55,9	45,6	37,9	28,1	17,4	31,1
b)	78,6	66,3	54,9	43,6	31,1	39,6
c)	81,2	68,8	57,5	46,4	34,0	41,9
Egyesült Államok						
a)	302,0	186,5	140,8	83,8	30,6	10,1
b)	302,0	186,5	140,8	86,1	40,6	13,4
c)	318,7	198,0	154,2	91,7	44,2	13,9
Anglia						
a)	19,1	24,3	27,1	17,8	7,8	40,8
b)	23,8	27,3	28,9	19,0	12,8	53,8
c)	23,8	28,7	28,9	22,6	12,8	53,8
Közös Piaci országok						
a)	16,1*	18,8	29,3	30,5	23,5	146,0
b)	25,2*	37,4	51,3	45,6	33,7	133,7
c)	25,6*	38,5	52,7	49,5	38,9	152,0
Fejlődő országok						
a)	15,3	15,7	11,4	8,8	7,7	50,3
b)	61,8	50,7	35,0	30,2	29,1	47,1
c)	62,0	51,0	35,2	30,9	30,4	49,0

Forrás: Az International Financial Statistics különböző számai alapján végzett számítás.

* Németország nélkül.

$$a) = \frac{\text{aranytartalék}}{\text{import}}$$

$$b) = \frac{\text{arany} + \text{valutatartalék}}{\text{import}}$$

$$c) = \frac{\text{arany} + \text{valutatartalék} + \text{NVA feltétel nélküli hitelei}}{\text{import}}$$

A második világháború után a tőkésországok közötti kereskedelem eddig soha nem tapasztalt gyors növekedési ütemet ért el. 1946 és 1968 között a világkereskedelem átlagosan évi 7 százalékkal nőtt, mégpedig gyorsuló mértékben. 1956-ig 6,7 százalékos volt a növekedés üteme, majd az 1958. évi megtorpanás után 7,3 százalékra emelkedett. Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy 1880 és 1913 között a világkereskedelem évente átlagosan 3,5 százalékkal fejlődött.[5]

A tőkésországok központi aranytartalékai a világháború befejezését követően évente 1,5 százalékkal nőttek, majd az 1958—1960. években bekövetkezett megtorpanás után 1965-ig ismét meglehetősen egyenletes ütemű növekedést mutattak, 1966-ban fordulat állt elő, amikor — a tőkésországok valutáris történetében először — a központosított aranytartalékok értéke csökkenni kezdett, s az ismert valutáris válsághullámok kapcsán ez a folyamat 1968 végéig sem állt meg. Mindezek következtében 1958 és 1968 között a központi aranytartalékok csupán 0,9 milliárd dollárral gyarapodtak.

Ezzel szemben a központi valutatartalékok az amerikai és az angol fizetési mérlegek állandó passzívuma következtében jelentősen bővültek. A tartalékok közül a legdinamikusabban azonban a Nemzetközi Va-

[5] Bank for International Settlements, Thirty-Ninth Annual Report, Basle, 1969. június 9. 78. l.

lutaalapnál, az úgynevezett aranyhányad keretében rendelkezésre álló hitelek emelkedtek, évi átlagban 7,4 százalékkal.

A tőkésországok importja, valamint a devizatartalékok növekedési üteme közötti arány változását a 3. táblázat szemlélteti.

egység teremtése; 4. rugalmas árfolyamrendszer bevezetése.

A hivatalos szervek is foglalkozni kezdtek a valutáris rendszer jövőjével. A Párizsi Klub néven ismert csoportosulás (a világ 10 leggazdagabb tőkésországát foglalja magába) pénzügyminiszterei 1964-ban egyik érte-

3. tábla

A tőkésországok importja és a devizatartalékok növekedési üteme 1948—1968 között

(százalékos különbség)

	1948—1953	1953—1958	1958—1963	1963—1968	1948—1968
I	4,95	5,90	7,35	9,35	6,90
A	0,75	2,05	1,15	— 0,65	0,80
I—A	+4,20	+3,85	+6,20	+10,00	+6,10
I	4,95	5,90	7,35	9,35	6,90
V	4,55	1,90	5,40	6,80	4,30
I—V	+0,40	+4,00	+1,95	+ 2,55	+2,60
I	4,95	5,90	7,35	9,35	6,90
H	3,40	6,20	9,05	10,05	7,40
I—H	+1,55	—0,30	—1,70	— 0,70	—0,50
I	4,95	5,90	7,35	9,35	6,90
Ö	1,55	2,20	2,85	2,85	2,35
I—Ö	+3,40	+3,70	+4,50	+ 6,50	+4,55

I = import,
A = arany,
V = valuta,
H = NVA aranyhányad hitelei,
Ö = összes tartalék.

Forrás: az International Financial Statistics különböző számai alapján végzett számítás.

A nyugati közgazdászok az 1960-as évek elejétől kezdve sok tervet hoztak nyilvánosságra a valutáris problémák megoldására. Ezek egy része teljesen új valutarendszer bevezetését javasolta, míg mások a mai rendszer némely alkotóelemeinek funkcionálásán kívánnak változtatni. A javaslatok főbb irányzatai a következők voltak:[6] 1. az aranyár felemelése (egyik változatában az aranystandardra való visszatérés gondolatával együtt); 2. nemzetközi központi bank létrehozása; 3. közös tartalékkezletükön munkacsoportot hoztak létre, amely összefoglalta és elemezte az eddigi javaslatokat és a vizsgálatokat két irányban tartotta szükségesnek folytatni: vagy új tartalékegység teremtése, vagy pótlólagos hitellehetőség biztosítása a Nemzetközi Valutaalap keretében. A hosszadalmas és heves elméleti csatározások után a Nemzetközi Valutaalap vezetősége az 1967. szeptemberi közgyűlésen előterjesztette a különleges lehívási jogokról kialakított elképzeléseket, majd néhány tisztázatlan kérdés megtárgyalása után 1968. március végére elkészült a végleges tervezet, s ezt a tagországok elé terjesztették jóváhagyásra. Újabb másfél évre volt szükség, amíg a tagországok törvényhozó szerveinek többsége ratifikálta a tervezetet s így jogi szempontból

[6] E témáról lásd részletesebben: Kövér Károly: A tőkésvilág valutarendszere, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967; F. Machlup: Plans for Reform of the International Monetary System, Princeton University Press, 1964; H. G. Grubel: World Monetary Reform, Plans and Issues, Stanford University Press, Stanford, California, 1963.

legalizálta az SDR-t. A Nemzetközi Valutaalap 1969. szeptemberi közgyűlése pedig elhatározta, hogy 1970. január 1-től megkezdik a különleges lehívási jogok gyakorlati alkalmazását.

Az SDR bevezetésének előfeltételei

P. Schweitzer, a Valutaalap vezérigazgatója rámutatott azokra a feltételekre, amelyek az SDR bevezetéséhez szükségesek:

— *A tartalékok iránti általános szükséglet növekedése.* Mint ahogy bemutattuk, 1952 és 1968 között a tartalékok és az import közötti arány csökkent. Az utóbbi 4—5 évben a likviditáshiány jelei mutatkoztak, bár meglehetősen ellentmondásos formában. Schweitzer szerint az 1960-as évek közepétől az egyes államok közötti áru- és fizetési forgalomban bevezetett korlátozó intézkedések, az egyes valuták növekvő mértékű nemzetközi támogatása, valamint egyéb jelek mutatják a nemzetközi likviditás hiányát. Ez a helyzet a következő években méginkább romolhat. A Valutaalap becslése szerint a közeli években a hagyományos tartalékok évente 1—1,5 milliárd dollárral növekednek (0,5 milliárd dollár arany és 0,5—1,0 milliárd dollár összegű dollártartalék), a likviditási szükséglet ellenben évi 4—5 milliárddal emelkedik. Ebből az következik, hogy a meglevő tartalékokat valamilyen módon ki kell egészíteni.

— *A fizetési mérlegek jobb egyensúlyi helyzete, valamint az ún. kiegyenlítődési folyamat jövőbeli zavartalanabb működése.* E feltételekkel foglalkozva a Valutaalap vezérigazgatója azt fejtegette, hogy néhány ország messze van még ugyan a külső egyensúly elérésétől, de az eddig bevezetett intézkedések elég alapot adnak annak feltételezésére, hogy jó úton haladnak. Egyet lehet érteni ezzel az értékeléssel annyiban — gondoljunk csak az Egyesült Államok rekord fizetésimérleg-hiányára 1969 első felében —, hogy sem az aktív, sem a passzív fizetési mérlegű országokban ma még nem lehet egyensúlyi állapotról beszélni. Kevésbé fogadható el Schweitzernek az az érve, hogy a kiegyenlítődési folyamatot tekintve a jövő kedvező kilátásokkal kecsegtet. Megítélésünk szerint a fizetési mérlegek jobb egyensúlya a közeli években nem látszik biztosítottnak. Ugyanis a még az eddigieknél is drasztikusabb korlátozó intézkedések bevezetése a passzív fizetési mérleggel rendelkező országok részéről óhatatlanul védekező reakciót váltana ki más országokban. Ez pedig egy önmagát erősítő restrikciós folyamat kifejlődését eredményezné, ami a Valutaalap céljaival homlokegyenest ellenkezik. Ilyen körülmények között a Valutaalap javaslata mögött — véleményünk szerint — a likviditási problémákon túlmenően (ami természetesen szintén kapcsolatban van a kiegyenlítődési folyamattal) az húzódik meg, hogy a vázolt restrikciós csata elkerülése végett a különleges lehívási jogok rendszerének bevezetésével kívánnak a deficites országoknak, elsősorban az Egyesült Államoknak lélegzetvételnyi szünetet és lehetőséget adni, hogy „sima" úton tudják kielégítő mértékben rendezni a fizetési mérlegek problémáját.

A Valutaalap ügyvezetősége az 1970—72. évi időszakra összesen 9,5 milliárd dollárnak megfelelő összegű SDR szétosztását javasolta a következő megoszlásban: 1970-ben 3,5 milliárd, 1971-ben és 1972-ben pedig 3—3 milliárd. Ez az értéknagyság egyenesen következik a várható likviditási szükséglet és a hagyományos tartalékok növekedésére vonatkozó becslésekből. Érdemes megjegyezni, hogy a Párizsi Klub országai júliusban, amikor úgy döntöttek, hogy javasolni fogják az SDR életbeléptetését, ugyancsak hasonló nagyságrendű különleges lehívási jog kibocsátásában állapodtak meg. Az ott elfogadott összeg heves vitákban kialakult kompromisszum eredménye. Az Egyesült Államok ugyanis eleinte 8—10 milliárdos összeg bevezetését szorgalmazta. Ez azonban a nyugat-európai országoknál, amelyek általában 1—2

milliárdos nagyságrend mellett foglaltak állást, heves ellenállást váltott ki. Az Egyesült Államoknak ez a javaslata, valamint az a két tény, hogy az elmúlt másfél év folyamán erőteljesen sürgette az SDR elfogadását és bevezetését és az összes tagország közül elsőként hagyta jóvá a különleges lehívási jogok rendszerének tervezetét, alátámasztja azt a véleményünket, hogy önállóan ma már nem képes megbirkózni a hatalmas fizetésimérleg-hiánnyal és az SDR-ben lát olyan eszközt, amely e feladat megoldásában nagyon fontos szerepet játszhat.

A különleges lehívási jogok rendszere

A Nemzetközi Valutaalapnál létrehozott különleges lehívási jogok gyakorlati bevezetését a már említett feltételek mellett lehet végrehajtani, de csak úgy, ha az erre vonatkozó javaslatot a Valutaalap tagországainak legalább 85 százaléka jóváhagyja.[7]

A felhasználásra kerülő teljes SDR összeget az országoknak a Nemzetközi Valutaalapnál rendelkezésre álló kvótának megfelelően osztják szét. A mindenkori összeg megállapításával egyidejűleg arra is határozatot hoznak, hogy a különleges lehívási jogok rendszere hány évig van érvényben. Ezt az időszakot nevezik bázisidőszaknak. Az ilyen periódusos rendszer bevezetésekor abból indultak ki, hogy a nemzetközi „pénz" irányítása nagyon bonyolult folyamat. A nemzetgazdaságok válasza, reagálása a belföldi pénzmennyiség változására jobban megfogható, s a tőkésállam kezében több olyan konjunktúrapolitikai fegyver van, amelylyel befolyásolhatja a pénzmennyiség változását. Ugyanezek a reakciók nemzetközi méretekben jóval bonyolultabbak, sokrétűbbek, lassúbbak, s befolyásolásukra gyakorlatilag egyetlen eszköz alkalmazható, a kibocsátott „pénzmennyiség" (SDR) változtatása.

Mind az SDR-juttatások, mind az alapidőszak hosszát váratlan helyzet előálltakor az Alap módosíthatja, lezárhat egy időszakot és újat indíthat meg új feltételekkel. Az ilyen módosításokat általában az Alap vezérigazgatója köteles javasolni, de csak abban az esetben, ha előzetes konzultációk után úgy találja, hogy elképzelése széles körű támogatásra talál a tagországok között.

A Nemzetközi Valutaalap tagországai a részükre rendelkezésre bocsátott különleges lehívási jogokat háromféleképpen használhatják fel. Ha a tagország fizetési mérlege passzív, akkor jogában áll a passzívumot részben vagy teljes egészében SDR-rel fedezni. Az SDR felhasználható a tartalékok növelésére is, de csak oly módon, hogy a különleges lehívási jogok és más tartalék-alkotórészek között az összetételi arány az utóbbiak javára nem változtatható. Más országoktól SDR ellenében saját valuta vásárolható vissza. Ez azonban csak a partnerország beleegyezésével hajtható végre.

Az SDR felhasználásának gyakorlati lebonyolítása a következőképpen megy végbe: az az ország, amely a fizetésimérleg-hiány fedezésére akarja az SDR-t felhasználni, a Nemzetközi Valutaalapnak bejelenti igényét. SDR ellenében — nem a Valutaalaptól, de közreműködésével — megfelelő összegű idegen valutát vásárol valamely országtól. A Valutaalap a nemzeti valuták lehívását úgy fogja irányítani, hogy elsősorban a nagy aktivumú fizetési mérleggel, valamint szilárd és jelentős tartalékokkal rendelkező országok valutáit vegyék igénybe. Egyébként a piaci mechanizmus is ilyen irányba ösztönöz. Fontos szempontnak tartja az Alapszabály azt is, hogy a valutájukat rendelkezésre bocsátó országok tartalékaiban az SDR lehetőleg hasonló arányban részesedjen.

A műveleteket a Valutaalapnál külön SDR-számlán tartják nyilván.

[7] Korábban a Valutaalap fontos döntéseihez 80 százalékos minőségi többségre volt szükség. Ez a kvótarendszer alapján az Egyesült Államoknak a maga több mint 22 százalékos részesedésével gyakorlatilag vétójogot biztosított. Az új szabályoknak megfelelően a Közös Piac tagjai 17 százalékos összesített kvótájukkal szintén megakadályozhatják bármely határozat elfogadását, feltéve, hogy együttesen lépnek fel.

Felhasználáskor az igénybe vevő ország SDR-tartalékai csökkennek (s ennek megfelelő összegű külföldi valutát kap), míg a másik ország SDR-állománya emelkedik. Az egyenlő értékek cseréjét hosszú távra úgy próbálják biztosítani, hogy az SDR-egység értékét 0,888671 gramm arannyal tették egyenlővé (vagyis az USA-dollár aranyparitásával), s így a rendelkezésre bocsátott nemzetivaluta-hiteleket aranygaranciával látták el.

Abban az esetben, ha az SDR-t felhasználó országok kvótájuknak megfelelően állandóan igénybe vennék különleges lehívási jogukat, bizonyos idő elteltével kialakulnának a strukturálisan adós és hitelező országok. Ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy a rendszer mozgásképtelen lenne. Ennek elkerülésére bizonyos fékeket építettek be. Az adós országok a bázisidőszak éves átlagában csak 70 százalékig adósodhatnak el, vagyis ha kvótájukat 100 százalékig kihasználták, 30 százaléknyi SDR-t vissza kell vásárolniuk. Ez tulajdonképpen azt is jelenti, hogy csak a kvóta 70 százalékának megfelelő összeget lehet tartaléknak tekinteni, a többi rész pedig csak bizonyos lejárattal rendelkező hitelnek felel meg. Avégett, hogy a hitelező országok ne legyenek kénytelenek túlságosan nagy SDR-tartalékokat felhalmozni, az alapszabály úgy rendelkezik, hogy kvótájuk 200 százalékának megfelelő SDR-t kötelesek elfogadni. A lebonyolított műveletek után az adósok 1,5 százalékos kamatot fizetnek, a hitelezők pedig ugyanilyen mértékű kamatjóváírást kapnak. A kamatműveletek mindkét oldalon SDR-ben történnek.

A különleges lehívási jogok helye a kapitalizmus mai valutáris rendszerében

A tőkésvilág devizatartalékainak összetétele 1968 végén a következő képet mutatta:[8]

3. tábla

Tartalék neme	Milliárd dollár	Százalék
Arany	38,92	51,0
Valutatartalék	30,99	40,6
Ebből: dollár	17,55	23,0
font sterling ..	9,65	12,6
NVA-tól automatikusan igénybe vehető hitelek	6,49	8,4
Összesen	76,40	100,0

Forrás: International Financial Statistics, 1969. augusztus.

Az 1970. év elejétől bevezetésre kerülő SDR-rendszer a mai állapot szerint 3,5 milliárd dollárnak megfelelő összeggel, vagyis nem egészen bruttó 5 százalékkal növeli a tőkésvilág devizatartalékait. Ez a számítás azonban nem pontos, mivel eddig több ország még nem ratifikálta a különleges lehívási jogokról szóló megállapodást. Lehetséges az is, hogy néhány tagállam élni fog azzal az alapszabályban biztosított jogával, hogy jóllehet aláírta a szerződést, de a gyakorlati funkcionálásában nem vesz részt. A továbbiakban bizonyos nehézséget jelent azt is, hogy az elképzelések szerint — 1971 elejétől — a Nemzetközi Valutaalapban körülbelül 30 százalékos kvótaemelést hajtanak végre. Figyelembe véve a hagyományos tartalékok évi 1—1,5 milliárdos növekedését is (NVA-becslés), az SDR bruttó részaránya 1970-ben 4, 1971-ben 5,5 és 1972-ben 10 százalék körül lesz.

A mai kvóták alapján az Egyesült Államok 1970-ben mintegy 800 millió dollárnyi összeget, az első periódusban összesen nem egészen 700 millió SDR-t használhat fel, ha fizetési mérlege továbbra is deficites lesz.

A számokban való tájékozódást itt az nehezíti, hogy az általános kvótaemelésen belül olyan országok mint az NSZK, Franciaország, Japán, Kanada — világgazdasági pozíciójuk erősödésének megfelelően — az általánosnál nagyobb részesedést kívánnak maguknak. Ebben az esetben az Egyesült Államok részesedése feltehetően csökkenni fog, s így az általa

[8] A különféle típusú tartalékok összeadása nyilván nem egészen helyes, hiszen különböző dolgokról van szó. Az összehasonlítást gyakorlatilag az teszi lehetővé, hogy a valutatartalékok is egy meghatározott mennyiségű aranyat képviselnek.

felhasználható SDR mennyisége is mérséklődik.

Összefoglalóan megállapítható, hogy ha csak a mennyiségi összefüggéseket vesszük figyelembe, akkor az SDR rendszere a közeljövőben szerény mértékben vehet részt a fizetési mérlegek egyenlegének stabilizálásában. Jóllehet 3 év alatt — a tervek szerint — 9,5 milliárd SDR-t bocsátanak ki, ebből csak azok az országok vehetnek igénybe, amelyek fizetési mérlege passzív. Ha feltételezzük, hogy az aktív és a passzív fizetési mérlegű országok kvótája egyenlően oszlik meg, akkor a számítások szerint — figyelembe véve a 30 százalékos visszavásárlási kötelezettséget is — 3,3 milliárdnyi összeg szerepelhet, amely az 1972. évi becsült monetáris tartalékoknak nem egészen 3 százaléka lesz. Ily módon nagyon hosszú időre lenne szükség, hogy az SDR fontos helyet foglaljon el a tőkésországok monetáris kapcsolataiban.

Az SDR és a hagyományos valutatartalékok között a következők a különbségek:

— A tőkésországok központi tartalékaiban olyan más államok nemzeti valutája is szerepel, amelyeknek fizetési mérlege passzív. Ez a valuta a mérleghiány folytán kiáramlik, s az aktív egyenleggel rendelkező országokban halmozódik fel. Az SDR nem a fizetési mérlegekben bekövetkezett változások eredménye, hanem a Nemzetközi Valutaalap tagországainak kollektív határozata alapján megállapított, mesterséges elszámolási egység.

— A nemzeti valuták bármely okból keletkező kötelezettség kiegyenlítésére szolgálnak. Az SDR-rel mindezeket a műveleteket nem lehet elvégezni, csak oly módon, ha valamely nemzeti valutát vásárolnak SDR ellenében. A legfőbb elvi különbség abban található, hogy a nemzetközi fizetési forgalom lebonyolításában szereplő valutákkal ellentétben, az arannyal semmiféle kapcsolata nincs, rá át nem váltható. Ha valamely tagország ezt megtenné, a Nemzetközi Valutaalap szankciókat foganatosíthat ellene, s végső soron ki is zárhatja a rendszerből.

A Nemzetközi Valutaalap hitelei és az SDR között is több eltérő vonás mutatható ki. Míg a Valutaalap saját vagy bevont eszközökkel hitelez, az SDR esetében a tagországoknak nem kell sem aranyban, sem nemzeti valutában befizetést teljesíteniük. A megfelelő eszközök meglétét az biztosítja, hogy minden ország, amely a szükséges formalitásoknak eleget tesz, köteles SDR ellenében meghatározott feltételek mellett valutáját rendelkezésre bocsátani. Ez a szabály — amelyet egyébként csak igen heves viták után sikerült elfogadtatni — gyakorlatilag biztosítja, hogy a különleges lehívási jogok rendszere egyáltalán funkcionálni tudjon. Ha ugyanis az elfogadási kötelezettség nem állna fenn, a hitelező országok — valamilyen megfontolásból — bármely pillanatban megtagadhatnák nemzeti valutájuk rendelkezésre bocsátását, s így az egész rendszer csődöt mondana.[9]

Lényeges különbség van abban is, hogy a Nemzetközi Valutaalap hiteleit nemzeti valutával teljes egészében vissza kell vásárolni, ezzel szemben az SDR-nél — mint már említettük — az alapidőszak átlagában 30 százalékban kell az eredeti pozíciót helyreállítani. Így a 70 százalék mint állandó lehívási lehetőség, bármely tagország rendelkezésére áll.

Fontos eltérés az is, hogy a Valutaalap hiteleit csak az aranyhányad keretében lehet automatikusan igénybe venni, az SDR-nél viszont ilyen korlátozás nincs.

Az SDR tulajdonképpen fiktív, önálló értékkel nem bíró „pénz". Olyan követelés, amely — bizonyos keretek között — jogot biztosít konvertibilis valuták megszerzésére.

Amikor tehát arról van szó, hogy az SDR milyen funkciót tölthet be, mindig azt kell figyelembe venni, hogy ezeket nem önalakjában, hanem konvertálva, nemzeti valutává változ-

[9] Ebben a tekintetben az SDR némileg a nemzeti valutákhoz hasonlítható. A belföldi fizetési eszközökre vonatkozó, a törvény által megszabott elfogadási kötelezettséget az SDR-nél formailag a Valutaalap tagállamainak együttes megállapodása helyettesíti.

va láthatja el. Önmozgása nincs, mozgási lehetősége csak a konvertibilis valuták egyidejű és fordított irányú mozgásával kapcsolatos. Ebből következik az is, hogy nem az arany és az SDR egymáshoz való viszonya határozza majd meg a tőkésvilág valutáris rendszerének jellegét.

A második világháború után a nemzeti valuták (bármilyen formában is jelentek meg: devizakövetelések, NVA-valutahitelek, kölcsönös valutacserén alapuló pénzmozgások stb.) mind a tartalékokban, mind a nemzetközi fizetési forgalomban gyorsabban nőttek az aranytartalékoknál. A kettős aranyárrendszer bevezetésével elszakadt az utolsó kapocs is a valuták és az arany között. Az arany azonban továbbra is a fizetési mérlegek végső kiegyenlítésének eszköze. A tőkésországok központi bankjai védik s ha lehet, még növelik is aranytartalékaikat. Az elmúlt két év valutáris válságai és ezek kapcsán kitört aranyvásárlási pánik is arra utal, hogy az arany az egyetlen olyan pénzáru, amelynek nincsenek elfogadási korlátai, és az értékállandóság egyetlen biztosítéka.[10]

Ilyen valutáris háttérrel vizsgálva a különleges lehívási jogok jövőbeli helyét és szerepét a kapitalizmus nemzetközi valutáris rendszerében, úgy véljük, hogy ha nem is nagy mértékben, de hozzájárulhat a nemzetközi fizetési mérlegekben jelentkező feszültségek enyhítéséhez.

Horváth János

[10] Ezzel kapcsolatban 1969 májusa óta új jelenség figyelhető meg. Az arany ára – a több esetben is rendkívül kiélezett valutapiaci helyzet ellenére is csaknem a dollár hivatalos aranyparitására csökkent.

FERGE ZSUZSA:

TÁRSADALMUNK RÉTEGEZŐDÉSE

(Elvek és tények)

A társadalmi rétegeződés kérdése a szocialista országokban évek óta a szociológiai viták középpontjában áll.

Céljának megfelelően a könyv két fő részre oszlik. Az első rész bevezetőjében megismeri az olvasó a „társadalmi egyenlőség" eszményének történelmi fejlődését. Ezután a szerző a társadalmi rétegeződéssel kapcsolatos polgári és marxista elméleteket szembesíti, s kifejti saját koncepcióját.

Részletesen tárgyalja a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely előzményeit, velejáróit és következményeit, egyebek között a tudásszint, a hatalom, a társadalmi presztízs és más tényezők összefüggéseit. A második rész a rétegeződés valóságos megjelenésével foglalkozik három fő területen (jövedelmi viszonyok, kulturális magatartások és életmód).

A könyv néhány fejezete úttörő jelentőségű. Ilyen mindenekelőtt a szerző kísérlete a jövedelemszociológia kialakítására, amely világviszonylatban elhanyagolt kérdés. Újszerű mondanivalója van az iskola társadalmi szerepéről, s újszerű az életmód elemzése is a lakáshelyzet, a fogyasztásszerkezet és az időfelhasználás segítségével.

A mű — tárgyát tekintve — az olvasóközönség legszélesebb rétegeihez szól: a szociológusokhoz, a társadalomtudomány művelőihez, közgazdászokhoz, statisztikusokhoz, kulturális dolgozókhoz, pedagógusokhoz, vállalatvezetőkhöz, az államapparátusban dolgozókhoz, pártmunkásokhoz.

348 l., kötve 45,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A valutakonvertibilitás problémái a nyugati világban

A Magyar Nemzeti Bank elnökének meghívására néhány napig Budapesten tartózkodott Edgar Salin professzor, a bázeli egyetem tanára. A professzor nagy érdeklődéssel kísért előadást tartott a Magyar Közgazdasági Társaság Pénzügyi Szakosztálya, majd a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatói előtt.

Salin professzor — aki 1964-ben is tartott már előadást a Közgazdasági Társaságban — 1882-ben született Frankfurt am Main-ban. Tanulmányait a müncheni, a berlini és a heidelbergi egyetemeken végezte. Először a heidelbergi és a kieli egyetem tanára volt, majd 1927 óta a bázeli egyetemé. Egyetemi oktatási tevékenységén kívül még alapítója és titkára a bázeli List Társaságnak, amely nemzetközi gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozik. Ugyancsak Salin professzor az egyesület *Kyklos* című gazdaságpolitikai folyóiratának alapítója és kiadója.

Igen sok könyve és tanulmánya jelent meg politikai és közgazdasági témákról. Legújabban Politikai gazdaságtan könyvének ötödik kiadása látott napvilágot. Ebből a könyvéből kiindulva kezdte meg nálunk előadását. Az előadás alapgondolata, hogy melyek a mai nemzetközi valutáris kérdések jövőbeli megoldásának lehetőségei.

Bevezetőként röviden vázolta a valutarendszer fejlődését a század eleje óta. Kifejtette, hogy a konvertibilitás újkeletű közgazdasági fogalom; az első világháború előtt, *az aranyérme-rendszerben az aranymechanizmus biztosította a valuták egymásra való szabad átváltását.* Az első világháború azonban halálos csapást mért az aranyérme-rendszerre. A „Feldmarschall"-okkal együtt megjelentek a „Geldmarschall"-ok is. A hadviselő országokban kialakult különböző mértékű infláció, a nemzetközi hitel megbomlása és az aranykészletek országok közötti igen egyenlőtlen megoszlása maguk alá temették az aranyérme-rendszert.

Az első világháború után felvetődött a nemzetközi pénzügyi rendszer újjászervezésének kérdése. Sikertelennek bizonyultak az aranyérme rendszer visszaállítására tett kísérletek, pedig azok célja a valuták aranyra való beváltásának amúgy is csak egy-egy korlátozott és közvetett formája (aranyrúd-, illetve aranydeviza-rendszer) volt.

1929—1933 világgazdasági válsága bebizonyította az ilyen törekvések meddő voltát. E válságban összeomlott az első világháború után nehezen kialakított nemzetközi pénzügyi rendszer. A legtöbb valuta többé nem volt képes arra, hogy a nemzetközi forgalomban funkcionáljon. Ezért az országok kereskedelmi korlátozásokkal és deviza-kényszergazdálkodással, valamint új kereskedelmi és fizetési módszerekkel igyekeztek *elkerülni a nemzetközi fizetéseket.* Az 1930-as években a háborús előkészületek csak erősítették ezt a tendenciát, amely a második világháború alatt egyeduralkodóvá vált.

A konvertibilitás megteremtése a második világháború után

A második világháború után ismét napirendre került a tőkésvilág nemzetközi monetáris rendszerének újjáteremtése. Bár a második világháború után létrehozott új valutáris rendszer korántsem mondható tökéletesnek, mégis tény, hogy ez a rendszer a háború utáni zűrzavaros helyzet rendezésével, *az arany mellett a dollárnak és a fontnak tartalékvalutákként való bevonásával,* a valuták új egymás közötti paritásának megállapításával megteremtette a széles körű nemzetközi konvertibilitás szervezeti feltételeit. A pénzügyi krízisek, a monetáris viharok ellenére is a konvertibilitás ténye

döntően hozzájárult ahhoz, hogy az elmúlt 25 évben a tőkés világkereskedelem eddig példátlan mértékben fejlődött.

Salin professzor kifejtette, hogy a konvertibilitás jelenlegi rendszere tulajdonképpen vegyes rendszer: a kevésbé fejlett tőkésországokban még a külső konvertibilitás sem valósult meg, a fejlettebb országokban pedig a belső konvertibilitás is fennáll — változó erősségű és különféle korlátokkal.

A ma érvényesülő konvertibilitás csak igen hosszú idő alatt, a regionális konvertibilitás közbenső szakaszán keresztül s egy speciális regionális intézmény, az Európai Fizetési Unió átmeneti közbeiktatásával volt megvalósítható. A rendszer működéséhez nélkülözhetetlen volt, hogy kívülről (az Egyesült Államok részéről) forgótőke-ellátásban részesült, amennyiben amerikai hozzájárulás képezte az EFU alaptőkéjét, és ugyancsak amerikai eszközökkel igyekeztek elejét venni a struktúrális adósok és hitelezők okozta egyensúlyi zavaroknak.

A Bretton-Woods-i rendszer problémái

Az elmúlt néhány évben azonban felszínre jutottak e monetáris rendszer gyenge pontjai, és a változtatás, a továbbfejlesztés kérdései a szakemberek parázs vitáinak középpontjába kerültek.

A valutaparitások

A problémák egyik fő oka az, hogy *a 25 évvel ezelőtt megállapított paritások ma már nem fejezik ki a valuták közötti tényleges értékarányokat.* Két valuta megállapított aránya csak addig tartható fenn, amíg az érdekelt országok árszínvonalarányai hasonlók a paritás megállapításakor fennállott árszínvonalarányokhoz. Az idők folyamán, különösen az inflációs tendenciák hatására, ezek az arányok eltolódnak, a valuták egymáshoz való viszonyában feszültségek lépnek fel. Nem mondható egészségesnek, hogy például a turista Zürichben 4,30 frankot fizet 1 dollárért, majd amikor az óceánt átrepüli, akkor New York-ban az egy dollárért vásárolt javak reálértéke mindössze 2,5—3 frank. Ez az aránytalanság előbb-utóbb a nemzetközi gazdasági együttműködés bizonyos korlátjává válik, mert *a pénztulajdonosok — lényegében gazdasági tevékenységüktől függetlenül — nyernek vagy veszítenek a valuták átváltásán.*

Egykor a kormányoknak, a gazdaságirányításnak megvoltak az eszközei, hogy befolyásolják a valuták arányainak nem kívánatos alakulását. Az első világháború előtt deflációs pénzpolitikával bizonyos mértékben mindig lehetett csökkenteni az árszínvonalat. De a deflációs politika a munkanélküliség nagyarányú megnövekedését idézte elő. Volt, amikor Németországban az aranyvaluta paritásának fenntartása 6 milliós munkanélküliséggel járt együtt. Ez a gazdaságpolitika is hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti szocializmus tömegbázist szerezhetett a hatalom megragadásához. Természetesen ez ma már nem követhető út, ilyen eszközök ma nem állnak a kormányok rendelkezésére. A mai társadalmi, gazdasági körülmények között *a tőkésországok munkásosztályának politikai ereje miatt nincs rá lehetőség, hogy a kormányok a dolgozó tömegek életszínvonalának tartós csökkentésével védjék meg a valuta paritását.*

Az Egyesült Államokban ma az infláció ütemének csökkentése a kormány legfontosabb gazdasági feladata. A vietnami háború költségei óriási méreteket öltenek, és ezzel szoros kapcsolatban nő a fizetési mérleg deficitje. Ez kezdetben gyenge, majd ma már jelentős mértékű árszintemelkedést okoz. A gyors gazdasági növekedést az inflációval finanszírozzák. A politikai pár-

tok mégsem vállalják magukra a valuta stabilitásának megvédését deflációs politikával, mert ez a politika a gazdasági tevékenység lanyhulásához, adóemelésekhez, a munkanélküliség, különösen a fiatal négerek munkanélküliségének növekedéséhez vezetne, s ez tovább élezné az amúgy is súlyos társadalmi válságot.

Nyugat-Németországban a történelmi tapasztalatok az inflációtól való hisztérikus félelmet idéztek elő, széles tömegek várják a kormánytól a valuta stabilitásának megóvását, az áremelkedések megakadályozását. Ennek kapcsán került sor az elmúlt tíz évben immár másodszor egyoldalú paritásmódosításra az NSZK-ban.

A nyugatnémet márka felértékeléséről szólva Salin professzor kijelentette, hogy ő ellenezte a felértékelést. Kétségtelen, hogy az intézkedés néhány hónapos nyugalmat teremthet a devizapiacokon, de hosszú távon nem megoldás. A problémák okozóját — a valuták általános diszparitását — nem változtatja meg. A márka felértékelése voltaképpen a dollár közvetett leértékelése; a nyílt és közvetlen leértékelésre az amerikaiak, politikai és presztízs okokból, ma még nem készek. A Szövetségi Köztársaság saját konjunkturális érdekeit szem előtt tartva tíz éven belül több mint 15 százalékkal értékelte fel valutáját, de ezek az egyéni akciók nem hozzák meg a világ valutáris rendszerének megújhódását.

Az arany szerepe

Salin professzor nézete szerint ideális nemzetközi monetáris rendszerben az arany felesleges volna, az optimális gazdaságirányítás viszonyai közt az arany nélkül is fenn lehetne tartani a valuták vásárlóerejét. Az arany jelentősége — elsősorban társadalom-lélektani szerepe miatt — egyelőre mégis megmarad. *Az aranyba vetett bizalom a dollárba és a fontba vetett bizalom megrendülésével arányosan nőtt a legutóbbi időben.* A professzor bírálta Rueff francia közgazdásznak (de Gaulle tábornok pénzügyi szakértőjének) nézetét, amely szerint a valutáris kérdések megoldása az aranyalapra való teljes visszatérés lenne. Salin professzor véleménye szerint ezt már technikai okok miatt sem lehetne megvalósítani, mert a világon összesen sincs elegendő aranymennyiség arra, hogy az 1914 előtti helyzethez hasonlóan legalább egyharmad arányban arannyal lehessen fedezni a pénzforgalmat. Valaha — persze sokkal kisebb volumenekkel — az akkori világ 15—20 központi bankja meg tudta tenni ezt, de nehezen elképzelhető ez ma 107 központi bank esetén, különösen, amikor még sok fejlett ország fizetésimérleg-politikájából is hiányzik a szükséges fegyelem.

Az aranyra mint egyedüli tényezőre ma valutarendszert felépíteni nem lehet. Hozzájárul ehhez a világ ipari és egyéb nem monetáris aranyfelhasználásának növekedése is. Egyre kevesebb arany jut monetáris célokra.

Az aranytermelő helyeken az arany árának emelése végső soron nem közgazdasági, hanem politikai kérdés. Egy évvel ezelőtt az Egyesült Államok presztízs okokból még beszélni sem volt hajlandó az arany árának megváltoztatásáról, de ma, úgy tűnik — mondta a professzor —, e kérdésben is történt némi előrelépés, és az Egyesült Államok legalábbis tárgyalni hajlandó.

Mi állhat amögött, hogy az Egyesült Államok elzárkózott az aranytermelők eladási árának emelésétől? Sokan azt mondják, hogy az áremelés elsősorban a Szovjetunió és a Dél-afrikai Köztársaság érdekeit szolgálná, ami politikailag nem kívánatos. A Szovjetunió aranyeladásai a legutóbbi két évben szüneteltek, ez is hozzájárul ahhoz, hogy az aranykínálat korlátozott. Az áremelkedés ellenben megnövelné a Szovjetunió likvid eszközeit, és — szemben az amerikai felfogással — ez kedvező lenne a világkereskedelem szempontjából, hiszen a Szovjetunió nagyobb vásárlóerővel jelenne meg a

világpiacon. Dél-Afrika esetében pedig, ha nem emelkedik az aranyár, akkor a rentábilisan művelhető bányák kimerülnek, a kitermelés csökken, és emiatt csökkenhet az aranykínálat.

Az arany szerepe kétségkívül megköveteli, hogy ára előbb-utóbb kétszeresre emelkedjék, de ez majd csak a paritások általános rendezésével együtt valósulhat meg. Addig azonban a központi bankok politikájában nőhet az arany lélektani szerepe. Ezek a bankok igyekeznek devizakészleteik minél nagyobb hányadát aranyban tartani, hogy elkerüljék a paritásváltozások okozta veszteségeket.

A tartalékvaluták helyzete

A Bretton-Woods-i rendszer problémáinak másik oka a tartalékvaluták helyzetének meggyengülése. A dollárral kapcsolatban röviden szó esett már erről. A font szerepét illetően a kontinentális európai valutaszakértők, pénzügyi közgazdászok számára világos, hogy Nagy-Britannia elvesztette az első világháború előtti „birodalmi" szerepét, Angliának már kevés befolyása van a világ gazdaságára, és e gyöngeségek tükröződnek a font helyzetében is — ha ezt az angolok maguk még nem is látják be teljesen. A Nemzetközösség többi országai, különösen a közel-keleti országok és India az elmúlt néhány évben ébredtek rá erre, de londoni valutatartalékaik visszahívására máról holnapra nincs mód. A font tehát *szinte „kényszertartalék"*, és ezeknek az országoknak el kellett viselniük leértékelésének hátrányos következményeit.

A Nemzetközi Valutaalap keretében a különleges lehívási jogokról (SDR) szóló riói megállapodás csak a jelenlegi valutarendszer újabb toldozása. Valóban megnöveli a pillanatnyi likviditást, s mivel hitelek nyújtásáról és igénybevételéről van szó, a rendszeren belül mindig kellemes egyensúly áll fenn. De a rendszer nem oldja meg a fizetési mérlegek krónikus egyensúlyhiányát, nem orvosolja az egyensúlyhiányból fakadó gazdasági bajokat. Így működése nem lehet végleges megoldás, mert adott esetben a kölcsönös tartozások és követelések likviditása kétséges, s a rendszer kártyavárként összeomolhat.

Befejezésül a professzor hangsúlyozta, hogy nézete szerint a valutáris problémák megoldásának, a nemzetközi monetáris rendszer továbbfejlesztésének feltételeit az teremtené meg, ha új, általános megegyezés keretében, *ismételten rögzítenék a valuták egymáshoz való arányait, új paritásokat állapítanának meg.* Gyakorlatilag ez történhetne *az árfolyamok néhány hetes „lebegtetésével".* Ez idő alatt *a pénzpiaci értékítéletek pontosabb információkat nyújtanának a valuták tényleges értékarányairól.* Az új megállapodás 15—20 évre ismét biztosítaná a hatékony nemzetközi fizetési mechanizmust. Tisztában kell lenni azonban azzal — hangsúlyozta Salin professzor —, hogy a tőkésvilágban a valutáris problémák gyökere nem gazdasági vagy pénzelméleti, hanem elsősorban politikai jellegű. A kormányoknak, a gazdaságvezetésnek összehangolt gazdasági és pénzügyi politikájára volna szükség, amely mentes a pillanatnyi és sokszor ellentétes konjunktúrális meggondolásoktól. Csak ezzel lenne biztosítható a tőkésországok közötti gyümölcsöző nemzetközi valutáris együttműködés.

Bácskai Tamás—Borbély László

FOLYÓIRATSZEMLE

Václav Bernášek: Kis országok külgazdasági kapcsolatai

(Plánované Hospodářství, Prága, 1969. 7. sz.)

A szerző olyan fejlett tőkésországok külső gazdasági kapcsolatainak sajátosságait vizsgálja, amelyek kétségtelenül kis országoknak tekinthetők: Belgiumról, Hollandiáról, Svájcról és Svédországról van szó. Ezeknek az országoknak kicsi a területe (ez az északi területek leszámítása esetén Svédországra is vonatkozik), 6—12 millió lakosuk van, bruttó nemzeti termékük pedig 12—17 milliárd dollár.

A kis országterület azzal jár, hogy ezek az országok viszonylag kevés természeti kinccsel és mezőgazdaságilag művelhető területtel rendelkeznek, így a társadalmi termelés vezető ága a feldolgozó ipar. A gazdasági potenciál hatékony, koncentrált felhasználásának szükségessége pedig ahhoz vezet, hogy a termelés néhány fő irányba koncentrálódik, míg a magas fejlettségi szint következtében a személyes és termelő fogyasztás egyaránt diverzifikálódik. A megtermelt és a felhasznált társadalmi termék anyagi összetétele egyre inkább eltér egymástól, az országok egyre erősebb függésbe kerülnek a külkereskedelemtől. Ez tükröződik abban is, hogy az export a nemzeti jövedelem 30—50 százalékát teszi ki, és az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom 1400—1600 dollárra rúg.

A külkereskedelem előnyösen befolyásolja a vizsgált országok gazdasági növekedését, az export a gazdasági növekedés autonóm tényezője, az import pedig elősegíti bizonyos nehézségek áthidalását.

A külkereskedelmi áruforgalom egyenlege mind a négy országban negatív, a fizetési mérleg aktívumát a fejlett szolgáltatásexport (idegenforgalom, szállítás, bank- és biztosításügy), valamint a korábbi tőkeexportból származó profitok biztosítják.

A fő árucsoportok exportjának és importjának egybevetése azt mutatja, hogy a vizsgált országok elsősorban feldolgozó ipari termékekkel termelnek ki devizát. Ez alól a természeti sajátosságoknak megfelelően a holland élelmiszer- és a svéd nyersanyagexport kivétel. További fontos sajátosság, hogy a gépek és járművek forgalmában egyik ország sem rendelkezik jelentős aktívummal: a tudományos-technikai forradalom időszakában nincs mód e cikkek belföldi választékának bővítésére. Alátámasztja a fentieket az export áruszerkezetének vizsgálata is: Svédország és Svájc elsősorban a gépiparban kapcsolódik be a nemzetközi munkamegosztásba, Belgium inkább az ipari fogyasztási cikkekkel, Hollandia exportja viszont a kis gazdasági potenciáljához képest igen kiegyenlített, aminek a cserearányokban meg is mutatkoznak a következményei. Az pedig, hogy a nyers- és fűtőanyagok az importnak Belgiumban, Hollandiában és Svédországban csak 20, Svájcban 13 százalékát teszik ki, arról tanúskodik, hogy a hazai ipar magas fokon dolgozza fel őket.

A gépexport belső összetételének vizsgálatából az derül ki, hogy a vizsgált országok mindenekelőtt a nagy pontosságú és különleges gépek, műszerek, híradástechnikai gépek stb. gyártására specializálódtak, ami magasan kvalifikált munkaerőt igényel. Gépimportjuk pedig azt mutatja, hogy a szakosodás sokkal inkább termékek, típusok és alkatrészek, mint ágazatok szerint történik. Az ilyen specializáció bizonyul a leghatékonyabbnak, az így fejlődő külkereskedelem járul hozzá előnyösen a gazdasági növekedéshez, ami a cserearányok alakulásában is kifejezésre jut. A legkedvezőbb az arány Svájcban, az exportárak nagymértékű emelkedésének következtében: az export szerkezetét Svájcnak a legkeresettebb, legértékesebb cikkek irányába sikerült eltolni. A legkevésbé kedvezőek a cserearányok Hollandia esetében, ami az említett kiegyenlített exportstruktúra következménye.

A vizsgált országok külkereskedelme területileg fölöttébb koncentrált: az öt legnagyobb partner részesedése eléri exportjuk 50—72 és importjuk 56—70 szá-

zalékát. Sajátságos Svájc helyzete, ahol az import 70 százaléka, az exportnak viszont csak 50 százaléka jut az öt legnagyobb partnerre. Az öt legnagyobb partner mindenütt az Egyesült Államok és négy nyugat-európai ország; a legnagyobb viszont mindenütt az NSZK.

A külkereskedelem mellett a külső gazdasági kapcsolatok más területeit: a nemzetközi tőke-, illetve munkaerőmozgást is vizsgálja a szerző. Az ötvenes években a négy ország tőkeexportőr volt, azóta a helyzet megváltozott. Minthogy a fejlődés a tőkebefektetésekkel szemben egyre nagyobb követelményeket támaszt, a vizsgált országok fokozatosan tőkeimportőrökké válnak.

A munkaerőmozgás szempontjából a négy országot a bevándorlás jellemzi: a gazdasági növekedés munkaerő-szükségletét bizonyos szektorokban külföldi vendégmunkásokkal biztosítják. Ezek főleg a szakképzettséget nem igénylő munkakörökben dolgoznak, mivel a hazai munkaerő a magas kvalifikációt igénylő területeken koncentrálódik.

Összehasonlítva az elmondottakat Csehszlovákia helyzetével, a szerző a következőkre hívja fel a figyelmet:

— Csehszlovákia bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba jóval kisebb mértékű;

— a külkereskedelem sokkal kevésbé hatékony tényezője a gazdasági növekedésnek;

— ez nyilvánvalóan az árustruktúrával is összefügg: a vizsgált nyugat-európai országokhoz képest a gépexport igen nagy mértékben haladja meg a gépimportot, s mindkettő nagy arányban részesedik az összes forgalomban; lényegesen nagyobb a nyersanyagok behozatala is (egyebek között éppen a gép- és járműgyártásra való specializálódás miatt), mindenekelőtt az ipari fogyasztási cikkek importjának rovására.

Ez tehát egy kis ország számára a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás kedvezőtlen irányának tűnik a tudományos-technikai forradalom időszakában – állapítja meg a szerző, emlékeztetve arra a fontos körülményre is, hogy Csehszlovákiának állandóan fenn kell tartania külkereskedelmi mérlegének aktívumát.

(Ism.: *Bauer Tamás*)

Erich Schneider: Visszapillantás a közgazdaságtudomány fél évszázadára (1918—1968)

(Weltwirtschaftliches Archiv, Tübingen, 1969. 2. sz.)

Erich Schneider professzor 50 éves oktatói és kutatói munka után kieli búcsúbeszédében áttekintette a közgazdaságtudomány fél évszázados fejlődését.

1918-ban még a történelmi iskola uralkodott és az elméleti jellegű közgazdasági kutatásokat teljesen megbéklyózta. Az egyetemeken a legelemibb gyakorlati közgazdasági problémákkal sem foglalkoztak, a jelent nem a jövő, hanem a múlt szempontjából tanulmányozták. A német közgazdaságtudományban a svéd Gustav Cassel Elméleti társadalomgazdaságtan (Theoretische Sozialökonomie) című művének megismerése jelentett fordulópontot. A Walras és Pareto által kialakított formában ismertté tette az általános kölcsönhatások és a közgazdasági egyensúly elméletét. Ezeket az elméleteket matematikai ismeretek nélkül lehetetlen volt tanulmányozni.

1925-ben történt a nagy találkozás: Joseph Schumpetert meghívták Bonnba, és Bonn az ő révén hamarosan a világ közgazdászainak Mekkája lett. Ő tanította, hogy az adatok és tények tengere néma, a mögöttük rejtőző összefüggések csak akkor tárulnak fel, ha elméletileg megalapozott kérdésfeltevéssel ostromoljuk őket. Cassel nyomán vált nyilvánvalóvá, hogy a valóságos piaci formák sem az atomisztikus konkurrencia modelljén keresztül, sem a kínálati monopóliumok elemzésével nem közelíthetők meg. Világossá vált, hogy az árképzés elméletét kellett új alapokra helyezni. A húszas évek végén és a harmincas évek elején élte virágkorát ez az új irányzat, és olyan nevek fémjelzik, mint R. Frisch, J. Robinson, F. Zeuthen, E. Chamberlin és H. v. Stackelberg.

A „high theory"-nak ez az időszaka újabb felfedezéseket eredményezett. A termelési elméletet és a rá épülő költségelméletet sokáig a közgazdasági elmélet analitikus és elméleti szempontból biztos bázisának tekintettük. Azt tanítottuk, hogy az iparban a növekvő hozadék, a mezőgazdaságban a csökkenő és a kézműiparban a konstans hozadék törvénye érvényesül. Egy angol gazdaságtörténész (Clapham) mutatta ki, hogy ez az elmélet a valóságban nem

állja meg a helyét. Megindult a korábbi nézetek felülvizsgálata, és egy új termelési elmélet keletkezett.

A század elején a nagy olasz közgazdász M. Pantaleoni még így kiáltott fel: „A közgazdaságtudomány ma az egyensúly tudományává vált!" A harmincas években a kutatás középpontjában az állt, hogy létezik-e közgazdasági szempontból egyensúlyi helyzet, és ha igen, melyek tulajdonságai, létezik-e egyensúly oligopóliumok és kettős monopóliumok uralma esetén. Ennek a munkának legfontosabb mozzanata, hogy megpróbálta kideríteni az egyensúlyi helyzet létének feltételeit. A kutatások során elkerülhetetlenné vált annak a folyamatnak vizsgálata, amely az egyensúlyi állapothoz vezet vagy egy fennálló egyensúlyi helyzetet billent fel.

Hasonló kérdésfeltevésekkel természetesen a klasszikusoknál is találkozunk, de a harmincas években és 1945 után új volt, hogy egyre behatóbban foglalkoztunk azzal a folyamattal, ahogyan a holnap gazdasága a maiból kialakul. A gazdaság időbeli változása, ahogyan mi megfigyeljük, a különböző gazdasági egységek (a magánfogyasztók, vállalkozók és állami intézmények) döntéseinek eredménye. Tehát a gazdasági fejlődés időbeli alakulását csak akkor érthetjük meg, ha visszamegyünk egészen a döntést hozó egységekig. Ezek a kutatások és az új termelési elmélet megalapozták az üzemgazdaságtan általános elméletét és lehetővé tették a gazdaságtan és üzemgazdaságtan szintézisét. Ez azért érdekes, mert a klasszikusoknál az egyes gazdaság és az összgazdaság nincsenek kifejezetten elválasztva. Németországban és csakis ott, a két szemléletmód egységét megbontotta a történelmi iskola uralma, és a közgazdaságtan megszűnt gyakorlatilag alkalmazható tudomány lenni.

Ekkor jött az 1936-os év, amikor megjelent Keynes főműve, „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete". Keynesnek sikerült először új eszközökkel és viszonylag egyszerűen bemutatnia, hogy ha egy piacgazdasági rendszer a nem teljes foglalkoztatottság állapotába került, nem feltétlenül szükséges olyan folyamatok elindítása, amelyek magasabb foglalkoztatottsági szinthez vezetnek. A piacgazdaság működési mechanizmusát csak Keynes felfedezései alapján értettük meg; és ezzel a gazdasági elmélet a gazdaságpolitika valóban hathatós eszközévé vált. Nem igaz, hogy Keynes hatására keynesistákká váltunk, csak jobb közgazdászokká. Ma minden fontosabb területen megtaláljuk a keynesi mű hatását vagy a keynesi alapokat. Ezek közül csak néhány fontosabbat említünk: a makroökonómiai kutatások reneszánszát, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok és a fizetési mérleg, valamint a gazdasági növekedés elméletének ugrásszerű fejlődését.

A közgazdaságtudomány fél évszázados fejlődésében ma új, izgalmas színfoltot jelent a kutatások egyre erősödő matematizálása. Bár pályám kezdetén olyan nagynevű elődök alkalmazták a matematikát, mint Thünen, Mangoldt, Cournot, Marshall, Walras és Pareto, a matematika mégsem volt a közgazdászok közkincse. Más volt a helyzet külföldön, ahol az elméleti kutatások nem szenvedtek törést. A matematika alkalmazásában Németországban akkor következett be fordulat, amikor Schumpeter Bonnba jött. A matematika felhasználását mindinkább elősegíti a statisztikának és módszereinek hasznosíthatósága, elsősorban a viszonylagos nagyságok mérésének elméletében és a tapasztalati tények elméleti megalapozásában.

Kezdetben csak kevés közgazdász foglalkozott az ún. ökonometriai kutatásokkal, ma már világmozgalommá vált az ökonometriai orientáció. A matematika annyira áthatotta gondolkodásunkat, hogy ma már óvnunk kell a közgazdászokat: a matematika csupán eszköz és nem maga a cél. Alapjában minden módszer jó, ha matematika nélkül is meg lehet valamit csinálni, annál jobb, ha nem, akkor kell a matematikát alkalmazni.

(Ism.: *Müller János*)

G. Arrighi és J. S. Saul: Szocializmus és gazdasági fejlődés a trópusi Afrikában

(Monthly Review, New York, 1969. május)

Az afrikai szocializmus problémája a legszorosabban összefügg a gazdasági növekedéssel. A gazdasági növekedés korlátozott lehetőségei, valamint a kialakult osztályok és a társadalmi rétegeződés szab korlátokat a strukturális átalakulásnak. Az elérhető többleteket felemészti a tengerentúli cégek repatriált profitja és a hazai elit fogyasztása.

Ilyen körülmények között egy járható szocialista stratégiának három egymással szoros kapcsolatban álló kérdésben kell döntenie. Nemzetközi síkon a világkapitalizmussal és a pénzügyi erőviszonyok egyenlőtlenségeivel kell szembenéznie. Hazai vonatkozásban a város és a falu közötti ellentétekkel és különbségekkel kell számolni. Végül a mezőgazdaság fejlesztésének problémájával kell megbirkózni.

A trópusi Afrika lakosságának nagy része önálló termelő, aki nem függ a bérfizetéssel járó alkalmazási lehetőségektől. E termelők termelékenységének növelése végett két problémát kellene megoldani: *a)* a kihasználatlan földeknek és a munkaerő-feleslegnek a termelésbe való bevonását elősegítő ösztönzők megteremtését és *b)* a parasztság által ténylegesen megtermelt többlet olyan felhasználási módjának biztosítását, amely elősegíti a munkatermelékenység állandó növekedését.

Az afrikai gazdaságok legtöbb hagyományos szektorában még mindig van fölös termelő kapacitás, mivel a földekre nehezedő demográfiai nyomás még nem nagy. A modern szektorokban a fölöslegek felhasználásának három fő formája van: a profitok exportja; a kis munkásarisztokrácia luxus jellegű fogyasztása és a termelőberuházás.

A tőkeigényes ágazatok fejlődését a független afrikai államok bérpolitikája is támogatja. A bérstruktúrát a korábbi gyarmati uralomtól vették át. Az új afrikai állami tisztviselők fizetése megmaradt a gyarmati tisztviselők fizetésének szintjén, és így nagy szakadék keletkezett az elit és a többi állami hivatalnok, valamint a bérből élő városi munkások jövedelme között. Mivel a városi munkások politikai befolyása az afrikai kormányokra igen erős, a bérek állandóan emelkedtek az elmúlt években. Ez az állandó béremelkedés természetesen a tőkeigényes beruházások növekedését segíti elő.

Ami a termelőberuházások szektorok közötti elosztását illeti, a nyilvánvaló műszaki tényezőkön kívül két fő oka lehet a beruházási javakat termelő ipar alacsony beruházási színvonalának. Először, a tőkeigényes beruházások preferálása azt eredményezi, hogy erősen specializált gépeket használnak fel, ami korlátozza a hazai beruházási javak iránti keresletet. Másodszor, a nem iparosodott országokban a tőkejavak piaca kicsi, és ha ilyen javakat egyáltalán termelni szándékoznak, szükséges, hogy a gazdaság gyors fejlődésével lehessen számolni, ami a tőkejavak piacát bővítené.

A tőkejavakat termelő szektor hiányos fejlődése korlátozza a termelőkapacitások és a belső piac expanzióját, ami állandósítja a trópusi afrikai országok függését a fejlett ipari országok nyersanyagok iránti keresletétől. Ily módon nem meglepő, hogy ezek az országok nem tudták exportjukat gyorsabban növelni.

Az 1960—65 közötti években az egy főre jutó társadalmi termék reálértéke évi átlagban 2 százalékkal nőtt. Ez a viszonylag lassú növekedési ütem, a „bér-gépesítés" spirállal együtt a legtöbb országban a bérből élő munkaerő részarányának csökkenéséhez vezetett, ami a városi és falusi jövedelmek közötti szakadék növekedésével párosult.

A megtermelt többlet elvonásának harmadik módja a profitok, az osztalékok és a kamatok külföldre való átutalása. Ezeknek az átutalásoknak az összege a jövőben bizonyára növekedni fog. A tapasztalatok szerint a befektetett tőkének 15—20 százalékos nyereséget kell hozni — ha a beruházás kb. három év múlva kezd jövedelmezni — ahhoz, hogy a beruházási lehetőségek vonzóak legyenek a külföldi tőke számára. Ebből következik, hogy a külföldi beruházásoknak évi 11—14 százalékkal kellene növekedniük ahhoz, hogy ellensúlyozzák a profitok kiáramlását. Ez aligha valósulhat meg olyan országokban, ahol a gazdaság évi növekedési üteme csupán 4—5 százalékos.

A többlettermék felhasználásának ilyen viszonyai között a fejlődés lehetőségei korlátozottak. A pénzgazdaság lassú növekedése és a gépesítés, valamint az automatizálás gyors növekedési üteme megakadályozza, hogy a parasztság növekvő hányada bérből élő munkássá váljon. Következésképpen a vidéki területek termelékenységét előmozdító ösztönzők kialakulása az afrikai termékek iránti csekély külföldi kereslettől függ. A paraszti jövedelmek és a termelékenység stagnálása viszont negatív hatással van magának a modern szektornak a növekedési lehetőségeire, mivel akadályozza a belső piac kibővülését. Ezeknek a jellemvonásoknak a fényében nevezi a szerző a trópusi Afrika gazdasági növekedését „perverz" növekedésnek, amin olyan növekedési típust ért, amely inkább aláássa, mint elősegíti a hosszú távú növekedés lehetőségeit.

Napjaink trópusi Afrikájában ideológiai téren sok a félreérthető, kétértelmű fogalom. A „fejlődésről" és az „egyenlő-

ségről" alkotott nézeteket nem kapcsolják össze, és az ún. afrikai szocializmus elmélete is sok kívánnivalót hagy maga után. Ilyen bizonytalan eleme ennek az ideológiának az ún. populizmus, amin legtöbb afrikai vezető ma azt érti, hogy az afrikai társadalmak osztály nélküli társadalmak. Ezek a vezetők azt hangoztatják, hogy az átütő erejű társadalmi szolidaritás alapjai a hagyományos társadalmi rendben találhatók meg, és ezért az elméletből ki kell zárni minden jelentősebb társadalmi-gazdasági rétegeződést.

Az „afrikai szocializmus" populista irányzatához hasonlóan — amely elködösíti az osztálytagozódás realitását —, a „neokolonializmus" bírálata Afrikában a nemzetközi kapitalizmus valódi szerepének elhomályosítására szolgál. Minden afrikai kormány kötelességének tartja, hogy az „ellenséggel" foglalkozzon, de odáig nem jutottak el, hogy azt is megvizsgálják, milyen társadalmi-gazdasági hatása van a legnagyobb tőkés monopóliumok növekvő beruházásainak.

Többről van itt szó, mint csupán intellektuális zűrzavarról: ezek az ideológiai irányzatok a jelenkori afrikai társadalmak társadalmi struktúrájából fakadnak. A gyarmati és gazdaságilag fejletlen Afrikában nem alakult ki egy olyan domináns hazai osztály, amelynek hatalma a termelési folyamat ellenőrzésében és kézbentartásában gyökerezett volna. Így aztán a politikában és az állami bürokráciában hatalomra került csoportokat kezdetben „viszonylagos társadalmi autonómia és plaszticitás" jellemezte. A függetlenség elnyerése után a korábbi iskolázás, a politikai pályafutás és az adott időpontban a bürokráciában betöltött funkció határozta meg az új elit helyzetét, amely ekkor már nem sokat törődött a belső társadalmi rendszer átformálásával. Ilyen keretek között az állami beavatkozás csak marginálisan kapcsolódik egy általános szocialista fejlesztési stratégiához, és az etatizmussal és gazdasági centralizmussal összekapcsolt afrikai szocializmust a legtöbb esetben csak fenntartásokkal fogadhatjuk.

(Ism.: *Müller János*)

Edward J. Sieński: A mezőgazdaság és az ipar közötti „jövedelemparitás" problémája a tőkés gazdaságban

(Zeszyty Naukowe Szkoly Glównej Planowania i Statystyki, Varsó, 1968. 66. sz.)

A mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak jövedelmének a kiegyenlítése a fejlett tőkésországokban mint kívánatos cél szerepel mind a közgazdasági elméletben, mind az egyes kormányok és parasztszövetségek programjában.

A mezőgazdaság és az ipar közötti jövedelemparitás hiányát egyrészt a 80—100 évre kiterjedő, többnyire divergens trendvonalak tanúsítják. Másrészt a trendek elemzéséből az is kitűnik, hogy a válság időszakaiban a gazdálkodók jövedelme jobban csökken, mint az iparban tevékenykedőké, viszont fellendülés idején lassabban növekszik.

A jövedelmi aránytalanság kifejezésére vonatkozóan a nézetek megoszlanak a közgazdászok körében. Például az ismert amerikai közgazdász, D. G. Johnston a jövedelemparitás meghatározásainak alapjául a mezőgazdaságban és az iparban foglalkoztatottak kvalifikáltságának összehasonlítását ajánlja a mezőgazdaságból elvándorlók jövedelme és az ipari keresetek közötti különbségek figyelembevételével. A közgazdászoknak egy másik csoportja a falusi és a városi családok költségvetését vizsgálja. A keresletrugalmasság elemzéséből arra is tudnak következtetni, hogy a nominális jövedelmek mekkora különbsége esetén lehet a két szektor reáljövedelme közötti ideális egyenlőségről beszélni. Sajátos jövedelemparitási koncepciót érvényesítenek a nyugatnémet „zöld tervekben", ahol a gazdálkodók munkából származó középjövedelme mellett tekintetbe veszik a saját tőke 3,33 százalékos kamatozását és a gazdaság vezetéséért járó díjazást.

Mit jelent a gazdasági szektorok közötti jövedelemparitás megvalósításának elve a tőkés termelési módban? Nagy általánosságban azt, hogy a piaci mechanizmus egy olyan hosszú távú tendencia kialakulásához vezet, amely szerint a társadalom egyes osztályain belül kiegyenlítődik a létrehozott termékből való részesedés: vagyis azonos tőke, illetve munka után azonos profitot, illet-

ve munkabért várnak el a társadalmi termelés résztvevői.

A mezőgazdaságban megtalálható kisárutermelő (nem kapitalista) szektorban egy kézben összpontosul a termelési eszköz és a munkaerő. Ettől a formációtól idegenek a tőkés társadalom tulajdonképpeni jövedelemkategóriái, még ha a kisárutermelő gazdaság kapitalista környezetben, a tőkés piac törvényeinek hatása alatt funkcionál, sőt a tőkés gazdaság kialakulásának irányába fejlődik is. A mai helyzet alapján azonban helyesen állapítja meg Henryk Chołaj, hogy a kisárutermelő gazdaságokban a tisztajövedelem-rész legadekvátabb formája a saját tőke kamatozása. Viszont a vállalkozói nyereséggel ebben a gazdálkodási formában nem lehet számolni. Ebből az is következik, hogy a „zöld tervekben" alkalmazott módszer hibás, mivel a munkabéren és a saját tőke kamatán felül még további vállalatvezetési nyereséget is méltányosnak tekintenek a zömében parasztgazdálkodók számára.

Emellett a nem kapitalista mezőgazdasági szektorban hiányzik a tulajdonképpeni munkabér kategóriája is, és inkább munkadíjról beszélhetünk. Viszont az ipari fejlődés és urbanizálódás mai körülményei között a falusi munkaerőnek nem mezőgazdasági területeken való foglalkoztatására reális lehetőségek kínálkoznak. Ezért indokolt az a nézet, hogy ama jövedelem nagyságát, amelyet a mezőgazdaságban el kell érni, az ipari munkabér határozza meg. A jövedelemparitás fogalma tehát a munka és a tőke révén szerzett jövedelem-kiegyenlítődést jelent a társadalmi termelés folyamatának résztvevői között olyan formában, amely a termelési viszonyok fejlettségi színvonalának felel meg.

Milyen okokkal magyarázható meg a szektorok közötti jövedelemparitás tartós hiánya a kapitalista gazdaságban?

Az irodalomban erre a kérdésre eléggé eltérő válaszokat lehet találni. Az egyik elterjedt értelmezés szószólói abból indulnak ki, hogy a mezőgazdasági termékek kínálata gyorsabban nő, mint kereslete. Ezt a helyzetet sem a kereslet növekedése, sem az agrárexport lényegében nem szünteti meg. Ezért a mezőgazdasági termékek árai és egyben a jövedelmek is csökkennek. E nézet képviselői a kereslet alacsony elaszticitását általános érvényűnek tekintik. Viszont a kutatások azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termékek iránti kereslet növelésének számos lehetősége van mind a nemzeti jövedelem elosztási arányainak megváltoztatása, mind a mezőgazdasági termékeknek a termelőtől a fogyasztóig való, közvetítő profit nélküli eljuttatása útján. Némely közgazdászok a csökkenő hozadék úgynevezett törvényének kisebb vagy nagyobb mértékű felhasználásával keresnek választ a jövedelemdiszparitás problémájára. Mások viszont az agrártúlnépesedéssel indokolják. Ennek mond ellent Anglia példája, ahol alacsony mezőgazdasági népesség mellett sem értek el paritásos jövedelmet.

A lényegesebb okok feltárásához a társadalmi termék elosztásában megnyilvánuló ekvivalencia tendenciájára kell visszatérni. Érvényesülésének az a feltétele, hogy a termelés minden területén az integráció olyan színvonala alakuljon ki, amely mellett valamennyi résztvevőre azonos szabályok vonatkoznak.

A mezőgazdaság bevonása a tőkés viszonyok hatókörébe eddig és jelenleg is külső erők, így elsősorban a kereskedelmi, majd az ipari és pénztőke segítségével valósul meg. A mezőgazdaság integrálódásának méretét elsősorban az agrobusiness-ben elfoglalt közbülső helyzete határozza meg. Egyfelől a „bejárati csatornán" a termelőhöz beáramlanak a különféle ipari eredetű termelési eszközök, másfelől a „kijáratnál" az ipari üzemekbe jutnak a mezőgazdasági nyersanyagok és a kereskedelmi hálózatba az élelmiszerek. A mezőgazdaság „iparosodása" során mindkét oldal jelentősége növekszik. Emellett az is megfigyelhető, hogy mindkét oldal nagymértékben monopolizált és azonos „játékszabályokat" érvényesít a mezőgazdasággal szemben. A merev kiskereskedelmi élelmiszerárak, valamint a csökkenő mezőgazdasági termékárak mellett a technikai haladásból és a munkatermelékenység növekedéséből származó hasznot főképpen a monopóliumok élvezik. Hozzá kell ehhez tenni, hogy a kapitalista országok többségének mezőgazdaságában nem lép fel semmiféle olyan szervezett erő, mint például az iparban a szakszervezet, amely képes volna ellentállni a monopóliumoknak.

Jelenleg a monopóliumok még nem vonták be a mezőgazdaság egészét a tőke hatókörébe, de az expanzió tovább tart. A vertikális integrációban a kisebb farmerek de facto az integráló vállalat bérmunkásaivá válnak — mindez a rétegeződési folyamat előrehaladását mozdítja elő.

Az eddigieket összefoglalva egyet lehet érteni Maximilian Pohorille meg-

állapításával. Szerinte a mezőgazdaság és az ipar közötti jövedelemparitás hiányának oka a tőkésországokban az, hogy a két szektor teljes integrálódása még nem valósult meg. A mezőgazdaság nincs teljesen összekapcsolódva az egész nemzetgazdasággal. Viszont a mezőgazdaság teljes integrálódása a tőkés viszonyok elterjedését, és így a kisárutermelő szektor további kiszorulását is jelenti. Ez a folyamat azonban újabb, megoldásra váró problémákat hoz magával, amelyek az egész társadalmi rendszert terhelik meg. Mindezek alapján irreálisnak hatnak a paritásos jövedelem elvének megvalósítására vonatkozó elméleti elképzelések a kapitalizmus viszonyai között.

(Ism.: *Forgács Katalin*)

M. Eidelman: A népgazdasági arányok elemzése az ágazati kapcsolatok mérlege alapján a Szovjetunióban

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1969. 9. sz.)

A Szovjetunióban 1959-re és 1966-ra állítottak össze ágazati kapcsolati mérlegeket (ÁKM). Az 1959. évi ÁKM 83 szektoros volt, az 1966. évi pedig 110 ágazatot tartalmazott. A szerző cikkében a szovjet népgazdaság fő arányait, illetve ezek 1959 utáni változását mutatja be. Elemzését a társadalmi termékkel, illetve két fő komponensével kezdi.

1. sz. táblázat

A társadalmi termék és összetevőinek alakulása

Megnevezés	1950	1966	1966 az 1959. év százalékában
	összehasonlító árakon mrd rubelben		
Társadalmi termék	278,3	451,1	158,5
Anyagi ráfordítások	142,1	243,6	157,3
Nemzeti jövedelem	136,2	207,5	159,8

A fenti adatok legfőbb tanulsága kétségkívül az, hogy a nemzeti jövedelem a vizsgált 7 évben valamivel gyorsabban nőtt, mint a társadalmi termék. A termelés anyagigényessége 0,4 százalékkal csökkent. Ez a csökkenés nagyobb — mintegy 3 százalékos — lenne, ha 1966-ban is a társadalmi termék 1955. évi struktúrájával számolnánk. A viszonylag anyagigényes ipari termelés részaránya ugyanis időközben 61 százalékról 65,8 százalékra nőtt, a viszonylag kevésbé anyagigényes mezőgazdaság részaránya pedig csökkent. Az ÁKM adatai tehát arról tanúskodnak, hogy helytelen adatbázison alapulnak azok a korábbi elemzések, amelyek a termelés anyagigényességének fokozódásáról beszéltek a szovjet népgazdaságban.

A szerző részletesen elemzi az I.—II. osztály arányát is a Szovjetunióban.

2. sz. táblázat

A társadalmi termelés két osztályának aránya

Évek	Társadalmi termék (százalék)	Ebből	
		Termelési eszközök	Fogyasztási cikkek
1959	100	59	41
1966	100	62	38

1966-ban tehát a társadalmi termék 62 százalékát tette ki az I. osztály termelése. További elemzéssel megállapítható, hogy ennek mintegy 65 százalékát termelési eszközök termelésére használták, 35 százalék pedig a fogyasztási cikkek termelését szolgálta. Ily módon tehát a termelési eszközök több mint egyharmada közvetlenül fogyasztási célokat szolgált. A táblából az is látható, hogy az I. osztály részaránya 1959 után valamelyest fokozódott. Ha a fenti arányszámot 1966-ra a fő népgazdasági ágakban kiszámoljuk, az iparban 61, az építőiparban 57, a mezőgazdaságban 74 százalékot kapunk. A mezőgazdaságban külön figyelmet érdemel, hogy 1959-ben ez az arányszám számottevően kisebb volt. Ez azzal magyarázható, hogy gyors ütemben növekszik a mezőgazdasági termelésnek ipari feldolgozásra kerülő hányada, ezzel egyidejűleg pedig a közvetlenül nem termelő fogyasztásra kerülő hányad az 1959. évi 33 százalékról 1966-ban 25,7 százalékra csökkent.

Az ÁKM lehetőséget nyújt a többletterméktáta kiszámítására is. (A szerző ezen a tiszta jövedelem és a munkabér viszonyát érti.) Ennek a mutatószámnak a nemzeti jövedelem elsődleges el-

osztásának elemzésekor van nagy jelentősége.

A népgazdaság egészében tehát nincs lényegbevágó változás, ezzel szemben az I. osztályban jelentős az emelkedés, a II. osztályban pedig a csökkenés. Így a népgazdaság egészében a differenciák csökkentek, de még mindig jelentősek.

3. sz. táblázat

A többlettermékráta százalékban

Évek	Társadalmi termék	I. osztály	II. osztály
1959	88	62	139
1966	90	71	125

Az ipar egészében például 174 százalékos a ráta, a nehéziparban 128, a könnyű- és élelmiszeriparban 486, a mezőgazdaságban 56, az építőiparban viszont csak 21 százalékos. Jelentősek a differenciák az ipar egyes ágazataiban is, bár az 1967. évi árrendezés valamelyest mérsékelte őket. Az építőipar 21 százalékos rátája nyomatékosan felhívja a figyelmet az árképzés hiányosságaira ezen a területen.

Fontos az anyagi ráfordítások (amortizáció nélkül) összetételében végbement változások kimutatása is. Ami a népgazdaság egészét illeti, a könnyű- és élelmiszeripari, illetve a mezőgazdasági eredetű ráfordítások aránya 7 év alatt lényegében nem változott, 1959-ben és 1966-ban is 26—28 százalékát tette ki az összes anyagi ráfordításnak. Növekedés tapasztalható viszont a gépipari, a vegyipari, a villamosenergia-, az építőipari ráfordítások arányát illetően. Ezzel szemben a szénfelhasználás, az erdő- és papíripari termékek aránya csökkent. A vegyiparban a legfontosabb változás a villamos és fűtőenergia szerepének növekedése. Nagy változásoknak lehetünk szemtanúi az építőiparban. Ezek abban összegezhetők, hogy a faipari anyagok aránya az anyagi ráfordítások volumenében 7 év alatt 21 százalékról 13 százalékra csökkent, viszont a vasbeton felhasználásának aránya 8 százalékról 21 százalékra növekedett. Radikális változások játszódtak le a vasúti szállításban. A Diesel- és elektromos mozdonyok térhódításával 2,5-szeresére növekedett az elektromos energiafelhasználás részaránya, 1,3-szeresre az olajtermékeké, ezzel egyidejűleg pedig a szénfogyasztás aránya az 1959. évi 24 százalékról 1966-ban 6 százalékra esett vissza.

Végezetül a szerző néhány szót szól a fogyasztási és a felhalmozási alapról is. A fogyasztási alap aránya a nemzeti jövedelemben 1966-ban 73,5 százalékos volt. 1959-hez képest ez az arány nem jelent nagy változást. Emellett a szerző tájékoztat arról is, hogy a társadalmi fogyasztási alapok jelentősége 7 év alatt növekedett, valamint hogy a lakosság élelmiszerek iránti kereslete lassabban nőtt a nem élelmiszeripari termékek iránti keresletnél. Lényeges változások történtek a felhalmozási alapban is. Ennek összege 1966-ban 54,2 mrd rubel volt, a nemzeti jövedelem 26,5 százaléka. 7 év alatt csökkent az állóalapok felhalmozásának és növekedett a forgóeszközök felhalmozásának aránya. A felhalmozott termelő állóalapokban 1966-ban a gépek és berendezések aránya 40 százalékot tett ki.

(Ism.: *Benet Iván*)

H. Groeben: Az európai integráció mint a politika, a társadalom és a gazdaság formálásának tényezője

(Integration, Vierteljahreshefte zur Europaforschung, Brüsszel, 1969. 1. sz.)

A Közös Piac létrehozásakor abból indultak ki, hogy a tagországok gazdasági fejlődésének egyik előfeltétele a közös kereskedelempolitika. Már kezdetben nyilvánvaló volt azonban, hogy ez önmagában kevés. A kereskedelmi együttműködés, majd az ennél koordináltabb és minőségileg magasabb fokú együttműködést biztosító gazdasági integráció mellett is hangoztatták (és vallják ma is némely szakértők), hogy a politika területén is összehangolt lépések kívánatosak. Ezen természetesen nem valamilyen közös politikai automatizmust kell érteni, hanem az egységes politika bizonyos tendenciájáról lehet itt szó.

A tanulmány címében jelzett kérdés két szférában: a gazdasági-társadalompolitikai és a külügyi-honvédelmi szférában vizsgálható.

Az Európai Gazdasági Közösségen belül ma még tulajdonképpen hat — bár a kereskedelmi együttműködés következtében már csak kevéssé elkülönült

— piac létezik, közös beruházási piac azonban csak néhány meghatározott területen működik. Ehhez közös valuta- és pénzügypolitika lenne szükséges és működőképes közös pénzügypolitikai szabályozó rendszereket kellene létrehozni, a felvetett kérdés gazdasági oldalról való megközelítésének ez az egyik legfontosabb mozzanata.

A társadalmi területen a fejlődés még a kezdeti szakaszban tart. Különösen így van ez a vállalatok helyzetével, a vállalat és a dolgozók viszonyával, a dolgozók jogaival és kötelességeivel kapcsolatos kérdésekkel. Itt azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy — már csak a történelmi fejlődés eltérései folytán is — az egyes tagországokban többékevésbé különbözően alakultak azok a (szokásszerűen a szociális helyzet gyűjtőnévvel jelölt) feltételek, körülmények, amelyeket egyébként nyilvánvalóan a gazdasági fejlettség adott színvonala is befolyásol. Míg az NSZK-ban — a szerző szerint — az ipari munkások a fogyasztói társadalom tagjainak érezhetik magukat, s a társadalmi életben „kezdenek pozitív szerepet játszani", más országokban „az osztályharc régi elemei" még sokkal erőteljesebben napirenden maradtak.

Sokan — főleg a fiatalabb korosztály — magától értetődőnek tartják az egységes Európa gondolatát, és csak kevéssé értik meg e folyamat megvalósításának különféle nehézségeit. Mások, akiket olyan problémák kötnek le, mint a főiskolai reformok, a társadalmi rend kérdései vagy a külpolitika (Vietnam, atomsorompó-egyezmény, biztonság stb.) észre sem veszik, hogy ezek megoldása is sok tekintetben Európa egységesítésétől függ.

Mindenesetre nem megoldott az a kérdés (sem), milyen legyen a jövő európai társadalmának arculata. Nagy feladat ilyen vonatkozásban a konkrét politikai célok — gondolatilag világos és egyértelmű — meghatározása. A vélemények általában megegyeznek abban, hogy az emberek többsége helyesli a jól koordinált nemzetek feletti intézményeket, sőt készen áll ezek elfogadására az európai gazdasági együttműködés vonatkozásában. Általánosan „pozitív érzésnek" mondható, s adott esetben politikailag is nagy jelentőségű, hogy a hasznosnak vélt fejlődési irány találkozik a közvélemény elgondolásaival.

A külügyekkel és a védelmi politikával kizárólag az integrációs folyamat fejlődése szemszögéből foglalkozik Groeben. Úgy látja, hogy a fejlődés kezdeti szakaszban van, s hozzáteszi: az ilyen (katona-politikai) összefüggésben felmerülő integrációs kérdések megoldása nagymértékben függ a Nixon-kormányzat politikájától is. A jelen helyzetet illetően megállapítja, hogy — eltekintve a katonai parancsnokságok kialakított struktúrájától (ennek hatékonyságáról egyébként messzemenően megoszlanak a vélemények) — a NATO-n belüli kooperáció még nem ment valami messzire.

A szerző hangsúlyozza, hogy kívánatos a kereskedelmi protekcionizmus erőteljes háttérbeszorításával a partnerek közötti versenyt erősíteni. A különféle kereskedelmi és vámszabályegyezmények (így a GATT is) megfelelő keretet nyújtanak az ösztönzött versennyel élénkített kereskedelmi együttműködésnek.

Véleménye szerint a gazdasági szempontból figyelemre méltó eredményeket elért Közösségnek az integráció intézményi-szervezeti vonatkozásában tovább kell lépnie, erősíteni kell a társadalmi téren még kezdeti szakaszban járó fejlődést, s meg kell szüntetni a nézetek bizonytalanságát Európa céljairól és szerepéről, továbbá fel kell számolni a — bizonyos ideológiai ellentmondásokból is következő — koordinálatlanságot és bizonytalanságot a védelmi politikában.

(Ism.: *Lévai János*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Mátyás Antal: Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből

Kossuth Könyvkiadó, 1969. 259 l.

A kötet a szerzőnek a Magyar Rádióban elhangzott előadássorozatát tartalmazza. Nem öleli fel a polgári közgazdaságtan egész történetét, hanem azokat a kardinális elméleteket emeli ki, amelyek megismerésével a széles olvasóközönség megértheti a polgári közgazdaságtan fejlődését.

A mű két részre oszlik: az első rész a Marx előtti polgári közgazdaságtan kialakulásával foglalkozik. A szerző nem személyek szerint tárgyalja az anyagot, hanem főbb témakörök alapján csoportosítja. Az ezekbe az iskolákba tartozó elméletek (merkantilizmus, fiziokratizmus, angol klasszikus politikai gazdaságtan) általános jellemzése mellett külön foglalkozik a munkaérték-elmélet kialakulásával és ezen iskolák jövedelemelosztási elméleteivel.

A munkaérték-elmélet kialakulásával foglalkozó fejezet azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek elősegítették a tudományos értékelmélet kialakulását. Ezek a tőke behatolása az iparba, a fiatal burzsoázia harca a feudalizmus és annak ideológiája ellen, a bérmunka fölénye a jobbágymunkával szemben, a munkamegosztás kiterjedése stb.

A szerző rámutat arra, hogy a polgári közgazdászok nem ismerték fel a munka kettős jellegét, ezért nem tudták az érték és az értékforma kapcsolatát sem megmagyarázni, s így a pénz jelentőségét helyesen értelmezni. A könyv IV. fejezete részletesen tárgyalja, hogyan járultak hozzá ezek a hiányosságok a ricardói iskola felbomlásához.

A polgári közgazdászok korán felvetették a gazdasági fejlődés kérdéseit. A merkantilisták a gazdagság forrását az aktív külkereskedelmi mérlegben látták. Ez abból a szemléletükből következik, hogy a gazdagságot a pénzzel azonosították. A fiziokraták a mezőgazdaságot tekintették egyedüli produktív ágnak. Smithnél és Ricardónál a fejlődés forrása az akkumuláció. Ricardónál hangot kapott az a később dogmává merevített megállapítás, amely egészen Keynes fellépéséig uralkodott, hogy a kapitalizmusban nyereséges beruházási lehetőségekben nincs hiány.

A szerző a következő fejezetben elemzi, hogyan jelentek meg a magyar közgazdáknál a gazdasági fejlődés problémái a XVIII. század végétől az 1848-as forradalomig, visszatükrözve egyrészt a sajátos magyar viszonyokat, másrészt a külföldi iskolák hatását.

A könyv II. része, a 7—13. fejezet, a polgári közgazdaságtan Marx utáni korszakával foglalkozik az 1870-es évektől napjainkig.

Elemzi azt a fordulatot, amely a polgári közgazdaságtanban a múlt század 70-es éveiben ment végbe, és mindenekelőtt három közgazdász: az angol Jevons, a svájci Walras és az osztrák Menger nevéhez fűződik. A fordulat abban állt, hogy a polgári közgazdászok vizsgálódásuk területét a termelésről áthelyezték a fogyasztásra, a szükségletkielégítés folyamatára. Az értékelmélet középpontjába az egyénnek mint fogyasztónak a magatartása került.

A szerző rávilágít, hogy a szubjektív értékelmélet a termelési költségeket is szubjektíven értelmezi, haszonáldozatnak tekinti. Az ár e robinzonádokat vizsgáló elmélet számára másodlagos jelenség, bekapcsolásával számos probléma keletkezik. Ezeket próbálja feloldani Walras az általános egyensúly matematikai modeljével, amely az első igazi matematikai közgazdasági modell. A szerző tárgyalja e modell fő összefüggéseit és elméleti hibáit.

A határelemzésnek a termelésre való alkalmazásán alapszik a határtermelékenységi elmélet. A szerző mint jövedelemelosztási elméletet tárgyalja, nemcsak marxista szempontból bírálja, hanem rámutat a polgári szerzők által felvetett hiányosságaira is.

A 70-es években kibontakozott szubjektív közgazdaságtan a racionális választás általános logikájába torkollt. Az elmélet tárgya már nem az egyéni szükséglet kielégítésének folyamata, hanem — mint Robbins angol professzor híres művében megfogalmazza — „a közgazdaságtan az a tudomány, amely az emberek viselkedését mint célok és különféleképpen felhasználható szűkös eszközök közötti viszonylatokat kutatja".

A közgazdaságtanból általános praxeológia, polgári értelemben objektív tudomány lett. A polgári közgazdaságtudomány mint társadalomtudomány felbomlott. Az 1929—1933-as gazdasági világválság a polgári közgazdászok számára is tarthatatlanná tette az elmélet és a gyakorlat közti szakadékot. A harmóniaelmélet és a gazdasági válságok valósága közti ellentmondás áthidalására több kísérlet történt. Az 1930-as években megalkotják a piaci formák elméletét. A kapitalizmus bajait abban látják, hogy nem érvényesül a szabadverseny, monopolisztikus viszonyok vannak a gazdaságban, az erőforrásokat nem osztják el optimálisan, a fogyasztót megzavarja az egyre újabb javak megjelenése, és jövedelmét nem költi el úgy, hogy összhaszna maximális legyen.

Nagy jelentőségű viszont az időtényező bevezetése. Ezen elmélet képviselői a tőkés gazdaság bajait az időtényezővel: a gazdasági folyamatok késedelmes felzárkózásával, a várakozásokkal hozzák kapcsolatba. Meghatározzák a statika és a dinamika fogalmát és a várakozások szerepét. Döntő fordulatot jelentett a polgári közgazdaságtanban Keynes fellépése, aki szakított az általa klasszikusnak nevezett közgazdaságtan számos tételével, és helyébe új összefüggéseket állított. Keynest nem az erőforrások elosztása és az árarányok problémája érdekelte, hanem a termelés és foglalkoztatás szintje. Szemlélete makroökonómiai, de történelmietlen, mivel a gazdasági jelenségeket társadalom pszichikai okokkal (fogyasztási hajlandóság, likviditási hajlam) magyarázza.

A szerző foglalkozik Keynes pénz- és kamatelméletével, a beruházás és megtakarítás viszonyával a keynesi rendszerben, valamint a keynesi gazdaságpolitika lényegével.

A szocializmus és a kapitalizmus közötti világméretű gazdasági verseny előtérbe hozta a polgári közgazdaságtanban a gazdasági fejlődés problémáit. A II. világháború után előtérbe kerültek a különféle növekedési elméletek. Ezekkel foglalkozik a könyv befejező része. Tárgyalja a keynesi alapokon felépülő modellek közül Domar és Harrod modelljét, vizsgálja, hogy e modellek mennyiben támaszkodtak Keynesre és mennyiben bírálták, illetve fejlesztették tovább a keynesi elméletet.

A neoklasszikus növekedési modellek sok tekintetben visszakanyarodnak a Keynes előtti közgazdaságtani tételekhez. Feltételezik a teljes foglalkoztatás, a kereslet-kínálat automatizálását, a fő figyelmet a termelésre koncentrálják.

Ezekben a modellekben a növekedési ütem olyan exogén tényező, amely a felhalmozási hányadtól függ. Ebből számos paradoxon ellentmondás keletkezik, ezeket a szerző részletesen elemzi. A könyv utolsó befejező fejezete Marx hatását vizsgálja a mai polgári közgazdaságtanra.

A könyv széles olvasó réteg számára készült, lehetővé teszi a polgári közgazdaságtan fejlődésének megértését, megmutatja az egyes iskolák létrejöttének okát és egymásba kapcsolódását, emellett marxista szemszögből értékeli az egyes elméleteket, ismerteti az ezen elméleteket ért fő polgári bírálatokat is.

Spitzer György

Dr. Szabó László: Vállalati piackutatás

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 616 l.

Napjainkban a vállalatok érdeklődésének középpontjában — teljesen indokoltan — a piackutatói, marketing tevékenység áll. Ezért Szabó László könyve időben, a „piaci igényeket" jól érzékelve jelent meg, s nagy érdeklődésre tarthat számot.

A mű hatalmas tematikát ölel fel, magában foglalja a piackutatás alapfogalmait, az általános módszertani problémákat, az ökoszkopikus és demoszkopikus vizsgálatokat, az információk feldolgozásának technikáit, végül a piackutatási tevékenység

szervezési kérdéseit. A szerző kettős feladatot tűz ki maga elé: általános piackutatási kézikönyvet és jól használható tankönyvet adni az olvasó kezébe. E nehéz célnak a könyv általában magas színvonalon tesz eleget, s hasznos segítséget nyújt a gyakorlati piackutatási feladatok megfogalmazásához és megoldásához.

Mint minden ilyen jellegű könyvnél, sok gondot okoz az alapfogalmi kérdések tisztázása. Itt fenyeget az a veszély, hogy egyes kérdések túlzottan leegyszerűsödnek, míg más közhelynek elfogadott kategóriák túlzott „tudományos" rendszerezést kapnak. Szabó László sem tudta kikerülni e veszélyt. Például leegyszerűsíti a piac fogalmának tárgyalását (elhagyja a marxizmus klasszikusainak a piac-kérdésre való fontos utalásait), ellenben az adásvételi ügylet kissé túlméretezett kifejtést nyer. Szerintem helyes viszont, hogy nem bonyolódott bele a marketing-vitába és azt a piackutatás szempontjából vizsgálta. A piackutatás fogalmi tárgyalásánál indokolt lett volna Bognár József en kívül más szocialista szerző megemlítése is, hiszen erre a szakirodalomból bő forrás kínálkozott. Elismerésre méltó, hogy a könyv már az alapfogalmaknál is élt a példák és ábrák szemléltető eszközével.

Szabó László a piackutatásról kétféle értelemben beszél: országos és üzemgazdasági vizsgálatokról. Nézetem szerint ez az elhatárolás nem helyes, mert az országos vizsgálatok gazdaságkutatói (konjunktúrakutatói) feladatot jelentenek, az üzemgazdasági szintű vizsgálat a piackutatói munkája.

A vállalati szakembereket ma a piackutatásnál a legjobban a *hogyan* kérdése foglalkoztatja. *A mű fő ereje abban van, hogy e kérdésre megalapozott módszertani választ ad.* A módszertani feldolgozás a tárgyi ismeretek és piackutatói gyakorlat széles tárházára támaszkodik.

Szemléltetően tárgyalja a könyv a keresleti és kínálati tényezőket, s azokat a sajátosságokat, amelyek a termék specifikus jellegéből következnek. Utal a kereslet és kínálat tényezőinek meghatározási problémáira. Itt hiányolom a kereslet és kínálat komponensei alapján kidolgozható függvények kritikus bemutatását, mert ezek a korszerű piaci vizsgálatok fontos módszerét képezik.

Szabó László művében a piackutatást ökoszkópiai és demoszkópiai elhatárolásban mutatja be. Az elkülönítés módszertani szempontból helyes, bár közgazdasági szempontból még sok vitára nyújt alapot, mert lényegében az objektív és szubjektív összefüggések elhatárolását jelenti. A piacon ezek a tényezők egymással összefonódva jelentkeznek.

A könyv jó tájékoztatást nyújt a piackutatáshoz szükséges primer és szekunder forrásokról és — figyelembe véve a mű függelékét is — az olvasónak olyan segítséget ad, amelyre alapozva bárki önállóan is vizsgálódhat.

A szerző átfogó képet nyújt a rendelkezésre álló statisztikai információk statisztikai-matematikai feldolgozásáról. Ezt úgy teszi, hogy a statisztikai és matematikai módszerekben kevésbé jártas olvasó is könnyen kezelheti. Az egyetemi oktatás szempontjából ez az alapismeretekkel átfedést hoz létre, s e részben érdekes módon a példaanyag meggyőző ereje sem olyan erőteljes, mint a többi fejezetekben. Számos sokszor alkalmazható feldolgozási módszer kimaradt a könyvből, például az elosztási törvényszerűségek vizsgálata, koncentrációs vizsgálatok stb.

A könyv elnagyolt fejezete az ökoszkopikus módszerekkel való prognózis készítése. Általában csak a kvantitatív összefüggések kerülnek kifejtésre, a kvalitatív hatások előrejelzési problémái kimaradtak e részből.

A könyv hangsúlyozott része a demoszkópiai piackutatás. A demoszkópiai piackutatást talán a legrövidebben úgy lehetne megfogalmazni, hogy: találkozás a fogyasztóval. A szerző nagyon gazdag ismeretanyagra támaszkodva analitikusan vezeti be az olvasót e tárgykörbe. Tudomásom szerint a magyar szakirodalomban még nem jelent meg olyan mű, amely ilyen alaposan és közérthetően foglalkozott volna a megkérdezéses módszer bemutatásával. Kis hiányérzetem talán csak a megkérdezés körének meghatározásánál keletkezett. Itt a mintaszám és a hibahatár közötti összefüggés a megkérdezés módszerétől függően nagyon fontos szerepet játszik, s e kapcsolat elemzése a könyvből hiányzik.

Szabó László a kérdőívek készítésének nehéz mesterségére játszi könnyedséggel tanítja meg az olvasót. Ez nagy erénye, mert a demoszkópiai piackutatás sikere alapvetően a kérdőív helyes szerkesztésétől függ.

Nagyon tanulságos és a gyakorlat számára nélkülözhetetlen a kérdőívek kiértékelésére adott módszertan. Hiányolom azonban a végső konklúziót, tehát azt, hogy a megkérdezések után hogyan alakul ki a piaci kép és miként kell ebből továbblépve eljutni az előrejelzésig.

A magyar olvasó számára valószínűleg az újdonság erejével hat a mű VI. feje-

zete, amely az információs panelekkel foglalkozik. A magyar piackutatói hagyományokban és a folyó gyakorlatban ez a módszer eddig — tudomásom szerint — nem szerepelt. (Meg kell jegyeznem, hogy a KSH háztartásstatisztikájában ilyen módszert alkalmaznak.)

A könyv VII. fejezete hasznos segítséget nyújt a piackutatói munka megszervezéséhez mind a vállalatokon belül, mind a külön erre a célra létrejött intézetekben. Látható, hogy a szerző a piackutatás szervezésében elért gyakorlati eredményeit szerencsésen tudja általánosítani és átadni.

A mű legjelentősebb fogyatékosságának az előrejelzés módszertanának elhanyagolását tekintem. A piackutatásnál a vállalatok nemcsak azt akarják tudni, hogy mi a helyzet a piacon, hanem azt is, hogy milyen irányban változik majd és ez mennyiben befolyásolja a vállalati munkát — a termelés összetételét, a fejlesztés irányát, az értékesítési formákat, a várható nyereséget stb. Továbbá nem elég világos, hogy a vállalat össztevékenységébe tartalmilag és szervezetileg hogyan kapcsolódik be a piackutatás, hogyan válik a vállalatgazdálkodás egyik alapvető elemévé. A könyv nagyon felületesen érinti a matematikai módszerek alkalmazásának lehetőségét a korszerű piackutatásban, holott annak feltételei hazánkban is egyre jobban adottá válnak és módszertanilag kezelhetőek lesznek.

A mű nagy terjedelme ellenére sem terjed ki a piackutatás egyes specifikus területeire (műszaki, kereskedelmi, szolgáltatási stb.), de jó kiinduló alapot nyújt ezek tanulmányozásához is.

A könyvet gazdag mellékletek egészítik ki, ami a gyakorlati alkalmazáshoz nagy segítséget nyújt. Értékét növeli a tiszta, tömör fogalmazás, a jól illusztráló táblák, példák és ábrák.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondos szerkesztéssel és ízléses formában hozta forgalomba a könyvet, az Akadémiai Nyomda pedig rangjához méltó nyomdaipari technikával tette azt esztétikussá.

Szabó László könyve nem elméleti mű, hanem a piackutatás módszertanának kézikönyve, alapismereteket nyújtó tankönyv. Kisebb hiányosságai ellenére a magyar piackutatási szakirodalom egyik alapmunkája, amelyet minden olyan embernek ismerni kell, aki a piackutatás gyakorlatához valamilyen formában kapcsolódik.

Wiesel Iván

Maurice Dobb: A jóléti gazdaságtan és a szocialista gazdaságelmélet

Welfare Economics and the Economics of Socialism
(Towards a Commonsense Critique)
Cambridge University Press, 1968, 258 l.

Maurice Dobb angol marxista közgazdász nemrég megjelent könyvének a nyugati jóléti gazdaságtanra (welfare economics) vonatkozó *első része* a marxi tanítás köszörűjén csiszolt számos találó megállapítást tartalmaz.

Bevezető megjegyzése az, hogy a mai jóléti közgazdák se tévesszék szemük elől Adam Smith klasszikus megkülönböztetését a használati és a csereérték között. Kiemeli — A. N. Jefimovra utalva —, hogy a marxisták emellett nagy jelentőséget tulajdonítottak a társadalmi hasznosság (social utility) kategóriájának is. Kifogásolták azonban és ma is kifogásolják a határhaszon polgári fogalmát. Mégpedig nem a hasznossági eszme, sem a minden tudományban elkerülhetetlenül elemezendő határmagnitudók alkalmazása miatt, hanem mert mindennek a túlhangsúlyos előtérbe helyezése éppen a hasznosság harmadik válfaját, a társadalmi hasznosságot szorítja vissza. Szerzőnk nem helyesli, hogy a nyugati elmélet az egyént független társadalomösszetevőnek, alapatomnak tekinti, illetve kívánságait és preferenciáit mint végső adottságokat fogadja el. Mintha az egyének egymástól független egységek lennének és így támasztanának a javak iránt keresletet.

Kifogásolja Dobb a nyugati gazdaságelmélet optimumfogalmát, azaz a jólétmaximálás feltételeinek az előtérbe helyezését is. Szerinte nem lehet csokorba szedni minden elégséges kondíciót úgy, hogy abból egy unikum-maximum adódjon. Ez csak bizonyos deus ex machina bevezetésével volna lehetséges, ami azon-

ban, és ekkor is csak merőben formális síkon, csak látszatfeleletet adhat érdeklődésünkre. Mindebből szerinte az folyik, hogy ámbár következtethetünk bizonyos fontos szabályokra arra nézve, miként kerüljük el a nem-optimalitás bizonyos válfajait (azaz gazdasági erőforrásaink irracionális, vagy inefficiens felhasználását), nincs olyasmi, mint a racionális árak egyetlen rendszere, vagy egyedülien optimális termelési terv, a termelési tényezők maximálisan helyes elosztása stb. (Dobb azonban itt hozzáteszi, mindebből nem következik, hogy egy adott termelési terv végrehajtására nem állíthatunk fel optimális megoldásokat, illetve hogy bizonyos növekedési léptékhez nem találhatjuk meg az inputok és outputok maximálisan helyes árazási rendszerét!)

A piaci egyensúly mint kielégülési maximum ugyancsak Dobb bonckése alá kerül. Szerinte ez tipikusan relatív maximum. Viszonylagos mind a szomszédos pozíciók, mind a kiindulási helyzet tekintetében. Idézi Wicksellt, aki arra utalt, hogy még a szabadverseny modelljében végrehajtott, a résztvevők előnyére tovább már nem folytatható cserék által kihozott állapot sem felel meg a társadalmilag optimális helyzetnek. (Dobb a szubjektív utilityt, a paretoi ophelimitét és a revealed preferencet egyazon értelműnek veszi.)

Dobb kritikusan elemzi a paretoi maximum feltételeit is. Lehet, hogy az egyik helyzetből egy másik helyzetbe való elmozdulás közös előnyt (vagy legalábbis egy ember előnyét mások hátránya nélkül) szolgál. Ez valóban megtámadhatatlan maxima, de csak azzal a bizonyossággal egybekapcsolva, hogy egyéb dolgok változatlanok maradnak. Azaz nem kell számolnunk olyan közvetett vagy egyelőre nem látható hatásokkal, amelyek az ellenkező (károsító) irányba hatnak. A gyakorlati életben mindenesetre gondosan kell mérlegelnünk, mit is értsünk azon, hogy „egyéb körülmények változatlanok maradnak". Ugyancsak kritikusan elemzendő valakinek a magasabbfokú kielégülése is. Nem esünk itt korlátolt szemlélet áldozatává? Nem küszöböljük-e itt ki (a modell tisztasága kedvéért nem hárítjuk-e el) az egyes emberre a társadalom részéről háruló fogyasztási befolyásolást, azokat a tényezőket, amelyeket a nyugati gazdaságtanban Veblen-, illetve Dusenberry-effektusoknak, vagy röviden a fogyasztás külső szabályozóinak neveznek? Amikor ugyanis ezeket a közrejátszókat elfogadjuk, elismerjük azt is, hogy az egyéni fogyasztási kielégülés nemcsak a saját felhasználáson múlik. Szoros függvénye más emberek fogyasztási szintjének és válfajának is.

Maurice Dobb könyvének a kapitalizmus jóléti gazdaságtanával foglalkozó első része szemelgető, szerves rendszerre nem is törekvő munka. Elveszik egyes kérdések feszegetésében, például az árakon keresztül való jövedelemelosztás problematikájában. Legfőbb hibája, hogy a jóléti politika legsarkalatosabb pontját, azaz a munkaalkalom teremtését és folyamatos biztosítását — illetve, ami ennek a másik oldala, a termelt cikkekkel szembenálló kellő fogyasztóerőt, a bérjövedelmet mint a fogyasztásra termelés előfeltételét — nem is említi. Így persze jóléti gazdaságtant, illetve gazdálkodást sem művelni, sem elképzelni nem lehet.

A könyv *második része* a szocialista gazdasággal foglalkozik.

Nyilván feltűnt Dobbnak, hogy a szocializmus építői minő vargabetűkkel találták meg, illetve keresik ma is a jó társas gazdálkodáshoz vezető utat. Ez késztetheti arra a megállapításra, hogy maga a tőkés gazdaságelemzés is inkább a statikus egyensúly-feltételekkel van elfoglalva (azzal a helyzettel, amely bizonyos változások — eltolódások *után* következett be), mint azzal az úttal, amely idevezetett. Mintha az egyensúlyt — ha van ilyen — gyorsan és könnyen érhetné el bármelyik gazdaság. Pedig tekintetbe kell venni az előző hullámzó periódusokat, azaz azt a jelentős társadalmi ráfordítást (hátrányt, terhet), mindazt, ami „társadalmi költség", amellyel az elértet meg kellett fizetni.

Dobb kiemeli, hogy minden dinamikus növekedési út bizonytalanságokkal, elkerülhető áldozatokkal terhes.

A tőkés gazdaság előrehaladása, a többé-kevésbé szabad piac mellett, a schumpeteri újításokra hajló vállalkozói renden, azaz egy sajátos deus ex machinán múlik. A szocialista gazdaság már magában foglalja az új megoldások potencialitását, ezeket meg is tervezi és így, a véletlentől függetlenítve, elvileg fölénnyel bír a kaotikus kapitalizmussal szemben.

A szocializmusra vonatkozó újabb nyugati értekezések mintha el akarnák terelni az érdeklődés fókuszát a termelési eszközök köztulajdonáról az elosztás kérdéseire. Dobb leszögezi, hogy ez a köztulajdon nem csupán az alapító atyák (különösen Marx és Engels) alapvető feltételezése volt, de azt a mozgalom későbbi szereplői és historikusai is központi jelentőségűnek tekintették. Landauer szerint

a szocializmus legmegfelelőbb meghatározása: a termelési eszközök közösségi, illetve társadalmasított tulajdonának olyan rendszere, amelynek célja a jövedelmeknek, a vagyonnak és az érvényesülési alkalmaknak a lehetőség szerint legegyenletesebb elosztása. Az egyenlőség, illetve ennek maximális megközelítése, emeli ki Dobb, lenne a fentiek szerint a szocializmus célja (racionáléja), maga az egész rendszer (a köztulajdon) pedig az ehhez vezető út.

A köztulajdon azonban sajátos új vezetési technikát hoz a szocialista gazdaságba. Ez szükségszerűen „tervezett" lesz, azaz folyamatát a központi államhatalom ex ante döntésekkel szabályozza. Ennek a koordináló mechanizmusnak kell átvennie a piac allokációs szerepét, mert elképzelhetetlen, hogy az állam azért vegye a kezébe a termelési eszközöket, hogy azokat egymástól független hatalmasságok rendelkezésébe juttassa vissza.

Arról természetesen dönteni kell, hogy mily gazdaságirányítási (tervezési) feladat maradjon meg a központi hatóságnál és mit kell a végrehajtó szervekre bízni. A mai szocialista államokban az idevágó tapasztalatok még nem tisztázottak, ami azt jelenti, hogy nem is húzták meg a határt a tervezés és a piaci erők érvényesülésének területei között.

Az azonban Dobb szerint a szocialista gazdaságra is világos már, hogy az egyes fogyasztók részére lehetővé kell tenni jövedelmük szabad elköltését a piacra tett cikkekre. Ez a rendelkezési — választási — jog ugyanis megnöveli az adott jövedelem szubjektív hasznossági értékét.

A nagyobb gazdasági eredmény érdekében bizonyos szabadságot kell adni a munkahely megválasztásában — a kellő embernek a kellő helyre való juttatásában — is. Ez a „munkapiac" rosszul csengő képzetét idézi fel, ahol bizonyos tehetségek érvényesítéséért, illetve megszerzéséért versengés folyik a munkavállalók és munkáltatók között. Dobb azonban kiemeli, hogy ha a munkavállalásban el kívánjuk kerülni a meztelen dirigizmust és kényszert — azaz nem akarjuk visszaszorítani a foglalkozások megválasztásának a szabadságát —, az egyes munkákért fizetett különböző bérezést és ennek a munkás döntése szerinti elfogadását fenn kell tartani. Egyébként nehéz elképzelni, miként irányíthatnánk a munkaerő-utánpótlást (erőszak nélkül) a megfelelő irányba.

Dobb kellő elmeéllel jegyzi meg, hogy azok a dogmatikus kritikusok, akik az anyagi ösztönzőket mint a szocializmushoz méltatlant vetik el, lényegében azt mondják, hogy azokkal szemben, akik az etikai indokokra kellően nem mozdulnak, vissza kell térni a fenyítéshez. Természetesen, teszi hozzá szerzőnk, abban a léptékben, ahogy a személyi kötelességérzet a szocialista társadalom tagjait átjárja, vissza lehet vonulni az anyagi ösztönzőkkel.

Dobb szerint a szocialista gazdálkodásban az egyéni munkaösztönzők mellé be kell vezetni a kollektív ösztönzőket is. A jutalom tehát ne egy személy, hanem egy brigád, egy termelési egység vagy egy egész iparág teljesítményéhez kapcsolódjon. Az ilyen megoldások indoka abban rejlik, hogy az individuálisan széttagolt juttatások a munkást csak egyéni teljesítményében teszik érdekeltté. A személy láthatárának ilyen leszűkítése helyett helyes, ha az összekapcsolódó — társas — teljesítmény legjobb megoldásának komoly figyelembevételére is ösztönzik.

A szocializmusnak (ha ez a kifejezés valóban hangsúlyozni kíván valami újat az emberi pszichológia és kapcsolatok terén) bizonyos mértékig (a tőkés rendnél mindenesetre intenzívebben) ki kell emelnie az egyéni érdekek fölött a közérdeket. Így az egyéni és a kollektív ösztönzők bizonyos vegyítése feltétlenül elvárható. Mindennek pedig a legmegfelelőbb terepe, Dobb szerint, a termelőegység illetve ennek produktív csoportjai.

Itt a komplex motiváció nagyon bonyolult kérdésével állunk szemben. Ha a szocialista társadalom el akarja kerülni a dolgozók elidegenedését munkájuktól, az eredményből intenzíven részesíteni kell őket. Emellett bizonyos középutat kell találni egyrészt a nem demokratikus és személytelen bürokrácia (tervgazdaság), másrészt a kollektív gazdálkodás atomisztikus egységekre való széttöredezése között. Az út csak az egyéni érdekeknek a közérdekkel való fúziója lehet. Azaz az anyagi és az erkölcsi ösztönzőket nem kell ellentétesekként szembeállítani, hanem mint egymást erősítő tényezőket kell felhasználni.

Az alsóbb vezetés szerepe a katonaságnál sem törpül el a központi irányítás mögött: a kapott parancsot a körülményeknek legmegfelelőbben és legeredményesebben kell a beosztott parancsnokoknak végrehajtani. Ez a stratégia és a taktika klasszikus különbsége, illetve átfedése. A tervezés nem gondolhat minden részletre és nem mérlegelhet minden — esetleg váratlanul felbukkanó — akadályt. A ter-

vezésnek átfogóan át kell tekintenie a teendőket — globális szemléletében gondolni a jóléti kritériumokra is —, a végrehajtó szervek azonban szükségszerűen nélkülözik ezt a szélesebb láthatárt.

Végrehajtó szinten az egyéni, illetve az üzemrészlegi, a vállalati érdek nyomul előtérbe. Ezért döntő a motiváció, azaz kitűzött szoros jutalmakkal a széles közösségi érdek felé mozgató indíték szerepe. Ezért kell támaszkodni mutatókra (indexekre, teljesítménymutatókra) is —, hiszen nélkülük a központi tervkészítők nem ellenőrizhetik akaratuk véghezvitelét.

„Jegyzet egy vitához" címmel — valószínűleg egy régebbi előadása beiktatásával — Dobb jelen kötetében is foglalkozik a Mises-féle Wirtschaftsrechnung kérdésével. Eszerint a szocializmusban, mivel minden termelési eszköz a közösség, azaz ugyanazon birtokos tulajdona, nem beszélhetünk a termeléshez szükséges javak (berendezések és nyersanyagok) igazi árairól. Ugyanazon gazda „alvagyonai" között, mivel az átruházás feltételeit mind a leadóra, mind a felvevőre ugyanaz az akarat szabja meg, nincs valódi (alkun alapuló) árucsere. Mivel azonban így kiesik a fogyasztási cikkek reális, azaz kikerülhetetlen költségeken nyugvó kalkulációs alapja, Mises szerint a szocialista gazdálkodás káoszba torkollik.

Ezt az állítást azonban megcáfolta az idő. A szocialista árképzés megállt a lábán, és ma, a számítógépek világában, amikor számos tényező közrehatását és súlyát az eddiginél sokkal könnyebben és gyorsabban mérlegre tehetjük, nyilvánvaló, hogy egyre tökéletesedni fog.

A szocialista autoritatív árképzéssel szemben áll a tőkés termelőeszköz—nyersanyag—félkészgyártmány piac, amely állítólag objektíven és automatikusan szabja meg az inputok árát. Hogy ezt az „optimális" szerkezetet nem lehet komolyan venni, az ma már sokak előtt világos. Dobb itt az automatikus tökély téveszméjéről (perfectibility fallacy) szól, amelyet mindenképpen a megtehetőség, elérhetőség segédeszméjével (feasibility) kell korlátoznunk.

A termelési tényezők piacának az automatizmusát emellett nem lehet úgy átplántálni a szocializmusba, hogy előnyei (a maguktól adódó termelési költségek) ne hozzák magukkal a szerkezet természetes hátrányait is. Így esetleg túl költségesen vásárolnánk meg ezt a rendszert, mert olyan negatív tételek, mint az utólagos árigazodás (pókháló-tétel), a ciklikus telítettségek és válságok és a mindent átjáró bizonytalanság igen súlyosan eshetnek a latba. És ha a gazdasági decentralizáció és az önálló ösztönzési rendszerek bevezetésével a központi és merev tervezési módszerek a szocializmusban fel is lazulnak, meg kell várni a tapasztalatokat. Miben mennyire tanácsos elmenni, mi a leghasznosabb megoldás? A szabad termelőeszközpiac trójai lovát nem lehet minden további nélkül bevonszolni a szocialista tervezés várába.

A Mises-féle tamáskodásra visszatérve jegyzi meg Dobb, hogy ami elméletileg lehetségesnek látszott — a termelési eszközök köztulajdonából folyó ár- és költségkáosz —, ma gyakorlati korlátok közé szorult. Csak nem kell olyan meg nem alkuvó puristának lenni, aki az egyedüli optimumban hisz. A megvalósíthatóság gyakran kényszerít bennünket az optimalitás feladására. Emellett azt, hogy mi is az optimális, nehéz, sőt olykor lehetetlen precízen meghatározni. Tökéletlen világban élünk, ahol a maximalista megfontolásoknak (az idealista optimum-keresésnek) talán nincs is sok értelmük. Ne váljunk a már említett tökély-téveszme áldozatává.

Figyelemre méltó, amit Dobb az árváltoztatásoknak a piaci egyensúlyra való hatásáról mond. Ismeretes, hogy az árrugalmasság alacsony és magas értékei veszélyeztetik az egyensúlyt, illetve az adásvételi ügyletek sima lefolyását. A jövedelmek változó elosztása mellett az emberek különbözőképpen reagálnak az árváltozásokra. Ha azonban a jövedelmeket egyenlősítenénk, azt találnánk, hogy bizonyos árfekvésekben egy-egy cikk kereslete megugrik (felettébb árrugalmas), míg efelett alig mozdul az árváltozások hatására.

Ezt az összefüggést érvényesülni látjuk bizonyos tartós fogyasztási cikkek: biciklik, televíziós készülékek, frizsiderek, autók stb. esetében. Ha ugyanis az emberek bizonyos jövedelmi szintet elértek, illetve e cikkek csökkent árai elérhetővé tették ezeket, az emberek egyszerre vásárolni kezdik őket. Ha az ár egyszerre találkozik a megnőtt havi jövedelmekkel, megindul az általános vásárlás. Egy bizonyos ponton túl a kereslet — tekintet nélkül az árra — ismét rugalmatlanná válik: ha már van készülékünk, nem nagyon veszünk melléje másodikat és meggondoljuk a kicserélését is egy fejlettebb példányra. Ebben az esetben tehát a határ-érzékenységek nem nagyon érvényesülnek.

Az ármanipuláció tehát a közönség választási elhatározásának nagyon fontos irányító eszköze. A szocialista államokban — mondja Dobb — a termelési terveket eddig csak vontatottan idomították a közönség igényeihez. Ha azonban a szocializmust valóban a „fogyasztásra való termelés" rendjének akarjuk nevezni, a hiányosságot pótolni kell. Persze nem kell az ellenkező végletbe esni: a nyugati gazdaságban a közönség szuverenitásának emlegetése a felszínre hozott, fetisizált, kihasznált és elferdített igények előtt való túlzott meghajlást jelent.

Előtérbe lép itt a magán- és a közösségi bevásárlás különbsége. Annak az eldöntése, hogy egy adott cikket vagy szolgáltatást a közönség magán- vagy közvállalkozás útján kap-e meg kedvezőbb feltételekkel, éppen olyan *választás*, mint a háziasszony válogatása a piaci kínálatban. Nyilvánvaló, hogy a szocialista gazdaság inkább a közösségi megoldásokra hajlik, míg a magánvállalkozás szentségét hirdető kapitalizmus a magánprofitra való megoldások mellett dönt. (Még akkor is, ha ez a magán-vásárlóerőt a közráfordításokkal szemben jelentősen megduzzasztja, és az eredmény a galbraithi magánbőség — köznyomor!)

Az egyéni szükségletek mellett Dobb elemzi a kollektív szükségletek kategóriáját is. Az ezeket fedező javakat nem, vagy nem könnyen lehet egyedül elfogyasztani, vagy olyan a termelésük, hogy ha egyes emberek számára már elkészülnek, nehéz a többit kizárni a fogyasztásukból. Ilyen egy futballmérkőzés, utak, hidak, parkok, múzeumok, vagy a közbiztonságot védő rendőrség szolgálata. Ide tartoznak persze a közegészséget védő intézkedések, a közoktatás, várostervezés stb. Vannak emellett olyan cikkek, amelyeket egyénien fogyasztunk és a közönséges piac is szolgáltatni tud, de legelőnyösebben mégis közösségi úton szerezhetünk be. Dobb szerint a szocializmusban ide lehetne sorolni (ingyen vagy alacsony árakon) az élet mindennapi elengedhetetlen szükségleteit (kenyér, tej, egyszerű közétkeztetés stb.), és csak a viszonylag fényűző vagy egyénien válogatott árukat bízni a piaci keresletre-kínálatra.

A közösség által szolgáltatott cikkek és szolgáltatások elsősorban azok lennének, amelyekre a keresleti rugalmasság (a jövedelem függvényében) kicsi. Vagyis a köz által való szolgáltatás — vagy olcsó áron való kínálat — nem vezet elfecsérléshez.

Könyve „konklúziójában" Dobb az információ és a maximálás összefüggéseivel foglalkozik. Minden optimáló eljárás részletes és megbízható tájékozódáson alapszik. Ez azonban maga is költség kérdése. Lehet, hogy a tájékozódást bizonyos fokon felül nem érdemes folytatni, még akkor sem, ha ezzel egy felsőfokú optimális megoldást mulasztunk el. Azzal ugyanis, hogy belenyugszunk egy optimum alatti helyzetbe, olyan megtakarítást érhetünk el a tájékozódási költségben, hogy az „másodlagos optimummá" válik. Vegyük tekintetbe azt is, hogy még a legtökéletesebb információ sem küszöbölheti ki — legfeljebb csökkentheti — a jövő „természetes" bizonytalanságát. Ebben a választásban — mint egyéb döntéseinkben is — tekintetbe kell vennünk, hogy gyakran megmondhatjuk, mi is a *jobb* anélkül, hogy megállapíthatnánk, mi is lenne az *ideális*.

Zárjuk ismertetésünket Dobbnak azzal a megállapításával, hogy a jóléti gazdaságtan ma már önmagában valóságos ideológiává (magyarán: mindennapi életünkbe belenyúló gondolatrendszerré) vált.

Groó István

N. P. Varzin: A munka termelékenysége a szocialista országokban

(Proizvogyityelnoszty truda v sztranah szocializma)
Ekonomika, Moszkva, 1968. 230 l.

A könyv négy fejezetből áll. Az első fejezet fogalmi kérdéseket tárgyal és bőséges statisztikai adatokkal mutatja be a termelékenység alakulását a szocialista országokban. A könyv második fejezetének a címe: „A gazdasági együttműködés mint a munkatermelékenység növekedésének tényezője a szocialista országokban." A harmadik fejezet az egyes országokban végrehajtott reformok hatását, a negyedik fejezet pedig a nemzetközi összehasonlítások néhány problémáját taglalja.

A könyvből képet kapunk arról, hogy az egyes szocialista országok milyen munkaerő-problémákkal küzdenek az általános gazdasági, társadalmi és demográfiai átalakulás hatására, hogyan megy végbe a lakosság elöregedése és mik ennek a következményei. A munkaerő-problémák különösen fontossá teszik a munka termelékenységének növekedését, amelyhez az út a nemzetközi együttműködés kiszélesítésén át vezet. A szerző a munkatermelékenység növelésének nemzetközi tényezőit a munkamegosztás fejlődésében, a tudományos-műszaki együttműködésben, közös beruházások létesítésében és a szakképzés területén folyó együttműködésben jelöli meg. Helyesen állapítja meg, hogy e tényezők szerepe a jövőben tovább növekszik, és azt sem hallgatja el, hogy kihasználásuk ma még bizonyos akadályokba ütközik.

A szocialista országokban végrehajtott gazdasági reformokat vizsgálva a szerző egyebek között kiemeli azt a közös vonást, hogy a reformok során a dolgozók személyes jövedelmeit nemcsak az egyéni munka eredményeitől, hanem a vállalat egész tevékenységétől is függővé teszik. Fontos a könyvnek az a megállapítása, hogy a — mi szóhasználatunkkal — belső mechanizmusok a legszorosabban összefüggenek az együttműködés mechanizmusával. Ezért az egyes országok reformjai igen mélyen érintik az együttműködés egészét. (Vö. 192. l.) Ez a következtetés egybevág a magyar közgazdászok által is felismert igazsággal.

A szerző szerint szorosan össze kell kapcsolni a vállalatok termelő- és külkereskedelmi tevékenységét, következetesebben kell felhasználni az áruviszonyokat mind belföldön, mind pedig a külső kapcsolatokban. Itt is számunkra ismerős gondolatokkal találkozunk, amelyek újra rávilágítanak a szocialista országok gazdaságfejlődési irányzatainak közös mozzanataira.

A tárgyalt témával kapcsolatban a szocialista országok közgazdászainak álláspontja főleg a termelékenység és a termelékenységi mutató értelmezésében különbözik. Az ilyen szemléletbeli eltéréseket a közgazdasági gondolkodás és a gyakorlat fejlődése csak hosszabb idő alatt küszöböli ki és akkor sem teljesen. A szerző eléggé leszűkíti témáját az élő munka hatékonyságára és nem világítja meg ennek összefüggéseit a termelésben lekötött holt munka hatékonyságával. A termelékenység (nemzetközi) tényezőinek elemzése mellett nem vizsgálja, hogy maga a termelékenység mennyiben tényezője az egész gazdasági növekedésnek, milyen szerepet játszik az egymással összefüggő fejlődési források rendszerében.

Helyenként a szerző leíró jelleggel idéz adatokat, másutt viszont elméleti következtetéseit nem támasztja alá megfelelő tényekkel. Az említett hibák ellenére a könyv hasznosan szolgálja az együttműködő szocialista népgazdaságok növekedési tartalékainak feltárását.

N. L.

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Hozzászólás Cságoly Ferenc „Az energiastruktúra elemzése értékmutatókkal" című cikkéhez*

A fenti cikk módszertani vonatkozású javaslatai igen hasznos kezdeményezésnek tekinthetők. Az energiaigényesség, valamint az energiahordozó-forrásstruktúra változtatásának ÁKM alapon történő, ilyen mélységű gazdasági elemzése teljesen újszerű és kiemelkedően fontos.

Az utóbbi időben az egész világon vizsgált, aktuális központi kérdés az energetikának a népgazdasági fejlődésre gyakorolt hatása. Általában elismert tény, hogy az energiaellátás biztonsága és hatékonysága a gazdasági fejlődés ütemét közvetlenül befolyásoló, esetenként a fejlődést gátló, súlyos tényező.

Összhangban a nemzetközi tapasztalatokkal, az utóbbi években a politikai és a kormányzati szervek hazánkban is sokat foglalkoztak a helyes energiapolitika kialakításával. Ennek legfontosabb megnyilvánulásai egyrészt a szénhidrogének arányának jelentős növelése mind hazai termelésből, mind importból, másrészt a szénbányászat tervszerű csökkentése, illetve racionális műszaki fejlesztése a termelékenység növelése végett.

Az energiagazdálkodás, az energiaellátás népgazdasági hatékonyságának megítélése kétféle aspektusból lehetséges:

— direkt módon, vagyis aszerint, hogy a meglevő fogyasztók tényleges energiaigényének kielégítése a „világszínvonalhoz" hasonlítva milyen hatékonysággal történik és

— indirekt módon, a népgazdasági termelési struktúra energiaigényességének elemzése alapján.

A direkt elemzés mind energiaegységben (például kalóriában), mind Ft értékben széles körben alkalmazott, hagyományosnak tekinthető elemzési mód. Ide sorolhatók tulajdonképpen a szerző által is említett különféle mérlegelemzések, ezen túl az egyes periferiális, részletproblémákra vonatkozó gazdaságossági vizsgálatok, az energiaracionalizálást megalapozó számítások, valamint a különböző távlatú energiatervezések szerves részeként végzett optimalizálási (lineáris programozási) vizsgálatok.

Az indirekt elemzésben kiemelt szerepet kap az ÁKM-re alapozott — a szerző által is javasolt — elemzési módszer. Ez ad ugyanis elsősorban lehetőséget arra, hogy az energiaigényesség szempontjából differenciált ágazatok szerepét a népgazdasági teljes termelési szférában reálisan ítélhessük meg; beleértve a népgazdasági továbbgyűrűzések hatását is.

Már az eddigiekből is érzékelhető, hogy az ÁKM-re támaszkodó elemzés nem a többiekkel szemben, hanem azok mellett, kiegészítő szerepet tölthet be, különösen a népgazdasági szintű konzisztenciális összefüggések feltárásával, amire az egyéb típusú vizsgálatok nem adnak lehetőséget. Az eddigi energiagazdálkodási vizsgálatokban az ilyen ÁKM-bázisú részletes elemzések valóban háttérbe szorultak, a cikkben javasolt módszer konkrét, gyakorlati példákkal meggyőzően bizonyítja, hogy e vizsgálatok elhanyagolása helytelen gyakorlat.

Az ÁKM bázisú vizsgálati módszer alapján szinte automatikusan adódik egy igen fontos következtetés: a meglehetősen széles körökben elterjedt, népgazdasági szintű átlagos 4 százalékos energiahordozó-költség mutatója egyáltalán nem fejezi ki a reális viszonyokat és főleg az energiaellátás népgazdasági súlyát. Bár a hagyományos módszerű költségelemzések az egyes fogyasztói területekről ilyen tartalmú információkat már korábban is szolgáltattak, csak a népgazdasági kölcsönhatásokat és továbbgyűrűzéseket figyelembe vevő elemzés képes bizonyítani, hogy ez az általánosan alkalmazott szabály teljesen félrevezető. Ugyanakkor a — viszonylag elhanyagolhatónak ítélt — 4 százalék körüli átlagos energiaköltség „elv" igen sok káros következménnyel járt. A cikk erre bőven sorol fel bizonyítékokat.

* Megjelent a Közgazdasági Szemle 1969. 12. számában.

A tárgyilagosság kedvéért meg kell említeni, hogy történtek már a korábbi időkben is mind külföldi, mind hazai próbálkozások különféle input-output sémák kidolgozására, illetve a népgazdasági ÁKM energetikai felhasználására.

— Példaként kiemelhetők azok a lengyelországi vizsgálatok, amelyek a népgazdasági ÁKM energetikai felhasználására vonatkozó elméleti alapokat igyekeztek tisztázni. A vizsgálatokat a Gliwiczei Egyetemen (Politechnika Slanska Katedra Elektrowni) dr. Irena Dobrzanska docens végezte. (A tanulmányt publikálták, kivonata az Energia Világkonferencián önálló dolgozatként szerepelt.) Gyakorlati felhasználására azonban még nem kerülhetett sor, mivel az elméletileg magas szintű modellhez a szükséges, konkrét adatinformációk nem állnak rendelkezésre és statisztikai úton egyelőre nem is biztosítható az információigény kielégítése.

— Speciális energetikai tartalmú input-output sémák (elméleti és gyakorlati) kidolgozása megtörtént az NDK-ban. A modell célja az volt, hogy nagyobb üzemek, illetve a népgazdaság energiaellátási egyensúlyi feltételeit, összhangját vizsgálják.

— Bizonyos értelemben ez utóbbival rokon az a hazai vizsgálat, mely az Országos Energiagazdálkodási Hatóság és az INFELOR együttműködésével egy energetikai input-output modell elméleti kérdéseinek tisztázására irányult. A kidolgozott modell gyakorlati felhasználására még nem került sor.

A felsorolt példák ellenére a cikk úttörő jellegű, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a vizsgálat konkrét, gyakorlati adatokra épül. Nemcsak a „hagyományos" népgazdasági ÁKM, hanem a NIM-ben kidolgozott ÁKM alapján, az energiahordozókat tovább differenciálva, részletesebb számszerű adatokkal alapozta meg következtetéseit a szerző. Ebből a szempontból a tanulmány mondanivalójának módszertana nemzetközileg is újszerűnek tekinthető. Ezen újszerűség és a téma szerteágazó volta, komplexitása miatt a tanulmány szükségszerűen tartalmaz megoldatlan problémákat. A tisztázatlan — és eddigiekben tisztázhatatlan — részletek miatt a számszerű eredmények csak bizonyos fenntartásokkal fogadhatók el, különösen a kalóriaalapú és értékalapú elemzések eredményeinek összehasonlításából levont következtetések.

Ennek legfőbb oka az a kettősség, amely az energetikai és az ÁKM szemlélet között fennáll.

— Az ÁKM energiaszektora (7 oszlop, illetve sor), a szerző által felhasznált formában és általában is, a „tiszta" energetikai profilt tartalmazza (termelés és központi energiaátalakítás).

— A fentieken kívül azonban szinte minden ágazatban folyik energetikai tevékenység. Ennek megfelelően az energetikai szemlélet az energiafolyam-ábra szerint tartalmazza a teljes népgazdasági energetikai tevékenységet (a termelés, átalakítás, elosztás-fogyasztás fázisát). Ilyen módon a kalóriában elszámolt népgazdasági energiamérlegek lényegesen szélesebb körre terjesztik ki az elszámolást.

A fenti okok miatt az ÁKM energetikai elemzésre való felhasználásának még alapvető metodikai problémái is vannak, amelyek az alábbiakban foglalhatók össze.

— Az energiafolyam-ábra minden termelő (energiafogyasztó) egységre általánosan a forrás (termelés + import), az energiaátalakítás és a közvetlen (végső) felhasználás fázisa szerint tagolható. Ez a felosztás az ÁKM aggregációjával nem hozható feltétlenül egyértelmű kapcsolatba, mivel más és más a két rendszer „megfigyelési és feldolgozási egysége". Emiatt a számszerű összehasonlításokban (az energiamérleg és az ÁKM mutatói között) tartalmi okok miatt lényeges különbségek lehetnek. Így az összehasonlításokból levonható „következtetések" is még további elemzést igényelhetnek az esetleg fennálló különbségek okainak tényleges feltárására.

— Maga az energetikai elszámolási rendszer sem teljesen egységes metodikailag. Az energiaátalakítások miatt ugyanis — bizonyos analógiával az ÁKM-hez hasonlóan — halmozott értékű számbavétel is lehetséges (mint például a KSH energiamérlegekben). Ugyanakkor az OEGH energiamérlegei kiszűrik az energiaátalakítások miatt egyébként fellépő többszörös halmozásokat. Egyáltalán nem közömbös viszont, hogy az ÁKM-ből vett értékalapon meghatározott mutatókat melyik típusú energiamérleg számadataival vetjük össze.

— Az ÁKM típusú elemzésekben az energiahordozó árak torzításai egyrészt a szénfajták és szénhidrogének között, másrészt a hazai és az importált energiahordozók között az eredmények értékelhetőségét jelentősen befolyásolhatják.

A felsorolt „hiányosságok" nem hozhatók fel bíráló kifogásként a tanulmány ellen. Az említett példák inkább csak azt a célt szolgálják, hogy rávilágítsanak, milyen komplex kérdésről van szó, amelynek részletesebb vizsgálata és elméleti megalapozása feltétlenül igényli a műszaki, energiagazdálkodási, közgazdasági együttműködést. Reális, életszerű következtetések csakis ilyen együttműködés eredményeként remélhetők.

A következőkben néhány olyan szempontra szeretnék rávilágítani — anélkül, hogy ez a további munka programját jelentené —, amelyek egy ilyen együttműködés vizsgálati irányait körvonalazzák. (Éppen e vizsgálatok tisztázhatnák az egyelőre még bőven meglevő elvi problémákat is.)

— Első lépésként szükséges megteremteni az összhangot az ÁKM és az energiamérleg folyamábraszemlélete között, hogy a kalóriában és a Ft értékben mért mutatók csaknem azonos tartalmúak lehessenek.

— Ehhez esetleg jó eszköz lehetne például egy kalóriaalapon összeállított népgazdasági ÁKM, hogy a tipikus energiaigényességi vizsgálatokat lehetőség szerint minimális torzítások befolyásolják.

— Indokolt lehet a tisztán energetikai tartalmú input-output modellek (forrás-átalakítás-közvetlen felhasználás) vizsgálata is, amelyek egy későbbi fázisban a népgazdasági ÁKM-mel is összekapcsolandók.

A körvonalazott vizsgálatok természetszerűen óriási adatigénnyel lépnek fel. A nagyon munkaigényes feladatok eredményes elvégzése elvileg is csak akkor lehetséges, ha a közös összefogással, összehangoltan folyó vizsgálat módszertanilag tisztázott alapelveken épül fel.

Befejezésül hangsúlyozottan ki kell emelnem külön is a szerzőnek az egész tanulmányban — közvetve — bizonyított megállapítását, amely szerint az energetika a népgazdasági távlati tervezésben elsődleges jelentőségű. Eléggé elterjedt, káros szemlélet ugyanis, hogy az energiatervezés tevékenységének körét gyakran leszűkítik és az energiatervezést úgy értelmezik, mint a népgazdasági termelési és életszínvonal-fejlesztési elképzelések függvényében meghatározott „energiaigényszámítást" (előirányzatok szorozva energiafajlagosokkal). Az ÁKM alapján végzett elemzés különösen alkalmas arra, hogy ezt a hibás szemléletet megváltoztassa és rámutasson arra, hogy a továbbgyűrűző kapcsolatok, valamint beruházási, foglalkoztatási és importkihatások miatt mennyire indokolt, hogy energetikai elképzelések is szerepet játsszanak a tervezés különböző fázisaiban.

Erdősi Pál
okl. gépészmérnök

Irodalmi hivatkozások

1. Irena Dobrzanska: Pszewidywanie optymalnej struktury wytwaszania wtornych nosznikov energii w gospodarce krajcwej I–II.
2. Irena Dobrzanska: Certains Problemes Méthodologiques Concernant la Prévision dans les Systemes Nationaux. (WCP–Tokyo, 1966. Paper IA–41. Pologne.)
3. H. J. Hildebrand: „Wirtschaftliche Energieversorgung" Band I. (Leipzig, 1965.)
4. Müller–Poppitz–Schiller: „Rechenmodelle für den Energiaplan und für Variantenuntersuchungen bei Betrieben des Industriezweiges Energie" (Beiträge zur digitalen Rechentechnik in der Energiewirtschaft. Institut für Energetik, Leipzig, 1965. 242–262. old.)
5. Rabár–Stahl–Pongrácz: Szimulációs modell az energiatermelés, -átalakítás és -fogyasztás szerkezetének távlati tervezéséhez. 1968.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Йожеф Богнар

Два года венгерской реформы хозяйственного механизма

Экономические реформы, проводимые в европейских социалистических странах, открывают новую главу в многолетней истории социалистического хозяйствования.

Важнейшие явления экономической политики двух лет, последовавших за введением венгерской реформы, можно суммировать в следующем:

Экономический рост был сознательно умеренным. В 1968 году экономический рост и рост промышленной продукции составляли 5%, а в 1969 году первый составлял 5%, а последний — 3,4% Замедление темпа роста промышленной продукции, в частности, объясняется тем, что под влиянием новой системы в крупной промышленности прекратилось производство на склад. Благоприятно развивалась внешняя торговля. С 1945 года еще никогда не был таким благоприятным венгерский внешнеторговый и платежный баланс, как в 1968 и 1969 годах. Ускорилось техническое развитие, повысилась доля более современной продукции. Отличных результатов достигло сельское хозяйство. Заметно развитие и в обеспеченности внутренних рынков. Рост индекса цен (в 1968 году на 1,5%) произошел в предусмотренных планом рамках. Улучшилась рентабельность производства и экспорта.

Экономическое развитие, достигнутое в первые два года реформы, в общем может считаться удовлетворительным, а в ряде отношений — обнадеживающим. В некоторых областях, однако, наблюдается медленное проявление желаемого эффекта. Не началась перегруппировка части промышленной рабочей силы в сферу услуг. Не проявляется достаточной инициативы в хозяйственной деятельности предприятий.

Опыт прошедшего с введения реформы времени показывает, что в интересах должного формирования конъюнктуры помимо монетарных и бюджетных рычагов необходимы и другие инструменты экономической политики. В последующие годы будут преобладать мероприятия, направленные на поощрение роста предложения.

Йожеф Рожа

Использование рабочей силы в первые два года нового механизма

С 1-го января 1968 года, с введения новой системы хозяйственного управления в области использования рабочей силы наблюдаются определенные изменения. Для первых двух лет были характерны относительно быстрый рост численности рабочей силы и еще большее увеличение спроса на рабочую силу. Знаятость значительно росла не в Будапеште и крупных городах страны, а в провинциальных промышленных поселках. Значительное увеличение спроса на рабочую силу, вызывающее уже чуть ли не впечатление дефицита, привело после устранения административных ограничений к относительно большому перемещению (текучести) рабочей силы. Перемещение рабочей силы само по себе не отрицательное явление, однако, к сожалению, пока еще нельзя сказать, что оно происходит в направлении областей с более высокой эффективностью.

Экономические рычаги в нескольких направлениях повлияли на рост потребностей в рабочей силе. Распространено мнение, что в нынешней системе экономического регулирования расширение основных средств означает для предприятий непропорционально большое бремя, по сравнению с увеличением численности рабочих, что приводит к неблагоприятным пропорциям заменяемости. В настоящий момент ищут пути решения этой проблемы. Проблема роста спроса на рабочую силу связана и с системой регулирования уровня заработной платы. С одной стороны, при данной системе контроля над уровнем заработной платы регулируется повышение средней заработной платы, причем таким образом, что предприятия иногда заинтересованы в излишнем приеме на работу неквалифицированной, низкооплачиваемой рабочей силы, приобретая таким образом резервы для повышения зарплат, превышающих средний уровень. Для решения этой проблемы было внесено также несколько предложений, но дискуссия по ним еще не закончена. С другой стороны: в новой системе хозяйственного управления динамика уровня заработной платы связывалась с динамикой прибыли таким образом, что предприятия при определенных экономических последствиях или повышают заработную плату своим работникам или же выплачивают им участие в прибылях. Эта система, по существу, оправдала себя, но в первые два года возникли некоторые проблемы из-за соотношений между экономическими последствиями повышения заработной платы и участия в прибылях. Предприятия в меньшей мере использовали возможность повышения заработной платы, согласно общераспространенному мнению, в первую очередь, потому, что оно было экономически более обременительно, чем увеличение участия в прибылях. В этом отношении с 1 января 1970 года предусматриваются изменения в системе регулирования, в соотношениях экономических последствий.

Автор останавливается в статье и на причинах замедления роста производительности труда, так как многие считают, что это явление исключительно или главным образом связано с вопросами использования рабочей силы (текучестью, сокращением рабочего времени и т. д.). По мнению автора, эти обстоятельства действительно повлияли на неблагоприятную динамику производительности труда, но более важной причиной он считает замедление темпа роста промышленной продукции, которое — при условии сочетания со структурными изменениями и лучшим приспособлением к потребностям — может временно рассматриваться как приемлемое и даже положительное явление.

Дьердь Адам

Развитие науки и структурные изменения в современном мировом хозяйстве. Часть II

В статье детально анализируется отставание Западной Европы в таких технических передовых отраслях промышленности, как производство вычислительных машин, авиастроение, астронавтика, телесвязь с использованием искусственных спутников, мирное применение атомной энергии, приборостроение, некоторые химические производства и т. д., а затем приводятся данные относительно «выкачивания» умственных ресурсов из Европы в США. Автор останавливается на поразительном по сравнению с ранее известными данными выводе одного из новейших исследований ОЭСР, согласно которому по выпуску дипломированных специалистов — включая и выпускников высших техникумов — Западная Европа превосходит Соединенные Штаты как в относительных, так и в абсолютных масштабах. Поскольку в Западной Европе производится гораздо меньше научных исследований крупного масштаба, дающих в должной мере занятие всем творчески плодотворным ученым, совпадение американского дефицита в специалистах с западноевропейскими излишками в них в еще большей мере ускоряет их миграцию в США.

Отставание усугубляется тем, что в Западной Европе американские капиталовложения концентрируются в промышленных отраслях, требующих больших научных исследований; этому обстоятельству за-

конно придается особое значение, так как отрасли, требующие больших научных исследований, суть главные проводники нововведений и по отношению к другим отраслям экономики. Поэтому нереальны любые расчеты, исходящие лишь из количественных размеров проникновения капитала.

По всем этим причинам в Западной Европе растет беспокойство из-за ее постоянного вытеснения на вторую линию промышленного развития. Некоторые американские экономисты даже более или менее открыто провозглашают, что США должны специализироваться на производстве комплексной продукции, требующей более сложной технологии и научных исследований. Это понуждает Соединенные Штаты постоянно проводить политику технического наступления, держать шаг с которым остальным странам весьма нелегко.

Хотя технические достижения и поступают из США в Западную Европу, этот процесс, однако, все более происходит путем прямых капиталовложений американских фирм. Не исключена, таким образом, возможность того, что Западная Европа и впредь будет технически отставать и зависеть от США.

Шандор Варга

Разделение функций по принятию решений внутри предприятия

Модернизация внутреннего механизма деятельности предприятий — одна из предпосылок развертывания новой системы хозяйственного управления. Одним из центральных вопросов этой проблематики является вопрос о правах производственных единиц — производств, цехов — предприятия.

Автор сначала останавливается на принципах и факторах, определяющих полномочия производственных единиц внутри предприятия. Далее он анализирует на примере 204 промышленных предприятий распределение полномочий и констатирует, что в ряде предприятий централизация функций превышает желательную степень. Поэтому требуется перераспределение полномочий внутри предприятий, осуществление рациональной децентрализации.

В заключение автор излагает пути и условия осуществления децентрализации и дает краткий обзор стремлений к децентрализации и рецентрализации в капиталистических странах.

Дьердь Фекете

Перспективы обеспечения занятости в производственных кооперативах

Ожидаемое число и соотношение занятых в сельском хозяйстве взаимосвязано с механизмами заинтересованности хозяйственной деятельности предприятий. Участие в кооперативе связано с повышенным риском, с одной стороны, и заинтересованностью в результатах хозяйствования, с другой стороны. В перспективе постоянно убывают факторы, действующие в силу минимального риска против вступления в кооператив. Для установления трудовых отношений со служащими у кооперативов на разных этапах их развития имеются различные причины. В высокомеханизированных отраслях, применяющих относительно мало рабочей силы, устанавливаются специфические отношения заинтересованности.

Системы заинтересованности развивают свое действие во взаимозависимости с целями экономической политики и с демографическими процессами. С целью лучшего воспроизведения проблем обеспечения занятости в сельскохозяйственном производстве, отвечающем народнохозяйственным потребностям, целесообразно изучить и определяющую роль отдельных концепций производственной политики и использования рабочей силы.

Андраш Надь

Приближение оптимума внешнеторгового оборота

Статья представляет собой продолжение опубликованного ранее труда, занимавшегося вопросами оптимальности объема и структуры внешнеторгового оборота и их взаимосвязи с валютным курсом. Автор сопоставляет с точки зрения оптимизации систему, базирующуюся на предписаниях валютных лимитов и минимизации издержек, с системой, основывающейся на предписании курса инвалюты и максимизации прибыли. При этом указываются преимущества системы заинтересованности в прибыли.

Автор останавливается на последствиях выбора между различными курсами инвалюты с точки зрения нахождения оптимальной экспортно-импортной программы. С новой стороны освещаются им последствия выбора между средним и предельным курсами инвалюты и эффект применения дифференциального курса.

SUMMARY OF THE ARTICLES

József Bognár:

Two years of the reform of the economic mechanism in Hungary

The economic reforms introduced in the European socialist countries open a new chapter in the history of socialist economies.

The major events of economic policy in the two years after the introduction of the Hungarian reform may be summed up in the following:

Economic growth was deliberately moderate. In 1968 the growth rates of both the whole economy and industry were 5 per cent, in 1969 the former was 5 per cent, the latter 3,4 per cent. The slower growth of industry may be attributed—among other things—to the fact that under the effect of the new system manufacturing industry has ceased to turn out unsaleable goods. Foreign trade developed favourably, our balances of trade and payments were never so favourable since 1945 as they have been in 1968 and 1969. Technological progress accelerated, the share of up-to-date products increased. Results in agriculture are excellent. As regards

the supply of the domestic market, development may be recorded also in this field. The rise of the price level remained within the planned limits (1,5 per cent in 1968). The profitability of both production and exports has improved.

The economic development achieved in the first two years of the reform can be said to be satisfactory in general and promising in several respects. In some fields, however, the desired effects appear slower than expected. A regrouping of part of the industrial labour force into the services has not yet started. Initiatives taken on part of the enterprises were fewer than expected.

The experiences gained in the time since the introduction of the reform prove that in order to influence business adequately also other measures of economic policy are necessary beside the monetary and fiscal ones. In the next years the measures aimed at boosting supply will be preponderant.

József Rózsa:

Labour management in the first two years of the new mechanism

Since Jan. 1st, 1968, the introduction of the new system of economic control and management, there have appeared some changes in labour management. The first two years have been characterized by a relatively rapid increase in employment and by an increase in demand for labour exceeding the former. The increase in employment was particularly forceful in the countryside plants, not in Budapest or the big towns. The substantial increase in the demand for labour, making almost the appearance of a labour shortage, has led to considerable labour fluctuations after the abolition of restrictions of the movement of labour. The beginning of labour movements could not be said to be unfavourable in itself, but, unfortunately, it is not yet characteristic that labour moves from low productivity fields to those with higher productivity.

The economic regulators have played various roles in this increase of demand for labour. The opinion may be said to be fairly general that in the present system the burden of expanding fixed assets is unduly high in comparison to expanding employment; this has led to wrong substitution relations. The way for a solution is sought now. The problems is also related to the system of regulating the wage level. In the given system of wage control the growth of average wages is regulated and that in a way that at times it is in the interest of the enterprises to employ a great number of unskilled workers with low wages obtaining thus a reserve for raising wages above the average. Several proposals were put forward as a remedy but no decision has been taken as yet. On the other hand, in the new system the wage level has been bound to the development of profits.: The enterprises either raise wages or pay profit shares—with definite burdens involved. Essentially, the system has stood the test, the problems in the first two years arose on account of the unequal burdens of raising wages and incerasing profits shares. The enterprises raised wages less frequently because it was a general opinion that the burdens involved by raising wages were graver than with profit shares paid. In this respect some changes will take place with Jan. 1st, 1970, regulators affecting the distribution of burdens will be corrected.

The article also deals with the slowing down of the growth of productivity. There are many who would see the causes only or mainly in labour management (fluctuation, reduction of hours of work, etc.). According to the author, though these factors did, indeed, influence the unfavourable development of productivity, a major cause was the slower rate of growth—and if the latter is accompanied by changes in structure and by better adaptation to market requirements it may be understandable and even considered favourable.

György Ádám:

Development of science and structural changes in today's world economy—Part Two.

The paper comprises a detailed analysis of the lag of Western Europe behind the US in some advanced industries such as computers, aerospace, telecommunications, atom-industry (reactors), instruments etc., dealing thereafter with the implications of the brain drain. The author also underlines the conclusion of a recent inquiry of the OECD, which—in striking contrast to what has been presumed so far—states that the output of qualified scientific—technical manpower, including the graduates of higher technical colleges left out of account till now, is higher in Western Europe in both relative and absolute terms than in the US. But as Western Europe carries out to an incomparably smaller extent big scientific-technical projects than the US, she is unable to harness the creative capabilities of its scientists and engineers. The coincidence of the scientific manpower deficit in the US and the sufficit in Western Europe speeds up emigration to the US.

Furthermore American direct investments in Western Europe are rather concentrated in the research-intensive industries. This is all the more important and of qualitative relevance as the research-intensive industries are the main channels of the diffusion of innovations in other branches of the economy. Therefore all computations which assess the weight of American penetration merely in quantitative terms are irrealistic.

For all these reasons there is a grave concern in Western Europe that she will become permanently an industrial satellite of the US. Quite a number of American economists more or less openly proclaim that the US is bound to specialize in research-intensive, sophisticated products requiring advanced technology. This induces the US to be constantly on the technological offensive which most other countries find extremely hard to cope with.

As a matter of fact, American technological know-how flows uninterruptedly into Western Europe from the US, but this process takes place increasingly by means of direct investments. Thus it cannot be excluded that the technological gap and Western Europe's dependance upon the US in some advanced industries is no short-term phenomenon.

Sándor Varga:

Division of decision authority within enterprises

One of the conditions of unfolding the new economic mechanism is modernization of the internal mechanism of enterprises. A central problem is the scope of decision of factory units and plants within the enterprise.

The author firts treats the principles and factors that determine the scope of authority of productive units within the enterprises. In the following the scope of authority is analysed on the basis of a survey covering 204 industrial enterprises. He states that decision authority is in many enterprises much more centralized than would be desirable. There is a need to rearrange the scope of authority within the enterprise and establish a rational decentralization.

Finally, the author treats the ways in which decentralization could be attained and its conditions. He briefly surveys in conclusion the decentralization and re-centralization tendencies to be observed in capitalist enterprises.

György Fekete:

Perspectives of employment in agricultural cooperatives

The expected number and share in total employment of agricultural earners is related to the incentives connected with management. Cooperative membership relations unite increased risk–taking with interest in the results of management. In the long term the factors tend to decrease in number which work against establishing membership relations (through minimal risk–taking). In the various stages of consolidation the cooperatives have different reasons for establishing employment relations. In the branches of cultivation which use relatively little labour and are highly mechanized, special interest relations develop.

The systems of incentives exert their effects in connection with objectives of economic policy and with demographic processes. In order to outline the employment problems of an agricultural production meeting the demands of the economy in a better way it seems expedient to examine also the determining role of some conceptions of production policy and labour management.

András Nagy:

How to approach the optimum of foreign trade

The article is a continuation of an earlier study by the author in which he treated the existence problem of the optimal volume and pattern of foreign trade and its relations with the rate of exchange. The author compares from the point of view of optimization the system based on foreign exchange allocation and minimization of costs with the one based on the prescription of the exchange rate and the maximization of profits. He points out the advantages of the system based on interest in profits.

The consequences of selecting exchange rates of various magnitudes are treated from the point of view of finding the optimal export-import program. The consequences of a choice between the average and the marginal rates of exchange are compared from a novel aspect and also the effects of applying differentiated rates of exchange are analysed.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

---

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. – Telefon: 313–975, 116–460, 123–570
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1969. december 9.
69.1445 – Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

2

A tartalomból

BOGNÁR JÓZSEF:
Gazdasági növekedés — külkereskedelmi érzékenység

BERENDIVÁN:
A beruházási piac helyzetéről

ROMÁN ZOLTÁN:
Hosszú távú tervezés és az ipar termelékenysége

SÁNDOR IMRE:
A vertikális kooperáció lehetősége és szükségessége

RIPP GÉZA:
A modern pozitivizmus tendenciái az ipari társadalom elméletében

XVII. évfolyam

1970. február

TARTALOM

Bognár József: Gazdasági növekedés — külkereskedelmi érzékenység 129
Berend Iván: A beruházási piac helyzetéről 140
Román Zoltán: Hosszú távú tervezés és az ipar termelékenysége 155
Ulbrichné Ács Magda: Makroökonómiai mutatók alakulása 1950—67 között és következtetések az 1970—85-ös időszakra 168
Sándor Imre: A vertikális kooperáció lehetősége és szükségessége 182
Ripp Géza: A modern pozitivizmus tendenciái az ipari társadalom elméletében 196
Inotai András: Gazdasági integrációs törekvések a fejlődő országokban az iparfejlesztés és exportfokozás jegyében 216

SZEMLE

A termelőeszköz-piackutatás munkamegosztási problémái *(Majlát Lászlóné)* 233

FOLYÓIRATSZEMLE 243

Sz. Hejnman: Tudományos-technikai forradalom és strukturális változások a szovjet népgazdaságban — S. C. Schmidt—L. A. Fischer: A KGST szerepe a világ takarmánygabona-termelésében és -forgalmában — S. R. Timperley: Munkásigazgatók és ipari demokrácia Nagy-Britanniában — K. Grossfield: A beruházási ösztönzők hatékonysága — Rudolf Zukal: A szovjet arany — a nagy ismeretlen — A. Milejkovszkij: A kapitalizmus politikai gazdaságtana oktatásának néhány problémája

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Pogány György: Foglalkoztatáspolitika és munkaerő-gazdálkodás *(Kovács Dénes)* 251
Józef Nowicki: A fejlődő országok növekedésének elméleti kérdései *(Kádár Béla)* 253

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 256

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Berend Iván kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **dr. Bognár József,** a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának igazgatója, egyetemi tanár; **Inotai András,** az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának munkatársa; **Kádár Béla,** az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának munkatársa; **dr. Kovács Dénes** kandidátus, a Belkereskedelmi Minisztérium főosztályvezető-helyettese; **Majlát Lászlóné** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Ripp Géza** kandidátus, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője; **dr. Román Zoltán** kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának igazgatója; **dr. Sándor Imre,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Ulbrichné dr. Ács Magda** kandidátus, az Országos Tervhivatal munkatársa.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Heténvi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975, 116—460, 123—570
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 8¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. január 8.
70.0005 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

BOGNÁR JÓZSEF:

Gazdasági növekedés — külkereskedelmi érzékenység*

A közgazdaságtudomány Nyugat-Európában alakult ki. Azt hiszem, nem felesleges ebben a vonatkozásban Anglia múlhatatlan érdemeire utalni, hiszen tudományágunk klasszikusai e földön éltek, működtek és alkottak. Az Októberi Forradalom óta azonban a szocializmus előbb a Szovjetunióban, majd egy történelmi fázissal később több kelet-európai országban elméletből a mindennapi gazdaságépítés és fejlesztés gyakorlatává vált. Az ötvenes évektől fogva pedig egyre több gazdaságilag gyengén fejlett ország indult el a gazdasági növekedés nehéz útján. A gazdaság tehát korunkban különböző társadalmi és tulajdonviszonyok, eltérő civilizációs örökségek és filozófiai értékrendszerek, valamint példátlanul különböző fejlettségi színvonalak és tudományos hátterek között él, funkcionál, egyensúlyoz és fejlődik vagy stagnál. Nyilvánvaló, hogy minden gazdaság *racionalitásra* (a legnagyobb eredményre vagy a legkisebb eszközráfordításra) törekszik, de annak tartalma és köre a rendszer természetétől, illetve a fejlettség színvonalától függően változik. Ilyen körülmények között felmerül a probléma, hogy használhatók-e a gazdasági növekedést megindító vagy felgyorsító cselekvési rendszerek más társadalmi viszonyok, eltérő civilizációs örökségek vagy a fejlettség színvonalában fennálló igen nagy különbségek esetén. Vannak-e a közgazdasági elméletnek és a racionális cselekvésnek olyan elemei, amelyek általánosnak tekinthetők, vagy minden tudásunk, észlelésünk és következtetésünk időhöz, térhez, szituációhoz, társadalmi-politikai viszonyokhoz vagy éppen civilizációs örökségekhez kötött?

Ezekre a kérdésekre a komparatív (összehasonlító) közgazdaságtudomány segítségével igyekszünk választ adni, felhalmozva tapasztalatainkat és észleléseinket egyfelől, kísérletezve a modellalkotás útján másfelől. A komparatív közgazdaságtudomány azonban nemcsak tudományunk egyik egyre inkább terebélyesedő ágazata, amelynek sokan tekintik.

Valójában minden kutatás — bizonyos értelemben — komparatív, hiszen számoknak, összefüggéseknek, mutatóknak vagy statisztikai adatoknak csak a komparáció ad értelmet és előjelet. A mai komparáció azonban sokkal több, mint adatok és összefüggések puszta összevetése, hiszen mi a különböző gazdasági formációk (rendszerek) funkcionálását, működési elveit, jellemző problematikáját és dinamikáját vetjük össze. Csak e komparáció segítségével mondhatjuk meg, hogy mi az általános (a tipikus) vagy az egyedi (a sajátos) valamely gazdaságban.

* Előadás az 1969. november 28–30 között a Wilton Park-ban (Brighton) tartott *angol–magyar közgazdasági kollokviumon.*

A társadalmi-gazdasági rendszerek különböző volta csak abban az esetben képezhetné akadályát a komparációnak, ha a gazdaság mint az emberi tevékenység meghatározott területe nem rendelkeznék elegendő saját kritériummal és nem lennének önálló mozgás- és egyensúlytörvényei. Az eltérő tulajdonviszonyok, illetve az azokra felépülő elosztási rendszerek, valamint a velük szoros kapcsolatban álló érdekviszonyok és társadalmi-politikai struktúrák természetesen kijelölik a racionális gazdasági cselekvés pályáját és meghatározzák egyes konkrét céljait. A cselekvés e szférájában csak a rendszer természetének megfelelően lehet cselekedni. Más módon halmozzák fel és osztják el például a javakat a kapitalista és a szocialista társadalomban; gyökeresen eltérő módon biztosítja az állam a maga bevételeit az egyik rendszerben, mint a másikban. A gazdaság „belső körében" azonban mindenütt szükség van expanzióra, új technológiák adaptálására, a gazdasági egységeknek eredményeiktől függő szelektálására, mindenütt nagy szerepet játszanak az egyensúlyviszonyok, az anyagi érdekeltség különböző formái, moderálni igyekeznek a ciklikus ingadozásokat, befolyásolni igyekeznek a gazdasági folyamatokat, és kialakulnak az egy főre jutó nemzeti jövedelemmel összhangban álló fogyasztási struktúrák. E belső körben lezajló folyamatok és azokkal összefüggő befolyásolási-irányítási rendszerek nemcsak összevethetők, hanem saját viszonyaink szem előtt tartása mellett gyakran adaptálhatók, vagy analógiaként nagyon tanulságosak (gondolatserkentők) lehetnek.

Napjainkban azonban tovább is kell mennünk annak puszta leszögezésénél, hogy a társadalmi-gazdasági rendszerek eltérő volta nem akadálya a komparációnak. Figyelembe kell venni ugyanis, hogy egyre szélesebb sávon és egyre korszerűbb formában jönnek létre a gazdasági-külkereskedelmi kapcsolatok Kelet- és Nyugat-Európa között. A régi értelemben vett csereegyezmények (barterek) rendszerint egy-egy konkrét aktusra korlátozódtak, ezért nem is merült fel annak szükségessége, hogy egymás gazdasági rendszerét jobban megismerjük. Gyökeresen megváltozik azonban a helyzet kooperáció esetén, függetlenül attól, hogy milyen jellegű kooperációról (termelési, értékesítési, kutatási, képzési stb.) van szó. Ebben az esetben ugyanis mindegyik fél érdekeltté válik a másik eredményeiben, a kooperáció lehetőségét, körét és sikerét meghatározó közgazdasági körülmények megismerésében és előrelátásában. Az egyes felek döntései azonban — érthető módon — saját gazdasági rendszerük logikájához (racionalitási posztulátumaihoz) kapcsolódnak. A kooperáció térhódítása tehát nagy lökést adhat e komparatív módszerek előretörésének.

Végül: a külkereskedelemre már nem tekinthetünk úgy, mint régebben, amikor valamilyen nemzetgazdaság viszonyát a világgazdasághoz kizárólag vagy döntően a nemzeti (illetve a nemzetinek hitt) optimum kritériumai szerint határoztuk meg. Napjainkban már integrációk alakultak ki, amelyek mélyen beépülnek a nemzeti gazdaságokba a közös érdekek találkozási pontjain. Integráción belül a korlátlan „nemzeti érdekek" nem érvényesíthetők, mert figyelembe kell venni azt is, hogy miképpen befolyásolja valamely megegyezés a partnerországok érdekeit, hiszen ellenkező esetben szétesik, formálissá válik, vagy kedvezőtlen fejleményekre vezet az együttműködés. A nemzeti gazdaság érdekei is át-

alakulnak, ha nemcsak az egyes döntésekhez, hanem az integráció fennmaradásához és prosperálásához is fűződik nemzeti érdek. Egyébként sem várhatjuk, hogy a nemzeti gazdaságban foglalt érdekrendszer merev érvényesítése esetén nagyobb térségen belül (integrált térség, kontinens) racionális munkamegosztás alakuljon ki. Ha pedig a nemzetgazdasági döntéseknél szélesebb (kontinentális) érdekekre is figyelemmel kell lenni, akkor nyilvánvaló, hogy egymás gazdaságát egyre jobban kell megismernünk.

Mind Nagy-Britannia, mind Magyarország gazdasága rendkívül külkereskedelem-szenzitív. Külkereskedelem-érzékeny gazdaságról akkor beszélünk, ha a gazdasági növekedés ütemét, az expanzió lehetséges mértékét, a növekmény strukturális összetételét a külkereskedelmi forgalom alakulása elhatározó módon befolyásolja. Ebből logikusan következik, hogy a külkereskedelem — az említett tényezőkön keresztül — erőteljesen befolyásolja a termelékenység, a beruházások és a foglalkoztatottság alakulását is.

Külkereskedelmi érzékenységről beszélünk, de ez senkit ne tévesszen meg; baj esetén *a gazdasági körforgás zavarairól* van szó. A zavarok (a tolerálható egyensúlyhiányok) a gazdaságban — az emberi szervezethez hasonlóan — a gyenge (az érzékeny) pontokon válnak érzékelhetővé. Sem az export elmaradása vagy lassú növekedése, sem az import indokolatlan emelkedése nem kifejezetten külkereskedelmi probléma, hanem a gazdaság általános működésében jelentkező zavar (elmaradás), mint például a technikai adaptáció lassú volta, a versenytársakénál magasabb (vagy gyorsabban növekvő) költségszint, a termelés és a kereslet között fennálló ellentmondás, a merész kombinációk hiánya, vagy a marketing gyengesége stb. A probléma — általában a fizetési mérleg hiánya — a külkereskedelemben jelenik meg, de a befolyásoló tényezők mélyebben rejlenek.

Közismert, hogy a gazdaságban a legtöbb jelenség okozat és ok is egyszerre, azaz egyrészt következménye bizonyos folyamatok meghatározott módon történő alakulásának, másrészt tényezője (elindítója) más jelenségek létrejöttének. Ilyen módon a fizetési mérleg hiánya — amely számos más tényező eredője — egyrészt behatárolja a racionális gazdasági cselekvés alternatíváit, másrészt kedvezőtlenül hat vissza azokra a tényezőkre is, amelyek létrejöttét okozták.

A nemzeti gazdaság és a külkereskedelem közötti viszonyt azonban korunkban tágan kell értelmezni. A külgazdasággal való kapcsolatokat a nemzeti gazdaság szempontjából nemcsak az jellemzi, amit azokból igénybe vesz, hanem az is, amit elutasít, illetve elmulaszt igénybe venni. Elméletileg ugyanis mindenféle igény vagy szükséglet mindkét úton kielégíthető: a hazai termelés fejlesztésével vagy import útján. Ebből logikusan következik, hogy a nemzeti gazdaság és a külgazdaság közötti viszony részét képezik azon gazdasági döntések is, amelyeknek látszólag nincsenek külkereskedelmi következményei; azon természettudományi vagy műszaki tudománypolitikai elgondolások is, amelyek jegyében a tudományos kutatás folyik.

Utalni kell még arra, hogy a modern gazdaságtörténelemben eddig a nemzeti gazdaságok és a külgazdaságok kapcsolatának négy alaptípusa alakult ki: (1) az autark, (2) az importmegtakarító, (3) az exportorientá-

ciós és (4) a vezető országok konjunktúrájához kapcsolódó függő gazdaság típusa.

A magyar gazdaság jelenleg az importmegtakarító típusból az exportorientáltság felé tart, Nagy-Britannia viszont az ipari forradalom óta mindenkor exportorientált gazdaság volt. Az importmegtakarító, illetve exportorientált gazdaság fogalmát azonban körültekintően kell értelmeznünk. Az előbbi elnevezés egyáltalán nem jelenti azt, hogy az import csökkent, vagy csökkennie kellett volna. Elsősorban arról van szó, hogy honnan adódnak a gazdasági fejlődés konkrét céljai. Importmegtakarító gazdaságpolitika esetén az a körülmény, hogy valamit (nyers- és alapanyagot vagy termelőberendezést) jelentős mennyiségben importálni kell, alapot ad (koncepciót teremt) arra, hogy a hazai termelést kifejlesszék. A fejlesztés e módja szükségszerűen protekcionizmussal párosul, hiszen az új iparágat védeni kell a külföldi versennyel szemben. Exportorientációs felfogás esetén viszont a *gazdaságosság* határozza meg, hogy mit exportáljanak vagy importáljanak. A belső és a külső gazdaságnak a gazdaságosság és a komparatív előnyök bázisán nyugvó összekapcsolását nevezem exportorientált politikának.

Kétségtelen, hogy e két külkereskedelem-érzékeny gazdaság (a brit és a magyar) növekedési jelenségei az utóbbi két évtizedben bizonyos hasonlóságokat mutattak. E hasonlóság elsősorban abban jutott kifejezésre, hogy milyen hatással volt a külkereskedelem a növekedési processzus ingadozásaira.

Ismeretes, hogy az erőteljes expanzió időszakában a termelés és a foglalkoztatottság gyorsan emelkedik (az utóbbi természetesen csak abban az esetben, ha bizonyos munkaerő-tartalékok még rendelkezésre állnak), az árak a kereslet megélénkülése következtében emelkedő tendenciát mutatnak, lényegesen növekszik az import (különösen importérzékeny gazdaságokban), és az export is számottevően felülmúlja az expanzió előtti időszak kivitelét. Kétségtelen azonban, hogy az erőteljes expanzió nem tarthat örökké, hiszen a termelés kiterjedése során új szűk keresztmetszetek, illetve egyensúlyhiányok keletkeznek. Ebben a helyzetben nem célszerű az expanziót tovább folytatni, mert az egyre növekvő egyensúlyhiányok súlyos gazdasági krízist okoznának. Ilyenkor tehát — helyesen — fékező intézkedéseket szoktak alkalmazni, például: emelik a kamatlábat, megszüntetnek bizonyos adókedvezményeket stb.

A brit gazdaság esetében — a magyarhoz hasonlóan — a fékezést a fizetési mérlegben jelentkező hiányok megszüntetése vagy csökkentése végett kellett megkezdeni. Fizetésimérleg-problémák mutatkoztak Nagy-Britanniában 1949-ben, 1951-ben, 1955-ben, 1957-ben, 1960—61-ben és 1964—65-ben, hogy a későbbiekről (így az 1967-es fontleértékelésről) ne is szóljunk. A fizetési mérleg problémáját — amint arra már korábban utaltunk — nagyon különböző nézőpontokból közelíthetjük meg. E nézőpont lehet tág, hiszen — mint kifejtettük — a külkereskedelmi nehézségek a gazdasági körforgás egészének zavaraira utalnak, de lehet szűkebb is, ha elsősorban az exportképességben fennálló gyengeségekre koncentrálunk. Jelenleg mi a szűkebb nézőpontot választjuk, hiszen jól tudjuk, hogy a brit gazdaság lassú növekedésének problémáihoz szinte minden kiváló angol vagy nyugat-európai közgazdász hozzászólt.

Vitathatatlan, hogy a brit export nemcsak az importnál nőtt gyakran

lassabban, hanem a nyugat-európai országok átlagos évi exportnövekményénél is, amelynek csak a felét tette ki. Sőt, az export évi növekménye nem volt nagyobb, mint az ipari termelésé. Ebből — úgy gondolom — levonhatjuk azt a következtetést, hogy viszonylag kevés (elégtelen) volt az a növekedés, amelyhez az export biztosította a lökőerőt. Az export elégtelenségét bizonyítja egyébként az az ismert körülmény is, hogy Nagy-Britannia részesedése a késztermékek világkereskedelmében lényegesen csökkent, miközben a Német Szövetségi Köztársaságé erőteljesen emelkedett. Természetesen a növekedési nehézségeket sohasem szabad egyetlen tényezőnek — a jelen esetben az export lassú emelkedésének — tulajdonítani. Hiszen a termelés és az export viszonylag lassú fejlődése kedvezőtlenül befolyásolja a termelékenység és a nyereség alakulását, valamint a tőke produktivitását. A határ-tőkekoefficiens (Incremental Capital to Output Ratio) 1949 és 1959 között Nagy-Britanniában 6,7 volt, míg az NSZK-ban 3,3, Olaszországban 3,7, Franciaországban 4,6 stb. Ily módon feltehető, hogy a viszonylag alacsony beruházási ráta (16,1, míg az NSZK-ban 24,2, Hollandiában 25, Svédországban 21,4 stb.) egyszerre ok és következmény, hiszen a piacok lassú fejlődése esetén a magántőke rendszerint óvatos. Túlkereslet egy ideig gyakran jelentkezett, de ez önmagában csak akkor gyorsítja meg a termelést, ha olyan árukra irányul, amelyek termeléséhez a szükséges többlet- (ki nem használt) kapacitások és munkaerő rendelkezésre állnak. Később azonban a túlkereslet és az elégtelen kereslet jelenségei egyidőben léptek fel, ami arra vall, hogy a tőke és a munkaerő flexibilitása — a jelek szerint — nem érte el a kívánatos mértéket.

A fizetési mérleg hiányának megszüntetése végett — ami Nagy-Britannia számára különösen fontos volt, hiszen úgynevezett kulcsvalutával rendelkezik — restrikciókat kellett alkalmazni, és csökkenteni kellett az expanzió ütemét. Ezért elmondhatjuk, hogy a brit gazdaság expanzióját az elmúlt két évtizedben a külkereskedelem (az export lassú növekedése) fékezte le.

Természetesen a brit gazdaság jelenségeit nem lehet minden további nélkül a centralizált, tervutasításos rendszerben működő — tehát az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtti — magyar gazdaság jelenségeivel összevetni. Mégis szeretnénk ezt egy-két vonatkozásban megkísérelni, és úgy érezzük, hogy e kísérlet nem lesz minden tanulság nélkül.

A gazdasági expanzió (a növekedés felgyorsítása) a szocialista gazdaságban is a beruházások erőteljes emelése (fokozott beruházási kereslet teremtése) útján megy végbe. Az expanzió a szocialista gazdaságban sem lehet töretlen, hiszen egyrészt nem vagyunk képesek a növekedés által kiváltott új szükségletek összességét és helyzetek teljességét előrelátni, másrészt nem állnak rendelkezésünkre előzetesen azok az anyagi eszközök, amelyek segítségével a növekedés során keletkező szűk keresztmetszetek megszüntethetők. Ezért vállalni kell bizonyos átmeneti hiányokat, szűk keresztmetszeteket és aránytalanságokat a növekedés biztosítása végett.

A beruházások erőteljes megemelése révén Magyarországon emelkedett a termelés, nőtt a foglalkoztatottság és lényegesen több import vált szükségessé. A magyar gazdaság is importszenzitív, a nemzeti jövedelem egységnyi növekedése általában 2 egységnyi importnövekmény-

nyel párosult. Az expanzív időszakban azonban fokozatosan jelentkeztek a negatív tendenciák: az export emelkedése nem tartott lépést az import növekedésével, a termelés és a piac közötti kapcsolatok fogyatékosságai miatt felesleges készletek termelődtek, a beruházási javak piacán számottevő hiányok jöttek létre, a termelékenység pedig csak lassan emelkedett. A fizetési mérleg hiánya általában a nem szocialista országokkal folytatott kereskedelemben alakult ki. A krízis megakadályozása végett tehát nálunk is fékezni kellett, mert az export nem volt növelhető olyan mértékben, hogy a hiány kiegyenlíthető legyen. Ezért a fékezés idején redukálták a beruházásokat és az importot, ami a termelés növekedési ütemének csökkentéséhez vezetett. Az import redukciója fokozatosan lehetővé tette a hiány kiküszöbölését, vagy lényeges csökkentését. Egyéb vonatkozásban azonban a fékezési (restrikciós-deflációs) időszak kevés konkrét eredményt hozott. Leszállított áron értékesítették a felesleges készletek egy részét és csökkentették a beruházások átfutási idejét. A termelési dinamika csökkentése mellett azonban nem esett vissza a foglalkoztatottság, tehát a termelékenység sem javulhatott számottevően. Szocialista viszonyok között a fékezési időszakban nem megy végbe a vállalatok szelektálódása, azaz a szanálás kizárólag a makroökonómiában marad. A technikai fejlődés nem gyorsult, sőt többnyire lelassult ebben az időszakban, mert az import csökkentése — a meglevő termelési kapacitások működtetése és a foglalkoztatottság fenntartása esetén — elsősorban a termelőeszközök rovására valósul meg. (Gyakorlatilag még az is többször előfordult, hogy a gyengébb mezőgazdasági terméseredmények következtében élelmiszereket is importálni kellett.)

E negatívumok ellenére a gazdaság elviselhetetlen vagy annak tűnő feszültségei csökkentek, és a fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítása után újabb expanzió vette kezdetét. A külkereskedelemnek a gazdasági növekedésre kifejtett hatása viszonylag még erősebb volt, mint a tőkés gazdaságban, hiszen a gazdaság szenzitivitása egyéb vonatkozásban erősen korlátozott volt, de a nem szocialista külkereskedelemben éppoly erőteljesnek bizonyult, mint más gazdasági rendszerű országokban. Érthető tehát, hogy a józanabb gazdaságpolitika és a mértéktartó vezetési módszerek megvalósítása óta a korszerűsített módszerekkel készülő népgazdasági tervvariánsok legfőbb kontrollját a külkereskedelemből kiinduló tervezés jelentette. Az alapvető probléma az volt, hogy menynyivel növelhető az export, bár a belső termelés számainak előrebecslésekor ezt oly módon fogalmazták meg, hogy mennyivel emelhető az import. A gyakorlatban viszont minden tervvariánst elvetettek, amely a tolerálható egyensúlyhiányon felüli fizetésimérleg-hiányt okozott volna. A tervvariánsok külkereskedelmi nézőpontból megvalósuló ellenőrzése fontos szerepet játszott abban, hogy a magyar népgazdaság növekedése a hatvanas évektől egyenletesebbé vált.

Az új gazdasági mechanizmus lényegesen megjavította a külkereskedelmi tevékenység feltételeit. A lényeges változások közül csak néhányat szeretnénk megemlíteni:

a) Új devizaátszámítási kulcsot vezettünk be, amely viszonylag megbízhatóan tükrözi vissza mind a népgazdaság, mind a vállalatok számára, hogy gazdaságos-e a különböző javak és szolgáltatások eladása és vétele. Az új átszámítási kulcs meghatározása azon az alapon történt, hogy

mennyibe kerül a magyar népgazdaságnak egy dollár, illetve egy rubel kitermelése.

b) A vállalatok az exportra megállapított nyereségfeltételek alapján érdekeltté váltak az export növelésében és szabadabb kezet kaptak az import megvásárlásában. Gyakorlatilag minden vállalat importálhat vagy importáltathat, abban az esetben, ha a szükséges vásárlóerő (belföldi pénznemben) rendelkezésére áll. Figyelembe kell azonban venni, hogy a reális devizaátszámítási kulcs következtében az import drágább lett, hiszen korábban az importot adminisztratív eszközökkel fékezték, de az egyszer már behozott árut a termelési szektorban a világpiaci árnál sokkal olcsóbban adták el.

c) A beruházási hitelek folyósításában preferenciát élvez az exportnövelő (fejlesztő) kapacitások létesítése.

d) Növekedett a dolgozók és a vezetők anyagi érdekeltsége az export növelésében.

e) Számos módon erősödött a termelés és az értékesítés kapcsolata; sok termelővállalat kapott önálló exportjogot, a termelés és a külkereskedelem közös vállalkozásainak egész sora létesült, a nyereség elosztására korszerű formációk alakultak ki, és a külkereskedelmi vállalatok bizományba vették át az árut. Megkezdték a magyar külkereskedelem külföldi értékesítési szervezeteinek megjavítását.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta a külkereskedelmi és fizetési mérleg lényegesen javul. 1968-ban a javulás annak volt köszönhető, hogy az import — az előző két évtized tapasztalatait megcáfolva — nem emelkedett. Ez a körülmény feltehetően több tényezőre vezethető vissza, így — a többi között — az import viszonylagos megdrágulására (új valutaátszámítási kulcs, vámok és egyes esetekben — az angolhoz hasonló — importletéti rendszer alkalmazása miatt), az 1967 végén kialakított magasabb készletekre (az átmenet zökkenőmentessége érdekében) és a vállalatok racionálisabb és körültekintőbb gazdálkodására. Az export viszonylag csekély mértékben növekedett, ami — feltehetően — a külkereskedelmi tevékenység bizonyos átszervezésével, valamint a szubvenciós tárgyalások elhúzódásával függött össze. 1969-ben viszont elsősorban az export frontján következtek be változások: augusztus végéig 19 százalékos exportnövekedést értünk el, az előző évhez viszonyítva. Ez a tendencia az év végéig feltehetően még javul, mert az új gazdasági mechanizmus kísérleti terepén, a mezőgazdaságban — különösen a növénytermesztésben — rekorderedményeket értünk el.

Kérdéses — természetesen —, hogy miképpen értékelhetjük ezeket az eredményeket. Kétségtelen, hogy egy dolgot most elértünk: a külkereskedelmi és fizetési mérleg helyzete miatt nem kell a gazdasági expanzió ütemét fékezni. Tárgyilagosan meg kell azonban állapítanunk, hogy bizonyos fékezés a gazdaságpolitikai célok meghatározásában már történt, hiszen eleve laposabb fejlődési görbét akartunk kialakítani a későbbi, nehezebb viszonyok között megvalósuló fékezés elkerülése végett. Másrészt az ipar is fékezett, mert ebben az évben nem termelt, vagy alig termelt felesleges készleteket. Mivel azonban a termelési választékot nem volt képes gyorsan és minden esetben a kereslethez igazítani, csökkent az ipari termelés növekedésének szokásos üteme. Figyelembe kell venni azt is, hogy a kedvező külkereskedelmi eredmények mellett, vagy

azok ellenére, gazdasági fejlődésünkben számos öröklött fogyatékosság tapasztalható. (A belföldi kereslet nem elégült ki megfelelő módon sem a fogyasztói, sem a beruházási piacon, a termelékenység stagnál, vagy alig emelkedik stb.)

A legdöntőbb problémának azonban az eredmények értékelése szempontjából azt tartom, hogy elsősorban monetáris és költségvetési eszközök segítségével értük el őket.

Kétségtelen, hogy a monetáris és költségvetési eszközök a gazdasági tevékenység (a konjunktúra) befolyásolásában és irányításában igen nagy szerepet játszanak, sőt rövidebb időszakra szóló hatások esetében az irányítás e módja elsődlegesnek (szinte kizárólagosnak) tűnik. Közepes vagy hosszabb időszakban kibontakozó gazdasági jelenségeket és folyamatokat mégis elsősorban olyan tényezőkkel befolyásolhatjuk, mint a technikai fejlődés (a gazdaság adaptációs képességének javulása), a gazdasági egységek képességeik szerinti szelektálódása, a gazdasági élet szervezettségének megjavítása, a dolgozók képzettségének emelése és a gazdasági vezetés (a managerek) döntési képességeinek megjavítása, valamint a makroökonómiai szintű gazdasági irányítás tökéletesítése. Nyilvánvaló, hogy jelenlegi eredményeink még nem fakadnak és nem is fakadhatnak e forrásokból.

Ha monetáris és költségvetési eszközöket alkalmazunk, bizonyos korlátokkal is számolnunk kell. Figyelembe kell vennünk ugyanis egyrészt olyan tényezőket, amelyek várható gazdaságpolitikai helyzetünkből, másrészt a szocialista gazdasági rendszer természetéből fakadnak.

A várható gazdaságpolitikai szituáció előrebecslésekor azt kell megítélnünk, hogy a következő 10—15 esztendőben a magyar gazdaságot inkább a kereslethiány vagy a kínálat hiánya (azaz szűk keresztmetszetek jelentkezése) fenyegeti-e. Kétségtelen, hogy a súlyukból veszítő (stagnáló vagy lassan fejlődő) iparágak termékeire már ma sem irányul elegendő kereslet, és a termelését gyorsan növelő mezőgazdaság esetében is egyre nagyobb értékesítési gondokkal kell megküzdenünk. Másfelől azonban nyilvánvaló, hogy felhalmozási képességünk, beruházási kapacitásaink és korszerű iparágaink nem képesek a szükségletek kielégítésére, sőt, a szolgáltatások területén is kevés a kínálat. A gazdaságpolitikai helyzet tehát bonyolultabb és sok tekintetben ellentmondásosabb lesz, mint az iparosítási periódus első évtizedeiben volt, amikor szinte kizárólag a kínálathiányból fakadó problémákkal kellett szembenéznünk. Ennek ellenére a dinamikus szektorokban (beruházás + korszerű iparágak) fennálló kínálathiány döntő mértékben befolyásolja az összes gazdasági növekedési jelenségeket, ezért úgy véljük, hogy a döntő problémát még a kínálathiány fogja jelenteni. Közismert azonban, hogy kereslethiányt bizonyos pénzügyi eszközök segítségével meg lehet szüntetni, vagy csökkenteni lehet, a kínálat növelése céljából tett intézkedések azonban csak a rendelkezésünkre álló *termelési gépezeteken keresztül* hatnak. A termelés alakulását viszont számos naturális tényező is befolyásolja.

Vannak a monetáris és költségvetési eszközök alkalmazásának olyan korlátai is, amelyek a szocialista társadalmi és gazdasági rendszer természetéből és célrendszeréből fakadnak. Ilyenek például: a vállalatok közötti szelekció megoldatlansága, a teljes foglalkoztatottság minden körül-

mények közötti fenntartása, valamint az anyagi érdekeltség és a gazdasági egyenlőség posztulátumainak bizonyos ellentmondása.

Kétségtelen, hogy a rosszul működő (veszteséges) vállalatok ma már jogilag megszüntethetők. A valóságban azonban e törekvés egyrészt a közgondolkodásba, másrészt az érdekekbe (gyakran inkább vélt érdekekbe) ütközik. Különben is az öröklött gondolkodásmód azt tartalmazza, hogy a gyengébbnek utol kell érnie az erősebbet, de kevés szó esik arról, hogy mi történjék abban az esetben, ha ez nem valósul meg, sőt a különbség fokozódik.

A teljes foglalkoztatottság követelménye nálunk a munkához való jog elvéből fakad. Megvalósítottuk ezt a gazdasági növekedés kezdetén is, amikor a munkavállalók zöme nem volt gazdaságosan foglalkoztatható. Bizonyos határig azonban — amint az közismert — a nagyobb foglalkoztatottság kompenzálhatja a termelékenység kisebb növekedését. Ha azonban az újonnan foglalkoztatottak már nem hoznak létre nemzetijövedelem-többletet, akkor a foglalkoztatottság növelése társadalmi megterhelést jelent. Sőt az is lehetséges, hogy a mezőgazdaságból az iparba igyekvő munkaerő *konkrét termelékenysége* kisebb, mint a mezőgazdaságban lehetne, noha *általában* az ipari munka termelékenysége magasabb.

Arra a kérdésre, képes volna-e jelenlegi termelését kevesebb munkaerővel biztosítani, az üzemek jelentős része azt a választ adta, hogy 12 százalékkal kevesebb munkaerővel a termelési szint változatlanul fenntartható lenne.

Ilyen jellegű problémák azonban a szocialista társadalomban nem oldhatók meg kizárólag pénzügyi eszközökkel, hiszen *társadalmi kérdések*, amelyek csak a gazdasági és politikai eszközök (meggyőzés) sajátos kombinációjában hidalhatók át.

Bonyolult problémát jelent a jövedelmek fokozott differenciálása, vagyis az anyagi érdekeltség elvének teljes érvényesítése is. A szocializmus az emberi történelem egyenlőségáramlatai közé tartozik, s noha a produktivitás és hatékonyság jelentőségét teljes mértékben felismeri, a különbségek mégsem lehetnek olyan nagyok, mint a nyugati társadalomban. Jelenleg a manageri jövedelem az ötszörösét teszi ki az átlagbérnek, de ez az arány már bizonyos feszültségeket váltott ki. A differenciálást tehát meg kell valósítani, de ebben nagy körültekintéssel kell eljárni.

Az itt kifejtett összefüggésekből logikusan következik, hogy a várható gazdaságpolitikai helyzet (a kínálathiány) és a rendszer bizonyos sajátosságai következtében (a vállalati szelekció nehézségei, a foglalkoztatottság problémái, valamint a jövedelmek közötti differenciálás korlátai) a monetáris és költségvetési eszközök segítségével kisebb hatást (effektust) lehet elérni, mint a nem szocialista, fejlett pénzgazdálkodással rendelkező (fejlett kapitalista) gazdaságokban. (Zárójelben szeretnék csak utalni arra, hogy a gyengén fejlett gazdaságokban a monetáris eszközök és az árak hatása szintén a kívánt vagy feltételezett szint alatt marad.)

Bizonyos nagyságrendű (intenzitású) hatásokat el kell azonban érni, hogy a gazdasági cselekvés a kívánatos végeredményre vezessen. Nyilvánvaló tehát, hogy a szocialista gazdaságban az új mechanizmus bevezetése után is nagy szerepet játszanak az irányítás „egyéb" módszerei és az általuk kiváltott hatások. Nyomatékosan szeretném azonban hangsúlyozni, hogy nem egymást kizáró vagy helyettesítő, hanem egymást

kiegészítő és feltételező módszerek alkalmazásáról van szó. Nyilvánvaló, hogy e módszerek és tényezők egy része a mai kapitalista gazdaságban is hat, de a különböző módszerek kombinációja révén keletkező „vegyület" mégis lényegesen különbözik attól, ami az állam által erőteljesen befolyásolt kapitalista gazdaságban kialakult, illetve kialakulhat. (Modern természettudományi meghatározás szerint a *vegyület* olyan kémiai anyag, amely különféle atomokat tartalmaz és a klasszikus fizika módszereivel nem bontható alkotórészeire.)

Az „egyéb" módszerek nagy súlya egyébként nem kizárólag azzal áll összefüggésben, hogy azonos vagy hasonló gazdasági célok (például a gazdaság adaptációs képességének növelése, vagy a gazdasági egységek szelekciója) a viszonyok különbözősége folytán csak a módszerek eltérő kombinációjával valósíthatók meg, hanem azzal a körülménnyel is, hogy a szocialista gazdaságnak a kapitalistától lényegesen különböző *célrendszere* van (és ezen belül a politikai és társadalmi célok igen lényeges szerepet játszanak).

Figyelembe kell venni végül azt is, hogy az eltérő társadalmi és politikai viszonyok következtében a gazdasági vezetők (managerek) alkata is lényegesen elüt a kapitalista társadalomban kialakult szokványoktól. Nagyobb a gazdasági vezetők társadalmi-politikai elkötelezettsége, ténykedésükben a hazafias-morális tényezők erőteljesebb szerepet játszanak, és a szocialista társadalom norma- és értékrendszerében gondolkozó közvélemény megítélésének vannak alávetve.

Nyilvánvaló tehát, hogy a gazdaságirányításban — a monetáris és költségvetési eszközök mellett — továbbra is döntő jelentősége lesz egyrészt azon tényezőknek, amelyeket a tervszerűség és tudományos megalapozottság fogalmaival, illetve kritériumrendszerével, másrészt a folyamatos, központi gazdaságpolitikai irányítás gyűjtőnévvel szoktunk megjelölni.

A tervnek természetesen *elsősorban* a közép- és hosszú lejáratú tendenciák felismerésére és ezekkel kapcsolatos komplex cselekvési rendszerek (alternatívák) kidolgozására, a műszaki fejlődési koncepciók (variánsok) megalkotására, a gazdasági és nem gazdasági (például tudományos, oktatási és képzési) tényezők közötti harmónia biztosítására, a kínálati és keresleti tényezők hosszú távú összehangolására, a szűk keresztmetszetek megszüntetésével kapcsolatos alternatív lehetőségek előkészítésére, a nemzeti gazdaságnak a világgazdasághoz viszonyított kedvező alapállásainak kiformálására, valamint a termelési struktúra korszerűsítésével kapcsolatos feladatok meghatározására kell törekednie.

A folyamatos, központi gazdaságvezetés cselekvési körébe viszont olyan kérdéseket sorolunk, mint például: a gazdaság adaptációs képességének növelésére irányuló intézkedések (intézkedési rendszerek) kidolgozása és megvalósítása; a vállalatok közötti szelekció megvalósításának „kikényszerítése" (a gyenge vállalatnak vagy ki kell esnie, vagy a működését kell megjavítania); a szükséges gazdaságszervezési intézkedések megvalósítása, vagy elősegítése, új kombinációk bevezetése a gazdasági körforgás áramába; a gazdasági közvélemény befolyásolása politikai és mozgalmi módszerekkel (különösen abban az esetben, ha a közvélemény belátása nem esik, illetve nem eshet egybe a változás időpontjával, vagy munkaerő-átcsoportosítás esetén); a szükséges információk áramoltatá-

sának biztosítása, és hozzáillesztése a fejleményekhez; a különböző gazdasági tevékenységek társadalmi megítélésében szükséges súlyponteltolódások elősegítése (például az értékesítési-eladási tevékenység társadalmi megbecsülésének emelkednie kell); általában: az előzetes várakozásoktól eltérően alakuló folyamatokhoz való alkalmazkodás és hasonlók.

Természetesen a gazdasági vezetés és irányítás e három körének (a monetáris eszközök alkalmazásának, a tervnek és az „operatív" irányításnak) szorosan össze kell kapcsolódnia. Nyilvánvaló azonban, hogy a szocialista gazdaságban — az érdekviszonyok és hatásmechanizmusok gondos figyelembevétele és állandó tökéletesítése mellett — tudományosan rendszerezhetővé, megtanulhatóvá és előreláthatóvá válnak olyan dolgok, amelyeket a gazdaságtörténelem korábbi periódusaiban egyéni invenció és rögtönzések alapján oldottak meg. Erre igen nagy szükség van, hiszen korunkban a gazdaság is bonyolultabbá és interdependensebbé vált. A megfelelő mechanizmusokra természetesen szükség van, hiszen ezek teszik átláthatóvá a gazdasági cselekvést, hozzák tudomásunkra a változások jelentős részét, tudósítanak az érdekviszonyok eltolódásairól, a cselekvés eredményeiről, bátorítják a kezdeményezést és összhangot teremtenek az egyéni és közösségi érdekek között. A változások demonstrálódása azonban nem tárja fel a háttérben levő befolyásoló tényezők egész rendszerét, az érdekviszonyok átalakulása pedig még nem jelenti azt, hogy képesek is vagyunk az új érdekeknek megfelelő cselekvésre. Az anyagi érdekeltségen alapuló cselekvés pedig még nem jelent tudományosan megalapozott, átgondolt cselekvést. Ezért a mechanizmusok mellett a tervszerűségre, előrelátásra és körültekintő központi döntésekre is szükség van. E döntéseket olyanok hozzák és hajtják végre, akik számára a hivatásszeretet, a kötelességtudat és a közösség iránti felelősségérzet jelentik a döntő hajtóerőt. Ez pedig olyan körülmény, amelyet irányítási rendszerünk kialakítása és tökéletesítése során mérlegelnünk kellett és kell, és így a reális alapon megvalósuló komparációnak is egyik kiindulópontját képezi.

HELYREIGAZÍTÁS

Decemberi számunkban Antal István: A vállalati érdek és a jövedelemszabályozás néhány problémája című cikkéből az 1439. lapon közölt (1) képlet után kimaradt a következő rész:

A vállalati tiszta hozamot *(m)* itt három részre bontottuk:

m_c = az anyagi alapok bővítésére fordított rész;

m_o = az állam által *elvont* rész (eszközlekötési járulék, nyereségadók stb.);

m_v = a dolgozó kollektíva „vállalkozói" jövedelme, azaz a tiszta hozamból a dolgozók személyi jövedelmének növelésére rendelkezésre álló rész.

BEREND IVÁN:

A beruházási piac helyzetéről

A beruházási piac kiegyensúlyozatlansága, ezzel összefüggésben a beruházási javak árszínvonal-emelkedése, a beruházási ciklus indokolatlan hossza és más hátrányok a gazdaságpolitika, a gazdasági irányítás egyik fő problémája. Az ezzel összefüggésben felmerülő aggodalom nem teljesen indokolatlan, különösen a középtávú népgazdasági terv kidolgozása idején, amikor a beruházási koncepció még nem tudott teljesen megnyugtató módszereket ajánlani a probléma viszonylag gyors rendezésére. A probléma nem hazai specialitás és nem is társadalmi viszonyaink sajátja, de mégis most új oldalról merül fel, annak ellenére, hogy a feszültségek lényegében csökkentek, fontos megoldandó problémává vált a piaci egyensúly létrehozása.

A beruházási piac mint terminus technikus anélkül került napi közgazdasági szóhasználatunkba, hogy fogalmát pontosan meghatározták volna. E cikk nem vállalkozhat e feladatra, de kénytelen valamilyen vázlatos értelmezést használni, mielőtt a helyzetet és a megoldásra vonatkozó gazdaságpolitikai magatartást megkísérelné bemutatni.

A beruházási piac értelmezése

Közismert, hogy a piacon általában olyan közgazdasági folyamat megy végbe, ahol szűkebb értelemben az árutermelők termékeiket kicserélik, bővebb értelemben a piac, az eladók és a vevők, a kínálat és a kereslet találkozása, vételek és eladások összessége, amit a történelmileg kialakult munkamegosztás és a termelési viszonyok karakterizálnak.

A gazdasági gyakorlat a beruházási piacon általában azt érti, hogy milyen módon (arányban, szerkezetben, áron, idő alatt stb.) *cserélődik ki a fizetőképes beruházási kereslet, a megelőlegező hiteleszközök és a különböző állami költségvetési* (visszatérítendő vagy vissza nem térítendő) *eszközök együttes összege azoknak a hazai előállítású vagy importált termelőeszközöknek a kínálatával, amelyek állóeszközzé válnak vagy válhatnak.*

A beruházási kereslet — amely a piacon megjelenik — termelőeszközökre és szolgáltatásokra (mint műszaki tervezés, a beruházási folyamat lebonyolítása, hatósági engedélyek megszerzése stb.) irányul, függetlenül attól, hogy a beruházás pótlási vagy fejlesztési célokat szolgál-e, továbbá attól, hogy vállalati saját eszközökből (hitelekből) vagy állami (központi vagy helyi) költségvetésből finanszírozzák-e.

Bizonyos értelemben ez a kör szélesebb, hiszen nemcsak termelőeszközök és termelő szolgáltatások, hanem a nem termelő szféra beruházásai, iskolák, egészségügyi intézmények stb. és a lakosság beruházási javakra irányuló (lakások, hétvégi házak, garázsok esetleg határesetenként kisebb gépi berendezések és gépkocsik) keresletét is ide kell érteni. A nem termelő szféra beruházásai funkciójuk szerint nem termelőeszközök, de megjelenési formájukat tekintve ugyanolyanok, mint a termelőeszközök, mert előállításukhoz azonos gyártási kapacitás vagy anyag szükséges. Jó példa erre az építési tevékenység, amely termelő és nem termelő beruházásokat, lakossági közvetlen beruházási javakat is létrehoz, emellett e tevékenység kiterjed a fenntartási igények kielégítésére is, ami bizonyos határok között konvertálható a beruházási kereslet kielégítésére.

A gazdaságban nincs külön fogyasztói, külön termelőeszköz piac, még kevésbé azon belül elkülönült, önállósult beruházási piac a maga külön törvényeivel és mechanizmusával. A termelőerők, a társadalmi munkamegosztás fejlődése, a nemzetközi munkamegosztás növekedése következtében ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a piac nem parcellázódott (ennek ellenére beszélnek virágpiacról vagy szénpiacról is), hanem arról, hogy inkább még a piac általánosabbá, sőt nemzetközibbé, „nyitottabbá" vált.

A gazdaságban egy piac van, ezen a piacon cserélődnek ki az áruk (a személyi és a termelői fogyasztás szférájában egyaránt), és csak ennek a piacnak lehet része a beruházási piac is.

A beruházási javak kereslete és kínálata (az ilyen javak vevői és eladói) azonban lényegesen különbözik más javak — különösen a fogyasztási cikkek cserefolyamatától. A legjellemzőbb specifikumok:

a) A beruházási piacon — szemben a fogyasztói piaccal vagy akár a termelőeszköz-piac más oldalával — ugyanis *részben az átlagosnál korszerűbb műszaki színvonalú, hosszabb technológiai átfutású, elég specifikus, kevéssé konvertálható termékek* (gépek, technológiai berendezések, szállítóeszközök stb.) állnak szemben a kereslettel, *részben potenciális kapacitások,* amelyek keresleti impulzusok nyomán beruházási javakat, árukat bocsátanak ki. Ugyanis kérdés, hogy a *beruházási javak felöltik-e előzetesen, a piacra kerülés előtt közvetlenül a tárgyiasult munka formáját, vagy csak a tárgyiasulás lehetősége* (mint potenciális termelő kapacitás) *jelenik meg* a piacon. *A beruházási javak áruk, cseréjük a piacon történik,* függetlenül attól, hogy tárgyiasult áruk formájában vagy potenciális kapacitásként jelennek meg a piacon. Például az építkezések vagy a technológiai berendezések, egyedi gépek, a meghatározott kereslettel szemben csak potenciális kapacitást képviselnek, tehát nem maguk a termékek, az áruk, a beruházási javak képezik a kínálat tárgyát, hanem az a potenciális kapacitás, amely keresleti impulzusokra képes létrehozni a beruházási javakat. Ezek általában csak meghatározott kereslet kielégítésére alkalmasak, meghatározott földrajzi helyen, elkészülésük után nem konvertálhatók a különböző beruházók között. Az ilyen termelőeszközök tárgyiasulási folyamata *csak a kereslet ismeretében, az elhatározott csere után jön létre.* (Tehát előbb rendelik meg és utána készítik el.)

Egy vegyipari vagy papíripari gépi technológia általában meghatá-

rozott időben csak egy vállalat keresletét elégítheti ki. Ilyen árut nem vehet meg mindenki, csak valamelyik vegyipari vállalat vagy éppen a Papíripari Vállalat, vagy senki. Ezzel szemben például az esztergapad, a vakológép, az autódaru stb. olyan standard keresletű termelőeszközök, amelyek állóeszközzé válnak, de ezeket nem kell a beruházóknak előre megrendelniük, nem kell tehát a konkrét beruházási keresletet feltétlenül előre létrehozni. Így e termékek valóban készárukínálatként jelentkeznek.

Ezek a kínálati tárgyak exportálhatók és import útján is jöhet létre ilyen kínálat. A papírgyártó gép, cementgyári forgókemence vagy kohászati finomhengersorok azonban nem úgy válnak kínálattá, mint az előbb említett beruházási javak, hanem úgy, hogy a keresletnek kell mozgékonyabbnak, kezdeményezőbbnek lennie, kockázatot vállalnia.

A beruházási piacon nem egyszerűen a vevő mint fogyasztó és az eladó mint termelő állnak egymással szemben, hanem mint két vállalkozó. Ezért — a fogyasztói piaccal szemben — a beruházási piacon a vevő és az eladó között személyes kapcsolat jön létre. Amikor a beruházó kereslete hamarabb képződik, mint a termelőeszköz kínálata, akkor a beruházó nemcsak *valamilyen* keresletet hoz létre, hanem a műszakilag speciális és nem helyettesíthető kereslet miatt maga is tevőlegesen részt vesz a beruházási jószág műszaki paramétereinek megállapításában, néha a gyártásában is, legalábbis műszakilag ellenőrzi a gyártási, szerelési, építési tevékenységet.

b) *A keletkező beruházási kereslet rövid távra, 2—3 évre determinált* és ez nagyon korlátozza a kínálatot is. Ebben szerepet játszik a múltban elhatározott beruházások jelentős aránya. A gazdaságirányítási rendszer megváltozásától függetlenül objektíve is nagy szerepet játszik az egyidőben folyamatban levő beruházások, különösen a nagyberuházások aránya (jelenleg 97, mintegy 100 md Ft értékű nagyberuházás létesül egyidőben), és tény, hogy a döntéstől az üzembehelyezésig, a megrendeléstől a szállításig sok idő telik el. A piacra nagy hatással van az a „tehetetlenség", ami függ az egyidőben folyamatban levő nagyméretű építkezések vagy beszerelendő egyedi gépek és technológiai berendezések számától, továbbá attól, hogy az átfutási (gyártási, építési) idő hogyan változik. A beruházási piac nem tud olyan gyorsan és rugalmasan reagálni, mint a termelőeszközök, de különösen a személyes fogyasztási cikkek piaca.

c) A „piacszerűség" attól is függ, hogy *a technikai haladás során időnként a gépi berendezések, technológiák univerzalitása, időnként pedig a specializálás kerül előtérbe.* Az univerzális, sok ágazatban és sokféle munkára alkalmas termelőeszközök mindig növelik a „piacszerűség"-et, mert nem szükséges a kereslet előzetes képződése ahhoz, hogy a kínálati oldalon termelni lehessen. Elképzelhető olyan komplikált komputer berendezés, amely a piacon kapható elemekből tevődik össze, de megfordítva az is, hogy viszonylag egyszerű konzervipari technológiai berendezés teljesen speciális, csak erre a célra készül, amit a piacon készen nem árulnak.

A technikai fejlődés objektíven nem hoz létre olyan periódusokat, amikor csak univerzális vagy csak speciális termelőeszközök gyártására számíthatunk. Annyi talán előrelátható, hogy az univerzalitás és a be-

ruházási javak termelésének volumennövekedése között van valamilyen értelmezhető kapcsolat. Ez növelheti a beruházási javak cseréjének piacszerűségét.

d) A szocialista termelési viszonyokból következő piaci specifikum, hogy az össztársadalmi érdekeket képviselő *állami döntés* egyfelől központilag elhatározott *szabályozókon keresztül,* másfelől *közvetlen módszerrel is* operál. A termelés fejlesztési, növekedési ütemét, a makrostrukturális változásokat, a kommunális, a szociális, az egészségügyi elvárásokat semmiképpen nem lehet egyedül a piac — egyébként okosan működő — „szűrőképességére" bízni.

Az ilyen állami döntések arányuknál sokkal nagyobb mértékben, szélesebb körben határozzák meg a beruházási keresletet és kínálatot.

Ha az állam nagy vegyipari programot vagy nagyobb energetikai fejlesztést vagy járműprogramot határoz el és annak keretében 3—4 nagyberuházást hagy jóvá, ezek kapcsolódó beruházásai, illetőleg az elhatározott nagyberuházásokhoz szükséges gépek, alkatrészek, anyagok termelésének továbbgyűrűző hatása előre meghatározott és tervezhető beruházási keresleti struktúrát és volument hoz létre.

Sokféle felfogás él az állami döntések arányáról mindkét véglet irányában. Kétségtelen, hogy a piac önmagában nem tudja kielégíteni azokat a követelményeket, amelyeket az állami döntések megoldanak, de éppen olyan kétségtelen, hogy az állami döntések bizonyos nagyságrendje felett a piac egészséges funkciója (kereslet és kínálat találkozása, hatékonysági szelekció stb.) sem érvényesül. A gazdasági irányítás nálunk alkalmazott szisztémája szükségszerűen feltételezi az állami döntés és a piaci kontroll kombinációját.

Miután nem várható és nem is lehetséges olyan árrendszer, amely éppen úgy képes a mai termelésnek, a piacon keresztül való önműködő beszabályozására, mint a fejlesztés és a növekedési struktúraváltozások szabályozására — hiszen az árak, az árarányok a jelenlegi viszonyoknak felelnek meg és nem a jövőbeliknek, ami a beruházáshoz szükséges. Ezért nem lehet lemondani a beruházással kapcsolatos állami döntésekről és ezek magas arányáról. Ezek a döntések azonban nem feltétlenül csak a piac „háta mögött" mozgathatják a beruházási folyamatot, hanem — a közvetlen beruházási akciók egy részéről lemondva — a beruházási javak keresletét és kínálatát erőteljes preferenciarendszeren keresztül a társadalom érdekeinek (különösen a jövő érdekeinek) megfelelően is szabályozhatják. *A makroszinten szükségszerű és indokolt állami döntés tehát mindenképpen a beruházási piac lényeges specifikuma.*

e) *A beruházási piacon az ármozgás áttételesen, hosszabb idő alatt érvényesül, ezért hatása közvetettebb.* A beruházási árszínvonal-változás hatása kettős, mert másképpen érinti az egyszeri és másképpen a folyamatos ráfordításokat. Először, a beruházáshoz pénzügyi forrásokat kell rendelkezésre bocsátani (vagy hiteleszközöket igénybe venni), tehát az ár a beruházási döntést konkréten befolyásolja. Ha a beruházási árszínvonal emelkedik, a kereslet elvileg csökken. Gyakorlatilag az árszínvonal-emelkedés nem mindig csökkenti a keresletet, hanem inkább a beruházási ciklusidőt növeli. Az árszínvonal emelkedése esetén nem mindig mondanak le a beruházásokról, inkább „elhúzzák" a megvalósítást. Másodszor, az árszínvonal hatása a folyamatos költségekre közve-

tettebb, mert a 40—60 évig működőképes építmény éves amortizációjában az árszínvonal-emelkedés nem játszik lényeges szerepet, nem növeli lényegesen a folyamatos költséget, illetve nem csökkenti a nyereséget. A gépkereslet az amortizáció vonatkozásában érzékenyebben reagál az árváltozásra, mert az újratermelési ciklus 8—10 éves, így az amortizáció 10 százalékos árnövekedés mellett évi 1—1,2 százalékkal emelkedhet, ami jól gépesített technológia esetén a termelési költséget érezhetően növelheti és a jövedelmet is számottevően csökkentheti.

A beruházási piacon érzékenyebben, gyorsabban befolyásolja a keresletet a jövedelemszabályozás, az eszközlekötési járulék, az adók (ide értve az amortizáció egy részének centralizálását is), az állami preferenciális támogatás és a hitel volumene, kisebb hatást fejt ki a hitelkamat és a hitellejárat. A beruházási piacon a keresletszabályozás gyorsabb eredményt hoz, mint a kínálat szabályozása.

A beruházási piac egyensúlyi helyzete

a) *Az egyensúly értelmezése*

Tervezett és szabályozott piaci viszonyok között a beruházási piac egyensúlya szükségszerű és lehetséges. A normális, kiegyensúlyozott gazdasági tevékenységnek feltétele, hogy a vállalatoknál *többé-kevésbé annyi fizetőképes beruházási kereslet keletkezzen,* és az állami költségvetés csak annyi pénzforrást bocsásson ki, *amennyi beruházási javat* az országban elő lehet állítani és (a kívánatos színvonalú export után) *a belső piacra lehet vinni, plusz amennyi beruházási jószágot* (külkereskedelmileg reálisan) *importálni lehet.*

Az egyensúlyi állapot létrehozásának lehetősége és szükségessége többféleképpen értelmezhető. Egyensúlyi követelményen érthető két értéktömeg számszerű egyezése, tehát az előbb említett keresleti és kínálati *értékösszeg azonossága,* azonos árakon, adott időpontban, az ország egész területére értve, valamennyi termelő és nem termelő ágazatban a szocialista szektorban és a magán-, illetve a személyi beruházási javakat is beleértve. Ez persze csak *statikus mennyiségi egyensúly.* Ilyen — a mai helyzetnek megfelelő — egyensúly létrehozása már magában foglalja az egyensúlytalanságot, hiszen a beruházási átfutási idő (3—5 év) végére más egyensúlyi feltételek jönnek létre a kereslet és a kínálat is újra — és más arányban — keletkezik. A folyamatos, így tehát az időt is magában foglaló *dinamikus egyensúly* kétségkívül más értelmet ad a kereslet és a kínálat találkozásának. A dinamikus egyensúly követelménye azt tételezi fel, hogy a ma elhatározható beruházások a 3—5 év múlva *várható* beruházási kínálat mennyiségének és struktúrájának feleljenek meg.

Az egyensúlyi állapotot egyszerűbb, lassan fejlődő gazdaságban elég csak mennyiségileg létrehozni. Gazdaságunk már az 50-es évek elején sem volt elég egyszerű, akkor a túlfűtöttség drasztikus mennyiségi hiányokban mutatkozott, és a kiegyensúlyozást rendszerint a beruházási keretek csökkentésével kísérelték meg.

A beruházási piacon a kereslet, de különösen a kínálat lassú alkal-

mazkodóképessége miatt a *dinamikus egyensúly alig értelmezhető mint állandó jelenség vagy akár egy éves periódusban fenntartható egyensúlyi állapot.* A tervszerű manőverezés csak úgy valósulhat meg, ha az egyensúlyi állapotot több éves periódusra tartjuk értelmezhetőnek.

Kérdés, milyen egyensúlyi helyzet kívánatos. Bizonyos, hogy az eddigi gyakorlat szerinti *rendszeres krónikus keresleti többlet* nem volna alkalmas a gazdaság nyugodt fejlődéséhez, mert

— valószínűleg állandóan emelné az árszínvonalat;

— nem ösztönözne a kereslet minőségi követelményeinek kielégítésére;

— csökkentené a választékot, a területi rugalmasságot;

— nem ösztönözne a termelőeszközöket gyártó ágazatok korszerűsítésére, a termelékenység növelésére.

Ezzel szemben lehetne bizonyos előnye is, mert ösztönözhet a termelőeszközöket gyártó ágazatok (ismert problémákkal terhes) mennyiségi fejlesztésére; nem veszélyeztetné a foglalkoztatottsági szintet.

Ha az egyensúlyi állapot *az állandó* (és jelentős) *kínálati többlet* alapján jönne létre — ami csak teoretikusan képzelhető el —, a kereslet túlzott korlátozása révén ez hátrányos lehet a következők miatt:

— a rendszeres kínálati többlet nem ösztönözne a termelőeszköztermelés mennyiségi növelésére;

— a monopolista vagy ahhoz értelemszerűen hasonló szervezetek így sem kényszerülnének árcsökkentésre;

— változatlan exportszínvonal esetén nemkívánatos létszámcsökkentéshez vezethetne.

A hátrányok mellett azonban jelentős előnyök is várhatók lennének, mert a kínálati többlet a kohászatban, a gépiparban és más feldolgozó ágazatokban jelentős korszerűsítéseket hozhat létre; ha nincs is feltétlen árcsökkentő hatása, de legalábbis árstabilizáló következményekkel járna; ahol nincsenek monopolszervezetek, ott versengés indulhat meg a vevőkért, és ez minőségi javulást hozhat létre; a termelő rugalmasabban alkalmazkodna a piachoz; a kevéssé korszerű termelőberendezéseket kicserélnék, emelkedhetne a munka termelékenysége, növekedne a foglalkoztatott dolgozók szakképzettsége.

Az a beruházáspolitikai magatartás látszik kézenfekvőnek, hogy a beruházási piac dinamikus egyensúlyára törekedjünk. Ez feltételezi, hogy nem keletkeznek végletes keresleti többletek, és a kínálati többletre való törekvés nem zárja ki, hogy egyes esetekben ne jöhessen létre olyan helyzet, amikor a kínálat lefelé eléri a keresletet, ritkán kevesebb is lehet annál.

A kínálati többletre alapozott dinamikus egyensúllyal — ha a beruházási kereslet évi ingadozása nem nagy és viszonylag egyenletesen emelkedő — manőverezni lehet.

b) *Az egyensúlyra ható tényezők*

A beruházási piac egyensúlyát nem elegendő elhatározni. *A beruházási javakat termelő vállalatok dinamikus fejlődése a vállalatoknak csak korlátozottan érdekük.* Ha a szabályozórendszer nem képes ezt az

érdekeltséget megteremteni, az ilyen állami törekvés illuzorikus lehet. A jelenlegi tapasztalatok szerint ez az érdekeltség nem számottevő, mert sok területen a jelentős „R" alapot biztosító nyereség árszínvonal-emeléssel — néha még enélkül is — létrehozható, ezért *a szabályozórendszer továbbfejlesztésének lényeges követelménye a termelésbővítésben való intenzívebb érdekeltség megteremtése.*

A jelenlegi beruházási politika helyes célja, hogy *megszüntesse a krónikus keresleti többletet, ezzel a piacon az inflatorikus* hatás is csökkenne.

A globális dinamikus mennyiségi egyensúly létrehozása azonban csak egyik és minimális alapkövetelménye lehet a strukturális egyensúly létrehozásának. A kereslet és a kínálat tényleges összhangját csak a beruházási javak keresleti és kínálati szerkezetének megfelelően lehet értelmezni (különben a strukturális hiányokból ismét mennyiségi hiány lesz). A keresleti szerkezet változó, de az ennek megfelelő kínálati struktúraváltozás csak lassabban alakítható ki, mert ez rendszerint nagyobb beruházásokat és korszerűsítéseket kíván. (Például a jelenlegi építési kapacitáson belül a közműépítési kapacitásokat gyorsabban kellene fejleszteni, mert a keresleti struktúrában a közműépítési igény lényegesen nagyobb szerepet kapott.)

A jelenlegi helyzet jellemzője, hogy a lassan átalakítható kínálati szerkezet talán túlzottan determinálja a kielégíthető fizetőképes keresleti struktúrát, pedig egy intenzívebb gazdaságfejlesztési szakasznak — ami előtt állunk — más a követelménye, mint a korábbi extenzív fejlesztési periódusnak. A strukturális egyensúlyi követelmény igen sok faktor eredője, hiszen nemcsak a keresletnek megfelelő beruházási javakat kellene termelni, hanem a kívánt technikai színvonalon és minőségben, a kereslet felmerülése szerinti földrajzi helyen és időben. Kérdés: lehet-e ilyen követelménnyel fellépni? A beruházási piac egyensúlya éppen emiatt bonyolult kérdés. A fogyasztási cikkek kereslete — különösen a nagy tömegű, rugalmatlan és mindennap felmerülő élelmiszereké — viszonylag könnyen tervezhető, sőt ez még a rugalmasabb érzékenységű tartós fogyasztási cikkek esetében is — helyettesíthetőségük miatt — hasonló. Ennél lényegesen nehezebb a termelőeszközök iránti keresletet, különösen nehéz a munkaeszközök keresletét prognosztizálni, mert ez rendszerint kevéssé ismétlődő, a technikai fejlődés követelményeinek kitett igen sok összefüggés egyidejű meglétét feltételezi. A bonyolultság alig teszi lehetővé, hogy a kereslet területi, időbeli és pontos minőségi-választéki igényét egyformán kielégítő kínálat álljon rendelkezésére — legalábbis nagy pazarlás és kihasználatlan kapacitások nélkül.

A keresleti és kínálati szerkezet közelítése mellett a beruházási folyamaton belüli kvalitatív elemek is hatnak az egyensúlyra, és ezt is felfoghatjuk a strukturális egyensúly feltételének. Ilyenek például *a beruházási ciklusidő,* az egyidőben folyamatban levő beruházások arányának csökkentése. Ezek növekedése zavarja az egyensúlyi helyzetet. *A beruházási ciklus* a mennyiségi és a strukturális keresleti többlet következményeként kétszeresre-háromszorosra növeli (a műszakilag indokolt időhöz képest) az átfutási időket. Ezzel a keresleti többlet a mennyiségileg kimutatható hiányoknál sokkal nagyobb arányúvá válik.

A beruházási piac egyensúlyára hatása van a *hatékonysági követelmények javításának is* (alacsonyabb fajlagos anyag- és energiafelhasználás, energiahordozók szerkezetének javítása, új korszerű anyagok és az ezeket kifejező tőke/termelés hányados alakulása).

A beruházási piac kiegyensúlyozottságát jelentősen befolyásolja a beruházások hatékonysága. Ha a befektetések következményeképpen realizálható társadalmi tiszta jövedelem, illetőleg nemzeti jövedelem a tervezettnél (a számítottnál) gyorsabban növekszik, akkor viszonylag kevesebb beruházás is elegendő ugyanolyan ütemű gazdasági növekedés eléréséhez, vagy változatlan beruházással nagyobb gazdasági növekedés érhető el. Természetesen azonos beruházás mellett keletkező (a számítotthoz képest) többletjövedelem is feszültséget okozhat, mert a számítottnál több és más struktúrájú beruházási kereslet jelenik meg a piacon.

A beruházási piac egyensúlya az eszközigényesség változásával is kapcsolatban van. Ha a népgazdasági tervben kiegyensúlyozott piaccal számolunk és a tervszámításokhoz képest magasabb vagy alacsonyabb eszközigényességű termelés valósul meg, akkor több vagy kevesebb beruházást kell megvalósítani. A tervezés idején sokszor kisebb eszközigénnyel számolunk, következésképpen a terv realizálásához a termelés és a beruházás nem valós konzisztenciája miatt emelni kell a beruházási volument. Ez feszíti a kisebb beruházásra számító piacot. Hasonló problémát okoz, ha az eszközök kihasználatlansága növekszik.

Összefoglalva, az olyan beruházáspolitikai magatartás, amely kismértékű kínálati többletet feltételez, csak akkor lesz hatékony, és csak akkor teremt tényleges piaci egyensúlyt, ha az a strukturális követelményeknek is megfelel.

A beruházási piac jelenlegi helyzete

A beruházási piacon még mindig krónikus keresleti többlet az uralkodó, s ezért a piac mennyiségileg, de különösen strukturálisan kiegyensúlyozatlan. Gazdasági életünk növekedése és bonyolultsága a viszonylag nem nagy mennyiségi túlkereslet ellenére áttételesen nagy strukturális keresleti többleteket hoz létre. Ez az egyensúlytalanság egész gazdasági életünk egészséges növekedésére hat, megnöveli a beruházás ciklusidejét, a tartósan feleslegesen lekötött eszközök nagy jövedelemkieséshez vezetnek.

Az 1969. első félévi teljesítésre vonatkozó adatok szerint ez évben az elmúlt évinél kedvezőbb volt a beruházási tevékenység; az egyes népgazdasági ágak beruházási célú termékkibocsátása — az adatok szerint — az 1968. évinél 5—6 százalékkal magasabb beruházási tevékenységet tett lehetővé.

A piac jelenlegi helyzetét — a beruházási javakat előállító ágazatok jelentős fejlődése ellenére — még mindig feszültség jellemzi, amely a beruházási építés területén érezhető leginkább. Ez megállapítható, ha a piaci egyensúlyt országrészenként vizsgáljuk vagy a kereslet és a kínálat szerkezetét hasonlítjuk össze (például a közműépítés hiánya).

a) *A beruházási építés piaci helyzete*

A beruházási piacon az építési feszültség több, különféle irányú tényező eredőjeként jelenik meg. Kialakulásában, illetve növekedésében szerepet játszik, hogy a szocialista szektor beruházásaiban növekszik az építés aránya, az építési igények összetételének változása következtében egyes építőanyagokban gyakran átmeneti hiány keletkezik, végül, fontos tényező az elhalasztott — és jelenleg sem kielégíthető — fenntartási és lakossági építési igények fokozatos növekedése, amelyek közvetve vagy közvetlenül növelik a feszültséget.

1969 I. félévében, különösen a II. negyedévben, egyes *építőanyagok hiánya* kedvezőtlenül befolyásolta az építőipari termelést, amit fokozott az, hogy az ismert készletgazdálkodási kondíciók miatt és mert a vállalatok — nem helyesen — pillanatnyi érdekeiket követték, nem rendeltek az „építőanyag-iparnak megfelelő időben" építőanyagokat. A cement-azbesztcement-csövek és burkolóanyagok hiánya változatlanul érezhető volt. Cementből az importon kívül csak a készletek nemkívánatos mértékű csökkentésével lehetett részben kielégíteni a szükségleteket. Egyes anyagokból — húzott síküveg, rúd-, idomacél, acélcső, fenyőfűrészáru — a készletek jelentősen növekedtek részben a termelés, részben az import (elmúlt évinél) kedvezőbb alakulása következtében.

A beruházási építéseknél kialakult feszültséget részben jellemzi az építővállalatok által visszautasított építési munkák összege, bár ez csak fenntartással elfogadható tájékoztatást nyújt a kielégítetlen igényekről, mert a visszautasított beruházási igények lehetnek fiktívek is, előkészítetlenek is. A KSH tájékoztatása szerint 1969. április végéig mintegy 5 milliárd Ft volt az elutasított igény, ez újabb ÉVM források szerint ez év augusztusában már 8 milliárd Ft volt. Ezt az ÉVM és a KSH augusztus 31-i számítása *halmozódás nélkül* 6,1 milliárd Ft-ra becsüli, ami a szerződésállományhoz képest 13 százalékos kielégítetlenséget jelent.

A feszültség másik biztos jele az, hogy a szerződött munkák lassan valósulnak meg, amikor is nem visszautasítás formájában jelentkezik a kereslet kielégítetlensége, hanem a létesítmény nem a beruházó, hanem a kivitelező számára „alkalmas" ütemben készül el.

Az a körülmény, hogy a vállalatok csak kapacitásuk határain belül fogadnak el építési igényt és a megrendelések egy részét csak későbbi időpontra — esetleg a következő évre — vállalják, nem ítélhető egyértelműen negatívan. Már 1967-ben megkezdődött a folyamatban levő építmények számának csökkenése, és ez 1968-ban, valamint 1969 elején folytatódott. 1969. I. félév végén a csökkenés megállt, s növekszik a folyamatban levő munkák összértéke.

A feszültség kialakulásában szerepe volt a műszaki tervezővállalatok előkészítési tevékenységének, amely nem teljesen kielégítő. Az export-tevékenység következtében is fokozódó kereslet hatására a tervezővállalatok az elmúlt évben elért termelési volumenhez viszonyítva 1969-ben 10,3 százalékos teljesítménynövekedést irányoztak elő. A tervezőintézetek szerződésállománya májusban 10 százalékkal haladta meg a vállalatok által 1969-re előirányzott teljesítményi értéket. Az átlagosnál nagyobb fejlődésű ütemet terveznek az építéstervezők, míg a technológiai

tervezőknél kisebb mértékű (8,6%) a fejlődés üteme, ezért a kapacitás terhelése a technológiai tervező vállalatoknál (ERŐTERV, UVATERV) a legnagyobb, ami az igények kívánt határidőre történő kielégítését továbbra sem valószínűsíti. Beruházói oldalról az 1969-ben induló egyedi nagyberuházásoknál érzékelhető a tervezői kapacitáshiány.

A beruházásokat lebonyolító szervezetek munkája a beruházó vállalatok érdekeltségi rendszerén kívül esik, emiatt ettől sem várható olyan segítség, amely a feszültségeket csökkentené. Többet lehetne remélni, ha a beruházó vállalat, a fejlesztési intézet nem csak végezné a beruházásokat, hanem részt is venne (anyagilag) a beruházási akcióban.

A beruházási piac strukturális egyensúlyi zavarait elsősorban az építési beruházások keresleti többlete okozza, amit az építési hányad növekedése még tovább fokoz.

Az építési hányad az elmúlt években növekedett. Valójában ez nem kifogásolható jelenség, mert elhalasztott igényeket realizáltak. *A vállalati épületállomány nélkülözi az üzemi infrastruktúrát* (a szociális épületeket, irodákat stb.), *és a kereslet ezekre összpontosul.* Ezen kívül még a kifejezetten rekonstrukciós beruházások, az ipartelepítés és városrendezés is igényel új építményeket.

1. sz. táblázat

A beruházások építésigényességének alakulása
(Összehasonlítható árakon, %-ban)

	II.		III.		IV.	
	ötéves tervidőszak					
	Szerkezet	Építési hányad	Szerkezet	Építési hányad	Szerkezet	Építési hányad
Szocialista szektor összesen	—	48,1	—	48,6	—	51,9
Termelő szektor	—	41,6	—	43,4	—	44,2
Ipar összesen.....	—	35,6	—	35,4	—	32,8
Ipar (építőanyag-ipar és élelmiszeripar nélkül)...	100	34,8	100	33,5	100	29,8
Ebből:						
Alapanyag- és energiaipar	38	39,6	34	39,2	30	34,9
Elsődleges feldolgozó ipar	33	33,7	34	30,4	39	27,8
Késztermékelőállító-ipar	29	29,7	32	30,8	31	27,5

A II., III. és IV. ötéves terv (a tényszámok, a várható adatok, illetve a tervkoncepció) adatai azt mutatják, hogy jelentősen emelkedik a szocialista szektor beruházásainak építési hányada. Ennek magyarázata az, hogy a szocialista szektor beruházásain belül nő az igen magas és növekvő építésigényességű nem termelő ágazatok részaránya (építési hányad 85 százalék). Ettől kissé elmarad a termelőszektor építési hányadának növekedése, bár ez is egyenletesen emelkedik.

Az ipar nagy súllyal szerepel a termelőágazatok között és szerepe az építési hányad tekintetében abból a szempontból pozitív, mert: az ötéves tervidőszakok ipari beruházásainak építési hányada csökkenő ten-

denciájú. Lényegesen nagyobb mértékű a csökkenés, ha az ipar egészéből leválasztjuk az élelmiszer- és az építőanyag-ipart. E két iparág kedvezőtlenül befolyásolta az ipari beruházások építési hányadát. (Az építőanyagipar különösen építésigényessé vált.)

2. sz. táblázat

Ágazat	II.		III.		IV.	
	ötéves terv időszak					
	Részarány a beruházásokban	Építési hányad	Részarány a beruházásokban	Építési hányad	Részarány a beruházásokban	Építési hányad
Mezőgazdaság	19,1	47,8	15,5	54,0	15,5	59,9
Vizgazdálkodás	3,6	67,9	5,0	77,8	7,1	81,0

Leghatározottabb növekedési tendencia a mező- (az erdő-) és a vízgazdálkodásban tapasztalható. Itt nőtt a beruházások építési hányada, s amellett ezeknek az ágazatoknak a beruházásokból való részesedése a IV. ötéves tervben a III. ötéves tervhez viszonyítva, mint ahogy a 2. sz. táblázat adataiból is látható megemelkedett. A mezőgazdaságban a szocialista átszervezés idején létesült provizóriumok cseréje a IV. ötéves tervperiódusra esik. Ezek nagyrészt épületek.

A mezőgazdaság részesedése a termelőszektor beruházásaiból csökkent, a magasabb építési hányadú és rendkívül jelentősen növekvő építési igényű vízgazdálkodás aránya pedig a beruházásokban növekedett.

b) *A beruházási géppiac helyzete*

A gépi beruházási javak keresletének és kínálatának strukturális egyensúlyi hiánya a hazai gépipar technikai korszerűségi színvonalának általánosan ismert problémáiból és az ország gépipari termelésének volumenéből következik, amelyet a nemzetközi munkamegosztás növelésével lehetne hatékonyabbá tenni.

A gépi beruházási javak viszonylagos korszerűségi színvonalát a többi között talán az is jelzi, hogy nálunk a KSH adatai szerint *a belső piacra kerülő gépipari termékeknek 31 százaléka az* (a híradás- és a vákuumtechnikai iparban ugyan csaknem 50, de a szerszámgép-, a közlekedési-eszköz- és fémtömegcikk-iparban ez az arány csak 20—25 százalékos), *amelyet 3 évnél rövidebb idő óta gyártanak, s több mint 40 százalékát 9 évnél hosszabb ideje gyártják. A korszerű gépek pedig inkább exportra kerülnek.*

A mennyiségi piaci egyensúly helyzetét (és változását) jelzi, hogy a szocialista szektor 1955. évi gépberuházásait 100-nak tekintve a gépipar 1955-ben 60 százalékkal több beruházási célú gépet termelt, míg 1967-ben ez a különbség 7 százalékra csökkent. *Jelenleg a beruházási gépek felét a hazai gépipar termeli, de a „merítési" arány a fokozódó nemzetközi munkamegosztás miatt kisebb, mert nem 160-ból kell 100-at kiemelni, mint 1955-ben, hanem 107-ből 100-at.* (Hasonló, sőt még kisebb arány van a nyugat-európai országokban az NSZK-t, Angliát, Franciaországot kivéve.)

A gépipari beruházási termékek áralakulása nem tükrözi közvetlenül a beruházási piac egyensúlyi és strukturális problémáit. A hatóságilag is túl magasra értékelt gépárak, 1968. I. 1-én, és ebből következően a gépi munka vállalati költségei — szembenállítva az élő munka költségeivel — nem ösztönöznek a gépesítésre, nem segítik elő a beruházási géparány növekedését.

A beruházási piac kiegyensúlyozásához kívánatos gazdaságpolitikai magatartás

a) A beruházási piac dinamikus (strukturális) egyensúlya olyan gazdaságpolitikai koncepciót, tervet és szabályozást kíván, hogy *a beruházások évenként egyenletes* ütemben növekedjenek. A IV. ötéves terv koncepciója és a középtávú terv jelenlegi tervezőmunkája is ebből indul ki és a II., illetőleg III. ötéves terv szeszélyes növekedési (illetve csökkenési) üteme helyett 6 százalék körüli, viszonylag lineárisan emelkedő beruházási növekedési ütemmel számol. A vállalati beruházási keresletet úgy kell szabályozni, hogy az állami döntések mellett a vállalati erőforrások növekedése ne kényszerítsen a növekedési ütem emelésére, amit később elkerülhetetlenül csökkenés követne. A vállalati kereslet növekedésének kiegyensúlyozását (kisebb határok között) az állami beruházásoknak és támogatásoknak, illetve rövid távon a hitelpolitikának kell megoldania.

b) A beruházási kereslet mennyiségének szabályozása mellett az ágazati allokáció szabályozása is felmerül. Az 1971—1975. évi tervszámítások eddigi tapasztalatai, valamint a vállalati beruházási kereslet és a gazdasági növekedés közötti összefüggés egyaránt azt bizonyítja, hogy egyes ágazatokban és azon belül egyes vállalatoknál a kiegyensúlyozott fejlődéshez képest kevesebb vagy több pénzügyi forrás áll rendelkezésre, és az ezt kiegészítő hitelek sem tudják e különbségeket megnyugtatóan kiegyensúlyozni. Ennek megoldását a tőkék (vállalati és állami fizetőképes beruházási keresletek) átcsoportosítása szolgálhatja.

Az átcsoportosítás egyik oldalát, ti. a hiányok kiegészítését (különösen az alapanyag- és az energiaiparban és másutt az infrastruktúrában) a költségvetési juttatások képezik, amit állami beruházásokkal, állami fejlesztési kölcsönökkel, tartós állami preferenciákkal lehet megoldani. A feldolgozó ipari, a késztermékeket előállító ágazatokban hozzájárulhat még a probléma feloldásához, ha a vállalati érdekeltséggel megegyezik a vállalati fejlesztési alapok átengedése tőkeszegény területre, az állóeszközök egy részének át- vagy bérbeadása, illetve közös új vállalkozások létrehozása. Ehhez megfelelő állami preferenciák, kedvező hitelkondíciók, adóelengedések stb. szükségesek. A beruházási folyamat szabályozásának ilyen eszközei növelhetik az allokáció hatékonyságát, de a probléma teljes megoldását aligha biztosíthatják.

c) A ciklusidő növekedése és a krónikus keresleti többlet szorosan összefügg, de a jelenlegi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a ciklusidő jóval nagyobb, mint amennyit a keresleti többlet aránya indokolna.

A feszültség viszonylag gyors átmeneti enyhítése végett — a IV. ötéves terv koncepciójának megfelelően — az állami döntési körben levő beruházások csökkentése kismértékű javulást eredményezhet.

A beruházók és a kivitelezők — nagyobbrészt előkészítési, szervezési elégtelenségből, tapasztalatlanságból — nehezen tudnak megbirkózni a nagy — 5—10 milliárd Ft-os — beruházásokkal, ezért nagyon meggondolandó, hogy egyidőben hány ilyen igen magas koncentrációjú beruházás megvalósítását határozzuk el. Tartósabb eredmény csak a kínálat — elsősorban az építési tevékenységgel összefüggő kapacitások — növelésével és a beruházási ciklus lerövidítését célzó korszerűsítéssel érhető el, ennek hatása azonban csak később érezhető. Ezért a piaci egyensúly megteremtésének hamarabb ható eszközeit is célszerű alkalmazni, ami a keresletszabályozással függ össze.

d) Az egyensúly strukturális problémájának egyik jelentős eleme az építési hányad alakulása. A beruházási struktúra várható alakulása 1971 és 1975 között a nem termelő szféra és a mezőgazdasági, illetve a vízgazdálkodási beruházások viszonylag jelentős növekedése miatt tovább növeli az építkezések arányát a beruházásokban.

Közismert a nem termelő szféra nagy építésigényessége és az is, hogy a tervkoncepció több mint 20 százalékkal növeli e beruházások súlyát az összes beruházáson belül. Ez azonban a lakásépítkezéssel függ össze, ez pedig olyan társadalmi követelmény, amit ki kell elégíteni. Ez a koncepció a vízgazdálkodási beruházások bizonyos mértékig gyorsabb ütemű növekedését is igényli.

Ami a mezőgazdaságot illeti, a tervkoncepcióban szereplő mezőgazdasági beruházásokat — az építési feszültség enyhítése céljából — alig lehet csökkenteni, egyébként is az ilyen csökkentés fajlagosan a mezőgazdasági beruházások építési hányadának növeléséhez vezetne (ha az abszolút mezőgazdasági beruházási építés csökkenne is), ami hatékonysági romlást idézne elő. A mezőgazdasági építkezések nagyobb része a szocialista átszervezés idején alkalmazott provizorikus építési tevékenységgel függ össze, és ez a beruházási kereslet alig halasztható a IV. ötéves terv utáni időszakra.

Az építési hányad növekedésének megakadályozására valószínűleg csak olyan javaslat tehető, amely a gépek árának, illetve az építményekhez képest árarányának csökkentésével függ össze. Bizonyos eredményeket ígérne az amortizációs alappal való gazdálkodás olyan megváltoztatása is, amely a gépcserére jobban ösztönözne és a meglévő gépcseréket relatíve olcsóbbá tenné. Felmerülhet olyan megoldás is, hogy a gépi technológiai rekonstrukciókat és a nem építés jellegű cseréket utólagos nyereségadó-elengedéssel kapcsoljuk össze. Hozzájárulhat a helyzet javulásához az élő munka relatív drágítása is.

e) *A beruházási piac kiegyensúlyozásához nélkülözhetetlen a kínálati többlet megteremtése.* A tervezés jelenlegi szakasza számol azzal, hogy az építési kapacitások fejlesztése az egyensúly, illetve a bizonyos fokú túlkínálat megteremtése különösen az építőanyag-ipari termelés és az iparban termelt korszerű kohászati, vegyi, gépipari anyagok és termékek növelése útján oldható meg, de szükséges lenne az építési technológia korszerűsítése is. Az építőipar egyes szakágai, például a közműépítés, a speciális mélyépítő vállalatok, a házépítő kombinátok technikai színvonala termelőeszköz-ellátottsága kevésbé elasztikus, mint az építőipar többi területéé, következésképpen a létrehozandó kínálati többlet ezeken a területeken könnyebben kialakulhat.

Az építőipar egyéb területein, különösen a magasépítő-iparban a piaci egyensúly megteremtésének és rendszeres kínálati többlet fenntartásának az anyagipari termelés és importnövelés lehet az útja.

Az építőipari teljesítőképesség igen lényeges és ebben az időszakban is fontos eleme az építőipari létszám. A számítások szerint a IV. ötéves tervidőszakban mintegy 15 százalékkal lehet emelni az építőipari szervezetek létszámát. Az építőipar a IV. ötéves tervidőszakban sem tud a telepített iparral azonos körülményeket biztosítani dolgozói számára. A munkaerő megtartása és létszámának növelése jelentős beruházásokat és anyagi ráfordításokat igényel. Véleményem szerint olyan bérpolitika szükséges, amely lehetővé teszi, hogy a teljesítmények gyorsabb növekedése esetén az építőipari keresetek is gyorsabban nőjenek az átlagosnál, és emellett szükséges az építőiparban a szociális körülmények megjavítása is.

A reform első évében komoly visszaesés következett be az építőipari gépesítésben. További vizsgálatot igényel, hogy a gépesítés növelésére milyen ösztönzőket kell alkalmaznunk. A nagy munkaigényű befejezési munkák helyszíni végzéséhez szükséges gépek szocialista relációból általában nem vagy nagyon nehezen szerezhetők be, ezért megvizsgálandó az ilyen jellegű gépek tőkés relációból történő behozatalának megkönnyítése. Ma még korlátozza a vállalatok igényét az a körülmény, hogy letétet és vámot kell fizetni a gépbeszerzések után, és mivel a beruházási ciklus növekedése a vállalatra alig hat, inkább többletlétszámmal oldják meg a feladatokat.

Az építőipari termelésen belül a beruházási építés részaránya évek óta emelkedik, a fenntartási munkáé pedig évenként 1,5—2 százalékkal csökken. Az elmaradt fenntartási munkák évek óta halmozódnak és a jelenlegi szabályozók — annak ellenére, hogy e munkák általában szabad áras kategóriába tartoznak — nem ösztönöznek ilyen munkák végzésére. A létszámhiány is, az érdekeltség is, a vállalatokat inkább beruházási jellegű munkák végzésére készteti, mert a fenntartás munkaigényesebb, nehezebben gépesíthető; általában kisebb nyereséget biztosít.

A kapacitás jelentős növelése e területen elsősorban új vállalatok létrehozásával oldható meg. Új vállalatok létrehozására egyedi nagyberuházások útján kerülhetne sor. Figyelembe véve, hogy a kormány 1969—1970-re korlátozta az egyedi nagyberuházások kezdését, kisebb állóeszköz-fejlesztést igénylő kapacitások létrehozása vállalati döntési körben indokolt, amelyet szükség esetén állami dotációval is támogathatnának.

f) *Az egyensúlyi állapot létrehozását gyorsítaná, ha ki lehetne szélesíteni az építési importot.* Ezzel kapcsolatban két megoldás is felmerülhet. Az egyik, hogy igen jelentős nagyberuházások, amelyeknek a teljes technológiáját is importáljuk, esetleg importált kivitelezés útján valósulnának meg (különösen az igen nagy jelentőségű speciális és nagy volumenű építkezések), a másik, hogy a környező államokkal olyan építkezési külkereskedelmi tevékenységet folytassunk, amely ésszerűen csökkentené a határterületi építkezésekkel kapcsolatos szállítási költségeket.

g) *Az építőipari tevékenység szektorális* (állami, tanácsi, ktsz, tszközi stb.) megosztása elősegíthetné a területi igények jobb *kielégítését.* Ezért a speciális vállalatoknál, valamint a nagyobb beruházásokat kivi-

telező vállalatoknál átmenetileg gyorsabban kellene fejleszteni a tanácsi, a szövetkezeti és a házilagos építési kapacitásokat.

Szükséges továbbá annak a vizsgálata, hogy az építőipari vállalatok jelenlegi szervezeti rendszere, nagysága és területi elhelyezkedése menynyiben felel meg a gazdasági irányítás megváltozásával előállott helyzetnek. Kétségtelen, hogy a termelőerők, elsősorban a technika és technológia által indokoltnál nagyobb méretű építőipari vállalatok léte bizonyos mértékig korlátozza a piaci hatásokat, a kereslet és a kínálat találkozását.

h) Népgazdasági érdekeinkkel összhangban van a *szocialista gépimport volumenének és arányának növelése,* ami nem találkozik kellő mértékben a beruházók keresleti szándékaival.

Kívánatos azonban, hogy a gépipar a gépimport indokolt aránynövekedése mellett is jobban építsen a hazai beruházási piac (építőipar, mezőgazdaság stb.) keresletére.

Külön figyelmet érdemel az olyan gépipari termékek fejlesztésének és importlehetőségeinek felülvizsgálata, amelyek a beruházások (gépek, technológiai berendezések, építmények) részegységeit biztosítják. A beruházási tevékenység egyenletessége és a ciklusidő rövidülése nagyban függ az ilyen beruházási cikkek termelésének gyorsabb ütemű növekedésétől.

★

A beruházási piac kiegyensúlyozása a IV. ötéves terv fontos gazdaságpolitikai célja, ami a piaci helyzet alaposabb ismeretét a szabályozórendszer és a szabályozók mértékének jól összehangolt megteremtését igényli. A gazdasági tervezőmunka új módszereket kutat, amelynek fontos eleme a beruházási kereslet és kínálat prognosztizálása, struktúrájuk dinamikus összehangolása.

E. Sz. Ventcel:

A DINAMIKUS PROGRAMOZÁS ELEMEI

A könyv ismerteti a dinamikus programozást mint a bonyolult folyamatok és rendszerek optimális irányításának általános módszerét, és foglalkozik felhasználási lehetőségeivel. Az eljárás logikai menetét és megoldási módszerét egyszerű példákon, a magasabb matematikai felkészültséggel nem rendelkezők számára is érthetően mutatja be, elsősorban a gyakorlati alkalmazást végzők szempontjait tartva szem előtt. Figyelembe véve, hogy a gyakorlatban előforduló feladatok megoldása elektronikus számítógépek alkalmazását teszi szükségessé, a szerző a szakaszonkénti optimumkeresésre a gépi programok összeállítását megkönnyítő képletek szabványos sorrendjét adja. A könyv mérnökök, közgazdászok és olyan különböző szakterületeken dolgozó kutatók számára készült, akik tervezési feladatoknak, különböző folyamatok és rendszerek irányításának az optimális megoldását keresik.

200 l., fűzve 17,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ROMÁN ZOLTÁN:

Hosszú távú tervezés és az ipar termelékenysége*

A hosszú távú tervezés egyik központi feladata annak vizsgálata, hogy az előttünk álló időszakban az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem milyen növekedését tudjuk biztosítani. Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem növelésének két forrása van: a foglalkoztatottság és a termelékenység növekedése. *Nagyobb súlya* általában az utóbbi tényezőnek, *a termelékenységnek van.* Nemzeti jövedelmünk emelkedéséből az utóbbi 20 évben is, amelyet az extenzív fejlődés időszakának szoktunk nevezni, négyötöd származott a termelékenység és egyötöd a foglalkoztatottság növekedéséből. A következő évtizedekben ez az arány még inkább a termelékenység javára tolódik el. A *hosszú távú tervezés egyik alapkérdése tehát az, hogy a termelékenység milyen növekedési ütemével számolhatunk.*

Az alábbiakban annak a munkának tapasztalatáról szeretnénk beszámolni, amelynek keretében e problémát az ipar odaláról vizsgáltuk. (Hasonló vizsgálatokra valamennyi termelőágazatról és a népgazdaság egészéről is szükség lenne!) Minthogy a hosszú távú tervezés számos metodikai kérdése még nem kellően tisztázott,** első lépésként magát a feladatot, az ipar termelékenységének tervezését próbáltuk pontosabban megfogalmazni, a gazdaságpolitika és a hosszú távú tervezés *alapfeladataiból* kiindulva.

Néhány gondolat a hosszú távú tervezésről

A gazdaságpolitika fogalmát többféleképpen értelmezik. A magunk részéről gazdaságpolitika alatt a gazdaság fejlesztésére irányuló célok, eszközök, módszerek és cselekvések összességét értjük. A tervezést a gazdaságpolitika egyik alapvető eszközének tekintjük és feladatát ily módon a következőkben jelöljük meg: a gazdaságpolitika céljainak megfogalmazása; az e célok elérését szolgáló eszközök és módszerek számbavétele; a kívánatosnak és elérhetőnek ítélt fejlődés

* E cikk az Országos Tervhivatal, illetőleg a Hosszú Távú Tervezés Iparfejlesztési Bizottsága részére készített nagyobb tanulmány alapján készült. (E tanulmányt rövidítve az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport Ipargazdasági Tájékoztató sorozatának „Termelékenységi kutatások és tapasztalatok" című 8. száma közli.) A tanulmányt a Bizottság és további szakértők széles köre is megvitatta; a sok értékes megjegyzésért ez úton is köszönetet mondunk. A cikk megírásánál a szerző igyekezett e viták tanulságait figyelembe venni, de a leírtak természetesen saját felfogását tükrözik.

** Számos kérdés tisztázását segítették Augustinovits Mária, Cukor György, Drecin József, Friss István, Hetényi István szakfolyóiratainkban megjelent cikkei.

felvázolása, és a terv megvalósulása végett szükséges fontosabb cselekvések kijelölése.

A tervezés tehát e felfogásban *messze több, mint az előirányzott fejlődés mutatószámokkal való leírása;* ez csak a tervezés *egyik* eredményét fejezi ki, pontosabban ebből is csak azt, ami numerikusan és egy mutatószámrendszerbe beilleszthetően megfogalmazható. A tervezés lényegesen több a prognózisnál és a futurológiánál (a jövőkutatásnál) is: ez utóbbiak a várható fejlődést illetőleg annak alternatíváit írják le, a tervezés során viszont — támaszkodva az előbbiek eredményeire is — a fejlődés *kívánatos* útját (útjait) és az ehhez szükséges cselekvéseket próbáljuk rögzíteni.

A gazdaság fejlesztésének tervezése többszörösen összehangolt rendszert kíván. Többszörös összehangolásra van szükség, minthogy a tervezésnek

1. a gazdaság *interdependens* rendszerének fejlődését kell előirányoznia,

2. a folyamatok és cselekvések lefolyását *a naptári időben* is el kell helyeznie, és

3. *a célok és eszközök* kölcsönös és hierarchikus összefüggéseit is figyelembe kell vennie.

E többszörös összehangolást a tervezés rendszerével oly módon törekszünk megvalósítani, hogy

— terveket készítünk mind a gazdaság egészére, mind egyes ágazataira (így a többi között az iparra) és részfolyamataira (például a termelékenység alakulására), és ellenőrizzük mindezek kölcsönös összhangját;

— terveket készítünk hosszabb és rövidebb naptári időszakokra és ezeket ugyancsak összehangoljuk egymással;

— végül terveket készítünk különböző célrendszerek megvalósítására és ezek között szintén összhangot próbálunk teremteni.

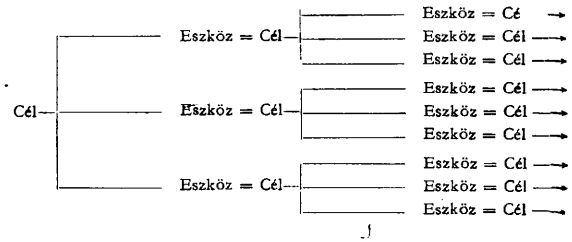
A gazdaság tervezett növekedésének mutatószámok segítségével történő ábrázolása keretében az első fajta — nevezzük így: rendszeren belüli — összehangolást elsősorban a különböző mérlegrendszerek segítségével, a második fajta — időbeli — összehangolást idősorok alkalmazásával segítjük elő. Kissé részletesebben foglalkozunk a harmadik követelménnyel, amely a hosszú távú tervezés keretében, úgy véljük, különlegesen fontos szerephez jut.*

A tervezés keretében az első feladat a gazdaságpolitika *végső* — társadalmi és gazdasági — céljainak megfogalmazása. Ezt követi az ezek megvalósulásához szükséges feltételek kijelölése. E feltételek megteremtése a továbbiakban önállósuló célokat képez, és e *származtatott* célok elérésének feltételeit kutatjuk, az ehhez szükséges eszközöket, módszereket, cselekvéseket kívánjuk meghatározni. (Például: a végső célok egyike, bizonyára legfontosabbika, az életszínvonal és az életkörülmények javítása, ennek egyik fő feltétele a termelékenység növekedése. Ennek elősegítése maga is célt képez, e cél elérésének feltétele, eszköze

* A hosszú távú tervezés néhány – úgy tűnik, azóta eléggé általánosan elfogadott – módszertani elvét (színvonal, ütem és struktúra összefüggésére, valamint a gazdasági növekedés általános tendenciáira és az ettől való eltérítésekre vonatkozóan) az Országos Tervhivatal részére készített korábbi tanulmányunkban fogalmaztuk meg. („A magyar ipar ágazati szerkezete", MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport 2. sz. Ipargazdasági Tájékoztatója, 1968. május.)

a kutatómunka, a szakképzés, az anyagi ösztönzés stb. fejlesztése.) Mindezt követi azután a „kívánatosnak és elérhetőnek" ítélt fejlődés felvázolása.

A célok és eszközök összefüggését leegyszerűsítve így ábrázolhatjuk:

A különböző célok — a végső és a származtatott célrendszerek — között hierarchia van, ugyanakkor a célrendszerek elemei, valamint a több származtatott célrendszer között kölcsönös összefüggések állnak fenn. A *kölcsönös összefüggéseket* figyelembe kell vennünk, ha biztosítani akarjuk gazdaságpolitikánk és terveink konzisztenciáját. *A célrendszerek hierarchiáját* is figyelembe kell azonban vennünk, ha nem csupán konzisztens, hanem az optimum felé közelítő megoldást keresünk. Adott célrendszer optimális megoldása is ésszerűtlennek mutatkozhat ugyanis, ha hierarchikusan magasabb fokon álló célok tükrében vizsgáljuk. Egy ilyen vizsgálat módosíthatja magát a (származtatott) célrendszert, vagy megállapíthatja, hogy a választott megoldás a közvetlen célt ugyan jól szolgálja, a magasabb célokkal azonban ellentétes. (Egy beruházási cél elérésének legjobb variánsa is rossz variáns például, ha maga a beruházási cél kitűzése nem bizonyul helyesnek.) A célrendszerek mellé-, alá- és fölérendeltségének figyelembevételét egyre bonyolultabb feladat biztosítani, egyrészt mert az újratermelési folyamat mind összetettebb lesz, mind nehezebb áttekinteni az összefüggéseket, másrészt, mert a különböző célrendszerek *az igazgatás növekvő specializációja folytán* az elkülönülő intézmények képviseletében egyre jobban önállósulnak.

A célok közötti összefüggések a naptári idő dimenziójában is megjelennek, és e vonatkozásban a rangsorolás, a hierarchia megállapítása különösen nehéz, de meg nem kerülhető. E gondolatkörben elsősorban arról szokás beszélni, hogy milyen áldozatot hozunk „ma" a „holnapért". Legalább ilyen fontos azonban azt is megvizsgálni, hogy mai döntésekkel vagy döntések elmulasztásával — többnyire akaratlanul és nem tudva — mivel terheljük meg a holnapot. A holnapi „adottságok", a holnapután átvett „örökség" nem kis része „ma" jön létre. (A hosszú távú tervezés fő szerepe talán éppen abban áll, hogy e mulasztások vagy éppen hibák elkövetését jelentősen korlátozhatja.)

Az időfolyamban való gondolkodás azt követeli, hogy felmérjük — a lehetőségek keretein belül, számolva előrelátásunk bizonytalanságaival is — milyen hatása lehet a jövőben azoknak a (fontosabb) döntéseknek, melyeket szükségképpen ma kell meghoznunk, és miben kell *ma* döntenünk ahhoz, hogy elősegítsük egy jövőbeli, elérni kívánt állapot megvalósulását.

Mindez magában is hosszú távú tervezést követel. A hosszú távú

tervezés idő- és tartalmi dimenzióját azután — az előbbiek szerint — jelentős részben az határozza meg, hogy milyen távra és mire hatnak a mai döntések és a jövőre vonatkozóan kitűzött célokért miben, milyen előretartással kell dönteni. Túllépve azon az általános orientáción, amit a hosszú távú tervezés adhat, mindenekelőtt az előirányzott fejlődés mutatószámokkal való megfogalmazására és az ehhez kapcsolódó elhatározásokra gondolva, a hosszú távú tervezés célszerű távjának és tartalmának megállapításához elsősorban a tervezésnek fenti, *döntésre orientált szemlélete* szolgálhat alapul.

Minthogy a most folyó hosszú távú tervezéshez a 15 éves távlatot rögzítettük, e pillanatban elsősorban a 15. (azaz az 1985.) évi állapotot és az ehhez vezető utat kell megkísérelnünk megrajzolni. Menet közben fog felszínre bukkanni, hogy mutatószámokkal, számszerűen mit, milyen széles értéksávval tudunk meghatározni, mit *lehet* csak rövidebb, mit *kell* hosszabb távra tervezni, és a különböző időtávra szóló tervek milyen összekapcsolása célszerű.

Bizonyára hasznos lett volna e problémakör alaposabb *előzetes kutatása* és a 15 éves tervvel szemben támasztható követelmények pontosabb előzetes megfogalmazása. Számolhatunk azzal, hogy számos folyamatot 15 évnél hosszabb távra *kell* tervezni, és számos folyamatot *nem lehet* 15 éves távra tervezni. Ebből várhatóan két következtetés fog adódni: 1. *célszerű egy egészen nagyvonalú tervet hosszabb* (25—30 éves) *távra is kidolgozni,* és 2. *ne törekedjünk a 15 éves terv túlzott részletességű kidolgozására.*

Különösen a kvantifikálásnál kell erős korlátokra számítani. Az alapadatok bizonytalansága ugyanis az összes tervszámításon végiggyűrűzik — ha a legtökéletesebb algoritmussal és gépekkel végeztük is a számításokat. Ha az alapadatok hibahatárából kiindulva meghatározzuk (a műszaki tűrés-számításokhoz hasonlóan), hogy az ezekből nyert végeredményekben milyen hiba lehet — ez a kvantifikálás lehetőségeit illetően sok illúziót el fog oszlatni.

A termelékenység tervezésének feladata

Ha az ipar termelékenységének hosszú távú tervezését be akarjuk illeszteni a fentebb vázolt képbe — és ez ahhoz, hogy e feladat megoldásánál helyes irányban induljunk el, fontosnak látszik —, elsősorban azt kell tekintetbe vennünk, hogy a termelékenység növelése nem tekinthető végső, hanem csupán származtatott célnak és az ipar csupán a gazdaság egyik ágazata. A termelékenység növelése az iparban tehát alá van rendelve egyéb társadalmi-gazdasági különböző céloknak és a termelékenység növekedésének a népgazdaság egészét tekintve. Ez az „alárendeltség" néhány vonatkozásban azt jelenti, hogy célok ütközése, ellentmondások fellépése esetén — bármennyire is fontosnak tartjuk az ipar termelékenységének növekedését — ennek *terhére* is kompromisszumokat kell kötnünk.

A termelékenység növelésének fontossága elsősorban abból fakad, hogy a termelékenység növelése egy — szintén nem végső, de alapvető — cél elérésének, a termelés növelésének eszköze. E cél elérésének másik fő eszköze a foglalkoztatás növelése, amelyre ugyanakkor gyakran

egy másik fontos *társadalmi* cél, a foglalkoztatottság biztosítása szempontjából is szükség van. E törekvés, e két cél egyidejű megvalósítása szembekerülhet egymással, iparunk fejlődése ezt világosan megmutatta. A termelékenység és a foglalkoztatottság *egyidejű* nagyobb ütemű növelése ugyanis sok esetben nehezen valósítható meg, mert egyrészt mindkettő beruházásokat igényel, másrészt együttesen a termelés növekedésének olyan magas ütemét eredményezhetik, mely a kereslet vagy az egyensúly egyéb feltételei szempontjából problémákat okoz. A magyar ipar fejlődésében az elmúlt két évtizedben azt tapasztaltuk, hogy e problémákat többnyire a termelékenység rovására oldottuk meg. Hosszú távon erre nem lehet berendezkedni, de egyébként valószínű, hogy az ezt sugalló, illetve lehetővé tevő munkaerőhelyzet is változik — a jelenlegi számítások szerint a 70-es évek közepétől.

Az ipar termelékenységének növelése, mint említettük, nemcsak egyéb, másfajta céloknak, hanem a *népgazdasági termelékenység* növekedésének is alá van rendelve. Ez elsősorban a termelékenység növekedését elősegítő erőforrások elosztásánál jut szerephez. Célszerű ebből a szempontból is megkülönböztetni, hogy *a termelékenység növelésének kétféle közvetlen célja lehet: a termelés növelése (azonos létszámmal) vagy a létszám csökkentése* (felszabadítása más területek részére). Az első esetben csak azok az ágazatok „versenyeznek" egymással, amelyek termékei iránt megfelelő kereslet mutatkozik, a második esetben mindazon ágazatok, amelyek foglalkoztatottjai iránt másutt is igény mutatkozik (figyelembe véve az átképzés, az esetleges átköltöztetés stb. költségeit is). Az ágazatok az erőforrásokért az iparon belül, de népgazdasági ágak között is versenyeznek. A gazdaságirányítás új rendszerének szelleme azt kívánja, hogy e verseny ne dőljön el minden részletében a tervezés során, hanem valóságosan is folyjon.

Az elmondottakból következik, hogy az ipar termelékenységének tervezését meglehetősen nehéz kiemelni a tervezés egészéből. Ez csak oly módon történhet, hogy a központi tervezés előzetesen — és feltételesen — meghatározza a legfontosabb összefüggéseket (célok, eszközök, források stb. között). Az ipar termelékenységének tervezése ezen az alapon indul el, majd e tervezőmunka következtetéseit figyelembe véve, a legfontosabb, „kritikus" összefüggéseket újra elemzés alá vetjük. A termelékenység tervezése nem kezelhető úgy, mint egy külön tervfejezet összeállítása, hanem inkább úgy, mint egy *nézőpont, amelyből az egész tervezőmunkát megközelíthetjük és felülvizsgálhatjuk.*

A termelékenység tervezésénél alapjában a

$$\text{termelés} = \text{termelékenység} \cdot \text{létszám}$$

összefüggésből indulunk ki. E három tényező közül rövid távon az egyik tényező többnyire adott. Ez lehet a termelés, amikor is azt keressük, ez milyen létszám és termelékenység *kombinációval* biztosítható; de lehet a létszám is, amikor a termelés és a termelékenység színvonalát már *egyidejűleg* határozzuk meg. Az a körülmény, hogy a három tényezőből az egyik adott, a választás és a tervezés lehetőségeit csökkenti, de egyben egyszerűsíti is. Hosszú távon viszont többnyire az összefüggés mindhárom komponense meghatározatlan. A tervezés számára ez nagyobb szabadságot és bonyolultabb feladatot jelent. Ez egyben azzal is jár,

hogy a termelékenység tervezését még nehezebb a többi összefüggésből kiemelve végezni.

Ennek ellenére a hosszú távú tervezésben semmiképpen sem fogadható el az a — rövid és középtávú tervezésünkben kialakult — gyakorlat, hogy többnyire csupán utólagosan vizsgáljuk, hogy mint „ellenőrző mutatók", mit jeleznek a termelési és létszám előirányzatokból adódó termelékenységi hányadosok. Hosszú távra a termelékenység alakulását terveznünk és határozottan befolyásolnunk kell az ehhez kidolgozandó sajátos módszerekkel.

A termelékenység növelése, mint említettük, nem tekinthető a *végső* társadalmi-gazdasági célok egyikének, de a célok „hierarchiájában" ezekhez igen közel áll. Hosszú távon a termelékenység fokozása az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem növekedésének nemcsak legfőbb, hanem nagyon sok esetben egyetlen eszközét képezi. A foglalkoztatottság növelése ugyanis felső határhoz érhet, sőt a tanulási idő meghosszabbodásával, a szabadidő növekedésével a termeléstől ily módon elvont munkaidőt szintén a termelékenység növekedésének kell pótolnia. Ha nem az ipart, hanem a népgazdaság egészét nézzük, gazdaságunkban — mint említettük — az elmúlt húsz évben is a termelékenység biztosította az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem növekedésének négyötödét. Ez az arány a következő években még magasabb lesz és az iparra is érvényessé válik. A gazdaság növekedésének ütemét még inkább a termelékenység növekedési üteme fogja meghatározni.

A termelékenység hosszú távú tervezése során mindenekelőtt két feladatot kell megoldanunk: annak felmérését, hogy a termelékenység milyen növekedésével számolhatunk, s ez hogyan illeszkedik a gazdaság tervezett növekedésére vonatkozó elképzelésekhez és a terv egyéb mutatószámainak előirányzott alakulásához; és annak kidolgozását, hogy a termelékenység e növekedésének milyen feltételei és következményei vannak, a termelékenység növekedésének elősegítése milyen akciókat, lépéseket követel. A két feladat természetesen szorosan kapcsolódik egymáshoz.

A termelékenység várható alakulásának, növekedési ütemének vizsgálata során az első lépés: megkíséreljük behatárolni, hogy milyen intervallumban mozoghat ez az ütem. Kiindulásul az iparra vonatkozóan a következő táblázat adatai állnak rendelkezésünkre.

Az évi átlagos növekedési ütem (%)

Megnevezés	Termelés	Létszám	Termelékenység*	Termelékenységi hányad*
Tényszámok				
1950—1968 *a*	8,4	4,3	4,0	48
b	7,8	3,6	4,0	53
1958—1968	7,8	3,3	4,3	57
Tervelképzelés				
1971—1975	6,2	1,7	4,4	72

Megjegyzés: Az 1950—1968 időszakra az *a* sor a („nyers") indexértékek, a *b* sor az exponenciális trendek alapján számított növekedési ütemeket mutatja.

* Az állami ipar egy foglalkoztatottra számított terméksoros indexei alapján számítva. (A szövetkezeti ipart, továbbá a fajlagos anyagi ráfordítások és az egy fő által teljesített munkaórák számának változását ezzel első közelítésben figyelmen kívül hagytuk.)

A termelékenység színvonala a magyar gazdaságban a szocialista országok közül Csehszlovákia, az NDK és a Szovjetunió mögött számottevően elmarad, s hasonlóan, illetőleg még jobban elmarad *valamennyi* észak- és nyugat-európai tőkésország mögött. Ezt számos vizsgálat igazolta, elsősorban az iparra, de a gazdaság egészére is (ha másként nem, közvetve: az egy lakosra jutó nemzeti jövedelemben terhünkre mutatkozó különbség *nagyobbik* része ugyanis csak ebből származhat). Ez az elmaradás részben történelmi örökség, részben az utolsó 20 év fejlődésének következménye. (A következő generáció számára már ez is örökség lesz!) Az utóbbi 20 évben ugyanis a termelékenység gazdaságunkban nem, vagy csak kevéssel nőtt gyorsabban, mint számos előttünk járó országban, elmaradásunk tehát e téren nem, vagy csak kevéssel csökkent.

Ennek fényében aligha tervezhetünk az iparban a korábbinál — kereken 4 százaléknál — *kisebb* termelékenységnövekedési ütemet. E megállapítással nem kívántuk feltételezni, hogy ez automatikusan megvalósul (gondoljunk az utolsó két év termelékenységalakulására), de legalábbis *ennek* feltételeit meg kell teremtenünk. Mit jelent ez az ipari termelés és a nemzeti jövedelem alakulása szempontjából?

Az iparban foglalkoztatottak 1000 lakosra vetített száma a nemzetközi tapasztalatok szerint csak bizonyos határig növekszik, e határérték felett az iparban foglalkoztatott létszám növekedési üteme, sőt esetleg abszolút száma is csökken (a szolgáltatások „szívják fel" a létszámot). 1985-re a magyarországi népesség számát 11 millióra becsülhetjük. Az 1000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számának felső határa a nemzetközi statisztika szerint körülbelül 200. Ez természetesen nem norma vagy abszolút korlát, csupán a gazdasági növekedés általános törvényszerűségeinek megfelelő valószínű érték. Ha feltételezzük, hogy 1985-ben ezt az arányszámot érjük el (a mai adatok szerint csupán az NSZK, az NDK és Svájc tartozik az országoknak ebbe a csoportjába), ehhez 2,2 milliós ipari foglalkoztatott létszám tartozik. Úgy véljük, célszerű ezt felső határnak tekinteni. Ez az alternatíva évi 1,5 százalékos létszámnövekedést és — évi 4 százalékos termelékenységnövekedéssel számolva — az ipari termelés évi 5,5—6 százalékos növekedését jelenti.* Az ipari termelés ilyen növekedési üteme (s az ehhez — a mezőgazdaság és a többi ágazat várható fejlődése alapján — társítható nemzetijövedelem-növekedési ütem) mellett azonban nem beszélhetünk a fejlettebb országok utoléréséről, vagy akárcsak határozottabb megközelítéséről sem (hacsak nem tételezzük fel, hogy náluk az ütem lényegesen lassul). Számolhatunk-e a termelékenység növekedésének magasabb ütemével, s ha igen, ennek melyek a feltételei? A termelékenység tervezésének elsősorban e két kérdésre kell választ adnia.

Előirányozható-e az iparban távlatilag 4 százaléknál nagyobb termelékenységnövekedés?

A fenti két kérdés közül az alábbiakban az elsőre próbálunk választ adni — mai ismereteinknek megfelelően (a másodikkal egy másik cikk keretében foglalkozunk). E választ keresve, a termelékenység növekedé-

* Az eredeti tanulmány különböző egyéb számítási variánsokat is elemzett és értékelt.

sét egy olyan „diffúziós" modell alapján elemeztük, amely szerint e folyamat lényege: új, korszerű eljárások és módszerek születése, alkalmazásbavétele és elterjedése. (Az eljárások és módszerek fogalma itt természetesen nemcsak műszaki megoldásokat, hanem a gazdasági és szervező munka módszereit is jelöli.)

A termelékenység növekedésének e folyamata *egy országon belül* így módosul: a korszerű eljárásokra és módszerekre vonatkozó *ismeretek* gyarapodása, a korszerű eljárások és módszerek *hazai* alkalmazásbavétele, és a korszerű eljárások és módszerek elterjedése az *országon belül.*

E folyamat sebességét makroökonómiai nézőpontból közvetlenül három tényező: a kutatás, az oktatás és a beruházás; közvetve pedig az ország kiinduló helyzete, adottságai és környezete; a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás rendszere befolyásolja.

Ha elfogadjuk, hogy a termelékenységnövekedés folyamatának lényegét ez a lánc — új, korszerű eljárások és módszerek megismerése, hazai alkalmazásbavételük, elterjedésük — helyesen ragadja meg, akkor a magyar ipar termelékenységét nézve a következő kérdés merül fel: van-e különösen gyenge szeme ennek a láncnak? Ha erről sommás vélemény egyáltalán adható, úgy véljük, a fő probléma nálunk nem az, hogy nem ismerjük az új, korszerű módszereket és eljárásokat,* hanem az, hogy nagyon elhúzódik adaptálásuk és hazai alkalmazásuk, és még ezután is nagyon lassú az elterjedésük. Termelékenységünk jelenlegi, viszonylag alacsony színvonalában gyakran a munkaintenzitásnak és a munkamorálnak is fontos szerepe van; erre a kérdésre később térünk vissza.

A termelékenységnövekedés folyamatának sebességét gondolatmenetünk szerint közvetlenül három tényező befolyásolja: a kutatás, az oktatás és a beruházás. A következő kérdés, ami felmerül: eleget fordítunk-e ezekre a tevékenységekre? Ahhoz, hogy nagyobb hatást fejtsünk ki a termelékenység növekedésének gyorsítása végett, arra van-e szükség, hogy társadalmunk többet fordítson ezekre a célokra, vagy a problémát ott keressük, hogy e ráfordítások hatékonysága nem kielégítő? Számos, számszerűen is alátámasztott vizsgálat szerint** e ráfordítások Magyarországon — nemzeti jövedelmünkhöz viszonyítva — nem alacsonyabbak, mint a fejlettebb országok legnagyobb részében, sőt az oktatásban sok fejlettebb országot abszolút értelemben is megelőzünk. Miért nem tükröződik ez termelékenységünkben?

Nyilvánvalóan e tevékenységek hatékonysága alacsony, s különösen alacsony akkor, ha hatékonyságukat a *termelésben végül is realizálódó* eredményükhöz, végső hatásukhoz viszonyítjuk.*** A nemzetközi adatok szerint hasonló arányú ráfordításokkal számos ország képes volt magasabb termelékenységi színvonalat, és jó néhány nagyobb növekedési ütemet elérni. Ennek okait most nem kívánjuk visszamenőleg elemezni, de annyit bizonyára leszűrhetünk, hogy erőforrásaink nagysága nem képezi gátját a termelékenység eddiginél gyorsabb növekedésének. Nem

* Ezt nem a vállalatok informáltságára értjük, hanem arra, hogy az országon belül valahol az információk rendelkezésre állnak. További kérdés, hogy ezek eljutnak-e oda, ahol valóban hasznosulhatnának.

** Elsősorban a KSH, az OMFB és az OT végzett ilyen vizsgálatokat.

*** Emlékeztetünk itt a célok hierarchiájáról elmondottakra. Ennek nézőpontjából például a „sikeresen" befejezett műszaki kutatás értéke, ha végül is nem hasznosítják, néhány mellékhatástól eltekintve: nulla.

tekinthetők kizáró tényezőnek „adottságaink" sem, és ha ez így van, *a termelékenység gyorsabb növekedése minden bizonnyal elsősorban azon múlik, hogy a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás rendszere mennyire tudja mozgásba hozni a gazdaságunkban rejlő erőket.*

A nemzetközi adatok szerint évi 5 százalékos termelékenységnövekedési ütemre igen sok példa van, sőt 6 százalékos ütem sem ritka. Ha elfogadjuk azokat a számítási eredményeket, amelyek szerint a jó nyugat-európai színvonal az ipar termelékenységét tekintve ma körülbelül kétszerese a mienknek, ezt a — mai — színvonalat 6 százalékos ütem mellett 12 év múlva érjük el és 15 év múlva 20 százalékkal haladjuk meg. Ha a nyugat-európai termelékenységnövekedést évi 4 százalékosra becsüljük, színvonaluk 15 év elteltével a magyar iparénál még mindig 50 százalékkal magasabb lesz (s az abszolút különbség nem csökken).* A nyugat-európai országok *mai* színvonalát 5 százalékos magyar ütem mellett a 15 éves periódus végére érjük el. Ha a nyugat-európai országokban a termelékenység évi 4 százalékos növekedését feltételezzük, a következő 15 évben a színvonalban meglevő különbség kevéssel csökken, az abszolút különbség viszont határozottan növekszik.**

Az évi 6 százalékos termelékenységnövekedés nemzetközi mércével nézve is kétségtelenül magas ütem. Az utolsó 10 évben mégis 6 olyan, *nálunk fejlettebb ország volt, mely elért ilyen vagy magasabb növekedési ütemet:* a szocialista országok közül a Szovjetunió és az NDK, a tőkésországok közül Japán, Hollandia, Olaszország és Svédország.

Ilyen növekedési ütemre tehát van példa, sőt — ha nemcsak a nálunk fejlettebb országokat nézzük — elég nagyszámú példa.*** Megemlíthető néhány olyan körülmény is, melyek növelik annak valószínűségét, hogy „feliratkozhatunk" ezen országok közé:

1. a termelékenység színvonala iparunkban lényegesen alacsonyabb, mint az említett fejlettebb országokban, ez komoly tartalékokat és minden bizonnyal kedvező feltételeket jelent a termelékenység gyorsabb ütemű növeléséhez;

2. iparunkban a termelékenység növekedésének egyik fő fékje az elmúlt időszakban a létszám növelésének preferálása volt, a 15 éves időszak két utolsó harmadában viszont a munkaerőhelyzet várhatóan változtat ezen;****

3. a létszám növelésének erős korlátai folytán a termelékenység 5—6 százaléknál alacsonyabb növekedési üteme a termelés növekedési ütemének olyan tartós mérséklését eredményezné, mely nemcsak népgazdasági szempontból nem kívánatos, hanem valószínűleg a dinamikus fejlődésre irányuló vállalati törekvéseknek is ellentmond.

Azon körülmények közül, amelyek nehezítik a termelékenységnövekedés e magas ütemének elérését, három érdemel említést:

1. ugyanerre az időszakra munkaidő-csökkentést is tervezünk, ez az

* Ha ma a magyar színvonal 100, a nyugat-európai 200, 15 év múlva az említett feltételek mellett az előbbi 240, az utóbbi 360 lesz; az arány 1 : 2-ről 1 : 1,5-re, a különbség 100-ról 120-ra változik.

** Az előbbi 1 : 2-ről 1 : 1,7-re, az utóbbi 100-ról 152-re változik.

*** Az ide sorolható országok köre a periodizálástól, az időszak kezdő és záró évének megválasztásától függően is változik.

**** Ezzel kapcsolatban a tanulmány vitájában figyelmet érdemlő megjegyzés hangzott el: ahogyan az anyaghiány nem vezetett anyagtakarékosságra, a beruházási kapacitások szűkössége a beruházásokkal való takarékosságra, a munkaerőhiány se fog a munkaerővel való takarékosságra vezetni, ha ehhez egyéb feltételeket nem teremtünk.

egy órára számított termelékenységre kedvezően hat, de az egy főre számított termelékenységnövekedésnek a kieső órákat is kompenzálnia kell;

2. iparunkban és az egész közszellemben meglehetős közömbösség uralkodik a termelékenység növelésével és a versenyképességre való komoly törekvéssel szemben, s ezen nehéz változtatni;

3. sok ágazatban a magasabb termelékenység által eredményezett nagyobb termelés elhelyezése, realizálása gondokat okozhat.

E körülmények különböző jellegűek. A munkaidő-csökkentés célszerű megoldási módja és időzítése még vizsgálat tárgyát képezheti. A termelékenység és a versenyképesség növeléséhez való „viszony" megváltoztatása nehéz, de nem lehetetlen feladat.

A termelés realizálása szempontjából elsősorban a műszaki fejlesztés (különösképpen a gyártmányfejlesztés és -korszerűsítés) meggyorsítására, ezzel nagyobb exportképesség teremtésére van szükség — a termelékenységnövekedés meggyorsításának ez is egyik alapfeltétele.

Ami az egyéb feltételeket illeti, kutatási, oktatási ráfordításaink — nagyobb hatékonyságuk esetén — nagyobb termelékenységnövekedést is lehetővé tesznek, a beruházási keretek pedig maguk is függenek a termelékenység és ezzel a termelés, a nemzeti jövedelem növekedésétől, e szempontból tehát *e folyamat önmagát táplálhatja vagy éppen gyorsíthatja is.*

Képesek vagyunk-e komoly mértékben hatni a termelékenység növekedésének meggyorsulására? Erre tudományos érvekkel alátámasztott választ nehéz adni, de nyilvánvalóan csak abból indulhatunk ki, hogy a gazdaságpolitikának meg kell ezt kísérelnie. Hogy ez a kísérlet sikerrel kecsegtessen, ehhez — úgy véljük — előzetesen legalábbis két kérdés tisztázása szükséges. Az első kérdés: milyen kapcsolat van *a termelékenység és a foglalkoztatottság növekedése között?*

A foglalkoztatottság növelésének és az iparban foglalkoztatott létszám növekedésének többnyire csak előnyös oldalait szokták hangsúlyozni. *Elismerve a foglalkoztatottság alapvető társadalmi jelentőségét* és anélkül, hogy túlozni kívánnánk a termelékenység szerepét, érdemes ezeket az előnyöket közelebbről megvizsgálni.

A legnyomósabbnak tekintett érv a következő: nem a termelékenység, hanem az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem növelése a cél, az előbbi csak ennek egyik eszköze; a nagyobb foglalkoztatottság kompenzálhatja a termelékenység kisebb növekedését. Ez valóban így van — de csak bizonyos határig. A marginális elemzés szokásos sémája szerint mindaddig, amíg az újonnan foglalkoztatottak nemzetijövedelem-többletet hoznak létre, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem növekszik — az átlagos termelékenységi színvonal, illetve ütem csökkenése mellett is. Amint azonban az újonnan foglalkoztatottak már nem hoznak létre nemzetijövedelem-többletet, a nagyobb foglalkoztatás az egy lakosra jutó nemzeti jövedelemre nem gyakorol pozitív hatást. Felesleges — többlet termelést valójában nem eredményező — létszám foglalkoztatása nálunk elég gyakori. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a foglalkoztatás növelésének komoly társadalmi költségei vannak (érdemes lenne ezeket alaposabban vizsgálni), a foglalkoztatás növekedése tisztán gazdasági szempontból kifejezett társadalmi megterhelést jelenthet. Lehetséges, hogy e terheket

vállalni kell, de helyes, ha ismerjük nagyságukat és a munkaerő-kínálatot ilyen helyzetben a lehetséges eszközökkel mérsékeljük.

A másik fő érv az ipari foglalkoztatottság növelése mellett általában az, hogy az ipar későbbi fejlődéséhez neveljük, biztosítjuk a munkaerőt. Kétségtelen, hogy az ipari munka körülményeihez való szoktatás hosszabb időt igényel, de a mi helyzetünkben ez az érv is sántít. Jelenleg ugyanis, a túlzott létszámnövelés feltételei között, az ipari munka olyan körülményeihez is szoktatjuk az új (és régi) dolgozókat, ami egyáltalán nem kívánatos. A felesleges létszám morális hatása az üzemekben még súlyosabb, mint a közvetlen és rövidebb idő alatt semlegesíthető gazdasági következmények. (Az utolsó két év létszámalakulásának szintén e téren mutatkozott a legsúlyosabb hatása.) Nemcsak a foglalkoztatás célszerű mértéke, hanem az is sokkal nagyobb figyelmet érdemel tehát, hogy hol és mivel foglalkoztatjuk a munkaerőt. Emellett a foglalkoztatás növelése korlátozza, hogy a reáljövedelmek mellett a reálbéreket is határozottan emeljük, pedig ez a nagyobb teljesítményekre való ösztönzés alapvető feltétele.

Úgy tűnik, a legutóbbi időben végre elfogadottá vált az a tétel, hogy a foglalkoztatás biztosítása ne az üzemek gondja legyen, hanem állami, központi feladat, s az üzemek foglalkoztatási meggondolások nélkül a termelékenység növelésére törekedjenek. *Ehhez azonban valóban le kell venni a vállalatok válláról a foglalkoztatás morális felelősségét.*

A következő kérdés, amelynek megválaszolása szintén fontosnak látszik a termelékenység és a gazdaságpolitika viszonyának tisztázása végett, így hangzik: kell-e külön foglalkozni a termelékenység növekedésének meggyorsításával, és ha igen, hogyan? A termelékenységi mutatók előírásában és számonkérésében szerzett negatív tapasztalatok hatása alatt az új gazdaságirányítási rendszer előkészítése és bevezetése során igen sokan úgy vélték, hogy a nyereségre épített általános ösztönzés önmagában is biztosítja a termelékenység növekedését. A termelékenységi mutatók előírásának és számonkérésének elvetése valóban indokolt volt, de a *termelékenység alakulásának megfigyelésére és befolyásolására szükség van,* erre még a kapitalista gazdaságokban is nagy gondot fordítanak. (E gondolatra a Magyar Közgazdasági Társaság és az MTESZ közös bizottsága 3 évvel ezelőtt a sajtó útján is megpróbálta felhívni a figyelmet.*)

A termelékenységi indexek az utóbbi két évben kedvezőtlen képet mutattak. A termelékenység nem kielégítő növekedésének fő okát elemzéseink abban jelölik meg, hogy az ösztönzés egészében nem volt elég hatékony, ezen kívül a szabályozórendszer néhány eleme kifejezetten a termelékenység növekedése ellen hatott. E szabályozóelemek némelyikét már módosítottuk, de még fontosabb és nehezebb, olyan helyzet teremtése, hogy a vállalatok a versenyben való helytállásuk és *fennmaradásuk* végett *kényszerüljenek* nagyobb erőkifejtésre. Igen fontos tanulság — úgy véljük — az is, hogy *nem nélkülözhető a termelékenység alakulásának állandó figyelemmel kísérése, a tervezett és bevezetett intézkedések erre való hatásának elemzése,* sőt ezen túlmenően — *mindazon eszközök,*

* A bizottság tanulmányát („A termelékenység kérdése a gazdaságirányítás új rendszerében" címen) két helyen is közzétette, a Közgazdasági Szemlében (1967. 2. szám) és az Ipargazdaságban (1967. 3. szám).

módszerek keresése, amelyekkel az iparvezetés elősegítheti a termelékenység növekedését.

Helyénvaló itt újra emlékeztetni arra, hogy a termelékenység növekedése alatt nem szabad csak élőmunka-megtakarítást érteni. Ugyanilyen fontos, sőt anyag- és állóeszköz-igényes ágazatokban még fontosabb is lehet, a holtmunka-megtakarítás, továbbá a ráfordítások megtakarítása mellett — mindenütt — a termékek *értékének* növelése, jobb minőség, korszerűbb konstrukció, magasabb használati paraméterek biztosítása útján. Ebből az is következik, hogy a termelékenység növelése nem fogható fel „munkaügyi feladatnak", bár ez kétségtelenül egyik nagyon fontos aspektusa.

A fejezet címében feltett kérdés megválaszolásánál tehát abból indulhatunk ki, hogy a termelékenység növekedése befolyásolható, gyorsítható — ha a gazdaságpolitika erre tudatosan törekszik, s ha ezt nem valamelyik „reszort" feladatának tekinti, hanem egész tevékenységének egyik központi elemévé teszi. Ha elismerjük, hogy a *termelékenység növelésére nem lehet külön ösztönözni, hanem csak a gazdaságirányítás rendszerének egészével,* továbbá, hogy a *termelékenység növelése nemcsak, sőt sokszor nem is elsősorban, élőmunka-megtakarításból áll* — ez nem szorul külön bizonyításra.

Olyan módszert, amellyel megbízhatóan számszerűen meghatározható, hogy adott kiinduló helyzetből, bizonyos feltételek mellett 15 éves távlatban milyen termelékenységnövekedés érhető el, eddigi vizsgálataink során még nem sikerült találnunk.* Megkísérelhetjük, hogy az egész iparra „globális" számításokat végezzünk, úgy tűnik azonban, hogy az ilyen számítások hibahatára (a kiinduló adatok és feltevések bizonytalansága folytán) nem sokkal kisebb, mint a józan ésszel való becsléseké. Annak elemzésében azonban valószínűleg segíthetnek e számítások, hogy meghatározott termelékenységnövekedéshez milyen egyéb feltételek tartoznak. Ezzel egyfelől megkönnyíthetik az ésszerű alternatívák közötti választást, másfelől jobban megismerhetjük, hogy miben milyen várható különbséget jelent kisebb vagy nagyobb ütem „megcélzása" és bekövetkezése.

Egy másik közelítés az iparcsoportok előirányzataira épülhet. Az egyes iparcsoportok, iparágak termelékenységének alakulását elemző tanulmányok bizonyára sok hasznos információt adhatnak a „globális" tervezéshez vagy akár a becslésekhez is. Az viszont már kérdésesnek tűnik, hogy ezekből számszerűen is összeépíthető-e egy összipari előirányzat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy-egy iparcsoport termelékenységének alakulása függ beruházásaitól, termelési szintjétől és egy sor egyéb olyan tényezőtől is, melyek pontosabban szintén csak a többi ágazat, az ipar

* A külföldi módszerek kutatása során eddig megismert eljárások közül kettőt említünk meg. Az Egyesült Államokban az egyik nagyszabású kísérletnél abból a feltevésből indultak ki, hogy a jövőbeli átlagos termelékenység a mai legjobb vállalatok termelékenységéhez fog közeledni. (The outlook for technological change and employment. Appendix Volume I. February 1966. Industry productivity projections, 363–372. l.) Ez a módszer – ha egyéb problémáitól el is tekintünk – vállalataink csekély száma miatt nem alkalmazható nálunk.

Egy másik, gyakran felmerülő módszer abból indul ki, hogy az új technikát az új gépek, berendezések „hordozzák", ezek különböző „generációi", évjáratai mind magasabb termelékenységet képviselnek és a termelékenység növekedése jórészt attól függ, hogy milyen ütemben cserélődik az egyes ágazatok gépparkja. Sajnos a mi körülményeink között bizonytalan a módszer alapfeltevése – nevezetesen az, hogy évről évre magasabb termelékenységű gépeket ruháznak be –, ennek ellenére ez az eljárás további vizsgálatot érdemel. (Csehszlovákiai alkalmazási kísérletére nézve lásd Z. Karpisek: A munkatermelékenység néhány kérdése hosszú távú perspektívában. Plánované Hospodárstvi, 1969. 1. sz.)

és az egész gazdaság várható fejlődésének ismeretében tervezhetők meg. Ennek áthidalására elképzelhető valamilyen iterációs eljárás, s a kutatást ebben az irányban feltétlenül érdemes folytatni. Ágazati termelékenységi tanulmányok készítése egyébként ennek sikerétől függetlenül is szükségesnek látszik.

Eddigi vizsgálataink alapján tehát még nem tudunk választ adni arra, hogy az iparban 4 vagy inkább 5, illetőleg 6 százalékos termelékenységnövekedést tervezzünk. *Javaslatunk az, hogy párhuzamosan több variánst dolgozzunk ki részleteiben is, egy 4, egy 5 és egy 6 százalékos évi termelékenységnövekedést feltételező variánst.* Ennek alapján próbáljuk meghatározni azután, hogy ezek milyen *feltételekben* és *következményekben* térnek el egymástól. *Az „elkötelezettségekben" az alacsonyabb ütemet feltételező variánshoz igazodjunk,* tehát csak annyit költsünk előre beruházásra és egyéb célokra, amennyinek a fedezete az alacsonyabb ütem esetén is létrejön. A magasabb ütemet engedjük és segítsük kibontakozni, de „ne igyunk előre a medve bőrére". Természetesen lesznek döntések, amelyeknél választani kell, hogy melyik alternatívát tételezzük fel. Hogy az ilyen döntések száma nem olyan sok, ezt e pillanatban — amíg a további kutatások ezt pontosabban tisztázzák — annak alapján feltételezzük, hogy

— a további években nem a kutatás, az oktatás és a beruházások céljait szolgáló ráfordításokat, hanem elsődlegesen ezek hatékonyságát kell növelni, tehát az ütem különbözősége bizonyos határok között ezek mértékét nem érinti lényegesen;

— a gazdaság és különösen a feldolgozó ipar fejlődését nem kell túlzott részletességgel előirányozni, a beruházási keretek jelentős részét nem kell előre felosztani;

— az egész gazdaságnak minél nagyobb rugalmasságot kell biztosítani, hogy nagymértékben önszabályozó rendszerként működjön a hatékonyság elve alapján.

Ha e feltevések igazolhatók, megkísérelhető egy ilyen *alternatív stratégia kidolgozása.* Emellett — az ütem számszerűségétől függetlenül is — további kutatásokra van szükség abban az irányban, hogy a termelékenység előirányzott — feltehetően a korábbinál nagyobb — növekedési ütemének megvalósulását milyen eszközökkel lehet és kell elősegíteni. Ennek részletesebb tárgyalása azonban már meghaladja e cikk kereteit.

ULBRICHNÉ ÁCS MAGDA:

Makroökonómiai mutatók alakulása 1950—67 között és következtetések az 1970—85-ös időszakra*

A trendszámítás szerepe a tervezésben

A népgazdasági tervezés — tehát a makroökonómiai folyamatok tervezése — sokoldalú s igen bonyolult feladat. Jelenlegi ismereteink alapján kell jövő fejlődésünk alapvető irányát meghatározni. A feladat bonyolultságának megfelelően a terv nem egy, hanem sokféle eszköz, módszer szimultán alkalmazásával jön létre. A tervezésnél szükség van a statisztikából jól ismert indexszámításra csakúgy, mint a mérlegmódszerre; nem nélkülözhetők a különböző programozási eljárások, de ugyanakkor felhasználhatók a legegyszerűbb extrapolációs módszerek is.

A természettudós velünk — a társadalomtudomány elméleti és gyakorlati művelőivel — szemben előnyös helyzetben van; kísérleteket végezhet hipotézisei igazolására. Mi ezt nem tehetjük. Gazdaságpolitikai hipotézisek esetében kísérleti eredményekkel nem gazdagíthatjuk tudásunkat, kiváltképpen nem, ha makroökonómiai folyamatokról van szó. Ismereteink és információink szerzésében két jelentős forrásra támaszkodhatunk: múltbeli fejlődésünk tapasztalataira, s a más országok fejlődésével történő összehasonlításra.

A tervező munkájának kezdetén a múlthoz fordul; hosszabb-rövidebb idősorok vizsgálatával igyekszik az egyes gazdasági folyamatok időbeli alakulásának törvényszerűségeit feltárni.

A munka következő fázisában a tervező a sajátmaga által feltett kérdésekre válaszol. Így például: „mennyi lenne 1985-ben a nemzeti-jövedelem-termelés vagy az ipari termelés, vagy . . ., ha a tervidőszakban az évi növekedési ütem az utolsó öt év átlagával lenne egyenlő;" stb. Tehát a tervező extrapolál, azaz a kérdéses folyamat valamely múltbeli sajátosságát vetíti ki a jövőre, hipotetikus kérdéseire kap választ.

Erre a kérdésfeltevésre ad egzaktabb formában választ a trendszámítás is. Segítségével analitikus függvények formájában fejezzük ki a vizsgált folyamat idősorának alaptendenciáját, s válaszolunk arra a kérdésre, „milyen lenne a kérdéses folyamat jövőbeli viselkedése, ha a múltbeli tendencia a jövőben folytatódnék". Bármely extrapoláció

* A cikk az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályán végzett trendszámítások eredményeinek rövid összefoglalása. Igyekeztem figyelembe venni a témával kapcsolatban a Hosszú Távú Tervezési Bizottságok értekezletein, s a Magyar Közgazdasági Társaság által rendezett vitákon elhangzott észrevételeket, amelyekért bírálóimnak ezúton is köszönetemet fejezem ki.

tehát — így a trendekkel történő extrapoláció is — a múlt kivetítése a jövőre, azaz a gazdasági folyamat múltbeli feltételeinek változatlanságából kiinduló különböző kérdésekre kapott hipotétikus válasz. *Semmilyen extrapolált gazdasági mutató nem tekinthető sem prognózisnak, sem tervnek, de bármely gazdasági folyamat extrapolációja hasznos segédeszköze a tervezésnek.* A múlt alaptendenciájának kivetítése a jövőre igen élesen, szinte felnagyítva tükrözi a gazdasági folyamat múltbeli alakulásában rejlő negatív vonásokat. Ezzel nagyon értékes információt ad a tervezőnek; mintegy orientálja a tervszerű beavatkozást igénylő legfontosabb mozzanatokra. Ugyanakkor a hosszú távú tervezés munkájának első fázisában, a kiinduló adatok meghatározásánál segítséget nyújt az ágazati tervezők munkájához, ha rendelkezésükre bocsátjuk a nemzeti jövedelem volumenére és fő arányaira vonatkozó hipotetikus értékeket, amelyek meghatározásához az extrapolációt is felhasználjuk.

Ugyancsak hasznát lehet venni a trendszámításnak a hosszú távú tervezés matematikai modelljeinek alkalmazása során, mert e modellek inputjai a munkálatok kezdetén, első menetben szintén megközelíthetők extrapolációval. Így például az ÁKM végső felhasználási keretszámait, vagy a programozási modellek bizonyos konstansait kiindulásként számíthatjuk ezzel a módszerrel.

Az elvégzett számítások ismertetése

Számításaink során a következő gazdasági mutatók 1950—67-ig terjedő idősorát vizsgáltuk:

1. Nemzeti jövedelem; 2. Fogyasztási alap; 3. Lakosság fogyasztása; 4. Felhalmozási alap; 5. Beruházás; 6. Üzembehelyezett beruházás; 7. Állóalap-növekedés; 8. Építési beruházás; 9. Gépi beruházás; 10. Szocialista import; 11. Nem szocialista import; 12. Szocialista export; 13. Nem szocialista export.

Azért esett éppen ezekre a mutatókra választásunk, mert segítségükkel a következő összefüggések elemezhetők:

a) a nemzeti jövedelem dinamikája és a nemzetijövedelem-mérleg konzisztenciája;

b) a nemzeti jövedelem felhasználásának fő arányai (fogyasztás-felhalmozás);

c) a felhalmozási alap bizonyos strukturális vonatkozásai;

d) a külkereskedelmi mérleg egyensúlya, a forgalom relációnkénti struktúrája és egyenlege;

e) a beruházások dinamikája és anyagi-műszaki összetétele.

E cikk keretében csak az *a)—d)* kérdésekkel foglalkozom, a beruházásokra vonatkozó számítások feldolgozása jelenleg folyik. Az elvégzett számítások során eddig csak az idősorok alaptendenciájával, trendjeivel foglalkoztunk, egyelőre nem végeztünk ciklusvizsgálatot, s ugyancsak nem tanulmányoztuk a véletlen ingadozások hatását az idősorokra.

Trendszámításaink célja az volt, hogy a vizsgált mutatókat múltbeli viselkedésük alapján extrapoláljuk 1985-ig. *Válaszokat* akartunk *kapni arra a kérdésre, hogyan alakulna az ország nemzetijövedelem-mérlege 1985-ig, ha a mérleget meghatározó mutatók a múltban észlelhető s különbözőképpen definiálható alaptendenciájukat 1985-ig folytatnák.*

Gazdasági idősoraink múltbeli viselkedésének elemzéséhez megvizsgáltuk a többi között — két alapvető jellemzőjüket; a volumenek évi átlagos növekményeit s az évi átlagos ütemeket. A gazdasági idősorok alaptendenciáját e két mutató időbeli alakulása elég pontosan meghatározza. A volumenek évi átlagos növekménye lehet: konstans, növekvő vagy csökkenő. Makroökonómiai volumenek idősorairól lévén szó, csak konstans vagy növekvő évi átlagos növekmény jellemezheti alaptendenciájukat. A vizsgált idősorok átlagos évi növekedési üteme, mint alaptendencia lehet: konstans vagy változó (csökkenő vagy növekvő).

A makroökonómiai idősorok e két mutató által meghatározható alaptendenciája különböző típusú függvényekkel írható le. Ennek alapján számításainkban a következő alaptendencia-hipotézisekre készítettünk mérleget, azaz állítottuk egymással szembe a nemzeti jövedelem termelését és felhasználását:

a) a volumenek konstans évi átlagos növekményűek (lineáris trendek az 1950—67 s az 1960—67-es adatok alapján).

b) A volumenek növekvő évi átlagos növekményűek konstans ütemek mellett (exponenciális trendek az 1950—67, s az 1960—67-es adatok alapján).

c) A volumenek növekvő évi átlagos növekményűek kismértékben csökkenő ütemek mellett (az 1950—67-es adatok alapján illesztett másodfokú parabolákkal, illetve az általános hatványfüggvénnyel kifejezett trendek). Ez a hipotézis felelt meg leginkább a tényeknek, amit a következő elemzés adatai is tanúsítanak.

Az idősorok elemzése 1950-től 1967-ig

Idősoraink múltbeli alakulását most az előzőekben jelzett két mutató, a volumenek évi átlagos növekménye s az évi átlagos növekedési ütem segítségével jellemezzük.*

A folyamatok évi átlagos abszolút növekményeinek alakulását az 1. sz. táblázat adatai tükrözik.

Mint az 1. sz. táblázatból kitűnik, a vizsgált kategóriák mindegyikénél nagyobb évi növekmény tapasztalható 1960—67 között, mint az egész periódust figyelembe véve.

A 2. sz. táblázat adatai viszont az tükrözik, hogy a vizsgált mutatók többségének évi átlagos növekedési üteme az abszolút növekményekkel szemben csökkenő tendenciát mutat.

Megvizsgáltuk az egyes mutatók évi átlagos növekedési ütemének alakulását a nemzeti jövedelem átlagos növekedési üteméhez viszonyítva is. Eredményül a 3. sz. táblázat adatait kaptuk.

Összefoglalva az elmondottakat tehát megállapítható, hogy a vizsgált mutatók évi abszolút növekménye növekvő tendenciát mutat ugyan, de a növekedés évi üteme 1960—67-ben (a nem szocialista külkereskedelem kivételével) alacsonyabb, mint a megelőző időszakban volt.

* Előbbit nem a szokásos módon számított évi átlagos növekménnyel, hanem a lineáris trendek, utóbbit nem a szokásos módon számított évi átlagos ütemmel, hanem az exponenciális trendek megfelelő paramétereivel fejezzük ki.

1. sz. táblázat

Az évi átlagos növekmények alakulása

Megnevezés	1950—67	1960—67	Index*
	md Ft, összehasonlítható áron		
Nemzeti jövedelem	7,0	8,5	121
Fogyasztási alap	4,6	5,5	120
Lakosság fogyasztása	4,8	5,1	106
Felhalmozási alap	2,4	2,7	113
Állóalap-növekedés	1,7	1,8	106
	millió dFt		
Export, szocialista	645,2	859,1	133
Export, nem szocialista ...	245,4	430,4	175
Import, szocialista	676,8	782,7	116
Import, nem szocialista ...	259,2	449,5	173

* Ezek az indexek az indexek szokásos értelmezésétől eltérnek, mert nem két különálló periódus mutatóit viszonyítják egymáshoz; hanem egy részperiódusét az őt is tartalmazó egész periódus mutatóihoz. Ebből következően az így kapott indexek értéke a szokásosnál alacsonyabb. A továbbiakban az indexet mindenhol ebben az értelemben használom.

2. sz. táblázat

Az évi átlagos növekedési ütemek alakulása százalékban

Megnevezés	1950—67	1960—67	Index
Nemzeti jövedelem	5,5	5,2	95
Fogyasztási alap	4,8	4,5	94
Lakosság fogyasztása	5,4	4,5	83
Felhalmozási alap	8,4	6,0	71
Állóalap-növekedés	9,4	6,1	63
Export, szocialista	10,2	8,9	87
Export, nem szocialista	10,4	12,5	120
Import, szocialista	11,3	7,9	70
Import, nem szocialista	9,1	11,5	126

3. sz. táblázat

Az egyes mutatók évi átlagos növekedési üteme a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési ütemének százalékában

Megnevezés	1950—67	1960—67
Nemzeti jövedelem	100	100
Fogyasztási alap	87	87
Lakosság fogyasztása	98	87
Felhalmozási alap	153	115
Állóalap-növekedés	171	117
Export, szocialista	185	171
Export, nem szocialista	189	240
Import, szocialista	205	152
Import, nem szocialista	165	221

A mutatók ezen sajátosságai involválják, hogy az idősorok adataihoz legjobban illeszkedő függvények eltérő viselkedésűek voltak a közgazdaságilag közvetlenül értelmezhető két függvénytípustól, a lineáris és az exponenciális függvénytől, mert szemben a lineáris függvénnyel, az egyenessel nem konstans, hanem növekvő évi növekményt fejeznek ki; s az exponenciális trend konstans évi növekedési ütemével szemben változó (növekvő vagy csökkenő) évi növekedési ütemet eredményeznek.

A számológépi könyvtári programban szereplő függvények közül ilyenek voltak az 1950—67-es adatokból számított másodfokú parabolák s az általános hatványfüggvények. E két függvénytípus közül az extrapolációhoz azt alkalmaztuk, amelyik jobban illeszkedett az idősor adataihoz.

4. sz. táblázat

A számításhoz alkalmazott függvénytípusok

Mutató	Illeszkedési mutató	Függvénytípus
1. Nemzeti jövedelem	0,9902	Másodfokú parabola
2. Fogyasztási alap	0,9992	Általános hatványfüggvény
3. Lakosság fogyasztása ...	0,9941	Másodfokú parabola
4. Felhalmozási alap	0,9077	Másodfokú parabola
5. Állóalap-növekedés	0,9624	Másodfokú parabola
6. Import, szocialista	0,9838	Másodfokú parabola
7. Import, nem szocialista .	0,9814	Másodfokú parabola
8. Export, szocialista	0,9854	Másodfokú parabola
9. Export, nem szocialista .	0,9914	Másodfokú parabola

Az extrapolációra alkalmazott fenti függvények a tényadatokhoz — az előbbi táblázat adatai szerint — elég jól illeszkedtek. Érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy ennek ellenére a vizsgált mutatók időbeli alakulására hatottak egyéb tényezők (véletlen ingadozások, ciklikus tényezők stb.) is. Ezért az adott idősorok trenddel történő közelítése csak elsődleges és durva közelítésnek tekinthető, s eléggé indokolt, hogy további munkánkban a ciklikus és véletlen jellegű ingadozások vizsgálatával is foglalkozzunk.*

Extrapolációk 1985-ig

Mint ahogy a 169. lapon már utaltam rá, különböző feltevéseken nyugvó extrapolációkat végeztünk a nemzeti jövedelem termelésére és felhasználásának fő mutatóira 1985-ig, amelyek eredményeként hipotetikus nemzetijövedelem-mérlegeket kaptunk.

A volumenek évi átlagos növekményét és évi átlagos ütemét vizsgálva háromféle alaphipotézis adódott (lásd: a 170. lapot).

a) Milyen lenne az ország nemzetijövedelem-mérlege 1985-ben, ha

* Egyébként a makroökonómiai folyamatok ciklusvizsgálatának szükségességét támasztják alá J. Goldmann, Bródy A. és Hoch R., Berényi J. vizsgálatai is.

a mérleg elemei* az 1950—67.,** illetve az 1960—67** között megvalósult évi átlagos növekménnyel gyarapodnának 1985-ig? (Itt tehát konstans évi növekményekről van szó.) Erre a kérdésre két mérlegünk adott választ, a „Lineáris 50" és a „Lineáris 60" jelű mérlegek. (Az 50, illetve 60 jelzés arra utal, hogy a trendparamétereket az 1950—67-es vagy az 1960—67-es évek adataiból számítottuk.) Ezekben a mérlegekben az egyes mutatók alaptendenciájaként a konstans évi abszolút növekményeket tekintettük, ezért e két mérlegben az egyes mutatókat lineáris trenddel közelítettük. A fenti mérlegekben szereplő extrapolált értékeknek bizonyos értelemben alsó határ jellegük van, mert meggyőződésem szerint makroökonómiai volumen mutatók esetében elvárható, hogy tendenciaként az évi növekmények növekedjenek.

b) Milyen lenne az ország nemzetijövedelem-mérlege 1985-ben, ha a mérleg elemei az 1950—67, illetve az 1960—67 közötti évi átlagos növekedési ütemmel növekednének 1985-ig? Erre a kérdésre ismét két mérleg adott választ, az „Exponenciális 50", s az „Exponenciális 60" jelű. Ezekben a mérlegekben az egyes mutatókat — konstans évi növekedési ütemről lévén szó — az 1950—67., illetve az 1960—67. évi adatokhoz illesztett exponenciális függvényekkel extrapoláltuk. Az elmúlt időszak alaptendenciája következtében (az 1950—67-es időszak egészében magasabbak voltak az évi átlagos növekedési ütemek, mint 1960—67-ben) az „Exponenciális 50" jelű mérleg tartalmazza a legnagyobb extrapolált értékeket.

c) Milyen lenne az ország nemzetijövedelem-mérlege 1985-ben, ha az egyes mutatók alakulása hasonló volna, mint 1950—67 között, vagyis évi növekményük monoton nőne az évi ütemek változása mellett? Erre a kérdésre a „Legjobb illeszkedés 50" jelű mérleg ad választ. Ebben a mérlegben az egyes mutatókat másodfokú parabolával, illetve általános hatványfüggvénnyel extrapoláltuk az 1950—67-es adatok alapján. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)*** Ennek a mérlegnek 1985-ös értékei a növekvő növekmények miatt magasabbak, mint a lineáris mérlegeké, s csökkenő ütemük miatt alacsonyabbak, mint az „Exponenciális 50" jelű mérlegé.

E cikk keretében csak két mérleg elemzésével foglalkozom, az „Exponenciális 60" és a „Legjobb illeszkedés 50" jelű mérlegekével.****

Az „Exponenciális 60" jelű mérleg elemzése

Ez a mérleg tehát arra a kérdésre ad választ: „Milyen lenne az ország nemzetijövedelem-mérlege 1985-ben, ha a mérleg elemei az 1960—67-es átlagos évi növekedési ütemmel fejlődnének 1985-ig?" (Szeretném megjegyezni, hogy az itt szereplő átlagos évi növekedési ütemek nem

* Konkrétan: nemzetijövedelem-termelés, fogyasztási alap, a lakosság fogyasztása, felhalmozási alap, állóalap-növekedés, s a relációnkénti export-import forgalom.

** Az idősorok tagjai közül nem hagytuk ki a helyreállítási periódus éveit, s 1956-ot sem. Úgy véltük, az első vizsgálatnál célszerűbb a teljességre törekedni, s csak a további vizsgálatok során szelektálni. Az 1960—67-es periódus megválasztása gazdaságtörténeti szempontból vitatható, mi kifejezetten gyakorlati-tervezési okokból vizsgáltuk külön, mert a hagyományos tervezés során általában az utolsó öt-hét évet tekintik bázisnak.

*** Ebben az esetben az 1960—67-es adatok alapján nem végeztük el az extrapolációt, mert az idősor rövidsége miatt az egyes függvények illeszkedési mutatói majdnem megegyeztek.

**** A mérlegeket a cikk végén közöljük.

azonosak a hagyományosan számított $\sqrt[7]{\frac{a_{1967}}{a_{1960}}}$ értékekkel, mert ez utóbbiak nem a pontokhoz legjobban illeszkedő exponenciális függvények paraméterei, hanem a kitüntetett — az a_{1967} és a_{1960} pontokon átmenő exponenciális függvényeké.)

Ilyen feltételezés mellett az 5. sz. táblázatban feltüntetett volumennövekedést érnénk el.

5. sz. táblázat

Indexek

Megnevezés	1985—1970	1985—1975	1985—1980
Nemzeti jövedelem	213	165	129
Fogyasztási alap	193	155	124
Lakosság fogyasztása	193	155	124
Felhalmozási alap	239	179	134
Állóalap-növekedés.....	242	180	135
Import, szocialista	311	213	146
Import, nem szocialista	510	296	172
Export, szocialista	338	225	153
Export, nem szocialista	585	324	180

Minthogy ebben a mérlegben az egyes folyamatok évi növekedési üteme az egész tervperiódus alatt konstans, az évi növekedési ütemek közötti arány konzerválódik. E szerint a hipotézis szerint tehát 15 év alatt a nemzeti jövedelem mintegy megkétszereződik. Ez a fejlődés rendkívül gyorsnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy az 1 százalékot megtestesítő volumen az elmúlt és az elkövetkezendő 15 év bázisévei között mintegy megháromszorozódik. A fogyasztási alap ugyanezen idő alatt 1,9-szeresére növekedne, a megelőző 15 év 2,1-szeres növekedésével szemben, s a felhalmozási alap 1985-re az 1970. évinek 2,4-szeresére nőne, a megelőző 1950—65-ös periódus 2,9-szeres növekedésével szemben. Figyelemre méltó, hogy míg a nemzeti jövedelem hasonló mértékű növekedése az elmúlt 15 év alatt a szocialista import 5,6-szeres, s a nem szocialista import mintegy 3-szoros emelkedésével járt együtt, úgy ezek a számítások az elkövetkező 15 év alatt hasonló nemzetijövedelem-emelkedés mellett 3,1-szeres szocialista import és 5,1-szeres nem szocialista importnövekedést mutatnak.

Az évi növekedési ütemek állandóságának feltételezése mellett a népgazdasági fő arányok a 15 év alatt nem túl jelentős mértékben változnának meg. E számítás szerint 1970-ben a fogyasztás-felhalmozás aránya: 77 : 23 százalék (az összes belföldön felhasznált nemzeti jövedelemből számítva); ez az arány 1985-re a fogyasztási alap részarányának további csökkenését mutatja: 72 : 28 százalék, és egyre többet fordítanánk a belföldön felhasznált nemzeti jövedelemből az állóalapok növelésére (1970-ben a számítás szerint 16 százalékot, 1985-ben 20 százalékot).

Ami a mérleg konzisztenciáját illeti, tulajdonképpen 1975-ig teljes az egyensúly, azonban 1975 után jelentős összegű mérleghiány-képződési folyamat indulna meg, s 1985-re elérné a 24 milliárd forintot, ami az akkori megtermelendő nemzeti jövedelemnek mintegy 5 százaléka lenne.

A hiány oka nem a fogyasztási és felhalmozási alap túlzottan magas színvonalában keresendő, hanem a konstans ütemek hipotézise alapján adódó igen magas külkereskedelmi aktívumban.

Milyenek lennének a mérleg külkereskedelmi konzekvenciái? A számítás alapján adódó külkereskedelmi áruforgalom, a tranzitszállításokkal együtt a következőképpen alakulna:

6. sz. táblázat

Külkereskedelmi forgalom
(Millió dFt)

Megnevezés	1970	1975	1980	1985
Import, szocialista	16 995	24 820	36 248	52 939
Export, szocialista	18 108	27 626	42 166	64 384
Szaldó, szocialista	+1 113	+2 806	+5 918	+11 445
Import, nem szocialista	8 509	14 665	25 275	43 560
Export, nem szocialista	8 162	14 505	25 884	46 317
Szaldó, nem szocialista	—347	— 160	+609	+2 757

Ez a hipotézis azt eredményezné, hogy az ország bruttó külkereskedelmi forgalma 1985-re (export és import együtt devizaforintban) 207 milliárd dFt lenne, ami azt jelenti, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem minden forintjára, 0,42 dFt jutna. 1967-ben 1 forint nemzeti jövedelemre 0,25 dFt külkereskedelmi forgalom jutott, tehát az adott mutató mintegy 70 százalékkal növekedne.

Bár figyelemre méltó az a számításokból adódó eredmény, amely szerint, ha a nem szocialista import a tervidőszak alatt továbbra is évi 11,5 százalékkal, a nem szocialista export évi 12,5 százalékkal emelkedne, akkor kb. 1976-ra az addig állandósult nem szocialista külkereskedelmi passzívum megszűnne, sőt aktív külkereskedelmi mérleggel rendelkeznénk, mégis hangsúlyozni szeretném, hogy az így számított külkereskedelmi forgalom mind a tőkés piac, mind a mi exportképes kínálatunk oldaláról igen magas volumenűnek tűnik.

E hipotézis megvalósulása esetén külkereskedelmi struktúránk a nem szocialista reláció felé tolódna el. Ennek oka az, hogy külkereskedelmi forgalmunk 1960—67 között nem szocialista relációban lényegesen gyorsabb ütemben növekedett, mint a szocialistában, s ez a mérleg ezt vetíti ki 1985-ig.

7. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom megoszlása
(%-ban)

Év	Import		Export	
	szocialista	nem szocialista	szocialista	nem szocialista
1967 tény	70,3	29,7	72,0	28,0
1970 trend	66,6	33,4	68,9	31,1
1975 trend	62,9	37,1	65,6	34,4
1980 trend	58,9	41,1	62,0	38,0
1985 trend	54,9	45,1	58,2	41,8

A „Legjobb illeszkedés—50" jelű mérleg elemzése

Ez a mérleg a következő kérdésre ad választ: „Milyen lenne az ország nemzetijövedelem-mérlege 1985-ben, ha a mérleg elemei megtartanák azt az 1950—67 között észlelt tulajdonságukat, hogy évi növekményük monoton nő, s évi növekedési ütemük változó?" Ilyen feltételek mellett a volumenindexek a 7. sz. táblázat szerint alakulnának:

7. sz. táblázat

Indexek

Megnevezés	1985—1970	1985—1975	1985—1980
Nemzeti jövedelem	205	158	125
Fogyasztási alap	170	141	118
Lakosság fogyasztása	167	138	117
Felhalmozási alap	265	183	133
Állóalap-növekedés	239	172	129
Import, szocialista	243	173	129
Import, nem szocialista	291	192	135
Export, szocialista	260	181	132
Export, nem szocialista	289	192	135

Véleményem szerint az indextáblázatból az tűnik ki, hogy ez a mérleg elég reálisan tükrözi a múlt folytatását, mert az előbbi mérleg konstans ütemei helyett az elmúlt időszakra jellemző változó ütemekkel számol. Ez a változat a nem szocialista külkereskedelmi forgalmat szintén csökkenő ütemű függvénnyel extrapolálja; annak dacára, hogy a tényidőszak alatt ezek a folyamatok növekvő ütemet mutattak. A nem szocialista külkereskedelmi forgalom ez utóbbi számítási értékei azonban inkább felfoghatók a múlt folytatásaként, mert az előzőekben tárgyalt mérleg konstans ütemek melletti külkereskedelmi forgalma 1985-re olyan volument és olyan külkereskedelmi struktúrát eredményez, ami közgazdaságilag nem tekinthető a múlt kivetítésének.

A 7. sz. táblázatból kitűnik, hogy a nemzeti jövedelem tizenöt év alatti mintegy kétszeres emelkedése* mellett a fogyasztási alap csak 1,7-szeresre, a felhalmozási alap viszont 2,7-szeresre emelkedne. Szembetűnő az indexek közötti távolodás a 15 év utolsó 5 évében, amikor a nemzeti jövedelem 25 százalékkal nőne öt év alatt, s ezen belül a fogyasztási alap csak 18 százalékkal, a felhalmozási alap viszont 33 százalékkal. A nemzeti jövedelem 15 év alatt történő megkétszereződése ebben a mérlegben a megelőző 15 évinél lassúbb importemelkedéssel párosulna, éspedig a szocialista relációban az import 2,4-szeresére, nem szocialista relációban 2,9-szeresére emelkedne.

Az évi növekedési ütemek differenciálódásának következtében a főbb népgazdasági arányok 1985-re jelentősen eltolódnának. A fogyasztás-felhalmozás ezen trendek alapján adódó 1970. évi 74 : 26 százalékos aránya 1985-re 64 : 36 százalékra változna. Ez az arányeltolódás a múlt

* Megjegyzendő, hogy az előbbi mérlegvariánsban a nemzeti jövedelem ugyancsak kétszeresére emelkedik 15 év alatt, azonban a mérleg többi sorában jelentős eltérés van a két elemzett mérleg között.

sajátos felhalmozási tendenciáját tükrözi, az extenzív beruházáspolitikát, s a forgóalapok és befejezetlen beruházások állományának a szükségesnél lényegesen nagyobb mértékű növekedését. Az extrapolációval kapott arányok tudatos megváltoztatása nem egyszerűen az elosztási politika alakulásától függ, hanem igen nagyban befolyásolja a társadalmi termelés eddigi túlságosan erőteljes termelőeszköz-termelésű orientációjának megváltoztatása is.

Átalakulna a fogyasztási és felhalmozási alap belső struktúrája is. A fogyasztási alapon belül a közületi fogyasztás részaránya növekedne. A felhalmozási alap legdöntőbb eleme: az állóalap-növekedés részaránya az 1970-es trendérték szerint 63 százalékot tenne ki, s 1985-ben csak 57 százalék lenne.

A mérleg 1970 után jelentős elosztatlan termelést, felesleget mutat ebből a szempontból is a múltbeli helyzet kivetítése. Ezt a jelenséget a tényidőszak nemzetijövedelem-mérlegeiben szereplő igen magas forgóeszköz-növekedés illusztrálja. A felesleg az 1970. évi trendérték szerinti 4,6 milliárd forintról 1985-re 26,5 milliárd forintra emelkedne, ami az akkori nemzeti jövedelemnek mintegy 5,4 százaléka lenne. A másik latens felesleg a mérleg felhalmozási alapjában jelenik meg — mint reziduum — a forgóalap és tartalékváltozás tételében. Ez az összeg ugyanis 1985-re az akkori belföldi nemzeti jövedelem felhasználásának már 15,5 százalékát kötné le, ami — ha az 1967. évi alacsonynak egyáltalán nem nevezhető 8,5 százalékkal egybevetjük — utal a folyamat tarthatatlanságára.

Utolsó hipotézisünkből a 8. sz. táblázat szerinti külkereskedelmi értékek adódnak.

A külkereskedelmi forgalom *8. sz. táblázat*

(Millió dFt)

Megnevezés	1970	1975	1980	1985
Import, szocialista	17 399	24 405	32 705	42 299
Export, szocialista	18 160	26 126	35 778	47 123
Szaldó, szocialista	+761	+1 721	+3 073	+4 824
Import, nem szocialista	8 007	12 094	17 179	23 260
Export, nem szocialista	7 477	11 196	15 797	21 281
Szaldó, nem szocialista	—530	—894	—1 382	—1 979

Ez a hipotézis tehát 1985-re 134 milliárd dFt bruttó külkereskedelmi forgalmat tételez fel, ami azt jelenti, hogy 1 forint nemzeti jövedelemre 0,27 dFt jutna. Ez a mutató tehát jóformán nem változna. (1967-ben 0,25 dFt jutott.)

E számítás szerint már 1970-ben külkereskedelmi aktívumunk lenne, de az aktívum a jelenlegi kedvezőtlen relációs összetételt mutatná; további jelentős eladósodást nem szocialista relációban, s elég tetemes aktívum képződését szocialista relációban.

Külkereskedelmi struktúránkban ebben az esetben is eltolódás jelentkezne nem szocialista irányban, az eltolódás mértéke azonban lényegesen kisebb lenne, mint amit az 1960—67-es időszak alapján készített mérleg mutatott.

9. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom megoszlása
(%-ban)

Évek	Import		Export	
	szocialista	nem szocialista	szocialista	nem szocialista
1967 tény	70,3	29,7	72,0	28,0
1970 trend.....	68,5	31,5	70,8	29,2
1975 trend.....	66,9	33,1	70,0	30,0
1980 trend.....	65,6	34,4	69,4	30,6
1985 trend.....	64,5	35,5	68,9	31,1

Számításaink során tehát különböző tartalmú, mi lenne, ha ... kezdetű kérdésekre kaptunk hipotetikus válaszokat. Hipotéziseink közös vonása az volt, hogy a vizsgált makroökonómiai folyamatok valamilyen értelemben vett múltbeli sajátosságát terjesztették ki a jövőre, tehát a tendenciák folytatását mutatták be. A tervezés, a gazdasági folyamatok tudatos szabályozása éppen azt a célt szolgálja, hogy fejlődésünk pozitív tendenciáit erősítse, s a káros tendenciák további hatását megszüntesse. Elég jól illusztrálja a népgazdasági terv fenti sajátosságát az a néhány következtetés, ami számításaink, s a IV. ötéves terv eddigi számításainak összehasonlítása alapján adódott.

A IV. ötéves terv eddigi számításai alapján* a nemzeti jövedelem 1975-ös színvonala meghaladja a cikkben elemzett két mérlegben szereplő trendértékeket. Vagyis gazdasági vezetésünk úgy ítéli meg a következő öt év lehetőségeit, hogy nemzeti jövedelmünk az elkövetkező öt év során gyorsabban fog növekedni, mint az eddigi alaptendenciákból adódó értékek. Figyelemre méltó a IV. ötéves terv eddigi számításaiban az a lényeges és új gazdaságpolitikai vonás, amely az eddigi gyakorlattól eltérően, nem kívánja fokozni a nemzeti jövedelem elosztásában a felhalmozási alap részarányát. A IV. ötéves tervben eddig körvonalazott elosztási politika megvalósulása már részleges garanciát nyújt arra, hogy 1985-re ne következzék be a trendszámítás egyik eredményeként adódó 64 : 36 százalékos fogyasztás-felhalmozási arány.

Fentiek is alátámasztják — úgy vélem — azt a cikkben már kifejtett véleményemet, hogy a trendszámítás — mint a gazdasági folyamat időbeli lejátszódását egzaktul kifejező módszer — a tervezést nem pótolja, nem ekvivalens vele, hanem csak egyik használható eszköze. A trendszámítás csak erre a célra alkalmas; de miután gazdasági folyamataink időben lejátszódó folyamatok, ezek egzakt ábrázolásához a trendszámításra a tervezésnek szüksége van.

Gazdasági folyamataink vizsgálhatók más aspektusból is, nemcsak időbeli lefolyásuk jellegzetes. Nagy jelentőségű az egyes gazdasági folyamatoknál annak megállapítása, hogy milyen mértékben függ alakulásuk a rájuk ható egyes tényezők alakulásától. Természetesen ez utóbbi célra nem lehet a trendszámítást alkalmazni, hiszen annak nem ezt a célt kell szolgálnia; erre például a többváltozós regresszió számítás alkalmas.

* Utalni szeretnék itt Ujlaki Zsuzsa: „Az összevont programozási modell felhasználása a IV. ötéves tervkoncepció kidolgozásában" című cikkére, amely a Közgazdasági Szemle 1969. szeptemberi számában jelent meg.

Tervezési módszereink tökéletesítése során nem a tervezés egyetlen módszerét kell megtalálnunk — mert ilyen nem létezik —, hanem a tervezés eszköztárát kell kibővítenünk mindazokkal a ma már ismert és használható módszerekkel, amelyek mindegyike más-más oldalról közelíti a gazdasági folyamatokat, s így, szimultán alkalmazva ezeket, tudjuk népgazdasági terveinket egyre jobban, színvonalasabban összeállítani. Nagyon sok tennivaló van még ezen a téren; a többi között még pótolni kell az ismertetett trendszámítások során elmaradt konfidencia intervallumok meghatározását és elemzését, s aktuális megvizsgálni, milyen módszerekkel lehet viszonylag rövid makroökonómiai idősorok alapján a gazdasági fejlődésünkben esetleg meglévő ciklikus hullámzásokat megismerni.

Az évi növekedési ütemek alakulása. Exponenciális 60 (%-ban)

Megnevezés	1960—65		1965—70		1970—75	1975—85
	Tény	Trend	Tény	Trend	Trend	Trend
Nemzeti jövedelem	4,4	5,2	5,9	5,2	5,2	5,2
Fogyasztási alap	4,1	4,5	4,6	4,5	4,5	4,5
a lakosság fogyasztása	3,9	4,5	4,6	4,5	4,5	4,5
egyéb fogyasztás	5,9	—	—	—	—	—
együtt	4,1	—	—	—	—	—
Felhalmozási alap	3,0	6,0	9,6	6,0	6,0	6,0
állóalap-növekedés	5,9	6,1	4,9	6,1	6,1	6,1
forgóalap- és tartalékváltozás	7,0	—	—	—	—	—
együtt	3,0	—	—	—	—	—
Belföldi felhasználás	3,9	4,9	5,9	4,9	4,9	4,9
Külföldi felhasználás	.	.	.	.	.	.
Összes felhasználás	4,6	5,1	5,9	5,2	5,2	5,6

Az évi növekedési ütemek alakulása. Legjobb illeszkedés 50 (%-ban)

Nemzeti jövedelem	4,4	5,9	6,5	5,7	5,4	4,7
Fogyasztási alap	4,1	4,6	4,2	4,2	3,9	3,5
a lakosság fogyasztása	3,9	4,7	4,4	4,2	3,9	3,3
egyéb fogyasztás	5,9	—	—	—	—	—
együtt	4,1	—	—	—	—	—
Felhalmozási alap	3,0	9,6	12,6	8,9	7,8	6,3
állóalap-növekedés	5,9	9,0	6,8	7,9	6,8	5,6
forgóalap- és tartalékváltozás	—7,0	—	—	—	—	—
együtt	3,0	—	—	—	—	—
Belföldi felhasználás	3,9	5,6	6,3	5,2	4,9	4,4
Külföldi felhasználás	.	.	.	.	.	—
Összes felhasználás	4,6	5,6	6,2	5,4	5,1	4,5

Nemzetijövedelem-mérleg. Exponenciális 60

1968. évi terváron és konstrukcióban (milliárd Ft)

Megnevezés	Tény			Éves terv	Trend értékek							
	1960	1965	1967	1968	1960	1965	1967	1968	1969	1970	1975	1985
Nemzeti jövedelem	141,1	175,6	205,9	207,3	141,5	181,9	201,2	211,6	222,6	234,1	301,2	498,6
Fogyasztási alap	115,9	141,2	156,2	164,6	113,9	142,0	155,1	162,0	169,3	176,9	220,5	342,4
a lakosság fogyasztása	108,5	131,7	145,6	152,3	106,4	132,3	144,4	150,8	157,6	164,6	204,7	316,4
egyéb fogyasztás	6,9	9,2	9,8	12,3	7,5	9,7	10,7	11,2	11,7	12,3	15,8	26,0
együtt	115,4	140,9	155,4	164,6	—	—	—	—	—	—	—	—
Felhalmozási alap	29,9	34,6	50,6	45,8	30,4	40,7	45,7	48,5	51,4	54,5	73,0	130,9
állóalap-növekedés	21,4	28,5	31,4	34,7	20,1	26,9	30,3	32,2	34,1	36,2	48,6	87,9
forgóalap- és tartalékváltozás	7,6	5,2	17,4	11,1	10,3	13,8	15,4	16,3	17,3	18,3	74,4	43,0
együtt	29,0	33,7	48,8	45,8	—	—	—	—	—	—	—	—
Belföldi felhasználás	144,4	174,6	204,2	210,4	144,3	182,7	200,8	210,5	220,7	231,4	293,5	473,3
Külföldi felhasználás	—3,5	+1,4	—1,4	—3,1	—2,4	—1,4	—0,1	+0,4	+1,0	+1,6	+7,8	+49,2
Összes felhasználás	140,9	176,0	202,8	207,3	141,9	181,3	200,7	210,9	221,7	233,0	301,3	522,5
Eltérés	+0,2	—0,4	+3,1	—	—0,4	+0,6	+0,5	+0,7	+0,9	+1,1	+0,1	—23,9
Összes belföldi felhasználásból												
fogyasztás, %	79,9	80,7	76,1	78,2	78,9	77,7	77,2	77,0	76,7	76,4	75,1	72,3
felhalmozás, %	20,1	19,3	23,9	21,8	21,1	22,3	22,8	23,0	23,3	23,6	24,9	27,7
állóalap-növekedés, %	14,8	16,3	15,4	—	13,9	14,7	15,1	15,3	15,5	15,6	16,6	18,6

Nemzetijövedelem-mérleg. Legjobb illeszkedés 50

1968. évi terváron és konstrukcióban (milliárd Ft)

Megnevezés	Tény			Éves terv	Trend értékek							
	1960	1965	1967	1968	1960	1965	1967	1968	1969	1970	1975	1985
Nemzeti jövedelem	141,1	175,6	205,9	207,3	136,7	182,3	204,3	216,0	228,2	241,0	312,5	494,0
Fogyasztási alap	115,9	141,2	156,2	164,6	113,9	142,0	154,3	160,7	167,3	174,1	210,3	296,5
a lakosság fogyasztása	108,5	131,7	145,6	152,3	105,4	132,9	144,8	150,8	157,1	163,4	196,9	272,5
egyéb fogyasztás	6,9	9,2	9,8	12,3	8,5	9,1	9,5	9,9	10,2	10,7	13,4	24,0
együtt	115,4	140,9	155,4	164,6	—	—	—	—	—	—	—	—
Felhalmozási alap	29,9	34,6	50,6	45,8	25,9	41,0	49,0	53,2	57,8	62,7	90,8	166,3
állóalap-növekedés	21,4	28,5	31,4	34,7	17,6	27,1	31,7	34,2	36,8	39,5	54,9	94,3
forgóalap-és tartalékváltozás	7,6	5,2	17,4	11,1	8,3	13,9	17,3	19,0	21,0	23,2	35,9	72,0
együtt	29,0	33,7	48,8	45,8	—	—	—	—	—	—	—	—
Belföldi felhasználás	144,4	174,6	204,2	210,4	139,8	183,0	203,3	213,9	225,1	236,8	301,1	462,8
Külföldi felhasználás	—3,5	+1,4	—1,4	—3,1	—1,5	—1,4	—0,7	—0,6	—0,5	—0,4	+0,7	+4,7
Összes felhasználás	140,9	176,0	202,8	207,3	138,3	181,6	202,6	213,3	224,6	236,4	301,8	467,5
Eltérés	+0,2	—0,4	+3,1	—	—1,6	+0,7	+1,7	+2,7	+3,6	+4,6	+10,7	+26,5
Összes belföldi felhasználásból												
fogyasztás, %	79,9	80,7	76,1	78,2	81,5	77,6	75,9	75,1	74,3	73,5	69,8	64,1
felhalmozás, %	20,1	19,3	23,9	21,8	18,5	22,4	24,1	24,9	25,7	26,5	30,2	35,9
állóalap-növekedés, %	14,8	16,3	15,4	.	12,6	14,8	15,6	16,0	16,3	16,7	18,2	20,4

SÁNDOR IMRE:

A vertikális kooperáció lehetősége és szükségessége

A mezőgazdasági termelés, az élelmiszeripari feldolgozás és értékesítés közötti kapcsolatok jellege és fejlődése országonként különböző. Ahol a technikai fejlődés korábban kiteljesedett és a társadalmi munkamegosztás gyorsabb ütemben haladt előre, ott e területek közötti kapcsolat szorosabb és a vertikális szervezettség nyomai korábban megtalálhatók. E kapcsolatok fejlődésében szerepe van az adott országban uralkodó társadalmi viszonyoknak is, amennyiben a vertikális szervezettség formái könnyen visszavezethetők tulajdoni, irányítási és szervezési tényezőkre. (Tőkésországokban a vertikális integráció, a szocialista országokban a vertikális kooperáció formái jöttek létre.)

A második világháború utáni évtizedekben az egyre szélesebben kibontakozó tudományos és technikai forradalom hatására a mezőgazdasági termelésben, az élelmiszeripari feldolgozásban és az élelmiszer-kereskedelemben — hasonlóan más termelő ágazatokhoz — a legtöbb országban elég erőteljes fejlődés indult meg, mely az élelmiszergazdaság termelőerőinek ugrásszerű bővülését eredményezte.

A tudomány eredményeinek felhasználása forradalmasítja a mezőgazdasági termelést, a mezőgazdasági termékek feldolgozását és változásokat vált ki a forgalmazás szférájában is. A termelőerők fejlődése következtében újtípusú munkamegosztás jön létre az élelmiszer-gazdaságban. Egy korábban szükségszerűvé vált munkamegosztás eredményeként kialakultak az élelmiszer-gazdaság viszonylag önálló részei. Most e részek kapcsolata szorosabbá válik, fokozódik egymásrautaltságuk, megváltozik a működésüket és funkcióikat meghatározó követelményrendszer.

Az élelmiszer-gazdaság termelőerői fejlődésének törvényszerűségével a polgári közgazdászok az 1950-es évek elején kezdtek el mélyebben foglalkozni. Nyugat-Európában ezekben az években ugrásszerű volt a fejlődés ezen a területen, újszerű kapcsolatok jöttek létre az ipari, a kereskedelmi és a mezőgazdasági szervezetek között. Ebben különös szerepe volt annak, hogy a háborúban kimerült országok elsősorban az élelmiszer-ellátást igyekeztek konszolidálni, mert az életszínvonalat ezzel lehetett a leghatásosabban emelni. A kialakult új kapcsolati formákat „vertikális integrációnak" nevezték el, amelyben az integrátor szerepét a tőkeerős ipar, illetve kereskedelem tölti be.

Az 1960-as évek elején számos magyar közgazdász — így a többiek között Komló László, Sipos Aladár, Csizmadia Ernő, Major László, Győri Mihály, Erdős Sándor, Lázár Vilmos, Gönczi Iván számos könyvben és

tanulmányban foglalkozott a tőkés vertikális integráció elemzésével, kialakulásának és további fejlődésének társadalmi és gazdasági törvényszerűségeivel. Műveikben vizsgálják az integráció pozitív és negatív következményeit, kiemelve azokat a vonásokat, amelyeket hazánk viszonyai között is meg lehet valósítani.

A vertikális integrációt a polgári közgazdászok szinte kivétel nélkül technikai és üzemszervezési kérdésnek tekintik, amely lehetővé teszi a költségek csökkentését, a tőke hatékonyabb felhasználását. Megfeledkeznek azonban arról, hogy a vertikális integrációt a termelőerők ugrásszerű fejlődése szükségszerűen teremtette meg, ami abban jut kifejezésre, hogy újtípusú munkamegosztás alakult ki, új kapcsolati formák jöttek létre az élelmiszer-gazdaság különféle ágazatai között, és *ezek nemcsak egyszerűen dologi-technikai viszonyok, hanem egyben emberek közötti viszonyok is.* Az egyes tevékenységi ágak szerepéről, egymás közötti kötelékéről, kapcsolatáról van szó, amennyiben emberek közötti kooperációt, kapcsolatot jelentenek és emiatt részét alkotják a mindenkori termelési viszonyoknak. A termelési viszonyoknak ezt az oldalát *technikai-gazdasági relációnak* nevezzük.*

Az elmúlt 10—15 évben a szocialista országok élelmiszer-gazdaságában is megfigyelhető a termelőerők ugrásszerű fejlődése. Ez a fejlődés szükségszerűen felvetette az érintett ágazatok közötti együttműködés formájának és tartalmának változását. Bizonyos hasonlóság kimutatható a szocialista országok élelmiszer-gazdaságában érvényesülő munkamegosztás, az ágazatok közötti kapcsolati formák és a vertikális integráció között. Ez természetes is, hiszen ezek a technikai-gazdasági relációk a termelőerők technikai összefüggéseinek közvetlen vetületei, tehát a termelőerők meghatározott fejlődési szintjének szükségszerű velejárói.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy egyenlőségi jelet lehet tenni a tőkés társadalomban kialakult vertikális integráció és a szocialista társadalomban kialakulóban levő együttműködési formák között, mert a technikai-gazdasági relációk szoros összhangban fejlődnek a termelési viszonyokkal, annak részét képezik és emiatt nem függetlenek az adott termelési módtól sem.

A szocialista élelmiszer-gazdaságban végbemenő vertikális tagozódásnak van ezen kívül egy olyan sajátos vonása is, amely alapvetően eltér a tőkés integrációtól. A szocialista tagozódásban a vertikum minden fázisában igyekeznek azonos vagy megközelítően azonos érdekeltségi effektust megteremteni, abból kiindulva, hogy ez felel meg a munka szerinti elosztás elvének. Ezzel lehet leginkább megvalósítani az igények maximális kielégítését a termelés állandó és zavartalan növelése mellett. Ha az érdekeltségi rendszer nem biztosít egyenlő feltételeket a termék útjának egyengetői számára, a termelésben zavar állhat be, olyan alá- és fölérendeltségi viszonyok alakulnak ki, amelyben az egyik fél kiszolgáltatottja lesz a másiknak. Ez utóbbi körülmény jellemző a tőkés társadalmakra, ahol a termelés nem az igények maximális kielégítését, hanem a minél nagyobb profit elérését szolgálja. Ezért célszerű és szükséges különbséget tenni a szocialista termelési viszonyok között kialakuló együttműködés és a vertikális integráció között. Az élelmiszer-gazdaság

* Dr. Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai, Kossuth Könyvkiadó, 1964.

területén működő ágazatok közötti együttműködési fokozatokat *vertikális kooperációnak* nevezzük, amely formai jegyeit illetően ugyan tartalmaz hasonló vonásokat a tőkés vertikális integrációval, tartalmát illetően azonban lényegesen különbözik tőle.

A tőkés vertikális integráció lényege és főbb jellemzői

A vertikális integráció az 1950-es években indult ugrásszerű fejlődésnek az Egyesült Államokban. Később az európai tőkésországokban is kifejlődött. Ez a folyamat egybekapcsolódott a mezőgazdaság általános fejlődésével, s míg kezdetben a vertikális integráció a mezőgazdaságnak csak néhány termelési ágát fogta át, ma már mind szélesebb területen érvényesül és további terjeszkedése is várható.

A tőkés társadalom bármely gazdasági jelensége elválaszthatatlan az adott társadalmi-gazdasági viszonyoktól és alávetett a kapitalista társadalom törvényszerűségének. Ezért nem helyes a vertikális integráció lényegének meghatározásánál, elemzésénél egyoldalúan kiragadni e jelenség technikai oldalát és elvonatkoztatni társadalmi-gazdasági alapjától.

A tőkés vertikális integráció lényegét az alábbiakban lehet meghatározni:

A modern tőkés élelmiszer-gazdaságban ható vertikális integráció a termelőeszközök, valamint a tőkekoncentráció és -centralizáció általános folyamatának a mezőgazdaság területén megnyilvánuló sajátos formája, amely „kívülről" — nem a mezőgazdaság területéről — szerveződik. A vertikális integráció kifejezi a monopoltőke behatolását a mezőgazdaságba, jelzője a mezőgazdaság monopóliumok alá rendelésének. Ez a mezőgazdasági üzemek sajátos formájú kisajátításával jár együtt és a monopoltőke profitjának növelését szolgálja.

A monopóliumok mindig is függésben tartották a mezőgazdasági termelőket, s befolyásukat mindenkor érvényesítették a mezőgazdasági üzemek felett. „A monopoltőke hosszú ideig főleg a forgalomban, a mezőgazdasági termékek felvásárlása révén uralta a mezőgazdaságot."*

A legmagasabb profit biztosítása és a versenyképesség a tőkés vállalatok vezetőit arra kényszeríti, hogy befolyásukat kiterjesszék és maguk vállalják a teljes termelési és értékesítési lánc irányítását.** A mezőgazdasági termeléssel szemben megnőtt mennyiségi és minőségi igények, valamint a tudományos-technikai forradalom eredményeinek alkalmazása jelentősen megnövelte a mezőgazdaság tőkeszükségletét. Az egy hektár mezőgazdasági területre jutó állóeszköz-állomány kb. 10 évenként, az ipari anyagfelhasználás pedig 5 évenként kétszereződik meg. Az élelmiszeriparban és az élelmiszer-kereskedelemben pedig az állóeszközök állománya a legtöbb országban a háború előttinek a másfél-kétszeresét éri el. Éppen a mezőgazdasági üzemek tőkehiányát használják ki a vertikális integrációt szervező monopóliumok arra, hogy fokozzák behatolá-

* Sipos Aladár: A monopolista fejlődés újabb jelenségei az USA mezőgazdaságában, Társadalmi Szemle, 1961. 8–9. szám.

** J. Ilgner–W. Maiwald: Néhány szempont az imperialista országokban végbement vertikális integráció lényegéhez és okához; Agrarökonomik, 1967. 1. szám.

sukat a mezőgazdaságba. Ily módon meggyorsul a tőke koncentrációjának és centralizációjának folyamata.

A vertikális integráció esetében a mezőgazdasági termelőnek nyújtott hitelt a tőkés kamatostul visszakapja. Emellett a hitel által létrehozott termelő tőke felett továbbra is ellenőrzést, irányítást gyakorol. Így bizonyos mértékig tulajdonos marad és a mezőgazdasági termelő által hitelből létrehozott üzemben megtermelt értéktöbbletből is részesedik. A behatolás olyan formája sem ritka, hogy a termelés folytatásához folyamatosan szükséges termelőeszközöket — takarmányt, tenyészanyagot, szállítóeszközöket stb. — rendszeresen a monopoltőke biztosítja. Ezzel még jobban magához láncolja, maga alá rendeli a mezőgazdasági üzemeket, mert lehetetlenné teszi a tőkés monopóliummal kötött szerződésen kívül a termelés folytatását.

A vertikális integráció tehát a tőkésországokban a kapitalizmus gazdasági alaptörvénye által meghatározott módon funkcionál, és a legmagasabb profitot biztosítja a monopóliumok számára. A vertikális integráció más oldalról viszont előmozdítja a termelőerők fejlődését, a tudományos-technikai forradalom alapján segíti a nagyüzemi termelés térhódítását, s ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek óriási tömegének előállítását. Az élelmiszer-gazdaság ágainak összekapcsolásával, továbbá a modern technika és a korszerű üzemszervezési módszerek alkalmazásával előmozdítja a termelőeszközök hatékony kihasználását.

A szocialista vertikális kooperáció lényege

A szocialista vertikális kooperáció lényegét és tartalmát a következőképpen lehet meghatározni: *A vertikális kooperáció a szocialista élelmiszer-gazdaságban a termelési és újratermelési folyamat megszervezésére szolgáló mechanizmus,* amellyel az élelmiszer-termelés folyamatát a mezőgazdaságon, feldolgozó iparon, kereskedelmen, tároláson, szolgáltatásokon keresztül, a tudományos-technikai forradalom által támasztott követelményeknek megfelelően, magas szinten lehet megszervezni, illetve irányítani. A kooperáció a szervezetileg elkülönült funkciókat — a gazdasági egységek önállósága mellett — az anyagi érdekeltség révén kapcsolja egybe. A vertikális kooperáció tehát a kialakult kölcsönhatáson keresztül a részvevő vállalatok gazdálkodását erőteljesen befolyásolja.

A *vertikális kooperáció célja az, hogy a benne részt vevő vállalatok hatékonyan termeljenek és kereskedjenek,* gazdasági céljaikat összeegyeztessék egymással és a népgazdasági érdekekkel úgy, hogy a lakosság élelmiszer-szükségletét mennyiségben, minőségben és időben megfelelő színvonalon elégítsék ki. A *vertikális kooperáció az élelmiszergazdaságban nem csupán az újratermelési folyamat összefogásának egyszerű eszköze, hanem egyben az irányítás, az állami, központi befolyásolás fontos eszköze is.* Olyan organizációs keret és lehetőség, amelynek célszerű alkalmazásával a szocialista népgazdaságban megvalósítható a teljes újratermelési folyamat ésszerű megszervezése, az élelmiszer-gazdaság tudományos-technikai színvonalának emelése.

A szocialista gazdaság arányos fejlődését — természetesen az élelmiszer-gazdaság területén dolgozó ágazatokét is — a tervszerűség biztosítja. A szocialista társadalomban az élelmiszeripari termékeket is áruként hozzák forgalomba, és így az előállított és felhasznált termékmennyiség összhangja (a termelés és fogyasztás egyensúlya) minden időszakban mint piaci egyensúly valósul meg. Ezért az újratermelésben olyan arányokat kell a tervezés és a piaci kapcsolatok érvényesítése révén kialakítani, amelyek lehetővé teszik, hogy a termékek kínálata megfeleljen a fogyasztói keresletnek, és a termékek rendeltetésük szerint felhasználásra is kerüljenek. Ennek a helyes struktúrának a kialakításában is fontos szerep jut a vertikális kooperációnak, mert a különböző vállalatok és üzemek tevékenységét — egymással szemben támasztott igényeiket — a fogyasztásra koncentrálva hangolja össze.

A vertikális integráció és a vertikális kooperáció

Milyen alapvető különbségek találhatók a vertikális integráció és a vertikális kooperáció között?

A vertikális integráció és a kooperáció a *formai* jegyeket illetően tartalmaz hasonlóságokat. *Tartalmukat* illetően azonban, mint az a vertikális integráció és kooperáció lényegének kifejtéséből is kiderül, teljesen eltérnek egymástól.

Az egyik különbség a termelési viszonyok elemeinek különbözőségéből, így a tulajdonformákból, az elosztási viszonyokból, osztályviszonyokból, továbbá a termelők (üzemek) közötti kapcsolatok társadalmi szabályozottságából és formáiból, s ebből következően a két társadalmi rendszer objektív törvényeiből (alaptörvény, a tervszerűség törvénye) fakad, amelyek meghatározzák az adott ország gazdasági mechanizmusát, gazdálkodási módját.

A másik különbség a mezőgazdasági nagyüzemek létrehozásának és megszilárdításának eltérő módjából adódik. A szocialista viszonyok között a vertikális kooperáció lehetőségét a szövetkezeti mezőgazdasági nagyüzemek kialakítása és megszilárdítása teremtette meg. A tőkés társadalomban viszont éppen a vertikális integráció hatására kibontakozó koncentráció révén alakulnak ki a mezőgazdaságban a termelés nagyüzemi formái.

Az alapvető különbségek között kell kiemelni továbbá, hogy a kooperációban részt vevő minden dolgozó, ha nem is mindig, de tendenciájában egyformán érdekelt a termelésben, és a végzett munkának megfelelően egyformán részesül a javak elosztásában. (A kooperációt irányító pólus helyzetéből adódóan nem élvez a többihez képest előnyöket.)

Tehát, amíg a szocialista társadalomban a vertikális kooperáció valódi társadalmi érdekeket szolgál, addig a vertikális integráció a tőkés monopóliumok eszköze a profit növelésére.

A vertikális integráció és a kooperáció közötti hasonlóságok forrása abból adódik, hogy mindkettő a termelőerők technikai összefüggéseinek kifejezéseként jön létre, amelyek mindkét társadalomban hasonló módon és formákban jelentkeznek. Ilyenek — a többi között — az élelmiszertermelés technológiai folyamatainak pontos összekapcsolása, ennek meg-

felelő üzemszervezési rendszerek kialakítása, korszerű technológiák alkalmazása, az üzemek közötti kapcsolat szerződéses formája. Továbbá a termék útját a termelő és felhasználó között az egyes fázisok átbocsátóképessége alapján úgy hangolják össze, hogy lehetőleg ne halmozódjanak fel felesleges készletek, amelyek növelik a termelés — vagy forgalom — eszközigényességét.

Azok a sajátosságok, amelyek a vertikális kooperációt jellemzik és a tőkés integrációtól alapvetően megkülönböztetik, ma még nem minden területen jutnak érvényre. A kooperációban mutatkozó zökkenők (az esetenkénti ellentmondások) attól függően kisebbek vagy nagyobbak, hogy ezektől az alapvető célkitűzésektől milyen mértékben térnek el (például az érdekeltségi rendszerben mutatkozó fogyatékosságok, a beruházások nem megfelelő elosztása az átbocsátó csatornák egy-egy helyén szűk keresztmetszetet idézhetnek elő; vagy időszakos érdekellentét a termelés és feldolgozás szférája között, a vállalati és a gazdasági élet magasabb szintjei között kialakuló rövidebb lejáratú érdekellentétek stb.).

A vertikális kooperáció lehetősége és szükségessége

A vertikális kooperáció elemei már korábban megjelentek Magyarországon az élelmiszer-gazdaságban. Ezek az elemek azonban egyrészt nem kapcsolták össze az élelmiszer-gazdaság teljes rendszerét, másrészt főként az árukapcsolatra korlátozódva csak a termék átadását-átvételét szabályozták. A vertikális kooperációnak ezek a formái csak a mezőgazdasági és élelmiszeripari szakigazgatás egyesítésével váltak hivatalosan is elismertté. Ma az egy kézben levő felügyeleti rendszerrel valamelyest könnyebb lett a folyamat meggyorsítása és azoknak az akadályoknak az elhárítása, amelyeket korábban a kétféle terület különböző érdekeltségi rendszerei jelentettek. Ezáltal az ösztönös és véletlenszerű folyamat korábbi kialakulását ma már a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium (MÉM) tudatosabban a célnak megfelelően képes szervezni és befolyásolni.

A vertikális kooperációhoz tartalmilag is és formailag is a termeltetési szerződések rendszere áll a legközelebb, amely az árukapcsolatokon kívül egyéb kötelezettségeket — és jogokat — is tartalmaz a szerződést kötő felek számára. Ezeknek az együttműködési elemeknek a talaján indulhat meg a vertikális kooperáció kialakítása, illetve további fejlődése, figyelembe véve azokat a tényezőket, amelyek lehetővé és szükségessé teszik a vertikális kooperáció teljes kibontakozását.

A vertikális kooperáció bevezetésének lehetőségét alapvetően a termelőerők ugrásszerű fejlődése teremtette meg. Az utóbbi 10 évben az élelmiszer-gazdaság állóeszköz-állománya a másfélszeresére nőtt.*

Ez a fejlődés az élelmiszer-gazdaság minden szektorában tapasztalható. A tudományos-technikai forradalom behatolása és a szocialista nagyüzemek megteremtése a mezőgazdaságban lehetővé tette a mezőgaz-

* Az állóeszköz-állomány növekedésével egyidejűleg a munkaerőállomány a mezőgazdaságból való folyamatos elvándorlás következtében ugyan csökkent, de a termelőkapacitások ezzel együtt megközelítően az állóeszköz-állományhoz hasonló mértékben változtak. A megmaradt munkaerő termelékenysége ugyanis nemcsak pótolta a kilépőket, hanem még növelte is a termelőkapacitást.

daság gyorsabb ütemű fejlődését (1950—1956 között évi átlagban csaknem 1 százalékkal, 1957—1967 között 2,1 százalékkal nőtt a mezőgazdaság összes termelése), s ez szükségessé tette a más ágazatokkal való összefonódás fokozódását. A termelőerők fejlődése következtében tovább erősödött a mezőgazdaság koncentrációja (az átszervezéssel a mezőgazdasági üzemek száma 1,2 millióról kb. 4000-re csökkent). Ezzel párhuzamosan megjavult a mezőgazdaság specializációja, ugrásszerűen fejlődött a mezőgazdaság gépesítése és kemizálása. Mindezek együtt jártak az élő munkának holt munkával való fokozott helyettesítésével, a tudományos kutatások eredményeinek gyakorlati alkalmazásával.

Ezek a tényezők vezettek az iparszerű mezőgazdasági termelés kialakulásához, illetve az ilyen irányú határozott fejlődéshez. Az így kifejlődő iparszerű mezőgazdasági termelés magában foglalja a termelés szervezésének egy magasabb szintjét, a termelésnek a külső klimatikus viszonyoktól való nagyobb mérvű függetlenítését, ahol a munkaráfordítás — a fejlett gépesítés alapján — folyamatossá válik. Az iparszerű mezőgazdaság megteremtése hozzájárul a város és a falu különbségeinek felszámolásához. A kifejlődő iparszerű mezőgazdaság feltételezi, illetve szükségessé teszi az árubeszerzés, a termelés és értékesítés racionalizálását. A megváltozott életformával új igények járnak együtt. Különösen ugrásszerű változásra lehet számítani a mezőgazdasági lakosság úgynevezett generációváltása idején, amely közeli probléma és már most meg kell kezdeni rá a folyamatos felkészülést.

Mezőgazdasági nagyüzemeink koncentrációjára, illetve a specializálódás megindulására jellemzőek a következő számadatok:

1960-ban az ország mezőgazdasági földterületének mintegy 96—97 százalékát 5253 szocialista nagyüzem művelte meg. A nagyüzemek száma 1966-ra 4345-re csökkent, majd 1969 év elején számuk már csak 3523 volt. Ez idő alatt Magyarországon a megművelt földterület lényegesen nem változott, így az egy gazdaságra jutó földterület nagysága a gazdaságok számának csökkenésével egyenes arányban növekedett.

A koncentrációval egyidejűleg a mezőgazdaságban egy sajátos specializálódási folyamat is megindult. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy a tsz-ek jelentősen differenciálták az utóbbi időben termelési profiljukat. Jelenleg tsz-eink 11 százaléka kifejezetten kertészeti jellegű, 7 százaléka állattenyésztő, további 11 százaléka növénytermelő és 14 százaléka az ún. egyéb — az előzőekben fel nem sorolt — profilú gazdaság. Termelőszövetkezeteink 50 százaléka tekinthető vegyes profilú, általános árutermelő szövetkezetnek. Ez a specializáció a vertikális kooperáció térhódításával, az anyagi ösztönzők hatására tovább fokozódik.

A mezőgazdaság gépesítésében is jelentős fejlődés tapasztalható: 1968-ban a mezőgazdaságban 67 200 traktor (100 380 traktor-egység), 9784 tehergépkocsi, 10 415 arató-cséplőgép és csaknem egy millió különböző típusú erő- és munkagép, motor, berendezés üzemelt.

Hasonlóan fejlődött mezőgazdaságunk műtrágya-felhasználása is. Egységnyi mezőgazdasági területre számítva 1968-ban kétszer több műtrágyát használtunk fel, mint 5 évvel korábban és több mint harmincszorosát a második világháború előtti mennyiségnek.

A mezőgazdaság gépesítése maga után vonta az élő munkának holt munkával való fokozott helyettesítését. Jelenleg a mezőgazdaságban az

összes munkának már az egyharmadát gépesítették, ugyanez az arány a 60-as évek elején 10 százalék körül mozgott. A fejlődésnek ez az iránya a mezőgazdasági keresők számának csökkenésében is kifejeződött. (A csökkenés 10 év alatt több mint félmillió volt.) Az élő munka holt munkával való helyettesítése, a koncentrálódási folyamat, valamint a javuló szakképzettség a termelékenység jelentékeny növekedését eredményezte. 1968-ban (összehasonlítható árakon számítva) egy mezőgazdasági dolgozó kereken kétszer annyi értéket állított elő, mint 1950-ben. Ez a mezőgazdasági munka termelékenységének javulását is kifejezi. A termelékenység — becslések szerint — 1958—1968 között évi átlagban 8—9 százalékkal emelkedett, s ezzel meghaladta az ebben az időszakban elért ipari termelékenység fejlődésének ütemét.

A termelőerők fejlődése tapasztalható a mezőgazdasági termékek feldolgozásában is. A feldolgozó ipar 1950—1960 között több mint háromszorosára növelte termelését, a foglalkoztatottak száma ez idő alatt 60 000 fővel nőtt, az egy órára jutó termelékenységi mutató 1968-ban kereken a kétszerese volt az 1950 évinek. Ma az élelmiszeriparban foglalkoztatott munkásoknak a fele már olyan üzemben dolgozik, ahol a munkáslétszám meghaladja az 500-at. Ugyanez az arány az 1950-es évek elején még az 5 százalékot sem érte el.

A feldolgozó üzemek az elmúlt másfél évtizedben technikailag is ugrásszerűen fejlődtek. Új iparágak alakultak ki (tartósítóipar, baromfiipar stb.), s megnőttek a feldolgozásra kerülő mezőgazdasági termékekkel szemben a minőségi követelmények. Mindezek szükségessé teszik a feldolgozó üzemek és a mezőgazdasági üzemek közötti kapcsolat körültekintőbb és szélesebb körű szervezését, vagy más szavakkal, a vertikális kooperáció elmélyítését. A legdinamikusabban fejlődő élelmiszeripari ágazatok ma már a harmadát adják az élelmiszeripar teljes termelésének.

Hasonló technikai fejlődés tapasztalható az élelmiszer-kereskedelem területén is. Ahhoz, hogy a fogyasztói igényeket jobban ki lehessen elégíteni, szükségessé vált a kereskedelmi hálózat bővítése, a korszerű kereskedelmi egységek kialakítása. Ezen túlmenően olyan technikai eszközökkel kellett őket ellátni, amelyek biztosítják a hűtőtárolást igénylő tartósított mezőgazdasági termékek forgalmazását is. A boltok száma 1957 és 1968 között több mint 5100-zal, az alkalmazottak száma 13 000-rel nőtt és a forgalom megduplázódott.

Lehetővé kellett tenni azoknak a konyhakész-, félkészételeknek a forgalmazását is, amelyek korszerűbb eladástechnikát követeltek. Nagy teljesítményű hűtőpultok kerültek tömegesen az elosztóhálózatba, részben az önkiszolgáló rendszer elterjesztésével kapcsolatban.

A technikai felszereltség növekedését szükségessé tette az a körülmény is, hogy például a zöldség- és gyümölcsfélék döntő többségét a mezőgazdasági üzemek ömlesztve adják át a kereskedelemnek, s ebből válogatással, csomagolással a differenciált fogyasztói igényeknek megfelelő termékeket kell előállítani.

A technikai fejlődés leginkább az árusító terület állandó növelésében, a kiszolgálást meggyorsító felszerelésekben és a hűtőtárolók építésében mutatkozott meg. Szükség volt ezen kívül a modern követelményeknek megfelelően a raktártér bővítésére is. Például a friss zöldség raktá-

rozási kapacitása az 1960. évi 2000 vagonról 1967-ben 7380 vagonra bővült, bár ez még mindig kevés, s nemcsak a belföldi fogyasztói igények korszerű kielégítésében, hanem az exportigények teljesítésében is problémát okoz. Ezt pedig a jövőben csak a termelő- és értékesítőszervek fokozottabb, együttes erőfeszítésével lehetséges megoldani.

A felsoroltakban csak néhány gondolattal és adattal kívántuk jellemezni az élelmiszer-gazdaságban bekövetkezett ugrásszerű technikai fejlődést. Az élelmiszer-gazdaságban az anyagi-műszaki ellátás színvonala azonban korántsem kielégítő. A termelőerők fejlődésének eddigi trendje és színvonala azonban már felveti ezeknek az ágazatoknak a fokozottabb együttműködését nemcsak a kapcsolati formákat illetően és az egymással szemben támaszott igények vonatkozásában, hanem az összehangolt és ökonómiailag megalapozott technikai fejlesztés területén is. Ez annál is inkább indokolt, mivel az élelmiszeripar állóeszköz-ellátottsága — amely nagymértékben meghatározza az egész élelmiszer-gazdaság technikai színvonalát — a legutóbbi felmérések szerint több tekintetben kívánnivalókat hagy maga után. Az egész iparág állóeszközeinek elhasználódottsági foka kereken 40 százalék, ezen belül pedig olyan fontos iparágban, mint a cukoripar, az arány 57 százalék.

A vertikális kooperáció lehetőségét és szükségességét a termelőerők ugrásszerű fejlődése mellett legalább olyan mértékben indokolja a fogyasztói igények minőségi és mennyiségi növekedése. Ide sorolandó az exportkövetelmények növekedése is, amelynek konzekvenciáit az élelmiszer-gazdaság minden szektorában le kell vonni.

A lakosság élelmiszer-fogyasztásának növekedését sok olyan tényező mozdította elő, amely alapvetően a felszabadulás után bekövetkezett társadalmi átalakulás következménye. A legdöntőbb közülük a lakosság életszínvonalának emelkedése. Az élelmiszer-gazdaságban foglalkoztatott munkások, alkalmazottak és paraszti dolgozók egy főre jutó személyes rendelkezésű jövedelmeinek reálértéke ma már mintegy 90 százalékkal, a fogyasztásuk pedig ennél alig valamivel kevesebb mértékben haladja meg az 1950. évi színvonalat. A mezőgazdaság és élelmiszeripar termelésének ugrásszerű növekedését követelték a lakosság foglalkoztatottságában bekövetkezett változások, az erős urbanizációs folyamat. Ezeknek a tényezőknek a hatása huzamosabb ideig az élelmiszer-fogyasztás mennyiségi növekedésében fejeződött ki. Az élelmiszer-fogyasztás kulturáltságát leginkább kifejező állatifehérje-fogyasztás egy lakosra számítva 1968-ban több mint 30 százalékkal haladta meg a háború előtti és az 1950. évi szintet.

Az elmúlt néhány évben a *mennyiségi igények* mellett a *minőségi követelmények* is egyre inkább előtérbe kerültek. A korszerűbb termékekkel szemben megnövekedett a kereslet, s az élelmiszeripari termékek iránti igény is egyenletesebbé vált. Ez részben a technika előrehaladásával egyidejűleg valósulhatott meg. (Például az agrártechnológiák lehetőséget nyújtanak a szezonális cikkek termelési idejének meghosszabbítására, az élelmiszeripari ágak pedig a tartósító eljárásokkal a legtöbb terméket biztosítani tudják az év minden szakában.) A zöldség- és gyümölcsfogyasztás 1 főre jutó mennyisége jelentősen emelkedett, az 1968. évi fogyasztás másfélszerese a háború előttinek.

Ahhoz, hogy az élelmiszer-fogyasztásban és a mezőgazdasági terme-

lésben további előrehaladás történjen, meg kell teremteni a közgazdasági feltételek nagyobb összhangját. Szükség van a mezőgazdasági *termelői árak bizonyos korrekciójára,* ami nemcsak a hazai szükséglet, hanem az exportigények kielégítésére is ösztönöz. (Például a szarvasmarhatenyésztés árainak korrigálása feltétlen szükségesnek bizonyult.) A rendezésnek az egész vertikumra ki kell terjednie és hatására a műszaki-anyagi feltételeknek javulniok kell.

A külkereskedelem igényei az élelmiszer-gazdasággal szemben több tekintetben azonosak a belföldi igényekkel: a minőség, a szezonalitás csökkentése, a csomagolás stb. De vannak a belföldi igényektől eltérő motívumok is. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar termékei köréből az export sok esetben éppen olyan cikkekkel fokozható, amelyek a belföldi piacon ismeretlenek, amelyeknek technológiáját meg kell tanulnunk, ki kell kísérleteznünk.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari export perspektívái egyáltalán nem problémamentesek. Köztudott, hogy hagyományos piacainkon részben a növekvő diszkrimináció (a Közös Piac országaiban), részben a hagyományos exportcikkeinkből a vevőpartnerek önellátásra való berendezkedése (sertéshús, baromfihús), továbbá a zöldség-gyümölcs esetében a fejlett mezőgazdasággal rendelkező államokon (pl. Olaszországon) kívül a közepesen és gyengén fejlett országokból folyamatosan érkező szállítások nehezítik eladásainkat. Egyre nyilvánvalóbb, hogy hagyományos tömegexportcikkeink közül mind kevesebbnek a piaca tartható. Egyre nyilvánvalóbb, hogy az eddiginél sokkal szelektívebb külkereskedelmi politikát kell folytatnunk.

A termelő és az exportőr szoros együttműködésével elsősorban a magyar specialitások (magyaros ételkülönlegességek) és a minőségi termékek (téliszalámi, libamáj, dobozolt sonka stb.) előállítására, illetve exportjára kell törekedni. Az utóbb felsorolt cikkek azonban ma még alig 10—12 százalékát képezik tőkés mezőgazdasági és élelmiszeripari exportunknak. E cikkekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a külkereskedelem igényeinek megfelelő színvonalon és árakon való termelésük csak nagyüzemi keretek között és igen szoros kooperáció mellett valósítható meg.

Külkereskedelmi partnereink igényei minden tekintetben igen magas követelményeket támasztanak az élelmiszer-gazdasággal szemben. A minőségingadozás az exportpiac elvesztésével járhat, továbbá a szállítás egyenletességével kapcsolatos igények is sokkal szigorúbbak, mint belföldön. A termékek előállításában alkalmazott technológiák, a csomagolás és az előállítási költségek színvonala pedig eldöntik a világpiaci versenyben való sorrendet, vagy éppen azt, hogy a kérdéses termékkel egyáltalában részt vehetünk-e a külkereskedelemben.

Ilyen értelemben tehát a külkereskedelem igényei az élelmiszer-gazdasággal szemben egyben a *világszínvonal mércéjét is jelentik.*

Az elmondottakon kívül meg kell említeni a beruházások problémáit is. Az élelmiszer-gazdaság a népgazdaság beruházásainak általában 15—20 százalékát kapta. A felszabadulás óta megvalósult élelmiszer-gazdasági beruházások értéke meghaladja a 100 milliárd Ft-ot.* Ezen belül a

* Dr. Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után című kandidátusi értekezése.

mezőgazdasági beruházások értéke az utóbbi években 5—6-szorosát, az élelmiszeripari beruházások 10—11-szeresét érik el az 1950. évinek.

Az utóbbi 20 év élelmiszer-gazdasági beruházásai azonban korántsem voltak problémamentesek. A legtöbb mezőgazdasági beruházás az adott körülmények között eléggé szükségszerűen például a szövetkezetek megalakuláskori helyzetéhez és üzemi méreteihez kapcsolódott, s nem vette kellően figyelembe a fejlődés perspektíváit. Zömmel néhány éves élettartamú, ideiglenes megoldásokat hoztak, elsősorban a korábbi kisparaszti eszközöket pótolták, illetve a kiesett földterületet és munkaerőt helyettesítették. Például az 1958 és 1965 közötti beruházásoknak mindössze 10 százaléka járt termelőkapacitás-bővüléssel. Ma már ezek a beruházások egyre kevésbé használhatók, részben korszerűtlenségük, másrészt gyors elhasználódásuk miatt.

Az élelmiszer-gazdaság beruházásait, felszereltségét az elmúlt évben a komplexitás, az alap-, a járulékos és a kapcsolódó beruházások összhangjának hiánya jellemezte. A beruházási összhang hiánya mutatkozott meg a gépesítésnél, az állattenyésztő telepeken, a nagyüzemi telepítéseknél, a mezőgazdasági üzemek és a feldolgozó iparágak között, számos feldolgozó iparág belső technológiájában.

A harmadik ötéves terv beruházási politikájában a komplexitás már előtérbe került. Az eszközök jobb, hatékonyabb kihasználásának lényeges feltételeül tekintették az álló- és forgóeszköz-ellátottság közötti arány javítását.

Jelenleg a növénytermelésben a műtrágya-felhasználás növelése, az állattenyésztésben a tartási körülmények megjavításához szükséges épületek megteremtése, illetve fejlesztése a súlypont. Ezekben az ágazatokban a befektetett pótlólagos beruházás lényegesen javítaná valamennyi más ágazat eszközeinek hatékonyabb kihasználását.

Az élelmiszeripar felszereltsége iparáganként nagyon eltérő. Azok az iparágak, ahol az államosításkor jelentős — részben akkor ki nem használható — kapacitásokat örököltünk, sokáig alig kaptak beruházásokat. Ezek berendezései — elsősorban a cukoriparban, a sütőiparban, a malomiparban és a szeszipariban — technológiailag erősen elavultak és főleg a cukoriparban a kapacitásbővítő rekonstrukció elmaradása miatt nagyok a feldolgozási veszteségek.

Az átlagosnál korszerűbbek a tartósító iparágak, ahol a második ötéves terv vége óta gyors ütemű fejlesztés és rekonstrukció folyik.

Az utóbbi években megindult fejlődés ellenére nemzetközi versenyképességünket és a növekvő hazai igények kielégítését leginkább a tárolás, a hűtés és az élelmiszeripari csomagolástechnika elmaradottsága veszélyezteti, ami részben a kapcsolódó iparágak gyorsabb fejlesztését is megkívánja.

A kooperációs pólus helye és szerepe az élelmiszergazdaságban

A vertikális kooperációval kapcsolatban meg kell emlékeznünk az úgynevezett agribusiness* koncepcióról. Ezen, vagy az ezzel szinonim

* Az agribusiness koncepció J. H. Davis amerikai közgazdász professzortól ered, aki szerint a fogalom a következő tevékenységek összességét foglalja magában: 1. a mezőgazdaság részére termelési eszközök előállítása és ezen termékek elosztása, 2. a mezőgazdasági termelés tárolása, feldolgozása és elosztása.

értelemben használt magyar megnevezésen, az élelmiszer-gazdaság fogalmán általában az élelmiszer-termelésben közreműködő valamennyi ágazatot együttesen értik. „Az egyes társadalmi rendszereknek jellemző módon szervezett mezőgazdasági termelést, élelmiszeripari feldolgozást, tartósítást, elosztást és fogyasztást röviden élelmiszer-gazdaságnak nevezzük."*

Az élelmiszer-gazdaság fogalmába Magyarországon — szűkebb értelemben — a mezőgazdaságot és a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipart sorolják. Véleményem szerint az élelmiszer-gazdaság tágabb értelmezése magában foglalja az élelmiszer-előállítás és -felhasználás teljes vertikumát, amely a következő négy fő szektorra osztható:

Az *első szektor* magában foglalja a mezőgazdasági üzemek, a feldolgozó ipar és a kereskedelem együttes anyagi-műszaki ellátását, ami nélkül ma hatékony termelés és forgalmazás elképzelhetetlen.

A *második szektort* a mezőgazdasági termelőüzemek képezik. Bizonyos esetekben — ha erre a mezőgazdasági üzemeknek lehetőségük van — egyes termékek részleges vagy teljes feldolgozása, továbbá a termékek válogatása, osztályozása, csomagolása, esetenként a raktározás is ide sorolandó.

A *harmadik szektorhoz* tartozik a mezőgazdasági termékek nagyüzemi feldolgozása, fogyasztásra alkalmas állapotba hozása.

A *negyedik szektorba* a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kereskedelme sorolandó, amely magában foglalja azokat a szolgáltatásokat is, amelyeket a kereskedelem e termékekkel kapcsolatosan nyújt a fogyasztóknak és esetenként a termelőknek is (például piackutatás és ennek alapján a termelés orientálása, új fajták elterjesztésének előmozdítása, göngyölegek vagy egyéb eszközök és anyagok szolgáltatása stb.).

Természetesen a különféle szektorokat nem választja el merev határvonal egymástól. A második szektorhoz tartozó termelőüzem — gazdasági érdekei és üzemi feltételei alapján — gyakran maga szervezi az áru forgalmát is, tehát tevékenységét a végső felhasználóig, illetve fogyasztóig meghosszabbítja. Az is gyakori, hogy a negyedik szektorba tartozó kereskedelem végzi az áru válogatását, osztályozását, csomagolását, amely munkafolyamatok tulajdonképpen a termelési fázis részei. Tehát a munkamegosztás magasabb fokán a tömegméreteket öltött árutermelés és -forgalom, valamint az ennek talaján felszínre törő gazdasági érdek nem mereven elhatárolja, hanem éppen ellenkezőleg, szorosan összekapcsolja (gazdaságilag, esetleg szervezetileg is) az érintkező és egymásrautalt tevékenységi köröket.

A vertikális kooperáció megvalósításának lehetőségei az új gazdasági mechanizmus keretei között megnőttek azáltal, hogy a központi irányítás elsősorban indirekt módszerekkel, vagyis olyan közgazdasági szabályozókkal történik, amelyek a vállalatokat arra ösztönzik, hogy önálló gazdasági törekvéseikben vegyék figyelembe a népgazdaság érdekeit. Így az önálló vállalatok és üzemek együttműködését alapvetően a közgazdasági ösztönzők által meghatározott irányba terelt anyagi érdekeltség befolyásolja. A népgazdaság érdeke az, hogy a termék egyrészt rendeltetésszerűen, másrészt a lehető legelőnyösebben értékesüljön. A nyereségérdekeltség erre ösztönzi a gazdasági egységeket. E cél elérése feltéte-

* Erdős–Almássy: A műszaki forradalom és a mezőgazdaság, Kossuth Könyvkiadó, 1966.

lezi a fogyasztói igények ismeretét, a fogyasztási és keresleti tendenciák prognosztizálását, az igényekkel összhangban álló mennyiség és választék megtermelését és kellő időben a fogyasztókhoz való eljuttatását, a termelés és forgalmazás gazdaságosságát, valamint a fogyasztói igények magasabb színvonalú kielégítését segítő anyagi-műszaki fejlesztését stb.

Ilyen felfogásban az áru egész útja a termelés legelső lépésétől, sőt a termelési cél elhatározásától kezdve a végtermék előállításáig, majd pedig a végső felhasználásig, illetve fogyasztásig egyetlen egységes folyamatnak tekintendő. Mindez feltételezi, hogy az élelmiszer-gazdaság területén működő szektorok koordináltabban dolgozzanak együtt, a láncszemek között intenzívebbé váljék a kapcsolat, és olyan anyagi érdekeltségi rendszer alakuljon ki, amelyen belül a fő törekvés a belföldi és külföldi fogyasztói igények jobb kielégítésére irányul.

Ezt a célt akkor lehet elérni, ha a fogyasztóhoz legközelebb álló szervezet feltárja és közvetíti az igényeket a fogyasztótól távolabb álló szervezethez és a kooperációban részt vevő valamennyi szervezet anyagi érdekeltségének maximális figyelembevételével képes megszervezni az igények magas színvonalú kielégítését. Ez egyúttal meghatározza azt is, hogy az élelmiszer-gazdaság területén termékenként, illetve termékcsoportonként mely szervezet töltheti be a kooperáció pólusát, melyik szervezetre hárul a vertikális kooperáció megszervezésének feladata, ami elsősorban nem különleges jogokat jelent, hanem fokozottabb felelősséget kíván.

A szerződés mint a vertikális kooperáció eszköze

A vertikális kooperáció legcélszerűbb formája a hosszú lejáratú kooperációs szerződés, amelynek tartalmában lényegesen különböznie kell a hagyományos termeltetési szerződéstől. Itt nem csupán kétoldalú szerződésről van szó, amely rögzíti a megtermelt termékek átadását és átvételét, illetve annak körülményeit, hanem olyan többoldalú szerződéses kapcsolatról, amelyet minden olyan vállalattal és üzemmel, illetve intézménnyel kötnek, amelyek valamilyen formában részt vesznek a termék előállításától a fogyasztóig való eljuttatásig tartó folyamatban (mezőgazdasági gépgyár, kutató intézetek, szolgáltató vállalatok, kereskedelmi vállalatok stb.). Ezeknek a szerződéses kapcsolatoknak hosszú lejáratúaknak és tartósaknak kell lenniök, amelyek meghatározzák a kooperációban részt vevők feladatát, a feladat teljesítése esetén kapott jövedelmet, illetve azokat a szankciókat is, amelyek a szerződés nem teljesítése esetén érvénybe lépnek. Az ilyen szerződéses kapcsolat biztosítja, hogy a részvevő üzemek és vállalatok azonos célért tevékenykedjenek, mert ettől függ jövedelmük nagysága.

Ilyen kooperációs kapcsolatokat csak lépcsőzetesen és fokozatosan lehet kialakítani a gazdasági lehetőségekkel összhangban, tekintetbe véve a szükséges anyagi és technikai bázis megteremtését is. Ezek a kooperációs kapcsolatok ugyanis feltételezik a tudományos technikai forradalom eredményeinek maximális felhasználását, szükségessé teszik az egyes szektorok differenciált gépi, vegyi és biotechnikájának integrálását. Így tehát nem egyszerűen nyersanyagtermelési, feldolgozási, illetve forgal-

mazási tevékenységeknek a műszaki összekapcsolásáról van szó, hanem technológiák olyan mélységű és intenzitású egybefonódásáról, amely egységes ágazati és üzemi szintű vertikális fejlesztési koncepció kialakítását és megvalósítását teszi szükségessé. Ez a vertikális kooperáció legfőbb célja.

Összefoglalva a vertikális kooperáció célszerű alkalmazását, a következőket lehet megállapítani.

A vertikális kooperáció a népgazdaság egésze és az egyes ágazatok számára egyaránt előnyös. Segítségével meggyorsítható a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek fejlődése, az ipari jellegű mezőgazdasági termelés kialakítása, a termelés jövedelmezőségének növelése. Megszüntethető a mezőgazdaságban a munkaerő-foglalkoztatottság egyenetlensége, a szezonális jelleg, és a mezőgazdasági termelés is gyorsabban növelhető. Lehetővé válik ezáltal a mezőgazdasági termelés széles körű szakosítása, specializálása, a termelési folyamatok ésszerű megszervezése. Biztosítható a kereskedelem és a feldolgozó ipar számára a nagy tömegű, egyöntetű minőségű nyersanyag termelése, illetve szállítása, ami feltételét képezi annak, hogy a forgalmazást és feldolgozást a legkorszerűbb technikai eszközök felhasználásával — optimális koncentráció mellett — a gazdaságosság követelményeinek figyelembevételével lehessen elvégezni. Ilyen módon válik lehetségessé, hogy a fogyasztók igényeit — beleértve a külkereskedelmet is — mind mennyiségben, mind minőségben egyenletesen, megfelelő választékban és csomagolásban, a legmodernebb kereskedelmi módszerek alkalmazásával tudjuk kielégíteni.

SAJTÓ ALATT!

DR. VARGA GYÖRGY:

AZ AMERIKAI BUSINESS

(Vállalati stratégia és management)

A szerző az Egyesült Államokban szerzett személyes tapasztalatai és tanulmányai, továbbá gazdag irodalmi források alapján mutatja be az amerikai vállalatok működését.

A mű nagy része a vállalati stratégia értelmezésének és kialakításának kérdéseivel, továbbá a vállalati tervezés és előrejelzés módszereivel foglalkozik. Mind a stratégiai, mind a tervezési kérdéseket vállalati példákkal illusztrálja a szerző.

A könyv bemutatja az amerikai vállalkozások marketing tevékenységének — különösen a termék- és az árpolitikával összefüggő — területeit, továbbá ismerteti az ún. vállalati diagnózis (értékelés) kritériumait. Az olvasó rendszerezett képet kaphat az amerikai managerképzésről és továbbképzésről, a különböző management-iskolák koncepcióiról, tematikáiról és az amerikai gazdasági vezetők társadalmi arculatáról.

A könyvet gazdasági vezetőknek és a mikroökonómiával foglalkozó közgazdászoknak ajánljuk.

Kb. 320 lap, kötve kb. 33,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

RIPP GÉZA:

A modern pozitivizmus tendenciái az ipari társadalom elméletében

A jelenkori burzsoá ideológiában felismerhető az a törekvés, hogy a marxizmusnak a kapitalizmus hanyatlásáról és a szocializmus szükségszerűségéről szóló felfogását úgy tüntesse fel, mint két, logikailag össze nem tartozó tétel önkényes egybeolvasztását. J. Burnham a még a második világháború idején megjelent és azóta számos nyelven és kiadásban terjesztett könyvében erről például a következőket írta: „A marxista irodalom áttekintése gyorsan nyilvánvalóvá teszi, hogy ez sokkal mélyebbre hatol a kapitalizmus analízisében, amelynek során eljut arra a következtetésre, hogy a kapitalizmus nem marad fenn . . ., mint abban az elemzésben, amellyel indokolni próbálja azt a mindennél fontosabb pozitív hitet, hogy a kapitalizmust a szocializmus fogja felváltani. Az első állításnak még a legteljesebb elfogadása — és én nagyon sokban egyetértek vele — sem kényszeríthet arra, hogy elfogadjuk a másodikat."[1] De az ultrareakciós Burnhamtől különben teljesen eltérő nézeteket valló liberális K. Popper is hasonló álláspontra jutott a szinte egyidőben írt — és hatását tekintve semmivel sem kevésbé jelentős — művében: „Sem Marx, sem senki más nem bizonyította be, hogy a szocializmus . . . az egyedül lehetséges alternatíva annak a gazdasági rendszernek a kíméletlen kizsákmányolásával szemben, amelyet ő először egy évszázaddal ezelőtt (1845-ben) írt le és amelynek a »kapitalizmus« nevet adta."[2]

Ezek az állásfoglalások — néhány elszórt, korábbi próbálkozástól eltekintve — mintegy in statu nascendi, keletkezési forrásainál tárják fel a mai burzsoá ideológiának azt a benső tendenciáját, hogy a társadalmi fejlődésnek egy olyan perspektíváját nyújtsa, amelyben a kapitalizmus meghaladása elválik a szocializmus megvalósulásától, és amely a fejlődésnek egy olyan szakaszát ígéri, ahol a két rendszer közti választás elveszti értelmét. Ez az igyekezet a legnyilvánvalóbban az ipari társadalom elméletében (s különböző változataiban) valósult meg, amely a maga elé állított feladatot úgy próbálja megoldani, hogy a társadalmi fejlődés kritériumait nagyon sajátosan választja ki és a korunkbeli társadalmi átalakulásokat e kritériumok alapján ítéli meg.

Az ipari társadalom elmélete érvet igyekszik kovácsolni a társadalmi fejlődésnek abból az ellentmondásából, hogy a szocialista átalakulások mindeddig nem párosultak a legfejlettebb termelőerőkkel, és erre

[1] J. Burnham: The Managerial Revolution, London, 1945. 37. l.
[2] K. R. Popper: The Open Society and Its Enemies, London, 1952. II. kötet, 140. l.

támaszkodva akar kritériumokat adni a társadalmi haladás megítéléséhez. Ez a törekvés a legszembetűnőbben a technikai szempontok egyoldalú, a társadalmi-gazdasági viszonyok rendszerének egészétől elválasztott kiemelésében mutatkozik meg. Az adott helyzetben — a fejlődés benső dialektikáját figyelmen kívül hagyva — a társadalmi haladásnak pusztán a technikai szempontok szerinti megítélése ugyanis nem igényli kényszerítően a szocializmus szükségességének az elismerését. Viszont a szocializmus kétségbevonhatatlan eredményei nehézzé teszik, hogy közvetlen formában próbálják a kapitalizmus fölényét bizonyítani, hiszen, mint például Raymond Aron írta: „Egy fél évszázaddal ezelőtt akár Nagy-Britannia, akár Franciaország, akár Németország egyenként is erősebbeknek látszottak Oroszországnál, ma ellenben Szovjet-Oroszország a gazdasági-katonai erő tekintetében felér a főbb európai országokkal együttvéve. Sőt bizonyos vonatkozásokban felülmúlja ezek összesített erejét."[3] Az objektív valóságnak ez a burzsoá ideológusok által sem figyelmen kívül hagyható kényszerítő ereje tükröződik abban, hogy az ipari társadalom elmélete a társadalmi haladás kritériumait nem köti össze a tőkés tulajdonviszonyokkal, s külső látszatra valamiféle szociálisan semleges jelleget igyekszik nekik kölcsönözni. Ebben a felfogásban a kapitalizmus és a szocializmus mint ugyanannak a lényegében kizárólag technikai ismérvek által meghatározott tartalomnak — az ipari társadalomnak — a puszta formái jelennek meg.

Az ipari társadalom elméletének módszertani problémái

A mai burzsoá ideológiában a társadalomtudományok egyre fokozódó specializálódása, atomizálódása, egymástól elválasztott részterületekre való felbomlása mellett érvényesül egy másik irányzat is, amely a burzsoá társadalomtudományok érintkezési pontjainak, belső kapcsolatainak a feltárására irányul, hogy ily módon a korunkbeli társadalmi változásokról valamiféle többé-kevésbé egységes és átfogó szemléletet és értékelést alakíthasson ki. A burzsoá társadalomtudományok közti összefüggés ezzel sokkal hangsúlyozottabbá és tudatosabbá válik, s a korábban a szociológiától elválasztott ökonómia és az ökonómiától elválasztott szociológia közeledésének szükségessége mind nyilvánvalóbb lesz. E közeledésnek a jellegére a mai burzsoá ideológiának az a már említett belső tendenciája nyomja rá a bélyegét, amely a társadalmi haladás kritériumainak meghatározásában eltekint a társadalmi rendszereknek a tulajdonviszonyok alapján való kategorizálásától és ehelyett — legalábbis első megközelítésben — a technikai szempontok egyoldalú kiemelésével próbálja ezt a feladatot megoldani. Ez a kísérlet viszont azzal jár, hogy a mai burzsoá társadalomtudományokat mindinkább áthatja a modern pozitivizmus azon irányzatának a szemlélete, amelynek K. Popper a leghatásosabb interpretátora.[4] Ő ugyanis explicit formában

[3] R. Aron: Die industrielle Gesellschaft. Frankfurt am Main–Hamburg, 1964. 251. l.

[4] Aligha vitatható, hogy Joan Robinson és F. A. Hayek a mai burzsoá közgazdaságtudomány két legszélsőbb pólusán helyezkedik el. Metodológiai szempontból mégis mindketten Poppert tartják tanítómesterüknek. (Lásd: J. Robinson: Economic Philosophy. London, 1962.; F. A. Hayek: Studies in Philosophy, Politics and Economics, London, 1967.) Popper népszerűségéhez – a közgazdasági problémák iránti vonzódásán kívül – hozzájárult az is, hogy *bizonyos mértékig* elhatárolta magát a logikai pozitivizmus terméketlen formalizmusától és a mai pozitivista irányzatokra is általában jellemző szélsőséges szubjektív idealista tendenciáktól, amikkel a közgazdaságtudományban semmit sem lehet kezdeni.

mondja ki azt, amit az ipari társadalom elmélete kimondatlanul feltételez.

Popper pozitivizmusát — amelynek itt természetszerűleg csak néhány főbb vonását lehet érinteni — mindenekelőtt az teszi kívánatossá a burzsoá társadalomtudományok számára, hogy a dialektikus materializmus „metafizikus" eltévelyedései helyett „igazán tudományos" módszert kínál. Popper a materializmust — amin ő valójában az empirizmus egy fajtáját érti — még bocsánatos bűnnek tekinti; az igazi botránykő számára a dialektika. „Ennek az elméletnek a materialista elemét — állította — viszonylag könnyen újra lehetne fogalmazni oly módon, hogy semmiféle komoly kifogást sem lehetne ellene felhozni." „. . . de hála a dialektikának, a marxizmus úgy alakult ki, mint egy olyan dogmatizmus, amely dialektikus módszerét felhasználva, elég rugalmas ahhoz, hogy minden további támadás elől kitérjen."[5] Ez a „rugalmasság" Popper értelmezésében azt jelenti, hogy a dialektika ellentétes a tudományosság alapvető kritériumával, a „megcáfolhatóság" követelményével. Popper az „igazán tudományos" módszer kialakításához mindenekelőtt a „hisztoricizmus" és az „esszencializmus" elvetését tartja nélkülözhetetlennek, vagyis a lemondást követeli arról a szemléletről, amely lehetségesnek tartja a társadalom fejlődésében objektív törvények feltárását, s a felszíni jelenségeket valamiféle lényeges belső összefüggésekre akarja visszavezetni.[6]

A tudományosságnak ebből a pozitivista felfogásából logikusan adódik, hogy eleve céltalannak minősül minden olyan törekvés, amely a jelenkor társadalmi változásait és az e változásokkal együtt járó intézményeket, szervezeteket, gazdálkodási formákat és mechanizmusokat mindenekelőtt a kapitalizmus és a szocializmus minőségi különbségeire vezeti vissza (esszencializmus); s ugyanígy eleve kiszorul a tudomány területéről az adott termelési mód jelenségeinek minden olyan elemzése, amely egy másik társadalmi rendszerbe való átmenet szükségszerűségére utaló következtetéseket von le (hisztoricizmus). Az ilyenfajta kísérletek a tudományosság pozitivista kritériumainak ellentmondanak, s ezért nem egyszerűen tévesek, hanem — legalábbis tudományos szempontból — *értelmetlenek.*

Popper a marxizmus eltévelyedésének forrását abban látja, hogy a társadalmi fejlődés, nem pedig a *társadalmi technológia* törvényeinek feltárására törekedett. Szerinte a társadalmi feladatokat a mérnöki munka analógiájára kell megoldani. A közgazdásznak — szemléletét, módszerét tekintve — társadalmi mérnökké kell válnia, a közgazdaságtannak pedig a társadalmi technológia tudományává. Popper szembeszáll azokkal, akik a marxizmust valamilyen hasonló „Nagy Rendszerrel" akarják helyettesíteni, s ehelyett az általa javasolt megoldás a fokozatos társadalomépítés (piecemeal social engineering), amit a következőképpen

[5] K. R. Popper: Conjectures and Refutations. London, 1963. 331. és 334. l.

[6] Popper szerint a hisztoricizmus felfogását az olyan ember képviseli, „aki arra törekszik, hogy megértse annak a színjátéknak az értelmét, amelyet a Történelem Színpadán előadnak; aki meg akarja érteni a történelmi fejlődés törvényeit. Ha ez sikerül neki, akkor, természetesen, képes lesz arra, hogy megjósolja a jövő fejleményeit". Könnyen belátható, hogy a marxizmus jelenti a „hisztoricizmus legtisztább, legfejlettebb és legveszélyesebb formáját". (K. R. Popper: The Open Society and Its Enemies. I. kötet, 7–8. l. és II. kötet, 81. l.) Az esszencializmus pedig olyan magatartás kifejezője, amely szerint „a legjobb, az igazán tudományos elméletek azok, amelyek leírják a dolgok »lényegét« vagy »lényeges természetét« — azt a valóságot, amely a jelenség mögött van". (K. R. Popper: Conjectures and Refutations. 104. l.)

határoz meg: „intézmények tervezése és létrehozása azzal a céllal, hogy vagy feltartóztassák, vagy ellenőrizzék, vagy meggyorsítsák a közelgő társadalmi fejleményeket."[7] A közgazdaságtudománynak a „társadalmi technológia" törvényeire való redukálása e tudomány hatókörét a valóságban a már működő gépezet — a termelés uralkodó rendszere — funkcionálásának a javítására korlátozza. Magyarázatot kíván azonban, hogy a modern pozitivizmus szemlélete miért tudott az utóbbi időszakban annyira előretörni.

A pozitivista szemlélet térhódítása, amely a burzsoá társadalomtudományokban általában és a közgazdaságtanban különösen erősen tapasztalható, nagyon sok tényezővel függ össze a második világháborút követő időszakban, s ezek közül — az adott téma szempontjából — főként a következők látszanak fontosnak:

1. A kapitalizmus válsága elmélyülésének lényegbevágó sajátossága ebben az időszakban, hogy az imperializmus szférájának összeszűkülése, a világban végbemenő társadalmi átalakulásokra gyakorolt befolyásának relatív csökkenése a gazdasági-technikai fejlődés viszonylag gyors ütemével, a két világháború közti időszakra jellemző mély válságok és stagnációs időszakok elkerülésével járt együtt a fejlett tőkésországokban. Mindez némi érvelési alapot nyújt ahhoz a törekvéshez, hogy például az ipari társadalom elméletében a kapitalizmus nyílt védelmezéséről való lemondás ne követelje meg a kapitalizmussal való nyílt szembefordulást.

2. Ezek a megváltozott objektív feltételek a burzsoá ideológiában erősen a háttérbe szorították az antikapitalista demagógiát, a „forradalom jobbról" eszmeáramlatát, amely korábban a kapitalizmust a polgári demokrácia felszámolásával kísérelte meg átmenteni. Az új helyzetben viszont éppen a burzsoá demokrácia idealizált rendszere vált azzá az — ideológikusan látszólag önálló — céllá, amelynek megőrzésével közvetve a kapitalizmus fennmaradása is igazolható.

3. És végül, az állami monopolkapitalizmus uralkodóvá válása szükségessé tette a gazdasági fejlődés, a tudományos-technikai haladás tudatos befolyásolását. Ez egyrészt igen jelentősen megnövelte a vállalati „technokrácia" és az állami bürokrácia vezető rétegének a szerepét, másrészt pedig az irányításnak egészen új módszereit hívta életre. A pozitivizmus — egyéb rokon irányzatokkal, például a pragmatizmussal keveredve — volt az említett rétegek számára az a testre szabott és készen talált szemlélet, amely az irányításnak az állami monopolkapitalizmusból eredő szükségletét kielégíthette és egyúttal módszert adhatott ahhoz az ideológiai feladathoz is, hogy az állami monopolkapitalizmusra jellemző viszonyokat a „modern ipari társadalom" semleges címkéje mögött elrejtse. Nem utolsósorban ezzel a társadalmi háttérrel függ össze, hogy míg például a polgári filozófiában és szociológiában a neopozitivista szemlélettel szemben erős ellenáramlatok figyelhetők meg, a közgazdaságtudományban ez a szemlélet — pontosabban: e szemlélet meghatározott tendenciái — csaknem osztatlanul és háborítatlanul uralkodnak.

[7] K. R. Popper: The Poverty of Historicism. London, 1961. 45. l.
Poppernek ezt a nézetét osztja az ipari társadalom elméletének első rendszerbefoglalója, R. Aron is, aki – néhány optimista társa próbálkozásával ellentétben – egyenesen óv attól, hogy a marxizmus burzsoá alternatívájának létrehozásával kísérletezzenek. „A szabad világ végzetes tévedést követne el – írta –, ha azt hinné, hogy létrehozhat egy olyan egységes ideológiát, amely összehasonlítható volna a marxizmus–leninizmussal." (R. Aron: L'opium des intellectuels. Párizs, 1955. 326. l.)

Popper „társadalmi technológia" felfogása valójában éppen abban gyökerezik, hogy az állami monopolkapitalizmus rendszere megköveteli a gazdasági folyamatok bizonyos tervszerű összehangolását és az ehhez szükséges intézmények, módszerek stb. kialakítását.[8] A valóságnak ez a követelménye viszont az ideológiában úgy tükröződik, hogy ez a szabályozás semmiként se lépjen fel olyan igényekkel, amelyek a fennálló tulajdonviszonyokon túlvezetnének. Az ipari társadalomnak a „nyílt társadalom" igényeinek megfelelő „technológiai átalakítása" valójában ennek a kettős követelménynek felel meg, hiszen ez a felfogás a tulajdonviszonyok problémáját eleve figyelmen kívül hagyja és a társadalmi-gazdasági folyamatok tervszerű irányítását társadalmi problémából majdnem tisztán technikai-módszertani kérdéssé egyszerűsíti. Ez a logikus következménye Popper azon álláspontjának, hogy az a módszer, amely alkalmas a technikai fejlődés problémáinak a megoldására egyúttal alkalmas a társadalmi fejlődésben felvetődő problémák megoldására is. Mivel Popper szerint a társadalom életében csak a „technológiai típus" látható előre, ami csak az empirikus ismeretek bizonyos minimumát igényli, ezért mindenfajta szabályozás csak az intézmények módosítását jelentheti, érintetlenül hagyva az organizmus egészét — hiszen ez utóbbinak a megváltoztatása már az elvileg elérhetetlen ismereteket feltételező tudománytalan hisztoricizmus előtti behódolás volna. Ezen túl Popper a hisztoricizmus elvét összekapcsolja a totalitarizmus politikájával, vagyis úgy tünteti fel, mintha a létező termelési viszonyok megváltoztathatatlan adottságokként való elfogadása nem a tőkés tulajdon modern formáinak, hanem a *nyílt társadalom* feltételének a védelmét jelentené. Ezzel Popper állásfoglalása a mai burzsoá ideológia egyik legfontosabb jellegzetességét tárja fel: a szabadság és demokrácia burzsoá módon értelmezett, de általános érvényűnek feltüntetett elveit úgy védelmezi, mintha ezek nem egy meghatározott termelési mód ideológiai-politikai tartozékai volnának, hanem a történelmi fejlődés valamiféle „immanens értékei". A „nyílt társadalom" jelszavának a valóságos értelme éppen ebben a kísérletben van.

A nyílt társadalom kifejlesztése az ipari társadalomban a „társadalmi technológia" segítségével Popper szerint lehetővé teszi az egyéniség érvényesülését és szabadságát, de ennek az átalakításnak előfeltevése, hogy a nyílt társadalmat csak a tőkés tulajdonviszonyok keretei között lehet megteremteni. Viszont minden, ami e viszonyoknak történelmileg átmeneti jellegét kísérli meg bizonyítani, politikai totalitarizmushoz vezető hisztoricizmusnak minősül, mivel az egyént a társadalmi fejlődés mások által önkényesen megállapított állítólagos törvényeinek veti alá és így mindenfajta szabadság lehetőségét megszünteti. A Popper által az emberi tevékenység egyedül elfogadható céljaként megjelölt nyílt társadalom a valóságban, alapvető viszonyait tekintve, a status quo társadalma, az állami monopolkapitalizmus rendszere, amelyet ugyan szabad megreformálni, de nem szabad felszámolni.

A történelmi folyamat belső szükségszerűségének elvetése a pozitivista felfogásban nagyon jól összefér azzal, hogy ez a folyamat egy önkényesen kiválasztott eszmény megvalósulását szolgálja. Popper ezt így

[8] Vö. A. M. Gengyin: Szocialnoje prognozirovanyije v interpretacii Karla Poppera. Voproszi Filoszofii, 1969. 4. sz.

fogalmazta meg: „A történelemnek magának... nincs célja és értelme, de mi elhatározhatjuk, hogy adunk neki célt és értelmet. És ezzé a céllá és értelemmé megtehetjük a harcunkat a nyílt társadalomért és ennek ellenségei ellen... és a történelmet ennek megfelelően értelmezhetjük."[9] A pozitivizmus technokrata szemlélete itt idealista voluntarizmussal egészül ki, s a történelem az abszolút indeterminizmus területévé válik, ahol lehetőség nyílik a történelmi fejlődés folyamatának teljesen szabad interpretálására meghatározott eszmények megvalósítása végett — azzal az egyetlen feltétellel, hogy ez az interpretáció és a neki megfelelő cselekvés ne vezessen túl a fennálló tulajdonviszonyok keretein.

Az ipari társadalom elméletében uralomra jutó pozitivista szemlélet tehát egyáltalán nem ellentétes azzal, hogy a társadalmi haladásnak az általa megfogalmazott kritériumai a pusztán technikai szempontokon túlmenjenek. A technikai szempontok egyoldalú kiemelése ebben a koncepcióban arra szolgál, hogy segítségükkel ne valamilyen meghatározott társadalmi alakulatot, hanem az általában vett ipari társadalmat tekintsék annak, ami a gazdasági fejlődés jelenkori feltételeivel összhangban van; a technikai szempontoknak politikai kritériumokkal való kiegészítése pedig az ipari társadalmak különböző típusai közti, a burzsoázia érdekeinek megfelelő választást igyekszik preferálni. Eltekintve a technokrata szemlélet szélsőséges képviselőitől (Tinbergen, Galbraith), az ipari társadalom koncepciójának felszínesen nézve erősen depolitizáló és dezideologizáló jellege a valóságban nagyon erős politikai és ideológiai tartalommal telítődik. A technikai és politikai kritériumok sajátos összekapcsolása az ipari társadalom elméletében egy olyan társadalomfelfogás megkonstruálására szolgál, amely a technikai és politikai szféra közül kiiktatja, vagy pusztán formálisnak tekinti a termelési viszonyok rendszerét, s ily módon a kapitalizmust nem közvetlenül, mint meghatározott tulajdonviszonyokon felépülő társadalmi alakulatot, hanem közvetve, mint az ipari társadalomnak azt a formáját védelmezi, amely az említett kritériumoknak jobban megfelel.

A monopóliumok és az állam szerepének ábrázolása az ipari társadalom elméletének új felfogásában

Az ipari társadalom elméletével foglalkozó munkák sorában kiemelkedő helyet foglal el J. K. Galbraith: „Az új ipari állam" c. műve, amely 1967-ben jelent meg, s azóta szinte példátlan népszerűségre tett szert. S ez a népszerűség nem érdemtelen. Igaz, a Galbraith könyvében kifejtett nézetek jó része nem eredeti, bár a mű szerzője erre sehol sem utal, talán arra gondolva, hogy a tudományban az adósságot nem kell tartozásnak tekinteni. Ennek ellenére Galbraith műve sokkal több, mint már ismert nézetek ügyes rendszerezése: a burzsoá közgazdaságtudomány részéről mindeddig ez a legátfogóbb kísérlet arra, hogy a két rendszer versenyének körülményei között kibontakozó tudományos-technikai forradalom társadalmi-gazdasági következményeire választ

[9] K. R. Popper: The Open Society and Its Enemies. II. kötet, 278. l.

adjon, s ebben rendkívül éleselméjű megfigyelések elképesztő méretű szimplifikációkkal keverednek.[10]

Galbraith könyvében következetesen érvényesül a pozitivizmus társadalomszemlélete — a „nyílt társadalomra" vonatkozó ideológikus illúziók nélkül. (Más kérdés — s erről még lesz szó —, hogy a jelenkori burzsoá társadalomfelfogás általában lemondhat-e ezekről az ideológikus illúziókról.) Galbraith — Popperrel ellentétben — nagyon jól tudja és eléggé egyértelműen meg is mondja, hogy a modern ipari társadalom — tehát az állami monopolkapitalizmus rendszere — nem lehet „nyílt társadalom".

Galbraith művének kiindulópontja — s ez egész gondolatmenetét meghatározza —, hogy a pozitivista szemléletnek megfelelően újrafogalmazza Lenin ismert megállapítását, amely szerint az imperializmus felépítmény a régi kapitalizmuson, tehát, hogy a monopóliumok uralma nem jelenti a régi típusú vállalatok megszűnését. Galbraith a modern gazdaságot két szektorra osztja: az egyik a hagyományos vállalatok világa, a másik pedig az ipari rendszer — marxista nyelven: a nagy monopóliumok — domíniuma. A közgazdasági kézikönyvek az előbbieket állítják előtérbe és az ő sajátosságaik alapján tárgyalják a közgazdasági elmélet problémáit, ezzel szemben a valóságban: „Az Egyesült Államokban az évente hozzáférhető javaknak és szolgáltatásoknak csaknem felét az ötszáz legnagyobb részvénytársaság állítja elő ... A gazdaságnak ezt a részét automatikusan a modern ipari társadalommal azonosítjuk."[11] Galbraith szerint a közgazdasági elmélet reménytelenül elmarad az élet mögött, ha a modern gazdaságnak ezt az alapvető sajátosságát nem veszi figyelembe, s ha ennek megfelelően nem módosítja gyökeresen a hagyományos elképzeléseket. A monopoltőkés termelési viszonyok legújabb formájának, az állami monopolkapitalizmus rendszerének kifejlődése Galbraith szemléletében úgy tükröződik, hogy az ipari rendszerben az óriásvállalatok mellett nélkülözhetetlen funkciót biztosít az államnak is, de ezt a szerepet — a burzsoá államnak immár „hagyományosan" elismert funkciói mellett — a technológiai fejlődés követelményeiből vezeti le, és ez a szerep a technikai fejlődésnek kizárólag az állam által létrehozható feltételeire korlátozódik.

Galbraith nagy érdeme, hogy a már az ötvenes években megjelent nagysikerű könyvében (American Capitalism — The Concept of Countervailing Power) a modern monopóliumok problémáját állította az elemzés központjába. Ha a már említett szemléleti torzulással és egyoldalúsággal is, de rámutatott arra, hogy a monopóliumok létrejötte

[10] Ez az írás nem vállalkozhat Galbraith könyvének átfogó ismertetésére és értékelésére, hanem csupán, az adott téma keretei között maradva, néhány különösen fontos tételének a kritikájára térhet ki. Emellett itt meg kell jegyezni, hogy Galbraith könyve csak az előző részben felvázolt alapvető tendenciák szempontjából van összhangban a modern pozitivizmus szemléletével; a logikai pozitivizmus vagy a „nyelvi elemzés" kívánalmainak csak nagyon kevéssé felelne meg.

[11] J. K. Galbraith: The New Industrial State. Boston, 1967. 2. és 9. l.

Terminológiai szempontból Galbraith állásfoglalásainál figyelembe kell venni, hogy ő a monopóliumot nem a tőkés tulajdon modern formájának, hanem a nagyobb profit elérését lehetővé tevő piaci kategóriának tekinti. Ebből következően a modern nagyvállalatot és a monopóliumot nemcsak elválasztja, hanem szembe is állítja egymással: „Még ma is kitart a közgazdászok körében az a makacs előítélet – írja –, hogy a kisvállalat nem a nagy társaság teljesítőképessége, vagy nagyobb technológiai lehetősége elől szorul vissza, hanem ennek monopolhelyzete elöl." (I. m. 32. l.) Ezért tiltakozik az ellen például, hogy a General Motorst monopóliumnak tekintsék. Dehát mivel ő valójában a monopóliumok problémájával foglalkozik, ezért megtévesztő volna e kifejezés használatának a mellőzése.

szorosan összefügg a technikai fejlődéssel, s nem valamiféle „összeesküvés" eredménye, amit megfelelő jogi törvényekkel meg lehet akadályozni. S ha a monopóliumok az áralakulásra gyakorolt befolyásukkal el is torzíthatják az erőforrásoknak azt az elosztását, amely a „tiszta elmélet" kívánalmai szerint a legésszerűbbnek minősül, ezt a negatív hatást bőségesen ellensúlyozza a termelés koncentrációjával és centralizációjával létrehozott hatalmas teljesítőképesség.

De a modern monopóliumok gazdasági szerepének ez a pozitív értékelése ekkor még Galbraithnél olyan illúziókkal párosult, hogy szinte az amerikai kapitalizmus természetéből következően, a monopóliumok térhódításával együtt kifejlődnek és vele egyenes arányban fokozódnak azok az erők is — mindenekelőtt a fogyasztók érdekeit szolgáló gazdasági szervezetek és a szakszervezetek —, amelyek a monopóliumok hatalmát ellensúlyozni tudják. Mindezekből az illúziókból azonban az „új ipari állam" elméletének kidolgozásakor már semmi sem maradt. Sőt szinte az ellenkező végletbe csapva át, Galbraith szerint a modern ipari társadalomban a fogyasztó — és vele együtt a piac — csupán passzív tárgya a nagy társaságok manipulációinak, s a szakszervezetek befolyása is szükségszerűen csökken a „kékgallérosok" szerepének fokozatos visszaszorulása következtében.

A gazdálkodás szervezeti formáit a fennálló tulajdonviszonyoktól elválasztó szemlélet Galbraithnél azonban oda vezet, hogy ő a monopóliumban csupán a modern technikának megfelelő szervezetet lát, nem pedig a tőkés tulajdonviszonyok meghatározott formájának az uralkodóvá válását — az ezzel járó társadalmi következményekkel együtt. Az ő álláspontjához hasonló megközelítésből a közgazdaságtudománynak egy másik neves művelője, F. Perroux, a termelőerők és a termelési viszonyok közti ellentmondásról szóló marxista felfogást egyenesen úgy interpretálja, mint a technika és a szervezet ellentmondását, amelyet az ipari társadalom mindkét formájában, a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt meg lehet oldani. Ezért állíthatja, hogy „a modern kapitalizmusban a termelés társadalmi formáinak (azaz a funkciók elrendezésének) megfelelnek a tulajdon társadalmasításának különböző formái, azaz a termelőerők intézményes elrendezése."[12] S ugyanebből a nézőpontból kitekintve vádolhatja Perroux a „neo-marxistákat" azzal, hogy a modern ipari társadalomra jellemző ellentmondásokat csak a kapitalizmusnak tulajdonítják. Galbraith és Perroux esetében a pozitivista szemléletből logikusan folyó következtetés, hogy nem a kapitalizmus vagy a szocializmus, hanem az általában vett ipari társadalom van összhangban a korunkbeli termelőerőkkel, minthogy rendelkezik azzal a készséggel, hogy állandóan alkalmazkodjék a technikai fejlődés változó igényeihez.

Ismeretes, hogy az „új közgazdaságtan" megalapítója, Keynes, úgy foglalkozott az állam szerepével a mai kapitalizmus problémáinak megoldásában, hogy a monopóliumok létezésére még csak nem is utalt. Galbraithnél ellenben az állam funkciója a legszorosabban összekapcsolódik azokkal a változásokkal, amelyek a monopóliumok uralkodóvá válásával függnek össze, de nem közvetlenül a kapitalizmusban, hanem

[12] F. Perroux: La coexistence pacifique. Párizs, 1958. I. kötet, 56. l.

általában a „modern ipari társadalomban". Amint a monopólium Galbraithnél nem mint a tőkés tulajdon modern formája, hanem mint a korszerű technikának megfelelő szervezet jelenik meg, ugyanúgy az állam funkciójának meghatározása is nélkülöz mindenfajta társadalmi-gazdasági meghatározottságot, s azokra a feladatokra korlátozódik, amelyeknek megoldása az ipari rendszerben túlnő a nagy részvénytársaságok keretein. Az állam és a monopólium közti kapcsolat ezért az ő leírásában úgy jelenik meg, mint két, a technikai fejlődés szükségleteit közvetítő, társadalmilag és politikailag semleges szervezet együttműködése a közös célokért. Mivel ez az együttműködés ily módon a „modern ipari társadalom" adottságaiból folyik, ezért Galbraith szükségszerűnek tartja a kooperáció azonos formáinak és módszereinek kifejlődését mind a szocialista, mind a kapitalista országokban, valamint ennek alapján a két rendszer elkerülhetetlen konvergenciáját. A fejlődés valóságos szükségleteit ez az ábrázolás a „modern ipari társadalom" azonos követelményeiből magyarázza, a kapitalizmus és a szocializmus eltérő viszonyaira való hivatkozást pedig úgy tünteti fel, mint a valóság fejlődésétől reménytelenül elmaradt ideológiák — s köztük természetesen a marxizmus — torzító hatását, amely legföljebb gátolhatja, de meg nem akadályozhatja az egységes ipari társadalom létrejöttét.

Az állam szerepének meghatározásában Galbraith kétségkívül sok mindenben Keynes felfogásához kapcsolódik, de lényegesen túl is megy rajta.[13] Közvetlenül a keynesi hagyomány nyilvánul meg Galbraithnak az olyan megállapításaiban, amelyek tagadják, hogy a megtakarítások szabályozását a kamatláb mozgására lehetne bízni, s az ipari rendszerben való tervezés nélkülözhetetlen vonásaként jelölik meg az állam szabályozó szerepét a megtakarítások alakulásában: „Az állam felhasználja az adózás és a kiadások fölötti hatalmát, hogy gondoskodjék a megtakarítások és a felhasználásuk közti összhangról, amit az ipari rendszer önmaga nem tud elérni. Ez biztosítja a hiányzó elemet a megtakarítások tervezéséhez. Ez a modern ipari tervezés nélkülözhetetlen szükséglete."[14] Hasonló a helyzet az olyan megállapításokkal, hogy „az összes kereslet szabályozása lényegbevágó feltétele az ipari rendszer hatékony tervezésének".[15] A különbség itt csak az, hogy amit Keynes a fejlett tőkésországok gazdaságáról mond, azt Galbraith általában az „ipari rendszerbe" helyezi át.

Galbraith azonban az állam funkcióját nem korlátozza a meglevő termelési kapacitások kihasználásának biztosítására, de még a gazdasági növekedés feltételeinek a megteremtésére sem, hanem nagyon tudatosan összeköti a két rendszer versenyének viszonyai között végbemenő tudományos-technikai forradalom követelményeivel. A tudományos-technikai forradalom a jelenkori kapitalizmus viszonyai között sem valósulhat meg spontán módon, hanem csak az ehhez szükséges feltételek többé-kevésbé tudatos megteremtése útján, ami elkerülhetetlenül magában foglalja, hogy az „ipari rendszer" mechanizmusában az állam — közvetlenül és közvetve — lényegbevágó befolyással rendelkezzék az

[13] Egy pont van, ahol Galbraith szembefordul Keynes ortodox követőivel, s ez a pénzpolitika. Galbraith már hosszú ideje határozottan szembenáll mindenfajta inflációs pénzpolitikával, s az árak és bérek szilárdságát az „ipari rendszerben" nélkülözhetetlen tervezés fontos feltételének tekinti.

[14] J. K. Galbraith: The New Industrial State. 43. l.

[15] I. m. 303. l.

erőforrások elosztásában és felhasználásában. Ezért beszélt Galbraith még korábbi munkájában arról, hogy „alapvető hiba van erőforrásaink elosztásának mechanizmusában" és hogy „nem valószínű, hogy a tőke a kőolajfinomítók építéséből a tudósok neveléséhez áramlik át."[16]

Az „új ipari állam" ábrázolásában Galbraith éppen arra törekedett, hogy bemutassa az erőforrások elosztásának azt a mechanizmusát, amelynek segítségével — Perroux kifejezésével — megteremthető az összhang a szervezet és a technika között, s elérhető a modern ipari társadalom hatékony működése. Ez a koncepció az államnak — a már említetteken túl — mindenekelőtt azt a szerepet juttatja, hogy egyrészt gondoskodjék a modern nagyvállalatok szempontjából elsőrendű fontosságú *szakképzett munkaerőről* és hogy másrészt hozzájuttassa a nagy társaságokat azokhoz a legfejlettebb technikai vívmányokhoz és eljárásokhoz, amelyeknek megszerzése a legkockázatosabb és a legnagyobb tőkebefektetéseket igényli.

Galbraithnek az a törekvése, hogy az állam és a monopóliumok kooperációját mint a „modern ipari társadalom" egyik legfőbb jellegzetességét az állami monopolkapitalizmus rendszerétől elválasztva ábrázolja, s ezt a kapcsolatot a termelési viszonyok semlegesítésével valamiféle tisztán technikai munkamegosztásnak tüntesse fel, és ily módon a társadalmi struktúra determináló hatását pusztán a technikai fejlődés belső szükségleteivel helyettesítse, súlyos belső ellentmondásokhoz vezet. Ezek nemcsak az elméleti koncepció és a valóság, hanem az elméleti tételek belső összhangjának a hiányában is megmutatkoznak. Galbraith ugyanis azt hangsúlyozza, hogy a régi, vállalkozói típusú részvénytársaságokhoz képest a mai monopóliumok, a fejlett társaságok „a közvetlen politikai cselekvés szempontjából sokkal kevésbé hatékonyak... és inkább passzív, mint aktív szerepet töltenek be a politikában".[17] De amikor ugyanő a modern monopóliumoknak az állam tevékenységére gyakorolt politikai befolyása radikális csökkenéséről beszél, egyúttal azt is állítja, hogy az állami bürokráciával való szoros összefonódásuk révén döntő befolyásuk van minden fontos kérdésben. „Ebben a szerepben — állítja —a társaság részt vehet mindazokban a döntésekben, amelyek számítanak. Befolyásolhatja azoknak a technikai választásoknak az eldöntését, amelyek irányítják a keresletet katonai és egyéb termékei iránt. Hozzájárulhat azokhoz a katonai-stratégiai elhatározásokhoz, amelyek létrehozzák az ilyen termékek iránti szükségletet. Ez a szerep hozzásegíti ahhoz, hogy része legyen a külpolitikára vonatkozó divatos vélemények vagy feltételezések kialakításában. Mindezek, nyilvánvalóan, sokkal nagyobb hatalmat jelentenek."[18]

Galbraith az „ipari rendszer" depolitizált jellegét, az állam és a monopóliumok közti kapcsolat tisztán technikai voltát úgy próbálja bizonyítani, hogy éppen a legfontosabb politikai kérdéseket pusztán technikai kérdésekké minősíti. A katonai-stratégiai elhatározások, a külpolitikai döntések ezért úgy jelennek meg nála, mint a nagy monopóliumok előtt álló termelési-technikai problémák megoldásának az eszközei, amelyek függetlenek mindenféle, a társadalmi viszonyokból fakadó politikai tendenciától. Különösen kirí ez a szemléletmód ott, ahol

[16] J. K. Galbraith: The Affluent Society. Boston, 1958. 273–274. l.
[17] J. K. Galbraith: The New Industrial State. 302. és 316. l.
[18] I. m. 316. l.

Galbraith az „ipari rendszer" (a monopóliumok és az állam) és a militarizáció összefüggését tárgyalja.

Galbraith szerint a militarizációnak az ipari társadalomból eredő *technikai,* s nem az imperializmusból folyó *társadalmi* okai vannak. A militarizációra való törekvés szerinte az ipari társadalom kapitalista és szocialista formájából egyaránt következik, mivel ez a tendencia nem az egyes társadalmi alakulatok formálisnak tekintett különbségeiből, hanem az általában vett ipari társadalomnak a technikai haladás iránti belső elkötelezettségéből fakad. A militarizációt Galbraith nemcsak — és nem is elsősorban — foglalkoztatási és piacproblémának tekinti, hanem mindenekelőtt a műszaki haladás követelményének. A fegyverkezési verseny nem csupán a piac szempontjából fontos a nagy monopóliumok számára, hanem azért is, mert ez úton jutnak hozzá az állam közvetítésével azokhoz a technikai vívmányokhoz, amelyeknek megszerzése jelenleg más módon nem lehetséges. Ezért állítja Galbraith: „Az ipari rendszer azokat az előnyöket, amelyekhez a fegyverkezési verseny útján jut, nem áldozhatja fel könnyen. A fogyasztói kiadásoknak az adócsökkentésből származó egyszerű növekedése vagy a lakásépítésre, illetve a nyugdíjakra fordított állami kiadásoknak az emelése nem helyettesíthetné ezt. A fegyverkezési versenynek egy olyan drasztikus csökkentése, amely a hidegháborúnak való elkötelezettség megszűnéséből következnék, éles összeütközésben volna az ipari rendszer szükségleteivel. Ezeket a szükségleteket azonban nemcsak fegyverekkel lehet kielégíteni. Bármi, ami terjedelemben és technikai komplexitásban nagyjából egyenlő volna vele, megfelelne a célnak."[19]

Galbraith — aki különben a hidegháború ellensége és a békés együttélés híve — ezzel az állásfoglalásával a hidegháborút sajátos módon úgy tünteti fel, mint az *adott körülmények között* a műszaki haladás nélkülözhetetlen feltételét alkotó militarizáció jogosult igazolását. Ezen az sem változtat, hogy elismeri: elvontan nézve a militarizációt valami mással is lehetne helyettesíteni, mivel szerinte amíg ezt az új módszert fel nem fedezik és el nem ismertetik, a militarizációt mint szükséges rosszat el kell fogadni. Galbraith azzal, hogy a militarizációt általában az ipari rendszerből vezeti le, egyszerűen eltekint attól a kérdéstől, vajon a militarizáció roppant térhódítása nem az ipari rendszer meghatározott jellegével, a kapitalista országokban uralkodó termelési viszonyok által determinált társadalmi célokkal függ-e össze. Eltűnik az a kérdés is, hogy miért csak — vagy főként — a militarizáció teszi lehetővé, hogy a mai burzsoá állam a tudomány és technika fejlődéséhez az ipari rendszer igényeinek megfelelően hozzájáruljon. Ugyanígy homályban marad az a kérdés is, hogy az állam és a monopóliumok közti kapcsolatban nem azok a társadalmi viszonyok fejeződnek-e ki a militarizáció formájában, amelyek nem a modern ipari társadalom, hanem az állami monopolkapitalizmus megkülönböztető vonásai. Ha az ipari társadalom elméletében uralomra jutó pozitivista szemlélet e kérdések fölvetését eleve tudománytalannak tekinti is, ez a magatartás nem e kérdésfelvetések jogosulatlanságát, hanem a pozitivista szemléletnek a mai burzsoá apológia igényeivel való elválaszthatatlan kapcsolatát mutatja.

[19] I. m. 304. l.

A technostruktúra és a tőkefetisizmus új formája

Annak a bizonyítása, hogy az „ipari rendszer" működése alapjában független attól a társadalmi formációtól, amely e tevékenységnek csupán a külső keretét alkotja, azt igényli, hogy a modern ipari társadalomban egy olyan rétegé legyen az uralkodó befolyás, amelynek érdekei lényegében csak a technikai fejlődés, a gazdasági növekedés absztrakt, társadalmilag semleges követelményeihez fűződnek. Ezt a szerepet tölti be Galbraith elméletében az úgynevezett *technostruktúra,* amely az „új ipari állam" egész koncepciójának egyik legfontosabb kategóriája.

A technostruktúra meglehetősen homályos képződmény Galbraith leírásában. Ebben a kategóriában — ha eltorzítva is — visszatükröződik az a lényegbevágó változás, amely a tudomány, a technika és a szervezés területén foglalkoztatott tudósok és szakemberek szerepében következett be a tudományos-technikai forradalom hatásaként. Emellett éppúgy kifejeződnek benne a mai óriásmonopóliumok irányításában, a burzsoázia összetételében, a burzsoázián belüli rétegek hierarchiájában végbemenő tényleges változások, mint az olyan törekvések, amelyek ezt a képződményt az „ipari rendszernek" a tulajdonviszonyokból fakadó minden társadalmi meghatározottságtól független képviselőjeként próbálják feltüntetni. A technostruktúra kategóriájába mindazok beletartoznak, akiknek a modern óriásvállalatokban bármilyen fokon döntési joguk van, valamint azok is, akik az ezekhez a döntésekhez szükséges információt szolgáltatják. Ennek megfelelően írja Galbraith: „Ez a csoport nagyon nagy... beletartoznak mindazok, akik a csoport döntésének meghozatalához speciális tudásukkal, különleges tehetségükkel vagy tapasztalatukkal hozzájárulnak. Ez a csoport... a vállalat iránymutató értelmisége — az agya."[20]

Lehetséges, hogy a technostruktúra értelmes kifejezés a modern óriásvállalatok belső élete, technikai munkamegosztása szempontjából, de aligha vitatható, hogy társadalmi szempontból ez a kategória teljesen heterogén rétegeket egyesít. Ezek között a burzsoáziának a termelés irányításában részvevő tagjai éppúgy helyet kapnak, mint a műszaki, közgazdasági stb. feladatokat ellátó értelmiségiek, sőt a munkásosztály felső rétege is. Galbraith szerint mindezek a rétegek identifikálják magukat a technostruktúra érdekeivel, amelyek a modern ipari társadalomban — nagyon kevés korlátozással — autonóm módon érvényesülnek, s megszabják az egész termelőtevékenység célját, amely a profit maximálása helyett a szervezet hatalmának, méreteinek a növelése lesz. Ez az utóbbi időben különböző formában rendkívül intenzíven propagált vélemény nem utolsósorban azon alapul, hogy a profitmaximálás feltételei a mai óriásmonopóliumokban lényegesen mások, mint a „hagyományos" vállalatoknál voltak. Ezért az előbbieknek az erre a célra irányuló tevékenysége nem felel meg azoknak a *definícióknak,* amelyeket a profitmaximálásról a „hagyományos" kézikönyvek tartalmaznak. A tudományos-technikai forradalom igényei és a *közvetlen* profitszerzés szempontjai közti ellentmondások például nyilvánvalóan nem a tőkés termelés *céljának,* hanem csupán e cél elérése feltételeinek a megválto-

[20] I. m. 71. l.

zását okozzák. Marx mondta: a vulgáris közgazdaságtant az a törekvés jellemzi, hogy olyan formulákat találjon, amelyek fölmentik őt a politikai gazdaságtan kategóriáiban kifejeződő termelési viszonyok megértése alól. A technostruktúra kétségkívül olyan kategória, amely a modern gazdálkodás némely valóságos vonására hivatkozva igyekszik az „ipari rendszert" függetleníteni a tőkés termelésre jellemző feltételektől és céloktól.

Galbraith egész könyvében a leglehangolóbb hatású szellemi művelet az, amikor a technostruktúra uralmát a termelési tényezők szűkösségének az elméletével próbálja bizonyítani. Eszerint a feudalizmusban a föld volt a szűkös termelési tényező, s ezen alapult a földbirtokosok hatalma; a kapitalizmus korábbi szakaszaiban a tőke vált szűkössé, s ez a magyarázata a tőketulajdonosok uralmának; az „ipari rendszerben" viszont a tudomány és a technika lett a szűkös termelési tényező, s ezért a tudomány és a technika birtokosa, a technostruktúra válik az uralkodó erővé. Galbraith itt — noha egyike azoknak, akik a legvilágosabban leplezik le a fogyasztók manipulálását a „bőség társadalmában" — maga is egyfajta „manipuláció" áldozata lesz: a pozitivista szemlélet a tőkefetisizmus foglyává teszi, s ennek következtében a mai kapitalizmus jelenségeit a tőkefetisizmus torzításában látja és ítéli meg. Ez a felfogás a termelés tényezőit kiemeli abból a társadalmi keretből, amely az anyagi termelés társadalmi formáját meghatározza, s a termelési tényezők társadalmi funkcióját eldönti.

A termelési tényezők társadalmi funkciója nem maguknak e tényezőknek az anyagi javak termelésében betöltött szerepéből, hanem a termelés társadalmi formájából következik. A burzsoázia hatalma a kapitalizmusban nem azon alapul, hogy a „tőke" mint termelési tényező szűkös, hanem azon, hogy a termelési eszközök el vannak választva a termelőktől. Hiszen a „tőke" jelenleg a szocialista országokban is „szűkös termelési tényező", de azért még Galbraith sem állítja, hogy ezekben az országokban a burzsoáziáé a gazdasági hatalom — pedig álláspontját logikusan végigvive ez következnék belőle.

Korábban a tőkefetisizmus egyik legfontosabb megnyilvánulása abban állt, hogy a munka társadalmi termelőerőit a tőke termelőerőinek tüntette fel. Ezzel a meghatározott termelési tényezővel azonosított tőke úgy lépett fel, mint saját létezésének természetes igazolója — mint a termelésnek a társadalmi viszonyoktól független feltétele. A tőkefetisizmus modern formája Galbraithnél abban mutatkozik meg, hogy szerinte az ipari rendszerben a tudomány és a technika válnak az uralkodó termelési tényezővé — *a tőkével szemben.* Valójában ha a tőkeviszony — a munka és a tőke közti kapcsolat az értéktöbblet termelésére, és e kapcsolat állandó újratermelődése a felhalmozás során — fennáll, akkor a termelés valamennyi tényezője, anyagi formájától függetlenül, a tőkeviszony megtestesítőjévé válik. A mai kapitalizmusban nem a tudomány és a technika veti maga alá a tőkét, hanem fordítva: a tudomány és a technika eredményeinek felhasználását határozza meg a tőkeviszony uralkodó formája. A modern monopóliumok igazi hatalmának az alapja éppen a tudomány és a technika legfontosabb vívmányainak a monopolizálása. Ezért tehát egy dolog, hogy milyen változások történnek a termelési tényezők hierarchiájában, relatív súlyuk, szerepük változásában,

s egészen más dolog, hogy milyen termelési viszonyok döntik el e tényezők társadalmi funkcióját.

Galbraith éppen a döntő kérdést kerüli ki: a tudomány és a technika felhasználása az „ipari rendszerben" egyszerűen a termelés növekedését, az anyagi gazdagság fokozódását jelenti-e, vagy ez az anyagi gazdagság meghatározott tulajdonforma alakját ölti-e és meghatározott jövedelemformával kapcsolódik-e egybe? Éppen e kérdés elkerülésével tűnhet úgy, mintha a modern ipari társadalom számára a kapitalizmus vagy a szocializmus csak a külső keret szerepét töltené be a tényleges változással — a technostruktúra uralmával — szemben.

Amikor Galbraith a modern monopóliumok problémáját elválasztja a tulajdonviszonyok vizsgálatától és lényegében technikai-szervezeti változásra egyszerűsíti, s emellett a technostruktúra alakjában megteremti a modern ipari társadalom osztályszempontból el nem kötelezett csoportját, akkor mindezzel együtt véghezviszi egyik leghatásosabb mutatványát is: a fináncoligarchia eltüntetését, vagy legalábbis a perifériára való kiszorítását az „ipari rendszernek" álcázott állami monopolkapitalizmusból. Ebben az ábrázolásban ennek a rétegnek sem társadalmi-gazdasági funkciója, sem számottevő politikai befolyása nem marad és legföljebb mint a színjáték előző felvonásából véletlenül a színpadon maradt statiszta vesz részt egy olyan előadásban, amelyben neki már nincs többé szerepe.

Az „ipari rendszerek" állítólagos konvergenciája

Az Októberi Forradalom győzelmét követő időben a burzsoá ideológusok egyik fő érve az volt, hogy a szocializmus megvalósítása a Szovjetunióban lehetetlen a *termelőerők fejletlensége* miatt. Az ipari társadalom elmélete viszont ma azt állítja, hogy a szocializmus éppen a *termelőerők fejlettsége* miatt vesztette el értelmét. Galbraith szerint a szocializmus csak a vállalkozói kapitalizmussal szemben jelenthetett alternatívát, de nem az ipari rendszerrel szemben, amelyben a tőkést a tényleges hatalomban a technostruktúra váltotta fel. A burzsoázia hatalmának eszerint nem a termelési viszonyok megváltozása, hanem a „tőke" szűkösségének a megszűnése vet véget, ami a termelőerők, a technika fejlődésének automatikus eredménye. Így végbemegy a tulajdonképpeni kapitalizmus meghaladása a szocializmus létrehozása nélkül.

Galbraith ebből arra következtet, hogy a koegzisztencia időszaka egyben a konvergencia időszaka is, mintha a koegzisztencia elfogadása elkerülhetetlenül magában foglalná a konvergencia elfogadását. Az „ipari rendszerek konvergenciája" logikusan következik abból a felfogásból, hogy a szervezés és technika azonos igényei a gazdasági rendszerek azonos formáit alakítják ki. Ez a felfogás a maga álláspontjának igazolására hivatkozhat sok olyan kétségkívül létező hasonlóságra, amely a kapitalista és a szocialista országokban a termelési és fogyasztási szerkezet alakulásától egészen a tervezésben alkalmazott módszerekig megfigyelhető. Erre támaszkodva beszélhet arról, hogy a két ipari rendszer „elkerülhetetlen összeütközése helyett a sokkal nyilvánvalóbb gazdasági tendencia a konvergencia... A konvergencia a modern tö-

megtermeléssel kezdődik, amely hatalmas tőkebefektetéseket, kifinomult technológiát és mint legfőbb következményt, fejlett organizációt igényel... A nagyméretű indusztrializmus mindkét esetben azt követeli, hogy a piacot és a fogyasztói szuverenitást alaposan kiszorítsák... Így a konvergencia a két látszólagosan különböző ipari rendszer valamennyi lényegbevágó területén végbemegy".[21] A konvergencia tagadásának — állítja Galbraith — csak ideológiai okai vannak: a szabadverseny és a szabad világ propagandistái nem mondhatnak le könnyen „vallásos gyakorlataikról", a marxisták pedig nem ismerhetik el, hogy Marx tévedhetett a társadalmi fejlődés perspektíváinak megítélésében. De a tudatnak ezt az elmaradását a léttől Galbraith szerint nem szabad túlértékelni: az ideológusok „hiúsága", a félelmük attól, hogy nézeteik elavultsága mind nyilvánvalóbb lesz, előbb-utóbb arra kényszeríti őket, hogy állásfoglalásaikat az új valósághoz idomítsák.

Abból a szemléletből, amely szerint a „társadalmi technológia" törvényei függetlenek a termelési viszonyoktól és ezek az egyedül valóságos, nem pedig önkényesen konstruált törvények, logikusan adódik, hogy az ipari rendszer mindkét formájában — Tinbergen kifejezésével: a „kommunista" és a „szabad" gazdaságokban egyaránt — ugyanazoknak a tendenciáknak kell érvényesülniük. E „konvergáló irányzatoknak" Tinbergen két fő magyarázatát a következőkben látja: „Egyrészt mindkét rendszer tanul a tapasztalatokból és arra törekszik, hogy legyőzze saját gyengeségeit. Másrészt a rendszerek egyre nagyobb befolyást gyakorolnak egymásra." Az ennek eredményeként végbemenő változások „ténylegesen közelebb hozzák egymáshoz a kommunista és a szabad gazdaságokat".[22]

Tinbergen azt állítja, hogy mindkét gazdaságot „nagymértékben a menedzserek uralják", s a tervezésnek, valamint az árképzésnek hasonló formái alakulnak ki. Igaz, hogy a „tulajdon formális oldala" szempontjából a helyzet „kevésbé világos", de „különbséget kell tenni a formális tulajdon és a valóságos helyzet között". Szerinte ugyanis a magántulajdon megszüntetését a szocialista országokban nem társadalmi és gazdasági, hanem kizárólag politikai és ideológiai okok motiválták. Miután a tulajdon problémáját — a politikai gazdaságtan alapkérdését — ily módon sikerült formális kérdéssé degradálnia, nem nehéz azt sem állítania, hogy mivel több lehetséges rendszer közül csak egy lehet az optimális, ezért a tervezési technikák tökéletesedése egy „közös optimumhoz" fog vezetni.

A gazdasági fejlődés és a gazdálkodás törvényeinek ez a XVIII. századból kölcsönzött absztrakt racionalizmus alapján való megítélése teljesen mellőzhetőnek tartja, hogy az emberek cselekvését, valamint az e cselekvések során létrehozott intézményeket, gazdálkodási formákat összefüggésbe hozza a társadalmi létfeltételek alapját alkotó termelési viszonyokkal, s a valóságos fejlődés mozgatórugóit nem az ezekből a viszonyokból keletkező objektív tendenciákban, hanem az elvontan felfogott állandóan fejlődő tudásban látja. Tinbergen, mint valami modern Condorcet, a történelmi fejlődés igazi mozgatóerejének az egyre növekvő

[21] I. m. 332., 389. és 390. l.
[22] J. Tinbergen: Do Communist and Free Economies Show a Converging Pattern? Soviet Studies, 1961. április, 333. és 335. l.

tudást tekinti, amelyet a végtelenül tökéletesedő ember folytonosan megszerez és alkalmaz. Az ebből az absztrakt racionalizmusból következő társadalomszemlélet idealista volta teljesen nyilvánvaló: az „optimális rendszer" létrehozása az emberek szabad döntésétől függ, amennyiben a tudomány fejlettsége az ilyen döntést lehetővé teszi. Objektív társadalmi viszonyokban gyökerező feltételei viszont az ilyen döntésnek nincsenek, s ezért az embereknek cselekvéseikben nem az elfogult ideológiák tévútra vezető sugalmazásait, hanem az ilyenfajta elfogultságok fölött álló tudósok „pártatlan" tanácsait kell követniük.

Az ipari rendszer depolitizált és dezideologizált voltát hirdető nézetek azt a feltételezést is magukban foglalják, hogy ebben a rendszerben a tudomány és a technika elkerülhetetlenül kiszorítja az ideológiát. A tudomány és az ideológia abszolút ellentétét általánosan deklaráló pozitivista felfogás itt konkrétan a tudósok — tágabban: szakemberek — és az ideológusok abszolút ellentétének formájában jelenik meg. A marxizmus elmélete ebben a megítélésben olyan értelmezést kap, hogy különleges feltételek esetén mint ideológia az embereket az ipari társadalom *egyik* formájának a létrehozására mozgósíthatja, de e feladat teljesítése után szerepe — legalábbis mint ideológiáé — már csak negatív lehet. Perroux szerint például, ha a párt a kialakult ipari társadalomban alkalmazkodik az új irányító elithez, akkor le kell mondania ideológiai funkciójáról, ha viszont megtartja az ideológia iránti elkötelezettségét, szembe kell kerülnie az „ipari elittel" és ezért az a kockázat áll előtte, hogy „vagy hóhéra, vagy áldozata lesz annak az ipari társadalomnak, amelyet létrehozott".[23]

A dezideologizáció álláspontjának a következetes érvényesítése azonban nagyon nehézzé teszi az ipari rendszer és az egyéni szabadság viszonyának az olyan megítélését, amely a burzsoá ideológia általános érdekeivel összhangban van. Galbraith becsületére válik, hogy ezzel a problémával igyekszik őszintén szembenézni. Igaz, a pozitivista szemlélet eleve lehetetlenné teszi számára, hogy ezt a problémát helyesen, mint az imperializmus és a demokrácia egyik ellentmondását vesse fel és vizsgálja. Az általában vett ipari rendszer és az egyéni szabadság viszonyának problémafölvetése ugyanis önmagában kizárja azokat a társadalmi dimenziókat, amelyeknek a figyelembevétele nélkül mindenfajta elemzés szükségképpen megragad a — bár önmagukban nagyon fontos — felszíni jelenségeknél, s e jelenségek végső okának nem a társadalmi viszonyok meghatározott rendszere, hanem maga a technikai fejlődés tűnik.

Galbraith mindenesetre radikálisan elhatárolja magát a szabadságról és demokráciáról szóló demagógia szokványos közhelyeitől, s meglehetős egyértelműséggel állítja, hogy az „ipari rendszerben" a szabadság hiányát legföljebb a szabadság illúziója helyettesítheti. A szabadságról azok beszélnek a legtöbbet — hangoztatja —, akik a legkevésbé hajlamosak arra, hogy gyakorolják is. A fogyasztói szuverenitás, a szabadverseny, a szabad világ jelszavainak Galbraith szerint csak ideológiai és propagandafunkciójuk van, mivel az irányítás leghatékonyabb formája, amikor az emberek nem tudják, hogy irányítják őket. Az „ipari

[23] F. Perroux: La coexistence pacifique. I. kötet, 143–144. l.

rendszer" a társadalomnak mindazokat a területeit a maga uralma alá veti, amelyekre működéséhez szüksége van. Galbraith tulajdonképpen csupán az „ipari rendszer" állítólagos depolitizált jellegéből merít némi vigaszt, mert belőle arra következtet, hogy a társadalom életének lehetnek olyan szférái, amelyek kivonhatják magukat a rendszer befolyása alól és az így megszerzett lehetőségeket aztán fokozatosan tágítani lehet.

Az új tételek és a régi érvek konfliktusa

A helyes értékeléshez azonban azt is tekintetbe kell venni, hogy az ipari társadalom elméletének az a koncepciója, amelyet — kisebb-nagyobb eltérésekkel — Galbraith, Tinbergen és Perroux képviselnek, néhány lényeges ponton a burzsoá ideológia hagyományos pozícióit is fenyegeti, aláássa a burzsoá ideológia ma uralkodó irányzatának több tartóoszlopát. A mai uralkodó polgári társadalomfelfogás számára mindenekelőtt az a következtetés tarthatatlan, amely az „ipari rendszer" és a „nyílt társadalom" meglehetősen széles körű szembeállításában nyilvánul meg, mivel az e tétel elfogadásából folyó ideológiai visszavonulás nehezen védhető hadállásokba kényszerítené. Az említett szerzőknek az a tudományos érdemük, hogy a mai burzsoá társadalomfelfogás jó néhány állításának az illuzórikus voltát felfedték, más szempontból tehát ideológiai gyengeségnek bizonyul.

Az „új ipari államnak" az a felfogása, amelyet legteljesebben Galbraith fejtett ki, mindenekelőtt három lényeges ponton tér el a ma uralkodó burzsoá társadalomszemlélettől. *Először* abban, hogy az ideológia végét hirdető koncepciót kiterjeszti a két rendszer viszonyára is, s ezzel együtt az ideológia kiszorulását olyan folyamatként ábrázolja, amely a konvergencia folyamatának csaknem automatikus velejárója. *Másodszor* abban, hogy a fogyasztói szuverenitás illúziójának kimutatásával az egyik leghatásosabbnak látszó érvüktől fosztotta meg azokat, akik az ipari társadalom „pluralista" formájának a fölényét próbálták bizonyítani a „totalitárius" formával szemben. És végül *harmadszor* abban, hogy ellentmond a kapitalizmus apológiája egyik legfontosabb igényének, annak az állításnak, hogy a mai kapitalizmus és a demokrácia összetartozhatnak, viszont a *valóságos* szocializmus és a demokrácia összeférhetetlenek egymással.

A dezideologizáció álláspontjának a következetes végigvitele tehát a burzsoá ideológia szempontjából is kockázatos, s ezért még azok is elhatárolják magukat tőle, akik különben ennek az álláspontnak a legismertebb képviselői közé tartoznak. Így az amerikai polgári szociológus D. Bell, amikor kimutatta annak az utóvédharcnak a kilátástalanságát, amelyet Hayek folytatott — és folytat — Keynes ellen, a következő meglehetősen cinikus, de a valóságot jól tükröző véleményre jutott: „Röviden, a valóságban senki sem akarja a »gazdasági liberalizmust«, kivéve mint ideológiát."[24] Ez a „kivéve mint ideológiát" akár valamilyen freudi elszólásnak is tekinthető az „ideológia vége" egyik apostolánál;

[24] D. Bell: The End of Ideology. New York, 1960. 80. l.

mindenesetre világosan tárja fel a mai burzsoá társadalomszemléletnek azt a dilemmáját, amelyet a gazdasági liberalizmus elvetésének és néhány fontos tétele átmentésének az egyidejű feladata jelent. E feladat megoldásának a gyakorlati vonatkozására utal Bell eszmetársának, Lipsetnek a következő megállapítása: „A gazdag és szilárd demokráciákban az ideológia és a szenvedély nem látszik többé szükségesnek, hogy életben tartsa az osztályharcot, de nyilvánvalóan szükség van rájuk abban a nemzetközi erőfeszítésben, amely arra irányul, hogy szabad politikai és gazdasági intézményeket fejlesszenek ki a világ többi részén. Csak a Nyugaton belül érkezik végéhez az ideológiai osztályharc."[25]

Vagyis a jelenkori burzsoá ideológiának szembe kell fordulnia a gazdasági liberalizmus elveivel, amikor a tőkés gazdaság működéséről van szó, de ugyanezekre az elvekre — vagy legalábbis néhányra közülük — szüksége van, amikor a mai világban végbemenő társadalmi folyamatok eszmei befolyásolása kerül előtérbe, hogy a „világnak a többi részén" is azokat a „szabad politikai és gazdasági intézményeket" fejlesszék ki, amelyek a valóságban a burzsoá demokrácia rendszerének a kifejezői. (Lipset emellett kifejezetten ajánlja a fejlődő országok vezetőinek, hogy az ilyen intézmények kifejlesztését kössék össze szocialista jelszavakkal, mivel a tömegek fogékonyak irántuk.) Az ideológiai harc csak ott érhet véget, ahol az ipari társadalom „nyílt társadalommal", „politikai pluralizmussal" párosul. De mivel Galbraith szerint az „ipari rendszerek konvergenciája" ezzel pontosan ellentétes következményekre vezet és mivel ezzel együtt az ideológiai harc céltalanságát hirdeti, ezért aligha remélheti, hogy ezek a nézetei általánosan elfogadásra találnak.

A gazdasági liberalizmus néhány elvének a felhasználását emellett az indokolja még, hogy nehezen nélkülözhetőek annál a kísérletnél, amely az ipari társadalom pluralista formájának a fölényét próbálja bizonyítani. R. Aron például a nyugati gazdaságnak a „szovjet gazdasággal" szembeni fölényére úgy akar bizonyítékot találni, hogy fölelevéníti azt a Galbraith által „népmesének" nevezett tételt, amely szerint a mai kapitalizmusban nem a nagy monopóliumok, hanem a szuverén fogyasztó az uralkodó tényező: „... ebben a gazdaságban továbbra is érvényesül a fogyasztók szuverenitása, ami azt jelenti, hogy a termelés tendenciáját a közgazdasági szubjektumok preferenciái szabják meg."[26]

A fogyasztói szuverenitás uralma az ipari társadalom „pluralista" formájában azt jelentené, hogy mindazokban az országokban, amelyekben a burzsoá demokrácia rendszere létezik, megvan a biztosítéka annak, hogy a társadalom erőforrásait az egész lakosság érdekében használják fel. Az amerikai szellemi életnek Burnham mellett talán a legsötétebb figurája, a vietnami nép elleni gyalázatos háború egyik legfőbb inspirátora, Rostow, a maga meglehetősen roskatag növekedési elméletében egyenesen azt akarta bizonyítani: a szocialista országokat a fennálló politikai hatalom formája akadályozza meg abban, hogy a fejlett kapitalista országokat követhessék a „magas szintű tömegfogyasztás társadalmába".

Rostow és követőinek a módszere meglehetősen egyszerű: a valóság

[25] S. M. Lipset: Political Man. Garden City, New York, 1963. 456. l.
[26] R. Aron: Die industrielle Gesellschaft. 112. l.

néhány kétségtelenül megfigyelhető jelenségére hivatkoznak, majd ezeket a jelenségeket teljesen hamis társadalmi összefüggések keretébe helyezik és így kísérlik meg, hogy a levont következtetéseket elfogadhatóvá tegyék. Így utalnak arra, hogy a Szovjetunióban — az Egyesült Államokhoz képest — a megtermelt nemzeti jövedelemnek kisebb hányadát fordították közvetlen fogyasztásra és nagyobb részét katonai kiadásokra és felhalmozásra; majd az erőforrásoknak ezt az elosztását a fennálló politikai rendszerrel magyarázzák és a következtetés nyilvánvaló: a „fogyasztói társadalomra" való áttérés feltétele a politikai rendszer gyökeres átalakítása a burzsoá demokrácia mintájára. A burzsoá ideológusoknak ez a csoportja tehát azt a hatást, amelyet az imperializmus létezése a szocialista országokban a gazdasági erőforrások elosztására — de természetesen nemcsak erre — gyakorolt és gyakorol, nem erre a valóságos okra, hanem a szocialista országok politikai rendszerére vezeti vissza, és a valóságos okoknak ezzel a felcserélésével próbálnak érveket találni tételük igazolására.

Találóan jegyezte meg Bregel, hogy az ipari társadalom elméletéből nem következik szükségszerűen a két rendszer teljes konvergenciájának elfogadása.[27] Valóban, az ipari társadalom elméletének azok a képviselői, akik elutasítják a „totális konvergencia" Galbraith-féle értelmezését, s inkább egyfajta, talán „partikuláris konvergenciának" nevezhető álláspontra helyezkednek, visszakanyarodnak a burzsoá apológia mai szükségleteit adekvátan kifejező Popper-féle álláspontho z. Ez az álláspont éles határvonalat követel a „nyílt társadalom" igényeivel összehangolt ipari társadalom és a „nyílt társadalom ellenségeinek" az ipari társadalma között. Aron ezt a különbségtevést a következőképpen formulázta meg: „A bürokratikus hierarchia és az autoritatív tervezés rendszere összeegyeztethető a fejlett ipari társadalommal. Számomra lehetetlennek tűnik előre bizonyítani, hogy egy fejlett ipari társadalom szükségszerűen olyan társadalmi és politikai rendszerhez vezet, amely azonos azzal, amit a Nyugaton ismerünk."[28]

Az ipari társadalomnak ez a koncepciója nyilvánvaló visszatérést jelent a „nyílt társadalomnak" azokhoz az ideologikus illúzióihoz, amelyeknek leleplezése Galbraith egyik legnagyobb érdeme. De a mai burzsoá ideológiának sokkal inkább van szüksége az ilyen ideologikus illúziókra, mint a valóság olyan korlátozott érvényű, de bizonyos szembetűnő realitásokhoz mégis ragaszkodó és számos érdekes új mozzanatot is feltáró ábrázolására, mint amilyent például Galbraith könyve jelent. Mindenesetre ez a különbség is arra int, hogy a marxizmus és a burzsoá ideológia valamennyi irányzata közti határvonal éles megvonása mellett nem szabad megfeledkezni azokról a sokszor igen fontos különbségekről sem, amelyek a burzsoá ideológián belül húzódnak meg. Ezek a különbségek nemcsak a tudományos magatartás és színvonal eltéréseit fejezik ki, hanem a korunk előtt álló politikai feladatok szempontjából is fontosak lehetnek. S ha például Galbraith szemben is áll az amerikai imperializmus ellen kibontakozó radikális demokratikus tömegmozgal-

[27] Lásd E. Bregel: Tyeorija konvergencii dvuh ekonomicseszkih szisztyem. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1968. január.
[28] R. Aron: Democratie et totalitarisme. Párizs, 1965. 350. l.

makkal, de egyúttal híve a békés együttélésnek, fellép a vietnami háború ellen, a két rendszer versenyében a fegyverkezés helyett a tudományos és technikai fejlődés más területeit igyekszik előtérbe helyezni, s az utóbbi időben hatásosan bírálja az Egyesült Államok életében mind nagyobb befolyásra szert tevő „ipari-katonai komplexumot". Mert ha a marxisták nem is kapcsolják egybe a koegzisztenciával a konvergenciát, de a konvergencia elvetésével sem vetik el a koegzisztenciát.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Közgazdasági Társaság a Társaság Politikai Gazdaságtan Szakosztályának szervezésében a Lenin-centenárium és hazánk felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából országos pályázatot hirdet *„A közgazdászok helyzete és szerepe a társadalmi munkamegosztásban a szocialista Magyarországon"* címmel.

A pályázók feldolgozhatják a közgazdászok képzésével és továbbképzésével, az alkotó és tudományos munka lehetőségeivel, a képzettség és a munkakör kölcsönös megfelelésével, a képzés és a szükséglet összefüggéseivel, a közgazdasági tevékenység tartalmának specializálódásával — új szakmai ágazatok kialakulásával — foglalkozó témákat.

Féltételek:

1. A pályázaton mindenki, korlátozás nélkül, egy vagy több pályamunkával résztvehet.
2. Az egyes munkák terjedelme maximálisan 50 szabvány gépelt oldal lehet.
3. A pályázatokat 3 példányban kell postán beküldeni 1970. május 31-ig a Magyar Közgazdasági Társaság Titkárságára (Budapest, IX., Dimitrov tér 8.).
4. A pályázat jeligés. A jelige felírandó a benyújtott tanulmányok minden példányára, valamint a csatolt lezárt borítékra, mely a pályázó nevét és címét tartalmazza. A nem jeligésen érkező pályázatokat a bíráló bizottság az értékelés során nem veheti figyelembe.
5. A legkiemelkedőbb pályamunkák díjazására a Társaság a következő díjakat tűzi ki:

1 db	I. díj	10 000,— Ft
2 db	II. díj	8—8000,— Ft
3 db	III. díj	5—5000,— Ft

A bíráló bizottság fenntartja magának az egyes pályadíjak visszatartásának, illetve összevonásának jogát.

6. Valamely pályadíj elnyerése nem érinti a szerzői jogokat.
7. A Társaság folyóirata, a „Gazdaság" — a bíráló bizottság javaslata alapján — közli a legjobb pálymunkákat.
8. Az elbírálás során előnyben részesülnek azok a pályázók, akik témájuk kidolgozását népgazdasági szinten végzik el.
9. Sikeres pályázat esetén a Társaság 1970-ben nyilvános vitaülésen ad lehetőséget a legsikerültebb pályázatok, a legfontosabb problémák megvitatására.
10. A pályázattal kapcsolatos kérdésekben felvilágosítást ad a Magyar Közgazdasági Társaság Titkársága (IX., Dimitrov tér 8.). Telefon: 385—543.

INOTAI ANDRÁS:

Gazdasági integrációs törekvések a fejlődő országokban az iparfejlesztés és exportfokozás jegyében[1]

A hatvanas években nemcsak a fejlett tőkésországok és a szocialista országok egymás közti kapcsolatainak szorosabbra fűzése figyelhető meg, hanem hasonló kísérletekkel jelentkeznek a fejlődő országok is. Szinte a fejlődő világ valamennyi térségében találkozunk ilyen lépésekkel. De mintha a törekvések száma és az általuk elért eredmények ellentmondásának egymásnak. Igaz, hajlamosak vagyunk mindent a leginkább sikeresnek mondható integráció, az Európai Gazdasági Közösség eredményeiből kiindulva vizsgálni és értékelni, mint ahogy a fejlődő országok is — akárcsak sok közgazdász — az Európai Gazdasági Közösség sikereiből indultak ki, és kitűzött céljaikat a Közös Piac módszereivel igyekeztek elérni.

Az EGK példája mellett sok ösztönző tényező hatott a szorosabb kapcsolatok kiépítésének igényére. Ezekkel egy cikk keretein belül nem tudunk részletesen foglalkozni. A következőkben a kereskedelmi megfontolásokat helyezzük előtérbe, más tényezőkre pedig csak ott és akkor térünk ki, ahol és amikor az feltétlenül szükségesnek tűnik.

Kétségtelen, hogy az integrációra — legalábbis kezdetben — mint a fejlődő országok közti kereskedelem fokozásának is lényeges módjára tekintettek. A fejlődő országok súlyosbodó gazdasági nehézségei, a fejlődés nem kielégítő üteme, a beruházási tervek végrehajtásához rendelkezésre álló rendkívül szűkös erőforrások a devizabevételek növelésével, ezen belül is elsősorban az export fokozásával tűntek orvosolhatóknak. A fejlődő országok problémái az 50-es évek végére, a 60-as évek elejére megszaporodtak, ráadásul részesedésük a világkereskedelemben rohamosan csökkent. Eközben egymás közti exportjuk az 1955. évi 6,2 százalékról 1965-ben 4,1 százalékra csökkent. De ha ebből a kereskedelemből kikapcsoljuk a reexportot, akkor 1955-ben 4,0, 1965-ben pelig 2,9 százalékot kapunk. 1950 és 1960 között éves átlagban a fejlett országok kivitele 7 százalékkal, a fejlődők exportja viszont 3,6 százalékkal nőtt. E tendenciának a 60-as években tapasztalt alakulását jól szemlélteti a világkereskedelem fő irányait tartalmazó 1. sz. táblázat.

A külkereskedelem, ezen belül is az export, a legtöbb fejlődő ország gazdasági növekedésének egyik legfőbb tényezője, s a nemzeti jövedelemhez mért aránya általában nagyon jelentős. Ezért az export növelése egyúttal a gazdasági növekedés ütemének felgyorsítását is maga után vonja.

[1] Részlet a szerző „Integrációs törekvések a fejlődő világban" című készülő tanulmányából.

1. sz. táblázat

A világ főbb területein belüli export

Megnevezés	Összesen (millió dollár)			Százalékos részesedés a világkereskedelemben			1961=100
	1961	1965	1967	1961	1965	1967	1967
Fejlett tőkésországok	64 340	95 740	112 170	48,6	52,0	52,9	176
Fejlődő országok összesen .	6 140	7 650	8 130	4,7	4,2	3,8	132
Ebből:							
Afrika	360	600	540	0,3	0,3	0,2	150
Közel-Kelet	360	550	570	0,3	0,3	0,3	158
Távol-Kelet	2 100	2 280	2 410	1,6	1,2	1,1	115
Latin-Amerika	580	1 080	1 210	0,4	0,6	0,6	209
Európai szocialista országok és a Szovjetunió....	8 970	12 460	13 740	6,8	6,8	6,5	153

Forrás: United Nations, Statistical Yearbook, 1968. alapján.

Látva az EGK kereskedelempolitikájának sikerét és az EGK-országok külkereskedelmi forgalmának felfutását, hasonló reményeket fűztek az egymás közti kereskedelemhez is, ezt — akárcsak az EGK esetében — integrációs keretben kívánták előmozdítani. Feltétlenül ezzel is magyarázható a hatvanas évek „integrációs hulláma", amelynek kibontakozásában jelentős szerepet játszottak a nemzetközi szervezetek, számos vezető közgazdász véleménye, főként pedig az ENSZ regionális gazdasági bizottságai.

A következőkben megkíséreljük bemutatni a fejlődő országok közti integrációk kereskedelemalakító hatását. Elöljáróban megjegyezzük, hogy a fejlődő országok egymás közti kereskedelme viszonylag lassan, a világkereskedelem átlagos növekedési ütemétől messze elmaradva, 1955 és 1965 között összesen 31 százalékkal (5,8 milliárd dollárról 7,65 milliárd dollárra) nőtt, ami éves növekedés tekintetében a 3 százalékot sem haladja meg. A fejlődő országokból a fejlettekbe irányuló export ugyanakkor 53 százalékkal nőtt. Pedig a hatvanas évek első felében már fokozott hangsúlyt helyeztek az integrációra, a várt eredmények mégis elmaradtak. Aligha kétséges, hogy ennek számos speciális oka is lehet, feltétlenül vannak azonban *közös alapjai* is.

A fejlődő országok integrációs csoportosulásainak eddigi eredményei

Mielőtt ezek tárgyalására térnénk, célszerű az egyes integrációk rövid számszerű jellemzése. A megfelelő adatsorokat mindig arra az évre adtuk meg, amelyben az integráció hivatalosan is testet öltött, vagy amikor az integrációs gondolat valamilyen közös projektum kivitelezésében nyilvánult meg (utóbbi abban az esetben fordul elő, amikor hivatalos keretek közti integrációról nem beszélhetünk).

Elsősorban a „hivatalosan" is integrációs keretek között működő csoportosulásokra irányítottuk figyelmünket. Így került be a 2. sz. táblázatba az *Arab Közös Piac* (Arab Common Market), amelyet 1965-ben

2. sz. táblázat

A fejlődő országok integrált területeinek és gazdaságilag szorosabban együttműködő térségeinek főbb jellemzői

Térség	Terület (ezer km²)	Népesség (millió fő)	Nemzeti jövedelem		A feldolgozó ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez, %	A zónán belüli export a teljes export %-ában
			összesen (mrd. $)	egy főre számítva ($)		
Arab Közös Piac (1965) ...	1 752	45	9,5	211	14,7	3,3
Kelet-afrikai Közös Piac (1960)	1 760	22	1,5	68	8,7	13,3
Közép-Afrika (1959)	2 984	10	0,9	90	5*	1*
Nyugat-Afrika (1959)	4 387	18	1,7	94	4,7	1*
Maghreb (1960)	2 990	23	4,7	204	9,7	4*
Latin-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás (1960) .	19 000	171	43,5	254	22,3	6,8
Közép-amerikai Közös Piac (1960)	441	11	2,8	254	13,9	7,5
RCD-országok (1964)	3 376	155	20,6	133	15,5	2,0
Távol-Kelet (1967)	3 906	220	25,4	115	12,3	8,3
Összehasonlításul: EGK (1958)	1 167	167	127,2	762	35,7	29,9

* Becslések.
Forrás: ENSZ-évkönyvek alapján.

hoztak létre, tagjai: az EAK, Szíria, Irak, Jordánia és Kuwait, noha az utóbbi aktív szerepe erősen vitatható és vitatott is; a *Nyugat-afrikai Vámunió* (Union Douaniére de l'Ouest Africain), amelyet 1959-ben alapítottak, 1966-ban újjászerveztek, tagjai: Dahomey, Elefántcsontpart, Togo, Mauritánia, Niger, Szenegál, Felső-Volta; a *Kelet-afrikai Közös Piac* (East African Common Market), amely már a 20-as évek óta hozzájárult a terület három országa, a mai Kenya, Tanzánia és Uganda közti kapcsolatok szorosabbra fűzéséhez; *a Közép-afrikai Vám- és Gazdasági Unió* (Union Douaniére et Économique de l'Afrique Centrale = UDEAC) alapítva 1959-ben, majd új alapokmánnyal életre híva 1966-ban Kamerun, Kongó (Brazzaville), Gabon, Csád és a Közép-afrikai Köztársaság részvételével; továbbá a két latin-amerikai integráció; a *Latin-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás* (Asociación Latinoamericana de Libre Comercio — ALALC), amelyet 1960-ban a montevideói szerződés hívott életre, és amely Mexikót és — Venezuela kivételével — valamennyi dél-amerikai országot tömörít, és a *Közép-amerikai Közös Piac* (Mercado Común Centroamericano), szintén 1960. évi alapítással, tagjai: Costa-Rica, Nicaragua, Guatemala, El Salvador és Honduras.

Célszerűnek tartottuk emellett, hogy táblázatunkba felvegyük az olyan területeket is, amelyek között ugyan nincs pillanatnyilag intézményesített integráció, de a közeljövő fejleményei ezt ígérik. Ázsiában hét *távol-keleti* országot vettünk figyelembe, mégpedig: Malaysiát, Indonéziát, Szingapurt, Thaiföldet, Burmát, Kambodzsát és a Fülöp-szigeteket. Viszont szándékosan mellőztük Hongkongot, Tajvant, amelyeket ugyan az ENSZ-statisztikák mindenütt a fejlődő országok között szerepeltetnek,

de amelyeknek a táblázatba való felvétele eltorzította volna a távolkeleti kereskedelem tényleges arculatát. Táblázatunkban adatokat közlünk továbbá a nem kereskedelmi együttműködésen alapuló *RCD*-ről (Regional Cooperation for Development), amely a volt CENTO-országokat: Iránt, Pakisztánt és Törökországot tömöríti szorosabb gazdasági csoportosulásban egy 1964. évi egyezmény alapján, valamint a földrajzi-gazdasági-kulturális egységként emlegetett *Maghreb*-ről (Marokkó, Algéria, Tunézia), ahol szintén kezdeti integrációs törekvések figyelhetők meg. Elhagytunk viszont két kisebb jelentőségű csoportosulást: a Karib-térségi integrációt, amely a Nemzetközösséghez tartozó antillai szigeteket tömöríti (CARIFTA = Caribbean Free Trade Association), valamint a Perzsa-öböl kis sejkségei közti együttműködést. Hasonlóképpen mellőztük a bilaterális megállapodásokon alapuló gazdasági együttműködési kísérleteket, akárcsak a fejlődő és fejlett országok közti integrációt (EGK és 18 társult állam). (Az utóbbi speciális vonásai, a fejlődő és fejlett tőkésországok közti fokozott együttműködés külön tanulmányt igényelne.)

Nézzük meg, hogyan alakult 1961 és 1968 között a fenti csoportosulásokban részvevő országok teljes exportja, az integrált területre irányuló exportja és végső soron mennyiben járult hozzá a zónákon belüli kereskedelem alakulása a fejlődő országok egymás közti kereskedelmének növeléséhez.

A 3. sz. táblázatból sok érdekes következtetés adódik. Számunkra a következők tűnnek a legfontosabbaknak:

1. A zónán belüli kereskedelem jóval 10 százalék alatt marad az integrációban részt vevő országok teljes exportjához viszonyítva. Ezen belül azonban Közép-Amerikában és Kelet-Afrikában a zónán belüli export a teljes export több mint 20 százalékát adja.

2. Figyelemre méltó tendencia, hogy míg 1961 és 1967 között az integrációkban részvevő fejlődő országok teljes exportja 56 százalékkal nőtt, az integrált térségeken belüli export 82 százalékos növekedést mutat. (Ezen belül Közép-Amerika 1961—1968 között 604, Dél-Amerika 150 százalékos emelkedést jelez.)

3. A fejlődő országok egymás közti kereskedelmében nőtt az integrációkon belüli ún. zónán belüli kereskedelem aránya: az 1961. évi 13,4 százalékról 1967-ben 18,5 százalékra, 1968-ban pedig — előzetes adatok alapján — megközelítette a 20 százalékot.

4. 1961 és 1967 között a fejlődő országok egymás közti kereskedelme mintegy 2 milliárd dollárral nőtt, ennek a növekménynek mintegy egyharmadát tette ki az integrációkon belüli kereskedelem felfutása.

Mindettől függetlenül nem kerülheti el figyelmünket, hogy a fejlődő országok integrációi által kitűzött kereskedelmi célokat csak nagyon különböző mértékben sikerült megvalósítani.

Stagnálás tapasztalható a Nyugat-Afrikai Vámunióban, a Távol-Keleten, az RCD-országokban, visszaesés a Maghreb-országokban és az Arab Közös Piacnál, rendkívül lassú növekedés a LAFTÁ-ban, és szintén stagnál a különben az export nagy részét zónán belüli kereskedelem formájában lebonyolító Kelet-afrikai Közös Piac is. Az UDEAC-on belüli kereskedelem szépen nőtt ugyan, de a terület teljes exportjának továbbra is csak kis hányadát adja. A legkielégítőbb fejlődést a Közép-amerikai

3. sz. táblázat

A zónán belüli export alakulása a fejlődő országok integrált térségeiben

Térség	1961			1965			1966			1967			1968			A zónán belüli kereskedelem alakulása 1961 — 1968-ban (1961 = 100)
	1	2	3													
	Összes export (millió dollár)	A zónán belüli export (millió dollár)	A zónán belüli export az összes export %-ában	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	
Arab Közös Piac ..	1 268	52,0	4,2	1 668	54,6	3,3	1 739	43,7	2,5	1 587	41,3	2,6	1870[1]	53,0[1]	2,9[1]	102[1]
Nyugat-afrikai Vámunió	355	0,7	0,2	536	29,8	5,6	615	34,7	5,6	625	29,3	4,7	...	...	...	4186[2]
UDEAC	207	1,6	0,8	324	4,0	1,2	330	18,9	5,7	345	20,6	6,0	424	...	...	1288[2]
Kelet-afrikai Közös Piac	447	70,1	15,7	491	126,2	25,7	580	123,2	21,3	561	120,3	21,5	570	116,3	20,4	166
ALALC	4 958	298,7	6,0	6 528	356,8	5,5	7 105	698,2	9,8	7 013	710,4	10,1	7470	747,1	10,0	250
Közép-amerikai Közös Piac	440	36,8	8,4	755	136,0	18,0	837	173,6	20,7	847	213,6	25,2	949	259,2	27,3	704
RCD	1 671	31,4	1,9	2 291	29,9	1,3	2 398	37,4	1,6	3 048	49,2	1,6	3095	60,0[1]	1,9[1]	191[1]
Maghreb	1 127	30,0	3,5	1 186	23,7	2,0	1 329	14,8	1,1	1 352	12,8	0,9	1418	17,0[1]	1,2[1]	57[1]
Távol-Kelet	2 758	304,7	11,0	3 527	306,5	8,7	3 693	286,3	7,8	3 654	303,3	8,3	...	...	...	100[2]
Összesen :	12 231	826,0	6,2	17 306	1067,5	6,2	18 526	1430,8	6,2	19 032	1500,8	7,9	...	...	...	182[2]
Fejlődő országok egymás közti exportja		6140			7650			7970			8130					
Ebből a zónán belüli export %-os aránya			13,4			14,0			18,0			18,5				

[1] Előzetes adatok.
[2] 1967.

Források: United Nations, Statistical Yearbook, 1968; International Monetary Fund. Direction of Trade Annual 1951–65. és 1963–67., valamint az 1969. évi havi kiadványok. The Economist Intelligence Units. Central America Supplement, 1969 és East Africa, Supplement, 1969.

Közös Piacnál láthatjuk, ahol mind a növekedés üteme, mind pedig a zónán belüli exportnak a teljes exportban elfoglalt súlya a legjobbnak tűnik. Mindezek a szembeötlő különbségek annak ellenére jelentkeznek, hogy a legtöbb felsorolt csoportosuláson belül fokozatosan eltörlik — vagy már el is törölték — a belső vámokat.

Az Arab Közös Piac 1965 óta a mezőgazdasági termékek esetében évi 20, iparcikkeknél évi 10 százalékos vámcsökkentést valósít meg, ami azt jelenti, hogy 1968-ban már a mezőgazdasági termékek 80, az iparcikkeknek pedig 40 százaléka mozgott szabadon az integrált térségben. Nyugat-Afrika országainak egymás közti áruforgalmában a külső, harmadik országokkal szemben kivetett vámilleték 50 százalékával terhelik a zónán belüli forgalomban szereplő árucikkeket, ami a hazai ipar által is gyártott termékek cseréje esetén 70 százalékra emelhető. Kelet-Afrikában a régebben fennállott vámunió keretében az áruforgalom szinte teljesen szabad, akárcsak a Közép-amerikai Közös Piacon, amit most néhány területen (főleg az iparban, de a mezőgazdaságban is) megkötöttek ugyan, többnyire azonban továbbra sem gátolják illetékek a belső áruforgalmat. Az UDEAC keretében, akárcsak az ALALC-on belül — nehézségekkel ugyan, de — egy sor termékre nézve sikerült megegyezni a belső vámtételek lebontásában vagy csökkentésében. Ipari létesítmények közös kivitelezésében állapodtak meg a Maghreb-országok, közvetlenül e célból hítvák életre az RCD-országok közösségét, ez azonban egyik csoportosuláson belül sem ösztönzött arra, hogy a zónán belüli kereskedelem minimális szintjéről felemelkedjen.

Az EGK-ban és az EFTA-ban a belső vámkorlátok lebontása számottevő kereskedelemnöveléshez vezetett, ezzel szemben a fejlődő országok egymás közti kereskedelmében hiába bontották le a vámokat, a kívánt és remélt célt nem sikerült elérni, éppúgy, ahogy mind ez ideig sikertelenek maradtak azok a kísérletek is, amelyek szorosabb beruházási együttműködésre irányulnak, a kereskedelmi korlátok fenntartása mellett.

Mindebből az következik, hogy a kereskedelem liberalizálása a fejlődő országok közti integrációban önmagában nem elegendő, mint ahogy a közös beruházáspolitika vagy a közös intézmények sem felelnek meg egymagukban a várakozásnak. Ez arra utal, hogy alapvető különbségnek kell lennie a fejlődő és a fejlett országok integrációi között, továbbá hogy a klasszikus vámunió-elmélet nem alkalmazható a fejlődő országok vonatkozásában.

A vámunióról szóló statikus és a fejlődő országokra alkalmazható dinamikus elmélet lényege és különbségei[2]

Az elméleti irodalom a gazdasági integrációnak négy fokozatát különbözteti meg:

[2] A statikus modell kidolgozása egyebek között J. Viner, R. G. Lipsey és J. E. Meade nevéhez fűződik. Vö. J. Viner: The Customs Union Issue, New York, 1950; R. G. Lipsey: The Theory of Customs Unions: a General Survey (The Economic Journal, 1960. szept.) és J. E. Meade: The Theory of Customs Unions, Amsterdam, 1955. A dinamikus modell kidolgozói közül megemlítjük R. F. Mikesellt, P. Robsont és J. Sakamotot. Vö. R. F. Mikesell: The Theory of Common Markets as Applied to Regional Arrangements Among Developing Countries (International Trade Theory in a Developing World, Macmillan, London, 1963); P. Robson: The Economics of Integration Among Less Developed Countries (Economic Integration in Africa, Allen and Unwin, London, 1968) és J. Sakamoto: Industrial Development and Integration of Underdeveloped Countries (Journal of Common Market Studies, 1969. június).

1. Szabadkereskedelmi övezet, amely akkor jön létre, ha a tagországok eltörlik az egymás közti vámokat.

2. Vámunió: közös külső vámok kiépítése a tagországokban harmadik országok termékeivel szemben.

3. Közös Piac: az integráció azon fejlettebb formája, ahol a termelés tényezői — a tőke és a munkaerő — szabadon mozognak a már korábbi lépcsőfokon felszabadított áruforgalom mellett.

4. Gazdasági unió: a legfejlettebb forma, ahol a pénzügyi és költségvetési tényezők mint a közös gazdaságpolitika fő faktorai integráltak vagy legalábbis egymással koordináltak. Ez természetesen megfelelő politikai kapcsolatrendszert is feltételez (nem mintha a politikai tényezőket a többi fokozatból ki lehetne zárni). Az integráció létrejöttében, majd működésében (némelyeknek pedig felbomlásában) különböző arányokban, de mind a politikai, mind pedig a gazdasági elképzelések szerepet játszanak, a két tényező egymással meghatározott kölcsönhatásban áll.

Az első két fokozat a statikus modell két legfontosabb lépcsője. Statikusnak nevezik a modellt egyrészt azért, mert célja a racionalizálás, a nagyobb előnyök biztosítása *alapvető gazdaságszerkezeti és döntéshozatali változtatások nélkül.* Ezért negatív integrációként is szerepel a szakirodalomban, hiszen pusztán redukciót jelent, mégpedig a nemzetgazdaságok közötti piaci gátaknak a lebontását. A statikus vámunióelmélet abból indul ki, hogy a fejlett tőkésországok között a hosszú évtizedek folyamán kialakult gazdasági kapcsolatok liberalizálása, vámok alóli felszabadítása nagy lökést adhat a gazdasági fejlődésnek, amelynek előrevivő ereje a külkereskedelem fejlődése. A vámunió megteremtése két szempontból is előnyösnek látszik:

— növeli a piacot, s így kedvez a tömegtermelésnek, ami viszont az önköltség csökkenését, a gyárak kapacitásszinthez közelebbi üzemelését hozza magával;

— mivel a nemzetgazdasági kereteken belül is — fejlett országokat feltételezve — általában véve már kialakult ugyanaz az iparág vagy szolgáltató szektor, mint a másik fejlett tőkésországban, így az áruforgalom felszabadítása feltétlenül élezi a versenyt, következésképpen kényszerítő erővel hajtja a vállalatokat, hogy a legolcsóbban termeljenek, a legjobb minőséget a lehető legmegfelelőbb időben nyújtsák, miközben messzemenően figyelembe kénytelenek venni a fogyasztóközönség kívánságait. A versenyszellem éleződése a többi között műszaki újítások egész sorában, a termelés szervezettségi fokának és racionalizálásának emelésében tükröződik.

Úgy tűnhet tehát, hogy egy ország számára annál fontosabb az integráció, minél nagyobb a külkereskedelmi realizálás hányada a nemzeti jövedelemben. Csakhogy a fejlődő országok exporttermékeinek hagyományosan kialakult felvevő piacai a fejlődő országok által létrehozott *integráció földrajzi keretein kívül* fekszenek. Így az egymás közti kereskedelem fokozása nagy nehézségekbe ütközik. Emellett az integrációra általában jellemző, hogy földrajzilag egymáshoz közel fekvő (szomszédos) országok között alakul ki. A fejlődő országok viszont túlnyomórészt *azonos termékekkel* jelentkeznek, tehát hiányzik az integrálandó gazdaságok komplementer jellege. Rendkívül sok az átfedés mind az export áruszerkezetét, mind irányát tekintve. Ilyen körülmények között a létrehozott

vámunió vagy szabadkereskedelmi övezet sikereinek beéréséhez hosszú időre van szükség. A kezdeti lépés, a vámkorlátok lebontása sokkal inkább csak lehetőséget teremt, mint tényleges javulást, növekedésgyorsulást. A fejlett tőkésországok integrációja napjaink nemzetközi munkamegosztásában egyre fontosabb feltétele lesz a termelés bővülésének és hatékonysága emelésének, viszont a fejlődő országok közti gazdasági csoportosulásoknál az elsőként biztosítandó feltétel a termelés megindítása, megindíthatósága.

A fejlődő országok több integrációs példája jól szemlélteti, hogy pusztán a kereskedelmi korlátok leépítése mint passzív lépés még nem növeli a kívánt mértékben a kölcsönös gazdasági függőséget. De szükség van rá azért, mert csak ilyen módon képzelhető el, hogy a fejlődő országok rátérhessenek azoknak a termékeknek az előállítására, amelyek a későbbiek folyamán „tartalommal" tölthetik meg a kereskedelem liberalizálásából származó lehetőségek kereteit. Ezek a termékek aligha lesznek a valamennyi országban termelt alapanyagok és nyersanyagok (bár sok lehetőség kínálkozik mezőgazdasági termékek cseréjére is, amit a sok helyütt robbanásszerűen szaporodó lakosság ellátási gondjainak fokozódása követelhet meg), hanem sokkal inkább olyan termékek, amelyeknek termelése most indul és amelyeknek termelési lehetőségeit az eddigiek folyamán a belső piac rendkívül szűk méretei kedvezőtlenül befolyásolták. *A gazdasági integráció dinamikus modellje* (némelyek „pozitív" integrációnak is nevezik) *azt tűzte ki célul, hogy a rendelkezésre álló szűkös erőforrások összeadásával, a szűk nemzeti piacok összegezésével biztosítsák a közös beruházások megvalósítását és azok hatékony működését.*

Míg tehát a fejlett országokra alkalmazható statikus elmélet a kereskedelempolitikából indul ki, a fejlődő országok esetében érvényes dinamikus teória a beruházáspolitikai kérdéseket helyezi előtérbe. Éppen az ilyen beruházások fogják aztán bizonyos idő elteltével meghatározni az integrált fejlődő országok közti kereskedelmet. Nem vitás, hogy a fejlődő országok integrációs törekvéseinek középpontjában éppen ezért a *közös iparfejlesztés áll.*

A közös beruházások természetesen olyan kérdéseket vetnek fel, amelyeknek elemzése — viszonylagos kidolgozatlanságuk ellenére is — több száz lapon történhetne csak meg. Gondolunk itt a telepítendő iparágak helykiválasztására, az egyenlőtlen gazdasági fejlődés káros következményeire, ezek kiküszöbölésének módjaira, a közös döntéshozó szervekre, az integrációban részt vevő országok különböző érdekeltségszintjei közti viszonylagos harmónia megteremtésére stb. Ezek egyrészt szinte kivétel nélkül túllépnek az ország döntéshozatali szférájának keretein, másrészt és ugyanakkor a nemzeti államok érdekeinek köréből bizonyos területet lemetszenek.

Számításba kell venni továbbá a *fokozatosság elvét,* amely szerint az integráció nem valósulhat meg rövid idő alatt, mint ahogy Európában is a kereskedelmi kapcsolatok évtizedekig tartó fokozatos erősödése járult nagymértékben hozzá a kölcsönös gazdasági függőség előnyeinek tudatosodásához. A fejlődő világban ma az ilyen kapcsolatok általában ismeretlenek, és az integrációs törekvések sok helyről ismert akadályaihoz

számos ismeretlen tényező is járul. A fokozatosság három szempontból értendő:

Egyrészt időben, mivel az elképzelések nem hajthatók végre egy csapásra. Másrészt nem a gazdaság valamennyi területét, hanem mindig csak bizonyos részterületeket érintenek az integrációs törekvések. Így — különösen kezdetben — olyan területeken eszközölhetők beruházások, ahol viszonylag a legkisebb induló ellentmondások merülhetnek fel, például infrastruktúra közös kiépítése. [Vonatkozik ez Közép-Amerikára, különösen az integrációt előkészítő szakaszban, az ötvenes évek vége felé (utak, energiastruktúra), de közös terveket készítettek Afrikában és a Távol-Keleten is. Míg a közös ipartelepítés sok kérdésében nem sikerült megegyezni vélt vagy feltételezhető hátrányok miatt, az infrastrukturális beruházások tervei nagyobb egyetértéssel találkoztak.] Végül az integrációban részvevő országok száma is befolyásolhatja az integráció sikerét. Igaz ugyan, hogy minél nagyobb a piac, annál inkább várható, hogy az integráció kedvezőbb gazdasági lehetőségeket teremt, másrészt azonban el kell ismerni, hogy *minél több ország érdekelt egy integrációban, annál többfélék az érdekek, következésképpen annál kevesebb lényeges pontban lehet megegyezésre jutni.* A néhány ország által kiépített integrációs mechanizmushoz — annak beindulása után, különösen, ha már a kezdeti időben sikereket könyvelhet el — csatlakozni kívánnak majd más államok is, de itt már van egy kialakult keretrendszer, amelyhez a csatlakozni kívánóknak többé-kevésbé alkalmazkodniuk kell. A fejlődő országok közti integrációs kísérletek eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy *a kis számú és túlnyomórészt kis ország által kiépített integrációk bizonyultak sikeresebbeknek* (Kelet-Afrika, de főleg Közép-Amerika, szemben például az ALALC-kal).

E cikk keretei között nem tudunk behatóan foglalkozni az *integrációt létrehozó külső és belső tényezők kölcsönhatásával* sem. Bizonyosnak látszik azonban, hogy mindkettőre szükség van, a kettő egymást kiegészíti, de — az eddigi tapasztalatok szerint — hosszabb távra garantált sikerről csak azokban az esetekben beszélhetünk, amelyekben az integráció létrejötte megfelelt a belső igényeknek, s a gazdasági fejlettség belső szintje az integrálódást meg is kívánta. A külső tényezők mozgósító szerepet játszhatnak, ideig-óráig össze is tarthatják a gazdasági csoportosulást, de gyengülésükkel, illetve átcsoportosulásukkal fokozottan előtérbe kerül a belső fejlődés irányainak, követelményeinek különbözősége, ami a szakadás csíráit rejti magában.

Az integráció statikus modelljének fő tézisei a következők:

1. A regionális kereskedelmi megállapodások annál inkább növelik a gazdasági jólétet, minél versenyképesebbek a tagállamok gazdaságai és potenciálisan minél nagyobb mértékben egészítik ki egymást (kompetitív és komplementer jelleg).

2. A jólét olyan mértékben nő, amilyen mértékben növekszik a tagországok egymás közti kereskedelmének aránya az illető országok összes kereskedelmi forgalmában, azaz minél több szükséges cikket tudnak beszerezni az integrált területen belül.

Ez az elmélet azonban nem — vagy csak bizonyos módosítással — alkalmazható a fejlődő országokra, mert:

a) a fejlődő országok gazdaságának nincs kompetitív és komple-

menter jellege (versenyképes áruik azok a hagyományos exporttermékek, amelyek az integrált térségen kívül találnak piacra, komplementer termékeik pedig nincsenek, illetve néhány mezőgazdasági vagy bányászati termékre korlátozódnak, amelyek iránt a világpiacon van, a fejlődő országok piacain többnyire nincs kereslet);

b) nem valószínű, hogy a fejlődő országok egymás közti kereskedelmének a teljes kereskedelmi forgalmon belüli aránya egy bizonyos százalékszint fölé emelkedjen. A világpiaci kapcsolatokat és e kapcsolatoknak a fejlődő országok gazdaságára gyakorolt dinamikus hatását nem helyettesítheti a fejlődő országok valamely integrált csoportján belüli kereskedelmiforgalom-növekedés. Különösen vonatkozik ez azokra a közös gazdasági térségekre — és itt éppen a sikeresebb integrációkról van szó —, amelyek túlnyomórészt vagy kivétel nélkül kis országokat tömörítenek. Igaz, hogy a fejlett tőkésországok integrációjának sem a világpiactól való elzárkózás a célja (bár minden integráció jellegénél fogva bizonyos fokig diszkriminál és „befelé fordul"), de ezek az országok fokozott mértékben támaszkodhatnak egymásra. Ezzel szemben a fejlődő országok legjelentősebb „támasza" még hosszú ideig a világpiac lesz, amely viszont az integrált térségen kívül fekszik (míg az EGK esetében az integrált tagállamok a világpiac jelentős hányadát birtokolják és befolyásolják).

A fejlődő országok integrációjának lehetséges útja

Mindebből a következő néhány fontos probléma adódik:

— milyen kereskedelempolitikai lépések megtétele válik szükségessé a fejlődő országok integrációs csoportosulásaiban;

— a közös beruházáspolitika központi területének, a közös iparfejlesztésnek komlementer vagy kompetitív jellegűnek kell-e lennie;

— a közös döntések szférájának kibővülésével biztosítható-e a közös beruházáspolitika, valamint a hosszabb távú azonos gazdasági fejlődés, és ha igen, hogyan;

— az integrált térségen belüli kereskedelemben hogyan alakul az iparcikkek aránya, és az integráció által létrehozott „edzőtér" mennyiben járulhat hozzá a fejlődő országok ipari félkész- és késztermékei világpiaci versenyképességének fokozásához?

Megkíséreljük a válaszadást e kérdésekre.

Kereskedelempolitikai lépések

Említettük már, hogy a fejlődő országok közti integrációk esetében a vámkorlátok lebontása, az integrált térségen belüli kereskedelemnek mennyiségi korlátozásoktól való megszabadítása önmagában általában csak igen szerény mértékben járul hozzá a gazdasági növekedés meggyorsításához, bár a fejlettebb és nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező államokban jelentősége nőhet (például Latin-Amerika fontosabb és gazdaságilag erősebb országai). Vitathatatlan azonban, hogy ilyen lépések megtételére is szükség van, hiszen a tagországok közti kereskedelemnek vámoktól és kontingenskorlátozásoktól való mentesítése teremti meg

azt a piacot, amelyen a közösen telepített ipar, a tulajdonképpeni dinamikus tényező termékei elhelyezhetők, és amely az ipar dinamikáját fenntarthatja.

A vámkorlátok lebontása azonban nem mindenütt könnyű feladat, hiszen sok fejlődő ország (főleg Ázsiában és Latin-Amerikában) a 30-as, 40-es és 50-es években már megindította — nemzeti keretek között — iparfejlesztését. Ezeknek az iparágaknak általában a szűk nemzeti piac volt egyedüli felvevő területük. Fennmaradásukat rendkívül magas védővámok biztosították, amelyek számos esetben indokolatlanul magasak voltak, és még akkor is gátolták a versenyt, ha az előállított termék árban versenyképes lett volna a megfelelő importcikkekkel. Éppen a fejlődő világban az iparilag legelőrehaladottabb stádiumban levő Latin-Amerika az a terület, ahol a legtöbb iparcikk belső vámtételeinek csökkentésében vagy eltörlésében mind a mai napig nem sikerült megegyezni. Ez aztán oda vezetett, hogy az ALALC-on belüli kereskedelmi forgalom mintegy háromnegyede továbbra is nyersanyagokban (főleg nyersolajban és búzában) bonyolódik le, és az integráció fő célja, az ipari termelés fokozása, hatékonyságának és minőségének javítása mindeddig papíron maradt. Ellenben azokban az országokban, ahol még nem fogtak hozzá a nemzeti ipar kiépítéséhez (vagy azért, mert az illető ország rendkívül szűk piacot kínál, vagy azért, mert a világpiaccal mindvégig megőrizte, meg tudta őrizni kapcsolatát, és így fizetési nehézségekkel — amelyek általában az ún. importhelyettesítő iparosítás túlhangsúlyozásához, egyes nagyobb területű országok „befelé fordulásához" vezettek — huzamosabb ideig nem küzdöttek), ott gyakorlati intézkedések is történtek a közös ipartelepítés végett. Mivel az iparfejlesztés kétségtelenül a fejlődő országok integrációs törekvéseinek kulcspontja, *úgy tűnik, hogy ezeknek az integrációs elképzeléseknek a gazdasági alapjai ott stabilabbak,* ahol:

a) az ipar még kiépítetlen, és közös kiépítése racionális ipartelepítést, a felesleges átfedések megakadályozását lehetővé teszi (Afrika, Közép-Amerika);

b) ahol az ipari fejlettség olyan fokot ért el, hogy a további előrehaladást csak szinte már tudományosan megszervezett gyártásszakosítás biztosíthatja, tehát ahol előtérbe kerül a fokozott specializáció (Európai Gazdasági Közösség).

(A közbenső iparfejlettségi fokon álló országok integrációs törekvései több gazdasági akadályba ütköznek.)

Aligha véletlen, hogy egyrészt Közép-Amerika, másrészt az EGK tekinthető napjainkban a viszonylag legjobban működő integrációnak (ami természetesen nem jelenti, hogy ezek problémamentesek lennének).

A fejlődő országok közös iparosítása felvet egy további problémát: néhány, általában nagyobb területű, szélesebb belső piacú fejlődő ország protekcionista eszközökkel védett iparágakat létesített, és ezek alacsony hatásfokuk, magas önköltségszintjük, általában igen közepes minőségű termékeik *ellenére* is — az állami iparpolitika következtében — monopolhelyzetbe jutottak. Vajon a fejlődő országok másik csoportjában a racionálisan tervezett, az átfedések megakadályozására törekvő közös iparfejlesztés eredménye nem ugyanilyen monopolista helyzetű iparágak működése lesz-e? A kérdés úgy is felvethető, hogy:

Komplementer vagy kompetitív jellegű iparfejlesztési politika követendő-e?

A statikus integrációelmélet hívei a fejlett országok közti integráció eredményeiből vonják le következtetéseiket, és ilyen alapon jogosan foglalnak állást a növekvő verseny, a kompetitív iperfejlesztés mellett, hiszen így növelhető az ipari termelés hatékonysága. A fejlődő országokban — mondja a dinamikus elmélet — ez nem valósítható meg, hiszen aligha lehet a fejlődő országok kezdeti iparfejlesztési lépéseinek célja az, hogy már a verseny első elemeivel tönkretegye az éppen csak termelni kezdő ipari vállalatot. Elismerik azonban, hogy a versenyszellem hiánya nem kívánatos monopolhelyzethez vezet, ami nem vonja maga után az illető iparág megerősödését. Figyelembe véve, hogy a fejlődő országok közti integrációk, legalábbis előrehaladottabb és több sikerrel kecsegtető példáik (Közép-Amerika, kisebb mértékben Kelet-Afrika) különböző okok miatt viszonylag kis, szűk felvevőterületen alakultak ki, *aligha lehet céljuk, hogy az iparfejlesztés méretezésekor a viszonylag szűk integrált piac ellátásával megelégedjenek.* Kiépített vagy kiépítés alatt álló iparágaik számára ez a piac — a mai műszaki színvonalon és korunk tömegtermelési követelményei mellett — hosszú távon nem jelent megfelelő expanziós teret. Céljuk az, hogy innen kilépjenek. A kilépés viszont csak abban az esetben sikerülhet, ha nem zárják ki a versenyt, amely termékeik és termelésük színvonalára, gazdaságosságára ösztönzőleg hat.

Részben igaza van Sidney Dellnek: „Egyszerűen nem igaz, hogy a szabadkereskedelem és az élesebb konkurrencia nagyban hozzájárul a fejlődő országok gazdasági növekedéséhez... A magánvállalkozás logikáját nem lehet alkalmazni ott, ahol a föld megművelésének rendszere önmagában véve is idegen a vállalkozástól."[3] Másrészt azonban aligha képzelhető el, hogy a fejlődő országok késztermékexportja megnövekedjék a fejlettek irányába, „míg a fejlődő országok nem tanulnak meg kereskedni és versenyezni egymással regionális alapon"[4].

S. Dell elméletének gyakorlati alkalmazhatóságát erősen kétségbe vonja az a tény, hogy a verseny kiküszöbölésével *nem* tudtak a fejlődő országok késztermékekkel megjelenni a világpiacon, sőt sokak szerint éppen a protekcionista iparpolitika volt az egyik oka annak, hogy a legtöbb fejlődő ország exportja elvesztette dinamikáját.[5] Éppen Nyugat-Európa integrációjának tapasztalatai mutatják — s ez Mikesell gondolatának helyességét igazolja —, hogy a regionális versenyszellem éleződése kineveli azt a műszaki színvonalat és hatékonyságot, amellyel e terület az Egyesült Államokkal ma már sok iparcikkben sikeresen versenyezhet. De a fejlődő országok közül is a kevésbé elzárkózó, a világpiaccal mindig kontaktust kereső országok bizonyultak dinamikusabbaknak, ezekben az országokban nőtt gyorsabban a nemzeti jövedelem, és ezek képesek arra, hogy némely területre specializálódva egyre aktívabban vállaljanak részt a nemzetközi munkamegosztásban (hiszen kis országok lévén, autark gazdaságpolitikával egyre inkább lemaradnának korunk tömeg-

[3] Sidney Dell: Trade Blocks and Common Markets, Chaper Hill, London, 1963. 164. l.
[4] R. F. Mikesell: I. m. 229. l.
[5] Lásd pl. G. Haberler: Integration and Growth in the World Economy in Historical Perspective (American Economic Review, 1964. márc.) 17. l.

termelésében és a hatékonyságot nagyban meghatározó műszaki versenyben).

Versenyre korunkban szükség van, annak formáit a fejlődő országokban természetesen a speciális feltételek, körülmények határozzák meg. Erre több, viszonylag könnyen végrehajtható megoldás kínálkozik:

— a versenyből nem zárják ki a külföldet, azaz az integráción kívüli országok termékeit, de bizonyos ideig (amíg a termelés a kívánt szintre fel nem fut) vámkorlátokkal védelmet biztosítanak az újonnan telepített iparágnak. A „türelmi idő" lejártával a védő korlátokat megszüntetik, illetve már egészen korai szakasztól indulva fokozatosan bontják le;

— közös vállalatokat létesítenek az integrált térség és egy vagy néhány kívülálló ország részvételével. Ebben az esetben előnyösen használható fel a külföldi tőke részvétele (műszaki kooperáció, marketing, termékek elhelyezésének megkönnyítése, értékesítési szerződések kötése stb.);

— államilag ellenőrzik az árakat és a termékek minőségét.

Közös döntések előtérbe kerülése

A fejlődő országok integrációs törekvéseinek fő gazdasági célja a növekedési ütem meggyorsítása. Ez viszont a szűk nemzeti keretek között csak aránytalanul magas ráfordítással, az amúgy is szűk erőforrások indokolatlan megterhelésével, a gazdasági teljesítőképesség határainak figyelmen kívül hagyásával kísérelhető meg, és többnyire egy erőltetett növekedési szakasz után kifulladásban csúcsosodik ki. A kisebb fejlődő országok integrációja a nemzeti erőforrások egy részének közös kiaknázását célozza a közös célok és törekvések realizálása végett.

A döntéshozatal két területen is nemzeti síkról a közös döntési szférába tolódik át (még ha a döntéseket nemzeti szervek képviselőiből álló testület hozza is, nem pedig a sokak által helyesnek tartott, de a mai körülmények között még nem elég érettnek tűnő nemzetek feletti szervezet):

a) közös beruházáspolitikai elemek jelennek meg, elsősorban a közös ipartelepítés vonatkozásában[6];

b) a közösen létrehozott és üzemeltetett iparágak termelési értékét arányosan kell elosztani a tagállamok között, azaz a nemzeti jövedelmek egy részének újraelosztása válik szükségessé.

A fejlődő országok integrációs folyamataiban nemegyszer éppen az ezen a két területen jelentkező aránytalanságok vezettek a szorosabb együttműködésnek már kezdeti stádiumban való felbomlásához. Hogy ilyen intézkedésekre szükség van, azt mi sem tükrözi jobban, mint az, hogy a fejlődő országok napjainkban többé-kevésbé működésképesnek tartott integrációi (amelyek valamennyien különböző fejlettségű államokat tömörítenek) sok, különben szakításhoz vezető feszültséget ily módon le tudnak vezetni. Az intézkedések között szerepelnek kereskedelem-

[6] Közép-Amerikában az „integrációs iparágak" meghatározása, műszaki-iparfejlesztési intézet (ICAITI) létesítése; Kelet-Afrikában a Kelet-afrikai Ipari Tanács működése, többnyire bilaterális iparfejlesztési megállapodások az Egyenlítői-Afrikában stb. A közös iparpolitika megvalósításának eszköze az említett térségekben a tagállamok közös bankja, amely egyúttal a monetáris politika harmonizálásáért is felelős.

politikai jellegűek, amelyek a kevésbé fejlett országok exportját támogatják és bizonyos importtermékek esetében redukált vámtételek megtartását engedélyezik, pénzügyi ösztönzést és állami segélyeket biztosítanak a kevésbé fejlett országokba települő iparnak, közös kompenzációs alapokat hoznak létre, amelyekből az integráció által kevésbé kedvezően (vagy ideiglenesen éppen kedvezőtlenül) érintett országokat támogatják stb.[7]

Az említett intézkedések elemzése, a konkrét integrációs keretek közti hatásának leírása túlmegy e cikk keretein. Néhány szót azonban szólnunk kell az integrációnak már legelső stádiumában jelentkező iparpolitikai döntések jellegéről. Az iparosítási folyamat megindulása magával hozza a foglalkoztatottság növekedését, a jövedelmeknek és a kiegészítő tevékenységnek, majd újabb iparágaknak is a telepített ipar földrajzi környezetébe való koncentrálódását. Ez az ún. *polarizációs effektus*,[8] amelynek értelmében a természeti erőforrások és piacok közelsége, a külgazdasággal való jobb érintkezés és a szállítási költségek alacsony szintje által favorizált ipartelepítési hely más területekről munkát, tőkét és jövedelmet von el, és megnehezíti, hogy a régión belüli többi területen hasonló hatékonysággal működő iparágak jöjjenek létre. E kedvezőtlen hatás következményeinek elkerülése végett van szükség közösen tervezett és koordinált iparpolitikára, még akkor is, ha napjainkban a magasan fejlett ipari technológia rendkívül mozgásképes, és a természeti körülményekből fakadó előnyök helyett fokozatosan az emberek által kínált előnyök válnak a meghatározó tényezőkké.

A belső piac méretei egyrészt, a rendelkezésre álló erőforrások, azaz egy ország potenciális gazdasági ereje másrészt, különböző mértékben (és sokszor eltérő formában is) igénylik az integrációt és a közös ipari beruházásokat. A kis országoknál mindkét tényező általában konkrét együttműködési igényt vált ki, a nagyobb országok viszont — nagyobb belső piacuk és többnyire gazdagabb belső erőtartalékaik következtében — önálló fejlesztési politikával is kísérletezhetnek, legalábbis egy ideig, amíg a belső piacot fel nem töltik.

Aligha véletlen, hogy a fejlődő országok közti eddigi integrációs törekvések ott vezettek a legkézzelfoghatóbb eredményre, ahol az integrációban részt vevő *valamennyi* állam kis ország (így Közép-Amerikában, Egyenlítői-Afrikában és Kelet-Afrikában). Ebben az esetben ugyanis a kezdettől fogva meglevő hol lappangó, hol élesen előtörő különbségek, nézeteltérések, ellentétek mellett sem kell attól tartaniuk, hogy az integrált térség valamely országa, amely a többinél jóval nagyobb gazdasági potenciállal (esetleg magasabb fejlettséggel) rendelkezik, veszélyezteti a kis országok fejlődését. Jellemző erre a Közép-amerikai Közös Piac esete, amelyhez Mexikó szeretett volna csatlakozni. A Közép-amerikai Közös Piac hajlandó együttműködését fokozni Mexikóval, de csak az integrációs kereteken kívül. Az integrációba belépve félő, hogy elsorvasztaná a gyors fejlődésnek indult, de még kezdeti szakaszban tartó közép-amerikai ipart.

[7] Kelet-Afrikában a két fejletlenebb tagállam: Tanzánia és Uganda számára biztosított felosztható közös alap, vámengedmények Közép-Amerikában (Nicaragua), Szolidaritási Alap a vámbevételek csökkenésének ellensúlyozására, az Egyenlítői-Afrikában stb.

[8] Ld. A. O. Hirschman: The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin-America (The Quarterly Journal of Economics, 1968. 1. sz.)

Emellett a közép-amerikai iparfejlesztésnek nem pusztán az a célja, hogy Mexikóban helyezhesse el termékeit, hanem sokkal inkább az, hogy azok a világpiacon is versenyképesek legyenek, és így nagyban hozzájáruljanak az integrált országok egyoldalú gazdasági függőségének csökkentéséhez.

Az ipari félkész- és késztermékek részesedésének alakulása a zónán belüli kereskedelmi forgalomban

A világkereskedelemben 1953 és 1965 között, tehát 12 év alatt, a nyersanyagok forgalma 75, a késztermékeké 205 százalékkal növekedett. A világkereskedelem legdinamikusabb tényezőjét adó késztermékexport alakulása azonban a fejlődő országokban nem volt kielégítő, hiszen 1961-ben teljes exportjuknak mindössze 14,4, 1964-ben pedig 16 százalékát (4,0, illetve 5,5 milliárd dollárt) szolgáltatta. Ezen a rendkívül szerény hányadon belül is feltűnő az export irányának kevéssé diverzifikált volta, valamint áruszerkezetének alacsony differenciáltsági foka. Az olajszármazékok néhány finomított fém, továbbá elsősorban ázsiai textíliák alkották az iparcikk-export túlnyomó részét. Az iparcikk-export nagy része néhány fejlődő országból származott. Így egyedül Hongkong 26,5 India 18,6 a további nyolc ország 1—6 százalékkal részesedett benne. Tíz ország adta a teljes iparcikk-export 71 százalékát. A fejlődő országokból származó iparcikk-export a régóta megdolgozott és számára egyre inkább szűkülő, dinamikus fellendülését korántsem biztosítani képes hagyományos csatornákon át áramlott a fejlett tőkésországok piacaira.

A fejlődő országok egymás közti áruforgalmában, amelynek volumene különben is csekély a fejlett és fejlődő országok vagy a fejlett országok egymás közti kereskedelméhez képest, 1964-ben az ipari késztermék-forgalom 1,6 milliárd dollárra volt tehető (azaz a fejlődő országok egymás közti kereskedelmi forgalmának 29 százaléka). A növekvő ipari késztermék-export útján csak néhány speciális helyzetben levő ország tudta biztosítani gazdasági növekedésének kielégítő ütemét (Hongkong, Tajvan, Dél-Korea, legújabban bizonyos tekintetben Mexikó.).

Ezek az adatok csak megerősítették azt a már néhány éve egyre bizonyosabbá váló feltételezést, hogy az *exportnöveléssel össze nem kötött importhelyettesítés aligha lehet hatékony eszköz a gazdasági növekedés meggyorsítására.* Nem egy példa jelezte, hogy az exportfejlesztés jobb kilátásokat nyújt, hiszen az eddigi inaktív erőforrások felhasználásával a nemzeti jövedelem emeléséhez vezethet, miközben változásokat indukál a jövedelemelosztásban és a műszaki haladásban, s biztosíthatja a fizetési mérleg egyensúlyát.

A fejlődő országok integrációs kapcsolataiban úgyszintén azok a törekvések jártak több eredménnyel, azaz biztosították a gyorsabb ütemű gazdasági növekedést, amelyeknél a zónán belüli kereskedelmi forgalomban nőtt az iparcikkek részaránya. Megállapítható, hogy a zónán belüli kereskedelmi forgalom mindössze két integrált térségben, Kelet-Afrikában és Közép-Amerikában haladja meg a 20 százalékot. Mindkét területen a forgalom túlnyomó hányadát, 1967-ben mintegy 75 százalékát (!) ipari késztermékek adták. Kelet-Afrikában például a zónán belüli keres-

kedelemnek 1966-ban mindössze 14 százalékát tette ki a nyersanyag, 12 százalékát feldolgozott élelmiszerek, 3 százalékát dohány és ital, 71 százalékát pedig vegyes iparcikkek képezték, holott 1959-ben az iparcikkek százalékos aránya még csak 42 volt, a nyersanyagé 20 és a feldolgozott élelmiszereké 21. Közép-Amerikában az 1960-ban indult integráció első évében az egymás közti kereskedelem 36 millió dolláros összegéből az iparcikkek értéke még a 10 millió dollárt sem érte el, míg 1968-ban a 259 millió dolláros összes forgalomban mintegy 200 millió dollárral szerepelt, azaz a zónán belüli kereskedelem mintegy nyolcszorosára, ezen belül az iparcikk-forgalom hússzorosára nőtt! Mindkét esetben főként vegyianyagok, műtrágya, gyógyszerek, ruházati cikkek, építőanyagok adták az iparcikkek nagy hányadát. Mindamellett nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy az iparfejlődés e dinamikus volta nem egyformán érintette az integrált térségek valamennyi országát. Kelet-Afrikában Kenya, Közép-Amerikában El Salvador a fő haszonélvező, de az utóbbi térségben a koordináltabb ipartelepítési politika következtében a többi tagország ipara (főleg Nicaraguáé és Guatemaláé) is jelentősen fejlődött.

A viszonylagosan egyenlőtlen fejlődés ténye sem változtat azonban azon a megállapításon, hogy az integráción belüli kereskedelem dinamikus tényezője az iparcikk-export növekedése. Éppen az iparcikk-export stagnálása (a protekcionista vámkorlátok változatlan érvényben maradása miatt) a fő oka, hogy az ALALC-on belüli kereskedelmi forgalom alig nő, és 75 százalékát még mindig mezőgazdasági termékek, bányakincsek és faanyagok teszik ki.

Az Egyenlítői-afrikai Vámunión belüli viszonylag alacsony értékű forgalomban az iparcikk-export túlnyomó hányadát Kongó (Brazzaville) és Kamerun bonyolítja le, de az ipari késztermékek rendkívül szűk skálán mozognak: a cigaretta és a cukor 1965-ben a teljes iparcikk-kereskedelem 81 százalékát adta, mellette még kisebb mennyiségű textília, sör, szappan cserélt gazdát a térségen belül.

Diverzifikáltabb iparcikk-export lebonyolítása válna lehetővé az RCD-országokban, hiszen a termelés szakosítása már megtörtént (54 ipari üzemet építenek fel közös beruházásként, ezek termékeinek fő felvevő piaca a három ország lesz), de a beruházáspolitikai megállapodást egyelőre nem követte megfelelő kereskedelempolitikai könnyítés, így a változatlanul magas vámkorlátok erősen gátolják az összehangolt termelés elhelyezési lehetőségeit.

A távol-keleti országok iparcikk-exportja — Hongkongot, Tajvant, Dél-Koreát és Indiát nem tekintve, tehát csak a 3. sz. táblázatban általunk is figyelembe vett országokat illetően — a zónán belüli forgalomnak még 10 százalékát sem éri el.

Szűk belső piacuk miatt elsősorban a kis országok alkotta integrációk kényszerülnek arra, hogy az integrációs állapotot ne úgy tekintsék, mint a nemzeti keretek között megvalósíthatatlannak tűnő protekcionizmus regionális keretek közötti érvényre juttatóját. A modern termelési feltételek mellett gyorsan telítődő belső piac itt kezdettől fogva arra irányította a figyelmet, hogy az integráció által életre hívott iparágak termékeinek az integrált térségen belüli *átmeneti elhelyezést* követően végérvényesen ki kell lépniük a világpiacra és ott megállniuk a helyüket.

Néhány év elteltével természetesen nem lehet kiemelkedő eredményekről beszámolni, miközben a világpiacon tovább nehezednek a versenyfeltételek. Megindult azonban egy folyamat, amelyet bizonyos kezdeti eredmények jeleznek: a Közép-amerikai Közös Piacból textíliát szállítanak Európába, gyógyszereket, műtrágyát, és bútoripari termékeket az Egyesült Államokba. Kelet-Afrika iparcikk-exportja szintén külföldi elhelyezési lehetőségeket keres, és Nagy-Britannia hagyományos felvevőpiaca mellett Japán és néhány fejlődő (főleg afrikai és közel-keleti) ország tanúsít érdeklődést késztermékei iránt.

A fejlődő országok közti integráció valószínűleg nem egyetlen útja a növekedés meggyorsításának, a világpiaci kapcsolatok erősítésének. Néhány esetben azonban, főleg kis országok csoportosulásait illetően a 60-as évek integrációs hulláma kezdi beváltani a hozzáfűzött reményeket, és a fejlődő országok több terméke számára kínál szélesebb lehetőségeket a 70-es évek világpiacán.

Dr. Palicz András:

SZERVEZÉSELMÉLETI ALAPOK ÉS A KORSZERŰ SZERVEZÉSTECHNIKAI ESZKÖZÖK ALKALMAZÁSA

A könyv megjelenését a szervezéselmélet jelentős *szemléleti*, az alkalmazott gépek, berendezések *technikai* és a gyakorlati szervezési munka *módszertani* változásai indokolják. A könyv három része e változások áttekintéséhez nyújt segítséget.

Elméleti szempontból tisztázza a szerző a szervezés és a vezetés, a szervezés és a lélektan közötti összefüggéseket, ismerteti a különböző szervezéselméleti iskolák nézeteit, a szervezési munka gyakorlati lebonyolításának szakaszait, a megvalósításra váró feladatokat.

A technikai változást az információk rögzítésére, feldolgozására és továbbítására alkalmas korszerű szervezéstechnikai eszközök jellemzésével mutatja be. Nem az egyes gépek részletes ismertetését tartja elsődleges céljának, hanem a berendezésekben rejlő lehetőségekre, alkalmazásuk előfeltételeire irányítja a figyelmet.

A szervezési munka módszerében bekövetkezett változást az integrált elektronikus adatfeldolgozással, a különböző matematikai és logikai modellekkel szemlélteti.

424 l., fűzve 50,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A termelőeszköz-piackutatás munkamegosztási problémái

Népgazdaságunk fejlődése jelenlegi időszakának új vonása — a piaci követelmények fokozottabb figyelembevételével, az áru- és értékkategóriák felhasználásával, a tervszerűség követelményeit szem előtt tartva — a tudatos piacbefolyásolásra való törekvés. E törekvéshez ismernünk kell a piaci folyamatok alakulásának és az újratermelési folyamatok várható változásainak főbb tényezőit. A piac szerepének előtérbe kerülése magával hozta azt a felismerést, hogy a piac mozgása, változása megismerésében és befolyásolásában nélkülözhetetlen a piackutatás.

Hazánkban az elmúlt évben a piackutatás — ezen belül a termelőeszközök piackutatása is — számottevő fejlődésen ment keresztül. Gazdaságirányításunk is — felismerve a termelőeszköz-piackutatás jelentőségét — egyre szélesebb körben készíttet központi alapból finanszírozott ágazati, illetve főbb termékcsoportokra vonatkozó prognózisokat*. Több piackutató intézet és egyre több külkereskedelmi vállalat végez szakszerű, eredményes piackutatási munkát. Szerveződik, sőt sikeresen folyik ez a tevékenység egyes TEK (termelőeszköz-kereskedelmi) vállalatokban, külkereskedelmi és iparvállalatokban, kutató-fejlesztő-, tervezőintézetekben is.

Korántsem beszélhetünk azonban arról, hogy az eddig kialakult piackutató tevékenység a közös érdeken alapuló racionális kooperáción és munkamegosztáson épülne fel, holott ez szellemi és anyagi erőforrásaink jobb kihasználását és fejlődésünk gyorsítását eredményezhetné.

A jelenlegi helyzet néhány vonása

A következőkben vizsgáljuk meg a termelőeszköz-piackutatás kooperációjának és munkamegosztásának jelenlegi helyzetét, főbb jellemző problémáit.

Bár gazdasági életünk néhány területén, az eddigi piackutatási gyakorlatban az együttműködés és munkamegosztás számos jó példájával is találkozhatunk, viszont más területeken kialakulását egy sor ellentétesen ható tényező és törekvés gátolja vagy korlátozza.

Az azonos vagy kapcsolódó profilon belül nem ritka némely vállalatok olyan törekvése, hogy a piaci ismeretekben is monopolhelyzetet alakítsanak ki. A piaci ismeretekben a *monopolhelyzetre való törekvés* gyakran kapcsolódik a belföldi piacon élvezett monopolhelyzet megőrzésére irányuló törekvéssel és a monopolhelyzet elérését vagy gyengítését célzó versennyel is. Az ilyen vállalatoknál gyakran tapasztalható a piaci információkkal kapcsolatos „titkolózás", az információk leszűkített továbbítása, szűrése, esetleg visszatartása.

Általában az értékesítő vállalatok nagy része ma már készségesen közli a hozzáforduló iparvállalattal a konkurrens importtermékek beszerzési árait, amit utóbbi a gyártmányfejlesztéssel és folyó termeléssel kapcsolatos árkialakításnál — piaci helyzetének mérlegeléséhez és árpolitikája kialakításához — fel is használ. Mégis, még mindig akad olyan értékesítő vállalat, amelyik a hozzá forduló iparvállalatnak megtagadja a konkurrens importtermékek áradatainak közlését, mert az esetleg számára kedvezőtlenül befolyásolhatná a hazai termékek termelői árát, vagy egyenesen azzal a veszéllyel járna, hogy a gyártó vállalat „kedvet kapna" az önálló értékesítési tevékenységre.

Másutt, bár a piaci érdekellentétek nem veszélyeztetik a piackutatási kooperáció és munkamegosztás ki-

* Például az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság és a piackutató intézetek keretében.

alakítását, mégis — egyes esetekben — akadályozza azt *a partner tevékenysége iránti bizalmatlanság.* Ilyenkor is előállhat az a törekvés, hogy a piackutatásban szakmailag összetartozó vállalatok mindegyike mindennel önállóan kíván foglalkozni, például a piackutatási munkamegosztás kialakítása helyett az azonos cikket termelő és értékesítő egyaránt készít országtanulmányokat.

Az *ellenkező véglette*l is találkozhatunk. Akadnak olyan iparvállalatok is, amelyek nem törekednek semmiféle saját piackutatási bázis létrehozatalára, nem is rendelnek meg piackutató intézettől tanulmányt, hanem *minden piaci információt* — rövidebb-hosszabb távra, értékesítésre, műszaki fejlesztésre vonatkozót egyaránt — *az értékesítő szervtől, elsősorban a külkereskedelmi vállalattól várnak.*

Több vállalatnál — még ma is — *kicsi a műszaki fejlesztők közép- és hosszú távú,* a konkurrens vállalatok műszaki fejlesztése iránti *érdeklődése,* annak körültekintő figyelemmel kísérése.* Elsősorban kevés a műszaki fejlesztők piaci követelmények iránti érdeklődése az olyan szakmákban, amelyekben jelenleg hiánycikknek számító vagy könnyen értékesíthető terméket állítanak elő, és a piacot több évre biztosítottnak látják.

A termelőeszközöket gyártó vállalatok jelentős része felismerte a piaci követelmények figyelembevételének jelentőségét. Mivel a piackutatási munka elindításához nem rendelkeztek elegendő ismeretekkel, tapasztalatokkal, sem pedig a piackutatásban jártas szakemberekkel, kezdeti nehézségeik leküzdésére — nagyon helyesen — piackutató intézethez fordultak és a piaci ismereteket megalapozó, speciális tanulmányokat rendeltek meg. Ezek a tanulmányok általában fellendítették a vállalati piackutatási munkát is, feldolgozásuk és folyamatos kiegészítésük útján szerveződött több vállalat piackutatási tevékenysége.

A piackutató intézetekkel végeztetett tanulmány azonban nem minden esetben ösztönözte a vállalati szaktevékenység elindítását. Némely esetekben *az elkészült tanulmány elolvasása után* ugyan a szükséges konzekvenciákat a vállalatnál levonták, mégis, egyes tárgyi és személyi feltételek hiányában, *azt nem követte vállalati piackutatási tevékenység,* vagy a piaci helyzetet feltáró értékelés folyamatos kiegészíttetése.

A piac azonban állandóan változó, mozgásban levő gazdasági közeg, s így a piackutatási munkát sem lehet soha lezártnak tekinteni. Ha az utóbb említett vállalat a továbbiakban nem rendeli meg piackutató intézettől a piaci információk folyamatos elkészítését és kiegészítését, vagy vállalatán belül nem szervezi meg a szükséges információk beérkezését és feldolgozását — a piaci tájékozottságban ismét lemarad.

Az említett „teljesen önellátó" és a „mindent mástól váró" piackutatási megoldások mellett gyakoriak a *párhuzamos,* azonos piacot és témát kutató piackutatási vizsgálatok is. A párhuzamos piackutatási tevékenységek elvégzése vagy elvégeztetése a rendszerezett és folyamatosan kialakítandó munkához gyakran hasznos is; a többi között azért, mert a vállalat a párhuzamosan végeztetett vizsgálatokból alakíthatja ki, hogy a jövőben mit honnan rendeljen vagy szerezzen be, mit képes saját maga elvégezni és mi az, amit a jövőben is mástól kell megszereznie. Ugyanakkor — sok esetben — a párhuzamosan végzett piackutatási tevékenység felesleges energia-, idő- és költségráfordítással, az amúgy is szűkösen rendelkezésre álló piackutatási szakmai erők koncentrálása helyett, azok szétforgácsolásával is járhat. Éppen ezért a termelőeszköz-piackutatásban a párhuzamosan elvégzendő feladatok és megfelelő arányaik kialakítása alapos mérlegelést kíván.

* Többségük a vállalati nyereségből az éves eredmények alapján részesedik (a részesedési alap felosztásából), holott munkájuk eredménye általában csak a későbbi években reealizálódik, illetve csak a későbbi években derül ki, hogy az általuk fejlesztett gyártmány esetleg korszerűtlen vagy szükségtelen, és ezért a piacon eladhatatlan.

Néhány elvi és módszertani kérdés a termelőeszköz-piackutatás munkamegosztásában

Nagy körültekintést igénylő feladat annak elbírálása, hogy a fejlesztő-, termelővállalat mely piaci információkat szerezzen be közvetlenül vagy közvetve. *Ennek eldöntése nagymértékben függ a vállalat profiljától, gyártmányválasztékának szélességétől, összetételétől, gyártmányai bonyolultságától, az alkalmazók-felhasználók sokrétűségétől, a vállalat méretétől, gyártmányainak műszaki fejlődési ütemétől és még több egyéb tényezőtől is.*

A termelőeszköz-piackutatási munkamegosztás racionális kialakítása bonyolult feladat, amelyben nem szabad sematikusan eljárni. Alaposan mérlegelnünk kell, hogy valamennyi lényeges szempont figyelembevételével hol és milyen mélységben fejleszthető ki piackutatási kooperáció és az abból adódó optimális munkamegosztás.

Az eddigi tapasztalatokból kiindulva, célszerű minél előbb, a vállalatok érdekeit szem előtt tartó munkamegosztást kialakítani. A piackutatási szervezetek olyan munkamegosztása szükséges, amely *a legkevesebb költséggel, a leggyorsabban és minőségileg jól oldja meg a központi és vállalati tervezés* valamennyi *piackutatási feladatát.*

A megfelelő munkamegosztás kialakításában — elvi és gyakorlati téren egyaránt — tisztáznunk kell, hogy *milyen kedvező megoldások lehetségesek* az azonos vagy hasonló profilú vállalatok, a külkereskedelmi, a TEK-, az iparvállalatok, a műszaki kutató- és tervezőintézetek, valamint a piackutató intézetek között. Igyekeznünk kell racionálisan elhatárolni, hogy milyen piackutatási tevékenységet szükséges a vállalatoknál megszervezni és milyen jellegű információkat lehet e célra alakult külső szakintézményektől beszerezni; hol, milyen jellegű kooperációt célszerű megvalósítani.

A piackutatási munkában mind *horizontális,* mind pedig *vertikális együttműködés* alakítható ki, mindkét jellegű kooperáció létrejötte egyaránt fontos.

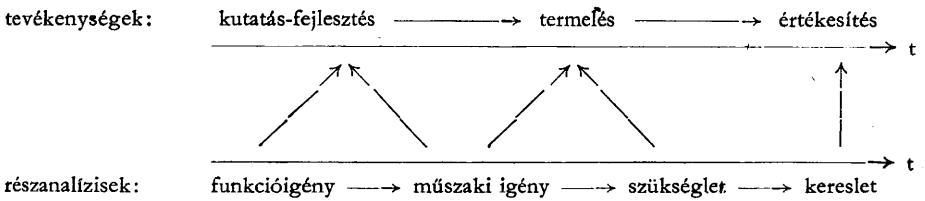
A termelőeszközök *horizontális piackutatási* együttműködésében az *azonos vagy hasonló terméket termelő,* illetve értékesítő vagy hasonló tevékenységet ellátó vállalatok létesíthetnek együttműködést. Az ilyen piackutatási kooperációs tevékenységen belül például egymás rendelkezésére bocsáthatják a hozzájuk beérkező információk „anyagjegyzékét", amiből a partnervállalat kiválaszthatja és feldolgozásra kölcsönkérheti az őt érdeklő anyagokat. Ezenkívül, ezen vállalatok megküldhetik egymásnak egyes elkészült tanulmányaikat is.

Az ilyen horizontális piackutatási kooperáció az említett módon egyrészt belföldön alakulhat ki, másrészt a belföldinél szélesebb körben nemzetközi síkon is kifejlődhet, elsősorban szocialista relációban. Ez a nemzetközi kooperáció létrejöhet mind az azonos profillal foglalkozó, mind pedig a hasonló tevékenységet folytató vállalatok között. A horizontális piackutatási kooperációból racionális belföldi és nemzetközi munkamegosztás alakulhat ki. Ilyen munkamegosztás létrejöhet például az információs nyersanyagok feldolgozásában és a feldolgozott anyagoknak a partnervállalatokhoz való megküldésében; megállapodás születhet egyes piaci területek (országok) mélyebb tanulmányozására, tehát mind szakmai, mind területi specializáció alakítható ki. Az egymással versenyben álló vállalatok esetében a piackutatási feladatokat nem oszthatják meg termékmélységben, mivel a vállalatok érdekei ezt korlátozzák, hanem a közös érdekek alapján — különösképpen a mi termelési viszonyaink között — a feladat az ágazatra, főbb termékcsoportra vonatkozó közép- és hosszú távú prognózisok elkészítésére vagy elkészíttetésére terjedhet ki.

A termelési eszközök *vertikális jellegű piackutatási kooperációjában* a szakmailag egymáshoz kapcsolódó műszaki fejlesztést, termelést, értékesítést végző és a termékeiket fel-

használó, illetőleg alkalmazó vállalatok (intézetek) vehetnek részt. E szervek piackutatási kooperációjából fejlődhet ki a racionális — technikailag is kapcsolódó — *szakmai piackutatási munkamegosztás.* Mivel ezen munkamegosztáson belül az azonos újratermelési folyamatba tartozó vállalatok piackutatási együttműködéséről van szó, az együttműködés hiánya egyben hátráltathatja is az újratermelési folyamat korszerűbb technikai színvonalon való, bővített ismétlődését. Míg a horizontális piackutatási munkamegosztás eredménye főképpen költség- és időmegtakarítás formájában jelentkezik, addig — az előbbi előnyökön kívül — *termelőeszközök esetében a vertikális piackutatási munkamegosztás az intenzív fejlődés előfeltétele is;* kialakítása első lépésként belföldi feladat, minthogy a műszaki fejlesztés, a termelés, az értékesítés és a felhasználás szakmai és piaci kapcsolódása legegyszerűbben belföldön vizsgálható. A vertikális piackutatási kooperációból egy-egy terület speciális szakismeretei alapján olyan munkamegosztás jöhet létre, amelyen belül a munkamegosztásban részt vevők piackutatási tevékenységét az újratermelési folyamatban elfoglalt helyük is meghatározza.

Az újratermelési folyamat főbb tevékenységei és a termelőeszköz-piackutatás részanalízisei között szoros kapcsolat van, amelyet sematikusan az alábbiak szerint ábrázolhatunk.*

A vázolt ábra a vertikálisan kialakítható termelőeszköz-piackutatási munkamegosztás elvi lényegét is szemlélteti.

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy a részanalízisek jellegénél, tartalmánál fogva, a piackutatásban kialakult és kialakítható vertikális munkamegosztásban és az ezekhez kapcsolódó tevékenységek elvégzésében milyen főbb szempontok figyelembevétele látszik célszerűnek.

A piackutatás időrendben egymás után következő részanalízisei közül első a *műszaki igény* (ezen belül a funkcióigény) *felmérése.* Ennek az analízisnek keretében kerül megállapításra a felhasználók konkrét műszaki igénye; ezen felmérések eredményeképpen lehet összegezni, hogy a vizsgált témakörben hol, mennyi és milyen jellemzőkkel rendelkező gyártmányt szükséges maximális mennyiségben felhasználni, alkalmazni. Ennek a vizsgálatnak első fázisaként megállapítható bizonyos „funkcióigény", amelynél a gyártmány jellemzői és az igény kielégítésének módja még nem, vagy csak részben meghatározottak. (Gondoljunk például speciális földmozgató eszközök vagy akár a vegyipari gyártást folyamatosan ellenőrző műszer műszaki-gazdasági paraméterei, műszaki fejlesztési célkitűzéseinek meghatározására.)

A műszaki igény felmérése a közép- és a hosszú távú tervezés egyik legfontosabb megalapozó tevékenysége, így a részanalízisekben kialakítandó munkamegosztás problematikájával a következőkben részletesebben foglalkozunk.

A műszaki igény specifikált megismerésére elsősorban annak van szüksége, aki a gyártmányprofillal kapcsolatos műszaki fejlesztést végzi.

* A részanalízisek fogalmával, tartalmával, jellegével és összefüggésével „A termelési eszközök piackutatási kérdéséhez" című cikkemben foglalkozom. Közgazdasági Szemle, 1965. 5.

A gyártmány specifikus tulajdonságaira kiterjedő műszaki igény felméréséhez egyaránt szükség van a primer és szekunder piackutatási módszerekre. Ennek megfelelően a műszaki igény felmérésének tevékenysége is két részre bontható:

1. A primer jellegű vizsgálatok* útján a felhasználóktól, az alkalmazóktól közvetlenül beszerezhető információkon keresztül felvilágosítást kaphatunk

a) a már meglevő saját és konkurrens gyártmányok használatánál felmerült tapasztalatokról és

b) az újabb funkcióigényekről, azaz olyan műszaki igényekről, amiket ugyan a szekunder vizsgálati módszer segítségével már ismerhetünk, de azt az addig ismert létező gyártmány nem, vagy nem kielégítően elégítette ki.

2. Szekunder vizsgálati módszerrel elvégezhető a prospektusok, katalógusok, szakirodalmi könyvek és cikkek dokumentációs és híranyagainak gyűjtése és feldolgozása. Ennek alapján tisztázható és kidolgozható, hogy az újonnan felmerülő kívánalmak kielégítésére a piacon rendelkezésre áll-e már megfelelő — a kívánt funkciót teljesíteni képes — termelőeszköz. Ily módon egyrészt áttekinthető, hogy a kérdéses műszaki igény kielégítésére alkalmas konkurrens gyártmány létezik-e és mely versenytársaknál lehet ilyen termékkel számolni; másrészt figyelemmel kísérhetők a versenytársak addig elért műszaki eredményei, műszaki fejlesztési törekvései is.

A műszaki igény sokoldalú, specifikált megállapításához tehát az említett primer és szekunder piackutatási módszerekkel egyaránt meríthetünk információkat a korszerű, illetve világszínvonalat képviselő, újabb műszaki kritériumokat kielégítő gyártmányok fejlesztési célkitűzéseinek megállapításához.

A vertikális piackutatási kooperáció létrejöttekor elsősorban differenciálnunk kell az említett primer és szekunder jellegű vizsgálati módszerek tekintetében. Feltehető, hogy az együttműködés kezdetén a kooperációban részt vevők bármelyike, sőt esetleg mindegyike foglalkozhat a szekunder vizsgálati eljárással, tehát a más célból publikált vagy rendelkezésre álló adatok gyűjtésével, rendszerezésével és feldolgozásával. Így ez a tevékenység például egyaránt történhet:

a) fejlesztő-, termelővállalatnál,
b) külkereskedelmi vállalatnál,
c) kutató-fejlesztő intézetnél,
d) termelésieszköz-kereskedelmi vállalatnál,
e) piackutató intézetben,
f) dokumentációs központban.

Az említett szervezetekben azonban minden valószínűség szerint — nemcsak párhuzamos gyűjtésre van lehetőség, hanem differenciált, speciális anyagok beérkeztetésére is; éppen ezért ezek kicserélése, továbbítása és egységes értékelése — a felesleges párhuzamos munkálatok elkerülése céljából — összehangolt, jól szervezett vertikális együttműködést, a szakmai követelményeknek megfelelő profil- és munkamegosztást kíván.

Az előbbiekben az 1. alatt említett primer jellegű piackutatási vizsgálatokat a felhasználóktól, az alkalmazóktól (vevőktől) közvetlenül beszerezhető műszaki-gazdasági információkat elsősorban a fejlesztő-, termelővállalatnak és a kutató-fejlesztő intézetnek közvetlenül célszerű összegyűjtenie.

A műszaki fejlesztést végző intézet vagy vállalat lehetőleg *közvetlenül foglalkozzék a kutatást-fejlesztést érintő* (1/b alatti) *információk beszerzésével,* mert ezek az információk „időérzékenyek", megszerzésük és helyes értékelésük egyrészt *részletekbe menő műszaki ismereteket* kíván, másrészt az információáramlás *időveszteséggel és lemorzsolódással is jár,* amely lassítólag hat a műszaki fejlesztés ütemére.

Ha a műszaki fejlődés üteme gyors, a primer vizsgálati módszerrel szerzett *információk továbbítása időveszteséggel jár, a fejlődésben lema-*

* Primer adatfelvételi eljárások: a megkérdezéses eljárás (lehet szóbeli, írásbeli), a megfigyelés, a kísérlet.

radást eredményezhet, és az új gyártmány vagy új technológia a korszerűség követelményeinek nem felel meg.

A külkereskedelmi vállalatnak mindenképpen szüksége van a műszaki igény felmérésének szekunder jellegű vizsgálataira. Az ilyen módszerrel szerzett információk jelentős részét maga is gyűjtheti, a műszaki adatokat kiegészítő gazdasági jellegű információk beszerzésére pedig (például ajánlati, értékesítési árak stb.) leginkább hivatott. Helyes, ha a primer módszerekkel, a felhasználóktól közvetlenül gyűjtött információk alapján készült értékelések a külkereskedelmi vállalathoz is eljutnak, és azokat a saját gyűjtésű szekunder adatokkal együtt folyamatosan feldolgozza. Ugyancsak javasolható az is, hogy a fejlesztő vállalathoz vagy intézethez a más szervnél feldolgozott szekunder jellegű vizsgálat eredményei is elkerüljenek.

A vállalat versenytársainak és saját gyártmányainak műszaki-gazdasági összehasonlításából tudja kimunkálni a piaconként megengedhető árakat, emellett a világszínvonalat képviselő gyártmányok műszaki-gazdasági paramétereinek a saját fejlesztési célkitűzésekkel való összehasonlításánál a korszerűség követelményeit is — a következő értékesítési időszakra vetítve — ellenőrizheti.*

A piackutatás időrendben következő részanalízise a *szükségletkutatás,* amely az adott, már létező gyártmány iránt megnyilvánuló, gazdaságilag indokolt igény megközelítését, meghatározását célozza. Időrendben a szükségletkutatás a műszaki igény felmérését követi és megelőzi a keresletkutatást. Célja a termelési program részére a gazdaságilag indokolt szükségletnek megfelelő volumen megállapítása. Ennek a piackutatási fázisnak az elvégzésében leginkább érdekelt a termelővállalat, mely a szükségletkutatás eredményeit felhasználja termelése előkészítéséhez, de támpontot ad a bel- és külkereskedelmi vállalatnak is rövid és középtávú tervei megalapozásában. Ez a részanalízis jellegében a keresletkutatástól csak annyiban tér el, hogy — a többféle célt szolgáló, gazdaságilag indokolt igények közül — nem vizsgálja azok kielégítésének rangsorát.

A *keresletkutatás* a piackutatási részanalízisek záró fázisa. Ha a szükséglet a beszerzéshez szükséges eszközökkel, vásárlóeszközökkel is párosul, kereslet formájában is jelentkezik. Ez utóbbi részanalízis elvégzésére — bár szervesen összefügg az előbbiekkel — elsősorban az értékesítést végző vállalat hivatott; értékesítő tevékenysége általában szorosan kapcsolódik a piaci helyzet rövid távú alakulásához. Márpedig — komplett berendezések kivételével — legtöbbször a vevő rövid távú döntésének eredménye, hogy a gazdaságilag indokolt szükségletek közül, a rendelkezésre álló vásárlóeszközt milyen termék beszerzésére fordítja.

A piackutatási részanalízisek előbbiekben vázolt összefüggése gyors információáramlást követel valamennyi szerv belső, saját apparátusán belül, valamint az egyes szervek, vállalatok egymás közötti információcseréjében is. Az *információáramlás gyorsasága és folyamatossága,* a beérkező adatok naprakész regisztrálása és bármikor felhasználható állapotban tartása egyaránt a műszaki fejlesztést, a termelést és az operatív üzletvitelt elősegítő piackutatás fő feltételei közé tartozik. Az előbbiekből következik:

Ha a piackutatást folytató szerv, például egy külkereskedelmi vállalat a profiljába tartozó gyártmányok tekintetében az iparvállalatokkal, ipari kutatóintézetekkel, piackutató intézettel stb.-vel racionális munkamegosztást tud kialakítani, a piackutatási részanalízisek körfolyamatát meggyorsíthatja, illetve lerövidítheti. Ez

* A műszaki-gazdasági árképzés is – mely a konkurrenciaképesség egyik fontos tényezője – kétféle célból történhet:
a) az *értékesítés szempontjából* reálisnak látszó, már kifejlesztett és gyártásban levő termék árainak kialakítására,
b) a *műszaki-fejlesztési tervfeladat jóváhagyásához* a fejlett műszaki jellemzők alapján képzett, arányosított, megengedhető irányár kialakítására.

egyben azt is jelenti, hogy partnereitől egyes részinformációkon kívül a munkamegosztásnak megfelelően és folyamatosan kész részanalíziseket is kap, melyeket felhasznál és továbbfeldolgoz.

Lehetséges a munkamegosztásban a részt vevő partnerekkel olyan megállapodást is létrehozni, hogy például valamennyi részanalízist az iparvállalat vagy a külkereskedelmi vállalat végezze. A részanalízisek közül ebben az esetben is a fejlesztési célokat szolgáló, a műszaki igény felmérésének részletekbe menő, primer jellegű piackutatási vizsgálatait célszerű folyamatosan a műszaki kutatást-fejlesztést végzőnek folytatni.

A belföldi, *primer jellegű* piackutatási vizsgálatok lefolytatása — termelési eszközök esetén — általában *nem a külkereskedelmi vállalatok feladata.* Ezek közül kivételnek számíthatnak a beruházási szándék iránt érdeklődő tesztvizsgálatok; ezek a vizsgálatok ugyanis az importpiac keresletkutatásának részeként foghatók fel.

Lehetségesek olyan piackutatási kooperációs megállapodások is, amelyek — függetlenül a véglegesen kialakítandó megállapodástól, legalábbis átmenetileg — igénybe veszik a partnervállalat vagy intézet piackutatási jártasságát, ismereteit, szakértelmét.

A továbbiakban — mint elsődleges kérdésekkel — a piackutató intézetekkel és a népgazdaságon belül, valamint nemzetközi szinten kialakítható piackutatási kooperáció továbbfejlesztésének néhány gyakorlati lehetőségével foglalkozunk.

A piackutató intézetek szerepe az együttműködésben

A piackutatás keretében kialakítandó ésszerű munkamegosztáson belül célszerű elhatárolnunk, hogy milyen jellegű információkat lehet a vállalatokon belül és melyeket az e célra alakult külső szakintézményektől beszerezni.

Mint már említettük, a piackutatásban nagyobb jártassággal rendelkező szakintézetek jelentősége a vállalati piackutatási tevékenység *elindításában* és a *későbbi igények kielégítésében egyaránt fontos.*

A vállalati piackutatási tevékenység *elindításában* segítséget nyújt a piackutató intézetek által készített egy-egy nagyobb *tanulmány,* amely *áttekinti a szakma piaci helyzetét,* „induló ismereteket" nyújt a vállalati piackutatáshoz, továbbá — bizonyos mértékben — a *piackutatás technikájába is* bevezeti a vállalati szakembereket.

Az ilyen piackutató tanulmány — a megrendelő kívánságainak megfelelően — kitérhet

— a profilba tartozó vagy kiemelt termékek műszaki színvonalának és trendjének vizsgálatára,

— mind a belföldi, mind a külföldi piac igényeinek, telítettségének felmérésére: ezeken belül a vizsgált gyártmányokra mennyiség, minőség, választék, életkor, szállítók stb. szerinti megosztásban; a vizsgált gyártmányok keresletének és kínálatának helyzetére és várható változásaira; árvizsgálataira,

— a fontosabb konkurrens cégek és gyártmányaik műszaki-gazdasági elemzésére stb.

Ha a vállalat a folyamatos piackutatási feladatokat saját apparátusán belül a későbbiekben meg is oldja, bizonyos feladatok kidolgozásában a piackutató intézetek közreműködése számára továbbra sem nélkülözhető.

A piackutató intézetekkel kialakítandó kooperáció és munkamegosztás során ésszerűen kell összehangolni az intézet piackutatási és általános piaci szakismereteit a vállalat szakmai és speciális piaci ismereteivel.

A következő esetekben — jól működő vállalati piackutatási apparátus esetén is — célszerű igénybe venni a piackutató intézet szolgáltatásait:

— a vállalat piackutatási tájékozottsága, tárgyi és módszertani ismereteinek szélesítése végett;

— új profil kialakításánál vagy a profil szélesítésénél, azért, hogy a vállalat rövid időn belül sokoldalú, kiterjedt piaci áttekintést nyerjen;

— általában különféle jellegű, időigényes célvizsgálatok esetében, amikor a piackutatásra fordítandó hosszabb idő az értékesítési lehetőségek jelentős csökkenését eredményezheti;

— amikor a vállalat vitás vagy bizonytalan piaci kilátásoknál az intézet kontrollja alapján kíván dönteni;

— a piackutatást érintő általános jellemzők összegyűjtése és értékelése céljából;

— a nagyon széles reprezentációt igénylő, primer jellegű vizsgálatoknál;

— a vállalat által közvetlenül be nem szerezhető anyagok megszerzésénél stb.

Az utóbb említett anyagok, tanulmányok beszerzését, elkészítését helyes, ha a vállalatok a jövőben is — saját piackutatási apparátus működtetése esetén is — piackutató intézetre bízzák. Így a piackutató intézetek munkájának jelentősége a jövőben sem csökken, de feladataik minőségileg módosulhatnak.

A piackutatási kooperáció továbbfejlesztésének egyes gyakorlati szempontjai, lehetőségei

A bevezetőben már utaltunk arra, hogy a termelőeszköz-piackutatás — bizonyos eredmények mellett — most kezd csak kibontakozni. Néhány pozitív példát azonban már most is meg lehet említeni.

A vertikális piackutatási együttműködés néhány kezdeményező példájával találkozhatunk a gyakorlatban is. Nemrég a gépjárműiparhoz tartozó mintegy 50 vállalat kötött egymással szocialista együttműködési szerződést, amely a piackutatási kooperációra is vonatkozik.

A MOGÜRT Gépjármű Külkereskedelmi Vállalat a profiljába tartozó konkurrens gyártmányokról szakszerűen rendszerezett katalógus- és prospektustárat létesített és azt folyamatosan kiegészíti. A profilba tartozó vállalatok piackutatói és műszaki fejlesztői ezt a katalógus- és prospektustárat felkereshetik és az őket érdeklő anyagokról másolatot is készíthetnek. Ezenkívül a MOGÜRT egyéb piaci információkról is rendszeres és szervezett tájékoztatást ad a vele kapcsolatban álló iparvállalatoknak.

További részletes piackutatási munkamegosztás alakul ki például az IKARUS és a MOGÜRT között, amelyen belül konkrétan meghatározzák mind a közös, mind az egyes vállalatokra háruló piackutatási feladatokat.

Hasonló együttműködési törekvésekkel találkozhatunk más külkereskedelmi vállalatnál is, így például a KOMPLEX (nagyberendezések export-importjával foglalkozó) vállalatnál.

Eredményes a dokumentációs központokkal, a Kereskedelmi Kamarával, a gazdaságkutató intézetekkel, a Licencia Találmányokat Értékesítő Vállalattal kialakítható kooperáció. Az említettek közül például az utóbbi szervnél a licencek megszerzésére és a műszaki fejlesztés meggyorsítására dokumentációs szolgálat létesült. Rendszeresen lefordítják és az arra igényt tartó vállalatoknak megküldik az egyes iparilag fejlett országokban bejelentett találmányok listáját, műszaki újdonságait és — ha szükséges — ezek műszaki dokumentációit is beszerzik. Továbbá közreműködnek a licencek megvásárlása előtt szükséges jogi kérdések tisztázásában is.

A már említett *vertikális* piackutatási együttműködés és munkamegosztás — amely a kutató-fejlesztő intézetek, az iparvállalatok, a belföldi és a külkereskedelmi értékesítők, a felhasználók és az alkalmazók részvételén alapszik — kiterjeszthető a szállítókkal (alapanyag, félkésztermék: beszerzési piac kutatása) kialakítható információs cserére is.

Különlegesen bonyolult vertikális piackutatási kooperációt kell megoldani komplett berendezések fejlesztése, gyártása és értékesítése esetén. Ilyen bonyolult gyártmányoknál sokszor a fővállalkozónak vagy a külkereskedelmi vállalatnak kell a megfelelő piackutatási kapcsolatokat a tervező, több gyártó- és technológiát is-

merő vállalat, illetve szakember között kiépítenie.

A piackutatás továbbfejlesztésével kapcsolatban — a már említett feladatokon kívül — fontos a vertikumba tartozók jó együttműködésének, szervezett információcseréjének biztosítása a szakminisztériumokkal. Így például a külkereskedelmi vállalat minisztériumán keresztül ismeri meg az államközi egyezményeket, árucsere-forgalmi megállapodásokat, termékforgalmazással kapcsolatos rendelkezéseket stb.-t. Nem kevésbé fontos információkat adhat viszont a vállalat saját szakminisztériumának a közép- és hosszú távú tervek készítéséhez, különösen olyan vállalat esetében, amely az iparágat teljes keresztmetszetében képes áttekinteni. Hasznos lehet bizonyos piackutatási anyagok kicserélése más szakmák minisztériumaival is, hiszen az egyes kapcsolódó népgazdasági ágak beruházásairól, fejlődéséről, növekedési struktúrájáról adhatnak tájékoztatást.

Az említettek megállapodhatnak a továbbítandó információk jellegében, abban, hogy az egyes információkat milyen időközökben és mélységben közlik egymással, hol — a vertikum melyik láncszemében — dolgozzák fel, milyen mélységben és kiknek továbbítják. A kooperációnak természetszerűleg abban is meg kell nyilvánulnia, hogy az elkészült értékelő anyagok, tanulmányok megvitatására a részvevő partnereket esetenként meghívják.

Külön kiemeljük a kooperáció hasznosságát *külföldön járt* vagy ott hosszabb időt eltöltött *szakemberekkel*. Az ilyen szakemberek nyilvántartásba vétele és esetenkénti megkeresése a piackutatás részére igen hasznos adatokat és felvilágosításokat adhat.

Fontos feladat a különböző profilba tartozó külkereskedelmi vállalatok közötti *horizontális* piackutatási kooperáció. Itt a külkereskedelmi vállalatok olyan információinak cseréjéről van szó, amelyek iránt a más szakmákban működő külkereskedelmi vállalatok is érdeklődhetnek (például az egyes országok általános adatai, a beruházásokra, a hitel-, adóügyi viszonyokra, a vámrendelkezésekre vonatkozó információk). Jelentősek lehetnek a népgazdaság számára a különböző külkereskedelmi vállalatok közötti informatív együttműködés olyan formái, amelyek különböző iparágak import-export devizaellentételeinek felkutatását könnyítik meg.

A nemzetközi piackutatási kapcsolatok kiépítése és kifejlesztése — elsősorban a szocialista országok között — nagyban előbbre viheti a piackutatási munka fejlődését. A piackutatási anyagok, elsősorban országtanulmányok nemzetközi cseréje a külkereskedelmi vállalatok számára hasznos kiegészítő anyagot biztosíthat. Néhány vállalatunknak sikerült a szocialista partnervállalatokkal olyan megállapodást és együttműködést létrehoznia, hogy a titkos ügykezelés szabályait betartva kölcsönösen kicserélik nem publikált, de a piackutatás részére fontos adataikat. Az ilyen kooperáció fejlesztése nagyban hozzájárulhat a hiányos piaci ismeretek pótlásához. Elképzelhető a szocialista partnervállalatokkal olyan munkamegosztás kialakítása is, amely lehetővé teszi, hogy az egyes szocialista országok vállalatai meghatározott kapitalista piacok mélyebb kutatására specializálódjanak.

A konkurrens kapitalista vállalatokkal is kialakítható bizonyos piackutatási kooperáció. Ilyen lehet például a vállalatok prospektusainak, katalógusainak, vállalati belső kiadványainak (például vállalati újság, egyéb kiadványok, évkönyvek) rendszeres cseréje.

Meghatározott külföldi kooperáció és információcsere alakítható ki például: más országok kutatóintézeteivel, dokumentációs központjaival, a legnagyobb külföldi vevőkkel, külképviseletekkel, külső szervizállomásokkal, szakmai egyesülésekkel, tudományos szakintézményekkel.

A nemzetközi piackutatási kapcsolatok kialakításában különlegesen jó eredményt érhetnek el piackutató intézeteink.

Olyan kis országnak, mint hazánk, a piackutatásban sem célszerű autarkiára berendezkedni, s a jelenleginél fokozottabban kell törekednünk a nemzetközi információcseréből adódó lehetőségek minél jobb kiaknázására.

A horizontális piackutatás számára használható információk gyűjtése és feldolgozása hazánkban még gyermekcipőben jár. Egyes nyugat-európai országokban az *érdekképviseletek statisztikáit piackutatás céljára készítik és használják fel.* Ezekből a statisztikákból megállapítható, hogy az adott vállalat helyzete hogyan viszonylik az egész ágazatéhoz. Az érdekképviseleti statisztika a vállalatokat általában az általános statisztikai adatoknál jobban érdekli.* A legtöbb nyugati érdekképviselet megszervezte ezt a szolgáltatást.** Adatforrásaik egyrészt hivatalos és magáneredetű szekunder vizsgálati anyagokból, másrészt a tagvállalatoktól beszerzett primer vizsgálati anyagokból állanak. Az érdekképviseletek által szétküldött kérdőívek megválaszolása önkéntes. A kitöltött kérdőívekért cserébe az érdekképviseletek tagjaiknak visszajuttatják az összesített eredményeket. Ezen keresztül a tagvállalatok gyorsan tájékozódhatnak saját piaci részesedésük alakulásáról. Ezek a statisztikák a hivatalos adatszolgáltatásnál általában sokkal részletesebbek, ezért a versenytársak megfigyelésére is alkalmasak. Előnyük még a gyorsaság; a tagvállalatok rövid határidőn belül ismerik meg az eredményeket.

Hazánkban a trösztök, az egyesülések és a konkurrens vállalatok esetében hasonló jellegű — de a saját viszonyainknak megfelelő — adatgyűjtések és -feldolgozások megszervezésére még alig van példa. *Hivatalos statisztikai adatgyűjtésünk eddig még nem készült fel arra, hogy a piackutatás céljára részletes adatokat gyűjtsön és értékeljen.* Az iparon belül is elég kevés a szakmai piackutatási centrumok kialakítását célzó törekvés, holott az egyre nehezebben teljesíthető piaci versenyfeltételek ennek mielőbbi létrejöttét indokolják.

Összefoglalva az elmondottakat, piackutatási tevékenységünk megjavítására a különböző piackutatási szinteken, valamint az azonos és kapcsolódó szakmai szervezetek között — az időt és költséget megtakarító, szélesebb piaci ismereteket nyújtó — piackutatási munkamegosztást mielőbb szükséges kialakítanunk.

Megvalósításra vár a rövid és középtávra szóló specifikált piackutatási eredmények és a távlati piaci prognózisok minél jobb összehangolása, a közép- és hosszabb távra szóló piackutatási tevékenység fejlesztése, a gyártmányok műszaki-gazdasági versenyképességét (korszerűségét) elősegítő műszaki igény felmérésének tökéletesítése és ehhez kapcsolódva az ésszerű vertikális piackutatási munkamegosztás kialakítása. Figyelmet érdemel az a kérdés is, hogy *a középtávú és távlati kilátások tisztázásában műszaki fejlesztőink többsége nem eléggé érdekelt,* ezek jobb műszaki-gazdasági megalapozásához az erre ható gazdasági szabályozók is még módosításra várnak.

A racionális piackutatási kooperáció és munkamegosztás legfőbb előfeltétele az érdekelt potenciális részvevők megfelelő magatartása és kölcsönös együttműködési szándéka.

Majlát Lászlóné

* Lásd Clodwig Kapferer: Európai piackutatás című könyvében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

** Ilyen például több ország autóipari egyesülésének évi kiadványa.

Sz. Hejnman: Tudományos-technikai forradalom és strukturális változások a szovjet népgazdaságban

(Kommunyiszt, Moszkva, 1969. 14. sz.)

A XX. század második felében az emberiség a tudományos-technikai haladás új szakaszába lépett. Századunkat gyakran e fejlődési fázis részjellemzőinek kiragadásával egyoldalúan „automatika százada", „atom százada" stb. névvel illetik. Ezek a meghatározások nem tükrözik a tudományos-technikai forradalom lényegét, minden mozzanatát átható általános jellemvonását, vagyis azt, hogy az anyagi világ tulajdonságainak, felépítésének, átalakításának, a benne lejátszódó folyamatoknak alapvető törvényszerűségei mind pontosabban meghatározható, egzakt mennyiségi formát öltenek.

A tudományos-technikai forradalmat a termelőerők fejlődését gátló korlátok, ellentmondások leküzdésének szükségessége váltotta ki. A termelés növelése ellentmondásba került anyagi és tudományos-technikai bázisával. Az új bonyolult feladatok megoldása ugyanis eddig nem ismert magas színvonalú, nagy pontosságú, nagy termelékenységű, új műszaki paraméterekkel bíró bonyolult munkaeszközök létrehozását tette szükségessé. A modern munkaeszközök alkalmazása ellentmondásba került a tradicionális módszerrel és műszaki irányítással. Az ember pszichológiai-fiziológiai adottságainak korlátját egyre inkább a munkaszervezés-irányítás és a munkamódszer minőségileg magasabb fokra való emelésével kell legyőzni.

A munkatárgyak területén fellépő ellentmondások, a természetben található nyersanyagok korlátozott mennyisége, minőségi tulajdonságaik iránti fokozódó követelmények új, a természetben nem található anyagok előállításához vezettek.

Az energetika, a kémia, a fizika, a matematika gyors fejlődése a termelés technológiájában is nagy változásokkal járt. Különösen jelentősek az automatizálás perspektívái. Az ember fokozatosan megszűnik a termelés, a gépek közvetlen mozgatóereje lenni. Egyre inkább megteremtődnek az anyagi feltételek a szellemi és a fizikai munka közti különbségek megszűnésére.

A tudományos-technikai forradalom vívmányainak az anyagi termelésben való eredményes alkalmazása az ágazati struktúra átalakítását követeli meg. A tudományos kutatások finanszírozása ösztönzi ugyan a tudományos kutatást, de önmagában nem biztosítja a termelésre, illetve a társadalom gazdasági fejlődésére való hatását. Csak új ágazati struktúra teszi lehetővé a tudományos eredmények realizálását, ami egyben előfeltétele a tudományos-technikai forradalom továbbfejlesztésének.

Az utóbbi években a szovjet ipar struktúrájában sok haladó változás történt. 1950—68 között az ipari termelés 5,9-szeresére való növekedése mellett a villamos energia termelése 8,5-szeresére, a kőolaj-feldolgozó és a vegyipar termelése 11-szeresére, a gépipari és fémfeldolgozó-ipari termelés 10,6-szorosára növekedett. A tudományos-technikai forradalomhoz elengedhetetlen műszerek és automatizálási eszközök termelése pedig 27,2-szeresre emelkedett.

Az ágazati struktúra tökéletesítése szakadatlan folyamat. A szovjet népgazdaságban is van néhány, a régi idők maradványaként megkövesedett, lassan, fokozatosan oldódó strukturális sajátosság, amely csökkenti a társadalmi termelés hatékonyságát.

Így fontos feladat a kitermelő és a feldolgozó ipari ágazatok közti aránytalanságok csökkentése. A munkaerő- és anyagi forrásoknak a mezőgazdaságban és a kitermelő iparban való túlzott igénybevétele korlátozza a feldolgozó ipar és a nem termelő szféra fejlődését.

A termelés minden szakaszában egyenletesen kell a technológiát fejleszteni. Például a kohászati kapacitás gyors növelésétől elmaradtak a hengerdei beruházások. Ennek következményeképpen a hengerelt termékek minősége romlott, önköltsége pedig megnövekedett. Egy másik példa: a fakitermelésbe történt

hatalmas befektetések nem tükröződnek a késztermékek minőségében, mivel a fa szárítása és a különféle vegyi eljárások, amelyektől a fából készült termékek minősége függ, lassabban fejlődnek a szükségesnél.

A társadalmi munka hatékonyságának egyik kulcsproblémája az anyagigényesség csökkentése. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a Szovjetunióban e tekintetben hatalmas tartalékok vannak. Például a termékegységre jutó energia- és fűtőanyag-felhasználás jóval magasabb, az egységnyi nyersanyagból előállított végtermék mennyisége pedig (különösen a kőolaj-, a fa- és a fémiparban) lényegesen alacsonyabb, mint amit a technika mai színvonala lehetővé tenne.

A műszer-, szerszám- és alkatrészellátás mennyiségileg és minőségileg is elmarad a követelményektől. A gépipari üzemek kénytelenek saját erőből alkatrészt, műszert, szerszámot stb. előállító részleget fenntartani. Ezekből a segédüzemekből — a nem kielégítő termelési feltételek miatt — általában gyenge minőségű termékek kerülnek ki. Ez a segédmunkások arányának csökkentését is gátolja. A szovjet iparban dolgozó munkásoknak körülbelül a fele segédmunkás, míg az Egyesült Államokban csupán egyharmada.

A specializáció folyamata csak lassan halad előre. A komplex, univerzális gépipari üzemek aránya egyre nő, éppen a több ágazatot kiszolgáló „ágazatközi" (alkatrészekre, műszerekre, szerszámokra stb.-re) specializált üzemek nem kielégítő fejlődése miatt. A legnagyobb gépipari központok azonban máris gondját viselik a specializáció fokozásának. A legtöbb értékes kezdeményezés eddig a leningrádi gépiparban történt.

Nem kevésbé fontos a gépek megfelelő kihasználása. A tapasztalat szerint a meglevő és az újonnan belépő gépek kapacitása, műszaki paraméterei alkalmazásuk helyén gyakran meghaladják a termelés szükségleteit. Például a 160—320 mm-es asztallal rendelkező marógépeken megmunkált anyagok 70—90 százalékának a szélessége 100 mm-nél kevesebb. E helyzet egyik fő oka a termelési eszközöket előállító és felhasználó vállalatok közti közvetlen kapcsolat esetlegessége.

Sok függ az anyagi termelést kiszolgáló infrastruktúra továbbfejlesztésétől. A 70—80-as évekre meglesz a reális lehetősége annak, hogy az infrastrukturális beruházások az erőforrások elosztásában prioritást élvezzenek.

(Ism.: *Mérey Ildikó*)

S. C. Schmidt—L. A. Fischer: A KGST szerepe a világ takarmánygabona-termelésében és -forgalmában

(Agrarwirtschaft, Hannover, 1969. 8. sz.)

A KGST-országok jelenleg mintegy 100 millió tonna takarmánygabonát termelnek. Ebből a rozs túlnyomó részét a Szovjetunióban és Lengyelországban termesztik. Ennek egyik oka, hogy kenyérgabonának is használják. A rozs jelentősége csökken az egész világon, de elsősorban a fejlett ipari államokban. A KGST-országok kukoricatermésének 77,5 százaléka a Szovjetunióból és Romániából származik, Magyarország 14,2 százalékát adja az összes mennyiségnek. Az utóbbi években a Szovjetunióban jelentősen csökkent mind a vetésterület nagysága, mind a termelés mennyisége — elsősorban az árpa javára. Romániában és Magyarországon a kukoricatermelés továbbra is előtérben áll, és előreláthatólag a két ország részesedése fokozatosan növekszik a KGST-n belül. Az árpa termesztését viszont a Szovjetunióban szorgalmazzák erősen, ennek következtében 1955-től 1967-ig a vetésterülete megkétszereződött. A termésátlagok már nem nőttek ilyen arányban, a talajjavítási program lassú végrehajtása és a műtrágyatermelés nem kielégítő alakulása miatt. A zab és a köles termesztése a világ iparilag fejlett területein visszaesett — ez a tendencia a KGST-országokban is érvényesül.

A takarmánygabona alacsony hozamait a KGST-országokban olykor lehet a kedvezőtlen időjárással magyarázni, de lényegében a termelők anyagi ösztönzésének hiányára és a termelési módszerek elmaradottságára vezethető vissza.

A KGST-országokban a takarmányozásra való felhasználás aránya 1955/56-tól 1964/65-ig 55 százalékról 61 százalékra emelkedett a takarmánygabona összes mennyiségén belül. Némely terményfajta emellett továbbra is számottevő szerepet játszik az emberi táplálkozásban, például az egy főre jutó rozsfogyasztás viszonylag magas Lengyelországban, az NDK-ban és a Szovjetunióban. A két legfontosabb felhasználási formán kívül meg kell még említeni a mintegy 12 százalékot kitevő vetőmagszükségletet és a körülbelül 5 százalékos ipari feldolgozást.

A nemzetközi takarmánygabona-for-

galomban a szocialista országok részvétele kezdettől fogva alacsony annak ellenére, hogy a takarmánypiac az utóbbi időben nagymértékben kibővült a hús és ennek következtében a takarmány iránti kereslet dinamikus növekedése miatt. A népi demokratikus országok törekednek e konjunktúra kihasználására, és devizaszükségletük egy részének fedezése céljából növelték a Nyugat-Európába irányuló takarmánygabona-exportot. A cikkben közölt táblázat szerint a népi demokratikus országok kereskedelmi mérlege takarmánygabonából passzív, és 1966/67-ben hirtelen megnőtt az Egyesült Államokból való vásárlásuk nagysága. Így az NDK, Csehszlovákia, Lengyelország takarmánygabona-importjának mintegy 80 százalékát az Egyesült Államokkal bonyolította le. A Szovjetunió ilyen irányú beszerzései kis méretűek, takarmánygabona-mérlege is aktív.

A KGST-országok 1975-ben előreláthatólag 128 millió tonna takarmánygabonát termelnek. A növekedés elsősorban a nagyobb hozamoknak köszönhető majd. Minden valószínűség szerint Magyarország és Románia — majd később Bulgária is — a szemes kukorica fő szállítói lesznek. Viszont a takarmányárpa több mint 80 százalékát a Szovjetunió, a rozsnak pedig mintegy 75 százalékát Lengyelország fogja termelni a KGST-n belül. A mennyiségi becslések azon a feltételezésen alapulnak, hogy megszüntetik az alacsony teljesítmények okait. Így a Szovjetunióban 1966-ban a mezőgazdasági beruházások 11,5 milliárd rubelt tettek ki, ami több mint a fele az iparba irányuló beruházásoknak. Továbbá az „új gazdasági mechanizmus" magában foglalja a bérviszonyok javítását és a vállalatok nagyobb önállóságát. Ezek az újítások a Szovjetunióból indulnak ki, és néhány tagállamban azonos, sőt nagyobb hatásfokkal valósulnak meg.

A szerzők számításokat végeztek arra, hogy a jövedelem 10 százalékos emelkedése milyen mértékben csökkenti az emberi táplálkozásra használt takarmánygabona keresletét. Ez a koefficiens Magyarországon, a Szovjetunióban és Bulgáriában 0,4—2 százalék, Lengyelországban, az NDK-ban és Csehszlovákiában 3—5 százalék körül van, bár az egy főre jutó fogyasztás csökkenését kiegyenlíti a lakosság számának növekedése. Ugyanakkor az életszínvonal javulásával, és így az állati termékek nagyobb arányú fogyasztásával a takarmánypiac tovább bővül. 1975-ben előreláthatólag takarmányozásra a Szovjetunióban 44,8 millió tonna, a többi tagállamban 31,9 millió tonna kenyérgabonát tudnak felhasználni. Kétségtelen, hogy a Szovjetunió a jövőben is a KGST fő árpaszállítója marad, sőt az összes szükségletek fedezése mellett felesleggel rendelkezik majd. Számítani lehet azonban arra, hogy a kukoricatermelés nem lesz elegendő, és a kelet-európai országok szívesen vásárolnak kukoricát a tengeren túlról, egyebek között a kedvezőbb árajánlatok miatt is.

(Ism.: *Forgács Katalin*)

S. R. Timperley: Munkásigazgatók és ipari demokrácia Nagy-Britanniában

(Management International Review, München, 1969. 2—3. sz.)

A vezetésben való munkásrészvétel gondolata először a múlt században, Owen műveiben jelent meg. A szindikalisták és a guild-szocialisták elmélete már elvezetett a munkásellenőrzés gondolatához, amelyet úgy akartak megvalósítani, hogy a munkások fokozatosan beavatkozási jogot kapjanak a gyár ügyeibe. Manapság Nagy-Britanniában az iparban megvalósuló demokrácia az ún. joint consultation-nel (együttes tanácskozás, közös megbeszélések) azonos. Bevezetését először 1917-ben javasolták. A javaslatnak azonban egészen a II. világháborúig nem volt sikere, bár Egyesült Nemzeti Bizottság formájában létezett ilyen szervezet. 1944-ben a Szakszervezetek Kongresszusa és a Munkaügyi Minisztérium megállapította, hogy ezeknek a szervezeteknek az iparban fontos szerepet kell játszaniuk. Törvény született tehát, hogy az államosított iparban mindenütt létre kell hozni ezt a szervezetet. Sőt, néhány nem állami iparág külön is felállított ilyen bizottságokat.

A joint consultation (együttes megbeszélések rendszere) ma már széles körben elterjedt Nagy-Britanniában, hatékonysága azonban nem megfelelő. A munkások ugyanazt az apátiát tanúsítják az együttes megbeszélésekkel, mint a szakszervezetekkel szemben. Egy jelentés például megállapítja, hogy a joint consultation sokkal népszerűbb a vezetőknél, mint a munkásoknál.

Az ipari demokrácia elméletileg legtöbbet vitatott kérdése, hogy a munkások hogyan tudnak egyáltalán hatást gyakorolni a vállalat céljaira, politikájára. Természetszerűen a munkavállalók és a munkaadók véleménye eltérő ebben a kérdésben. A munkaadó elképzelése a magántulajdon jogain alapszik, amelyet a brit törvények is támogatnak, míg a munkavállalók elképzeléseinek alapja az, hogy az alapvető emberi jogok biztosítása sokkal fontosabb, mint a magánvállalat érdekei és jogai. Az iparban megvalósuló demokrácia és a politikai demokrácia szoros kapcsolatban van egymással, és mindkettő az ellenzéki magatartáson alapszik. Az iparban megvalósuló demokráciának három feltétele van, éspedig: a szakszervezetek függetlenek az államtól és a vezetéstől; a munkások ipari érdekeit csakis a szakszervezetek képviselhetik; a magántulajdon elhanyagolható a jó gyári kapcsolatok és a demokrácia szempontjából.

Az ipari demokrácia hosszú ideje társadalmi és politikai viták tárgya, és különböző módon és más-más névvel jelölve vetődik fel az egyes országokban. Az NSZK-ban például együttműködésről beszélnek, Jugoszláviában önigazgatásról, míg Franciaországban munkástanácsoknak nevezik ezeket a szervezeteket. A szerző véleménye szerint két oldalról kell az ipari demokráciát megközelíteni: egyrészt részvétel a döntésekben, de ehhez — másrészt — szükséges a demokratikus vezetés, vagy legalábbis olyan személyzeti politika, amely az emberi kapcsolatokat messzemenően figyelembe veszi.

Az ipari demokrácia továbbfejlesztésére Nagy-Britanniában két kísérlet folyt, az egyiket a Tavistock Human Relations Intézet tanácsai alapján hajtották végre a Glacier Project-ben. Ennek lényege, hogy a munkahelyek demokratizálása végett a bizottságok rendszerét szervezték meg, s ezek a bizottságok a vezetők, az alkalmazottak és a munkások csoportjait foglalták magukban, amelyek együttesen határozták el a vállalat politikáját, de részt vettek a döntések végrehajtásában is. A másik kísérlet John Lewis nevéhez fűződik; az üzemben minden munkavállaló egy-egy bizottság tagja. A vezetés ellenőrzését bizottságok és ezek választott testületei végzik, amelyek elméletileg ellentmondhatnak a vezetőségnek.

Nagy-Britanniában most újabb kísérlet folyik munkásigazgatók bevonására is, noha ez még csak a kezdet kezdeténél tart. A British Steel Company a vezetőség mellé „félállásban" munkásigazgatókat nevezett ki, a munkások érdekeinek képviseletére. Problematikus azonban a munkások és a munkásigazgatók közötti állandó kontaktus fenntartása. Ezt a kísérletet egyébként több angol egyetem vizsgálja.

A brit politikai pártok jelenleg nagy érdeklődéssel figyelik a vállalatok demokratizálódására indított kísérleteket, ezek közül elsősorban pedig a munkásigazgatók kinevezését. A Munkáspárt támogatja a munkásigazgatók kinevezésének rendszerét, sőt szeretné, ha valamennyi állami vállalat követné ezt a példát. A liberálisok, úgy tűnik, szintén helyeslik a munkásigazgatók alkalmazását, míg a konzervatív párt egyelőre gondolkodik rajta. A kommunista párt véleménye az, hogy valamennyi állami vállalat vezetőségének munkásigazgatókból kell állnia.

A nemrég létrehozott királyi bizottság, amely a szakszervezetekkel és a munkaadó-szervezetekkel foglalkozik, kis véleménykülönbséggel ugyan, de a munkásigazgatók ellen foglalt állást, mert — mint indokolták — két igazgató esetén a felelősség nehezen határolható el, és a kettős szereposztás konfliktusokhoz vezethet. A kérdés tehát még nyitott: az azonban már bizonyos, hogy új törvényt terveznek, amely a munkavállalóknak az eddiginél több elismerést ad, a munkaadó — munkavállaló viszonyt törvényesen szabályozza és az államosított iparban további munkásigazgatók alkalmazásához vezet.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

K. Grossfield: A beruházási ösztönzők hatékonysága

(The Banker, London, 1969. október)

A brit ipar beruházásai viszonylag kisebbek más fejlett országokénál. A kormány újra megvizsgálta a beruházási ösztönzőket, a kereskedelmi minisztérium pedig állandóan elemzi a beruházási támogatások hatékonyságát. A mostani rendszer hatékonysága bizonytalan, értékelése nehéz.

Ebben a rendszerben az ösztönzés meghatározott termékek vásárlását támogatja. Ide tartoznak a feldolgozó ipar által használt gépek, bányászati beren-

dezések, építőipari gépek. A vásárlók beruházási támogatást igényelhetnek, amely a vételár 40 százaléka a fejlesztendő területeken és 20 százaléka az egyéb területeken. A támogatást általában a vétel időpontjától számított 9—12 hónap múlva folyósítják. Ehhez járul az amortizációs kedvezmény, amely a legtöbb esetben évi 20 százalékos leírást tesz lehetővé. A támogatás és az amortizációs kedvezmény összegének a vásárlás időpontjára számított diszkontált értéke a vételár 55 százaléka a fejlesztendő területeken és 45 százaléka egyebütt. A beruházási támogatásokra kifizetett összeg 1967. április 1—1968. március 31 között hozzávetőlegesen 315 millió fontot tett ki, 1968—69-ben ez az összeg körülbelül 400 millió fontra becsülhető.

A rendszer egyik hátránya, hogy az ösztönzés csupán a berendezésekkel kapcsolatos költségekre hat, pedig ez a költségelem csak egyik tényezője a beruházási döntéseknek. Az ösztönzés hatását ezért elleplezhetik más, nagyobb hatású tényezők. 1965-ben egy tanulmány bebizonyította, hogy az akkor érvényesülő adóelengedési rendszer nem hatékony, mert a beruházási döntések meghozatalakor kevés vállalat veszi figyelembe az adókedvezményeket. Ekkor az adóelengedést a beruházási támogatások rendszerével helyettesítették. A kormány most próbálja a változtatás következményeit felmérni. A beruházási döntésekre sok tényező hat, ezért nem volna célszerű pusztán korrelációt számítani a támogatások és a beruházási volumen növekedése között. A szerző ehelyett különböző rendszereket hasonlít össze és azok relatív előnyeit igyekszik megállapítani.

Egyik példáját Kanadából veszi. A kanadai rendszer célja a vállalati kutatási és fejlesztési tevékenység (K&F) elősegítése. Közvetlen támogatásként a vállalat az előző 5 év átlagos K&F kiadásait meghaladó folyó kiadások 25 százalékának megfelelő összeget kap. Ezt adózási és amortizációs kedvezmények egészítik ki. Így a folyó évi és a bázisidőszaki K&F-kiadások különbözetének 1 dollárjára 25 cent támogatás és 50 cent adómegtakarítás jut. Kanadában ezt a rendszert 1967-ben vezették be. Az első évben a K&F-kiadások 40 százalékkal nőttek azoknál a vállalatoknál, amelyek a támogatást igénybe vették. Az ösztönzés nagyon bőkezű és hatékony, ellentétben az angol megoldással. Az angol szisztéma alapvető módosítása ennek ellenére nem valószínű, ezért csak gyakorlati változtatásokat érdemes javasolni.

A beruházási ösztönzés hatékonyságát számottevően növelné, ha a támogatás összegét a vétel időpontjában folyósítanák. Ily módon közvetlenül lehetne a vételárat csökkenteni. A támogatás így azokat a vállalatokat is hatékonyan ösztönözné, amelyek nem fordítanak nagy figyelmet az adókedvezményekre. A gyakorlati tapasztalatok szerint a vállalatok a fejlesztésről többnyire a bruttó költség és a rendelkezésükre álló pénzmennyiség alapján döntenek. Ez is aláhúzza, mennyire fontos a vétel induló költségeinek csökkentése.

Hatékonyabb-e a beruházási támogatások rendszere az adóelengedéssel történő ösztönzésnél? Kétségtelenül az sok vállalatnál, például azoknál, amelyeknél az adómegtakarítás másodrendű a kockázathoz képest. Az adóösztönzés a fejlett számviteli technikával rendelkező és jelentős profitot realizáló vállalatok számára megfelelő volt, de nem bizonyult olyannak a kis és közepes nagyságú cégek számára. Az érvényben levő rendszer hátrányai közé tartozik a nagy létszámú adminisztratív szervezet és ennek költségei, a gyakran bonyolult ügymenet, továbbá az, hogy nem nyújt biztonságot az esetleges jövőbeli változtatásokkal szemben, ami bizonytalanságot teremt a hosszú távú beruházások esetében. Elég valószínűtlen, hogy lehet valamennyi vállalatot kielégítő hatékony megoldást találni, de lehetséges olyan ösztönzési rendszer kialakítása, amely rugalmasabban veszi figyelembe a vállalatok eltérő igényeit. Ezt a támogatás és az adóelengedés kombinációjával lehetne megvalósítani, mégpedig oly módon, hogy a vállalatok kívánságuktól függően vagy adókedvezményt, vagy közvetlen pénzbeli támogatást kapnának.

Az elképzelés mintájául az exporthitelek szavatossági rendszere szolgál. A hitelbiztosítást egy kormányszerv végzi. Szavatolását a bankok megfelelő garanciának tekintik és készpénzhitelt bocsátanak az exportőrök rendelkezésére. A későbbi bevételek így már a jelenben közvetlenül felhasználhatók.

Az ehhez sok vonásában hasonló ösztönzési rendszer szerint azok a vállalatok, amelyek támogatást igényelnek, a vétel időpontjában megkapnák a támogatás és több évi értékcsökkenési leírás diszkontált összegét. (Ez a vételár 40, illetve 50 százaléka.) Az összeget a kereskedelmi bankok folyósítanák. A vállalatok a támogatás és az értékcsökkenési leírás teljes összegét fizetik vissza, amikor megkapják azt a kormánytól, illetve

leírják. A bankok garanciát kapnak a vállalatok fizetőképességére.

A javasolt rendszert az érdekeltek és a szakértők támogatása ellenére nem vezették be, amikor két évvel ezelőtt kidolgozták. Az indoklás szerint az idő nem volt alkalmas a bevezetésre. Az új megoldás kétségtelenül hatékonyabb lenne a réginél, mivel a beruházáshoz a vétel időpontjában jelentős összeg állna a vállalatok rendelkezésére. Emellett a szubvencionálás rendszerével kapcsolatos kiadások csökkennének. A vállalatok egy része ugyanis az adókedvezményeket venné igénybe, ez pedig — eltérően a támogatástól — feleslegessé tenné külön adminisztratív szervezetet, s a kormány megtakaríthatná ennek költségeit.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

Rudolf Zukal: A szovjet arany — a nagy ismeretlen

(Ekonomická Revue, Prága, 1969. 9. sz.)

A szocialista tábor egyik fő gazdasági problémája a mezőgazdaság elmaradása. A mezőgazdaság elmarad a szocialista országok ipari termelése, de a fejlett tőkésországok mezőgazdasága mögött is. Az utóbbi években a Szovjetunió sem fedezi saját termeléséből megnövekedett szükségleteit, és a hiányt importból kell fedeznie, elsősorban Kanadából. A Szovjetunió a világ egyik legnagyobb gabonaimportőre lett, 1963 és 1967 között összesen 27 millió tonna gabonát vásárolt összesen 1,7 milliárd dollárért, és kétmillió tonna lisztet 188 millió dollárért. (Ugyanebben az időszakban a Szovjetunió — nagyrészt a szocialista országokba — 24 millió tonna gabonát és másfélmillió tonna lisztet exportált.) Ezekért a gabonaszállításokért túlnyomórészt konvertibilis valutával kell a Szovjetuniónak fizetnie, ezért gondoskodnia kell megfelelő fizetőeszközről. Legfontosabb konvertibilis valutaforrása pedig éppen az aranyeladás.

A Szovjetunió nyugati aranyeladásairól a Nemzetközi Valutaalap a következő adatokkal rendelkezik (millió dollárban):

1958	1959	1960	1961	1962
220	250	200	300	215
1963	1964	1965	1966	1967
550	450	550	29,5	15

A szocialista országok mezőgazdasági termelésének elégtelensége tehát arra kényszerítette a Szovjetuniót, hogy aranyat adjon el, és ezzel lényegében könnyítsen az amerikai aranytartalékokra nehezedő tezaurációs nyomáson. Feltételezhető, hogy a szovjet aranyeladások nélkül a dollárt már 1968-ban le kellett volna értékelni.

Érthető tehát, ha a Szovjetunió aranytermelése és tartalékai a közgazdászok érdeklődésének középpontjában állnak. Minthogy hivatalos adatokat 1942 óta nem hoznak nyilvánosságra, az adatok becsléseken alapulnak.

Az kétségtelen, hogy a Szovjetunióban hatalmas aranylelőhelyek vannak, amelyek a dél-afrikaiakat is megelőzik. Az is bizonyos, hogy Dél-Afrika után a Szovjetunió a világ második aranykitermelője. A nyugati sajtóban szereplő számadatok azonban elég különbözőek és ellentmondásosak.

Az amerikai bányaigazgatóság adatai szerint az 1940. évi 178,5 millió dollárról a háború miatt 1942—47-ben 112—119 millió dollárra csökkent az évi termelés, majd 120—126 millióra nőtt; 1959-től az évi 136,5 millió dollárról a mai több mint 200 millióra növekedett.

A CIA szerint a Szovjetunió évi 130—155 tonna aranyat termel (egy tonna ára 1,125 millió dollár), és az utóbbi években a szovjet aranyeladás 2500 tonnára rúgott, ami tizenöt évi termelésnek felel meg. Az amerikai források szemlátomást tendenciózusan alábecsülik a szovjet aranytermelést, amit nyugati szakértők is elismernek.

A londoni bankok évi 400—500 tonnára becsülik a szovjet aranytermelést, a párizsi Le Monde-ban megjelent táblázat szerint viszont a szovjet termelés az 1960. évi 330 tonnáról 1965-re 390 tonnára növekedett. Franz Pick amerikai közgazdász szerint a szocialista országok aranytermelése (millió dollárban) a következő volt:

	1966	1967
Szovjetunió	525	490
Koreai NDK	46	42
Kína	20	18
Románia	25	30
Egyéb szocialista országok	15	23
Összesen	631	603

A szovjet aranytermelés 60 százaléka a magadani területről (Csukcs-félsziget és a Kolima völgye), 20 százaléka Jakutiából, további 20 százaléka pedig más

területekről származik. Újabb lelőhelyeket fedeztek fel mind a Csukcs-félszigeten, mind Jakutiában. A kedvezőtlen természeti-éghajlati feltételek a szovjet aranyat viszonylag drágává teszik, egyes nyugati szakértők szerint kifejezetten nem jövedelmező.

A szovjet sajtó szerint az utóbbi években a helyzet lényegesen megváltozott. Új lelőhelyeket fedeztek fel Szamarkand közelében, amelyek gazdagságukban esetleg az északi lelőhelyeket is felülmúlják. Itt egész évben folyhat majd a kitermelés. A Szovjetunió más területein, Karéliában, a Kola-félszigeten és Ukrajnában is találtak újabb lelőhelyeket.

Ellentmondásosak a szovjet aranytartalékokra vonatkozó becslések. Utoljára 1935-ben hoztak nyilvánosságra adatokat, akkor 840 millió dollárra rúgtak. A First National City Bank és a CIA szerint az utóbbi években az aranyeladások miatt a szovjet aranytartalékok jelentősen megcsappantak, 1,5—2 milliárd dollár körül mozognak. A Le Monde 3,5—4 milliárd dollárra, a Pick-féle évkönyv pedig 1966-ban 9,5, 1967-ben pedig 9,7 milliárd dollárra értékeli a Szovjetunió aranytartalékait, és 1,3 milliárd dollárra a többi szocialista országét. Mindebből világos, hogy a Szovjetuniónak vannak a világon a legnagyobb aranytartalékai az Egyesült Államok után.

Fel szokták vetni, hogy ha a Szovjetunió ilyen hatalmas aranytartalékokkal rendelkezik, miért nem vezeti be a rubel konvertibilitását és miért nem változtatja a rubelt a dollár konkurrensévé a nemzetközi fizetési kapcsolatokban. Az aranytartalékok valóban feltételét képezik a valuta konvertibilitásának — de csak az egyik feltételét; fontosabb feltétel a belső gazdasági egyensúly, a piac megfelelő ellátása árukkal, megfelelő mennyiségű exportképes áru stb.

A szovjet aranytartalékoknak nemcsak gazdasági, hanem politikai jelentőségük is van. A mai tőkés pénzügyi rendszer súlyos problémákkal küzd, és a dollárt a leértékelés fenyegeti. Az aranyár felemelésének, a dollár leértékelésének ellenzői éppen azzal érvelnek, hogy ebből a Szovjetunió húzna hasznot, hiszen ugyanannyi aranyért több árut kapna. Éppen ez a kiindulópontja az aranynak más nemzetközi fizetőeszközzel való helyettesítésére vonatkozó elképzeléseknek.

(Ism.: *Bauer Tamás*)

A. Milejkovszkij: A kapitalizmus politikai gazdaságtana oktatásának néhány problémája

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, Moszkva, 1969. 9. sz.)

A kapitalizmus politikai gazdaságtanának oktatását nem lehet a fő módszertani kérdések tisztázása nélkül megjavítani. Hogyan vezessük be az oktatásba az elméleti kutatás új eredményeit? Hogyan tükröződjenek a vitatott kérdések és a teljesen új témák az oktatásban? Végül, hogyan létesítsünk kapcsolatot a kapitalizmus politikai gazdaságtanának tanulmányozása és a forradalmi harc gyakorlati kérdései között?

Ezekre a kérdésekre válaszolva a szerző hangsúlyozza: a tudomány feladata feltárni a bennünket körülvevő világ titkait, behatolni az új jelenségek és folyamatok lényegébe. Bár az oktatás tárgya és a tudomány kölcsönösen összefüggnek egymással, de nem azonosak. Az oktatás tárgya magában foglalja a felhalmozott ismereteket. A tudomány, szemben az oktatással, nem érheti be a felhalmozott tudással.

A marxista—leninista tudós nem indulhat ki pluralista világnézetből. Elismerve a nézetkülönbségek elkerülhetetlenségét a tudományos kutatásban, a marxisták nem mondanak le a közös álláspont kidolgozásáról.

Azóta, hogy az imperialista országok gyarmatok nélkül maradtak, a fejlett tőkésországok gazdasági struktúrájában lényeges változások következtek be. Ennek a folyamatnak a jellemzői még nem kerültek be a politikai gazdaságtan tankönyvekbe. Ezt a jelentős munkát, az új adatok feldolgozását és elméleti általánosítását mielőbb el kell végezni, hiszen az iparilag fejlett tőkésországok gazdaságában az utóbbi években tapasztalt sok jelenség — a tudományos-technikai forradalom előrehaladása, az imperialista integráció és politikai neokolonializmus kibontakozása — már régóta tudományos vita tárgyaivá váltak a marxista közgazdászok körében. Ezek után a szerző összegezi a legfőbb változásokat:

Marx és Engels idejében a kapitalista részvénytársasági forma még nem volt uralkodó. A monopóliumok még csak keletkezőben voltak. A gazdasági kapcsolatokat az elkülönült magántőkések viszonyai jellemezték, és a munkások

„különálló árukként" — munkaerő áruként — léptek a munkaerőpiacra.

Lenin számára az elemzés kiinduló mozzanata a tőke koncentrációja és centralizációja volt. Az az ország, amely a monopolkapitalizmus szervezettségi színvonala tekintetében modellül szolgált más országok számára is, Németország volt. Itt a monopóliumok a legfejlettebb formában voltak képviselve. Lenin a német gazdasági életben fellelhető állammonopolista irányzatokban megtalálta a szocialista forradalom anyagi alapjának teljes kialakulását.

Napjainkban a monopólium új vonásokkal bír. Most már nemcsak a banktőke és az ipari tőke, hanem a kereskedelmi tőke összefonódását is tapasztaljuk az előbbi kettővel. Emellett végbement a monopóliumok és az állam összefonódása is. Az állammonopolista kapitalizmus egységes mechanizmusából olyan új nemzetközi monopolista egyesülési forma is keletkezett, mint az imperialista integráció. Nyilvánvaló, hogy a mai kapitalizmus törvényszerűségeinek és politikai gazdaságtani kategóriáinak kutatásában modellként az Egyesült Államokat, a nyugat-európai országokat és Japánt kell vennünk.

A tőkést mint munkaerő-vásárlót a mai kapitalista egyesülési formák alapján és nemcsak mint a termelési eszközök magántulajdonosát kell vizsgálnunk. A legfejlettebb tőkésországokban tipikussá vált, hogy a munkások nem egyénenként, sőt nem is mint szétaprózott céhszerű szakszervezetek lépnek fel a kapitalistákkal szemben. A munkaerőpiac helyzetét egyre inkább a korszerű, nemzeti méretű nagy szakszervezetek határozzák meg. Amikor ezek a szakszervezetek sztrájkot hirdetnek, nemcsak egyes ágazatok termelését, hanem az egész nemzetgazdaság működését képesek átmenetileg megbénítani.

A legfejlettebb imperialista országokban a monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmussá alakul át. Ezeknek az országoknak a gazdasága ma gyakorlatilag nem tiszta formájú piacgazdaság. A piaci mechanizmus bizonyos funkcióit az állammonopolista szabályozás rendszere váltotta fel, s ennek egyik legfontosabb formája az indikatív tervezés, vagy programozás.

A mai monopolkapitalizmus törvényszerűségeit kutatva a marxista-leninista politikai gazdaságtan egyrészt feltárja azokat a haladó tendenciákat, amelyek a termelés hatékonyságának emeléséhez vezettek, hogy ezeket a tapasztalatokat saját építőmunkánkban felhasználhassuk, másrészt a jelenkori kapitalizmus élősdiségét és rothadó tendenciáját. Az állammonopolista kapitalizmus gazdasági tapasztalatainak, konkrét elemeinek pozitív tanulmányozása éppannyira fontos, mint az élősdiség leleplezése.

A fejlett tőkésországok gazdaságában egyre inkább nő a nem termelő szféra (némely számítások szerint az Egyesült Államokban a munkások és alkalmazottak több mint fele dolgozik az improduktív szférában), ami arra kényszerít bennünket, hogy felülvizsgáljuk a termelő és nem termelő munka hagyományos fogalmát. A marxista irodalomban a termelőmunkának olyan felfogása terjedt el, hogy az a munka termelő, amely anyagi értéket hoz létre, bár ezt a meghatározást Marx bírálta és azt hangoztatta, hogy az a munka számít termelőnek, amely értéktöbbletet hoz létre.

Az improduktív szféra bővülésének hatása megmutatkozik a tőkés újratermelési ciklus anyagi alapjának, valamint az I. és II. osztály növekedési ütemének változásában. Az I. osztály gyorsabb ütemű növekedése a fejlett tőkésországokban ma már nem jellemző, illetve nem állandó folyamat. Ezekben az országokban — a többi között az Egyesült Államokban — a második világháború után a két osztály növekedési üteme nemcsak hogy közeledett egymáshoz, hanem időszakonként a II. osztály növekedési üteme meghaladta az I. osztályét.

A fejlett tőkésországok mezőgazdasági termelésének manufaktúrakorát az ipari szakasz váltotta fel, s mint ezt sokan állítják, megszűnt a különbség a mezőgazdasági és az ipari tőke szerves összetételében. A mezőgazdasági üzemek a hatalmas monopolista termelési rendszer részei lettek. Ennek következtében — e közgazdászok szerint — eltűnt az abszolút földjáradék anyagi alapja. Ezzel szemben vannak hívei a hagyományos felfogásnak is, akik ellenzik a nézetek radikális felülvizsgálatát.

Új jelenség az is, hogy a nagy konszernek maguk szervezik meg az értékesítési hálózatukat. Lényegesen megváltozott a pénz szerepe is az állammonopolista gazdaságban. A deficites költségvetési politika és a bankhitelek széles körű felhasználása a gazdaság anticiklikus szabályozása eszközeként az inflációt krónikussá tette minden fejlett tőkésországban. Az inflációs folyamat a modern tőkés gazdaság új vonása, amelyet a marxista közgazdászok még nem eléggé tanulmányoztak.

(Ism.: *Laczó Ferenc*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Pogány György: Foglalkoztatáspolitika és munkaerő-gazdálkodás

Kossuth Könyvkiadó, 1969. 340 l.

Pogány György könyve nagy érdeklődésre tarthat számot. A szerző célja nem kisebb, mint összefoglalni a foglalkoztatáspolitika témakörébe tartozó összes fontos elméleti és gyakorlati kérdéseket. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen jelentős vállalkozás buktatókkal is jár; több mint 300 oldalba sem lehet belezsúfolni mindazokat a fontos összefüggéseket, amelyek a foglalkoztatáspolitikát és a munkaerő-gazdálkodást jellemzik. Különösen nehéz részleteiben is kifejteni a számos *vitatott* kérdést.

A könyv első és második része főképpen a *munkaerő-gazdálkodással* foglalkozik. Bizonyos mértékig zavarja is az olvasót, hogy csak ezután tárgyalja a szerző a foglalkoztatáspolitika alapvető elveit. Nem vitatható ugyan a szerző szabadsága abban, hogyan kívánja megközelíteni a választott témát, azonban itt nem csupán sorrendi kérdésről van szó. Ez a tárgyalási mód nemcsak szétszakítja a közvetlenül összetartozó két problémakört, de nem is emeli ki eléggé a foglalkoztatáspolitika elsődlegességét a munkaerő-gazdálkodással szemben. A sorrend megfordítása érthetőbbé és logikusabbá tette volna a könyvet és egyben ismétléseket is elkerülhetővé tett volna.

Az első rész a szocialista munkaerő-gazdálkodás két évtizedével foglalkozik: hasznos összefoglalást ad a munkaerőhelyzet alakulásáról és az azt befolyásoló különféle tényezőkről. Különösen érdekes a keresők szerkezeti összetételének 1949 és 1968 közötti változásáról szóló elemzés. Helyesen mutat rá a szerző a megszerzett és a népgazdaság szempontjából szükséges iskolai végzettség közötti ellentmondásokra. Ismerteti elgondolásait a termelő és nem termelő dolgozók fogalmának meghatározásáról is. Felsorolja továbbá mindazokat a fontosabb tényezőket, amelyek a népgazdaságban a szellemi és fizikai dolgozók közötti arányokat befolyásolják. Hiányérzetet kelt azonban a munkaerőhelyzet és a népgazdaság fejlődése közötti kapcsolatról szóló rész, mert túlzottan elnagyolt és nem világítja meg kellően ezt a bonyolult összefüggést.

A könyv második részében a foglalkoztatáspolitika és a munkaerő-gazdálkodás *kapcsolatáról* szólva először néhány gyakrabban használt fogalom tartalmát ismerteti és ezzel összefüggésben érdekes módon fejti ki álláspontját a munkaerőtartalék kategorizálásáról. Teljesen indokolt a szerző nemzetközi munkaügyi statisztikák elemzésén alapuló álláspontja, hogy a legfontosabb munkaügyi normákat és fogalmakat az ENSZ keretein belül egységesíteni kellene, az országok közötti összehasonlítások realitásának biztosítására.

A munkaerő-gazdálkodás eszközeiről és módszereiről írt részben a szerző egyebek között a munkaerőmérleg készítésének módszereit és a szükséges statisztikai forrásokat ismerteti. Az utasításon alapuló munkaerő-gazdálkodási rendszer tárgyalásánál azonban hiányzik e módszerek mélyreható kritikája, csak a leíró részekben találunk erről bizonyos utalásokat. A gazdasági ösztönzésen alapuló munkaerő-gazdálkodás ismertetése nem eléggé kidolgozott, még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy ennek problémái más összefüggésben a könyv befejező részeiben többször is visszatérnek. A gazdasági fejlődés, illetve a gazdaságpolitika és a munkaerő-gazdálkodás módszereinek kapcsolatáról szóló fejtegetés eléggé hiányos, pedig igen fontos lenne annak vizsgálata, hogy a múltban a különféle gazdaságpolitikai célok és koncepciók hogyan befolyásolták a munkaerő-gazdálkodást, s az hogyan hatott vissza a gazdaságpolitikára, illetve a foglalkoztatáspolitikára. Az elmúlt 20 év munkaerő-gazdálkodási módszereinek és azok hatékonyságának alaposabb bírálata fontos tanulságokat szolgáltathatna a következő időszak számára is.

A könyv egyik legfontosabb és legérdekesebb fejezete a „Foglalkoztatáspolitika és a munkaerő-gazdálkodás tartalmi kapcsolata" címet viseli. Bár a tárgyalt definíciókon is lehetne vitatkozni, ennél sokkal fontosabb lenne e két kategória viszonyában a szocializmusra jellemző új vonások tárgyalása. Ezt azonban főként „a teljes foglalkoztatás" kapitalista elméletének cáfolata helyettesíti. Ha el is fogadjuk, hogy a teljes foglalkoztatás elmélete szocialista viszonyokra nem alkalmazható, akkor sem tarthatjuk eléggé megalapozottnak az *érvelést.* Úgy vélem, a szerző a problémát csak megkerülte azzal az állítással, hogy a szocialista állam foglalkoztatáspolitikája nem fejezhető ki egyetlen célkitűzéssel, a teljes foglalkoztatással. Ezt írja: „ha mégis keresünk valami meghatározót, akkor a szocialista foglalkoztatáspolitikára a tervszerű és takarékos foglalkoztatás megvalósítására való törekvés a jellemző". (85. l.) Ez a követelmény azonban, amelynek megvalósítását számos tényező sok irányban befolyásolja, nem ad választ arra, hogy általában, vagy adott időszakban a szocialista gazdálkodás viszonyai között a foglalkoztatás milyen szintjét kell elérni.

A munkaerő újratermelésének társadalmi befolyásolását tárgyalva a könyv számos fontos összefüggésre mutat rá, közöttük például a *népesedéspolitika* és a foglalkoztatáspolitika kapcsolatára. Érdekesen fejtegeti a szerző az elöregedési folyamat és a nyugdíjrendszer összefüggését a foglalkoztatáspolitikával. Megfontolandó és hasznos javaslatokat tesz a nyugdíjasok fokozottabb foglalkoztatására vonatkozóan. Ez azért is fontos, mert az átlagos életkor meghosszabbodása következtében még munkaképes férfiak és nők sokszor abba kényszerülnek hagyni aktív tevékenységüket, holott egyfelől munkájukra szükség lenne, másfelől pedig a tétlenség számukra súlyos pszichikai károsodást is okozhat.

A munkaerő kulturális és szakmai újratermelésének befolyásolását taglalva a szerző rámutat az *oktatási, képzési rendszer* alapvető jelentőségére. Hangsúlyozza, hogy nem mindig volt meg az összhang a népgazdaság szakemberszükséglete és a különféle oktatási intézményekben képzettséget szerzett szakemberek száma és aránya között. Tény, hogy az összhang biztosítása rendkívül nehéz, hiszen a szakemberképzés már a középfokú iskolában kezdődik, s így már 4—9 évvel korábban kell figyelembe venni a várható népgazdasági igényeket. A helyes arányok kialakításának ezért feltétele — számításba véve az oktatási rendszerünk jelentősebb módosításának nagy időigényét is —, hogy olyan népgazdaságfejlesztési távlati koncepció legyen, amelynek alapján a szakemberigényeket megfelelő biztonsággal előre meg lehet határozni.

A munkaerő elosztásának és újraelosztásának társadalmi irányítását tárgyalva a szerző részletesen foglalkozik a munkaerő-gazdálkodás tervszerűségével. Helyesen sorolja fel a munkaerő-szükségletet meghatározó tényezőket és befolyásolhatóságuk lehetőségeit. Meg kell jegyezni, hogy a munkaerő-szükséglet valóban meghatározható, de csak bizonyos mértékig befolyásolható. Éppen ezért különösen nagy jelentősége van annak, hogy a gyakorlatban is meg tudjuk ítélni, milyen módszerekkel és milyen határig tudunk hatni.

A tervezésben meghatározó jelentősége van a foglalkoztatottság szükséges és lehetséges *nagyságrendje* megítélésének. A könyv, bár foglalkozik a lehetséges felső határ problémájával, a foglalkoztatottság állandó növelésének követelményét túlzottan hangsúlyozza. Helyes lett volna utalni arra, hogy a gazdasági fejlődés bizonyos fokán a munkaerő-szükséglet és -kínálat közötti egyensúly megteremthető viszonylag alacsonyabb foglalkoztatási színvonal mellett is. Ahogy a gazdaságilag fejlett országok példája is bizonyítja, egyáltalán nem biztos, hogy a társadalmi és gazdasági szempontok minden időszakban feltétlenül a foglalkoztatás gyors növelését indokolnák. Némely tényező éppen arra utal, hogy a fejlődés bizonyos fokán szükséges lehet a foglalkoztatásbővítés ütemének mérséklése is. Nem tisztázott mind ez ideig, hogy szocialista gazdasági viszonyok között milyen álláspontot kell képviselni ebben a kérdésben, ha a szocialista gazdaság az extenzív fejlesztésről átlép az intenzív gazdasági fejlődés időszakába.

Ez a probléma szorosan kapcsolódik a könyvnek a *munkaerő takarékos felhasználásával* foglalkozó fejezetéhez, amely a termelékenység emelkedése és a foglalkoztatottság növekedése közötti ellentmondást tárgyalja alaposan és sokoldalúan. A szerző megállapítja: „Lényegében ugyanez az ellentmondás nyilvánul meg abban a sokszor felvetődött, de valójában mindmáig nem megválaszolt kérdésben is, hogy a gazdasági fejlődés adott szakaszán melyik a célszerűbb módja az ipari termelés fejlesztésének: az extenzív mód, ami alapjában a foglalkozta-

tott létszám növelésével kívánja az egy lakosra jutó nemzeti jövedelmet és ezen belül a fogyasztási alapot növelni; vagy az intenzív mód, amikor az említett célt alapjaiban a termelékenység emelésével kívánják elérni." (243. l.)

Úgy vélem, hogy ma már erre a kérdésre, ami a magyar gazdaság fejlődésének *adott szakaszát* illeti, már válaszoltunk: nyilvánvaló, hogy az intenzív fejlesztés a célszerűbb. Kétségtelen, hogy az intenzív fejlesztés a foglalkoztatáspolitikát is jelentősen módosítja, bár ma még ezek az összefüggések nem teljesen tisztázottak. Nemcsak szakmai körökben, hanem a közvéleményben is újra és újra felvetődik a kérdés, hogy vajon lehet-e és szabad-e szocialista gazdaságban bizonyos munkanélküliséggel számolni. A szerző határozottan nemmel felel. Álláspontjával magam is egyetértek, de úgy gondolom, hogy ebben a kérdésben bizonyos félreértéseket el kellene oszlatni: Az eddiginél gyakrabban kell vállalatainknak élni azzal a lehetőséggel, hogy elbocsássák azokat, akiknek munkájára nincs szükség, vagy nótóriusan bomlasztják a munkafegyelmet és nem hajlandók megfelelően dolgozni. Ez nem vezet munkanélküliséghez. Népgazdaságunk jelenlegi helyzetében, feltehetően a jövőben is bőségesen tudunk munkaalkalmat teremteni az ideiglenesen felszabaduló munkaerő számára, bár igaz, hogy ezek a munkaalkalmak nem feltétlenül esnek egybe a felszabaduló munkaerő személyes aspirációival.

A szerző a munkanélküliség ellen érvelve túlzottan leegyszerűsíti ezt a problémát, amikor fő érvként azt hangsúlyozza, hogy az esetleges munkanélküliség terhét a társadalomnak kell megfizetnie. Igaz az, hogy például a munkanélküli segély a társadalmat terhelné, azonban feltételezhetjük, hogy számos esetben az a teher, amit a nem megfelelő munkaerő alkalmazása, a kapun belüli munkanélküliség okoz a vállalatoknak — és végső soron a népgazdaságnak — semmivel sem kevesebb a csupán rövid ideig folyósítandó munkanélküli segélynél és egyéb támogatásnál. Ez tehát nem meggyőző érv. A megoldást illetően a szerzőnek igaza van: olyan gazdaságpolitikát kell követni, amely egyrészt megteremti a társadalmi munkaerő-szükséglet gyors növekedésének feltételeit, másrészt biztosítja a népgazdaság objektív tényezők által meghatározott munkaerő-szükségletének kielégítését, a termelékenység emelkedésével egyidejűleg. Az igazi kérdés azonban: a hogyan?

A könyv befejező részében a szerző a *gazdaságirányítás új rendszerének* a foglalkoztatáspolitikára, illetve a munkaerőgazdálkodásra gyakorolt hatásával foglalkozik. Annak ellenére, hogy a könyv megírásának időpontjában az új mechanizmus tapasztalatai még alig álltak rendelkezésre, helyesen tárgyalja a munkaerő-gazdálkodás számos új vonását és egyes fontos ellentmondásait. Így például elemzi a bérszínvonal- és az átlagbérszabályozás fogyatékosságait, továbbá a munkaügyi szabályozás új feladatait. Hangsúlyozza, hogy nem valósultak meg azok a jóslatok, amelyek az új gazdaságirányítási rendszerben munkanélküliségre számítottak. Sőt, bizonyos területeken a munkaerőhiány még fokozódott is, és a foglalkoztatottság a III. ötéves tervben az előirányzottnál nagyobb mértékben növekszik.

Pogány György könyve, kisebb fogyatékosságai és vitatható megállapításai ellenére is jelentős mű, hiányt pótol hazai közgazdasági irodalmunkban és sokoldalúan bővíti az olvasó ismereteit a munkaerő-gazdálkodás és foglalkoztatáspolitika kérdéseiben.

Kovács Dénes

Józef Nowicki: A fejlődő országok növekedésének elméleti kérdései

Teoria rozwoju krajów ekonomicznie mniej zawansowanych, PWN, Varsó, 1969. 296 l.

A lengyel közgazdászok már jó ideje nemzetközi hírnévre tettek szert a fejlődő országok növekedési problémáinak tanulmányozásában. A színvonalas „lengyel iskolán" belül jelentős fegyverténynek számít Nowicki professzor hozzájárulása a problémakör feltárásához. 1969 októberében jelent meg fenti című igényes munkája, mely voltaképpen az 1965-ben kiadott művében (Kísérlet a gazdaságilag elma-

radott országok növekedési modelljének felvázolására, PWN, Varsó, 1965, 358. l.) összegezett kutatások folytatásának tekinthető. A két mű közötti szoros logikai kapcsolat kívánatossá teszi, hogy röviden bemutassuk a szerző nézeteit, elemzési módszereit.

Nowicki abból az elméleti feltételezésből indul ki, hogy az elmaradottabb országok növekedési folyamata két, egymástól jól elhatárolt szakaszra tagolódik. Az első, extenzívnek nevezett szakasz megkülönböztető jellemvonásának a szerző azt tekinti, hogy a nemzeti jövedelem növekedése a bővülő foglalkoztatottság eredménye, míg a társadalmi munka átlagos termelékenysége lényegében statikus. A második, intenzív szakaszban a nemzeti jövedelem a munkatermelékenység emelkedésének eredményeként nő, mégpedig a munkaerő teljes foglalkoztatottságának feltételei mellett.

A szerző elemzéstechnikai okokból az egy főre jutó nemzeti jövedelem szintjét fogadja el a gazdasági fejlettség fő ismérveként, noha tisztában van azzal, hogy ez a fejlődési index korántsem teljes értékű mérőeszköz az egyes nemzetgazdaságok által megjárt fejlődési út pontos és megbízható leírására, s több ízben hangsúlyozza a nemzeti jövedelem megoszlásának, a termelési eszközök műszaki színvonalának, a szakképzettségi szint vizsgálatának fontosságát.

Nowicki professzor 1965-ben publikált műve az extenzív növekedési szakasz, most megjelent műve pedig az intenzív szakasz alkatával foglalkozik. Az extenzív növekedés szakaszát leíró modelljében az alábbi feltételezésekből indul ki:

a) az ipari technika és a társadalmi munka termelékenységének színvonala statikus;

b) hasonlóan statikus nemzetgazdasági szinten a reálbér színvonala, a béreket teljes egészükben fogyasztásra fordítják;

c) a teljes egészében felhalmozásra fordított profitok rátája úgyszintén állandó;

d) a munkanélküli munkások átlagfogyasztása az átlagos reálbér meghatározott részét jelenti;

e) a nemzetgazdaság tervszerűen irányítható.

A szerző elsősorban arra keres választ, hogy az elmaradottabb országok nemzetgazdasága képes-e a teljes foglalkoztatottság elérésére, a bármilyen formában meglevő munkanélküliség felszámolására. Módszere ugyan absztrakt modellből indul ki, vizsgálódásaiban azonban fokozatosan félreteszi leegyszerűsített feltételezéseit s állhatatosan közelíteni igyekszik a gazdasági realitásokhoz. Így foglalkozik a zárt (IV. fejezet), valamint a nyílt gazdaságban (V. fejezet) végbemenő növekedéssel, az intenzív szakaszra való áttérés problémáival (VI. fejezet), a növekedés finanszírozásának és külgazdasági aspektusoknak kérdéseivel (VII—VIII. fejezetek).

Elemzésének eredményeként arra a következtetésre jut, hogy az elmaradottabb országok számára nemcsak lehetséges, hanem parancsolóan szükséges is a felhalmozásra és a munkanélküliség felszámolására való koncentrálás, még akkor is, ha ennek ára a munkatermelékenység fokozásának bizonyos ideig való elnapolása. A munkanélküliség rendkívül magas társadalmi költségei következtében — amit a szerző művének függelékében vázol — ez a fejlesztési stratégia közelíti meg leginkább a racionális gazdaságpolitikai cselekvés optimumát, s készíti elő az intenzív szakaszra való áttérést.

A növekedés intenzív szakaszával foglalkozó legújabb művében Nowicki nagyobb mértékben használja a kvantitatív analízis módszerét. A teljes foglalkoztatottság mellett bekövetkező stagnálás problémáinak taglalása után figyelmét a munkatermelékenység növekedésének különböző aspektusaira, különösen a munkaerő képzettségére összpontosítja. A témakörben végzett legtöbb kutatástól eltérően vizsgálatának középpontjában nem a termelés technikai színvonala áll, hanem matematikai függvényekkel igyekszik felvázolni az általános szakképzettségi színvonal és a nemzeti jövedelem közötti összefüggéseket.

Természetesen elméleti okfejtését nagyban gazdagította volna az empirikus adatokra való nagyobb mérvű támaszkodás, statisztikai adatszolgáltatási nehézségek miatt a gyakorlati szemléltetés jórészt a fejlett országokra vonatkozó analóg adatokon alapul. A műszaki színvonalnak a növekedési folyamatban betöltött szerepére rátérve (IV. fejezet) a szerző a nemzeti jövedelmet először egy (műszaki színvonal), majd két variáns (a munkaerő szakképzettségi színvonala és a termelési eszközök műszaki színvonala) függvényében vizsgálja. Sajnálatos módon itt is hiányoljuk az elméleti okfejtés tapasztalati úton való alátámasztását.

A munkatermelékenység növekedésének harmadik meghatározó tényezőjének a szerző a vezetés és a munkaszervezés színvonalát tekinti. Korábbi módszerét követve, előbb a nemzeti jövedelmet csupán a munkaszervezés, majd mind a három variáns — azaz az említett két komponens és a munkaszervezettség — függvényében vizsgálja.

Érdekes vizsgálati újítás, hogy Nowicki a munkakedvet is munkatermelékenységi tényezőnek tekinti. Hangsúlyozza, hogy különösen az elmaradottabb országok növekedési elméletében e tényező különösen fontos szerepet játszik, s elhatárolja a munkaintenzitás kérdésétől. A tanulmány zárórészei a gazdasági növekedés akadályait és a nemzeti jövedelem növekedésének következményeit taglalják (VII—VIII. fejezetek). A növekedés korlátai között kiemeli a kedvezőtlen külkereskedelmi cserearányok hatását a fejlődésnek mind extenzív, mind intenzív szakaszában. Nowicki művei nem lépnek ugyan fel azzal az igénnyel, hogy a fejlődő országok számára általános növekedési elméletet alkossanak, de figyelemre méltó lépéseknek tekinthetők ez irányban.

Kádár Béla

Józsa Ödön:

OKTATÁS, SZAKKÉPZÉS, GAZDASÁG

A szerző könyvében a tudomány, a technika fejlődéséből vezeti le a fejlett tőkés- és szocialista országok oktatásában, képzésében végbement polarizációt. Részletesen foglalkozik hazánk oktatási szerkezetének változásaival, a képzésben érvényesülő specializációval, integrációval, a szakmunkásképzés időszerű elméleti és gyakorlati kérdéseivel. Tárgyalja az oktatás, szakképzés gazdasági szerepét, az oktatás hatékonysága számításának néhány módszerét. Összefoglalóan ismerteti a fejlett tőkésországok és a szocialista országok oktatástervezési modelljeit, módszereit. Elemzi az oktatási ráfordítások főbb elemeit, közvetlen és közvetett hatásait, az egyéni és társadalmi ráfordítások megtérülését. Külön foglalkozik a gazdaságirányítás jelenlegi rendszerével és a képzettséggel kapcsolatos összefüggésekkel.

A témát sokoldalúan tárgyaló könyv különösen a népgazdasági tényezők, az oktatás és a szakképzés irányításával, szervezésével foglalkozó minisztériumi és tanácsi szervek, oktatási osztályok dolgozói, továbbá pedagógusok, egyetemi oktatók és hallgatók érdeklődésére tart számot.

272 l., fűzve 31,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Йожеф Богнар

Экономический рост — внешнеторговая чувствительность

Статья представляет собой текст доклада автора, прочитанного им на англо-венгерской экономической консультации в Англии в ноябре 1969 года.

Автор констатирует, что существует четыре основных типа связи между национальными и внешними хозяйствами: автаркический, экономящий импорт, ориентирующийся на экспорт и зависящий от конъюнктуры ведущей страны типы экономик.

Венгерская экономика в настоящее время эволюционирует от типа, стремящегося к экономии импорта, к ориентирующемуся на экспорт, в то время как Великобритания, начиная с промышленной революции, всегда была экономикой, ориентирующейся на экспорт. В последние два десятилетия явления роста британской и венгерской экономики проявляли определенное сходство в отношении воздействия, оказываемого внешней торговлей на колебания процесса роста. В ходе экспансии возникают «узкие места», недостатки в равновесии. В таких случаях обычно применяются тормозящие меры. В британской экономике — как и в венгерской — к торможению приходилось прибегать с целью устранения дефицитов в платежном балансе. Ибо ежегодный темп роста британского экспорта составлял всего лишь половину темпов роста экспорта западноевропейских стран.

Экономическая экспансия и в социалистической экономике производится посредством усиленного увеличения капитальных вложений, что и здесь может привести к диспропорциям, так как и здесь невозможно полностью предвидеть новую ситуацию. Капиталовложения вызывают рост импорта; венгерская экономика чувствительна по отношению к импорту: на единицу прироста национального дохода, как правило, приходятся 2 единицы прироста импорта. Это сказывалось на платежном балансе, и в таких случаях приходилось тормозить венгерскую экономику. Производилось сокращение капиталовложений и импорта, из-за чего снижался темп роста продукции.

С тех пор, как в Венгрии действует новый хозяйственный механизм, внешнеторговый и платежный балансы значительно улучшились. Таким образом, они уже не требуют торможения темпа экономической экспансии. Эти результаты были достигнуты монетарными и бюджетными средствами.

Наиболее актуальные задачи венгерской экономической политики в настоящий момент — это расширение предложения; рациональная селекция предприятий; решение проблем, связанных с дифференциацией доходов; согласование стремлений к обеспечению полной занятости и к повышению производительности труда. Эти проблемы проявляются в социалистической экономике иначе, чем в капиталистических странах, и решить их можно, только сочетая прямые и косвенные методы.

Иван Беренд

Положение на рынке капитальных вложений

Положение рынка капитальных вложений — один из наиболее проблематичных вопросов хозяйственной жизни. Из-за специфичности рынка капиталовложений формы появления капитальных благ на рынке, рыночных отношений между покупающими и продающими, обусловленности рыночного спроса, роли центральных органов, сложности регулирования рынка, медленного реагирования спроса и, особенно, предложения — оценка, планирование и регулирование рынка капиталовложений становятся очень сложными.

Отсутствие равновесия на рынке капиталовложений является в первую очередь не следствием количественных и стоимостных расхождений между спросом и предложением, а их динамической взаимосвязи и структурных различий между ними.

Смягчение напряженных моментов на настоящем рынке капиталовложений — важнейшая задача экономической политики, которая, естественно, может быть решена сначала посредством ограничения спроса и экспансивного увеличения предложения.

Золтан Роман

Долгосрочное планирование и производительность промышленности

В первой части статьи автор анализирует некоторые общие методические вопросы долгосрочного планирования и в связи с этим рассматривает проблемы планирования производительности труда. Прежде всего он обращает внимание на то обстоятельство, что повышение производительности в промышленности подчинено прочим социально-экономическим целям и росту производительности в народном хозяйстве в целом. В рамках долгосрочного планирования производительности промышленности необходимо решить две основные задачи: 1) определить, на какой рост производительности можно рассчитывать; насколько отвечает это наметкам экономического роста и прочим показателям плана; 2) разработать, какие предпосылки и последствия связаны с таким ростом производительности; какие мероприятия, шаги следует предпринять в интересах такого повышения производительности.

Автор, исходя из настоящего уровня производительности в венгерской промышленности и из ожидаемого положения с рабочей силой, приходит к выводу, что в интересах как обеспечения желаемого темпа экономического роста в стране, так и уменьшения отставания производительности венгерской промышленности требуется повысить темп роста производительности.

Во второй части автор анализирует, можно ли в венгерской промышленности в перспективе предусмотреть темп роста производительности, превышающий достигнутые до сих пор 4% в год. На основании изучения зарубежных примеров и факторов, определяющих скорость процесса роста производительности, он рас-

сматривает, какие обстоятельства являются благоприятными или неблагоприятными с точки зрения такого развития. По его мнению, в венгерском народном хозяйстве на научные исследования, подготовку кадров, капитальные вложения обращается достаточно средств, и для внедрения более современных и производительных методов необходимо, в первую очередь, увеличить эффективность всех этих деятельностей. Наряду с развертыванием реформы хозяйственного управления необходимо, чтобы экономическая политика более планомерно и организованно занималась созданием условий, необходимых для ускоренного роста производительности, а также более активно способствовала этому.

Изложенные в статье исследования еще не дали метода исчисления, позволяющего надежно определить, какого роста производительности можно достичь на 15-летнюю перспективу, исходя из данного исходного положения и предполагая определенные условия. Автор поэтому предлагает в долгосрочном перспективном плане параллельно разработать несколько вариантов, предусматривающих рост производительности в промышленности на 4, 5 и 6 процентов в год, и определить, в чем различаются они относительно предпосылок и последствий. Если в этих предпосылках, вероятно, не будет значительных различий, то можно будет попытаться разработать альтернативную стратегию, при которой как обязательный предусматривается более низкий темп роста производительности, но в отношении обеспечения условий следует стремиться к достижению более высоких темпов роста.

Магда Ач-Ульбрих

Динамика макроэкономических показателей в 1950—67 гг. и выводы в отношении периода 1970—85 гг.

В статье анализируется динамика девяти показателей венгерского народного хозяйства (национального дохода, фонда потребления, потребления населения, фонда накопления, роста основных фондов, импорта из социалистических стран, импорта из несоциалистических стран, экспорта в социалистические страны, экспорта в несоциалистические страны) в 1950—1967 гг.

На основании динамики этих показателей автор произвела исчисление трендов, чтобы получить ответ на вопрос: как сложился бы баланс национального дохода страны до 1985 года, если бы основная тенденция вышеперечисленных, определяющих баланс показателей, наблюдавшаяся в прошлом и имеющая различные формулировки, продолжилась бы до 1985 года.

Исходя из трех исходных гипотез и принимая за основу данные двух периодов, автор составила для 1985 года пять вариантов баланса национального дохода, два из которых, являющихся с точки зрения анализа наиболее интересными, представляются в статье. На основе данных прилагаемых двух балансов национального дохода и относящихся к ним внешнеторговых расчетов автор старается осветить основные экономические последствия отражающихся в балансах гипотез относительно 1985 года.

Имре Шандор

Возможность и необходимость вертикального кооперирования

Автор, занимаясь в своей статье сначала объективными закономерностями развития общественного производства, констатирует, что производственные отношения в любое время включают не только складывающиеся в области пищевого хозяйства формы связей, как например, вертикальная интеграция, не только вещественно-технические отношения, но заодно и отношения между людьми. Поэтому при оценке вертикальной интеграции нельзя игнорировать закономерности капиталистических производственных отношений. На этой исходной основе дается автором определение капиталистической вертикальной интеграции. Затем он изучает формы связей, развивающиеся в социалистических производственных отношениях, и определяет суть социалистического вертикального кооперирования. После этого автор выясняет, в чем различаются и совпадают вертикальная интеграция и вертикальное кооперирование. Возможность и необходимость вертикального кооперирования, по мнению автора, помимо объективных закономерностей развития общественного производства вытекают из следующих обстоятельств: скачкообразного развития производительных сил в области пищевого хозяйства (выдвижения механизации и технизации на передний план; концентрации и специализации производства; быстрого практического применения результатов научных исследований); постоянного роста требований, предъявляемых к продовольственным продуктам (количественного и качественного роста потребностей потребителей, торговли, обрабатывающей промышленности и внешней торговли). Далее автор рассматривает понятия пищевого хозяйства и высказывает свою точку зрения относительно того, где должен располагаться полюс кооперирования в области пищевого хозяйства.

В заключение автором рассматриваются средства вертикального кооперирования. По его мнению, наиболее целесообразную форму кооперирования представляет собой долгосрочный договор по кооперации, то есть многосторонняя договорная связь между всеми предприятиями, производствами, учреждениями, в какой-то форме принимающими участие в производстве данного продукта, в процессе доставления его к потребителю.

Геза Рипп

Тенденции современного позитивизма в теории промышленного общества

В вводной части статьи автор рассматривает, по каким причинам получили всеобщее распространение в буржуазных общественных науках некоторые тенденции современного позитивизма, и каким образом служат они методологической основой теории промышленного общества. Затем он критически анализирует новые концепции теории промышленного общества, прежде всего, на основе книги Дж. К. Гэлбрейса «Новое промышленное государство». При этом им затрагиваются следующие вопросы: изображение роли монополий и государства, «разделения труда» между ними; оценка проблемы милитаризации; техноструктура и новая форма фетишизации капитала; тезис о конвергенции «промышленных систем». В заключение автор занимается противоречиями, наблюдающимися между вытекающими из новых соображений положениями и традиционными утверждениями буржуазной идеологии.

Андраш Инотаи

Стремления к экономической интеграции в развивающихся странах под знаком развития промышленности и увеличения экспорта

Автор, исходя из анализа внешнеторгового оборота между развивающимися странами, констатирует, что в интеграционных объединениях этих стран устранение или частичное сокращение торговых ограничений не привело к последствиям, вызванным интеграцией развитых капиталистических стран. Это объясняется фундаментальными различиями между положением развивающихся и развитых стран. В развивающихся странах устранение торговых ограничений означает только рамки, которые следует заполнить содержанием. А таким должно быть совместное развитие промышленности, ведь ее продукция могла бы привести к подъему внутризонального торгового оборота.

Автор детально показывает, почему неприменима к развивающимся странам т. н. статическая модель интеграции, а затем останавливается на основных характерных чертах интеграции развивающихся стран. Только там представляются осуществимыми мероприятия торговой политики, способствующие совместному развитию промышленности, где в национальных рамках промышленность еще не сложилась. При наличии частично сложившейся промышленности (например, в Латинской Америке) интеграция сталкивается с рядом трудностей.

Автор ищет ответа на вопрос, какая политика развития промышленности лучше отвечает развивающимся странам: комплементарная или компететивная? Затем он останавливается на основных вопросах, возникающих в совместном строительстве промышленных объектов, на их характере, и на конкретных примерах представляет мероприятия, могущие обеспечить уравновешенное и аналогичное экономическое развитие в интегрированном районе.

В последнем разделе статьи автор знакомит читателей с показателями промышленного производства в отдельных интегрированных районах развивающихся стран.

SUMMARY OF THE ARTICLES

József Bognár:

Economic growth and foreign trade sensitivity

The article is the text of a lecture at the British–Hungarian Economic Colloquium, held in November 1969 in Wiston House (Wilton Park), England.

The author states that there are four basic types of relations between the domestic and the external economies: autarkic, import-saving, export-oriented and the one related to the business boom of the leading countries.

The Hungarian economy is heading at present from the import-saving type towards the export-oriented one, while Great Britain has been export-oriented ever since the industrial revolution. The growth phenomena of the British and the Hungarian economies have shown some similarities in the recent two decades from the point of view of the effects of foreign trade on the fluctuations in the growth process. In the course of expansion there emerge bottlenecks and imbalances. On such occasions it is usual to apply brakes. In the case of the British economy–similarly to the Hungarian one–braking had to be applied in order to eliminate, the deficit in the balance of payments. The annual growth of British exports amounted, namely, to only half of that in the Western European countries.

Economic expansion takes place also in the socialist countries through a forceful raising of investments and this may cause disproportions since the new situations cannot be fully foreseen. Investments need increasing imports: the Hungarian economy is sensitive to imports, a one per cent increase of national income has been accompanied lately by two per cent increase in imports. This put a strain on the balance of payments and the economy had to be curbed. Investments have been reduced together with imports and this reduced, in turn, the growth rate of production.

However, since the introduction of the new economic mechanism in Hungary both the balance of trade and the balance of payments have shown significant improvement. Thus, the rate of economic expansion need not be curbed on account of the position of the balances of trade and payments. These results have been achieved by means of monetary and fiscal measures.

The most topical tasks of Hungarian economic policy are at present: to increase supply, to induce a rational selection among enterprises, to solve the problems arising from the differentiation of incomes, to harmonize the efforts aimed at full employment and at raising productivity. These problems arise in a socialist economy in a way different from that in capitalist countries and their solution is conceivable only by a combination of direct and indirect methods.

Iván Berend:

Situation of the investment market

The situation of the investment market is one of the points causing the greatest problems in the economy. The specific features of the investment market, the form in which the investment goods appear on the market, the market relations between buyers and sellers,

the determination of market demand, the role of direct decisions, the complicated character of influencing the market, the slow reaction of demand, and particularly of supply, render the judgement, planning and control of the investment market extremely complicated.

Disequilibrium of the investment market is primarily due not to differences in quantity and quality between demand and supply, but to the dynamic relations, the structural differences between demand and supply.

Te ease the present tension on the investment market is one of the most important tasks of economic policy which, due to the nature of things, can be solved first by restricting demand and then by expanding supply.

Zoltán Román:

Long-term planning and the productivity of labour in industry

The first part of the article analyses some general methodological problems of long-term planning and examines the questions related to the planning of productivity in this framework. The author calls attention above all to the fact that the raising of productivity in industry is subordinated to other socio-economic objectives and to the global growth of productivity in the economy as a whole. In the course of the long-term planning of industrial productivity two main tasks have to be solved: 1. to assess the expectable growth of productivity and how to fit it to the ideas about the global planned growth of the economy and to the other indices of the plan and 2. to work out the conditions and consequences of this growth in productivity, what actions and measures must be taken to promote the growth in productivity.

Starting from the present situation of productivity in Hungarian industry and from the expectable development of the labour situation, the author reaches the conclusion that the growth in productivity should be accelerated in the interest of both the desired growth rate of the economy and the reduction of the lagging behind of Hungarian industry in respect of productivity.

The second part of the article analyses whether, in the long-term, a greater growth in productivity than the 4 per cent p.a. achieved in earlier years can be attained. On the basis of international examples and the examination of factors determining the process of raising productivity he weighs up the circumstances which are in favour of and those which are against such development. He is of the opinion that sufficient amounts are spent in the Hungarian economy on research, education and investment: in order to introduce up-to-date, more productive methods it is rather the efficiency of these activities which is to be increased. In addition to the unfolding of the reform of economic control and management, it is also necessary that economic policy should deal with the creation of conditions for a quicker growth in productivity more purposefully and in a more organized way.

Scientific researches have not yet yielded a calculation method that would reliably quantify what growth in productivity can be achieved in fifteen years by starting from a given initial situation with certain conditions. Therefore, the author, proposes to work out several variants in the long-term plan in parallel, assuming an annual growth in productivity of 4, 5 and 6 per cent, respectively, and to establish on this basis the differences in conditions and consequences. In so far as there will be not substantial differences in these conditions in Hungary, it may be attempted to work out an alternative strategy which reckons with the slower rate of growth as regards the obligations but helps to unfold still the higher rate of growth.

Mrs. Magda Ács-Ulbrich:

Development of macroeconomic indices between 1950—1967 and some conclusions for the period 1970—1985

The article analyses the time series of nine indices of the Hungarian national economy between 1950—1967. (National income, consumption fund, personal consumption, accumulation fund, growth of fixed assets, imports from socialist and non-socialist countries, exports to socialist and non-socialist countries.)

Relying on the time series of the indices listed, the authoress performed trend calculations with the aim to show how the balance of national income would develop till 1985 if the basic past trends of the above indices determining the balance were to continue till 1985.

Starting from three basic hypotheses and relying on the data of two periods, the authoress constructed for 1985 five balances of national income from among which the article contains those two which are most remarkable from the point of view of analysis. On the basis of the data of the two attached balances of national income and the related foreign trade calculations the author tries to throw light on the major economic consequences of the hypotheses reflected in the balances and projected to 1985.

Imre Sándor:

Possibilities and necessity of vertical cooperation

Dealing with the objective rules of the development of social production, the author first establishes that the forms of relations emerging in the field of food economy, thus also vertical integration, are not only material-technical relationships, but relationships among people as well, and are parts of the production relations at any time. Therefore, when judging vertical integration, the rules of capitalist production relations cannot be neglected. The author defines the capitalist vertical integration on this basis. Then he examines the forms of relationships emerging under socialist relations of production and defines the substance of socialist vertical cooperation. Then he points out the similarities and the differences between vertical integration and vertical cooperation. In addition to the objective laws of

development of social production the author justifies the possibility and necessity of vertical cooperation with the following: a sudden growth of productive forces in the field of food economy (the advance of mechanization and technicalities, concentration and specialization of production, rapid practical application of the results of scientific research), continuous growth of requirements to be raised against food products (quantitative and qualitative growth of requirements raised on part of consumers, home and foreign trade, the processing industries). The author then deals with the notion of food economy and takes a stand in respect of the pole of cooperation within food economy.

In conclusion, the author treats the media of vertical cooperation. In his opinion the most suitable form of vertical cooperation is a long-term cooperation agreement, that is, a multilateral contract to be concluded with all enterprises, plants and institutions which participate in some form in the process, from the turning out of the product till its reaching the consumer.

Géza Ripp:

Tendencies of modern positivism in the theory of the industrial society

In the introduction the article deals with the causes of the general advance of certain tendencies of positivism in the bourgeois social sciences and how these tendencies provide a basis for the theory of the industrial society. Then the author critically reviews the new concept of the theory of the industrial society, mainly on the basis of J. K. Galbraith's: New Industrial State. In the course of his review, he treats the following major problems: description of the roles of the monopolies and the state, of their "division of labour"; evaluation of the problem of militarism; the new form of technostructure and capital fetishism; the thesis on the convergence of "industrial systems". Finally, he deals with the contradictions between the newly formulated theses and the traditional ones of bourgeois ideology.

András Inotai:

Economic integration efforts in the developing countries with the aim of industrial development and export promotion

The author starts from the analysis of mutual trade between the developing countries and states that the elimination of trade restrictions or their partial abolition in the integrated areas of the developing countries have not led in these integrated groups of developing countries to the same consequences as in the case of the developed capitalist integrations. The causes may be found in the fundamental differences between the situations of the developing and the developed countries. In respect of the developing countries the elimination of trade barriers constitutes only a framework which must be filled with contents. This contents can be only a common development of industry since only industrial products can secure a growing trade within the zone.

He expounds in detail why the so-called static model of integration cannot be employed in the case of the developing countries, then he surveys the major characteristics of integration efforts in the developing countries. The measures of a trade policy promoting common industrialization seem to be realizable where industry has not yet developed within national frameworks. Where national industries are partly developed (e.g. in Latin America) integration will meet with several difficulties.

The author also tries to give an answer to the question whether an industrial development policy of a complementary or of a competitive character is better suited for the developing countries; he then speaks about the main fields pushed into the foreground in connection with a common industrial location and their characteristics. It is shown with concrete examples what measures are called upon to secure a balanced and identical economic development in the integrated area.

The last chapter of the article reviews the development of the shares of intermediary and finished industrial goods in the integrated areas of the developing countries.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

3

A tartalomból

CZEITLER SÁNDOR:
Népgazdaságunk külső és belső egyensúlya

SIMÁN MIKLÓS:
Termelésünk műszaki színvonala és a gazdaságirányítás reformja

BÍRÓ JÓZSEF:
A külkereskedelmi monopólium az új gazdasági mechanizmusban

CUKOR GYÖRGY:
Hosszú távú tervezés és iparpolitika

BALASSA ÁKOS:
Integráció és az ötéves tervek összehangolása

SZLAMENICKY ISTVÁN:
Az állattenyésztés fejlesztéséről az európai szocialista országokban

XVII. évfolyam

1970. március

TARTALOM

Czeitler Sándor: Népgazdaságunk külső és belső egyensúlyának néhány összefüggése 261
Simán Miklós: Termelésünk műszaki színvonala és a gazdaságirányítás reformja 272
Bíró József: A külkereskedelmi monopólium érvényesítése az új gazdasági mechanizmusban 286
Cukor György: Hosszú távú tervezés és iparpolitika, I. rész ... 297
Balassa Ákos: Integráció és az ötéves tervek összehangolása 313
Szlamenicky István: Az állattenyésztés fejlesztésének főbb közgazdasági kérdései az európai szocialista országokban 325

VITA

Tolnai György: Lehet-e „döntően kedvező" a külföldi tőkétől való függés? 344
Ausch Sándor: Kinek előnyös ez „döntően"? 350

SZEMLE

A nemzetközi idegenforgalom főbb közgazdasági kérdései *(Tamás György)* 360

FOLYÓIRATSZEMLE 373

Zbigniew Kamecki: Változási irányok a KGST-országok tervkoordinációjában — H. Schmidt, L. Grünewald és M. Gamberger: A mezőgazdasági termékek termelése és felhasználása az Európai Gazdasági Közösségben 1975-ig — A. Bhaduri: A tőkeelméletről folyó újabb viták jelentősége: egy marxi álláspont — Paul A. Samuelson: Harc az amerikai inflációval — V. Rzsesevszkij: A termelési hatékonyság növelésének ösztönzése — Bimal Jalan: A kötött segélyből származó előnyök a segélynyújtó országok számára

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Fritz Baade: Legyen mindenki jóllakott *(Orosz Árpád)* 381
Pirityi Ottó: Használati érték és érték *(Szamarasz Oresztész)* 384
Majminasz, E. Z.: A gazdasági tervezés folyamatainak információelméleti összefüggései *(Ligeti István)* 389
A cikkek orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 396

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Ausch Sándor, a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője; **Balassa Ákos,** az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **dr. Bíró József,** külkereskedelmi miniszter; **dr. Cukor György** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese; **Czeitler Sándor,** külkereskedelmi miniszterhelyettes; **Ligeti István,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **dr. Orosz Árpád,** a Külkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője; **Simán Miklós,** a Gazdaságkutató Intézet osztályvezetője; **dr. Szamarasz Oresztész** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Szlamenicky István,** az Országos Tervhivatal MSZMP Pártbizottságának titkára; **dr. Tamás György,** az Országos Idegenforgalmi Tanács titkára; **dr. Tolnai György,** a történettudományok kandidátusa, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár tudományos munkatársa.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

CZEITLER SÁNDOR:

Népgazdaságunk külső és belső egyensúlyának néhány összefüggése

Külkereskedelmi témájú előadásban vagy cikkben ma már közhelynek számít arról szólni, milyen szerepet játszik a külkereskedelem a nemzeti jövedelemben, a népgazdasági fejlődésben. Mégis — nemzetközi gazdasági kapcsolataink fejlesztése szempontjából — nem érdektelen néhány ezzel kapcsolatos tényt előrebocsátani. Az ágazati kapcsolatok mérlege alapján végzett számítások szerint népgazdaságunk importigényessége valamennyi termelőágazatban a termelés ütemét meghaladó mértékben nőtt, s egyúttal emelkedett az export célú termelésnek az ipari és mezőgazdasági lakosság foglalkoztatásában játszott szerepe. Másként ez úgyis fogalmazható, hogy bővült hazánknak a nemzetközi munkamegosztásban való részvétele. Ez tükröződik abban is, hogy az elmúlt húsz évben a külkereskedelmi forgalom növekedési üteme meghaladta a nemzeti jövedelem és az ipari termelés növekedési ütemét. Mindezt az alábbi példákkal lehetne illusztrálni:

— 1959 és 1966 között az alapanyagipar termelése 46 százalékkal emelkedett, import eredetű összes felhasználása viszont csaknem kétszeresére, a 100 Ft termelési értékre jutó exportja pedig 9,50-ről 13 Ft-ra nőtt.

— Ugyanezen időszakban a gépipari termelés 70 százalékos növekedésével az iparág importfelhasználásának 120 százalékos emelkedése állt szemben, miközben a 100 Ft termelési értékre jutó export 27 Ft-ról 31 Ft-ra emelkedett. A feldolgozó ipar másik nagy ágában, a könnyűiparban a termelés 48 százalékos bővülését az importfelhasználás 81 százalékos emelkedése kísérte, a 100 Ft termelési értékre jutó export pedig 19 Ft-ról 22 Ft-ra növekedett.

— Az élelmiszeriparban 66 százalékkal nőtt a termelés, az importfelhasználás pedig több mint háromszorosára emelkedett. Az export aránya viszont — a 100 Ft termelési érték alapján számolva — 16,4 százalékról 19,5 százalékra bővült.

Az importigényesség növekedésének valódi népgazdasági súlyát természetesen csak akkor tudjuk értékelni, ha látjuk az import szerepét magában a termelésben. Ennek bemutatására talán elegendő megemlíteni, hogy 100 Ft termelési érték importköltségei az alapanyagiparban 18—20 Ft-ot, a gépiparban és a könnyűiparban mintegy 25 Ft-ot, a vegyiparban 30 Ft-ot, az élelmiszeriparban 14—16 Ft-ot, az építőiparban 13—14 Ft-ot, de még a mezőgazdaságban is 9—10 Ft-ot tesznek ki. Ebből nyilvánvaló, hogy az importtal kapcsolatos változások széles körben

érintik az egész népgazdasági termelést és az import megfelelő bővülése nélkül a termelés fejlesztése sem képzelhető el.

Mivel hazánknak olyan említésre méltó devizabevétele, amelyet a növekvő importszükségletek fedezésére fordíthat, az exportált termékekért befolyó devizán kívül nincsen, nyilvánvaló, hogy a külső gazdasági egyensúly alapvető tényezőjének külkereskedelmi forgalmunk egyensúlyát kell tekinteni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az export és import egyensúlyát évről évre folyamatosan kell biztosítani. A külkereskedelmi mérleg egyenlegének ingadozását a nemzetközi kereskedelmi forgalomban szokásos fizetési feltételek (hitelnyújtás és hitelfelvét) is lehetővé teszik, de mód van emellett a devizakiadások fedezése céljából rövidebb-hosszabb időszakra szóló pénzügyi (azaz árumozgáshoz közvetlenül nem kapcsolódó) hitelek felvételére is. A hitelek felvételénél azonban minden esetben számításba kell venni, hogy az azok visszafizetéséhez szükséges devizát — ha nem rövid, akkor hosszabb távon — végeredményben az export fokozásával kell kitermelnünk. Az igénybe vett hitelek növekedésének pedig alapvetően az szab határt, hogy a kamatfizetési kötelezettségek devizaszükséglete milyen arányban van az exporttal kitermelhető devizatömeggel. E szempontból tehát az sem közömbös, hogy a felvett devizahiteleket olyan importokra használjuk-e fel, amelyeket elfogyasztunk, illetve exportra nem kerülő termékek előállítására vagy az exportképesség fejlesztését célzó, potenciális devizakitermelő kapacitások létrehozására fordítjuk.

Ezen a ponton a külső egyensúly fenntartása már a belső egyensúly fenntartásával kerülhet összeütközésbe. Ha ugyanis az *exportképesség* növekedése tartósan elmarad az importszükségletek növekedésétől és az importtöbbleteket rendszeresen elfogyasztjuk, a külső egyensúly csak az import korlátozásával tartható fenn. Az import korlátozása azonban — különösen olyan országban, mint Magyarország, ahol a termelésben és a fogyasztásban az importnak igen nagy szerepe van — egyúttal fékezi a gazdasági növekedést, ezen belül a műszaki fejlesztést, az exportképesség fokozását éppúgy, mint a belső ellátás javítását, az életszínvonal emelését.

Nézzük meg ezek után, milyen tényezők hatottak és hatnak a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk alakulására, s ezen keresztül a népgazdaság külső egyensúlyára, illetve ezekből milyen következtetések vonhatók le.

I.

Előre kell bocsátani, hogy az elmúlt húsz évben népgazdaságunk fejlesztésének alapvető irányait a szocialista termelési viszonyok kialakítása határozta meg. Fejlődésünk üteme lényegesen felülmúlta a felszabadulás előttit. Ezzel — a termelés szerkezetének átalakításával — évszázados elmaradottságot pótoltunk és a lakosság életkörülményeinek javításában óriási előrelépést tettünk, jóllehet kiindulópontunk a II. világháború súlyos pusztításait magán viselő gazdaság volt. Fejlődésünk, amelyet a külső világban tapasztalt rohamos gazdasági és politikai átalakulás, az ellenforradalom okozta károk hatása, nemzetközi gazda-

sági kapcsolataink viszonylati szerkezetének gyökeres megváltoztatása is befolyásolt, világviszonylatban is jelentős teljesítmény.

Ha azonban a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünket, a népgazdaság külkereskedelmi tevékenységének fejlődését a külső egyensúly szempontjából vizsgáljuk, felszínre kerül eddigi *gazdasági növekedésünk néhány problémája.*

1. Népgazdaságunk termelési szerkezete az iparfejlesztésben elért eredményeinknek megfelelően átalakult, azonban a külkereskedelmi forgalom áruszerkezetét illetően ez a fejlődés csak a szocialista országokba irányuló kivitelben tükröződik. Bár a nemzetközi kereskedelemben — a gyors ütemű műszaki fejlesztés és specializálódás következtében — az ipari késztermékek, ezen belül leginkább a gépek és berendezések részesedése emelkedik, Magyarország és a tőkésországok közötti kereskedelmi forgalomban ilyen változást nem sikerült elérni. A tőkés világpiacon, ahol az értékesítés döntő kritériuma a versenyképesség, exportunkat bővíteni döntően csak a kevés munkát tartalmazó, nem bonyolult termékekből tudtuk. A fejlett tőkésországokba irányuló kivitelünk háromnegyed részét mezőgazdasági cikkek és nyersanyagok teszik ki, de még a fejlődő országok viszonylatában is nagyobb szerepet játszik a nyersanyagok és félkésztermékek exportja, mint a gépeké.

2. Fejlődésünket a gazdasági struktúra gyors átalakítása, az extenzív iparosítás, a nem mezőgazdasági munkahelyek tömeges létrehozása jellemezte. A KGST-országokkal való együttműködés ehhez egyrészt biztosította a szükséges nyersanyagokat, másrészt jelentős keresletet támasztott a megtermelt késztermékek — először főleg az extenzív iparosításhoz szükséges gépek, majd az életszínvonal növeléséhez szükséges fogyasztási cikkek — iránt is. Ez a mennyiségi fejlődés lehetővé tette, hogy a KGST-országok lényegében a világpiaci versenyképességtől függetlenül fejlesszék ki a különböző termelési ágakat, s a gazdasági hatékonyság háttérbe szorult. A hatvanas évektől azonban, amikor szűkülni kezdtek a KGST-országok nyersanyagtartalékai, s a további fejlődés mind több minőségi követelményt támasztott, a fejlődésnek ez az útja már akadályozta a műszaki fejlesztést. A KGST-országok ugyanis erre úgy reagáltak, hogy a forgalom termékcsoportonkénti és túlzott kétoldalú kiegyensúlyozására törekedtek, ami tovább növelte az egyes országok tőkéspiaci kereskedelmében jelentkező feszültségeket. Ezzel az is nyilvánvalóvá vált, hogy a közöttük fennálló gazdasági kapcsolatok fejlesztése a gazdasági együttműködés formáinak és módszereinek átalakítását is igényli.

3. A gyors ütemű extenzív fejlesztés — gazdasági adottságaink következtében — tovább növelte az importigényeket, amelyeket már csak részben tudtunk a KGST-országokból kielégíteni. (Például 1959 és 1966 között a gépipar szocialista viszonylatú importfelhasználása 2,3-szeresére, tőkés viszonylatú importfelhasználása 2,8-szeresére, a könnyűipar szocialista viszonylatú importfelhasználása 81 százalékkal, tőkés viszonylatú importfelhasználása két és félszeresére nőtt, de ugyanez a tendencia minden termelési ágban.) Ezt a problémát a beruházási politika úgy igyekezett ellensúlyozni, hogy a hangsúlyt az importhelyettesítő fejlesztésekre helyezte. Az alapanyagipari beruházások azonban — a gazdaságos kapacitások tőkeigényessége miatt — nem bizonyultak eléggé

hatékonynak, viszont így a feldolgozóipari fejlesztésekre sem jutott elég beruházási eszköz. (Emellett a mennyiségi fejlesztés végett még ezeket is szétforgácsoltuk.)

4. A nem eléggé hatékony fejlesztés nyomán olyan feldolgozóipari kapacitások jöttek létre, amelyek termelése nem minden piacon értékesíthető, sőt viszonylag szűkült azoknak a cikkeknek a kínálata, amelyek mind a szocialista, mind a tőkéspiacokon realizálhatók. A helyzetet nehezítette, hogy a tőkés exportban az anyagok és alacsonyabb feldolgozottságú termékek szerepét a feldolgozó ipar nem eléggé versenyképes termékei miatt nem sikerült csökkenteni. Így a tőkés kivitel áruszerkezete — különösen a fejlett tőkésországok viszonylatában — egyoldalúvá és rendkívül konjunktúraérzékennyé vált. Azt a tényt, hogy a tőkés kivitel egyik vezető ága a nyersanyagexport lett, gazdasági adottságainkat figyelembe véve aligha lehet kedvezőnek tekinteni, még az esetben sem, ha figyelembe vesszük, hogy ez jelentős mértékben (például hengerelt áruknál, alumínium-, olajtermékeknél) a szocialista importra támaszkodik.

Összefoglalva: Népgazdaságunk fejlődése és külkereskedelmi forgalma összefüggéseinek elemzése azt mutatja, hogy *a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk az eddigiekben nem volt eléggé hatékony.* Ez főleg abban jutott kifejezésre, hogy az ipar műszaki fejlődése — a termelés jelentős ütemű növekedése ellenére — elmaradt a tőkés világpiacon bekövetkezett műszaki fejlődéstől az ottani piaci értékesítésnél jelentkező követelményekhez képest. Ebben nagy szerepet játszott az is, hogy gazdaságunkat az ipari fejlődés védelme miatt korábban elzártuk a külső piacok, különösen a tőkéspiac mindennemű hatásától. A műszaki elmaradás következtében csökkent ipari késztermékeink — különösen a gépek és a berendezések — nemzetközi versenyképessége.

A 60-as években gazdasági fejlődésünk olyan szakaszához érkeztünk, amikor a növekedés korábbi fontos tartalékai, forrásai már kezdtek kimerülni; a jövőbeli gyorsabb ütemű gazdasági növekedés a gazdaság belső tartalékainak intenzívebb feltárását, a technikai-műszaki fejlődés meggyorsítását tette szükségessé. A népgazdaság fejlődésében mutatkozó kedvezőtlen jelenségek, mint a nemzeti jövedelem és a felhalmozás növekedési arányának nem kívánatos alakulása, a megtermelt termékek belföldi és külföldi értékesítési lehetőségének csökkenése, ezzel egyidejűleg viszont bizonyos területeken a lakosság kielégítetlen kereslete, a dollár viszonylatok felé növekvő eladósodás arra hívták fel a figyelmet, hogy a termelés összetételének, technikai színvonalának, a termelőmunka hatékonyságának növelése a további fejlődéshez elengedhetetlen.

Ezek az alapvető közgazdasági okok tették szükségessé az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését, amely a külső gazdasági kapcsolatok tekintetében alapvető célként tűzte ki, hogy a külső piacok értékítélete erősebb ösztönző hatással legyen gazdasági fejlődésünkre és törekedjünk a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk hatékonyságának fokozására. E vonatkozásban döntő változásnak kell tekinteni a belső árak és a külső piaci értékesítési és beszerzési árak közötti közvetlen kapcsolat megteremtését a külkereskedelmi árszorzó és az azt kiegészítő gazdasági szabályozók bevezetésével.

II.

Az eddigi gazdasági növekedésünk problémáiról adott rövid áttekintés is érzékeltette, hogy a külső egyensúly szempontjából a külkereskedelmi tevékenység hatása a népgazdasági fejlődésre távolról sem egységes. Hazánk nemzetközi fizetési forgalma szempontjából a külső piacokat nagyjából három fő csoportra lehet osztani:

1. Rubel elszámolású viszonylatok. Ezen belül külön csoportot képeznek a KGST-országok, amelyek a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankon keresztül az áruforgalommal kapcsolatos fizetéseket az ún. transzferábilis rubelben eszközlik. Azonban gyakorlatilag — a KGST-országok közötti kereskedelem röviden érintett problémái miatt — az áruforgalom ma is kétoldalú klíringegyezmények keretében bonyolódik le, ahol a tartozások vagy követelések más, kétoldalú klíringszámlára való átírására csak külön megállapodás alapján kerülhet sor.

2. Konvertibilisdeviza-elszámolású viszonylatok. Elvben az ilyen országokba irányuló exporttal kitermelt deviza bármely más viszonylatban felhasználható importra. (A gyakorlatban a külföldi partnerek itt is sokszor kétoldalú egyensúlyra törekednek.)

3. Dollár vagy más tőkésdeviza-elszámolású klíringviszonylatok. Ezekben az import és export után keletkezett tartozások, illetve követelések vezetése kétoldalú klíringszámlán történik, az így keletkezett követeléseket általában csak ugyanazon viszonylatban lehet vásárlásra felhasználni. Ha ez számunkra szükséges árukban nem oldható meg, a követelések felhasználására csak bonyolult reexport és switch-üzletek révén kerülhet sor.

Ezek a piaccsoportok azonban nemcsak a fizetési mód szerint különböznek egymástól. Az export- és importárukra eltérő árszint alakult ki, eltérőek a piaci igények, a versenyviszonyok, értékesítési feltételek stb. A népgazdaság külső egyensúlya tehát nem az export és az import globális szembeállításával mérhető. A 2. és a 3. piaccsoportot együttesen dollár elszámolású vagy „nem rubel elszámolású" viszonylatokként szoktuk kezelni, mivel — ha nehézségek árán is — a keletkezett tartozások és követelések nagyrészt átválthatók. A rubel elszámolású tartozások és követelések azonban teljesen külön nemzetközi fizetési kört képeznek.

Ebből az is következik, hogy az exportnak és az importnak e két nemzetközi fizetési kör szerint kell egyensúlyban lennie, különben a népgazdaság külső egyensúlyában zavarok keletkezhetnek. Ezért az exportképesség sem ítélhető meg globálisan, hanem csak a konkrét piaci körülmények között. Ugyanaz a vállalat, amely versenyképes a szocialista piacokon, még nem biztos, hogy versenyképes a fejlett tőkésországok éles versenyviszonyoknak kitett, igen magas korszerűségi, minőségi követelményeket támasztó piacain. Emellett a versenyképesség relatív fogalom, hiszen kedvező konjunkturális viszonyok, nagy piaci kereslet, illetve áruhiány idején olyan termékek is jól értékesíthetők, amelyek egyébként nem érik el a nemzetközi piacok követelményeinek átlagszínvonalát, viszont piaci túltelítettség, dekonjunktúra esetén egyébként korszerű termékek is találkozhatnak realizálási nehézségekkel.

Ilyen körülmények között nagyon fontos volt, hogy az új gazdaságirányítási rendszerben a külkereskedelmi tevékenységre ható szabályo-

zókkal *milyen exportérdekeltséget teremtünk.* Nem elsősorban az export rövid távú növelése szempontjából — bár azt el kellett érni, hogy visszaesés ne következzék be —, hanem *a nemzetközi versenyképesség, a külső piacok értékítélete szerint hatékonyabb termelés fejlesztése végett* volt erre szükség. A külkereskedelmi árszorzók, mivel ezeket a népgazdasági devizakitermelési átlag alapján állapítottuk meg, az indulásnál nem voltak alkalmasak az egész export finanszírozására. A szorzók módosításának alapelveként az került elfogadásra, hogy a külkereskedelmi árszorzóhoz képest veszteségesen exportáló vállalatok árbevételét az 1968. évi induló árak figyelembevételével — az állami visszatérítéssel — a belföldi értékesítésben elérhető szintre emeljük. A belföldi értékesítéssel azonos nyereséghelyzet kialakítása azonban a rubelelszámolásnál alkalmazott degresszív kulcsok mellett is, a két fő piaccsoportot tekintve eltérő exportérdekeltséget teremtett.

A rubel viszonylatú exportban — az 1968. és 1969. évi tapasztalatok szerint — a vállalatok érdekeltsége erőteljes, az esetek nagy részében a szocialista exportot még a belföldi értékesítés elé is helyezik. Ennek főbb okai:

— Több évre előre felmérhető, államközi egyezményekkel megalapozott tartós piaci lehetőség, vagyis: az éles verseny hiánya.

— Nagyobb volumenű, tartós foglalkoztatást biztosító megrendelések, kisebb piaci követelmények, kevésbé feszített szállítási határidők, azonnali devizabefolyással járó fizetési rendszer.

— A szocialista piacok kereslete lehetővé teszi a termelés mennyiségi növelését, ami a vállalatok szempontjából a nyereség növelésének legegyszerűbb módja. (Az exportban részt vevő vállalatok nagy részénél a rubel viszonylatú export az összes értékesítésen belül jelentős hányadot képvisel.) A nagyobb volumeneken belül a vállalatok belső termékstruktúrája is gyorsabban javítható a számukra kedvezőbb termékek arányának emelésével.

— Az elmúlt évek beruházásai jelentős részben olyan fejlesztések voltak, amelyek csak a szocialista piacon értékesíthető kapacitásokat hoztak létre.

Mindebből az a következtetés adódik, hogy *a rubel elszámolású exportban általában a belföldi és a dollár viszonylatú értékesítésnél alacsonyabb nyereség is kielégítő érdekeltséget biztosít.*

Mivel a rubel viszonylatú export növekedését 1968—1969-ben sem követte az import hasonló arányú bővülése, folytatódott az a korábbi években tapasztalt tendencia, amely a rubel elszámolású külkereskedelmi mérleg tartós aktívumában jut kifejezésre. Ebben azonban már szerepet játszottak bizonyos átmeneti tényezők, illetve a gazdasági szabályozók hatására a vállalati magatartásban bekövetkezett, a külkereskedelmi forgalomra lényegesen kiható változások is.

Ugyanis a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk alakítására *nemcsak a külkereskedelmi tevékenységre vonatkozó szabályozók hatnak, sőt, ezek hatását ellensúlyozhatják, vagy éppen a szándékoltnál jobban növelhetik egyes, a belső piaci egyensúllyal összefüggésben hozott intézkedések.* A rubel viszonylatú forgalomban — 1968—69-ben — erre az alábbi példákat lehet felhozni:*

* Az itt felsorolt jelenségek az előbbi megállapítás alátámasztását célozzák és nem adják az 1969. évi külkereskedelmi forgalom változásainak átfogó magyarázatát!

— A beruházási rendszer átalakítása (az eddigi központi beruházások nagy részének vállalati döntési körbe adása) már 1967-ben ismertté vált azzal, hogy bizonyos pénzügyi készültségi fokon alul a vállalatoknak kell a megkezdett beruházásokat befejezni, ezen felül a befejezést az állam finanszírozza. A készültségi fok növelése céljából a vállalatok ugrásszerűen növelték a rubel viszonylatú gépimportjukat (behozva a csak 1968-ban szükséges gépeket is), amit lehetővé tett, hogy itt a devizakereteket már 1967-ben megszüntettük. Ennek következtében az 1967. évi 32 százalékos növekedés után 1968-ban a rubel viszonylatú gépimport visszaesett, jóllehet a gazdasági szabályozók ezeket a beszerzéseket tették legelőnyösebbé a vállalatok számára.

— Tekintve a rubel viszonylatú exportnak az importlehetőségeket meghaladó növelésére való törekvést, 1969-re bizonyos szigorítások történtek az állami visszatérítésben, s az exportösszetétel javítása végett bevezetésre került — főleg a legkevésbé gazdaságos könnyűipari termékeknél — az államközi kontingensek kitöltésére a versenytárgyalások rendszere. Ez utóbbi azt célozta, hogy a kontingenseken belül az állami támogatás nélkül — vagy csak kevés állami támogatással — exportáló vállalatok növelhessék elsősorban kivitelüket. Ezt a célkitűzést a Külkereskedelmi Minisztérium — az államközi tárgyalások lefolytatásánál is szem előtt tartotta.

1968 végén azonban — az általános készletcsökkentésre irányuló hitelpolitika (illetve az ezt erősítő belkereskedelmi érdekeltségi rendszer) következtében számos iparvállalat belső rendeléshiánnyal küzdött mind az alapanyag-, mind a fogyasztási cikk iparban. Ezért fokozták törekvésüket a rubel viszonylatú értékesítést jelentő államközi kontingensek elnyerésére, s eszerint önként csökkentették exporttámogatási igényeiket. Ez azzal a kedvező hatással járt, hogy a rubel viszonylatú exportban az állami visszatérítést igénylő forgalom aránya az 1968. évi 60 százalékról — a vártnál korábban — már 1969-ben csaknem 50 százalékra csökkent.

Az 1968. évi tapasztalatok alapján a rubel viszonylatú áruforgalmi egyensúly helyreállítása, vagyis az aktívum csökkentése, a behozatal növelése céljából számos központi intézkedés történt. (Az 1969. évi államközi megállapodások importkontingensei 12 százalékos, az exportot meghaladó ütemű bővítést tettek lehetővé.) Ennek ellenére 1969-ben a rubel elszámolású viszonylatokból említésre méltóan csak a mezőgazdasági cikkek és a gépek behozatala emelkedett. Az összes *import növekedése* jelentősen *elmaradt az export* államközi megállapodásoknak megfelelő *növekedési üteme mögött.* Ennek egyik oka az, hogy a fogyasztási iparcikk-behozatal 1968-hoz képest csökkent, az államközi kontingensek kihasználása is ebben az árucsoportban a legrosszabb, másrészt az alapanyagok és félkésztermékek importjának növekedése sem érte el az átlagot. Ebben szerepet játszott, hogy — ugyanazon okokból, mint a belső megrendeléseknél — a TEK- és a nagykereskedelmi vállalatok importmegrendeléseiket is részben visszatartották, illetve már alacsonyabb igényeket jelentettek be az előző évinél.

A rubel viszonylatú exporttól eltérően — a belföldi értékesítéssel

azonos nyereséghelyzet mellett — az 1968. évi tapasztalatok szerint a dollár viszonylatú exportban, *elsősorban az export fejlesztésében,* a megfelelő érdekeltség hiányzott. Ez a következő főbb tényezőkkel magyarázható:

— A hazai árrendszer honorálja azokat a magas ráfordításokat is, amelyek a külső piacok értékítéletét nem állják ki. Emellett a tőkéspiacok értékítélete nemcsak az árakban, árarányokban jelentkezik. Az éles verseny következtében nagyobbak a műszaki, korszerűségi követelmények, fokozottabb a kockázat. Ugyanazt a kapacitást csak sok kistételű, eltérő feltételeket igénylő megrendeléssel, szoros szállítási határidőkkel stb. lehet kitölteni.

— A fejlett tőkésországokban értékesíthető termékek általában piacilag konvertálhatók, vagyis azonos nyereséghelyzet esetén a hazai vagy a szocialista piacra is elhelyezhetők. Ugyanakkor a dollár viszonylatú export 65 százalékát olyan termelővállalatok bonyolítják le, amelyek összes termeléséből a tőkés értékesítés nem éri el a 25 százalékot (jelentős részénél a 10 százalékot sem). Ezek eredményét — a belföldivel és szocialistával azonos nyereség esetén — a dollár viszonylatú export fokozása számottevően nem befolyásolja, jóllehet ezt csak nagyobb erőfeszítésekkel tudnák elérni.

— A belföldi értékesítés és a szocialista export olyan jelentős nyereségekhez juttatta a vállalatokat, amely nagyrészt érdektelenné tette őket a nehezebb feltételeket támasztó tőkéspiaci értékesítési lehetőségek keresésében. Ugyanakkor a szabályozórendszer összhatása általában nem ösztönzött eléggé műszaki fejlesztést, korszerűsítést célzó gépi beruházásokra.

Az 1968. évi tapasztalatok, de elsősorban a gazdasági fejlődésünk elemzése során feltárt, hosszabb távon megoldandó problémákat figyelembe véve még 1968 végén történtek olyan intézkedések (adóvisszatérítési rendszer korlátozott körben való bevezetése, hitelpreferenciák), amelyek a konvertibilis export fejlesztésében való érdekeltség fokozását célozták. Az 1969. évi, lényegesen kedvezőbb helyzet értékelésénél hiba lenne ezekről megfeledkezni. Mégis azt kell mondanunk, hogy az 1968. és 1969. évi külkereskedelmi forgalom alakulása közötti eltérés — a nemzetközi versenyképesség fejlődése szempontjából — csak látszólagos.

Kétségkívül kedvező, s ezt az új gazdaságirányítási rendszer működése szempontjából rendkívül fontosnak kell tekinteni, hogy 1968-ban devizahelyzetünk a dollár elszámolású viszonylatokban — az importnak az exportnál nagyobb mértékű csökkenése következtében — a tervezettnél kedvezőbben alakult, sőt 1969-ben a külkereskedelmi forgalom egyenlege jelentősen aktív lett.

A dollár viszonylatú export 1969. évi ugrásszerű növekedése tulajdonképpen csak azt bizonyítja, amit a korábban végzett elemzések az exportösszetétel komoly problémájaként jelöltek meg, nevezetesen: tőkés exportunk túlságosan konjunktúraérzékeny. 1969-ben ugyanis a tőkés világpiacon rendkívül kedvező konjunkturális viszonyok uralkodtak, ami az értékesítést megkönnyítette és jelentős *áremeléseket* tett lehetővé. Ebben az irányban hatott a vállalatok nyereségérdekeltsége is, amit az bizonyít, hogy az importárak azonos árucsoportokban is jóval kisebb mértékben emelkedtek, mint az exportárak. Így mezőgazdasági

exportáraink átlag 10 százalékkal, nyersanyag és félkésztermék exportáraink több, mint 6 százalékkal emelkedtek, a dollár viszonylatú kereskedelmi mérleg aktívumán belül mintegy 21 millió dollár a cserearányok javulásának köszönhető. (A mezőgazdasági exportvolumen-növekedés elég jelentős részét azonban a múlt év végéről — a száj- és körömfájás járvány miatt — áthúzódott szállítások adták.) Figyelemre méltó, hogy a kedvező konjunktúra ellenére ipari késztermékexportunk árszintje csak 1—1,5 százalékkal emelkedett, a gépeké pedig csökkent.

Az ipari késztermékexport növekedésében, amely egyébként lényegesen elmaradt a mezőgazdasági és az alapanyag-kivitel mögött, két tényező játszott szerepet. Az egyik az, hogy a belső megrendelések hiánya és a rubel viszonylatú export központi fékezése arra kényszerítette a vállalatok nagy részét, hogy a kapacitások leterhelése végett inkább a tőkéspiacok felé forduljanak. (Szerencsére a konjunktúra az értékesítést a különben nem piacképes termékeknél is megkönnyítette.) A másik tényező a konvertibilis exportképesség fejlesztése céljából az 1969-től mintegy 100 vállalatnál bevezetett adóvisszatérítési rendszer. Ugyanis e vállalatok, amelyek a tőkés ipari exportnak mintegy 40 százalékát adják, exportjukat az ipari átlagot jóval meghaladóan fokozták.

E tényekre az exporttal kapcsolatban azért is szükséges a figyelmet felhívni, mert nem változtak meg a tőkéspiaci importban tapasztalt tendenciák. Az import ugyancsak jelentős növekedéséről most elterelte a figyelmet az export ugrásszerű emelkedése. Pedig fel kellene figyelni arra, hogy az ipari termelés alig 3 százalékos növekedése mellett az anyagimport a tőkésországokból — a múlt évi ütemet is némileg meghaladva — mintegy 11 százalékkal emelkedett anélkül, hogy a tőkés export áruösszetétele javult volna.

Mindez arra mutat, hogy a nem rubel elszámolású nemzetközi fizetésekben 1969-ben elért *kedvező változás ellenére* egyelőre nincsen szó az ipar tőkéspiaci exportképességének *lényeges* javulásáról. A nemzetközi versenyképesség fokozását továbbra is fontos feladatként kell kezelni. A közgazdasági szabályozók hatásának értékelésénél az egyik legfontosabb problémaként azt kell kiemelni, hogy az állami visszatérítés — jóllehet a dollárexport mintegy kétharmad részénél fejti ki hatását — nem tesz különbséget az export után juttatott eszközök szempontjából a devizakitermelési átlaghoz képest kedvezőbben, vagy esetleg igen kedvezőtlenül exportáló vállalatok között. Valamennyi számára belföldi értékesítéssel azonos árbevételt biztosít!

Márpedig, ha az export szerkezetét úgy kívánjuk átalakítani, hogy a nemzetközi mértékkel mérten hatékonyabb, azaz versenyképesebb vállalatok súlya növekedjék, nyilvánvaló, hogy számukra gyorsabb fejlődési lehetőséget kell biztosítani az átlagnál. Ez az exportra ható szabályozók tökéletesítését igényli.

III.

A tőkés fizetési mérleget nem önmagában — vagy bármilyen áron —, hanem a gazdasági hatékonyság követelményeinek figyelembevételével kívánjuk javítani. Ennek nem lehet eszköze sem a népgazdaság dinamikus fejlődéséhez nélkülözhetetlen tőkés (beruházásicikk-, kor-

szerű anyag- és alkatrész- stb.) importok visszafogása, sem a gazdaságtalan termékek exportjának további fokozása. E célkitűzéssel olyan expanzív tőkéspiaci exportpolitika van összhangban, ahol a dinamikát a világpiacon keresett, s a mi viszonyaink között kedvező hatásfokkal előállítható termékek hordozzák. A *külső egyensúly tartós megteremtésének* — a gazdasági reform szellemével összhangban — *elsődleges eszköze a gazdaságos tőkésexport fokozása,* illetve hosszabb távon olyan tőkés exportszerkezet kialakítása, amelyben — népgazdasági szerkezetünknek, a fejlődés kívánatos irányának megfelelően — a nagyobb szerepet nem a konjunktúrára érzékeny, sok piaci bizonytalanságot hordozó mezőgazdasági termékek és anyagok, hanem a feldolgozó ipar, ezen belül a gépipar termékei játsszák (ideértve a nemzetközi kooperáció szélesedésével együtt járó részegység- és alkatrészszállításokat is).

Ez a probléma azonban nem kezelhető önmagában, a népgazdaság külső egyensúlyának kérdéseként. Ellenkezőleg, *megoldása nélkülözhetetlen feltétele a tartós belső egyensúly megteremtésének is.* Hogyan?

1. A nemzetközi versenyképesség, exportképesség fokozása alatt nem szabad vulgárisan önmagában az export fokozását érteni.

Az *alapvető cél* ugyanis az, *hogy növeljük a minden piacon jól és gazdaságosan értékesíthető, korszerű ipari késztermékek gyártását.* Jelenlegi helyzetünkben a fejlett tőkésországok piacain — azaz konvertibilis devizáért — történő gazdaságos értékesítés ennek a kiválasztódásnak az alapvető kritériuma. Az ún. konvertibilis exportérdekeltség, illetve a fejlesztéshez szükséges eszközöknek szabályozókkal való biztosítása ehhez a felismeréshez kapcsolódik.

A különböző piacokon eladható (konvertálható) áruk termelésének intenzív fokozása — elsősorban a késztermékeket illetően — a vállalati fejlesztések útján hatékonyabban valósulhat meg, mint a központi egyedi döntések által. Tőkésexportunkat ugyanis jelenleg — a mezőgazdasági export kivételével — igen sok vállalat egyenként kis volumenben bonyolítja le. Így a rövid és hosszabb távon fennálló lehetőségeket központilag nem lehet kielégítően áttekinteni, csupán a szabályozók megfelelő hatásával automatikusan kiváltani.

2. A kicsi és a közepesen fejlett ipari országok, mint hazánk is, egyre inkább szemben találják magukat azzal a problémával, hogy szűkül az általuk gazdaságosan termelhető, a nemzetközi piacok értékítéletét kiálló termékek köre és a műszaki fejlesztés által támasztott igények következtében a belső piaci szükségleteket egyre inkább meghaladják a gazdaságos üzemnagyságok. Ugyanakkor a lakosság igényei gyorsan növekednek, mert azt általában nem a hazai lehetőségek, hanem a nemzetközi piacok, a magasabb életszínvonalat elért országok iparának kínálatáról szerzett információ befolyásolja. Megoldást e tekintetben csak a termelés korszerű specializálása révén a gazdaságos export fokozása és a belső szükségletek importból történő növekvő kielégítése jelenthet.

3. A konvertibilis exportképesség fokozása a szocialista piacok növekvő igényei miatt is szükséges. Számunkra fontos importtermékek szállításának bővítését hosszabb távon mi is elsősorban olyan exporttermékek ellenében várhatjuk, amelyek a partnerországok vállalatai, illetve lakossága ellátásánál konvertibilis importot helyettesítenek.

Iparunk jobb exportképessége és egyes iparágak termékeinek gazda-

ságosságos realizálása a szocialista piacokon ugyanakkor olyan adottság, amellyel megfelelően számolni kell. Ezért az importnak a rubel elszámolású viszonylatokból való bővítéséhez komoly érdekeink fűződnek. A hazai termelőkapacitások korszerűsítése, a termelékenység növelését célzó rekonstrukciója e viszonylatokból származó gép- és berendezésimporttal jelentős részben megoldható.

4. Nincs olyan vállalatunk, de nem is képzelhető el, hogy egyes üzemek a konvertibilis exportérdekeltség hatására kizárólag tőkéspiaci exportra termeljenek. A nemzetközi piacokon versenyképes termékek hazai piacon való forgalombahozatala egyrészt alkalmas a növekvő belső igények kielégítésére, másrészt új szükségletek megteremtésével növeli a hazai fogyasztók igényeit a nem exportra termelő üzemek iránt is. Ez utóbbit azért szükséges hangsúlyozni, mert *igényes belső piac nélkül* — a termékek minőségében és korszerűségében ma fennálló különbség mellett — *vállalataink versenyképessége a nemzetközi piacokon sem javulhat kielégítően.*

N. J. PETRAKOV:

A SZOCIALISTA GAZDÁLKODÁSI MÓDSZEREK VITATOTT PROBLÉMÁI

Ez a könyv — forma szerint — összegezni kívánja azokat a vitairatokat, amelyeket a Ekonomika Kiadó 1963—1966 folyamán jelentetett meg a „Vitassuk meg a tervezés tökéletesítésének problémáit" című sorozatban. Valójában azonban Petrakov műve népszerűen megírt, tudományos vitairat, amelyben a szerző a tervszerűen szabályozott piaci viszonyok fejlesztése mellett áll ki. Ezen túllépve megkísérli a mechanizmusvita elméleti következtetéseinek levonását is a szocializmus politikai gazdaságtana és a tervezéselmélet szempontjából. Okfejtésének kiindulópontja, hogy a szocialista tervgazdálkodás fejlesztése nem egyszerűen abból áll, hogy az adminisztratív utasítások helyébe gazdasági szabályozók lépnek, hanem abból, hogy az egész gazdálkodást a gazdaságosság elvére építjük. Ebből a szempontból bonckés alá veszi a gazdaságosság fogalmát és annak szokásos mutatóit, s kimutatja, hogy mindazok mögött a nyereség kategóriája áll. Kifejti, mennyire tarthatatlanok azok a nézetek, amelyek a nyereségre épülő gazdálkodást, az értéktörvény működését a szocializmustól idegennek, sőt károsnak tartják. Éppen a szocialista társadalom igényéből kiindulva vázolja fel a racionális szocialista tervgazdálkodás fő vonásait; ezek sok tekintetben a mi mechanizmusreformunk céljaival egyeznek meg.

A rendkívül olvasmányos kis könyv nemcsak minden közgazdász, hanem minden olyan olvasó érdeklődésére is számot tart, aki szívesen nyer bepillantást a szovjet gazdasági reform körüli vitákba.

184 l., fűzve 11,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SIMÁN MIKLÓS:

Termelésünk műszaki színvonala és a gazdaságirányítás reformja

A műszaki színvonal összetett fogalom. Magában foglalja egyrészt *a termelés* műszaki színvonalát: a termelők szakmai összetételét, képzettségét, a termelési eljárások és berendezések fejlettségét, korszerűségét, a kutatási tevékenység mértékét, hatékonyságát, a termelés szervezettségét, koncentráltságát és specializáltságát, valamint a termelés műszaki kultúráját, másrészt a *termékek* műszaki színvonalát: korszerűségüket, adott használati célra való alkalmazhatóságukat.

A műszaki színvonal emelkedésétől azt várjuk, hogy bővül az előállított termékek választéka és javul a minőségük, miközben az egységnyi termék előállítására fordított társadalmi munkamennyiség csökken.

Műszaki színvonalunk fejlődése az 1960-as évek közepéig

A műszaki színvonalat és ennek változását nem lehet egy mutatószámmal jellemezni. Értékeléséhez fel szokták használni a gazdasági fejlettség jellemzésére általában alkalmazott módszereket és a műszaki fejlődés szempontjából fontos, kritikus részterületekre vonatkozó adatokat.

Mint ismeretes, hazánk mind az egy lakosra jutó termelés, mind a termelékenység tekintetében legfeljebb a felét éri el a fejlettebb észak- és nyugat-európai országok színvonalának és a növekedési ütem sem utal arra, hogy ez a különbség az utóbbi évtizedben számottevően csökkent volna.

Az egyes részmutatószámok szerint hasonló szintkülönbség tapasztalható. Hazánkban a műszaki színvonal tehát emelkedik, de a javulás *üteme* nem kielégítő. Magas a kitermelő ágazatok (mezőgazdaság, szénbányászat) aránya, míg a vegyipari és szolgáltató ágazatoké alacsony. Viszonylag alacsony és csak kevéssé javul a gépesítettség szintje (1968-ban az ipari munkások 39 százaléka dolgozott gépek mellett, 1964-ben 37,4 százalékuk), ezért még nem elég érett a helyzet a szélesebb körű automatizáláshoz. Az egy főre jutó villamosenergia-felhasználás a nyugat-európai országokban két-háromszorosa a mienkének. Energiahordozó-felhasználásunkban — bár gyorsan nő — még csak körülbelül 40 százalék a kőolaj és a földgáz aránya, míg a fejlett nyugat-európai országokban ezek teszik ki a felhasználás kétharmadát. Viszonylag alacsony (9—10 kg) az egy lakosra jutó műanyag- és vegyiszál-felhasználás; ez csak fele a fejlett országokénak. Végül termékskálánk és anyagösszetéte-

Gazdasági színvonalunk és növekedési ütemünk összehasonlítása más európai országokkal
(százalékban)

Megnevezés	Magyarország	Észak-európai	Nyugat-európai	Dél-európai	Szovjetunió	Fejlett kisebb európai	Többi európai
		tőkésországok				szocialista országok	
Színvonal							
1 lakosra jutó bruttó hazai termék	100	240	210	95—100	115—120*	140*	90—95*
1 foglalkoztatottra jutó ipari termelés..	100	220	200	120—125	120—125*	150*	90—95*
1 foglalkoztatottra jutó mezőgazdasági termelés	100	250	300	90—100	80*	155*	50—60*
Évi átlagos növekedési ütem							
1 lakosra jutó termék							
1961—65	4,2	4,3	3,5	4,5	5,0	2,5	6,4
1966—67	7,9	2,5	1,5	5,0	6,3	6,5	7,8
1 főre jutó ipari termelés							
1961—65	4,9	6,5	4,0	6,5	4,6	4,5	7,5
1966—67	5,4	6,0	3,0	7,0	6,3	5,4	7,6
1 főre jutó mezőgazdasági termelés							
1961—65	6,3	4,9	5,1	7,2	3,7	2,8	6,0
1966—67	6,5	6,2	8,8	8,8	7,2	7,2	9,1

Bruttó hazai termék = nemzeti jövedelem növelve az amortizációval és a szolgáltatásokkal.
Észak-európai országok = Svédország, Norvégia, Dánia, Finnország.
Nyugat-európai országok = Franciaország, Anglia, NSZK, Benelux-országok.
Dél-európai országok = Olaszország, Görögország, Spanyolország, Portugália.
Fejlett kisebb európai szocialista országok = NDK, Csehszlovákia.
Többi európai szocialista ország = Bulgária, Románia, Lengyelország.

* Becsült adatok.

Források: OT Tervgazdasági Intézet Közleményei, 1968. 2. sz. — FAO Produits Agricoles. — Projections pour 1975 et 1985. — UN Statistical Yearbook 1968. — OECD National Accounts of OECD Countries 1958—1967. — O.S.C.E. Comptes Nationaux 1958—1967.

lünk túl széles, nem eléggé specializált és nem elég korszerű, lassú a termékstruktúra változása. A gépiparban az előállított termékek átlagos kora 6—7 év. Gépipari termékeinknek csak töredékét, 2—3 százalékát tudjuk fejlett tőkésországokba exportálni.

A műszaki színvonalat és fejlődésének ütemét számos objektív és szubjektív tényező befolyásolja. A gyorsabb fejlődést az utóbbi években hazánkban nem annyira a tárgyi, anyagi feltételek, tehát a rendelkezésre álló erőforrások szűkössége akadályozta és nehezíti ma is, mint inkább az adott eszközök nem elég hatékony felhasználása. Ezt a következők támasztják alá.

A műszaki színvonal hordozója elsősorban a termelő ember. *A foglalkoztatottak* száma, összetétele és képzettsége jelentősen befolyásolja

a fejlődés ütemét. Magyarországon a foglalkoztatottak aránya nemzetközi összehasonlításban is magas. Az utolsó 15—20 év rohamos létszámnövekedése az iparban nem kedvezett a műszaki fejlődésnek, mivel az iparba bekerült új dolgozók (és vezetők) nem kellő begyakorlottsága *lassította* a technológiai fejlődést. Az utóbbi években stabilizálódó ipari létszám már gyakorlottabb szakembergárda kialakulását és magasabb technológiai színvonal kifejlődését teszi lehetővé. A következő évtizedben jelentősebb létszámbővülésre nem lehet számítani, az extenzív fejlődés tartaléka kimerülőben van.

A foglalkoztatott népesség képzettsége — különösen a műszaki szakemberek száma — az utóbbi 20—30 évben gyorsan nőtt. Igaz, a fejlődés nálunk gyorsabb, de a képzettség színvonala még számottevően elmarad a fejlett ipari államoké mögött. (Az 1930-as években az egy lakosra jutó iskolaévek száma hazánkban 5—6 év volt, Nyugat-Európában 7—8, ez az 1970-es évek elején nálunk 8 év felett, Nyugat-Európában 9—10 év körül lesz.) A mai 30 év alatti korosztály átlagos iskolázottsági szintje 10,3 év, ezért számíthatunk arra, hogy mintegy 15—20 év múlva elmaradásunk ezen a területen jelentősen csökken. A kellő számú és egyre magasabb képzettségű szakember tehát rendelkezésre áll és egyre kedvezőbb a begyakorlottság mértéke is — amelynek hiánya a gyors növekedés idején érezhetően nehezítette a színvonalas iparfejlődést.

Az ipar *állóeszközei* 1960 óta évenként 9 százalékkal növekedtek. Évenként a gépek értékének mintegy 10—15 százalékát fordítjuk új gépek vásárlására. Nem állítható, hogy nem ruházunk be eleget, az állóeszközök bővítése elég gyors ütemű, hiszen a nemzeti termék nagyobb hányadát fordítjuk felhalmozásra és beruházásra, mint például a Közös Piac országaiban. (Az arány még kedvezőbb lehetne, ha az amúgy is magas készletek kevésbé nőnének. 1969-ben e tekintetben kedvező változásnak lehettünk tanúi.) Nem kielégítő azonban a gépek *selejtezésének* évi mértéke, mindössze 1—2 százalék. Részben ezzel magyarázható, hogy 1968-ban az ipar gépeinek átlagos kora 17 év volt; egy másik, 1965. évi adat szerint pedig az ipar gépeinek csaknem egyharmada 25 évnél régebbi.

Alapjában a beruházások struktúrája és hatékonysága az, ami nem kielégítő. A beruházások korábbi elosztási rendszerében túlzott egyenlősdi érvényesült: minden ágazatnak meg kellett kapnia a neki „járó" beruházási kereteket. A nemzeti jövedelem és az ipari termelés az utóbbi 10 évben lassabban nőtt, mint az állóeszközök állománya. (Még rosszabb volna a helyzet, ha az infrastrukturális beruházások aránya — a fejlettebb országokhoz hasonlóan — magasabb lenne.) A beruházásokon belül magas az építkezés és alacsony a gépi beruházások aránya, sokszor a beszerzett gépek sem korszerűek. Kevés a licenc- és szabadalomvásárlással összekapcsolt beruházás. A korszerű berendezések kihasználása általában nem haladja meg a kevésbé korszerűekét.

A harmadikként említendő termelési erőforrás a *tudományos kutatás és fejlesztés.* Mind a kutató-fejlesztő munkában foglalkoztatottak aránya (a nemzeti jövedelemhez), mind a kutatási ráfordítások növekedési üteme, hasonló az e területen jó eredményeket elért országok megfelelő adataihoz. A kutatások azonban nem eléggé koncentráltak és célra orientáltak, a külföldről beszerzett tudományos-műszaki tapasztalatok

aránya pedig alacsony. A kutatások átfutási ideje hosszú, alkalmazásbavételük pedig nem elég hatékony.

A tárgyi feltételekhez tartoznak az *üzemek méretei is.* Az üzemi koncentráció hazánkban általában magasabb, mint a fejlett tőkésországokban. Ellenben az üzemek nagysága, a berendezések méretei — olyan területeken, ahol ez a hatékonyságot jelentősen befolyásolja (kohászat, nehézvegyipar, papíripar) — nem érik el a korszerű és a gazdaságos termeléshez szükséges méreteket. A nem kielégítő sorozatnagyság és alkatrész-specializáltság miatt sokszor a nagyüzemi gyártásban is alacsony a termelékenység és a műszaki színvonal (gépipar). Más területeken viszont a túlságosan nagy üzem-, illetve vállalati méretek és a középüzemek hiánya akadályozza az igényekhez való rugalmasabb alkalmazkodást (könnyűipar).

A rendelkezésre álló termelési erőforrásoknak az eddiginél lényegesen gyorsabb ütemű növekedésére nem számíthatunk. A műszaki fejlődés gyorsítását elsősorban az erőforrások jobb hasznosításától és lehetséges átcsoportosításától várhatjuk.

A gazdaságirányítási reform eddig értékelhető hatásai

A műszaki fejlődés meggyorsítása a gazdaságirányítási reform egyik legfontosabb célja volt. A hazánkhoz hasonló kis országok ugyanis csak a nemzetközi munkamegosztásba való széles körű bekapcsolódás alapján, a komparatív előnyök kihasználásával gyorsíthatják meg fejlődésüket; az export ehhez szükséges gyors növekedése pedig csak úgy érhető el, ha termékeink műszaki színvonala, minősége és ára kielégíti a világpiac követelményeit. A hazai fogyasztás növelésének szintén előfeltétele a hatékonyság gyorsabb javítása, amit tartósan ugyancsak a műszaki fejlődés biztosíthat.

A reform bevezetése óta eltelt két év még rövid idő ahhoz, hogy a műszaki fejlődésben bekövetkezett változásokat *az eredmények alapján* értékeljük, néhány következtetés azonban a tapasztalatok alapján már levonható.

A társadalmi termelés növekedési üteme a korábbi két évhez képest visszaesett, bár még mindig nagyobb, mint a megelőző ötéves időszakban. Jelentősen csökkent az ipari termelékenység növekedési üteme is, de ezt az ebben az időszakban végrehajtott munkaidő-csökkentés is befolyásolta. Egyes területeken már mutatkoznak a fejlődés jelei: az 1969. évi dinamikus exportnövekedés — más tényezők mellett — arra is utal, hogy a reform gyorsabb, rugalmasabb változtatásokra tette képessé a vállalatokat; a legdinamikusabban fejlődő iparágakban (így az alumíniumkohászatban, a híradástechnikai és a műszeriparban, a szerves és szervetlen vegyi termékek gyártásában, a tartósító iparban) a termékstruktúrában kedvező irányú változások következtek be. E változásokban nagy szerepe van a piaci — elsősorban a külföldi — igényekhez való fokozott alkalmazkodásnak. Emelkedett a korszerűbb, keresettebb termékek aránya a könnyű- és a vegyipari fogyasztási cikkeknél is. (A vállalatok műszaki fejlesztési alapjuknak csaknem a felét gyártmányfejlesztésre fordították; ez az előző évhez viszonyítva 50 százalékos növekedést jelent.)

A fejlődésben tapasztalhatunk egy „passzív" hatást is: néhány — az általános fejlődési tendenciák szerint is kevésbé fejlődő — ipari ágazat termelésnövekedési üteme lassult; ez szintén hozzájárult a progresszívebb ipari ágak arányának növekedéséhez.

A változások jelentős része azonban még a korábbi, központi irányítás alapján elhatározott fejlesztési célok végrehajtásához kapcsolódik és kevéssé tekinthető a reform eredményének (ilyen például a vegyipar és az alumíniumipar gyorsabb növekedési üteme). Számos jel arra mutat, hogy a mikrostruktúrában, a vállalatok közötti arányokban igen kevés a változás és a vállalatokon belüli fejlődés sem kielégítő. A termelés és főleg a termelékenység alacsony növekedési üteme és a gazdaságosság lassú javulása is azt mutatja, hogy a műszaki fejlesztés, a technológia javítása ma még a vállalati gazdálkodásnak nem központi kérdése.

A műszaki fejlesztési tevékenységre ható tényezők elemzése összetett feladat. A műszaki fejlesztésre ugyanis nem egyes különleges szabályozók, hanem az egész gazdálkodási rendszer hat. Ezek együttes hatásaként érhető csak el, hogy a vállalatok döntéseiket a műszaki fejlesztés szempontjainak rendeljék alá. A gazdálkodási rendszer azonban tagolható; a könnyebb tárgyalás kedvéért három területet emelünk ki a műszaki fejlesztésre gyakorolt hatásuk szempontjából. Ezek: a központi, direktív jellegű állami beavatkozás; a vállalatok befolyásolása a szabályozókkal; a vállalatok magatartása.

A következőkben elsősorban a kritikai észrevételeket hangsúlyozzuk, s csak utalunk a megoldás irányaira. Részletes, komplex továbbfejlesztési javaslat meghaladná e cikk kereteit.

A műszaki fejlesztés közvetlen állami irányítása

A műszaki fejlesztés szempontjából nagy jelentőségű célok megvalósítását hivatottak előmozdítani a *komplex fejlesztési programok.* A fejlesztési programokban nemcsak a célokat és végrehajtásuk módját kell megjelölni, hanem a végrehajtást irányító szervet (szerveket) és a szükséges állami eszközöket (beruházásokat), intézkedéseket is. Ilyen programok például: a közútijármű-fejlesztési program, a gázprogram, az alumíniumipar fejlesztése, a színes televíziózás fejlesztése, korszerű állattartó telepek kialakítása stb. Ezek a programok a fejlesztés irányításának egyik legfontosabb direkt módszerét jelentik. Úgy tűnik, hogy a rendelkezésre álló eszközöket eddig nem eléggé koncentráltuk a legfontosabb célok megvalósítására, pedig a központi műszaki fejlesztési alapokat elsősorban ilyen nagy jelentőségű célokra kellene koncentrálni, minél több kutató-fejlesztő kapacitást állítva e célok szolgálatába. Ezzel szemben az tapasztalható, hogy a központi alapoknak viszonylag kis részét kötik le a legfontosabb fejlesztési programok.

A fejlesztés központi irányításának fontos eszköze a *központi műszaki fejlesztési alap.* Ezt olyankor veszik igénybe az irányító szervek, amikor a viszonylag rövid távú vállalati érdek nem eléggé hatásos ösztönző, mert a fejlesztés eredménye csak hosszabb idő múlva várható, vagy nagy kockázattal jár. A központi fejlesztési alapok mintegy negyedrésze koncentráltan jelenik meg az OMFB-nél (arányuk nő); a többivel

az ágazati irányító szervek rendelkeznek. Feltűnő, hogy a rendelkezésre álló összegnek 1968-ban mintegy egyharmadát nem vették igénybe. Megemlíthető, hogy a központi fejlesztési alapból finanszírozott célok száma nagyon magas, ami a dekoncentrált felhasználást bizonyítja. A rendelkezésre álló összegnek 1968-ban mintegy felét a kutatóintézetekben használták fel és csak töredékét fordították külföldi tapasztalatok átvételére, licencvásárlásra.

A műszaki *kutatóintézetek* munkájának megbízási szerződések alapján való szervezése általában beváltotta a hozzá fűzött reményeket. A vállalatok évről évre több kutatási feladatot végeztetnek az intézetekkel. (Lehetővé kellene tenni, hogy a kutatóintézeteknek több szervezett lehetőségük, pénzük legyen saját kezdeményezésre és kockázatra folytatott kutatásokra, amelyek eredményét azután végtermékként értékesíthetnék.) A kutatási szerződések jó része rövid határidőre szól. A kutatások koncentráltságát növelhetné, ha nagyobb mértékben kapcsolódnának a legjelentősebb központi fejlesztési célokhoz. A hazai kutatás monopolhelyzetét csökkentené, ha a vállalatok több ösztönzést és gazdasági lehetőséget kapnának fejlesztésük licencvásárlás útján való megoldására.

A kutatások központi irányításával kapcsolatos feladatokat a közelmúltban elfogadott tudománypolitikai irányelvek részletesen tárgyalják, ezért velük nem foglalkozom. A távlati tudományos kutatási terv és annak szoros kapcsolata a népgazdasági tervvel bizonyára elő fogja mozdítani a műszaki fejlesztés hatékony központi irányítását. Ha ezek alapján egyes — népgazdaságilag fontosnak ítélt — területeken jelentős tudományos eredmények születnek, azokat a vállalatok időben megismerik és kedvező feltételek mellett megkaphatják, akkor ezzel az állam hatékonyan befolyásolhatja a vállalati fejlesztőtevékenységet.

A központi irányítás fontos feladata a *műszaki tájékoztatás* megszervezése. A mai tájékoztatási „dömping" mellett fontos lenne, hogy a vállalatok a legfontosabb információkat idejében megkapják. A kapott információk felhasználása lassú (egyes mezőgazdaságban végzett vizsgálatok szerint több mint 10 év). A korábbi helyzethez képest romlott a tapasztalatcsere lehetősége, nem rendeződtek kellően az „üzemi titokkal" kapcsolatos új elvek, nincs megoldva a központi megbízás alapján végzett vállalati kutatások eredményeinek terjesztése.

A műszaki fejlesztés hatékonyabb központi irányításához hozzájárulhat az az új számítási módszer is, amelyet az *egyedi nagyberuházások elbírálásánál* kívánnak alkalmazni. Ez a módszer a korábbitól annyiban tér el, hogy az időtényezőt a kamatoskamat-számítás segítségével figyelembe veszi. Ezen túlmenően módot nyújt a hazai árrendszerből eredő, néha félreorientáló információk kiküszöbölésére.

A központi irányítás műszaki fejlesztési feladataihoz tartozik a fogyasztók, felhasználók *védelme a minőség* rontásával szemben. A minőségvédelem jogi szabályai általában megfelelőek, de a jogszabályok érvényesítése a minőségrontással szemben nem elég következetes.

A központi direktív jellegű állami beavatkozás egyik formája a vállalatok tevékenységének *utólagos értékelése* és ennek alapján a vállalati vezetők tevékenységének elismerése, jutalmazása vagy elmarasztalása. Ennek során mód van arra, hogy az irányító szervek a kiemelkedő fejlesztőtevékenységet — amelyet az adott év eredménye nem tükröz, sőt

esetleg a fejlesztési költségek még rontják is az eredményt — honorálják, a fejlesztést elhanyagoló vezetőket pedig felelősségre vonják. Az elmúlt évben az irányító szervek csak elvétve éltek ezzel a lehetőséggel. Kétségtelen, hogy e tekintetben az elbírálás erősen szubjektív elemeket is tartalmaz. Viszont a fejlesztés érdekeinek érvényesítése a műszaki fejlesztés szempontjából kedvező irányban változtathatja meg az egész társadalmi légkört.

A gazdasági szabályozók hatása a műszaki fejlesztésre

A gazdasági szabályozók akkor segítik a műszaki fejlesztést, ha a vállalatok számára olyan környezetet teremtenek, amelyben

a) a fejlődés megítélése azonos (illetőleg közel esik) a vállalat és a népgazdaság szempontjából;

b) a vállalat dolgozói és vezetői érdekeltek a vállalat állandó fejlődésében, fejlesztési tevékenység nélkül a vállalat gazdasági helyzete nemcsak hogy stagnál, de folyamatosan romlik is;

c) a vállalat hozzájuthat a gazdaságos fejlesztéshez szükséges anyagi feltételekhez.

ad *a)* A reform a vállalat tevékenységének, érdekeltségének homlokterébe a *nyereséget* állította. A vállalati tevékenység e legátfogóbb mutatójához kapcsolódnak a vállalatok döntései; a vállalatok fejlesztési céljaikat elsősorban aszerint bírálják el, hogy azok hogyan hatnak a vállalat nyereségére (pontosabban az egy főre jutó részesedési alapra). A nyereség azonban csak akkor tájékoztathatja helyesen a vállalatokat a fejlesztés hatékonyságáról, ha változása *nemcsak vállalati, hanem népgazdasági szinten is a hatékonyság javulásához vezet.* Ehhez azonban az szükséges, hogy a jobb minőségű, korszerűbb termék — megfelelő vállalati tevékenység esetén — nagyobb nyereséget hozzon a termelőnek és a forgalmazónak, előnyös legyen a felhasználónak (termelőnek, fogyasztónak és külföldi vevőnek), növelje (vagy legalább ne csökkentse) az állam bevételeit. Viszont a rosszabb minőségű, korszerűtlen termék előállítása és forgalmazása ezzel ellentétes következményekkel járjon, azaz ne hozzon nyereséget a termelőnek (vagy csak minimálisat, sőt legyen veszteséges), és ne legyen érdeke az ilyen termék megvásárlása sem a forgalmazónak, sem a felhasználónak.

Mai szabályozási rendszerünk, bár kétségtelenül jobban közelíti egymáshoz a vállalati és a népgazdasági érdeket, mint a reform bevezetése előtt, még nem tesz eleget ezeknek a követelményeknek. Az érdekeltérést a két szint között a következő főbb tényezők okozzák:

Az *árak* nagysága — és ebből kifolyólag a *nyereség* mértéke — még nem eléggé tükrözi az egyes termékek közötti hatékonyságbeli különbségeket. A reform indulásakor bevezetett új árak elsősorban a hazai ráfordításarányokat tükrözik, a piaci értékítéletnek sokkal kisebb szerepe volt kialakításukban. Ha valamely terméket itthon drágán állítunk elő, akkor annak hazai ára magasabb. (Legszemléltetőbben példázza ezt a helyzetet a külföldi árakhoz történő igazodáshoz szükséges állami támogatások mértéke.) Ugyancsak a költségekhez igazodik azon termékek ára is, amelyeket kedvező feltételek között, viszonylag olcsón állítunk elő.

Így hasonló vagy kevéssé eltérő arányú nyereség — és ebből kifolyólag fejlesztési lehetőség — képződik mindkét terméknél.

A problémát az áraknak a piaci — elsősorban a nemzetközileg is elismert külföldi piaci — árakhoz való közelítésével lehetne feloldani. Ez feltehetően a hazai termelői árak szintjének csökkenésével járna, de valószínűleg ágazatonként erősen eltérő mértékben. Azon ágazatokban, és azon termékeknél, ahol a külföldi piac a magas hazai termelési költségek vagy a korszerűbb helyettesítő termékek stb. miatt nem ismeri el a magasabb árat, az eddiginél kisebb nyereséggel, esetleg veszteséggel kellene számolni. Az ily módon rosszabb helyzetbe kerülő vállalatok vagy maguk tudnák helyzetüket fejlesztés útján megjavítani, vagy az államnak kellene döntenie egyedi, egy összegben meghatározható, időben limitálható támogatásukról, végső esetekben pedig a termelés beszüntetéséről. Ellenben azon termékeknél, amelyek piaci árai magasabb nyereség elérését teszik lehetővé, a mainál nagyobb mértékű fejlesztési lehetőség adódik. Ennek kihasználása egybeesik a piac igényeivel, és növeli a népgazdasági hatékonyságot is.

A belföldi ipari értékesítési árak vázolt alakulását ma különféle, erősen differenciált *pénzügyi hidak* (termelési adók és dotációk, forgalmi adó és árkiegészítés, exporttámogatás, adóvisszatérítés és vámok), esetenként pedig az egységes adóterhek alól adott *mentesítések* teszik lehetővé. E támogatások és elvonások hatására egyfelől ott is keletkezik fejlesztési alap, ahol a támogatás nélkül esetleg nyereség sem képződne, másfelől az alapok nem tesznek lehetővé gyorsabb fejlesztést azokon a területeken, ahonnan a viszonylag magasabb nyereségből nagy összegeket vonnak el. A pénzügyi hidak alkalmazására természetesen szükség van, törekedni kellene azonban arra, hogy ezek ne semlegesítsék a műszaki színvonalban fennálló eltéréseket. Ehelyett inkább el kellene ismerni, hogy a vállalatok *induló helyzetében* eltérések vannak (alapadó, azonos startvonal), és a *fejlesztési lehetőségeket* egységesen a tényleges többlethozamoktól kellene függővé tenni. Preferálni a *csak hosszabb távon eredményt igérő* fejlesztéseket kellene. Ez a módszer a „status quo" elismerése mellett a differenciált fejlődést, a struktúra átalakulását, tehát a műszaki színvonal emelkedését segítené elő.

Nem egységes a fejlesztés vállalati és népgazdasági megítélése a különféle erőforrások igénybevétele (ára) szempontjából sem. A vállalati (álló-) eszközök terhei nagyobbak, a munkaerővel kapcsolatos terhek pedig kisebbek, mint a korszerűbb iparral rendelkező országokban. Az állóeszközök cseréje drágább, mint a javításuk (az utóbbit adózatlanul, a költségek terhére végezhetik), az építés olcsóbb, mint az új gépek beállítása. Fejlesztés esetében legegyszerűbb, ha új munkaerők beállításával oldják meg az esetleges bővítést. Sokkal drágább a beruházás útján való műszaki fejlesztés, különösen ha hitelt is igénybe kell venni, és a legdrágább a műszaki fejlesztés akkor, ha a termelékenység növelése végett emelik az átlagbéreket. (Ezen a helyzeten az 1970-től bevezetett kiegészítő szabályozások valamit javítanak ugyan, de az alapösszefüggéseket nem változtatják meg.) A leglassabban a munkaerő pótlását célzó beruházások térülnek meg.*

* E témakör részletesebb kifejtése megtalálható a Gazdaság 1969. 3. számában megjelent cikkemben. Simán Miklós–Szamosvölgyi Elemér: Ár- és jövedelemszabályozási rendszerünk hatása a műszaki fejlesztésre.

ad *b)* A nyereségérdekeltség akkor ösztönöz a fejlesztésre, ha *a nyereség növelése* megfelelő erőkifejtést kíván a vállalat vezetőitől és dolgozóitól, és a nyereséget alapvetően csak fejlesztéssel tudják fokozni. A reform után azonban a vállalatoknál oly mértékű nyereség képződött, hogy a vállalatok legnagyobb része különösebb erőfeszítés nélkül is tudott nyereségrészesedést fizetni. (1968-ban nem volt veszteséges vállalat, s valószínűleg 1969-ben sem lesz, bár időközben néhány mentesítést, támogatást megszüntettek.) Sőt, a részesedési adóskála ismert „csúsztatása" miatt tulajdonképpen akkor is van lehetőség az előző évi kereseten felül némi jövedelemnövelésre, ha a nyereség nagysága nem változik. Néhány területen felszínre került az is, hogy a részesedési alapot egyéb módszerekkel (eszköz—bér arány változtatása útján) is lehet növelni. Előfordult továbbá, hogy némely vállalatok — tartva attól, hogy nyereségük túlságosan is nagy lesz —, igyekeztek azt visszatartani (például az év végi számlázások elhalasztásával), nehogy a társadalmilag elvártnál nagyobb, esetleg szubjektíve jogtalannak minősíthető nyereséget kelljen kimutatniok. Ehhez járul még, hogy a nyereségadó progresszivitása miatt bizonyos szinten felül már a nyereségnek csak töredéke növelte a jövedelmet. Másként kifejezve, a részesedési alap 2—3 Ft-nyi növeléséhez 100 Ft többletnyereséget kell elérni.

Mindezen tényezők következtében a vállalatok nem törekednek olyan intenzíven a nyereségnek fejlesztés útján való növelésére, mint ahogyan az a műszaki színvonal gyorsabb emeléséhez szükséges volna. Nem az a baj, hogy nagy a nyereség, hanem az, hogy eléréséhez, illetőleg növeléséhez nincs szükség számottevő műszaki fejlesztési tevékenységre. A meglevő és az adózási rendszer által biztosított nyereséghez képest a fejlesztéssel elérhető többletnyereségből a vállalatnál maradó rész viszonylag kicsi és növelése aránytalanul nagy erőfeszítéseket igényel. A megoldás kézenfekvő: adózási szempontból másként kell elbírálni a *meglevő* eszközökkel elért nyereséget, mint azt, amely a *fejlesztés nyomán* jön létre.

A nyereség növelésének legegyszerűbb módja ma nem a fejlesztés, hanem az *árak emelése*. Ez nem is lenne baj, ha az árak mozgása a termékek korszerűségével, divatosságával függne össze. Sőt, egyenesen kívánatos, hogy a jobb termék ára eleinte magasabb legyen, később pedig avulásával együtt csökkenjen. Ez teszi ugyanis érdekeltté a termelőt a korszerűsítésben. De ma nálunk az árak mozgása egyoldalú és a magasabb ár nem jelent feltétlenül korszerűbb terméket, a piac pedig még nem kényszeríti a vállalatokat az árak csökkentésére; *nincs megfelelő verseny*. A nem kielégítő verseny egyik okát az előzőekben kifejtettük: a vállalatok nyeresége a kívánatos mértéket akkor is elérheti, ha a vállalat vezetése nem tesz számottevő erőfeszítéseket a termelés bővítése, fejlesztése, a gazdaságosság javítása érdekében.

A verseny megteremtéséhez a forgalmat lebonyolító bel-, kül- és termelőeszköz-kereskedelmi szervek érdekeltségét is erősíteni kell. Úgy látszik, hogy az eddig eltelt időszakban a kereskedelmi ágazat nyeresége számottevően nőhetett a kínálati nyomás erősödése nélkül is. Ennek részben az adott helyzetből következő okai voltak (külföldi konjunktúra, a forgalomnak a készletek terhére való növelése stb.), de szerepet játszott benne az is, hogy a kereskedelmi vállalatok módot találtak a nyereség-

részesedés növelésére *a forgalom emelése nélkül* (eszköz—bér arány változtatása, árrés növelése, az árnövekmény megosztási arányainak módosítása stb.).

A belföldi piacon a verseny lanyhaságához hozzájárult a termelők fokozott *exportérdekeltsége*. Az export előmozdítására szánt támogatások (állami visszatérítés, adó-visszatérítés stb.) és egyéb körülmények olyannyira kedvezővé teszik a vállalatok számára a külföldi forgalom növelését, hogy az export fokozása útján könnyűszerrel kitérhetnek a belföldi piac esetleges nyomása elől. Igazolja ezt a megállapítást az 1968. évi és az 1969. első félévi helyzet, amikor a vállalatok a belföldi rendelések csökkenésére nem az árak leszállításával, hanem az export fokozásával reagáltak. (A belföldi árak a legtöbb területen még emelkedtek is.) Az export növelését régebben elsősorban azért szorgalmaztuk, hogy a növekvő import fedezetét biztosítsuk. Eközben azonban gyakran megfeledkeztünk a komparatív előnyökről, arról, hogy az export bővülésének együtt kell járnia a termelési szerkezet gazdaságosabbá válásával. Fejlesztési szempontból ez azt jelenti, hogy az exportlehetőség egy-egy terméknél a sorozatnagyság növelésére, korszerűbb technológia alkalmazására, automatizált gyártás bevezetésére adhat módot, s ezáltal a gazdaságosság javulását eredményezheti. Ezért az export sokszor akkor is előnyös a vállalatoknak, ha az exportár alacsonyabb a belföldön elérhetőnél. Azokon a területeken viszont, ahol az exportár magasabb, mint a belföldi ár, s van mód az export bővítésére, nem számíthatunk a belföldi piac egyensúlyi helyzetére és az árstabilitásra. Az exportpiacok felvevőképessége ugyanis — a belföldi piac méreteihez és határaihoz képest — szinte korlátlan, feltéve, hogy az áru piacképes.

A belföldi verseny fokozását segítené a tartalékok (szabad kapacitás, deviza) növelése, valamint az import fokozása. E célból élni kellene az állami intervencióban rejlő lehetőségekkel is. Jó példa erre a kohászati termékek 1968. évi forgalma, ahol a nagy belső keresletre az állam az exportengedélyek visszatartásával és az import növelésével reagált; így végül is sikerült e kényes termékekben kiegyenlített piaci helyzetet teremteni. Kevésbé volt eredményes az elmúlt évben az állami intervenció a fogyasztási iparcikkek piacán. Nem segítette a verseny fokozását az importáruk árképzési rendszere sem, így az import a verseny fokozása helyett sok esetben a belföldi árszint emelésére adott módot.

Némelykor nehezíti a verseny kibontakozását a vállalatok *monopolhelyzete* is. A centralizált szervezettség bizonyos területeken segíti a műszaki fejlesztést (kutatás, optimális üzemméret), de egyúttal csökkenti a vállalatok rugalmasságát. A külföldi tapasztalatok szerint a feldolgozó ipar számos területén (könnyűipar, élelmiszeripar, alkatrészgyártás) a kereslethez való gyorsabb alkalmazkodást teszi lehetővé, ha a termelés kisebb vállalati egységekben folyik és ezek kooperálnak egymással, a nagy vállalati egységek sorát tehát közép- és kisvállalatok egészítik ki. Segítené a versenyt az is, ha a tiltott monopolmegállapodásokat büntetnék. (Egyesek kizárása a forgalomból stb.)

A verseny hiánya a vállalatokat „elkényelmesíti", lehetővé teszi a régi, korszerűtlen termékek értékesítését, néha még növekvő áron is. Az élesedő verseny viszont vagy rászorítja a vállalatot termelése (gyártmányai, technológiája, szervezettsége) korszerűsítésére, mivel csak ez

esetben tudja forgalmát növelni; vagy tudomásul kell vennie, hogy csökkennek az árai, visszaesik részesedése a forgalomból, csökken a termelése és végső soron a nyeresége, úgyhogy dolgozóinak csak kisebb (vagy semmi) jövedelemnövekedést tud biztosítani. A műszaki fejlesztés sok fáradságot igénylő, kockázattal járó tevékenység, erős gazdasági kényszer nélkül ilyen kezdeményezésre csak kevesen vállalkoznak.

ad c) A fejlesztési tevékenység élénkülésének és hatékonysága javulásának természetszerű feltétele, hogy a szükséges *eszközök* (pénz, munkaerő, gép, anyag) *ott és akkor álljanak rendelkezésre, ahol azokat a leghatékonyabban lehet* felhasználni. Nem azt kívánom tehát vizsgálni, hogyan lehet többet beruházni, hanem azt, hogyan lehet az eszközöket *jobban elosztani.*

A fejlesztés legfontosabb feltétele az, hogy a szükséges *pénzeszközök* rendelkezésre álljanak. A vállalati pénzeszközök nagyobbik része ma a vállalati saját forrásokból származik (amortizáció, nyereségből képzett fejlesztési alap, műszaki fejlesztési alap). Ehhez járul az előbbihez képest nem jelentős arányú, de némileg növekvő közép- és hosszú lejáratú hitelfelvételi lehetőség, a csökkenő arányú állami hozzájárulás (kölcsön, költségvetési juttatás) és a vállalati műszaki fejlesztési alap esetleges kiegészítése állami megbízások alapján.

A mai jövedelemszabályozási rendszer hatásaként nincs számottevő különbség az egyes ágazatoknál keletkező fejlesztési alap tekintetében. Nem érvényesül tehát az a követelmény, hogy a hatékonyabb, általában külföldön is dinamikusan fejlődő ágazatoknak (gépipar, vegyipar egyes ágai stb.) több fejlesztési lehetőségük legyen, mint a kevésbé hatékony ágazatoknak.

A fejlesztési alap nagyobbik része az *amortizációból* képződik. Az amortizáció nagyságát és a vállalatnál visszatartható részét központi előírások szabályozzák. Az amortizáció szóródása nem nagy és főleg nem attól függ, hogy a termék ára milyen mértékű amortizációt „bír el". (Ez érthető is, hiszen az árak kialakításában — amint arra már utaltunk — a piacnak kevés szerepe volt.) A mai előírások a dinamikus ágakban sem teszik lehetővé a gyorsan avuló berendezések gyorsított leírását, holott a termékéletgörbét követő áralakulás ezt tenné szükségessé. (Az új termék a gyártás megindulásakor rendszerint magasabb áron értékesíthető, így több amortizációt „bír el", míg később a gyártás lefutásakor a kisebb amortizáció elősegítheti a termék árának csökkentését.)

A *nyereség alapján képződő fejlesztési alap* is tükrözi a nyereség vállalatok közötti kiegyenlítődésének tendenciáját. A kiegyenlítődésnek az áraknál már említett tényezők mellett további oka a fejlesztési és részesedési alapok képződésének mechanikus összekapcsolása. A részesedési alap tekintetében érthető a kiegyenlítettségre való törekvés. A hatékonyabb ágazatokban helyes ugyan, ha a személyi jövedelmek magasabbak, de jelentős különbség a különböző vállalatoknál dolgozók jövedelme között (különösen egy szakmán belül) nehezen képzelhető el. A fejlesztési alappal szemben viszont éppen az a követelmény, hogy jelentős összeg csak ott képződjék, ahol célszerű a fejlesztés. Ezért a két alap összekapcsolása — a részesedési alap progresszív adózása ellenére — a fejlesztési alapnál is kigyenlítettséget okozott. Megoldást olyan adózási rendszer jelentene, amely a vállalatok hatáskörébe engedi át a döntést,

hogy a rendelkezésre álló összeget fejlesztésre vagy a bérek növelésére kívánják-e fordítani. Ehhez természetesen — a szabályozók bizonyos változtatásával — olyan feltételeket kell teremteni, amelyek közt a bérek tömegének növelése csak a gazdasági eredmények kielégítő emelése esetén lehetséges.

A fejlesztési pénzforrások közül a *hitel* szerepe csak marginális. Különösen alacsony az adott évben *új célra adható* hitel nagysága. Az alacsony szintet bizonyítja, hogy az elutasított hitelkérelmek jelentős része mögött igen gazdaságos javaslatok álltak. A központi irányítás preferenciarendszere a fő fejlesztési célokra irányítja a hiteleket, de a kiemelt ágakon kívüli területekről jövő jó javaslatok megvalósítását csak kellő nagyságú hitelösszeggel lehet biztosítani. Megoldást e tekintetben csak az adhat, ha az egész szabályozórendszer szigorításával csökkenteni lehet a vállalatoknál képződő saját alapot, s az így felszabaduló összeget hitel formájában azok a vállalatok kapják, amelyek ezt a fejlesztés eredményéből gyorsan vissza tudják fizetni.

Mai hitelbírálati rendszerünkben elsődlegesen szerepe van annak, hogy a vállalat mennyire tud hozzájárulni a fejlesztéshez saját eszközeiből. (Ehhez képest viszonylag kisebb a jelentőségük a különböző hitelpreferenciáknak.) Ebből kifolyólag háttérbe szorul az a vállalat, amelynek javaslata ugyan gyors megtérülést eredményez, de kevés a saját alapja. Ha figyelembe vesszük az alapok kiegyenlítettségéről korábban mondottakat, nyilvánvaló, hogy a hitelek allokációja sem segíti kellőképpen a hatékonyság gyorsabb javulását. A hitelbírálati módszerekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni azt is, hogy ma még nem elég hatékony a javaslatok közgazdasági értékelése, kevés a bank kockázatvállalása. Ehelyett inkább formai igazolásokkal (külkereskedelmi vállalat nyilatkozata az értékesítésről stb.) igyekeznek alátámasztani a vállalati javaslatokat.

A fejlesztési tevékenységet elvileg segítik a *munkaerő szabad mozgását* biztosító intézkedések. Egyéb szabályozó eszközök (elsősorban az átlagbér-szabályozás) ugyanakkor a munkaerő *megtartására* ösztönöztek a vállalatokat. Ezért — bár a munkaerőmozgás az elmúlt két évben jelentős volt — ez nem tekinthető a fejlesztést előmozdító tudatos munkaerő-áramlásnak. Nem elég intenziv még a fejlesztést megalapozó, vállalatokon belüli továbbképzés sem. Bizonyos tapasztalatok viszont arra utalnak, hogy a munkaerőhiány némely vállalatoknál kikényszerítette a termelékenységet javító, fejlesztési intézkedéseket. A létszámhiány meggyorsította a vidéki telepítéseket. Ezek műszaki színvonala azonban általában alacsonyabb a nagyvárosokban működő régi üzemekben, így az átlagos szintet nem javították.

A *termelőberendezések* beszerzési lehetőségei a szabad forgalmazás megteremtésével a korábbihoz képest javultak. Lassúbb a javulás az alkatrész-utánpótlás tekintetében. Említést érdemel viszont a vámterhek (és kisebb mértékben a letéti rendszer) miatt bekövetkezett drágulás. A vámrendszer elsődleges célja általában — ahol szükséges — a hazai ipar védelme. Ebből a szempontból nem világos, hogy milyen eredményt várunk a vámoktól például azokon a területeken, ahol hazai gépgyártás egyáltalában nincs. A külkereskedelmi tevékenységben a vámok nyomán elérhető eredményeket szembe kellene állítani a fejlesztés drágítása miatt be-

következő hátrányokkal. A vámok a fejlesztést az eszközök forrásaitól függően különböző mértékben terhelik, ami később az aktiválásnál is indokolatlan eltéréseket okoz. (Költségvetésből megvalósuló beruházásoknál nem érvényesítjük a vámokat, saját forrásból megvalósulóknál igen.) A külföldi tapasztalatok átvételét hátráltatja, hogy a licencvásárlás engedélyezési eljárása meglehetősen körülményes. Említést érdemel, hogy a szabadabb termékforgalmazási rend, az *anyagok* közötti szélesebb választási lehetőség a műszaki fejlesztés szempontjából kedvező. Nem előnyös viszont, hogy a korszerű műanyagok, műszálak árszínvonala — egyes esetekben a hazai termelés magas költségei, máskor az importvámok következtében — magas. Ez lassítja a korszerű anyagok hazai térhódítását.

Végül, a szabályozórendszerrel kapcsolatban utalni kell a *stabilitás* követelményére. A műszaki fejlesztés hosszú lejáratú tevékenység; kibontakozása csak akkor várható, ha a vállalati környezet szabályozása viszonylag tartós. Olyan követelménnyel nem volna helyes fellépni, hogy a szabályozókat akkor se változtassák, ha a gazdasági helyzet megváltozik és a szabályozók változatlanságából népgazdasági kár származna. Ezért célszerű lenne arra törekedni, hogy az új ötéves időszak elején végrehajtandó változtatások után 1971-től a szabályozórendszer egésze, de általában annak egyes elemei is stabilak maradjanak. Változtatásra inkább csak a szabályozók *mértékében* kerüljön sor, akkor is oly módon, hogy a vállalatok a változtatást kellő időben, előre megismerjék. Egyes kiemelkedően jelentős fejlesztési célok megalapozására esetleg a szabályozók hosszabb stabilitását is célszerű lehet garantálni.

Egyes vállalati magatartásbeli tényezők szerepe a műszaki fejlesztésben

E területről csak két problémát kívánok kiemelni. A vállalatok műszaki fejlesztési tevékenységét minden másnál több szubjektív tényező befolyásolja. Ez a többi között azzal függ össze, hogy egy jelentősebb fejlesztés általában *hosszú ideig* tart, hatása pedig csak később érezhető. Érdekeltségi rendszerünk viszont az éves eredményekhez kapcsolódik, s így a fejlesztőtevékenység gyakran összeütközik az adott év nyereségnövelésére irányuló szándékkal. A távlatokba is tekintő, előrelátó gazdálkodás ösztönzését eddig nem sikerült beépíteni érdekeltségi rendszerünkbe. Voltak ugyan már kísérletek az egyéni ösztönzés javítására (például betétkönyv a fejlesztők részére), de úgy tűnik, a távlati gazdálkodáshoz fűződő vállalati érdekeltséget nem lehet külön szabályzókkal, ösztönzőkkel megoldani. A várható piaci helyzet reális megítélése, tartós feltételrendszer és a vállalati vezetés személyi stabilitása eredményezheti — bizonyos idő eltelte után — a hosszabb távú vállalati gazdálkodás és fejlesztési tevékenység kialakulását.

A fejlesztési tevékenység szubjektivitását erősen befolyásolja, hogy a fejlesztés, az új kezdeményezés mindig *kockázattal* jár. Különösen jelentős a kockázat a gyártmányfejlesztésnél. Azt még viszonylag könnyű kiszámolni, hogy valamely fejlesztés nyomán a költségek mennyivel csökkennek. De már az új, korszerűbb gyártmány bevezetésével elérhető

eredménytöbbletet sokkal nehezebb értékelni. Az „elmaradt haszon" számszerűsítése pedig még utólag is nehéz. Némi segítséget nyújthatnak azok a (matematikai) módszerek, amelyekkel a bizonytalanság várható mértékét meg lehet becsülni.

A kockázat vállalásához több feltételnek kell egyidejűleg megvalósulnia: *anyagi érdekeltség* (érdemes legyen kockázatot vállalni), *kedvező társadalmi légkör* a vállalaton belül és kívül (az esetleges sikertelenség ne járjon társadalmi elmarasztalással, a fejlesztés elhanyagolása viszont igen), *dinamikus egyéniségek* stb. Ezek egybeesése, azt hiszem, ma még nem nagyon gyakori.

Kiforratlanok a vállalaton belüli ösztönzés ezzel kapcsolatos módszerei is (vezetőké, fejlesztőké). Ismert, hogy az 1968. évben érvénybe lépett újítási rendelet módosításra szorult; a módosítás után bővült ugyan az újítási tevékenység, de a találmányok száma még mindig elég kevés. Elenyészően ritka a márkázás, lassan nő a Kiváló Áruk Fórumára bejelentett termékek száma stb. Ezekből az egyedi jelenségekből, de a műszaki fejlesztő tevékenység általános képéből is látszik: még sokat kell javítani a vállalaton belüli feltételeken is, ha a fejlődést gyorsítani akarjuk. A vezetői szemlélet átállítása a korábbi helyzetről — melyben minden kezdeményezést a központi utasításoktól vártak — az új feltételekre, a saját kezdeményezések kibontakozására hosszabb, a gondolkodási mód átalakulását igénylő folyamat.

★

Cikkemben nem foglalkoztam a műszaki fejlesztés valamennyi problémájával; elsősorban a gazdaságirányítási reformmal való összefüggésekre igyekeztem rámutatni. Nem foglalkoztam például a szocialista integrációnak a műszaki fejlesztésre gyakorolt hatásával, pedig az integráció kibontakozása nagyban gyorsíthatja műszaki színvonalunk emelkedését. Ez azonban külön részletes kifejtést igényelne.

Azt hiszem, érthető, hogy elsősorban azokat a területeket emeltem ki, amelyeknek a *továbbfejlesztését* célszerűnek tartom (persze e tekintetben sem törekedhettem teljességre). A továbbfejlesztés alapjai a reform első két évében létrejöttek. A vállalatok önállóságának növekedése, a döntési hatáskörök célszerű átcsoportosítása lehetővé tette a vállalati kezdeményezések kibontakozását. A vállalatok jelentős része gyakorlatra tett szert az elmúlt két évben a piackutató munkában, megismerte hazai és külföldi piacait, azok mai igényeit, egyes területeken jövőbeli kívánságaikat is. Számos egyéb jele is van annak, hogy a vállalati szakemberek, vezetők sok tapasztalattal, ismerettel, tartalékkal rendelkeznek, amelyek felhasználása meggyorsíthatja a műszaki fejlődést, élénkítheti a fejlesztési tevékenységet. Ahhoz azonban, hogy e lehetőségek valóra is váljanak, *a gazdaságpolitikában előtérbe kell kerülnie a hatékonyság javulásának,* esetleg még a rövid távú egyensúly terhére is. Szükség van a reform bevezetésekor átmenetinek tekintett szabályozók és mértékük megváltoztatására, egy sor — e cikkben is vázolt — központi intézkedésre és a vállalati belső szemlélet bizonyos átalakulására.

BIRÓ JÓZSEF:

A külkereskedelmi monopólium érvényesítése az új gazdasági mechanizmusban*

1949-ben az alkotmány a külkereskedelmet állami monopóliummá nyilvánította. Ehhez a momentumhoz fűződik a szocialista külkereskedelem kialakulása hazánkban. Ez a tény elengedhetetlenné teszi a külkereskedelmi monopólium részletesebb elemzését. Elöljáróban a külkereskedelmi monopóliummal mint gazdasági és jogintézménnyel foglalkozom, majd összefoglalom annak tartalmát, ismertetem a külkereskedelmi joggal felruházott szervek rendszerét, a továbbiakban vizsgálom a külkereskedelmi monopólium és a kereskedelempolitika viszonyát, végül ismertetem, hogyan alakul a külkereskedelmi monopólium védelme az új gazdaságirányítási rendszerben.

A külkereskedelmi monopóliumnak — mint a szocialista gazdaság alapintézményének — kettős tartalma van. Egyrészt meghatározott *termelési és osztályviszonyok kifejeződése* — ez a monopólium politikai, illetve osztálytartalma —, másrészt a már megszilárdult szocialista gazdaság *irányításának* is alapintézménye, alapvető formája. E megállapítás — úgy vélem — részletesebb kifejtést igényel.

A szocialista állam jogintézményeinek — köztük a külkereskedelmi monopóliumnak is — kettős funkciója van. A jogintézmény elsődleges funkciója az, hogy az uralkodó osztály érdekeit érvényre juttassa, elnyomja a vele szemben álló erőket és tendenciákat, azonban — eltekintve ettől a politikai funkciótól — a jogintézmény általában is hivatott a társadalmi és gazdasági viszonyok célszerű és racionális rendezésére, hatékony irányítási formák és módszerek kialakítására, majd stabilizálására. 1949-ben a külkereskedelmi monopólium osztályfunkciója dominált, célja az volt, hogy a tőkés gazdasági viszonyokat a népgazdaságnak ebből az ágából teljesen kiszorítsa. Emellett szervezetten fokozott védelmet kívánt nyújtani a külföldi piacok nemkívánatos hatásai ellen. A külkereskedelmi monopólium megteremtésének — amellett, hogy a szocialista gazdasági és társadalmi rend alapjai közé tartozik — abban az időben konkrét gyakorlati rendeltetése is volt, éspedig az, hogy meg kellett akadályoznia az illegális magánkereskedelmet, véget kellett vetnie a tőkés tulajdonban levő vagyontárgyak külföldre mentésének.

Az elmúlt húsz év alatt, amelyet a szocialista gazdasági viszonyok megszilárdulása és fejlődése, a tőkés gazdasági rend restaurációja veszélyének elmúlása jellemzett, a külkereskedelmi monopólium tartalma is

* Részlet a szerzőnek „A magyar külkereskedelmi politika" címmel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál megjelenés előtt álló könyvéből. (Kissé rövidítve.)

változott. Változatlanul politikai tartalmú és változatlanul kifejezi gazdasági rendünk szocialista jellegét, de *gazdaságszervező funkciója* előtérbe lépett. A külkereskedelmi monopólium azért változatlanul gazdasági rendszerünk egyik alapintézménye, mert gazdaságilag is célszerű és racionális, biztosítja ugyanis a külkereskedelem hatékony központi irányítását, amely a gazdaságirányítás új rendszerében is objektív szükségszerűség. A külkereskedelmi monopólium lényege az, hogy az állam, közelebbről egy meghatározott állami szerv: a Külkereskedelmi Minisztérium irányítja a külkereskedelmi tevékenységet és e tevékenysége keretében dönt arról is, hogy mely gazdálkodó szervek jogosultak külkereskedelmi tevékenység folytatására. A tartalmi változás azt jelenti, hogy míg 1949-ben a külkereskedelmi monopóliummal rendelkező állami szerv a monopóliumot mint eszközt elsősorban a tőkés gazdasági szféra ellen használta fel, eltiltván azt a külkereskedelmi tevékenység folytatásától, ma a monopólium alapján történő engedélyezési tevékenység már a szocialista szervezetek között differenciál, közgazdasági és célszerűségi megfontolások alapján egyes gazdálkodó egységeket feljogosít külkereskedelmi tevékenység folytatására, másokat pedig attól elzár.

A külkereskedelmi monopólium létét gazdasági rendünk jelenlegi viszonyai között *a külkereskedelem központi irányításának követelményével* indokoltam. Önmagától adódik a további kérdés: mi teszi szükségessé a külkereskedelem központi irányítását? E tényezők a következők:

a) Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a külkereskedelmi tevékenység optimális hatékonyságának egyik előfeltétele, hogy az meghatározott jogi rendben, egységes, központilag meghatározott gazdaságpolitika, s ezen belül kereskedelempolitika alapján folyjék. Az egységesen folytatott kereskedelempolitika népgazdasági előnyökkel, materiális kereskedelmi haszonnal jár, egyúttal a kereskedelempolitika valóban politika is, amely nyilvánvalóan nem lehet ellentétben a szocialista állam általában követett politikájával.

b) Figyelembe kell venni a külkereskedelmi tevékenységnek az államközi kapcsolatokból adódó speciális jellegét is. A külkereskedelem szinte kizárólagosan államközi szerződések alapján történik. Az államközi kötelezettségvállalás a szerződő partnertől függően lehet erősebb vagy gyengébb. A szocialista országok közötti szerződések általában közvetlenül az államok számára kifejezett kötelezettséget statuálnak, meghatározott áruk szállítására és vételére, ezzel szemben más országokkal kötött államközi megállapodásaink általában csak a kiviteli és behozatali engedélyek megadását teszik kötelezővé és különféle formában az árucsereforgalom segítését irányozzák elő. Függetlenül a kötelezettségvállalás mélységétől, témánk szempontjából lényeges az, hogy az állam közvetlenül vállal olyan kötelezettséget, melynek végrehajtására nem állami szervek, hanem az államapparátustól elkülönült gazdálkodó egységek hivatottak. Nem lehet vitatott, hogy a központi elhatározások érvényesítése az államközi kötelezettségek végrehajtása végett nélkülözhetetlen.

c) Végül nem hanyagolható el az a népgazdaság jelenlegi fejlettségi fokából származó tény sem, hogy az ország importcélokra felhasználható

devizakészletei éppúgy korlátozottak, mint exportálható árualapjai. Ennek szintén logikus konzekvenciája a központi irányítás szükségessége.

A központi irányítás szükségességének bizonyítására csak a leglényegesebb elemeket emeltem ki, mellőztem az irányítás rendelkezésére álló eszközök bemutatását. Ha a központi irányítás szükségességének tételét elfogadtuk, világosnak kell lennie, hogy a központi irányítást végző szerv kezébe olyan *eszközt* kell adnunk, amely biztosítja az irányított rendszer áttekinthetőségét, az egyes szervek és jogosítványok egymással való összefüggését, racionális terjedelmét és zártságát. Ez a külkereskedelmi monopólium. Csak ilyen, egy kézbe helyezett jogosítvány alkalmas a külkereskedelem gazdasági, szervezési és egyéb szempontból optimális harmonikus rendszerének megteremtésére és irányítására.

Mivel a külkereskedelmi monopólium *centralizált* állami jogosítvány és nem a külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosított szervek privilégiuma, a külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosítottak körének terjedelme semmiféle összefüggésben nincs magával a külkereskedelmi monopóliummal. *A külkereskedelmi monopóliumot gyakorló állami szerv a külkereskedelmi tevékenység folytatására szóló jog odaítélése vagy megvonása során nem a külkereskedelmi monopólium terjedelmét bővíti vagy szűkíti, hanem e monopoljogának érvényesítéseként a külkereskedelmi tevékenységet lebonyolító szervek közgazdaságilag kívánatos terjedelmű rendszerét alakítja ki.* A külkereskedelmi monopólium megsértése sem az adott termék forgalmazására feljogosított *vállalat* monopóliumának megsértése, hanem a külkereskedelmi monopóliumot gyakorló állami szerv jogosítványának sérelmét jelenti.

A külkereskedelmi monopólium értelmezésének és jellegzetességeinek bemutatása után — legalább alapvonásaiban — az intézmény tartalmát kell körvonalazni.

A külkereskedelmi jogosultság tartalma

Az alkotmányos tétel, mely szerint „Az állam vállalatai látják el a külkereskedelmet . . .", igen szűkszavú, nem ad választ arra a kérdésre, mely tevékenység tartozik a külkereskedelem fogalomkörébe. E kérdés eldöntése nagy horderejű. Védenünk kell a külkereskedelmi monopóliumot, nem szabad azonban megengednünk, hogy ez az intézmény a nemzetközi műszaki, tudományos és kulturális kapcsolatok fejlesztésének gátja legyen. Világjelenség, hogy a nemzetközi kapcsolatok megsokszorozódnak és differenciálódnak. Maga a külkereskedelem is kilép hagyományos keretei közül, s egyre jellemzőbbekké válnak a gazdasági együttműködés olyan modern formái, mint például a szakosodás és a kooperáció. Különösen problematikus az új formák beillesztése a külkereskedelmi jogosultság kereteibe.

Jelenleg a külkereskedelmi jogosultság tartalmát a külkereskedelmi szerződések meghatározásáról és a külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról szóló 1/1960. (V. 10.) KkM

számú rendelet adja meg. Eszerint külkereskedelmi szerződésnek minősülnek a devizakülföldivel kötött következő szerződések:

a) árura vonatkozó adásvételi, bizományi, kölcsön- vagy bérleti megállapodás, továbbá árura vonatkozó kompenzációs vagy adresszációs megállapodás, függetlenül attól, hogy az áru behozatalra, illetőleg kivitelre kerül-e vagy sem;

b) az áru fel- vagy átdolgozásának, tervező-, építő-, szerelő-, javító- vagy más vállalkozói munkának, valamint bértermeltetésnek devizakülföldi részére történő elvégezésére, vagy ilyen munkának külföldön vagy devizakülföldi által történő elvégeztetésére irányuló megállapodás;

c) áru minőségi vagy mennyiségi ellenőrzésére, illetőleg átvételére vonatkozó megállapodás;

d) az a megállapodás, amelynek célja az iparjogvédelem körébe tartozó jogosítvány átruházása vagy az azon alapuló használati jog (licencia) átengedése devizakülföldi részére, vagy megszerzése devizakülfölditől;

e) áru nemzetközi fuvaroztatására, szállítmányozására vagy raktározására irányuló megállapodás;

f) áru vagy az iparjogvédelem körébe tartozó jogosítvány külföldön történő vagy devizakülföldi által belföldön történő propagálására irányuló megállapodás;

g) az *a)*—*f)* pontok alá eső bármely ügylet közvetítésére vonatkozó (ügynöki, képviseleti stb.) megállapodás.

Ugyancsak külkereskedelmi szerződésnek minősül a szerzői jog gazdaságilag értékesíthető részére vonatkozóan devizakülföldivel kötött olyan szerződés is, amelyet az erre hatáskörrel bíró állami szerv (hivatal, vállalat) köt meg, akár saját nevében, akár a szerző vagy más érdekelt képviseletében.

A külkereskedelmi jogosultság fogalomkörébe tartozó szerződések meghatározása után a jogszabály azt az elvet mondja ki, mely szerint e szerződések megkötésére kizárólag külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosított vállalat jogosult, éspedig kizárólag az alapító levélben (a külkereskedelmi tevékenységet engedélyező határozatban), valamint a jogszabályokban és a külkereskedelmi miniszter rendelkezéseiben meghatározott áruk, illetve tevékenység tekintetében.

Az említett rendelet nem tünteti fel a külkereskedelmi szerződések között a *szakosítási és kooperációs szerződéseket.* E szerződések a későbbiekben külkereskedelmi szerződések létrejöttét eredményezik, sőt a külkereskedelmi szerződések tartalmát is már eleve determinálják, így a külkereskedelmi monopólium fogalomkörébe kell helyeznünk őket. A KGST gyártásszakosítási szerződések megkötésének hazai rendjéről szóló 1967. évi Gazdasági Bizottsági határozat 3. pontja egyértelműen ki is mondja, hogy külkereskedelmi tevékenység folytatására fel nem jogosított vállalatok csak az illetékes külkereskedelmi vállalattal együttesen köthetnek szakosítási szerződést.

A külkereskedelmi tevékenység folytatására jogosított szervek

Az alkotmány fogalmazása szerint az állam vállalatai látják el a külkereskedelmet. Ez a tétel bizonyos értelemben már törést szenvedett, jelenleg ugyanis szövetkezeti külkereskedelmi vállalatok is léteznek (HUNGAROFRUCT, HUNGAROCOOP) és termelőszövetkezetek is rendelkeznek külkereskedelmi jogosultsággal (például: Sasadi Mezőgazdasági Tsz, Rozmaring Mezőgazdasági Tsz, Budapest). Így ma már azt mondhatjuk, hogy a külkereskedelmet a külkereskedelmi miniszter felügyelete alá tartozó külkereskedelmi vállalatok, továbbá a külkereskedelmi miniszter által külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosított szocialista szervezetek látják el. A gazdaságirányítás új rendszerének bevezetéséig a külkereskedelmi miniszter engedélyével külkereskedelmi tevékenységnek minősülő ügynöki tevékenységet végeztek magánszemélyek is, helyüket azonban az elmúlt években részvénytársasági, illetve korlátolt felelősségű társasági formában szervezett állami ügynöki vállalatok vették át.

A külkereskedelmi tevékenység folytatására jogosult szervek rendszere az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével igen *differenciálttá vált.* Alapvetően két típust kell megkülönböztetnünk:

a) kizárólag külkereskedelemmel foglalkozó, specializált külkereskedelmi vállalatok,

b) termelő- vagy belkereskedelmi tevékenységet folytató külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok.

E kategóriák a felügyeleti alárendeltség szempontjából tovább differenciálódnak. A specializált külkereskedelmi vállalatoknál fő szabálynak tekinthető, hogy a külkereskedelmi miniszter felügyelete alá tartoznak. (Van néhány kivétel, például a Kultúra vállalat, amely a művelődésügyi miniszter felügyelete alá tartozik.) A *b)* pontban megjelölt kör a felügyelet szempontjából a legváltozatosabb képet mutatja, mégis legjelentősebbnek a kohó- és gépipari és a nehézipari miniszterek felügyelete mondható.

A gazdaságirányítás új rendszerében egyértelmű, hogy a külkereskedelmi jog megadására a külkereskedelmi miniszter az ágazati szakminiszter egyetértésével a jogosult. A külkereskedelmi miniszter döntésének meghozatalakor a jogszabályi előírásokon túlmenően a Gazdasági Bizottság által megszabott gazdaságpolitikai irányelveket veszi figyelembe.

Az exportjog megadható a kereskedelempolitikai érdekek kellő mérlegelése alapján *termelő vállalatok részére* (1), amelyeknél a külföldi partnerekkel való közvetlen kapcsolat műszaki okokból indokolt; (2) amelyek a termelésben a végtermék gyártását illetően alapjában véve monopolhelyzetet élveznek; (3) amelyeknek gazdasági eredménye jelentős mértékben az exporttól függ és exportvolumene számottevő. Exportjog termelőknek általában csak a saját előállítású termékekre adható.

Kereskedelmi vállalatok közül exportjog adható (1) elsősorban termelőeszköz-kereskedelmi (TEK) vállalatok részére, ha a TEK-vállalat például olyan kereskedelmi tevékenységet végez, amely nemzetközi

kooperáción alapul; (2) kivételes esetekben más kereskedelmi vállalat részére is.

Külföldi vállalatokkal létrehozható szakosítási és egyéb együttműködési megállapodás alapján a vállalatoknak *esetenkénti exportengedély* adható.

Az importjog megadható a kereskedelempolitikai érdekek kellő mérlegelése mellett olyan *termelővállalatoknak*, amelyek (1) az importált nyersanyagoknak, félkésztermékeknek, alkatrészeknek egyedüli felhasználói vagy — műszakilag indokolt esetben — fő felhasználói. (2) Az importjog nem kizárólagos jelleggel megadható, ha a vállalatok saját termelési profiljuknak megfelelő termékek importját szakosítási vagy kooperációs megállapodás keretében bonyolítják le. (3) Némely esetben, termelő- vagy szolgáltató- (közlekedési, hírközlési) vállalatok, vagy intézmények különleges alkatrészekre, csomagolóanyagokra, esetleg gyártmányokra egyedi közvetlen importlehetőséget kaphatnak. (4) Megadható az importjog TEK-vállalatok részére, amennyiben az általuk forgalmazott importtermékek felhasználói köre stabil és zárt egységet képez, vagy ha a felhasználók köre ugyan szétaprózott, de szakmailag homogén. (5) Nagykereskedelmi vállalatok közül elsősorban azok kaphatnak importjogot, amelyek a fogyasztási cikkeket demigros formában forgalmazzák.

Esetenként célszerű lehet mind a belföldi nagykereskedelmi, mind a TEK-funkciókkal a külkereskedelmi vállalatot megbízni. Fontos szabály, hogy olyan termékek importját, amelyekben jelentős speciális kereskedelmi műveletek folynak, nagykereskedelmi vállalat nem bonyolíthatja le.

A külkereskedelmi jog gyakorlásának szervezeti előfeltételei is vannak. E téren — a már említett problémákon túlmenően — a külkereskedelmi jog kiterjesztése újabb akadályokba ütközik. A külkereskedelem jelenleg meghatározott mennyiségű szakapparátussal rendelkezik, amelyet oktatási lehetőségeink korlátozottsága miatt ugrásszerűen nagy arányban bővíteni nem lehet. A külkereskedelmi jog korlátlan kiterjesztése e szakapparátus elaprózódását okozná, a kis forgalmat lebonyolító vállalatoknál külön teljes külkereskedelmi részleg felállítása pedig az ott dolgozó szakemberek kihasználatlanságához vezetne, a specializált külkereskedelmi vállalatoknál maradó szakembereknek ezzel szemben esetleg aránytalanul nagy terhet kellene vállalniuk. Mindennek a munka színvonalának romlása lenne a következménye. A Külkereskedelmi Minisztérium azonban *gazdasági indokoltság esetében változatlanul a külkereskedelmi jog megadásának híve.* Az ellentmondás megoldása a szakapparátus képzésének fokozása. Emellett a Külkereskedelmi Minisztérium a külkereskedelmi jog megadására irányuló kérelmek elbírálása során néhány esetben a jog megadásának speciális formáját alkalmazta. Ilyen esetben a belföldi termelő-, illetve felhasználó vállalat tartalmilag ugyan elnyerte a külkereskedelmi jogot, azonban az ügyletek lebonyolításának technikai feladata változatlanul valamely erre szakapparátussal rendelkező külkereskedelmi joggal felruházott szervezetnél maradt. Adott esetben tehát a külkereskedelmi miniszter a külkereskedelmi tevékenység folytatására szóló jogosultságot feltételhez kötötten adja meg. A jogosított külkereskedelmi jogát

csak oly módon gyakorolhatja, hogy megállapodást köt valamely más külkereskedelmi vállalattal, amelyben megbízza azt valamennyi, a külkereskedelmi tevékenység gyakorlása során szükségessé váló külkereskedelmi szerződés megkötésével és lebonyolításával. A megbízott vállalat e tevékenységét a megbízó vállalat nevében látja el. E konstrukció leglényegesebb ismérvei közé tartozik, hogy a megbízó a jogviszony korlátlan ura, a megbízott a külkereskedelmi ügyletek megkötéséhez kizárólag tapasztalatát és szakértelmét adja, egyébként a szerződés tartalmi kialakításának feladata a megbízóé, akire vonatkozik a kereskedelempolitikai irányítás is.

Említést kell tenni a külkereskedelmi tevékenység végzésére szóló *eseti engedélyekről.* A Külkereskedelmi Minisztérium engedélyt adhat arra, hogy a külkereskedelmi tevékenység folytatására egyáltalán vagy a kérdéses vonatkozásban nem jogosult állami szervek, állami vagy szövetkezeti vállalatok, valamint természetes személyek az engedélyben részletesen körülírt külkereskedelmi tevékenységet végezzenek. A Külkereskedelmi Minisztérium e jogosítványával a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetése óta *viszonylag gyakran* élt, különösen olyan esetekben, amikor azt az áruk speciális természete indokolta (azaz: az adott termék egyik külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatnál sem szokásos export- vagy importcikk és az export- vagy importigény eseti jelleggel merül fel). A Külkereskedelmi Minisztérium az általános kereskedelempolitikai szempontok mellett különösen gondosan vizsgálja, hogy a kérelem teljesítése nem sérti-e azt az elvet, amely kimondja: ugyanazon termék forgalmazásával *a külföldi piacokon káros következményekkel együttjáró verseny magyar vállalatok között ne keletkezzék,* továbbá, hogy megvannak-e a szervezeti és személyi feltételei a zavartalan külkereskedelmi tevékenységnek.

A Külkereskedelmi Minisztérium az engedélyezett tevékenységet részletesen körülírja, meghatározott mennyiség vagy érték, esetleg meghatározott piac, árak vagy egyéb feltételek megszabásával. Az engedélyt nem lehet más korlátozó feltételek nélkül, pusztán meghatározott időszakra megadni, mivel ez tartalmilag már nem minősül eseti engedélynek.

A külkereskedelmi jog megadásának problematikája után térek át a külkereskedelem szervezete egyik legsajátosabb ismérvének elemzésére, *az egy termék egy vállalat elvére,* vagyis *a profilrendszer kérdésére.*

A külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok tevékenységüket csak meghatározott körben folytathatják, viszont e körben csak egy meghatározott vállalat tevékenykedhet. A párhuzamos profil elvileg ki van zárva, a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok a profiljukba tartozó termékek forgalmazásában monopolhelyezetet élveznek.

A párhuzamosságot kizáró profilrendszer célja külső piaci érdekeink olyan sérelmének elhárítása, amely a magyar vállalatoknak külföldi piaci versenyéből származhatna, továbbá pótlólagos népgazdasági előnyök szerzése, hiszen nyilvánvaló, hogy a világpiacon nagy volumenű és széles választékú termékekkel eladóként fellépni vagy ilyen termékekre vevői igénnyel jelentkezni üzleti előnyök forrása. Nem vitatható, hogy

e rendszernek számos szervezési, technikai előnye is van. Kivételesen ott, ahol ezek az előnyök nem érvényesülhetnek, vagy ahol — bizonyos egyéb gazdasági célokért — kifejezetten lemondunk róluk, e rendszert át lehet törni (például az ELEKTROIMPEX és a VIDEOTON Ipari Külkereskedelmi Rt. párhuzamos profilja a televíziókészülékeknél). Némelykor a párhuzamosságból fakadó esetleges hátrányokat a Külkereskedelmi Minisztérium oly módon küszöböli ki, hogy az engedély kiadását feltételhez köti és a feltétellel az újonnan külkereskedelmi jogot nyert gazdálkodó szervet az adott profillal már rendelkező gazdálkodó szervvel való együttműködésre, kartellszerződés kötésére szorítja (például: a Magyar Hirdető és a HUNGEXPO esetében).

Külön vizsgálatot igényel a külkereskedelmi tevékenységhez kapcsolódó úgynevezett *szolgáltató tevékenység* és az azt folytató szervezet helyzete. Szolgáltató tevékenység alatt értem a szállítmányozást, a fuvaroztatást, a minőségellenőrzést, a propagandatevékenységet és idetartozónak tekinthetjük még a licencszerződések kötését. E tevékenységeket általában specializált külkereskedelmi vállalatok folytatják, amelyek elvileg szintén monopóliummal rendelkeznek. A külkereskedelmi jogosultság határvonalának megvonása azonban óvatosságot igényel, ugyanis nem lehet elzárni a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatokat attól, hogy a profiljukba tartozó termékekkel kapcsolatos szolgáltató tevékenység egy részét ne maguk végezzék. A szolgáltatóvállalatok monopóliuma így a külkereskedelmi tevékenység folytatására egyébként jogosult vállalatoknál csak korlátozással érvényesül.

A külkereskedelmi tevékenységre való feljogosítás szervezeti kérdéseinek tárgyalásakor szükségesnek tartom még egy kérdés kiemelését. A gazdaságirányítás új rendszerének egyik alapgondolata volt, hogy a belföldi termelő-, illetve felhasználó-gazdálkodó szervezetek *a világpiachoz közelebb kerüljenek.* Vajon a külkereskedelmi monopólium akadályozza-e ezt? A válasz határozottan nemleges. A külkereskedelmi monopólium nem a belföldi termelő és felhasználó gazdasági egységeknek a világpiactól való elzárását célozza, hanem csupán a külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosított szervnek a külkereskedelmi kapcsolatokban való feltétlen jelenlétét követeli meg. A hangsúlyt tehát erre a pozitív oldalra kell helyezni, a lényeg itt az, hogy a külkereskedelem központi irányítása a külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosított szerv jelenlétén keresztül érvényesülni tudjon. A belföldi termelő- és felhasználó vállalatok szakembereinek bevonása a külkereskedelmi szerződések tartalmi kialakításába nem monopóliumsértés, sőt kívánatos jelenség, ha az a külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosított vállalatok jelenlétében vagy azok kifejezett hozzájárulásával történik. Erre a jogszabályok is lehetőséget adnak. Az 1/1960. (V. 10.) KkM számú rendelet kifejezetten kimondja, hogy a külkereskedelmi vállalatok a hatáskörükbe tartozó külkereskedelmi tevékenység végzésére — a külföldiekkel kötött képviseleti, vállalkozási és egyéb megbízási szerződések mellett — belföldi vállalatnak vagy ilyen vállalat meghatározott dolgozójának is adhatnak eseti megbízást. Így különösen megbízást lehet adni műszaki és egyéb szakismeretet igénylő kérdéseknek a külföldi féllel való megtárgyalására és ezekben történő megállapodásra, a vállalkozói szerződések keretén belül végrehajtandó műszaki

feladatok elvégzésére, minőségi átadásra és átvételre. Figyelemre méltó továbbá a Gazdasági Bizottság korábban említett határozatának az a rendelkezése, mely szerint *a szakosítási szerződésnek* a külkereskedelmi vállalatok mellett a termelő-, a forgalombahozó-, a felhasználó- és a kereskedelmi vállalatok aláírói és alanyai is lehetnek.

A külkereskedelmi tevékenység folytatására jogosult szervek tárgyalásánál említést kell tennem arról, hogy a jelenlegi rendszer *a jövőben valószínűleg tovább differenciálódik* s a termelés, illetve a felhasználás és a külkereskedelem szervezeti egysége megvalósításának esetleg *újabb formáival* fogunk találkozni. Továbbra is törekedni kell a termelő-, illetve a felhasználó gazdasági egységeknek a külkereskedelmi tevékenységben való közvetlen érdekeltségére és a külföldi piachoz való közelebb hozatalára, meg kell azonban akadályozni a külkereskedelmi jog gyakorlásának nem kívánatos szétaprózódását. E kettős ellentétes követelmény feloldásának egyik eszköze lehet a belföldi termelő-, illetve felhasználó-gazdálkodó egységek által létrehozott olyan külkereskedelmi tevékenységet folytató részvénytársaság vagy értékesítő iroda, amely a benne részvényesi vagy egyéb formában érdekeltséget vállaló gazdasági egységek termékeinek külkereskedelmi forgalmazásával foglalkozik. Ennek az új szervezeti formának meghonosodásával — amelynek első jeleivel már most is találkozhatunk (például: BUDAVOX, VIDEOTON Ipari Külkereskedelmi Rt.) — a jövőben is fokozottabban számolhatunk.

A külkereskedelmi monopólium és a kereskedelempolitika

A külkereskedelemi monopóliummal szemben a tőkések részéről gyakran felmerül az a vád, hogy a szocialista országok külkereskedelmi vállalatainak piaci tevékenységében nem érvényesül a „commercial consideration", vagyis az állam mindenkori politikai érdekei határozzák meg, hogy vállalatai mit és honnan vásároljanak, így a külkereskedelmi monopólium a kapitalista országok magáncégeivel szemben hátrányos megkülönböztetés eszköze lehet. A Magyar Népköztársaságban a termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak, a külkereskedelem állami monopólium, így valóban az állam a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok eszközeinek tulajdonosa is. Meg kell azonban vizsgálni, hogy e tulajdonosi minőség milyen befolyással van a vállalatok helyzetére és tevékenységére, mi a viszony az állam és vállalata között. A Polgári Törvénykönyv 31. §-a az alábbiak szerint rendelkezik:

„(1) Az állam gazdasági feladatainak ellátása végett állami vállalatokat szervez. Az állami vállalat jogi személy.

(2) Az állami vállalat az állam által erre vonatkozó szabályok szerint a rábízott vagyonnal, a népgazdasági terv teljesítése érdekében, önállóan gazdálkodik.

(3) Az állami vállalat kötelezettségeiért a rábízott vagyonnal felel."

A vállalatok önálló jogi személyiségének nemzetközi magánjogi kihatása az, hogy a vállalatok az államot megillető immunitással nem rendelkeznek, külföldi bíróság joghatóságának és esetleges végrehajtási eljárásnak korlátozás nélkül alávethetők. Természetesen az, hogy a külkereskedelmi vállalatok nem élvezik az állami immunitást, még nem

feltétlenül cáfolata az említett nyugati állításnak és még nem bizonyíték arra, hogy e vállalatok döntéseit valóban a piaci viszonyok motiválják. A Polgári Törvénykönyv általános tételein túlmenően a vállalati önállóság konkrét megnyilvánulási formáit rögzíti az állami vállalatról szóló 11/1967. (V. 13.) Korm. sz. rendelet. A jogszabály biztosítja (1) a vállalat különálló szervezetét, (2) a vállalat vagyoni önállóságát, (3) az állami szervek beavatkozásától való nagyfokú mentességet.

Vizsgálva ezeket egyenként:

1. Az állami vállalat élén az igazgató áll, aki az alábbi kérdésekben a jogszabályok keretei között önállóan és egyéni felelősséggel dönt: *a)* a vállalat tervének meghatározásában, *b)* a Munka Törvénykönyve szerint a munkáltatói jogok gyakorlásában, *c)* a műszaki fejlesztés kérdésében, *d)* a hitelek igénybevételében, *e)* a szerződések kötését illetően, *f)* a gyártmányok és gyártmányválaszték meghatározásában, *g)* a saját eszközökből történő fejlesztés (beruházás) kérdéseiben, *h)* a vállalat mérlegének megállapításában, *i)* más gazdasági szervekkel való társulás kérdéseiben (közös vállalat, egyesülés stb.).

Az igazgató alakítja ki a vállalat feladatainak ellátására legmegfelelőbb szervezetet és állapítja meg a vállalati ügyrendet.

2. A vállalat a vagyonával a jogszabályoknak megfelelően rendelkezni jogosult és eszközeit — átszervezés esetét és a tröszt alá tartozó vállalatot kivéve — a vállalat kezeléséből nem lehet elvonni.

3. Az alapító szerv a vállalatot meghatározott tevékenységre csak kivételesen utasíthatja, ha a népgazdaság érdeke (államközi kötelezettség teljesítése stb.) gazdasági eszközökkel nem vagy nem kellő hatékonysággal biztosítható. Az utasítást kiadó alapító szerv a népgazdasági lehetőségek figyelembevételével köteles gondoskodni arról, hogy az utasítás végrehajtása a vállalat gazdaságos működése szempontjából hátrányt ne jelentsen.

A jogszabályi rendelkezéseken túlmenően abban a *gazdasági környezetben,* ahol a hatékony vállalati munka legfőbb mércéje a vállalati nyereségtömeg és ahol a vállalat dolgozói és vezetői a különböző ösztönzőkön keresztül egyénileg is érdekeltek, a vállalat különálló jogi személyiségének realitása nemcsak nyilvánvaló, hanem látni kell azt is, hogy a vállalat partikuláris érdekei az össznépgazdasági állami érdekekkel kifejezetten ellentétbe is kerülhetnek.

Önmagunknak mondanánk azonban ellent, ha a központi irányítás és a hatékony *állami kereskedelempolitika* létét tagadnánk. Ezek valóban léteznek, s lényegük az, hogy az ezt gyakorló Külkereskedelmi Minisztérium nem mint tulajdonos, hanem mint ágazati hatóság lép fel. Az irányítás jellegzetessége, hogy többé-kevésbé általános magatartást és általában követendő irányvonalat ír elő, amely korántsem ér el az egyes ügyletek mélységéig. Anélkül, hogy e helyen az irányítás eszközeinek részletes elemzésébe bocsátkoznánk, annyit megjegyzek, hogy az irányítás főleg gazdasági szabályozó eszközökkel, jogszabályokkal és viszonylag hosszabb távra megszabott kereskedelempolitikai irányelvekkel történik. Ezeknek az eszközöknek célja a népgazdasági érdek érvényrejuttatása. Az államnak teljesítenie kell mindenekelőtt az államközi szerződésekben vállalt kötelezettségeit, törekednie kell az egyes viszonylatokban a kereskedelmi forgalom számára előnyös egyensúly helyzeté-

nek kialakítására, biztosítania kell egyes termékekből a hazai ellátást stb., egyszóval számos olyan kereskedelempolitikai célt kell megvalósítania, amelyeknek a vállalati partikuláris érdekekkel szemben elsőbbséget kell élvezniük. Mindez — megítélésem szerint — nem jelent diszkriminációt nyugati kereskedelmi partnereinkkel szemben, pusztán arról van szó, hogy a szocialista államnak a gazdasághoz való viszonya gyökeresen különbözik a kapitalista országokban elfogadott elmélettől és gyakorlattól, s ez a helyzet nyilvánvalóan a külkereskedelem területén is érvényesül. A kapitalista országok a külkereskedelmi monopólium nélkül is megtalálták a módját a szocialista országokkal szembeni diszkriminatív eszközök alkalmazásának, és úgy vélem, hogy azok a gazdasági körök, amelyek a szocialista országok külkereskedelmi monopóliumát a diszkrimináció fogalmával összekapcsolják, azt éppen saját — egyébként nem indokolható — kereskedelempolitikai lépéseiknek a legalizálására teszik.

MEGYERI ENDRE:

JÖVEDELMEZŐSÉG ÉS VÁLLALATI ÉRDEKELTSÉG AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUSBAN

(Vállalati Gazdálkodás sorozat)

Az eddigi sorozatok sikere bizonyítja, hogy megnövekedett az érdeklődés az olyan közgazdasági könyvek iránt, amelyek sokoldalúan, több szempontból tárgyalják egy vállalat működését.

A Vállalati Gazdálkodás sorozat kötetei kis terjedelemben ugyan, de széles körű elméleti és gyakorlati tapasztalatok alapján készültek. Olyan témákat dolgoznak fel a szerzők, amelyek nap mint nap gondot okoznak a vállalati szakembereknek. A könyvek felépítése is azt a célt szolgálja, hogy példákon keresztül segítséget kapjanak az érdeklődők.

A sorozat első kötete: Jövedelmezőség és vállalati érdekeltség az új gazdasági mechanizmusban — mindenkit érdeklő téma, különösen az új gazdaságirányítási rendszer kiteljesülése idején. A szerző összetetten vizsgálja a vállalati érdek, érdekeltség és magatartás viszonyát, illetve az optimális nyereség motívumait. A gazdasági szabályozók adta keretek között a vállalat szabadon dönthet — de döntése csak akkor lehet hatékony, ha ismeri az új nyereségérdekeltségi rendszer sajátosságait. Ezek elemzéséhez, mélyebb megismeréséhez segít hozzá Megyeri Endre könyve.

140 l., fűzve 12,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

CUKOR GYÖRGY:

Hosszú távú tervezés és iparpolitika

(I. rész)

Az utóbbi időben Magyarországon és más szocialista országokban is előtérbe került a rövid távú (éves) és a közép távú (ötéves) terveken kívül a *hosszú távú* (15—20 éves) tervek készítése. Ez a tervezési és gazdaságvezetési módszerek fejlődésének és — legalábbis részben — a gazdaságfejlesztési feladatok változásának a következménye.

A hosszú távú tervezéshez jelenleg nagy reményeket fűzünk a tervezés megjavítása és a gazdaságpolitika tudományos megalapozása, alátámasztása szempontjából. Ezeket a reményeket különböző szerzők, illetőleg a hosszú távú tervezéssel foglalkozó írások más-más módon, de lényegileg egybehangzóan fogalmazzák meg. A várakozások szerint a hosszú távú tervezés célja a középtávú tervek jobb megalapozása, a fejlődési irányokat döntően meghatározó, szilárd „sarkkövek" megjelölésével; a közeljövőben esedékes döntéseknek olyan orientálása, hogy azok a távolabbi jövő társadalmi célkitűzéseit szolgálják; mindez összefüggésben azzal a körülménnyel, hogy a jelenlegi döntések egy része hosszú időre kihat, a helyes eligazodás tehát csak (5 évnél) hosszabb perspektívában lehetséges.

Vannak olyan szerzők, akik tovább mennek ennél és a hosszú távú tervet a középtávú terv „bázisának" tekintik, olyan értelemben, hogy a hosszú távú terv a középtávú tervet már érdemben tartalmazza, a középtávú tervezés feladata elsősorban a hosszú távú terv további részletezése, illetve szükség szerinti korrekciója volna. Olyan megállapítással is találkozhatunk, hogy a hosszú távú terv célja a „tervidőszak egész fejlődési folyamatának megragadása", ahol az így kifejezett igénynek persze nagyon különböző konkrét tartalmat lehet adni. Az egyik ilyen lehetséges konkrét tartalom: a távlati terv éppen „a gazdaságpolitikai koncepció teljes kifejezési formája", a gazdaságpolitikai koncepció pedig a gazdaság növekedését és annak tartalmi célkitűzéseit foglalja egységes rendszerbe.*

Ma még nehéz volna véleményt mondani arról, mennyire indokoltak ezek a várakozások, mennyire lehet a hosszú távú tervezéssel a fejlődést döntően meghatározó sarkköveket valóban megjelölni, mennyire lehet ez a középtávú tervezés alapja, vagy milyen mértékben sikerül a hosszú távú tervvel a tervidőszak egész fejlődési folyamatának megragadása. A hosszú távú tervezésnek egyelőre csak az előkészítő szakasza

* Csikós Nagy Béla: A gazdaságpolitikai koncepció, Gazdaság 1967. 1. sz.

zárult le, már ezért is még jó néhány évnek kell eltelnie ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre nemcsak logikai, hanem tapasztalatokra épülő választ adhassunk. Jelenlegi témánk szempontjából azonban erre nincs is szükség. Kísérletet kell tennünk azonban arra, hogy a fentiekben vázolt várakozások pontosabbá tételére és részben kiegészítésére is a hosszú távú tervezéssel kapcsolatban két követelményt pontosabban megfogalmazzunk.

A tapasztalatok szerint mindenféle tervezés a múltból indul ki, hosszabb vagy rövidebb hazai és külföldi elmúlt időszakok folyamatait vetíti előre (a nemzetközi összehasonlítás is a múltra vonatkozik, akkor is, ha nálunk csak a jövőben elérhető szintet tükröz). Ezenkívül elsősorban a jelen és a közelmúlt gazdasági problémáit, azok megoldását tekinti központi feladatnak. Ez teljesen független attól, hogy a múlt előrevetítése hogyan történt, egyszerű becsléssel vagy trend-, illetőleg korrelációszámítással, formalizált matematikai apparátus segítségével. A múlt előrevetítése a tervezésnél nagyrészt elkerülhetetlen, minthogy a jövőről kevés a más módon előteremthető és megbízható információ. A rövid távú és középtávú tervezésnél ez nem is különösebb hibaforrás, minthogy a lényeges gazdasági folyamatok általában nem változnak gyorsan. A 15—20 éves hosszú távú tervezésnél már más a helyzet, a régebbi tendenciák előrevetítése nem mindig indokolt. A tendencia változását okozhatja a technikai haladás, a fogyasztás struktúrájának változása, a világpiaci árak arányainak lényeges módosulása, a demográfiai körülmények stb., vagy ezeknek, illetve ezek egy részének kombinációja. Nyilvánvaló és nem meglepő, hogy *a tendenciák változásának prognosztizálása lényegesen nehezebb feladat, mint a tendencia folytatásának előrevetítése.* Az már valamivel meglepőbb, hogy milyen gyakran számoltak nagy apparátussal elkészített prognózisokban (illetőleg tervekben) a régebben érvényesülő tendenciák folytatásával, amikor a változás érzékeléséhez szükséges ismeretek — legalábbis utólag kimutathatóan — tulajdonképpen már rendelkezésre álltak.

A tendencia helytelen előirányzásának, vagy a tendenciaváltozás késői felismerésének talán legismertebb példája az energiahordozók struktúrájával, illetőleg a szén és a szénhidrogének szerepével kapcsolatos. Ezzel összefüggésben Nyugat-Európában az 50-es évek közepén részletes felméréseket készítettek, és ezek alapján úgy vélték, hogy — mindaddig, amíg az atomenergia gazdaságossá nem válik — a szén marad a fő energiahordozó. Mint ismeretes, tulajdonképpen már a prognózisok készítése idején megkezdődött és azóta is folytatódik az a struktúraváltozás, amelynek folyamán a teljes energiafelhasználáson belül a széntermelésnek, illetve a szénfelhasználásnak először viszonylagos, azután abszolút csökkenése következett be, a kőolajnak és a földgáznak egyidejű előretörésével. A prognózis elkészítésének időpontjában azonban a szóban forgó struktúraváltozás az Egyesült Államokban már régen végbement; a szénhidrogének előnyei pedig mind az energiahordozók szállításánál, mind az energiaátalakításnál teljes mértékben ismertek voltak; tulajdonképpen ismertek voltak a feltárható, illetőleg kiaknázható szénhidrogéntartalékokra vonatkozó adatok is. Ismeretes, hogy Magyarországon ugyancsak jókora késéssel érvényesült az a felismerés, hogy a szén visszaszorulásának és a szénhidrogének előrenyomulásának már a világ

jelentős részében megmutatkozó folyamata gazdasági szükségszerűségként nálunk is érvényesülni fog. Mindebben persze objektív körülmények, ti. a hazai olaj- és földgáztermelés és a szovjet olajimport, illetőleg ezek potenciális lehetőségének megítélése is szerepet játszottak. — Bizonyos tendenciák változását úgy látszik csak akkor ismerjük fel (vagy ismerjük el), ha már a gyakorlatban is érvényesülnek. Ebben annak is szerepe lehet, hogy a prognózisok készítői nem semlegesek a prognózis eredménye iránt. Valóban nehéz lehet a szénbányászat képviselőinek önmagukat a szénfelhasználás várható csökkenéséről meggyőzni, még akkor is, ha ez anyagi érdekeiket nem veszélyezteti, ha pedig ilyen érdekek is érintve vannak, akkor természetesen még nehezebb.

Mindebből az következik, hogy *a hosszú távú tervezésnél különös gonddal kell vizsgálni, hogy a múltbeli tendenciák előrevetítése indokolt-e, hol kell a régebbi tendenciák megváltozásával és ezzel kapcsolatban a gazdasági problémák változásával számolni.* Az ilyen jellegű vizsgálatokra általános módszertant kidolgozni bajosan lehetne. Segítséget adhat a nemzetközi összehasonlítás, a technikai haladás következményeinek vizsgálata, vagy az előzőkre építve a felhasználási koefficiensek, a tőke/termelés hányados vagy az anyagfelhasználási koefficiensek változásának vizsgálata, a keresleti elaszticitás alakulásának tanulmányozása stb. A változások — még pontatlan — előrejelzésének mindenesetre nagyobb szerepe van, mint a tökéletesebb számítástechnikai módszerek alkalmazásának, például a trendszámításoknak, vagy a többváltozós korrelációs összefüggések kiszámításának az egyszerű átlagos növekedési ütemek használása helyett, bár helytelen volna a prognosztika technikájának tökéletesítését elhanyagolni.

Ha a rövid (közép) távra felismerhető, vagy a rövid távú problémák mérlegelése alapján meghozott döntések (intézkedések) hosszú távra is a legmegfelelőbb eredményt hoznák, valószínűleg nem volna szükség hosszú távú tervezésre. A helyzet azonban gyakran nem ez. Ellenkezőleg, talán inkább az a szabály, hogy a rövid, sőt a közép- és a hosszú távra érvényesülő „érdekek", pontosabban a rövidebb és a hosszabb távban felismerhető problémák megoldása között ellentét van, bár nem szükségszerű, hogy az ellentét minden esetben fennálljon, illetőleg, hogy nagyon lényegbevágó legyen. A gazdaság működése a közeli gondoknak, problémáknak természetszerűleg nagyobb súlyt ad. Mint említettük, nehéz is úgy tervezni, hogy ne elsősorban ezeket vetítsük ki a jövőbe. *A hosszú távú tervezésnek központi feladata tehát, hogy kimunkálja azokat az eseteket, ahol a hosszú és rövidebb távú igények és érdekek ütköznek, hogy a csak hosszú távon megoldható, illetőleg megoldandó problémáknak megfelelő súlyt adjon.*

Érdemes felhívni a figyelmet még egy fontos körülményre. A gazdasági tervezés célja — és ez különbözteti meg a tervezés részét képező és azt előkészítő prognózisoktól — a döntések megalapozása, a választás a különböző fejlesztési lehetőségek között. Az eddigi tervezési gyakorlat fejlesztési alternatívákat nem, illetőleg csak meglehetősen ritkán dolgozott ki. Mire egy-egy nagyobb szektor terve, vagy különösen az egész népgazdasági terv elkészült, lényegileg egy variáns maradt. A terv részletei tekintetében, annak elkészítése közben nyilvánvalóan több és részben fontos vonatkozásban kell választani, illetőleg dönteni, de ezek a

döntések nem átfogó, teljes, hanem csak részleges információk alapján jönnek létre. Ennek a közismert körülménynek több oka van. Az egyik a tervezés technikájával függ össze. A bonyolult egyeztetések, a mérlegek elkészítése annyi időt vesz igénybe manuális tervezési technika esetén, hogy aligha maradhat idő variánsok kidolgozására is. Ezen segíthet a modern számítástechnikai gépek alkalmazása, különösen ha a tervezés formalizált programozási modellekkel történik és a variánsokat a célfüggvények, illetőleg a határfeltételek változtatásával dolgozzák ki.* Vannak a variánsok hiányának más okai is, például hogy kevés a tervezésben felhasználható (például a technológiai lehetőségekre vagy a piaci körülményekre vonatkozó) megbízható információ. Ugyancsak fontos körülmény, hogy tervezésünket áthatja az ún. ágazati szemlélet: a tervező érdekelt az általa tervezett ágazat gyors fejlődésében (többnyire nem anyagilag, de ettől még az érdekeltség nem kevésbé erős). A kívánatos fejlődés tekintetében a szakma vezetői — vagy a szakmai közvélemény — általában már állást foglaltak és ilyenkor nehéz az állásfoglalással ellentétes tervet megfelelő alapossággal kidolgoztatni. *A variánsok hiányának egyik oka azonban a múltban minden bizonnyal a viszonylag rövid tervezési perspektíva volt.* Rövidebb távra a meglevő struktúrák megváltoztatásának lehetősége korlátozott, a fejlesztési erőforrások lekötése már megtörtént, illetőleg olyan fejlesztések vannak folyamatban, amelyek leállítása és az erőforrások más célra való igénybevétele több kárt okozna, mint hasznot, még akkor is, ha a fejlesztés megindítása előtt célszerűbb lett volna más irányt választani. Hosszabb távra a tervezés szabadságfoka természetszerűleg nagyobb.

Gazdaságpolitika és iparpolitika

A hosszú távú tervezés egyik célja tehát az alternatívák, a választási lehetőségek kimunkálása és előkészítése a döntésre, ami önmagában sem könnyű feladat. Még nehezebb azonban a *tényleges* és *lényeges* alternatívák megválasztása. Erre később konkrétabb példákkal kapcsolatban még visszatérünk. Egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy *ténylegesnek* az olyan alternatívákat tekintjük, amelyeknél központi döntésekkel a szóban forgó gazdasági (vagy társadalmi) folyamatra, illetőleg folyamatokra egyértelmű, megbízhatóan kimutatható (tervezhető) hatást lehet gyakorolni, *lényeges* alternatíváknak pedig azokat, amelyeknél a fejlesztési célok vagy a fejlesztési stratégiák valóban eltérnek, minőségileg és nemcsak mennyiségileg különböznek. (Persze a mennyiség és a minőség közötti különbségeket a gyakorlatban nehezen vagy csak önkényesen lehet egymástól elhatárolni.) Másképp kifejezve — és ezt a későbbiekben megpróbáljuk részletesebben kifejteni — lényeges alternatíváknak azok tekinthetők, amelyek között a választás nem lehetséges egyszerűbb — vagy bonyolultabb — gazdaságossági számítás segítségével, hanem gazdaságpolitikai döntést igényel. Ez a gondolat azonban átvezet bennünket a tervezés és a gazdaságpolitika kapcsolatához.

Kézenfekvő, hogy a tervezés nem öncél, hanem a gazdaság fejleszté-

* Ebben az esetben talán inkább az a veszély, hogy a programozás technikája és a számítógép annyiféle variáns kidolgozását teszi lehetővé, sőt annyiféle variáns kidolgozására ösztönöz, hogy tervező legyen a talpán, aki végül is kiismeri magát közöttük. Persze ez még mindig kisebb baj és sokkal könnyebben kiküszöbölhető, mintha egyáltalán nincs variánsok kidolgozására lehetőség.

sének egyik eszköze. A gazdaságpolitika dönti el, hogy miféle fejlesztést célszerű előirányozni a technikailag lehetséges alternatívák közül; ez utóbbiak, pontosabban a technikai lehetőségek és követelmények változása, a tudomány fejlődése persze befolyásolják a gazdaságpolitikai döntést. Ezért a terv — és a hosszú távú terv talán még inkább, mint a rövid és középtávú terv — a gazdaságpolitika kidolgozásának és megvalósításának is eszköze.

A gazdaságpolitika kifejezést azonban sokféleképpen, különböző értelmezésben használják, s ezért célszerű röviden kitérni arra, *mit értünk itt gazdaságpolitika és a cikk közelebbi tárgyát képező iparpolitika alatt.* (Nem törekszünk valami teljesen általános érvényű meghatározásra, csak annak kifejtésére, hogy a kifejezéseket e tanulmányban milyen értelmezésben használjuk.)

A gazdaságfejlesztés központi célját szocialista társadalomban úgy fogalmazhatjuk meg, hogy fő feladata hosszú távon a lakosság életszínvonalának (anyagi és kulturális ellátásának) növelése, valamint — részben az előbbi szolgálatában — az ország gazdasági és politikai függetlenségének biztosítása. A fejlesztésben azonban az összes, önmagukban jogos igények kielégítése egyszerre, egyidőben az erőforrások viszonylagos szűkössége miatt nem lehetséges; nem lehet egyszerre maximálisan növelni a fogyasztást és a felhalmozást, illetőleg ezeknek különböző elemeit. Ezért a célok között rangsorolásra, preferenciák érvényesítésére és a preferenciák elhatározásához gazdaságpolitikai döntésekre van szükség. A gazdaságpolitikai döntéseknek három főbb csoportját különböztetjük meg:

a) A fejlesztési célok, különösen a fogyasztással összefüggő célok nagy része nem hozható közös nevezőre, nem mérhető össze közvetlenül. Nem mérhető össze például közvetlenül a mai fogyasztás (a nemzeti jövedelem közvetlenül elfogyasztott része) a jövőbeli fogyasztással, amelyet a közvetlen fogyasztásból elvont és beruházott erőforrások nagysága is befolyásol. Nem mérhető össze közvetlenül az anyagi fogyasztással az oktatási vagy egészségügyi igények kielégítése, különösen ha az utóbbiak — mint a szocialista országokban általában — jórészt ingyenesek (illetőleg pontosabban: költségeiket a lakosság nem az igénybevétel arányában viseli). Ilyen esetekben a helyes arányok kialakításához gazdaságpolitikai döntések szükségesek, amelyek közvetlenül összefüggnek a nemzeti jövedelem elosztásával, *a lakosság* életszínvonalával, *fogyasztásának színvonalával és struktúrájával.* A különböző, egyszerre ki nem elégíthető igények közötti választás (rangsorolás, súlyozás) nem egyszerűen gazdaságossági szempontok alapján történik, hanem *értékítéletet* igényel. Választást a közvetlenül össze nem hasonlítható célok között.

b) A gazdaságpolitikai döntéseknek egy másik csoportja elsősorban a termeléssel függ össze, és olyan kérdésekre vonatkozik, hogy milyen mértékben kell fejleszteni a mezőgazdaságot, illetőleg az ipart vagy az iparon belül egyes ágazatokat, milyen mértékben — és hol — kell előnyben részesíteni a kis- és középüzemeket vagy a nagyüzemeket, a munkaigényes vagy tőkeigényes technológiákat stb. Ha a tervezés a „teljes bizonyosság" körülményei között történne, azaz pontosan ismerni lehetne a jövőt, a technikai fejlődést és annak kihatásait, a belső és külső piaci körülmények alakulását, a különböző folyamatok közvetlen és közvetett kihatását,

akkor ilyen gazdaságpolitikai döntésekre talán nem is lenne szükség és azokat gazdaságossági számításokkal lehetne helyettesíteni; a gazdaságpolitika feladata csak a fejlesztési céloknak (matematikai programozásban a modell célfüggvényének) a meghatározása volna. A tervezés azonban a bizonytalanság körülményei között történik, választani kell a jövőre vonatkozó alapvető feltételezések és az ezekből következő fejlesztési lehetőségek között. Ez a választás kockázattal, és minthogy esetenként jelentős döntésekről van szó, elég nagy kockázattal jár. A fejlesztést szolgáló erőforrások szűkössége miatt ugyanis a fejlesztési irány kiválasztásához preferenciákat kell érvényesíteni, egyes ágazatok (területek) termelését (infrastruktúrát, szolgáltatásokat) jobban, másokat kevésbé fejleszteni, vagy éppen visszafejleszteni. A fejlesztéssel összefüggő preferenciák meghatározásához gazdaságpolitikai döntések kellenek.

c) Az említett gazdaságpolitikai döntések előirányoznak, illetőleg feltételeznek valamilyen — és időben változó — termelési és fogyasztási volument és struktúrát, s ezzel a gazdasági fejlődésnek meghatározott mértékét és jellegét. A gazdaságpolitikai döntések harmadik csoportja e fejlődés megvalósításának módjára, a gazdaság irányításának eszközeire vonatkozik, például magára a mechanizmusra (centralizált vagy decentralizált, illetőleg közvetlen vagy közvetett irányítás), de minthogy a mechanizmus egésze nagyon ritkán változik, főként annak egyes elemeire, a jelenlegi hazai mechanizmusnál az árakra, hitelekre, adókra, bérekre, szubvenciókra, a beruházásoknál a vállalati önfinanszírozás mértékére és módjára stb.

A háromféle döntés együttesen határozza meg a gazdaságpolitikát. *Talán felesleges is rámutatni, hogy a döntések egymástól nem függetlenek.* A fogyasztásra vonatkozó preferenciarendszer kihat a termelésre — még ott is, ahol az import lehetséges, de különösen ott, ahol nincs vagy csak korlátozott mértékben van import; a termelésre vonatkozó döntés is kihat a fogyasztásra. A mechanizmusra vonatkozó, például a személyi jövedelmekkel összefüggő döntés kihat a termelékenység alakulására és ezen keresztül a termelésre, de természetesen a fogyasztásra is. Az is kézenfekvő, hogy gazdaságpolitika mindig érvényesül, függetlenül attól, hogy megfogalmazták-e vagy sem, illetve, hogy mit is fogalmaztak meg, mert ténylegesen mindig érvényesülnek preferenciák. A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a nehézipar (a bányászat, a kohászat és részben a gépipar) egyoldalú fejlesztése érvényesült, más népgazdasági ágak és az életszínvonal rovására — noha a tervekben tükröződő gazdaságpolitika erőteljes fejlesztést irányzott elő a ténylegesen elhanyagolt területeken is. Az erőforrásokból azonban — részben a preferált ágazatok túlzott fejlesztése miatt — nem telt mindenre, a fejlesztésre szolgáló eszközök nem arányosan csökkentek, hanem a lehetőségek keretei között gazdaságpolitikai preferenciák érvényesültek. (Ebből az is következik, hogy a tényleges gazdaságpolitika a tervekben vagy általános megfogalmazásokban tükröződőnek csak reális tervezés esetén felelhet meg.)

Az *iparpolitika* fogalma szűkebb, mint a gazdaságpolitikáé. A gazdaságpolitika az előzőekben tükröződő felfogás szerint az egész népgazdaságra vonatkozik, s a fejlődés minden fontosabb aspektusára kiterjed. Az ipart érintő — fontosabb — döntések sohasem csak az iparra vonatkoznak, az ágazatok közötti kapcsolatok miatt az iparra vonatkoztatott pre-

ferenciák más ágazatokat is érintenek, közvetlenül az ágazatközi kapcsolatokon keresztül, közvetve a külkereskedelem révén. — Mivel az iparra vonatkozó döntések kihatnak a felhalmozás és a fogyasztás arányára, vagy közvetlenül a fogyasztásra, még az a kérdés is jogosan feltehető, hogy lehet-e egyáltalán külön iparpolitikáról beszélni. Erre a kérdésre igenlő választ lehet adni. Az ipar nagy népgazdasági jelentősége, a fejlődésben vitt dinamikus szerepe miatt indokolt az ipar problémáit külön szemlélni, illetőleg a gazdasági fejlődés problémáit az ipar speciális szempontjaiból vizsgálni — nem feledkezve meg a kapcsolatokról és kölcsönhatásokról más ágazatokkal —, és ezért indokolt külön iparpolitikáról, külön agrár-, jövedelem- vagy közlekedési politikáról beszélni mint az általánosabban értelmezett gazdaságpolitika részeiről.

Nem tartoznak az iparpolitikához azok a kérdések, amelyeket gazdaságpolitikáról szólva a problémák első csoportjához soroltunk, ahol a preferenciarendszer nem az iparra vonatkozó értékítélet eredménye (például a fogyasztás és felhalmozás aránya, a lakosság egyes rétegei életszínvonalának viszonylagos alakulása vagy az egyes régiók fejlődése). Az ipar növekedésének üteme és módja természetesen ezekre is kihat — és viszont —, de értelmetlen volna külön ipari felhalmozási politikáról vagy ipari életszínvonal-politikáról beszélni. Ezzel szemben jellegzetesen az iparpolitika körébe tartoznak a gazdaságpolitikával kapcsolatban a második csoportba sorolt kérdések, tehát a fejlesztési irányok és teljes mértékben indokolt lehet iparfejlesztési preferenciákat vizsgálni és kialakítani. Korlátozottabb mértékben ugyan, de az irányítás módszerével, a mechanizmussal összefüggő kérdések is vonatkozhatnak speciálisan az iparra (például ipari bérezés, ipari hitelek). Ezért ezeket is az iparpolitika fogalomköréhez tartozónak tekinthetjük. Minthogy azonban a hosszú távú tervezéssel elsősorban nem ezek, hanem az iparfejlesztési irányok kérdései függnek össze, figyelmünket a továbbiakban inkább ez utóbbiakra fogjuk összpontosítani.

Említettük az előzőekben, hogy a hosszú távú tervezés fontos része a prognosztika, különös tekintettel a múltban mutatkozó tendenciák várható változására, a rövid és hosszú távú „érdekek", fejlesztési szempontok különbségének bemutatása a hosszú távú szempontok kellő érvényesítése érdekében, végül pedig a fejlesztési alternatívák kimunkálása.

Tekintsük át röviden a tervezés szóban forgó részeinek jellegét és tartalmát a hosszú távú ipari tervezés és az iparpolitika összefüggésének szempontjából. A prognosztikában leglényegesebbnek a *technikai haladás* és *a (külső és belső) piaci körülmények alakulása* tekinthető. A technikai haladás szempontjából elsősorban a gyártmányválaszték és a gyártási eljárások, a kutatás és fejlesztés, a (nemzeti és nemzetközi) munkamegosztás jellege (ezzel kapcsolatban például az üzemméretek változása) és mindennek a különböző struktúrákban (ágazati struktúra, gyártmánystruktúra stb.) kifejeződő változása az érdekes.* A piac alakulása szempontjából például olyan kérdések vizsgálandók, hogy általában dinamikus vagy lassú fejlődés várható-e, hogyan alakul a keresletnek és kínálatnak nemcsak a volumene, hanem struktúrája is, hogy a világpiacon a monopolizáltság foka növekszik-e vagy csökken stb.

* A kérdés részletesebb ismertetését a szerző: Hosszú távú tervezés és technikai haladás (Gazdaság, 1969. június) című cikke tartalmazza.

Mindezekről a kérdésekről az ipar egészére vonatkozóan csak meglehetősen általánosságban mozgó prognózisokat lehet adni. A technikai haladás nyilván gyors ütemű lesz a belátható jövőben is, vagyis számolhatunk új gyártmányok és új gyártási eljárások megjelenésével. Azt azonban már bajos volna előre megmondani, hogy a technikai haladás üteme gyorsul-e vagy lassul (bár általában az előbbit feltételezik), arról nem is beszélve, hogy a műszaki haladás ütemének mérése, számszerű kimutatása nem könnyű. Nyilvánvalóan tovább nő az országokon belüli és a nemzetközi munkamegosztás, a specializáció, amivel bizonyos területeken az üzemméretek növekedése fog együtt járni, másutt azonban újabb területek nyílnak meg a kis- és középüzemek számára. Ezzel szemben elegendő biztonsággal prognosztizálható, hogy az ipari struktúrának az elmúlt évtizedekben megfigyelt változása, tudniillik a nehézipar arányának növekedése a könnyű- és élelmiszeriparhoz képest, valamint a nehéziparon belül a gépiparnak és a vegyiparnak különösen gyors fejlődése a következő egy-két évtizedben is folytatódni fog.

A piacok alakulása tekintetében — az ipar egészére — még nehezebb a tervezésben felhasználható prognózist készíteni. Az ipar sokrétűsége következtében ugyanis feltehetően nagyon sokféle jelenséggel kell számolni. Lesznek olyan termékek, illetőleg termékcsoportok, amelyeknél a keresletnek a kapacitásokhoz viszonyított gyors növekedése az eladók számára teremt kedvező helyzetet, de nyilvánvalóan előfordulhat ennek az ellenkezője is, mégpedig az egyébként dinamikusnak, tehát gyorsan növekvőnek tekinthető szektorok esetében is. A nemzetközi monopóliumok szerepe bizonyos termékeknél (elsősorban a nyersanyagoknál), a fejlődő országok gazdasági és politikai önállóságának megerősödése következtében, előreláthatólag csökkenni fog. Más termékeknél viszont a kutatásnak néhány fejlett országba, sőt néhány nagyvállalatba történő koncentrálása következtében, még erősödhet is a monopolisztikus helyzet. Mindebből nem az következik, hogy az iparra nem lehet használható prognózisokat készíteni, hanem az, hogy részletesebb, iparágakra, termékcsoportokra, esetleg termékekre vonatkozó prognózisokra van szükség.

A tervezés rövid (közép) távú és hosszú távú szempontjaira vonatkozóan az ipar egészére szintén nem sok érdemlegeset lehet mondani. Általánosságban megállapítható, hogy rövid távra elsősorban a stabilitás, az egyensúly fontossága van előtérben, míg hosszabb távra a struktúraváltozásnak, a nemzetközi értelemben vett gazdaságosságnak és versenyképességnek a szempontja dominál. Konkrétan azonban e szempontok különbözősége is csak részletesebben, iparáganként, gyártmánycsoportonként elemezhető.

Hosszú távú iparpolitikai döntések; a fejlesztési orientációk

Mit lehet, mit érdemes tehát tervezni az egész iparra vonatkozóan az iparpolitika megalapozása, az iparpolitikai döntések előkészítése céljából? Nézzük meg, hogy a tervekben milyen módszerek alapján kidolgozott alternatívákat lehet, illetőleg szokásos egymással szembeállítani. A hosszú távú tervezéssel összefüggő tapasztalatok hiánya miatt itt elsősorban a középtávú tervezés során szerzett tapasztalatokra szoktunk építeni, ezeket pedig kritikával kell szemlélnünk, mert a középtávú ter-

vezés módszerei nem szükségszerűen alkalmazhatók a hosszú távú tervezésre is. Kezdjük néhány kézenfekvő, de a hosszú távú tervezésre véleményünk szerint legfeljeb korlátozott mértékben alkalmas módszerrel.

A különböző *növekedési ütemek* — például a termelés 5—6—7—8 százalékos évenkénti növekedési ütemeinek — szembeállítása nyilvánvaló lehetőség tervvariánsok kidolgozására. Ebben az esetben kétségtelenül *lényeges* alternatívákról van szó, abban az értelemben, hogy egy-két százalékkal nagyobb növekedési ütem, különösen hosszú távra, a gazdasági fejlődés szempontjából nem elhanyagolható előny; feltéve természetesen, hogy a különböző növekedési ütemekhez a gazdaságosság, értékesíthetőség stb. tekintetében nem nagyon különböző termékstruktúrák tartoznak. Ellenkező esetben ugyanis lassú növekedési ütemhez a foglalkoztatás, az exportképesség vagy az akkumuláció stb. szempontjából kedvezőbb termékstruktúra tartozhat, és ezzel a lassú növekedési ütem végeredményben előnyösebb lehet, mint a gyorsabb.

Kérdés azonban, hogy a különböző növekedési ütemekben megtestesülő variánsok *tényleges* alternatívákat képviselnek-e, vagyis más szóval: kellő egyértelműséggel, biztonsággal tervezhetők-e a közeljövő döntéseinek kihatásai a hosszú távú növekedési ütemekre? Véleményem szerint ilyen vonatkozásban — a középtávú tervektől eltérően — hosszú távra igen nagy a bizonytalanság. A kereslet, a tőke/termelés hányados, a termelékenység változása — illetőleg a jelenlegi intézkedések kihatása ezekre — csak meglehetősen pontatlanul tervezhető; ugyanez vonatkozik a termelés tervezésére is, minthogy azzal nem lehet számolni, hogy a különböző tervezési hibák kihatása ellentétes és így kiegyenlítik egymást.* Természetesen szó sincs arról, hogy a hosszú távú terv ne tartalmazza a várható növekedési ütemet. Teljesen reális lehet például olyan célkitűzés, amely az ipar hosszú távú fejlesztését úgy kívánja meghatározni, hogy ne legyenek foglalkoztatási problémák, se munkaerőhiány, és ebből arra a következtetésre jut, hogy a növekedési ütem ne legyen 5 százaléknál alacsonyabb (mert különben foglalkoztatási problémák keletkeznének) és 6 vagy 7 százaléknál magasabb, mert különben munkaerőhiány állna elő. Ebben az esetben azonban nem arra vonatkozik az alternatíva, hogy milyen legyen a növekedési ütem, hanem arra, hogy milyen legyen a foglalkoztatás színvonala és a hosszú távú tervben megfogalmazott döntés valóban hosszú időre ad orientációt. Magától értetődő, hogy a termelés növekedésének várható ütemét minden hosszú távú tervnek tartalmaznia kell, de nem mint az alternatívák *lényeges* jellemzőjét, vagy az azok közötti választás kritériumát, hanem mint a tervezés egyik végeredményét és a szükséges koordinálás eszközét.

Az *ipar ágazati struktúrája,* illetőleg annak változása, különösen hosszabb távon, az ipari fejlődés fontos jellemzője. Az egyes országok, vagy országcsoportok iparának struktúrája fejlettségi színvonaluk függvényében karakterisztikus különbségeket mutat. 1961-ben a fejlett tőkésországokban a nehézipar az egész ipar kb. 60 százalékát tette ki, a

* Egészen más dolog, ha a tervezés nem különböző növekedési ütemek közötti választásra vonatkozik, hanem a maximális növekedési ütemet tűzi ki célul. Mint ismeretes, ilyesféle iparpolitika már érvényesült, többek között Magyarországon is. Jelenlegi helyzetünkben azonban ilyen alternatívát valószínűleg senki sem javasolna, mert a tapasztalatok szerint a mennyiség növelésének preferálása a minőség, a megfelelő választék stb. rovására megy, végül is a termelés mennyiségének gyors növekedését is akadályozza. Ez tehát tényleges és lényeges alternatíva volna, de jelenlegi felfogásunk szerint nem volna ésszerű.

könnyű- és élelmiszeripar 40 százalékát. A fejlődő országokban az arány fordított volt, ott a könnyűipar részesedése volt 60 százalék. A dolgot részleteiben vizsgálva, vagyis az országcsoportokon belül egyes országokat, különösen kisebb országokat nézve és nemcsak a nehézipart és könnyűipart, hanem ezeken belül az egyes iparágakat összehasonlítva, még nagyobb és nemcsak a fejlettségi szinttől, hanem az országok történelmi körülményeitől, természeti adottságaitól stb. függő különbséget találunk. Indokolt-e jelenleg nálunk a fejlesztési alternatívákat a struktúra egy- vagy másféle alakítása formájában vizsgálni, illetve egymástól megkülönböztetni?

Mint említettük, a negyvenes évek végén, illetőleg az ötvenes évek elején Magyarországon érvényesülő gazdaságpolitika és ezen belül az iparpolitika éppen ilyen jellegű volt: előnyben részesítette az ipart más népgazdasági ágakkal szemben és az iparon belül a nehézipart (a bányászatot, a kohászatot és a gépipart) más iparágakkal szemben. Később, mintegy a túl széles fronton történő nehézipari vagy gépipari fejlesztés kritikájaként, az erőforrások hatékonyabb felhasználása érdekében előtérbe került az ún. „kiemelt iparágak" fejlesztése, vagyis az a szemlélet, hogy bizonyos iparágakat, olyanokat, amelyek az ország adottságainak is jól megfelelnek, és különösen gyorsan fejlődnek világszerte, az átlagosnál gyorsabban kell fejleszteni. Ilyen kiemelt iparágaknak a híradástechnikát, a műszeripart, a Diesel-motor- és járműgyártást, a szerszámgépgyártást tekintették, s ezeket valóban az átlagosnál többékevésbé gyorsabban fejlesztették. A kiemeléssel azonban a kitűzött célokat általában nem érték el, és különösen nem sikerült a beruházások szempontjából a kiemelés: vagy elhúzódtak a beruházások, vagy menetközben megváltoztak a célok is. Jelenleg és most már a hosszú távú tervezéssel kapcsolatban a kiemeléshez hasonló gondolat „koncentrált fejlesztés" címszó alatt fogalmazódik meg, ahol a koncentrálás nem öncél, hanem a hatékonyabb fejlesztést hivatott szolgálni.

Nem kétséges, hogy az erőforrások helyes értelemben vett koncentrálása a hatékony fejlesztésnek egyik alapfeltétele, különösen kis országokban. A kérdés csak az, hogy ez a koncentrálás az egyes iparágakra vonatkoztatva helyes, illetőleg lehetséges-e? Koncentráltan fejlesztendőnek a tapasztalatok szerint olyan iparágakat tekintenek, amelyek nemzetközi fejlődése az elmúlt időszakban az átlagosnál gyorsabb volt (ún. progresszív iparágak) és feltételezhető, hogy ez a tendencia a jövőben is folytatódik. Az ilyen iparágak kiemelése tehát inkább a múlt vagy a jelen nemzetközi tendenciáinak átvétele a jövőre vonatkozó hazai tervekbe, és annyiban tekinthető indokoltnak, amennyiben ezek a tendenciák valóban folytatódnak és amennyiben a szóban forgó iparág a hazai tényleges adottságoknak, lehetőségeknek valóban megfelel, más szóval: amennyiben a hazai fejlesztés körülményei az átlagosnál legalábbis nem rosszabbak. Ebben a természeti körülményeknek, a hazai és exportértékesítési lehetőségeknek, valamint a gyártmány- és gyártásfejlesztés lehetőségeinek van lényeges szerepe. További problémák merülnek fel azzal kapcsolatban, lehet-e egy heterogén termékstruktúrájú iparágra — annak teljes szélességében — koncentrálni és hogy a koncentrálás valóban a hosszú távú feladatok körébe tartozik-e. Ezekkel részletesebben majd cikkem második részében, a gépiparral összefüggésben foglalkozom.

Úgy gondolom, hogy az iparfejlesztés lehetőségeinek vizsgálatánál — legalábbis első lépésben — nem számszerűsítésre, hanem az adott körülmények között célszerűnek tekinthető fejlesztés fő irányainak kijelölésére kell törekedni. Ennek során pedig a hangsúly *nem a mennyiségi, hanem a minőségi elemzésen* van, nem a mérlegek egyensúlyának a számításán, mégcsak nem is valamilyen célfüggvény optimalizálásán, hanem annak megállapításán, hogy milyen lehetőségek között és milyen feltételezések, illetőleg milyen kritériumok alapján kell választani. Az első lépés itt is nyilván — mint minden tervezésben — az elmúlt fejlődés alapján kialakult adott helyzetnek és a helyzet fő problémáinak a vizsgálata.

A hazai ipari termelés egészének mai problémái, az eddigi fejlődés során keletkezett ellentmondásai eléggé ismertek; a jelenlegi helyzet *diagnózisa* tekintetében nincs nagy véleményeltérés. Más a helyzet az egyes tünetek súlyosságát és a követendő *terápiát* tekintve. Az ipar egészére vonatkozólag és az iparpolitika szempontjából tehát az a feladat, hogy megállapítsuk: az ipar problémái, a keletkezett ellentmondások közül melyik az, amelyik hosszú távra is lényeges, *mely problémák megoldását, illetőleg ellentmondások feloldását kell preferálni, mert az csak hosszú távon oldható meg* (ellenkező esetben is igényelhet ugyan iparpolitikai döntést, de az a közép- vagy a rövid távú tervezés körébe tartozik) *és megoldása az egyéb problémák megoldását is magával hozza.* A hosszú távú tervezés szempontjából a válasz ezekre a kérdésekre iparpolitikai döntést igényel, s ezt a választ, illetőleg döntést *fejlesztési orientáció*nak nevezném. Eleve nyilvánvaló természetesen, hogy az egész iparra vonatkozóan csak általános tájékozódásról és nem konkrét beruházási, külkereskedelmi stb. döntések meghozataláról lehet szó és hogy az egyes problémák egymástól nem válnak el mereven, hanem azok között részben átfedés, részben szoros kölcsönhatás van.

Hogyan értékelhetjük egészen röviden eddigi ipari fejlődésünk tanulságait és ezzel kapcsolatban a további fejlődés fő problémáit? Az ipari termelés az elmúlt 15—20 évben gyorsan növekedett, az ipar a népgazdaság vezető szektorává vált. Ez tükröződik a termelés növekedési ütemén kívül az ipar hozzájárulásában a nemzeti jövedelemhez, valamint az exporthoz. (Az ipar hozzájárulásának pontos aránya az árrendszer bizonyos torzításai következtében vitatható, de a változás sebessége, az ipari fejlődés dinamikája kétségtelen.)

Számszerűségében sem vitatható ismérve az ipar fejlődésének a foglalkoztatottak arányának alakulása, valamint — az előzővel szoros kapcsolatban — az iparban foglalkoztatottak 1000 lakosra jutó száma. Ha csak ezeket az adatokat, valamint az ipar ágazati struktúráját néznénk, ezen belül a nehézipar, valamint a gyorsan fejlődő ágazatok, különösen a gépipar arányát, akkor arra a következtetésre kellene jutni, hogy Magyarország az iparilag igen fejlett országok sorába tartozik. Az ipari termelés viszonylag magas növekedési üteme azonban elsősorban az ipari foglalkoztatás gyors növekedésének a következménye volt, a munka termelékenysége — más országokkal összehasonlítva — viszonylag lassan nőtt. Ennek következtében a magas ipari foglalkoztatás ellenére az egy lakosra jutó ipari termelés viszonylag alacsony és különösen alacsony az egy ipari dolgozóra jutó termelés, azaz a termelékenység. A termelés

növekedése viszonylag nagy és gyorsan növekvő beruházási tevékenység mellett ment végbe. Ennek ellenére a beruházások iránti igény a beruházási lehetőségeket rendszeresen meghaladta. Ezen az eszközlekötés ingyenességének megszüntetése, illetőleg a gazdasági reform sem változtatott, a beruházási piac továbbra is feszült. Ennek részben oka, részben következménye, hogy a beruházások előkészítése, a tervezés és a döntés, de különösen a beruházások végrehajtása elhúzódik és hogy a beruházási tevékenység — a rendelkezésre álló erőforrásokhoz képest — túlságosan széles területen folyik, nem eléggé koncentrált. A munkaerőhelyzet, illetőleg a foglalkoztatás tekintetében ellentmondás van egyrészt a főként ipari centrumokban megnyilvánuló és élesedő munkaerőhiány, másrészt a közismert — bár számszerűen nehezen bizonyítható — kapun belüli munkanélküliség, valamint az iparilag kevéssé fejlett vidékeken még meglevő foglalkoztatási nehézségek között. Ugyancsak ellentmondás van a gyorsan növekvő importigények és az exportképesség ehhez viszonyítva lassú növekedése között. Itt persze népgazdasági összefüggésekről és nemcsak ipari exportról, illetőleg importról van szó, bár a külön problémát okozó tőkés relációban az ipari export elmaradása mind abszolút értelemben, mind az ipari importigényekhez képest egyértelműen kimutatható. Ellentmondás van az ipari termelés mennyiségének aránylag gyors növekedése és a technikai színvonal viszonylagos elmaradása között is. Ez az elmaradás főként a korszerű gyártási eljárások (technológiák) kidolgozásának és különösen bevezetésének lassúságában (ennek következtében a termelékenység lassú növekedésében), valamint az új termékek kidolgozásának és különösen bevezetésének lassú voltában és az igényeknek nem megfelelő, nem elég korszerű gyártmányválasztékban mutatkozik meg. Azt is mondhatnánk, hogy ellentét van a korszerű iparra jellemző makrostruktúra (vagyis a nehézipar magas részesedése, ezen belül a gépipar jelentős hányada stb.) és a nem eléggé korszerű mikrostruktúra, vagyis gyártmányválaszték között.

A felsorolt problémák megoldására elvben különböző jellegű közvetlen fejlesztési intézkedések lehetségesek. Így a termelékenység növekedésének meggyorsítása érdekében törekedni lehet azonos létszámnövekedési ütem mellett a termelési volumen maximális növelésére vagy a létszámnövekedés mérséklésére, esetleg éppen a létszám csökkentésére.

Az ipar beruházási erőforrásait elvileg növelni lehet a felhalmozási hányad vagy az összes beruházásokon belül az ipar részesedésének növelésével, esetleg az iparban jelentkező beruházási kereslet valamilyen módon történő csökkentésével. A foglalkoztatási problémák csökkentése is elképzelhető az ipari növekedés erőteljes korlátozásával — vagy éppen az ipar visszafejlesztésével — a fő ipari centrumokban. Az importigények és az exportképesség közötti ellentmondás is csökkenthető — legalábbis elvileg — erőteljes importtakarékossági politikával, valamint importhelyettesítéssel.

Mindezek a közvetlen intézkedések azonban iparunk jelenlegi helyzetében nem képezhetik a hosszú távú fejlesztési politika alapját, noha rövidebb időre, szűkebb területen és korlátozott mértékben alkalmazva, indokoltak lehetnek. Ilyesféle intézkedéseket elsősorban nem az a körülmény tesz alkalmatlanná a hosszú távú fejlesztésre, hogy végrehajtásukra valószínűleg megfelelőbb a régi gazdasági mechanizmus, a cent-

ralizált (közvetlen) irányítás, mert hiszen a közvetett szabályozók is beállíthatók úgy, hogy kiemelten ösztönözzenek a létszám, az import vagy a beruházás megtakarítására és természetesen közvetlen utasításokkal is párosíthatók. A nehézség inkább abban áll, hogy az egyoldalúan a termelés vagy a termelékenység növelésére, az import vagy a beruházások megtakarítására irányuló fejlesztési politika a tapasztalatok szerint az igényekhez és a lehetőségekhez való rugalmasabb alkalmazkodást, az erőforrások ésszerű kihasználását és kombinálását megnehezíti, a fejlődést akadályozó egy-egy szűk keresztmetszet feloldásával egyidőben másutt hoz létre szűk keresztmetszetet. Véleményem szerint ezért a hosszú távú fejlesztésben az ipar egészét tekintve nem ezeknek kell preferenciát adni, hanem a) *a műszaki fejlesztésnek* és b) a nemzetközi munkamegosztásba való fokozottabb bekapcsolódásnak, és minthogy ennek korlátja a (gazdaságos) export volumene, *az export fejlesztésének.* Ez az orientáció alkalmas az egyéb problémák — nem egycsapásra történő, de fokozatos — megoldására is.

Az ipar növekedésének dinamikus elemei

Természetesen ez az orientáció sem lehet kizárólagos, és úgy kell értelmezni, hogy a magyar gazdaság — és ezen belül a magyar ipar — jelenlegi fejlettségi színvonalán a *műszaki fejlesztés* és az *exportfejlesztés* képezhetik a gazdaság további növekedésének dinamikus elemeit. A termelés és a termelékenység növekedése, a külső erőforrások (import) és a felhalmozás ésszerű és takarékos felhasználása nem elhanyagolható feladat, s nem is következik be automatikusan erre irányuló külön erőfeszítések nélkül. Ilyen erőfeszítésekre tehát nálunk is szükség lesz a következő 15 évben is. Meg kell jegyezni, hogy a helyes fejlesztési orientáció kiválasztása nem független tértől és időtől; ma is vannak olyan fejlődő (iparosodó) országok, ahol éppen a termelés mennyiségének fejlesztését vagy az importhelyettesítést indokolt a fejlesztési célok központjába állítani, mert önálló és széles körű műszaki fejlesztésre és exportfejlesztésre — mint fő törekvésekre — még nem értek meg a feltételek. Természetesen az ilyen országokban is indokolt a technika (különösen a technológia) fejlesztése, valamint indokolt az export növelésére törekedni, ezek azonban még nem képezhetik az ipar növekedésének központi, dinamikus elemeit.

A műszaki fejlesztést ebben az összefüggésben a szokásostól némileg eltérően értelmezzük. Az általános értelmezésnek megfelelően idesoroljuk a gyártási eljárásokat (technológia) és a gyártmányválaszték fejlődését (új gyártmányok bevezetése, régiek megszűnése), a bevezetéshez szükséges szolgáltatásokkal (tanácsadás, szerviz stb.) együtt; vagyis azt, hogy mit és hogyan gyártunk. Ide értjük ezenkívül a kutatást és fejlesztést mint fokozatosan önállósuló tevékenységeket, amelyek az előzőkhöz, tehát a technológia- és gyártmányfejlesztéshez szükséges információkat szolgáltatják. Az általános értelmezéstől eltérően a műszaki fejlesztéshez tartozónak tekintjük a nemzeti és nemzetközi munkamegosztás fejlődését, vagyis *a specializációt és kooperációt,* amelyek fejlődése növeli a gyártás mennyiségét (tömegszerűségét) és ezáltal lehetővé teszi a gazdaságosabb technológia alkalmazását, s csökkenti a kutatásra és fejlesztésre fordí-

tandó erőforrások mennyiségét, különösen a fejlesztéshez szükséges időt. Ugyancsak az általános felfogástól némileg eltérően a technológia fejlettségét a gazdaságosság alapján, a gyártmányok, illetőleg a gyártmányválaszték fejlesztését pedig az igények kielégítése szempontjából tartjuk megítélendőnek (ahol az igényeket szintén főként gazdasági körülmények befolyásolják, de befolyásolhatja például a divat változása is), nem pedig a technikai megoldás önmagában vett újszerűsége, vagy az „élenjáró" technikai paraméterek szempontjából.

Ha tehát adott körülmények között valamely régebbi technológia gazdaságosabb, mint az újabb, vagy a régebbi gyártmányok jobban elégítik ki az adott igényeket, mint az újabbak, akkor ezeket kell műszakilag fejlettebbeknek tekinteni. Az ilyen körülmények azonban, bár nem mennek ritkaságszámba, nem általánosak és a műszaki fejlesztés általában lemérhető új és műszaki paraméterekkel jellemezhető, előnyös gyártmányok és gyártási eljárások kidolgozásán és különösen az ilyenek bevezetésének és elterjedésének sebességén. A technikai haladás fogalomkörébe tartozónak tekintjük ezenkívül a makrostruktúrának és a mikrostruktúrának olyan változását, amelynek során növekszik a munkaintenzív és anyagintenzív termékekhez képest a „technikaintenzív" termékek, vagyis a magas technikai tudást igénylő és megtestesítő gyártmányok aránya.

Mikor és mennyiben tekinthető a műszaki fejlesztés és az exportfejlesztés a gazdasági növekedés dinamikus elemének? Itt az összefüggéseknek van egy mennyiségi — és ezért könnyebben megfogalmazható — és egy minőségi — s ezért nehezebben körülírható — aspektusa. Kezdjük az egyszerűség kedvéért az ipari importhelyettesítés, illetőleg exportfejlesztés hatásával, először mennyiségi szempontból. A fejlődő országok* ipari termelése az elmúlt 10—15 évben mintegy évi 8 százalékkal, ipari importjuk évi 3—4 százalékkal, ipari exportjuk kb. évi 5 százalékkal nőtt. Az ipari termelés és az ipari import alakulásáról pontosabb adataink vannak az 1955—59 és 1960—64 közötti időszakokra. Ebben az időszakban az import aránya a belföldi termelés és az import összegéhez képest kb. 24,5 százalékról 21,9 százalékra csökkent. Importhelyettesítés történt tehát, de nem abszolút importhelyettesítés — minthogy az import volumene évi 3—4 százalékkal növekedett, ami 10 év alatt 35—50 százalékos, 15 év alatt 60—80 százalékos növekedésnek felel meg —, hanem relatív importhelyettesítés, vagyis az import arányának csökkenése az egész felhasználáson belül. Változatlan importarány mellett a hazai termelés növekedésének üteme kb. 1 százalékkal lett volna alacsonyabb. A termelés növekedésének dinamikus eleme tehát elsősorban a hazai szükségletek növekedése volt, csak másodsorban és sokkal kisebb mértékben az importhelyettesítés. Az ipari export növekedése sem volt az ipar fejlődésének számottevő, dinamikus eleme, mert egyrészt az exportnövekedés lassúbb volt, mint az egész termelés növekedése, másrészt pedig a fejlődő országok ipari termelésében az export részaránya meglehetősen alacsony, növekedése tehát az egész termelést nem befolyásolja jelentősen.

A fejlett tőkésországokban viszont más volt a helyzet. Ezekben az ipari export és import 1955—65 között több mint megkétszereződött, azaz több mint évi 7 százalékkal növekedett, míg az ipari termelés volumene

* Latin-Amerika, Afrika és Ázsia országai, a Dél-afrikai Unió, Japán, valamint az ázsiai szocialista országok nélkül.

csak mintegy évi 5 százalékkal nőtt, vagyis nem importhelyettesítés történt, hanem az import aránya a belső felhasználásban növekedett. Minthogy azonban az ipari export a fejlett tőkésországok ipari termelésének jelentékeny hányada, az exportnak az egész termelésnél gyorsabb növekedése kétségkívül a fejlődésnek dinamikus tényezője volt. Mindez azonban az összefüggéseknek inkább a mennyiségi aspektusát tükrözi. A minőségi vonatkozásokat elsősorban az export és az import struktúráján keresztül tanulmányozhatjuk. A fejlődő országok ipari exportja a lassan fejlődő ágazatokra koncentrálódik, nyersanyagokra, textiliparra, élelmiszeriparra és ezeken belül is a technikailag kevéssé bonyolult termékekre. A termelés növekedése viszont éppen a gyorsan fejlődő és fejlettebb technikát megtestesítő ágazatokban, elsősorban a gépiparban volt jelentős, ahol az ipari termelés növekedésének üteme az ipari átlagot jelentékenyen meghaladta. Ebben a vonatkozásban is a hazai piac bővülése volt az ipari fejlődés dinamikus eleme. A fejlett tőkésországokban viszont az export elsősorban a gépiparra, a vegyiparra, általában az iparon belül a magasabb technikai felkészültséget igénylő termékekre koncentrálódik, ilyen módon az export gyorsítja az ipar mennyiségi növekedését is, és emeli a technikai színvonalát is.

A műszaki fejlesztés ipari növekedésre gyakorolt hatásánál a mennyiségi és minőségi aspektusokat bajos különválasztani, márcsak azért is, mert a műszaki színvonal emelkedése jellegében is inkább minőségi tényezője a növekedésnek.

A technikai haladás is dinamikus eleme a növekedésnek; a termelékenységet növeli, az önköltséget — viszonylag — csökkenti, és így azonos költséggel, illetőleg munkaráfordítással több igényt lehet kielégíteni. Ezen kívül az *ipari termelés* szempontjából dinamikus a más ágazatokban megmutatkozó technikai haladás is, mert mintegy átvisz az iparba munkát, amit azelőtt más szektorokban végeztek (erre a legjellemzőbb példa a mezőgazdaság gépesítése). Ez a folyamat a széles értelemben vett iparosítás egyik ismert jelensége; növeli a munka termelékenységét össznépgazdasági értelemben, de a termelési volumenek növekedésével általában az iparban is. Végül, a technikai haladás a növekedésnek dinamikus eleme, amennyiben új igényeket teremtve a végső fogyasztásban (automobilizálás, rádió, televízió stb.) az ipari termelés növekedésének egyik legfontosabb oka.

A kérdés más oldalról is megközelíthető. A modern gazdasági fejlődés és az ilyen fejlődést elsősorban jellemző iparosítás megindulásakor — mint ismeretes — gyorsan nőtt az iparban és csökkent a mezőgazdaságban dolgozók létszáma. A tapasztalatok szerint azonban az ipar arányának növekedése a gazdasági fejlődés során a foglalkoztatottak számának 30—40 százalék körül stabilizálódik, vagy esetleg a szolgáltató szektorok növekedésével még csökken is, és ettől fogva az iparban dolgozók létszáma legfeljebb a munkaképes korú népességgel arányosan növekszik tovább, vagyis az előző időszakhoz képest viszonylag lassan. Erre szoktuk azt mondani, hogy a fejlődés az extenzív szakaszból az intenzív szakaszba megy át és az utóbbiban a növekedés már főként a termelékenység emelkedésének eredménye, ez utóbbit pedig elsősorban a technikai haladás határozza meg. A magyar iparban (a felhasználható erőforrások oldaláról nézve a dolgot) minden bizonnyal eljutottunk arra a

szintre, amelyen a fejlődésben már a technikai haladás dominál. Az iparban foglalkoztatott munkaerő létszáma jelenleg meghaladja az 1,7 milliót, ez az összes aktív keresőknek kb. 34 százaléka. A hosszú távú tervre vonatkozó hipotézisek szerint az ipari létszám növekedése fokozatosan lassul és 1985-ig valamivel 2 millió felett (az aktív keresők 36—38 százaléka) tetőzik.* A felhalmozási hányad nálunk jelenleg a nemzeti jövedelemnek kb. 25 százaléka, az ipar részesedése a beruházásokból kb. 40 százalék. További növekedés mindkét vonatkozásban valószínűtlen, inkább olyan érveket hallani, hogy csökkenteni kellene a beruházások hányadát egyrészt a beruházások hatékonyabb felhasználása, másrészt az életszínvonal gyorsabb növekedése miatt és csökkenteni kellene az ipar részesedését, a szolgáltató szektorokban (azok hosszabb időszakon át történő elhanyagolása miatt) mutatkozó nagy elmaradások pótlására.

Szükséges volna tehát, hogy a technikai haladás dinamikus szerepe a gazdasági növekedésben megnyilvánuljon. Más kérdés, hogy mennyire tudjuk kihasználni a technikai haladás által nyújtott lehetőségeket.

★

A hosszú távú terv tehát a gazdaságpolitika, és amennyiben ipari problémákról van szó, az iparpolitika kidolgozásának és megvalósításának eszköze. Fejlesztési orientációnak neveztük az iparpolitikai döntést, amely kijelöli: mely problémák megoldását kell preferálni, mert csak hosszú távon oldhatók meg és megoldásuk más problémák megoldását is magával hozza. Úgy találtuk, hogy iparunk jelenlegi helyzetében a műszaki fejlesztés és az exportfejlesztés a megfelelő orientáció.

Talán felesleges is arra utalni, hogy a fenti fejtegetések általános tájékozódásra valók és nem konkréten kidolgozott alternatívák közötti választásra. Bizonyára vannak is olyan — valószínűleg szűkebb — területek, ahol további importhelyettesítés indokolt; persze inkább relatív importhelyettesítés, de bizonyos esetekben még abszolút importhelyettesítés is, vagyis az import volumenének csökkentése. Nehezebb elképzelni olyan esetet, hogy műszaki fejlesztésre ne legyen szükség, de az már előfordulhat, hogy a műszaki színvonalnak az előzőkben körvonalazott nem minden eleme növekszik, például nem növekszik a „technikaintenzív" termékek aránya. Ezenkívül kézenfekvő, hogy döntéseket helyesen előkészíteni csak az adott ágazat (gyártmánycsoport) műszaki-gazdasági elemzése alapján lehet. Az ilyen döntéseknek az összessége alapján lehet megállapítani, helyes és lehetséges-e az ipar további növekedésében a műszaki fejlesztésre és az export fejlesztésére, mint a növekedés dinamikus elemeire építeni.

A hosszú távú tervezés iparpolitikai problémáira végleges választ tehát csak iparági mélységű vizsgálatok alapján lehet adni. Ilyen vizsgálatok, illetőleg a javasolt gondolatmenet, valamint a levonható következtetések bemutatására teszünk kísérletet a cikk második részében.

* Hipotézisek a foglalkoztatás és az életszínvonal alakulására Magyarországon 1985-ig. Gazdaság, III. évf. 3. szám, 1969. szeptember, 17—40. l.

BALASSA ÁKOS:

Integráció és az ötéves tervek összehangolása

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa XXIII. ülésszakának határozata alapján, a tagországok elgondolásait figyelembe véve, a KGST szervei jelenleg a szocialista gazdasági integráció programjának előkészítésén fáradoznak. Ennek keretében áttekintik és elemzik a gazdasági együttműködés eddigi formáinak alkalmazásából adódó tapasztalatokat, majd részben ezek tökéletesítésére, részben pedig az együttműködés új kereteinek, módszereinek és formáinak bevezetésére javaslatokat alakítanak ki. A középtávú (ötéves) népgazdasági tervek összehangolása eddig a KGST-országok gazdasági együttműködésének egyik fő formája volt. Természetes ezért, hogy az integráció kifejlesztése programjának előkészítésekor a tervkoordináció tapasztalatainak vizsgálata és az integráció széles körű és bonyolult folyamatába való beillesztése elsőrendű fontosságú.

A szocialista gazdasági integráció programjának kidolgozása jelenleg még csak kezdeti, előkészítő szakaszban van. Az integráció irányainak és módszereinek összehangolása sem fejeződött még be. Ezért az erről és az ötéves tervkoordinációnak az integrációban betöltendő szerepéről az alábbiakban kifejtésre kerülő elgondolásokat nem hivatalos és főleg nem nemzetközileg egyeztetett álláspontnak, hanem csak a szerző véleményének lehet tekinteni.

Az ötéves tervkoordináció helye a KGST-országok gazdasági együttműködésében

Az elmúlt időben, különösen pedig az 1960-as években az ötéves népgazdasági tervek koordinációja a KGST tagországai közötti gazdasági együttműködésben meghatározó szerepet játszott. Az ötéves tervkoordináció keretében a tagországok tervező szervei — az érintett minisztériumok részvételével — részletesen összehangolták az egymás közötti gazdasági kapcsolatokra, s főleg a kölcsönös áruszállításokra vonatkozó tervelképzeléseiket.

Az ötéves tervkoordinációk jelentős mértékben hozzájárultak a KGST-országok gazdasági együttműködésének fejlesztéséhez. Ezek keretében nyílt lehetőség arra, hogy az országok biztosítsák nyersanyagokból és alapanyagokból, gépekből és fogyasztási cikkekből szükségletük kielégítését a kölcsönös előnyök alapján és kölcsönös erőfeszítések révén. Emellett a tervkoordináció segítségével piacot teremtettek termékeik elhelyezésére. Az ötéves tervkoordináció nyomán az országok külkeres-

kedelmi szervei hosszú lejáratú, ötéves egyezményeket kötöttek a kölcsönös áruszállítások mennyiségéről. Ezzel az egyeztetett áruszállítások teljesítése, illetve átvétele államközi kötelezettséggé vált.

Az ötéves népgazdasági tervek összehangolásának a KGST-országok közötti gazdasági együttműködésben betöltött különlegesen nagy szerepét különböző tényezők magyarázzák. Ezek közül mindenképpen első helyen kell említeni az ötéves tervek központi jelentőségét az egyes országok népgazdasági tervezésének és gazdaságirányításának rendszerében. Ismeretes, hogy minden KGST-országban az elmúlt években olyan elgondolás érvényesült, hogy növelni kell az ötéves tervek szerepét a népgazdaság irányításában, biztosítani kell, hogy a rövid távú, éves tervek helyett egyre inkább ezek képezzék a gazdasági döntések alapját és váljanak az ország fejlődését elsősorban meghatározó tervekké.

Az ötéves tervkoordináció eddigi gyakorlatára ezen kívül jelentős befolyást gyakorolt az is, hogy a KGST-országok korábban a piaci, vállalatközi kapcsolatoknak és az áru-pénz kategóriáknak legfeljebb végrehajtó szerepet szántak. Mivel pedig az országok rövid távú terveiket — egyébként helyesen — nem hangolták össze, az ötéves tervkoordináció keretében egyeztettek olyan kérdéseket is, amelyekben csak a rövid távú helyzet ismeretében lehet megalapozott döntéseket hozni és megállapodásokat kötni.

Az ötéves tervkoordinációk nagy szerepét az is magyarázza, hogy gyakorlatilag hiányzott az együttműködés a hosszú távú tervek kialakításában. Ezért az országok olyan problémákat is az ötéves tervkoordináció keretében igyekeztek megoldani, amelyekben a döntés-előkészítés csak hosszabb, 8—10 vagy többéves perspektíva alapján lehetséges, s a megvalósítás is huzamos időt vesz igénybe.

A fentiekkel összefüggésben a tervkoordináció kialakult gyakorlatát bizonyos sablonszerűség, a módszerek indokolatlan egyöntetűsége, az egyes témák sajátosságainak megfelelő differenciálás hiánya jellemezte. Nem tettek különbséget a kitermelő és alapanyagipar, az elsődleges és másodlagos feldolgozó ipar, valamint a mezőgazdaság egyes területei, a hosszú, közép- és rövid távon megoldható problémák, a népgazdasági fontosságú és másod- vagy harmadrendű jelentőségű kérdések között. Ez egyaránt érvényes az összehangolás szintjére, jellegére, mélységére és következményeire, azaz a vállalt kötelezettségek rögzítettségére.

A gazdasági integráció kibontakozása esetén a KGST-országok együttműködésének formái bővülnek és differenciáltabbakká válnak. A népgazdasági tervezésben való együttműködés új formái jönnek létre: a gazdaságpolitikai konzultációk, együttműködés a prognosztizálásban, a hosszú távú tervek koordinációja, egyes kiválasztott gyártási ágak, illetve termékcsoportok együttes tervezése, tapasztalatcsere a népgazdasági tervezés és irányítás módszereiről stb. Különösen nagy szerep jut a gazdaságpolitikai konzultációknak, amelyek keretében az országok tájékoztatják egymást a népgazdaságok fejlődési üteméről, alapvető irányairól és tervezett szerkezeti változásairól, a nemzetközi együttműködés fő területeivel és módozataival kapcsolatos elgondolásaikról.

Ez az információcsere lehetőséget ad arra, hogy az országok feltárják a gazdaságpolitika némely fontos elemének összehangolásában való kölcsönös érdekeltségüket és ezeken a területeken egyeztetett gazdaság-

politikai magatartást alakítsanak ki, amely tartósan megalapozza a gazdasági együttműködés sokoldalú fejlesztését. Ugyancsak fontos új eleme a tervezőtevékenységben való együttműködésnek a hosszú távú tervek koordinációja, amelynek alapján a legfontosabb ágazatokban és problémakörökben megállapodásokat érhetnek el a sokéves előkészítést és megvalósítást igénylő, valamint a hosszú időszak fejlődését jelentősen befolyásoló, a népgazdaságok szerkezetét alapvetően érintő, nagy horderejű együttműködésről. Számolni kell azzal is, hogy kifejlődik a valutáris-pénzügyi rendszer továbbfejlesztésére irányuló együttműködés, kibontakoznak a gazdasági szervezetek (vállalatok, egyesülések, trösztök, intézetek stb.) közvetlen kapcsolatai, több területen közös szervezetek alakulnak ki, növekszik a kereskedelmi tevékenység szerepe.

Mindebből következik az is, hogy az ötéves tervek koordinációja az integráció kifejlődésének körülményei között az eddigitől *eltérő környezetben,* az eddigitől *eltérő feltételek között* valósítható meg.

Először, az ötéves tervek összehangolásához kedvező alapot biztosítanak majd a már kialakult folyamatos és széles körű gazdasági kapcsolatok és a hosszú távra már egyeztetett együttműködés. Az országok támaszkodhatnak a gazdaságpolitikai konzultációk eredményeire, a hosszú távú tervek egyeztetésekor kialakult megállapodásokra, azokat szükség esetén konkretizálhatják vagy közös megegyezéssel módosíthatják és ha kell, további intézkedéseket fogadhatnak el az említett megállapodások realizálására. Emellett az ötéves tervkoordinációban figyelembe lehet és kell venni a korábban kötött, az adott időszakra érvényes más megállapodásokat, mint például a gyártásszakosítási és kooperációs szerződéseket és — bizonyos ágazatokban — az ún. együttes tervezéssel elért megállapodásokat.

Másodszor, a KGST-országok ötéves népgazdasági terveinek összehangolásához kedvező feltételeket biztosít — megvalósulása esetén — a fejlett valutáris, pénzügyi, ár- és külkereskedelmi mechanizmus. Az eddiginél szélesebb lehetőségek nyílnak a több országot érintő nagy horderejű gazdasági problémák sokoldalú összehangolására, az egyeztetésre kerülő problémák megoldása legkedvezőbb változatának feltárására, a kölcsönös előnyök biztosítására, indokolt esetekben az együttműködésből eredő többleteredmény megosztására.

Harmadszor, a tervező szerveknek a tervkoordináció keretében való megállapodásait kiegészíthetik, konkretizálhatják és elmélyíthetik a közvetlen kapcsolatba kerülő termelő-, felhasználó- és kereskedelmi vállalatok, mentesítve ezáltal a tervkoordinációt a gazdasági kapcsolatok nem elsőrendű problémáinak egyeztetésétől. Az ötéves tervkoordináció helye és szerepe a KGST-országok közötti gazdasági együttműködésben tehát szükségszerűen megváltozik. Ez természetesen a koordináció tartalmának és módszereinek módosítását is feltételezi és eredményezi.

Az ötéves tervkoordináció tartalma és módszerei

Néhány tapasztalat

A KGST-országok ötéves népgazdasági terveinek összehangolása eddig általában kétoldalúan történt és főleg a kölcsönös áruszállítások egyeztetésére terjedt ki. Emellett néhány esetben a tervkoordináció alap-

ján az országok szélesebb körű megállapodásokat kötöttek néhány nagy horderejű együttműködési kérdésben is (elég utalni például a Barátság Kőolajvezetékre, a magyar—szovjet timföld-alumínium egyezményre, az autóipari együttműködésre).

A kölcsönös áruszállítások egyeztetése kiterjedt az áruforgalom szinte valamennyi termékére. Ezt főleg két ok magyarázza. Először az, hogy általában annak az országnak a — belső tervezési rendjéből következő — elképzelése érvényesült, amely a legszélesebb körben tartotta szükségesnek a tervező szervek megállapodását a kölcsönös szállításokról. Másodszor pedig az, hogy az országok a multilaterializmus hiánya következtében a kétoldalú devizaelszámolások teljes kiegyenlítésére törekedtek (illetve kénytelenek voltak törekedni), és ezt csak az áruforgalom öt évre szóló teljes körű összehangolása révén látták biztosítva.

A kölcsönös áruszállítások egyeztetését továbbá az egyeztetés nómenklatúrájának nagyfokú részletezettsége, „specifikációja" jellemezte, sőt egyre inkább érvényesült a minél részletesebb specifikációra való törekvés. Ez egyrészt ismét azzal magyarázható, hogy egyes országokban a termelési előirányzatokat központilag igen részletezett nómenklatúrában írják elő a vállalatoknak és ezt a nemzetközi tervegyeztetéssel is meg akarják alapozni. Másrészt ebben az irányban hatott és hat az is, hogy a KGST-országokban a termékek elég széles körében a kereslet meghaladja a kínálatot, ezért az összevontabb nómenklatúra szerinti egyeztetés nem biztosítja eléggé az importőr számára a neki szükséges termékek beszerzését. A két ok természetesen a gyakorlatban együttesen jelentkezett és ezért az áruszállításokat ott is részletesen specifikálták, ahol ezt csak az előző tényező magyarázta.

A kölcsönös áruszállítások egyeztetése kampányszerűen, az ötéves tervidőszakokat megelőző 1—2 évben történt, öt évre, általában éves bontásban. Eközben az egyeztetés körét, mélységét, részletességét, rögzítettségét illetően nem tettek különbséget az ötéves időszak első éve (tehát az egyeztetést 1—2 évvel követő év) és például ötödik éve (tehát az egyeztetést 5—6 évvel követő év) között, holott természetesen a szükségletek, termelési lehetőségek, piaci viszonyok stb. előrelátásának biztonsági foka nagyságrendileg más 1—2, mint 5—6 évvel előre.

A kölcsönös áruszállításokat minden tételre és évre fix mennyiségben vagy értékben rögzítették, ami a szállító ország számára azt jelentette, hogy ebből az adott termékből pont ennyit kell és lehet „eladni", az átvevő ország számára pedig azt, hogy pont ennyit lehet és kell „megvennie". Az idézőjelek azt jelzik, hogy ezután már természetesen nem lehetett szó valóságos eladásról és vételről, árukapcsolatokról. Megjegyzem még, hogy a tervkoordinációban a kölcsönös áruszállításokat a gazdasági feltételek (elsősorban és főleg az árak) összehangolása nélkül egyeztették. Az árak csak számbavételi szerepet játszottak: olyan szorzószámokként funkcionáltak, amelyek segítségével a kölcsönös szállítások mennyiségét össze lehetett adni és ellenőrizni lehetett a kétoldalú devizaelszámolások kiegyenlítettségét.

Ezek után felmerül a kérdés: hogyan valósultak meg a tervkoordináció keretében egyeztetett kölcsönös szállítások? Az 1961—65. és 1966—70. évi időszakok magyar és általános tapasztalatai alapján erre a kérdésre a következő válasz adható:

— A kölcsönös áruszállítások teljes volumene a KGST-országok között általában hasonló ütemben vagy némileg gyorsabban növekedett, mint azt a tervkoordinációkor egyeztették. Ebben mind a hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodások bővítésére irányuló tárgyalások, mind pedig az úgynevezett túlteljesítések szerepet játszottak.

— Bizonyos fő tételek (elsősorban a nyers- és alapanyagok, valamint némely alapvető mezőgazdasági termékek) kölcsönös szállítása általában a tervkoordináció keretében egyeztetett mennyiségeknek és az esetleges kormányközi bővítő megállapodásoknak megfelelően valósult meg; azonban az esetleges részletesebb specifikációk (például a hengerelt áru esetében) már lényegesen eltértek az előre egyeztetettől.

— Más tételek (főleg a gépek és berendezések, fogyasztási cikkek, nem alapvető mezőgazdasági termékek) esetében a kölcsönös szállítások, a volument tekintve, általában elérik, némelykor meg is haladják a tervkoordináció keretében egyeztetett színvonalat; az összetétel azonban az ötéves időszak előrehaladásával egyre nagyobb mértékben tér el a tervkoordinációban egyeztetettől és az ötéves időszak végén a régebbi tervezési gyakorlatból ismert úgynevezett tervszerűségi mutató már gyakran az 50 százalékot sem éri el.

Ebből két dolog is következik. Az egyik az, hogy a tervkoordináció során történt egyeztetés a nyers- és alapanyagok, alapvető mezőgazdasági termékek esetében túl merev, attól e körben eltérni — például a szükségleteknek a népgazdaság tervezettnél gyorsabb ütemű fejlődésével összefüggő növekedése következtében — nem vagy csak nagy nehézségek árán lehet. A másik pedig az, hogy a gépek, a berendezések, a fogyasztási cikkek és a nem alapvető mezőgazdasági termékek esetében az áruszállítások egyeztetésének teljeskörűsége, részletes specifikációja és fix mennyiségben való rögzítése nem fér össze a gazdasági gyakorlattal, felesleges, indokolatlan, tehát célszerűtlen.

Van olyan vélemény, hogy a baj nem a tervkoordináció tartalmában és módszereiben, hanem abban van, hogy a végrehajtás során nem érvényesül eléggé a tervfegyelem, és ezért a jövőben az országoknak hathatósabb kötelezettségeket kell vállalniuk az eddiginél, esetleg még részletesebb és teljes kört felölelő nómenklatúra alapján egyeztetendő áruszállítások tételes teljesítésére. Ennek megfelelően az államközi megállapodások új formáit javasolják, amelyek az eddigi formáknál részletesebb specifikációt tennének lehetővé és anyagi konzekvenciákat is előirányoznának az egyes tételek „nem teljesítése" esetére. Megítélésem szerint ez a megoldás mind az integráció kibontakoztatásának követelményével, mind pedig a gazdasági fejlődés objektív feltételeivel ellentétes. Az előbbire még visszatérek, az utóbbival kapcsolatban arra szeretnék utalni, hogy nemcsak a magyar, hanem bármely más gazdasági mechanizmusban is

— a gépek és berendezések iránti specifikus szükségletek a beruházási tervek kidolgozottsági foka következtében csak néhány esetben állapíthatók meg biztonsággal 5 évre előre, az esetek más részében azokat csak bizonyos határok között vagy csak 1—3 évre előre lehet viszonylag pontosan meghatározni;

— a fogyasztási javak iránti specifikus szükségletek nagyon sok tényező hatására és jelentős mértékben térhetnek el az előre számítottól.*

Ezért nem olyan irányban indokolt haladni, amely 5 évre megmereviti az áruszállítások egyeztetett mennyiségét, hanem olyan megoldást kell választani, amely minél rugalmasabban képes biztosítani az országok tényleges szükségleteinek mennyiségileg, minőségileg és választék szerint legteljesebb és gazdaságilag legmegfelelőbb kielégítését.

A változások célszerű irányai

Az ötéves tervek koordinációjának tartalmát és módszereit, az országok között létrejövő megegyezések körét és jellegét úgy kell kialakítani, hogy a tervkoordináció (1) segítse az ötéves népgazdasági tervek kidolgozását és megalapozását, (2) legyen összhangban a valutáris-pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatok rendszerével, és mozdítsa elő a hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodások megkötését, (3) vegye figyelembe a tervkoordinációban részt vevő országok népgazdaságainak, valamint az egyes ágazatoknak a sajátosságait.

Az ötéves tervkoordináció tartalmának és módszereinek meghatározásakor érvényesíteni kell az eddigi gyakorlatból adódó tapasztalatokat és figyelembe kell venni az új lehetőségeket és követelményeket is. A tapasztalatokra már utaltam. Ami pedig az új feltételeket illeti, megítélésem szerint jelenleg az a legfontosabb, hogy az ötéves népgazdasági tervek koordinációjának továbbfejlesztése olyan körülmények között történik, amikor a szocialista világpiacon széleskörűen ki kell fejlődniük és érvényesülniük kell az áru-pénz viszonyoknak, s ennek megfelelően kell átalakulnia a külkereskedelmi kapcsolatok rendszerének és a valutáris-pénzügyi rendszernek. Az integráció kibontakozása szükségessé teszi, hogy megvalósuljon a kollektív valuta, létrejöjjön e valuta és az egyes országok valutái közötti reális átszámítás és átválthatóság; ennek következtében a pénz valóságos pénzzé: általános egyenértékké, értékmérővé, forgalmi és hiteleszközzé váljék. Ilyen körülmények között a külkereskedelmi árak a gazdasági kapcsolatok aktív tényezőjeként funkcionálhatnak, a világpiaci árak hatása mellett tükrözhetik a KGST-országoknak a szocialista világpiac által elismert ráfordításait is: az árak így alkalmasabbakká válnak arra, hogy a termelés és felhasználás hatékonyságának mércéi legyenek. Növekedhet a hitelkapcsolatok szerepe is az együttműködésben.

Vannak olyan elképzelések, hogy a fenti változások megvalósíthatók az ötéves tervkoordináció tartalmának és módszereinek számottevő változtatása nélkül, hogy a valutáris-pénzügyi problémák önmagukban megoldhatók és ez a megoldás lényegében csak az eddigi módon elérendő tervkoordinációs megállapodások jobb realizálását hivatott szolgálni. Valójában azonban az említett irányú fejlődés meghatározott követelményeket támaszt az ötéves tervkoordináció tartalma és módszerei iránt. E követelmények lényege abban foglalható össze, hogy a tervkoordi-

* Megjegyzem, hogy az áruszállítások egyeztetésének „érzékenysége" nagyobb azokban az országokban, amelyekben a külkereskedelem szerepe különösen jelentős, ezzel szemben olyan ország, amelyben ez a szerep kisebb, könnyebben vállalhat merevebb export- és importkötelezettségeket.

náció biztosítson lehetőséget és teret az áru- és pénzviszonyokon alapuló valóságos piaci kapcsolatok kifejlődéséhez. Másrészt viszont a valutáris-pénzügyi és ármechanizmus fejlődése jelentősen hozzájárul a tervkoordináció során történő megállapodások megalapozásához, hatékonyságának fokozásához, a legelőnyösebb változatok és megoldási módok feltárásához, a kölcsönös előnyök biztosításához.

A kibontakozó integráció körülményei között az ötéves tervkoordinációban számottevően növekedhet a sokoldalú együttműködés szerepe. A gazdasági fejlődés több alapvető problémáját, különösen a jelentős strukturális változásokat eredményező és több országot érintő fejlesztési feladatokat több érdekelt ország együttműködésével és együttes erőfeszítéseivel lehet megoldani. A tervkoordináció keretében összehangolásra kerülő kérdéseket az eddiginél komplexebben vizsgálhatják meg. A tervkoordináció kiinduló momentuma a kölcsönös tájékoztatás az érintett országok gazdasági helyzetéről és a tervidőszakra előirányzott fejlődés üteméről, a népgazdaság fő arányainak alakulásáról, a tervezett gazdaságpolitika fő irányairól. Ezt követi maga a koordináció. A koordináció a kölcsönös szállításokon kívül kiterjed meghatározott területeken a termelés, a szakosítás és kooperáció fejlesztésének irányaira, a nemzetközi együttműködést, a kölcsönös gazdasági kapcsolatokat érintő szabályozóeszközökre, a munkaerő- és tőkeáramlás kérdéseire. Az egyes kérdéscsoportokon belül a népgazdasági tervkoordinációnak a népgazdaságok fejlődését alapvetően befolyásoló témákra kell összpontosulnia és módszereiben alkalmazkodnia kell az egyes egyeztetésre kerülő tevékenységek sajátosságaihoz.

Tekintsük át az említett kérdéscsoportokat.

A termelés fejlesztési irányainak összehangolása

Az ötéves népgazdasági tervek koordinációjában az integráció előrehaladásával az eddigieknél lényegesen szélesebb körben célszerű összehangolni a termelés fejlesztésének irányait. A nemzetközi koordinációt természetesen nem a termelés minden ágára, hanem — államközi szinten — a termelés legfontosabb területeire, s a más KGST-országok fejlődését lényegesen érintő problémákra indokolt csak kiterjeszteni. Ennek megfelelően a termelés fejlesztési irányainak összehangolása az ötéves tervkoordináció alkalmával olyan esetekben célszerű, amikor

— a felek a termelés valamely ágában olyan nagy volumenű, a népgazdaság szerkezetét jelentősen befolyásoló beruházásokat hajtanak végre, amelyek nemzetközi koordinációja ezek hatékonyságát lényegesen növelheti,

— a felek valamely ágazatban a termelés szerkezetének olyan lényeges változását tervezik a gyártásszakosítás vagy kooperáció megszervezése révén, amely jelentős állami eszközök felhasználásával kapcsolatos.

A termelés fejlesztési irányainak összehangolására tehát csak az érdekelt felek által esetenként kiválasztott termelési ágazatokban kerülhet sor. Az ipari és mezőgazdasági ágazatok (esetleg termékfajták) kiválasztása a népgazdaságok előirányzott fejlesztésére és a nemzetközi együttműködésre vonatkozó előzetes információcsere alapján történhet. Előre-

láthatólag a nagy anyagi és szellemi ráfordításokat, beszerzési, illetve értékesítési biztonságot igénylő, valamint a termelés és a felhasználás szerkezetét jelentősen változtató, a műszaki haladást számottevően előrevivő termékek termelésfejlesztési irányainak koordinációja lesz indokolt. A termelés fejlesztési irányainak összehangolása kiterjedhet (1) a kutatás és műszaki fejlesztés irányainak egyeztetésére és az e téren megvalósítandó együttműködés kialakítására; (2) a termelés egyes országokban kialakítandó nagyságrendjének és összetételének egyeztetésére a nemzetközi szakosítás és kooperáció alapján; (3) a termelés fejlesztésére irányuló beruházások összehangolására és némely indokolt esetben e beruházások megvalósításával (kivitelezésével vagy finanszírozásával) kapcsolatos együttműködésre; (3) a kölcsönös szállítások egyeztetésére.

A termelés fejlesztési irányainak összehangolása természetesen még az említett kiválasztott ágazatokban sem jelenti a „termelési és elosztási tervek" teljes körű és rendszeres egyeztetését vagy „közös termelési-elosztási tervek" kidolgozását. A fejlesztési irányok összehangolása után az egyes országok az elért megállapodásokkal összhangban fejlesztik az érintett ágazatokat és — kivéve az esetleges közös tulajdonban levő vállalkozásokat — önállóan folytatják a gazdasági tevékenységet az adott területen.

A tervkoordináció keretében a termelés fejlesztési irányainak összehangolásában elért megegyezést — mivel ez a népgazdaság legfontosabb területeit érinti és jelentős állami befektetésekkel függ össze — államközi megállapodásokban célszerű rögzíteni.

A fejlesztési irányok egyeztetése — a témától és az országok érdekeltségétől függően — történhet mind kétoldalúan, mind sokoldalúan. Az esetek jelentős részében a több oldalú egyeztetés révén kedvezőbb, hatékonyabb együttműködés érhető el, ezért törekedni kell az ilyen lehetőségek feltárására.

A fejlesztés irányainak összehangolása célszerűnek mutatkozhat a tervkoordináció keretében egyeztetésre nem kerülő gazdasági tevékenységet illetően is. E területeken az együttműködést, a szakosítást és kooperációt, a beruházásokat közvetlenül az érintett termelővállalatok (az érintett külkereskedelmi, felhasználó- és belkereskedelmi vállalatok bevonásával) egyeztethetik. Ezek a vállalatközi kapcsolatok kialakulhatnak a vállalatok saját kezdeményezése vagy az állami szervek ajánlásai alapján és megfelelő szerződések megkötéséhez vezethetnek. (E kérdésre bővebben egy későbbi cikkben térek ki.)

A kölcsönös áruszállítások összehangolása

Az áruszállítások egyeztetése a jövőben is az ötéves tervkoordináció egyik feladata; ez egyúttal a hosszú lejáratú államközi kereskedelmi megállapodások előkészítését is szolgálja.

Az ötéves népgazdasági tervkoordinációban — az eddigiektől eltérően — nem szükséges az áruszállítások teljes körét egyeztetni. Az egyeztetésnek az érintett országok népgazdaságai számára legfontosabb és a kölcsönös kapcsolatok szempontjából döntő jelentőségű árukra kell ki-

terjednie. Felmerül a kérdés, mely árukat kell legfontosabbaknak, döntő jelentőségűeknek tekinteni. E kérdésre csak minden adott időszakban és minden adott kétoldalú államközi kapcsolatban külön-külön, a helyzet konkrét vizsgálata alapján lehet válaszolni. Valószínű, hogy ezen áruk köre a közeljövőben még bő lesz, majd az országok népgazdaságának fejlődése, valamint az integrációs folyamat előrehaladása következtében szűkülni fog. Megjegyzem, hogy nemcsak időbeli változásról van szó: valamely áru lehet A és B ország kapcsolatában igen fontos, de C és D vagy akár A és C ország kapcsolatában másodrendű jelentőségű. Ezért az ötéves tervkoordinációk számára nem szükséges és nem is célszerű valamilyen egységes nómenklatúrát összeállítani; a nómenklatúrát az érintett országoknak az adott időszakra közvetlenül kell egyeztetniük. Mindenesetre valószínű, hogy a fontosabb nyers- és alapanyagok, nagy értékű komplett berendezések, egyes nagy volumenben szállításra kerülő gépek és más ipari termékek, valamint az alapvető mezőgazdasági termékek forgalmát az országok a tervkoordináció alkalmával fogják egyeztetni.

Az ötéves tervkoordináció keretében általában nem célszerű az áruszállítások részletes specifikációjára törekedni, bár némelykor természetesen nem nélkülözhető az egyeztetésre kerülő áruk pontos meghatározása. A nómenklatúrát attól függően célszerű megválasztani, hogy a szóban forgó áruk termelésének bővítéséhez szükséges beruházások általában milyen nagyságrendűek és milyen hosszú megvalósításuk ideje, valamint a gyártó kapacitások milyen mértékben állíthatók át más hasonló termék előállítására; műszaki jellemzőik mennyire stabilak, illetve a technika fejlődésétől függően milyen gyorsan változnak; a szükségleteket mennyire lehet biztonsággal előre látni, a kereslet és a kínálat milyen mértékben van egyensúlyban.

Részletesebb egyeztetés lehetséges és szükséges olyan termékeknél, amelyek termelése erősen beruházásigényes, termelőkapacitásai nem konvertálhatók, műszaki jellemzői stabilak, szükségletei biztonsággal tervezhetők és amelyekből tartós hiány van. Nem szükséges a kölcsönös szállításokat a tervkoordináció során egyeztetni (vagy összevontabb egyeztetés indokolt) olyan termékeknél, amelyek kevésbé beruházásigényesek, kapacitásaik könnyebben konvertálhatók, műszaki jellemzőik gyorsabban változnak, szükségleteik csak tágabb határok között láthatók előre, valamint amelyekből a kereslet és a kínálat egyensúlyban van. Az egyes jellemzők bizonyos esetekben különböző mélységű specifikációt indokolhatnak, ekkor a konkrét helyzet ismeretében történő mérlegelésre van szükség. Egyébként a specifikáció részletezettsége is eltérő lehet országpáronként.

A szállítások összehangolását a fentiek figyelembevételével nemcsak a specifikáció részletességét illetően célszerű differenciálni, hanem az egyeztetés rögzítettségét tekintve is. A fix mennyiségben vagy értékben való egyeztetés mellett célszerű bevezetni a bizonyos keretek, határok közötti (ún. -tól-ig) egyeztetést. Ezt a módszert különösen az ötéves időszak későbbi éveire indokolt alkalmazni (növekvő sávval). A határok között történő egyeztetés többféleképpen értelmezhető. Így például a felek megállapodhatnak úgy, hogy az alsó határ az importőr számára jelent minimális megrendelési kötelezettséget, míg a felső határig az exportőr

köteles az importőr megrendeléseit elfogadni; de elképzelhető más — például a két fél számára egyforma kötelezettséget jelentő — megállapodás is.

Felmerül a kérdés: mi történik az ötéves tervkoordinációba be nem vont árukkal, ki, hogyan és mikor állapítja meg az összevont csoportokban egyeztetett áruk specifikációját, a határok között egyeztetett szállítások pontos mennyiségét? A tervkoordináció idején nem egyeztetett áruk szállításairól való megállapodás, valamint a specifikáció és a pontosítás az illetékes külkereskedelmi vállalatok dolga az érintett termelő-, felhasználó- és belkereskedelmi vállalatok (egyesülések, trösztök stb.) aktív közreműködésével, szerződéses viszonyok alapján. Ezek a szerződések némely esetben lehetnek öt évre szólóak, más esetekben — az áru jellegétől függően — a szerződéseket a szállítások előtt 1—2 évvel vagy néhány hónappal lehet megkötni.

A tervkoordináció keretében egyeztetett kölcsönös áruszállításokat a hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodások megkötésénél alapul veszik. Ezért a kölcsönös áruszállítások egyeztetésének nómenklatúráját és jellegét össze kell hangolni a kereskedelmi megállapodások nómenklatúrájával és a kontingensek jellegével. Azt az elvet célszerű érvényesíteni, hogy a tervkoordináció keretében történő egyeztetés nem vagy csak tájékoztató jelleggel lehet bővebb, specifikáltabb és nem lehet rögzítettebb, mint a hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodás. Az államközi kereskedelmi megállapodás természetesen tartalmazhat olyan kölcsönös szállításokat, amelyeket nem a tervező szervek hangoltak össze, hanem amelyekről a külkereskedelmi vállalatok egyeztek meg.

A kölcsönös szállítások egyeztetése a tervkoordináció során nem korlátozódhat a szállítások — akár mennyiségben, akár értékben kifejezett — volumenére. Olyan áruknál, amelyekről a tervező szervek egyeznek meg, biztosítani kell a szállítások gazdasági (kereskedelmi) feltételeinek összehangolását is. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a tervező szervek átveszik a külkereskedelmi funkciót az árak és más gazdasági feltételek megállapításában. Ezért is célszerű, ha a külkereskedelmi szervek közreműködnek a tervegyeztetésben, és — az adott termék jellegétől függően — előzetesen megállapodnak az árakról vagy megállapításuk konkrét elveiről, valamint a későbbi közös megegyezéssel történő esetleges változtatások feltételeiről és módjáról.

Meg kell még említeni, hogy a kölcsönös áruszállítások mindig két országot érintenek. Ez tehát jellegzetesen kétoldalú probléma és itt a sokoldalú összehangolás — néhány bonyolult, általában több oldalú együttműködéssel párosuló esettől eltekintve — aligha indokolt.

A gazdasági kapcsolatokat érintő irányítási eszközök összehangolása

A KGST-országok közötti gazdasági integráció kifejlődése feltételezi, hogy az országok

— széles körű lehetőségeket biztosítanak termelő, felhasználó és kereskedelmi szervezeteiknek gazdasági tevékenységük közvetlen összehangolására,

— a gazdasági tevékenység jelentős területein (elsősorban a feldolgozó iparban) lehetővé teszik és serkentik a piaci árukapcsolatoknak az áru- és pénzviszonyok alapján való kifejlődését,

— az irányítás és gazdasági szabályozás eszközeivel segítik, hogy a gazdasági szervezetek tevékenységük összehangolásánál és piaci kapcsolataikban a népgazdasági tervekben foglalt céloknak megfelelően, valamint az együttműködés és a gazdasági kapcsolatok szakadatlan bővítése érdekében járjanak el.

Ez indokolttá teszi, hogy a KGST-országok az ötéves népgazdasági tervek koordinációjakor kölcsönösen tájékoztassák egymást a gazdaságirányítási rendszer, a gazdasági mechanizmus olyan tervezett változtatásairól, amelyek jelentősen befolyásolják a nemzetközi együttműködést és a külkereskedelmi áruforgalmat. Ennek alapján — kölcsönös érdekeltség esetén — összehangolják a gazdasági kapcsolataikat érintő irányító, illetve szabályozó eszközök változtatásainak irányait.

Az említett összehangolás célja abban foglalható össze, hogy az országok érdekeiknek még megfelelő legalacsonyabb szintre korlátozzák az egymás közötti gazdasági kapcsolatok és a hatékonyság fokozását fékező védelmi és preferenciális irányítás, illetve szabályozás területeit és mértékét. Ilyen irányító és szabályozó eszközök a többi között a devizakeretek, az exportelőírások, az importadók, az exporttámogatások, bizonyos adózási és ármegállapítási módszerek stb. Hangsúlyozni kívánom, hogy az első időszakban még nem a védelem és a preferálás mértékének, különösen pedig nem módszereinek egységesítéséről lehet szó, hanem a védelem és a preferálás kölcsönös mérsékléséről, amelyet fokozatosan célszerű megvalósítani. A védelem és a preferálás egységesítése és kölcsönös megszüntetése csak az integráció kibontakozásának későbbi szakaszában válhat időszerűvé.

A külső gazdasági kapcsolatokat érintő irányitási és szabályozó eszközök összehangolása a sokoldalú ötéves tervkoordináció szférájába tartozó probléma. Ez azonban nem jelenti, hogy feltétlenül szükséges valamennyi KGST-ország részvétele ebben az összehangolásban. A részvételről minden ország érdekeltségének megfelelően dönthet, de természetesen számolni kell azzal, hogy ilyenkor az összehangolásban részt vevő országok közötti gazdasági integráció szorosabb lesz.

A gazdasági kapcsolatokat érintő irányító és szabályozó eszközök összehangolásának eredményeit államközi megállapodásokban célszerű rögzíteni.

A tőke- és munkaerő-áramlás összehangolása

A KGST-országok közötti tőke- és munkaerő-áramlás elvi kérdéseinek vizsgálata kívül esik e cikk keretein, s az erről szóló elvi keretmegállapodás sem tartozik a tervkoordináció körébe. Itt csak arra kívánok utalni, hogy az ötéves tervkoordináció keretében az érdekelt országok a jövőben a tőke- és munkaerő-áramlás konkrét problémáit összehangolhatják.

Az ötéves tervkoordinációval összefüggésben célszerű egyeztetni a tőkeáramlás olyan formáit, mint például (1) valamely konkrét gazdasági tevékenységgel (például nyersanyag-kitermelés) kapcsolatos hitelnyújtást, (2) más ország területén fiókvállalat létesítését vagy lényeges bővítését, (3) közös tulajdonban levő vállalat létesítését vagy lényeges bővítését.

A tervkoordináció keretében tehát a „működő tőke" áramlásával kapcsolatos problémákat célszerű összehangolni. Magától értetődik, hogy ez az egyeztetés magában foglalja az összes lényeges gazdasági feltétel összehangolását, és hogy az egyeztetést a tervező és pénzügyi szerveknek közösen kell végezniük. Az esetleges pénztőkeáramlás más keretek között egyeztetendő.

A munkaerő-áramlás kérdéseinek egyeztetése az ötéves tervkoordináció keretében elsősorban a létszámra és az összetételre vonatkozó keretekre terjedhet ki, a részletes feltételekről külön indokolt megállapodni.

A tőke- és munkaerő-áramlás összehangolása főképp a kétoldalú tervkoordináció feladata, de — különösen a tőkeáramlás terén — némely esetekben célszerűnek mutatkozhat a több oldalú koordináció és megállapodás is.

Számolni kell azzal, hogy a közeljövőben az együttműködésnek ezeket a formáit az országok még csak szűk keretekben fogják alkalmazni. Az integráció kibontakozása azonban előreláthatólag e formák erőteljes kifejlődését eredményezi.

★

Az ötéves tervkoordinációnak a fentiekben körvonalazott továbbfejlesztése megítélésem szerint lehetővé teszi a KGST-országok közötti gazdasági együttműködés tervszerűségének biztosítását és egyidejűleg a fejlett valutáris-pénzügyi és külkereskedelmi mechanizmusra épülő áru- és pénzviszonyok kibontakozását és így szervesen illeszkedhet be a KGST-országok közötti gazdasági integráció rendszerébe.

RENDSZERELMÉLET

(Válogatott tanulmányok)

Alig két évtizede — a kibernetika rohamos térhódításának első éveiben és annak ösztönzése hatására — a különböző tudományágak kutatói közül számosan elkezdték nyilvánosságra hozni azon felismerésüket, hogy a tudományos haladás nem nélkülözheti tovább egy olyan „szellemi séma" módszeres kimunkálását, amely a különböző (fizikai, biológiai, gazdasági stb.) rendszerek legáltalánosabb törvényszerűségeit egy egzakt doktrína keretében foglalja össze.

E kötetben — magyar nyelven első ízben — ismerheti meg az olvasó az általános rendszerelmélet megalapítóinak és reprezentáns művelőinek — köztük Ludwig von Bertalanffynak — alapvető írásait. Ezeken kívül — a teljességre való törekvés nélkül — a kötet a rendszerelmélet alkalmazására irányuló kutatások eredményei közül elsősorban azokat tartalmazza, amelyek a gazdasági rendszerek működési modelljének elveit fogalmazzák meg.

A tanulmánykötetet a legkülönbözőbb tudományok művelőinek, különösképpen a rendszertani kérdésekkel, közülük is a gazdasági rendszerekkel foglalkozóknak, valamint az új tudományos problémák iránt érdeklődő művelt olvasóknak ajánljuk.

412 l., kötve 49,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZLAMENICKY ISTVÁN:

Az állattenyésztés fejlesztésének főbb közgazdasági kérdései az európai szocialista országokban

A tapasztalatok egyértelműen mutatják, hogy az európai szocialista országok* mezőgazdaságában az állattenyésztés fejlesztése, az állati termékek termelése vezető helyen áll. Ez érthető, hiszen a lakosság állati eredetű élelmiszerekkel való ellátása a belső piaci egyensúly egyik lényeges feltétele, s több ország számára a népgazdaság exportképességének is fontos tényezője. Ezért érdemes az állattenyésztés fontosabb közgazdasági vonatkozásait áttekinteni, értékelni mind a szükségletek, mind a termelési lehetőségek szempontjából; nem annyira azok volumene, mint inkább iránya, összetétele, szerkezete szempontjából.

Hazánkban az állattenyésztésnek nagy a népgazdasági jelentősége, így az útkeresés, a fejlesztés érthetően nálunk is előtérben áll. A megteendő lépések sokirányúak. Kézenfekvő, hogy először a távlati cél, a fejlesztési irány, a fő arányok meghatározása fontos. Ugyanis csak világos koncepció alapján, azzal egybevágó konkrét intézkedésekkel lehet kiegyensúlyozott fejlődést elérni. Az állattenyésztésben a kellő előrelátás különösen fontos, minthogy az intézkedések „kifutási ideje" viszonylag hosszú. Ezért törekedni kell arra, hogy már a „mai" lépéseket is a „holnap" vagy a „holnapután" szempontjaihoz igazítsuk. Ilyen nézőpontból kiindulva szolgálhat tanulságul — a többi közt — a „kitekintés", főként a szomszédos szocialista országok helyzetének vizsgálata, a velük való összehasonlítás is.

Keresletváltozás az élelmiszer-fogyasztásban

Az élelmiszer-fogyasztás változásának általános jellemzője az állati eredetű élelmiszerek iránti igény fokozott növekedése. A KGST-országok átlagában 1968-ban az egy főre és napra jutó állati proteinfogyasztás 42,5 gramm volt, az összes protein 47 százaléka. Ez az arány 1960-ban 40 százalékot, s két évtizeddel korábban csupán 30—35 százalékot tett ki. Magyarország esetében is határozottan ez az irány tapasztalható.

A fogyasztás fejlődésének üteme a szocialista országokban gyorsnak mondható, 1960—68 között évi átlagban 2,5 százalék volt. Ez a mutatószám a Közös Piac országaiban — nagyjából hasonló időszakban (1958—

* A vizsgálatba általában Bulgáriát, Magyarországot, az NDK-t, Lengyelországot, Romániát, Szovjetuniót, Csehszlovákiát és Jugoszláviát vontam be. Világátlaggal, országcsoportokkal való egybevetéskor a KGST-adat Mongólia nélkül értendő.

66 között) — csak 1,6 százalékot ért el. A szocialista országok mai színvonala természetesen még eléggé elmarad a körülbelül 60 g-os kívánatos értéktől, s a Közös Piac jelenlegi átlagától is. *Ha a fogyasztás fejlődésének ütemét a nemzeti jövedelem vagy a lakossági reáljövedelmek növekedésével vetjük egybe, az előrehaladás mértéke általában ugyancsak elégtelen.* Az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésének évi üteme 1960—68 között a KGST átlagában 5,5 százalék volt, a reáljövedelemé pedig (részleges adatok alapján becsülve) 4—5 százalék közötti. Az állati eredetű élelmiszerek 0,5—0,7 értékű jövedelemrugalmassági együtthatóját tekintve, általában a fogyasztás $^1/_2$—1 ponttal gyorsabb növekedése volna kívánatos. Különösen időnként, egy-egy évben okoz gondot a jövedelem és az élelmiszerkínálat ütemkülönbsége. Ez abból is látszik, hogy elvétve mindenütt, némely országban tartósan feszült a különböző állati eredetű termékekből az ellátás. A helyzeten nemegyszer csak fogyasztói áremelésekkel tudnak — hacsak rövid időre is — segíteni.

Magyarországon az évi 1 százalékos fogyasztásnövekedés jóval alacsonyabb a KGST és a Közös Piac átlagainál. A valóságos probléma azonban az, hogy a belső igényektől marad el, amelyet 1960—68 között évi 4,6 százalékos lakossági reáljövedelem-növekedés határozott meg. Az időközben végrehajtott (30 százalékos) húsáremelés csak egy-másfél évre tudta a keresletet korlátozni. A bevezetés évében — 1966-ban — a kiskereskedelmi forgalom 12 százalékkal csökkent, 1967-ben azonban már 5 százalékkal, 1968-ban 11 és 1969-ben 6 százalékkal növekedett, miközben a kereslet több termékből kielégítetlen maradt. Így hát az ellentmondás tartós megoldása kézenfekvően a termelés szférájába vezet, ha az exportszínvonalat tartani akarjuk.

Külön probléma az országok többségében, hogy a lakosság bizonyos rétegei és az országok egyes körzetei — különféle okok miatt (termelési színvonal, jövedelmi viszonyok, üzlethálózat stb.) — egyenlőtlen ellátásban részesülnek. Nagy a különbség a falu és a város között, a mennyiség és a termékösszetétel szempontjából egyaránt.

A termelés struktúrájában, a fogyasztási szokásokban, az árrendszerben fennálló különbözőségek miatt *az állatifehérje-fogyasztásnak országonként más-más a termékösszetétele.* (1. sz. táblázat.) A fehérjében számolt állatitermék-fogyasztás mennyiségén belül a hús és húskészítmények aránya az NDK-ban és Magyarországon a legnagyobb (59, illetve 58 százalék), a Szovjetunióban és Lengyelországban a legkisebb (40, illetve 41 százalék). A tej és tejtermékek részesedése viszont az utóbbi országokban magasabb (42, illetve 50 százalék), mint Magyarországon és az NDK-ban (30 százalék alatti). A Szovjetunióban és az NDK-ban érthetően kiemelkedő szerepe van a halnak és a halkészítményeknek.

Az országok mindegyikében a fogyasztás belső struktúrájának jelentős módosítására törekednek, mind táplálkozásélettani, mind közgazdasági szempontból. Érdekes, hogy a kívánatos szintek meghatározásában az országonkénti célok eléggé közel állnak egymáshoz. Általános a törekvés a húsféléken belül általában a készítmények és a sóványabb húsfélék (baromfi, fiatalabb állatok húsa) arányának növelésére; néhány országban a tej, s szinte mindenütt a különböző tejtermékek fogyasztásának emelésére, a zsiradékfogyasztás korlátozására, az összes mennyiségen belül pedig a vaj és a növényi zsiradékok arányának növelésére. Magyar-

1. sz. táblázat

Állati eredetű élelmiszerek egy főre jutó évi fogyasztása
(kg, illetve db)

Országok	Hús és húskészítmények	Hal és halkészítmények	Tej és tejtermékek (vaj nélkül)	Tojás	Zsiradék összesen	*Ebből:* vaj
Bulgária						
1960	29,1	2,5**	95	100	14,0	.
1967	43,4	3,8	122	114	17,3	1,5
Index: 1967/60	149	152	129	114	123	.
Magyarország						
1960	47,6	1,5	114	160	23,1	1,4
1968	53,8	2,3	104	218	26,0	1,9
Index: 1968/60	113	153	92	136	112	135
NDK						
1960	55,0	7,5**	98	190	33,1	.
1968	63,9	8,7	108	220	34,9	14,0
Index: 1968/60	116	116	110	116	105	.
Lengyelország						
1960	42,5	4,5	235	155	15,6	.
1968	53,1	5,5	258	171	19,0	5,8
Index: 1968/60	125	122	110	110	122	.
*Románia**						
1960—62	35,5	1,8	143	95	10,0	.
Szovjetunió						
1960	35,4	12,0**	153	115	13,0	.
1968	43,7	14,3	181	144	15,0	4,4
Index: 1968/60	123	119	119	125	115	.
Csehszlovákia						
1960	56,8	4,7	173	170	21,4	.
1968	68,4	4,9	200	248	22,6	7,0
Index: 1968/60	120	104	116	146	105	.
*Jugoszlávia**						
1960—62	27,0	0,7	110	60	10,9	.
1966	28,5	0,7	110	80	13,9	.
Index: 1966/62	105	100	100	133	127	.
Kívánatos szint	70—80	.	200—250	300—350	20—25	.

Forrás: KGST Statisztikai Évkönyv, 1968.

* FAO Produktion Yearbook, 1968.
** Becslés.

országon az elmaradás szélesebb nemzetközi összehasonlításban is marhahúsból, tejből, sajtból, vajból, növényi zsiradékból a legnagyobb arányú. Egy távlatilag kívánatosnak tartott szinthez képest marhahúsból 80—90 százalékkal, baromfiból 40—50, sertéshúsból mintegy 20 százalékkal kellene növelni az egy főre jutó fogyasztást. Tejből és tejtermékekből a mainak dupláját célszerű előirányozni, viszont a vaj és az olaj növekedése mellett az összes zsiradékfogyasztás körülbelül 20—25 százalékos csökkenése várható.

Távlatokban számolni kell azzal, hogy a lakossági igények nemcsak mennyiségi és alapvető strukturális követelményt jelentenek, hanem a fogyasztási szinvonal emelkedésével egyidejűleg (a tapasztalatok szerint általában napi 40 g állati protein szint felett) *a vásárlók egyre inkább meghatározott választékú* és minőségű cikkeket keresnek. Ez a körülmény önmagában is meghatározhatja, minősítheti (esetleg a mennyiségi kielégítettségtől függetlenül is) a lakosság állati eredetű élelmiszerekkel való ellátottságának helyzetét. (A húsfogyasztás magas színvonala mellett a kedvező sertéshúsellátást a karaj és comb kínálata határozza meg, miközben a zsírosabb tarjából és oldalasból felesleg alakul ki. A tojás esetében például az igénynövekedés skáláján az általános mennyiségi kielégítettséget követően először a nem tartósított, majd a friss — 1—2-napos — tojás, később a sárgája és héj színe kerülnek mint ítéletalkotó kritériumok előnybe.) Továbbá általánossá válik a „konyhakész" termékek iránti igény, de fontos szempont az elkészíthetőség időtartama, a felhasználás sokoldalú lehetősége is. Mindezzel a KGST-országok állattenyésztése, feldolgozó ipara láthatóan nem tart lépést, vagy legalábbis a fejlődés üteme elmarad.

A külkereskedelmi forgalom jelentősége

Az európai szocialista országok viszonylatában a külforgalom értéke a hazai termelés 5—20 százalékát teszi ki; az 1968. évi forgalom elérte a 700 millió rubelt. A belső fogyasztás alakulását ez számottevően befolyásolja. A KGST tagállamok 1968. évi állatitermék-exportjának értéke 34 százalékkal haladta meg az import értékét, az együttes húsexport 90 százalékkal, a zsiradékexport 120 százalékkal haladta meg az 1960. évit, az import színvonala viszont húsból azonos maradt, zsírból 35 százalékkal csökkent. Ezzel egyben *a KGST nettó exportőr is* — szemben a Közös Piaccal —, *valamennyi állati eredetű élelmiszerből önellátó.*

Az elemzés során szembetűnő, hogy *azok az országok exportálnak relatíve több állati terméket, amelyek gazdasági adottsága, szerkezete egyoldalú, s a népgazdaság arányos fejlesztése végett jelentős nyersanyag- és technikai importra szorulnak.* Míg KGST átlagban az egy lakosra jutó állatitermék-export 1,8 rubel, addig Magyarország esetében 9,8, Bulgáriában 7,9, Lengyelországban 4,6 és Romániában 3,1 rubel. A tőkésországokban az állati termékek piaca viszonylag kedvező; némely termék különösen jelentős „kemény" devizaszerzőnek számít. A KGST-országok egészét tekintve 1968-ban az export 56 százaléka irányult kapitalista relációba. Az átlagosnál nagyobb ez az arány (90 százalék fölötti) Lengyelország és Románia, viszont csak 10 százalékos a Szovjetunió esetében. (A KGST-országok összes exportjából a Szovjetunió 30 százalékot képvisel.)

A külforgalom hosszabb távra tekintve is várhatóan növekvő, noha üteme feltehetően mérséklődik (1960—68 között KGST átlagban évi 10 százalék volt.) Jelentőségét leginkább az támasztja alá, hogy világviszonylatban, de a KGST-n belül is *állati fehérjékből az igények láthatóan progresszív ütemben növekednek.* Számolni kell azzal, hogy a fogyasztás növekedésére ható tényezők közül az *általános* befolyásoló

tényezők (jövedelem, ár) a jelentősebbek, viszont a termelés növelésének lehetőségeit inkább a sajátos adottságok befolyásolják (gazdaság-földrajzi adottság, takarmánytermelési lehetőség, termelési viszony stb.). Továbbá míg a kereslet a jövedelmi viszonyok hatására viszonylag egyenletesen változik, addig a termelés alapvető struktúrája csak lassan és rendszerint lökésszerűen módosul. A gazdaságossági szempontok is egyre inkább ösztönöznek a nemzetközi együttműködésre, távlatokban bizonyos fokú szakosodásra, amely ugyancsak az egymás közötti forgalom növekedését indokolja. Végül minden bizonnyal az állati termékeknek továbbra is lényeges „kemény" devizát szerző szerepük marad Magyarország számára is.

A külföldi piaci keresletnek a termelés struktúrájára ható szerepe főként az exportőr országokban jelentős. E szempontból Magyarország helyzete kiemelkedő, minthogy az egy számosállatra jutó *nettó* állati eredetű export 25 rubel (1968-ban), Bulgáriában 20, Romániában viszont csak 7,5, Lengyelországban 5,5 rubel.

Az állati termékek iránti kereslet ugyan országonként és termékenként rendkívül különböző, mégis nagyobb aggregátumok (ágazatok) szerint vizsgálva, a változásban bizonyos tendencia figyelhető meg. Például *elég nagy biztonsággal előnyösnek minősülnek azok a termékek, amelyek előállítása jobbára helyi termelési lehetőségekhez igazodik.* Így a szarvasmarha és a juh termékei, mert a kérődző állatfajok tömegtakarmány-szükségletét az illető országokban termelt takarmánnyal kell kielégíteni, hiszen ennek szállítása nem gazdaságos. Abrakból viszont általában jelentős az országok közötti forgalom. Ez lehetőséget ad egyes ágazatok (például a baromfitenyésztés) részben importtakarmány-bázison történő fejlesztésére is. *Lényeges szerepet kap a termelés intenzifikálási lehetősége;* ahol ugyanis eredményes az intenzív módszerek alkalmazása, érthető (különösen a fejlett ipari országokban) a hazai termelés növelése, következésképpen a külkereskedelmi forgalom csökkenő tendenciája. E hatások jutnak kifejezésre abban is, hogy 1965-ben az állatitermék-világforgalom 44 százaléka a szarvasmarha-, 27 százaléka a juh- és csak 11, illetve 7 százaléka jutott a sertés-, illetve baromfitartás termékeire. Hazai exportunk struktúrája hasonló irányzatot mutat.

2. sz. táblázat

Magyarország állatitermék-exportjának összetétele ágazatonként
(%-ban)

Ágazat	1934—38	1950—54	1961—65
Szarvasmarha	21,7	31,0	39,1
Sertés	33,4	35,5	27,5
Baromfi	31,1	25,8	24,1
Juh	0,2	0,7	3,5
Egyéb	13,6	7,0	5,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Közelebbről vizsgálva az igényeket, a *„világpiaci" tapasztalatok alapján általában várható,* hogy

— a húsféléken belül a kereslet a friss és hűtött húsok, a különböző készítmények, konzervek javára tolódik el. Ezek aránya a világforgalomban az összes húsféléken belül 20 évvel ezelőtt 75 százalékot, 1956-ban 85 és 1965-ben 90 százalékot tett ki. A friss húsok közül lassan növekvő, de stabil a marhahús iránti igény, ingadozásokat mutat a sertéspiac, a lanyhuló baromfikereslet fokozatos csökkenése valószínűsíthető, viszont erős a juh-, ló-, nyúlhús iránti igény;

— a különböző formákban szállított (por, kondenzált stb.) tej forgalma csökkenő irányzatú (világátlagban az elmúlt 10 év alatt 30 százalékkal visszaesett), viszont a tej termékei közül a sajtfélék iránti igény tartósan kedvezőnek látszik;

— a tojásból további forgalomcsökkenés következik be, különösen az importőrök számának szűkülése és a fogyasztás színvonalának gyors emelkedése következtében;

— a gyapjú a szintetikus szálanyagok rohamos térnyerése ellenére is az import számottevő tétele marad.

Számos szocialista ország, köztük Magyarország számára is külön jelentős a Közös Piac országai keresletének alakulása. Kedvezőtlen, hogy szinte valamennyi állati termék szoros „piaci rend" alá tartozik, sok a korlátozó és a realizálás eredményességét rontó intézkedés (kontingens, vámok, lefölözés). Ezekben az országokban exportunk jórészt attól függ, hogy

— a különféle termékekből a Közös Piac egészének önellátottsága miként változik (1968-ban az önellátottság foka marhahúsból 86, sertéshúsból, tojásból 100, baromfiból 96, juhhúsból 87, vajból 104, lóhúsból 60 százalék);

— rugalmasan igazodni tudunk-e új gyártmányokkal a fogyasztók igényeihez, az esetleg bekövetkező újabb korlátozó rendelkezésekhez;

— és mennyire „bírjuk" a szigorodó minőségi és árversenyt.

A kereslet irányával egybevágó, azonos következtetésekhez jutunk, ha a helyzet megítélésekor egyéb szempontokat is figyelembe veszünk. A magyar állatitermék-export elemzése alapján is például a piaci érdeklődéssel azonos orientációt ad az, hogy az összes exportból a tőkés arány a juh termékeiből csaknem 100, a szarvasmarha 80—85, a baromfi 50—55, a sertés 40 százalék; vagy a vágómarha, a tejtermékek, a vágójuh importigényessége (1 $ bevételt terhelő előzetes importérték) 2—3 dollárcent, a sertésé 10—12, a csirkéé, tojásé 20—25, a hízott libáé 4—5 cent; s az exportárindex 1967—65/1961—63. évek viszonylatában vágójuhból volt a legnagyobb (138), majd a vágómarha (130), a sonka (126), a marhahús (123), a liba (111), a sajt (110), a vágósertés (108), a vaj (99), a pulyka (98), a tojás (76) és a csirke (75) következnek. A fentiek tekintetében más állati termékeket exportáló országok tapasztalata is a miénkhez közelálló.

Az állattenyésztés fejlődésének fő jellemzői

Az állattenyésztés nemcsak a kereslet oldaláról tekintve nagy jelentőségű, a *mezőgazdasági termelésen belül* is számottevő a részaránya; *a bruttó termelés 35—55 százalékát alkotja.* Ez országonként jórészt a gazdasági és kulturális fejlettségtől függően változó. Meghatározó szere-

pét leginkább az mutatja, hogy az állattenyésztés aránya ott nagyobb, ahol az egy főre jutó nemzeti jövedelem is több. Ez eléggé jól elhatárolhatóan kimutatható a két tényező egybevetésével, 16 ország* viszonylatában (1960. évi adatok alapján):

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem ($-ban)	Az állattenyésztés részaránya a mezőgazdaság bruttó termelési értékéből (%-ban)
1200 felett	70—80
600—1200	50—70
300— 600	30—50
300 alatt	10—30

Az összefüggés érthető, mert az állati termékek termelése közvetlenül vagy közvetve lényegesen több élő- és holtmunka-ráfordítással jár. Hiszen egy kg állati fehérje kb. 5 kg növényi fehérje felhasználásával állítható elő; a takarmányterületen kívül jelentős az állóeszköz és a műszaki színvonal iránti igény; a tevékenység bonyolultsági foka az átlagnál nagyobb szakmai kultúrát követel meg; s egyes tájakon az is lényeges, hogy az állati fehérje termeléséhez együttvéve 8—10-szer annyi víz kell, mint azonos mennyiségű növényi fehérje előállításához. Ezen az alapon a különböző szocialista országok közötti eltérések is nagyjából indokolhatók. Ugyanis 1968-ban a fenti arány az NDK-ban volt a legmagasabb (53,5%), majd Csehszlovákia (51,7%), a Szovjetunió (48%), Magyarország (43%) és 36—38 százalék közötti aránnyal Lengyelország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária a sorrend. Mindez egyben arra is utal, hogy az állattenyésztés fejlesztése csak sajátos esetekben szakítható ki az általános gazdasági fejlettség szabta lehetőségekből.

A fejlődés üteméről

Az állattenyésztés fejlődésének (bruttó termelési érték alapján számított) *üteme általában 20—50 százalékkal meghaladja a mezőgazdasági termelés általános növekedési ütemét. A legutóbbi 2—3 évben évente 3—5 százalék között alakult.* A különbségek országonként és nagyobb időszakonként azonban jelentősek.

3. sz. táblázat

Az állati termékek termelésének évi növekedési üteme az európai szocialista országokban (%-ban)

Időszak	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Románia	Szovjetunió	Csehszlovákia	Jugoszlávia
1950—1960 .	5,6	1,8	6,2	3,1	4,4	6,4	1,4	5,7
1960—1968 .	4,5	3,3	2,9	2,5	3,5	2,9	2,9	2,1*

* 1960—67 között.

* Svédország, Anglia, Svájc, Dánia, NSZK, Hollandia, Franciaország, Ausztria, NDK, Csehszlovákia, Olaszország, Szovjetunió, Magyarország, Lengyelország, Bulgária, Románia.

A KGST-országok átlagértéke az elmúlt másfél évtized alatt 25 százalékkal haladta meg a Közös Piaci és 50 százalékkal a világátlagot. Szembetűnő, hogy az utóbbi időszakban a „mezőny" kiegyenlítettebbé vált. De az is látszik, hogy a *növekedési ütem nagyobb távot tekintve általában csökkenő irányzatú.* Ez a magasabb fejlettségi színvonallal együttjáróan világszerte tapasztalható. Ugyanis egyre növekvő a termelés eszköz és műszaki kultúra iránti igénye, továbbá a figyelem a mennyiségről a hatékonyság (értve ezen a munkatermelékenységet, önköltséget, hozamokat, veszteségi arányokat stb.), valamint a minőségi, választéki problémák felé tolódik el. E folyamat küszöbét már egyes KGST-országok is átlépték.

Fontos tényező a termelés biztonsága és kiegyenlítettsége is. Jellemző, hogy pozitív irányú kiugró eredmények a szocialista országokban nem vezetnek túltermeléshez, a többleteket jórészt a belső kereslet felszívja. (Szemben a Közös Piac országaival, ahol például az utóbbi években kialakult „vajhegyek" esetenként még politikai feszültség forrásai is.) Több gondot okoz az előforduló negatív irányú változás, s maga az ingadozás ténye. A vizsgált utóbbi időszakban van példa arra, hogy egyik évről a másikra (egyazon országban) 11 százalékos termeléscsökkenést 12 százalék növekedés követett. Hirtelen termelés-visszaesés 1960—68 között Romániában háromszor, a Szovjetunióban kétszer, s a többi országban egyszer fordult elő. (Az időben végrehajtott takarmányimport főként a törzsállományok „megmentésével" tompított a nehéz helyzeten.) A közvetlen okok különbözőek, de kiküszöbölésük azonos irányú cselekvésre sarkall; biztonságos takarmánytermelés, tartalékképzés, műszaki fejlesztés, intenzitásnövelés, termelés-szervezés.

Az állatállomány létszáma 18 év alatt a KGST-országokban 40 százalékkal gyarapodott; világátlagban 37, a Közös Piac országaiban együttesen 22 százalékkal. Különösen a Szovjetunióban (50%) és Lengyelországban (35%) volt jelentős, viszont Bulgáriában, Magyarországon és Csehszlovákiában a számosállat-állomány 1968-ban kevesebb volt, mint 1950-ben.

A strukturális változásokról

Az állatitermék-termelés gyors növekedése általában a termelés koncentrálásának, egy-egy ágazatban hangsúlyozottan a szakosítás jegyében megy végbe. A közismert közgazdasági indítékok közül az állattenyésztés viszonylatában kiemelten jelentős tényező a technológiai fejlesztés, a gépesítés szükségessége és rohamos fejlődése támasztotta „térigény" (üzemi méret); a gyorsan fejlődő tudományos eredmények széles körű gyakorlati alkalmazásának megszervezése; az egyöntetűbb, jobb minőségű áruk tömeges előállítása; s végül a nagyobb üzem több lehetőséget nyújt az élelmiszer-termelés egészében a hatékonyság növeléséhez, részben a vertikális integráció révén.

E folyamat a kapitalista országokban a rendszerből fakadó ellentmondások kíséretében, élethalálharc közepette (kistermelők tönkremenetele, drasztikus intézkedések stb.) *és lassan megy végbe. A szocialista országok zömében a termelési viszonyok történelmileg rendkívül*

rövid idő alatt változtak meg alapvetően és hozták létre a termelőerők koncentrációjának lehetőségét. Ezért is e folyamat itt gyorsabb. Jacoby a FAO 1968. októberi konferenciáján tartott előadásában „a kelet-európai közös gazdaságok jóval kedvezőbb helyzetét", „a korszerű technológiai módszerek (a nyugati országoknál) sokkal gyorsabb alkalmazásának lehetőségét" emelte ki.

4. sz. táblázat

Az állatállomány koncentráltságát kifejező fő mutatószámok

Megnevezés	A számosállatlétszámból a szocialista szektorban van (%)	Az egy nagyüzemi gazdaságra jutó állatlétszám 1968-ban		
		Szarvasmarha	Sertés	Juh
KGST-átlag				
1960	64	560	520	1070
1968	66*	960	650	1500
Országonként 1968-ban				
Bulgária	67	1000	1670	5530
Magyarország	58	330	710	540
NDK	72	310	520	110
Lengyelország	12	230	170	65
Románia	46	540	630	1400
Szovjetunió	78	1380	730	2250
Csehszlovákia	81	540	590	90

* A nagyüzemek részaránya a juhoknál a legnagyobb – 74% –, viszont a legkisebb a baromfiállománynál, kb. 20%. A szarvasmarhák, lovak 67, a sertések 60 százaléka van a szocialista szektorban.

Az állatállomány koncentráltsági fokát jól fejezi ki a 4. sz. táblázat. Éles a különbség, ha az adatokat a kapitalista országok hasonló adataival vetjük egybe. Például az egy sertéstartó üzemre jutó sertések száma 1966-ban az NSZK-ban 13,5 db, Belgiumban 21, Hollandiában 45 és Angliában 70 db volt. A 150 szarvasmarhánál többet tartók az NSZK-ban, Franciaországban, Olaszországban csak a vágómarhák 2 százalékát szolgáltatják, Belgiumban 9, Hollandiában 23 százalékát.

A szocialista országokban ma egyik fő kérdés a nagyüzemi keretek adta lehetőségek teljes kihasználása. Sajnos a nagyüzem sok előnyét még korántsem aknázták ki. Például 1968-ban, KGST átlagban (de Magyarországon is) az egy számosállatra jutó hústermelés az állami és szövetkezeti gazdaságokban alig érte el az országos szintet s a tehenenkénti tejtermelésben és a gyapjúhozamban is csak mintegy 10 százalékkal haladta meg azt. Minthogy e téren az utóbbi években a gyorsabb előrehaladás kétségtelen tapasztalható, így az általános fejlődést is fokozhatja.

Valamennyi szocialista országban *a nagyüzemek mellett jelentős a „kisüzemi" (háztáji) állattartás aránya.* Számuk az állam, sőt a közös gazdaságok támogatása ellenére csökkenő irányzatú, ami azonban nem „tönkremenést" fejez ki, hanem ellenkezőleg, a társadalmi lét magasabb fokát, a gyorsan változó jövedelmi, ellátási, kulturális viszonyokat. Mindemellett úgy látszik, hogy az e szektorban objektíve meglevő lehetőségek (épületek, családi mellékmunka, bizonyos takarmányok) kihasználására a gazdasági ösztönzés, a támogatási rendszer a legtöbb országban nem

eléggé hatékony, sőt az elmúlt években e viszonylatban gazdaságpolitikai torzulások is előfordultak.

A strukturális változás másik jellemzője az állatfajok, az ágazatok közötti arányeltolódás. A fő háziállatok közül az elmúlt két évtized alatt *erősen növekedett a közvetlenül élelmiszert termelő állatfajok aránya, az igaerőt szolgáltatók terhére.* A műszaki haladás, a gépesítés közvetve (takarmány, emberi munka, eszközállomány formájában) tetemes energiát engedett át az élelmiszer-termelés számára.

5. sz. táblázat

Az állatállomány (számosállatban számolt) összetételének változása

(%-ban)

Megnevezés	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Baromfi	Ló	Összesen
KGST-átlag						
1950-ben	63,0	6,0	10,3	2,0	18,7	100
1960-ban	64,0	9,4	12,0	2,4	12,2	100
1968-ban	70,0	7,8	12,1	2,1	8,0	100
Országonként 1968-ban						
Bulgária	42,5	9,7	36,7	3,4	7,7	100
Magyarország	55,5	24,0	8,1	3,8	8,6	100
NDK	72,0	20,0	3,2	1,5	3,3	100
Lengyelország	63,0	13,2	2,1	2,1	19,6	100
Románia	58,0	9,9	20,0	2,2	9,9	100
Szovjetunió	72,0	5,5	13,2	1,8	7,5	100
Csehszlovákia	78,0	14,0	2,0	2,5	3,5	100
Jugoszlávia	60,5	8,8	13,7	2,0	15,0	100

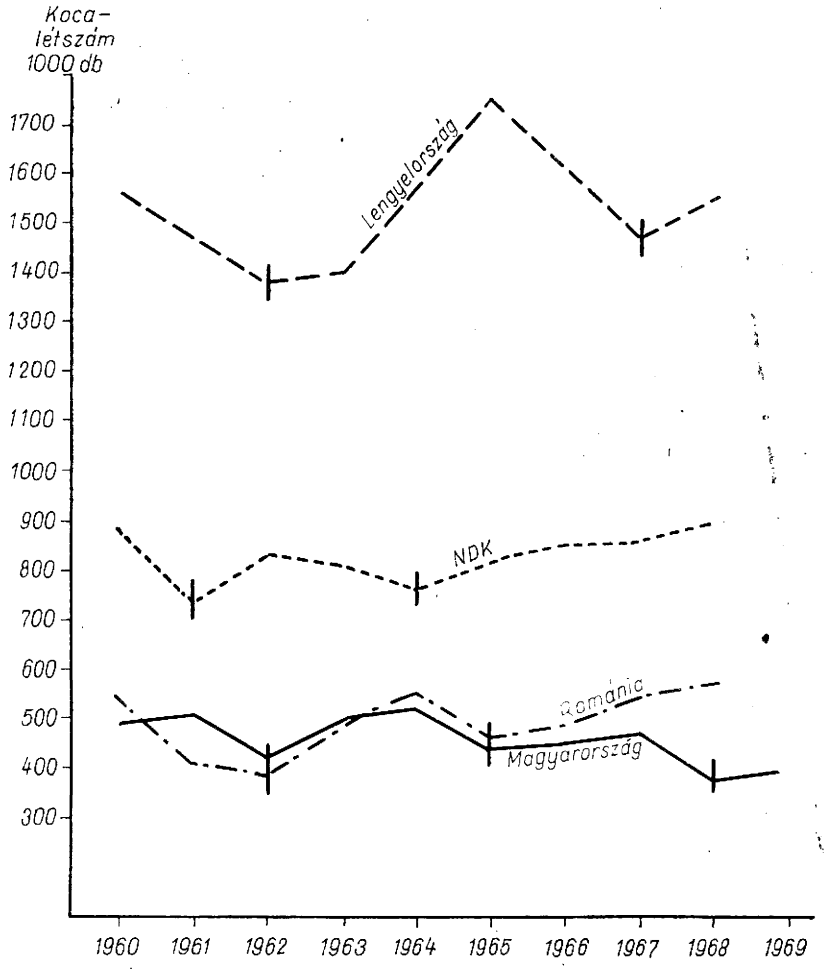
Megjegyzés: A számosállatra való átszámításnál egységesen alkalmazott szorzókulcsok: szarvasmarha 0,8, sertés 0,12, juh 0,1, baromfi 0,004, ló 1.

A szerkezeti változás a szocialista országokban általában a világtendenciákkal abban egyező, hogy a szarvasmarha-állomány aránya növekszik (a világátlagot meghaladó ütemben) és a lóállomány csökken. Ellentétes azonban a sertés- és baromfiállomány létszámának stagnálása, arányának csökkenése s a juhállomány arányának növekedése. Kirívó Bulgária és Magyarország elmaradása a szarvasmarha-állomány arányát illetően, ami az abszolút létszám csökkenéséből (előbbi) vagy stagnálásából (utóbbi) adódik. A sertéstenyésztés súlya hosszabb távon mindenütt növekedett, az utóbbi években megtorpant. A juhállomány láthatóan csak három országban (Bulgáriában, Romániában, Szovjetunióban) tölt be jelentős szerepet. Lengyelország és Jugoszlávia nagy lólétszáma sajátos mezőgazdasági struktúrájával függ össze.

Szinte *általánosan tapasztalható, hogy az anyaállomány számbeli gyarapodása elmarad az összes létszámtól.* KGST átlagban a szarvasmarhalétszám 1960—68 között 23 százalékkal növekedett, a tehenek száma csak 15 százalékkal; az azóta nagyjából állandó sertéslétszámon belül a kocaállomány 19%-kal csökkent. A tehénállomány abszolút csökkenése Magyarország esetében kirívó mind a KGST, mind a Közös Piac átlagához viszonyítva. (1. sz. ábra.) A magyar adat szerint 1960 és 1968 között 12 százalékos a csökkenés, Csehszlovákiában 7, Bulgáriában, Romániában

1. sz. ábra

A tehénlétszám alakulásának indexe

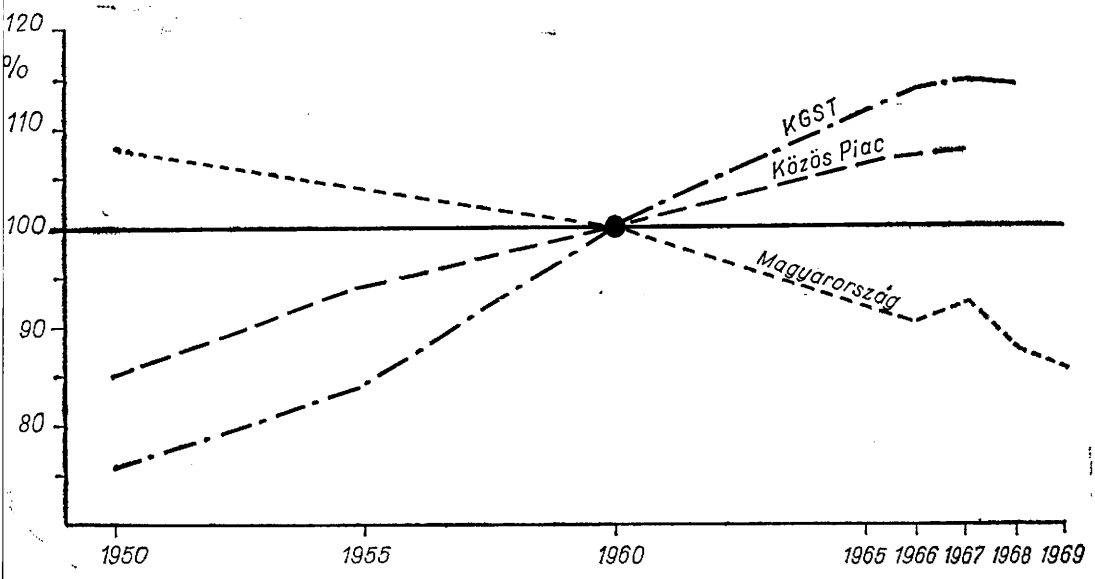

2 százalék. A Szovjetunióban egyenletesen, a 8 év alatt 18, Lengyelországban 3 százalékkal növekedett a tehénállomány. A törzsállomány relatív csökkenése egyébként helyes gazdasági törekvés kifejezője is lehet (minthogy a termelést elsősorban a fajlagos teljesítmények útján növelik), de a jelek szerint a szocialista országokban inkább a hosszabb „látra" szóló érdekeltségi rendszer hiányosságai vethetők fel.

A kocalétszám alakulásában a ciklikusság népgazdasági kihatása a legjelentősebb (exportelmaradás, importtöbblet, kapacitáskihasználás stb.). Más szocialista országokkal összehasonlítva hazai helyzetünk igen kedvezőtlen *(2. sz. ábra.)*, különösen, ha az NDK-t vagy Romániát tekintjük, ahol 4—5 éve az országos létszám stabilan növekvő, s másutt általában a ciklusok gyakorisága is kisebb.

2. sz. ábra

A kocaállomány ciklikus alakulása néhány országban

Az összes termelésben növekedett a hús aránya (44 százalékról 52 százalékra), valamelyest a tojásé is, de csökkent a tej részesedése.

A KGST államokban együttesen *a hústermelésen belül* — nagyrészt az állomány alakulásával egyezően — *a marhahústermelés ütem- és aránynövekedése kirívó.* (6. sz. táblázat.) Ez ugyancsak eltér a világgazdaságban tapasztalat irányzattól és a magyar adatoktól is, minthogy általában a baromfihús-termelés fejlődik a legdinamikusabban.

6. sz. táblázat

A hústermelés (hús és zsír együtt) növekedése és összetételének változása világviszonylatban a KGST tagállamokban és Magyarországon

(%-ban)

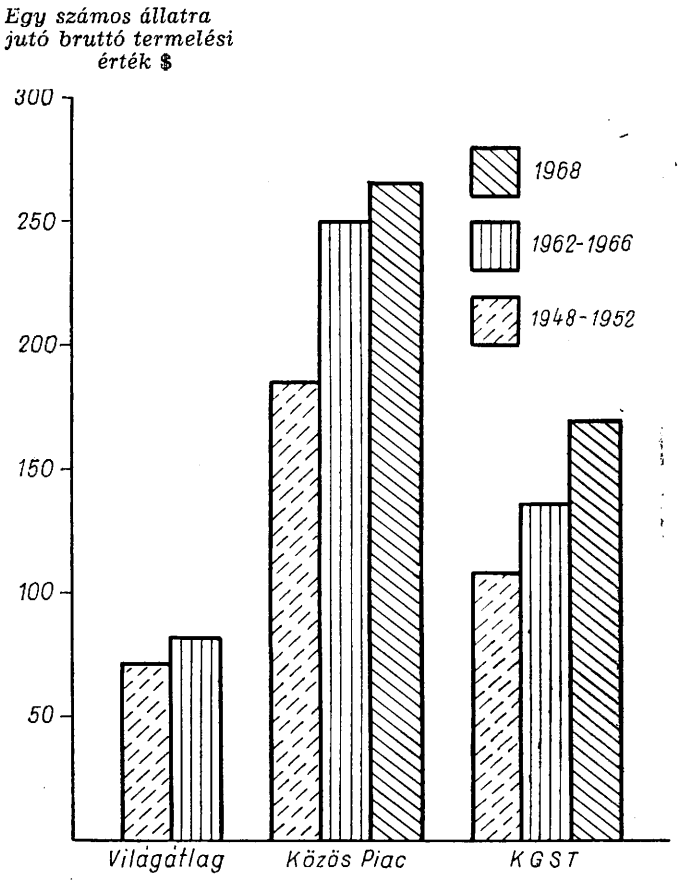
Megnevezés	Összesen	Ezen belül			
		marha	sertés	baromfi	juh
A termelés növekedésének indexe 1968/60					
Világ	127	132	122	142	109
KGST	133	164	123	125	105
Magyarország	129	126	128	164	165
A termelés megoszlása					
KGST					
1960	100	32,0	47,0	8,5	9,0
1968	100	39,0	44,0	8,0	7,0
Magyarország					
1960	100	18,5	61,5	15,0	1,2
1968	100	18,0	61,0	19,0	1,5

A fajlagos teljesítmények növekedése

Az állatitermék-termelés általános jellemzője, hogy növekszik a teljesítmény; az adott állatállomány egy egységére (számosállat) egyre több produktum esik. E tekintetben a változás mértékét, a KGST-országok helyzetét a világátlaghoz és más országcsoportokhoz képest az egy számosállatra (ló nélkül) jutó termelési érték (hús, tej, tojás, gyapjú 1960. évi világforgalmi áron számolva) plasztikusan mutatja. (3. sz. ábra.) Egyfelől látszik az e téren fennálló erős elmaradásunk, másfelől a gyorsulás tendenciája. (A legutóbbi 5 év alatt többet növekedett e mutató, mint előtte 14 éven át.) A különbségek a KGST-országok között e szempontból is nagyok; Magyarországon, az NDK-ban, Lengyelországban, Csehszlovákiában 250 $ körüli, Bulgáriában 170—180, a Szovjetunióban Romániában és Jugoszláviában 130—140 $ értékű termelés jut egy számosállatra. Viszont az így mért fajlagos teljesítmény növekedési üteme Bulgáriában a legnagyobb — az elmúlt 4—5 évben évente 6,2 —, hazánkban 4,2 százalék.

3. sz. ábra

Az állatállomány fajlagos teljesítményének változása

E közgazdasági mutatók megközelítően jelzik az egész állattenyésztési tevékenység hatékonyságát, mivel bennük összevontan fejeződik ki az állomány genetikai képessége, a takarmányozás színvonala, a szaporulati arányok, a termelési idő hossza, az állategészségügyi helyzet.

A naturális rész-mutatószámok fentiekhez hasonlóan egyfelől a legfejlettebb állattenyésztésű országokhoz és a kívánatos színvonalhoz mért abszolút elmaradást, másfelől az átlagot meghaladó ütemgyorsulást mutatják.

— A tehenenkénti tejhozam 1968-ban KGST átlagban 2300 kg (Magyarország 2500 kg), a Közös Piac hasonló adata 3500 kg. Az évi növekedési ütem az előbbi csoportban 3—4, az utóbbiban 1—2 százalék.

— A juhonkénti gyapjúhozam évi növekedési üteme a világátlagot 3—4-szerte meghaladja, de a túlsúlyban levő durvagyapjas juhok miatt (Magyarországot, az NDK-t és Csehszlovákiát kivéve, ahol 4,2—4,6 kg) rendkívül alacsony: 2,5—3 kg.

— A sertéseknél a hizlalási idő még mindig kb. 10 hónap, 15 százalékkal kedvezőtlenebb a Közös Piaci átlagnál s mintegy 30 százalékkal rosszabb a kívánatos szintnél.

— A takarmányhasznosulásban számottevő előrehaladás csupán a baromfiaknál észlelhető. Általában ebben az ágazatban rendelkeznek az országok a legtöbb potenciális tartalékkal, amit jól érzékeltet az élenjáró és alacsony színvonalon termelő üzemek közötti különbség és a mi helyzetünkhöz való viszonyítás is.

7. sz. táblázat

Az egy kg élősúly-gyarapodásra felhasznált takarmány mennyisége kg-ban

Megnevezés	Marha (kem. értékben)	Sertés (abrak)	Csirke (abrak)	Tojás (abrak, g/db)
Magas színvonal	5	3	2	170
Alacsony színvonal	8	6	5	350
Magyarország 1968-ban				
állami gazdaságokban ...	5,8	4,7	2,8	220
tsz-ekben	6,0	4,6	3,0	260
A takarmányértékesülés javulása az 1963—68. évek (5 év) alatt, százalékban ..	6—7	8—12	30—45	45—50
Elmaradás a kívánatos szinttől, százalékban.....	15	35	30	30

A KGST tagállamok állattenyésztésében 15—20 évvel ezelőtt az extenzív jelleg volt túlsúlyban. Ezért is az időszak első felében a termelés növekedése inkább az állatállomány számbeli gyarapodásából eredt. A termelés teljesítmény-növekedésből fakadó hányada 1950 és 1960 között 40, az utóbbi 3—4 évben már több mint 60 százalékot tett ki. E változás összefügg a művelhető területek csökkenésével vagy a további növelés lehetőségének kimerülésével, az állomány fajtaösszetételének,

az állattartási kultúra, a takarmányozás színvonalának javulásával. E körülmények és a gazdaságosság követelménye egyaránt az állatitermék-termelésben a hatékonyság, a teljesítmények felé fordítja a figyelmet.

A fejlődés néhány tényezőjéről

Az állattenyésztés elmúlt időszakbeli vázolt fejlődését számos tényező befolyásolta. Az országok sajátos agrárpolitikája, ár- és pénzügyi rendszere stb. miatt ennek komplex elemzése az általánosítás igényével aligha lehetséges. Feltételezve azonban, hogy az állati eredetű élelmiszer-termelés jelentősége mindenütt kellően felismert s ennek megfelelő vagy szándékú az állami gazdaságpolitika is, néhány olyan összefüggést emelnék ki, amelyek láthatóan mindenütt lényeges meghatározói a további fejlődésnek.

1. Mindenekelőtt a kereslet változásának iránya érdemel említést, amely *nem általában az állattenyésztés fejlesztését sürgeti, hanem nagyfokú differenciáltsággal az ágazatok, termékek, választéki-minőségi kategóriák szerinti konkrét irányvételt.*

A kevés anyalétszám (sőt csökkenő tehénállomány) és ugyanakkor a nagy mennyiségi igény kényszere miatt a vágóállatok átlagsúlya meglehetősen magas és még ma is növekvő, a termelés általában szűk választékú. Például hazánkban a vágómarhák átlagsúlya jelenleg 500—510 kg s ez 25—30 kg-mal haladja meg az 1960. évi szintet. (Magyarország adata a legmagasabb a szocialista országok között; az 1968. évi KGST átlag 370 kg volt.) A levágásra kerülő marháknak csupán 3—5 százaléka borjú, a többi 500 kg fölötti hizlalt növendék és selejt-tehén. A fogyasztói igények azonban az expressz hizlalt 150—200 kg-os borjú, a 350 kg körüli növendék arányának növelését sürgetik. A sertésnél is a kelleténél zsírosabb, nagy átlagsúly helyett olyan kritériumok kerültek előtérbe, mint a tiszta sonkaszínhús mennyisége, aránya, a karajhossz és felület, a lapockán levő hústömeg, ami egyaránt kielégíti a tőkehús- és a legkülönbözőbb gyártmányok, konzervek készítése támasztotta igényt.

A fenti követelmények érvényesülése a termelésben természetesen hosszabb folyamat, amely ellentmondásosan megy végbe. Az viszont biztonsággal állítható, hogy az állattenyésztés perspektivikus fejlesztését nem a ma gondjaiból kiindulva kell meghatározni (ha mégoly súlyosak is), hanem a keresletváltozás irányát, annak összes tényezőjét figyelembe véve. Feltehetően az exportra termelő országokban a sokrétű piaci hatás csak erősíti, előnyösen gyorsítja e folyamatot, sőt hatással van a modern technológiák elterjedésére, a munka termelékenységének növelésére.

2. Minden jel azt mutatja, hogy *egyfelől a takarmánytermelés növelése, másfelől a takarmányok hasznosulásának javítása a fejlődés központi tényezőjévé válik.* Az előbbi azért, mert alapja az állattenyésztési tevékenységnek, az utóbbi pedig, mert a takarmány a ráfordításoknak legproduktívabb és legjelentősebb eleme. (A termelési költségek 60—70 százalékát alkotja.)

A KGST-államokban együttesen a szántóföldön termelt takarmányok (árpa, zab, kukorica, siló- és zöldtakarmányok, takarmányrépa,

egynyári és évelő füvek) mennyisége az elmúlt 9 évben (1956—60 és 1966—68 között) évente 2,1 százalékkal növekedett. *A takarmányhasznosulás közepes intenzitású javulását és az állatitermék-termelés évi 4 százalékos növekedését feltételezve, a takarmánytermelés fejlődési ütemét kb. egy ponttal kellene gyorsítani.* Kellő tartalékok képzése végett átmenetileg a takarmánytermelés meg is haladhatja az állatállomány növekedését.

Figyelemfelhívó — noha érthető — az a tapasztalat, hogy a megtermelt takarmányok tömegén belül *lényegesen gyorsabban nőtt a hozam abrakfélékből* (évi 3,6 százalékkal), *mint a tömegtakarmányokból* (1 százalék). (A rétek és legelők bruttó hozama e mutatót feltehetően javítja, minthogy az Magyarországot és Csehszlovákiát kivéve jelentősen növekedett.) Ezeket egybevetve az állattenyésztés fejlődését jelző mutatókkal, egyfelől az látszik, hogy a jelentékeny abrakimportot is figyelembe véve az abrakfogyasztó ágazatokban a takarmányértékesülés kedvezőtlen és lassan javuló, másfelől, hogy a tömegtakarmányt fogyasztó ágazatokban — szarvasmarha, juh — az elmúlt időszakban a fejlődésnek a takarmányon kívül más jelentős tartalékai is voltak. (Így leginkább a szaporulati arányok gyors javulása, az átlagsúly növekedése.) Ezért a jövőben a szemes termények mellett jobb anyagi-műszaki feltételt kell teremteni a lédús és szálas takarmányok termelésére is.

A mennyiségi kielégítettségen, a „durva" összetételbeli problémákon túl *egyre nagyobb gond az állatállomány fehérjeigényének kielégítése.* Az élelmiszerek közül a fehérjében koncentráltabbak kerülnek előtérbe; az állatok teljesítményének fokozása is nagyobb fehérjekoncentrációt követel a takarmányokban. Sőt az intenzív, zárt tartási módok az általános követelményen túl, még további „finomságok"-ra tartanak igényt (komplett aminósav garnitúra, vitaminok, nyomelemek stb.). Ezek alapját képezik a takarmányhasznosulás javulásának.

3. *Az állattenyésztés fejlesztésében két irányban kell erőfeszítés: elsősorban a legszélesebb értelemben és minden ágazatban növelni a termelés hatékonyságát, de emellett gyarapítani az állatok létszámát, főként az anyaállományt.* Úgy vélem, az előbbi követelmény nem igényel külön indoklást.

Az állatállomány létszámgyarapításának lehetőségét mindenekelőtt a termőterületek relatív kihasználatlansága adja. A KGST átlagában (1968-ban) a 100 ha mezőgazdasági területre jutó számosállat 25 db, ezen belül a legkisebb a Szovjetunióban (21), a legnagyobb az NDK-ban (94); Magyarországon 47 db. Az intenzív mezőgazdálkodást és állattenyésztést folytató országokban jóval nagyobb ez az arány: Hollandiában 170, Belgiumban 155, Dániában 130, NSZK-ban 100, de még a Közös Piac átlagában is 70 számosállat jut 100 ha-ra. Igaz, hogy ezeket a különbségeket sajátos körülmények is indokolják, de *az reális tartalékot jelent, hogy a fő takarmánytermő területek hozamának* színvonala ma rendkívül alacsony; az országok többsége e tekintetben tág lehetőségekkel rendelkezik.

Másfelől *a hozamok növekedésének üteme érdemel figyelmet.* Feltűnő ugyanis, hogy más hasonló jellegű fő mutatószámoktól (fejlődési ütem, egy számosállatra jutó termelés vagy a hozamok növekedése stb.) eltérően ebből a szempontból a KGST-átlag alig haladja meg a Közös

8. sz. táblázat

A terméshozamok szintje és növekedési üteme a főbb országokban

Megnevezés	Abrakfélék GE/ha			Tömegtakarmányok GE/ha		
	1956—60. évek átlagában	1966—68. évek átlagában	Évi növekedés (%)	1956—60. évek átlagában	1966—68. évek átlagában	Évi növekedés (%)
Világátlag	16,3	20,7	2,7	—	—	—
KGST	12,5	17,1	3,6	11,0	12,3	1,3
Közös Piac	23,7	32,2	3,5	—	—	—
Bulgária	17,4	29,6	6,1	14,9	17,7	1,9
Magyarország ...	22,0	28,8	3,1	16,8	18,4	1,0
NDK	23,8	30,5	3,2	31,5	39,0	2,3
Lengyelország ..	14,7	18,3	2,5	18,6	24,3	3,1
Románia	14,8	23,1	5,1	10,7	14,7	3,6
Szovjetunió	10,7	14,7	3,6	10,1	10,9	0,9
Csehszlovákia ...	19,7	24,0	2,2	21,2	23,8	1,4
Jugoszlávia	19,3	27,8	4,0	—	—	—
Franciaország ...	21,3	33,0	5,0	—	—	—
NSZK	25,2	43,0	6,1	—	—	—
Olaszország	24,7	31,8	2,9	—	—	—
USA	25,8	40,0	4,9	—	—	—

Megjegyzés: A takarmánycsoportok tartalma és a használt gabonaegység- (GE) szorzók: *abrak* — árpa (1), zab (0,8), kukorica (1,07), *tömegtakarmány* — silókukorica, csalamádé (0,15), takarmányrépa (0,08), évelő- és egy nyári széna, zöldtakarmány (0,40).

Piac átlagát, s nem sokkal a világszintet sem. A különbségeket főképpen a műtrágyázás színvonala indokolja; az 1 hektár mezőgazdasági területre jutó műtrágya-felhasználás 1966—68-ban a fenti sorrendben (hatóanyagban) 47—183—35 kg. E tényező jelentősége ma már a szocialista országokban is kellően felismert, amit a fajlagos műtrágyaadagok évi növekedési üteme mutat (az elmúlt 8 év alatt) KGST: 13,7%, Közös Piac: 5,5%, világátlag: 9,1%. A műtrágya-felhasználás és hozamnövekedés ütemének egybevetése is jelzi azonban, hogy a hozamok növelését célzó ez irányú befektetés hatékonysága még nem kielégítő, ami egyben az állattenyésztés fejlesztése szempontjából jelentős „rejtett" tartaléknak számít.

Némely állatfajok (szarvasmarha, sertés) esetében az anyalétszám növelését sürgeti az is, hogy a termelés növelésének bizonyos, az elmúlt időszakban ható tartalékai kimerülőben vannak. Például a marhahústermelés elmúlt 8 évi növekedésének kb. 80 százaléka a szaporulati arányok lényeges javulásából és az átlagsúlyok növekedéséből adódott. (Némely országban — Bulgáriában, Magyarországon, Csehszlovákiában — ehhez a tehenek számbeli „kivágása" is hozzájárult.) Így az egy tehénre jutó marhahústermelés 42 százalékkal emelkedett. A szaporulati arányok meglehetősen magasak: 75—85 százalék. Szorosan a fejlett állattenyésztéssel rendelkező országok nyomában vagyunk. Ebben nagy szerepe van a kiterjedt és jól szervezett mesterséges termékenyítésnek, állategészségügyi munkának. (A világon az 1965—67. években mintegy 60 millió tehenet termékenyítettek mesterségesen, s ennek fele a KGST-országokra esett.) Mivel itt a biológiai „tetőzéshez" erősen közelítünk, s az országok egy részében az átlagsúly további növelése sem látszik

reálisnak — a termelés töretlen növekedésének fő bázisa a tehénállomány számbeli gyarapítása. Különösen, ha azt is számba vesszük, hogy — mint erre már utaltam — a kereslet a marhában és sertésben egyaránt a kisebb átlagsúly irányába mutat. Ellenkező gyakorlatot már ma is inkább csak az ellátási gondok erőszakolnak ki.

4. *A termelésnövelés követelményei különösen a beruházások, a műszaki fejlesztés iránt támasztanak nagy igényeket.* Miközben egyébként általában is objektív folyamat az állattenyésztés eszközigényességének növekedése (relatíve mindenképpen), egyidőben kell új kapacitásokat létrehozni és a meglevőket is a lépés-tartás végett korszerűsíteni. A jelenlegi helyzet fő jellemzője a nagyfokú színvonalbeli elmaradás, számottevő az olyan alapvető műszaki feltételek hiánya, mint a villany, a vízvezeték stb. Ma Magyarországon az épületállomány korát, felszereltségét tekintve rendkívül vegyes és jelentős minőségi fejlesztés előtt áll. Az összes állatférőhelyek 20—30 százaléka selejtezésre vár, korszerűsítése sem lehetséges. A közműellátottság foka alacsony; a férőhelyek $^1/_3$-ában van víz és alig több mint felében villany. Sajnos építkezési megoldásaink sem eléggé korszerűek, azok fajlagos anyagtartalma általában magas. Mivel a népgazdasági beruházások területén is a kereslet és a kínálat közötti feszültség mindenütt tartósnak látszik, erőteljesebben kellene a racionálisabb, olcsóbb — de az igényekhez is jól igazodó — építési és műszaki fejlesztési megoldásokra, valamint a háztáji állattartás lehetőségeinek kihasználására törekedni.

Egyébként szinte *világszerte tapasztalható* — főként a gazdaságilag gyengén és közepesen fejlett országokban —, *hogy a termelés gyorsabb fejlődését elsősorban a beruházásokra fordítható eszközök hiánya jelenti.* A fejlesztés a szarvasmarha-tenyésztésben a „legdrágább". Ez nemcsak abból adódik, hogy ez az átlagosnál eszközigényesebb, hanem a biológiai folyamat is itt a leglassúbb, s más állatfajokhoz képest alacsonyabb a takarmányértékesülés is. S minthogy a marhahús iránti igény progresszíven növekvő, *érthető, hogy a legkülönbözőbb módokon az állami költségvetés is jelentős terhet vállal a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztésében* a szocialista és kapitalista országokban egyaránt (ár- és beruházási támogatás, kedvező hitelnyújtás, adókedvezmény, exportszubvenció stb. révén). A Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank 1963—1969 között dél-amerikai és afrikai országok számára összesen 140 millió $ minimális kamatú kölcsönt nyújtott állattenyésztési programok végrehajtására, elsősorban a marhahúsexport növelésére. Sajnos a szocialista országok zömében az állattenyésztés, ezen belül a szarvasmarhatenyésztés támogatása is jórészt ártámogatás formájában történik, s kevésbé szolgálja közvetlenül a fejlesztést.

5. *Az állatitermék-termelés teljes vertikumában jobban kellene* takarékoskodni az idővel, beleértve a beruházások kivitelezési idejét, általában a termelési idő (pl. hizlalási idő) hosszát, a munkaidő-ráfordítást, minden szinten a tudományos eredmények gyakorlati bevezetésének ütemét.

6. A szocialista országokban *nem kellően ismerték fel az állategészségügyi munka közgazdasági jelentőségét.* Pedig hatása a termelés eredményességére számottevő. Magyarországon például évente az elhullások, valamint a közvetett kár (a betegségek miatti termeléselmaradás, rosz-

szabb takarmányértékesülés stb.) értéke eléri az 5—5,5 milliárd Ft-ot, az állattenyésztés bruttó termelési értékének 16—18 százalékát. (Ez nagyságrendileg az egész állattenyésztésben a takarmányhasznosulás 25 százalékos (!) javulásával egyenlő, amit optimális feltételezés esetén is csak másfél évtized alatt tudunk elérni.) Az exportőrök számára időnként jelentős a devizális kár a járványos betegségek miatti diszkrimináció következtében. 1968—69-ben a ragadós száj- és körömfájás miatt 15 millió dollár devizabevételtől estünk el; ez az érték az összes állatitermék-exportnak 8—9 százaléka. Továbbá az *a változó körülmény,* hogy az állattartás egyre iparszerűbbé és tömeges méretűvé válik, módosul a betegségek struktúrája, nő a járványok terjedési sebessége stb., *a szoros értelembe vett állatorvoslásról a köz- és üzemgazdasági tényezőkre fordítja a figyelmet.* Így általában a tervszerű megelőzésre s feltételeinek biztosítására (tartási körülmények, takarmányozás színvonala), járványok esetére a nagyfokú, komplex akcióképességre (oltóanyagkészlet, szervezettség, technikai bázis), s nem kevésbé az állatorvos funkciójának kiszélesedésére. A fenti felfogásban (vagyis jelentősége és a változó körülmények alapján) viszont *az állategészségügyi munka nem pusztán egészségvédelem, hanem a termelés növelésének egyik leghatékonyabb eszköze.*

7. Végül az eddigi tapasztalatok és a tényleges lehetőségek azt mutatják, hogy *az állattenyésztés fejlesztésében a nemzetközi munkamegosztásnak és együttműködésnek az eddiginél nagyobb szerepet kellene adni.* Ez szinte önként kínálkozik a tudományos kutatások területén; nagy termelő képességű fajták, hibridek előállításában, kölcsönös cseréjében (különösen olyan ágazatokban, ahol a tartási mód meglehetősen uniformizált, például baromfi); fehérjék, egyes takarmánykiegészítő hatóanyagok, szintetikus vitaminok, aminósavak közös vagy szakosított gyártásában; állattenyésztést szolgáló műszaki berendezések előállításában. Nyilvánvalóan mindez a gazdasági integráció általánosan várható fellendülési szakaszában különös nyomatékot kaphat.

★

A tanulmány korlátozott kerete miatt csak a téma fő kérdéseit érinthettem. Ezért egy-egy állásfoglalást nem is lehetett kellően kifejteni; érthetően további magyarázatra, indoklásra szorulnának. Önállóan is alapos elemzést érdemelne csupán a műszaki fejlesztés vagy a takarmánytermelés és felhasználás, a nemzetközi együttműködés konkrét lehetőségei stb. témakörök. Úgy vélem azonban, átfogóan sikerült körvonalazni az állattenyésztés fejlődésének általánosítható jellegzetességeit, ellentmondásait, a fejlesztés fő követelményeit és tényezőit, s egyben összehasonlítóan bemutatni hazai helyzetünket is.

VITA

TOLNAI GYÖRGY:

Lehet-e „döntően kedvező" a külföldi tőkétől való függés?

— Vita Ausch Sándorral —

Amikor egy tudományos elmélet értékét vizsgáljuk, egyetlen döntő ismérvünk van, tudniillik az, hogy a valóságos ismeretanyaghoz mérjük, vagyis azt keressük, hogy mi a viszonya a valósághoz. Amikor Engels a történelmi materializmus lényegéről írt — „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" 1892-es angol kiadása előszavában — ezt az ismert angol mondással is érzékeltette: „A puding próbája az, hogy megeszik." Nyilvánvaló, hogy amely ehetetlen, az rossz puding; amely elmélet nem tükrözi a valóságot, az rossz elmélet.

Vitába szállva Ausch Sándor „Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés" című cikkével[1], első pillanatban az a lényeges eltérés ötlött szemembe, amely — véleményem szerint — egyrészt Ausch Sándor gazdaságtörténeti cikkének alapvető megállapítása, s másrészt a történelmi valóság tényei között mutatkozik meg. Ausch Sándor — részben egyes történészek közléseire támaszkodva — „szigorúan csak statisztikai adatok alapján" olyan képet igyekszik rajzolni az 1850—1918 közötti Magyarországról, hogy a monarchia nemcsak „döntően kedvező feltételeket teremtett a (magyarországi) fejlődés számára" (318. l.), hanem hogy ez a fejlődés még olyan élenjáró kapitalista országokénál is kedvezőbb volt, mint amilyen Franciaország (315. l.).

A történelem millió és millió kortárs élményeinek összessége; a közelmúlt történelmének pedig rengeteg élő tanúja van. Ilyen az első világháború előtti Magyarország története is. Személyes emlékeikre támaszkodva — nem is szólva a kor haladó irodalmáról, például Ady politikai költeményeiről, amelyek tömegeinknek ma is élő olvasmányai, továbbá az írott történelemről is — ezek a tanúk és hiteles dokumentumok az akkori Magyarország gazdaságáról igen súlyos, nyomasztó képeket őriznek; mint a gazdaságilag elmaradt, gyenge iparú és a feudális maradványokkal terhelt nagybirtok túlsúlyát szenvedő ország képét, amelyben az osztály- és nemzeti elnyomás egymást kiegészítve és erősítve működött. E tanúk és dokumentumok nem felejtetik el az Amerikába kivándorló hárommillió nincstelent, az éhség életszínvonala ellen országos aratósztrájkokkal küzdő részes munkások és cselédek millióit, és főleg az elégtelenül fejlődő nemzeti ipar nyomorúsága miatt rohamosan forradalmasodó munkás-százezreket. Ez a gazdasági-társadalmi kép általános ismérve az 1850—1918 közötti, a monarchia keretébe zárt Magyarországnak — hacsak eltekintünk az általában kielégített magyar uralkodóosztályoktól; de hát mi nem ezek szempontjából írjuk a történelmet. Ami pedig Franciaország ekkori tőkés fejlődését illeti — ahova például bevándoroltak az idegen munkások, s nem kifelé a honiak —, ez mind a gazdasági termelés összképe, mind pedig az egy főre jutó nemzeti jövedelem alapján toronymagasan áll a magyar gazdaság fölött.

Mindezeket a tényeket nem teszik semmissé Ausch Sándor és az általa idézett történészek — Berend T. Iván, Hanák Péter, Katus László és Ránki György — adatai és hozzájuk fűzött magyarázatai. A fejlődés dinamikus számai és a fejlettség volumenszámai sehol sem helyettesíthetők egymással, s különösen nem az elmaradt országok vonatkozásában. Minden ilyen kísérlet a valóságtól való elszakadáshoz vezet, mint Ausch Sándor cikke esetében is. Ezt természetesen nemcsak az ilyen általános eszmefuttatások mutatják — ezek inkább csak jelzik a hibát —, mint inkább az elemző vizsgálat, amelyet a továbbiakban igyekszünk adott keretek között minél többoldalúan megvalósítani.

A nézőpontunk közötti elvi eltérések alapja az, hogy egy ország gazdasági (jelenleg: tőkés) növekedését elsősorban a forradalmi út, a belső erőkre támaszkodó önálló fejlődés biztosítja-e, ahogy a vita során én állítom; vagy pedig ehelyett elsősorban a külső tőkés kölcsönök támogatásában található-e meg a gazdasági fejlődés biztosítéka, ahogy a vitában ellenfeleim bizonygatják. Konkrétan, Magyar-

[1] Megjelent a Történelmi Szemle 1968. évi 3. számában. A Történelmi Szemle az e cikkhez fűzött válaszomat nem közölte.

ország vonatkozásában a monarchia keretében optimális fejlődési eredményeket vélnek felismerni, amelyek következtében az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc veresége ellenére állítólag Magyarország gazdasága előnyösebben alakult, mint az önálló fejlődésű országoké, hála a bécsi tőkék Magyarországra özönlésének.

Ennek a szemléletnek a leginkább problematikus voltára fényt derít Ausch Sándor cikkének mindjárt a bevezetése is. Ausch a gazdaságtörténelem tanulságait kereste a maga közgazdasági problémái, s pedig „a KGST-országok együttműködésének kérdései" szempontjából. E vonatkozásban — mint írta — a monarchiabeli „magyar gazdaság egyes, bár nem jelentéktelen részkérdéseit: a birodalmi integrált piac specializációt, kooperációt és műszaki fejlődést ösztönző hatását vizsgáltam". (I. m. 313. l.) Én úgy vélem, hogy e kérdés ily módon való történelmi megközelítése nem éppen szerencsés. A monarchia *erőszak szülte* tőkés gazdasági konstrukciója (amely 1918-ban saját ellentmondásai következtében *szükségszerűen szétesett*) éppen nem látszik alkalmasnak arra, hogy a mai *szocialista* országok *önkéntes és mindegyik részvevő számára egyformán előnyös* gazdasági integrációjához tanulsággal szolgáljon (vagy legfeljebb csak negatív tanulsággal), ahogy egy haldokló ember vizsgálata sem lehet alkalmas a biológiai fejlődés tanulmányozására (hacsak nem a temetkezési intézet részére). Mert miről van ez összehasonlítás során szó? Két *különböző* rendszer (a monarchia kapitalizmusa és a KGST-országok szocializmusa) termelési viszonyainak *eltéréseit figyelembe nem vevő* gazdasági egybevetésről. És bár Ausch egy korábbi hasonló észrevételemmel kapcsolatban megállapítja: „Különböző országok fejlődésének összehasonlítása esetén — egyetértve Tolnai Györggyel — lényeges, hogy a bázisidőszakban megközelítően hasonló fejlettségű országokat hasonlítsunk össze" (314. l.) — itt eltér a sajátmaga által is elfogadott elvtől, s nem veszi figyelembe a kapitalista és a szocialista országok közötti forradalmi jellegű fejlődési eltéréseket, de annál inkább a két rendszer közti — a specializációban, a kooperációban és a műszaki fejlődésben — általa fellelt hasonlóságokat. Ha a KGST *előnyeit* ilyen körülmények között ki akarja domborítani, szerzőnknek csak egy útja lehet, hogy az ennek történelmi előzményeként bemutatott monarchia Magyarországra tett gazdasági hatását *pozitívan értékelje.* Nos, Ausch Sándor cikkében valóban ezt az utat választja, és a monarchiának a magyar tőkés gazdaság kifejlesztésére tett hatását érdemén és eredményein messze túlmenően értékeli.

„Saját magam és mások vizsgálatai ... — írja a 318. lapon, hivatkozva az előbbi történészekre — az objektív szemlélőt arról győzik meg, hogy a Monarchia hatalmas integrált piaca, az egységes valuta és az 1850-től közös vámterület, számos ellentmondás és akadályozó tényező ellenére is, döntően kedvező feltételeket teremtett a (magyarországi tőkés — T. Gy.) fejlődés számára." Mit emel ki e kérdés bizonyítására elsősorban (a vitában már szereplő adatok mellett) Ausch Sándor? A „munkamegosztás magas szintjét ... a Birodalom egyéb területeivel és más országokkal", vagyis a szerinte magas fokú integrációt. Valóban, a monarchia központi problémája az egyes országai között kialakuló (helyesebben a gazdasági és gazdaságon kívüli eszközökkel kialakított) munkamegosztás jellege, az egyes országoknak az e munkamegosztás kialakulása során létrejövő gazdasági szerkezete, s így fejlettsége között kialakult különbségeik. E tekintetben elsősorban az a kérdés domborodik ki, hogy mennyire előnyös az egyes országokra (s vizsgálódásunk szempontjából konkréten Magyarországra) az így létrejött gazdasági szerkezet. A választ — hogy a fölösleges vitákat elkerüljük — Ausch Sándor adataiból kölcsönözzük, s ezek birtokában vizsgáljuk a monarchia biztosította „döntően kedvező feltételeket", amelyek állítólag Magyarország szempontjából jelentkeztek.

Nos, munkamegosztásról lévén szó, a külkereskedelem adatai kerülnek előtérbe. Ausch 1910-es adatokat idéz (vagyis a monarchiabeli magyarországi tőkés fejlődés csúcsát, s nem a polgári forradalom utáni félévszázados nyomorúságot, vagy akár az egész időszak valamiféle átlagát; de hát ne emeljünk kifogást e módszer ellen), s ez adatok szerint a monarchia országaiba irányuló magyarországi kivitel 56 százaléka nyersanyag, 44 százaléka pedig feldolgozó ipari termék. „Igaz — fűzi ehhez —, hogy ennek több mint felét élelmiszeripari termék, és ennek jelentős részét a liszt (az összes export 17 százaléka) adta." Itt rámutat a magyar malomipar fejlettségére, amely „jelentősen túlszárnyalta a korábban fejlett osztrák malomipart". Beismeri, hogy „a magyar textilipar a századfordulón kelet-európai viszonylatban is fejletlen volt", de ezzel szemben azt állítja, hogy „a Tolnai Györggyel folyó vita szempontjából döntő jelentősége ... annak van, hogy olyan iparág, mint a villamosgép és felszerelés ipar, amely Ausztriában nem volt fejlett és abban az időben

világszerte az ipar legdinamikusabb ága, a technikai haladás fő hordozója volt, Magyarországon nemcsak gyors fejlődésnek indult, hanem igen gyorsan növekvő exportot is bonyolított le..." (318. l.)

Íme, „a munkamegosztás magas szintje", amely túlnyomórészt feldolgozatlan nyersanyagokat szállít; továbbá mezőgazdasági ipari cikkeket, s pedig főleg lisztet, vagyis ipari félterméket (együttesen körülbelül 80 százalékot). Az oly sokszor és oly nagyra értékelt magyar malomipar jelentősége nem termelésének értékében van (mivel az összexport 17 százalékát kitevő értékének $^4/_5$ részét maga a gabonaérték, vagyis a mezőgazdasági termelés adja, s csak $^1/_5$-ét az ipari feldolgozás), hanem az, hogy segítséget nyújt a mezőgazdaságnak termékei értékesítésében, a modern (például bécsi) sütőipar követeltę viszonylag egységes minőségű lisztté alakításában. 1910-ben nem egészen 60 ezer munkás dolgozott az *egész* élelmiszeriparban (s ennek keretében a malomiparban is), s ez a szám a magyarországi gyáripari munkások 12,9 százalékát képviselte; de az élelmiszeripari munkások nagy része idénymunkás, akik az évnek körülbelül a felében termeltek, s így e létszámnak csak körülbelül felével számolhatunk. Még ha figyelembe vesszük a malom- és cukoripar egy munkásra jutó viszonylag magas beruházási költségeit is, e munkáslétszám megmutatja az élelmiszeriparnak az iparosításban betöltött viszonylag csekély szerepét.

Egész más a helyzet a textiliparnál. Ennek az iparágnak igazi jelentősége a kapitalizmus első szakaszában van ugyan, amikor az árutermelővé váló parasztság ennek az iparágnak biztosítja a legszélesebb piacot; az 1840-es években az ország behozatalának $^2/_3$-a, sőt némelykor $^3/_4$-e volt a textilkésztermék, s valamivel alacsonyabb volt ez az arány 1867-ben. *A saját textilipar hiánya (amire Ausch is utal) tehát elsősorban a textiltermékek behozatalával kényszerítette egyenlőtlen (éspedig hátrányos) cserére Magyarországot.* De téved Ausch, amikor az 1910-es textiliparhiányt megjegyzés nélkül — mintegy leértékelve — veszi tudomásul; még 1912-ben is az ország behozatalának 29,7 százaléka volt a textilkészáru-behozatal, csaknem kétszeres tehát, mint egész nagyra értékelt lisztkivitelünk aránya! De még nagyobb e különbség jelentősége, ha a százalékszámok helyett abszolút számokat veszünk, mert ezek alapján kiderül, hogy a textil*behozatal* értéke két és félszerese a liszt*kivitel* értékének![2]

Végül vessünk egy pillantást az állítólag perdöntő villamosgép-kivitelre. Nem kétséges, hogy ez az iparág Magyarországon rohamosan fejlődött, s kivitelének értéke 1896-tól 1913-ig csaknem négyszeresére növekedett. Ha azonban újra *a tényleges értéket* nézzük a fejlődési arány helyett, azt a kiábrándító megállapítást tehetjük, hogy a 4-szeresre növekedett villamosgép-kivitel 1912-ben is csupán 4,3 millió korona értékű volt, *az ország összes exportjának alig 0,2 százaléka;* sőt az egész gép- és alkatrészkivitel sem képviselt többet (23,1 mill. K), mint az összkivitel 1,2 százalékát. Ezzel szemben az ország gépimportja 133,9 millió korona volt, vagyis ötször annyi, mint a kivitel. Ez az érték azonban csak a gépkivitelhez képest magas, s mint részbeni tőkebehozatal (amennyiben ti. külkereskedelmi passzivitásunk állandósodott) igen alacsony, hiszen az összbehozatalnak csupán 6,1 százalékát képviselte, holott ugyanekkor a textilbehozatal 657 millió korona, vagyis csaknem ötszöröse volt a gépbehozatalnak.[3]

Nem tudunk tehát egyetérteni Ausch Sándorral, ha a monarchia keretében élő tőkés Magyarország „specializációját, kooperációját és műszaki fejlődését" valami előnyös színben látja, mert a valóságot kifejező számadatok összessége (ha eltekintünk egyes kirakatpéldáktól, s különösen az ezekre vonatkoztatott, az abszolút számoktól elszakított növekedési adatoktól) — mindhárom területen a hazai fejlődés elmaradását mutatja a Lajtán túli gazdasági fejlődéssel szemben. De hát Ausch *nem veszi igénybe a monarchia Lajta által elválasztott két részének tényleges gazdasági erőviszonyait közvetlenül mutató legjellemzőbb összehasonlító számadatokat.* Idézi ugyan cikkében az ezen adatokat közlő Fellner-tanulmányt,[4] de csupán azért, hogy a magyarországi fejlődést az oroszországival vesse egybe. Pedig ha e téren is követi a más tekintetben egyetértően idézett Berend T. Ivánt és Ránki Györgyöt, akkor velük együtt megállapíthatta volna, hogy az ausztriai „ipari ter-

[2] A Magyar Szent Korona országainak 1882—1912. évi külkereskedelmi forgalma. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1923. 17.*, 20.* l.

[3] A Magyar Szent Korona Országainak 1882—1913. évi külkereskedelmi forgalma, Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1923. 306., 301., 17*. l.

[4] Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bp., 1916. — Ausch S. idézett cikke 314. lapján idézi.

melés volumene körülbelül háromszorosan haladta meg a magyarországit",[5] s neki is el kellett volna jutni az ő általuk — igaz, hogy már régen — levont azon következtetésre, hogy a századfordulón agrár-iparivá fejlődése mellett is „az ipari termelés volumenének alacsony színvonala és a nemzeti jövedelemben való részesedésének aránya világosan mutatja..., hogy Magyarország még ezekben az években sem bontakozott ki elmaradott agrárjellegéből".[6] Ausch Sándor azonban, ha a forrást alkalmazza is, *e valóban perdöntő számokat mellőzi,* ahogy ma már a két másik szerző is ezt teszi, akik azóta ugyancsak megváltozott következtetésre jutottak a monarchián belüli Magyarország fejlődésére vonatkozólag.

Mi azonban a tényszámokat figyelembe véve, az azokból folyó helyes következtetésekhez is ragaszkodunk. S pedig mindenekelőtt ahhoz, hogy az iparosodott Ausztriának a mezőgazdasági jellegű Magyarországgal való egyenlőtlen cseréje akkor is az utóbbi kizsákmányolásával, szegénységben tartásával és gazdasági visszamaradásával járt, ha az ausztriai tőkék bevitele néhány (nem döntő) gazdasági ágban viszonylag gyors fejlődést eredményezett is. Úgy vélem tehát — s ebben a magyarországi és az ausztriai gazdasági eredmények egybevetése bizonyságot is szolgáltatott —, hogy *e fejlődés Magyarország számára a valóságban „döntően kedvezőtlen" volt* — éppen ellentétesen vitapartnereim jelenlegi véleményével.

Mindezek alapján le kell szögeznem, hogy *a monarchia országainak gazdasági integrációját az egyenlőtlen előnyök tőkés formái jellemzik,* ez nem is lehet másként, minthogy ez integráció tőkés fejlődésének kezdeteit a közös vámterületnek *a győztes ellenforradalom fegyveres erői által kikényszerített munkamegosztása* vezette be, fejlődését *az egyenlőtlen csere és az egyenlőtlen iparági fejlődés jellemezte;* s ez egyben 1918-as évi széthullását is indokolja. *Mindez alapvetően ellentétes a KGST céljaival, a szocialista országok gazdasági integrációjával, amely csupán önkéntesen jöhet létre, s a részvevő országok kölcsönös előnyeit biztosítva fejlődhet.* Ez alapvető ellentéteik miatt tehát *semmiféle létjogosultsága nem lehet annak, hogy a monarchiát valamiképpen a KGST történelmi előképének állítsák be,* s a KGST ténylegesen e fejlődést szolgáló tevékenységének jellegét a lényegében reakciós monarchia-szerkezetre visszavetítsék. Ellenkezőleg, a monarchia rendszere éppen azt mutatja, hogy *milyen nem lehet* a KGST-szerkezet. S csak akkor, ha ezektől a hamis illúzióktól megszabadulunk, vizsgálhatjuk meg objektíven azokat a tanulságokat, amelyeket a monarchia országainak fejlődése gyakorlati szempontból számunkra ma is nyújt.

S ez pedig mindenekelőtt a forradalom és a nemzeti önállóság jelentősége a tőkés fejlődés folyamatában; vajon — és itt újra kiemelem — a *kapitalista* fejlődés szempontjából *a polgári forradalom* és a belső piacot a honi tőkék számára biztosító *nemzeti önállóság* előnyös vagy hátrányos körülmény? Miért kell ezt a kérdést újra felvetni, amikor a fő modellről, a tőkés Magyarország fejlődéséről kiderült, hogy hátrányos volt számára a monarchia kerete? Mert ellenfeleim a vitában újra és újra azt bizonygatják, hogy a tőkés fejlődés tekintetében ezeknek a marxista klasszikusok szerint nagy fontosságú — a termelési viszonyokat döntően befolyásoló — tényezőknek egyáltalán nem lenne jelentőségük, sőt még valahogy hátrányosak is e fejlődésre. Most Ausch Sándor cikke is ezt igyekszik bizonyítani.

Azt állítja például, hogy „Franciaország fejlődési üteme... lényegesen alacsonyabb volt a (klasszikus) polgári forradalma utáni 50 évben, mint Magyarországé a már fentebb vizsgált időszakokban..." (314—315. l.) E tétele bizonyítására a szerző az 1781/90 és 1835/44 közti Franciaországra vonatkozólag olyan mutatószámokat ismertet, amelyek szerint az ipari termelés ez időszakban 1,8 százalékos növekedést mutatott (315. l.), holott Magyarországon 1900 és 1913 között a nemzeti jövedelem növekedésének üteme 6,4 százalék volt. (314. l.) (Más, reálisabb összehasonlítási arányt a két ország gazdasági növekedése között Ausch cikkében nem találunk, viszont általánosságban hivatkozik az általa többször idézett és általunk már megnevezett történészek adataira.) Eszerint — „szigorúan csak a statisztikai adatok alapján" — bebizonyítottnak kellene vennünk, hogy az európai kontinens legnagyobb és legkövetkezetesebb polgári forradalma, a „nagy" francia forradalom, szinte számba sem vehető a maga gazdasági hatásait tekintve az olyan történelmi esemény mellett, amilyen a Deák—Andrássy vezette 1867-es kiegyezés volt a magyar földbirtokos-osztály és a Habsburg-hatalom között. Valóban sajátos történelemszemlélet.

[5] Berend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara. 1900—1914. Bp., 1955., Szikra. 296. l. (1. sz. lábjegyzet)
[6] Uo. 296. l.

A mi szerény véleményünk szerint, ha „a szigorúan vett statisztikai adatok alapján" valami képtelen eredményt kapunk (ami nemritkán fordul elő, ha több forrásból származó és különböző számítások alapján nyert mutatószámokat hasonlítunk össze, mint itt Fellner Frigyes és J. Marczewski adatait), legalábbis *ellenőrizni kell ez eredmény realitását.* A szerző ezt nem tette, „belenyugodott" ez elmélete szempontjából kedvező eredménybe, nem véve figyelembe például azt a kritikai irodalmat (Maurice Lévy-Leboyer, Jean Bouvier stb.[7]), amely általában magasabbra veszi Marczewski adatainál a maga számait. De hát más, a forradalom utáni Franciaország ipari növekedésére vonatkozó adatok is magasabb eredményeket mutattak; J. Kuczynski szerint például 1820 és 1860 között több mint megnégyszereződött (4,45-szeresére emelkedett) az ipari termelés.[8] Olyan jelentős volt Franciaországban a burzsoá forradalomnak az új — tőkés — termelési viszonyok létrehozásával a termelőerők fejlődését ösztönző hatása, hogy a francia gazdaság 1820-ban a föld országai által produkált ipari árutermelésnek 17,5 százalékát, 1840-ben pedig még mindig 14,6 százalékát termelte, s mindkettővel Anglia után a világgazdaság második vezető országa volt; csak 1860-ban szorult a termelés 12 százalékával a negyedik helyre.[9]

Úgy tűnik tehát, a francia forradalom mégis nagyobb ösztönzést adott Franciaország tőkés fejlődésének, mint ahogy azt Ausch Sándor az általa alkalmazott adatok alapján gondolta; azt már láttuk, hogy a 20. század elején az ugyancsak általa oly rohamosnak talált magyarországi fejlődés menete nagyon is szerény eredménnyé változik, ha csak Ausztria ipari fejlettségéhez hasonlítjuk. Hát még ha a franciaországihoz hasonlítanánk, nem is szólva az ezt megelőző másik három vezető tőkésországról! (Ausch Sándor ugyan szemünkre vetette a hasonló összehasonlítást a világgazdaság 5. helyén álló Oroszországgal is, mert a 21 milliós Magyarországgal szemben ennek 150—170 milliós lakossága volt. Nos, akkor talán megengedi nekünk az ilyen összehasonlítást a 7 millió lakosú Belgiummal, amely a világgazdaságnak ekkor a 6. helyén állott; ehhez képest is sajnálatosan nagy a magyarországi — sőt még az ennél háromszorosan nagyobb volumenü ausztriai — iparfejlődés nagyságrendi elmaradottsága.)

Az önálló (belső erőkre támaszkodó) és a függő (külső kölcsönökre építő) tőkés fejlődés elsőbbségére vonatkozó elvi ellentéteinket e vitában — úgy érzem — statisztikai módszereink különbözősége is tükrözi. Az én számomra a fejlődés dinamikáját ábrázoló gazdasági növekedési mutatószámok csak *a termelési volumenek nagyságrendiségét mutató abszolút számokkal egybevetve képviselnek reális képet.* Ezért törekedtem mindenütt a tényleges nagyságrendet mutató adatok közlésére, s azok egybevetésére. Úgy tűnik, hogy vitapartnereim gyakran megelégednek a növekedés olyan mutatószámaival, amelyek magasak ugyan, de miután kiindulási alapjuk igen alacsony, gyakorlatilag kevés a jelentőségük a fejlődés *méreteit* illetően. A „szigorúan csak statisztikai adatok alapján" való elemzés megköveteli mindenekelőtt ez adatok realitását, a *mögöttük meghúzódó tények materiális tartalmának tisztázását.* Máskülönben nem is lesz olyan „szigorúan" objektív a velük történő bizonyítás, mint ahogy ellenfeleim tudományos törekvése bizonyára megkívánná. Ezért kell például Ausch cikkében a polgári forradalom utáni Franciaország „alacsony" és a kiegyezés utáni Magyarország „magas" gazdasági növekedési eredményeit a valóságnak megfelelően a feje tetejéről a talpára állítanunk, rámutatva az elsőnek világviszonylatban igen magas, a másodiknak pedig alacsony termelési tényszámaira. S talán ezzel segítettünk is tisztázni a forradalom roppant jelentőségét a gazdasági — s pedig az elsősorban belső erőkre támaszkodó — fejlődés előmozdítását illetően.

Hasonlóan szükséges e vitában tisztázni az önálló tőkés fejlődés — s így a belső piac — biztosítása szempontjából a nemzeti önállóság jelentőségét is. Nyilván nem lehet véletlen az a világtörténelmi tény, hogy a tőkés fejlődés élvonalában a polgári forradalmukat végigvivő és nemzeti önállóságukat biztosító országok álltak (Anglia, Franciaország, USA, Németország, Belgium, Olaszország stb.) és hogy ez országok közé csak egyetlen olyan ország került (a cári Oroszország), amely polgári forradalom helyett a sokkal következetlenebb polgári reformmal lépett a tőkésországok sorába, s amely ugyanakkor nem nemzeti, hanem sok-

[7] Lásd: Világtörténet. 16. sz. 1968. 88—60. l. és 61—73. l.
[8] J. Kuczynski: Studien zur Geschichte der Weltwirtschaft. 1952. — Feldolgozta Molnár Erik: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Budapest, 1959. 279. l.
[9] Molnár Erik: I. m. 297. l.

nemzetiségű szerkezetű volt. S persze az sem véletlen, hogy a soknemzetiségű „integrált birodalmak", mint az Osztrák—Magyar Monarchia s még korábban a Török Birodalom, szétestek alkatrészeikre, s Oroszország ezt csak azért kerülte el, mert szocialista szövetséges köztársasággá alakult, bár a burzsoá fejlődésben előrehaladt nyugati területei, Lengyelország és Finnország így is elszakadtak és nemzeti államokká váltak. Ezért meglepő e tőkés fejlődés viszonylatában Ausch Sándor hozzám intézett szenvedélyes kifakadása: „Tehát önállóság, de semmiképpen sem soknemzetiségű önállóság — ez a fejlődés egyik fő tényezője?" (321. l.) Hát bizony már a monarchiába zárt tőkés Magyarország burzsoáziáját is megtanította a történelem arra, hogy a „sok-nemzetiség" fogalma alaposan ellentmond az „önállóság" fogalmának egy kizsákmányolásra épülő rendszerben. Minden ország, amelyet életképes nemzeti burzsoázia vezet, önállóságát, a nemzeti tőkék gyors — és tömegében is jelentős — növekedését csakis e fejlődést elősegítő gazdaságpolitikával (védővám, állami protekcionizmus egyéb intézkedései, katonai megrendelések stb.) érheti el, belső piacát a saját ipari termékek számára csak ezekkel biztosíthatja. A monarchia közös vámterülete (közös piaca) nem volt megfelelő alap a nemzeti fejlődéshez, függő országainak politikai ereje nem volt elégséges az önálló nemzeti gazdaságpolitika és belső piac biztosításához. Ezért is esett szét ez a „hatalmas integrált piac" 1918-ban.

De hát a vezető tőkésországok közül is mindazok, amelyek híján voltak a nemzeti önállóságnak — s vele gazdasági érdekeiket biztosító politikai függetlenségüknek is — *polgári forradalmaikat mindenütt kiegészítették a nemzeti felszabadító vagy egyesítő küzdelmekkel.* Ilyen volt az USA függetlenségi háborúja, az 1830-as brüsszeli forradalom, vagy akár az olasz risorgimento, vagy a német államoknak egyetlen nemzeti országban való egyesítése. S ha Ausch Sándor Lenin-idézetet igyekszik állításaimmal szemben felhasználni (s ezt is rosszul, mert a tőkés fejlődésnek a külkereskedelemből való levezetését Lenin a „narodnyik közgazdászok elméleti tévedései" között[10] ítélte el és nem a R. Luxemburggal folytatott vitában), csak csodálni lehet, hogy idézetkeresése közben nem lelte meg a közismert lenini megállapítást a nemzeti kérdés és a tőkés fejlődés összefüggésére vonatkozólag: „a nemzeti állam a kapitalizmus szabálya és ‚normája', a nemzeti tekintetben tarka állam pedig elmaradottság vagy kivétel".[11] Lenin R. Luxemburggal szemben éppen azt kifogásolta, hogy „utópiának nyilvánítja Lengyelország függetlenségét".[12] Nagyon figyelemre méltó, amit e kérdésben a nacionalizmusról mond Lenin: „a munkásosztály a legkevésbé csinálhat magának fétist a nemzeti kérdésből, mert a kapitalizmus fejlődése nem okvetlenül az *összes* nemzeteket kelti önálló életre. De ha nemzeti tömegmozgalmak már létrejöttek, akkor elhesegetni magunktól őket, megtagadni a támogatást attól, ami bennük progresszív, annyit jelent, hogy valójában behódolunk a (nemzeti elnyomásukra törekvő — T. Gy.) nacionalizmusnak..."[13] S nyilván ugyanez áll a magyar függetlenségi törekvések „elhesegetőire" is.

Ausch Sándor mindebből semmit sem idéz. Miért kellett a monarchiának szétbomlania — kérdi —, amikor ez olyan előnyös volt minden egyes országa számára? Hiszen még Magyarországra is „specializációt, kooperációt és műszaki fejlődést ösztönző hatása" volt a monarchia annyiszor megdicsért „hatalmas integrált piacának", hát még Csehország fejlődésére milyen előnyösen hatott! Lám — írja — a „legkedvezőbb helyzetben levő országot, Csehszlovákiát (polgári demokratikus rendszer) is alig kárpótolta azért a hátrányért, amelyet a korábbi integrált monarchiabeli piac elvesztése okozott". (317. l.) De hát — úgy látszik — nem a szerző és többi vitapartnerem elméletei vezették a világtörténelem fejlődését; — a monarchia szétesett. Maga a szerző is elismeri, hogy az önállóság előnyösebb volt a tőkés Csehszlovákia fejlődésére is (igaz, hogy az ő megfogalmazásában csak „alig" előnyösebb); mi azonban tudjuk azt is, hogy a két világháború között lépett Csehszlovákia az akkori tőkés világgazdaság első tíz ipari országa sorába. Hogy Lengyelország és Magyarország számára miért nem volt ilyen eredményes a (viszonylag) önálló tőkés fejlődésük, azt nagybirtokos szerkezetük reakciós fenntartása, s így iparfejlődésük háttérbe szorulása eléggé indokolja; gondolom, ezzel a szerző is egyetért. De azért azt is látnia kellene, hogy még ez országokban is jelentős

[10] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, Budapest, Szikra, 1949, 27—28. l.
[11] Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Válogatott Művek, 1. köt., Budapest, Szikra, 1948. 820. l.
[12] Uo., 853. l.
[13] Uo. 855—856. l.

előrelépést tett a monarchiától való elszakadás után a tőkés iparfejlődés (például az általa is — helyesen — hangsúlyozott nehézipar területén).

Mindez azt bizonyítja, hogy a függő, az idegen tőkék importjára építő gazdasági növekedés érhet és ér is el bizonyos — korlátozott — fejlődést az erre rákényszerített, politikai függőségben tartott országokban; de a tőkés rendszer ezzel összefüggő egyenlőtlen cseréje végső soron, összességében hátrányosan befolyásolja e fejlődést. A gyors — volumenében is döntő mértékű — gazdasági növekedés útja pedig az önálló, a belső erőkre támaszkodó fejlődés útja lehet csupán. Ez a magyarázata annak, hogy a szocialista országok támogatják a gazdaságilag elmaradt országok nemzeti felszabadító harcait, gyarmati sorból való felszabadulásukat, demokratikus forradalmaikat. S ha a megfelelő feltételekkel nyújtott külföldi tőkék felhasználását szükségesnek is tartják, *a fejlődés súlypontjának a belső erőkre támaszkodó önálló fejlődés útját tartják.* Mindez egybevág gazdasági és történelmi tapasztalatainkkal is.

Így hát ellenfeleim „pudingját" ehetetlennek tartom. Nem csak azért, mert nem képviselik a marxista álláspontot „a nemzeti állam — a kapitalizmus szabálya és normája" kérdésében, s mindabban, ami ezzel összefügg (a forradalmi út elsőbbsége a „kiegyezés"-ek helyett; az önálló belső fejlődés elsőbbsége a külső — tőkés! — „támogatás", a tőkebehozatal helyett stb.); hanem főleg azért — amit fent közölt adatok révén bizonyítani remélek —, mert adataik felhasználása, s így tudományos következtetéseik nem helyesek és mert elméletük nem felel meg a gazdaságtörténelem valóságos törvényszerűségeinek. Mindkét eltérés oka azonos; csak az a koncepció lehet tudományos, vagyis marxista, amely a valóságot, a fejlődés tényleges képét tükrözi.

Ami pedig a jelen megítélését illeti, ki kell küszöbölni minden hamis történelmi párhuzamot gondolkozásunkból. A KGST-vel való kapcsolatunk ugyanúgy *mai szocialista politikánkból* folyik, mint ahogy az a törekvésünk is, hogy a más rendszerben élő országokkal békés gazdasági együttműködést építsünk ki. Mindezek a törekvések önmagukban hordják indokukat és függetlenek a múlt eseményeitől. Ezért nemcsak hibás, hanem teljességgel felesleges is minden erőszakolt történelmi és gazdaságtörténelmi aktualizálás.

AUSCH SÁNDOR:

Kinek előnyös ez „döntően"?

(Válasz Tolnai Györgynek)

Tolnai György vitairatával érdemben tulajdonképpen nem kellene foglalkoznom, minthogy új tárgyi érvei nincsenek: főként azt kell bizonyítanom, hogy állításaira a Történelmi Szemlében megjelent cikkem semmi alapot sem nyújt. Ezt egyszerű közlés is bizonyítaná e lap hasábjain. Ha mégis vitába bocsátkozom vele, ezt azért teszem, mert 1. rég megcáfolt állításai a vulgáris dogmatikus szemlélet rosszemlékű időszakától megszabadult közvéleményt újra helytelen irányba orientálhatják és mert 2. minden alapot nélkülöző politikai ízű vádaskodását mindenképpen vissza kell utasítanom.

Tehát: vitánk előtörténete. Tolnai György több magyar történésszel, név szerint Berend T. Ivánnal, Hanák Péterrel, Katus Lászlóval és Ránki Györggyel a Történelmi Szemle és a Valóság hasábjain 1966 óta vitát folytatott a magyar gazdasági fejlődésről a múlt század közepétől az I. világháború végéig. Hat-nyolc terjedelmes cikkben sorakoztak fel érvek és ellenérvek. Tolnai György sokszor felmelegített — kölcsönvéve szóhasználatát — „pudingja" nem állta ki az evést, vitapartnerei érveinek, adatainak a próbáját. A „puding" eredeti tartalma lényegében az volt, hogy a kapitalizmus gyorsan és hatékonyan minden esetben csak az önálló államokban fejlődhet, illetve, hogy a védvámrendszer és elsősorban a textilipar minden esetben biztosítja az *önálló* gazdasági fejlődést. Magyarországot az 1848—49-es forradalom veresége megfosztotta az ilyen fejlődés lehetőségétől, innen származik elmaradottsága. Az ilyen értelmű „önálló fejlődés" példaképéül Tolnai először Angliát és Franciaországot, majd a cári Oroszországot állította. Szerinte az utóbbi fejlettebb volt az I. világháború előtt, mint Magyarország. Amikor állítása

megdőlt, akkor sémáját a múlt századi Japán fejlődésével igyekezett alátámasztani. Amikor érveit sorra megcáfolták, *a hangnem* — mint ilyen esetben nemritkán előfordul — *egyre durvább és érvelése sanda politikai gyanúsítgatásokkal terhes lett.*

Tolnai egyetlen vitapartnere, köztük én sem állítottuk például, hogy a forradalom veresége, pontosabban befejezetlensége, a feudális maradványok továbbélése ne korlátozta volna Magyarország gazdasági fejlődését. Azt sem állították, hogy a monarchiabeli gazdasági közösségnek ne lettek volna hátrányos következményei *is.* Csak azt vonták kétségbe, hogy egyedül és kizárólag a nemzeti függetlenség elvesztése döntött volna a további útról és hogy az előző történeti fejlődés következményeit és hatásait figyelmen kívül lehet hagyni. Végül nem általában állították — én sem —, hogy a fejlődéshez mindig és mindenütt szükség van külföldi tőkére, de azt igen, hogy a XIX. század második felében Kelet-Európában egy időszakra — legalábbis a XX. század elejéig — szükség volt rá. A XIX. század kelet-európai országaiban ugyanis a történelem nem úgy tette fel a kérdést, hogy igénybe vesznek-e külföldi tőkét vagy saját erejükből finanszírozzák-e az iparosítást, hanem, hogy a mezőgazdasági termelés, a közlekedés és a céhes kisipar primitív szintjén álló és ezért számottevő akkumulációra képtelen országok a fejlődésükhöz nélkülözhetetlen külföldi tőkét milyen volumenben és feltételekkel kapják és miként használják fel.

Tolnai tárgyi, szakmai érveit szinte kivétel nélkül megcáfolták, de felesleges is, hogy itt újból leltárba vegyem őket.

Tolnai végső érve: vitapartnerei tagadják a forradalmak jelentőségét a gazdasági fejlődés szempontjából, a tőkeimport szükségességére vonatkozó állításukkal pedig az ázsiai és afrikai országokat akarják a tőkés függésbe való visszatérésre rávenni.

A vitához 1968 októberében szóltam hozzá, elsősorban mint közgazdász, mert úgy gondoltam, hogy saját kutatásaim kapcsán a vitában addig alig érintett területről új adatokkal, tényekkel és összefüggésekkel, valamint gazdaságelméleti érvekkel szolgálhatok. Cikkemet a Közgazdasági Szemle szerkesztősége nem közölte — azzal a kétségtelenül elfogadható érveléssel —, hogy nem terheli olvasóit olyan vitával, amelynek *hosszúra nyúlt* előzményeit azok nem ismerik.[1]

E terjedelmes vita természetesen *most is ismeretlen* a Közgazdasági Szemle olvasóinak túlnyomó többsége számára. Ez most már nemcsak megkönnyíti a belemagyarázások, hamis interpretációk, minden alapot nélkülöző állítások tömegét Tolnai számára, hanem azt is lehetővé teszi, hogy cikkem új tudományos eredményeinek cáfolatát meg se kísérelje, ne is idézze, hanem ehelyett meglepően eredeti eszmefuttatásokkal okítson ki arról, hogy a politikailag rothadt Monarchiába kényszerített országok integrációja tőkés kizsákmányoló természetű, a KGST-é pedig haladó szocialista, kölcsönös előnyökre törekvő. Tényleg?

Tolnai György cikkének „Lehet-e »döntően kedvező« a külföldi tőkétől való függés?" címet adta, mert ezt tartja a vita lényegének. Idézem: „A nézőpontunk közötti elvi eltérések alapja az, hogy egy ország gazdasági (jelenleg: tőkés) növekedését elsősorban a forradalmi út, *a belső erőkre támaszkodó önálló fejlődés biztosítja-e* (kiemelés tőlem — A. S.), ahogy a vita során én állítom; vagy pedig ehelyett elsősorban a külső tőkés kölcsönök támogatásában található-e meg a gazdasági fejlődés biztosítéka, ahogy a vitában ellenfeleim bizonyítgatják".

Már a bevezetőben utaltam arra, hogy ezt senki sem tette. Kérdezem: *én* hol, mikor, írásban vagy talán szóban, előadásban tettem? A szóban forgó cikkben — amely egyébként elsősorban *más* kérdésekkel foglalkozik — a magyarországi, monarchiabeli önálló fejlődés és tőkeimport kérdéséről a következőket írtam:

„Nem tudom, hogyan alakult »volna« Magyarország fejlődése, ha győz az 1848-as forradalom és Magyarország az »önálló« tőkés fejlődés útját járta volna, mert a történelmi és gazdasági fejlődés számtalan véletlen és szubjektív tényező hatása által is befolyásolt útját

[1] A vitát a Valóság című folyóirat is lezártnak tekintette, s ezért cikkemet nem fogadta el. Az így végül a Történelmi Szemle 1968. évi 3. számában jelent meg „Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés" — *idézőjelbe tett címmel* — és „Megjegyzések egy vitához" alcímmel. (A címet csak azért választottam, mert Tolnai György cikkének ugyanez volt a címe: Valóság 1968/6. szám.) — A vita körülményeinek jobb megértése végett helyénvalónak tartok itt még egy informatív megjegyzést. Doktori disszertációmban a szóban forgó cikk gondolatmenetével és megállapításaival teljesen megegyező fejezet szerepel, amellyel szemben különböző vitafórumokon munkám elbírálói — vezető közgazdászok — akkor semmilyen kifogást sem tettek. Joggal tekinthetem viszont egyetértésük jelének, hogy könyvemet megtisztelő módon nagyra értékelték.

utólag senki sem rekonstruálhatja. Igen valószínűnek tartom azonban, hogy ebben az esetben is nagyméretű tőkeimportra került volna sor, mert az elemi elméleti tételek és a gyakorlat egyértelműen bizonyítják, hogy minél magasabb a vámfal (az áruimport akadálya), annál nagyobb a külföldi tőke beáramlása. Minthogy pedig a magyar gazdaság 1848-ban rendkívül fejletlen, a feudális mezőgazdaság alacsony termelékenységű volt, többek között hiányzott az akkori fejlett feltételeknek megfelelő infrastruktúra, kooperációra képes vállalatok stb., a külföldi tőke »extern megtakarítások« hiányában elsősorban a kitermelő iparágakba áramlott volna, és az olcsó munkabér alapján keletkezett extraprofitot minden említésre méltó belső multiplikációs hatás nélkül – transzferálta volna. A Tolnai György értelmezése szerinti fejlődés tehát ekkor sem lett volna »önálló«. A lehetséges önálló, nevelővámos iparpolitika kétségtelen előnyeivel szemben viszont legalábbis az integrált birodalmi piac hiánya állott volna szemben. Ez utóbbi hatását ismerem és a tények (valamint a modern, »negatív integrációk« példája) alapján is értékelni tudom. Továbbá azt is tudom, hogy a nevelővámokkal támogatott iparfejlesztés költségeit (a komparatív előnyökről való időleges lemondást, későbbi nagyobb előnyök érdekében) valakinek időlegesen meg kell fizetnie. Ebben az esetben ezt a magyar mezőgazdaság fizette volna meg, amely viszont rendkívül fejletlen és alacsony vásárlóképességű volt. Következésképpen a gazdaság fejlődése a legésszerűbb állami protekcionista politika esetén is – minden valószínűség szerint – csak egy alacsony szintű és elhúzódó szakasz után ment volna át gyorsabb növekedésbe." (Id. cikkem, 321. l.)

És még egy idézet a növekedés belső tényezőinek fontosságáról ugyanebből a cikkből: „Másik érve, hogy ti. »a kapitalizmusnak a gazdaságfejlődés egy bizonyos fokán *önmozgás alapján* (vagyis a belső piacon) kell létrejönnie« — csak saját nézeteit cáfolja: minden vitapartnere (különösen Katus László) meggyőzően bizonyítja, hogy ez a kelet-európai országokban a múlt század közepén még nem ment végbe és a történelmi késést semmiféle forradalom sem pótolhatta volna *egyszeriben.* Megfelelő belső piac, infrastruktúra, tőkefelhalmozás kell viszont ahhoz is, hogy a külföldi feldolgozóiparban működő tőke számára szükséges termelési tényezők, minimális általános műveltség és szaktudás rendelkezésre álljanak." (I. m. 321—22. l.) (A továbbiakban kifejtem annak a mechanizmusát, hogy a tőkeimport miként gyorsíthatja meg egy relatíve elmaradott ország gazdasági növekedését. Utalok azonban arra is, hogy az esetek többségében a tőkeimport nem csökkentette a relatív elmaradottságot.)[2]

Tolnai György vitacikkében szó sincs sem a kérdéskomplexum elméleti, sem történelmileg konkrét vizsgálatáról, de azt az állítást megengedi magának, hogy én a gyors ütemű fejlődést kizárólag a tőkeimporttal magyarázom: „... hála a bécsi tőkék Magyarországra özönlésének". Ezt cikkemből nem idézheti, mert az ilyen állítást nem tartalmaz.[3] De Tolnai György számára ilyen apróság nem okoz gondot, mert sajnos — és ezért nehéz vitatkozni vele — a logikai összefüggések szükségességét nem nagyon ismeri fel. Közvetlenül a „bécsi tőkék Magyarországra özönlése..." után például a következő szöveget kapom *bizonyítékul:* „Ennek a szemléletnek a leginkább problematikus voltára fényt derít Ausch Sándor cikkének mindjárt a bevezetése is. Ausch a gazdaságtörténelem tanulságait kereste a maga közgazdasági problémái, s pedig »a KGST-országok együttműködésének kérdései« szempontjából. E vonatkozásban — mint írta — a monarchiabeli »magyar gazdaság egyes, bár nem jelentéktelen részkérdéseit: a birodalmi integrált piac specializációt, kooperációt és műszaki fejlődést ösztönző hatását vizsgáltam«."

Eddig a bizonyítás a tőkeimportról vallott felfogásom tekintetében!! „Makkot eszik a disznó — ez a kislány de piros" — mondotta a rosszul szerkesztett „népdal" képasszociációja. Tolnai semmivel sem bizonyítja, hogy a tőkeimport szerepét én az általa interpretált módon magyaráztam volna. De ha már a tőle vett idézetben foglalt kérdésnél tartunk, hadd magyarázzam meg, miért tartottam a monarchiabeli piac specializációt, kooperációt és műszaki fejlődést ösztönző hatásának vizsgálatát nagyon is szükségesnek; miért foglalkoztam olyan sokat a közös válla-

[2] Hangsúlyozom természetesen, hogy a tényeknek és az ezeket magyarázó könyvtárnyi tankönyvnek és monográfiának megfelelően – a külföldi tőkék hatását egy ország fejlődésére akár pozitív, akár negatív értelemben rendkívül fontos kérdésnek tartom. A pozitív hatásról is olvashat Tolnai például Kozma Ferenc: „Kiegyenlített és polarizált fejlődés a világgazdaságban" című, a Valóság 1968. évi 4. számában megjelent cikkében is. Ugyanezekről a kérdésekről — a tőkeimport szerepéről — részletesen „A KGST együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai" című könyvem (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969) 23—25. lapján írtam.

[3] Tolnai cikkében a következőket írja: „... az iparosodott Ausztriának a mezőgazdasági jellegű Magyarországgal való egyenlőtlen cseréje akkor is az utóbbi kizsákmányolásával ... járt, ha az ausztriai tőkék bevitele néhány (nem döntő) gazdasági ágban viszonylag gyors fejlődést eredményezett is." Fentebb mondottam, hogy a gyors ütemű fejlődést nem kizárólag a tőkeimporttal magyaráztam, ennek konkrét vizsgálatával én nem, de a magyar történészek igen részletesen foglalkoztak. Ennek alapján azt kell mondani, a tőkeimport igenis döntő ágakba: a vasútépítésbe, az alapanyag-termelésbe áramlott, a mezőgazdaság modernizálására fordították. Ismeretes, hogy ezen ágak fejlesztése nélkül nem lehetséges az iparosítás, ezekért minden elmaradt ország véres verítékkel küzd. A vizsgált időszakban a balkáni országok hátramaradásának éppen ennek a hiánya volt a fő oka.

latokkal. Tolnai megró ezért, *de felettébb meglepő módon*, nem azért a *negatívumért*, amit a KGST-ről ebben a vonatkozásban írok! *Ezt meg sem érti.* Idézem: „... nem veszi figyelembe a kapitalista és a szocialista országok közötti forradalmi jellegű fejlődési eltéréseket, de annál inkább a két rendszer közti — a specializációban, a kooperációban és a műszaki fejlődésben — *általa fellelt hasonlóságokat.* (??) Ha a KGST *előnyeit* (!!) ilyen körülmények között ki akarja domborítani, szerzőnknek csak egy útja lehet, hogy az ennek történelmi előzményeként bemutatott monarchia Magyarországra tett gazdasági hatását *pozitívan értékelje.* Nos, Ausch Sándor cikkében valóban ezt az utat választja és a Monarchiának a magyar tőkés gazdaság kifejlesztésére tett hatását érdemén és eredményein messze túlmenően értékeli." Én *sajnos — ebben a vonatkozásban* — nem domboríthattam ki a KGST előnyeit, hanem éppen azt kellett bemutatnom, hogy a magyar gépipar nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódottsága, sőt *relatív* versenyképessége is rosszabb, mint a monarchiabelié. Cikkemben erről a következőket írtam:

„Ismeretes, hogy az iparon belüli nemzetközi kooperáció és specializáció fejlettebb formáit *általában* csak az ipar szélesebb kiterjedése és változatos belső tagozódása hozza létre. Erről az első világháború előtti Magyarországon természetesen nem beszélhetünk. Ennek ellenére a Monarchia nagy integrált piacának a hatása a vállalatok közötti kooperáció és specializáció is jelentős méreteket öltött, elsősorban a közös vállalatok, részben pedig a kartelleken belüli specializációval egybekötött piacfelosztás hatására, de a spontán külkereskedelmi forgalom csatornáiban is.

A mai modern ipari fejlődésre és külkereskedelemre jellemző alkatrész-kooperáció, a termelés magas exporthányada tekintetében az 1906-os Magyarország gépipara még a mai fejlett tőkésországokkal összehasonlítva is kedvező képet mutat, mert a birodalmi piac országai, illetőleg országrészei közötti vállalati egyesülések, leányvállalatok termékeny talajt teremtettek a specializáció, kooperáció, műszaki együttműködés számára az ipari fejlődésnek a maihoz képest kevésbé modern szakaszában is.

Erre vonatkozóan számtalan egyedi dokumentumot is idézhetnénk levéltári anyagok alapján. De ezeknél is többet mondanak a következő összefoglaló adatok:

A magyar gépipar és néhány fejlett nyugat-európai ország gépiparának bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba 1906-ban, illetve 1960-ban*

Országok	Export aránya a termeléshez	Produktiv alkatrészimport	
		a termelés	az import
	százalékban		
Magyarország (1906)	35,5	6,6	13,8
NSZK	37,2	2,5	28,6
Anglia	28,4	.	.
Franciaország (1959)	22,8	2,9	31,2
Olaszország (1959)	34,2	2,6	19,2
Svédország	34,2	.	.
Dánia	28,4	.	.
Ausztria	34,5	.	.
Hollandia (1959)	41,6	14,5	32,0
Belgium-Luxemburg (1959)	44,8	18,5	35,8

* A Magyarországra vonatkozó adatok saját számításaink eredményei (A Magyar Korona Országainak Gyáripara az 1906. évben, valamint a külkereskedelmi és statisztikai évkönyvek alapján). A mai nyugat-európai országokra: A magyar gépipar szerkezeti spektrumának összehasonlítása egyes fejlett ipari országokéval. OMFB, Bpest, 1967.

Ha a terület és lakosságszám különbségeit figyelembe vesszük, azt találjuk, hogy Magyarország néhány legfontosabb idevonatkozó mutatószáma 50 évvel korábban is alig maradt el a mai fejlett országokétól, ami elsősorban a birodalmi integrációnak volt köszönhető.** A gépipar versenyképességére enged következtetni, hogy az export 58 százaléka a birodalmon kívüli területekre irányult. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy 1964-ben a magyar gépexport 2,9 százaléka irányult a KGST-n kívüli országokba, és a produktív alkatrészimport a termelésnek mindössze 3,26, az importnak 15,4 százalékát tette ki — kb. félannyi lakosságszám, harmadannyi terület és összehasonlíthatatlanul nagyobb belső ipari tagozottság és termelési érték mellett!)" (I. m. 319—320. l.)

** Semmit sem változtat ezen az a tény, hogy az export magas aránya a termeléshez jelentős részben kevéssé finoman megmunkált félgyártmány, vasszerkezet volt. Ez felelt meg a magyar ipari fejlettség akkori állapotának.

(Ugyanezekről a kérdésekről részletesebben és sokkal bővebben írtam és számításokkal bizonyítottam említett könyvem 211—220. lapján és példákat hoztam a mellékletek 287—292. lapján.)

Tolnai György cikkem fő mondanivalójából, a benne foglalt kutatási eredményeimből egy szót sem említ, nemhogy cáfolná. Úgy tűnik, meg sem értette. „Nem tudunk tehát egyetérteni Ausch Sándorral — írja —, ha a monarchia keretében élő tőkés Magyarország »specializációját, kooperációját és műszaki fejlődését« valami előnyös színben látja, mert a valóságot kifejező számadatok összessége... mindhárom területen a hazai fejlődés elmaradását mutatja a Lajtán túli gazdasági fejlődéssel szemben."

A „valóságot kifejező számadatoknak" — ha nem is összességét — de legjellemzőbb mutatóit az előbb idézett táblázatban már összefoglaltam. És a kifejtésben arra is rámutattam, hogy e három tényezőt jellemző mutatószámok színvonala 1906-ban kedvezőbb képet adott a mai Magyarországénál, sőt több fejlett ország mai hasonló mutatószámainál is. Ami Ausztria műszaki fejlettségének színvonalát illeti, az nyilvánvalóan magasabb volt Magyarországénál. A specializáció és a kooperáció azonban a két ország közötti viszonylatban kétoldalú folyamat volt és a magasabb technika átáramlását igen hatásosan mozdította elő. Ugyanilyen hatású volt a munkaerő-vándorlás és a közvetlen beruházások jelentős része is. (I. m. 318. l.)

A monarchiabeli piaccal való ilyen jellegű összehasonlításokat azért végeztem el, hogy a KGST-ben annyira hiányzó és a — legalábbis a Magyarországon most már általános — felfogás szerint nagyon sajnálatosan hiányzó piaci integráció, konvertibilis (a Monarchiában közös) valuta, vállalati egyesülések jótékony hatását a nemzetközi specializációra és kooperációra a múlt példáján is bemutassam, nem pedig azért, hogy „a monarchiát valamiképp a KGST történelmi előképének" állítsam be. Tolnai állítása belemagyarázás, nem felel meg a valóságnak. Azon a *logikai hibán* alapul, hogy *összekeveri* a különböző típusú, illetőleg korszakból származó gazdasági modellek *összehasonlítását* a történeti előzmények és hagyományok keresésével, konstruálásával. Abból a közhelyből, hogy a Monarchia társadalmi viszonyai velejéig rothadtak voltak, osztály- és nemzeti elnyomás érvényesült, szemben a KGST-országok mai társadalmi rendszerével és együttműködésének céljával, azt a következtetést vonja le, hogy a két rendszert össze sem lehet hasonlítani. Ilyen alapon a szocialista országok vagy a KGST egyetlen gazdasági jelenségét sem lehetne, sem kellene összehasonlítani pl. az Egyesült Államokéval vagy a Közös Piacéval, mert ezek igazán nem szocialista országok. Az ilyen összehasonlítgatókat pedig a jövőben nyugodtan diszkreditálhatjuk: ha valamit ott jobbnak találnak, akkor az imperializmust a szocializmus fölébe helyezik.

Cikkem egy részében nemzeti jövedelemre vonatkozó adatok, illetve viszonyszámok felhasználásával azt bizonyítottam, hogy Magyarország helyzete és fejlődése előnyösebb képet mutatott, mint a cári Oroszországé (amit Tolnai Katussal szemben tagadott). Tolnai ezzel kapcsolatban kifogásolja, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelmet nem vetettem össze a Lajtán túl és Magyarországon. Közismert tény, nem szorult és nem szorul bizonyításra, hogy a Lajtán túli tartományok fejlettebbek voltak Magyarországnál, következésképpen ott az egy főre jutó jövedelem is magasabb volt. A vitakérdés nem ez, hanem az, hogy nőtt-e vagy csökkent a különbség a Monarchia két része között a dualizmus korában. Az idézett történészek számai és a cikkemben is közölt, az előnyös struktúraváltozásokat is szembetűnően megmutató naturális mutatók egyértelműen a különbség csökkenésének tendenciáját bizonyítják. (Nem térek ki a Tolnai által említett volumen- és indexprobléma ismételt tárgyalására, ebben a vonatkozásban az egész kérdés felvetése félreértésen alapszik.)

A rendkívül gyors ausztriai és csehországi (Lajtán túli) gazdasági fejlődés ellenére az induláskor lényegesen elmaradottabb agrár-Magyarország egy főre jutó nemzeti jövedelmének volumene e területekhez képest 50 év alatt nemcsak hogy nem csökkent, hanem 6—7 százalékkal még növekedett is (de ebben nemcsak a mai Magyarország, hanem a magyar uralkodóosztályok által elnyomott nemzetiségi területek, a „Szent Korona országai" is bennefoglaltatnak). Az egész Monarchia átlagához képest a növekedés legalább 8—10 százalék volt. De a „kiegyenlítődés" és a struktúra kedvező irányú, rendkívül gyors változása a naturális mutatók alapján számítva még sokkal szembetűnőbb. (A vitatott cikken kívül lásd idézett könyvem 21. l.)

Cikkem egy másik részében azt vizsgáltam, felhasználva az egy főre jutó nemzeti jövedelem adatait is, hogy 1919 után a nemzeti függetlenség *önmagában* még nem kárpótolt a monarchiabeli piac elvesztéséért. A következőket írtam:

„Nos, vizsgáljuk meg — először szigorúan csak a statisztikai adatok alapján —, mit adott ezeknek az országoknak a nemzeti önállóság és a szűk belső piacokat védő, addig valóban nem tapasztalt mérvű protekcionista politika (védővám, szubvenció, kontingentálás stb.).*

A mai Ausztria és a Monarchia cseh tartományai egy főre eső »belföldön előállított« nemzeti jövedelmének különbsége 1911—1913-ban mindössze 5,0 százalék volt. Nem megállapítható természetesen, hogy ez a különbség miként alakult a két világháború között, mert a korábbi cseh tartományok akkor már az önálló Csehszlovákia részét alkották. Kiszámítható viszont az, hogy 1911—13-ban a későbbi Csehszlovákiát alkotó területek egy főre számított nemzeti jövedelme miként viszonyult a Monarchián belül a későbbi (két világháború közötti) Ausztria egy főre eső nemzeti jövedelméhez. A különbség az utóbbi javára 15 százalék volt és 1937-ig csak kevéssel mérséklődött.**

A mai Magyarország területén előállított nemzeti jövedelem 1911—13-ban 34 százalékkal volt alacsonyabb, mint Ausztriában, de például 1937-re a különbség ismét nem csökkent.

Lengyelország, amely a XIX. század végén és a XX. század elején jelentős előrehaladást ért el, a két világháború között a teljes stagnálás képét mutatta***" stb. (I. m. 316. l.)

* Magyar egyedi példáknál maradva, emlékeztetünk a Horthy-rendszer védővám-politikájára, például az autó- és textiliparban. Friedrich István „Magyar Általános Gépgyára" ennek árnyékában látta el a magyar piacot a Magosix-szal — és hatalmi eszközökkel megakadályozta Ford tőkeimportját egy Esztergomban létesítendő gyár céljára (ehelyett létesültek a kölni Ford művek). Goldberger és más tőkések Ausztriában és Angliában régen leírt és kiselejtezett gépekkel szerelték fel gyáraikat.

** Az 1911—13. évi nemzetijövedelem-adatok Fellner Frigyes idézett munkájából valók, amelyeket Ernst Waizner: Das Volkseinkommen Alt-Österreichs und seine Verteilung auf die Nachfolgestaaten. Metron, Roma VIII. 4. sz. 1928. című munkájában némileg korrigált. Az 1937-es adatok Jánossy Ferenc számításai. (Az eltérő módszerű számítások miatt néhány százalékos különbséget a hibahatáron belülinek kell tekinteni.)

*** „Az ipari termelés a két világháború közötti egész időszakban alacsonyabb volt, mint 1913-ban. 1938-ban, amely a csúcsfejlődés éve volt, az ipari termelés és építés mutatója az 1913. évi szintnek csak 98,7 százalékát érte el ... egy főre számítva 13,7 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1913-ban. Hasonló volt a helyzet a mezőgazdaságban ... A beruházás nem volt kifizetődő, mert iparcikkek vonatkozásában a hazai piac nagyon korlátozott volt ..." (O. Lange: A lengyel gazdaság két évtized távlatában. Ekonomista, 1964. 5. sz. 1., 5. és 8. l.)

Nem kívánom a vitát most a két világháború közötti gazdasági fejlődés kérdéseire szélesebben kiterjeszteni, annál kevésbé, mert a fejlődés lelassulása világviszonylatban, különösen pedig Közép- és Kelet-Európában közismert. De — Tolnainak válaszolva — az biztos, hogy Csehszlovákia viszonylag kedvező ipari fejlődésének alapjai már a Monarchiában létrejöttek (a Monarchia Lajtán túli részén egész ipari kapacitásának 70 százaléka az I. világháború előtt a későbbi Csehszlovákia területére koncentrálódott). Rá szeretnék azonban mutatni arra a sajátos érvelési módszerre, amellyel Tolnai az önálló Magyarország és Lengyelország gazdaságának csekélyebb „eredményességét" magyarázza. Szerinte ezt „nagybirtokos szerkezetük reakciós fenntartása, s így iparfejlődésük háttérbe szorulása eléggé indokolja". Felettébb érdekes azonban, hogy Magyarország félfeudális jellege csak akkor tűnik Tolnai szemébe, amikor az önállóvá vált ország lassú fejlődéséről van szó. Ugyanennek a nagybirtokos szerkezetű félfeudális országnak a monarchiabeli ipari elmaradottságáért csak a „tőkés függés" és a közös vámterület volt a felelős!!

Mindaz, amit Tolnai cikkében az export szerkezetéről mond, *közhelyként igaz*, persze számos árnyaló és kiegészítő megjegyzéssel. Mindössze csak arról az enyhe elhallgatásról van szó, hogy én ezekkel a számokkal nem az akkor még relatíve rossz szerkezetet akartam jónak feltüntetni (bár számos pozitívumról is írtam, amit Tolnai ismét elhallgat[4] és érvek hiányában nem cáfol), csak azt bizonyítottam — Tolnaival szemben és pl. Katus Lászlót támogatva —, hogy a Monarchián belül adott fejlődési lehetőség jó volt, sokkal jobb, mint pl. az „önálló" és az akkori időkben kivételesen nagy és fokozódó protekcionista politikát folytató Oroszországé.[5]

[4] Például azt, hogy idézzem saját cikkemet: „Azonban a századfordulótól — állami szubvencióval — a textilipar is erőteljes fejlődésnek indult." E fejlődés eredményeképpen a hazai termelés 1913-ban már a belső fogyasztás 27 százalékát fedezte, míg 1898-ban csak 7 százalékát (ez is lényeges a külkereskedelmi adatok értékeléséhez). Arra is érdemes rámutatni, hogy míg az ipari termelés 1913-ban a nemzeti jövedelemnek csak 28 százalékát tette ki, az ipari gyártmányok kivitele 1913-ban az export 38, a félgyártmányokkal együtt 48,2 százalékát, vagyis csaknem a felét adta. (Magyar Statisztikai Évkönyv 1913. 157. l.) Vagy ismét cikkemből idézve: „A magyar nemzeti jövedelem exporthányada 1913-ban számításunk szerint 26,7 százalékot ért el. A nemzeti jövedelem magas exporthányadát semmiképpen sem lehet egyedül a viszonylagos elmaradottsággal, monokulturás export-vonásokkal magyarázni. Ez a munkamegosztás magas szintjét is kifejezi a Birodalom egyéb területeivel és más országokkal (ugyanezen mutatószám a fele akkora lakosságú és harmadannyi területű Magyarországon 1960-ban 23,2 százalék volt!)." (318. l.)

[5] Oroszországban az állami gazdaságpolitikának 1877-től kezdve az ipari védővám nemcsak egyik fontos, hanem egészen az I. világháborúig *növekvő* nagyságrendű tényezője volt. (Az oroszországi vámok az importált áruk értékének százalékában 1871—1875-ben átlagosan 13, 1881—1885-ben 19,6, 1891—1895-ben 32,4, 1901—1905-ben 36,9 százalék.) A XX. század elején a vámok a behozott áruk értékének százalékában más európai országokban a következők voltak: Anglia 4,9, Franciaország 8,4, Olaszország 10,5, Németország 14,3 százalék. (S. Prokopowitsch: Über die Bedingungen der industriellen Entwicklung Russlands, Tübingen, 1913. 66—68. l. Idézi: Katus László: A kelet-európai iparosodás kérdéséhez. — Történelmi Szemle, 1967. 1. sz.)

És ami a villamosipar fejlődését illeti, cikkemben én ismét a Tolnai és Katus között folyó vitához kapcsolódva a következőket írtam:

„A Tolnai Györggyel folyó vita szempontjából döntő jelentősége azonban annak van, hogy olyan iparág, mint a villamosgép és felszerelés ipar, amely Ausztriában nem volt fejlett és abban az időben világszerte az ipar legdinamikusabb ága, a technikai haladás fő hordozója volt,* Magyarországon nemcsak gyors fejlődésnek indult, hanem igen gyorsan növekvő exportot is bonyolított le, nemcsak a birodalom más területei felé, hanem más országokba is.** Volt-e Oroszországnak az akkori technikai fejlődés legforradalmibb ágát képviselő ágazatban, vagy akár más akkori haladó technikát képviselő ipari ágazatban — minden védvám és protekcionizmus ellenére — számottevő komparatív előnyöket biztosító, exportra képes, vagy akár a belső piac szükségleteit megfelelően kielégítő ipari terméke? A korabeli statisztikák és minden egyéb forrás szerint nem volt. Az ipar szerkezete sokban hasonló volt a magyaréhoz (mezőgép-, vasúti gördülőanyag-gyártás stb.). A fémforgácsoló, általában a feldolgozó ipar korszerű berendezésekkel való ellátására a hazai ipar azonban nem volt képes." (I. m. 318—319. l.)

* Nem véletlenül mondotta Lenin 1920-ban: »Kommunizmus = szovjethatalom + az egész ország villamosítása.«
»Ugyanabban az értelemben és ugyanazokkal a módosításokkal, ahogyan a második Kondratieff-hullámot össze lehet kapcsolni a vasúttal, ugyanígy össze lehet kapcsolni a harmadikat a villamossággal.« J. Schumpeter: Business Cycles, A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York and London. 1935. I. kötet, 143. l.

** A villamosipari termelés 1898 és 1906 között 75 százalékkal növekedett, ugyanakkor az export 242 százalékkal (az összkivitel 36 százalékkal), 1906-ban az exportnak csak 24 százaléka irányult a Monarchiába, 73 egyéb külföldre, 1913-ban többek között 15 százaléka Olaszországba.

Tolnai György most azzal érvel, hogy 1912-ben a villamosgép-kivitel az összes exportnak csak 0,2 százalékát tette ki. Az 1913. évi Statisztikai Évkönyv szerint (151. l.) az 1913-as 1,9 milliárd összes kiviteli értékből a villamosgépek és késztermékek kivitele 11,4 milliót tett ki, vagyis 0,6 százalékot. Hozzátehetem, hogy még csak ennyit, és a korábbi adatokkal is összevetve valószínűsíthető, hogy mi lett volna a fejlődés trendje. Az sem közömbös, hogy egy új iparág milyen erővel hódítja meg a *belső* piacot. Ez is igen jelentős volt.[6] És egyáltalában, az akkori Magyarország még az agrár-ipari fejlődés szintjét sem érte el. Éppen ezért óriási jelentőségű, hogy képes volt olyan exportiparágat kifejleszteni, amely nemcsak a Monarchián belül, hanem azon kívül is versenyképes és gyorsan bővülő exportot bonyolított le, például — más irányú vitáink szempontjából fontos — Olaszországba, Siemensszel és más világhíres cégekkel való versenyben.

Saját „peremet" azonban Tolnaival nem óhajtom és nem óhajtottam egyetlen iparág mégoly jelentős példájával eldönteni, sem az akkori fejlődés, sem a munkamegosztás jellemzése szempontjából. Ha majd Tolnai György tudományosan megalapozott és dokumentált adatokkal és érvekkel cáfolja vagy helyesbíti mindazt, amit cikkemben (vagy akár másutt) a specializációról, a kooperációról, a közös vállalatok tevékenységének hatásairól a monarchiabeli integrált piacon, tehát mindarról mondottam, ami egyébként a mai problémákkal való összehasonlításban is fontos, akkor készségesen helyesbítem álláspontomat és köszönetet mondok tudományos eredményeiért. Ehhez azonban alapos kutatómunka, nem pedig az általa használatos módszerek szükségesek.

Térjünk rá a fő *ideológiai* kérdésre, Tolnai fogalmazásában: „Lehet-e »döntően kedvező« a külföldi tőkétől való függés?" Vagy bővebb kifejtésben:

„... csak akkor, ha ezektől a hamis illúzióktól megszabadulunk, vizsgálhatjuk meg objektíven azokat a tanulságokat, amelyeket a monarchia országainak fejlődése gyakorlati szempontból számunkra ma is nyújt.
S ez pedig mindenekelőtt a forradalom és a nemzeti önállóság jelentősége a tőkés fejlődés folyamatában; vajon — és itt újra kiemelem — a *kapitalista* fejlődés szempontjából a *polgári forradalom* és a belső piacot a honi tőkék számára biztosító *nemzeti önállóság* előnyös vagy hátrányos körülmény? Miért kell ezt a kérdést újra felvetni, amikor a fő modellről, a tőkés Magyarország fejlődéséről kiderült, hogy hátrányos volt számára a monarchia kerete? Mert ellenfeleim a vitában újra és újra azt bizonygatják, hogy a tőkés fejlődés tekintetében ezeknek a marxista klasszikusok szerint nagy fontosságú — a termelési viszonyokat döntően befolyásoló — tényezőknek egyáltalán nem lenne jelentőségük, sőt még valahogy hátrányosak is e fejlődésre. Most Ausch Sándor cikke is ezt igyekszik bizonyítani."

[6] A villamossági ipar termelési értéke az 1898. évi 9 millió koronáról 1913-ra 33 millió koronára (volumenben, árindexszel deflálva 24 millió K-ra, tehát 2,7-szeresére) nőtt, s míg 1898-ban az egész ipar termelési értékének 0,6, 1913-ban már 1 százalékát tette ki. (Berend–Ránki: „Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900—1914." Szikra, 1955. 221. és 225. l.)

Meg kell állapítanom, hogy itt ismét sajátságos Tolnai-féle fordulatokkal van dolgunk, mert ebben a hosszan húzódó vitában még egyetlen olyan mondat sem íródott le, amely szerint a forradalmaknak ne lenne döntő jelentősége a gazdasági növekedés szempontjából, sőt hogy „még valahogy hátrányosak is" lehetnek.

Pusztán azzal a vulgáris szemlélettel helyezkedünk szembe, hogy *forradalom + nemzeti önállóság = rohamos gazdasági növekedés.* A fejlődés lehetőségének számtalan meghatározó tényezője van. Ezek közül az új termelési viszonyok kivívása döntő *előfeltétel.* Ugyancsak lényeges előmozdítója lehet a gazdasági fejlődésnek a *nemzeti önállóság* kivívása és az ennek alapján megvalósított, adott esetben nemzeti-tőkés-védvámos, nevelővámos politika is. Mindez önmagában azonban még korántsem biztosítja a gyors ütemű növekedést.

Az Európa legradikálisabb polgári forradalmát kivívott Franciaország a nyugateurópai nagyhatalmak között a leglassúbb gazdasági növekedést érhette csak el különböző, a vonatkozó irodalomban bőven tárgyalt okok miatt. Én az egyik legismertebb francia gazdaságtörténész, J. Marczewski adatait használtam, amikor a következőket írtam:

„**Franciaország fejlődési üteme is lényegesen alacsonyabb** volt a (klasszikus) polgári forradalma utáni 50 évben, mint Magyarországé a már fentebb vizsgált időszakokban, vagy akár az 1848 utáni 50 évben.

Franciaország növekedési üteme 1781/90—1835/44. években*
(1905—13-as árakon, százalékos éves átlag)

Mezőgazdaság	Ipar	Bruttó termék I.	Bruttó termék II. (kétfajta számítás) (a II. mozgó súlyozással)
0.7	1,8	1,1	1,3

* J. Marczewski: Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913. Histoire quantitative de l'économie française. Cahiers de l'I.S.E.A. AF, 4. No. 163. 1965. júl. XCIII. 1." (I. m. 314–315. l.)

Tolnai a francia fejlődéssel való összehasonlítást „képtelen eredménynek" nevezi és úgy tünteti fel, hogy a szerző nem ellenőrzi az „eredmény realitását ...»belenyugodott« az elmélete szempontjából kedvező eredménybe, nem véve figyelembe például azt a kritikai irodalmat (Maurice Lévy-Leboyer, Jean Bouvier stb., lásd Világtörténet 16. sz. 1968. 38—60. l. és 61—73. l.), amely általában magasabbra veszi Marczewski adatainál a maga számait."

A valóság azonban az, hogy a Marczewski számításai körüli viták egyáltalában nem vonják kétségbe az adatai által tükrözött fejlődési ütem tendenciáit, legfeljebb kisebb-nagyobb számítási korrekciókkal élnek. A különbségek azonban a különböző számítások évi rátái között 0,3—0,6 százalék között mozognak! (L.: a Tolnai által idézett forrást!) A francia *marxista,* Tolnai által idézett Jean Bouvier a XIX. századi francia fejlődést 4 szakaszra osztva, a francia forradalmat követő első 4 évtized periódusát csak a közepes ütemű fejlődés időszakának tekinti. Éppen Marczewski, Markovich és Lévy-Leboyer adataira építve csupán az 1830—60-as éveket tekinti a gyors ütemű fejlődés éveinek. Ez az az időszak, amelyről én már nem írtam, és amelyről Tolnai J. Kuczynski adatait idézve, 1820 és 1860 között 4,45-szeres növekedéséről ír. Csakhogy itt is elemi hibát vét. Ugyanis most sem veszi észre,[7] hogy ez évi rátában pontosan csak 3,8 százaléknak felel meg, amely — uram bocsá' — még mindig jóval alacsonyabb, mint Magyarország fejlődése az általam vizsgált időszakban (évi 6—6,4%), amikor az 1 főre jutó nemzeti jövedelem a század közepei Franciaországéhoz megközelítően hasonló nagyságrendű volt! (Tehát a sajátmagam által állított és Tolnai által is helyesnek tartott kritérium a megközelítően azonos indulási alap figyelembevételének szükségessége tekintetében igaz volt.)

De ismét *sajátosan Tolnai-féle módszer,* hogy a francia példa előtt előadott, Olaszországra vonatkozó adataimat és érveimet *mély elhallgatással tünteti ki.* Pedig Olaszország Tolnai vulgáris szemléletének egyetlen szilárd építőköve lehetett volna (ha a valóság mellette szólna), hiszen — Magyarországéhoz hasonló fejlett-

[7] Hasonló hibájára mutat rá Ránki György: „Sémák és hamis alternatívák" című cikkében. Valóság, 1968. 7. sz.

ségi szint mellett — a „kiegyező" Magyarországgal szemben 1870-ben kivívta nemzeti függetlenségét és az ország egyesítését. Nos — bocsásson meg az olvasó — kénytelen vagyok az Olaszországra vonatkozó részeket is idézni korábbi cikkemből:

„1910 és 1913 között Magyarországon a nemzeti jövedelem növekedésének üteme 6,4 százalék volt.* Az »önálló« Oroszországban 5,2 százalék (kb. 25 százalékkal alacsonyabb egy főre eső jövedelem!), a nem önálló Lengyel Királyságban kb. 6 százalék. Az 1861 óta *önálló* és egyesült, gyorsan iparosodó Olaszországban ennél lényegesen kevesebb: 2,3—2,5 százalék, az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedése pedig 1,3—1,7 százalék.**

Az olasz példa idézésével egyben eleget tettünk Tolnai György másik figyelmeztetésének is: »tudományos kutató számára mitsem mond az, hogy *különböző* társadalmi fejlettségű országok technikai fejlődési adatai is *különbözők*.« (Csak a társadalmi forradalmak utáni fejlődési szakaszokat szabad összehasonlítanunk.) Nos, Olaszországban a vizsgált időszakokban már végbement a polgári forradalom." (I. m. 314. l.)

* Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916. és A nemzeti jövedelem becslése. Közgazdasági Szemle. 1903. 12. sz.

** Olaszországot már csak azért is érdemes összehasonlításul választani, mert nemcsak a korábbi tőkefelhalmozás magas szintje miatt voltak jobbak az induló feltételei, mint Magyarországnak, hanem társadalmi viszonyai tekintetében is közelebb álló példa, mint Tolnai Györgyé: Japán.

Az Olaszországra vonatkozó részetesebb adatok a következők:

Átlagos évi növekedési ráták

Idő	Mező-gazdaság	Ipar	Nemzeti jövedelem	Egy főre eső jövedelem
1896/1900—1911/15	1,8	4,4	2,5	1,7
1901/5—1911/15	1,1	4,3	2,3	1,3

	Nemzeti jövedelem, millió líra	Egy főre eső jövedelem (1938-as árakon) líra
1896/1900	64,378	1938
1901/5	74,500	2169
1911/5	92,340	2478
1866/70	51,136	1875)

Forrás: Indagine statistica sullo sviluppo del reddito nazionale dell'Italia dal 1861 al 1956. Annali di statistica, Serie VIII. Vol. 9. Roma 1957.

Kiegészítésül 1861—63 és 96—98 között ugyanezek a számok rendre csak 0,9; 1,4; 0,8; 0,6 százalékot tettek ki. Mellesleg még azt is megjegyezhetem, hogy a magyar kiegyezéstől, illetőleg az olasz újraegyesítéstől az I. világháborúig az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésének évi rátája Magyarországon kb. 1,7 százalék, míg Olaszországban csak 0,6 százalék volt. (L. Katus László: „A kelet-európai iparosodás kérdéséhez", Történelmi Szemle, 1967. 1. sz.)

Mind az olasz, mind a francia példa tehát igazolja, hogy a forradalom és a nemzeti önállóság nem minden körülmények között garantálja közvetlenül és *egyszeriben* az optimális gazdasági növekedést, ahogy azt Tolnai elképzeli. Ugyanakkor ennek fordítottja, az Osztrák—Magyar Monarchia léte, nem válhatott a tőkés fejlődés útjában áttörhetetlen akadállyá. Viszont magát a forradalom bukását és az önállóság elvesztését is két szempontból motiválni kell. A jobbágyfelszabadítás Magyarországon megtörtént, tehát a feudális viszonyok alapvető felszámolása a szabadságharc veresége ellenére is megnyitotta az utat a tőkés fejlődés előtt és a kései indulás után a Monarchia ismert keretében — más tényezőkkel együtt — gyors ütemű fejlődést biztosított. Másodszor, az sem igaz, hogy a dualizmuskori magyar állam teljesen ki lett volna szolgáltatva Ausztriának és önálló gazdaságpolitikai tevékenysége semmibe vehető lenne. Mellékesen azt is megjegyezhetem, hogy Tolnai Györgynek következetes állásfoglalás esetén nemcsak magyar nemzeti önállóságról, textiliparról, védvámról stb. kellene beszélnie, hanem délszláv, szlovák stb. önállóságról, vámterületről stb. is.

A számok a fentebb említett gyors ütemű magyar fejlődést vitathatatlanná teszik, Tolnai képtelen volt, mint korábban is, más adatokat produkálni. De az sem lényegtelen és legalább rövid említést kíván, hogy az „önálló" fejlődés útján járó Franciaországban a kapitalizmus fejlődését nem kis mértékben angol tőkebefektetések mozdították elő: a vasutakba fektetett tőkének pl. kereken fele származott Angliából. Az olasz Statisztikai Hivatal számításai szerint az 1860—65 közötti évek-

ben a tőkebefektetéseknek kb. kétharmada idegen eredetű volt, a következő években ez kb. 50 százalékra csökkent, 1878 és 1880 körül csak 10 százalékot tett ki, de a 90-es években ismét 20 százalékra emelkedett. Ismeretes, hogy az idegen tőkebefektetések aránya Magyarországon is az első szakasz magasabb szintje után csökkent.

★

Tolnai György cikkében még számos ténybeli vagy elvi jellegű tévedés van. Ezek közül csak néhányat említek: A cikke elején szereplő 3 millió kivándorló (kivándorlási többlet) csak 1,5 millió. A továbbiakban a 7 milliós Belgiummal kapcsolatban előadottakkal sok oldalon kellene vitázni. Belgium ugyanis ebben az időben az angol tőke egyik fő befektetési területe és tőle igen-igen függő helyzetben volt. Tolnai állításaival szemben nem hoztam Lenin-idézetet, de ha már említi, megjegyzem, Lenin leszögezte: R. Luxemburg „tévedett a tőkefelhalmozás elméletében" (Lenin Művei. 33. kötet, 201. lap). Hasonló értelemben más helyütt is nyilatkozott. De egyben Tolnainak igaza van: Lenin a külkereskedelem szerepéről részletesen a narodnyikokkal vitatkozott. — Tolnai György cikke 9. lapján azzal vádolja Berend T. Ivánt és Ránki Györgyöt, hogy 1955-ben még Ausztria ipari termelésének volumenét kb. háromszorosára tették a magyarországinak és rámutattak arra, hogy a nemzeti jövedelemben a mezőgazdaság részesedése túlnyomó volt. Erre vonatkozó álláspontjukat később állítólag megváltoztatták. Bárki ellenőrizheti azonban, hogy ez nem így van. A Történelmi Szemle 1966. 2. számában megjelent tanulmányukban, valamint az 1969-ben megjelent „Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19.—20. században" című könyvükben a 138. és a 147. lapon idevonatkozóan ugyanazokat az adatokat közlik Magyarország elmaradottságát hangsúlyozó következtetéssel.

Tolnai György a számba adja a kérdést: „Miért kellett a monarchiának szétbomlania — kérdi — (ti. én — A. S.), amikor ez olyan előnyös volt minden egyes országa számára?" Ezt, vagy hasonló kérdést a cikkemben nem tettem fel. De ha kérdezi, közölhetem, hogy Adyért rajongva, a Huszadik Század köteteit, Jászit olvasva az iskolapadban, gyűlöletessé vált számomra is az egykori Monarchia népelnyomó társadalmi-politikai rendszere, a Habsburgok és Tisza István, a nemzetiségeket súlyosan elnyomó politika. A széthullás okait azóta, gondolom, alaposabban ismertem meg. Nem utolsósorban a mai magyar történészek munkáiból. Nem tartom azonban feladatomnak, hogy e szükségszerű szétesés okainak tudományosan precíz megfogalmazására törekedjem — különösen nem e vitában.

De egyet le kell szögeznem: bármely megfogalmazás sem mond ellent annak a ténynek: a monarchiabeli Magyarország fejlődése a múlt század utolsó két évtizedétől különösen gyors volt, a nemzetközi specializáció, kooperáció, általában a külső munkamegosztásba való bekapcsolódás nem utolsósorban a birodalmi piac hatására intenzíven és hatékony irányban fejlődött.

Korábbi cikkemben az addigi vitához fűzött megjegyzéseimet a következő szavakkal fejeztem be: „Ha Tolnai György eléggé elfogulatlanul vizsgálja a tényeket, nem lesz oka arra, hogy vitapartnerei írásait elolvasva az ördögöt fesse a falra". Sajnos azonban az „ördög" nem tűnt el, csak „formáját változtatta", kövérebb lett. A forradalmak és a nemzeti önállóság lebecsülésének, az idegen tőkétől való függés dicsőítésének korábban másokhoz adresszált vádja most az én címemre még azzal is bővült, hogy a Monarchiát a KGST történeti előképeként akarom beállítani. Úgy hiszem, joggal könyvelhetem el Tolnainak azt az érdemet, hogy ez utóbbi vád abszurditásával is kitűnik a korábbiakéhoz képest.

A nemzetközi idegenforgalom főbb közgazdasági kérdései

„Az idegenforgalom a XX. század jelensége" — állapítja meg a nemzetközi szakirodalom. S valóban, a technika és az általános művelődés ekkor érte el azt a fejlettségi szintet, amely lehetővé teszi a modern népvándorlásnak nevezett „folyamatot".

A rendelkezésemre álló statisztikai adatok szerint a világ (nemzetközi) turistaérkezéseinek száma 1950-ben 25,3 millió volt. Ez 1968-ra 141 millióra nőtt. Ennek megfelelően a mért nemzetközi idegenforgalmi bevétel 1950-ben 2,1 milliárd dollár, 1968-ban pedig már 14,4 milliárd dollár volt. Ugyanebben az időszakban törvényszerűvé vált, hogy az idegenforgalom volumene nagyobb arányban nő, mint a nemzetközi kereskedelemé.

Egy olyan folyamattal állunk tehát szemben, amely rövid múltra tekinthet vissza, de nagyon dinamikusan nő. Természetesen a mennyiségi változások itt is minőségi változásokat követelnek.

Az idegenforgalom fogalma

Már az idegenforgalom fogalmának meghatározása is igen komplex téma, s eddig is több tudományos igényű munka és konferencia tárgya volt. Ma is folynak — és kétségtelenül jogosan — viták arról, hogy mit értsünk az idegenforgalom kategóriáján. Valahányszor egy ilyen komplex folyamatot elemzünk, mindig más és más absztrakciók szükségesek, hogy a tárgyalt vonatkozásokat kiemelhessük. A témának természetesen más a megközelítése a társadalompolitika, a szociológia, a nemzetközi kapcsolatok és megint más a gazdaság szempontjából. Most alapvetően a gazdasági oldalával foglalkozom.

A gazdaság szempontjából különbséget kell tenni a belföldi és a külföldi idegenforgalom között még akkor is, ha e kettő között sok a hasonlóság, mindenekelőtt a lebonyolításban. A *belföldi idegenforgalmon* e szempontból azt értem, hogy egy adott ország lakosai jövedelmükből meghatározott nagyságú összegeket és meghatározott céllal állandó lakhelyüktől távol s alapjában szabadidejük alatt költenek el. Ez a meghatározás sem teljes, mert nem idegenforgalmi jellegű például a lakosságnak bevásárlási célból kereskedelmi centrumba való utazása. Mégis ilyen mértékű elvonatkoztatásra szükség van, hogy megközelíthessük azt a folyamatot, amelyet gazdasági szempontból belföldi idegenforgalomnak tekintünk. A belföldi idegenforgalom elemzése kétségkívül fontos, például a hozzá szükséges eszközök meghatározása és biztosítása végett, vagy a vásárlóerőre és annak árustruktúrájára való hatása szempontjából.

Ez alkalommal mégis a *nemzetközi idegenforgalommal* foglalkozom.

A nemzetközi idegenforgalmat úgy határozhatjuk meg, hogy valamely ország állandó lakosai egy másik országba érkezve — és nem folytatva ott termelőmunkát vagy egyéb tartós kereső tevékenységet — különféle szolgáltatások és áruk vásárlására pénzt adnak ki, ami az adott ország nemzetközi pénzforgalmi mérlegében mint nem kereskedelmi áruforgalomból eredő pénzbevétel jelenik meg. Röviden, de kevésbé pontosan úgy is

meghatározhatjuk ezt, hogy a nemzetközi idegenforgalom olyan gazdasági folyamat, melynek nagysága és súlya valamely ország szempontjából a külföldiek által ott elköltött valutaösszegekkel határozható meg. Fel kell tehát tételeznünk, hogy más országban, más gazdasági egységekben megtermelt vásárlóalapoknak az adott országban az aktív idegenforgalom során való lekötéséről van szó.

Minden külön vizsgált ország szempontjából ez a folyamat is kétoldalú, mert egyrészt saját állampolgárai az itt termelt vásárlóerőt másutt realizálják, másrészt más ország állampolgárai, más országban termelt vásárlóerőt az adott országban költik el. Az adott ország gazdasági élete számára az említett forgalom kétoldalú egyenlegének nagy, de nem egyedüli jelentősége van. Azért nem kizárólagos jelentőségű az egyenleg, mivel az országból az idegenforgalom útján kivitt pénzmennyiség, ha otthon költenék el, más áru- és szolgáltatásstruktúrát követelne meg, mint az az összeg, amelyet az adott egyenlegen belül a külföldiek a meglátogatott országban elköltenek.

A továbbiakban figyelmünket elsősorban az aktív idegenforgalomra, és ennek folyamán az adott országban elköltött összegek gazdasági jelentőségére koncentráljuk, nem pedig az aktív és a passzív idegenforgalom egyenlegére.

Az idegenforgalmat befolyásoló tényezők

A jövedelmi szint

Statisztikai adatokból egyértelműen megállapítható, hogy a nemzetközi idegenforgalom nagyobb mértékben nő, mint az egyes országok nemzeti jövedelme s a belőle képződő fogyasztási alap. Természetesen ez a növekedés csak ütemében és nem tömegében nagyobb. Ez a jelenség azzal a folyamattal kapcsolatos, amelyet az idegenforgalom nemzetközi irodalma az idegenforgalom demokratizálódásának nevezi. E szóhasználat helyességét az bizonyítja, hogy bizonyos nemzetijövedelem-szint elérése után elsősorban a részvevők száma, nem pedig ugyanazok költekezése nő meg.

Ez azzal igazolható, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint az egy napra jutó pénzköltés nagyobb változása nélkül a nemzetközi utazásokra fordított teljes összeg jövedelemrugalmassági együttható Angliában 1,6, az Egyesült Államokban 1,5, Svájcban 1,3, az NSZK-ban 1,8.

A részletesebb számítások azt is kimutatták, hogy a különböző jövedelemkategóriák között ezekben az országokban a jövedelemrugalmasság nagyon szóródik, s a magasabb jövedelműeknél ugrásszerűen emelkedik. Így a havi 1000 dolláron felüli jövedelmeknél az 5-ös rugalmassági együttható is megjelenik már. Érdekes az is, hogy a fejlettség közepes fokán levő országokban 2 körüli rugalmassági együtthatóval számolnak.

Ebből a néhány adatból is azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a gazdasági fejlettség közepes fokán az utasok száma növekszik nagyobb mértékben, változatlan vagy kisebb fajlagos pénzköltéssel, majd a fejlődés folyamán a rugalmasságot jelző görbe ellaposodó emelkedése után ismét egy viszonylag nagymértékű emelkedés tapasztalható. Az utazási statisztikák elemzése azt is mutatja, hogy ez a nagyobb mértékű emelkedés a magasabb jövedelmi kategóriákban, illetve a magasabb gazdasági fejlettségű országokban sem annyira az egy napra jutó költekezést növeli, hanem a távoli helyekre, a magasabb közlekedési költségekkel járó és tartósabb időre való utazásokkal függ össze.

A közlekedési technika fejlődése

Az idegenforgalmat a vásárlóerő alakulása mellett a technika, s a technikán belül is elsősorban a közlekedési technika befolyásolja. Ez egyszerű példával igazolható: elképzelhetetlen, hogy a világ már említett nagyságú idegenforgalma vagy a több millió főt érintő magyar idegenforga-

lom lovaskocsival vagy más hasonló járművel lebonyolítható lenne. A technika fejlődése nemcsak az idegenforgalom nagyságát, lebonyolítási módját befolyásolja, hanem a technikai lehetőségek gyakran a tartózkodási időt, az úthosszat és nagyon sok esetben az út célját is meghatározzák.

Amikor az idegenforgalomnak a vasút volt szinte kizárólagos eszköze, az emberek a vasúton könnyebben megközelíthető helyeket kerestek fel, s a vasút kisebb rugalmassága folytán egy-egy helyen töltöttek hosszabb időt. Amint az autó egyre jellemzőbb közlekedési eszközzé válik a nemzetközi forgalomban is (éppen rugalmassága folytán), egyre többször, több helyet keresnek fel az emberek, és az egy-egy helyen való átlagos tartózkodás ideje csökken, noha az idegenforgalmi folyamatban eltöltött összes napok száma nem csökken.

A repülés kora újabb helyeket tár fel a tömeges idegenforgalom céljaira, és olyan helyeken is nagymértékű idegenforgalom alakul ki, amelyeket a korábbi szállítási eszközökkel csak hosszabb idő alatt lehetne megközelíteni, és így a rendelkezésre álló szabad idő utazással telne el. Elsősorban jellemző erre az Egyesült Államok és Európa közötti forgalom. További jellemző példa a Kanári vagy Baleari szigetek, amelyeknek idegenforgalma több százalékos súlyú a világ idegenforgalmában. Ezt az teszi lehetővé, hogy például Palma di Mallorcán van olyan nap, amikor repülőterére 30 ezer ember érkezik meg. Jellemző a Bahama-szigetek helyzete is. Itt is csak a repülés vezetett olyan mértékű idegenforgalom kialakulásához, hogy a bruttó nemzeti termék 70 százaléka az idegenforgalomból ered. (Az utasok 70 százaléka repülőgépen érkezik.)

Az adatok éppen azt mutatják, hogy a passzív idegenforgalom szempontjából legintenzívebb országoktól távol fekvő, kiemelkedő adottságokkal rendelkező országok idegenforgalma — a rendszerint alacsony bázisukhoz viszonyítva — lényegesen nagyobb ütemben nő, mint a közelebb esőké. Ezt nyilvánvalóan a technikai fejlődés teszi lehetővé, de egyben újabb és újabb problémákat is felvet. Az idegenforgalmi szakemberek egyik legnagyobb gondja például jelenleg az, hogy a Jumbo óriásrepülőgép megjelenése a közforgalomban a következő években az idegenforgalom vonatkozásában eddig még csak becsült, de fel nem mért változásokat hoz. Ahogy az autós idegenforgalom kialakulása megteremtette a motel típusú elszállásolási formát (ilyen típusú szálláslehetőség azonban nálunk még sajnos alig van), ugyanúgy a repülőgéppel való utazás súlyának növekedése az idegenforgalomban kialakítja a számára legalkalmasabb elszállásolási formát is.

A műszaki haladás tehát egyrészt a közlekedéstechnika fejlődésével új és új lehetőségeket biztosít az idegenforgalom bővítésére, másrészt újabb és újabb típusú technikai megoldásokat követel meg a közlekedésen kívüli lebonyolításban is. Az utazás távolságának meghosszabbodása és a mozgás „rugalmassága" az utazásoknak új motívumokat ad. Ilyen a vándorló turizmus, amikor a turisták sok helyet kívánnak meglátogatni, sok tapasztalatot, élményt gyűjteni ugyanannyi szabad idő alatt.

A szabad idő nagysága

Fontos meghatározó tényezője az idegenforgalomnak a szabad idő nagysága, ezen belül is elsősorban nem a napi, hanem a heti munkaidő hossza, de ennél is nagyobb mértékben az éves szabad idő hossza. Ebben is különbözik az elmúlt századoktól a mi századunk: a tömeges szabadságolás azelőtt ismeretlen fogalom volt. Most viszont a szabadságidő biztosítása és meghosszabbítása a munkásmozgalomnak egyik célja, s megvalósításában számottevő eredményeket is érnek el világszerte.

A földrajzi fekvés

Az idegenforgalom alakulásában el nem hanyagolható tényező a földrajzi fekvés. Nem a természeti környe-

zet milyenségére gondolok, hanem a földrajzi elhelyezkedésre, az országok közti távolságokra. A közlekedés technikai fejlődésével kétségtelenül lehetővé vált, hogy a föld valamennyi országának életszínvonal-növekedése elvileg a föld valamennyi országa aktív idegenforgalmának potenciális alapját képezze. Hiszen bármely országból elvben bármely országba lehet utazni és ott a rendelkezésre álló anyagi eszközöket elkölteni. A technika rohamos fejlődése mellett is megállapítható azonban, hogy az egymással szomszédos országok gazdasági növekedése egymás aktív idegenforgalmát az átlagosnál jóval nagyobb mértékben érinti. A legtöbb ország idegenforgalmának — kevés kivétellel — vendégszámban megközelítően vagy jóval több mint 50 százalékát a közvetlen szomszédos országok adják. Így 1967-ben Ausztriában 68,2, Spanyolországban 49,5, Mexikóban 86,6, az Egyesült Államokban 83,3, Kanadában 96,6, Franciaországban 65,2, Olaszországban 48,5, Svájcban 53,3, Portugáliában 55,6 százalékát.

A szomszédos országok gazdasági életében történő változások tehát a világ gazdasági átlagával összehasonlítva egy adott országban nagyobb mértékben jelentkeznek az aktív idegenforgalom alakulása szempontjából. Az is tapasztalati tény azonban, hogy az ilyen arányok elsősorban az utazó személyek forgalmára vonatkoznak, de nem a bevételre. A fajlagos bevétel ugyanis a szomszédos országok utasaitól általában valamivel alacsonyabb. A földrajzi elhelyezkedés tehát egyrészt a szomszédság szempontjából fontos tényező, másrészt a technika fejlődése lehetővé teszi olyan országok és helyek tömeges meglátogatását is, amelyeket korábban elsősorban a hosszú utazási idő miatt elkerültek. Jellemző példa erre az említett Bahama- és Kanári szigetek, de a Távol-Kelet jó néhány országa is.

A földrajzi tényezők meghatározó volta egészen más vonatkozásban is jelentkezik. Bizonyítható, hogy a kis országok nemzetközi idegenforgalmi intenzitása mind a kiutazások, mind a fogadás tekintetében jóval nagyobb, mint a nagy országoké és olyan mértékűvé válhat, hogy az arányszámokban az életszínvonal-tényező hatóerejét is eliminálni tudja. A kiutazók százalékos aránya az összes lakossághoz viszonyítva — több év átlagában — az Egyesült Államokban 9, Magyarországon 10 százalék. Azt, hogy itt nem két extrém esetről van szó, igazolja a következő táblázat is, ahol Hollandia, Belgium, Luxemburg és Svájc adatai mint kis országoké és Franciaország adatai mint nagyobb országé szerepelnek.

A kis országok idegenforgalma a kiutazások vonatkozásában azért lé-

1. sz. táblázat

Az 1000 lakosra jutó turistaérkezések száma az aktív és a passzív idegenforgalomban, 1967-ben

Ország	Lakosok száma (ezerben)	1000 lakosra jutó külföldi turistaérkezés	100 lakosra jutó kiutazási intenzitás*
Egyesült Államok	196 920	49**	140
Franciaország	49 400	243**	270,6
Hollandia	12 455	150***	352,5
Belgium—Luxemburg	9 863	nincs adat	406,4
Svájc	5 999	986***	469,5

* Az országból külföldre kiutazó turisták külföldi országokban mért érkezéseinek (halmozott) száma, 1000 hazai lakosra vetítve. A halmozás abból ered, hogy egy turista több országban kerül számbavételre mint érkező.
** Határforgalom-statisztikai adat.
*** Szállás-statisztikai adat.

nyegesen nagyobb, mert az ország területét viszonylag kis távolságokra való utazások esetében is már elhagyhatják, míg például az Egyesült Államok hatalmas területein utazva még mindig belföldön maradnak az ország lakói. A fogadások átlagosnál nagyobb intenzitását a kis országokban önmagában az a tény okozza, hogy az emberek más országokba utaznak és a nagy országok nagyobb tömegeinek a kisebb országok kisebb tömegeihez való aránya eredményezi a mutató magasabb értékét. Tehát, ha a nagy és a kis országok lakosainak azonos százaléka utazik más országokba, akkor egyszerűen ebből a helyzetből adódóan a kis országok vendégfogadási aránya területükhöz, lakosságukhoz viszonyítva természetszerűleg nagyobb. Természetesen ezt a törvényszerűen kialakuló helyzetet is egy-egy országban negatívan befolyásolja a ki- vagy beutazók bármilyen korlátozása, s az általános törvényszerűségek ekkor nyilván már nem érvényesek.

Az idegenforgalomnak a bevezetőben említett meghatározása azt emelte ki, hogy az utasok szabad idejükben és saját vásárlóerejükből, tehát saját pénzükből utaznak. De az idegenforgalomnak van egy olyan része is, amely lebonyolításában azonos a már tárgyaltakkal, nagyon nehéz tőlük statisztikai megfigyelés szempontjából elválasztani, mégis nem szabad időben és nem saját pénzből történik. Ezt a kategóriát gazdasági idegenforgalomnak nevezem.

A gazdasági idegenforgalom

Így nevezem a gazdasági jellegű utazásokat. Ez esetben az utazás célja nem üdülés, kikapcsolódás, hanem kereskedelmi kapcsolat létesítése, áruügyletek kötése és lebonyolítása, esetleg műszaki tapasztalatok szerzése, valamint konferenciákon és kongresszusokon való részvétel.

Ezt az idegenforgalmat nem befolyásolja lényegesen sem az egyének vásárlóereje, sem a szabad idő, sem a földrajzi elhelyezkedés, hanem a gazdasági vagy kulturális életből adódó szükségszerűség. Nagyságát nem az idegenforgalmi adottságok, az idegenforgalmi kínálat határozza meg, nem befolyásolja az idegenforgalmi propaganda sem, hanem a külkereskedelmi kapcsolatok nagysága, módja, továbbá az adott ország tudományos munkája, tudományszervező tevékenysége és bizonyos esetekben a konferenciákat szervező tevékenység.

Ennek a gazdasági idegenforgalomnak nevezett kategóriának a szabad idővel nincs kapcsolata, mivel az évi rendes munkaidő alatt történik és nem a benne részt vevők vásárlóerejével, életszínvonalával, hanem a küldő cég vagy intézmény gazdasági helyzetével, presztízsével kapcsolatos. Ebből eredően az ilyen jellegű idegenforgalom fajlagos pénzköltése is magasabb, mint a saját zsebre és saját szabad időben lebonyolított utazásokénak, hiszen nagyságát a cégek és intézmények presztízsérdekei határozzák meg. A gazdasági idegenforgalomnak némely országok és területek szempontjából különös súlya van. Nálunk például a gazdasági idegenforgalom lényegében Budapestre koncentrálódik és ez a budapesti idegenforgalomnak egyik legfontosabb tényezője. A városi luxus- és elsőosztályú szállodákat elsősorban az ilyen utasok töltik meg.

Az idegenforgalom nagyságára ható, eddig tárgyalt tényezők is bizonyítják, hogy az idegenforgalomnak megvannak a maga mozgástörvényei, amelyek alapján tervezhető és nyilván ennek folytán szervezhető is.

Az idegenforgalom gazdasági jelentősége

Az idegenforgalmat láthatatlan exportnak szokták nevezni, ezzel hangsúlyozva, hogy a gazdaság számára olyan előnyökkel jár, mint általában az export. De ez csak az igazság egy része. Az idegenforgalom útján a termelés, a szolgáltatás eredménye az ország határán belül realizálódik. Az export esetén a realizálási árak kétségtelenül alacsonyabbak az országon

belüli realizálásénál. Az idegenforgalomban ezeket nem terheli vám, szállítási költség és a realizálással kapcsolatos külföldön jelentkező nagy- és kiskereskedelmi árrés. Emellett konvertibilis valutából ugyanaz a valutaösszeg, amely a kiskereskedelmi, szolgáltatási bevételként befolyik, diszázsió-mentesen használható fel bármilyen külföldi vásárláskor. Nem hiszem, hogy bővebben kellene ezt igazolni, csupán példaként hivatkozunk a 2. sz. táblázat adataira:

gyobbak a különbségek a világ más országainak árarányaiban is. A termelés realizálásának pénzügyi eredménye az aktív nemzetközi idegenforgalomban az exportéhoz hasonlóan jelenik meg, mert ellenértékeképpen külföldi fizetési eszköz áramlik be az országba, viszont a realizálás azonnali helye országon belül van.

Az adott ország áru- és szolgáltatás-realizálásában az idegenforgalomból eredő bevételeknek az átlagosnál nagyobb a nemzetijövedelem-

2. sz. táblázat

Az 1968. évi külkereskedelmi és belföldi kiskereskedelmi árak összehasonlítása

Árucikk	Tőkéspiaci exportár (franco határ)dollárban	Kiskereskedelmi átlagár (1$ = 30 Ft-on átszámítva) dollárban	Kiskereskedelmi ár / külkereskedelmi ár
Marhahús (t)	838,00	903,0	1,08
Sertéshús (t)	841,00	1157,0	1,38
Tojás „B" (1000 db)	16,54	57,0	3,44
Vaj (t)	545,75	1666,0	3,05
Hordós barackpálinka (hl)	52,25	366,7	7,00
Palackos barackpálinka	94,00	417,0	4,43
Hordós kommersz bor (hl) (Alföldi fehér)	12,68	45,0	3,55
Hordós fajbor (hl) (Balatoni rizling)	24,50	68,7	2,80

A belföldi árak átszámítása természetesen 30 Ft/$ árfolyamon történt, mivel a turistaforgalomban ez az átszámítási arány. Tudatosan a kiskereskedelmi és nem a vendéglátóipari magasabb árakat szerepeltettem, mivel a magasabb értékesítési árakat a vendéglátóipar további rárakódásai fedezetének tekintem. Ebben is van bizonyos tartalék. Felvethető ezzel szemben, hogy az idegenforgalmat is, annak némely területén szubvencionáljuk. E szubvenció mértéke azonban messze nem haladja meg a 60 Ft/$-os paritáson elszámolt export szubvenciós igényét. (A vendéglátóipar éttermi szubvencionálása ezen túlmenően még kompenzálódik az italfogyasztással kapcsolatos népgazdasági eredménytöbbletből.)

Ezek az árarányok nem magyar specialitások, hasonlók, ha nem natartalma. Ez a tétel főképp a konvertibilis valutabevételre vonatkozik, tehát mindazokra az esetekre, amikor a befolyt valuta az adott ország szempontjából diszázsió-mentesen realizálható a nemzetközi fizetéseknél, importvásárlásnál stb.

Ha nagyon kedvezőtlen klíringszerződések az érintett országok között e tekintetben nincsenek, akkor az előny csökkenése ellenére az idegenforgalomból származó bevételek még mindig kedvezőek. Hasonlóképpen csökkentő tényező az a diszázsió is, amely a nem konvertibilis valutáknak konvertibilis valutákká való átalakításából ered.

A szakirodalom az idegenforgalom fő gazdasági eredményességi mutatójának az idegenforgalmi multiplikátort ismeri el. Ezen az idegenforgalmi bevételek belföldi árszinten mért

nettótermék-hányadának az áruexport nemzetijövedelem-tartalmához való arányát értik. (Megkülönböztetendő az idegenforgalmi bevételeknek a nemzeti jövedelem növekedését indukáló multiplikációs hatásától, amellyel a szakirodalom szintén foglalkozik.) A nemzetközi irodalom általánosan 2-es multiplikátorral számol. Ez a szám természetesen nagymértékben ingadozik, és azt a következtetést is megkockáztatom, hogy értéke nagyobb a fejlettség alacsonyabb színvonalán álló országokban, mint a fejlettekben.

Az előbbiekben ugyanis a bérszínvonal viszonylagos alacsonysága lehetővé teszi az idegenforgalmi szolgáltatások alacsonyabb árszínvonalát és ezáltal ezek az országok versenyképesek a fejlett országokkal szemben. Az idegenforgalomból eredő bevételek gazdaságossága még így is jóval kedvezőbb ezen országok számára, mint az áruexporté. Ugyanis az ipari vagy mezőgazdasági exportból származó valutabevételek egységére jutó belföldi ráfordítások mennyisége nagyobb, mint az idegenforgalmi valutabevételre való ráfordítás. Különösen élesen jelentkezik ez a személyes szolgáltatásokból eredő bevételeknél. A kevésbé fejlett országokban a rendelkezésre álló munkaerő nemhogy több ráfordítással termeli az exportcikkeket, hanem a termelés alacsony műszaki színvonala miatt ugyanaz a munkaerő gyakran nem is tud exportképes cikket termelni. Így tehát nemcsak a magasabb ráfordítás és olcsóbb értékesítés okoz gondot, hanem egyáltalában az eladhatóság is. Az idegenforgalomban az eladhatóság problémája sokkal kisebb mértékű.

Ezért a fejlett országokban az idegenforgalom súlya még viszonylag nagy idegenforgalom esetén is a gazdaságban kisebb, mint sokkal fejletlenebb országokban, magas színvonalú idegenforgalom mellett. Így a nemzetközi idegenforgalmi bevételek 1965-ben az exportbevételeknek Svájcban 4,7, Olaszországban 2,5, Franciaországban 8,5, ezzel szemben Görögországban 39,4, Spanyolországban 47,4 százalékára rúgtak.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az idegenforgalomban a versenyképesség és az ebből eredő fejlődés különös módon nem arányos az érintett országok műszaki-gazdasági fejlettségével.

Ez természetesen semmilyen országot sem ösztönözhet arra, hogy a műszaki-gazdasági fejlesztést az idegenforgalmi bevételek fokozása végett elhanyagolja. Éppen fordítva, arra ösztönzi, hogy az idegenforgalomból eredő valutáris bevételeit műszaki-gazdasági színvonalának emelésére használja fel és ezzel az adott ország általános fejlődését, életszínvonalát tovább fejlessze. Ez a felismerés vezeti a fejlődésben elmaradt országokat idegenforgalmuk fejlesztésére. Jelenleg éppen annak vagyunk tanúi, hogy erre a célra milyen nagy erőt fordítanak ezek az országok. Ez indította a Világbankot is arra, hogy az utolsó időben sokat foglalkozzon ezzel a kérdéssel és külön szervezetet állítson fel az idegenforgalom finanszírozására.

A fejlesztés legeszközigényesebb területe elsősorban a közlekedési és a szállodahálózat kiépítése. Ezért preferálják mind a tőkés-, mind a szocialista országok az idegenforgalom fejlesztése végett az említett beruházásokat, természetesen minden ország a maga gazdasági rendszerének és struktúrájának megfelelő módon. Általában elmondható, hogy a nemzetközi fizetési mérlegek az országok egész sorában a gazdasági élet legneuralgikusabb pontjai. A fejlett országok valutaválságai, s a fejlődő országok nemzetközi fizetésieszköz-hiánya közismert. Már ezért is minden, a fizetési mérleget javító tényező az országok gazdasági életére különös jelentőségű, és ezért az államok számottevő áldozatokat is hoznak. Az idegenforgalom céljait szolgáló fejlesztés emellett — éppen jellegénél fogva — nemcsak az idegenforgalmat szolgálja, hanem az országok lakosainak is rendelkezésére áll.

A magyarországi idegenforgalom problémái

A nemzetközi idegenforgalom uralkodó tendenciái természetszerűleg Magyarországon is megfigyelhetők, de néhány sajátossággal. Egyik ilyen sajátosságunk, hogy a tranzitforgalom az összes érkezéseknek kb. 50 százalékát teszi ki. A másik, hogy az egy beutazóra, illetve egy napjára vetített bevételünk a világ átlagosánál jóval kisebb. A statisztika — elsősorban az érkezések számát tekintve — túlzott illúziót kelthet idegenforgalmunk jelentőségéről. Az 1967. évről rendelkezésre álló adatok szerint az érkezések számában a világrangsorban kb. a 10. helyen vagyunk, viszont a bevételek tekintetében csak a 36. helyen állunk!

E problémáinkat tükrözik a részletesebb számok is. Az adatokat 1964-től kezdve mutatom be, mivel ekkor kezdődött Magyarországon olyan mérvű idegenforgalom, amely már a későbbi évekkel is összehasonlítható. tükrözi, hogy a magyarországi úticéllal érkező külföldiekre jutó átlagos tartózkodási idő csökken. Abból pedig, hogy a szállodában eltöltött éjszakák száma ennél lényegesen kisebb mértékben nőtt, az is kiderül, hogy a szállodai férőhelyeink száma nem tette lehetővé — elsősorban a fő szezonban, tehát a kereslet legfőbb időszakában — a nagyobb mértékű elszállásolást.

A bevételek alakulását az általános tendenciákon belül számottevően befolyásolja az a sajátos helyzet, hogy a beutazók túlnyomó része a szocialista országokból, elsősorban a szomszédos Csehszlovákiából és Jugoszláviából érkezik, a tőlük származó bevétel lényegesen kisebb, mint a tőkésországokból érkezőkétől.

Idegenforgalmi feszültségeinket, problémáinkat jól tükrözi az 1. sz. ábra.

Egy másik (2. számú) ábrán bemutatom azt is, hogy a mi idegenforgalmi tendenciáink s a világ mért idegenforgalmának tendenciái között

3. sz. táblázat

A magyarországi idegenforgalom főbb adatai (1964—1969)

Megnevezés	Egység	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Összes érkezők	ezer fő	1 800	2 136	3 026	4 336	4 307	6 069
Ebből beutazók	czer fő	1 302	1 319	1 604	2 420	2 404	3 002
Beutazók összes tartózkodási ideje	ezer nap	11 222	11 870	14 482	17 651	15 547	16800*
Szálláshelyen eltöltött éjszakák**	ezer éjszaka	1 902	2 427	3 194	3 278	3 536	3 632
Szállodában eltöltött éjszakák	ezer éjszaka	1 251	1 472	1 577	1 705	1 781	2 111
Bevétel	millió dFt	225,7	345,0	483,0	471,5	490,1	625,4

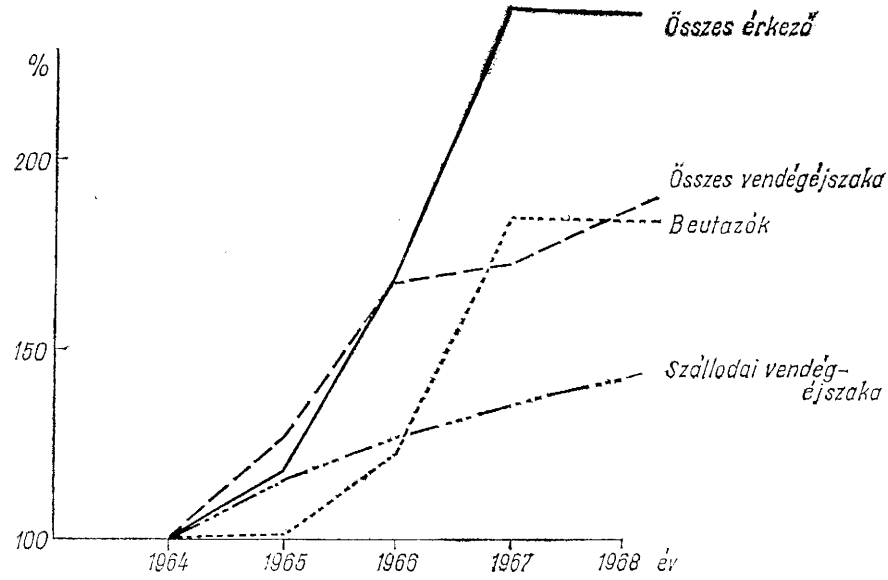
* Előzetes adat.
** Kereskedelmi (közhasználatú) szálláshelyek. Ide tartoznak: szállodák, kempingek, nyaralóházak, fizető-vendéglátás, turistaszállás és a kisegítő szálláshelyek (diákotthonok, munkásszállások stb.).

Az a tény, hogy az átutazók száma jobban nőtt, mint a magyarországi úticéllal érkezőké (beutazóké), arra mutat, hogy a környező országok idegenforgalma nagyobb mértékben nőhetett, mint a miénk. Látható továbbá, hogy a beutazók száma is nagyobb mértékben nő, mint a szálláshelyen eltöltött éjszakák száma, ami azt is milyen összefüggések vannak, milyen mértékben hatnak ránk a világ idegenforgalmának tendenciái.

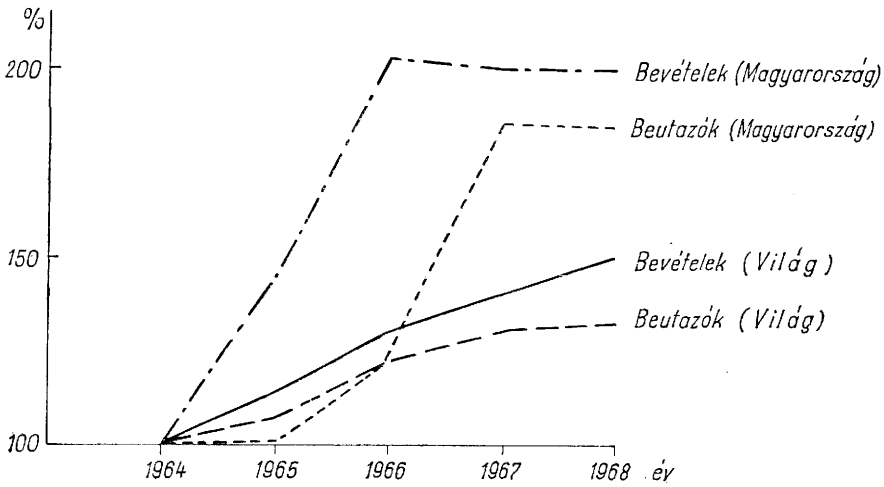
Nyilvánvaló, hogy a világ idegenforgalmától való eltérések a mi sajátos helyzetünktől, mai lehetőségeinktől, propaganda- és szervezőmunkánktól is függnek.

Mégis azt kell mondani, hogy ép-

1. sz. ábra.
A magyarországi nemzetközi aktív idegenforgalom alakulása (1964 = 100)

2. sz. ábra.
Magyarország és a világ idegenforgalmának alakulása (1964 = 100)

pen az érkezések számának nagy volta mutatja, milyen potenciális lehetőségeink vannak az idegenforgalom fejlesztésére, hisz mindazok, akik az országba bejöttek vagy keresztülutaztak, potenciális vendégeink. Semmi sem akadályozta meg őket abban, hogy ideutazzanak és országunkban tartózkodjanak. Emellett az országon csupán keresztülutazók nagy száma torzítást is tartalmaz. Ugyanis a határbelépések számát ve-

szik számításba, így az ország területén keresztülutazók és ugyanezen az úton visszautazók kétszer szerepelnek statisztikánkban. De így is igen nagy a tranzitutasok száma. Ennek oka elsősorban földrajzi elhelyezkedésünkben keresendő. Az egyre növekvő Észak—Dél és Nyugat—Kelet irányú áramlás legfontosabb útjai hazánkon mennek keresztül. Az ebből eredő lehetőségeket mégsem tudjuk megfelelően hasznosítani, mert országútjaink mellett sem megfelelő átmenő szálláshellyel (motel), sem az idegeneket csábító étkezési, szórakozási lehetőségekkel nemigen rendelkezünk.

Ha eltekintünk az átutazóktól és az ebből származó bevételi lehetőségek fokozásától — amitől a jövőben nem szabad eltekintenünk — és csak a beutazókat vesszük számításba, akkor is jó néhány kérdőjellel találjuk magunkat szemben. A tőkés- és szocialista országokból jövők aránya az utolsó évek átlagában 15 : 85 a szocialista országok javára, és ebből természetesen nem kell negatív következtetéseket levonni. Az azonban kétségtelen, hogy a szocialista országokból Magyarországra érkezők zöme csak nagyon rövid időre jön. Szállodai árviszonyaink nem teszik lehetővé, hogy tömegesen szállodában szálljanak meg, de erre annál kevésbé van lehetőség, mert nemcsak olcsóbb szállodáink nincsenek, hanem az összes szállodakapacitásunk is nagyon kicsi.

A szocialista országokból jövő turistáknál és közülük is elsősorban a jugoszláv turistáknál számottevő az olyan pénzköltés, amely nem megy keresztül a Magyar Nemzeti Bank előírt csatornáin. A környező országokból sok turista érkezik ittlevő családtagjaihoz és barátaihoz, s tőlünk is sokan utaznak külföldre rokonokhoz, barátokhoz. Ezek révén is kialakul egy olyan forgalom, amely az említett csatornákon nem megy keresztül és nem is mérhető. Nemcsak az a feladatunk, hogy a szocialista országokból érkezők számát növeljük, hanem az is, hogy a forgalom reális útjainak és nagyságrendjének kialakítását elősegítsük.

1969 első 10 hónapjában szocialista országból beutazóként nyilvántartott 2 172 000 főből közhasználatú szálláshelyen 351 214 személy tartózkodott és az eltöltött éjszakáik száma 2 264 418. Mindjárt le kell szögeznünk, hogy ezek alacsony aránya már azért sem lehetne magasabb, mert a kempingférőhelyeket kivéve, nagyobb számú közhasználatú szálláshellyel, elsősorban a fő idényben, nem rendelkezünk. Ha tehát a forgalmat e szálláshelyeket igénybevevőkre korlátoznánk, akkor ilyen mértékű forgalom lehetetlenné válna. Ez pedig nem lehet kívánatos.

Ha most eltekintenénk a forgalmi számoktól és csak a szállodákat igénybe vett, szocialista országokból jött vendégeket vizsgálnánk, akkor az arány még jóval kisebb lenne. Nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy az ilyen mértékű tipikus turistaforgalomhoz nincs kellő anyagi, technikai bázisunk. Bizonyos mértékig ebben a kényszerhelyzetben alakult ki a viszonylag csekély pénzköltés.

A korábbiakban említettem a szomszédos országok súlyát valamely ország idegenforgalmában. Erre a mi esetünkben a legjellemzőbb, hogy az Európából Magyarországra beutazó külföldiek 47,5 százaléka Csehszlovákiából, 17,4 százaléka Jugoszláviából jött. Szocialista viszonylatú idegenforgalmunk részletes elemzése külön tanulmányt kíván. Ezért most részletesebben csak a hozzánk tőkésországokból irányuló idegenforgalom méreteivel és gazdasági jelentőségével foglalkozunk. Ezt az idegenforgalmat egységes tömegként kezelhetjük, mert bármely valutában való fizetést egységesen dollárban számoljuk el, hogy ezek az összegek a világ többi országainak szintén dollárban kimutatott bevételeivel összehasonlíthatók legyenek. Ha az idegenforgalom nemzetközi szervezetének lényegében az egész világot átfogó statisztikáit vizsgáljuk, akkor látjuk, hogy a turisták átlagban egy országban kb. 100 dollárt költenek el és ezt kb. 5—6 nap alatt teszik. Mi ettől az átlagos összegtől nagyságrendileg lemaradunk.

Ennek néhány okát a következőkben állapíthatjuk meg:

1. Minthogy valutánk nem konvertibilis, és tudott dolog, hogy a nemzetközi piacon a forint a mi 30 forintos hivatalos dollárárfolyamunknál olcsóbban vásárolható (néhány országban a bankok hivatalosan is jegyzik, például Svájcban), az utasok egy része rendelkezéseink ellenére ilyen módon megvásárolt forinttal érkezik az országba. Az ez elleni minimális védekezésként a hozzánk utazóknak a vízum kiadása előtt a kért időtartamra napi 5 dollárt előre be kell váltaniuk. Kétségtelen, hogy ma Európában talán nincs egyetlen ország sem, ahol egy turista napi 5 dollárból elszállásolást, étkezést, szokásos vásárlásait és szórakozásait fedezni tudja. Így ez az összeg minimális kötelezettség és a korábbiakban említett nemzetközi átlagos pénzköltésnek töredéke. Kétségtelen, mai árviszonyaink nem is teszik szükségszerűvé az átlagos turistáknak, hogy a nemzetközi átlagnak megfelelően költekezzenek hazánkban. Mégis erősen valószínűsíthető, hogy a turistákkal a külföldön forgalomban levő forintból jelentős összeg áramlik be. Ezt mérni nem tudjuk, csak feltételezéseink lehetnek. Az kétségtelen, hogy hivatalos bevételeinkben ezek nem szerepelnek.

2. A tőkésországokból hozzánk érkező valamennyi turistát el sem tudnánk szállásolni — a kempingeket kivéve — közhasználatú szálláshelyeken (a kempingek használata csak bizonyos rétegeknél szokásos), ennélfogva, ha vendégeink meg kívánnák fizetni konvertibilis fizetési eszközökkel a szállásköltségeket szállodáinkban, ezt a lehetőséget nem tudnánk nekik biztosítani. Ebből azt a következtetést vonhatjuk tehát le, hogy mostani elszállásolási lehetőségeinken túlmenő forgalmat bonyolítunk le. Ez önmagában visszahat a pénz útjára és a lakosság közötti közvetlen forgalom folytán apasztja a Magyar Nemzeti Bankon keresztül menő áramlást.

3. A viszonylag gyorsan megnőtt turistaforgalmunkat úgy-ahogy igyekeztünk a szálláshelyek számának bővítésével elősegíteni, bár nem tudtuk kellő mértékben követni, viszont a mostani árviszonyaink olyan helyzetet teremtenek, hogy a tőkésországokból érkező turisták a nemzetközi árszínvonalnál alacsonyabban veszik igénybe egyéb szolgáltatásainkat, például a kulturális jellegűeket (múzeumlátogatás, városnézés, kirándulás stb.). Ezek árszínvonalát a hazai bérszínvonalnak megfelelően alakítottuk ki. Kettős árrendszert nem tudunk bevezetni, s így bizonyos bevételektől elesünk.

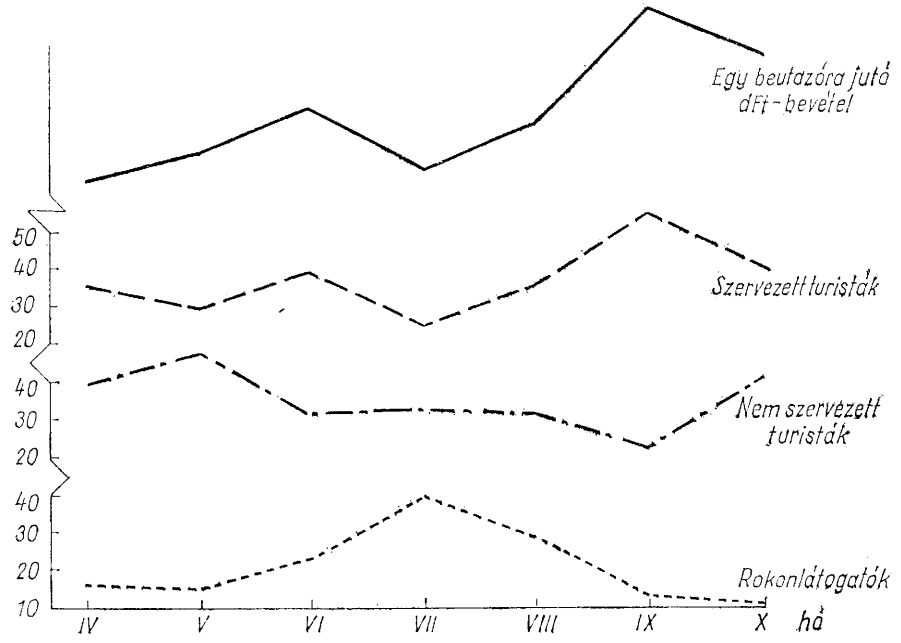
4. Szolgáltatásaink színvonala és a külföldieket elsősorban érdeklő ajándékok és emléktárgyak árukínálata sem éri el azt a mértéket, amely megfelelne a turisták átlagos, ismert igényének.

Idegenforgalmi bevételeink viszonylagos alacsonyságának tehát felkészültségi, árrendszerbeli okai is vannak, de joggal feltételezhetjük azt is, amint már említettem, hogy a turisták pénzköltése nagyobb összegű annál, amennyit a Magyar Nemzeti Bank kimutat.

Tőkés viszonylatban ez a következőkkel igazolható: ismerjük az utazási irodák által szervezett utasaink számát és azt az összeget, amelyet az utazási irodákba befizetnek. Ismerjük a rokonlátogatók számát, akikről meg kell jegyezni, hogy kedvezményt élveznek a beváltási kötelezettségnél. A 3. számú ábrára felvezettük az egy nyugati beutazóra jutó devizaforint-bevétel görbéjét és az összes nyugati beutazók számának a három kategória közti százalékos megoszlását havi átlagban (1969. április-október), hogy kiderítsük, melyik utastípusnak az összes forgalomban való nagyobb vagy kisebb aránya befolyásolja az egy napra jutó átlagos költést.

A 3. sz. ábra görbéiből egyértelműen leolvasható, hogy akkor emelkedik az egy napra jutó pénzköltés, ha a szervezett utasok aránya nő, tehát azoké, akik már külföldön konvertibilis valutában befizették itteni tartózkodásuk legfontosabb költségeit. Azt is megállapíthatjuk, hogy a rokonlátogatók arányának növekedésével a fajlagos bevétel csökken.

3. sz. ábra.
Az egy nyugati beutazóra jutó valutabevétel alakulása és a beutazók számának százalékos megoszlása a három kategória között (1969 áprilisában—októberében)

Minthogy a szervezett utazásban részt vevők csupán a legfontosabb költségeiket fizetik be előre, az így befizetett egy napi költség a szükséges minimális pénzköltés körül mozog. Tehát mindazok, akik ennél kevesebb valutát költenek — természetesen kivéve a családjuk által itt eltartott rokonokat, bár az így eltartottak száma nem nagy — a különbséget vagy külföldön vásárolt forinttal, vagy nem hivatalos üzleti kapcsolatokból fedezik.

Adminisztratív intézkedésekkel ezt a bevételkiesést elkerülni nem lehet, egyébként is minden adminisztratív intézkedés korlátozó tényező, amely nem segíti elő idegenforgalmunkat. Ezt a kérdést véglegesen csak a forint konvertálhatósága oldhatja meg. Ezzel a problémával az idegenforgalomban mindazokban az országokban számolni kell, amelyeknek valutái nem konvertálhatók. Gazdasági eszközökkel, jobb szervező munkával csökkenthető az idegenforgalomból eredő előnyeinket korlátozó tényezők hatása.

A magyarországi idegenforgalomra is jellemzőnek mondhatók mindazok a törvényszerűségek, amelyekről az idegenforgalom utolsó évtizedeiről az előbbiekben már szó volt. Így: az utolsó évtizedben az idegenforgalmi bevételeink nagyobb arányban nőttek, mint a külkereskedelmi bevételünk. A hozzánk utazók száma nagyobb mértékben nő, mint fajlagos pénzköltésük. A környező országokból jövő utasok döntő többséget képeznek vendégeink számában. A közlekedéstechnikai fejlődésnek megfelelő változásokat pedig jelzi az a szám, hogy 1968-ban több mint félmillió gépkocsi lépte át határainkat.

Anélkül, hogy a magyarországi nemzetközi idegenforgalom fejlesztésére átfogó koncepciójavaslatot ad-

nék, összefoglalásul szükségesnek tartok megemlíteni néhányat az előttünk álló feladatok közül.

— Tudomásul véve földrajzi helyzetünkből eredően az átutazóknak szükségszerűen nagy számát, az általuk igénybe vett útvonalakon részükre elszállásolási, ellátási, szórakozási lehetőségeket és egyéb szolgáltatásokat kell biztosítanunk.

— Propagandánkkal is fel kell hívni a figyelmet műemlékeinkre és egyéb kulturális értékeinkre. Ezzel is alkalmassá kell tenni fő áramlási területeinket arra, hogy a külföldiek átutaztukban 1—2 napot kellemesen eltölthessenek nálunk.

— Szükségesnek látszik, hogy szállodai szálláshelyeink bővítése mellett az egyéb elszállásolási lehetőségeket is szervezetten bővítsük, mivel az idegenforgalomba egyre szélesebb és viszonylag alacsonyabb jövedelmű rétegek is bekapcsolódnak. Ezek részére olyan szállodai és más férőhelyeket kell nyújtani, amelyek vásárlóerejüknek megfelelnek. Szálláshely-fejlesztésünket most már következetesen közepes árú szállodák és egyéb szálláshelyek irányában kell bővíteni

— További fejlődésünk nélkülözhetetlen eleme, hogy ne csak szálláshelyet és étkezést biztosítsunk, hanem emlék- és ajándéktárgy-vásárlást is, és egyéb szolgáltatásokkal is tegyük lehetővé a vendégek igényeinek kielégítését. Szervezzünk nagyobb számban kirándulásokat speciális célra készült karosszériájú autóbuszokon. Tegyük lehetővé, hogy a külföldiek igényeiknek megfelelően nálunk is az eddiginél jóval szélesebb mértékben bérelhessenek gépkocsikat.

— Törekedni kell arra — minthogy ez valutabevételeink növelésének egyik fontos módja —, hogy a tőkésországokból hozzánk utazók konvertibilis valutáért az eddiginél fokozottabb mértékben már külföldön vásárolják meg szolgáltatásainkat utazási irodáinkon és ezek kapcsolatain keresztül.

— Az idegenforgalom gazdasági lebonyolításában részt vevő szervek közötti együttműködést elsősorban gazdasági eszközökkel, de az állami érdekeknek megfelelően szükség szerint szervezeti intézkedésekkel is fokozni kell.

— Országos és helyi méretekben az idegenforgalomnak a gazdasági és — ez alkalommal nem tárgyalt — társadalmi érdekek összetettségéből eredő követelményeknek megfelelő szervezetét kell kiépíteni.

A magyarországi nemzetközi idegenforgalom problémáinak ismertetésekor hangsúlyozni kell, hogy a belső idegenforgalom mindig nagyobb, mint a külső idegenforgalom, és problémái a nemzetközi pénzügyi elszámolásból eredő különbségek kivételével lényegében azonosak vagy hasonlóak a nemzetköziéhez. Országunkon belül az életszínvonal emelkedik, a szabad idő nő és technikai feltételeink javulnak, ennek megfelelően a belföldi turizmus igényei és ezek kielégítésének szükségessége hatványozottan emelkedik.

Tamás György

Zbigniew Kamecki: Változási irányok a KGST-országok tervkoordinációjában

(Gospodarka Planowa, Varsó, 1969. 10. sz.)

Bár a szocialista integrációról szóló vitákban elismerik, hogy lényeges változtatásokra van szükség a szocialista országok közötti együttműködésben, mégis eddig kevés szó esett a tervkoordinációról. A szerző vitacikkében összefoglalja a tervek koordinációjának eddigi hibáit és megpróbál javaslatokat adni azok kijavítására.

A KGST-országok közötti tervkoordinációnak elvileg kettős célja van. Egyrészt terv jelleget kíván adni a tagországok közötti gazdasági kapcsolatoknak és emellett elősegíti a nemzeti népgazdasági tervek megvalósulását; másrészt hozzá kell járulnia a szocialista országok gazdasági tartalékainak kiaknázásához a termelés specializációja és a termelési kooperáció útján. Az eddigi gyakorlat szerint a koordináció csupán az előbbire korlátozódott, az utóbbi pedig csak mellékjelenségként érvényesülhetett. Ennek több oka volt. A tervkoordináció lényegében csak a kölcsönös szállításokra terjedt ki, és így tulajdonképpen a kereskedelmi megállapodások után következő fázist képezett. Az egyeztetések sokszor kétoldalúan történtek, noha a gazdasági együttműködés sok problémája a többoldalú megvitatást igényelte volna. A tervek összehangolása gyakorlatilag csak az ötéves tervekre vonatkozott. Így nem volt lehetőség a fejlődés hosszú távú irányainak kialakítására, az egymás utáni ötéves tervekből hiányzott a folytonosság. Ennek fontos oka, hogy az egyeztetés mindig az egyes tagországok pillanatnyi helyzetének (anyagmérleg, fizetési mérleg stb.) összehangolása útján történt. A nem kielégítő eredményekben közrejátszott az a bizonytalanság is, amely abból adódott, hogy a tervegyeztetéseket nem követték a megfelelő megállapodások és szerződések.

A tervkoordináció hatékonyságát mindenekelőtt abból a szempontból kell megítélni, hogy mennyire biztosítja a gazdasági fejlődést meghatározó területeken, különösen a termelési kooperáció és specializáció területén, a meglevő lehetőségek kiaknázását. A szerző szerint ehhez két irányban kell továbbfejleszteni a szocialista országok közötti együttműködést.

Először is széleskörűen fel kell használni az árugazdasági elemeket, különösen az árakat, valutaárfolyamokat. Fel kell ismerni, hogy semmiféle tervkoordináció sem helyettesítheti a piacgazdasági eszközöket. Ha a piacgazdasági eszközöket a gazdasági együttműködésben valóban széleskörűen alkalmazzák majd, akkor ténylegesen is lehetővé válik az egyes országok fejlődési irányainak egyeztetése.

Másodszor, alapjában módosítani, fejleszteni kell a koordináció módszereit. Ezen főként az értendő, hogy a koordináció ne csak az egyes gazdaságok általános fejlődési irányának összehangolására korlátozódjon, hanem terjedjen ki egy sor részkérdésre is. Az összehangolás során a hangsúlyt arra kell helyezni, hogy a tagországok között tartós termelési és műszaki-tudományos kapcsolatok jöjjenek létre. Az olyan területeken, amelyeknek fejlődése az egész gazdaság helyzetét meghatározza, a multilaterális koordinációt szükséges megvalósítani.

A szocialista országok tervkoordinációjával kapcsolatban gyakran előfordul az a helytelen elképzelés, hogy a továbbfejlesztés iránya valamiféle nemzetek feletti egyközpontú tervezés lenne. Erről szó sem lehet. Olyan közös tervezést kellene megvalósítani, amely több szerv, intézmény információja alapján a reális folyamatokat, törekvéseket veszi figyelembe. Az elmúlt időszakban is meg lehetett volna valósítani az egyes országok tervintézményei (tervhivatalok, minisztériumok stb.) közötti információáramlást. Ez azonban nem jött létre, de most és a jövőben erre

égetően szükség van. A továbbfejlesztés során célszerű lenne az egyeztetéseket nemcsak tervhivatali fokon megejteni; még a megfelelő szerződések megkötése előtt be kellene vonni az illetékes minisztériumokat, intézményeket, vállalati egyesüléseket, sőt még esetleg magukat a vállalatokat is. A közös tervezés megkívánná a hosszú távú termelési, műszaki-tudományos prognózisok kidolgozását, sokoldalú szerződéskötéseket, a legfontosabb cikkek szállításáról és a közös beruházásokról, továbbá az ágazati gazdasági együttműködéssel foglalkozó szervek közös központjának létrehozását. A hosszú távra szóló prognózisok alapján lehetővé válna a hosszabb időhorizontra vonatkozó tervkoordináció és az ötéves tervek is szervesen kapcsolódhatnának egymáshoz. A hosszú távú koordináció során szükséges a tagországok gazdaságpolitikájának egyeztetése is.

A gazdasági együttműködés végső soron szerződésekben, külkereskedelmi megállapodásokban konkretizálódik. Ezek a szerződések eddig a bilaterális kontingentáláson alapultak. A jövőben csak a legfontosabb cikkekre kellene fenntartani a mennyiségi kontingenseket, a többi cikkre pedig összevont értékkontingenst kellene megállapítani.

A tervkoordinációt tehát négy lépcsőben szükséges továbbfejleszteni, ezek:

1. a tagországok közötti információcsere az elhatározott fejlődés irányáról;
2. kölcsönös ajánlások kidolgozása a specializáció és együttműködés fokozására;
3. a megfelelő szerződések megkötése;
4. több népgazdasági tervvariáns készítése az egyes országokban.

(Ism.: *Bakos Gábor*)

H. Schmidt, L. Grünewald és M. Gamberger: A mezőgazdasági termékek termelése és felhasználása az Európai Gazdasági Közösségben 1975-ig

(Berichte über Landwirtschaft, Hamburg, 1969. 2. sz.)

A müncheni Közgazdasági Intézet három munkatársa amerikai megbízásra vizsgálatokat végzett a Közös Piac mezőgazdasági termelésének és a termékek felhasználásának várható alakulásáról 1970-ben és 1975-ben.

Egy távlati előrejelzésben az árszínvonal alakulását kevéssé lehet meghatározni; annál is inkább, mivel a mai magas árak nem közgazdasági funkciót töltenek be, hanem az agrárpolitikai célok megvalósításának eszközei. Sokkal helyesebb ezért ezeket az agrárpolitikai elképzeléseket vizsgálni.

Eszerint a jövőben is a családi üzem fenntartására és támogatására törekednek. Az is biztosra vehető, hogy a birtokstruktúrában 1975-ig nem következik be lényeges változás, mivel a zömében kisüzemek átalakítása nagy termelési egységekké csak egy hosszú távú folyamatnak képzelhető el. A családi üzemek többsége sem a növénytermesztésben, sem az állattenyésztésben nem optimális nagyságú, ezért a termelési költségek relatíve szűk határok között csökkenhetnek. Így a gazdálkodók jövedelmét csak a viszonylag magas termékárakkal lehet biztosítani. Az EGK mezőgazdasági termelése már ma is a legtöbb termékből fedezi, sőt túlhaladja a belső szükségletet. A termelés további növekedése mellett a kivitel olyan magas exportszubvenciókkal volna lehetséges, amelyek nemcsak pénzügyi terhekkel, hanem politikai következményekkel is járhatnának. Ilyen körülmények között az agrárpolitika arra kényszerül, hogy a termelést korlátozza. Ezt egyedül árpolitikai intézkedésekkel nem lehet elérni, hanem a mostani piacszabályozástól eltérően termelési kvóták segítségével kell megvalósítani.

A szerzők gondosan összeállított statisztikai adatok alapján elemzik először az élelmiszerek iránti kereslet alakulását, másodszor a mezőgazdasági termelés várható fejlődését, harmadszor a két tényező egybevetése nyomán kialakuló helyzetet.

A legfontosabb élelmiszerek egy főre jutó fogyasztásában 1960-tól 1975-ig külön-külön a tagállamokban és az EGK átlagában a fejlett ipari országokra jellemző tendenciák figyelhetők meg: például alacsonyabb lesz az egy főre jutó kenyérgabona, de magasabb az ipari gabona fogyasztása. Az állati fehérjék közül a baromfihús forgalma növekszik a legjelentősebben, utána következik sorrendben a marha- és a borjúhús, majd végül a sertéshús piacának bővülése.

A mezőgazdaságilag művelt terület valamennyi tagállamban tovább csökken a mezőgazdaságon kívüli kereslet, valamint a rosszabb minőségű földek kikapcsolása következtében. A becslések szerint 1975-ben 2,5 millió hektárral, azaz 3,4 százalékkal kevesebb művelt te-

rület lesz, mint tíz évvel előtte. Több termény — így a gabona, a cukorrépa és más ipari növények, különösen az olajos magvak — esetében azonban a vetésterület kiterjesztésére lehet számítani a jó gépesíthetőség és a kedvező ármegállapítás miatt. A vetésterület, valamint a hozamok alakulásából következtetni lehet a termelés várható méreteire. A szerzők adatai szerint búzából, árpából, szemes kukoricából, valamint kisebb mértékben cukorrépából is megnövekszik a termelt mennyiség, viszont a rozs, a zab, a burgonya, a hüvelyesek és a kapás takarmánynövények termelése visszaesik.

Az EGK-tagállamokban a gazdálkodók jövedelmének legnagyobb része a szarvasmarhatartásból származik, ezért a marhahús és a tej árának megállapítása az egész agrárpolitika súlypontja. A szükségletet marhahúsból a belső termelés egyre kisebb mértékben tudja fedezni, viszont tejből már jelenleg is feleslegek vannak. Az árarányok megváltoztatását azonban egyrészt akadályozza a kis területű parasztgazdaságok nagy száma, ezekben a szarvasmarhatartás csak a kettős hasznosítási forma mellett jövedelmező. Másrészt a kis állományok miatt — átlagosan 11 szarvasmarha jut egy üzemre — a parasztcsalád munkakapacitásának kihasználására kell törekedni, mivel erre a szarvasmarhatartáson kívül általában alternatív megoldás nem kínálkozik. Az árcsökkenésre ezek az üzemek alig reagálnak, így más utat kell keresni.

A szerzők feltételezik, hogy a struktúrajavító intézkedések hatására 1970 után csökkenni fog az EGK tehénállománya. A kiesést azonban 1975-ben még kompenzálni tudja a tejhozamok emelkedése, úgyhogy a tejtúltermelés gondja nem szűnik meg. Viszont a kisebb állatállomány hústermelése is csökkenne, ha valamelyest nem ellensúlyozná ezt a hozam emelkedése. A marha- és borjúhús kínálatának stagnálása, valamint a tovább növekvő kereslet eredményeképpen a Közös Piac önellátási foka 76 százalékra csökken. A sertéstermelés már jóval rugalmasabban képes alkalmazkodni a piac igényeihez, nemcsak az állomány gyors növelhetősége, hanem az alacsony garantált árak miatt is, amelyek nem túlságosan ösztönöznek a többtermelésre. A technikai fejlődés azonban a nagyobb állományoknál költségdegressziót váltott ki; így feltételezhető, hogy a sertéshizlalás egyre inkább koncentrálódni fog, és hogy a termelés a belső szükségleteket kissé meghaladja. A baromfihús- és tojástermelésben 1970 körül éri el a Közösség a teljes önellátást.

A Közös Piac a jövőben a belföldi termelésű állati termékek nyomása alatt fog állni — kivéve a marha- és a borjúhúst. A gabonára a népesség növekedése erősebben érezteti hatását, mint az egy főre jutó fogyasztás csökkenése, ezért a szükséglet valamelyest nőni fog. A takarmányozásra felhasznált mennyiség, különösen 1970-ig, erősen emelkedik, azután a tehénállomány csökkenése, valamint a belső termelés felfutása enyhíti az importszükségletet. A fokozódó állattenyésztés tovább növekvő fehérjekoncentrátum-bevitelt igényel 1970 után is a kisebb tehénállomány ellenére.

(Ism.: *Forgács Katalin*)

A. Bhaduri: A tőkeelméletről folyó újabb viták jelentősége: egy marxi álláspont

(The Economic Journal, London, 1969. szeptember)

A cambridge-i és a neoklasszikus iskola vitája a tőke elméletéről arra a kérdésre összpontosul, hogy hol a „tőkének". mint „termelési tényezőnek" a helye az elosztási elméletben. A vitában felvetődik a tőke értékelésének problémája is, amely közvetlen kapcsolatban van az elosztás elméletével. A neoklasszikus tan, amely szerint a „tőkének" mint „termelési tényezőnek" a nagysága független a jövedelemelosztástól, logikailag bizonytalan alapokon nyugszik. Ez a politikai gazdaságtan egyik klasszikus problémája, hiszen már Ricardo felismerte, hogy a termelési eszközök értékelése az uralkodó profitrátától függ. Újabban Sraffa és Joan Robinson mutatta ki a neoklasszikus elmélet korlátozott voltát.

Gyakran úgy érvelnek, hogy a tőke megfelelő értékelése csak indexszámítási kérdés. Amíg ez nem tökéletes, a neoklasszikus feltételek közelítő bázisként elfogadhatók. A szerző véleménye szerint ez a valódi probléma megkerülése. Helyesebb a hagyományos elméletek, elsősorban Marx nézeteinek figyelembevétele.

A marxi kategóriák, mint például a termelőerők és a termelési viszonyok, olyan általános absztrakciók, amelyek meghatározott feltételek, bizonyos „já-

tékszabályok" között érvényesek. Az a gazdasági elmélet, amely ezt nem veszi figyelembe, puszta általánosságaival teljesen történelmietlenné válik. Ebből az alapelvből kiindulva határozta meg Marx a tőkét. A tőke csak a termelés fizikai eszköze, „tárgyiasult munka", ha elvonatkoztatunk a tőkés gazdasági rendszert jellemző termelési viszonyoktól. A tőkés játékszabályok között a tőke már társadalmi viszony, amelynek lényege a munka fölötti uralom és az értéktöbblet-termelés. A termelési eszköz csak akkor válik tőkévé, ha elválasztják a munkástól és önálló hatalomként lép fel a munkával szemben. Más szóval a termelési eszköz nem „tőke", hacsak nincs egy nem dolgozó tulajdonában. Ez meghatározza a tőke helyét az elosztás elméletében: mivel a tőke az élő munka kizsákmányolásával az értéktöbblet-termelés eszköze, egyben forrása is az értéktöbbletnek és a tőkés jövedelmének. Így a tőke marxi „kategóriája": pusztán fizikai tárgyként a termelés eszköze (termelőerő) és társadalmi tulajdonviszony, amelyből a tőkés jövedelme ered (termelési viszony). Marx azonban nem volt képes a „tőke" szerepéből a bér és profit közötti elosztás elméletét levezetni.

A tőkeelméletről jelenleg zajló viták eredményeképpen az elosztási elméletben világossá válik a „tőke" termelési eszközként való felfogásának logikai gyengesége. Ez a felfogás a termelés és elosztás merev szétválasztásához vezet. A hagyományos termelési függvény feltételei a termelés oldaláról írják le a gazdaságot, a profitmaximáló magatartás pedig az elosztás „határtermelékenységi elméletéhez" vezetett. Marx meghatározása leleplezi a termelés és elosztás szétválasztásának logikai tarthatatlanságát.

Az elválasztás mesterkéltségét és problémáit a következő modell mutatja:

$$Y = Kr + Lw,$$

ahol Y a nemzeti jövedelem, K a tőke (mindkettő egy homogén fogyasztási cikkben kifejezve), L a munkáslétszám, r a profitráta, w a bérráta. Ez a képlet egy munkásra vonatkoztatva:

$$y = kr + w.$$

Ez a képlet elvben érvényes minden gazdaságra, ahol a nemzeti jövedelmet profitra és bérre osztják. Igaznak kell lennie a tőkének mint elosztási kategóriának tetszőleges felfogása mellett, beleértve a „határtermelékenységi elméletet". Ha azonban a fenti képletet teljesen differenciáljuk:

$$dy = r\,dk + k\,dr + dw.$$

Ebből kifejezve a „tőke határtermelékenységét" $\left(\frac{dy}{dk}\right)$, világosan látható, hogy az általában nem egyenlő a profitrátával.

Az egyenlőséget csak speciális feltételek mellett lehet biztosítani. Samuelson ezt úgy oldja meg, hogy felteszi az elosztási arányoknak a tényezőárak elaszticitásával való egyenlőségét. Modelljében a tőke-munka arány minden termelési volumennél ugyanaz. Ez megfelel Marx feltevésének, amellyel „A tőke" első két kötetében él, miszerint a tőke szerves összetétele változatlan a termelés egyidejű növekedése mellett. Samuelson száz évvel később újra felfedezi e feltevés jelentőségét!

Champernowne modelljének lényege, hogy két alternatív termelési eljárás adott profitráta mellett egyformán nyereséges, ha az egy munkásra jutó termelés különbségeit pontosan kiegyenlíti az egy munkásra jutó tőke különbsége, oly módon, hogy az adott profit-bér arány változatlan. Ez az összefüggés láncszerűen kiterjeszthető valamennyi lehetséges eljárásra úgy, hogy minden két, egymásra következő eljárás egyformán nyereséges és kielégíti a határtermelékenységi összefüggést. A modellben a profitráta független változó, azaz nem határozható meg a „határtermelékenység" alapján.

Marx ezt a kérdést egészen más formában vetette fel. Adott kizsákmányolási rátát tételez fel, amit az osztályerőviszonyok határoznak meg. A modell így zárttá tehető, mivel az árrendszer szabadságfoka egy, tehát vagy a profitrátát, vagy a bérrátát, vagy a kizsákmányolási rátát kívülről meg kell adni. Ekkor az elosztási arányok is meghatározhatók.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

Paul A. Samuelson: Harc az amerikai inflációval

(The Financial Times, London, 1970. január 1.)

A lap szerkesztője minden évben felkéri a szerzőt, hogy készítsen előrejelzést az amerikai gazdaság fejlődésének kilátásairól a következő esztendőben.

A prófécia bevezetésének szokásos sémája általában a következő: az előrejelzés számára minden év nehéz év, de az idei különösen az. 1970 azonban — mint azt Henry Wallich, a Yale Egyetem professzora helytállóan jegyezte meg — különlegesen könnyű év ilyen szempontból, mivel gyakorlatilag minden közgazdász egyetért abban, hogy 1970-ben folytatódik az a lelassulás, amely a pótadó 1968 közepén történt bevezetése óta tart. Az embereket érdeklő nagy kérdés azonban nem ez, hanem az, hogy lesz-e 1970-ben valódi recesszió. Az erre adott válaszban már hiányzik az egyetértés. Az amerikai üzletemberek és közgazdászok többsége, ha fogadniuk kellene, valószínűleg arra tenné a tétjét, hogy lesz 1970-ben recesszió. A szerző azonban a kisebbséghez tartozna és a recesszió ellen fogadna. New Yorkban a szakértők többsége azt várja, hogy az 1970. évi visszaesés nagyjából az 1961. évi recesszióhoz lesz hasonló, mindenképpen nagyobb csökkenéssel, mint az 1967-es időszakban vagy az elvetélt 1951. és 1962. évi mini-recessziókban.

A monetáris elmélet hívei (a szerző azokat nevezi így, akik a pénzellátás alakulásának tulajdonítanak döntő szerepet) azt várják, hogy a recesszió meglehetősen szigorú lesz. Ha a Federal Reserve System meg is változtatná mostani korlátozó politikáját, ez már túl későn jönne ahhoz, hogy megóvja a gazdaságot a visszaeséstől. Ennek a nézetnek kiemelkedő képviselője Milton Friedman, a chicagói egyetem professzora.

Friedman forgatókönyvének első felvonásában csökken a pénzkínálat évi növekedési üteme, az 1968-as 7 százalékról 4,5 százalékra 1969 első felében, majd az év végére láthatóan nullára. Ennek szükségszerű következménye a második felvonásban az, hogy a pénzben kifejezett bruttó nemzeti termék (amely nincs korrigálva az árváltozásokkal) stagnál 1970-ben, az első félévben még akkor is, ha a Federal Reserve System most megváltoztatná túl szűkmarkú pénzpolitikáját. Az áremelkedés üteme a mai 5,5 százalékról 3—4 százalékra csökken. A reális termékvolumen minden bizonnyal több mint évi 3 százalékkal fog csökkenni. Ez a munkanélküliség jelenlegi 3,75 százalékos színvonalról 6,5 százalékra való növekedését is jelenti. Mindez csökkenteni fogja a pénzkeresletet, a rövid lejáratú kamatláb csökkenése 2 pont körül lesz (a mai 7—8-ról 5—6 százalékra).

Sokan képviselnek ehhez többé-kevésbé hasonló álláspontot. A monetáris álláspontok többsége szerint 1970-ben a reális termékvolumen kismértékű változása, esetleg csökkenése várható. Vannak azonban ezzel ellentétes nézetet képviselő szakértői vélemények. Így Pierre Rinfret több különböző felmérés alapján azt jósolja, hogy az erőteljes hitelkereslet hosszú ideig magasan fogja tartani a kamatlábakat. Ennek okaként a felmérésekben tükröződő erőteljes beruházási szándékot jelöli meg. Bár ő sem vár erőteljes növekedést 1970-ben, álláspontja láthatóan ellentétes az előzőleg ismertetettel.

A hivatalos előrejelzések sokkal expanzívabb évet várnak, mint a magánszakértők többsége. Ezt a vállalkozók tervezett beruházásai kiadásainak nagyságával, a társadalombiztosítási szolgáltatások várható növekedésével és a pótadó megszüntetésével indokolják.

A szerző saját előrejelzését egy táblázatban foglalja össze:

Előrejelzés 1970-re

	1968	1969	1970 (becslés)
Bruttó nemzeti termék (GNP) (milliárd $-ban)...	866	933	990
Évi növekedési ráta (százalékban).....	7,75		6
A növekedés reálrátája (százalékban).....	2,25		1,8
Munkanélküliség (százalékban).....	3,6	3,7	4,5
Nettó export (milliárd $-ban)	2,5	1,5	2,0
A részvénytársaságok adó utáni profitja (milliárd $-ban).....	50	51	50

Az előrejelzés alapjául szolgáló feltevések között a következők szerepelnek: a kongresszus 1970 első felére meghosszabbítja a pótadót, de a mai 10 százalékos rátát felére csökkenti. Nixon elnök és a kongresszus törekedni fog a védelmi és a polgári kiadások csökkentésére, de a már elhatározott programok költségei magasak lesznek és növekedni fognak. Sor kerül a társadalombiztosítási szolgáltatások emelésére. A Federal Reserve továbbra is szűk pénzpolitikát fog folytatni, de nem annyira, mint 1969 közepén. A lakásépítésre irányuló erős nyomás folytatódik, de valamelyest enyhülni fog az év második felére. Végül — feltevése szerint — a vietnami hadműveletek a mostani hónapokhoz hasonlóan lassan csökkenni fognak. (A szerző nem tudja, hogyan fog alakulni a sztrájkhelyzet. A General Electric dol-

gozóinak sztrájkja már makroökonómiai következményekhez vezetett, és úgy tűnik, hogy 1970 a nagy munkásnyugtalanságok éve lesz.)

A fizetési mérleg várható alakulásával kapcsolatban a szerző úgy véli, hogy a kereskedelmi mérleg szerény javulása elképzelhető, mint a növekedési ütem folytonos lassulásának eredménye. Ez azonban nem jelenti, hogy gyors javulás következik be a mérleg alakulásában. A tőkemozgások alakulása döntően attól függ, hogyan alakul a rövid lejáratú kamatláb a külföldi kamatlábakkal összehasonlítva. Ha a fenti óvatos előrejelzés helytálló, akkor nem lesz nagyobb csökkenés az amerikai kamatlábakban.

A Wall Street profitjai a háború és a csökkenő irányzatú részvénypiac vége után vágyódnak. A recesszióból úgy akarnak kikerülni, hogy a völgyet már csak kívülről, az expanzió hegyoldaláról visszanézve vegyék észre.

A mostani tapasztalatok azt a nézetet erősítik meg, hogy az Egyesült Államok gazdasága olyan esetlen állat, amely nagyon nehézkesen mozog és ezért gyors irányváltoztatása valószínűtlen. A jelen ezért nem a stabilitás, hanem a szerencsés nehézkesség képét mutatja. De ez nem feltétlenül jó tulajdonság. A szerző szerint emiatt nincs kizárva ama rémképének megvalósulása, hogy a Nixon-adminisztráció törekvése az infláció mérséklésére ismét kiteheti az ország gazdaságát az Eisenhower-korszak közgazdasági betegségének, amikor 1953-tól 1961-ig az Egyesült Államok termelésének növekedése évi átlagban alig haladta meg a 2 százalékot.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

V. Rzsesevszkij: A termelési hatékonyság növelésének ösztönzése

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1969. 12. sz.)

A szocialista állam a vállalatokat ellátja a működésükhöz szükséges eszközökkel. Az önálló elszámolás elve szerint dolgozó vállalatok ezen eszközök ésszerű felhasználásával, termelésük hatékony megszervezésével a társadalmi jólét növelésén fáradoznak.

A gazdasági reform egyik fő célja abban határozható meg, hogy az új szabályozók adta lehetőségek kihasználásával erősödjék a vállalatok és a vállalati egyesülések érdekeltsége a termelőalapok hatékonyabb kihasználásában.

Egy sor gazdaságszabályozási intézkedés hivatott ennek előmozdítására. Ilyenek: az eszközlekötési járulék bevezetése, a bankhitelek szerepének erőteljes növelése, a rentabilitás alakulásának és a vállalati érdekeltségi alapok képzésének összekapcsolása stb. Perspektívában nézve az eszközlekötési járulék válik majd a vállalati költségvetési (társadalmi tiszta jövedelem) befizetések egyik fő formájává, s egyidejűleg növekszik a vállalati (egyesülési) saját pénzeszközök, valamint a bankhitelek szerepe a vállalati gazdálkodásban.

A reform kezdete óta több mint három év telt el. Ezalatt az iparban és a közlekedésben uralkodóvá vált a reform, azaz a tervezés és a gazdasági ösztönzés új rendszere szerinti gazdálkodás. Ebben a rendszerben az eszközlekötési járulék, valamint az álló- és forgóeszközök egységére jutó (az eszközlekötési járulékkal, hitelkamatokkal és járadékszerű befizetésekkel csökkentett) nyereséggel, az ún. számított nyereséggel értelmezett „számított rentabilitási ráta" tölti be a vállalati gazdálkodás hatékonysága mérésének, illetve a hatékonyság ösztönzésének fő szerepét. A vállalati és egyesülési érdekeltségi-ösztönzési alapokba kerülő pénzeszközöknek mintegy 70 százaléka kapcsolódik a vállalati gazdálkodás „szintetikus" mutatójának, az említett rentabilitási rátának az alakulásához.

A rentabilitási ráta (jövedelmezőségi szint) mutatójának a rendszerben betöltött szerepéről, a mutató legkedvezőbb felépítéséről élénk vita folyik szakkörökben. Az erről adott áttekintés után a szerző rámutat arra, hogy a jövedelmezőségi szint az egyes ágazatokban ez idő szerint eléggé különböző. Így az energetikai minisztérium területén 9, az elektrotechnikai iparban 30, a mezőgazdasági gépgyártásban 20, a könnyűipari tárcánál 57, a vegyipari minisztérium egyesüléseinél 15 százalék stb. A jövedelmezőséget (rentabilitási rátát) tudvalevőleg sok tényező befolyásolja (például a költségek alakulása, a termelés volumene és ciklikussága, a vezetés színvonala stb.). Némely tényező azonban gyakorlatilag majdnem teljesen független a dolgozó kollektíva munkájától. Ezt a sajátosságot részben figyelembe vették az árak kialakításakor, a rentabilitási ráta különbségei azonban — amint arról a tények tanúskodnak — jobbára megmaradtak.

Kétségtelen, hogy a rentabilitási tervelőírásokat továbbra is differenciálni kell. Ennek azonban egy olyan, nem kívánt hatása van, melynek folytán a vállalatok nem eléggé érdekeltek abban, hogy a műszaki fejlesztés, technikai haladás eredményeihez kapcsolják tevékenységüket. Olyan helyzet áll elő, hogy nem használják ki az élenjáró technikából adódó lehetőségeket gazdálkodásuk hatékonyságának folyamatos növelésére. A jelenleg érvényesülő pénzügyi szabályozók mellett ugyanis az alacsonyabb rentabilitással dolgozó vállalatok végső soron könnyebben alkalmazhatnak új korszerű technikát, mint a magasabb jövedelmezőségi szinttel gazdálkodók, noha az utóbbiaknál bekövetkező javulások nagyobb súllyal növelnék népgazdasági szinten a gazdaság hatékonyságát.

A mostani rendszer hiányosságaként értékelhető, hogy a rentabilitási ráta emelésére, s ezen keresztül az ösztönző alapok növelésére irányuló vállalati törekvés „túlértékeli" az élő munkát a gépesítéssel szemben, ezzel lényegében lassítva a technikai fejlődést. Az új technika alkalmazására irányuló hathatós vállalati érdekeltség kialakítása és fokozása végett — a szerző szerint — le kellene mondani a rentabilitási ráta változásaihoz kötött ösztönzési alapképzés mai formájáról. Az érdekeltségi-ösztönzési alapok képzését és a vállalat rendelkezésére álló termelőalapok kihasználását oly módon lehet hatékonyabban összekapcsolni, ha tisztázzák a nyereségnövelés különféle tényezőinek a szerepét. A gazdasági ösztönzőkkel, ösztönző alapokkal csak olyan nyereségnövelő tényezőket célszerű kapcsolatba hozni, amelyek a vállalati kollektíva tevékenységéhez kötődnek. A nyereség alakulására ható tényezők értékelésekor az eszközlekötési járulék szerepén, a járuléknak a nyereség- s így a rentabilitásszámításban való figyelembevételén, ennek lehetséges módszerein kell elsősorban elmélkedni.

Különböző ipari ágazatok 150 vállalatánál folynak olyan kísérletek, amelyek a mérleg szerinti (az eszközlekötési járulék levonása előtti) nyereség figyelembevételén alapulnak. Az általánosan érvényesülő (a rentabilitásszámításban az eszközlekötési járulékkal csökkentett, ún. számított nyereséggel operáló) szabályok mellett az ösztönzési alapok a nyereségnövekedéssel egyenlő arányban gyarapodhatnak anélkül, hogy közben növekedne a termelőalapok felhasználásának hatékonysága. (Az esetben ti., ha a termelőalapok és a mérleg szerinti nyereség növekedésének üteme megegyezik.)

Rzsesevszkij a szabályozás fogyatékosságának tartja, hogy a nyereségnövekedés akkor is gyarapíthatja az érdekeltségi alapokat, ha nem javul (vagyis változatlan) a termelőalapok kihasználásának foka. Bár a mai rendszerben a számított nyereségen alapuló számított rentabilitási mutató ösztönzi és egyúttal ellenőrzi is a termelőalapok egy rubeljára jutó nyereség növekedését, lényegében nem kontrollálja közvetlenül az önköltség csökkenését. Ez a mutató további hiányosságaként értékelhető a termelési hatékonyság és az anyagi érdekeltség szorosabb kapcsolata szempontjából.

(Ism: *Lévai János*)

Bimal Jalan: A kötött segélyből származó előnyök a segélynyújtó országok számára

(Finance and Development, Washington, 1969. 3. sz.)

A közgazdászok általában egyetértenek abban, hogy a kötött felhasználású segélyek — ezeket csak a segélyt nyújtó ország exporttermékeire lehet fordítani — jóval költségesebbek a fejlődő országok számára, mint a szabadon felhasználható segélyek. A különböző becslések szerint, ha valamennyi kötött segélyt szabadon lehetne felhasználni, ez a fejlődő országok számára egyértelmű lenne a segélyvolumen 10—15 százalékos növekedésével. A magasabb költség magyarázata többnyire egyszerű: a kötött segély kizárja a nemzetközi versenyt, a legolcsóbb forrásból való beszerzés lehetőségét.

Miért kötik a segélynyújtó országok a segélyt saját exportjukhoz? Az elsődleges ok a fizetési mérleg egyensúlyának megóvása a transzferálás hatásától, hiszen ha a fejlődő ország a segélyt egy harmadik ország termékeinek importálására fordítja, ez kedvezőtlen a segélynyújtónak. A valóságban azonban a segély megkötése általános gyakorlattá vált, tekintet nélkül arra, hogy a segélynyújtó fizetési mérlege többletet vagy hiányt mutat. Egy becslés szerint a hivatalos kétoldalú támogatási megállapodások több mint háromnegyede tartalmaz valamilyen megkötést a beszer-

zési forrásra vonatkozóan. A segély megkötésének egyik tényezője az ipari és kereskedelmi körök nyomása, amelyek így magasabb árakat képesek elérni.

A kötött segélynek a segélynyújtó ország gazdaságára gyakorolt hatását a szerző először általánosan, majd a fizetési mérleg vonatkozásában elemzi. Felteszi, hogy a kötött segély nagyobb exportvolument biztosít. A segély összege változatlan marad, akár kötött, akár szabad felhasználású. A segély megkötése által okozott exportnövekedés növeli az összes keresletet és a foglalkoztatottságot. Ezért olyan országok számára, ahol nincs teljes foglalkoztatottság, a kötött segély előnyösebb. Gyakorlatilag azonban a fejlett országok túlnyomó többségében teljes foglalkoztatottság van. Ebben az esetben a segély megkötése által okozott exportnövekedés, a hazai beruházás és fogyasztás esetleges csökkenésétől eltekintve, valószínűleg inflációs áremelkedéshez vezet. Természetesen ezt el is lehet kerülni, ha a segélyt a hazai fogyasztást vagy beruházást azonos mértékben csökkentő adókból finanszírozzák, ami nem jelent növekedést az összes keresletben.

A segélynyújtó országok összessége számára a szabadon felhasználható segély azzal az előnnyel jár, hogy nagyobb működési teret enged a nemzetközi kereskedelem egyensúlyozó erőinek. A teljes foglalkoztatás fokában levő relatív különbségeknek megfelelően az az ország, amely viszonylag nagyobb mértékben rendelkezik kihasználatlan kapacitásokkal, valószínűleg olcsóbb árakkal lép fel a piacon. Így nem azon országok erőforrásai kerülnek nagyobb nyomás alá, amelyek már eredetileg is jobban ki vannak használva.

A fizetési mérleg vonatkozásában az első pillanatban úgy tűnik, hogy a segély megkötéséből származó nyereség a segélynek megfelelő exporttal egyenlő. Ez azonban nem feltétlenül igaz, hiszen valószínű, hogy a szabadon felhasználható segélyből finanszírozott exportmegrendelések egy részét a nemzetközi piacon a segélynyújtó ország szerzi meg. A valódi nyereség tehát a két export különbözete. Ennek nagyságát nehéz pontosan meghatározni, mivel sok tényező hat rá. Általában azonban ez a nyereség, bár sok esetben jelentős lehet, nem éri el a segély teljes összegét, annak csak körülbelül egyharmadát teszi ki.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

JOSEF GOLDMANN—KAREL KOUBA:

BEVEZETÉS A SZOCIALISTA GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ELMÉLETÉBE

A két kitűnő csehszlovák közgazdász e munkában a szocialista közgazdasági szakirodalomban elméleti és gazdaságpolitikai szempontból egyaránt nagy horderejű probléma megvilágítására vállalkozott. Arra, hogy négy szocialista ország — köztük Magyarország — gazdasági fejlődését kifejező adatok elemzése során bemutassák eme országok növekedési ütemének rövid és hosszú távú változásait, s feltárják a gazdasági növekedés tényleges alakulása és a hagyományos gazdaságirányítási rendszer közötti kölcsönhatásokat.

E vizsgálatok alapján — a tapasztalati adatok felhasználásával — kidolgoztak egy olyan növekedési modellt, amely a gazdasági növekedés üteme szempontjából szolgáltat ismérveket a szocialista gazdaság hagyományos működési rendszere alkalmasságának, hatékonyságának megítélésére.

A szerzők által választott téma időszerűsége ma is vitathatatlan. Felismeréseik és az általuk bevezetett új elemzési eszközök bizonyára számottevő tényezőivé válnak a szocialista gazdaságelméletnek.

224 l., fűzve 20,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Fritz Baade: Legyen mindenki jóllakott

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 274 l.

Az idős nyugatnémet professzor neve a világgazdasági kérdések iránt érdeklődők előtt a „Versenyfutás a 2000. évig" című, nagy sikert aratott munkája nyomán hazánkban is jól ismert. Így érthető és nagy várakozás előzte meg magyar nyelven megjelenő újabb munkáját, amely az éhség elleni világméretű harc eddig elért eredményeit, sikertelenségeit és a jövő lehetőségeit tárgyalja.

Baade professzor könyvében hat — az éhség ellen küzdő — ország helyzetét vizsgálja meg. A vizsgálat körébe bevont országok gazdasági viszonyait a szerző korábbi munkássága nyomán alaposan megismerte. A hat ország közül Spanyolország, Görögország és Mexikó a második világháború utáni időszakban figyelemre méltó sikereket ért el az éhség elleni harcban. Ezért a szerző ezeket követésre méltó példának állítja az éhség veszélyével viaskodó fejlődő országok elé.

A szerző negatív példaként Törökország, Pakisztán és India gazdasági helyzetét elemzi, ahol az éhség a mindennapi élet reális fenyegetése, és a számottevő külföldi segítség ellenére sem sikerült eredményeket elérniük az éhség felszámolásában. E hat ország általános helyzetének beható vizsgálata alapján Baade professzor általános következtetéseket von le a fejlődő országok *egészének* éhség és nyomor elleni küzdelmére és egy világméretű stratégiai elgondolás körvonalait vázolja fel.

A szerző elemzéséből arra a megállapításra jutott, hogy a fejlődő országok éhség elleni átfogó küzdelmének legfontosabb alapfeltétele:

— a segítségre szoruló fejlődő országok eddiginél hatékonyabb erőfeszítése nehézségeik megoldására;

— a segélyező fejlett országok — különösen a Kelet és a Nyugat — együttműködése a fejlődő országok támogatásában. Ebben a szerző különösen nagy jelentőséget tulajdonít a Szovjetunió és az Egyesült Államok együttműködésének és segítségnyújtási tevékenységük egyeztetésének.

Az éhség elleni világméretű harc stratégiájának egyik legfontosabb tételét a szerző úgy fogalmazza meg, hogy a fejlett országoknak az éhség ellen küzdő népeket meg kell szabadítani az őket fenyegető éhségtől és nyomortól, de e népeknek tudomásul kell venniük azt is, hogy ezért a célért nekik is az eddiginél hatékonyabban kell dolgozniuk.

Fontos kérdés, hogy a fejlett országoknak mennyibe kerül az éhség leküzdése. A különféle számítások ezt mintegy 150 milliárd USA-dollárra teszik, amelyet a fejlett országoknak 10 év alatt kellene a fejlődő országok részére átadni. A szerző még ezt a viszonylag magas összeget is túlságosan alacsonynak tartja és a tőkesegélyek kívánatos összegét évi 20 milliárd dollárra, tehát 10 évre számítva mintegy 200 milliárd dollárra teszi. Ezt kiegészíti az élelmiszer- és műtrágyasegély, évente mintegy 4 milliárd dollár értékben. A szükségessé váló segélyek összege így elérné az évi 24 milliárd dollárt. A szerző hangsúlyozza, hogy nincs semmi garancia arra, hogy ez *biztosan* megoldja a fejlődő országokban az éhség és a nyomor rémítő problémáját.

Baade professzor könyve több mint 5 évvel ezelőtt jelent meg német kiadásban. Ez érződik a könyv tartalmán, annak ellenére, hogy a szerző a magyar kiadás némely fejezeteit időközben átdolgozta. Ezzel a kiadással egyébként nehéz helyzetben lehetett, mert az elmúlt évtizedben a nemzetközi szakirodalom e témakört olyan sokoldalúan és alaposan feldolgozta, hogy ma már nagyon nehéz a világ élelmezési kérdéseit merőben új és eredeti elemzéssel, megállapításokkal vagy stratégiai elgondolásokkal gazdagítani.

A világ élelmiszer-ellátása olyan hatalmas és komplex kérdés, hogy szinte

lehetetlen valóságos nagyságának, jelentőségének a felmérése, belső kapcsolatainak a kimutatása a gazdasági növekedéssel és a fejlődés számos oldalával. Ez a nagyfokú összetettség arra csábítja a szerzőt, hogy helyenként leegyszerűsítse a problémákat és egyes részletek rendezésére irányuló ajánlással mutassa meg a megoldás útját. Ezek az eljárások veszélyesek, mert a nem komplex megoldásra törő javaslatok az érintett népekben a hamis biztonság érzetét kelthetik, hogy élelmezési problémájuk ezen a módon is ellenőrzés alá vonható és megoldható.

Az éhség elleni küzdelem igen bonyolult feladatok megoldását igényli az emberiségtől, elsősorban a harc első vonalában álló fejlődő országok népeitől. Ez magában foglalja a messze vezető társadalmi és gazdasági reformokat, nagyszabású programok végrehajtását és e népek drámai erőfeszítéseit a fejlődés és a felemelkedés érdekében.

Az olvasóban joggal felvetődik: *mennyire reális Baade professzor stratégiai elgondolása* az éhség elleni harcra? Nem azt vitatjuk, hogy indokolt-e a fejlődő országok segélyezése, mert gazdasági helyzetük a mainál nagyobb méretű és hatékonyabb program megvalósítását is szükségessé teszi. A stratégia realitását az eddigi nemzetközi tapasztalatok és a gyakorlat fényében kell megvizsgálnunk.

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy súlyos nemzetközi gazdasági problémák ilyen módon történő megközelítése, bonyolult ellentétekkel küzdő nemzetközi fórumokon a fejlett tőkésországok emberiességére és jóindulatára való hivatkozás aligha vezethet eredményre. A fejlődő országok kétségbeejtő gazdasági helyzete, a nemzetgazdaságukat feszítő belső erők nagysága és veszélyessége a nemzetközi fórumok előtt már hosszú idő óta általánosan ismert. Ezeknek bármilyen formában való bemutatása mind ez ideig nem tudta a fejlett tőkésországokat olyan gazdasági engedményekre kényszeríteni, amelyeket saját gazdasági vagy politikai érdekeik nem indokolnának.

A gazdaságilag elmaradott és az éhséggel küzdő országok gazdasági növekedésének finanszírozását sok tekintetben az iparilag fejlett tőkésországok, a volt gyarmatosító hatalmak történelmi feladatának indokolt tekinteni. Ezt nemcsak azért kell nyíltan kimondanunk, mert jelenleg a világ társadalmi össztermékének előállításában a legnagyobb a részesedésük, hanem azért is, mert az a polarizációs folyamat, amely a világot fejlett és fejlődő országokra bontotta, az imperializmus következménye, és a mai fejlett tőkésországok meggazdagodása a most „fejlődő országok" fogalom alatt ismert volt gyarmatok és függő országok gazdasági fejlődésének erőszakos visszaszorítása és kifosztása nyomán következett be.

A függetlenséghez jutott, de torz gazdasági szerkezettel rendelkező fiatal független államok elmaradottságuk következtében súlyos gazdasági problémákkal küzdenek. Indokolt tehát, hogy az elmaradottságukért felelős iparilag fejlett tőkésországok elsősorban járuljanak hozzá a gyarmati múltból származó örökség felszámolásához. Baade a követeléseket mind az iparilag fejlett tőkés-, mind pedig a szocialista országokhoz címezi, de a mai problémák keletkezésének okaira nem fordít figyelmet. A fejlett országoknak — közöttük a szocialista országoknak is — általános emberi kötelességük a fejlődő országok támogatása, az éhség elleni harcban. De hangsúlyozni szükséges, hogy ez a volt gyarmatosító hatalmak számára egyben jóvátételi kötelezettséget is kellene hogy jelentsen.

Röviden foglalkoznunk kell a fejlett tőkésországok tőkesegélyeinek a kérdésével, mivel ennek Baade nagy jelentőséget tulajdonít munkájában. Anélkül, hogy vitatnánk fontosságát, egy-két tényre szeretnénk ráirányítani a figyelmet.

— Az iparilag fejlett tőkésországokból 1967-ben 11 169 millió dollár áramlott át a fejlődő országokba az állami és magánforrásokból, valamint a multilaterális ügynökségektől.[1]

— Ugyancsak 1967 folyamán a fejlődő országokat a kereskedelem feltételeinek (terms of trade) romlásából 3034 millió dollár veszteség érte.[2]

— A fejlődő országok 1967 folyamán adósságszolgálati kötelezettségeik teljesítése fejében 3969 millió dollár értéket utaltak át a fejlett tőkésországokba.[3]

[1] Handbook of International Trade and Development Statistics 1969. U. N. New York, 1969.
[2] Uo.
[3] Partners in Development (Report of the Commission on International Development) Praeger Pub. New York, 1969. 372. l.

— Ez együttvéve azt jelenti, hogy e két tényező következtében a fejlődő országokból a fejlett tőkésországokba 7003 millió dollár áramlott vissza. Ez az említett segélyösszeg 62,7 százalékát teszi ki.

Bizonyosnak látszik tehát, hogy ha a fejlett tőkésországokból beáramló tőkét összevetjük a fejlődő országokból visszaáramló tőke nagyságával, akkor a fejlődő országokba segélyként beáramló tőke nettó értéke — és így az egész segélyezés — nagyon alacsony értéket képvisel. Amikor a szerző az amerikai és a nyugatnémet tőkesegélyekkel foglalkozik, akkor az olvasónak nyújtandó tárgyilagos kép céljából erre is gondolhatott volna.

A következőkben néhány egyéb kérdésben is vitatni szeretnénk a szerző álláspontjának helyességét.

Megítélése szerint Görögország fejlődése és az éhség elleni küzdelemben elért eredménye követendő példa valamennyi fejlődő ország számára. Azt írja (34. l.), hogy Görögország a nyugati hatalmaktól, elsősorban az Egyesült Államoktól 1947 és 1962 között 1500 millió dollár értékű segélyt kapott. A szerző szerint az egy görög lakosra jutó segély összege tehát 20 dollár.

A valóságban — tekintve, hogy Görögország abban az időben mintegy 8 millió lélekszámú lakossággal rendelkezett — az egy főre jutó segély értéke csaknem 190 dollárra tehető. A szerző ugyanitt megállapítja, hogy Görögországnak csak az 1950. évben 294,2 millió dollár értékű segélyt folyósítottak, amelynek egy főre jutó értéke szerinte 4 dollárt tett ki, a valóságban pedig ez 36 dollár értékű. A tényszámoknak ilyen elnagyolt értékelése a tényeket is könnyen elferdítve mutathatja be, ami mind a szerző, mind pedig az olvasó részéről nem megfelelő következtetések levonásához nyújthat alapot.

A szerző az Egyesült Államok által néhány szükséget szenvedő fejlődő országnak nyújtott gabonasegélynek nagy jelentőséget tulajdonít. Ez a segítség — minden vitán felül — egy éhező ország számára rendkívül fontos. Az éhező népek számára ilyen esetekben az a legfontosabb, hogy a segélyként szállítandó gabona időben és kellő mennyiségben a rendeltetési helyére jusson. A könyvben leírtakkal a szerző olyan benyomásokat ébreszthet az olvasóban, hogy ez a fejlődő országok számára a nyugati világ — elsősorban az Egyesült Államok — emberiessége által vezérelt jótétemény. Pedig ez a gabonasegély az Egyesült Államok kezében fontos eszköz, amelynek segítségével az egyes éhező fejlődő országokra rákényszerítheti saját politikáját. Röviden szólva, az amerikai politika a segítségnyújtás ezen formáját sok esetben a politikai zsarolás céljaira használta fel, súlyosan visszaélve az éhező tömegek kiszolgáltatott helyzetével.

A könyvben sok más vitatható részekkel is találkozhatunk. Ezek közül megemlíthető, hogy nem kap megfelelő helyet a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió tevékenységének és szerepének reális értékelése a fejlődő országok éhség elleni küzdelmének támogatásában. Vitatható a fejlődő országokból származó és a fejlett országokban foglalkoztatott munkaerő hatása a fejlődő országok nemzetgazdaságának fejlődésére. A szerző ezt egyértelműen kedvezőnek ítéli meg. Ezek mind olyan kérdések, amelyek vizsgálatával és bemutatásával a jövőben még külön szükséges foglalkozni.

A könyv áttekintése után az olvasóban felvetődik, vajon a fejlődő országok egész társadalmi, gazdasági helyzetének, elmaradottságának és a megfelelő fejlődés biztosításának van-e valamilyen megoldása. Megítélésünk szerint a helyes válasz megfogalmazásához ismerni kell korunk fő mozgatóerőit, és látni kell azt a világméretű konfliktust, amely a termelőerők és a termelési viszonyok között napjainkban végbemegy. Ez a folyamat is azt mutatja, hogy a tőkés társadalom — meglevő adottságainál fogva — nem lehet képes arra, hogy utat nyisson egy alapjaiban ésszerűen összehangolt világtermelésnek, és nem lehet képes a rendkívül korszerű termelőerőket világméretekben kiterjeszteni és az egész emberiség javára hasznosítani.

Az elmúlt több mint ötven évben az emberi társadalom a világtörténelem legnagyobb vajúdási folyamatát éli át, ez végső fokon létre kell hogy hozza azt a létformát, amely az egész emberi társadalmat megszabadítja — beleértve a fejlődő országokat is — az éhségtől, a nyomortól, a gazdasági elmaradottságtól és attól a kiszolgáltatottságtól, amelyet ma még a fejlődő országok tömegeinek el kell szenvednie. Baade professzor ezt a világméretű folyamatot világnézeténél és ideológiai korlátainál fogva nem ismerheti fel.

Fritz Baade könyve — a felsorolt vitatható részek ellenére is — hasznos munka, amely az olvasót kritikus szemléletre és ellenvéleményekre sarkallja. A szerzőnek a könyvében kifejezésre jutott őszinte humanizmusa, gondolatgazdagsága mindenképpen megérdemli a világgazdasági kérdések iránt érdeklődő igényes olvasók figyelmét.

Orosz Árpád

Pirityi Ottó: Használati érték és érték

Kossuth Könyvkiadó, 1969. 323 l.

Pirityi Ottó munkája *két részből áll: a)* a használati érték elmélete; és *b)* a ráfordítások elmélete. Az első rész öt fejezetre oszlik. *Az első fejezet* a gazdasági célok rendszerével foglalkozik, mert — a szerző szerint — a célok, a szükségletek vizsgálata a feltétele annak, hogy a használati érték fogalmát, elméletét kifejtse. A célok előzetes elemzése azonban önmagában még nem vezet el a használati érték fogalmához, hiszen a szükségleteket az eszközök sorával lehet kielégíteni, amelyek szoros helyettesítési viszonyban állnak. Éppen ezért a helyettesítés problematikája képezi *a második fejezet* tárgyát.

A harmadik fejezet a kiegészítő kapcsolatok és az arányosság kérdésével foglalkozik. Ez a probléma a két első fejezet logikus folytatása, mert „a célok egymással alá- és mellérendeltségi, valamint helyettesítési kapcsolatokban állnak. Az alárendeltségi kapcsolat adja a részcélok ... használati értékét. A helyettesítési kapcsolat adja a részcélok ... relatív használati értékét. A mellérendeltség adja a részcélok ... kiegészítő kapcsolatát". (86. l.)

„Amennyiben az eszközök ... rendszere egészében és részleteiben megfelel a célok rendszerének, akkor arányosságról beszélünk" — mondja a szerző. (87. l.) Ennek fontos szerepe van a használati érték meghatározásában (*negyedik fejezet*), hiszen a szerző szerint — a célrendszer objektív, így megítélései is azok, az eszközök és ezek összefüggései pedig a célok rendszere révén nyernek értelmet, minősülnek többé-kevésbé hasznosnak. A terméket a gazdasági célok rendszere minősíti, s ez a minősítés adja a termékek használati értékét. A használati értéknek ez az értelmezése az *ötödik fejezetben* kap világosabb formát, ahol a szerző a használati érték *mennyiségi* oldalát vizsgálja.

A könyv első részében szereplő használatiérték-elemzéshez szorosan kapcsolódik a *második rész,* ahol a szerző az értéknagyság problematikájával foglalkozik. Az értéknagyság kérdésének vizsgálatát az „egyszerű munka — bonyolult munka" elemzésével kezdi *(első fejezet).* Ezután rátér a társadalmilag átlagos és a társadalmilag szükséges munka kérdésére, amely *a harmadik fejezet* tárgya. A második rész második fejezete lényegében az első fejezet része, hiszen itt a szerző a tudomány termelőerővé válásának folyamatával foglalkozik, amely a bonyolult munka fogalmához szorosan kapcsolódik.

A második rész *negyedik fejezetében* a szerző a természeti erők és általában a természeti feltételek ráfordítástartalmát, az *ötödik fejezetben* pedig az eszközlekötés problematikáját vizsgálja. Mind a két kérdést az „értékalkotás" szempontjából veszi figyelembe. Végül, az utolsó *(ötödik)* fejezetben a szükséges munka—többletmunka szocializmusbeli vonatkozásairól szóló sajátos elemzéssel találkozunk, s ezután a szerző a tanulmányból levonható néhány következtetését összegezi.

★

Röviden ez a könyv tartalma. Hangsúlyozni szeretném, hogy a könyv főbb tételeinek az ismertetésével együtt itt *szükségképpen e tételek rövid bírálatát* is adnunk kell, mert több, a marxista politikai gazdaságtan szempontjából is alapvető jelentőségű kérdésben nem tudunk egyetérteni Pirityi Ottóval. A rendelkezésre álló kereteken belül az ismertetés és a bírálat elkerülhetetlenül csak elnagyolt és leegyszerűsített formában történhet. Nehezíti a helyzetet, hogy a szerző állásfoglalásai több kérdésben nem egyértelműek, s mondanivalójának lényege csak nehezen hámozható ki.

Egyébként a terjedelmes, sok homályos, feleslegesen bonyolult megállapítást

tartalmazó mű igen nehézkes olvasmány. E nehézkesség nem is elsősorban a fogalmazásmódból adódik, hanem sokkal inkább abból, hogy a szerző koncepciója eléggé nehezen domborodik ki. Emellett a kifejtés folyamatát több olyan kérdés (például a gazdasági célok rendszere, a helyettesítés kérdése stb.) részletes taglalása szakítja félbe — vagy előzi meg —, amelyeknek az ilyen hosszadalmas elemzését a könyv témája nem kívánja.

A szerző azt állítja, hogy eljárása a marxi munkaérték-elmélet védelmének hatékonyabb módja, mivel ennek az elméletnek a továbbfejlesztésére irányul. A továbbfejlesztésre való törekvés önmagában tiszteletreméltó, de egyúttal felelősségteljes vállalkozás is. Ebben az esetben ugyanis jól meg kell érteni azt, amit tovább akarunk fejleszteni, s nagyon megalapozottan kell vállalni azt a harcot, amelyet a másként gondolkodó közgazdászok többségével vívni kell (több helyen is hangsúlyozza a szerző, hogy a marxista közgazdászok nagy többsége nem ért egyet vele). A többség véleménye nem feltétlenül az igazság kritériuma, de minden magát úttörőnek nevező vállalkozás sem feltétlenül helytálló és igaz. Sőt, az is kiderülhet, hogy az úttörőnek vélt megállapítások csak rég ismert tételek parafrázisai.

A könyv bevezetőjében a szerző leszögezi, hogy vizsgálatának tárgya *az értéknagyság problémája.* Az értéknagyság vizsgálatába azonban Piritvi Ottó a termelési feltételekkel együtt bekapcsolja a felhasználási feltételeket is, s a kettőt majdnem azonos rangú „értékmeghatározó" faktorként kezeli. Ez azonban nem újkeletű eljárás, hiszen ezt tette például A. Marshall és sokan mások, akik „egyoldalúsággal" vádolták mind a szubjektív értékelmélet következetesebb képviselőit, mind a marxi eljárást (azaz azt, hogy Marx *a termelésből indul ki* munkaérték-elméletének kifejtése során), és a termelés mellett a fogyasztói értékelést is bekapcsolták az értékmeghatározás problémájának vizsgálatába. De éppen ezért tudományos elméleti rendszer helyett *eklektikus* teóriákat produkáltak.

A termelési és a felhasználási feltételek összekapcsolásán alapuló értékelmélet szükségessé teszi a használati érték mennyiségi vizsgálatát. Piritvi Ottó abból indul ki, hogy a használati érték végeredményben a termékek és a szolgáltatások egymáshoz való viszonya, valamilyen elérendő cél érdekében. (5. l.) Ezért a használati érték elméletét *a gazdasági célok rendszerének elemzésével* kezdi. Az erősen absztrakt fejezet legsebezhetőbb pontja éppen e fejezet fő mondanivalója: a célok objektivizálásának és hierarchikus rangsorolásának kérdése. Helyhiány miatt nem térhetünk ki ennek részletesebb ismertetésére, amire egyébként sincs szükség, miután a szerző is elismeri, hogy a célok előzetes elemzése önmagában még nem vezet el a használati érték fogalmához.

Ami a *helyettesítés problematikájának* egyébként tetszetős elemzését illeti, felmerül az a kérdés, hogy létezik-e egyáltalán olyan széles mértékű helyettesítés, mint ahogyan azt a szerző állítja. A szerző erről a kérdésről sem nyilatkozik egyértelműen, azonban élesen vitába száll például Mátyás Antallal, aki *adott* termelési eljáráson belül a helyettesítésnek csak igen kis lehetőségét látja (70. l.). Ez — véleményünk szerint — alaptalan bírálat, hiszen közismert az „ex post helyettesítés" igen korlátozott volta.

A célrendszer és az eszközök helyettesítési vonatkozásának vizsgálata után a szerző rátér a célok és az eszközök közötti kapcsolat elemzésére. Itt tulajdonképpen az arányosságról van szó. Piritvinél más a társadalmi, és más a gazdasági arányosság. Úgy fest, hogy a társadalmi arányosság „az általános emberi célokkal kapcsolatos kategória". (88. l.) (A szerző szerint ugyanis: „A társadalmi folyamatok végső célja az ember képességeinek mind teljesebb kibontakoztatása, az egyén életének és körülményeinek civilizáltabbá, kulturáltabbá tétele". A „társadalmi folyamatok végső céljának" az ilyenfajta meghatározásával utoljára a XIX. század liberális szociológusai foglalkoztak.) Gazdasági arányosságnak nevezzük pedig „a gazdasági folyamatok, termékek, erőforrások és feltételek kölcsönös feltételezettségén és kölcsönhatásán nyugvó azon arányok rendszerét, amelyek révén a gazdasági végcél adott társadalmi erőfeszítés mellett a leggyorsabban és legteljesebben megvalósul." (95. l.)

Sajnos, a könyvben nem ez az egyetlen olyan fontos fogalom, amelynek homályos voltát aligha lehet kétségbe vonni. Nem lehet tudni például mit jelent az, hogy „leggyorsabban és legteljesebben megvalósuló" gazdasági végcél. Továbbá nem lehet megtudni, hogy az arányosság törvény-e vagy „objektív gazdasági törvényből eredő követelmény", „szervezeti törvények rendszere"-e vagy „... a bővített újratermelés belső összhangjának törvénye", illetve általános technikai-gazda-

sági törvény" stb. (Ezek a kifejezések, definíciók egymás után szerepelnek a 97—98. lapon.)

Mindenesetre — a szerző szerint — az arányosság követelményei fontos szerepet játszanak a használati érték meghatározásában. A logika a következő: a társadalmi összfolyamatnak *immanens* célrendszere van, amely objektív és így „megítélései" is azok. A termékeket — éppen úgy, mint a létrehozásukat szolgáló folyamatokat — a gazdasági célok (szükségletek) rendszere *minősíti.* Ez a minősítés adja a termékek használati értékét.

E logika szerint a termékek használati értékük szerinti összehasonlíthatósága elméletileg és gyakorlatilag már nem problematikus. Ezért Pirityi Ottó bírálja Hoch Róbertet, valamint általában a szakirodalomban és a tankönyvekben szereplő azon álláspontot, amely szerint az áruk hasznosságuk alapján összemérhetetlenek. Ezzel kapcsolatban a szerző megemlíti a fenti nézet ellenkezőjét valló polgári elméleteket, amelyek a lakosság teljes szükségletét valamiféle egynemű, osztható, s így mennyiségileg meghatározott tömegnek tekintik. (Ezt teszi pl. Hicks is az ún. „preferencia elméletében". Itt megjegyzi, hogy mai magyar szerzőnél is található hasonló nézet, amely a társadalom összes effektív szükségleteit — hallgatólag — homogén, osztható mennyiségnek, volumennek fogja fel, és leszögezi, hogy *ebben a tételben van igazság.* (131. l.)

Miért teszi magáévá ezt az „igazságot" Pirityi? Nyilvánvalóan azért, mert enélkül az „igazság" nélkül elképzelhetetlen a használhatóság mennyiségi meghatározása, pontosabban a használhatósági arányok mérhetősége, amely oly komoly szerepet játszik a szerző értéknagyság-elméletében. Ez abból is kiderül, hogy a további elemzésben nagy szerepet kap az a tétel, hogy az áru használati értéke nem azonos annak társadalmi használati értékével. Ezt a tételt viszont Marxtól eltérően úgy értelmezi, hogy a használati értéket az áru dologi tulajdonságai alkotják, a társadalmi használati érték viszont csak a társadalmi szükségletek tömegéhez és szerkezetéhez viszonyítva létezik. Erre a megkülönböztetésre nyilván azért van szükség, mert a használati érték mint puszta minőség semmit sem mond a mennyiségi viszonyokról, a társadalmi (közgazdasági) használati érték azonban mennyiségileg — szerinte — definiálható. Ezek szerint Pirityi megállapítja, hogy az egységnyi termék használati értéke egyenlő a kielégített szükséglet nagyságával, és ennek megállapítása már elvileg nem probléma, hanem számítási módszerek kérdése.

Jellemző, hogy ezzel kapcsolatban a szerző különböző marxi idézetek erőltetett belemagyarázása útján bizonyítani igyekszik, hogy Marx is utal a használati érték mennyiségi oldalára (141—142. l). Az idézetek viszont nem támasztják alá ezt a bizonygatást, és azt sem, amit Pirityi Ottó a társadalmi használati érték fogalmán ért. Marx egyszerűen azt mondja, hogy egy dolog akkor válik társadalmi használati értékké, ha azt a társadalom általában hasznosnak ítéli meg. (Lásd: Tőke, I. kötet, 1961. 48—49. l.) Pirityi viszont azt állítja, hogy a használati érték „az egyes konkrét jószágfajták és a velük szemben álló társadalmi szükségletfajták közötti objektív viszonyt kifejező technikai-gazdasági kategória, amely alapvetően minőségi tartalmú, de a helyettesek viszonyában lényegi, mennyiségi vonásokkal bír". (146. l.)

Ennek megfelelően a szoros helyettesítési kapcsolatban álló termékek egymáshoz való viszonyában hasznosságuk mennyiségi különbségei domborodnak ki". (152. l.) Amennyiben a különböző jószágok közös célt szolgálnak és ez a cél homogén és osztható (tehát mérhető), akkor használhatóságuk aránya az egységnyi mennyiségük által kielégített szükséglet mennyiségének arányával fejezhető ki. De — szerinte — általában is lehetséges a használhatóság szempontjából való összehasonlíthatóság, viszont az nem az íróasztal mellett, hanem *csakis a piacon* történik. A szerző azzal zárja le a használati érték mérhetőségéről szóló elméletét, *hogy ami jobb, az több is.*

★

Tulajdonképpen a használati érték elemzése egyszerűen *bevezeti* a ráfordítások elemzését, mert — mint már jeleztük — vizsgálatának fő tárgyát az értéknagyság problémája képezi. Ez a hosszú „bevezetés" nem véletlen, hiszen a használati érték mérhetősége külön helyet foglal el az értéknagyság meghatározásában. A szerző szerint az értéknagyság alapjául szolgáló munkamennyiségek elsődlegesen a kapacitásegységek szerint átlagolódnak, majd a kapacitásarányok szerint csoportosulnak át társadalmilag szükséges munkává.

Az a munkamennyiség tehát, amely az értéknagyságot meghatározza, részben a kapacitásarányoktól függ, ez utóbbi pedig a használatiérték-arány függvénye. Így azután világos, hogy a szerző miért úgy tette fel a kérdést a könyv bevezetőjében, hogy vajon a fogyasztó társadalmilag objektív értékítélete csak az árakra, árarányokra hat-e, vagy pedig az értéknagyságokra is? (4. l.) Továbbá „vajon az-e a társadalmilag szükséges munkamennyiség, amennyi a termék egy-egy új példányában átlagosan tárgyiasult, vagy az, amit a piaci viszonyokat és viszonyváltozásokat egy számban tömörítő piaci ár tartósan ilyennek nyilvánít?" (Uo.)

Pirityi egyértelműen ez utóbbi álláspont mellett foglal állást, de éppen ezzel függ össze könyvének egyik legsúlyosabb problémája, nevezetesen az, hogy az értékmeghatározást annyira „kibővíti", hogy lényegében értéknek nevez bármilyen hosszabb idő átlagaként kiszámított árat. Így aztán az értékelmélet alaposan összekeveredik az árelmélettel oly módon, hogy végeredményben a tudományos érték- és árelméletből nem sok marad. Szerinte ugyanis az értéket nem a munkamennyiségből, hanem az átlagos árból ismerjük meg". (214. l).

Nos, vegyünk egy olyan monopolárat, amely *tartósan* az érték (tehát munkaráfordítások) felett mozog, számítsuk ennek átlagát, s nevezzük ezt értéknek! Vagy vegyük akár a termelési ár kategóriáját. Nevezzük ki ezt is értéknek (hiszen mint árcentrum ez is átlagos ár), s ne törődjünk azokkal a súlyos problémákkal, amelyekkel Smith és Ricardo találkozott, mert a termelési árat azonosította az értékkel, és amelyek miatt vagy a munkaérték-elmélet feladására, vagy a termelési ár problémájának a mellőzésére kényszerültek. Pirityi viszont ezen a problémán úgy teszi túl magát, hogy szerinte „a munka az érték keletkeztetője, de a munkát előbb a piac »átértékeli« mielőtt az érték nagyságának meghatározójává tenné". (Uo.) Figyeljük csak meg ezt a mondatot! A piac „átértékeli" a munkát, s mint csalhatatlan keresztelő, az érték rangjára emel olyan valamit is, ami egyáltalán nem munkaráfordítás.

Mindez abból adódik, hogy nála *az érték árrá való átalakulásának tényezői úgy jelennek meg, mint az értéknagyságot meghatározó tényezők.* Marx nemcsak a piaci értéktől függetlenítette az értéket, hanem az árcentrumot megváltoztató „ráfordítási" változásoktól is. Marx nagyon nyomatékosan hangoztatta, hogy a termelési árban az érték eltorzítva jelenik meg és a vulgáris érték- és értéktöbblet-elméletek gyökerét éppen e torzulás fel nem ismerésében tárta fel. Pirityinél a piacnak ez az „átértékelő" szerepe alapgondolatként szerepel, hiszen nála az értékelmélet nemcsak ráfordítási, hanem felhasználási elmélet is. Persze ott van az a reálisan kifejtett munkamennyiség, amely az érték keletkeztetője, de mégis, az értéknagyság nem a ténylegesen ráfordított munkák társadalmi átlaga, hanem „elismert", „átértékelt", „kinyilvánított" stb. munkamennyiség. Ez abból adódik, hogy a szerző a felhasználási feltételeket (a fogyasztó társadalmilag objektív értékítéleteit, az ún. piaci értékítéleteket, a szükségletek szerepét stb.) nem egyszerűen az árakra (s ezen keresztül a társadalmilag szükséges munkaráfordításokra) ható tényezőnek, hanem *„értékmeghatározó"* tényezőnek tekinti.

Ebből az következik, hogy az áruk értéknagyságát nem az újraelőállításához társadalmilag átlagosnak mondható munkaráfordítások határozzák meg, hanem az átlagos munkamennyiség „átértékelésén" keresztül kialakuló társadalmilag szükséges „munkamennyiség", amely a gyártmányfejlesztés és az arányosság *minősítő hatásától* függ. Az objektív érték helyett tehát Pirityi lényegében elfogadja az érték eklektikus értelmezését, a munkaérték-elmélet mellett a szubjektív értékelméletek által hangoztatott értékmeghatározó tényezőket is.

Így aztán a termék értéke nem attól függ, hogy mennyi munka tárgyiasul benne, hanem attól, hogy mennyi munkát ismernek el benne. Az „elismerés" azonban általában azt jelenti, hogy mit fizetnek érte (tehát mennyi munkát adnak valamiért). Ebből logikusan következik, hogy a termék értéknagysága nem a benne levő társadalmilag szükséges munka mennyiségének függvénye, hanem annak, hogy mennyi munkát lehet érte kapni. Ez a tétel viszont annyira hasonlít A. Smith ún. második értékelméletéhez (egy áru értéke egyenlő azzal a munkamennyiséggel, amely érte kapható), hogy vele itt nem érdemes foglalkozni, hiszen hamisságát nemcsak Marx, hanem már Ricardo is kíméletlenül leleplezte. Ennek ellenére azonban Pirityi könyve tele van olyan kifejezésekkel, mint például... „olyan ráfordítástartalmat *tulajdonítanak*" (267. l.), „... munkát *ismernek el* benne" (266. l.), „... szinte hozzá sem nyúlnak a hegyhez magához, mégis munkatartalmat *adnak neki*..." (270. l.) stb., stb.

Pirityi több helyen elhatárolta magát a szubjektív értékelméletektől, ponto-

sabban ezek eredeti megfogalmazásaitól. Objektíve azonban, sajnos, az alapállása olyan, hogy koncepciójában igen fontos helyet kaptak a szubjektív értékelméletek tételei is, amelyek különben a későbbiek során nyíltan eklektikus jellegűekké váltak. Ez jellemző Pirityi alapkoncepciójára is, mert a szubjektív értékelmélet számos tételét egybe akarja olvasztani a marxi munkaérték-elmélettel. Hasonló vállalkozások a közgazdaságtan történetében már sokkal korábban előfordultak (például Bernsteinnél).

Az értéknagyság meghatározását Marx *A tőke* I. kötetében adta meg. Ezt azonban Pirityi túlságosan egyszerűnek tartja. (4. l.) Pedig talán érdemes lett volna jobban figyelembe venni Marxnak azt a figyelmeztetését, hogy „minden kezdet nehéz — ez minden tudományban érvényes. Ezért az első fejezetnek, főleg az áru elemzését tartalmazó résznek a megértése okozza majd a legtöbb nehézséget." (A Tőke I. Bevezető. Bp. 1961. 11. l.)

Igen bonyolult, nehéz, de rendkívül mély tartalmú teória ez az áruelemzés! Pirityi azonban ezt egyoldalúnak véli, mert „lényegében az előállítás oldaláról történt" (200. l.). Ez csak első közelítésnek fogadható el — mondja —, amely után tovább, sőt végig (?) kell menni, azaz, be kell kapcsolni az értéknagyság vizsgálatába „az arányosság minősítő hatását" is, mely a társadalmilag átlagos munkamennyiséget társadalmilag *szükségessé* értékeli át. Ezek szerint a szükséges munka nem kizárólagosan az előállítás oldaláról minősül, hanem *a fogyasztás, a szükségletek oldaláról is* (209. l.), így a „társadalmilag szükséges munka nem más, mint az átlagos munka társadalmi értékelése". (210. l.)

Világos tehát, hogy itt az értéknagyság meghatározása *két oldalról* történik. Az egyik a ráfordítások alapján való értékelés, a másik a szükségletek oldaláról folyó értékelés, azaz a szükségletkielégítés szempontjából vett munkamennyiség megítélése. A szükséglet „megítélése" szerint az áru értéke csökken vagy növekszik függetlenül attól, hogy a benne tárgyiasult társadalmilag átlagos munkamennyiség változott-e vagy sem. Ez utóbbi változatlan lehet. Változatlansága ellenére azonban, ha az arányosság követelményei változni fognak, akkor ennek következtében nemcsak az árarányok (vagy árcentrumok arányai) térnek el a munkaráfordítási arányoktól, hanem a társadalmilag szükséges munka is. Mert — Pirityi szerint — az a tény, hogy az árarányok gyakran térnek el a ráfordítási arányoktól, oda vezet, hogy „a termékek által képviselt társadalmilag szükséges és a bennük (illetve újraelőállításukban) tárgyiasult társadalmilag átlagos munkamennyiségek" tartósan eltérnek egymástól. (122. l.) Végeredményben tehát ez nem áreltérés az értéktől, hanem „értékeltolódás", mert ha a társadalmi szükséglet meghaladja a létrehozott termék nagyságát, akkor a javaknak nagyobb értéket tulajdonítunk, mint amekkora érték a bennük rejlő egyedi munkatartalomhoz — népgazdasági átlag szerint — tartozna.

A társadalmilag szükséges munkamennyiség fogalmának a társadalmilag átlagos munkaráfordítástól való elszakításából adódik az, hogy az értéknagyság problematikájával foglalkozó könyvben alig van valami az árelmélet kérdéséről. Teljes mértékben hiányzik a termelési ár, a monopolár, az értékarány-árarány stb. problematikájának figyelembevétele. S nem véletlenül! Hiszen rendszerint ott, ahol Pirityi Ottó a társadalmilag szükséges munkamennyiségről beszél, lényegében árelméleti kérdésről van szó, s ahol árkérdésekről nyilatkozik (173., 214—220., 246—248. stb. lapokon szórványosan), ott az általa definiált értéknagyságtól eltérő árakról van szó, amelyek lényegében csak pillanatnyi piaci áringadozások. Hihetetlenül degradálódik tehát az ár (és árcentrum) társadalmi funkcióinak jelentősége.

Az értéknagyság efféle meghatározása azonban nagyszerű harmóniában van Pirityinek azzal a megállapításával, hogy a földnek is van értéke, sőt általában a természeti erőknek, természeti feltételeknek is. (258—273. l.) Az nem baj, hogy a föld és a természeti erők nem munka eredményei, elég az, hogy munkatartalmat, ráfordítástartalmat tulajdonítanak neki. A földnek van ára, de ez nem a tőkésített földjáradék. Szerinte az ár itt a termelési *lehetőséget* fizeti meg. Pirityi a mezőgazdasági termékek sajátos árcentrumát nem a sajátos agrárviszonyok elemzése alapján állapítja meg, hanem úgy, hogy alapjában véve elfogadja az „opportunity cost" elméletet, amelyet először a szubjektív közgazdaságtan egyik megalapozója, Wieser fogalmazott meg. Mint ismeretes, az „opportunity cost" (alternatív költség) szubjektív fogalma szerint a termelési tényezők szükségletünkhöz képest korlátolt mennyiségben állnak rendelkezésre. Ha felhasználjuk őket bizonyos fogyasztási cikkek előállítására, akkor másokról kell lemondanunk. Ezek szerint az előállított javak ter-

melése azért kerül költségbe, mert más javak termeléséről és élvezetéről kell miattuk lemondani. Vagyis a termelési költségek lényege: *feláldozott haszon.*

Az értéknagyság sajátos koncepciójának következetes betartása oda vezette Pirityi Ottót, hogy még az eszközlekötési járulékot (V. fejezet, 277—304. l.) sem úgy értelmezi, ami a valóságban (racionálisabb gazdálkodásra serkentő intézkedés), hanem értékelméleti kérdést produkál belőle. Szerinte az eszközlekötés ráfordítás jellegű árelem. Vitatkozik azokkal (például Nagy Tamással), akik az eszközlekötés célszerű indoklása mellett foglalnak állást, mert ő a lekötött termelési eszközök *hozadékaként* fogja fel az eszközlekötési járulékot. Az értéket egyedül a munka hozza létre, de ez szerinte nem zárja ki azt, hogy a lekötött holt munka ehhez az értéklétrehozó képességhez, illetve ennek növeléséhez meghatározott nagysággal járuljon hozzá. Pontosan ugyanezt állítják a polgári közgazdászok is, akik a munkaérték-elméletet éppen ezzel az érveléssel próbálták — és próbálják — megcáfolni. Furcsa „védelme" a marxi értékelméletnek, ha az ellene felhozott legfőbb polgári ellenérveket helytállónak ismerjük el.

Világos, hogy Pirityi Ottó *fő mondanivalója erősen kifogásolható.* Igaza volt tehát Bors Lászlónak, aki azt írta (Pénzügyi Szemle, 1969. 3. sz.), hogy „... a marxi munkaértékelmélet igazi tartalmának elhomályosítása, a termékek értékének és a termelési erőforrások értékelésének összekeverése Pirityi Ottónál oda vezet, hogy az *értékmeghatározást megfosztja minden határozott és objektív tartalomtól".*

Bors László azonban csak egy rövid íráshoz, a „területek értékéről" szóló cikkhez szólt hozzá, tehát nem rendelkezett Pirityi Ottó nézeteiről olyan átfogó képpel, mint amilyet a szóban forgó könyve nyújt. Még egyszer hangsúlyozni kell azonban, hogy ebben a rövid bírálatban nem lehetett kitérni olyan részkérdésekre, amelyekkel vagy egyet lehet érteni, vagy esetleg termékeny vita tárgyává lehet tenni. A könyv fő mondanivalóját tekintve azonban le kell szögeznünk: ha értéknek nevezzük a közgazdaságilag bármennyire indokolt és bármilyen jellegű *áreltérést* is, akkor el kell fogadni, hogy az értéknagyság más, mint a közgazdasági törvények által mennyiségileg meghatározható munkaráfordítás, ami elkerülhetetlenül a munkaérték-elmélet feladásához vezet. Ha ezzel szemben elismerjük, hogy az ár eltérése az értéktől hozzátartozik az értéktörvény működési mechanizmusához, akkor a törvény tendenciális jellegét úgy értelmezzük, hogy éppen az értéktől eltérő árak (árcentrum) hoznak mozgásba olyan erőket, amelyek az eltérések szükségszerű kiküszöbölésének irányába hatnak, de mindig oly módon, hogy ezek az (árarányok-értékarányok közötti) eltérések sose szűnnek meg. Mégpedig nemcsak azért, mert közben az érték is változik, hanem azért is, mert az árak (árcentrumok) mindig több tényező hatására, szükségszerűen térnek el (spontán vagy tudatos módon) a szüntelenül változó értéktől.

Szamarasz Oresztész

Majminasz, E. Z.: A gazdasági tervezés folyamatainak információelméleti összefüggései

(Processi planyirovanyija v ekonomike: informacionnij aszpekt, Moszkva, 1966. 320 l.)

A szerző szerint e művének megírására két, egyenként is jelentős ösztönző erő hatott. Egyrészt a Szovjetunióban előtérbe került a termelés és a termelékenység színvonalának emelése, amit nagyban segíthet egy jobb szabályozási, irányítási rendszer kiépítése, másrészt az új gazdasági reform bevezetése nagyobb lehetőséget teremtett az új közgazdasági kutatások számára.

Egy adott rendszer információs kapcsolatainak kialakításával, s ennek során a nehézségek megoldásával mind a szovjet, mind a nyugati irodalomban már számos publikáció foglalkozott. A szerző e témakör alapvető összefoglalásával, saját kutatásainak ismertetésével az új gazdasági reform sikeres működését kívánta előmozdítani.

A könyv lényegében négy jól elkülöníthető részre osztható.

Az első rész a megfelelő „nyelv" kialakítására törekszik, a szükséges definíciókat és kapcsolatokat ismerteti. A másik rész egy adott rendszer funkcionális blokkjait tárgyalja. A harmadik fejezetet a szerző az információáramlás tanulmányozásá-

nak szenteli. A negyedik fejezetben igyekszik felderíteni a tervezési rendszer, a tervezés dinamikája és a gazdasági fejlődés kapcsolatait.

A szerző ebben a könyvében nem új kutatások eredményét kívánja publikálni, hanem főként az eddig megoldott problémák ismertetésére fordítja figyelmét. A könyv valójában olyan értelemben vett széles körű irodalomfeldolgozásnak tekinthető, amely rámutat a még nyitott kérdésekre, utalva megoldásuk eszközeire. Ilyen módon Majminasz műve nem vagy legalábbis nagyon csekély mértékben tartalmaz vitás kérdéseket, sokkal inkább a már elfogadott eredmények közlésére, más szerzők munkáinak ismertetésére korlátozódik.

A továbbiakban a szerző gondolatmenetének megfelelően megkíséreljük kiragadni az egyes fejezetek lényegesebb, érdekesebb gondolatait.

Az alapfogalmak körében (I. fejezet) legfontosabb a *rendszer*-fogalom tisztázása. A több, egymásnak ellent nem mondó definíció közül kiválasztja azt, amely leginkább megfelel a tervezési igényeknek. Eszerint a rendszer *változók* (blokkok, elemek) összefüggésének halmaza. Ebbe a halmazba csak az adott vizsgálódás szempontjából érdekes összefüggések tartoznak bele, így *egy objektum* több különböző rendszer elemeként szerepelhet.

Egy adott rendszerben a vizsgálat folytatásához szükséges a *megfigyelő*, az objektum, a *megfigyelés célja* és *eszköze*.

A rendszerben a változó valamilyen irányú elmozdulása kihat a rendszer állapotára, az itt bekövetkezett változást nevezzük *eseménynek*. Külön megemlíti a szerző, hogy a változó hatása *időben* is differenciálódik.

A rendszer az őket alkotó elemek száma és természete szerint osztályozható. *Nagy rendszerről* beszélünk abban az esetben, ha az elemek száma nagy, de véges, és az elemek egyneműek. A *bonyolult rendszer* nem írható le teljes egészében. Elemei nem egyneműek. A szerző a *teljesség* fogalmát arra az esetre értelmezi, ha az elemeket és a változások következményeit is ismerjük.

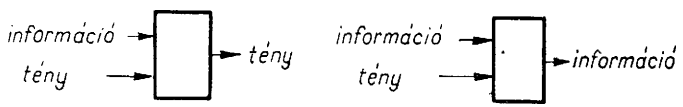
A nagy rendszereket célszerű bizonyos szempontok szerint kisebb részekre bontani. Erre szolgálnak az objektumok osztályozására már Ashby és Beer által kidolgozott skálák. Közülük a legfontosabbak a *nominális skála*, amely az objektumok azonosítására szolgál, a *sorrendi* skála és a *mennyiségi* skála.

Az osztályozás segítségével nem mindig egyenrangú rendszerekhez jutunk, így tudatosan kialakítható a *rendszerek hierarchiája*. Az így konstruált szuperrendszerek is a jobb megfigyelést, a kitűzött cél könnyebb elérését, a tisztánlátást szolgálhatják.

A rendszerek Beer osztályozása alapján lehetnek *egyszerű*, *bonyolult* és *nagyon bonyolult* rendszerek, melyek mindegyike a kapcsolataikat illetőleg lehet determinisztikus vagy sztochasztikus.

Osztályozhatjuk azonban a rendszereket a bennük levő kapcsolatok színvonala alapján is, így lehetnek *önszabályozó rendszerek*, *önmagukat fejlesztő* és *önszervező* rendszerek.

A rendszer blokkjai közötti kapcsolat vagy anyagi, fizikai megjelenésű, vagy pedig informatív. Ennek megfelelően az átalakító egységek is különböznek egymástól (Grenyevszkij, Ashby). Két fő fajtájuk a következő:

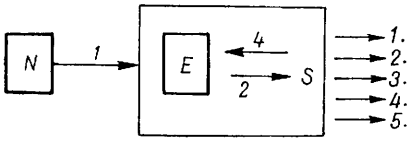
anyagi átalakító — információ- átalakító

A fogalmak körében meg kell említeni még a *modell* fogalmát is. A modell a szerző szerint bármilyen rendszer leírása elemzési, visszatükrözési céllal. Az imitációs modell a visszatükrözésen túl a rendszer viselkedését is leírja. A modellek céljuk, eszközeik tekintetében különbözhetnek egymástól.

Az alapfogalmak, a rendszerek általános osztályozása után a szerző rátér a *gazdasági rendszer* leírására.

Kiinduló fogalomnak a gazdaságot tekinti, amely az emberek termelői-fogyasztói kapcsolata. Általánosan Marxra hivatkozva a társadalmi rendszerben a kapcso-

latok két fajtáját említi. Egyrészt az ember és természet kapcsolatát (munkatárgy, munkaeszköz, technológiai kapcsolatok), másrészt a társadalmi kapcsolatokat ember és ember között. Így a társadalmi rendszernek a gazdaság egy része, ahol a fontosabb kapcsolatokat a következő ábrával szemlélhetjük:

ahol: *N:* a természeti tényező,
E: gazdaság,
S: társadalom,
1. anyagi jellegű áramlás,
2. „kritérium" áramlás,
3. kiegészítő áramlás,
4. információs áramlás,
5. kiegészítő információk.

A társadalom szempontjából, a szerző szerint, legfontosabb az *SE* kapcsolat, ezért bármilyen felépítendő modell célfüggvényében ennek ki kell fejeződnie. Fő kifejezési formája a termelői és fogyasztói értékek összevetése. Feladat tehát megadott feltételek mellett a következő szélső értéket keresni:

$$U\ (x) \rightarrow \max,$$

ahol: x a fogyasztás lehetséges struktúráinak halmaza,
U az a függvénytípus, amely ezek értékelését fejezi ki.

Több optimális megoldás esetén a szerző — Volkonszkij—Pugacsev munkájára hivatkozva — azt a struktúrát részesíti előnyben, amelyik közelebb áll a meglevőhöz.

A fogyasztói típusú célfüggvényhez még két tényezőt kell figyelembe venni. Először a termékek várható keresletalakulását. Itt a Sztrumilin által használt függvényt javasolja:

$$Q(t) = e^{-at}$$

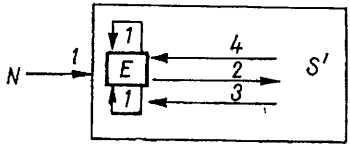
ahol: Q = a keresleti függvény,
t = az idő,
a = a termelékenység növekedésének átlagos koefficiense.

Másik lényeges dolog, hogy a célfüggvényben is kifejezésre jusson az időtényező, azaz a tervezés dinamikája. Mindezeket figyelembe véve egy elméleti optimalizálási modell preferenciája az alábbi formát ölti:

$$V = \int_0^{\infty} Q(t)V[x(t)]dt.$$

A függvény típusának, paramétereinek meghatározása külön probléma.

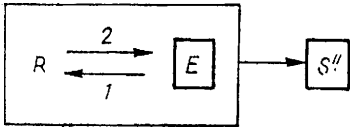
Milyen kapcsolatok találhatók a társadalmi rend egésze és a gazdaság között? Szemléltessük ezt egy ábrán:

(ahol a számok ugyanazt a kapcsolatfajtát jelentik, mint az előző ábrán, *S'* = a végső felhasználás).

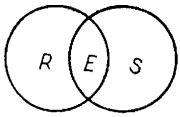
Az ábra szerint a gazdaságon belül két anyagi jellegű visszacsatolás van. Az egyik az ágazatok közötti termék, a másik a felhalmozás. A gazdaság a társadalom egészéhez pedig kritériális és információs kapcsolatokkal csatolható.

Egy gazdaság működését erősen befolyásolják a rendelkezésre álló készletek:

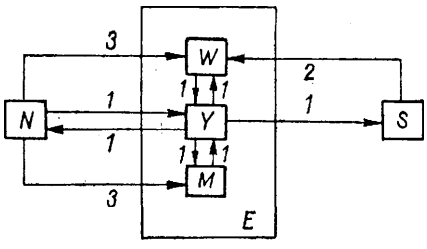
ahol: S'' a végső felhasználás,
R a készletek rendszere.

A két különböző szuperrendszerben történt ábrázolás után a szerző összekapcsolja a két rendszert, ahol a következő összefüggések találhatók:

$$N = R \setminus E$$
$$S = S'' \setminus E$$

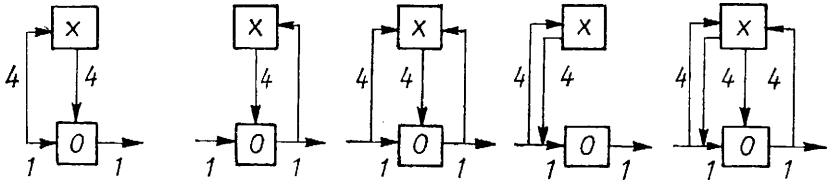
Egy részletesebb ábrával jellemezhető a természet, a gazdaság és a fogyasztás kapcsolata:

ahol: M = az anyagi jellegű ráfordítások,
Y = anyagi átalakító,
W = munkaerő.

E kapcsolatokra építve javasol a szerző egy olyan modellt, amely az előbb említett fogyasztás maximalizálása mellett figyelembe veszi a minimális ráfordítás elvét is. A modell feltételi rendszerét a szerző egy lineáris rendszerrel igyekszik megadni (Goldmann és Tucker nevére hivatkozva).

A rendszer leírását követőleg Majminasz egy adott rendszer irányítási problémáit vizsgálja. Az anyagi jellegű folyamatokban (termelés) a szükséges információk különböző áramlási formái az anyagi folyamatok szabályozására szolgálhatnak. A lehetséges szabályozási formákat a szerző az alábbi ábrákkal szemlélteti.

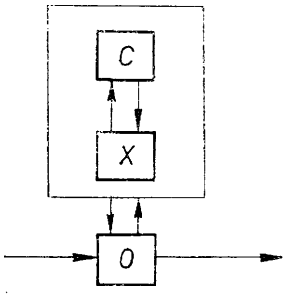
ahol: X = a szabályozó egység,
O = a szabályozott objektum.

Észrevehető, hogy a szabályozási formák egyre bonyolultabbak. Míg az első egyszerű passzív szabályozó szerepét tölti be, az utolsó visszacsatolásokkal hibák megelőzésére, vagy elkövetett elhajlások javítására is alkalmas. Ez utóbbit nevezi a szerző tökéletes regulátornak.

A szabályozó egység azonban csak az objektum pillanatnyi állapotára, jelzéseire reagál. Szükség van egy olyan egységre, amely a szabályozó szerepét megszervezi és olyan irányban igazítja, hogy az elhajlások minimalizálódjanak. Ezt az egységet nevezi Majminasz „feladó" vagy szervező blokknak.

Ashbyre hivatkozva az irányítás fogalma alatt a szabályozó és az ő tevékenységét szervező blokk együttes tevékenységét értjük. Tökéletes irányításról abban az esetben beszélhetünk, ha a szervező blokk egy tökéletes szabályozó egységhez csatlakozik.

Az objektum és az irányítás kapcsolatát az alábbi sémával adhatjuk meg.

ahol: C = a „feladó" szervező (zadajuscsij) egység.

A szabályozási rendszer felhasználásával a szerző ábrával szemlélteti a készletek, a társadalmi rendszer és a gazdaság kapcsolatát, majd az egyre bonyolultabb eset felé haladva bekapcsolja a rendszerbe a környezet szerepét is.

Összegezve az irányításról való tudnivalókat, Majminasz a gazdasági szabályozás információs folyamatait és tevékenységeit két részre bontja. Egyik az információáramlást modellező tevékenység, amelynek feladata a különböző kritériumok kidolgozása, értékelési rendszerek felállítása, a szabályozórendszer magatartásának visszatükrözése. (Ez a C blokkra jellemző.) A másik az információk erősítése, ahol konkretizálják az információk hatását az objektumokra. (Az X blokk feladata.) Közgazdasági nyelven szólva az előbbi a tervezés, az utóbbi az operatív vezetés feladata, és ezek együttese alkotja az irányítást.

A második fejezetben a szerző arra válaszol: mi szükséges a tervezés modellezéséhez. Egy tervezési rendszert is csak tárgyával kapcsolatban tudunk meghatározni. A különféle feladatok tervezése különböző helyeken, más-más egységekben történik. Ezekben az egységekben, blokkokban a kapott információk alapján döntenek és ezt valamilyen formában közlik, ezek az ún. tervezési közlemények. A blokkok, amelyek egy adott tervezési rendszerben valamilyen közlést dolgoznak ki, az ún. funkcionális blokkok. A közlemények blokkról blokkhoz való eljutását nevezzük eseménynek. Ezen új fogalmak segítségével a tervezésnek egy új definícióját adhatjuk, miszerint a tervezés a funkcionális blokkokban történő információátalakítás.

A szerző foglalkozik a funkcionális blokkok kialakításának problémájával. Kérdése: milyen szintig végezzük el a funkcionális bontást. Feuermann nevét említve adja meg válaszát. A felbontásnak mindig az adott célt kell szolgálnia. A felbontás legkisebb egysége az operátor és ezek valamilyen egyesítése adja az operációs komplexumot. Analitikus komplexumról abban az esetben beszélhetünk, ha egy funkcionális blokkot nem tudunk lebontani operátorokra.

A tervezési rendszer leírása után a szerző rámutat a megfelelő és megbízható adatbázis fontosságára: Egy objektum megfigyelésénél nyert információknak különböző szinteken kell áthaladni, megfelelően módosítva, hogy kielégítse az adott igényeket.

Az objektumból érkező információk tartalmaznak az egyes funkcionális blokkok felé felesleges vagy téves információkat is. Egy ún. szűrő egység feladata az információk közvetlenül használható alakra való transzformálása (Shannon). Ez a műszaki életben már megoldott probléma a közgazdasági folyamatok körében még sok gondot okoz.

A tervezési rendszer leírásánál már említettük, hogy bizonyos egységek, az ún. funkcionális blokkok a beérkezett információkat átalakítják, majd más egységek számára elérhető információt bocsátanak ki. Ezt az aktust nevezzük *döntés*nek.

Hogyan jön létre a funkcionális blokkban ez a döntés, mi előzi meg ennek a közleménynek a kibocsátását? A blokk munkáját jól elkülöníthető lépésekre tagolhatjuk:

— a beérkezett adatok alapján alternatívák kidolgozása,
— az alternatívák ellenőrzése prognózissal,
— egyes alternatívák mennyiségi, minőségi értékelése,
— választás.

A döntő természetesen a választás pillanata. A szerző a különféle körülmények között adott alternatívák választásához táblázatosan összefoglalja az adott esetben felhasználandó matematikai apparátust.

Az alternatívák egységesítése után a választás, bizonyos alternatívák előnyben részesítése, valamilyen kritérium alapján történik. A kritérium lehet külső (például gyorsaság, megbízhatóság) vagy belső kritérium (például ráfordítás). Bármilyen kritériumok alapján történik is a választás, az bizonyos, hogy a kiválasztott szempontból a leghatékonyabbnak, leghasznosabbnak kell megvalósításra kerülnie.

Bonyolultabb a helyzet abban az esetben, ha több kritérium szerint kell elvégezni a választást. Erre a célra vezeti be a szerző a hasznossági függvény fogalmát és játékelméleti alapon kidolgozza az optimális választás folyamatát. Gyakorlatilag azonban a hasznossági függvény megkonstruálása problematikus, így ezen a téren fokozottan érezhetjük az elmélet és a gyakorlat közötti szakadékot.

Egy adott rendszer elemei a funkcionális blokkal a kapott információkat átalakítják, továbbítják. A továbbítás az információs csatornákban történik, melyek összekapcsolják a megfelelő blokkokat és egységeket. (III. fejezet.)

Az információtovábbítás szempontjából két dolognak van jelentősége. Meg kell állapítani, hogy mely egységek között kell kapcsolatot fenntartani, valamint meg kell vizsgálni az átadandó információ milyenségét (megbízhatóság, gyakoriság stb.). Az első probléma a hálózatkialakítás körébe tartozik, a második a már kialakított hálózatban az információátadást lebonyolító csatornákra.

A rendszerek általános leírása után Majminasz a gazdasági rendszer, a gazdasági tervezés speciális vonásait ismerteti (IV. fejezet). A gazdasági tervezés is egy kommunikációs hálózatban játszódik le, melyek funkcionális blokkja között a kapcsolatok lehetnek irányítottak vagy nem irányítottak. A szintek közötti kapcsolatot meghatározza a mindenkori vezetési rendszer. Minél szorosabb a kapcsolat az egyes funkcionális blokkok között, annál érzékenyebben reagál az egész rendszer bizonyos változásokra. A gazdaság információs rendszerét a szerző szemantikai, pragmatikai (az információk közti kapcsolat — hasznosság) és szintaktikai szempontból tartja szükségesnek elemezni.

A gazdasági információs rendszer néhány speciális függőséggel is rendelkezik. A fontosabbak:

— minél hosszabb az eltelt idő, minél magasabb szintre került az információ, annál kevésbé megbízható,
— az idő múlásával és az információ helyétől való távolodással egyre több a logikai kiegészítés,
— egyre kevesebb szerephez jutnak a technológiai jellegű információk,
— külön kell figyelmet fordítani a tervperiódus hosszára, a kidolgozási határidőre, a régiről az újra való áttérés időtartamára, a tervezés színvonalára, egy hálózatban uralkodó tehetetlenségre stb.

Bármennyire is felderítettük egy gazdasági rendszer összefüggéseit, a gazdasági rendszer nem írható le pontosan, csak különböző *absztrakciók* segítségével. Adódik tehát a nagy, bonyolult rendszereknek az a problémája, hogy modellezett optimumuk meghatározása mindig *csak a szuboptimalitás* kritériumát tudja kielégíteni. Az optimum elérését szolgáló terv kialakítása csak a tervváriánsok valamilyen kritérium alapján történő rangsorolásával lehetséges.

Ebben a fejezetben találkozhatunk a szerző magyar vonatkozású hivatkozásával is. Érdekesnek minősíti Kornai János álláspontját, miszerint a központi hatóságok

nem képesek meghatározni az egyes tervek, tervváltozatok hatékonyságának a mértékét. Célunk ezért ne az legyen, hogy optimális tervet készítsünk, hanem elégedjünk meg egyelőre a hatékony tervvel. (Hatékonynak azt a tervet nevezzük, amelynél nem találunk egy másik minden vonatkozásban jobb változatot.)

A szerző szerint az optimális tervre való átmenet makroszinten a jóléti függvény alapján lehetséges. Egyszerűbbé válna a tervezés, ha csökkentenénk az optimumkritériumok számát.

A szerző könyve végén külön fejezetet szentel az automatizált irányítószervek megteremtésének. Az irányítószerveknek megfelelő információk, adatok szükségesek sikeres funkcionálásukhoz, ezért kialakításuk fő szakaszai az adatfeldolgozás gépesítésének, automatizálásának függvényében vizsgálhatók.

Ma az első gyakorlati feladat egy olyan modell elkészítése, amely megkísérli pontosan leírni a tervezés és vezetés folyamatait. Egy ilyen modell kidolgozása és megoldása számos akadályba ütközik. Problémát jelent az információk tárolása, megbízhatósága, rendezése, a szükséges technikai eszközök (perifériák, csatornák, egységes hálózatok) hiánya.

A sikeres tervezés megvalósításához napjainkban még valóban sok akadályt kell leküzdeni. A szerző helyesen látja, hogy ebben a témakörben nem elegendő egyetlen tudományág művelése és fejlesztése. A közgazdasági és a műszaki tudományok egész sora között kell megteremteni a szervezett kapcsolatot a gyorsabb haladásért.

Ligeti István

DR. VARGA GYÖRGY:

AZ AMERIKAI BUSINESS

(Vállalati stratégia és management)

A szerző az Egyesült Államokban szerzett személyes tapasztalatai és tanulmányai, továbbá gazdag irodalmi források alapján mutatja be az amerikai vállalatok működését.

A mű nagy része a vállalati stratégia értelmezésének és kialakításának kérdéseivel, továbbá a vállalati tervezés és előrejelzés módszereivel foglalkozik. Mind a stratégiai, mind a tervezési kérdéseket vállalati példákkal illusztrálja a szerző.

A könyv bemutatja az amerikai vállalkozások marketing tevékenységének — különösen a termék- és az árpolitikával összefüggő — területeit, továbbá ismerteti az ún. vállalati diagnózis (értékelés) kritériumait. Az olvasó rendszerezett képet kaphat az amerikai managerképzésről és továbbképzésről, a különböző management-iskolák koncepcióiról, tematikáiról és az amerikai gazdasági vezetők társadalmi arculatáról.

A könyvet gazdasági vezetőknek és a mikroökonómiával foglalkozó közgazdászoknak ajánljuk.

440 lap, kötve 50,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Шандор Цейтлер

Некоторые взаимосвязи внешнего и внутреннего равновесия народного хозяйства Венгрии

За последние два десятилетия значительно расширилось участие Венгрии в международном разделении труда. В условиях нашей страны развитие промышленности невозможно без соответствующего расширения импорта; а основным источником покрытия растущих потребностей в импорте является валютная выручка от экспорта.

Соответствующий рост экспортоспособности необходим для обеспечения как внутреннего, так и внешнего равновесия. Ведь внешнее равновесие в случае стагнации экспорта может быть обеспечено только путем сокращения импорта. Но это в свою очередь приводит к нарушению внутреннего равновесия, препятствуя развитию народного хозяйства.

Автор, анализируя участие Венгрии в международном разделении труда, указывает на важнейшие проблемы экономического развития страны. Основной из них является недостаточная эффективность участия в международном разделении труда. Этот факт проявился, в первую очередь, в большой доле продукции обрабатывающей промышленности, не пригодной для реализации на капиталистическом рынке.

Одной из основных целей новой системы хозяйственного управления — в соответствии с вышесказанным — было повышение эффективности, способствовать которому призваны меры, регулирующие экспорт.

В сложившейся единой системе регулирования заинтересованность предприятий в экспортной выручке в рублях и долларах сложилась по-разному. Это, в частности, указывает на то, что воздействуя на участие в международном разделении труда, влияние мер, регулирующих внешнеторговую деятельность, может быть уравновешено или же увеличено сверх желаемого и мерами, принимаемыми в связи с внутренним равновесием.

Далее автор дает трактовку экспортной способности, обязательно требующейся в интересах создания устойчивого внешнего равновесия: производство современной промышленной продукции, хорошо и экономически эффективно реализуемой на всех рынках, необходимо не только для обеспечения конкурентоспособности на капиталистических рынках, но в перспективе только оно может обеспечить возможность удовлетворения растущих потребностей социалистического рынка и отечественных потребностей. Этот процесс, одновременно создавая требовательный внутренный рынок, в свою очередь воздействует на увеличение конкурентоспособности предприятий на международном рынке.

Миклош Шиман

Технический уровень венгерского производства и реформа хозяйственного управления

В Венгрии значительно повысился технической уровень, однако неудовлетворителен темп его роста. Причиной этого является не только недостаток материальных условий, то есть имеющихся в распоряжении ресурсов, а скорее то обстоятельство, что имеющиеся ресурсы не используются достаточно эффективно. В первые два года реформы хозяйственного управления уже имеются успехи, однако в интересах более быстрого повышения технического уровня требуется дальнейшее развертывание, совершенствование реформы.

В статье излагаются результаты прямого государственного управления техническим развитием, воздействие на него экономических рычагов и, наконец, роль отдельных факторов поведения предприятий.

Основные направления дальнейшего развития: разработка планов научных исследований, концентрация централизованных средств, усиление роли прибыли, понижение роли финансовых подпорок, улучшение системы цен, лучшее размещение средств, повышение мобильности предприятий, способствование принятию предприятиями на себя риска. В качестве основной цели в центр экономической политики следует поставить экономическую эффективность.

Йожеф Биро

Осуществление монополии внешней торговли в новом экономическом механизме

В 1949 году в Конституции Венгерской Народной Республики внешняя торговля была объявлена государственной монополией. Монополия внешней торговли, с одной стороны, является выражением производственных и классовых отношений, а с другой стороны, важным институтом *управления* уже упрочившимся социалистическим хозяйством. За последние двадцать лет на передний план все более выдвинулась функция управления, хозяйственной организации. Суть монополии: государство (Министерство внешней торговли) управляет внешнеторговой деятельностью и решает о том, какие органы имеют право осуществлять такую деятельность.

Система органов, имеющих право осуществлять внешнеторговую деятельность, с введением новой системы хозяйственного управления стала весьма дифференцированной. В основном следует различать два типа: а) специализированные внешнеторговые предприятия, занимающиеся исключительно внешней торговлей, б) предприятия, осуществляющие производственную или торговую деятельность внутри страны и получившие право внешней торговли. Хотя недостатки специального аппарата ставят определенные границы, все же Министерство внешней торговли в случае экономической обоснованности неизменно является сторонником предоставления права ведения внешнеторговой деятельности. При этом государство всегда следит, чтобы на заграничных рынках между венгерскими предприятиями не возникла вредная конкуренция; чтобы устанавливались профили предприятий, исключающие параллельность. Естественно, имеются и сознательные отступления от этого принципа. Вероятно, эта система в будущем будет дальше дифференцироваться, и, возможно, будут встречаться новые формы осуществления организационного единства производства, потребления и внешней торговли.

Автор констатирует: монополия внешней торговли не означает того, что государство определяет, что и откуда покупать его предприятиям. В рамках общей внешнеторговой политики предприятия имеют полную самостоятельность в принимаемых ими решениях, и, таким образом, монополия внешней торговли не может быть орудием дискриминации в отношении частных фирм капиталистических стран.

Дьердь Цукор

Долгосрочное планирование и промышленная политика. Часть I.

Исходным пунктом долгосрочного — как и всякого иного — планирования является прогноз; на долгую перспективу особенно важной и трудной задачей является прогнозирование возможных изменений тенденций.

Долгосрочному планированию особое значение придает то обстоятельство, что между проблемами (и интересами), определяемыми на долгую и среднюю (или ближнюю) перспективу, как правило, имеются расхождения; из-за таких противоречий важно, чтобы проблемы, разрешимые только в перспективе, приобрели должный вес. Другая специфическая задача долгосрочного планирования — способствовать разработке вариантов; отсутствие последних является одним из недостатков прежней практики планирования.

Планирование — это средство разработки и осуществления развития экономики и, в частности, экономической политики. С одной стороны, долгосрочное планирование подготавливает решения экономической политики, а с другой стороны, эти решения составляют основу для дальнейшего планирования. Специфические решения, касающиеся промышленности, относятся к промышленной политике и связаны, главным образом, с основными направлениями развития внутри промышленности в тех случаях, когда в условиях неопределенности приходится делать выбор между различными возможностями развития, и речь идет о значительном даже в народнохозяйственном плане риске.

Решения по развитию, относящиеся к промышленности в целом, отвечающие на вопрос, решение каких проблем следует выдвинуть на первый план, потому что они могут быть разрешены лишь в перспективе и в результате их решения будут разрешены и другие проблемы, можно назвать ориентациями развития. В настоящем положении Венгрии в отношении всей промышленности предпочтение следует оказать техническому развитию в широком смысле и повышению эффективности международного разделения труда, а так как последнее ограничивается величиной экономически эффективного экспорта, то следовательно, — развитию экспорта. Ибо это — динамические элементы дальнейшего развития промышленности и всей экономики.

Сформулированная таким образом ориентация развития служит только для общей информации, а не для выбора между конкретно разработанными альтернативами. На последние можно ответить только на основании анализов, проводимых на уровне промышленных отраслей. Метод, ход таких анализов рассматриваются во второй части статьи.

Акош Балашша

Интеграция и координация пятилетних планов

В прошедшем периоде, особенно в 1960-ые годы координация пятилетних планов играла решающую роль в экономическом сотрудничестве стран-членов СЭВ. Это объясняется несколькими факторами: центральной и постоянно растущей ролью пятилетних планов в экономическом планировании отдельных стран; ограниченностью взаимосвязей между предприятиями и товарно-денежных отношений в отношениях между странами; отсутствием сотрудничества при составлении долгосрочных перспективных планов и т. д. Для практики координации пятилетних планов была характерна определенная шаблонность, единообразие методов, отсутствие дифференциации, отвечающей специфике отдельный проблем, хотя в значительном развитии сотрудничества координация и играла в основном положительную роль.

Автор рассчитывает на то, что по мере развертывания экономической интеграции формы сотрудничества стран-членов СЭВ расширятся и станут более дифференцированными: в частности, большую роль приобретут консультации в области экономической политики, координация долгосрочных планов, валютно-финансовая система и прямые связи между хозяйственными организациями. Таким образом, изменится и роль координации пятилетних планов.

Координация планов до сих пор, как правило, производилась на двусторонней основе и распространялась, главным образом, на согласование взаимных товаропоставок, причем почти по всем товарам. Спецификация оказывалась чрезмерно детальной, а предписания относительно количества товаропоставок — слишком негибкими. Как показывает опыт, контингенты по сырью и материалам и некоторым основным сельскохозяйственным товарам выполнялись; в отношении машин и оборудования, а также предметов потребления, как правило, осуществляется предписанный общий объем поставок, однако структура часто в очень большой мере отличалась от согласованной. В этой области плановая дисциплина не в состоянии помочь, так как ввиду специфики различных товарных групп невозможно на пять лет вперед точно определить оборот.

На основании опыта элементы координации плана должны быть измены в соответствии с расширением сферы действия товарно-денежных отношений и многосторонних связей. Направления развития производства целесообразно координировать, лишь когда речь идет о важном, существенно влияющем на экономическую структуру капитальном вложении, и в результате координации может существенно повыситься эффективность, или же, если речь идет о международной специализации или кооперации с использованием значительных государственных средств. Товаропоставки не должны согласовываться по всем статьям, и нет надобности давать в каждом случае подробную спецификацию. Оборот по товарам, не согласованным в ходе координации пятилетних планов, может осуществляться предприятиями. Автор считает целесообразным согласовать средства управления, затрагивающие экономические связи, упоминая также о целесообразности международного координирования перемещения капитала и рабочей силы.

Иштван Сламеницки

Основные экономические вопросы развития животноводства в европейских социалистических странах

Можно совершенно четко установить, что в сельском хозяйстве европейских социалистических стран развитие и значение животноводства стоит на ведущем месте. Отчасти потому, что оно является существенным условием внутреннего снабжения, обеспечения рыночного равновесия, отчасти же являясь для ряда стран важным фактором экспортоспособности народного хозяйства.

Хотя темп развития производства и превышает темпы как «Общего Рынка», так и средние мировые темпы, все же, по сравнению со спросом, он неудовлетворителен. Однако внутреннее потребление отдельных

стран требует не только ускорения роста производства животных продуктов в количественном отношении, но одновременно и значительного структурного изменения. Большая дифференциация требований наблюдается по различным отраслям, ассортиментам товаров, качественным категориям. Еще в большей мере относится это к странам-экспортерам, так как спрос заграничного рынка предъявляет еще более строгие требования, чем потребности внутреннего потребления.

На основании анализа можно установить, что животноводство социалистических стран — в частности, вследствие изменения спроса — вступило в новый этап, когда наряду с количественным увеличением поголовья скота на передний план выдвигается скорее эффективность производства. Ибо в этом отношении наблюдается большое отставание как от стран, располагающих развитым животноводством, так и по сравнению с желаемым уровнем. В то же время имеются значительные неиспользованные возможности и резервы, в первую очередь, в рамках крупного производства.

Со стороны производственных возможностей на развитие в наибольшей мере влияет рост производства кормовых. В этом отношении между странами имеются большие расхождения, влияющие и на структуру животноводства. Но важным фактором является и дефицитность капитальных средств, их экономически эффективное использование. Большие возможности кроются еще везде в улучшении зооветеринарного положения, лучшем использовании времени и труда и международном сотрудничестве.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Sándor Czeitler:

Some interrelations between the external and internal equilibrium of the Hungarian economy

Hungary's participation in the international division of labour has considerably widened in that last two decades. Development of production is not possible with Hungary's endowments if imports are not adequately expanded; the main source for meeting the demand for imports is provided by foreign exchange earnings through exports.

To increase export capacity is indispensable for maintaining both internal and external equilibrium. If the capacity to export is not properly growing, equilibrium can be maintained only by reducing imports. This, however, leads to internal disequilibrium and hinders economic development.

Analysing the development of our participation in the international division of labour, the author points out the major problems of our economic development. From among these, the unsatisfactory efficiency of joining the division of labour is of fundamental importance. This finds expression mainly in the fact that a considerable part of the output of manufacturing industry is not suited for sale on the capitalist markets.

It follows from the above that a fundamental objective of the new system of economic control was to increase efficiency, and the regulators affecting exports are called upon to promote this.

Though the regulating system is uniform, the firms are differently interested in exports to socialist and to capitalist countries. This points, among other things, to the fact that the effects of the foreign trade regulators intended to control our participation in the international division of labour may be counterbalanced—or enhanced to a greater extent than desirable—by measures taken with a view to the domestic market situation.

In the following the author gives an interpretation of export capacity indispensable for creating a lasting external equilibrium: production of up-to-date industrial finished goods that can be sold well and efficiently on all markets is necessary not only to be competitive on capitalist markets, but it is only this that secures in the long run that growing needs might be met both on the socialist and the domestic markets as well. At the same time, by creating a demanding internal market, this process may react on increasing the international competitiveness of the firms.

Miklós Simán:

Technical level of production and the reform of economic control in Hungary

The technical level has considerably risen in Hungary but the rate of growth in not satisfactory. This is caused not only by objective, material conditions, that is, by the scarcity of available resources, but rather by the fact that existing resources are - not used efficiently enough. In the first two years of the reform some results have already appeared but, in order to raise the technical level quicker, further evolution and improvement of the reform is needed.

The article treats the results of the direct control of technical development, the effects of economic regulators on technical development, finally the role played by some behavioural factors in enterprises.

The main directions of further development are: working out of research projects, concentration of central funds, increasing the role of profits, diminishing the role of financial "bridges", improvement of the price system, increasing competition, better allocation of means, increasing the mobility of enterprises, promoting risk-taking. Efficiency must be put into the centre of economic policy, as a main objective.

József Bíró:

Assertion of foreign trading monopoly under the new economic mechanism

In 1949 the constitution of the Hungarian People's Republic declared foreign trading activity a state monopoly. Monopoly of foreign trade is partly an expression of definite productive and class relations and partly an important institution af *controlling* an already strengthened socialist economy. In the past 20 years the controlling, economic-organizing function has come more and more into the fore. The substance of the monopoly is: the state (the Ministry of Foreign Trade) controls foreign trading activities and decides which organs are entitled to perform such activity.

With the introduction of the new system of economic control the system of organs entitled to foreign trading transactions has become highly differentiated. Two basic types should be distinguished: a) specialized foreign trading companies engaging exclusively in foeign trade, and b) productive or home trade enterprises entitled to foreign trading activity. Though the lack of qualified personnel sets certain limits, the Ministry of Foreign Trade is invariably of the opinion that this right should be given to a growing number of firms. In granting this right, the government takes care that no harmful competition should emerge between Hungarian firms on foreign markets, that no parallel activities should develop. There are, of course, deliberate exceptions. It may be assumed that the system continues to differentiate, and also new forms of bringing about organizational unity between production, utilization and foreign trade may be met with.

The author states that foreign trade monopoly does not mean that the state determines where and what its enterprises should buy. The firms have full autonomy within the general framework of trading policy and thus the monopoly of foreign trade cannot be a tool for discrimination against the private firms in capitalist countries.

György Cukor:

Long-term planning and industrial policy — Part I

The starting point for long-term planning—as for any kind of planning—is a prognosis; forecasting of possible changes in past tendencies is a particularly important and difficult task for the long term.

Long-term planning obtains particular importance because there is generally a difference between the problems (and interests) recognizable in the long and the medium (or short) term. Because of such conflicts it is important that the problems which can be solved only in the long run should obtain proper weight. Another special task of long-term planning is to promote the drawing up of plan-variants; a lack of the latter has been one of the shortcomings of planning practice up to now.

Planning is a tool of economic development and, within it, of working out and implementing economic policy. Long-term planning partly prepares the decisions of economic policy, partly these decisions provide the foundation for further planning. Industrial policy comprises sach special problems concerning industry which are mainly connected with the major development directions within industry in the cases when choice must be made from among different development possibilities under conditions of uncertainty and considerable risks must be taken even on national scale. Those development decisions relating to the whole of industry that answer the question: the solution of which problems should be preferred because they can be solved only in the long run and because their solution leads to the solution also of other problems, may be termed development orientation. Considering the present situation of Hungary and as regards the whole of industry, preference should be given to technical development in the broad sense, to rendering the international division of labour more efficient and—since the volume of efficient exports set bound on the latter—to developing exports. These are at present the dynamic elements of further developing industry and the whole economy.

The development orientation thus formulated serves only for general information and not for choice from among conretely elaborated alternatives. An answer to the latter problem may be obtained only on the basis of examinations which are directed at industrial branches. The methods and reasoning of such examinations will be dealt with in Part II of the article.

Ákos Balassa:

Integration and harmonization of five-year plans

In past years, particularly in the 'sixties, coordination of the five-year plans had a decisive role in economic cooperation among the member countries of CMEA. This may be explained by several factors: the central and growing role of the five-year plans in the economic planning of the individual countries; limitations of inter-firm relations and of commodity and money relations in the mutual connections; lack of cooperation in formulating long-term plans. etc. The practice of five-year plan coordination was characterized by certain schemes, the uniformity of methods, by the lack of differentiation according to the characteristics of individual problems, although these methods had a basiccally positive role in considerably developing cooperation.

The author reckons with expanding forms of cooperation among CMEA countries and

their differentiation in case of an unfolding economic integration. Among other things, greater role should be accorded to consultations in respect of economic policies, to the coordination of long-term plans and the monetary and financial systems, as well as to the direct connections between economic organizations, Thus also the role of harmonizing the five-year plans will change.

Up to now, the coordination of plans took place in general bilaterally and covered mainly the harmonization of mutual commodity deliveries and that almost for every commodity. Specification was too detailed and the prescriptions of quotas proved to be too rigid. According to the experience gained, the quotas were observed in respect of raw and basic materials as well as some important agricultural products, and the volume prescribed for machinery and equipment and consumer goods was also realized but the pattern of deliveries frequently showed considerable deviations from the one agreed upon. In this field greater discipline will not help since, owing to the characteristics of the groups of commodities, turnover cannot be exactly determined for five years ahead.

Relying on the experience gained, the elements of plan-coordination must be changed by expanding the scope of commodity and money relations and in harmony with the expansion of multilateral relations. It is advisable to harmonize the development directions of production only when important investments are involved which determine the structure of the economy in an essential way and coordination might considerably enhance efficiency or if international specialization or cooperation is to be attained with the aid of substantial state funds. Checking of commodity deliveries need not be full-scope or specified in detail in every case. Turnover of the goods not checked through plan coordination can be transacted also on enterprise level. According to the author it would be expedient to harmonize the measures of control affecting inter-country economic relations and he mentions also the expediency of harmonizing on an international scale the flow of capital and of labour as well.

István Szlamenicky:

Major economic problems of developing animal husbandry in the European socialist countries

It may be unequivocally established that the development and importance of animal husbandry occupies a leading position in the agricuture of the European socialist countries. The reason is that it is partly an important factor in domestic supply and a condition of market equilibrium but for most countries it is also an important factor in the capacity to export.

Though the rate of growth is above the average of both the Common Market countries and that of the world as a whole, it is still not satisfactory in comparison to demand. Domestic consumption in the individual countries urges for a quicker growth of the output of animal produce not only from qualitative points of view but also considerable changes in structure must take place. It may be established that requirements are highly differentiated according to branches, the assortment of products and quality. This holds to an even greater extent for exporting countries since demand on the foreign markets imposes even stricter requirements than the domestic ones.

On the basis of the analysis performed it may be stated that animal husbandry in the socialist countries has entered a new stage—also because of changes in demand—when, beside a growing livestock, efficiency of production comes more and more into the fore. It this respect, namely, the lag behind countries with developed animal husbandry is considerable and the same holds for the desirable level. But unused possibilities, reserves, are great, mainly in the framework of the large-scale farms.

Looking at the problems from the aspect of production possibilities, it seems that development is most influenced by the growth of fodder production. In this respect there are considerable differences among the individual countries and influence also the structure of animal husbandry. But the scarcity of resources available for investment is also an essenatial factor, as is also their efficient utilization. There are everywhere great possibilities inherent in the improvement of veterinary care, in economizing on time and labour and in international cooperation.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. – Telefon: 313–975, 116–460, 123–570
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 8¾ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. február 9.
70.0220 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

4

A tartalomból

FOCK JENŐ:
Hazánk a lenini úton

SZITA JÁNOS:
A szocialista országokkal való gazdasági együttműködésünk 25 éve

GÖNCÖL GYÖRGY:
Lenin és a proletár politika tudományos alapjai

CSIKÓS-NAGY BÉLA:
Gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének főbb kérdései

CSIZMADIA ERNŐNÉ:
Mezőgazdaságunk 25 éve

XVII. évfolyam

1970. április

Köszöntjük hazánk felszabadulásának 25. és V. I. Lenin születésének 100. évfordulóját!

TARTALOM

Fock Jenő: Hazánk a lenini úton 401
Szita János: A szocialista országokkal való gazdasági együttműködésünk 25 éve 420
Gönczöl György: Lenin és a proletár politika tudományos alapjai 436
Csikós-Nagy Béla: Gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének főbb kérdései 448
Szabó József: Az internacionalista és a nemzeti érdekek kapcsolata a lenini eszmék fényében 459
Hegedüs András: Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái 474
Csizmadia Ernőné: Mezőgazdaságunk 25 éve 489

SZÁMOK ÉS TÉNYEK

Adatok a magyar népgazdaság 25 éves fejlődéséről *(Pócs Ervin)* 501

FOLYÓIRATSZEMLE 515

V. V. Novozsilov: V. I. Lenin a szocialista gazdaság tervszerű fejlődéséről — A. Veber: Az imperializmus lenini elmélete: néhány szociológiai szempont — B. Rogyionov: Magyarország a hetvenes évek küszöbén — Peter Zentner: Nagy-Britanniának figyelembe kell vennie a magyar gazdasági reformot a két ország közötti gazdasági kapcsolatokban

A cikkek orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 520

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Csikós-Nagy Béla, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke; **dr. Csizmadia Ernőné** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Fock Jenő,** a Minisztertanács elnöke; **Gönczöl György,** a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője; **dr. Hegedüs András** kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának főmunkatársa; **Pócs Ervin,** a Központi Statisztikai Hivatal Gazdaságkutató Intézetének munkatársa; **dr. Szabó József** kandidátus, egyetemi tanár, a Politikai Főiskola rektorhelyettese; **dr. Szita János** kandidátus, a Minisztertanács Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának vezetője.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

FOCK JENŐ:

Hazánk a lenini úton

1970. április 22-én ünnepli a haladó emberiség Vlagyimir Iljics Lenin születésének századik évfordulóját. Ezen a napon száz- és százmilliók hajtják meg mély tisztelettel a megemlékezés lobogóját a dolgozó emberiség e nagy vezérének soha nem múló emléke előtt.

Lenin bölcsője száz évvel ezelőtt egy messzi oroszországi városkában ringott; élete és műve elszakíthatatlanul eggyé vált a nemzetközi proletariátus, minden dolgozó ügyével. Tevékenysége összeforrt és összeforr a szocializmus világméretű mozgalmával, a kizsákmányolás ellen harcoló százmilliók felszabadításának ügyével.

Korszakunk forradalmi mozgalmai, századunk eseményei mind kapcsolatban vannak azzal a felmérhetetlen jelentőségű munkával, amelyet a munkásmozgalom gyakorlatában és a tudományos szocializmus továbbfejlesztésében kifejtett. Élete és közvetlen, mélységesen emberi magatartása ma is élő példa, elméleti és gyakorlati tevékenysége pedig biztos iránytű minden kommunista és munkáspártnak.

Lenin forradalmi tevékenységének kezdetétől fogva szilárdan az alkotó marxizmus talaján állt, s határozottan küzdött az ellen, hogy a marxizmust holt dogmává változtassák. Nem állt meg a marxizmus korábbi tételeinél, hanem az új történelmi viszonyok mélyreható elemzése alapján továbbfejlesztette ezeket, zseniálisan összekapcsolva a forradalmi elméletet a munkásmozgalom harci gyakorlatával; irányította a harcot a kapitalizmus megdöntéséért, a proletárdiktatúra megteremtéséért, a szocializmus megvédéséért és felépítéséért.

Lenin következetes harca a marxizmus védelméért, az elmélet és a gyakorlat forradalmi egyesítéséért követendő példaként áll ma is az emberiség haladásáért harcoló forradalmárok előtt.

A leninizmus — nemzetközi érvényű tanítás. Lenin a leghatározottabban fellépett minden olyan kísérlet ellen, hogy a bolsevikok tapasztalatait kizárólag csak orosz jelenségnek tekintsék, de az olyan nézetek és törekvések ellen is, amelyek mindenben másolni akarták az ő tapasztalataikat. Figyelmeztette a kommunistákat: a legfontosabb feladatuk, hogy elemezzék és tudatosan megértsék azokat a nemzeti sajátosságokat, amelyek között harcukat folytatják. 1920-ban a fiatal kommunista pártoknak írta: a világ kommunista munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége a kommunizmus alapelveinek olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez helyesen idomítja, alkalmazza. A leninizmus minden vonatkozásban kiállta a történelem rendkívül nehéz próbáját, bizonyította és bizonyítja, hogy ereje legyőzhetetlen.

Lenin eszméinek, az általa alapított pártnak és szocialista államnak ereje, a vezetésével győzelemre jutott forradalom hatása az idők múlásával mit sem csökken, sőt, az évtizedek során páratlan módon, szakadatlanul növekszik. A történelmi haladás, az egymást követő esztendők sokasodása nem gyengíti, hanem szakadatlanul erősíti, gyarapítja mindazt, amit korszakunk géniusza elkezdett. Lenin igazának a munkás hétköznapokon, az elért eredményekben és fejlődésben való kiteljesedése ad lépésről lépésre, tettről tettre új erőt a marxizmus-leninizmus útját járó milliónak. Kinek-kinek a maga őrhelyén.

A lenini úton vált lehetővé a Föld roppant térségein az új, a szocialista társadalmi viszonyok kialakítása, a szocialista államiság és demokrácia alapjainak lerakása. Az új társadalom pedig nem jön létre magától. Objektív előnyei, bármennyire meghatározók is, ezek önmagukban nem képesek biztosítani a szocializmus győzelmét. Ehhez milliók céltudatos, egybehangolt tevékenységére van szükség.

Lenin halhatatlan életműve a munkásmozgalom harcaiban és küzdelmeiben, a szocialista országok gyakorlatában, mindennapi munkánkban, sikereinkben él, gazdagodik, gyarapodik tovább. A tapasztalatok bizonyítják, hogy a helyes irányvonal betartása a sikert, a győzelmet jelenti. A lenini irányvonaltól való eltérés, a lenini gondolat megsértése nehezen jóvátehető hibákhoz, a dolgozó nép életszínvonalának, életkörülményeinek objektív okokból nem indokolható rosszabbodásához vezet.

Hazánk, népünk felszabadulás utáni története is ezt igazolja. A szocializmus építése akkor akadozott, akkor alakultak ki nehéz és veszélyes helyzetek, amikor eltértünk a lenini tanításoktól. És ellenkezőleg, minél helyesebben alkalmaztuk a leninizmust — nem betű szerint, dogmatikusan, hanem tartalmát, szellemét —, annál kedvezőbb eredményeket értünk el. Ez a tanulság különösen fontos számunkra most, amikor hazánk felszabadulásának negyedszázados évfordulóját ünnepelve visszatekintünk a megtett útra és felmérjük a ránk köszöntő újabb esztendők tennivalóit.

A szocialista Magyarország negyedszázados útja

Egy nemzedék felnövekedéséhez mintegy negyedszázad szükséges. Ezt a történelmileg villanásnyi, a mi életünkben mégis páratlan, munkával, örömökkel és gondokkal teljes időszakot azért is idézzük fel, hogy lássuk, mire volt képes pártunk vezetésével a magyar nép, miképpen tudta áldozatos munkájával megteremteni gazdaságunk mai fejlettségi színvonalát.

A felszabadulás előtt Magyarországot többnyire elmaradott, fejletlen ipar, a gépesítést alapvetően nélkülöző, az olcsó munkaerőre építő külterjes mezőgazdaság, az állandó munkanélküliség és a nép igen alacsony életszínvonala, mondhatni nyomora jellemezte. Az uralkodó osztályok népelnyomó politikája, a fasizmussal való együttműködése katasztrófába sodorta, tönkretette hazánkat.

A magyar dolgozó nép osztályszövetségesének, a szovjet munkásoknak, a dolgozó szovjet embereknek mindannyiunkat őszinte hálára kötelező véráldozata árán, a Vörös Hadsereg világtörténelmi jelentőségű

győzelmeinek és a velük szövetségben hazánk felszabadításáért harcolóknak, s ha kisebb mértékben is, a magyar ellenállók, kommunisták és más haladó erők küzdelmeinek eredményeképpen, valóra vált a nemzet sok évszázados törekvése. Szabad emberekké lettünk, s végre kezünkbe vehettük életünk, sorsunk irányítását.

A felszabadulással hazánk életében alapvető, mélyreható átalakulás történt a politikai, a társadalmi, a gazdasági élet minden területén. Két és fél évtized alatt eredményesen leraktuk a szocializmus szilárd alapjait, a szocialista termelési viszonyok váltak uralkodóvá hazánkban.

Eddig elért eredményeink a dolgozó nép munkája, áldozatvállalása nyomán születtek, azonban a történeti hűség kedvéért arra is emlékeztetnünk kell, hogy csupán önerőnkből nem lehettünk volna képesek fejlődésünk sokszor bizony igen nehéz problémáit megoldani. A Szovjetunió őszinte és önzetlen internacionalista segítsége — a társadalmi haladás útjának megmutatásával, a szocialista népgazdaság kialakításában nyújtott sokoldalú támogatásával — felbecsülhetetlen volt. Sikereinkhez nagymértékben hozzájárult a velünk egyidőben szocialista útra lépett országokkal való egyre mélyülő sokoldalú együttműködés is.

A felszabadulás utáni időkben a reakciós erők ellen folytatott politikai harcokban pártunk vezetésével, a lenini tanításokat követve kivívtuk, hogy a szocializmus sikeres építése érdekében tervgazdálkodás kezdődjön hazánkban. Ezekben a küzdelmekben születtek első győzelmeink. Az 1947 augusztusában megkezdett 3 éves népgazdasági terv céljait két és fél év alatt sikerült végrehajtani. 1949 végére az ipar termelése 40 százalékkal túlhaladta, a mezőgazdaságé pedig megközelítette a háború előtti szintet és megszűnt a munkanélküliség.

Magyarországnak fejlett mezőgazdasággal rendelkező ipari országgá való fejlesztése volt a célja az 1950-ben kezdődött első ötéves tervnek. Az akkori politikai és gazdasági vezetés azonban fokozatosan elszakadt a gazdasági realitástól és a politikai valóságtól. Egyrészt a mennyiségi növekedést erőszakolva, eltúlozva, másrészt a gazdaságosság követelményeit háttérbe szorítva 1951-ben határozatot hozott a tervfeladatok nagymértékű felemeléséről. Ez a határozat a maga irreális előirányzatával teljesíthetetlen volt, s mivel mégis a megvalósítását erőltették, jelentős ellentmondásokra vezetett a népgazdaságban. Igaz, ezekben az években is nagymértékben fejlődött az ország. A magyar dolgozó nép történetének dicsőséges időszaka volt ez a néhány év. Tíz- és százezrek, kommunisták és pártonkívüliek sosem felejthető önfeláldozó, lelkes munkája segített abban, hogy az elmaradott félfeudális agrárországból iparilag fejlett, a szocializmus irányában haladó ország váljék. Nem kétséges azonban az sem, hogy az akkori torzulásokért nagy árat kellett fizetni.

Sajnos 1948 után a lenini normák háttérbe szorultak a pártban, s ebből következett, hogy szubjektív, helytelen irányzat érvényesült a hatalom gyakorlásában, torzulás keletkezett a gazdaságpolitikában, a szövetkezetpolitikában és a kultúrpolitikában. A vezetés az élet számos területét érintő mindennapi intézkedéseiben sorra figyelmen kívül hagyta a lenini intenciókat. Ennek következtében mély szakadék keletkezett a párt és a tömegek között. A vezetés sajnálatos módon elszakadt a dolgozó néptől, lebecsülte, szinte semmibe vette milliók véleményét.

Ma már valamennyien jól tudjuk, hogy a hibák mélyen gyökereztek. A politikai irányvonal volt helytelen, antileninista. A hatalom birtokában a munkásosztály, a dolgozó nép hatalmát néhány személy eszméinktől és elveinktől elrugaszkodva, visszaélve a dolgozó milliók bizalmával, egyre inkább saját uralkodásává alakította át. A politikai vonal torzulásával szorosan összefüggött a hibás gazdaságpolitikai gyakorlat. A pártunk által világosan megfogalmazott okok között, pontosan soha le nem mérhető súllyal, a gazdaságpolitikában elkövetett hibák is hozzájárultak a szomorú emlékű magyarországi ellenforradalom kirobbanásához.

Az ellenforradalom felszámolása után a Magyar Szocialista Munkáspárt elemző módon felülvizsgálta az 1950-es évek gazdaságpolitikáját, és a szocialista világgazdaságban rejlő lehetőségek figyelembevételével a szocialista építés általános törvényszerűségeinek és a hazai adottságoknak jobban megfelelő gazdaságpolitikát dolgozott ki.

Milyen gazdaságpolitikai célok valósultak meg 1956 után?

A második hároméves terv (1958—1960) az ellenforradalom okozta hatalmas anyagi károk felszámolását, valamint a második ötéves tervvel együtt (1961—1965) mindenekelőtt a népgazdaság szerkezetének javítását, a szocialista országokkal való együttműködés lehetőségeinek jobb kihasználását, a szocializmus alapjainak fejlesztését, megszilárdítását eredményezte. Nagy győzelem volt, hogy a párt politikájának eredményeképpen 1961-ben befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, s ezzel a mezőgazdasági termelést valóban korszerű alapokra helyeztük. Fejlesztettük tervezési és gazdálkodási rendszerünket, arra törekedtünk, hogy javítsuk a központi irányítást és egyidejűleg növeljük a gazdálkodó egységek önállóságát, bővítsük döntési hatáskörüket.

Jelenlegi harmadik ötéves tervünk fő gazdaságpolitikai céljai közé tartozik a fogyasztás és a felhalmozás megközelítően azonos arányú emelése, az ipar és a mezőgazdaság fejlődési ütemének közelítése, a tőkés fizetési mérleg fokozatos kiegyensúlyozása, továbbá a felhalmozáson belül az állóalapok bővítésére fordított összegek arányának emelése, a műszaki haladás meggyorsítása, a termelékenység emelésének és a gazdálkodás hatékonyságának fokozása. 1967-ben alapos, több évig tartó előkészítés után úgy döntöttünk, hogy az ötéves terv céljait fenntartva 1968-tól a terv jobb végrehajtása és a távlati fejlődés végett a gazdaság irányításának új, célravezetőbb mechanizmusát alkalmazzuk.

Az elhatározott gazdaságirányítási reformmal arra törekedtünk, hogy erősítsük szocialista rendszerünket, fejlesszük a termelőerőket, meggyorsítsuk a szocialista társadalom teljes felépítését. Célunk volt a gazdasági fejlődés nagyobb tervszerűségének biztosítása, a szocialista tervgazdálkodás módszereinek korszerűsítése.

A reformot két esztendővel ezelőtt vezettük be, s az azóta eltelt időszak tapasztalatai bizonyítják, hogy az elképzelések beváltak. Tervgazdálkodásunk ma jobban épít a tudományra, magasabb színvonalú, előretekintőbb és megalapozottabb. Erősödött tehát a szocialista tervgazdálkodás, a tervszerűség magasabb fokon érvényesül, mint korábban. Most a merev, a központi tervutasításokkal, a mindennapos beavatkozásokkal járó rendszer helyett olyan tervgazdálkodást folytatunk, amely számol az értéktörvénnyel, a piaccal és mindenekelőtt a termelő-

erők, elsősorban az ember fejlettségével, figyelembe véve, hogy most már a szocializmus teljes felépítésén dolgozunk. A tények azt mutatják, hogy az elgondolások helyesnek bizonyultak: az egyoldalú mennyiségi szemlélet visszaszorításával egyidejűleg a tervszerűség fokozódott. Nagyon fontos jelenség, hogy a termelés és a szükségletek összhangja javulóban van, a gazdasági vezetők tevékenységét a gazdaságosság fokozásának fontosságát felismerő szemlélet mindjobban áthatja, és sok olyan kezdeményezés indult meg és realizálódik részükről, amelyek gyors ütemben kézzel fogható eredményeket szülnek. Sikerült elérni, hogy a népgazdaság egyensúlyi helyzete kedvezőbben alakuljon, az erőforrások kihasználásának mértéke növekedjen. Erőfeszítéseink gyümölcseként elértük, hogy gazdaságirányítási mechanizmusunkat immár nem kell újnak tekintenünk, hanem olyannak, amely bevált, amelyet sikerrel alkalmazunk, s melynek segítségével lelkesítően szép eredményeket érünk el.

Bízvást elmondhatjuk két munkás esztendő után, hogy az irányítási rendszer fejlesztése eredményekre vezetett a társadalmi élet egyéb területein is. Nyomában egészséges, friss mozgás indult meg a rendezésre, továbbfejlesztésre váró társadalmi problémák megoldására. Utalhatok az egyetemi reformra, az új tudománypolitikai irányelvek kidolgozására és az abból következő, végrehajtás alatt álló akadémiai reformra, az államigazgatás — a tanácsi munka — területén bekövetkezett pozitív változásokra is. A gondolkodás, a kezdeményezőkészség kiterebélyesedése minden bizonnyal újabb állomásokhoz érkezik, amelyek a demokratizmus továbbfejlesztését, a különböző szervek és szervezetek öntevékenységének növekedését, s végül is a szocializmus építésének meggyorsítását és az eddiginél gazdagabb formáinak kibontakozását eredményezik. Mindenesetre, ünneprontás nélkül mondhatjuk: a kezdeti lépéseket megtettük, de munkánk dandárja még hátra van.

Harmadik ötéves tervünket ennek az évnek a végén, előreláthatóan úgy zárjuk, hogy a terv teljesítéséről, jelentős fejlődésről adhatunk számot. Pozitív tényező — egyebek között —, hogy a nemzeti jövedelem növekedési üteme meghaladja a tervezettet, s a termelt új érték összetétele is kedvezőbb, mint korábban volt; az ipari termelés növekedése nagyjából megfelel a tervnek, a mezőgazdaságé meghaladja az előirányzatot; a kiskereskedelmi forgalom tervezettnél lényegesen gyorsabb növekedését a legfontosabb termékekből árualappal fedezni tudtuk. Vannak azonban negatív vagy legalábbis problematikus tényezők is. Például: a felhalmozás — a beruházások némi koncentrációja mellett — az előirányzottnál jóval gyorsabban emelkedett, a készletek egyenlőtlenül alakultak; az élő munka termelékenységének növekedése, különösen az iparban, korántsem kielégítő; a foglalkoztatottság a tervben számítotthoz képest jobban nőtt, s bár ez a létbiztonságot erősítette, más vonatkozásban nem kevés problémát okozott. A reáljövedelem gyorsabb ütemben fejlődött, mint a reálbér, holott az ellenkezője lett volna a kedvezőbb. Mindezekkel együtt — már előre is — úgy értékelhetjük mostani ötéves népgazdasági tervünk végrehajtását, hogy az összességében sikeres, gazdaságpolitikai céljaink megvalósítását segíti.

A megtett utat értékelve, a felszabadulás utáni első negyedszázad fordulópontján történelmünkben eddig páratlan változásokra tekint-

hetünk vissza. Ezt talán könnyebb leírni, mint teljes valóságában felmérni. Az elmaradott, túlnyomórészt agrárgazdálkodású ország helyén, az örökös munkanélküliség, a nélkülözések földjén békés, nyugodt, eredményes termelőmunka folyik. A fejlődés számos vívmánya tanúskodik arról, hogy milyen nagyszerű dolgokra képes a szocializmust építő nép, ha tudását, munka- és élettapasztalatait, alkotó energiáját a saját céljaira fordíthatja. Az elért sikerek alapul szolgálnak a dolgozók alkotókészségének még eredményesebb kibontakoztatására, a szocialista építés további fellendítésére.

Fejlődésünk forrása: népünk alkotóereje és a szocialista országok összefogása

A következőkben néhány adat segítségével, a számok tükrében érdemes e negyedszázados mérföldkőnél megpihenve újból áttekinteni a felszabadulás óta megtett történelmi utat.

A magyar ipar 1969-ben csaknem nyolcszor annyit termelt, mint a háború előtt. Az ipari állóalapok a háború előttinek több mint ötszörösére növekedtek, s gépparkunk jelentősen fiatalabb lett; a 10 évesnél nem öregebb gépek aránya 45 százalék. Megjegyzendő, hogy bár ez számos nálunk fejlettebb ipari országénál kedvezőbb arány, hiba, hogy az új gépek nem a legkorszerűbbek. A népgazdaság struktúrája az utóbbi évtizedben jelentősen javult. Az energiahordozók felhasználásában az olaj és a gáz előretört. Legdinamikusabban az alumíniumipar, a híradástechnikai és vákuumtechnikai ipar, a műszeripar fejlődött, valamint a korszerű vegyipar. Tervgazdálkodásunk eddigi eredményei fényesen bizonyítják, híven tükrözik a huszonöt szabad esztendő sikereit.

Az iparban foglalkoztatottak száma a felszabadulás előtti mintegy 750 ezerről több mint egy millió 800 ezerre emelkedett. A háború előtt a gyáriparban foglalkoztatott szakmunkások aránya 33 százalék volt, ez 1969-ben 43 százalékra emelkedett. Növekedett az iparban foglalkoztatott műszaki értelmiségiek száma és aránya is.

1969-ben a mezőgazdaság termelése mintegy másfélszerese volt az 1938. évinek — a növénytermesztésben nagyobbak, az állattenyésztésben mérsékeltebbek az eredmények —, s ez azért is jelentős, mert a magasabb értéket sokkal kevesebb dolgozó állította elő. A mezőgazdaságban az elmúlt évben csaknem egy millió 400 ezer ember dolgozott, 700 ezerrel kevesebb, mint a felszabadulás előtt. Ehhez a tulajdonviszonyok átalakulása, a vetésszerkezet korszerűsítése, a termelés belterjesítése, a gépesítés és a kemizálás eredményei teremtettek alapot. A traktorállomány jelenleg csaknem 70 ezer, tízszerese a felszabadulás előttinek; a műtrágya-felhasználás 1938-ban 13 ezer, 1969-ben 690 ezer tonna volt.

A népgazdaság más területein is gyökeres változások történtek az eltelt negyedszázadban. Csak egy adat: a vasúton szállított áruk súlya 1938-ban 24 millió tonna volt, 1969-ben pedig már 112 millió tonna árut szállított a vasút, miközben a közúti szállítás mennyisége megsokszorozódott. A diesel-, valamint a villamosvontatás eredményeképpen a gőzmozdonyok néhány éven belül kiszorulnak a szállítások perifériájára.

1968-ban megkezdődött új közlekedéspolitikai koncepciónk megvalósítása. Ennek keretében megvalósul a két fő közlekedési ág, a vasút és a közút tervszerű együttműködése, a személy- és az áruszállítási feladatok korszerű, gazdaságos megosztása.

Az életszínvonal emelésének gazdasági alapja a nemzeti jövedelem növekedése. Az életszínvonalat — mindenekelőtt a fogyasztás fejlődési ütemét — a nemzeti jövedelem emelkedése határozza meg. Ez utóbbi a két világháború között évente alig 2 százalékkal, az 1950—1965 közötti években viszont átlagosan 5,4, 1966—69-ben pedig 7 százalékkal nőtt.

A nemzeti jövedelem és a fogyasztás huszonöt esztendős növekedési ütemét egybevetve megállapítható, hogy a fogyasztás emelkedése különösen 1956-ig egyenetlen volt. Az utóbbi évek gazdaságpolitikájának egyik legnagyobb eredménye, hogy a fogyasztás egyenletes növekedését lényegében sikerült megvalósítani.

A munkások és alkalmazottak egy főre jutó reáljövedelme 1969-ben két és félszerese volt az 1950. évinek, a reálbér emelkedése pedig mintegy kétszerese. A lakosság egy személyre jutó fogyasztása — a parasztságot is figyelembe véve — az 1950. évinek több mint kétszerese.

Az eltelt negyedszázadot elemezve örömmel állapíthatjuk meg: hazánk virágzó, iparilag fejlett, mezőgazdaságilag gyorsan fejlődő, nemzetközileg megbecsült és tekintélyt élvező szocialista ország lett. Hazánk történetében eddig páratlan gazdasági-társadalmi fejlődésre tekinthetünk vissza. A gazdaságirányítás reformjával a szocialista tervgazdaság hazai viszonyainknak legjobban megfelelő olyan formáját sikerült megteremtenünk, amely jelentősen jobbnak bizonyul az eddiginél és hatékony eszköz lesz a jövőben a párt gazdaságpolitikájának megvalósításában.

Tudatában vagyunk annak, hogy szüntelenül kutatni kell azokat a lehetőségeket, amelyek egyfelől a fejlődési ütem kívánatos gyorsítását célozzák, másfelől a népgazdasági egyensúlyt is szolgálják. Ebben a munkában nagy feladatok várnak az üzemek, a vállalatok, az intézmények, az országos hatáskörű szervek, a minisztériumok minden dolgozójára, a tudományok, elsősorban a közgazdaságtan művelőire.

Nem lehet eleget és eléggé hangsúlyozni, hogy szélesebb értelemben véve a reform teljes kibontakozása hosszabb folyamat; mélyrehatóbb, a népgazdaság egész szerkezetét érintő változások rövid idő alatt nem várhatók. Tehát nem szabad türelmetlenkednünk. Sohasem titkoltuk, hogy az 1968., 1969., sőt még részben az 1970. évet is, a reform bevezetésének és megszilárdulásának, a gazdasági tevékenységek és folyamatok átrendezési idejének szántuk.

Amellett, hogy ma már a gazdasági folyamatokra, a gazdasági fejlődés irányára egyre inkább a reform által kialakított gazdasági környezet és az új érdekeltségi viszonyok gyakorolnak hatást, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a termelési ütem csökkenése több vonatkozásban már meghaladta a kívánatos mértéket. Például a könnyűipar és az építőanyagipar 1969. évi termelésének volumene az 1968. évit sem érte el. Az is igaz, hogy a termelési ütem átmeneti mérséklődésében kifejezésre jutnak azok a törekvések, amelyek a gazdaságosabb termelési struktúra kialakítására irányulnak. A vásárlók értékítéletének fokozottabb érvényesülése következtében számos termék iránt csökken a kereslet, s ez az

érintett termékek termelésének csökkenéséhez, illetve megszűnéséhez vezetett.

Ma már látjuk, hogy a reform bevezetése és alkalmazása a beruházási volumen magas színvonala és az ipari növekedés ütemének ingadozása mellett megy végbe. A magas színvonal miatt a beruházási pénzforrások és a kivitelezési lehetőségek közötti feszültség a jelenlegi tervidőszak egészére jellemzővé vált, és vizsgálódásaink szerint előreláthatólag még a negyedik ötéves terv időszakát is terhelni fogja.

Arról is szólni kell, hogy a szocializmus építése során valóra válik és társadalmi méretekben hat a tudománynak mint termelőerőnek a szerepéről szóló marxi felismerés. A tudományok fejlesztése — mint minden fejlesztési koncepciónk — a lakosság anyagi és kulturális igényeinek kielégítését szolgálja.

Az eltelt két és fél évtized alatt olyan tudományos bázis épült ki hazánkban, amely szinte minden vonatkozásban kiállja a nemzetközi összehasonlítást. 1969-ben a nemzeti jövedelem 2,25 százalékát fordítottuk tudományos kutatásra és műszaki fejlesztésre. Nagy ütemben nőtt a tudományos munkával foglalkozók száma. Több mint negyvenezren — kutatók, egyetemi oktatók, kisegítők — dolgoznak tudományos területen; 56 százalékuk műszaki, 12 százalékuk pedig mezőgazdasági kutatásokkal foglalkozik; az anyagi eszközöknek 62 százalékát a műszaki, 13 százalékát agrárkutatásokra fordítják. A kutatómunkára felhasznált szellemi és anyagi erők legnagyobb része tehát a termeléshez közvetlenül kapcsolódó kutatásokat szolgálja, ami persze nem azt jelenti — s a félreértések elkerülése végett ezt hangsúlyozni kell —, hogy elsikkad, háttérbe szorul a társadalomtudományok jelentősége.

Az élet jelenlegi fejlettségi foka megköveteli, hogy a gazdaságépítésre, a műszaki fejlesztésre, a kulturális életre vonatkozó nagyobb jelentőségű döntések előtt figyelembe vegyük az adott területek tudósainak véleményét, állásfoglalását. Erre egyebek között azért is szükség van, mert a következő ötéves terv kidolgozásából és végrehajtásából eredő újabb nagy feladatok nem nélkülözhetik a tudományos elemzést, a világszínvonallal lépést tartó műszaki-technikai, kulturális fejlesztést.

Pártunk Központi Bizottsága 1969-ben tudománypolitikai irányelveket fogadott el. A hazai kutatómunka fejlesztése, a tudomány eredményeinek társadalmi hasznosítása céljából a kormány létrehozta a tudománypolitikai bizottságot, amely már megkezdte működését.

Társadalmunk életében nagy jelentősége van annak, hogy időközönként felülvizsgáljuk a politikában és a gazdaságban alkalmazott formákat és módszereket, elhagyjuk az elavultakat, s keressük azokat, amelyek hatékonyan segítenek újabb eredmények megalapozásában, s az eddigiek túlszárnyalásában. Így dolgoztunk az eltelt 25 esztendő alatt, különösképpen az ellenforradalom leverése óta, és ez lesz a munkamódszerünk a jövőben is.

Napjainkban egyebek között olyan problémák foglalkoztatnak bennünket, hogyan lehetne az áru- és pénzviszonyok aktívabb felhasználásával, a döntési jogkörök és az ehhez szükséges anyagi eszközök további decentralizálásával is elősegíteni a dolgozók szükségleteinek magasabb színvonalú kielégítését.

Mindezekben elképzelhetetlen az előrehaladás a társadalomtudo-

mány, a közgazdaságtudomány és más tudományágak területén dolgozó tudósok elemző munkája, javaslatai, s egyes kérdéseknek a döntésre való előkészítése nélkül.

A szocializmus építése során az elmúlt időszakban számos problémával, hibával találkoztunk. Ezek egy része szubjektív hibák és adottságok következménye. Más részük abból ered, hogy különböző jelenségek elméletileg nem tisztázottak. Sok nehézség származik abból is, hogy a gyakorlati tevékenységet számos múltbeli örökség befolyásolja.

Ma már sokan vallják, hogy a vezetés tudományos jellegének elismerése és fejlesztése szükségszerű, része a termelőerők fejlesztésének. A vezetés színvonalának emelése erősen hat a munka társadalmi termelékenységének alakulására. Egyebek között korunk technikai fejlődése, a szervezetek átalakításának szükségessége fokozott, sőt tudományos követelményeket támaszt a vezetéssel szemben. A fejlettebb országok ezt sorra felismerik, s nem kevés erőfeszítést tesznek a vezetők képzésére s továbbképzésére. A szocialista társadalmi viszonyok nagyobb lehetőséget adnak a tudományos irányítás s az ezzel foglalkozók képzésének szervezésére. Ám ennek a lehetőségnek a kihasználása a szocializmus építésének bizonyos szakaszán megtorpant és csak az utóbbi években került ismét előtérbe. Át kell venni mindent, ami értékeset a tudomány és a technika ezen a területen elért, és alkalmaznunk kell ezeket a mi, szocialista körülményeink között. Szocialista társadalomban a „különös" körülményeket az jelenti, hogy a feladatokat a néptömegek aktív részvételével és az ő érdekükben oldják meg. Ily módon a tudományos szocialista irányítást az jellemzi, hogy elismeri, kibontakoztatja a dolgozók forradalmi energiáját, alkotóerejét. A szocialista társadalmi-gazdasági viszonyokra vonatkozó vezetéselméleti kutatások még nem alakultak ki teljesen, sőt azt mondhatjuk, hogy — legalábbis a mi gyakorlatunkban — a kezdeti stádiumban vannak.

Mindezen felismeréseknek az eredménye, hogy a gazdaságirányítási reformmal egyidőben erőteljesen megindultak a szervezéselméleti kutatások, megkezdődött a szervezett vezető-továbbképzés.

Az elkövetkező időkben különösen a felsőbb szinten dolgozó vezetőktől még erőteljesebben fogjuk számonkérni a korszerű vezetési ismereteket, a rájukbízott terület tudományos fokú ismeretét, a tájékozottságot a népgazdasági összefüggésekben, a kellő rugalmasságot és nem utolsósorban az emberekkel való törődést, bánni tudást. Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzem, hogy több munkahelyen, üzemekben és irodákban, szorgalmas, dolgos embereknek vezetőjük magatartásával összefüggő panaszaik vannak. Nem a lógósok, munkakerülők véleményéről van szó, hanem azokéról, akik jogosan érzik úgy, hogy hosszú éveken át végzett egyenletesen jó munkájukért emberibb hangot, bánásmódot érdemelnének. A vezetés színvonalának emelése, a demokratizmus további fejlesztése, a dolgozóknak az ügyek eldöntésében való közvetlenebb közreműködése és ellenőrzési lehetőségének növekedése további segítséget nyújt az ilyen szubjektív hibák leküzdéséhez.

A vezetők sokoldalú felkészítése, szakmai-politikai tudásuk gyarapítása és tevékenységük ellenőrzése fontos ügyünk. Azt valljuk, hogy a vezetés a termelékenység egyik fő forrása, s színvonalának emelkedése növeli a munka hatékonyságát.

A szocializmus építése során használt kategóriák egyike-másika nem egyértelműen tisztázott, és ez a gyakorlati munkában számos nehézség forrása. A szocialista pénzelmélet, az árelmélet számos kérdésében a tudósok között is megoszlanak a vélemények. Ezek napjainkban sem csak elvont, elméleti jelentőségű kérdések, hanem a napi gazdasági építőmunka problémái közé tartoznak. Tisztázatlanságuk hozzájárul egyebek között a helyes árarányok kialakításának elmaradásához, az integrációs tevékenységnek a kelleténél lassúbb fejlesztéséhez. Természetesen elsősorban a gyakorlat könnyíti meg az elméleti általánosítás útját, de kívánatos e folyamat meggyorsítása az elmélet oldaláról is.

A tudósoktól, a kutatóktól azt várjuk, hogy segítsék továbbra is szocializmust építő munkánkat. A tudomány eredményeivel támogassák a lakosság anyagi és kulturális felemelkedését szolgáló tevékenységet, és így a haladó magyar tudósok szép hagyományaihoz híven erősítsék hazánk nemzetközi tekintélyét a tudományok területén is.

A felszabaduláskor azok az országok, amelyek a szocialista gazdálkodás útjára léptek, különböző fejlettségi színvonalon álltak. Érthető tehát, hogy a KGST életrehívásakor a legfontosabb cél a segítség mellett az volt, hogy a kölcsönös előnyök alapján minél jobban hasznosítsák egymás gazdasági erőforrásait, érvényre juttatva a proletár internacionalizmus elveit.

A KGST-n belüli együttműködés az eltelt időben jelentős fejlődésen ment át. A benne részvevő országok egymás közötti kereskedelmi forgalma töretlenül felfelé ívelő tendenciát mutatott, megkezdődött az együttműködés alapvető formája, a gyártmányszakosítás, és kezd nagyobb teret hódítani az ipari kooperáció. Ma azonban már úgy ítéljük meg, hogy a termelőerők fejlettségi foka, a világban végbemenő gazdasági verseny a KGST-országok közötti gazdasági együttműködés egész rendszerének magasabb színvonalra emelését kívánja meg. E véleményünkben osztozik valamennyi részvevő ország, noha a megoldás módja tekintetében természetesen vannak eltérő felfogások is. Abban azonban valamennyien egyetértünk, hogy olyan új utakat és módszereket kell feltárnunk, amelyek megfelelnek az élet által támasztott új követelményeknek és — kihasználva a kínálkozó erőforrásokat — hatékonyan segítik a szocialista országok gazdasági együttműködésének fejlődését.

Mi úgy látjuk, hogy megértek a feltételek a gazdasági integráció kibontakoztatására. A KGST fejlesztésével kapcsolatos munkánk alapvető feladata, hogy a szocialista gazdasági integráció komplex programját kidolgozzuk. Ez természetesen nem rövid időre szóló célkitűzés. S ha vannak is még — mint említettük — tisztázandó nézetkülönbségek, néhány alapvonás teljesen egyértelmű és világos. Mindenekelőtt az, hogy a szocialista gazdasági integráció az önálló nemzetgazdaságokra épül, a részvevők teljes önkéntessége alapján jön létre és nem sérti egyetlen ország szuverenitását sem. Egyértelmű és tisztázott az is, hogy a szocialista gazdasági integráció kibontakoztatása feltételezi a termelés és a tudomány fejlesztésének jobb koordinálását, valamint a szocialista áru- és pénzviszonyok fokozott érvényre juttatását. Az is világos, hogy a szocialista integráció nem jelent elzárkózást azoktól az országoktól, amelyek nem vesznek részt benne, hogy a szocialista országok — a teljes egyen-

jogúság és a kölcsönös előnyök alapján — továbbra is kapcsolataik fejlesztésére törekednek a világ valamennyi országával.

A gazdasági tervező- és irányítómunkában mostanában eléggé összetorlódnak teendőink. Miközben a harmadik ötéves terv utolsó esztendejében értékeljük végrehajtásának tapasztalatait, végleg ki kell alakítanunk negyedik ötéves tervünket. S ezzel párhuzamosan tovább kell dolgoznunk távlati tervünkön is, hogy tiszta perspektívával szemünk előtt a negyedik ötéves tervvel kapcsolatos döntéseink megalapozottabbak legyenek. Közben tovább kell fejlesztenünk gazdaságirányítási rendszerünket; mint ahogyan eddig is megtettük, le kell vonnunk a megfelelő következtetéseket tapasztalatainkból és ennek megfelelő intézkedéseket kell hoznunk; arra kell törekednünk, hogy azok a terv céljaival összhangban legyenek, azt szolgálják. A gazdasági feladatoknak ez a puszta felsorolása is azt mutatja, hogy tengernyi a teendőnk.

Gazdaságfejlesztési céljaink a IV. ötéves terv időszakában

Úgy vélem, ezúttal célszerű kitérni a IV. ötéves népgazdasági terv irányelveire is. A kormány 1970. január végi ülésén megvitatta az Országos Tervhivatal jelentését a IV. ötéves terv kidolgozásával kapcsolatos kérdésekről és meghatározta a további tervezési munka irányelveit.

A IV. ötéves terv munkálatai alapján elfogadott és kiadott irányelvek kifejezésre juttatják gazdaságpolitikai céljainkat. Ezek általában eddigi gazdaságpolitikánk folytatását jelentik, tehát a fő irány változatlan marad, de néhány lényeges kérdésben az eddigi gazdasági fejlődéssel szemben változásokkal számolnak és új minőségi követelményeket is felállítanak, amelyek növekvő feladatokat jelentenek a politikai és gazdasági munka minden pontján és a vezetés minden szintjén.

Az IV. ötéves tervidőszakra előirányzott fejlődés körvonalazásakor minden eddiginél alaposabban és kritikusabban elemeztük a korábbi fejlődést, a hosszabb időszakra visszatekintve feltáruló tapasztalatokat. A folyamatban levő hosszú távú tervezőmunka eddigi eredményei alapján vizsgáltuk a hosszabb távra érvényes és a korszerű gazdaságot jellemző fejlődés útjait és lehetőségeit is. Bár a gazdaság korszerűbb állapota és az ezt létrehozó gazdaságpolitika egyelőre csak a társadalmi haladás és a fejlődés technikai impulzusai alapján körvonalazható, ez mégis több vonatkozásban eligazítást ad az 1971—75. évekre szóló tervünk kidolgozásához. Ma azonban különös jelentősége van annak, hogy a gazdaságirányítási rendszerünk első három évében kibontakozó pozitív tendenciákat milyen hatásfokkal és gyorsasággal tudjuk gazdaságpolitikai céljaink megvalósításának megalapozásához felhasználni.

Mindezeket figyelembe véve IV. ötéves tervünk kidolgozásának irányelvei a következő célokra orientálnak:

— A népgazdaság egyensúlyi viszonyaiban 1968—70-ben elért — az előző éveknél kedvezőbb — külkereskedelmi helyzetet fenntartva, sőt továbbjavítva, az egyensúlyt kiterjesszük a beruházási és a fogyasztói piac egészére, s ugyanakkor viszonylag gyors ütemben, dinamikusan fejlesszük gazdaságunkat.

— A belföldi termelés bővítése és szerkezetének átalakítása, továbbá rugalmasabb külkereskedelmi tevékenység útján javítsuk a gazdaság alkalmazkodó képességét a változó és mind igényesebb belföldi és külföldi kereslethez. Mindehhez hozzátartozik a termelés szerkezetének korszerűsítése, a műszaki fejlesztés ütemének gyorsítása, a hatékonyság erőteljes fokozása, továbbá termékeink külföldi piacképességének javítása avégett, hogy devizális problémák miatt a szükséges import ne járjon nehézségekkel.

— Továbbra is biztosítsuk a magas szintű foglalkoztatottságot, de el kell érnünk egyfelől a termelő ágazatokban a termelékenység gyorsabb ütemű növekedését, másfelől a szolgáltató ágazatokban az ellátás és a kiszolgálás javítását.

— A múlthoz képest lényegesen meg kell gyorsítanunk az infrastruktúra és a nem termelő területek fejlesztését, tovább kell növelnünk a lakásépítés ütemét.

— Mindezen követelmények mellett a nemzeti jövedelem növekedésének megfelelő ütemben kell növelnünk a fogyasztást, s csaknem ilyen ütemben a lakosság egy főre jutó reáljövedelmét. Egyik fő feladatnak tekintjük azt is, hogy a reáljövedelmek növekedésének meghatározóbb tényezőjévé váljék a reálbérek emelkedése.

A törekvések és követelmények megvalósítása az előző tervidőszakhoz képest számos ponton eltérő előirányzatok kialakítását és ennek megfelelően az erőforrások más arányokban való felosztását követeli meg. Természetesen ezzel összhangban kell fejlesztenünk a közgazdasági irányítás eszközeit is.

Hangsúlyozni kívánom, hogy az 1971—75. évi gazdaságfejlesztési elgondolások szoros összefüggésben vannak a kidolgozás alatt álló 15 éves távlati terv-prognózissal. Mint a fentebb vázolt célkitűzések bizonyítják, a negyedik ötéves terv egyik döntő fontosságú célja a lakosság életszínvonalának további emelése. A tervjavaslat kidolgozásakor a szakemberek tehát a jelenleginél magasabb reálbérrel és reáljövedelemmel számolnak. Tulajdonképpen minden fontos, nagy feladat — a munka termelékenységének további emelése, a beruházások és általában a gazdálkodás hatékonyságának, a versenyképességnek a javítása, a bérrendszer tökéletesítése, a nemzetközi munkamegosztásba való aktívabb bekapcsolódás, hogy csak a legfontosabbakat említsük — a dolgozó emberek javát van hivatva szolgálni, részint már a mostani években, részint a jövőben, amiért felelősek vagyunk.

Mindezek előrebocsátása után szeretnék néhány kérdéssel kicsit részletesebben is foglalkozni.

Az életkörülményekre ható tényezők közül a lakásépítést tekintjük a legfontosabbnak; az építkezések ütemét ezért jelentősen gyorsítani kívánjuk. A lakáshiányt minden erőfeszítés latbavetésével is csak részben lehet a negyedik ötéves tervidőszak végére felszámolni. A tizenötéves lakásépítési program (1961—1975) végrehajtása során 1 millió új lakás épül. Intézkedések történnek az építési kapacitás további fokozására, mert a növekvő igények azt kívánják, hogy mielőbb lehetővé váljon évi 80—90 ezer lakás felépítése. A lakásépítés növelését mint eddig, ezután is az állam és a lakosság közös hozzájárulására alapozzuk.

Ehhez a kapacitás bővítésén kívül az építő- és építőanyag-ipar kor-

szerűsítése, termelési volumenének bővítése is szükséges. Ez szintén hosszú folyamat, de e téren igen fontos intézkedések történnek már most, harmadik ötéves tervünk utolsó esztendejében is.

Az ötéves terv céljai között kiemelkedően fontos helyet foglal el iparunk szerkezetének átalakítása.

A következő években a főbb felhasználási irányokban a szükségletek várható alakulása a termelési szerkezet változását igényli. A termelési szerkezet szélesebb értelemben vett fejlesztésének jelentősége egyértelmű, ez régóta követett és a jövőben is érvényes törekvésünk, hiszen bizonyos értelemben stratégiai változásokat juttat kifejezésre. A változások a különböző fejlesztési akciókon keresztül érvényesülnek és részei az állami beruházáspolitikának is. E fejlesztési akciók közé tartozik:

— az energiarendszer korszerűsítésének évek óta tartó programja, amelyet a jövőben is folytatni kívánunk;

— az ipari és a mezőgazdasági fejlesztés jobb összehangolása, ami egyfelől az ipari termékek mezőgazdaságban való felhasználásának növelését, másfelől a mezőgazdasági termékek magas szintű ipari feldolgozását is jelenti;

— a vegyiparnak az ipar átlagánál gyorsabb ütemű fejlesztése, döntően azért, hogy természetes anyagok hiányát korszerű vegyipari anyagokkal pótoljuk, de azért is, hogy lépést tartsunk a műszaki követelményekkel;

— a rendelkezésre álló nyersanyagok komplex és magas fokú hasznosítása és az ezt célzó fejlesztések, a feldolgozó kapacitások kiépítése; ilyennek tekinthető a többi között az alumínium-feldolgozás és a kőolajtermékek vegyészeti felhasználása.

Jelentős fejlődésre van szükség a termékstruktúrában is. Az ezzel kapcsolatos követelmények részben kifejezésre jutnak a fejlesztési programokban.

A gazdaság hatékonysága nagymértékben a termelési szerkezet függvénye, de a struktúra fejlődése is függ a gazdasági fejlettség, a technika színvonalától. E tekintetben tehát kölcsönhatás áll fenn.

Ezeket a nagy jelentőségű változásokat a tervezés és a központi gazdaságirányítás viszonylag nagy biztonsággal irányítani, befolyásolni tudja. A változásokban azonban nagyon fontos feladata van a vállalati, üzemi szinten hozandó intézkedéseknek és döntéseknek. Hatásuknak elsősorban a kereslethez való jobb alkalmazkodásban, s ennek megalapozásaként a műszaki fejlesztésben kell kifejezésre jutnia. Ilyen törekvéseket azonban már nem a közvetlen állami döntésekkel kell kiváltani, hanem a közgazdasági szabályozás eszközeivel, közvetett úton.

Az országunkban jelenleg megvalósuló strukturális változások közül talán az a legfontosabb, amelyre az energiahordozók felhasználásában kerül sor. Energiamérlegünk tervezett átalakításának tényezője, hogy már a harmadik ötéves terv időszakában is csökkent a széntermelés. Ez a folyamat a szénhidrogén bázisú energiaforrások, valamint a villamos energia fokozott felhasználásával jár együtt. A struktúraváltozás keretében az átlagosnál nagyobb arányban fejlesztjük — egyebek között — az alumíniumipart, a közúti járművek gyártását, a cellulóz- és papíripart. A kohászatban és a gépiparban szintén olyan struktúramódosítást valósítunk meg, hogy a korszerű módszerekkel, olcsóbban előállítható, a

szükségleteknek megfelelő gyártmányok termelése bővül. Így például gyorsan növelni kívánjuk az elektronikai és híradástechnikai, valamint műszeripari termékek és alkatrészek gyártását. A vegyiparban a petrolkémiai termékeken kívül a műtrágya és a gyógyszerek termelését fokozzuk az átlagosnál erőteljesebben, az előbbit főként a mezőgazdaság rohamosan növekvő szükséglete miatt, az utóbbit pedig azért, mert számos különféle gyógyszert máris világszínvonalon és gazdaságosan állítunk elő.

A kívánatos struktúraváltozásokat — egyéb szabályozók mellett — a központi nagyberuházások megfelelő csoportosításával is segítjük. Ezek megvalósításában változatlanul fontos feladatunknak tekintjük a vidéki ipartelepítést.

Az iparban szegény vidékek iparosításának fő indoka mindeddig a helyi foglalkoztatási gondok megoldása volt. A statisztika számai azt bizonyítják, hogy szívós munkánk eredményeket hozott. A foglalkoztatási gondokkal küzdő területeken az iparosodással növekedett a családok kenyérkeresőinek száma, emelkedett az életszínvonal, perspektívát kaptak a fiatalabb korosztályok, csökkent az elvándorlás, meggyorsult a mezővárosok és a városiasodó települések fejlődése, urbanizálódása.

A telepítésben egyre nagyobb jelentőségük lesz az úgynevezett hatékonysági elemeknek. Szorosan összefügg ez azzal, hogy a negyedik ötéves terv éveiben aránylag kevés egyedi, nagyipari beruházás lesz, s tudvalevő, hogy általában ezek telepítését írjuk elő kötelezően. Az ipari beruházások többsége vállalati eszközökből, vállalati elhatározás alapján fog történni. A döntés előtt a jövőbeli piaci kilátásaikat mérlegelve, az eddiginél nyilvánvalóan határozottabban teszik majd fel a kérdést: érdemes-e ebben vagy abban a vidéki városban telephelyet létesítenünk, vagy a meglevőt bővítenünk? Milyen hatással lesz ez a termelékenységre, termékeink önköltségére, versenyképesek leszünk-e más vállalatokkal?

Az olyan társadalompolitikai tényezők, mint például az ifjúság foglalkoztatása, a település urbanizálódása stb., természetesen ezután is szerepet játszanak a vidék iparosításában, jelentőségük azonban kisebb lesz, mint a korábbi ötéves tervekben. Az elért eredmények következtében ezután már kevésbé lesznek ezek a szempontok meghatározóak.

Az ipar fejlődésével vidéken tovább sokasodik a munkahelyek száma, nő a dolgozók szakmai képzettsége, mind többen és többen igénylik a jobban fizető, bonyolultabb munkát, s ahhoz a vállalathoz mennek, ahol számításukat megtalálják, s emellett az üzem szociális, kulturális ellátottsága is jobb.

Az iparosítatlan vidékeken a tanácsok eddig általában válogatás nélkül hívták, fogadták a településre jelentkező vállalatokat. Itt az ideje, hogy a tanácsok gondos munkával megtervezzék a városuk, megyéjük adottságainak legjobban megfelelő jövőbeli ipari struktúrát, s az ettől eltérő, s előreláthatólag hatékonyan működni nem tudó vállalatok jelentkezését visszautasítsák.

Ma már nem képes ellátni munkaerővel a települt ipart jó néhány olyan városunk, amely alig egy évtizede még nehéz foglalkoztatási gondokkal küzdött.

Egyetlen párt- vagy kormányhatározat sem szól az ipartelepülés

decentralizációjáról, hanem az iparnak az ország nagyobb településeiben való összpontosításáról intézkedik. A vidéki ipartelepítés félreértése volna és céljaink ellen hatna, ha a hatékonyság követelményeit mellőzve, elapróznánk, szétszórnánk az újonnan létesülő ipart.

A beruházásokról szólva megemlítjük még, hogy a nemzeti jövedelem felhasználását tekintve a fogyasztás és a felhalmozás aránya a negyedik ötéves tervben — a jelenlegihez képest — nem változik: a felhalmozás mintegy 25 százalékos hányada megfelel népgazdaságunk adottságainak. A szocialista szektor beruházásainak volumene azonban a negyedik ötéves tervben mintegy egyharmaddal meghaladja a harmadik ötéves tervét. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a termelő célú beruházások volumene 18—23 százalékkal emelkedik, a nem termelő területek fejlesztésére viszont mintegy 50—58 százalékkal többet fordítunk, mint a harmadik ötéves terv időszakában. Ebben a lakosság szükségleteinek kielégítése szempontjából alapvető változásban a lakásépítésnek van domináló szerepe. A termelőberuházásokkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy az állami költségvetésből finanszírozott beruházások aránya csökken, a vállalati forrásoknak és a bankhiteleknek beruházási célokra való felhasználása pedig emelkedik.

Fontos helyet foglal el ötéves tervünk céljainak sorában a közlekedési koncepció aktuális feladatainak megvalósítása. Célja a népgazdaság szállítási szükségleteinek hatékonyabb kielégítése. A koncepció valamennyi közlekedési ág fejlesztését magában foglalja, a szállításban betöltött szerepüknél fogva azonban döntően a vasúti és a közúti közlekedés fejlesztési elveit tartalmazza. E célok megvalósításának legfontosabb eszköze: a vasút rekonstrukciója és racionalizálása, valamint az úthálózat és a közúti közlekedést kiszolgáló egyéb létesítmények arányos fejlesztése. A koncepció a közlekedés olyan átrendezését irányozza elő, amely javítja gazdaságosságát. Ehhez természetesen biztosítani kell a műszaki-gazdasági előfeltételeket. A koncepcióban jelentős szerepük van azoknak az intézkedéseknek, amelyek a dolgozók munkafeltételeinek és szociális ellátásának javítását tűzik ki célul.

A negyedik ötéves terv fontos célokat tartalmaz a mezőgazdaságra vonatkozóan is. Igen sok a tennivaló a nagyüzemi termelés fejlesztésében, a korszerű agrotechnika alkalmazásában, az üzemszervezés javításában, az anyagellátásban mutatkozó problémák megoldásában. Nagy figyelmet kell fordítani a két fő művelési ág: a növénytermesztés és az állattenyésztés arányos fejlesztésére. Az 1971—75 közötti időszakban elsősorban az állattenyésztésben vannak megoldandó feladataink. Ismeretesek a lakosság húsellátásában időről időre „újrateremtődő" nehézségek. Ezzel a problémával két szempontból kell foglalkozni. Egyrészt mindent el kell követni a lakosság húsellátásának mennyiségi növelésére. Másrészt arra kell törekedni, hogy a fogyasztás szerkezete is változzon. A fogyasztási szokások megváltoztatása természetesen nem lehet gyorsan elérhető cél. A változásoknak azonban világszerte szemtanúi lehetünk, s el kell kerülni, hogy a fogyasztási konzervativizmus a lakosság ellátását megnehezítse.

Arra törekszünk, hogy aknázzuk ki jobban a háztáji gazdaságok fejlesztésében rejlő lehetőségeket is, és ezt a fontos forrást is fokozott

mértékben a lakosság szükségleteinek kielégítésére fordítsuk. Ezt megfelelő korszerű kisgépesítéssel is segíteni kell.

A mezőgazdasági termelésben mutatkozó problémák megoldásában szintén nem szabad mellőzni a korszerű vezetési eszközöket és módszereket, az irányítás jobb megszervezését.

A lakosságot közvetlenül érintő feladatok közül szólni kell még a lakosság ipari, kereskedelmi és áruszállítási szolgáltatásainak fejlesztéséről. Alapvető elv, hogy a fejlesztésnek a negyedik ötéves terv során az igények, a fogyasztás általános növekedésével összhangban kell folynia. Az átlagosnál nagyobb mértékű bővítésre van szükség a többi között a vegytisztításnál, a lakáskarbantartásnál, a személygépkocsik javításánál és karbantartásánál, valamint a háztartási készülékek javításánál. Emellett törekedni kell más ipari és személyi — például a kereskedelemben az áruk rendeltetésszerű felhasználását és a fogyasztók kényelmét előmozdító — szolgáltatások, a kölcsönzés, a bizományosi tevékenység, a helyi áruszállítás fejlesztésére.

Csak röviden kívánok ezúttal foglalkozni a lakosság szociális ellátása, valamint a kultúra területén kitűzött céljainkkal.

A szociális ellátás fejlesztésében az elmúlt egy-két esztendőben sok minden történt. Elég, ha a gyermekgondozási segélyre vagy a nyugdíjak részbeni felemelésére utalunk. Az a célunk, hogy a negyedik ötéves tervben további lépéseket tegyünk a sokgyermekes családok gondjainak enyhítésében és a nyugdíjasok helyzetének további javításában is.

Kulturális forradalmunkat az elkövetkező években tovább visszük, újabb területeket hódítunk meg. A tudományos és művészi alkotókedv kibontakozását, a szellemi javak közjóvá tételét, a szocialista demokrácia kiszélesítését az ideológiai harc feladatává tesszük. S ez nemcsak az elvek tisztázását, az ideológiai harcot, hanem a népet szolgáló kultúra anyagi feltételeinek biztosítását is jelenti.

Hazánk Európa kulturálisan legelmaradottabb országai közé tartozott. A Horthy-rendszer idején a 3 millió koldus országának urai — akik maguk is Európa elmaradott uralkodóosztályát képezték — érdekeltek voltak abban, hogy népünk ne jusson el az igazi kultúrához. Jól tudták, hogy minél több kiművelt emberfő élne nálunk, annál többen ismernék fel rendszerük népellenes lényegét.

Nem véletlen, hogy a felszabadulás után elsősorban a mi pártunk szorgalmazta a nép kulturális felemelkedésének programját, a korszerűen művelt nép eszményének megvalósítását. Negyedszázad eltelte után nyugodt lelkiismerettel — dicsekvés nélkül, fogyatékosságainkat is látva — állapíthatjuk meg, hogy hazánkban évszázadok alatt nem tettek annyit a nép szellemi felemelkedéséért, mint a pártunk vezette népi hatalom évtizedeiben. Nemcsak a felszabadulás előtti helyzethez képest lehetünk büszkék kulturális eredményeinkre, de a világ fejlettebb kapitalista országaihoz mérten is. Évszázadok hátrányát behozva, szerénytelenség nélkül érezhetjük úgy, hogy e téren ma már nekik volna mit „behozni".

Az általános műveltségi színvonal emelkedése mellett kimagasló eredmények születtek a különböző művészeti ágakban is: a magyar zene, irodalom, film, képzőművészet eredményei határainkon túl is nagy megbecsülést szereztek szocialista hazánknak. Vannak, akik imperialista megrendelésre vagy sugalmazásra olyan „teóriákkal" állnak elő,

amelyek elfogadják ugyan kulturális teljesítményeinket mint vitathatatlan tényeket, de azt hirdetik, hogy mindez nem a szocializmus által, hanem annak ellenére született. Aki valóban ismeri az alkotókat és az alkotások útját e negyedszázadban, jól tudja, hogy sem az egyes művészeti ágak, sem a kulturális politika útja nem volt töretlen, problémamentes. De — kiállva a torzulások súlyos próbáit, tükrözve a hibákat is — művészeti életünk egésze, színe-java a szocialista építéssel és eszmények kölcsönhatásban ért fel a mai, még ellenségeink által sem lebecsülhető színvonalra. A további kibontakozást mind a közművelődésben, mind a művészetekben még jobban szeretnénk meggyorsítani, s ehhez úgy gondoljuk, adottak mind az objektív, mind a szubjektív feltételek.

Rendszerünk fölénye a kapitalista társadalmakkal szemben nem utolsósorban éppen abban rejlik, hogy számunkra nemcsak a technikai és civilizációs haladás a cél, hanem ettől elválaszthatatlanul a tartalmas, értelmes emberi élet is, amelyet eleven, magas színvonalú, széles tömegeket átható kultúra biztosít. Lehetővé kívánjuk tenni mindenki számára, hogy a művészet, a kultúra, az emberi szellem nagy alkotásainak megismerése révén is szebbé tudja tenni életét.

Az Országos Tervhivatal, valamint a főhatóságok 1970 első félévében az elfogadott irányelvek alapján kidolgozzák a népgazdaság 1971—1975. évekre szóló konkrét és részletes tervjavaslatot. Ez két fő munkaszakaszban történik: az elsőben kidolgozzák és döntésre előkészítik a népgazdaság fejlesztését meghatározó legfontosabb ügyeket, a szabályozórendszer elveit. A második munkaszakaszban az Országos Tervhivatal és a társhatóságok kialakítják és koordinálják a tervjavaslatot. Az eldöntendő kérdéseket menetközben a felsőbb szervek elé terjesztik és a döntéseket a tervjavaslatban érvényesítik. Ebben az időszakban folyik a szabályozórendszer konkrét kidolgozása is. A munkába az irányító szervek bevonják a vállalatokat. Más módszerekkel is biztosítani kívánjuk, hogy az előkészített anyagok vitája minél szélesebb körű legyen, abba mind többen kapcsolódjanak be.

Folytatni kell a tervezés számos módszertani problémájának tisztázását is, hogy világosabb legyen az összefüggés — az azonosság és a különbség is — a középlejáratú és a távlati tervezés között.

Mércénk: Lenin tanítása

A társadalom élete milliók egymásba kapcsolódó tevékenységét jelenti, amelyben az érdekeknek döntő szerepük van. Éppen ezért a tudatos állami szabályozásnak mindig a gazdasági törvények és törvényszerűségek figyelembevételén kell alapulnia. A gazdasági törvények nem tisztán (elméleti megfogalmazásuk szerint), hanem tendenciaként jutnak érvényre. Ezért nagy gonddal kell tanulmányoznunk a gazdasági törvények érvényesítését és hatását a gyakorlatban, és megvalósítanunk azt a lenini figyelmeztetést, hogy a gyakorlat próbájának kell alávetni elméleti téziseink helyességét, hogy állandóan tanulmányozzuk a gyakorlati életet, bízzunk a dolgozókban, merítsünk tapasztalataikból.

Ha a lenini életmű tükrében vizsgáljuk a már megtett utat, akkor bátran állhatunk a történelem s népünk ítélőszéke elé. Tetteink, s elért eredményeink is bizonyító erővel bírnak.

Lenin történelmi feladatként jelölte meg a kapitalizmus túlszárnyalását a munkatermelékenység színvonala tekintetében. Korunk világgazdasági tendenciáinak figyelembevételével a lenini elvek valóraváltása során az a feladatunk, hogy a szocializmus szinte korlátlan lehetőségeinek kiaknázásával a lehető legnagyobb mértékig felhasználjuk és gyümölcsöztessük a tudományos-technikai forradalom vívmányait egész szocializmust építő társadalmunk javára. A szocialista országokban, így nálunk is a napjainkban megvalósuló gazdasági reformok lényege a termelési viszonyok konkrét formáinak, a gazdálkodás rendszerének a továbbfejlesztése, újabb és újabb formáinak kutatása és alkalmazása nagyszerű céljaink elérése végett.

Ismeretes, hogy gazdasági reformunk előkészítése folyamán a jelenlegit megelőző tervezési és irányítási rendszer értékelésében általában egyetértettek közgazdászaink. A megoldás miképtje, a hogyan tovább tekintetében is érdemi egység alakult ki, ha nem is azonnal és nem is viták nélkül. Hogy egység született a vitatkozásból, az pártunknak és munkastílusunknak köszönhető. Lenintől is azt tanultuk, hogy ilyen esetekben — a lehetséges alternatíva mellett szóló érvek figyelembevételével, azok ismeretében — a legfőbb politikai fórumnak, a kommunisták pártjának kell döntenie a bevezetésre kerülő reformintézkedések alapkoncepciójáról, a vállalati és a helyi önállóság mértékéről, s általában mindarról, ami egy-egy nagy jelentőségű reformban meghatározó. A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése a gazdaságpolitikai irányok meghatározásában híven követte a politika elsődlegességének Lenin által világosan rögzített elvét. Pártunk szem előtt tartotta azt is, hogy reformunk minden vonatkozásban vegye figyelembe a nemzetközi viszonyokat, a többi testvéri szocialista országgal szükséges kapcsolatokat s az internacionalizmus sérthetetlen érdekeit tekintetbe véve döntsön a megvalósítandó feladatokról.

Lenin rendkívül fontosnak tartotta, hogy minden szocialista termelőegység, gyár és üzem mind jövedelmezőbbé váljon, elsősorban úgy, hogy a vállalati nyereség a dolgozók, a köz javát szolgálja, s azt, hogy az egész népgazdaság tervszerű irányítása következményeként biztosítva legyen a társadalom minden tagjának minél magasabb fokú jóléte és sokirányú fejlődése. A nyereséget azonban mindig szocialista módon kell értelmezni. Hiszen a nyereség a mi társadalmi struktúránkban nem fő vagy meghatározó célja a termelésnek, hanem a termelékenység és hatékonyság együttes (szintetizált) mércéje s egyben eszköze, amelynek minden esetben összhangban kell lennie a szocialista népgazdaság, a társadalom általános céljaival.

Lenin az Októberi Szocialista Forradalom győzelmét követő első hónapokban a legfontosabb intézkedések között kezdeményezte a szocialista népgazdasági terv kidolgozását. Szakadatlanul hangsúlyozta annak a megdönthetetlen marxi tételnek a fontosságát, hogy a nagyipar, a termelőüzemek sokoldalú kölcsönös kapcsolata parancsolóan megköveteli az egész népgazdaságra vonatkoztatott tervszerűséget, tervgazdálkodást. Több neves közgazdászunk az eltelt esztendőkben helyesen lépett

fel az úgynevezett „ágazati" szemléletek ellen, az egész népgazdaságot átfogó terv kidolgozásáért és teljesítéséért. Az persze természetes, hogy a központi népgazdasági tervet csakis a vállalati tervek messzemenő figyelembevételével lehet és kell kidolgozni.

A központi tervezést illetően pártunk álláspontja egyértelmű és világos. Ennek értelmében az árutermelés és a piac mechanizmusának fokozásától várjuk a hatékonyabb gazdálkodást. Egyáltalán nem arról van szó, hogy a központi tervezés, illetve a piac törvényei egymástól függetlenül funkcionálnak a gazdaságban, hanem a kettő olyan megbonthatatlan egységéről beszélhetünk, amelyben a központi tervezés játssza a meghatározó szerepet, mivel az a feladata, hogy szabályozza a népgazdasági fő folyamatokat és ebben támaszkodjon a piaci mechanizmusra is. Ne gondolja tehát senki, sem külföldön, sem itthon, hogy mi kommunisták a szocialista gazdaságot a spontán piaci erők hatásának fogjuk átengedni. Ez a felfogás természetesen idegen tőlünk, ezt soha nem követhetjük. Álláspontunk szerint a központi tervezés és a piaci mechanizmus helyes összekapcsolásával biztosíthatjuk céljaink elérését, a hatékonyabb gazdálkodást, egész népünk számára.

A Magyar Szocialista Munkáspárt, s vezetésével a szocialista Magyarország céltudatosan és szilárdan a lenini úton jár. Valamennyien jól tudjuk, hogy eddig elért eredményeinkhez a leninizmushoz való töretlen hűségünk is hozzájárult.

Pártunk magára nézve is kötelezőnek tartja a kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásán elfogadott tételt: minden erőnkkel védelmezzük a marxizmus—leninizmust, a proletár internacionalizmus magasztos elveit. Mindig azon fáradozunk, hogy maradéktalanul valóra váltsuk ezeket az elveket, szüntelenül fejlesszük őket, s hogy az osztályharcban, a szocialista társadalom építésében szerzett tapasztalataink alapján gazdagítsuk a marxista—leninista elméletet.

A magyar munkásosztály büszke arra, hogy magasra emelt vörös zászlóin Lenin nevével elsőként követte a szocialista forradalom útján az orosz munkásosztályt, hogy az első magyar proletárdiktatúrát követte a győztes második. Tudatában vagyunk annak, hogy negyedszázados harcunk tapasztalataival hozzájárulhattunk a szocialista világrendszer megerősödéséhez. Kötelességünknek tartjuk, hogy Lenin emlékéhez méltóan, erőinket nem kímélve, dolgozzunk tovább a szocializmus teljes felépítéséért.

SZITA JÁNOS:

A szocialista országokkal való gazdasági együttműködésünk 25 éve

I.

A szocialista és mindenekelőtt a KGST-be tömörült országok gazdasági együttműködése a modern világgazdaság új jelenségei között ma már méltó helyet foglal el. Ez az együttműködés egyenes következménye annak, hogy a Szovjetuniót követően a második világháború után egy sor más nemzet is a szocializmus építésének útjára lépett. Mi sem természetesebb, mint az, hogy ezek az országok tervszerűen keresik az egymás közti kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeit. Ezt még kézenfekvőbbé teszi az, hogy földrajzilag Európa összefüggő részén fekszenek.

A gazdasági kapcsolatok fejlesztésének folyamatát még külön is ösztönözte, hogy a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején, tehát a szocialista építés megkezdésének időszakában ezen országok többségének hagyományos nyugati kapcsolatai, a politikai és gazdasági bojkott következtében összezsugorodtak, amellyel a nyugati hatalmak nyomást akartak gyakorolni az új útra térő szocialista országokra. A szorosabb együttműködés végső soron nemcsak gazdasági védelmet nyújtott a tőkésországok diszkriminációs politikájával szemben, hanem idővel a tőkésországokat taktikájuk megváltoztatására is késztette, és arra vezetett, hogy ma már — piacaik kiszélesítésére — célszerűnek tartják a gazdasági kapcsolatok növelését a szocialista országokkal.

A szocialista országok gazdasági együttműködése fejlődésük egyik fontos pillére volt. A hatalmas és gyorsan fejlődő Szovjetunió az elmúlt negyedszázadban sokoldalú segítséget és támogatást nyújtott azoknak az európai országoknak, amelyek a második világháború után számolták fel a tőkés rendszert és léptek a szocializmus útjára. Mindez nagymértékben hozzájárult az európai szocialista országok gyors gazdasági fejlődéséhez, amelynek az elmúlt negyedszázadban tanúi és részesei voltunk. A nemzeti jövedelem a KGST-országokban 1950—1968 között átlagosan évente 8,4 százalékkal, ezzel szemben a nyugat-európai országok bruttó nemzeti terméke 1950—1967 között csupán átlagosan évi 4,6 százalékkal emelkedett. *A szocialista országok 1950-ben a világ ipari termelésének 20 százalékát adták, és ez az arány 1966-ban a világtermelés 38 százalékára emelkedett.* Az ipari termelés évi átlagos növekedése ebben az időszakban a szocialista országokban 11,3 százalék, míg a fejlett tőkésországokban csak 5,5 százalék volt. Az export növekedése is gyorsabb volt a szocialista országokban (évi 10,5 százalék), mint a tőkésországokban (évi 8,7 százalék).

A szocialista országok gazdasági együttműködése és az ezen alapuló

gyors fejlődés lehetővé tette a lakosság fogyasztásának jelentős növekedését is. Magyarországon 1950—1966 között a lakosság egy főre jutó személyes fogyasztása háromszorosára, Csehszlovákiában 2,8-szorosára, Lengyelországban több mint háromszorosára, 1955—1966 között az NDK-ban 2,7-szeresére, 1952—1965 között Bulgáriában 3,3-szeresére nőtt.

Az egész világ nem egyszer volt tanúja annak, hogy milyen jelentős támaszt és segítséget nyújtottak az együttműködésben részt vevő országok egymásnak, és esetenként külön is annak az országnak, amelynek valamilyen oknál fogva gazdasági nehézségei támadtak. Mi magyarok ezt jól tudjuk, hiszen Magyarország gazdasági fejlődésében is voltak helyzetek, amikor nehézségeinket baráti segítség nélkül csak fejlődésünk hosszabb időre történő visszafogása útján tudtuk volna áthidalni. De szeretném kiemelni, hogy ilyen segítségre nemcsak rendkívüli esetekben került sor, sőt, tulajdonképpen a jelentősebb az volt, amely a gazdasági élet hétköznapjaiban a kölcsönös segítségen alapuló együttműködés elvein és gyakorlatán keresztül nyilvánul meg.

A szocialista nemzetközi együttműködés új vonása az is, hogy a *különböző gazdasági fejlettségi színvonalon levő országok együttes elhatározás alapján a történelmileg kialakult színvonalkülönbségek csökkentésére és a kevésbé fejlett országok viszonylag gyorsabb fejlődésének elősegítésére törekedtek.* E politika eredményei az elmúlt két évtizedben közrejátszottak az elmaradottabb szocialista országok átlagosnál gyorsabb fejlődésében.

Az együttműködés új vonásai közé tartozik az is, hogy a gazdasági kapcsolatok a világnak ezen a részén sokkal stabilabbak, mint bárhol máshol. A tervgazdálkodás bevezetése, a hosszú lejáratú kereskedelmi szerződések rendszere, a távlati tervek összehangolásának megkezdése olyan stabilizáló tényezőkké váltak, amelyek jelentős szerepet játszottak az egyes országok kiegyensúlyozott, nyugodt ütemű gazdasági fejlődésében. A kiegyensúlyozottság, a nyugodtabb ütem viszont maga is hozzájárult a gyorsabb fejlődéshez.

A gazdasági együttműködés jelentősége túlnő a benne részt vevő és ezért közvetlenül érintett országok körén. Befolyását a világgazdaság — és különösen a szocialista világrendszer — fejlődésére teljes nagyságában valószínűleg csak jóval később, nagyobb történelmi távlatban lehet majd felmérni. Kétségtelen azonban, hogy a világgazdaságban máris érzékelhető annak hatása, hogy a szocialista országok között a gazdasági együttműködés új módon, új elvek alapján alakult ki. A világgazdaság tőkés rendszerének vastörvényét, a gyengébbeknek az erősebbek által történő elnyomását és kiszákmányolását ebben az együttműködésben a kölcsönös előnyök keresése és a kölcsönös segítség váltotta fel. Ez a világgazdaság új jelenségei közé tartozik és megmutatta az egész emberiség számára, hogy léteznek új típusú, a tőkésországok közötti kapcsolatoktól teljesen eltérő nemzetközi gazdasági kapcsolatok is. Nem lebecsülendő hatása van a szocialista együttműködésnek a gyarmati sorból felszabadult országokra, amelyeknek fő problémája gazdasági téren változatlanul az, hogyan szabadulhatnak a monopoltőke nyomása alól, hogyan illeszkedhetnek be a nemzetközi munkamegosztásba olymódon, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok ne váljanak fejlődésük fékjévé, torzítójává, hanem előrehaladásukat segítő tényezők legyenek.

Amikor visszatekintünk az elmúlt 25 évre, kíséreljük meg lemérni, mit jelentett Magyarország számára a gazdasági együttműködés a szocialista országokkal.

Magyarország kis ország, gazdasága nyitott jellegű, vagyis olyan, amelyben a külkereskedelemnek igen nagy szerepe van. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a legtöbb nyersanyagban szegények vagyunk és a belső piac viszonylag kicsi, nyilvánvaló, hogy *kizárólag saját termelőerőinkre és belső piacunkra támaszkodva nem valósítható meg optimális méretű és gazdaságos termelés.* Némely becslések szerint a technikai haladás következtében ma már mintegy 200—250 milliós fogyasztói piac szükséges ahhoz, hogy egy iparosodott gazdaság kielégítő ütemben és kiegyensúlyozottan fejlődhessék. Ezért kis országok csak úgy érhetnek el gyors fejlődést, ha a termékek nem túl széles körében építenek ki a világpiacon is versenyképes tömegtermelést, és belső szükségletük jelentős hányadát import útján fedezik. A magyar gazdaság növekedésének is jelentős tényezője a külkereskedelem. Az export értéke a nemzeti jövedelemnek csaknem 40 százalékát teszi ki, ami nemzetközi összehasonlításban is rendkívül magas. Különösen fontos a KGST-ben részt vevő országokkal folytatott munkamegosztás, hiszen Magyarország külkereskedelmi forgalmának kb. kétharmad része ezen országokkal bonyolódik le. 1950—1967 között a nemzeti jövedelem 2,5-szeres növekedését a szocialista export 5,2-szeres emelkedése kísérte.

A szocialista gazdasági együttműködés ma már annyira meghatározza az egész ország gazdasági életét, annyira összefonódik a belső gazdasági élet úgyszólván minden ágával, hogy szinte lehetetlen számszerűen kimutatni, mi volt az elmúlt negyedszázad eredményeiből az, amit belső erőfeszítéseinknek tulajdoníthatunk és milyen gazdasági eredmények származnak abból, hogy kihasználjuk a szocialista nemzetközi munkamegosztás előnyeit. De a gazdasági élet akármelyik területét nézzük is, kétségtelen, hogy saját erőnkből csak kisebb mérvű fejlődést érhettünk volna el. A szocialista gazdasági együttműködés egész fejlődésünk egyik alapvető tényezőjévé vált.

A második világháborút követő újjáépítést és a szocialista iparosítás megkezdését — mint említettem — olyan körülmények között kellett végrehajtani, amikor azok az iparilag fejlett országok, amelyek vonzási köréhez azelőtt Magyarország is tartozott, még a hagyományos gazdasági kapcsolatokat is megszüntették, vagy erősen csökkentették. A két világháború között egy sor közép- és kelet-európai ország (összesen mintegy 100 millió lakossal) a velük szomszédos Szovjetunióval úgyszólván semmiféle gazdasági kapcsolatot nem tartott fenn, annak ellenére, hogy történelmük kapcsolódott egymáshoz, földrajzilag szomszédos gazdaságaik jellege nagymértékben kiegészítette egymást. Kétségtelen, hogy a két világháború közötti helyzet volt természetellenes, ti. az, hogy ezek az országok elsősorban és egyoldalúan Nyugat-Európához kapcsolódtak, s egymás között és a Szovjetunióval pedig nem, vagy alig folytattak kereskedelmet. Magyarország sajátosan illeszkedett e képbe. Egyoldalú gazdasági kapcsolatai Nyugat-Európa fejlett országaival a nyugat- és közép-európai politikai erőviszonyok függvényében változtak. A Horthy-rezsim angol—francia gazdasági orientációját a 20-as évek közepén olasz hatás egészítette ki, majd a 30-as években mindinkább a német orientáció váltotta

fel anélkül, hogy bármelyikükkel szerves munkamegosztás alakult volna ki. A Szovjetunióval lényegében egyáltalán nem, a többi közép- és kelet-európai országokkal is csak gyéren voltak gazdasági kapcsolatok.

A szocialista átalakulás kezdetének időpontjában Magyarország Európa elmaradottabb országai közé tartozott. Az alapvető munkafolyamatok gépesítése igen lassan és egyenlőtlenül haladt előre. A gazdaság fő ágazata a nagyrészt kézi munkán alapuló mezőgazdaság volt, az iparban fejlettebbnek csak a mezőgazdasági feldolgozó ipar és a textilipar, valamint a gépipar néhány — főleg külföldi befolyás alatt álló — üzeme volt tekinthető. A magyar gazdaság iparosítása a második világháború előtt egyenlőtlenül, ellentmondásokkal terhesen, nagyrészt külföldi technikai bázison ment végbe.

A magyar gazdaságnak a felszabadulást követően, a háború okozta sebek begyógyítása után a legfontosabb teendője a gazdaság ágazati szerkezetének modernizálása, mindenekelőtt a termelőeszközöket gyártó ágazatok fejlesztése volt. *Ez azonban csak úgy volt lehetséges, hogy a magyar gazdaság termékeinek felvevőpiacát, valamint technikai és anyagellátását illetően is egy nála sokszorosan nagyobb térségre támaszkodott.* Ezt a támaszt nyújtották a KGST keretében velünk együttműködő szocialista országok és mindenekelőtt a Szovjetunió. A Szovjetunióval és a többi szocialista országgal kötött politikai és gazdasági szövetség biztosította annak külső feltételét, hogy megvalósíthassuk a szocializmus építését. Ebben a korszakban jelentős mértékű minőségi változás következett be Magyarország gazdasági szerkezetében.

II.

Az alábbiakban kiragadom a szocialista országokkal folytatott gazdasági együttműködésünk néhány jellemző vonását, mivel e cikk terjedelme nem tesz lehetővé olyan átfogó kritikai elemzést, amely e kérdés minden összefüggését feltárhatná.

Magyarország új nemzetközi gazdasági kapcsolatainak túlnyomó hányada a szocialista országokkal, a szocialista gazdasági együttműködés keretében alakult ki. A szocialista országok részesedése Magyarország külkereskedelmében már 1950-ben elérte a 61 százalékot, és ez az arány az elmúlt két évtizedben alig változott, 1968-ban 67 százalékot tett ki. Ahhoz tehát, hogy gazdasági fejlődésünk nagymértékben függ a külkereskedelemtől, rögtön hozzá is tehetjük: mindenekelőtt a szocialista országokkal kialakult gazdasági kapcsolatoktól. Különösen jelentős a Szovjetunió részesedésének növekedése, amely az előbb említett időszakban 27 százalékról 37 százalékra emelkedett.

A külkereskedelmi forgalom arányai legalábbis két dolgot mutatnak. Egyik: közvetlenül a felszabadulást követő években már bekövetkezett a magyar gazdasági élet reorientációja, figyelembe véve, hogy a forgalmunknak ma mintegy 70 százalékát képviselő országok részesedése a magyar külkereskedelemből a háború előtt csak 18 százalék volt (Németország nélkül). A másik: a szocialista országok részesedése Magyarország nemzetközi gazdasági kapcsolataiban az elmúlt két évtizedben nemcsak döntő szerepet játszott, hanem rendkívüli állandóságot is mutatott. Igaz

ugyan, hogy eleinte nőtt a távol-keleti szocialista országok részesedése, 1958-ban az összforgalom 7,6 százalékát érte el. Később azonban jelentős visszaesés következett be, s ma a távol-keleti szocialista országokkal folytatott forgalom mindössze 1,4 százalék. Mindent összevéve mégis úgy tekinthetjük, hogy a szocialista országokkal kialakult szerves gazdasági kapcsolatok Magyarország gazdasági életének állandó és rendkívül jellemző vonásává váltak.

E kapcsolatok jelentősége azonban nemcsak a nagy százalékos aránynyal jellemezhető.

Céltudatos külkereskedelmi politika elsőrendű feltétele, hogy kihasználjuk a nemzetközi együttműködésben a komparatív előnyöket, vagyis azt, hogy a belföldön viszonylag magas termelékenységű ágak termékeit olyan termékekért cseréljük el, amelyeket itthon alacsony termelékenységgel állítanak elő, az exportáló országokban pedig magas termelékenységgel gyártanak. Így a belföldi szükséglet kisebb ráfordítással fedezhető, mintha teljes egészében a hazai termelésre támaszkodna. Az extenzív fejlődés — különösen a tárgyalt időszak első felében — óhatatlanul abba az irányba vitt, hogy a külkereskedelmi döntésekben sok esetben nem vették számításba a komparatív előnyöket. *Ennek ellenére a szocialista exportban jobban érvényesültek a komparatív előnyök, mint a tőkés exportban.* 1966-ban a *hazai átlagnál termelékenyebb* iparágak aránya tőkés exportban csupán 39, a szocialista exportban pedig 55 százalék volt. Számottevő komparatív előnyöket biztosított például a gyógyszerek, az egyes gépek és gépi berendezések kivitele, valamint a műszeripari, a gumiipari, a kötszövőipari szocialista export.

A gazdasági hatékonyság az itthon csak alacsony termelékenységgel előállítható termékek szocialista importja útján is növekedett. Magyarországon a termelékenység színvonala elsősorban energiahordozók és nyersanyagok termelésében alacsonyabb — a kedvezőtlen természeti viszonyok miatt is —, mint azokban a szocialista országokban, ahonnan nyersanyagot importálunk.

A szocialista országokkal kialakult együttműködés nagyfokú biztonságot teremtett hazánk gazdasági fejlődése számára a legfontosabb nyersanyagok és egyéb alapvető termékek beszerzésében. Ahhoz, hogy ennek jelentőségét kellőképpen érzékelhessük, figyelembe kell venni, hogy *a 12 legfontosabb ipari nyersanyagot tekintve a KGST-országok közül Magyarország az, amely a legkevesebb számú termékből, mindössze egyből, a bauxitból önellátó, illetve termel többet a belső szükségletnél: az összes többiből jelentős behozatalra szorul.* Ezért a nyersanyagforrások biztonsága az egész magyar gazdasági fejlődés egyik kulcskérdése volt a múltban és az marad a jövőben is. Az ebből adódó problémát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 50-es évek elején sokszor napi gondokat okozott a termelés folyamatosságának biztosításában például a gyapot-, fa-, szén-, koksz- és rézellátás, mivel e fontos cikkek többé-kevésbé jelentős hányadát tőkésországokból kellett importálni. Időnként rendkívüli feszültségekre vezettek a nyugat-európai országok bojkott-törekvései, a nagy piaci áringadozások és a tőkés deviza előteremtésében mutatkozó nehézségek.

Az egész gazdasági élet biztonságát nagyon kedvezően befolyásolta, hogy az ötvenes évek folyamán az alapvető fontosságú nyersanyagok

importjában döntő változás következett be, azok nagyrészt beszerezhetővé váltak a szocialista országokból, mindenekelőtt a Szovjetunióból. Ha ehhez hozzávesszük, hogy e termékek behozatala általában hosszú lejáratú megállapodások alapján történik, stabil árakon, alacsony fuvarköltséggel és olyan piacokról, ahol nem voltak fizetési nehézségeink, akkor kellőképpen értékelni lehet, hogy az 1968. évi teljes szükségletnek (tehát nemcsak az importnak) vasércből 85, kohókokszból 60, kénből 65, cellulózéból 25, fenyőfűrészáruból 69, gyapotból 68 százalékát szocialista országokból tudtuk fedezni.

Figyelembe kell venni e termékeknek egy további olyan körét, amely ugyan már nem nyersanyag, de végső soron — ha bizonyos mértékig feldolgozott állapotban is — hozzájárul az ország anyagellátási gondjainak enyhítéséhez. Az elmúlt két évtizedben ugyanis jelentősen nőtt a szocialista országokból a félkésztermékek behozatala, így például a hengerelt acélé 30 ezer tonnáról 350 ezer tonnára, a foszfortartalmú műtrágyáké 35 ezer tonnáról 540 ezer tonnára.

Lényegesen szerényebb növekedés figyelhető meg a fogyasztási cikkek szocialista importjában. A szocialista országokból származó fogyasztási iparcikkek aránya az onnan származó összes behozatalnak csak 10 százaléka. Ez nemcsak azt jelzi, hogy a partnerországok kevéssé rendelkeztek exportképes cikkekkel ebben az árucsoportban. *A magyar importpolitikában a legutóbbi időkig nem kapott kellő súlyt az a törekvés, hogy a szocialista országokból származó fogyasztási cikkek behozatalával növeljék a hazai áruválasztékot, és a hazai termelésnek egészséges versenyt támasszanak a belföldi piacon.*

★

A szocialista országokkal való együttműködésnek nem lebecsülendő szerepe volt az iparosítás előfeltételeinek megteremtésében, az ipar, a mezőgazdaság és a közlekedés technikai felszerelésében, a műszaki fejlődés elősegítésében. Ennek jelentőségét illusztrálja, hogy a behozatal aránya a hazai gépi beruházásokban általában eléri az 50 százalékot és a gépek mintegy négyötödét szocialista országokból vásároljuk. *A második ötéves terv idején 54, a harmadik ötéves terv idején pedig 30 komplett üzemet importáltunk a Szovjetunióból, a többi között a Dunai Vasmű, a Debreceni Gördülőcsapágy Gyár, a Tiszavidéki Vegyikombinát, az Oroszlányi és a Dunamenti Hőerőmű, a Székesfehérvári Könnyűfémmű, a Százhalombattai Olajfinomító, a budapesti földalatti berendezéseit, házgyárakat és még sok más üzem felszerelését.* A Szovjetunióból 20 év alatt 26 ezer traktort és 10 ezer gabonakombájnt szereztünk be. Jelentős szerepet játszott emellett a magyar gazdasági életben az NDK-ból, Csehszlovákiából és Lengyelországból származó berendezések importja, például hőerőművek, cementgyárak, bányászati berendezések és vegyipari üzemek létesítéséhez. *Az új beruházások technikai bázisa tehát jelentős részben a szocialista országokból származik.* Más dolog, hogy ha az elmúlt időszak gazdálkodását mai szemmel elemezzük, kiderül, hogy a fejlesztési döntések egy része — különösen az 50-es években — nem kellően szolgálta a nemzetközi munkamegosztásba való aktív bekapcsolódást, nem sikerült a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeit kellően kiaknázni. Ez némely területeken a fejlesztés autark vonásaiban, s ezzel ösz-

szefüggésben a műszaki fejlődés bizonyos fokú elmaradásában éreztette hatását.

A szocialista országok közös gondja, hogy a műszaki haladást meggyorsítsák és a technikai haladásért folyó küzdelemben megfelelő pozíciókat érjenek el. Különösen a kis országoknak fontos érdekük, hogy minél szélesebben szervezzék meg a nemzetközi tudományos és műszaki együttműködést. Ma már egyetlen közepes vagy kis ország sem tudja ugyanis saját erejéből a műszaki haladást a termelés minden ágában biztosítani. Az együttműködés keretében Magyarország rendelkezésére állt a Szovjetunió és az összes többi szocialista ország műszaki tudásának, elért eredményeinek egész tárháza. 20 év alatt Magyarország a Szovjetunióból 3500 komplett műszaki dokumentációt kapott és 2500-at adott át. Ugyancsak több ezerre tehető a többi szocialista országoktól átvett műszaki dokumentáció. Emellett, különösen az utóbbi időben, egyre több tudományos kutató- és tervező-szerkesztő intézmény lépett egymással szoros együttműködésre, és szakembereik ezrei tettek szert értékes ismeretekre és tapasztalatokra tanulmányutak, szakértői tanácskozások, közvetlen személyes kapcsolatok révén.

Úgyszólván alig van ága, olyan létesítménye a gazdasági életnek, amely ne testesítené meg más szocialista országok eredményeit, tapasztalatait is.

★

Gazdasági fejlődésünk rendkívül nagy és sokszor nem kellőképpen értékelt forrása volt, hogy az elmúlt két évtizedben gyorsan fejlődő iparunk és mezőgazdaságunk szilárdan tudott támaszkodni a szocialista országok és mindenekelőtt a Szovjetunió hatalmas felvevőpiacára. Ez a piac természetes bázist jelentett számos magyar iparág fejlődéséhez, méghozzá olyan bázist, ahol a biztonság sokkal nagyobb volt, mint általában a világpiacon. Ez a hatalmas és óriási lehetőségeket kínáló piac volt az elmúlt negyedszázadban egyik legfontosabb feltétele a termelés nagyarányú felfutásának, egész sor iparág és mezőgazdasági ág fejlődésének, sőt, meggyőződéssel állítjuk, hogy az egész szocialista iparosításnak.

Ez a biztonság részben a szocialista országoknak abból a kölcsönös törekvéséből adódott, hogy gazdasági problémáik nagy részét közösen oldják meg. A biztonságot nagymértékben fokozta, hogy a termelés jelentős részét hosszú lejáratú megállapodások alapján exportálták. Többnyire nem elaprózott, hanem nagy volumenű szállításokról volt szó. Különösen érvényesült ez a Szovjetunió esetében, ahol a piac méreteiből következően az igények nemegyszer messze meg is haladták a magyar gazdaság exportlehetőségeit.

1970-ben például 5000 autóbuszt exportálunk a szocialista országokba (a teljes autóbuszexport 95 százalékát). Magyarországnak a Szovjetunióba irányuló autóbuszszállításai ma már a világ legnagyobb autóbuszüzletének számítanak. A magyar gyógyszeripar termelésének több mint fele irányul a szocialista országokba: tehát gyógyszeriparunk fejlődésének legfőbb feltétele a szocialista országok növekvő felvevőpiaca volt.

A szocialista export jelentőségét mutatják az 1. táblázat adatai is:

Az extenzív iparfejlesztés korszakában a szocialista országok kölcsönös szállításai nem mindig érték el a világon már kialakult legfejlet-

1. táblázat

A szocialista export aránya a termelésben és az exportban 1967-ben

A termék megnevezése	Részarány (%)		A termék megnevezése	Részarány (%)	
	az összes termelésben	az összes exportban		az összes termelésben	az összes exportban
Portáldaru	77	92	Pamutszövet	17	41
Csúcseszterga	41	82	Férfiing	21	84
Vasúti Diesel-motorkocsi	100	100	Férfi öltöny	29	77
Vasúti személykocsi ..	53	89	Női ruha	52	87
Motorkerékpár	63	99	Főzelékkonzerv	79	94
Lábbeli	30	80	Gyümölcskonzerv	43	73

tebb műszaki színvonalat. Különösen a gépforgalom szerkezete mutat ilyen jelenségeket. A KGST-országok 1964. évi gépforgalmából a dinamikus termékek (amelyek termelési színvonala gyorsan változik) csupán 42 százalékot tettek ki; a forgalom 58 százalékát statikusnak minősülő termékek képviselték (melyek műszaki színvonala nem, vagy csak csekély mértékben fejlődik). Az extenzív iparfejlődés időszakában korlátozott volt más külkereskedelmi szerkezet kialakításának a lehetősége. A szocialista iparosítás kezdeti szakaszában a fejlett tőkésországok részéről is csak korlátozott igény volt a szocialista országok késztermékei iránt, elsősorban a nyersanyagok érdekelték őket. A szocialista piacok viszont eleve lehetőséget nyújtottak az egymás közötti gazdasági kapcsolatok szélesítésére, olyan piacoknak bizonyultak, ahol tudunk fizetni, ahol van devizánk vásárolni. Ezért az a körülmény, hogy a szocialista országok széles piacot nyújtottak egymásnak fejlődő iparuk termékei részére, rendkívül fontos tényezőnek bizonyult a szocialista országok iparosítása, egész gazdasági felemelkedése szempontjából.

Kétségtelen, hogy az utóbbi években az összes szocialista országokban gyors ütemben nőnek a minőségi és műszaki követelmények a szállított termékek iránt, és egyre kevésbé nyílik lehetőség közepes, vagy nem a technikai fejlettség élvonalában álló termékek kölcsönös exportjára. Hirtelen ugrás természetesen itt is — mint a gazdasági életben általában — zavarokhoz vezetne, de a magyar export és általában a magyar ipar és mezőgazdaság fejlesztésében egyre inkább számolni kell ezzel a követelménnyel; az együttműködés továbbfejlesztése során most már arra kell törekednünk, hogy közös erőfeszítésekkel fokozzuk exportágazataink versenyképességét a világpiacon.

A szocialista országokkal való együttműködés stabilitása megmutatkozott a külkereskedelemben érvényesülő árak viszonylagos stabilitásában is. Azért kell viszonylagos stabilitásról beszélni, mert természetesen időről időre sor került az árak változására, általában a világpiacon bekövetkezett nagyobb áreltolódásokhoz igazodva. A többnyire 5 évre előre megállapított árak révén nem érvényesültek a világpiacon jelentkező konjunkturális áringadozások, a spekuláció hatásai és ez stabilizáló hatással volt a gazdasági kapcsolatokra. Az árstabilitásra való törekvés azonban a gyakorlatban néha túlzottnak bizonyult és olyan esetekben is megmerevítette az árakat, amikor bizonyos fokú rugalmasság, a ke-

reslet-kínálat követelményeihez való gyorsabb igazodás célszerűbb lett volna. Egyrészt ezért, másrészt a KGST-országok piacán érvényesülő impulzusok egészségesebb érvényesítése végett, ma már indokolt felvetni, hogy *az eddigieknél nagyobb rugalmasság volna célszerű az árak megállapításában.*

Az árak stabilitásának kedvező hatásán túl jelentős eredményeink származnak abból, hogy *szocialista külkereskedelmünk cserearányai számunkra előnyösek, a KGST-országok régiójában kialakult árak kedvezőek.* Egész sor terméket a tőkésországokból csak magasabb áron vásárolhatnánk meg, illetve a tőkéspiacon csak alacsonyabb áron értékesíthetnénk. A kedvező cserearányok összefüggnek azzal is, hogy a szomszédos országokból származó összes behozatalunknak ma több mint $^2/_3$-át kitevő anyag- és félkésztermékek szállítási költségei így összehasonlíthatatlanul kisebb terhet okoznak, mintha ezeket a beszerzés szempontjából szóba jöhető tőkéspiacokról vásárolnánk meg.

★

A szocialista országokkal kialakított gazdasági kapcsolataink megítélésekor a külkereskedelem kedvező szerkezetére külön is figyelmet kell fordítani. Magyarországnak — gazdaságföldrajzi helyzetéből következően — alapvető érdeke a nyersanyag-behozatalnak és a feldolgozott termékek exportjának fokozása. Ebből a szempontból Magyarország adottságainak leginkább a szocialista országokkal kialakult külkereskedelem szerkezete felel meg. Erre mutatnak a 2. sz. táblázat adatai.

A magyar külkereskedelem áruszerkezete 1968-ban *2. táblázat*

(százalékban)

Árufőcsoportok	Export		Import	
	a szocialista országokba	a fejlett tőkésországokba	a szocialista országokból	a fejlett tőkésországokból
Gépek és berendezések	44,5	3,2	34,3	23,0
Fogyasztási iparcikkek	23,7	22,6	7,0	5,4
Anyagok és félkésztermék	15,9	35,2	53,0	64,2
Élelmiszeripari nyersanyagok és élelmiszerek	15,9	39,0	5,7	7,4

A szocialista országokba irányuló kivitelünknek 68 százaléka, tőkés kivitelünknek csupán 26 százaléka ipari késztermék. A legkedvezőbb a Szovjetunióba irányuló kivitel szerkezete. Exportunknak 75 százaléka gép és ipari fogyasztási cikk, s csupán $^1/_4$-e kerül ki az anyagok és élelmiszerek köréből. Ezzel szemben a velünk azonos, vagy nálunk alacsonyabb fejlettségű szocialista országokba (Románia, Bulgária, Lengyelország stb.) irányuló kivitelünknek csak $^2/_3$ része készárú és $^1/_3$ része anyag. A nálunk fejlettebb NDK-val és Csehszlovákiával folytatott külkereskedelemben a kivitelnek valamivel több mint felét (57 százalékát) teszik ki a készáruk.

A szocialista *import* is kedvező összetételű számunkra. Behozatalunk túlnyomó részét (mintegy 60 százalékát) anyagok és élelmiszer-

ipari termékek képezik. Itt is a Szovjetunióra támaszkodhatunk leginkább. 1957—1967 között a szocialista nyersanyagimport 59—65 százaléka a Szovjetunióból származott. A Szovjetunióból származó nyersanyag- és félkészgyártmány-behozatalunk növekedése igen gyors volt, 1950—1968 között évi 10,9 százalékot tett ki. A Szovjetunión kívül a többi szocialista országokból származó nyersanyagimport 1950 és 1960 között jelentősen nőtt, azonban 1960 óta a növekedési tendencia erősen mérséklődött.

Számolnunk kell azzal, hogy a szocialista országokkal folytatott kereskedelmünk szerkezetében bizonyos változások következhetnek be. A Szovjetunió exportjában nyilván a jövőben is igen nagy súlyt képviselnek majd a nyersanyagok, de a Szovjetunió érdekelt abban is, hogy növelje félkész- és késztermékeinek kivitelét, így mindenekelőtt gépexportját. Ez egybeesik a magyar érdekekkel is, egyrészt mert termelőberuházásaink technikai rekonstrukciójában egyre növekvő szerepet játszhatnak a Szovjetunióból származó gépek és berendezések, másrészt mert a gépipar technikai fejlesztésének egyik forrása lehet a termelés szakosítása, amely a gépforgalom kölcsönös növekedésével jár együtt. Felkészülhetünk arra, hogy a többi szocialista országgal való kereskedelem szerkezetében is változás várható. Erre mutat, hogy egyre fokozottabban érvényesül a törekvés e forgalom kétoldalú árucsoportonkénti kiegyenlítésére, a „gépet gépért", a „nyersanyagot nyersanyagért" igény. E törekvés ugyan általában nem esik egybe a leginkább hatékony nemzetközi munkamegosztással, mert nem számol a különféle nemzeti adottságokkal, de a probléma létezésével egyes relációkban számolni kell.

Összefoglalva a pozitív és problematikus jelenségeket, határozottan állíthatjuk, hogy Magyarország szempontjából a szocialista országokkal való kereskedelem szerkezete olyan, amely megfelel a magyar népgazdaság adottságaiból adódó gazdaságpolitikai törekvéseknek.

Az egyes szocialista országok szerepét illetően figyelmet érdemel, hogy az elmúlt két évtizedben a Szovjetunióval folytatott forgalmunk részesedése tartósan emelkedett, míg a többi KGST-országé valamelyest csökkent. A Szovjetunión kívüli KGST-országokkal külkereskedelmi forgalmunk 1950 és 1968 között 5,1-szeresére, a Szovjetunióval folytatott kereskedelmünk pedig 7,7-szeresére emelkedett. Magyarország *teljes* külkereskedelmi forgalmából a Szovjetunió részesedése az 1950. évi 26,9 százalékról 1968-ra 37,4 százalékra növekedett, s ugyanezen idő alatt a többi KGST-ország aránya 34,5-ről 29,8 százalékra csökkent. A Szovjetunió részesedésének emelkedése magában véve pozitív jelenség. A többi szocialista országgal a gazdasági kapcsolatok viszonylag lassabban fejlődtek. Hasonló jelenségek mutatkoztak az összes szocialista országnál: gyorsabban fejlődtek a gazdasági kapcsolataik a Szovjetunióval és lassúbb a fejlődés egymásközt. Olyan probléma ez, amely egyre inkább megköveteli e kérdés mélyebb tanulmányozását, különösen annak felderítését: mennyiben az egyes országok gazdasági szerkezetéből adódó és azzal magyarázható tendencia ez, s milyen mértékben következik a sok tekintetben még párhuzamos, nem kellőképpen összehangolt fejlesztésből.

★

A szocialista országok együttműködésében fontos új vonás a kereskedelmi kapcsolatok mellett a szakosításon és kooperáción alapuló termelési kapcsolatok bővülése. Számos területen szakosítási megállapodások jöttek létre, amelyek keretében a KGST-országok elhatározták termelésük megosztását, hogy kihasználják a tömegtermelés, a nagyobb sorozatban való gyártás előnyeit, és ezáltal is biztosítsák a költségek csökkentését. Rögtön hozzá kell tenni, hogy ezen a téren az előrehaladás gyorsabb is lehetne. A gépiparban a lassú előrehaladás egyik oka, hogy a korábbi években a szakosítási erőfeszítések elsősorban a kész gépekre, a végtermékekre irányultak, és csak a legutóbbi időben vált uralkodóvá az a meggondolás, hogy jelentős helyet kell kapnia a modern gépalkatrészek, részegységek tömegtermelését lehetővé tevő szakosításnak és az erre épülő nemzetközi kooperációnak.

Termelési kapcsolatok alakulnak ki napjainkban több szocialista országgal a magyar teherautó- és autóbusziparban, olyan alkatrész- és részegység-kooperációk kiépítése útján, amelyeknek eredményeképpen jelentősen nő a termelés gazdaságossága. A szovjet személygépkocsik egyes alkatrészeinek kooperációban történő szállítása ellenében a Szovjetunióból származó személygépkocsik behozatalának jelentős emelkedése várható. Hasonló tárgyalások folynak más szocialista országokkal is mind a személygépkocsikkal, mind a tehergépkocsikkal kapcsolatban. Az NDK-val eredményes kooperáció folyik a szerszámgépgyártás, híradástechnika és a műszeripar területén és több szakosítási megállapodás szabályozza az együttműködést az autóiparban, a mezőgazdasági és az élelmiszeripari gépgyártásban. Megállapodást kötöttünk modern pénztárgépek gyártásának az NDK-ból való átvételéről. Ennek keretében német részről átadják a szükséges dokumentációt, szerszámokat, célgépeket, a szabadalmat, és biztosítják a magyar szakemberek németországi kiképzését, segítik a szervizhálózat megszervezését és szakembereket küldenek a magyarországi gyártás beindításához. Romániával — egyebek között — vasúti étkezőkocsik gyártásában és az élelmiszeripari gépgyártásban, Bulgáriával az orvosi műszeriparban sikerült például egyelőre szerény keretek között kooperációs, vagy — egy-egy termékre — szakosítási megállapodásokat kötni.

Az egyik legnagyobb termelési kooperáció a magyar—szovjet timföld—alumínium egyezményen alapul, amely lehetővé teszi, hogy Magyarország a hatalmas szovjet vízienergiaforrások segítségével gazdaságosan használhassa ki egyetlen jelentős ipari nyersanyagforrását, bauxitkincsét.

A Bulgáriával kötött egyezmény szerint Magyarország szükségleteinek nagy részét a Bulgáriában 1970 után létesülő nagy kapacitású szódaüzem elégíti ki, évi mintegy 120—140 ezer tonna szódaexporttal; az üzem felépítéséhez hitellel és gépi berendezés szállításával járulunk hozzá. A kénszükséglet jelentős részét, kb. évi 100 ezer tonnát Lengyelország fedezi, aminek alapján korszerű kénsavgyártásra nyílik lehetőségünk. A szakosítási szerződések széles rendszere támasztja alá a gyógyszeripar és a gumiipar termelését. Az utóbbi években kezdődött meg az NDK-ban és Lengyelországban a korszerű műanyagszálak szakosításon alapuló cseréje és napirenden van széles körű műanyagipari együttműködés a Szovjetunióval.

Kevés az olyan megállapodás, amely nem két, hanem több ország közötti kooperációra irányul. Ilyen például az egyes elektronikus mérőműszerek szakosítására irányuló magyar—német—csehszlovák megállapodás.

A KGST-ben részt vevő országok gazdasági együttműködése néhány más területen jelentős, sokoldalú együttműködésre, és ezen keresztül nagy, integrált gazdasági egységek kialakulásához vezetett. Erre példa a KGST-országok egyesített villamosenergia-rendszere. A magyar villamosenergia-gazdálkodás így szilárdan támaszkodhat egy összesen csaknem 50 ezer MW teljesítménnyel rendelkező, tehát a magyarországinál több mint hússzor nagyobb összefüggő villamosenergia-rendszerre. A villamosenergia-rendszer összekapcsolása csökkenti a szükséges tartalékkapacitásokat, növeli az ellátás biztonságát, s a termelésben módot ad a természeti különbségek kihasználására, a felhasználásban pedig az időeltolódásokból adódó csúcskülönbségek gazdaságos kiegyenlítésére. Megtakarításra vezet Magyarország részvétele az európai szocialista országok közös vagonparkjában is. Ennek révén csökkent a tehervagonok üresjárata, javult a vagonkapacitások kihasználása és csökkent a kifizetett kocsibérek összege.

Jelentős költségmegtakarítást hozott és a szállítás biztonságát fokozta, hogy Magyarország részt vett a „Barátság" olajvezeték kiépítésében. A tervek szerint további szerepünk lesz a bővülő kelet- és középeurópai olaj- és gázvezetékrendszer bizonyos vezetékszakaszainak összekötésében is.

Az új típusú szocialista munkamegosztás fejlődése az együttműködés sajátos módszereit és intézményeit alakította ki. Az együttműködésben döntő szerepet játszott a tervek összehangolása. 1950-től folyik a külkereskedelmi tervek egyeztetése, 1955-től a népgazdasági tervek koordinálása. Ez nemcsak a termelés és a kereslet oldaláról növeli a külkereskedelmi forgalom biztonságát, hanem a fejlesztési tervek megalapozottságának is egyik döntő feltétele. Az együttműködés fontos módszere a hosszú lejáratú külkereskedelmi megállapodások rendszere is, amely a kölcsönös áruforgalom meghatározását hosszabb időre előre lehetővé teszi.

A nemzetközi gazdasági együttműködés fejlesztését szolgáló intézmények közül a legfontosabb a KGST, amely több mint húsz éve az országok együttműködésének vezető testülete, és ma már kiterjedt hálózattal rendelkezik. E hálózat működésének eredményei közé nemcsak a különböző megállapodások előkészítését kell sorolni, hanem azt a funkciót is, amelyet az együttműködés módszereinek kialakításában és továbbfejlesztésében betölt. Nagy jelentőségű az is, hogy a KGST különböző szervezeteiben olyan fontos együttműködési témakörök (fűtőanyag-termelés, vaskohászat, vegyipar, elektronika, cellulóze- és papíripar stb.) perspektíváinak tanulmányozása folyik, amelyek minden ország számára jó információval szolgálnak saját fejlesztési terveik kidolgozásához és esetenként két- vagy többoldalú megállapodásra vezethetnek.

Az intézmények sorába tartozik számos további közös két- és többoldalú szervezet, például a Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankja, az INTERMETALL (6 ország együttműködési szervezete a vas-

kohászatban), az INTERCHIM (6 ország szervezete a kis mennyiségű vegyszerek termelésének koordinálására), az AGROMAS (magyar—bolgár—szovjet szervezet a mezőgazdasági gépgyártás fejlesztésére), az INTRANSZMAS (magyar—bolgár vállalat az üzemen belüli szállítás tervezésére), a HALDEX (magyar—lengyel vállalat a meddőhányók kitermelésére) stb. Kialakultak a kétoldalú gazdasági együttműködés államközi szervei is.

A KGST és a kétoldalú együttműködés intézményei fontos szerepet játszottak abban, hogy széles körben alakultak ki személyes kapcsolatok a KGST-országok legkülönbözőbb területeken dolgozó gazdasági vezetői és szakemberei között. Ezek a személyes kapcsolatok igen értékesek, mert nagyban hozzájárulnak a kölcsönös megértéshez, a jobb tájékozottsághoz, és ezen keresztül ahhoz is, hogy a magyar gazdasági élet szakemberei könnyebben megtalálhassák egész sor gazdasági probléma megoldásának útját a nemzetközi együttműködés segítségével.

III.

A szocialista nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk továbbfejlesztésének feladatai mindenekelőtt azokból a célokból adódnak, amelyeket gazdaságpolitikánk és hosszú távú tervünk a magyar gazdasági élet fejlődésére kitűz. Ebből és az elmúlt negyedszázad tapasztalataiból kiindulva kell meghatározni azokat a feladatokat, amelyeket a szocialista országokkal való együttműködésünk továbbfejlesztésénél a középpontba kell állítani.

Az elmúlt negyedszázad első felében a magyar gazdaságpolitika fő iránya a gazdaság diverzifikálása, a hazánkban nem létező, vagy elmaradt iparágak kialakítása, fejlesztése volt. A gazdaságnövekedés extenzív útját felváltó intenzív fejlesztés azonban új források feltárását is követeli. Az extenzív fejlődés nem segítette eléggé a komparatív előnyöket biztosító, a nemzetközi piacon is keresett árukat termelő ágazatok előnyeinek kihasználását, továbbfejlesztését; emellett a szocialista iparosítás a többi szocialista országban is folyt, és ez gyakran autarkiás fejlesztési koncepció érvényesülésére, aránytalanságok és párhuzamosságok keletkezésére vezetett.

Gazdasági életünk dinamikus fejlesztésének központi problémája ma már a gazdálkodás hatékonyságának fokozása. Ennek kell nagyobb hangsúlyt kapni a szocialista munkamegosztás fejlesztésében is. Ebből adódik, hogy bár a szocialista országokkal való kereskedelmünk fejlődési dinamikájának a továbbiakban is meg kell haladnia a nemzeti jövedelem emelkedésének ütemét, a feladat nem egyszerűen a kereskedelmi forgalom mennyiségi növelése. Hatékonyabb nemzetközi együttműködéssel kell segíteni a dinamikus gazdaságnövekedést. Ezért a nemzetközi együttműködés minden lehetséges eszközét fel kell használni a termelés műszaki színvonalának emeléséhez. Arra kell törekednünk, hogy a szocialista külkereskedelmi forgalom struktúráját megtartsuk (sőt, ha lehet még tovább javítsuk), de ez csak akkor lehetséges, ha jó minőségű, magas műszaki színvonalú termékekkel jelentkezünk a szocialista piacon. A műszaki fejlesztés miatt növelni kell a fejlett technika importját is.

Mindennek egyik eszköze — nem csökkentve az erőfeszítéseket a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok kiszélesítésére — a termelési kapcsolatok szélesítése, a gyorsabb előrehaladás a szakosításban és a kooperációban. Ezáltal a termelés költségeinek csökkentését, a hatékonyság növelését érhetjük el.

Figyelembe kell venni az elmúlt 25 évnek azt a tapasztalatát, hogy a termelőerők fejlődése olyan fokot ért el, ahol a termelékenység emelése, a hatékonyság fokozása csak a termelőerők nagyfokú koncentrációjával érhető el. Ez Magyarország esetében is csak nemzetközi gazdasági integráció keretében valósulhat meg. Ezt igazolják a gazdasági és technikai fejlődés tapasztalatai az egész világon, s ezt követelik meg a világpiaci verseny szempontjai is. A fejlesztés optimális, tehát leghatékonyabb és egyúttal leggazdaságosabb változatait nem kizárólag a nemzeti határokon belül, hanem egy nagyobb régió keretében, annak piacára is építve kell keresni. A technikai haladás a gazdaság bizonyos ágazataiban ma már megköveteli a nemzeti termelőapparátusok egy részének állandó jellegű összekapcsolását.

Az ilyen irányú előrehaladás természetesen nemcsak rajtunk múlik, hanem azon is, hogy milyen mértékben hódít teret hasonló törekvés a KGST-országok egész közösségében. A magyar gazdasági fejlődés terveinek kialakításával szemben azonban ez azt a követelményt támasztja, hogy egyre szélesebb körben kell kidolgozni azokat az alternatívákat, amelyek az egyes termelési ágak fejlesztését nemcsak a belső szükségletekből és lehetőségekből kiindulva határozzák meg, hanem számolnak a szocialista országokkal való széles körű együttműködés reális lehetőségeivel is. Ezek az alternatívák nem lesznek azonnal realizálhatók, de kidolgozásuk és megtárgyalásuk szocialista partnereinkkel előfeltétele annak, hogy a magyar gazdasági élet fejlődését egyre szélesebb nemzetközi együttműködésre építhessük.

Mindez megköveteli, hogy gazdaságpolitikánkban az eddiginél is fokozottabban törekedjünk egyfelől a ma még érvényesülő protekcionizmusnak, a hazai termelés túlzott védelmének csökkentésére, másfelől az export koncentrálására. Ezt a politikát mindenekelőtt a szocialista nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztésénél kell érvényesíteni.

Érdekünk, hogy fokozódjék a külső piaci impulzusok hatása a hazai termelésre, fogyasztásra és külkereskedelmünkre, mert ez is növeli a gazdálkodás hatékonyságát. A fokozottabb importverseny kétségtelenül rászorítaná a hazai termelést a műszaki színvonal emelésére és a költségek csökkentésére. Figyelembe kell venni azt is, hogy a kivitel fokozásának is egyre inkább feltétele az import növelése. Kétségtelen, hogy hosszabb távon nem tartható fenn az a tendencia, amely az utóbbi két évben érvényesült: a szocialista országokba irányuló exportunk kb. évi 10 százalékkal nőtt, importunk csupán 5—6 százalékkal. Igaz, hogy nemcsak importigényeink alakulásától függ exportunk fejlődése, de az is biztos, hogy a kivitel dinamikáját a behozatal fejlődése is befolyásolja.

Gazdaságunk fejlesztésének változatlanul egyik alapvető feltétele a nyersanyag-behozatal fokozása. Ennek alapja továbbra is a szocialista országokkal való együttműködés marad. A szocialista országoknak továbbra is fontos feladatuk marad, hogy keressék a rendelkezésre álló

nyersanyagforrások maximális kihasználásának lehetőségét. A feldolgozó iparban a fő feladat a termelés további szakosítása és kooperációja. Ebben központi helyet foglal el a vaskohászatban, az autóiparban, a számítástechnikában és a műszeriparban kialakítandó kooperáció, s az alkatrész- és részegység-kooperáció kiszélesítése a modern tömeggyártás alapján. Széles körű együttműködést kell kiépíteni a vegyipar legdinamikusabb fejlődő ágaiban, mindenekelőtt a műszál- és műanyagiparban. Jelentős érdekünk fűződik az együttműködés megalapozásához a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban is. Csak ez biztosíthatja a növekvő magyar élelmiszer-termelés szilárd piacát, s ennek megfelelően a szocialista országok szükségleteit is figyelembe vevő fejlődést. A tudományos és technikai fejlesztésben való együttműködést és szakosítást részben a termelésben kialakuló kooperációhoz kell kapcsolni.

A gazdasági növekedés új forrásainak feltárása megköveteli a dinamikus fejlődést fékező jelenségek felszámolását, a termelőerők nemzetközi koncentrációjának fokozását, a KGST-országok versenyképességének növelését a világpiacon. Ez a követelmény tűzte napirendre a szocialista integráció kialakítását. Az együttműködési módszerek továbbfejlesztése révén a nemzetek olyan regionális közösségének kialakulását kell elősegíteni, amelyben közös gazdasági hajtóerők hatnak egy átfogóbban értelmezett tervszerűség irányában, fokozódik a gazdaság némely ágazataiban a koncentráció a nemzeti termelőapparátusok bizonyos részeinek állandó jellegű összekapcsolódása révén és a nemzeti piacok a termelés növekvő hányadában integrált piaccá szélesednek.

A KGST-ben részt vevő országok pártjainak és kormányainak vezetői egy évvel ezelőtt, a KGST XXIII. Tanácsülésén érettnek találták a helyzetet ahhoz, hogy *az együttműködés egy újabb, fejlettebb szakaszának megteremtése kerüljön napirendre,* amikor határozatot hoztak a szocialista gazdasági integráció átfogó programjának kidolgozására. E programnak részben arra kell irányulnia, hogy fokozódjék a tervszerűség a KGST-országok együttműködésében. Ezt célozza a gazdaságpolitika koordinálása, a tervkoordináció elmélyítése, egyes ágazatokban az együttes tervezés megvalósítása, a szakosítás, a kooperáció és a műszaki-tudományos együttműködés kiszélesítése. De ugyancsak a tervszerűség növelését, a hatékonyabb együttműködést támasztja alá az áru- és pénzkapcsolatok teljesebb kihasználása, az együttműködés rugalmasságának fokozása és mindenekelőtt olyan monetáris, külkereskedelmi és árviszonyok megteremtése, amelyek a mainál lényegesen jobban orientálják a gazdálkodó egységeket, jobb orientációt adnak annak eldöntéséhez, hogy hol és mikor előnyös számunkra a gazdasági együttműködés, sőt, orientálnak oly módon is, hogy tervszerűen terelik a szocialista országok gazdasági egységeit a mainál szélesebb körű együttműködés irányában.

Magyarország aktívan részt vesz a szocialista gazdasági integráció programjának kidolgozásában. Az integráció teljes programjának kidolgozása azonban még időbe telik, az integráció megvalósítása pedig hosszabb történelmi folyamat. Nem kell azonban minden vonatkozásban megvárni e tárgyalások végét. Magyarország egyoldalúan is megtehet egész sor olyan lépést, amely az integráció irányvonalával összhangban van, például, amely a protekcionizmus csökkentésére irányul. Gazdasági ér-

dekünk intézkedéseket tenni például a szocialista országokból származó behozatal fokozására mert ez maga is segítheti a kivitel fokozását és ezen keresztül tényezője lehet egy magasabb fokú együttműködés és munkamegosztás kialakításának.

A KGST-országokkal folytatott együttműködés gyors fejlesztése nem jelent elzárkózást a világ többi országától, nem jelenti azt, hogy nincs szükség kapcsolataink fokozására a fejlődő és a fejlett tőkésországokkal egyaránt. Politikailag is káros, a világ többi részétől való elszigetelődésre vezető irányvonal lenne valamiféle olyan szemlélet érvényesítése a gazdaságpolitikában, amely arra irányulna, hogy a KGST-országok összes problémáikat kizárólag egymásközt igyekezzenek megoldani. A társadalmi haladásért folyó világméretű politikai küzdelemben nem kis szerepet játszik az is, hogy milyen széles fronton tudnak összefogni a fejlődő és a szocialista országok. Ennek az összefogásnak egyik pillérét a fejlődő országokkal kialakuló gazdasági kapcsolatok képezik. Emellett gazdasági érdekünk is fűződik e kapcsolatok fejlesztéséhez (egy sor nyersanyag beszerzése a magyar késztermékek és különösen a gépek exportjában a szocialista országok után második legnagyobb piac megtartása stb).

A fejlett tőkésországokkal való kapcsolatokban mindenekelőtt a *fejlett technika importja az, amelyben leginkább kölcsönös érdekeltség mutatkozik.* Ezért célszerű a szokványos külkereskedelmi kapcsolatokon, egyszerű vásárlásokon kívül a technikai együttműködést, *az ipari kooperációt* is szélesíteni. Ennek feltétele a magyar kivitel fokozása. Ez két tényezőtől függ: egyrészt attól, hogy a fejlett tőkésországok tesznek-e lépéseket ennek elősegítésére, másrészt függ a magyar termelés műszaki és technikai színvonalától, rugalmasságának fokozásától, a külkereskedelmi munka színvonalának emelésétől is.

Végezetül: a szocialista országokkal való gazdasági együttműködésünk fejlődése nem csak szándékainkon és a többi országokban mutatkozó lehetőségeken múlik. Az előrehaladás ütemét nagymértékben befolyásolja az is, milyen fejlődést érünk el a termelésben, főképpen a termékek minősége, korszerűsége, műszaki színvonala tekintetében. Az összefüggés egyértelmű: minél korszerűbb exporttermékeket állítunk elő, annál nagyobb lesz az igény irántuk, és ez annál biztosabb alapot ad az együttműködés szélesítéséhez. Ahogyan minden ország külpolitikája elsősorban belpolitikájától függ, úgy a nemzetközi gazdasági együttműködésben adódó lehetőségek is jelentősen függnek a belső fejlődéstől. A nemzetközi együttműködés fejlesztésére irányuló erőfeszítéseket is elsősorban saját gazdaságunkban kell megtenni. Az összefüggés azonban fordítva is fennáll. Szélesebb körű, jobban megalapozott együttműködés még inkább hozzájárulhat a termelés hatékonyságának és műszaki színvonalának emeléséhez, és napjainkban a kétféle hatás már egyre kevésbé választható el egymástól. Ez is oka annak, hogy a következő években csakúgy, mint az elmúlt negyedszázadban, gazdasági fejlődésünk egyik alapvető feltétele változatlanul a szocialista országokkal való együttműködés további elmélyítése lesz.

GÖNCÖL GYÖRGY:

Lenin és a proletár politika tudományos alapjai

A tudományos szocializmus marxi alapvetése csírájában magában foglalja a proletár politika tudományos alapjait. Marxnál és Engelsnél a proletár világnézet tudományos alapvetése; Leninnél a proletár politika tudományos alapvetése került előtérbe. Ebben a megfogalmazásban kifejezésre jut a leninizmus lényege és belső összefüggése a marxizmussal.

A leninizmus magában foglalja e tudomány elsajátításának a miként jét, és ezért Lenin tanítómesterünk marad mindaddig, amíg az imperializmus elleni harc és azon belül az ideológiai fegyverforgatás fontos marad.

A következőkben megkíséreljük felvázolni a tudományosan megalapozott proletár politika kialakulásának fő állomásait Lenin világtörténelmi jelentőségű életútján és halhatatlan életművében: az első orosz forradalom bukásától a második orosz forradalom győzelméig, a szocialista állam és a Kommunista Internacionálé megalapításáig.

Azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy a közgazdasági elméletben is azért alkotott maradandót Lenin, mert egész dialektikus gondolkodásmódja azt írta elő, hogy a közgazdasági okfejtések, érvelések és tételek a proletár politika tudományos megalapozását szolgálják. Ennek két kimagasló példáját mutathatjuk csak be egy rövid cikk keretében:

1. Leninnek az agrárkérdéssel foglalkozó művei. Ezek a munkák a kérdés ökonómiai kategóriáit, a szigorúan vett politökonómiai elemzést a legszorosabban kapcsolják össze a kapitalizmus fejlődési perspektíváival.

2. Leninnek azon munkái, amelyeknek témája a kapitalista fejlődés átcsapása az imperializmusba, illetve a monopolista államkapitalizmus rendszerébe.

A lenini elemzésnek az az egyedülálló sajátossága, hogy műveiben a proletár politika tudományos megalapozása az irányadó szempont, ez adja meg rendkívüli elevenségét, termékenységét és konkrétságát, ez biztosítja, hogy sohasem reked meg a szűk objektivizmusnak abban a mocsarában, amely Lenin szerint a vulgáris marxizmust jellemzi.

★

A polgári forradalom és a kapitalista fejlődés távlatai Oroszországban a múlt század második felében, a jobbágyfelszabadítás és az 1905-ös forradalom közötti időszakban, merőben más színben tűnnek aszerint, hogy az orosz burzsoázia vagy az orosz proletariátus osztály-

álláspontjára helyezkedve igyekeznek körvonalazni a perspektívákat. Ezen belül szükségszerűen igen nagy szerepet játszott mind az orosz burzsoázia, mind az orosz proletáriátus rendkívüli számszerű gyengeségének felismerése és megítélése. Persze ez a kérdés, lényegét tekintve, egyáltalán nem mennyiségi ismérvei szerint ítélhető meg. A nagyon gyenge burzsoáziának, mint azt Lenin kimutatta, nagyon erős gyökerei voltak az orosz faluban és nagyon erős támasza a cári államapparátusban és a külföldi nagytőkében. Másfelől, a számszerűleg a paraszti milliók tengerében csaknem elenyésző proletariátus, koncentráltságát és osztálytudatosságát, harcedzettségét illetően minden más fejlett kapitalista ország proletariátusával összehasonlítva meglehetősen erős volt, s ugyanakkor mint a cárizmus megdöntéséért folyó küzdelem tántoríthatatlan élcsapata bizton számíthatott a külső erőforrásra, az európai és amerikai proletariátus aktív szolidaritására. Hogy ez a proletár internacionalizmus, ez a nemzetközi szolidaritás milyen széles tömegekre támaszkodott és milyen erősnek bizonyult az októberi forradalom védelmében, annak szemléltetésére elég megemlíteni a ma már talán csak kuriózumként ható tényt, hogy az angol szakszervezeti vezér, az antikommunizmus későbbi bajnoka, Ernest Bevin eltökélt és szívós sztrájkakciókkal hiúsította meg az Antant fegyverszállításait a fiatal Vörös Hadsereg ellen!

Az objektív történelmi folyamat és annak tudományos adekvát elemzése így függ össze egymással.

A cárizmus megdöntése mint a kapitalista fejlődés meggyorsításának szükséges és elegendő feltétele, csak abban az esetben lett volna célul kitűzhető, ha a világkapitalizmus, fejlődésének bizonyos magas fokán, nem csapott volna át az imperializmusba. A cárizmus maga, immár nem mint a Szentszövetség idején a világreakció bástyája, hanem mint a világimperializmus része, gyökeresen más szerepet játszott a világpolitikában. A gyökeres fordulat a többi között azt jelentette, hogy egyfelől, a világ vezető imperialista hatalmai, a „nagyhatalmi koncert" nem szívesen törődtek bele e látszólag jól felhasználható imperialista szövetséges elvesztésébe, s nem szívesen mondtak volna le restaurációs kísérletekről — mint azt a polgárháború eseményei elég meggyőzően igazolták. Másfelől viszont, proletár álláspontról ítélve meg a dolgot (és proletár álláspontról akarván beavatkozni a dolgok menetébe) az imperializmusba való átmenettel bekövetkezett gyökeres fordulat szükségszerűen azt jelentette, hogy az orosz forradalom nem érhette be a cárizmus megdöntésével.

Íme a történelmi folyamat dialektikája és e folyamatot hatékonyan megragadó dialektikus logika, Lenin elemzési módszere.

Nemcsak a győzelem kivívásában, hanem a proletárhatalom megszilárdításában is nélkülözhetetlennek tartotta Lenin a tudományos, elvszerű alapokon nyugvó proletár politika érvényesülését. Az internacionalizmust tartotta a proletár politika legfontosabb, elidegeníthetetlen alapjának. „Fontos elvi kérdés vetődik itt fel: hogyan fogjuk fel az internacionalizmust?" — mondja tollba a pártkongresszushoz intézett feljegyzéseiben 1922 decemberének utolsó napján. „Mi a fontos a proletár számára? A proletár számára nemcsak fontos, hanem éppenséggel létszükséglet, hogy a más nemzetiségűek maximálisan megbízzanak a

proletár osztályharcban. Mi szükséges ehhez? Ehhez nemcsak formális egyenlőség szükséges." És a dolog lényegét summázva:

„Aki ezt nem értette meg, az nem jutott el a nemzeti kérdés igazi proletár felfogásához, az lényegében megrekedt a kispolgári álláspontón, és ezért percenként bele kell csúsznia a burzsoá felfogásba."*

Egy német szociológus a húszas években írt művében a marxi elemzés fölényét és rendkívüli hatékonyságát abban jelölte meg, hogy az a társadalom fejlődését a gazdasági, a társadalmi és az ideológiai struktúra változásainak kölcsönhatásaiban ragadja meg s ezáltal a társadalmi fejlődés belső mozgató rugóit tárja fel, *mégpedig nemcsak a múltra vonatkozólag, hanem a jövő tekintetében is.***

Lenin ennek a dialektikus logikának — a marxizmus elemzési módszerének — volt felülmúlhatatlan mestere, azzal a további dimenzióval, hogy mindezt a forradalmi gyakorlat, a forradalmi cselekvés követelményeire konkretizálta.

★

A marxizmus-leninizmus a forradalmi elmélet és gyakorlat dialektikus egysége ebben az alapvető értelemben. Sui generis proletár politikát a szó valódi, vagyis az osztályönállóság értelmében, tulajdonképpen csak az imperializmus korszakában *lehetett* és az imperialista háború szörnyűségeire való tekintettel *kellett is* (éppen ehhez ragaszkodik hajthatatlanul Lenin Kienthalban és Zimmerwaldban) csinálni.

Marx és Engels persze állandóan politizáltak, de energiáik javát kénytelen-kelletlen, úgyszólván történelmi szükségszerűséggel, a proletár világnézet, a tudományos szocializmus kidolgozása kötötte le. Elég egy futó pillantást vetni politikai tevékenységük néhány fontos mozzanatára, hogy a dolognak ezt az oldalát világosan lássuk. A chartista mozgalom Angliában, a rabszolga-felszabadító polgárháború az Egyesült Államokban, végül, de nem utolsósorban: a porosz—francia háború kimenetele, a Párizsi Kommün.

Ezeket a történelmi eseményeket Marx lázas figyelemmel kísérte, behatóan tanulmányozta és olyan művekben foglalt hozzájuk állást, amelyek még ma is élnek, mint az elemzés utolérhetetlen csúcsteljesítményei. Mégis, látni kell, hogy Marx is és az I. Internacionálé is ezeknél az eseményeknél inkább a külső megfigyelők és nem közvetlenül a történelmi folyamaton belül ható erők. Ez különösen szembetűnő éppen a Kommün esetében, amelynek forradalmi vezérkarában egyedül a mi Frankel Leónk képviselte az I. Internacionálét és amelynek bukása azután magát az I. Internacionálét is menthetetlenül pusztulásra ítélte.

Merőben mások a történelmi helyzet imperativuszai Leninnél. Lenin állandó, hatalmas elméleti munkát végez mindvégig, életútjának és politikai pályafutásának minden egyes szakaszában. De míg Marxnál a politikai állásfoglalások úgyszólván párhuzamosak fő tevékenységével, az elméleti alkotómunkával, addig Leninnél fordítva, az elméleti elmélyedést, az elméleti állásfoglalást is a politika követelményei kényszerítik ki, mindenekelőtt a halaszthatatlanul sürgető feladat: a proletár politika alapjainak tudományos körvonalazása.

* Lenin Művei. 36. kötet. Szikra, 1953. 617. l.
** Lásd Karl Mannheim: Ideology and Utopia, London, 1959. 116. l.

A forradalmi orosz értelmiség a múlt század második felében abban mindenekfelett egyetértett, hogy a cárizmust meg kell dönteni. Ezen túl azonban ennek az értelmiségnek a világnézete magában foglalta az álláspontok egész spektrumát az utópikustól, az illuzórikustól a tudományosan megalapozottig és a politikailag hatékonyig. Lenin mélyen meg volt győződve arról, hogy a tudományosan megalapozott és a politikailag hatékony álláspont csak az lehet, amit ismételten és nagy nyomatékkal a nem vulgáris marxizmusnak nevezett.

Mi ennek a nem vulgáris marxizmusnak lényege és hasznossága az elemzésben? Ehhez talán mindenekelőtt érdemes szemügyre venni azt, amit Lenin a vulgáris marxizmus fő ismertetőjeleként határozott meg abban a kétfrontos harcban, amelyet egyrészt a narodnyik közgazdászok, másrészt azoknak a vulgáris marxizmus platformájáról történő bírálata ellen folytatott. A vulgáris marxizmus legfontosabb jellemzője „az a szűk látókörű objektivizmus, amely a folyamat elkerülhetetlenségének és szükségszerűségének bizonyítására szorítkozik s nem igyekszik e folyamat minden egyes konkrét szakaszával kapcsolatban feltárni az osztályellentétnek e folyamatra jellemző formáját."*

A vulgáris és nem vulgáris marxizmus közötti kategorikus megkülönböztetésére gyakorlatilag, vagyis az osztályharc szempontjából annál is inkább szükség volt, mert a jobbágyfelszabadítás által beindított történelmi fejlődés további menetét előre jelző elmélet lehetett a marxizmus által inspirált, de lehetett az is, amelyet Lenin a marxizmus liberális paródiájának nevezett.

★

Magát a jobbágyfelszabadítást Marx is történelmi fordulópontnak ítélte egy Engelshez intézett levelében (1860. január 11), amelyben rámutatott a haladó szellemű orosz nemesség körében megindult erjedésre, és ehhez még a következő megjegyzést fűzte: „Sándor cár elrontotta a dolgát a parasztokkal azáltal, hogy a legújabb kiáltványában szó szerint kijelenti, a »kommunista elvnek« a jobbágyfelszabadítással meg kell szűnnie."

Épp ez volt a nagy történelmi kérdés: a „kommunista elv" a jobbágyfelszabadítással megszűnt-e, vagy ellenkezőleg, kezdetét veszi-e; a jobbágyfelszabadítás azt a harcot indítja-e el, amelynek a „kommunista elv" történelmi érvényesülésében kell kiteljesednie?

S ugyan milyen „kommunista elv"-től félt a cár? Az obscsinát misztifikáló paraszti szocializmustól inkább, vagy pedig a felbomló faluközösség romjain keletkező kapitalizmussal járó proletár szocializmustól?

Ez volt az idők sorskérdése, az orosz fejlődés szfinxtalánya. Tolsztoj gróf, aki testvérének Krisztusban, Sándor cárnak alázatos episztolákat írt, hogy szálljon magába, amíg még nem késő, a kommunista elvnek abban a megfogalmazásában látta a veszélyt, amelyet egy német filozófus, társadalomtudós, egy bizonyos dr. Marx vésett kőbe! Mihail Novikov nevű paraszt feljegyzése szerint Tolsztoj 1910. október 21-én (azaz pár nappal halála előtt) Jasznaja Poljanában néhány paraszttal

* „A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében." Lenin Összes Művei, I. kötet, Kossuth, 1964. 484. l.

beszélgetve ezt a parancsolatot igyekszik agyukba vésni: „Önnön magadban kell megtalálnod Istent, hogy ő irányítsa cselekedeteidet és ő vezessen annak felismerésére, hogy mi a jó és mi a gonosz, mi a lehetséges és mi a lehetetlen. De mindaddig, amíg valamely külső tekintélytől hagyjuk magunkat vezettetni, némelyek Mózestől és Krisztustól, mások Mohamedtől vagy a szocialista Marxtól, nem szűnünk meg egymás ellensége lenni."*

Olyan történelmi helyzet ez, amelyben az orosz szellemi élet a legteljesebb mértékben fogékony a szocialista eszmék befogadására. A Franciaországból érkező szocialista eszmék elárasztották Oroszországot, írja Lenin, Herzen és Csernisevszki tanait eredményezték. Mindez azonban előkészítette a talajt a marxi forradalmi tanok befogadására. Lenin így jellemzi a marxi tanok behatolását Oroszországba:

„Az új módszertani és politikai gazdaságtani elmélet kidolgozása a társadalomtudomány olyan gigantikus fejlődését, a szocializmus olyan hatalmas előrehaladását jelentette, hogy az orosz szocialisták számára »a kapitalizmus sorsa Oroszországban« a »Tőke« megjelenése után úgyszólván azonnyomban fő elméleti kérdéssé vált; e köré a kérdés köré összpontosultak a leghevesebb viták . . ."**

A marxizmusnak ezt az óriási tekintélyét és közvetlen hatását az orosz forradalmi értelmiség legjobbjaira Lunacsarszkij a következő történelmi példán szemlélteti: az egyik kimagasló orosz forradalmi értelmiségi, Gleb Ivanovics Uszpenszkij Marxnak 1877-ben Mihajlovszkihoz írt híres leveléből azt olvasta ki, hogy Oroszország elszalasztotta azt az egyedülálló történelmi esélyt, amelyet a forradalmi értelmiség által vezetett parasztok tömegek harca valósított volna meg, s amely lényegében Oroszország számára elkerülhetővé tette volna a kapitalista fejlődést. Most azonban már késő, olvasta ki Uszpenszkij Marx leveléből és ezért Oroszország visszavonhatatlanul és megmásíthatatlanul a kapitalista fejlődés útjára tért.***

Íme az első, de távolról sem az utolsó példa Marx véleményeinek különböző értelmezésére, illetve félreértelmezésére. Marx levelét a narodnyik közgazdászok a maguk szája íze szerint, a legális marxisták viszont homlokegyenest ellenkező értelemben vették tudomásul: a narodnyikok az obscsina misztifikálásának, a legális marxisták a kapitalizmus bálványozásának célzatosságával.

Nyilván Leninnek volt igaza, amikor minden további teketóriázás nélkül kijelentette, hogy Marx említett levelében egyáltalán nem mutatkozik hajlandónak állást foglalni egy olyan lényegében hamis kérdésfeltevésben, amely tulajdonképpen a marxizmus szellemével merőben ellentétes (tudniillik hogy elkerülhetetlen-e vagy sem a kapitalista fejlődés Oroszországban). Itt maga a skolasztikus kérdésfeltevés ellenkezik a történelmi materializmussal, csakúgy, mint a materialista dialektikával, mert hiszen a kérdésre nagy általánosságban, általában, mindentől eltekintve válaszolni csak az idealizmus valamilyen primitív platformjáról lehetne; másrészt viszont a kérdésre az összes történelmi körülmények, osztály-erőviszonyok stb. konkrét mérlegelése alapján válaszolni,

* Romain Rolland: Das Leben Tolstois, Berlin, 1966. 236. l.
** Lenin Összes Művei, I. kötet. Kossuth, 1964. 251. l.
*** Lunacsarszkij: On Literature and Art, Moszkva, 1965. 69. l.

ez éppen a marxista orosz értelmiség aktuális feladata abban az időben. Marx elméletének Oroszországra való alkalmazása Lenin szerint csak azt jelentheti, hogy az orosz termelési viszonyokat és azok fejlődését kell tanulmányozni.*

Lenin e feladat teljesítésének szentelte pályafutásának ebben a kezdeti időszakában szellemi energiáinak zömét. Az átfogó és részletes adatok tömkelegével, azoknak beható kritikai elemzésével minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy Oroszországban a kapitalista termelési mód kialakulása befejezett tény. Meddő szócséplés ilyen körülmények között azon vitatkozni, lehetséges-e, kívánatos-e, szükségszerű-e a kapitalista fejlődés Oroszországban — állította Lenin; ez hamis kérdésfeltevés. Konkréten arról van szó, hogy a kapitalista fejlődésnek milyen társadalmi, gazdasági, politikai változatát, válfaját, sajátos alkatát határozzák meg az objektív adottságok és az osztályerőviszonyok.

★

Az 1905-ös forradalomban teljesedett ki és vált teljesen világossá (tudatosíthatóvá és elemezhetővé) az a folyamat, amelyben eldőlt, hogy az orosz polgári forradalom fő hajtóereje a feudális földbirtok ellen — s így tehát elkerülhetetlenül annak felépítménye, a cárizmus ellen — összeverődő és hadbaszálló parasztság; hogy — Lenin szavaival — ez a polgári forradalom paraszti agrárforradalom. Amennyiben Leninnek ez a diagnózisa helytálló, amire további stratégiát lehet építeni, akkor a további fejlemények, az osztályharc éleződésének foka és iránya ezt igazolni fogják. De hogyan lehet erről tudományos tárgyilagossággal számot adni? Ne feledjük, nem a természettudományok kísérleti-laboratóriumi világában, még csak nem is a társadalomtudományok területén általában, hanem azon belül a forradalom elméletének és gyakorlatának lidércfényes, ingoványos talaján vagyunk, ahol a puszta tettvágy önmagában nem vezet semmire, de nem vezet semmire a puszta józan megfontoltság sem.

Lenin műveiben a gondolkodás, a dialektikus logika révén úgy ragadja meg a folyamatokat — lényegüket, fő ellentmondásaikat és legfontosabb jellegzetességeiket —, hogy az elemzés bizonyos mélysége és bizonyos fokú intenzitása mellett a folyamatoknak nemcsak irányát és tempóját, hanem fázistorlódásait és fáziseltolódásait és — ami a forradalmi stratégiai szempontból talán a legfontosabb — átcsapási pontjait is előre tudja vetíteni (vagy ha nem, legalábbis azt észlelni és érzékelni képes, úgyhogy az átcsapás bekövetkezte után nem az átcsapás előtti kategóriákban gondolkozik).

Szemléltessük ezt az újkori orosz forradalmak történetén, közelebbről a folyamat lenini megítélésének, előrelátásának fordulatain.

Az első orosz forradalom jellegéről a kortársak közötti vitákban két téves, vulgáris felfogás volt közkeletű. Lenin egyszerre foglalt állást az egyik és a másik ellen, mert a cárizmus elleni harc szempontjából életkérdés volt a forradalom hajtóerőinek konkrét, helytálló megítélése. Ez viszont csak a nem vulgáris marxizmus alapjáról történhetett. Valóban ezekben a vitákban rajzolódnak fel a nem vulgáris marxizmus később teljesen kifejlett alakjának, a bolsevizmusnak, a leninizmusnak körvonalai.

* Lenin Összes Művei, I. kötet. Kossuth, 1964. 250–251. l.

Nem is akárkivel kellett az ideológiai ütközetet megvívni; az 1906-os stockholmi pártkongresszuson Plehanov volt Lenin ellenfele.*

Plehanov a stockholmi kongresszuson azzal gyanúsítgatta Lenint, hogy a tiszta marxizmus talajáról valamilyen baloldali narodnyikság talajára csúszott. Lenin Plehanovnak ezt a kirohanását azzal magyarázza, hogy a marxisták jobbszárnya „az egész idő alatt beérte a polgári forradalom általános elvont sablonos értelmezésével, nem tudta megérteni az adott polgári forradalomnak mint parasztforradalomnak sajátosságát."**

Elméleti koronatanúnak Kautsky „Az orosz forradalom hajtóerői" és „A társadalmi forradalom" című brosúráit idézi Plehanov ellen. Az orosz forradalomnak a fenti alapkérdésében Plehanov vulgáris marxistának bizonyult az akkori Kautskyval szemben.

Az imperialista háború e tekintetben azt a változást eredményezi, hogy megszűnnek ezek az árnyalati különbségek a szociáldemokrácia vezető teoretikusai között: mind az orosz Plehanov, mind a német Kautsky a háború tartalmára elnapolja a forradalom kérdését; egyik is, másik is a háború alatti osztály-együttműködés, a Burgfrieden hívévé, szociálsovinisztává vedlik át.

A szociáldemokrácia ideológusainak ez a pálfordulása, ez a visszahanyatlása a marxizmus elméleti magaslatairól arra indítja Lenint, hogy most már a renegát Kautskyval is szakítson, vele is felvegye a megalkuvás nélküli harcot, mint annak idején Plehanovval. Lenin számára az imperialista háború nem a forradalom elnapolását, hanem közvetlen napirendre tűzését követelte meg a forradalmi marxizmus híveitől.

★

Hangsúlyozni kell, hogy ez a harc a szociálsovinizmus minden néven nevezendő árnyalata ellen folyt. Lenin a szociálsovinizmus bizonyos — nem túlságosan kiütköző és ezért nem egykönnyen felfedhető — árnyalatát látta meg Rosa Luxemburgnak az „igazi honvédelemre" vonatkozó elképzelésében, amely a demokratikus polgárjogok széles körű bevezetését követelte, mint az egész nép mozgósításának feltételét az invázió veszélye elleni küzdelemben. Akármilyen szépen hangzik is, akárhogyan forgassuk is — állította Lenin „A Június-brosúráról" című cikkében — ez az adott helyzetben, az imperialista háború idején nem egyéb, mint a szociálsovinizmusnak tett engedmény.

Az imperialista háborúban az államgépezet — teljes egészében és minden részletében — az imperialista hadviselés céljait szolgálja; egy hadigépezet alakját ölti. Az imperialista háborúban éppen ennek a hadigépezetnek a bomlasztása és szétzúzása a legfőbb forradalmi feladat. Rosa Luxemburg nyilván szem elől tévesztette, hogy a polgári demokratikus követelések általa javasolt programja, akarva nem akarva, az

* Lenin a nagy ellenfelekkel, nagyságukhoz mérten élesen vitázott; de a marxizmus átplántálásában, népszerűsítésében, alkalmazásában szerzett érdemeiket nem vitatta el, sőt hangsúlyozta. Két ilyen nagy ellenfele volt, a leninizmus kibontakozásának két nagy történelmi fázisában: Plehanov és Kautsky. Közvetlenül az Októberi Forradalom győzelme után — és hozzátéve: Hegel filozófiájának a tanulmányozása után, aminek némelyek szerint gyökeres fordulatot kellett okoznia Plehanov filozófiájának megítélésében — Lenin javasolta Plehanov összes filozófiai műveinek sürgős kiadatását, mert szerinte ezek tanulmányozása nélkül nincs igazi marxista műveltség. — Természetesen ugyanezt lehet elmondani például Kautsky szinte egyedülállóan értékes történetíró tevékenységére és annak gazdag termésére — olyan művekre mint Morus Tamás és utópiája, vagy A szocializmus előfutárai.

** A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–1907-es első orosz forradalomban. Lenin Művei, 13. kötet, Szikra, 1950. 361. l.

adott helyzetben (ti. az imperialista háború kellős közepén) nem e gépezet aláaknázását, ellenkezőleg, alátámasztását eredményezhetné csak.

A kapitalizmus békés fejlődési korszakaiban, a béke viszonyai között a tömegmozgósításnak Rosa Luxemburg által javasolt programja magától értetődően nagyon is helyénvaló. Csakhogy Rosa Luxemburg éppenséggel az imperialista háború körülményeire alkalmazható programot akart megfogalmazni. Az imperialista háború körülményei között pedig csak Liebknecht jelszava lehetett a forradalmi proletáriátus számára irányadó; „Der Feind steht im eigenen Lande."

A kétfajta koncepció ellentétessége minden esetre a spartakisták viszonylagos ideológiai felkészületlenségére — általában a spartakista program kiforratlanságára vall —, mint erre Lenin még annak idején aggodalmasan rámutatott.

Az ideológiai-politikai kiforratlanságnak, tisztázatlanságnak és következetlenségnek azonban megvoltak a lélegzetelállítóan tragikus következményei: a német forradalom veresége már annak kezdeti lépéseinél, a weimári köztársaság és annak hitleri folytatása.

Manapság polgári berkekben — valamint az ún. „új baloldal" és néhány quázi-marxista (Ernst Fischer, Franz Marek stb.) esetében — divatossá vált Rosa Luxemburg téves nézeteit mint újonnan felfedezett igazságokat a marxi és lenini tanításokkal szembeszegezni. A lánglelkű forradalmár Luxemburg emlékét meg kell védeni a ravaszdi polgárok és a renegátok ilyen manőverei ellen. Rosa Luxemburg tragikuma abban áll, hogy a marxizmustól a leninizmusig vezető utat nem volt képes következetesen megjárni.

A dialektikus logika fegyverével mégegyszer megvívja Lenin egy rendkívül kritikus történelmi helyzetben a harcot a nem vulgáris marxizmusért, ezúttal a bolsevikok között támadt nézeteltéréssel kapcsolatban, a forradalom első szakaszáról a második szakaszra való átmenet kérdésében. *„A politika minden tudományos megalapozása szempontjából teljesen elengedhetetlen"* — írja Lenin „Levelek a taktikáról" című brosúrájában 1917 áprilisában — *„hogy az osztály-erőviszonyokat és minden egyes történelmi helyzet sajátosságait a legpontosabban, objektíve ellenőrizhetően számbavegyük".**

Kamenyev azt rótta fel Leninnek, hogy a burzsoá-demokratikus forradalmat befejezettnek tekinti és arra számít, hogy ez a forradalom azonnal átalakul szocialista forradalommá.

A dolog azonban távolról sem olyan egyszerű, mint ez a mechanisztikus szemlélet azt sejttetni engedi, igyekszik Lenin megmagyarázni a saját álláspontját. „A valóság *azt is* mutatja nekünk, hogy a hatalom a burzsoázia kezébe ment át (a szokásos típusú »befejezett« burzsoá-demokratikus forradalom), és *azt is,* hogy a tulajdonképpeni kormány mellett létezik egy mellék-kormány, amely »a proletáriátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúráját« képviseli. Ez utóbbi . . . maga engedte át a hatalmat a burzsoáziának, maga láncolta hozzá magát a burzsoá kormányhoz."

„Felöleli-e ezt a valóságot Kamenyev elvtársnak az a régi-bolsevik formulája, hogy »a burzsoá-demokratikus forradalom nincs befejezve«? Nem, ez a formula elavult. Hajítófát sem ér. Holt formula."**

* Lenin Művei, 24. kötet, Szikra, 1952. 25. l.
** I. m. 33. l.

A második orosz forradalom a győzelem felé közeledik, de Lenin látja, hogy bármely meggondolatlanság, vagy illúziók táplálása bukással fenyegetheti a forradalmat. Kínálkozik az összehasonlítás azzal a helyzettel, amikor az első orosz forradalom bukása után igyekezett Lenin tudományos tárgyilagossággal előrevetíteni a forradalom további menetét. A stockholmi kongresszuson Plehanov volt Lenin ellenfele a vitában, aki íme ott is, mint itt Kamenyev, azzal vádolta Lenint, hogy illúziókban ringatja és vélt lehetőségektől ragadtatja el magát.

★

„A szociáldemokrácia agrárprogramja" című művet Lenin 1907-ben írta. 1917. szeptember 28. keltezéssel Lenin utószót ír a munkához, amelyben a marxista elemzés mind a mai napig megszívlelendő iskolapéldáját adja. A második orosz forradalom a világkapitalizmus gyökeresen megváltozott környezetében robbant ki és ennek megfelelően hatott is vissza szükségszerűen erre az új környezetre. Egyiket is, másikat is tömören jellemezte Lenin, hogy azután a kettő együttes figyelembevételével, a kettő kölcsönhatásának figyelembevételével levonja a forradalmi célkitűzésekre vonatkozó következtetéseit.

„A háború . . . oly óriási mértékben meggyorsította a kapitalizmus fejlődését, *állammonopolista kapitalizmussá változtatva át a monopolkapitalizmust,* hogy sem a proletáriátus, sem a forradalmi kispolgári demokrácia nem szorítkozhat többé a kapitalizmus kereteire. Az élet már túlhaladta ezeket a kereteket . . ."

A forradalom platformja ezáltal így változik meg:

„A dolgok ilyen állása mellett szükségképpen másként vetődik fel agrárprogramunknak a föld nacionalizálására vonatkozó követelése is. Mégpedig: a föld nacionalizálása nemcsak a polgári forradalom »utolsó szava«, hanem ugyanakkor egy lépés a szocializmus felé."*

Csaknem hihetetlen, de így van: Lenin 1917 szeptemberében jelezte a monopolkapitalizmus átváltozását állammonopolista kapitalizmussá, mint az óriási mértékben meggyorsult kapitalista fejlődés által bekövetkezett befejezett tényt. A harmincas évektől a jó néhány területen teret hódító vulgáris marxizmus, mégis azt eredményezte, hogy Leninnek ez a kapitalizmus fejlődéstörténetét illető tudományos következtetése évtizedeken át mintha teljesen feledésbe merült volna — megfosztva magunkat az idevágó polgári elképzelések hatékony marxista bírálatától. Ezt az elméleti lemaradást mi sem mutatja szemléletesebben, mint a következő tény. Varga Jenő akadémikus az a kiváló marxista közgazdász, akinek rendkívüli érzéke volt az új jelenségek meglátására, s rendkívüli bátorsága is azoknak kimondására és az adódó elméleti és gyakorlati következtetések megfogalmazására, a két világháború közötti gazdasági világválsággal kapcsolatban „az államkapitalista tendenciák erősödéséről" és a monopolkapitalizmusnak a hadimonopolista kapitalizmusba való részleges átmenetéről beszél.** A második világháború utáni kapitalizmussal kapcsolatban pedig külön fejezetet szentel a problémának „Az állam növekvő szerepe a tőkés országok gazdasági rendszerében" címmel. Ebben a helyzetet így jellemzi:

* I. m. 444. l.
** Varga: The Great Crisis and its Political Consequences, London 1934. 669. l.

„A második világháború egyik legfontosabb jelenségének az a tény számítható, hogy az állam minden polgári országban — a hadviselő és a semleges országokban egyaránt — döntő jelentőséget nyert a háborús gazdaságban."*

Az idézet utolsó két szavából láthatjuk, hogy Varga az államnak a háborús gazdaságban betöltött szerepére korlátozza a kérdést, arra, amit Lenin hadimonopolista államkapitalizmusnak nevezett. Idézi is, amit Lenin a hadimonopolista államkapitalizmus politikai gazdaságtanát illetően mond. „Amikor a tőkések hadi célokra, vagyis a kincstárnak dolgoznak, ez — magától értetődően — nem »tiszta« kapitalizmus, hanem a nemzetgazdaság különleges formája. A honvédelem számára »dolgozó« tőkés pedig egyáltalán nem piacra dolgozik, hanem kincstári *rendelésre,* gyakran az államkincstártól kölcsön kapott pénzzel."**

Varga azért nemcsak a háborús gazdaságra szorítkozik. „Az államnak az első világháború után megvalósult sokoldalú beavatkozása, nagy változásokat idézett elő az egyes országok gazdasági életében ... Az első világháború befejezése után az állam szabályozó tevékenysége erősen csökkent. Mindazonáltal az állam szerepe a tőkés gazdaságban a két világháború közötti időszakban sokkal jelentősebb maradt, mint amilyen az első világháború előtt volt. Az állam egyre mélyebben hatolt be a gazdasági életbe ... Mégis az állam először a második világháború folyamán tett szert a gazdasági életben óriási jelentőségre."***

Ezért a tételéért Varga dühödt támadásoknak volt kitéve a vulgáris marxisták részéről (a monopolista állam gazdaságpolitikájának bizonyos hatékonyságát hivatalosan csak az 1962-es e tárgykörben megtartott moszkvai nemzetközi konferencia ismerte el. Pedig Varga (erre akarom felhívni a figyelmet) túlzott óvatoskodásból-e, vagy pedig azért, mert ez új jelenségek teljes horderejével ő sem volt teljesen tisztában, nem tudom, mindenesetre sokkal kevesebbet állít, mint Lenin (s egyébként a perdöntő lenini passzust sem könyvében, sem pedig a vita során nem is idézi). Lenin ugyanis nem egyes jelenségekről, nem is a tőkés hadigazdaság jellegzetességeiről és nem is bizonyos államkapitalista tendenciák megerősödéséről beszél, *hanem a kapitalizmus fejlődése során bekövetkezett strukturális változásról, a monopolista kapitalizmus átalakulásáról monopolista államkapitalizmussá.*

★

Ez a fejlett kapitalista országokban bekövetkezett strukturális változás egyszersmind előfeltétele volt az imperialista nemzetközi-gazdasági kapcsolatoknak az integráció címszó alatt ismeretessé vált átalakulásnak is.

Ezeket a nemzetközi kapcsolatokat nem egyszerűen és nem pusztán az teszi rendszerré, hogy ezek rendszeres kapcsolatok (ennyit még az értelmes polgári publicisztika is koncedál), hanem főként és mindenekelőtt *az, hogy ezeket a kapcsolatokat alapvetően és végső soron a monopoltőke érdekei és érdekellenétei, a monopoltőkés erőviszonyok határozzák meg.* Éppen ez utóbbi az, amit a polgári szemlélet általában nem akceptál.

* Varga Jenő: A tőkés gazdaság a második világháború után, Szikra, 1947. 17. l.
** Lenin Művei. I. kötet. Szikra. 1952. 60–61. l. NB. Az idézet utolsó egy mondatában benne van dióhéjban mindaz, amit Galbraith egy fél évszázaddal később Az új ipari állam című könyvének 400 lapján keresztül kitereget.
*** I. m. 79. l.

De mi történik, milyen elméleti és gyakorlati következményekkel jár, ha ettől a dimenziótól elvonatkoztatunk, ha az imperializmus vizsgálatánál elvonatkoztatunk a monopóliumoktól? Akkor például a mai imperializmusnak egy rendkívül fontos új jelenségét, a nemzetközi gazdasági, politikai és katonai kapcsolatoknak egy olyan új intézményes képződményét, mint amilyen a nyugat-európai integráció, kiemeljük az imperialista világrendszer keretei közül az absztrakt polgári elmélet sztratoszférájába, és ennek megfelelően egyszerűen azonosítjuk a korlátlan szabadkereskedelemmel — beleértve az összes termelési tényezők, a tőke és a munkaerő, országok közötti áramlását.

Egy tanulmánykötetben például Tinbergen így határozza meg „azt az eszményi nemzetközi helyzetet, amely felé az integráció folyamata halad. Az integráció vezérlő elve olyan egységes közös piac megteremtése, amelyben az áruk és a termelési tényezők, azaz a munkaerő és a tőke szabad áramlása biztosítva van. Ilyen helyzetet tartunk kívánatosnak, mivel ez eredményezi a termelés és a jólét maximumát. Feltételezzük, hogy a termelési tényezők legjobb kihasználását ez a szabad áramlás mozdítja elő."* Ha viszont az elemzés konkrétságának követelményét szem előtt tartjuk, akkor Perroux reálisabb tételét kapjuk.

Perroux szerint az integráció az állammal összefonódott monopóliumok nemzetközi kapcsolatainak különleges formája és a monopoltőke további nemzetközivé válásának terepe és eszköze.**

És valóban sok mindentől vonatkoztatnak el, sok minden felett siklanak át azok, akik az integrációt leegyszerűsítve és osztálytartalmától megfosztva úgy értelmezik, hogy a technikai haladásnak, a termelőerők fejlődésének ezen a fokán objektív szükségszerűség, amely utat tör magának. Marxisták számára semmi objektív szükségszerűség nem működik magától, az meghatározott osztályérdekek áttételein, osztály-erőviszonyokon keresztül megy végbe.

Lenin felfogásában a kapitalista világrendszerben bekövetkezett gyökeres átalakulás, ennek determináló visszahatása az orosz forradalom jellegére, célkitűzéseire és lezajlásának fázisaira, valamint a Harmadik Internacionálé megalapítása ugyanannak a történelmi helyzetnek követelményeit, különböző oldalait tükrözték. Lenin ezt a helyzetet teljes bonyolultságában fogta át és ezért ragaszkodott oly hajthatatlanul a vulgáris marxizmus elleni harchoz: „Természetesen igen szomorú volna, ha a »baloldaliak« olyan időben, amikor a III. Internacionálé megalapítása csak a nem vulgáris marxizmus alapján lehetséges, elhanyagolnák a marxista elméletet" — írja Rosa Luxemburggal folytatott polémiájában.***

A proletárforradalom győzelme elméletileg is és gyakorlatilag is napirendre tűzte a szocialista állam problémáját. Lenin itt főleg Trockijjal és Buharinnal vitatkozott. Buharin minden értékes tulajdonságának elismerése mellett, Lenin felhívja a figyelmet arra, hogy Buharin az átmeneti korszak e legfontosabb kérdése tekintetében a dialektikát eklekticizmussal cserélte fel.

„»Ez is, az is«, »egyfelől, másfelől« — ez Buharin elméleti állásfoglalása. Éppen ez az eklekticizmus. A dialektika azt követeli, hogy a

* Le marché commun et ses problèmes, Paris, 1958. 261. l.
** I. m. 378. l.
*** Június brosúrájáról, Lenin Művei. 22. kötet, Szikra, 1951. 324–325. l.

kölcsönös viszonyokat konkrét fejlődésükben minden szempontból figyelembe vegyük, nem pedig azt, hogy innen is onnan is kiszakítsunk egy darabkát."*

Felettébb elgondolkoztató és megszívlelendő útmutatás ez napjaink hazai elméleti gyakorlatában is, ahol nem ritkán fordul elő a dialektika felcserélése eklekticizmussal.

Lenin a legnagyobb nyomatékkal hívta fel közvetlen munkatársainak és az egész pártnak a figyelmét arra a tényre, amelyet a forradalmi reálpolitikának nemcsak látnia és tudomásul vennie kell, hanem amelynek megváltoztatására szívósan és következetesen kell törekednie. Arra ugyanis, hogy „államunk munkásállam bürokratikus kinövésekkel. ... Ez az átmenet realitása ... előttünk pedig a valóság van s azt jól ismerjük, ha csak nem részegedünk meg, nem szédülünk meg entellektüel fecsegésektől vagy elvont fejtegetésektől, vagy attól ami ugyan »elméletnek« látszik, valójában azonban tévedés, *az átmenet sajátosságainak helytelen megítélése*".**

Ezt a rendkívül fontos tényt nem tudomásul venni, megváltoztatására nem törekedni, rendkívüli politikai veszélyt rejt magában: a párt és a dolgozó tömegek közötti kapcsolat meglazulását.

Betegágyáról a pártkongresszushoz intézett feljegyzéseiben Lenin visszatér a kérdésre. Felhívja a figyelmet annak a történelmi ténynek rendkívüli jelentőségére, hogy a forradalom győzelme után új típusú államot sikerült létrehozni, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „egész munkánknak az apparátus megjavítására kell irányulnia".***

Néhány nap múlva, 1922. december 30-án, újból visszatér a kérdésre: „... őszintén meg kell vallanunk ..., hogy olyan apparátust nevezünk a magunkénak, amely voltaképpen még teljesen idegen számunkra és olyan burzsoá és cári keverék, amelyet öt év alatt — mivel más országokból nem kaptunk segítséget és mivel a katonai foglalatosság és az éhínség elleni küzdelem volt az előtérben — semmiképpen sem gyűrhettünk le."****

Leninnek ezek a pártkongresszushoz intézett végrendeletszerű feljegyzései az SZKP XX. kongresszusa után, 1956-ban láttak napvilágot ... 33 év késéssel. Ma már közismert az a súlyos elméleti és politikai kár, amely ebből fakadt.

A proletár politika tudományos alapokra helyezése együtt járt a polgári és kispolgári szemlélet gizgazának kigyomlálásával. Mint ahogyan Marx a világnézeti szférában a kispolgári szocializmus leküzdését a proletár szocializmus, a tudományos szocializmus előfeltételének tekintette (Német Ideológia, A filozófia nyomora), úgy Lenin már ezeken a világnézeti alapokon továbbépítve elejétől végig, életútjának mindegyik szakaszában a kispolgári álláspont leleplezésében és megcáfolásában látta a proletár politika kikovácsolásának egyik fontos feltételét. Azzal, hogy óva intett a forradalmi frázispufogtatástól és az átmenet sajátosságainak helytelen megítélésétől, megkönnyíti számunkra a mai politikában való eligazodást mind a kapitalista, mind a szocialista országokban.

* Lenin Művei, 32. kötet. Szikra, 1953. 83. l.
** I. m. 7. l.
*** Lenin Művei, 36. kötet, Kossuth, 1958. 605. l.
**** I. m. 615. l.

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

Gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének főbb kérdései

A gazdasági helyzet

A gazdasági reform nyomán népgazdaságunkban *pozitív* változások mennek végbe. Az 1960—1966-os időszakban a nemzeti jövedelem évi átlagban 5,2 százalékkal emelkedett. A reformra való felkészülés 1967-ben meggyorsította a fejlődést, s 1967—1969 között a nemzeti jövedelem évi növekedése elérte a 6,2 százalékot. Ez a kedvező változás a korábbinál gyorsabb mezőgazdasági és lassúbb ipari fejlődés mellett következett be. Az ipari termelés évi növekedési üteme 1960—1966-ról az 1967—1969-es időszakra 7,7 százalékról 6 százalékra csökkent, a mezőgazdasági termelés növekedési üteme viszont 2,7 százalékról 3,7 százalékra emelkedett. Ez — egyebek mellett — a gazdasági reform rövid és hosszú távon jelentkező eltérő hatására is rávilágít.

A *mezőgazdaságban* — mindenekelőtt a növénytermesztésben — a kicsinyes dirigálással már 1957-ben szakítottunk. A döntő fordulatot a kötelező termékbeadás 1957-ben történt megszüntetése jelentette. Ekkor tértünk át az állami szerződéses és szabad felvásárlásra, amit új árpolitika alapozott meg. Erre támaszkodva a termelés visszaesése nélkül oldottuk meg a mezőgazdaság szocialista átszervezését, a termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdulását követően pedig mezőgazdaságunkat a belterjesebb fejlődés útjára tereltük. A hatvanas évek végén a kiváló mezőgazdasági eredmények a következőkből adódtak: az átlaghozamok számottevő emelkedése, a gyümölcstelepítések és a baromfi ipari rendszerű tömegtermelésére való berendezkedés. Ezzel szemben a szarvasmarha- és sertéstenyésztés elmaradt a mezőgazdaság általános fejlődésétől. Az 1957-ben megkezdett új agrárpolitika e két ágazatban kevésbé éreztette hatását, mivel a kötött takarmány-, élőállat- és húsforgalmat 1957 után is fenntartottuk. Ez a hatvanas években gátolta a termelőerők szabadabb kibontakoztatását. A problémát 1968-ban sem tudtuk megoldani. Csak 1970-ben vezettük be a szabad takarmányforgalmat, és ezzel, valamint az ezt kiegészítő intézkedésekkel jelentős lépést tettünk az intenzív állattenyésztés irányába.

Az 1957-ben beindított új gazdaságpolitika *az ipari termelés* számára is, a korábbinál kedvezőbb feltételeket teremtett, de a nagy fordulatot itt mégiscsak az 1968. évi reform jelentette. Ez állította helyre a gyártási és realizálási folyamat megbontott egységét, kényszerítette a vállalatokat, hogy a gyártás- és gyártmánykorszerűsítést a piaci versenyképesség, a termelési szerkezetet pedig a kereslethez való igazodás elvének rendeljék alá. Ilyen átállást viszont aligha lehet a termelésnövekedés ütemének sérelme nélkül végrehajtani. Az 1960—1966-os időszak-

ban az ipari termelés évi átlagban ugyan 7,7 százalékkal emelkedett, de a növekmény egy része a készleteket növelte, jelentős volt az inkurrenciagyártás. Ennek leküzdése céljából az állami tervezés már akkor is fékezni kívánta az ipari termelés dinamikáját. A termelési és termelékenységi mutatók öncélú hajszolása azonban meghiúsította a gazdaságpolitikai szándékot.

A gazdasági reform nyomán végbement *szerkezeti átalakulás* népgazdaságunkat kiegyensúlyozottabbá tette. Ezt *a nemzetközi és nemzeti pénzügyi egyensúlyzavarok csökkenése jelzi.* Munkamegosztásunk a szocialista országokkal korábban is kiegyensúlyozott volt, de a gazdasági fejlődésünkhöz nélkülözhetetlen és csak a tőkés világpiacon beszerezhető árukat nem tudtuk magyar áruk exportjával finanszírozni. A tőkés fizetési mérleg deficitje központi problémává nőtt. Most sikerült e problémán úrrá lennünk. Ha mezőgazdasági terméseredményeink kielégítőek, a világpiac árufelszívó képessége pedig normális, akkor képesek vagyunk a társadalmi-gazdasági építést kiegyensúlyozott nemzetközi munkamegosztásban szervezni. Ez eléggé egyértelműen bebizonyosodott.

A kiegyensúlyozott nemzetközi munkamegosztás megteremtéséhez a gazdaságpolitika nem követelt társadalmunktól áldozatot. Azokból a tartalékokból gazdálkodtuk ki, amelyekkel még ma is bőven rendelkezünk és amelyeket a gazdasági reform révén reményhetőleg még jobban tudunk majd mozgósítani. A belföldi fogyasztás nem csökkent, hanem erőteljesen emelkedett, a társadalmi fogyasztás, a lakosság életkörülményei a korábbi éveknél jobban igazodnak a gazdasági dinamika követelményeihez, és a fejlődési ütem megközelíti az 1957—1960-as időszakra jellemző optimális szintet.

Mindezek a változások a forintstabilitás megőrzésével mentek végbe. A fogyasztói árszínvonal 1968-ban nem változott, 1969-ben pedig csupán 1,5 százalékkal emelkedett. Igen nagy a jelentősége annak, hogy az új gazdaságirányítási rendszerben sikerült biztosítani a tervszerű bér- és áralakulást. Azokban a szocialista országokban ugyanis, ahol a bérszabályozást a vállalatok autonóm ügyévé tették és a minden termékre kiterjedő rögzített árrendszert megszüntették anélkül, hogy a népgazdasági egyensúly követelményét egyidejűleg érvényesítették volna, az ár-bér spirál káros tünetei hamar jelentkeztek. Hazánkban viszont mindezt elkerültük. Ennek jelentős szerepe van a magyar gazdasági reform nemzetközi elismerésében. Teljesen megalapozottan beszélhetünk a gazdasági reform sikeréről. Ez a siker nyilván annak a következménye, hogy a magyar népgazdaság adottságainak megfelelően alkalmaztuk a szocializmus fejlődéstörvényeit.

A gazdasági reform természetesen nem tehette problémamentessé népgazdaságunkat. Az új gazdaságirányítási rendszerben az alapvetően kedvező fordulat mellett vannak még régebbi eredetű és felszínre került újabb nehézségek. Gondoljunk csak az iparban a munkatermelékenységi dinamika rosszabbodására, a munkaerőpiac kiélezettségére, az anyag- és áruellátás zavaraira, a spekulációs áremelési tendenciákra. Ezeket a Központi Bizottság, a kormány és a parlament már megvitatta. Nem kell tehát őket részletesebben kifejteni. Viszont nagyon is érdekelhet bennünket, miképpen kapcsolódnak ezek a problémák az új gazdaságirányítási rendszer megszilárdításához, továbbfejlesztéséhez.

A következőkből célszerű kiindulnunk: 1967—1969 között az évi, átlagosan 6,2 százalékos növekedési ütem 1967-ben 9 százalékos, ezt követően pedig évi 5 százalékos emelkedés mellett jött létre. A mi körülményeink között viszont csak a nemzeti jövedelem évi legalább 5—6 százalékos növekedése esetében vagyunk képesek kielégítően megoldani a társadalmi fejlődéssel járó feladatokat. Éppen ezért vált a gazdaságnövekedés gyorsítása a gazdasági reform egyik fő feladatává. Bár ez a gazdaságpolitika átfogó kérdése, a gazdaságirányítási rendszer átalakítását mégis az a feltételezés ösztönözte, hogy a kicsinyes dirigálás korlátozza a társadalmi kezdeményezést, megszüntetése így népgazdaságunkat a gyorsabb és egyúttal hatékonyabb fejlődés útjára terelheti. E vonatkozásban a gazdasági reformnak a hetvenes években kell igazolódnia. Ilyen körülmények között a mezőgazdaság javára végbement szerkezeti változást csak adott körülményeink figyelembevételével és átmeneti jelleggel tekinthetjük pozitívnek. A nemzeti jövedelem évi 6 százalék körüli növekedése megköveteli a mezőgazdaság további belterjes fejlődését, de ez csak céltudatos és erőteljes iparosítással biztosítható. A termelési öncélúság alapján az iparban viszonylag könnyen térhetnénk vissza az évi 7—8 százalékos növekményhez. Ez azonban — miként a múltban — a jövőben sem adhatna elfogyasztható nemzeti jövedelmet.

Ezeket a követelményeket szem előtt tartva merülnek fel az új gazdaságirányítási rendszer tökéletesítésének kérdései. Megvitatásuk rendkívül időszerű, most készül a IV. ötéves terv, és ennek keretei között dolgozzuk ki az 1971—1975-ös időszak szabályozási rendszerét.

A racionális vállalati magatartás problémái

Gazdaságirányítási rendszerünk *kettős hipotézisen* alapul. Eszerint állami tervezés és tervszerű irányítás nélkül nincs céltudatos gazdaságfejlesztés, viszont a piaci mechanizmus működése és ellenőrző funkciója nélkül nincs racionális gazdaságszervezés. A racionális vállalati magatartás biztosítása végett állítottuk helyre a gyártási és az értékesítési folyamat korábban megbontott egységét, növeltük a vállalati önállóságot és helyeztük a vállalati aktivitást a nyereségérdekeltség, a felelősség és kockázatvállalás alapjaira. Egyre inkább a piaci értékítélet orientálja a vállalatokat. De azért tudnunk kell, hogy a piaci jelzések olyan értékelési rendszerben fejtik ki hatásukat, ahol jelentős a pénzügyi és árszabályozók korrigáló szerepe. E tekintetben a termelési tényezők adóztatásának, a nyereségadóztatásnak, a termelés védelmét szolgáló importvámnak és exportszubvenciónak, valamint a termelői ármechanizmusnak van megkülönböztetett jelentősége. A pénzügyi és árszabályozók ez idő szerint a gazdasági hatékonyság erőteljes korlátozásával teremtik meg a vállalatok piaci kapcsolatait.

A termelési tényezők adóztatása már a korábbi gazdasági mechanizmusban kialakult. A 25 százalékos bérjárulékot 1959-ben vezettük be. Az utóbbi években végzett számítások szerint a béren kívüli társadalmi juttatások teljes körű figyelembevételével 40—45 százalékos bérjárulék adódna. Ez felel tehát meg a munkaerő-utánpótlási költségeknek. Az 5 százalékos eszközlekötési járulékot 1964-ben vezettük be. Az adót az állóeszközök bruttó értéke után kell fizetni, valóságos (nettó) értékükre

vetítve az adó 7 százalékot meghaladó terhelést jelent. Mindezek alapján indokoltan merül fel a termelési tényezők aránytalan adóztatása. Röviden ezt úgy szoktuk megfogalmazni: a vállalatok számára olcsó a munkaerő és drága a technika. A gépesítésnél előnyösebb az élő munka igénybevétele. Ilyen adóztatás mellett végső soron a termelésiköltség-szerkezet az intenzív irányú fejlesztés ellen hat. A vállalatoknál képződő amortizáció 40 százalékának költségvetési elvonása csak még inkább kiélezi e helyzetet.

A *nyereségadóztatás* 1968-ban kialakított rendszere a munkaerőgazdálkodásra gyakorolt kedvezőtlen hatása miatt kifogásolható. Amikor az állam az átlagbéremelést progresszíven adóztatja, akkor a vállalatnak előnyösnek tűnik az alacsony bérkategóriákban a létszámhígítás. Így lehet ugyanis a béreket az adóprogresszió elkerülésével emelni. A nyereségadóztatás 1970-ben módosult. Enyhült az átlagbéremelés adóztatása. A létszámváltozás adómódosító tényező lett. De a nyereségszabályozást módosított változatában sem tekinthetjük kielégítően megoldottnak.

A piaci jelzések modifikálása szempontjából a *termelés védelmét szolgáló pénzügyi szabályozóknak és a piaci ármozgások hatósági megkötésének* van meghatározó szerepük. Jelentős lépést tettünk az árnak a piac ellenőrzése alá helyezésében. A szabályozók — általános szabályként — biztosítják a külkereskedelmi ármozgásokra történő reagálást. Egy a korábbinál sokkal rugalmasabb ármechanizmus közvetíti a vállalatok piaci kapcsolatait. Termelői árrendszerünk autarkiás jellege azonban lényegében fennmaradt. Igaz ugyan, hogy a belföldi termelési feltételekhez igazodó hatósági árképzés lényegesen leszűkült, de az áruimportnál a vám és az azt kiegészítő adók, az áruexportnál a differenciáltan érvényesülő költségvetési támogatás megváltozott módszerekkel az autarkiás hatósági árképzés szerepét töltik be.

Mindezek ismeretében nyilvánvalónak tűnhet, hogy a gazdasági hatékonyság teljesebb érvényesítéséhez egy a mainál *racionálisabb értékelési rendszert* kell teremtenünk. Gazdasági mechanizmusunk tökéletesítésének kétségtelenül ez egyik fő vonala. Ez ma a racionális vállalati magatartás alapkérdése. De akik ebben egyetértenek, még nagyon eltérően vélekedhetnek a mainál racionálisabb értékelési rendszerhez vezető út és mód tekintetében. A legbonyolultabb kérdések a termelési tényezők és a vállalati nyereség adóztatásával kapcsolatban merülnek fel.

A *termelési tényezők arányos adóztatására* három elgondolás is felmerült: (1) az illetményadó felemelése; (2) az eszközlekötési járulék csökkentése; (3) mindkettő egyidejű végrehajtása. A bérjáruléknak 25 százalékról 40, illetőleg 45 százalékra való felemelése már az 1968. évi árreform irányelveinek vitáiban felmerült. Ennek során bizonyítást nyert, hogy konzisztens árrendszerben a bérjárulék növelése változatlan árarányok mellett emeli az árszínvonalat. Ez voltaképpen azt is jelenti, hogy az illetményadó — konzisztens árrendszerben — a termelési tényezők viszonylagos értékelése szempontjából semleges. Ha minden termelési ágra kiterjedően egységes mértékben emeljük az illetményadót, a költség- és árinterdependenciák eredményeként az élőmunka-költség és a tőkeérték viszonya végső soron eredeti állapotába kerül. Egészen más a helyzet, ha a tőkejárulékot csökkentjük. Ezzel valóban felértékelődik az élő munka, így az új költségszerkezet az intenzív irányú fejlesztés

követelményeivel jobban összhangba kerül. Úgy tűnik ezért, hogy a termelési tényezők adóztatását a tőkejárulék csökkentésével célszerű arányosabbá tenni. Ez végrehajtható lenne akár úgy, hogy a bruttó értékből kiindulva a járulékot 5 százalékról 3 százalékra csökkentjük, vagy ami elvileg helyesebb, az 5 százalékos járulékot meghagyva, az állóeszközök bruttó értékéről a nettó értékre térünk át.

Ilyen megoldás esetén az ipari termelői árszínvonal néhány százalékkal csökkenne, ami azért is kívánatos, mert a jelenlegi árszínvonal az 1968. évi árreform során feltételezettnél valamelyest magasabb. Ez is szerepet játszik abban, hogy a mai külkereskedelmi árszorzók mellett az exportot túl széles körben kell szubvencionálni.

Bármilyen megoldást is válasszunk azonban, új *általános árrendezés jellegű* intézkedéstől mindenképpen tartózkodnunk kellene. Ha az ár csak elszámolási funkciót tölt be, akkor adott árrendszer új árrendszerrel kicserélhető. De ha az árnak valóságos közgazdasági funkciója van, akkor az árpolitikai intézkedés csak a létező árak kritikai elemzésén alapulhat. Ilyenkor csak árak változtathatók, ha ugyanis funkciójukat már nem képesek megfelelően betölteni. Még valamire gondolnunk kell: az eddig végrehajtott ipari árrendezések 2—5 százalékkal fellazították az árszínvonalat, ami ágazatonként, termékenként nagy szóródással jutott érvényre. Minden árrendezés — legalábbis átmenetileg — költségvetési deficitet okoz, a vállalatoknál pénztartalékokat teremt, és egyben csökkenti az állam gazdaságszervező munkájának hatékonyságát. Az 1968. évi árreform nyomán kialakult helyzeten lényegében 1969 második felében lettünk úrrá, és a vállalatok is csak most kezdik döntéseikben a kialakult értékelési rendszert reális alapként figyelembe venni. Ezért szükséges a hangsúlyt lehetőleg olyan megoldásra helyezni, amely a jelenlegi termelői árrendszer továbbfejlesztésével és nem új árrendszer életbeléptetésével küszöböli ki a termelési tényezők adóztatásában mutatkozó aránytalanságokat. Arra pedig külön is érdemes ügyelni, hogy egy ilyen intézkedés ne a hatósági árrendszer visszaállítására kényszerítsen bennünket. Hiszen ez a termelői ármechanizmus pozitív elemeinek feladását jelentené.

A mechanizmuskonform változtatás kérdése különös élességgel vetődik fel a nyereségadóztatással kapcsolatban. *Minden gazdaságirányítási rendszernek vannak állandó és változó elemei.* A közgazdasági szabályozóknak és azok változtatásának rendjét minden gazdaságirányítási rendszerben annak belső logikája határozza meg. A tervszerű piacszabályozás logikája gyökeresen eltér a tervutasításos mechanizmusétól.

A *tervutasításos mechanizmusban* a realizálási folyamat elkülönül a gyártási folyamattól; az állam előírja a termelést, egyben magára vállalja a termelés kockázatát, tehát a termékrealizálás a vállalatok számára biztosított. Amit használati értékként állítanak elő, azt hatósági áron számolva, a termelés eredményeként könyvelhetik el, akkor is, ha a termékek egy része nem, illetőleg a hatósági áron nem realizálható. Itt tehát a vállalatok számára a *realizálás biztonsága* az állandó elem. Mivel a piaci feltételek rendszeresen változnak, az állam ezeket a pénzügyi szabályozók rendszeres változtatásával közömbösíti. Ezt oldja meg az operatív pénzügyi tervezés, a vállalatoknál keletkező nyereségek elvonása és a veszteségek költségvetési térítése.

Ezzel pontosan ellentétes a *tervszerű piacszabályozás logikája.* Itt a gyártási és realizálási folyamat az egységes termelési folyamatban szintetizálódik. A gazdasági döntések kockázatát az állam és a vállalat a hatáskörök megosztásában viselik. Következésképpen a piaci feltételekben bekövetkező változásokat a vállalatok számára — általános szabályként — nem lehet közömbösíteni. A piaci mechanizmusnak kell ellenőriznie a vállalati munka eredményét. Ez meghatározott követelményeket támaszt a pénzügyi szabályozókkal szemben: élesen meg kell tudni különböztetni azok *változtatható és viszonylag állandó elemeit.*

A dolog természetéből ered, hogy mindaz változtatható, ami eleve *átmeneti,* s ilyen elemek pénzügyi mechanizmusunkban jócskán találhatók. Ezek azok a preferenciák, amelyek a kivételes adóztatás, termelési és exportszubvenciók, ártámogatások formájában épültek be a mechanizmusba. Azoknak a preferenciáknak leépítésére gondolunk itt elsősorban, amelyeket nem valamilyen elvi meggondolás, hanem egy kívánatosnak tartott termelési-fogyasztási struktúrára való zavartalan átmenet végett alkalmazunk. Ilyen értelemben vett módosításokra nemcsak 1970-ben, de már 1969-ben is sor került, mint ahogy kívánatos, hogy az 1971—1975-ös időszakban lényegesen tovább szűküljön a gazdasági hatékonyságot korlátozó kivételezések köre. Ezek mindenképpen mechanizmuskonform változtatások, a változtatások *módjával* kapcsolatban pedig csak az a követelmény, hogy figyelemmel legyen a struktúraátalakítás reális lehetőségére és a gazdasági folyamatok ritmusaira.

A pénzügyi szabályozók továbbá *nem lehetnek mennyiségi (mérték szerinti meghatározottságukban állandóak.* Dinamikus gazdaságban ez képtelenség volna. De viszonylagos állandóság követelhető meg az anyàgi érdekeltséget meghatározó *nyereségadóztatástól.* Ami ellen igazából fel kell szólalni, az nem is annyira a változtatás, hiszen adódhatnak olyan helyzetek, amikor a nyereségadó mechanizmusa nem tudja betölteni funkcióját, ezért is beszélhetünk csak *viszonylagos állandóságról.* Viszont szakítanunk kell a tervutasításos mechanizmusban belénknevelt rutinnal, amely az „igazság"-osztogatás célzatával rendezte mindig újra a költségvetés és a vállalatok pénzügyi kapcsolatát. Az elmúlt két évben a *nyereségérdekeltség konkrét rendszere* állt a viták középpontjában. Ezért nem árt hangsúlyozni: a közvetlen bérszabályozás és vállalati nyereségelvonás mechanizmusáról a közvetett bérszabályozás és nyereségadóztatás mechanizmusára való áttérés lényege a *stabil szabályozás.* A nyereségadó éppen azt kívánja kifejezni, hogy a vállalatok egy számukra ismert mechanizmus viszonyai között hozhatnak hosszú lejáratú döntéseket, amelyeknek eredményét egy későbbi szabályozás nem teszi vitássá. Aki a nyereségadóztatást csak rendszeresen változtatott formák között tartja működőképesnek, valójában a nyereségadó kategória ellen lép fel, hiszen azok az indítékok, amelyek ezt igazolhatják, jobban szolgálhatók a közvetlen bérszabályozás és a vállalati nyereségelvonás mechanizmusával. Az ezekhez való visszatérés viszont újólag megbontaná a gyártási és a realizálási folyamat egységét.

Milyen választási lehetőségünk van egyáltalában a vállalati anyagi érdekeltség jövőbeli formálásában? (1) Választhatunk a bruttójövedelem- és a nyereségérdekeltség (nettójövedelem-érdekeltség) között. Ez a vita lekerült a napirendről. A bruttójövedelem-érdekeltség az egyszerű

árutermelés tartozéka és nem egyeztethető össze a tudományos-műszaki forradalom követelményeivel. (2) Másik alternatíva: a nyereségérdekeltség klasszikus formája vagy ennek bérmegkötéssel módosított változata. Előbbi esetben az állam a nyereséget megadóztatja és a vállalatokra bízza a nettó nyereséggel való gazdálkodást. Utóbbi esetben az állam a nyereségnek bérre való átváltásában megköti a vállalatok kezét. *A nyereségérdekeltség klasszikus formája inflációérzékenyebb mechanizmus.* A keresleti-kínálati viszonyok nálunk feltehetően még a hetvenes évek első felében sem engedik meg ilyen mechanizmus bevezetését, noha elvileg leginkább ebben az adórendszerben biztosítható a racionális vállalati magatartás. (3) Végül, választhatunk *a bérmegkötéssel módosított nyereségérdekeltség különböző változatai* között. De az eddig felvetett számtalan változat mindegyikéről bebizonyosodott, hogy csak újszerű problémák felidézésével képesek megoldást adni a többi hiányosságaira. Ezért szükséges a hangsúlyt az állandóságra helyezni. Indokolt ez azért is, mert a hosszabb távra kiható vállalati, fejlesztési, együttműködési, külkereskedelmi stb. döntések megalapozott előkészítését, a döntések kockázatának, felelősségének viselését, vagyis a távlati érdekeltséget csak így tudjuk biztosítani.

A gazdaság monetáris rendszerének fejlesztése

A gazdasági mechanizmus fejlesztésével összefüggésben *a tervszerű piacszabályozás néhány elvi kérdését* is meg kell vizsgálnunk. Mi az, amit teljes bizonyossággal mondhatunk? *Először* is azt, hogy szilárdítani kívánjuk a szocialista termelési viszonyokat. *Másodszor,* hogy állami tervezéssel kívánjuk megalapozni szocialista gazdaságunk központi irányítását. *Harmadszor,* hogy gazdaságunkat a piaci mechanizmus működtetésével kívánjuk szabályozni.

Szocialista államunknak minden lehetőséget ki kell használnia, amit a pénzügyi, az ár- és jövedelem-, valamint a termelési és elosztási politika nyújthat. Gazdaságpolitikánkban így egymás mellett, egymással egyeztetett módon kerülnek alkalmazásra az indirekt és a direkt, a pénzügyi és a nem pénzügyi szabályozók. A lényeges azonban az, hogy a *hangsúly a piac tervszerű szabályozásán, nem pedig a piac kikapcsolásán van.* Ezért — amikor választási lehetőségünk van — célszerű előnyben részesíteni:

— az indirekt szabályozókat a direkt szabályozókkal szemben,

— a pénzügyi szabályozókat a nem pénzügyi szabályozókkal szemben,

— ha pedig a pénzügyi politika nem ad kielégítő megoldást, előnyben kell részesíteni az ár- és jövedelempolitikai eszközöket, és csak végső megoldásként helyes a termelés és elosztás fizikai szabályozóihoz nyúlni.

Ha ez így igaz, akkor *népgazdaságunk monetáris rendszerének tökéletesítését* lehet gazdasági mechanizmusunk központi kérdésének tekinteni. A pénzügyi politika hatékonysága ugyanis végső soron a pénznek a gazdasági folyamatok szabályozásában betöltött szerepén múlik. Ha a pénz valóságos fizetési eszköz, akkor hatása általános és a pénzügyi szabályozókat széles körben lehet felhasználni. A fejlett monetáris rendszer olyan viszonyokat feltételez, amikor már

— a *bér* szervesen kapcsolódik a gazdasági hatékonysághoz (a munka szerinti elosztás elemei erőteljesebben érvényesülnek),

— az *adó* elsődlegesen nem árat konstruál, hanem direkt módon hajt végre jövedelem-újraelosztást (a forgalmi adó visszaszorul, az egyenes adó előtérbe nyomul),

— az *ár* széles körben kerül piaci ellenőrzés alá (a versenyár rendszer elemei erőteljesen érvényesülnek),

— a *társadalmi* tőke felhasználása nem szűkül le arra a területre, ahol létrejön (az eszközök és pénzalapok megfelelő áramlása megvalósulhat),

— a *verseny* a gazdasági racionalitás határáig kibontakozik (a monopolszervezettség még mindig meglevő bürokratikus elemei leépülnek, a külkereskedelem állami korlátjai ezzel összhangban szűkülnek),

— a *forint* kereskedelmi valutává válik (a konvertibilitás elemei erőteljesen érvényesülnek).

Mindezek az elemek kisebb-nagyobb mértékben már ma is jellemzik a magyar gazdasági mechanizmust és tovább szilárdulnak a hetvenes években. Másképp kifejezve: az 1968. évi gazdasági reform kiindulópontja lehet a konvertibilis forint megteremtésének.

A forint konvertibilitása mind a mai napig nem vált a magyar gazdaságpolitika célkitűzésévé. Valutareform deklarálása nem is lehetséges addig, amíg annak feltételei nincsenek megteremtve, illetőleg amíg e feltételek kialakíthatósága több-kevesebb biztonsággal nem ítélhető meg. De a szocialista gazdasági integrációról vallott magyar felfogás azért jelzi a magyar gazdaságpolitika törekvéseit. Egyáltalában, képesek vagyunk-e a forintot kereskedelmi valutává változtatni anélkül, hogy a KGST-ben elszámolási egységül használt transzferábilis rubel konvertibilis lenne? Nagy a valószínűsége annak, hogy nem. Kereskedelmi valutája csak olyan országnak lehet, amely *monetáris alapon illeszkedik a világgazdaságba.* Magyarország külgazdasági kapcsolatainak kétharmada a KGST-piacra jut, ahol az együttműködési rendszer ez idő szerint nem monetáris, egyharmada pedig a KGST-n kívül bonyolódik le, ahol a munkamegosztás monetáris jellegű. A magyar népgazdaság szerkezete (exportpotenciálja) elsősorban a KGST-piac követelményeihez igazodik. E piacon képesek is vagyunk olyan külkereskedelmi politika folytatására, amely *pénztartalékok felhalmozásához* vezet. A KGST-n kívüli kapcsolatokban még az erőteljes importkorlátozás és a magyar állampolgárokra érvényesített valutaátváltási megszorítások mellett is csak nehezen tudjuk megőrizni a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyát. Egyebek között ez magyarázza, miért tartjuk fontosnak, hogy a KGST együttműködés fejlett monetáris rendszerrel párosuljon, s miért tekinthetjük ezt a forintkonvertibilitás lényeges feltételének.

A hangsúlyt ma *a forint konvertibilitása irányában ható tényezők erősítésére* célszerű helyeznünk. Ilyen alapon kell felülvizsgálni a bér, az adó, az ár, a tőke és a monopólium kategóriáit. Ezekkel kapcsolatban ott merülnek fel bonyolult kérdések, ahol e kategóriák a *lakosság életkörülményeit* szabályozzák. A szocialista társadalmi normák kötelezőek a magyar gazdaságpolitikában is. Ezek az életszínvonal-politikában fejeződnek ki, amely voltaképpen a foglalkoztatási és a bérpolitika, a társadalmi juttatások és a fogyasztói árpolitika foglalata. Az életszínvonal-

politika sajátos módon megbontja a termelés és a fogyasztás szerves kapcsolatát, és ezt éppen a népgazdaság monetáris rendszerének gyengítésével éri el. Ez — egyebek mellett — abban jut kifejezésre, hogy a *foglalkoztatást* nem a termelés munkaerő-szükséglete, a *bért* nem a teljesítmény, a *fogyasztói árat* pedig nem a termelési költség szabályozza. Ezek a tendenciák az életszínvonal-politika érvényesítése nyomán kisebb-nagyobb mértékben válhatnak jellemzővé. A magyar gazdaságpolitikában, amely korábban a társadalom tagjait eléggé egyoldalúan *mint fogyasztókat* és nem mint a *termelési folyamat közreműködőit* preferálta, tipikusakká váltak. Ennek a termelőerők hatékony felhasználására és kifejlesztésére gyakorolt negatív hatásait már felismertük, de még legalább egy évtizedre van szükség, amíg e bonyolult problémán úrrá lehetünk.

A gazdasági hatékonyság teljesebb érvényesítésére módot adó életszínvonal-politika *fő elemeit* a következőkben lehet összegezni. (1) A javuló munkatermelékenységen alapuló iparosítás erőteljesebb hangsúlyozása; ezzel egyidejűleg a vállalatoknak a racionális munkaerő-gazdálkodásra való szorítása. (2) A nagyobb bérdifferenciálás lehetővé tétele; miközben az általánosan érvényes és központilag finanszírozott béren kívüli juttatásokat azokra a szükségletekre korlátozzuk, amelyek az alapvető társadalmi gondoskodás fogalomkörébe tartoznak. (3) A termelői és fogyasztói árak szerves kapcsolatának megteremtése; ami feltételezi a költségvetési árdotációk körének lényeges szűkítését, kivéve, ahol ez tudatos állami fogyasztási preferenciát fejez ki. (4) A forgalmi adó jövedelem-újraelosztó funkciójának csökkentése, a forgalmiadókötelezettség alól mentes termékek számának lényeges növelése, valamint a forgalmiadókulcsok differenciáltságának lényeges szűkítése révén. (5) A jövedelemadó szélesebb körű alkalmazása.

A gazdaság állami irányításának néhány új vonása

Az elmúlt évek tapasztalataiból levonható néhány a népgazdasági tervezést, az operatív állami irányítást és a társadalmi tudatformálást érintő fontos következtetés.

Mindannyiunk számára világos, hogy amikor az állami piacszabályozás tervszerűen valósul meg, akkor a szabályozási rendszert nem lehet elvontan meghatározni. *A szabályozókat csak a tervvel konzisztens módon lehet működésbe hozni.* Ebből következik, hogy e feladat csak komplex módon és az Országos Tervhivatal irányításával oldható meg. Ezért is építettük be a szabályozókat a népgazdasági terv átfogó rendszerébe. Gyakorlatilag ma ez a munka egyfelől az 1971—1985 közötti időszak, vagyis a távlati tervezés, másfelől az 1971—1975-ös időszak, tehát a IV. ötéves terv keretei között folyik. Így nézve a kérdést, gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének ügye a hetvenes évek első felében elsősorban azon múlik, miképpen határozza meg a IV. ötéves terv a gazdaságnövekedés, a struktúraátalakítás feladatát, a felhalmozás—fogyasztás arányait, népgazdaságunk nemzetközi és belső piaci egyensúlyát. Dé tegyük ehhez mindjárt hozzá: a népgazdasági tervcélokkal egyeztetett módon meghatározódó szabályozók egyben ellenőrzik a tervcélokat. Ha a tervben megjelölt feladatok megvalósítása végett széles

körben kell direkt szabályozókat felhasználnunk, akkor ez egyben a tervezés kritikája. Ilyenkor ugyanis arról van szó, hogy a tervezés nem veszi kellően figyelembe a népgazdaság adottságait. Szükség van-e a tervcélok ilyen alapon való ellenőrzésére? Feltétlenül. Tervezésünk korábban hajlamos volt a tervszerű fejlődést a népgazdasági egyensúlytól önállósult kategóriaként kezelni. Ezt éppen a régi gazdaságirányítási rendszerben nagy számban alkalmazott kötöttségek tették lehetővé, s ez vezetett a kicsinyes dirigálás elburjánzására, törvényesítette a hiánygazdálkodást. Csak ma látjuk igazából, mennyire makacs problémával van dolgunk, amelyen csak fokozatosan, az erre irányuló céltudatos gazdaságpolitikával lehetünk úrrá. Már csak ezért sem lehet az így értelmezett tervezést a tervhivatali apparátus belső ügyének tekinteni. Ilyen rendszerű tervezés a gazdaságigazgatási intézmények széles körű együttműködését feltételezi, ami a gyakorlatban mindinkább meg is valósul. Miként tapasztalhatjuk, a tervezés a társadalom közreműködését is igénylő nagyszabású feladattá terebélyesedett, ahol nemcsak lehetségesek a tudományos viták, de szükség is van rájuk.

Az *operatív állami irányításról* vallott felfogásban is változást figyelhetünk meg. A csak utasítás, vagy a csak ösztönzés hipotézise a gyakorlatban egyre nehezebben követhető. Az aktivitásnak e két alternatívára korlátozása — amint azt a gyakorlatban tapasztalhatjuk — rendkívüli módon csökkenti a gazdaságpolitika hatékonyságát. Ez a felfogás olyan képességeket tulajdonít egyfelől az állami utasításnak, másfelől a közgazdasági szabályozóknak, amelyekkel azok valójában nem rendelkeznek. Ebből kétirányú veszély adódhat. (1) Vagy újabb és újabb területeken rendezkedünk be utasításos szabályozásra; azt a hamis kört élesztjük újjá, amelyben a tervutasításos mechanizmusban forogtunk, és amelynek összes negatív vonásait kellően megismerhettük. (2) Vagy abban a törekvésben, hogy mindent ösztönzés útján oldjunk meg, a szabályozókat állandóan változtatjuk és így hatékonyságukat veszélyeztetjük.

Szerencsére kialakulóban vannak az operatív állami irányítás változatos formái, amelyek *az állami szervek és a vállalatok közötti új típusú kapcsolatokat jelzik,* és amelyek aligha nélkülözhetők, ha a szabályozás alapvetően közgazdasági eszközökre támaszkodik. Amiről itt szó van, az valójában az információk megfelelő áramlása a makro- és mikroszféra összefüggésében, végső soron a gazdasági alakulatok közötti kapcsolatoknak olyan rendszere, amely tanácsadás, konzultáció stb. formájában a döntési hatáskörök érintése nélkül is képes a társadalmi és a vállalati érdek megfelelő egyeztetésére. Az így értelmezett operatív irányítás nemcsak nagy felkészültséget követel, de az *utasítás és a ráhatás* jellegbeli különbségének megértését is feltételezi. A jellegbeli különbség pedig abban áll, hogy nem változhat a felelősség és a kockázat kialakított rendje.

Rendkívül megnőtt *társadalmunk elvárása* a gazdaságpolitikával szemben és az az *igényesség* is, amellyel mérlegre teszi a népgazdaságban végbemenő folyamatokat. Egy *rendkívül kritikus társadalmi közegben kell tevékenykednünk,* döntéseket előkészítenünk, az operatív munkában helytállnunk. A gazdaságpolitika alakítója ma már nem bújhat a kényelmes hadállások mögé, amit korábban a jóváhagyott terv törvényes

ereje épített ki a számára. A gazdaságpolitikának az élet reálfolyamataiban kell igazolódnia, s a gazdaságpolitikát a társadalom számára is elfogadhatóvá kell tenni.

Világosan látnunk kell: sokkal többet tettünk az elmúlt években a gazdasági fejlesztésnek tervszerű és kiegyensúlyozott alapokra helyezésében, mint ahogyan az ez idő szerint a társadalmi tudatban rögződik.

Vegyük az *áruellátást.* Nálunk a hús, az építőanyag, a személyautó és néhány más fogyasztási cikk rendszeresen visszatérő hiánya több mint két évtizeden keresztül tipikusnak volt mondható. Tömegszámra voltak termékek és szolgáltatások, amelyekben egyszerűen nem volt kínálat, vagy messze elmaradt a kereslettől. Az 1968. évi reform nyomán az áruellátás lényegesen javult, de a problémák teljes megoldása még jó néhány évet igénybe vesz. A hús fontos exportcikkünk, személyautót pedig nem gyártunk. Mindkét termékben a belföldi ellátást devizagazdálkodási szempontok is befolyásolják. A lakosság nem megfelelő építőanyag-ellátása az állami építkezések túlzott preferálása miatt vált krónikussá. A kisebb termékek és szolgáltatások pedig kiszorultak az ipari termelési szerkezetből. Sokan úgy vélték, a reform e gondokat egy csapásra megoldja. Nem sikerült megértetnünk, hogy termelőeszközcentrikus gazdasági szerkezetet nem lehet egyik napról a másikra úgy megváltoztatni, hogy abban a fogyasztás is egyenrangú szerepet kapjon.

Vagy vegyük az *ármechanizmust.* Korábban a rögzített árak rendszerét a burkolt áremelkedések miatt bírálták. A bírálat jogos volt, mert változatlan árak mellett romlott a régi termékek minősége, az új iparcikkek pedig sok esetben drágábban kerültek forgalomba. Így tört utat magának az a gazdasági törvény, amely egyensúlyzavarok esetén mindig is drágulásban fejeződik ki. Most viszont akadnak, akik a rögzített árak előnyeit hangsúlyozzák, elfeledkezve arról, hogy a korábbi merev, élettől elszakadt árak mennyire gátolták a termelést és szűkítették az áruválasztékot. Korábban az életszínvonal-politika a változatlan árszínvonal elvéből indult ki és csak a hatósági áremeléseket kompenzálta a társadalom számára. Ma viszont egyfelől az árszínvonalmérés hívebben követi a valóságos ármozgásokat, másfelől a jövedelemszabályozás folyamatosan figyelembe veszi a drágulási folyamatot.

Más tényezők is arra utalnak, hogy a gazdaságpolitika formálóinak *a társadalmi tudat alakításában* is szerepet kell vállalniok. A társadalmi fejlődés szocialista normái úgy élnek társadalmunkban, ahogyan azokat egy központilag igazgatott népgazdaságban gyakorlatilag egyáltalában lehetséges volt alkalmazni. A legnagyobb dilemmát e tekintetben kétségtelenül *a munkától elvonatkoztatott társadalmi igények,* vagy másképp kifejezve az életkörülményeknek a termelőerők állapotától független megítélése jelenti. Erősödik az a tendencia, hogy gazdaságpolitikánkat a „fogyasztói társadalom" álláspontjáról vegyék bonckés alá. Vannak akik olyan ipari társadalmakkal való összehasonlítása alapján ítélik meg gazdasági viszonyainkat, ahol már rég átlépték az egy lakosra jutó 1000 dolláros nemzeti jövedelmet, noha e küszöb elérését mi csak a hetvenes években tűzhetjük ki célul. A társadalmi igények persze mindig a lehetőségek előtt haladnak, de ugyanígy nélkülözhetetlen a reális társadalmi szemlélet is. Ennek erősítése nélkül gazdaságpolitikánk sikere nem lehet teljes.

SZABÓ JÓZSEF:

Az internacionalista és a nemzeti érdekek kapcsolata a lenini eszmék fényében

Lenin születésének századik évfordulóját ünnepelve, a világ haladó emberei számba veszik hatalmas elméleti és politikai örökségét, amit *leninizmus* névvel jelölünk, s úgy értelmezzük, hogy korunk egyetlen igazi marxizmusa.

Ez az évforduló a nemzetközi munkásmozgalom, a haladó emberiség számára korántsem valamilyen kultikus szertartás, hanem egy olyan ember személyének és tanításának a felidézése, aki nemcsak múltunknak, hanem jelenünknek is aktív, mindenki másnál hatékonyabb részvevője. Lenin nagyságát éppen az mutatja, hogy halála után is kortársunk maradt. Azzal a fanyalgó húzódozással szemben, amellyel a koravén szkeptikusok, a dezilluzionizmus kiábrándultságukkal kérkedő képviselői Lenin géniuszának az ünneplését fogadják, hadd idézzük fel az igazán nagy kortársnak, Gorkijnak a szavait:

„Vannak emberek, akiknek jelentőségét emberi szó nem ölelheti fel...

Ilyen ember nemcsak Oroszország számára, hanem az egész világ, az egész földkerekség számára: Vlagyimir Iljics. Azt hiszem, akármennyi szép szót mondanánk is róla, mégsem tudnánk kifejezni, felvázolni azt a nagy jelentőséget, amelyet Lenin energiája, munkája, mélyenszántó elméje jelent nemcsak nekünk, de az egész emberiségnek.

És azt hiszem, bár a szavak művészének számítok, nem találok olyan szavakat, amelyek elég fényesen megvilágítanák ezt az erős, kemény és hatalmas figurát."[1]

A mai magyar és nemzetközi munkásmozgalom számára rendkívül tanulságos, ahogyan Lenin elméletileg és gyakorlatilag állást foglalt az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt és után az akkori korszak alapkérdéseiben. E hatalmas eszmei örökségből talán még külön is ki kell emelni az 1917 utáni Lenint, *a szocialista építés Leninjét.* A szocialista építőmunka legújabb tapasztalatai azt igazolják, hogy Leninnek az ebben az időszakban kifejtett tudományos munkássága korántsem vesztette el aktualitását, és tanulmányozása ma is nagyon termékeny tanulságokkal szolgálhat, természetesen akkor, ha megállapításait nem kész recepteknek, hanem a mai problémák megoldását segítő elméleti—módszertani alapvetésnek tekintjük.

Lenin életművét nem utolsósorban éppen az teszi *leninizmussá,* a

[1] Lenin—Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. Budapest, 1959. 220. l.

marxizmus elválaszthatatlan kiegészítőjévé, hogy a szocialista építőmunka szovjetunióbeli feladatainak megoldása során olyan következtetésekre jutott, amelyeknek érvényessége messze túlnő egy nemzet keretein. A különleges helyzetből fakadó sok speciális kérdés mellett megvilágította, hogy *a szocialista társadalom építésének vannak általános törvényszerűségei is,* amelyeknek — ha különböző formában és módszerekkel is — minden szocializmust építő országban meg kell valósulniuk.

A nemzetközi munkásmozgalom és a szovjetunióbeli szocialista építés akkori problémáit elemezve Lenin a fenti témákat szoros összefüggésbe hozta a *proletár internacionalizmussal,* amely a munkásosztály politikájának alapvető elve a nemzetek közti, a munkásosztály nemzeti osztagai közti viszonyok területén.

A proletár internacionalizmus lenini elvei valósultak meg a szocialista világrendszer létrejöttében és fejlődésében, valamint ezen belül a KGST-országok kibontakozó gazdasági integrációjában. Mint ismeretes, a nemzetközi szocialista integráció tudományos elméletének kidolgozása a marxista—leninista tudomány egyik legaktuálisabb feladata. Ennek alaptételeit a társadalmi-gazdasági fejlődés objektív tendenciái, valamint a szocialista országok érdekközösségét kifejező proletár internacionalizmus elvei alapján Lenin fogalmazta meg. Ezek az alapelvek egyaránt figyelmeztetnek a reális nemzeti adottságok mellőzésének, és a partikuláris szempontok egyoldalú hangsúlyozásának, a nemzeti elkülönülés fetisizálásának a veszélyére.

Leninnek igen sok előrelátása napjainkban válik valósággá, most nyer egyre erőteljesebb bizonyító erőt. Sőt, egy részük ma még csak csíra formájában létezik, s teljes kibontakozásuk minden bizonnyal az elkövetkező évtizedekben lesz megfigyelhető.

Természetesen Lenin nem válaszolhatta meg előre a szocialista építés mai konkrét nemzeti és nemzetközi kérdéseit s megoldási módjukat, de az ő hatalmas eszmei és politikai hagyatéka ma — s a jövőben is — iránytű és óriási segítség a szocialista országok, a munkásmozgalom különböző osztagai, köztük a magyar kommunisták, a szocializmust építő magyar nép számára is.

A szocializmus építésének közös törvényszerűségeiről és nemzeti sajátosságairól

A szocialista világrendszer, mint több szocialista ország közössége, csaknem negyedszázada jött létre. A szocialista világrendszer létrejötte szükségszerűen bonyolult nemzetközi feltételek között ment végbe, az imperialista világrendszer válsága elmélyülésének szakaszában. Jelenleg 14 szocialista ország van. Az utóbbi években a szocialista országok egysége, mindenekelőtt a Kínai Népköztársaság vezetőinek a marxizmus—leninizmus elveitől eltérő, egységbontó politikája következtében megbomlott. Ez azonban éppúgy nem szünteti meg a szocialista világrendszer létezését, amint az imperialista világrendszer sem szűnik meg azáltal, hogy a hozzá tartozó tőkéshatalmak között időnként igen súlyos ellentétek támadnak. Döntő különbség azonban az, hogy amíg az imperialista hatalmak közti ellentmondásoknak a jelenkori kapitalizmus lényegéből

következő objektív forrásai vannak, addig a szocialista országok között az ellentétek *mai mélységét* kizárólag a kínai vezetőknek a szocialista országok közössége, s mindenekelőtt a Szovjetunió ellen irányuló elvtelen, nacionalista politikája idézte elő.

A szocialista világrendszer létrejött; létezése politikai realitás, s nem nehéz előre látni, hogy a közös érdekekből fakadó objektív tendenciák, s az ezek érvényesüléséért küzdő internacionalista erők előbb-utóbb leküzdik azokat az adott országok nemzeti érdekeivel is mélységesen ellentétes szubjektív akadályokat, amelyek jelenleg e tendenciák érvényesülését időlegesen gátolják. Hiszen éppen a társadalmi viszonyok azonos jellegéből következően alapjában véve sokkal több az, ami összeköti, mint ami elválasztja a szocialista országokat egymástól. Közösen meghirdetett céljaink: a szocializmus, majd a kommunizmus felépítése. Közös ellenségünk is: az imperializmus. De az is kétségtelen, hogy a szocialista országok közötti jelenlegi megosztottság csak az imperializmus érdekeinek kedvez, és gátolja a korunkban végbemenő haladó társadalmi folyamatokat. Éppen ezért nincs ma fontosabb feladat, mint támogatni azokat a törekvéseket, amelyek a szocialista országoknak — és az egész nemzetközi kommunista mozgalomnak — a *proletár internacionalizmus lenini elvei alapján való egyesítését* segítik elő.

A szocialista világrendszer fejlődése, a szocialista építés eredményei a szocialista országokban, a szocializmus alapjainak lerakása a szocialista országok többségében megerősítik a szocialista társadalom építésének közös törvényszerűségeiről szóló lenini tételt, amelynek elfogadása, illetve elutasítása (vagy csak formális elismerése) már sok évtizede választóvíz az igazi marxizmus és az — esetenként marxista frazeológiával is operáló — antimarxista ideológiák között.

Azokkal szemben, akik idehaza és külföldön kételyeket igyekeznek támasztani a marxizmus—leninizmus általános jellegével és a szovjet tapasztalatok nemzetközi jelentőségével szemben, hadd idézzem Lenint. Lenin 1920 májusában „*A baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége*" című munkájában az Októberi Forradalom nemzetközi jelentőségéről a következőket írta: Most már meglehetősen sok nemzetközi tapasztalattal rendelkezünk, amik a legteljesebb határozottsággal bizonyítják, hogy forradalmunk egyes alapvető vonásainak nem helyi, nem különleges nemzeti, nemcsak orosz, hanem nemzetközi jelentőségük van ... a szó legszorosabb értelmében is el kell ismerni a mi forradalmunk néhány alapvető vonásának nemzetközi jelentőségét; abban az értelemben, hogy nemzetközi érvényük van, vagyis: történelmileg elkerülhetetlen, hogy nemzetközi méretekben is megismétlődjenek.[2]

A Szovjetunió több mint félévszázados — és a többi szocialista ország csaknem negyedszázados — fejlődésének mélyreható vizsgálata alapján ezeket az általános törvényszerűségeket konkrétan meg lehet határozni. Az 1957-es, az 1960-as és különösen az 1969-es moszkvai nyilatkozatok megjelölték azokat a legfőbb nemzetközi érvényű vonásokat, amelyeknek — a nemzetközi kommunista mozgalom eddigi tapasztalatai tudományos általánosítása alapján — valamennyi országban jellemezniük kell a szocialista társadalom építését.

Ezek a közös törvényszerűségek integráns részét, nélkülözhetetlen

[2] Vö. Lenin Művei, 31. kötet, Szikra, 1951. 5. l.

bázisát alkotják mind a marxizmus—leninizmus elméletének általában, mind a szocializmus építése tudományos programjának különösen. A szocialista építőmunka további tapasztalatai és e tapasztalatok tudományos feldolgozása minden bizonnyal tovább fogják gazdagítani és pontosabbakká fogják tenni az ezen a területen szerzett ismereteinket. De a mindenfajta tudományos megismerésben benne rejlő *relatív mozzanatot* csak a marxizmus átértelmezésére törekvő revizionizmus minősítheti *általános érvényű szemléletnek,* hogy ily módon a szocializmus általános törvényszerűségeit puszta „hipotézisekké" degradálja. vagy egyszerűen a dogmatizmus megnyilvánulásának tekintse őket. Tulajdonképpen ez a törekvés húzódik meg a mögött az utóbbi időben elég széles körben terjesztett álláspont mögött, amely a szocializmus közös törvényszerűségeinek a nemzetközi kommunista mozgalom által elfogadott megfogalmazását a ténylegesen létező szocializmus valamifajta „apologetikájának" tekinti. Ez a felfogás a szocializmus közös törvényszerűségeinek álláspontjában legfeljebb a szocializmus *egyik alternatíváját* látja, amellyel a „demokratikus" vagy a „humanista" szocializmus egészen más „értékeket" képviselő alternatívája állítható szembe.

Lenin életművére emlékezve, a szocializmus általános törvényszerűségeire való hivatkozás ezért egyáltalán nem puszta közhelyek ismételgetését jelenti, hanem azoknak az alapelveknek a védelmét, amelyek nemcsak a múltban, hanem a jelenben is a marxizmusellenes ideológiák legfőbb támadási pontjai. S a marxizmus alkotó továbbfejlesztése is csak ezeken az elveken alapulhat.

Melyek ezek a ma is érvényesülő lenini általános törvényszerűségek?

1. *Az állam aktív irányító és gazdaságvezető szerepe.* Itt a proletárdiktatúra államáról van szó. A proletárdiktatúra rendszerének szerves tartozéka *a munkásosztály és pártja vezető szerepének érvényesülése a társadalmi élet minden területén.* A szocializmus politikai rendszerének szerves része, alapvető lényege a szocialista demokrácia kibontakoztatása is.

Egy megjegyzést kell ehhez tenni, mégpedig azt, hogy a proletárdiktatúra valamilyen konkrét formában való létrehozása objektív szükségszerűség minden tőkésországban, de új jelenség, hogy azokban az országokban, ahol a szocialista építés feltételei nincsenek meg (nincs ipar s nincs munkásosztály), először népi hatalom jön létre, amelynek segítségével megteremtik a szocialista építés feltételeit, s a népi állam, a népi hatalom a szocialista építés feltételeinek létrejöttével munkáshatalommá válik. Nagy elvi jelentősége van ebből a szempontból Mongólia fejlődési tapasztalatai tanulmányozásának.

2. *A legfőbb termelőeszközök társadalmi tulajdona,* s annak két formája, az állami és szövetkezeti tulajdon.

3. *A szocialista tervgazdálkodás.*

4. *Az áru- és pénzviszonyok aktív felhasználása a szocialista gazdálkodásban,* a szocialista kereskedelem széles körű kifejlődése. Lenin ezt az átmeneti korszak alapvető vonásának jelölte meg. A Szovjetunió és a többi szocialista ország gyakorlata azt mutatja, hogy ez a törvényszerűség a szocializmus alapjainak lerakása, a szocializmus teljes felépítése után is megmarad.

5. *A szocialista országok részvétele a nemzetközi,* mindenekelőtt a szocialista nemzetközi *munkamegosztásban.* A szocialista nemzetközi munkamegosztásban való részvétel s ennek fejlesztése sok ország esetében feltétele annak, hogy az illető ország függetlenségét és létét a tőkésországokkal szemben meg tudja védeni. Lenin idejében — és a Szovjetunió egyedülálló méreteit tekintve — ez ilyen konkrétsággal még nem merülhetett fel, de a proletár internacionalizmusról szóló tanításából értelemszerűen következik.

6. Lenin — a Szovjetunió és a későbbi szocialista országok előtt is — történelmi feladatként jelölte meg a kapitalizmus túlszárnyalását a munkatermelékenység, a technikai szinvonal tekintetében. Ma a szocialista országok előtt általános feladat, hogy a *technikai forradalom vívmányait fokozottabban* felhasználják, a technikai forradalom hatásfokát növeljék, s a tudományos-technikai forradalomban a vezető szerepet fokozatosan megszerezzék.

Lenin elméleti állásfoglalása szerint az általános, alapvető vonások kiegészülnek *nemzeti sajátosságokkal.* 1920-ban írta Lenin: A feladat mindig az, hogy a kommunizmus általános és alapvető elveit alkalmazni tudjuk az osztályok és pártok közötti viszonynak arra a sajátosságára, a kommunizmus felé való objektív fejlődésnek arra a sajátosságára, amely minden egyes országot jellemez, és amelyet tudni kell tanulmányozni, fellelni, eltalálni... Amíg a népek és az országok között nemzeti és állami különbségek vannak, addig a szocialista világrendszer, és az egész kommunista világmozgalom nemzetközi egysége nem a különféleségek kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megszüntetését, hanem az általános törvényszerűségeknek, a kommunizmus alapelveinek olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a részletekben helyesen módosítja, azokat a nemzeti állami különbségekhez hozzá alakítja, hozzá alkalmazza... Felkutatni, tanulmányozni, megkeresni, kitalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatokat, amely az egységes nemzetközi feladat konkrét megoldására vezet.[3]

A nemzeti viszonyok, a nemzeti vonások kétféle formában jelentkeznek: egyrészt a föderatív szocialista állam keretében, másrészt a szocialista világrendszerben önálló szocialista államok egymás közti kapcsolataiban.

Mindkét esetben gondoskodni kell az általános és a nemzeti érdekek összeegyeztetéséről. Egy föderatív állam keretében a nemzetek közti új szocialista viszony kifejlesztésének és megszilárdulásának jellemzésére több szocialista ország gyakorlatát, mindenekelőtt a Szovjetunió nagyszerű eredményeit kell ismertté tenni, amelyeket a nemzetek közti szocialista viszonyok fejlesztésében elért.

A nemzetek közti kapcsolat másik típusa az önálló szocialista államok közti viszony. A szocialista világrendszer az egyenjogú, szuverén államok szövetsége, amely a szocialista együttműködés elveit érvényesíti. Természetesen az önálló szocialista államok közti kapcsolatokban más formában kell gondoskodni az általános és a nemzeti érdekek összeegyeztetéséről, mint egy föderatív állam keretében.

A szocialista országok sajátos objektív körülményeiből következően

[3] Vö. Uo. 83. l.

a szocialista országok a gazdaság irányításának módszereiben, társadalmi-politikai intézményeiben, belpolitikájában stb. sajátos *nemzeti vonások* vannak, amelyek eltérnek más szocialista országok pártjai politikájának bizonyos elemeitől, módszereitől.

★

Részben a szocialista építőmunka nemzeti sajátosságait csak formálisan elismerő dogmatizmus ellenhatásaként, az utóbbi években megerősödtek, illetve újraéledtek azok az irányzatok, amelyek — eleinte burkoltan, később már teljesen nyíltan — a dogmatizmus kritikáját a szocializmus építése általános törvényszerűségeiről szóló lenini felfogásra is ki akarják terjeszteni. Ez a törekvés a legáltalánosabb formában a marxizmus pluralizálásának, a többféle marxizmus elismertetésének a követelésében kapott hangot.

A kommunista és munkáspártok 1969. júniusi tanácskozásán a Lenin születésének 100. évfordulójára kiadott felhívás megállapította: *„Ma teljes joggal mondjuk Lenin tanításáról ugyanazokat a szavakat, amelyekkel ő a marxizmust jellemezte: ez a tanítás mindenható, mert igaz."*[4] Lenin tanításának az igazsága: a tudomány igazsága. Éppen ezért nem véletlen, hogy a pluralista marxizmus hirdetői — burkoltan vagy nyíltan — a marxizmus—leninizmusnak a szó szigorú értelmében vett tudományos voltát kérdőjelezik meg. Így az a L. Kolakowski, aki a kommunista mozgalommal már jó évtizede szakított, egy nemrégiben nyugaton megjelent művében a társadalmi fejlődés objektív tendenciáira hivatkozó marxizmus—leninizmus helyett csak egy „humanista értékorientációjú", a tudományosság igényéről eleve lemondó „marxizmus" jogosultságát ismerte el. Hasonló álláspontra jutott az elmúlt évek során a nemzetközi kommunista mozgalommal nyíltan szembeforduló Franz Marek is, aki egyik nemrégiben megjelent cikkében Marxnak és Leninnek a társadalmi folyamatok „természettörténeti értelmezése" ellen intézett rendkívül agresszív kirohanást: „a fejlődési törvényszerűségnek és a történelem oksági összefüggéseinek természettörténeti értelmezése" révén „odavész az alternatíva lehetősége, az ember felelőssége, és végül mindennemű lelkiismereti kérdés is".[5]

A marxizmus pluralizálásának felfogásából logikusan következik, hogy a leninizmus a marxizmus értelmezésének egyik változatává válik, amelynek jogosultsága legfeljebb a gazdasági elmaradottság és az „extenzív iparosítás" időszakára korlátozódik. Ez a szemlélet jutott kifejezésre 1968 nyarán C. Cisarnak a Marx születése 150. évfordulóján mondott beszédében, amelyben a dogmatizmus kritikáját összekapcsolta „a marxizmus lenini interpretációja monopóliumának" a bírálatával.

Kétségtelen, hogy a munkásmozgalom történetében a leninizmus mellett — és vele szemben — léptek fel más irányzatok is, amelyek a marxizmus értelmezésére és követésére igényt tartottak. Elég itt csupán az ausztro-marxizmus és a kautskyzmus példájára utalni. De éppen az egykor az ezeknek az ideológiáknak a befolyása alatt fejlődő osztrák és német szociáldemokrácia által megtett út mutatja, hogy a marxizmusnak

[4] Béke és Szocializmus. 1969. július, 31. l.

[5] Idézi W. Hollitscher: A marxizmus – kiegészítések és torzítások. Nemzetközi Szemle. 1970. március. 72. l. (W. Hollitscher cikke először az OKP folyóiratának, a *Weg und Ziel*-nek 1970. januári számában jelent meg.)

mindenfajta, a leninizmustól eltérő értelmezése csak a burzsoá ideológia és politika előtti behódoláshoz vezet.

A pluralista marxizmus tételének elfogadásából az következne, hogy a szocializmus fogalma is megszabadulna a szocializmus általános törvényszerűségeiről szóló lenini felfogás „dogmatikus megkötöttségeitől". Nagyon jól nyomon követhető ez azon a sajátos evolúción, amelyen az elmúlt években R. Garaudy álláspontja ment keresztül. Az 1966-ban megjelent *„A XX. század marxizmusa"* című könyvében Garaudy úgy próbálta a többféle marxizmus jogosultságát igazolni, hogy mindenáron be akarta bizonyítani: Marx és Lenin nézetei sem alkotnak szerves egységet, s egymástól nagyon különböző magyarázatokra nyújtanak lehetőséget. Az 1968-ban kiadott *„A szocializmus francia modelljéért"* című írásában, amelyet az FKP főtitkára, Waldek Rochet nagyon határozottan visszautasított, már a lehetőségét is elvetette annak, hogy az általa kívánatosnak tartott „szocialista modell" bármiféle közös vonást mutasson a szocialista országokban létező rendszerrel, amelyet — Trockijnak és Trockij mai nagyszámú rehabilitálójának nyomán — „bürokratikusan deformálódott szocializmusnak" nevezett. Nyilvánvaló, hogy ezeknél az eseteknél nem a társadalmi fejlődés új problémáinak marxista szellemű megvitatásáról van szó, amely feltételezi az ellentétes nézetek nyílt összeütközését, az alkotó vitákat, hanem arról, hogy kétségbe vonják a marxizmus—leninizmusnak mint a forradalmi nézetek egyetlen egységes rendszerének a létezését.

„A pluralista marxizmus" felfogás érthető módon nagyon kapóra jön az imperialista propagandista központoknak, s minden módon igyekeznek népszerűsíteni terjesztőit. E felfogás népszerűsítésében természetesen a magyar közvéleményt sem hagyják figyelmen kívül. A Lenin-centenárium kapcsán azt ismételgetik, hogy a leninizmus „speciális orosz jelenség", amely nem alkalmazható a magyar viszonyokra. Sokszor hangoztatják, hogy Magyarország csakis „a marxista pluralizmus" jegyében érvényesíthetné nemzeti sajátosságait és érdekeit. Ebben a beállításban a „többféle marxizmus" tendenciája teljesen egyértelmű: a nacionalizmust, a szovjetellenességet próbálják marxista frazeológiában előadni.

A szocialista világrendszer országai közötti internacionalista kapcsolatok fejlődése a két világrendszer közti ideológiai és politikai küzdelem közepette ment és megy végbe. Része ez a nemzetközi osztályharcnak, amelynek frontjai Magyarországra s a többi szocialista országra is átnyúlnak. Az imperializmus általános stratégiájának tengelye az az elképzelés, hogy minden módon gyöngítsék azokat a gazdasági, ideológiai, politikai és kulturális kapcsolatokat, amelyek a szocialista országokat egymással és különösen a Szovjetunióval összefűzik.

A szocialista országok közti testvéri kapcsolatok fejlődésének különösen fontos fegyvere a *szovjet barátság*. A Szovjetunió népeinek a szocialista építőmunkában kifejtett hatalmas erőfeszítései és a fasizmus elleni harcban tanúsított példátlanul hősies helytállása teremtették meg a feltételeit annak, hogy egy sor ország népeinek a szocializmusért vívott sok évtizedes harca a második világháború után sikerrel járhatott. A Szovjetunió iránti barátság erősítése népünk tudatában állandó feladatunk. A szovjet hadsereg szabadította fel hazánkat. A Szovjetunió 25 év alatt sok konkrét testvéri segítséget nyújtott a magyar népnek.

A szocialista építés negyedszázados sikerei is összefonódnak a Szovjetunióhoz fűződő barátsággal. A Szovjetunió népei e barátságot internacionalista, testvéri érzésekkel s tettekkel viszonozzák. A legértékesebbet nyújtják érte: *testvéri védelmet az imperialistákkal szemben és a szocializmus felépítésében a baráti együttműködés hatalmas erejét.* „Nem ismerünk szovjet-ellenes marxizmus—leninizmust, szovjet-ellenes internacionalizmust, szovjet-ellenes kommunizmust" — mondotta a szovjet barátságról szólva Kádár János elvtárs.

A szocialista internacionalizmus és a nemzeti érdekek

Lenin nagyon sokat foglalkozott a proletár internacionalizmussal, valamint az internacionalista és a nemzeti érdekek kapcsolatával. Lenin tanítása szerint *a proletár internacionalizmus* lényege a szocializmusért saját országban folytatott harc összekapcsolása más országok dolgozóinak őszinte támogatásával, akik szintén a szocializmusért harcolnak. „Valódi nemzetköziség csak egyetlenegy van: önfeláldozó munka a forradalmi mozgalomban és a forradalmi harc fejlesztése érdekében *saját* országunkban és *ugyanennek a harcnak,* ugyanennek az irányvonalnak és csakis ennek a támogatása (propagandával, együttérzéssel, anyagi eszközökkel) *kivétel nélkül minden országban.*"[6]

A proletár internacionalizmus *gyakorlati szükségszerűség* a munkásmozgalom számára. Egyrészt a „tőke internacionalizmusa" teszi szükségessé s a nagy nemzetközi monopoltőkés vállalatok rohamos növekedésével a tőke internacionalizmusa ma egyre nyilvánvalóbbá válik. A kapitalisták a piacon konkurálnak egymással, de a munkásmozgalom ellen összefognak. Másrészt az, hogy a népek összefogása a népek maradandó érdeke. A szocialista internacionalizmus az államok, a népek közti kapcsolatok alapelve lesz a szocialista forradalom világméretű győzelme után is.

A szocialista világrendszerben a proletár internacionalizmus az államok közti új kapcsolatok alapelve lett. Ez egyben a nemzetek közti új viszonyok kérdése is. A nemzeti és gyarmati kérdésről szóló tézistervezetében Lenin harcot hirdetett azok ellen, akik szavakban elismerték az internacionalizmust, de a gyakorlatban nyárspolgári nacionalizmussal cserélték fel. „A harc e nyavalya ellen, a leginkább meggyökeresedett kispolgári nacionalista előítéletek ellen — írja Lenin — annál inkább előtérbe kerül, minél sürgetőbbé válik a feladat, hogy a proletariátus diktatúráját nemzeti (vagyis egy országban fennálló, s a világpolitikát meghatározni nem tudó) diktatúrából nemzetközivé változtassuk (vagyis legalább néhány élenjáró ország proletárdiktatúrájává, amely döntő befolyást gyakorolhat a világpolitikára)."[7] A szocialista országok közötti kapcsolatok fejlődését, megszilárdulását elősegíti az érdekek helyes marxista—leninista értelmezése. A nemzetközi és a nemzeti érdekek kapcsolata, egységük s ellentmondásaik és megoldásuk módjai igen aktuális problémát jelentenek.

Vizsgáljuk meg először: *mi a nemzeti gazdasági érdekek tartalma? A nemzeti érdek* önálló létezése a nemzet létéből következik. *A nem-*

[6] Lenin Művei. 24. kötet, Szikra, 1952. 60. l.
[7] Lenin Művei. 31. kötet, Szikra, 1951. 142. l.

zeti érdekek különbözősége pedig abból, hogy a nemzeti feltételek, a nemzeti körülmények nem egyformák, ezért föderatív állam esetében a nemzeti érdekek, a szocialista világrendszerben pedig az önálló nemzeti-állami érdekek *azonossága* mellett vannak különbözőségek is.

A szocialista világrendszerben az egyes országok vagy országcsoportok nemzeti feltételei, körülményei főként a következőkben térnek el egymástól:

— a szocialista országok a gazdasági fejlettség különböző színvonalán állnak;

— különböző a nemzeti termelés koncentrációja és a belső piac nagysága, nem egyformák a nyersanyag- és munkaerőforrások, a földrajzi helyzet sem, ezért különböző mértékben vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban is;

— nem minden országban azonos a társadalom osztályszerkezete (a munkásosztály aránya, a parasztság helyzete stb.);

— különböző az országok nemzetiségi összetétele;

— a szocialista gazdasági és társadalmi átalakulás különböző szakaszaiban vannak;

— eltérőek történelmi, politikai hagyományaik;

— jelentős különbségek vannak nemzetközi helyzetükben, külkapcsolataikban.

E körülmények következtében az egyes országoknak nemcsak közös, hanem specifikus — nemzeti érdekeik is vannak. A szocialista országok termelőkapacitásának és erőforrásainak nemzeti-állami elkülönülése előidézhet olyan törekvéseket is, amelyek az államközi gazdasági kapcsolatokban a kölcsönös előnyök elvét elhagyva, az egyoldalú előnyöket állítják előtérbe. Szó van tudvalevően egyes részkérdéseknél árakról és egyéb szállítási feltételekről, az egymás közti áruforgalom összetételéről, kooperációs megállapodásokról stb.

Ha a szocialista állam alapvető nemzeti feladatainak tartalmát osztályszempontból kiindulva tömören akarjuk meghatározni, akkor ezt a következőképpen tehetjük: *a szocialista társadalom felépítése a saját országban.*

Az internacionalista és a nemzeti érdekek alapvető azonosságáról és különbségéről

A szocialista nemzeti-állami érdek és a szocialista világrendszer érdekeinek alapvető azonossága a termelési viszonyok azonos jellege mellett a termelőerők fejlődésében érvényesülő kettős tendencián alapszik. A modern termelőerők fejlődésére támaszkodva a szocialista nemzetgazdaságok felvirágzása és ugyanekkor ezek egyre szorosabb egymásba kapcsolódása bontakozik ki. Jelenleg a tudományos-technikai forradalom következtében erősödik az a tendencia, hogy a termelőerők túlnövik a nemzetgazdaság (különösen a kis és közepes nemzetgazdaság) kereteit, fokozódik a termelőerők internacionalista jellege. Ez a folyamat szükségszerűen erősíti a szocialista országok alapvető érdekeinek azonosságát, s ez szükségessé teszi az együttműködés szélesítését a gazdaság, a politika, a kultúra területén.

Az internacionalista érdekeknek a nemzeti érdekkel való kapcsolatában egyrészt figyelembe kell venni, hogy az önálló államok népgazdasága reális közgazdasági kategória, másrészt, hogy az országok nemzetgazdasága szerves részét képezi a világgazdaságnak, illetve a regionális nemzetközi gazdaságnak. E szerves kapcsolat milyensége és foka különböző lehet. A gyors műszaki és tudományos forradalom már az együttműködő országok *gazdasági integrációját* is előtérbe állította. A nemzetgazdaságok szerves kapcsolata a regionális nemzetközi gazdasággal — az antagonisztikus ellentétek ellenére — a Közös Piacban magasabb fokot ért el, mint a KGST-ben. A szocialista országok integrációs lehetőségei azonban elvileg sokkal nagyobbak, mint a kapitalista országoké, s az objektív természetű és szubjektív jellegű akadályokat leküzdve a szocialista nemzetközi integráció kialakulását meggyorsíthatjuk. Ezt szolgálja a KGST-országok integrációs programja, amelyet a KGST-országok felső szintű tanácskozásán fogadtak el 1969 áprilisában.

A nemzeti gazdasági érdekek tartalmával kapcsolatban utalni szeretnék arra, hogy a szocialista világrendszer önálló államok rendszere. Az önálló nemzeti-állami gazdaságok adott történelmi körülmények között jöttek létre: vállalatok, gazdasági körzetek, ágazatok integrációjának eredményeképpen. Az önálló nemzeti államok újratermelési folyamatai, arányai, *a szocialista tulajdon nemzeti formáján* alapulnak. A nemzeti államokban alapjában véve a szocialista tulajdon nemzeti formája az uralkodó. A jelenlegi és a jövőbeli időszakban azonban a gazdasági integráció kapcsán a közös, nemzetközi tulajdon elemei is létrejönnek. Az egyes szocialista népgazdaságokban az újratermelési folyamat nemzeti méretekben, nemzeti egységet alkotva folyik, de nemzetközi összefüggésekben is folytatódik.

Az önálló nemzeti-állami lét megköveteli a nemzetgazdaságban a gazdaságos iparágak fejlesztését, a munkatermelékenység és a nemzeti jövedelem, s ezek alapján a népjólét növelését. Megköveteli a népgazdaság nemzeti tervezését s irányítását is.

Az alapvető nemzeti érdekek az önálló állami lét mellett is egybeesnek, a részérdekekben azonban — mint fentebb is utaltam rá — lehetnek eltérések. A kommunista pártoknak nem szabad megengedniük, hogy a nemzeti érdekek nemzeti önzéssé váljanak, s az egész szocialista közösség érdekeit figyelmen kívül hagyva egyoldalúan akarják céljaikat érvényesíteni.

A szocialista internacionalizmus nem jelenti a nemzeti érdekek, a szocialista államok érdekeinek tagadását. A szocialista világrendszer történelmi fejlődése ténylegesen elkülönült nemzeti államok létezésének viszonyai között megy végbe.

A reális, jogos nemzeti érdekek nagy szerepet játszanak a néptömegek aktivizálásában, a szocializmusért folyó harcban. A nemzeti érdekek közeliek és közérthetők az emberek milliói számára. A jogos nemzeti érdekek elhanyagolása a szocialista világ fejlődésére negatív következményekkel járna.

Azonban az adott szocialista ország nemzeti érdekeinek számbavétele és képviselete nem szabad, hogy más országok nemzeti érdekeinek figyelmen kívül hagyására vezessen. Ahogyan az igazi hazafiság feltételezi más népek tiszteletét, úgy az igazi nemzeti érdek összekapcsolódik

más országok körülményeinek alapos megismerésével és nemzeti érdekeik tiszteletben tartásával. Ezért nemzeti és nemzetközi pozícióból kiindulva is követelmény, hogy nemzetközi gazdasági cselekvéseinkben vegyük figyelembe más szocialista országok érdekeit is, s tudatos politikai és gazdasági erőfeszítéseket tegyünk arra, hogy ezek az érdekek közeledjenek egymáshoz, fokozatosan egymáshoz illeszkedjenek. Ilyen erőfeszítéseket csak az internacionalista szellemű kommunista pártok ereje kezdeményezhet.

A szocialista országok között politikai és katonai *érdekközösség* is van. A szocialista világrendszer — a szocializmus építésén kívül — *nemzetközi funkciót is betölt:* az imperializmus fékentartását abban az időszakban, amikor a világ egy részén még fennáll a kapitalizmus. Semmiféle nemzeti érdekkel sem menthetők az olyan lépések, amelyek a szocialista államok közösségét gátolják e funkciójának teljesítésében. A szocialista országok közös érdeke olyan katonai erő fenntartása és fejlesztése, amely megvédi a szocialista világot és az emberiség békéjét. A *Varsói Szerződésnek* — mindaddig, amíg a NATO létezik — nagy szerepe van a szocialista világ védelmében, az imperializmus fékentartásában.

A szocialista országok közös érdeke, hogy a szocialista államok a szocialista világrendszer *minden országában segítsék elő a szocializmus fejlődését.* A két világrendszer versenyében *erősítsék a szocialista világrendszer gazdasági bázisát.*

A szocialista országok közös gondja, és érdeke a *technikai fejlődés meggyorsítása,* a műszaki haladásért folyó küzdelem során megfelelő pozíció elérése.

Lenin 1917 utáni munkáiban sokat foglalkozott azzal a problémával, hogyan lehet felépíteni a szocializmust egy műszakilag elmaradott országban. A szocialista forradalom először Oroszországban győzött, tehát egy a termelőerők fejlettsége szempontjából meglehetősen elmaradott országban. Lenin ezzel kapcsolatos elemzései során kifejtette, hogy a szocialista forradalom győzelmének, a szocializmus felépíthetőségének nem feltétele az, hogy a szocialista forradalom győzelme előtt az illető országban a gazdasági, a technikai fejlettségnek olyan szintje jöjjön létre, amely a fejlett tőkésországok szintjének azonnali gyors elérését teszi lehetővé. Lenin azonban arra is utalt, hogy a szocialista építés stabilitásához a termelőerők fejlettségének egy minimális szintjére — a gyáripar bizonyos térhódítására — feltétlenül szükség van. Ez a feltétel Oroszországban megvolt.

1917 után azonban Lenin felvetette azt a történelmi variációt, hogy ha Oroszországnál fejlettebb országban győz a szocializmus, akkor a technikai, gazdasági tekintetben fejlettebb ország veszi át a világforradalomban az úttörő szerepet, s ezzel megváltozik Oroszország helyzete is." ... hiba volna az is — írta —, ha szem elől tévesztenénk, hogy mihelyt a proletárforradalom legalább *egy* előrehaladott országban győz, minden valószínűség szerint éles fordulat következik majd be: nevezetesen Oroszország röviddel ez után nem minta-ország (hanem »szovjet« és szocialista értelemben) ismét elmaradott ország lesz."[8] Ez a történelmi variáció azonban sem akkor, sem később sem jött létre, s hogy nem jött létre, abban döntő szerepe volt a Szovjetunió gazdasági-technikai fejlő-

[8] Lenin Művei. 31. kötet. Szikra, 1951. 5—6. l.

désének. Az elmúlt évtizedekben a Szovjetunió műszaki-technikai vonatkozásban is úttörő „minta-ország" szerepet harcolt ki nemcsak a szocialista világgazdaságban, hanem sok tekintetben az egyetemes világgazdaságban is. A szocialista világrendszer létrejöttének idején ez a kérdés a fenti módon már fel sem vetődött. A Szovjetunióban *ma az ipari termelés hatékonysága* általában magasabb, mint a többi európai szocialista országban.

Néhány iparágban nyugat-európai, illetve amerikai jellegű technikai szintet ért el a Szovjetunió, például a vaskohászatban, a fűtőanyagkitermelésben és a gépiparban. A szovjet gépipar technikai szintje s hatékonysága differenciált, vannak USA szintű, vannak nyugat-európai szintű gépipari ágazatai, s ennél alacsonyabb szintű gépipari ágazatai is. A szovjet gépipar átlagos hatékonysága azonban egyszinten van a fejlett nyugat-európai tőkésországok gépiparával. A fejlett szovjet nehézipar-nak, gépiparnak nagy szerepe volt a magyar ipar, mezőgazdaság és közlekedés technikai felszerelésében is, s a műszaki fejlődés elősegítésében nagy szerepe lesz a jövőben is. A második és harmadik ötéves tervek idején 84 komplett üzemet importáltunk a Szovjetunióból.

A felsorolt népgazdasági ágak technikai szintje mellett a Szovjetuniónak ennél van egy *fejlettebb technikai* szintje is. Ez pedig a honvédelmi ipar és az űrkutatás. Közismert, hogy a honvédelmi ipar és űrkutatás a Szovjetunióban óriási ütemben fejlődik és lépést tart az Egyesült Államok haditechnikájának fejlődésével.

A Szovjetuniónak tehát van egy igen fejlett népgazdasági szektora, de emellett technikailag van egy közepesen fejlett gazdasági szektora is. Az itt helyet foglaló ágazatok nagyjából az NDK, a csehszlovák, a magyar stb. technikai, hatékonysági szinten vannak.

A tudományos-technikai forradalom mai és jövőbeli eredményeit tekintetbe véve néhány területen túlságosan nagy technikai szintkülönbség jött létre a fejlett és a közepesen fejlett szektorok között. Közismert tény, hogy a haditechnika, s az űrtechnika területén az erkölcsi kopás nagyon gyors, így onnan szüntelenül áramlanak ki olyan eszközök és berendezések, amelyeket kemény munkával adaptálni lehet a polgári termelésben.

A szovjet szojuzok eredményeiből és az amerikai űrkutatás bizonyos eszközeinek alkalmazásából a polgári ágazatokban, levonható az a következtetés, hogy bizonyos szerkezeti anyagokat s távirányítási eszközöket hatékonyan lehet adaptálni. Különösen a számítástechnika forradalmasíthatja a közlekedést s más ágazatokat is.

Mitől függ a haditechnikából kiáramló eszközök elterjedési sebessége? Nagyon sok közgazdász véleménye szerint attól, hogy a polgári népgazdasági ágak technikai szintje mennyire közelíti meg a haditechnika szintjét.

A szocialista országoknak itt egy *nagy közös érdekük van:* a szocialista országok ipara és közlekedése, mindenekelőtt a Szovjetunió ipara, a mainál több területen olyan technikai fokot érjen el, hogy képes legyen hatékonyan befogadni a haditechnikai szektorból kikerülő, már polgári felhasználásra megérett eszközöket és berendezéseket. Közös érdek, hogy a polgári termelés vegye át a haditechnikából azt, ami indokolt, ami átvihető. Hiszen ez a haditechnika fejlesztéséhez is növeli a gazdasági bázist.

A többi KGST-országgal való koordinált gazdasági együttműködés a Szovjetunió számára meggyorsíthatja és olcsóbbá teheti a közepesen fejlett ágazatok technikai szintjének felemelését. A kisebb európai szocialista országok ipara, technikája viszont a fenti irányban fejlődő szovjet iparral való kooperációban tud igazán fejlődni. Vannak olyan területek és ágazatok, ahol az NDK-beli, csehszlovák, magyar, lengyel stb. ipari, technikai ágazatok, vállalatok hatékony kooperációba léphetnek a Szovjetunióval és egymással. Az ilyen kooperáció kifejlesztése meggyorsíthatja mind a szovjet ipar, mind a többi KGST-ország ipari fejlődését. Egy ilyen, a Szovjetuniónak is előnyös gazdasági-technikai együttműködéssel *a kisebb szocialista országok messzemenően meggyorsíthatják saját gazdasági fejlődésüket.* Az ilyen kooperáció a KGST-országok technikai szintjének jelentős növekedését is magával hozza.

★

A KGST-országok — a teljes egyenjogúság és a kölcsönös előnyök alapján — *fejlesztik gazdasági kapcsolataikat a fejlett tőkésországokkal is.* Ha ezeket a kapcsolatokat összehangoltan bővítjük, akkor országainkban a fenti ágazatok technikai szintjének fejlődését meg lehet gyorsítani. De ahhoz, hogy technikailag és gazdaságilag ne függjünk a fejlett tőkésországoktól, a velük való gazdasági együttműködést is kollektíven, internacionalista alapon kell megszervezni. Az ilyen alapokon való együttműködés elősegítheti, hogy a mi technikai szintünk csúcsa és alsó szintje között a hidakat létrehozzuk. A nyugati technikai vívmányok átvétele, a fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok azonban gazdaságilag és politikailag csak akkor veszélytelenek, ha összehangoltan csináljuk.

A nemzeti és a nemzetközi érdekek kifejeződése

A nemzeti érdek tudományos kidolgozása és képviselete nem könnyű probléma. Hiszen a tényleges nemzeti érdek érvényesülésének folyamata minden országban beleütközik az egyes iparágak, vállalatok, külkereskedelmi vállalatok partikuláris érdekeibe. A partikuláris és a népgazdasági érdek nem mindig esik egybe. Sok esetben a helyesen felfogott népgazdasági érdek jobban megközelíti a KGST egészének közös érdekeit. Az országokon belül azonban megvannak az érdekek kifejeződésének és egyeztetésének a fórumai, és ebben a folyamatban ütközés esetén a szocialista állam biztosítja a népgazdasági érdekek primátusát.

A szocialista állam, az ország Kommunista Pártja kifejezi a nemzeti érdekeket, kijelöli a nemzeti feladatokat. A fontos kérdésekben a pártnak és az államnak kell eldöntenie: mi előnyös és mi nem az adott szocialista ország számára.

A nemzetközi érdekek kifejezésével és képviseletével azonban másként áll a helyzet. A szuverén államokból álló szocialista nemzetközi gazdaságban nincsenek nemzetek feletti szervek, amelyek valamilyen közös gazdaságpolitikai intézkedést dolgoznának ki és előírnának. A szocialista nemzetközi gazdasági kapcsolatokban ez csak *kollektíven* történhet. Az internacionalista érdekek kidolgozását és képviseletét a szocialista közösségben egy ország sem vállalhatja magára és senki sem gyakorolhatja egyedül ezt a funkciót. A szocialista közösségben csak a kérdések

kollektív megoldása lehetséges, az összes *ténylegesen érdekelt* országok részvételével.

A szocialista internacionalizmus megköveteli, hogy a nemzeti érdekek képviselői vegyék tekintetbe a baráti országok véleményét. A szocialista országok egységéért harcolni azt is jelenti, hogy helyesen vegyük számba ezen országok sajátos nemzeti érdekeit, s találjuk meg a módszereket azok egyeztetésére. Az érdekek egyeztetése türelmes, együttes munkát igényel, valamint az eltérő vélemények okainak mély elemzését, különböző közösen elfogadható döntés-variációk elkészítését, az együttműködés formáinak és módszereinek állandó tökéletesítését.

A szocialista nemzetközi gazdasági integráció útján

A szocialista államok nemzeti és nemzetközi érdekeinek helyes egyeztetése különösen aktuális jelenleg, amikor erősödik az érdekelt KGST-országok gazdasági integrációja. Ebben a folyamatban nagyon fontos, hogy helyesen egyeztessük össze az országok nemzeti érdekeit az egész közösség érdekeivel.

Közismertek a gazdasági integrációból származó *előnyök* mind az egyes szocialista országok, mind a szocialista közösség szempontjából. A nemzeti és a nemzetközi érdekek összehangolása s egyben az integrációs folyamat előrehaladása szempontjából is rendkívül fontos, hogy az integráció előnyeiből *mindegyik (nemzeti) szuverén állam részesüljön.* Ennek két egymással szorosan összefonódó útja van: egyrészt a nemzeti gazdaságpolitikák és a népgazdasági tervek koordinációja; másrészt a szuverén szocialista országok között az áru- és pénzviszonyok aktív szerepének kibontakoztatása.

A szocialista internacionalizmus, vagyis nemcsak a saját ország, hanem a nemzetközi munkásosztály érdekeinek a figyelembevétele segít a szocialista országoknak olyan bonyolult gazdasági problémák, mint a tudományos-technikai forradalom vívmányai közös alkalmazásának, a szocialista országok nyersanyag-ellátásának, az ipar nemzetközi szakosításának és kooperációjának, az áruforgalom, az árrendszer, a pénzviszonyok, a valutarendszer kérdéseinek, bizonyos termelési ágak gazdaságos területi elosztásának a megoldásában.

Az integrációs erőfeszítések és intézkedések, amelyek a nemzeti és a nemzetközi érdekek helyes összekapcsolására irányulnak, nem sértik a részvevő szocialista országok szuverenitását. A szocialista közösség gyakorlata megcáfolja a burzsoá propaganda egyik fő tézisét, amely szándékosan szembe állítja a szocialista integrációt a nemzeti szuverenitással, s úgy igyekszik érvelni, mintha az integráció erősítése csökkentené, korlátozná a szocialista országok szuverenitását.

A Közös Piac országainak burzsoá propagandistái egyébként a Közös Piac kialakulásakor szenvedélyesen ostorozták azokat, akik „nemzeti korlátoltságból" ellenezték az integrációt. Most pedig ugyanők a nyugati propagandaközpontokban a KGST-országok szuverenitásának „védelmezőivé" válnak.

Ha a szuverenitás kérdését alaposabban vizsgáljuk, akkor világos előttünk, hogy egyrészt a nemzetközi együttműködés kiszélesíti az ország-

gok működési lehetőségeit, másrészt természetesen a nemzetközi megállapodások betartására is kötelezi őket. A nemzetközi megállapodások nem csökkentik, hanem segítik — mert szervezett keretekbe foglalják — az államok szuverén létét. Különösképpen így van ez a szocialista országok szervezeteiben és egymáshoz való viszonyában, ahol a szocialista internacionalizmus forradalmi ereje érvényesül, hiszen a szocialista államok szuverenitása nem valami absztrakt, semleges kategória, hanem *osztálykategória*. A szocialista állam szuverenitása osztálylényege szerint a munkásosztály szuverenitása, amely a vele szövetségben levő osztályokkal és rétegekkel együtt a szocializmus felépítésén munkálkodik, és védi az ország függetlenségét az imperialista országokkal szemben. A szocialista integráció nem sérti ezt, hanem az egyes országokban a szocializmus építésének hatékonyabb, eredményesebb és gyorsabb építését teszi lehetővé. A szocialista szuverenitás tartalmát tehát a proletárdiktatúra lényege, s annak internacionalista jellege határozza meg.

★

A szocialista államok nemzeti és nemzetközi feladatai helyes összeegyeztetésének nemcsak gazdasági, hanem óriási társadalmi-politikai jelentősége is van. A kommunista- és munkáspártok helyes politikája — a hazafiság és a nemzeti érdekek becsületes, őszinte képviselete és egyúttal a szocialista országok közös érdekeinek a figyelembevétele oly módon, hogy mind a kettő érvényesüljön — segít legyőzni a társadalmi tudatban az évszázados nemzeti viszályok maradványait, s erősíti a bizalmat és a barátságot a szocialista országok dolgozói között.

A nemzeti érdekek közti nem antagonisztikus ellentmondások feloldásában, a nemzeti és a közös nemzetközi érdek érvényesítésében fontos elméleti és politikai iránytűként szolgálnak a szocializmust építő országok számára Lenin tanításai az internacionalizmusról, a nemzeti kérdésről és a nacionalizmus elleni harcról.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete keres megfelelő tapasztalattal rendelkező közgazdászokat, akik alkalmasak arra, hogy az intézeti kutatások keretében vizsgálják a KGST-hez tartozó egyes szocialista országok gazdasági fejlődését, a reálfolyamataikban és a gazdasági mechanizmusukban végbemenő változásokat.

Az alkalmazás előfeltétele: egyetemi végzettség és a kutatási feladatokhoz szükséges nyelvtudás.

A pályázathoz részletes önéletrajzot kell mellékelni. Közölni kell:

a) a pályázó jelenlegi munkahelyét, beosztását és illetményét;

b) idegen nyelvek ismeretét;

c) a pályázó eddigi szakmai munkájának és munkája eredményeinek részletes ismertetését.

HEGEDÜS ANDRÁS:

Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái*

(A glavktól a szocialista vállalkozásig)

Tanulmányírást évfordulókra nem tartom a leghálásabb feladatnak, különösen ha olyan ember emlékéről van szó, mint amilyen Lenin volt. Nagyságát, igaz emberi voltát csak kisebbíthetik az istenítés különböző formái, a tévedhetetlenség és a mindent előre látás jelzői. Az emberiség nagyon jelentős történelmi korszakának leghatásosabb formálója volt, akit ha követni akarunk, mindenekelőtt a kort kell megértenünk, amelyen művei — tevékenysége a praxis és az elmélet terén — kitörölhetetlen nyomot hagytak.

Életének legjelentősebb szakasza az Októberi Szocialista Forradalmat követő alig öt év, amelyben a győztes forradalom vezére az ezernyi problémát felvető gyakorlattal való állandó konfrontációban egy új társadalmi rend elméletének kiinduló alapjait vetette meg.

Ennek az elméleti alapvetésnek egyik legfontosabb része a szocializmus gazdálkodási rendszeréről kialakult nézetei. A következőkben főleg a szakigazgatás témakörével kapcsolatos összefüggések rövid felvázolását kísérlem meg. Nem avégett, hogy Lenintől mára is érvényesnek tekintett idézetgyűjteményt állítsak össze (amit — ahogy a tapasztalatok bizonyítják — sokféle szempontot követve és különféle nézetek igazolására lehet felhasználni), hanem hogy ebben a fontos témakörben megkíséreljem Leninnek mint igaz forradalmárnak a gondolkodásmódját megérteni.

A szocialista országok szakigazgatási apparátusai körül kialakult vitához — ez mind ideológiai, mind gyakorlati szinten már évtizedek óta változatlan hevességgel folyik — adalékul szolgálhat azoknak a történelmi körülményeknek az áttekintése, amelyek között a szovjet állam gazdasági igazgatása kialakult. Minden létező megértésének alapvető mozzanata a keletkezés folyamatának vizsgálata, vagyis a visszatérés az „in statu nascendi"-hez, vagy ahogy Marx mondja, a jelenségek születési aktusáig. Éppen ezért ebben a kérdésben is, mint a szocializmus elméletének sok más problémájában, nagyon sokat mondanak számunkra a szocialista fejlődésnek azok az évei, amikor történelmileg reális alternatívák között megtörtént a választás, vagy másként fejezve ki magamat: amikor még nyitottak voltak a fejlődés útjai.

* A tanulmány a szerző „Bürokrácia vagy szakirányítás" című, előkészületben levő könyvének egyik fejezete alapján készült.

A Szovjetunióban a szakigazgatási apparátusok kiépülése a legpregnánsabban a gazdasági életben jelentkezett, s éppen ebben a tekintetben lépett színre valami, eddig soha nem tapasztalt, történelmileg új jelenség.

„A Párizsi Kommün után — írja Kricman —, amely az emberiség történetében először teremtett proletárigazgatást, a proletár gazdaságirányítási apparátus kialakítása az új elvi lépés előre, amelyet az orosz forradalom tett meg . . .

A Párizsi Kommün a proletariátus politikai diktatúrája számára, az orosz forradalom viszont a proletariátus *gazdasági diktatúrája* számára teremtett *szervezeti formát.* Aligha lehet ennek az eredménynek jelentőségét túlértékelni." (Kiemelés tőlem. — H. A.)*

Az új kialakítása nem terveztetett meg pontosan, mérnöki módra. Lenin az „Állam és forradalom" végleges megfogalmazása idején, alig két hónappal az Októberi Forradalom előtt, a Párizsi Kommün tapasztalatát, illetve ennek élesen antibürokratikus marxi interpretációját alkalmazhatónak vélte az egész szovjet társadalomra — beleértve ebbe a gazdaságot is.

Lenin nagysága nem utolsósorban abban áll, hogy nyoma sem volt nála az önigazolásra törekvésnek akár a társadalmak, akár saját élete vonatkozásában.

Az új igazgatási forma — mint mindig, most is — társadalmi harcokban alakult ki, s ezekben szétválaszthatatlanul összeszövődtek ideológiák, érdekek, szükségszerűségek s a döntési folyamatokban szerepet játszó egyének személyi tulajdonságai. Az, amit a következőkben megmutatni igyekszem, nem is lehet más, mint ennek a sokszínű „születési állapotnak" néhány, e folyamat lényegének megértését elősegítő mozzanata.

A glavkok kialakulásáról

Az első szocialista gazdasági szakigazgatás 1918—22-ben négy év leforgása alatt, rendkívüli körülmények között alakult ki. A világháború, a két forradalom és a polgárháború teljesen szétzilálta az orosz gazdaságot. Az ipar helyzetére jellemző az az összehasonlítás, amit Kricman ad a Vesztnyik Szocialiszticseszkoj Akademiiben 1924-ben.

Az ipari termelés a mélyponton alig érte el a háború előttinek 20 százalékát, és különösen nagy károsodást szenvedett a nagyipar. Nem

Teljes termék (milliárd rubelben)*

Megnevezés	1913	1920	Az 1920-as termelés az 1913. évi termelés százalékában
Nagyipar	5620	1001	18
Kis- és középipar	1528	660	43

* Vesztnyik Szocialiszticseszkoj Akademii. 1924. IX. könyv. 44. lap.

* L. Kricman: Geroicseszkij period Velikoj Russzkoj Revoljucii. Vesztnyik Szocialiszticseszkoj Akademii. 1924. IX. könyv. 94. lap.

véletlen, hogy gyakorlatilag éppen az ipar vezetésében vált szükségessé, hogy létrejöjjön a közvetlen termelőktől elkülönülő olyan szakigazgatási apparátus, amely kellő fegyelmezettséggel és növekvő szaktudással viszonylag gyorsan úrrá tud lenni a nehézségeken.

A gazdasági helyzet az első években csak lassan javult. Ma már nehéz akár elképzelni is az 1920—21-es évek Szovjetunióját, hiszen az ipar leromlott állapotához hozzá kell számítani az 1921. év katasztrofális mezőgazdasági termését, amely olyan körülmények között sújtotta az országot, amikor a megművelt terület különben is kevesebb volt a háború előttinél.

Ez a helyzet egyfelől 1921-ben borzalmas éhínséghez vezetett, másfelől nyilvánvalóvá tette a változások szükségszerűségét. Az új gazdasági politika hatalmas fejlődési lehetőséget nyitott meg, s ez nemcsak az új gazdasági politikát igazolta, hanem a kialakult gazdasági intézményeket is, sőt mindenekelőtt éppen ez utóbbiak létezésének szükségszerűségét bizonyította.

Gondoljuk csak el, hogy olyan helyreállítási periódusban, melyben az ipar a háború előtti szint 20 százalékán termel, még 50 százalékos növekedés is csupán azt jelenti, hogy a háború előtti színvonalnak 30 százalékát érte el. De nem egy helyreállítási periódusban levő országhoz viszonyítva az 50 százalékos növekedés hallatlanul nagy fellendülést mutat, s ez nemcsak általában a szocializmus, hanem a gazdasági irányító apparátusok adott formájának is igazolására szolgál, és szinte lavinaszerűen erősíti meg a centralizáló törekvéseket.

Közvetlenül az Októberi Forradalom után az ipar vezetését még a Népgazdasági Főtanács (VSZNH), illetve annak különböző vertikálisan és horizontálisan szervezett osztályai valósították meg, amely így mint valamiféle óriási, egységes állami vállalat működött. Ez azonban csak kezdeti állapot volt.

A „proletariátus gazdasági diktatúrájának" legjellegzetesebb konkrét formájával a „glavkok" szolgáltak, vagyis a mai szóhasználatunk szerint az iparigazgatóságok. Ezek a Népgazdasági Főtanács és a megyei népgazdasági tanácsok irányítása alatt működtek lényegesen nagyobb önállósággal, mint azok az osztályok, amelyeknek a funkcióját átvették, mégis kialakulásuk voltaképpen a feladatok növekedésével együtt járó centralizációt szolgálta, mert maga a gazdálkodási rendszer, amelybe ezek a szervezetek beilleszkedtek, az új gazdasági politika bevezetéséig változatlan maradt.

Az ipar egyetlen szervezetbe való egyesítése ellen úgyszólván nem akadt semmiféle ellenvetés, a vita elsősorban a Népgazdasági Főtanács feladatáról és ezen az alapon a szervezeti felépítésről folyt, az élet azonban — vita nélkül is — megkövetelte a központi gazdasági vezetéstől bizonyos mértékig elkülönülő iparigazgatási szervezet kialakulását, amelynek az irányításában a központi hatalmi szervek megbízottain kívül részt vettek a szakszervezetek és a gyárosok képviselői is.

Lenin ebben a korszakban nagyon óvatos a tételek megfogalmazásában, inkább a gyakorlat érzékelését kísérli meg. Buharinnal szemben mondja 1918 márciusában az OK(b)P hetedik kongresszusán: „Még nem gyártottuk le azokat a téglákat, amelyekből a szocializmus összetevődik majd. Ennél többet nem tudunk mondani, és minél óvatosabbnak, minél

szabatosabbnak kell lennünk... A szocializmust nem tudjuk jellemezni..."*

Ugyanakkor Lenin, ha nincs is határozott álláspontja a gazdálkodási rendszerben eredményesen alkalmazható formákról, már ekkor megfogalmazza („A Szovjethatalom soron levő feladatai" című cikk első fogalmazványában) a szakszerűség követelményét.**

Ugyanebben a tanulmányában fellép az anarchizmus és az anarchoszindikalizmus mint burzsoá áramlatok ellen, és azt követeli, hogy vezessék be az egész népet felölelő nyilvántartást és ellenőrzést.

Érdemes felhívni a figyelmet, hogy a lenini gondolkodásban akkor még nem áll előtérben a „mindent tervezés gondolata", amit egy későbbi, Trockijjal folytatott vitában „technokrata illúziónak" nevez.

A nyilvántartás és ellenőrzés — a hadikommunizmus előtti rövid időszak néhány gyakorlati intézkedéseitől eltekintve — azonban ezek szerint az elképzelések szerint nem pénzben, hanem természetbeni mutatók révén történik. (A pénzbeli ellenőrzés egyébként gyakorlatilag is lehetetlen, mert a pénz rohamosan inflálódik s csaknem teljesen eltűnik a gazdasági életből.)

Ezekben a gondolatokban már-már megtalálhatók — szerzőjük akarata ellenére is, aki még a formák sokféleségét és előre való meghatározhatatlanságát hirdeti — olyan rendszernek a csírái, amelyet, miután kiegészül főleg természetbeni mutatókkal operáló tervutasításos módszerekkel, *államigazgatási jellegű* gazdálkodási rendszernek nevezhetünk. Ez azonban a gyakorlatban ezekben az években még nem bontakozott ki a később megismert teljes valójában. A hadikommunizmust úgy tekintjük, mint ennek az államigazgatási rendszernek az első — bár kezdetleges, de egyben talán legtisztább — jelentkezési formáját.

Ilyen körülmények között alakul ki (inkább gyakorlati, mint elméleti megfontolások alapján) például a Papíripari Igazgatóság Végrehajtó Bizottsága, amely a következő összetételű volt: egyharmad a papíripari szakszervezetből, egyharmad a központi proletárszervezetekből, egyharmad a Gyárosok Szövetségének képviselőiből. (Néhány hónap múlva a vállalkozókat „kiűzték" a Bizottságból.)***

Az ilyen és hasonló központok legfontosabb feladata még az ellenőrzés volt, s így elsősorban mint a munkásellenőrzés apparátusai alakultak ki, mindenekelőtt a gyári munkásellenőrzésre támaszkodtak.

A központok és igazgatóságok külön kongresszusokat és konferenciákat hívtak össze, különböző munkásszervezetek képviselőiből, s tényleges uralmat gyakoroltak a kialakulóban levő szakigazgatás fölött. Az igazgatóságok mai társadalomtudományi értelemben már csak emiatt sem tekinthetők kialakult bürokratikus intézményeknek.

Maga az „államosítás" kezdetben nagymértékben alulról jövő folyamat volt. V. P. Miljutyin azt írja, az üzemek 70 százalékában az államosítás azért következett be, mert nem teljesítették a munkásellenőrzésről kiadott dekrétumot, vagy mert a tulajdonos elmenekült és egyszerűen sorsára hagyta üzemét. Ezt a folyamatot egy korabeli kis brosúra így írja le: „Egy szibériai gyárban (a tobolszki kormányzóságban), amikor bevezették a munkásellenőrzést, az »igazgató és a mecha-

* V. I. Lenin Művei. 27. kötet. Szikra, 1952. 137. lap.
** Uo. 208–209. lap.
*** V. A.–V.: Ot rabocsevo kontrolja k upravlenyiju. Moszkva. 1919.

nikus elmentek a gazdát siratni«, s nem is tértek vissza. A gyár adminisztráció nélkül maradt, s ezért a munkásoknak saját kezükbe kellett venniük az üzemet. Az uszpenszki gyárban (tobolszki kormányzóság) a vállalkozó 1918 januárjában, még az ellenőrzés bevezetése előtt, elrejtőzött, a munkások kénytelenek voltak maguk irányítani a gyárat. Nagyon sok más ilyen elfutó is akadt."*

A termelési eszközök magántulajdona elleni támadás Szovjet-Oroszországban a munkásellenőrzésről szóló dekrétummal kezdődött, amelyet aligha szabad egyszerűen taktikai lépésként felfogni, benne mindenekelőtt az a gondolat öltött testet, hogy az ellenőrzés révén a munkás hatalmat kapjon a tőkés tulajdonlás fölött, beleértve ebbe a tőkés üzemvezetést is. A hangsúly nem az absztrakt tulajdonjogon volt, hanem a munkások tényleges rendelkezési lehetőségén.

Az ellenőrzési jog azonban csakhamar kiterjedt, s elvezetett a magántulajdon teljes megszüntetéséhez; előbb a nagyipar, majd a közép-, sőt a jelentősebb kisipar államosításához is. Ebben a gyakorlati szempontok mellett (tőkések és tőkés ügyvezetők elmenekülése) szerepet játszottak ideológiaiak is (az egységes népgazdaság létrehozása). Ily módon a termelési eszközök államosításának olyan útja alakult ki, amelyben a hangsúly a munkásszakigazgatás kialakítására esett, s amely sokáig egyetlen lehetséges módnak tűnt. Itt talán még nehezebb igennel válaszolni arra a kérdésre, hogy e tekintetben volt-e más alternatíva. Ha a gyakorlati helyzetet nézzük, azt kell mondanunk, hogy aligha, ha viszont elméleti síkon vetjük föl a kérdést, akkor kétségtelenül kínálkozik lehetőség olyan megoldásra, amely mellett a hangsúly a munkásellenőrzés valósággá változtatására esik, s nem arra, hogy munkások kiemelésével új szakigazgatás jöjjön létre. A szovjet gyakorlat nehézségei azonban parancsolóan az utóbbit követelték.

1918 júniusában született meg a Népbiztosok Tanácsának rendelete a nagyobb üzemek államosításáról, ezzel együtt felmerült a szükségessége az ágazati integrációnak, ami részben megnövelte a „glavkok" és különféle központok hatalmát, részben pedig számát, s ugyanakkor a vezetési módszerek megváltoztatását is megkövetelte.

A kezdeti szakaszt éppen az államosítás mozgalmi jellege miatt decentralizált állapot jellemezte; s voltaképpen egymást támogatva erősödött meg az államosítás szervezetté tétele, a nagyipari üzemek állami tulajdonba vételével (ami a maga teljességében vetette fel a nyilvántartás és ellenőrzés feladatát) és a centralizáció, a szakigazgatási jelleg előtérbekerülésével. Így az 1918—19. években erősen megszilárdult a „glavkizmus" rendszere, nagy apparátusok nőnek ki, s ezek a forradalom győzelme után alig egy-két évvel már sajátos bürokratikus rendszert képeznek.

A „glavkizmus", minden negatívuma ellenére is, objektív történelmi szükségletnek felelt meg, s mint ilyen a „hadikommunizmusnak" talán a legadekvátabb gazdaságvezetési alternatívája. Ezzel nem áll ellentétben, hogy megjelenése éles ellenállást váltott ki, és rendkívül gyorsan megfogalmazódott a glavkizmus mint a szocializmus bürokratikus torzulása elleni kritika, amit csak fokozott a szakigazgatási jelleg előtérbenyomulása.

* V. A.—V.: Ot rabocsevo kontrolja k upravlenyiju. Moszkva. 1919. 2. lap.

A központok és iparigazgatóságok az első időben még egyértelműen társadalmi jellegűek voltak, testületi vezetés alatt álltak, amit a Papíripar igazgatóság Végrehajtó Bizottságának példaként felhozott összetétele is mutat. Ez a jelleg viszonylag gyorsan elhalványodott (ebben nagy szerepet játszott a centralizmusnak és az egyszemélyi felelős vezetésnek akkor a történelmi körülmények hatására kialakult és uralkodóvá vált ideológiája, amely egyben nem utolsósorban az 1918-ban megerősödött anarchista tendenciák reakciója is volt).

Az így kialakuló szocialista társadalom szakigazgatása a formai jegyek szempontjából egyre inkább megfelel azoknak a kritériumoknak, amelyek a szociológiai értelemben felfogott bürokráciát jellemzik (a benne dolgozók tevékenységüket élethivatásszerűen, főfoglalkozásban és egyre növekvő szakszerűséggel végzik). Más kérdés az a különbség, amely a magántulajdon mellett kialakuló és a magántulajdont megszüntető társadalmak különféle szakigazgatási apparátusai között fennáll, ennek részletesebb taglalását nem tekintem e tanulmány feladatának, annál is inkább nem, mert erre más tanulmányaimban kitértem.

A bürokrácia formai jegyeivel rendelkező szakigazgatási irányítás kialakulása a szocialista társadalomban a későbbiekben elválaszthatatlanul összekötődött a központosított, tervutasításra épülő gazdálkodási rendszerrel. A központi tervezési funkció a már előzőkben kialakult nyilvántartási és ellenőrzési feladat mellett részben igazolta a nagy hatalommal rendelkező szakigazgatási apparátusok kialakulását, részben pedig nagymértékben meghatározta konkrét szervezeti formájukat, az egyes apparátusok belső viszonyát is (például a tervutasítással és tervellenőrzéssel foglalkozó tervezési szakapparátusok úgyszólván általánosan jellemző hegemóniáját).

Az első években a glavkok teljes kifejlődésükben is csak államigazgatási jelleggel bíró termelésirányító, nem pedig gazdálkodó szervek voltak, s a Népgazdasági Főtanácstól kapott termelési programok „lebontására" és teljesítésének ellenőrzésére voltak hivatottak. Elvileg teljes terméküket az elosztással foglalkozó igazgatóságoknak kellett átadniok, ezt gyakorlatilag természetesen nem tudták megoldani, és így termékük egy részével maguk rendelkeztek, amit közvetlen termékcsere formájában érvényesítettek.

Ezt azonban a hadikommunizmus idején még úgy tekintették, mint valamiféle torzulást, mint a kapitalizmus maradványát.

Bár általában elismerték a glavkok kialakulásának szükségszerűségét, jogos a kérdés azonban, hogy ki mit látott bennük. J. Larin például úgy tekintett ezekre az intézményekre, mint amelyek az irányítás szocialista jellegének teljesen megfelelnek, és „par excellence" szocialista szervezetek. A hozzá hasonlóak számára minden olyan kísérlet, amely ennek a meghaladására irányul, csak visszalépés lehet. Mások viszont az államkapitalizmus sajátos formáját látták ebben az irányítási rendszerben, és lázasan kerestek valamiféle más, a szocialista elveknek jobban megfelelő megoldást, vagy elfogadták mint gyakorlati szükségszerűséget.

A két szélsőség mellett megjelenik olyasmi is, amit ma talán történelmi strukturális analízisnek nevezhetnénk. A glavkról M. Szaveljev például azt írta, hogy „... pontosan az úgynevezett bürokratikus és nem szocialista jellegüknek köszönhetően, mint az ipar olyan szervezésének

a formái, amelyek egységes termelési apparátusba tömörítik a termelő munkásokat, kolosszális szerepet játszanak".*

A glavkok — mint már említettem — a hadikommunizmus ipar-, sőt szélesebben gazdaságirányításának voltak adekvát intézményi formái, s ahogy megértek a hadikommunizmus meghaladásának feltételei, olyan mértékben új irányítási forma körvonalai bontakoztak ki. Ez mindenekelőtt a glavkok meghaladásaként fellépő tröszti intézményben jutott kifejezésre. Mielőtt azonban ezt a meghaladást kísérelném jellemezni, a tényleges helyzet megértése végett magához a meghaladotthoz kell visszatérnem.

A hadikommunizmus természetesen sokkal összetettebb jelenség volt, mint ahogyan ma az egyetemeket elvégzők tudatában él.

Így nemcsak a centralizmusra törekvés jellemezte, hanem a decentralizáló tendenciák is fellelhetők voltak, ami szükségképpen bennefoglaltatott az államosítás előzőkben már említett mozgalmi jellegében és abban a felfogásmódban, amelyet mindenekelőtt Lenin képviselt, aki a formák szabadságát hirdette, mert így akarta elősegíteni a tömegek kezdeményezésének a kifejezésre jutását. Mindemellett a centralizáció szükséges külső és belső feltételei sem teremtődtek még meg.

A terményfelesleg kötelező beszolgáltatása nem úgy jelent meg, mint az anyagi érdekeltségi rendszer tagadása, ahogyan ezt ma sokszor értelmezik, hanem ellenkezőleg: úgy, mint az adott körülmények között a munkások érdekeltségének egyetlen lehetséges módja a lerombolt iparú és infláció sújtotta országban. A munkásérdekeltség megteremtése volt az igazi célja, mégpedig legtöbb vonatkozásban a parasztok érdekeltségének a rovására.

Mindezzel azt kívánom bizonyítani, hogy a NEP nem valamiféle homogén negációja a desztillált rendszerként fellépő hadikommunizmusnak, hanem történelmi meghaladása, előrelépés e fogalom igazi értelmében. Természetesen újra csak nem valamiféle ellentmondás nélküli előrelépés, még tiszta ideáltípusában sem, és különösen nem gyakorlati megvalósításában, hanem olyan, amilyenre a társadalmi harcok eredményeként „sikerült". Nem egyetlen lehetőség, hanem a konkrét történelmi szituációban győztes alternatíva.

A NEP míg az egyik oldalról megszüntette a glavkizmust, a másik oldalról megerősítette az e költségvetési intézményből önelszámolóvá lett egységek felügyeletét, sőt már előkészítette az egységes tervrendszerbe való bevonásukat is.

Joggal írja I. Szmilga: „ilyen megközelítésben el kell ismerni, hogy a mi trösztjeink olyan társadalmi részvénytársaságok, amelyekben a részvények 100 százaléka az *állam* kezében van."** (Kiemelés tőlem. — H. A.)

Az olyasféle ideológiai érvekkel szemben, hogy tudniillik a NEP-pel elárulták az Októberi Forradalom vívmányait, leszögezi: „Ezekre az aggodalmakra mi csak mosolyogni tudunk. Hangsúlyozzuk, hogy álláspontunkban elvileg semmi új sincs, csak azt akarjuk megerősíteni, ami objektíve már ténnyé lett."***

* Narodnoje Hozjajsztvo, 1921. június–július 17. lap.
** Narodnoje Hozjajsztvo, 1922. január.
*** Uo.

Az új gazdaságpolitika és a trösztök kialakulása

A gazdasági reformok mindig a „sein" (ami van) és a „sollen" (aminek lenni kellene) szemlélet együttes alkalmazásának eredményei, s mint ilyenek, szükségszerűen a valóság- és értékorientáció integrációi; figyelembe kell venniük a kifejlődő újat, ideológiai és gyakorlati támogatást adva számára, s ki kell mondaniuk az elmaradásztaló ítéletet a gyakorlatilag már meghaladott intézményekről és vezetési formákról, hogy elhalásukat siettethessék.

Mind az egyik, mind a másik feladat egyszerre követeli meg az adott helyzet rendkívül gondos elemzését és nagyon átgondolt értékrendszer alapján a lehetséges változatok közül a legkedvezőbb megoldás kiválasztását.

A szovjet vezetők az új gazdasági politika bevezetésekor elvégezték ezt a szükséges elemzést, és e kor még lehetővé tette a választott értékek feletti széles körű vitát is. Lenin nem egyszerűen azt bizonygatta, hogy az új helyzet új politikát követel, hanem határozottan kijelentette, hogy hibázott a párt, amikor késlekedett a reformok kidolgozásával. Ez a kijelentés akkor sem találkozott általános helyesléssel, sokan igyekeztek bizonyítani, hogy ez a „hiba" történelmi szükségszerűség volt. „Általában — írja K. Radek — a mi korábbi politikánk egyáltalában nem volt hiba, s hogy mi vaskövetkezetességgel vittük végig, annak köszönhető, hogy a belső és külső ellenséget levertük és megteremtettük a mostani politika előfeltételeit."*

Nagyon időszerű ma is az a kérdésfeltevés, hogy az új gazdaságpolitika kényszerű visszalépés volt-e vagy az Októberi Forradalom utáni fejlődés szerves következménye, a gazdálkodási rendszer olyan alternatívája, amely új elemekkel gazdagította a szocializmust. Sz. Guszev határozottan kijelenti: „ha nem lett volna polgárháború, akkor mi már 1919—20-ban bevezettük volna lényegében ugyanezt a gazdasági politikát (és nem a hadikommunizmus politikáját, amelyet a háború kényszerített ránk). Az államosítást óvatosan vittük volna véghez, nagy üzemekre korlátozva, amelyekre minden erőnket koncentráltuk volna".**

Az új gazdasági politika által hozott egyik legfontosabb szervezeti változás az volt, hogy az erős centralisztikus tendenciákat tükröző és megjelenítő főigazgatóságokat, a glavkokat trösztök váltották fel. A trösztök az eredeti elgondolások szerint csupán az igazgatás (ellenőrzés és koordinálás) funkcióját látták el, az előzőleg központosított gazdálkodási feladatokat pedig átadták az üzemeknek.

Az elgondolás szerint, minthogy az üzemek viszonylag nagyfokú autonómiát kaptak, s mert a közöttük levő kapcsolatok alapjában kereskedelmi jellegűekké lettek, „rendkívül nagy jelentőségűvé válik az ellenőrzésük, s munkájuknak, illetve az üzemek közötti együttműködésnek, a konkurrenciának a szabályozása".***

Amint látjuk, tehát ebben az álláspontban a centralisztikus gazdaságirányításnak egyáltalában nem tagadása történik meg, hanem sokkal inkább az üzemek viszonylagos önállóságával való összeegyeztetése és egyben az ideológiai megalapozása.

* Krasznaja Nov. 1921. 4. szám. 191. lap.
** Krasznaja Nov. 1921. 3. szám.
*** L. Namarszkij írja a Narodnoje Hozjajsztvóban. 1921. 10. szám. 7. lap.

Felmerültek olyan gondolatok, hogy a NEP idején megerősödött és polgárjogot nyert trösztösítés ezeket a gazdasági intézményeket teljesen elszakítja az államtól, vagyis a Népgazdasági Főtanács intézményeitől, s így ez utóbbiakat „régi típusú" minisztériumokká változtatja át. Ezekre az „aggodalmakra" I. Szmilga válasza a Narodnoje Hozjajsztvóban, hogy „semmi hasonló folyamat nem megy végbe. Az a tény, hogy az állam a nagyipar tulajdonosa, kizárja az ilyen lehetőségeket, nem engedi meg sem az ipar teljes önigazgatását, sem a régi minisztériumi típus visszaállítását. A régi kereskedelmi és iparügyi minisztérium normatív-szabályozó feladata egyáltalában nem felel meg a Népgazdasági Főtanács gazdasági funkciójának."*

Amikor ezeket a sorokat Szmilga írta, akkor már megkezdődött a központi államigazgatástól „elszakadt" trösztök újrabefogása a Népgazdasági Főtanács szerveinek irányítása alá. Szmilga szerint a glavkizmus egyik legnagyobb hibája az volt, hogy az „igazgatóságok" stratégiai és taktikai feladatokat egyesítették magukban, ami a NEP megvalósítása során — legalábbis elvileg — két szervre bízatott: a Népgazdasági Főtanács a stratégiai feladatokat kapta, a trösztöknek pedig a taktikai feladat jutott.**

A trösztösítés, amelyet a glavkizmus intézményei meghaladásának szokás tekinteni, formálisan már 1920-ban javában folyik, csak akkor még lényegesen más a tartalma. A Narodnoje Hozjajsztvo 1920. 9—10. számában például már beszámolót olvashatunk a trösztösítés eredményeiről, és viszonylag pontos meghatározásokat találhatunk a trösztösítés folyamatára is.

„A trösztösítés névleg meghagyja minden egyes vállalat önállóságát, gyakorlatilag azonban korlátozza, megszüntetve egyedi létezését, az adott vállalatot pedig egy nagy gigantikus tröszt részévé-üzemévé változtatja."***

A cikk írója a továbbiakban egyébként újra csak igazolja azt az előző megállapításunkat, hogy a glavkokkal szemben — amelyek kialakulásuk kezdetén laza szindikátusként működtek — a tröszt a NEP előtt „egységes terv" szerint és „egységes kasszával" dolgozó gazdasági intézményként lépett föl.

Az átmenet a glavkizmustól a trösztösítésre éppen emiatt sem jelentett minden esetben radikális változást, hiszen a glavkok egy része szinte természetes kényszer hatására trösztté vált, mielőtt ezt a jogszabály vagy akár a gazdaságpolitika elismerte volna. Mégis a köztudatban két egymástól eltérő gazdálkodási rendszer tipikus szervezeti formájaként jelentek meg: a glavk az államigazgatási, a tröszt az önálló elszámolásra épülő gazdálkodási rendszert testesítette meg. Ez utóbbit az államigazgatási rendszerrel szemben lényegében más, új gazdálkodási rendszertípusnak tekintem, amelyben — tiszta formájában — az önköltségre épülő szakigazgatási árakat, illetve az ezen az alapon kiszámított volumenmutatókat, a vállalati nyereséget, az önköltségcsökkentést használják a direkt irányítás fő mutatóiként.

* Narodnoje Hozjajsztvo. 1922. 4. szám. 12. lap.
** Narodnoje Hozjajsztvo. 1922. 9—10. szám. 5. lap.
*** A. Vajnstein: Tresztyirovanyije promislennosztyi Szovjetszkoj Reszpubliki. Narodnoje Hozjajsztvo. 1920. 9—10. szám.

A hadikommunizmus trösztjei természetesen lényegesen különböztek a NEP tipikus trösztjeitől, a különbség mindenekelőtt abban rejlik, hogy az utóbbiak önelszámoló egységek voltak, míg az előbbiek a mai szavunkkal élve költségvetési intézményként működtek, ha ugyan egyáltalán használhatjuk ezt a kifejezést arra a gazdasági formára, amely 1918—1919-ben a szovjet iparban kialakult, s amely még inkább előfutára az „államigazgatási" gazdálkodási rendszernek, mintsem pontos megjelenítője. A hadikommunizmus trösztjei, ha ez is volt az elnevezésük — bár maga a szóhasználat változása is érdekes —, egészen másként funkcionáltak, mint a NEP trösztjei. Mi, akik ma már szocialista gyakorlatunkban olyan természetességgel használjuk akár az egyik, akár a másik kifejezést, nem gondolunk arra, hogy a Szovjetunió számára a húszas évek elején ez merőben más gondolattársításban jelent meg. Az igazgatóság (glavk) örökség volt a cári etatista bürokráciától, a tröszt viszont import a kapitalista gazdaságból, amely utóbbit az új rendszer az első időszakban minden tekintetben negálni akart.

A trösztök jellegéről egyébként a Szovjetunióban már 1922-ben nagyon széles körű vita bontakozott ki, amelyben megfogalmazódtak olyan vélemények is — ha nem is a mai szóhasználatot, hanem a lényeget tekintve —, hogy a trösztöket teljes felelősséggel dolgozó vállalatokká, majdhogynem szocialista vállalkozásokká kellene fejleszteni.

Mégis az uralkodó, a hivatalos álláspont szerint a trösztök jellege — szociológiai megközelítésben — bizonyos leegyszerűsítéssel a következőkben foglalható össze:

a) a tröszt olyan részvénytársasághoz hasonlít, amelynek részvényei az állam kezében vannak,

b) a tröszt kereskedelmi módszereket, az „árupiacot" felhasználva, nyereség szerzése céljából dolgozik,

c) a tröszt az önálló elszámolás (a „hozraszcsot" elve) alapján tevékenykedik, ami kezdetben azt jelentette, hogy elismerték a jogát a többlettermék egy részének elsajátítására,

d) a tröszt vezetőségének kinevezése és tevékenységének ellenőrzése az államnak mint az egyetlen részvényesnek a joga, s ezt az állam nevében a Népgazdasági Főtanács, illetve az irányítása alá tartozó gazdasági szervek gyakorolják.

A hadikommunizmus egyik lényeges eleme a termékek központi elosztása, mégpedig nem pénzben, hanem a maguk természetbeni megjelenésében, illetve egységében, s ez egyben a glavkok egyik fő funkciója is. A NEP által bevezetett új rendszer a piac áttekintésére helyezi a hangsúlyt, s a tröszt mint önállóan gazdálkodó intézmény elsősorban pénzben kifejezett mutatóban kell hogy realizálja működésének eredményét. Ezzel a gazdasági nyilvántartás elvét az önálló elszámolás rendszere váltja fel, amely pénzben mutatja ki az eredményt.

A tröszt önállóságának gyakorlati megvalósítását azonban a NEP bevezetésének időszakában sok minden akadályozza:

— Azokkal az elképzelésekkel szemben, hogy minden terméket piacra kell bocsátani, és az állami fogyasztó a többi fogyasztóval egyenlő (rendkívül élesen fogalmazta meg ezt a követelményt Oszinszkij), már kezdetben is több termék központi elosztás alá kerül, s ezzel megkezdődik az államigazgatási rendszerhez való visszatérés, tulajdonképpen még mielőtt

megtörtént volna az önálló elszámolási rendszer elvétől való radikális elszakadás.

— A NEP nem gazdasági, hanem az ideológia által is támogatott szakigazgatási, illetve hatósági árakat vezetett be, ami a NEP alapeszméjével szemben a glavkizmust erősítette, és ezzel az önálló elszámolásra épülő rendszerben is megőrizte a gazdasági nyilvántartás jelleget.

A gazdasági nyilvántartás elve, amely a NEP korszakában sem veszít hatékonyságából, már a hadikommunizmus idején megfogalmazódik.

A közgazdasági ismeretekkel rendelkező forradalmárok — köztük mindenekelőtt Lenin — úgyszólván azonnal érzékelik, hogy a nyilvántartásnak az új rendben összehasonlíthatatlanul nagyobb a jelentősége, mint a kapitalizmusban. A NEP ezt továbbfejleszti az önálló elszámolás elvévé, amivel azonban egyáltalában nem csökkenti a jelentőségét. Az 1918-tól 1920-ig uralkodó naturálgazdálkodási rendszer szükségszerűvé tette a gazdasági nyilvántartást (hozjajsztvennij ucsot), de amikor 1921-ben megkezdődött az árugazdálkodásra való áttérés, az magával hozta az önálló elszámolás (hozraszcsot) elvének bevezetését anélkül, hogy magán a lényegen változtatott volna: az eredményességet továbbra sem a piaci mechanizmusok útján kell realizálni, hanem a felsőbb szakigazgatási és irányítási szervek értékelésében.

A gazdasági nyilvántartás éppen úgy, mint az önálló elszámolás elve, nagy központi ellenőrző apparátusok kiépítését teszi szükségessé. Erre a feladatra a régi állami ellenőrzéshez hasonló intézmény két szempontból is alkalmatlan: mert költségvetéscentrikus és mert kizárja a tömegeket. Buharin az átmeneti időszak gazdaságáról szóló, sokat vitatott könyvében* megállapította, hogy az elszámolás régi, kapitalizmusbeli formái elavultak, és az adott viszonyok között természetbeni nyilvántartásra kell áttérni. Hasonló gondolatra jutott Csajanov is, aki minden terméket magábafoglaló, a pénzt kikapcsoló naturális egységet akar kidolgozni.**

Már ezekben a nézetekben kialakult az államigazgatási rendszer megideologizálására való törekvés, amelynek egyik megnyilvánulása az a nézet, hogy a ráfordított munka — pénz felhasználása nélkül — közvetlen értékmérőül szolgálhat.

A szocialista állam hatalmi struktúrájának kialakulása

Az 1919. év végén a szovjet állam katonailag megszilárdult, a termelésben viszont hallatlanul nagy, szinte leküzdhetetlennek tűnő nehézségek adódtak; a parasztok nagyrészt saját szükségletükre akartak csak termelni, a munkások egy része elhagyta az éhínségtől sújtott városokat. Ebben a rendkívül nehéz gazdasági helyzetben fogalmazódtak meg először a „hogyan tovább"-ra adandó válaszok.

A szocializmusnak az az ellentmondása, hogy egyszerre követeli meg egy fejlett, saját érdekeltséggel rendelkező szakigazgatás kiépítését és ennek társadalmi kontrollját, szinte bántó egyértelműséggel, úgyszólván hónapok leforgása alatt kiformált két egymással szemben álló irányzatot.

Az egyik oldalon Trockij állt, a győzedelmes Vörös Hadsereg fő-

* N. Buharin: Ekonomika perehodnovo perioda. Moszkva. 1920.

** A. V. Csajanov: Metodi bezgyenyezsnovo ucsota hozjajsztvennih predprijatyij. Moszkva. 1921.

parancsnoka, aki hadi tapasztalatai alapján szigorú egyszemélyi felelősség mellett, lényegében katonai parancsnokság irányítása alatt akarta újjászervezni a termelést és egységes monolit hatalmi struktúra kialakításában látta leginkább biztosítva a forradalmi vívmányok megszilárdítását. „A bürokrácia — mondta — nem a cárizmus találmánya. Ez az emberiség fejlődésének egy nagy korszakában van jelen, amely még semmiképpen sem ért véget." Kiállt az igazgatás mindenképpen való erősítése mellett, beleértve az igazgatásnak adott privilégiumot is. Ahogy életrajzírója, Isaac Deutscher mondja róla, ezzel az igazgatói csoport szószólója lett.*

Ebből a magatartásból egyenesen következett a szakszervezeti vitában elfoglalt álláspontja, az a nézete, hogy a szakszervezeteket be kell sorolni az államigazgatás rendjébe, a szakszervezeti vezetők feladatává pedig a munkafegyelem megszilárdításáért, a termelékenység növeléséért folytatott harcot kell tenni.**

A másik oldalon ott állt a „munkásellenzék" és az ún. decisták (a „demokratikus centralizmus" csoport rövidítése), akik főleg a szakszervezetekre támaszkodva az egyszemélyi és hierarchikusan tagolt szakigazgatással szemben „termelési demokráciát" követeltek. E követelésük arra a szakszervezet-centrikus elképzelésre épült, hogy a gazdasági vezetőszerveket minden szinten a szakszervezeteknek kell megválasztaniuk, és így ezek közvetlenül a munkásoktól, illetve azok szakszervezeteitől függjenek.

A „munkásellenzék" elképzeléseit emellett át- meg átszőtte a kommunisztikus illuzionizmus (a munkások ingyenes ellátása élelmiszerekkel, ruházattal, lakással). Elképzeléseik nem álltak nagyon messze az anarchisták gazdasági programjától, amely szerint az üzemeket termelőszövetkezetekké kell változtatni és át kell adni a közvetlen termelőknek, kollektíváknak, amelyek egymással nem szabályozott csereviszonyba lépnek. Szerintük így minden átmenet nélkül megvalósítható a kommunizmus elosztási elve: „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint". Ez az alternatíva gyakorlati megfogalmazása annak a történelmi gondolatnak, amelyet mindenekelőtt Fourier, Proudhon és Sorel képviseltek.

Ezt világosan érzékelte olyan közgazdász is, mint Tugan-Baranovszkij, aki a következőképpen magyarázta, miért állították az anarchisták az állami tulajdonnal szemben mint magasabb formát a szövetkezeti tulajdont: „A szövetkezetben nincs elnyomó hatalom, nincs többségi uralom a kisebbség felett, mint a szocializmusban. A szövetkezeti ideál egybeesik a korszerű anarchizmus ideáljával."***

Leninnek aligha túlértékelhető szerepe volt azáltal, hogy nem fogadta el vagy-vagy alternatívaként az így felvázolt lehetséges megoldási módokat, és így — nem utolsósorban személyes hatására — ezekben az években a szovjet társadalom fejlődése olyan irányban indult el, amely megőrizte mindkét szélsőséges álláspont racionális magvát anélkül, hogy magáévá tette volna annak túlzásait. Ez nem a „megalkuvás zsenijének"

* Isaac Deutscher: Der bewaffnete Prophet. I. kötet. Kohlhammer. Stuttgart. 1962. 471. lap.

** Részletesebben foglalkozom ezzel a kérdéssel „A szakszervezeti vitáról" című tanulmányomban, amely az Új Írás 1968. decemberi számában jelent meg.

*** M. I. Tugan–Baranovszkij: Szocialnije osznovi kooperacii. Moszkva. 1918.

(Lunacsarszkij elnevezése) magatartása, hanem azé az emberé, aki zseniálisan tudta áttekinteni és talán megérezni a fejlődés lehetővé vált alternatíváit és megingathatatlan értékelkötelezettség alapján tudott választani.

Lenin elméleti munkái a szocializmus gazdasági rendszeréről — itt elsősorban a NEP-pel kapcsolatos írásokra gondolok — és az államhatalom jellegéről tulajdonképpen már tükrözik a szocializmusnak, ennek az új társadalmi-gazdasági alakulatnak úgyszólván minden alapproblémáját, anélkül azonban, hogy ez valamiféle zárt elméletté, vagy másképpen fejezve ki magamat: a szocializmus elméletévé fejlődött volna, mint ahogyan Marx „Tőkéjében" megtalálható egy társadalmi-gazdasági alakulatnak, az európai klasszikus kapitalizmusnak az elmélete.

A nagy különbség kettőjük helyzete között, hogy a Marx által elemzett társadalmi rend már megérett az „önanalízisre" is, Lenin idejének szocializmusa viszont sokkal inkább a fejlődés különböző alternatíváiról kialakított elképzelésekben élt, mint a tényleges társadalmi valóságban.

Az új társadalom igazgatásáról kifejtett lenini — vagy legalábbis Lenin által támogatott — elgondolások között a legfontosabbnak a „szovjet taylorizmust" és az egyszemélyi felelős vezetés elvének megfogalmazását tekintjük.

Lenin felismerte azt, hogy — mint írja — „az igazgatáshoz szakértelem, a termelés minden feltételének teljes és pontos ismerete, a termelés korszerű technikájának ismerete, bizonyos tudományos képzettség szükséges . . . mi nem ellenezzük, ha munkásokat neveznek ki vezetőknek; de azt mondjuk, hogy a kérdés megoldását alá kell rendelni a termelés érdekeinek".*

Ezzel a kérdéssel függ össze a taylorizmus népszerűsítése, amit Lenin mint szükségszerűséget fogadott el, s abból indult ki, hogy „mi, a proletariátus pártja *nem tudjuk, honnan* tanulhatnók meg, hogyan szervezzük meg a trösztök mintájára, a trösztökhöz hasonlóan a nagyüzemű termelést, — *nem tudjuk, honnan* tanuljuk meg ezt, hacsak nem tanuljuk meg a kapitalizmus elsőrangú szakembereitől."**

Ebben az időszakban az igazgatás szakszerű ismeretének hiánya olyan kínzó problémákat vetett fel, hogy a vezetéssel összefüggő, úgyszólván minden negatív jelenséget, így a bürokratizmust is csaknem természetszerűen erre vezették vissza.

Krupszkaja megfogalmazása szerint „. . . a bürokratizmus gyökere nem ezeknek vagy azoknak a személyeknek a rosszakaratában rejlik, hanem a munka tervszerű és ésszerű megszervezése tudásának a hiányában. Az igazgatás ügye távolról sem egyszerű. Ez egész tudomány."***

Ugyanebben a cikkben Taylorról a következőket olvashatjuk: „Taylortól mi nagyon-nagyon sokat tanulhatunk, jóllehet mindenekelőtt a gyári munkás helyzetével foglalkozott, de az általa javasolt szervezési elvekből sokat fel lehet és kell is használni a mi munkánkban."

A NEP felveti a szükségességét, hogy a „vörös igazgatók" posztjaira bátran állítsanak jó kereskedőket.**** Ez nem kisebb igény, mint amit az új gazdálkodási rendszerünk követel meg a gazdasági vezetők összetételétől, de az akkori igény egy fejletlenebb állapotot tükröz, a

* Lenin Művei. 30. kötet. Szikra. 1953. 431—432. lap.
** Lenin Művei, 27. kötet. Szikra. 1952. 352. lap.
*** Krasznaja Nov. 1921. 2. sz. 140. lap.
**** Szmilga idézett cikke a Narodnoje Hozjajsztvo 1922. 9—10. számában.

kereskedőket nem is sok év elteltével követi majd a „jó műszakiakból" verbuvált igazgató, és csak napjainkban ért szükségletté az az igazgatási típus, amelyet szocialista managernek nevezhetünk.

A káderkérdések megoldásában a Szovjetunióban alig támaszkodhattak a régi szakemberekre, már csak azért is, mert nagyon kevesen voltak és még kevesebben maradtak a forradalom és polgárháború után.

A szovjet gazdasági apparátus kiformálódásáról érdekes statisztikát szolgáltat az a jelentés, amelyet a Népgazdasági Főtanács adott a szovjetek VIII. kongresszusának.

Reprezentatív felmérés a szovjet gazdasági irányító apparátus személyi állományáról 1920-ban

Irányító szerv	Összesen	Munkás	Szakember	Tisztviselő
Országos és kormányzósági népgazdasági tanácsok	187	107 (57%)	22 (12%)	58 (31%)
Igazgatóságok (glavkok)	184	48 (26%)	72 (39%)	64 (35%)
Üzemigazgatás	1143	726 (63%)	398 (35%)	19 (2%)
	1514	881 (58%)	492 (33%)	141 (9%)

Forrás: Vesztnyik Szocialisztyicseszkoj Akademii. 1924. IX. könyv. 80. lap.

Számunkra a táblázat adataiban az érdekes, hogy a legszakosabb szervek éppen a glavkok voltak.

Jellemző az akkori helyzetre a következő eset. 1922 nyarán ankétmódszerrel kétszázhetven mérnököt — akik a moszkvai trösztökben és különféle intézményekben dolgoztak — kérdeztek meg. Az eredményt a Pravdában publikálták (127. sz.). A megkérdezetteket két csoportra osztották, az elsőbe azok kerültek, akik részt vettek a forradalom előtti gazdasági vezetési hierarchiában, a másodikba azok, akik nem. Egyebek között azt kérdezték, hogy együttérez-e a szovjethatalommal:

az első csoportban 9 százalék
a második csoportban 13 százalék } felelt igennel.

Arra, hogy hasznosnak tartja-e munkáját

az első csoportban 30 százalék
a második csoportban 75 százalék } adott igenlő választ.

Ebben a helyzetben érthető Lenin állásfoglalása, aki a hangsúlyt a tanulásra, az új gazdasági vezetők kinevelésére helyezi, és a taylorizmussal kapcsolatban fogalmazza meg a következő, időszerűségét mindmáig el nem vesztett feladatot: „... át kell venni mindazt, ami az európai és amerikai tudományban valóban értékes; — ez legelső és legfőbb feladatunk".*

Lényegében ezzel a kérdéssel, az igazgatási szaktudás jelentőségének a felismerésével függ össze Lenin állásfoglalása a gazdaság irányításában az egyszemélyi vezetés mellett, a testületi vezetés ellen, amit újra csak

* Lenin Művei. 33. kötet. Szikra, 1953. 365. lap.

az adott kor viszonyai között célszerű alternatívaként foghatunk fel, nem pedig a szocializmus valamiféle általános törvényeként.

Az egyszemélyi vezetés szükségességét közvetlenül akkor fogalmazta meg, amikor a szovjet állam győzelme az intervenció felett bizonyossá vált, és amikor Trockij már kidolgozta a maga elméletét a termelés katonai szervezetéről.

„A testületi vezetés — írja — mint a szovjet igazgatás szervezetének alaptípusa, kezdetleges valami, ami az első szakaszban szükséges, amikor újonnan kell építeni. De megállapodott, többé vagy kevésbé szilárd formák mellett, a gyakorlati munkára való átmenet az egyszemélyi vezetéssel mint olyan rendszerrel függ össze, mely leginkább biztosítja az emberi képességek legjobb felhasználását és a munka reális — nem pedig szavakban való ellenőrzését . . . a hadsereg tapasztalata megmutatta nekünk, hogy az igazgatás szervezete a testületi vezetés kezdetleges formáiból törvényszerűen átalakul egyszemélyi vezetéssé."*

A testületi vezetés a „munkásellenzék" követelése volt, s amint Lenin mondotta a IX. kongresszuson, át volt itatva a szakember-gyűlölet szellemével és tudatlansággal.

Az önálló elszámolási gazdálkodási rendszer, amelynek kibontakozásában jelentős szerepet játszott Lenin alkotó zsenije, a húszas évek végén már a gyakorlatban alig érvényesült; a körülmények sajátos összjátékaként bekövetkezett a visszatérés — ha magasabb fokon is — az államigazgatási rendszerhez.

Napjainkban viszont egyszerre lehetünk tanúi az önálló elszámolásra épülő rendszer következetesebb alkalmazására irányuló törekvéseknek és egy új típusú szocialista gazdálkodási rendszer kialakulásának, amelyben a vállalat nem önelszámoló egység többé, hanem önálló szocialista vállalkozás. Itt már nem a szakigazgatásban, hanem a piacon kialakuló termelői árak, illetve az ezekre épülő mutatók játszanak elsődleges szerepet, és a szocialista tervgazdálkodás ennek következtében indirekt irányítási módszerek útján valósul meg.**

A szocializmus így kibontakozó gazdálkodási rendszertípusai — az államigazgatási, az önálló elszámolásra és a szocialista vállalkozásra épülő — nem merev ellentétek, hanem egyaránt alkotó elemei lehetnek egy ésszerűen felépített konkrét gazdálkodási rendszernek (a népgazdaságnak vannak olyan ágazatai, ahol az államigazgatási jellegű, mások, ahol az önálló elszámolásra, és ismét mások, ahol a szocialista vállalkozásra felépített rendszert célszerű alkalmazni).

* Lenin Művei. 30. kötet. Szikra. 1953. 306–307. lap.

** E három gazdálkodási rendszer mai konkrét megjelenésével egy további tanulmányban foglalkozom.

CSIZMADIA ERNŐNÉ:

Mezőgazdaságunk 25 éve

Egész gazdasági életünkben — az ipar fejlődésében éppúgy, mint a mezőgazdaság korszerűsítésében — ez a negyedszázad döntő fordulatot hozott. A mezőgazdaságban egyetlen paraszti generáció életében két történelmi jelentőségű változás is bekövetkezett: a földreform és a szocialista nagyüzemi gazdálkodás kialakítása. 25 év szocialista építésének vívmányait számba véve tekintsük át az eddig megtett utat, és vessünk néhány pillantást a távlatokra.

Mezőgazdaságunk teljesítménye 25 év gazdasági mérlegén

Az utóbbi negyedszázad kétségbevonhatatlan eredménye, hogy hazánk a gazdasági növekedésben a gyorsan fejlődő, a fejlettség színvonala szerint pedig a közepesen fejlett országok közé küzdötte fel magát. A növekedés fő tényezője az ipar fejlődése volt, de a mezőgazdasági termelés növekedése sem rosszabb az európai országok többségénél.

A mezőgazdasági termelés színvonala 1957 óta már tartósan meghaladja az 1934—1938-as évek átlagát. A növekedés üteme az utóbbi évtizedben jobb, mint a világátlagé, a legutóbbi 3—4 évben pedig már jobb a gyorsan fejlődő európai országok — 3 százalékra tehető — átlagánál is.

A mezőgazdaságnak a gazdasági fejlődésben betöltött szerepét azonban egyetlen országban sem a növekedési ütem alakulásával mérik, hanem inkább azzal, hogyan működik közre a lakosság ellátásában és az exportban — illetve élelmiszer-importőr országokban az import csökkentésében. Ez a két tétel mutatja legkézzelfoghatóbban a mezőgazdaság teljesítményét.

Huszonöt év mezőgazdasági mérlegének kétségkívül a legtöbb figyelmet érdemlő vonása hazánkban, hogy *a legfontosabb élelmiszerekből a növekvő belső fogyasztással egyidőben csaknem kétszeresére emelkedett az export is.* A felszabadulás előtt is exportáltunk mezőgazdasági termékeket, de akkor belső fogyasztásunk alacsony és kedvezőtlen összetételű volt. A belső fogyasztásban a kenyér és lisztfélék, valamint a burgonya volt túlsúlyban, s az értékesebb élelmiszerek (hús, tojás, cukor, tej, zöldség és gyümölcs) fogyasztása igen alacsony volt. Jelenleg *amellett, hogy többet exportálunk, a legfontosabb élelmiszerekből többet is fogyasztunk,* és a fogyasztás összetétele is jóval kedvezőbb. *Húsból* például a harmincas évek második felében mindössze 3 millió mázsa volt a

belső fogyasztás, a legutóbbi években már több mint 5 millió. Ezzel egyidőben — az élőállat-kivitelt is beszámítva — húskivitelünk több mint 50 százalékkal nőtt. *Tojásból* kétszer, *cukorból* háromszor akkora a belső fogyasztás, mint 30 évvel ezelőtt volt. Emellett tojáskivitelünk csaknem annyi, cukorkivitelünk pedig hatszor annyi, mint a második világháború előtt. *Friss és tartósított zöldségből és gyümölcsből is jelentősen emelkedett a lakosság fogyasztása, az export pedig megháromszorozódott.*

Mindez nem azt jelenti, hogy az élelmiszer-termelés mindenkor és valamennyi alapvető élelmiszerből híven követte és kielégítette a lakosság növekvő igényeit. Azt azonban jól mutatja, hogy *25 év megfeszített munkájának eredményeként sikerült létrehozni azt a nagyüzemi mezőgazdaságot, amely az élelmiszerek túlnyomó többségéből — s éppen a legfontosabbakból — képes kielégíteni a növekvő fogyasztási és exportszükségleteket.*

Néhány mezőgazdasági cikkből és élelmiszerből behozatalra is szükségünk van. Elkerülhetetlen például bizonyos vetőmagvak, tenyészállatok és déligyümölcs behozatala. Rendszeresen szükség van itthon elő nem állítható takarmányok (pl. halliszt, tejpor stb.), takarmánykiegészítő szerek, vitaminok, sőt abraktakarmány importjára is. A mezőgazdasági és élelmiszer-behozatal azonban mindig jóval kisebb az exportnál, többéves viszonylatban annak legfeljebb egyharmada. Az élelmiszerek többségéből jóval nagyobb mennyiségeket viszünk ki, mint amennyit importálunk. Ezért egyenlegünk rendszeresen kiviteli többlettel zárul. Húsból a többlet eléri a hazai termelés egyhatodát, zöldség- és gyümölcsfélékből pedig egynegyedét. 1960 óta minden évben nagy kiviteli többletünk volt cukorból; 1966-ban ez elérte a hazai termelés 42 százalékát, azóta azonban csökken. Gyümölcsforgalmunk egyenlege — az egyre növekvő déligyümölcs-behozatal ellenére is — tartósan aktív, sőt egyre emelkedik.

A mezőgazdaság teljesítményének további fontos mutatója, hogy *milyen szerepet tölt be az ország erőforrásainak az igénybevételében és bővítésében, ezáltal a kiegyensúlyozott fejlődés megalapozásában.*

Olyan országokban, ahol a belső élelmiszer-ellátást is importból fedezik, egész más helyet foglal el az élelmiszer-termelés a gazdaságban, mint az önellátó vagy az élelmiszer-exportőr országokban. Az egyik helyen az élelmiszerimporthoz szükséges devizát is iparcikkek exportjával teremtik elő, a másik helyen fordítva: a mezőgazdasági és élelmiszerexport teremtette forrásokból az élelmiszer-termelés mellett bővítik az ipart is, illetve ezeket a forrásokat is igénybe veszik az iparfejlesztéshez. Hazánk ez utóbbi országok közé tartozik.

Hazánkban a mezőgazdaságnak a lakosság élelmiszer-ellátásában betöltött szerepe mellett még további kézzelfogható funkciói: az élelmiszerexport növelése révén *gazdasági fejlődésünk forrásainak a bővítése;* különösen az importforrások bővítése révén — de részben a nyersanyagtermelés növelésével és a munkaerő átengedésével is — *más népgazdasági ágak fejlesztésének az előmozdítása,* az aktív export-import egyenleg, tehát a növekvő devizatermelés révén, továbbá a lakosság élelmiszer-ellátásának a javításával *a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés bázisának erősítése.*

A mezőgazdasági eredetű termékek kivitele összes exportunknak már hosszú idő óta mintegy 20—22 százalékát teszi ki. Szocialista viszonylatban ez az arány kisebb, tőkés kivitelünknek azonban több mint 40 százalékát képezi, némely fejlett tőkésországba irányuló exportunknak pedig 60—70 százalékát.

A Nyugatról behozott és iparunk műszaki fejlesztését szolgáló gépek, berendezések, felszerelések, licenciák deviza-ellenértékét számottevő mértékben élelmiszerexportunk termeli ki.

1. sz. táblázat

Tőkés külkereskedelmünk összetétele

(százalék)

Megnevezés	Kivitel		Behozatal	
	1960	1967	1960	1967
Gép és berendezés	11	8	19	26
Anyag	22	28	69	57
Mezőgazdasági termék	42	38	9	12
Ipari fogyasztási cikk.....	25	26	3	5
Összesen	100	100	100	100

Forrás: Az élelmiszer-gazdaság külkereskedelmi szerepe, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 1969.

A számunkra fontos piacokon hazánk ma is mezőgazdasági termékekkel egyenlíti ki importbeszerzéseit, amelyek jelentős részben nem a mezőgazdaság és élelmiszeripar, hanem más népgazdasági ágak fejlesztését szolgálják, illetve ipari fogyasztási cikkek beszerzését fedezik.

A mezőgazdaság beilleszkedése gazdasági életünkbe kedvező a tekintetben is, hogy termelésének növeléséhez csak kismértékben igényel importot, viszont termelését jóval meghaladó mértékben exportál. A termelés egységnyi növekedésére jutó exportnövekmény (exportrugalmasság) 1961—1967 között az iparban 1,34, a mezőgazdaságban 4,1 volt. Ugyanez a mutató szocialista viszonylatban 1,18, illetve 2,1, fejlett tőkés viszonylatban 2,18 és 5,5, a fejlődő országok viszonylatában pedig 0,94 és 7,0 volt a mezőgazdaság javára.

Még többet nyom a mérleg serpenyőjében az élelmiszer-külkereskedelem aktív egyenlege. Élelmiszerexport- és -importegyenlegünk hosszú idő óta aktív, s viszonylag egyenletesen javul. Jelenlegi ötéves tervünk első három esztendejében évi átlagban 2,2 milliárd devizaforint volt ez az aktív egyenleg, 1969-ben pedig megközelítette a 3 milliárd devizaforintot. Ennek több mint fele tőkés forgalomból származik.

A mezőgazdasági és nem mezőgazdasági termékek külkereskedelmi forgalmának egyenlege tendenciájában egyre távolodik egymástól. A mezőgazdasági egyenleg még a legrosszabb termésű években is aktív volt, az utóbbi évtizedben pedig ez az aktívum növekszik. A nem mezőgazdasági egyenleg viszont tartósan passzív, mozgásiránya kedvezőtlen, hiánya nő, tendenciájában is — egészen az utóbbi időkig — egyre távolodott az egyensúlyi helyzettől.

A nyersanyagban szegény országokra a fenti kép általában jellemző.

Hazánkban azonban az ebből származó nehézségeket még növelte az erőforrásainkat meghaladó iparfejlesztés. Iparunk ugyanis exportját rendszeresen meghaladó mértékben igényel importot éppen tőkéspiacokról.

Az élelmiszer-külkereskedelem aktív egyenlegének a gazdasági jelentősége abban áll, hogy rendszeresen ellensúlyozza az ipar tőkés egyenlegének tartós passzívumát. A mezőgazdaság ezzel kiegyensúlyozó szerepet tölt be egész gazdasági fejlődésünkben.

Közgazdáink egy része nem ismerte még fel ennek a helyzetnek a lényegét, s ezért nem is értékeli súlyának megfelelően a mezőgazdaság szerepét eddigi gazdasági fejlődésünkben s a további fejlesztésben. Pedig egyelőre úgy fejlesztjük iparunkat, hogy ehhez a külkereskedelem révén is növekvő mértékben igénybe vesszük a mezőgazdaság közreműködését. *Igaz, hogy gazdasági fejlődésünkben és a kiegyensúlyozott fejlesztésben nagyobb szerepe ma már az iparnak van, a mezőgazdaság szerepe jóval kisebb, de még nem közömbös, nem elhanyagolható, nagyságrendje számottevő, sőt több tekintetben meghatározó.* Meghatározó például olyan szempontból, hogy sikerül-e megállítani, később pedig csökkenteni tartós tőkés eladósodásunkat; meghatározó minden olyan esetben is, amikor 40—50 százalékban, sőt ennél nagyobb arányban a tőkés mezőgazdasági exporttól függ az iparfejlesztéshez elengedhetetlen import. Enélkül iparunk csak jóval kisebb mértékben léphetne előre.

Akad bírálni, kifogásolni való is a mezőgazdaság teljesítményében. Az azonban elvitathatatlan, hogy 25 év gazdasági mérlegének serpenyőjében a sorra vett mezőgazdasági eredmények számottevő súlyt képviselnek. Hosszabb távon vizsgálva, mezőgazdaságunk kedvezően működött közre a belső ellátásban és az exportban, *nem tetézte, hanem mérsékelte a gyors ütemű növekedéssel* tartósan egybekapcsolódó nehézségeinket.

Az itt jellemzett teljesítmény értékelésekor érdemes utalni még arra is, hogy jelenleg a mezőgazdaság csaknem egy millióval nagyobb népességet lát el egy főre számítva több élelmiszerrel, mint 25 évvel ezelőtt — a termőterület viszont lényegesen (több mint 1 millió kat. holddal) kisebb, a mezőgazdasági dolgozók száma is fokozatosan a felére apad a réginek. A korszerűsítés valamit pótol ebből, de mezőgazdaságunkban még csak elkezdődött a korszerű gazdálkodás alapjainak a lerakása.

A korszerű nagyüzemi gazdálkodás útján

Az utóbbi évtizedben világszerte meggyorsult a mezőgazdaság technikai átalakulása, a mezőgazdaság iparosodása. Lényegét tekintve ez a folyamat a korszerűen gépesített nagytömegű árutermelés, a gyárszerű termelés térhódítása a mezőgazdaságban. Legszembetűnőbb jellemzői a következők:

— Meggyorsult a termelés gépesítése és kemizálása. Az ipari eredetű eszközök és anyagok egyre inkább a mezőgazdasági termelés meghatározóivá válnak.

— Új, nagyobb termőképességű fajták, hatékonyabb biológiai módszerek egyre szélesebb körben terjednek. A biológiai tudomány legújabb vívmányai a laboratóriumokból és kísérleti telepekről rövid

idő alatt átültetődnek a gyakorlatba. Ennek eredményeként lényegesen emelkednek a hozamok.

— A gépesítés, a kemizálás és a jobb fajták alkalmazása kiváltja a technológia, a munka- és üzemszervezés fejlődését. Az iparilag fejlett országok mezőgazdaságában a specializált, nagytömegű árutermelés térhódítása figyelhető meg.

Hazánkban a mezőgazdaság szocialista átszervezésével ugyanez a folyamat vette kezdetét. A negyedszázaddal ezelőttihez képest gyökeresen átalakult a mezőgazdaság energiabázisa. Visszaszorult az igaerő és a kézi munka. 1935-ben a mezőgazdaság összes vonóerő-kapacitásának csupán 6 százalékát tették ki a gépek, s 1969-ben már 80 százalékot meghaladó arányt képviseltek.

Jelenleg már több mint 70 ezer traktor dolgozik a mezőgazdaságban, a két világháború közötti 7000-rel szemben. A munkagépek száma több mint 800 ezer. A gépek nemcsak pótolják a termelésből kivont 700 ezer igásállatot, hanem mintegy 60 százalékkal növelték is a mezőgazdaság vonóerő-kapacitását.

A jelentős *gépesítés és építkezés* eredményeként a mezőgazdasági állóeszközök értéke két és félszeresére növekedett. Az állóeszköz-állomány gyarapodása területegységre számítva háromszoros, egy mezőgazdasági foglalkoztatottra számítva három és félszeres. A 25 év alatt végzett befektetések kétharmada a legutóbbi évtizedre esik.

Jelentős erőfeszítések történtek a *talaj termőképességének* megőrzésére és növelésére is. 1938 és 1969 között a talajjavításra szoruló terület 36 százalékát megjavították. Az öntözött földterület 26-szorosára bővült és megközelíti a 700 ezer kat. holdat. 1938-ban a talajba juttatott hatóanyag 96 százalékban istállótrágya volt, jelenleg ez az arány mindössze egyharmados. 1951 és 1957 között még csak 8 százalékkal több tápanyagot kaptak talajaink, mint 1938-ban, 1969-ben viszont már kétszer annyit. A területegységre számított *műtrágya-felhasználás* 52-szeresére növekedett. A műtrágyán kívül más kémiai anyagokat (gyomirtószereket, műanyagokat stb.) is egyre növekvő mértékben használ fel a mezőgazdaság. Ezek mennyisége jelenleg tízszerese a háború előttinek.

A mezőgazdasági aktív keresők száma a háború előtt 2,2 millió volt, jelenleg 1,4 millió, az összes keresőkön belüli arányuk pedig feléről mintegy 30 százalékra csökkent. A termelés korszerű anyagi megalapozásával egyidőben *lényegesen növekedett a munkaerő szaktudása.* Új foglalkozási ágak, új szakmák alakultak ki. A szakmunkások száma meghússzorozódott, s jelenleg már túlhaladja a kétszázezret. A háború előtti ötezerrel szemben csaknem 70 ezerre nőtt a műszaki és adminisztratív munkakörben dolgozók létszáma. Mezőgazdasági nagyüzemeinkben javul a termelési kedv, a munkakedv, örvendetesen gyarapodik a szocialista brigádok száma. Mind nagyobb mértékben hasznosulnak azok a törekvések, amelyek a szaktudást növelik minden vezetői szinten. A megnövekedett szaktudás és dicséretes szorgalom igen fontos összetevője a műszaki-anyagi bázis, a meglevő kapacitások hatékonyabb kihasználásának.

A korszerűsítés és a munkaerő szakmai színvonalának az emelkedése tükröződik a gazdálkodás eredményében is. *Belterjes irányban változott a művelési ágak összetétele és a vetésterület szerkezete.* A nö-

vénytermelés bruttó termelési értékén belül 1938-hoz képest 83-ról 75 százalékra csökkent a szántóföldi termelés részaránya, a rété és legelőé 5-ről 3 százalékra csökkent, a gyümölcsösé viszont 2-ről 8, a szőlőé 7-ről 10, a kerté 3-ról 4 százalékra nőtt. A szántóföldi növénytermesztés értékében 26-ról 18 százalékra esett a kenyérgabona részesedése, viszont a kukoricáé 17-ről 24, a zöldségé 3-ról 7, a cukorrépáé 2-ről 6 százalékra emelkedett.

Hazánkban a *kenyérgabona-kérdést* 1945—1960 között nem sikerült megoldani. 1960 után, a szocialista nagyüzemi gazdálkodás talaján nem egészen egy évtized alatt megoldottuk. Hasonló fejlődést értünk el a kukoricatermesztésben is.

2. sz. táblázat

A búza és a kukorica termésmennyisége és termésátlaga

Megnevezés	1931—1940	1961—1965	1966—1969	1969
Búza				
termése, millió tonna	2,2	2,0	3,1	3,6
termésátlaga, q/ha	13,4	18,6	25,1	27,1
Kukorica				
termése, millió tonna	2,2	3,3	4,0	4,7
termésátlaga, q/ha	18,4	26,1	32,0	38,0

Forrás: A népgazdaság 1969. évi fejlődése. A KSH jelentése.

A két legfontosabb szemestermény mennyisége kielégíti a hazai szükségleteket. Öt év óta nincs már búzaimportunk, sőt az utóbbi esztendőben jelentős mennyiséget exportáltunk is. A háború előttihez képest csaknem 50 százalékkal emelkedett az árpa és a cukorrépa termésátlaga is, nem változott viszont a napraforgóé, a vörösheréé, sőt a dohányé, továbbá a szálas és tömegtakarmányoké csökkent.

Helyes irányvételnek bizonyult a *kertészeti kultúrák* arányának és termelésének növelése is. A háború előttihez képest a zöldségtermelés értéke háromszorosára, a gyümölcstermelésé három és félszeresére, a szőlőtermelésé pedig kétszeresére emelkedett. Mindebben nemcsak a termőterület, hanem a hozamok növelése is jelentős szerepet játszott.

Az átlaghozamok növelése számos tényező összehangolt fejlesztésétől függ. Közrejátszanak benne az árfeltételek, mert a jövedelmezőség döntően befolyásolja a termelési kedvet. Műszaki és termesztési szempontból pedig a feltételek (a fajta, a gépesítés, a műtrágyázás, a növényvédelem, az agrotechnika stb.) együttes fejlesztése szükséges. Ha egy-egy ágazatban a termelésre ható műszaki és szervezési feltételeket együttesen fejlesztik, ha a tudomány és technológia szakértelemmel párosul, a várt eredmény nem maradhat el.

Érvényes ez az állattenyésztésre is. Az állattenyésztésben is azokban az ágazatokban léptünk legtöbbet előre, ahol a korszerű, nagyüzemi állattartás technikáját, technológiáját, szervezését és takarmányozását komplexen fejlesztettük, s ezzel egyidőben javítottuk a jövedelmi feltételeket.

A negyedszázaddal ezelőttihez képest legtöbbet fejlődött a *baromfi-*

hús- és tojástermelés. Az állomány is kétszerese a réginek, de még jelentősebb a hozamok emelkedése. Ez főleg annak tulajdonítható, hogy a megfelelő fajták mellett sikerült a legalkalmasabb tartási technológiát is kiválasztani. A nagyhozamú fajták, a takarmány, az épület, továbbá a technológiai berendezések kiválasztása és alkalmazása szerencsésen kiegészült a szükséges szakértelemmel és a nagytömegű árutermelést biztosító technológiai, üzemszervezési rendszerrel.

Eddig több mint 440 állami gazdaság és termelőszövetkezet rendezkedett be világviszonylatban is korszerű nagyüzemi baromfitartásra, nagy tömegű baromfihús és tojás magas technológiai szintű, erősen koncentrált termelésére. A szakosított telepeken tyúkonként 200 db tojást termelnek (az országos átlag 100 db) és egy kg hús termeléséhez 2,2 kg takarmányt használnak fel (az országos átlag 3 kg).

A tapasztalatok arra ösztönöznek, hogy hasonló korszerű és komplex megoldásokat kell alkalmazni a sertéshústermelésben, valamint — az anyagi erőforrásoktól függően — fokozatosan a marhahús- és a tejtermelésben is.

Sertésállományunk ma lényegesen nagyobb, mint a háború előtt volt, a belső fogyasztás és az export emelkedése azonban még több sertéshúst igényel. Ezenkívül a sertéshústermelésben évtizedek óta erős ciklikus és szezonális ingadozás tapasztalható, ami zavarja az egyenletes ellátást. Megoldást itt is az eredményezne, ha minél több állami gazdaság és termelőszövetkezet berendezkedne téli-nyári üzemeltetésre alkalmas, specializált, nagytömegű húst adó, ún. iparszerű tartási rendszerre. Ez korszerű épületeket, takarmányozást és tartási technológiát követel. Ezzel csökkenteni lehetne a ma még igen magas, 13—14 százalékos elhullást, s növelni az intenzív, igényes fajták genetikai képességének jelenlegi 75—80 százalékos kihasználását. Az iparszerű sertéstartás széles körű elterjesztése csökkentené a termelési költségeket és kedvezne a sertéshústermelés jövedelmezőségének is.

Az iparszerű sertéstartás és -hizlalás elterjesztésének takarmányozási feltételei biztosítottak a kukoricatermő vidékeken. 84 állami gazdaság, termelőszövetkezet és közös vállalkozás már elkezdte az építkezést, sőt többen az üzemeltetést is. Az első tapasztalatok nagyon kedvezőek, egy kg ráhizlalt súly előállításához 30—35 százalékkal kevesebb vegyes abrak szükséges, mint a régi hizlalási módszerekkel.

A legtöbb gondot mai mezőgazdaságunkban a *szarvasmarha-állomány* stagnálása és a tehénállomány csökkenése okozza. A szarvasmarha-állomány évtizedek óta nem fejlődik, a tehénállomány pedig csökken. Ennek több oka van. A szarvasmarha-tenyésztés a mezőgazdaság legtöbb befektetést igénylő, de kevésbé jövedelmező ágazata. Az ide befektetett eszközök megtérülése lassúbb, a korszerű nagyüzemi tartási technológia még nem alakult ki. A takarmánybázis sem fejlődött kielégítően. A szarvasmarha-állomány alakulására hatott legerőteljesebben a szocialista átszervezés és hat továbbra is a falusi életkörülmények átalakulása. A legutóbbi években különösen meggyorsult a háztáji tehénállomány csökkenése.

Az 1969 decemberében végrehajtott áremelések 7—8 százalékkal javítják a szarvasmarhatartás jövedelmezőségét. Elkezdődött néhány gazdaságban a szarvasmarhatartás valóban nagyüzemi módszereinek a

kialakítása is mind a tehenészetben, mind a hizlalásban. Ezt bizonyára további változások is követik: a takarmánytermesztés fejlesztése, a lényegesen olcsóbb szereléses építési mód elterjesztése, az ehhez szükséges elemek gyártásának fejlesztése, a közös és a háztáji gazdaság együttműködésének erősítése.

Alig egy évtizede, hogy mezőgazdaságunk elindult a korszerű nagyüzemi gazdálkodás kialakítása útján. Eredményeink számottevőek, különösen, ha a negyedszázaddal korábbi időszakkal vetjük egybe. Jól tudjuk azonban, hogy a környező országokban is sok történt a legutóbbi 25 év alatt. Nem egy közülük megelőzött bennünket nemcsak a gépesítésben és kemizálásban, hanem a termelés korszerű nagyüzemi szervezésében is. Ha a közepesen fejlett mezőgazdasággal rendelkező országok közül — jelenleg ilyennek számítunk — a fejlettek közé akarunk jutni, akkor a legutóbbi évek üteméből nem szabad engednünk.

E fejlődési ütem tartásának, sőt fokozásának igen lényeges *mezőgazdaságon belüli* tennivalói vannak. Közéjük tartozik a szakmai hozzáértés és a szorgalom növelése. Hozamaink még lényegesen növelhetők a megfelelő fajták és technológiák kiválasztásával, a termelés és a munka jobb megszervezésével. Az is igen fontos, hogy a többtermelést szem előtt tartva a mezőgazdaságban se feledkezzünk meg a hatékonyság és a jövedelmezőség növeléséről. Eddig nem egy esetben olyan technikai elemek és feltételek fejlesztése került előtérbe, amelyek nem fokozták a termelés hatékonyságát.

Érdemes felfigyelni arra, hogy a szakosított tömegtermelést szolgáló beruházások, termelésbővítések ugyan lényegesen nagyobb befektetésekkel járnak, de jövedelmezőbbek is. A legkorszerűbben berendezett, iparszerűen termelő sertés- és baromfitelepek nagyobb fajlagos beruházási igényük ellenére is gyorsabb megtérülést és jövedelmezőbb gazdálkodást eredményeznek. Nagyüzemeink egy része már felismerte ezt, és elindult az ilyen intenzív fejlesztés útján.

Ennek azonban — de minden más korszerűsítésnek is — elengedhetetlen feltétele az olyan *ipari háttér,* amelyre a mezőgazdaság intenzív fejlesztése biztonságosan támaszkodhat. A műszaki fejlesztés kezdeményezője és aktív tényezője az intenzív mezőgazdaságban a termelőeszközöket gyártó ipar.

A korszerű élelmiszer-termelés igen érzékeny az ipari kapcsolatokra. Tapasztalataink szerint jelenleg a növénytermesztésben — nem tévesztve szem elől valamennyi tényező komplex hatását a hozamokra — a műtrágyahasználat növekedésének van kiemelkedő szerepe, az állattenyésztésben pedig a takarmányozással együtt a tartási körülmények javításához szükséges épületeknek és berendezéseknek.

Hazánkban a mezőgazdaság korszerűsítése egyrészt mennyiségi, másrészt minőségi követelményeket támaszt az iparral szemben. Iparunk természetesen nem vállalkozhat arra, hogy minden a mezőgazdaság számára szükséges eszközt és anyagot előállítson. A főbbek gyártására azonban — különösen más országok biztonságos mezőgazdasági piacát is bekapcsolva — érdemes berendezkednie.

A másik követelmény, a minőség sem elhanyagolható. A mezőgazdaságban felhasználásra kerülő ipari termelőeszközöknek olcsóbbaknak és hatékonyabbaknak kell lenniök, mint a helyettesített munkaerő és

eszköz volt. Ha nem így van, akkor a mezőgazdaság ipari eredetű anyagráfordításai nem párosulnak megfelelő termelésiérték-növekedéssel, illetve nagyobb részt kötnek le a gazdaságok jövedelméből annál, mint amilyen mértékben előállításához hozzájárultak. Ha az összes termelés emelkedésénél az anyag- és eszközköltségek gyorsabban nőnek, akkor a többtermelés ellenére sem nő a jövedelem, romlik a hatékonyság. A mezőgazdaság korszerűsítéséhez ezért olyan ipari termelőeszközökre van szükség, amelyek jó minőségűek és felhasználásukkal növekszik a jövedelem. Nálunk ma még fordítva van. A mezőgazdaság számára gyártott ipari eszközök jelentős része gyenge minőségű és drága. Ez a korszerűsítést kedvezőtlenül befolyásolja. Ezért indokolt a mennyiség mellett a minőség előtérbe állítása.

A korszerűsítésben igen nagy szerepe van annak is, milyen feldolgozó ipar kapcsolódik a mezőgazdasági nyersanyagtermeléshez. 25 évvel ezelőtt az *élelmiszeripar* túlnyomórészt elaprózott, manufaktúra jellegű kisüzemekből állt. Az államosítás után megkezdődött ezek korszerűsítése és koncentrálása. Jelenleg az élelmiszeripar a népgazdaság összes termelésének több mint 12, nettó termelésének pedig csaknem tíz százalékát adja.

25 év alatt az élelmiszeripari termelés megnégyszereződött. Számottevően növekedett a tartósítóipar, a baromfi- és tojásfeldolgozás, továbbá az édesipar, a sütő- és tésztaipar. Emelkedett a hús-, a tej-, a bor- és a söripar termelése is, korábbi arányuk azonban az élelmiszeripari termelésen belül nem változott. Csökkent a malom-, a cukor-, a növényolajipar, a szesz- és keményítőipar, valamint a dohányipar aránya. Ezek lassabban fejlődtek, mint az élelmiszeripar egésze.

A feldolgozott termékek iránti igény, különösen az exportban, igen gyorsan nő. A számottevő fejlődés ellenére élelmiszeriparunk fejlesztése nem tartott lépést az igényekkel. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy az élelmiszeripar rendszeresen jóval kevesebb beruházást kapott, mint más iparágak. A tartósításhoz, feldolgozáshoz szükséges fejlesztés több fontos élelmiszernél lemaradt az alapberuházások, illetve a nyersanyagtermelés növekedése mögött. Emiatt nem egy esetben zavarok keletkeznek a belső ellátásban, illetve az exportszállításokban.

A lakosság ellátásában nehézséget okoz az élelmiszeripar túlzott koncentrációja is. Ennek hátrányai elsősorban ott mutatkoznak, ahol az iparág kifejezetten helyi szükségletek folyamatos friss áruval való kielégítését szolgálja, mint például a sütőiparban. A túlzott koncentráció — különösen ha a feldolgozás az elsődleges, a nyersanyagtermelés helyén is jól elvégezhető folyamatokra is kiterjed — a melléktermékek felhasználását, a szállítási költségek, a minőségi veszteségek csökkentését és a helyi munkaerő jobb foglalkoztatását is nehezíti.

A mechanizmusreform megvalósításával elkezdődött a mezőgazdaság és az élelmiszeripari feldolgozás céltudatosabb összehangolása, ami a feldolgozás gyorsabb ütemű és gazdaságosabb fejlesztését eredményezi.

A szocialista termelési viszonyok fejlődése

A parasztság termelőszövetkezetekben való egyesítésével gyökeresen megváltoztak a mezőgazdaság termelési viszonyai. Negyedszázados történelmünk egyik legnagyobb vívmánya, hogy a mezőgazdaságban is *uralkodóvá lettek a szocialista nagyüzemek.* Jelenleg az ország mezőgazdasági területének már mindössze néhány százalékán gazdálkodnak egyéni és kisegítő gazdaságok. A földek túlnyomó többsége 3000 termelőszövetkezet és állami gazdaság birtokában van.

A *földtulajdon, illetőleg a földhasználat* mostani viszonyai a földosztás, majd a szövetkezeti átszervezés eredményeként alakultak ki. A földosztás 25 évvel ezelőtt 5,6 millió kh területet vett igénybe és uralkodóvá tette a kis- és középparaszti gazdálkodást. A termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása csaknem 8 millió kh kollektivizálását eredményezte.

A föld szektorok közötti megoszlásában lényeges változás a szocialista átszervezés befejezése óta nem tapasztalható. A szocialista földhasználati viszonyok konszolidálódtak, a termelőszövetkezeti földtulajdon kialakulásával pedig a szocialista földtulajdon-viszonyok erősödnek. A magántulajdon ezen a területen is fokozatosan visszaszorul.

A termelőszövetkezetek megszervezésével a mezőgazdasági termelésben és áruértékesítésben is a szocialista nagyüzemek kerültek túlsúlyba. Az ország élelmiszer-ellátásának a gondja, a feldolgozó ipar jobb nyersanyagellátása és az élelmiszerexport növelése is ma már nagyobb részben rájuk hárul.

3 sz. táblázat

A szektorok részesedési aránya 1969-ben (%)

Megnevezés	Állami gazdaságok és vállalatok	Összes szövetkezet	Ezen belül háztáji gazdaságok	Egyéb
Az összes földből	15,5	77,8	9,5	6,7
A szántóból	14,1	80,3	9,8	5,6
A kert-, szőlő, gyümölcsterületből	14,4	61,0	25,7	24,6
A marhaállományból	12,0	78,0	56,5	10,0
A baromfiállományból	9,0	62,0	54,0	29,0
Az összes termelésből	16,0	70,0	24,0	14,0
Az összes felvásárlásból	21,5	71,4	15,0	7,1

Forrás: MÉM adatszolgáltatás.

Mezőgazdaságunkban a szocialista nagyüzemi gazdálkodás két fő formája alapjaiban kialakultnak tekinthető. A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok is — a nagyfokú differenciálódás ellenére — viszonylag gyorsan és egészségesen fejlődnek.

Az *állami gazdaságok* a termelékenység magasabb fokát érték el, mint a termelőszövetkezetek. Az ország áruellátásában a területből való részesedési arányukat meghaladó mértékben vesznek részt. Igaz, hogy az állami gazdaságok valamivel jobb földeken gazdálkodnak, mint a

szövetkezetek, dolgozóik szakképzettebbek, több a szakemberük és lényegesen — csaknem háromszor — jobb az eszközellátottságuk. Az állami gazdaságok a lakosság élelmiszerellátása mellett jelentős szerepet töltenek be a mezőgazdaság vetőmaggal, tenyészállatokkal, szaporítóanyaggal való ellátásában és a korszerű termelési módszerek kipróbálásában, elterjesztésében is.

A *termelőszövetkezetek* a gazdálkodás alacsonyabb szintjéről indultak, mint az állami gazdaságok, az utóbbi években azonban lényegesen gyorsabban fejlődtek. Ebben nagy szerepük van a közgazdasági feltételekben bekövetkezett kedvező irányú változásoknak, a befektetések növekedésének, a szövetkezetek eltérő adottságaihoz jól idomuló anyagi ösztönzésnek és egyéb termelés-szervezési formáknak.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy mindkét vállalati forma — a termelőszövetkezet és az állami gazdaság is — életképes, alkalmas kerete a termelőerők, a termelés és a szocialista viszonyok fejlesztésének. A szövetkezeti gazdálkodásnak vannak bizonyos sajátosságai. Ez azonban nem azt jelenti, hogy háttérbe kellene őket szorítani a fejlesztésben. A termelőszövetkezetek azért, mert kollektív vállalatok, *nem kerülhetnek hátrányosabb helyzetbe sem a gazdálkodást befolyásoló anyagi, pénzügyi, beszerzési, értékesítési feltételek tekintetében, sem az állami vállalatokkal kiépült kapcsolataikban.*

A történelem arra tanít, hogy a szocialista szektor egyik formájának sajátosságai sem öröktől fogva adottak és változatlanok, hanem éppen ellenkezőleg: a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésével mindkét szektor jellemző vonásai változnak. Az állami gazdaságok jellemzői sem kezelhetők tehát valamiféle „tiszta szocializmus" megváltoztathatatlan jegyeiként. Ezek a fejlődés során az objektív követelményeknek megfelelően átalakulnak. Hasonlóképpen a szocialista szövetkezeti gazdálkodás sajátos vonásai is változnak.

Várható, hogy a jövőben a termelőszövetkezetekben is meghonosodnak olyan kategóriák, amelyek korábban csak az állami vállalatok gazdálkodásában léteztek (például a nyereség, a munkadíjalap stb.), és megfordítva: az állami gazdaságokban alkalmazásra kerülnek a termelőszövetkezetekben kipróbált megoldások. De az állami vállalat továbbra is állami, a termelőszövetkezet pedig szövetkezeti vállalat marad.

A vállalati gazdálkodás sajátos jegyeiben várható változásokban, illetve a két forma közeledésében meghatározó szerepe a termelőerők fejlesztésének, a korszerűsítésnek és a gazdálkodás működési rendszere, mechanizmusa továbbfejlesztésének lesz. A mechanizmus fejlesztésében előreláthatóan továbbra is a következők lesznek előtérben:

— A jövedelmi helyzet javítását szolgáló eszközök fejlesztése a népgazdasági igényekkel összehangolt ösztönzés felhasználásával;

— A termékforgalmazási rendszer fejlesztése, az árszabályozás rugalmasabbá tétele és a pénzeszközök áramlásának az előmozdítása;

— A gazdasági együttműködés — sőt integráció — erősítése.

Ez utóbbi a nagyüzemi gazdálkodás fejlődésével törvényszerűen előtérbe kerül, mert *a korszerűsítés a mezőgazdaságban is kiváltja a kooperáció erősödését.*

A korszerűsödő, iparosodó nagyüzemi mezőgazdaságra szerte a világon a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági termelésnek más tevé-

kenységekkel (feldolgozással, értékesítéssel, szolgáltatással) való egyre szorosabb és sokrétűbb egybekapcsolódása a jellemző. Ezt a folyamatot nevezi a szakirodalom az élelmiszer-gazdaság kialakulásának.

Hazánkban ma még a kezdetén tart, de a jövőben bizonyára gyorsulni fog ez a folyamat. A közös vállalkozások száma például a legutóbbi években megkétszereződött. Ilyen vállalkozások főként a mezőgazdasági nagyüzemek ellátásával, értékesítésével — építkezéssel, gépjavítással, beszerzéssel, áruértékesítéssel — összefüggő területeken fejlődnek, tehát a hiányzó kapcsolatok pótlására, illetve a meglevők hátrányainak a megszüntetésére irányulnak. A közös vállalkozások fejlődését jelenleg az együttműködés, illetve kockázatvállalás elveinek és gyakorlati módszereinek a tisztázatlansága nehezíti. Emiatt egyelőre a gazdasági együttműködés és kooperáció legegyszerűbb formái terjednek. Ilyenek főleg a bedolgoztatás és a gazdálkodási kör bővítése.

Mind több nagyipari vállalat szervez bedolgozást termelőszövetkezetekben. Nagyüzemeink pedig szívesen bővítik tevékenységüket, különösen ha azzal foglalkoztatási gondjaikon könnyíthetnek, vagy valamilyen helyi adottságot jobban kihasználhatnak és egyúttal több jövedelemhez is jutnak.

A vállalaton belüli kooperáció erősödése tapasztalható *a közös és a háztáji gazdaság* között is. Az utóbbi években a hagyományos háztáji gazdálkodás több termelési ágban egyre inkább visszaszorul. Néhány év alatt kétszázezerrel csökkent a háztáji tehénállomány. A háztáji gazdaság az ország jelentős területein házikertészetté alakul, és főként csak önellátásra termel.

A háztáji termelés gyors visszaszorulása az ellátás szempontjából kedvezőtlen, mert a közös, nagyüzemi kapacitások bővítése nem tudja még azt pótolni. Ezért figyelemre méltóak azok a kezdeményezések, melyek a közös gazdaság üzemágaként kezelik a háztájit és ez úton igyekeznek többet termelni, valamint több árut értékesíteni. A háztáji bedolgozás eddig a baromfihús- és a tojástermelésben terjedt el, de néhány dunántúli szövetkezet ilyen módon szervez sertéshizlalást is.

★

Az utóbbi években a mechanizmusreform a mezőgazdaság fejlődésének újabb ösztönzést adott. Javultak a gazdálkodás műszaki és pénzügyi feltételei, nőtt a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok önállósága. Korábban sok jó kezdeményezés azért nem bontakozott ki, mert az akkori jövedelmi viszonyok az alacsony termelői árszínvonal mellett a gazdaságok nagyobb részében nem tették lehetővé a bővített újratermeléshez szükséges fejlesztést. Most a reform eredményeként már a gazdaságok többségében mód nyílt erre. Nagyüzemeink kedvező gazdasági környezetben folytathatják gazdálkodásukat.

A fejlesztésben, a gazdálkodás szilárd alapokra helyezésében természetesen igen nagy szerepe van a vezetők hozzáértésének, szövetkezeti parasztságunk, mezőgazdasági dolgozóink szorgalmasabb, jobb munkájának is. Ehhez a mechanizmusreform megvalósítása nagy lendületet ad, segíti mezőgazdaságunk fejlesztésének újabb erőforrásait feltárni, s még kedvezőbb távlatokat nyitni.

Adatok a magyar népgazdaság 25 éves fejlődéséről

A nemzeti jövedelem alakulása Magyarországon

Megnevezés	1938	1955	1960	1965	1969	Évi átlagos növekedés (százalékban)			
	(százalék, 1950 = 100)					1951—1955	1956—1960	1961—1965	1966—1969
Nemzeti jövedelem össz.	80	132	177	220	289	5,7	6,0	4,5	7,0
Ebből: Ipar	67	162	228	329	432	10,1	7,1	7,6	7,2
Építőipar	49	136	224	258	370	6,3	10,5	2,8	9,2

A nemzeti jövedelem (bruttó nemzeti termék) növekedésének évi átlagos üteme nemzetközi összehasonlításban (százalék)

Országok	1951—1968	Ebből	
		1961—1965	1966—1968
KGST-országok	8,4	6,1	7,8
Bulgária	9,4	6,7	8,8
Csehszlovákia	6,0	1,9	7,7
Lengyelország	7,1	6,2	7,2
Magyarország	5,7	4,5	7,7
NDK	7,4	3,4	5,4
Románia	9,6	9,1	8,0
Szovjetunió	8,8	6,5	8,0
Fejlett tőkésországok	4,6	5,4	4,7
EGK-országok	5,6	5,2	4,2
Belgium	..	5,3	3,5
Franciaország	5,0	5,5	4,6
Hollandia	4,8	4,9	5,1
NSZK	6,2	5,1	3,0
Olaszország	6,1	5,2	5,9
Ausztria	4,9	4,1	3,8
Dánia	3,7	5,0	..
Egyesült Királyság	2,8	3,0	1,8
Franciaország	4,5	5,2	2,6
Görögország	..	8,0	6,0[a]
Norvégia	4,2	5,4	4,5
Portugália	..	6,4	5,5
Svédország	3,7	5,2	3,1
USA	3,8	5,1	4,3
Japán	10,7	10,4	13,1
Fejlődő országok	4,8	4,3	5,2

Megjegyzés: Szocialista országok: nemzeti jövedelem,
Nem szocialista országok: bruttó nemzeti termék.
a) 1965—1967.

Az aktív keresők számának alakulása Magyarországon (az év elején)

Ágazatok	1941	1950	1955	1960	1965	1969
			1000 fő			
Ipar	904	797	1115	1291	1527	1704
Építőipar	101	125	216	256	271	321
Mezőgazdaság	2165	2135	1952	1925	1511	1483
Közlekedés	140	165	231	281	309	327
Kereskedelem	283	218	268	303	331	372
Egyéb ágazatok	704	667	688	654	790	783
Összesen	4297	4107	4470	4710	4739	4990
			%-os megoszlás			
Ipar	21	20	25	27	32	34
Építőipar	2	3	5	6	6	6
Mezőgazdaság	51	52	44	41	32	30
Közlekedés	3	4	5	6	6	7
Kereskedelem	7	5	6	6	7	7
Egyéb ágazatok	16	16	15	14	17	16
Összesen	100	100	100	100	100	100

A keresők megoszlásának nemzetközi összehasonlítása (százalék)

Országok	Év	Ipar és építőipar	Mező-gazdaság	Közlekedés, kereskedelem, szolgáltatások, adminisztráció stb.
Bulgária	1968	36,8	39,1	24,1
Csehszlovákia	1968	46,8	17,8	35,4
Lengyelország	1968	30,8	41,2	28,0
Magyarország	1968	40,4	29,9	29,7
NDK	1968	49,4	13,4	37,2
Románia	1968	27,8	52,9	19,3
Szovjetunió	1968	36,4	28,2	35,4
Belgium	1967	45,5	5,8	48,7
Franciaország	1967	40,6	16,6	42,8
Hollandia	1967	41,9	8,3	49,8
NSZK	1967	48,0	10,6	41,4
Olaszország	1967	41,1	24,1	34,8
Ausztria	1966	40,3	20,1	39,6
Dánia	1966	41,9	16,6	41,5
Egyesült Királyság	1967	47,2	3,1	49,7
Görögország	1967	21,2	50,1	28,7
Norvégia	1967	35,8	18,5	45,7
Portugália	1967	35,5	33,5	31,0
Svédország	1967	41,1	10,1	48,8
Spanyolország	1966	35,0	34,8	30,2
USA	1967	33,7	5,2	61,1
Japán	1967	34,3	20,6	45,1

Az ipari termelés, létszám és termelékenység alakulása Magyarországon

Megnevezés	1938	1955	1960	1965	1969	Évi átlagos növekedés, százalékban			
	(százalék, 1950 = 100)					1951—1955	1956—1960	1961—1965	1966—1969
Termelés	63	186	267	386	485	13,2	7,5	7,7	6,0
Létszám	88	143	167	187	210	7,4	3,2	2,4	2,9
Egy foglalkoztatottra jutó termelés	72	130	160	206	231	5,4	4,2	5,2	3,0

Az ipari termelés növekedésének évi átlagos üteme nemzetközi összehasonlításban

(százalék)

Országok	1951—1968	1961—1965	1966—1968
KGST-országok	10,3	8,3	8,6
Bulgária	13,4	11,7	11,9
Csehszlovákia	8,5	5,2	6,8
Lengyelország	10,9	8,5	8,0
Magyarország	8,9	7,6	6,8
NDK	9,0	6,0	6,6
Románia	13,1	13,8	12,4
Szovjetunió	10,4	8,6	8,9
Fejlett tőkésországok	5,3	5,8	4,8
EGK-országok	6,7	5,8	4,8
Belgium	4,0	5,6	3,2
Franciaország	5,6	5,1	4,8
Hollandia	6,2	6,0	7,3
NSZK	7,5	5,5	3,8
Olaszország	8,3	7,0	8,6
Ausztria	6,2	4,5	4,1
Egyesült Királyság	3,0	3,1	1,7
Norvégia	5,4	6,0	4,5
Portugália	6,1[a]	8,2	6,2[b]
Spanyolország	9,3	11,7	8,6
Svédország	..	7,5	4,1
USA	4,5	5,7	5,0
Japán	14,7	11,5	16,5
Fejlődő országok	7,0	7,0	5,1

a) 1951—1967.
b) 1966—1967.

Az ipari termelés alakulása Magyarországon, ágazatonként

Iparágak	1955	1960	1965	1969	Évi átlagos növekedés (százalékban)	
	(százalék, 1950 = 100)				1950—1960	1961—1969
Bányászat	165	201	262	274	7,2	3,5
Villamosenergia-ipar	178	277	423	578	10,8	8,6
Kohászat	199	273	355	447	10,5	5,6
Gépipar	205	343	545	730	13,1	8,8
Építőanyag-ipar	194	297	407	475	11,5	5,4
Vegyipar	238	454	866	1309	16,3	12,5
Nehézipar	203	318	481	620	12,3	7,7
Könnyűipar	193	276	377	455	10,7	5,7
Élelmiszeripar	181	218	312	375	8,1	6,2
Szocialista ipar összesen	195	283	416	522	11,0	7,0

A fontosabb iparcikkek termelése Magyarországon

Megnevezés	Mértékegység	1938	1950	1955	1960	1965	1969
Villamos energia	milliárd kWó	1,4	3,0	5,4	7,6	11,2	14,1
Szén	millió t	9,4	13,3	22,3	26,5	31,4	26,5
Kőolaj	millió t	0,0	0,5	1,6	1,2	1,8	1,8
Földgáz	milliárd m^3	0,0	0,4	0,5	0,3	1,1	3,2
Bauxit	millió t	0,5	0,6	1,2	1,2	1,5	1,9
Nyers alumínium (kohó)	1000 t	1,0	17,0	37,0	50,0	58,0	64,0
Nyersacél	millió t	0,6	1,0	1,6	1,9	2,5	3,0
Rádió-műsorvevő	1000 db	..	99,0	377,0	212,0	228,0	234,0
Televízió-műsorvevő	1000 db	—	—	—	139,0	267,0	345,0
Háztartási villamos hűtőszekrény	1000 db	—	—	—	9,0	103,0	214,0
Autóbusz	1000 db	..	0,4	1,3	1,9	2,7	4,8
Kénsav	1000 t	40,0	62,0	124,0	164,0	378,0	454,0
Nitrogénműtrágya (hatóanyagtartalom)	1000 t	6,0	13,0	13,0	57,0	148,0	300,0
Foszforműtrágya (hatóanyagtartalom)	1000 t	10,0	27,0	28,0	45,0	117,0	168,0
Cement	millió t	0,3	0,8	1,2	1,6	2,4	2,6
Pamutszövet	millió m^2	146,0	181,0	240,0	247,0	323,0	311,0
Gyapjúszövet	millió m^2	20,0	27,0	29,0	32,0	36,0	35,0
Bőrcipő	millió pár	2,4	6,8	14,0	21,3	25,7	32,8
Papír és karton	1000 t	55,0	81,0	105,0	138,0	174,0	251,0
Cukor	1000 t	101,0	179,0	248,0	380,0	428,0	417,0
Sör	millió hl	0,4	0,8	2,4	3,6	4,4	4,9

Néhány iparcikk egy lakosra jutó termelésének összehasonlítása
(1968)

Országok	Villamosenergia, 1000 kWó	Acél, kg	Cement, kg	Pamutszövet, m²	Gyapjúszövet, m²	Bőrcipő, pár	Cukor, kg	Kénsav, kg	Papír, kg
KGST-országok	2,5	416	367	25,8	3,0	2,8	43,9		
Bulgária	1,8	175	420	33,6	3,9	2,3	34,4	56	27
Csehszlovákia	2,9	735	452	34,5	5,4	6,6	63,4	68	55
Lengyelország	1,7	341	359	24,5	4,1	2,9	51,5	41	27
Magyarország	1,3	283	273	32,2	3,7	3,2	37,9	45	25
NDK	3,7	275	443	23,3	5,5	3,9	32,5	63	59
Románia	1,4	241	356	19,1	2,4	2,5	19,5	39	24
Szovjetunió	2,7	448	368	25,7	2,5	2,5	45,3	43	25
EGK-országok	2,7	536	535	..	..	..	33,2	..	..
Belgium	2,8	1202	596	..	..	..	59,2[a]	181	59
Franciaország	2,4	405	512	24,0	3,4	kb. 2,6	42,7	67	71
Hollandia	2,6	291	269	—	—	—	59,9[a]	92[a]	81[a]
NSZK	3,5	710	577	16,6	2,5	kb. 2,5	30,3	73	77
Olaszország	2,0	322	560	15,9	4,8	kb. 3,2	22,0	63	54
Ausztria	3,5	472	619	..	..	..	41,9[a]	31	104
Dánia	2,4	94	468	..	..	..	68,2[a]	..	42[a]
Egyesült Királyság	4,0	475	323	11,2	4,4	3,5	15,2	60	81
Finnország	3,8	148	315	..	..	..	13,3[a]	118[a]	518[a]
Görögország	0,8	18[a]	461	..	..	..	14,0[a]	28[a]	18
Norvégia	15,7	216	612	..	..	..	—	55	271[a]
Portugália	0,7	33	196	..	..	..	1,3[a]	43[a]	17[a]
Spanyolország	1,4	152	467	..	..	..	18,4[a]	65	28
Svédország	7,1	640	494	..	..	..	31,5[a]	81[a]	420[a]
USA	7,5	591	342	33,9	1,7	3,2	20,0	128	200
Japán	2,7	662	472	27,2	3,8	..	3,0	65	91

a) 1967-ben.

Az építőipari termelés, létszám, termelékenység alakulása Magyarországon

Megnevezés	1955	1960	1965	1969	Évi átlagos növekedés (százalékban)	
	(százalék, 1950 = 100)				1950—1960	1960—1969
Termelés	141	218	273	388	8,1	6,6
Építési-szerelési munkákon foglalkoztatottak száma	119	159	159	207	4,7	3,0
Egy építőipari munkásra jutó építőipari termelés	118	137	172	188	3,2	3,6

A beruházásnövekedés évi átlagos üteme nemzetközi összehasonlításban (százalék)

Országok	1951 — 1968	Ebből	
		1961 — 1965	1966 — 1968
KGST-országok	10,1	6,4	8,6
Bulgária	14,3	8,7	18,7
Csehszlovákia	8,2	2,2	8,3
Lengyelország	9,1	7,0	9,6
Magyarország	6,8	4,7	10,0
NDK	11,7	4,9	8,9
Románia	14,0	11,3	12,4
Szovjetunió	10,1	6,3	8,0
EGK-országok			
Belgium	5,4[a]	6,3	5,4[c]
Franciaország	6.6	8.5	6.3
Hollandia	6,2[b]	7,0	6,5[c]
NSZK	..	7,4	—0,4
Olaszország	6,7	2,7	5,8
Ausztria	6,8[b]	5,1	3,7[c]
Dánia	6,8[b]	8,7	5,6[c]
Egyesült Királyság	5,1	6,2	3,0
Görögország	9,0[b]	5,9	6,0[c]
Norvégia	4,7[b]	6,8	9,5[c]
Portugália	8,3[a]	7,3	9,5[c]
Svédország	5,5[b]	6,5	5,7[c]
USA	3,3	5,4	3,5
Japán	13,4[a]	11,6	14,1

a) 1954–1968, b) 1951–1967, c) 1966–1967.

A beruházások megoszlásának nemzetközi összehasonlítása (százalék)

Országok	Ipar, építőipar	Mezőgazdaság	Egyéb ágazatok
Bulgária	52,6	19,1	28,3
Csehszlovákia	43,5	12,4	44,1
Lengyelország	44,6	15,8	39,6
Magyarország	44,8	17,0	38,2
NDK	53,0	14,5	32,5
Románia	54,4	15,8	29,8
Szovjetunió	37,6	18,1	44,3
Belgium	38,5	2,9	58,6
Franciaország	34,4	5,1	60,5
Hollandia	33,3	4,3	62,4
NSZK	32,6	5,9	61,5
Olaszország	27,1	8,9	64,0
Ausztria	29,6	5,8	64,6
Dánia	19,0	8,1	72,9
Egyesült Királyság	39,2	2,8	58,0
Görögország	20,6	11,0	68,4
Norvégia	28,4	6,7	64,9
Portugália	39,9	6,8	53,3
Spanyolország	40,0	9,9	50,1
Svédország	32,4	4,3	63,3
USA	27,5	4,1	68,4

Megjegyzés: KGST-országok: 1966–1968, tőkésországok: 1965–1967.

A mezőgazdaság bruttó termelésének alakulása Magyarországon

Megnevezés	1934 1938	1956— 1960	1961— 1965	1966— 1969
	(százalék, 1951—1955. évek = 100)			
Növénytermelés	107	105	111	130
Állattenyésztés	99	121	136	152
Mezőgazdaság összesen	104	111	121	138

A mezőgazdaság bruttó termelés alakulásának nemzetközi összehasonlítása

Országok	1961—1964. évek	1965—1968. évek
	átlaga az 1952—1956. évek átlagának százalékában	
Bulgária	148	181
Csehszlovákia	115	124
Lengyelország	134	151
Magyarország	125	137
NDK	114	134
Románia	131	156
Szovjetunió	148	172
Belgium-Luxemburg.....	118	120
Franciaország	129	152
Hollandia	124	130
NSZK	122	132
Olaszország	119	131
Ausztria	135	138
Dánia	120	123
Egyesült Királyság	132	146
Finnország	128	141
Görögország	144	167
Norvégia	103	105
Portugália	119	123
Spanyolország	128	138
Svédország	101	103
USA	114	122
Japán	128	146

A szántóterület megoszlása társadalmi szektorok szerint

(százalék)

Társadalmi szektorok	1950	1955	1960	1965	1969
Állami szektor	5,2	13,8	13,8	14,3	14,1
Szövetkezeti szektor	4,4	17,9	60,3	80,2	80,3
Egyéni és kisegítő gazdaságok	90,4	68,3	25,9	5,5	5,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A főbb növények termésmennyisége Magyarországon
(millió tonna)

Termények	1938	1951—1955.	1956—1960.	1961—1965.	1966—1969.
		évek átlaga			
Búza	2,7	2,0	1,8	2,0	3,1
Rozs	0,8	0,6	0,4	0,3	0,2
Árpa	0,7	0,7	0,9	1,0	0,9
Kukorica	2,7	2,4	3,0	3,3	4,0
Cukorrépa	1,0	2,1	2,4	3,1	3,4
Szálas takarmány	2,4	2,2	2,2	1,8	2,2
Burgonya	2,1	2,2	2,8	2,0	2,0
Zöldségfélék	0,7	1,3	1,3	1,5	1,8
Szőlő	0,5	0,4	0,6	0,6	0,8
Gyümölcs	0,3	0,6	0,8	1,0	1,2

Néhány mezőgazdasági termék termésátlagának nemzetközi összehasonlítása
(1965—1968. évek átlaga, q/ha)

Országok	Búza	Árpa	Kukorica	Cukorrépa	Burgonya
Bulgária	27,0	23,7	31,7	265	106
Csehszlovákia	27,1	25,4	31,2	346	136
Lengyelország	22,3	21,7	24,1	322	171
Magyarország	23,6	20,8	29,8	319	93
NDK	37,0	33,2	24,0	313	189
Románia	18,5	20,4	21,1	207	99
Szovjetunió	12,1	13,1	26,0	219	111
Belgium	37,6	36,0	45,0[a]	414[a]	279
Franciaország	33,5	31,6	43,0	428	200
Hollandia	44,3	37,7	40,0a	457	318
NSZK	36,7	33,0	42,6	435	269
Olaszország	22,8	15,1	36,7	357	114
Ausztria	29,0	30,0	48,4	432	216
Dánia	45,3	38,7	—	370[a]	237
Egyesült Királyság	39,4	36,5	—	374	242
Finnország	19,5	20,0	—	244	152
Görögország	17,2	17,9	20,4[a]	485	117
Portugália	10,2	6,3	11,8	—	98
Spanyolország	12,5	16,0	—	250[a]	116[a]
Svédország	38,8	29,4	..	384	257
USA	18,0	22,2	47,5	388	236
Japán	27,5	29,7	26,7	319	195

a) 1965—1967.

100 hektár mezőgazdasági területre jutó állatállomány az 1967., illetve az 1968. években

(db)

Országok	Szarvasmarha	Sertés	Juh
Bulgária	24	39	164
Csehszlovákia	60	74	13
Lengyelország	53	71	14
Magyarország	29	87	47
NDK	81	145	28
Románia	34	36	96
Szovjetunió	18	9	26
Belgium	165	140	10
Franciaország	62	29	27
Hollandia	179	191	24
NSZK	100	126	7
Olaszország	48	26	44
Ausztria	63	71	4
Dánia	109	280	4
Egyesült Királyság	62	36	143
Spanyolország	11	17	54
USA	25	12	5
Japán	45	..	2

Az állatállomány Magyarországon

(millió db)

Állatállomány	1938	1950	1955	1960	1965	1969
Szarvasmarha	1,9	2,2	2,1	2,0	2,0	2,0
Sertés	5,2	5,5	5,8	5,4	7,0	5,3
Juh	1,6	1,0	1,9	2,4	3,4	3,3
Baromfi (felnőtt állomány)	17,6	18,5	22,8	27,1	30,0	31,1[a]

a) 1968.

A mezőgazdaság technikai ellátottsága Magyarországon

Megnevezés	1938	1950	1955	1960	1965	1969
Öntözött terület, 1000 hektár	14[a]	33	91	95	100	221
Egy hektár szántó-, kert-, gyümölcs-, szőlőterületre jutó műtrágya hatóanyagban, kg	2	6	9	29	63	120
Egy traktoregységre jutó szántóterület, hektár	889[b]	438	232	112	56	50

a) 1939. évi adat, b) 1935. évi adat.

Néhány állati eredetű termék termelésének alakulása Magyarországon

Állati eredetű termékek	Mértékegység	1938	1950	1955	1960	1965	1969
Vágóállat (élősúly)	millió tonna	0,8	0,8	0,9	1,1	1,2	1,3
Tej	milliárd liter	1,5	1,4	1,5	1,9	1,7	2,0
Tojás	milliárd db	0,8	1,0	1,3	1,8	2,4	2,8[a]
Gyapjú	1000 tonna	8,1	4,4	5,7	8,2	10,1	10,9[a]

a) 1968.

A külkereskedelmi forgalom nemzetközi összehasonlítása

Országok	1968. évi forgalom az 1960. évi százalékában	Évi átlagos növekedés 1961—1968 között (százalék)	Egy főre jutó külkereskedelmi forgalom 1968-ban (dollár)
Bulgária	300	13,7	403
Csehszlovákia	162	6,2	437
Lengyelország	214	10,0	177
Magyarország	194	8,7	350
NDK	163	6,3	420
Románia	225	10,7	156
Szovjetunió	179	7,5	84
Belgium és Luxemburg	211	9,7	1672
Franciaország	203	9,3	533
Hollandia	206	9,5	1384
NSZK	209	9,7	776
Olaszország	244	11,8	387
Ausztria	177	7,4	610
Dánia	178	7,5	1204
Egyesült Királyság	146	4,8	603
Finnország	158	5,9	690
Görögország	206	9,5	211
Norvégia	198	8,9	1216
Portugália	222	10,5	205
Spanyolország	351	17,0	157
Svédország	184	7,9	1273
USA	190	8,4	335
Japán	304	14,9	257

A lakosság jövedelmének és fogyasztásának alakulása Magyarországon

Megnevezés	1955	1960	1965	1969	Évi átlagos növekedés (százalékban)			
	(százalék, 1950 = 100)				1951—1955	1956—1960	1961—1965	1966—1969
Munkások és alhalmazottak								
személyes reáljövedelme	118	168	199	246	3,4	7,3	3,4	5,5
reálbére	105	154	168	191	1,0	8,1	1,8	3,3
nettó átlagbére	167	248	277	326	10,8	8,3	2,3	4,2
létfenntartási költségei	159	161	165	171	9,8	0,2	0,5	0,9
A lakosság egy főre jutó fogyasztása	115	152	180	219	2,8	5,7	3,5	5,0

A kiskereskedelmi forgalom alakulása Magyarországon

Árucikkek	1955	1960	1965	1969	Évi átlagos növekedés (százalékban)			
	(százalék, 1950 = 100)				1951—1955	1956—1960	1961—1965	1966—1969
Élelmiszerek	123	170	230	304	4,2	6,7	6,2	7,0
Iparcikkek	130	227	283	401	5,4	11,8	4,6	9,2
Összesen	126	195	253	346	4,7	9,1	5,4	8,0

A kiskereskedelmi forgalom megoszlása Magyarországon társadalmi szektorok szerint
(százalék)

Társadalmi szektorok	1950	1955	1960	1965	1969
Állami	50,8	71,5	69,7	69,0	66,5
Szövetkezeti	12,4	27,4	29,1	30,1	32,8
Magán	36,8	1,1	1,2	0,9	0,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az idegenforgalom Magyarországon
(ezer fő)

Megnevezés	1937	1951	1955	1960	1965	1969
Magyarországra utazó külföldiek ..	—	37	103	524	2136	6069
Beutazó külföldiek	383	16	50	244	1319	3002
Átutazó külföldiek	—	21	53	280	817	3067
Külföldre utazó magyarok.....	220	19	99	299	893	997

A fontosabb élelmiszerek egy lakosra jutó fogyasztása Magyarországon

Élelmiszerek	Mennyiségi egység	1934—1938 évek átl.	1950	1955	1960	1965	1968
Húsfélék, összesen	kg	33,2	34,3	36,9	47,6	51,6	53,8
Tej és tejtermékek .	kg	102,0	96[a]	87,0	114,0	97,0	111,0
Tojás	db	93,0	85,0	102,0	160,0	188,0	218,0
Zsiradékok	kg	17,0	18,7	22,0	23,5	23,1	26,4
Liszt	kg	145,0	141,0	150,0	133,0	136,0	129,0
Cukor	kg	10,5	16,3	24,4	26,6	30,1	31,7
Burgonya	kg	130,0	109,0	120,0	98,0	84,0	80,0
Gyümölcs	kg	..	..	..	55,3	52,8	68,9
Zöldség, főzelék	kg	..	..	..	84,1	76,7	82,4
Babkávé	kg	0,23	0,06	0,06	0,14	0,69	1,20
Bor	liter	32,1	33,0	18,8	29,9	32,8	34,8
Sör	liter	3,1	8,3	24,0	36,7	44,2	51,2

a) 1951.

A fontosabb ruházati cikkek egy lakosra jutó fogyasztása Magyarországon

Ruházati cikkek	Mennyiségi egység	1960	1965	1968
Fonal összesen	kg	5,5	6,8	6,8
Gyapjúszövet	m^2	2,4	2,9	2,6
Pamutszövet	m^2	13,2	14,5	13,0
Bőrlábbeli	pár	1,5	1,9	2,0

Az egy lakosra jutó hús-, tej-, cukor- és gyümölcsfogyasztás nemzetközi összehasonlítása 1968-ban

Országok	Hús (kg)	Tej és tejtermék (kg)	Cukor és édesség (kg)	Gyümölcs (kg)
Bulgária	44	kb. 130	kb. 25	152
Csehszlovákia	68	200	39	49
Lengyelország	53	258	38	..
Magyarország	54	111	32	71
NDK	64	108	33	59
Szovjetunió	44	181	37	..
Belgium	65	195	39	64
Franciaország	94	206	33	72
Hollandia	57	253	49	81
NSZK	70	203	35	112
Olaszország	39	152	26	117
Ausztria	66	203	36	101
Dánia	64	256	48	83
Egyesült Királyság	73	216	50	55
Finnország	39	341	39	43
Görögország	41	164	20	145
Norvégia	42	253	44	66
Portugália	27	55	20	84
Spanyolország	36	118	25	108
Svédország	53	258	42	87
USA	108	246	49	87
Japán	14	43	21	44

Megjegyzés: A tőkésországok adatai az 1966., 1967. vagy 1968. évekre vonatkoznak.

A lakosság takarékbetét-állománya Magyarországon

Évek	Az év végén (milliárd Ft)	A kiskereskedelmi forgalom százalékában
1950	0,3	1
1955	0,7	2
1960	5,5	8
1965	20,4	23
1968	29,2	26
1969	35,1	29

Lakásépítés Magyarországon

Évek	Épített lakások száma (1000 db)	1000 lakosra jutó épített lakás (db)	100 lakásra jutó lakók száma (fő)
1941	31,0	3,3	382
1950	35,0	3,8	375
1951—1955. évek átlaga	31,7	3,3	371
1956—1960. évek átlaga	56,7	5,7	355
1961—1965. évek átlaga	56,5	5,6	330
1966	55,6	5,5	318
1967	62,6	6,1	315
1968	67,1	6,5	312
1969	61,8	6,0	308

Társadalombiztosítás, egészségügy, oktatás, népművelés Magyarországon

Megnevezés	1938	1950	1955	1960	1965	1969
Társadalombiztosításban részesülők a lakosság százalékában	31	47	60	85	97	97
10 000 lakosra jutó orvosok száma	12	11	14	16	19	22
10 000 lakosra jutó kórházi ágyak száma	51	56	65	71	77	81
Középiskolai tanulók száma (1000 fő)	52	108	155	241	408	337
Felsőfokú oktatási intézmények hallgatóinak száma (1000 fő)	12	33	45	45	94	79
Kiadott könyvek példányszáma (millió db)	9,2	20,1	22,9	34,7	44,8	48,0
Színházlátogatók száma (millió fő)	3,8[a]	3,0	6,7	6,4	6,0	5,5
Mozilátogatók száma (millió fő)	19[b]	47	116	140	106	82

a) 1929/30, b) 1935.

A tartós fogyasztási cikkek állománya Magyarországon
(1000 lakosra jutó állomány, db)

Tartós fogyasztási cikkek	1938	1950	1955	1960	1965	1969
Háztartási villamos mosógép	—	—	—	45	114	158
Háztartási villamos hűtőszekrény	—	—	—	4	25	80
Háztartási villamos porszívógép	—	—	..	11	45	87
Személygépkocsi	..	..	..	3	10	19
Motorkerékpár, moped, robogó	..	..	..	24	39	54
Rádió-műsorvevő[a]	46	66	145	222	245	246
Televízió-műsorvevő[a]	—	—	—	10	82	155

a) Előfizetők száma.

A rádió-, a televízió-, a személygépkocsi és a telefonkészülékek állományának nemzetközi összehasonlítása

(1000 lakosra számítva)

Ország	Rádió	Televízió	Személy-gépkocsi	Telefon
	(1968. évi adatok)			
Bulgária	185	74	..	45
Csehszlovákia	228	kb. 195	39	109
Lengyelország	173	105	12	51
Magyarország	245	136	16	35
NDK	348	244	54	50
Románia	110	57	több mint 2	19
Szovjetunió	358	112	..	28
	(1966—1968. évi adatok)			
Belgium	333	185	159	174
Franciaország	321	166	231	132
Hollandia	252	200	157	203
NSZK	487	231	180	160
Olaszország	222	144	140	132
Ausztria	298	117	144	149
Dánia	328	70	196	kb. 290
Egyesült Királyság	317	254	194	206
Görögország	114	—	19	65
Norvégia	299	174	162	260
Portugália	142	29	kb. 30	62
Spanyolország	222	86	50	99
Svédország	377	282	262	498
USA	1431	376	402	502
Japán	kb. 280	234	38	130

FORRÁSJEGYZÉK

1. KSH Statisztikai Évkönyv, 1968.
2. KSH Statisztikai Havi Közlemények 1969. évi példányai és 1970. január.
3. L'Observateur de l'OCDE. 1969. évi melléklete.
4. Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics. 1969. évi 1–12. szám.
5. FAO Production. Yearbook, 1968.
6. OECD Main Economic Indicators, 1969. december.
7. UN Monthly Bulletin of Statistics, 1970. január.
8. OECD National Accounts of OECD countries 1950–1961. és 1958–1967.
9. UN Statistical Yearbook, 1968.
10. OSCE Comptes Nationaux, 1958–1967.
11. ILO Yearbook of Labour Statistics, 1968.
12. Szocialista országok 1969. évi statisztikai évkönyvei.
13. Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról (Agroinform) 1969.
14. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1969.
15. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1970.

Pócs Ervin

V. V. Novozsilov: V. I. Lenin a szocialista gazdaság tervszerű fejlődéséről

(Ekonomika i Matyematyicseszkije Metodi, Moszkva, 1969. 6. sz.)

Az elmélet gyakorlatba való átültetése általában nehéz dolog, és így van ez az optimális programozás esetében is. De az elmélet és a gyakorlat egysége a mostani gazdasági reformnak is alapkérdése. Érdemes ezért Lenin műveihez fordulnunk, mivel a tervezés és az önálló elszámolás egységén alapuló gazdálkodás jelenleg is a Lenin által megjelölt irányban halad.

A kommunizmust mindkét fázisában a tervszerűség jellemzi. Lenin szerint csak az olyan építőmunka nevezhető szocialistának, amelyet általános terv alapján folytatnak. Ebből az következik, hogy ahol nincs tervszerűség, ott nincs szocializmus, még ha a termelési eszközök társadalmi tulajdonban (például csoporttulajdonban) vannak is. Elvégre csak a tervszerűség teszi lehetővé az eszközök optimális felhasználását. Ezt jelenti az a lenini megfogalmazás is, amely szerint a tervszerűség tudatosan fenntartott arányosság.

Lenin azonban nem elégedett meg annak kijelentésével, hogy a szocialista gazdaság lényegénél fogva tervgazdaság, hanem rámutatott ennek legfontosabb feltételére is, amikor hangsúlyozta: a kommunizmus feltételezi és megköveteli a nagyipar centralizációját. Élesen szembeszállt mindenféle szindikalista vagy anarchista elhajlással, azzal, hogy a gyárakat saját dolgozóik tulajdonába adják át, gyengítve ezzel az államhatalom rendelkezési jogát.

A szocialista tervezés fontos elve a politika elsődlegessége a gazdasággal szemben. Ez látszólag ellentmond annak, hogy az alap meghatározza a felépítményt. Ha viszont — mint Lenin — a politikát koncentrált gazdaságnak tekintjük, akkor az ellentmondás feloldódik: arról van szó, hogy a koncentrált gazdaság elsőbbséget élvez a nem koncentrálttal, tehát az egyes gazdasági kérdésekkel szemben. Ma a politika elsődlegessége a népgazdasági érdeknek a helyi és személyes érdekekkel szembeni elsőbbségében fejeződik ki. Ez nyilvánul meg a gazdasági reformnak abban a célkitűzésében, hogy az önálló elszámolás normatíváinak segítségével összhangba hozza a dolgozók egyéni és kollektív érdekeit a népgazdasági érdekekkel. Ez nem mindig és nem tökéletesen sikerül, és ilyenkor adminisztratív módszerekre van szükség, amelyek annál durvábbak, minél nagyobb az eltérés az általános és a helyi érdek között. A politika elsődlegességének elve tehát azt jelenti, hogy nemcsak a tervezést kell optimalizálni, hanem a gazdaság funkcionálását is.

Lenin kezdettől fogva hangsúlyozta, milyen nehéz feladat a szocialista gazdaság megszervezése, az új szervezeti kapcsolatok rendkívül bonyolult rendszerének létrehozása, és hogy ezt a feladatot olyan súlyos helyzetben kell megoldani, amelyet Marx sem láthatott előre.

Minél elmaradottabb az ország, amelyben a történelem kacskaringói következtében sor került a szocialista forradalomra, annál nehezebb a szocializmusba való átmenet, mivel itt a szocialista átalakulásra olyan pótlólagos feladatok hárulnak, mint az iparosítás, a termelés társadalmasítása, tehát a tervgazdálkodás ama előfeltételeinek megteremtése, amelyek Marx szerint már a kapitalizmusban kialakulnak. Ezt a Marx által előre nem látott feladatot fél évszázad alatt megoldották, ami a szocialista forradalom szükségességét bizonyítja egy elmaradott országban.

Ami a tervgazdaság módszereit illeti, Lenin már 1918-ban arról írt, hogy a gazdaságban is érvényesíteni kell a demokratikus centralizmust. A demokratikus centralizmust kezdetben úgy képzelte el, hogy az elsősorban a tömegeknek a törvényhozásban és az irányításban való részvételében valósulna meg, és a gazdaságirányítás adminisztratív eszközökkel történne. Ez jórészt a polgárháborús körülményekből következett. Lenin eredetileg csak abban a mértékben kívánta elterjeszteni a szocialista gazdaságirányítást, ahogy a munkásosztály megtanul vezetni. A polgárháború után a kérdés ismét új módon vetődött fel. A NEP-ben ebből a szempontból volt valami elvileg új: az önálló elszámolás, az irányítás közgazdasági módszere. Lenin előre látta, hogy a demokratikus centralizmus ilyen új

formájáé a jövő. Hozzátette, hogy az új gazdasági politika nem változtatja meg a tervet, nem lép túl annak keretein, csak a terv megvalósításának módját változtatja meg.

Az anyagi ösztönzés lehetővé teszi a kényszerítés mellőzését. Elsősorban akkor van rá szükség, amikor a terv végrehajtóinál nem érvényesülnek erkölcsi ösztönzők. A NEP időszakában pedig még ennél is rosszabb volt a helyzet: a szocialista építés sok részvevője számára teljesen idegen volt, és a kommunistáknak azt kellett megtanulniuk — mint Lenin mondotta —, hogy mások kezével építsék fel a gazdaságot. Ebben pedig kiemelkedő jelentősége volt annak, hogy a dolgozók érdekeltségét összhangba hozzák a tervvel. Ezért szentelt Lenin nagy figyelmet annak, hogy a dolgozók — különösen a vezetők — munkájuk eredményeiben legyenek érdekeltek, azért legyenek felelősek. Egy levelében követelte, hogy a tervhivatal dolgozói fejükkel feleljenek a tüzelő és a gabona helyes elosztásáért, a maximális kibocsátásért és begyűjtésért. Ezek a lenini utalások ma is aktuálisak, hiszen az irányító szerveknél még mindig nincs önálló elszámolás, pedig ezek döntéseitől igen sok függ, sőt: a vállalatok önálló elszámolása is akkor lehet csak teljes, ha az irányító szervek dolgozói is felelősek a vállalatok eredményeiért.

Lenin rámutatott, hogy az új társadalmi rend az emberek között új típusú kapcsolatokat jelent, meg kell találni a harc új formáit. Ez a követelmény máig sem vesztett érvényességéből: a szocialista gazdaságot minőségi szempontból is optimalizálni kell. Az ilyen problémákkal viszont eddig kevésbé foglalkozott az optimális tervezés elmélete, ami érződik is a gazdasági reform végrehajtásában. A műszaki haladás mai üteme mellett gyorsabban keletkezik eltérés a termelőerők és a termelési viszonyok között, ezért a távlati terveknek optimális minőségi változásokat is elő kell irányozniuk.

Novozsilov befejezésül visszatér cikkének kiindulópontjához, az elmélet és a gyakorlat lenini egységéhez. Lenin tisztán látta, hogy egy egész osztály sorsát érintő hatalmas küzdelemben nem lehet mindig rögtön rátalálni a helyes megoldásra; de bármilyen sok hibát kövessünk is el, ki lehet azokat javítani, csak részletesen elemezni kell minden lépést, tanulni kell a legkisebb hibából is.

(Ism.: *Bauer Tamás*)

A. Veber: Az imperializmus lenini elmélete: néhány szociológiai szempont

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, Moszkva, 1970. 1. sz.)

A lenini módszertani elvek szerint a társadalmi elemzésnek egy társadalom tanulmányozásánál figyelembe kell vennie: a) az adott társadalom osztályai közötti kapcsolatokat, b) a társadalom objektiv fejlettségi fokát, c) az adott társadalom és más társadalmak közötti kapcsolatokat. Az utolsó pont különös figyelmet érdemel. A társadalmak nincsenek elkülönítve egymástól. Ha eltekintünk kölcsönös kapcsolataiktól, ez elkerülhetetlenül a társadalmi struktúra fogalmának leszűkítéséhez vezet. Az imperializmus rendszerében a fejlődés különböző fokán álló országokat meghatározott viszonyok kapcsolják össze, az uralom és a függőség viszonyai.

Lenin a gazdasági monopóliumot széles értelemben fogta fel, beleértve egyebek között a leggazdagabb tőkésországok monopolista pozícióját a világgazdaság rendszerében. A tőkés termelési mód új jelensége, a monopólium, egyrészt a tőke monopolista szervezeteit jelenti a nemzeti határok keretei között, másrészt magában foglalja ezeknek a szervezeteknek a nemzeti határokon túlterjedő monopolista pozícióit is. A két oldal között szerves kapcsolat van.

Ebből az alaptételből Lenin két fontos következtetést vont le a tőkés rendszer társadalmi struktúrájának módosulásáról: először, az imperializmus a nemzeti elnyomás kiszélesítését jelenti, a nemzeteket elnyomókra és elnyomottakra osztja; másodszor, a világ többi területének kizsákmányolása lehetővé teszi a leggazdagabb országok monopóliumai számára a munkásosztály belső differenciálódásának erőltetését, egy privilegizált réteg kiemelését. A nemzeteknek az új történelmi alapon, a monopolkapitalizmus alapján végbement felosztása elnyomókra és elnyomottakra Lenin szerint az imperializmus lényege. 1917 elején Lenin elkezdett írni egy könyvet, amelyben a nemzeti kapcsolatok szerkezetét akarta megvizsgálni. Ezt a munkát nem fejezte be, de a fennmaradt kéziratok és cikkek tanúsága szerint két ismertetőjel alapján kívánta csoportosítani az országokat: a nemzeti-

ségi összetétel és a politikai önállóság vagy függőség szerint.

Ennek a világméretű hierarchikus rendszernek a csúcsán helyezkedett el a négy leggazdagabb imperialista nagyhatalom: Anglia, Franciaország, Németország és az Egyesült Államok. Az imperialista uralomból származó haszon nagyságát jól érzékelteti Anglia példája. A múlt század utolsó harmadában, amikor a nemzeti jövedelem a kétszeresére nőtt, a külföldi befektetésekből származó jövedelem a 9-szeresére emelkedett. Ez rendkívül lényeges hozzájárulás volt a tőkefelhalmozás belső forrásaihoz. Jelentős mértékben ezen alapult a privilegizált munkásrétegek kialakulása. Az imperialista országok munkásosztályában végbemenő változások közül Lenin kiemelte a kvalifikált, jól fizetett, szűk szakmai szövetségekbe tömörülő „munkásarisztokrácia" létrejöttét, a vagyonos rétegek kiszolgálásában foglalkoztatott munkások számának gyors növekedését és az imperialista országokból történő kivándorlás csökkenését, ami az elmaradottabb területekről kiinduló növekvő bevándorlással párosult.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalommal megindult világforradalmi folyamat jelentősen gyengítette az imperializmus pozícióit, de nem szüntette meg az iparilag fejlett tőkésországok monopolista helyzetét. A fejlett tőkésországoknak az elmaradott területekről származó haszna (az egyenlőtlen cserét is beleértve) évi 16—17 milliárd dollárra tehető. Ennek jelentősége azonban nem minden ország számára egyforma. Angliában 1965-ben a külső forrásokból származó jövedelem a nemzeti jövedelem 3,5 százalékát tette ki, szemben az 1912. évi 8—9 és az 1929. évi 10 százalékkal. A többi imperialista országban ez az arány még alacsonyabb. Az elmúlt évtizedekben a gazdaságilag elmaradott országcsoportnak mint tőkebefektetési területnek a jelentősége csökkent. A külföldi tőkebefektetések egyre növekvő része irányul a fejlett tőkésországokba. Az iparilag fejlett tőkésországokban jelentősen megnőtt a felhalmozás nagysága és üteme. Az imperializmus korábbi szakaszára jellemző arány megváltozott: megnövekedett a belső források aránya a felhalmozásban. Ebben lényeges szerepet játszik a munka termelékenységének növekedése, a tudományos-technikai forradalom.

A munkásosztály helyzetében is jelentős változások mentek végbe. A szűk szakmai szövetségek helyébe a szakképzetlen munkások tömegeit is magukbafoglaló milliós szakszervezetek léptek. A hosszú harcban kivívott demokratikus jogok a munkásosztály pozíciójának további erősödését jelentették. Az új körülmények hatása figyelhető meg abban is, hogy ma már az ipari visszaesések és a munkanélküliség növekedése nem feltétlenül vezetnek a bérek abszolút csökkenésére. A munkásosztály viszonya az imperializmus privilégiumaihoz bonyolultabb, összetettebb jelleget öltött. Ezek a privilégiumok az iparosodás korábbi megindulásán, más országok erőforrásainak kizsákmányolásán alapultak. Ma már egyre nagyobb szerepet játszik itt is a technikai fölény, a munka magasabb termelékenysége.

A munkásosztály belső differenciálódása is megváltozott. Általában az életszínvonal kiegyenlítődésére irányuló tendencia a jellemző. Azok a csoportok azonban, amelyek a technikai fejlődés tőkés formáinak negatív következményeit kénytelenek viselni (mezőgazdasági munkások stb.), a nyomorgók rétegét alkotják. Ez a réteg az iparilag fejlett tőkésországokban a lakosság 10—20 százaléka.

Az imperializmus jellemző vonása a munkásosztály nemzetközi megosztására irányuló törekvés. A bérmunkások társadalmi helyzetének alapvető azonosságát mindenütt biztosítják a tőkés kizsákmányolás viszonyai, ezen belül azonban a konkrét helyzet országonként eltérő. Ezt ma már nem lehet pusztán a munkaerő értékében levő különbségekkel magyarázni, a munkaerő értékét elsősorban nemzeti kategóriának tekintve. A külső tényezők fontosságára már Marx felhívta a figyelmet.

A munkaerő értékében meglevő különbségek nem egyszer s mindenkorra adottak. A gazdasági és társadalmi élet internacionalizálásának folyamata a kiegyenlítődés irányába hat. De emellett megfigyelhető a különbségek növekedése, mindenekelőtt a gazdasági körülményekben. Az imperialista expanzió egyrészt ösztönzi az expanzió tárgyául szolgáló országokban a kapitalizmus növekedését, a termelőerők fejlődését, másrészt konzerválja az elmaradott termelési viszonyokat. Angliában az egy lakosra jutó jövedelem a XVIII. század végén 8-szor akkora volt, mint Indiában, 1949-ben 14,5-szer, 1960-ban 15,5-szer akkora.

A munkások anyagi helyzetét vizsgálva, a hierarchia csúcsán az Egyesült Államokat találjuk. A következő lépcső-

fok Nyugat-Európa, ahol a bérszínvonal 2—3-szor alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban. Egy fokozattal lejjebb helyezkednek el Latin-Amerika bérmunkásai. A legalsóbb szinten Ázsia és Afrika alakuló, fiatal munkásosztálya található. Az itteni bérszínvonal tizedetizenötöde a fejlett országokénak.

Ez a probléma igen éles, s a különbségek csökkentése és leküzdése a nemzetközi munkásmozgalom egyik fontos és aktuális feladata.

Az imperializmus rendszere a monopolista viszonyokon kívül tartalmazza az elemi árugazdasági formákat és a prekapitalista elemeket is. Rámutatva erre, Lenin felhívta a figyelmet a parasztság tanulmányozásának fontosságára.

A vagyonos osztályokban végbemenő változások közül Lenin hármat emelt ki: a fináncoligarchia kiválása, a járadékosok rétegének kialakulása, a bürokrácia növekedése. Azóta jelentősen erősödött a fináncoligarchia kozmopolita jellege. Általában fokozódott a tőke nemzetközivé válása, általánosan erősödtek az osztálykülönbségek, éleződött a tőke és a munka nemzetközi antagonizmusa.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

B. Rogyionov: Magyarország a hetvenes évek küszöbén

(Novoje Vremja, 1970. 4. szám, Izvesztyija, Moszkva, 1970. jan. 8.)

Mint várható volt, az új gazdasági mechanizmus fúrója hamar régi és új keletkezésű kemény kőzetbe ütközött. Felülvizsgálják-e Magyarországon ezért a bevezetett gazdaságirányítási rendszert? Nem, erről szó sincs. Az MSZMP Központi Bizottságának 1969. novemberi plénumán elhangzottakat idézve írja Rogyionov, hogy a reform alapelveit kell még következetesebben megvalósítani.

Az új rendszer leggyorsabban a külső piacokon bontakoztatta ki lehetőségeit. A kedvező piaci konjunkturát kihasználva, Magyarország hosszú évek óta először zárta az évet dollárban számított aktív fizetési mérleggel. A reform előnyei a szerző szerint legnyilvánvalóbban a „turistaiparban" mutatkoztak meg. A tehetséges budapesti építész, Finta által tervezett Duna-Intercontinental luxusszálló nem hasonlít az átlagos alumínium- és üveg-parallellepipedonokra. Az új szálló együttműködik az Intercontinental Hotels Corporation-nel, amelyben jelentős szerepet játszik az ismert amerikai vállalkozó, Cyrus Eaton is. Az Intercontinental első látogatói — igen helyesen — az építők voltak, akiket az étteremben megvendégeltek és a konferenciateremben emlékjelvénnyel jutalmaztak meg.

Vannak természetesen nehézségek is. Ezt Magyarországon nem is titkolják. A munkanélküliség veszélye ellen beiktatott „fékeket" kihasználva, sok vállalat felduzzasztotta személyi állományát, elsősorban az alkalmazottakét és a kisegítő dolgozókét. Ez természetesen, kedvezőtlenül hatott a munkatermelékenység alakulására.

A Magyar Hírlap cikke alapján Rogyionov ismerteti az Izvesztyija olvasóival a Hazai Pamutszövőgyár szorult pénzügyi helyzetének és ennek megszüntetésének esetét, azzal a megjegyzéssel kísérve, hogy a HPS története kivételes, de azokról a korántsem konfliktus mentes folyamatokról tanúskodik, amelyek a magyar gazdasági élet irányítási szférájában végbemennek.

A fogyasztó néhány tartós fogyasztási cikkben már kiváló árut kap, de a nagyobb nyereségre törő vállalatok szándékosan csökkentik a hagyományos, egyszerű, olcsó áruk termelését, ami a nyugdíjasok, a többgyermekes családok és általában az alacsonyan fizetett rétegek érdekeit sérti. A cikkíró említést tesz az olcsó áruk áruházának létrehozását célzó javaslatról, majd Szurdi István parlamenti beszédéből idézi a belkereskedelem, a fogyasztás fejlődéséről tanúskodó adatokat.

1970-től a termelékenység problémája került előtérbe. A kormány a gazdasági szabályozók részleges módosításával, nem pedig adminisztratív eszközökkel akarja a vállalatokat a foglalkoztatott munkaerő csökkentésére késztetni. A munkafegyelem rombolói ellen pedig maguk a vállalatok lépnek fel. A győri vagongyár például elhatározta, hogy nem vesz fel olyan munkást, aki három év alatt több mint hat munkahelyen volt.

Az új gazdasági mechanizmus fúrója most kemény rétegeken halad keresztül. Alattuk azonban érintetlen erőforrások rejtőznek, s ezeket a szocializmus szolgálatába kell állítani.

(Ism.: *Pór György*)

Peter Zentner: Nagy-Britanniának figyelembe kell vennie a magyar gazdasági reformot a két ország közötti gazdasági kapcsolatokban

(Financial Times, 1969. október 9.)

Magyarország az egyetlen kelet-európai szocialista ország, amellyel folytatott kereskedelem mérlege Nagy-Britannia számára kedvezően alakul. A Magyarországra irányuló angol export azonban 1969. januári—augusztusi időszakban, az előző év azonos időszakához viszonyítva, 8,8 millió fontról 7,7 millió fontra esett vissza, egy olyan időszakban — teszi hozzá a cikkíró —, amikor a magyarok növelték a tőkésországokból való behozatalt.

A hivatalosan 1968. január 1-én bevezetett, de valójában már jóval korábban kezdeményezett, reform megvalósítása teljes lendülettel folyik Magyarországon. Az angol exportőrök vagy várakozó álláspontra helyezkedtek, vagy még csak most tanulnak alkalmazkodni a változó helyzethez. Egészében véve sikeresnek tekinthető a merev, központosított tervgazdaságról való áttérés egy olyanra, amelyben a vállalatok és a vállalati vezetők nagyobb döntési joggal rendelkeznek. A legnagyobb probléma talán emberi vonatkozású volt, hiszen az olyan emberek, akik hosszú éveken át megszokták, hogy utasításokat teljesítsenek, érthetően óvatosak, amikor kezdeményezniük kell. Mindenesetre a láthatóan nehéz első év után az 1969-es év rendkívül biztatónak tűnik. A folyó külkereskedelmi forgalom adatai is erre utalnak.

A gazdaságirányítás átszervezésével előtérbe kerül a hatékonyság, ami a termékek hazai és világpiaci versenyképességének növelését célozza. A termelés hatékonyságának növeléséhez a vállalatok a nyugati importot is növekvő mértékben vehetik igénybe. Az eddiginél több vállalatnak adtak közvetlen külkereskedelmi jogot, a gazdasági reform beindításakor 40, jelenleg pedig kb. 100 vállalat kereskedhet közvetlenül nyugati cégekkel. Sajnálatos módon a legutóbbi külkereskedelmi statisztikák azt mutatják, hogy az angol exportőrök vitatható gyorsasággal alkalmazkodnak a megváltozott helyzethez, amelyben a személytelen állam által eszközölt hatalmas megrendelések időszakát egyre jobban háttérbe szorítja egy új időszak, amikor is az üzleti kapcsolatok többségét a termelővállalatokkal létesített személyi kapcsolatok révén építhetjük ki.

Szemmel láthatóan tartózkodók az angol üzletemberek a gazdasági kapcsolatok egy másik területén, az együttműködési megállapodások kötésében. A magyarok nagy súlyt helyeznek a fejlett országokból történő licencek és „know-how" vásárlására, a licenc alapján gyártott termékek közös értékesítésére harmadik piacon. Például 1968-ban 26 együttműködési megállapodás jött létre magyar és nyugati vállalatok között, de csak két esetben volt az egyik fél angol, viszont 10 esetben nyugatnémet, 5 esetben svéd vállalat volt a partner. Az egyik angol vállalat egy 10 évre kötött szerződést nemrég írták alá, a magyar gyár az angol Colan cégtől vásárolt licenc alapján állít elő gabonaszárító berendezéseket, s ezeket más szocialista országok piacán is eladja.

A magyarországi gazdasági reform ismeretében tulajdonképpen nem is meglepő, hogy Magyarország éppen most hivatalosan is kérte felvételét a GATT-ba. A cél, hogy a magyar termékek és vállalatok minél kedvezőbb feltételekkel vehessenek részt a világpiaci versenyben, s a GATT-tagság kényszerítené is a magyar vállalatokat, hogy a világszínvonalnak megfelelő termékekkel jelentkezzenek. Nem cél viszont, hogy a magyar vállalatok egymással versengjenek a világpiacon. Ellenben ösztönzik a vállalatok egymás közötti versenyét a hazai piacokon, amitől a lakosság ellátási színvonalának emelkedését várják.

Új tényező, hogy a jobb gazdasági eredmények elérése végett a jövedelmek egyenlőségét is felülvizsgálják, s a gazdaságirányítás új rendszerében a szélesebb körű jövedelemdifferenciálást helyezik előtérbe, a szakképzettségnek, hozzáértésnek, a feladat bonyolultságának, a teljesítménynek megfelelően.

A célok között fontos helyet foglal el a KGST-n belül és azon kívül folyó kereskedelem és együttműködés hatékonyabbá tétele. Felvetődött annak a szükségessége is, hogy a szocialista országok megteremtsék a közös, konvertibilis fizetőeszközt.

Magyarország az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésében jelentős lépéseket tett, célja, hogy versenyképes árukat termeljen és növelje sikereit a világpiacon. Magyarország ugyan méreteiben kis piac, de egyre dinamikusabbá válik. Fontos, hogy az angol vállalatok és üzletemberek felismerjék ezt, s felmérjék a közvetlen és a hosszú távú kilátásokat. (Ism.: *Koltay Jenő*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Йнэ Фок

Наша страна на ленинском пути

Автор, объединяя в единое целое два больших праздника нашего народа — столетие со дня рождения В. И. Ленина и 25-ую годовщину освобождения нашей страны, — изображает в статье многостороннее влияние ленинских идей на процесс развития, через который прошла Венгрия на пути построения социализма.

Ленинизм — учение действительное в интернациональных масштабах. Это подтверждается и историей нашей страны после ее освобождения: социалистическое строительство встречало на своем пути преграды, складывались трудные и опасные положения именно тогда, когда мы отходили от ленинского учения, и, наоборот, чем правильнее — не догматически, согласно букве, а по содержанию и духу — применялся нами ленинизм, тем лучших результатов мы достигали.

Автор дает обзор минувшего двадцатипятилетия, то есть периода, когда во всех областях политической, общественной и экономической жизни произошли неведомые в нашей истории изменения. Он рисует многостороннюю картину происшедшего экономического развития и обобщает уроки проведения в жизнь реформы хозяйственного управления и ожидаемого выполнения третьего пятилетнего плана.

Останавливаясь на стоящих перед нами задачах, автор подчеркивает роль науки в решении экономических проблем и, в особенности, в развитии научного характера управления. Он указывает на особое значение сотрудничества между странами-членами СЭВ среди ресурсов экономического развития Венгрии, отмечая, что уже созрели условия для развертывания международной социалистической экономической интеграции.

На основании статьи можно получить представление и о важнейших целях четвертого пятилетнего плана на 1971—75 гг., а также о дальнейших задачах по развитию венгерского народного хозяйства.

В заключительной части статьи автор затрагивает и трактовку взаимоотношения между планом и рынком. Он отмечает, что по вопросу центрального планирования позиция нашей партии четка и ясна. Центральное планирование и законы рынка функционируют в экономике не независимо друг от друга, а в неразрывном единстве, в котором определяющая роль принадлежит центральному планированию. Его задача: регулировать основные экономические процессы, опираясь при этом и на рыночный механизм, от которого мы ожидаем улучшения экономической эффективности. Пусть никто не думает, что в Венгрии социалистическое хозяйство будет передано на произвол стихийным силам рынкам. Под руководством Венгерской социалистической рабочей партии социалистическая Венгрия целеустремленно и непоколебимо идет по ленинскому пути.

Янош Сита

25 лет экономического сотрудничества Венгрии с социалистическими странами

25-летнему экономическому развитию Венгрии в большой мере способствовало международное сотрудничество с социалистическими странами. Для развивающейся промышленности Венгрии как малой страны, ориентированной на внешнюю торговлю, важную базу представлял надежный социалистических рынок. Наряду с этим сравнительные преимущества реализовались при экспорте в социалистические страны лучше, чем при экспорте на капиталистический рынок. Машины и комплектное оборудование, ввезенные из более развитых социалистических стран, а также научно-техническое сотрудничество с ними обусловили индустриализацию страны. Подавляющее большинство требующегося промышленному производству сырья также импортируется Венгрией из Советского Союза, причем по благоприятным стабильным ценам. Таким образом, товарная структура внешней торговли с социалистическими странами весьма благоприятна для Венгрии. В последние годы наряду с традиционным внешнеторговым оборотом постепенно расширяются и производственные связи.

Вскрытие новых ресурсов экономического роста требует устранения явлений, задерживающих динамическое развитие; усиления международной концентрации производительных сил; увеличения конкурентоспособности стран-членов СЭВ на мировом рынке. Это требование выдвинуло на повестку дня необходимость социалистической интеграции. Необходимо дальнейшим развитием методов сотрудничества способствовать созданию такого регионального сообщества наций, в котором общие экономические движущие силы действуют в направлении планомерности, понимаемой в широком смысле; в определенных отраслях экономики усилится концентрация путем соединения постоянного характера определенных частей национальных производственные аппаратов, и национальные рынки во все большей части производства расширятся до интегрированного рынка.

Дьердь Гэнцэл

Ленин и научные основы пролетарской политики

В статье автор пытается ответить на вопрос, каков был вклад ленинского анализа в конкретизацию марксизма.

Автор в этом аспекте рассматривает единство революционной теории и практики у Маркса и у Ленина. В связи с этим он указывает на специфику учений Маркса и Ленина, предопределенную различием исторических условий.

По убеждению автора, тщательное изучение генезиса и морфологии марксизма—ленинизма имеет большое значение для современной борьбы и стратегии пролетарских партий как в капиталистических, так и в социалистических странах.

Бела Чикош-Надь

Важнейшие вопросы развития нашего хозяйственного механизма

В статье излагаются результаты, достигнутые со времени введения нового хозяйственного механизма, и некоторые вопросы его дальнейшего совершенствования. В 1967—1969 годах среднегодовой рост национального дохода в 6,2% происходил при ускорившемся развитии сельского хозяйства и несколько замедленном промышленном росте. Структурные изменения, происшедшие в результате реформы, привели к улучше-

нию равновесия венгерского народного хозяйства, на что, в частности, указывает и более благоприятное формирование сальдо платежного баланса. Автор очень положительным результатом считает то обстоятельство, что в рассматриваемый период удалось обеспечить соответствующую плану динамику цен и заработной платы.

Одним из важных условий нашего дальнейшего развития является осуществление рационального поведения предприятий. В интересах этого было восстановлено единство процессов производства и реализации, повышена самостоятельность предприятий, при сохранении корректирующей роли финансовых и ценовых регуляторов. В этом отношении особое значение имеет налогообложение факторов производства и прибыли, а также пошлины, взимаемые с импорта, и субвенционирование экспорта. Сегодня, однако, финансовые и ценовые регуляторы формируют рыночные связи предприятий при значительном ограничении экономической эффективности, и поэтому необходимо создать более рациональную систему оценок. Это — один из основных вопросов совершенствования хозяйственного механизма в Венгрии. Затем автор рассматривает в статье проблемы планомерного регулирования рынка. Он, в частности, подчеркивает: речь идет о планомерном регулировании рынка, а не о его исключении. В этом регулировании наиболее важная роль принадлежит финансовым рычагам, в силу чего другая центральная задача реформы хозяйственного механизма — это совершенствование монетарной системы венгерского народного хозяйства.

Наконец, автор делает выводы относительно народнохозяйственного планирования, оперативного государственного управления и формирования общественного сознания, указывая: за прошедшие годы в деле перевода хозяйственного развития на более планомерные и сбалансированные основы было сделано гораздо больше, чем это отражается в настоящий момент в общественном создании.

Йожеф Сабо

Ленинские идеи и взаимосвязь интернациональных и национальных интересов

Отмечая значение идейного и политического наследия Ленина, автор рассматривает общие закономерности и национальную специфику строительства социализма. Он перечисляет закономерности, общие, по его мнению, для всех стран, а затем указывает на то, что правильность национальных черт, применяемых в методах управления и в определенных элементах политики отдельных стран, может быть измерена результатами, достигнутыми в социалистическом строительстве.

В дальнейшем автор пытается более широко осветить понятие, содержание и возможности согласования национальных и интернациональных интересов. Национальные интересы социалистической страны суть совокупность потребностей, определяемых на основании экономических закономерностей, вытекающих из своеобразного положения отдельных социалистических стран. Национальная форма социалистической собственности требует от каждого социалистического государства эффективного использования народнохозяйственных ресурсов, а также национального управления экономикой. Социалистические государства как собственники выступают в экономических взаимосвязях соответсвенно своим национальным интересам. Положение отдельных стран означает обособленную систему экономических и связанных с ними политических интересов. Поэтому могут возникнуть и расхождения в интересах. Для сближения и постепенной увязки воедино этих систем интересов требуются постоянные сознательные политические усилия. Между социалистическими странами имеются не только расхождения в интересах, но одновременно объективным фактом является и общность их интересов. Мировая социалистическая система, кроме построения социализма, имеет и международную функцию: обуздание империализма. Сегодня национальным и интернациональным интересом социалистических стран является укрепление экономической интеграции стран-членов СЭВ. Исключительно важно, чтобы интеграция оказалась выгодной для всех участвующих в ней социалистических государств.

В заключение автор занимается критикой враждебных и ошибочных взглядов на суверенитет стран.

Андраш Хегедюш

Ленин и альтернативы системы хозяйствования при социализме

В статье автор занимается состоянием «in statu nascendi» развития социалистических систем хозяйствования, рассматривая в этом процессе роль Ленина.

В трактовке автора более поздние конкретные системы хозяйствования социалистических обществ представляют собой сочетания двух основных типов, возникших уже в первые после Октябрьской социалистической революции годы и даже получивших отражение в общественных науках. Первый из них — это система государственного управления, осуществляющая натуральное хозяйствование, первой формой которой был военный коммунизм. Второй тип — это система хозяйствования, строящаяся на началах хозрасчета, начавшаяся развиваться в эпоху НЭП-а, в которой цены на продукты и услуги уже играют значительную роль, хотя подавляющее большинство их и формируется не на рынке, а в аппаратах специального управления.

В статье автор детально рассматривает изменения, происшедшие в формировании хозяйственных институтов, в частности, образование главков и трестов, из которых выросли специальные аппараты социалистического хозяйственного управления, а также идеологические дискуссии, которыми сопровождалось это развитие.

Основная мысль статьи заключается в том, что для понимания современных хозяйственных реформ необходимо знание исторического генезиса нынешнего положения.

Эрненэ Чизмадия

25 лет венгерского сельского хозяйства

Продукция сельского хозяйства сегодня на 50 процентов превышает довоенный уровень. За 25 лет в Венгрии сложилось такое крупное сельскохозяйственное производство, которое способно удовлетворить потребности в продовольственных продуктах населения, возросшего на миллион человек при росте экспорта в два раза. Сельское хозяйство — главным образом, за счет экспорта продовольственных продуктов — значительно расширило ресурсы развития народного хозяйства. Посредством своего растущего активного экспортно-импортного сальдо оно служит развитию других народнохозяйственных отраслей, сбалансированному экономическому развитию.

Венгерское сельское хозяйство, осуществив социалистическое преобразование крестьянских хозяйств, пошло по пути развития современного крупного производства. Ускорилась механизация и химизация сельскохозяйственного производства. По сравнению с уровнем, имевшимся четверть века назад, тяговая мощность

увеличилась на 60%, объем основных средств в расчете на единицу площади — в три раза; в результате многократного роста применения искусственных удобрений обеспеченность почвы питательными веществами улучшилась вдвое. В последние годы началась и более целеустремленная координация сельского хозяйства и переработки сельскохозяйственной продукции пищевой промышленностью, что приводит к более быстрым темпам и более высокой эффективности развития переработки.

Большим достижением венгерской истории за последние четверть века является господство социалистического крупного производства в сельском хозяйстве. Новые этапы укрепления социалистических отношений — это возникновение кооперативной земельной собственности, усиление специализации и кооперирования, развитие вертикальных связей между промышленностью и сельским хозяйством.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Jenő Fock:

Hungary on the road of Lenin

On the occasion of the two great anniversaries, the 100th of Lenin's birth and the 25th of the Liberation of our country, the article renders account of the diversified effects of the oevre of Lenin on the development process of Hungary on her road to socialism. Leninism is a teaching of international validity. This is proved also by the history of our country after the Liberation: the building of socialism suffered setbacks, and difficult and dangerous situations developed, whenever we departed from the teachings of Lenin; and conversely, the more correctly we applied Leninism—not its letters in a dogmatic way, but its contents, its spirit—the more favourable were the results achieved.

The author looks back upon the past quarter of a century, the period in which changes unparallelled in our previous history occured in every field of political, social and economic life as well. He draws a manysided picture of the economic development having taken place and summarizes the lessons of the reform of economic control introduced two years ago and of the expected fulfilment of our third five-year plan.

Speaking about the tasks to be solved, the author stresses the importance of science in solving the economic problems and, particularly, development of the scientific character of management. He emphasizes the outstanding importance of cooperation among CMEA countries as a source of Hungary's economic development and indicates that the conditions have matured for the evolution of socialist international economic integration.

From the article we may also get an idea of the major objectives in the 4th five-year plan for 1971—1975, of the task before us in respect of economic development.

In the concluding part of the article the author mentions the interpretation of the relation between plan and market. He states that the standpoint of the Party in respect of planning is clear and unequivocal. Central planning and the laws of the market do not function in the economy independently of each other, but in an inseparable unity, where the decisive role is played by central planning. Its task is to regulate the major economic processes and relies in it also on the market mechanism; from this we expect an improvement in efficiency. Nobody should, therefore, think that in Hungary we will leave the socialist economy to the effect of spontaneous market forces. Under the leadership of the Hungarian Socialist Workers' Party, socialist Hungary is purposefully and firmly advancing on the road pointed out by Lenin.

János Szita:

25 years of Hungary's cooperation with the socialist countries

International cooperation with the socialist countries has much contributed to economic growth in Hungary in the course of the last 25 years. As an export-oriented small country, the socialist market providing security constituted an important basis of her developing industry. In addition, comparative advantages could be better asserted in the exports to socialist countries. The machinery and complete equipment imported from the more developed socialist countries, and the scientific-technical cooperation created the conditions for industrialization. Also the overwhelming majority of raw materials necessary for industrial production is imported from the socialist countries, above all from the USSR, at favourable stable prices. Thus, the commodity pattern of the foreign trade with socialist countries is highly favourable. In recent years, in addition to the increase in traditional trade, also production connections are expanding.

In order to disclose new sources of economic growth it is imperative to do away with the phenomena putting a brake on dynamic development, to increase international concentration of productive forces, to increase the competitivity of CMEA countries on the world market. It is this requirement that has put the formation of a socialist integration on the order of the day. By improving the methods of cooperation, the establishing of such a regional community of nations should be promoted, where common economic forces work in the direction of a more comprehensively interpreted purposefulness, where concentration increases in certain branches of the economy by connecting certain parts of the national productive machineries in a stable manner and where the national markets expand into an integrated market in respect of a growing part of production.

György Gönczöl:

Lenin and the scientific basis of the policy of the proletariat

The author tries to answer the problem by what new dimensions of analysis Lenin contributed to rendering Marxism concrete.

The unity of revolutionary theory and practice is examined from this point of view with Marx and with Lenin. In this relation the particular features determined by the difference in historical situation are pointed out in the case of Marx and in that of Lenin.

It is the author's conviction that a closer investigation of the genesis and morphology of Marxism–Leninism is of high importance for the present figths and strategy of the parties of the proletariat in both the capitalist and the socialist countries.

Béla Csikós-Nagy:

Major problems of improving our economic mechanism

The article treats the results achieved since the introduction of the new economic mechanism and some problems of its further development. Between 1967–1969, the 6,2 per cent annual increase of national income came about with a faster agricultural and a slower industrial growth than earlier. The structural changes having taken place in the wake of the reform have made the Hungarian economy more balanced which is indicated also by a favourable change in our balance of payments. The author considers it a highly positive achievement that in the period under review we succeeded in securing development of prices and wages according to plan.

One of the major conditions of further development is to bring about a rational behaviour of enterprises. In the interest of this, we restored the unity of the productive and realization processes, increased enterprise autonomy, maintaining the corrective role of financial and price regulators. In this respect it is the taxation of factors of production, and of profits, import duties and export subsidies which have outstanding importance. At present, the financial and price regulators bring about the market relations between enterprises by strongly restricting economic efficiency; therefore, a valuation system must be brought about which would be more rational than the prevailing one. This is one of the major problems of improving our economic mechanism.

Next, the article treats the problems related to the purposeful regulation of the market. Among other things, it states that the emphasis is on the planned regulation of the market, not on its elimination. In regulating it, the financial regulators have the most important role, and thus another central task of the economic mechanism is to improve the monetary system of our economy.

Finally, the study draws a few conclusions in respect of national economic planning, operative government control and the formation of social consciousness and states: we must clearly see that we have performed much more in recent years in order to provide a planned and balanced basis for economic development than has become perceived, for the time being, by social consciousness.

József Szabó:

The ideas of Lenin and the relation between international and national interests

After paying due homage to the ideological and political heritage of Lenin, the author deals with the common rules and national particularities of building socialism. He lists the rules which, in his opinion, are generally valid for all countries. Then he turns to the subject that the correctness of national characteristics applied in the control methods and policy of individual countries can be measured by their results attained in building socialism.

In the following the author makes an attempt at clarifying in greater detail the notion and contents of national and international interests and the possibilities for their harmonization. The national interest of the individual socialist countries is constituted by the ensemble of needs which can be delimited on the basis of economic rules deriving from the particular situation of these countries. The national form of socialist ownership demands of every socialist state to utilize the national economic resources efficiently and also to control the economy on national level. In mutual economic relations the socialist countries present themselves as owners, led by their own national interests. The position of the individual countries means a distinct economic and a related political system of interests and, therefore, differences in interests may also emerge. Steady and deliberate political efforts are needed that these systems of interests should approach each other and gradually fit into each other. However, there are not only differences in interests among socialist countries, but also the community of interests is an objective fact. In addition to building socialism, the socialist world system has also an international function: to hold imperialism at bay. Today, it is in the national and international interest of the socialist countries to strengthen the economic integration of the CMEA countries. It is highly important that each participating socialist country should share in the advantages of integration.

In conclusion, the author exercises criticism over the inimical and false ideas connected with sovereignty.

András Hegedüs:

Lenin and the alternatives of the socialist systems of economic control and management

The study deals with the development of the socialist systems of economic control and management in *"statu nascendi"* and examines the role of Lenin in this process.

According to the authors' view, the later concrete systems of economic control and management are alloys made up of two fundamental types which emerged already in the years following the Socialist October Revolution and were formulated also in the thinking of social sciences; the first is the administrative system realizing a natural economy, the first form of which is war communism, and the other the system of economy based on independent accounting which began to develop in the era of the NEP and where the prices of products and services already played a substantial role, though they were fixed in their majority not on the market but in the specialized administrative machinery.

The study deals in detail with the changes in economic institutions—the emergence of the glavkh and later the trusts—form which the specialized machinery of socialist economic control developed, and also with the ideological debates accompanying this development.

The basic idea of the study is that in order to understand the present economic reforms, it is necessary to know the historical genesis of the present situation.

Mrs. M. Csizmadia:

25 years of Hungarian agriculture

Agricultural production is at present by almost 50 per cent higher than before the Second World War. In 25 years a large-scale agriculture has emerged in Hungary which is capable of satisfying the food consumption of a population higher by a million, in respect of the majority of foodstuffs, while increasing also exports to two-fold. Through increased food exports agriculture has substantially expanded the development resources of the national economy. With its growing export surplus agriculture is serving the development of other branches of the economy and a balanced economic growth.

With the socialist reorganization of peasant farms Hungarian agriculture started on the road leading to modern large-scale farming. Mechanization and chemization of agriculture accelerated. In comparison to the situation of 25 years ago hauling capacity increased by 60 per cent, the stock of fixed assets per unit of area to threefold, and, as a result of the use of complex fertilizers, the supply of the soil with nutritive materials is twice as good. In recent years a more purposeful harmonization of agriculture and food processing has begun, resulting in a quicker and more efficient development of processing.

It is a great achievement of our history over these 25 years that today the socialist large-scale farms are overwhelming in agriculture. Latest features of strengthening socialist relations are: the emergence of cooperative ownership of land, growing cooperation and specialization, development of vertical relations between industry and agriculture.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Széchenyi rakpart 3. I. emelet. — Telefon: 313—975, 116—460, 123—570
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 7¾ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. március 9.
70.0350 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

5

A tartalomból

KISS TIBOR:
A KGST-országok nemzeti piacainak integrációja — a leninizmus tükrében

CUKOR GYÖRGY:
Hosszú távú tervezés és iparpolitika

HEGEDÜS ANDRÁS:
Gazdasági reformok és a szocialista gazdálkodási rendszer alaptípusai

VARGA GYÖRGY:
Távlati tervezés a magyar vállalatoknál

SZIRA TAMÁS:
Pénzügyi szabályozásunk sajátosságai — nemzetközi összehasonlításban

XVII. évfolyam

1970. május

TARTALOM

Kiss Tibor: A KGST-országok nemzeti piacainak integrációja — a leninizmus tükrében 525

Cukor György: Hosszú távú tervezés és iparpolitika. II. rész 539

Hegedüs András: Gazdasági reformok és a szocialista társadalmakban kialakult gazdálkodási rendszer alaptípusai 552

Varga György: Távlati tervezés a magyar vállalatoknál 565

Szira Tamás: Pénzügyi szabályozásunk sajátosságai — nemzetközi összehasonlításban 582

VITA

Erdős Tibor: Értéktöbblet és értéktöbbletráta a mai kapitalizmusban 602

Tolnai György: Mégis egyetértünk, vagy mégsem értünk egyet? 615

SZEMLE

Növekedés és egyensúly — aktuális problémák Franciaországban *(Gergely István)* 622

FOLYÓIRATSZEMLE 632

Varga Jenő alkotói hagyatéka — Bronisław Wojciechowski: Változások a lengyel külkereskedelemben és a KGST-országok integrációja — John B. Rhodes: Kihívás az amerikai kihívás ellen — Stanislav Šourek: Új adók az ipari, építőipari és külkereskedelmi vállalatoknál Csehszlovákiában — Balassa Béla: A magyar gazdasági reform — A. Manukjan: A tőkekivitel és a nemzetközi monopóliumok

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Berend T. Iván—Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században *(Enyedi György)* 642

A mezőgazdaság fejlődésének közgazdasági kérdései *(Bethlendi László)* 644

A szocializmus politikai gazdaságtana és alkalmazása az NDK-ban *(Szabó Katalin)* 646

A cikkek orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 652

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bethlendi László, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Cukor György** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese; **dr. Enyedi György,** a földrajztudományok kandidátusa, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Erdős Tibor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára; **dr. Gergely István** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Hegedüs András** kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának főmunkatársa; **dr. Kiss Tibor** kandidátus, az Országos Tervhivatal főosztályvezető-helyettese; **dr. Szabó Katalin,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Szira Tamás** kandidátus, a Pénzügykutatási Intézet tudományos tanácsadója; **dr. Tolnai György,** a történettudományok kandidátusa, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár tudományos munkatársa; **dr. Varga György,** a Figyelő főszerkesztő-helyettese.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

KISS TIBOR:

A KGST-országok nemzeti piacainak integrációja — a leninizmus tükrében*

A marxizmus—leninizmus nem csupán világmagyarázat, hanem a világ megváltoztatására, a kommunista társadalom megteremtésére törekvő gyakorlati mozgalom is. Ezért nem elégedhetünk meg elméleti igazságainak egyszer s mindenkorra szóló megállapításaival, hanem teoretikus örökségét az új és új gyakorlati problémák kapcsán mindig újra kell gondolnunk, mindig újra tisztáznunk kell viszonyunkat a klasszikusok útmutatásaihoz. Az évfordulók különleges alkalmat adnak e feladat elvégzésére: a naptári kapcsolattal emlékeztetnek aktuális tevékenységünk és a marxizmus—leninizmus elméleti forrásai közti folytonosságra. Ilyen különleges alkalom Lenin születésének 100. évfordulója is.

De ha maga a feladat kézenfekvő is, elvégzésének módja egyáltalán nem az. A legegyszerűbb — és sajnos a leggyakoribb — eljárás a lenini hagyaték felidézésére, hogy szó szerint vesszük a feladatot és idézeteket keresünk mindennapi problémáink megoldására. Csakhogy Lenin nem nézhetett szembe azokkal a konkrét történelmi körülményekkel, amelyek közepette nekünk tevékenykednünk kell. Egyszerűen azért nem, mert ezek a körülmények az ő életében még nem állottak fenn, és jórészt nem is voltak előreláthatóak. Ezért nem is adhatott megoldást konkrét problémáinkra. Kész válaszok keresése, idézetek gyűjtögetése — bár látszólag a leghűségesebb viszonyt alakítja ki Lenin elméleti hagyatékához — elszakítja a Leninhez fűző szálakat: csakis arra szolgálhat, hogy teljesen formális, *utólagos* igazolást adjon egészen más alapon megalkotott helyzetelemzésekhez és döntésekhez. De megszakítja az igazi folytonosságot már azzal is, hogy gyökeresen ellenkezik a lenini *módszerrel,* azzal a móddal, ahogy Lenin Marx elméleti megállapításaihoz viszonyult. Ha Lenin hagyatékát valóban aktuálissá akarjuk tenni, akkor ugyanúgy kell viszonyulnunk hozzá, ahogy ő maga viszonyult Marxhoz: tudnunk kell a lenini módszert alkalmazva önállóan elemezni a világ új jelenségeit.

A marxizmus—leninizmus elveinek egyik lényeges alkotóeleme a munkásosztály által vezetett népek egyesítése. „Valamennyi ország proletariátusának, majd egész dolgozó népének és az egész világ nemzeteinek szövetségre és egységre való önkéntes törekvése nélkül a kapitalizmus fölötti győzelem ügyét nem lehet sikerre vinni."**

* A szerző előadása Moszkvában, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a KGST rendezésében a Lenin centenárium alkalmából 1970. január 28 és február 4 között tartott tudományos ülésszakon.

** V. I. Lenin Művei. 31. kötet. Szikra, 1951. 145. lap.

A proletár internacionalizmus elvei és módszerei alapján kell e feladat megvalósításán munkálkodunk.

A szocialista állam érdekei egyaránt nemzetiek és nemzetköziek. A forradalmi munkásmozgalom győzelme a munkásosztály nemzetközi összefogása nélkül elképzelhetetlen, amint azt a múlt és a jelen történelmi tényei bizonyítják. A szocialista államok egyik történelmi funkciója az, hogy magát a nemzeti államot is a szocialista népek barátságának és testvéri közeledésének eszközévé tegyék.

A szocialista állam dialektikus fejlődésének menete az, hogy egyfelől megszilárdítja a nemzeti formákat, másfelől viszont további kiteljesedése a távoli jövőben a nemzeti formák korlátainak leküzdésével, a népek összeolvadásának folyamatával jár együtt.

Természetesen minden elsietett lépés nehezíti e progresszív történelmi tendencia érvényesülését. Ezért int Lenin: „... a nemzeti kérdésben sem elvont és formális elvekből kell kiindulni, hanem először a konkrét történelmi helyzet, mégpedig elsősorban a gazdasági helyzet pontos figyelembevételéből; ..."*

Lenin tanításait, a leninizmus módszereit alkalmazva vizsgáljuk a KGST-országok nemzeti piacai összekapcsolásának lehetőségeit is mint a KGST-tagországok népei közeledésének egyik legfontosabb eszközét.

A szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás elmélyítése, a KGST-integráció előrehaladása teremti meg a legkedvezőbb és legelőnyösebb feltételeket a szocialista államok történelmi funkcióinak teljesítéséhez. A KGST-integráció elmélyítése a tagországok népei közeledésének egyik legfontosabb eszköze. A szocialista nemzeti államok összefonódásának, politikai határaik spiritualizálásának legdinamikusabb hajtóereje a gazdasági kapcsolatok mind szélesebb hálózata, a nemzeti piacok közötti korlátok fokozatos lebontása, a nemzeti termelőerők gyors növekedésével egyidejűleg a gazdasági színvonalak kiegyenlítődésének elősegítése. A kulturális kapcsolatok fejlődése ezt a folyamatot mozdítja elő, segíti, de egyben eredménye is a gazdasági kapcsolatok elmélyülésének.

A KGST-integráció főbb vonásai

A szocialista világpiac fejlődésének gazdasági bázisa a szocialista országok tervszerűen fejlődő népgazdasága, hiszen a szocialista nemzetközi munkamegosztás a szocialista országok tervszerűen fejlődő népgazdaságait kapcsolja össze.

Marx és Lenin rámutattak arra, hogy a termelőerők és a nemzetközi munkamegosztás fejlődése révén nagy térségek gazdaságilag összefonódnak egymással. A nemzetközi integrálódás objektív fejlődési folyamat, amely mindkét társadalmi rendszerben kialakul. E folyamat tartalma a termelőerők növekedése és internacionalizálódása, a termelési és cserefolyamatok nemzetek közötti összefonódása, a nemzetközi munkamegosztás elmélyülése, különösen egyes nemzeti termelési ágak más országokkal való összekapcsolódása révén.

Az integrálódás adott fejlettségi fokán a társult országok által létre-

* Lenin Művei. 31. kötet. Szikra, 1951. 139. lap.

hozott integrációk jellegét meghatározzák a résztvevő országok termelési viszonyai, politikai és gazdasági céljai, s ennek megfelelő gazdaságpolitikai és más szervezetei. Kifejlődik az integráció közös intézményeinek hálózata, és megteremtik az integráció nemzetközi gazdasági mechanizmusát. Az integráció előrehaladásával fokozódik és mindinkább állandósul a nemzeti termelőapparátusok bizonyos részének összekapcsolódása más társult nemzetek termelőapparátusával; másfelől a nemzeti piacok mind erőteljesebben nemzetközi integrált piaccá szélesednek.

A tervgazdálkodó szocialista országok a KGST-országok integrációjában létrehozták a közös intézmények hálózatát. A KGST-integrációnak egyik fő vonása a tervek koordinációja. Az ezzel szervesen összefüggő nemzetközi mechanizmus felöleli a szocialista országok külkereskedelmi, hitelezési, valutáris és pénzügyi kapcsolatainak a megszervezését.

A KGST-országok közötti tervkoordináció és külkereskedelem alapján az egyes tagországok tervszerű termelése szorosan összefonódik egymással, és gazdasági fejlődésük is támaszkodik a többi ország, elsősorban a Szovjetunió termelésére és szállításaira, valamint felvevő piacaira.

A KGST-országok nemzetközi piaca jelenleg mindemellett deformált világpiaci integráció, amelyben a részeit képező egyes nemzeti piacok között túlzott korlátok akadályozzák, hogy létrejöjjön a fejlettebb tervszerű szocialista termelési és piaci integráció.

Az egyes nemzeti piacok közötti főbb korlátok a következők: az adminisztratív protekcionizmus, amely csak szigorú kontingensek szerint engedélyezi az országok közötti forgalom lebonyolítását; a multilaterális forgalom hiánya; a bilaterális forgalomban az egyensúlyra való túlzott törekvés; a teljesen kifejlett szocialista világpénz hiánya; a reális valutaárfolyamok hiánya; az árarányok torzulása; a belső árak és a világpiaci árak kölcsönhatásainak korlátozottsága; az országok közötti nem kielégítő tőkemozgás; a gazdasági egységek közvetlen kapcsolatainak fejletlensége stb.

A jelenlegi KGST-integráció az integrálódás folyamatának elért, adott fejlettségi foka, de maga továbbra is folyamat, amely különböző ellentmondásokon keresztül halad előre. A KGST-integrációban eddig alkalmazott mechanizmus elavult, összeütközik a termelőerők, valamint a termelési viszonyok elért fejlettségi fokával. Eddig hiányzott is a részfolyamatokat szervesen összekapcsoló komplex mechanizmus. A fejlődés magasabb fejlettségi fokát fejezi majd ki egy ilyen komplex mechanizmus elfogadása és alkalmazása.

A KGST-országok gazdasági együttműködésének néhány ellentmondása

A marxizmus—leninizmus a fejlődést az ellentmondások harcának, a pozitív és a negatív, az új és a régi, a fejlődő és az elhaló között folyó küzdelemnek tekinti. A KGST-integráció fejlődését is — mint minden fejlődési folyamatot — a benne rejlő ellentmondások kialakulása és leküzdése viszi előre.

A társadalmi fejlődés folyamatában a legáltalánosabb ellentmondás

a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás. Hogyan konkretizálódik ez az általános ellentmondás a KGST-országok együttműködésében?

a) A KGST-integrációban részt vevő országok *termelőerői egyfelől egyre inkább túlnőnek az országhatárokon, termelésük a nemzetközi munkamegosztás fejlődésével mindjobban összefonódik, internacionalizálódik* Másfelől azonban a *döntő termelési eszközök az egyes önálló országok nemzeti — elkülönült — szocialista tulajdonában vannak,* s az országok, illetve azok szocialista vállalatai árukként cserélik ki termékeiket. *A KGST-országok közös gazdasági érdekei mellett tehát szükségképpen léteznek és nagy erővel hatnak a különérdekek,* az egyes országok és vállalatok különérdekei, a köztük megmutatkozó ellentmondások. Ezzel kapcsolatban érdemes rámutatni Marxnak arra a megállapítására, hogy a társadalmi munkamegosztás az egyes termelők külön érdeke és a társadalmi munkamegosztással összefűzött egész termelőszervezet közti ellentmondás dialektikus egységét tartalmazza, s hogy ez az ellentmondás teljes mértékben csak a kommunista társadalomban szűnik meg.* A KGST-integráció egyik fontos ellentmondása tehát a termelés internacionalizálódása és a termelési eszközök nemzeti jellegű szocialista tulajdona közti ellentmondás. Ez a történelmi fejlődés során hosszú ideig nem szüntethető meg, de a nemzetközi gazdasági együttműködés formái enyhíthetik vagy súlyosbíthatják, kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb mozgásformát biztosíthatnak számára.

b) *A szocialista országokat az a körülmény, hogy önálló árutulajdonosok, a legkedvezőbb cserearányok elérésére ösztönzi.* A szocialista országok figyelembe veszik a másik ország szükségleteit, de elsősorban azokat a termékeket kívánják exportálni, amelyeknek termelése számukra a legelőnyösebb. Az illető országtól függ, hogy mit ajánl kivitelre, és módja van meghatározni, hogy az egyes árufajtákból melyik országnak, milyen mennyiségben szállít. Ezért előfordul, hogy egyes áruk értékének realizálása akadályokba ütközik, mert nem azokat a használati értékeket termelték, amelyekre a többi országnak szüksége van; más használati értékekből pedig hiány mutatkozik.

A szocialista országok főképp azokat a termelési ágakat igyekeznek fejleszteni, amelyek — adott árviszonyok mellett — a leggazdaságosabbak. Előfordul, hogy egyik-másik országnak kedvező lenne, ha a partnerek bizonyos termelési ágakat gyorsabban fejlesztenének és a megtermelt cikkek egy részét exportálnák a részükre. De ha a partnerek e termelési ágak fejlesztését más termelési ágak fejlesztésével szemben előnytelennek ítélik, akkor azokat mégis kevésbé fejlesztik. Másrészt előfordul, hogy — hasonló természeti, gazdasági adottságok miatt — bizonyos ágazatokat több ország párhuzamosan kíván fejleszteni, mert számukra ez előnyösnek látszik. Ezek az ellentmondások főként a nyersanyagtermelő és a feldolgozó iparágak kisebb-nagyobb aránytalanságaiban, valamint különösen a gépipar nem kellő mértékű nemzetközi szakosításában és kooperációjában nyilvánulnak meg.

c) A gazdaságilag fejlettebb és a gazdaságilag fejletlenebb országok között is mutatkoznak bizonyos sajátos ellentmondások. A termelőerők különböző fejlettsége következtében a KGST-országokban a nemzeti

* Vö. Marx–Engels Művei. 3. kötet. Kossuth, 1960. 33–35. lap.

munkatermelékenység az egyes ágazatokban és egészében is eltérő, így az egy főre jutó nemzeti jövedelem, valamint az egy főre jutó felhalmozási és fogyasztási alap is különböző mértékű. Az adott termelőerők optimális felhasználására való törekvés némely esetben oda vezetett, hogy a fejlettebb országokban a termelékenyebb kapacitások maximális mértékben való kihasználása az adott ágazatban korlátozná a gazdaságilag kevésbé fejlett országok előrehaladását. Emellett a kevésbé fejlett országokban az újabb és újabb kapacitások létrehozása elkerülhetetlenül párhuzamosságokat hoz létre, ami a fejlettebb gazdaságú országokban gyakran bizonyos kapacitások kihasználatlanságához vezet.

d) Ellentmondás keletkezett egyfelől a *szocialista nemzetközi munkamegosztás és kooperáció kialakított gazdasági formája (gazdasági mechanizmusa), másfelől a termelőerők fejlettségi szintje és a termelési eszközök nemzeti jellegű szocialista tulajdona között.* A nemzetközi szocialista munkamegosztásnak és kooperációnak e gazdasági formája szorosan összefüggött az egyes országokban kialakult tervezési és gazdaságirányítási rendszerrel (gazdasági mechanizmussal), amely a termelést, az elosztást és a forgalmat főképp adminisztratív módszerekkel, a vállalatoknak adott kötelező tervutasításokkal szabályozta, s erősen korlátozta az áru- és pénzviszonyok aktív szerepét. Ennek megfelelően alakult a szocialista országok közötti munkamegosztás és együttműködés gazdasági formája is. Minthogy azonban a KGST-integrációban önálló szocialista országokról van szó, amelyek külön-külön termelőeszköz-tulajdonosok, végképp nem volt lehetőség arra, hogy mindezeknek az országoknak a termelését, elosztását és forgalmát egyetlen központ tervezhesse és utasításokkal szabályozza. Az áruviszonyoknak, a pénz, a piac működésének, aktív szerepének erős korlátozása tehát a szocialista nemzetközi munkamegosztásban és kooperációban különösen hátrányosnak mutatkozott; sok tekintetben fékezte a szocialista országok közötti munkamegosztás fejlődését, a gazdasági erőforrások ésszerű kihasználását, az országok erőinek kölcsönösen előnyös vállalkozásokra történő egyesítését.

Ezt akkor is megállapíthatjuk, ha számon tartjuk azokat az eredményeket, amelyeket az egyes szocialista országok, valamint a KGST-integráció a gazdasági fejlődésben elértek.

e) *A szocialista államok nemzeti szuverenitásának fejlődése* — éppen úgy, mint az egész társadalmi fejlődés — *ellentmondásos mozgások közepette halad előre.* Egyfelől mindinkább kiteljesedik a szocialista államok szuverenitása, másfelől az egyes szocialista államok önként korlátozzák szuverenitásukat, és annak egy részét átruházzák a nemzetközi együttműködésük során kialakuló közös fórumokra. Ily módon kis országok is részeseivé válnak több országra kiterjedő döntéseknek, tehát szuverenitásuk nemcsak korlátozódik, hanem hatóterületében bővül is. A KGST-integrációban ez a fejlődési folyamat még kezdeti szakaszban van. A KGST-országok mind saját fejlődésük, mind a többi ország gazdasági fejlődése érdekében korlátozzák saját szuverenitásukat. Ezzel egyidejűleg szerepük nemzetközi síkon megnövekszik, amikor egyeztetik terveiket, támogatják egymás fejlődését. Nem szólnak bele egymás belügyeibe, a tervek egyeztetése azonban közvetve befolyásolja a tagországok gazdasági fejlesztésének irányvonalait. Mindegyik ország csak olyan

gazdasági kötelezettségeket vállal magára, amely mind nemzeti, mind nemzetközi érdekeinek megfelel, miközben a nemzetközi munkamegosztásban való részvétellel, a gazdasági tömörülés fejlesztéséhez való hozzájárulásával segíti mind saját országa, mind a többi ország fejlődését.

A KGST-országok integrációjának és a tagországok szuverenitása önkorlátozásának a folyamata különböző ütemű lehet, gyorsulhat vagy lassulhat, a résztvevő országok magatartásától függően. A KGST-országok túlnyomó többsége az integráció fejlesztését szorgalmazza, mert ez kedvezően hat a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságának a növelésére, ami természetesen az egyes országok gazdasági növekedését és nemzeti termelésük hatékonyságának emelkedését teszi lehetővé.

f) *Az egyes önálló KGST-országok tervgazdálkodásának autark tendenciája mindinkább növekvő ellentmondásba kerül a KGST-országok népei közeledésének tendenciájával.*

A tervgazdálkodás óriási előnye, hogy központilag átfogja az egész népgazdaság növekedését, kitűzi a fejlesztés főbb irányvonalait és eszközeit, gazdasági szabályozóit e célok megvalósításának szolgálatába állíthatja. A tervek nemzetközi egyeztetésének célja, hogy az egyes országok tervszerű gazdasági növekedésének nemzetközi feltételeit a KGST-országok részéről megteremtse.

A tervgazdálkodás eddigi formái azonban bizonyos autark tendenciákat is magukban rejtenek, mert olyan törekvések vannak, hogy a termelés minél teljesebben elégítse ki a belső termelési és fogyasztási szükségleteket, az egyes ágak és ágazatok az adott lehetőségek határain belül, de sokszor a gazdaságosság rovására is minél komplexebben egészítsék ki egymást. Ezek a törekvések megnehezítik a népgazdasági tervek széles körű hatékony összehangolását, akaratlanul is bizonyos autark tendenciák érvényesülését segítik, növelik a nemzetközi korlátokat a nemzeti piacok között. Mindemellett a KGST-országok terveinek egyeztetése belátható időn belül a további előrehaladás mellett sem fejlődhet át közös tervezésbe.

Az export-import túlzott centralizmusa és engedélyhez kötöttsége az egymás közti kereskedelemben is, a belföldi és a külkereskedelmi árak elszakítottsága, a túlzott protekcionizmus a KGST-országok nemzeti piacainak olyan mérvű elzártságához vezetett, amely nem hogy elősegítené, ellenkezőleg, fékezi a KGST-országok gazdasági összefonódását, a komparatív előnyök ésszerű kihasználását, a termelés nemzetközi szakosítását és kooperációját, a nemzeti termelés hatékonyságának a növekedését, a technikai forradalom vívmányainak gyorsabb alkalmazását.

A KGST-országok jelenlegi gazdasági mechanizmusa túlzottan korlátozza a belső nemzeti piacokon más szocialista országok áruinak forgalmát. Importra általában akkor kerül sor, ha a belföldi szükségletek kielégítésére hazai forrás egyáltalán nincs, vagy pedig nem kielégítő mértékben áll rendelkezésre. A felhasználóknak sem a választék, sem az árak tekintetében lényegében nincs választási lehetőségük.

Az import formái és módszerei a szocialista országok közötti forgalomban is bürokratizálódtak, hosszadalmasakká, nehézkesekké váltak. A túlzott protekcionizmus a kelleténél nagyobb mértékben óvja meg vállalatainkat a nemzetközi piac hatásaitól, ebből származik a túlzott

biztonságérzet, a mozgékonyság elmaradása, a termelés nemzetközi szakosításában és a kooperációban való anyagi érdekeltség hiánya. A termelővállalatok bármilyen magas önköltségei, ráfordításai a belföldön társadalmilag elismert ráfordításokká váltak, ezek képezik a hazai átadási árak alapját, a más országokból importált termékek beszerzési áraitól függetlenül.

Ezen ellentmondás megoldása a tervkoordináció megerősítését és közös vállalatok létesítésének bővítését feltételezi, de szükségessé teszi a nemzeti piacok korlátainak fokozatos lebontását is.

A KGST-országok piacainak integrálódása

A KGST-integráció komplex fejlesztésének egyik legfontosabb feladata, hogy a KGST-országok nemzeti piacainak egymás felé is alkalmazott túlzott korlátait fokozatosan lebontsuk, *egy közös, integrált piacot fejlesszünk ki.*

A szocialista világpiacon áruforgalom van, a szocialista országok elkülönült nemzeti tulajdonának javai cserélnek gazdát. Ez az áruforgalom tervgazdálkodó szocialista országok közötti sajátos áruforgalom. Sajátosságainak akármelyikét hanyagoljuk is el, akkor a szocialista világpiac forgalma és főleg a forgalom arányossága és hatékonysága mind nagyobb nehézségekbe ütközik. A termelési tervek koordinációjának hatékonyságát nem tudjuk növelni, ha tagadjuk a szervezett szocialista piac továbbfejlesztésének szükségességét.

A KGST termelési és piaci integrációja az országok termelési tervei koordinációjának további elmélyítésével, a piac kategóriáinak tudatosabb és fejlettebb felhasználásával haladhat előre. Az integráció továbbfejlesztésének tehát e két vonalon kell haladnia. A kettő egymással összefügg, egymást feltételezi. Az egyik feladat tehát: továbbfejleszteni, hatékonyabbá tenni az országok termelési terveinek több- és kétoldalú koordinációját, a másik: előmozdítani az áru-pénz és más piaci kategóriák aktív szerepének kibontakoztatását.

A KGST-országok gazdaságirányításában végbemenő különböző mértékű változások, reformok különböző mértékben teszik lehetővé, hogy az eddigi túlzott protekcionizmus, a nemzeti piacok elkülönülése enyhüljön. Megértek a feltételek arra, hogy szorosabb kapcsolatokat teremtsünk — mindenekelőtt KGST-méretekben — a belső és a külső piacok között. Az új belső és nemzetközi gazdasági mechanizmusban teret kell engedni a szocialista nemzetközi piaci versenynek. Ez a verseny csakis szabályozott, korlátozott lehet, ami a népgazdaság szocialista jellege, tervszerű irányítása mellett megvalósítható. Ennek a szabályozott szocialista nemzetközi versenynek jelentősen serkentenie kell a résztvevő országok gazdasági integrációs folyamatát, szorosabbá kell tennie az azonos termékfajtákat előállító vállalatok közötti kapcsolatokat, hajtóerőnek kell lennie a célszerű termelési kooperációk létrehozásában, a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődésében és a gazdasági hatékonyság növelésében.

A szabályozott szocialista nemzetközi piaci verseny lehetővé teszi, hogy kihasználjuk az országon belüli vállalati koncentráció előnyeit,

és kiküszöböljük vagy legalábbis erősen csökkentsük az egyes óriásvállalatok monopolhelyzetéből fakadó hátrányokat. Az ilyen verseny elősegíti az árak csökkentését, előmozdítja a termékek minőségének és korszerűségének fokozását, választékuk bővítését, lehetővé teszi a lakosság igényeinek jobb kielégítését. Ez a verseny összefér a tervszerű és józan protekcionizmussal, amely a hazai szocialista termelővállalatok részére gazdaságilag indokolt mértékű védelmet biztosít. A protekcionizmus mértéke a gazdasági fejlődéssel együtt kell, hogy változzon: fokozatosan csökkennie kell.

A KGST-országok fejlett piaci integrációjának kialakítása többoldalú, komplex probléma, amely hosszabb időszak alatt, csak fokozatosan érhető el. Az integráció fő folyamatait a tagországok koordinált gazdaságpolitikája irányítja és szükséges, hogy a tendenciákat a közösen kialakított KGST-szabályozórendszer befolyásolja.

Az integráció kifejlesztése szükségessé teszi a KGST-országok közötti külkereskedelem rendszerének, a külkereskedelmi árak képzéseinek, a KGST-országok pénzügyi rendszerének reformját, valamint a KGST-vámközösség kialakitását stb.

A KGST-országok piacainak integrációjában az áruforgalom már jelenleg is három kategóriára oszlik, a fejlettebb integrációban kívánatos ezek jelenlegi egymás közötti arányainak megváltoztatása:

1. Az alapvetően fontos anyagfajták egymás közti szállítására mennyiségileg meghatározott hosszú lejáratú szerződéseket kötnek.

2. A tervkoordináció során, illetve a külkereskedelmi szerződésekben értékkeret kontingenseket állapitanak meg az áruk egy meghatározott csoportjára, például a gépek szállítására. A vállalatok egymás közötti megállapodásainak ezt a keretet kell kitölteniük.

3. Fokozatosan bővíteni lehetne minden relációban a vállalatok közötti közvetlen megállapodások körét. Ez kezdetben a fogyasztási cikkek forgalmának 10—15 százalékára, valamint a gépek, műszerek, alkatrészek forgalmának egy részére terjedhetne ki. Ezt a kört fokozatosan bővíteni kell.

A KGST-piacok integrációja fejlesztésének egyik fontos eszköze a KGST-országok regionális *vámuniójának* a megteremtése.

Ha létrehozzuk, akkor ez lesz a világtörténelemben az első olyan vámunió, amelyben tervgazdálkodó, terveiket egyeztető országok vesznek részt. Mind a hazai közgazdászok, mind más országok közgazdászainak körében elterjedt, hogy a szocialista országok egymással szemben nem alkalmaznak vámokat. Ez formailag igaz, tartalmilag azonban félreérthető, mert a vámoknál sokkal erősebb adminisztratív protekcionizmust alkalmaznak. A centralizált tervkoordináció és a külkereskedelmi forgalom egyeztetésekor dől el, hogy az egyes országok milyen áruk behozatalát engedélyezik. A belső árkiegyenlítés és a lefölözés a legtöbb esetben jóval súlyosabb a szokásos vámoknál.

A KGST-piacok integrációjának, a KGST-vámközösség kialakításának kérdéséhez — a megfelelő történelmi körülményeket és változásokat figyelembe véve — ismét felidézhetünk egy lenini gondolatot. Lenin: „A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez" cimen írt kritikai tanulmányában foglalkozott a protekcionizmussal és a szabadkereskedelemmel. Marxnak ezzel kapcsolatos álláspontját azzal foglalta össze: „a modern

társadalmi-gazdasági rendben egyforma alapja van a szabadkereskedelemnek és a protekcionizmusnak."* Lenin megvilágította, hogy Marx meg tudta találni a kérdés megoldásának kritériumát. „Ez a kritérium — mutat rá Lenin — a termelőerők fejlődése."**

A szocialista országok piacainak integrációjában a vámközösséget, a nemzeti piacok válaszfalainak lebontását úgy kell kialakítani, hogy az valamennyi KGST-országban a termelőerők növekedését, a műszaki fejlődés meggyorsulását, a gazdasági színvonalak kiegyenlítődését és a lakosság jobb ellátását eredményezze.

A kapitalista országok kapcsolataiban a külgazdasági politika egyik legfontosabb eszközének a vámpolitikát tekintik. A vámok különböző fajtái léteznek, a külgazdasági politikát azonban lényegében a „védővámok" érdeklik, amelyek a hazai termelés védelmében, a belső árszínvonal tartása céljából — független más gazdasági szabályozóktól — megemelik az importcikkek árát.

A védővámok lehetnek átmenetiek és állandóak. Az első esetben az a feladatuk, hogy a hazai termelést a kezdet nehézségein átsegítsék és új termelési ágak kifejlődését előmozdítsák. Az állandó vám klaszszikus célja az, hogy a hazai és a külföldi termelési költségekben fennálló különbözetet tartósan kiegyenlítse.

A hazai termelést túlzottan előnyben részesítő protekcionista vámpolitikát ún. adminisztratív protekcionizmussal is kiegészítik, mégpedig úgy, hogy a behozatalt engedélyhez kötik.

A vámpolitikának egyik fontos módszere a legnagyobb kedvezmény nyújtásának elve, amely szerint bármely országnak adott legnagyobb vámkedvezményeket egymás számára is biztosítják. Ez alól általában a vámuniók vagy gazdasági uniók jelentenek kivételt. A vámunióban a tagországok egymás számára alacsony vámtarifákat állapítanak meg, némely esetben el is törlik a vámokat, míg a kívül álló országokkal szemben magas vámfalakat képeznek.

A vámvédelemről 1922-ben Lenin a következőket írta: „... semmiféle vámpolitika nem lehet hatékony az imperializmus korszakában, amikor oly szörnyű nagy különbség van kolduszegény országok és hihetetlenül gazdag országok között. Buharin többször is hivatkozik a vámvédelemre, s nem látja, hogy az említett körülmények között bármelyik gazdag ipari ország áttörheti ezt a vámvédelmet."*** Akkor a gazdaságilag fejletlen Szovjetuniónak valóban hatékonyabb gazdaságvédelmi eszközre volt szüksége, mint a vámvédelem, hiszen nemcsak a gazdasági expanzióval, hanem még a fegyveres intervencióval is szembe kellett néznie, és ez a veszély később is állandóan fenyegette.

A külkereskedelem szocialista monopóliumának csaknem 50 esztendővel ezelőtt történt megvalósítása óta nagy változások mentek végbe a világgazdaság fejlődésében.

1. A Szovjetunió iparilag fejlett országgá vált. A mai Szovjetunió győztesen kerülne ki bármilyen vámháborúból, hiszen minden ehhez szükséges gazdasági feltétellel rendelkezik.

2. Kialakult a szocialista világgazdaság, amely az 1950-es években a

* Lenin Összes Művei. 2. kötet. Kossuth, 1964. 245. lap.
** Uo. 244. lap.
*** Lenin Művei. 33. kötet. Szikra, 1953. 457. lap.

vele szemben alkalmazott gazdasági blokádot nemcsak visszaverte, hanem a gazdasági diszkrimináció eszközei sem tudták megakadályozni, hogy a kapitalista világgazdaságnál gyorsabban fejlődjön. Éppen a Szovjetunió hatalmas gazdasága volt a szocialista világgazdaság bázisa, amelyre támaszkodva a szocialista országok az imperialista hatalmak agresszív gazdasági támadásait meghiúsították.

3. A szocialista országok közötti gazdasági együttműködésben az internacionalizmus elvei érvényesülnek, ily módon nem is merült fel, hogy bármilyen vámpolitika alkalmazásával a gazdasági kapcsolatokban egymással ellentétbe kerülhessenek. A KGST-országok gazdasági együttműködésének kialakulása idején az együttműködés formáit meghatározta a tagországok erősen centralizált tervgazdasága. Ezzel függött össze az is, hogy a külkereskedelem szocialista monopóliumának egymás közötti alkalmazását is nagyon mereven értelmezték.

Említettük, hogy a KGST-országok egymás között formailag nem alkalmaznak vámokat, gyakorlatilag azonban szélsőséges protekcionizmus érvényesül, az átadási árak megszabásakor a szokásos vámoknál sokkal magasabb árakhoz vezető árarányosítási politikát alkalmaznak.

4. A második világháború után, a kapitalizmus általános válságának újabb szakaszában *felszabadultak a gyarmati országok,* amelyeket a gazdasági függetlenségért vívott harcukban a szocialista országok támogatnak. Ez elsősorban közvetlen gazdasági egyezményekben és segítségnyújtásban nyilvánul meg, mindinkább előtérbe kerül azonban egy olyan vámpolitika kialakításának a szükségessége, amelyet a fejlődő országok az imperialista hatalmakkal szemben is igényelhetnek.

5. A fejlett tőkésországok különböző vámuniókban tömörülnek, amelyek megkülönböztető vámpolitikát alkalmaznak a szocialista országokkal szemben. Védekezésül szükségessé válik, hogy a KGST-országok közös vámpolitikát hozzanak létre, amely alkalmas arra, hogy kényszerítse a tőkésországokat a kölcsönös előnyök érvényesítésére.

6. A KGST sajátos és például a Közös Piacétól alapjában eltérő struktúrája és nemzetközi termelési viszonyai következtében a Szovjetuniónak kulcsszerepe van a változások keresztülvitelében. A Szovjetunió helyzete viszont mélyrehatóan különbözik a többi tagországétól. Belső piaca önmagában is egy regionális világpiac méretével ér fel, gazdasága csak kismértékben érzékeny a külgazdaság változásaira. E megállapítást meggyőzően mutatja, hogy a külkereskedelem hányada a nemzeti jövedelemhez képest nagyon alacsony. Ezzel szemben a többi tagország csak szűk belső piaccal rendelkezik, nyersanyagokban szegény, és exportjuk zömét késztermékek alkotják. Ennek következtében külkereskedelemre érzékeny országok, amelyekben az export növekedése megelőzi a nemzeti jövedelem emelkedését. A Szovjetunió világhatalom, és kiterjedt politikai érdekeinél fogva gazdaságpolitikájában a nem gazdasági tényezők szükségszerűen nagyobb szerepet játszanak.

A külkereskedelem szocialista monopóliumának helytelen értelmezése jelenleg sok esetben fékezi a KGST-piacok integrációjának előrehaladását: akadályozza a vállalatok közti közvetlen kapcsolatok kialakítását, ennek következtében fékezi — a többi mechanizmusbeli féke-

zőkkel együtt — a termelés nemzetközi szakosítását, a vállalatok közti kooperáció kibontakozását.

Lenin a Sztálinnak írt és a Központi Bizottság tagjainak szánt üzenetében a külkereskedelmi monopólium gazdasági fegyverként való felhasználását nem az állami tulajdonban levő szocialista vállalatokkal szemben, hanem a vegyes vállalatok, a nepmanok kárt okozó és az imperialista országok agresszív tevékenységével szemben javasolta.

A külkereskedelem szocialista monopóliuma nagyon hasznos szolgálatot tett a Szovjetunió népgazdaságának, és jó eszköz a többi szocialista ország számára is a tőkésországokkal szemben. De merev értelmezése még a tőkésországokkal való kapcsolatok fejlődését is akadályozhatja. A szocialista országokkal való viszonyban pedig fokozatosan át kell alakítani a külkereskedelem szocialista monopóliumát és ésszerűen kell meghatározni az állami termelővállalatok szerepét a KGST-integráción belüli forgalomban.

A szocalista országok között a külkereskedelem szocialista monopóliuma továbbra is fennmarad abban az értelemben, hogy az állam jelöli ki azon saját tulajdonában levő vállalatok körét, amelyek közvetlen nemzetközi kapcsolatokat létesíthetnek. A Külkereskedelmi Minisztérium és az állam más főhatóságai a fejlődés helyes irányban tartása végett beavatkozhatnak a vállalatok tevékenységébe, rendelkezéseik és az állam által megszabott gazdasági szabályozók alapján befolyásolják a vállalatok tevékenységét és ellenőrzik rendelkezéseik betartását stb.

Minden KGST-országban vannak olyan gazdaságpolitikusok, ipari vagy külkereskedelmi szakemberek, akik a szélsőséges protekcionizmus hosszú korszaka után félnek a szorosabb integrációtól és abban a nemzeti érdekek, a szocialista iparosítás veszélyeztetését vélik felfedezni. Ez az álláspont elvileg helytelen, mert egyetlen nemzeti gazdaságnak sincs szüksége gazdaságtalan iparágakra, amelyek csökkentik a nemzeti jövedelmet, rontják a termelékenységet és rosszul szolgálják ki a fogyasztót (felhasználót). Az átmenetet azonban ki kell dolgozni, mert a reformok sorsát általában az átmeneti időszakok döntik el. Kétségtelen ugyanis, hogy az integráció következményeként:

a) a hosszabb távon is gazdaságtalan termékcsoportok termelését nem fejlesztik, illetve fokozatosan leépítik;

b) a többé-kevésbé gazdaságosan termelhető termékek közül is csak a leggazdaságosabbakat fogják fejleszteni, mert kis országok (és a Szovjetunió kivételével a KGST minden tagja a mai modern technikai és ipari méretek mellett kis országnak számít) nem képesek sok iparágban kellő szérianagysággal termelni és lépést tartani a rohamos műszaki fejlődéssel.

Ez a folyamat minden országban beleütközik az egyes iparágak, gyárak, külkereskedelmi vállalatok partikuláris érdekeibe. Szubjektíve joggal nehezményezik olyan gyártási ágak leállítását, amelyek egykor tervfeladat gyanánt épültek ki, amelyek számára munkaerőt képeztek, kutatókat, gazdasági vezetőket specializáltak, szervezeteket hoztak létre. Még sincs más út, ha a gazdaság fejlődését biztosítani akarjuk. Csak a céltudatossággal párosult fokozatosság segíthet át a nehéz szakaszon, amely a szélsőséges protekcionizmustól a mértéktartó liberalizálásig vezet.

A partikuláris és a népgazdasági érdek áll egymással szemben a

nemzeten belül; a helyesen felfogott népgazdasági érdek pedig ebben az esetben nagyon megközelíti a KGST egészének közös érdekeit.

A KGST-országok piacainak integrációja továbbfejlesztéséhez kívánatos létrehozni a KGST-országok vámunióját mint nemzeti piacaik összekapcsolásának eszközét. A KGST-vámuniónak szocialista vámuniónak kell lennie, amelynek tagjai a KGST-országok; a szocialista gazdasági együttműködési elveknek kell itt is érvényesülniük.

A vámok rendszere a tervkoordináció, a hosszú lejáratú külkereskedelmi szerződések alapján lebonyolódó áruforgalom keretében is működhet, és elősegítheti a nemzeti piacok közötti válaszfalak fokozatos lebontását, ösztönözhet az árak mérséklésre, az önköltség csökkentésére, előmozdíthatja a termelés nemzetközi szakosítását és kooperációját.

A KGST-vámunió nem ellentétes azzal, hogy a résztvevő országok a tervkoordináció alapján egyeztetik fejlesztési terveiket, sőt, a tervegyeztetéseken és a nemzeti fejlesztési célokon alapuló fejlődés legfontosabb eszközének a KGST-vámuniónak kell lennie.

A KGST-vámuniónak olyan vámrendszert kívánatos kialakítania, amelynek révén a KGST regionális integrált piaca elkülönül a többi piactól, amely vámrendszer egyelőre elismeri, majd fokozatosan megszünteti a tagországok közti vámokat, kedvezményes vámokat állapít meg a fejlődő országok áruira, s egységes vámtarifát alkalmaz a többi országokkal szemben. E tarifarendszer keretében persze termékcsoportosításokat is lehet alkalmazni, ahogyan ezt más integrációk is teszik. Így például a nyersanyagok vámmentesen, a feldolgozott ipari termékek pedig a vámtarifák szerint volnának behozhatók.

Lehetséges, hogy az egyes országok az egységes tarifarendszer elfogadásával egyidejűleg különböző cikkekre *változó nagyságú importforgalmi adót vetnek ki,* hogy ezzel védjék saját iparágaikat a fejlettebb országok versenyétől. Természetesen az importforgalmi-adó kivetése minden ország szuverén joga, de éppen az integráció fejlődése végett meg kell állapodni az importforgalmi-adó fokozatos csökkentésében. Ez több ötéves tervidőszakra is kiterjedhet.

Feltételezhetően a KGST-kereskedelemben a hosszú időre rögzített árak ma érvényes rendszere csak kis mértékben korlátozná egy vámunió hatékony működését, de bizonyára ösztönzőbben hatna a rögzített árak és a mozgó árak kombinációja. A hosszabb időre szóló rögzített árakat csak az alapvetően fontos anyagokra alkalmaznák, a többi árufajtákra vonatkozóan a külkereskedelmi minisztériumok csak árképzési elveket állapítanának meg, a vállalatok között pedig tényleges áralku valósulhatna meg, amely figyelembe veszi a keresletet és kínálatot, az áruk minőségét és korszerűségét stb.

A KGST-országok közgazdászai újabb tapasztalatokra tettek szert árrendszerük belső tökéletesítésével kapcsolatban, miközben a gazdaságirányítás egész rendszerének reformját valósították meg. Emellett a KGST Közgazdasági Állandó Bizottságának keretében kidolgozták a KGST-országok fontosabb termékei önköltsége összehasonlításának a metodikáját, részletesebben megismerkedtek az egyes országok árképzési módszereivel. A belső fogyasztói árarányok jelentősen eltérnek egymástól, ami legtöbbször nemcsak a ráfordítások nagyságainak különbségeiből, hanem az eltérő árképzési módszerekből adódik.

A KGST vámközössége sokkal hatékonyabban működne, ha a *belső árképzési* módszereket a tagországok az eddiginél jobban *közelítenének egymáshoz.*

Az eltérő belső árképzési módszerek sem akadályozhatják meg, hogy a KGST-közösség vámuniója befolyást gyakoroljon a belső árak alakulására, amennyiben olyan megállapodás születhetne, hogy az érdekelt országok az importcikkekre ugyanolyan árképzési elveket alkalmaznak, mint a hazailag termelt cikkekre.

A belföldi és a külkereskedelmi árak közötti kapcsolat megteremtése a vámunió hatékony működésének lényeges feltétele.

A reális valutaárfolyamok hiánya akadályozza a külföldi és a belföldi árak közötti szerves kapcsolat megteremtését. Jelenleg a hivatalosan deklarált árfolyamoknak nincs reális közgazdasági tartalmuk.

Persze naivitás azt hinni, hogy a tőkés valuták árfolyamai híven tükrözik egymás valutáinak reális vásárlóerő-paritását. Közismert, hogy a dollár belső vásárlóerő-paritása kb. 25 százalékkal alacsonyabb, mint valutaárfolyama. A többi ország valutáinak árfolyama ugyancsak kisebb-nagyobb mértékben eltér a reális vásárlóerő-paritástól.

A reális valutaárfolyamok megállapításának alapjául az egyes országok valutájának vásárlóereje és a fizetési mérleg helyzete szolgál. A vásárlóerő-paritást úgy lehet meghatározni, mint különféle valuták vásárlóerejének hányadosát, vagyis az egyes országok valutájának értéke a többi ország valutájához viszonyított vásárlóerejétől függ. Egy ország valutájáért reálisan annyit kívánnak fizetni, amennyi ennek a pénznek a vásárlóereje árukban és szolgáltatásokban mérve.

Reális valutaárfolyamok megállapításához ésszerű belföldi árrendszerre van szükség és a belföldi áraknak racionálisan kell kapcsolódniuk a külkereskedelmi árakhoz. A KGST-országok gazdaságirányítási rendszerében végbemenő reformok jelentős változásokat hoznak az árrendszerek ésszerű kialakításában. Természetesen az árarányok az eltérő fejlettség, a munkatermelékenység különböző színvonala következtében a jövőben sem lesznek azonosak. A lényeges azonban az, hogy az árképzési módszerek hasonlóak legyenek. Ennek megvalósítása még sok időt vesz igénybe.

A bevezetés fokozatosságához tartozik az is, hogy a vámunió keretében a kezdeti időszakban *nem vonják be a megállapodásba az összes termékeket,* hanem előbb kölcsönösen megállapodnak a szabad forgalomba bevonható cikkekről, és ezt fokozatosan kiterjesztik. Minél szélesebb ez az árukör, annál gyorsabban valósul meg a nemzeti piacok közötti korlátok lebontása.

Tekintettel arra, hogy az országok gazdaságirányítási reformja különböző formákban és időben valósul meg, meg kell állapodni azoknak a *vállalatoknak a köréről,* amelyeknek joguk van a KGST-országok piacain minden korlátozás nélkül exportálni és importálni.

A fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatokban a KGST-vámközösség az eddiginél sikeresebben tudná kikényszeríteni a kölcsönös előnyök érvényesítését. A KGST-országokat — így Magyarországot is — a fejlett tőkésországok vámpolitikája hátrányos megkülönböztetésben részesíti. A Közös Piac mezőgazdasági politikája szerint a nem tagországokból származó élelmiszerimportra magas kompenzációs illetékeket

vetnek ki. Emellett a behozatal mennyiségi korlátozásai diszkriminatív módon főképp a szocialista országokat érintik. A Közös Piac hatóságai a szocialista országokkal szemben speciális importrendszert kívánnak megvalósítani mezőgazdasági és egyéb áruk bevitelére.

A KGST-vámközösség hathatósabban tudna fellépni, hogy a fejlett tőkésországok csökkentsék vagy szüntessék meg a velük szemben alkalmazott vámokat, kompenzációs illetékeket, mennyiségi korlátozásokat. Követelésében nagymértékben figyelembe veheti a világgazdaságban érvényesülő vám- és kereskedelempolitikai tendenciákat. Meg kell jegyeznünk, hogy a KGST-országok általában támogatják a Világkereskedelmi és Fejlesztési Konferencia célkitűzéseit, és helyeslik ennek alapelveit. A KGST-vámuniója rugalmasan tudná összhangba hozni ezeket a saját céljaival.

A KGST-vámközösség preferenciális vámpolitikát alkalmazhat a fejlődő országokból származó áruk behozatalára, ami a normális vámtételek csökkentésében, némely esetekben ezek teljes elengedésében nyilvánulhatna meg. Így a fejlődő országok a KGST piacain kedvezőbb versenyhelyzetbe juthatnának. Ily módon mind politikailag, mind gazdaságilag jobban tudnánk segíteni a fejlődő országok harcát gazdasági függetlenségükért és felemelkedésükért.

A KGST-vámunió megteremtése a KGST-integráció kialakításának fontos eszköze. A KGST-országok terveinek egyeztetése mellett hatékonyan elősegítheti a termelés szerkezetének, a nemzeti termelés hatékonyságának optimális kialakítását, a KGST-országok nemzeti piacainak szorosabb összekapcsolását, a KGST-országok politikai és gazdasági közeledését.

SZIGMA
Matematikai közgazdasági folyóirat
Szerkesztő: MARTOS BÉLA
Az 1969. évi 4. szám tartalma:

W. W. LEONTIEF: A dinamikus inverz
CSÁKI CSABA: Egy mezőgazdasági vállalat fejlesztési terve
UJLAKI ZSUZSA: Hosszú távú többperiódusos összevont (B_2) programozási modell
TÉNYI GYÖRGY: Az adatsorozatok spektrálelemzésének általánosítása és alkalmazása
FOGALMAK ÉS MÓDSZEREK
KONDOR GYÖRGY: Leképezés fix pontjának és a gazdaság egyensúlyi helyzetének numerikus approximációja Scarf módszereivel (II.)
KÖNYVEKRŐL
HAJTMAN BÉLA: Bevezetés a matematikai statisztikába
HÍRADÓ
Ára 12,— Ft
Előfizetés egy évre: 40,— Ft
A SZIGMA BÁRMELY POSTAHIVATALBAN ELŐFIZETHETŐ!
AKADÉMIAI KIADÓ

CUKOR GYÖRGY:

Hosszú távú tervezés és iparpolitika*

(II. rész)

A cikk első részében a hosszú távú terv és az iparpolitika kapcsolatát vizsgálva az ipar egészére vonatkozó hosszú távú iparpolitikai döntést — amit fejlesztési orientációnak neveztünk — olyannak tekintettük, amely a *csak hosszú távon megoldható* feladatokat jelöli ki, mégpedig azokat, amelyek egyben más problémák megoldását is eredményezik. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar ipar jelenlegi helyzetében ezek a feladatok: a műszaki fejlesztés és az exportképesség növelése. Ez a megállapítás önmagában nagyon általános és aligha alkalmas konkrét döntés alátámasztására, mégis annyit jelent, hogy általában — bár nem minden esetben — előnyösebb az exportfejlesztés, mint az importhelyettesítés, előnyösebb a műszaki fejlesztés, mint a volumen növelése vagy akár az iparilag elmaradottabb területek fejlesztése; megjegyezve természetesen, hogy az egyes szempontok között az ellentmondás nem szükségszerű és a különböző törekvések egybeeshetnek.

Konkrétebb döntésekhez azonban iparági vizsgálatok szükségesek, és az egész iparra vonatkozó fejlesztési orientáció ezeket nem határozza meg előre. Ellenkezőleg, ha az ágazati vizsgálatok nagy része eltérő eredményre vezetne, akkor ez azt bizonyítaná, hogy az exportra és a műszaki fejlesztésre vonatkozó orientáció nem volt helyes. Ágazati vizsgálatok keretében lehet ugyanis választ adni arra a kérdésre, hogy a múltban felismerhető tendenciák tartósak-e, hol indokolt a régebbi tendenciák megváltozásával számolni, hol és milyen mértékben ütköznek egymással a hosszú és a rövid távú fejlesztési szempontok. Ugyancsak ágazati méretekben lehet kidolgozni olyan fejlesztési alternatívákat, amelyek egymástól ténylegesen (azaz a tervben egyértelműen, megbízhatóan kimutatható módon) és lényegesen (azaz minőségileg is és nemcsak mennyiségileg) különböznek, és amelyek között a választás nem lehetséges gazdaságossági számítások, vagy akár bonyolultabb matematikai algoritmus alapján, hanem gazdaságpolitikai döntést igényel. A fejlesztési alternatívák — amelyeket *alternatív fejlesztési stratégiák*nak nevezünk — természetesen csak az ágazat jelenlegi helyzetének, valamint a hazai és a világgazdasági körülményeknek az elemzése alapján dolgozhatók ki.

* A cikk első része megjelent a Közgazdasági Szemle 1970. évi 3. számában.

Alternatív fejlesztési stratégiák

A következőkben kísérletet teszek alternatív fejlesztési stratégiák vázolására két iparágban, elsősorban a javasolt gondolatmenet illusztrálására. Az ismertetésre kerülő alternatívákat ugyan tényleges és lényeges alternatíváknak tartom (sőt éppen ezeket tekintem a tényleges és lényeges alternatíváknak), de az elemzés a végleges állásfoglaláshoz távolról sem eléggé részletes.

A *vaskohászat* — mint ismeretes — nagy jelentőségű ágazat, és központi helyet foglalt el a tradicionális iparfejlesztésben. A régi ipari hatalmak (Anglia, Egyesült Államok, Németország, Franciaország) és az újak is (Szovjetunió, Japán) mind nagy acéltermelők. A vaskohászat ágazatközi kapcsolatai nagyon fontosak az egész gazdaság növekedése szempontjából.

A történelmi tapasztalatok szerint az acéltermelés különösen a modern gazdasági fejlődés kezdeti időszakában nőtt gyorsan, a fejlettség magasabb fokán már csökkent a növekedés üteme. Az Egyesült Államokban például az 1 lakosra jutó acéltermelés 1880 és 1910 között több mint megötszöröződött, az 1940-es évek végétől azonban aránylag keveset változott. A vaskohászat fejlődése a 20. század közepe óta nem dinamikus, egyrészt lassult növekedési üteme (a világ acéltermelése 1948-tól 1955-ig évi 8,2 százalékkal, 1955-től 1960-ig évi 5 százalékkal, 1960-tól 1966-ig évi 4,75 százalékkal növekedett), másrészt fejlődése lassúbb volt, mint az ipar átlagos növekedése. (A világ ipari termelése 1950 és 1966 között évente átlagosan 5,7 százalékkal, kohászati termelése 4,3 százalékkal növekedett.) Ez egyrészt — és feltehetően nagyobbrészt — a gazdaságosabb anyagfelhasználásra (ami a felhasználóknál, de a kohászati termékeknél is bekövetkezett műszaki fejlődés következménye) és valószínűleg kisebb részben az acélnak más anyagokkal (műanyagok, alumínium) való helyettesítésére vezethető vissza. Ezenkívül a struktúraváltozás — legalábbis a gépiparban — olyan irányú, hogy a kevesebb acélt fogyasztó termékek, illetve termékcsoportok (például elektronika, műszeripar) növekedése az átlagosnál gyorsabb.

Ezek a tendenciák valószínűleg a belátható jövőben is folytatódnak. A vaskohászati technika is stabilizáltnak tekinthető. Ez nem jelenti azt, hogy a jövőben számottevő műszaki fejlődés akár a termékek, akár a gyártástechnológiában ne mehetne végbe, de olyan mértékű változás a belátható jövőben nem várható a technológiákban és a gyártmányválasztékban, mint amilyennek például a műanyaggyártásban vagy az elektronikában tanúi vagyunk. A kohászati termelésben a legfontosabb tendenciák a következők:

— Az üzemek méretei tovább növekszenek, a nagyüzemek a közép- és kisüzemekhez képest még olcsóbban fognak termelni. A jelenleg gazdaságosnak és korszerűnek tekintett vaskohászati üzemméretek többszörösen meghaladják a hazai üzemek méreteit, a tervezett új, illetve nagyobb üzemek kapacitása pedig a 10—15 éves távlatban várható hazai szükségletet is. A jelenlegi optimális nagyságrendű vasművek évi termelése egyes források szerint 3—5 millió tonnára tehető, más információk szerint jelenleg az egycélú üzemek gazdaságos nagyságrendje 3—4 millió tonna acél

évente, új üzemek tervezésénél 4—6 millió tonna acél feldolgozását irányozzák elő; a Szovjetunióban pedig 13—14 millió tonna acél feldolgozására gondolnak egy korszerű, univerzális jellegű kohászati üzemben. Hasonló méretű üzemek építését nemcsak a mai 2,5—3 millió tonna körüli, de még a hosszú távú tervidőszak végén várható kb. 3,5—4 millió tonna hazai acélszükséglet sem teszi lehetővé. A korszerű és kevésbé korszerű üzemek közötti — elsősorban, bár nem kizárólag az üzemméretekre visszavezethető — gazdaságossági különbségeket jellemzi, hogy a hazai vaskohászatban egy dolgozó évente 55—60 tonna acélt termel és dolgoz fel, az NSZK-ban 155 tonnát, a korszerű szovjet és amerikai üzemekben 300—500 tonnát.

— A kohászat vasérc-anyagbázisa eltolódik a tengerentúli bányák felé, amelyek olcsó és jó minőségű érceket, magas Fe-tartalommal, előkészített állapotban szállítanak. A vaskohászati üzemek kedvező telephelyei ezért e bányák mellett vagy az olcsó szállítás előnyeit élvező tengerpartokon lesznek. Máris sok új kohászati nagyüzem épült és épül kikötők közelében, különösen, ha egyúttal a közelben vannak a nagy acélfelhasználó központok is.

Ezek a tendenciák a magyar vaskohászati termelés ma is meglevő költséghátrányait növelik. Továbbá, ha folytatódik a nagyobb kohászati üzemek építésének eddig megmutatkozó nemzetközi tendenciája, ez előreláthatóan a világpiaci átlagárak újabb csökkenését eredményezi, mint ahogy ez történt — konjunkturális ingadozásoktól eltekintve — az elmúlt kb. 20 évben. *Mindezek Magyarországnak mint potenciális acélimportálónak a helyzetét javítják, mint acéltermelőnek és potenciális acélexportálónak a helyzetét pedig rontják.*

— Indokolt azzal számolni, hogy a már meglevő és a létesítendő nagyüzemek kapacitáskihasználásuk javítására — ami gazdaságosságukat döntő módon befolyásolja — a kínálatot magas szinten fogják tartani.

— A kohászati termékek tekintetében a nemzetközi munkamegosztás előreláthatólag tovább bővül és a termékek külkereskedelmi forgalma gyorsan nő. A külkereskedelem nagyobb részét már ma is az acéltermelő és exportáló országok közötti, tehát a termékspecializációra épített forgalom teszi ki és nem a csak — vagy főként — importáló országok vásárlásai. A külkereskedelmi forgalom ilyen jellege várhatóan fennmarad, esetleg tovább erősödik.

Nézzük most meg, milyen fejlesztési stratégiák lehetségesek a hosszú távú tervben az acéltermelés és -ellátás vonatkozásában. A hazai szakemberek által leginkább elfogadott fejlesztési stratégia lényegében az önellátásra, autarkiára épül.* A szóban forgó fejlesztési stratégia lényegét — a termékstruktúrával, a telephellyel, a technológiával összefüggő nagyon fontos részleteket nem érintve — úgy lehetne összefoglalni, hogy bár a vaskohászati nyersanyagokban természetesen importra szorulunk, a félkésztermékeknél és a késztermékeknél a külkereskede-

* Az utóbbi időben az autarkiát vagy az autarkiás tendenciákat főként kritikailag szokták említeni. Össznépgazdasági méretekben az autarkiás tendencia valóban helytelen, de egy-egy terméknél, illetve termékcsoportnál nem szükségszerűen az, és e kifejezést itt egyáltalán nem megbélyegző értelemben használom.

lemnek, illetve az importnak csak kiegészítő szerepe lehet. Ebben az elgondolásban megingathatatlan és magától értetődő igazságnak tekintik azt a tételt, hogy az iparágnak a belföldi piacot a szükséges acéláruk többségével el kell látnia, és a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel — bár hasznos — csak marginális lehet. Egy, a szaksajtóban megjelent és a kohászati szakemberek széles körének véleményére támaszkodó elképzelés szerint 1985-ben* az import a hazai fogyasztásnak 9—11 százaléka, az exporttermelésnek 5—8 százaléka lesz.

Mint azt jó néhány külföldi példa bizonyítja, a vaskohászati, globálisan értelmezett önellátás, bár a fejlett és különösen a nagy országokban eléggé általános, kisebb országok számára távolról sem az egyetlen lehetséges módszer a szükségletek kielégítésére. Néhány európai ország acéltermelése és felhasználása például 1965-ben és 1966-ban a következő volt:

Néhány tőkésország acéltermelése és -felhasználása

Országok	Termelés 1000 tonna		Felhasználás 1000 tonna		Termelés a felhasználás százalékában	
	1965	1966	1965	1966	1965	1966
Dánia	412	405	1681	1352	25	30
Norvégia	686	727	1250	1315	56	55
Svájc	347	428	1812	1833	18	25
Spanyolország	3513	3847	6214	6058	57	64

Forrás: The Iron and Steel Industry in 1966 and Trends in 1967. OECD, Paris, 1967.

Nyilvánvaló, hogy a potenciális hazai termelésnövelésnek importtal való helyettesítése annyiban gazdaságos, amennyiben nagyobb és kedvezőbb körülmények között termelő, tehát feltehetően alacsonyabb önköltségű üzemek termékeit lehet megvásárolni. Az import ellen szól, hogy állítólag a beszerzések átfutási ideje hosszabb; csak nagyobb, egynemű tételek rendelhetők; a nemzetközi szabványok a hazai szabványoktól eltérnek. Hosszabb távra azonban ezek a hátrányok megfelelő szervezéssel, a szállítók és a vevők közötti ésszerű kapcsolatok kiépítésével, megfelelő raktárkapacitás-bővítéssel kiküszöbölhetők. Ha ez nem így volna, nehéz lenne megmagyarázni a nemzetközi acélpiacok már említett integrálódását.

Az önellátási stratégia nagy beruházási feladatokat és terheket jelent a termelés bővítésekor, vagyis kevesebb energia- és erőforrás marad a technikai fejlesztésre, a minőségileg nagyobb követelmények kielégítésére, bár természetesen ilyen fejlesztés sem lehetetlen. Az importnövelő stratégia esetén több remény van a technikai fejlesztésre és a struktúraváltoztatásra oly módon, hogy a hazai igényeket magas technikai színvonalú hazai termékekből az eddigieknél sokkal jobban kielégítjük és ilyen termékeket exportálunk is. Persze az utóbbi stratégia valóraváltása valószínűleg nehezebb feladat, mint ha a mennyiséget

* Dr. Kismarty Lóránt: Vaskohóiparunk szerepe és jövője népgazdaságunkban. Kohászat. 1968. 4–5. 154–155. l.

növelnénk nagyobb struktúraváltoztatás nélkül. A termelés, az export és az import lehetséges struktúrája a két fő alternatíván belül ugyan fontos tervezési kérdés, de nem alapvető és nem iparpolitikai jellegű. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a második alternatíva, a kohászat tekintetében jóval nagyobb importtal, illetve az exportnak és importnak nagyobb importegyenlegével jár és kevesebb beruházást igényel. A valóban iparpolitikai problémák e fő alternatívák közötti választásnál a következők:

— Helyes és a további tervezés alapjául elfogadható-e az a következtetés, hogy a technikai fejlődéssel, az üzemméretek növekedésével stb. a világpiacon hosszú távon folytatódik az acélárak csökkenő tendenciája, nagy lesz a kínálat, azaz kedvező a vevők pozíciója. (Az árcsökkenés tendenciája az elmúlt egy-két évtizedre kimutatható, de például egy-másfél éve már áremelkedés tapasztalható. Indokolt tehát feltenni azt a kérdést is: ciklikus jelenség-e ez az áremelkedés — mint a múltban —, vagy pedig a hosszú távú tendenciának valamiféle változásával állunk szemben.)

— Hogyan alakul a jövőben az egész gazdaság exportképessége az importigényekhez képest, vagy másként megfogalmazva: a kohászati beruházásoknál elérhető megtakarítások lehetővé teszik-e más ágazatok exportjának olyan mértékű növelését, hogy a (kohászati) többletimporthoz szükséges export kevesebb ráfordítással valósítható meg, mint a hazai termelés?

A *gépipar*nak mint a korszerű gazdaság egyik vezető ágazatának fontossága közismert. A gépipar hányada a fejlett országok egész iparában — akár a foglalkoztatottak számával, akár a termelés értékével mérve — több mint 30 százalék. Az iparág dinamikus: a nemzeti jövedelemnél és az egész ipari termelésnél világméretekben is gyorsabban nő. (1950 és 1966 között a világ ipari termelése évente átlagosan nem egészen 6 százalékkal, a gépipari termelés több mint 7 százalékkal növekedett.) A gépiparban is gyors a technikai haladás, főként az új gyártmányok bevezetése; korszerűbb gépek és berendezések létrehozásával a gépipar a technikai haladás egyik legfontosabb ösztönzője más ágazatokban; végül új termékek létrehozásával új szükségleteket is teremt. Mindez — országon belül és nemzetközi méretekben — együtt jár a specializáció és a kooperáció fokozásával.

A gépipar azonban nem homogén ágazat, a szerszámgépgyártás vagy a mezőgazdasági gépgyártás kérdései az anyagfelhasználás, a technológia, a kutatásigényesség, a piacok stb. szempontjából nagyon különböznek az elektronika vagy a műszeripar problémáitól. Így tulajdonképpen kétséges, lehet-e alternatív fejlesztési stratégiákról beszélni az egész gépipar vonatkozásában. Ideiglenesen fogadjuk el, hogy van ilyen lehetőség, s mielőtt továbbmennénk, vázoljuk egészen röviden a hazai gépipar jelenlegi helyzetét.

A magyar gépipar viszonylag fejlett, részesedése az egész ipari termelésből magas, a fejlett országokban fennálló helyzethez hasonlóan. A hazai igények jelentős részét kielégíti, fontos exportáló ágazat (a teljes exportnak több mint negyedrészét adja), az export volumene az importét általában — legalábbis dFt-ban mérve — meghaladja, bár „devizakitermelő" jellege az utóbbi években csökkent. A gépipar termelékeny-

sége viszont nemzetközi összehasonlításban (akár a szocialista országok, akár a fejlett tőkésországok adataihoz képest) viszonylag alacsony, nemcsak abszolút értelemben, mivel a termelékenységi színvonal elmaradása a gépiparban nagyobb, mint az ipar átlagában. Ez a fejlett tőkésországokhoz képest ugyan részben a technikai felszereltség (az 1 munkásra jutó állóeszköz-állomány) alacsonyabb voltára vezethető vissza; a termelékenységben mutatkozó elmaradás azonban nagyobb, mint ami a technikai felszereltség különbségéből következik,* tehát a problémák nagy része a technológiával, a szervezettséggel és egyéb körülményekkel — nemcsak a beruházásokkal — függ össze. Az alacsonyabb termelékenység nem magyarázható az alacsonyabb koncentrációval sem, minthogy az üzemméretek viszonylag nagyobbak, mint az iparilag fejlettebb országokban. Nem lehetett tudományosan igazolni azt a szakmai körökben általánosan elfogadott nézetet, amely szerint a hazai gépipar gyártmányspektruma szélesebb (többféle terméket gyárt), mint a kisebb nyugat-európai országok gépiparáé, és ez volna a lemaradás oka mind a termelékenység, mind az új gyártmányok bevezetésének üteme tekintetében.

A termelés növelésének és a termelékenység emelésének egyik fő problémája a gépiparban a nyersanyag- és alkatrészbázis jelenlegi állapota. Az öntészet és kovácsolás nem eléggé fejlett, termelékenysége is alacsony, és nem is alkalmazkodik eléggé a gépipar igényeihez a szállított féltermékek minősége és a határidők tekintetében. Hasonló a helyzet az alkatrész- és részegységellátásban. E területen a hazai, de különösen a nemzetközi specializáció és kooperáció mértéke sem elegendő.

Teljesen indokolt az a feltételezés, hogy a gépiparban az elmúlt 20 év alatt világméretekben megfigyelt fő tendenciák a következő 10—15 évben továbbra is érvényesülni fognak. A gépipar tehát előreláthatólag dinamikus iparág marad mind mennyiségi vonatkozásban, mind szorosabban vett technikai szempontból, mind a nemzetközi specializáció és kooperáció növekedését illetően. Jogos az a feltételezés is, hogy a gépipar belső struktúráját tekintve továbbra is érvényesülnek az eddigi fő tendenciák, például, hogy a műszeripar (valamint az automatikai elemek és rendszerek gyártása) és a híradástechnika gyorsabban fog növekedni a gépipar egészénél.

A magyar gépipar fejlődése az elmúlt 1—2 évtizedben — a fentiekben vázolt problémák és bizonyos területeken mutatkozó elmaradások ellenére — lényegében megfelelt a nemzetközi tendenciáknak, ezért számíthatunk az eddigi hazai fejlődés főbb vonásainak folytatódására. Egy szempontból viszont igen jelentős változás várható. *A múltban a gépiparban a termelés növelése főleg a kapacitások növelésén múlott, ez és nem az értékesítés volt a központi probléma.* Van olyan ágazat, ahol a jövőben is ez lesz a fő kérdés. A földgáziparban a növekedés a beruházásoktól, talán nem is annyira a termelőberuházásoktól, mint inkább az elosztó hálózat kapacitásának bővítésétől, valamint új felhasználók belépésétől és még inkább a meglevő felhasználók földgázra való átállásától függ. Alighanem hasonló a helyzet a vegyipar bizonyos alágazataiban, például a műtrágyagyártásban; a növekedés itt is valószínűleg még

* A magyar és egyes fejlett iparú nyugat-európai ország gépipara termelékenységének összehasonlító elemzése. OMFB, 1969.

hosszú ideig főként a kapacitások kiépítésén múlik. A gépiparban viszont várhatóan más lesz a helyzet (és ennek első jelei már érezhetőek). A gépipari kapacitásokban számottevő tartalékok is vannak (ilyen tartalék például a viszonylag alacsony termelékenység), és a gépipari technológia, illetve a technológiai fejlődés jellege következtében ezek a tartalékok nem merülnek ki, hanem mintegy folyamatosan újratermelődnek. A gazdasági reform alapvető elképzeléseinek érvényesülése esetén a gépiparban olyan fejlesztési alapok jönnek létre, amelyek a kapacitások megfelelő mértékű növekedését lehetővé teszik. (Több szektorban végzett kísérleti számítások szerint az ilyen módon várható kapacitások lehetővé fogják tenni az igények kielégítését.) A probléma inkább az, hogy az új piacok megszerzése, sőt a régi piacok megtartása nagy erőfeszítéseket fog igényelni a kielégítő választék, a minőség, a szerviz- és az egyéb szolgáltatások tekintetében és nem utolsósorban az árak szempontjából, mégpedig nemcsak az exportban, hanem fokozódó mértékben itthon is. A mennyiségi fejlődés feltétele tehát: minőségi változás a gépipar versenyképességében. Ebben a vonatkozásban az iparág gyenge pontjait exportteljesítménye mutatja.

A gépipar exportpotenciálja — mint említettük — jelentős, az egész bruttó termelés több mint negyedrésze, a végső felhasználás több mint 40 százaléka exportra kerül. Viszonylag gyorsan növekedett az egész gépexport volumene is (bár részesedése a teljes exportból az utóbbi években csökkent). A gépexport 1960-tól 1968-ig több mint 80 százalékkal, 1969-ben az előző évhez képest 8 százalékkal növekedett.* A gépipari termelés felvevőpiacai azonban túlnyomórészt „védett" piacok: a hazai, valamint a szocialista országok piacai. A fejlett tőkésországokba a gépexportnak mindössze 2—3 százaléka jut el. Ez az arány különösen alacsonynak tűnik, ha arra gondolunk, hogy összes importunkból a fejlett tőkésországok részesedése kb. 25 százalék, ezen belül a gépimportból az utóbbi években szintén kb. 25 százalék. A tőkésországokba irányuló gépexportunk lényegesen alatta marad az egyéb fontos exportáló iparágak teljesítményének. 1967-ben például dollár viszonylatú exportunk aránya az ipari fogyasztási cikkekből 21—22 százalék volt, ezen belül pamut- és gyapjúszövetekből (textíliák) 28 százalék, nyersanyagokból és félkésztermékekből 33 százalék, ezen belül feketefémekből 24 százalék.**

Milyen elképzelések lehetségesek a gépipar fejlesztésére? Az egész ipar vonatkozásában a már tárgyalt okok miatt olyan jellegű feladatok előtérbe állítása, mint a termelés maximális növelése vagy akár a termelékenység növelése — a gépiparban kimutatható jelentős elmaradás ellenére — hosszú távon nem látszik célszerűnek. Ma főként a gépiparon belüli ún. progresszív alágazatokra történő *koncentrálás,* vagyis ez utóbbiaknak az átlagosnál gyorsabb növekedése került előtérbe.

Az ilyesfajta koncentrálás, amely nemigen különbözik egyes szektoroknak a múltban javasolt kiemelésétől, véleményem szerint nem megfelelő alapja egy hosszú távú fejlesztési stratégiának. Ha ugyanis a kiemelés valamilyen nagyobb ágazatot érint, például a műszeripart vagy a híradástechnikát, akkor itt inkább egy világszerte — és nálunk is — érvényesülő tendencia megállapításáról van szó, és annak a felté-

* Külkereskedelmi Statisztikai Adatok 1969. KSH, 1970. március.
** Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1967. 86—93. l.

telezéséről, hogy ez a tendencia a jövőben is érvényesülni fog. Az ilyen stratégiának az a hibája, hogy nem szelektív, mivel komplexebb ágazatokban és különösen kis országban nem lehet mindent gazdaságosan fejleszteni. Nem is nő egyformán a kereslet minden termékből, például nem valószínű, hogy a híradástechnikában egyforma lesz a növekedés a rádióvevő-készülékek és az ipari televízió tekintetében, vagy a műszeriparban a mechanikai, az orvosi és a sugárzástechnikai műszereknél. Persze azt is lehet mondani, hogy hosszú távra várható a híradástechnika és a műszeripar átlagosnál gyorsabb fejlődése, és majd a mindenkori kereslet dönti el, hogy milyen termékek, illetőleg termékcsoportok termelése fog erőteljesebben növekedni. Ez végeredményben lehet helyes fejlesztési elképzelés is, de semmiképpen sem tekinthető „kiemelésnek". Egyébként az átlagosnál gyorsabb fejlődés a nemzetközi munkamegosztáson múlik, ez pedig nem annyira a teljes ágazati, hanem sokkal inkább ágazaton belüli gyártmányspecializáció alapján történik.

A kiemelés nemcsak egy iparágra vonatkozhat, hanem valamilyen szűkebb gyártmánycsoportra, például a közúti járműgyártásra, és ebben a gyártmánycsoportban — a magyar gépipar esetében — autóbuszok gyártására. Itt azonban a kiemelés, véleményem szerint, inkább középtávú, mint hosszú távú probléma. A koncentrálás elve ugyanis nemcsak gyártmányokra vagy gyártmánycsoportokra vonatkozik, hanem az időbeli koncentrálásra is; akkor hatékony igazán, ha a kiemelt területen viszonylag rövid idő alatt történik jelentékeny fejlesztés. Ez azonban gyártmánynál vagy szűkebb gyártmánycsoportnál 10—15 éves távlatra elsősorban az értékesíthetőség szempontjából már irreálisan nagy számokat adna. Nézzük erre az autóbusz konkrét példáját. Koncentrálás a gépiparban — ahol átlagosan legalább évi 8 százalékos növekedéssel indokolt számolni — azt jelenti, hogy az előirányzat legalább évi 10—11 százalékos fejlődés. Ez 15 év alatt kb. ötszörös növekedést jelent, vagyis azt, hogy 1985-ben Magyarországon kb. 25 ezer autóbuszt gyártanának (az 1968. évi termelés kb. 4 ezer db). Ilyen mennyiség elhelyezhetősége azonban kétséges, s nem is gondolnak a szakértők az autóbusztermelés hatszoros növekedésére, hanem csak 2—3-szorosra.

Úgy tűnik, hogy a koncentrálás elve érdemben a jelenlegi feladatoknak (közúti járműgyártás) vagy a múltban érvényesülő tendenciáknak (műszeripar, híradástechnika) hosszú időre való kivetítését jelenti, vagyis azt, hogy folytassuk a fejlesztést úgy, mint eddig. Ez érdemben lehet helyes is, de nem megnyugtató a hosszú táv szempontjából, ha *egyetlen* lehetőségként kezelik.

A gépiparban minden kis ország számára a fő vagy talán éppen a legfőbb problémák egyike a nemzetközi munkamegosztásba történő bekapcsolódás jellege.

A lehetséges fejlesztési stratégiák közötti választásnál először az a kérdés merül fel: helyes-e a jövőben is gépipari exporttöbbletre törekedni a gépipari importhoz képest, azaz a gépipart „devizakitermelő" ágazatnak tekinteni. A fejlett tőkésországok közül a nagyobbakban (Anglia, Nyugat-Németország, Olaszország) van gépipari exporttöbblet, a kis országok — Svájc kivételével — nettó gépimportőrök. Ez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a nagy belső piac jelentős előnyöket biztosít. (A gépipar persze a kis országokban is dinamikusan fejlődik, s termelé-

sükhöz képest exportjuk is számottevő és egyben növekvő.) Azt hiszem, hogy Magyarország esetében az exporttöbbletre irányuló törekvés alapvetően helyes, minthogy egyéb devizaszerzési lehetőségeink (például tengeri kereskedelem, idegenforgalom) kisebbek, mint az ilyen tekintetben szerencsésebb országoké, és a gépiparban a hazai felhasználás nagyságától eltekintve legalább nincsenek potenciális hátrányaink; sőt ez utóbbi, különösen megfelelő struktúra kialakítása esetén, nem olyan nagy, mint például a vaskohászatban vagy a vegyipar több ágában.

Ha mármost az előzőeket elfogadjuk, akkor az *egyik lehetséges fejlesztési stratégia,* a gépipar egészére nézve, az eddigi tendenciák folytatásaként, főként a hazai, valamint a szocialista piacokra, ezen belül elsősorban a szovjet piacra orientált fejlesztés. (A Szovjetunióba irányuló export a teljes gépexportnak mintegy fele.) E stratégiának előnye és egyben hátránya, hogy elfogadása esetén a gépipar továbbra is biztosított, többé-kevésbé védett piacra termel. Így attól lehet tartani, hogy ez az elmaradás — amely egyik (és valószínűleg fő) oka a gépipar alacsony exportképességének az igényesebb és nem „védett' piacokra — fennmarad vagy csak lassan csökken. Egyben felvetődik a kérdés, ha a műszaki színvonalban a jelenlegi helyzet nem változik, számíthatunk-e és milyen mértékben az értékesítési lehetőségek növekedésére a szocialista országokban és különösen a Szovjetunióban, amely maga is ipari és ezen belül gépipari nagyhatalom lévén előreláthatólag gyorsan növeli az igényeket a minőségben, a választékban stb.

A másik lehetséges fejlesztési stratégia a tőkésországokba irányuló export hányadának jelentős növelése a hosszú távú terv időszakában, a jelenlegi 2—3 százalékról mondjuk 10—15 százalékra.

Miben különbözik ez a fejlesztési stratégia az előzőtől? Nincs lényeges különbség a beruházások volumenében — legalábbis első megközelítésben —, valamint a termelés növekedési ütemében. Ha feltételezzük, hogy a termelés évi növekedési üteme kb. 8 százalék, akkor a gépipar termelése 15 év alatt kb. 3,2-szeresére nő. 50 százalékos exporthányadot feltételezve, valamint azt, hogy a tőkés relációjú export részesedése az összexportból 3 százalékról 10 százalékra növekszik és ez a növekedés addicionális, vagyis a termelés növekedését eredményezi és nem a hazai piac vagy a szocialista viszonylatú export terhére történik, az ipari termelési volumen 3,2-szerese helyett 3,3-szeresére növekszik. Ez évi átlagos 8 százalékos növekedés helyett 8,3 százalékosnak felelne meg. A különbség kétségtelenül a tervezésnek a hosszú távra lehetséges pontossági határain belül van. Így a létesítendő kapacitások volumenében, a szocialista relációjú exportban vagy a belső igények kielégíthetőségében — első közelítésben — nincs számottevő különbség.

Nincs lényeges eltérés továbbá a gépipar fejlesztésére vonatkozó alapvető teendőkben sem, például mindkét esetben egyformán szükséges az öntödei és kovácsolási, valamint az alkatrész- és szerelvénybázis fejlesztése, a hazai és nemzetközi specializáció és kooperáció fokozása stb.

A nagyobb különbségek főként a gazdasági mechanizmus bizonyos aspektusaival függnek össze. A Nyugatra irányuló export növelésére tett erőfeszítések nem lehetnek eredményesek mindaddig, amíg a gépipar a hazai piacon a jelenlegihez hasonló védettséget élvez, ezért a hazai termékeket importtermékekkel versenyeztetni kell — persze fokozatosan és

differenciáltan. Ennek nyilvánvalóan lesznek bizonyos — bár valószínűleg nem nagyon jelentős — következményei az import volumenét tekintve. A tőkés relációjú gépexport jelentős, az egész exportvolumennél 3—4-szer gyorsabb növelése nehéz feladat, még akkor is, ha a teljes tőkés viszonylatú export volumene nemcsak a kiindulásnál, hanem a 15 évre kitűzhető cél elérésekor is még viszonylag szerény. Mindkét körülmény egy ideig, a szükséges struktúra- (és mentalitás-) változás létrejöttéig a gépipari termelés növekedésének lehetséges ütemét valószínűleg fékezi. A továbbiakban — és ez a szóban forgó stratégia fő célja — a gépipar versenyképessége a változás következtében megnő, és *exportlehetőségei éppen a számunkra legfontosabb szocialista piacokon jóval nagyobbak lesznek.* További változás a második stratégia esetében az elsőhöz képest, hogy gyorsabban fejlődnek azok a gépiparon belüli alágazatok (üzemek), amelyek exportpotenciálja a fejlett tőkésországok vonatkozásában jobbnak bizonyul. Feltehető (de nem egészen biztos), hogy ez kis- és középüzemek gyorsabb fejlődését is jelenti, mert ezek elvben alkalmasabbak változó és speciális igények kielégítésére, egyedileg vagy kissorozatban gyártott termékek előállítására, vagyis olyan feladatok ellátására, amelyekben egy kis ország inkább lehet nemzetközi méretekben versenyképes. Mindezek a kérdések azonban már nem az egész gépipar, hanem egyes alágazatainak közelebbi vizsgálata alapján bírálhatók el. Az iparpolitikai probléma a gépiparban tehát — ha a két alternatíva lehetőségét elvben elfogadjuk — a következő:

— Hogyan ítéljük meg a szocialista országok és különösen a Szovjetunió felvevőképességét *gépipari termékeink jelenlegi, illetőleg csak viszonylag lassan változó műszaki színvonala, struktúrája* stb. esetén.

— Hogyan ítéljük meg a gépipar lehetőségeit a nyugati relációjú exportnak az összexportnál lényegesen gyorsabb fokozására és az ehhez szükséges műszaki, strukturális és egyéb változások végrehajtására.

★

Mind a vaskohászat, mind a gépipar esetében egyaránt a vázolt stratégiák közül az első az eddigi fejlesztési irányzat folytatását, a második pedig ettől eltérő irányú fejlesztést jelent. A második stratégia a vaskohászatban hosszú távra is lassúbb termelésnövekedést eredményezne, a gépiparban rövid, illetőleg középtávra esetleg valamivel lassúbbat, hosszú távra gyorsabbat. A fejlesztési politika megváltozását mindkét esetben intenzívebb nemzetközi munkamegosztás követné. A kohászatban oly módon, hogy más ágazatok exportját növeljük, a többi között a kohászatban felszabaduló beruházási erőforrások felhasználásával, miközben a kohászati termékek importja nő, a gépiparban a gyorsabb export- és valószínűleg egyben nagyobb importnövekedés segítségével. A gépipari (második) stratégia közvetlenül exportfejlesztő, a kohászati csak közvetve, amennyiben pótlólagos exportot feltételez és ehhez erőforrásokat szabadít fel.

Meg kell jegyezni, hogy az export növelése nem minden vonatkozásban, illetőleg nem automatikusan eredményezi a technikai színvonal emelkedését. Valamilyen adott termék műszaki színvonalát ugyan általában jótékonyan befolyásolja, ha a terméket exportálják is, minthogy a nemzetközi piacokon többnyire élesebb a verseny technikai-minőségi

vonatkozásban is. Amennyiben azonban a gazdasági (ipari) fejlettség alacsonyabb szintjén levő ország magasabb szinten levő országba fokozza az exportot, akkor — bizonyos kivételektől eltekintve — ez nem a „technikaintenzív", tehát magasabb technikai tudást megtestesítő termékeknek vagy iparágaknak kedvez, hanem a komparatív előnyök automatikus érvényesülése esetén inkább a technikai szempontból egyszerűbbeknek. Ez így van mind az egyes iparágak összehasonlítása tekintetében, mind az iparágakon belül. Könnyebb ugyanis textíliát és nyersanyagokat exportálni, mint gépeket és gépi berendezéseket; könnyebb tömegacélokat exportálni, mint minőségi acélt; kerékpárt, mint Diesel-mozdonyt; rádió- vagy televízió-vevőkészüléket, mint telefonközpontot. Ez a körülmény jól észlelhető a fejlődő országok és a fejlett országok külkereskedelmi kapcsolataiban, de Magyarország és a fejlett tőkésországok kapcsolataiban is. Ebből — a gépiparra visszatérve — az következik, hogy a fentiekben említett második fejlesztési stratégia elfogadása esetén nem elegendő csak a konvertibilis devizákért történő export fokozását előmozdítani a komparatív előnyök alapján, hanem arra is törekedni kell, hogy a technikaintenzív szektorok exportja is fejlődjön. Ez hosszabb-rövidebb ideig preferenciákat, állami támogatást igényel, mert az előnyök esetleg nem azonnal, hanem csak hosszabb idő után jelentkeznek. Úgy látszik, hogy a külkereskedelemben a hidraulika törvényei érvényesülnek, a technika, illetve az azt megtestesítő termékek külső beavatkozás nélkül a magasabb színvonalú helyekről az alacsonyabb színvonalúakra áramlanak és nem fordítva. Az áramlás iránya azonban megváltoztatható a folyadékoknál szivattyúk beiktatásával, a külkereskedelemben egyéb intézkedésekkel. Itt azonban a hasonlat megszűnik, mert az alacsonyabb fekvésű öntözőcsatornából a folyadékot átemelő szivattyú nem fogja a szintkülönbséget megszüntetni (nem is ez a célja), míg a gazdaságban éppen az a cél, hogy az exportáló ágazat technikai színvonala fokozatosan emelkedjék és a külön beavatkozás szükségessége megszűnjön.

Az előző példákból le lehet vonni néhány általános következtetést:

A fejlesztési stratégia és a fejlesztési variánsok között különbség van. Ugyanazon fejlesztési stratégiához számos fejlesztési variáns tartozhat, például a vaskohászat fejlesztésének számos variánsa járulhat ahhoz a stratégiai elképzeléshez, amely szerint a szükségletek jelentékeny részét nem feltétlenül hazai termelésből kell, hanem importból is lehet kielégíteni. A fejlesztési stratégiák közötti választás iparpolitikai (gazdaságpolitikai) döntést igényel, a fejlesztési variánsok közötti választás gazdaságossági számításokat.

A fejlesztési variánsnak tartalmaznia kell a termelés, a beruházások, a felhasználás (beleértve a munkaerő-felhasználást), az export és import számszerű adatait, valamint az ezek közötti kapcsolatokat tükröző koefficienseket, mégpedig elég részletesen ahhoz, hogy ezek a koefficiensek műszaki és gazdasági szempontból értelmezhetők legyenek. A kohászat esetében például a fejlesztési variánsoknak magukba kell foglalni a fő termelési kapacitásokat, az ezeknek megfelelő termelést, beruházást, hazai felhasználást, exportot és importot. A variánsok közötti választás ebben az esetben valószínűleg matematikai programozás segítségével történhet, a választási kritérium pedig megfelelően választott célfüggvény.

A fejlesztési stratégia a fejlesztési variáns számításának kiinduló alapja, amennyiben a különböző stratégiák eltérő feltételezéseket tartalmaznak. A kohászat esetében például egyszer azt, hogy a hazai szükségleteket kohászati féltermékekben és késztermékekben nagyobbrészt hazai termelésből kell kielégíteni (az ellátás biztonsága vagy az importlehetőségek kedvezőtlen megítélése miatt), a másik esetben pedig jelentékeny mennyiségű importtal kell számolni. A fejlesztési variáns ad majd választ arra, hogy miből mennyit célszerű importálni (és exportálni) és a válasz olyan is lehet — bár ez nem nagyon valószínű —, hogy a gazdaságosan importálható termékmennyiség aránylag csekély.

Érdemes utalni arra, hogy mindkét közelebbről vizsgált esetben a rövid távú megfontolások az eddigi fejlesztési stratégia folytatása mellett szólnak, a kohászat esetében azért is, mert az iparág jelenleg számottevő mennyiségben exportál konvertibilis devizáért, a gépipar vonatkozásában pedig éppen ellenkezőleg: azért, mert a konvertibilis export jelentékeny fokozása nagy nehézségekkel jár. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a rövid távú megfontolások többnyire az eddigi fejlesztési stratégiák fenntartása mellett szólnak; a változtatás több nehézséget okoz a közeljövőben, mint az eddigi módszerek folytatása.

Az iparpolitikai döntést többnyire csak népgazdasági szinten lehet meghozni. A vaskohászat esetében mérlegelni kell a várható külkereskedelmi helyzetet, illetőleg azt, hogy milyen exportlehetőségek teremthetők — különös tekintettel a vaskohászatban megtakarítható beruházások másutt való felhasználására. Az iparpolitikai döntéshez tehát szükséges a teljes népgazdasági áttekintés, de valószínűleg nem elengedhetetlen a komplex matematikai programozási modell, mert a feltett kérdésre a választ ilyen modell nélkül is meg lehet adni. A fejlesztési variánsok közötti választáshoz viszont — már csak a lehetséges variánsok nagy száma miatt is — célszerű a matematikai modell használata, már amennyire ilyen modellt hosszú távra kellő megbízhatósággal konstruálni lehet.

Az is előfordulhat, hogy az iparpolitikai döntéshez össznépgazdasági mérlegelés nem szükséges, mert az alternatív stratégiák nem abban különböznek egymástól, hogy az egyik erőforrásból többet, a másikból kevesebbet igényelnek (például kevesebb beruházást, de több importot), hanem a technikai és gazdasági lehetőségek és fejlődési tendenciák megítélésében. Ez a helyzet a gépiparra vonatkozólag vázolt stratégiáknál.

Az iparpolitikai döntések hatása abból a szempontból is különböző, hogy milyen lehetőség van az egyik stratégiáról a másikra való áttérésre. Az előbbi példák alapján: a kohászat esetében a második stratégia választása a fejlesztés jellegét hosszú időre eldönti, minthogy igen nagy a különbség a beruházások tekintetében; ezek pedig jelentős és hosszú átfutási idejű beruházások. A gépiparban viszont viszonylag könnyű az átállás az egyik stratégiáról a másikra, minthogy a fő különbség nem a kapacitások ilyen vagy olyan fejlesztésében van és a szóban forgó kapacitások létrehozása is gyorsabban megy. Ott, ahol az átállás nehéz, a fejlesztési stratégiának része a felkészülés arra a nem várt, de lehetséges helyzetre, amelyben a stratégia alapjául szolgáló feltételezések helytelennek bizonyulnak, vagy a körülmények megváltoznak. Ez a felkészülés elsősorban műszaki és gazdasági tervek elkészítését jelentené, az elfoga-

dottól eltérő stratégia esetére is, a kohászat vonatkozásában például, ha nem is teljesen új kapacitások létesítésére, de legalább a meglevők bővítésére.

A hosszú távú tervezésben természetes, hogy megfelelő tervek kidolgozásához többféle megközelítés nemcsak lehetséges, de szükséges is. Az előzőkben vázolt módszer tehát a hosszú távú tervezésnek nem az egyetlen útja. Bizonyos azonban, hogy az iparban és feltehetően a többi termelő ágazatban is fontos feladat a különböző fejlesztési alternatívák kidolgozása, valamint azoknak a megfontolásoknak, feltételezéseknek vázolása, amelyeknek alapján indokolt az egyik vagy másik stratégiát választani. Ellenkező esetben ugyanis az a veszély, hogy a régi fejlesztési stratégiák érvényesülnek nagyobb változás nélkül. Az új módszerek ugyanis rövid távra mindig több nehézséggel és egyben több kockázattal járnak, s ezért a régi könnyebben állandósul.

SAJTÓ ALATT!

DR. KOZMA FERENC:

A „KÉT EURÓPA" GAZDASÁGI KAPCSOLATAI ÉS A SZOCIALISTA NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖDÉS

(Egy elvi koncepció vázlata)

A szerző sok új, hasznos és érdekes fejtegetéssel gazdagítja a nemzetközi gazdasági együttműködés irodalmát. Újszerűen csoportosítja a termelőerők fejlődésének szakaszait, s a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatásának fejlődését e minőségi szakaszok alapján vizsgálja. A gyakorlat tapasztalataiból kiindulva a szokásostól eltérően elemzi a munkamegosztás hatását a fejlődés polarizáltságára, illetve nivelláltságára, az európai szocialista országok fejlődésének módjait és részvételük feltételeit a világgazdasági régiók fejlődésében, a szocialista országok integrációja mechanizmusának differenciálási szempontjait, a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok és a munkamegosztás alaptípusai közötti összefüggést.

A szerző mindazokat az elvi problémákat, amelyeket a szocialista országok világgazdasággal foglalkozó szakemberei vitatnak, egy koncepcióvázlat keretében, összefüggéseiben mutatja be. Ezzel a szocialista nemzetközi együttműködés továbbfejlesztését szolgáló, egyre terebélyesedő vitákat olyan irányban kívánja befolyásolni, hogy azok vegyék számba a teljes világgazdasági összefüggéseket.

A könyv a világgazdaság és a KGST problémáival foglalkozó közgazdászok, a tudományos-technikai forradalom kérdései, továbbá a nemzetközi gazdasági és politikai kérdések iránt érdeklődő szélesebb körű értelmiségi közönség, az egyetemi oktatók és hallgatók, pártoktatók érdeklődésére tarthat számot.

352 l., kötve 38,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

HEGEDÜS ANDRÁS:

Gazdasági reformok és a szocialista társadalmakban kialakult gazdálkodási rendszer alaptípusai*

A szociológiában nagyon szélesen elterjedt úgynevezett mikroszociologiai irányzat — a mikroökonómiához hasonlóan — a vállalati és ezen belül a bürokratikus jelenségeket is legtöbbször nem vizsgálja nagy társadalmi, gazdasági összefüggéseikben. Ebben az irányzatban ezért szükségszerűen háttérbe szorul a marxista értelemben felfogott szociológiai szemlélet, s előtérbe kerülnek a pszichológiai mozzanatok, amelyek különösen az ún. szociotechnikai irányzat sajátosságai, de fellelhetők egyéb társadalomkutatási — például üzemszervezési, ipargazdaságtani stb. — megközelítésekben is. Az ilyen irányzatokat ma már nemcsak a marxisták, hanem különböző polgári irányzatok is bírálják és meghaladásukra törekszenek. Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a vállalaton belüli jelenségek, és így a szakigazgatási és irányítási apparátusokon belüli viszonyok is — ha valóban szociológiai természetűek — érthetetlenek maradnak, ha nem vagyunk tekintettel arra a társadalmi-gazdasági makrostruktúrára és ezen belül arra a konkrét gazdálkodási rendszerre, amelyben az adott vállalat a maga működését kifejti.

Hasonlóképpen a központi gazdaságirányítás tényleges működésének a szociológiai elemzése is elképzelhetetlen a makrostruktúra és ezen belül mindenekelőtt a konkrét gazdálkodási rendszer működésének és a gazdasági életre gyakorolt hatásának a megértése nélkül.

Tanulmányomban ebből a rendkívül összetett témakörből mindössze egy vonatkozást emelek ki: a konkrét gazdálkodási rendszer elemzését kísérlem meg olyan alaptípusok segítségével, amelyeknek gazdálkodási alrendszerei (pénzügy, munkaerő- és bérgazdálkodás stb.) és intézményei, illetve azok vertikális és horizontális kapcsolódásai konzisztens módon kovácsolódnak egységbe.

A konkrét gazdálkodási rendszer szükségszerű heterogenitása és az alaptípusok

A közgazdasági gondolkodás ma még nagyon hajlamos arra, hogy a *konkrét gazdálkodási rendszert* valamiféle homogén típusnak képzelje el, amelyben *egységes* irányítási elvek és módszerek uralkodnak, vagy ha *még* nem, akkor ilyenek uralomra juttatását kell elősegíteni.

* Részlet a szerző „Bürokrácia vagy szakirányítás" című készülő könyvéből.

Ha a szocialista viszonyok között kialakult gazdálkodási rendszereket abból a szempontból hasonlítjuk össze, hogy azokra milyen jellegű irányítási módszerek a jellemzők, akkor lényegében három alaptípust különböztetünk meg, amelyek az egyes történelmi korok konkrét gazdálkodási rendszereiben különböző ötvözetben jelennek meg*:

a) Naturális jellegű államigazgatási típusú vezetés, amelyben elsősorban nem pénzben, hanem természeti mutatókban is előírják az egyes vállalatok tevékenységének *céljait* és azokat az eszközöket is, amelyeket a kitűzött célok megvalósításához igénybe vehetnek. Az irányítás alapelve: mindent természetben tervezni, számba venni és elosztani. Így az intézmények és vállalatok igen szűkre szabott önállósággal úgy dolgoznak, mint az egy vállalatként elképzelt népgazdaság szervezeti egysége.

b) Az ún. önálló gazdasági elszámolási rendszer (hozraszcsot), melynek fontos sajátossága, hogy az előbbi tipushoz képest a pénz szerepe a természetbeni mutatók rovására megnő. Ebben a rendszerben a fő célok, amelyeket a vállalati vezetés elé állítanak, különböző, pénzben kifejezett mutatók formáját öltik, mint amilyen például a bruttó termelési érték, az egy főre jutó termelési érték, a vállalati nyereség rátája vagy összege. Ezeknek a mutatóknak — amelyek közül különböző korszakokban hol az egyik, hol a másik állt előtérbe — közös problémája abból származik, hogy a termékeknek és a szolgáltatásoknak olyan áraira épülnek, amelyeket nem a gazdasági élet alakított ki, hanem amelyek a különböző szakigazgatási apparátusokban lezajló döntési folyamatok eredményei (ezeket nevezem szakigazgatási áraknak), s alapjuk úgyszólván mindig az elő- és utókalkulált ráfordításoknak a „mérlegelt" tudomásulvétele.

Más szóval: az árképzés lényege ebben a rendszerben a legváltozatosabb formákban is az, hogy az állam fedezi azon termékek előállításához, illetve szolgáltatások teljesítéséhez szükséges ráfordításokat, amelyeknek termelését, illetve elvégzését szükségesnek tartja (tervekben előírja); e ráfordítások jogosságát a megfelelő szakigazgatási apparátusok tudomásul veszik. Mindemellett valamilyen meghatározott százalékban beépítik az árakba a vállalati nyereséget is. Így, az önálló elszámoló egységként működő vállalatokra épülő gazdálkodási rendszerben voltaképpen *elvileg* minden vállalat nyereséges, és a *gyakorlatban* is csak nagyon ritkán és kivételként alakultak ki veszteséges vállalatok. Ez egyben teljesen fiktív jelentőségűekké változtatja a nyereségre épülő különféle mutatókat éppen úgy, mint a bruttó termelés vagy a termelékenység indexét.** Ebben a rendszerben a fő cél az önköltségek és árak csökkentésével az életszínvonal növelése.

c) A gazdálkodási rendszer harmadik lehetséges típusa szocialista vállalkozásra épül. Ez az előbbiekben említett önálló elszámoló egységként működő vállalatoktól mindenekelőtt abban különbözik, hogy termékeinek, illetve szolgáltatásainak ára a gazdasági, illetve piaci viszonyoktól függ, nem pedig attól, hogy valamelyik hivatal elismeri-e az elő- és utókalkulált ráfordítások és nyereség alapján kiszámított árak indo-

* A konkrét gazdálkodási rendszer értelmezésével foglalkozott egy régebbi tanulmányom: „A tervgazdálkodás konkrét rendszere kutatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése"". Közgazdasági Szemle. 1961. 12. sz.

** Külön elemzést igénylő kérdés, hogy ez a jelenség miként torzította, illetve torzítja el a nemzeti jövedelem növekedésének értékelését, és ez mennyiben játszott szerepet annak a véleménynek kialakulásában, hogy a szocialista országok fejlődése az irányítási módszerek tökéletesítése nélkül is igen dinamikus.

költségát. Ebben a rendszerben magától értetődően lehetnek — és kell is hogy legyenek — veszteséges vállalatok, leegyszerűsítve: azok, amelyek nem tudnak olyan műszaki és szervezeti színvonalon termelni, hogy költségeik a termékek versenyében kialakult határköltségek alatt maradjanak. Ebben a gazdálkodási rendszerben a fő cél olyan termelési struktúra kialakítása, amely mellett a rendelkezésre álló munkaerővel a legtöbb használati értéket, illetve csereértéket lehet előállítani.

Az egyes alaptípusok domináns szerephez jutása különböző történelmi korszakokban

A gazdálkodási rendszer előzőekben felvázolt három alaptípusa történelmileg nem pontosan követte egymást, illetve nem egymást felváltva jutott domináns szerephez. Az, amit naturális jellegű államigazgatási rendszernek nevezek, alakult ki történelmileg elsőként a Szovjetunióban. Az októberi szocialista forradalom után kialakuló történelmi és gazdasági szituáció úgyszólván megkövetelte a mindenre kiterjedően centralizált rendszer bevezetését, amikor is a pénz nem játszott jelentős szerepet sem a számbavételben, sem az ellenőrzésben. Ez a szükségszerűség jelent meg a hadikommunizmus naturális jellegű államigazgatási rendszerében.*

Az új gazdaságpolitika kidolgozásakor alakult ki az önálló elszámolásra, a „hozraszcsot"-ra épülő gazdálkodási rendszer körvonala, amely a vállalatoknak az előző szakaszhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb önállóságot biztosított, s áttérést ígért a pénzbeli tervezésre, számbavételre és elosztásra. A konkrét gazdálkodási rendszer ilyen irányú fejlődése azonban rövid idő leforgása alatt — mielőtt az önálló elszámolásra épülő gazdálkodási rendszer elvei a gyakorlatban következetesen bevezetésre kerülhettek volna — megmerevült, és sok tekintetben visszatérés következett az előző gazdálkodási rendszerhez, a természetbeni tervezés, számbavétel és elosztás elveihez. Messzire vezetne annak elemzése, hogy ez a visszatérés mennyiben volt szükségszerű — véleményem szerint nem tekinthető másnak, mint olyan fejlődési alternatívának, amely az adott történelmi helyzetben a különböző társadalmi erők harcának eredményeként hosszú időre győzedelmeskedett, de amely korántsem volt az egyetlen járható út.

Magyarországon az ötvenes évek elején voltaképpen szintén naturális államigazgatási rendszert vezettünk be, illetve ez jutott domináns szerephez a konkrét gazdálkodási rendszerben. Az önálló elszámolás elve inkább csak különböző deklarációkban érvényesült, s nem a valóságban. Ez jól igazolható, ha bármely az előzőekben említett gazdálkodási alrendszerre gondolunk is. Azokat a változásokat, amelyek 1956 után az irányítási rendszerben történtek, úgy jellemezhetjük, mint az önálló elszámolási rendszer elveinek tényleges előtérbe kerülését a gyakorlatban.

Azok a reformtörekvések, amelyek ma különösen a Szovjetunióban és az NDK-ban megfigyelhetők, és amelyeknek talán a legradikálisabb képviselője a szovjet Liberman, voltaképpen újra csak nem tekinthetők

* Ezzel a történelmi fejlődéssel részletesebben foglalkozom a Közgazdasági Szemle 1970. áprilisi számában megjelent „Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái" című tanulmányomban.

másnak, mint visszatérésnek a lenini új gazdaságpolitikában körvonalazott, önálló elszámolásra épülő gazdálkodási rendszerhez. Ez megtartja ugyan az irányítás tervutasításos módszerét, de a mutatók számát radikálisan lecsökkenti, a naturális egységekben kifejezett mutatók rovására ugyanakkor megnöveli a pénzben kifejezett mutatók szerepét, de változatlanul hagyja a szakirányítási árat. Ezzel jelentősen kiszélesedhet a vállalatok önállósága, anélkül azonban, hogy azok „önálló elszámolási egységből" önálló „szocialista vállalkozásokká" fejlődnének.

Ennek az állapotnak a meghaladására Magyarországon történt jelentős kísérlet, mégpedig az új gazdálkodási rendszer elveinek kidolgozásával és bevezetésének megkezdésével. Bármennyire fontosnak tekintjük is az erre vonatkozó határozatot, ma már ebben a vonatkozásban sem szabad abba a hibába esnünk, hogy a gazdasági élet intézményi rendjét valamiféle homogén, monolit rendszerként képzeljük el. Látnunk kell ugyanis azt, hogy benne egyaránt megtalálhatók olyan szektorok (iparágak, kereskedelmi funkciók stb.), amelyekben az államigazgatási, mások, amelyekben az önálló elszámolás, és ismét mások, amelyekben az új gazdálkodási rendszer irányelveinek alkalmazása, szocialista vállalkozások létrehozása a legcélszerűbb, mert az egyes területek sajátosságától függően más és más megoldás biztosítja a legnagyobb hatékonyságot. Így a szocialista társadalmakban a konkrét gazdálkodási rendszerek fejlődése előtt ma már — különösen, ha a gazdasági fejlettség elért szintjét figyelembe vesszük — nem vagy-vagy alternatíva áll, hanem különböző gazdálkodási rendszerek egyidejű, egymás melletti alkalmazása olyan optimumának a keresése, amely a történelmileg kialakult eddigi gazdálkodási rendszerek elveiből és módszereiből az egyes gazdasági területek sajátosságainak megfelelően a legcélszerűbbet, az optimálisat választja ki, és így az előzőekben fölsorolt alaptípusok közül nem minden esetben ugyanaz játszik domináns szerepet.

Korántsem mondhatjuk azonban, hogy a társadalmi tudatban, vagy akár csak a közgazdasági gondolkodásban is, meghaladtuk volna azt az állapotot, amely csak „tiszta gazdálkodási rendszerekben" képes mozogni, és elképzelhetetlennek tartja, hogy az irányítási módszereket, az intézményi formákat, a döntési és az információs rendszereket az ágazatok sajátosságainak megfelelően kell és lehet kiformálni. (A konkrét gazdálkodási rendszer „homogenizáló" felfogása mögött fellelhetjük a szocialista tulajdonviszonyoknak homogén, monolit egészként való felfogását is. E felfogás bírálatával és a szocialista tulajdonlás különböző formáinak elemzésével egy másik tanulmányomban foglalkozom.*)

Az így értelmezett gazdálkodási rendszerek egészen más megvilágításba helyezik a sokszor vagy-vagy alternatívaként kezelt centralizmus körüli vitát.

Az előzőekben felvázolt gazdálkodási rendszerek lényegében megszabják mind a centralizálás, mind a decentralizálás mozgásterét, bár természetesen egyértelműen nem határozzák meg.

Éppen ezért nem tudom magamévá tenni azt az elterjedt álláspontot, amely szerint az európai szocialista társadalmakban lezajló gazdasági reformok lényege a decentralizálás.

* Lásd Hegedüs András: Adalékok a tulajdonviszonyok szociológiai elemzéséhez, Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 6. szám.

Ezt az álláspontot fogalmazta meg nemrég két nyugatnémet baloldali közgazdász, Altveter és Neussüs, amikor kijelentették: „A gazdasági reformok alapelve abban áll, hogy a bürokrácia decentralizálja magát, ha kénytelen megállapítani a maga centralizált formájában a hatástalanságot. Ez a decentralizálás a gazdasági reformok lényege".*

Véleményem szerint sem a centralizálás, sem decentralizálás nem tartozik a gazdasági reformok lényegéhez, hanem csupán kísérőjelensége különböző lényegi változásoknak, amelyeknek egyik legfontosabb mozgástere az előzőekben felsorolt alaptípusok szerepének a változása a konkrét gazdálkodási rendszerben.

Az új gazdálkodási rendszer egyik leglényegesebb vonása ebben a megközelítésben semmiképpen sem a decentralizálás, hanem az, hogy a gazdasági élet jelentős területein szocialista vállalkozás típusú gazdasági szervezetek jönnek létre államigazgatási intézményként, illetve önálló elszámoló egységként működő vállalatok helyett vagy mellettük, ami lényegében változtatja meg az egész struktúrát.

Természetes azonban — s ez a értelme az előző mondatban használt „mellettük" kifejezésnek —, hogy ezt a vezetési elvet nem lehet domináns szerephez juttatni a gazdasági élet egész területén. Mégpedig mindenekelőtt két ok miatt nem:

a) vannak — és mindig lesznek is — a gazdasági életnek olyan területei, ahol strukturális okokból célszerűbb az államigazgatási intézmények vagy az önálló elszámoló egységként működő vállalatok fenntartása, illetve kialakítása (a hadiipar, a villamosenergia-termelés, az állami vasutak, hogy csak a legjellegzetesebb ágazatokat említsem);

b) a régi gazdálkodási rendszerben kialakult gazdasági, illetve ipari struktúrákban több, viszonylag jelentős olyan ágazat fejlődött ki, amelyekben a szocialista vállalkozás elvének a bevezetése az adott ágazat működése számára rendkívüli nehézségeket okozna, s a hazai termelés jelentős csökkenésével járna, ami viszont nemcsak a szóban forgó ágazat, hanem az egész társadalom számára is úgyszólván elbírhatatlanul nagy gazdasági és társadalmi megrázkódtatást jelentene. (Ilyennek tekintem például a bányászatot és a kohászatot.)

Kitérőként és talán groteszknek tűnő analógiaként megemlítem, hogy a modern tőkés gazdaság fejlődésében is jól felismerhető az „államigazgatási jelleg" és az „önálló elszámoló egységként" működő vállalat megjelenése. (Az előbbi elsősorban a kapitalista államigazgatási tulajdonlás, az utóbbi viszont főleg a multinacionális szervezetek keretében.)

Ha nem félnék attól, hogy az általam is bírált mechanikus, illetve determinisztikus konvergenciaelméletek hívének tartanak, azt mondanám, hogy míg ott a kapitalista vállalkozási rendszer egészül ki az első két gazdálkodási típus elemeivel, itt nálunk ez utóbbiak mint eddig egyedül uralkodó formák mellett lépnek föl a szocialista vállalkozások. (Ez az analógia azonban túlzott leegyszerűsítés, s nem hat ki a társadalmi élet nagyon fontos dimenzióira, így az előző fejlődés a lényeget tekintve megőrzi a polgári magántulajdont, az utóbbi viszont véglegesíti annak megszüntetését.)

Már csak az eddig elmondottakból is világosan következik, hogy az európai szocialista társadalmakban kialakult konkrét gazdálkodási rend-

* Neue Kritik, 1969. 51/52. szám. 35. l.

szerek* — egészséges fejlődést feltételezve — magában foglalják mindhárom típust, a kérdés tehát mindenekelőtt az, hogy *különböző ágazatokban* s *különböző történelmi korszakokban* melyik gazdálkodási módszernek és intézményi típusnak célszerű elsőbbséget adni, illetve az egyes ágazatokban a sajátosságok figyelembevételével melyiknek az alkalmazása célszerű domináns módon. Ily módon számomra a *konkrét* gazdálkodási rendszer tudatos heterogenitása a racionalitás győzelmének tűnik az ideológiai jellegű s ma már irracionálisnak tűnő homogenizációs kísérletekkel szemben.

Ha így a konkrét gazdálkodási rendszernek az előbbiekben kiemelt heterogenitásából indulunk ki, akkor az előzőekben felvetett típusok csak mint elemzési kategóriák különülnek el egymástól, a gyakorlatban azonban az egyes országok konkrét gazdálkodási rendszereiben, bár különböző súllyal, de együttesen jelennek meg. Ennek az ötvözetnek a jellegét a különböző érdekű társadalmi erők küzdelmén túl egy sor objektív tényező is befolyásolja (a külkereskedelem súlya, a hadianyag-termelés szerepe stb.).

A gazdálkodási rendszer alaptípusai és az intézményi rendszer

A gazdálkodási rendszer három alaptípusa társadalmi szempontból a legfelsőbb vezetésben — minisztériumi szinten — is nagyon különböző jellegű irányító szervek kialakítását követeli meg.

a) Az első típus túlsúlya esetén az irányító szervekre államigazgatási tevékenység nyomja rá bélyegét, amikor is különösen nagy szerepet kapnak a tervező szervek, a különböző költségvetési előirányzati és ellenőrzési részlegek. A hangsúly — ahogyan már írtam — a *mindennek* naturális formájú tervezésén, naturális számbavételén és elosztásán van, ami igen felduzzasztott létszámú központi apparátusok kiépítését követeli meg; ezek hierarchikus rendet alkotnak, s a csúcson a központi tervhivatal áll.

b) A második típusnak domináns szerephez való jutása esetén a gazdasági minisztériumok iparigazgatósági jelleget öltenek, s a már pénzben kifejezett mutatókkal dolgozó gazdasági tervezés mellett előtérbe kerülnek különféle, a pénzügyi gazdálkodást irányító és ellenőrző részlegek, így jelentősen megnő a központi árképző és az árellenőrző szervek, az egyes minisztériumokban a főkönyvelőségek szerepe. A központi gazdaságirányító szervek hierarchiájában a központi tervhivatal és a pénzügyminisztérium osztozik az első helyen.

c) A harmadik típusnak domináns jellegűvé válása esetén a minisztériumi irányító szervek iparigazgatósági jellege megszűnik, a minisztériumok fokozatosan nem a hozzájuk tartozó vállalatok működéséért lesznek felelősek, hanem csak a különböző ágazatok fejlődésének fő irányvonaláért, ami azt jelenti, hogy a gazdasági minisztériumok egyre inkább gazdaságpolitikai működést fejtenek ki, irányító tevékenységüket pedig mindenekelőtt indirekt módszerekkel végzik. A központi terv-

* Egészen más problémákat vet föl azoknak a szocialista országoknak a helyzete, ahol az elsődleges felhalmozást, az alapszükségletek erőteljes korlátozása mellett még a jövőben kell végrehajtani, így rájuk a tanulmányomban elemzett megállapítások semmiképpen sem vonatkoztathatók.

hivatal és a pénzügyminisztérium rivalizálása sajátos munkamegosztás következtében megszűnik, mert az előbbi egyre kevésbé avatkozik bele a gazdasági irányítás mindennapi gyakorlatába (ez a feladat a pénzügyi irányító szervekre hárul), és tevékenységében a távlati tervezés kap központi szerepet.

Talán még nagyobb a változás — s a gyakorlatban is könnyebben felismerhető — a vállalati vezetés társadalmi jellegében. Az első típus esetén a vállalat vagy intézmény vezetője voltaképpen az állam első tisztviselője. (Sztálin határozta ezt így meg.) A második típus esetén a vállalatvezető tevékenységében megerősödnek a műszaki és a gazdasági feladatok, s így ebben a gazdálkodási rendszerben fokozott hangsúlyt kap a vállalati vezetők műszaki és gazdasági képzettsége. A harmadik típus esetén viszont a szocialista vállalkozásokban már olyan szakvezetőkre van szükség, akik műszaki, gazdasági ismeretek mellett — sőt sokszor ezek rovására is — széles körű piaci áttekintéssel, nagyfokú koordinációs képességgel és tapasztalattal rendelkeznek, s akik tudnak és mernek határozottan dönteni, mégpedig komoly kockázatot is vállalva. (Erről a vezetői típusról mondhatjuk, hogy megfelel a szocialista menedzserről alkotott tudati képnek.)

Az intézmények vonatkozásában még egy jelentős változást kell érzékelnünk, amely nagy hatással van a gazdasági életre, mégpedig az intézmények közötti közvetlen gazdasági kapcsolatok jellegének a különbségét a gazdálkodási rendszerek előzőekben fölvázolt alaptípusaiban: a naturális jellegű államigazgatási rendszerben a vertikális, a szocialista vállalkozásokra épülőben a horizontális kapcsolatok uralkodnak, s az önálló elszámolásra épülő rendszer e tekintetben is e két szélsőség között foglal helyet.

Változások a konkrét gazdálkodási rendszer alrendszereiben

A gazdálkodási rendszer három felvázolt — mindenekelőtt elemzési célokra szolgáló — alaptípusa természetesen meghatározza a benne működő gazdálkodási, illetve gazdaságirányítási alrendszerek főbb jellemzőit is.

Mindennek végiggondolása különösen fontos a funkcionális szakigazgatás számára, amelynek feladataihoz tartozik a gazdálkodási alrendszerek formálása. A központi irányító szervek munkamódszere mindemellett igen jelentősen különbözik attól függően, hogy az előzőekben felvázoltak közül valamely területen melyik gazdálkodási rendszer játszik domináns szerepet, illetve hogy melyiknek az alkalmazása látszik a legcélszerűbbnek. Ennek az érzékeltetését rendkívül vázlatosan — s éppen ezért minden bizonnyal nagyon elnagyoltan — mindössze három funkcionális szakterület feladatkörében bekövetkező változásokkal szeretném röviden szemléltetni, mégpedig a tervezésben, a pénzügyi irányításban, továbbá a munkaerő-gazdálkodás, illetve szélesebben a munkaügy területén.

Az államigazgatási rendszerben a *tervezés* — amint már említettem — mindenre kiterjedő gondossággal történik, s erre nagymértékben rányomja bélyegét a mindenféle tevékenység természeti egységekben való

számbavételére irányuló törekvés, amelyben a hangsúly sokkal inkább az elosztásra és a termelési előirányzatok pontos teljesítésének az ellenőrzésére esik, mint a lehetőségek előrelátására, a célok kitűzésére és a célokhoz szükséges eszközök szakszerű megválasztására. Ha vannak is távlatibb célkitűzések, ezeket sokkal inkább politikai, ideológiai motívumok alapján határozzák meg, mintsem gazdasági számítások figyelembevételével. A pénz és azok a mutatók, amelyek az árakra épülnek, még viszonylag kevés szerepet játszanak. Ezen rendszer eluralkodásának természetes kísérője az autarkiára való törekvés, és ki nem mondott célja a számba vett szükségletek minél teljesebb kielégítése hazai termelésből, így a tervezés is az autark módon értelmezett naturális egyensúlyra törekszik.

Az önálló elszámolás elveinek bevezetése — ha az ténylegesen is megtörténik, nemcsak a deklarációkban — a tervezést sok részfeladat alól mentesíti, és így előtérbe kerülhetnek a perspektíva kérdései és ezzel együtt a gazdaságosság szempontja. Ebben a rendszerben a pénz elkezdi már játszani a maga szerepét a gazdasági irányításban, funkciója azonban még erősen korlátok közé szorított, mert hiszen minden pénzben kifejezett mutató szakigazgatási alapon megállapított termelői és szolgáltatói árakhoz kötődik, s így a szakirányítási döntések uralkodnak a gazdasági tényeken.* Emiatt úgyszólván törvényszerű, hogy ahol a pénz szerepéhez fűződő illúziók nem válnak be, ott a tervezés újra a régi módszerekhez fordul vissza, s ha nem is olyan sok mutatóval és ha nem is kötelező erővel kiadott tervszámokkal, hanem csupán irányszámokkal, de újra részleteiben, naturális mutatókban is szabályozni kívánja a gazdasági tevékenységet. (A 60-as években, amikor már lényegében az önálló elszámolási rendszer uralkodott, így tértek újra meg újra vissza a naturális mutatókban kifejezett termelési irányszámok, és maradtak fenn az anyaggazdálkodás legfontosabb vonatkozásaiban a természetes egységekben való elosztás módszerei.)

Így azt mondhatjuk, hogy csupán az új gazdálkodási rendszer elveinek az érvényesítése mentesíti igazán a tervezési funkciót a részfeladatok alól, és csak ez teszi számára lehetővé, hogy ténylegesen távlati tervezési feladatokkal, a perspektíva kérdéseivel foglalkozzék, s ne a mérlegek egyensúlyának megteremtésével. Ekkor válik *tényleges lehetőséggé, hogy a tervezésben az autark, naturális egyensúly-szemléletet a dinamizmusra törekvés váltsa fel, és a gazdaságirányítás ne csak deklarációkban, hanem a valóságban is lemondjon az autarkiáról.*

Még pregnánsabb talán az a sajátosság, amely a három gazdálkodási rendszert a *pénzügyi gazdálkodás* tekintetében megkülönbözteti.

Az államigazgatási rendszerben a pénzügyi irányítás feladata nem más, mint költségvetési gazdálkodás folytatása; pontos előírások alapján biztosítania kell, hogy a gazdálkodás minden területén teljesüljenek az előirányzatok. A hangsúly itt is — hasonlóan a tervezéshez — a pontos számbavételen, a mindenre kiterjedő előírásokon és azok teljesítésének ellenőrzésén van. A szorosan vett pénzügyi ellenőrzés azonban mégis sokszor háttérbe szorul a naturális mutatók kiemelt szerepe mellett, sőt sokszor egyenesen ezekhez kötődik (jó példa erre, ahogyan a jól ismert

* Ezzel természetesen nem akarom tagadni, hogy a szakigazgatási árak egyes esetekben közelíthetnek a gazdasági, illetve a piaci árakhoz, ennek általánossá válását azonban a rendszer lényegi vonásai megakadályozzák.

relatív béralap-ellenőrzés összekapcsolódott az elsősorban naturális mutatókban mért termelési tervekkel).

Az önálló elszámolásra épülő gazdálkodási rendszerben a költségvetési intézményekkel foglalkozó pénzügyi irányító funkciótól — amely továbbra is érvényesül ott, ahol az államigazgatási rendszer fennmarad — elválik a „hozraszcsot" alapján működő vállalatok pénzügyi gazdálkodásának az irányítása. Ezzel kezdődik el a pénzügyi szakigazgatás előtérbe nyomulása az államigazgatási rendszerben úgyszólván teljhatalommal fellépő tervezési apparátusok rovására. A gazdálkodási rendszer jellegéből következően előtérbe kerül a termelési költségek elő- és utókalkulációja alapján a termelői árak megállapítása, amelyre tulajdonképpen az egész önálló elszámolási rendszer felépül. A nyereség, az önköltségcsökkentés, a termelékenységnövelés mind-mind az ármegállapítás szakigazgatási funkciójához kötődik. Ezt a rendszert nem lehet megérteni anélkül, hogy magának az ármegállapításnak a mechanizmusát, mégpedig annak tényleges és nem deklarált következményeivel együtt át ne tekintenénk. Ez ad magyarázatot arra, hogy a pénzügyi igazgatás már az önálló elszámolás rendszerében is tényleges és közvetlen hatalomként léphet fel a vállalatokkal szemben. A termelői és szolgáltatói árak rendszerint különböző intézmények közötti alku eredményei. A pénzügyi terveket *közvetlen* tárgyalásokon egyeztetik, ahol „belövik" a maximális vagy ahhoz közel eső prémiumot és nyereségrészesedést. Év közben, illetve év végén korrekciókkal ehhez az elgondoláshoz közel hozzák a tényleges valóságot stb. Ez azonban még mindig rejtett, álcázott irányítás, emellett úgy tűnhet, hogy az irányítás különböző szintjén változatlan maradt az a régi hierarchia, amelynek csúcsán a tervező szervek állnak.

Csak a harmadik, a szocialista vállalkozásra épülő gazdálkodási rendszer teremt lehetőséget arra, hogy a pénzügyi szervek a következő kettős funkció révén is irányítsák a gazdasági életet, mégpedig nyíltan és kendőzetlenül:

1. az ún. közvetett irányítási megoldások kidolgozásával és ezzel olyan gazdasági eszközöknek a kimunkálásával, amelyeknek alkalmazása lehetővé teszi a tervezés folyamatában kialakított célok megvalósítását, és emellett

2. olyan pénzügyi műveletekkel (például hitelek nyújtásával), amelyek nem automatikusan követik a minden részletre kiterjedő terveket, hanem külön gazdasági döntéseket igényelnek a pénzügyi szervektől.

Az új gazdálkodási rendszer egyik nagyon lényeges hatása, hogy a tervezési funkciót — ahogy ezt az előzőekben már leírtam — nagymértékben a perspektivikus tervekre, illetve programokra, és ezen belül is főleg a célok meghatározására koncentrálja, ugyanakkor a pénzügyi szakigazgatási, illetve irányítási apparátusokra bízza mind a célok megvalósításához szükséges eszközök kimunkálását, mind az olyan gazdasági műveletek gyakorlati megvalósítását, amelyek szükségesek a termelési és a forgalmazási tevékenységhez.

Ez utóbbi tekintetben azonban sajátos ellentmondás alakul ki az új gazdálkodási rendszer elvei szerint dolgozó szocialista vállalkozások és a bankok között, minthogy az utóbbiak továbbra is államigazgatási rendszerben dolgoznak. Míg tehát a vállalatok korántsem jelentéktelen része

vállalkozássá fejlődik, a bankszervezet továbbra is költségvetési intézmény marad.

Ennek az ellentmondásnak a feloldása aligha történhet meg vállalkozás jellegű bankok létesítése nélkül, ami éppúgy nem töri meg az állam pénzügyi monopóliumát, mint ahogy a külkereskedelmi monopóliumot sem sérti az export-import jog kiterjesztése különböző jellegű vállalatokra. E vonatkozásban is érdemes megkülönböztetni az állami és az intézményi monopóliumot.

Talán minden eddig tárgyalt esetnél pregnánsabban mutatkozik meg az előzőkben felvázolt három gazdálkodási rendszer hatása a munkaügyi irányításra, illetve a *munkaerő- és bérgazdálkodásra.* Az államigazgatási rendszer szükségszerű folyománya az ún. tarifarendszer kialakítása és ezzel együtt a kötött létszámgazdálkodás, amely voltaképpen nagyrészt naturális mutatók előírásával és azok ellenőrzésével kívánja megvalósítani az irányítási célokat. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a vállalatok és intézmények számára nemcsak a létszámadatokat szabják meg a központi tervek alapján, hanem a kötelező előírások formájában nagyon részletesen kimunkálják a különböző besorolási tarifacsoportokat is, s ugyanígy központilag határozzák meg az egyes csoportokban kifizethető minimális és maximális béreket, rendeletek írják elő az alkalmazható bérformákat és központilag kísérlik meg az ún. normaalapok kidolgozását. Nálunk ez a rendszer 1956-ig volt érvényben, vagyis addig, ameddig konkrét gazdálkodási rendszerünkben a naturális jellegű államigazgatási típus játszott domináns szerepet. Ezt követően — nem utolsósorban, mert iparunkban az önálló elszámolás elvei kezdtek érvényesülni — bevezettük az ún. átlagbér-ellenőrzési rendszert, amely koherens módon illeszkedhet be ebbe a gazdálkodási rendszerbe, mert ez a vállalatoknak a bérgazdálkodásban viszonylag nagy önállóságot ad, s emellett a termelői árakhoz — amelyek az önálló elszámolás alapjai s a szakigazgatási döntési folyamatban jönnek létre — az átlagbér-előírásokkal biztosítja a munkabérköltségek szabályozott szintjét. Egészen nyilvánvaló, hogy az átlagbér-előírásokról az önálló elszámolásra épülő rendszerben még nem lehet lemondani, ez nem „jó" vagy „rossz" kérdése, mint ahogy a közgazdasági vitákban felmerült, hanem egyszerűen szükségszerűség, amelytől a gazdálkodási rendszer lényegi megváltoztatása nélkül nem lehet eltekinteni, csak visszafelé lehet lépni a különféle részletesebb szabályozásokhoz (például a gyakran megismétlődő létszámelőírásokhoz). Erre minden olyan esetben sor is került, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a pénz szabályozó szerepe a gazdaságban az adott gazdálkodási rendszeren belül — éppen a szakigazgatási ármegállapítás miatt — korántsem hoz kielégítő eredményt.

Az új gazdálkodási rendszerre való áttérés ott, ahol a szocialista vállalkozás elvei megvalósíthatók, teremti meg csupán a lehetőségét annak, hogy a gazdaságirányítás lemondjon az átlagbérek központi előírásáról, illetve a még ennél is részletesebb szabályozásról, s ezen belül a létszámelőírásokról is.

Az a körülmény, hogy ez a „lemondás" napjainkban csak nagyon vontatottan megy végbe, azt is mutatja, hogy az új gazdálkodási rendszer hatása csak kismértékben érvényesül, s emiatt a megszokotthoz való ragaszkodás mellett — amit egyébként gyakran lehet tapasztalni — az

új megoldások lehetségessé válása is csak lassan következik be, s mindenekelőtt emiatt késlekedik az új gazdálkodási rendszer munkaerő- és bérgazdálkodási elveinek érvényesülése. Mindamellett megnehezíti ezt a folyamatot az államigazgatási és az önálló elszámolási gazdálkodási rendszerek értelmében szükségszerűen túldimenzionálódott munkaügyi apparátusok funkcióvesztéstől való rettegése is.

Az előbbiekben kifejtettekből egyébként az is következik, hogy mert iparunkban szükségszerűen mindhárom gazdálkodási rendszer elemei benne foglaltatnak, s továbbra is — távlatibb perspektívákat figyelembe véve is — lesznek, ahol az egyik, s olyanok, ahol a másik elvei jutnak domináns szerephez, a tervezés, a pénzügyi és a munkaerő-gazdálkodás is (akárcsak az itt nem tárgyalt beruházási és műszaki fejlesztési rendszer) egyaránt heterogén marad, s megtalálhatók lesznek majd bennük mindhárom megoldás — például a bérgazdálkodásban a tarifarendszer, az átlagbér-előírás és a közvetett módszerekkel irányított tervszerű munkaerő- és bérgazdálkodás — elemei. A *homogenizációs kísérletek* — amelyeket egyébként úgyszólván minden gazdálkodási alrendszer vonatkozásában tapasztalhatunk — nem felelnek meg a tényleges szükségszerűségnek, illetve a racionalitás elvének.

A közgazdasági tudat fejlődése és a gazdálkodási rendszer alaptípusai

A különböző intézményekben és vállalatokban kialakult gazdasági szakirányítás érdekeltségi viszonyai a három gazdálkodási rendszerben lényegesen különböznek, ami természetszerűleg kifejezésre jut az általuk képviselt ideológiában és ez utóbbi által át- és áthatott közgazdasági gondolkodásban, vagy más szóval, a közgazdasági tudatban is.

Talán helyesebb, ha az utóbbiból, a mindenki által tapasztalt és így könnyen igazolható jelenségvilágból közelítünk a nehezebben hozzáférhető szférához, az érdekeltségi viszonyokhoz, és így igazoljuk a szakigazgatási partikularitás olyan nehezen elfogadható tényét.

Azért, hogy ezt a létezési módjában még így is nagyon bonyolult jelenségvilágot leegyszerűsítsem, mindhárom általam felvázolt gazdálkodási rendszernek igyekeztem megkeresni az ideológia által is motivált legfőbb közgazdasági vezérelveit.

Ha egy-egy kifejezésbe akarjuk sűríteni azt, ami az egyes gazdálkodási rendszerekre jellemző, akkor azt mondhatjuk, hogy

az államigazgatási gazdálkodási rendszert a *mennyiségi* szemlélet,

az önálló elszámolásit az *önköltségcsökkentésre és az áruk minőségének javítására* való törekvés,

a szocialista vállalkozásra épülőt pedig a *vállalati és a népgazdasági hatékonyság növelése céljának* az előtérbe kerülése jellemzi.

Az ideológiával átszőtt közgazdasági gondolkodás — amely mindig is hangoztatta a maga tudományos és racionális alapjait — nemcsak konzisztens része és terméke az egyes gazdálkodási rendszereknek, hanem szoros összefüggésben áll az egyes szocialista országok társadalmi-gazdasági helyzetével is.

A háború utáni helyreállítási periódus, az ipar extenzív fejlesztéséből származó még ki nem használt lehetőségek, a szakigazgatási és irá-

nyítási rendszer fejletlensége mind olyan tényezők, amelyek egyszerre szóltak az államigazgatási rendszer győzelme és a mennyiségi szemlélet uralomra jutása mellett. Ezzel nem állítom, hogy ilyen körülmények között ez lett volna az egyetlen lehetséges alternatíva, de az kétségtelen, hogy ez volt a legesélyesebb megoldás. A „mennyiségi szemléletből" s annak minőségi kiegészítőjéből, a „tervszerű arányos fejlődés" eszményéből sarjadt ki az autark naturális egyensúly mindenképpen való biztosításának a misztifikálása és mindennek egyenes következményeként az autarkiára törekvés.

Az önálló elszámolási rendszer — akár gondolati, akár gyakorlati — kialakulása összefügg a társadalmi-gazdasági körülmények megváltozásával, olyan helyzet létrejöttével, amikor a munkaerővel már takarékoskodni kell, és amikor a szakapparátusok már magasabb szintű vezetés megvalósítására képesek. Ilyen körülmények között az önálló elszámolásra épülő gazdálkodási rendszerben szinte automatikusan kerül előtérbe az önköltségcsökkentés és ezzel összefüggően olyan mutatók, amelyekkel már a hatékonyságot igyekszünk kifejezni: így a vállalati nyereség, az egy munkaerőre vagy munkaórára jutó termelési érték (amint ez közgazdaságilag jól bizonyított: sem az egyik, sem a másik nem fejezi ki a munka tényleges társadalmi hatékonyságát). Mindezeket a mutatókat — ahogy a tapasztalatok ezt bőven bebizonyították — jelentősen lehet javítani az áruk minőségének a rontásával, ami — ha meggátlására a piac nem rendelkezik kellő hatalommal — minden bürokratikus ellenőrzés ellenére is tért nyer. Így kötődik össze, mintegy a köztük levő ellentmondások leküzdésére való törekvés jeleként, az önköltségcsökkentésnek és a termékminőség javításának a követelése.

Ez az ideológia a mennyiségi szemlélethez képest a közgazdaságtudomány igazi felvirágzását bontakoztatta ki; az árképzés lényege azonban (a szakigazgatási árképzés) tabu maradt, és ez fiktív számokká torzította az olyan mutatókat, amelyek a termelékenységet, a nyereséget, a népgazdasági hatékonyságot voltak hivatva jelezni. Ez egyben sokszor értelmetlen absztrakciókká változtatott nemzetközi hírnévre is szert tett gazdaságmatematikai módszereket.

A gyakorlat kritikája erősebbnek bizonyult, mint az elméleté (bár ez az utóbbi is egyre határozottabb megfogalmazást kapott — nálunk például mindenekelőtt talán Liska Tibor munkásságában), és egyre inkább megkövetelte, hogy különbség tétessék egyfelől a szakigazgatási (bürokratikus) termelői és szolgáltató árak mellett kialakuló vállalati nyereség, termelékenységnövelés stb., másfelől a vállalat piaci (gazdasági) árak mellett megmutatkozó tényleges hatékonysága között.

A gyakorlati kritika kibontakozását elősegítette, hogy egyre általánosabbá vált a felismerés: gazdaságunk a fejlődés dinamizmusát tekintve nem kielégítő hatékonyságú. A reális önanalízisnek ezt a folyamatát elősegítette az a körülmény, hogy termékeink viszonylag jelentős hányada exportra kerül, s így a vállalati tevékenység tényleges társadalmi hatékonysága a különféle külkereskedelmi ügyletekben a szó igazi értelmében újraértékelődik, s nap nap után érzékelhetővé válik, hogy különösen a nyugati relációban a mi rovásunkra milyen nagymértékben egyenlőtlen munkamennyiségeket cserélünk. E tekintetben nem kis nehézséget okozott, hogy ezt a konfrontációt a külkereskedelmi vállalatok

helye az intézmények struktúrájában erősen közvetetté és hosszú időn át csak nehezen érzékelhetővé tette.

Az olyan szocialista vállalkozások gondolati és gyakorlati megvalósítása, amelyeknek hatékonyságát már nem szakigazgatási (bürokratikus), hanem piaci (gazdasági) árak mérik, új irányt adott a közgazdasági gondolkodás fejlődésének, megjelent a „felvilágosult közgazda", aki direkt vagy indirekt módon, de a gazdasági gondolkodás és az azt nagymértékben meghatározó ideológia radikális revízióját követeli (támad olyan, eddig megingathatatlannak tartott tételeket is, mint a teljes foglalkoztatottság biztosítása vagy az alapvető szükségleti cikkek árának preferálása).

Ez — ha a fejlődésnek csupán ezt a szegmentjét nézzük — a társadalmi haladás szocialista alternatíváinak a kidolgozása és megvalósítása szemszögéből talán veszélyesnek is tűnik, mégis ennek a közgazdasági irányzatnak a jelentkezése ígéri a szocializmus viszonylag gyors kikerülését a gazdasági kényszer nyomasztó uralma alól. Ez a fejlődés olyan viszonyok kialakulását vetíti előre, amelyekben éppen a megnövekedett dinamizmus teremt anyagi alapot a szocialista elvek fokozottabb megvalósítására.

Mindamellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy az európai szocialista társadalmak gazdálkodási rendszerei — ha célszerűen épülnek ki — nem lehetnek homogének, hanem szükségképpen magukban foglalják mindhárom gazdálkodási rendszer elemeit. Ezek megjelennek s egymástól lényegében különböző szerepet játszanak az egyes népgazdasági és iparágakban, azok sajátosságaitól függően. Ebből a közgazdasági gondolkodásra az következik, hogy mindhárom előzőekben jelzett szemléletmód szükségszerűen fennmarad, illetve újratermelődik, de egyik sem válhat egyértelműen domináns jellegűvé.

A fejlődés a jövőben feltehetően nem abban mutatkozik majd meg, hogy az egyik irányzat felváltja a másikat, hanem hogy egymással konfrontációban, monopolhelyzetek kialakulásának lehetősége nélkül fejlődnek s — minden egymással szembeni éles, sokszor súlyos konfliktusokhoz vezető ellentétük ellenére — végső soron szocialista értékek realizálását és racionális nézőpont erősödését szolgálják.

VARGA GYÖRGY:

Távlati tervezés a magyar vállalatoknál*

A magyar vállalatok számára a tervezés nem új feladat: a tervgazdálkodás megkezdésétől a tervek képezik a vállalati tevékenység alapját. Ám a tervezés tartalma és célja is módosult az évek folyamán, különösen az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta. A vállalati terv azelőtt az állami központi tervnek a vállalatra lebontott kötelező előírását tartalmazta. A vállalatok által készített ún. ellentervek lényegében az irányító szervek informálására szolgáltak vagy — nem egy esetben — az erőforrás-tartalékolás eszközeivé váltak („tervalku").

A gazdaságirányítás új rendszerében a vállalat önállóan, saját érdekében és saját felelősségére készít terveket; a tervezés a vállalati tartalékok feltárásának és az erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodásnak egyik fontos eszközévé válik. Mivel véleményem szerint megalapozott vállalati terv csak kiforrott vállalati stratégia alapján alakítható ki, először a vállalati stratégia kérdéseivel foglalkozom.

Vállalati stratégia

Az állam fokozza a vállalatokkal szemben a gazdasági követelményeket, s így a vállalatok léte, fennmaradása egyre inkább attól függ, hogyan készülnek fel a jövőre. Sőt, nem csupán egyszerű létüket, fennmaradásukat, hanem *versenyképességüket* és *növekedésüket* is biztosítani kell. Ez pedig részben a vállalat fejlesztési koncepcióitól függ, vagyis attól, hogy a vállalat a környezeti tényezők figyelembevételével tisztázta-e fejlődésének fő irányát (irányait) vagy célját, a fejlesztés erőforrásigényeit és a növekedés módszereit. Egyszóval a *versenyképes fennmaradásnak* egyre inkább elengedhetetlen feltételévé válik a *vállalati stratégiák* kidolgozása és az ezen alapuló *távlati tervezés.***

A stratégiai jellegű döntések szerepe azért is nő, mert a vállalatok — különösen a nagyvállalatok — gazdasági tevékenysége széles körű társadalmi hatásokkal jár, miközben létüket (legalábbis a szocialista országokban) érzékenyen befolyásolják a társadalmi tervezésben foglalt koncepciók, célok, politikai, társadalmi és gazdasági megfontolások, illetve preferenciák. A hosszú távú fejlesztési koncepciók kidolgozását sür-

* Ez a cikk a nemzetközi ipargazdasági konferencián 1970 áprilisában elhangzott azonos című előadás alapján készült.

** A vállalatok (legalábbis a nagyvállalatok) hosszú távú fejlesztési koncepciói fontos információkat adnak és bizonyos értelemben orientálják a népgazdasági tervezést, egyben támpontot nyújtanak az állami irányító (felügyeleti) szervek munkájához is. A témának e vonatkozása azonban nem képezi cikkem tárgyát.

geti a műszaki haladás (és avulás) gyors üteme, és némely termékpiacok viszonylagosan rövid időn belül való telítődése. Az elmúlt két évtizedben a termékek hasznos élettartamának fokozatos csökkenése következtében megrendült az árupiacok korábbi stabilitása. Ehhez hozzátehetjük, hogy gyors ütemben fejlődnek a tudományok is, az egyszer megszerzett ismeretanyagot egyre gyakrabban kell korszerűsíteni; fokozódik a rugalmasabban konvertálható ismeretek iránti igény; és azonnali nagyarányú kutatási és fejlesztési befektetéseket követel a műszaki fejlődéssel való lépéstartás. *Mindez elkerülhetetlenül a stratégiai problémák megoldását helyezi a vezetői tevékenység előterébe.*

A Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutató Csoportja munkatársainak bevonásával 1969 negyedik negyedévében 22 iparvállalatnál és 4 gyáregységnél interjú módszerrel megvizsgáltuk a távlati tervezés helyzetét. Figyelembe véve a körülményeket, a vizsgálat időpontját (1971-ben új ötéves tervperiódus kezdődik, és most folyik a népgazdaság közép- és hosszú távú tervdokumentációnak, illetve hipotéziseinek a kidolgozása) és a felvételi módszer fogyatékosságait, nem áll módunkban, hogy egzakt következtetéseket vonjunk le.

Meg kell azonban jegyezni, hogy egyéb felmérések is — így mindenekelőtt a Vállalati Belső Mechanizmus Bizottság 615 kérdőíves és 115 helyszíni felmérése —, továbbá a cikk elkészítése alkalmával folytatott konzultációim is megerősítették azt a minősítést, amelyet a vállalatok távlati tervezésének jelenlegi helyzetéről az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportja által készített interjúk alapján készíthettünk. Ezért e cikkemben ezekre az egyéb forrásokra is támaszkodom.

A felvételben szereplő 22 vállalat különböző nagyságú, más-más iparágakhoz tartozik, és szervezetük is eltérő. A vállalatok egy része *közepes* nagyságú (a foglalkoztatottak száma 400—700 fő, az évi forgalom 40—100 millió Ft), míg másik részük, többségük, *nagy* vállalat (a foglalkoztatottak száma meghaladja az 1000 főt, az évi forgalom 100 millió Ft felett van).

A felvétel kiindulópontja az volt, hogy a távlati tervezés mindenekelőtt *általános fejlesztési koncepció, stratégiai elképzelés* megfogalmazását igényli. A stratégiai döntés tárgya a vállalat hosszú távú fejlődése.* *Erre épülve* készíthető el az összefüggő távlati terv, illetőleg készíthetők el az egymással összehangolt részlettervek.

1. A vállalati stratégia elemei a gyakorlatban

A stratégia elemei közül mindenekelőtt a vállalat *termelési* (szolgáltatási) *funkciójára* kell utalni. Itt nem elsősorban a gyártandó termék, a szűken értelmezett választék vagy a naturáliához kapcsolódó profil meghatározása a fontos, hanem inkább azoknak az alternatív termelési (szolgáltatási) tevékenységeknek a körülhatárolása, amelyeknek ellátására a vállalat távlatilag vállalkozhat. 1968 óta az alapító okmányok is

* Úgy vélem, helyes, ha megkíséreljük körvonalazni a vállalati stratégia tartalmát, már csak azért is, mert ezt gyakran sajátos módon értelmezik. Például 1969 őszén egy továbbképző tanfolyam 27 résztvevője (a vállalatok felső- és középszintű vezetői voltak jelen) közül arra a kérdésre, hogy „melyek vállalatának stratégiai céljai", 18 ilyen jellegű választ adott: „A nemzeti jövedelem növelése", „Új munkahelyek biztosítása", „A lehető legnagyobb nyereség elérése" stb.

lehetővé teszik, hogy a vállalatok — a korábbi merev profilozással szemben — jobban elláthassák funkciójukat. Jól ellátni a termelési funkciót azt jelenti, hogy *mindenkor rugalmasan követni kell a technika és a vevőpiac változásait, sőt aktív módon keresletet kell támasztani azon termékek és szolgáltatások iránt,* amelyeknek gyártására, illetve ellátására a vállalat távlatilag felkészülhet.

A vállalati funkció módosításának a keretei a mi viszonyaink között bizonyos értelemben *szűkebbek,* mint a tőkésországokban. Hazánkban ugyanis a tevékenységek oly nagyfokú diverzifikálására vagy ún. konglomerátumok létrehozására nincs lehetőség, mint ezen országokban, és bizonyos tevékenységek tetszőleges befagyasztásának a lehetőségei is korlátozottabbak. A vállalati funkció módosításának szűkebb lehetőségeit azonban nem tekinthetjük kedvezőtlen tényezőnek, ha figyelembe vesszük, hogy az alapvető vállalati tevékenységek összessége végeredményben szerves részét képezi a népgazdasági arányosságnak, a tervszerűen szabályozott kereslet és kínálat összhangjának. A népgazdasági tervek az erőforrások közvetlen és közvetett elosztása révén hosszú távon befolyásolják, ösztönzik vagy korlátozzák egyes ágazatok és vállalatok mozgási (növekedési) lehetőségeit.

Megjegyzem, hogy egyes tőkésországokban az állami szektorban hasonló korlátozások érvényesülnek, sőt a részvénytársaságok esetében is állami szankciók követhetik az „ultra vires" (hatáskörön túli) tevékenységet.

Úgy vélem, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a magyar vállalatok esetében egyelőre az az elsődleges, hogy az alapítási okmányban körülhatárolt tevékenységek olyan kombinációit valósítsák meg, amelyek összhangban vannak a piaci lehetőségekkel. Vannak vállalataink, amelyek — az átmeneti állami támogatást kihasználva — termelési tradíciókra hivatkozva, megszokásból vagy vélt fogyasztói érdekek védelmezése címén ragaszkodnak hagyományos termelési profiljukhoz, noha a gazdaságos termelési volumen (sorozatnagyság) vagy a vevőpiac szerkezeti változásai stb. gazdaságilag — és esetleg műszakilag is — már túlhaladottá tették a szóban forgó termék előállítását.

Úgy tűnik, hogy az ilyen vállalatoknak nyújtott állami támogatás nem ösztönöz, legalábbis nem kedvez a távlati gondolkodásmód kifejlődésének és a megalapozott fejlesztési politika kialakításának. Gyakran nagyobb energiát fordítanak az állami támogatás folyósítása „szükségszerűségének" bizonyítására, mint a kilábolást és a fellendülést megalapozó fejlesztési koncepciók kialakítására. Több ezer dolgozót foglalkoztató vállalataink vannak, amelyeknek termékkínálata (részben önhibájukon kívül) nem versenyképes és nem kelendő a piacon, s ezért csak állami támogatással működőképesek. Mégis, ezek közül egyik-másik vállalat lényegesen kisebb erőfeszítést tesz új funkciójának megkeresésére és megalapozására, fejlesztési koncepciók kialakítására, mint azok a vállalatok, amelyek „saját lábukon" állnak.

A termelési funkció meghatározásával egyidejűleg a *felhasználói piacot* és a piac elérésének *módszerét* (elosztó nagykereskedelem, közvetlenül felhasználói kapcsolatok révén) is kívánatos meghatározni.

Felmérésünk szerint a megkérdezett vállalatoknak több mint fele rögzítette erre vonatkozó elképzeléseit. Meg kell azonban jegyezni, hogy

a piackutatásban erőteljesen hatnak még a kínálatot meghaladó kereslet kedvezőtlen következményei. Némely — zömükben főleg belső piacra termelő, monopolhelyzetben levő — vállalatok termelési lehetőségeikhez igazítják piaci kapcsolataikat.

Egyes cégek elsősorban műszaki felkészültségüket mérlegelték és a magas fokú műszaki színvonalra alapozva kezdték el az új termékek fejlesztését. Az interjú során azonban kiderült, hogy sem a fejlesztés teljes erőforrásigényével, sem a piac távlati lehetőségeivel nem számoltak. Az egyik vállalat például nagyarányú számítógépgyártási program megvalósítását tervezi, a jelek szerint azonban még nem ismeri leendő gyártmányainak értékesítési lehetőségeit és a megvalósításnál is állami támogatásra számít. Ugyancsak nem megalapozott a gyártás létszám- és szakemberszükségletének fedezése. Nincs tehát kellő összhangban a fejlesztési cél a megvalósítás belső és külső feltételeivel.

A stratégiai döntések további eleme a vállalkozás *finanszírozási politikájának és módszereinek* megállapítása, valamint a kitűzött fejlesztési célokat megvalósítani képes *szervezet* — nem szervezeti séma, hanem a vállalati belső mechanizmus (irányítás, információ, optimális üzemnagyság stb.) — jellegének, tagozódásának, működési elvének a meghatározása.

Arra a kérdésre, hogy *„Van-e a vállalatnak a távlati tervezés alapjául szolgáló fejlesztési, stratégiai koncepciója"* 22 vállalat közül 16 válasza igen volt. Ez nagyon jó eredménynek látszott. A megvizsgált gyáregységek közül 1 rendelkezik önálló fejlesztési koncepcióval. Megkérdeztük azt is, hogy a szóban forgó stratégiai koncepciót *írásban is elkészítették-e és dokumentálták-e.* Figyelemre méltó volt, hogy a megkérdezett vállalatok közül 11 rögzítette írásban stratégiai elgondolásait. Ezek közül is két vállalatnál csak a beruházásokra vonatkozóan dokumentálták a célokat, egy vállalatnál pedig az írásban lefektetett célok nem távlati jellegűek. Végeredményben tehát a 22 vállalat közül 8 rendelkezik elemzés tárgyát képezhető átfogó stratégiai koncepcióval.

„Ha van, mire terjed ki ez a koncepció? — kérdeztük ezt követően, nevezetesen:

a) a vállalat termelési—szolgáltatási funkciójának meghatározására, a profil és a szerkezet alakítására;

b) a vállalat jövőbeli piacaira és az ezekkel való kapcsolatokra;

c) a gyártmány- és gyártásfejlesztés fő irányaira;

d) a szerkezet és a szervezési megoldások korszerűsítésének fő irányaira;

e) a célszerű finanszírozási politikára (likviditás, saját erőforrások stb.)."

Az e kérdésekre adott válaszok is arra utalnak, hogy az első kérdésre „igen"-nel válaszolók számánál kevesebb vállalat rendelkezik a többi stratégiai elemre vonatkozó koncepcióval.

Arról van ugyanis szó, hogy a 22 válaszadó közül* az *a)* kérdésre 16, a *b)* kérdésre 12, a *c)* kérdésre 16, a *d)* kérdésre 8 és az *e)* kérdésre 6 vállalat adott igenlő választ.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a választ adó vállalatok egy része rendelkezik *bizonyos elgondolásokkal* a jövőt illetően, még ha ezek

* Eltekintve attól, hogy a stratégiát írásba foglalták vagy sem.

az elgondolások egyelőre nem is fogják át a vállalati tevékenység minden területét.

Úgy tűnik, hogy a fejlesztési politika előterében mindenekelőtt a vállalat termelési funkciója áll. Több vállalat is jelezte: keresik azokat a lehetőségeket, amelyek módot adnak számukra a gazdaságosabb termékszerkezet megteremtésére. (Az *a* és a *c* kérdésekre adott igenlő válaszok száma is egyező!) Nem mondható el, hogy ugyanilyen súllyal foglalkoznának a vállalatok fejlesztési politikájuk megalapozásakor a stratégia egyéb elemeivel. Igaz, az előző, termelési jellegű feladatokkal szemben például a piaci stratégia felépítése újszerű feladat, a célszerű finanszírozási politika kialakítása pedig nem csupán a vállalat kompetenciájába tartozó kérdés (a vállalati erőforrások alakulása függ az állami szabályozástól stb.). Bár a vállalatok ma már általában készítenek rövid távú likviditási tervet, ez azonban elsősorban a mindennapi működés biztonsági érdekeit szolgálja. Még kevés jel utal arra, hogy a vállalatok felismerték a likviditás üzletpolitikai szerepét. Ezt látszik igazolni az a körülmény, hogy — felmérésünk szerint — a fejlesztési koncepciók többsége nem számol a pótlólagos forgóeszköz-szükséglettel.

2. *A stratégiai tevékenység komponensei*

A stratégia kialakítása — nézetem szerint — a következő tevékenységeket foglalja magában:

a) a vállalat *környezetében* kínálkozó *lehetőségek* feltárása, a *veszélyzónák* (a felhasználási anyagstruktúra esetleges változásai, monopolista tendenciák kibontakozása a beszerzési piacon, a versenytársak esetleges ellenakciója stb.) felkutatása és a lehetséges alternatívákból fakadó *kockázat* megbecsülése. Tervgazdálkodó országban a népgazdasági tervek, az állami gazdaságpolitika távlati koncepciói közvetlenül és közvetve orientálják a vállalatokat a környezeti tényezők alakulásának alapvető irányzatairól. (Például a szénbányászati termelés csökkentésére és hatékonyabbá tételére, valamint a szénhidrogén-termelés és -felhasználás távlati népgazdasági szintű koncepciói vagy a kemizálás fokozására irányuló állami erőfeszítések nyilván egy sor vállalat számára *közvetlen* orientációul szolgálnak távlati fejlesztési elgondolásaik kialakításához. A gazdaságpolitika ugyanezen hosszú távú koncepciói más vállalatok számára — például ezek gép-, berendezés- stb. szállítói számára — viszont *közvetett* módon adnak fontos orientációt. Nem kevésbé fontosak a népgazdasági terveknek a társadalmi, a foglalkoztatási és a jövedelmi struktúrára, illetve a színvonalra vonatkozó hosszú távú koncepciói, mert ezek a fogyasztási cikkeket gyártó iparok, továbbá szállítóik számára nyújtanak segítséget a környezeti tényezőkben rejlő lehetőségek és korlátok feltárására.)

b) Mielőtt a vállalat választana (döntene) a lehetséges változatok között, mérlegelnie kell, hogy széles értelemben vett *erőforrásai* (tőkeerő, szellemi bázis, kedvező piaci értékítélet, műszaki és vezetési tapasztalat stb.) mennyire teszik lehetővé a feltételezett lehetőségek kihasználását és a felmerülő kockázat és bizonytalanság vállalását.

A továbbiakban az egyik szerszámgépipari vállalat tapasztalatán

szeretném bemutatni a vállalati erőforrások egyik, nem is olyan magától értetődőnek tartott elemének — a piaci értékítéletnek — fontosságát. A szóban lévő vállalat hozzáfogott egy magas technikai színvonalú, tömegtermelésre alkalmas automata-géprendszer kifejlesztéséhez. A fejlesztés szellemi és anyagi bázisai rendelkezésére álltak, és a konstrukció a tervek szerint el is készült. A vállalat azt tervezte, hogy a konstrukciót kompetitív áron nyugat-európai országokban fogja értékesíteni. Kísérleteit azonban kudarc követte. Hol vétett a vállalat? Ott, hogy nem vizsgálta meg előzetesen, hogy milyen a vevők értékítélete, milyen a vállalatról alkotott kép, „image". Mint kiderült, ilyen konstrukciójú gépeket elsősorban a tömegtermelést folytató gépipari vállalatok alkalmaznak, ahol ezeknek a gépeknek az üzembiztonsága, szervizellátása stb. érzékenyen befolyásolja a felhasználó üzemek teljesítőképességét. Ezért ezek a vállalatok elsősorban a hagyományos szállítóikban bíznak, ilyen gépeket úgyszólván kizárólag tőlük vásárolnak. A jó magyar konstrukcióval végül is vissza kellett vonulni. A tanulság, hogy a stratégiai koncepciók szerves részét képezi a vállalat termékpiaci kompetenciájának az elemzése — és ahol szükséges, módszeres kiépítése vagy erősítése is.

A vállalatok stratégiai tevékenységében elkövetett másik tipikus hiba, amikor *olyan élenjáró műszaki színvonalú termékek gyártását* erőltetik a vélt piaci versenyképesség biztosítása céljából, *amelyek gyártásához hiányzik a szükséges erőforrások valamelyike,* ahelyett, hogy a reálisan kifejleszthető erőforrásaikkal szinkronban levő gyártmányprofil kialakítására és a neki megfelelő piaci lehetőségek kiaknázására törekednének. Ez a probléma főként azoknál a vállalatoknál merül fel, amelyek a gyártmányfejlesztésben erőforrásaik elégtelensége miatt legalább egy fázissal lemaradtak a világviszonylatban élenjáró vállalatok mögött és ún. *követő stratégia* alkalmazására kényszerülnek.

A követő stratégia alkalmazását az teszi lehetővé, hogy a kereslet a korábbi műszaki színvonalat képviselő termékek és szolgáltatások iránt akkor is fennmarad, ha a technikai haladás élvonalában járó versenytársak erőforrásaikat vagy az erőforrások nagyobb hányadát a technikai fejlődés élvonalát képviselő gyártmányok és szolgáltatások fejlesztésére fordítják. A már üzembe helyezett gépeket, berendezéseket, híradástechnikai eszközöket, háztartási gépeket stb. ugyanis továbbra is működtetik, mindaddig, amíg a korszerűsítés nem válik kifizetődővé. A pionír stratégiát követő vállalatok azonban idővel szívesen kivonulnak az immár „hagyományos" termékpiacokról, mert számukra a versenyképesség és a fennmaradás feltétele az *élenjáró* technika képviselete.

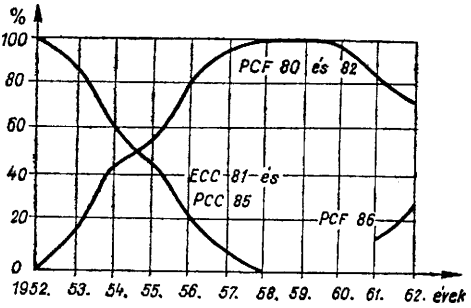
Vegyük például az elektroncsőgyártást. E termék piacán olyan cégek képviselik az élvonalat, mint a Philips, az Osram és a Siemens. E cégek fejlesztési politikájára az elektroncsövek élettartamgörbéi igen jellemzőek. (Lásd az ábrát.)

Az ábra függőleges tengelyén szereplő százalékos megoszlás azt mutatja, hogy a különböző években az egyes csőtípusok milyen gyakorisággal fordulnak elő a gyártott készülékekben.

Jól nyomon követhető a korábbi csőtípusok termelésének zuhanásszerű visszaesése és elhalása, majd felváltása újabb, tökéletesebb típusokkal. Meglehetősen jól kirajzolódik az a fejlesztési koncepció, amely szerint az említett cégek már akkor forgalomba hozzák a tökéletesített

gyártmányokat, amikor az előző típusok iránti kereslet *tetőzik*. Nem várják meg tehát a korábbi típusokból a piac telítődését; sőt, bizonyos értelemben ők maguk támasztanak versenyt saját, korábban gyártott típusaiknak. Ez versenyképességük megtartásának egyik feltétele.*

A vevőcsövek élettartamgörbéinek alakulása

Forrás: Radio Mentor, 1962. X. sz. 799—800. l.

Nos, e kitérő is bizonyítja, hogy *van egy olyan periódus, amikor az új termék még nem szorítja ki teljesen a régit.* Ez előnyös piaci lehetőségeket teremthet a követő stratégiát választó vállalatok számára.

Ezt a körülményt igyekszik kihasználni például az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. is, amely úgynevezett utáncsövező tevékenységet is végez. Éppen az előbbi stratégiai modell alapján a vállalat olyan keresletet elégít ki, amelyekre az élenjáró cégek már nem tartanak igényt. A vállalat tehát a hagyományos elektroncsövek egyre csökkenő piacán is növekvő részesedésre tehet szert.

Ez a stratégia természetesen csak abban az esetben lehet elfogadható, ha *tudatos*, ha nem a gyártás- és gyártmányfejlesztés elmaradottságát hivatott leplezni. Gondolni kell ugyanis arra, hogy a növekvő piaci részesedés a szóban forgó termék *egyre zsugorodó* piacán valósul meg, és ha a vállalat nem *követi megfelelő ütemben* a gyártás- és gyártmányfejlesztés nemzetközi trendjeit, teljesen kiszorulhat a piacról. A követő stratégiát folytató vállalatnak nemcsak azt kell figyelembe vennie, hogy egyre zsugorodó piacokon értékesít, hanem azt is, hogy a termékek élettartamgörbéje milyen piaci árgörbével párosul. Ügyelnie kell arra, hogy nem következik-e be olyan áresés a régi típusok iránti kereslet tetőződésekor, amely az élenjáró vállalatok kivonulása miatt keletkező piaci lehetőségek kihasználását jövedelmezőségi szempontból rendkívül kedvezőtlenné teszi. Az egyre zsugorodó piacokról való kiszorulás veszélye és az értékesítés jövedelmezőségének romlása miatt a követő stratégia nem kevésbé kockázatos, mint a pionír jellegű vállalkozások.

A követő stratégiával szemben tehát fontos követelmény a lépéstartás az élenjárókkal. Figyeljük meg az előbbi élettartamgörbéket. Érdekes következtetésre juthatunk a fejlesztés intenzitását illetően. Míg

* Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a bemutatott élettartamgörbék milyen piaci árgörbékkel párosulnak, és hogyan hat a saját termékkel szemben támasztott verseny az értékesítés jövedelmezőségére. Ezek az adatok azonban üzleti titkot képeznek, s ezért az ilyen típusú elemzésektől el kell tekintenünk.

ugyanis a PCF 80 és 82 típusú csövek megjelenésük első évében az összes felhasználásnak csak mintegy 17—18 százalékát tették ki, a 9 évvel később megjelenő PCF 86 típusú csövek felhasználási gyakorisága — ugyancsak a megjelenés első évében — már csaknem 25 százalék volt. A pionír stratégiát folytató vállalatoknál tehát a fejlesztés intenzitása, gyorsasága *növekszik.* Ezt a követő stratégiát folytató vállalatok nem hagyhatják figyelmen kívül. Például az Egyesült Izzó e termékek piacán az egyébként növekvő műszaki szakadékot csak úgy hidalhatja át, ha optimális termékspektrumot alakít ki (a vállalat valóban számottevően szűkítette a korábban túlságosan széles választékot), ha fokozottan vásárol licenceket, know-how-t, illetve ha a nemzetközi termelési együttműködés útjára lép. Az Egyesült Izzó kutatási és fejlesztési ráfordításainak színvonala és a termelési volumenhez viszonyított aránya számottevően elmarad a szakma élenjáró vállalatainak ráfordításaitól. Az Egyesült Izzó megkésve ugyan, de az utóbbi néhány évben gyorsuló ütemben igyekszik hasznosítani a licencek és szabadalmak nyújtotta előnyöket. (A kutatási és fejlesztési ráfordításoknak 1963 és 1966 között 1—1,8 százalékát fordították találmányok és licencek vásárlására; 1967-ben ennek aránya 5,6 százalék volt és a közeljövőben mintegy 10 százalékra nő.)

Az elmondottak miatt a „követés" nem korlátozódhat csupán a korábbi, az előttünk járók egykori termékeinek és szolgáltatásainak *egyszerű reprodukciójára.* Ennek a reprodukciónak *magasabb szinten* kell megvalósulnia, mégpedig azért, mert már átvehető és alkalmazható műszaki, gyártási és felhasználási tapasztalatokkal rendelkezünk (vagy rendelkeznek a korábbi gyártók és a felhasználók). Ezt a magasabb szinvonalú reprodukciót indokolja továbbá az is, hogy már piacon van az új, az élenjáró technikát képviselő típus. Sőt, azokban az ágazatokban, amelyekben a műszaki fejlődés üteme különösen gyors, a követés nem jelentheti azt, hogy a követőknek végig kell járniuk mindazt a fejlődési fázist, amelyet az elődök végigjártak. Indokolt és szükséges is, hogy bizonyos fejlődési szakaszokat *átugorjanak,* és a fejlettebb, korszerűbb termékeket és technológiákat vegyék át.

A követő stratégia nem zárja ki, hogy az ezt folytató vállalat *egyes* termelési funkciókban igyekezzék az *élre* törni vagy olyan *új funkciót* keresni, amellyel új keresletet támasztva új piacokat tárhat fel. Az átgondolt követő stratégia némely termékek vonatkozásában bizonyos értelemben *stabilizálhatja* a vállalatot és lehetővé teheti, hogy más termék piacain az élre törhessen. Például az Egyesült Izzó részben a követésben rejlő stabilitást kihasználva igyekszik megtartani az újszerűségen alapuló piaci pozícióit (például a lámpa- és a vákuumtechnikai gépgyártásban).

c) A stratégia meghatározásakor ajánlatos figyelembe venni *a szubjektív tényezőket* is.

Ezek közül kiemelkedő jelentőségű, hogy a vállalat vezetője és közvetlen munkatársai milyen személyi preferenciákat követnek. A célok végleges megválasztásában a szubjektív értékítélet, az egyéni vágyak és elgondolások is szerepet játszanak. Ezért a stratégiai döntések során azt is figyelembe szokták venni, hogy a vállalat vezetői mit kívánnak tenni. Itt jegyzem meg, hogy a stratégiai koncepciónak van *szociológiai* eleme is, ti. az, hogy a megválasztott célok mennyire vonzóak a vezetők és a

dolgozók számára, mennyire érthetők a számukra, lelkesednek-e a célokért vagy csak kötelességszerűen végrehajtják az utasításokat. A vonzó stratégiai céloknak mozgósító hatásuk van, és ilyenkor a vezetés bizton támaszkodhat a vállalat dolgozóira.

Ez természetesen feltételezi, hogy a stratégia kidolgozásának részvevőit helyesen válasszuk meg és a stratégiai koncepciókat lehetőleg minél szélesebb körben ismertessük. Ami az első kérdést illeti, a tapasztalat szerint a stratégiai koncepciók megalapozásában még erőteljesen hatnak a *műszaki-termelési szempontok és érdekek,* ezt tükrözi a koncepciók kialakításában részt vevők személyi összetétele is. A második kérdéssel kapcsolatosan az a tapasztalat, hogy a fejlesztési elgondolásokat elsősorban a vállalatok felsőszintű vezetői ismerik. Egyes vállalatoknál úgy vélik, hogy a stratégiai koncepció nem tartozik másra, mint a felsőszintű vezetőkre. Találkoztunk olyan véleménnyel is, amely szerint „a stratégia nem is érdekli a dolgozókat, ezért nem is ismertetjük a fejlesztési politikát".

Végül a stratégiai döntésnek *etikai* aspektusa is van. A stratégia megválasztásakor mérlegelni kell a társadalmi magatartásnormák írott és íratlan szabályait. Ezek be nem tartása — hosszú távon — veszélyezteti a vállalat létét (például a víz és a levegő tisztaságának óvása, a vállalat hatáskörébe tartozó kulturális és szociális feladatok ellátása, a minőség óvása, a korrekt üzleti gyakorlat stb.).

A stratégiai tevékenység három komponensének — a vállalat környezetében feltárható lehetőségeknek, a vállalat kompetenciájának és erőforrásainak, valamint a szubjektív tényezőknek — egyenkénti megállapítása kevesebb problémát okoz, mint a választott célrendszerben való *együttes* alkalmazásuk. A stratégiai tervezés művészete éppen e komponensek dinamikus egyensúlyának kialakításában és fenntartásában van. (Az egyes elemeket *önmagukban* mérlegelve ui. eltérő eredményekre juthatunk.)

Távlati tervezés

Térjünk vissza a már említett interjú eredményeihez, vegyük sorra a további kérdésekre adott válaszokat, ami átvezet bennünket témánk második részébe: a stratégiai koncepcióra épülő *távlati tervezés* témakörébe. Előljáróban megjegyzem, hogy a stratégia és a távlati tervezés egymással ugyan szoros kapcsolatban vannak, de a kettő még akkor sem azonosítható, ha a stratégia és a távlati terv kidolgozása időben egybeesik. A vállalat jövőjét biztosító stratégia — pontosabban az alternatív stratégiák — időhorizontját elsősorban a szakmai sajátosságok (a technológiai ciklusidők, a gyártmányok élettartama, a kutatás- és fejlesztésigényesség stb.) határozzák meg. A távlati terv időhorizontja jobban alkalmazkodik a népgazdasági terv időhorizontjához és a gazdaságpolitikai irányítás csatornáin a vállalatokhoz jutó információkhoz. A tervezés áldozat is, mert ráfordításigénye van. Ezt a ráfordításigényt is mérlegelni kell a vállalat tervezési rendszerének és szervezetének kiépítésekor, továbbá az alternatívák számának meghatározásakor.

A stratégiától eltérően a távlati terv — egy adott időtartamra — *komplex* módon határozza meg a vállalat fejlődését, s rendszerint már a fejlesztéssel járó *erőforrás-lekötéseket* is tartalmazza.

A távlati tervezéssel kapcsolatosan feltett összefoglaló kérdésekre adott válaszok alapján a következő megállapítások tehetők:

1. Összefüggő távlati terve a vállalatok és gyáregységek 70 százalékának van, ez az arány megközelítően azonos az írásos stratégiai koncepciókkal rendelkező vállalatok arányával. Többségükben azon vállalatok nem rendelkeznek tervekkel, amelyeknek stratégiai koncepciójuk sincs.

2. A vállalatok a termelési sajátosságoktól, a vállalat nagyságától és az egyes tevékenységektől függően különböző időszakokra terveznek. A vállalatok többsége *3—4 éves időtávra* készít terveket, bár némelyek — az alapanyag jellegű, a homogén termelést folytató, az épületgépészetben dolgozó, egyes tömegcikkeket gyártó vállalatok — 10—15 éves távlatokra is terveznek. Vannak viszont olyan vállalatok is — főleg a fogyasztási cikkeket gyártók —, amelyeknél a tervezés időtartama 2—3 év.

A tervezés *időhorizontját* nem lenne célszerű valamilyen megfontolás alapján uniformizálni. A termelési technológia, a gyártmányösszetétel, a piac jellege, az információkkal való ellátottság, a bizonytalansági tényezők, a kockázat — ezek a tényezők szabják meg az előrelátás reális időhorizontját. Akadhatnak olyan ágazatok, szakmák, ahol a távlati terv reális időhorizontja 30—50 év. Ilyen azonban nagyon kevés van, tudomásom szerint egyetlen példa az erdőgazdálkodás. Ezzel szemben a divatiparokban, az egyedi gyártást folytató és különleges igényeket kielégítő szakmákban a felmérés tanúságai szerint 2—3 esztendő a reális előrelátás lehetősége. A tömeggyártást folytató feldolgozó iparokban általában 5—10 évre terveznek. 10—15 esztendőre becsülik az alapanyagtermelés legtöbb ágazatában a szükséges és lehetséges tervezési időtartamot.

Megkíséreltem kimutatni bizonyos összefüggést a tervezés időtartama, a szakma (a termelés) jellege, a termelés tőkeigényessége, a vállalat nagysága és a vállalat piacérzékenysége között. Meghatározónak a termelés (a szakma) jellegét találtam. Például az a körülmény, hogy a vállalat termelésének hány százalékát exportálja vagy milyen részét értékesíti művi szállítás, vagy a kereskedelmi szervezet csatornáin keresztül, nem hat a tervezés időhorizontjára; legalábbis a mi felmérésünkben szereplő vállalatok magatartása nem mutat a vizsgált szempontból semmiféle törvényszerűséget. Lehetséges, hogy a reprezentációban részt vevő vállalatok száma nem volt elégséges ennek kimutatásához, de az is lehetséges, hogy ebben is a termelési szemlélet maradványainak hatása nyilvánul meg.

Feltételezhető, hogy a jövőben a vállalat tőkeigényessége, piacérzékenysége stb. a termelési-technológiai sajátosságok mellett erőteljesebben hat majd a tervezésre és a tervezés időhorizontjára is. Amennyire az irodalomból és a személyes tapasztalataim alapján meg tudom ítélni, külföldön nem tapasztalható a tervezés időtávlatának egyértelmű *növekedése*. Mégpedig három ok miatt:

a) a növekedésben egyre nagyobb szerepet játszó kutatás és fejlesztés eszközigénye erőteljesen emelkedik, ezért a vállalatok fokozottan vonzódnak a nagyobb siker valószínűségével kecsegtető 3—5 éven belül

realizálható fejlesztési tevékenységhez, mint a nagy tőkelekötéssel járó, hosszú távú kutatási programokhoz;

b) az időtávlat növekedésével egyre nagyobb mértékben nő a kockázat, és fokozódik a bizonytalanság. Ezek egy része gazdaságon kívüli tényezőkből fakadó, s ezért megtervezésük különösen bonyolult;

c) a korszerű információs technika gyakrabban lehetővé teszi a tervek folyamatos korszerűsítését és továbbfejlesztését.

3. A tervek többsége meghatározott nyereség elérését vagy a részesedési alap maximálását célozza. Viszonylag kevesebben tűzik ki célul a vállalat versenyképességének, piaci pozícióinak erősítését és a vállalat növekedését. A statisztikai adatok kevésbé tükrözik, ám az interjúk során kiderült, hogy a távlati tervezés tényleges elemeit *mindenekelőtt a nyereségnöveléshez fűződő érdekeltség* befolyásolja.

4. A *részlettervekkel* kapcsolatosan az alakult ki, hogy a vállalatok többsége megtervezi a termelési volument, a termékösszetételt, a beruházásokat, a nyereség alakulását, a létszámszükségletet, valamint a gyártás- és gyártmányfejlesztést. Az utóbbival kapcsolatban azonban több vállalat csak igen általános tartalmú fejlesztési irányvonalat vázolt. A szerszámgépgyártás iparágának egyik nagy gyára például sem a fejlesztés specifikus irányáról, sem a vevőpiac várható alakulásáról nem tudott nyilatkozni. A vállalatok kisebb hányada készít terveket licenc- és know-how-vásárlásra, illetve -eladásra, valamint árpolitikára. A vállalatok inkább a *kínálkozó* lehetőségekkel és alkalmakkal kívánnak élni, de maguk csak kevéssé törekednek dinamikus üzletpolitikával, a struktúrák célszerű módosításával új lehetőséget (keresletet) *teremteni.* A készletpolitika, a vállalat pénzügyi egyensúlya, a szervezeti és irányítási rendszer fejlesztése, az információs rendszer tökéletesítése és a kiselejtezésekre vonatkozó elképzelések is háttérbe szorulnak a tervezésben. Mindez megfelel a Vállalati Belső Mechanizmus Bizottság által végzett felmérés azon tapasztalatának, mely szerint a vállalatok közép- és hosszú távú terveiben „... általában az extenzív gazdálkodásra jellemző célkitűzéseket találjuk".

Egyelőre kevés vállalat tervezi *elhasználódott eszközeinek kiselejtezését.* Ez arra vall, hogy még erős a kapacitásfenntartási ösztön, bizonyos termelési volumen eléréséhez fűződő érdek akkor is, ha a gép, a berendezés már elavult. A kiselejtezés tervezése tervszerűbbé teheti a vállalatok pénzügyi politikáját, gépbeszerzését, a helygazdálkodást, és szerves részét képezi a gyártási és az anyagfelhasználási struktúra tervezésének.

A tervek kidolgozásának módszere hasonlatos a stratégiai koncepcióéhoz. A terveket a vállalati (tröszti) központokban dolgozzák ki. A tervek többnyire az egyes funkcionális részlegek részletterveire alapulva készülnek. A konzisztencia szempontjából fontos *vezérelveket* e részlegek csak elvétve kapnak. Néhány vállalat azonban létrehozott külön, a terv kidolgozására hivatott csoportot — áthidalva ezzel a funkcionális szervezetek részérdekeit. A tervkészítés módszere erősen centralizált. Kevés olyan vállalat (tröszt) van, ahol a gyáregységek tervjavaslatai alapján készül el a terv, sőt csak elvétve akad olyan gyáregység is, amely önálló távlati tervvel rendelkezik, noha a felvételünkben szereplő egyik-másik egység ezer főt is foglalkoztat.

Alternatívák kidolgozása

A tervezéssel kapcsolatosan szükségesnek tartom kiemelni, hogy a megkérdezett vállalatoknak csak kisebb hányada készített *alternatívákat.* Ezek egy része is csak egyes célokra vonatkozott. Tény, hogy az alternatívák kidolgozása nemcsak idő- és munkaigényes feladat, hanem a távlati tervezésben való jártasság, tapasztalat nehezen körülhatárolható minimumának megszerzését is feltételezi, amellyel vállalataink többsége ma még nem rendelkezik. Egyik nagy exporttermelést folytató vállalatunknál úgy nyilatkoztak, hogy „csak elképzelés tekintetében voltak alternatívák, mert kidolgozásuk nagy munka lett volna". Ismeretes, hogy vállalataink technikai ellátottsága a tervezés szempontjából nem kielégítő, továbbá még a megfelelő gyakorlat és tapasztalat is hiányzik az alternatív koncepciók kialakításához. A *konzisztens* alternatívák alapján történő tervezést még a jövőben kell kialakítani.

Az alternatív tervezés fontosságát a környezeti tényezők bizonytalansága is indokolja. Igaz, van olyan vélemény, hogy éppen ezért nem lehet ilyen terveket készíteni. Ezek az aggályok azonban — nézetem szerint — nem képezik a távlati koncepciók kialakításának valóságos korlátait, mivel a stratégiai döntések esetében a jövőre vonatkozó ismeretek „pontosítása" nem is lenne kívánatos. Arra, hogy a stratégiai döntéseknél az alternatívákat mely vállalati tevékenységre nézve kell kidolgozni, természetesen nem lehet receptet adni, mert ez a vállalat konkrét helyzetét meghatározó tényezők tömegétől függ. Bizonyára a hosszú távú tervek alternatívái közé sorolható, hogy a vállalat termelési funkciójába tartozó gyártmányok fejlesztési trendjei hogyan alakulnak és ezeket a vállalat különböző gyártásfejlesztési alternatívák (a saját, a kutatóintézeti fejlesztési programok, a know-how- és a licencvásárlás különböző arányai) mellett mennyire képes követni. Alternatívák állanak fenn abból a szempontból is, hogy a különböző gyártmányfejlesztési változatok mellett mely eladói piacokra és milyen mértékben lehet orientálódni és mely vevőpiacokat kell fokozottan biztosítani. Ha egy vállalat képes meghatározni azoknak a tevékenységeknek a körét, amelyek *hosszú távú mozgásterét minőségileg behatárolják,* akkor anélkül is képes fejlődése meghatározott tartományának alternatív tervezésére, ha prognózisai nem képeznek komplex tervekbe *mennyiségileg* is pontosan beilleszthető zárt rendszert. Minél bizonytalanabb a jövő, annál szükségesebb áttekinteni, hogy valószínűleg mi történhet, mi fog történni, és annál nagyobb szükség van arra, hogy a reálisan bekövetkezhető lehetőség valószínűségét is elemezzék. Különösen fontos ez a gyors technikai fejlődés által erősen befolyásolt és piacérzékeny termékstruktúrával rendelkező vállalatoknál. Fontos tehát olyan stratégiai terv kidolgozása, amely *több lehetséges* (jövőbeli) *feltételnek is eleget tesz,* és kielégítő eredményt biztosít. Célszerűbb ezért az ajánlott módszert követni, ahelyett, hogy olyan stratégiát dolgozzanak ki, amelynek sikere csak *egy* bizonyos feltételrendszer megvalósulása esetén biztosítható. (Úgy tűnik, hogy a rövid és középtávra számított nyereségmaximálási vagy nyereségoptimalizálási tervek ezt a szempontot nem, vagy csak kevéssé veszik figyelembe.)

Ez egyben megfelelő rugalmasságot is biztosít a vállalat számára.

Sokszor hallani: „Nem tehetem ezt vagy azt, mert a terv megköti a kezemet", vagy „Már elköteleztem magam a legközelebbi 5 esztendőre". Márpedig a gazdasági életben fontosabb lehet a rugalmasság, az előre nem látható lehetőségek kihasználása, mint a „fix" tervhez való ragaszkodás. Ezért a stratégiai tervnek *nem szabad olyan merevnek lennie, hogy a váratlan és előre nem látható lehetőségek kihasználatlanul maradjanak.* A tervezés során tehát meg kell teremteni a rugalmasság feltételeit a pénzügyi lehetőségek, a kapacitások, a készletek stb. szempontjából.

Azt is mondják — és az általunk végzett felmérés során is azt a véleményt kaptuk —, hogy a tervezés úgyszólván lehetetlen, mert az új mechanizmusban a közgazdasági közeg (feltételrendszer) bizonytalan. A megkérdezett vállalatoknak *mintegy a fele vélekedik úgy, hogy* a vállalat jövőjének megalapozása szempontjából a *közgazdasági szabályozók okozzák a legnagyobb bizonytalanságot.* E témával foglalkozott *Wilcsek Jenő* professzor a Magyar Közgazdasági Társaság ipari szakosztályának 1969. decemberi ülésén. Az ott kifejtett állásponttal egyetértek és azt csupán néhány megjegyzéssel egészítem ki:

1. Távlati tervezésre éppen a gazdasági élet, a jövő bizonytalansága miatt van szükség; ha a jövőt teljes biztonsággal előre láthatnók, valószínűleg tervezésre sem lenne szükség.

2. A vállalat hosszú távú létét, fennmaradását és versenyképességét elsősorban nem azok a tényezők befolyásolják, amelyeknek bizonytalanságát a vállalatok vezetői kifogásolják, tehát nem elsősorban a közgazdasági szabályozók várható módosításán múlik a vállalat jövője. (Úgy vélem, hogy ilyen szempontból a nem tervgazdálkodó országokban lényegesen nagyobb a bizonytalanság.) A vállalat hosszú távú fejlődését és növekedési kilátásait elsősorban a *technikai haladás és a termékpiacok szerkezeti változásai* (hazai és nemzetközi viszonylatban) határozzák meg. A stratégiai döntések tárgya és kidolgozásának eszközrendszere is más, mint a gazdaságirányítási elemek által érzékenyebben befolyásolt taktikai jellegű, tehát a rövid és részben a középtávú terveket képező döntéseké.

Jogos kívánság azonban, *hogy legalább a középtávú fejlesztési koncepciókat érzékenyebben befolyásoló szabályozók módosítására túlságosan gyakran ne kerüljön sor.* Az ilyen jellegű módosítgatások ugyanis olyan bizonytalanságot okoznak, hogy a prognosztizálást lehetetlenné teszik és a vállalkozási kedvet és szándékot, a kockázatviselési készséget a minimálisra korlátozzák. Célszerű ezért a gazdaságirányítás bizonyos alapvető rendszereit — az adóztatást, a valutaárfolyamot, a devizagazdálkodást, a tartalékrátát, a bérszabályozókat — hosszabb távra kialakítani.

3. Annyi azonban bizonyos — és talán ez az, amit a vállalatok „bizonytalansági" tényezőként emlegetnek —, hogy az érvényes gazdálkodási, gazdaságirányítási és érdekeltségi rendszer egésze által kiváltott impulzusok ma még *rövid távra szóló vállalati cselekvésre* ösztönöznek. (Ezért sem tartom feltétlenül kedvezőnek, hogy jelenleg ez a rövid távú nyereségérdekeltség — gyakran a minimálisan szükséges nyereségszint elérése — motiválja a távlati tervezést.) A probléma nem annyira az *egyes* szabályozókból, inkább a szabályozási

rendszer *egésze* által sugallt tendenciákból és elvárásokból fakad. Legalábbis erre lehet következtetni abból a *tipikus* vállalati magatartásból, amely ma közismerten a vállalkozás és a kockázatvállalás elégtelenségében, az éves eredményszemléletben jut kifejezésre. Úgy vélem, hogy a vállalatok „bizonytalansági komplexuma" éppen abból fakad, hogy a jelenlegi feltételrendszer mintegy „preferálja" a rövid távú döntéseket.

A távlati tervezés: gondolkodási folyamat, amely koncepciókat, modelleket és célokat kelt életre. A tervezés: *felkészülés* az erőforrások lehető leggazdaságosabb felhasználására. A távlati tervezés nem más, mint annak a felismerése, hogy a gazdasági élet „döntésigényessége" egyre fokozódik és ezért a vállalkozóknak állandóan rendelkezniük kell megfelelő *alternatívákkal.* A vezető nem „sakkozhat" úgy, hogy csak egyetlen lehetséges lépése van; a sakkozáshoz hasonlatosan a különböző helyzetekben különböző alternatívákkal kell rendelkeznie, hogy azután a tényleges helyzetnek megfelelően a lehető legjobb lépést választhassa.

A stratégiai tervezés folyamán a bizonytalanság megítélése és a rugalmasság megőrzése — kétségtelenül — bonyolult feladat, de ezen alapvető követelmények érvényesítése nélkül a stratégia nem lehet megalapozott és a rá épülő döntések súlyos hibákhoz vezethetnek. Amire szükség van, az a stratégia alapját képező megfontolások *dinamikus egyensúlya,* olyan stratégiai koncepció, amely fokozatosan fejlődik a vállalati erőforrások és a környezetből fakadó lehetőségek egyre javuló összeegyeztetésének az irányában. Olyan stratégia kialakítása, amely a fenti követelmények szempontjából *optimális,* nagy körültekintést és tapasztalatot követel. Ezt a tapasztalatot a vezető csak a munkatársak széles körű bevonásával biztosíthatja.

Az általunk végzett felmérés tanúsága szerint a vállalatok meglehetősen nagy része *folyamatos* tervezést valósított meg. Ez azt a felismerést látszik bizonyítani, hogy nem a tervdokumentum a fontos, hanem a tervezési folyamat, az állandó készenlét a döntésre. Van néhány olyan vállalat, ahol úgy ítélik meg a helyzetet, hogy a távlati fejlesztési koncepciókat és terveiket évente módosítani kell. Ez viszont arra vall, hogy egyes vállalatoknál jelenleg a bizonytalanság forrása éppen a fejlesztési koncepciók hiánya vagy nem kellő megalapozása. A távlati koncepciók egyik jellegzetessége ugyanis éppen a viszonylagos *stabilitás**. A távlati (stratégiai) tervezés *„szabálytalan"* folyamat. A vállalat fejlődését alapvetően befolyásoló problémák, lehetőségek vagy elgondolások nem előre elkészített menetrendhez igazodva vetődnek fel, hanem rendszertelenül. Ezért — nézetem szerint — a stratégiai tervezésben a *szisztematikus módszerek* túlhangsúlyozása a gazdasági folyamatok természetének ellentmondó lehet. (Ezzel szemben a rövid és középtávú tervezés és irányítás rendszeres, ütemes, több adminisztratív jellegű munkát követel stb.) Arról van tehát szó, hogy ami évente — van olyan vállalat, ahol félévente! — felülvizsgálatra és módosításra szorul,

* A távlati koncepciók stabilizálásának nehézségeit nemcsak az okozza, hogy a változó feltételekhez való alkalmazkodás rugalmasságának kritikus határát ágazatonként, sőt vállalatonként is, igen nehéz megtalálni, hanem a kellő tapasztalat hiánya is. A távlati koncepciók kellő stabilitásának hiányát a vállalati tervezés jelenlegi fejlettsége mellett ma még „gyermekbetegségnek" tekinthetjük, amelyet vállalataink feltehetően néhány év alatt ki fognak nőni.

az vagy a *nem kellően megalapozott* távlati koncepció, vagy — sokkal inkább feltételezhetően — egyik-másik rövid távú, esetleg technikai jellegű döntés.

A távlati tervek megalapozásában fontos szerepük van a rendelkezésre álló információknak, az előrejelzéseknek és a korszerű tervezéstechnikai eljárásoknak.

Arra a kérdésünkre, hogy: *„Milyen információs forrásokra támaszkodnak jelenleg elsősorban?"* — *nagyságrendi* sorrendben a következő válaszokat kaptuk:

— a felügyeleti szervektől (minisztérium stb.) származó információkra;

— a vevőktől és szállítóktól származó információkra;

— irodalmi információkra;

— a pénzügyi intézményektől származó információkra.

A választ adó vállalatok arra a kérdésre, hogy *„Kielégítőnek tartják-e a rendelkezésre álló információkat?"*, azt válaszolták, hogy azok a saját vállalatról 57, az iparágról 46, a népgazdaság helyzetéről 38, a közgazdasági szabályozókról 34, a versenytársakról 26, a gazdaságpolitikai elgondolásokról 26 és a külföldi piacokról 23 százalékban kielégítőek.

(Az iparági informáltsághoz adott válaszhoz megjegyzem, hogy a megkérdezettek közül 4 vállalat monopolhelyzetet is élvez és egyben iparágat reprezentál.)

A környezetről való informáltság nem kielégítő, jóllehet a stratégiai koncepciók kidolgozása és a távlati fejlesztési tervek megalapozása szempontjából a környezeti tényezőknek fontos szerepük van. A legnagyobb exportot lebonyolító vállalatok a külföldi piacokról rendelkezésükre álló információkat általában kielégítőnek tartják. Ezt a megállapítást azonban bizonyos fenntartással kell fogadnunk, mert az igennel válaszoló vállalatok között van olyan is, amelynél nem folyik piackutatás.

A vállalatok elsősorban a közgazdasági szabályozókra, ezt követően a külföldi piacokra, majd a gazdaságpolitikai koncepciókra vonatkozó információellátás fokozását kívánják. Kétségtelen, hogy e tekintetben *a felügyeleti szervek információs és konzultatív tevékenységét célszerű erősíteni.*

Nem kevés teendő adódik azonban a vállalati belső információs rendszer kiépítésében. A jelenlegi felmérés tanúsága szerint 5 olyan vállalatot találtunk, amely nem volt elégedett információs rendszerével, de feltételezhető, hogy a korábbi — elsősorban a tervteljesítéshez kapcsolódó — beszámolási rendszert még nem mindenhol alakították át az új, komplex gazdasági tevékenység folytatásához szükséges integrált információs rendszerré.

A vállalatok mintegy harmadában folytatnak rendszeres, de nem a vállalatok egész termékpiacára vonatkozó *piackutatást, értékesítési és műszaki előrejelzést.*

Amíg a piackutatás iránti igény elsősorban a kereslet-kínálati viszonyok függvénye, addig az előrejelzés igénye szorosan kapcsolódik a távlati fejlesztési koncepciók kidolgozásában való érdekeltséghez.

A mi felmérésünk is megerősítette *Megyeri Endre* 1969-ben végzett

vállalati felmérésének eredményét, amely szerint a piackutatásban kezdeti eredmények vannak és a fejlődés elsősorban mennyiségi jellegű. Megállapításai szerint számottevő tartalmi munkáról eddig kevés vállalatnál lehet számot adni. A felmérésben részt vevő vállalatok közül jelenleg több monopolhelyzetet élvez, szervezeti vagy egyensúlyi okokból. Ez a körülmény érthető módon nem kedvez a piaci munkának és a vállalkozási kedvnek.

Korszerű tervezéstechnikai és matematikai módszereket a megkérdezett vállalatok mintegy harmada alkalmazott, elsősorban lineáris programozási módszereket, valamint trend- és optimumszámításokat. Az alkalmazás célja elsősorban a nyereségoptimalizálás. E vállalatok kisebbik része tekinti a matematikai módszereket a döntéselőkészítés rendszeres eszközének. A megkérdezett vállalatok közül egy a közeljövőben nagy teljesítményű számítógépet vásárol. Külön csoportot létesítettek, amely a számítógéppel kapcsolatos szervezési és üzemeltetési feladatokat kidolgozza.

Következtetések

A hosszú távú gondolkodásmód és ezzel együtt a távlati fejlesztési politika és tervezés megteremtése vállalatainknál fontos érdekünk. Hazai és nemzetközi tapasztalatok bizonyítják, hogy a távlati fejlesztési koncepciók léte *gazdasági előny,* mert fokozza a gazdasági szervezetek stabilitását, rugalmasságát és versenyképességét. A távlati tervezés a vezetés egyik fontos eszköze. A megalapozott fejlesztési koncepciók bátorítanak a vállalkozásra és a kockázatviselésre, illetve arra nevelnek, hogy a jelenben hozott döntések hatásait hosszú távon elemezzük és összevessük a vállalat távlati érdekeivel.

A távlati tervezés és a távlati gondolkodásmód megvalósításának feltételeit a következőkben látom.

1. *A népgazdaság központi állami irányításának szintjén:*

a) távlati gazdaságpolitikai és fejlesztési koncepciók kidolgozása;

b) a keresleti és kínálati viszonyok olyan befolyásolása, amely *erősíti a vevőpiacot,* korlátozza a monopolista tendenciákat és egészséges versenyt teremt a hazai piacon is. Ez majd arra kényszeríti a vállalatokat, hogy létük, fennmaradásuk feltételévé váljék a kínálat mennyiségi és minőségi összetételének a fizetőképes kereslettel összhangban álló alakítása és hatékonyságuk javítása;

c) az érdekeltség olyan rendszerének kialakítása, amely a vezetőket elsősorban *a vállalat hosszú távú fejlődésének megalapozásában teszi érdekeltté,* amely ösztönző a vállalkozásra akkor is, ha a befektetések nem az adott évben, hanem csak később térülnek meg. Ez lendületet adhat az eddig meglehetősen elhanyagolt gyártmány- és gyártásfejlesztésnek, a kutatási és fejlesztési tevékenységnek, a hosszú távra szóló káderpolitikának, a vállalati belső mechanizmus fejlesztésének stb., vagyis mindazon a korszerű vállalkozás tartalmát jelentő tevékenységeknek, amelyeknek jellege, természete kifejezetten hosszú távú szemléletet és tervezést kíván.

2. *A vállalatok szintjén:*

a) mindenekelőtt a *személyi feltételeket* kell megteremteni (ne-

velni kell a vállalkozó típusú szocialista gazdaságvezetőket és a vállalkozói szemléletű tervezőket — akik nem feltétlenül „tervesek" a szó technikai értelmében —, képezni kell előrejelzőket, programkészítőket és analitikusokat);

b) korszerűsíteni kell a vállalatok *belső irányítási rendszerét*, aminek egyik következménye az lehet, hogy a vezetői tevékenység előterébe kerül a vállalat jövőjét megalapozó koncepciók kialakítása;

c) a tárgyi, technikai feltételek megteremtése részben a vállalatokon belül, részben azokon kívül (számítógépközpontok, consulting-irodák stb.) és ezzel egyidejűleg a fejlesztési politika szolgálatában álló információs és tervezési rendszer kiépítése.

Végül megjegyzem, hogy vállalati szinten a gazdasági tevékenység színvonala a *mikroökonómiai* kutatások és elméleti alapjuk megteremtésének is függvénye. Bizonyos, hogy a szocialista országokban is megindult mikroökonómiai kutatás nagyban hozzájárulhat a gazdasági szervezetek vezetésének tudományos megalapozásához.

Felhasznált irodalom

A vállalati belső mechanizmus helyzete és fejlődésének főbb vonásai. A Vállalati Belső Mechanizmus Bizottság összeállítása. Budapest, 1969.

Dr. Csikós-Nagy Béla: Bevezetés a gazdaságpolitikába. Kossuth Könyvkiadó, 1969.

Horváth László: A vállalat belső mechanizmusa és a reform. Társadalmi Szemle, 1970. 1. sz.

Horváth László: Az optimális vállalati működés feltételei és problémái. Közgazdasági Szemle, 1969. 7—8. sz.

Dr. Megyeri Endre: Marketing-helyzetkép, Figyelő, 1970. 3. sz.

Román Zoltán: A vállalati magatartás vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 1969. 9. sz.

Dr. Wilcsek Jenő: A gazdasági szabályozók stabilitása és a vállalati stratégia néhány kérdése. Pénzügyi Szemle, 1969. 10. sz.

Dr. Varga György: Az amerikai business. Vállalati stratégia és management. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

SZIRA TAMÁS:

Pénzügyi szabályozásunk sajátosságai — nemzetközi összehasonlításban

A sajátosságok kidomborítására a legkézenfekvőbb módszer az összehasonlítás. Ezúttal az összehasonlítás két alaptípusa — időbeli és térbeli — közül azért választottam az utóbbit, mert ennek tükrében a hasonlóságok és az eltérések egyértelműbben, pregnánsabban mutatkoznak meg. Ez különösképpen fontos pénzügyi szabályozásunk* sajátosságainak szemléltetésénél, mivel az mind a szocialista, mind a tőkésországokétól — ez minden külön vizsgálat nélkül is tudott — jellegzetes eltéréseket mutat. E cikk tárgya nem is az eltérések, a különbözőségek létének, fennállásának bizonyítása, hanem mikéntjük, mértékük szemléltetése.

Mint minden nemzetközi összehasonlításnak, ennek is korlátozó tényezőként kellett számolnia a hozzáférhető adatanyaggal. Sajnálatos módon szocialista országról nem sikerült találnom olyan adat-összeállítást, amely lehetővé tette volna, hogy a hasonlóságok és az eltérések — néhány felszínes megállapításon túl — érdemben bemutathatók legyenek. A tőkésországok közül is egyedül az Európai Gazdasági Közösséghez tartozó országokról állt rendelkezésemre olyan adatanyag, amely a kívánt cél elérését — nagyjában-egészében — megközelíthetővé tette. További korlátokat emelt, hogy az adatok egy részét ezen országok tekintetében az ágazati kapcsolatok mérlegei tartalmazták,** s ezek tárgyidőszaka (1959—1960) óta csaknem tíz év telt el. A felhasznált másik adatforrásból*** azonban megállapítható volt, hogy a közelmúltig (1966-ig) — legalábbis a fő arányokat illetően — nagyobb változás nem következett be, s így az összehasonlítás majdnem tíz év távlatából sem vesztette értelmét.

Magyar viszonylatban az adatok forrása részben az 1968. évi költségvetési beszámoló,**** részben az ugyanazon évi mérlegbeszámolók összesítői voltak. Ebből látható, hogy a gazdasági reform bevezetése utáni első időszak pénzügyi szabályozórendszerének sajátosságai szolgáltak az összehasonlítás alapjául. Ez semmiképpen sem ideális abból a szempontból, hogy ebben az időszakban még sok vonatkozásban a korábbi pénzügyi szabályozás beidegződései érvényesültek, azok — szükséges — fáziskéséssel megmutatkozó hatásai érzékelhetők voltak. Mindamellett az azóta eltelt csaknem egy év tapasztalatai azt igazolják, hogy — ugyancsak a fő arányok tekintetében — az 1968. évi helyzetkép, legalábbis az új

* Pénzügyi szabályozáson az adók és támogatások rendszerét értem, az ár- és hitelpreferenciákat és diszpreferenciákat kizárva.

** Tableaux „entrées-sorties" des pays CEE, Bruxelles, 1965. 2e Edition.

*** Yearbook of national accounts statistics, 1966. UN, New York, 1967.

**** Jelentés az 1968. évi állami költségvetés végrehajtásáról, PM, Budapest, 1969.

pénzügyi szabályozórendszer bevezetésének első időszakára vonatkozóan, jellemzőnek fogadható el, s így az összehasonlítás e módja Magyarország szempontjából sem tűnik értelmetlennek.

Magyarország és bármely tőkésország pénzügyi szabályozórendszerének összehasonlítása ellen felhozható az a — többé-kevésbé — jogos ellenvetés, hogy *megengedhető-e, értelmezhető-e különböző gazdasági fejlettségű és társadalmi berendezésű, eltérő osztályérdekeket szolgáló államok pénzügyi szabályozórendszerének összehasonlítása,* hiszen már az eltérő célok olyan különbségeket követelhetnek meg a pénzügyi szabályozórendszer kialakítása szempontjából, hogy az arányok összevetése nem lehet egyéb a számokkal való puszta játéknál.

Úgy vélem, ez az ellenvetés csak részben helytálló. Igaz ugyan, hogy a szocialista állam célja, feladata alapjában különbözik a tőkésállamétól, s a célok különbözőségének szükségképpen hatnia kell — a többi között — a pénzügyi szabályozórendszer konkrét formájára is. Elfogadható továbbá az is — s ezt az összehasonlítás eredményeinek értékelésekor mindvégig szem előtt kell tartani —, hogy e különbség nem számszerűsíthető. Gyakorlatilag nem érzékelhető az a határ, ameddig a különbség még a kétfajta állam jellegéből, és ahonnan kezdve már a konkrét szabályozás technikai, célszerűségi követelményeiből adódik. Ez utóbbi aspektusból viszont az összehasonlítás nemcsak megengedhetőnek, hanem hasznosnak is bizonyulhat. Hogy ilyen technikai, célszerűségi követelményrendszer fennáll, azt az bizonyítja, hogy sok egymás közti eltérés mutatható ki nemcsak a tőkésországok, hanem a szocialista országok pénzügyi szabályozórendszerében is. Ha ez nem így lenne, hanem az állami, társadalmi berendezkedés célrendszere csak egy bizonyos pénzügyi szabályozórendszert írna elő, akkor minden változtatás, javítás lehetősége eleve kizárt lenne, s például Magyarországon sem vált volna lehetővé az új gazdaságirányítási rendszerhez szorosan kapcsolódó pénzügyi szabályozórendszer sikeres bevezetése.

Az összehasonlítás eredményeinek értékelésekor természetesen nemcsak az állami, társadalmi célok különbségei okoznak nehézséget. Mint minden nemzetközi összehasonlításkor, ez esetben is, tekintettel kell lenni az összehasonlítás körébe vont országok eltérő nagyságára, gazdasági adottságaira, struktúrájára, társadalmi, történelmi hagyományaira, de legfőképpen a gazdasági fejlettségben mutatkozó különbségekre stb. De mindezeket figyelembe véve is, érdemesnek, tanulságosnak véltem az összehasonlítást kidolgozni, és eredményeit közzétenni.

Hasonlóságok a népgazdasági arányokban

Tekintsük át elsőnek azokat a vonásokat, amelyek az Európai Közösség országaiban és hazánkban nagyon hasonlóak. A vizsgálat a globális — az egész népgazdaságra vonatkozó — adatsorok közül négy ide sorolhatót hozott felszínre. Ezek:

— a társadalmi tiszta jövedelem,

— a gazdálkodási eredmény,

— az összes „bruttó" felhalmozás (beruházás és készletváltozás együtt) és

— a költségvetési szervek kiadásai, vagyis az igazgatási, honvédelmi, egészségügyi, szociális és kulturális ellátásra fordított állami összegek — tehát ezek zöme — együttesen, az anyagmentes társadalmi termékhez viszonyítva.

1. sz. táblázat

Mutatószám \ Ország[a]		D	F	I	B	NL	H
Társadalmi tiszta jövedelem	az anyagmentes társadalmi termékhez[b] viszonyítva, %	46,1	46,7	48,2	44,8	42,8	45,3
Gazdálkodási eredmény		32,1	31,3	36,4	34,9	34,1	34,2
Összes felhalmozás		26,1	20,0	22,2	18,3	24,3	34,0
Költségvetési szervek kiadásai		25,7	27,7	24,2	23,3	23,8	28,3

a) Az országok jelölése, az adatok tárgyidőszaka itt és a további táblázatokban:
D = Német Szövetségi Köztársaság (1960)
F = Franciaország (1959)
I = Olaszország (1959)
B = Belgium (1959)
NL = Hollandia (1959)
H = Magyarország (1968)

b) Az anyagmentes társadalmi termék (bruttó belföldi termék, GDP: nemzeti anyagmentes termék, NAT) a bérek, az értékcsökkenési leírás és a társadalmi tiszta jövedelem összege – társadalombiztosítási járulékkal együtt.

Amint az 1. sz. táblázat adatai szemléltetik, ezeknek az egy-egy gazdaság egészét fontos aspektusokból bemutató arányoknak egyezése feltűnően szoros: a társadalmi tiszta jövedelemnek az anyagmentes termelési értékhez viszonyított aránya 43 és 48 százalék, a gazdálkodási eredményé 31 és 36 százalék, a költségvetési szervek kiadásaié 23 és 28 százalék között van. Még a legjobban szóródó aránynak — az összes felhalmozásénak — a különbsége sem haladja meg a 9 százalékpontot, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1968. évi magyar felhalmozásban a készletnövekedés részaránya kiugróan nagy volt, s „normálisabb", szokottabb arányra redukáljuk ezt.

E hasonlóságokat látva, nehéz nem gondolni arra, hogy *a modern gazdaságban kell lenniük olyan törvényszerűségeknek, amelyek nemcsak gátat szabnak önkényes arányok kialakulásának, hanem „áttetszenek" a társadalmi viszonyokban fennálló különbségeken, eltérő tényezőkön is.*

Ha pedig ez így áll a gazdaságok egy sor fontos aránya tekintetében, akkor különösképpen érdemes elemezni azokat a — számottevő — technikai és tartalmi különbségeket, amelyek a pénzügyi szabályozórendszerben észlelhetők.

Különbségek a pénzügyi szabályozórendszerben

E különbségnek a leírása sem egyszerű, nemhogy az eltérések magyarázata — vagy éppen indoklása — közvetlenül evidens lehetne.

Induljunk ki a pénzügyi szabályozórendszerre ugyancsak globálisan jellemző néhány arányból, viszonyítási alapnak szintén az anyagmentes társadalmi termék összegét tekintve.

2. sz. táblázat

Mutatószám / Ország	az anyagmentes társadalmi termékhez viszonyítva, %	D	F	I	B	NL	H
Gazdálkodó szervek adói		22,2	28,5	22,3	17,2	19,6	56,8
Üzemviteli támogatás		0,7	1,6	1,3	1,2	1,3	19,2
Gazdálkodó szervek nettó adója		21,5	26,9	21,0	16,0	18,3	37,6
Költségvetési hozzájárulás a felhalmozáshoz		4,5	3,6	4,0	..	7,6	12,9

Amint azt a 2. sz. táblázat mutatószámai tükrözik, a magyarországi és a nyugat-európai arányok között nagyságrendinek tekinthető különbség áll fenn mind a gazdálkodási szervek adói — ideértve a csak formailag az adók közé tartozó társadalombiztosítási hozzájárulást is —, mind az ügyviteli támogatás szempontjából, kisebb viszont a különbség a kettő egyenlege, a nettó adó vonatkozásában*.

Az eltérések — bár e tekintetben nagyobbak a különbségek az Európai Gazdasági Közösség országait egymással összevetve is — azért figyelemre méltóak, mert — mint már kimutattuk — a többi tényező (a társadalmi tiszta jövedelem, az eredmény, a felhalmozás, de még a költségvetési szervek** kiadásainak viszonylagos nagysága, szintje) tekintetében sincsenek jellegzetes, nagyságrendi eltérések, sőt. E legutóbbira különösen érdemes felhívni a figyelmet, mivel nem igazolja azokat a nézeteket, hogy a nyugat-európainál magasabb magyarországi adóztatási szint a költségvetési szervek kiadásainak fedezhetősége végett alakult ki. Természetesen igaz, hogy hazánkban az egészségügyi, a szociális és a kulturális tevékenység nagyobb hányadát látják el költségvetési szervek, mint Nyugat-Európában vagy a tőkésországokban általában. Minden bizonnyal összességében magasabb az e célokra fordított társadalmi tiszta jövedelem hányada is, ez államunk szocialista jellegéből adódik.

Következik ebből, hogy a nagyságrendinek tekinthető eltérések okait másban kell keresni. Első közelítésben a 2. sz. táblázat adatai ezek közül két tényezőt valószínűsítenek.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a gazdálkodó szervek magas arányú adózása és (üzemviteli) támogatása — az anyagmentes társadalmi termékhez képest — jelentős részben az ún. *pénzügyi hidakra* vezethető vissza. Ezek — mint ismeretes — főként az árrendszer szintkülönbségeit hivatottak „áthidalni", főként abból a célból, hogy biztosítható legyen a kimutatott vállalati nyereségből a bérfejlesztés és az év végi részesedés fedezete, vagyis a nyereségági részesedési alap. Másképpen: a pénzügyi hidakkal kapcsolható össze a kimutatott nyereség — mint forrás — és a bérnövekedés — mint felhasználási cél — mikroökonómiai, azaz vállalati fokon is, viszonylag szűk szórásmezővel. (Kevésbé áll ez a nyereség-

* Adatok híján nem volt kialakítható kép az adómentességek befolyásoló hatásáról. Ez – mint ismeretes – mind hazánkban, mind a tőkésországokban jelentős. Az, hogy ennek figyelembevétele a különbséget növelné vagy csökkentené, egyaránt feltételezhető. A továbbiak csak a „pénzügyileg bonyolított" – pénzmozgással járó – adókra és támogatásokra vonatkoznak, s mint ilyenek, bizonyos fenntartással kezelendők.

** Költségvetési szervek alatt mind itt, mind a továbbiakban a helyi és a központi szerveket együttesen értem.

ági fejlesztési alapra. Ennek képzése igen differenciált. Erről a későbbiekben lesz még szó.) E koncepció érezteti hatását nemcsak az üzemviteli támogatásoknak — mint a pénzügyi hidak megjelenési formájának — magas arányában, hanem az adóztatásnak mint forrásnak magas mértékében is. Köztudottak az árszint-eltérések főbb gócai is: bel- és külföldi árszint; fogyasztói és termelői árszint; népgazdasági áganként eltérő termelői árdiszparitás.

Az adók, az üzemviteli támogatások és a „pénzügyi hidak" összeötvöződése, a jogilag azonos, de — elvben — eltérő funkciók összegszerű szétválasztásának lehetetlenülése folytán *nem adható kép arról, hogy hazánkban mekkora az adók és támogatások „igazi" aránya,* szintje. (S hogy ez még a nettó adóra is áll, az ezután elmondottakból következik.) Annyi azonban minden külön számszerű bizonyítás nélkül is feltételezhető, hogy az „igazi" szint lényegesen közelebb van a nyugat-európaihoz, mint ahogyan a „valódi" adatok mutatják.

A másik tényező, amely a 2. sz táblázatból kiviláglik, *a felhalmozáshoz való költségvetési hozzájárulásnak* a nyugat-európainál lényegesen nagyobb aránya. Ez az arány — ha a speciális helyzetben levő Hollandiát figyelmen kívül hagyjuk — mintegy 3—3,5-szer nagyobb hazánkban, mint az Európai Gazdasági Közösség országaiban. (Hollandiában — adottságai következtében — igen magasak a vízrendezési kiadások, amelyeket jórészt a költségvetés finanszíroz.) E különbség elsősorban annak tulajdonítható, hogy a nyugat-európai, de más tőkésországokban is, az ottani tulajdonviszonyok alapján *a tőke-átcsoportosítás* főképpen a költségvetésen kívül megy végbe, bankok, holding-társaságok, fúziók stb. közbejöttével. Hazánkban viszont gyakorlatilag nincs „tőkepiac", még abban az értelemben sem, hogy a vállalatok ne csak kényszerpályára terelt módon fektethetnék be időleges felszabaduló pénzeszközeiket. Az (ingyenes) beruházási juttatások pénzügyi forrásait is a költségvetés bevételi oldala fedezi, s ezeknek is fő forrása a gazdálkodó szervek nettó adója. A beruházási juttatás — az egyedi nagy beruházások pénzügyi fedezete — nem kis összeg: például 1968-ban nálunk az összes leszámlázott beruházások értékének (az úgynevezett pénzügyi teljesítésnek) mintegy felét adta. Ha részesedése az elkövetkezendő időszakban várhatóan csökken is, a költségvetés jelenlegi felépítése mellett — a kapcsolódó forgóalap-juttatással együtt — a költségvetési oldal egyik vezető tétele maradt.

Már a 2. sz. táblázat adatai is meggyőzhettek arról, hogy a magyar pénzügyi szabályozórendszer — és ennek következtében az állami költségvetés is — típusában más, mint a tőkésországoké. Világosan felismerhető volt a magyar költségvetés eltérő sajátosságainak *két alapvonása:* az a szerep, amelyet az állami költségvetés egyrészt mint „országos árkiegyenlítési kassza", másrészt, mint „eszköz-átcsoportosítási alap" tölt be. De további különbségek is kimutathatók, ha az állami költségvetés felépítésének különbségeit közelebbről is szemügyre vesszük. Ezekről a 3. sz. táblázat ad képet.

E táblázat a különböző országok *költségvetésének felépítéséről,* főbb arányairól tájékoztat. A főbb kiadási és bevételi tételeket a költségvetés összes bevételéhez viszonyítottam.

A táblázatból megállapítható — a már kifejtettekkel összhangban —, hogy a gazdálkodó szervek adóinak, de különösen az üzemviteli támoga-

3. sz. táblázat

Mutatószám \ Ország		D	F	I	B	NL	H
Gazdálkodó szervek adói	az összes költségvetési bevételhez viszonyítva, %	64,1	82,4	79,7	73,4	64,5	86,7
Üzemviteli támogatás		2,0	4,6	4,8	5,3	4,3	29,4
Gazdálkodó szervek nettó adója		62,1	77,8	74,9	68,1	60,2	57,3
Lakossági adók		31,8	19,8	18,5	33,8	34,6	5,5
Költségvetési szervek kiadásai		74,2	80,2	86,2	99,5	78,0	43,2
Költségvetési hozzájárulás a felhalmozáshoz		13,2	10,3	14,5	..	25,2	19,7
Költségvetés egyenlege		+9,2	+1,0	—5,0	..	—3,3	—1,2

tásoknak az aránya a költségvetésben lényegesen nagyobb hazánkban, mint a nyugat-európai országokban. A nettó adók szintje azonban már elmarad az Európai Gazdasági Közösség országaiban kialakulttól, a lakossági adók (és illetékek) részesedése a költségvetési bevételekből ott lényegesen nagyobb. (A táblázatban szereplő arányok összevetésekor ügyelni kell arra, hogy a gazdálkodó szervek üzemviteli támogatása költségvetési kiadás, a nettó adó csak egyenlegezett tétel, önmagában sem a kiadási, sem a bevételi oldalnak nem része.)

A lakossági adók hazai alacsony és nyugat-európai magas aránya lényegében két tényezőre vezethető vissza. Az első az, hogy a magyar parasztság nagy többsége termelőszövetkezetekbe tömörült, s így sem az adók, sem a támogatások nem lakossági tételek, hanem a gazdálkodó szervek tételei. (A mezőgazdaság üzemviteli támogatása a nyugat-európai országokban is a gazdálkodó szervek tételeként jelenik meg, sőt valószínűleg annak jelentős részét adja.) Ezen túl azonban van még egy koncepcionális különbség is. Hazánkban *a személyi jövedelmek adóztatása* — ideértve a társadalombiztosítási járulékot is — zömmel *„béren kívül" bonyolódik le,* még az ún. bruttó bérek is csak viszonylag kicsi, enyhén progresszív adót foglalnak magukban. A személyi jövedelmek tulajdonképpeni adójának legjelentékenyebb része vagy a vállalat költségei között szerepel, vagy a vállalat nyereségadójában (például illetményadó, részesedési nyereségrész adója). A tőkésországokban viszont a bruttó bérekből és más jövedelmekből még jelentős, többnyire erősen progreszszív adót kell fizetni.

Egyenlegét tekintve a kétféle megoldás sem a vállalati költségszint, sem a lakosság reáljövedelme, sem a költségvetés bevételének aspektusából nem különbözik számottevően. A lakosság részéről azonban más-más optikát, szemléletet alakít ki. Bár ez — úgy vélem — nyilvánvaló, mégis utalni kell arra, hogy más szemmel nézi, másképpen „viszonyul", más igénnyel lép fel a lakosság olyan szolgáltatásokkal szemben, amelyekkel kapcsolatban érzékeli, hogy — egy részét — megfizette, mint az olyanhoz, amelyet „helyette" más fizetett meg.

Ugyancsak a lakossági adó hazai viszonylag alacsony arányát érzé-

kelteti a 4. sz. táblázat egyik adata, amelyben azt a gazdálkodó szervek nettó adójához viszonyítottam. A lakossági adók hazai — mintegy 10 százalékos — arányához képest a nyugat-európai országokban lényegesen magasabbak alakultak ki. Az összehasonlítás körébe vont tőkésországokban a lakossági adó aránya a gazdálkodó szervek adójának $^1/_4$-étől csaknem $^3/_5$-éig terjed. Ez is szemlélteti a kétfajta pénzügyi szabályozórendszernek a vizsgált szempontból lényegbevágó különbségét.

A 3. sz. táblázat adatai közül azok, amelyek a költségvetési szervek kiadásainak, illetőleg a felhalmozáshoz való költségvetési hozzájárulásnak az arányát mutatják be — a költségvetési bevételekhez viszonyítva —, további jelentős különbségekre mutatnak rá a nyugat-európai tőkésországok és hazánk költségvetése, pénzügyi szabályozórendszere tekintetében. Hogy *a költségvetési szervek kiadásai* a nyugat-európai országokban magasabb arányt képviselnek a költségvetés bevételeihez viszonyítva, hazánkban pedig lényegesen alacsonyabbat, az ismét arra vezethető vissza, hogy — mint arra már korábban is utaltunk — a magyar költségvetés több funkciót tölt be egyidejűleg, mint a tőkésországoké. *A felhalmozáshoz való költségvetési hozzájárulásnál* éppen fordított a helyzet. Itt a hazai arány emelkedik ki (a speciális helyzetben levő Hollandiától eltekintve). Világos, hogy ha a költségvetés nagyobb volumenű, mert szélesebb feladatkört fog át, akkor még az azonos összegű kiadások is alacsonyabb arányt képviselnének, illetőleg ha az egyik járulékos feladatkör éppen a felhalmozásokhoz szükséges eszközök központosított átcsoportosítása, akkor a felhalmozáshoz való költségvetési hozzájárulásnak szükségképpen magasabb az aránya. Sőt, a „halmozott" bevételhez viszonyított arány nem is érzékelteti eléggé a különbséget.

4. sz. táblázat

Mutatószám \ Ország	a gazdálkodó szervek nettó adójához viszonyítva, %	D	F	I	B	NL	H
Társulati adó		13,8	9,5	61,6	9,0	16,6	50,5
Közvetett adó		65,7	63,4		71,0	54,6	85,8
Munkaadói társadalombiztosítási járulék		23,7	33,0	44,8	27,8	35,9	14,9
Üzemviteli támogatás		—3,2	—5,9	—6,4	—7,8	—7,1	—51,2
Lakossági adó		51,2	25,4	24,7	49,6	57,5	9,6
Költségvetési szervek kiadásai		119,4	103,0	115,0	146,1	129,5	75,4

Az a viszonyítás, amely a 4. sz. táblázatban található, más oldalról világítja meg azt a már tárgyalt jelenséget, hogy a magyar pénzügyi szabályozórendszer, s az azt egységbe fogó állami költségvetés szerkezeti felépítettsége más, mint az Európai Gazdasági Közösség országaiban. Ha a költségvetési szervek kiadásait — ez a költségvetési kiadások legnagyobb tétele — a gazdálkodó szervek nettó adójához viszonyítjuk — ez a magyar költségvetési bevételek legnagyobb tétele —, akkor kitűnik,

hogy egyedül Magyarországon alacsonyabb a költségvetési szervek kiadásainak aránya, a nyugat-európai tőkésországokban a költségvetési szervek kiadásaié a magasabb. Ennek nemcsak a lakossági adók eltérő aránya az oka, hanem az a már említett két járulékos szerepkör is, melyet a magyar pénzügyi szabályozórendszer és költségvetés a nyugat-európaiaktól eltérően betölt: az „országos árkiegyenlítési kassza" és a tőkepiac egyes funkcióinak átvállalása. Ezek számottevően csökkentik a költségvetési szervek kiadásainak részesedését.

A gazdálkodó szervek nettó adójának szerkezetét kibontva — erről szintén a 4. sz. táblázat tájékoztat — az állapítható meg, hogy a társulati adók aránya a nettó adók összegében hazánkban lényegesen nàgyobb, mint az összehasonlítás körébe vont tőkésországokban. Ez arra a már korábban ugyancsak említett *koncepcióra* vezethető vissza, amely a bérfejlesztés és a méltányos, nivellált év végi részesedés, továbbá a differenciált mértékű eszközfejlesztés fedezetén kívül minden „felesleges" eszközt elvonni szándékozik, hogy a hármas költségvetési feladat — a „klasszikus" költségvetési kiadások, az árszint-kiegyenlítés és a koncentrált fejlesztés ellátásának forrásai létrejöhessenek.

A nem központosított társadalmi tiszta jövedelem részaránya a nyugat-európai országokban az összes társadalmi tiszta jövedelemhez képest (az országoknak a táblázatokban feltüntetett sorrendjében) 70,4; 66,9; 75,5; 78,0; 79,7 százalék, míg hazánkban 23,1 százalék (1967-ben ennél lényegesen alacsonyabb: 5,8 százalék) volt. (A társadalmi tiszta jövedelemnek nem része a nyereségági részesedési alap; ez a személyi jövedelem elemei közé tartozik.)

A nagyságrendi különbség első rátekintésre nyilvánvaló, s az ok elsősorban az Európai Gazdasági Közösség országaiban a társulati adó kisebb részesedése a nyereségből. Ott a társulati adó a gazdálkodási eredmény (nyereség és veszteség egyenlege) 8—9 százalékát képviseli*. Magyarországon az eredménynek több mint felét (55,4 százalékát) vonták el. A társulati adó (hazánkban ez a nyereségadókat jelenti) magas hazai részesedését fejezi ki az az arányszám is, amely a társulati adónak úgynevezett összes (nem a nyereséget terhelő vállalati) adóhoz való viszonyát tükrözi. Ez az arány a nyugat-európai országokban 15—30 százalék közé esik, hazánkban majdnem 60 százalékos. Az ok ez esetben is elsősorban a pénzügyi szabályozórendszer, illetőleg a költségvetés eltérő szerepköre. Valószínűleg tovább erősíti a tendenciát — bár tiszta képet a hazai pénzügyi szabályozórendszer és az árszint-kiegyenlítések összeötvöződése miatt nem tudtam kapni — az, hogy az „országos árkiegyenlítési kassza" feltehetően nem 0-szaldós, és az egyensúly fenntartására az adott árviszonyok alapján kimutatott eredményből további elvonásokat kell eszközölni.

Hogy ez az összeötvöződés nemcsak az árszint-kiegyenlítések területén, hanem más vonatkozásokban is fennáll, arra jó példát szolgáltatnak a *társadalombiztosítási kiadások.* Ha a társadalombiztosítási járulék országok szerinti arányait összevetjük (az 5. sz. táblázat a kiadások minimális szintjét jelzi, ennél valószínűleg nemcsak hazánkban, hanem a nyugat-európai országokban is valamivel több), akkor az tűnik ki, hogy a

* Más adatforrások szerint ez az arány ugyan magasabb, de a különbség szignifikáns marad.

5. sz. táblázat

Mutatószám	Ország		D	F	I	B	NL	H
Összes társadalombiztosítási járulék	az anyagmentes társadalmi termékhez	viszonyítva, %	9,5	11,4	11,2	6,1	8,0	7,9
	a költségvetési szervek kiadásaihoz		37,0	42,2	46,4	26,2	33,9	27,8

társadalombiztosítási ráfordítások aránya hazánkban alacsonyabb vagy legalábbis nem magasabb, mint az Európai Gazdasági Közösség országaiban. Ez azonban ellenkezik a közvetlen tapasztalattal. A látszatnak a valóságos helyzettől való eltérése abból adódik, hogy *költségvetésünk a közös, országos kasszából hozzájárul a társadalombiztosítási ráfordításokhoz,* mégpedig fele akkora összeggel, mint amennyi a társadalombiztosítási járulék összege. Ha ezzel korrigáljuk a hazai adatokat, akkor a társadalombiztosítási járuléknak az anyagmentes társadalmi termékhez viszonyított aránya 11,7 százalékos, a költségvetési szervek kiadásaihoz viszonyított aránya 41,1 százalékos, azaz egyező vagy éppen magasabb, mint a nyugat-európai „jóléti államokban". (Az ottani költségvetési hozzájárulás feltehetően nem növeli lényegesen az arányokat, ott ez elsősorban a munkaadók, illetőleg a munkavállalók terhe.)

Ha pedig a társadalombiztosítás hazai ráfordításai mintegy másfélszer akkorák, mint a járulék, akkor nehezen érthető, hogy miért más bevételekből elvont összeggel kell ezt kiegészíteni, *miért nem kezeli a társadalombiztosítást a költségvetés alapszerűbben,* vagy éppen miért nem a költségvetésen kívül történik az alapszerű elszámolás, mint erre számos országban van példa. Jelen körülmények között, ha tekintetbe vesszük, hogy az illetményadó rátája majdnem pontosan fele a társadalombiztosítási járulékának (8 százalék — 17 százalék), alig tűnik erőltetett állításnak, ha *az illetményadót nem az élő munka reguláló adójának tekintjük, hanem burkolt társadalombiztosítási járuléknak.* A társadalombiztosítási járulék egyébként csak formailag adó — „közteher" —, a gyakorlatban potenciális konkrét szolgáltatások ellentétele.) A fentiek még élesebben világítanak rá arra, hogy hazánkban az élő munka terhei igen alacsonyak.

Felhalmozási vonatkozások

Az eddigiekben az összehasonlítás jobbára a folyó ráfordításokra terjedt ki. Érdemes azonban néhány tekintetben bevonni a felhalmozással kapcsolatos vonatkozásokat is.

Ezek egybevetéséből kitűnik például — az adatokat a 6. sz. táblázat tartalmazza —, hogy a költségvetési szervek beruházásainak részesedési aránya az összes bruttó felhalmozásból hazánkban sem magasabb, mint az Európai Gazdasági Közösség országaiban. Sőt, Hollandiában — adottságaiból következően — ez az arány lényegesen magasabb is. A felhalmozáshoz való költségvetési hozzájárulás magyarországi aránya nagyságrendileg nagyobb, de ilyenformán ez nem abból adódik, hogy nagy a

6. sz. táblázat

Mutatószám		Ország	D	F	I	B	NL	H
Készletnövekedés		az összes felhalmozáshoz viszonyítva, %	10,9	3,4	4,1	3,4	2,9	23,1
Költségvetési hozzájárulás a felhalmozáshoz			17,4	17,9	18,4	..	31,6	38,1
Költségvetési szervek beruházásai			10,9	10,6	12,9	..	20,9	10,7
Költségvetési hozzájárulás a felhalmozáshoz	a költségvetési szervek beruházásaihoz	viszonyítva, %	160,4	167,8	142,3	..	151,1	355,8
	a költségvetési szervek kiadásaihoz		17,8	12,8	16,8	..	32,3	45,6

költségvetési beruházások aránya, hanem a gazdálkodó szervek beruházásaihoz, az egyedi nagyberuházásokhoz való nagy költségvetési hozzájárulásból, illetőleg ezek forgóalapjának feltöltéséből. Az arány számottevő eltérése kiviláglik mind a felhalmozáshoz való költségvetési hozzájárulásnak a költségvetési szervek folyó kiadásaihoz viszonyított magas hazai szintjéből, mind a költségvetési szervek beruházásaihoz viszonyított mintegy három és félszeres hányadból, szemben a nyugat-európai országokban kialakult, megközelítőleg másfélszeres hányaddal.

Az arányok eltérése — mint arra már korábban is utaltam — koncepcionális eredetű. Ez a koncepció — szoros összeforrottságban az árrendszerrel — abból indul ki, hogy *a különösen állóeszköz-igényes ágazatokban a beruházások javarészét, más ágazatokban a bizonyos értékhatárt meghaladó beruházásokat, a máshonnan elvont tiszta jövedelemből* — a költségvetés segítségével átcsoportosítva azt — *célszerű finanszírozni,* központi elhatározás alapján. Közelebbről ez azt jelenti, hogy egyes ágazatokban az árak nem is tartalmazzák — s így a vállalati eredmény sem — a tiszta jövedelemnek azt a hányadát, amely a beruházások önfinanszírozásához szükséges lenne. Más ágazatokban viszont ennél többet tartalmaznak, s ezt vonják el a költségvetés útján, vagyis szükségképpen nem abban az arányban, mint amennyit a felhasználók ezeknek az ágazatoknak termékeiből fogyasztanak.

Nem a legszerencsésebb, de igen jól szemléltető példaként felhozható, hogy a villamos energiáért sem a gazdálkodó szervek, sem a lakosság nem fizet annyit, amennyibe az kerülne, ha az önfinanszírozáshoz szükséges fejlesztési hányadot is beleszámítanák. A fejlesztés itt a „közös kasszából" történik, a többi között abból a tisztajövedelem-többletből, amely egyebek közt úgy keletkezik, hogy a vevőknél a villamos energia alacsony költségszínvonala miatt több nyereség keletkezik annál, amennyi ráfordításarányos villamosenergia-árak mellett jönne létre. Mivel például ez esetben a tiszta jövedelem más ágazatokból való elvonásának jogcímei a legcsekélyebb mértékben sem igazodnak a villamosenergia-fogyasztásból való részesedéshez — ez nem is valósítható meg —, ezért semmiféle arányosság e tekintetben nem mutatható ki. Mivel a villamos energia népgazdaságilag, a fejlesztést is beleértve, ugyanakkora ráfor-

dítást igényelne akkor is, ha mind a felhasználók költségei, mind az eladási ár tartalmazná a fejlesztésre fordítandó hányadot is, ezért *legalábbis meg kellene fontolni a fogyasztásból való részesedéssel arányosan finanszírozni a villamosenergia-ipar fejlesztését,* ehhez igazodó ár kialakításával. Maga a termelő ágazat is — az esetleges kedvezményezett hitellehetőségeket is számításba véve — önfinanszírozó maradhatna. (Az átmenetileg felesleges fejlesztési eszközök alapszerű kezelése lényegében már a mai fejlesztési alap konstrukció keretei között biztosítva van.)

A helyzet tehát erősen emlékeztet arra, ami a társadalombiztosítás népgazdasági költségeivel kapcsolatosan kimutatható volt, vagyis: önfinanszírozó konstrukció létrehozása e tekintetben sem látszik eleve észszerűtlennek.

A pénzügyi szabályozórendszer néhány ágazati sajátossága

Nem lenne teljes az összehasonlításból kialakítható kép, ha nem térnénk ki néhány kimutatható sajátosságra, amelyek miatt az egyes ágazatok kezelése tekintetében eltérőek a hazai és a nyugat-európai pénzügyi szabályozórendszerek. Ezek sok tekintetben alátámasztják a népgazdaság egészére már fentebb kimutatott eltéréseket, s az okok feltárásához is szolgáltatnak további adalékokat.

31 ágazati csoportra bontva vizsgáltam az ágazatokat, felölelve a népgazdaság teljes körét, „termelő" és „nem termelő" ágazatokat egyaránt. A vizsgálat — melynek eredményeit a 7. sz. és a 8. sz. táblázatok foglalják össze — két szempontból kategorizálta az ágazatokat:

— a társadalmi tiszta jövedelemnek az anyagmentes társadalmi termékhez, valamint

— a vállalatnál maradó társadalmi tiszta jövedelemnek az összes társadalmi tiszta jövedelemhez viszonyított aránya szempontjából.

A fenti elemzés abból a tapasztalati tényből indul ki, hogy a társadalmi tiszta jövedelemnek a nettó termékhez viszonyított ágazatonkénti aránya a különböző országokban alacsony szóródást mutat, kisebbet, mint a társadalmi tiszta jövedelem lekötött eszközökhöz viszonyított arányának szóródása. Azzal az érdekes dilemmával állunk tehát szemben, hogy az árcentrum elméletileg a lekötött eszközökhöz és nem a nettó termelési értékhez igazodik, a gyakorlatban érvényesülő árak viszont — különböző, még fel nem tárt eltérítő tényezők miatt — közelebb állnak az utóbbihoz. Gyakorlatilag ezért megengedhetőnek látszik egy olyan elemzés, amely ezt a tapasztalatot hasznosítja, annak ellenére, hogy ez implicite egy olyan feltevést takar, mely szerint az árrendszerek többcsatornásak és bennük az értékarányos elem a domináns. A társadalmi tiszta jövedelem nettó termékhez viszonyított aránya mutatószámának alkalmazásával tehát nem egy olyan „eszmei árrendszer" létét kívánjuk igazolni, amelyben a társadalmi tiszta jövedelem a nettó termékkel arányosan képződik, annak ellenére, hogy a szóban levő mutatószám alkalmazása ezt kimondatlanul feltételezi. Mindez szükségessé teszi, hogy a továbbiakban ezt a vitathatónak tűnő kiinduló feltételezést az elemzésekben következetesen figyelembe vegyük.

Elsősorban az átlagostól jelentősen eltérő helyzetben levő ágazatok

pozícióját emeltem ki a társadalmi tiszta jövedelem és az anyagmentes társadalmi termék, illetve a vállalatnál hagyott társadalmi tiszta jövedelem és az összes társadalmi tiszta jövedelem hányadosainak vizsgálata során, mivel ilyen módon domboríthatók ki leginkább a pénzügyi szabályozórendszer ágazati sajátosságai.

Mindkét vizsgálat eredményeinek számbavételekor szembetűnt, hogy a vizsgálat körébe vont nyugat-európai tőkésországok pénzügyi szabályozórendszere igen sok egymással rokon vonást mutat, míg a mi hazai sajátosságaink sok tekintetben eltérnek tőlük. Olyan ágazatokat természetesen az Európai Gazdasági Közösség országaiban is találhatunk, amelyekben az egyes országok eltérő pénzügyi szabályozórendszert építettek ki, mint ahogyan megfordítva, néhány esetben például nyugat-európai és hazai viszonylatban is hasonlóság mutatkozik. De nem ez utóbbi vonások dominálnak, ezek inkább kivételnek tekinthetők. (A tájékozódás megkönnyítésére az országok többségében az átlaghoz képest azonos pozícióban levő ágazatok megnevezését a táblázatok *kurzív* betűkkel tüntetik fel, míg a Magyarországra vonatkozó oszlopban a nyugat-európaihoz képest ellenkező pozícióban levő ágazatok megnevezését a táblázatok **kövér** betűkkel jelzik. Az egyes ágazatoknál a negatív számok arra utalnak, hogy a kérdéses ágazatban az összes társadalmi tiszta jövedelem negatív.)

A társadalmi tiszta jövedelem anyagmentes társadalmi termékhez viszonyított arányának összehasonlításából kitűnik, hogy a nyugat-európai országokban a népgazdasági átlagot meghaladó társadalmi tiszta jövedelem elsősorban a lakossági fogyasztással szoros kapcsolatban álló ágazatokban realizálódik, míg az ipari ágazatok többségében, valamint a szállítás és a hírközlés ágazataiban ez az arány az átlagosnál alacsonyabb.

Magyar vonatkozásban az állapítható meg, hogy az Európai Gazdasági Közösség országaiban tapasztalhatónál *lényegesen kevesebb azoknak az ágazatoknak a száma, amelyek az átlagosnál számottevően magasabb vagy alacsonyabb tiszta jövedelmet realizálnak.* A hazai ipari ágazatok javarészt az átlagot képviselik ebből a szempontból, ellentétben a nyugat-európai országokkal, ahol azoknak zöme az anyagmentes társadalmi termékhez viszonyítva az átlagosnál lényegesen kevesebb tiszta jövedelmet realizál. Az Európai Gazdasági Közösség országaival *egyező pozícióban* vannak a hazai szállítás és a hírközlés ágazatai, a vízgazdaság, továbbá a bányászat — ezekben nálunk az átlagosnál lényegesen alacsonyabb a tiszta jövedelem aránya —, és ugyancsak egyező a pozíciója a vegyiparnak és a kereskedelemnek is — ott is, nálunk is az átlagosnál lényegesen több tiszta jövedelem realizálódik ezekben az ágazatokban.

Az *ellentétes pozícióban* levő ágazatok közül három érdemel említést. A mező- és erdőgazdaságban, a kulturális, valamint a lakásellátási ágazatban hazánkban az átlagosnál lényegesen kevesebb, az Európai Gazdasági Közösség országaiban az átlagosnál lényegesen több tiszta jövedelem realizálódik az anyagmentes társadalmi termékhez viszonyítva. Mivel a társadalmi tiszta jövedelem magas vagy alacsony aránya — ezekben az ágazatokban éppúgy, mint a már korábban említett ágazatokban, valamennyi ágazatban — elsősorban az árszintre van befolyással, e három ágazat termékei hazánkban „olcsók" — a nyugat-euró-

A társadalmi tiszta jövedelem ágazatonként az
(A népgazdasági átlagot az ország

		D	F	I
		46,1	46,7	48,2
Az átlagot lényegesen meghaladó ágazatok		Villamosenergia-ipar (53,5) *Élelmiszeripar (66,0)* *Mező- és erdőgazdaság (74,3)* *Kereskedelem (63,6)* *Kulturális ellátás (54,2)* *Lakásellátás (58,2)* Pénzintézetek (60,3)	*Vegyipar (59,5)* Textilruházati ipar (53,5) *Élelmiszeripar (84,8)* *Mező- és erdőgazdaság (77,3)* *Kereskedelem (64,3)* *Kulturális ellátás (56,8)* Pénzintézetek (59,7)	*Vegyipar (61,8)* Bőr-, szőrme- és cipőipar (58,6) Textilruházati ipar (65,9) *Élelmiszeripar (74,6)* *Mező- és erdőgazdaság (75,1)* *Kereskedelem (73,3)* *Lakásellátás (79,7)*
Az átlagtól lényegesen elmaradó ágazatok		*Bányászat (32,2)* *Kohászat (35,2)* *Gépgyártás (35,6)* *Közlekedési eszközök gyártása (39,9)* *Műszeripar (39,3)* *Papíripar (39,7)* *Nyomdaipar (28,9)* *Textilipar (28,0)* *Építőipar (33,1)* *Hírközlés (32,4)*	*Bányászat (18,9)* Villamosenergia-ipar (34,8) *Gépgyártás (30,2)* *Közlekedési eszközök gyártása (34,0)* *Villamosgépipar (37,9)* *Műszeripar (35,7)* *Fémtömegcikkipar (34,6)* *Papíripar (39,6)* *Nyomdaipar (34,9)* *Textilipar (30,7)* *Vízgazdaság (37,3)* *Vasúti közlekedés (—26,3)* *Közúti közlekedés (29,8)* *Vízi közlekedés (12,7)* *Légi közlekedés (14,8)* *Hírközlés (4,1)*	*Bányászat (3,3)* *Kohászat (37,5)* *Gépgyártás (33,3)* *Közlekedési eszközök gyártása (36,5)* *Villamosgépipar (30,8)* *Műszeripar (23,2)* Fémtömegcikkipar (26,5) Építőanyag-ipar (23,6) *Papíripar (37,0)* *Nyomdaipar (24,3)* *Textilipar (26,3)* *Építőipar (26,5)* *Vízgazdaság (26,9)* *Vasúti közlekedés (—47,0)* *Közúti közlekedés (35,6)* *Vízi közlekedés (27,3)* *Légi közlekedés (—3,4)* *Szállítmányozás (29,3)* *Hírközlés (22,1)*

7. sz. táblázat

anyagmentes társadalmi termékhez viszonyítva, %
jelzése alatti sor tünteti fel)

B		NL		H	
44,8		42,8		45,3	
Egyéb ipar	(61,8)	Kohászat	(57,1)	*Vegyipar*	*(56,0)*
Élelmiszeripar	*(67,1)*	*Vegyipar*	*(52,3)*	**Papíripar**	**(60,2)**
Mező- és erdőgazdaság	*(81,2)*	*Élelmiszeripar*	*(59,9)*	**Nyomdaipar**	**(55,9)**
Közúti közlekedés	(55,9)	*Mező- és erdőgazdaság*	*(75,1)*	Szállítmányozás	(89,7)
Kereskedelem	*(71,8)*	*Kereskedelem*	*(66,1)*	*Kereskedelem*	*(72,9)*
Kulturális ellátás	*(63,1)*	*Lakásellátás*	*(53,4)*	Pénzintézetek	(89,1)
Bányászat	*(—11,8)*	*Bányászat*	*(22,1)*	*Bányászat*	*(26,3)*
Villamosenergia-ipar	(24,7)	*Gépgyártás*	*(31,3)*	**Mező- és erdőgazdaság**	**(26,0)**
Kohászat	*(13,7)*	*Közlekedési eszközök gyártása*	*(30,8)*	*Vízgazdaság*	*(2,4)*
Gépgyártás	*(23,3)*	*Műszeripar*	*(27,0)*	*Vasúti közlekedés*	*(20,4)*
Közlekedési eszközök gyártása	*(35,8)*	*Fémtömegcikkipar*	*(33,6)*	*Közúti közlekedés*	*(32,4)*
Villamosgépipar	*(17,4)*	Fafeldolgozó ipar	(32,4)	*Vízi közlekedés*	*(1,8)*
Fémtömegcikkipar	*(11,9)*	*Textilipar*	*(25,8)*	*Légi közlekedés*	*(—133,2)*
Építőanyag-ipar	*(23,9)*	Textilruházati ipar	(27,9)	**Kulturális ellátás**	**(12,1)**
Papíripar	*(23,7)*	*Vasúti közlekedés*	*(11,0)*	**Lakásellátás**	**(—28,5)**
Nyomdaipar	*(24,7)*	*Közúti közlekedés*	*(34,1)*		
Textilipar	*(19,4)*	*Vízi közlekedés*	*(20,2)*		
Építőipar	*(35,3)*	*Légi közlekedés*	*(6,5)*		
Vízgazdaság	*(27,1)*	Szállítmányozás	(27,4)		
Vasúti közlekedés	*(—54,5)*	*Hírközlés*	*(23,8)*		
Légi közlekedés	*(9,3)*				
Szállítmányozás	(19,0)				

A vállalatnál maradó társadalmi tiszta jövedelem ágazatonként
(A népgazdasági átlagot az ország

		D	F	I
		70,4	66,9	75,5
Az átlagot lényegesen meghaladó	ágazatok	Villamosenergia-ipar (86,6) Közlekedési eszközök gyártása (83,2) Műszeripar (81,0) *Mező- és erdőgazdaság (99,2)* *Hírközlés (98,7)* *Kulturális ellátás (84,4)* *Lakásellátás (82,7)* *Pénzintézetek (81,1)*	Textilruházati ipar (68,8) Építőipar (74,7) *Mező- és erdőgazdaság (96,4)* Vízgazdaság (78,9) Vasúti közlekedés* (—11,9) Közúti közlekedés (79,8) *Kulturális ellátás (85,0)* *Lakásellátás (75,7)* *Pénzintézetek (75,4)*	Bányászat* (327,4) Közlekedési eszközök gyártása* (100,8) Fémtömegcikkipar (85,9) Fafeldolgozó-ipar (93,1) Bőr-, szőrme- és cipőipar (90,2) Textilruházati ipar (95,6) Egyéb ipar (85,6) *Mező- és erdőgazdaság* (100,0)* Közúti közlekedés (86,9) *Vízi közlekedés* (158,7)* Légi közlekedés* (—22,6) *Hírközlés (87,7)* *Kulturális ellátás (94,1)* *Lakásellátás (98,8)*
Az átlagtól lényegesen elmaradó	ágazatok	Bányászat (57,3) *Vegyipar (56,6)* *Textilipar (51,1)* *Élelmiszeripar (36,0)* *Kereskedelem (58,6)*	Bányászat (50,7) Kohászat (50,5) Gépgyártás (47,0) Villamosgépipar (50,3) Műszeripar (46,0) Fémtömegcikk-ipar (41,8) Építőanyag-ipar (48,7) *Vegyipar (25,8)* Papíripar (50,3) *Textilipar (30,3)* Egyéb ipar (40,4) *Élelmiszeripar (34,6)* Légi közlekedés (19,3) Hírközlés (15,1)	Villamosenergia-ipar (52,9) Műszeripar (63,4) *Vegyipar (33,7)* *Élelmiszeripar (37,2)* Vízgazdaság (63,0) *Vasúti közlekedés (8,5)* *Kereskedelem (49,1)* Pénzintézetek (62,9)

* A megjelölt ágazatokban a támogatások összege meghaladja az adók összegét.

8. sz. táblázat

az összes társadalmi tiszta jövedelemhez viszonyítva, %
jelzése alatti sor tünteti fel)

B		NL		H	
78,0		79,7		23,1	
Egyéb ipar	(91,1)	Nyomdaipar	(91,8)	**Élelmiszeripar**	**(31,5)**
Mező- és erdőgazdaság	*(101,1)*	Textilipar	(97,7)	*Mező- és erdőgazdaság*	*(66,9)*
Vízi közlekedés	*(89,2)*	*Mező- és erdőgazdaság**	*(109,7)*	Vízgazdaság*	(607,6)
*Pénzintézetek**	*(103,7)*	Vízgazdaság	(97,0)	*Vízi közlekedés**	*(385,7)*
		Vízi közlekedés	*(97,7)*	Légi közlekedés*	(—36,7)
		Légi közlekedés*	(107,1)	Szállítmányozás*	(37,6)
		Szállítmányozás	(91,3)	*Kulturális ellátás*	*(82,2)*
		Hírközlés	*(99,3)*	*Lakásellátás*	*(—15,3)*
		Kulturális ellátás	*(90,5)*		
		Lakásellátás*	(102,5)		
		Pénzintézetek	*(95,9)*		
Villamosgépipar	(67,2)	*Vegyipar*	*(50,2)*	*Vasuti közlekedés*	*(7,2)*
Fémtömegcikkipar	(38,5)	*Élelmiszeripar*	*(44,6)*	*Kereskedelem*	*(11,4)*
Építőanyag-ipar	(65,1)	*Vasúti közlekedés*	*(53,8)*	**Pénzintézetek**	**(2,7)**
Vegyipar	*(24,2)*	Közúti közlekedés	(69,2)		
Papíripar	(58,5)	*Kereskedelem*	*(67,0)*		
Textilipar	*(55,3)*				
Élelmiszeripar	*(63,8)*				
Vasúti közlekedés	*(53,4)*				
Légi közlekedés	(61,5)				
Kereskedelem	*(61,6)*				

pai tőkésországokban „drágák" — az azok termékeit, szolgáltatásait fogyasztók (felhasználók) szemében, kalkulációiban. Ugyanakkor pedig az e javakat termelők — s nemegyszer a termelést finanszírozók — szemében is úgy tűnik, ha a kinyílt árolló alsó szárnyán vannak, rosszabbak a lehetőségeik az önfinanszírozásra, a fejlesztésre, mint az árolló felső szárán levő partnereiknek. Ezért igyekeznek kibővíteni a tiszta jövedelemnek különösen a nyereségágát, a haszonrést. Támogatja ezt a törekvést a termékek viszonylagos „olcsósága" is. Az „olcsóság" miatt fokozódó kereslet növeli a költségvetési terhet.

További különbségek mutatkoznak a nyugat-európai tőkésországok és Magyarország pénzügyi szabályozórendszerében, ha *a vállalatnál maradó tiszta jövedelem ágazatonkénti arányait* vetjük össze.

A nyugat-európai arányokat szemügyre véve az volt tapasztalható, hogy azoknál az ágazatoknál, ahol magas a termelés társadalmi tisztajövedelem-tartalma, általában sok az elvonás, és megfordítva.

Közelebbről, a fogyasztói szférával kapcsolatban álló ágazatok — mint például a vegyipar (ásványolaj-feldolgozás), az élelmiszeripar, a kereskedelem —, melyek termelésének tisztajövedelem-tartalma nagy, *a magasan adóztatott* ágazatok közé tartoznak, a termelés magas tisztajövedelem-tartalma éppen ezzel függ össze. A közlekedési ágazatok egy része, valamint az ipari ágazatok némelyike viszont, ahol a termelés tisztajövedelem-tartalma kicsi, az *alacsonyan adóztatott* ágazatok közé tartozik, vagy másképpen: a tiszta jövedelem vállalatnál maradó hányada magas. A többi között ide sorolható néhány fontos exportáló ágazat is, mint például a Német Szövetségi Köztársaságban a közlekedési eszközök gyártása (autóipar) és a műszeripar, Olaszországban ugyancsak a közlekedési eszközök gyártása, valamint a fémtömegcikkipar, Hollandiában a textilipar. Számos ágazatban — főként a szállítás és hírközlés területéről, valamint a mező- és erdőgazdaságban — a tiszta jövedelem java részének visszahagyása mellett az üzemeltetéshez és a fejlesztéshez oly jelentős állami támogatás szükséges, hogy a tiszta jövedelem egyenlege negatív, vagyis a támogatások összege meghaladja az adókat. (Ezeket a 8. sz. táblázatban „*"-gal jelöljük.)

Néhány ágazat pozíciójának összevetéséből arra következtethetünk, hogy a jövedelemszabályozási politikában a fejlesztési lehetőségeket befolyásoló *preferáló és diszpreferáló tendenciák* is érvényesülnek. A diszpreferenciára abból lehet következtetni, hogy az érintett ágazatokban a termelés tisztajövedelem-tartalma ugyan alacsony, mégis ennek nagy hányada kerül elvonásra, a preferenciára pedig e pozíció fordítottjából.

Kiolvasható az adatokból, hogy a nyugat-európai tőkésországokban a pénzügyi szabályozórendszer által *diszpreferált* ágazatok közé sorolható — az országok egy részében — a bányászat, a textilipar, a műszeripar, a fémtömegcikkipar és a papíripar. Más országokban viszont éppen megfordítva, preferencia érvényesül a felsorolt ágazatok javára. Annak ellenére, hogy az adatok még az integrálódás korai évéből származnak (1960), vélelmezhető, hogy ez valamilyen már korábban létrejött profilozódásnak, vagy éppen az integrálódás egyik első jelének tulajdonítható.

Az Európai Gazdasági Közösség országainak *preferált* ágazataihoz

valamennyi országban a mező- és erdőgazdaság, a kulturális, illetőleg a lakásellátás sorolható. Az állami támogatáson kívül valószínűleg ez játszik közre abban, hogy ezek iránt az ágazatok iránt a magánkezdeményezés sem veszti el érdeklődését, „megtalálja számítását". A felsorolt ágazatokban különösen nagy a kistőke szerepe, s ez csak az átlagosnál vonzóbb feltételek között vonható be közvetlenül a termelés finanszírozásába, hiszen egyébként szívesen elégszik meg az alacsonyabb jövedelmet (járadékot) biztosító, de könnyebben mozgósítható pénz-, részvény-, kötvény- vagy betétformával.

A magyar sajátosságok nem utolsósorban éppen e három ágazat pozíciójának különbségében mutatkoznak meg. Bár ezek az ágazatok hazánkban is azok közé tartoznak, amelyekben a tiszta jövedelem visszahagyása az átlagosnál lényegesen magasabb, azonban — mint láttuk — ezekben az ágazatokban a teljesítményérték (termelési érték) tisztajövedelem-tartalma igen alacsony. Ez arra utal, hogy *a mező- és erdőgazdaság, valamint a kulturális- és lakásellátás a gazdálkodás módja tekintetében ma még közelebb áll a költségvetési gazdálkodáshoz, mint az önfinanszírozásos, vállalkozásszerű gazdálkodáshoz,* ellentétben a nyugat-európai tőkésországokban kialakult pozíciójukkal. Ez más oldalról azt is jelenti, hogy az említett ágazatok fejlődése, fejlesztése főképpen a költségvetés teherbíró képességétől függ s viszonylag kis kezdeményezési lehetőséget biztosít a szocialista vállalkozások kialakítására.

A másik jellegzetesség, amely az Európai Gazdasági Közösség országaival való összevetéskor rátekintésre is szembetűnő, hogy *hazánkban* a nem központosított tiszta jövedelemnek az összes tiszta jövedelemhez viszonyított arányát tekintve *viszonylag kevés az átlagostól lényegesen eltérő pozícióban levő ágazat;* jelentékenyen kevesebb, mint a nyugat-európai tőkésországokban. Ebből következik, hogy pénzügyi szabályozórendszerünkben az ágazati sajátosságoknak kisebb a szerepe, mint ezekben az országokban. Az ágazati preferenciák és diszpreferenciák nem a pénzügyi szabályozórendszeren keresztül érvényesülnek, nem alkotják annak szerves részét, hanem egyéb módon — a hitelpolitika, a költségvetésen keresztül történő jövedelemátcsoportosítás segítségével — hatnak, sok esetben nem a vállalkozásszerű gazdálkodás szokásos módszereivel, hanem — a vállalatok szemében — ingyenes juttatások formájában. Ezek természetesen nem „ingyenesek", hanem a más — vagy éppen ugyanazon — ágazatban realizált tiszta jövedelem átcsoportosításából származnak, hiszen népgazdaságilag a ráfordítás financiális igénye ugyanannyi, csak a folyamat optikája más. Az üzemviteli támogatásoknak sincsen hazánkban ilyen szerepe. Mint tudjuk, ezek jelentős hányada az árszint kiegyenlítésére szolgál, vagyis főként a „méltányos" részesedési alap képezhetőségének forrása.

Egyedül a szállítmányozás olyan ágazat, ahol a teljesítményérték (termelési érték) tisztajövedelem-tartalma magas, és magas a vállalatnál visszahagyott rész aránya is. Ez azonban inkább a jövedelemszabályozási rendszer 1968. évi szépséghibája, mint tudatos preferencia. Hasonlóképpen a diszpreferencia csak látszólagos a vasúti, illetőleg a légi közlekedés esetében — egyébként több nyugat-európai tőkésországban is ez az érintett ágazatok pozíciója —, itt sokkal inkább formai kérdésről van szó: e két ágazat gazdálkodási módja közel áll a költség-

vetésből gazdálkodó formához — a nyugat-európai tőkésországokban is —, s ebből származik az, hogy mind a teljesítményérték (termelési érték) tisztajövedelem-tartalma, mind a vállalatnál visszahagyott rész az átlagosnál lényegesen alacsonyabb.

Következtetések

A következtetések összefoglalása előtt szükségesnek látszik újra emlékeztetni arra, hogy az összehasonlítás a pénzügyi szabályozórendszerek célszerűségi — ha úgy tetszik technikai — oldalára korlátozódott, s nem kívánt kitérni olyan tényezőkre, mint a megtermelt nemzeti jövedelem felosztási arányai, a gazdaságpolitikai célok realitásának vizsgálata stb. Mindezek az összehasonlítás szempontjából adottságoknak voltak tekinthetők, amelyeket a pénzügyi szabályozórendszer mechanizmusának szolgálnia kell, az elérhető leghatékonyabb módon. Ugyancsak természetesnek tekintettem az összehasonlítás alkalmával azt is, hogy valamely termelési vagy fogyasztási folyamat népgazdasági ráfordításai adottak, s csupán praktikum kérdése, hogy a ráfordítást „a maga helyén", vagyis a „vevő" oldaláról egyenlítsék-e ki, vagy pedig „közös kiadásként" valamilyen arányban való felosztás nélkül, mintegy a „társadalmi rezsiköltségek között" számoljuk-e el. Ez ugyanis nem érinti a gazdaságpolitika alapkérdéseit — a nemzeti jövedelem felhasználásáról való döntést, a gazdaságfejlesztési célokat —, nem ez dönti el, hogy a fejlesztés mely osztályok — a tőkésosztály vagy a munkásokparasztok — érdekeit szolgálja. Ezt az érdemi döntés és nem a végrehajtás mechanizmusa határozza meg. A mechanizmus, a pénzügyi szabályozórendszer csupán a döntések előkészítését szolgálja azzal, hogy adalékokat nyújt a lehetőségekről és transzmisszióként — jobb vagy rosszabb hatásfokkal — közvetíti, végrehajtja a döntéseket.

Az Európai Gazdasági Közösség országaival való összehasonlítás — a statisztikai beszámolási rendszer korlátai közé szorítva, vagyis nagyságrendileg — néhány jellegzetes hasonlóságot, illetőleg eltérést számszerűsített.

Kitűnt, hogy némely gazdasági-pénzügyi arányok tekintetében nem mutatható ki lényeges eltérés a nyugat-európai és a hazai arányok között. Ez vonatkoztatható a társadalmi tiszta jövedelemnek, a gazdálkodási eredménynek, az összes felhalmozásnak, valamint a költségvetési szervek kiadásainak az anyagmentes társadalmi termékhez viszonyított arányára.

Ellenben lényegbevágó eltérés mutatható ki a pénzügyi szabályozórendszer és az annak fókuszában álló költségvetés hatóköre tekintetében. A nyugat-európai országok költségvetése és az ennek allokációját ellátó pénzügyi szabályozórendszer hatóköre nem haladja meg lényegesen a „klasszikus" kereteket, vagyis a költségvetési szervek folyó és felhalmozási kiadásainak fedezetét. A hazai költségvetés — és az azt kiszolgáló pénzügyi szabályozórendszer — hatóköre ennél sokkal szélesebb: a klasszikus funkción (azaz az igazgatási, egészségügyi, szociális és kulturális, valamint honvédelmi szervek kiadásainak fedezetén) túl ellátja az „országos árkiegyenlítési kassza" funkcióját, vagyis a különböző

árdiszparitások nivellálását, továbbá a jelentősebb termelő jellegű beruházások forrásainak fedezetét is adja. E három fő funkció elemei összeötvöződve, még didaktikailag sem szétválaszthatóan jelennek meg a pénzügyi szabályozórendszerben, s a társadalmi tiszta jövedelem nagy részének központosításával járnak együtt.

Ágazati aspektusból az volt megállapítható, hogy a nyugat-európai pénzügyi szabályozórendszer a társadalmi tiszta jövedelem elvonásában szélesebb körben alkalmazza a fejlesztési preferenciákat és diszpreferenciákat, mint a hazai, határozottabban törekszik a termelési folyamat és a fejlesztés önfinanszírozására, továbbá pregnánsabban támaszkodik a személyi jövedelmek adóztatására.

Mindez a különbség arra vezethető vissza, hogy államunk a nyugat-európaiaknál lényegesen intenzívebben vesz részt közvetlenül a gazdasági életben, a szabályalkotó-irányító-ellenőrző funkción túlmenően.

Ha e — praktikum szempontjából végzett — összehasonlításból pénzügyi szabályozórendszerünk továbbfejlesztésére következtetések adódnak, ezek az alábbiakban foglalhatók össze:

Mindenképpen törekedni kellene — legsürgetőbb lépésként — a jövedelemszabályozási rendszer azon elemeinek következetes szétválasztására, amelyek a három fő funkcióhoz külön-külön kapcsolódnak, vagyis el kellene különíteni, alapszerűbben kezelni azokat a jövedelemszabályozó elemeket, amelyek akár forrásként, akár kiadásként az árdiszparitások nivellálásához, illetőleg, amelyek termelő jellegű nagy beruházások finanszírozásához — mint költségvetési funkcióhoz — tapadnak. Ez lehetővé tenné a tisztánlátást ebben a nagyon fontos kérdésben és kiinduló alapul szolgálhatna olyan pénzügypolitikához, amely elsősorban a jövedelemszabályozó rendszeren alapszik. Ez hozzájárulna ahhoz is, hogy megváltozzék az a korábbi gyakorlaton alapuló — szinte már hagyománnyá kövesedett — szemlélet, amely minden rendkívüli kiadást, kockázatot, nem hatékony gazdálkodásból adódó veszteséget a társadalmi közös kiadásokat fedező költségvetés számlájára kíván rendezni.

A továbbiakban a gazdálkodó szféra önfinanszírozásának ésszerű kiterjesztése is kézenfekvőnek látszik, hogy az állami költségvetés minél kevésbé legyen kitéve a gazdasági élet konjunkturális ingadozásainak, sőt, inkább a stabilizátor szerepét tölthesse be.

Mindez valószínűleg nem valósítható meg az ár- és a monetáris rendszer, a hitelkapcsolatok ehhez igazodó továbbfejlesztése nélkül.

Az idevágó koncepciók kialakításához hasznos segítséget nyújthat a külföldi — szocialista és tőkés — országok jövedelemszabályozási rendszereinek összevetése, beható tanulmányozása, anélkül természetesen, hogy a konstrukciókat kritikátlanul átvennénk, de azzal az igénnyel, hogy hasznosítsunk minden olyan tapasztalatot, melyet szocialista államunk feladatának betöltéséhez hatékonyan alkalmazhatunk.

VITA

ERDŐS TIBOR:

Értéktöbblet és értéktöbbletráta a mai kapitalizmusban

Egyetemeinken, ahol politikai gazdaságtan oktatása folyik, napirenden van a közgazdasági tananyag korszerűsítése. A politikai gazdaságtan korszerűsítése azonban nem merülhet ki az úgynevezett modern témák — például a tőkés integráció, az újratermelési ciklus mai problémái vagy a jelenkori tőkés gazdasági növekedés stb. — kidolgozásában. Úgy vélem, szükséges az egyes alapkategóriák — például a pénz, az értéktöbblet, az értéktöbbletráta, a profit, a termelési ár, a profitráta stb. — újravizsgálása is, mert ezekben vagy ezek számbavételében a kapitalizmus fejlődésével bizonyos módosulások jöttek létre. Mindaddig nem beszélhetünk komolyan a politikai gazdaságtan korszerű oktatásáról, ameddig ezeket a módosulásokat meg nem értjük és megfelelő formában oktatni nem fogjuk.

A politikai gazdaságtan egész tananyaga ugyanis szerves egységet képez. A ciklus, a gazdasági növekedés vizsgálata segít azoknak a problémáknak a megértésében, amelyek az egyes alapkategóriákkal kapcsolatosak, de megfordítva: az egyes alapkategóriákkal kapcsolatos újszerű kérdések megértése nélkül sem érthetők meg maradéktalanul az úgynevezett modern témák, például a mai piaci mechanizmus, a mai válságjelenségek, az újratermelési ciklus, a tőkésországok gazdasági növekedése stb. Ha például nem tisztázott a mai tőkés pénz természete, nem tárgyalható megfelelően a monopoltőkés állam gazdasági tevékenysége sem. Ugyanígy például az értéktöbblet tartalmával kapcsolatos nem tisztázott problémák megnehezítik az egész mai újratermelési folyamat, a gazdasági növekedés megértését, ezen belül a monopoltőkés állam tulajdonképpeni gazdasági szerepének tisztázását. Nincsenek tehát eredendően modern meg nem modern témák, minden téma modern, az egész oktatásban a máról kell beszélnünk. Ha helyesen akarunk tanítani, úgy kell tárgyalnunk mondjuk az értéktöbbletet, hogy az a lehető legpontosabban megfeleljen napjaink tapasztalati tényeinek, a marxista tudományos kutatás eredményeinek, s közvetlenül előkészítse azokat az összefüggéseket, amelyeket például a gazdasági növekedés tárgyalása közben előadunk. Ebben a vitacikkben — kapcsolódva Bertóti László „A nemzeti jövedelem és az értéktöbbletráta" című cikkéhez (megjelent a Közgazdasági Szemle 1969. szeptemberi számában), részben annak gondolatmenetét követve és folytatva — csak az értéktöbblet tartalmával és az értéktöbbletráta mozgásával kapcsolatos problémákat kísérlem meg felvázolni.

Az értéktöbblet fogalma

Tankönyveinkben az értéktöbblet tartalmáról azt olvashatjuk, hogy az nem más, mint a munkás többletmunka-ideje alatt termelt termék, amely a kapitalizmusban egyben a munkásosztálytól kisajátított érték, tehát kizsák-

mányolás eredménye. Az értéktöbblet termelése a tananyagokban egyben kizsákmányolást jelent. Vitathatatlan, hogy valamely termelővállalatnál az új értéknek a béreken felüli része értéktöbbletnek nevezhető. Értéktöbblet, amennyiben az új értéknek béren felüli többlete. Bertóti Lászlóhoz hasonlóan vitatom azonban, hogy ez az értéktöbblet — természetesen az új értéknek a *nettó béreken* felüli többlete — teljes egészében kizsákmányolást képez. A v, vagyis a változó tőke hányada társadalmi szinten magasabb lehet, mint amekkora a bérek aránya a termelővállalatokban létrehozott új értékben. A változó tőkébe sorolandó ugyanis azoknak a transzfer-kifizetéseknek az összege, amelyeket a dolgozó lakosság kap meg. Társadalmi szinten tehát a változó tőkét növelik a nyugdíjak, a táppénz, a munkanélküli segélyek, a kedvezményes vagy ingyenes gyógyszerellátás, orvosi kezelés, kórházi ápolás, az anyasági segély stb.

Külön figyelmet érdemel az állami szférában kifizetett bérek összege. Az állami termelővállalatokban kifizetett bér természetesen a v-be tartozik, de ezenkívül az egyéb állami bérkifizetések tekintélyes része is. A változó tőkébe sorolandó a postások, az állami tanítók, a tanárok bérének döntő része, tekintettel arra, hogy azok nagyrészt a dolgozó lakosságnak teljesítenek szolgáltatásokat. Nem tekintem azonban a változó tőke részének a katonák, csendőrök, rendőrök illetményeit, mert ezek az elnyomóapparátus fenntartási költségei, ezeket a fizetéseket az értéktöbbletbe sorolom. Az állami bérjövedelmek besorolása a kizsákmányolást képező értéktöbbletbe és a változó tőkébe nagyon körülményes. Mi történjék az államigazgatásban dolgozók bérével, az igazságügyi apparátus bérkifizetésével stb.? Amennyiben elnyomó apparátusról van szó, a bérek az értéktöbblet részének tekinthetők. Az állami szervek azonban nemcsak a tőkés elnyomást szolgálják. A bűnüldözés, a gazdaság szervezése, irányítása egyben társadalmilag hasznos funkció is, ennyiben ez a bér nem kizsákmányoló jellegű jövedelem. Mindenesetre az állami bérkifizetésekből feltétlenül le kell vonni a katonák, rendőrök fizetését és a levont összeget be kell sorolni a kizsákmányoló jellegű értéktöbbletbe. Ez utóbbit a továbbiakban m_2-nek nevezem, mert jelezni akarom, hogy az új értéknek a termelőmunkások bérén felüli része — m_1 — teljes egészében nem tekinthető kizsákmányolás eredményének.

Az állami költségvetésnek vannak dologi kiadásai is. Ilyenek a fegyvervásárlások, az állami beruházások termelővállalatokba, utakba, középületekbe, ide tartozik az állami iskolák, kórházak, létesítése, de a dologi kiadások közé tartozik a kaszárnyák, katonai repülőterek, általában katonai létesítmények építése is. A dologi kiadások túlnyomó részét m_2-be tartozónak tekintem. Feladatuk főképp a tőkés rend fenntartása, és ezek a kiadások nem részei a dolgozó lakosság jövedelmének. De nem minden dologi kiadás besorolása ilyen egyszerű. Ez egészen világos az iskolák, kórházak építésénél azokban az országokban, ahol az iskoláztatás vagy a kórházi ellátás kedvezményes vagy ingyenes. Vagy vegyük az útépítést. Manapság az úthálózatnak termelő- és fogyasztási funkciója van. Fogyasztási funkciója annyiban, amennyiben ma az úthálózatot tekintélyes részben személygépkocsik használják. Mivel a személygépkocsi-állomány nagy része a fejlett tőkésországokban a dolgozó lakosság tulajdonában van, kétséges, hogy az útépítést egészében m_2-be kell-e sorolni. Különösen akkor, ha az úthasználatért külön nem kell fizetni. A példákat még lehetne folytatni, ezekből is kiderül azonban, hogy az állami dologi kiadások felbontása sem túl egyszerű feladat. Ezért a rövidség kedvéért szándékosan leegyszerűsítem a vizsgálatot s a továbbiakban az összes állami dologi kiadást m_2-be sorolom.

Az értéktöbbletráta alakulása a kapitalizmusban

Mit is tanítunk az értéktöbbletráta alakulásáról? *„A tőke"* alapján azt, hogy emelkedő irányzatú, emelkedése nagyjából állandó. Emelkedésének oka elsősorban a munka termelékenységének növekedése. A termelékenység növekedése csökkenti a munkaerő értékét, ezért nő az m hányada az új értéken belül. A munkaerő értéke akkor is csökken, ha a reálbér nő, mert a termelékenység gyorsabban nő, mint ahogyan a reálbérek emelkednek. Mivel az értéktöbbletrátának csaknem mindig emelkednie kell, ma sokkal nagyobbnak kell lennie, mint a XIX. században. Marx modelljeiben 100 százalékos értéktöbbletrátát feltételezett. Nyilván jórészt azért, mert ezzel modelljeit egyszerűsítette. Könnyebb 100 százalékos rátával dolgozni, mint mondjuk 79 vagy 127 százalékossal. De az is lehet, hogy akkor az értéktöbbletráta közel volt a 100 százalékoshoz. Az a gondolat, hogy közel volt, tapasztalatom szerint minden marxista fejében gyökeret eresztett. Ha tehát az értéktöbbletráta a XIX. század óta emelkedett, akkor ma magasan 100 százalék felett kell járnia. A számítások szerint ez így is van, nagyon magas rátákat mutatnak ki, gyakran 200, sőt még ennél is magasabb százalékokat is. Majdnem mindenki megegyezik abban, hogy ma az értéktöbbletráta nagyon magas. Ezt persze nem minden kutató állítja. Így Erdős Péter az „Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez" című könyvében az amerikai statisztikai adatok felhasználása alapján 100 százalékosnál kisebb értéktöbbletrátáról ír, sőt meghatározott feltételek mellett a termelékenység növekedése idején az értéktöbbletráta csökkenését is szükségszerűnek tartja. Az oktatásban azonban mindenütt nagyon magas és szinte állandóan növekvő értéktöbbletrátáról tanítanak.

A félreértések elkerülése végett előrebocsátom, bizonyos vonatkozásban indokoltnak tartom, hogy kétféle értéktöbbletrátáról beszéljünk. Az egyik az $\frac{m_1}{v_1}$, ahol v_1 a termelőmunkások bérét jelképezi, m_1 pedig a kimutatott nemzeti jövedelemnek a termelőmunkások bérén felüli részét. *Ez a ráta azonban nem kizsákmányolási ráta.* Az m_1-be bennfoglaltatnak az improduktív módon foglalkoztatottak bérei is, olyanoké, akik nem az elnyomó apparátusban dolgoznak, munkájuk nem a kapitalista rend fenntartását szolgálja. Miért tekintsem kizsákmányolásnak azt a bért, amelyet mondjuk a valóban improduktív munkát végző kereskedelmi alkalmazott megkap, vagy miért kizsákmányolás eredménye a pénzügyi apparátusban foglalkoztatottak bére? Miért kizsákmányolás például az állami foglalkoztatásban levő tanár, postai alkalmazott fizetése stb.? Vagy miért kizsákmányolás a dolgozó lakosságnak jutó transzferkifizetések összege?

A példákat még lehetne sorolni. Csupán megjegyzem, hogy mindazokban a számításokban, amelyekben a kizsákmányolási ráta állandó emelkedéséről és több mint 200 százalékos mai szintjéről számolnak be, a szerzők az összes kereskedelmi dolgozó bérét az értéktöbbletbe sorolják, mondván, hogy a kapitalista kereskedelmi tevékenység túlnyomórészt improduktív természetű. Túl azon, hogy a jövedelmek besorolását m-be vagy v-be csak azon az alapon, hogy valamely tevékenység produktív vagy improduktív, helytelennek tartom, azt sem tartom helyesnek, hogy a kapitalista kereskedelmet zömében improduktívnak tekintsük. A szállítás, a csomagolás, a raktározás, az áruk kiszerelése, a vevők kiszolgálása produktív tevékenység, ezek teszik ki a kereskedelmi tevékenység javarészét a kapitalizmusban is. Helyes volna, ha ezt tudomásul véve, a kereskedelmi dolgozók bérét levonnánk az m-ből és hozzáadnánk a v-hez. A kizsákmányolási ráta egyszeriben zuhanna. Az Egyesült Államokban 1967-ben a foglalkoztatottak száma a feldolgozó iparban 19,4 millió, a kereskedelemben 13,6 millió fő volt. A számított kizsákmányolási ráta tehát jócskán esne. Képtelenség tehát, hogy a számított kizsákmá-

nyolási ráta egyszerűen attól függjön, mit tekintünk produktív vagy improduktív tevékenységnek. Valójában a kizsákmányolási ráta nagysága a kereskedelmi tevékenység minősítésével szemben független, mert az nem a produktív és improduktív munkák arányától függ.

Az $\frac{m_1}{v_1}$ rátát inkább termelékenységi mutatónak tekinthetjük, nem pedig kizsákmányolási mutatónak. Termelékenységi mutató azért, mert minél nagyobb a tört értéke, annál nagyobbnak kell lenni a termelékenység színvonalának. Minél nagyobb ugyanis a termelékenység színvonala, a termelők annál több nem termelőt, vagyis improduktív szférában dolgozót tudnak eltartani. Persze ezt a törtet nem lehet tényleges termelékenységi mutatóként használni. A határeseteket tekintve nem tudom pontosan, kik a termelők, kik a nem termelők; az m_1-ben bent szerepel a profit is, melynek aránya nem vezethető vissza egyszerűen a termelékenységre stb. Csak azt mondom, hogy ez a mutató *inkább* termelékenységi mutató, mint a kizsákmányolás fokmérője. Az $\frac{m_1}{v_1}$ ráta nagyjából rendszeresen emelkedik, mert a termelékenység emelkedésével, a termelés társadalmasításának fokozódásával együtt növekszik az improduktívan foglalkoztatottak számaránya, s ez már eleve együtt jár az $\frac{m_1}{v_1}$ ráta növekedésével. Ez azonban mitsem mond a kizsákmányolási ráta alakulásáról. Az bármilyen irányban változhat, még változatlan is maradhat. Külön meg kell vizsgálni, hogy milyen feltételei vannak a kizsákmányolási ráta változásának.

A kizsákmányolási rátát az $\frac{m_2}{v_2}$ törttel jelölöm. Az m_2-be tartozik a tőkések nettó profitja, a kamatjövedelmek, illetve minden magántulajdonból származó jövedelem, például a földjáradék. Továbbá az m_2-be tartoznak a költségvetés olyan bérkifizetései, amelyek közvetlenül a kapitalista rend védelmét szolgálják, tehát például a katonaság, a rendőrség illetményei. Végül ide sorolom a költségvetés dologi kiadásait is. Az egyszerűség kedvéért feltételezem, hogy ezek kizárólag fegyvervásárlások és katonai építkezések. A v_2-be tartozik minden olyan nettó bér, amely nem közvetlenül a kapitalista rendszer fenntartásával kapcsolatos, ügyelve azonban arra, hogy ezek ne halmozottan szerepeljenek, nem szerepelnek v_2-ben a katonaság, a rendőrség fizetései, azokat az m_2-be sorolom. A v_2-ben szerepelnek a dolgozó lakosságnak jutó transzferkifizetések is. Természetesen itt még több finomításra van szükség, ezekre azonban csak a cikk befejező részében térek ki.

Feltételezem, hogy a munka termelékenysége nő, mégpedig évi 2 százalékkal. Ilyen ütemű termelékenységemelkedés alapján 35 év elmúltával a termelékenység a kétszeresére növekszik. Azt vizsgálom meg, hogy milyen feltételei vannak a kizsákmányolási ráta megemelkedésének. Vagyis először tisztán elméleti úton elemzem a kizsákmányolási ráta alakulását, a statisztikai adatok felhasználását egyelőre mellőzöm.

A vizsgált periódus elején legyen a kizsákmányolási ráta pontosan 100 százalékos. Feltételezem, hogy a termelés és a piac egyensúlyban volt, az árukat zavartalanul realizálták. A nemzeti jövedelem tehát pontosan két egyenlő részre oszlott, v_2-re és m_2-re, az egyik részt elfogyasztotta a dolgozó lakosság, a másik részt pedig részben a tőkések egyéni fogyasztás és felhalmozás, részben pedig az állam dologi kiadásai (fegyvervásárlás) és bérkifizetései (katonák, rendőrök fizetései) útján. Az állam által felhasznált részt ezentúl állami fogyasztásnak nevezem. Mindezt nagyon egyszerűen ábrázolhatom:

nemzeti jövedelem			
felhalmozás	személyi fogyasztás	állami fogyasztás	v_2

Ha a vizsgált periódus végén a reálbérek változatlanok maradnak s a foglalkoztatottak létszáma változatlan, akkor a termelékenység 100 százalékos növekedése nyomán a kizsákmányolási rátának 300 százalékosra kell emelkednie. Akkor a v_2 a nemzeti jövedelemnek csak $^1/_4$-ét éri el, a nemzeti jövedelem $^3/_4$-e m_2. De lehet-e a kizsákmányolási ráta valóban 300 százalékos?

Ha abból a feltételezésből indulok ki, hogy a piac mindig korlátlan, akkor bármekkora kizsákmányolási rátát elképzelhetek magamnak. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a nemzeti jövedelem minden egyes értékrésze mögött áruk állnak, amelyeket el kell adni. A nemzeti jövedelem termelésének növekedése feltételezi az áruk eladásának növekedését is. A kettőnek egyensúlyba kell kerülnie egymással. De tovább kell lépnünk. A nemzeti jövedelmen belül m_2 termelésének növekedése feltételezi az m_2 értékének megfelelő áruk eladását, ugyanúgy, mint v_2 növekedése is feltételezi a v_2-nek megfelelő áruk eladását. Ilyen relációban is egyensúlynak kell létrejönni. De ki veszi meg az m_2-nek megfelelő árukat? Vagy maguk a tőkések, vagy pedig a tőkésállam. Eszerint a kizsákmányolási ráta alakulását nem vizsgálhatjuk a tőkések és a tőkésállam vásárlásaitól elszakítva, úgy is mondhatom, hogy a kizsákmányolási ráta mozgása csakis akkor érthető meg, ha azt összekapcsoljuk a realizálási lehetőségekkel.

Az értéktöbblet-elmélet tehát egyben *újratermelési probléma.* Oktatásában éppen az a legnagyobb hiba, hogy a legtöbb helyen nem kapcsolják össze az újratermelési elmélettel, nem vizsgálják meg az értéktöbblet és értéktöbbletráta növelésének feltételeit. E téma oktatásában valahogy úgy fest a helyzet, mintha a piac korlátlanul bővülne, mintha a növekvő tömegű és rátájú értéktöbblet realizálásával nem volna gond. Ezt persze nem mondja senki. De amikor azt tanítják, hogy a termelékenység növelése minden körülmények között a relatív értéktöbblet növelésére vezet, akkor kimondatlanul is ezt állítják. A megoldás az, hogy már az értéktöbblet oktatásába be kell kapcsolni az újratermelési elméletet, s tapasztalatom szerint ez meg is lehet oldani.

Térjünk vissza az előbbi példára. Lehet-e a kizsákmányolási ráta 300 százalékos? Lehet akkor, ha az ilyen tömegű és rátájú értéktöbblet realizálása biztosított, ha a tőkések és a tőkésállam vásárolnak annyit, amennyi értéket ez esetben az értéktöbblet képvisel.

Kiindulok abból, hogy a tőkések részben személyi fogyasztási céljaikra vásárolnak. Ahhoz, hogy személyes fogyasztásuk a nemzeti jövedelemnek legalább akkora részét tegye ki, mint a vizsgált időszak elején, fogyasztásuknak rugalmasnak kellene lennie. Ekkor fogyasztásuk ugyanolyan ütemben emelkedne, mint ahogyan a nemzeti jövedelem növekszik. Megjegyzem, hogy a növekvő rátájú értéktöbblet éppen azt kívánná meg, hogy a tőkések személyes fogyasztása a nemzeti jövedelemhez képest növekedjen. Ez azonban biztosan nincs így, sőt éppen az a valószínű, hogy a tőkések személyes fogyasztása lassabban emelkedik a nemzeti jövedelemnél, vagyis, hogy rugalmatlan. Erdős Péter a már említett könyvében a tőkések rugalmatlan személyes fogyasztását szerintem nagyon helyesen figyelembe veszi mind a pénz csereértékének, mind az újratermelési arányok vizsgálata közben. Enélkül például az általános színvonal mozgástörvényeiről nem is kaphatnánk helyes képet. Sajnos a tőkések személyes fogyasztásáról pontos kimutatást

adni nem lehet. Nincs ugyanis olyan nyilvántartás, amely számontartaná a tőkések fogyasztásicikk-vásárlásait. A tőkések fogyasztásának rugalmatlanságát inkább valószínűsíteni lehet. A fogyasztásicikk-vásárlások változása egyebek között függ a fogyasztási szükségletek telítettségétől. A tőkések ilyen természetű szükségletei lényegében telítettek, azok lehetnek, mert jövedelmükből erre bőven futja. Vásárlásaik nyilván nem egyszerűen azért nőnek vagy csökkennek, mert a termelés — és ezzel együtt jövedelmük — emelkedik vagy csökken. Személyes fogyasztásuk rugalmatlanságára lehet következtetni a túltermelési válságok bekövetkezése s megszűnése alapján is, mert mind a válságok kibontakozásában, mind pedig megszűnésében fontos szerepet játszik az, hogy a tőkések fogyasztása csak kismértékben függ jövedelmük változásaitól.

A vizsgált periódus végén tehát a tőkések személyes fogyasztása a nemzeti jövedelemnek valószínűleg kisebb hányadát szívja fel, mint az időszak elején, sőt a növekvő rátájú értéktöbblet jóval kisebb hányadának realizálását lehet biztosítani a tőkések személyes fogyasztása útján, mint korábban. Ezért a kizsákmányolási ráta növekedése csakis akkor lehetséges — gondolva arra, hogy a realizálás közben zavartalan —, ha az állami fogyasztás, továbbá a felhalmozás aránya jelentősen megemelkedik.

Az állami fogyasztás aránya a nemzeti jövedelmen belül hosszabb időt tekintve emelkedő irányzatú. Ez a kizsákmányolási ráta növekedését részben megmagyarázhatja. Semmi biztosat nem mondhatunk azonban arról, hogy ez az aránynövekedés periódusról periódusra milyen mértékű. Az emelkedés mértéke lehet nagyobb vagy kisebb, rövidebb időszakban maradhat az arány változatlan, sőt még csökkenhet is. Az Egyesült Államokban például a második világháború időszakában az állami fogyasztás aránya meredeken emelkedett, gyors emelkedés volt tapasztalható a koreai háború idején vagy a vietnami háború kibontakozása óta. Az állami fogyasztás arányának alakulása tehát nagyon jelentős mértékben politikai tényezőktől függ. Amikor aránya erősen emelkedik, az állami fogyasztás térhódítása kompenzálhatja a tőkések személyes fogyasztásának aránylagos csökkenését. Olyan periódusokban, amikor a politikai feszültség nem nő, hanem csökken, az állami fogyasztás aránya sem nő, sőt esetleg csökken, vagy legalábbis aránynövekedése nagyon kis mértékű. Mivel az állami fogyasztás arányának alakulását vagy aránynövekedésének mértékét a gazdasági összefüggések pontosan nem határozzák meg, a kizsákmányolási ráta alakulásáról csak akkor mondhatunk valamit, ha a felhalmozás arányának mozgását is figyelembe vesszük.

Mindenesetre bizonyos, hogy rövidebb periódusokban a felhalmozási ráta tekintélyes mértékben ingadozik. Ezek az ingadozások nagyrészt konjunkturális természetűek, jó gazdasági helyzetben a felhalmozási ráta emelkedik, ellenkező esetben csökken. Bennünket elsősorban a felhalmozási ráta hosszabb időszakú mozgása érdekel. Ha ez törvényszerűen növekvő volna, nagymértékben magyarázhatná a kizsákmányolási ráta emelkedését. Egy ilyen állítás a felhalmozási ráta alakulásáról azonban alaptalan lenne.

A felhalmozási ráta alakulása hosszabb időszakban alapjában véve a termelés tőkeigényességétől függ. Függ még mástól is, így a termelés strukturális változásaitól. De a strukturális változások is azért befolyásolják a felhalmozási ráta nagyságát, mert az egyes iparágakban, gazdasági ágakban nem egyforma a termelés tőkeigényessége. Ha valamely periódusban a termelés tőkeigényességének csökkenése válik általánossá, a felhalmozási ráta süllyedni kezd, annak ellenére, hogy időközben strukturális változások is bekövetkeznek. A strukturális változások a felhalmozási ráta emelkedését vagy csökkenését gyorsítják, vagy lassítják, a felhalmozási ráta mozgásának irányán azonban nemigen változtatnak. Ha a tőkeigényesség süllyedni kezd, a felhalmozási ráta esése előbb-utóbb bekövetkezik.

Ebben a cikkben természetesen nem foglalkozhatok azzal, hogy a ter-

melés tőkeigényességét milyen tényezők határozzák meg. Ez legalábbis külön cikket igényelne. Külön téma az is, hogy társadalmi szinten mi számítandó a lekötött tőkéhez, és ezen belül mit, hogyan lehet számba venni. Megelégszem annak megállapításával, hogy a XIX. században a tőkeigényesség inkább emelkedő irányzatú volt, a XX. században pedig a fejlett tőkésországokban éppen ellenkezőleg, a tőkeigényesség csökkenése volt megfigyelhető. A tőkeigényesség csökkenése igen tekintélyes volt. A XIX. század végén az Egyesült Államokban az egységnyi évi végtermék előállításához még 4,04 egységnyi lekötött tőkére volt szükség társadalmi átlagban, 1950-re azonban a lekötött tőkék értéke az egységnyi évi végtermékhez képest 2,55-re csökkent.*

Minél nagyobb a termelés tőkeigényessége, annál nagyobb lesz a felhalmozási ráta, mert a termelés egységnyi bővítése a nemzeti jövedelem annál nagyobb arányú felhalmozását követeli meg. Ellenkező esetben a termelés egységnyi bővüléséhez a nemzeti jövedelem kisebb részének felhalmozása szükséges. Említettem, hogy az Egyesült Államokban a termelés tőkeigényessége csökkent. A tőkeigényesség esése eléggé rendszeres a múlt század vége óta. Ugyanebben az időszakban a felhalmozási ráta esése is megfigyelhető. Jobb híján az 1929. évet hasonlítom össze a 60-as évek adataival. Változatlan áras adatok alapján számolva a bruttó magánberuházások aránya a bruttó nemzeti termékhez képest az Egyesült Államokban 1929-ben 19,3 százalékot tett ki, 1964-ben 14,9, 1965-ben 15,9 százalékot. A 60-as években a bruttó beruházási kvóta az Egyesült Államokban általában 15 és 16 százalék között mozgott. Ez természetesen nem felhalmozási ráta, annak aránya a bruttó beruházási rátánál jóval kisebb. Egyébként a felhalmozási ráta esésének még nagyobb arányúnak kellett lennie, mint a bruttó beruházási ráta esésének, mert időközben a pótlás aránya a bruttó beruházásokon belül lényegesen megemelkedett. Ez statisztikai adatok alapján könnyen kimutatható, de az amortizációról szóló statisztikák a gyorsított leírások elterjedése miatt megbízhatatlanok. Utalok egyszerűen arra, hogy az Egyesült Államokban alkalmazott termelési berendezések átlagos életkora erősen csökkent 1929 óta, mégpedig 14,5 évről 1965-ig 10,9 évre, vagyis a berendezések kicserélése meggyorsult, azaz a bruttó beruházásokon belül a pótlásnak valóban növekednie kellett. A felhalmozási ráta tehát az Egyesült Államokban jelentősen esett, annak ellenére, hogy a 60-as évek közepére kibontakozó konjunktúra nem volt gyengébb, mint az 1929. évi válságot megelőző konjunktúra.**

Mi következik mindebből? Egyáltalán nem az, hogy a kizsákmányolási rátának minden körülmények között emelkednie kell. A termelékenység emelkedése következtében ugyanis minden lehetséges ezen a téren. A kizsákmányolási ráta emelkedhet, csökkenhet is, sőt esetleg nagyjából változatlan is maradhat. Emelkedhet akkor, ha a felhalmozási ráta és az állami fogyasztás aránya kielégítő ütemben növekszik, ha ez nem így van, akkor még a kizsákmányolási ráta csökkenésével is számolhatunk. A termelékenység színvonala és a kizsákmányolási ráta nagysága között nincs pontos párhuzam.

Ha a munka termelékenységének a relatív értéktöbbletre gyakorolt hatását mechanikusan értelmezzük, és a realizálási feltételekre nem gondolunk, akkor azt hihetjük, hogy ahol a munka termelékenysége magasabb, ott a kizsákmányolási ráta is nagyobb, vagyis például az Egyesült Államokban nagyobb, mint Nyugat-Európában. Ennek azonban már a tények is ellentmondanak. Ha például a feldolgozó iparban létrejövő „hozzáadott értéket", vagyis nettó termelési értéket viszonyítjuk az ugyanott kifizetett bérekhez, akkor azt látjuk, hogy a nettó termelési érték 1954-ben az Egyesült Államokban 1,86-szor nagyobb a béreknél, az NSZK-ban pedig 2,91-szer, Ausztriában

* Lásd: A gazdasági fejlődés feltételei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 356. lap.
** Az adatok forrása: U. S. Income and Output, Survey of Current Business, 1966. július és 1969. február.

2,86-szor nagyobb.* Ez persze nem kizsákmányolási mutató, de tükrözi a kizsákmányolási mutató eltéréseit, éppen azt mutatja, hogy a kizsákmányolási ráta nem az Egyesült Államokban, hanem az említett nyugat-európai országokban magasabb. És lehetetlen nem gondolni arra, hogy az Egyesült Államok a technikai fejlettségi színvonalat tekintve sok évvel Nyugat-Európa előtt jár. Ha az USA-t Nyugat-Európával összehasonlítjuk, az bizonyos vonatkozásban olyan, mintha valamilyen fantasztikus időgépbe ülnénk. Vajon kiderülne ebből, hogy a kizsákmányolási rátának valóban elkerülhetetlenül nőnie kell akkor, ha a termelékenység emelkedik? Bennem ez a kérdés pontosan így vetődött fel, az egyes tőkésországok adatainak összehasonlításakor.

Ezek után nincs más hátra, mint megközelítő mértékben bemutatni, hogyan alakult a kizsákmányolás foka az Egyesült Államokban. E munka során rengeteg a buktató, nem is állítom, hogy pontos képet tudok adni a kizsákmányolás fokáról. Azt azonban úgy vélem, sikerül majd szemléltetni, hogy a termelékenység növekedése és a kizsákmányolási ráta alakulása között nincs pontos párhuzam.

Az értéktöbbletráta alakulása az Amerikai Egyesült Államokban

Elöljáróban a következőket kell megjegyezni:

Abból kell kiindulnunk, hogy az árak a monopolkapitalizmusban is termelési ár típusúak. Ezen azt értem, hogy noha árucikkenként nem ingadoznak a termelési ár körül, hiszen kialakulnak a monopolárak, s ezek hatására az árak tartósan a termelési ár fölött vagy alatt mozognak, de nem is szakadnak el a termelési áraktól. A termelési árnak ezért a monopolkapitalizmusban is van árszabályozó szerepe. Az árak nem értéktípusúak. Ez vizsgálatunk szempontjából azért fontos, mert ha ez igaz — márpedig igaz —, akkor a kizsákmányolási rátát nem lehet egy-egy iparág vagy gazdasági ág adatai alapján számolni. Tapasztalatom szerint ezt sokan nem értik meg. Éppen ezért ehhez a megjegyzéshez rövid magyarázatot kell fűzni.

Tegyük fel, hogy a kizsákmányolási ráta teljesen változatlan minden területen. Továbbá tegyük fel, hogy valamely iparágban a termelés tőkeigényessége más iparágéhoz képest egy vizsgált periódusban fokozatosan megnövekszik. Ezzel számolhatunk, hiszen semmi sem írja elő, hogy a tőkeigényesség aránya az iparágak, illetve gazdasági ágak közt mindig ugyanolyan maradjon. Feltételezem továbbá, hogy iparágunkban a foglalkoztatottság aránya ezzel szemben nem nőtt meg más iparágakéhoz képest. Ez is jogos feltételezés, mert a lekötött állandó tőkék arányának növekedését egyáltalán nem biztos, hogy a foglalkoztatottság aránylagos növekedése kíséri. Mi fog ezek után történni? Minden valószínűség szerint az, hogy az iparági nettó termelési érték gyorsabban fog nőni — a statisztikai kimutatásokban —, mint más iparágakban. A kimutatott nettó termelési érték ugyanis az árbevételtől függ. Ez utóbbinak pedig növekednie kell, ha a tőkelekötöttség aránylagosan megemelkedik. Azért, mert a termelési árnak van árszabályozó szerepe. Az átlagprofit a lekötött tőkék után jár az egyes iparágaknak, megnő tehát a profithányad az összes iparági jövedelmen belül. Ha ezt a profitot viszonyítanánk az iparági bérekhez, növekvő kizsákmányolási rátát kapnánk, pedig a kizsákmányolási ráta nem is emelkedett. Ebből az következik, hogy kizsákmányolási rátát lehetőleg az összes gazdasági ág adatainak figyelembevételével kell számolnunk, ezzel a tőkeigényesség eltolódásaiból eredő torzító hatást kiküszöbölhetjük.

* Patterns of Industrial Growth 1938–1958. United Nations, The Growth of World Industry 1938–1961.

Több gazdasági ág együttes vizsgálatát indokolja a monopolista árpolitika is. Az általa okozott strukturális árváltozások a kizsákmányolási ráta alakulását iparáganként, gazdasági áganként fölfelé vagy lefelé torzítanák. A gazdasági ágak együttes elemzése ezt a torzító hatást is kiküszöböli.

Noha a gazdasági ágak együttes elemzését tartom helyesnek, mégis a szolgáltatási szektort, éppen amikor a legfontosabb adatokat közlöm majd, kihagyom a vizsgálatból. Ezt többféle megfontolásból teszem, legfontosabb érvem azonban a következő: A szolgáltatásoknál a legnagyobb problémát a nem termelő szolgáltatások számbavétele okozza. Mint ismeretes, a polgári közgazdászok ezeket is nemzeti jövedelmet termelőnek tüntetik fel. Hozzájárulásukat a nemzeti jövedelemhez a kifizetett bérekkel, illetve a bevallott személyes jövedelemmel veszik egyenlőnek. Ennek az a következménye, hogy a szolgáltatásoknak betudott nettó termelési érték, illetve új érték sokkal kisebb mértékben haladja meg a szolgáltatások területén kifizetett béreket és fizetéseket, mint az egyéb gazdasági ágakban. Emellett meg kell jegyeznünk, hogy a szolgáltatások aránya mindenütt, így az Egyesült Államokban is erőteljesen növekvő irányzatú. Ez utóbbi miatt, továbbá amiatt, hogy a szolgáltatásoknál kimutatott profit sokkal kisebb arányú, mint másutt, a szolgáltatási szektor bekapcsolása a számított kizsákmányolási rátát akkor is csökkenő irányzatúvá tenné, ha az a valóságban nem is csökkenne.

Ezzel szemben a kereskedelmi szektor adatait feltétlenül figyelembe kell vennünk. Ezt nem azért hangsúlyozom, mintha a tőkés kereskedelmet nagyobb részt termelőnek tekinteném. Elsősorban azért, mert az egyéb területeken termelt új érték, ezen belül az értéktöbblet egy része eleve csak a kereskedelmi szférában jelentkezik. Az ipari nettó termelési érték például nem tartalmazza az iparban termelt új érték teljes összegét, mert a gyári eladási ár kisebb az értéknél, annyival, amennyi a kereskedelmi árrés. Az összes értéktöbbletet csak úgy ragadhatjuk meg, ha a kereskedelmet is bevonjuk a vizsgálatba. A járadék- és kamatjövedelmek külön számbavétele már nem feltétlenül szükséges. Ha az ágazatonként előállított nettó termelési értékből indulunk ki, akkor a tőkések járadék- és kamatfizetéseit már megragadtuk, hiszen azt árbevételükből fizetik ki. A járadék- és kamatjövedelmek vizsgálata legfeljebb akkor szükséges, ha azokat bérből fizetik, mert ebben az esetben a bér egy része változik át kizsákmányoló jellegű jövedelemmé.

Nézzük most már, hogyan alakult a kizsákmányolási ráta az Egyesült Államokban 1929-től 1964-ig, vagyis egy igen hosszú, 35 éves periódusban. Eközben a munka termelékenysége kb. a kétszeresére emelkedett. Bekövetkezett-e a kizsákmányolási ráta jelentős megemelkedése?

Első lépésként kiindulok a kimutatott nemzeti jövedelemből és a statisztikában szereplő bérkifizetésekből. A megfelelő adatokat az 1. sz. táblázat mutatja.

1. sz. táblázat

Év	Nemzeti jövedelem	Bérek és fizetések (katonai fizetések nélkül)
1929	87 814 millió dollár	50 777 millió dollár
1964	517 281 millió dollár	353 965 millió dollár

Forrás: U.S. Income and Output, Survey of Current Business, 1966. július.

A bérek aránya a nemzeti jövedelemhez képest 1929-ben 57,8, 1964-ben 68,4 százalék. Eszerint a kizsákmányolási ráta 1929-ben 73 és 1964-ben 46,2 százalék. A kizsákmányolási ráta növekedés helyett meredeken esett. Persze a fenti adatok alapján végzett számítást nem lehet különösen komolyan venni. Az adatokban sok a halmozódás, ismét célzok a szolgáltatási szektor torzító hatására, nincsenek figyelembe véve az adók stb.

Más megoldást kell tehát találni. Kínálkozik például a részvénytársasági formában működő vállalatokban termelt új érték és az itt kifizetett bérek számításbavétele. Ezt egyébként többen ajánlották nekem. Kisebb területről lévén szó, kisebb a halmozódás, a szolgáltatások jelentős részét ez úton sikerül kiszűrni, mert elsősorban a nem termelő szolgáltatások túlnyomó része nem részvénytársasági formában bonyolódik le. A részvénytársasági adatokat mutatja a 2. sz. táblázat.

2. sz. táblázat

Év	Kimutatott új érték (millió dollár)	Bérek és fizetések (millió dollár)
1929	45 224	33 739
1964	292 254	231 389

Forrás: L. 1. sz. táblázatnál.

Eszerint a bérek aránya 1929-ben 74,6 százalék, 1964-ben 79,2 százalék. A számított kizsákmányolási ráta 34,1 százalékról 26,3 százalékra csökkent.

Az előbbi adatokkal összehasonlítva két dolog azonnal szembetűnik. Az egyik, hogy a kizsákmányolási ráta esése sokkal kisebb mértékű. Ebben nyilván szerepet játszik a nem termelő szolgáltatások nagy részének kiszűrése. Még szembetűnőbb azonban, hogy a kizsákmányolási ráta szintje sokkal kisebb, mint a fentebbi adatok alapján. Ez megint a szolgáltatások részbeni kiszűrésével magyarázható, de azzal is, hogy éppen a részvénytársasági formánál a legnagyobb méretű a profitnak munkabérként való elrejtése. Szerencsére 1955-ig vannak adataim arról, hogy a részvénytársasági tisztségviselők, tehát azok, akik igen magas munkabért kapnak, mennyi fizetést élveznek. Ez az összeg 1929-ben az összes bérnek 10 százaléka, 1955-ben pedig 8 százaléka. A tisztségviselők „béreinek" *aránylagos* csökkenése eléggé egyenletes. Ha ezt is számításba vesszük, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a kizsákmányolási ráta 1929-től 1964-ig körülbelül 46 százalékosról nagyjából 36 százalékosra esett, vagyis arra, hogy az esés valamivel gyorsabb, de a ráta szintje magasabb.

Ennek a számításnak is komoly szépséghibái vannak. Először is nincs teljesen kiszűrve a halmozódás, de a legnagyobb baj az, hogy az adóterhek sincsenek számításba véve. Nincs beszámítva a transzferkifizetések tétele sem. Abból a célból, hogy ezekkel is kalkuláljak, egészen más számításba fogtam.

A többszöri számbavételt elkerülendő, kiindultam a *termelőszférákban* — mezőgazdaság, erdészet, halászat, bányászat, építkezés, feldolgozó ipar, szállítás, hírközlés, villamosenergia-termelés, gázgyártás és kereskedelem területén — előállított új értékből és az itt kifizetett bérek összegéből. A bérekből levontam a személyes jövedelmi adókat. Külön kimutatás arról nincs, hogy a termelőszférákban a bérből és fizetésből élők mennyi személyes jövedelmi adót fizetnek. A problémát úgy igyekeztem megoldani, hogy a termelőszférákban dolgozók béréből a személyes jövedelmi adók akkora százalékát vontam le, amekkora az itt dolgozók bérének aránya az összes személyes jövedelmekhez képest. Ez azt jelenti, hogy a bérekből több adót vontam le, mint amennyit kellene. A személyes jövedelmek közt ugyanis tőkésjövedelmek is vannak, a tőkések pedig sokszorta nagyobb jövedelmük után jóval magasabb adókulcs után tartoznak fizetni. Itt tehát tévedek, de úgy, hogy a kizsákmányolási rátát növelem.

Levontam továbbá a szociális befizetések összegét. Azt feltételeztem, hogy személyes jövedelemből szociális befizetéseket csak a bérből élők telje-

sítenek. A szociális befizetéseknek akkora hányadát vontam le a termelők béréből, amekkora a termelők bérének aránya az összes bérekhez képest. Ha nemcsak a bérből élők teljesítenek szociális befizetéseket a személyes jövedelmekből, akkor ismét tévedek, de megint úgy, hogy a számított kizsákmányolási rátát növelem. A bérekhez hozzáadtam a transzferkifizetések akkora részét, amekkora a termelők bérének aránya az összes bérekhez képest. Vagyis azt feltételeztem, hogy az összes transzferkifizetést a bérből élők kapják. Ez nincs így, tévedek tehát, mégpedig úgy, hogy a kizsákmányolási rátát csökkentem. De vigyázat! Előbb tévedtem bőven úgy, hogy a kizsákmányolási rátát növeltem. Nem tévedek tehát egyoldalúan, és jobbat nem tudok csinálni.

Végül, mivel nem szabad elfeledkeznünk az állami bérkifizetésekről sem, amelyeknek forrása jelentős részt közvetlenül a termelőszférák adóbefizetései, a bérekhez hozzáadom a civil állami bérkifizetések $^1/_3$-át mind 1929-ben, mind 1964-ben. Ennyi hasznos bért mindenképpen számításba vehetek, sőt meggyőződésem, hogy többet is számításba vehettem volna. De nem akarom a kizsákmányolási rátát indokolatlanul csökkenteni. Az így kapott v-t viszonyítottam végül a produktív szférában létrehozott új értékhez. De lássuk a számokat:

3. sz. táblázat

Megnevezés	1929	1964
1. A termelőszférákban kifizetett bruttó bér (millió $) ..	37 050	215 167
2. Személyes jövedelmi adó (millió $)	— 1 163	— 27 076
	35 887	188 091
3. Szociális befizetések (millió $)	— 107	— 9 408
	35 780	178 683
4. Transzferkifizetések a költségvetésből (millió $)	+ 1 122	+ 27 572
	36 902	206 255
5. Állami bérkifizetések (millió $)	+ 1 543	+ 17 546
Összes v	38 445	223 801
6. A termelőszférákban termelt új érték (millió $)	58 880	327 238
7. A v aránya az új értékhez képest (százalék)	65,3	68,4
8. Kizsákmányolási ráta (százalék)	53,1	46,2

Forrás: L. 1. sz. táblázatnál.

A statisztika adatai tehát újfent a kizsákmányolási ráta csökkenését igazolják. Nem állítom, hogy a kizsákmányolási ráta éppen ilyen színvonalú. Meglehet, hogy 10—15 ponttal magasabb, de ennél nagyobb százalékot már nem tartok valószínűnek. A 3. sz. táblázatba nincsenek bekalkulálva a bérként elrejtett profitok, a dolgozó lakosság kamatfizetései, ezek a kizsákmányolási rátát növelnék. Az m_2-ben viszont szerepelnek az állam olyan dologi kiadásai is, mint például az iskolák építése, útépítés, amelyeket nem nagy meggyőződéssel soroltam az m_2-be, bár ezeket a v-be teljesen indokolatlan belevenni. Ez is arra mutat, hogy a kizsákmányolási ráta nem lehet sokkal magasabb. Ellenben már nagyon valószínűnek tartom, hogy a kizsákmányolási ráta tényleg csökkent. A mammutfizetések m_2-be sorolása a kizsákmányolási ráta esését gyorsítaná, mert arányuk az összes bérhez képest csökken,

süllyed a kimutatott kamatjövedelmek aránya is a nemzeti jövedelemhez viszonyítva, az állami polgári foglalkoztatottakon belül nagyon megnőtt a tanítók, tanárok aránya és ugyanakkor a dolgozók gyermekeinek részvétele az iskolai oktatásban. Ezért alig hiszem, hogy a kizsákmányolási ráta alakulásának irányáról hamis képet adtam volna.

Ismétlem, minden lehetséges, a termelékenység növekedésével egyidőben a kizsákmányolási ráta minden irányban változhat, hogy milyen irányban, az közvetlenül a felhalmozási ráta és az állami fogyasztás arányának alakulásától függ. Úgy tűnik, az Egyesült Államokban az állami fogyasztás (kizsákmányoló jellegű állami fogyasztásra gondolok) nem nőtt meg a vizsgált periódusban olyan mértékben, hogy az a kizsákmányolási ráta növekedését váltotta volna ki.

Eddig a tények. Ezek viszont új problémákat vetnek fel, amelyekre a válaszadást nem kerülhetjük meg. Erre térek ki a következőkben.

Néhány elméleti probléma

Kezdem azzal a gyakran felvetődő kérdéssel, hogy Marx az új értéknek a termelőmunkások bérén felüli részét nevezte értéktöbbletnek, és ezt az egész értéktöbbletet kizsákmányolást képező jövedelemként kezelte. Először megjegyzem, hogy ez nem egészen így van. A kereskedelmi tőke tárgyalásakor a kereskedelmi dolgozók béréről úgy szólt, hogy ott az értéktöbblet egy része átváltozik v-vé. Ez a v már nem jelent kizsákmányolást. Nem érdektelen azt sem megjegyezni, hogy Marx itt a kereskedelmi alkalmazottak tevékenységét mint tisztán improduktív munkát kezelte. Mégis az m egy részének v-vé való átalakulásáról beszélt.

Kétségtelen azonban, hogy Marx az értéktöbblet elméleti vizsgálata közben eltekintett az improduktívak bérétől és csak a produktívak bérét nevezte v-nek. S ha csak ez a v, akkor persze a kizsákmányolási ráta úgy is megragadható, ha a statisztikákban szereplő nemzeti jövedelemből levonjuk a produktívak bérét, s a maradék a kizsákmányolást képező értéktöbblet. Ez azonban csak akkor helyes eljárás, ha a tőkés gazdaságban az improduktív módon foglalkoztatottak számaránya kicsi, elhanyagolható, ha a nem termelők tevékenységének számbavétele nem duzzasztja fel jelentősen a számított nemzeti jövedelmet, ha abban nincs vagy alig van halmozódás. Nagyjából ez volt a helyzet Marx idején. Marx megtehette, hogy eltekintett az improduktív tevékenységektől, az improduktívak bérétől, ez utóbbi súlya akkor az összes bérekhez képest sokkal kisebb volt, mint ma. Amit Marx akkor megtehetett, azt mi az időközben bekövetkezett változások miatt nem tehetjük meg. Ha a marxi értéktöbblet-elmélet *lényegéhez* ragaszkodunk, akkor nem alkalmazhatjuk ugyanazokat a számítási eljárásokat, mint amelyeket Marx alkalmazott vagy alkalmazhatott volna.

Megjegyzem, nagyon különösnek tartom, hogy gyakran ugyanazok, akik annyira hangsúlyozzák, hogy a polgári nemzetijövedelem-statisztikákban szereplő nemzetijövedelem-érték halmozott, duzzasztott, s ezt a számított nemzeti jövedelmet korrigálni kell, minden további nélkül beszámítják az m-be a kimutatott nemzeti jövedelemnek a termelők bérén felüli részét. Vagyis hozzáadják az m-hez *azt is, ami nincs!* A kizsákmányolási ráta számításában csak akkor indulhatok ki a kimutatott nemzeti jövedelemből, ha az improduktívak bérét szerepeltetem a nevezőben. De éppen ez az, amit általában nem csinálnak meg. Ha pedig valaki minden tevékenységet produktívnak tekint, akkor miért nem írja be az összes bért a nevezőbe?

Gyakran felvetik azt a kérdést is, hogy amennyiben a kizsákmányolási ráta csökken, éleződhet-e a termelés és a piac ellentéte. A válaszom erre az, hogy mindenféle változat lehetséges, ugyanúgy, mint a kizsákmányolási ráta

növekedése esetében. A termelés és a piac ellentéte éleződhet is meg tompulhat is. Sőt, már többször felmerült bennem az a gyanú, hogy a termelés és a piac ellentéte jobban éleződhet akkor, ha a kizsákmányolási ráta csökken. A múlt században a kizsákmányolási ráta valószínűleg nőtt, az 1870-es évektől kezdve hosszú fellendülés köszöntött be, ami kapcsolatban volt az infrastruktúra kiépítésével, a tőkeigényesség és a felhalmozási ráta növekedésével. Nem volt kedvezőtlen a piachelyzet. Vagy vegyük azt az esetet, amikor az állami fogyasztás (fegyverkezés) aránya nagyon megemelkedik. Ekkor a kizsákmányolási ráta növekszik és a piachelyzet javul. Megfordítva, amikor a felhalmozási ráta csökken, az állami fogyasztás aránya stabil vagy alig nő, de a termelékenység emelkedik, a v hányadának nőnie *kell*, hogy a realizálás végbemenjen. Van-e arra garancia, hogy a v hányada egy adott perióduson belül *kielégítő mértékben* emelkedni fog? Nincs, mert érvényesül az értéktöbblettörvény. Ekkor számolni lehet a piachelyzet romlásával. Folytathatnám az okfejtést például az I. és a II. termelési osztály alakulásának vizsgálatával, de azt hiszem, ennyiből is kiderül, mennyire megengedhetetlenül szimplifikált az a tétel, hogy a termelés és a piac ellentéte csak akkor éleződhet, ha a kizsákmányolási ráta növekszik.

Ha a kizsákmányolási ráta csökken, mi van a munkásosztály relatív helyzetének romlásával? Ezek szerint nemcsak az abszolút, hanem a relatív helyzetre vonatkozó tétellel is baj van? Nincsen vele semmi „baj". A munkásosztály relatív helyzete nem egyszerűen attól függ, hogy az *osztály* részesedése a nemzeti jövedelemből hogyan alakul. Az osztályok egyénekből állnak, az egyének osztályokhoz tartoznak. Az egyének elsősorban saját vagyoni helyzetük, jövedelmük, a társadalmi munka szervezetében elfoglalt helyük szerint tartoznak az egyes osztályokhoz. A munkások saját egyéni jövedelmük nagysága, viszonylagos alakulása szerint érzik magukat jobban, rosszabbul, és nem aszerint, hogy mekkora a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből. Ez utóbbi aránya nőhet, mégis egyéni jövedelmük aránya csökken a tőkésekéhez képest. A munkásosztály száma lényegesen növekszik, a tőkéseké ugyanannyi maradhat, sőt még csökkenhet is. Ma a munkások és a tőkések vagyoni és jövedelmi helyzetének különbsége sokkal nagyobb, mint akár 1929-ben volt, vagyis a munkásosztály relatív helyzete romlott, nem pedig javult. *Természetesen a munkásosztály nem korlátozódik a fizikai dolgozókra.* Úgy vélem, az egész értéktöbblet-elmélet kapcsolódik ahhoz a problémához, hogy kiket soroljunk a mai viszonyok közt a munkásosztály körébe.

Mi az értéktöbblet tartalma, az értéktöbblet-elmélet lényege? Az értéktöbblet lényege a tőkés kizsákmányolás, az, hogy a munkások által termelt érték egy része elidegenedik a munkásosztálytól, azt a tőkések vagy a tőkés-állam kisajátítja. Az értéktöbblet-elmélet lényegéhez tartozik, hogy a kapitalizmus elképzelhetetlen értéktöbblet-termelés, tőkés kizsákmányolás nélkül. Következik belőle, hogy a tőkés állandóan a kizsákmányolás növelésére *törekszik*, más kérdés az, hogy a kizsákmányolás fokának növekedése bekövetkezik-e. Igaz, hogy Marx egyértelműen amellett foglalt állást, hogy például a termelékenység emelkedése a kizsákmányolás fokának növekedését eredményezi. De ne feledjük, akkor a kizsákmányolási ráta növekedése tény volt. Marx egyik legfontosabb feladata az volt, hogy megadja ennek a folyamatnak a tudományos magyarázatát. Az akkori viszonyok közt fel sem vetődött a kizsákmányolási ráta csökkenésének problémája. Mitsem szépít a kapitalizmus természetén, ha a kizsákmányolási ráta csökken, azért nem, mert erről nem a kapitalizmus tehet.

Miért írtam meg ezt a cikket? Mert a felvetett problémát nagyon fontosnak tartom. Ha úgy látjuk, hogy valamilyen fontos kategória kezelése, oktatása nem jó, akkor azt meg kell mondani. Nyilatkozni kell akkor is, ha úgy látjuk, hogy az egyik témával kapcsolatos oktatási anyag ellentétben áll a másik témában foglaltakkal. Nagyobb rendet szeretnék tehát tenni, bár tu-

dom, hogy némelyek szerint ezzel csak zűrzavart teremtek. Úgy vélem, hogy a leírtakkal érthetőbbé válik a realizálás folyamata is. Azt bizonyos periódusokban részben a kizsákmányolási ráta süllyedése is magyarázhatja. A leírtak alapján a világpiaci verseny is jobban érthető, mert a kizsákmányolási ráta is befolyásolja a világpiaci versenyképességet. Végül, az értéktöbblet-elmélet a marxista politikai gazdaságtan sarkköve. Ez így igaz. Egyáltalán nem mindegy tehát, hogy az értéktöbblet-elméletben mit oktatunk, mit tekintünk kizsákmányolásnak, mit mondunk a kizsákmányolási ráta alakulásáról.

TOLNAI GYÖRGY:

Mégis egyetértünk, vagy mégsem értünk egyet?*

Amit Ausch Sándor vitacikke bizonyít

Hosszan elnyúló vitánk — amelybe legutóbb Ausch Sándor is bekapcsolódott cikkeivel — végső soron néhány elvi (de nagyon is gyakorlati vonatkozású) kérdésre egyszerűsíthető le. Ezeket kell mindenekelőtt tisztáznunk. Ezért a személyes élű ex cathedra állítások mellőzésével szeretnék a vita lényegére térni; nem akarok lemondani tudniillik arról a meggyőződésemről, hogy a tudomány végső soron makacsabb minden művelőjénél, és ezért azonos tudományos alapon állva előbb-utóbb azonos következtetésekre fogunk jutni. Ausch Sándor egy több mint másfél évtizedes vitába kapcsolódott be és ezzel a közgazdaság felé szélesítette az eredetileg gazdaságtörténelminek induló polémiát; de örvendetes, hogy bekapcsolódott, mert a gazdaságtörténeti kérdések általánosítása érinti az élő közgazdasági problémákat is. Vajon a korábbi időszakok függő országainak és a mai fejlődő országoknak gazdasági növekedése között mutatkoznak-e azonos vagy közelálló törvényszerűségek; s a történelmi általánosítások hibás volta nem befolyásolja-e helytelen irányban a mai fejlődő országok tekintetében elfoglalt álláspontunkat? Én azt hiszem, hogy mindkét kérdésre igenlő választ kell adnunk, s ezért kell a hibásnak ítélt gazdaságtörténeti, s most már hasonlóképpen gazdasági elméleti következtetéseket helyes mederbe terelni. Ez a vita célja részemről.

Ausch Sándor márciusi válaszában éles hangon szembefordul az általam képviselt koncepcióval. Abból indul ki, hogy ezt mások — azok a történészek, akiknek álláspontjához cikkeivel csatlakozott — már régen és egészében megcáfolták (mint írta „állítása megdőlt", „érveit sorra megcáfolták", „érveit kivétel nélkül megcáfolták", „új tárgyi érvei nincsenek" stb.). Ez esetben azonban felvetődik a kérdés, miért tartotta ő maga is szükségesnek álláspontom további cáfolatát, ha ez már — mint írta — teljesen felesleges volt tárgyi szempontból. Talán mégis szükségesnek ítélte a további cáfolatot? Talán a korábbi cáfolatok mégsem döntötték halomra érveimet?

Ausch Sándor válaszcikkét azzal a figyelemmel és érdeklődéssel olvastam, amely a szakírónak általában, s nem utolsósorban a más területen gondolatébresztő munkák szerzőjének kijár. Azonban — már első pillantásra is — szemet szúrtak válaszában az olyan ellentmondások (amilyenre példát az előző bekezdésben is látni vélek), amelyek alapján úgy tűnt, hogy történész-ellenfeleim melletti megnyilatkozásai tárgyi vonatkozásban kevésbé határozottak, mint ahogy szubjektív hangvételéből gondolná az ember. Szinte meglepő — s az én álláspontom szempontjából különösen előnyös — néhány megállapítása, helyesebben a korábbi észrevételeimmel

* A Közgazdasági Szemle 1970. márciusi számában közölte Tolnai György cikkét, amelyben Ausch Sándornak a Történelmi Szemle 1968. 3. számában megjelent vele polemizáló írásáról fejtette ki véleményét. Ugyanebben a számban jelent meg Ausch Sándor válaszcikke is. E cikkeknek a közlését a szerkesztőség azért tekintette indokoltnak, mert az ezekben az írásokban tárgyalt — és már régóta vitatott — kérdéseknek számos közgazdasági vonatkozásuk van. Tolnai György viszontválaszának a közlésével azonban a vitát egyelőre be kívánja fejezni a lap hasábjain. Amennyiben indokoltnak látjuk, a későbbiekben a vitára valamilyen formában vissza fogunk téríteni.

kapcsolatos legutóbbi válaszának néhány elvi vonatkozású kicsengése. Az alábbiakban ezekre szeretnék rámutatni. Mindenesetre — s ezt előre kívánom bocsátani — örvendetes lenne, ha e vitában első lépésként legalább ezen vonatkozású saját álláspontját fogadtatná el történészbarátaival.

Induljunk ki a továbbiakhoz a vita lényegéből. Erre vonatkozó megfogalmazásomat Ausch válaszcikke is közli és — csodálatosképpen — azt mindjárt a magáévá is teszi. „Tolnai György ... ezt tartja a vita lényegének. Idézem: »A nézőpontunk közötti elvi eltérések alapja az, hogy egy ország gazdasági (jelenleg: tőkés) növekedését elsősorban a forradalmi út, a belső erőkre támaszkodó önálló fejlődés biztosítja-e, ahogy a vita során én állítom; vagy pedig ehelyett elsősorban a külső tőkés kölcsönök támogatásában található-e meg a gazdasági fejlődés biztosítéka, ahogy a vitában ellenfeleim bizonyítgatják«. Már a bevezetőben utaltam arra — fűzte ehhez azonnal Ausch —, hogy ezt senki sem tette." (351. l.) Ugye meglepő, hiszen ez azt jelenti, hogy a főkérdésben — éppen a *főkérdésben* — egyetértenek velem összes ellenfeleim! Arról nem is szólva, hogy hol marad akkor „érveim kivétel nélküli megcáfolása" részükről, — hiszen így sajátmagukat cáfolnák meg; s még súlyosabb problémaként vetődik fel az a kérdés, hogy lényegbevágó ellentét nélkül miről is vitatkoztunk másfél évtizedig és mibe kapcsolódott e vitában Ausch Sándor? „Az anyag eltűnt" — írta az *Empiriokriticizmus*-ban Lenin a legújabb természettudományi felfedezésekre utalva; de mégis bebizonyította, hogy a haladó világnézet változatlanul a dialektikus materializmus maradt. Egészen más a dialektika itt, amikor az derült ki az Ausch-cikkből, hogy a „vita anyaga eltűnt" ugyan (mert a főkérdésben nincs ellentét a vitázók között), s mégis az egyik fél „érveit kivétel nélkül megcáfolják". Hogyan lehet ez?

Talán mindezek ellenére mégsem értünk egyet a — látszólag — azonos alapelvek ellenére sem? A fenti idézet folytatásaként Ausch Sándor a következő kérdést szegezte a mellemnek: „Kérdezem: *én* hol, mikor, írásban vagy talán szóban tettem" — tudniillik olyan megállapítást, amely a belső, önálló fejlődés elsőbbsége helyett a külső tőkékre támaszkodó fejlődést állítja előtérbe? S én nem bújok ki a válasz elől. Az egyenes kérdésre egyenes választ fogok adni: Ön, Ausch elvtárs, ezzel egyenértékű megállapításokat tett mind az első vitacikkében (Történelmi Szemle, 1968. 3. szám), mindpedig legutóbbi válaszcikkében. (Közgazdasági Szemle, 1970. 3. szám). S bár a korábbi idézetben az hangzott el, hogy ilyen megállapítást „senki sem tett", engedje meg mégis, hogy csupán az Ön írásaival kapcsolatban bizonyítsak. A többi vitapartner hasonlóan — vagy még erőteljesebben — képviselte e felfogást részben hasonló módszerek, részben közvetlen általánosító megállapítások révén.

Mindjárt meg kell magyaráznom egy ezen a ponton önként felvetődő kérdést: hogyan foglalhat el valaki egy „elvi általánosítással egyenértékű" álláspontot? Nyilván úgy, hogy olyan bizonyítási eljárást alkalmaz, amelyben az általa felhozott példák sora egyértelműen általános irányt képvisel, nem hoz fel ellenpéldát, és nem közli azt sem, hogy példái kivételes, az általánostól eltérő irányzatúak. (Ez esetben természetesen az eltérés okára is rá kell mutatnia.)

Nos, Ausch Sándor sok országot sorolt fel, amelyek gazdasági növekedésének — szerinte — az a jellemzője, hogy az önálló országok fejlődése lassúbb, a függő országoké viszont „optimális". Ellenpéldát egyet sem találunk cikkeiben. Az alábbiakban felsorolom e példákat, s a rájuk vonatkozó „döntő" fejlődési adatokat. Az egyszerűség kedvéért azonban csak a viszontválasz (Közgazdasági Szemle, 1970. 3. számában közölt) anyagára korlátozom idézeteimet, mert ezt a cikket az olvasók könnyebben megtalálhatják. Eszerint a megadott időszakokban:

Magyarország gazdaságának évi növekedése	6—6,4 százalék
Lengyelország gazdaságának évi növekedése kb.	6,0 százalék
Franciaország gazdaságának évi növekedése	1,1—1,3 százalék
Oroszország gazdaságának évi növekedése	5,2 százalék
Olaszország gazdaságának évi növekedése	2,3—2,5 százalék

A Monarchia növekedési átlaga 8—10 százalékkal alacsonyabb, mint Magyarországé.

Mindezek a számok — amelyek az említett cikk 354., 357. és 358. lapján találhatók — egyértelműen mutatják, hogy a legmagasabb növekedési százalékok a monarchia keretébe erőszakolt Magyarország, és a cári Oroszország keretébe erő-

szakolt Lengyelország gazdaságában mutatkoznak, míg a többi — önálló fejlődésű — ország növekedése kivétel nélkül alacsonyabb. Egy számadatomat — amelyben a franciaországi növekedés magasabb arányára mutattam — Ausch Sándor kiigazította; nem vitázom vele, biztosan igaza van. Tudniillik számomra *nem ezek a számok* a vitásak, hanem azok *a következtetések*, amelyeket belőlük Ausch — és talán nem kell újra említenem: a velem vitázó történészek is — levonnak. „Mind az olasz, mind a francia példa ... igazolja — írta válaszcikke 358. lapján Ausch Sándor —, hogy a forradalom és a nemzeti önállóság nem minden körülmények között garantálja közvetlenül és *egyszeriben* az optimális gazdasági növekedést". Hát erről van szó: Ausch a magas növekedési számokat az optimális fejlődés velejárójának tekinti; az olasz és francia alacsonyabb számadatokat pedig olyanoknak, amelyek a forradalom és nemzeti önállóság „ellenére" nem optimálisak. A függő Magyarországról viszont azt írta a Történelmi Szemlében megjelent cikke 318. lapján hasonló dinamikus számokra való hivatkozással is: „az 1850-től közös vámterület, számos ellentmondás és akadályozó tényező ellenére is, döntően kedvező feltételeket teremtett a (magyarországi — T. Gy.) fejlődés számára". Vagyis vitapartnerem nemzeti és nemzetközi vonatkozásban is félreérthetetlenül azonosította a gazdasági növekedés százalékadataival a gazdasági fejlődés sikerességét; és — mint láttuk — a függő, nagyobbrészt külföldi kölcsönökre építő országoknál tapasztalta az optimális fejlődést, szemben az önálló fejlődésű országokkal, amelyek nemzeti függetlenséggel rendelkeztek, s amelyek győzelmesen vitték végig polgári forradalmukat.

De hát valóban olyan egyértelmű mutatói-e a gazdasági előrehaladásnak a növekedés dinamikus adatai, ahogyan Ausch Sándor (és sokan mások) gondolják? Valóban lehet-e azokból messzemenő elvi következtetéseket levonni? Én tagadom ezt. Ausch-sal vitatkozó korábbi cikkemben erről a következőket írtam: „... A fejlődés dinamikáját ábrázoló gazdasági növekedési mutatószámok csak a *termelési volumenek nagyságrendiségét mutató abszolút számokkal egybevetve képviselnek reális képet* ... Úgy tűnik, hogy vitapartnereim gyakran megelégednek a növekedés olyan mutatószámaival, amelyek magasak ugyan, de miután kiindulási alapjuk igen alacsony, gyakorlatilag kevés a jelentőségük a fejlődés *méreteit* illetően. Az ... elemzés megköveteli mindenek előtt az adatok realitását, *a mögöttük meghúzódó tények materiális tartalmának tisztázását.*" Valóban, mennyiben nevezhető tudományosnak egy olyan elemzés, amely a változások nagyságát a változó anyagi tömegek nagysága *nélkül* vizsgálja. A mechanika akkor lett tudománnyá, amikor Newton az erő nagyságát a tömeg és a gyorsulás szorzataként határozta meg: a mozgást tehát *a tömeg mozgásaként* tekintette. A politikai gazdaságtan is azóta tudomány, amióta az *anyagi javak* termelésének és elosztásának törvényeit vizsgálja. Mire vezethet a gazdasági változások — növekedések — *anyagi mennyiségek nélkül* történő elemzése? A legjobb esetben is egyoldalú szemléletmódra, amely mellett elsikkadnak a tudományos törvényszerűségek. Mint ez esetben is, ami ellenfeleim téves következtetéseire vezetett. Valóban közömbös a gazdasági növekedés anyagi tömege magának a növekedésnek a gyorsasága mellett? Valóban ez utóbbi egyedül is megfelelő képet nyújthat egy ország népgazdaságának helyzetéről? A népi demokratikus Albánia 1963-ban a háború előtti termelésének 2950 százalékát produkálta; valóban sokkal előnyösebb gazdasági helyzetet — és belátható időn belül sokkal kedvezőbb kilátásokat — jelent-e ez a hatalmas dinamizmus, mint amit például a népi demokratikus Csehszlovákia népgazdasága képviselt ugyanakkor (1964) a maga 1938-hoz képest „csupán" 380 százalékos növekedésével, amely azonban a termelés anyagi méreteiben az összes szocialista országok között első volt az egy főre jutó termékmennyiség szempontjából? A tőkés Magyarország magasabb gazdasági fejlődése mellett is csak matematikai lehetőségként érhette utol a nála lassúbb fejlődésű, ám termelésének háromszorosát produkáló Ciszlajtániát, gyakorlatilag ezt a történelem menete megakasztotta. A harmadik világ egyes országai gyorsabb gazdasági növekedésük mellett mikor fogják utolérni a vezető tőkésországokat? Mindezek a fejlődés dinamikájára építő számítgatások — amelyek nem veszik figyelembe a tényleges anyagi alapokat — csupán matematikai játékok és nem a tudományos vizsgálat eszközei. Amikor Ausch Sándor e számokra alapozva optimálisnak mondta a függő — vagyis a sokkal kisebb termelési eredményeik mellett magasabb százalékos növekedést elérő — országok fejlődését és hátrányosabbnak az önálló fejlődésű, nagyobb anyagi termelést elérő és forradalmi alapon növekvő vezető tőkésországokét — optikai csalódás áldozata lett. Azt hiszem, hogy e — tudományos és logikai szempontból különben is meglepő — következtetéseit felül kell vizsgálnunk.

Először is lássuk a tényeket — amelyeket Marx az elmélet próbakövének tartott —, vajon hogyan alakult a világgazdaság élvonalában álló országok sorrendje, vajon e sorrend a legmagasabb növekedési arányok szerint alakult-e? Íme:

Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
	helyen állt a tőkés világgazdaságban						
1820	Anglia	Franciaország	USA	Németország	..	..	..
1850	Anglia	Franciaország	Németország	USA	..	..	..
1870	Anglia	USA	Németország	Franciaország	Oroszország	Belgium	Olaszország
1910	USA	Németország	Anglia	Franciaország	Oroszország	Olaszország	Belgium
1937	USA	Anglia	Németország	Franciaország	Japán	Olaszország	Kanada
1955	USA	Anglia	NSZK	Franciaország	Japán	Kanada	Olaszország

E sorrendből — melynek számadatait Molnár Erik: *A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája* című könyve közli a 279., 281., 282. és 291. lapon — az mindenesetre kiderül, hogy a vezető tőkésországok között azok szerepelnek, amelyeket Ausch a növekedési adatok alapján az *alacsonyabb* növekedési rátájúak közé sorolt (s így legkedvezőtlenebbnek ítélt gazdasági szempontból), és azok hiányoznak belőlük, amelyeket legmagasabb növekedési adataik alapján optimális fejlődésűeknek ítélt. Ez mindenesetre azt az állításunkat igazolja, hogy *nem e növekedési számok magassága a döntő a fejlődésben, hanem a termelt értékek anyagi tömege.* (Azt azonban le kell szögezni, hogy e nagytermelékenységű vezető tőkésországok közti sorrendet — mint *másodlagos* tényező — a gazdasági növekedés gyorsasága dönti el, illetve változtatja meg.) A mi számunkra viszont a döntő kérdés az, hogy *mitől függ* a gazdasági fejlődésben meghatározó szerepet betöltő tömegméretű termelés kialakulása. Ehhez segítséget nyújthat számunkra a fenti táblázat névsora és sorrendjének alakulása (s ez utóbbival együtt ahhoz is, hogy *mi gyorsíthatja meg a gazdasági növekedést olyan mértékben, hogy a mennyiségi fejlődést minőségivé, az esetleges függő fejlődést önállóvá változtassa).*

A táblázatban szereplő — a tőkés világgazdaság élvonalában álló — országok során végigtekintve mindenekelőtt azok önálló fejlődési jellege tűnik ki: *csaknem valamennyi polgári forradalommal és gyakran ezzel egybefonódó nemzeti függetlenségi háborúval biztosította saját bázisán* (nemzeti piacán és állami protekcionizmus révén) *önálló tőkés termelését;* ami persze nem jelenti azt, hogy nem exportáltak vagy importáltak tőkéket és árutömegeket, de igenis azt jelenti, hogy ezek elmaradnak a nemzeti tőkék és a belső piacon alakuló áruforgalom mögött.

E jellemzők alól talán két jelentős kivételről kell beszélni: a cári Oroszországról, ahol polgári forradalom helyett reform vezette be a — nagyon is következetlen — burzsoá fordulatot, s amely nemzetiségi állam volt; s más tekintetben Kanadáról, amely önálló fejlődését az ezt akadályozó két rivális hatalomnak, Angliának és az Egyesült Államoknak egymás elleni kijátszásával érte el. Németország ugyan korábban szerepel, mint polgári forradalma (1848) és nemzeti egyesülése (1871) ezt indokolná, azonban jelentkezésekor a legiparosodottabb területein Napóleon már bevezette a polgári átalakulást. Gyors előretörése a világgazdaságban azonban ugyanúgy e döntő dátumokhoz kapcsolódik, mint az Egyesült Államoké az 1860-as évek forradalmi demokratikus polgárháborújához, mint Olaszországé a Risorgimentóhoz, mint Japáné az 1867-es polgári forradalomhoz, amely a századfordulóig teljesen kiküszöbölte a nyugati tőkéshatalmak által korábban rákényszerített egyenlőtlen gazdasági szerződéseket, vagy mint Kanadáé a dominiumi státushoz (1867).

Nem valami forradalom-fetisizmus, s még kevésbé nemzetipiac-fetisizmus tehát az a marxista álláspont, amely szerint „a nemzeti állam a kapitalizmus szabálya" és a többi „kivétel"; éppen a történelmi materializmus képes valódi súlyának megfelelően értékelni azokat az anyagi előnyöket, amelyeket az önálló nemzeti állam nyújthat (és nyújt is) a tőkés gazdaság számára; mint ismeretes, ezek a nemzeti piac, a védővámok biztosításában, állami megrendelésekben és az állami protekcionizmus egyéb előnyeiben jelentkeznek. Ezért tartom én mind történeti, mind politikai, mind pedig elvi okokból hibásnak Ausch Sándornak (és többi ellenfelemnek) az olyan, a valóságnak minden tekintetben ellentmondó megállapítását, amely szerint a monarchia keretébe kényszerített Magyarország, egyes akadályok ellenére is, „döntően kedvező feltételeket" élvezett gazdasági fejlődést tekintve. Mostani válaszcikkében is megismétli ezt, bár itt (355. l.) úgy emlékszik, hogy csak az orosz-

országi fejlődésnél mutatta a magyarországit előnyösebbnek; de hát láttuk, hogy hasonlóképpen a francia és az olasz gazdaságfejlődésnél is kedvezőbbnek állította e függő fejlődést. „Mind az olasz, mind a francia példa... igazolja — írja a már idézett 358. lapon —, hogy a forradalom és a nemzeti önállóság nem minden körülmények között garantálja közvetlenül és *egyszeriben* az optimális gazdasági növekedést, ahogy azt Tolnai elképzeli." És ezek után vegyük ide a 357. oldalról Ausch ezt megcáfoló állítását: „ebben a hosszan húzódó vitában még egyetlen olyan mondat sem íródott le, amely szerint a forradalmaknak ne lenne döntő jelentősége a gazdasági növekedés szempontjából..." Ebből tehát az derülne ki, hogy Ausch ugyan döntő jelentőségűnek tartja a gazdasági fejlődés szempontjából a forradalmakat, de mégis jobbnak látja a forradalmát vesztett Magyarország (és Lengyelország) gazdasági fejlődését, mint a nagyszerű győztes forradalom Franciaországáét, vagy a Risorgimento Olaszországáét. Nemde ellentmondás ez a javából?

Csak egy pillantást vessünk az olyan, a forradalom jelentőségét egyszerre állító és tagadó mondatfűzésre, amelyet Ausch cikke 352. lapján ír le: „a történelmi késést semmiféle forradalom sem pótolhatta volna *egyszeriben*". (Eredeti aláhúzás.) Ez természetesen vitathatatlan, de hát mi történhet a társadalomban, ahol minden változásnál az emberek milliói mozdulnak meg — egyszeriben (vagyis: azonnal)? Még a csodákra építő Bibliában sem egyszeriben teremtették a világot. Ez az „egyszeriben" kifejezés csak arra szolgálhat, hogy ellentétes értelművé változtassa azt az egyébként helyes megállapítást, hogy a forradalom révén pótolható minden történelmi késés. Még a XIX. századi magyarországi késés is. Ezért szívesen olvastam Ausch Sándornak ennek *pozitív* kifejtéseként — eredetileg a Történelmi Szemle 1968. 3. számában — írt azt a megállapítását, hogy ha „Magyarország az »önálló« tőkés fejlődés útját járta volna ... a gazdaság fejlődése a legésszerűbb állami protekcionista politika esetén is — minden valószínűség szerint — csak egy alacsony szintű és elhúzódó szakasz után ment volna át gyorsabb növekedésbe." (351—352. l.) Vagyis, hogy az önálló fejlődésű Magyarország — ha hosszabb átmenet után is — még „optimálisabb" fejlődést érhetett volna el, mint a monarchia keretében. Ha ez őszinte véleménye ellenfelemnek — amiben nem kételkedem —, akkor itt vélem megtalálni azt a formulát, amely a forradalom (és nemzeti függetlenség) vonatkozásában feloldhatja a korábbi ellentmondások nagy részét.

Arról van tudniillik szó, hogy a győztes forradalom — legalábbis jelentős külső anyagi támogatás nélkül — kezdeti időszakában adott alacsony felhalmozási színvonal mellett csak igen lassan indíthatja meg azt a folyamatot, amely a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának megteremtésével a későbbi gyors fejlődés előfeltételeit biztosítja. A kezdeti alacsony fok után azonban a termelés tömege rohamosan növekszik, belekapcsolva a népgazdaságba a korábban naturálisan gazdálkodó parasztság egész tömegét, a helyi piacok mellett létrehozva a nemzeti piacot, s a kisárutermelés tőkés összevonásával megteremtve a nagyüzemi termelést. Ezzel szemben a függő fejlődésnél a külső kölcsönök bizonyos irányban (mezőgazdasági, bányászati nyersanyagtermelés, s ezeket félgyártmánnyá feldolgozó iparok) meggyorsíthatják ugyan a termelés menetét, végső soron azonban az árutermelés alacsony színvonalán rögzítik az országot. Ez a magyarázata a monarchiabeli Magyarország gazdasága viszonylag gyors növekedésének, s ugyanakkor az anyagi termelés tömege alacsony színvonalának. A győztes forradalom mellett azonban — és most hadd éljek Ausch Sándor kifejezésével — egy alacsony szintű és elhúzódó szakasz után rohamossá vált volna a fejlődés. Ez a magyarázata az önálló tőkésországok hatalmassá vált termelési kapacitása mellett a növekedés viszonylagos lassúságának.

Amikor Ausch Sándor cikkének ellentmondásait vizsgáltam, ezt azzal a szándékkal tettem, hogy — kiküszöbölve minden a vitában megnyilvánuló szubjektív érzést — megkeressem azt a pontot, ahol a tudomány álláspontján maradva megközelíthetjük egymás nézeteit. Nagyon örülnék, ha fent idézett véleményét az önálló fejlődésű országok végső soron előnyös fejlődéséről történész-ellenfeleimmel is elfogadtatná.

Mindenesetre azonban nem egyedül ezeket a kérdéseket kell tisztáznunk — habár a forradalom, a belső piac és az önálló fejlődés problémái a legjelentősebbek e kérdések sorában —, hanem még sok más, ezekkel összefüggő problémát is. Ilyen a kapitalista keretek között kényszerűen létrehozott nemzetközi munkamegosztás problémája és ehhez kapcsolódva az önálló fejlődésű és a függő országok gazdasági struktúrájának kérdése. Ebből a problémakomplexumból teljesen kihagynám a KGST-re való utalásokat, mint olyan rendszerét, amely csupán önkéntesen társult,

a kölcsönös érdekeknek megfelelő munkamegosztást vállaló szocialista országok gazdasági közössége lehet, s mint ilyen, semmilyen vonatkozásban nem kapcsolódik a XIX—XX. századi reakciós kelet-európai császárságok ellenforradalmi erőszak révén kialakított, s az elnyomott országok számára végső soron nagyon is hátrányos munkamegosztáshoz. Még a legelőnyösebb helyzetben levő ilyen országok nemzeti önállóságra való sikeres törekvései — nem is szólva az elszakadásuk után bekövetkező gazdasági sikereikről, melyeket saját uralkodóosztályaik gyakran reakciós politikája ellenére is elértek — is ezt az idegen hatalmi közegben való hátrányt igazolták.

De még a régi — az összmonarchia keretében elért — viszonylagos előnyök történelmi elemzésénél is alaposan felül kell vizsgálnunk a vitában alkalmazott érveket. Hadd térjek itt ki egy Ausch Sándor mindkét cikkében idézett táblázat hibás szempontjaira. E táblázattal vitapartnerem azt kívánta bizonyítani, hogy „a termelés magas exporthányada tekintetében az 1906-os Magyarország gépipara még a mai fejlett tőkésországokkal összehasonlítva is kedvező képet mutat". (353. l.) Nos, itt az 1906-os magyarországi gépiparnak a termeléshez mért export-arányát Ausch 35,5 százalékban mutatta ki (ami valóban magasabb, mint a legtöbb nyugat-európai tőkésország közelmúltbeli, ugyancsak a táblázatban kimutatott aránya). Ezek a számok nagyon elgondolkoztatóak lennének, ha — reálisak volnának. Csakhogy mind a Magyarországra vonatkozó viszonyszám, mind pedig az összehasonlítás értelmezésében alapvető tévedést látok. Tudniillik maga Ausch hívja fel az olvasó figyelmét a táblához fűzött jegyzetében arra, hogy a „magyarországi gépkivitel" adatai mögött „jelentős részben kevéssé finoman megmunkált félgyártmány, vasszerkezet volt" (353 l.), vagyis legkevésbé sem gép, hanem az importáló országok gépipara számára nyersanyagként (félgyártmányként) szolgáló cikk. Ehhez a szerző hozzáfűzi ugyan, hogy ez semmit sem változtat a tényen, mert „ez felelt meg a magyar ipari fejlettség akkori állapotának". (Uo.)

De egyetérthetünk-e ezzel az érveléssel? Hiszen itt arról van szó, hogy a mai nyugati országok készgép-kivitelét egy színvonalra emeli valaki a század eleji Magyarország nyersanyag- és féltermék-kivitelével! Vagyis *eltünteti azt az alapvető különbséget, amely a fejlett országok és az elmaradt országok között éppen abban a jellegükben mutatkozik, hogy az első csoport kész iparcikket (s ezek között elsősorban kész nehézipari cikket) exportál és nyersanyagot importál, a második országcsoport pedig éppen ellenkezőleg nyersanyagot (félgyártmányt) visz ki és készgyártmányt hoz be!* Éppen az ipari fejlettség állapota határozza meg egy ország egész fejlettségi állapotát, vagyis az elmaradottságot nem lehet a fejlettséggel azonosítani.

Ehhez hasonló megítélési tévedésnek látom Ausch Sándornak azt az egyetértését a „magyar történészekkel", akik szerint a főleg bécsi eredetű magyarországi „tőkeimport igenis döntő ágakba: a vasútépítésbe, az alapanyag-termelésbe áramlott, a mezőgazdaság modernizálására fordították". (352. l.) Az persze igaz, hogy a monarchia nyugati tőkéi Magyarországot nyersanyagszállító országgá „fejlesztették" (ehhez kellett a — viszonylag modern — mezőgazdaság, a bánya- és kohóipar, a mezőgazdasági ipar, és az olcsó szállításhoz a vasútépítés); de az már kevésbé igaz, hogy ezek egy modern ország gazdaságának „döntő ágai". Ellenkezőleg: az ilyen gazdaságfejlesztés — amit Magyarországon, az idézett történészek szerint is, a tőkeexport végzett — nem más, mint a gazdasági függőség, az elmaradottság, a nyersanyagkivitel és a késztermék-behozatal, a belső piac elsőbbsége helyett tehát túlnyomórészben a külső piacokra való termelés eszköze egy a fejlődés kezdetén álló tőkésország (és persze nyomorúságba süllyedő dolgozó lakossága) számára. Nagyrészt ez elleni tiltakozásként esett szét 1918-ban a monarchia. Aminthogy az imperialista „anyaországok" ellen a rájuk erőszakolt hasonló függő gazdasági rendszer elleni tiltakozásként robbant ki századunk 50-es és 60-as éveiben a gyarmati és félgyarmati országok népeinek világméretű forradalmi felkelése, amely végső fokon a gyarmati rendszert felszámolta és aszerint irányította az önálló gazdasági fejlődés minőségileg új útjaira őket, hogy demokratikus vagy nemtőkés forradalmaik mennyiben voltak következetesen antiimperialisták. (Ami persze nem jelenti egyszersmind azt, hogy a hibás függő gazdasági rendszerrel szakítva azonnal megleltek az önálló fejlődés optimális útját. Ehhez idő kell. Annál is inkább, mert ez a fejlődés is „csak egy alacsony szintű és elhúzódó szakasz után mehet át gyorsabb növekedésbe" — ha szabad újra Ausch Sándort idéznem. Ezt a fejlődést ugyan a — mindig elégtelen — külföldi kölcsönök gyorsíthatják, de lényegében csak akkor, ha

a forradalmi állam tervszerűen biztosítja, hogy e kölcsönök ne taszítsák vissza a gazdaságot a függő szerkezet irányába.)

És itt a magyarázata, *mi az értelme e vitának.* Tisztáznunk és tudatosítanunk kell a gazdasági fejlődés legfőbb alapkérdéseit (a forradalmi önálló fejlődési út jelentőségét, a külső eredetű kölcsöntőkék szerepét a gazdasági fejlődésben stb.), amelyek körül nagyon is jelentős véleménykülönbségek vannak köztünk. E vonatkozásban a monarchia Magyarországának gazdaságfejlődése csak egy példa a gazdaságfejlődés elvi kérdéseinek általánosításához. A magyar történelem elmúlt eseményeit természetesen már nem változtathatjuk meg: de hasznosíthatjuk ezek tapasztalatait. Ezért nem közömbös, hogy miként ítéljük meg monarchiabeli függő fejlődését: mint „döntően kedvező", tehát követésre méltó, vagy ellenkezőleg, mint kizsákmányolt és kedvezőtlen, tehát elkerülendő fejlődési utat. A kérdés elméleti része tehát végső soron a jelenhez szól — mint minden tudományos kutatás, minden tudományos területen —, konkréten a jelenlegi harmadik világ önálló gazdasági fejlődés felé törekvő országai számára megfelelő áttételű példaképként. S ha most el is tekintünk attól, hogy állásfoglalásunk milyen közvetlen hatást gyakorol a fejlődő országok politikájára — holott a magyar tudósok közvetlenül is hozzájárultak, és a jövőben még nagyobb mértékben is hozzájárulhatnak a föld kétharmadát kitevő „harmadik világ" fejlődésének elméleti és gyakorlati kérdéseinek megoldásához —, akkor sem közömbös számunkra, hogy tudományos életünkben helyes, vagy kevésbé elfogadható elméletek uralkodnak-e. Végül is a mi világunkban sem közömbös, hogy milyen tudományos álláspontot foglalunk el a világgal szemben. Ezért kívánatos, hogy vitánk kielégítő megoldást találjon.

Befejezésül Ausch Sándortól csak azt kérem, hogy most a *mi* — legalábbis általános formában felismert és megfogalmazott — közös szempontunkat védje meg, akár a vitában részt vett történészekkel szemben, akár (ami még jobb volna) az ő meggyőzésükkel, velük együtt. Ez lenne e hosszúra nyúlt vita igazi sikere.

SAJTÓ ALATT!

Ficzere Lajos:

AZ ÁLLAMI VÁLLALAT A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS ÚJ RENDSZERÉBEN

(Vállalati gazdálkodás sorozat)

A könyv figyelemre méltó próbálkozás arra, hogy komplexen feltárja a gazdaságirányítás gazdasági és jogi eszközeinek kölcsönhatását a vállalati tevékenység szabályozásában, rávilágítson a közöttük meglevő alapvető különbségekre és a helyes arányok megállapításához alkalmas szempontokra. A munka középpontjában a vállalati önállóság jogi szabályozásának, a vállalat és az államigazgatási szervek viszonyának, továbbá a vállalat döntési jogkörének kérdései állnak. Ismerteti a tervezés, a beruházások, a műszaki fejlesztés és az anyagi ösztönzés területén érvényesülő vállalati jogok körét, illetve e hatáskörök fejlődését. Érinti a gazdasági és jogi szabályozók tökéletesítésének, összhangjuk megteremtésének azokat a problémáit, amelyek megoldása a gazdaságirányítás továbbfejlesztése szempontjából rendkívül nagy jelentőségű. A szerző igyekezett hasznosítani a szocialista irodalom eredményeit és a különböző országokban alkalmazott szabályozási megoldások tapasztalatait.

A munka újszerű és továbbfejlesztésre érdemes törekvése, hogy megvilágítja azokat a közgazdaságtudomány vizsgálódási körébe tartozó jelenségeket, amelyek a vállalat helyzetének, külső kapcsolatainak szabályozása mögött meghúzódnak.

A jogi és a közgazdasági szabályozók összefüggésének elméletileg is megalapozott együttes tárgyalása rendkívül gyümölcsözővé teheti e munka áttanulmányozását vállalatvezetők, vállalati jogászok és közgazdászok, valamint a vállalatok gazdasági és jogi szabályozásával foglalkozó elméleti szakemberek számára is.

Kb. 288 l., fűzve kb. 25,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Növekedés és egyensúly — aktuális problémák Franciaországban

Külföldön járni nemcsak érdekes, hanem tanulságos is. Kéthónapos tartózkodás Párizsban sok új benyomást jelent, de megalapozott vélemény formálásához nyilvánvalóan kevés. Benne élve és beleélve magát a mindennapokba, mintha könnyebben lehetne megérteni a híreket és a körülményeket — bár a közelség könnyen elhomályosítja a tisztánlátást. Az 1969. nyár végi frankleértékelést követő helyzetben, az új kormányzat programnyilatkozatai után a múlt tanulságai és a jövő kilátásai különösen érdekesek. Erről beszéltek a legtöbbet szakkörökben és ez foglalkoztatta leginkább a látogatót.

A francia gazdaságban feszül a nemzetgazdaság *növekedése* és *egyensúlyának* fenntartása közötti konfliktus. Külső feltételek és belső körülmények a gazdaságot a minél gyorsabb növekedésre ösztönzik — ha ugyan nem kényszerítik —, miközben a fejlődés során ismételten kockáztatni kell az éppen helyreállított gazdasági egyensúlyt, vállalva a gyorsuló infláció gazdasági, politikai és társadalmi következményeit.

A francia gazdaság két évtizede állandóan feszített, mondhatnánk erejét meghaladó feladatokkal küzd. Az ország a II. világháború egyik harctere volt, így sokba került a helyreállítás. Sokba került a politika is: Indokína, Algéria és de Gaulle tábornok nagyhatalmi ambíciói. A tudományos-technikai fejlődésben meg kellene küzdeni az „amerikai kihívással" és tőkebehatolással. A Közös Piacon a nyugatnémet gazdasági potenciál, az előretörő Olaszország és Benelux, az aktívabb európai közreműködés lehetőségeit kereső Anglia komoly versenytársak. Franciaország csak 1970-ben érte el az ötvenmilliós lélekszámot, felzárkózva ezzel az NSZK (60,2), Nagy-Britannia (56,4) és Olaszország (54,3 millió) mögött. Az ország fejlett ipara mellett nagy agrárszektorral rendelkezik, amit az is jelez, hogy a dolgozóknak 14 százaléka van a mezőgazdaságban és 47 százaléka az iparban. Mi foglalkoztatja ilyen körülmények között a gazdaságpolitikát — erre a kérdésre igyekszünk a továbbiakban választ adni.

Állami vállalatok

Állami vállalatokban dolgozik a francia keresők 6 százaléka, az állami szektor a termelés 10 százalékát adja. Az elmúlt években az állami vállalatok kettős feladatot láttak el a francia gazdaságban: az energiagazdaság (szénbányászat, gáz-, villamos és nukleáris energia, kőolaj-feldolgozás) fejlesztésével megalapozták a francia ipar dinamikus kibontakoztatását és a szállítási-hírközlési ágakban (vasút, repülés, hajózás, Párizs földalatti hálózata, posta, távíró és telefon, autó- és repülőipar) növelték az ország korszerű belső és nemzetközi kommunikációs lehetőségeit. Volumenéhez képest az állami szektor túlzott terheket rótt a gazdaságra és a költségvetésre. A IV. ötéves terv idején, 1961—65 között a beruházások 30 százalékát itt használták fel, miközben a vállalatok deficitje megkétszereződött: az 1961. évi 2—3 milliárdról 1965-re 5,2-re

nőtt. A vállalatok beruházása évi 8 százalékkal nőtt, de adósságuk évi 14 százalékkal. Önfinanszírozási képességük öt év alatt 30-ról 23 százalékra csökkent, és az állami költségvetési bevételek 11 százalékos évi növekedésével szemben a vállalatok költségvetési támogatásigénye évi 30 százalékkal növekedett. Mindez a gazdálkodás hatékonyságának és jövedelmezőségének olyan mérvű csökkenésére mutatott, hogy 1967-ben külön bizottságot szerveztek az állami vállalatok tevékenységének felülvizsgálatára.

Az S. Nora pénzügyminisztériumi főtisztviselő vezetése alatt működött bizottság jelentésében nemcsak a (Renault autógyár kivételével) veszteséges állami vállalatok deficitjének megszüntetésével foglalkozott, hanem véleményt formált az állami irányítás, az állami vállalatok egész vezetési stílusának, fejlesztési, ár- és piacpolitikájának legfontosabb kérdéseiben.

A „Nora-jelentés" szerint *a francia állami vállalatok eredeti funkciója az idők folyamán megváltozott.* Eredeti céljuk az volt, hogy a háború után munkaalkalmakat teremtsenek, kialakítsák az iparfejlesztés gyorsításához szükséges energetikai-infrastrukturális bázist és tarifapolitikájukkal szociális és regionális fejlesztési célokat valósítsanak meg. Az ilyen gazdaságpolitikai célok mellett azonban a vállalati érdek, az állami vállalatok gazdaságossága háttérbe szorult. A minisztériumok aprólékos és részletekbe menő irányító szerepe mellett a vállalatoknak kevés önálló intézkedési lehetőségük maradt. A vállalati felelősség elhomályosodott. A költségvetés változó finanszírozási lehetőségeitől való függés és a vállalati saját pénzforrások hiánya leszoktatta a vállalatokat a nagyobb távlatokban való gondolkodásról. Az egymást meglehetősen gyakran felváltó kormányok számára a közszolgáltatások, a közlekedés és a hírközlés alacsonyabb vagy kedvezményes tarifája egyes társadalmi osztályok, rétegek, földrajzi-települési körzetek lakói megnyerésében politikai érv lett.

A jelentés szerint *a jövőben nem helyes az állami vállalatok gazdálkodását a napi politikának alárendelni.* A tarifapolitika nem lehet a bér- és életszínvonal-politikának közvetlenül alárendelve, a társadalmi juttatásokat ne árban, hanem bérben, pénzben adják. A közüzemi díjkedvezményeket a jövőben gazdasági és kereskedelmi szempontok szabják meg, mint például a kapacitások kedvező leterhelése, a forgalomnövelési lehetőségek. Az állami vállalatok árainak emelkedését a múltban visszafogták, hogy ezzel is csökkentsék az infláció ütemét. Ezzel azonban csak nőttek a vállalatok veszteségei és az állami költségvetés terhei. A továbbgyűrűző hatásokat is figyelembe véve az általános fogyasztói árszint hozzávetőleg csak 0,4 százalékkal nőne, ha megszüntetnék az állami vállalatok ráfizetését. Az infláció eddigi ütemével számolva a jövőben, ez olyan csekély áremelkedés lenne, amely még elviselhető. Ezért a bizottság a veszteséges tarifák fokozatos megszüntetését javasolja. Nyereséget biztosító árak mellett mérhetővé válik a gazdasági intézkedések hatása, és reális tartalmat kaphat a vállalati önállóság. Nyereséges gazdálkodás esetén indokolt, hogy a bérezést és az eredményesen dolgozók jutalmazását a felettes szervektől vállalati hatáskörbe, az igazgatók kezébe adják át.

Az állami vállalatok gazdasági egyensúlyának helyreállításához nemcsak arra van szükség, hogy az árakat költségszintre emeljék. A bizottság javasolja, hogy a kis forgalmú szárnyvonalakat szüntessék meg, a szállítási feladatokat pedig ezeken a területeken a vasúttól az autóközlekedés vegye át. Ebben a kérdésben a parlamentben a döntést a nagy ellenállásra való tekintettel őszről tavaszra halasztották. A vasút jobb kapacitáskihasználása végett a vasúti szállításra különlegesen alkalmas termékekre és pályákon olyan tarifarendszer bevezetését javasolták, amely más szállítási eszközökről a vasúthoz szívja a forgalmat. Évek óta

kísérletek folytak francia konstrukciójú atomerőmű kialakítására. Amikor kiderült, hogy a költségek jóval magasabbak, mint az amerikai típusnál, a kísérletek abbahagyását és az amerikai licenc megvásárlását határozták el. A jelentés felvetette, hogy a veszteséges állami vállalatokat alakítsák át vegyes (állami-magántőkés) tulajdonban levő vállalatokká, ahol az állami tőke hatékonyságát közvetlenül emelné a magánvállalkozói kezdeményezés. Ilyen indoklás után nehezen érthető, hogy miért éppen a Renault autógyárat, az egyetlen nyereséges állami vállalatot javasolták elsőként erre. Ezt a javaslatot a szakszervezetek érthető tiltakozása és a munkások sztrájkja fogadta.

A gazdasági növekedés feltételei

A francia gazdaság — földrajzi adottságai és történelmi kialakulása következtében — viszonylag zárt rendszerként fejlődött. A külkereskedelem a társadalmi terméknek még jelenleg is csak 20 százaléka körül mozog és növekedési ütemében is lényegesen elmarad a társadalmi termék növekedése mögött. Néhány jellegzetes nemzeti iparágat (például kozmetika) kivéve, a francia gazdaság zárt, önmagát ellátó és befelé forduló jellegű volt és maradt. Messze vezetne, ha ennek nemzeti, társadalmi, pszichológiai okait kívánnánk elemezni. (Kétségtelenül szerepe lehet ebben, hogy az emberek nem tanulnak eléggé nyelveket, noha a francia ma már nem világnyelv többé, a francia üzletember nem eléggé érdeklődik a külföld iránt.) Így a francia gazdaság termékeit elsősorban a belső piac ellenőrzése alá vonta, és *hiányzott a nemzetközi kritika, mérce és összehasonlítás.* A gazdaságpolitika ebben úgy játszott közre, hogy a belső piac védelmében importvámokkal és exportszubvenciókkal bástyázta körül a nemzeti termelést.

A francia gazdaság számára a Közös Piac létrehozása alapvetően új feltételeket és a partnerországokhoz képest hátrányosabb induló helyzetet jelentett. A tagországok közötti megállapodások értelmében a Közös Piacon 1968 nyaráig le kellett bontani a belső vámfalakat, továbbá az állami preferenciák és protekcionista — piaci versenyt eltorzító és akadályozó — módszerek megszüntetésével reális piaci versenyfeltételeket kellett létrehozni. Ezzel kívánták elősegíteni a nemzetközi gazdasági integrációt és a tagországok között a kedvezőbb gazdasági feltételeken nyugvó nemzetközi specializáció és kooperáció kialakítását.

Statisztikusok szerint 1968 júliusa fordulópont az ipari termelékenység alakulásában. A francia ipar közeledni érezve a Közös Piac belső vámai leépítésének időpontját, az elmúlt évekhez képest, elsősorban jobb munkaszervezéssel, jelentősen fokozta a termelékenységet. Ezért is különösen érdekes az az összehasonlítás, amelyet a Közös Piac és Anglia főbb iparágai és legnagyobb iparvállalatai, bankjai és áruházai gazdálkodásának 1968. évi eredményeiről készített egy bank gazdasági szakértőirodájának közreműködésével a L'Expansion — Franciaország legnagyobb példányszámú közgazdasági havi folyóirata.* A hét fejlett tőkésország között ezek szerint Franciaország csak a gumiiparban, a kozmetikai iparban, az olajfeldolgozásban és az áruházak között tud különösen jól működő vállalatokat kimutatni; eredményesnek mondhatók némely élelmiszeripari, fémfeldolgozó, gép-, textil- és cementipari vállalatai; nemzetközi összehasonlításban nem kielégítő az eredmény az autóiparban, a vas- és acéliparban, több nagy vegyipari, gépipari vállalatnál, áruházaknál, bankjainál. Természetesen az ilyen vizsgálatokban lényeges, hogy milyen jellemzők alapján jutottak a következtetésekre. A vélemények a vállalatok publikált mérleg- és eredménykimutatásaira támaszkodnak. A különböző jellemzők szerint legeredményesebb 25 európai nagyvállalat kö-

* Le champ clos européen a la loupe. Europe Competition 1969. L'Expansion, Automne 1969. 43—134. l.

A 25 különböző jellemzők alapján legeredményesebb nyugat-európai nagyvállalat között előforduló francia vállalatok száma

Ágazat	Adózott profit	Profit-növekedés (%) 1968/1967	Forgalom-növekedés (%) 1968/1967	Profitráta*	Rentabilitási ráta**
Fémfeldolgozás		1	1		1
Kőolaj-feldolgozás ..	2		1	1	1
Cementipar		1			
Gépipar		1	1	1	
Vegy- és gyógyszeripar	1	1			
Kozmetika		1	1	1	1
Textilipar		1			
Élelmiszeripar		1	2	2	1
Áruházak			1	1	
Összesen	3	7	7	6	4

* Az adózott profit/alaptőke + tartaléktőke + egyéb a tőkét növelő, mérlegben szereplő tartalék.

** Adózott profit/árbevétel forgalmi adó nélkül.

zött a franciák részesedése alacsony. (L. a táblázatot.)

Az ilyen összehasonlítások hitelességét természetesen erősen befolyásolja, hogy a különböző országok és vállalatok adatai mennyiben azonos metodikában és milyen értékelési elvek szerint készültek. Úgy tűnik, hogy a francia „önvizsgálat" túlzottan szigorú. Kétségtelen azonban, hogy a kép, ha nem is mértékében, de tendenciájában elgondolkoztató.

A francia gazdaság átütőerejének növelése végett az iparban, a mezőgazdaságban és a kereskedelemben elősegítik a koncentrálódást. Franciaországban félmillió apró kereskedővállalkozó van, a mezőgazdaság szétaprózott, az ipar pedig nemcsak volumenében kisebb az angol és a nyugatnémet ipari potenciálnál, hanem túlnyomórészt kisüzemekből áll, nem elég korszerű berendezésekkel, amit a közismerten színvonalas francia műszaki felkészültség sem képes kellően ellensúlyozni.

A francia *mezőgazdaság* a hollandnál kevésbé intenzív, viszont a nemzetgazdaságban betöltött súlyát és volumenét tekintve nagyobb, mint a nyugatnémet. A nagy tömegű, magas minőségi színvonalon álló és homogén mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek forgalombahozatala céljából az ipar irányítása alatt vertikálisan integrált élelmiszer-gazdaság alakul ki. A francia mezőgazdaság intenzifikálásának egyik útja lehetne a szövetkezetesítés, de semmi jel sem mutat arra, hogy ez lenne a fejlődés fő iránya. Úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági termelés bázisa egyre inkább a közép- és nagyüzemi irányba koncentrálódó magánbirtok. A mezőgazdasági termelésből sokat exportálnak. Hogy a belső piacon a Közös Piac, főképp az olasz mezőgazdaság ne támasszon túl nagy konkurrenciát, az importtal szemben a franciák szigorú minőségi-egészségügyi előírásokkal emelnek gátat.

A *kereskedelmi hálózat* nagyon szétaprózott és soklépcsős. Olyan ágában is, mint például a frisshalkereskedelem, ahol az előző napi halászat eredményét a következő napon feltétlenül értékesíteni kell, a halászattól a nagykereskedelem, a helyi elosztás, a közép- és kiskereskedelem, a vendéglők kezén át jut el az áru a fogyasztóig, miközben a halászati termelői ár átlagosan két—két és negyedszeresére növekszik. Még több a közvetítő, nagyobbak az árrések és a

haszonkulcsok sok más kereskedelmi ágban. A koncentrálódási folyamat iránya a felesleges forgalmi csatornák, közvetítő egységek elhagyása: közös beszerző szervezetek, különféle típusú nagyáruházak, széles fiókhálózattal rendelkező kereskedelmi egységek létrehozása. A közvetítők kiiktatása, az egy helyre összesűrűsödő nagyobb forgalom még akkor is árcsökkentést hoz, ha a szervezet kiépítése, az eladási komplexumok felépítése nagyobb beruházást igényel. Ezért az állam is támogatja ezt a folyamatot, amely a hagyományos kereskedelmet is árcsökkentésekre kényszeríti, bár az új formákat mint egzisztenciájuk tönkretevőit a boltosok nagy aggodalommal figyelik. Nem meglepő viszont, hogy amint az új kereskedelmi hálózat egy-egy vidéken kiszorítja számottevő versenytársait, azonnal emelni kezdi árait és haszonkulcsait.

A nemzetközi versenyt a legjobban az ipar érzi. Különösen amióta az NSZK, Hollandia és Belgium is bevezette a hozzáadott érték adót (TVA = tax sur la valeur ajoutée = nettó forgalmi adó), ami számukra is hasonló előnyöket jelent, mint korábban a franciáknak. Ugyanis exportnál az állam visszatéríti, importnál a beszerzési árhoz hozzászámítja a termékre érvényes átlagos adókulcsot, ami exportszubvenciót, illetve a belső árszint védelmét biztosítja.

Az amerikai tőkebehatolás eddig is erős volt a francia iparban. Éppen a dinamikusan fejlődő és a nagy jövedelmezőséget hozó ágazatokban tört utat magának az Egyesült Államok technikai fölénye. Az elzárkózás nem segít. A közelmúltban a francia köztársasági elnök hozzájárult franciaországi Ford autógyár építéséhez, mert — mint indokolta —, ha nem támogatja, akkor más nyugat-európai ország teszi ezt meg.

Az elmúlt években — a franciáknál amúgyis nagyobb — angol, nyugatnémet és olasz nagyvállalatoknál koncentrálódási folyamat indult meg, hogy jobban megközelítsék az amerikai konszernek óriás méreteit. Az Egyesült Államokon kívüli óriásvállalatok között a hetedik helyre került a St. Gobain—Mousson fúzió, a tizenharmadikra a Rhone—Poulenc egyesülés révén a francia üvegipar és vegyipar legnagyobb vállalata. Tárgyalások folynak a francia elektronikus ipar két legnagyobb egysége, valamint az alumíniumipar, az autóipar és a gumiipar nagyvállalatai között. A fúzió indoklásaként arra hivatkoznak, hogy például a nyugatnémet AEG és Siemens együttes forgalma 90 százalékát teszi ki az egész francia villamosgépipar 1593 vállalata együttes forgalmának. Az élelmiszeriparban 5500 vállalat van és mindössze tíz közelíti meg a nemzetközi versenyképesség méreteit.

Az *ipar koncentrációjához* és a *kulcsiparokban* új és fejlődőképes vállalatok létrehozáshoz *tőkére van szükség.* A magánbankok hitelnyújtási szempontjai azonban nem feltétlenül esnek egybe a nemzetgazdasági érdekkel, például a gyors megtérülésű kereskedelmi hitelt preferálják a hosszabb megtérülésű ipari hitellel szemben. A magánberuházások állami támogatásának eddig kialakult formái (például az adóelengedés, rendkívüli értékcsökkenési leírás) ellenkeznek a Közös Piacon belüli versenyegyenlőség elvével. 1970 tavaszától a francia állam további beruházási és exportösztönző adókedvezményeket nem ad.

Az angol és részben olasz mintán alapuló Iparfejlesztési Intézet lenne hivatott arra, hogy a finanszírozási kötöttségeket és nehézségeket áthidalja. A javaslat 1969 őszén hangzott el Chaban-Delmas miniszterelnök részéről, és vegyes fogadtatással találkozott. A bankok és a szakszervezetek eltérő okok miatt ellenzik, az iparban pedig némely ágakban örömmel, másutt tartózkodással fogadták.

Az Iparfejlesztési Intézet több problémát oldhatna meg. A franciák egyik gondja, hogy nem elég gyorsan fejlődik az ipar, hogy lemaradnak a dinamikus iparok — elektronika, híradástechnika, vegyipar stb. — világméretű versenyében. Nem elégségesek a találmányok, az amerikai és egyéb licencek, hanem a beruházá-

sokhoz tőkére van szükség. Állami bank jellegével működő Iparfejlesztési Intézet képes lenne ilyen beruházásokra egyesíteni az állami és a magántőkét. Az ilyen kölcsön- vagy hitelnyújtás nem minősíthető preferált állami támogatásnak. Az intézet nemcsak állami vállalatokat finanszírozhatna, hanem vegyes és magántulajdonban levőket is. Az állami költségvetéshez képest inkább támaszthat feltételeket a hitelt igénybe vevő vállalatokkal szemben, például megkövetelheti a magánvállalatok fúzióját, átszervezését, gazdasági koncentrálódását; az ipari tevékenység jövedelmezőségével számoló hitelezési, részesedési, illetve kamatpolitikát érvényesíthet. Előzetes elképzelések szerint az intézet 3—400 millió frank hitelkerettel rendelkezne, ami jóval kevesebb ($^1/_5$—$^1/_7$ része), mint amivel a hasonló angol intézmény rendelkezik. A külső szemlélő számára nyilvánvaló, hogy *szoros kapcsolat van az állami vállalatok szanálását* javasló Nora-jelentés megvalósítása révén felszabaduló költségvetési pénzforrások és az *Iparfejlesztési Intézet finanszírozási lehetőségei* között.

Egyensúlyi politika és „planifikálás"

A franciák régóta terveznek, közismert a sajátosan francia „planifikálás". Közelről szemlélve úgy tűnik, hogy a tervnek nincsen olyan központi és közvetlen szerepe a gazdaságban, mint amekkora a hire. A Közös Piacon belüli közeledés — „gazdasági harmonizáció" — egyik feltétele volt, hogy a franciák „liberálisabbak" legyenek, csökkenjen a gazdaság központi irányítása. Úgy tűnik, hogy nem tesznek elég különbséget a francia tervezés és a hosszú múltra visszatekintő központosított és túlméretezett francia állami bürokrácia között, és az irodalom a bürokrácia sok eszközét is a tervezés mechanizmusába sorolja. De nagy szerepe van ebben a francia gazdaság instabilitásának, az ismételten visszatérő gazdasági nehézségeknek.

A francia *tervhivatal feladata* a középtávú (ötéves) és újabban a hosszú távú (húszéves) nemzetgazdasági tervek kialakítása. Kis létszáma és a kötetlen, alkalmi jellegű bizottsági munkaforma a gazdaság- és pénzügyminisztérium többezres apparátusához képest több mint jelkép. Az ötéves terv, még ha a parlament elfogadja is, csak koncepció, amelyből annyi és úgy valósulhat meg, ahogyan a pillanatnyi gazdasági-pénzügyi helyzet lehetővé teszi. Az ötéves nemzetgazdasági tervek elfogadásával a parlament megszavazza a bennük lefektetett gazdaságpolitikát, a felhalmozás hovafordítását és a konkrét beruházási célokat. Mindebből azonban csakis annyi valósulhat meg, amennyire az egyes években előterjesztett és jóváhagyott költségvetés lehetőséget nyújt. Az éves költségvetés összeállításakor az adott konjunkturális helyzet, a konkrét gazdasági feltételek és a hosszabb távú célok alapján az államigazgatáson belül a pénzügyminisztérium és a tervezőhivatal, a szakminisztériumok között eszmecsere, vita, kompromisszum alakul ki. Ebben a pénzügyminiszter szerepe domináló.

A kormányon belül *a gazdasági és pénzügyminiszter „csúcsminiszter"*, aki személyében felelős a gazdasági egyensúlyért és az ehhez szükséges összes intézkedésért. Ezzel függ össze, hogy a hagyományos pénzügyi apparátuson kívül (költségvetés, állami bevételek, állami vállalatok és jövedékek irányítása stb.) a pénzügyminisztériumhoz tartoznak a gazdaságpolitika olyan eszközei, mint például az árhatósági, piacellenőrzési és -szabályozási funkció, a közép- és rövid távú gazdasági tervezés, az állami statisztika felügyelete. Így a gazdasági szándékokat nemcsak az állami költségvetés révén, hanem az állami szabályozók széles skálájának felhasználásával valósítja meg. Mivel az állami ráhatások döntő többsége egyetlen miniszter alá tartozik, így közvetlenül felelőssé tehető a gazdaságpolitikáért, de módjában is van saját hatáskörén belül komplex és összehangolt módszereket kialakíta-

ni. Amire annál is inkább szükség van, mivel a francia gazdaság konjunktúraérzékenysége operatív és rugalmas gazdaságpolitikát követel meg.

A parlament a kormányt arra kötelezi, hogy folyamatosan tájékoztassa a képviselőket, a pártokat és a közvéleményt a gazdasági helyzet alakulásáról. A *nyilvánosság tájékoztatásának követelménye* konkrét és adott tartalmú: eleve meghatározott, kiemelt mutatók alakulását kell rendszeresen publikálni. A kiemelt mutatókat „villogóknak" (clignotant) vagy „vészjelzőknek" (alerte) nevezik. Ha a mutatók alakulása előre meghatározott — kedvezőtlen — határértéket ér el hosszabb időn, például két hónapon át, akkor a kormánynak gondoskodnia kell a kedvezőtlen arányok és tendenciák megszüntetéséről. A „vészjelzők" a következők: a termelés növekedési üteme, ha az eltelt év legutóbbi három hónapjában 2 százalék alá csökken; a munkanélküliek száma, ha az elmúlt három hónapban meghaladja a keresők 2,5 százalékát; ha a termelő beruházások évi növekedési üteme 2,5 százalék alatt marad; ha a külkereskedelmi fizetési mérlegben az utolsó három hónapban az export 90 százalékát vagy még kisebb részét fedezi az importnak; a fogyasztói árindex, ha növekedési üteme 1 százalékkal haladja meg a legutóbbi három hónapban a környező fejlett tőkésországok és az Egyesült Államok áremelkedését. Végül az életszínvonalnál: ha a bér növekedési üteme havi $^1/_2$ százalékkal marad el az árnövekedés mögött három hónapon át, akkor a kormány köteles a minimális bérszintet emelni.

Bérek és áralakulás, infláció és életszínvonal a gazdasági problémák között jellegzetesen politikai töltetű témák. A témák politikai jellege és más nyugat-európai országhoz mérten nagyobb intenzitása nemcsak a francia politikai helyzetből és vérmérsékletből következik. Mérsékelt infláció mellett az életszínvonal-helyesbítés miatti bértöbblet még béremelésnek érződik, de nagyarányú inflációban kialakul a *bizalmi válság*. Az infláció megszokott dolog Franciaországban. Másfél évtized alatt azonban ötször volt pénzügyi válság: a frankot 1952-ben, 1957-ben, 1958-ban, 1963-ban és legutóbb 1969 augusztusában devalválták. A kormányok az áremelkedés megfékezése végett az árszabályozás fegyveréhez nyúltak, aminek visszahatásaként minden vállalkozó folytonosan emeli az árat attól félve, hogy az esedékes árrögzítéskor saját árai elmaradnak az általános árszinttől. Nemcsak továbbgyűrűző, hanem anticipáló folyamat jön létre. A kereskedelem nemcsak árat, hanem árrést is emel, hogy a növekvő árakon kívül beleférjen az utánpótlási árak várható emelkedése. A termelő a profitba belekalkulálja a várható anyagáremelkedéseket is. A bankkamat magas és nem orientál, mivel nemcsak a kölcsöntőke ára fejeződik ki benne, hanem a pénzpiac által előrevetített, a jövőre valószínűsített pénzromlás kompenzálása is. Az 1969 őszén érvényes 10—11 százalékos betéti kamatláb mellett olyan hitelkamatszint alakult ki, hogy a kölcsöntőke csak spekulatív módon fektethető be.

Az infláció aláásta a teljes piaci egyensúlyt: 1968—69-ben a gyorsuló infláció hatására egyre nőtt az idegesség és a menekülés a pénztől. A megtakarítások, a bankbetétek csökkentek és aránytalanul megnőtt a tartós fogyasztási cikkek (például személyautó) és ingatlanok (telek, lakás, családi ház) iránti kereslet. A vállalatok az infláció és az ebből eredő keresletnövekedés hatására növelték beruházásaikat, ami további árfelhajtó tényező. *Az infláció mérgezi a gazdasági légkört* is, aláássa az üzleti morált: árak, haszonkulcs, kamat, profit spekulatív tényezőkké válnak. Mindezt a béremelések csak késve és részben követik. Az egész folyamat olyan állandóan továbbgyűrűző spirális, amelyben mindenki megcsaltnak érzi magát. Az ebből fakadó keserűség is élezi a bérvitákat és *hozzájárul a sztrájkok, a feszült politikai légkör kialakulásához.*

Ezek a hatások annak ellenére ér-

vényesülnek, hogy az elmúlt években néhány jól átgondolt és szellemes intézkedést kezdeményeztek a gazdasági stabilizálódás, az infláció megfékezése végett. Ilyenek az árfelügyelet, a program-szerződések, az árstatisztika és az ártervezés rendszere.

Az *árfelügyeletet* a gazdaság- és pénzügyminisztérium belkereskedelmi és árigazgatósága gyakorolja. Minden iparvállalat köteles neki, illetve a helyi árhatóságnak benyújtani árjegyzékeit, előre bejelenteni árváltozási szándékait, új árait. Az árellenőrzés aprólékos. Szigorúan lépnek fel azokkal szemben, akik az előírásokat nem tartják be. Múlt év októberében a pénzügyminiszter bírósági eljárást javasolt néhány árdrágító vállalat ellen. Az árdrágítási ítélet súlyos lehet, mert a tulajdonosok, a vállalatok felelős vezetőinek elzárását is magában foglalhatja.

Az árszabályozásnak két fő formája alakult ki. A pénz devalválását követően az infláció megfékezésére *árstop* (blockage) van érvényben. Így volt legutóbb, 1963-ban és jelenleg is, az 1969. augusztus 8-i frankleértékelést követően. A rögzített ár azonban tartósan nem maradhat fenn, mert megmerevíti az árakat, ezzel gyengíti a piac működését, a műszaki fejlődést, a versenyképesség érvényrejuttatását. Ezért csak kényszerű és átmeneti intézkedés lehet, amit egy idő után fel kell oldani.

Avégett, hogy a nagyobb szabadság ne csapjon át újólag gyors inflációba, 1966-ban bevezették a *programszerződések* rendszerét. Az árhatóság 102 szakmai munkaadói szindikátussal megállapodást kötött. A megállapodás csak azokra a vállalatokra vonatkozik, amelyek a feltételeket elfogadják, a többire változatlanul az árstop, a korábban rögzített ár betartása kötelező. A szerződés célja nemcsak árfelügyelet, hiszen ezt az állam, mint látható, más úton is érvényesíteni tudja, hanem ennél több. A valamit valamiért elvből kiindulva az állam mindaddig lazít az árkötöttségeken, amíg a szerződést elfogadó vállalatok a kialkudott feltételek szerint gazdálkodnak. Az állam és a vállalkozók szerződéses kapcsolatát dialógusnak is nevezik. Lényege a nemzetgazdasági tervek és a vállalkozói szándékok koordinálása. Ha a szakmák termelésüket, exportjukat, beruházásaikat a nemzetgazdasági tervnek megfelelően alakítják, akkor az állam jogosnak ismeri el az infláció általános keretei között maradó áremelkedést. A szakmai szindikátusok évenként átfogó beszámolót készítenek gazdálkodásukról és a felsorolt jelenségek alakulásáról. Indokolják a kedvező és kedvezőtlen tendenciákat. Képviselőik vitára jönnek össze az árhatóság és az egyéb érdekelt állami szervek képviselőivel. Ennek alapján dönt az állam a szerződés megújításáról. Mindkét fél megvilágítja, hogy milyen intézkedéseket tart szükségesnek a jövőre a vállalatok és az állami szervek részéről. Úgy képzelték, hogy a vállalatok félelme az árstopba való visszahelyezéstől elég erős fegyver az állam kezében a spekulatív tendenciák megelőzésére. Az 1965—66-ban kialakított elvileg figyelemre méltó módszert a gyakorlat nem igazolta. Kár, hogy az okok elemzése nem történt meg, mert ez számunkra is hasznos lehetne.

Az *árstatisztika* szerves része annak a törekvésnek, hogy a gazdálkodás fő jellemzőiről, különösen a már említett „vészjelzők", „villogók" alakulásáról olyan adatok álljanak rendelkezésre, amelyek az állam, a társadalmi partnerek (munkavállalók, munkaadók), a pártok és érdekképviseletek számára tárgyalási alapként elfogadhatók. Ez az állami statisztika feladata. Kívüle más szervezetek és magánvállalatok is végeznek adatgyűjtést és készítenek elemzéseket, ami növeli az állami statisztika felelősségét, az adataival szemben támasztott igényeket. A lakossági fogyasztás, a fogyasztói árindex egyike a leginkább figyelt, körültekintően vizsgált jelenségeknek. A módszerek bemutatása meghaladja a jelen ismertetés kereteit. Színvonalukat jelzi, hogy a publikált adatokat az árés bérvitáknál az érdekeltek mindegyike tárgyalási alapként fogadja el.

Jelenleg 259 áru- és szolgáltatás-

csoport árai alapján képezik a fogyasztói árindexet, de 1970-től ez a kör 300-ra emelkedik. Havonként (augusztust mint a szabadságok hónapját kivéve) az ország egész területére kiterjedő reprezentációja, 200 000 vásárlás alapján állapítják meg az árat. Tényleges vásárlásra azért van szükség, hogy utólag az esetleges súlycsonkítást, hiányt, minőségi eltérést is figyelembe véve állapítsák meg a valóságos árat. Egy-egy árucsoportból, szolgáltatásfajtából így országosan mintegy 770 árminta áll havonként rendelkezésre. Az országot nyolc gazdasági körzetre osztották, 37 városi és 108 falusi területre. A 145 földrajzi egységen belül a vásárlások, az árminták megfelelnek a lakossági jövedelmek megoszlásának. Az árufélék szerkezeti arányait, tehát a tényleges fogyasztást a háztartás-statisztikákból vett fogyasztási arányokra alapozzák. A vásárlók személye, a vásárlási helyek és a vásárolt cikkek — az esetleges manipulálások megelőzése végett — titkosak. Igyekeznek mind az összehasonlíthatóságot biztosítani, mind pedig lépést tartani a fogyasztási szokásokkal. Utóbbinál a funkciót is figyelembe veszik (például a női divat változásánál), bizonyos önállóságot engedve a decentralizált statisztikai szervezeteknek.

A fogyasztói árindex alakulását minden hónapban publikálják. Ha az áremelkedés három hónapon át meghatározott szintet meghalad, akkor a kormányzat köteles revízió alá venni a minimális bérszintet (francia rövidítése: SMIG). Azokban a szakmákban, ahol a ténylegesen fizetett bérszínvonal a szakmai kollektív szerződés szerinti átlagbérhez közel van, erős nyomás érvényesül a szakmai kollektív szerződés, illetve bérek arányos emelésére. A ténylegesen kifizetett bérek a magánvállalatokban meghaladják a szakmai kollektív szerződésben rögzített béreket. A megállapodott és a ténylegesen kifizetett bérek jelentős eltérése és az árszínvonaltól (árindextől) eltérő ütemű mozgása szükségessé tenné, hogy a kormányzat havonként lássa a tényleges béralakulást. Erre két ok következtében sincs mód. Az egyik ok, hogy a külön pótlékok egy része eseti jellegű, és nem tudható, hogy milyen időszakra vonatkozik, tehát nehezen értékelhető a bérmozgás megítélésekor. A másik ok, hogy mivel 1969-ben megszüntették — forgalmiadósították — a munkaadók által fizetett béradót, így az állam már nem is látja folyamatosan a kifizetett béreket, hanem csak az éves jövedelemadó-bevallásoknál, tehát jóval később. Ezért az árindex alapján korrigált minimális bér növekedési üteme nagyobb lehet, mint amit az általános bérszint indokol: pótlólagos bérár spirálist indukál.

Az *ártervezés az állami tervezés része* és ennek legfiatalabb területe. A francia tervezés ugyanis a múltban elsősorban az anyagi folyamatokat, a termelési-elosztási összefüggéseket rögzítette, de a pénzfolyamatok és így az áralakulás, az infláció kívül maradt a tervezésen. Most először, az 1970-ben kezdődő VI. ötéves terv előkészítése során dolgoztak ki olyan módszertant, amely anyagi és pénzügyi folyamatokat együtt vizsgál, továbbá nemcsak a statikus egyensúlyi helyzet nemzetgazdasági feltételeit, hanem a dinamikusan várható hatásokat is bevonja a tervezés keretébe.

A tervezés magja egy hétszektoros modell és az ún. nemzetgazdasági számvitel, amely nem más, mint az újratermelési folyamat termelési, elosztási és újraelosztási folyamatainak zárt és összevont rendszerben könyvelési számlákon való rögzítése. Ebben a modellben az árak jövőbeli alakulását az áru- és a munkapiacon várható kereslet-kínálati feltételekből, elképzelt fogyasztói és vállalkozói magatartásokból vezetik le. A modell egyik gyengesége, hogy a várható magatartások feltételezettek, csak logikailag, de sem statisztikailag, sem mikrovizsgálatokkal nincsenek még verifikálva. Másik gyengesége, hogy nem képes a modellbe illeszteni a pénzpiac, a megtakarítások és a finanszírozás visszahatását az újratermelési folyamat egészére. Ez utóbbi nemcsak a tervezés töké-

letlensége, hanem a tőkés társadalmi berendezkedésből is következik, ahol az állam nem lép fel a banktőke partikuláris érdekeivel szemben.

A tervezés egyik, számunkra is figyelemre méltó tanulsága *a tervezés és a tervmérés módszertani és szervezeti összhangja.* Az állami tervezés összevont jellege, a nemzetgazdasági számvitel technikája, a kialakított szintetizáló jellegű modell olyan tényezők, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy kialakuljon az egységes tervezéstechnika. A tervezés és tervmérés ebben az összevont rendszerben egységes alapon nyugszik. Mindkettőt az állami statisztikai szervezet látja el. Egy szervezeten belül viszonylag egyszerűnek bizonyult érvényre juttatni a tervezés és a statisztika összhangját, az adatok időbeli összehasonlíthatóságát, a fogalmak egységét, a tartalom nagyobb konzisztenciáját. Ez a megoldás úgy alakult ki, hogy a tervezésben eredetileg is különvált egymástól a gazdasági célokra irányuló elméleti munka, a tervezéstechnika és az összevont fejlesztési koncepciót a gazdasági ágak és összefüggések részleteiben is kibontó bizottsági munka. A VI. ötéves terv előkészítésében 29 bizottság vesz részt, s ezek az egyes részletproblémák kidolgozására albizottságokat szerveznek. Nem tisztázott azonban, hogy a bizottságokban folyó munka, a részletes ötéves tervezési koncepciók hogyan hatnak vissza a tervezési alapelvekre és miképpen kapcsolhatók szervesen az összevont tervjavaslat rendszerébe.

Gergely István

DUZS JÁNOS:

A VÁLLALAT INFORMÁCIÓS RENDSZERE ÉS TEVÉKENYSÉGE

Ma már nem szükséges bizonyítani, hogy a vállalatok önálló gazdálkodási lehetőségeiket csak a gazdasági környezet, a piac, a versenytársak, a tudományos technikai vívmányok ismeretében képesek kihasználni. A rendszeres tájékozottság miatt a vállalatoknak információs tevékenységüket a megfelelő szintre kell fejleszteniük, és fel kell készülniük ügyfeleik, vevőik és környezetük állandó tájékoztatására is. A könyv célja, hogy az információ- és szervezéstudomány ide vonatkozó eredményeit, valamint az információs tevékenységben rendelkezésre álló tapasztalatokat összegezve segítséget nyújtson a vállalatoknak e feladatuk megoldásában. Elemzi a különféle vállalati tevékenységek ellátásához szükséges információk körét, megszerzésük forrásait, feldolgozásuk, tárolásuk és rendelkezésre bocsátásuk módszereit és technikáját. Felvázolja az integrált vállalati információs rendszer főbb elemeit, figyelembe véve a döntéselőkészítési, döntési, végrehajtási folyamatok követelményeit az információáramlás szabályozása szempontjából. Újszerű megoldásként ajánlja a számviteli és szakmai információs alrendszerek kiépítését, ismerteti azok funkcióját és működési elveit.

Külön fejezetet szentel a tájékozódás és tájékoztatás feltételeinek, irányainak és formáinak tárgyalására a vállalaton belüli és kívüli környezet vonatkozásában egyaránt. Az információs technika ismertetése kapcsán e tevékenység szervezési és tárgyi feltételeit, valamint módszereit színvonalas illusztrációs anyag felhasználásával mutatja be. A könyv fontos tudnivalókat tartalmaz az információs tevékenységet ellátó dolgozók és azon vezetők és szervezők számára is, akik e tevékenység fejlesztéséről, anyagi feltételeiről döntenek.

308 l., fűzve 27,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

FOLYÓIRATSZEMLE

Varga Jenő alkotói hagyatéka

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, Moszkva, 1970. 1. szám)

1969. november 19-én a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Közgazdaságtudományi Osztálya, valamint a Világgazdaság és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete, a Szocialista Világrendszer Gazdaságának Intézete, a Központi Gazdaságmatematikai Intézet, a Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet, az Amerikai Egyesült Államok Intézete, a Távol-keleti Intézet és a Latin-amerikai Intézet tudományos tanácsai együttes ülést tartottak Varga Jenő, a Magyar Tanácsköztársaság egyik vezetője, a Kommunista Internacionálé jelentős személyisége, kiemelkedő szovjet tudós, Lenin-díjas akadémikus születésének 90. évfordulója alkalmából.

Bevezető előadást *N. N. Inozemcev* akadémikus a Világgazdaság és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének igazgatója tartott.

Előadásában elmondta, hogy Varga Jenő legfontosabb jellemzője a kommunista meggyőződés volt: a tudós forradalmár egész tevékenységét a párt legfőbb céljai megvalósításának szentelte. Lenin az objektiv feltételek, a változó osztály-erőviszonyok figyelembevételét követelte a marxistáktól. Varga, a lenini tanítást követve, elsőrendű figyelmet szentelt a termelőerők fejlődési törvényszerűségei tanulmányozásának. Ez a kérdés ma is nagyon fontos a két világrendszer gazdasági harca és a tudományos-technikai forradalom szempontjából. Varga sokat tett az állammonopolista kapitalizmus elméletének továbbfejlesztéséért, összekapcsolva a közgazdasági és a politikai problémák kutatását. E kutatás folytatása ma is nagy jelentőségű.

Igaz, nem minden megállapítása állta ki az idő próbáját, de életműve arról tanúskodik, hogy olyan tudós volt, aki bátran fogott hozzá a legnehezebb és legbonyolultabb problémák megoldásához, sohasem bújt általános frázisok mögé, és egy sor olyan tételt állított fel, amelyek fontos szerepet játszottak a nemzetközi fejlődés perspektíváinak megítélése szempontjából. Ilyenek voltak a tőkés gazdaság huszas években tapasztalt prosperitásának ingatag voltára, az 1929—33-as gazdasági válságot követő depresszió különleges jellegére vonatkozó megállapításai. A vezetésével létrejött munkák előrevitték a marxista válságelmélet kialakulását.

Varga Jenő életútja nem volt könnyű. Külföldi ellenségeink megpróbálták őt a párttól elszakítani — minden, az ő részvételével megindult tudományos vitát úgy állították be, mint a pártvezetéssel való konfliktusát. Sajnos, soraink-ban is akadtak, akik mindenféle címkéket aggattak rá. Nemrégen jelent meg M. F. Kovaljova könyve, amely teljesen hibás, a marxizmus által megcáfolt nézetek alapján, megengedhetetlen módon foglalkozik a nagy szovjet tudós munkáival. A szovjet nép, a tudományos közvélemény, a párt és a kormány nagyra értékeli Varga Jenő munkásságát.

V. V. Ljubimova, a közgazdaságtudományok doktora, hozzászólásában Varga Jenő irodalmi munkásságát, a közgazdasági és politikai elemzés általa megvalósított összekapcsolását, az egyes tőkésországok gazdasági, társadalmi folyamatainak elemzését méltatta. Beszélt a konjunktúrakutatásról, amelyet Varga emelt tudományos színvonalra.

G. A. Arbatov, az Amerikai Egyesült Államok Intézetének igazgatója elmondta, milyen sokoldalú segítséget kaphatnak Varga Jenő műveiből azok a kutatók, akik a mai kapitalizmussal — köztük azok, akik az Egyesült Államokkal — foglalkoznak.

Szipka József, a Magyar Népköztársaság moszkvai nagykövete Varga Jenőnek a magyar munkásmozgalommal, a szocializmus magyarországi építésével kapcsolatos tevékenységét méltatta.

Egyebek között említette, hogy 1945 után a magyar párt két fontos kérdésben kért Varga Jenőtől tanácsot: a háború utáni infláció megállításának és az első ötéves terv összeállításának kérdésében. Az ötéves tervvel kapcsolatos észrevételét — helytelenítette, hogy egyszerre indítunk el sok, hosszú kivitelezési idejű beruházást — sajnos, nem vettük eléggé figyelembe.

Osztrovszky György, a KGST helyettes titkára arról beszélt, hogyan kapcsolódott össze a tudományos és a publicisztikai tevékenység Varga Jenő munkásságában.

L. M. Gatovszkij akadémiai levelező tag, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója, hozzászólásában elmondta, hogy — bár Varga Jenő sok megállapítása vitatható, nem igazolódott — az imperializmus fejlődésének azon fő tendenciái, amelyeket műveiben feltárt, ma is érvényesülnek.

O. T. Bogomolov, a közgazdaságtudományok doktora, a Szocialista Világrendszer Gazdasága Intézetének igazgatója kiemelte, milyen nagy jelentőséget tulajdonított Varga a tények elemzésének, milyen sok adatgyűjtéssel alapozta meg elméleti következtetéseit, és elmondotta, hogy a jövőben a szocialista világrendszer kutatóinak is több adat, tényanyag összegyűjtésére kell alapozniuk elméleti következtetéseiket.

Az 1920-as évek elején a Komintern programjának kidolgozásával kapcsolatos vitában Varga és Clara Zetkin által képviselt álláspontot méltatta és annak aktuális jelentőségét hangoztatta *T. T. Tyimofejev* akadémiai levelező tag, a Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet igazgatója. Varga és Zetkin a „baloldali" opportunisták álláspontjával szemben hangsúlyozták, hogy a kommunista pártoknak a hatalom megragadását célzó program mellett átmeneti követeléseket is meg kell fogalmazniuk.

Sz. A. Dalin, a közgazdaságtudományok doktora, a Komintern III. és IV. kongresszusának részvevője Varga Kominternben végzett tevékenységéről, Leninhez fűződő kapcsolatairól és Lenin halála után a trockizmus ellen folytatott harcáról beszélt.

A legfőbb következtetés, amelyet levonhatunk és le kell vonnunk, összegezve tanácskozásunk eredményeit — mondotta zárszavában *A. M. Rumjancev* akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnöke — az, hogy a marxista—leninista elmélethez való hűség, az elmélet tisztaságának harcos védelme, amelynek Varga életét szentelte, feltétlenül magában foglalja az elmélet továbbfejlesztését.

Befejezésül Rumjancev akadémikus elmondta, hogy Varga Jenő születésének 90. évfordulója alkalmából a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöksége határozatot hozott emlékének megörökítéséről és válogatott műveinek kiadásáról.

(Ism.: *Soós K. Attila*)

Bronisław Wojciechowski: Változások a lengyel külkereskedelemben és a KGST-országok integrációja

(Gospodarka Planowa, Varsó, 1969. 10. szám)

A szerző a lengyel külkereskedelem rendszerének változásait elemzi abból a szempontból, hogy azok mennyiben szolgálják a KGST országainak integrációs törekvéseit. Nemcsak azokról a változásokról van szó, amelyeket a gazdasági reform keretében már végrehajtottak, hanem azokról is, amelyeket a jövőben meg kell valósítani.

A külkereskedelem *szervezetében* már az ötvenes évek végén néhány változtatás történt: létrehozták az ún. koncessziós vállalatokat a szövetkezetek külkereskedelmének lebonyolítására. Ezeknek a vállalatoknak a kifejlődése tulajdonképpen már a hatvanas évekre esik, amikor exportjuk az 1960—68-as időszakban 4,5-szörösére nőtt az összes export 2,2-szeres növekedésével szemben. A hatvanas években a kulcsiparágakban is jelentős kísérleteket hajtottak végre. Létrehozták az önálló külkereskedelmi jogú vállalatokat, ágazati szintű önálló külkereskedelmi jogot adtak néhány iparvállalatnak, illetve néhány külkereskedelmi vállalatot a megfelelő ipari egyesüléshez rendeltek. A szövetkezeti vállalatok és a kísérleti formák között lényeges különbség volt: az előbbiek új önálló elszámolásban működtek, az utóbbiak továbbra is a régi elvek szerint, vagyis az állam (költségvetés) számlájára és kockázatára dolgoztak. Szervezetileg nem szükséges lényeges változtatás: nem kell okvetlenül megszüntetni a külkereskedelmi vállalatokat és funkciójukat az iparvállalatokra ruházni. Célszerű lenne viszont a külkereskedelmi vállalatokat a megfelelő egyesülések alá rendelni.

A külkereskedelmi *tervezés* eddigi változásait az jellemezte, hogy egyrészt a tervfeladatokat számszerűleg pontosítani igyekeztek, másrészt a mennyiségi tervezésről az értékbeli tervezésre tértek át. Az utóbbira azért volt szükség, mert a forgalom idővel diverzifikálódott és gyakorlatilag lehetetlenné vált valamennyi tervpozíció részletes specifikálása. Ha viszont a tervfeladatokat devizaértékben adják meg, akkor a vállalat érdekelve lesz az exportban és az importban, valamint a reláció megvá-

lasztásában is. Az integráció szempontjából fontos a forgalom relációs terelése, ezért erre a célra megfelelő szabályozókat kell létrehozni. Az értékben meghatározott tervfeladatok esetén nehéz az áruválasztékot meghatározni (és a termékek felhasználója sem biztosított), ezért a feladatokat nem aggregált árukra, hanem gazdasági egységekre kell megadni. A népgazdaság szempontjából fontos alapanyagok esetében azonban ezentúl sem lehet letérni a mennyiségi tervezésről.

A *gazdaságosság* szempontja eddig nem játszott nagy szerepet. Bár 1966-ban bevezették a gazdasági ösztönzőkkel összekapcsolt gazdaságossági számítások komplex rendszerét, de ez nem állt közvetlen kapcsolatban a tényleges pénzügyi eredménnyel. Az exportnyereség maximalizálása helyes törekvés az integráció szempontjából, csupán az a hiányossága, hogy nem veszi figyelembe az eszközigényt.

A külkereskedelmi átadási *árak* rendszerét jelentősen módosítják a jövőben. Az importált áruk közül jelenleg csak azoknak a gépeknek árát határozzák meg a devizaár és a szorzó alapján, amelyeknek nincs rögzített belföldi áruk. A tervezett árreform megvalósítása után a gépek és a nem fontos nyersanyagok, valamint félkésztermékek átadási ára a szorzóval átszámított tényleges devizaár lesz. A népgazdasági szempontból fontos nyers- és alapanyagok belföldi árát a szorzóval átszámított devizaár alapján alakítják ki, de ezeket árlistában rögzítik és csak a devizaárak tartós változása esetén módosítják. Az áraknak ez a stabilizálása csak a tőkésországokkal folytatott külkereskedelemben indokolt. A szocialista országokkal való külkereskedelemben úgyis stabilak az árak, bár a jövőben rugalmasabb árakkal lehet számolni. A KGST-országok árszintjeinek kiegyenlítődése azonban lassú és hosszadalmas folyamat lesz.

A rögzített árú importtermékeknél továbbra is fennmarad az árkiegyenlítési rendszer. Az árreform után az árkiegyenlítés összegének lehetőleg 0-val kell egyenlőnek lennie. Így, ha pozitív az egyenleg, akkor az a devizaárak kedvező alakulására enged következtetni, ha negatív, akkor a devizaárak kedvezőtlenebbekké váltak. Ha az árkiegyenlítés egyenlege tartós eltérést mutat, szükségessé válik az importátadási árak korrekciója.

Az exportban nem lesz lényeges változás.

A külkereskedelmi *szorzó* fontos szerepet kap. Nagyságát azon a szinten kell megállapítani, amely biztosítja a fő exportra termelő ágak gazdaságosságát. A szorzót egységesen kell alkalmazni mind az exportban, mind az importban. Lengyelországban 1967-ben relációk szerint differenciálták az importban alkalmazott szorzót. Az ázsióval és diszázsióval módosított szorzónak fontos szerepet kell kapnia a fizetési mérleg kiegyensúlyozásában. Kívánatos, hogy idővel a szorzót a külfölddel kapcsolatos elszámolásokban egységesen alkalmazzák, tehát a külkereskedelem mellett a szolgáltatásokban és a nem kereskedelmi elszámolásokban is.

A *pénzügyi elszámolásban* arra kell törekedni, hogy az elszámolás lehetőség szerint vállalati szinten menjen végbe, mert csak így várható a külföldi árváltozásokra való reagálás. A külföldi értékesítésből származó bevételeknek a belföldi bevétellel való együttes kezelése csak az ún. exporttermelésre specializálódó vállalatoknál* lehetséges, más vállalatoknál az exportbevételt a belföldi értékesítéstől elkülönítve kell nyilvántartani. A gyenge vállalatoknál és az olyan vállalatoknál, amelyek termelésükben jelentős belföldi kooperációra támaszkodnak, valószínűleg nem lehet bevezetni a vállalati szintű elszámolást; ilyen esetekben a kombinát vagy az iparegyesülés számol el.

A külkereskedelmi szorzóval kapcsolatban felvetődik az *exportszubvenciók* problémája. Ha a szorzót a fizetési mérleg egyensúlya alapján állapítják meg, akkor a szubvenciót csak néhány termékre és összegszerűen kell megállapítani (szerződéses kötelezettségben meghatározott termékre). Ha viszont olyan nagyságú szorzóról van szó, amelyet a fizetési mérleg egyensúlyának létrehozásához valamilyen ok miatt nem lehet ázsióval növelni, akkor egységes, vállalatokra meghatározott szubvenció kell. A vállalatokra meghatározott szubvenció a szerző szerint a gazdaságos exporttermékek kiválasztására ösztönzi a vállalatokat. A szubvenció összege az előbbiek miatt egyenlő lesz az egyensúlyi árfolyam és az adott fizetési reláció tényleges árfolyama közötti különbséggel.

*Importszabályozók*ként a szorzó-felár, vám és adó jöhet számításba. Ezeket a gép- és anyagimportban nem kellene al-

* Exporttermelésre specializálódó vállalatoknak minősülnek általában azok az iparvállalatok, amelyek termelésüknek legalább 50 százalékát exportálják.

kalmazni, de a fogyasztási cikkekre annál inkább. Megfontolás tárgyává kellene tenni a KGST-n kívüli termékekre vonatkozó védővám alkalmazását is.

(Ism.: *Bakos Gábor*)

John B. Rhodes: Kihívás az amerikai kihívás ellen

(Harvard Business Review, Boston, 1969. szeptember—október)

„Európa nem válik másodrendű ipari hatalommá, ellenkezőleg, a Közös Piac fenyegetést jelent az amerikai business számára", állítja tömören a cikk alcíme. A legtöbb amerikai üzletember ipari világelsőségünket — mondja a cikk szerzője — emberemlékezet óta magától értetődő ténynek tekinti. Gondolkodásunkat és iparpolitikánkat a T modell napjai óta az a hit jellemzi, hogy az amerikai ipar csaknem bármit jobb minőségben és olcsóbban tud előállítani és eladni, mint bárki más a világon. A legutóbbi időkig ez igaz lehetett. Az utóbbi években az Egyesült Államok iparának jelentős szektorai egyre jobban érzik a világ többi részéből jövő nyomást, versenyt. Nemcsak Nyugat-Európáról van szó, hanem Japánról s más területekről is, mint például Hongkong, Tajvan, Ausztrália, Dél-Afrika, Izrael, sőt a fejlődő országok viszonylag korlátozott iparosodása is észrevehetően éreztette hatását a világpiacon néhány alapvető terméknél.

A változó világban Európa, s különösen a Közös Piac országai fontos szerepet játszanak az amerikai üzletemberek szempontjából. Kanadától eltekintve az Európai Gazdasági Közösség az Egyesült Államok legfőbb külkereskedelmi partnere, az amerikai külföldi beruházási tevékenység is jórészt ide koncentrálódik, s az utóbbi időben jelentős beruházási alapok áramlanak be innen az Egyesült Államokba. A Közös Piac a világnak olyan részévé válik, amely népességében, életszínvonalában, ipari szerkezetében, piacának méreteiben egyre közelebb kerül az amerikaihoz.

Nyugat-Európa pozíciói a világpiaci versenyben jelentősen javultak az Egyesült Államokéval szemben. Az Egyesült Államok exportja csaknem megkétszereződött a 60-as években, ennek ellenére részesedése a feldolgozó ipar termékeinek világkereskedelmében csökkent, a Közös Piac országainak részesedése viszont megnőtt. Például 1968-ban az Egyesült Államok 650 millió dollárral több gépet, szállítóberendezést, egyéb feldolgozó ipari terméket vásárolt a Közös Piac országaitól, mint amennyit ugyanott sikerült eladnia, s ennek egy része is hadiipari termék volt. Bizonyos, a mezőgazdasággal és a fejlettebb technológiával összefüggő területeken az amerikai export kedvezően alakult, de sok fontos iparágban nem tudott lépést tartani a világpiac növekedésével.

A közös piaci országok világpiaci teljesítményét az egyszerű fogyasztó is érzékeli, ma már alig található olyan árucikk az amerikai piacon, amelyet ne állítanának elő versenyképes áron a nyugat-európai országokban is. Színes televíziót például az amerikainál jobb képminőséggel gyártanak, egy másik példa a gépkocsi: az európai termelés nagysága már megközelíti az amerikait, két gyár, a Fiat és a Volkswagen hazai gyártelepein több kocsit állít elő egyenként, mint a Chrysler amerikai gyáraiban. Hasonló a helyzet a félkésztermékek és nyersanyagok esetében, különösen a minőségi acélokkal, színes fémekkel, számos műanyaggal és vegyitermékkel.

Az európai versenyképesség megnövekedésének biztosítékai: a nagyszámú képzett munkaerő, a rendelkezésre álló tőke és az új, olcsó nyersanyagforrások.

Ami a munkaerőt illeti, sokat beszélnek az alacsony munkabérekről, a valóságban azonban, bár a különbségek jelentősek, a rés szűkül, a Közös Piac országaiban a munkabérek gyorsabban növekednek, mint az Egyesült Államokban. A tévhittel ellentétben az európai munkaerőt figyelemre méltó mobilitás jellemezte a legutóbbi években, elég csak a mezőgazdasági jellegű délről az ipari központokba áramló milliókra, a belgiumi, a hollandiai és a Ruhr-vidéki feleslegessé vált bányászok átképzésére és más ágazatokba irányítására utalni.

A közös piaci üzletemberek mindig képesek voltak előteremteni a növekedés finanszírozásához szükséges tőkét. Az utóbbi években az amerikai tőke folytatódó beáramlása és az eurodollárpiac növekedése nagymértékben hozzájárult az európai tőkeellátottság javulásához. Figyelemre méltó, hogy ma az Egyesült Államok — sok európai országgal összehasonlítva — magas költségű pénzpiacnak számít.

A nyersanyagok területén a hajózás háború utáni fejlődése, különösen a

tankhajók és az ömlesztett árut szállító hajók befogadóképességének tízszeresére való növekedése, új bányák feltárása, s új előkészítő és feldolgozó üzemek létesítése világszerte és az olcsó amerikai készletek kimerülése aláásta az amerikai piac egykori előnyét. A drágán kitermelt amerikai vagy az olcsó, de az európaiak számára hasonló áron beszerezhető importnyersanyagok felhasználása az európai ipar helyzetét erősíti. A különbségek eltűnése folyamatában a fő kivétel a mezőgazdaság, itt az amerikai piac belső árait fenntartva a termelékenység állandóan nő, s a termékek világpiaci versenyképessége kedvezően alakul.

Az olyan nagyszabású programokban, mint a Boeing 747 és az Apolló megvalósítása, még nem jelentkezik az európai kihívás, bár meg kell jegyeznünk, hogy a realizálásukat lehetővé tevő találmányok, a sugárhajtómű, a nagy, folyékony üzemanyagú rakéták európai eredetűek. Sőt bizonyos jelek már az európaiak ilyen irányú képességeinek kibontakozását is láttatni engedik, például az angol és nyugatnémet gyors égésű reaktor program, a Lockheed légibusz Rolls Royce motorja, az új angon—nyugatnémet—holland centrifugális urániumdúsítási eljárás. Vannak már sikert aratott vállalkozások, például a CERN gyorsítóberendezés, és vannak sikertelenek is, mint az EURATOM.

Európa előnye Amerikával szemben a beruházások és fejlesztések későbbi időpontjából is adódik. Néhány kivételtől eltekintve a legkorszerűbb termelési eljárásokat vezetik be, gyakran az Egyesült Államokból importálva. Például a számítógépiparban az európai felhasználók egyenesen a harmadik generációs berendezések felé fordulnak, átugorva a fejlesztési idő s az ehhez kapcsolódó költségek jelentős részét. A feldolgozó iparban ez elmúlt tíz évben folytatott élénk beruházási tevékenység sok iparág teljes újjáépülését eredményezte, s a vegyiparban, vagy az acél- és fémfeldolgozó iparban létesített üzemek amerikai szinttel mérve is a legkorszerűbbek, egyszerűen azért, mert később épültek amerikai megfelelőiknél.

Az amerikai cégek leányvállalatainak a szerepe az európai versenyképesség alakulásában nem elhanyagolható. Egy példa a gépkocsigyártás: sem a Ford, sem a General Motors piaci részesedése nem uralja az európai piacot, s akkor is készülne a szükségleteket kielégítő számú kocsi, ha az Opel, a Vauxhall, a Ford-Dagenham és a Ford-Cologne nem létezne, de az is valószínű, hogy az európai kocsik valamivel drágábbak, kisebb teljesítményűek, a szállítási határidők hosszabbak lennének. Hasonló a helyzet a mezőgazdaságban, a gyógyszer- és vegyiparban, a szerszámgépekkel stb. A versenyképes amerikai vetélytárs jelenléte mindenütt a teljesítmények javulásához vezetett. Mindezt jól mutatja az amerikai leányvállalatoknak az öt—tíz évvel ezelőttihez képest alacsonyabb profitja is.

Kihat, különösen a jövőben, az európai és amerikai vállalatok versenyhelyzetére a nyugat-európai ipar fokozódó aktivitása a kelet-európai nagy felvevőképességű piacokon, míg az amerikai ipar eddig gyakorlatilag nem tett ilyen lépéseket.

A hetvenes években továbbra is az Egyesült Államok vezető szerepével számolhatunk, de a termelékenységi, technológiai és vezetési rés állandó szűkülése sok problémát vet fel, de emellett lehetőségeket is teremt az amerikai ipar és a kormány gazdaságpolitikája számára. Az amerikai ipar progresszív elemei számára a lehetőségek ritkán voltak nagyobbak. A gyorsan növekvő európai és világpiac igényei az olyan fejlett technológiájú területek vállalatainak kedveznek, mint a mikroelektronika, a repülőgépgyártás, bizonyos típusú szerszámgépek gyártása stb. A hatékony amerikai mezőgazdaság is jövedelmezően működhet közre az éhség legyőzésére irányuló világméretű küzdelemben. A multinacionális vállalatok számára a legváltozatosabb iparágakban is kedvezőek a profitkilátások és a piaci viszonyok. Viszont azok a cégek, amelyek nem ismerték fel ezeket a lehetőségeket, nem tartoznak az újítók közé, nem rendelkeznek valamilyen technológiai „plusszal", s anyag- és bérköltség struktúrájuk nem állja ki a nemzetközi verseny próbáját, nem számíthatnak semmi jóra.

A bizonytalanság és a radikális változások időszakai mindig kihatottak az üzleti életre, akár technológiáról, társadalmi problémákról, a városokról, a külpolitikáról vagy bármiről legyen is szó, a 70-es évek mindenképp ilyen időszaknak ígérkeznek. Sok megoldatlan kérdés nehezíti az amerikai üzlet helyzetét. Kormányszinten a kereskedelmi, az adó-, a monetáris politika alapvető kérdései. Az európai típusú értéknövekedési adó előnyei, a kelet-európai országokkal folyó kereskedelem értelmetlen korlátozása, a kamatkiegyenlítő adó nyilvánvalóan kedvezőtlen hatása az amerikai

nemzetközi pozíciókra, a gazdasági növekedés és árstabilitás alapkérdései mindinkább figyelmet és megvitatást követelnek. A vállalkozóknak a nemzetközi versennyel nemcsak külföldön, hanem a belföldi piacon is szembe kell nézniük, amikor látják, hogy sikerüket a helyi áruházban, bemutatóteremben, árut-postán katalógusban egy stuttgarti versenytárs éppúgy veszélyezteti, mint egy helybeli. A 70-es évek nagy kérdése, hogy hogyan képes az amerikai üzleti élet kihasználni az új lehetőségeket, s megbirkózni az új helyzet okozta nehézségekkel.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

Stanislav Šourek: Új adók az ipari, építőipari és külkereskedelmi vállalatoknál Csehszlovákiában

(Finance a Úvěr, Prága, 1969. 11. szám)

A szerző a cikkben a január 1-től bevezetett új csehszlovák jövedelemelvonási rendszert ismerteti és kommentálja. Hangsúlyozza, hogy a korábbi rendszer túlságosan egyenlőtlen terheket rótt a vállalatokra, túlzottan differenciált, viszont nem volt képes előmozdítani a gazdaság stabilizációját, s ráadásul bevezetése óta annyiszor toldozgatták, hogy túl bonyolulttá, nehezen áttekinthetővé vált. Mindez feltétlenül indokolja új szabályozók bevezetését, sőt még azt is, hogy a legfontosabb népgazdasági ágakban, az iparban, az építőiparban, valamint a külkereskedelemben már az idén bevezessék őket, még ha az egész népgazdaságban való egységes bevezetésükre még nem is lehetett felkészülni. Az ezeken a területeken szerzett egyéves tapasztalatok alapján annál megalapozottabb lehet majd 1971-től a valamennyi népgazdasági ágra kiterjesztett új szabályozó rendszer.

Az új szabályozás céljai értelemszerűen következnek a korábbi rendszer bírálatából. Fokozni kell az adók szabályozó, stabilizáló szerepét, bevezetve a nyereségadóztatást, ami egyben az erősen differenciáló ún. kriteriális adózás* korlátozását (ha nem is teljes megszüntetését) jelenti. Egyenletesebbé kell tehát tenni a vállalatok adóterheit, biztosítva, hogy a vállalat és a társadalom arányosan részesedjék a tiszta jövedelemből, azaz a vállalati eredményekkel együtt növekedjenek a költségvetés bevételei is. E célokat a nyereségadóból, bértömegadóból és vagyonadóból álló rendszer hivatott kielégíteni, amelyet a társadalombiztosítási járulék egészít ki.

A felsorolt célok kielégítésében a *nyereségadó* áll az első helyen. Ezt a vállalatok mérleg szerinti nyereségük után fizetik, de bizonyos tételekkel korrigálják: mentesül az adózás alól, nem adóalap a nyereségből fizetett egyéb adó vagy járulék, valamint a nyereségből fedezett szociális jellegű kiadások összege (például lakásépítés). Viszont a költségek közül megnövelik a nyereségadó alapját mindazokkal az összegekkel, amelyeket szabálytalanul számoltak el költségként; a vállalat által nyújtott juttatásokkal, ajándékokkal, a külkereskedelmet kivéve a reprezentációs költségekkel: ezek után tehát adót kell fizetni.

Az adó lineáris, kulcsa 65 százalék. Megvizsgálták mind a progresszív, mind a lineáris adó mellett szóló érveket. Egyrészt a progresszív adózásnak erősebb a stabilizáló hatása, jobban korlátozza a vállalati forrásokat, tompítja a vállalati rentabilitás közgazdaságilag megalapozatlan különbségeit; ezzel szemben lineáris adózás mellett a pénzügyi eszközök minden vállalatnak ugyanannyiba kerülnek, könnyebbé válik a vállalati kalkuláció, és a hatékonyabb vállalatokra nem hárulnak aránytalanul nagy terhek. Végül is azért döntöttek a lineáris adózás mellett, mert a progresszív adózás szükségszerűen spekulációs, manipulációs törekvéseket szül a vállalatoknál, hogy alacsonyabb adósávba kerüljenek.

A mai munkaerőhelyzet és termelékenységalakulás mellett nagyon fontos az eleven munka értékének helyes kifejezése a vállalati kalkulációban. Ennek tartalmaznia kell a munkaerő össztársadalmi ráfordításainak legalábbis egy részét, és meg kell könnyíteni, gazdaságosabbá kell tenni az eleven munkának modern technikával való helyettesítését. Ebből a célból vezetik be a 25 százalékos *társadalombiztosítási járulékot*. A szerző hangsúlyozza, hogy az eleven munka költségeinek túlzott emelése önmagában nem oldhatja meg a műszaki fejlesztésben való érdekeltség problémáit, viszont árfelhajtó hatása van; ezért is állapították meg 25 százalékban

* A kriteriális jövedelemelvonásban a bruttó jövedelemből (vagy akár a nyereségből) a felhasznált termelési tényezők után, mintegy azok hatékonysági kritériumaként szereplő adókat kell fizetni. Ezek összege nem függ közvetlenül sem a bruttó jövedelemtől, sem a nyereségtől, így – eltérően a mi rendszerünktől – előfordulhat, hogy az adó elviszi az egész nyereséget.

a járulék mértékét, bár tisztában voltak azzal, hogy ez még mindig nem fejezi ki a munkaerő újratermelésének társadalmi ráfordításait.

A *bértömegadó* feladata a bérgazdálkodás szabályozása. Az adót a kifizetett bértömeg után fizetik, kulcsa pedig progresszív módon függ az évi átlagbéremelkedéstől. Ennek megvan ugyan az a hátránya, hogy sújtja az átlagbér-növekedést, de amíg nincs más módszer a teljesítményektől független bértömegnövekedés korlátozására, addig szükség van erre az adóra mint a társadalombiztosítási járulék kiegészítőjére. Šourek hangsúlyozza, hogy a bérszabályozás elsősorban nem adózási probléma: sajátos bérpolitikai eszközöket kíván. A bértömegadónak 1970-ben a tervmutatókon keresztül való közvetlen bérszabályozást kell kiegészítenie.

A piacgazdaságban a vállalati eszközök felhasználásával szemben a hitelkamatláb, az osztalékráta, általában a vállalaton kívüli befektetéssel elérhető jövedelem támaszt hatékonysági kritériumot. A szocialista gazdaságban e tényezők közül csak néhány van jelen, pénzpiac nincsen, ezért más eszközt kell keresni az eszközök felhasználásának hatékonysági kritériumául. Ilyen célt szolgál például a vagyonadó konstrukciója, amelyet a vállalat valamennyi saját eszköze után fizet. (A hiteleszközök vonatkozásában a kamat tölti be ezt a funkciót.) Kulcsa 4—6 százalékos, attól függően, hogy sikerül-e megvalósítani a vállalatok saját alapjainak rendezését.*

Az állóeszközök vonatkozásában mindenekelőtt az állóeszközök hibás értékelése nehezíti meg az előrelépést. Emellett elsősorban az amortizációelvonást kell megváltoztatni. A „nettó érték letörlesztéséből" álló mai rendszert, amely a „kettős tulajdon" helytelen elméletéből következik, meg kell szüntetni. Šourek egy olyan javaslatot ismertet, amely az amortizációelvonás mértékét a nettó és a bruttó érték arányával hozná összefüggésbe: 40 százalékos hányados alatt nem lenne elvonás, 40 százalék fölött a hányados értékétől függően történne az elvonás, és az amortizációelvonást széles körben kapcsolnák össze preferenciákkal. Így lehetővé tennék, hogy a vállalatok nagyobb hiteleiket részben az amortizációbefizetés terhére törlesszék, illetőleg az amortizációbefizetésből nyújtott engedményekkel folytatnának szelektív fejlesztést.

* A megjelent törvényben 5 százalék szerepelt.

A szerző ugyanis úgy véli, hogy mivel a szocialista államnak egyrészt feltétlenül nagyobbak a gazdasági és szociális feladatai, másrészt mivel a szocializmusban az eszközök átcsoportosításában is a költségvetésnek kell pótolnia a pénzpiacot, szükségszerűek egyfelől a vállalatok magas adóterhei, másfelől pedig az állam szelektív pénzügyi politikája. Ebben bizonyos szerepe az adószelekciónak is lehet. Az új szabályozás sok lehetőséget nyújt az illetékes állami szerveknek, hogy egyedi elbírálás alapján módosítsák a vállalatok adókötelezettségeit: változtassanak a nyereségadó alapján (további korrekciós tételek bevezetésével), csökkenthessék a nyereségadót a 7 százaléknál kisebb jövedelmezőségű vállalatoknál (ezek főleg olyan könnyű- és élelmiszeripari vállalatok, ahol az alacsony rentabilitás árproblémákból fakad), és csökkenthessék az adókötelezettséget akkor, ha a nyereség- és vagyonadó együttes összege meghaladja a nyereség 85 százalékát. Mindezekben az esetekben a felső szerveknek egyedileg kell mérlegelniük, vajon népgazdasági szempontból nem éppen az-e a kívánatos, hogy elvonják a vállalatok eszközeit. Az adókedvezményeket emellett kiemelt ágazatok, vállalatok preferálására is fel lehet használni; Šourek szerint azonban a szelektív pénzügyi politikának elsősorban (visszterhes és ingyenes) költségvetési juttatásokra, vállalatokba történő állami tőkebefektetésekre (esetleg kamatkötelezettség mellett) kell épülnie.

(Ism.: *Bauer Tamás*)

Balassa Béla: A magyar gazdasági reform

(Economica, London, 1970. február)

A szerző irodalmi források és 1968 nyarán Magyarországon szerzett tapasztalatai alapján elemzi gazdasági reformunkat. Kérdéses — írja a szerző —, hogy Ward és Megyeri következtetése, amely szerint a szocialista vállalat az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem maximalizálásában érdekelt, használható-e Magyarországon, ahol a munkásoknak nincs közvetlen szerepük a vállalatok irányításában. A vállalatok működéséért a felelősséget az igazgató viseli. Még akkor is, ha a munkásoknak beleszólásuk lenne a termelési döntésekbe, számukra csak minimális kény-

szer érvényesülne a nyereség maximalizálására, mert a nyereségből való részesedésük alapbérükhöz viszonyítva nem túl jelentős.

Az új mechanizmus által hozott legfőbb változások a vállalatoknak adott központi utasítások megszüntetése, a nyereségösztönzők felhasználása, a vállalati vezetők nagyobb szabadsága a beruházási döntésekben, az árak nagyobb rugalmassága, valamint a belföldi és külföldi áraknak az egységes devizaszorzóval való összekapcsolása voltak. Ezekkel szembe kell állítani a különböző területeken alkalmazott adminisztratív szabályozókat. Az utóbbiakat „fékeknek" nevezik, amelyeket a gazdasági vezetés az új mechanizmus bevezetésekor alkalmazott.

A fékek alkalmazását különböző megfontolások indokolják. Fontos ok volt az inflációtól való félelem, amely közvetlen rendszabályokhoz vezetett a bérek, az árak, az anyagelosztás, a hitel és a külkereskedelem területén. Korlátozták a vállalati vezető szabadságát az exportból eredő nyereség szabályozásával, magas nyereségadóval és az ipari minisztériumok felügyeleti szerepének fenntartásával. Ezt egymással ellentétes okok miatt tették: féltek, hogy a menedzsereknek nehézségeik lesznek az új mechanizmushoz való alkalmazkodásban, vagy ellenkezőleg, túl jól alkalmazkodnak, és cselekvéseik ellentétesek lesznek a népgazdasági érdekekkel. Végül, szociális megfontolások késztették a kormányzatot olyan intézkedések elkerülésére, amelyek munkanélküliséget vagy a személyi jövedelmekben nagy különbségeket idéztek volna elő. Érthető, hogy különféle fékeket alkalmaznak a régiből az új mechanizmusba való átmenet időszakában. Mégis, el lehet gondolkozni azon, hogy nem volt-e túl sok a „fékezés", olyannyira, hogy a zökkenőmentes átmenet biztosítására való törekvés valójában késleltette az új rendszer kibontakozását azzal, hogy akadályozta a reform fő céljának, az erőforrások alacsony termelékenységű szektorokból magas termelékenységű szektorokba való átcsoportosulásának megvalósítását. A kérdés most az, hogy a fékek megmaradnak-e vagy fokozatosan feloldják őket. Az előbbi esetben további adminisztratív rendszabályok alkalmazása válhatna szükségessé és végül az új mechanizmus sikere kerülhetne veszélybe.

A vezetésnek azzal a problémával is szembe kell néznie, hogy az erőforrások átcsoportosítása nem mehet végbe fájdalommentesen, mert az átcsoportosítást biztosítani hivatott ösztönzőknek kétélűeknek kell lenniük: el kellene fogadni a versenyképtelen vállalatok bezárását és valamelyes munkanélküliséget bizonyos foglalkozási ágakban. A versenyképtelen vállalatok bezárása politikai probléma és az allokációs folyamat megjavítása emberi költségeinek akceptálására irányuló akarat próbatétele lesz.

További kérdés, hogy milyen hosszú távú gazdaságpolitikát kell folytatni. Az ipari és a mezőgazdasági fejlődés fő irányait továbbra is az állam fogja meghatározni, mert a meglevő gyárak jelentős bővítése, új gyárak létesítése az állam feladata, csakúgy, mint a kutatási alapok elosztása. A fejlesztési eszközöket a múltban meglehetősen elaprózva osztották el az iparágak között.

Közvetlenül a háború utáni időben ezzel a „kiegyensúlyozott növekedést" akarták elérni, és tekintet nélkül a költségekre biztosítani akarták a hazai energia- és nyersanyagforrások fejlesztését. Később ennek a politikának további folytatása a szerzett jogok erejét tükrözte. A beruházási és kutatási alapokat a Tervhivatal és az ipari minisztériumok közötti alkuban osztották el, és az alku kimenetelére a minisztériumoknak nagy befolyásuk volt. Ennek eredményeként jelentős diverzifikáció alakult ki mind az iparcsoportok között, mind azokon belül. Az iparcsoportok közötti diverzifikáció mértéke a franciaországihoz és a nyugat-németországihoz hasonló, és nagyobb, mint amekkora a Magyarországhoz hasonló nagyságú nyugat-európai országokban tapasztalható.

A gazdaság nyitottá tételével szükségessé válik olyan beruházási és kutatási politika kialakítása, amely a nemzetközi specializációval képes biztosítani Magyarország gazdasági potenciáljának legjobb hasznosítását. Míg a képzetlen munka bére túl magas, a képzett munkán alapuló iparágakban Magyarország nagy előnnyel rendelkezik: a képzettség viszonylag magas, a bérek pedig alacsonyak a fejlett nyugati országokhoz képest. Ezek közül különös figyelmet kellene fordítani azokra az iparágakra, amelyeknek Magyarországon hagyományuk van, például a híradástechnikai iparra, de ezeken az iparágakon belül is nagyobb specializációra van szükség, mint a múltban. Egy másik sokat ígérő terület a mezőgazdaságnak ipari termelési eszközökkel való jobb ellátása és a

mezőgazdasági termékek feldolgozásának fejlesztése.

A tőkésországokba irányuló ipari export növelésének előfeltétele a műszaki színvonal emelése. A műszaki fejlődés ösztönzőinek megteremtése mellett szükség volna a korszerű technika importjára, amit külföldi beruházások és licencmegállapodások biztosíthatnak. Emellett erőfeszítéseket kellene tenni a termelési folyamatnak a háború óta nagy jelentőségűvé vált nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódása végett. Alkatrészek, részegységek, tartozékok szállítására külföldi cégekkel kötött megállapodások szolgálhatnák az utóbbi célt.

(Ism.: *Soós K. Attila*)

A. Manukjan: A tőkekivitel és a nemzetközi monopóliumok

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, Moszkva, 1969. 12. és 1970. 2. szám)

A tőkekivitel sokrétű formái közül a világ gazdasági felosztásával legszorosabb kapcsolatban a működő magántőke exportja áll, míg az állami és a kölcsöntőke leggyakrabban a politikai-területi felosztás eszköze. A tőkekivitelnek a II. világháború után megnövekedett jelentőségét jól érzékelteti a legfontosabb tőkeexportáló országok 1958. évi 101 milliárd dolláros külföldi beruházásainak 1967-ig 228 milliárd dollárra való emelkedése. Lényegesen megváltozott a tőkekivitel földrajzi megoszlása is. Líbiában, Iránban vagy Peruban az amerikai monopóliumok a munkaerőt a mukabérek félgyarmati színvonalán vehették meg, kisajátíthatták a földjáradék jelentős részét, meghatározhatták a koncessziós szerződések feltételeit, és tőkéjükre végül is fantasztikus extraprofitot kaptak. Nyugat-Európában néha szintén nagy extraprofitra tesznek szert, kiváltképp, ha tőkéjüket az új, vezető ágazatokba ruházzák be. A fejlett tőkésországokban beruházott külföldi tőke jövedelmezősége egészében azonban nem képes lényegesen felülmúlni a beruházó országon belülit. A piac minél kiterjedtebb részét ragadja meg egy monopólium, annál szilárdabb lesz uralma az adott piacokon. Evégett pedig elfogadható még a tőkének a beruházó országon belülinél nem sokkal magasabb jövedelmezőségi szintje is.

A fejlett országokban történő közvetlen beruházások fejlesztésében különösen az NSZK jár elöl. 1961 és 1967 között az ilyen beruházásainak összege 275 százalékkal, míg a fejlődő országokban realizált közvetlen beruházásainak összege csak 111 százalékkal emelkedett. Ennek következtében az országcsoportok szerinti szerkezetben a fejlődő országok aránya 37,4 százalékról 25 százalékra esett vissza. Hasonlók az Egyesült Államok megfelelő adatai is.

A külföldi tőke a vezető ágazatokba törekszik: az olaj-, a gépkocsi, a műanyag-, a gyógyszeriparba, az elektronikai iparba. Az új ágazatok megteremtésében és működésük kibontakoztatásában a tudományos-műszaki fölény, a termelési és szervezési tapasztalat válik a működő tőke — különösen a fejlett ipari országokba való — kivitele sikerének legfontosabb feltételévé. A hatvanas évek közepén a külföldön beruházott működő tőkének kétharmada került fejlett és egyharmada fejlődő országokba. Mindemellett a gyengén fejlett országokban beruházott amerikai tőke 1964 és 1967 között még így is 6976 millió dollár tiszta nyereséget hozott.

Az imperializmus egyik lényeges gazdasági ismérvének újabb fontos megnyilvánulása, hogy a legnagyobb imperialista államok nemzeti trösztjei közvetlenül nemzetközi csúcsmonopóliumokká alakulnak. Míg 50 évvel ezelőtt Lenin a nemzetközi csúcsmonopóliumok csíráit, a világ nemzetközi kartellek és trösztök által történő felosztásának a kezdetét figyelhette meg, korunkban a folyamat fejlődése oda vezetett, hogy maroknyi csúcsmonopólium többé-kevésbé teljesen uralja a tőkés világpiacot. A II. világháború után létrejött új és specifikus vonás, hogy a világkartellek fennmaradása mellett a mai imperialista fejlődés a nemzetközi csúcsmonopóliumok legtipikusabb és legdöntőbb formájává a tőke és az ellenőrzés szerint nemzeti, tevékenységi köre szerint pedig nemzetközi trösztöket és konszerneket tette.

Az imperialista uralom alatt álló világ gazdasági felosztásáért folyó harcot ma főleg a nemzetközi csúcsmonopóliumok összecsapásának folytonosan változó eredményei határozzák meg. E csúcsmonopóliumok az imperialista integráció legkövetkezetesebb hívei, mivel a tömeges külföldi beruházások alapján kifejlődött tevékenységük számára a nemzeti kormányok vámügyi, adóügyi, pénzügyi és minden más „önállóskodása" csak bosszantó akadály. Természetes

tehát, hogy az Európai Gazdasági Közösség megteremtésén leginkább az amerikai társaságok nyugat-európai vállalatai nyertek.

Fontos, jóllehet a nemzetközi jelentőségű, de tisztán nemzeti monopóliumoknál kisebb szerepet játszanak a *transznacionális trösztök* és *konszernek*, amelyek különböző imperialista országok tőkéit egyesítik. Az ilyen monopóliumok száma, hatalmas tevékenységi körük és gazdasági erejük ellenére végtelenül kicsi, és ezek nem váltak a nemzetközi típusú trösztök alapvető formájává. A transznacionális trösztöknél jóval nagyobb számúak a két, vagy több különböző nemzetiségű monopólium közös leányvállalatai. Az a jellegzetességük, hogy tevékenységük bizonyos szféráiban az anyamonopóliumok fenntartják saját jogaikat. Természetesen a transznacionális trösztök és a nemzeti trösztök közös leányvállalatai között nincs áthághatatlan akadály. Kritériumként csak az szolgálhat, hogy az anyavállalat menynyire „oldódott fel" a létrehozott közös társaságban.

A tröszt- és a kartellformát összehasonlítva azt állapítja meg a szerző, hogy az előbbi jóval szélesebb kereteket biztosított a koncentrációs folyamatoknak, mivel lehetővé tette a tudományos kutatások megszervezéséhez, az élenjáró termelési apparátus megteremtéséhez szükséges hatalmas eszközök felhalmozását. A nemzetközi csúcsmonopóliumokat történelmileg megelőző formát jelentenek a nemzetközi kartellek, amelyeknek hagyományos célja a piacok felosztása, a konkurrencia és az árak felverésének korlátozása, tagjai pedig nemzeti kartellek vagy trösztök. A kartell rendszerint egy már kialakult helyzetet rögzít. A nemzetközi kartellek jelentőségének viszonylagos csökkenése és a tröszt típusú monopóliumok növekvő szerepe azonban korántsem jelenti a régiek felszámolását, vagy az új kartellek létrehozásáról való teljes lemondást. Ha az utóbbi évtizedekben bizonyos mértékben csökkent is a mindent felölelő nyersanyag-kartellek súlya, a kartellegyezmény elemei azonban most felbukkannak az olyan licenciaszerződésekben, amelyek előírják, hogy a licencia alapján gyártott termékeket csak bizonyos meghatározott országokban szabad értékesíteni. Végső soron a kartellesítési és trösztösítési folyamatok nem állnak egymással szemben. A kartelleken belüli szoros kölcsönkapcsolatok lényegesen megkönnyítik a trösztösítést, annak mintegy előkészítő szakaszát alkotják.

A szerző végül azt fejtegeti, hogy a tudományos-kutató és kísérleti-szerkesztő munkák és eredményeik magánmonopolista kisajátítása, a tudományos-műszaki ismeretek és tapasztalatok mozgása a tőkés külgazdasági kapcsolatok egyik központi problémájává válik. Enélkül lehetetlen az árukivitelt, a tőkekivitelt, a modern nemzetközi monopóliumok kialakulását és fejlődését kimerítően vizsgálni. Különösen az iparilag fejlett országokba irányuló termelőtőke-kivitel elválaszthatatlan elemét alkotva, a tudományos kutatások eredményei és a haladó tapasztalatok maguk is önálló forgalom tárgyaivá lettek.

A licencia-ügylet állandó kísérő sajátossága, hogy a potenciális konkurrensnek lehetőséget ad az önálló továbbfejlesztésre, ezért a tudományos-műszaki vívmányok jelentős tömegeit birtokló legnagyobb monopóliumok előnye egyre inkább csökken. Ezért a trösztök át akarnak térni e vívmányok, valamint a termelési és szervezési tapasztalatok kizárólagosan saját hasznosítására, s ez a csúcsmonopóliumok növekedésének újabb tényezőjévé és egyben az imperialista államok közötti ellentmondások újabb forrásává válik.

(Ism.: *Pór György*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Berend T. Iván—Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 416 l.

Magas tudományos színvonalú és úttörő jelentőségű munka recenzióját adják a következő sorok. Nemcsak arról van szó, hogy a Kossuth-díjas szerzőpár és a gazdaságtörténeti irodalom gyarapodott egy jó könyvvel. Közép-Kelet-Európa* gazdasági fejlődéséről ilyen felfogásban még nem jelent meg munka, pedig sorsunk elválaszthatatlanul összeforrt e térséggel. A tőkés fejlődés sajátosságai olyan jegyekkel látták el a terület országainak gazdaságát, amelyek később a szocialista fejlődés nemzeti eltéréseit is indukálták, s a szocialista gazdasági integráció erősítésében is figyelembe veendők. Interdiszciplináris jelentőségű mű, nemcsak a gazdaságtörténet, hanem a közgazdasági tudományok legkülönbözőbb ágai — közte a gazdasági földrajz — művelőinek is alapvető forrásul szolgál.

A könyv *témaválasztása* mellett *módszere* is elismerést érdemel. A térség gazdaságtörténetének nemcsak hazai, hanem nemzetközi irodalmában is elsőnek sikerült az összehasonlító módszert ilyen fokon alkalmazni. A korábbi publikációkra általában jellemző volt, hogy a térség csak laza keretet adott a tárgyalásnak, amelyben az egyes országok külön-külön, gyakran egymástól függetlenül szerepelnek. A szerzők módszere azért volt alkalmazható, mert sikerrel oldották fel Közép-Kelet-Európa összetartozásának s nagy belső differenciáltságának ellentmondásait. A korábbi munkák a térség egységét elsősorban *kívülről* szemlélve állapították meg: különáll Európa más regionális egységeitől. Ennek felvázolása után figyelmüket a térség belső eltéréseinek feltárására fordították. Berend és Ránki azonban újszerűen mutatta ki az egész térségre érvényes, sajátos gazdaságfejlődési modell létét, s eme közös alapvonások árnyaltabb megvilágítását szolgálta az — egyébként nem lebecsülendő — regionális különbségek megvilágítása.

Az alaptétel tehát ez: a tőkés fejlődésnek sajátos, közép-kelet-európai modellje létezett, amelynek 3 regionális altípusa (a fejlettség sorrendjében) az osztrák-cseh, az orosz-lengyel-magyar és a balkáni fejlődés.

Nem egyszerűen arról van szó, hogy a tőkés fejlődés Közép-Kelet-Európában megkésett Nyugat-Európához viszonyítva. Megkésett a feudális társadalom kibontakozása is, de lényegében nálunk is a nyugat-európai modell ismétlődött. A 16. századtól azonban Közép-Kelet-Európa fejlődése elkülönült útra lépett, s ez végül is a 19—20. században a tőkés fejlődés sajátos modelljét eredményezte. A sajátosságokban szerepet játszott maga az időbeli eltolódás; fejlett tőkésországok létezése a kelet-európai ipari forradalom hajnalán, és — ezt már mi tesszük hozzá, e tényezővel a szerzők kissé mostohán bánnak — a térség földrajzi viszonyai is. Ilyen hatású volt például a földrajzi fekvés: a fő világkereskedelmi útvonalaktól való távolság, a csekély hosszúságú, viszonylag jelentéktelen beltengerekre nyíló partszakasz stb.

Csak példaként néhány sajátos vonást a tőkés átalakulásnak az I. világháborúig tartó időszakáról:

— A *mezőgazdaság fejlődése* a jobbágyság — igen kései — felszámolása után felgyorsult, nagy nemzetgazdasági jelentőségre tett szert. A fizetőképes nyugat-európai piac létezése kiszélesítette a mezőgazdasági kivitel lehetőségeit, s ez nagyban támogatta a kelet-európai ipari forradalom kibontakozását. A mezőgazdaság tőkés fejlődésében nagy szerepet játszott a modern bankrendszer és a közlekedési hálózat kiépülése. A fenti jellemvonások meg a mezőgazdaság birtokviszonyai, termelési struktúrája is mind élesen eltértek a nyugati típusú tőkés agrárfejlődés jellemvonásaitól.

* A „Közép-Kelet-Európa" megnevezést használjuk, hiszen ez szerepel a könyvben; szeretnénk azonban megjegyezni, hogy ez eléggé félreérthető. Úgy is érthető, hogy Kelet-Európa középső részéről van szó (ez pedig tévedés), úgy is, hogy Közép- *és* Kelet-Európáról (ami szintén pontatlan, de közelebb van az igazsághoz). Az angol nyelvű szakirodalom egyébként „East-Central" (Kelet-Közép) Európáról ír, ami talán a legmegfelelőbb, de a magyar szóhasználatban valamiért a Kelet- és a Közép- helyet cserélt.

— A tőkés fejlődésben nélkülözhetetlen és tartós szerepet játszott a *külföldi tőke.*

— Az ipari forradalom Nyugat-Európában szinte robbanásszerűen játszódott le, gyors társadalmi átalakulást vonva maga után. Közép-Kelet-Európa országai (nagy többségükben) nem váltak ipari országokká, az ipari forradalom vontatottan haladt előre, némely balkáni országok csak küszöbéig jutottak el. A gyáripar kialakítása sokkal tőkeigényesebb volt, mint például 100 évvel korábban Angliában. A térség iparának sajátos *szerkezeti* vonása, hogy a vezető szerepet általában az *élelmiszeripar* játszotta. Ezt a nyugat-európai élelmiszer-felvevő piac létezésén kívül a nagy élelmiszer-termelő potenciálban kifejeződő földrajzi adottságok is motiválták. *Szervezeti* vonatkozásban pedig érdekes, hogy az alacsonyabb fokú iparosodottság, a nemzetgazdaság egyes szektorainak feudális megrekedése ellenére kialakultak az első monopolszervek, a tőkekoncentráció esetenként magas színvonalat ért el.

Az I. világháború után a közép-kelet-európai fejlődés körülményei sokban megváltoztak. Szétesett a gazdasági integrációt jelentő Osztrák—Magyar Monarchia, a térség a korábbinál jóval kisebb méretű nemzetgazdaságokká tagolódott. Ezek egymással gyakran ellenséges viszonyban lévén, a térségen kívül kerestek gazdasági kapcsolatokat, a Szovjetuniótól pedig szinte teljesen elszigetelődtek. A sajátos közép-kelet-európai fejlődési modell létezését mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a térség sajátos fejlődése e kedvezőtlen politikai atmoszférában is fennmaradt.

A háború és a háborút követő felbomlás következményei — győztesekre és vesztesekre egyaránt — kedvezőtlenek voltak. Pénzügyi válság, infláció, eladósodás jellemezte az 1920-as évek első felét. Voltak pozitív irányú változások is (például a földreformok), amelyek előkészítették a gazdasági talpraállás folyamatát. Közép-Kelet-Európának azonban csak 3—4 „jó éve" volt, lényegében csak a háború előtti állapotokat sikerült rekonstruálni, amikor a térség országaira is rászakadt az 1929/32-es világgazdasági válság. Ezután pedig a hitleri Németország gyorsuló expanziójának évei következtek.

A két világháború közötti közép-kelet-európai gazdasági fejlődés egyik sajátossága, hogy üteme *végtelenül lelassult,* a nemzeti jövedelem évi növekménye 1 százalék körül járt. Megtorpant a közlekedési hálózat — korábban oly jelentős — modernizálása, és stagnálás jellemezte a mezőgazdaságot is. Az ipar csak a balkáni országokban mutatott gyorsabb fejlődést, egyebütt — az összezsugorodó piacok hatására — 1938-ban alig emelkedett az 1913. évi színvonal fölé. Előnytelenül változott meg az ipar belső szerkezete. Viszonylag háttérbe szorultak a nehézipari ágak, s a könnyűipar tört előre (ez utóbbiban a textilipar felváltotta az élelmiszeripart). Ez éppen ellenkező irányú folyamat volt, mint amit a modern technikai fejlődés megkívánt volna, s ami Nyugat-Európában játszódott le.

Kétségtelen tanulság a két világháború közötti időszak gazdasági fejlődéséből, hogy a kis nemzetgazdaságok elzárkózása, a térségen belüli gazdasági szálak gyengülése nagyban hozzájárult a tartós gazdasági nehézségekhez. Megkönnyítette a hitleri Németország gazdasági behatolását a térségbe, amelynek országai — hol önként, hol erőszak hatására — egymás után beépültek a német gazdasági életterébe, s a II. világháború hadtápterületévé váltak.

A könyv olvasása arról is elgondolkoztat, hogy milyen nagy szükségünk lenne a ma is sajátos közép-kelet-európai fejlődési modell, a szocialista közép-kelet-európai fejlődés pontos és árnyalt kidolgozására. A KGST gazdasági együttműködéssel gazdag irodalom foglalkozik, egy kívántnak tartott gazdasági integrációnak azonban nemcsak külkereskedelmi és koordinációs feltételei vannak. Nem lehetünk megelégedve „tágabb hazánk", Közép-Kelet-Európa közgazdasági, gazdaság-földrajzi, általában társadalomtudományi kutatásával és megismerésével. A térséggel foglalkozó kutatóintézetek és tudományos folyóiratok — csekély kivétellel — a tőkésországokban működnek (nemegyszer sanda céllal).

A „kelet-európai" jelző sokáig pejoratív értelmű volt, s lehetett is, mert gazdasági és politikai elmaradottságot egyaránt jelzett. A II. világháború óta azonban a térség az európai társadalmi fejlődés élére ugrott; gazdasági dinamizmusa is hallatlanul felerősödött: nyugodtan és szégyen nélkül vállalhatjuk kelet-európai voltunkat. Ennek alapfeltétele a térség korrekt megismerése. Rendkívül nagy és nívós hozzájárulás ehhez Berend és Ránki könyve. Bosszantó, hogy a képtelenül alacsony (800!) példányszám az érdeklődők számára alig teszi hozzáférhetővé.

Enyedi György

A mezőgazdaság fejlődésének közgazdasági kérdései

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 286 l.

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének a mezőgazdaság fejlődésével foglalkozó munkacsoportja e tanulmánygyűjteményben a mezőgazdaság fejlődésének időszerű kérdéseit tárgyalja.

A kötetet *Csendes Bélának* a „Mezőgazdasági termelésünk *fejlődési üteme és tényezői*" című tanulmánya nyitja meg. A szerző kiemeli azt a figyelemre méltó fejlődést, amelyet mezőgazdaságunk — az ötvenes évek első felében tapasztalt stagnálás után — a legutóbbi tíz évben elért. Az 1957—1967 közötti évi 2,1 százalékos növekedési ütemmel századunkban a hazai mezőgazdaság legerőteljesebb ütemű fejlődése valósult meg.

A szerző részletesen elemzi azokat a tényezőket, amelyek a gyors fejlődést lehetővé tették, vizsgálja a mezőgazdaság két fő ágának alakulását és a mezőgazdasági termelés szerkezeti átalakulását. A mezőgazdasági termelés évenkénti ingadozásait elemezve arra a következtetésre jut, hogy az ingadozások mértékét még magasabb növekedési ütemmel és a termelés színvonalának emelésével lehet csökkenteni. A tanulmány a mezőgazdaság alapvető termelési tényezői átalakulásának jellemzésével és a hatékonysági problémák bemutatásával zárul. Ebben a részben különösen figyelemre méltóak a termelési tényezők hatékonyságának javítására vonatkozó megállapítások.

Ihrig Károly tanulmánya (*„A mezőgazdaság hozzájárulása a tőkés gazdaság növekedéséhez"*) a társadalmi termék növekedését vizsgálja, s ezen keresztül világítja meg a mezőgazdaságnak a népgazdaság növekedésében betöltött szerepét. A szerző a társadalmi termék növekedésének két fő forrását különbözteti meg. Extenzívnek minősíti a növekedést, ha a társadalmi termék többlete a társadalmi munkaerő-kapacitás eddiginél nagyobb részének foglalkoztatásából ered. Intenzív növekedés esetén a társadalmi termék növekedése a munkatermelékenység emelkedésének következménye. A szerzőnek ez az állásfoglalása új nézőpontot jelent a szocialista agrárgazdaságtanban. A hazai agrárközgazdászok ugyanis eddig a növekedés jellegét más ismérvek alapján ítélték meg. Szerintem attól függően, hogy a társadalmi munka hatékonyságának változása milyen szerepet játszik a növekedésben — a belterjes fejlesztés is eredményezhet extenzív és intenzív gazdasági növekedést.* Ihrig Károly meghatározásából nem derül ki az, hogy a növekedés jellegének megítélésekor az élő- és holtmunka-ráfordítás együttes mennyiségét és hatékonyságát kell figyelembe venni. Ha az eleven munka oldaláról közelítünk, akkor nem a társadalmi termék, hanem az új érték változása és elemzése útján jutunk helyes következtetésre a növekedés jellegét illetően. A növekedés tényezőit vizsgálva a szerző nem említi meg a termelési tényezők hatékonyságát.

A tanulmány további részében Ihrig professzor új és érdekes gondolatokat fejt ki a mezőgazdaságnak a népgazdasági növekedéshez való hozzájárulási módjairól, lehetőségeiről, arányáról és megvalósulási problémáiról.

Érdekes összefüggéseket világít meg *Hegedüs Miklós „Az ipar és a mezőgazdaság anyagi kapcsolatai a Közös Piac országaiban és hazánkban"* című tanulmánya. Annak ellenére, hogy a gazdasági fejlődéssel csökken a mezőgazdaságnak a társadalmi termék előállításában és az egy főre jutó fogyasztásban betöltött szerepe, az utóbbi évtizedben a közgazdaságtudomány — a fejlett és fejlődő országokban egyaránt — fokozott érdeklődéssel fordult a mezőgazdaság felé. Ennek okai között megemlíti a szerző, hogy a fejlődés során a mezőgazdaság egyre inkább nyitottá válik a gazdaság más szektorai számára, egyrészt mint nyersanyagtermelő, másrészt mint termelésieszköz-felvevő piac. A mezőgazdasági termeléssel szembeni igények minőségi változásáról és a mezőgazdasági termelési tényezők átrendezéséből eredő problémák váltják ki elsősorban a mezőgazdaság iránti érdeklődés fokozódását. A szerző főként az ÁKM-beli összefüggések alapján jellemzi a mezőgazdaság és az élelmiszeripar belső kapcsolatait. Nem utal azonban arra, hogy az élelmiszer-gazdaság belső kapcsolatait az eltérő fejlettségi fok mellett az integrációs lehetőségek és formák különbözőségei is befolyásolhatják. Bemutatja a termelési színvonal és a mezőgazdaság ipari eredetű termelésieszköz-felhasználásának

* Ezt a problémát tárgyalja Bethlendi László: A termelés növekedése és tényezői az állami gazdaságban című tanulmánya, Statisztikai Szemle, 1969/6. sz.

mértéke, valamint az egységnyi termék előállításához felhasznált ipari nyersanyagfelhasználás volumene közötti összefüggéseket. Elgondolkodtató az a megállapítása, hogy mezőgazdaságunk részvétele a nemzetközi munkamegosztásban nemcsak a gazdaság egészéhez viszonyítva alacsony, hanem a fejlett országok mezőgazdaságában megfigyelhető arányokhoz képest is.

Komló László „Az élelmiszer-termelés koncentrációja a mezőgazdaság iparosodásának fokán a tőkés gazdaságban" című tanulmánya megállapítja, hogy a fejlett tőkésországokban a mezőgazdasági termelés koncentrációja magas fokot ér el. Ez azért lehetséges, mert a termelőerők fejlődésének következtében a koncentráció összekapcsolódhat a specializációval. Részletesen jellemzi azokat a tényezőket, amelyek lehetővé teszik, hogy a mezőgazdasági termelési ágak üzemileg elválhassanak egymástól. Az élelmiszeripar és a mezőgazdaság kapcsolatát elemezve megállapítja, hogy az élelmiszeripari termelés nagyfokú koncentrációja a specializációra képes mezőgazdaságot a területi szakosítás irányába viszi. A továbbiakban a tőkés mezőgazdaság koncentrációjának és integrációjának technikai-gazdasági vonatkozásait mutatja be. A feltárt technikai-gazdasági folyamatok minden bizonnyal a szocialista mezőgazdaságban eltérő, sokrétűbb és a mezőgazdaság szempontjából kedvezőbb társadalmi-gazdasági formákban realizálódhatnak.

Az állattenyésztés és a takarmánybázis összehangolatlansága takarmánytermelésünk nem kielégítő fejlődésére, a rossz takarmányértékesülésre, a takarmányimport fogyatékosságaira és a megfelelő készletek hiányára vezethető vissza — állapítja meg *Kövesi János „A takarmánybázis szerepe az állattenyésztés fejlődésében"* című tanulmányában. A továbbiakban szemléletesen bizonyítja, hogy a takarmánybázis mennyisége és összetétele alapvetően befolyásolja az állattenyésztés fejlődési ütemét, irányát és arányait. Fő következtetése, hogy az állattenyésztést a szilárd takarmánybázis megteremtésével, az állattenyésztési ciklusok előrejelzésével és a takarmányfelhasználás hatékonyságának javításával lehet tervszerűen és kiegyensúlyozottan fejleszteni.

Tóth A. Ernő „Háztáji és kisegítő jellegű gazdaságok munkaerőhasznosításának kérdései az árugazdaság fejlődésének mai szakaszán" című dolgozata ugyancsak időszerű és a munkaerő-gazdálkodás szempontjából nagyon fontos kérdéseket tárgyal. Abból indul ki, hogy a tőkés és a szocialista mezőgazdaságban egyaránt, az árutermelő nagygazdaságok mellett szükségképpen fennmaradnak olyan kisgazdaságok, amelyekben a mezőgazdasági termelés kiegészítő jellegű. A továbbiakban jellemzi a kisegítő és háztáji jellegű gazdaságok típusait és a termelőszövetkezeti háztáji gazdaságok szerepét és jelentőségét. A háztáji gazdaságok munkaerőigényét vizsgálva feltárja azokat az eseteket, amikor a közös és háztáji gazdaságok között verseny alakulhat ki a kézi munkaerőkért. Részletesen elemzi és új szempontból világítja meg azokat a tényezőket, amelyek a közös és a háztáji termelés eltérő jövedelmezőségét magyarázzák.

Kovácsné, Orolin Zsuzsa „A nők, fiatalkorúak és idős termelőszövetkezeti dolgozók foglalkoztatása a termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban" című tanulmányában azokat a feltételeket és körülményeket vizsgálja, amelyek lehetővé teszik a nők, fiatalkorúak és idős dolgozók rendszeres vagy alkalmi foglalkoztatását a termelőszövetkezetekben. A termelőerők jelenlegi színvonala mellett a közös gazdaságoknak is szükségük van erre a munkaerőre, de jelentkezik a foglalkoztatási igény az egyéneknél is. A különböző igények ésszerű összeegyeztetése nemcsak a termelőszövetkezetek munkaerő-gazdálkodásának problémája, hanem társadalmi kérdés is — állapítja meg a szerző.

A könyv hasznos ismereteket nyújt a mezőgazdaság növekedésének kérdéseivel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek számára, valamint elvi útmutatást adhat az üzemi fejlesztési politika kialakításán fáradozó vállalati szakembereknek is.

Bethlendi László

A szocializmus politikai gazdaságtana és alkalmazása az NDK-ban

(Politische Ökonomie des Sozialismus und ihre Anwendung in der DDR) Dietz Verlag, Berlin, 1969. 904 l.

Első alkalommal adtak közre a marxista politikai gazdaságtan NDK-beli művelői olyan könyvet, amelyben átfogó képet nyújtanak a szocializmus közgazdaságtanának elméleti alapjairól, kísérletet téve egy fejlett szocialista ország eddig felgyülemlett tapasztalatainak teoretikus összefoglalására. Nincs lehetőség arra, hogy a kilencszáz lapnyi terjedelmű könyv valamennyi lényeges gondolatát ismertessük, vagy akárcsak utaljunk is újszerű következtetéseire, az egyes problémák sajátos tárgyalásmódjára. Csak néhány kiragadott kérdésre irányíthatjuk a figyelmet, amelyek különösképpen számot tarthatnak közgazdasági közvéleményünk érdeklődésére, hiszen gazdaságunk mindennapos gyakorlatában és vitáinkban is újra és újra felbukkannak.

A cím utal a mű egyik lényeges vonására, erősen gyakorlati jellegére. Talán még találóbb lett volna a „Gyakorlati politikai gazdaságtan" cím, hiszen teoretikus kérdésfeltevések összefonódnak gazdaságpolitikai, sőt politikai következtetésekkel, s a gazdasági gyakorlat itt több, mint az elméleti fejtegetések kiindulópontja vagy illusztrációja.

A könyvet forgatva, lehetetlen észre nem venni, hogy mennyire nagy helyet kap benne a jövő — s ez második lényeges sajátossága. Mintha valamennyi fejezete Robert Browning sorainak jegyében íródott volna: „Messzebbre tekintsen az ember, mint amit közvetlenül elérhet." Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a kapuk előtt álló technikai forradalom, az ezzel kapcsolatos emberi, társadalmi problémák önálló fejezetrészben kapnak helyet. Kifejezésre jut ez abban is, hogy a szerzők szinte minden kérdés tárgyalásánál érvényesíteni igyekeznek a marxista történetiségnek azt a gyakorta elhanyagolt követelményét, amely szerint a jelenségeket nemcsak a múlt, hanem a jövő felé forduló oldalukról is elemezni kell. A jövő felé fordulás itt nem a napjainkban oly divatos futurológia valamiféle szocialista változatát jelenti, hanem jóval inkább azt, hogy a következő évek (vagy talán évtized) szocialista társadalmát helyezik a középpontba, és a lehető legszélesebb körben alkalmazzák a dinamikus elemzést, erősen koncentrálva a tendenciákra, a változási irányokra, a most még csak csíra formában meglevő problémákra.

A könyv harmadik szembetűnő vonása az a törekvése, hogy a gazdasági, sőt még a technikai-gazdasági problémákat is elsősorban az emberek közötti társadalmi kapcsolatok felől közelítse meg. Ha ez a politikai-gazdaságtani „antropológia" helyenként elvont is, a könyv fejtegetései mindenesetre igazolni látszanak azt az előszóban tételesen is megfogalmazott kiindulópontot, hogy az elemzésnek túl kell mutatnia a szűken, prakticista módon értelmezett gazdasági következtetéseken és az embert nem harmadrangú tényezőként, nem az absztrakt törvények végrehajtójaként kell kezelnie. Ilyen értelemben a könyv talán politikai gazdaságtan tankönyvhöz mérten szokatlanul erősen gyakorlati jellege ellenére sem egyszerűen gazdaságtan, hanem *politikai* gazdaságtan, mivel tárgyát az emberek termelési viszonyaiban találja meg.

A könyv struktúrája is figyelemre méltó. A meglehetősen terjedelmes anyagot öt fejezet fogja össze, és az, hogy nem izolált fejezetsorról, hanem átfogóbb fejezetekről van szó, legalábbis jobb lehetőséget nyújt a komplexitásra, az összefüggések kiemelésére és az egységes tárgyalásmódra.

Az öt fejezet címe a következő: 1. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet — korunk alapvető törvényszerűsége; 2. A szocialista termelési mód kialakulása az NDK-ban; 3. A szocializmus gazdasági törvényei és gazdasági rendszere az NDK-ban; 4. A szocialista újratermelés; 5. Újratermelés, gazdasági számvitel, szocialista gazdaságvezetés az üzemekben.

A két első fejezet történeti, a két utolsó meglehetősen gyakorlati jellegű. A következőkben részletesebben főleg a harmadik fejezetben tárgyalt elméleti kérdésekkel foglalkozunk. Választásunk azért esett a középső fejezetre, mert e részben koncentrálódnak a ma és a holnap elméleti kérdésfeltevései és e fejezetet olvasva közvetve hozzájutunk a többi fejezet esszenciájához is, s megismerkedhetünk azokkal az alapvető tételekkel, amelyekre — a könyv szerzői szerint — a szocialista újratermelési és vállalatelméletnek épülnie kell.

A harmadik fejezet bevezető gondolatsora a szocializmus történelmi helyét taglalja, azzal a kiindulóponttal — vagy ha tetszik végkövetkeztetéssel —, hogy a *szocializmus önálló társadalmi gazdasági formáció,* amely saját viszonyrendszerrel, specifikus mozgástörvényekkel rendelkezik, és nem tekinthető a kommunizmus alsó fázisának, valamiféle rövid lélegzetű átmenetnek. A szerzők igyekeznek érvelni e mellett a minden bizonnyal vitára ingerlő felfogás mellett, utalva azokra a negatív következményekre, amelyek abból fakadtak, hogy a szocializmust nem saját alapjáról magyarázták, hanem jellemző viszonyait vagy a „kapitalizmus maradványai" feliratú skatulyába erőszakolták, vagy valamiféle tökéletlen kommunizmusként értékelték. A szocializmus és a kommunizmus ebben a felfogásban nem ugyanazon társadalmi-gazdasági formáció két érettségi foka, hanem két önálló, bár azonos típusú (köztulajdonra épülő) termelési mód.

A szocializmusnak mint önálló társadalmi-gazdasági formációnak az elemzése a szocialista tulajdon és a tervgazdaság sarkpontjaira épül, összefüggésbe hozva ezeket a szocializmus sajátos mozgástörvényeivel és hajtóerőivel.

A szerzők abból az általános tételből indulnak ki, hogy *a tulajdon tartalmát mindig az emberek között megvalósuló viszonyok adják.* A tulajdon kapitalista formája végletesen szétválasztotta egymástól a termelés szubjektív és objektív elemeit, és szembeállította a tulajdonost a termelővel. A szocialista tulajdon értelme ellenkezőleg éppen a termelő és a tulajdonos egységében, azonosságában van, amely egység össztársadalmi szinten értelmezendő. A szocialista tulajdon nem kisebb közösségek tulajdona, a dolgozó nem mint csoporttulajdonos válik tulajdonossá, hanem mint az egész társadalom termelőeszközeinek részese, identifikációjának gyakorlati formája a demokratikus centralizmus, tulajdonos mivolta a vállalati önállóságban nyer mozgásteret. A csoporttulajdon, az autonóm üzemek létezése akadályozná a tervgazdálkodást, amely a kapitalizmusra jellemző izolált magánmunka helyére a közvetlenül társadalmi munkát állította. A csoporttulajdon alternatívája helyett éppenhogy *a szocialista tulajdon társadalmi jellegét kell elmélyíteni,* amely az igazi demokráciának egyedül valóságos talaja, mert a társadalmi tulajdonból fakadó társadalmi tervezés valamennyi dolgozó közös érdekét juttatja kifejezésre.

A szocialista tulajdonból következő emberi viszonyok adekvátan tükröződnek a szocialista verseny feltételeiben. A szocialista versenyben kialakuló érdekegyezőség (amelyet nagyon helytelen volna az érdekek automatikus, mechanikus, ellentmondásmentes egységeként felfogni) lehetővé teszi az újratermelés fölötti társadalmi uralmat és olyan tulajdonságokat alakít ki az emberekben, hogy azok nemcsak a részfolyamatokat uralják; következésképpen az emberi totalitás irányába való fejlődést jelent. A szerzők tehát összefüggést látnak a tulajdon totalitása és az emberi totalitás között. A szocializmus bonyolult érdekhálózatát átfogó egység objektív alapja a társadalom, a kisebb kollektíva és az egyén közös érdeke: az hogy újat alkosson a termelőerőkben és a termelési viszonyokban. A könyv alkotói alapvetően hamisaknak tartják azokat az állításokat, amelyek az üzemek és egyének divergáló érdekeire hivatkoznak.

★

A szocialista társadalmi tulajdonból kiindulva közelíthetjük meg a szocializmus alapvető mozgástörvényét, a gazdasági alaptörvényt, amelynek feltárása, de különösen hatásmechanizmusának analizálása minden társadalmi-gazdasági formáció elemzésének kulcskérdése.

A szocializmus gazdasági alaptörvénye kifejezi a termelés végső célját, amely nem más, mint a személyiség totális és szabad fejlődése, és amelynek elérésére mozgósítanak a szocializmusban minden gazdasági erőt. Az alaptörvényben megfogalmazzák e cél elérésére szolgáló *eszközöket* is: az újratermelés állandó bővítését, tökéletesítését és intenzifikálását.

A könyv felfogása szerint az alaptörvény meghatározza a gazdasági élet valamennyi folyamatát, de mégsem tekinthető kerettörvénynek, amely minden más gazdasági törvényt magába olvaszt. A szocialista társadalom objektív feltételei és az ebből következő cselekvési módok — amelyek közegében érvényre jutnak a szocializmus gazdasági törvényei — sokkal gazdagabbak, semhogy egyetlen törvény átfoghatná őket.

Az alaptörvény megvalósulásának feltétele az *idővel való gazdálkodás* általános törvényének megvalósulása. A technikai forradalom és a szocializmus körülményei

új tartalommal gazdagítják ezt a törvényt is. Az idővel való gazdálkodás — amelyben, mint Marx írja a „Grundrissében", végül is minden gazdálkodás feloldódik a szocializmusban — nemcsak a termékekben tárgyiasuló munkával való takarékoskodást jelenti, hanem mindinkább az időtényező másirányú figyelembevételét is. A hatékonyság nemcsak az effektív ráfordításoktól függ, hanem például attól is, hogy a kellő pillanatban ismerik-e fel a jelentkező közgazdasági problémákat és hogy mennyi időt igényelnek a megoldásukra hozott intézkedések. Egyre nagyobb figyelmet szentelnek a kutatási, a fejlesztési idő problémáira és az objektumok üzembehelyezésének határidejére. A közgazdasági munkában a bérköltségek vagy rezsiköltségek mellett olyan nagyságokkal kell operálni, mint a beruházások átfutási ideje, az alapok megtérülési ideje, a gyártáselőkészítéshez és a gazdasági döntésekhez szükséges idő, a káderutánpótlás képzésének ráfordításai.

Újszerű a szerzőknek az a törekvése, hogy az idő ökonómiáját olyan gazdaságon kívüli területekre is kiterjesszék, mint a személyes fogyasztás és a szabadidő. Figyelemre méltók azok a fejtegetések, amelyek a szabadidő és a munkaidő viszonyára vonatkoznak, és annak a tendenciának a hangsúlyozása, hogy a fejlődéssel eltűnnek a különbségek a munkaidő mint nem szabadidő és a szabadidő mint nem munkaidő között. A társadalom idejével való takarékosság megkívánja, hogy olyan elhanyagolt problémákat is vizsgálat alá vegyünk, mint a szabad időt elrabló várakozási és közlekedési idők és a házi munkák túlzott időigénye (a szolgáltatások fejletlensége miatt). Az idővel való takarékosság a szocializmusban a társadalmi gazdagság gyarapodásával egyértelmű, mint Marx írja a „Grundrissé"-ben ... „De ténylegesen, ha a bornírt polgári formát kiküszöbölik, mi más a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, készségeinek, élvezeteinek, termelőerőinek univerzális cserében előállított univerzalitása".*

★

Az alaptörvényben megfogalmazott célok elérése csak tervgazdaságban lehetséges — vallják a könyv szerzői. A szocializmus sine qua non-ja *a tervgazdálkodás*, amelyben realizálódik a társadalmi tulajdon, s amely a termelés társadalmi jellegének egyedül megfelelő gazdálkodási mód. A marxisták és a revizionisták közötti ideológiai ellentét éppen a tervezés kérdésében mutatkozik meg a legélesebben. A szocializmus törvényeinek jellegzetessége, hogy tudatos társadalmi tettekben realizálódnak, az emberek uralma és ellenőrzése alatt. A tervezés tökéletesítése szükségszerű. Ezt a társadalmasodásból következő szükségszerűséget nem lehet kikerülni sem a tervezés leépítésével, amit a revizionizmus propagál, sem az elavult tervezési formákhoz való ragaszkodással. A tervezésben kifejezésre kell jutnia a társadalom akarategységének, hiszen akarategység nélkül még egy nagyipari létesítmény sem funkcionálhat. A szocializmus a nagyipar terméke, és ha a dolgozók nem tudják ehhez igazítani intézményeiket, nem lehet szó semmiféle szocializmusról.

Az egységes akarat képviselője az állam és a párt, az egy központból történő irányítással megvalósul a munkásosztály uralma és érvényre jutnak az alapvető társadalmi érdekek. De amennyire a szocialista rendszer axiómájának tekinthető a szocialista állam közgazdasági szerepe, éppen annyira alapvető a központi tervezés elszakíthatatlan kapcsolata az üzemek, a vállalatok kollektíváinak önálló kezdeményezésétől.

A szocializmus éppen azért modern rendszer, mert a demokratikus centralizmus elvén nyugszik. A centralizmus hangsúlyozása főleg a szocializmus tanácsadóinak szerepében tetszelgő polgári közgazdászokkal szemben fontos, akik a szocialista országok számára vállalati önrendelkezést, széttagoltságot propagálnak, miközben a tőkésországokban a monopolista szövetségek uralma alatt a tőkének minden eddiginél hatalmasabb centralizációja megy végbe. A centralizáció azonban a legkevésbé sem zárhatja ki a gazdasági tevékenység hordozóinak, a vállalati kollektíváknak az önállóságát és felelősségét. A szocializmus törvényszerűségei végül is a vállalatok tevékenységében valósul meg, minden rajtuk múlik.**

A vezetési és szervezési munka növekvő bonyolultsága és a szocialista társadal-

* Karl Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin, 1953. 387. l.

** Ezzel kapcsolatban megemlítem Werner Kalweit és Otto Rheinhold recenzióját a „Wirtschaftswissenschaft" című folyóirat 1969. 10. számában, amely kiemeli a könyv újszerű felfogását a vállalatról, aláhúzva azt, hogy a szerzők a szocialista vállalatot tekintik alapvető egységnek, és olyan politökonómiai komplexusként elemzik, amelyben realizálódik a társadalmi tulajdon és kibontakozik a szocialista személyiség.

mat átitató tudatosság érthetővé teszik, hogy a könyv meglehetősen nagy teret szentel a tervezés, a vezetés és irányítás problémakörének. A tervmunka alfájának a szerzők a *prognózisokat* tartják, sajátosan fogva fel ezt a sokféle értelemben használt kategóriát. A prognózist megkülönböztetik a tervtől és a prognosztikát olyan alkotó folyamatnak tekintik, amelyben a társadalom szembetalálkozik a jövő problémáival. A prognózis tulajdonképpen hosszú távra érvényes stratégia a társadalmi viszonyok átalakítására. A Kommunista Kiáltvány volt az első mesteri társadalmi prognózis és a mai prognózisok ősének tekinthető a Lenin kidolgozta elmélet is, amelyet az októberi forradalom igazolt, hogy lehetséges a szocialista forradalom egy országban való győzelme. A népgazdasági tervek a prognosztikai munkából szükségszerűen folyó konkrét következtetéseket vonják le és ellentétben a prognózisokkal, őket kötelező jellegűeknek tekintik. Az össztársadalmi tervezés mélyen a szocialista rendszerben gyökeredzik, ezért a kapitalista jelszó: „több tervezést" a legkevésbé sem értelmezhető valamiféle közeledésnek a két rendszer között. A terv előtt áll a feladat, hogy kibontakoztassa a szocializmus immanens hajtóerőit uralva a társadalmi összfolyamatot, összefogja a szocialista árutermelők kezdeményezéseit. Az üzem vagy kombinát nem az utolsó láncszem a tervláncban, az újratermelési folyamatba való harmonikus beilleszkedése a társadalmi tervezés „belső ügye".

A szerzők hangsúlyozzák a hosszú távú terv domináns szerepét, amelyben nemcsak egy adott iparág kibocsátását tervezik meg, hanem a technikai és a tudományos eredmények elérésének lehetőségét és a strukturális változásokat is. A népgazdasági tervezés így mindinkább népgazdasági optimalizálódással egyértelmű. A korszerű matematikai módszerek és az elektronikus számítógépek lehetőséget adnak, hogy a laboratóriumi kísérletek mintájára különböző tervvariánsokat próbáljanak ki. Az optimalizálás nem jelenthet valami merev, központi erőforrás-elosztást, hanem a központ és a részrendszerek együttműködésében valósul meg.

A tervmunkában érdekes, sajátos kategóriaként szerepel az ún. *struktúrameghatározó termék* fogalma. A struktúrameghatározó termékek kiválasztása az erőforrások koncentrációjának jegyében történik. A struktúrameghatározó termékekkel összefüggő problémák a központi tervben is helyet kapnak. A népgazdasági „kulcstermékek" tervezése több üzemre kiterjedő komplex tervezés: valamennyi fontosabb üzemre, amelynek termelése kapcsolatban van a struktúrameghatározó termék termelésével. A tervezésben így tulajdonképpen termékvonalakat, termékláncokat alakítanak ki, amelyeknek egy-egy struktúrameghatározó termék szab irányt.

Ugyanígy a tervvel összefüggő fogalom a *gazdasági normatívák* kategóriája, amely tulajdonképpen államilag kötelező szabályozást jelent a termelőalapokra, a nyereségre, a tiszta jövedelemre és más közgazdasági nagyságokra, viszonyszámokra vonatkozóan. A normatívákkal kapcsolatban a szerzők azt hangsúlyozzák, hogy ezek nem jelentenek a vállalat minden gazdasági döntésébe való direkt beleszólást, hanem általános szabályozók, s a szabályozás e rendszerében a gazdasági élet szereplői a normatívák által körülhatárolt játékteret önálló gazdasági tevékenységükkel töltik be. A termelőalapokra, a befizetendő nyereségre és az árakra vonatkozó normatíváknak egységes rendszerként kell hatniuk.

A tervezés társadalmi folyamat, amely a vállalatok aktív részvételével zajlik; a részrendszerek nemcsak saját körülhatárolt területükön állítanak össze önmaguk számára cselekvési programot, hanem közvetlenül bekapcsolódnak a központi tervezésbe is. Ezért a központi tervben nem kell minden részletkérdést megfogalmazni, és így az a gazdaság egészét érintő legfontosabb kérdésekre orientálódhat. Ilyen fontosnak tekinthető kérdések például a kutatási és fejlesztési munka, a népgazdasági szempontból döntő termékek és termékcsoportok kiválasztása, az oktatásra vonatkozó döntések, a fő népgazdasági arányok biztosítása (mint például az egyes népgazdasági ágak, a felhalmozás és fogyasztás, a lakosság pénzbevételei és az árualap közötti arány).

A vállalati önállóság, a népgazdaság egészének részrendszerekhez fűződő viszonya nem elemezhető anélkül, hogy azt ne alapoznánk meg a szocializmusbeli árutermelés és piaci viszonyok tudományos vizsgálatával. A szerzők nagyon határozottan állást foglalnak amellett, hogy a szocializmus tervgazdaság, *a piaci és az áruviszonyok beépülnek a tervgazdaságba*, az árutermelés a szocializmusban tervszerűen megszervezett árutermelés.

A terv és piac dialektikus kölcsönhatásában a tervnek tulajdonítják a meghatározó szerepet. Ugyanakkor nagyon világosan kiemelik, hogy a Német Szocialista Egységpárt szembefordult azzal a felfogással, amely az árutermelést a kapitalizmus csökevényének tekinti. Ez a határozott fellépés az árutermelés ellenzőivel szemben

azonban a legkevésbé sem jelenti azt, hogy közeledtek volna ahhoz az álláspontho, amely a „magában való" árutermelésből, az anonim áru- és értékmechanizmusokból indul ki. Az emberiség történetében — vallják a szerzők — nincs „magában való" árutermelés, csak meghatározott viszonyokon nyugvó árutermelés létezhet. A szocialista viszonyok talaján kibontakozó árutermelés nem hasonlítható össze a magántulajdon miatt izolált árutermelők ismeretlen piacra történő termelésével — a szocialista árutermelésben minden eddigi árutermelés negációjáról, tartalmilag új áruviszonyokról van szó, olyan társadalmi kapcsolatokról, amelyeket az egység hat át.

Az, hogy a szocializmus korszakának termelői árutermelők, egyfelől a társadalmi munkamegosztásból következik, másfelől a szocialista elsajátítási folyamatban adódó minőségi különbségekből, amelyek visszavezethetők a termelőerőknek, a társadalmi munkamegosztásnak és a vele kapcsolatos munkaszervezésnek eddig elért színvonalára, az elkülönült gazdasági egységek ebből következő egzisztálására, a társadalmi és szövetkezeti tulajdon létére, a munka minőségi struktúrájára (szellemi-fizikai, egyszerű-bonyolult munka), a mindezekkel összefüggő kollektív és személyes anyagi és eszmei érdekek létére, a társadalmi tudat adott színvonalára stb.

Mint ebből a kissé hosszú meghatározásból is kitűnik, a könyv szerzői az árutermelés létét nem a szocializmus egyik vagy másik sajátos vonására vezetik vissza, hanem a szocializmus egész viszonyrendszerére; az árutermelést szerintük a szocializmus viszonyainak totalitása indokolja.

Miben látják a szerzők a szocialista árutermelésnek mint minden eddigi árutermelés tagadásának sajátos vonásait?

Sajátos vonásként említik, hogy a szocializmusban a munkaerő nem válhat áruvá, és hogy ezek a társadalmi viszonyok nem adnak helyet a tőkepiac számára. Hangsúlyozzák a szocializmusnak azt a specifikumát is, hogy a szocializmusbeli piac szervezett piac, amely felszámolja a magán és a társadalmi munka antagonizmusát. Végül: a piaci viszonyokat nem a konkurrencia, hanem az egység hatja át.

A szerzők nem mulasztják el felhívni a figyelmet a szocialista piac fejlődési tendenciáira, és arra az érdekes következtetésre jutnak, hogy a piac a termeléssel való összefonódás irányában fejlődik. Az üzemek közötti külsődleges forgalmi kapcsolatok ily módon átadják helyüket a termelési folyamatok közé ékelődő, a termelési folyamatokat átható tevékenységcserének. Teljesen új használati értékek jelennek meg mint cseretárgyak, a komplett üzemi felszereléstől kezdve a találmányokig, megszűnik az elszigetelt használati értékek cseréje, a vevőt nem egy árutulajdonság érdekli, hanem a rendszer egészében, maga a technológiai folyamat. Ezzel a piac megszűnik a kereskedelmi tevékenység kizárólagos tere lenni, s a termelési-kooperatív kapcsolatok mezőjévé válik.

A kispolgárok és a revizionisták úgy gondolják — írják a szerzők —, hogy ma újra fel kell találni a piacot, de a vakon ható piaci mechanizmus, amelyet receptjeikben ajánlanak, már a polgári közgazdászoknál is köznevetség tárgya. A piac a mai körülmények között csak akkor tölti be a funkcióját, ha a termelők és a fogyasztók kapcsolata, az árak, a kereslet és a kínálat már a tervben kiegyensúlyozódnak, a szükséges változtatásokat előre megtervezik, mielőtt ezek mint reális kategóriák lépnének színre a piacon. A kapitalizmus korlátainak eltávolításával az értéktörvény hatása közvetlenül összefonódik a társadalmi szükséglet kielégítésével, a hozzá kapcsolódó gazdasági emelők magas fokú racionalitásra kényszerítenek, és így könnyebben elérhetők a terv által kitűzött célok. Az árukategóriák többé vagy kevésbé minden gazdasági folyamatot áthatnak, s az üzemek önálló gazdálkodásában érvényre jutnak mind a tervszerűség, mind az értéktörvény követelményei.

★

A német közgazdasági irodalom viszonylag bőven foglalkozik *a technikai forradalom kérdésével*, és ez a könyvben is tükröződik. A technikai forradalmat a szerzők a szocialista forradalommal való elszakíthatatlan kapcsolatában vizsgálják, annak ellenére, hogy a tőkés társadalmakban is végbemegy egy bizonyos társadalmi tartalommal telített technikai forradalom: a monopoltőke az állammonopolista kapitalizmuson belül megkísérel utat nyitni a termelőerők fejlődésének, fiatalítószerként és profitforrásként használva az új technikát. Korunk minden valódi szociális előrelépésének tartalmát azonban a technikai forradalom és a szocializmus összefonódása adja.

A technikai forradalom a munka társadalmasodásának új minőségét jelenti. A társadalom egységesülési folyamatával kiáltóan szemben áll a magántulajdon széttagoltsága, és csak a szocializmus tudja megoldani az össztársadalmi méretekben való szervezés feladatát, amelynek követelménye kézenfekvően következik az erősödő társadalmasodásból. A munka társadalmasodási folyamatának tudatos szervezése a termelőerők elemévé válik. Az irányítás a termelőfeladatokba ékelődő, tudományos megalapozottságot követelő alkotómunka, amely egyre jobban támaszkodik a kibernetika és az operációkutatás eredményeire. A tudomány alkalmazása a termelésben és a gazdasági hatékonyság mind nagyobb mértékben függ a gazdasági *információk* minőségétől és attól, sikerül-e a népgazdaságot behálózó információfolyamot racionálisan terelni. Ki kell építeni a könyvviteli, statisztikai információk egységes rendszerét, és olyan statisztikai alapot alkotni, amelyre támaszkodva a fontos döntéseknél elkerülhető a kiragadott példákkal való önkényes játszadozás. A kibernetika, a statisztika a gazdasági folyamatokat formáló szocialista állam hathatós fegyvere az össztársadalmi folyamatok feletti uralomért folytatott harcban.

A tudományos-technikai forradalom egyik legszembetűnőbb vonása, hogy a tudomány eredményeit közvetlenül hasznosítják az anyagi termelésben. Ezt a folyamatot — a tudomány termelőerővé válását — a tudatosság jellemzi. A tudomány nem önmagában termelőerő, hanem abban a mértékben válik azzá, amilyen mértékben fejlődik a termelés tervszerűsége. A tudomány termelőerő-volta nem azt jelenti, hogy egy speciális, a többitől elkülöníthető eleme a termelőerőknek, hanem azt, hogy mindent átható elem, megjelenik a termelőerők valamennyi fajtájában. Az empirikus munkatapasztalatok helyébe tudományos ismeretek lépnek. A termelőeszközökről is mindinkább elmondható a marxi meghatározás: termelőeszköz = tárgyiasult tudomány. A tudományos technikai forradalom az automatizálásban, a munkatárgyak forradalmi jellegű megváltozásában, a rendkívüli ütemű technológiai fejlődésben, új energiaforrásokban és a számítógépekben ölt testet.

A tudományos technikai forradalom mélyreható változásokat idéz elő az embernek a termelési folyamatban betöltött helyében és az emberi, társadalmi viszonyokban. A gépkorszakban az ember izmai, idegrendszere beépültek a géprendszerbe, az ember szinte a gép alkatrészévé vált. Az automatizálással megvalósul az ember kivonulása a közvetlen termelési folyamatból, az ember a termelés szabályozója és őre lesz.

A tudományos-technikai forradalom új követelményeket támaszt a dolgozókkal szemben. A közvetlen termelő régebben egy esztergagépért felelt, ma egy egész termelési rendszerért. Ez meghatározó hatást gyakorol a demokratikus formák elterjedésére, hiszen nemcsak lehetőség van a dolgozók bevonására a termelés irányításába, hanem éppen az irányítás, a termelési döntések adják a közvetlen termelők munkájának tartalmát. Az új technika széles körben alkalmazható szakmai ismereteket, sokoldalú készségek kifejlesztését igényli, mivel szinte napról napra keletkeznek új szakmák és tűnnek el régiek.

A rohamos technikai változások az emberekben kifejlesztik az újításra való hajlamot és az új technikához való alkalmazkodás készségét. Az ember megszabadul a mechanikus részmunkáktól, és a gépet etető részember helyébe a termelőerők felelős irányítója lép. Az egymással összecsatolt automatizált géprendszerek totalitásának a mindinkább kiteljesedő emberi személyiség felel meg. Az automatizálás hatása messze túlterjed a közvetlen gyártási folyamatokon, a termelés előkészítésében éppúgy kiküszöböli az elavult formákat, mint a vezetésben és a szervezésben. De a marxizmus kiindulópontjából elemezve a technikai forradalmat, a legnagyobb vívmányának mégis azt kell tartanunk, hogy a termelési tényezőket mozgásba hozó ember a termelésben nem mint lealacsonyított, örömtelen lény vesz részt, és nemcsak technikai készségeivel és tapasztalataival, hanem mint totális lény, szellemileg és morálisan fejlett személyiség.

★

Még felsorolni is nehéz lenne azokat a fontos kérdéseket, amelyek a szűkre szabott ismertetésből kimaradtak, s talán önkényesnek tűnik, hogy említést sem teszünk a szocialista árelméletről vagy a mezőgazdaság problémáiról. De a szükségképpen önkényes kiválasztás egyetlen mentsége az lehet, ha sikerült olyan kérdésekre koncentrálni, amelyek nálunk éppúgy megválaszolásra várnak, mint az NDK-ban.

Szabó Katalin

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Тибор Киш

Интеграция национальных рынков стран-членов СЭВ — в свете ленинизма

В статье автор кратко характеризует существенные черты интеграции стран-членов СЭВ, а затем переходит к рассмотрению важнейших противоречий в их экономическом сотрудничестве. Из их числа он выделяет противоречие между общими интересами стран-членов СЭВ и особыми интересами отдельных стран, и, далее, между производительными силами и производственными отношениями, а также нынешними формами (механизмами) международного экономического сотрудничества.

Автор анализирует взаимосвязи углубления интеграции стран-членов СЭВ. Он указывает, что чрезмерную замкнутость национальных рынков стран СЭВ следует устранить посредством интеграции. Важными мерами этого являются, в частности: создание прямых связей между выделенными хозяйственными единицами, предприятиями; допущение определенной регулируемой конкуренции на рынках друг друга. В интересах дальнейшего развития социалистической, регулируемой рыночной интеграции стран-членов СЭВ желательно создать таможенный союз этих стран. Это будет первый в истории таможенный союз, в котором примут участие страны, ведущие плановое хозяйство, координирующие свои планы. В кругу как отечественных, так и зарубежных экономистов распространено мнение, что в отношении социалистических стран таможенных пошлин применять не следует. Формально это отвечает истине, по содержанию, однако, может быть неправильно понято, так как в этих странах применяется административный протекционизм, гораздо сильнее таможенного. При централизованной координации планов и согласовании торгового оборота решается, ввоз каких товаров разрешается отдельными странами. Внутреннее субвенционирование или изъятия выручки чаще всего гораздо строже обычных пошлин.

Система таможенных пошлин может функционировать и в рамках товарооборота, производимого на основании координации планов и заключения долгосрочных внешнеторговых соглашений, и может способствовать устранению барьеров между национальными рынками; поощрять снижение цен, сокращение себестоимости; способствовать международной специализации и кооперации производства.

Желательно, чтобы таможенный союз стран-членов СЭВ создал такую систему пошлин, которая обособила бы региональный интегрированный рынок стран СЭВ от остальных рынков; которая временно признает, а затем постепенно упразднит пошлины между странами-членами, установит льготные пошлины на товары развивающихся стран и применит единые тарифы по отношению к остальным странам. В рамках такой системы тарифов, конечно, можно применять и группировку по видам товаров, как это делается и в других интеграциях. Так, например, сырье могло бы ввозиться беспошлинно, а обработанные промышленные изделия — по дифференцированным тарифам.

В социалистической рыночной интеграции таможенное сообщество, устранение барьеров между национальными рынками следует осуществить таким образом, чтобы это привело к росту производительных сил, ускорению технического развития, выравниванию уровней экономического развития и лучшему снабжению населения во всех странах-членах СЭВ.

Дьердь Цукор

Долгосрочное планирование и промышленная политика. Часть II.

Конкретные решения по долгосрочному развитию промышленности могут быть подготовлены на основании отраслевых анализов, более детальных, чем об этом было сказано в I части данной статьи. В анализах такой детальности можно ответить на вопросы, устойчивы ли тенденции прошлого, и в какой мере противоречат друг другу аспекты долго- и краткосрочного развития. Возможности развития, отличающиеся друг от друга действительно (в надежно выявляемой форме) и существенно (качественно, а не только количественно), автор называет альтернативными стратегиями развития.

Автор в статье с целью иллюстрации своих соображений пытается представить альтернативные стратегии развития в двух отраслях промышленности.

В черной металлургии, для развития которой в прошлом была характерна, главным образом, ориентация на отечественные потребности, а внешняя торговля играла вспомогательную роль, в будущем в мировых масштабах ожидаются рост производственных мощностей и усиление преимущества крупных размеров производств в отношении издержек, а также сдвиг рудной базы в сторону заокеанских, доброкачественных руд и соответствующее этому смещение производственных баз, с одной стороны, на берега морей, а с другой стороны, вблизь мест крупного потребления. Таким образом, следует изучить и такую возможность развития, при которой вместо отечественного удовлетворения отечественных потребностей значительная часть их покрывалась бы за счет импорта, при одновременном повышении качества и технического уровня отечественной продукции. Решать этот вопрос можно, взвесив, улучшит ли ожидаемое экономическое и техническое развитие положение Венгрии как потенциального импортера и ухудшит ли оно ее положение как производителя и потенциального экспортера стали. Основательно следует также обдумать, как сложится в будущем экспортная способность всей экономики, по сравнению с потребностями в импорте.

В машиностроении, наверное, продолжится динамический рост, наблюдавшийся в прошлом. Венгерская машиностроительная промышленность относительно развита, занимает большой удельный вес в общем объеме промышленной продукции, является важной экспортирующей отраслью, удовлетворяющей при этом значительную часть отечественных потребностей, причем основные экспортные рынки — это европейские социалистические страны и Советский Союз. Рост ее продукции в прошлом зависел, главным образом, от мощностей, в будущем же центральной проблемой, будет скорее, сбыт.

В машиностроении для каждой страны основную проблему представляет характер ее участия в международном разделении труда. Венгерская машиностроительная промышленность в прошлом располагала

сильно защищенными рынками, т. е. рынками собственной страны и остальных социалистических стран. Возможной и отличающейся от прежней стратегией развития в будущем может стать уменьшение такой односторонности и увеличение экспорта на рынки, предъявляющие более требовательные, более трудные условия конкуренции. Такое развитие сопровождалось бы изменениями (структуры, технического уровня и т. д.), обеспечивающими в большей степени и на более длительное время потенциальные возможности экспорта машин и оборудования на важнейшие социалистические рынки, так как и здесь следует считаться с быстрым ростом требований.

Андраш Хегедюш

Экономические реформы и основные типы хозяйственной системы, сложившейся в социалистических обществах

В статье автор продолжает развивать мысль о вопросах, сформулированных в апрельском номере журнала в историческом аспекте. Там основное внимание уделялось состоянию хозяйственной системы социализма « in statu nascendi », здесь же сопоставляются три основных типа, рассматриваемых как последовательные системы.

Автор — в первую очередь в качестве категорий, употребляемых при анализе, — различает: а) систему государственного управления, основывающуюся, по существу, на натуральном хозяйстве; б) систему хозяйствования, строящуюся на хозрасчете, в которой натуральные показатели замещаются стоимостными, связанными, однако, с ценами на продукты и услуги, устанавливаемыми органами управления, и, наконец, в) систему хозяйствования, строящуюся на социалистическом предпринимательстве, где методы прямого управления заменяются косвенным воздействием, и вместо цен, устанавливаемых органами управления, действуют рыночные (экономические) цены.

В статье анализируются расхождения, проявляющиеся в различных хозяйственных подсистемах (финансовой, снабжения, оплате труда и т. д.) вышеперечисленных основных типов.

Автор считает, что в европейских социалистических странах ни один из основных типов не следует применять в качестве доминирующего для всей экономики. Каким образом совмещать различные основные типы, должно решаться структурной и функциональной спецификой отдельных отраслей.

Дьердь Варга

Перспективное планирование на венгерских предприятиях

Автор суммирует результаты исследования, проведенного на 22 предприятиях Научно-исследовательской группой экономики промышленности Венгерской Академии Наук. В качестве исходного положения он утверждает, что разработка предприятиями стратегий и основывающееся на них перспективное планирование становится все более обязательным условием конкурентоспособного существования предприятий. В установлении общей концепции развития и стратегических соображений первичная роль принадлежит определению функции предприятия в сфере производства (услуг), причем таким образом, чтобы оно всегда могло приспосабливаться к изменениям техники и рынка.

Автор в своей статье — детально проанализировав полученные от предприятий информации — отмечает, что предприятия разрабатывают соображения по развитию лишь в отношении отдельных частных областей их деятельности и пока еще не развертывают согласованной системы целей и средств.

Далее автор детально излагает основные компоненты стратегической деятельности предприятий, то есть систему, позволяющую сформировать политику развития. Он различает т. н. стратегию «последователей» и стратегию «пионеров». Анализируя возможности стратегии последователей, автор констатирует: эта стратегия не должна ограничиваться простой реконструкцией прежних изделий предшественников. В этом случае обосновано и необходимо перепрыгивать через определенные фазы развития.

Перспективным планом — в отличие от стратегии — комплексно определяется развитие предприятия для определенного отрезка времени. Большинство предприятий разрабатывает перспективные планы на 3—5 лет. Нет необходимости в единой регламентации горизонта времени. На планирование прежде всего влияет краткосрочная заинтересованность в прибылях. Планирование на основании увязанных альтернатив практикуется пока еще в очень ограниченном кругу. Автор оспаривает правильность стремлений, направленных на уточнение перспективных планов; по его мнению, целесообразно разрабатывать такие планы, которые удовлетворяют нескольким возможным (будущим) условиям.

Опираясь на результаты проведенных на предприятиях исследований, автор останавливается и на влиянии экономических регуляторов на планирование, а затем — в заключительной части статьи — определяет те макро- и микроэкономические условия, осуществление и развитие которых могло бы способствовать развитию и укреплению перспективного планирования и перспективного образа мышления.

Тамаш Сира

Специфика финансового регулирования в Венгрии — в международном сопоставлении

С точки зрения некоторых экономико-финансовых пропорций между западноевропейскими странами и Венгрией нет существенных расхождений: так, например, отношения чистого общественного продукта, результата хозяйствования, совокупного накопления, а также расходов числящихся на госбюджете органов к общественному продукту, исчисляемому без расходов на материалы (value added; GDP), едва отличаются друг от друга.

Зато фундаментальные различия имеются в отношении функции государственного бюджета: в западноевропейских странах бюджет выполняет «классические» задачи, то есть финансовое распределение расходов административных, общественных органов и органов здравоохранения, культуры, а также обороны. Венгерским бюджетом же помимо «классических» функций выполняются также и задачи по общегосударственному выравниванию цен и, кроме того, обеспечивается финансирование крупных уникальных объектов капитального строительства, имеющих большей частью экономический характер. Из того, что венгерский бюджет выполняет больше функций, чем бюджеты западноевропейских стран, следует, что относительно выше и его расходная часть, а потому и покрывающие их поступления должны быть более высокими, и система налогов и субвенций должна применяться в более широком кругу, чем в Западной Европе.

В Венгрии уровень как налогов, так и субвенций в сфере предприятий существенно выше, чем в Западной Европе, причем особенно значителен удельный вес налогов, уплачиваемых за счет прибылей. В фокусе налоговой системы в нашей стране находятся налоги, вносимые предприятиями, в то же время гораздо мень-

шую роль играют налоги с населения. В результате отраслевых исследований представляется вероятным, что отраслевые предпочтения и диспреференции в Западной Европе выражаются посредством системы налогов и субвенций, в Венгрии же — действующей системой цен и кредитов.

Основной вывод сопоставления заключается в том, что тройственная функция венгерского бюджета затрудняет получение ясной картины. Более четкое разграничение отдельных функций, «фондирование» государственных доходов и расходов могло бы лучше служить целям финансовой политики.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Tibor Kiss:

Integration of the national markets of the CMEA countries — in the light of the Leninist principles

The study briefly outlines the essential features of CMEA integration, then some major contradictions in the economic cooperation among CMEA countries are examined. The contradiction between the common interests of the member countries and the separate interests of the individual countries, those between productive forces and relations of production, as well as the present forms of international economic cooperation (its mechanism) are separately stressed.

The author analyses the conditions of closer integration of the CMEA countries. The exaggerated seclusion of the national markets must be done away with. Its important instruments are among others: establishment of direct relations among certain units, enterprises, allowing a certain regulated competition on each other's markets. In order to improve the socialist regulated market integration of the CMEA countries it is desirable to establish a customs union of the member countries. This will be the first customs union in world history in which countries with planned economies, coordinating their plans will participate. It is a widespread view among economists both at home and abroad that no customs duties are applied in the trade among socialist countries. This is formally true, but may be misunderstood as regards contents since the administrative protectionism applied is stronger than customs duites. It is decided on the occasion of centralized plan coordination and the collation of foreign trade the imports of what goods the individual countries permit. Internal price equalization and price levies are in most cases much graver than the usual customs duties.

The system of customs duties may operate also in a framework of commodity trade transacted on the basis of plan coordination, and long-term foreign trade agreements; it may promote the gradual demolition of partition walls among the national markets, stimulate price reductions, economizing on costs, and may promote international specialization and cooperation in production.

It is desirable to establish such a system of customs duties in the CMEA customs union which separates the CMEA regional integrated market from the other markets and which, for the time being, acknowledges and then gradually abolishes customs duties between member countries, sets preferential rates for the products of the developing countries and uniform ones for the products of other countries. In the framework of such system of tariffs, of course, also a grouping of products can be applied, as it is done in other integrations. Thus, e.g., raw materials could be imported free of duty, processed industrial goods, however, according to differentiated tariff rates.

In the socialist market integration, the customs union and demolition of the partition walls among national markets must be realized in a way to result in the growth of productive forces in each CMEA member country, in the acceleration of technical progress, in the levelling out of economic levels and in a better supply of the population.

György Cukor:

Long-term planning and industrial policy—Part Two

The concrete decisions related to the long-term development of industry may be prepared on the basis of analyses which are detailed by industries, more detailed than those outlined in Part I of this article. In the framework of such analyses an answer can be given to the questions whether past tendencies are enduring, and to what extent long-term and short-term development viewpoints conflict with each other. The development possibilities which differ from each other actually (in a way which can be reliably proved) and essentially (not only quantitatively but qualitatively) are called alternative development strategies.

To illustrate the proposed reasoning, an attempt is made in the article to ouline alternative development strategies in two industries.

In ferrous metallurgy, where development was characterized in the past mainly by adaptation to domestic requirements and foreign trade was but of a complementary character, a worldwide growth of plant sizes and further economies of scale may be expected, as well as a shifting of the iron ore basis to overseas, high-quality ores, accompanied by a corresponding shift in favourable sites to partly the seasides and partly to the great user areas. Thus, also the development possibility is to be examined that, instead of satisfying domestic demand with domestic production, a considerable part of needs will be met by imports, simultaneously raising the quality and technical level of domestic products to a significant extent. Decision may be taken by deliberating whether the expected economic and technical progress improves the position of Hungary as a potential importer of steel or weakens its position as producer and potential exporter of steel. It is, in addition, a fundamental consideration how the export capacity of the whole economy develops in future in comparison to import requirements.

In the metal-working industries the dynamic growth experienced in the past will ex-

pectably continue. Hungarian engineering is relatively advanced, its share in total industrial output is high, and it is a branch satisfying a considerable part of domestic needs and also an important exporting branch, the major export markets of which are the European socialist countries, mainly the Soviet Union. In the past, the growth of production was mainly a problem of capacity; in the future, the central problem will be rather selling.

In engineering, the main problem for every small country is how to join the international division of labour. In the past the Hungarian engineering industry had strongly protected markets, namely, the domestic one and those of the socialist countries. It is a possible development strategy and one differing from the one hitherto applied, to reduce this one-sidedness in future and to increase exports to the more exacting markets, which impose more difficult conditions for competition. This kind of development would involve changes in structure and in technical level which would secure the potentialities of the export of engineering products to a greater extent and for a longer period, particulary on the socialist markets, which are the most important ones also in the future, and where a fast rise in requirements is also to be expected.

András Hegedüs:

Economic reforms and basic types of economic control system established in the socialist societies

The study is a continuation of the author's reasoning started in the April issue of this periodical. In the previous article emphasis was laid on the examination of the economic control system "*in statu nascendi*"; now three basic types interpreted as consistent systems are confronted with each other.

The author distinguishes—first of all as categories used in the analysis—the following types: *a)* the system of state administration built essentially on a natural economy, *b)* the system of control based on independent accounting (in the Russian called khozraschot) where the role of indicators expressed in physical units of measurement is taken over by those in terms of value, but these are attached to producer or service prices fixed by the specialized control machinery; and, finally *c)* the system of control built upon the socialist enterprise, where direct control methods are substituted by indirect influence and where market (economic) prices assert themselves instead of those fixed by the specialized machinery.

The study analyses the differences in the various subsystems (purchasing, financial, wage payment) between the above three basic types.

The author is of the opinion that it is not expedient to handle in the European socialist countries either one of the basic types as dominating the whole economy. The structural and functional properties of the individual branches should determine what alloy of the basic types should be used.

György Varga:

Long-term planning in Hungarian enterprises

With the cooperation of the Research Group of Industrial Economics, Hungarian Academy of Sciences, the author summarizes the experience of a survey covering 22 industrial enterprises. As a starting point, he establishes that the working out of enterprise strategy and of long-term plans based on it is becoming more and more an indispensable condition for the competitive survival of the enterprise. In working out the general development concept, the strategic idea, delimitation of the production (service) functions of the enterprise has a primary role, and this should be done in a way that the enterprise could at any time follow the changes in technology and the market.

After having analysed in detail the information obtained from the enterprises, the article states that the enterprises draw up their development concepts only for some partial processes but, for the time being, they have not yet developed a consistent system of aims and means.

Next, the author treats in detail the major components of strategic activity, the system in which the development policy may be formulated. He distinguishes the so-called "follow-up" and "pioneer" strategies. The possibilities of the "follow-up" strategy are analysed and, using a concrete case of an enterprise, it is stated that this strategy cannot restrict itself merely to a simple reconstruction of products of earlier leading companies. It is both justified and necessary to jump over certain stages of development.

Apart from the strategy, the long-term plan determines the development of the enterprise for a given period in a complex manner. The majority of enterprises draw up plans for 3–5 years. It is not expedient to regulate the time-horizon of planning in a uniform manner. Planning is influenced above all by the short-term interest in profits. The scope of planning on the basis of consistent alternatives is, for the time being, rather narrow. The author challanges the efforts aimed at rendering the long-term plans exact; such plans should be worked out which satisfy several possible (futre) conditions simultaneously.

Relying on the enterprise surveys the author also treats the effect of the economic regulators on planning, and—in the concluding part of his study—he determines the macro- and microeconomic conditions the realization and development of which would contribute to the evolution and strengthening of long-term planning and thinking.

Tamás Szira:

Peculiarities of our financial control system: an international comparison

From the point of view of some economic and financial proportions no essential differences can be pointed out between the Western-European countries and Hungary. Thus, e.g., there is hardly any difference as regards the proportion of social net income, total accumulation as well as the outlays of budgetary organs to Gross Domestic Product.

There is however, a fundamental difference in respect of the functions of the state budget; in the West-European countries the buget fulfils mainly the "classical" tasks, that is, the financial allocation of outlays of the administration, health, social and cultural bodies as well as of defence. The Hungarian budget, however, fulfils beyond the "classical" functions also other roles, as national price levelling and securing the financial cover of the major individual investment projects, which are mainly economic in character.

From this fact, namely, that the Hungarian budget has more functions than that of the West-European countries, it follows that outlays are relatively higher and, therefore, the higher revenues covering them can be secured only if the system of taxes and subsidies is employed in a wider scope than in the West of Europe.

In the enterprise sphere the level of both taxes and subsidies is essentially higher than in Western-Europe, mainly the weight of corporate taxes to be paid on profits is considerable. In our country it is the corporate taxes that are in the focus of taxation, the weight of taxes on the population is substantially smaller than in the West. With the aid of analyses detailed by branches it was possible to verify that the preferences and dispreferences applied in favour of or at the expense of individual branches manifest themselves in Western-Europe rather in the system of taxation and subsidies, while in Hungary rather in the system of prices and credits.

The main lesson of the comparison is that the treble function of the Hungarian budget renders a clear survey difficult. A sharper separation of individual tasks, the "fund-like" handling of state revenues and expenditure would better serve the implementation of objectives of financial policy.

ÁDÁM GYÖRGY:

AMERIKA EURÓPÁBAN — VÁLLALATBIRODALMAK A VILÁGGAZDASÁGBAN

A könyv központi mondanivalója: a főként amerikai eredetű nemzetközi óriásvállalatok, világkonszernek száma az utolsó évtizedben erősen megnőtt, s mint az új technika legfőbb hordozói, domináns szerepre tettek szert a tőkés világgazdaságban, új problémák egész sorát támasztva.

A bevezető első rész a kutatásigényes termékek és a fejlett ipari országok vállalatai, elsősorban az amerikai társaságok külföldi termelőbázisa megnövekedett jelentőségéből indul ki.

A harmadik rész bemutatja, hogy a Nyugat-Európában megszerzett pozíciók miként váltak nagyszámú amerikai eredetű világkonszernek létrejöttének nyitányává.

Külön fejezet taglalja a világkonszernek megoszlását, szervezetét, operatív tevékenységét, szemléletesen tárva elénk, hogy miként válnak immár világviszonylatban működő vállalatbirodalmak alig ellenőrizhető és szabályozható külső döntési központokká az egyes tőkés nemzetgazdaságok számára.

A befejező rész bemutatja, miként törekednek az antimonopolista és antikapitalista erők a nemzeti függetlenség és a termelőerők internacionalizálódásának összeegyeztetésére és alternatíva kialakítására a világkonszernek fegyverkezésével szemben.

Közgazdászoknak, egyetemi hallgatóknak, az olvasóközönség széles rétegeinek ajánljuk.

510 l., kötve 76,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. – Telefon: 313–975, 318–326, 123–570
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 8¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. április 8.
70.0501 – Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

6

A tartalomból

VINCZE IMRE:
Ár- és adórendszerünk továbbfejlesztésének néhány kérdése

NAGY TAMÁS:
Az eszközök átcsoportosításának célszerű formáiról népgazdaságunkban

KOZMA FERENC:
Műszaki fejlődés és a fejlettségi színvonalak közelítése a KGST-ben

ÁDÁM GYÖRGY:
„Európai kihívás" vagy Európa kiárusítása?

PÓCS ERVIN:
A KGST-országok és a fejlett tőkésországok gazdaságának fejlődése 1969-ben és helyzete 1970-ben

XVII. évfolyam

1970. június

TARTALOM

Vincze Imre: Ár- és adórendszerünk továbbfejlesztésének néhány kérdése 657

Nagy Tamás: Az eszközök átcsoportosításának célszerű formáiról népgazdaságunkban 675

Kozma Ferenc: Műszaki fejlődés és a fejlettségi színvonalak közelítése a KGST-ben 691

Ádám György: „Európai kihívás" vagy Európa kiárusítása? ... 705

Vásárhelyi Pál: A népgazdasági tervezés információszükségletének meghatározása 723

VITA

Hozzászólások „A nemzeti jövedelem és az értéktöbbletráta" című cikkhez és a szerző válasza *(Csernok Attila, Burger Kálmánné, Bertóti László)* 735

SZEMLE

A KGST-országok és a fejlett tőkésországok gazdaságának fejlődése 1969-ben és helyzete 1970-ben *(Pócs Ervin)* 750

A vágósertés-termelés fejlődését befolyásoló főbb tényezők *(Pillár László)* 764

FOLYÓIRATSZEMLE 774

J. K. Galbraith bemutatja az új ipari államról szóló könyvét és válaszol a bírálatokra — Friedrich Kuhlmann: Tőkebefektetés és jövedelem a gazdaság „mezőgazdasági" és „ipari" ágában — A gazdasági növekedés problémája — J. C. Abegglen: A japán kihívás

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Bródy András: Érték és újratermelés *(Kovács János)* 780

N. P. Fedorenko: Gazdaság és matematika *(Hüttl Antónia)* 782

A cikkek orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 785

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **Bertóti László,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Burger Kálmánné** kandidátus, a Kossuth Könyvkiadó főszerkesztője; **dr. Csernok Attila,** a Minisztertanács Titkárságának osztályvezetője; **Hüttl Antónia,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **dr. Kovács János** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Kozma Ferenc** kandidátus; **dr. Nagy Tamás,** a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet főosztályvezetője; **dr. Pillár László,** az Országos Tervhivatal műszaki főelőadója; **Pócs Ervin,** a Központi Statisztikai Hivatal Gazdaságkutató Intézetének főmunkatársa; **Vásárhelyi Pál,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője; **dr. Vincze Imre,** kandidátus, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

VINCZE IMRE:

Ár- és adórendszerünk továbbfejlesztésének néhány kérdése

1968. január 1-én az ipari termelői árak, az építőipari árak és a teherszállítási tarifák átfogó reformjára került sor; jelentősen módosították továbbá a mezőgazdasági felvásárlási árakat is. Az árrendezéssel összhangban rendezték a vállalatok és gazdaságok által fizetendő adók fajtáit és azok mértékét.

A fogyasztói árak lényegében változatlanok maradtak. A fogyasztási cikkek termelői és fogyasztói ára közötti kapcsolat megteremtése céljából újjárendezték a forgalmiadó- és fogyasztói árkiegészítési kulcsokat.

Megszűnt a hatósági árak átfogó rendszere. Új ármechanizmus lépett életbe, amelyben a hatósági árak mellett bizonyos részarányban hatóságilag meghatározott korlátok között mozgó árak, illetve hatóságilag nem szabályozott, szabad árak is funkcionálnak.

A jelenlegi ár- és adórendszer átfogó jellemzése

a) *Az ipari termelői árak*

Az importált primer alapanyagok belföldi átadási árát a külkereskedelmi beszerzési árból kiindulva, 60 Ft/$ és 40 Ft/rubel devizaszorzó alapján, vámmentesen vagy minimális vám felszámításával határozták meg. A két viszonylatból is importált alapanyagoknál a belföldi árat úgy képezték, hogy vagy annak a viszonylatnak az importárát tekintették mértékadónak, ahonnan az import nagyobbik hányada származik, vagy a két viszonylat importárából megfelelő súlyozással, ún. kevert árat alakítottak ki. A textilipar importalapanyagainak belföldi árát kizárólag a tőkés árak alapján állapították meg.

Ama importalapanyagoknál, amelyek belföldi átadási árát 1968. január 1-én hatóságilag rögzítették vagy maximálták, a külföldi beszerzési árak azóta bekövetkezett esetleges emelkedését költségvetési eszközökkel közömbösítették. A külföldi beszerzési árak csökkenéséből adódó árnyereség pedig több terméknél előre meghatározott szabályok szerint az import-ártartalékalapba került.

A hazai termelésű primer alapanyagok termelői árszintjét az átlagos termelési költségek alapján határozták meg (pl. a szén termelői ára).

Ezen belül a hazai termelésű mezőgazdasági alapanyagok ipari átadási ára a felvásárlási áron alapszik.

A feldolgozóipari gyártmányok termelői ára az iparági átlagos vagy az individuális vállalati termelési költségekhez igazodik. Termelési költségként számolják el a kifizetett munkabérekre vetítve az *illetményadót* (mértéke 8%), *az SZTK járulékot* (mértéke 17%), továbbá az állóeszközök bruttó értéke és a forgóeszközök átlagos állománya együttes összegének 5 százalékát kitevő *eszközhasználati díjat*. Az eszközarányos *nyereségráta* az iparban átlagosan 10 százalék. (1968. évi tényszám.) Az iparáganként szóródás elég nagy, mert a bányászatban 3,5, a villamosenergia-iparban 4,6, a vegyiparban 10,6, a kohászatban 7,9, a gépiparban 13,3, a könnyűiparban 15,5, az élelmiszeriparban 10 és az építőanyag-iparban 8,5 százalékos az eszközarányos nyereségráta.

A nyereséget úgy adóztatják, hogy a realizált nyereséget — a lekötött eszközök értéke, illetve a kifizetett munkabérek és a bérszorzó segítségével — részesedési és fejlesztési nyereségrészre osztják. A fejlesztési nyereségrész adója lineáris, 60 százalék. A részesedési nyereségrész adózása progresszív, az adót olyan adókulcsok alapján képezik, amelyek a részesedési nyereségrész/béralap hányados meghatározott értékközeitől függően 0—70 százalékos tartományban progresszíve emelkednek.

Az ipari termelői árak képzésekor termelői árkiegészítést, dotációt csak kivételesen alkalmaztak. Ezek lényegében három termékre koncentrálódnak: a kohókokszra, a műanyag-alapanyagokra és a szintetikus szálra.

Az importált feldolgozóipari termékek árát a vámrendszer és az import-forgalmiadó rendszer a belföldi termelői árak szintjéhez igazítja. (Például a selyemfonal ára 20, a szintetikus fonalé 25, a készbőré 25, a gépalkatrészeké 20—40 százalékos vámot tartalmaz.) Bizonyos cikkeknél pedig a hazai árszint fölé emeli (például a gépek, a műszerek és a közlekedési eszközök vámja 20—65 százalékot tesz ki). A vámok védelmezik a belföldi termékeket az importtermékek versenyével szemben.

Az energiahordozók és az alapvető ipari anyagok termelői ára hatóságilag rögzített, illetve maximált.

A reformmal az ipari termelői árak közgazdasági szerepe lényegesen megváltozott, mert a jövedelemelvonás a vállalatoktól — köztük a nyereségadózás is — rögzített adózási rendszer alapján történik. A fentiek következtében az áralakulás a vállalati nyereség, illetve az abból képződő fejlesztési és részesedési alap, s azon keresztül a személyi jövedelmek alakulásának lényeges tényezőjévé válik.

b) *A mezőgazdasági felvásárlási árak*

1957 óta a mezőgazdasági termékek felvásárlási árait több alkalommal növelték. Az 1958. évi felvásárlási árak 36 százalékkal voltak magasabbak a korábbi kötelező beadási áraknál. 1966-ban 9 százalékkal, 1968-ban további 8 százalékkal emelték a felvásárlási árszínvonalat. Egészében véve a mezőgazdasági termékek árszínvonala — a szabad-

piaci forgalmat is figyelembe véve — 1968-ban 52 százalékkal volt magasabb az 1955. évinél. Az állati termékek árszínvonala némileg gyorsabban növekedett, mint a növényi termékeké.

Az alapvető mezőgazdasági termékek felvásárlási ára hatóságilag rögzített, illetve hatóságilag szorosan behatárolt.

A mezőgazdaság fejlesztését nemcsak az árbevételt növelő áremelkedések szolgálták, hanem a többféle formában nyújtott jelentős állami támogatások is. Az 1968. évi adatok szerint a mezőgazdaságban használt ipari anyagok, növényvédőszerek, műtrágya és gépalkatrész beszerzése 2,5 milliárd Ft, az import fehérjetakarmány beszerzése 0,8 milliárd Ft, meghatározott mezőgazdasági tevékenységek (tbc-mentesítés, borjúszaporulat, erdőfejlesztés, gépjavítás, szakemberképzés stb.) 1,7 milliárd Ft, a termőhelyileg gyenge üzemek 1,8 milliárd Ft, a mezőgazdasági beruházások pedig — ideértve a gépbeszerzést is — 4,9 milliárd Ft támogatásban részesülnek.

A mezőgazdaság sajátos adórendszere — amellett, hogy bizonyos hozzájárulást biztosít a mezőgazdasági üzemekből a társadalom közös költségeihez — azt a célt szolgálja, hogy mérsékelje a gazdaságok között fennálló indokolatlan jövedelemkülönbségeket, továbbá befolyásolja a jövedelemfelhasználást.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek földadót, jövedelemadót és jövedelemdifferenciálódást szabályozó adót, az állami gazdaságok viszont ugyancsak földadót, továbbá — az állami vállalatokhoz hasonló módon — nyereségadót fizetnek. A mezőgazdasági üzemek adórendszere a preferencia több jegyét viseli magán. A termelőszövetkezetekben a tagság részesedését 6 százalék jövedelemadó terheli, a felhalmozási célokra felhasznált jövedelem pedig adómentes. Az állami gazdaságokat nem terheli se illetményadó, se eszközlekötési járulék. Az adózás alapjául szolgáló nyereség részesedési és fejlesztési nyereségrészre való megosztásakor 7-es bérszorzót alkalmaznak; a fejlesztési nyereségrész után a többi ágazathoz képest alacsony (45 százalékos) adót fizetnek. 1968-ban a termelőszövetkezetek adója kereken 1,5 milliárd Ft, az állami gazdaságoké pedig 800 millió Ft volt.

c) *Fogyasztói árak*

1968. január 1-én az újjárendezett termelői árak és a fogyasztói árak közötti kapcsolatot a forgalmiadó-rendszerrel teremtették meg. A fogyasztóiár- és díjrendszer lényegében változatlan fenntartásához szükséges mértékben és differenciáltságban állapították meg a forgalmiadó-kulcsokat és a fogyasztói árkiegészítési kulcsokat. E kulcsok mértéke és differenciáltsága mutatja, hogy a fogyasztási cikkek fogyasztói ára milyen irányban és milyen mértékben tér el azok termelői árától, illetve — amennyiben a termelői árakat a társadalmi ráfordítás mutatójaként fogadjuk el — a társadalmi ráfordítástól.

Az alapvető élelmiszereknél — a fogyasztói árra számítva — átlagosan 18 százalék a fogyasztói árkiegészítés; ezen belül a sertés- és marhahúsnál 24 százalék, a tej és tejtermékeknél 44 százalék. Az élvezeti cikkek fogyasztói árában átlagosan 38, a ruházati termékeknél pe-

dig 27 százalékos a forgalmi adó részaránya. A lakosság által vásárolt szén fogyasztói ára 67 százalékos fogyasztói árkiegészítést tartalmaz. A lakossági szolgáltatások úgyszólván valamennyi fajtája nagymértékű fogyasztói árkiegészítésben részesül, nagyságrendjük például a vasúti személyszállítási díjaknál 81,5, a háztartási gáznál 40, a távfűtésnél pedig 110 százalékot tesz ki.

A lakbérek alacsony színvonalára jellemző, hogy az állami tulajdonban levő lakások lakbéréhez 164 százalék dotációt kell adni ahhoz, hogy pusztán a karbantartási költségeket fedezzék. S ekkor még szó sincs a lakásalap normális újratermeléséhez szükséges amortizációnak a lakbérekben való megtérüléséről, még kevésbé bárminemű társadalmi tiszta jövedelem realizálásáról.

A forgalmiadó- és fogyasztói árkiegészítési kulcsok túlságosan differenciáltak. Ez idő szerint az 1969-ben végrehajtott forgalmiadó-nivellálás ellenére számuk meghaladja az ezret. (A forgalmadó-kulcsok száma a szénnél 130, a vegyicikkeknél 160, a gyógyszereknél 340, a ruházati cikkeknél 160, az élelmiszereknél és az élvezeti cikkeknél 300 stb.)

Az 1938. évi árakkal összevetve az érvényes fogyasztói árakat megállapítható, hogy *igen alacsony szorzószáma van* a lakbérnek (1,6), az elektromos energiának (1,2), a gáznak (2) és a vasúti személyszállítási díjnak (6); *10 alatti, illetőleg 10 körüli szorzószáma van* a kenyérnek, a lisztnek, a cukornak, a tejnek, a szivarkának, a tűzifának, a kerékpárnak és a rádiónak, magas *szorzószáma van* a pamuttextíliának (30—33), a gyapjúszöveteknek (17), a férficipőnek (16), a sertéshúsnak (19,5) és a bornak (20—25).

Az érvényes fogyasztói árak nemzetközi összehasonlítása alapján a következő megállapítások tehetők:

Az alapvető élelmiszerek közül a kenyér, a sertéshús, a marhahús hazánkban viszonylag lényegesen olcsóbb,* mint a fejlett európai tőkésországokban, de relatíve alacsony Csehszlovákia, Lengyelország és Jugoszlávia (ez utóbbi két országnál a kenyér és a marhahús) fogyasztói áraihoz képest is.

Lényegesen drágábbak nálunk a pamutméteráruk, a pamutból készült konfekcionált termékek úgyszólván minden tőkésországhoz és több szocialista országhoz (Szovjetunióhoz, Lengyelországhoz és Csehszlovákiához) viszonyítva is. A tőkésországokhoz képest kiemelkedően drágák hazánkban a szintetikus fonalból készült fehérneműk, kötöttáruk és felsőruházati cikkek, bár e cikkek fogyasztói ára a szocialista országokban érvényesülő áraktól kevésbé szakad el.

A nagy értékű háztartási műszaki cikkek (porszívó, televízió) viszonylag nem drágábbak, mint a tőkésországokban. A személygépkocsik ára viszont kiugróan magas, nemcsak a tőkésországokban, hanem több szocialista országban (a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, az NDK-ban) kialakult árakhoz képest is.

A lakbér hazánkban valamennyi megvizsgált tőkésországhoz viszonyítva nagyon alacsony, de alacsonyabb több szocialista ország (Lengyelország, Csehszlovákia, Románia) újjárendezett lakbéreihez viszonyítva is.

* Egy cikk viszonylagos olcsósága azt jelenti, hogy a belföldi és a külföldi fogyasztói ár hányadosa kicsiny más termékek hasonló módon számított hányadosához, illetve a bankjegyárfolyamhoz képest. Viszonylagos drágaság esetén a hányados nagy.

Az árrendszer autarkiájának problémája. A külkereskedelmi és a belföldi árak közötti kapcsolat

Az érvényben levő árrendszert többen bírálják autark jellege miatt, és arra a következtetésre jutnak, hogy mielőbb megfelelő intézkedéseket kell tenni a belföldi áraknak a nemzetközi árak (a külkereskedelmi árak) arányai szerinti átformálására.

A belföldi ipari termelői árak — egyes kivételes esetektől eltekintve — fedezik a termékek előállításának költségeit, az önköltségként elszámolt normatív tisztajövedelem-elemeket és olyan nyereség elérését teszik lehetővé a vállalatoknak, amely a nyereségadó megfizetése után mind továbbfejlesztésükhöz, mind a dolgozók anyagi érdekeltségének megteremtéséhez megfelelő pénzeszközöket biztosít. A költségeknek és az áraknak ez az összefüggése érvényesül az iparágak átlagában, de legtöbbször az egyes termelővállalatok tekintetében is.

Az ipari árrendszer általános jellemzőként a hazai termelékenységet, a hazai termelési költségeket ismeri el az árban. *Az így adódó belföldi árak azonban szintjükben, arányaikban igen differenciáltan térnek el a külkereskedelmi áraktól.*

A belföldi termelőket az importtermékek versenyével szemben a vámrendszer, az importforgalmiadó-rendszer, a behozatali kontingensek védik.

Az exporttevékenységhez kapcsolódó állami visszatérítés fajlagos mértékei, külön szocialista és külön tőkés viszonylatra megállapítva, vállalatonként differenciáltak. Az exporttermékekre nyújtott állami visszatérítés fedezi a vállalatoknak az exportárban meg nem térülő termelési költségeit, és legalább annyi nyereséget biztosít számukra, mint amennyit a belföldön realizálódó termékeiknél elérnek.

Az érvényben levő ipari árrendszernek ezek a jellemzői kétségbevonhatatlanul annak autark jellegét bizonyítják.*

Az autark jellegű árak velejárója, következménye, *hogy a nemzeti árakon realizálódó jövedelmezőség szükségszerűen eltér a nemzetközi piacok árain, a külkereskedelemben elért — támogatás nélküli — árakon mutatkozó, illetőleg számítható jövedelmezőségtől.* A belföldi árak elkülönülése a külkereskedelmi áraktól, a hazai termelési költségek alapján képzett árak jövedelmezőnek, hatékonynak tüntetik fel minden ágazat termelését, vagyis belföldön valamennyi termék előállítása nyereséges lesz. Jövedelmük alapján a vállalatok joggal hihetik, hogy termelésük gazdaságosságával minden rendben van.

Abból a tényből kiindulva, hogy ipari árrendszerünk erősen autark jellegű, indokoltnak látszik néhány további közgazdasági összefüggésre felhívni a figyelmet. Ezek közül talán a következők a legfontosabbak: a különböző iparágak, szakmai ágak, vállalatok nyereséges volta nem ad objektív mércét annak megítéléséhez, hogy azok termelékenysége, termelési hatékonysága milyen mértékben tér el a nemzet-

* Autark jellegűnek akkor nevezhető az árrendszer, ha az árak, az árarányok kialakítása és formálódása elkülönül a nemzetközi áraktól és nem érvényesül olyan mechanizmus, amely lehetővé teszi a külkereskedelmi árak intenzív ráhatását a belföldi árakra. Az árrendszer és a gazdaság autark jellege két különböző fogalom. Ez utóbbi alatt az értendő, hogy a gazdaság fejlesztését a külkereskedelmi kapcsolatok minimálls fejlesztésével szándékoznak elérni. A szocialista országok árrendszere autark jellegű lehet a nyílt gazdaság viszonyai között is.

közi színvonaltól, hogy miként alakul a különböző iparágak egymás közötti gazdaságossági-hatékonysági sorrendje; hogy az ipar szerkezetében mennyire jut kifejezésre a nemzetközi árucsere, a nemzetközi munkamegosztás lehetőségének kihasználása. Ilyen kérdések megválaszolása *csak külön makroszintű számítások és összehasonlítások* alapján lehetséges. Ügyelni kell tehát arra, hogy a belföldi árak alapján mutatkozó jövedelmezőség ne terelje helytelen irányba a fejlesztési politikát.

Perspektivikus célként indokolt kitűzni a belföldi árrendszer autark jellegének megszüntetését, a külkereskedelmi és a belföldi árak szerves összefüggésének megvalósítását. Ez azt jelenti, hogy a külkereskedelem — az ehhez szükséges feltételek megteremtésével egyidejűleg — fokozatosan liberalizálódik (amin azt értem, hogy a vállalatoknak, a gazdaságoknak jogukban áll saját elhatározásuk alapján belföldi termelésű, illetőleg külföldi termelésű terméket vásárolniok, s hogy az ilyen elhatározásoknak nemzeti vagy nemzetközi kötöttségek nem állják útját), a belföldi és a külföldi árak közötti kapcsolat alapjában véve a valutaárfolyam közvetítésével valósul meg, a differenciált vámvédelem, illetve az exporttámogatás pedig gazdaságpolitikailag indokolt kivételekre korlátozódik és viszonylag kevés lesz.

A belföldi árrendszer minden eltérítését és védelmét, a *külkereskedelem mindennemű kötöttségét távoli* perspektívában sem lehet megszüntetni. Ilyen gyakorlat ugyanis a világ egyetlen országában sem érvényesül. Kisebb-nagyobb mértékben mindenütt megtalálható az export és az import állami szabályozása, az importot vámokkal terhelik, az exportot pedig pénzügyi támogatásban részesítik. Az államoknak az exporttal, illetve az importtal kapcsolatos szabályozó és pénzügyi tevékenysége megfigyelhetően a belföldi és a külkereskedelmi árak meghatározott elkülönülésére vezet, s rányomja bélyegét a nemzetközi árak alakulására is.

A perspektivikus cél természetesen nemcsak az importban és az exportban szereplő termékekre vonatkozik, hanem át kell formálódnia az egész belföldi árrendszernek. Ez következik abból, hogy a termékek nagyobbik hányada kompetitív jellegű behozatal vagy kivitel tárgyává válhat, így azok esetében versenyezhet egymással a hazai termelés és az import.

A perspektivikus cél elérése egyrészt lényeges változásokat tételez fel a nemzetközi kereskedelem, különösen a szocialista országok közötti kereskedelem rendszerében, feltételeiben, másrészt a belföldi termelés makroszerkezetében, a különböző ágazatok műszaki felszereltségében, technológiájában, és megköveteli, hogy a termelékenység egyre jobban megközelítse a gazdaságilag fejlett országokban elért színvonalat. A szocialista országok közötti külkereskedelem tekintetében a kontingensrendszer módosítása, a liberalizálódás előrehaladása és az egymás közötti forgalomban érvényesülő külkereskedelem árak formálódása hat erre a folyamatra.

A közeli évek gyakorlati intézkedései szempontjából az adottságok, a korlátozó tényezők figyelembevételének szükségességét indokolt hangsúlyozni.

A jelenben és a közeli években a népgazdaság — azon belül az ipar — szerkezetét, kapacitását, műszaki jellemzőit, korszerű vagy korsze-

rűtlen voltát ténynek, meglevőnek kell tekinteni. Lényegében adottnak kell venni az ennek megfelelő termelékenységet, önköltségi szintet. Ezen csak huzamos ideig tartó, *célratörő fejlesztési politikával* lehet változtatni. A változtatási folyamatban nem az árrendszer az elsődleges.

Figyelembe kell venni továbbá azt is: ha nincsenek meg a feltételek ahhoz, hogy a belföldi vásárlók számára reális alternatíva legyen a hazai vállalattól történő beszerzés vagy az import, vagyis ha az import nem versenyez a hazai termeléssel, akkor az árak — hatósági megkötés híján — szükségszerűen a belföldi termelési költségek és a vállalatok által elvárt nyereség összegének szintjén alakulnak.

Elméletileg is, gyakorlatilag is járhatatlannak látszik a belföldi árak külkereskedelmi ararányosságának megteremtése úgy, hogy a valutaárfolyammal átszámított külkereskedelmi árat vezetjük be belföldi árként és a hazai ráfordítások ehhez viszonyított eltérítéseit termelési árkiegészítéssel, termelési dotációval és adókedvezménnyel hidaljuk át. Ebben az esetben ugyanis hallatlanul bonyolulttá, bürokratikussá válnék az egész pénzügyi rendszer.

Véleményem szerint az árrendszer autark jellegének megszüntetése, a belföldi és a külkereskedelmi árak közelítése csak fokozatosan mehet végbe, annak függvényében, ahogyan arra a népgazdaság, az ipar termelési struktúrájának módosulása, a termelékenység, a termelés hatékonyságának növekedése, a nemzetközi árucsere, a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeinek kihasználása módot ad. Fokozatosan, de tudatosan és megfelelő ütemben kell előre haladni ezen az úton.

Ez idő szerint a KGST-országok egymás közötti kereskedelmében alkalmazott árak több tekintetben eltérést mutatnak a tőkés piacokon érvényesülő árakhoz képest. A KGST-országok egymás közötti árai formálásának kiindulási alapját a tőkéspiaci árak képezik, de azokból rendszeresen kiiktatják a spekulatív elemeket, továbbá meghatározott preferenciákat és kölcsönös engedményeket juttatnak bennük kifejezésre. Jellemző vonása a KGST-országok egymás közötti árrendszerének a stabilitás, a konjunkturális mozgások kizárása. Az előttünk álló 5—6 év perspektívájában — véleményem szerint — *nem kerül sor alapvető módosításokra a KGST-országok árrendszerében.*

Választ kell tehát adni arra a kérdésre, hogy ilyen körülmények között hogyan értelmezzük a belföldi árrendszernek a külkereskedelmi árakhoz való közelítését? *Melyik nemzetközi piac áraihoz kell közelíteni,* a tőkés vagy a szocialista viszonylatú külkereskedelem áraihoz?

A belföldi áraknak a tőkés viszonylatú külkereskedelmi árakhoz való közelítése ellen szólnak a következő érvek:

— A KGST-országokkal megvalósuló külkereskedelem mind exportunk, mind importunk túlnyomó hányadát (kb. 70 százalékát) jelenti. Az árak a KGST-országokkal megvalósuló külkereskedelemben azt a valóságos gazdasági kategóriát jelentik, amelyen az export és az import realizálódik; az importban ezen árak alapján merülnek fel költségeink, az exportért ezen árak alapján keletkezik bevételünk. Így az alapvetően szocialista viszonylatból importált alapanyagok belföldi árainak meghatározásakor indokolatlan eltekinteni azok beszerzési árától, és olyan tőkés külkereskedelmi árak alapján meghatározni a belföldi árat, amelyeken csak kis mennyiségű import realizálódik vagy esetleg egyál-

talán nincs is import. Ez az eljárás a kimutatott beszerzési, majd pedig a termelési költségeket kisebb-nagyobb mértékben torzítaná.

— A belföldi áraknak a tőkés külkereskedelmi árakhoz való igazítása közömbösítené hazánk szempontjából azokat az eredményeket és erőfeszítéseket, amelyeket a KGST-országok sajátos ár- és preferenciarendszerünkben már elértek, illetve amelyek kiépítésén és megszilárdításán munkálkodnak.

— Belső árrendszerünkben a tőkéspiacok konjunkturálisan változó árai jutnának fokozottan érvényre a KGST-országok viszonylag stabil árai helyett.

Az 1968. január 1-én életbe léptetett árrendszerben az importalapanyagok termelői árát azon viszonylat külkereskedelmi árának alapulvételével határozták meg, ahonnan az import alapvető tömege származik, illetve bizonyos anyagokra úgynevezett árkeverést alkalmaznak. Meghatározott iparágak (pl. textilipar, bőripar) alapanyagait kizárólagosan a tőkés viszonylatú árak alapján rendezték, függetlenül a szocialista import részarányától és árától. Olyan anyagoknál, ahol a tőkés import részaránya viszonylag kicsiny, és az import alapvetően szocialista országokból származik, ez a gyakorlatban alkalmazott megoldás többféle problémát vet fel. Például a *gyapot* belföldi árának meghatározásakor a tőkéspiacok árainak alakulását tekintik mértékadónak, noha a gyapot alapvető tömegét szocialista viszonylatból, a Szovjetunióból hozzuk be. Az alkalmazott gyakorlat szerint a gyapot belföldi ára akkor is változik, amikor a szocialista ár változatlan, így a belföldi ár módosítására olyan külföldi ár változása alapján kerül sor, amelyen nincs is tényleges vétel.

Mindebből az a következtetés adódik, hogy a belföldi árak formálásában a szocialista viszonylatú külkereskedelmi árak figyelmen kívül hagyása a világpiaci árakhoz való közelítés címén nem lenne helyes. Azoknak az ismert alapanyagoknak a belföldi árát, amelyeket alapvetően szocialista viszonylatból hozunk be, annak árához indokolt igazítani, továbbá a magasabb vertikumú termékek árainak formálásában is számolni kell a szocialista piacok áraival.

Az 1968. évi árreform alkalmával az import- és az exporttermékek külkereskedelmi és belföldi árát vámtételekkel, importforgalmiadókulcsokkal, importár-kiegészítéssel, illetve az állami visszatérítés differenciált fajlagos tételeivel kapcsolták össze.

Az azóta eltelt időben sajátos problémaként merül fel, hogy *a belföldi árak hogyan reagáljanak a külkereskedelmi árak* — és különösen a tőkés viszonylatú külkereskedelmi árak — *változásaira.*

Az árrendszer alapelveiből az következik, hogy ezeket a változásokat — mind az emelkedést, mind a csökkenést — indokolt a belföldi felhasználóra és exportálóra áthárítani. Még a hatóságilag rögzített termékek árát is indokolt időközönként felülvizsgálni és ennek során figyelembe venni a külkereskedelmi árakban bekövetkezett változást. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a mindenkori külkereskedelmi árak alapján számítódik az importban az a költség, amibe a termék megszerzése kerül, exportban pedig az a tényleges bevétel, amit az áru ellenében kapunk. Ha a külkereskedelmi árak változására nem reagálnak a belföldi árak, akkor a köztük levő szakadék tovább növekszik.

Az importtermékek árváltozásainak továbbhárításával szemben két ellenérv hozható fel: egyrészt az, hogy az importárak változásának figyelembevétele a tőkésországok nemzetgazdaságára jellemző *inflálódás* átvételét (importját) jelentené, másrészt azt, hogy az árváltozások automatikus érvényesítése az importtermékek belföldi árainál a *konjunktúrális ingadozások* továbbgyűrűzésére vezetne.

Az, hogy a tőkés külkereskedelmi árszínvonal tendenciózusan és jelentősen növekszik, még beható elemzést igényel. Egyes rendelkezésre álló adatok, tények arról tanúskodnak, hogy a tőkésországok belső inflálódását a külkereskedelmi árszínvonal rendszeres emelkedése nem követi: az csak egyes cikkcsoportoknál mutatkozik és konjunktúrális jellegű.

Ha a beható elemzés a külkereskedelmi árszínvonal általános és jelentős emelkedését bizonyítaná, még mindig kérdéses, hogy *a magyar népgazdaság szempontjából célszerű és lehetséges-e az import árszínvonalának változását közömbösíteni.* Ez ugyanis egyrészt az importált termékek bekerülési költségeinek torzított értékelését jelentené, másrészt az import fokozódó pénzügyi támogatása az állami költségvetést újabb és újabb kiadással terhelné. Amíg az importárszínvonal növekedése miatt az állami költségvetésre hárulnának egyre nagyobb terhek, addig az exportárszínvonal esetleges emelkedése kizárólag az exportáló vállalatokat juttatná többletbevételhez, mert az állami visszatérítés fajlagos mértékének gyakori módosítása, különösen csökkentése, sokfajta nehézségbe ütközik.

Amennyiben viszont nem általános árszínvonal-emelkedésről, hanem csak egyes termékfajtákra korlátozódó *konjunkturális* külkereskedelmi ármozgásról van szó, helytelen volna ennek gondját, terhét az állami költségvetésre hárítani.

Az adórendszer hatása a vállalati érdekeltségre és az árakra

A vállalatok által fizetendő adók rendszere sokirányú hatást fejt ki. A termelési tényezők után fizetett adók lényeges hatással vannak a vállalatoknál a termelési tényezők igénybevételi, társítási arányaira. A nyereség adózásának rendje amellett hogy szabályozza a megosztás arányát az állam és a vállalatok között, hatással van a vállalatnál maradó nyereség felhasználásának módjára is. A nyereségadózás módja is befolyásolja, hogy a vállalatnál maradó nyereséget milyen mértékben használják (használhatják) fel az állóalapok fejlesztésére és a forgóalap-ellátottság javítására, illetve milyen arányban fordítják a személyi jövedelmek növelésére. A vállalatok nyereségérdekeltségének fontos eleme, hogy a vállalati dolgozók személyes jövedelme számottevően a vállalati nyereség alakulásától, annak növekedésétől függ.

1968-ban az adóköteles nyereség kettéosztása során népgazdasági átlagban a nyereség $^4/_5$-e került a fejlesztési nyereségrészbe, $^1/_5$-e pedig a részesedési nyereségrészbe. A fejlesztési nyereségrész átlagos adókulcsa némileg meghaladta a 60 százalékot, a részesedési nyereségrésznek pedig a felét (48 százalékát) fizették be adóként. A vállalatok részesedési alapja népgazdasági átlagban a bérek kereken 10 százalékát tette ki.

Az 1968. és 1969. években a vállalatok a létszámnövelés miatt keletkező bértöbbletet termelési költségként számolhatták el, a bázisátlagbér túllépéséből adódó bértöbbletet viszont adóköteles nyereségként kellett kimutatniuk és a részesedési alap terhére kellett elszámolniuk.

Milyen hatásokat — vállalati magatartást — indukált a vállalati nyereségadózás 1968-ban és 1969-ben érvényesülő rendszere? Az adórendszer hatásait annak feltételezésével vizsgáljuk, hogy a termelői árak hatósági előírásokkal, illetve a szabályozott piac feltételeivel nagymértékben behatároltak. Az adózás hatásait különösen a létszámgazdálkodás, a műszaki fejlesztés és a kettő eredőjeként a termelékenység szempontjából indokolt elemezni.

Az 1968—69. évi adózási előírások és tapasztalatok alapján a következő megállapítások tehetők:

— *Létszámnövelés:* Mivel a foglalkoztatottság emelkedése miatt mutatkozó bértöbbletet teljes egészében termelési költségként lehetett elszámolni, a vállalatok arra törekedtek és ezt általában el is érték, hogy az egy főre jutó realizált nyereség ne romoljon. Vagyis a vállalatok általában a létszámnövelés arányában növelték a termelést, a nyereséget. Megállapítható továbbá, hogy még olyan vállalatoknál is, amelyeknél az egy főre jutó nyereség romlott, az egy forint bérre jutó nyereség legalábbis változatlan maradt. De még ha a létszámnövekedéssel nem növekedett is arányosan a termelés, illetőleg a nyereség, a létszámnövelés miatti munkabértöbblet legfeljebb csak a saját összegének megfelelően terhelte a nyereséget.

— *Átlagbérnövelés:* Mivel a bérfejlesztést teljes egészében a részesedési nyereségből kellett fedezni, azt viszont átlagosan 48 százalékos adó terhelte, ezért az átlagbér növelése legalább kétszer annyiba került a vállalatoknak, mint a létszámemelés. Ha emellett még azt is figyelembe vesszük, hogy a nyereséget kötelezően részesedési és fejlesztési nyereségrészre kell osztani, továbbá az eszköz-bér aránya átlagosan 4 : 1, az egy forint bérre jutó nyereség kereken egy forint és a bérszorzó 2, akkor megállapítható, hogy egységnyi bérfejlesztéshez annak több mint hatszorosát kitevő nyereségnövekményt kellett biztosítani.* A bérfejlesztéssel járó ilyen nagy terhek miatt a vállalatok a munkabérarányok formálását több esetben kvalifikálatlan, alacsony bérű munkaerő beállításával oldották meg.

— *A munkaerő helyettesítése termelési eszközök beállításával:* Munkaerőt helyettesítő termelési eszközök beállításának fedezetéül egyrészt a nyereségből származó fejlesztési alap szolgál, amelyre a nyereségadózás rendszere közvetlenül hat, másrészt a vállalatnál visszamaradó amortizáció, amelynél az elvonási hányad a termelési tényezők sajátos adójának fogható fel.

* A bázisátlagbért meghaladó egységnyi bértöbblet kitermeléséhez szükséges nyereségnövekményt az alábbi képlettel számíthatjuk ki:

$$\frac{N}{N\frac{Bs}{Bs+E}r} = \frac{1}{1\frac{1\cdot 2}{1\cdot 2+4}0{,}48} = 6{,}25, \text{ ahol}$$

N = az adóköteles nyereség
B = bér (= 1)
s = bérszorzó (= 2)
E = lekötött bruttó eszközérték (= 4)
r = részesedési nyereségrész átlagos adókulcsa (= 0,48).

A nyereségadózás rendszere nemcsak az egységnyi bérfejlesztés, hanem az egységnyi fejlesztési alap „kitermeléséhez" szükséges nyereségnövekményt is meghatározza. Ha abból indulunk ki, hogy a fejlesztési nyereségrészt 60 százalékos adó terheli, akkor megállapítható, hogy a fejlesztési alap nyereségből származó része több mint kétszer olyan drága, mint a létszámnövelés. Ha emellett még azt is figyelembe vesszük, hogy a nyereséget kötelezően fejlesztési és részesedési nyereségrészre kell osztani, továbbá az eszköz-bér arány átlagosan 4 : 1, az egy forint bérre jutó nyereség kereken egy forint és a bérszorzó 2, akkor ebből az a következtetés adódik, hogy egységnyi fejlesztési alap kitermeléséhez csaknem 2,5 forint nyereségnövekményt kell a vállalatnak elérnie.*

A fentiekből megállapítható, hogy a nyereségrészesedés 1968—69-ben érvényesült szabályai mellett a létszámemelés nem igényelt nyereségtöbbletet, a bázisátlagbért meghaladó egységnyi bértöbblet fedezéséhez több mint 6, egy forint fejlesztési alap eléréséhez pedig 2,5 forint nyereségnövekmény volt szükséges. A nyereségadózás 1968—69. évi rendje tehát szabad pályát biztosított a létszámnövelésnek, igen megnehezítette az átlagbér emelését, s előnytelenné tette a vállalatok számára a munkaerő helyettesítését termelési eszközök beállításával.

A nyereség, a nyereségadózás és az árak kapcsolatát vizsgálva helyénvalónak mutatkozik eloszlatni egy széles körben elfogadott közhiedelmet. Arra való hivatkozással, hogy az érvényesülő ártípus termelési ár jellegű, magától értetődőnek tekintik, hogy a szakmai ágazatok, vállalatok realizált nyereségét az ott lekötött eszközökhöz viszonyítsák, s az eszközarányos nyereség alakulásából vonjanak le következtetéseket az ágazatok vagy vállalatok gazdálkodásáról. A mi gazdasági mechanizmusunkban azonban reális közgazdasági szerepe nem a nyereség/eszköz, hanem az $\frac{N}{E+s.B}$ mutatónak van, vagyis a nyereséget nemcsak a *lekötött* eszközállományhoz kell viszonyítani, hanem emellett a bérszorzóval növelt *folyamatos* élőmunka-ráfordításokat is figyelembe kell venni. Ezt a mutatót az teszi közgazdasági jelentőségűvé, hogy ehhez kapcsolódik az egész érdekeltségi rendszer, elsősorban a nyereségrészesedés. Az árak mozgására is ez a mutató van hatással, mert a vállalatok ennek alapján cselekszenek, pontosabban ennek előzetes felmérésével teszik meg intézkedéseiket.

Milyen hatást fejt ki *a termelési tényezők adóztatása?* A kérdés vizsgálatakor abból lehet kiindulni, hogy a vállalatok foglalkoztatási és műszaki fejlesztési döntéseire a nyereségadóztatás rendszere mellett a termelési tényezők adóztatása is hat. Ez idő szerint az élő munka költségeit, a munkabéreket 25 százalékos illetményadó, illetve SZTK-járulék terheli, a lekötött eszközök — köztük a termelési technika és műszerek — után pedig 5 százalék eszközlekötési díjat kell fizetni. Ha

* Az egységnyi fejlesztési alap kitermeléséhez szükséges nyereséget az alábbi képlettel számíthatjuk ki:

$$\frac{N}{N\frac{E}{Bs+E}f} = \frac{1}{1\frac{4}{1\cdot 2+4}0{,}6} = 2{,}5, \text{ ahol}$$

f = a fejlesztési nyereségrész adókulcsa (= 0,6).

a munkaerő és a termelési technika adóztatásának mértékét össze akarjuk hasonlítani, akkor közös nevezőre kell hoznunk, vagyis az eszközlekötési díjat nem a lekötött, hanem a megtérült eszközökhöz — az amortizációhoz — mint folyamatos ráfordításokhoz kell viszonyítanunk. Ha az adót mind az élő munka, mind az eszközök vonatkozásában a folyamatos ráfordításokhoz viszonyítjuk, akkor az derül ki, hogy a termelési technika adóztatása sokkal magasabb, mint az élő munkáé, mert az átlagos 8 százalékos gép- és műszeramortizációt egybevetve az 5 százalékos eszközlekötési díjjal már 63 százalékos adóteher adódik (5 : 8). Ha történetesen a gépbeszerzést hitelből valósították meg, arra kétszeres teher hárul: fizetni kell mind a kamatot, mind az eszközlekötési díjat, ami együttesen — az amortizációra számítva — már a 120 százalékot is meghaladja.

Az élő munka viszonylag alacsony (25 százalékos) és a termelési technika viszonylag igen magas (63—120 százalékos) adóterhe a vállalatok számára a foglalkoztatás növelését, a termelés fejlesztésének extenzív módját teszi előnyössé az intenzív fejlesztéssel szemben.

A technikai berendezésnek a munkaerőnél magasabb fokú adóztatása a technikai berendezés által nyújtott hatékonyság-, illetve termelékenységnövekedést közömbösíti a vállalatok számára, s arra ösztönöz, hogy a termelési feladatokat foglalkoztatással, viszonylag kicsiny állóeszköz- és műszerellátással oldják meg. Extenzív fejlesztéssel, nagy létszámmal ugyanis könnyebben jutnak azonos nyereségtömeghez.

Belátható, ilyen hatás csak akkor kerülhető el, hogyha az élő munka és a termelési technika adóterhe közel kerül egymáshoz.

Az 1968—69. évi tapasztalatok alapján már 1970. január 1-i hatállyal bizonyos módosításra került sor a nyereségadóztatás rendszerében. Ezek szerint:

— Ha a megelőző évhez képest az állományi létszámot növelik, akkor a létszámnövekedés miatti bértöbblet egyharmadával a nyereségadó növelendő, létszámcsökkenés esetén pedig a nyereségadó a megtakarított bér egyharmadával csökkenthető.

— Ha a megelőző évhez képest az állományi létszámot növelik, akkor a létszámnövekedés vállalati átlagbérrel számított bérigényének egyharmadával csökkenteni kell a részesedési nyereségrészt. Létszámcsökkenés esetén pedig — hasonló módon számítva — növelni lehet a részesedési nyereségrészt.

— Az átlagbérnövelés miatti bérköltségtöbbletnek csak 70 százalékát kell a részesedési alapból fedezni, 30 százalékát termelési költségként lehet elszámolni. Ez a kedvezmény a bérszínvonal 4 százalékos növeléséig vehető igénybe. (Ha 4 százaléknál nagyobb mértékű az átlagbéremelés, akkor azt teljes egészében a részesedési alap terhére kell elszámolni.)

Az előttünk álló időszakban a vállalati adóztatás rendszerének továbbfejlesztése keretében véleményem szerint indokolt lenne a termelési tényezők utáni adók, az *illetményadó és az eszközlekötési járulék* mértékének újrarendezése, mégpedig oly módon, hogy az az érvényben levő árakra minél kisebb mértékben hasson feszítőleg, módosítólag. Ez úgy érhető el, ha egy időpontban *az illetményadó számottevő felemelésére és az eszközlekötési járulék számottevő mérséklésére kerül sor.*

A követelmény az, hogy az élő munka és a termelési technika adóterhe közel kerüljön egymáshoz, mert ez hat a termelési tényezők helyettesítési arányaira.

Az adó mértékét illetően több alternatíva lehetséges. (Számításom szerint a legalkalmasabbnak a 35 százalékos bérközteher és a 4 százalékos eszközlekötési járulék alkalmazása látszik. Ebben az esetben az adómódosítások az iparban kiegyenlítik egymást, a költségvetés számára nem jelentenek sem bevételkiesést, sem többletbevételt, a különböző szakágazatok, vállalatok nyereségére gyakorolt módosító hatásuk elviselhető keretek között marad, elkerülhető lesz a hatósági termelői árak módosítása és megelőzhető a szabad árakra gyakorolt feszítő hatása.)

A nyereségadózás rendszerének továbbfejlesztésével kapcsolatos munkához csak néhány gondolattal szeretnék hozzájárulni.

Véleményem szerint az előttünk álló ötéves tervidőszakban érdekeltségi rendszerünket továbbra is a nyereséghez kell igazítani. Az érdekeltségnek, a bérszabályozásnak a bruttó jövedelemhez kapcsolását nem csupán elvi megfontolásokból, hanem gyakorlati okokból is helytelenítem. Ugyanis — figyelembe véve a közeli években népgazdaságunk egyensúlyi helyzetét, az importverseny és a vállalatok közötti verseny feltételeit, kifejlődési lehetőségeit — a bruttó jövedelem alakulásához kapcsolódó érdekeltség, bérszabályozás, fokozottabban hordozza magában az inflálódás veszélyét, mint a nyereségérdekeltség és a jelenlegi bérszabályozás.

A soronkövetkező években jövedelempolitikai szempontból, továbbá a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyának biztosítása szempontjából nem lehet eltekinteni a részesedési és a fejlesztési nyereségrész kötelező elhatárolásától és a nyereség felhasználását, a vállalati felhalmozást, illetve bérfejlesztést nem lehet csupán differenciált adóztatással szabályozni.

Ilyen megoldás esetén ugyanis erős annak a veszélye, hogy a vállalatok a fejlesztés, a felhalmozás átmeneti, kismértékű elhanyagolásával a személyi jövedelmeket nagymértékben növelik. Az így kialakuló jövedelmek, a többi között, ellentmondásba kerülnének a jövedelempolitikai célokkal, feszültségre vezetnének a termelőágazatok, vállalatok között.

Az előbbiekből következik, hogy a bérszorzó alkalmazásától sem lehet eltekinteni, mert csak ennek segítségével hidalható át az ágazatok, iparágak egymástól nagymértékben különböző eszköz-bér aránya.

Szerintem a jövőre vonatkozóan is a szabályozás maradandó elvének kell tekinteni, hogy az átlagbérek növelése részben termelési költségként legyen elszámolható, döntő részben azonban a részesedési nyereségrészt terhelje.

A bérfejlesztés tekintetében a jövőben is fenn kell tartani a differenciált megközelítést; másként indokolt elbírálni az átlagbért akkor, ha az állam által meghatározott (például évi 2—4 százalék) növekedési ütemen belül marad és másképpen, ha meghaladja azt.

A felvásárlási árak színvonala és a mezőgazdaság pénzügyi támogatása

Az érvényesülő felvásárlási árak, a mezőgazdaság támogatása, a mezőgazdaság adóztatása *együttesen* biztosítják a parasztság gazdaságpolitikailag indokolt jövedelemszínvonalát és a szükséges beruházást a mezőgazdasági üzemekben.

Agrárközgazdászok körében eléggé uralkodó nézet, miszerint a mezőgazdasági árak *diszparitásban* vannak az ipari árakkal, továbbá, hogy a mezőgazdaság drágán kapja a termelési eszközöket (a termelési technikát, a műtrágyát és a növényvédőszereket).

Az árdiszparitást főképp a következő érvekkel bizonyítják:

Amíg az árak az iparban lehetővé teszik a termelési költségek megtérülését, valamint a fejlesztési és az érdekeltségi alapok képzését, addig a mezőgazdaságban nem. Hivatkoznak továbbá az ármodellekkel képzett ún. eszmei árrendszerre, amely szerint a mezőgazdaság árszínvonala 15 százalékkal alatta marad az eszmei árszínvonalnak, az ipar érvényesülő árszintje viszont 5 százalékkal meghaladja azt. E nézetek képviselői az ipari és mezőgazdasági árszínvonal diszparitása miatt perspektivikus árpolitikai célként a mezőgazdasági árszínvonal számottevő felemelését javasolják.

Az eszmei árszínvonal számítása során a tényleges ágazati-vállalati termelékenység alapján veszik figyelembe a munkaráfordítást, valamennyi ágazatnál azonos módon számítják a munkabért, az importanyagok költségét és az amortizációt, s végül azonos ráta szerint számítanak társadalmi tiszta jövedelmet (illetményadót, eszközlekötési járulékot és nyereséget).

Minden további bizonyítás nélkül is belátható, hogy a fenti módon kapott eszmei árak következetesen autark árak, amelyekben a belföldi termelékenység, a belföldi ráfordítás a mértékadó. A számított, úgynevezett eszmei áraknak valóságos árkénti megvalósítása valamennyi ágazatra, köztük a mezőgazdaságra is — véleményem szerint — helytelen elgondolás. Alapvetően azért az, mert bebizonyosodott, hogy az autark árrendszer nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is dezorientálja a gazdasági fejlesztést, fékezi a nemzetközi árucsere, a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeinek kihasználását. Az a feladat került napirendre, hogy azokat a meglevő korlátokat is fokozatosan, de kellő dinamizmussal leépítsük, amelyek akadályozzák a külkereskedelmi árak hatását a belföldi árakra, és nem az, hogy az autark eszmei árrendszerek következetes érvényesítésére törekedjünk.

Az exportált termékek külkereskedelmi realizálási ára alapján számítva a jelenlegi ipari és felvásárlási árszínvonal nincsen diszparitásban. A fajlagos állami visszatérítés 1968-ban a főbb ágazatokban dollár viszonylatban a következőképpen alakult: bányászat 13,7, kohászat 7,4, gépipar 10,8, vegyipar 10,1, könnyűipar 19,9, élelmiszer-gazdaság 10,3, az utóbbi az 1969. decemberi felvásárlási ármódosítások figyelembevételével 13,3 lett. Rubel viszonylatban pedig a bányászat 9,7, kohászat 5,9, gépipar 3,7, vegyipar 0,7, könnyűipar 8,3, élelmiszer-gazdaság 16,6 lett.

Az adatokból kitűnik, hogy tőkés viszonylatban csak a bányászat és a könnyűipar fajlagos visszatérítése nagyobb, mint az élelmiszergazdaságé. Feltűnő az is, hogy a tejipar, a cukoripar, a konzervipar, a

baromfiipar, a szesz- és keményítőipar fajlagos visszatérítése messze meghaladja a feldolgozó ipar átlagos fajlagos visszatérítését. Még szembetűnőbbek a különbségek szocialista viszonylatban, ahol az élelmiszeripar és a mezőgazdaság fajlagos visszatérítése jelentős mértékben meghaladja valamennyi ágazatét.

A fentiekből következik, hogy az ipari és mezőgazdasági árszínvonal paritását vagy diszparitását nem az autark eszmei árak, hanem azon külkereskedelmi árak alapján lehet megítélni, amelyeken exportunk realizálódik.

A mezőgazdasági üzemek (termelőszövetkezetek, állami gazdaságok) által vásárolt erő- és munkagépek, a műtrágya és a növényvédőszerek — mind a hazai, mind az importált — nagymértékű állami támogatást élveznek. A mezőgazdaság mind szocialista, mind tőkés viszonylatból importált termelési eszközeit lényegesen — 30—50 százalékkal — alacsonyabb áron kapja, mint ahogy az a devizaszorzókkal átszámított külföldi beszerzési árak alapján adódnék.

*Az elmondottak azt bizonyítják, hogy külkereskedelmi árak alapján számítva nincs diszparitás az ipari és a mezőgazdasági árszínvonal között, s ezért diszparitási okok miatt nem indokolt a felvásárlási árak színvonalának további emelése. Nem felelnek meg a valóságnak azok az állítások sem, miszerint a termelési eszközök érvényesített ára a mezőgazdasági üzemek számára magas.**

A mezőgazdaságnak — véleményem szerint — akkora összjövedelemhez kell jutnia, amekkora biztosítja a személyi jövedelmek társadalom- és gazdaságpolitikailag kielégítő színvonalát, és olyan mértékű termelő felhalmozást, amely nemcsak a keresletnek megfelelő termelésnövelést teszi lehetővé, hanem a mezőgazdasági munka termelékenységének, hatékonyságának állandó javulását is. A mezőgazdaság ily módon indokolt jövedelemszintjét két tényező határolja be és kell is, hogy behatárolja, egyrészt a felvásárlási árak, másrészt a mezőgazdaság állami támogatása.

A hazánkban érvényesülő árviszonyok között az érvényesíthető fogyasztói árak is határt szabnak a mezőgazdasági árak emelésének. Az alapvető élelmiszerek fogyasztói ára — amint azt az első fejezetben bemutattuk — nagymértékű fogyasztói árkiegészítést tartalmaz, ezért a mezőgazdasági árak emelése — a fogyasztói árak változatlansága esetén — csak növeli a felvásárlási és a fogyasztói ár közötti feszültséget. *A mezőgazdasági árszínvonal további növelése még a távoli lehetőségét is kizárná annak, hogy az alapvető élelmiszerek termelői és fogyasztói ára fogyasztói árkiegészítés nélkül kerüljön összhangba.*

A fogyasztói árrendszer módosításának indítékai és perspektivikus céljai

A fogyasztói árrendszerrel kapcsolatos közgazdasági vita középpontjában az alábbi kérdések állanak: *a)* a *főbb* árucsoportok, szolgáltatások fogyasztói árszínvonalának eltérítése azok termelői árszínvonalától; *b)* a különböző főbb árucsoportokon belül az egyes *cikkek* árainak differen-

* E témát részletesen a Pénzügyi Szemle 1969. decemberi számában megjelent cikkemben fejtettem ki.

ciált eltérítése azok termelői árától (a forgalmi adó, illetőleg a fogyasztói árkiegészítési kulcsok differenciáltsága); c) a fogyasztási cikkek termelői és fogyasztói árának együttmozgása.

Ahhoz a nézethez kívánok csatlakozni, amely szerint *a szocialista gazdaság termelési-elosztási viszonyai, a szocialista újratermelés ésszerű szervezése egyaránt azt az általános követelményt támasztják, hogy a fogyasztói árak feleljenek meg a társadalmi ráfordításoknak,* illetve pontosabban fogalmazva a kereskedelmi árréssel növelt termelői áraknak, általános forgalmi adóztatás esetén pedig az általános forgalmi adóval és a kereskedelmi árréssel növelt termelői áraknak.

A fogyasztói árrendszer közgazdaságilag, társadalompolitikailag megindokolható áreltérítéseinek a száma — mint kivétel az általános szabály alól — csak szűk körű lehet.

Egy-egy főbb árucsoporton belül az egyes választékok, méretek, termelői és a fogyasztói árának differenciált eltérítését perspektivikusan — objektív alapok hiánya miatt — mindenképp indokolatlannak kell minősíteni.

A szocializmus viszonyai között a fogyasztói árak és díjak társadalmi ráfordítás szerinti alakulását főképp a következő közgazdasági tényezők indokolják:

a) A társadalmi ráfordításoknak megfelelő árak esetén valamennyi termék vételében és eladásában *az egyenértékűség* elve érvényesül. A vásárló valamely meghatározott pénzösszegért a különböző formákban megtestesült társadalmi munka azonos mennyiségét kapja, függetlenül attól, hogy milyen terméket vagy anyagi szolgáltatást vásárol. Sem az eladó, sem a vásárló (fogyasztási cikkek esetében az eladói oldalon vállalatok, állami pénzügyi szervek állnak, a vásárlói oldalon pedig a lakosság) nem kerül hátrányos vagy előnyös helyzetbe azért, mert a vásárlás tárgya ilyen vagy amolyan szolgáltatás, sem amiatt, hogy a teljes fogyasztás összetétele eltolódik az állami intézkedéssel megdrágított, vagy olcsóbbá tett cikkek irányába. Ha a fogyasztói árak széles körben és lényegesen eltérnek a társadalmi ráfordításoktól, akkor a lakosság fogyasztási struktúrájának mindennemű módosulása azzal jár, hogy *az azonos összegű lakossági árualap tényleges társadalmi munkatartalma eltérő lesz.* Ez pedig egyáltalán nem közömbös a népgazdaság, a társadalmi munka hatékony felhasználása szempontjából.

b) A szocialista állam és maguk a vállalatok mindenekelőtt a pénzben fizetett munkabérben juttatják kifejezésre a munka szerinti elosztást, a különböző munkák fontosságának a minősítését. Pénzben folyósítja az állam a táppénzt, a családi pótlékot, a nyugdíjat, az ösztöndíjat stb.-t is.

A lakosság pénzbeli jövedelmei jelentenek vásárlóerőt a fogyasztási cikkekre. *Kiépült és megszilárdult szocialista viszonyok között nem indokolt, hogy a lakosság egyedei vagy társadalmi rétegei, osztályai a pénzükért megvásárolt árukban és szolgáltatásokban azonos pénzösszegért a társadalmi munka eltérő, kisebb vagy nagyobb tömegéhez jussanak hozzá, aszerint, hogy fogyasztásuk milyen összetételű.*

c) A lakosság árukeresletére mindenkor a tényleges fogyasztói árak hatnak, merev keresletű cikkeknél kevésbé, a rugalmas keresletűeknél pedig fokozott mértékben. Nem pusztán elméleti lehetőség, hanem ta-

pasztalati tény, hogy a *társadalmi ráfordításnál lényegesen alacsonyabb árú termékekben és szolgáltatásokban fokozottan növekszik a lakosság fogyasztása* vagy legalábbis fogyasztási igénye, *a társadalmi ráfordításnál lényegesen magasabb árak pedig kisebb-nagyobb mértékben visszatartják e cikkek keresletét és fogyasztását.*

A társadalmi ráfordítástól eltérített fogyasztói ár különösen a két szélső esetben problematikus. Az egyik szélső eset az, amikor a társadalmi ráfordításnál lényegesen *alacsonyabb* fogyasztói ár olyan termékek és szolgáltatások keresletére ösztönöz, amelyek termelése sok állóeszközt igényel, és ezért a termelés, a kínálat bővítése tetemes beruházásokat kíván. A másik szélső eset viszont az, amikor a társadalmi ráfordításnál lényegesen magasabb ár olyan cikkek fogyasztását tartja vissza, amelyekből a társadalmi ráfordításnak megfelelő fogyasztói áron is kielégíthető volna a lakosság kereslete, s kisebb fajlagos állóeszközigénynyel is biztosítható lenne a termelés és a kínálat.

Adott színvonalú, szerkezetű társadalmi termelés és fogyasztás mellett a lakosság fogyasztási szerkezetének az áreltérítések miatti módosulása a népgazdaságilag előnyös export elmaradására és a gazdaságtalan export növelésére vezethet.

d) Az utóbbi nyolc-tíz év tapasztalatai megerősítették azt a felismerést, hogy a fogyasztói árpolitikában, a fogyasztói árak szabályozásában figyelembe kell venni a külországok fogyasztói árait, különös tekintettel *a nemzetközi utasforgalom* nagymértékű megnövekedésére. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a külországok fogyasztói áraitól lényegesen különböző belföldi fogyasztói árak a megnövekedett turistaforgalom révén *spekulációs törekvéseket* váltanak ki mind a magyar, mind a külföldi állampolgárok részéről.

A fogyasztói áraknak nemzetközi viszonylatban is ki kell állniok a próbát, s ez vitathatatlanul *határt szab a nemzeti fogyasztói árak eltérítésének,* a preferenciák és diszpreferenciák rendszerének.

A fogyasztói árak gyökeres megváltoztatása — amely a különböző cikkcsoportok, anyagi és kulturális szolgáltatások átlagos forgalmi adóját, illetve átlagos árkiegészítését módosítja — olyan állami intézkedés, amelynek szervesen kell kapcsolódnia az életszínvonal-növelő intézkedések keretébe, s amelyet elő kell készíteni a termelés, a kínálat szerkezetének módosításával. Ezért csak *fokozatosan* lehet megközelíteni a kitűzött célt, és csak ennek megfelelően lehet a szükséges intézkedéseket kidolgozni, illetve megvalósítani.

Mindehhez népgazdaságunknak *a fogyasztói árrendszerre és a forgalmi adóztatásra vonatkozó hosszú távú tervvel* kell rendelkeznie, amely körvonalazza, hogy tíz-tizenöt éves távlatban milyen termékcsoport és szolgáltatás esetében indokolt fenntartani az eltérítéseket, és hozzávetőleg milyen mértékű legyen az eltérítés iránya és sávja. A hosszú távú fogyasztói árpolitika megvalósítása feltételezi, hogy megalapozott középtávú (ötéves) koncepciót alakítsunk ki.

Röviden még szeretnék foglalkozni a fogyasztási cikkek termelői és fogyasztói ára kapcsolatának kérdésével olyan viszonyok között, amikor *a termelői ár* különféle tényezők hatására *dinamikusan változik,* emelkedik, illetve csökken.

Meggyőződésem szerint a termelői és a fogyasztói árak együttmoz-

gása az ésszerű, közgazdaságilag megmagyarázható. Az állam a gazdaságirányítás új rendszerében csak a *fix és a maximált* áru termékeknél vállalja magára, hogy a fogyasztói árak alakulását mentesíti a termelői árak mozgásától. Az úgynevezett *lazán behatárolt és szabadáras* termékeknél ilyen kötelezettséget nem vállal, s így azoknál a cikkeknél a termelői árváltozásoknak a fogyasztói árakra gyakorolt hatását szükségszerűnek kell tekinteni. A fogyasztási cikkek termelői árának emelkedése azt jelzi, hogy a termék előállításakor a termelővállalatnak ténylegesen többletráfordításai merülnek fel, illetve azt, hogy a kereslet és a kínálat viszonya alapján kísérel meg nagyobb árbevételre szert tenni. Amennyiben a magasabb áron végbemegy a realizálás, ez azt jelenti, hogy a piaci egyensúly helyzete, a kereslet és kínálat viszonya indokolta is a megemelt árat. S fordítva: piaci verseny — ideértve az importversenyt is — a keresletnél nagyobb kínálat esetén lehetővé teheti, hogy a fogyasztási cikkeknek mind termelői, mind a fogyasztói ára csökkenjen. A nagykereskedelmi árra számított forgalmi adó (a fogyasztói árkiegészítés) a termelői és a fogyasztói árak együttmozgása esetén változatlan arányú kell hogy maradjon.

Felszínesen vizsgálva tetszetős, de rendszeres alkalmazásra elfogadhatatlan az az elgondolás, amely a termelői árak — beleértve a fogyasztási cikkek termelői árát is — piaci hatásokra bekövetkező mozgásért lelkesedik, ellenben azt követeli, hogy azokat az állam pénzügyi eszközökkel (forgalmiadó-csökkentéssel, fogyasztói árkiegészítés bevezetésével vagy növelésével) közömbösítse, s így vegye elejét a fogyasztói árak módosulásának. Helytelen ez az elgondolás elméletileg, mert a fogyasztói árakat széles körben mentesíteni akarja a piaci hatásoktól, s így tulajdonképpen ellentétbe kerül a gazdaságirányítás új rendszerének egyik alapelvével.

Alkalmazhatatlan ez az elgondolás gyakorlatilag is, mert a fogyasztási cikkek termelői árainak emelkedéséből adódó fogyasztói árkiegészítés rendszeres megtérítése az állami költségvetésből a kereskedelmet teljesen közömbössé tenné abban, hogy szembeszálljon az iparvállalatok áremelési törekvéseivel, de leginkább azért alkalmazhatatlan, mert az állami költségvetésre egyre növekvő terhet hárítana.

Természetesen lehetnek olyan esetek, amikor gazdaságpolitikai, társadalompolitikai megfontolások alapján a fentiektől el kell térnünk.

Az árak viszonylagos stabilitását — beleértve a fogyasztói árak stabilitását is — a népgazdaság fő arányainak, a termelés és a végső felhasználás különböző módozatainak racionális tervezésével a szabályozó eszközök összességének céltudatos alkalmazásával lehet és kell elérni.

NAGY TAMÁS:

Az eszközök átcsoportosításának célszerű formáiról népgazdaságunkban

Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt igen lényeges és erősen vitatott kérdés, hogy a szocialista gazdaságban — konkrétabban annak olyan típusában, amelyben a tervszerű központi irányítás szervesen összekapcsolódik a piaci mechanizmus működésével — az eszközök[1] átcsoportosításának milyen formái szükségesek ahhoz, hogy megvalósulhasson az eszközök ésszerű allokációja és hatékony felhasználása a társadalom érdekében.

Az eszközátcsoportosítás közgazdasági fogalma nem pontosan meghatározott. Eszközök átcsoportosításának (áramlásának, mozgásának) tekintem mindazokat az eseteket, amikor — az egyes vállalatokban egyenlőtlenül képződő eszközöknek ugyanazon vállalatokba történő befektetésén túlmenően — *változás következik be a társadalom összes eszközeinek (reáltőkéjének) az egyes vállalatok közötti megoszlásában.* Anélkül tehát, hogy a felsorolásban teljességre törekednék, eszközátcsoportosítás[2] történik a szocialista gazdaságban, ha

— az állam a maga különböző jövedelmeiből (amelyek túlnyomórészt a vállalatoknál képződő jövedelmek részleges elvonásából származnak) eszközöket juttat a vállalatoknak vagy pénzintézeteknek;

— vállalatok a bankhitelrendszeren keresztül jutnak kölcsöneszközökhöz, illetve adnak át kölcsöneszközöket más vállalatoknak;

— vállalatok egyesülései eszközöket csoportosítanak át vállalataik között;[3]

— vállalatok közvetlenül adnak át egymásnak eszközöket, pénz- vagy naturális formában, végleges vagy ideiglenes jellegűen;

— vállalatok bizonyos célokra társulnak, esetleg közös vállalatokat hoznak létre;

[1] A szocialista árutermelés viszonyai között a termelés és a forgalom területén befektetett vagy befektetésre váró értékek jelölésére (tehát a kapitalizmusbeli tőkeforgalom szocializmusbeli megfelelőjére) sajnos még nem alakult ki egyértelmű és általánosan elfogadott elnevezés. Szokták használni az eszközök, az alapok, a tőke megjelölést. A tőke-fogalom használata kapitalista viszonyok között tőle elválaszthatatlan kizsákmányolás miatt esetleg félreértésekre adhat alkalmat. Ezért a szocializmusban társadalmi tulajdont képező „tőke" megjelölésére e cikkben rendszerint az eszközök kifejezést használom, noha ez sem tekinthető – főleg többértelműsége miatt – szerencsésnek.

[2] Eszközátcsoportosítás és eszközátcsoportosulás között nem teszek különbséget. Helytelennek tartom ugyanis azt a felfogást, amely az eszközátcsoport*osítás* kifejezést fenn akarja tartani a társadalom által központilag meghatározott (előírt) eszközmozgásokra, mert csak ezeket tekinti „tudatos" folyamatoknak, s az egyéb eszközmozgásokat kívánja mint „spontán" folyamatokat az az eszközátcsoport*osulás* szóval jelölni. Elvetendő az az elavult felfogás, hogy társadalmilag csak az a tudatos folyamat, amely a központ utasításai szerint megy végbe, s minden egyéb spontán.

[3] A hazai egyesüléseknek általában nincs erre joguk.

— új vállalatok alakulnak, vagy meglevők fuzionálnak, illetve az egyik beolvad a másikba, vagy meglevő vállalatok esetleg szétbomlanak.

Az eszközátcsoportosítás (-áramlás) szocializmusbeli formáinak, a létező formák továbbfejlesztésének kérdését — véleményem szerint — most nem volna célszerű elvontan, a konkrét helyzet adta reális lehetőségektől függetlenül felvetni és tárgyalni. Ezzel természetesen nem akarom lebecsülni a tágabb perspektívájú kutatások, vizsgálódások jelentőségét, amelyekre a tudományos „előretartás" biztosítása végett ugyancsak nagy szükség van. Számunkra most azonban elsősorban annak van gyakorlati jelentősége, hogy a formák célszerű továbbfejlesztéséről népgazdaságunk mai és holnapi konkrét körülményei között alakítsunk ki helyes álláspontot. Ez igen fontos kérdése új, immár több mint kétéves gazdasági mechanizmusunk „komplettírozásának", a reformalapelvek következetesebb megvalósításának. Itt tehát most az eszközátcsoportosítási formák továbbfejlesztésével a jelenlegi mechanizmusmodellünk keretei között maradva kívánok foglalkozni.

Önmagában az eszközátcsoportosítási formák továbbfejlesztése természetesen nem elégséges. A jövedelemszabályozási és anyagi érdekeltségi rendszer hiányosságai, az árrendszer gyengéi, az eladók közötti verseny elég általános hiánya, az ország beruházási erőforrásainak nagyarányú központi igénybevétele és a beruházási javak piacán mutatkozó túlkereslet a hatékony eszközfelhasználás ellen hat és nem kedvez az új eszközátcsoportosítási formák kibontakozásának, a tőlük várható előnyös hatások elérésének. Az új gazdasági mechanizmus alapelveinek következetes megvalósításában tehát jó néhány területen előre kell lépnünk, s ezt meg is tehetjük anélkül, hogy a modellen változtatnánk.

Az eszközátcsoportosítási formák továbbfejlesztésében az alapkérdés: *milyen új formákat, valamint a meglevő és új formák milyen kombinációját célszerű kialakítani, hogy ezáltal elősegítsük népgazdaságunkban az eszközök ésszerűbb allokációját, tervszerűbb áramlását, hatékonyabb felhasználását.*[4]

Az eszközátcsoportosítás néhány összefüggése az árrendszerrel és a jövedelemszabályozási rendszerrel

A vállalati eszközök jövedelmeknek eszközzé változtatása révén képződnek. A vállalatok jövedelmének alakulása és saját eszközzé változtatásának a lehetősége viszont függ az árrendszertől és a vállalati jövedelmek állami elvonásának, illetve kiegészítésének, valamint felhasználásuk szabályozásának a rendszerétől. Éppen ezért az eszközátcsoportosítás problémái és célszerű formái nem ítélhetők meg elvonatkoztatva attól az árrendszertől és jövedelemszabályozási rendszertől, amelynek „talaján" az eszközmozgás végbemegy.

Az eszközátcsoportosítás és az árrendszer legfontosabb összefüggése az, hogy egyfelől a jó árrendszer feltétele az ésszerű eszközallokációnak

[4] Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya 1968 őszén munkabizottságot hozott létre azzal a feladattal, hogy dolgozzon ki javaslatokat a társadalmi tőke rugalmas mozgásformáira és a decentralizált fejlesztési források átcsoportosításának módszereire. Ezeket a javaslatokat a bizottság 1969 októberében az MSZMP KB Közgazdasági Munkaközössége elé terjesztette, és ott megvitatták. E cikk megírásakor felhasználtam ezt az előterjesztést, valamint azokat az írásbeli anyagokat, amelyeket később az eszközmozgást érintő kérdésekről készítettek az állami irányító szervekben a szabályozórendszer továbbfejlesztésére irányuló munka során.

s az azt elősegítő eszközmozgásnak, másfelől az utóbbi nélkül nem biztosítható az árrendszer jó működése.

A terv és a piac szerves egységét megvalósító fejlett szocialista áru- és pénzgazdaságnak leginkább megfelelő, „legjobb" árrendszer esetén sem eshet természetesen egybe a különböző vállalatokban és ágazatokban *képződő* eszközök aránya az ott *invesztálandó* eszközök arányával. A piacon érvényesülő tényleges egyensúlyi áraktól ugyanis legfeljebb az várható el (ez persze nem kevés), hogy a vállalatok és ágazatok nyereségrátáinak eltérése révén a különböző gazdasági tevékenységek hatékonyságának *jelenbeli* eltéréseit juttassák kifejezésre. Az invesztíciók viszont a jövőbe mutatnak, eldöntésüknél tehát figyelemmel kell lenni a *jövőbeli* árakra és nyereségrátákra, ha a leghatékonyabb eszközallokációt kívánjuk megközelíteni. A nyereségráták jelenbeli eltérései miatt eltérő eszközképződés tehát itt kevés, ott meg sok lehet az invesztíciók leghatékonyabb allokációja szempontjából, vagyis mindenképpen — a „legjobb" árrendszer mellett is — szükség van eszközátcsoportosításra.

Ha azonban az árrendszer olyan, hogy a nyereségráták termékcsoportok és vállalatok közötti szóródásában sok az esetlegesség, ha az árak sok esetben nem is egyensúlyi árak, s a bennük rejlő nyereségek rátáinak szóródása gyakran nem a tevékenységek népgazdasági hatékonyságának eltéréseit fejezi ki, akkor ez az árrendszer mesterségesen megnöveli az eszközátcsoportosítás szükségességének a mértékét, és sem a jelenbeli, sem a jövőbeli áraival nem segíti eléggé az ésszerű eszközallokációt. Így áll a dolog a mi jelenlegi árrendszerünkkel.

Ezen csak fokozatosan lehet és egyúttal kell is változtatni, éspedig úgy, hogy a vállalatok számára egyre inkább olyan gazdálkodási körülményeket alakítunk ki, amelyek mellett a belső piacon kialakuló egyensúlyi árak (elsősorban a termelői árak) arányai közeledjenek a világpiacon számunkra elérhető export- és importárak arányaihoz.[5] Ezt a folyamatot megkönnyítené a KGST-országok piaci integrációjának a kifejlődése, az áru- és pénzviszonyok aktív szerepének kibontakozása nemzetközi gazdasági kapcsolataikban, aminek során e számunkra oly rendkívül fontos regionális piac árarányai is közelebb kerülnének a világpiaci árarányokhoz.

Árrendszerünk másik, az ésszerű eszközallokáció és az ezt elősegítő eszközmozgás szempontjából jelentős hibája, hogy a hozzánk hasonló fejlettségi színvonalon álló és piaci gazdálkodást (tőkés vagy szocialista gazdálkodást) folytató országokhoz viszonyítva nálunk a dolgozók összfogyasztásának az árszínvonala — az élelmiszerek és a szolgáltatások alacsony árszínvonala, illetve ingyenessége miatt — mesterségesen alacsony a munkaeszközök árszínvonalához képest. Ez először is azzal jár együtt, hogy az előbbi területeken a folyó gazdasági tevékenységet és a fejlesztést rendszeres költségvetési támogatásban részesítjük, s az ehhez megkívánt költségvetési bevételeket az egyéb területek vállalatainál

[5] Az új gazdasági mechanizmus indulásakor ez a követelmény más jogos, de neki ellentmondó követelményekkel szemben indokoltan szorult háttérbe. A Közgazdasági Szemle 1963. 9. számában én is bíráltam Liska Tibor ott felvázolt mechanizmuskoncepcióját s ennek keretében a „világpiaci árbázisú" belföldi árrendszer bevezetésére irányuló elképzeléseit. Már hosszabb ideje úgy gondolom, hogy nemcsak Liska elgondolása volt — főleg szélsőséges és a realitásokkal nem eléggé számoló volta miatt — hibáztatható, hanem az én akkori álláspontomnak és érvelésemnek is voltak hibái.

realizálódó társadalmi tiszta jövedelem egy részének állami elvonásával biztosítjuk. Másodszor emiatt a dolgozók nominális bérei alacsonyak, s így a vállalatok számára az élő munka (még az általuk fizetendő 25 százalékos bérjárulék mellett is) túlságosan olcsó a beruházási javak (különösen a gépek) árához képest, ami nehezíti a gépesítést, fékezi a intenzív beruházásokat.[6]

Ami a jövedelemszabályozási rendszert illeti, ennek eléggé nyilvánvalóan sokféle — részben ellentmondó — követelményt kell kielégítenie. Ezeknek — bármily fontos is — csak egyike, hogy a rendszer ne gátolja, hanem segítse az ésszerű eszközallokációt és eszközátcsoportosítást. Ebből a szempontból mai jövedelemszabályozási rendszerünk néhány lényeges gyengesége a tapasztalatok alapján szembetűnő:

— A bérek (személyi jövedelmek) szabályozásának jelenlegi módja nem biztosítja a vállalati kollektíva kielégítő anyagi érdekeltségét a munkaerő és a vállalati eszközök hatékony felhasználásában, a munka termelékenységének növelésében, az intenzív jellegű vállalatfejlesztésben, sőt bizonyos tekintetben az ésszerű munkaerő-gazdálkodás és beruházási tevékenység ellen hat. Ezen sürgősen kell és lehet is változtatni.

— Az állami támogatások (juttatások és kedvezmények) nagy részben a kevéssé hatékony termelési tevékenységek fenntartását szolgálják, s azok számára túlzott mértékben biztosítanak türelmi időt, vagyis konzerválóan hatnak.

— A vállalatok nyereségének meghatározott arányban, kötelezően előírt kettébontása részesedési és fejlesztési részre egyfelől akkor is lehetetlenné teszi, hogy a vállalat ettől eltérő arányban fordíthassa nyereségét személyi jövedelmek növelésére és invesztícióra, ha ez egy adott időszakban előnyös volna működése és fejlődése szempontjából, másfelől némely vállalatokban, esetleg termelési ágakban valójában felesleges fejlesztési alapok képződéséhez vezethet, s ezt biztosító magasabb termékárakat tehet szükségessé.

Ár- és jövedelemszabályozási rendszerünknek ezeket a hátrányos vonásait a maguk *összességében* nem áll módunkban gyorsan kiküszöbölni. Ehhez hosszabb idő szükséges. Ezalatt az eszközátcsoportosítás formáinak továbbfejlődése, az új formák térhódítása és előnyös hatásainak kibontakozása is korlátozott.

Az állami költségvetés szerepe az eszközátcsoportosításban

A szocialista gazdasági rendszerben az eszközátcsoportosítás szükségképpen nagy jelentőségű formája a közvetlenül vagy közvetve az

[6] Ebben a kérdésben szakmai körökben is sok a félreértés. Ezért kíséreljük meg állításunkat „modellszerűen" illusztrálni, érthetővé tenni. Először képzeljünk el egy zárt szocialista országot, amelyben a termelés minden ágában azonos a termelői árakban rejlő társadalmi tiszta jövedelem rátája, ebből állami elvonás nincs, improduktív szféra nincs, a fogyasztói árak azonosak a termelői árakkal, s a dolgozók mindazt, amit elfogyasztanak, ilyen árakon vásárolják meg nominálbérükért. A teljes tiszta jövedelmet tehát felhalmozásra fordítják az országban. Ehhez képest most változzék a helyzet annyiban, hogy a dolgozók összfogyasztásuk egy részéhez ingyen vagy kedvezményes árakon jutnak hozzá, miközben a termelői árak és a többi fogyasztói árak nem változnak. Ez csak úgy lehetséges, hogy a dolgozók nominálbére – az előző állapothoz képest – *alacsonyabb*, ezáltal alacsonyabbak a vállalatok termelési költségei, nagyobb a vállalatok összessége által realizált társadalmi tiszta jövedelem, s ennek egy részét az állam elvonja, hogy ebből finanszírozza az ingyenes vagy kedvezményezett fogyasztást. A második eset jellemzi a mi hazai viszonyainkat a tárgyalt szempontból.

állami költségvetésen keresztül történő átcsoportosítás, mégpedig a népgazdaság vállalati szférájában is.[7] Enélkül nem valósítható meg a beruházási összfolyamat tervszerű központi irányítása, befolyásolása, ami pedig egyik legfontosabb integráns része a népgazdaság tervszerű fejlődésének.

A dolog lényegét tekintve a beruházások vonatkozásában az állami döntés irányulhat

— bizonyos konkrét (esetleg keretszerűen) meghatározott beruházásoknak a vállalatok számára kötelező megvalósítására;

— bizonyos fejlesztési célok állami támogatására s ezen keresztül a vállalatok beruházási döntéseinek befolyásolására.

A költségvetés pedig

— finanszírozhatja egészében vagy részben az állami döntésű beruházásokat;

— kedvezményekkel és juttatásokkal befolyásolhatja a vállalati döntésű beruházásokat;

— felfuttathatja, később szükség esetén kiegészítheti azt az eszközmennyiséget (alapot), amelyből a bankrendszer beruházási hiteleket (és esetleg másfajta eszközjuttatást) képes nyújtani.

Ma még nem tudjuk megalapozottan megmondani, hogy fejlett szocialista áru- és pénzviszonyok között a vállalati szférában *mekkora* legyen az állami döntésű beruházások részaránya, *s mekkora* szerepet játsszon az állami költségvetés a vállalati döntésű beruházások befolyásolásában. Azt azonban állíthatjuk, hogy *a vállalati szférában a jelenlegihez képest kívánatos szűkíteni az állami döntésű beruházások hányadát, s ezzel együtt célszerű változtatni azokon a módszereken, amelyek révén a szocialista állam a költségvetésen keresztül beruházásirányító feladatát betölti.*

A vállalati döntésű beruházások központi befolyásolása céljából ki kell alakítani a költségvetési támogatások (kedvezmények és juttatások) differenciált módszereit. Ilyenek lehetnek a kormány által meghatározott fejlesztési célok megvalósításába bekapcsolódó vállalatok támogatása a vállalati fejlesztési alapokat növelő adókedvezménnyel, az amortizáció elvonása alól adott kedvezménnyel, kivételesen a vállalati fejlesztési alapok kiegészítése állami pénzeszközök juttatásával. Igyekezni kell az ilyen támogatások elnyeréséért a vállalatokat versenyeztetni. Ezeket az állami támogatásokat nem helyes egyes konkrét beruházásokhoz meghirdetni, mert ezzel tulajdonképpen a döntési jogkör központosításra kerülne, s a vállalati felelősség korlátozódna.

Ennek az állásfoglalásnak a helyességét a következő meggondolások támasztják alá:

— a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése során a szocialista állam egyre inkább *képes* a rendelkezésére álló közvetett szabályozóeszközök alkalmazásával, konkrét és kötelező érvényű beruházási döntések nélkül is olyan irányokba terelni a vállalati szféra beruházási tevékenységét, amelyek a népgazdaság fejlődése, struktúrájának változása szempontjából kívánatosak;

[7] Vállalati szférán a népgazdaságnak azt a területét értem, ahol a gazdasági tevékenység vállalati (inkluzíve szövetkezeti) formában megszervezett. A „kincstári" (MÁV és posta) és a kommunális jellegű (víz- és gázszolgáltató, köztisztasági stb.) vállalatok határesetet képeznek.

— közvetett szabályozóeszközök alkalmazásával jobban biztosítható, hogy a népgazdaság fejlődése szempontjából kívánatos fejlesztési irányok a hatékonyság (gazdaságosság) tekintetében kedvező beruházások révén valósuljanak meg;

— maguknak a kívánatos fejlesztési irányoknak a központi meghatározása és megvalósulásuk miként jobban a jelenbeli és jövőbeli piac kontrollja alá kerül, csökken a voluntarizmus veszélye;

— jobban érvényesülhet a felelősség a beruházási döntésekben.

Egyelőre úgy tűnik, hogy a vállalati szférában az állami döntésű *egyedi nagyberuházásokat* (amelyeket a kormány hagy jóvá, és legfontosabb adataikkal a népgazdasági tervben tervutasításként szerepelnek) lényegében az infrastruktúra, a nyersanyag-kitermelés, az alapanyag-termelés és az energiatermelés, valamint esetleg egyéb területek kiemelt jelentőségű fejlesztéseire kívánatos korlátozni, és az eddigi módon célszerű finanszírozni. Helyesnek látszik a *célcsoportos* állami beruházásokat alapjában véve az infrastrukturális fejlesztések területére korlátozni. Nem kívánatos ebbe a körbe termelő jellegű beruházásokat bevenni, s ezáltal ezeket a piac hatásaitól elszigetelni. Ilyen elgondolások érvényesítése mellett is a IV. ötéves terv időszakában még mindig magas marad az állami döntésű beruházások aránya, amennyiben az előirányzatok szerint a népgazdaság összes beruházásainak előreláthatóan mintegy a felét fogja kitenni (ebben szerepet játszik a nem termelő beruházások arányának, ezen belül a lakásépítésnek a növekedése), az ipar összes beruházásainak pedig kb. kétötödét (amiben szerepet játszik az állami beruházások nagy részaránya a már elkezdett és még folyamatban levő beruházásokban).

A beruházási bankhitelek szerepe az eszközátcsoportosításban

A beruházási bankhitelek nyújtásával lehetővé válik, hogy

— a hitelt felvevő vállalatok koncentrálhassák és időben előrehozhassák beruházásaikat, ezáltal *hamarabb* valósíthassanak meg termelésnövelést, önköltségcsökkentést, termelésistruktúra-változtatást stb.;

— a hitellel rendszeresen táplált vállalatok és ágazatok *állandóan* pótlólagos tőkével dolgozzanak.

A beruházási bankhitelek útján történő tőkeátcsoportosítás más formákkal szemben népgazdasági szempontból azzal az előnnyel jár, hogy a vállalatok beruházási döntéseinek önállóságát és helyes irányú anyagi érdekeltségét összeegyezteti a beruházási folyamat központi áttekintésének és befolyásolásának a lehetőségével. Arra kell tehát törekednünk, hogy *a beruházások finanszírozásában, az eszközátcsoportosításban a bankhitel — a reform irányelveinek megfelelően — a jelenlegihez képest jóval nagyobb szerepet játsszon.*

A bankhitel eszközátcsoportosító képességének azonban határai, *korlátai* vannak. Korlátozó tényezők:

— A beruházásra szolgáló össztársadalmi „*m*" (társadalmi tiszta jövedelem) egy részét az állami költségvetés centralizálja és maga költi el a beruházások közvetlen finanszírozására. Minél nagyobb ez a hányad, annál kevesebb beruházásra szolgáló „*m*" maradhat a vállalatoknál, s annál kisebb lehet a beruházások finanszírozásában a hitel aránya.

— A vállalatok hajlandósága a beruházási hitelek felvétele révén való eladósodásra, s ennek az eladósodásnak az ésszerű mértéke. Minnél rövidebb a hitelek lejárati ideje, azonos összhitelállomány annál inkább eladósítja a vállalatokat, s mennél hosszabbak a lejárati idők, annál több hitelt képesek és hajlandók a vállalatok igénybe venni.

— A beruházási bankhitelek lejárati ideje. Ha ugyanis a bank egyáltalán nem, vagy csak kis volumenben nyújt elég hosszú lejáratú hiteleket, akkor hitelből nem, vagy csak alig valósíthatók meg olyan — rentábilis — beruházások, amelyek viszonylag lassan térülnek meg, vagy amelyek nagyok a vállalat meglevő tőkéjéhez képest.

— A bankhitelrendszer eszközátcsoportosító és a leghatékonyabb beruházások megvalósulását elősegítő képességét korlátozza az is, ha a beruházási hitelekért folyó versenyben kis súllyal esik latba a megvalósítani kívánt beruházás rentabilitása, s túlságosan nagy súllyal az a körülmény, hogy mekkora a vállalatoknak a beruházástól függetlenül képződő fejlesztési alapja a beruházási összeghez képest. Jelenleg nálunk ez a helyzet. A „szegény" vállalatok akkor sem juthatnak hosszú lejáratú hitelhez, ha az elgondolt beruházás igen rentábilisnak ígérkezik. Ennek fő oka a bank által folyósítható hosszú lejáratú hitel csekély összvolumenében rejlik, ami igen élessé teszi a hitelkérelmek versenyét. Ahhoz, hogy a bank valakinek a hiteligényét teljesítse, távolról sem elég például az, hogy egy 20 százalékos (tehát elég nagy) rentabilitású beruházásra kért hitel törlesztését a vállalat lényegében abból a fejlesztésialap-növekményből vállalja, amely a szóban forgó beruházás folytán következik be, s csak kevéssel járuljon hozzá a törlesztéshez más pénzforrásaiból.[8] Ez esetben ugyanis csak olyan hosszú visszafizetési időt ajánlhat fel, amellyel menthetetlenül lemarad a hitelversenyben.

Ha adottnak tekintjük jövedelemszabályozási rendszerünket, amely meghatározza, hogy a nyereség növekedésével milyen ütemben nő a vállalatok fejlesztési alapja, akkor a következő tervidőszakban a hitelsáv növelésének (vagyis az összes beruházásokon belül a hitelfinanszírozás aránya növekedésének) lehetséges mértékét *alapvetően* az szabja meg, hogy mennyire lehet és célszerű csökkenteni a vállalati szféra beruházásainak finanszírozásában a költségvetési finanszírozás arányát. Ettől függ ugyanis az, hogy a hitelsáv „felfuttatása" idején menynyire lehet (szabad) a beruházási hitelek állományának a növelésével pótlólagosan megnövelni a beruházási javakkal szemben jelentkező vállalati vásárlóerőt, amely amúgy is nő a vállalati fejlesztési alapok növekedése következtében.

A IV. ötéves terv jóváhagyott koncepciójának megfelelő — de egyelőre még elég bizonytalan alapokon nyugvó — számítások szerint az ipar beruházásaiban a hitel részesedése az 1969. évi igen kicsi hányadhoz képest jelentősen nőhet. Ennek megvalósulása lehetővé tenné, hogy először is — a mechanizmusreform irányelveinek megfelelően — átlagosan 24—30 hónapra nyújtott hitelekkel a bank lényegében korlátozás nélkül kielégíthesse a hitelképes vállalatok középlejáratú beruházási hiteligényeit. Másodszor úgy tűnik, hogy 7—8 évre meghosszab-

[8] A jelenlegi jövedelemszabályozási rendszerben ugyanis egy 20 százalékos rentabilitású beruházás következtében az átlagos vállalatnak csupán akkora fejlesztésialap-növekménye képződik, amelyből a szóban forgó beruházás megvalósítására felvett hitelt csak kb. 10 év alatt tudja törleszteni.

bítható volna a hosszú lejáratú beruházási bankhitelek átlagos törlesztési ideje, ehhez még átlagosan mintegy 2 év járul hozzá, amely idő alatt az egyes beruházások megvalósítása már folyik, hitelt már folyósítanak, de törlesztés még nem történik.

A hosszú lejáratú beruházási hitelek lejárati idejének ez a meghosszabbodása a jelenlegi jövedelemszabályozási és hitelrangsorolási rendszer fenntartása esetén is megnöveli a tervezett beruházások rentabilitási fokának súlyát a hitelkérelmek rangsorolásában, s ezáltal abban, hogy a hitel hová juttat pótlólagos eszközöket. A törlesztési időnek 5 évről 8 évre való megnövekedése például egy 20 százalékos rentabilitást ígérő beruházásnál azzal a következménnyel jár, hogy a beruházás által előálló fejlesztésialap-növekmény aránya a hitel törlesztésében 50-ről 80 százalékra nő, a beruházástól függetlenül képződő fejlesztési alap részvétele a törlesztésben pedig 50-ről 20 százalékra zsugorodik.

A beruházási hitelsáv növelése természetesen nemcsak kedvező hatással járhat, hanem egy bizonyos határon túl azzal a veszéllyel is, hogy a vállalatokat túlságosan eladósítja. Ha ugyanis a felvett beruházási hitelek törlesztése és az egyéb kötelezettségek túlságosan nagy hányadát kötnék le a képződő vállalati fejlesztési alapoknak, akkor a megmaradó szabad alaprész nem volna elegendő arra, hogy a vállalatok saját döntésük alapján gyorsan, rugalmasan hajthassák végre a szükségessé váló állóeszköz-cseréket, korszerűsítéseket, kis fejlesztéseket.

A hitelsáv jelentős megnövelése és ezzel együtt a hosszú lejáratú beruházási hitelek visszafizetési idejének a meghosszabbodása előfeltétele annak, hogy kibontakozzék a bankhitel tényleges eszközátcsoportosító szerepe. Hogy a vállalati szféra összberuházásaiban végül is mekkora lesz majd a IV. ötéves terv időszakában a bankhitel részesedése, az alapjában véve attól függ, hogy az ország összberuházó képességének mekkora hányadát fogják majd igénybe venni az állami döntésű egyedi nagyberuházások és célcsoportos beruházások. Ez pedig nem kis részben azon múlik, mennyire állnak ellen a döntésre hivatott állami szervek az ágazati érdekek és elképzelések nyomásának. Ugyancsak függ a hitelsáv megnövekedése attól is, hogyan alakulnak a decentralizált hitelforrások, vagyis hogy a vállalatok, tanácsok stb. rögtön felhasználják-e avagy inkább pénzeszközök formájában tartják fejlesztési alapjaikat.

A beruházási bankhiteleknek azt a szerepét, hogy az eszközöket a legjövedelmezőbbnek ígérkező beruházások finanszírozására csoportosítsa át, korlátozza a hitelkontingenseknek és a hitelpreferenciáknak a rendszere. Mivel azonban a következő tervidőszakban a piac működése még előreláthatóan elég tökéletlen lesz, s az árakban realizálódó nyereségek rátáinak eltérései még sok esetben nem fejezik ki a tényleges hatékonysági különbségeket, ezért továbbra is meglehetősen nagy mértékben lesz szükség hitelkontingensek megállapítására és erőteljes hitelpreferenciák alkalmazására. Fel kell hívni azonban arra a figyelmet, hogy a hitelek elosztásában a nagyon részletes és merev kontingentálás, valamint túl sok cél preferálása jelentősen mérsékli a hitelversenyben a vállalatok teljesítményei alapján hatékonynak minősülő célok kiválasztódását.

Az eszközök közvetlen átcsoportosítása a vállalatok között

Az eszközátcsoportosítási formák továbbfejlesztésének fontos feladata, hogy bővüljön és új formákkal gyarapodjék a vállalatok közötti *közvetlen* (tehát nem az állami költségvetésen és nem a bankhitelrendszeren keresztül történő) eszközátcsoportosítás lehetősége. Enélkül nem érhető el az eszközátcsoportosítás kellő rugalmassága, a változó szükségletekhez való gyors alkalmazkodása népgazdaságunkban. A vállalati kezdeményezések mozgásterét ily módon is célszerű bővíteni, ügyelve arra, hogy az ilyen eszközmozgás formáinak és érdekeltségi viszonyainak a megfelelő állami szabályozásával is elősegítsük a társadalmi érdekek érvényesülését.

A leglényegesebb teendők ezen a területen: a gazdasági szervezetek társulásának új szabályozása; a fejlesztési alapok invesztíciós célra történő végleges és ideiglenes átadásának a megengedése vállalatok között; a részleges kereskedelmi hitel bevezetése; a vállalati állóeszközök anyagi elemeinek átcsoportosítását lehetővé tevő formák bővítése.[9]

A gazdasági szervezetek *társulásának* két alapformáját látszik célszerűnek kialakítani (szemben a jelenlegi sokfélével) aszerint, hogy milyen mértékű a kapcsolatok intenzitása, s ebből következően létrehoznak-e a társulással önálló jogi személyt vagy sem.

a) Az egyszerűbb társulási forma az *egyszerű társaság.* Ezt a tagok társasági szerződéssel hozzák létre gazdasági tevékenységet igénylő közös céljuk elérésére azzal, hogy evégből együttműködnek és az ehhez szükséges anyagi eszközöket közös rendelkezésre bocsátják. A társaság gazdasági tevékenységéből származó nyereség vagy veszteség — ha a szerződés másként nem rendelkezik — a tagok között a vagyoni hozzájárulásuk arányában oszlik meg. A társaság tagjai az adózatlan nyereséget egymás között felosztják, s saját pénzügyi rendszerük szerint adóznak. A felhasznált eszközöket és a kifizetett béreket az üzemeltetők veszik számba.

A társaság létrehozására jogosultak körét célszerű a szélesen értelmezett „vállalati gazdálkodási rendszerben" működő gazdasági szervezetekre kiterjeszteni. Ennek alapján társasági szerződést köthetnek a vállalatok, a szövetkezetek és a nettó rendszerben gazdálkodó költségvetési üzemek, de a tanácsok és költségvetési szervek nem. Az utóbbiak feladataival ugyanis a nyereségre irányuló szándék és a veszteséggel járó kockázat nem egyeztethető össze, s a veszteség fedezésére szükséges eszközökkel nem is rendelkeznek.

b) A társulás — ugyancsak szerződéssel létrehozott — magasabb formája a *közös vállalat.* Ez önálló jogi személy. Önállóan érvényesíti jogait, teljesíti kötelezettségeit, az alapító tagok harmadik személyekkel szemben közvetlenül nem felelnek. A közös vállalat álló- és forgóeszköz-szükségletét az alapító tagok fejlesztési alapjukból fedezik, továbbá álló- és szabad forgóalapjuk terhére átadhatják álló- és forgóeszközeik egy részét.

A közös vállalat alapítására jogosultak körét az egyszerű társaság létrehozására jogosultakéval azonosan célszerű megállapítani. Ebből kö-

[9] E cikk megírása idején ezekben a kérdésekben a megfelelő állami szervek már előkészítették vagy meg is hozták az alapvető döntéseket.

vetkezik, hogy szövetkezetek és állami vállalatok együtt is hozhassanak létre közös vállalatot. Elvileg az volna a helyes, hogy az ilyen közös vállalatok, valamint a kizárólag szövetkezetek által létrehozott közös vállalatok pénzügyi feltételrendszere azonos legyen az illető ágazat állami vállalatainak pénzügyi feltételeivel. Csak így lehetne ugyanis biztosítani azt, hogy a tevékenység gyakorlása közben azonos gazdasági követelmények érvényesüljenek minden gazdálkodó szervre és versenyfeltételeik is azonosak legyenek. Tekintettel azonban arra, hogy a termelőszövetkezeti törvény alapján a társulások nem ezen az alapon alakultak meg és fontos társadalmi érdek, hogy e mozgalomban ne következzék be megtorpanás, célszerű lehet kompromisszumos megoldásokat kidolgozni és alkalmazni, vigyázva arra, hogy az eltérő feltételrendszerből ne származzanak indokolatlan előnyök.

Az állam gazdaságirányító szerepének biztosítása végett helyes kimondani, hogy a közös vállalat alapításához a pénzügyminiszter előzetes egyetértése és az ágazati miniszter engedélye szükséges. Szükséges továbbá a vállalati törzskönyvbe és cégjegyzékbe való bejegyzés, amelyet csak akkor lehet elrendelni, ha a vállalat ágazati besorolása megtörtént, s ennek alapján pénzügyi feltételrendszere meghatározást nyert.

A felügyeletnek és ellenőrzésnek azt a jogát, amelyet más vállalatok esetében az állami alapítószerv gyakorol, a közös vállalatban az alapító tagok gyakorolják. A tagok — az alapítószerződésben rögzített módon és mértékben — részesednek a közös vállalat által realizált nyereségből. A közös vállalat működése során képződő nyereséget — ha a társasági szerződés erre lehetőséget enged — az alapítók adózás előtt részben elvonhatják, ezzel növelhetik az ugyancsak adózás előtti nyereségüket.

Lényeges azonban a közös vállalat *külön* anyagi érdekeltségének a biztosítása, mert enélkül működésében zavarok keletkeznének. Ki kell tehát mondani, hogy az alapítók a közös vállalat részesedési és tartalékalapját nem vonhatják el, s korlátozni kell az alapítók által eszközölhető nyereségelvonás mértékét is.

A fentebb vázolt új szabályozási elvek a kizárólag belföldi érdekeltségű társulásokra vonatkoznak. Külön vizsgálandó a részben külföldi érdekeltségű részvénytársaságok és korlátolt felelősségű társaságok problémája, ezek esetleges létrehozásának és működésének a szabályozása.

A vállalatok közötti közvetlen eszközátcsoportosításnak természetesen nemcsak a közös gazdasági tevékenységre történő társulás lehet a célszerű formája, hanem az is, hogy *A* vállalat véglegesen vagy ideiglenesen pénzeszközöket (pénztőkét) enged át invesztíció[10] céljából a már működő *B* vállalatnak, s az invesztíciót a *B* vállalat valósítja meg vállalati keretei között.

Az ilyen *végleges* eszközátengedés (a külkereskedelmi vállalatokat kivéve) nálunk jelenleg jogszabályilag nem megengedett, de gyakorlatilag megtűrt abban a formában, hogy vállalati fejlesztési alapot adnak át beruházásokra. A jogi rendezetlenség miatt problémát okoz, hogy véglegesen átadott tőkéje fejében milyen gazdasági előnyöket köthet ki

[10] Invesztíción beruházás és tartós forgóeszköz-növelés értendő.

a maga számára az átadó. Az *ideiglenes* eszközátengedést (vagyis hitel nyújtását) jelenleg a jogszabályok nem engedik meg, s a gyakorlat sem tűri.

Az eszközök ésszerű allokációjának és felhasználásának az elősegítésére a jövőben *lehetővé kell tenni és jogszabályilag rendezni kell a fejlesztési alapokból történő végleges és ideiglenes eszközátadást a vállalatok között invesztíciós célra.*

Fejlesztési alapok invesztíciós célra való *végleges* átadására olyan esetekben lehet szükség, amikor *A* vállalat nem akar ugyan közös gazdasági tevékenységre társulni *B* vállalattal, de fejlesztési alapjának nagysága lehetővé teszi, a termelési kapcsolatok fejlesztése, a számára szükséges kooperáció kialakítása vagy más előny biztosítása pedig megkívánja, hogy hozzájáruljon a *B* vállalatban szükséges invesztícióhoz. A hozzájárulás fejében *A* vállalat természetesen abban is megállapodhat *B* vállalattal, hogy a nyereségéből részesedik.

A fejlesztési alapok invesztíciós célt szolgáló *ideiglenes* átadása (kölcsönadása) a véglegestől lényegében csak abban különbözik, hogy a felek a tőke törlesztésében, illetve visszafizetésében, valamint a nyereségből való részesedés helyett kamatfizetésben állapodnak meg.

Az ideiglenes átadás megengedésével a vállalatok közötti kapcsolatok révén bizonyos — központilag kielégítően meg sem ítélhető — fejlesztési szükségletek gyorsabb, rugalmasabb kielégítése válik lehetővé, mint ha az átmenetileg szabad pénzeszközök kizárólag a bankrendszer betétgyűjtő és hitelezési tevékenységén keresztül csoportosulnának át. A szocialista bankrendszer monopóliuma a foglalkozásszerű hitelnyújtásra természetesen továbbra is fennmarad.

A vállalati eszközök végleges átengedését annyiban indokolt jogszabályilag korlátozni, hogy állami vállalatok szövetkezeteknek véglegesen csak felügyeleti szervük engedélyével adhassanak át invesztícióra szolgáló pénzeszközöket. Az ideiglenes átadást azonban ilyen viszonylatban sem indokolt engedélyhez kötni.

Mind a végleges, mind az ideiglenes eszközátadás megengedésével szemben felmerülhet esetleg az az aggály, hogy ezáltal némely szocialista vállalatok más vállalatoktól járadékszerű jövedelemre tehetnek majd szert. Ez a veszély azonban minimális, nem kell tartani tőle. Először is a vállalatoknál elég sok jó befektetési lehetőség kínálkozik a többnyire amúgy is szűkösnek érzett fejlesztési alap számára, s minden vállalat — nemcsak szocialista, hanem tőkésvállalat is — elsősorban arra törekszik, hogy maga növekedjék, fejlődjék. Másodszor, a más vállalatba történő eszközbefektetéssel mindig „konkurrál" a pénzeszköz bankban tartásának az alternatívája is. A hosszú lejáratra lekötött betétekért a bank a vállalatoknak évi 7 százalékos kamatot fizet. Tehát, ha a vállalatot csupán a megszerezhető kamat (vagy végleges átadásnál a kiköthető nyereségrészesedés) nagysága érdekelné, akkor 7 százaléknál kevesebbért biztosan nem adna át tőkét más vállalatnak, sőt — mivel az átadással nagyobb kockázatot vállal, mint ha pénzét a bankban tartaná — ennél többet, mondjuk 9 százalékot kérne. Viszont a tőkét átvevő vállalatnál sem okozhatja az invesztíció az eddigi rentabilitás csökkenését, már csak azért sem, mert ez kedvezőtlenül hatna a személyi jövedelmek alakulására. Az újonnan befektetett esz-

közöknek tehát akkora nyereséget kell hozniok, hogy az átvevő vállalatnál is maradjon (miután az átadó megkapta a maga részét) kb. 9—10 százalék nyereség a kapott tőkére. Ez legalább 18 százalékos rentabilitási minimumkövetelményt támaszt az átengedett eszközökből megvalósításra kerülő invesztícióval szemben, ami a való életben nem egykönnyen érhető el.

Nem a járadékszerű jövedelem megszerzésének a lehetősége fogja tehát a vállalatokat végleges vagy ideiglenes eszközátadásra késztetni. Átadásra egymással termelési-forgalmazási kapcsolatban álló, ilyen kapcsolatok kifejlesztésére törekvő vállalatok között fog sor kerülni, ha az az átadó vállalat számára egyéb gazdasági előnyökkel jár. Ilyen előny sokféle lehet: nagyobb vagy tökéletesebb saját termelés biztosítása a kooperáció révén, nagyobb termelési-értékesítési biztonság, olcsóbb beszerzési lehetőség, műszaki fejlesztési elképzelés közös erőt igénylő megvalósítása stb.

A vállalatok közötti közvetlen eszközátcsoportosítás egyik formájaként számításba jön a nálunk eddig meg nem engedett *kereskedelmi hitel* bevezetése. Ez lehetővé tenné, hogy termelővállalatok áruhitelt nyújtsanak vevővállalataiknak, s így az adott áruk realizálásához kapcsolódó forgóeszköz-szükséglet finanszírozásával elősegítsék termékeik értékesítését.

Jelenlegi gazdasági helyzetünkben azonban kétséges, hogy helyes volna-e a kereskedelmi hitel széles körű kibontakoztatása, s ezzel együtt a vállalatok által nyújtott kereskedelmi hitelek banki refinanszírozásának lehetővététele. Több oldalról felmerült az az ellenvetés, hogy manapság, amikor belső árupiacainkon általában az eladók vannak pozíciófölényben és a vállalatok forgóeszközigényeinek korlátozás nélküli kielégítése nem biztosítható, a kereskedelmi hitel általánossá válása csökkentené a forgóeszköz-hitelezés szükséges központi irányításának a hatékonyságát, s tovább növelné az eladók fölényét a piacon, amennyiben most már a kereskedelmi hitel nyújtásának a lehetőségét is kihasználhatnák arra, hogy vevőiket a valójában nem nagyon keresett áruk átvételére késztessék, és ezáltal konzerválják nemkívánatos termelési struktúrájukat.

Az ellenvetés valóban meggondolandó. Ezért egyelőre — átmenetileg — csak a *részleges (korlátozott) kereskedelmi hitel bevezetését,* vagyis annak engedélyezését lehet fenntartás nélkül helyeselni, hogy a termelővállalatok saját *fejlesztési alapjukból* nyújthassanak kereskedelmi hitelt. Az ilyen kereskedelmi hitel révén elhelyezett árumennyiség közelebb jutott a végső felhasználóhoz, hiszen készletként a vevőnél helyezkedik el (s ez népgazdaságilag is előnyös), de a készlettartást finanszírozó hitel a termelő fejlesztési alapjának egyéb felhasználási lehetőségét csökkenti. Ezért, továbbá, mert az ilyen hitelezés még kockázat vállalásával is jár, feltehető, hogy a termelők igen óvatosan fognak élni a kereskedelmi hitel nyújtásának a lehetőségével. A fejlesztési alapból nyújtott kereskedelmi hitel tehát az árupiacokon általában nem fogja növelni az eladók erőfölényét, viszont egyes területeken javíthatja a kínálat és a kereslet összhangját azzal, hogy segít feloldani a folyamatos termelés és a szezonális értékesítés, továbbá a nagy termelési szériák és a bő választék közötti ellentmondást.

A részleges kereskedelmi hitel engedélyezése természetesen nem érintheti a pénzforgalomra, a fizetési rendre vonatkozó szabályok érvényét. Ha tehát a vállalatok között hitelmegállapodás nem jött létre, akkor továbbra is fennáll a legfeljebb 30 napon belüli fizetés kötelezettsége.

Ami az *állóeszközök anyagi elemeinek* (gépeknek, berendezéseknek stb.) a vállalatok közötti közvetlen átcsoportosítását illeti, az állami vállalatok és a szövetkezetek ezeket az eszközöket jelenleg térítés ellenében egymásnak átadhatják (vagyis értékesíthetik), bérbe adhatják és használatra térítés nélkül is odaadhatják. Az állóeszköz-értékesítés jogszabályilag rendezve van, a bérbeadással és a használatra történő átengedéssel kapcsolatos kérdések azonban jogszabályilag rendezetlenek. Az állóeszközök térítés nélküli, úgynevezett könyvjóváírásos átadására a vállalatoknak 1968. január 1 óta nincs lehetőségük, illetve ezt csak egyedi engedélyek alapján tehetik meg.

Indokoltnak látszik tehát *az állóeszközök anyagi elemeinek forgalmát komplex jogszabállyal újból rendezni.* Ennek keretében minden korlátozás nélkül meg kell engedni az állóeszközök anyagi elemeinek bérbeadását, mert ez elősegítheti a felesleges vagyontárgyak hasznosítását, továbbá előmozdíthatja kizárólag állóeszközök bérbeadásával foglalkozó vállalatok létrejöttét.

Ugyancsak célszerű megengedni — az állami vállalatok és a szövetkezetek között engedélyhez kötve — az állóeszközök anyagi elemeinek ingyenes átadását. A csak térítés ellenében megengedett átadás ugyanis egyes esetekben — az átvevő vállalatnál fejlesztési alap hiánya miatt, az átadónál pedig amiatt, hogy az átadási ár esetleg nem fedezi a nettó értéket és ilyenkor a különbséget a nyeresége terhére köteles elszámolni — meghiúsítja az átadási ügylet létrejöttét, s ezzel gátolja az egyes elavult állóeszközöknek a kisebb igényű területekre történő átcsoportosítását.

Kötvények és részvények

A mai kapitalizmusban a tőkeátcsoportosítás egyik lényeges formája a kötvények és részvények kibocsátása. Az előbbi a tőke ideiglenes, az utóbbi a végleges átcsoportosítására szolgál. Mindkettő forgalomképes, a piacon adható-vehető értékpapír.

A *kötvény* kibocsátója (az állam vagy egyéb közület, nagyvállalat, pénzintézet) a kötvény révén hosszú lejáratú kölcsönhöz jut. Tartozik a kapott kölcsönt hosszabb idő elteltével a kötvénytulajdonosoknak visszafizetni, s nekik a kölcsönért kamatot fizetni. A hagyományos kötvény fix kamatot hoz a tulajdonosának. Újabban azonban terjednek a változó (a vállalat jövedelmezőségéhez alkalmazkodó) hozadékú kötvények, amelyek bizonyos átmenetet jelentenek a hagyományos kötvény és a részvény között. A *részvény* kibocsátója (nagyvállalat, pénzintézet) a részvény révén vissza nem fizetendő tőkéhez jut. A részvény tulajdonosa (megvásárlója) a részvényeket kibocsátó vállalat résztulajdonosává válik: osztalék formájában részesedik a vállalat nyereségéből és joga van részt venni a vállalat üzleti politikájának a meghatározásában.

Érdekes, hogy bár az európai tőkésvállalatok önfinanszírozó képessége általában kisebb, mint az USA-vállalatoké, mégis finanszírozásukban úgy látszik viszonylag csekély a közvetlen értékpapír-kibocsátással való tőkeszerzés aránya. Franciaországban például az utóbbi évek átlagában az úgynevezett konkurrenciális szektor invesztícióinak kereken 2 százalékát finanszírozták közvetlen kötvény- és 6 százalékát részvénykibocsátással (míg a bankhitel 15 százalékkal, az államtól és állami irányítású pénzintézetektől kapott hitel 6 százalékkal szerepelt a finanszírozási források között). Nyugat-Németországban 1956-ban a teljes közvetlen értékpapír-kibocsátás (részvény, kötvény) a teljes vállalati finanszírozás 8 százaléka volt. Ugyancsak érdekes, hogy a nyugati tőzsdéken az újonnan kibocsátott értékpapírok között milyen nagy a jelentősége a kötvényeknek és milyen kicsi a részvényeké.[11]

A *kötvény mint az eszközátcsoportosítás módszere gazdasági mechanizmusunk szerves részévé tehető.* Előnye elsősorban az, hogy a beruházások népgazdasági pénzforrásainak likviditását csökkenti, vagyis tartósabban köti le az e célra igénybevehető pénzforrásokat. Természetesen még előnyösebb a kötvénykibocsátás útján történő eszközátcsoportosítás akkor, ha ezzel a népgazdaságilag kívánatos beruházások pénzforrása még növelhető is, vagyis ha a kölcsönjegyzők a valóban önkéntes jegyzéssel fogyasztásról vagy népgazdasági szempontból nemkívánatos (nem elég hatékony) beruházásról mondanak le.

A kötvények *kibocsátójaként* számba jöhet az állam, a tanácsok meghatározott (regionális) csoportjai, nagyvállalatok, szövetkezeti központok és pénzintézetek. A belföldi *kötvényjegyzők* gazdálkodó szervek (vállalatok, szövetkezetek), tanácsok és magánszemélyek lehetnének.

A kibocsátás engedélyezéséről a pénzügyi rendszer erre felhatalmazott szerve döntsön, egyrészt a kölcsön céljának és a beruházás várható hatékonyságának, másrészt a hosszú lejáratú pénzkínálat várható nagyságának a figyelembevételével.

A kölcsönkibocsátás sikere megkívánja, hogy a kötvény a bankbetétekben való elhelyezésnél nagyobb anyagi előnyt biztosítson a kölcsön jegyzője számára. Az előny lehetséges formái: magasabb kamat és (a lakosság kölcsönjegyzése esetén) a kamatnak nyereményként történő kisorsolása.

A kötvényeknek mobilizálhatóknak kell lenniök. A belföldi mobilizálás formája az értékesítés vagy kézizáloghitel felvétele a kötvényre. A mobilizálás az erre felhatalmazott pénzintézeten keresztül történhet. A tömeges mobilizálás ellen gazdasági eszközökkel lehet ösztönözni. Ilyen eszköz lehet például az idő múlásával növekvő kamat vagy nyereménysorsolás.

[11] A tőzsdén újonnan kibocsátott értékpapírok típus szerinti megoszlása, százalékban

	Franciaország	Svédország	Ausztria	USA*
	1968	1960—66-os évek		1960—65
Részvény	27,5	21	25—30	15
Kötvény	72,5	79	75—70	85

* Csak a magánvállalatok kibocsátásaiból.

A kötvénykibocsátás lehetővétételétől egyelőre nem lehet várni jelentős nagyságrendű tőkeátcsoportosítást. Célszerűnek látszik először kísérleti jelleggel, szűkebb körben és főleg helyi (kommunális) szükségletek kielégítésére kötvénykibocsátást engedélyezni.

Egy újonnan alakuló, vagy már működő kapitalista vállalat — ha elég nagy és működése eredményesnek ígérkezik — részvények kibocsátásával olyan tőkéhez juthat, amelyet (a hitelbe kapott tőkétől eltérően) soha nem kell visszafizetnie. Ezáltal a tőke erőteljesebben áramolhat be a fejlődőképesebb vállalatokba és ágazatokba, ami előnyös a gazdaság differenciált fejlődése szempontjából.

Ilyen és egyéb meggondolások alapján felmerül a kérdés: nem volna-e lehetséges a *részvényt* a szocialista gazdaságban is felhasználni?

A valódi részvény feltételezi a részvénypiacot, amelyen bárkik (tehát magánszemélyek is) megjelenhetnek vásárlókként és eladókként, továbbá azt, hogy a részvényeseket résztulajdonosi jog illeti meg az adott vállalatnál.

Nyilvánvaló tehát, hogy *a valódi részvény — ha a tőkés külfölddel való kapcsolatoktól eltekintünk — jelenlegi gazdaságirányítási rendszerünkbe nem illeszthető be, ebben a rendszerben nem lehet az eszközátcsoportosítás célszerű formája.* A valódi részvénnyel szemben véleményem szerint még távolabbi perspektívában is jogos az az ellenvetés, hogy megnövelné és intézményesítené a spekulációt, továbbá — ami még lényegesebb — a munka és a tulajdon el nem tűrhető szétválására vezetne.

Tőkésvállalatokkal kialakítandó kapcsolatokban, a működő tőke importjának elősegítésére használható eszköznek látszik olyan hazai részvénytársaságok létrehozása, amelyekben tőkéscégek is érdekeltséget vállalnak. Ezt a speciális kérdést külön kell megvizsgálni.

Találkozunk azonban elgondolásokkal, amelyek egy korlátozott, megszelídített, a szocialista gazdasági rend alapvonásait és elveit nem sértő részvénypiac és részvényrendszer kialakításának lehetőségét és kívánatos voltát hangoztatják. Az egyik elgondolás szerint ennek a részvénypiacnak a szereplői a „tulajdonosi funkciókat" gyakorló szocialista holdingok vagy bankok (a vállalatok részvényesei) lennének, továbbá maguk a vállalatok, amennyiben új részvényeket bocsátanak ki és kínálnak eladásra.[12]

Feltehető, hogy a részvények szocializmusbeli felhasználhatóságáról még sokat fogunk vitatkozni. Egyelőre azonban úgy látom, hogy az előbb említett konstrukció egyfelől azon alapul, hogy túlértékeli és idealizálja a részvénypiac kapitalizmusbeli szerepét a tőke ésszerű allokációja és a vállalatok helyes értékelése tekintetében, másfelől egy olyan szocialista gazdasági mechanizmus képét vázolja fel, amely nem segítené elő a valóban hatékony tervszerű központi irányítás megvalósulását, viszont erősen korlátozná a vállalatok gazdálkodási önállóságát, szabad döntéseik körét és pénzügyi lehetőségét, a vállalati kollektívák anyagi érdekeltségét, és eleve lehetetlenné tenné, hogy a vállalati kollektívák valóban részt vegyenek a termelőeszközök igazgatásában és a gazdasági szakapparátus ellenőrzésében.

[12] Lásd Kopátsy Sándor „A vállalati tevékenység komplex és többéves értékelésének problémája" című cikkét a Pénzügyi Szemle 1969. 11. számában.

Fejlesztési intézet létrehozása

Az eszközátcsoportosítás eddig tárgyalt és javasolt formáinak, módszereinek az alkalmazásával nem lehet vagy nem elég jól lehet megoldani az eszközáramlás bizonyos problémáit. Ilyenek a következők:

— A beruházási támogatások differenciált módszereinek gyakorlati alkalmazása, az ilyen módon történő állami beruházásirányítás konkrét megvalósítása.

— Az egyes vállalatoknál esetleg szükségessé váló „alaptőke-emelés" megvalósítása, vagyis a vállalat meglevő tőkéjéhez képest viszonylag nagy mértékű fejlesztés finanszírozása.

— Kis- és középüzemek folyamatos létesítése (és ilyenek megszüntetése is), ami tőke rendelkezésre bocsátását (vagy kivonását) és az alapításnál viszonylag nagy kockázat vállalását teszi szükségessé.

Ezeknek a feladatoknak a betöltésére a funkcionális minisztériumok, a felügyeleti hatóságok és a hiteleket nyújtó bankok csak részben alkalmasak, s csak részben alkalmas a költségvetési közvetlen támogatás, finanszírozás és a bankhitelezés módszere is.

E feladatok ellátására ezért — véleményem szerint — célszerűnek látszik a bankrendszer keretében egy új intézmény, a Fejlesztési Intézet létrehozása. Ennek az Intézetnek két alapvető funkciója lenne:

1. A központi célkitűzéseknek megfelelően szervezné és megvalósítaná az invesztíciós folyamat állami irányítását, befolyásolását (állami döntésű beruházások finanszírozása, invesztíciós célra adandó költségvetési kedvezmények és juttatások nyújtása).

2. A nyereségből való részesedés ellenében történő tőkejuttatással támogatná új vállalatok alapítását vagy meglevők tőkéjének viszonylag nagyarányú bővítését. Ezáltal központilag ellenőrizhető és befolyásolható módon segítené elő a különösen jövedelmező tőkebefektetési lehetőségek kihasználását, a kínálatnak a kereslethez való rugalmasabb alkalmazkodását. Az ilyen fajta tőkejuttatásnak a hitelnyújtásnál nagyobb kockázata is indokolja, hogy az Intézet a vállalati nyereségből részesedjék.

Ennek az elgondolásnak a célszerűségét, az ilyen intézet megalapításával és működésével kapcsolatos bonyolult kérdéseket persze még nagyon alaposan meg kellene vizsgálni, amint hogy vizsgálni kell általában a bankok és egyéb pénzintézetek kívánatos rendszerét népgazdaságunkban.

KOZMA FERENC:

Műszaki fejlődés és a fejlettségi színvonalak közelítése a KGST-ben

A szocialista országok termelőerői színvonalának kiegyenlítődése a szocializmus nemzetközi rendszere fejlődésének történelmi folyamata, szemben a tőkés világrendszer alapvetően polarizálódó tendenciájával. Gondolatmenetemben abból indulok ki, hogy a kizsákmányolástól való megszabadulás minden nép előtt megnyitja a gyorsabb és zavartalanabb gazdasági fejlődés lehetőségét: azok számára is, akik később lépnek az iparosítás útjára, de azok számára is, akik már korábban elértek a termelőerők fejlettségének egy magasabb szintjére. A népgazdaságok közötti színvonalkülönbségek azonban nem számolódnak fel valamilyen, a szocialista viszonyok által automatikusan kiváltott folyamat jóvoltából. Ehhez a szocializmus nemzetközi rendszerének olyan tudatos megszervezése szükséges, amely fokozatosan elvezet a szegény és a gazdag országok közötti különbségek megszűnéséhez a termelőerők magas fejlettségi szintjén.

E bonyolult, szerteágazó gazdasági stratégiának a jelen tanulmányban két mozzanatát ragadom ki: a nemzetek közötti munkamegosztás olyan struktúráját, amely lehetőséget ad a fejlődés meggyorsítására a kevésbé fejlett országokban, valamint az ehhez tapadó nemzetközi együttműködési mechanizmus egy-két fontosabb elemét. E kérdések tárgyalásához szükséges bizonyos értelmezési kérdések tisztázása — egyebek között a technikai struktúra fogalmának magyarázata —, amelyekkel cikkem első felében foglalkozom.

Fejlettség, fejlődés, fejlettségi szintkülönbségek

A népgazdaságok közötti fejlettségi szintkülönbségek alapja a *társadalmi munka hatékonyságának országonkénti különbözősége.*

A hatékonyság az össztársadalmi méretekben vett termelékenység. Egy-egy termelési fázisban a munka annál termelékenyebb, minél nagyobb volumenben hoz létre realizálható anyagi javakat meghatározott időegység alatt.* Az egymást követő munkafázisokban a termelékenységi hatások kumulálódnak, s ezek összege adja az egész társadalmi organizmus működésének hatékonyságát. Egy makrogazdaság fejlettségi

* Ez alapjában véve kétféleképpen érhető el: ha egy adott árösszegért eladható termékből nagyobb mennyiséget termelnek, vagy pedig nagyobb árösszegért eladható terméket állítanak elő. Közvetett termelékenységnövelésként fogható fel a holt munkával való takarékosság is: ez esetben más dolgozó korábbi eleven munkájából használnak fel kevesebbet az azonos termékvolumen létrehozásához.

szintje a bonyolult ágazati kapcsolatok által össze- meg összefonódott egyéni és kollektív munkateljesítmények hatékonyságától függ.

Egy makrogazdaságban a társadalmi munka hatékonyságának fokát a termelőerők fejlettsége határozza meg, vagyis a dolgozók szaktudása és munkaszeretete, a munka szervezettsége a termelőegységekben és társadalmi méretekben (struktúra, infrastruktúra), a munkafolyamatban használatban levő termelőeszközök mennyisége és technikai színvonala. Teljesen zárt, ideálisan autark gazdaságban a népgazdasági munkamegosztás körén belül dől el a társadalmi munka hatékonysági színvonala. A világgazdasággal szerves kapcsolatban álló gazdaságokban ehhez még két tényező járul hozzá: egyfelől a komparatív tényező, vagyis az, hogy átlagosnál kevésbé hatékony hazai munkát lehet külföldi csere útján kiküszöbölni, másfelől egy kooperációs tényezőnek nevezhető faktor, vagyis az, hogy a nemzetközi munkamegosztásban vállalt termelőtevékenység az erők nagyobb koncentrálása, begyakorlása, szérianagyság stb. révén hatékonyabban végezhető el, mint a csak hazai piacra való termelés körülményei között.

A gazdaság fejlettségének érzékelése természetesen csak relatíve, más gazdaságokkal vagy egy múltbeli állapottal való összemérés által lehetséges. Magát a fejlettséget csak tüneteivel tudjuk mérni. Ilyen tüneti mutatószám az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem vagy végtermék, az egy lakosra jutó fel nem halmozott nemzeti jövedelem (vagyis: a személyes és társadalmi fogyasztás) volumene. A társadalmi munka hatékonysági mutatója is kifejezi a fejlettségi szintet. Előnye az előbb említettekkel szemben mindenekelőtt az, hogy nem fázismutató, hanem a végterméket termelő munka társadalmi hatékonyságát fejezi ki.

E tanulmány olyan méréseken alapul, amelyek részben a nemzeti jövedelem, részben a társadalmi hatékonyságmutatók nemzetközi összehasonlítását kísérelték meg. Ilyen típusú összehasonlításoknál figyelembe kell venni, hogy az összes, rendelkezésünkre álló makroökonómiai mutató átlagérték. Egy gazdaság termelőerőinek fejlettségi szintje sohasem homogén. Az átlagértékek ágazati és területi eltéréseket takarnak. A gazdasági fejlettség átlagértéke ezen ágazati és területi kontrasztok bonyolult egymásrahatásai következtében áll össze.

Különösen fontos mindezt megérteni akkor, amikor nem fejlettségről, hanem *fejlődésről* beszélünk. A fejlődésen itt elsősorban a termelőerők fejlődését értem, amelynek következménye a társadalmi munka hatékonyságnövekedése, továbbá a megtermelt javak egy lakosra jutó volumenének növekedése. A fejlődést, annak ütemét és irányát nagymértékben befolyásolja a társadalmi átlaghatékonyságon kívül a fogyasztás-felhalmozás dialektikus póluspárja, a struktúra, valamint az ágazatok és területek fejlettségi kontrasztja. Persze, mindezek mellett még igen sok körülménytől függ, hogy végső soron egy adott történelmi szituációban a fejlődés gyorsul vagy lassul, s hogy a kialakult tendencia hosszú távra vagy csak ideiglenesen érvényes.

A termékvolumen- vagy hatékonysági növekmény bizonyos változtatásokat eszközöl az alaphelyzeten. Azok a kontrasztok, amelyekről fentebb említést tettem, a fejlődés során elmélyülhetnek, esetleg megszünhetnek, viszont újak is jöhetnek létre. Mindezzel változik az átlagos fejlettségi szint, de módosulnak a továbbfejlődés feltételei is.

A fejlődést éppen ezért nem szabad kizárólag mennyiségi változásként felfogni. A fejlettségi szintnek és összetevőinek mozgása a gazdaság mind több és több tulajdonságát formálja át, s e változások összegeződése átalakítja a gazdaság jellegét és fejlődésének alapvető feltételeit is. Eszerint a fejlődésnek van egy mennyiségi oldala (ez a növekedés), és van egy minőségi oldala is, amelyet fázisváltásnak (fázisváltozások sorának) nevezek. Fázisváltás volt például az ipari forradalom Angliában a XIX. század elején, vagy a szocialista iparosítás a Szovjetunióban, de ennek fogható fel az a technikai-tudományos forradalom is, amely az Egyesült Államokban már kibontakozott, a fejlett tőkésországokban pedig most van kibontakozóban. Az ipari forradalom, illetve a szocialista iparosítás a munkafolyamatok gépesítése által a gazdasági struktúra viharos átalakulásához vezetett, a technikai-tudományos forradalom a termelőfolyamatok automatizálását, az elektronikus agyak elterjedését hozza maga után.

Az egyes nemzetgazdaságok fejlettsége és fejlődésének üteme egyenlőtlen. Ennek számos történelmi oka van, amelyek bemutatása nem fér e rövid tanulmány kereteibe. A mai világgazdaság különböző fejlettségű nemzetgazdaságokból áll. Ezek egymással többé-kevésbé szoros munkamegosztásban vannak, függnek egymástól és hatnak egymásra. *Munkamegosztásuk, ténylegesen meglevő fejlettségi szintkülönbségeik és egymástól eltérő, de részben egymás által meghatározott fejlődési lehetőségeik érdekegységük és érdekellentéteik forrása. E feszültségek a világgazdasági mozgások legfontosabb mozgatórugói.*

Különböző technikai szintek egymás mellett élése egy-egy ország gazdaságában. A technikai struktúra

A jelenkori világgazdaság egészének fejlettségi kontrasztjai szédítően nagyok: 25—30-szoros nagyságrendeket mutatnak. Némely becslések szerint a következő 30—50 évben kevés remény van a legélesebb kontrasztok csökkentésére, ellenkezőleg, a legfejlettebb gazdaságok és a legelmaradottabbak között a különbség még növekedhet is. A nemzetgazdaságok és a világgazdasági régiók közötti fejlettségi szintkülönbségek növekedése a tőkésvilágban tovább élezi a gazdasági és a politikai feszültségeket.

1. sz. táblázat

Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem eltérései a KGST-országok között*

(NDK = 100)

Országok	1960	1968	Országok	1960	1968
Csehszlovákia	101	95	Lengyelország	55	62
Szovjetunió	79	88	Bulgária	50	62
Magyarország	61	65	Románia	42	55

* Megközelítő számítás az MTA Közgazdaságtudományi Intézete KGST Kutatócsoportjának 1960—62-re vonatkozó összehasonlításai alapján. Az összehasonlítás külkereskedelmi árakon történt. Az 1968-as adatokat az 1960-ra, illetve 1962-re vonatkozó eredmények alapján számítottuk a nemzeti valutában rendelkezésre álló növekedési indexek segítségével. A kiinduló számítás metodikájára vonatkozóan lásd Kozma Ferenc: A gazdasági fejlettség mérése (Statisztikai Szemle, 1964. évi 12. szám), továbbá Kozma Ferenc: Nemzetközi összehasonlítások külkereskedelmi árakon (Statisztikai Szemle, 1966. évi 11. szám) című cikkeket.

A KGST-országok között kimutatható legfeljebb 2—3-szoros eltérés messze enyhébb, mint a tőkésvilág szintkülönbségei, mégis sok tekintetben bonyolulttá teszi a nemzetközi együttműködést, nehezíti továbbfejlesztését.

E tanulmányban nem a világgazdaságban mutatkozó igen nagy szélsőségek felszámolásának lehetőségeivel foglalkozom, hanem *a KGST-országok közötti viszonylag kisebb, 2—3-szoros különbségek áthidalásának bizonyos problémáira koncentrálom a figyelmet.** Az a célom ugyanis, hogy a szocialista integráció programjához nyújtsak szerény adalékokat. Nézetem szerint egy olyan közös program, amely figyelembe veszi a meglevő szintkülönbségeket és reális perspektívát nyújt azok fokozatos csökkentéséhez, a szocialista együttműködés tökéletesítésének egyik legfőbb motorjává válhat.

Egy-egy ország gazdaságán belül és a különböző országok gazdaságai között jelentős kontrasztok vannak, ellenben a nemzetközi munkamegosztás, az összehangolt tervek, a hosszú lejáratú áruszállítási egyezmények ezer szállal fűzik egymáshoz a gazdaságokat. *A legkülönbözőbb szintű termelőerők élnek egymás mellett, egymással összefonódva, egymásra hatva.*

A különböző fejlettségi szintű termelőerők egymással szerves ágazati kapcsolatokat alkotnak, amelyek áruviszonyokban jelennek meg. A különböző fejlettségű termelőerők feszültségekkel terhes, technikai és gazdasági egyensúlyt hoznak létre. Egy ilyen, heterogén termelőerőkkel rendelkező gazdaság fejlődési ütemét nagymértékben meghatározza az, hogy melyek és mekkorák a fejlett termelőerőket hordozó szektorai, milyen ütemben képesek ezek a szektorok maguk után húzni a többieket. A gazdaság egészének relatív elmaradottsága (a manufaktúra jelenléte, a gépesítés részlegessége és alacsony technikai foka, a szakképzettség viszonylag alacsony foka és a szervezőkészség hiányossága) ezzel szemben korlátozza azt a kört, amelyben a gazdaság átlagszintjénél jóval magasabb fejlettségi fokot képviselő termelőerők meghonosíthatók.

Vagyis: a gazdaságnak létezik egy *technikai struktúrája,* amelyben kifejeződik a különböző fejlettségi fázisban levő termelőerők súlya a gazdaság egészében. *Egy gazdaságban akkor lenne tökéletesen optimálisnak tekinthető a technikai struktúra, ha a magasabb fejlettségű szektorok az alacsonyabban fejletteket segítenék a fejlődésben.* Tökéletesség persze nincs a valóságban, de az optimumhoz közel áll a struktúra, ha jelen vannak azok a termelőerők, amelyek láncreakciószerűen maguk után képesek húzni az elmaradó termelőerőket, ha a különböző fejlettségi szintű termelőerők között nincsenek szakadékok, ha az olajozott kölcsönös kapcsolat biztosított.

A technikai struktúra nem független a gazdaság fejlődésének egyéb tényezőitől. *Alakulását a gazdaság átlagos fejlettségi szintje, ágazati struktúrája, az ország nagysága, valamint a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódottságának foka és módja is befolyásolja.*

A gyorsított ütemben iparosított gazdaságok tényleges „alkata" a legtöbbször eltér az ideálistól. Létezhet például olyan modern gazdasági szektor, amely 2—3 fázissal megelőzi az átlagszintet — technikaimport,

* Mongólia és a többi KGST-ország között a különbségek ennél lényegesen nagyobbak. Ezért a Mongóliával való együttműködés olyan speciális eset, amelyre a következőkben kifejtettek nagyrészt nem vonatkoznak.

vagy a belső kutató-fejlesztő apparátus és a felhalmozás kivételes erejű centralizálása eredményeképpen. Ez esetben nagy a veszély, hogy a modern szektor elszakad a gazdasági háttértől, s fenntartása vagy állandó külső tőke- és technikai forrásokat igényel, vagypedig a gazdaság erőinek folyamatos szisztematikus átcsoportosítását — az átlagszint fejlesztésének rovására. Az ilyen gazdaságot *„technikailag túlfeszített alkatúnak"* nevezhetjük.

A technikailag túlfeszített gazdaságra jellemző a felhalmozás magas rátája, a lakosság fogyasztásának erős elmaradása a nemzeti jövedelem növekedési üteme mögött, a mezőgazdaság és az ipar közötti szakadék, valamint az ipar zöme és a túlfeszítést okozó szektor közötti szakadék nagy mérete. Mindez dinamikus, de kiegyensúlyozatlan fejlődéshez, a gazdaságban meglevő feszültségek periodikus növekedéséhez vezet. A túlfeszített gazdaság nehezen ugorja át a fejlődés minőségi szakaszainak küszöbét, még akkor is, ha az élenjáró fejlettségű termelőerők a legdinamikusabb ágazatokban fejlődtek ki. Az élenjáró szektor és a gazdaság derékhada közötti technikai kapcsolatok ugyanis, a nagy fejlettségi szakadék miatt, gyérek. Az élenjáró szektor nemhogy segítené az elmaradó átlaggazdaságot (technológiával, munkaeszközzel, szakértelemmel, szervezési módszerekkel, felhalmozási eszközökkel), hanem akadályozza annak továbbfejlődését, mivel felhalmozás-, anyag- és káderutánpótlás szempontjából a kevésbé fejlett szektorra támaszkodik.

A másik torzított típust azok a gazdaságok képviselik, amelyekben a termelőerők fejlődése túlságosan apró léptekben megy végbe: az átlagszintet *kevéssé* meghaladó színvonalra való áttérés mérsékelt ütemben, de széles körben folyik. Ezt az alkatot a *„feszítettség nélküli"* jelzővel lehet illetni. Az ilyen gazdaság előnye a viszonylagos stabilitás, az egyensúly nagyobb megrázkódtatások nélküli fenntartási lehetősége. Hátránya a belső dinamizmus hiánya, ami oda vezet, hogy viszonylag gyors fejlődési ütemet csak a fejlődés mennyiségi szakaszaiban képes kimutatni; a minőségi ugrások előtt a fejlődés lefékeződik. Itt hiányzik ugyanis az a szektor, amely az átlaggazdaságot a fejlődés következő lépcsőfokára képes emelni.

A túl homogén technikai szint a gazdaságra nézve tehát éppoly fékező hatású, mint a különböző fejlettségű szektorok egymástól való elszakadtsága.

Arra, hogy az egyes fejlettségi szinteket képviselő szektorok egy-egy gazdaságban milyen százalékos megoszlásban és milyen ágazati struktúrában legyenek jelen, általános receptet nem lehet adni. Az viszont eléggé általános érvényű tapasztalat, hogy a gazdaságban az alapvető népgazdasági ág (az európai KGST-országokban az ipar) tömeges fejlettségi szintjét két minőségi fokozattal meghaladó szektor beplántálása már túlfeszítettséget okozhat, a két fokozattal magasabb szint *teljes hiánya* feszítettségnélküliséget adhat a fejlődésnek, s a mezőgazdaság fejlettségi szintjének két fokozattal való lemaradása az iparra jellemző szint mögött erős féke lehet a termelőerők fejlesztésének.

Jelöljük — a további tárgyalás megkönnyítése végett — az ipar zömére jellemző fejlettségi szintet n-nel. A gazdaság technikai struktúrája ezek szerint

$$a_{(n+2)} + b_{(n+1)} + c_{(n)} + d_{(n-1)} = 100.$$

Ez azt jelenti, hogy az ipar „*a*" százaléka két fokozattal magasabb (*n* + 2) technikai színvonalú, mint az ipar zöme, „*b*" százaléka egy fokozattal (*n* + 1) magasabb, és így tovább. Az „*a, b, c, d*" megoszlási viszonyszámok tapasztalati számok, amelyek az ágazati kapcsolati mérlegek, a munkaerő-struktúra és a felhalmozás-fogyasztás kialakult arányai alapján határozhatók meg.

Minél alacsonyabb az átlagos technikai szint (az „*n*"), annál kisebb lehet az élenjáró színvonal aránya (az „*a*"). Ha például egy országban az iparra jellemző fejlettségi szint az éppen kezdődő alapgépesítés és a dinamikus szektorok kiépítetlenek, akkor az automatizálás alapján működő, s a gazdaság egészével mégis szervesen összeépülő termelőegységek létesítésének csak igen csekély lehetőségei vannak. Ha ezt a csekély lehetőséget sem használja ki a gazdaság, akkor eltunyul, feszítettségnélkülivé válik, ha túllépi, akkor feszítetté válik, annak összes következményeivel együtt.

Igen fontos feltétele a dinamikus húzóhatásnak, hogy az „*n* + 2" és „*n* + 1" fejlettségi szintű szektorokban megfelelő súllyal szerepeljenek a technikai fejlődést hordozó ágazatok, tehát az energetika, a kohászat, a gépgyártás, a vegyipar és az építőipar. E feltétel kielégítetlensége esetén a technikai fejlődés lassan terjed tova a kevésbé fejlett szektorok felé. Azt a gazdaságot, amely e követelményt kielégíti, *„arányosan feszített alkatú"* gazdaságnak nevezhetjük.

A KGST-országok gazdaságainak technikai struktúrája

A KGST-országok technikai struktúrájuk szempontjából meglehetősen különbözőek. A rendelkezésre álló statisztikai anyag nem elégséges ahhoz, hogy a technikai struktúrát az ágazati struktúrától függetlenül vehessük szemügyre. Amikor tehát a technikai struktúrát vizsgáljuk, csak az ágazati átlagértékekre támaszkodhatunk. Ez nagymértékben torzít. Mégis érdemes e számokat is elemezni, amelyek szintén a korábban említett kutatás számításain alapulnak, mivel bizonyos alaptendenciák így is kimutathatók. Az adatok sajnos itt is a tíz évvel ezelőtti helyzetre vonatkoznak, de sok tekintetben elfogadhatóan jellemzik a mai arányokat is. A számítások újbóli elvégzésére nem volt módom.

Az egyes ágazatok termelőerőinek fejlettségét végtermékkibocsátásuk társadalmi hatékonyságával fejeztük ki. Feltételezhető, hogy egy termelőtevékenység annál fejlettebb, minél kevesebb társadalmi összmunkamennyiség szükséges egységnyi volumenű végtermékének előállításához. A végtermékvolumenek a számításban egységesen külkereskedelmi árakon szerepelnek. A 2. sz. táblázatban előforduló leghatékonyabb termelőtevékenység az NSZK építőanyag-ipara, ahol 1 millió rubelért értékesíthető végtermék össztársadalmi munkaráfordítása mindössze 86 fő évi munkája (beleértve természetesen az előző technológiai fázisok ráfordításait, valamint az összes fázisokban lekötött állóeszközök társadalmi munkaráfordításait is), a legkevésbé hatékony termelőtevékenység pedig a román mezőgazdaság, ahol egy millió rubelben értékelt termék előállításához 1472 fő évi munkája szükséges.

Az ágazati hatékonysági mutatókat négy jellemző nagyságrendi csoportba lehet összevonni. Az első csoport a *200 fő/millió rubel alatti*

2. sz. táblázat

Ágazati hatékonyságkülönbségek a KGST-országokban és az NSZK-ban
(fő/millió rubel*, 1960)

Ágazatok	NDK	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	Románia	Bulgária	SZU	NSZK
Villamos energia	276	267	437	604	617	920	191	118
Fűtőanyagok	199	216	286	492	448	606	189	208
Vaskohászati termékek	229	225	371	446	400	958	136	130
Színesfémkohászati termékek	226	305	541	480	766	1125	205	104
Vegyicikkek	185	218	494	501	467	515	227	133
Építőanyagok	230	275	549	432	531	490	279	86
Gépipari termékek	184	190	342	325	351	453	151	132
Élelmiszeripari termékek	368	394	784	611	984	723	468	143
Textilipari termékek	371	330	496	457	582	656	531	179
Egyéb könnyűipari termékek	245	232	473	455	361	454	272	137
Mezőgazdasági termékek	409	508	863	670	1472	902	670	kb.400

Forrás: Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete KGST-kutatócsoportjának számításai.
* Egy millió külkereskedelmi rubel értékű végtermék előállításához lekötött társadalmi összmunkaerő (létszám), beleértve az évi megtérült állóeszköz társadalmi munkaerő-tartalmát is.

nagyságrend. Erre a csoportra jellemző a termelőfolyamat magas fokú gépesítettsége, helyenkénti automatizáltsága, a tőkeigényes, magas termelékenységű technológia, a modern termékek és a termelés tudományos alapon való szervezettsége. Ehhez a csoporthoz tartozik például a Szovjetunió vaskohászata és gépipara, az NSZK csaknem valamennyi iparága, de különösen a vegyipara, építőanyag-ipara, színesfémkohászata. Ide tartozik ugyancsak a szovjet villamosenergia-termelés, a lengyel fűtőanyagipar, az NDK vegyipara, továbbá az NDK és Csehszlovákia gépgyártása is, bár a kategória alsó határán.

A második kategória azokat az iparágakat tömöríti, ahol *az 1 millió rubel kitermeléséhez 201—450 fő szükséges.* Erre a fejlettségi fokra a jelentős gépesítettség, a nagyüzemi szervezettség a jellemző, az automatizáltság és a modern tömegtermelés azonban még nem fejlődött ki, a feldolgozó iparban a profilok szétaprózottak, a termékek műszaki és minőségi paraméterei nem mindig kiválóak. Az NDK iparának mintegy fele, valamint — a kategória legalsó fokán — mezőgazdasága, az NSZK mezőgazdasága, a csehszlovák ipar zöme, a szovjet vegyipar, építőanyagipar, könnyűipar, a magyar gépipar és — szintén határesetként — a magyar vaskohászat tartozik ebbe a szektorba.

A harmadik kategória a nagyüzemi fejlődés és modernizálódás primitívebb fokán álló termelőerőkön alapul. Itt a termelőberendezések vagy hiányosak (sok a kézi munka), vagy igen elavultak, sok esetben a termékek minősége közepes. Mindezek következtében *1 millió rubel kitermelése 451—700 főt igényel.* E kategóriában foglal helyet a csehszlovák, a szovjet és a magyar mezőgazdaság, a magyar, a lengyel, a bolgár és a román ipar zöme.

A negyedik kategória az elavult kézi munkával, a gyenge minőséggel, a gépesítettség hiányával jellemezhető. Tipikus képviselői e kategóriának a lengyel, a román és a bolgár mezőgazdaság.

Hangsúlyozni kell, hogy az adatok az 1960-as helyzetet rögzítik. Az azóta eltelt évtizedben az egyes ágazatok konkrét pozícióit tekintve bizonyos változások bekövetkezhettek. Szükséges továbbá ismételten aláhúzni, hogy a kapott értékek ágazati átlagok, amelyek óriási, ágazatokon belüli szóródásokat takarhatnak. Végül arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az egyes ágazatok végtermékeit a külkereskedelmi forgalomban elért tényleges átlagárakon értékeltük. Ha igaz azonban, hogy a gépipari termékek zöme a KGST-piacon tényleges értéke fölött kerül exportra, a mezőgazdasági termékek pedig értékük alatt, akkor a hatékonysági mutató a KGST-országok gépiparának hatékonyságát túlértékeli mind a mezőgazdasághoz, mind pedig az NSZK gépiparához képest. Ezért az adatok csak általános orientáció céljaira alkalmasak, s e tanulmány keretében illusztráción kívül semmi egyéb célt nem szolgálnak.

A következő lépés a 2. sz. táblázat adatainak rendszerezése: az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő mely hányada termel a különböző hatékonyságú szektorokban?

Az 1. sz. ábrán az országok sorrendje az egy főre jutó nemzeti jövedelem szerint van feltüntetve. Azt látjuk, hogy az NSZK-ban foglalkoztatott munkaerőnek több mint fele 130—150 fő/millió rubel hatékonyságú szektorban dolgozik. Az NDK-ban a foglalkoztatottaknak csak mintegy ⅓-a termel 170—200 fő/millió rubel hatékonyságú szektorban, Csehszlovákiában pedig a foglalkoztatottak 40—42 százaléka 200—450 fő/millió rubel hatékonysággal termel. A többi országokban a viszonylag magasabb hatékonysági értékeknél nem találunk ilyen jellegzetes tömörüléseket. Ugyanakkor az oszlopok „talapzatát" képező téglalapokból láthatjuk, hogy a foglalkoztatottak mind nagyobb hányadát kitevő mezőgazdasági lakosság egyre kisebb hatékonysággal termel, ahogy lefelé haladunk az országok fejlettségi sorában. Végeredményben a foglalkoztatottak hatékonysági szektorok szerinti megoszlása és a fejlettségi szintkülönbségek között igen szoros összefüggést lehet megállapítani. Ezt mutatja a 3. sz. táblázat is.

3. sz. táblázat

Az ipari és a mezőgazdasági foglalkoztatottak megoszlása a különböző hatékonyságú termelőtevékenységek között (1960)

(Az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak összege = 100)

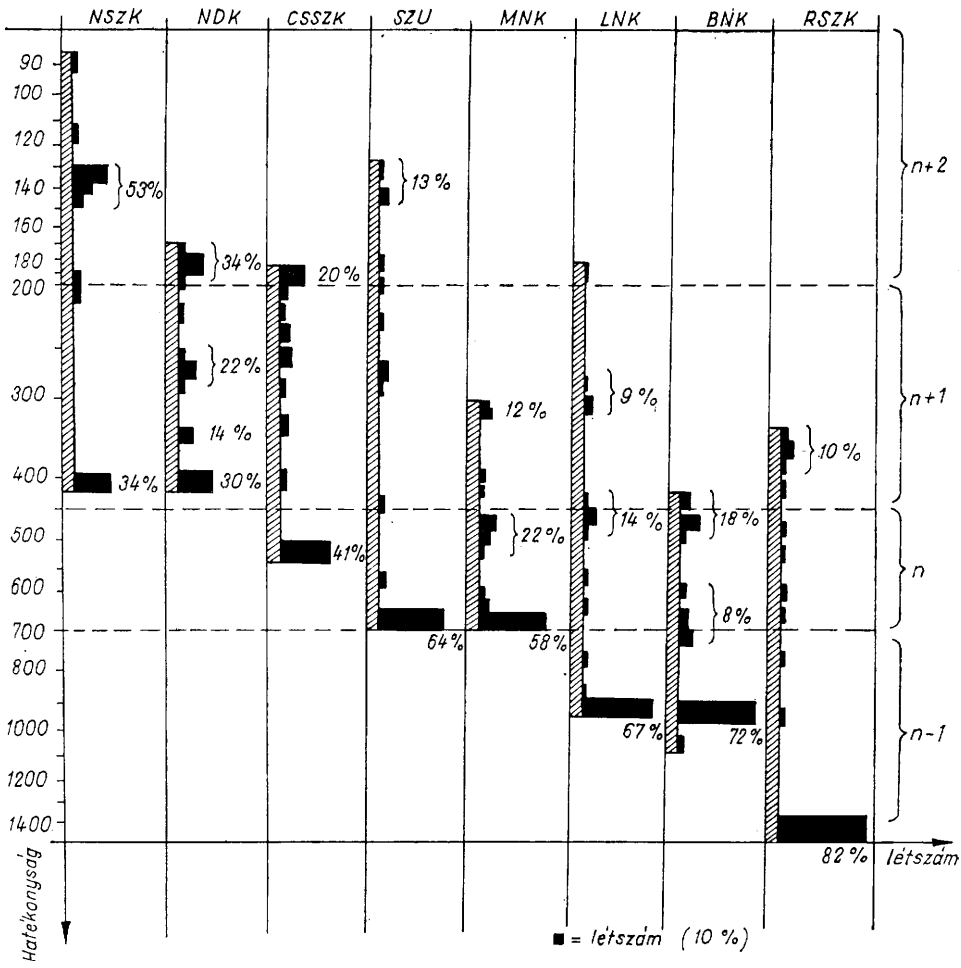
Hatékonysági kategóriák*	NSZK	NDK	Csehszlovákia	Szovjetunió	Magyarország	Lengyelország	Bulgária	Románia
I. (n + 2)	62	33	20	16	—	4	—	—
II. (n + 1)	38	67	39	14	16	10	—	12
III. (n)	—	—	41	70	84	16	24	4
IV. (n — 1)	—	—	—	—	—	70	76	84

* A csoportosítás az egy millió külkereskedelmi rubelárakon értékelt végtermék előállításához lekötött társadalmi összmunkaerő szerint történt, *I. kategória:* 200 főnél kevesebb (a kevésbé fejlett országok szempontjából „*n* + 2"-es színvonal); *II. kategória:* 200—450 fő (a kevésbé fejlett országok szempontjából „*n* + 1"-es színvonal); *III. kategória:* 450—700 fő (a kevésbé fejlett országokban a termelőerőkre általában jellemző „*n*"-es színvonal); *IV. kategória:* 700 főnél több (a kevésbé fejlett országokban is elmaradottnak számító „*n*—1"-es színvonal.)

Az 1. sz. ábra még egy érdekes megállapításra ad alkalmat: kikövetkeztethető belőle az egyes KGST-gazdaságok termelőerőinek „alkata" is. Az „arányosan feszített alkatú" gazdaság modelljét a 60-as években talán a leginkább az NDK közelítette meg. Csehszlovákia, Magyarország

1. sz. ábra

A keresők százalékos megoszlása a különböző hatékonyságú ágazatok között (1960)

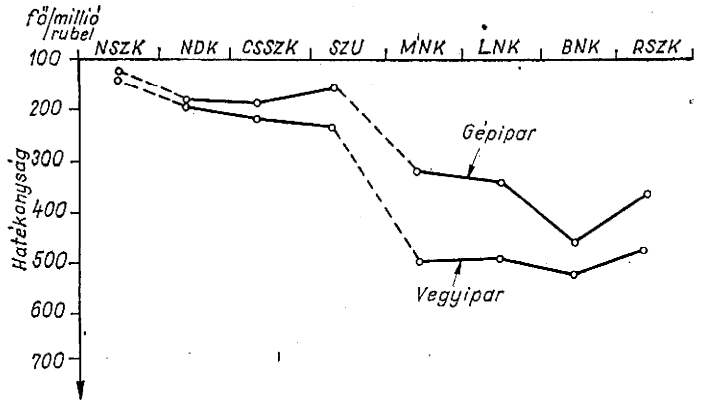
és Bulgária talán a „feszítettség nélküli alkat" modelljéhez áll közelebb, a szovjet, a román és a lengyel gazdaságok adatai pedig inkább a technikai túlfeszítettség jegyeit hordják. Persze valamennyi gazdaság képét jelentősen zavarja, túlfeszítettségi vonásokat visz bele a mezőgazdaság erős elmaradottsága.

Érdemes végül megfigyelni, hogyan helyezkednek el egymáshoz képest a technikai haladást hordozó ágak: vagyis a vegyipar és a gépipar. Az NDK, Csehszlovákia és a Szovjetunió ezen ágazatai viszonylag közel vannak egymáshoz is, valamint az NSZK hasonló ágazataihoz is, a többi KGST-országban pedig ugyancsak egy csoportban foglalnak helyet — lényegesen alacsonyabb szinten. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

A két, világosan elhatárolható szint az alapanyag-termelő ágakban is megmutatkozik, itt azonban az NSZK-színvonalhoz csak a szovjet ágak állnak közel. (3. sz. ábra.)

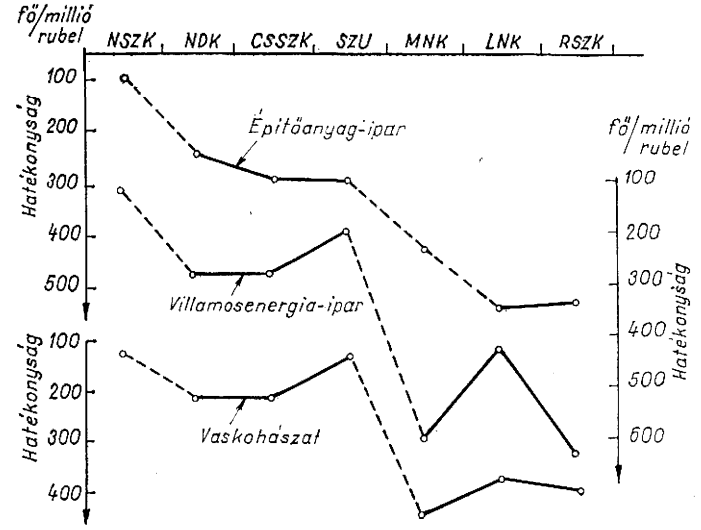
2. sz. ábra

Hatékonysági mutatók a technikai haladást hordozó ágazatokban (1960)

3. sz. ábra

Hatékonysági mutatók a főbb alapanyag-termelő ágazatokban (1960)

Összefoglalásképpen a következőket állapíthatjuk meg:

a) A KGST-tagországok közül három — *az NDK, Csehszlovákia és a Szovjetunió* — a termelés néhány ágában, különösen a technikai haladást hordozó ágakban és az azokat kiszolgáló alapanyagiparban, az NSZK színvonalát meglehetősen megközelítette. A színvonalközelítés mértéke akkora, hogy lehetőség van a *(fejlett)* nyugat-európai tőkésországokra nézve jellemző technikai kultúra *tömeges* kifejlesztésére, importjára és a többi ágazatokra való fokozatos kiterjesztésére is.

b) Ez a folyamat viszonylag a legkönnyebben az NDK-ban valósítható meg, ahol a technikai struktúra „egyenletesen feszített", a mezőgazdaság súlya kicsi és színvonala nagyjából megfelel a nyugat-európai szintnek. Csehszlovákia „feszítettség nélküli" struktúrája, valamint mezőgazdaságának viszonylagos elmaradottsága már nagyobb nehézségeket

jelent. A termelőerők relatív elavulása olyan tömeges méretű, amely nagy tehertételt jelent a gazdaság számára. A Szovjetunió gazdaságában a tömeges modernizálás legfontosabb kezdeti lépcsője a „túlfeszítettség" enyhítése, a legfejlettebb szektorok és a lemaradó szektorok közötti „közvetítő", „felfelé húzó" termelőerőszintek beiktatása.

c) A többi KGST-ország feldolgozó iparában a nyugat-európai fejlettségi szintet képviselő termelőerők kifejlesztése, illetve import útján való meghonosítása csak fokozatosan mehet végbe. Az alapanyaggyártó ágakban, amennyiben továbbfejlesztésüket egyéb tényezők is indokolják, a modernizálás nagyobb ütemű lehet, mint a feldolgozó iparban. Mindenképpen szükséges azonban modern szektorokat létrehozni a gép- és a vegyiparban. Nagy figyelmet kell fordítani emellett arra, hogy a gazdaságot az átlagos technikai szinttől elszakadt magasan fejlett feldolgozóipari szektorok túlfeszítetté ne tegyék. Ezért a modernizálást párhuzamosan és két lépcsőben célszerű megkezdeni: az alapanyagiparban és a feldolgozó ipar egy részében, a fejlettebb KGST-országokkal koordinált program szerint a nyugat-európai szintnek megfelelő termelőerőket célszerű kifejleszteni (ez az említett országokban általában az „$n + 2$"-es szintnek felel meg), s ezzel egyidejűleg a feldolgozó ipar szélesebb sávjában a fejlettebb KGST-országokra jellemző technikai szint meghonosítása is célszerű, haladást hoz magával és szerves kapcsolatot teremt a meglevő termelőerőkkel (a fejlettebb KGST-országok termelőerői ezekben az „$n + 1$"-es szintet képviselik).

Ez a fejlesztési stratégia az elmaradottabb KGST-országokban a technikai struktúrájuk arányos feszítettségére vezet, olyan feszültségeket visz be termelőerőik szerkezetébe, amelyek előrehajtják az egész gazdaságot.

A fejlettségi színvonalak közelítése a nemzetközi munkamegosztás segítségével

A fejlettségi szintek közelítését úgy fogom fel, mint hosszú távú tendenciát. Az együttműködési politikának a színvonalközelítés stratégiai célja, amelyhez összes rövid és középtávon ható eszközei és elemei végeredményben vezetnek. Másfelől a színvonalközelítést csak úgy helyes felfogni, mint a régió kevésbé fejlett gazdaságai fejlődési ütemének átlagon felüli meggyorsítását. A fejlettebb gazdaságok fejlődésének fékezését vagy fékeződését tehát eleve kizárom az alternatívákból (az eddigi gyakorlatban a „kiegyenlítődés" jelei jórészt éppen a fejlettebb KGST-országok lassuló növekedési ütemének tudhatók be). Végül kiinduló tételként le kell szögezni azt, hogy a KGST jelenlegi körülményei között *a termelés műszaki színvonalára, az újratermelési folyamat hatékonyságára célszerű a színvonalközelítésre irányuló erőfeszítéseket koncentrálni,* s ennek eredményeképpen megteremteni a nivellálódás meggyorsításának előfeltételeit a népgazdasági és társadalmi élet egyéb területein is. A fejlődésnek mindenekelőtt a technikai-tudományos forradalom gyorsított kibontakoztatása szempontjából *kulcsfontosságú területeken* kell nivellációs irányzatúnak lennie. A fejlettségi szintek közelítése ezek szerint mint kulcságazatok problémája kerülne a KGST-n belül egyeztetett gyakorlati gazdaságpolitika homlokterébe. Az egyeztetett fejlesztési elképzelések két irányban koncentrálnák az erőket:

— Az egyik irány: a kevésbé fejlett KGST-országok szempontjából „$n + 2$"-es színvonalú technika újratermelési feltételeinek fokozatos, nemzetközileg koordinált létrehozása és bővítése, részben a régión belüli fejlesztőkapacitás felhasználása, részben a fejlett technika harmadik országokból történő importja útján;

— A másik: az „$n + 2$"-es színvonalú technika azonnali meghonosítása a kevésbé fejlett országokban azokon a pontokon, ahol annak működtetési és továbbfejlesztési feltételei adottak, továbbá, ahol a magasan fejlett technika szerves kapcsolódása a gazdaság egészéhez, s ezáltal a felfelé húzó hatás biztosított. Az alapanyag-termelésben ez az esetek többségében lehetséges az „$n + 1$"-es szektor közbeiktatása nélkül is; a feldolgozó iparban ilyen feszítés létrehozása már erősen meggondolandó, és csak a fejlettebb országokkal való igen szoros termelési kooperáció esetén ajánlatos.

Amikor magasan fejlett termelőerőkkel rendelkező „ágazatokról" vagy „szektorokról" beszélek, nem feltétlenül komplett iparágakra vagy zárt termelési ciklusokra gondolok. Lehetnek ezek igen specializált és koncentrált részegység- vagy alkatrésztermelő üzemek, egy-egy technológiai folyamatot elvégző vállalatok, más országokkal kooperáló ágazatok vagy alágazatok. A hangsúly a fejlettebb KGST-országok által elérhető *legmodernebb technikai színvonalon* van, mégpedig olyan területeken meghonosítva, amelyek képesek a termelési módszereket és tapasztalatokat tovább sugározni más termelőtevékenységek felé, lehetőleg minél szélesebb körben. Ilyen legmodernebb szektort minden országban mindenképpen többoldalúan *összehangolt fejlesztési programok alapján* célszerű létrehozni. Az összehangolásban a tervkoordináció mellett igen nagy szerepet játszhat a KGST-országok létrehozandó Nemzetközi Beruházási Bankja.

Azokon a területeken, ahol az „$n + 2$"-es színvonalú technika meghonosítására egyelőre még nem értek meg a feltételek, vagy ahol a magasan fejlett termelőerők működtetése, kellő háttér hiányában túlfeszítené a technikai struktúrát, a kevésbé fejlett KGST-országoknak célszerű az „$n + 1$"-es színvonalú technika meghonosítására, kifejlesztésére és importjára törekedni. E gazdaságok termelőerőinek mintegy felét, egyharmadát erre *az NDK-beli és csehszlovák élenjáró színvonalnak megfelelő* szintre fel lehet fokozatosan fejleszteni anélkül, hogy ez meghaladná az országok anyagi és szellemi potenciálját. A szóban forgó technikai szint elemeit — gépeket, berendezéseket, gyártási eljárásokat és know-howt — a fejlett szocialista országok szállítani tudják. E munkamegosztási típusban a sokoldalú koordináció mellett igen fontos szerepet kapnak a kétoldalú formák is. — Ahhoz, hogy a kevésbé iparosodott országok gazdaságmodernizálási folyamata gyorsabb legyen, mint a fejlettebbeké, *mindkét szektor jelenléte szükséges.* Országonként másmás lesz az első és második szektor egymáshoz való aránya, valamint együttes súlyuk a népgazdaság egészében, továbbá más-más ágazatok vonódnak be a különböző szektorokba.

A folyamat egésze akkor tendál a fejlettségi szintek felé, ha

— a kevésbé fejlett országok által alkalmazott „$n + 2$"-es színvonalú technika köre fokozatosan szélesedik, a fejlett módszerek meggyökeresednek, s a termelés minőségi mutatói is megfelelőek;

— a fejlettebb országok által a kevésbé fejletteknek exportált „$n + 1$"-es technika színvonala fokozatosan közeledik a legfejlettebb színvonalhoz;

— a kevésbé fejlett országok egymással és a fejlettebbekkel szoros kooperációban, mindinkább képesek az „$n + 1$"-es, majd az „$n + 2$"-es színvonalú termelőerők *újratermelésére:* ez vonatkozik a szakképzésre, a szervezési készségre, a kutató- és tervezőmunkára, valamint a gépgyártásra egyaránt;

— a fejlettebb országok által átvételre felajánlott („$n + 1$"-es színvonalú) berendezések és eljárások valóban felfelé húzzák a kevésbé fejlett országok termelőerőit — *tehát ne a fejlett országokban elavultnak ítélt berendezésekről és eljárásokról legyen szó* —, és széles körű, növekvő elhelyezési piaclehetőségek állnak rendelkezésre a termelésre specializálódó ország számára. Ez esetben az a gazdasági kapcsolat, amely a régió fejlettebb és kevésbé fejlett országai között fennáll, mindegyikük számára növeli a munka termelékenységét a specializálódó ágazatban is, és növeli az exportstruktúra dinamizmusát. A gazdaság fejlődőképességére való hatás a kevésbé fejlett országokban nagyobb lesz, mint a fejlettekben, anélkül azonban, hogy fékezné a fejlettebbek előrehaladását.

A fejlettebb országok anyagi segítségének szerepe

Az *anyagi eszközök nemzetközi átcsoportosítása* — tehát a beruházási eszközök, szabadalmak, gyártási eljárások és szakértelem átengedése másik országnak — akkor szolgálja a fejlett és kevésbé fejlett országok fejlődési érdekeit egyaránt, ha

— *beilleszkedik a munkamegosztási stratégiába,* vagyis kiegészítő forrást képez olyan objektumok létesítésére, amelyek az átlagosnál nagyobb ütemben gyorsítják a kevésbé fejlett országok termelőerőinek fejlődését;

— *nyílt jellegű,* vagyis az „átadó" és a „befogadó" számára egyaránt pontosan felmérhető nagyságú, nem rejtett és ellenőrizhetetlen csatornákon áramlik át egyik országból a másikba (például az árrendszer torzulásain keresztül);

— *nem ingyenes,* azaz épít a fejlettebb, exportáló ország anyagi érdekeltségére is.

E kritériumoknak olyan beruházási hitel felel meg a legjobban, amelynek törlesztési és kamatfeltételei a világpiacon szokásos feltételeknek felelnek meg, s amely a szocialista országok nemzetközi hitelrendszerének csatornáin keresztül jut el a hitelezőtől az adósig.

A szocialista országok megalakítandó Nemzetközi Beruházási Bankja olyan szervezet, amely alkalmassá válhat arra, hogy a KGST-országok között az eszközök nemzetközi áramlását *az együttműködő országok koordinált munkamegosztási koncepciójának megfelelően irányítsa.* Ez megvalósítható a többi között azáltal, hogy összegyűjti és tervszerűen közvetíti a világ tőkepiacán felgyülemlett hosszú lejáratú hitelek jelentős részét is a KGST-országok felé.

A Nemzetközi Beruházási Bank tevékenysége egyebek között a következő intézkedésekkel segítheti a színvonalak közelítését, a racionális munkamegosztás kialakulását:

a) Ha a kevésbé fejlett országok területén létesítendő modern objektumok finanszírozását átlagosnál valamivel kedvezőbb feltételekkel biztosítja. Ezt nézetem szerint főleg a törlesztési feltételek enyhítésében célszerű érvényesíteni, továbbá azáltal, ha a bank — egyébként egyenlő feltételek között — a kevésbé fejlett országokban létesítendő objektum finanszírozását részesítené előnyben.

b) Nemzetközi alapot lehetne a bank kebelén belül létrehozni a fejlett országokban történő szakemberképzés részleges finanszírozására.

Felléphet olyan tendencia, hogy a kevésbé fejlett országok által az utóbbi évtizedekben, a direktív tervgazdaság protekcionizmusa mögött kiépített feldolgozó ágak egy része versenyképtelenné válik a szocialista piacokon. Ennek veszélye olyan ágak esetében is fennáll, amelyek távlatban hasznos részei lehetnek a szocialista nemzetközi munkamegosztásnak. Továbbá egyik vagy másik országban túlságosan radikálisan mehet végbe az olyan ágak elsorvadása, amelyek távlatilag nem tarthatók fenn, anélkül, hogy az illető ország lehetőséget kapna az átállás előkészítésére. Ez különösen a kevésbé fejlett országok számára jelentene erőn felüli megterhelést. Mindez nem zárja ki a kevésbé fejlettek számára sem a gazdasági növekedést, sem a műszaki fejlődést, fékezi azonban a fejlettségi szintjük közelítését a fejlettebb országokéhoz. A kevésbé fejlett országoknak ezért célszerű biztosítani *nemzetgazdaságuk védelmének lehetőségét a KGST-közösség fejlettebb országainak versenyével szemben is.*

Annak, hogy a kevésbé fejlett országok ragaszkodnak a direktív tervezés „vas-protekcionizmusa" formájához, nem pusztán a viszonylagos elmaradottságuk az oka. Az a sajátos mód is közrejátszik, ahogyan az elmaradottságból ki akarnak törni: sok ágazatú, nehéziparra alapozó, eleve exportra kialakított, széles gépipari spektrummal rendelkező, de technikailag közepes szintet képviselő struktúrájuk követeli meg a protekcionizmus direktív, merev formáját.

A KGST-n belüli „egyoldalú" protekcionizmus mértéke és iránya természetesen nem egyszer s mindenkorra adott. Általában egy hajszállal gyengébb protekcionizmust célszerű megvalósítani, mint amekkora a fejlettebb ország áruversenyének a kevésbé fejlett gazdaság piacáról való teljes kiiktatásához szükséges. Ebben az esetben a protekcionizmus módot ad a kevésbé fejlett ország iparának létére, de egyben állandó ösztönzést is jelent számára műszaki-gazdasági elmaradottságának csökkentésére, belső erőforrásainak e célra való koncentrálására.

A gazdaságpolitika fő irányainak, valamint az ágazati hosszú távú terveknek koordinálásakor az egyes országoknak célszerű megállapodniuk azokban a hosszabb távon is érvényesített preferenciákban, amelyeket két- vagy többoldalúan egymásnak nyújtanak, így például a vámkedvezményekben.

A KGST-n belüli protekcionizmus ideiglenes intézkedés. Fokozatos leépítése a kevésbé fejlett országoknak is fontos érdekük. Az országonkénti „külön-protekcionizmusok" megszüntetésének feltétele természetesen a kevésbé fejlett gazdaságok jelentős megerősödése, modernizálódása, a fejlett országok mögötti gazdasági lemaradottság lényeges csökkentése.

ÁDÁM GYÖRGY:

„Európai kihívás" vagy Európa kiárusítása?

„Európa nem válik másodrendű ipari hatalommá; épp ellenkezőleg, az EGK komolyan veszélyezteti az amerikai gazdasági pozíciókat." *John B. Rhodes:* Kihívás az „amerikai kihívással" szemben[1]

„Néhány éve még sokat beszéltek arról, hogy az amerikai befektetések miként gyarmatosítják Nyugat-Európát. Újabban azonban erről alig esik szó. Pedig az amerikai tőke tovább folytatja benyomulását országainkba és mind súlyosabb problémákat támaszt."
Agenor (Brüsszel) szerzői kollektívája.[2]

Mint a fenti idézetekből kitűnik, Nyugat-Európa helyzetét az Atlanti-óceánon innen és túl, Nyugaton homlokegyenest ellenkezően ítélik meg: némely amerikai források valósággal „európai kihívást" emlegetnek, akadnak viszont körök, amelyeket Európa kiárusításának folytatódása aggaszt. E tanulmányunkban a számunkra ez idő szerint hozzáférhető legújabb statisztikák, adatok és tények alapján igyekszünk megvizsgálni, hogy a két álláspont közül melyik közelíti meg jobban az igazságot.

Az amerikai közvetlen beruházások a hatvanas évek második felében

1966 és 1968 között Nyugat-Európa részesedése az Egyesült Államok külföldi közvetlen beruházásainak évi növekményében esett: 1966-ban még 42, 1967-ben 37, 1968-ban 28 százaléknál valamivel kevesebb volt.[3]

Ebből nem kevesen azt a következtetést vonták le, hogy az amerikai működőtőke-kivitel súlypontja Nyugat-Európából a fejlődő országokba tolódik át, mivel ezek viszonylagos részesedése a szóban forgó években növekedett.

Az 1969. évi beruházások össztételére vonatkozó adatokat csak

[1] John B. Rhodes: „The American Challenge" Challenged. Harvard Business Review, 1969. szeptember–október, 45–57. l. A szerző az amerikai Booz, Allen & Hamilton amerikai vállalatigazgatási tanácsadó cég egyik főtisztviselője s 1968-ig Nyugat-Európában tevékenykedett. (A cikk ismertetését lásd a Közgazdasági Szemle 1970. májusi számában. — *A szerk.*)

[2] A folyóirat nevét Agenortól, Fönícia királyától, „Európa atyjától" származtatja. Eleinte a bruges-i Collège d'Europe védnöksége alatt jelent meg, újabban az „Agenor kooperativa" adja ki. Minden cikke többnemzetiségű együttes munkája. Az idézetet illetően lásd Les investissements américains: l'Europe en solde című tanulmányt. 1970. január–február, 59. l.

[3] L. a Survey of Current Business különböző számait. Az 1968. évi összes növekmény 5,27 milliárd dollár, s ebből Nyugat-Európára 1,46 milliárd dollár jutott.

1970 őszén teszik közzé, így ezekre még nem hivatkozhatunk. De némi támpontul szolgál a folyó ráfordítások[4] alakulása Nyugat-Európában, illetve a rájuk vonatkozó előrejelzések. Eszerint az amerikai vállalatok folyó ráfordítása Nyugat-Európában 1966-ban 3,253, 1967-ben 3,632, 1968-ban 3,108 milliárd dollár volt, 1969-ben 4,115, 1970-ben pedig 4,771 milliárd dollár lesz.[5]

A hivatalos prognózis szerint az amerikai vállalatok feldolgozóipari beruházásai 1970-ben újra erősen, a Közös Piac viszonylatában kb. 25 százalékkal emelkednek majd, ami *az 1965. és 1966. évi növekménynek felel meg.* Nyugat-Európa prominens szerepét még jobban kidomborítja, hogy 1969 júniusában a folyó ráfordítások 1970. évi összes növekményét 1969-hez viszonyítva 500 millió dollárra becsülték, holott a nyugat-európai becsült növekmény az előző évhez képest 656 millió dollár, ami azt jelzi, hogy más relációkban a folyó ráfordítások évi összege nemhogy nem nő arányosan, hanem egyenesen csökken. A becslés időpontja, 1969 júniusa óta Latin-Amerikában (Peru, Bolívia) bekövetkezett államosítások is azt valószínűsítik, hogy az amerikai beruházók újra nagyobb mértékben koncentrálnak Nyugat-Európára. Erre utal az is, hogy a folyó ráfordítások növekményét az EGK-n kívüli nyugat-európai országokban amazénál alig valamivel alacsonyabbra: 23 százalékra becsülik.[6]

Ezek az adatok semmiképpen sem mutatnak arra, hogy az amerikai pozíciókat az EGK-ban (vagy azon kívül) Nyugat-Európában különösebb veszély fenyegeti.

Amerikai kudarcok Nyugat-Európában

Az utóbbi 2—2,5 évben gyakrabban fordul elő, hogy amerikai cégek Nyugat-Európában nem prosperálnak, sőt arra kényszerülnek, hogy érdekeltségeiken túladjanak.

Az Egyesült Államok kereskedelemügyi minisztériuma rendszeresen hoz nyilvánosságra adatokat egyebek közt arról is, hogy az amerikai konszernek évenként hány vállalkozásukat likvidálják. Az ilyen ügyletek száma 1967-ben világviszonylatban 318-ra rúgott, s ebből Nyugat-Európára 75, azaz 23,6 százalék jutott. Az 1968. évi adatok: egész tőkésvilág 196, Nyugat-Európa 145 (74,5 százalék).[7] 1968-ban tehát az összes felszámolt érdekeltségek háromnegyed része nyugat-európai volt. Szemléltetésül néhány újabb adat:

A vezető amerikai mosógyárak egyike, a Maytag Co. rosszul mérte fel esélyeit a nyugat-európai piacon, s 1969 elején eladta nyugatnémet leányvállalatát, a Homann—Maytag GmbH-t. (Business Europe, 1969. április 11, 117. l.)

A Deere és Lanz mezőgazdasági gépgyár mannheimi és zweibrückeni üzemei tizenkét év óta veszteséggel dolgoznak. (Deere Lanz: die Geschichte eines amerikanischen Misserfolges. Die Zeit, 1969. május 2. 32. l.)

A Scovill Manufacturing, amely villamos készülékek gyártására létesített leányvállalatot Franciaországban, öt év alatt gyakorlatilag teljes alaptőkéjét elvesztette és a részvénytöbbséget egy francia társaságnak adta el. (Business Europe, 1969. szeptember 19, 299. l.)

[4] „plant and equipment expenditures".
[5] Survey of Current Business, 1969. szeptember, 18. l.
[6] Uo.
[7] Uo., 1969. október, 36. l.

A Bache & Co., a Frankfurtban (NSZK) működő nagy amerikai tőzsdebizományos cég ugyanott egy bankot is alapított. Spekulációi veszteségesnek bizonyultak, ezért bizonyos részesedés megtartása mellett hajlandó a bankház átadására. (Kurswechsel bei Bache. Die Zeit, 1969. október 31, 42. l.)

A chicagói Armour Corporation felszámolja a Shell Chemicals-szel létesített közös vállalatát, a Shellstar-t, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy Angliában az Imperial Chemical-től (ICI) és a Fisons-tól a műtrágyapiac jelentős részét elhódítsa. Armour végül is átadta részesedését a Shell Chemicals-nek. Ezt követően az Esso (Standard Oil of New Jersey) — amely mindössze 2 éve épített egy üzemet folyékony műtrágya előállítására — úgy döntött, hogy a brit műtrágyapiacról visszavonul. (The Times, 1969. november 14, 21. l.)

A Litton Industries, az ismert diverzifikált konszern (konglomerátum) nagyarányú fejlesztési terve, amelynek értelmében Kréta szigete és Nyugat-Peloponnezosz 1 millió főnyi lakosságának jövedelmét saját és más amerikai cégek beruházásai, illetve görög—amerikai közös vállalkozások révén megkettőzi, nem valósult meg. A Litton végül is feladta tervét. (Business Europe, 1969. október 31, 347—348. l.)

A General Electric három évvel ezelőtt az NSZK-ban felvásárolta a rádió- és tv-készülékeket gyártó Kuba Imperialt, hogy közvetlenül, saját termelőüzem útján kapcsolódjék be e termékek nyugat-európai forgalmazásába. Számításai nem váltak be, így érdekeltségét 1969 őszén eladta a nyugatnémet AEG-Telefunkennek, amelyben kisebbségi részesedése van. (Ez az ügylet folytán 10-ről 12%-ra emelkedett.) Ugyancsak átengedte az AEG-Telefunkennek a milánói CGE-ben (Compagnia Generale di Elettricita) fennálló 80%-os érdekeltségét. (A 20% a Fiat kezében van.) (Business Europe, 1969. november 28, 377—378. l.; Die Zeit, 1969. december 21, 42. l. stb.)

Nagy-Britanniában a Chrysler-autógyár a Rootes Motors-ba — amelynek 77 százalék erejéig a részvénytöbbségét is megszerezte — jelentős összegeket fektetett be anélkül, hogy az valaha egyetlen fillér osztalékot is eredményezett volna. A vállalkozás eddig rendkívül veszteségesnek bizonyult, és a Chrysler részéről annak likvidálásával számolnak, amit az amerikai konszern új vezetője 1970 elején cáfolni kényszerült. (Chrysler Intends to Keep Stake in Rootes — Riccardo. The Financial Times, 1970. január 19, 1. és 21. l.)

A vállalkozások felszámolása (esetenként eladása) magában véve nem jelent szükségszerűen „rossz üzletet", de mint az ismertetett esetekből kiderül, az indíték legalábbis részben a konkurrens lebecsülése, a piaci lehetőségek helytelen megítélése. Ez egyben azt is szemlélteti, hogy az amerikaiak sem nem ellenállhatatlanok, sem nem csalhatatlanok üzletileg, hiszen a magukat elszámító társaságok között nem csupán kis és középvállalatok, hanem olyan világkonszernek is találhatók, mint a General Electric, a Standard Oil of New Jersey (Esso), a Litton Industries, a nemzetközileg ismert konglomerátum, a Chrysler autógyár stb.

„Európai kihívás" Amerika ellen?

Noha az amerikai kudarcokban a nyugat-európai verseny megerősödésének is van vagy lehet szerepe, legalábbis vitatható annak a megállapításnak a jogosultsága, amely kezd divatossá válni az Egyesült Államokban, hogy ti. Amerikának immár „európai kihívással" kell megküzdenie, s különösen az EGK fenyegeti az amerikai pozíciókat.

Ez az állítás egyebek között ilyen érvekre támaszkodik:[8] 1950—1968 időszakában a nyugat-európai gazdaság növekedési üteme átlagosan 50 százalékkal vagy még többel haladta meg az amerikai gazdaságét; az Egyesült Államok részesedése a világexportban csökken, az EGK-é nő; az Egyesült Államok 1968-ban jóval több gépet, közlekedési felszerelést

[8] John B. Rhodes: I. m.

és iparcikket vásárolt az EGK-országokból, mint amennyit oda szállított (a különbözet 650 millió dollár az Egyesült Államok rovására); ipari alkatrészekben, üzem- és szerkezeti anyagokban az Egyesült Államok még tíz éve mind specifikációk, mind minőség és ár szempontjából fennálló fölénye jelentősen lemorzsolódott, így főként különleges acélfajták és nem vastartalmú fémek, sok műanyag és vegyipari termék, nehézgépipari berendezések, alkatrészek és a feldolgozóipari szolgáltatások területén. A termelőüzemek berendezése immár nem kevésbé korszerű, sőt sokszor modernebb, mint Amerikában; a közúti, vasúti és légi közlekedési hálózat sem marad el — különösen korszerűség tekintetében — az Egyesült Államoké mögött.

Ugyanezen álláspont szerint Nyugat-Európa az új technika meghonosítása, a gyártási eljárások és a vállalatvezetői jártasság területén is mindinkább felzárkózik az Egyesült Államokhoz, hol saját találmányai, hol utánzás vagy licenciák vásárlása révén. Ez még a műszakilag élenjáró iparágakra is áll, mint például Nagy-Britannia és az NSZK előrehaladása a szaporító reaktorok fejlesztésében; a Lockheed amerikai cég légibuszaiba Rolls-Royce motorokat épít be; brit—nyugatnémet—holland együttműködés jött létre dúsított uránnak gázcentrifuga-eljárással való előállítására stb.

Úgy hisszük, ezek az érvek nem eléggé meggyőzőek.

Noha különösen az 1969. decemberi hágai értekezlet óta megújuló kísérletek történnek az EGK kiszélesítésére, s azzal is számolni lehet, hogy a Nagy-Britannia és más országok csatlakozásával kapcsolatos tárgyalások belátható időn belül megindulnak, mindazonáltal ma és még hosszú évekig nyilvánvaló túlzás „Nyugat-Európát" egységnek tekinteni, sőt akárcsak az EGK összteljesítményét is — koordinált ipari stratégia, beruházási politika stb. hiányában — Amerikáéval összevetni.

Az új technika olyan ágaiban, mint a számítógépek, mikroelektronikus áramkörök előállítása, mesterséges holdakon alapuló távhírközlés, atomreaktorok, lasertechnika stb., a nyugat-európai országoknak különkülön és együtt nagyon kevéssé sikerült az amerikai fölényt „ledolgozniuk". (Az Euratom létét csak azon az áron sikerült „megmenteni", hogy tevékenységét nem nukleáris területekre is kiterjeszti; az űrkutatás „európai" intézményei nem tömörítik a számba jövő valamennyi nagyobb országot s csak tengetik életüket.)[9] Ami pedig a manapság oly fontos kutatást és fejlesztést (K&F) illeti, az EGK-tagállamok ilyen jellegű állami kiadásai 1969-ben 4,158 milliárd dollárt tettek ki, vagyis az Egyesült Államok szövetségi kormányzata K&F-i ráfordításainak talán valamivel több mint egynegyedét.[10]

A probléma vizsgálatakor nem mellőzhető a Nyugat-Európába települt amerikai vállalatok szerepe sem. Ez a szerep tudvalevőleg nem merül ki az új technika ilyen vagy olyan módon történő meghonosításában; mint egyebek közt az OECD újabb vizsgálatai is kimutatták: az amerikai konszernek az új technikát elsősorban közvetlen beruházások, saját leányvállalataik útján értékesítik mind Nyugat-Európában, mind — ottani bázisaik révén — a világpiacon, ilyképpen ragadva el piacokat

[9] Részletesebben lásd Tudományfejlesztés és szerkezeti változások a mai világgazdaságban című tanulmányunkat. Közgazdasági Szemle, 1970. január, különösen 24–33. l.

[10] L. A kutatás és fejlesztés problémái a főbb tőkésországokban című tanulmányunkat. MTA Tudományszervezési Tájékoztató, 1970. 5. sz.

az amerikai közvetlen exporttól. Sőt most már mind gyakoribbá válik az is, hogy külföldi (nyugat-európai és máshol létesített) termelőüzemeikből látják el a munkaigényesebb iparágak termékeivel az Egyesült Államok piacát is.

Az amerikai ipar nyugat-európai konkurrenseivel szemben a második világháború után, különleges körülmények folytán még hosszú ideig élvezett lehengerlő fölényének némi csökkenése még nem „kihívás"! Különösen akkor nem, ha ebben — noha statisztikailag nem tisztázott mértékben — az amerikai eredetű világkonszernek nyugat-európai leányvállalatainak is részük van.

Már bonyolultabb összefüggésekre mutat rá, sokkal színvonalasabban és más kiindulópontot választ az az érvelés,[11] mely szerint a Közös Piac megalakítását követő tíz év alatt (1957-től 1967-ig) az amerikai konszernek forgalmának növekedési üteme nem haladta meg az európaiakét, mi több, 1957 és 1962 között kisebb volt és 1962 és 1967 között épp hogy lépést tudott tartani. Ilyen értelemben állítható, hogy a „kihívás" nemcsak az amerikai társaságoktól ered, hanem az európaiak részéről az előbbiek ellen is irányul. Hymer és Rowthorn egyébként az egész „kihívási komplexushoz" szkeptikusan viszonyulnak: szerintük az „amerikai kihívás" gondolatának felvetése a nagyvállalatok között gazdasági téren folyó verseny politikai síkra való áttételeződése. Ebben azonban csak részben van igazuk; az amerikai behatolás nem csupán a konkurrens nyugat-európai nagyvállalatokat érinti: politikai vetületeiről sem lehet megfeledkezni — az amerikai konszernek egyben a tőkés rend bástyái is, „Amerika az új Wacht am Rhein".

Amerikai terjeszkedés

Tények és számok

Az amerikai tőkebeáramlásról, az expanzió különféle formáiról a nyugat-európai országok rendszeres, átfogó statisztikákat nem tesznek közzé; becsléseiket még a brüsszeli EGK-szervek is részben a sajtóban nyomon követhető ügyletekre alapozzák. De még ez az anyag is meglehetősen bő és nem nagyon mutat „európai kihívásra". A következő — saját gyűjtésünkön alapuló — felsorolás távolról sem tarthat teljességre igényt. Viszont *pontosan ugyanazt a képet* tárja elénk 1969-re és 1970 elejére vonatkozóan, mint amely az 1967-es és 1968-as — már közzé tett — példatárunkból kitűnik.[12]

A Continental Can az NSZK-beli Schmalbach—Lubeca Werke-ben — Nyugat-Európa legnagyobb csomagolóanyagot gyártó cégében — fennálló érdekeltségét 26-ról 53 százalékra növelte. Ez ugródeszkául szolgál a csomagolóanyag-piacra való betöréshez is. Egyben erősíti a Continental Can pozícióját az Egyesült Államokban konkurrensével, az American Can-nel szemben, amely az utóbbi években több nyugat-európai céget vásárolt fel. (Business International, 1969. február 21, 62. l.)

Az (amerikai) Federal Trade Commission ellenzi, hogy a nagy élelmiszeripari vállalatok belföldi piaci részesedésüket további cégek felvásárlása útján növeljék. Mi több, egyes konszerneknek hosszú évekkel ezelőtt ily módon szerzett érdekeltsé-

[11] Stephen Hymer és Robert Rowthorn: Multinational Corporations and International Oligopoly: The Non-American Challenge. Economic Growth Center, Yale University, Center Discussion Paper No. 75, 1969. szeptember.

[12] Ádám György: Amerika Európában — Vállalatbirodalmak a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 98—99., 101—102. és 461—464. l.

geik egy részétől is meg kellett válniuk. Ehhez járul, hogy az Egyesült Államokban a reáljövedelem növekményének egyre kisebb részét költik élelmiszerre. Ezért az amerikai élelmiszeripari konszernek forgalmuk növelésében egyre nagyobb szerepet szánnak külföldi leányvállalataiknak, így az angliaiaknak is. (The Financial Times, 1969. július 16.)

A Monsanto sokmillió dolláros költséggel létesítendő új nyugat-európai üzemét (autók szélvédő üvegének előállításában használt polivinil gyanta) Antwerpenben építi meg. A létesítmény felállítása nemzetközi terjeszkedési programjának része. Ezenkívül a hollandiai Delfzijl-ben (Groningen tartomány) akrilműszálüzemet épít. A munkálatokat 1971-ben kezdik meg; 1974-ig 225 millió holland forintot (3,6 holland forint = 1 dollár) ruháznak be. A Monsanto feltételei között szerepelt, hogy Delfzijl városa saját költségén szennyvízlevezető csatornát építsen; ezt a kívánságát sietve teljesítették. A telket is rendkívül olcsó áron bocsátották rendelkezésére, csakúgy, mint ipari áramot. A Monsanto beruházási prémiumban is részesül. (Handelsblatt, 1969. augusztus 12, 8. l.)

A Dow Chemical nagyvonalú programot dolgozott ki a Stade-ban (NSZK) kiépítendő petrolkémiai kombináttal kapcsolatban. Az elkövetkező 5 évben 1 milliárd márkát (több mint 250 millió dollárt) ruháznak be. Lehetséges, hogy magnéziumgyárat is létesítenek; ennek az iparágnak a világranglistáján a Dow az első helyen áll. (Handelsblatt, 1969. december 12/13, 10. l.)

Az Atlantic Richfield és a Halcon International 1970-ben a hollandiai Europortban előreláthatólag Európa legnagyobb propilénoxidgyárát építi fel. A beruházás összegét 40 millió dollárra becsülik; a termelést 1971 végén kezdik meg; az előirányzott 155 000 tonna 50 százalékát exportra szánják.

A düsseldorfi Kereskedelmi és Iparkamara működési körletében végzett felmérése alkalmával megállapította, hogy az amerikai érdekeltségek (új alapítások, betársulások) száma az 1966. évi 192-ről 1969-ben 275-re emelkedett, ami 43,2 százalékos növekedésnek felel meg. A tőkeérdekeltségek névleges értéke (a közvetettekkel együtt) 523 millió márka (több mint 130 millió dollár) volt (1966-hoz képest + 87,4%). (Handelsblatt, 1969. december 17, 5. l.)

Egy újabb klasszikus példa annak az állításnak az igazolására, hogy a britek kitűnő kutatók és feltalálók, de a kereskedelmi kiaknázás nem erős oldaluk. A légpárnás siklóhajókat előállító southamptoni Hovermarine-cég — ebben az ágazatban a második legnagyobb az egész világon — pénzügyi nehézségekkel küzd: a gyártást forradalmasító 60 személyes légpárnás gyorssiklóhajó fejlesztése az előirányzottnál nagyobb összegeket nyelt el. Ugyanez volt a helyzet egy kétszemélyes, magánügyfeleknek szánt légpárnás siklóhajóval is. Ennek következtében a kísérletek finanszírozására előlegezett 2,5 millió dollárt elköltötték. A brit cég egyidejűleg fordult egy amerikai vállalathoz és a műszaki fejlesztési minisztériumhoz. Utóbbi a kért 320 000 font (768 000 dollár) folyósításához nem járult hozzá. *A Transportation Technology Inc. texasi társaság, amelyet eredetileg kooperációs alapon óhajtottak bevonni, közölte, hogy hajlandó a brit céget felvásárolni.* (Die Zeit, 1969. december 19, 28. l.)

A Du Pont nyugat-európai forgalmát 1969-ben jelentősen: 30 százalékkal növelte (összesen 370 millió dollárra). Az európai forgalom sokkal gyorsabb ütemben nő, mint az amerikai, s ez valószínűleg néhány évig így is marad. A nyugat-európai leányvállalatok forgalmának több mint fele a helyszínen előállított termékekből adódott. A konszern nyeresége 1969-ben az előző évinél mintegy 5 százalékkal alacsonyabb, ami a termelési költségek emelkedésének, az árak lemorzsolódásának és az amerikai konjunktúra lanyhulásának tudható be. A külföldi forgalomból realizált nyereség azonban erősen felfelé ívelő tendenciát mutatott. (Handelsblatt, 1970. január 14, 10. l.)

A Saarbergwerke AG a tulajdonában levő és veszteségesen üzemelő Erdölwerke Frisiától meg kíván szabadulni. E célból tárgyalásokba bocsátkozott a számba jövő nyugatnémet és külföldi cégekkel. A legkedvezőbb ajánlatot az amerikai Gulf Oil tette; ennek révén lehetővé válik, hogy a Saarbergwerke a Frisiát veszteség nélkül értékesítse, s annak fennmaradása is biztosított. A gazdasági minisztérium köreiben nem látják szívesen, hogy egy újabb olajfinomító kerül külföldi kézre, noha a Frisia a nyugatnémet piac üzemanyag-szükségletének mindössze 2 százalékát elégíti ki. Amennyiben a Gulf Oil ajánlatát visszautasítják, az amerikai konszern az NSZK-ban valahol másutt létesít olajfinomítót, vagy pedig hollandiai üzeme termelőkapacitását bővíti. 1970 márciusában a Gulf Oil felvásárolta a Frisiát. (Handelsblatt, 1970. január 14, 7. l. és uo., 1970. március 16, 9. l.)

A North American Rockwell (profil: repülőgépgyártás, űrkutatási felszerelés, egyéb iparágak is) elnöke bejelentette, hogy nyugat-európai beruházásaikat növelik s e célra 1971-re 100 millió dollárt irányoztak elő. A tárgyalások jól haladnak, és az idevágó megállapodások megkötése két európai társasággal is küszöbön áll. A Rockwellt különösen az elektronikai és az atomipar érdekli. Az űrkutatási felszerelések gyártása során korszerű mikroelektronikus áramköröket [egyebek között szuperáramköröket (LSI)] fejlesztettek ki, amelyeket most kereskedelmi forgalomba kívánnak hozni. Eddig Ausztráliában, Japánban, Honkongban és Szingapurban telepedtek meg (főként a feldolgozó iparban), de *expanziójuk súlypontja Nyugat-Európa lesz.* (The Times, 1970. február 7, 22. l.)

A Tenneco betársult az Albright & Wilson cégbe, amely a legnagyobb brit vállalatok listáján a 86. helyet foglalja el és az egyik legjelentősebb vegyipari konszern. (Handelsblatt, 1970. március 10, 8. l.)

E szemelvények is rávilágítanak az amerikai expanzió számos, változatlanul ható főbb tényezőjére:

— Az amerikai eredetű világkonszernek belföldi versenyének „folytatása" a világpiacon. (A Continental Can példája.)

— A monopóliumellenes (trösztellenes) törvények hatása, párosulva a belső piac viszonylagos telítődésével. (Az élelmiszeripari vállalatok példája.)

— Az amerikai vegyipari konszernek térhódítása megszakítatlan és egyre nagyobb méreteket öltő folyamat. A letelepedés feltételeként előírt kikötéseiket (ezek egyebek között a regionális infrastruktúra kiépítésével kapcsolatosak) teljesítik; egyéb kedvezményekkel (olcsó telekár és ipari áram stb.) is elhalmozzák őket. Több éves tervek alapján dolgoznak, állandóan sok száz millió dolláros beruházásokat végeznek, a vegyipar egy-egy ágában annak legnagyobb méretű európai termelőüzemét építik fel. Rendkívül jellemzőek a Du Pont megállapításai: a nyugat-európai forgalom sokkal gyorsabban nő, mint az amerikai; az ottani profit lemorzsolódását a nyugat-európai profit növekedése, az amerikai üzletmenet lanyhulását a jobb nyugat-európai konjunktúra ellensúlyozza. (L. a Du Pont-on kívül a Monsanto és a Dow példáját is.)

— A nyugatnémet olajiparban szinte kísértetiesen ismétlődnek a néhány éve lezajlott események (a Texaco-DEA ügylet stb.). A Gulf Oil térfoglalásával szemben teljesen bénultak, mert *az adott struktúrában* nincs ellenszerük.

— Az államilag szubvencionált kutatás révén kifejlesztett műszakilag élenjáró termékek továbbra is alkalmas eszközei a fejlett — különösen nyugat-európai — országok piacain való terjeszkedésnek. (A North American Rockwell esete.)

— A nyugat-európai országok kormányai akár helytelenül értelmezett takarékosságból, akár rövidlátásból nem adnak kellő anyagi támogatást a kutatásnál sokkal költségesebb fejlesztés befejezéséhez, s valósággal tálcán kínálják az alkalmat az amerikaiaknak, hogy az eredményeket kisajátítsák és kereskedelmileg kiaknázzák. (A southamptoni Hovermarine helyzete.)

A nyugat-európai fúziókba való beavatkozás

Az amerikai vállalatoknak a nyugat-európai gazdaságba való beépülését mi sem jellemzi jobban, mint a brit textil- és vegyipari fúziókkal kapcsolatos fellépésük.

Amikor a Courtaulds — az ország kilencedik legnagyobb iparvállalata — az English Calico textilipari konszern beolvasztására készült, az amerikai Monsanto bejelentette, hogy megtorlásokkal él, ha a fúzió megvalósul.[13] Elképzelhető ennek fordítottja az Egyesült Államokban, hogy ti. valamely ott megtelepedett külföldi cég retorziókkal fenyegetőzik arra az esetre, ha két amerikai cég egyesülni merészel?

Ugyanez ismétlődött meg 1970 elején: amikor felvetődött az Imperial Chemical és a Courtaulds, a két textil- és vegyipari óriáskonszern fúziója[14] (amely egyébként szintén nem realizálódott), a Monsanto az eddigi oligopolista egyensúly megbontásának veszélye fölötti méltatlankodásában nyilvánosságra hozta, hogy új üzleti stratégiát dolgoz ki és rohamot indít a két brit cég ellen azokon a területeken, ahol közvetlenül konkurrál velük (műszálgyártás).[15] Ugyancsak a nyilvánosság előtt foglalt állást az Imperial Chemical ama szándéka ellen, hogy a Viyella textilipari céget egyik érdekeltségével, a Carrington és Dewhurst-tel egyesítse, kioktatván a briteket, hogy milyen körülmények között a legversenyképesebb a brit textilipar az európai nagypiacon.

Ezek az amerikai konszernek olyan fesztelenül és — nagy helyi beruházásaikra hivatkozva — olyan magától értetődéssel avatkoznak be a brit iparpolitikába, mintha nem is külföldi társaságok volnának.

Az „európai kihívást" azonban nemcsak Nagy-Britanniában iparkodik az Egyesült Államok korlátok közé szorítani. A Geigy és a CIBA, a két nagy bázeli vegyipari konszern tervezett fúziójának végrehajtása egyebek közt azért késik, mert meg kell várniuk az amerikai hatóságok döntését arról, hogy svájci anyavállalataik egyesítését nem minősítik-e az egyesült államokbeli trösztellenes törvényekkel ellentétben állónak, tekintettel arra, hogy van egy közös amerikai leányvállalatuk, a Toms River Chemical Corporation . . .[16]

A szolgáltatások elözönlése

De az amerikai behatolás távolról sem szorítkozik csupán a feldolgozó iparra.

A számítógépipar struktúrájában alapvető eltolódás megy végbe: az üzemeltetési költség mind kisebb részét teszi ki a „hardware", a fizikai berendezés, s mind nagyobb hányadát a „software", a programozás. A „hardware" gyártása terén az amerikai vállalatok — élükön az IBM-mel — óriási fölényre tettek szert. Most ugyanilyen túlsúlyt akarnak kivívni a „software" terén is. Így valósággal rávetették magukat az európai software-piacra: az évi 35—45 százalékos növekedés ellenállhatatlanul vonzza őket. Az amerikai software-házak egymás után nyitják meg fiókjaikat Nyugat-Európában, illetve sorozatosan vásárolják fel az európai software-cégeket. [Leasco, University Computing (Dallas), Data Ar-

[13] Monsanto Concern Over Courtaulds' Take-Over. The Financial Times, 1969. május 19, 38. l.

[14] Az Imperial Chemical 1969/70. üzletévben elért forgalma 1,237 milliárd font (kereken 3 milliárd dollár), a Courtauldsé 756,4 millió font (kereken 1,4 milliárd dollár). L. The Times 500, Leading Companies in Britain and Overssear. 1969/70., 16. l. Az ICI és Courtaulds műszálérdekeltségeinek egyetlen vállalatban (British Fibre Corporation) való egyesítéséről változatlanul szó van.

[15] ICI-Courtaulds: Now Monsanto Reshapes Fibre Sales Policy. The Times, 1970. január 7., 17. l.; Du Pont Attack on UK Fibres Integration. Uo., 1970. február 23, 17. l.

[16] The Financial Times, 1970. március 12, 34. l.

chitects, Greyhound Computer Corporation, Granite Equipment Leasing Corporation stb.] A perspektíva amerikai források szerint is az, hogy *a számítógépiparnak ez az ága ugyanúgy amerikai ellenőrzés alá kerül, mint az egyéb ágazatok.*[17]

Közismert és bőven dokumentált az amerikai bankok fiókjainak megszaporodása Nyugat-Európában. 1969 végén számuk csupán Londonban mintegy harmincra rúgott.[18] S ez a beáramlás 1970-ben sem szűnt meg: úgyszólván alig múlik el hét, hogy valamelyik amerikai bank ne nyitna fiókot Londonban, az eurodollárpiaci ügyletek lebonyolítási központjában. Működési területüket egyre jobban kiterjesztik az NSZK-ra és más nyugat-európai országokra is.

A szolgáltatások amerikanizálódása azonban nem mérhető fel csupán statisztikai összeállításokban szereplő — sokszor viszonylag jelentéktelen — tőkebefektetés alapján: egyben az amerikai életforma, üzleti módszerek, az amerikai modell szerint végbemenő kulturális homogenizálódás eszközei is.

Ilyenek mindenekelőtt a vállalatigazgatási tanácsadó cégek (McKinsey, Booz Allen, A. D. Little stb.). Első nyugat-európai hídfőjük Nagy-Britannia volt: szolgálataik olyan keresettek, hogy a brit kormány a kisebb vállalatoknak, amelyek igénybevételüket nem engedhetik meg maguknak, e célból anyagi támogatást is hajlandó adni.[19] Ma már tevékenységüket mindinkább kiterjesztik a kontinentális Európára is (Franciaország, NSZK, Olaszország stb.). Ügyfeleik közt ott találjuk a nyugat-európai világkonszerneket, sőt a Bank of England-ot is.

Ilyenek másodsorban a reklám-, propaganda és hirdető cégek. A legnagyobbak: J. Walter Thompson, McCann-Erickon, Ted Bates, Young & Rubicam, Ogilvy & Mather; Amerikán kívüli forgalmuk megközelíti a 800 millió dollárt(!).[20] A nyugat-európai 1967. évi ranglista első húsz helyezettje közül 13 amerikai; az NSZK-ban, Olaszországban, Belgiumban a helyi lista élén egy-egy amerikai cég áll.[21]

Az újabb célpontok közé tartozik a könyvkiadás. A legnagyobb feltűnést Nyugat-Európában a Leasco amerikai cég keltette, amidőn felvásárolta a Pergamon Press-t, a legjelentősebb brit tudományos kiadót. Erősen terjeszkedik a Time Inc. (a Time, a Life, a Fortune, a Sports Illustrated folyóiratok kiadója), amely betársult a nyugatnémet Rowohlt, a párizsi Laffont, végül legutóbb (40% erejéig) a londoni André Deutsch kiadóba és Olaszországban is meg kívánja vetni a lábát. Az ugyancsak amerikai Harcourt, Brace & World kiadó a stuttgarti Enke Verlag részvényeinek 70 százalékát, 1970 márciusában pedig a Walter Reade Organization, az Egyesült Államok egyik szórakoztatóipari konszernje az Allen angol könyvkiadó céget vásárolta fel.[22]

[17] US Firms Flock into Europe's Software Market. Business International, 1969. július 25, 237. l.; The Economist, 1969. szeptember 27, 84. l.; The Times, 1969. október 28, 21. l.; uo. 1969. november 21, 29. l.; Handelsblatt, 1969. november 20, 11. l. stb. Az előrejelzések szerint a hetvenes években a hardware-software költség 50—50, sőt 40—60, a legújabb becslések szerint 30—70 százalékos megoszlása szokványossá válik.

[18] Boundless Banking. An International Survey. The Economist, 1969. november 25, 14. l.

[19] The Times, 1969. június 30, 25. l.

[20] The Times, 1969. június 26, 25. l.

[21] Agenor, 1970. január—február, 61. l.

[22] The Financial Times, 1969. december 17, 17. l.; Handelsblatt, 1970. január 15, 6. l..; The Times, 1970. március 13, 21. l.

Kormányszinten a helyzet változatlan

A nyugat-európai kormányoknak a külföldi (elsősorban amerikai) közvetlen beruházásokkal kapcsolatos politikájában tehát a hatvanas évek végén sem lehet a korábbiakhoz képest lényeges változásokat felfedezni.

Az amerikai cégeknek nyújtott kedvezményeket részben azzal szokták indokolni, hogy a belföldiek egyáltalán nem, vagy csak sokkal kisebb mértékben hajlandók a regionális fejlesztésbe bekapcsolódni, az elmaradt vagy gazdaságilag átállítandó országrészekbe települni. Az előnyök felkínálásában azonban annyira túllicitálják egymást, hogy ez jelentősen csökkenti az amerikaiak betelepedésével járó vélt vagy tényleges előnyöket. Emellett a nyugat-európai kormányok egyike-másika a hazai vállalatoknak korántsem nyújt olyan arányú szubvenciókat, adóelengedéseket, beruházási prémiumokat, mint az amerikaiaknak.

S itt is hat a „lavina-effektus": mihelyt az egyik ország elkezdi a kedvezmények halmozását, a többi is úgy véli, hogy követnie kell a példát, mert attól tart, hogy ha nem teszi, az amerikai vállalat egy másik nyugat-európai országba települ és — az árucsereforgalom liberalizálódása folytán — onnan exportál, ott teremt új munkaalkalmakat, ott honosít meg korszerű technológiákat.

Még csak az sem áll, hogy az amerikai társaságoknak különleges hatósági szubvenciók élvezéséhez okvetlenül távolibb, iparosításra szoruló vidékre kell költözniük. A Ruhr-vidéken például a fejlesztendő országrészekben nyújtottnál valamivel alacsonyabb beruházási prémiumok a már meglevő előnyökkel párosulnak: a jól kiépített infrastruktúrával, a nagy népsűrűséggel, a képzett munkaerő-állománnyal, az NSZK-n kívül a holland, a belga stb. fogyasztópiacokhoz való közelséggel. S a szövetségi vagy tartományi kormányzatok juttatásait az ipari üzemek után sóvárgó helyi hatóságok hallgatólagosan sok esetben szívesen hajlandók bőkezűen kiegészíteni. Az amerikai társaságok méltányolják is az előnyös elbánást: a Crane Hernében épít gyárat, a Chicago Bridge & Iron Gelsenkirchenben, az AMAX alumíniumfeldolgozó üzemet Reydtben, a Kaiser alumínium konzervdobozokat fog gyártani Recklinghausenben stb.

A nyugat-európai kormányoknak az egyéb, tehát nem regionális fejlesztést szolgáló amerikai beruházásokkal szemben elfoglalt álláspontja helytől és időtől függően változó. Párizs — az EGK-Bizottság bátorításával — vétót emelt az ellen, hogy a Westinghouse felvásárolja a Jeumont-Schneidert, ezt követően azonban a belga kormány sietve beleegyezett, hogy az amerikaiak megszerezzék a charleroi-i ACEC részvénytöbbségét, vagyis bázist létesítsenek európai holdingjuk kiépítésére. Európai szolidaritásról tehát továbbra sem lehet beszélni.

A nyugat-európai kormányok állásfoglalása nagyjában-egészében így körvonalazható: nem látják szívesen a közvetlen felvásárlásokat, sem az olyan ügyleteket, amelyek a nemzeti ipar valamelyik ágának újjászervezését gátolják, annál inkább viszont az új vállalkozásokat. Egyébként az eddig e tekintetben még leginkább ellenálló francia kormány is felülvizsgálja a jelenleg érvényben levő előírásokat; a külföldi

(amerikai) beruházásokat ezentúl csak kivételes esetekben utasítja el, sőt egyenesen igényt tart rájuk.[23]

Egy 1970. március közepén megtartott párizsi konferencián az egyik brit nagyvállalat vezetője óhajait így foglalta össze: „Örömmel fogadom a dollárt, csak egy kissé nagyobb ellenőrzésnek kell alávetni, s ésszerű határok közé szorítani."[24]

Ilyen és hasonló kijelentések már hosszú évek óta hallhatók s eddig nem bizonyultak különösen hatékonynak.

Az amerikai behatolás kritikájának feléledése

1968-ban és 1969-ben, az amerikai közvetlen beruházások állami korlátozása idején a kritikai hangok mintha elhalkultak volna. Amint azonban kiderült, hogy az amerikai vállalatok tőkeszükségletük fedezésére óriási mértékben vehették és vették igénybe a nyugat-európai tőkepiacot (rövidebb lejáratú eurodollár-kölcsönök, hosszabb lejáratú eurokötvények, egyéb hitelek formájában), amint a Nixon-kormányzat választási igéreteit teljesítve hozzálátott a tőkekivitel korlátainak lebontásához[25] és az amerikai behatolás új lendületet kapott,[26] az aggályok is felújultak.

Brit — és nemcsak brit — körökben egyre többet idézik az amerikaellenesnek nem mondható Dunning professzor megállapítását, aki szerint az USA-beruházások jelenlegi üteme mellett 1981-re a brit ipar 20—25 százaléka amerikai kézben lesz.[27]

Jellemző a londoni The Times olvasók levelei rovatában megjelent nyílt levelek egyike (s közzététele nyilván nem véletlen):

„Mint a The Times gazdasági mellékletének állandó olvasója, *aggasztónak találom, hogy alig van nap, amikor arról ne olvasnék, hogy egy újabb brit céget vontak érdekeltségeik sorába az amerikaiak.*

. . .Minthogy most újra fizető- és hitelképesek vagyunk, s törlesztjük adósságainkat, elképzelhető-e, hogy történelmünk egy olyan újabb szakaszába lépünk, amikor külkereskedelmi minisztériumunk többé nem kalaplevéve, alázatosan statisztál valamelyik hitelező ország ama döntéséhez, hogy iparunk egy újabb szektorát vásárolja fel?

Tekintettel arra, hogy Amerika iparunk oly jelentős részére tette rá kezét, azt kell gyanítanunk, hogy gúnyolódik rajtunk, amikor kijelenti: »Nagy-Britannia jövője Európában van«."[28] (Saját kiemelésünk.)

[23] The Financial Times, 1970. március 5, 7. l.

[24] The Financial Times, 1970. március 20, 13. l. és The Times, 1970. március 20, 27. l. A kijelentés Sir Derek Pritchardtól, az Allied Breweries igazgatóságának elnökétől származik.

[25] Az előírásokat két ízben is enyhítették, de a világkonszernek az eddigi intézkedésekkel elégedetlenek. Ez azonban nemcsak a Nixon-kormányzat jóakaratán, hanem az amerikai fizetési mérleg helyzetén is múlott: deficitje 1969-ben 7 milliárd dollár (!) körül járt és ezzel „minden eddigi csúcsot megdöntött".

[26] „A hetvenes években az amerikai cégek beruházásaikat erőteljesen növelik a világ minden részén és minden gazdasági ágazatban a bányászattól a szolgáltatásokig. Ez a kép egyértelműen bontakozik ki az 500 legnagyobb amerikai társaság külföldi leányvállalatai felújítási és bővítési programját átfogó legújabb felmérésből." Business International, 1969. október 24, 337. l.

[27] „1943—49 időszakában az amerikai (közvetlen) beruházások átlagos évi növekedési üteme 5,6, 1949 és 1954 között 10,7, 1954 és 1959 között 11,4, 1959 és 1966 között pedig 18,2 százalék volt. E trend folytatódása esetén a becslések szerint a brit ipar 20–25 százaléka amerikai kézben lesz." L. John P. Dunning: The Role of American Investment in the British Economy. PEP, 1969, 124. l.

[28] The Times, 1970. március 3, 27. l.

Ezzel összefüggésben az amerikai tőkekihelyezések tényleges nagysága is foglalkoztatja azok nyugat-európai kritikusait.

Könyvünkben az amerikai vállalatok nyugat-európai közvetlen beruházásainak valóságos értékét különböző megfontolások alapján a hivatalosan kimutatott könyv szerinti értéknél „legalább 50 százalékkal többre" becsültük.[29]

Lehetséges, hogy ez a becslés túlságosan konzervatív. A brüsszeli Agenor szerzői kollektívája például így vélekedik: tekintettel arra, hogy a hivatalos amerikai statisztikákban jelzett nyugat-európai tőkevagyon „leltári" (könyv szerinti) értékénél a piaci érték jóval nagyobb, továbbá hogy ezek az adatok a ténylegesen amerikai ellenőrzés alatt álló tőketulajdont nem tüntetik fel, nem reális, ha az amerikai közvetlen beruházások értékét Nyugat-Európában 1969 végén 25 milliárd dollárra teszik; a valós összeg ennek négyszerese: 100 milliárd dollár. Mi több, minden jel arra vall, hogy 1980-ig eléri a 200 milliárd dollárt.[30] A tanulmány sajnos nem ismerteti pontosan, hogy milyen alapon jut az itt használt szorzószámhoz (4), utal azonban arra, hogy Svájc, ahol az egy főre jutó amerikai beruházás egész Nyugat-Európában messze a legnagyobb,[31] az amerikai tőkék fontos átmenő központja, s az amerikai tőkéket időnként svájciként helyezik ki. (Ezt egyébként nemcsak Svájcról, hanem más nyugat-európai országról is feltételezik.) De még ha e becslést nem is lehet konkrét adatok híján feltétlenül mértékadónak elfogadni, tükrözi bizonyos nyugat-európai körök beállítottságát és az Egyesült Államok nyugat-európai „tétje" körültekintőbb felmérésére ösztönöz: „az európaiak előtt szándékosan hallgatnak el egy olyan problémát, amely jövőjüket közvetlenül érinti: a téma túl kínos, s az európai országok hajlanak arra, hogy szemérmesen leplezzék gyengeségüket".[32]

A nyugat-európai beruházások megnövekedése az Egyesült Államokban

Ha az amerikai tőkebeáramlásnak Nyugat-Európában nem is sikerül gátat vetni, vajon mi a helyzet az európai cégek egyesült államokbeli közvetlen beruházásait illetően?

Ezek hivatalos adatok alapján az utóbbi három évben az 1. sz. táblázat szerint alakultak.

1. sz. táblázat

Az európai cégek közvetlen beruházásai az Egyesült Államokban

Év	Könyv szerinti érték (milliárd dollár)	Növekmény az előző évhez képest (millió dollár)
1966	6,273	197
1967	7,004	731
1968	7,750	746

Forrás: Survey of Current Business, 1967. október, 51. l., 1968. október, 30. l., 1969. október, 36. l. alapján.

[29] Amerika Európában... 63. l.
[30] Agenor, 1970. január–február, 60. l.
[31] 200 dollár, holott még Nagy-Britanniában is „csak" 103, az NSZK-ban 52, Franciaországban 36, Olaszországban 22 dollár.
[32] Agenor, I. m. 60. l.

Vessük ezt össze a Nyugat-Európában foganatosított amerikai közvetlen beruházások dinamikájával. (2. sz. táblázat.)

2. sz. táblázat

Az amerikai közvetlen beruházások Nyugat-Európában

Év	Könyv szerinti érték (milliárd dollár)	Növekmény az előző évhez képest (milliárd dollár)
1966	16,209	2,215
1967	17,926	1,717
1968	19,386	1,460

Forrás: Survey of Current Business, 1968. október, 24–25 l., 1969. október, 28–29. l. alapján.

1967-ben az egyesült államokbeli nyugat-európai közvetlen beruházások növekménye az 1966. évinek több mint háromszorosa volt, 1968-ban azonban az előző évihez képest már csak minimálisan emelkedett. De a trend kétségtelenül felfelé ívelő, amit az is mutat, hogy — a növekményen belül — az „új beruházások"[33] összege 1966-ban 61, 1967-ben 96, 1968-ban 303 millió dollár volt (1966 és 1968 között csaknem megötszöröződött).[34]

Ezzel szemben az amerikai beruházások növekménye Nyugat-Európában 1966-tól 1968-ig csökkenő tendenciájú.

A növekmény egyik esetben sem foglalja magában a tőkekiáramláson és az újraberuházott profiton kívül befektetett összegeket. Feltehető, hogy utóbbiak az amerikaiak esetében nagyobbak, hiszen köztudomású, hogy a nyugat-európai hitelforrások milyen készségesen állnak rendelkezésükre; ismert az eurodollárpiac funkciója is e tekintetben. Ugyanez fordítva — tehát az Egyesült Államokban működő nyugat-európai társaságokra — sokkal kevésbé érvényes. A hivatalos amerikai adatok tehát a valóságosnál némileg kedvezőtlenebb képet rajzolnak vállalataik nyugat-európai közvetlen beruházásai növekményének alakulásáról.

Az 1969-re vonatkozó statisztikák még nem ismeretesek ugyan, de a hozzáférhető anyag arra látszik utalni, hogy az Egyesült Államokba irányuló nyugat-európai működőtőke-kivitel egyre jelentősebb arányokat ölt.

Nyugat-európai konszernek új vállalkozásai az Egyesült Államokban (1969—70)

1969

SAFIC Alcan, Párizs, a Christopher Trading Co., New York, gumikereskedelmi céget, a Brown Williamson Tobacco Corporation, a British-American Tobacco Co. Ltd amerikai leányvállalata a Vita Food Products céget, az ugyancsak brit Redland-csoport a közúti jelzéseket készítő Pismo Safety Corporation és Wald Industries amerikai vállalatokat vásárolta fel.

A Badische Anilin a Ford-családtól megvásárolta a Wyandotte Chemical Corporation részvénytöbbségét.

A brit Courtaulds 16 millió dolláros beruházással új gyárat épít az Egyesült Államokban a „Courtelle" akrilműszál előállítására.

[33] „Új beruházásokon" az olyan, első ízben nyilvántartásba vett tőkebeáramlás értendő, amely új vállalat vagy vállalkozás létesítésével, valamely meglevő cég felvásárlásával, illetve az érdekeltség arányának emelésével függ össze. L. Survey of Current Business, 1969. október, 35. l.

[34] Survey of Current Business, 1969. október.

A francia Air Liquide egymás után három amerikai társaságot (Dye Oxygen, Industrial Air Products, American Cryogenics) vásárolt fel.

A Pechiney, a nagy francia alumíniumtröszt második termelőüzemét készül megépíteni az Egyesült Államokban.

A British Petroleum a Sinclair Oil és az Atlantic Richfield néhány létesítményének felvásárlása után fuzionált a Standard Oil of Ohió-val.

(Business International, 1969. március 7, 81. l.; Entreprise, 1969. június 20, 28. l., uo., 1969. június 28, 27. l.; Foreigners Up the Ante. Business Week, 1969. augusztus 16, 56—58. l.; Entreprise, 1969. október 11, 169. l.; BASF hat mit Wyandott viel vor — 100 Mill. $ Investitionen sollen USA—Chemiewettbewerb anheizen. Handelsblatt, 1969. november 6, 9. l.; German Miracle At Wyandotte? Business Week, 1969. november 8, 50—52. l.; The Times, 1969. november 19, 29. l.; Wie die BASF Wyandotte einkaufte. Handelsblatt, 1969. november 21/22, 12. l.; The Financial Times, 1969. július 28, 1. l. stb.)

1970

A következő négy évben a Farbenfabriken Bayer AG amerikai leányvállalatai mintegy 240 millió dollárt ruháznak majd be; befektetéseik összege 1973 végéig eléri a 380 millió dollárt. A három leányvállalat: Mobay Chemical Co., Pittsburgh, Chemagro Corp., Kansas City és Verona Pharma Chemical Corp., Verona 1969. évi összes forgalma meghaladta a 150 millió dollárt.

A Badische Anilin hosszú lejáratú beruházási terveinek a Wyandotte felvásárlása csak a nyitánya. Néhány év alatt további 200 millió dollárt készül amerikai befektetésekre elkölteni, így a dél-karolinai Port Victoriában épít egy műanyagokat, festékeket és petrolkémiai termékeket gyártó üzemet.

A Plessey, a nagy brit elektronikai konszern 188 millió dollárt irányzott elő a diverzifikált és gyorsan növekvő Alloys Unlimited elektronikai vállalat részvénytöbbségének megszerzésére.

A British Insulated Callender's Cables (Nagy-Britannia legnagyobb kábelgyártó vállalata) 67,2 millió dollár (28 millió font) ellenében 20 százalékos érdekeltségre kíván szert tenni a General Cable Corporation of America cégben, amely a hetvenes évekre opciót kapott ugyancsak (maximálisan) 20 százalékos részesedés megvásárlására a BICC-ben.

Fritz-Karl Schulte, a nyugatnémet „térdharisnyakirály", mivel az NSZK piacát túl szűknek találta, a Chadbourn Inc., az Egyesült Államok harmadik legnagyobb harisnyagyártójával való társulás útján biztosította jelenlétét az amerikai piacon.

A nyugatnémet Siemens és az amerikai Allis-Chalmers licenciamegállapodást kötöttek. Ez az első eset, amikor egy nyugatnémet villamossági konszern saját licenciái átengedése alapján működik együtt egy jónevű amerikai vállalattal.

(Business International, 1970. január 16, 22. l.; The Financial Times, 1970. január 23, 1. l. és The Times, 1970. január 23, 19. l.; uo., 1970. január 29, l. és 36. l., illetve (The Times) 21. l.; Handelsblatt, 1970. február 2, 4. l.; Handelsblatt, 1970. február 23, 7. l.; Chemical Age, 1970. január 2, 8. l. stb.)

Ez se volna „európai kihívás"? Nem az megy-e végbe, hogy a brit, a nyugatnémet, a francia stb. konszernek a saját belföldi piacaikra betört amerikaiaknak az Egyesült Államokban adják vissza a kölcsönt? Hogy immár elég erősnek érzik magukat a legnehezebb — mert hatalmas tőkéket és műszaki felkészültséget igénylő — terepen való helytálláshoz?

1. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy az Egyesült Államokba irányuló európai működőtőke-kivitel nemcsak hogy nem az amerikai hatóságok ellenére, hanem azok támogatásával megy végbe: minden tőlük telhetőt megtesznek fokozására, sőt a beruházások propagálására komoly méretű apparátust hoztak mozgásba.

A Morgan bankház például a nyugat-európai sajtóban terjedelmes hirdetésekben ajánlja fel szolgálatait (a terep felderítése, iparági-ágazati tájékoztatók, a felvásárlási és fúziós lehetőségek kipuhatolása, a kapcsolatok hálózatának megterem-

tése mind állami, mind üzleti vonalon, jogi tanácsadás, a betelepedést követően szükségessé váló hitelek biztosítása stb.).[35]

Az amerikai hatóságok külön propagandabrosúrákat is nyomtattak ki például: „Amerika a beruházási lehetőségek országa" címen; speciálisan e célra Nyugat-Európába küldött ügynökök hadát mozgósították. Ugyancsak e célra kreált külön beruházási tanácsadó cégek (egyikük élén a Standard Oil of New Jersey egyik volt vezérigazgatója áll!) felvilágosításokkal látják el a számba jövő nyugat-európai cégeket. Még az egyes tagállamok is elküldik megbizottaikat.[36]

Ez a nagyszabású propagandahadjárat elsősorban a nyugat-európai kis és középvállalatoknak szól és azt a témát variálja, hogy az amerikai nagypiac számos regionális piacra oszlik, amelyeken a megfelelően szakosodott kisebb vállalatoknak is jó profitesélyeik vannak.

Ezt az erőfeszítést általában annak a törekvésnek tulajdonítják, hogy az amerikai fizetési mérleg deficitjének krónikussá válása miatt annak egyre növekvő összegét csökkentsék. Az indítékok közé tartozhat, vagy legalábbis a következmények közé sorolható azonban *az észak-atlanti integráció, az „atlanti nagypiac" létrejöttének előmozdítása is!*

2. A nyugat-európai eredetű világkonszerneket viszont nem kell Amerikába „csalogatni". Ezen a szinten egyébről is van szó: a „globalitás" szemléletének térhódításáról, vagyis a nemzeti piacokból álló tőkéspiacok egyetlen világpiaci egységként való felfogásáról, amelynek minden fontos szektorában a jelenlét ugyanolyan magától értetődő és szükséges, mint egy-egy nemzeti piac teljes átfogása az adott ország valamelyik belföldi óriáskonszernje által.

A világviszonylatban működő amerikai „multinacionális" társaságok akadálytalan terjeszkedésének egyik gátja az, amit „gazdasági nacionalizmusnak" szoktak nevezni, s ami a regionális integrációk vonatkozásában is megnyilvánul (itt elég utalnunk az EGK és az Egyesült Államok közötti, helyenként éles polémiára a mezőgazdasági védvámok, egyes fejlődő országoknak — például az észak-afrikaiaknak — nyújtott preferenciák tárgyában).

Az európai beruházók Egyesült Államokba való vonzása mögött tehát az a koncepció húzódik meg, hogy minél nagyobb érdekeltségekre tesznek szert az Egyesült Államok piacán, annál kisebb ellenállást tanúsítanak az amerikai világkonszernek expanziójával szemben az ezek számára legfontosabb, mert legfejlettebb, európai piacokon. S annál inkább hivatkozhatnak — és máris hivatkoznak — arra, hogy a „beruházások országútján nem egyirányú a forgalom".

Ez természetesen hatalmas önbizalomra vall, de ez az adott tőkés struktúrán belül indokolt: a fennálló erőviszonyok folytán (nagyobb tőkeerő, változatlan fölény számos műszakilag élenjáró ágazatban, vállalatigazgatási és rendszertechnikai jártasság, előrehaladottabb diverzifikáció stb.) a „globalitás" egészben véve feltétlenül a mai világkonszernek többségét kitevő amerikai társaságoknak előnyös. *Ha ezt a modellt rákényszerítik valamennyi konkurrensükre, az egész tőkés világpiac az amerikai gazdaság meghosszabbított nyúlványává, egyetlen amerikai belpiaccá válik,* s azon úgy operálhatnak, mintha „otthon volnának", vagyis potenciáljukat világviszonylatban érvényesíthetik.

Ezt az önbizalmat támasztja alá az a tudat is, hogy a nyugat-euró-

[35] Morgan Guaranty offers a two-stage plan for European companies contemplating entry into the United States market. The Economist, 1969. szeptember 20, 24–25. l.
[36] US-Staaten werben um deutsche Investoren. Handelsblatt, 1969. december 30, 3. l.

pai társaságok az esetek túlnyomó többségében az óriási amerikai belpiacon, az ipar kulcságazataiban sohasem lesznek képesek olyan pozíciókat elfoglalni, mint az amerikai óriások a kisebb nyugat-európai nemzeti piacokon, vagy akár EGK-szinten.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a „globalitás" térhódítása a világgazdaság amerikanizálódásával egyértelmű!

3. A nyugat-európai vállalatok egyesült államokbeli érdekeltségei nem tekinthetők „tisztán" európai tőkevagyonnak; bizonyos — precízen meg nem határozható — hányaduk amerikai konszernek tulajdona, így amerikai tőkének az Egyesült Államokban európai címke alatt történő befektetésével egyértelmű.

A nyugat-európai országok 1968 végén 7,75 milliárd dollárt kitevő közvetlen beruházásai ugyanis a következőképpen oszlanak meg (milliárd dollárban):

Nagy-Britannia	3,409
Hollandia	1,750
Svájc	1,238
Egyéb országok	1,353

Eszerint a beruházások több mint 80 százaléka a fenti három országra jut. Mármost éppen ezek nagyvállalataiban (amelyek egyben a fő tőkeexportőrök) van amerikai cégeknek is részesedésük, mint a holland Philipsben, a nagy svájci élelmiszer- és vegyipari világkonszernekben stb. E pozíciók régebbi keletűek, de az amerikai tőkével való összefonódás az újabbak egy részére is igaz (például a British Petroleum—Standard Oil of Ohio tranzakció).

4. Végül legalábbis kérdéses, hogy a nyugat-európai nemzetgazdaságok fejlődése, az életszínvonal emelése, a belső aránytalanságok felszámolása stb. szempontjából mennyiben hasznos, ha éppen a legnagyobb vállalatok erőforrásaik egyre jelentősebb hányadát az amerikai gazdaságban vetik be, a profitot nem repatriálják, hanem újraberuházzák; Reddaway professzor és társai kutatásai — brit viszonylatban, de nyilván nemcsak ottani érvénnyel — kimutatták, hogy a külföldi közvetlen beruházások csak nagyon kis mértékben járulnak hozzá a származási ország exportjának növeléséhez.

Mindez már annak a kérdéskomplexumnak része, hogy *a nagyvállalati érdekek egyre inkább elválnak a nemzetgazdasági érdekektől.* Ez megítélésünk szerint *a jelenlegi tőkés világgazdaság egyik fő tendenciája;* bővebb kifejtésére és következményeinek vázolására e tanulmány keretein belül nem vállalkozhatunk.

Összefoglalva: a nyugat-európai tőkéknek az Egyesült Államokba közvetlen beruházások formájában való újabb áramlása sem „európai kihívás": lényegében az Egyesült Államok világpolitikai stratégiáját szolgálja, mert javítja a fizetési mérleget, s ezzel megkönnyíti a tőkés status quo világviszonylatban való fenntartási költségeinek elviselését, másrészt megfelel az „internacionalizálódó" amerikai óriáskonszernek gazdasági világstratégiájának.[37]

[37] Amikor a British Petroleum felvásárlási és fúziós terveit az amerikai hatóságok közbelépése (trösztellenes törvény) folytán a meghiúsulás veszélye fenyegette, ennek sem a közvetlenül érdekelt nagy olajtrösztök, sem az ottani világkonszernek általában nem örültek. Az esetleges retorziók, a „globalizálódás" folyamatának megszakítása sokkal súlyosabban érintette volna őket, mint a BP megjelenése az amerikai piacon.

A nyugat-európai nagyfúziók

Az „európai kihívás" reális tartalmának vizsgálata alkalmával még egy jelenségre kell feltétlenül kitérnünk: a nyugat-európai nagyfúziókra.

Ha és amennyiben az amerikai konszernek könnyű érvényesülésének Nyugat-Európában a nagyobb méretek és a velük járó lehetőségek (a méretekből eredő megtakarítások, hatalmas — saját és nem saját — tőkék mozgósítani tudása, a K&F óriási költségeinek fedezni tudása, hosszú lejáratú üzleti stratégia alapján való terjeszkedés, az ugyancsak nagy ráfordításokat igénylő forgalmazó apparátus kiépítése stb.) fontos tényezői, *ennyiben* az európai vállalatok az utóbbi években kétségtelenül tettek egyet és mást felzárkózásuk végett.

Mindenekelőtt országos síkon haladt a koncentráció előre, részben nemzeti — gyakran nagy — vállalatok sokszor erőteljes állami segédlettel történő egybeolvasztásával, részben nemzeti konszernek szoros kooperációjával, esetenként egy-egy területen közös vállalkozások létesítésével, továbbá határokat átszelő kooperációkkal és fúziókkal. A nemzeti koncentrációnak a fenti módozatokkal való, országhatárokat meghaladó párosítására is egyre több példa akad.

A nemzeti koncentrációkkal szemben tőkés körökben nemegyszer azt az aggályt hangoztatják, hogy akadályozzák vagy akadályozhatják európai, illetőleg nemzetközi méretű fúziók megvalósulását. Úgy hiszszük, ma már megállapítható: ezek az aggályok az esetek túlnyomó többségében nem jogosultak. Véleményünk szerint a helyes értelmezés: a nemzeti koncentrációk legalábbis egyik fő célja olyan hatalmas konszernek létesítése, amelyek a most végbemenő és mind nagyobb mértékben kibontakozó, EGK-n belüli *és kívüli* internacionalizálódási folyamatban „az erő pozíciójából" tárgyalhatnak és jobb feltételeket csikarhatnak ki a maguk számára. A nemzeti koncentrációk jó része az európai (és nemcsak európai) nemzetközi koncentrációk előfutárának tekinthetők.

Óvni kell azonban a méretek jelentőségének túlbecsülésétől; azok fetisizálásával szemben Nyugat-Európában tőkés körökben is határozott visszahatás észlelhető. A méretet magában véve mind kevésbé tekintik „csodaszernek"; rámutatnak a nehézkesség és elbürokratizálódás veszélyeire, valamint arra, hogy a lassanként külön „termelési tényezővé" előlépő vállalatigazgatási képesség (a termelési tényezők hatékony kombinálásának készsége), a kereskedelmileg értékesíthető újítások felismerése, kifejlesztése vagy átvétele a vállalati növekedésnek szintén elengedhetetlen összetevői. Márpedig nemcsak óriás-, hanem — nemzetközi mércével mérve — olyan szerényebb méretű vállalatok is bőven akadnak, amelyek ezeknek a követelményeknek megfelelnek és az egész nagyok jó részénél dinamikusabbak.

Az „antigigantizmus-szemlélet" kialakulásában közrejátszik bizonyos félelem attól, hogy az amerikaiak elleni helytállás jegyében létrejövő óriáskonszernek erőforrásaik jó részét minden belföldi konkurrencia kizárására használják fel, vagyis az „amerikai kihívás" csak ürügy a

terjeszkedésükkel szemben tanúsított ellenállás leszerelésére, az eddiginél jóval erősebb gazdasági-hatalmi pozíciók megszerzésére.[38]

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy fúziók puszta létrejötte még nem biztosíték a méretből eredő lehetőségek kiaknázására; gyakran hosszú évekre van szükség a szervezeti, műszaki, személyi stb. változások végrehajtásához.

Mindezt annak illusztrálására bocsátottuk előre, hogy a nyugateurópai koncentráció előrehaladásának és az amerikaiak visszaszorítására irányuló erőfeszítések, esélyek növekedésének mértéke között nincs szükségszerűen lineáris összefüggés.

Tekintettel a nemzeti koncentráció országhatárok megszabta korlátaira, az európai erőforrások kontinentalizálódása egyik legfőbb mutatójának mindenkor a határokat átszelő fúziókat tekintették. Ezek megvalósulásának üteme éppen 1969-ben és 1970 elején jelentősen meggyorsult.

Az amerikai Kodak ellen 1966-ban létrejövő nyugatnémet Agfa (Bayer) és belga Gaevart fúziója után három év telt el, amíg a következő egyesülésre az ugyancsak nyugatnémet VFW (Vereinigte Flugtechnische Werke) és a holland Fokker repülőgépgyárak közt (védekezésül a Boeing és a Lockheed túlsúlya ellen) sor került. Ez utóbbit viszont már 1970 márciusában követte a brit Dunlop és az olasz Pirelli gumigyárak fúziója. Ellentétben az előbbi kettővel, ennek az egyesülésnek offenzív jellege is van, mégpedig nemcsak azért, mivel a Dunlop és a Pirelli együttes forgalma (2,26 milliárd dollár) csaknem azonos a második legnagyobb amerikaiéval (Firestone, 2,28 milliárd dollár) és a listavezető (Goodyear, 2,9 milliárd dollár) mögött sem sokkal marad el — hanem azért is, mert az európaiak technikailag szintén legalább egyenrangúak.

Egyes Európán belüli országközi kooperációkat és betársulásokat is ideszámítva, *némely* iparágakban, illetve azok egyes szektoraiban előreláthatólag éleződni fog a harc az amerikai és a soraikat átrendező nyugat-európai konszernek között.

A monopolista (oligopolista) versenyt illetően azonban illúzióknak nincs helye. Távlatilag a konkurrencia kiéleződése az esetek túlnyomó részében egy, az új erőviszonyoknak megfelelőbb megállapodás — ha úgy tetszik: időlegesen stabil új egyensúly — létrehozásának nyitánya. *Az új vonás, hogy ez a harc nem „Európa" és „Amerika", hanem ilyen eredetű világkonszernek között, s elsősorban a külföldi közvetlen beruházások területén folyik, azaz nem csupán a nemzeti, hanem egy külön szférában is: a nemzetközi vállalatbirodalmak szférájában.* Az „európai kihívás" kifejezés ilyképpen nem adekvát: mivel eredményességét világméretekben mérik, sikere nem egyértelmű az amerikai vállalatok Nyugat-Európában való visszaszorításával.

[38] „A diverzifikált nagyvállalatok néha méltánytalanul kiaknázzák a méretelkből adódó kiváltságokat és előnyöket: önköltség alatt hoznak forgalomba némely termékeket valamely kényelmetlen konkurrens tönkretételére, más termékeknél lehetetlenné teszik a belépést a piacra új cégek számára („marchés captifs"), pénzügyi kapcsolataik révén nyomást gyakorolnak stb. Ha egyes óriások eredményeit vizsgáljuk, el kell határolnunk azt, ami hatékonyságuk következménye, attól, ami a tisztességtelen verseny eszközeinek alkalmazásából ered. Amikor hatalmas konszernek létrejöttét mozdítjuk elő, ügyelnünk kell arra, hogy csökkentsük azt a kockázatot, amelyet a tisztességtelen verseny jelent. A »méretek bálványozása« nem vezethet a dzsungel törvényeinek visszaállításához. A »nagyok« megfegyelmezéséhez (mind a magán-, mind az állami szektorban) kellő hatáskörrel felruházott trösztellenes hatóságok kellenének, amilyenek ez idő szerint Franciaországban nem léteznek." Octave Gelinier-nek az ESSEC (École superieure des sciences économiques et commerciales) 1966. évi konferenciáján tartott előadásából idézi: Le Monde, 1970. február 17, 14. l.

VÁSÁRHELYI PÁL:

A népgazdasági tervezés információszükségletének meghatározása

A kibernetikai szemlélet a tervezést olyan információfeldolgozási folyamatnak tekinti, amelynek során bemenő információk alapján meghatározott cél figyelembevételével valamely információfeldolgozási eljárás alkalmazása útján döntés születik.[1] Ez a döntés ugyancsak információ. A terv tehát ebben az értelemben nem más, mint valamely folyamat vezérlésére, illetve szabályozására vonatkozó információ.

A tervezés tökéletesítésében tehát nagyon fontosak azok a kutatások, amelyek az információs bázis és az információáramlási rendszer továbbfejlesztésével foglalkoznak. E kutatások az általános gazdasági információkutatás specifikus részét képezik.

A gazdasági információkutatás épít a Shannon—Wiener-féle statisztikai információelméletre[2], de nem azonos vele. A statisztikai információelmélet azt vizsgálja, hogyan csökken egy közlés „vevőjének" bizonytalansága[3], hogyan változnak valamely tényleges vagy fogalmi objektumra vonatkozó ismeretei a közlés vétele után, s feltételezi, hogy az ismeretek e megváltozása szükséges volt a vevő számára. A gazdasági információkutatás ezzel szemben éppen a *szükségesség* vizsgálatából indul ki, és az ismeretek változását a rendszer működési céljai alapján meghatározott kritériumok szerint értékeli.

Ez azt jelenti, hogy a statisztikai információelmélet tulajdonképpen valamely közlés *potenciális* információtartalmát határozza meg, míg a gazdasági információkutatás tárgya e potenciális információtartalom *realizálódásának* vizsgálata. A cél tehát annak megállapítása, hogy mennyire hasznos a közlés által biztosított ismerettöbblet az azt átvevő személy számára. (Minél hasznosabb, annál nagyobb mértékben realizálódik a potenciális információtartalom.) A közgazdasági munka hatékonyságának fokozására a munkatársakat olyan közlésekkel kell kiszolgálni, amelyek információtartalmát maximálisan realizálni tudják.

Lényeges, hogy különbséget tegyünk a közlés, az adat és az információ között. A közlés mozgásban levő, az adat rögzített ismeret, míg információnak a gazdasági információkutatás csak a konkrét célra vonatkoztatott, *valamely feladat megoldásához szükséges* ismeretváltozást tekinti.

[1] Csernyak, J.: Celi i metodi isszledovanyija potokov informacii. Moszkva, Nauka 1968.
[2] Shannon, K.: Raboti po teorii informacii i kibernetike. Moszkva, I. L. 1963.
[3] Huszár István: Gazdasági irányítás és információ. Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.

1. A tervezési feladatok információszükséglete

A fentiek alapján a tervmunka színvonalának emelése céljából folytatott információkutatás során elsősorban a tervezési feladatot vizsgáljuk. A *tervezési feladat* értelmezésünk szerint információfeldolgozási műveletek (elemzés, összehasonlítás, kiválasztás stb.) olyan sorozata, amelynek outputja, terméke valamely — a műveletsorozatot végrehajtó szervezet által befolyásolható — gazdasági jelenségnek vagy folyamatnak a kitűzött gazdaságpolitikai célok eléréséhez szükséges előirányzata. Hangsúlyozzuk, hogy a tervmunka különböző szakaszaiban (koncepció, variánsok, javaslat stb. kidolgozása) egy-egy tervezési feladatot gyakran ismételten el kell végezni, és vannak olyan tervezési feladatok, amelyek esetében az output információ nem jelenik meg a kötelező tervmutatók, illetve a nyilvánosságra hozott számítási anyagok között.

A tervezési feladatokat három jellemző együttese egyértelműen meghatározza. E jellemzők — amelyeket szemléletesen egy háromdimenziós koordinátarendszer pontjaiként ábrázolhatnánk — a következők:

1. a gazdasági jelenség vagy folyamat típusa, amelynek jövőben várható vagy szükséges értékét, változását meg kell határozni (például export, társadalmi termék stb.);
2. az aggregáltsági szint (pl. termék, ágazati, országos stb. szintű aggregáltság);
3. az időszak, amelyen belül a változást meg kell határozni (pl. negyedév, év, 5 év, 15 év stb.).

Tervezési feladat tehát például a gépipari export ötéves időszakra vonatkoztatott értékének, növekedési ütemének, arányának meghatározása csakúgy, mint a nemzeti jövedelem éves időszakra vonatkoztatott növekedési ütemének, értékének meghatározásával kapcsolatos információfeldolgozási folyamatok összessége.

Kutatásunk célja: a különféle feladatok megoldásához szükséges ismerettípusok meghatározása. Az ezeknek megfelelő adatok, közlések képezik a feladat információszükségletét.

Egy-egy tervezési feladat megoldásához, vagyis valamely gazdasági folyamat vagy jelenség szükségesnek ítélt értékének, változási ütemének meghatározásához, ismerni kell a gazdaságpolitikai célkitűzéseket. Input adatként szükség van:

— a tervezni kívánt jelenség (y^1) tény- és várható adataira;

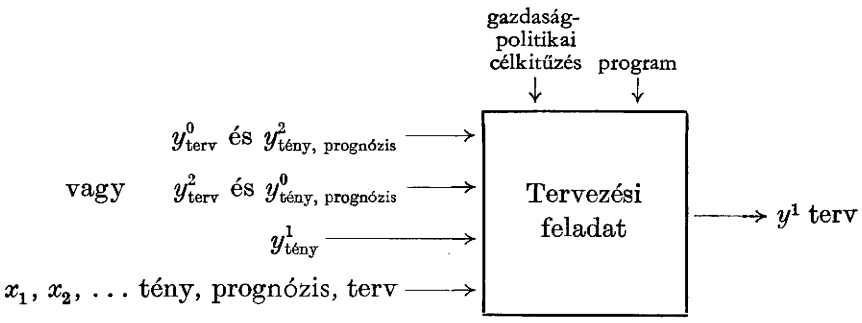
— a tervezni kívánt jelenségnél aggregáltsági szint szempontjából egy szinttel magasabban (y^0) fekvő jelenségre vonatkozó tervadatra és az egy szinttel alacsonyabban fekvő (y^2) jelenségekre vonatkozó tény- és prognózisadatokra; vagy fordítva: az egy szinttel alacsonyabban fekvő jelenségekre vonatkozó tervadatokra és az egy szinttel magasabban fekvő jelenségre vonatkozó tény- és prognózisadatokra,

— a tervezni kívánt jelenséget befolyásoló tényezőkre (x_1, x_2 . . .) vonatkozó tény- és prognózis- vagy tervadatokra.

Azt, hogy az input adatok alapján a tervezési feladaton belül az információfeldolgozási eljárások milyen sorozatával kell az output adatot meghatározni, a program írja elő. A program ugyancsak információ,

amelynek egy része megjelenik a tervezési metodikában, más, jelentősebb része nem kerül rögzítésre, csak következtethetünk rá a tervezőmunka mélyreható elemzése során.

Az y^1 tervezési feladatot információfeldolgozási fekete doboznak tekintve, tehát a következő sémát rajzolhatjuk fel:

Ha y_1 például az ipari ágazat exportjának ötéves tervszáma, akkor y^0 az összes export, y^2_1, y^2_2 ... az egyes iparágak exportjának tervszáma, x_1, x_2 ... a külföldi piacok keresletére, a hazai termelésre, a belföldi fogyasztás értékére és általában az ipari ágazat exportját befolyásoló valamennyi tényezőre vonatkozó tény- és prognózis- vagy tervadatok lehetnek.

Minden tervezési feladat bemenő adatai között vannak olyanok, amelyek más tervezési feladat eredményét, outputját képezik, s a legtöbb tervezési feladat eredménye más feladatok kiindulópontja. A tervezési feladatok tehát tulajdonképpen háromdimenziós kapcsolati rendszert alkotnak. Kapcsolatban vannak egymással az országos, az ágazati, az alágazati stb. szintű tervezési feladatok, másrészt kapcsolatban van például a külkereskedelem és a beruházás tervezése, és kapcsolódik egymáshoz az éves és ötéves stb. periódusra vonatkozó tervezés. Ez a kapcsolati rendszer az objektív gazdasági jelenségek és folyamatok bonyolult hatásrendszerének a leképzése. A feladatok kapcsolati rendszere szervek és személyek kapcsolati rendszerén keresztül realizálódik, az utóbbi formájában jelenik meg. A tervezési feladatok kapcsolati rendszerét és ennek megfelelően a szervek egymás közötti kapcsolatát is a program szabja meg a gazdaságpolitikai célok figyelembevételével, de explicit formában ennek a programnak is csak kis része jelenik meg.

1.1 *A tervezési feladatok megoldási pontossága*

A tervezési feladatok megoldásának eredményét képező output adatok fontos jellemzője, hogy minden esetben — akár numerikus, akár kvalitatív adatokról van szó — valamilyen pontatlanságot, bizonytalanságot tartalmaznak. (A továbbiakban csak a numerikus adatok bizonytalanságának kérdéseivel foglalkozunk, de mondanivalónk lényegében érvényes a kvalitatív adatokra is.) Egy feladat eredménye sohasem egyetlen számértékkel, hanem mindig kisebb-nagyobb értéksávval fejezhető ki. Ez a bizonytalanság három forrásból származik:

— általában nincs mód valamennyi befolyásoló tényező figyelembevételére (B_1);

— a figyelembe vett tényezőkre vonatkozó tény- és tervadatok maguk is mindig kisebb-nagyobb bizonytalanságot hordoznak (B_2);

— a befolyásoló tényezők és a tervezni kívánt jelenség összefüggéseit, akár matematikailag formalizált, akár gondolati modellt képezünk, csak több-kevesebb bizonytalansággal tudjuk leírni (B_3).

Valamely y output adat bizonytalansága felírható tehát a következő formában:

$$B_y = f(B_1, B_2, B_3).$$

A bizonytalansági forrásokról a következőket mondhatjuk:

B_1: Valamennyi befolyásoló tényező figyelembevételére két okból nincs mód. Egyrészt azért, mert minden jelenséggel kapcsolatban előfordulhat, hogy a tudomány a fejlődés adott szakaszában bizonyos befolyásoló tényezők hatására még nem világított rá. Másrészt azért, mert minden egyes tényező figyelembevétele (a vonatkozó adatok gyűjtése, tárolása, feldolgozása stb.) költséggel jár, és vannak olyan gyenge hatást kifejtő tényezők, amelyek felméréséhez a szükséges ráfordítás nagyobb, mint a pontosság javulásából származó eredmény. Nyilvánvalóan túlságosan költséges lenne például az importra kivetett illetékek várható alakulását országonként felmérni a tőkés relációba irányuló exportunk összértékének éves tervezése során.

B_2: Amikor megkapjuk a statisztikai stb. tényadatokat, ritkán gondolunk rá és még ritkábban vesszük figyelembe a további munka során az ezek által hordozott bizonytalanságot. Illusztrációképpen csak két példát említünk meg. Amikor az ÁKM-hez az ún. egyéb költségek közül ki kell emelni az anyag jellegű költséget, a mérlegbeszámoló „egyéb költségek" rovatában szereplő „anyagjellegű költség" megjelölésű adatra támaszkodhatunk. Emellett azonban vannak egyéb, ún. különféle költségek is, amelyeknek jelentős része ugyancsak anyagjellegű, de erre vonatkozóan csak szakértői becslésre támaszkodhatunk. Feltételezzük például, hogy a különféle egyéb költségekből is 60 százalék anyagjellegű és az ÁKM-be az így megnövelt anyagjellegű költséget írjuk be, s a továbbiakban ezzel az értékkel számolunk, ennek alapján állapítunk meg tendenciákat és tervezünk.

Milyen mértékű az a bizonytalanság, amelyet így figyelmen kívül hagyunk? A vegyiparban például 2,2 milliárdos egyéb költségből 700 milliót mutattak ki anyagjellegűként — 900 millió volt a „különféle", amelyből épp úgy lehet 500 millió az anyagjellegű rész, mint ahogy lehet 700 millió is. Ez a bizonytalanság egy-egy tervezési feladat szempontjából egyáltalán nem mondható jelentéktelennek. Hasonlóképpen nem kis bizonytalanság van az ágazatok exportjára vonatkozó tényadatokban. A termelő és a külkereskedelmi vállalatok közé beékelődnek a nagykereskedelmi vállalatok, s emiatt pontosan meg nem határozható eltérés lehet az egy ágazatra kimutatott és az általa ténylegesen szolgáltatott export között.

A tényadatoknál lényegesen nagyobb bizonytalanságot hordoznak a várható jellegű adatok, és még nagyobbat a tervező szervezet által befolyásolhatatlan külső, környezeti tényezőkre vonatkozó prognózis jel-

legű adatok. Ezek a bizonytalanságok általában csak jelentős ráfordítások árán csökkenthetők, s teljesen sohasem szüntethetők meg. Valójában nem is az adatok pontatlansága zavarja a munkát, hanem az a tény, hogy nem ismerjük, nem rögzítjük és nem vesszük figyelembe a bizonytalanság mértékét, nem követjük annak tovább gyűrűző hatását, ami pedig minden adattípus esetén más és más.

B$_3$: A bizonytalanság harmadik forrásának egyik eleme az, hogy a jelenségek közötti összefüggéseket többféleképpen modellezhetjük, az objektív összefüggéseket különböző matematikai, logikai úton és gondolatmenetekkel közelíthetjük meg, és nem mindig állapítható meg, hogy a tervező szempontjából melyik út a helyesebb. Ha a befolyásoló tényezők ugyanazon körét vesszük is figyelembe, de eltérő számítási módszereket alkalmazunk, a tervezni kívánt jelenségre vonatkozóan más-más értékeket kapunk. E bizonytalansági forrás másik eleme pedig az, hogy a modellekben a különféle tényezők hatásának erősségét kifejező kitevők, paraméterek stb. nagyságát bizonyos mértékig eltérő értékben határozhatjuk meg. Így még akkor is különböző output adatokat kaphatunk, ha nem csupán a kiinduló adatbázis, hanem az alkalmazott számítástechnikai, logikai eljárás is változatlan, csupán az említett paraméterek értékére vonatkozó feltételezéseink módosultak.

Vizsgáljuk meg először, hogyan követhető az egyes tényezőkre vonatkozó adatok bizonytalanságának az eredmény bizonytalanságára kifejtett hatása abban az esetben, ha a befolyásoló tényezők és a tervezni kívánt jelenség összefüggését formalizáltan fel tudjuk írni.

Amennyiben például az output (y) és az input adatok (x_1 x_2 ...) közötti összefüggés összeadás-kivonás jellegű, akkor a tényleges, illetve tervezett érték százalékában kifejezett bizonytalanság a következőképpen írható fel:

$$\frac{\Delta y}{y} = \frac{\left| x_1 \frac{\Delta x_1}{x_1} \right| + \left| x_2 \frac{\Delta x_1}{x_2} \right| + \dots}{x_1 + x_2 + \dots}$$

Ilyen összefüggés érvényesül minden aggregálás, a lineáris programozás stb. esetében. Példaként megemlíthetjük a társadalmi termék olyan meghatározását, amikor a nettó árbevételből levonjuk az állami visszatérítés, az eladott áru beszerzési értéke és a saját termelésű nyitókészlet összegét, és hozzáadjuk a saját termelésű zárókészlet és a termelői árkiegészítés, valamint a dotáció összegét.

Ha viszont az összefüggés szorzás jellegű, vagyis a kimenő és a bemenő adatok kapcsolatát a következő formában írjuk fel:

$$y = x_1^{\alpha} \cdot x_2^{\beta} \dots ,$$

akkor az output bizonytalansága:

$$\frac{\Delta y}{y} = \left| \alpha \frac{\Delta x_1}{x_1} \right| + \left| \beta \frac{\Delta x_2}{x_2} \right| + \dots .$$

Ez a helyzet például, ha a valamely relációba irányuló külkereskedelmi áruforgalom (E_{ij}) tervezésére az ún. gravitációs modellt használjuk fel, amely szerint az exportáló, illetve importáló ország nemzeti jö-

vedelme (N_i és N_j), a két ország lakosságának száma (L_i és L_j), a két ország közgazdasági távolsága (d_{ij}) és a közöttük érvényesülő gazdaságpolitikai preferencia (P) figyelembevételével i exportja j-be:

$$E_{ij} = N_i^{k1} \cdot N_j^{k2} \cdot L_i^{k3} \cdot L_j^{k4} \cdot d_{ij}^{k5} \cdot P^{k6}.$$

Ha viszont az outputra előírunk egy megengedett bizonytalansági sávot (vagy megkívánt pontosságot), akkor bizonyos döntési szabadságunk van arra vonatkozóan, hogy milyen pontosságot követeljünk meg az egyes input adatoktól. Az ebből származó lehetőségeket azonban ritkán használjuk ki. Az általános gyakorlat szerint arra törekszünk, hogy az egyes ágazatok, termékcsoportok stb. tervezése kb. azonos bizonytalansági határokon belül történjen. Ez nem helytelen, mert ha például az egyes szakágazatok exportjának tervszámával kapcsolatos relatív bizonytalanság megegyezik (például 5 százalék), akkor a feladat megoldásának: ez esetben az ágazat teljes exportjának meghatározása során elérhető relatív bizonytalanság is ezzel egyenlő értékű. De nem ez az egyetlen és leghelyesebb megoldás! Ha ugyanis a fontosabb szakágazat, a nagyobb abszolút értékű tényező megengedett bizonytalanságát csak kismértékben lecsökkentjük az outputra (ágazat teljes exportjára) megengedett bizonytalansághoz képest, akkor a kevésbé fontos, kisebb abszolút értéket képviselő szakágazatnál jelentősen növelhető a megengedett bizonytalanság értéke. Ezzel pedig — mint arra még visszatérünk — jelentősen lecsökkenthető az információszükséglet. A megoldás 5 százalékos bizonytalanságát például elérhetjük úgy is, hogy a fentiek szerint valamennyi szakágazat exportjának tervezésekor a megengedett bizonytalanságot egyaránt 5 százalékban szabjuk meg, de úgy is, hogy — amennyiben például 2 szakágazat exportjának aránya: 9 : 1 — a nagy exportot bonyolító szakágazat tervezése során a megengedett bizonytalanságot 3 százalékra csökkentjük, és egyben a másik szakágazat exportjának tervezésével kapcsolatos megengedett bizonytalanságot 23 százalékra növeljük! Ennek megfelelően megváltozik a két szakágazat exportjának tervezése során felhasznált tény és prognózis jellegű adatok, illetve tervadatok pontosságával, sőt mint azt látni fogjuk, a figyelembe veendő tényezők körével kapcsolatos követelmény is.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a megengedett input-bizonytalanságokra vonatkozóan adott output-bizonytalanság esetében csak meghatározott kereteken belül dönthetünk. A fenti példát alkalmazva, ha az egyik szakágazat exportjának tervezésével kapcsolatos megengedett bizonytalanságot már eldöntöttük, akkor a másik vonatkozásában megengedett bizonytalanság már nem választható meg szabadon. A tervezési feladatok pedig kapcsolati rendszert alkotnak, s egy feladat input adatai között más feladat output adatai is szerepelnek. Amennyiben a gazdaságpolitika szempontjából legfontosabb jelenségek, nevezetesen a nemzeti jövedelem stb. vonatkozásában előírjuk azt, hogy milyen pontosságú tervezést kívánunk meg, ez objektív követelményeket támaszt valamennyi feladat megengedett bizonytalanságával szemben.

1.2 *A tervezési feladatok elméleti, reál- és effektív információszükséglete*

Az eddig elmondottak ismeretében most már objektív választ kereshetünk arra a kérdésre, hogy mi az egyes feladatok információszükséglete.

Ahhoz, hogy a feladatot a tökéletes tájékozottság körülményei között oldjuk meg, nyilvánvalóan mindazon tényezőkről adatokra (mégpedig bizonytalanságmentes adatokra!) lenne szükség, amelyek a tervezni kívánt jelenséget akárcsak a legcsekélyebb mértékben is befolyásolják. Az információtípusok ily módon adódó köre képezi a feladat *elméleti információszükségletét.*

Említettük azonban, hogy egyrészt ismereteink, másrészt a rendelkezésre álló anyagi eszközök korlátozottsága miatt nincs mód valamennyi tényező figyelembevételére, valamennyi elméletileg szükséges adat gyűjtésére, tárolására és feldolgozására. Arra kell tehát törekednünk, hogy ha nem is tökéletes, de legalább a tudomány fejlődésének adott szintjén „optimálisan tökéletlen" tájékozottság körülményei között történjen a megoldás. Az ennek megfelelő információszükségletet *reál-információszükségletnek* nevezzük.

A reál-információszükségletet a következőképpen határozhatjuk meg. Az ismert tényezőket hatásuk erőssége szerint rangsoroljuk és ennek megfelelően kialakítjuk az adattípusok fontosság, szükségesség szerinti sorát. Ha meg tudjuk határozni a megoldás pontosságának javításával elért eredményt, valamint az egyes adattípusok gyűjtésével, tárolásával, feldolgozásával kapcsolatos ráfordítást, akkor a következőképpen járunk el: Az információs bázist alkotó adattípusok körét a legfontosabb adatoktól kiindulva addig bővítjük, amíg az újabb információtípus bevonásával járó költségtöbblet meg nem haladja az eredmény javulását. Ha viszont erre nincs lehetőség — és általában ez a helyzet —, akkor a megengedett bizonytalanságok oldaláról kell a kérdést megközelíteni. Ha ugyanis a tervezni kívánt jelenségre vonatkozó tényadatokat, a tényezők rangsorát is tekintve, mind több és több befolyásoló tényező figyelembevételével „magyarázzuk", akkor megállapítható, hogy mely tényezők mérlegelésével jutunk el éppen a kívánt pontossági szintig. Ha a legfontosabb tervezési feladatok megoldásának megkívánt pontosságát előírjuk, akkor ebből valamennyi feladat megkívánt pontossága levezethető, és így a tervezés egészének reál-információszükséglete meghatározható. Ebben az esetben az adatok összességének gyűjtésével, tárolásával és feldolgozásával kapcsolatos költséget a rendelkezésre álló költségkerettel egybevethetjük és megállapíthatjuk, hogy a rendelkezésre álló anyagi eszközök figyelembevételével egyáltalán elérhető-e az eredetileg megkívánt pontosság.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a tervezésnek legfeljebb az utolsó szakaszában határozhatjuk meg többé-kevésbé szabadon a kívánatos pontosság mértékét. Nem minden esetben növelhetjük ugyanis a feladat megoldásának pontosságát újabb és újabb információtípus bevonásával, vagyis B_1 csökkentésével. Ha az újabb tényezőre vonatkozó adat igen nagy bizonytalanságot hordoz magában, akkor ez a pontosság növekedését ellensúlyozhatja. A feladat megoldásának alapját képező információs bázis egy új információtípussal való kibővülésének ha-

tása tehát attól függ, hogy hogyan viszonylik az illető adat bizonytalansága a pontosság azon növekedéséhez, amit az adat teljes pontossága esetében elméletileg az új tényező figyelembevétele előidézne, vagyis hogyan viszonylik B_1 csökkenése B_2 növekedéséhez.

A tervezés kezdeti szakaszában objektív adottság, hogy nagy bizonytalanságú várható értékekre, első közelítésben meghatározott prognózisadatokra lehet csak támaszkodni. Ennek következtében könnyen előfordulhat, hogy egy kisebb hatású tényezőre vonatkozó adat figyelembevétele a már eleve fennálló hibához képest csupán elhanyagolható javulást jelent, s ezért egyszerűen nem érdemes rá költséget áldozni. Gondoljunk például arra, hogy a IV. ötéves terv kidolgozása 1969 közepén indult és az 1975-ös terv első lépésben egy olyan 1970-es tervhez igazodott, amely maga is az 1969-es várható értékekre épült. Ebben a szakaszban, amikor például a beruházásokkal kapcsolatos várható értéket csak többmilliárdos bizonytalansággal határozhatták meg, nyilvánvalóan nem javíthatta a tervezés színvonalát olyan részletekre vonatkozó információk gyűjtése, amelyek ehhez képest elhanyagolható nagyságrendben befolyásolnák a tervezési feladatok megoldását.

A beszerezhető adatok bizonytalansága tehát a figyelembe veendő információtípusok körét a tervmunka bizonyos szakaszaiban a reál-információszükségletnél szűkebbre csökkenti. Az ezek után fennmaradó információszükségletet a tervezési feladat adott *tervezési szakaszhoz* tartozó *effektív információszükségletének* nevezhetjük.

Megjegyezzük, hogy a reál-információszükséglet fogalmára támaszkodva, gyakran jelentős megtakarítást érhetünk el az információgyűjtésben és -feldolgozásban. A feladatok kapcsolati rendszerét elemezve ugyanis fény derül azokra az esetekre, amelyekben kisebb fontosságú feladatokat indokolatlan, a tervmunka egészének színvonalát nem befolyásoló pontossággal, túlzott információs bázis alapján oldanak meg, és feltárhatók azok a pontok is, ahol a pontosság minimális fokozása, az információs bázis kismértékű szélesítése javulást eredményez.

Amennyiben a tervezési feladatok kapcsolatainak egy része valamely nagy modell, például lineáris programozási modell keretében realizálódik, a reál-információszükséglet meghatározására és ezzel az információs bázis optimális méretének meghatározására a következő lehetőség kínálkozik. A feladatot először a rendelkezésre álló gép által megengedett és feltételezésünk szerint szükséges legnagyobb méretben oldjuk meg. Ha adott az a megengedett bizonytalansági sáv, amelybe a célfüggvény értékének bele kell esnie, akkor ezután megkísérelhetjük bizonyos sorok aggregálását, s ezzel az információszükséglet csökkentését. Egy ilyen lépés hatására a modell által adott optimum értéke megváltozik. Ha a változás a megengedett bizonytalansági sávba esik, akkor az információszükséglet ily módon történő csökkentése jogos és lehetséges, ellenkező esetben nem. A kérdés ezek után az, hogy mely sorokkal célszerű ilyen vizsgálatot elvégezni. Kimutatható, hogy csupán azok a sorok jöhetnek számításba, amelyekhez a feladat duálisának nem nulla komponensei tartoznak. Ilyen vizsgálat lehetséges a IV. ötéves tervhez kidolgozott modell kapcsán.[4]

[4] Báger Gusztáv–Morva Tamás–Szabó László: A középlejáratú népgazdasági terv programozása. Közgazdasági Szemle, 1969. 7–8. sz.

2. Tervezési adatbank létrehozatala az információszükséglet kielégítésére

Az adatbank fogalmának egységes értelmezése még nem alakult ki. A népgazdasági tervezés információs rendszerének tökéletesítésére törekedve, a magunk részéről adatbanknak olyan adattárolási rendszert nevezünk, amely a legkorszerűbb számítógépek technikai és programozási lehetőségeinek kihasználására épül és minőségileg magasabb rendű, mint az eddig alkalmazott adattárolási rendszerek. Az adatokat többdimenziós kapcsolati rendszerben, vagyis az adattípusok közötti összes lehetséges összefüggéseket figyelembe véve tárolja, és lehetővé teszi, hogy számos felhasználó egyidejűleg és egymástól függetlenül, egyszerű természetes nyelven megadott kérdésekre tetszőleges csoportosításban, bontásban és aggregáltságban azonnali választ kapjon. Hozzátartozik még az adatbank lényegéhez, hogy közvetlenül gépen feldolgozható formában is szolgáltatja az adatokat modellezési feladatok megoldásához, vagyis hozzákapcsolódnak a számítógépes információfeldolgozás alrendszerei.

A tervezési adatbank létesítése jelentősen hozzájárulhat a népgazdasági tervezőmunka színvonalának emeléséhez. Mentesítheti ugyanis a tervezőket az időrabló adatgyűjtési feladatoktól, és lehetővé teszi, hogy energiájukat teljes egészében a szakképzettségüknek megfelelő közgazdasági elemző munkára fordítsák. Megkönnyíti továbbá nagyobb számú tervvariáns kidolgozását, az egyes döntések továbbgyűrűző hatásának gyors értékelését, egymással nem teljesen összeegyeztethető tervezési döntések kiküszöbölését. Adatbank nélkül nem alkalmazhatók valóban eredményesen a korszerű matematikai módszerek (például a lineáris programozás) sem, mivel a hozzájuk szükséges óriási adattömeg beszerzése és adathordozón történő rögzítése (lyukasztása) sokszor annyi időt vesz igénybe, hogy a modellszámítás eredményei már csak jóval a döntések után állnak rendelkezésre. Az adatbank viszont nem csupán tartalmazza, hanem közvetlen gépi továbbfeldolgozásra alkalmas formában tárolja a szükséges számokat.

Az adatbank a fentiek szerint szerves részét és bizonyos mértékig önálló egységét képezi az *automatizált tervinformációs rendszernek.* Felépíthető olyan automatizált információs rendszer is, amelynek adattároló része nem rendelkezik az adatbankot jellemző említett tulajdonságokkal — de ekkor az egész rendszer hatékonysága lényegesen kisebb. Másrészt teljesen céltalan lenne az adattárolás ilyen magas követelményeket kielégítő megoldása akkor, ha a csatlakozó információfeldolgozási alrendszerek színvonala, hatékonysága alacsony.

A népgazdasági tervezés esetében az adatbank a gazdaságpolitikai célokra vonatkozó, a tény és prognózis jellegű, valamint a szükséges terv jellegű adatokat a külső környezettől kapja. Adatbank létrehozatala mit sem ér addig, ameddig a külső környezettel való kapcsolat problémáit kölcsönös egyetértéssel meg nem oldjuk, különös tekintettel az egyes adattípusok tartalmának eltérő értelmezésére, valamint a különböző nomenklaturák használatával kapcsolatos kérdésekre. Az adatbanktól megköveteljük, hogy ne csupán technikailag, hanem tartalmilag is magasabb színvonalú legyen az eddig alkalmazott rendszereknél.

Végeredményben leszögezhetjük: a tervezés színvonalának jelen-

tős emelése céljából az adattárolási és információfeldolgozási alrendszereket, valamint a környezettel való kapcsolatot oly módon kell fejleszteni, hogy egyik se képezzen „szűk kapacitást", egyik se gátolja a másik hatékonyságának érvényesülését. A három egyaránt fontos kérdés közül most csak azt ragadjuk ki, amelynek tökéletesítése végett eddig viszonylag a legkevesebbet tettünk: magának az adatbanknak a problémakörét. De egyben rámutattunk arra is, hogy az adatbank létrehozatalára irányuló munka ilyen módon segítheti a másik két problémakörben is az előrelépést.

2.1 *Az adatbank tartalma és az ún. memória-hierarchia*

Az automatizált tervinformációs rendszernek a tervező munkatársak számára biztosítania kell mindazokat az adattípusokat, amelyek az egyes feladatok vonatkozásában meghatározott reál-információszükséglet körébe esnek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindezen adattípusokat magában a tervezési adatbankban állandó jelleggel tárolni kell, és még kevésbé azt, hogy a hozzáférés, a visszakérdezés lehetőségét egyaránt magas színvonalon kell biztosítani valamennyi adattípus esetében.

Nem szükséges valamennyi adattípus tárolása azért, mert a tervezési adatbank csak a gazdaságirányítási adatbankok szerves egységet képező rendszerének részeként hozható létre. Ezért az adatok egy része esetében elegendő, ha az adatbank mindössze azok lelőhelyére utal, illetve esetileg biztosítja azok beszerzését más adatbankoktól, tehát csupán közvetítő, de nem tároló funkciót tölt be. A tárolandó adattípusok körének meghatározása, más szóval a tervezési adatbank „gyűjtőkörének" megállapítása céljából az adattípusokat oly módon kell rangsorolni, hogy egyidejűleg figyelembe vesszük az adatot felhasználó tervezési feladat fontosságát a gazdaságpolitikai célok szempontjából, az adattípusnak e feladat szempontjából megítélt fontosságát, a felhasználás gyakoriságát, a felhasználók számát és azt, hogy az illető adattípus szerepel-e valamilyen gazdasági-matematikai modellben.

Az említett szempontok alapján kialakított rangsor elején álló adattípusokat okvetlenül be kell vonni az adatbank gyűjtőkörébe, a rangsor végén álló adattípusok esetében a költségeket figyelembe véve, az együttműködő adatbankokra kell közvetlenül támaszkodni. A rangsor közepén elhelyezkedő adattípusok esetében a rendelkezésre álló technikai lehetőségek szabják meg, hogy meddig bővíthetjük a magában a tervezési adatbankban tárolt adatok körét. Feltétlenül tárolni kell azonban mindazokat az adatokat, amelyek modellszámításokban szerepelnek, különös tekintettel a lineáris programozási modell adatigényére.

A fentiek szerint meghatározott információtípusokon belül a tényadatokat és a tervadatokat egyaránt rögzíteni kell. Más szóval, a tervezési feladatoknak mind a rendszer külső környezetéhez, mind pedig egymáshoz az adatbankon keresztül kell kapcsolódniuk. A tervező munkatársak számára ez azt jelenti, hogy munkájuk fontosabb szakaszainak eredményeit a rendelkezésükre álló megfelelő bemenő egységek segítségével be kell adniuk az adatbankba, és egyben a részükre szüksé-

ges bármely adatot közvetlenül kikérhetik az adatbankból. Ez természetesen nem zárja ki a munkatársak közötti közvetlen személyes kapcsolat lehetőségét, de megteremti a szükséges gépi számítások, valamint a tervmunka későbbi elemzésének s általában a gyors tájékozódás lehetőségének feltételeit. A IV. ötéves tervvel kapcsolatos lineáris programozási feladatok megoldása például lényegesen könnyebb lenne, ha a modellben szereplő terv jellegű adatok már eleve gépi formában állnának rendelkezésre és nem hátráltatná az érdemi munkát az adatok lyukasztásával stb. kapcsolatos hosszadalmas előkészítő munka.

Az adattípusoknak a tervezés egésze szempontjából kialakított rangsorát figyelembe véve, az adatbankon belül tárolási hierarchiát célszerű kialakítani. A legfontosabb, leggyakrabban és legtöbbek által használt adatokat közvetlen hozzáférésű ún. mágneslemezes memóriában, a kevésbé fontos, de gépi modellszámítások részét képező adattípusokat (amelyeket ritkábban, hosszadalmasabb számítások keretében használnak csak fel) bizonyos várakozással hozzáférhető, ún. mágnesszalagos memóriában kell tárolni. Végül lehetnek olyan adatok is, amelyekkel csak nagyon kevesen és ritkán dolgoznak, és amelyekkel csak egyszerű műveleteket kell végezni. Ezeket elegendő irat vagy esetleg mikrofilm formában elraktározni és csupán lelőhelyükre utalni a gépi memórián belül. Ugyanez vonatkozik, mint említettük, az adatbank gyűjtési körén kívül eső, más szerveknél hozzáférhető adatokra is.

2.2 *A tervezési feladatok egymáshoz és a környezethez való kapcsolódása az adatbankon keresztül*

A tervezési feladatok egymás közötti és a környezettel fennáló kapcsolatában a legfontosabb problémát az értelmezésbeli különbségek jelentik. Utalunk ezzel kapcsolatban arra, hogy a vállalati besorolásnak megfelelő ágazatok értelmezését némely szervezeti egységek a termék jellegének megfelelő ágazati értelmezéssel korrigálják, például az élelmiszeripar exportján nem pontosan ugyanazt érti az egyik szervezeti egység, mint a másik. Ezek az eltérések azonban — bár bizonyos tervezési feladatok szempontjából közgazdaságilag indokoltak lehetnek — nem egyértelműen rögzítettek, és főleg nem ismeretesek a tény, illetve terv jellegű adatokat felhasználó egyéb szervezeti egységek előtt. További példaként megemlíthetjük, hogy az egyes iparágak beruházási tervadatában benne foglaltatnak bizonyos nem termelő jellegű beruházások is, és ez zavaró lehet más tervezési feladatok megoldása során, ha az adat tartalma nem pontosan ismert. Ilyen értelmezésbeli különbségek egy nagyobb szervezeten belül és a különböző szervezetek között egyaránt fennállnak.

Éppen ezért az adatbanknak rendkívül fontos részét kell hogy képezze egy „értelmező szótár" jellegű egység, alrendszer, amelyben pontosan rögzítik az adatbankban tárolt minden egyes adattípus tartalmát. Mivel az adatbank az adatok jelentős részét a környezettől veszi át, az értelmezéseket az adatszolgáltatókkal egyeztetni kell. Amennyiben az értelmezésben bármilyen változás következik be, ezt az adatszolgáltatónak közölnie kell az említett alrendszerrel. Ez a tervező munkatársakra

és a külső adatszolgáltatókra egyaránt vonatkozik. Hangsúlyozzuk, hogy a különböző értelmezésekből származó problémák sok esetben megfelelő számítástechnikai eszközök alkalmazásával anélkül is áthidalhatók, hogy bármelyik félnek saját értelmezéséről le kellene mondania. Csupán az szükséges, hogy az ilyen eltérések pontosan ismertek és részadatok alapján korrigálhatók legyenek a felhasználó kívánságának megfelelően.

A tervezési feladatok egymás közötti és a környezettel fennálló kapcsolatai szempontjából lényeges továbbá, hogy az adatok mellett azok bizonytalanságának mérőszámát is tároljuk, éspedig mind a terv, mind a tény jellegű adatok esetében. Amennyiben pedig a tárolt adat valamilyen középérték, akkor a szélső értékek tárolására is törekedni kell.

Az adatbankhoz célszerű továbbá olyan blokkokat kapcsolni, amelyek az egyes feladatok reál-információszükségletének körébe eső információtípusok megjelölését, azok szükségesség szerinti rangsorolását, az egyes információtípusok elhanyagolásából származó elméleti bizonytalanságot (B_1), valamint a feladat megoldásának az adott célrendszer körülményei között esetleg előírt megkívánt pontosságát tartalmazzák. Ezek a blokkok két rendkívül fontos feladatot láthatnak el:

— Egyrészt módot adnak arra, hogy a tervezési feladat megoldásában közreműködő valamely munkatárs személyében beálló ideiglenes vagy végleges változás stb. esetén bárki a lehető leggyorsabban tájékozódhasson arról, hogy a feladat megoldásával kapcsolatban milyen információtípusokra támaszkodhat, milyen pontossággal kell dolgoznia stb., sőt esetleg azt is megtudhassa, hogy milyen szervekkel, illetőleg személyekkel kell a kapcsolatot fölvennie.

— Másrészt lehetőséget adnak arra, hogy a feladat kódjának beadása alapján az adatbank egyetlen utasítás hatására automatikusan kiadja mindazokat a tény- és tervadatokat, valamint a hozzájuk tartozó bizonytalanságokat, amelyek a feladattal kapcsolatban az adott időpontban rendelkezésre állnak. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a tervező munkatárs bármely más adatot igényelhessen.

A reál-információszükségleti blokkra támaszkodva az adatbank hatékonysága még ún. szűrőblokkok beépítésével fokozható. E blokkoknak az lenne a feladata, hogy amikor az adatigény beérkezik, a kiadott adatok bizonytalanságát az érintett információtípusok elhanyagolásából származó elméleti bizonytalansággal és a feladat megengedett bizonytalanságával vesse egybe, és mozdítsa elő, hogy csak olyan adatok jussanak a tervező közgazdászhoz, amelyeket valóban hasznosítani is tud. Amennyiben valamely munkatárs egy feladat megoldásához olyan adatokat igényel, amelyekkel megállapíthatóan hiába terheli a maga és esetleg a gép információfeldolgozási kapacitását, idejét, akkor erre fel kell hívni a figyelmét. Ez ismét nem zárja ki, hogy az illető az adatot ennek ellenére igényelje és megkapja.

Fontos részét képezik még az adatbanknak az olyan egyszerű műveletvégzési blokkok, amelyek a tárolt alapadatokból a négy alapművelet felhasználásával összegeket, indexeket stb. képesek számítani. A bonyolultabb számítások (trend- és korrelációs számítások, matrixműveletek, modellszámítások) realizálása viszont az adatbankból kiemelt adatok felhasználásával a számítástechnikai alrendszerek útján történik.

CSERNOK ATTILA:

Quo vadis . . . ?

(Szkeptikus adalék egy marathoni vitához)

Elöljáróban vegyes érzelmekről kell vallanom, bár tudom, hogy ez a tény már önmagában is elég gyanakvásra adhat okot egy tudományos vitában. Kételyeimről kell szólnom: vajon nem élünk-e vissza néha azzal a lehetőséggel, amelyet az írás, az emberiség legnagyszerűbb vívmányainak egyike számunkra nyújt. Nagy a felelősség, ami reánk hárul, és méltónak bizonyulni erre oly sok és sokféle erény szintézisét, megannyi emberi gyarlóság levetkezését követeli. Megméretett-e minden gondolat, amelyet végiggondoltunk, minden mondat, valamennyi szó, amelyet leírtunk? S mindez szolgálja-e az egyetlen igaz célt, a körülöttünk folyton változó világ mind teljesebb megismerését?

Az évek óta szinte tudat alatt bennem élő kételyek határozottabb körvonalat öltöttek most, amikor Bertóti László „A nemzeti jövedelem és az értéktöbbletráta" című vitacikkének[1] — némileg kényszerű — „ürügyén" megkíséreltem áttekinteni a nemzetijövedelem-vita három-négy évtizedének fő vonásait. Az eredmény ugyanis lehangoló, a szóban forgó idő alatt a vita úgyszólván semmit sem haladt előre. Az érvelésben sincs érdemleges változás: a nemzeti jövedelem fogalmával kapcsolatban felmerülő kifogásokra reflexszerűen érkezik a sztereotip ellenérv. A nemzetijövedelem-vita több évtizedes múltja, továbbá az ezen idő alatt elért viszonylag igen csekély eredmény — úgy gondolom — igazolja az említett kételyeket, de egyúttal előtérbe állítja a vitában részt vevők felelősségét is, amelyből egy-egy részt valamennyi érdekeltnek — a reám eső részt természetesen nekem is — vállalnom kell. E gondolatok előrebocsátása után — és minden igyekezetem szerint azok jegyében — teszek néhány észrevételt Bertóti László idézett cikkével kapcsolatban. Törekedve arra, hogy szükségtelenül ne szélesítsem tovább ezt a parttalan vitát.

Nemzeti jövedelem — termelőmunka

Bertóti László cikke — nézetem szerint — kevéssé járul hozzá a vitás kérdések tisztázásához. Nem azért, mert a nemzeti jövedelem anyagi koncepciója mellett száll síkra, hanem amiatt, hogy azt érvek nélkül, szinte teljesen „eszköztelenül" teszi. Cikkében a nemzeti jövedelem anyagi koncepciójának változatlan érvényességét hangsúlyozza — egész mondanivalóját erre a megállapításra alapozza —, érvekkel azonban sajnos adós marad. Leszögezi ugyan, hogy „. . . a nemzeti jövedelem létrehozása szempontjából vett produktiv munka ismertetőjegyeit Marx egyértelműen megadta *A tőke* első kötetében, amikor a munkafolyamatot mint használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenységet ábrázolta[2]", ez azonban így puszta kijelentés, ami még csak indokolva sincs, nem beszélve a bizonyításról. Meg kell elé-

[1] A Közgazdasági Szemle 1969. szeptemberi számában közölte Bertóti László: A nemzeti jövedelem és az értéktöbbletráta című írását. A szóban forgó cikk közlését a szerkesztőség mindenekelőtt azért tartotta indokoltnak, mert az értéktöbbletráta problémájával kapcsolatban néhány érdekes, új szempontot tartalmazott. Az ezekkel kapcsolatos érdembeni hozzászólásoknak a jövőben is helyet szándékoznak biztosítani. Viszont a nemzeti jövedelem értelmezésével összefüggő vitát — a Bertóti László cikkében bírált szerzők hozzászólásainak és a rájuk adott válasznak a közlése után — a lap hasábjain nem kívánjuk továbbfolytatni.

[2] Bertóti László: „A nemzeti jövedelem és az értéktöbbletráta", Közgazdasági Szemle, 1969. 9. szám, 1083. lap.

gednünk egy elég lakonikus „szerintem"-mel, s ez nagyon kevésnek tűnik az egész vita kulcskérdésének eldöntéséhez.

Az említett alapvető kérdésre Bertóti az általa írt — és cikkében említett — tankönyvben sem ad kielégítő választ. A nemzeti jövedelem és a termelőmunka anyagi koncepcióját alátámasztó egész érvelése egy elég problematikus meghatározásra épül, amely szerint „A termelés végső célja... végeredményben a szükségletek kielégítésére alkalmas termékek előállítására[3]". E megállapítás azonban csak abban az esetben állja meg a helyét, ha bizonyítottnak tekintjük, hogy a termelési folyamat kizárólag anyagi javak előállításának folyamata.

Csakhogy ezt továbbra sem tekinthetjük bizonyítottnak, egyebek között éppen ez a vita tárgya. Következésképpen az idézett megállapítás nem tekinthető „primer" bizonyítéknak, mert nem lehet valamit lényegében önmagával bizonyítani. Az ugyanis semmiféle bizonyító erővel nem bír, ha azt mondjuk, hogy a nemzeti jövedelem azért csak az anyagi javak termelésének szférájában jöhet létre, mert termelésnek csak az anyagi javak előállítása tekinthető. Hiányzik annak bizonyítása, hogy milyen elvi alapon kapcsoljuk 1. a termelőmunka, a termelés fogalmát kizárólag az anyagi javak előállításának folyamatához; 2. a nemzeti jövedelmet a termelőmunka fogalmához; és így 3. a nemzeti jövedelmet az anyagi termelés szférájához.

Az említett bizonytalanság ellenére, az idézett megállapítás szolgál alapul a tankönyv ezzel kapcsolatos további okfejtéséhez. Nem arról van szó, hogy nem lehet a nemzeti jövedelem fogalmát az anyagi javak előállításának folyamatához kapcsolni. Ha a célszerűség úgy kívánja, miért ne lehetne? S ha ez az eljárás a kapcsolat célszerűségére, ésszerűségére vonatkozó érveléssel lenne alátámasztva, ezzel a további vitáknak is elejét lehetne venni. Az elméleti vita — nézetem szerint — azért nem tud évek óta elmozdulni a holtpontról, mert a nemzeti jövedelmet az anyagi termeléshez kapcsolók többségének legfőbb érve éppen nem a célszerűség, hanem Marxnak az egyszerű munkafolyamatról adott ismert megfogalmazása, amely pedig — úgy tűnik — nem támasztja alá elég egyértelműen ezt a kapcsolatot.

Az említett marxi fejtegetés szerint az egyszerű munkafolyamat szempontjából az anyagi javak létrehozása termelőmunka. Zárógondolata: „Ha az egész folyamatot eredménye, a termék álláspontjáról vesszük szemügyre, mindkettő, a munkaeszköz és a munkatárgy termelési eszközként és maga a munka termelőmunkaként jelenik meg[4]".

Az idézett néhány sor a vita alapvetően fontos eleme. Az egyik fél szerint — és Bertóti szerint is — ezzel „Marx egyértelműen megadta" a nemzeti jövedelem létrehozása szempontjából vett termelőmunkát. A másik fél viszont azt mondja — nekem is ez a véleményem —, hogy az egyszerű munkafolyamatot elemző marxi gondolatmenetnek a nemzeti jövedelem fogalmával való összekapcsolása egyáltalán nem szükségszerű. A sokat idézett megfogalmazásból ugyanis semmiképpen nem következik 1. sem az, hogy a nemzeti jövedelem az anyagi javak termelésének szférájában jön létre, 2. sem az, hogy a nemzeti jövedelem a termelőmunka eredménye.

A nemzeti jövedelmet az anyagi termeléshez kapcsolódó elv tehát nem Marxtól, hanem Marx egyes magyarázóitól származik, következésképpen teljességgel indokolatlan a nemzeti jövedelem újrafogalmazását Marx egyes tételei átértékelésének tekinteni, s ezzel is gátolni a kibontakozást.

★

Néhány szót a tanulmány azon érdekes fejtegetéséről, hogy a nemzeti jövedelem mellett, és egyre inkább helyette, kellene keresni egy új mutatót, amellyel átfogóan lehet jellemezni a gazdasági fejlődést.

Kétségtelenül az is egyik lehetséges megközelítési módja a kérdésnek, hogy kimondjuk: a nemzeti jövedelem ma már nem alkalmas a gazdasági fejlődés jellemzésére, azt ezután valami mással fogjuk jellemezni. Sem elvi, sem gyakorlati akadálya nincs annak, hogy elfogadjuk Bertóti javaslatát, és a gazdasági fejlődés komplex jellemzésére a nemzeti jövedelem helyett egy más mutatót keressünk, amit mondjuk „nemzeti összteljesítmény"-nek nevezünk. Ezzel kapcsolatban csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy nézetem szerint ez esetben a nemzetijövedelem-kategória — amely Bertóti szerint sem alkalmas a gazdasági fejlődés komplex jellemzésére — nem is túl hosszú idő alatt eltűnik a gyakorlati életből. És engedtessék megkérdeznem: a nemzeti jövedelem kategóriáját ezután ki és mire fogja használni?

[3] A kapitalizmus politikai gazdaságtana. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tankönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 6. lap.
[4] Marx: A tőke, I. kötet. Magyar Helikon 1967. 199. lap.

Hogyan vitatkozunk?

Stílussal, modorral semmi bajom. Való igaz, hogy egy érv semmivel sem lesz hatásosabb, ha kifejtése közben — képletesen szólva — verjük az asztalt; de nem kevésbé igaz az is, hogy az érvelés igazát önmagában az „asztalverés" nem gyengíti. Más kérdés, hogy lehet jó ügyért, jó érvekkel rosszul harcolni, s ilyen összefüggésben a stílus sem teljesen mellékes. Most azonban nem erről van szó. A viták tisztaságával — ezzel szorosan összefüggő hatékonyságukkal — és a tudományos tisztességgel kapcsolatban szeretnék néhány gondolatot kifejteni.

Jobb ha mindjárt az elején töredelmesen bevallom: bizonyos pontokon — tekintve, hogy a szerző jóhiszeműsége szerintem nem képezheti vita tárgyát — képtelen vagyok Bertótit követni. Ilyen a többi között cikkének „tendenciózusságmotivuma" is, az a rész, ahol azzal vádol, hogy bizonyíthatóan (?) tendenciózusan idézem Marxot.

Nos, első közelítésben tegyük fel, hogy Bertótinak igaza van: Csernok öt évvel ezelőtt tendenciózusan idézte Marxot. Nézzük, mi következik ebből? A nemzeti jövedelem fogalmával kapcsolatban az ég világon semmi. Legfeljebb annyi, hogy Csernok szavahihetősége, tudományos tisztessége egy fabatkát sem ér többé. Kétségesnek tartom azonban, hogy ez a felfedezés olyan horderejű, hogy érdemes nyomtatásban közkinccsé tenni. És legfőképpen: alig hiszem, hogy a legcsekélyebb mértékben is befolyásolná a nemzeti jövedelem fogalmának értelmezését. Márpedig ebben a vitában — s remélem Bertóti legalább ebben egyetért velem — a nemzeti jövedelem fogalmáról, és nem egyes személyek minősítéséről van szó.

A „tendenciózusság-vád" más vitákban is gyakran feltűnik. Néha indokoltan, de többször alaptalanul is, és ez arra int, hogy mindenfajta tudományos vitában szükség van valamilyen morális minimumkövetelményre, aminek betartása a vita valamennyi részvevőjének elemi érdeke. Enélkül ugyanis elsikkad a mondanivaló lényege, hibás vágányra csúszik a vita, téves információt kap a téma iránt érdeklődő olvasó, s végül — bizonyos jelek szerint ez a veszély sem hanyagolható el — az egész közérdekűnek indult tudományos vita személyek vagy csoportok kicsinyes perpatvarává süllyed.

Bertóti azt állítja, hogy tendenciózusan idéztem Marxot. Válaszolhatnám erre azt, hogy ez nem felel meg a valóságnak — úgy vélem azonban, ez az út nem vezet sehova. Cikke ismeretében ugyanis kétségesnek tartom, hogy a szerző hinne nekem, ha azt mondanám: a nemzeti jövedelem fogalmának kérdéséhez teljesen elfogulatlanul közelítettem. Szerettem volna tisztán látni, ennyi az egész, de ez egyben azt is jelenti, hogy sem okom, sem szükségem nem volt arra, hogy bármilyen kérdést tendenciózus beállításban tárgyaljak. A való helyzet felderítéséért megkísérlem az olvasóval együtt „tetten érni" önmagamat — s végül ítéljen az olvasó.

A hazai nemzetijövedelem-vita újabb szakaszát Burger Kálmánné „A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés" című cikke nyitotta meg[5]. Részben a cikkben kifejtett gondolatoktól indíttatva, részben az anyagi termelés körében értelmezett nemzeti jövedelem fogyatékosságait, továbbá az elmélet és a gyakorlat ezzel kapcsolatos ellentmondásait mind egyértelműbben érzékelvén, a kérdés megoldásához öt évvel ezelőtt megkíséreltem néhány gondolattal hozzájárulni. Cikkem mondanivalója röviden a következőkben foglalható össze:

1. A társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan időközönként szükségessé válik gazdaságelméletünk, gazdaságelemzési módszereink felülvizsgálata. „A nem anyagi termelés egyre növekvő jelentősége következtében a jelenlegi nemzetijövedelem-fogalom az anyagi termelés körében értelmezve nem tud megfelelni annak a követelménynek, amelyet ma egy összefoglaló jellegű gazdasági mutatóval szemben támasztunk[6]".

2. A termelőmunkának a nemzetijövedelem-számítás elvi alapjául is szolgáló jelenlegi értelmezése (az ismert anyagi koncepció) egyoldalú „... Marxnak a termelőmunkáról adott megfogalmazását indokolatlanul leszűkíti, csupán az egyik — nem is a lényegesebbik — oldalát emeli ki ...[7]".

„Ilyen körülmények között legalábbis vitatható a termelőmunkának az anyagi javakban megtestesülő munkaként való meghatározását Marxnak a termelőmunkára

[5] Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.

[6] Csernok Attila: A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Közgazdasági Szemle, 1965. 2. sz. 227. l.

[7] Uo. 220. lap.

vonatkozó általános érvényű, a szocializmusra is érvényes egyetlen meghatározásaként felfogni és máig is alkalmazni[8]".

3. Abból kiindulva, illetve azt feltételezve, hogy

— a termelőmunka meghatározásánál a társadalmi oldal követelménye a „magasabb rendű", következésképpen a legfőbb rendszerező elv, továbbá azt figyelembe véve, hogy

— a szocializmusban a termelés célja a növekvő szükségletek lehető legteljesebb kielégítése, szocialista viszonyok között „... minden munkát termelőnek kellene tekinteni — akár anyagi javak, akár szolgálatok formájában is jelentkezzék —, amely közvetve vagy közvetlenül a fő cél megvalósulását elősegíti, vagyis amely hozzájárul a társadalom szükségleteinek kielégítéséhez[9]".

4. „Amennyiben a nemzeti jövedelmet továbbra is úgy fogjuk fel, mint a termelőmunka eredményét, a termelőmunkát pedig aszerint értelmezzük, hogy mennyiben járul hozzá a társadalom fő céljának megvalósulásához, úgy ez a felfogás következetesen alkalmazva a nemzeti jövedelem jelenlegi körének kiszélesítését kívánja. Ebben a felfogásban megvalósul az elmélet és a gyakorlat egysége, a közgazdasági valóság által megkövetelt gazdaságelemzési gyakorlat egysége az új nemzetijövedelem-elmélettel, amely a termelőmunka alapvető, társadalmi oldalról történő meghatározásán alapszik[10]".

Bertóti mindenekelőtt abban téved, hogy az „Értéktöbblet-elméletek"-ből vett idézetekkel bizonyítom a nemzeti jövedelem fogalmi köre kiterjesztésének szükségességét. Szó sincs erről. Bizonyára elkerülte a szerző figyelmét, hogy a nemzeti jövedelem fogalmi körének kiterjesztését a jelenlegi fogalom — közvetve általa is elismert — fogyatékosságai miatt tartottam szükségesnek. Az idézetekkel csupán azt kívántam bizonyítani, hogy a termelőmunkára Marx két meghatározást ad, és sorrendben második meghatározása szocialista viszonyokra alkalmazva *lehetővé* (és nem *szükségessé*!) teszi a nemzeti jövedelem fogalmi körének kiterjesztését.

Ennyi arról, hogy cikkem általában tendenciózus volt-e, vagy sem. A tendenciózusság vádját Bertóti konkrétan cikkem második megállapításával kapcsolatban veti fel. Tanulmányom egy fejezete a termelőmunka marxi meghatározásának azon kettősségével foglalkozik, amelyre tulajdonképpen maga Marx hívja fel a figyelmet *A tőke* I. kötetében az egyszerű munkafolyamatról adott meghatározás kapcsán: „A termelőmunkának ez a meghatározása, amely az egyszerű munkafolyamat álláspontjáról adódik, semmiképpen sem kielégítő a tőkés termelési folyamat szempontjából[11]".

A termelőmunka meghatározásában mutatkozó kettősséggel részletesen foglalkoztam: „A klasszikus politikai gazdaságtanban a termelőmunka történelmileg kialakult fogalma mindig az értéktöbbletet termelő munkát jelentette. Marx fő gondolatmenete is ez volt az „Értéktöbblet-elméletek"-ben, ... Marxnak itt kifejtett nézetei azonban látszólag ellentétben állnak *A tőke I.* kötetében adott meghatározással, amely a termelőmunkát anyagi javakat létrehozó folyamatként értelmezi[12]".

Megkíséreltem magyarázatot találni e látszólagos ellentmondásra: „... Marx ezt mondja: »A tőkés termelés lényeges viszonyainak vizsgálatakor tehát feltehetjük..., hogy az egész áruvilág, az anyagi termelésnek... valamennyi területe alá van vetve a tőkés termelési módnak. ...Tehát a *termelő munkások*... jellemzőjének elehet mondani azt, hogy munkájuk árukban, anyagi gazdagságban realizálódik. És ily módon a termelőmunka a döntő jellegzetességétől — amely a munka tartalma iránt teljesen közömbös és tőle független — megkülönböztetett második mellékmeghatározást ... kapott«[13]".

Bertóti figyelmen kívül hagyva négyoldalnyi érvelésemet, egy nem egészen három soros mondattöredék hiánya miatt elmarasztal. Íme: „Csernok Attila itt nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Marx szerint akár a tőkésvállalat formájában működő örömházak alkalmazottai is termelik a nemzeti jövedelmet, ha egyszer tevékenységük tőkére cserélődik. Hiszen Marx a fentebb idézettekhez hozzáfűzi (Csernok ezt már nem idézi!), hogy »e szerint például a színész, még a bohóc is termelő munkás, ha egy tőkés (a vállalkozó) szolgálatában dolgozik... míg a foltozó szabó, aki a tőkéshez házhoz jön, nem termelő munkás«[14]".

[8] Uo. 223. lap.
[9] Uo. 224. lap.
[10] Uo. 228. lap.
[11] Marx: A tőke, I. kötet. Magyar Helikon, 1967. 199. lap.
[12] Csernok Attila: I. m. 221. lap.
[13] Uo. 222. lap.
[14] Bertóti László: I. m. 1082. lap.

Már önmagában ez az eljárás kifogásolható. Még inkább az, ha figyelembe vesszük, hogy a kifogásolt rész tulajdonképpen Marxnak azt a gondolatmenetét teszi egyértelművé, hogy a termelőmunka eredményeként létrejött áru használati értéke lehet akár a leghitványabb is. És közvetve azt az ugyancsak marxi meghatározást igazolja, hogy a munka (illetve terméke) anyagi meghatározása nem függ össze a munka termelő tulajdonságával, amely utóbbi egy meghatározott társadalmi termelési viszonyt fejez ki. A hiányolt néhány sor tehát vitatott gondolatmenetemet, s nem Bertótit igazolja.

Mindezt az említett fejezetben is kifejtettem, úgy látszik azonban, hogy ez elkerülte a szerző figyelmét, vagy nem tartotta említésre érdemesnek. Helyette a színészekkel, bohócokkal és az „örömházak alkalmazottai"-nak emlegetésével igyekszik „cáfolni" érvelésemet. De ezzel tulajdonképpen magát Marxot cáfolja, mert Marx második meghatározása szerint a színész és a bohóc is „... termelő munkás, ha egy tőkés (a vállalkozó) szolgálatában dolgozik...". És, ha a nemzeti jövedelmet a termelőmunka második meghatározása alapján értelmezzük, ezek tevékenysége nemzeti jövedelmet hoz létre.

A tendenciózusság vádját nem tudom elfogadni. Vitatott cikkemben lehetnek téves megállapítások (amit előbb persze bizonyítani kellene), de nincs benne tendenciózusság. Bertóti ezzel a „motívummal" olyan elemet visz a vitába, amely a legkevésbé sem szolgálja az ellentétes nézetek, a problematikus kérdések mielőbbi tisztázását. Olyan kérdésekre gondolok, amelyek közül egyet-kettőt Bertóti is teljes joggal említ meg, s amelyeket valóban nagyon alaposan át kell gondolni.

A tárgyismeret fontosságáról

Bertóti azt is szememre veti, hogy a magam által választott idézeteket sem figyelem meg „elég alaposan". Egy általam is használt, Marxtól származó idézettel „leplez le", s mint aki jól végezte dolgát, átad az olvasó derültségének. Az olyan apróság — a jelek szerint — a legkevésbé sem zavarja a szerzőt, hogy ezen igyekezete közben valójában arról tesz tanúságot, hogy tökéletesen félreérti Marx egy — számunkra ebben a vitában nagyon lényeges — gondolatát. S míg a dolog egyfelől egy jelentéktelen személyes ügy csupán, másfelől elgondolkoztató, hisz egy képzett elméleti közgazdászról, a marxista politikai gazdaságtan egyetemi oktatójáról van szó.

Az inkriminált idézet így hangzik: „Emberek és áruk a szállítóeszközzel utaznak, s az utóbbinak az utazása, helyváltoztatása — ez éppen a szállítóeszközzel végzett termelési folyamat[15]". Bertóti az idézetben saját kiemeléseivel összekapcsolta az „áruk", és az „utóbbinak" szavakat, gondolom azzal a céllal, hogy újabb — magától Marxtól származó — bizonyítékát szolgáltassa a termelőmunka anyagi koncepciójának, közelebbről e koncepció azon premisszájának, hogy termelésnek a közlekedés vonatkozásában csupán az áruk szállítása tekinthető mint az anyagi javak előállításának térbeli meghosszabbítása.

Csakhogy Bertóti két kiemelése súlyos tévedés. Az általa összekapcsolt két fogalom nem tartozhat össze, mert az egyik („áruk") többes számban, a másik („utóbbinak") egyes számban van. Az „utóbbinak" szó — így egyes számban — az idézett mondatban kizárólag a szállítóeszközre vonatkozhat.

Perdöntő választ kapunk a kérdésre, ha megnézzük az eredeti német szöveget: „Menschen und Ware reisen mit dem Transportmittel, und sein Reisen, seine örtliche Bewegung, ist eben der durch es bewirkte Produktionsprocess[16]". Nos, itt a kérdés a német nyelvben szokásos nembeli egyeztetés révén minden további vitát kizáróan elől. Amennyiben az „utazás" az „áru"-ra vonatkozna — ahogy Bertóti véli —, abban az esetben, minthogy a „Ware" nőnemű szó, birtokos névmásként annak nőnemű alakja, az „ihre" szerepelne. Az idézett mondatban az „utazás" kizárólag a „szállítóeszköz"-re („Transportmittel") vonatkozhat — az alkalmazott birtokos névmásból következően.

Marx szerint tehát a közlekedés vonatkozásában a helyváltoztatás a termelőfolyamat, függetlenül attól, hogy embereket vagy árukat szállítanak. Vagyis, bármennyire nevetséges is ez Bertóti számára, Marx a személyszállítást — megismétlem — „világosan és egyértelműen termelési folyamatnak" tekintette. Néhány sor-

[15] Marx: A tőke, II. kötet, Kossuth, 1961. 53. lap, illetve Bertóti László: I. m. 1082. lap.
[16] Karl Marx: Das Kapital, Zweiter Band, Hamburg, Verlag von Otto Meissner, 1893. 28. lap.

ral lejjebb Marx ezt írja: „Fogyasztása tekintetében is teljesen úgy viselkedik ez a hasznos hatás (ti. a helyváltoztatás. Saját közbeszúrásom. — Cs. A.), mint a többi áru. Ha egyénileg fogyasztják el, értéke az elfogyasztással eltűnik; ha termelő módon fogyasztják el, úgy, hogy maga is termelési stádiuma a szállított árunak, akkor a hasznos hatás értékét mint pótlólagos értéket átviszik magára az árura. A szállítóipar számára a képlet $P - A \begin{matrix} Te \\ \diagup \\ \diagdown \\ M \end{matrix} \ldots T - P'$ lenne, mert itt magát a termelési folyamatot fizetik meg és fogyasztják el, nem pedig egy tőle elválasztható terméket. ... P' itt átváltozott formája a termelési folyamat során létrehozott hasznos hatásnak ...[17]".

Mindez persze még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a személyszállítást figyelembe kell venni a nemzeti jövedelemben. Ez más összefüggések alapján külön eldöntendő kérdés. Annyi azonban mindenképpen következik a mondottakból, hogy a termelőmunkának nem feltétlen marxista kritériuma, hogy a munkafolyamat végén kézzel fogható termék, dolog jelenjék meg, vagy, hogy a munkafolyamat anyagi javak termelésének „meghosszabbítása" legyen.

Végezetül csupán annyit:

Véleményem szerint továbbra is fenntartható az az elvünk, hogy a nemzeti jövedelem a termelőmunka eredménye. A termelőmunka meghatározását azonban meg kell szabadítani skolasztikus merevségeitől. Úgy gondolom semmi okunk Marx azon tételét elvetni, mely szerint a termelőmunka fogalmát általában társadalmi oldalról mint történelmileg kialakult termelési viszonyt kell meghatározni. Ilyen összefüggésben szocialista viszonyok között minden munkát termelőnek lehet tekinteni — függetlenül attól, hogy eredménye anyagi jószág vagy szolgálat —, amely a szocialista társadalom legfőbb céljának megvalósításához, az egyéni és közösségi szükségletek mind magasabb színvonalon történő kielégítéséhez hozzájárul.

Nézetem szerint nincs szükség a termelőmunka marxi meghatározásának felülvizsgálatára, csupán szellemének megfelelően kell azt értelmezni. De ettől függetlenül: a szocialista forradalom eszmei előkészítésére a múlt században életre hívott műtől ma azt várni, hogy száz év múltán rendre megfelelő passzust tartalmazzon megannyi társadalmi-gazdasági kérdésünk megoldására — ez a marxizmus megengedhetetlen eszmei szimplifikálása. Végtére is Marx, Engels vagy Lenin eszmei, elmélettörténeti jelentősége nem azon múlik, hogy valamilyen mai gazdasági kategória elméleti elődje, megfelelője vagy legalább ahhoz hasonló megfogalmazás műveikben fellelhető-e vagy sem.

Marx látni és gondolkodni tanította kora és az elkövetkező korok proletariátusát — a társadalmi-gazdasági fejlődés összefüggéseit felismerni, feltárni, gondolkodni tanít ma is. Szeretném ebben a kérdésben Engelst mint vitán felül autentikus marxistát, tanúként idézni. *A tőke* III. kötetéhez írt előszavában Engels, Marx fejtegetéseivel vitázó P. Fireman érveivel kapcsolatban kifejti: „... téves felfogás, hogy azt hiszi, Marx definiál, amikor valójában fejteget és hogy egyáltalán szabad Marxnál merev és kész, egyszer s mindenkorra érvényes definiciókat keresni. Hiszen magától értetődik, hogy ott, ahol a dolgokat és kölcsönös viszonyaikat nem merevnek, hanem változónak fogják fel, gondolati visszatükröződéseik, a fogalmak szintén változók és átalakulók; hogy ezért nem skatulyázhatók be merev definiciókba, hanem csak történelmi, illetve logikai kialakulási folyamatukban fejthetők ki[18]".

Témánk kétségkívül igen bonyolult, néhány valóban nagyon problematikus kérdés elméleti tisztázása továbbra is várat magára. Tartós és lehetőleg minél szélesebb kör számára kielégítő megoldásra lenne szükség — ez sem kétséges. Ilyen megoldást, nézetem szerint az elmélet és a gyakorlat valamennyi érdekelt képviselőjének felelős együttműködése hozhatna. A kibontakozás érdekében a vita nemritkán személyeskedő ízű, értelmetlen eszkalációja helyett a közös pontokat megkeresve ezt az „együttgondolkodást" kellene valami módon megvalósítani.

[17] Marx: A tőke, II. kötet, Magyar Helikon, 1967. 62. lap.
[18] Marx: A tőke, III. kötet, Kossuth, 1967. 19. lap.

BURGER KÁLMÁNNÉ:

A nemzeti jövedelem és a szolgáltatások

A 60-as évek elejének és közepének nemzetijövedelem-számítási vitái után — amelyeknek magam is aktiv résztvevője voltam — a Központi Statisztikai Hivatal kibővítette a nemzeti jövedelem számítását, új tételekkel egészítette ki a népgazdasági mérlegrendszert. Mind a fogyasztási alapot, mind a nemzeti jövedelmet figyelembe veszi a szolgáltatásokkal kiegészítve, ugyanakkor a régi módszer szerint is elkészítve a mérlegeket. Mi, akik annak idején ezért vitáztunk, megnyugodva vehetnénk tudomásul a gyakorlati győzelmet. Sőt, még inkább megnyugtathatna bennünket az az új ideológiai megélénkülés, amely az 1960-as évek eleje és közepe óta tapasztalható ezen a téren a szocialista közgazdasági irodalomban, elsősorban a Szovjetunióban. Számos cikk és könyv jelenik meg, amelyek az általánosan érvényesülő állásponttal szemben a szolgáltatások népgazdasági mérlegrendszerbe való bevonásának szükségességét bizonyítják, a régen is ilyen állásponton levő közgazdászok mellett — mint például Sztrumilin — sok más közgazdász érveit felsorakoztatva[1].

Mégis szükségesnek tartom, hogy egy rövidke cikk keretében, Bertóti László: „A nemzeti jövedelem és az értéktöbbletráta" című cikkével kapcsolatban[2] újra foglalkozzam a kérdéssel. Indokom az az ideológiai bizonytalanság, amely még mindig tapasztalható nálunk a probléma körül, és az a szakadék a gondolkodás és a gyakorlat között, amely mint annyiszor és olyan sok vonatkozásban az ideológiai fejlődés történetében ma is megfigyelhető néhány közgazdászunknál. Bertóti cikkében ismét azt az érvet látom felbukkanni, amely a velem vitázók némelyikének érveiben már korábban is fellelhető volt, nevezetesen, hogy a nemzetijövedelem-számítás gyakorlata így vagy úgy megváltoztatható, ha az szükségesnek látszik, de a változás nem indokolható elméletileg, mivel elméletünk tisztasága, logikájának zárt egysége nem engedhet meg semmilyen változtatást a marxista politikai gazdaságtan tanainak sérelme nélkül. Reflektálnom kell erre a nézetre, már csak azért is, mert úgy vélem, hogy a népgazdasági számlarendszerünkben végbement változásokat ismerő közgazdászok között is sokan vannak olyanok, akik azokat mint egyszerű technikai, statisztikai módosításokat nyugtázzák, és nem látják szükségesnek eddigi elméleti nézeteiket korrigálni.

A nemzeti jövedelemnek különböző elméleti koncepciói vannak. Bertóti László leszögezi, hogy ő a hagyományos marxista koncepcióhoz ragaszkodik. Valószínűleg ő is tudja, hogy ezt a hagyományos koncepciót nem Marx fejtette ki, hiszen Marx nem foglalkozott érdemben a nemzeti jövedelemmel. Műveiben csak egyszer-kétszer találunk utalást a nemzeti jövedelemre más elméleti kérdésekkel kapcsolatban, de egyetlen egyszer sem találkozunk a fogalom kifejtésével vagy definiciójával.

A nemzeti jövedelem mai — marxista közgazdaságtanban tanított — fogalma a Szovjetunióban a 30-as években alakult ki, a 20-as évek és a 30-as évek elejének éles vitái után. A fogalom lényegében Marxnak a produktív munkáról alkotott meghatározásán alapult, amely szerint a produktív munkán az embernek a természetre való olyan ráhatását kell érteni, ahol az ember a munkatárgyat munkaeszközökkel termékké alakítja át szükségletkielégítése céljából. A fogalomból látható, hogy az nem érték, hanem használatiérték-definíció. A nemzetijövedelem-kategóriát indokoló közgazdasági irodalom nem is vitatja ezt, éppen ellenkezőleg, természetesnek tartja, hiszen — mint mondja — az érték és a használati érték dialektikus egységet képez. A nemzetijövedelem-fogalom egyik oldala értéket, másik oldala használati értéket fejez ki. Sőt, tekintettel arra, hogy a szocialista közgazdaságtanban hosszú ideig uralkodó volt az a felfogás, hogy a szocialista termelési viszonyoknak nem az áru- és értéktermelés a sajátja, hanem a használatiérték-termelés; csupán ennek aggregált számbavételéhez kell felhasználni az értékformát,

[1] Figurnov: Metodologicseszkije voproszi izucsenyija urovnya zsiznyi trugyascsihszja, Moszkva 1962.; K. K. Valtuh: Obscsesztvennaja poleznoszty produkcii i zatrati truda na jejo proizvodsztvo, Miszl, 1965.; P. G. Oldak: Vzaimoszvjaz proizvodsztva i potreblenyija. Kriterii i ocenki, Ekonomika, 1966.; B. Rakitszkij: Obscsesztvennije fondi potreblenyija kak ekonomicseszkaja katyegorija, Miszl, 1966.; N. A. Medvegyev: Obscsesztvennoje voszproizvodsztvo i szfera uszlug, Ekonomika, 1968.; E. M. Agababjan: Ekonomicseszkij analiz szferi uszlug, Ekonomika, 1968.

[2] Közgazdasági Szemle 1969. 9. sz. 1078—1088. l.

nem is fordítottak figyelmet az érték vonatkozására, hanem a nemzeti jövedelmet használatiérték-tömegként definiálták. (Ismeretes az a koncepció, amely az árutermelést és a vele kapcsolatos értékkategóriákat a szocializmusban csökevénynek, a régi társadalom tudati és egyéb maradványai miatt időlegesen és korlátozottan felhasználandónak, de a továbbfejlődés során elsorvasztandónak tekintette.) Ezzel kapcsolatos volt az az érv, hogy a változatlan áras számbavétel semmiféle értékváltozást nem tükröz, tehát a változatlan áron számított nemzeti jövedelem a használatiérték-tömegben bekövetkezett változásokat mutatja, szükségszerűen értékkategóriában kifejezve.

Míg egyrészről a szocialista nemzeti jövedelmet — véleményem szerint helyesen — használatiérték-tömegként definiáltak, másrészről néhány elméleti közgazdász — úgy tartom logikátlanul — a definíciót azzal kívánta alátámasztani, hogy az értéket fejez ki, mivel Marxnak a használati értéket termelő, produktív munkáról adott definíciója megegyezik az értéktermelő munkáról alkotott fogalmával. Ha az értéktermelésnek a produktív használatiérték-termeléssel való fogalmi megegyezősége a kapitalizmusban, illetve a tőkés szempontjából Marx művei alapján vitatható is — mondták —, a szocializmusban semmiképpen sem vitatható, hiszen a szocialista társadalom használati értéket szükségletre termelő társadalom.

Hogy tőkés viszonyok között Marx a produktív munka fenti definícióját nem tekintette egyben az értéktermelés definíciójának, azt magam is, mások is — így Csernok Attila[3] — számtalan idézettel mutattuk be, amelyek Marxnak Smith-szel folytatott vitájában, *A tőké*-ben, az *Értéktöbblet-elméletek*-ben találhatók —, és amelyeket itt most szükségtelennek tartok megismételni. Hogy szocialista viszonyok között milyen munkát tartott volna Marx értéktermelőnek, azt nem tudjuk, életében — szintén műveiből következően — úgy vélte, hogy a szocialista forradalom után megszűnik az árutermelés, ezzel összefüggően az értéktermelés is.

A hagyományos szocialista nemzeti jövedelem tehát használatiérték-koncepción, mégpedig Marxnak a legszűkebb körű használatiérték-termelő produktív munkáról alkotott definícióján épül fel. Újra ismétlés lenne elmondani, hogy Marx ezt a definíciót csak kiindulásnak tekintette a kérdéssel kapcsolatos nézeteinek kifejtéséhez és a kifejtés során tágította azt, a produktív munka körébe vonva a szellemi munkát is, ahogyan a munkamegosztás történelmi fejlődését tárgyalva eljutott a társadalmi összmunkafolyamatnak a „kéz" és az „agy" munkájára történő szétválásához.

Szintén használatiérték-koncepción alapul a polgári nemzetijövedelem-számítás, habár egy lényegesen tágabb körűn, mint a szocialista. Ez a számítás — mint tudvalevő — a népgazdaság, a társadalom számára létrehozott, rendelkezésére álló, és ezért számba veendő használati értéknek tekinti az anyagi javakon és a termelés, illetve fogyasztás körébe tartozó szolgáltatásokon kívül a honvédelmi, államigazgatási, pénzügyi stb. szolgáltatásokat is.

A nemzeti jövedelem szűk körű, használatiérték-koncepción alapuló felfogása többé-kevésbé megfelelt annak a számbavételi igénynek, amely a szocializmus építésének kezdeti szakaszában érvényesült. Ebben az időszakban a népgazdaság erőforrásait az alapvető termelési eszközöket és a legszükségesebb fogyasztási cikkeket gyártó ipar létrehozására, illetve kifejlesztésére kellett koncentrálni. Érthető tehát, hogy mind a tervezéssel, mind a számbavétellel szemben az volt a követelmény, hogy a legfontosabb anyagi termelőágazatok fejlődését kísérje nyomon. Mivel a népgazdasági tevékenység nagy részben ezen ágazatok tevékenységére korlátozódott, és mivel ezek fejlődése nagyjában és egészében jellemezte az egész fejlődést, a számbavétel is kielégítette a követelményeket. Természetesen ez időben sem lehetett teljes mértékben eltekinteni az anyagi termelésen kívüli ágazatok tevékenységétől. Az alapvető népgazdasági tevékenységi körbe tartozó ágazatok eredményét nyilván kellett tartani a népgazdasági számlarendszerben, még ha nem is voltak azok anyagi termelőágazatok, ha az alapvető gazdasági folyamatokat hűen akarták tükrözni. Ilyen volt például a kereskedelem és ezen belül a vendéglátói, szállodai szolgáltatás. Ennek számbavételét az elmélet azzal indokolta, hogy a szocializmusban már nincsenek tiszta forgalmi költségek, tehát az egész kereskedelem, szemben a kapitalistával, produktív.

Ahogyan a szocialista gazdaság erősödött, ágazatai sokasodtak és kapcsolatai bonyolultabbá váltak, termelési és fogyasztási köre kiszélesedett, úgy vált egyre erősebbé az igény is a mennyiségi súlyukban megnőtt, az eddig számbavettektől

[3] Csernok Attila: „A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése", Közgazdasági Szemle, 1965. 2. sz.

minőségileg különböző használati értékek előállításának nyilvántartására. Most már ezt követelte a népgazdasági folyamatok teljességének figyelemmel kísérése. Ez az igény váltotta ki az 50-es évek személyszállítási vitáját is, ennek következménye volt a személyszállítás eredményének elszámolása a nemzeti jövedelemben, továbbá az olyan szolgáltatásoké, mint például a mosodai szolgáltatás. A szolgáltatások nagy részének ugyanis — az úgynevezett fogyasztói szolgáltatásoknak is — komoly jelentőségük van a termelő fogyasztásban. Ilyen termelő fogyasztás például a munkaruhamosatás is. Számos szolgáltató éppúgy végez munkát a termelés, mint a fogyasztás számára. A szolgáltatásokkal kapcsolatban elterjedt nézet az, hogy számbavételük csak a fogyasztás — kiterjedtebben az életszínvonal — szempontjából jelentős. Holott nemcsak utóbbi, hanem a termelési folyamatok teljességének figyelemmel kísérése is megköveteli nyilvántartásukat. A szocialista nemzeti jövedelem számítását éppen ez utóbbi indokkal bővítették ki néhány szolgáltatással, rámutatván, hogy nehéz és mesterséges volna különválasztani ezeknek a termelés és a fogyasztás számára nyújtott teljesítményét. Ezzel kapcsolatban kívánok utalni Bertóti cikkére, akinek attól való félelme, hogy a nem anyagi szolgáltatásoknak a termelésre gyakorolt hatását számításba véve, indokolatlanul megnő a nemzeti jövedelem, alaptalan. Ha tudniillik ezek termelési szolgálatait vennénk számításba, akkor termelési költségként kellene őket elszámolnunk. Tehát, míg ezek most a nemzeti jövedelem részét képezik, addig termelési szolgálataikat figyelembe véve mint ráfordítást kell őket figyelembe vennünk és a nemzeti jövedelemben teljes értékük helyett csak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásukat, tehát $v+m$ részüket elszámolnunk. Tegyük fel, hogy az üzemi rendelő, az üzemi óvoda, étkezde stb. fenntartása, mint az üzemi mosodáé is, nemcsak az üzemben kerülne a termelési költségek között elszámolásra, hanem népgazdasági méretekben is, akkor értékük a nemzeti jövedelem jelenlegi m részéből, részben a termelés c elemében kerülne számbavételre. Itt utalok Csernok Attila[4] cikkére, aki bemutatta, hogy a szolgáltatások teljes körű számbavétele nemcsak jelentős hozzáadott értéket jelent a nemzeti jövedelemhez, hanem számottevő levonást is abból, éppen a termelési ráfordításként való elszámolás miatt (ilyen termelési költségként jelentkeznek például a polgári nemzetijövedelem-számításban a vállalati perköltségek, jogi szolgáltatások költségei stb. is). Ha tehát a szolgáltatásokat bevonjuk a nemzetijövedelem-számításba, akkor teljes körű elszámolást kell végezni, nemcsak a szolgáltatások által létrehozott jövedelmet kell számítani, hanem költségként jelentkező felhasználásukat is figyelembe kell venni. Ez tehát éppúgy jelent hozzáadott értéket a jelenlegi nemzeti jövedelemhez, mint levonást belőle. Nem értem egyébként Bertóti cikkének belső logikáját a tekintetben sem, hogy a cikk elején leszögezi: miszerint a hagyományos szocialista nemzeti jövedelem képviseletében és védelmében száll síkra, majd a továbbiakban a jelenlegi nemzetijövedelem-számítás megváltoztatására, annak a haditermeléssel és egyéb improduktív célokra történő anyagi termeléssel történő szűkítésére tesz javaslatot.

A nemzeti jövedelem számításának kiterjesztése a 60-as évektől további követelménnyé vált. A létrehozott használati értékek és ezzel összefüggésben a fogyasztás körének kiszélesedése a számbavétel körének további bővítését is megkívánta. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó igen értékes szovjet irodalom — amelyre már korábban utaltam — abból indul ki, hogy az elfogyasztható használati értékek köre lényegesen szélesebb, mint amelyet a fogyasztási alapban vesznek számba. Indokolt tehát a fogyasztási alap számításának kibővítése. Elfogyasztani ugyanakkor csak azt lehet, mint mondják — a szabad javak civilizált országokban igen szűk körén kívül —, amit megtermeltek. Ha tehát a mérleg egyik oldalát, a nemzeti jövedelem fogyasztási alapját kibővítjük, akkor ugyanannyival kell bővíteni termelési oldalát is. Lényegében hasonló elveket képviselt nálunk már korábban Drechsler László[5] és Csernok Attila. Ők is, mint a szovjet közgazdászok a nemzeti jövedelem használatiérték-koncepcióját képviselik. Úgy tartják, hogy mind a termelés, mind a fogyasztás kiszélesedése következtében indokolatlan a régi, szűk körű használatiérték-koncepció, annak kiszélesítésére megértek a feltételek.

Én tisztelem az előbb említettek elvi állásfoglalását és az ő általuk ajánlott számbavételi módszert is teljes mértékben jogosultnak tartom. Elvi álláspontom azonban tőlük különböző, és így különböző az abból következő javasolt számbavételi

[4] Csernok Attila: „Magyarország nemzeti jövedelme a »nemzetgazdasági számlarendszer« alapján", Statisztikai Szemle, 1968. január, 3—18. lap.

[5] Drechsler László: „A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem" Közgazdasági Szemle, 1964. 3. sz. 353—357. lap.

módszer is[6]. Szintén szükségesnek tartom a nemzeti jövedelem számbavételi körének kiterjesztését a jelenlegihez képest, azonban nem annak használati érték, hanem értékkoncepciójából kiindulva. A nemzeti jövedelmet nem használatiérték-tömegnek, hanem értékkategóriának, jövedelmek összességének tekintem. Véleményem szerint a számbavételkor nem a használati értékek termelését és fogyasztását, hanem a népgazdasági jövedelmek összességének termelését és felhasználását kell figyelemmel kísérni. A népgazdaságban tényleges jövedelem csak az árutermelésből származik, akár termék termelése az, akár szolgáltatásé. Érték csak az árutermelés során jön létre, az értékkategória az árutermeléssel összefüggő kategória. Nem a használatiérték-termelés jelent egyben értéktermelést, hanem csak az árutermelés során jöhet létre érték. Ha tehát olyan nemzeti jövedelmet kívánunk számítani, amely a népgazdaságban létrehozott új értéket képviseli, akkor az árutermelés $c+v+m$ értékéből kell kiszámítani a $v+m$ új értéket, azaz meghatározni a fogyasztásra és a felhalmozásra értékformában is rendelkezésre álló és elosztható jövedelmeket.

Álláspontom annyiban találkozik a nemzeti jövedelem kibővített használatiérték-koncepcióját vallókéval, hogy valamennyien a fogalom tágabb értelmezésére törekszünk, habár más-más elvi alapon. Ebből következően jutunk sok esetben más-más kiindulásból hasonló eredményre. Így például Drechsler László — Bertóti által is idézett — frappáns példája, miszerint a tánccsoport külföldi szerepléséért kapott jövedelemből külföldi narancs vásárolható, amely növeli a belföldön elfogyasztható termékhalmazt, mindkettőnk álláspontját igazolja. Drechslerét annyiban, hogy a létrehozott szolgáltatás-használati érték a társadalmi munkamegosztás által létrehozott cserekapcsolatokban bármely termékre vagy szolgáltatásra kicserélhető, így általa az országban megtermeltnél több anyagi termék is szerezhető, és megfordítva, bármely másra cserélhető a megtermelt termék is. A sajátomat annyiban, hogy a tánccsoport szolgáltatása által létrehozott jövedelemért az országban megtermelt termékértéknél magasabb értékű termék vásárolható, tehát a szolgáltatás által létrehozott jövedelem nemzetijövedelem-növelő tényező. Drechslerék nemzetijövedelem-koncepciójának, úgy vélem, éppúgy van elméleti létjogosultsága, mint a sajátomnak.

Nincs viszont létjogosultsága olyan álláspontnak, amely szerint a közgazdasági fogalmak gyakorlati megváltoztatásának szükségessége elméletileg nem indokolható. Az elmélet — a legelvontabb is — csak a gyakorlat talaján állhat. Az elméletnek — akár deduktív, akár induktív módon — a valóságra kell támaszkodnia, onnan kiindulnia, vagy oda visszatérnie. Ha az elmélet nem indokolja a gyakorlatot, akkor vagy az elmélet a hibás vagy a gyakorlat az.

BERTÓTI LÁSZLÓ:

Válasz az ellenvéleményekre

A cikkem igazi célja nem az volt, hogy feleleventsem az eddigiekben mindig zsákutcába torkollott vitát a nemzeti jövedelem fogalmáról. Néhány elvi megfontolást vetettem papírra az *értéktöbbletráta* társadalmi szintű értelmezésével kapcsolatban. A marxista közgazdászok már nemegyszer foglaltak állást abban a kérdésben, hogy a fejlettebb vagy a fejletlenebb tőkésországban nagyobb-e a kizsákmányolás foka, sőt számítottak is egy-egy tőkésországra vonatkozó értéktöbbletrátát. Világos, hogy az ilyen számítások csak akkor vezethetnek megnyugtató eredményre, ha helyes elvi alapokból indulunk ki. Úgy láttam, és ma is úgy látom, hogy ezen elvi alapok tisztázásánál a nemzeti jövedelem anyagi koncepciójú fogalma a természetes kiindulópont. Csupán ezért védelmeztem ezt a kategóriát, de vitapartnereim úgy válaszoltak, mintha cikkemben szó sem esnék az értéktöbbletrátáról, mintha minden elvi megfontolás nélkül kardoskodnék egy — szerintük már rég elavult — kategória életbentartásáért. Így kitértek az egyik fő érvem elől, amelyet a hagyományosan értelmezett nemzetijövedelem-kategória használhatósága, ésszerűsége mellett felhoztam. De figyelmen kívül hagyták egyéb érveim zömét is, és jobbára nem velem,

[6] Burger Kálmánné: A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965.

hanem csak nekem tulajdonított (és valóban könnyen cáfolható) nézetekkel vitatkoztak.

Csernok Attila egyszerűen úgy kerüli meg az érdemi vitát, hogy kijelenti: cikkemben „érvek nélkül" és teljesen „eszköztelenül" foglalok állást. Ugyanakkor egy kissé felnagyítva tálal egy általam valóban elkövetett hibát, amelynek az egész vita szempontjából úgyszólván semmi jelentősége nincs. Így, aki a szóban forgó cikkem nem ismeri, vitapartnereimtől teljesen hamis képet kap cikkem igazi tartalmáról.

A nemzeti jövedelem kategóriájával kapcsolatos válaszom elsősorban Csernok Attilának címezem; egyrészt mert vele ütköztem a legélesebben, másrészt, mert a neki adott válaszom tartalmazza a másokkal szembeni véleményemet is.

Kezdem azzal, hogy Csernok Attila érezhetően megbántódott hangnemem és egyes kitételeim miatt — részben jogosan. Így például teljesen jogosan utasítja vissza az 1965-ben írt cikke alapján[1] tett azon állításomat, miszerint még azt a hibát is elköveti, hogy a saját idézeteit sem figyeli meg alaposan. Ezzel végeredményben hebehurgyasággal *is* megvádolom egy olyan idézet értelmezése kapcsán, amelyet viszont igazán hebehurgyán én magyaráztam félre. Nem tehetek mást, mint megkövetem Csernokot akkori kijelentésemért. De remélem nem tekinti e visszavonulásomat őszintétlennek, ha itt mindjárt két megjegyzést teszek: 1. felesleges ágyúval lőni verébre, hiszen rövidebben (de akár élesebben) megfogalmazott „fricska" is elegendő lett volna ahhoz, hogy erre a lépésre bírjon; 2. a szóban forgó idézet egyáltalán nem perdöntő — ahogyan ő állítja — a köztünk folyó vita érdemét illetően. Bevallom, hogy jó adag ellenérzést vált ki belőlem az a Csernok cikkéből is kirajzolódó, s általam helytelennek ítélt irányzat, amely túl nagy lendülettel, és ugyanakkor mindig Marxra hivatkozva, igyekszik olyan tételek és kategóriák megreformálására is, amelyek egyáltalán nem avultak el, egyáltalán nem állnak szemben a mai valósággal, sőt a mai valóság marxista elemzésének még mindig nélkülözhetetlen kiindulópontjai vagy eszközei. Csak az az ellenszenv, amelyet ezzel az *irányzattal* (és természetesen nem Csernok személyével) szemben érzek, köthette be annyira a szemem, hogy nem láttam meg: mi is van az idézetben. Szerencsére cikkem nagyon egyszerűen helyesbíthető: Megkérem azt az esetleges olvasót, aki még ezután is érdemesnek tartaná írásom elolvasni — mely írás Csernok állításával ellentétben elejétől végéig érvelő —, hogy húzza ki az 1082. lapon levő 6. (összesen 9-soros) bekezdést. Csupán ennyit kell visszavonnom, mivel a többi mondanivalómat egyelőre senki nem cáfolta, legfeljebb „ex katedra" helytelenítette.

A megjelölt bekezdés törlésével azt az állításom is *visszavontam*, hogy Csernok Attila tendenciózusan idéz! De ehhez is kell megjegyzést fűznöm. Amikor a cikkem írtam, a tendenciózusság vádját arra alapoztam, hogy Csernok nem meri vállalni az általa választott idézet folytatásából adódó elkerülhetetlen következtetést (ti. azt, hogy a színészek, bohócok, de még az örömlányok is hozzájárulhatnak a tőkés nemzeti jövedelem termeléséhez). Mostani válaszából azonban az derül ki — a cikkéből még ezt nem láthattam tisztán —, hogy bátran vállalja ezt is. Ez tiszteletre méltó következetesség, de nem tudok véleményével egyetérteni. Szerintem ugyanis akkor alkottunk *ésszerűbb és célszerűbb*, tehát a valóságot helyesebben tükröző kategóriát, ha a nemzeti jövedelem nagyságát nem változtatja meg, mondjuk Olaszországban a tőkés vállalkozási formában működő nyilvános házak betiltása, viszont érzékeny arra, hogy a munkaképes korú férfiak hány százaléka tölti idejét a kaszárnyákban, illetve a földeken és a gyárakban. De hát ezt a véleményemet csak egy „lakonikus szerintemmel" támasztom alá.

Azért, hogy válaszom megfeleljen a Csernok által kívánt „morális minimumkövetelménynek", amely nélkül „... elsikkad a mondanivaló lényege" és „... téves információt kap a téma iránt érdeklődő olvasó", szellemeskedő és személyeskedő élcelődés helyett megkísérlem maximális tömörséggel összefoglalni, miben egyezik és miben tér el álláspontom Csernokétól.

Egyetértünk abban, hogy a nemzeti jövedelmet valakik *termelik*, ezért nem hiba, sőt természetes, hogy ezt a kategóriát összekötjük a produktív munka fogalmával. (Lehet, hogy mindketten tévedünk...?) Megegyezünk abban is, hogy *termelésről többféle értelemben lehet és szabad beszélni*, akár egészen átvitt értelemben is. Ismétlem: *mindebben egyetértünk*, annak ellenére, hogy Csernok úgy igyekszik beállítani, mintha én a termelés fogalmát csak az anyagi termelésre szeretném lekötni.

[1] Csernok Attila: „A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése", Közgazdasági Szemle, 1965. 2. sz.

Nem értünk egyet viszont abban, hogy Csernok szerint a nemzeti jövedelmet mindig a specifikus tulajdonviszonyok szempontjából, szerintem viszont az *anyagi és a nem anyagi szféra aspektusából* definiált produktív munkával kell összekötni. Vagyis én a nemzeti jövedelemmel kapcsolatban az *anyagi termelésről* beszélek, tehát engem egyáltalán nem zavar, hogy Marx beszélt más értelemben is produktív munkáról. Számomra nem perdöntő a vita lényegét illetően, hogy a személyszállításra is lehet — bizonyos szempontból — azt mondani, hogy az termelés. (Nem tartom például értelmetlennek az ilyen kifejezéseket, hogy a helyváltoztatás termelése, vagy akár az ember termelése stb.)

Ezen eltérő álláspontom mellett a cikkemben felhozott — Csernok szerint azonban nem létező — érvem lényege: Mindaddig, amíg a termelőerők adott fejlettségi fokán a társadalmi tevékenység igen lényeges hányadát köti le az anyagi javak előállítása, a közgazdaságtannak megkülönböztetett figyelemmel kell kezelni az anyagi szférát, és ennek produktumát: az *anyagi formában felfogott nemzeti jövedelmet.*

Az anyagi szféra és az ehhez kapcsolt nemzetijövedelem-kategória elméletileg jól elhatárolható (célszerű tevékenység, munkaeszköz, munkatárgy) közgazdaságilag világosan értelmezhető, igen sok vizsgálathoz nélkülözhetetlen, célszerű kategória. Ha ellenben a nemzeti jövedelmet kiemeljük az anyagi szférából és a társadalom fő célja szerinti produktív munkához kötjük, akkor aligha fogjuk megtalálni e kategória ésszerű határait és oda jutunk, ahová Csernok, hogy ti. legalábbis *majdnem* mindegy a nemzeti jövedelem növelése szempontjából, hogy a katona alaki kiképzésben vagy vasútépítésben vesz részt.

Részletesebb érvelésem a cikkemben megtalálható. És a tárgyilagos olvasó azt is megállapíthatja, hogy én az ellenfelek által valóban felhozott érvekből indulok ki, egy általuk valóban követett gondolatmenetet bírálok és nem az általam *nekik tulajdonított* okoskodást. Csernok viszont abból indult ki, hogy az anyagi koncepció alapján definiált nemzetijövedelem-kategória így születtet: „A nemzeti jövedelem egyenlő egy adott időszak alatt létrehozott új értékkel: új érték csak a termelési folyamatban keletkezik; *termelésnek csak az anyagi javak előállításának a folyamatát* (Saját kiemelésem. — B. L.) lehet tekinteni."[2] Ezt a nekünk (ha csak rólam lenne szó, bizonyos öngúnnyal azt is mondhatnám, hogy az új befogadására képtelen ortodoxoknak) tulajdonított gondolatmenetet persze könnyű cáfolni. De nem így gondolkodunk, hanem úgy, ahogy azt a cikkemben a 1078—1079. lapon 1—5. pontban összefoglaltam, tehát már elöljáróban hangsúlyoztam és ezt most is megteszem: *a produktív munka kategóriája más aspektusból is megközelíthető, nemcsak az anyagi javak előállítása tartozhat bele.* A tudományos lelkiismeretnek az is fontos kritériuma, hogy az ellenfél által valóban képviselt álláspontnal szálljunk szembe. Az olvasó azonban láthatja, hogy Csernok nem az én felfogásomat cáfolja válaszában sem, mert most is abból indul ki, hogy „... semmiféle bizonyítható erővel nem bír, ha azt mondjuk, hogy a nemzeti jövedelem azért csak az anyagi javak termelésének szférájában jöhet létre, mert termelésnek csak az anyagi javak előállítása tekinthető."[3] Kivel vitatkozik?

Egyetértünk Csernok Attilával abban, hogy a nemzeti jövedelem anyagi koncepciója alapján keletkezett kategória a fejlődés egy bizonyos pontján már semmiképp sem fogadható el olyan szintetikus, átfogó mutatónak, amely egymaga alkalmas valamely ország gazdasági fejlettségi szintjének stb.-nek a jellemzésére. Ilyen célra tehát valóban szükség van mellette, sőt később talán helyette más kategóriákra.

Nem értünk egyet azonban a következőben: Csernok szerint, ha továbbra is kitartunk a nemzeti jövedelem régi definíciója mellett, akkor szakadék keletkezik az elmélet és a gyakorlat között, sőt ilyen szakadék már van is, szerintem pedig ilyen ellentétnek *emiatt* nem kell keletkeznie és *ezen okból* ma sincs ilyen. Ezzel kapcsolatos *érvem* az volt, hogy csak zűrzavart teremtünk, ha célszerűen meghatározott, körülhatárolt tudományos alapkategóriát kellő indok nélkül újradefiniálunk. Hogy eddig nem merült fel kellő indok, azt cikkemben az ellenfelek érveivel szemben felhozott ellenérveimmel igyekeztem bizonyítani. (I. m. 1080—1081. l. 1—3. pontokban.) Véleményem szerint tehát a fejlődés elsősorban azt követeli tőlünk, hogy az új jelenségeknek megfelelő, az új körülmények elemzésére alkalmas új ka-

[2] Csernok Attila: „A nemzeti jövedelem értelmezésének néhány elméleti és gyakorlati kérdése", Közgazdasági Szemle, 1965. 2. sz. 218. l.
[3] Lásd Csernok Attila e számunk 736. lapján.

tegóriákat teremtsünk, és a jól kidolgozott, világosan értelmezhető, és ma is nagyon szükséges kategóriák eldobásában vagy egészen új tartalmú újrafogalmazásában legyünk óvatosak. Csernok ezzel az állásponttal szemben mostani válaszában úgy érvel, hogy leszögezi: „ez esetben a nemzetijövedelem-kategória nem is túl hosszú idő alatt eltűnik a gyakorlati életből" és megkérdi: „a nemzetijövedelem-kategóriát ezután ki és mire fogja használni?"[4]

Ellenérvem először hadd hangozzék ugyanilyen egyszerűen: Ha „minden három ember közül, aki ma él a Földön, kettő éhezik, vagy az éhezés határán járó élet- és táplálkozási színvonalon tengődik"[5], akkor én szkeptikus vagyok a tekintetben, hogy az anyagi koncepciójú marxista nemzetijövedelem-fogalom *rövidesen* a lomtárba kerül. És engedtessék meg nekem is visszakérdeznem: előbb-utóbb nem jut-e a marxista munkaérték-elmélet is „szomorú" sorsra? Vagy a probléma más vonatkozására kérdezve: meg kell-e mentenünk a marxista munkaérték-elméletet minden időkre, méghozzá egy olyan egyszerű eljárással, hogy a javak munkával való értékelésének elvét *látszólag* fenntartva végül olyan „munkával" értékeljük őket, amelyek a rájuk fordított munkába semmiképp sem sorolhatók. Nem hiszem, hogy így fejlesztjük helyes irányba a marxista közgazdaságtant. Minden valamire való marxista tisztában van azzal, hogy a politikai gazdaságtan kategóriáinak a túlnyomó része *történelmi érvényű*. És ha eleve feltételezem, hogy ezt mindnyájan tudjuk, akkor csakugyan értetlenül állok bizonyos „új" elméletekkel szemben, és bevallom: néha valóban nem találok komoly ellenérvet.

Végül *megegyezik* véleményem Csernokéval abban is, hogy semmilyen vitában sem juthatunk sehova, ha nem egymás érveiből indulunk ki, hanem csak kész, eleve megdönthetetlennek vélt álláspontokat rakunk egymás mellé. Az nem *vitatkozik*, aki — valaki által megtámadott — álláspontját egyszerűen megismétli saját írása idézésével és a támadó érveit azzal kerüli meg, hogy kijelenti: ilyen érvek fel sem merültek, hanem csak holmi sztereotip válaszok hangzottak el egy kellően megalapozott új felfogással szemben.

Eltér azonban véleményünk annak megítélésében, hogy kettőnk közül ki vét többet a vita szent szabálya ellen. De itt már igyekszem magam igazán körültekintő, óvatos fogalmazással védelmezni, ismét a vita központi tárgyára irányítva a figyelmet: nehogy újból alaptalanul vádoljak és az olvasó nehogy félreértse a köztünk levő polémia lényegét.

A *világért sem mondom*, hogy Csernok Attila tendenciózusan tárgyalja cikkem. *De válaszában a vita érdemi részét mégiscsak ferde beállításban tálalja.* Így az olvasó, aki a szóban forgó cikket nem ismeri, helytelen képet kaphat álláspontomról (mely szerinte egyszerűen egy bizonyítatlan állításra épül) és vitamódszeremről (mely ugyebár „érvek nélküli" vagy éppenséggel „asztalt verő"). Ez is egy valakiről adott közvetett *minősítés*. De a tárgy a fontos:

Úgy gondolom, válaszomból világosan kiderült: a közöttünk folyó vita kulcskérdése nem az, hogy lehet-e a produktív és az improduktív munka fogalmát különböző szempontból megközelíteni. Bármennyire is hiányosak „tárgyismereteim", azzal régóta tisztában vagyok, hogy a marxista közgazdaságtan többféle értelemben használja e kategóriákat. A vita kulcskérdése: mikor jutunk a nemzeti jövedelem ésszerű kategóriájához: akkor-e, ha ezt (Csernok megjelölését használva) a produktív munka *első*, vagy akkor-e, ha a *második* meghatározásához kapcsoljuk? Én cikkemben — az értéktöbbletrátáról szóló részt leszámítva — végig ezt állítottam középpontba, s az olvasó erről egy egészen felületes átlapozással is meggyőződhet. Azt emberileg megértem, hogy Csernok Attila egy általam valóban elkövetett baklövést velem szemben igen alaposan kiaknáz (bár ennek semmi jelentősége a vita érdemi részét illetően). De azt már nem értem, hogy ennek ürügyén miért világosít fel újra és újra engem is és az olvasót is arról, hogy Marx nem tekintette a „dologban való tárgyiasulást" a produktív munka feltétlen kritériumának — amennyiben azt a tőkés tulajdonviszonyok szemszögéből elemezte. (Pontosabban csak egy bizonyos egyszerűsítő feltételezés esetén vette figyelembe mint mellékmeghatározót.) Ki állította, hogy a nemzetijövedelem-kategóriát *csakis* Marxnak az egyszerű munkáról adott meghatározásával lehet összefüggésbe hozni, tehát érvelésre nincs is szükség? És bebizonyította-e Csernok Attila, hogy a *második* meghatározásból kiindulva a nemzeti jövedelem valóban ésszerű (az eddiginek a hibáit kiküszöbölő) kategóriájához jutunk? Aki ismeri a cikkem, könnyen meggyő-

[4] Uo. 736. lap.
[5] Magyarország, 1970. január 11. 23. lap.

ződhet arról, hogy szerintem egyáltalán nem közömbös, hogy célszerű-e egy kategória vagy sem, használható-e valamire vagy sem — de akkor mire való nyitott ajtókat döngetni? Ez sem célravezetőbb, mint az „asztalverés".

Talán az újból és újból fellángoló viták onnan erednek, hogy annak, amit anyagi koncepciójú nemzeti jövedelemnek hívunk, nem szerencsésen választottuk meg a nevét.

A *nemzetijövedelem-kifejezést* sokan olyan tágnak érzik, hogy abba mindent bele szeretnének érteni, ami valamilyen szükséglet kielégítésére alkalmas. Okosabb lett volna mondjuk *nettó nemzeti termékről* beszélni, ami így része lenne a tágabb értelmű nemzeti jövedelemnek. De ez *elnevezés* dolga és nem elméleti probléma. Az elméleti probléma pusztán annyi, hogy a hagyományos nemzetijövedelem-kategóriának önálló létjogosultsága van, azt nem szabad nem külön venni és feloldani valami egészen tág „micsodába", noha erre a „micsodára" is szükség van. Ha ezt nem látjuk, akkor egész vitánk nevetségessé válhat, cseppet sem lesz nagyobb jelentőségű, mint két szülő civódása azon, hogy gyereküket Jánosnak avagy Pistának kereszteljék. De ha már egyszer „gyerekünket" nemzeti jövedelemnek kereszteltük és mindenki így ismeri, célszerű-e átkeresztelni és ugyanakkor a nevét egy másik „gyerekünknek" adni?

A kategóriák alkotása elméleti munka, melynek folyamán „elméleti skatulyákba" rakjuk célszerűen megválasztott ismérvek alapján a valóság jelenségeit. De bármilyen jók is a megválasztott ismérveink, csak a valóságos jelenségek egy része marad nyugton „skatulyánkban", más része határeset, amelyről nehéz eldöntenünk hovatartozását. De bármilyen nehéz, döntenünk kell és hogy a döntésünk megalapozott legyen, elméleti vitára van szükség. A vita különböző kérdésekre adhat feleletet: Értelmes vitát folytathatunk arról, hogy a választott ismérvek alapján célszerű kategóriához jutunk-e, vagy arról is, hogy az ismérveink alapján határesetnek számító valóságos jelenségeket hová tegyük. Akármilyen körültekintőek is vagyunk, sok esetben mégis arra kényszerülünk, hogy „skatulyánkat" erőszakosan lezárjuk, nehogy a nem egészen beletartozó jelenségek kiugráljanak belőle. A határesetekről folyó szőrszálhasogató, „végenincs" vita már bűn. De értelmetlenné válik az *elnevezésen* folyó vita is — ami a kategóriaalkotásnak már eleve a kisebb jelentőségű része —, ha elkezdünk etimologizálni. Az ilyen vitában én meg sem szólalnék. Furcsa helyzetbe kerülnénk, ha marxista közgazdász létünkre az érdemi kérdésekről folyó polémia helyett szenvedélyesen egymásnak esnénk egy elnevezés miatt, mint annak idején abban a bizonyos hitvitában hajbakaptak egy „i" miatt. Ha ilyen hitvitává alacsonyítjuk a párbeszédünket, akkor inkább tegyük le a tollat, mert ezzel valóban nem szolgáljuk ... az egyetlen igazi célt, a körülöttünk folyton változó világ mind teljesebb megismerését.

Ezzel lényegében Burger Kálmánnénak is válaszoltam. Megjegyzem azonban, hogy ő — ha lehet — még kevésbé volt tekintettel a cikkemben foglaltakra, mint Csernok Attila, és furcsa módon teljesen elkerülték a figyelmét a következő mondataim: „... egy bizonyos ponton túl a hagyományosan értelmezett nemzeti jövedelem egy főre jutó hányada egyre kevésbé lesz a gazdasági növekedés átfogó mutatója." „... a nemzeti jövedelem további növelése mellett egyre fontosabbá válik a terhes munka idejének csökkentése, a magasabb rendű szükségletek mind nagyobb arányú kielégítése." „Teljesen egyetértek a vitázókkal abban a törekvésükben, hogy a nemzeti jövedelem *mellett* és egyre inkább *helyett* keresnek egy új mutatót, amellyel átfogóan lehet jellemezni a gazdasági növekedést vagy még inkább a *gazdaság fejlettségi szintjét*."[6]

Hogy ezen egyértelmű mondataim ellenére Burger Kálmánné miért akar engem meggyőzni arról, hogy nem elég csupán az anyagi formában felfogott nemzeti jövedelem alakulását figyelemmel kísérni — azt én nem tudhatom.

Fontos leszögeznem, hogy nem tartozom azok közé, akik az anyagi jellegű szolgáltatásoknak a nemzeti jövedelembe való beszámítását azzal indokolják, hogy ezek a termelésnek is tesznek szolgálatokat. Ha csak a munkaruha-mosatást tekintenénk termelő szolgáltatásnak, ezzel végeredményben valami olyasmit mondanánk, hogy csak a termelési eszközök termelése termelés, a fogyasztási cikkek előállítása már nem az. Én az anyagi jellegű szolgáltatást teljes egészében beszámítandónak tartom azzal az indokkal, hogy az olyan — az *anyagi szférába tartozó*

[6] Bertóti László: „A nemzeti jövedelem és az értéktöbbletráta", Közgazdasági Szemle, 1969. 9. sz. 1079—1080. lap.

— tevékenység, amelyet nem közvetlenül fogyasztunk el, hanem *annak valamilyen tárgyi eredményét.*

Burger Kálmánnéval ellentétben nem látok semmi logikai ellentmondást abban, hogy az anyagi szférát külön kiemeljük és még azon belül a társadalmi szempontból haszontalant elkülönítjük, ami tulajdonképpen csak „a társadalmi berendezkedés tökéletlensége" következtében létezik (hadianyag-termelés stb.). Nézzük emberek, miből élünk? — teszem fel (bár kimondatlanul) cikkemben ezt a valóban nagyon prózai kérdést. És úgy találom, hogy ebből a szempontból *elsősorban* említendők az anyagiak és ezen belül sem mindegy, hogy miben tárgyiasul a munkánk: traktorban vagy éppen harckocsiban. Ezért tettem azt a szerény javaslatot, hogy célszerű lenne különbséget tenni *potenciális* és *reális* nemzeti jövedelem között. De az elnevezés itt sem központi probléma.

Burger Kálmánné cikkében jórészt azzal az általam eddig nem ismert állásponttal vitázik, amely kissé átfogalmazva így hangzik: a gyakorlat tegyen amit akar, akkor és amikor azt szükségesnek tartja, de ne várja, hogy logikailag zárt tiszta elméletünk e ténykedéseinek igazolásával bepiszkítsa magát, hiszen a fogalmak gyakorlati megváltoztatásának szükségessége elméletileg nem indokolható. Cikkemből — melyben magam hangsúlyoztam, hogy „minden fejlődő tudomány fogalomrendszere örökös átalakulásban van" — ilyen álláspont biztosan nem olvasható ki — pedig Burgerné a nevemmel és a cikkemmel kapcsolatban veti fel. Egyébként az ő helyében nem pazarolnám az erőmet egy ilyen teljesen „faramuci", és éppen ezért tökéletesen hatástalan okoskodás megcáfolására. Sajnálom, hogy én is kénytelen vagyok állandóan a „hogyan vitatkozunk?" kérdés körül forogni.

Befejezésül még elárulok annyit, hogy a „Quo vadis?" engem is érdekel, de nem abból a szempontból, hogy mikor, mely álláspont válik divatossá, vagy mikor, mely álláspontot vallja a többség, hanem kizárólag csak abból a szempontból, hogy hol az igazság. Biztos vagyok benne, Csernok Attila is, Burger Kálmánné is csak azért képviselnek ilyen vagy olyan álláspontot, mert azt igaznak tartják, és bízom abban, hogy ezt a magatartást rólam is feltételezik. Tartok tőle, hogy a válaszom hangnemét nem tudtam annyira tompítani, hogy át ne szűrődjön rajta bizonyos elfojtott indulatosság. A harag — persze — rossz tanácsadó. De nem tehetek róla, engem igazán bosszant, ha vitapartnereim nem velem, hanem egy nekem tulajdonított (és általam is helytelenített) állásponttal vitáznak, miközben a nevemet emlegetik.

E. L. Manyevics:

A SZOCIALISTA GAZDASÁG IDŐSZERŰ MUNKAÜGYI PROBLÉMÁI

E. L. Manyevics professzor könyvének szovjetunióbeli megjelenése nagy visszhangot keltett, és hamarosan széles körű viták középpontjába került. A szerző is vitatkozó stílusban írta meg művét, álláspontját szembeállítja másokéval, miközben a gyakorlat tényeivel alátámasztva bizonyítja saját elméleti tételeinek helyességét. A gazdasági gyakorlatból új elméleti megállapításokat vezet le. Nézete szerint például a munkaképes korú lakosság teljes foglalkoztatása nem feltétlenül szükséges a szocializmusban, s a teljes foglalkoztatás nem azonos az ésszerű foglalkoztatással. Figyelemre méltó az a megállapítása is, hogy a szocializmusban is van reális tartalma a létminimum fogalmának. Kísérletet tesz ennek számszerű meghatározására, felhasználva ehhez a szovjet bér- és jövedelmi adatokat.

Rendkívül érdekes a könyvnek az a fejezete, amelyben részletesen elemzi a dolgozók személyi jövedelmének arányait. Társadalmi rétegek szerinti bontásban vizsgálja a jövedelmek nagyságát, különbségeit és azok mértékét. A könyvet a szerző a magyar kiadás számára újabb adatokkal egészítette ki, elméleti mondanivalójának változatlansága mellett.

Közgazdászok, munkaügyi kérdésekkel közép- és felső szinten foglalkozók, tudományos kutatók, egyetemi oktatók és hallgatók számára ajánljuk a kiadványt.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

283 l., fűzve 32,— Ft

A KGST-országok és a fejlett tőkésországok gazdaságának fejlődése 1969-ben és helyzete 1970-ben

KGST-országok

Az európai KGST-országok gazdasági fejlődésének üteme a hatvanas évek első felének átmeneti visszaesése után az 1966—1968. években ismét meggyorsult. 1969-ben lényegében e nagyobb mértékű fejlődési ütem folytatódott még akkor is, ha az országok többségében a növekedést valamelyest visszafogták a kedvezőtlen mezőgazdasági termés-eredmények. Az európai KGST-országokban együttesen 1969-ben a nemzeti jövedelem mintegy 6 százalékkal emelkedett. A gazdasági fejlődésnek ez a mértéke nemcsak a fejlett tőkésországok hosszabb időszakban mutatkozó növekedési ütemét haladja meg (5 százalék), hanem némileg nagyobb a kedvező gazdasági konjunktúrájú 1968-as évinél is (5,7 százalék).

Az utóbbi években is jelentős maradt a szocialista országok gazdasági fejlődésében mutatkozó ütemkülönbség. Az 1966—1969. évek átlagában a leggyorsabban Bulgária és Románia gazdasága fejlődött (8,5, illetve 7,8 százalékkal), jelentős mértékben megelőzve ezzel például a Német Demokratikus Köztársaság fejlődésének ütemét (5,2 százalék). Több vonatkozásban az utóbbi években új jelenségek figyelhetők meg a szocialista országok gazdasági fejlődésében:

— A korábbi évekkel összehasonlítva egyenletesebbé vált a gazdasági fejlődés üteme. Az 1966—1969. években kivételessé vált, hogy valamelyik szocialista ország nemzeti jövedelme 5 százaléknál kisebb mértékben fejlődött volna. Emellett javult a gazdasági egyensúly is: a szocialista országok belső és külső egyensúlyi problémák miatt egyre kevésbé kényszerülnek a gazdasági fejlődést visszafogó gazdasági intézkedésekre.

— A magasabb gazdasági fejlettséggel összefüggésben jelentősen meggyorsult a nem ipari ágazatok (mezőgazdaság, közlekedés stb.) fejlődése, s ezáltal az ipari termelés bővülésének üteme már egyre kevésbé

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem növekedésének alakulása

(Évenkénti százalékos növekedés)

Ország	1961—1965. évek átlaga	1966—1969. évek átlaga	1969	1970. évi terv
Bulgária	6,7	8,5	7,7	9
Csehszlovákia	1,9	7,3	6,5	5
Lengyelország	6,2	6,3	3,5	6
Magyarország	4,5	7,0	6	5—6
NDK	3,5	5,2	5	6
Románia	9,1	7,9	7	12
Szovjetunió	6,6	7,6	6	6

Forrás (itt és a továbbiakban a szocialista országokra vonatkozóan): Nemzeti Statisztikai évkönyvek, tervjelentések.

haladja meg az általános gazdasági növekedés ütemét.

— A hatvanas évek első felével ellentétben az utóbbi években egyre erőteljesebben a termelékenység növekedésétől függ a gazdasági fejlődés üteme a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban is (bár még mindig el nem hanyagolható jelentősége van a létszámnövekedésnek).

— A termelőeszközök és a fogyasztási cikkek termelésének növekedési üteme közötti különbség mérséklődik. Ezzel összefüggésben a lakosság fogyasztásának növekedése megközelíti az általános gazdasági fejlődés ütemét.

— Az utóbbi 5 évben a gazdasági fejlődés jobban megfelelt a népgazdasági terveknek, mint bármikor korábban. Az 1970. évi várható eredményeket is figyelembe véve megállapítható, hogy az országok ilyen mértékben eddig még sohasem teljesítették (vagy: teljesítették túl) az ötéves tervelőirányzatokat, mint a jelenlegi időszakban.

Az *ipari termelés* növekedésének üteme a KGST-országok egészét tekintve az 1968. évi 8 százalékról 7 százalékra mérséklődött. A lassulás — súlyánál fogva — jelentős mértékben az előző évinél kisebb szovjet termelésnövekedésnek tulajdonítható s csökkent a növekedési ütem Magyarországon, Bulgáriában és Romániában is, bár az utóbbi két ország ipara az országcsoporton belül így is a leggyorsabban fejlődött. Az előző évhez képest csak a Német Demokratikus Köztársaságban figyelhető meg némi ütemgyorsulás.

1970 elején Magyarországon és Romániában meggyorsult, Csehszlovákiában és a Német Demokratikus Köztársaságban mérséklődött az ipari termelés növekedésének üteme.

A korábbi évekhez hasonlóan a fontosabb ipari ágazatok közül az országok többségében a gépipar és a vegyipar növelte a legnagyobb mértékben termelését. A gépiparban a beruházási célokat szolgáló gépek és közlekedési eszközök mellett a tartós fogyasztási cikkek termelése nőtt a legjelentősebben. A KGST-országok-

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1966	1967	1968	1969
Bulgária	12	13	12	10
Csehszlovákia	7	7	5	5
Lengyelország	7	8	9	9
Magyarország	7	9	5	3
NDK	6	7	6	7
Románia	12	14	12	11
Szovjetunió	9	10	8	7

3. sz. táblázat

Néhány tartós fogyasztási cikk termelése a KGST-országokban 1969-ben

Árucikk	1000 db	1968. évi termelés = 100
Személygépkocsi	623	109
Televízió	8674	113
Porszívó	2466	110
Mosógép	6580	107
Hűtőszekrény	5220	113

ban — különösen Romániában és Bulgáriában — rendkívüli figyelmet fordítanak a műszaki haladást segítő műszerek, automaták, gépek termelésének fejlesztésére.

A *vegyiparban* különösen nagy fontossága van a műtrágyák termelésének és a dinamikusan fejlődő műanyagok és gyógyszerek, valamint műszálak termelésének. A KGST-országok 1969-ben műtrágyából 17,6 millió tonnát, 7 százalékkal többet, műanyagokból 2,3 millió tonnát, 11 százalékkal többet termeltek, mint 1968-ban.

Több szocialista országban 1969-ben a *kohászat* termelésének növekedése a korábbi évekhez képest meggyorsult. Bulgáriában jelentős mértékben bővült (9 százalékkal) a vaskohászat, a Német Demokratikus Köztársaságban és Romániában (8—10 százalékkal) a kohászat mindkét ága, Csehszlovákiában és Lengyelországban (10—13 százalékkal) a színesfémkohászat.

Figyelemre méltóan fejlődik a bolgár—szovjet kohászati együttműködés. Szovjet területen közös kohászati üzemek létesülnek, amelyek építésén részben bolgár munkások fognak dolgozni.

A szocialista országok többségében a korábbi évekhez hasonlóan gyors ütemben fejlődött a villamosenergia-termelés. Tovább folytatódott az *energiahordozók* termelésszerkezetének modernizálása. A KGST-országokat együtt tekintve, a kőszéntermelést lényegesen meghaladó mértékben nőtt a kőolaj- és földgáztermelés (2 százalékkal szemben 6, illetve 8 százalékkal). Az energiahordozók termelésének bővítése KGST-méretekben nem tartott lépést az igények rohamos növekedésével. Lengyelország a kedvező konjunktúrát kihasználva jelentősen bővítette kőszéntermelését. A legsúlyosabbnak az NDK-ban mutatkozott az energiahiány.

Az *építőanyag-ipar* termelése a szocialista országok többségében nem fejlődött kielégítő mértékben (Bulgáriában, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban 4 százalékkal nőtt, Magyarországon csökkent az építőanyagok termelése). Alig nőtt a cementtermelés. Az építőanyagok hiánya a legjelentősebb mértékben Csehszlovákiában és Magyarországon korlátozta az építkezéseket. Az építőanyag-ipari kapacitások bővítésében való fokozottabb együttműködés egyre sürgetőbb problémává válik a KGST-ben.

1969-ben a termelés növekedési ütemében a legnagyobb különbségek a szocialista országok között a *könnyűipar* egyes ágazataiban mutatkoztak. A gyorsabban fejlődő ágazatok közül kiemelhetjük Bulgáriában a nyomdaipart és az üvegipart, a Német Demokratikus Köztársaságban a cipőipart és a faipart, Lengyelországban és a Szovjetunióban a ruházati ipart, Romániában a ruházati és az üvegipart.

Magyarországon azonban 1969-ben több könnyűipari ágazat termelése nem érte el az egy évvel korábbi színvonalat, és csak kismértékben (2—3 százalékkal) nőtt a termelés a nyomdaiparban Lengyelországban, a ruházati iparban Bulgáriában és a Német Demokratikus Köztársaságban, a textiliparban a Szovjetunióban és a Német Demokratikus Köztársaságban, a faiparban a Szovjetunióban. A kedvezőtlen mezőgazdasági terméseredmények több országban korlátozták az élelmiszeripar nyersanyagellátását. A KGST-országokat együtt véve csökkent néhány fontosabb élelmiszer (cukor, olajok, vaj, hús) termelése.

Az iparban *foglalkoztatottak száma* Csehszlovákiában, a Német Demokratikus Köztársaságban és a Szovjetunióban csak kismértékben (1—2 százalékkal) emelkedett. Magyarországon a létszámnövekedés mértéke megegyezett a termelésével, a termelékenység stagnált. A szocialista országok közül Lengyelországban és Romániában nőtt a legnagyobb mértékben (4—5 százalékkal) a foglalkoztatottság, bár ezekben az országokban az ipari munka termelékenysége legalább ilyen mértékben nőtt. Az ötéves terv eddig eltelt időszakában Magyarországon, Lengyelországban és Romániában a termelés növekmé-

4. sz. táblázat

Az ipari termelés, a létszám és a termelékenység alakulása 1969-ben
(Az 1969. év az 1968. év százalékában.)

Ország	Termelés	Létszám	Termelékenység (létszám alapján számítva)
Bulgária	110	103	106
Csehszlovákia	105	101	104
Lengyelország	109	104	105
Magyarország	103	103	100
NDK	107	102	107
Románia	111	105	105
Szovjetunió	107	102	105

nyének mintegy fele, Bulgáriában és a Szovjetunióban csaknem kétharmada, Csehszlovákiában háromnegyede adódott a termelékenység emelkedéséből. A Német Demokratikus Köztársaságban a létszámnövekedés jelentéktelen volt. (Magyarországon, az iparban végrehajtott munkaidőcsökkentés folytán, az egy foglalkoztatottra jutó termelés stagnálása mellett 1969-ben az egy órára jutó termelés mintegy 5 százalékkal növekedett.)

Az európai szocialista országok többségében — s érdekes módon különösen éppen olyan országokban, ahol 1968-ban jó termést takarítottak be — az elmúlt évben kedvezőtlenül alakult *a mezőgazdasági termelés*. A Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban a mezőgazdasági bruttó termelés színvonala 5—7 százalékkal, a Szovjetunióban 3 százalékkal kevesebb volt, mint egy évvel korábban. Csehszlovákiában az 1968. évi rekordtermés lényegében változatlan maradt. Egyes országokban az agrotechnika gyors ütemű fejlődésére utal az a tény, hogy korábban a kedvezőtlen időjárás sokkal súlyosabb károkat okozott a mezőgazdaságban. Különösen vonatkozik ez a délebbi országokra, ahol az öntözés kiterjesztése (Románia, Bulgária) a műtrágya-felhasználás gyors ütemű növelése (Magyarország, Románia), valamint a gyümölcs- és szőlőtelepítések beérése (Bulgária, Magyarország) a termelés stabilizációs tényezőjévé vált. Bulgáriában és Romániában a teljes mezőgazdasági termelés értéke 2, illetve 5 százalékkal emelkedett. Romániában ezzel kompenzálódott az egy évvel korábbi visszaesés. Magyarországon az 1968. évi stagnálást 5 százalékos növekedés követte. Hosszabb távon, az egyes évek ingadozásait kiiktatva, megállapítható, hogy az utóbbi években — a hatvanas évek első feléhez viszonyítva — a mezőgazdasági termelés növekedése meggyorsult. Különösen

5. sz. táblázat

A mezőgazdaság teljes termelésének alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1966	1967	1968	1969
Bulgária	14	3,5	—9	2
Csehszlovákia	11	5,5	6	1
Lengyelország	5	2,5	4,5	—4,5
Magyarország	8	4	1	5
Románia	14	2	—4	5
Szovjetunió	9	2	4	—3

vonatkozik ez Csehszlovákiára és Magyarországra. Ezek az országok felzárkóztak a többi szocialista ország mezőgazdasági termelésének fejlődési üteméhez.

A gabonatermelés a Szovjetunióban és a Német Demokratikus Köztársaságban nem érte el az egy évvel korábbi kiemelkedő színvonalat. Az aszállyal és a téli kifagyásokkal sújtott gabonatermés a csökkenés ellenére jelentős mértékben magasabb volt, mint a korábbi évek átlagában. Bulgáriában és Magyarországon kiemelkedő kukoricatermést takarítottak be. Számottevően emelkedett ezenkívül a cukorrépatermés Bulgáriában, a búza- és árpatermés Csehszlovákiában.

A mezőgazdaság intenzívebb ágában, az állattenyésztésben az országok többségében csökkent az állatállomány. A szarvasmarha-állomány Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában és a Szovjetunióban 1—2 százalékkal, Bulgáriában és Magyarországon 4—5 százalékkal csökkent. A sertésállomány visszaesése ugyancsak Bulgáriában és Magyarországon volt a legjelentősebb (7—8 százalékos). A Szovjetunióban a szarvasmarha-állomány és a juhállomány csökkenésével szemben 14 százalékkal nőtt a sertésállomány. Az országok többségében (Bulgária, Csehszlovákia, NDK, Szovjetunió) a szarvasmarha-, sertés- vagy juhállomány csökkenéséből adódó kieséseket részben pótolta a baromfiállomány jelentős mértékű (6—10, Bulgáriában 19 százalékos) növekedése. Az országok az állománycsökkenést a hozamok növelésével pótolták, és így a legfontosabb állati termékekből általában nem csökkent a termelés. A hús- és tejtermelés stagnálása azonban időnként belső ellátási nehézségekhez vezetett.

A mezőgazdaság agrotechnikai színvonala 1969-ben is tovább emelkedett. A gépesítésben az utóbbi években előtérbe került a munkaigényes állattenyésztési munkák gépesítése. A műtrágya-felhasználás gyors ütemben emelkedik: az egy hektár szántóföldre jutó műtrágya-felhasználás a Német Demokratikus Köztársaságban meghaladta a 300 kg-ot, Csehszlovákiában a 200 kg-ot, Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban pedig 150 kg körül alakul. A szocialista országokban a műtrágya-felhasználáshoz hasonlóan nagy súlyt helyeznek az öntözött területek arányának növelésére is.

A szocialista országok többségében 1969-ben megélénkült *a külkereskedelmi tevékenység* és a külkereskedelmi forgalom (export) növekedésének üteme jelentős mértékben meghaladta a nemzeti jövedelemét. A külkereskedelmi expanzió a legnagyobb mértékű a Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban és Magyarországon volt: 11—13 százalékos. Bulgáriában, Csehszlovákiában és Romániában elsősorban az export fokozódott, az import kisebb mértékben bővült, Bulgáriában stagnált. Ezekben az országokban az im-

6. sz. táblázat

Néhány mezőgazdasági termény termelésének alakulása
(1969. év az 1968. év százalékában)

Ország	Búza	Árpa	Kukorica	Cukorrépa	Burgonya
Bulgária	100	114	134	118	95
Csehszlovákia	104	118	106	72	77
Lengyelország	103	131	93	76	89
Magyarország	107	100	126	93	116
Románia	90	92	108	97	..
Szovjetunió	84	113	135	75	90

port növekedésének lassulása részben a fizetési mérleg egyensúlyának javítása céljából hozott intézkedések eredménye. A KGST-országok külkereskedelmében 1969-ben (1966-hoz hasonlóan) a kelet—nyugati kereskedelem fejlődése volt a legdinamikusabb (kb. 12 százalékos). Az országok egymás közötti forgalma az átlagosnál kisebb mértékben (8—9 százalékkal) bővült. Bulgáriában az export növekedésében a legnagyobb szerepe a gépeknek és berendezéseknek volt (exportjuk több mint harmadával nőtt), Romániában a gépek mellett a petrolkémiai, faipari termékeknek és az építőanyagoknak, Magyarországon az anyagok és félkésztermékek mellett az élelmiszereknek, Lengyelországban a gépeknek.

(Bulgáriában, Romániában, Szovjetunióban) 1969-ben a beruházások hányada a nemzeti jövedelemben mérséklődött is. (Bulgáriában a beruházásoknak nemcsak az aránya, de volumene is csökkent.) Figyelembe véve azt is, hogy a beruházások arányának nemzeti árakon történő összehasonlítása pontatlan és csak nagyságrendek érzékeltetésére alkalmas, Bulgáriában, Romániában, Lengyelországban és Magyarországon a beruházások hányada a nemzeti jövedelemben különösen magas (több mint 30 százalék). E magas beruházási ráta mellett nagyon fontos a beruházások hatékonyabb felhasználására való törekvés. Az 1966—1969. években a nemzeti jövedelem növekményére jutó beruházási ráfordítások csök-

7. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország		1967	1968	1969
Bulgária	Export	12	11	12
	Import	6	12	—2
Csehszlovákia	Export	4	5	10
	Import	—2	15	5
Lengyelország	Export	11	13	10
	Import	6	12	13
Magyarország	Export	7	5	16
	Import	13	2	7
NDK	Export	8	10	13
	Import	2	3	
Románia	Export	18	5	10
	Import	27	4	7
Szovjetunió	Export	9	10	9
	Import	8	10	

A korábbi években a szocialista országokra az volt a jellemző, hogy a *beruházások* növekedési üteme nagyobb volt, mint a nemzeti jövedelemé és ennek következtében a beruházások a nemzeti jövedelmen belül viszonylag magas és egyre növekvő arányt képviseltek. Az utóbbi két évben — a Szovjetunióban a hatvanas évek második felében — a beruházások növekedési üteme az általános gazdasági fejlődés ütemét kevésbé haladja meg, sőt néhány országban kentek az 1961—1965. évekkel összehasonlítva. Ez a csökkenés főleg abból adódott, hogy a beruházások arányának növekedésénél nagyobb mértékben nőtt a gazdasági fejlődés üteme.

A szocialista országok többségében kedvezően alakul a beruházások anyagi-műszaki szerkezete: nő a gépek aránya. Az építőipari termelés növekedési üteme 1969-ben lelassult: az építési-szerelési munkák volumene a legtöbb országban 4—7 szá-

8. sz. táblázat

A beruházások és a nemzeti jövedelem dinamikájának összehasonlítása

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Nemzeti jövedelem		Beruházások	
	1966—1969 évek átlaga	1969	1966—1969 évek átlaga	1969
Bulgária	8,5	7,7	9—10	—15
Csehszlovákia	7,3	6,5	8	10
Lengyelország	6,3	3,5	9	8
Magyarország	7,0	6,0	10	7
NDK	5,2	5,0	10	13
Románia	7,9	7,3	11	5
Szovjetunió	7,6	6,0	7	4

zalékkal haladta meg az egy évvel korábbi színvonalat. (A Német Demokratikus Köztársaságban 10 százalékkal növekedett a termelés.) Az országok többségét jellemző lassulásnak egyik magyarázata az építőipari foglalkoztatottak számának stagnálása (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország), vagy a korábbi évekénél mérsékeltebb növekedése (Szovjetunió). Ennek megfelelően az építőipari termelés növekedésének legalább a fele termelékenységnövekményből adódott. (Magyarországon — a munkaidő-csökkentéssel összefüggésben — az egy építőipari munkásra jutó termelési érték 1969-ben stagnált.) Az építőipari kapacitások általában elmaradnak az igényektől, aminek a következménye az építkezések (beruházások) elhúzódása, a munkaszervezési fogyatékosságok és egyes országokban (például Csehszlovákiában) az infrastrukturális építkezések, lakásépítkezések háttérbe szorulása. A kapacitáshiány következménye az építkezések átlagot meghaladó drágulása is (Csehszlovákia, Magyarország).

A szocialista országok többségében a munkások és alkalmazottak átlagkeresete 3—4 százalékkal, Magyarországon és Csehszlovákiában 7, az NDK-ban 2 százalékkal emelkedett. A fogyasztói árak színvonala Csehszlovákiában 3,6 százalékkal, Lengyelországban 2 százalékkal, Magyarországon 1,5 százalékkal nőtt. Ennek

9. sz. táblázat

A munkások és alkalmazottak havi átlagkeresete 1969-ben

(Állami és szövetkezeti szektor)

Ország	Valuta	Havi átlagkereset	1969. évi átlagkereset az 1968. évi százalékában
Bulgária	Leva	117	103
Csehszlovákia	Korona	1878	107
Lengyelország	Zloty	2382	104
Magyarország[a]	Forint	2012	104
NDK	Márka	573	102
Románia	Lej	1300	104
Szovjetunió	Rubel	117	104

a) Állami szektor.

megfelelően a reálbérnövekedés mértéke Csehszlovákiában 4 százalék, Lengyelországban 1 százalék, Magyarországon 5 százalék volt. A reálbéreknél gyorsabb ütemben emelkedtek a reáljövedelmek.

A jövedelmek növekedésének megfelelően 1969-ben az országok többségében a fogyasztás 4—6 százalékkal, a kiskereskedelmi forgalom volumene 6—8 százalékkal meghaladta az egy évvel korábbi színvonalat. Csehszlovákiában és a Német Demokratikus Köztársaságban az iparcikkek, Romániában az élelmiszerek forgalma, Bulgáriában a vendéglátóipari forgalom a kiskereskedelmi eladások átlagánál nagyobb mértékben nőtt. A lakosság kereslete elsősorban a tartós fogyasztási cikkek, valamint egyes élettanilag értékesebb élelmiszerek iránt volt élénk. Csehszlovákiában stabilizációs központi intézkedésekkel csak részben sikerült az inflációs tendenciákat megfékezni és a belső piaci egyensúlyt helyreállítani: nem sikerült a lakosság pénzbevételeinek növekedésével arányosan bővíteni az árufedezetet. A többi szocialista országban a lakosság áruellátása összességében a kereslet növekedésének megfelelően bővült. Áruellátási problémák jelentkeztek azonban időnként egyes állati termékekből (például hús, tej, zöldség), iparcikkekből (például kötöttáru, személygépkocsi, építőanyagok); a termékek egy részénél a választék és a minőség, valamint az áruk terítése sem volt kifogástalan. A növekvő pénzjövedelmek és részben a nem mindig kielégítő ellátás hatására a kiskereskedelmi forgalomnál nagyobb mértékben nőtt a takarékbetét-állomány.

Fejlett tőkésországok

A fejlett tőkésországokban a hatvanas évek egyenletesebb gazdasági fejlődését 1967-ben a gazdasági növekedés ütemének jelentősebb mértékű visszaesése szakította meg. A recessziós jelenségek leküzdésére hozott gazdasági intézkedések után a gazdasági élet az országok többségében megélénkült: a bruttó nemzeti termék volumene a fejlett tőkésországok egészét tekintve 1968-ban 5,7 százalékkal haladta meg a recessziós 1967. év színvonalát. A fellendülést azonban számos kedvezőtlen jelenség kísérte: belső és külső egyensúlyi problémák, gyorsuló ütemű infláció stb. 1968 végén és 1969 elején az országok jelentős részében olyan adózási, hitelezési és költségvetési, valamint bérekkel és árakkal kapcsolatos intézkedéseket hoztak az egyensúlyi zavarok megszüntetésére, az infláció csökkentésére, amelyek alapján a gazdasági fejlődés ütemének mérséklődésére lehetett számítani. Jelentősebb mértékű lassulás azonban csak az Amerikai Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban következett be. A többi országban (főleg Franciaországban, NSZK-ban, Ausztriában, Belgiumban, Finnországban, Dániában) a gazdaság expanziója fokozódott. Az egyensúlyi problémák megoldása céljából hozott intézkedések sikerét illetően is jelentősek a különbségek. Az Egyesült Királyságban javult a fizetési mérleg és a belső gazdasági egyensúly, az Amerikai Egyesült Államokban azonban a külső és belső gazdasági egyensúlyi problémák változatlanul súlyosak. Itt ugyanis a bevezetett megszorítások csak a személyi fogyasztásra voltak hatással, a beruházói, a hadiipari kereslet expanziója tovább erősítette az inflációs irányzatot.

A gyorsabb ütemben fejlődő országok között is nagyok a különbségek az egyensúlyi helyzetet, az infláció mértékét illetően (gyorsabb-lassúbb infláció, aktív-passzív külkereskedelmi, fizetési mérleg, költségvetés stb.). Ezekben az országokban megfigyelhető azonban néhány közös tendencia is, ami abból adódott, hogy 1969 a gazdasági fellendülés második éve volt, és így a fellendülés késve jelentkező hatásai sajátos módon szembekerültek a várható mérséklődés előjeleivel. 1968-ban a termelés növekedését a kapacitástartalékok felhasználásával, csaknem változatlan foglalkoztatottság mellett biztosították. Mivel 1969-re a tartalé-

10. sz. táblázat

A bruttó nemzeti termék alakulása

(Százalékos növekedés az előző évhez képest, változatlan áron)

Ország	1958—1967. évek átlaga	1968	1969	1970. évi előrejelzés
Fejlett tőkésországok összesen	5,2	5,7	5	3,5
Ebből:				
Ausztria	4,3	4,1	6—7	4,5—5,5
Belgium	4,4	4,0	6	4,5—5
Dánia	5,0	3.6	7	3—4
Egyesült Királyság	3,3	3,6	2	3
Finnország	5,3	2,0	8	6
Franciaország	5,1	4,2	8—8,5	3,5—4
Hollandia	5,0	6,2	5	3,5—4,5
NSZK	4,8	7,0	8	4,5
Olaszország	5,6	5,4	5	6—7
Svédország	4,5	3,3	4,5—5	4—5
Svájc	4,9	4,0	4,5	4
Dél-Európa (Spanyolország, Portugália, Görögország, Törökország).....	5,8	5,1	7,5	6,5
Amerikai Egyesült Államok	4,6	4,9	2,8	1—1,5
Kanada	4,7	4,7	5	4
Japán	10,7	14,2	12,5	11—11,5

Források: OECD Economic Outlook, 1969. december; ECE Economic Survey of Europe in 1969.

kok jórészt kimerültek, a termelés változatlan ütemű növekedése a foglalkoztatottság több éven át stagnáló színvonalának emelkedését tette szükségessé. Ez a tendencia fokozottabban érvényesült a feldolgozó iparban. A foglalkoztatottság növekedése nyomást gyakorolt a bérszínvonalra, a béremelések hatását viszont a fokozódó inflációs tendenciák csökkentették. A reálbérek emelkedése mégis több országban elérte a termelékenységnek — a korábbi évnél mérsékeltebb — növekedését. A pénzügyi intézkedések hatását csökkentette a lakosság fokozódó inflációra, adózási reformra számító magatartása. A lakossági elővásárlások tovább erősítették az amúgy is expanzív keresletet. Az 1968. évi fellendüléssel összefüggésben 1969-ben egyéves késéssel jelentős beruházási kereslet bontakozott ki.

A restriktív intézkedések a legnagyobb mértékben a kormányzati kiadásokat érintették. Az országok többségében azonban hatásuk késett és továbbgyűrűzésük mérsékelt maradt.

1969-ben a gazdasági előrejelzésekben — az Amerikai Egyesült Államok behozatalának megszigorításával összefüggésben — a nemzetközi kereskedelem expanziójának mérséklésére számítottak. Ezzel szemben a külkereskedelmi forgalom növekedése meggyorsult: az amerikai importkorlátozások hatását ellensúlyozta a nyugat-európai országok egymás közötti forgalmának ugrásszerű bővülése (az NSZK 29, Franciaország 40 százalékkal, a többi országok többsége 20—25 százalékkal növelte importját a kontinens tőkésországaiból).

★

A hatvanas években a fejlett tőkésországok gazdaságának növekedésében egyre nagyobb szerep jutott a nem ipari ágazatoknak. Az utóbbi két évben ez a tendencia megváltozott: a feldolgozó ipar konjunktúrája meghatározta a nemzetgazdaságok fejlődésének alakulását. 1969-ben az ipari termelés növekedése az országok többségében másfél-kétszer nagyobb volt, mint a bruttó nemzeti

terméké és Japánon kívül Ausztriában, Franciaországban, az NSZK-ban, Görögországban, Hollandiában és Spanyolországban is meghaladta a 10 százalékot. A korábbi évekhez viszonyítva is mérsékelten nőtt az ipari termelés az Amerikai Egyesült Államokban, Olaszországban és az Egyesült Királyságban. 1970 elején az ipari termelés változatlanul dinamikusan növekedett Japánban (17 százalékkal), Svédországban, Ausztriában, a Német Szövetségi Köztársaságban és Hollandiában (7—11 százalékkal). A bizonytalanság és a stagnálás jelei mutatkoznak az Amerikai Egyesült Államokban, Norvégiában és Franciaországban.

11. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1967	1968	1969
Ausztria	0,8	7,2	10,7
Belgium	1,4	5,8	10,5
Egyesült Királyság	0,0	5,3	3,4
Finnország	3,8	6,0	9,9
Franciaország	2,3	5,0	12,3
Görögország	4,6	7,7	11,5
Hollandia	4,9	10,9	12,6
NSZK	—2,1	12,0	12,9
Norvégia	4,5	4,3	5,1
Olaszország	8,3	6,3	3,1
Spanyolország	4,1	5,4	14,9
Svédország	3,0	5,3	7,3
Egyesült Államok	1,2	4,7	4,4
Kanada	1,9	5,4	5,0
Japán	19,2	17,5	16,7

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1970. március.

A fejlett tőkésországokban az elmúlt években az ipari termelés növekedésének csaknem kizárólagos forrása a termelékenység és a munkaintenzitás fokozása volt. 1969-ben — a kapacitástartalékok kimerülésével összefüggésben — több országban meggyorsult a feldolgozó iparban foglalkoztatottak számának növekedése. Az Amerikai Egyesült Államokban a létszámnövekedés elérte a 2, Kanadában, Japánban, Ausztriában, Olaszországban stb. a 3, az NSZK-ban az 5 százalékot. 1970-ben több országban tovább erősödik az a tendencia, hogy az ipari termelésnek a korábbinál nagyobb része adódik a létszámemelkedésből. Ez év elején például Svédországban az ipari termelés 7 százalékos növekményének csak egyharmada (2 százalék) származott a termelékenység emelkedéséből, kétharmadát (5 százalék) a létszámgyarapodás eredményezte.

Az ipari termékek keresletének bővülésében a dinamikusan fejlődő országok többségében az átlagosnál nagyobb szerepet játszott a beruházási javak expanziója. 1969-ben például Japánban az ipari termelés 17 százalékos növekedésével szemben a beruházási javak termelése 19 százalékkal, Ausztriában 11 százalékkal szemben kb. 20 százalékkal, az NSZK-ban 13 százalékkal szemben 18 százalékkal haladta meg az egy évvel korábbi színvonalat.

Az ipari konjunktúra általános menetéhez szorosan kapcsolódott a kohászat, a gépipar, a vegyipar és néhány országban a textilipar termelésének alakulása. 1969-ben a kohászat Ausztriában, Luxemburgban, Finnországban, Franciaországban, Hollandiában és Japánban 14—20 százalékkal, a gépipar Ausztriában, Belgiumban, az NSZK-ban és Japánban 16—22 százalékkal növelte termelését. Az utóbbi évek termelésingadozásaitól eltérően a textil-, ruházati és cipőipar fejlődése több országban (Ausztria, Belgium, Finnország, NSZK) meggyorsult. Ezekben az iparágakban a termelés csak az Amerikai Egyesült Államokban stagnált.

A fejlett tőkésországokban a kedvező 1967. és 1968. évi eredményeket követően 1969-ben — az előzetes számítások szerint — a mezőgazdasági termelés színvonala csökkent. Búzából kevesebb termett, mint egy évvel korábban. Az Egyesült Államokban — amely a fejlett tőkésországok búzatermelésének csaknem felét adja — 1969-ben 39,7 millió tonna búza termett, kevesebb, mint 1967-ben vagy 1968-ban (41,5 illetve 42,9 millió tonna). A termelő és felhasználó ország-

12. sz. táblázat

Néhány fontosabb iparcsoport termelésének alakulása 1969-ben

(Százalékos változás 1968-hoz képest)

Ország	Bányászat	Kohászat	Gépipar	Textil-, ruházati és cipőipar
Ausztria	2	14	18	11
Belgium	—7	11	16	9
Egyesült Királyság	—6	3	4	2
Finnország	15	19	7	13
Franciaország	..	14	11	..
Hollandia	28	19	12	3
NSZK	3	13	19	10
Norvégia	12	9	5	1
Olaszország	..	1	1	5
Svédország	1	8	8	..
Egyesült Államok	3	9	3	kevesebb mint 1
Kanada	—2	—2	9	4
Japán	—1	20	23	8

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1970. március.

gok a csökkenés ellenére is jelentős készletekkel rendelkeznek. Az Egyesült Államokban például az 1969 eleji 36,6 millió tonnával szemben 1970. január 1-én 41,6 millió tonna búzát tartalékoltak. Árpából és kukoricából kedvezően alakultak a termés-eredmények. A legtöbb országban csökkent a burgonya és a cukorrépa termelése. A fontosabb nyugat-európai és amerikai fejlett tőkésországokban nőtt a dohánytermelés. A jó termés azonban csak részben pótolta a fejlődő országokban mutatkozó terméskiesést. A gyümölcsök közül kedvező termést takarítottak be almából. Az állati termékek közül a hústermelés, amely 1968-ban különös nagy mértékben növekedett, 1969-ben az országok egészét vizsgálva alig változott. A tejtermelés a legfontosabb termelő országokban — Franciaország, Hollandia kivételével — csökkent. (A visszaesés különösen jelentős volt az Egyesült Államokon kívül Angliában és Olaszországban.)

1969-ben a *külkereskedelmi forgalom* a gazdasági konjunktúra egyik hajtómotorjának bizonyult. 1969 elején a gazdasági előrejelzésekben a külkereskedelmi forgalom növekedési ütemének mérséklődésére számítottak. Ezzel szemben a külkereskedelmi árak alakulásával, a nagymérvű gépberuházással, a készletezésekkel stb. összefüggésben a külföldi kereslet változatlanul élénk maradt. A legnagyobb mértékben (21 százalékkal) a nyugat-európai országok egymás közötti forgalma bővült, bár nem sokkal maradt el ettől a Japánnal lebonyolított külkereskedelmi forgalom dinamizmusa sem. A várakozásnak megfelelően alakult Nyugat-Európa Észak-Amerikába irányuló kivitele. A megszorító intézkedések hatására Észak-Amerika importja Nyugat-Európából csak 4 százalékkal nőtt.

13. sz. táblázat

Nyugat-Európa külkereskedelmi forgalmának alakulása 1969-ben

(%; az előző év = 100, folyó áron számítva)

Terület	Export	Import
Világ összesen	117	117
Ebből: Észak-Amerika	104	111
Japán	119	119
Nyugat-Európa belső forgalma	121	
Szocialista országok	108	113

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1970. március.

A fejlett tőkésországok közül Japán, az Egyesült Királyság, Norvégia és Ausztria az importjánál jóval nagyobb mértékben növelte exportját. Japán exportjának expanziójában a versenyképességnek az utóbbi években elért növekedése mellett fontos szerepe volt az Amerikai Egyesült Államok Japán számára kedvező importszerkezetének is. Az Egyesült Királyságban az importot meghaladó mértékű exportexpanzió a restriktív gazdaságpolitika sikere. A restriktív légkör, a mérsékelt belső kereslet mellett az import kismértékű (5 százalékos) növekedéséhez az importletéti rendszer mellett a gyorsan növekvő árak járultak hozzá. A leértékelés — némi késéssel — serkentően hatott az ország exportjára és a külkereskedelmi mérleg egyenlegének kedvező alakulásával összefüggésben némileg megszilárdult a font. A vártnál kedvezőtlenebbül alakult az Egyesült Államok és Franciaország külkereskedelmi mérlege. Az Egyesült Államokban 1969 elején a dokkmunkások sztrájkja korlátozta a kivitelt. Franciaországban az inflációellenes pénzügyi és adózási intézkedések, valamint a leértékelés hatása a múlt évben még nem érződött. A belső kereslet és bizonyos spekulációk hatására az import 1969-ben itt bővült a legnagyobb mértékben (24,4 százalékkal). A Német Szövetségi Köztársaságban az élénk belső kereslet hatására 1969-ben a behozatal növekedése meggyorsult. A márka felértékelése viszont rövid távon nem érintette a Német Szövetségi Köztársaság kivitelének expanzióját. A kisebb országok közül 1969-ben különösen Belgiumban, Hollandiában és Svédországban használták ki a világkereskedelem fellendülését.

A gazdasági konjunktúra lanyhulásával és néhány ország (USA, Franciaország) importkorlátozó politikájával összefüggésben 1970-ben a fejlett tőkésországok kereskedelmének korábbinál mérsékeltebb (7—8 százalékos) növekedését várják. 1970 elején azonban néhány ország külkereskedelmi forgalmának alakulása rácáfolt az előrejelzésekre. Japán, az NSZK, Hollandia, Svédország exportjának és importjának, Norvégia és Spanyolország importjának növekedése meghaladta a 19—20 százalékot. Franciaországban és az Egyesült Királyságban az importvolumen stagnálása mellett az export továbbra is gyors ütemben (13—14 százalékkal) nő.

A világpiaci árak tetemes emelkedése 1969-ben elsősorban Kanada, az Egyesült Államok, Franciaország,

14. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1967	1968	1969	1967	1968	1969
	Export			*Import*		
Ausztria	7	10	21	—1	8	13
Belgium-Luxemburg	3	16	23	0	16	20
Egyesült Királyság	—2	7	14	6	7	5
Franciaország	4	12	18	4	13	24
Hollandia	8	15	20	4	12	18
Norvégia	11	12	14	14	—2	9
NSZK	8	14	17	—4	16	24
Olaszország	8	17	15	13	6	21
Spanyolország	10	15	20	—3	1	20
Svédország	6	9	15	3	9	15
Egyesült Államok	4	9	10	5	23	9
Japán	7	24	23	23	11	16

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1970. március.

Svédország, Svájc és Japán külkereskedelmi forgalmát érintette, de a cserearányok jelentősebb változása csak az Egyesült Államokban és Hollandiában figyelhető meg.

1969-ben a külkereskedelmi forgalom egyenlege, valamint a szolgáltatások és tőkemozgások együttes hatására elsősorban az Egyesült Királyságban és Japánban javult a fizetési mérleg. A fizetési mérleg hiányából adódó problémák tovább súlyosbodtak Franciaországban, az Egyesült Államokban és Kanadában. 1970-ben várhatóan tovább erősíti pozícióit az Egyesült Királyság és Japán, és az 1969. évi kedvezőtlen eredmények javulását remélik az Egyesült Államokban és Franciaországban. A márka felértékelése és az élénk belföldi kereslet hatására a Német Szövetségi Köztársaságban a korábbi évek aktív egyenlegével szemben 1970-ben a fizetési mérleg egyensúlyhoz közeli egyenlegét várják.

1970 elején az arany- és devizatartalékok Japánban, az Egyesült Királyságban, Ausztriában, Belgiumban és Hollandiában nagyobbak voltak, mint egy évvel korábban. Ezzel szemben csökkentek Finnországban, Franciaországban, az NSZK-ban, Olaszországban, Norvégiában és Svédországban.

A fejlett tőkésországokban a *beruházások* alakulása — bár némi késéssel — viszonylag szorosan összefügg a gazdasági konjunktúra általános helyzetével. 1967-ben azokban a fejlett tőkésországokban, amelyek-

15. sz. táblázat

A fizetési mérlegek egyenlegének alakulása
(milliárd dollár)

Ország	1964—1967. évek átlaga	1968	1969	1970. évi előrejelzés
Belgium-Luxemburg	0,15	0,29	0,35	0,35
Egyesült Királyság	—0,48	—0,72	0,70	1,20
Franciaország[a]	0,27	—0,86	—1,30	0,20
Hollandia	—0,10	0,06	0,15	0,05
NSZK	0,25	2,84	1,50	0,40
Olaszország	1,64	2,64	2,45	1,80
Egyesült Államok	3,75	—0,28	—0,60	1,50
Kanada	—0,75	—0,09	—0,65	—0,75
Japán	0,38	1,05	2,20	2,00

a) A frank-övezet nélkül.
Forrás: OECD Economic Outlook, 1969. december.

16. sz. táblázat

A főbb tőkésországok arany- és devizakészletei
(millió dollár)

Ország	1969. január	1969. szeptember	1970. anuár
Egyesült Királyság	2 434	2 434	2 578
Franciaország	4 215	4 006	3 885
NSZK	7 164	10 714	6 552
Olaszország	4 322	4 623	3 969
Svájc	3 077	3 219	3 194
Egyesült Államok	14 166	14 961	14 176
Japán	2 661	2 837	3 147
Kanada	2 871	2 546	2 709

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1970. március.

ben recessziós jelenségek bontakoztak ki, csökkent a beruházások volumene. A konjunktúra megélénkülése után 1968-ban a beruházások az országok egy részében növekvő tendenciát mutattak. Az év végén a vállalatok a kedvező kilátások hatására átértékelték fejlesztési terveiket, s így a beruházások több országban (Belgium, Franciaország, NSZK, Ausztria, Japán) rendkívül nagymértékben növekedtek. A beruházásokon belül emelkedett a gépek és berendezések aránya. Az elmúlt évben a gépi beruházások volumene például Ausztriában 11 százalékkal, Belgiumban 16 százalékkal, az NSZK-ban és Finnországban 24—26 százalékkal haladta meg az egy évvel korábbi színvonalat.

százalékkal, Japánban 17 százalékkal nőttek. A gazdasági konjunktúra velejárója volt ugyanakkor a korábbi éveknél nagyobb mértékű fogyasztói áremelkedés. A fogyasztói árak különösen nagymértékben emelkedtek Kanadában, az Egyesült Királyságban, az Egyesült Államokban és Japánban (5—5 százalékkal), valamint Hollandiában és Franciaországban (6—8 százalékkal). A korábbi éveknél nagyobb mértékű infláció megátolta a *reálbérek* növekedésének a nominálbérekhez hasonló mértékű fokozódását. 1969-ben a fejlett tőkésországok többségében a reálbérek 3—4 százalékkal, Olaszországban, Svédországban és Norvégiában 5—6 százalékkal, Japánban mintegy 11 százalékkal emelkedtek. Az Egyesült

17. sz. táblázat

A bruttó állótőke-képződés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest.)

Ország	1967	1968	1969	1970. évi előrejelzés
Ausztria	—	—1	7	8
Belgium	1	—1	10—12	8
Egyesült Királyság	7	4	0	4
Franciaország	6	5	9,5—10	4,5—5
Hollandia	8	10	—1	4,5—5
NSZK	—7	8	16	8
Olaszország	10,5	7	10	10
Svédország	5	—1	4,5	5,5
Egyesült Államok[a]	—1	5,5	5	—0,5
Japán	18	23	19	15,5
Kanada[a]	—3	—2	5	5

a) Magánberuházások.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1969. december; ECE Economic Survey of Europe in 1969.

1969-ben több országban a gazdasági fejlődés egyik velejárója volt a nagymértékű *készletfelhalmozás.* A készletfelhalmozás változása Ausztriában, Franciaországban, Norvégiában, Svédországban és az Egyesült Királyságban meghaladta a bruttó nemzeti termék növekményének 10 százalékát, Hollandiában pedig elérte a bruttó nemzeti termék évi növekményének harmadát.

1969-ben a fejlett tőkésországok többségében a nominálbérek 6—10

Királyságban a reálbérek stagnáltak, az Egyesült Államokban és Hollandiában csak mintegy 1,5 százalékkal nőttek, mivel a nominálbérek viszonylag nagymértékű emelkedését (5—9 százalék) csaknem teljes egészében elnyelte az árak emelkedése. Az infláció megfékezésére hozott különféle gazdasági intézkedések az országok többségében 1970 elején még alig éreztették hatásukat. Sőt, az Egyesült Államokban, Japánban, az NSZK-ban, Belgiumban, Norvégiá-

18. sz. táblázat

A magán- és a közületi fogyasztás alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Magánfogyasztás			Közületi fogyasztás		
	1968	1969	1970. évi előrejelzés	1968	1969	1970. évi előrejelzés
Ausztria	3,6	3,0	5,0	3,9	3,5	3,0
Belgium	4,9	5—6	5	6,8	5	5
Egyesült Királyság	2,4	0,3	1,7	0,5	0,6	3,4
Franciaország	5	7—7,5	3—3,5	4,2	4,5	2
Hollandia	5,7	3,5	5,5	1,8	4	3
NSZK	3,6	7,7	7	0,2	4—5,5	4
Olaszország	4,3	6	7,5	4,1	3,5	4
Svédország	4,3	3,9	3,5	8,3	5,8	4
Egyesült Államok	5,2	3	2,5	6,0	1	—1
Japán	9,4	9	10	6,9	6	5,5
Kanada	4,5	5	4	1,1	3,5	2,5

Forrás: OECD Economic Outlook, 1969. december; ECE Economic Survey of Europe in 1969.

ban és Svédországban az elmúlt évihez képest is fokozódott az áremelkedések üteme. Az év első hónapjaiban a fogyasztói árindexek az egy évvel korábbi színvonalhoz képest Japánban és Norvégiában 8—9 százalékos, az Egyesült Államokban és Svédországban mintegy 6 százalékos emelkedést mutatnak. A közeljövőben több országban nem várható az infláció mérséklődése, mivel a nagykereskedelmi árak még a fogyasztói áraknál is nagyobb mértékben emelkednek, aminek a továbbgyűrűződése elkerülhetetlen.

A fejlett tőkésországoknak több mint felében 1969-ben — az élénk gazdasági konjunktúra mellett — mérséklődött a magánfogyasztás növekedésének viszonylag magas 1968. évi üteme. A magánfogyasztás országonkénti növekedése eléggé eltérő volt, például az Egyesült Királyságban 0,3 százalék, Japánban 9 százalék. A költségvetés, a hitel és a közületi fogyasztás a legtöbb országban a gazdasági fejlődés korlátozójának, a restrikciós gazdaságpolitika eszközének szerepét töltötte be 1969-ben. 1970-ben a fejlett tőkésvilág egészét tekintve a magán- és a közületi fogyasztás várhatóan mérsékeltebb ütemben nő majd, mint az elmúlt évben.

Pócs Ervin

A vágósertés-termelés fejlődését befolyásoló főbb tényezők

A sertéstenyésztésnek és a sertéshústermelésnek a húsfogyasztásban, az exportban és a mezőgazdasági termelésben betöltött szerepe folytán nagy népgazdasági jelentősége van.

Közismert, hogy hazánkban nagyon kedvelt a sertéshús. A sertéshús iránti kereslet egész éven át nem csökken, még akkor sem, ha más húsfélékből nő a kereslet. Az összes húsfogyasztáson belül a sertéshús részaránya folyamatosan nő. 1950-ben a részarány 45,6 százalék volt és 1968-ban már 54 százalék.

A sertészsír jelentősége viszont fokozatosan csökken. A század elején

még 1 : 2,62 volt a hús-, illetve a zsírfogyasztás aránya, 1938-ban 1 : 0,87-ra, 1968-ban pedig 1 : 0,65-re csökkent.

A viszonylag nagy hazai fogyasztás miatt a megtermelt sertéshúsnak csak kisebbik hányada kerül exportra. Ennek ellenére a sertéstermékek külkereskedelmi forgalmunknak jelentős tényezői, elsősorban feldolgozott termékek (dobozolt sonka, szalámi stb.) formájában. A sertéshús és a belőle készült termékek exportjának részaránya az elmúlt években elérte a mezőgazdasági export 13—14, az összes állattenyésztési exportnak pedig 20—23 százalékát.

A sertéstenyésztés szolgáltatja a mezőgazdaság bruttó termelési értékének mintegy 15—16 százalékát, az állattenyésztés értékéből pedig 36—38 százalékkal részesedik.

A sertésállomány és a termelés helyzete

Az igények fokozatos növekedése és a kedvező termelési adottságok következtében sertésállományunk, valamint vágósertés-termelésünk a felszabadulás után jelentősen fejlődött.

A felszabadulás előtt az évi átlagos sertésállomány egyik évben sem érte el az 5 milliót, 1956—57-től kezdve viszont minden évben meghaladta a 6 milliót. Az állomány növekedésével egyidejűleg megváltozott az állomány szektoronkénti megoszlása. A nagyüzemek állománya 1957-ben az országosnak még csupán 20 százaléka volt, ma már ez 50 százalék. Az állomány fejlődésével, valamint szektorális változásával párhuzamosan nőtt a vágósertés-termelés is, ami a termelékenység fokozatos javulásával párosult. Ezt a fejlődést egyértelműen bizonyítják a gazdasági mutatók is.

— A sertésállomány minőségi (fajtánkénti) összetétele nagymértékben változott. A zsírtípusú sertés aránya az 1950. évi 70 százalékról 1968-ig 6 százalékra csökkent, a hússertések aránya 14-ről 70 százalékra emelkedett.

— Növekedett az állomány szaporasága. A 100 kocára jutó országos hasznosult szaporulat az 1958. évi 900-ról 1968-ban 1108-ra, ezen belül a nagyüzemekben 930-ról 1180-ra nőtt.

— Az állomány 1958—1968 között 19 százalékkal gyarapodott, a vágósertés-termelés viszont 55 százalékkal nőtt. Ennek megfelelően az egy sertés számosállatra jutó vágósertéstermelés 8,3 q-ról 11,3 q-ra emelkedett.

— A nagyüzemekben előállított hízott sertések elkészülési ideje 16 hónapról 9,2 hónapra csökkent. Az 1 kg élősúly előállítására jutó takarmányfelhasználás pedig 5,8 kg-ról 4,8 kg-ra mérséklődött.

— A fajtaváltozás, valamint a tartási körülmények javulása folytán az átlagsúly 125 kg-ról 113 kg-ra csökkent, a húskihozatal pedig 40 százalékról 47 százalékra nőtt.

A sertésállomány, illetve vágósertés-termelés elemzésekor rá kell azonban mutatni azokra a pozitív és negatív tényezőkre, amelyek az ágazat egészének alakulását befolyásolják. Közülük a két legfontosabb tényezővel, az állomány minőségi összetételével, termelőképességének alakulásával, valamint az állomány és a termelés periodikus hullámzásával kívánok foglalkozni.

A sertésállomány minőségi összetétele, termelőképességének alakulása

A felszabadulás előtt az ország sertésállományának nagy részét — mintegy 80 százalékát — a közismert mangalica fajta, valamint ennek keresztezései adták. A felszabadulás után az állomány fajta szerinti összetétele fokozatosan javult.

Hazánk sertéstenyésztésével kapcsolatban többször felvetődik az a kérdés, hogy az állomány minőségi változása, ebből eredően genetikai képességének javulása összhangban van-e a termelés és a termelékenység alakulásával. Megállapíthatjuk, hogy a sertéstenyésztés fajtaösszetétel és termelőképesség tekintetében

1. sz. táblázat

A sertésállomány minőségi változása
(Országos adatok százalékban)

Év	Zsírsertés	Keresztezett	Hússertés
1935	81,2	12,8	6
1950	70,4	15,5	14,1
1957	43,5	27,0	29,5
1964	6,1	28,7	65,2
1968*	6,0	24,0	70,0

* Számított adat

előbbre tart, mint amit a termelési eredmények mutatnak. Az állomány termelőképességének kihasználását a tartási és takarmányozási körülmények lassú javulása vagy esetenként stagnálása akadályozta. A kívántnál rosszabb tartási adottságok ellenére azonban az állomány termelékenysége nőtt.

Nehéz egyértelműen meghatározni, hogy a fajtaváltozás milyen mértékben játszott közre a termelékenységi mutatók javulásában, hiszen az egyéb tényezők (takarmányellátottság, tenyésztési, tartási technológiák) némi javulása is közrejátszott ebben. Valószínű azonban, hogy a fajtaváltozás utáni időszakban bekövetkezett termelékenységemelkedés nagyrészt a hússertésállomány kedvezőbb genetikai adottságából származott.

A termelés hatékonysága a sertéstartás valamennyi fázisában javult (a malacnevelésben, a kocatartásban, valamint a hizlalásban egyaránt).

Az elmúlt 10 év alatt (1959—1968 között) a hasznosult szaporulat országosan 32,6 százalékkal, az állami gazdaságoknál 18,0 százalékkal, a tsz-eknél pedig 48,0 százalékkal javult. A szaporulati mutató javulása nagyrészt a fajtaváltozásnak tulajdonítható. Több mint 10 évvel ezelőtt (1956—57-ben) külföldi — svéd, dán, angol stb. — hússertés fajtákat hoztunk be, és elkezdődött a hazai nemesítési munka. Ennek hatása legnagyobbrészt a szaporulatban, az egy ellésre jutó malacok számának növekedésében fejeződött ki. Az egy ellésre jutó malacok száma 1958-ban 6,7 db volt, 1968-ban 8,7 db. Javult a kocák ellési gyakorisága is. 1957—58-ban a nagyüzemekben a kocák évenként átlagosan csupán 1,3-szer fialtak, 1968-ban már 1,8-szor.

Az 1958—59. évekbeli fajtaarányt és szaporulatot változatlan színvonalon feltételezve, 1968-ban országosan 130 000-rel, ebből az állami gazdaságoknál 10 000-rel, a tsz-eknél 80 000-rel több anyakocára lett volna szükség a megtermelt vágósertések előállításához. E többlet-kocaállomány takarmányigénye országosan mintegy 12—13 000 vagon lett volna.

A sertésállomány minőségi változása — a szaporulaton túlmenően — egyéb kedvező belső értékmérő tulajdonságok realizálására nyújtott lehetőséget. Közülük elsősorban *a hús- és zsírtermelő képesség alakulása* a figyelemre méltó.

A hússertésállomány növekedése a felvásárolt hízósertések átlagsúlyának csökkenésében és a húskihozatal javulásában jelentkezett.

2. sz. táblázat

Az átlagsúly, valamint a hús- és a fehéráru-kihozatal alakulása

Év	Átlagsúly (kg)	Kihozatal (%)	
		Csontoshús	Fehérárú
1958	125,0	40,9	41,9
1959	116,0	42,9	37,3
1960	117,0	43,5	37,4
1961	115,0	44,6	36,2
1962	114,0	45,8	34,5
1963	116,0	46,5	34,1
1964	118,0	46,5	34,6
1965	115,0	47,1	33,7
1966	111,4	45,6	34,6
1967	113,6	46,2	33,2
1968	113,2	46,8	33,0

1958—1968 között az átlagsúly mintegy 12 kg-mal (10,0 százalékkal) csökkent, a húskihozatal pedig 6—7 ponttal javult, miközben a zsírkihozatal 8—9 ponttal csökkent.

Az 1958. évi hús- és fehéráru-kihozatali arányok fennmaradása esetén — az 1968. évi központi vágósertés-termelést feltételezve — 3400 va-

gon zsírtöbblet mellett 2300 vagon csontoshúshiány keletkezett volna. Végső soron a hús- és a fehéráru arányának kedvezőbb alakulása mintegy 130 millió dFt többletet eredményezett.

A súlygyarapodásban, az elkészülési időben ugyancsak figyelemre méltó volt a fejlődés, ami részben a fajtaváltozásból eredő kedvezőbb növekedési erélynek, a takarmányozás minőségi változásának, s a gondozás bizonyos mértékű javulásának tudható be.

1957—58-ban 44 százalékos zsírsertés-arány mellett a tartási viszonyok és a technológia régi rendszerű volt. A nagyfalkás hizlalási rendszer, a széles körű legeltetés, végső soron az extenzív tartási módszerek voltak a jellemzőek. Egyrészt emiatt, másrészt az adott fajta genetikai képessége miatt az átlagos napi súlygyarapodás alacsony színvonalú volt. Nagyüzemekben ebben az időszakban az átlagos napi súlygyarapodás (30—130 kg között) 330 g körül alakult, ezen belül az állami gazdaságoknál 350 g, a tsz-ekben 300 g, 1968-ban viszont — azonos súlykategóriákban — 434 g, az állami gazdaságoknál 432 g, a tsz-ekben pedig 410 g volt a napi súlygyarapodás, tehát 1958—1968 között — vagyis 10 év alatt — mintegy 30 százalékkal javult.

Ennek következtében a sertések elkészülési ideje is lényegesen csökkent.

3. sz. táblázat

A sertések elkészülési idejének alakulása

(hónap)

Év	Állami gazdaság	Tsz
1958	13,4	17,0
1959	13,2	17,9
1960	13,1	16,9
1961	12,6	15,5
1962	11,7	13,8
1963	11,8	12,8
1964	12,5	13,1
1965	10,4	12,0
1966	9,5	10,3
1967	9,3	9,9
1968	9,0	9,2

A sertések elkészülési idejének alakulása és a nagyüzemi sertésállomány minőségi javulása között szoros összefüggés van.

A vizsgált időszakban a sertések elkészülésének ideje mintegy 5—7 hónappal — 35—40 százalékkal — javult. Ebben természetesen nagy szerepe van a választási idő és a súly kedvezőbb alakulásának is. 1958-ban például az állami gazdaságokban még 70 nap körül volt a választási idő, 11,6 kg-os választási súllyal. 1967—68-ban viszont a választási idő 52 napra lecsökkent, a súly pedig 16 kg-ra emelkedett.

A hizlalási idő rövidülésének arányában javult a férőhelyek kihasználtsági foka.

Az 1958. évi elkészülési idő alapján az 1968. évi termeléshez 30—40 százalékkal több férőhelyre lett volna szükség a jelenlegi férőhely-ellátottsággal szemben.

Mindezek következtében az egész sertésállomány hústermelő képessége javult.

4. sz. táblázat

Egy sertés számosállatra jutó csontoshústermelés (q-ban)

Év	Állami gazdaság	Tsz	Országos
1950—55	3,6	1,4	3,4
1956—60	4,4	2,0	4,1
1961—65	5,1	4,4	4,5
1966	6,0	6,0	4,9
1967	6,2	6,1	5,1
1968	6,4	6,2	5,5

A fajlagos takarmányfelhasználás alakulásában azonban nincsenek számottevő eredményeink. A sertésállomány növekedésével és fajtaösszetételének változásával párhuzamosan nem javultak a nagyüzemi tartási és takarmányozási feltételek. Különösen az átszervezés időszakában, amikor a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban az állomány gyors ütemben növekedett, de a férőhelyek, a takarmányozás és a szakértelem elmaradt a kívánatos színvonaltól. Emiatt az állományban meglevő ge-

netikai képességek csak csökkentett mértékben realizálódtak. Vonatkozik ez elsősorban a takarmányfelhasználás alakulására. Az elmúlt időszak alatt javult ugyan a fajlagos takarmányfelhasználás, de csekély mértékben.

5. sz. táblázat

1 kg ráhizlalt súlyra jutó abraktakarmány (kg)

Év	Állami gazdaság	Tsz
1963	5,2	4,9
1964	5,2	4,8
1965	5,1	4,9
1966	4,9	4,9
1967	4,6	4,8
1968	4,6	4,6

A mai fajtaarány mellett a reális takarmányfelhasználás 4,0—4,1 kg lehetne. A kedvezőtlen feltételek következtében a fehérje-takarmányok hatásfoka a sertéságazatban a leggyengébb. Számítások szerint a fehérje itt csupán 5—6 százalékos hatékonyságjavulást mutat, a pecsenyecsirkénél viszont 15—20 százalékot.

A kedvezőtlen takarmányhasznosítás egyik legfontosabb tényezője a termelés hatékonyságát biztosító korszerű férőhelyek elégtelensége. A sertéstenyésztésben a nagyüzemi korszerű férőhelyek aránya csupán 30—35 százalék, így a mintegy 80 százalékot kitevő hússertésállomány genetikai képessége nem tud megfelelően kibontakozni.

Fehérjehiányunk ezideig leginkább a sertéstenyésztést érintette. Sertésnél az átlagos fehérje-ellátottsági szint az elméletileg számított szükségletnek csupán 78 százalékát tette ki. A nagyüzemi sertésállomány keveréktakarmánnyal való ellátottsága mintegy 68—70 százalék, a baromfitenyésztésben 100 százalék.

Végső soron megállapíthatjuk, hogy a nagyüzemi sertésállomány termelékenységi színvonala összességében javult, de még elmarad a kívánalomtól, a világszínvonaltól.

6. sz. táblázat

A sertéstartás termelékenységi mutatói

Megnevezés	Mértékegység	A fajtaösszetétel alapján számított termelőképesség	Az 1968. évi tényleges tsz-i eredmények	Kihasználási fok %
Anyakocaforgó	db/év	2,2	1,7	77
1 fialásra jutó élve született szaporulat	db	8,8	8,4	95
1 átlagos kocára jutó évi élve született szaporulat	db	19,4	14,2	73
Elhullás	%	19,0	30,0	64
1 átlagos kocára jutó 110 kg-os vágósertés-előállítás	db	16,0	9,9	62
Napi súlygyarapodás választástól 110 kg-ig ..	gramm/nap	550		75
Elkészülési idő	nap	205	4,6	74
	hónap	6,8	410	7,4
1 kg ráhizlalt súlyra jutó takarmány	kg	3,30	276 9,2	72

A sertésállomány és a termelés periodikus hullámzása

A bevezetőben rámutattunk arra, hogy a sertésállomány és annak termelőképessége az elmúlt években kedvezően fejlődött. Ez a folyamat azonban nem egyenletesen, hanem hullámzóan ment végbe. Ez a tendencia háromévenként megismétlődött, vagyis minden harmadik évben az állomány és a termelés csökkent. A hullámzás az összes állományban, ezen belül a kocaállományban egyaránt jelentkezett. Ezt a folyamatot vizsgálva kitűnik, hogy az alacsony állományt két éven át növekvő szakasz követi. A vizsgált időszak alatt (1949—1969) az összes állomány, valamint a kocaállomány 1951, 1954, 1957, 1960, 1963, 1966, 1969. években volt mélyponton.

rövid idő alatt mentek végbe. Egy-egy változás hosszabb időszakot ölelt fel.

— Az 1950—53 közötti években a nagyüzemi állomány meredeken nőtt, ez volt az első nagyobb átszervezés időszaka;

— 1953—55 között a termelőszövetkezeti gazdaságoknál visszaesés következett be;

— az 1956—59 közötti években már nagyobb mértékű csökkenés állt be, amelynek oka közismert;

— 1959—60-tól kezdve viszont — a szocialista átszervezés következtében — nagyarányú fejlődés következett be. Ez a növekedés 1965-ig tartott. Ezt követően a nagyüzemi állomány csökkenni kezdett, amit az 1968. január 1-i áremelés megállított, és újra növekedést indított el. 1969-ben viszont a várakozással ellentét-

1. sz. ábra

Az országos sertésállomány alakulása

(Márciusi létszám)

A állomány alakulását, hullámzását annál is inkább indokolt szektoronként vizsgálni, mivel különböző termelési körülmények között nem azonos az állomány alakulása. Ez a tendencia ugyanis elsősorban a kisüzemekre jellemző és megfigyelhető a családi gazdaságok rendszerén alapuló nyugati államokban is, valamivel rövidebb ciklusokkal.

A nagyüzemek állománya — a vizsgált időszak alatt — sokat változott, ezek a változások azonban nem

ben a nagyüzemi állomány megint csökkent.

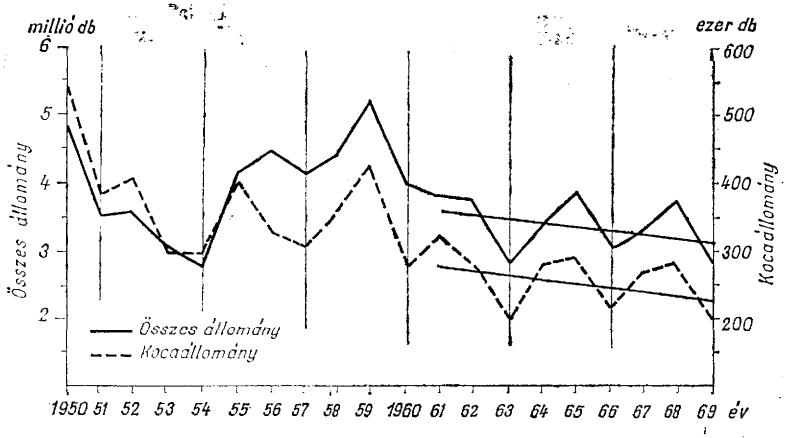
A kisüzemekben a koca- és az összes sertésállomány a vizsgált időszak alatt hullámzóan, „ciklikusan" alakult (2 .sz. ábra). Az országos állomány alakulásában a kisüzemnél jelentkező mozgások, változások nagymértékben közrejátszanak. A kisüzemi sertésállomány hullámzásának időszakait vizsgálva, a következőket állapíthatjuk meg:

— 1950-től kezdve jelentős csök-

2. sz. ábra

A kisüzemi sertésállomány alakulása

(Márciusi létszám)

kenés következett be, ami nagyrészt az akkori gazdaságpolitika következménye volt;

— 1954—1960 között az állomány hullámzását megtartva kedvezően alakult, a fejlődés trendje növekvő volt, ezen időszak alatt az állomány átlagosan évente 2,8 százalékkal gyarapodott;

— 1959—60-tól, a mezőgazdaság szocialista átszervezésétől kezdve a kisüzemi sertésállomány és kocaállomány — ciklikusságát megtartva — fokozatosan csökkenő tendenciát mutat. Ebben az időszakban a sertésállomány csökkenésének évi átlagos üteme 1,6 százalék volt, a kocaállományé 3 százalék.

Megfigyelhető, hogy az elmúlt 10 év alatt a ciklusperiódusokon belül a csúcsok fokozatosan mérséklődnek, a mélypontok pedig fokozódnak. A kisüzemek érdeklődése a sertéstartás iránt egyre csökken. 1969-ben az állomány mélyebbre süllyedt az előző időszak mélypontjánál. Ez a visszaesés különösen figyelemre méltó, mert az állomány jobban visszaesett, mint amire a trend alapján számítani lehetett; továbbá, mint már említettük, ezúttal a nagyüzemi állomány is csökkent. Mindez olyankor következett be, amikor a takarmányhelyzet jobban alakult, mint a felszabadulás óta bármikor.

Az egyéni sertéstenyésztésben már kisebb mértékben érvényesülnek a tartási kedvet befolyásoló gazdasági tényezők, és mind jobban előtérbe kerül az urbanizáció, a kulturális színvonal stb. hatása.

1969. II. félévében — a malac és a süldő iránti kereslet növekedésével — már megindult a kocaállomány fejlődése, ami 1970-ben tovább fokozódott. Ennek hatására várható, hogy az összes állomány 1971-ben újból tetőződni fog. Színvonala azonban az előző időszak csúcsánál alacsonyabb lesz.

A sertésállomány hullámzásának okai

Nagyüzemben az állomány, valamint a vágósertés-termelés változásának többféle oka van.

Egyértelmű, hogy az állomány változása, továbbá az élősúlytermelés a takarmányadottságokkal szoros kapcsolatban van. (A korrelációs együttható: r = 0,941.) Gyakorlatilag a nagyüzemekben a takarmányhelyzet az utóbbi években nem változott, sőt egyenletesen nőtt, ha kellett, import útján is. Az állomány mégis — hullámzását megtartva — fokozatosan csökkenő tendenciát mutat. Így tehát a takarmányellátási színvonallal nem magyarázható az állomány

növekedése, illetve csökkenése. Más körülmények játszanak közre a sertésállomány hullámzásában.

Úgy látszik, hogy 1964-től kezdve — a nagyüzemek stabilizálódásával — bizonyos mértékig a kisüzemek állományának hullámzása kezd hatni, elsősorban úgy, hogy a nagyüzemek malac- és süldővásárlása (kb. 400 000—430 000 db) a kisüzemekre épül, ahol a fiatal állomány változása egyik évről a másikra kb. 50 százalékkal képes befolyásolni a vásárlás mennyiségét.

A nagyüzemekben az utóbbi években megfigyelhető hullámzás mellett az állomány alakulásának trendje csökkenő irányzatú. 1963—64-től az összes állomány évi csökkenésének üteme meghaladja az 1 százalékot, a kocaállományé pedig eléri a 2,6 százalékot.

A nagyüzemi állomány alakulását az alábbi tényezők befolyásolták:

— A termelés műszaki színvonala korszerűtlen, az átszervezéskor megépített nagytömegű „szerfás" férőhelyek fokozatosan elhasználódtak, bennük a termelés gazdaságtalanná vált. Az összes férőhelyeknek ma is csupán 30—35 százaléka korszerű.

— A legutóbbi években — az 1968—69. év kivételével — a bizonytalan takármányhelyzet, ezen belül a kielégítetlen keveréktakarmányigény kedvezőtlenül befolyásolta az állomány alakulását.

— A termelékenyebb, korszerűbb fajták térhódítása lassú ütemben haladt.

— A felvásárlási árrendszer a többszöri emelés ellenére sem biztosított megfelelő jövedelmet. 1968-ban például a sertéstenyésztésben és -hizlalásban a jövedelmi színvonal csupán 2—3 százalék volt. Súlyosbította a helyzetet az 1968. évi nagyfokú száj- és körömfájás, ami az állomány csökkenéséhez jelentősen járult hozzá.

1968-tól kezdve megindult egy nagyobb arányú korszerűsítési folyamat, valamint fejlettebb technológiák alapján modern nagyüzemi telepek építése. Megkezdődött a termelőszövetkezetek bekapcsolása a nagyüzemi sertésprogramba. Az eddigi tapasztalatok szerint a régi, korszerűtlen férőhelyek megszüntetése gyorsabb ütemben folyt, mint az új telepek építése, így az állomány 1968—69-ben tovább csökkent. A meglevő állomány termelékenysége ugyan javul, de ez nem egyenlíti ki az állomány csökkenéséből adódó termeléskiesést. Ebből következően 1969—1970-ben átmenetileg kedvezőtlenebb lesz a nagyüzemek termelése, s ennek következtében a belföldi húsellátás. Várható azonban, hogy az új üzemek további gyors megépítése az elkövetkező 2—3 évben gyökeresen megjavítja a hústermelést.

A kisüzemek sertésállományának hullámzását egyrészt a takarmánytermés, másrészt a sertéspiacon uralkodó kereslet-kínálat helyzete határozza meg.

A kisüzem gyorsan reagál a takarmányváltozásokra. A takarmánytermelés és az állomány alakulása között itt különösen szoros az összefüggés. Egy-egy adott évben a kedvezőtlen takarmányhelyzet rendszerint a következő évben alacsony kocaállománnyal párosult. Ez alól csupán az 1968. év kivétel, amikor a jó kukoricatermés ellenére 1969-ben lecsökkent az állomány. Ehhez viszont tudni kell azt, hogy 1968. I. félévében — az országos időjárás miatt — a terméskilátások kedvezőtlenek voltak és a kocaállomány-csökkenés megindult, amely az év végén és 1969 elején kulminált.

Nagy szerepük van a „ciklikusság" alakulásában a piaci viszonyoknak. Ha egy adott évben alacsony a kocaállomány, ebből kifolyólag kevés a malac és a süldő, de kedvező a takarmányhelyzet, akkor fokozódik a kereslet a fiatal állatok iránt, növekednek a szabadpiaci árak, ami lökésszerűen megindítja a kocanevelési folyamatot. Az 1968—69. évi állománycsökkenés hatására például 1969. I—III. negyedévében átlagosan a malacárak darabonként 45—50 Ft-tal, a süldőárak pedig kg-onként 2,30 Ft-tal voltak magasabbak, mint az előző évben. Az elmúlt két év jó kukoricatermése viszont alacsony szabad-

piaci árakat eredményezett, így a két tényező egybeesése 1969. II. félévben megindította a kocanevekedési folyamatot.

A malac- és süldőkereslet hatására a kisparaszti gazdaságok meglevő állományukból kiválasztják a kocajelöltet, amelytől egy-másfél éven belül viszonylag nagyobb mennyiségű állomány származik. A második évben a magas malac- és süldőállomány új takarmány- és sertésárviszonyokat alakít ki. A fiatal állomány az alacsony ár ellenére sem talál piacra, a kocaállomány csökkenni kezd.

A kocaállomány csökkenése általában úgy következik be, hogy egyrészt a kocatartó gazdaságok száma csökken, másrészt a gazdaságok egy részében két koca helyett csak egyet tartanak.

időszakában az ipari hizlaldákban a hízók átlagsúlyának csökkentésével gyorsítani kell a hizlalás forgási sebességét, malac- és süldőállománnyal állandóan meg kell tölteni a férőhelyeket.

— A nagyüzemekkel és a kisüzemekkel egyaránt bérhizlalási szerződéses rendszert kell kialakítani, szükség szerint rugalmas malac- és süldőátadási áron. A különbözetre a felvásárló vállalatoknál külön pénzösszeg álljon rendelkezésre.

— Fentieken túlmenően a még meglevő kínálatot fogyasztásra vagy exportra kell bocsátani.

Mindenképpen fenn kell tartani a kisüzemek tenyésztési kedvét, mivel a IV. ötéves terv időszaka alatt is szükség lesz e szektor sertéshústermelésére. Erre intézkedések már tör-

7. sz. táblázat

A kocaállomány alakulása

Év	Kocák száma (1000 db)	Kocát tartó gazdaságok száma (1000 db)	Egy gazdaságra jutó kocák száma (db)
1960	275	234	1,18
1961	280	243	1,15
1962	325	277	1,17
1963	198	173	1,14
1964	280	230	1,22
1965	288	250	1,15
1966	211	190	1,11
1967	262	214	1,22
1968	278	225	1,24
1969	185	157	1,17

A hullámzás okát már korábban felismertük, ennek ellenére a legutóbbi magas állományú évben mégsem sikerült a többleteket levezetni. Így 1969-re újból nagymértékben csökkent az állomány.

Nagyon fontos tehát, hogy egyrészt a ciklikusságnak megfelelő malac- és süldőárszínvonalat alakítsunk ki, másrészt, hogy az állomány tetőződésének évében a felesleg jól hasznosuljon és időben levezetésre kerüljön. Erre több lehetőség is van:

— Az állomány növekedésének

téntek. A felvásárlási árak színvonala 1970. január 1-től emelkedett, így az árutermelés érdekeltsége részben megteremtődött, most már csak a ciklus tetőződésének évében kell ügyelni a kínálat ésszerű levezetésére. 1970. II. félévében, de még inkább 1971-ben újból csúcson lesz a kisüzemek állománya, így már jóval előtte fel kell készülni az intézkedésekre. Ez annál is inkább fontos, mivel a számítások szerint a kisüzemek állományának csökkenési üteme a következő években, ha mérsékeltebben is,

de folytatódik, így nem közömbös, hogy az itt termelt vágósertés-mennyiség az önfogyasztás és az árutermelés szempontjából miképpen fog alakulni.

A sertésállomány, a vágósertés-termelés és a felvásárlás kapcsolata

A vágósertés-termelés alakulása törvényszerűen követi az állomány mozgását, az állomány csökkenése vagy növekedése 1—1,5 évvel később érezteti hatását.

A fiatal állomány tavalyi csökkenése például az 1970. évi vágásban jelentkezik. Hatására várhatóan mintegy 5000 vagonnal lesz kevesebb a sertéshústermelés. Ez mindenképpen érinti a hazai fogyasztást, még akkor is, ha a sertésexport számottevően lecsökken. Sőt, a fogyasztási színvonal fenntartása, illetve növelése végett 1970-ben az előirányzott belkereskedelmi sertéshúsforgalom jelentős részét importból kellett fedezni. A feszültség még nagyobb mértékű lenne, ha az elmúlt években nem javult volna a sertésállomány termelékenységi színvonala.

Az átszervezés után ugyanis az országos sertésállomány és kocaállomány csökkenése mellett a vágósertés-termelés és -felvásárlás növekvő irányzatot mutatott. Amíg a kocaállomány csökkenésének évi üteme 2,3 százalék, addig a vágósertés-termelés és -felvásárlás növekedése évente 1,8 százalékos, illetve 3,6 százalékos volt.

A nagyüzemekben az állomány alakulását szorosan követi a vágósertés-termelés és -felvásárlás változása. Az állomány és termelés közötti kapcsolat erős ($r = 0{,}945$). A termelés és felvásárlás — az állomány lassú csökkenése mellett — növekedett, ami a termelékenység javulására utal. Az átszervezés után — 1965-ig — a nagyüzemi állomány mintegy 40 százalékos növekedése mellett a termelés 60 százalékkal nőtt. Ezután viszont az állomány évente átlagosan 3,6 százalékkal csökkent, a termelés pedig 0,9 százalékkal nőtt.

A kisüzemek állománya és vágósertés-termelése az átszervezés óta egyértelműen csökkenő tendenciát mutat, ennek ellenére még ma is mintegy 50 százalékban részesedik az országos termelésből. Ezért tehát nem közömbös, hogy a termelés ciklikussága milyen mértékben befolyásolja az önfogyasztás és a felvásárlás alakulását.

Az állomány hullámzását ugyanis az önfogyasztás kevésbé, a felvásárlás viszont nagyobb mértékben követi. Kisüzemekben csak a magánvágások után fennmaradó többletállomány jut felvásárlásra vagy szabadpiacra.

Az állománycsökkenés hatása a felvásárlásra — akár csak a termelésre — két éven át tart, és a második évben a hatás még erősebb.

A legutóbbi években azonban a felvásárlási árrendszer módosításával a magánvágások rovására sikerült az e szektorból történő felvásárlás mennyiségét valamelyest befolyásolni. Az ilyen jellegű áremelésnek a felvásárlás növelésében előnyei vannak, más oldalról viszont a magánvágások visszaesése növeli a központi húsgazdálkodás iránti igényeket. Az 1970 január 1-ével megemelt kisüzemi felvásárlási árszínvonal várhatóan ezt a problémát élezni fogja, s félő, hogy a megnövelt felvásárlási és a jelenlegi fogyasztói árszínvonal feszültséget okoz a központi húsgazdálkodásban. Várható azonban, hogy 1970-ben a felvásárlás nem fog olyan mértékben csökkenni, mint amit az állomány csökkenése indokolna.

Az előző évek ciklikussága, a termelés és felvásárlás összefüggései azt mutatják, hogy az állomány minden 1 százalékos csökkenésével a felvásárlás 1,8 százalékos csökkenése párosul. Ez a kapcsolat — a felvásárlási ár növelése, valamint a jelenlegi fogyasztói árszínvonal következtében — 1970-ben kedvező irányban változhat. Hosszabb távon azonban számolni kell azzal, hogy a kisüzemek állományának termelési és felvásárlási trendje csökkenő lesz. Ebből következik, hogy a nagyüzemeknek egyrészt ezt a csökkenést kell pótolniok, másrészt a növekvő fogyasztási igényeket is ki kell elégíteniök.

Pillár László

FOLYÓIRATSZEMLE

J. K. Galbraith bemutatja az új ipari államról szóló könyvét és válaszol a bírálatokra

(Revue Économique et Sociale de Lausanne, 1969. augusztus)

Könyvének bemutatását az 1969 márciusában elhangzott előadásában a szerző a politikai gazdaságtan egyik legszélesebb körben elfogadott állításával, azzal az általa „klasszikus rangsornak" nevezett tétellel kezdi, amely szerint a végső döntés joga a piacon szabadon választó fogyasztót illeti meg. A gazdasági rendszer működését végső soron a fogyasztók ellenőrzik, szabad választásuk az egyik jószág termelését jövedelmezőbbé, a másikét kevésbé jövedelmezővé teszi stb. Nincs ok arra, hogy ezt kétségbevonjuk egy egyszerű társadalom esetén, amely egyszerű javakat, egyszerű módon termel. Ilyen társadalom leírására dolgozták ki a piacgazdaság modern elméleteit. A valóságban azonban a dolgok nem működnek ilyen módon akkor, ha a termékek és a gyártási eljárások bonyolultabbakká válnak.

A haladás iránya a „klasszikus rangsor" megfordulása. A termelő egyre inkább meghatározza a piaci árat, sőt, biztosítja, hogy az általa meghatározott áron megvegyék termékét. A „klasszikus rangsor" tehát teljesen vagy részlegesen megfordul, és a termelő kerül egyre inkább szuverén helyzetbe.

Ez a fejlődés nem választás következménye, hanem szükségszerűség. A modern ipar kénytelen így cselekedni, lényegében a technológia támasztotta követelmények miatt. A termékek és a termelési folyamatok egyre bonyolultabbá válásával mind hosszabb idő telik el a döntés és a termék piacon való megjelenése között, a szükséges tőke mennyisége nő, és a döntés későbbi megváltoztatásának lehetősége csökken. A szerző a Ford autógyár század eleji és mai működésének példáján mutatja be ezeket a változásokat.

A modern ipar emellett specializált szakemberek szervezett munkáját igényli. Mind a tőkét, mind a szervezetet védeni kell a váratlan, zavart okozó változásoktól (az árakban, a piaci keresletben), amelyek ártalmasak, sőt, romboló hatásúak lehetnek.

A szervezet védelme fontosabb, mint a tőkéé, mert a szervezet ma inkább a termelés kulcstényezője. A szervezet helyettesíti a tőkést a döntéshozatalban, mert arra az utóbbi, technikai okokból, képtelen. A szerző érett vállalatnak (mature corporation) nevezi azt a vállalatot, amely kivonta magát a tulajdonosok vagy részvényesek felügyelete alól. A hatalmat azok gyakorolják, akiknek rendelkezésére állnak a szükséges információk: ezek alkotják a technostruktúrát. Ez a hatalom személytelen és bürokratikus.

A modern iparvállalat tehát csak stabil környezetben működőképes. Ha a stabilitás hiányzik, a vállalatnak úgy kell cselekednie, hogy az létrejöjjön. A piac pedig természeténél fogva instabil. A fogyasztók változékony szeszélyeitől, kívánságaitól függ. Ráadásul a bonyolult termékek (pl. autó) piaca sokkal instabilabb, mint az egyszerűké (pl. tojás). A nem specializált munkaerő piaca, az egyszerű termékek termelési eszközeinek piaca is stabilabb, mint a modern nagyipar termelőerőié. A rakétáknak, atom-tengeralattjáróknak pedig nincs is piacuk.

A piactól való függés csökkentésének három módja van. Először, előre lehet látni a piac változásait, csökkenteni a szeszélyeitől való függést. Másodszor, kockázatait el lehet osztani szélesebb termékskálára. Végül, a piac bizonytalanságait a „klasszikus rangsor" megfordításával is elkerülik. A gazdasági folyamatok kezdeményezésének hatalma a fogyasztóktól egyre inkább a termelőkhöz kerül. A fogyasztó mind ez ideig előreláthatatlan választását ellenőrzik, szabályozzák; ha pedig a vállalatok erre nem képesek, akkor ezt az állam vállalja magára.

A piacon uralkodó néhány nagyvállalat valóságos vagy hallgatólagos megegyezéssel lemond az árharcról. Ez sokkal kedvezőbb helyzetet teremt növekedésükhöz, mint amilyenekkel a ki-

sebb vállalatok rendelkeznek. Ez azonban még nem elegendő. Szükséges, hogy ezen az áron a kereslet biztosítva legyen. Itt lép be a fogyasztók meggyőzése: az eladási technika, a társadalom nyomása, egy olyan társadalomé, amely meg van győződve arról, hogy a presztízs, a jólét és a boldogság a legújabb termékek bírásához és használatához kötődik. A meggyőzés módszerei nem tökéletesek: általános hatásuk előre jól látható, de egy-egy fogyasztóra gyakorolt hatásuk kevésbé. A meggyőzés módszerei az államot is befolyásolják, főleg a hadiipari termékek vásárlása tekintetében. Az állammal szemben a meggyőzés módszerei különösen hatásosak.

A nagyvállalatok hatalma nem korlátozódik arra, amit eladnak. Ellenőrzik a munkaerő és az anyagok árát is, és gondoskodnak arról, hogy ezek az általuk ellenőrzött árakon rendelkezésükre álljanak. Működésükkel tehát környezetük hatalmas tervezési központjaivá válnak.

A nagyvállalatok sem képesek mindent maguk biztosítani, s itt jelenik meg az állam szerepe. Nem elég meggyőzéssel biztosítani azt, hogy egy-egy jószágnak megfelelő kereslete legyen: az is szükséges, hogy az összes kereslet stabil legyen. Ezenkívül a bér-ár spirális fékezéséhez, a képzett munkaerő biztosításához is az állam beavatkozása szükséges. A kutatás, a műszaki fejlesztés költségeinek jelentős részét is az államnak kell magára vállalnia. Így a szerző szerint a kormányzati tevékenységek nagy része — nevén nem nevezett — leplezett szocializmussá válik. Ez a fejlődés elkerülhetetlen, mert modern ipar mellett a környezet olyan mértékű ellenőrzésére van szükség, amelyet sem a fogyasztó szuverenitásának tiszteletben tartása, sem az elszigetelt vállalat környezetét befolyásoló képessége nem tesz lehetővé.

Ami a bírálókat illeti, a szerző úgy érzi, könyvét többen olvasták, mint az ő ellenvetéseiket. Néhányan azzal vádolták, hogy nem volt korrekt, amikor nézeteit a nagy nyilvánosság elé tárta anélkül, hogy előbb velük megtárgyalta volna, megkapva így a jól megérdemelt vétót.

Bizonyos bírálatok jogosak voltak. J. Meade professzor például helyesen mutatott rá, hogy a piac keretei között végzett, illetve az azt átfogó és helyettesítő tervezés közötti különbségtétel nem eléggé pontos.

Más bírálatokkal szemben a szerző, akarata ellenére, nem ilyen türelmes. Felhozták ellene például, hogy csak a nagyvállalatokkal foglalkozik, a kisebb vállalatoknál viszont a „klasszikus rangsor" továbbra is fennáll. Ez tény, ezt a szerző sohasem tagadta. Korunk gazdaságában azonban a nagyvállalatok fontos és dinamikus fejlődésük miatt egyre jelentősebb szerepet töltenek be.

A bírálók kétségbe vonják, hogy a termelők döntő módon befolyásolhatják a fogyasztókat. Ezt valóban nem lehet kimutatni. Az állítást mégis bizonyítja a meggyőzés módszereinek kifinomultsága, a tudományos megalapozottságukra való törekvés. Ha azt mondjuk, hogy a fogyasztó szuverén, akkor azt kellene állítanunk, hogy az amerikai vasutaknak, lakásállománynak az úthálózathoz, autóállományhoz viszonyított elhanyagoltságát a fogyasztók egyéni döntései eredményezték. Ha viszont a szuverenitás teljesen vagy részben a termelőé, akkor nem lehet nyugodtan elmenni az ilyen kérdések mellett: azért rendelkeznek-e az emberek inkább autókkal és utakkal, mint lakásokkal, mert a General Motors hatékonyabban szuverén, mint az építőipar? Az amerikaiak olyan tv-műsorokat kapnak, amilyeneket szeretnének, vagy olyanokat, amelyek jól szolgálják a termelők szuverenitását?

Érthető, ha sokan nem akarják, hogy a szuverenitás a termelők oldalára kerüljön. A fogyasztók uralmának látszatát pedig növeli, ha azt nem vonják kétségbe.

A modern ipar döntő tényezője a képzett munkaerő. A tőke is fontos, de az bőségesen áll rendelkezésre, még a vállalati önfinanszírozás értelmében is. Nő a munkaerő nemzetközi mozgása, ezzel egyre többet foglalkoznak. Míg a múlt században bankokat alapítottak a tőkék összegyűjtésére, ma egyetemeket alapítanak a szakemberszükséglet kielégítésére.

Ez a fejlődés korunk legfontosabb társadalmi konfliktusának forrása. Az emberekbe, akik magas színvonalú ismereteket kapnak, hogy elláthassák feladataikat, belenevelik az individualitás mély érzését, amely érzés a múlt század munkástömegeinél hiányzott. Ugyanezek az emberek azután arra kényszerülnek, hogy egyéniségüket alárendeljék a szervezetnek, az ipar rájuk kényszeríti szabályait és termékeit. Az egyén szembeszegül a szervezettel, amelyet szolgál. Az ipari komplexum, amelynek számára az egyén alárendeltsége természetes, értetlenül és felháborodva reagál.

A modern ipari rendszer tervezett, részben a vállalatok, részben az állam

által, és ez szükségszerű. Kérdés, hogy a tervezésnek ez a rendszere nem közeledik-e a szocialista országokéhoz. Közeledik, de ennek a konvergenciának a kimenetele nem a piacgazdaság lesz, hiszen a nyugati ipari rendszer ma már lényegében nem piacgazdaság. Igaz, a szocialista országokban a hatalom bizonyos decentralizálása megy végbe. A két rendszer közeledésében azonban a vállalati és állami szintű tervezés a döntő vonás. Ez pedig nem ideológiai döntés, hanem az ipar kényszerítő szükségszerűsége.

(Ism.: *Soós K. Attila*)

Friedrich Kuhlmann: Tőkebefektetés és jövedelem a gazdaság „mezőgazdasági" és „ipari" ágában

(Berichte über Landwirtschaft, Hamburg, 1969. 4. sz.)

Az új Mansholt-terv és a hozzá kapcsolódó nemzeti agrárprogramok megjelenése ismét felélénkítette a vitát a mezőgazdaság jövőbeli fejlődéséről. A kiindulópont az, hogy az eredeti céllal ellentétben tovább növekedett a különbség az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jövedelemszínvonala között. A vitához való hozzájárulás akkor lehet eredményes, ha a betegség — vagyis a jövedelemdiszparitás — természetéről és okairól megfelelő tudományos módszerekkel kidolgozott diagnózis áll rendelkezésre.

Az 1850 óta végbement fejlődést bemutató ábrákról leolvasható, hogy Németországban az egy ipari és az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó termelés (nettó), illetve jövedelem (bruttó) színvonala közötti különbség állandóan növekedett. Az áttekintett időszak első felében, 1913-ig az iparban dolgozók jövedelme, illetve termelékenysége évi átlagban 1,9 százalékkal, a mezőgazdaságban tevékenykedőké pedig 1,2 százalékkal emelkedett. Ugyanekkor az iparban foglalkoztatottak létszámának gyorsabb növekedését egy jóval meredekebb ábra tanúsítja.

A két világháború alatti és közötti fejlődés beilleszkedik ugyan az általános képbe, de a mégis rendhagyónak tekinthető periódusnál nagyobb figyelmet érdemelnek a közelmúltban végbement folyamatok. Az ötvenes és a hatvanas években a mezőgazdasági jövedelmek évi emelkedése (7,5%) néhány tizeddel túlszárnyalja az ipari jövedelmek növekedését (7,3%)), de ez távolról sem elegendő a különbségek mérséklésére. Sőt a jövedelemdiszparitás mérete az 1950. évi 2300 márkáról 1965-ben 7400 márkára nőtt.

A jelenség megmagyarázásához szükséges növekedési modellben az alaphipotézis szerint a munkatermelékenység, illetve a jövedelmi színvonal hosszabb időszakban a tőkeigényességgel, vagyis az egy foglalkoztatottra jutó tőkemennyiséggel arányosan változik. Ebből az következik mind a matematikai levezetések, mind az empirikus adatok alapján, hogy a tőkekoefficiens és reciproka, a tőketermelékenység konstans marad és az elemzett hosszú távú periódus folyamán egyik szektorban sem mutat törvényszerűen csökkenő vagy emelkedő tendenciát. A rövid távú erős ingadozások elsősorban konjunkturális okokra vezethetők vissza. Feltételezhető, hogy állandóan azonos kapacitáskihasználás mellett mindkét szektor tőkekoefficiense változatlan maradna. Feltűnő, hogy a mezőgazdaság tőkekoefficiense jóval kedvezőtlenebb az iparénál, pedig a földet nem veszik számításba. Így a mezőgazdaságban 1000 márka többletjövedelem, illetve termék eléréséhez átlagosan 6000 márka új beruházás szükséges, ezzel szemben az iparban mindössze 2500 márka elegendő. Ez azt jelenti, hogy a foglalkoztatottak azonos technikai felszereltsége mellett az iparban kétszer-háromszor gyorsabban emelkedik a jövedelmi színvonal, mint a mezőgazdaságban.

A fenti modell alaphipotéziséből következik, hogy a jövedelmi színvonal növekedési ütemét lényegében három tényező határozza meg, mégpedig a foglalkoztatottak száma, a beruházási hányad és a tőkekoefficiens. Az utóbbinak döntő hatása van, mivel az iparban a foglalkoztatottak számának gyors emelkedése ellenére, továbbá a számítások szerint a mezőgazdaságéval azonos beruházási hányad mellett, éppen a kedvezőbb tőkekoefficiens segítségével értek el gyorsabban növekvő egy főre jutó jövedelmet.

A második világháború után az ipar és a mezőgazdaság tőkekoefficiense közötti különbség valamelyest még fokozódott. Az ipar 23 százalékos beruházási hányadából finanszírozni tudták nemcsak az évi több mint 7 százalékos termelékenységnövekedést, hanem a foglalkoztatottak átlagosan mintegy 3 szá-

zalékos emelkedését is. Viszont a mezőgazdaság ugyancsak 23 százalék körüli beruházási hányada csak a foglalkoztatottak kb. évi 4 százalékos elvándorlása mellett biztosította az iparénál valamivel magasabb munkatermelékenység-emelkedést. Ha a mezőgazdasági foglalkoztatottak elvándorlása nem következett volna be, akkor a szektor önfinanszírozását feltételezve az új érték 45 százalékát beruházásra kellett volna fordítani az évi 7,5 százalékos munkatermelékenység-emelkedés elérése végett. A magas mezőgazdasági tőkekoefficiens mellett döntő jelentőségű a foglalkoztatottak elvándorlása, mivel így kevesebb személy között oszlik meg a tőke, és emelkedik az ottmaradottak technikai felszereltségének, valamint ennek következtében jövedelmének színvonala.

Ez a folyamat újabb beruházások nélkül megy végbe mindaddig, amíg tulajdonnélküliek vándorolnak el. A jövőben azonban ez a lehetőség kimerül, és maguknak a gazdálkodóknak kell tömegesen elhagyni az agrárszektort. Ebben az esetben a továbbtermelő gazdák vagy megvásárolják a szabaddá váló termelési eszközöket, vagy ha a tőkeráfordítást és ezzel együtt a munkatermelékenységet nem tudják az adott technikai lehetőségeknek megfelelően növelni, akkor üzemükben csak részelfoglaltságot találhatnak, amivel nyilvánvalóan csupán mellékkeresetet érhetnek el. Az első lehetőség aligha valósítható meg, mivel túlságosan magas, 48 százalékos beruházási hányadot igényelne a mezőgazdaságban maradók összes jövedelméből és emellett szektorszinten sem jelentene új beruházást, hiszen a mezőgazdaság vagyonának egésze változatlan maradna. Sőt, a földátadást csak bérlet formájában veszik számításba. A föld figyelembevételével ugyanis a tőkekoefficiens értéke még magasabb lenne, és a 7,5 százalékos évi termelékenységnövekedést csak 80 százalékos beruházási hányad mellett valósíthatnák meg. Ilyen körülmények között a második lehetőség — a mellékfoglalkozásként folytatott mezőgazdasági tevékenység — a jövőben egyre nagyobb jelentőségre tesz szert.

(Ism.: *Forgács Katalin*)

A gazdasági növekedés problémája

(Die Wirtschaft, Berlin, 1970. 5. sz.)

A Német Tudományos Akadémia (Berlin) Közgazdaságtudományi Intézete „Az intenzív gazdasági növekedés problémái a tudományos-technikai forradalom feltételei között a szocializmusban" címmel a múlt év végén tudományos konferenciát rendezett. Ezen szovjet és lengyel tudósokon kívül a NSZEP KB Társadalomtudományi Intézetének, az Állami Tervbizottságnak, valamint a Központi Statisztikai Hivatalnak a képviselői vettek részt.

Harry Mayer (a konferenciát rendező intézet professzora) a szocialista társadalom célkitűzéseiből kiindulva vizsgálta a gazdasági növekedést. Előadásának középpontjában azok a struktúraproblémák álltak, amelyek a szocializmus közgazdasági rendszere továbbfejlesztéséhez kapcsolódnak. Az intenzív gazdasági növekedést vizsgálva az előadó a hatékony struktúrafejlesztést jelölte meg kardinális kérdésként. Emellett hangsúlyozta például, hogy a tudomány, a dolgozók képzettségi színvonala, valamint a vállalati és népgazdasági szintű tervezési-irányítási tevékenység tudományos színvonala egyre nagyobb szerepet kap a gazdasági növekedés ütemének és hatékonyságának alakításában. Külön is kiemelte a szocialista országok tudományos-technikai és gazdasági integrációja — s ezen belül az NDK és a Szovjetunió együttműködése — további erősítésének nagy fontosságát. Hangsúlyozta a népgazdasági szintű központi tervezésben a távlati tervezés és a prognosztikai tevékenység fontosságát.

A hosszú távú prognózisok egyébként is nagy szerepet kaptak a tudományos konferencián. *Dieter Walter* (Állami Tervbizottság) e vonatkozásban azt hangsúlyozta, hogy az intenzív gazdasági növekedés legkülönfélébb tényezői csak kölcsönös kapcsolódásaikban, azaz egy összefüggő egységes rendszer részeiként prognosztizálhatók.

Karl-Heinz Stiemerling (Társadalomtudományi Intézet) mondanivalójának lényege abban foglalható össze, hogy a tudományos-technikai forradalom megvalósításához szükséges fejlett struktúrapolitika napjainkban rendkívül magas követelményeket támaszt a társadalmi újratermelés arányossága tekintetében is. Különleges probléma itt egyrészt a népgazdaság pénzügyi és reálfo-

lyamatainak megfelelő összehangolása, másrészt a szocialista társadalom mai és jövőbeli érdekeinek optimális összehangolása, együttes biztosítása.

A. I. Notkin professzor (a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Közgazdaságtudományi Intézete) főként az 1990-ig terjedő időszak prognosztikai kérdéseivel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy az újratermelési folyamat tervezésében és irányításában egyre nő az állam szerepe. Ehhez kapcsolódóan növekednek a követelmények a gazdasági prognózismunka iránt is.

A szimpóziumon felmerült kérdések sorában különösen érdekes volt a következő — az NDK közgazdászai körében már nemegyszer felvetett — gondolat. Megfontolandó lenne az eddig lényegében társadalmi fogyasztásként elszámolt tudományos és oktatási-képzési költségeknek felhalmozási ráfordításként való figyelembevétele. Legalábbis oly mértékben, amennyire — egyebek mellett — a tudomány és a képzés is döntő tényezői a szocialista társadalom intenzív bővített újratermelésének. E két minőségi jellegű növekedési tényező jelentékeny tételt képez az NDK nemzeti jövedelme felhasználásában. Ezt támasztja alá például az a tény is, hogy az 1956—65. évi időszakban a tudományos kutatásra és fejlesztésre fordított összegek több mint háromszorosukra emelkedtek.

(Ism.: *Lévai János*)

J. C. Abegglen: A japán kihívás

(Prospect, Rotterdam, 1970. 5. sz.)

A II. világháború utáni japán fejlődés következményeiben a szerző szerint a szovjet és a kínai forradalomhoz hasonlítható, minthogy ugyanúgy megrázta a világot. Ma a japán gazdaság az Egyesült Államok és a Szovjetunió után a harmadik a világon, és az utóbbi két évben bruttó nemzeti terméke évi 14 százalékkal növekedett. Lehetséges, hogy az elkövetkezendő 10 évben az évi növekedés állandóan 12 százalék körül lesz. Ez akkor azt jelenti, hogy az 1970. évi termelés 5 év alatt megkétszereződik és eléri Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország mai termelésének együttes nagyságát, valamint egy főre vetítve az Egyesült Államok színvonalát. 1980 körül pedig Japán az egy főre jutó termelésben túlszárnyalhatja az Egyesült Államokat. A japán export — óvatos becslések szerint — 1975-ben eléri az évi 60 milliárd dollárt (összehasonlításul: ma az Egyesült Államok exportja kb. 45 milliárd, Olaszország évi bruttó nemzeti terméke pedig 43 milliárd dollár).

A japán kihívás lényege az Egyesült Államok és Nyugat-Európa számára abban rejlik, hogy Japán ipari potenciálja ötször gyorsabban növekszik, mint az Egyesült Államoké. Ez önmagában is versenyre kényszerít, de arra mindenképp, hogy elemezzük és megtanuljuk azt, amivel a japánok ezeket az eredményeket elérték — írja Abegglen. A japánok sikerei a szerző szerint három fő tényezőnek tulajdoníthatók, cikkének további részében ezeket elemzi.

A fejlődés egyik fontos tényezője a *pénzügyi politika.* A japán beruházási ráta rendkívül magas, 3 dollárból egyet mindig beruháznak, vagyis a GNP 33 százalékát. Amíg ezt a magas beruházási rátát tartani tudják, addig a japán gazdaság nagyon gyorsan növekszik. A megtakarításokra való hajlandóság, valamint az állam pénzügyi és költségvetési politikája ennek szolgálatában áll.

Ehhez tartozik az is, hogy éppen a legnagyobb japán vállalatokban a befektetett tőkéhez képest rendkívül nagy az adósságállomány, és a vállalatok a bevételeiket különválasztják a vállalat növekedésétől. Mindezt a kormány és a vállalatok közötti kapcsolat magyarázza, amelyhez hasonlót sehol másutt a világon nem találhatunk. Tulajdonképpen úgy tűnik, hogy a japánok a központi tervezés és a szabad piaci gazdaság optimális kombinációját valósították meg.

A kialakult *munkaerő-gazdálkodási rendszer,* amelynek lényege az „életfogytiglani" foglalkoztatás (a munkavállaló egész életében csak egy vállalatnál dolgozik, és a szolgálati idő hosszától függ fizetése és beosztása), a japán sikerek egyik legfontosabb tényezője. A vállalat nem változtathatja munkaerőállományát, nem bocsáthat el senkit szabad elhatározásából. Ebben talán a legnagyobb az eltérés a nyugati elképzelésektől, sőt ez a rendszer másutt megvalósíthatatlan. Ennek a rendszernek azután rendkívül sokrétűek a következményei. A hosszú távú gazdasági fejlődést nagymértékben előmozdítja, hogy a gyorsan fejlődő vállalat új munkaerőt közvetlenül csak az iskolából tud felvenni, így az átlagos életkor az ilyen vállalatnál gyorsan csökken. Mivel pedig a bérek szintén életkorhoz kötöttek,

a nagy tömegű fiatal munkaerő bérköltsége kedvező helyzetet teremt a vállalatnál, növeli a versenyképességet. A fiatalok beáramlása egyúttal azt is jelenti, hogy a legfrissebb műszaki ismeretekkel rendelkező emberek kerülhetnek a gyárakba. Így a gyorsan növekvő vállalat állandóan előnyre tesz szert a lassan növekvővel szemben, nem kis részben éppen azért, mert a fiatal vezetők többet mernek kockáztatni és nem félnek a technikai újításoktól. Ez a rendszer tehát a munkaerő olyan elosztását teszi lehetővé, hogy a munkaerő mindig odamegy, ahol valóban a leginkább szükség van rá. Pusztán ez a körülmény is rendkívül gyorsítja a fejlődést.

A nyugati szakemberek gyakran azt mondják, hogy rövid távon a japán foglalkoztatási rendszer gazdaságilag hátrányos, mivel nincs szabad munkaerőpiac. A gyakorlat azonban mást mutat. A japán rendszerben a munkavállalók teljesen azonosulnak a munkaadókkal. Az oka ennek az, hogy az egyének sikere teljes egészében a vállalat sikerességétől függ, a vállalat sikertelensége pedig személyes balsikerük is.

A vállalatok között tehát nincs mobilitás — vagy minimális mértékű —, viszont rendkívül nagy a vállalaton belüli mobilitás, a munkaerőt a vállalatokon belül átképzik, tanítják. A foglalkoztatási rendszer másik következménye, hogy a döntéseket alaposan megfontolják, de vállalják a kockázatot. Ez azzal magyarázható, hogy ha egy ember egész életére a vállalathoz kötött, döntésének felelősségét egész életén át viselheti. Különösen érdekes e tekintetben az is, hogy Japánban eddig a leghosszabb sztrájk mindössze egyórás volt.

A japán rendszer saját hagyományain épült fel és aszerint működik. A rendszer elemei szorosan összefüggnek, külön-külön nem hozhatnák ugyanezt a hatékonyságot és rugalmasságot.

Japánban emellett kevés a külföldi vállalat, a japán forgalomnak csupán 1 százaléka tulajdonítható nekik, s bár sok műszaki egyezményt kötöttek és sok külföldi licenciát, találmányt használnak, a vezetési módszerek hagyományosak, nem vették át az amerikai vezetési módszereket sem.

Az egyik legfontosabb lecke, amit a japánoktól meg lehet tanulni, az említetteken kívül, a rendkívül *magas kulturális és oktatási színvonal.* Japánban sokkal nagyobb figyelmet fordítanak az oktatásra, mint a nyugati országokban. A továbbtanuló fiatalok aránya Japánban a legmagasabb a világon, és a lakosság a legmagasabb arányban vesz részt az egyetemi képzésben. Japánban a legsikeresebb az állam és a vállalatok együttműködése, amelyben az állami képzés és beruházások mellett versenyképes piacgazdaság alakult ki.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Bródy András: Érték és újratermelés

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 358 l.

Némelyek talán szokatlannak, mások feleslegesnek tartják, ha egy könyvismertetés azzal kezdődik, hogy a recenzor közli, ismertetése meglehetősen szubjektív. Akik szokatlannak tartják, nyilván arra gondolnak, hogy egy könyv ismertetőjének vagy értékelőjének tárgyilagosnak kell lennie. Ez a tárgyilagosság azonban mindig nagyon relatív, hiszen egy tudományos teljesítmény megítélése sokszor nagymértékben függ a megítélő beállítottságától, a téma körül folyó vitákban elfoglalt helyétől. Mások tehát éppen ezért vélhetik joggal, hogy felesleges a szubjektivitást előrebocsátani.

Az ismertetést megkönnyíti, hogy e könyvről már több kitűnő recenzió jelent meg* és ez megbocsáthatóbbá teszi, ha nem térünk ki, vagy csak nagyon röviden, tartalmának lexikális bemutatására.

Bródynak ez a munkája tulajdonképpen mintegy másfél évtizedes kutatómunkájának összefoglalása. A könyv olvasásakor ismét meggyőződhetünk arról, hogy Bródy témája irodalmának nemcsak kitűnő ismerője, de rendkívül fantáziadús és szellemes is, kiváló szintetizáló készséggel megáldva. A közgazdász olvasó bizonyára értékelni tudja azt is, ahogyan Bródy össze tudja kapcsolni a „hagyományos" verbális analízist a formalizált modellek segítségével alkalmazott matematikai elemzéssel, gondosan ügyelve az így létrejövő ötvözet alkotóelemeinek megfelelő arányaira. Erre egyébként — mint minden matematikai-közgazdasági munkában — nagy szükség is van, hiszen a gazdasági jelenségeknek, a társadalmi—gazdasági újratermelési folyamatnak számos olyan aspektusa van, amely mindmáig erősen ellenáll a formalizálási törekvéseknek, és a matematikai apparátust a közgazdasági elemzésnek pusztán segédeszközévé — bár fontos és egyre jelentősebb segédeszközévé — teszi.

A könyv három részből áll. Az első rész az egyszerű és bővített újratermelés matematikai modelljét vezeti le „Karl Marx munkásságából, gondolataiból, kategóriáiból és definícióiból kiindulva". Ebben a részben mutatja be a szerző az általa alkalmazott modellel rokon modelleket és a közöttük levő kapcsolatokat is.

A második rész a marxi értékelmélet problémáit tárgyalja, az első részben felállított modellek segítségével. Bizonyítja, hogy az értéktípusú árrendszer az egyszerű újratermelés sajátja, míg a bővített újratermeléshez a termelési, illetve a kétcsatornás árrendszer kapcsolódik. Az árvitában Bródy tulajdonképpen meglepően óvatos. Rámutat, hogy bizonyos körülmények között semmiféle ár nem tájékoztat önmagában helyesen a bővítés optimális irányairól. Egy külön fejezetben szól a továbbfejlesztés lehetőségeiről is.

Végül a harmadik részben modelljének a tervezési feladatokra való alkalmazási lehetőségeit tárgyalja, latolgatva mind saját modelljének, mind a rokonmodelleknek — ebből a szempontból — az előnyeit és hátrányait.

Bródy alapmodellje a zárt dinamikus Leontief-modell speciális formája, amelyben a termelési szintek és árak a modellben szereplő együttható mátrixok sajátvektoraként, a termelés bővítésének, illetve a társadalmi tiszta jövedelemnek vagy profitnak a maximális rátája pedig e mátrixok sajátértékeként jelenik meg.

A munka értékelésekor kiinduló pontnak azt kell tekintenünk, hogy Bródy milyen célt tűzött ki maga elé, és ezt a célt hogyan tudta megvalósítani. A szerző munkája célját a következőképpen jelöli meg: „igyekeztem a marxi értékelmélet és újratermelési elmélet szigorúan gazdasági és így egzakt formális kezelésre hajló oldalait a matematika nyelvén úgy megfogalmazni, hogy a kapott modell közvetlenül alkalmazható legyen a gazdasági gyakorlat elemzési, tervezési és döntési problémáinak konkrét számszerű megalapozására" (14. l.). A kérdés az, hogy e munka valóban tükrözi-e a marxi érték- és újratermelési elmélet „egzakt formális kezelésre

* Lásd Kornai János ismertetését a Szigma 1969. 3. számában és Kondor György recenzióját a Magyar Tudomány 1970. évi 2. számában.

hajló oldalait". Számomra úgy tűnik, hogy Bródy sikeresen formalizálta e témakörnek *kvantifikálható* aspektusait. E téren nagynevű elődök árnyékával kellett megbirkóznia, Benard-tól Lange-ig, és mégis sikerült olyan többletet adnia, amely az elődök ismeretében is, újszerűvé teszi munkáját.

Bródy az egyszerű újratermelésből kiindulva, Marx nyomán meggyőző logikával jut el a bővített újratermelésig, az értékártól a termelési árig, majd kimutatja, hogy formális matematikai oldalát tekintve az értékár csak speciális esete a termelési árnak, éppen úgy, mint az egyszerű újratermelés a bővített újratermelésnek. Ez számomra nem látszik valamiféle logikai formalizmusnak és nem hiszem, hogy ellentétes volna az eredeti marxi felfogással. Bródynak — egyebek között éppen Marxra hivatkozva, de ettől függetlenül is — sikerül az olvasót meggyőznie arról, hogy a fejlődés útja az egyszerűtől vezet a bonyolultig, miközben a bonyolultabb megismerése lehetővé teszi az egyszerűbb jobb megértését is.

Mi az, ami nem sikerült Bródynak? Nem sikerült az újratermelési és értékviszonyok társadalmi kapcsolataiba formalizáltan beágyazni a dologi viszonyokat, de ez eddig másnak sem sikerült. Tudunk — a többi között — Tinbergen és Kornai János ilyen irányú kísérleteiről. Legjobb tudomásom szerint ezek a kísérletek mind ez ideig nem vezettek kézzelfogható eredményre. Bródy könyvének harmadik részében maga is felveti ezt a problémát és meglehetősen optimistán nyilatkozik a megoldás kilátásairól. Nehéz megítélni, vajon optimizmusa jogosult-e.

Hadd emeljem ki a könyv néhány igen érdekes fejezetét. Bródy az első rész 3. fejezetében rendkívül tömören bemutatja, saját modellje mellé állítva, a játékelmélet alapmodelljét, Neumann János közvetett újratermelési modelljét és a lineáris programozási modellt, majd kimutatja, hogy a négy modell egymásba transzformálható és mindegyik alkalmas ugyanannak a feladatnak a megoldására. Meggyőző logikával bizonyítja: az, hogy milyen formában fogalmazzuk meg feladatunkat, a körülményektől és a közvetlen célkitűzésektől függ. A dolog lényegét tekintve azonban mind kauzális, mind teleologikus modell formában azonos eredményre jutunk.

Ugyanennek a résznek rövid alfejezete foglalkozik a dualitás problémájával. Dualitás alatt a közgazdaságtanban lényegében azt értjük, hogy az újratermelés megvalósulásához egyaránt teljesülniük kell bizonyos naturális dologi feltételeknek (termelési arányoknak) és érték-, illetve árösszefüggéseknek. Konkréten az újratermelési modellekben ez annyit jelent, hogy a kívánatos vagy optimális termelési szintekre vonatkozó megoldások egy szimmetrikus feladat megoldásaként megfelelő arányokat adnak. Nem nagyon termékeny az arról szóló vita, vajon matematikailag korrekt-e erre a szimmetriára a dualitás szó használata. Számomra Neumann János szóhasználata — elismerem tekintélyalapon — elég meggyőző arra vonatkozóan, hogy ez a matematikus számára is elfogadható. Jelentősnek tartom, hogy Bródy kimutatja, Neumann János és követői e tekintetben újra felfedezik Marxot, aki egész közgazdasági elmélete alapvető pillérének tekintette a munka kettős, duális jellegét és e felfedezés következményeinek kimutatását. Ez a kettősség áthatja a közgazdaságtan tárgyához tartozó egész jelenségvilágot és számos fogalompárban jut kifejezésre (használati érték—érték, terméktöbblet—értéktöbblet, munkafolyamat és értékesítési folyamat stb.). Az a gyanúm, hogy a gazdasági jelenségek e szimmetriája felismerésének egyre tágabb körben való elismerése bizonyos mértékig a marxizmus hatásának erősödését is jelenti a nem marxista gondolkodók körében is.

Rendkívül elgondolkoztató az a néhány gondolat, amelyet Bródy könyve harmadik részének elején, a stacioner fejlődés és a fejlődés leggyorsabb útjának kapcsolatáról írva, a gazdaság ciklikus mozgásáról felvet. Nem ad és nem is akar adni egy átfogó cikluselméletet, amikor rámutat, hogy a ciklikus mozgás egyik tényezője az lehet, hogy a leggyorsabb fejlődés iránya rövid távon és hosszú távon egymásnak ellentmondhat. Ez megint olyan téma, amelyet közgazdászok, köztük matematikai közgazdászok egy idő óta erősen feszegetnek, és a különböző irányból jövő hozzájárulások elősegítik a ciklikusság eddig homályban maradt okainak megvilágítását és a gazdasági tervezés munkáját is.

Ezzel elérkeztünk Bródy munkájának egyik legjelentősebb és egyúttal legvitatottabb részéhez. A kérdés itt az, hogy a Bródy által alkalmazott modell alkalmas-e tervezési feladatok megoldására vagy sem. És ha igen, milyen feltételek között, milyen szerepet tölthet be a tervezésben. A legkomolyabb ellenvetéseknek a következőket tartom:

Bródy modelljében először is az erőforrások nem szűkösek és így kimarad belőlük a bővítés egyik legkomolyabb korlátja.

Másodszor, Bródy modelljébe nem vihetők be technológiai variánsok a különböző termékek vagy termékcsoportok előállítására szolgáló tevékenységeknél. A termelési koefficiensek e modellben mindig a különböző termelési variánsok koefficienseinek átlagai. Ennek következtében nincs mód a technológiai variánsok közötti választásra.

Harmadik ellenvetés: A modell zárt, mérlegszerűen négyzetes felépítése mesterséges korlátok közé szorítja a gazdasági összefüggések ábrázolását és így jelentősen megköti a tervezők kezét.

Az első két észrevétel teljes mértékben igaz és a harmadikban is van igazság. Ennek ellenére úgy vélem, Bródy modelljei fontos szerepet tölthetnek be a tervezésben és különösen a hosszú távú tervezésben. A hosszú távú tervezésben ugyanis csökken az első két észrevételben szereplő hátrány jelentősége. Az erőforrások szűkössége ugyanis nagymértékben meghatározó lehet rövid távon, de a szűkösség egyre jobban feloldható a hosszú távú fejlesztésben. Viszont a hosszú távú tervezésben nem elsősorban technológiai alternatívákról kell dönteni, ami rövid és középtávon döntő fontosságú, hanem mindenekelőtt a strukturális fejlesztés arányairól.

Ami pedig a modellek mérlegszerű, zárt szerkezetét illeti, ennek legalább annyi előnye, mint hátránya van. Ez a zártság nem egyszerűen formális, hanem egyúttal logikai zártságot is jelent, és ez a logikailag zárt komponáltság a tervezőt az összefüggések alapos — bár elismerem sokszor kínkeserves — átgondolására készteti. Ezzel lehetővé teszi már viszonylag korai stádiumban, a modell megszerkesztésekor, majd később a számszerűsítés stádiumában, alapvető logikai vagy számszerűsítési hibák időbeli kiugrását. Ez ennek a modellnek előnye a lazább kezelésű programozási modellekkel szemben. Ez az előnye különösen alkalmassá teszi a tervezés egyes tényezői, részterületei közötti konzisztencia-, összhangvizsgálatok elvégzésére és éppen ezért a tervezés, elsősorban a hosszú távú tervezés céljaira alkalmazott modellrendszerek között központi szerepet juttathat számára. Különösképpen kiugrik ennek a szerepnek a jelentősége a termelési kapcsolatoknak a munkaerővel és a fogyasztással való összefüggésein belül. E különböző tényezők között fennálló kölcsönös összefüggések valóban nagyon nehezen formalizálhatók, de formalizálásuk után éppen a Bródy által alkalmazott zárt, dinamikus modellben válnak jól áttekinthetőkké. Bródy egyébként könyvében maga is rendkívül korrekten tárgyalja az általa vizsgált rokonmodellek — egymással szembeni — kölcsönös előnyeit és hátrányait a tervezési gyakorlat szempontjából.

Könyve végén Bródy megvizsgálja modellje általánosításának lehetőségeit is. Három lehetséges utat vet fel. Az egyik a gazdasági élet törvényeinek axiomatizálása, a másik az operátor kalkulus irányába való haladás, míg a harmadik a stochasztizálás. Mindhárom út járhatónak látszik, de buktatóit még elég nehéz megítélni. Egy veszélyre mindenesetre fel kell hívni a figyelmet. Bródy eddigi munkásságában — és ezt könyve is tanúsítja — sikeresen elkerülte a közgazdasági valóság talajától elrugaszkodó, öncélú matematizálás csapdáját. Csak azt kívánhatjuk neki, hogy ez további munkássága során is sikerüljön.

Kovács János

N. P. Fedorenko: Gazdaság és matematika

Kossuth Könyvkiadó, 1970. 113 l.

„Hogy a tudomány valamely ágazatában milyen fokon áll a matematikai eszközök felhasználása, ez nagymértékben megmutatja annak érettségét" — írja a szerző a matematikának a tudományok fejlődésében betöltött szerepéről. A közgazdaságtudomány az ötvenes években jutott el a fejlődésnek arra a fokára, hogy szüksége és lehetősége nyílt a matematikai eszközök széles körű alkalmazására.

A matematika alkalmazása a közgazdaságtudományban egyfelől a gazdasági kategóriák szigorú definícióját, a lényeg megragadását követelte meg, másfelől a matematikát is számos eddig ismeretlen elmélet — például játékelmélet, hálótervezés — kidolgozásával gazdagította. A szerző, Fedorenko akadémikus, a Szovjet Tudományos Akadémia Központi Gazdaságmatematikai Intézetének igazgatója azokat a gazdaságmatematikai módszereket ismerteti, amelyek a szocialista gazdaság optimális működése tudományos alapjainak feltárásánál és a népgazdasági irányítás automatizált rendszerének kidolgozásánál felhasználhatók. Egyrészt az elemzés

körébe vont témák sokrétűsége, másrészt a mű ismeretterjesztő jellege az egyes kérdések konkrét megvitatását nem teszi lehetővé, de minden matematika iránt érdeklődő közgazdász számára tanulságos a rendkívül világos, közérthető stílusban megírt tanulmány.

A népgazdasági tervezésben az optimalitás elvének figyelembevétele három tényező miatt szükséges:

— a rendelkezésre álló források korlátozottak;
— a szocialista termelés tervszerű;
— a gazdasági fejlődésnek több variánsa lehetséges.

A népgazdasági tervezés egységes optimumkritériuma a szocialista újratermelés gazdasági alaptörvénye alapján a társadalom tagjai szükségleteinek lehető legmagasabb fokon történő kielégítése, a társadalmi termelésben szükségszerűen meglevő hiányok felszámolása. A szerző felvázolja az optimumkritérium számszerűsítésének — a fogyasztási cikkek hasznossága mérésének, a különböző fogyasztási struktúrák összehasonlításának — nehézségeit, de a probléma megoldásának új oldalról való megközelítését ő sem kísérli meg.

A Szovjetunió gazdasági szervezetének bonyolultsága és a dolgozók anyagi érdekeltségének érvényesítése mellett a gazdaság optimális működését biztosító népgazdasági terv kidolgozása csak iteratív úton valósulhat meg, s ennek során a központi tervező szerv és a gazdálkodó egységek között az információk állandóan cserélődnek. A szerző nagyon szemléletesen írja le a komplex információáramlás folyamatát, annak problémáit. Véleménye szerint a jelenleg ismert matematikai módszerek nem teszik lehetővé, hogy a folyamatot egyetlen programozási feladattá kapcsolják össze. Ennél a fejezetnél a különféle dekompozíciós módszerek alkalmazásának eddigi eredményeit, illetve a jelenleg folyó kutatásokat okvetlenül meg kellene említeni.

A tanulmány egyik legérdekesebb fejezete az optimális népgazdasági terv készítéséhez felhasznált árak képzésének problémáival foglalkozik. Az átlagos ráfordítások alapján képzett árak nem adnak helyes képet arról, hogy az adott termék termelésének növelése mennyibe kerül a népgazdaságnak. Ezért csak a határráfordítások alapján megállapított árak ösztönzik a termelőket a társadalom tényleges szükségleteinek kielégítésére. A természeti erőforrások értékelésénél azonban más elvet kell alkalmazni, ezek árát az a gazdasági hatás határozza meg, amelyet az adott erőforrás minden pótlólagos egysége eredményezne. A szerzőnek a természeti erőforrások árképzésében elfoglalt álláspontja meglehetősen vitatható. A szűzföldek értékelésénél a hasznosság alapján helyesen lehet dönteni, de amennyiben a természeti erőforrás kiaknázására már munkát is fordítottak (például öntözőcsatorna), úgy ennek árképzésénél véleményem szerint a befektetett munkát is feltétlenül figyelembe kell venni.

A népgazdasági modellrendszer legegyszerűbb és gyakorlatilag legjobban kidolgozott eleme az ágazati kapcsolatok mérlegének modellje, amely a társadalmi újratermelés folyamatát a ráfordítások és a felhasználás oldaláról vizsgálja. Ez egyrészt a különböző népgazdasági mérlegek — a társadalmi termékmérleg, a munkaerőmérleg, az álló- és forgóalapok mérlege — egységes elvek alapján történő kidolgozását biztosítja, másrészt a források és szükségletek összeegyeztetését elektronikus számítógépek felhasználásával megkönnyíti. Az ágazati kapcsolatok mérlege lineáris egyenletrendszer formájában is felírható, és ezáltal számos népgazdasági mutatószám — például az ágazatonként adott végtermék volumenéhez tartozó teljes termelés, az ágazat összes társadalmi ráfordítása stb. — meghatározását lehetővé teszi.

A mérleg statikus modellje egy adott év arányait rögzíti, ezért a hosszú távú tervezésben csak kiegészítő számítások elvégzése mellett használható fel. Jelenleg széles körű kutatások folynak az ágazati kapcsolatok mérlege dinamikus modelljének a tervezésben való felhasználási lehetőségéről. Ebben a modellben a felhalmozást a kívülről megadott végtermékvolumenből kiemelik, és így ez is a modell változójaként szerepel. A szerző a modell kidolgozásának problémáira — például a koefficiensek meghatározásának módjára — nem tér ki részletesen, bár a Szovjetunióban mind az elméleti kutatás, mind az alkalmazás területén jelentős eredményeket értek el.

A szerző külön fejezetet szentel a hosszú távú tervprognózisok kidolgozásának kérdéseire, majd a lakossági szükségletek meghatározásánál alkalmazott matematikai módszereket — a fogyasztói preferenciafüggvényt, a kereslet ár- és jövedelemrugalmasságát — ismerteti.

A kereskedelem és az anyagi-műszaki ellátás a népgazdaság optimális műkö-

désének fontos alkotórésze. A Szovjetunióban az új gazdasági mechanizmus bevezetésével a kereskedelem jelentősége megnőtt, s ezzel együtt számos még megoldatlan probléma vetődött fel — például a tudományosan megalapozott kereskedelmi árrés, a kereskedelmi dolgozók anyagi ösztönzése. A modern gazdaságmatematikai módszerek lehetővé teszik, hogy a fogyasztói kereslet alakulásáról a szállítások optimális ütemezéséről, a készletek alakulásáról pontosabb képet nyerhessünk, és ezáltal a kereskedelemben lekötött eszközök forgási sebessége meggyorsítható. Mindez a kereskedelmi munka két alapvető mutatójának, az áruforgalomnak és a nyereség mennyiségének javulásához vezet.

A tanulmány befejező részében a szerző a gazdaság optimális működése technikai bázisának, az elektronikus számítógépeknek a gazdasági életben betöltött szerepével, alkalmazásuknak eddigi eredményével és jövőbeli lehetőségével ismertet meg. A számítógépek tervezésben való eddigi felhasználása három időszakra bontható:

— 1957—1960 között a számítógépeket elsősorban statisztikai sorok, egyes gazdasági részfolyamatokat átfogó tervvariánsok kidolgozására használták fel;

— 1960—1963 között a számítógépek a gazdaságirányítás szerves részévé váltak, a központi irányító szerv a döntések előkészítésénél a számítógépek által nyújtott információkra is támaszkodott;

— 1963 óta a számítógépek segítségével nemcsak a gazdasági dokumentáció végezhető el, hanem a gép „határozathozatalra" is alkalmas.

A szerző felsorolja a számítógépek segítségével jelenleg végezhető tervezési feladatok típusait, majd az egységes számítóközpont-hálózatra alapozott komplex automatizált tervezési és irányítási rendszer bevezetésének problémáit vázolja fel.

A tanulmány végül összefoglalja azokat az eredményeket, amelyeket a Szovjetunióban a gazdaságmatematikai módszerek alkalmazásával eddig elértek.

Hüttl Antónia

Bíró József:

A MAGYAR KÜLKERESKEDELMI POLITIKA

(A külkereskedelem fejlődése és szerepe a népgazdaságban)

A magyar külkereskedelmi miniszter ebben a könyvében áttekintést ad Magyarország külkereskedelmi politikájáról. A könyvet különösen időszerűvé teszi, hogy a külkereskedelem szerepe a népgazdaságban az új gazdasági mechanizmus következtében megnőtt. A külkereskedelemmel nemcsak külkereskedelmi és külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok foglalkoznak, hanem a termelővállalatok is egyre növekvő számban.

A könyv előbb rövid visszapillantást nyújt a magyar szocialista külkereskedelem fejlődésének főbb szakaszaira, majd bemutatja a néhány évvel ezelőtt fellendült aktív magyar külkereskedelmi politika jellemzőit és feladatait a szocialista országokkal, fejlett tőkésországokkal és a fejlődő országokkal való kapcsolatokban egyaránt.

Részletesen szól a külkereskedelmi mechanizmus reformjáról, a gazdasági szabályozó eszközök alkalmazásáról, a viszonylati irányítás módozatairól, a külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződéses kapcsolatairól, a nemzetközi gazdasági-külkereskedelmi kapcsolatok új modelljeiről, a marketing fontosságáról, mindazokról az új követelményekről, amelyeket a világgazdaság állandó és rohamos fejlődése külkereskedelmünkkel szemben támaszt.

A jelen feladatain túlmenően a szerző felvázolja külkereskedelmi politikánk perspektíváit, s a közeljövőben megvalósítandó feladatokat is.

292 l., kötve 38,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó és a Kossuth Könyvkiadó közös kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Имре Винце

Некоторые вопросы развития системы цен и налогов в Венгрии

В вводной части статьи дается обобщающая характеристика системы цен и налогов, действующей с 1-го января 1968 года. В дальнейшем автор анализирует некоторые важнейшие экономические вопросы системы цен и налогов и излагает в связи с ней свои взгляды и предложения.

По мнению автора, следует постепенно устранить автаркические черты системы цен, и внутренние ценовые пропорции необходимо приблизить к пропорциям международных (внешнеторговых) цен. Этот процесс обуславливается изменением структуры производства, ростом производительности труда, совершенствованием системы и цен внешней торговли с социалистическими странами.

Сложившуюся — и в 1969—70 годах усовершенствованную — систему налогообложения прибыли следует оставить в действии и в последующие годы. В отношении же нормативных налогов было бы экономически обоснованным повысить начисления на заработную плату и сократить плату за пользование фондами.

На основании внешнеторговых цен можно констатировать, что между сельскохозяйственными ценами и промышленными оптовыми ценами нет диспаритета. Автор считает необоснованным повышение закупочных цен. Однако и в будущем сельскому хозяйству необходимо будет предоставлять соответствующую финансовую поддержку. Финансовая поддержка, оказываемая сельскому хозяйству, является важным элементом экономической политики как в социалистических, так и в капиталистических странах.

Отклонение настоящих потребительских цен от общественных затрат в широком кругу не обосновано с точки зрения экономической и социальной политики. Этому служит сильно дифференцированная система на лога с оборота и субвенционирования потребительских цен.

Постепенно следует достичь того, чтобы потребительские цены соответствовали общественным затратам. А отклонения цен могут допускаться лишь в исключительных случаях, мотивируемых аспектами экономической и социальной политики.

Тамаш Надь

О целесообразных формах перегруппировки средств в венгерском народном хозяйстве

В статье рассматривается, какие новые формы перегруппировки средств, а также какие сочетания имеющихся и новых форм целесообразно применять в венгерском народном хозяйстве в интересах более рациональной аллокации средств, их более планомерного перемещения, более эффективного использования, оставаясь в рамках настоящей модели экономического механизма.

Автор считает перегруппировкой (переливом, движением) средств все те случаи, когда — помимо вложения средств, неравномерно образующихся у различных предприятий, в те же предприятия — происходит изменение в распределении всех средств (реального капитала) общества между отдельными предприятиями.

Сохраняя большую роль государственного бюджета в государственном управлении общим процессом осуществления капиталовложений, желательно в сфере предприятий (то есть там, где хозяйственная деятельность организована в форме предприятий) сократить, по сравнению с настоящим положением, долю капиталовложений, решения о которых принимается государством, и которые частично или полностью финансируются за счет бюджета. Зато в интересах государственного воздействия на капиталовложения, входящие в компетенцию предприятий, следует создать дифференцированные методы субвенционирования за счет бюджета (предоставление льгот и дотация).

Следует стремиться к тому, чтобы в финансировании капиталовложений банковский кредит — в соответствии с основными принципами реформы — приобрел большую, чем в настоящее время, роль, так как перегруппировка средств посредством банковских кредитов имеет преимущество, заключающееся в том, что самостоятельность предприятий в принятии решений в сфере капиталовложений и их материальная заинтересованность сочетается с возможностью центрального обозрения процесса осуществления капиталовложений и воздействия на него.

В интересах достижения надлежащей гибкости перегруппировки средств, а также быстрого приспособления к изменяющимся потребностям следует предоставить больше пространства *непосредственной* перегруппировке средств между предприятиями, при государственном регулировании, обеспечивающем соблюдение общественных интересов. Следует при помощи соответствующих юридических и финансовых норм облегчить предприятиям создание простых объединений для осуществления определенной хозяйственной деятельности, а также создание совместных предприятий. Следует допустить, чтобы предприятия могли передавать друг другу с целью инвестиций свои фонды развития окончательно или же в форме возвращаемого кредита. Желательно ввести ограниченный коммерческий кредит, то есть, чтобы предприятия могли предоставлять друг другу товарный кредит за счет своего фонда развития. Необходимо юридически регламентировать передачу и сдачу в аренду различных машин и оборудования одним предприятием другому.

Облигация как средство перегруппировки средств может стать органической частью настоящего экономического механизма. Выпуск облигаций целесообразно сначала допустить в экспериментальном порядке и главным образом для удовлетворения местных (коммунальных) потребностей.

Подлинные акции — за исключением связей с капиталистическими странами — не отвечают принципам настоящего экономического механизма и в этой системе не могут стать применимой формой перегруппировки средств. По отношению к ним даже в длительной перспективе справедливо то возражение, что их применение привело бы к увеличению и учреждению спекуляции и кроме того к неприемлемому для нас разделению труда и собственности.

Автор ставит вопрос об изучении целесообразности создания в рамках банковской системы нового учреждения — Института развития. Такой институт, с одной стороны, мог бы в соответствии с центральными целеустановками организовать и осуществлять государственное управление инвестиционным процессом, а с другой стороны, предоставлять на основе участия в прибыли определенную долю капитала для создания новых предприятий или же значительного расширения имеющихся и, таким образом, способствовать использованию возможностей вложения средств в особенно рентабельные области.

Ференц Козма

Техническое развитие и сближение уровней развития в СЭВ

В отдельных секторах мирового хозяйства, например, в СЭВ рядом друг с другом существуют и влияют друг на друга производительные силы самой разнообразной эффективности. В уровне развития производительных сил наблюдаются контрасты не только при международном сопоставлении, но и внутри отдельных стран. Имеется средний уровень развития производительных сил данной экономики и вокруг него можно найти превышающие его одной или несколькими ступенями уровни, а также уровни отраслей или производственных единиц, отстающих от среднего. Это распределение автор называет технической структурой. Здоровой может считаться техническая структура, в которой наивысший уровень способен постепенно подтягивать за собой остальные. Это автор называет экономикой «с пропорционально напряженным сложением» в противоположность «сложению без напряженности», когда отсутствует тянущая сила, и экономике «с технически перенапряженным сложением», в которой наивысший уровень оторван от среднего, и поэтому жертвы, приносимые в интересах его дальнейшего развития, не окупаются посредством быстрого передающегося воздействия высокоразвитой техники внутри экономики. Автор на основании различных ориентировочных расчетов констатирует, что из числа стран-членов СЭВ наиболее близкой к состоянию пропорционально напряженной является техническая структура ГДР, в то время как в советском, румынском и польском народных хозяйствах наблюдаются определенные признаки перенапряженности, а в чехословацком и венгерском — отсутствия напряженности.

Сближение уровней развития — это тенденция долгой перспективы, которая должна реализоваться без ущемления интересов более развитых стран, посредством согласованной экономической политики стран-членов СЭВ. Важнейший ее элемент — это осуществление такого разделения труда между странами-членами, которое ориентирует техническую структуру каждой из них в направлении пропорционального напряжения. Этому следует способствовать международным разделением труда во всех областях, где применение производительных сил более развитых стран означает продвижение вперед для менее развитых стран.

Полезная степень и способ материальной поддержки, оказываемой более развитыми странами, зависят от этого разделения труда. Автор излагает мысль о том, что в рамках СЭВ эффективными способом международной перегруппировки средств является кредит, отвечающий в отношении нормы процента условиям мирового рынка, причем менее развитым странам целесообразно предоставлять льготы в отношении сроков и условий погашения. Другой формой льгот может быть временное сохранение протекционизма менее развитых стран внутри интеграции, однако его следует применять в сокращающейся мере и целесообразно базировать на финансовые средства.

Дьердь Адам

«Европейский вызов» или распродажа Европы?

Некоторые американские источники — согласно которым Западная Европа улучшила свои позиции в мировой экономике по отношению к США и технически достигла их уровня — говорят в последнее время о «европейском вызове». В то же время имеются европейские круги, которые полагают, что приток американского капитала в Западную Европу не прекратился, а наоборот, приобретает все большие масштабы.

В 1966—1968 гг. доля Западной Европы в годовом приросте прямых зарубежных капиталовложений США, действительно, сократилась. Однако после спада в 1968 году текущие затраты американских предприятий снова круто растут, и темпы прямых капиталовложений снова ускоряются. В технически передовых промышленных отраслях Западной Европе лишь в очень небольшой мере удалось сократить свое отставание. Финансируемые государством затраты на научные исследования и развитие в странах-членах ЕЭС в 1969 году все еще составляли лишь четверть американской суммы. Новая волна американской экспансии в растущей мере захлестывает и сферу услуг.

Правда, растет и вывоз действующего кацитала из Западной Европы в США. Он в подавляющей мере производится западноевропейскими крупными концернами и охотно принимается американскими властями (как средство сокращения ставшего хроническим дефицита платежного баланса), а также крупными американскими предприятиями. Ибо таким образом они навязывают своим конкурентам собственную модель мирового рынка: концерны США не вытесняются из Западной Европы, под знаком «глобальности» последние вступают в борьбу с ними на такой арене — на американском внутреннем рынке, — где западноевропейским предприятиям никогда не удастся занять хотя бы приблизительно настолько устойчивых позиций, как американским — на их отечественных рынках. Новая черта монополистической конкуренции заключается в том, что она происходит в мировых масштабах, не между «Европой» и «Америкой», а между возникшими в них мировыми концернами, причем во все растущей мере в области прямых зарубежных капиталовложений, то есть не только в национальной, но и в специфической сфере — в сфере международных предприятий. В этом смысле и выражение «европейский вызов» не адекватно, так как оно не отражает в надлежащей мере эту новую сферу деятельности и борьбы концернов-гигантов.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Imre Vincze:

Some problems of further developing the Hungarian price and taxation systems

The introductory chapter of the article gives a comprehensive analysis of the price and taxation system valid as from 1st January, 1968. Next the author analyses some important economic questions of the price and taxation system and expounds in this connection his own views and proposals.

In the author's opinion the autarkic features of the price system should be gradually eliminated and the internal price proportions should be approximated to the international

(foreign trade) price proportions. A pre-condition of this process is a modification of the production pattern, the raising of productivity, improvement of the system and prices in the trade with socialist countries.

The established system of profit taxation—as improved in 1969—70—should be maintained in the next years. As regards the normative taxes, from the economic point of view it would be justified to raise the tax on wages and reduce the charge on assets.

If examined on the basis of foreign trade prices, the agricultural prices show no disparity against industrial producers' prices. In the author's opinion it is not justified to raise agricultural procurement prices, but agriculture should be given adequate financial support also in future. Financial subsidies to agriculture are today an important element in the economic policy of both the socialist and the capitalist countries.

The present consumer prices deviate from social inputs in a wide scope and mostly for reasons not sufficieatly justified by economic and social policy. This is served by a highly differentiated system of turnover taxes and consumer price subsidies.

The consumer prices should be gradually adjusted to social inputs. Price deviations should be restricted to exceptions justified by points of view of social and economic policy.

Tamás Nagy:

On the purposeful forms of reallocating capital in the Hungarian economy

The article discusses what new forms should be created or what combinations of existing and new forms should be developed in the Hungarian economy to promote a more rational allocation, a planned flow and a more efficient utilization of capital—within the framework of the existing model of economic mechanism.

The author considers reallocation (flow, movement) all cases when—beyond the investment of capital in the same enterprises where they are formed in an unequal manner—a change occurs in the distribution of total social (real) capital among the individual enterprises.

Maintaining the great role of the state budget in the government control of the total investment process, as regards the enterprise sphere—that is, where economic activity is organized in the framework of enterprises—it is advisable to narrow down in comparison to the present situation the share of investments concretely decided by government and financed partly or entirely out of the budget. However, in order to centrally influence the investments decided upon by enterprises, differentiated methods of budgetary preferences (Aux-rednetions and allotments) should be developed.

Efforts should be made that—according to the principles of the reform—bank credits should play a greater role than at present in financing investments, because reallocation of capital through bank credits has the advantage of harmonizing the autonomy of enterprise investment decisions and material incentives of the right direction with the possibility of centrally surveying and influencing the investment process.

In order to promote proper flexibility of capital reallocation, adaptation to changing needs, and expanding the scope of enterprise initiative, *direct* reallocation of capital among enterprises should be given a greater scope, with a government control that keeps an eye on social interests. With proper legal and financial measures the simple association of enterprises for certain common activities and the creation of common enterprises should be made easier. It must be allowed that enterprises transfer to each other for investment purposes development funds with a final character or as repayable credits. It is also desirable to introduce restricted commercial credit, that is, that enterprises grant each other commodity credit from their development funds. Legal rules should be established to regulate the handing over and leasing of machinery and equipment, etc.

Bonds, as a method of capital reallocation can be made an organic part of the present economic mechanism. For the time being, it is advisable to allow to issue bonds with an experimental character, in a narrower scope and mainly to meet local (communal) needs.

Apart from relations with foreigh capitalist countries — the real stock cannot be fitted into the present economic mechanism, it cannot be a form used in this system to reallocate capital. The objection is justified against the real stock even in a longer perspective that it would increase and institutionalize speculation and would lead to an intolerable separation of labour from ownership.

As a problem to be examined, the author raises the creation of a new institution, the Development Institute, in the framework of the bank-system. On the one hand, this Institute would organize and implement the gowernment control of the investment process according to central objectives, and, on the other hand, it would support, by granting capital against its sharing in the profits, the creation of new enterprises or major expansion of the existing ones, thereby helping, in a centrally controllable manner, the utilization of particularly profitable possibilities for investment.

Ferenc Kozma:

Technical progress and the approaching of development levels in the CMEA

In a region of the world economy, e.g. in the CMEA, productive forces of the most diverse efficiency live side by side and affect each other. Development level of the productive forces shows contrasts not only in international comparison, but also within the individual countries. We have a general development level of the productive forces and around it we may find branches or productive units on higher or lower levels by one or several degrees. The author calls this distribution the technical structure. That technical structure may be considered as a healthy one where the highest level is capable of gradually "pulling up" the others. This is called by the author an economy with "a proportionately strained complexion" as opposed to "complexion without a strain" where the pulling power is missing and to the "technically overstrained complexion", where the highest level has broken away from

the average and, therefore, the sacrifices taken in the interest of development are not returned by the quick spread of high-level techniques within the economy. Then the author states, relying on several, rather estimated measurements that from among the CMEA countries it is the technical structure of the German Democratic Republic which is nearest to the proportionately strained complexion, while the signs of an overstrained state can be found in the Soviet, Romanian and Polish economies and the lack of strain in the Czechoslovak and Hungarian economies.

Approximation of the development levels is a long-term tendency, to be asserted without detriment to the interests of the more advanced countries, through a harmonized economic policy of the CMEA countries. Its most important element is to establish such division of labour among the member countries which orientates the technical structure of each of them towards a proportionately strained state. This must be aided by international division of labour in every field where the introduction of the productive powers of the more developed country means a step forward for the less developed one.

The useful extent of material aid provided by the more advanced countries and the way in which it is given is a function of this division of labour. The author expounds that an efficient manner of reallocation of investment goods on an international scale within the CMEA is credit granted according to world market interest conditions; less developed countries should be given preferences in respect of the date of expiration and in amortization. Another way of preference is to retain temporarily the protectionism within the integrations of less developed countries: but this must be decreasing and the system of protection should be based on monetary means.

György Ádám:

"European challenge" or sell-out in Europe?

Some American sources—according to which Western Europe has improved its world economic positions in relation to the US and has caught up also from the technological point of view—are recently talking about a "European Challenge". At the same time, there are European circles, which are of the opinion that the flow of American capital into Western Europe has not halted but, in fact, is assuming ever greater dimensions.

Indeed, the share of Western Europe in the annual increment of US foreign direct investments has fallen between 1966 and 1968. But current expenditure on new plant and equipment of American companies has again sharply risen after the decline in 1968 and also the rate of direct investments is accelerating. In some advanced industries the West-Europeans made only slight progress in reducing the American superiority. In 1969. the government – financed research & development expenditure of the EEC member countries hardly surpassed one fourth of the American figure. A new wave of American expansion is more and more flooding also the services.

True, also the export of West-European invading capital-exports into the USA is growing. This is effected mainly by huge West-European concerns and is welcome by the American authorities (as a means to reduce the chronic deficit in the balance of payments), and also by great American corporations. In this way, namely, they force their own world market models on their competitors: the US concerns are not pushed out of Europe, but, in the name of "globality" they offer access to the American domestic market, a field where the West-Europeans can never build out, not even approximately, such strong strategic strongholds as the Americans in the domestic markets of the Europeans. It is a new feature of monopolistic competition that it is fought on a global scale, not between "Europe" and "America" but between world concerns of such origin and increasingly in the field of direct foreign investments, that is, not only in the national sphere but also in a special one: in the sphere of international business empires. Thus, the term "European challenge" is not adequate either, since it does not reflect satisfactorily this new dimension of the activity and fights of the huge concerns.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. – Telefon: 313–975, 318–326,
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 8¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. május 8.
70.0613 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.
A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110–010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111–46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

7-8

A tartalomból

NYERS REZSŐ:
A jövedelmezőség és jövedelemelosztás problémái hazánkban

TIMÁR MÁTYÁS:
Népgazdaságunk helyzete és fejlődése két ötéves tervidőszak határán

RABI BÉLA:
A IV. ötéves terv beruházási politikájának néhány kérdése

WILCSEK JENŐ:
Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban

CSERNOK ATTILA:
Gazdaságpolitikai célok a nemzeti jövedelem felhasználásában

RIPP GÉZA:
Politikai gazdaságtan és ideológia

XVII. évfolyam

1970. július-augusztus

TARTALOM

Nyers Rezső: A jövedelmezőség és jövedelemelosztás problémái hazánkban 789

Timár Mátyás: Népgazdaságunk helyzete és fejlődése két ötéves tervidőszak határán 813

Rabi Béla: A IV. ötéves terv beruházási politikájának néhány kérdése 823

Wilcsek Jenő: Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban 835

Csernok Attila: Gazdaságpolitikai célok a nemzeti jövedelem felhasználásában 847

Ripp Géza: Politikai gazdaságtan és ideológia 862

Vági Ferenc: Érdekeltség és jövedelmezőség a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban 881

Kövesi János: Állattenyésztésünk fejlettségi szintje és fejlődési ütemének kérdései 897

Rimler Judit: A gazdasági fejlődés vizsgálata és a faktoranalízis 913

Benet Iván: Az állóeszköz-igényesség vizsgálata népgazdaságunk alapvető blokkjaiban 927

SZEMLE

Magyar szemmel a tőkés nemzetközi pénzügyek néhány kérdéséről *(Erős Gyula)* 945

A közös vállalatok pénzügyi szabályozásáról *(Fodor István)* 959

A szellemi termékek nemzetközi cseréje és Magyarország *(Udvardi Sándor)* 966

FOLYÓIRATSZEMLE 978

Urszula Plowiec: A GATT és a szocialista országok — J. G. Landa: Algéria új gazdaságpolitikája (1965—69) — Francesco Silva: A kommunista Kína fejlesztési stratégiája: a Neumann-modell alkalmazása — V. Popov: A scsokinói tapasztalatok alkalmazása a gépiparban: sajátosságok és eredmények — J. Pajestka—J. Glówczyk—K. Secomski: A fogyasztási struktúra alakításának irányai — D. Libnař: A pénzügyi politika aktuális kérdései a csehszlovák népgazdaság egyensúlyának helyreállításában — P. W. Gavian: Vállalati stratégia Kelet-Európában — M. E. Kreinin: Újabb tapasztalati megfigyelések a komparatív költségek elméletéhez

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Biró József: A magyar külkereskedelmi politika *(Szanyi Jenő)* 990

Dr. Varga György: Az amerikai business. Vállalati stratégia és management *(Kéri Tamás)* 993

Ihrig Károly: A termelőszövetkezetek tagsűrűségének gazdasági következményei *(Forgács Katalin)* 995

Bernard Mandeville: A méhek meséje, avagy magánvétkek — közhaszon *(Szpirulisz Antoniszné)* 999

A cikkek orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1001

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Benet Iván, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Csernok Attila,** a Minisztertanács Titkárságának osztályvezetője; **dr. Erős Gyula,** a Magyar Nemzeti Bank londoni képviselője; **Fodor István,** a Pénzügyminisztérium munkatársa; **dr. Forgács Katalin** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Kéri Tamás** kandidátus, az MTA Ipargazdasági Kutató Csoportjának főmunkatársa; **dr. Kövesi János** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Nyers Rezső,** az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára; **Rabi Béla,** az Országos Tervhivatal főosztályvezetője, c. egyetemi docens; **Rimler Judit,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Ripp Géza** kandidátus, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője; **dr. Szanyi Jenő** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **Szpirulisz Antoniszné dr.,** az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa; **dr. Timár Mátyás,** a közgazdaságtudományok doktora, miniszterelnök-helyettes; **Udvardi Sándor,** a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője; **dr. Vági Ferenc** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Wilcsek Jenő** kandidátus, a Pénzügyminisztérium Pénzügykutató Intézetének igazgatója.

NYERS REZSŐ:

A jövedelmezőség és jövedelemelosztás problémái hazánkban*

Manapság aligha találunk olyan embert, aki érdektelen vagy közönyös a jövedelmi kérdésekkel szemben. Aki dolgozik, az ellenszolgáltatásként jövedelmet vár, aki pedig ésszerűen akar gazdálkodni — legyen az vállalat, háztartás vagy az állam — annak nagyon is törődnie kell jövedelmének nagyságával, emelésének lehetőségével, célszerű felhasználásával. A jövedelem fogalma elválaszthatatlanul kapcsolódik a gazdálkodáshoz. Ezt a fogalmat használjuk mint egyének, de a vállalatok és az állam is ezt használja a kalkuláció, a tervezés és az elosztás eszközeként.

A jövedelem, a jövedelmezőség nem csupán a tőkés gazdálkodás kategóriája, nem csupán a magántulajdonból fakad — nem idegen a köztulajdon rendszerétől sem. A szocializmus történeti fejlődésének kezdetén még nem volt ritka az ezzel ellentétes felfogás, amely elméletileg sem helyes és a gyakorlat sem igazolta.

A nemzeti jövedelem elosztása és helye a gazdaságpolitikában

A szocialista népgazdaságban a központi terv az általános társadalmi cél alapján két részre osztja a nemzeti jövedelmet: fogyasztási alapra és felhalmozási alapra. Ezt a fő felosztási arányt közvetíti azután a tervszerű jövedelemelosztás rendszere különféle gazdasági szabályozókon és kötelező normatívák rendszerén keresztül a gazdálkodó szervezetekhez — nagyrészt rájuk bízva, hogy a leghatékonyabb módon érjék el a társadalmi célt, és a maguk készítette éves és többéves tervek alapján fizessék a munkabéreket, az év végi részesedést és végezzenek beruházásokat.

A szocializmusban a nemzeti jövedelem felhasználásáról tulajdonképpen *három szinten döntenek:* az állam, a vállalatok és a családok. Az állam állapítja meg a fő elosztási arányt, az elosztás társadalmi rendszerét és normatíváit: dönt a felhalmozás és a fogyasztás arányáról, a felhalmozás központosított hányadáról és elosztásáról, a személyi jövedelmek osztályok és fő népességcsoportok közötti elosztásáról és a jövedelmek felhasználásának fő irányáról — de nem osztja fel tételesen a nemzeti jövedelem egészét. A helyi tanácsok önkormányzatának fejlődésével az állam két lépcsőben dönt majd: az össztársadalmi és a helyi kérdésekről. Vállalati szinten döntenek arról, hogy az állami normatívák alapján

* Az MSZMP Politikai Akadémiáján 1970. május 21-én tartott előadás rövidített szövege.

hogyan használják fel a felhalmozási alapot, a munkabéralapot, a részesedési alapot, mennyi hitelt vegyenek fel és azt mire használják. Az állami döntés tehát a fő dolgokban determinálja a vállalati döntéseket, de ésszerű teret enged a vállalati önállóságnak. Szabályozza a személyi jövedelmeket, de nem szól bele a felhasználásukba. Ha a szocialista állam átveszi vagy túlzottan magára vállalja az alsóbb döntési szintek funkcióit, akkor alakul ki az a helyzet, amelyet jellegzetesen szocialista bürokráciának nevezhetünk, ami társadalmilag mindig drága, erkölcsileg pedig visszás. Ennek elkerülése végett engedi át hazánkban az állam a társadalmi tiszta jövedelem egy részét a vállalatoknak, ezért ad teret a tanácsi önkormányzatnak, és ezért bízza a termékforgalom döntő hányadát a piaci mechanizmusra.

A mi rendszerünkben a nemzeti jövedelem négy végső felhasználási célra osztódik: a dolgozók személyes fogyasztására, a vállalati felhalmozási alapokra, az állam felhalmozási alapjára, továbbá az államháztartás dologi költségeire (közigazgatás, honvédelem, nemzetközi kötelezettségek). Ebből következik a gazdaságpolitika egyik fő problémája, hogy a nemzeti jövedelmet helyesen osszuk fel erre a négy részre. Ez nem könnyű dolog, mert a nemzeti jövedelem elosztási arányait központilag előbb kell meghatározni a népgazdasági tervben, mint ahogy megtermelődik. Ezért mindig számolni kell mint kockázati tényezővel azzal, hogy a nemzetgazdaság egy tervidőszakban többet fogyaszt, mint amennyit termel. Ezt a többletfogyasztást külföldről kell importálni, s előbb vagy utóbb, de feltétlenül vissza kell fizetni.

A központi tervezésnek számolnia kell egy másik kockázati tényezővel is: azzal, hogy az újratermelési folyamatban milyen összhangot tud teremteni a jövedelmek pénzbeli elosztása és a termelés anyagi összetétele között. Ezt az összhangot csupán akkor lehet megteremteni, ha a vállalatok úgy követik a központi tervcélokat, hogy maximálisan a belés a külföldi fogyasztók jó kiszolgálására törekszenek. Ha nem ezt teszik, akkor népgazdasági méretekben nem lehet optimális összhang a pénzben elosztott jövedelmek és a megtermelt használati értékek között. Az összhang hiányának kifejezője az elfekvő készlet és az áruhiány, olyankor is, amikor a felhasználás nem nagyobb, mint a nemzeti jövedelem termelése. A nemzeti jövedelem optimális felhasználása éppen ezért a központi tervezés és a vállalati önállóság szerves egybekapcsolódását igényli.

A központi tervezés által kialakított arányoknak az újratermelési folyamat egészében kell érvényesülniük, nem csupán a tervezett termelésben és fogyasztásban. Ha a termelés növekedése kisebb vagy nagyobb a tervezettnél, akkor is biztosítani kell a jövedelmi arányokat, különben megbomlik az anyagi és a pénzfolyamatok összhangja. A régi, úgynevezett tervutasításos mechanizmusnak éppen az volt az egyik alapvető hibája, hogy bár a tervezett termelés mennyiségére vonatkozóan túlságosan szabályozta a jövedelem felhasználását, a terven felüli vagy a terven aluli termelés esetén a szabályozás hatását veszítette, az elosztási arányok megváltoztak, és ebből különböző népgazdasági negatívumok származtak. Végül is, bár az adminisztratív „transzmissziós rendszer" szigorú volt, mégis népgazdasági szinten spontán folyamatként hatott a tervek nem teljesítése vagy túlteljesítése. Ezért mai tervezési és irányítási rendszerünk a termelés és a forgalom egészében a jövedelem-

elosztási arányok és a felhasználási célok korábbinál erőteljesebb szabályozására törekszik — a terven felüli termelésre vonatkozóan is —, viszont a jövedelmek ésszerű felhasználását nagymértékben rábízza a vállalatokra.

A jövedelem termelésének és elosztásának konkrét rendszere kihat a politikai demokráciára. Nekünk, a szocialista állam öntudatos polgárainak, ha élni akarunk azzal a jogunkkal, hogy társtulajdonosai vagyunk a társadalmasított termelési eszközöknek, egyidejűleg három gazdálkodási szinten kell gondolkodnunk és tájékozódnunk: egyéni háztartásunkban, munkahelyi és szakmai fokon, végül a népgazdasági összefüggésekben. Nem áltatjuk magunkat azzal, hogy a tömegek társadalmi belátásának ez a foka hamarosan általánosan megvalósulhat. Akkor nagyon egyszerű és könnyű lenne a szocialista gazdálkodás. De jó úton haladunk.

Mi marxisták—leninisták a történelmi materializmus elvét valljuk, s természetesnek találjuk, nem pedig valamilyen kisiklásnak tekintjük azt a tényt, hogy a gazdasági kérdések nagy szerepet játszanak a politikában, hogy a gazdasági élet szüli a politikai problémák tekintélyes hányadát. Azt sem tartjuk véletlennek, helytelennek, hogy a gazdasági élet „csúcs"-kérdéseit — vigyázva, hogy valóban „csúcs"-kérdésekről legyen szó — politikai kérdésnek tekintjük és felelősen döntjük el. A gazdaság és a politika elválaszthatatlan egymástól. A szocialista rendszer egyik nagy előnye, hogy a két szféra erős és folyamatos egymásra hatását — a dialektika nyelvén szólva — képes mindig új egység felé irányítani, így fejlesztve tudatos előrelátással a társadalmat.

Milyen új gazdasági jelenségeket kell napjainkban számításba vennünk mint politikai tényezőket?

Főként azt, hogy a tudományos-technikai haladás új hulláma ösztönzi, gyorsítja a gazdasági növekedést, és sajátos „fejlődési klima" alakul ki. A második világháborús károk helyreállítása óta — immár két évtizede — a felszabadult Magyarországon állandósult a gazdasági fejlődés, évről évre több a termelés, nő a forgalom, emelkednek a jövedelmek és ezzel arányosan a fogyasztás, közben megújul a technika, növekszik a beruházás, újabb és újabb szükségletek keletkeznek, viszonylag gyorsan változik a termelés és a fogyasztás összetétele. De nemcsak hazánkban tapasztalhatjuk ezt, hanem a világ nagy részében. A szocialista országokban gyors és folyamatos a fejlődés, hasonló a növekedés üteme a nem szocialista országok egy részében, és bár visszaesésekkel, ellentmondások közepette, de nagyobb válság nélkül fejlődik a gazdaság a tőkésországok többségében.

Számításba kell továbbá vennünk, hogy a gazdaságban fokozódik az internacionális összefüggések jelentősége. A nemzetgazdaságok egy része összefonódik egymással, erősödnek a világgazdasági kapcsolatok tudományos-technikai téren, külkereskedelmi és valutáris-pénzügyi vonatkozásban. A régi értelemben vett egységes világgazdaság ma már a múlté. A világ térképén ellentétes társadalmi rendszerekhez tartozó országok vannak, és a harmadik világhoz tartozó fejlődő országok egy részének gazdaságában a szocialista vonások keverednek nem szocialista vonásokkal. De nem szakadtak meg a gazdasági kapcsolatok a különböző társadalmi rendszerű országok között és nem szakadnak meg a jövőben sem.

Tehát létezik egy sajátos, antagonizmussal teli és sok vonatkozásban rendezetlen új világgazdaság — új erőviszonyokkal.

A jelenlegi időszakot a szocializmus és a kapitalizmus igazán világméretű konfrontációja jellemzi, nincs a világnak szinte egyetlen sarka sem, amely kívül maradna ezen. A konfrontáció megnyilvánul eszmei síkon, mozgalmi síkon és az államrendszerek viszonylatában. Szemben áll egymással két ideológia (a tudományos szocializmus és a polgári világnézet), két politikai mozgalom (a kommunista és munkáspártoké, valamint a különböző színezetű polgári pártoké) és kétféle társadalmi rendszer. Nem vitás, hogy az ideológia, a mozgalom és a társadalmi rendszer egységes erő mind az imperializmus, mind a szocializmus szempontjából. A szocializmus és az imperializmus közötti harc tehát több síkon folyó globális harc, és bár államrendszerek is szemben állnak egymással ebben a harcban, nem a hadseregek és fegyverek döntik el, hogy ki fog diadalmaskodni. Nyilvánvaló, hogy az az osztályerő fog győzni, amelyiknek nagyobb a tömegbázisa és jobb a politikai szervezettsége.

A nemzetközi osztályharc hosszú távú küzdelem az ideológia frontján a tömegek gondolkodásának megnyeréséért, a politikában a hatalomért, a biztonságért és a békéért. A két gazdasági rendszer között tartós versenyre számíthatunk, ezért óriási a jelentősége a gazdasági teljesítménynek, de emellett a harcban az is döntő, hogy melyik rendszer nyújt többet a tömegeknek a politikában, a szabadságjogokban, a demokráciában, a létbiztonságban, a kultúrában, a közerkölcsben.

A kommunista pártoknak mindezen tényezőket figyelembe véve kell kialakítaniuk taktikájukat a nemzetközi osztályharcban és a szocializmus hazai építésében. A leninizmus forradalmi stratégiáját igazolják és megerősítik a jelenlegi időszak tényei. De módszereinket, gyakorlatunkat megfontoltan meg kell újítanunk. Ennek érdekében egyszerre két feladatot kell megoldanunk: egyfelől a stratégiai célt szem előtt tartva, eszmeileg erősíteni mozgalmunkat, másfelől ugyanakkor fejleszteni taktikánkat, megtalálni a helyzetnek megfelelő módszereket, javítani a gyakorlatot. Követnünk kell ebben is Lenin példáját, aki a maga korában szem előtt tartva a stratégiai célt, rugalmasan — néha kortársait is meghökkentve — alkalmazta a taktikát, és őt igazolta a történelem.

Hogyan ítéljük meg a két rendszer gazdasági versenyének eddigi eredményét és mai állását?

A gazdasági növekedés ütemét — különösen az ipar fejlődését — tekintve a szocialista országok felülmúlják a tőkés gazdaságot. A szocialista országokban a politikai stabilitás kedvezően hat a gazdasági fejlődésre, a gazdasági élet stabilabb, mint a burzsoá világban. Pillanatnyilag csupán Kína jelent kivételt. A tőkés társadalmat ma is belülről rágja a tőke és a munka feloldhatatlan ellentmondása, állandó jelenség a gazdasági kiegyensúlyozatlanság, ismétlődnek a politikai válságok. Ha a tőkésországok összességét vesszük, akkor kétségtelen tényként állapíthatjuk meg, hogy a szocialista országok gazdasági színvonala ma már egyre inkább felette áll a tőkésországok zömének.

Az is kétségtelen tény azonban, hogy néhány legfejlettebb tőkésország különleges helyzetben van, magas gazdasági színvonalon áll, és fejlettségi mutatói jobbak, mint a szocialista országoké. Ezekben az országokban az egy főre jutó nemzeti jövedelem 50—100 százalékkal maga-

sabb, mint országunkban, az Egyesült Államokat tekintve pedig még nagyobb a különbség. Ez jelzi a munka termelékenységének magasabb színvonalát ezekben az országokban, vezető szerepüket a műszaki-technikai fejlődés sok területén. Ezekben az országokban az átlagos személyi jövedelmek is magasabbak, mint nálunk, emellett nagyobbak a lehetőségek a jövedelmek árura váltására. Mindezt természetesen sok minden beárnyékolja, ami antiszociális, embertelen, erkölcstelen, ami vele jár a kapitalizmussal. Nekünk az a feladatunk, hogy elemezzük a gazdasági életnek azt a területét, ahol viszonylag még el vagyunk maradva, hogy minden területen jobb feltételeket teremtsünk a dolgozók számára.

A legfejlettebb tőkésországoknak — úgy látszik — három különleges erőforrásuk van, amely javítja helyzetüket.

Az egyik erőforrást a múltban elért „történelmi időelőnynek" nevezném. Ez azt fejezi ki, hogy a legfejlettebb tőkésországok egy időszakkal előbb iparosodtak, és már akkor a technikai civilizáció magas fokára jutottak, amikor a szocializmus útjára lépett országok még alacsony vagy közepes szinten voltak. Ez a termelőerők fejlődésében szerzett időelőny kifejeződik a vezető tőkésországok műszaki-technikai versenyképességében, a felhalmozott „holt munka" egy főre jutó értékében, a termelékenység magasabb szintjében és az egy főre jutó nemzeti jövedelem nagyságrendjében. Az időelőny ma és még sokáig hatni fog, és „ledolgozása" csak hosszú távon lehetséges.

A másik erőforrást „internacionális tényezőnek" nevezném. Ez azt fejezi ki, hogy a fejlett tőkésországok jól hasznosítják a nemzetközi gazdasági együttműködést a növekedés ösztönzésére, továbbá a piaci és pénzügyi egyensúlyi problémák áthidalására. A tudományos-technikai vívmányok széles körűen áramlanak közöttük, a külkereskedelmet náluk egyre kevésbé befolyásolják az országhatárok, és a nemzetközi pénzügyek kézbentartásával szintén pótlólagos erőforrásokhoz jutnak. Ez prolongálja gazdasági fejlődésüket, rangot biztosít számukra a világgazdaságban, és sokat profitálnak belőle politikailag is.

A harmadik erőforrásnak az új technika „behatolási és terjedési sebességében" élvezett relatív előnyt nevezném, közelebbről azt, hogy a fejlett tőkésországokban az elméleti felfedezések egyelőre rövidebb idő alatt áramlanak a gazdasági életbe, előbb lesz belőlük új termék vagy új technológia, mint a szocialista világban. Nekik jobban sikerül lerövidíteniük a tudomány és a termelés közötti utat, mint nekünk. A mi teljesítményünk a központilag kiemelt műszaki célok megvalósításában, az új technika horizontális elterjesztésében jelentős, a tudománynak a termelésbe való áramlása viszont még lassúbb, mint náluk.

Milyen következtetésre kell jutnunk mindebből?

Először is arra, hogy a más-más gazdaságtörténelmi múlttal, technikai-technológiai bázissal és eltérő nagyságú felhalmozott nemzeti vagyonnal rendelkező országok között a jövedelem színvonalának teljes kiegyenlítődése nem mehet végbe évek, hanem csak évtizedek folyamán. Jövedelempolitikánkat csak úgy állíthatjuk annak szolgálatába, hogy a mainál gyorsabban érjük utol a fejlettebb országokat, ha közben nem mellőzzük az emberi szükségletek jobb kielégítését. Ezért a jövedelempolitikában a jövedelmezőség gyorsabb ütemű növekedésére kell töreked-

nünk, hogy hosszú távon jobban növelhessük a fogyasztást, fejleszthessük a szociális ellátást.

Másodszor, a siker érdekében a történelmi időtényező hátrányával szemben a szocializmus olyan gazdaságpolitikáját és gazdasági mechanizmusát, az öntudatos szocialista építőmunka olyan szervezettségét kell megvalósítanunk, amely az időtényezőt a javunkra fordítja a tudományos eredmények műszaki felhasználásában, az új technika széles körű és gyors elterjesztésében, némely területeken a mai technikai világszínvonal túlhaladásában. Így válthatjuk a mainál mindig több és több nemzeti jövedelemre a szocialista termelési viszonyok előnyét.

Harmadszor, a szocialista országoknak a mainál sokkal jobban kell felhasználniuk és ügyük szolgálatába állítaniuk a nemzetközi együttműködést mind tudományos, mind műszaki, kereskedelmi és pénzügyi téren. Ennek eszköze lehet a szocialista gazdasági integráció kifejlődése, amely hosszabb időt igényel, de soha nem szűnhetünk meg építeni. A másik fontos eszköze az aktívabb tevékenység a világgazdaság széles mezején, a kereskedelemben, a termelési együttműködésben és a pénzügyi kapcsolatokban úgy, hogy mi is kihasználjuk ezeket a pótlólagos növekedési lehetőségeket.

A szocialista gazdaság fejlődésének a Szovjetunióban már több mint öt évtizedes, hazánkban és más szocialista országokban több mint két évtizedes tapasztalatai halmozódtak fel. Milyen jellegzetességeket figyelhetünk meg ez idő alatt, amelyeket úgyszólván *fejlődési törvényként* vehetünk számba?

Fel kellett ismernünk azt, hogy *a tervszerű gazdasági fejlődésnek nem kizárólag a termelés mennyiségi növekedése a döntő jellemzője,* hosszú távon ugyanolyan fontos a gazdasági struktúra változása a nagyobb jövedelmezőség irányában. Ez megköveteli, hogy változzék — például országunk adottságai mellett — az ipar és a mezőgazdaság közötti arány, az alapanyag- és a feldolgozó ipar közötti arány, az energiatermelés és -fogyasztás szerkezete, a dinamikus és a fokozatosan fejlődő ágazatok közötti arány, a külföldi és a belföldi piac súlya a gazdaságban — és még néhány fontos arány. Tehát az ország gazdasági növekedése nagymértékben attól függ, mennyire vagyunk képesek a változásra. Ez más formában, de szintén megfigyelhető a többi szocialista országban is.

Fel kellett ismernünk, hogy *a szocialista gazdaságnak sajátos fejlődési szakaszai vannak:* az extenzív és az intenzív fejlődési szakasz, más-más gazdasági lehetőségekkel, amelyek más és más módon hasznosíthatók. A fejlődés extenzív szakaszában a termelés terjedelmének bővítésével még változatlan hatékonyság mellett is gyorsan lehet növelni a nemzeti jövedelmet. A fejlődés intenzív szakaszában, amikor már nincs lehetőség az eleven munka mennyiségének gyors növelésére, a nemzeti jövedelem gyors ütemű növekedése a munka termelékenységétől és a társadalmi tőke hatékonyságának emelésétől függ. Ekkor fokozottabban előtérbe kerül a szolgáltató szektor fejlődése, a beruházási politikában pedig az infrastruktúra, a termelés mögöttes területeinek fejlesztése, az újratermelési folyamat egészének bővülése.

Fel kellett ismernünk továbbá azt, hogy *a szocialista gazdaság építése során nem csupán a termelőerők fejlődnek, hanem a termelési viszonyok konkrét formái is,* amelyeket összefoglalóan gazdasági mechaniz-

musnak nevezünk. Az embereknek és az emberi együttműködés formáinak együtt kell fejlődniük a technikával. Fejlődnie kell a tervezésnek, a gazdálkodásnak és az ellenőrzésnek, a vezetői felelősségnek és a dolgozói érdekeltségnek. Ezt a folyamatot a politika szférájában kell figyelemmel kísérni és irányítani, vagy — ha szükséges — a működő intézményeket továbbfejleszteni, megreformálni.

Fel kellett ismernünk azt is, hogy bár a szocialista gazdaságban *a központi tervezés óriási erő, de nem mindenható, mert objektív gazdasági törvények működnek és hatnak,* és ezeken a központi tervezés a szó szoros értelmében nem uralkodik, legfeljebb átvitt értelemben úgy, hogy számításba veszi. A szocialista gazdaságban működik és hat az értéktörvény, ennek be kell épülnie a tervezés és a gazdálkodás rendszerébe, szemben a kapitalizmussal, ahol spontánul hat. Az értéktörvény mellett a mi rendszerünkben új törvényként működik a tervszerű, arányos fejlődés törvénye és a munka szerinti elosztás törvénye. E három törvény együttesen fejti ki hatását, de nem úgy, hogy az utóbbi kettő hatálytalanítaná az értéktörvényt. A gazdasági törvények lényegük szerint úgynevezett sztochasztikus törvények, amelyek a statisztikai átlagban a nagy számok törvénye szerint nyilvánulnak meg, a tömegesen ismétlődő jelenségekben és nem az egyedi esetekben. Megfelelő teret biztosítanak az emberi cselekvésnek, a tervezésnek és az irányításnak, hogy a közösség javára alakítsa az eseményeket. Sem a gazdaságpolitika, sem a tervezés nem hagyhatja figyelmen kívül a gazdasági törvények követelményeit.

Végül azt is fel kellett ismernünk, hogy *a szocialista népgazdaság* egyfelől egész népünk közös gazdasága, másfelől azonban *két vonatkozásban nem integrálja magába az egyént, hanem biztosítja a szabad választás lehetőségét:* a munka és a munkahely megválasztásában és a fogyasztói döntésben. A központi tervezés csak ezekre építve és ezek kielégítésére törekedve működhet jól. Ez nem könnyű, de nem is megoldhatatlan feladat. Óriási tévedés lenne azt hinni, hogy az egyének szabadsága valamilyen anarchikus tényező lenne a tervgazdálkodásban, amely megzavarja a szocialista tervszerűséget, és ezért adminisztratív eszközökkel kellene korlátozni normális körülmények között is. Az egyének tömeges cselekvése — mind a munkahely megválasztásában, mind a fogyasztásban — nagyon is törvényszerű, megismerhető, tervezhető és befolyásolható. A szocialista országok napjainkban jó úton haladnak, hogy a tervezés és az irányítás mind jobban oldja meg ezt a feladatot.

Hogyan vetődik fel a nemzeti fejlődés és a nemzetközi harc összefüggése a gazdaságpolitikában és a jövedelemszabályozásban?

A két világháború között a nemzetközi kommunista mozgalomra az volt a jellemző, hogy „szocializmus egy országban, kommunista mozgalom sok országban". Napjainkban viszont már az a helyzet, hogy „szocializmus 14 országban, kommunista mozgalom világszerte". S azt tapasztaljuk, hogy a szocializmus terjedésével minden országban más formában, sajátos megoldásban funkcionál ugyanaz az eszme. Ez nem valamiféle deformálódás, hanem alkalmazkodás a valóhoz, ami eszménk életrevalóságát bizonyítja, viszont felveti az egység és a különbözőség mibenlétének kérdését.

A szocializmus internacionális eszme. Ez annyit jelent, hogy a szocialista termelési viszonyokat minden országban azonos alapelvek szerint

kell megvalósítani, függetlenül a termelőerők különböző fejlettségétől és az eltérő nemzeti körülményektől. Ha ezt az elvet feladnánk, internacionális mozgalomból nemzeti mozgalommá degradálódnánk.

Melyek ezek a közös alapelvek? Az első, hogy összességében jussanak érvényre a munkásosztály és valamennyi dolgozó réteg érdekei. A második, hogy általánossá váljanak a szocialista tulajdonviszonyok, és a társadalom rendelkezzék a termelőerőkkel és a nemzeti jövedelemmel. A harmadik, hogy a központi tervezés és az állami irányítás biztosítsa az egész gazdaság tervszerű fejlődését. Végül a negyedik, hogy a szabályozott áru- és pénzviszonyok teremtsenek összhangot a központi terv, a vállalati döntések és a személyi cselekvés között. Ezek minden szocialista országban fontos alapelvek, amelyeknek együttes alkalmazására kell törekedni, mert ha közülük valamelyik nem érvényesül, csorbát szenved a másik három is.

Milyen értelemben kell segítenünk az internacionalizálódás folyamatát a szocialista gazdaságban? Mindenekelőtt a nemzetközi munkamegosztás rendszerének fejlesztésével és a szocialista országok fejlettségi különbségeinek fokozatos kiegyenlítésével. Nem törekedhetünk azonban semmiféle erőszakolt, mechanikus egységesítésre a gazdaságpolitikában és a gazdaságirányítás rendszerében, mert más és más az országok gazdasági szerkezete. Nem helyes azonos arányokra törekedni az iparosításban, mivel országonként mások a mezőgazdaság fejlesztésének lehetőségei, a mezőgazdaságot pedig ugyanúgy becsben kell tartanunk, mint az ipar különböző ágazatait. Még kevésbé „egységesíthetjük" az ipar szerkezetét, mert a fejlett munkamegosztás éppen eltérő ipari szerkezetet kíván az egyes országoktól. És nem tehetjük azonossá a személyi fogyasztás szerkezetét sem, mert ez országonként szükségképpen más és más.

Az országonkénti kiegyenlítődés folyamatának tehát nem szabad műszaki-technikai értelemben azonosságra vezetnie, ezért nem is lehet a fő eszköz a már alkalmazott technika átadása egymásnak.

A kiegyelítődésnek a termelés jövedelmezőségében, a foglalkoztatási színvonalban kell végbemennie, és végül is az egy főre jutó nemzeti jövedelem azonos nagyságrendjében kell kifejeződnie. Ez fokozatosan mehet végbe úgy, hogy a kiegyenlítődés „felfelé" történjen, s ne a magasabb színvonalnak átlagosra való süllyedésével. Ahhoz, hogy a szocialista országok között a kiegyenlítődés végbemenjen, a mainál hatékonyabb nemzetközi tervezési, elszámolási és kereskedelmi rendszerre lesz szükség.

A jövedelmezőség, a jövedelemelosztás problémái és a fejlesztési politika céljai

Hazánk mindinkább a gazdaság intenzív fejlesztésének szakaszába lép, ezért fokozottan előtérbe kerül a népgazdasági jövedelmezőség mint a nemzeti jövedelem növekedésének fő forrása. A fejlődés üteme ugyanis egyre inkább függővé válik a jövedelmezőség mértékétől, mert elveszítjük azt a lehetőséget, hogy a termelőerők bővítésével, nagy számú új munkaerővel stagnáló, sőt csökkenő jövedelmezőség esetén is dinamikusan növelhessük a nemzeti jövedelmet. A jövedelmezőségnek tehát javulnia kell, ha fejlődni akarunk.

A népgazdasági jövedelmezőséget képtelenek lennénk hosszabb időn át úgy növelni, hogy a vállalati tevékenységben másodrangú szerepet kapjon a vállalati jövedelmezőség. A kötelező tervmutatószámok időszakában nem tudtuk vállalati céllá tenni a népgazdasági jövedelmezőséget. Abban az időszakban csak a termelési és termékgazdálkodási utasítások hatottak kellően a vállalatokra, a költség- és a jövedelemutasítások másodrangúak és ellenőrizhetetlenek voltak. Gazdaságirányításunk mai rendszerében éppen ezért a jövedelmezőséget tesszük közvetlen vállalati céllá, és olyan állami normatív szabályozórendszert alkalmazunk, amelylyel a vállalati jövedelmezőséget fokozatosan közelebb vihetjük a társadalmi jövedelmezőséghez. Ma ebben a vonatkozásban is összehasonlíthatatlanul jobb a helyzet, de azért még itt is nagyon sok — bár csak fokozatosan végrehajtható — javításra van szükség.

A társadalmi szintű jövedelmezőség népgazdaságunkban 1968 óta emelkedik, ez jelenleg nálunk kétféle mércével mérhető: az egy aktív keresőre jutó nemzeti jövedelemmel és a nemzeti jövedelemnek a termelő állóalapokhoz való viszonyításával.

1. sz. táblázat

A társadalmi szintű jövedelmezőség mutatói

Megnevezés	1968	1969	1970 (tervszámítás)
Az egy aktív keresőre jutó nemzeti jövedelem			
1. Egy keresőre jutó nemzeti jövedelem (Ft)	46 350	49 490	52 290
2. A növekedés indexe	100,0	106,7	112,8
A nemzeti jövedelem a termelő állóalapokhoz viszonyítva			
3. A nemzeti jövedelem indexe	100,0	106,0	113,0
4. A termelő állóalapok indexe	100,0	104,0	110,0
5. Az állóalapok hatékonysága (3:4)	100,0	102,0	103,0

Az egy aktív keresőre jutó nemzeti jövedelem az eleven munka termelékenységét mutatja, amely a múlt évben is számottevően nőtt, tehát az iparvállalati termelékenységi mutató — amely ezt nem tükrözte — 1969-ben nem fejezte ki helyesen a népgazdasági szintű termelékenység alakulását. Szintén kedvező a termelő állóalapok hatékonyságának fokozódása. A hatékonyság lehetőségei azonban egyik vonatkozásban sincsenek kellően kihasználva, még rendelkezünk a nemzeti jövedelem növelésének pótlólagos forrásával.

Tudunk-e kellő összefüggést teremteni a népgazdaság és a vállalati jövedelmezőség között? Az elosztásra vonatkozó állami normatívák és a közgazdasági szabályozók kétségtelenül összekapcsolják a társadalmi és a vállalati célt. Ez kitűnik abból, hogy a nemzeti jövedelem, a társadalmi tiszta jövedelem, továbbá a vállalatok összesített nyereségének alakulása — ha nem is mereven, de — tendenciájában egymáshoz kapcsolódik. Ugyanez a helyzet a vállalati szférában dolgozók személyi jövedelmével is.

Nyugodtan állíthatjuk, hogy jelenlegi tervezési és elosztási rendszerünk tervszerűen és hatékonyan szabályozza a fő arányokat. Viszont

még csak a kezdeti lépéseket tettük meg, hogy a vállalati jövedelmek a tényleges hatékonyság szerint differenciálódjanak.

A jövedelmezőség elvének érvényesítésében döntő lépést tettünk a gazdasági reform bevezetésével, azt mondhatnánk, hogy átléptünk egy láthatatlan Rubicont, amely elválasztja egymástól a mennyiségi elvre épülő gazdálkodás rendszerét a jövedelmezőségi elvre épülőtől. Átléptük a határvonalat, de egyelőre nem tudjuk még kellő következetességgel érvényesíteni a jövedelmezőség elvét. Mindenképpen fenn kell tartanunk a folyamatosságot a személyi jövedelmek emelkedésében, a beruházásokban, a külkereskedelemben és az államháztartás dologi kiadásaiban, azon az áron is, hogy talán átmenetileg lassúbb ütemben tudjuk növelni az egész népgazdaság hatékonyságát, mint ahogy az elméletileg elképzelhető.

A közelmúltban a gazdasági vezetők széles köre vitatta, hogy vannak-e fékek a gazdasági mechanizmusban, mi azoknak a szerepe, és nem túlzottan működnek-e. Ma már közismert, hogy vannak fékek, amelyeket tudatosan építettünk be a jövedelemelosztás és a gazdasági szabályozás rendszerébe. Ezek egy bizonyos határon túl azzal, hogy a többletjövedelmet elvonják az állam számára, lényegében fékezik a termelékenység és a jövedelmezőség növekedését. Természetesen azokat a vállalatokat — vagy azokat a tevékenységeket — fékezik, ahol a gazdaságosság viszonylag magas. Miért kellenek ezek a „gonosz" fékek? Azért, hogy a társadalmi jövedelem egy bizonyos részét átcsoportosítva finanszírozhassuk azoknak a kis hatékonyságú vállalatoknak a tevékenységét, amelyekre a társadalomnak átmenetileg feltétlenül szüksége van. Nehezebben lehet arra válaszolni, hogy nem túlzottak-e a fékek és nem vagyunk-e „gavallérok" a vállalatoknak nyújtott támogatásokban. Az biztos, hogy a termelékenységi-jövedelmezőségi féket fokozatosan lazítani kell a népgazdaságban, az állami támogatás mérséklésével, feltételhez kötésével pedig erőteljes hatást kell gyakorolni a veszteséges tevékenységek megszüntetésére és az alacsony jövedelmezőség növelésére.

Milyen mértékű a vállalati szférában a jövedelemátcsoportosítás? 1969-ben a társadalmi tiszta jövedelem összege 110 milliárd forint volt, ennek 75 százalékát az állam elvonta, 25 százalékát a vállalatoknál hagyta — az érvényes normatívák szerint. A valóságban ennél sokkal több tiszta jövedelmet realizáltak a jövedelmező vállalatok, összesen 147 milliárd forintot, de ebből az összegből 37 milliárd forintnyi támogatási kötelezettsége van az államnak az alacsony jövedelmezőségű vállalatokkal szemben. Ezzel csökkent tehát a társadalom tiszta jövedelme, mert a 37 milliárdot az államnak vissza kellett téríteni az említett vállalatoknak, s ezt főként árkiegészítésként, dotációként és szubvenció formájában kapták. Ez hatalmas összeg, megfelel három és fél évi nemzetijövedelem-növekménynek. Ez a jövedelmezőségi helyzet az igazi fék a magyar népgazdaságban, ezt közvetíti a közgazdasági szabályozórendszer a vállalatokhoz. Ha ez csak 5 milliárd forinttal lenne kisebb, akkor a mai elosztási arányok szerint az állam csaknem 4, a vállalatok pedig több mint 1 milliárd forinttal többet oszthatnának el.

Van-e létjogosultsága a szocializmusban veszteséges vállalkozásnak? Közismert, hogy a kapitalizmusban a profit törvénye működik és hat, ez pedig előbb-utóbb automatikusan kirostálja a veszteséges vállalato-

kat, bár esetenként közbeiktatják az államosítás eszközét átmenetként, ahogyan ez a szénbányákkal a háború után Angliában történt.

A szocializmusban nem hat a profit törvénye. Tudatos állami döntéssel nálunk működhetnek veszteséges vállalkozások — vagy lehetnek ilyen tevékenységek —, ha azokra a társadalomnak szüksége van, vagy pedig a jövedelem az árrendszer folytán másutt jelenik meg. De elvileg fel kellene lépnünk a veszteség, az alacsony jövedelmezőség ellen, mert az állami pénzügyi támogatást a társadalom jövedelméből kell fedeznünk, vagyis ez mindenkor fejlődést fékező vagy jólétet csökkentő tényező. Marxisták sohasem lehetnek jövedelmezőség- vagy nyereségellenesek. Ezzel önmagunk alatt vágnánk a fát és lényegében a múlt századbeli kispolgári szocializmus színvonalára süllyednénk, amely a felületi jelenségek megszüntetésével vélte elérni a közjót. A marxisták kellően értékelik a jövedelmezőséget, de mindig mögéje néznek, megismerik a gazdasági reálfolyamatokat is és mindkettőt összefüggésbe hozzák a munkásérdekkel, az összes dolgozó érdekével.

Nem szeretném senkiben azt az illúziót kelteni, hogy általánosan harcba indulhatunk a 37 milliárdos jövedelemhiány ellen, és ha jól harcolunk, akkor teljesen megszüntethetjük és ennyivel növelhetjük az eloszthatő jövedelmet. A veszteséges vagy az alacsony jövedelmezőségű vállalatnak több típusa van, ezek más-más módon szüntethetők meg.

A vállalatok *egyik része* azért nem képes saját bevételeiből fedezni kiadásait, mert az adott árrendszer nem tükrözi a társadalmilag szükséges ráfordításokat, és ezért a jövedelem nem a termelőhelyen, hanem másutt realizálódik. A rögzített árak szép számban teremtenek ilyen helyzetet. Az esetek nagy részében tehát ez nem jövedelmezőségi, hanem árprobléma, amely az árrendszer fejlesztésével megoldható, ez egyébként is fontos gazdaságpolitikai célunk.

A vállalatok *másik csoportjában* csak átmenetileg alacsony a jövedelmezőség, amikor új termékek gyártására térnek rá, vagy műszaki korszerűsítést hajtanak végre, ami későbbi nyereségben realizálódik. A gazdaságilag szilárd, jól megalapozott vállalatoknak ez jól felfogott érdekük, ezt képesek önerejükből is megvalósítani, a gyenge vállalatokat azonban ilyen esetben indokolt átmenetileg állami pénzügyi támogatásban részesíteni.

A vállalatok *harmadik csoportjánál* az állami külkereskedelempolitika indokolja, hogy átmenetileg exporttámogatással vagy importhelyettesítési céllal tartsuk fenn az alacsony jövedelmezőségű termelést. Ez ellen a jelenség ellen jól megfontolt „kiszorító taktikával" kell szembe szállnunk és fokozatosan szűkíteni körét. Ennek egyik eszköze, hogy gyorsabban növeljük a külföldi piacokon keresett és jól jövedelmező áruk termelését és fokozatosan kiszorítsuk a veszteséges árukat. A másik eszköze lehet a szocialista országok közötti multilaterális kapcsolatokra és a konvertibilis valutára való áttérés, annak megteremtése, hogy amit külföldről olcsóbban beszerezhetünk, azt ne — vagy legalábbis a mainál kisebb mértékben — termeljük itthon. Ez főként a szocialista gazdasági integráció velejárója lehet, de bizonyos körben nem szocialista viszonylatban is ez a helyes út.

A *negyedik csoportba* tartozik az a vállalat, amely valamilyen terméket a társadalmilag elismert költségszintnél nagyobb költséggel gyárt,

s a terméket más vállalat olcsóbban tudná gyártani, vagy más termékkel helyettesíteni lehetne a fogyasztók számára. Ez ellen a jelenség ellen kell a legerőteljesebben harcolni, ezt lehet viszonylag a leggyorsabban kiküszöbölni.

Mindezekből — úgy gondolom — kitűnik annak indokoltsága, hogy *a fejlesztési politikában fokozottan kell szelektálnunk a jövőben, mind kedvezőbb lehetőséget teremtve a jövedelmező termelés gyors növelésére és visszaszorítva a korszerűtlen, alacsony hatékonyságú termelést.* Ez a folyamat nem lehet mentes az ellentmondástól. Egyfelől ugyanis az összes dolgozónak a nagyobb nemzeti jövedelem az érdeke, mivel az nagyobb fogyasztást biztosít, másfelől azonban gyakori, hogy a fogyasztó, aki éppen a nem jövedelmező terméket fogyasztja, nem örül a korszerűbb terméknek, még akkor sem, ha a magasabb ár nagyobb használhatóságot fejez ki. Erre az ellentmondásra tekintettel kell lennünk, az átlagfogyasztót lehetőség szerint védelmezve kell utat engednünk a termékek korszerűsítésének.

Mi lehet a szelektív politika ösztönző közgazdasági eszközrendszere? Nagyobb teret kell engedni hazai piacunkon a termelékenységi és az árversenynek, az állami árszabályozással közelíteni kell a világpiaci árarányokhoz, fokozatosan csökkenteni kell az állami pénzügyi támogatás mértékét és arányát, úgy kell felhasználnunk a külkereskedelem állami monopóliumát, hogy az import mind nagyobb hányada adminisztratív kötöttségek és tilalmak nélkül jöhessen az országba. Ez a gazdaságpolitikai fegyverzetünk, ezt kell jól használnunk, tudva, hogy olyan jellegű, mint a katonaság nehéz fegyverzete: hosszú távra biztos hatású, rövid távra azonban nem hatékony. A rövid távon ható fegyverzet a vállalatvezetés és az üzemi kollektívák kezében van.

Melyek fejlesztési politikánk további főbb jellemzői a következő ötéves terv időszakában?

1. A felhalmozás és a fogyasztás egymáshoz viszonyított arányát úgy kell megállapítanunk, hogy egyfelől biztosítani tudjuk a fejlődés ütemét, az ehhez szükséges technikai alapokat, másfelől pedig mind a felhalmozás, mind a fogyasztás ütemes növekedését. Akkor érhetjük el a kiegyensúlyozott és a korábbinál valamivel gyorsabb fejlődést, ha a felhalmozás és a fogyasztás arányában évenként nem engedünk olyan ingadozást, mint amilyen még a harmadik ötéves terv időszakában is bekövetkezett. Az 1971—1975 közötti években helyesnek látszik a felhalmozás hányadát 23—24, a fogyasztását pedig 76—77 százalékban előirányozni.

2. Fejlesztési politikánk vezérelvévé kell tenni a beruházások hatékonyságának emelkedését és a vállalati termelékenység fokozott növelését. Ennek szolgálatába kell állítani a jövedelemszabályozást és a népgazdasági tervcélokat közvetítő egész szabályozórendszert. A készletgazdálkodás javításával elérhetjük, hogy a felhalmozás nagyobb hányadából legyen állóalap-növekedés, így a népgazdaság nettó beruházása ütemesen nőjön.

3. Tovább kell folytatnunk az ipar és a mezőgazdaság együttes és arányos fejlesztésének politikáját, mert ezzel közelíthetjük meg leginkább az optimális nemzeti jövedelmet. A beruházási és a pénzügyi politikában tehát nem részesíthetjük előnyben a mezőgazdaság rovására az

ipart és az ipar rovására a mezőgazdaságot. Abból kell kiindulnunk, hogy a magyar parasztság nyilvánvaló érdeke a hazai ipar korszerűsítése és fejlesztése, s a magyar munkásosztálynak is szinte elemi érdeke, életszínvonalának feltétele a dinamikusan fejlődő mezőgazdaság.

4. Fejlesztési politikánkban az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani az infrastrukturális beruházásokra és a szerteágazó szolgáltató szektor fejlesztésére. A nemzetközi összehasonlítások is azt mutatják, hogy e téren eléggé el vagyunk maradva. Az infrastrukturális beruházások aránya hazánkban 44—46 százalék körül mozog, a fejlett országokban viszont 66 százalék körül. A szolgáltatások viszonylagos elmaradását mutatja, hogy hazánkban 100 keresőből 17 dolgozik ebben a szektorban, fejlett gazdasági körülmények között pedig 20—30 fő. Nem szükséges, és nem is hajtható végre itt gyökeres fordulat, ez nem eredményezne igazi hatékonyságot, de fokozatosan mind jobban preferálnunk kell az infrastruktúrát és általában a szolgáltatást, mert az üzemen belüli termelékenységemelkedésből csak így lesz társadalmi szintű termelékenység- és jövedelmezőségnövekedés.

5. Külkereskedelmünkben fenn kell tartanunk és, ha lehet, még inkább érvényesítenünk az exportorientáció elvét, mert ennek az utóbbi két évben már beértek kezdeti gyümölcsei, de ezen az úton további előnyökhöz is juthatunk. Az exportorientáció elve azt jelenti, hogy népgazdasági szinten nem az import korlátozásával, megkötésével és szabályozásával törekszünk a külkereskedelmi egyensúlyra, hanem az export növelésével és hatékonyságának fokozásával. Ha tehát többet tudunk exportálni, akkor engedjük az import növekedését is. Vigyáznunk kell azonban arra, nehogy egyoldalúan kövessük a helyes elvet, és olyan exporttöbbletet érjünk el, amelynek ellenében nem tudunk importálni, mert az lényegében a nemzeti jövedelem külföldön való felhasználását jelenti, ahhoz pedig még kevés az ország jövedelme.

Fejlesztési politikánk e jellemző vonásaiból kitűnik, hogy gazdaságpolitikánkat a gazdasági reform útján haladva, az eddigi irányban kívánjuk folytatni, miközben bizonyos új módszerekkel kiegészítjük és továbbfejlesztjük.

A személyi jövedelem emelkedésének és megoszlásának problémái

A személyi jövedelmek kérdéskomplexumának több ága-boga van. Ezek eléggé egymásba fonódnak, és csak a logika fegyverével választhatók külön. Ezek közül két kérdést szeretnék érinteni: a jövedelmek növekedési ütemét, valamint a jövedelmek megoszlását.

A személyi jövedelmek átlagos színvonalát mindenekelőtt a nemzeti jövedelem átlagos színvonala determinálja. Olyan országban, ahol magas az egy főre jutó nemzeti jövedelem, általában magasabb az egy főre jutó személyi jövedelem és fogyasztás. Ez általában fordítva is igaz. Az előadás első részében már utaltam arra, hogy a nemzeti jövedelem adott nagyságrendjét a különböző országokban történelmi produktumnak kell tekinteni. Ezt azért hangsúlyozom, mert lehetetlen elérni, hogy Magyarországon két-három év alatt a személyi jövedelem más nagyságrendje alakulhasson ki.

De ugyanilyen helytelen és még veszélyesebb lenne mindebből mechanikusan arra következtetni, hogy a nemzeti jövedelem évenkénti színvonalát is meghatározza a múlt, a mai nemzeti összmunkától pedig alig függ valami. Nagyon is sok függ tőlünk, mert a múlt csak gazdaságunk fejlettségi szintjét határozza meg. Hogy milyen fejlődési ütemet érünk el, az tőlünk függ. A társadalmi munka hatékonyságától függően a nemzeti jövedelem növekedési üteme lehet lassú, közepes vagy gyors, ez szabja meg az elosztható jövedelem terjedelmét. Egy százalék nemzetijövedelem-többlet manapság 2,5 milliárd forint, nem mindegy tehát, hogy évente 5 vagy 6 százalékos növekedést érünk el. Ha egy százalékkal nagyobb a növekedés, csaknem egy milliárd forinttal többet fordíthatunk felhalmozásra és több mint másfél milliárd forinttal többet fogyasztásra. Nem beszélve arról, még kiegyensúlyozott viszonyok között is fennáll a kockázat, hogy a növekedés esetleg csak 4 százalékos lesz.

A jövedelem és a fogyasztás természetesen függ az elosztási aránytól. A gazdaságpolitikában nem lehet mereven determináltnak tekinteni azt, hogy a nemzeti jövedelem mekkora hányadát használjuk fel a fogyasztás növelésére. A szocialista tervgazdálkodás fejlettségének mai fokán ezt az ötéves tervekben kell eldönteni és természetesen öt évre szólóan, mert nem kívánatos, hogy — egy bizonyos tűrési határon túl — az elosztási arány évente változzon.

Milyen arányt állapítsunk meg a következő öt évre a nemzeti jövedelem és a társadalmi összes fogyasztás növekedése között? Minden időre szóló helyes arányt lehetetlen megállapítani, tulajdonképpen az ötéves tervek készítésekor külön elemzéssel lehet megállapítani, hogy az adott fejlődési szakaszban milyen növekedési arányok helyesek. A tervgazdálkodás megkezdése — 1950 — óta minden tervidőszakban némileg eltérő arányok valósultak meg.

2. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem és a fogyasztás növekedésének átlagos évi üteme

(százalék)

Időszak	A nemzeti jövedelem	Az összes fogyasztás	A lakossági fogyasztás
1950—1965	5,7	5,1	4,6
1958—1960	7,1	5,0	5,2
1961—1965	4,4	4,0	3,9
1966—1970	6,8	5,4	5,3

Fejlődésünk két és fél évtizedes tapasztalatai igazolják a pártnak azt az álláspontját, hogy a gazdasági fejlődés és a népgazdasági felhalmozás üteme közötti összefüggést szem előtt kell tartani. Számottevő felhalmozás nélkül nincs fejlődés, a gyors fejlődés pedig újabb felhalmozási szükségletet szül. De a felhalmozás önmagában még nem biztosítéka a gyors fejlődésnek. A tervgazdálkodás bevezetésének egyik nagy vívmánya hazánkban, hogy az 1950. évi 10 százalék alatti felhalmozási hányadot 20 százalék fölé tudtuk emelni és azóta is a fejlődés kívánta szin-

ten tartani. A felhalmozás és a beruházás a mai fejlődést is szolgálja, de előkészíti a jövőt is. A technikai forradalom időszakában az a paradox helyzet jön létre, hogy az életszínvonal tartása is gazdasági fejlődést követel. Nekünk pedig ennél még többre van szükségünk ahhoz, hogy előkészítsük a jövőbeli életszínvonalat. Elkerülhetetlen szükségesség számunkra, hogy technikailag lépést tartsunk a világgal, sőt javítsuk versenyképességünket. Ha a felhalmozást elhanyagolnánk, túlságosan alacsony szintre csökkentenénk, lefékeznénk a fejlődést és végső fokon a jövőnket élnénk fel.

Helytelen lenne azonban azt gondolni, hogy a gazdasági fejlődésnek egyetlen feltétele a felhalmozás növelése, a fogyasztás ütemes növekedése pedig nem ugyanolyan fontos. Sokan emlékeznek még az ötvenes évek elejének hibáira, amelyek részben ilyen nézetekből táplálkoztak. Emlékezünk még a párt egykori főtitkárára, aki szívósan és sajnos sokáig képviselte a fogyasztás rovására történő felhalmozás politikáját, egyoldalúan csak a jövőt féltette és lebecsülte a fogyasztás fontosságát. A párt új vezetésének kellett és sikerült szakítania ezzel a merev felfogással és a belőle eredő hibákkal.

A tapasztalat tehát arra tanít bennünket, hogy nem léphetjük túl a nemzeti jövedelem szabta lehetőségeket a személyi jövedelmekben, viszont a lehetőségek mértékéig növelnünk kell a jövedelmeket és a fogyasztást. A munkások, a dolgozók növekvő fogyasztását és jólétét úgy kell felfognunk, mint a legfőbb termelőerő fejlesztésére fordított befektetést, amely szociálisan is jó, emellett gazdaságilag is gyümölcsöző lehet, ha több és jobb munka ellenében kapják az emberek. Ez a szemlélet érvényesül most, a negyedik ötéves terv készítésekor is. A termelékenység gyorsabb növelésének tervével összhangban 1971—1975 között alighanem a nemzeti jövedelem növekedési ütemével azonos ütemű fogyasztásemelkedést lesz helyes és lehetséges megtervezni. Ezt már azért is megtehetjük, mert a felhalmozás azonos hányada mellett is többet fordíthatunk az állóalapok fejlesztésére, mivel az utóbbi időben sikerült mérsékelni a készletek növekedését.

Abban összegezném a személyi jövedelmek emelésével kapcsolatos lehetőségeket, hogy nincs módunk sem gazdasági ugrásra, sem pedig az életszínvonalban „nagy ugrásra", viszont tovább tudjuk tartani az utóbbi évek jövedelem- és fogyasztásnövekedésének ütemét. A jövedelmek reálértékét olyan módon is növelnünk kell és lehet, hogy javítjuk a jövedelmek árura, szolgáltatásra váltásának feltételeit a kínálat fokozásával, a választék további bővítésével, mert ezen a téren még mindig sok a kihasználható lehetőség.

Hogyan oszlanak meg a személyi jövedelmek hazánkban, milyen eredményeket értünk el és milyen problémákkal kell szembenéznünk?

A jövedelmek megoszlása minden társadalmi rendszer fő jellemzői közé tartozik, ebben is kifejeződik a termelési viszonyok jellege. Éppen ezért a szocializmus egyik fő célja, hogy a köztulajdonra épülő jövedelemelosztást teremtsen, azaz a jövedelem elosztásából kapcsolja ki a termelési eszközök magántulajdonát, szüntesse meg a társadalmi osztályok közötti igazságtalan jövedelemarányokat és törekedjen az osztálykülönbségek teljes megszüntetésére. Ez a szocialista egyenlőség elve a gazdasági életben. Ehhez kapcsolódik a munka szerinti elosztás elve, az

„egyenlő munkáért egyenlő bért" jelszava, valamint ennek ritkábban kimondott fonákja, a „különböző munkáért különböző bért" jelszó.

A szocialista egyenlőség a marxista felfogásban mindig osztályegyenlőséget jelent. Az egyes emberek között nem látunk lehetőséget a szó szerinti egyenlőségre, hanem az egyenlő lehetőségek elvének következetes érvényesítésére törekszünk. A teljes egyenlőség csak a teljes termékbőség időszakában, a kommunizmusban teremthető meg, az pedig egyelőre nem vár még ránk a közeli hónapokban, a szocializmus hosszú történelmi periódus társadalmi rendszere. Ha általános termékbőség nélkül próbálnánk rátérni a termékek széles körének egyenlő elosztására, ha felszámolnánk a szocialista gazdaság olyan fontos hajtóerejét, mint a tömegek anyagi érdekeltsége, akkor megszakadna gazdasági fejlődésünk és csak vesztesek lehetnénk a kapitalizmussal folytatott gazdasági versenyben.

A szocialista gazdaság fejlődését tehát reálisan úgy kell felfognunk, mint amelyben hosszú távon az egyenlőség mind következetesebb megvalósulása a jellemző, de működnie kell a differenciáló erőnek is, amely a valóságos különbségeket végiggyűrűzteti a munkától a fogyasztásig és nem engedi figyelmen kívül hagyni a munka színvonalának egyenlőtlenségét. Az egyik legfőbb differenciáló tényező a munka szerinti elosztás elve, amelyet a társadalom jól felfogott érdekében az eddiginél sokkal következetesebben kell alkalmaznunk.

A gazdasági egyenlőség hosszú távú célunk, amelyet mind jobban megközelítünk. De ezt a folyamatot nem szabad mechanikusan felfogni és azt képzelni, hogy a jövedelmi egyenlőség teljes és azonnali megvalósításával már valóságos egyenlőséget teremthetnénk, mint ahogy azt 180 évvel ezelőtt a francia Babeuf vezette Egyenlők Társaságának tagjai gondolták. A képzettségbeli különbségeket, a hivatásszeretetben levő eltéréseket, a közösségi felelősségérzetben és a szorgalomban levő különbségeket óriási hiba lenne megpróbálni kereseti egyenlőséggel eltüntetni, mert akkor az egyenlőség tendenciája a legalacsonyabb szint felé haladna. Viszont van a társadalmi egyenlőtlenségnek napjainkban még olyan területe, ahol a jövedelempolitikát fel kell használnunk a különbségek fokozatos csökkentésére. Ez a családi jövedelmek szférája.

Jövedelempolitikánknak a szocialista egyenlőség eszméjén kell alapulnia és mindenkor a következő négy elvi célt kell követnie:

— közelítse egymáshoz és tegye egyenlővé a társadalmi osztályok jövedelmi színvonalát;

— biztosítsa az egyenlőséget a közoktatásban mind az alsó, mind a középfokon, úgyszintén az egészségügyi ellátásban és némely más állami szolgáltatásban;

— a munka szerint differenciálódjon a dolgozók keresete és részesedése úgy, hogy a termelékenység és jövedelmezőség emelésére ösztönözzön;

— intézményes szociálpolitika segítse a családi jövedelmek színvonalának egymáshoz való közeledését, valamint az egyenlőtlenségből adódó emberi problémák megoldását.

Hogyan viszonylik egymáshoz a társadalmi osztályok és a fő népességcsoportok jövedelme?

A statisztika, a szociológia arról ad számot, és a politikai elemzés is

tanúsítja, hogy 1950 óta a jövedelmi viszonyokban nagyon előrehaladt az osztálykülönbségek megszüntetése, és jelenleg már általában az osztályok közötti egyenlőség a jellemző.

A jövedelmi viszonyok elemzésekor bizonyos nehézséget okoz a munkásosztály és a parasztság meghatározása. A keresőfoglalkozás szempontjából jól meg lehet különböztetni a dolgozókat, de a népességnek csak fele a kereső. A keresetek végül családi jövedelemmé összegeződnek, és a fogyasztás többnyire családi keretekben realizálódik. Ebből adódik az a gond, hogy a szocializmus fejlődésével — helyesen — mindinkább megszűnnek a homogén „munkás", „paraszt" és „értelmiségi" családok. A családok jelentős része vegyes foglalkozású, egy részük olyannyira, hogy nem is lehet besorolni valamilyen népcsoportba. Az ilyeneket kettős jövedelmű népességként lehet számba venni.

A Központi Statisztikai Hivatalnak a közelmúltban végzett egyik alapos vizsgálata kimutatja a népesség számszerű megoszlását és szembeállítja a jövedelmek megoszlásával.

3. sz. táblázat

A népesség számának és jövedelmének megoszlása 1967-ben (százalék)

Népességcsoportok	A népesség megoszlása	A jövedelem megoszlása
Munkások	38,8	36,8
Parasztok	20,0	19,8
Szellemi foglalkozásúak	17,9	22,5
Kettős jövedelműek	11,9	12,1
Magánkisiparosok és önállóak	2,6	2,5
Nyugdíjasok	8,8	6,3
Összesen:	100	100

Az adatokból megállapítható, hogy *a társadalmi osztályok és a fő népességcsoportok ma nagyjából számarányuknak megfelelően részesednek a nemzeti jövedelemből.* Egyedül a szellemi foglalkozásúaknál tapasztalható előnyös, a nyugdíjasoknál pedig hátrányos eltérés. A szellemi foglalkozásúak jövedelmi arányát a vezető réteg magasabb jövedelme némileg számaránya fölé emeli, a nem vezetői kategóriába tartozó szellemi dolgozók zömének jövedelme közel van a munkásátlaghoz. A nyugdíjasok jövedelemarányát némileg leszorítják az alacsonyabb régi nyugdíjak és az alacsony paraszti járadék. Ez egyúttal jelzi számunkra a nyugdíjrendszer egyenlősítésének szükségességét.

Valószínűleg nem eléggé pontos a magánszektor kimutatott jövedelme, a tényleges jövedelem gyaníthatóan efölött van. A magánszektorba tartozók zömének jövedelme azonban — különösen vidéken — nem sokkal magasabb, mint az alkalmazottaké, és más a kereső-eltartott arány is.

A családi jövedelmek végül is az egyes rétegeknél nagyságrendileg nagyon közel vannak egymáshoz, ez társadalmi fejlődésünk nagy pozitívuma.

A jövedelmi kiegyenlítődés egyik nyertese a munkásosztály, mert

megszűnt alárendelt helyzete a korábban fölötte álló osztályokkal szemben. A legnagyobb nyertese azonban a parasztság, amelynek átlagos jövedelme a kapitalizmusban alig több mint 50 százaléka volt a munkások jövedelmének, ma pedig már azonos a jövedelemszintje. Helytelenítsük ezt a munkásérdek szempontjából? Ne helytelenítsük, mert ha ezt vallanánk, következetlenek és igazságtalanok lennénk. Következetlenek, mivel a munkásosztálynak érdeke volt a mezőgazdaság szocialista átszervezése, hogy több legyen az élelmiszer és gyorsan nőjön a mezőgazdasági munka termelékenysége. Most mindez biztosított, és hogy ezt a magyar parasztság azonos jövedelmi színvonalért produkálja, nem lehet rossz néven venni. Igazságtalanok lennénk, ha ezt tennénk, mert a személyes jövedelmek mellett a parasztság helyzete még mindig kedvezőtlenebb a társadalmi juttatások és az életkörülmények sok más tényezőjében.

Az igazsághoz tartozik, hogy van vesztese is a jövedelmi kiegyenlítődésnek, mégpedig a szellemi foglalkozásúak rétege, amely relatíve veszített korábbi jövedelmi pozíciójából. A szellemi foglalkozásúak zöménél, a vállalati alkalmazottaknál helyesnek kell tartanunk, hogy átlagos jövedelmi színvonaluk a munkásságéhoz igazodjon, legfeljebb a szakképzettség különbségével legyen magasabb. De éppen ebből a szempontból hibának látszik, hogy egyes szellemi foglalkozásúak, például a pedagógusok átlagos jövedelme túlságosan egybeolvad az átlagos munkásjövedelemmel. Ez már egyáltalán nem szükségszerű velejárója a helyes osztálypolitikának.

A magánszektor — bár kicsi, a népességnek mindössze 2,5 százaléka — mindig kitermeli a tisztességesen dolgozók tömegei mellett a maga Osztap Benderjeit (mellesleg a szocialista szektorba is beférkőznek ilyesfajta ügyeskedő himpellérek), akik a gazdasági krimik alapanyagát szolgáltatják. De ebből nem mondhatunk általános ítéletet. A magánszektor jövedelmi viszonyait az állam szabályozza és ellenőrzi. Tömegében lényegében nem magasabbak a dolgozói átlagfizetéseknél, és nem teszik lehetővé a tőkésedést. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a mai méretekben és mai feladatkörökkel mind az állam, mind pedig a dolgozó osztályok szempontjából az adott funkciót olcsóbban látja el, mint ha ezt közösségi vállalkozásra bíznánk.

A társadalmi osztályok jövedelmi arányaiban ezután is a szocialista egyenlőség elvét kell követnünk. Meghatározónak kell tekinteni a munkások jövedelmi átlagát, vele arányosan kell növelni a paraszti jövedelmeket úgy, hogy jövedelempolitikánk e tekintetben „arányfenntartó" legyen. A szellemi foglalkozásúak átlagjövedelménél is fenn kell tartani a közelséget a munkásátlaghoz, de a tevékenység intellektuális fokától függően nagyobb belső differenciáltságot kell kialakítani a jövedelmek emelkedése során.

Milyen egyéb időszerű problémái vannak a jövedelemmegoszlásnak hazánkban?

Jelenleg hazánkban a személyes jövedelmek elosztása döntően a munka után történik, ez teszi ki az összes jövedelmek 76 százalékát, míg a munkától független társadalmi juttatások 24 százalékot képviselnek. Ezek az arányok húsz év alatt fokozatosan alakultak ki úgy, hogy nőtt a társadalmi juttatások aránya és csökkent a munka utáni jövedelemrész.

Nem fejlesztettük-e túl a társadalmi juttatások arányát, nem korlátoztuk-e ezzel a munka szerinti elosztás elvét? A társadalmi juttatások döntő részét az oktatással, az egészségüggyel, a nyugdíjakkal és a gyermekek nevelésével kapcsolatos állami szolgáltatások adják, és nem lenne helyes túlzott arányról beszélni, mivel ezek a szocialista társadalom jellegéből fakadó szolgáltatások. Legfeljebb a fejlődés körülményei okoztak nehézséget, az, hogy a társadalmi szolgáltatások kiterjesztése elég lökésszerűen történt, átmenetileg túlzottan meghaladta a nemzeti jövedelem növekedési ütemét és leszűkítette a béremelés lehetőségeit. Ezenkívül gondot okoz az is, hogy a társadalmi juttatásoknak viszonylag kis része, alig egyharmada az, amit a dolgozók személyes használatra kapnak, míg a nagyobb rész személytelen, a fogyasztás arányában nyújtott természetbeni juttatás. Végül is azonban a társadalmi juttatások mai aránya és alapvető jellege nem sérti, hanem szervesen kiegészíti a munka szerinti elosztás elvét.

Milyen elosztási arányt tervezzünk hosszú távon? Ez a tizenöt éves távlati tervezés egyik fontos kérdése, amelyre ma még nem adható végleges válasz. Kívánatos ugyanis, hogy a munkából származó jövedelmek tartósan, a korábbinál gyorsabban emelkedjenek, viszont növelni kell a társadalom hozzájárulását a munkára nem képes népesség eltartásához. A nemzeti jövedelem 5 százalékosnál alacsonyabb átlagos növekedési üteme mellett ezt a két célt nem lehet egyidejűleg érvényesíteni, hanem csak gyorsabb növekedési ütemmel. A gazdasági hatékonyságtól függ tehát a jóléti politika hatásossága. A számítások arra mutatnak, hogy a következő másfél évtizedben a társadalmi juttatások arányát valószínűleg 28—30 százalékra kell majd növelni, a munka utáni jövedelmek aránya pedig 70—72 százalékra csökken. Nem szabad azonban az automatizmusra bízni azt, hogy milyen belső összetételben emelkedjenek a társadalmi juttatások. Feltétlenül növelni kell a személyes jellegű pénzbeli juttatásokat és kívánatosnak látszik elérni, hogy a személyes rendelkezésű jövedelmek összege (76 százalék munka utáni jövedelem, 9 százalék pénzbeli társadalmi juttatás) a mai 85 százalékról 86—87 százalékra emelkedjék. Ennek a „hogyan"-ját kell megtalálnunk a gazdasági és a társadalmi-politikai tervezésben.

Ezzel elérkeztünk jövedelempolitikánk egyik legtöbbet vitatott kérdéséhez *differenciáljuk-e vagy nivelláljuk* (egyenlősítsük) *a személyes jövedelmek megoszlását?* Pontosabban az a kérdés, hogy a jövedelem növekményét differenciálási vagy egyenlősítő céllal használjuk-e fel.

Szeretnék rögtön válaszolni a kérdésre, mivel az utóbbi két év elemzése nyomán már nagy vonalakban tisztán látunk. Az elemzések és a viták egyik elvet sem ítélik meg úgy, mint egyedül elfogadhatót. Más a helyzet és más a tennivaló a munka utáni, mint a családi jövedelmek szférájában. A munkából származó jövedelmek egy keresőre számítva két évtized alatt túlzottan nivellálódtak, ezért a keresetek nagyobb differenciáltságát kell szorgalmaznunk. Viszont a családi jövedelmekben még mindig viszonylag nagy a differenciáltság a munkától független tényezők miatt, ezért a szociálpolitikában az egy főre jutó családi jövedelmek további kiegyenlítődését kell szorgalmaznunk azon az elvi alapon, hogy mind tisztábban jelentkezzen a munka utáni jövedelmek

különbözősége a családi jövedelmekben, de a mainál kevésbé hassanak a családok életszínvonalában a munkától független tényezők.

Mit mond a háztartás-statisztika és a szociológiai felmérés, milyen rétegekből kerülnek ki az alacsony és a magas jövedelműek? Ha a havi egy főre jutó családi jövedelmet vesszük alapul, a családok 61 százaléka tartozik a közepes, 25 százaléka az alacsony — ahol egy családtagra 800 Ft-nál kevesebb jut — és 14 százaléka a magasabb jövedelműek kategóriájába, 1600 Ft feletti egy főre jutó jövedelemmel. A jövedelmek ilyen szóródásában nem a kereseti különbség a fő tényező. Az egy főre jutó jövedelem nagymértékben attól függ, hogy egy vagy több kereső, sok vagy kevés gyermek van-e a családban. Ezért, ha történetesen alacsony kereset párosul sok eltartottal, vagy magas kereset kis családdal, akkor a jövedelmi különbség viszonylag nagy is lehet. Az összes népesség legmagasabb és legalacsonyabb jövedelmű 5—5 százaléka között a jövedelmi különbség hétszeres. Mindez a családnagyság rendkívül nagy jelentőségét bizonyítja az életszínvonal alakulásában. A családi körülmények ma nálunk indokolatlan jövedelmi különbségek forrását képezik, és nagymértékben korlátozzák, hogy a dolgozók munkájuk szerint részesüljenek a nemzeti jövedelemből.

Ezért azt a megoldást helyes választanunk, hogy párhuzamosan valósítsuk meg a differenciáltabb kereseti arányokat és az egyenlőséget formáló szociálpolitikát. Így ésszerűen szétválasztódik a termelési ösztönzés és a szociálpolitika, mindegyik a maga területén hat.

Milyen területeken indokolt teret engedni a keresetek fokozott differenciálódásának, sőt ösztönözni ezt a folyamatot?

Elsőnek venném a munkások közötti nagyobb bérdifferenciáltság szükségességét, részint a szakképzettségtől, részint a tényleges teljesítménytől függően, beleértve nemcsak a munka mennyiségét, hanem a minőségét is. Ez gyorsabb gazdasági fejlődésünknek egyik alapfeltétele. Ha fokozatosan, de határozottan változtatni tudunk a mai helyzeten, akkor a termelékenység és a nemzeti jövedelem növelésére jelentős forrásokat szabadítunk fel. Ha a munkások között szét tudjuk húzni a kereseteket, akkor megoldható lesz a közép- és a felsőfokú szakképzettségű dolgozók differenciáltabb bérezése. Mivel a termelékenységi tartalékok nem egyformák a gazdasági élet minden területén, ezek felszínre hozása csak differenciáltabb bérezéssel lehetséges, hogy éppen azok a dolgozók, akiknek munkájában tartalékok vannak, keressék meg és aknázzák ki őket. A mai keresetek a szakképzettség foka szerint túlzottan szűk skálán mozognak.

4. sz. táblázat

Kereseti különbségek a szakképzettség foka szerint
(százalékban)

Szakképzettség nélküli munkások, alkalmazottak	100
Szakmunkások és betanított munkások	122
Középfokú szakképzettségűek	139
Felsőfokú szakképzettségűek	170

A műszaki fejlődés gyorsulása egyre inkább szakképzett munkát kíván. Rendszerünkben elsősorban a jól képzett szakmunkást kell mindinkább kiemelni fizetés és társadalmi megbecsülés szempontjából. Ennek

megvalósításával együtt lehet megvalósítani a középvezetők, a műszaki értelmiség differenciáltabb jövedelmét.

Emellett bizonyos teret kell engedni az átlagbérek és az átlagjövedelmek vállalatok közötti differenciálódásának, a termelékenységtől és a jövedelmezőségtől függően. Ebből a szempontból vetődik fel annak szükségessége, hogy az új ötéves terv időszakában változtassunk az átlagbérszabályozás mai rendszerén a termelékenység nagyobb ösztönzése irányában. Ma az a helyzet, hogy vannak iparágak, ahol a vállalati átlagbérek 20—25 százalékkal szóródnak fel- és lefelé az iparági átlag körül, de olyanok is, ahol az eltérés mindössze 3—4 százalékos. A differenciáltság szempontjából a szövetkezeti szektor jelenleg minden népgazdasági ágban nagyobb tagoltságot mutat, mint az állami. A vállalatok közötti differenciáltság kifejlődését tehát — a központi szabályozás mellett és a szakszervezetek szempontjait figyelembe véve — még az eddiginél valamivel jobban engedni kell.

Felvetődik továbbá a szakmák közötti béarányok javításának és fejlesztésének szükségessége. Ez az állami irányító szervek, a szakmai és a funkcionális minisztériumok feladata, de érdekük és jogkörük a szakszervezeteknek is. Ezért együttes helyzetelemzésre és tervezésre van szükség. Ezen a téren még egy alapos kritikai elemzés vár ránk, s ezzel nem késlekedhetünk sokáig. A tennivalókat illetően a munkaerő-hullámzás okainak tanulmányozása lehet az egyik, a jövőbeli strukturális változások tervezése pedig a másik iránymutató.

Eddig elsősorban arról volt szó, hogy nem elég differenciáltak a keresetek. Van azonban egy sajnálatos ellenpélda is. A női dolgozókra gondolok, akiknek keresete jóval elmarad a férfiaké mögött. Hazánkban a legalacsonyabb kereseti kategóriában a férfiaknak nem egészen 2 százaléka dolgozik, míg a nőknek több mint 10 százaléka. Fordított a helyzet viszont a magasabb kereseti kategóriákban, ahol a nők aránya 15 százalék alatt van, míg a férfiaké több mint 50 százalékos. Ez az egyenlőtlenség nem oldható meg rendeletekkel, csak sokirányú és hosszan tartó társadalmi erőfeszítéssel. A végcél azonban a százszázalékos egyenjogúság.

Kereseti aránytalanság tapasztalható az úgynevezett termelő és a nem termelő szférában dolgozók között. Az utóbbiak kereseti szintje viszonylag alacsony. Ezt a helyzetet nem emelhetjük a társadalmi elv rangjára. Az úgynevezett nem termelő foglalkozásúak semmivel sem kevésbé szükségesek és hasznosak a társadalom számára, mint az anyagi termelésben foglalkoztatottak, ezért nem indokolt, hogy hátrányos helyzetben legyenek. A mai helyzet fontos területeken nemkívánatos munkaerőhiányt okoz és veszteséget a kiképzési költségekben, ezért fokozatosan — lehetőségeink arányában — ezeket a foglalkozásokat a szakmák közötti értékrend megfelelő helyére kell emelni.

Az elmondottakból gondolom világosan kitűnik, hogy a keresetek differenciálása nem függ össze az osztályviszonyokkal, ennek ilyen értelemben semmi köze az osztálypolitikához. Csak annyi az összefüggés közöttük, hogy a dolgozó osztályok érdeke a termelékenység gyorsabb növelése, ezt segíti a nagyobb differenciálódás lehetősége. Ilyen értelemben pozitív tényező az osztálypolitika szempontjából.

Milyen irányban helyes fejlesztenünk szociálpolitikánkat?

Szeretném hangsúlyozni, hogy a szocializmus építésének kezdete óta folytatunk *intézményes* szociálpolitikát, sőt erőteljes, markáns jellegűt, amely a társadalombiztosítási rendszertől a legutóbb bevezetett gyermekgondozási segélyig terjed, és nagyon sok olyan intézményt foglal magában, amelyek beváltak és jók. Ha mégis újra meg kell fontolni egyet-mást és a további fejlesztésen gondolkodni, ennek az az oka, hogy a szociálpolitikát is kikezdi némileg az idő vasfoga, új intézkedések válnak szükségessé, ez természetes folyamat. Ezenkívül a szocializmus építésének kezdetén együttesen alkalmaztuk a termelési és a szociális szempontokat, s ezek néha kissé össze is keverődtek. Ma már a szociálpolitika új módon összehangolt rendszerére van szükség, nagyobb figyelmet kell fordítani az üzemen kívüli szociális viszonyokra is.

Hogyan fogalmazhatjuk meg a szociálpolitika elvi célját szocialista rendszerünkben, amely a teljes foglalkoztatásra és a munka szerinti jövedelem elvére épül? Úgy vélem, a szociálpolitika egyik ágának ezután is a munkahelyi körülmények javítását kell szolgálnia, amelynek eszközrendszerét a munkahelyi vezetés és a dolgozók helyi szervei tartják a kezükben. A szociálpolitika másik ágának továbbra is a családi anyagi körülmények javítását, valamint közegészségügyi és a rendkívüli eseményekből származó emberi problémák megoldását kell szolgálniuk. Ennek eszközrendszere az állam és a tanácsok kezében van és lesz.

Mindezekből következik, hogy nincs szükség új elvi alapokra, szociálpolitikánkat a kontinuitás alapján fejleszthetjük tovább.

Milyen konkrét szociálpolitikai problémákat kell megoldanunk a következő időszakban?

1. A családi jövedelmek kiegyenlítődését kell előmozdítanunk azzal, hogy a munkaképtelen öregek és a gyermekek eltartásából fokozatosan növekvő részt vállaljon magára a társadalom és kisebb eltartási kötelezettség terhelje a munkából szerzett jövedelmeket. Ez főként a családi pótlék és a nyugdíjrendszer fejlesztését igényli. Hosszabb ideig rendszeresen emelnünk kell a családi pótlékot úgy, hogy fokozatosan, talán 10—15 éven belül a gyermekek nevelésének terheit mintegy kétharmad részben az állam vállalja magára. A nyugdíjak rendszerét valószínűleg több fokozatban kell egységesíteni, megszüntetve a régi és az új rendszer különbségét. Fenn kell tartani a nyugdíjak reálértékét — az árszínvonal változását követő automatizmussal.

2. Fejlesztenünk kell az egészségügyi ellátás rendszerét, fokozatosan emelni a színvonalát, és ahogy gazdasági lehetőségeink megengedik, kiterjeszteni az egész lakosságra a betegségi biztosítást és az orvosi ellátást. Fejleszteni kell a gyermekintézményeket és az öregek ellátását segítő intézményeket.

3. Ki kell építenünk a munkaerő társadalmilag szükséges átáramlásával kapcsolatos szociálpolitikai intézményrendszert. A termelékenységre épülő ösztönzés mellett a társadalom biztosíthatja a munkához való jogot, de nem biztosíthatja a munkahelyhez való jogot. Itt csak a törzsgárdának lehet kivételes jogokat adni. A munkaerő átáramlása a dolgozóra is ró bizonyos esetekben átképzési feladatot és az államra is. A termelési politikának kell elérnie azt, hogy a társadalom szempontjából jó irányú legyen a munkaerő áramlása, és ezt a folyamatot a szociál-

politikának kell az egyes dolgozók életkörülményei szempontjából teljesen zavartalanná tenni.

4. A szociálpolitika fontos területi, megyei vonatkozása — és itt összekapcsolódik a termelési politikával —, hogy lehetővé tegye a kielégítő foglalkoztatást minden területen, számításba véve bizonyos fokú el- vagy odavándorlást.

5. A szociálpolitika keretében foglalkozni kell mindazokkal az emberi problémákkal, amelyek csak társadalmi gondoskodással oldhatók meg. Erre a célra a mainál fokozatosan nagyobb összeget kell majd fordítani.

Egyetlen olyan terület van, ahol a szociálpolitika funkciója más, lehetőségei kisebbek annál, mint amit 15—20 évvel ezelőtt feltételeztünk. Ez a fogyasztói árak területe. *A fogyasztói árakat a tapasztalat szerint csak korlátozottan szabad szociálpolitikai célok szolgálatába állítani,* mert az árak társadalmi rendeltetése sokkal szélesebb. Kapcsolatban kell lenniük a termelői árakkal, hatniuk kell a termelés és a fogyasztás összetételére, biztosítaniuk kell a jövedelmek reálértékét és a zavartalan fogyasztást. Ha a fogyasztói árak széles körét szociálpolitikai okokból túlzottan eltérítjük a közgazdasági árcentrumtól, az értéktől, akkor zavarokat vihetünk az újratermelési folyamatba, nehezítjük a tervezést és a szabályozást. Ezért az árpreferenciáknak körülhatárolt területen, céljelleggel lehet pozitív szerepük.

Korábbi árrendszerünk alapvetően deformálódott ebből a szempontból, mai árrendszerünk még mindig nem egészen felel meg ezeknek a követelményeknek. Forgalmiadó-rendszerünk olyan, hogy bizonyos cikkeket viszonylag drágán, másokat viszonylag olcsón lehet megvásárolni. Helyes a szeszes italokat aránylag magas adóval terhelni, és az is helyes, hogy csak alacsony adó terheli vagy éppenséggel árkiegészítést adunk sok, kulturális igény kielégítését szolgáló cikknél. Korábbi árpolitikánkban jóval tovább mentünk ennél. Ma az a helyzet, hogy bizonyos termékcsoportok aránytalanul olcsók, más termékcsoportok pedig elég drágák. Ez károsan hat fogyasztási struktúránkra, aminek következtében Magyarországon a hasonló fejlettségű országokhoz képest aránytalanul gyorsan nő az élelmiszerfogyasztás, viszont a korszerű fogyasztási szerkezet kialakulását megnehezíti a ruházati és általában az iparcikkfogyasztás eléggé lassú növekedése.

Az alacsony jövedelműek helyzetét nem az árarányokkal, rejtett és közvetett formában, hanem azon a területen kell javítanunk, ahol a cipő valójában szorít; azaz részben az alacsony keresetek és még inkább a családi pótlék és a nyugdíj emelésével. Köztudott pártunknak az a gazdaságpolitikai álláspontja, hogy a helyes árarányokat a gyakorlatban úgy kell kialakítanunk, hogy az ne okozzon egyetlen nagyobb — legkevésbé az alacsony jövedelmű — rétegnek életszínvonal-csökkenést, tehát a lakosság a jövedelemnövekedéssel érezhetően többet nyerjen, mint amennyit az árarányok reális átalakítása következtében átmenetileg veszít.

Nem lehetne-e kikapcsolni az árak mozgását az életszínvonalat befolyásoló tényezők közül? Nyíltan kell erre válaszolni. Ez jelenleg lehetetlen, a fejlődés reális árakat és árarányokat követel, árrendszerünk pedig sok területen még ellentétben áll a gazdasági viszonyokkal.

Hosszabb idő alatt és lassan, de fejlesztenünk kell az árrendszert, ezt a műszaki fejlődés is megköveteli. Az állam árpolitikájában az árstabilitás elvét képviseli, de olyan értelemben, hogy az árváltozások mértéke és végösszege ne terhelje túlzottan a dolgozókat, a jövedelmek emelkedése pedig nagyobb legyen annál. Az árak végül is a társadalmi összmunka hatékonyságának is a kifejezői, és vannak esetek, amikor egy árstoppal pillanatnyi nyugalmat lehet teremteni, de később csak halmozódnak az ebből adódó problémák. Tehát bizonyos ármozgások közepette fog az életszínvonal emelkedni a jövőben is, erre számíthatunk, erre kell felkészülnünk.

Azt is fel szokták vetni: hogyan növekedhet az életszínvonala annak, aki jövedelemtöbbletét csak részben tudja arra költeni, amit fogyasztani szeretne? Nyilvánvaló, hogy a többletjövedelem mindaddig csak reménybeli életszínvonalemelkedés, amíg nem valósul meg többletfogyasztásban. A reményt valóságnak veszik, ha közeli teljesülés a sorsa, de elkeserítő, ha csak távoli. Ezért, ha valósabbá akarjuk tenni az életszínvonalat, olyan irányban kell haladnunk, hogy a jövedelem arra szánt része tényleges fogyasztássá váljon, amely érzelmileg is kielégíti az embereket. Ehhez fogyasztásicikk-iparunk, szolgáltatásunk és kereskedelmünk további rohamos fejlődésére van szükség.

Vannak-e úgynevezett „kiugró" jövedelmek hazánkban és mi a teendő ezen a területen? Vannak ilyenek és ezek különféle problémákat szülnek, mert nagyságrendjüket az emberek nem nagyon tudják beilleszteni a szocialista egyenlőség keretébe. A keresők számához viszonyítva nem sok ilyen van hazánkban, talán fél százalék. Kiugró, a munkabér és a részesedési rendszer legmagasabb kategóriáját is lényegesen meghaladó jövedelmük van azoknak a kisiparosoknak, akik a divatot vagy a szocialista szektor gyengeségeit váltják pénzre. Ezzel a szocialista szektor, esetenként más kisiparos versenyét állíthatjuk szembe, továbbá a figyelmes és udvarias, de szigorú adóhivatalt, hogy mögéje nézzen az adóbevallásnak. De egészen más a helyzet szellemi életünk reprezentánsaival és a műszaki életben, ahol szintén vannak kiugró jövedelmek. Ezek általában tényleges teljesítmények után keletkeznek — amelyeket a társadalom magasan értékel — vagy több irányú munka halmozott ellenértékeként. Mi lehet itt a teendő? Itt is érvényesíteni kell azt az elvet, hogy aki kiugró jövedelmet élvez, attól méltányos egy bizonyos részt a közösség számára elvonni. A kiugró jövedelmek egy részének elvonásából természetesen nem képződik érdemleges, más célra felhasználható jövedelem, ennek inkább erkölcsi szempontból van jelentősége.

Ennyiben kívántam jövedelempolitikánk mindkét oldalát vázlatosan ismertetni. A két oldalt: a termelést és az elosztást, mindannyiunk közös elve alapján, amely szerint többet kell nyújtanunk a társadalomnak ahhoz, hogy többet is kaphassunk. És előbb kell nyújtanunk ahhoz, hogy utóbb részesedhessünk.

TÍMÁR MÁTYÁS:

Népgazdaságunk helyzete és fejlődése két ötéves tervidőszak határán

Az idén záruló *III. ötéves terv teljesítése* a vártnál és a tervezettnél is kedvezőbb. A nemzeti jövedelem a tervezett 19—21 százalékkal szemben előreláthatólag 40 százalékkal emelkedik. A nagy, de kedvező irányú eltérés oka részben az, hogy a tervezőket a tervkészítés idején mutatkozó feszültségek, bajok a II. ötéves tervidőszak növekedési üteménél (24 százalék) mérsékeltebb, és már akkor is vitatott előirányzat kialakítására késztették. Az összes fogyasztás a tervezett 18—20 százalékkal szemben az öt év alatt várhatóan 31—32 százalékkal, a felhalmozás 17 százalék helyett 60 százalékkal emelkedik. Nem egyértelműen kedvező, hogy a felhalmozás gyors növekedését az öt év egészét tekintve nagyobbrészt készletnövekedés okozza, főként a reform előtti három évben tapasztalt erőteljes készletemelkedési tendenciák miatt.

1970-ben a reáljövedelem az előirányzott 14—16 százalékkal szemben 31—32 százalékkal, az egy keresőre jutó reálbér 9—10 százalék helyett 16—17 százalékkal haladja meg az 1965. évi szintet. Az ipari termelés a tervnek megfelelően (33—34 százalékkal), az építőipari termelés a tervezett ütemnél (24—28 százalék) lényegesen gyorsabban (50—52 százalék), a mezőgazdasági termelés az előirányzottnál valamivel nagyobb mértékben (17 százalék) emelkedik. Lényegében a külkereskedelmi terveket is teljesítjük: az export előreláthatólag 50—52 százalékkal, az import 42—43 százalékkal nő. A megfelelő tervszám 46, illetve 45 százalék.

A gazdaság egyensúlya és a fejlődés üteme

Annak elbírálásához, hogy a gazdaság jól fejlődik vagy sem, két kérdéskört kell megvizsgálnunk; e kettő: az *egyensúly és a fejlődési ütem.*

Az egyensúlyt illetően a legkényesebb pontunk a *nemzetközi fizetési mérleg,* s különösképpen a korábban hosszú időn keresztül deficites tőkés fizetési mérleg. Ez azért kényes kérdés, mert bármilyen politikai vagy gazdasági megrázkódtatás éri a világpiacot, az a hitelpolitikában is érezteti hatását és ezáltal egy passzív fizetési mérlegű ország gazdaságába nem elhanyagolható bizonytalansági elemet visz. Az elmúlt két évben tőkés fizetési mérlegünk egyensúlyba került, sőt 1969-ben némi aktívumot mutatott. A tőkés fizetési mérleg javulása a kedvező világpiaci konjunktúra mellett főként annak köszönhető, hogy a reform megalko-

tásakor nagyon tudatosan e probléma megoldására koncentráltunk. A külkereskedelmi szabályozók sikeresnek bizonyultak.

A fizetési és a külkereskedelmi mérleg a lakosságot látszólag nem érinti közvetlenül, de rendkívül nagy jelentőségű abból a szempontból, hogy lehetőségeinket növeli: bátrabban bővíthetjük az importot is. Az előző években aligha tettük volna meg azt, amit az idén: 45 millió dollárért húst hozunk be az ellátás javítására. A húsimporton kívül a tőkés viszonylatú fogyasztásicikk-importunk (a déligyümölcsöt is beleértve) kb. 60 millió dollár lesz, lényegesen magasabb, mint bármikor volt. Ez lemérhető a kirakatok gazdagabb választékán is.

A külkereskedelmi egyensúly mellett *a lakossági fogyasztás piacának egyensúlya* kiemelkedő jelentőségű. Megállapítható, hogy egészében ki tudtuk elégíteni a keresletet, a minőség, a választék tekintetében azonban nem teljesen. A múlt évben hiány mutatkozott bizonyos textíliákból. Ezen az idén segíteni igyekszünk, részben — mint említettük — importtal is. A tüzelő- és építőanyag-ellátásban is voltak problémák. Mindezek ellenére is a kiskereskedelmi áruforgalom tavaly 10 százalékkal növekedett. Egészében a kép tehát nem kedvezőtlen: a fogyasztási cikkek piacán, ha választéki, minőségi problémákkal tarkítva is, de egyensúly van. Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy bizonyos problémáink — a húsellátásban, a textilválaszték bővítésében, az építőanyagellátásban mutatkozó nehézségek — enyhíthetők ugyan, de nem oldhatók meg azonnal.

Egyensúlyi helyzetünk a *beruházási javak* területén a legkényesebb, ahol a kereslet jóval nagyobb, mint a rendelkezésre álló kapacitások. Erről a továbbiakban bővebben lesz szó.

Az egyensúly szempontjából általában tehát javult a helyzet a külkereskedelmi és fizetési mérleget, a lakosság ellátását illetően, de kevésbé a beruházási területen.

Ami a fejlődés ütemét illeti, az ötéves adatok nem csökkenést, inkább növekedést jeleznek. Az elmúlt évben az ipari termelés bizonyos lassulását tapasztalhattuk, a növekedés kisebb volt, mint számítottuk. Ennek magyarázata részben az, hogy fokozatos strukturális átalakulás kezdődött, ami a nem jövedelmező termelés visszafogásával is együtt jár. Ez bizonyos mértékig fékezi az ütemet, de lényegében kedvező jelenség.

Voltak azonban kedvezőtlen tendenciák is. Leglényegesebb közülük az, hogy a belkereskedelem a múlt évben — a reform előkészítése idején beszerzett készletek birtokában — vontatottan, nem kellő időben rendelt, a textil- és ruházati ipar ezért inkább exportlehetőségeket keresett, és végül is az állami könnyűipar termelése 1,6 százalékkal az előző évi alatt maradt. Ez az ipari fejlődés egész trendvonalát visszafogta. Az építőanyagipar a másik terület, ahol különböző szubjektív és objektív hibák voltak és nem fejlődött kielégítően a termelés. Ezek a tényezők együttvéve oda vezettek, hogy a múlt évben az iparban a fejlődési ütem lassúbb volt a tervezettnél. A nemzeti jövedelem azonban a mezőgazdaság jobb terméseredményei folytán összességében így is elérte a 6 százalékot, ami nálunk hosszabb idő átlagának megfelel és a szocialista országok között is jó helyezést biztosít.

Az idei első öt hónap számai biztatóak. Az állami ipar termelése 6—7 százalékkal bővült. A múlt évben lényegében stagnáló és komoly

problémát jelentő egy foglalkoztatottra jutó termelés idén 5—6 százalékkal, az egy munkaórára jutó termelés pedig 7—8 százalékkal nőtt. A kiskereskedelmi forgalom — folyó fogyasztói árakon — kb. 10 százalékkal, a lakosság pénzjövedelme 8—9 százalékkal emelkedett, ezen belül a munkabérek növekedése 7—8 százalékos, a mezőgazdasági termeléssel összefüggő pénzkifizetés növekedése pedig 13—14 százalékos volt. A takarékbetét-állomány kb. 20 százalékkal nagyobb az egy évvel korábbinál. Továbbra is gyors ütemben bővül a behozatal és a kivitel. A tőkésországokkal folytatott áruforgalmunk gyorsabban nőtt, mint külkereskedelmünk egésze. Az arányokat ez nem változtatta jelentősen, a forgalom $^2/_3$-ad része így is a szocialista országokkal bonyolódik le.

Általában tehát megállapítható, hogy jó úton haladunk. A tervszerűséget, amit egyesek féltettek, biztosítani tudjuk, sőt, amint a számok mutatják, jobban, mint a régi mechanizmusban. Minden jel arra mutat tehát, hogy a szocialista gazdaság intenzív fejlesztésének szakaszában ez a rendszer jó és bevált.

Az ipar és a mezőgazdaság fejlődése

Az elmúlt évben az *ipari termelés* lassabban fejlődött ugyan, mint ahogy terveztük, de az úgynevezett végső kibocsátás (a beruházási, a fogyasztási célokra, valamint az exportra történő kibocsátás) a tervezettnek megfelelő vagy a tervezettnél nagyobb volt. Az ütem mérséklődése az alacsonyabb készletképződésben jutott kifejezésre, ami többnyire kedvező.

Az iparban mindenütt erősen törekedtünk a dotációk, a szubvenciók, a támogatások csökkentésére. Ez kedvező irányú változási folyamatot indított el: a vállalatok többsége keresi a megoldást, hogyan tudná a rossz jövedelmezőségű termékeket jobbakkal helyettesíteni. Sokkal nagyobb az igyekezet, a fejtörés e tekintetben a vállalatoknál, mint bármikor volt.

Az ipari fejlődés egyik döntő kérdése a *termelékenység* növelése. A múlt évben az ipar termelékenysége összességében nem vagy csak minimális mértékben nőtt. Eltérő képet mutatott a két termelékenységi mutató: az egy főre jutó termelés és az egy munkásórára (ledolgozott órára) jutó termelés. Az egy munkásórára jutó termelés a múlt évben ugyanúgy nőtt, mint a sok évi átlag (5 százalék), az egy főre számított termelés viszont csak minimális mértékben változott. Alaposan elemeztük ezt a kérdést, nem akartunk elhamarkodott intézkedést tenni, hiszen a gazdaság nehezen viseli el a durva beavatkozásokat. Lényegében négy okra vezettük vissza a termelékenység nem kellő alakulását.

Az *első* ok: a termelés lassúbb növekedési üteme. Ha lassúbb ütemben nő a termelés, a termelékenység növekedésének üteme is lassul. Az idén gyorsabban fejlődik az ipari termelés, s egyebek közt ezért is nagyobb lesz, sőt máris nagyobb a termelékenység emelkedése.

A *második* ok: a munkaidő-csökkentés. Két év alatt a munkaidőalapot négy órával, 7—8 százalékkal csökkentettük. Az átmenetnek negatív hatása is volt. Az ipari és az építőipari vállalatoknál különböző időpontokban vezették be a munkaidő-csökkentést. Ennek sajátos kö-

vetkezménye lett: a dolgozók egy része úgy „siettette" a változást, hogy átment ahhoz a vállalathoz, ahol már megtörtént a munkaidő-csökkentés, ahol már volt szabadszombat. Fokozódott a munkaerő-vándorlás, s ez a termelékenységre nem kedvező. A munkaidő-csökkentés e szakasza most az iparban és az építőiparban lezárult, minden bizonnyal ez is javítani fogja az idei eredményeket.

A *harmadik* ok: a szabályozórendszer gyengéi. A szabályozórendszert úgy kellett kialakítani, hogy ne legyen munkanélküliség. Ez sikerült ugyan, de nem egészen úgy, ahogy akartuk: az átlagbér-szabályozással összefüggésben a termelés igényeit meghaladó mértékű munkaerőkereslet keletkezett. A vállalatok új dolgozók felvételével igyekeztek az átlagbérszint tartása mellett a bérnövelés lehetőségét megteremteni. A bérszabályozás egész gazdaságirányítási rendszerünk egyik legnehezebb problémája. Valamit sikerült javítani rajta az idei, 1970-re szóló szabályok kialakításakor. Ennek van is némi eredménye, de bizonyos, hogy még nem a végleges megoldás.

Közgazdászok becslései szerint nálunk az ipar nem egy területén most is jelentős belső munkaerő-felesleg van. Ezt hasznosítani akarjuk. Ha a világszínvonalat el akarjuk érni az iparban, maximális szervezettségre kell törekedni, ez pedig nem tűri meg, hogy jelentős belső feleslegekkel dolgozzunk.

A termelékenység nem kielégítő növekedésének *negyedik* oka, hogy a munkafegyelmet vállalatainknál nem vették eléggé komolyan, e tekintetben bizonyos liberalizmus volt tapasztalható. Olyan illúziók voltak, hogy gazdálkodási rendszerünk önszabályozó, nem igényel beavatkozást. Pedig ezt a rendszert is emberek mozgatják. Nem nélkülözhetjük, hogy az igazgató, a művezetők, a pártszervezet, a szakszervezet határozottan megkövetelje a munkafegyelmet. Ez nem történt meg.

A legutóbbi hónapokban az MSZMP KB határozata nyomán mutatkozik bizonyos javulás. Az első öt hónapban 5—6 százalékkal nőtt a termelékenység, ami körülbelül a szocialista országok nemzetközi átlagának felel meg.

Az átlagbérek 1970 első hónapjaiban az előző évinél valamivel jobban emelkedtek, az 1970. évi nyereségrészesedés valamivel kisebb volt a tavalyinál, de összességében azért a tervezett, illetve azt valamelyest meghaladó jövedelmi színvonal alakult ki.

Közismert tény, hogy a bérek differenciáltságával, a bérarányokkal nincs minden rendben. Viszonylag magasak például a bányászfizetések, ez még az ötvenes évekből adódik. Némely iparágak viszont — például a textilipar — az indokoltnál jobban elmaradtak. A nyomdászok bére is az elmaradók közé tartozik. A példákat hosszan lehetne folytatni. Öt évvel ezelőtt készült egy számítás, mely szerint évi 8—10 milliárd forinttal nagyobb béralap kellene ahhoz, hogy jobb bérarányokat hozzunk létre úgy, hogy a bérek sehol ne csökkenjenek. Ma ez az összeg még nagyobb lenne. Néhány év alatt a bérarányokat nem javíthatjuk meg teljesen, ez hosszú, lassú folyamat. Vigyázni kell arra, hogy ne az egyenlősdi irányában történjenek változások. A jobb, a hatékonyabb munkát jobban kell megfizetni, az aránytalanságokat pedig igyekezni kell az adott keretek között és központi intézkedésekkel is kiküszöbölni.

A *mezőgazdaságban* a múlt évben a növénytermelési eredmények

jók voltak, az állattenyésztésben azonban komoly problémák mutatkoztak. A kormány ezért különböző intézkedéseket tett (felvásárlási áremelés stb.). Bizonyos javulás van azóta, ennek ellenére a megfelelő húsellátás biztosításához jelentős húsimportra van szükség. Erőfeszítéseket teszünk nagyüzemi sertéskombinátok létesítésére, ezzel kapcsolatosan külföldi kölcsön felvételéről is tárgyalunk. Többletkapacitásokat igyekszünk tehát teremteni, azonban kb. 2 millió sertésférőhely van üresen a háztáji gazdaságokban. Ez az ellentmondás mezőgazdasági irányításunk fogyatékosságait is jelzi. Kombinátokat mindenképpen kell építeni, de a háztáji férőhelyek jobb hasznosításának módját is meg kell találni.

A lakosság jövedelméről és az áruellátásról

Néhány évvel ezelőtt kialakult az az elv, hogy az átlagos paraszti jövedelem érje utol a munkások átlagjövedelmét. Számítások szerint ez lényegében megtörtént, de a parasztság körében, a jó szövetkezetek és a rossz szövetkezetek között nagy a szóródás. Bizonyos társadalmi problémák mutatkoznak amiatt is, hogy éppen a munkásosztály törzsgárdájának jövedelme nem nőtt olyan mértékben, mint kellett volna. A munkáscsábítások és a magasabb bérek főleg a segédmunkásokra vonatkoztak.

Ami az alacsony keresetűek jövedelmeit illeti, az állami szektorban 1960-ban az összes keresők 15 százaléka keresett havi 1000 forintnál kevesebbet, 1968-ban csak 6 százaléka. 1960-ban a lakosságnak kb. egyharmada élt havi 600 Ft-nál kisebb fejenkénti jövedelemből (beleértve az eltartottakat), jelenleg kb. 6—7 százaléka. A javulás jelentős, de nem elegendő, s felveti a gazdasági vezetés számára azt a kérdést, differenciáljunk-e vagy a legalacsonyabb kereseteket rendezzük. Nézetünk szerint mindkettő szükséges.

Magyarországon a bérskála eléggé összeszűkült. Az igazgató, művezető, szakmunkás és az átlagsegédmunkás fizetése között nincs elegendő különbség. Szándékunk az erősebb differenciálás. Még mindig jelentős azonban az alacsony keresetűek száma, és ez nagyon érezhető társadalmi nyomást vált ki a pártszervezetekben, a szakszervezetekben. Ezen is segíteni próbálunk. A legutóbbi nyugdíjrendezés 1 milliárd forintba került. Emeltük a MÁV-dolgozók és egyes egészségügyi kategóriák dolgozóinak keresetét. A dolgozók bizonyos kategóriái esetében a hatékonyság növekedésével együttjáró béremelésen felül központi béremelésre is sor kerülhet, ha ennek előfeltételei a gazdaságban, a termelésben létrejönnek.

A fogyasztói árpolitikáról néhány szót. A fogyasztói árakra évente kb. 15 milliárd dotációt fizetünk ki. Ennyivel alacsonyabbak bizonyos árucsoportokban az árak, mint amennyi a ráfordítás. A dotáció nagy összegei a lakbérrel, a húsfogyasztással, a személyszállítással kapcsolatosak, ezenkívül egy sor kisebb tétel létezik még, de ezek is pár száz milliósak. Ha konzekvensek akarunk lenni a reform elveihez, akkor nem tudjuk elkerülni a jövőben bizonyos árak emelését. A lakbérek emelése most megtörténik. A fogyasztóiár-rendezéseket teljes kompenzációval, sőt túlkompenzálással fogjuk megoldani. Nemcsak összességében akarjuk ezt biztosítani, hanem rétegenként is. Az áremeléseket egyebek kö-

zött ellensúlyozni kell majd a viszonylag magas textilárak leszállításával, a családi pótlék és a nyugdíjak emelésével, némely területeken központi bérintézkedéssel. Előzetes számítások szerint a IV. ötéves terv időszakában az egy főre jutó reáljövedelemnek évente kb. 4,9 százalékkal, az egy keresőre jutó reálbérnek pedig 3,4 százalékkal kell növekednie.

Figyelmet érdemel a szociális létesítmények fejlesztésének ügye. Itt valamivel lassúbb ütemű a fejlődés, mint általában. Lassan nőttek a vállalatok ilyen irányú kiadásai. 1967-hez képest 1969-re a vállalati szociális juttatások 22,7 százalékkal nőttek, egy foglalkoztatottra számítva 16,8 százalékkal. A juttatások különböző fajtái között az eltérések igen nagyok. Az étkeztetési hozzájárulás például 3 százalékkal nőtt, az üdültetés költségei 34 százalékkal, a szociális, kulturális és sportkiadások csaknem 100 százalékkal. Nem megfelelően alakul — ez sajnálatos tény — a gyermekintézmények fejlesztése. A helyzet javítását célozza egy, a közelmúltban megjelent rendelkezés, hogy a tanácsok és a vállalatok együtt alapíthatnak ilyen létesítményeket.

Meg kell jegyezni egyébként, hogy Magyarországon a közvetett juttatások mértéke nemzetközi összehasonlításban is magas. Célunk az, hogy a közvetlen pénzbeli juttatások gyorsabban emelkedjenek, mint a közvetett juttatások.

Beruházási problémáink és a külkereskedelem alakulása. A gazdasági vezetés javítása

A *beruházások* fő problémája az építőipari kapacitás: jóval több az építési igény, mint a lehetőség. Az építőipar és az építőanyag-ipar fejlesztése húsz évig némileg háttérbe szorult, a növekedés üteme alacsony volt. Most gyorsítani igyekszünk a fejlődést. Az építőiparban és az építőanyag-iparban nagy beruházásokat hajtunk végre: új cementgyárakat, síküveggyárat, betonelemgyárat, házgyárakat építünk.

Jelentősen fokozni akarjuk a gépimportot, mégpedig főképpen a szocialista gépimportot. A szocialista országokkal általában aktív a külkereskedelmi mérlegünk, ezért is ösztönzünk erőteljesebben a gépvásárlásra, textilipari, nyomdaipari gépek, számítástechnikai berendezések, mezőgazdasági és más gépek importjára.

Mivel az építési és gépkapacitásokat nem tudjuk korlátlanul növelni, szükség van beruházási területen bizonyos fokú keresletszabályozásra is. Kevesebb nagyberuházást indítunk: a reform előtt évente 30—40 kezdődött, most 10—15. Az a tapasztalat, hogy a vállalatok fejlesztési alapjaikat az indokoltnál kisebb mértékben fordítják korszerűsítésre, racionalizálásra, a technológia javítására; inkább új üzemeket létesítenek pénzükön. E tekintetben — úgy látszik — a hitelpreferenciák és a szabályozók rendszere nem tökéletes. Nem az a cél, hogy ami kimarad a központi nagyberuházási listából, azt a vállalatok saját alapjaikból kis vagy közepes méretekben megcsinálják, hanem hogy meglevő berendezéseiket, kapacitásukat fejlesszék, korszerűsítsék.

Hogyan ösztönözzünk a műszaki fejlesztésre? Erre a célra nehéz egy vagy több konkrét szabályozót alkotni, az egész rendszernek kell erre serkentenie. Amikor például nagyobb termelékenységre, a munkaerő

jobb kihasználására ösztönzünk, ez egyben azt is jelenti, hogy ösztönzünk a fokozottabb műszaki fejlesztésre, a nehéz fizikai munkák gépesítésére. Ugyanezt tesszük, amikor a szocialista gépimportot preferáljuk. Úgy látszik, hogy a szabályozórendszer összhangban van a műszaki fejlesztés követelményeivel, és remélhető, hogy a következő tervidőszakban fokozottabban fog ilyen irányban hatni.

Vannak más keresletszabályozási feladatok is. Az istállóépítés állami támogatása a költségek 50 százaléka. Tavaly hat milliárd forintot irányoztunk elő tsz-beruházásokra, a tényszám csaknem 10 milliárd lett. Az 50 százalékos állami hozzájárulás folytán a többlet fele az állami költségvetést terhelte, terven felül. Ezt így nem folytathatjuk, mert a költségvetést, meg az amúgy is feszült beruházási piacot nem lehet kitenni annak, hogy egy évben ilyen nagyságrendű többletigény jelentkezzék.

Az ágazati érdek azt követeli, hogy minél nagyobb legyen az illető ágazat beruházása, a központi érdek azonban az, hogy a beruházási piacon egyensúlyt teremtsünk. E két szándék állandóan összecsap, és nálunk nagy múltja van annak, hogy az ágazati szempontok győznek a népgazdasági érdek fölött. Néhány év óta a népgazdasági érdek jobban érvényesül, de még mindig nem kielégítően.

A IV. ötéves tervidőszakban az infrastrukturális beruházások aránya növekedni fog. Fokozódik a közműépítés, 28,3 százalékkal több lakás épül, mint az előző öt évben. Az infrastrukturális beruházások lemaradása gyorsított ütemű fejlődést indokol.

Külkereskedelmi szabályozórendszerünk általában jól működik. Jelentősen növekedett a támogatás nélküli forgalom. Rubelviszonylatban ez 1968-ban az összes forgalomnak 39 százaléka, 1969-ben 47,6 százaléka volt, 1970-ben pedig előreláthatólag 51 százaléka lesz. Dollárviszonylatban az arány 35, 37, illetve 40 százalék.

Egy kis országnak, ha optimális nagyságban akar üzemeket létesíteni és termelni, keresnie kell a nemzetközi gazdasági integrációban való részvétel lehetőségeit. Ezért fejleszteni igyekszünk a termelési kooperációt a többi szocialista országgal. A szocialista országok közötti áruforgalomban az ún. kontingensen felüli forgalmat is fontosnak tartjuk, tehát a vállalatok szabad, egymás közötti kereskedelmét, mert központilag valamennyi áru cseréjét nem tudjuk átfogni, figyelemmel kísérni. Ha a vállalatok közvetlen kapcsolatban vannak egymással, ez piacbővítési lehetőséget is jelent. Természetesen nem búzáról, hengerelt áruról, rézről vagy alumíniumról van szó, hanem sok ezer, kisebb összegben forgalmazott árucikkről. A termelés legalább 25—30 százaléka olyan, ahol helyes volna a vállalatok egymás közötti közvetlen kapcsolatát lehetővé tenni.

Ugyanez a fogyasztási cikkekre is vonatkozik. A fogyasztási cikkek szocialista országok közötti forgalma alacsony. Magyarországon az összes kiskereskedelmi forgalomnak kb. 14 százaléka származik importból. A nyugat-európai országokban ez többnyire 25—30 százalék körül van.

A termelési kooperáció szélesítése, a kontingensen felüli forgalom, a fogyasztási cikkek szabadabb cseréje rugalmasabb ár- és pénzügyi rendszert követel meg a szocialista országok egymás közti forgalmában.

Néhány baráti országgal már kialakítottuk és egyeztettük a követ-

kező ötéves tervidőszaki együttműködésre vonatkozó elképzeléseinket, és a többiekkel is előrehaladott stádiumban vannak a tárgyalások. A fejlett tőkésországokkal és a fejlődő országokkal való kapcsolatainkat is erősíteni szándékozunk. A tőkésországokból elsősorban olyan gépeket akarunk vásárolni, amelyeket másutt nem tudunk megkapni. Gépvásárlásaink összege elég jelentős és ebben az évben az elmúlt évhez képest tőkésviszonylatban kb. 7 százalékkal növekszik. Licenciákat is vásárolunk ezektől az országoktól; a licenciavásárlásokat fokozni kívánjuk.

Többször felmerül a kérdés, milyen szerepet szánunk a konvertibilis valutakölcsönöknek a magyar gazdaság fejlődésében. A IV. ötéves tervben, előzetes számítások szerint, ezek továbbra sem játszanak nagy szerepet gazdasági fejlődésünkben (a beruházások összegéhez képest csupán néhány százalékot tesznek ki). Jelentőségük mégsem lebecsülhető.

A *tudomány intenzívebb* alkalmazására törekszünk a vezetésben. Elsősorban ezzel függ össze a számítástechnika alkalmazásának nemrég kidolgozott programja, amelyhez az öt év alatt kb. 7 milliárdos beruházás tartozik. Az államapparátusban, a gazdasági vezetésben, a nagyvállalatoknál nagymértékben fogunk komputereket alkalmazni. Jelenleg kb. 80 közepes és nagy kapacitású gépünk van, 1975-re 300 lesz. Mi is gyártunk kis- és közepes gépeket, a hiányzó típusokat a szocialista országokból szerezzük be.

Gazdasági vezetőképzési rendszerünket javítani kell. Ebben fontos szerep jut a nemrég létrehozott vezetőképző intézetnek. A jobb vezetés feltételezi a munkásság továbbképzését is. Ez a folyamat ma még eléggé szervezetlen a vállalatoknál, pedig óriási erőt jelent munkásosztályunk kulturáltságának, szakmai képzettségének fokozása. Gyorsan növekednek a követelmények. A munkásoknak egyrészt saját szakmájukban kell az újabb és újabb eredményeket elsajátítaniuk, másrészt olyan új témákkal kell megismerkedniük, mint az automatizálás, a számítástechnika. Ilyen körülmények között az általános műveltség növelésének is nagy hatása van a termelésre.

A IV. ötéves tervről

A *IV. ötéves terv* előkészítő munkálatai során meggondolt, józan előirányzatokra törekedtünk, vannak olyan vélemények, hogy tervszámainkat túl fogjuk teljesíteni. Nem végleges adatok szerint: a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési ütemét 5,5—6 százalékra tervezzük, ami nemzetközi viszonylatban is jó közepes ütemnek tekinthető. A fogyasztás évi növekedése 5,4—5,6 százalék, a felhalmozásé 5—6 százalék között lesz. Az ipar termelése az előirányzat szerint 6 százalékkal, az építőiparé 7—8 százalékkal, a mezőgazdaságé körülbelül 3 százalékkal nő évente.

Általában arra törekszünk, hogy ami jónak bizonyult az elmúlt években, azt folytassuk, de nem feltétlenül, nem mindenben állunk a kontinuitás elve alapján. Több kiemelkedő, a gazdasági struktúrát jelentősen befolyásoló fejlesztési programunk van. Ezeket nagyon gondosan mérlegeltük.

Egyik legjelentősebb programunk az energiastruktúra átalakítása. Fő vonalaiban ez a gáz és olaj kitermelésének és importjának tetemes

bővítését, a szénbányászat indokolt ütemű visszafejlesztését jelenti. Ennek szükségességét minden érv, minden számítás alátámasztja. Másik nagy feladat a legfontosabb magyar nyersanyagkincsre, a bauxitra épülő alumíniumipar további fejlesztése, a következő öt évben kb. 9—10 milliárdos beruházási programmal. Újabb téma az olefinprogram, az olajból a műanyaggyártás alapanyagainak előállítása. Ebben nagy szerepe lesz a szovjet iparral való kooperációnak.

A gépiparban a közútijármű-program folytatása mellett egyetlen kiemelt pont a számítástechnika, amelyre nagy erőt koncentrálunk. Más területeken a korábban túl széles skálán fejlesztett gépipart korszerűsíteni, racionalizálni kell, főként technológiáját kell javítani. Vannak közgazdászok, akik ezt úgy fejezik ki, hogy kvázifejlett gépiparból valóban fejlett gépipart kell csinálni. Így is lehet fogalmazni, de mi konkrétabban fogalmazunk. Visszaszorítjuk a nem jövedelmező cikkek gyártását és fejlesztjük, bővítjük a jövedelmező termelést meghatározott programok alapján.

A következő öt évben könnyűipari rekonstrukciót tervezünk kb. 14 milliárdos beruházással. Zömmel új, modern gépek beállítása, lehetőség szerint az automatizálás a cél, tekintettel a textilipar és a ruházati ipar növekvő feladataira.

Fejleszteni kívánjuk a cellulóz- és papíripart, amelynek termékei közül sokat ma jelentős összegben importálunk szocialista és tőkésországokból. A hazai termelőbázist bővíteni fogjuk egy új kombinát építésével.

A mezőgazdaság fejlesztését szolgálja a többi között egy új műtrágyakombinát építése és a sertéskombinátok sorozatos létesítése, amiről már szó esett.

Feladataink közül kiemelkedik a lakásépítés ismert programja: a lakásépítés ilyen mérvű növekedésére még nem volt példa Magyarországon.

A gyorsított fejlesztést célzó építőanyag- és építőipari programban is különböző nagy objektumok szerepelnek.

Problémát okoz, hogy a IV. ötéves terv időszakában nagyobb a beruházási igény, mint amennyit meg tudunk valósítani. Részben az ütemezés javításával lehet ezen segíteni, részben úgy, ha a vállalatok eszközeikből többet használnak fel modernizálásra, racionalizálásra, a technológia javítására és kevesebbet extenzív fejlesztésre.

A IV. ötéves terv időszakában a *szabályozórendszer* alapvető megváltoztatására nincs szükség. Ami a termelői árakat illeti, előreláthatólag megfelelő időpontban emelni kell majd egyes anyagok árát, amelyek nemzetközi összehasonlításban alacsonyak Magyarországon és így helytelen irányban ösztönöznek. A fogyasztói árakra ez minimális mértékben hat ki. Az anyagárak emelése a vállalatok nyereségét fogja bizonyos mértékig érinteni, mert nem akarjuk az áremelkedést továbbgyűrűztetni, csak a legindokoltabb esetekben. Az energiahordozók áraiban is tervezünk bizonyos változtatást. Csökkenteni akarjuk a gáz és az olaj árát, amint ennek előfeltételei meglesznek. A fogyasztói árak szférájában szükséges módosítások elveit fentebb már érintettem.

A támogatásokat, szubvenciókat, dotációkat továbbra is fokozatosan, de erőteljesebben csökkenteni kívánjuk. Öt év alatt például a szocialista

gépexport támogatását kb. ötödére szándékozunk csökkenteni. A deficites vállalatok esetében nem azt tartjuk a helyes megoldásnak, hogy máról holnapra leállítsák a termelést. Ezek a vállalatok 1975-ig szanálási programot készítenek, amelynek pénzügyi oldalról a fő kontrollja, hogy a költségvetés évről évre kevesebb támogatást biztosít. A kiút számukra a termelési struktúra javítása. A beruházások szabályozásában — mint erről már szó volt — bizonyos keresletszabályozó intézkedésekre lesz szükség. A termékforgalmazásban a „TEK"-vállalatok célszerűbb szervezeti formáinak kialakítását tűztük ki célul.

Szükségesnek tartjuk bizonyos korlátozott tőkeáramlás lehetőségének megteremtését. Két dologról van szó. Lehetővé kell tenni a vállalatok számára egyrészt a társulási formát, meghatározott feladatok megoldására, másrészt, hogy közös vállalatot alapíthassanak. Alapvető változás nem lesz a mezőgazdasági szabályozókban sem. Lényegében a jelenlegi rendszert javítjuk, finomítjuk.

Jelentősen növeljük a tanácsok önállóságát, megnövekednek a területfejlesztési lehetőségek is.

A IV. ötéves terv előirányzatairól, fő céljainkról nagyvállalataink tájékoztatást kaptak. Most a maguk ötéves terveit készítik. Ezek iránya tapasztalataink szerint egybeesik a központi elgondolásokkal, nagyobb diszharmónia nem tapasztalható. Vita persze még sok van. Általában azonban elmondható, hogy jobb feltételekkel lépünk be a IV. ötéves terv időszakába, mint bármelyik előző tervidőszakba.

SIMON GYÖRGY:

GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS ÉS NÉPGAZDASÁGI OPTIMUM

A szerző a gazdaságirányítási rendszer „optimalizálásának" első feltételeként a makroökonómiai optimalizálási modellek kifejlesztését és alkalmazását jelöli meg. Ilyen modellek kidolgozása és felhasználása azonban rendkívül bonyolult feladat. Közgazdasági értelemben reális, hasznosítható eredmények csak úgy nyerhetők, ha sikerül mélyrehatóan, mennyiségileg is jól jellemezhetően feltárni a modern gazdaságfejlődés legfontosabb törvényszerűségeit. Ezzel kapcsolatban a könyv különböző, a gazdaságirányítási problémák megoldásában egymással kombináltan alkalmazható, figyelemre méltó módszereket ismertet, leírja az e módszerek kipróbálása során nyert eredményeket s azokat a tervezési, gazdaságpolitikai és elméleti következtetéseket, amelyekhez a kutatómunkában a szerző eljutott.

A könyv zömmel makroökonómiai problémákkal foglalkozik, a bemutatott eredmények azonban több vonatkozásban túlmutatnak e szinten. Az optimális árrendszerre vonatkozó kutatások sajátos vonása például éppen az, hogy közelebb hozzák a makro- és mikroszintű döntések optimális összehangolásának lehetőségét. Külön figyelmet érdemelnek a gazdasági hatékonyságot meghatározó főbb tényezőkre vonatkozó, részben termékmélységű adatok alapján nyert eredmények. Az ismertetett függvények és paraméterek nemcsak népgazdasági és ágazati, hanem vállalati szinten is felhasználhatók.

A munka sokrétűsége folytán érdeklődésre tarthat számot mind az elvi-módszertani kérdésekkel foglalkozó kutatók, egyetemi oktatók és hallgatók, mind pedig a gyakorlati (népgazdaságtervezési és vállalati) szakemberek körében.

268 l., kötve 42,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

RABI BÉLA:

A IV. ötéves terv beruházási politikájának néhány kérdése

A IV. ötéves népgazdasági terv és azon belül különösen a beruházási előirányzatok kidolgozását — a minden középtávú tervvel szemben támasztandó általános követelményeken túl — az előző ötéves tervektől bizonyos mértékig eltérő, néhány sajátos körülmény is befolyásolta.

A tervezés újszerű követelményeit létrehozó legfontosabb tényezőként kell megemlíteni, hogy először készítünk középtávú tervet a reform által kialakított irányítási feltételek és gazdasági helyzet keretében.

Sajátosságként értékelhető a beruházási politika kialakítása szempontjából az is, hogy bár a reform pozitív hatása az elmúlt években a gazdaság szinte minden területén érezhetően kibontakozott, a beruházási folyamatban jelentős javulás nem tapasztalható. A beruházási egyensúlyhiány és az ebből adódó feszültségek a népgazdaság fejlődésének egyik legnagyobb akadályává váltak. Ez a beruházások helyes tervezését kiemelkedő fontosságúvá, a terv egyik kulcskérdésévé tette.

A IV. ötéves terv időszakának fontos társadalompolitikai célja a lakás- és kommunális ellátás igen jelentős fejlesztése. Ez a beruházások tervezése számára olyan premisszákat határoz meg, amelyek hatását különösen a termelőberuházások tervezésekor kell figyelembe venni.

A beruházások tervezése és a beruházási politika kialakításának mai szakaszában a legproblematikusabb s érthetően legvitatottabb kérdések a következők:

— milyen mértékű legyen a beruházási tevékenység,

— hogyan kell ütemezni a beruházásokat,

— milyenek legyenek a beruházások arányai, az ágazati elosztás struktúrája,

— a központi és a vállalati beruházások milyen aránya felel meg leginkább fejlődésünknek,

— melyek a reális célkitűzések a beruházások hatékonyságának javítására.

A beruházási tevékenység méretezése

A beruházások volumene szorosan összefügg a nemzeti jövedelem volumenével, növekedési ütemével, belső struktúrájával, a felhalmozási rátával, valamint a beruházások megvalósításához szükséges kapacitások teljesítőképességével, a beruházási javak importjával és exportjával.

A rendelkezésre álló pénzügyi források és a kivitelezési kapacitások természetesen behatárolják az előirányozható beruházási volument.

A terv a kiegyensúlyozottság érdekében abból indul ki, hogy a felhalmozás növekedése nem haladhatja meg a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. Ez az eddigi fejlődésünktől eltérő sajátosság, s megvalósítását — a III. ötéves terv teljesítésének tapasztalatai szerint is — nehéznek kell ítélni. Ez a törekvés azt jelenti, hogy a fogyasztás és a felhalmozás együttes növekedése mellett a gazdaság struktúrájában a fogyasztásnak jobban kedvező változásokat kell fokozatosan megalapozni.

Az elmúlt évek gazdasági helyzetének elemzése bizonyítja, hogy a nemzeti jövedelem növekedését tartósan meghaladó felhalmozás nemcsak *erősíti a megengedhetőnél gyorsabb árszínvonal-növekedés* veszélyét, hanem *csökkenti a beruházási tevékenység hatékonyságát is.* Az ilyen helyzet lehetetlenné teszi a beruházási egyensúly megteremtését, mert a beruházási kínálat bővülése nem tud lépést tartani a kereslet növekedésével. Ötéves terveink tapasztalatai bizonyítják, hogy valahányszor megvalósítási lehetőségeinket meghaladóan irányoztunk elő beruházásokat, ez mindig rontotta a beruházási folyamat hatékonyságát. S mivel az elmúlt években általában *ez* volt a jellemző, a beruházási folyamat „túlfűtöttsége" krónikussá vált, létrejött és állandósult a beruházási egyensúlytalanság, a kivitelezések elhúzódása, a szervezetlenség stb., ami a gazdaság hatékony működését erősen lerontja.

Az indokolatlan árszínvonal-növekedés elkerülésére és a beruházási folyamat hatékonyságának növelésére való törekvés mellett a nemzeti jövedelem felhasználásának említett arányait a terv életszínvonal-politikája is szükségessé teszi.

A beruházási volumen nagyságát a tervezőmunka nemcsak a nemzeti jövedelem elosztása, hanem a megteremthető kivitelezési kapacitások oldaláról is igyekezett megközelíteni. Az építő- és szerelőkapacitások, az építési anyagok jelenlegi hiánya és a nemzetközi összehasonlításban is feltűnően alacsony építési foglalkoztatottság fejlődésünk egyik aránytalanságát fejezi ki. Ezért a terv — éppen a beruházási volumen megalapozása végett — az építőipar igen jelentős, a többi ágazat növekedését erősen meghaladó, csaknem 50 százalékos fejlődését kívánja előirányozni. Az építőanyag-ipari fejlődés, a számítások szerint, az építőipari fejlődésnél is nagyobb ütemben (mintegy 60 százalékos növekedés) valósul meg. Az igények nemcsak mennyiségileg, hanem strukturálisan, az elvégzendő munkák technológiáját és szakmai összetételét tekintve is egyre nehezebb, igényesebb feladatot jelentenek. Ezért nagymértékben növelni kell a korszerű építési módok alkalmazását. Az építőipari termelés előirányzott volumene és belső összetétele miatt jelentős ipari hátteret kell létrehozni. A klasszikus értelemben vett szilikátbázisú építőanyag-ipar mellett nagymértékben növelni kell az építési rendeltetésű termékeket gyártó kohászati, gépipari, vegyipari, könnyűipari, faipari stb. üzemek termelését, a korszerű könnyű szerkezetű építési módokat lehetővé tevő termelőbázisokat.

A kivitelezési kapacitások minden eddigit meghaladó fejlesztése természetesen nemcsak az anyagi bázis megteremtését, hanem az építőipari munkaszervezés javítását, a munkaerő-ellátás és a munkafegyelem

fejlesztését, a termelékenység nagyarányú növelését is szükségessé teszi.

Úgy vélem, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a kivitelezési kapacitások és az anyagellátás fejlesztésének, vagy akár importból való biztosításának vannak objektív határai. Ha tehát a terv számításai alaposan és megbízhatóan felmérték a fejlesztés lehetséges mértékét és azt területileg is elemezték, a kivitelezési kapacitások — a beruházási egyensúly megteremtését követelményként elfogadva — behatárolják az előirányozható beruházási volumen maximumát is.

A két oldalról (a nemzeti jövedelem lehetséges növekedése és elosztási aránya, valamint a kivitelezési kapacitások tervezhető mértéke) való megközelítés, valamint a lakásprogram előtérbe helyezése alapján a tervidőszakban kb. 30—35 százalékkal lehet nagyobb a beruházások volumene, mint a III. ötéves terv idején. Ez következménye és egyben feltétele annak, hogy

— a fogyasztás és felhalmozás aránya — a nemzeti jövedelem kb. évi 6 százalékos növekedése mellett — az 1970. évihez hasonlóan alakuljon, s tartósan érvényesülhessen, és hogy

— az egyensúlyi helyzet egyik feltétele a beruházási piacon már a tervidőszakban létrejöjjön, s ezáltal erről az oldalról fokozható legyen a beruházási tevékenység hatékonysága.

A beruházási volumen „tervezhető" nagyságát a belső erőforrásokon kívül természetesen befolyásolják a külföldi erőforrások, a hitelek is. A tervidőszakban számolunk ilyen lehetőségekkel, de ezek fordítottjával is: a nyersanyagforrásaink bővítése végett szükségessé váló beruházási hozzájárulásokkal külföldön. A szaldó úgy alakul, hogy nagyobb felvehető hitelekkel számolunk, mint amennyit nyújtunk. Az eddig elvégzett számítások végeredményben azt mutatják, hogy a hosszú lejáratú külföldi hitelek igénybevételének lehetőségei számottevően nem változtathatják meg az előirányzott beruházási volumen mértékét. A helyzet ugyanis az, hogy a magyar népgazdaság számára felkínálkozó hitellehetőségek szinte kizárólag gépi berendezések vásárlására vonatkoznak, a beruházások megvalósításához elengedhetetlen kivitelezési kapacitások nélkül. A hitelek igénybevételét ily módon egyfelől az korlátozza, hogy mekkora visszafizetési lehetősége lesz az országnak a következő, V. ötéves terv időszakában, másfelől pedig az, hogy milyen mértékben rendelkezünk olyan kivitelezési kapacitásokkal, amelyek a külföldi hitelből vásárolt berendezések beépítéséhez és szereléséhez szükségesek. E korlátozó tényezők elemzéséből az látható, hogy bár a következő tervidőszakban a külső források igénybevételi lehetősége nem jelentéktelen, az előirányozható beruházási tevékenységet alapjában nem befolyásolja.

Az eddigiekben a tervezhető beruházási volument a lehetőségek oldaláról igyekeztem megközelíteni. A tervezőmunkában természetesen olyan aspektus is elengedhetetlen, amely arra ad választ, vajon elegendő-e az előirányzott beruházási volumen a gazdasági növekedés megfelelő üteméhez, s megalapozzák-e a IV. ötéves terv beruházásai az V. ötéves tervben szükséges fejlesztéseket. A terv természetesen erre is figyelemmel van.

A kérdést és megválaszolását elsősorban a termelőszféra vonatkozásában ésszerű értelmezni. (A nem termelő szféra beruházásainak

ugyanis alig van, vagy csak nagyon közvetve van kapcsolatuk a gazdasági növekedéssel.) A termelőszféra beruházási „szükségletét" általában két vetületben, az állóeszközök pótlási igénye és az előirányzott termelésnövekedés fejlesztési vonzataként szokták számítani. Ilyen szempontból ellenőrizve a terv számításait, a következőket állapíthatjuk meg:

— a meglevő állóalapok pótlásához (a meglevő állóeszköztömeg amortizációjával számolva) szükséges 86 md Ft

— a termelőszféra állóalapszükséglete a tervezett termelésnövekményre, változatlan tőke/termelés arányt feltételezve mintegy 160 md Ft

Összesen: 246 md Ft

A terv ezzel szemben e célokra mintegy 330 md Ft-ot irányoz elő, számításba véve azt is, hogy a beruházások ágazati szerkezete az eszközigényesebb fejlesztések irányában tolódik el.

Ily módon a szükségletek oldaláról is közvetett úton ugyan, de bizonyítható, hogy az előirányzott beruházási volumen a termelőszférában is elegendő a kiegyensúlyozott fejlesztéshez és a következő tervidőszak megalapozásához.

A beruházások éves ütemezése

A gazdasági fejlődés és ezen belül a beruházási folyamat feszültségeinek megszüntetését célzó gazdaságpolitika megvalósulásának fontos feltétele, hogy a beruházási tevékenység a tervidőszak folyamán népgazdasági szinten megközelítőleg egyenletesen valósuljon meg. Ugyancsak ezt támasztja alá a beruházási folyamatban ez ideig tapasztalható ciklikusság is. Beruházási gyakorlatunkra az elmúlt években ugyanis az volt jellemző, hogy egy-egy tervidőszak kezdetén mind volumenben, mind számban igen sok beruházást kezdtünk meg. A következő második, harmadik évben — tapasztalva a feszültségeket — „visszafogtuk" a beruházások indítását, majd a tervidőszak végén, ismét megnőtt az újonnan kezdődő beruházások mennyisége. Az elhatározások ilyen hullámzása természetesen tükröződik a beruházások éves ütemeiben is. Ez a magyarázata a tervidőszakonként tapasztalható ciklikusságnak. A beruházások *egyenletes* éves ütemezésére irányuló célkitűzésnek természetesen vannak bizonyos korlátai, ezek a folyamatban levő beruházások befejezésével, illetve annak ütemével függnek össze. A helyes, a krónikus beruházási feszültség enyhítésére irányuló magatartás — amit a terv számításba vesz —, hogy a befejeződő beruházások ütemével hangoljuk össze a kezdéseket úgy, hogy évente egyenletesen növekvő ütemet biztosítsunk.

Ezért a beruházási volumen éves ütemezésében a IV. ötéves terv egyenletes növekedést irányoz elő.

Növekedési ütem	1971	1972	1973	1974	1975
1970. évi bázison ...	106,0	111,5	117,7	124,1	131,1
Láncindex	106,0	105,2	105,5	105,5	105,6

A beruházási tevékenység egyenletes növekedési üteme alapvető feltétele az egyensúly kialakításának. A tervezett ütemet indokolják az anyagi-műszaki megalapozási lehetőségek korlátai mellett a III. és az V. ötéves tervidőszak beruházási tevékenysége közötti átmenet folyamatosságának követelményei is.

Az éves ütemezés tervezésekor figyelembe kell venni a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedési ütemével való összefüggéseket is. A felhalmozás és a fogyasztás aránya a nemzeti jövedelem felhasználásában a tervidőszak első évében 24 : 76, az utolsó évben pedig kb. 23 : 77 megoszlással jellemezhető.

Az anyagi-műszaki megalapozási problémák, a kínálat és kereslet egymáshoz való közelítése mellett az éves ütemezésben — különösen a tervidőszak első évére tervezhető növekedésnél — figyelembe kell venni a beruházási folyamat determináltságát. Ezt a következő tényezők hozzák létre:

— azok a közvetlen elkötelezettségek, melyek a tervidőszak kezdetén már folyamatban levő beruházások terheléseiből, a tervidőszak végén pedig a beruházási tevékenység folyamatosságából, illetve távlati jellegéből adódnak;

— a beruházások, különösen a nagyberuházások tovagyűrűző kapcsolódásai szükségszerűen felgyorsítják egy-egy időszak vállalati körben lezajló beruházási tevékenységét is, és ezt nem is célszerű korlátozni, mert rontaná a központilag eldöntött beruházások gazdasági hatékonyságát;

— a pótlás jellegű beruházások egy része is periodikusan egyidejűleg jelentkezhet, amit még fokozhat egy-egy technikai, technológiai változás egyidőben való megjelenése.

A beruházási tevékenység egyenletes növekedésére való törekvés csak akkor lehet eredményes, ha már a terv és a későbbi beruházási döntések sem adnak lehetőséget a tervidőszak egyes éveinek beruházási feladatokkal való túlterhelésére.

Ezt a törekvést csak nagyon következetes terv és gazdaságpolitikai gyakorlat szoríthatja vissza. Már a tervezés mostani szakaszában is nagyon erős a túlterhelésre való törekvés, és ha a tervezés további fázisaiban ez teret nyer, akkor szükségszerűen elősegíti a beruházási ciklikusság fokozódását, a beruházási költségek és az árszínvonal növekedését, a beruházási hatékonyság romlását és az életszínvonal csökkenését. Ezért az állami beruházásokat úgy kell a tervben ütemezni — a vállalati erőforrásokat pedig úgy kell szabályozni —, hogy az megfeleljen az egyenletes növekedés követelményének és emellett a konkrét megvalósítási folyamatban ne vezessen a kivitelezési idők elhúzódásához.

A beruházási arányok, az erőforrások ágazati megoszlása

A tervidőszakban előirányozható mérsékelt beruházási volumen mellett természetszerűen élesen vetődik fel a beruházási arányok, az egyes ágazatok, illetve iparágak részesedésének problémája. Indokolt tehát a kérdést kissé részletesebben is megvizsgálni.

A középtávú terv beruházásainak fő arányait egyrészt a már ki-

alakult gazdasági struktúra, másrészt a tervidőszakra előirányzott gazdaságpolitika új elemei formálják. A már kialakult gazdasági struktúra főként oly módon hat a tervidőszak fő beruházási arányaira, hogy a meglevő állóeszközök megtartása és fejlesztése, valamint az adott struktúrában képződő jövedelmek egy része törvényszerűen befolyásolja a tervidőszak összes népgazdasági erőforrásainak felosztásával szemben kialakuló igényeket. Az alapjában egészségesen fejlődő gazdaságban ezért a beruházási fő arányok alakulásában jelentősek a folyamatosságot erősítő tényezők. Másrészt az állam tudatos gazdaságpolitikája változásokat követelhet, ha a társadalom- és gazdaságfejlesztés céljai ezt kívánják. Szabályos fejlődés esetén ugyan nem indokolt radikális arányváltozásokat tervezni, de ez nem jelenti azt, hogy a változások ne legyenek jól érzékelhetők. A IV. ötéves terv koncepciója tartalmaz ilyen tudatos változásokat az erőforrások felosztásában, és ezért a beruházási arányokat nemcsak a folyamatosság jellemzi, hanem új vonásaik is jól felismerhetők.

A beruházási arányokat formáló gazdaságpolitika új elemei a következők:

— A szocialista szektor beruházásainak 30—35 százalékos növekedésén belül gyorsabban növekedjenek a nem termelő szféra beruházásai. Ezzel a korábbi évek tendenciája változzék meg. A tervszámítások ezt az elvet úgy érvényesítették, hogy a termelőszféra előirányzott beruházásai (a tartalékot nem számolva) 20—23, a nem termelő szféráé 48—52 százalékkal növekszenek, így egymáshoz viszonyított arányuk a korábbi évekhez képest erősen módosul a nem termelő szféra javára. Ezt a célt egyfelől a lakás- és kommunális fejlesztés szükségszerűnek és kiemelt fontosságúnak ítélt koncepciója indokolja. Másrészt erre az arányváltozásra lehetőséget teremt a gazdasági hatékonyság fokozására vonatkozó követelmény kielégítése is.

— Az adott beruházási volumen és annak a termelőszférára jutó része meghatározott mozgási keretet biztosítson a termelőszféra belső arányainak. Ezt a mozgási lehetőséget a terv úgy szándékozik felhasználni, hogy az ipari és a mezőgazdasági beruházások növekedési ütemét közelíti egymáshoz. Korábban — például a III. ötéves terv időszakában — az ipari beruházások és a mezőgazdasági beruházások növekedési ollója erősen kinyílt az ipar javára. Az ipari beruházások 52—53, a mezőgazdaságé 36 százalékkal nőttek, vagyis 1 százalék ipari beruházásnövekedésre 0,7 százalék közvetlen mezőgazdasági beruházásnövekedés jutott. A terv most ezt a tendenciát módosítani kívánja, és 1 százalék ipari beruházásnövekedésre 0,8 százalék közvetlen agrárberuházás-növekedés jut. Ugyanis az ipari beruházások 14—18, a közvetlen mezőgazdaságiak pedig 13 százalékkal növekszenek. A termelőszféra tervezett beruházási erőforrásai mellett természetesen ez csak úgy lehetséges, ha a két ágazat együttes részesedése is csökken az előző tervidőszakhoz képest.

— Az ipari beruházások növekedésének — iparunk és mezőgazdaságunk mai és a közeljövőben várható technikai színvonala és termelési feltételei mellett — elvileg és általában gyorsabbnak kell lennie, mert az ipar fejlődésének (termelési volumen és technikai igények) üteme

gyorsabb; az ipari állóeszközök nagyobbak, és cseréjük (elavulásuk ideje) törvényszerűen gyorsabb.

A mezőgazdaságéhoz közelálló és növekedési ütemében is viszonylag lassúbb ipari beruházási előirányzatot mégis annak az alapján lehetett tervezni, hogy egyrészt az iparban az állóeszköz-fejlesztés és a termelésnövekedés összefüggését befolyásoló tényezőkben nagyok a feltárható *tartalékok* (hatékonyság növelése). Másrészt az iparban a IV. ötéves tervben mérsékelhetők a hosszú átfutási idejű új nagylétesítmények terhei, s különösen a feldolgozó iparban fokozódik a gyorsabban kivitelezhető, hatékony vállalati célok részvétele a fejlődésben.

— Erősebben hat az a körülmény is, hogy növelni kell a beruházások kivitelezését szolgáló kapacitásokat. Ennek megfelelően strukturális változást kell elérni az építőipar, az építőanyag-ipar és az építést szolgáló ipari háttér fejlesztésére előirányzott beruházási részesedés növekedésében.

A beruházásoknak a tervszámítások szerinti ágazati megoszlását a következő táblázat szemlélteti.

A szocialista szektor beruházásai

(Változatlan áron, százalékban)

Ágazat	Részesedési arány		Növekedés a III. ötéves terv várható teljesítéséhez képest
	III. ötéves terv (várható teljesítés)	IV. ötéves terv (előirányzat)	
Ipar	44,8	39,0	114—118
Építőipar	2,8	2,9	128—150
Mező- és erdőgazdaság	14,9	13,3	110—116
Vízgazdálkodás	4,0	5,1	175—180
Szállítás-hírközlés	13,9	12,4	116—120
Kereskedelem	3,6	3,4	107—123
Termelőágazatok összesen	84,0	76,1	117—122
Nem termelő ágazatok	15,8	19,0	148—152
Tartalék	0,2	4,9	—
Összesen:	100,0	100,0	130—135

A központi tervezésnek a fenti arányokra kialakított koncepcióját a következők jellemzik:

Az ipar részesedése

a beruházásokból mintegy 39 százalékos. Ez az arány az előző tervidőszakhoz képest mintegy 6 ponttal kisebb. A beruházási terv legfontosabb feladatai így is tartalmazzák a hosszabb távú fejlesztések ma egyértelműen felismerhető tényezőit. A struktúraváltozást célzó feladatok eszközigénye a számítások szerint az összes ipari beruházásoknak kb. 50 százaléka. A tervidőszak iparfejlesztésének fontosabb beruházási strukturális szempontjai:

A népgazdaság *tüzelőanyag- és energiaellátási* szerkezetének további korszerűsítése végett 35 milliárd Ft költségű új nagyberuházás kivitelezése kezdődik el. A fejlesztés eredményeként a hazai földgáztermelés jelentősen, a kőolajtermelés pedig mérsékelten tovább emelkedik. Az import fokozása végett a tervidőszakban megépül a Barátság II. kőolajvezeték és földgázvezeték is. Ennek következtében a tüzelőanyag-forrásokban a szénhidrogének aránya a mai 42—43 százalékkal szemben 1975-re eléri az 54—56 százalékot.

Az *alumíniumipar* fejlesztése mintegy 7 milliárd Ft-os beruházással biztosítja, hogy a timföld termelése az 1970. évi 400 ezer tonnáról 1975-re csaknem 800 ezer tonnára emelkedjen.

A *gépiparban* befejeződik a folyamatban levő közútijármű-fejlesztési program. Minőségi feladatot jelent az elektronikus számítógépek gyártási kooperációjának megvalósítása, amit sürget a számítógépek elterjesztése a népgazdaság különböző szektoraiban, a magas színvonalú termelésszervezés és -irányítás kialakításában.

Folytatódik a *vegyipar* kiépítése, ami ezen a területen nagy, új létesítmények alkotásával jár. A nagyarányú petrolkémiai fejlesztés megkezdése nagy kapacitású olefinkémiai bázis kiépítésével a hazai perspektivikus szükségletek kielégítése mellett távlatilag lehetőséget nyújt a nemzetközi munkamegosztás elmélyítésére, előnyös termékcserékre is. A tervezett új műtrágyagyár építésével a tervidőszak végére a mezőgazdaság nitrogénműtrágya-szükségletét teljes egészében a hazai termelésből tudjuk kielégíteni. A hektáronként felhasználható műtrágya (hatóanyagban számolva) az 1970. évi 110 kg-ról 1975-re 190 kg-ra nő.

A *könnyűiparban* a legfontosabb fejlesztési cél a ruházati ipar rekonstrukciója. Ennek eredményeként korszerű szerkezetben kielégíthető lesz a ruházati fogyasztás növekedése, s emellett 1975-re a szocialista viszonylatú export 60, a tőkés viszonylatú export 30—37 százalékkal növekedhet. A papír- és nyomdaipar bővítése és rekonstrukciója a könnyűipari ágazat másik nagy koncentrációját jelenti a fejlesztésben.

A tervszámítások kétségtelenül sok problémát tartalmazó része a feldolgozó ipari beruházások volumenének és arányának meghatározása, ezen belül is a döntési szabadság megítélése. Ezen ágazatok beruházási igényeit a tervezésben felmerülő elgondolásokon túl ugyanis sok menet közben változó — és előre pontosan nem látható — piaci hatás, valamint a nagyobb keretekben mozgó vállalati önfinanszírozási lehetőségek is formálják. E beruházási elgondolások nagy része még vita tárgya vagy csak ezután konkretizálódik. A tervszámítások a feldolgozó ipari fejlesztésekre, közgazdasági számítások alapján, 115—120 md Ft-ot irányoznak elő.

Végeredményben az ipari beruházások terv szerinti szerkezete a III. ötéves terv időszakához képest kedvezően változik. Az energiaágazatok (bányászat és villamosenergia-ipar) beruházásának részesedése 31 százalékról 27 százalékra csökken, viszont ugyanilyen arányban (32-ről 36 százalékra) növekszik az alapanyagokat előállító ágazatok részesedése. A feldolgozó ipar részesedése kismértékben növekszik.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari beruházások

aránya az előző tervidőszakhoz viszonyítva 2 százalékkal csökken. A terv fő céljaival összhangban — a mezőgazdasági beruházásokból — az állattenyésztési beruházások aránya a legmagasabb (39 százalék), s ezen belül a szarvasmarha-tenyésztésre több mint 10 milliárd, a sertéstenyésztés fejlesztésére pedig csaknem 10 milliárd forintnyi beruházással számol a terv.

A növénytermelési ágazat az összes beruházásból 22 százalékkal részesül, ezen belül elsősorban az elmaradt járulékos beruházások (raktárak, gyümölcs- és zöldségtárolók, hűtőterek, szőlőfeldolgozók létesítése) valósulnak meg.

Az élelmiszeripari termelés előirányzataival összefüggésben arányváltozás lesz a beruházásokban is. A III. ötéves terv időszakában főleg a konzerv-, baromfi-, tej- és hűtőipar fejlesztése volt előtérben. A IV. ötéves tervben a húsipar beruházásai a legszámottevőbbek és változatlanul nagy a tejipar részesedése a fejlesztésben. A gabonatermeléssel és -exporttal összefüggésben fontos feladat a gabonatárolók építése. Emellett a hűtőipar fejlesztése a kitűzött célokkal összhangban szintén jelentős helyet foglal el.

A tervidőszakban nő a mezőgazdasági beruházások építésigénye, mert a nagyüzemekben sok rövid élettartamra tervezett létesítményt kell újjal kicserélni, továbbá a háztáji gazdaságok állatállományának folyamatos csökkenése miatt a kieső férőhelyeket a nagyüzemekben újakkal kell pótolni. Az építésigényes beruházások mellett a tervjavaslat a mezőgazdasági üzemek gépberuházásainak az előző tervidőszakhoz képest nagyobb arányú növekedésével számol, mert a meglevő géppark fokozott kicserélése most válik időszerűvé. Ezért a tervidőszakban minimálisan 45 000 traktor beszerzését irányozzuk elő. A mezőgazdaságnak szükséges egyéb gépek és alkatrészek részben importból, részben hazai termelésből beszerezhetők. Az összes gépbeszerzésen belül az import- és a hazai gépek aránya 50—50 körül alakul.

A nem termelő ágazatok

fejlesztési előirányzata — a III. ötéves tervben megvalósuló beruházásokhoz képest — mintegy 48 százalékkal nagyobb, volumenében kb. 80 milliárd Ft-ot tesz ki. A beruházási volumen növekedése lényegében a nagyobb arányú lakásépítéssel kapcsolatos. A kulturális, egészségügyi ágazatok fejlesztésére előirányzott összeg kb. 10—13 százalékkal nagyobb az előző ötéves tervidőszakénál. A nem termelő ágazatok fontosabb fejlesztési céljai a következők:

— A koncepció megteremti a 400 ezer lakás felépítésének feltételeit, ezzel a 100 lakásra jutó családok száma 5 év alatt 112-ről 107-re csökken.

— A megnövekedett lakásépítkezések indokolják a közüzemi víztermelő-berendezések és a kommunális beruházások nagyarányú fejlesztését is. A kommunális víz- és csatornaépítés előirányzatai a IV. ötéves tervben csaknem 40 százalékkal magasabbak, mint a III. ötéves terv időszakának tényleges fejlesztései.

— Az egészségügyi és szociális ágazatban hozzávetőlegesen 6500 gyógyintézeti ágy létesítését irányozzuk elő. A 10 000 lakosra jutó ágyak száma ezzel 83-ról 87-re növekszik. Az ellátottság megközelítően hasonló mértékű javulásával lehet számolni a szakorvosi, az általános és körzeti orvosi, valamint a bölcsődei ellátásban is.

— A tervidőszakban a tervszámítások szerint 2000 általános- és 250 középiskolai tanterem létesülhet. A férőhelyek száma az általános diákotthonokban kb. 9000-rel, a nevelőotthonokban 1500-zal, a gyógypedagógiai otthonokban 1300-zal növekedhet.

A közlekedés

területén a folyamatban levő rekonstrukciós programok folytatása a legfontosabb fejlesztési cél.

— A szállítás-hírközlés beruházásai lehetővé teszik, hogy a korszerű vasúti vontatás aránya 1975-re elérje a 90—95 százalékot, s befejeződjön a vasúti teherkocsi- és személykocsi-állomány rekonstrukciója.

— A városi úthálózat és az országos főutak korszerűsítése tovább folytatódik, és 1975-re minden 200 főnél nagyobb település szilárd burkolatú bekötőutat kap.

— Budapesten befejeződik a Metro kelet-nyugati vonalának építése, és megkezdődik az észak-déli vonal építése.

— Az 1970. évi 7,4-ről 9,3-ra emelkedik a 100 lakosra jutó távbeszélő-állomások száma.

A kiskereskedelmi hálózatban

mintegy 800 ezer m^2 alapterületű (17 százalékos) bővüléssel számol a terv, ami azt jelenti, hogy 2500—2700 új egység (áruház, illetve bolt) létesül a tervidőszakban. A szállodai kapacitás 6500—7000 férőhellyel bővülhet. Jelentősen nő a hűtőházi kapacitás, ami kulturáltabb kereskedelmet, jobb áruminőséget tesz lehetővé.

A központi és vállalati beruházások aránya, a szabályozás kérdései

A beruházási politika fontos — és a korábbi ötéves tervek készítésétől eltérő — problémája annak célszerű szabályozása, hogy a beruházások milyen hányada felett döntsön az állam központilag és mekkora hányada felett a vállalatok. A kérdés a tervezés szakaszában meglehetősen sok vitára ad okot, ezért is indokolt a témával kissé részletesebben foglalkozni.

A probléma vizsgálata csak a termelőszféra beruházásai vonatkozásában bír jelentőséggel, hiszen a nem termelő beruházások finanszírozása és eldöntése természetszerűen központi feladat. A termelőszférában a vállalati beruházások tervezhető volumenét alapjában két tényező: a tervezhető beruházási volumen és a központi beruházások szükségszerű mértéke határozza meg.

A két tényező egyértelműen behatárolja a vállalati beruházási kör adott tervidőszakban lehetséges nagyságát, s a szabályozást úgy kell kialakítani, hogy a pénzügyi forrásokat ennek megfelelően engedje képződni. A központi beruházások minimálisan szükséges mértékét meghatározó tényezőket a következőkben lehet körvonalazni:

— a jelenleg folyamatban levő állami beruházások befejezéséhez szükséges költségek;

— az olyan elhatározott gazdaságpolitikai célok, amelyek túlnyomórészt állami beruházások formájában realizálódhatnak (új nagyvállalatok alapítása, kitermelő, energiabázist fejlesztő beruházások);

— olyan struktúraváltoztató vagy termelő jellegű infrastrukturális központi fejlesztési programok, amelyek csak állami beruházásként vagy állami támogatással valósíthatók meg.

A számítások szerint a fentiek alapján a központi döntési kör a beruházásoknak mintegy felére terjed ki. A nem termelő szférában a központi beruházások 96 százalékot tesznek ki, az iparban arányuk kb. 33—38, a feldolgozó iparban pedig 25—30 százalékra becsülhető.

A vállalati beruházási eszközök nagyságrendjének tervezése az állami beruházási célok eszközszükségletének és a vállalati források felméréséből, valamint abból a célkitűzésből indult ki, hogy a vállalati források és döntések tegyék lehetővé a kiselejtezendő állóeszközök pótlását és a technikai haladással lépést tartó korszerűsítését.

A tervezés arra számít, hogy a korábbi tervidőszakhoz képest lényeges előrehaladás történik a meglevő állóeszközök korszerűsítésében. Az energetikai ágazatban az állóeszközök selejtezésének éves rátája mintegy 2, az alapanyag-iparban 3—3,5, a feldolgozó iparban pedig 3—4 százalék körül alakul. A selejtezés fajlagos előirányzata a vegyiparban a megelőző időszakhoz viszonyítva csaknem kétszeres, a kohászatban csaknem háromszoros. A könnyűiparon belül a ruházati iparban az induló állóeszköz-állomány 20—22 százalékának cseréjét, a gépiparban az induló gépi állóeszköz-állomány mintegy 28 százalékának a kicserélését veszi számításba a terv.

A vállalati beruházásokból az állóeszközök pótlására és fejlesztésére a tervezett összegnek mintegy 60 százaléka szükséges. Az intenzív fejlesztést segíti a vállalati eszközöket kiegészítő mintegy 65—70 milliárd Ft bankhitel.

A vállalati források volumenének és hányadának alakulása a gyakorlatban annak függvénye, hogy a vállalati tiszta jövedelem elosztásának, a vállalati fejlesztési alapok képzésének (és felhasználásának) milyen az állami szabályozása és a vállalati gazdálkodás hatékonysága. A vállalati jövedelem 1970 utáni szabályozási módjának kialakításához a beruházásokat az állam és a vállalatok között a fenti arányokból kiindulva szükséges megosztani.

Néhány ágazattal kapcsolatosan még vitát és tisztázást igényel az a kérdés, hogy bizonyos — a tervezett arányokkal összefüggő — központi fejlesztési programok milyen mértékben fedezhetők a vállalatoknál képződő forrásokból.

A beruházások állami szabályozásának három célt kell szolgálnia: az általános egyensúly megteremtését, az állami és a vállalati beruhá-

zások tervszerű arányának kialakítását, valamint a vállalati beruházási eszközök és vállalati fejlesztési feladatok összehangolását.

A *beruházási kereslet* szabályozása elsősorban a tervben előirányzott beruházási pénzösszegekkel, illetőleg azok struktúrájával érhető el. A folyamatos keresletszabályozás fő feladata, hogy a tervben meghatározott összefüggéseknek rendelje alá a beruházási keresletet teremtő pénzforrások keletkezését.

A *központi beruházások* vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a költségvetés sem teremthet a tervben előirányzottnál magasabb keresleti forrást. Arra kell törekedni, hogy az állami döntésű beruházások volumene se haladja meg a tervben meghatározásra kerülő mértéket.

A *decentralizált pénzforrások szabályozásával* kapcsolatban követelmény, hogy a vállalatoknál összesen annyi fizetőképes beruházási kereslet keletkezzen, amennyi összhangban van a népgazdaság anyagi-műszaki lehetőségeivel. A vállalati beruházások tervezésében azonban még más szempontból is van megoldandó feladat.

A *tervezett fő ágazati arányok* a vállalati fejlesztési alapok képzésével lényegében összehangoltak. Az ágazaton belül némely területeken azonban feszültség várható a vállalati finanszírozás lehetőségei és a terv egyes céljai között. Vagyis a pénzforrások képződésének helyei (vállalatok) és a tervezett fejlesztési célokhoz szükséges koncentrált pénzigények nem minden esetben találkoznak. Ezek a feszültségek már láthatók az építőanyag-iparban, az élelmiszeriparban és néhány más alágazatban, ahol kevés vállalati erőforrás képződik ahhoz, hogy a tervezett célok megvalósulására komoly hatást gyakorolhasson.

Az eddigi vizsgálatok szerint a vállalati pénzforrások képződésének szabályozása nem teszi szükségessé a mai beruházási szabályozási rendszer alapvető megváltoztatását, de igényli a rendszer finomítását. Ennek megfelelően a szabályozórendszeren keresztül is szükséges elősegíteni a jelenleg általánosan jellemző extenzív fejlesztési törekvések visszaszorítását és helyette az intenzív fejlesztések (technológiai rekonstrukciók, gyártmánystruktúra-változások, szűk keresztmetszetek feloldása, feldolgozási fokozatok tökéletesítése, gépcserék stb.) kiszélesítését. Fokozni szükséges a szelektivitást úgy is, hogy a hatékonyan működő vállalatok rendelkezzenek a műszaki fejlődéshez szükséges eszközökkel, a gazdaságtalan tevékenységet folytató vállalatok fejlesztési eszközeit pedig központi beavatkozással mérsékelni, illetve elvonni indokolt.

Célszerű lehetővé tenni, sőt támogatni kell a vállalati pénzforrások önkéntes és a vállalati gazdasági érdekeknek megfelelő átcsoportosítását akár úgy, hogy a bankrendszerben egy részük tartósan lecsapódik és ezzel az állam részére növekszik a kihelyezhető hitelalap, de részben úgy is, hogy a vállalatközi forrásáramlást az állam bizonyos mértékig megengedi. Népgazdasági szinten mindkettő a beruházási rendszer rugalmasságának fokozását segíti elő.

A beruházásszabályozási rendszer kialakítása most folyik, és a terv szerves részeként dolgozzák ki. Ezt a munkát a beruházási politika előbbiekben ismertetett fő céljaival összhangban kell elvégezni.

WILCSEK JENŐ:

Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban*

A magyar ipart a felszabadulás előtt a koncentráció viszonylag magas foka jellemezte. Mivel az iparosodás később kezdődött el, mint Nyugat-Európában, sok iparágban — éppen késedelmes kialakulásuk miatt — kezdetben az üzemnagyságok is viszonylag kedvezők voltak. Nagy jelentősége volt a kis- és kézműiparnak is.

A lassú tőkés fejlődés folytán a kedvező koncentráció viszonylagos előnyei azonban fokozatosan csökkentek. A kis- és kézműiparban pedig a technika fejlődése némely szakmák elsorvadásához vezetett.

A felszabadulás óta eltelt 25 esztendőben számos olyan intézkedés történt, amelynek célja a koncentráció és specializáció fokozása, s ezen keresztül a gazdasági hatékonyság javítása volt. A tőkés gazdaságban lejátszódó spontán folyamatokkal szemben a tervgazdálkodás keretében e koncentráció és specializáció tudatos, központi intézkedések hatására fejlődött.

Az államosítás után részben koncentrációs, részben erős centralizációs folyamat ment végbe. A termelési kontcentráció mind a gyáripart, mind a kisipart érintette. A koncentrációt elősegítette a centralizáció, amely üzemek, vállalatok összevonása és a kisipar nagy részének szövetkezetekbe való tömörítése útján valósult meg. A centralizáció azonban sok esetben nem járt együtt termelési koncentrációval.

Az 1960-as évek elején hozott intézkedések nagy lökést adtak az elsősorban adminisztratív jellegű összevonásoknak és kialakultak az ún. országos nagyvállalatok. E szervezetek létrehozásánál fontos cél volt az erők összpontosítása a műszaki fejlődés meggyorsítása céljából, a gazdasági hatékonyság javítása, a jobb szervezeti feltételek biztosítása a koncentráció és a specializáció fokozásához, és nem utolsósorban a központi irányítás könnyítése a vállalatok számának nagyarányú csökkentésével és a középirányító szervek kikapcsolásával.

A koncentráció hatékonysága

A centralizáció tehát hivatva volt a termelési koncentráció és specializáció elősegítésére is. Sok iparágban a vállalatok összevonása horizontálisan történt, tehát egymással termelési kapcsolatokban nem álló vállalatokat egy szervezetbe egyesítettek, nemritkán oly módon,

* Az 1970. áprilisban Budapesten, a Nemzetközi Ipargazdasági konferencián tartott előadás alapján.

hogy egy-egy iparágban, szakágazatban egyetlen és ennek megfelelően monopolhelyzetet élvező vállalatot hoztak létre. A horizontális összevonások akkor lehetnek célszerűek, ha együtt járnak az összevont üzemek specializációjával, s ennek megfelelően a termelőerők koncentrációjával.

Emellett voltak vertikális jellegű összevonások is. Az ily módon létrehozott nagyvállalatoknál elsősorban a jobb kooperációt remélték elérni. Nemritkán a vertikális kapcsolatban levő korábban önálló vállalatok összevonása is erősítette a monopolisztikus helyzet kialakulását, mivel a nagyvállalatba olvasztott egységeknél — hogy saját belső szükségleteiket jobban elégíthessék ki — megszüntették egyes korábban előállított termékek gyártását.

A koncentrációt és specializációt további intézkedések is fokozták. Ezek között legjelentősebb a profilgazda-rendelet volt, amely a profilok tisztítását, egy-egy termékcsoport összehangolt fejlesztése végett profilgazda kijelölését eredményezte. A rendelet egyben a profilgazda monopolhelyzetét is erősítette, illetve biztosította.

Nem térünk ki e helyütt a monopolisztikus helyzet sajátos problémáira, következésképpen a gazdasági verseny kérdéseire sem. Utalunk az e tárgyban 1967-ben megjelent cikkünkre, ahol megállapítottuk: a versenynek nemcsak szervezeti feltételei vannak. Az egyensúly hiánya — tekintet nélkül a termelő és forgalmazó vállalatok számára — az eladók szupremációját hozza létre. Nem vitatható azonban, hogy a szervezet *is* befolyásolja a versenyt és a monopolisztikus szervezet mellett az egyensúlyi feltételek megteremtése nehezebb.*

A nagy átszervezés után a szocialista országok között Magyarország rendelkezett a legcentralizáltabb iparral, amit az 1. sz. táblázat szemléltetően bizonyít.

1. sz. táblázat

A munkáslétszám megoszlása a KGST-országokban az iparvállalatok nagyságcsoportjai szerint (1965)

Ország	Legfeljebb 500	501—1000	1001—5000	5001—10 000	10 001 és több	Összesen
	munkást foglalkoztató iparvállalatok aránya (százalék)					
Bulgária	31,8	20,9	39,2	4,3	3,8	100,0
Csehszlovákia	7,2	8,1	55,4	16,7	12,6	100,0
Lengyelország*	21,2	16,5	47,2	11,9	3,2	100,0
Magyarország	9,7	7,9	47,9	20,0	14,5	100,0
NDK	42,7	16,8	29,8	8,2	2,5	100,0
Románia	13,6	20,2	51,9	8,8	5,5	100,0
Szovjetunió	24,2	16,5	37,0	11,1	11,2	100,0

Forrás: Központi Statisztikai időszaki közlemények 1967. 3. kötet.
* 1964. évi adatok.

* Wilcsek Jenő: A gazdasági verseny helye és szerepe az új gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. július—augusztus. 833. l.

A táblázatból látható, hogy Magyarországon az 500-nál kevesebb munkást foglalkoztató vállalatokban a munkások 9,7 százaléka dolgozik, a Szovjetunióban pedig 24,2 százalék. Magyarországon az 5000 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokban dolgozik a munkások 34,5 százaléka, a Szovjetunióban 22,3 százaléka. Talán nem szükséges bizonyítani, hogy a két ország méreteit és ipari fejlettségét figyelembe véve a magyar ipar centralizációja túlzott.

A centralizációs folyamat csak részben vethető össze a tőkés gazdaságban végbement és lényegében napjainkig is tartó fuzionálási hullámmal. A tőkés fúziók a tőkekoncentráció és centralizáció következményei, általában a konkurrenciaharc keretében mennek végbe, és a verseny lehető kikapcsolására, a piacok biztosítására, a gazdasági befolyás növelésére szolgálnak. Ma már a tőkés fúziókra elsősorban a nemzetközi méretek jellemzők.

A szocialista állam a tőke koncentrációjának és centralizációjának maximálisan elérhető fokát biztosította a tőke kisajátításával, a társadalmi tulajdon létrehozásával. Nálunk központi gazdasági megfontolások alapján éppen arról kell dönteni, hogy milyen vállalati szervezeti keretek az optimálisak és ennek megfelelően milyen fokú decentralizáció indokolt. Ez a decentralizáció nem az össznépi tulajdon elvi egységének módosulását jelenti, hanem a döntési hatáskörök ésszerű megosztását. A szocialista állam maga dönt abban a kérdésben, hogy a vállalati szervezeteket hol, milyen mértékben vonja össze vagy bontja szét, és így — a gazdasági erők spontán játékától függetlenül — megváltoztathatja a vállalati szervezetet. Ha ezt teszi, voltaképpen tulajdonosi jogait gyakorolja. Természetes, hogy az állam mint tulajdonos igyekszik a gazdasági célszerűség alapján dönteni. Döntéseit a gazdaságirányítási rendszer is befolyásolja. A magyar gazdasági reform során kialakuló irányítási rendszer és a korábban kialakult vállalati szervezet nincs teljesen összhangban, mert a szervezet több területen fékezi a piaci mechanizmus kibontakozását. Más területeken viszont ma is változatlanul indokolt a nagy vállalati egységek fenntartása.

A centralizáció azonban még nem jelenti a termelés koncentrációját. A túlzott adminisztratív jellegű centralizáció mellett lehetséges, hogy a termelés koncentrációja és specializációja nem kielégítő. Ennek vizsgálatához nem a vállalatok, hanem az ipartelepek összehasonlítása adhat támpontot, megjegyezve, hogy a nemzetközi adatok összehasonlíthatósági problémáitól eltekintve is, *egyedül a létszámmegoszlás csak nagyon korlátozott következtetések levonására ad lehetőséget.* A KSH összehasonlítást végzett néhány legfejlettebb tőkésországgal az ipartelepek (tehát nem vállalatok) létszám szerinti megoszlásáról és a 2. sz. táblázat szerinti eredményeket kapta.

Ezek az adatok azt látszanak bizonyítani, hogy a magyar iparban nemcsak a centralizáció, hanem a termelési koncentráció foka is igen magas, látszólag a legmagasabb a világon. A koncentráció megítéléséhez azonban a létszám szerinti megoszlás önmagában nem elégséges. Mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy a magyar iparban a munkatermelékenység színvonala az összehasonlított országokénál jóval alacsonyabb. Másodszor a létszámkoncentráció önmagában még nagyon diverzifikált és távolról sem feltétlenül koncentrált termelést is jelezhet.

2. sz. táblázat

Az ipartelepek létszám szerinti megoszlása
(százalékban)

Ország	Legfeljebb 50	51—100	101—500	501—1000	1001 és több
	főt foglalkoztató ipartelepek létszámaránya				
Belgium	21,5	11,9	30,1	12,9	23,6
Egyesült Államok**	14,1	10,2	31,3	12,8	31,6
Egyesült Királyság**	9,6	8,8	32,3	13,9	35,4
Finnország	19,0	12,9	36,9	14,3	16,9
Franciaország	23,4	12,8	32,2	11,0	20,6
Japán**	31,2	13,5	26,1	9,4	19,8
Kanada**	20,6	12,9	34,2	13,0	19,3
Magyarország*	5,1	5,3	21,7	16,9	51,0
NSZK	9,6	8,7	28,7	12,3	39,8
Olaszország	23,7	12,2	25,2	8,6	30,3
Svédország	22,0	12,8	33,7	13,0	18,5

Forrás: L. 1. sz. táblázatnál.

* A magyar adatok 1965. évre, a tőkésországok adatai az ehhez legközelebb eső időszakra (rendelkezésre állás szerint 1958—1964. évek).
** Bányászat nélkül.

Az ipar összesített mutatói alapján ezért nem lehet egyértelmű ítéletet alkotni a koncentráció fokáról, mégis nagy a valószínűsége annak, hogy sok iparágban a koncentráció túlzottan is magas, de ugyancsak sok iparágban még ma sem kielégítő. Azokban az iparágakban is, ahol nemzetközi összehasonlításban is jelentős a koncentráció, gyakran a létszámra korlátozódik, s nem párosul a hatékonyságot biztosító specializációval és optimális üzemnagysággal.

A koncentráció növekedése a termelőerők fejlődésének törvényszerű következménye és az optimális üzemnagyság határáig általában gazdaságilag hatékony és indokolt. Annak ellenére, hogy iparunk összesített mutatói alapján a koncentráció túlzottnak látszik, *némely iparágakban a termelés valóságos koncentrációjának további fokozása is célszerű.* Hangsúlyozni kell, hogy nem adminisztratív centralizációról, hanem termelési koncentrációról van szó.

A koncentráció nálunk szorosan összefügg *az optimális üzemnagysággal.* Magyarországon a magas fokú koncentráltság mellett is sok az optimálisnál kisebb üzem. A további koncentráció megvalósításának útja gyakran nem az ipartelepek összevonása, hanem racionális üzemnagyságok kiépítése. Erre mutat a többi közt az is, hogy a koncentráció szempontjából legjelentősebb iparágakban nagyon gyakori, hogy valamely terméket egyetlen üzem termel, tehát összevonás útján a koncentráció nem is fokozható.

A létrejött koncentráció hatékonyságát gyengíti, hogy sokszor nem járt együtt specializációval, hanem a koncentrált üzem továbbra is túlzottan széles spektrumban folytatta termelését.

Csökkentette a koncentráció hatékonyságát az is, hogy gyakran a meglevő berendezések egyszerű összevonásával hajtották végre, holott a nagyobb tömegszerűségű termelés jóval korszerűbb technológia meg-

valósítását tette volna lehetővé és szükségessé. A koncentráció hatékonysága éppen attól függ, hogy mennyiben képes a specializációt és a gyártás tömegszerűségét fokozni. (Nagyon nehéz lenne számszerű adatokkal bizonyítani, de erősen valószínűsíthető, hogy olyan koncentrációs folyamat erőltetése, amely megfelelő anyagi eszközök hiányában a technológiát konzerválja, egyenesen hátrányos hatékonysági feltételeket teremt.) Éppen ezért gyakran jelentős befektetések is szükségesek. Ellenkező esetben olyan koncentráció valósulhat meg, amely technológiai előnyök nélkül kifejezetten drágítja a termelést, mivel a nagyüzemek rezsiköltségei rendszerint magasabbak és ezt csak a korszerűsített technológiai folyamat ellensúlyozhatja.

A koncentráció nem öncél és nem is egyszerűen adminisztratív intézkedések következménye, nem önmagában a létszám és a berendezés összevonása hozhat eredményt, hanem a lehetségessé váló technikai fejlődés.

Az optimális üzemnagyságok általában növekvőben vannak az alapanyaggyártásban. Bár minden általánosítás különös megfontolást igényel, úgy látszik, hogy a legtöbb alapanyag-termelő szakágazatban az ország méretei folytán — sokszor még monopolhelyzet kialakulásának árán is — csak a koncentráció igen magas fokán számíthatunk az ipar versenyképességére. Ezzel szemben a feldolgozó ipar számos területén a koncentrációnak is van optimuma, amely elsősorban a hatékonyságtól függ, a hatékonyság pedig gyakran jobban elérhető kisebb vagy közepes méretű üzemekben.

Az egyes iparági szintű vizsgálatok azt mutatják, hogy főleg a fogyasztási cikkeket gyártó iparágakban — elsősorban a könnyű- és élelmiszeripar némely ágaiban, de néhány gépipari ágban is — igen jelentősek a különbségek Magyarország és a legfejlettebb tőkés ipari országok között, és hazánkban a koncentráció túlzott mértékű. *A különbségek elsősorban abban nyilvánulnak meg, hogy nálunk viszonylag igen kevés a kis- és középüzem és termelésük aránya alacsony.* A kis- és középüzemek jelentősége a koncentráció és a termelőerők mai színvonalán sem szűnt meg, sőt — statisztikai adatok bizonyítják, hogy a legfejlettebb tőkésországokban az igen erős monopolizálódási folyamat mellett sok iparágban ezeknek az üzemeknek az aránya változatlan és gazdasági hatékonyságuk kielégítő.

Korszerű kis- és középüzemek létesítésével elérhető előnyök*

A koncentrációs és centralizációs folyamattal párhuzamosan sok kis- és középüzem szűnt meg. Hiányukat az ipar és a népgazdaság érzi. A kisipari termelőszövetkezetek és a tanácsok irányítása alatt álló helyipari vállalatok jó része ugyan a kis- és középüzemek közé sorolható, de ezek részben helyi igényeket elégítenek ki, részben alacsony technikai felszereltséggel működnek. Lényegében hiányoznak iparunkból a valóban korszerű kis- és középüzemek. Ezeknek kettős feladatuk

* A cikk megírása után 1970. április 20-án a Gazdasági Bizottság határozatot hozott a kis- és középüzemek fejlesztésére. Remélhető, hogy a határozat alapján előreléphetünk, mivel a hitelpreferenciák, az elkülönített hitelkeret és a tanácsok fejlesztési alapjából rendelkezésre bocsátott eszközök feltételezhetően javítani fognak a jelenlegi helyzeten.

lenne: egyfelől olyan szükségletek kielégítése, amire a nagyüzem gazdaságosan nem képes, másfelől a nagyüzemek kooperációs bázisának szélesítése, hogy specializáltságuk növekedésével olcsóbbá váljék termelésük.

Az igények sokrétűsége következtében számos olyan termékre volna szükség, amelyek előállítása a nagyüzemekben nem gazdaságos, vagy azért, mert az igényelt mennyiségek kicsinyek, vagy azért, mert a nagyüzem — kevésbé rugalmas lévén — nem tud kellő gyorsasággal a piac igényeihez alkalmazkodni, vagy azért, mert a nagyüzem magas rezsiköltsége miatt a gyártás nem gazdaságos. A kis- és középüzemek felszámolása folytán olyan hiánycikkek is keletkeztek, amelyeknek hiányjellegét sem munkaerő-, sem anyag-, sem kapacitásproblémák nem indokolják. E cikkek hiányának megszüntetése gazdaságosan csak korszerű kis- és középüzemek létesítésével oldható meg.

A modern nagyüzem ma már legtöbbször nem működhet valóban gazdaságosan, ha minden alkatrészt, tartozékot stb.-t kénytelen maga gyártani, holott azok beszerzése előnyösebb volna. A nagyüzemek termelésének új termékekre való átállítását is megkönnyíthetik a kooperáló korszerű és mozgékony kisüzemek.

Bármennyire paradoxonnak tűnik, a kis- és középüzemek belépésével a termelési koncentrációt és specializációt nagymértékben elősegíthetjük. Lehetővé tesszük ugyanis, hogy nagyüzemeink szűkítsék termelési spektrumukat, tehát növeljék a specializációt és javítsák a hatékonyságát, méghozzá anélkül, hogy ez feltétlenül gyártmányok termelésének kiesésével járna. A korszerű kis- és középüzemek ugyanis átvehetik olyan termékek gyártását, amelyek a nagyüzemek számára nem voltak gazdaságosak, viszont a kis- és középüzemek e gyártmányokat is specializáltan, termelékenyen, olcsón állíthatják elő.

Hangsúlyozni kell, hogy nem akármilyen, hanem korszerű kis- és középüzemek hiányoznak gazdaságunkból. Ezeket nem helyettesíthetik sem a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gyakran primitív technikával felszerelt melléküzemei, sem az elavult gépekkel működő kisipari termelőszövetkezetek vagy tanácsi vállalatok.

A kis- és középüzem előnye az is, hogy elősegíti az ipari termelőkapacitások kedvezőbb *területi* megoszlását, egyes mezőgazdasági jellegű vidékek gazdaságos iparosítását. Magyarországon eddig is jelentős erőfeszítéseket tettünk a vidék iparosítására. Eltekintve a vidékre telepített új nagy létesítményektől, a vidék iparosítása sokszor nem növelte a hatékonyságot, sőt gyakran a viszonylag alacsony munkatermelékenységgel működő nagyvállalati telephelyek és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek által létrehozott jelentéktelen kisüzemek az ipar átlagos termelékenységét hátrányosan befolyásolták.

1968-ban például a mezőgazdasági és erdőgazdasági vállalatok (a tsz-eket is ideértve) 9793 ipari üzemet működtettek, átlagosan 5 foglalkoztatott létszámmal és összesen 5,144 millió Ft nettó árbevétellel, amelynek 42,5 százaléka az élelmiszeripari ágazatba tartozó termelésből eredt. Ezek az üzemek a szocialista ipar árbevételének 1,6 százalékát szolgáltatták, a szocialista iparban dolgozók 3,1 százalékát foglalkoztatták, de az egy főre jutó árbevételük csak 36,8 százaléka volt a szocialista ipar átlagának. Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdaság ipari üzemeiben a munkatermelékenység összehasonlíthatatlanul alacsonyabb, mint átla-

gosan az iparban. Természetesen tekintettel az igen alacsony (1,6 százalékos) részesedésre, túlzott jelentőséget e hatásnak nem kell tulajdonítani.*

A mezőgazdasági termékek feldolgozásában a mezőgazdasági üzemek melléküzemágainak a jövőben is nyilván szerepe lesz, de valószínűtlen, hogy mezőgazdasági üzemek létre tudnának hozni valóban korszerű ipari üzemeket, hiszen ehhez nem rendelkeznek kellő felkészültséggel és tapasztalatokkal, de szakképzett munkásgárdával sem. Egyébként még a korszerű középüzemek túlzott területi decentralizálása sem célszerű, mert ez a telepítési költségeket megnövelné, emellett magas szállítási költségeket okozna és szemben állana az urbanizációs folyamattal is.

Az *ország méretei* is indokolják, hogy korszerű kis- és középüzemek létrehozására az eddiginél sokkal nagyobb erőfeszítéseket tegyünk. Természetesen olyan szakágazatokban szükséges ezeket létrehozni, amelyekben az optimális üzemnagyságot így is meg lehet közelíteni. Nagy előnyt jelenthet, hogy ezek a kis- és középüzemek jóval hamarabb létesíthetők, ezért az erkölcsi avulás veszélye kisebb, az eszközök lekötése a kivitelezési idő alatt nem okoz túlzott megterhelést.

Előnyösnek látszik korszerű kis- és középüzemek létesítése azért is, hogy ezzel egyes nagyvállalatok *monopolhelyzetét gyengítsük.* Nem feltétlenül azáltal, hogy ezek az új üzemek közvetlenül versenyt támasztanak a nagyüzemeknek, hanem azzal, hogy a nagyüzemek kedvező kooperációs lehetőségekhez jutnak és így saját kapacitásukat jobban kihasználhatják, növelhetik a piacon a kínálatot. Emellett természetesen nem lenne helyes kizárni a közvetlen verseny lehetőségét sem, ahol ez népgazdasági szempontból indokolt.

Korszerű kis- és középüzemek létesítésének feltételei

Korszerű kis- és középüzemeket vagy az állam, vagy a nagyvállalatok alapíthatnak. A szövetkezetek társulás útján szintén létesíthetnek ilyen üzemeket. Az állami nagyvállalatok jelenlegi vidéki telepítései sokszor nem az említett célokat, hanem munkaerőgondjaik vagy helyhiányuk enyhítését szolgálják. A szövetkezeti társulásoknál sem tapasztalható olyan kezdeményezés, amely valóban pótolná a hiányt.

Az állami vállalatok és szövetkezetek társulásával közös vállalkozás formájában, elsősorban olyan korszerű kis- és középüzemeket lehet létrehozni, amelyek a társuló vállalatok valamilyen kooperációs igényét elégítik ki gazdaságosan. Feltételezhetjük, hogy megfelelő irányítással és ösztönzéssel új irányítási rendszerünkben ez — bár viszonylag hosszabb idő alatt — elérhető lesz. Nem valószínű azonban, hogy a vállalatok olyan üzem létrehozására társuljanak, amely nem saját fejlődésüket segíti, nem saját igényeiket elégíti ki. Erre legfeljebb kivételesen kerülhet sor. Véleményem szerint vitatható is, hogy szocialista viszonyok között célszerű-e a vállalatokat olyan közös vállalatok létesítésére ösztönözni, amelyeknek az alapító vállalatokkal semmiféle termelési kapcsolatuk nincsen. A vál-

* Az adatok forrása: „Iparon kívüli ágazatok ipari tevékenysége" a KSH 1970/1. sz. kiadványa.

lalatok fejlesztési lehetőségeiket igyekeznek kihasználni, új vagy közös vállalat létesítése pedig — termelési kapcsolat hiányában — nem vezet a vállalat fejlődésére, hanem legfeljebb járadékszerű jövedelmet biztosít. A szocialista vállalat vállalkozás jellegének azonban nem spekulációban, és nem tevékenységi körtől független diverzifikációban kell megnyilvánulnia.

A tőkésvállalatoknál megfigyelhető a diverzifikálás tendenciája, amelynek egyik célja a kockázat megosztása, a konjunkturális ingadozások könnyebb kivédése végett. Ez érthető tendencia. A szocialista vállalatoknál azonban a diverzifikáció csak addig nem nehezíti a központi irányítást, ameddig a vállalatok megmaradnak a részükre eléggé szélesen előírt tevékenységi körön belül. A tevékenységi kör központi előírása ugyanis a központi irányítás egyik eszköze, hiszen ez egyik biztosíték arra, hogy a strukturális változások tervszerűek legyenek, viszont nem akadályozza a tevékenységi körön belüli strukturális változásokat. Az eszközök átcsoportosításának nem volna szerencsés módja, ha a vállalatok termelésüktől idegen területekre kalandoznának és prosperitásukat más ágazatokban szerzett jövedelemmel igyekeznének elérni.

Egyébként a vállalatok általában nem is fognak olyan mértékben fölös eszközökkel rendelkezni, hogy ilyen nem saját termelésükhöz kapcsolódó (a termelési folyamatot megelőző, kiegészítő vagy folytató) vállalkozásokba kezdjenek. Nem valószínű az sem, hogy a vállalatok vezetői szakmájuktól teljesen idegen vállalkozásokkal saját szakágazatuk fejlesztésének szükségtelenségét deklarálni lennének hajlandók, tartva attól, hogy ezzel a náluk hagyott pénzeszközök fölös voltát is deklarálják.

Úgy látszik, hogy a korszerű kis- és középvállalatoknak legalább egy részét az államnak kell alapítania. Ez a beruházási programokban a korábbiakhoz képest szerkezeti változásokat igényel és ezért megvalósítása nem könnyű. A központi döntéssel megvalósuló beruházások túlnyomórészt nagyüzemek. A beruházási tervek általában is feszítettek és a beruházási javakban, elsősorban az építkezésekben, érezhető a szűk kapacitás. Mégis célszerűnek látszik a jelentős központi eszközökből (a végösszeg és az állam-vállalati arány módosítása nélkül) egy kisebb részt a korszerű kis- és középüzemek létesítésére kihasítani. Bár a beruházási programok gazdaságosságát csak esetenként lehet konkrétan elbírálni, nagyon valószínű, hogy az említett korszerű kis- és középüzemek nemcsak azért jelentenek gazdasági előnyt, mert hamarabb megtérülnek, hanem azért is, mert javítják *meglevő* üzemeink hatékonyságát és a lakosság ellátását.

Jelenleg a minisztériumi iparban az egy munkásra jutó átlagos bruttó állóeszközérték kb. 250 000 Ft (1 foglalkoztatottra kb. 190 000 Ft). A textiliparban és a gépiparban azonban a mutató lényegesen alacsonyabb, alig haladja meg a 150 000 Ft-t. Köztudott, hogy a mutató alakulását a technikai felszereltségen kívül a kihasználás mértéke (műszakszám) is befolyásolja. Mivel a textiliparban az átlagos műszakszám kb. kétszer akkora, mint a gépiparban, egy munkahely létesítése a textiliparban lényegesen többe kerül, mint a gépiparban. (Ez nyilván szorosan összefügg azzal, hogy a textiliparban egy munkás több gépet kezel.) A jelenlegi adatok ugyan nem feltétlenül mérvadók korszerű kis- és középüzemek létesítési költségeire — ilyen átlagok számításának nem

is lenne túlzott jelentősége —, egészen hozzávetőleges számításhoz mégis felhasználhatók. Ha munkásonként 200 000 Ft beruházást feltételezünk (ami munkahelyre vetítve jóval magasabb), aligha tévedhetünk jelentősen. Eszerint egy-egy ilyen középüzem beruházási költségei .60—100 millió Ft-ra tehetők.

Évenként 10 ilyen korszerű üzem létesítése 600—1000 millió Ft beruházást igényelne, ami a tervezett ipari beruházásoknak 2—3 százaléka. Ha egy ötéves tervidőszakban 50 hasonló üzem épülne, igen sok problémát megoldhatnánk, az alapvető fejlesztési koncepció érdemi módosítása nélkül, nem is szólva arról, hogy a korszerű középüzemek létesítése maga is része e koncepciónak.

Némileg érzékelni lehet e létesítmények jelentőségét és korszerűségét, ha meggondoljuk, hogy a középipart jelenleg részben reprezentáló szövetkezeti iparban az egy munkásra jutó állóeszközérték átlagosan kb. 20 000 Ft, tehát $^1/_{10}$ része az újonnan létesítendő korszerű állami üzemekének. Az átlag természetesen itt is nagy szóródást takar, de a probléma jelentőségét azért mutatja, annak ellenére, hogy a szövetkezeti ipar ágazati struktúrája erősen eltér az állami iparétól és természetesen ez is befolyásolja az állóeszköz-igényességet.

Az élelmiszeriparról nem szólva — ahol a legtöbb esetben a középüzemek jelentősége véleményem szerint nem is vitatható — két területen célszerű és viszonylag gyorsan megvalósítható ilyen üzemek létesítése.

Az egyik a textil-, bőr- és ruházati ipar. A statisztikai összehasonlító adatok szerint textil- és ruházati iparunk túlzottan koncentrált és ezekben az iparágakban még a termelékenységi különbségek korrekciója sem változtatna alapvetően a képen. A KSH felmérése szerint az egy telephelyre jutó munkáslétszám nálunk többszöröse a legfejlettebb ipari országok megfelelő adatainak. Olyan nagyságrendi eltérésről van tehát szó, amely függetlenül módszertani kérdésektől és összehasonlítási bizonytalanságoktól mindenképpen elgondolkoztató. A textil- és ruházati ipar fejlesztése a lakosság ellátása és exportérdekeink biztosítása végett szükséges, de figyelemmel a fejlődő országok várható iparosítási törekvéseire egyben kockázatokkal is jár. A fejlesztés korszerű kis- és középüzemek létesítésével gyorsabban és kisebb kockázattal valósítható meg, emellett ezek az üzemek alkalmasabbak is a piaci igények jobb kielégítésére, versenyképességük és rugalmasságuk nagyobb, és igen differenciált igények kielégítését is lehetővé teszik. Az ipar vidéki telepítése szempontjából sem elhanyagolható, hogy így túlnyomórészt betanított, vagy rövidebb idő alatt kiképezhető szakmunkások foglalkoztatását is megoldhatják. A textil- és ruházati iparban a korszerű kis- és középüzemek a legfejlettebb ipari országokban is életképesek.

A másik ágazat, amelyben kívánatos és lehetséges is korszerű kis- és középüzemek létesítése: a gépipar, helyesebben egyes gépipari szakmák, mert nem minden gépipari ág alkalmas ilyen üzemek működtetésére. A gépipari koncentráció mértékének megítélésében egyébként jóval kevésbé egységesek a vélemények. Ennek egyszerű magyarázata az, hogy a gépipar távolról sem homogén ágazat és nem egy alágazatában a koncentráció további növelése kívánatos.

Vannak azonban a gépiparban olyan területek, ahol éppen a korszerű kis- és középüzemek segíthetnék elő az egészséges koncentrációt,

legtöbbször specializációval és kooperációval párosulva. Amellett, hogy némely gépipari ágakban — minden torzító tényező ismeretében is — a jelenlegi koncentráció túlzott (mint például a műszeriparban és a tömegcikkeket gyártó iparban), a specializációval párosuló koncentrációt nem segíti elő a létszámkoncentráció és az a gyakran megnyilvánuló törekvés, hogy lehetőleg minden félkészgyártmányt és alkatrészt a nagy vállalatban állítsanak elő.

Vannak egyébként olyan esetek is, amikor éppen hátrányos az, hogy nagyüzemek vertikalitásából hiányzik egy-egy fázis, holott ez — elsősorban műszaki okokból — sok gondot okoz. Olyan gépgyártó vállalatoknál például, ahol az öntvényekkel vagy kovácsolt darabokkal szemben különleges minőségi igényeket támasztanak, gyakran vitatható, hogy ezeket a vállalatokat is sok egységből összevont „nagyvállalat"-tal való kooperációra kényszerítjük.

A kooperáció javításának szükségessége

A nagyüzemeket kiszolgáló kis- és középüzemek csak akkor növelhetik a nagyüzemek és az egész gazdaság hatékonyságát, ha a szállítási határidőket betartják és általában a szerződési fegyelem magas szintű. Ha a nagyüzemek nem számolhatnak biztonságosan a kooperáló üzemek szállítmányaira, a mennyiség, a minőség és a határidők pontos betartására, akkor könnyen elvész az az előny, amely egyébként az ésszerű munkamegosztásból adódik. A technológiai és a pénzügyi fegyelem erősítése (szükség esetén a törvény szigorításával is) előfeltétele annak, hogy egészséges kooperációs kapcsolatok alakuljanak ki.

Meg kell azonban vizsgálni ár- és adórendszerünket is abból a szempontból, hogy mennyiben segítik vagy fékezik a gazdaságos kooperációt. Nem arról van szó, hogy különleges preferenciákkal segítsük a kooperáció szélesítését, hiszen ez könnyen népgazdaságilag nem hatékony szervezésekre is ösztönözhetne. Azt a célt kívánatos kitűzni, hogy ár- és adórendszerünk akkor segítse elő a kooperáció szélesítését, ha ez népgazdaságilag előnyös és akkor fékezze, ha előnytelen. Vannak jelek, amelyek arra engednek következtetni, hogy jelenlegi ár- és adórendszerünket ebből a szempontból is meg kell vizsgálni.

Anélkül, hogy a kérdés részleteibe bocsátkoznánk, megjegyezzük, hogy ma nemritkán előnytelennek, vagy éppen előnyösnek mutatkozik olyan kooperáció, amely behatóbb vizsgálat mellett ellenkező tendenciájú.

Vállalva azt a kockázatot, hogy egyes kiragadott kérdések megemlítése, a széles körű összefüggések elemzése nélkül könnyen vitákat válthat ki, egy-két problémát célszerű kiemelni. Az egyik szorosan összefügg az árrendszerünkben alkalmazott különböző árformák kérdésével. Érdemes lenne különös gonddal megvizsgálni, hogy a kooperációban beszerzett termékek és a végtermékek eltérő árformába sorolása hogyan hat a kooperáció gazdaságosságának a megítélésére. Ilyen vizsgálatot igénylő kérdés az is, hogy nyereségadó-rendszerünk mennyire érzékeny a vállalat kooperációs tevékenységének szűkítésére, illetve bővítésére. Itt ugyanis felmerülhet az a kérdés, hogy a kooperáció módosulásával

megváltozhat az eszköz-bér arány, amelynek pedig jelenlegi adó- és érdekeltségi rendszerünkben számottevő jelentősége van.

Hangsúlyozni kell, hogy csupán példákat emeltünk ki, az elemzésnek jóval több kérdésre kellene kiterjednie és a problémafelvetés nem is jelenthet állásfoglalást. A kis- és középüzemek jövője és hatékonysága szempontjából azonban alapvető kérdésről van szó. A megoldás nem azért szükséges, hogy ezáltal esetleg mesterségesen biztosítsuk a kis- és középüzemek létét (hiszen ezeket most kívánjuk létrehozni), hanem azért, hogy azok valóban optimális körülmények között működhessenek. A belső — országon belüli — kooperációknál nem lehet minden esetet egyedileg vizsgálni, olyan módszerekre van tehát szükség, amelyek automatikusan engedik érvényesülni a hatékony, és fékezik a gazdaságtalan kooperációk létrejöttét és fenntartását.

Minél kisebb egy ország, illetve minél szűkebb a belső piac, annál kevésbé lehet a koncentráció vizsgálatánál a nemzetközi munkamegosztástól elvonatkoztatni. Azokban az ágazatokban, amelyekben a koncentráció gyors fejlődése világtendencia, a koncentrációt az optimális üzemnagyság rohamos növekedése követi. A versenyképesség fenntartása vagy erősítése tehát a koncentrációt egyre növekvő üzemnagyság mellett kényszeríti ki. Ma már azonban sok iparágban csak olyan üzemeket érdemes létrehozni, amelyeknek termelését a szűk belső piac nem képes felvenni. Versenyképes, koncentrált nagyüzemet tehát csak úgy tudunk létesíteni, ha megfelelő exporttal is számolhatunk. Ezekben az ágazatokban a koncentráció problémája ezért gyakorlatilag úgy vetődik fel, hogy képesek vagyunk-e optimális feltételek között termelni, képesek vagyunk-e elégséges és hatékony koncentrációt megvalósítani.

Egy sor iparágban természetesen a belső piac és a termelőerők fejlettségi színvonala mellett megkövetelt koncentráció is összhangba hozható.

A nagyarányú koncentrációval együtt járó specializáció azonban ma már a nemzetközi együttműködésben is új formák, módszerek alkalmazását követeli meg. Egyre nagyobb a jelentőségük a nemzetközi termelési kooperációknak. Az utolsó években a magyar vállalatok számos ilyen kooperációs megállapodást kötöttek, a lehetőségek azonban jóval nagyobbak. A magyar külgazdasági kapcsolatok jellegénél fogva a szocialista országok vállalataival kézenfekvő a kooperáció fejlesztése, de egyremásra szaporodnak a tőkésországok vállalataival létrehozott termelési kapcsolatok is.

A termelési kooperáció nemzetközi bővítése jelentősen fokozhatja az olyan termelési koncentrációt, amely az optimális üzemnagyság és a specializáció, tehát a gazdasági hatékonyság szempontjait érvényesíti. Magyarország már jó ideje szakított az autark fejlesztés módszereivel. Hosszú ideje világos a magyar gazdasági vezetés előtt, hogy olyan kis ország, mint hazánk nem fejleszthet minden alágazatot, nem gyárthat gazdaságosan túl széles spektrumban. Ez a felismerés a már jelenleg is nyitott gazdaság további nyitását, az export és import egyidejű növelését, arányának növelését teszi lehetővé és szükségessé.

A szélesedő nemzetközi együttműködés a koncentráció, a specializáció és a kooperáció segítségével növelheti a termelékenységet és a hatékonyságot. De — mint a gazdaságban általában — ez esetben is köl-

csönös összefüggésekről van szó. Az együttműködés nem csupán lehetőséget nyújt a hatékonyság javítására, hanem meg is követeli azt. A komparatív előnyökhöz is csak úgy lehet hozzájutni, ha iparunk versenyképessége nő.

Van olyan vélemény, hogy a nemzetközi együttműködést a nagyvállalatok könnyebben valósíthatják meg. Ebből azonban nem helyes olyan következtetést levonni, hogy nem célszerű vagy nem szükséges korszerű kis- és középüzemek létrehozása. Egyrészt a korszerű kis- és középüzemek a belföldi piac jobb ellátása mellett exportban is versenyképesek lehetnek, másrészt nagyüzemeink versenyképessége nem kis mértékben attól függ, mennyire ismerjük fel a korszerű kis- és középüzemek jelentőségét éppen a nagyüzemek versenyképességének javítása szempontjából.

DR. KOZMA FERENC:

A „KÉT EURÓPA" GAZDASÁGI KAPCSOLATAI ÉS A SZOCIALISTA NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖDÉS

(Egy elvi koncepció vázlata)

A szerző sok új, hasznos és érdekes fejtegetéssel gazdagítja a nemzetközi gazdasági együttműködés irodalmát. Újszerűen csoportosítja a termelőerők fejlődésének szakaszait, s a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatásának fejlődését e minőségi szakaszok alapján vizsgálja. A gyakorlat tapasztalataiból kiindulva a szokásostól eltérő módon elemzi a munkamegosztás hatását a fejlődés polarizáltságára, az európai szocialista országok fejlődését, integrációjuk mechanizmusát, a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokat.

A szerző e koncepcióvázlat keretében, összefüggéseiben keres választ olyan elvi problémákra, amelyek a szocialista országok világgazdasággal foglalkozó szakembereit erősen foglalkoztatják és a szocialista nemzetközi együttműködés továbbfejlesztését szolgáló, egyre terebélyesedő vitákat olyan irányban kívánja befolyásolni, hogy vegyék számba a teljes világgazdasági összefüggéseket.

A könyv a világgazdaság és a KGST problémáival foglalkozó közgazdászok, a tudományos-technikai forradalom kérdései, továbbá a nemzetközi gazdasági és politikai kérdések iránt érdeklődő szélesebb körű olvasóközönség, az egyetemi oktatók és hallgatók, pártoktatók, valamint a marxizmus—leninizmus esti egyetem hallgatói érdeklődésére tart számot.

352 l., kötve 38,— Ft

(A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó és a Kossuth Kiadó közös kiadványa)

CSERNOK ATTILA:

Gazdaságpolitikai célok a nemzeti jövedelem felhasználásában

Bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy az elosztás a gazdaságpolitikai cselekvés egyik meghatározó eleme, legfontosabb működési területe. S e megállapítással függ össze a gazdaságpolitika sokat emlegetett „vastörvénye": csak annyit oszthatunk el, amennyit megtermeltünk. (Figyelembe véve azt is, hogy egy társadalom általában nem rendezkedhet be arra, hogy tartósan külföldi forrásokra építse társadalmi-gazdasági fejlődését.)

Aligha lehet vitatni az idézett „törvény" igazát, s a benne rögzített összefüggés fokozott jelentőséget kap ezekben a hónapokban, a IV. ötéves terv és a 15 éves hosszú távú népgazdaságfejlesztési terv kidolgozásának végső szakaszában. Valamely hosszabb vagy rövidebb időszakban a lakosság fogyasztására, továbbá az életkörülmények javítását közvetve és közvetlenül szolgáló beruházásokra, az ipar, az építőipar és a mezőgazdaság termelőkapacitásának bővítésére, korszerűsítésre, valamint a társadalom közös szükségleteire (igazgatásra, védelemre) együttvéve csak annyit fordíthatunk, amennyi nemzeti jövedelmet — fogyasztásra és beruházásra — megfelelő javak formájában létrehoztunk. Az életszínvonalat és az állóalapokat egyik évről a másikra általában csak olyan mértékben növelhetjük, amilyen mértékben azt a nemzeti jövedelem növekedése lehetővé teszi.

Az elöljáróban említett törvényszerűség érzékelése és rögzítése után azonban a gazdaságpolitikának a gyakorlati cselekvés során tovább kell lépnie. Mert igaz ugyan, hogy végső soron csak annyit lehet elosztani, amennyit a társadalom végső felhasználásra alkalmas javak formájában létrehozott, ez azonban a kérdésnek csupán a legfőbb összefüggésekben megjelenő mennyiségi oldala. Ám a gazdasági fejlődésnek egyéb döntő fontosságú minőségi jellemzői is vannak. A kérdés ugyanis nem egyedül az, hogy „*mennyit*" — mekkora nemzeti jövedelmet — osztunk el, ezzel legalább egyenrangú kérdés az is: „*hogyan*" — milyen célokra — osztjuk el a nemzeti jövedelmet.

A fogyasztás-felhalmozás arányáról

Ha az előbb említett két kérdésre választ keresünk, elég egyértelmű, hogy a „mennyit termelünk" a termeléspolitika gondja, a „hogyan használjuk fel" pedig az elosztáspolitika kompetenciájába tartozik, az el-

osztás és az újraelosztás különböző fázisait vezérlő alapelvek függvénye. Következésképpen *első megközelítésben* úgy tűnik, hogy a kérdés minőségi vonatkozásai a nemzeti jövedelem elosztásának stádiumában dőlnek el, amikor is — sokoldalú mérlegelés eredményeként — a felhasználás folyamatában kialakul a fogyasztás és a felhalmozás aránya.

A fogyasztás-felhalmozás aránya a gazdaságpolitikának, a gazdaságelemzésnek valóban egyik alapvető kategóriája, minden döntésünk — közvetlenül vagy áttételeken keresztül — ezt az arányt alakítja, befolyásolja. És ebben az összefüggésben a fogyasztás és a felhalmozás *optimális aránya* a fejlődés alapvető minőségi kritériumaként jelenik meg, melynek keretében a gazdaságpolitika az életszínvonal és az állóalapok leghatékonyabb kombinációiban való együttes növekedését biztosítja. Az említett optimum esetenkénti túlértékelését eredményezte, hogy a gazdasági egyensúlyzavarokat, feszültségeket sokan az említett optimumtól való nagyobb mértékű eltávolodás következményeként értelmezték.

E túlzottan elvontnak tetsző értelmezéssel szemben azonban számtalan jel utal arra, hogy valamilyen tértől és időtől függetlenül érvényesülő, általánosítható és elméletileg *egyértelműen igazolható* optimális fogyasztás-felhalmozás arányról nem beszélhetünk. Ez az arány — illetve ennek optimuma — számtalan tényező függvénye. Függ mindenekelőtt az ország gazdasági fejlettségétől, természeti és gazdaságföldrajzi adottságaitól, a feldolgozó ipar műszaki színvonalától, általában a munka technikai felszereltségétől, továbbá sok fel nem sorolt tényezőtől. Befolyásolja az arány alakulását a megelőző hosszabb időszakban elért fejlődési ütem, pontosabban az az ütem és színvonal, ami a nemzeti jövedelem felhasználásának e két területén a korábbi fejlődési szakaszban külön-külön megvalósult. A mondottak jelzik, hogy az optimális fogyasztás-felhalmozás arányt akárcsak megközelítő pontossággal is számszerűsíteni elég bizonytalan kimenetelű vállalkozás lenne.

Amit ezzel kapcsolatban bizonyosan leszögezhetünk, az ismert: a felhalmozási hányad nem nőhet gyorsabban a nemzeti jövedelemnél; az életszínvonal (a lakosság fogyasztása) tartósan nem maradhat el a gazdasági növekedéstől (nemzeti jövedelem növekedésétől); a felhalmozás túlzott növekedése a hatékonyság romlását eredményezi.*

A gazdaságpolitikai döntések kapcsán a fogyasztás-felhalmozás aránya körül időről időre kitörő vihart végszükség esetén azzal szokták lecsendesíteni, hogy itt a jelen és jövő sajátságos, alig feloldható érdekellentétéről van szó.

A „felhalmozás" fogalmának etimológiai megközelítése igazolni látszik az idézett véleményt, hiszen fizikai értelemben csakugyan felhalmozásról, anyagi javaknak a következő időszakban felmerülő szükségletek kielégítése céljából történő tartalékolásáról és befektetéséről van szó. Ilyen alapon valóban úgy tűnik, hogy a fogyasztás-felhalmozás fogalompár a nemzeti jövedelem felhasználásának olyan két ellenpólusa, amelyek mögött általában az életszínvonal-gazdaságfejlesztés, vagy — minthogy ez utóbbit az életszínvonal jövőbeni emelése végett a *jelenben hozott áldozatnak* foghatjuk fel — a jelen-jövő érdekellentéte húzódik meg.

* Vö. Huszár István: Az életszínvonal-politikáról. Gazdaság, 1968. december, 35. l.

Látszatra tehát azzal a kérdéskomplexummal állunk szemben, hogy egy adott időszak életszínvonalát milyen mértékig szükséges és lehetséges a későbbi időszakok fejlődésének, fogyasztásának megalapozása érdekében feláldozni.

Behatóbb vizsgálódás azonban megingat ebbeli meggyőződésünkben. A „*fogyasztás*" fogalma ugyanis a lakosság szükségleteinek kielégítésére szolgáló javak mellett a közületek — gyökeresen eltérő rendeltetésű — fogyasztását is magában foglalja, a „*felhalmozás*" fogalmáról pedig kiderül, hogy tényleges tartalma erősen vitássá teszi, hogy egyáltalán be tudja-e tölteni azt a szerepet, amit a gazdaságelemzésben, a gazdaságpolitikában eddig rá osztottunk. Ez utóbbi ellentmondásnak az a lényege, hogy miközben a felhalmozás fogalma a népgazdaság szempontjából alapjában véve kedvező folyamatot sejtet, a mögötte meghúzódó tartalom számottevő részben egyáltalán nem tekinthető kedvezőnek. Közismert, hogy eddigi gyakorlatunkban a felhalmozás fogalmában az állóalap-növekedéssel egybeolvad a *készletek* és a *befejezetlen beruházások* állományának növekedése annak ellenére, hogy ez utóbbi túlnyomó részében nem szolgálja a gazdaság jövőbeli fejlődésének megalapozását, s így nyilván nem felel meg a felhalmozással szemben általában támasztott követelményeknek. Közgazdasági értelemben ez nagyrészt a gazdasági erőforrások „elszivárgása" az újratermelési folyamatból, ami fékezi a növekedés ütemét, rontja a népgazdaság hatékonyságát és egyensúlyát.

Még nagyobb a forma és a tartalom közötti ellentmondás, ha a kérdést nem pusztán etimológiai oldalról, hanem a politikai-közgazdasági szempontok tükrében vizsgáljuk. Nyilvánvalóan az lenne a kívánatos, ha olyan kiemelkedően fontos kérdésben, mint a nemzeti jövedelem felhasználása mind a tervek, mind a gazdaságelemzés a gazdaságpolitika legfőbb törekvéseinek irányát és szerkezetét tükröznék. Ezzel szemben a jelenlegi gyakorlatban a nemzeti jövedelem felhasználásának megítéléséhez készített szintetizáló csoportosítás — a fogyasztás-felhalmozás megosztás — nagyon keveset mond a gazdaságpolitika célrendszerének struktúrájáról.

A gazdaságpolitika célrendszerének makrostruktúrája

A társadalomnak egy adott időszakra vonatkozóan sokféle célja van, ennek megfelelően a gazdaságpolitikának is több, a társadalmi-gazdasági élet egy-egy szélesebb szektorát érintő, átfogó feladatot kell megoldania.

A jövőről való gondoskodás jegyében bővítenie kell a termelőkapacitásokat, emelni a műszaki színvonalat, az adottságok és a szigorúan mérlegelt, reális lehetőségek keretein belül gondoskodni arról, hogy az ország ne maradjon el a világméretű tudományos-technikai haladástól. Biztosítania kell továbbá az állam funkcióinak (igazgatás, védelem, pénzügyek stb.) ellátásához szükséges eszközöket. És mindezeket megelőzve gondoskodnia kell minden társadalmilag szervezett tevékenység végső céljáról és értelméről: a lakosság állandóan növekvő szükségleteinek kielégítéséről. Ezek a feladatok tulajdonképpen a gazdaságpoli-

tika *célrendszerének makrostruktúráját* testesítik meg, s ennek megfelelően kellene a társadalmi összmunka eredményét, a nemzeti jövedelmet, illetve a felhasználásával összefüggő folyamatokat is csoportosítani, illetve vizsgálni.

Ha jól meggondoljuk, fogyasztás-felhalmozás vetületben nem is lehet a társadalmi és gazdaságpolitikai igényű döntéseket megítélni, mert a feladat sohasem úgy jelentkezik, hogy „növelni a fogyasztást", vagy „növelni a felhalmozást". A lakosság életszínvonalát kell növelni, és a termelőkapacitásokat kell bővíteni, ezek a tényleges feladatok. Minthogy azonban az „életszínvonal" és a „termelőpotenciál" *nem szinonimái* a fogyasztás-felhalmozás fogalmaknak, a nemzeti jövedelem felhasználásának célratörőbb csoportosítása, az érdemibb gazdaságpolitikai orientáció és az analízis érdekében a fogyasztás és a felhalmozás kategóriái helyett más fogalmakat kell bevezetnünk, olyanokat, amelyek jobban kifejezik a tartalom és a forma egységét.

Erre a célra a következő — tulajdonképpeni fő céljainkat, az eltérő jellegű folyamatokat jól elkülönítő, és részleteit tekintve homogén — csoportosítás tűnik alkalmasnak:

1. *Lakosság fogyasztása* (a mai tartalom, vagyis: anyagi javak fogyasztása és a lakosság által igénybe vett szolgáltatások anyagköltsége);
2. *Infrastruktúra* (közlekedési, kereskedelmi, egészségügyi, kulturális-, kommunális- és lakásállóalapok növelése);
3. *Gazdaságfejlesztés* (ipari, mezőgazdasági, építőipari állóalapok növelése);
4. *Állami feladatok* (közületek fogyasztása és beruházása);
5. *Forgóalap-növekedés* (a készletek és a befejezetlen beruházások állományának növekedése).

E csoportosításnak az eddig használatos fogyasztás-felhalmozás megosztással szemben nem a nagyobb részletezettség, hanem a fogalmak homogenitása, az egyértelműbb orientáció az előnye. Ez egyben azt is jelenti, hogy a fő aggregátumok kettőről ötre való szaporítása természetesen nem teszi feleslegessé, nem helyettesíti az egyes csoportokon belüli esetleges további vizsgálatokat.

A nemzeti jövedelem felhasználásának e — saját mozgástörvényeiket tekintve homogén — csoportjai külön-külön egymástól jelentősen eltérő törvényszerűségeknek vannak alátéve. Nyilvánvalóan más hatások alatt, más törvényszerűségek szerint alakul a gazdaságfejlesztés, mint például az állami feladatok vagy az infrastruktúra. A forgóalap-növekedéssel kapcsolatban még arra is utalni kell, hogy itt tulajdonképpen csupán kisebb részben beszélhetünk valamilyen gazdaságpolitikai „cél" megvalósulásáról — csupán annyiban, amennyiben a termelőberuházások forgóalap-növekedéssel járnak —, jelentős részben vitatható szükségszerűségű gazdasági folyamatok negatív következménye „csapódik ki" ebben a kategóriában.

A javasolt kategorizálás alapján összehasonlíthatatlanul érdemibb képet kapunk a nemzeti jövedelem tényleges felhasználásáról. Ez a szemléleti mód az *állam és a társadalom különböző funkciói szerint* tájékoztat a nemzeti jövedelem felhasználásáról, s így az eddiginél érdemibb információkat nyújt a gazdaságpolitika számára.

A kérdést a túlzottan egyszerűsítő fogyasztás-felhalmozás szemlélet-

tel szemben az új javára — megítélésem szerint — az dönti el, hogy a társadalmi összmunka elosztásának első szakaszában *a célrendszer makrostruktúrája* a fő rendező elv; a gazdaságirányítás hierarchiájának csúcsán, a politika szintjén a társadalom különböző fő céljai közötti arányokról kell dönteni. És csupán néhány szinttel lejjebb — időben az előző kérdéscsoport eldöntése után — kerülhet előtérbe a különböző célok belső szerkezete, szükségleti struktúrája, *a célrendszer mikrostruktúrájának* problematikája. Az alsóbb döntési szinteken megoldandó feladat, hogy az egyes fő célok (funkciók) a számukra szükséges fogyasztási és felhalmozási javakat és szolgáltatásokat a megfelelő választékban, összetételben kapják meg.

Ezzel természetesen nem állítom, hogy a nemzeti jövedelem felhasználásának javasolt csoportosítása mellett a fogyasztás-felhalmozás megosztásnak egyáltalán nincs létjogosultsága. Csupán arról van szó, hogy a felmerülő és megoldandó problémák között ez a globális aspektus az új szemlélethez képest másodlagos jelentőségű kérdés, amelyet nézetem szerint nem szükséges a gazdaságpolitika legfelső döntési szintje elé utalni.

A növekedés bonyolult problemetikájának javasolt *új* megközelítésében a kérdés differenciáltabbá, egyben érdemibbé válik. Előtérbe kerülnek a *tulajdonképpeni* politikai, társadalmi, gazdasági célok: a lakosságnak a reális lehetőségeknél törvényszerűen mindig gyorsabban növekvő igényei; az ország termelőpotenciálja, amely telhetetlenségével szinte a modern kor, a modern gazdaság „Molochjának" szerepét tölti be; az állam, amelynek funkcióit a társadalom nem nélkülözheti ugyan, a javakból való részesedésének mértéke mégis csak nagyon alapos mérlegelés után, külön határozható meg; és végül az osztozkodásnál hosszú ideig méltatlanul háttérbe szorított „mostohagyerek", az infrastruktúra, amely pedig talán a legpregnánsabban egyesíti magába a lakosság, a gazdaság és az állam törekvéseinek egy-egy részét.

Nyertünk vagy vesztettünk a fogalmak új csoportosításával? Nem nehéz eldönteni, hogy nyertünk. Igaz, hogy a probléma a „szereplők" és a relációk sokasodásával bonyolultabbá vált, viszont kétségtelen, hogy egyúttal le is egyszerűsödött, amennyiben a dolgok — zavaró momentumaiktól megtisztulva — a maguk valóságában jelennek meg. Ez a tisztánlátás pedig nem öncél: társadalmi-gazdasági fejlődésünket szolgálja.

Két évtized tanulsága

Ha az elmúlt két évtizedet a nemzeti jövedelem felhasználásának hagyományos két fő aggregátumán keresztül vizsgáljuk, a fogyasztás arányának csökkenését és a felhalmozás arányának növekedését állapíthatjuk meg. Az 1951—1968 közötti években* a fogyasztás-felhalmozás aránya a következőképpen alakult:

* A számítás utolsó éve 1968, mert a tanulmány mondanivalója a gazdaságirányítás reformja előtti időszakra vonatkozik. Igaz, hogy 1968 már a reform első éve volt, a gazdasági folyamatok azonban még túlnyomó részben a korábban érvényben volt irányítási mechanizmus hatására alakultak.

A nemzeti jövedelem felhasználása
(1959. évi árakon)

Időszak	Fogyasztás	Felhalmozás
	a belföldi felhasználás százalékában	
1950—1954	74	26*
1958—1960	79	21
1961—1965	73	27
1966—1968	72	28

* A Központi Statisztikai Hivatal az 1950—1954-es időszakra 22%-os felhalmozást mutat ki, ez azonban megítélésem szerint tartalmát tekintve nem hasonlítható össze a hatvanas évekkel, ezért helyette saját számításomat használom.

A felhalmozási hányad tehát az időszak folyamán emelkedő tendenciát mutat, s mind a második ötéves terv időszakában, mind az 1966—1968-as években meghaladta az első ötéves terv időszakában kialakult színvonalat. E jelenség pedig megoldásra kell hogy késztessen, a felhalmozási hányad növekedése ugyanis egy olyan időszakhoz képest következett be, amelyben a realizált felhalmozási hányadot — mint ismeretes — a közgazdasági elemzés, de mindenekelőtt maga az élet magasnak ítélte.

A felhalmozási hányad azonban — mint láttuk — túlságosan globális fogalom, ezért óvakodnunk kell attól, hogy alakulásából a gazdasági folyamatokra vonatkozó messzemenő következtetéseket vonjunk le.

A javasolt új szemléletben végzett elemzés differenciáltabban közelít a kérdéshez, a nemzeti jövedelem felhasználása a *javasolt szerkezetben* — számításaim szerint — a következőképpen alakult:

A nemzeti jövedelem felhasználása
(1959. évi árakon)

Megnevezés	1950—54	1958—60	1961—65	1966—68
	a nemzeti jövedelem százalékában			
Lakosság fogyasztása	69	75	70	69
Infrastruktúra	4	7	7	8
Gazdaságfejlesztés	9	8	10	10
Állami feladatok	9	5	7	5
Forgóalap-növekedés	9	5	6	8
Nemzeti jövedelem	100	100	100	100

Megjegyzés: A vizsgált években a külföldi felhasználás egyenlege elhanyagolható volt.

Az első, ami szembetűnik, hogy a nemzeti jövedelem felhasználásának legfőbb arányai nagyobbrészt meglepő *stabilitást* tükröznek. (Az 1958—1960-as időszak eltérő arányai — az időszak speciális „helyreállítási" jellege miatt — úgy gondolom nem cáfolják e megállapítást.)

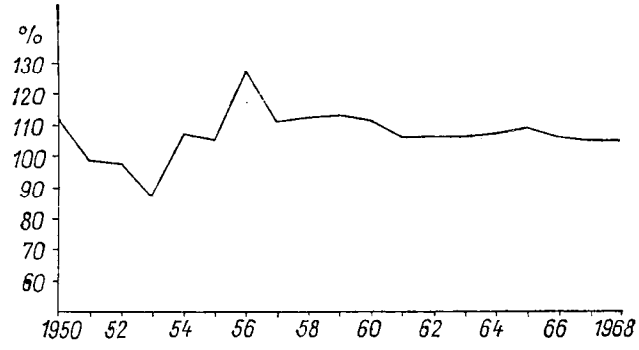
Erős stabilitás mutatkozik mindenekelőtt a *lakosság fogyasztásában.* Az a tény, hogy a nemzeti jövedelem felhasználásán belül mind az 1950-es évek első felében, mind az 1961—1968-as években 69—70 százalékos arányt képviselt — önmagáért beszél. Érdeklődésre tarthat számot, hogy az elmúlt húsz évben a lakosság fogyasztásának növekedési üteme miként viszonyult a nemzeti jövedelem növekedési üteméhez.

Néhány kiugró — és tulajdonképpen egymást bizonyos mértékig kompenzáló — évtől (1950, 1953—1954, 1956—1959) eltekintve ez az összefüggés is tükrözi az említett stabilitást.

1. sz. ábra

A lakosság fogyasztásának növekedése a nemzeti jövedelem növekedési üteméhez viszonyítva

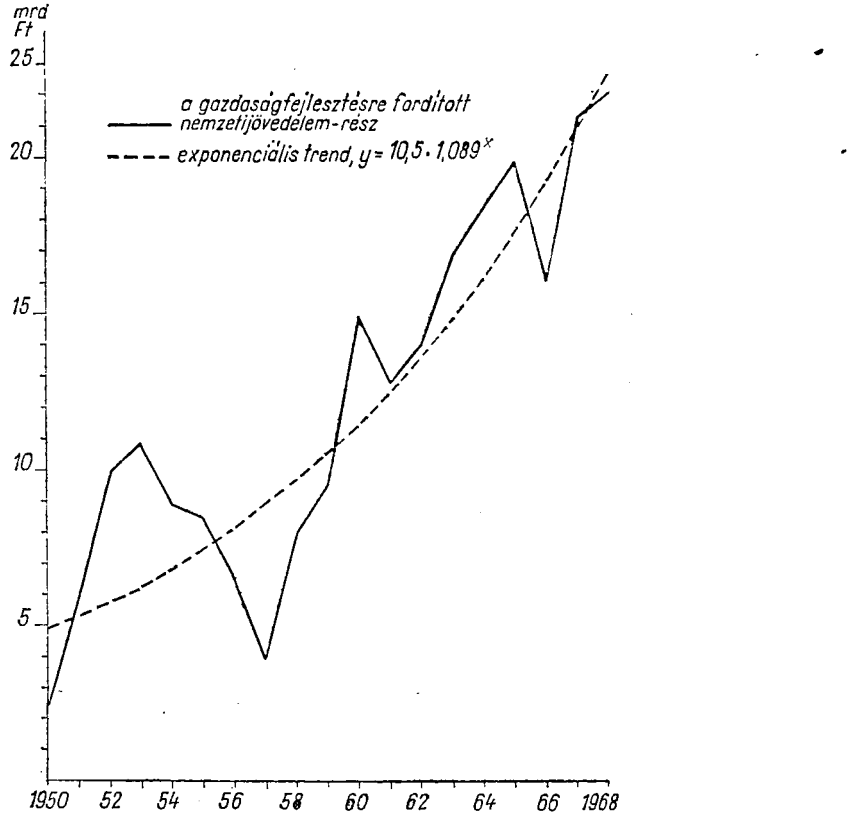
(1950—1954. évek átlaga = 100)

A lakosság fogyasztása mellett a belföldi felhasználáshoz viszonyítva eléggé egyenletes volt a *gazdaságfejlesztés* némileg növekvő aránya is.

2. sz. ábra

A nemzeti jövedelemből a gazdaságfejlesztésre jutó rész alakulása

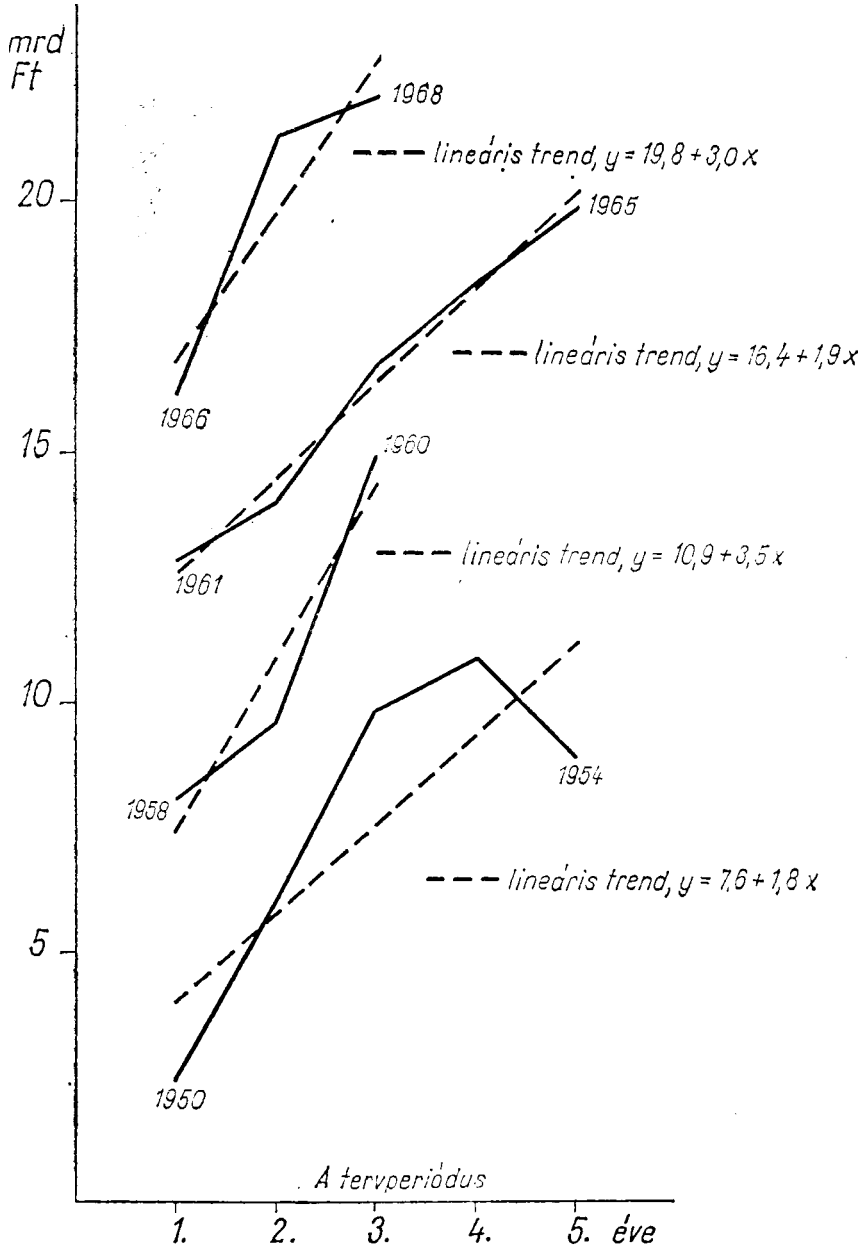

A nemzeti jövedelemből a szűken értelmezett termelő célú állóalapok növelésére fordított rész — a tulajdonképpeni gazdaság fejlesztés — alakulásában érdekes módon tükröződik a beruházási tevékenység cikli-

kussága. Egyértelműen megállapítható, hogy az állóalapok növekedése a tervidőszakok utolsó éveiben éri el csúcspontját, amit aztán a következő tervidőszak első évében jelentős visszaesés követ, és a folyamat kezdődik előlről. Ha az elmúlt húsz év négy tervidőszakát (első ötéves terv, második ötéves terv, harmadik ötéves terv első három éve) egymás mellé felrajzoljuk, szembetűnik a fejlődési folyamatok rendkívüli hasonlósága. E tendenciában is bizonyos stabilitás érvényesül.

3. sz. ábra

A nemzeti jövedelemből a gazdaságfejlesztésre fordított rész alakulása az egyes tervidőszakokban

A gazdaságpolitikai döntések szempontjából figyelmet érdemel, hogy a gazdaságfejlesztés nemzeti jövedelemből való részesedésének aránya és a nemzeti jövedelem növekedési üteme között nincs függvényszerű kapcsolat (a korrelációs együttható értéke —0,29). Ebből arra kö-

vetkeztethetünk, hogy a termelőállóalap-növelési hányad esetleges *stagnálása*, vagy akár kisebb csökkenése, önmagában nem veszélyezteti a növekedést, illetve, hogy az ütem gyorsítására irányuló törekvés önmagában nem indokolja e hányad növelését, mert más — időnként nagyobb jelentőségű — tényezők is működnek a gazdaságban (például ugyanazon állóalaptömeggel a szükségletekhez jobban igazodó gyártmánystruktúra esetén jelentősen nagyobb termelési érték vagy nemzeti jövedelem állítható elő). A kérdés ilyen értelemben történő megítélése különösen beruházásaink hatékonysági problémáival összefüggésben tűnik nagyon időszerűnek.

A gazdasági fejlődés és a beruházások kapcsolatát vizsgálva többen jutottak arra a következtetésre, hogy a beruházás szükséges, de nem elégséges feltétele a gyors növekedésnek.*

Figyelmet érdemel, hogy a gazdaságfejlesztésre fordított nemzeti-jövedelem-rész az 1961—1968. években meghaladta az előző ötéves terv időszakában kialakult — ismételten magasnak ítélt — arányt. Feltételezhető, hogy az említett hatékonysági problémákat részben éppen a viszonylag magasnak ítélhető termelőberuházási ráta okozza. Mindenesetre számos összefüggés, tapasztalat utal arra, hogy igazuk van azoknak, akik úgy látják, hogy a magyar gazdaság — legalábbis jelenlegi szerkezetében — *a beruházást felszívó képesség felső határán van,* és a termelőberuházási-ráta további emelése — legalábbis egyelőre — azzal a veszéllyel jár, hogy a termelő állóalapok hatékonysága tovább romlik, népgazdasági veszteségeink növekednek.**

Lényeges — tegyük hozzá: egyértelműen kedvező — arányváltozás két területen következett be: *csökkent az állami feladatok,* és *nőtt az infrastruktúra* részesedése a nemzeti jövedelemből. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a kérdést, arra a következtetésre jutunk, hogy tulajdonképpen itt is egyfajta stabilitás érvényesülésének vagyunk tanúi. Miről is van szó?

Anyagi-műszaki fedezet szempontjából nézve arról, hogy a termelőberuházások építési hányadának csökkenése révén felszabaduló építési kapacitás az infrastruktúra ellátását javította, helyére a termelőberuházásoknál a gyorsan növekvő gépipari termelés lépett. Pénzügyi oldalról pedig arról, hogy az állami feladatoknál elért megtakarítást az infrastruktúra növekvő részesedésének biztosítására fordítottuk. Az infrastruktúra ebben az összefüggésben csak az ún. „nem termelő" infrastruktúrát jelenti. Így egyfelől — rendeltetés szempontjából — a lakosság fogyasztásával mutat erős rokonságot, amennyiben az életkörülmények javítását hivatott szolgálni. Másfelől — jellegét, a kivitelezés, a finanszírozás, általában a megvalósítás módját tekintve — az állami feladatokhoz áll igen közel, sok vonatkozásban maga is „állami feladat". A két „rokon" terület együttes részaránya ugyancsak alig változott a szóban forgó idő alatt (13, 11, 12, 14, 13 százalék).

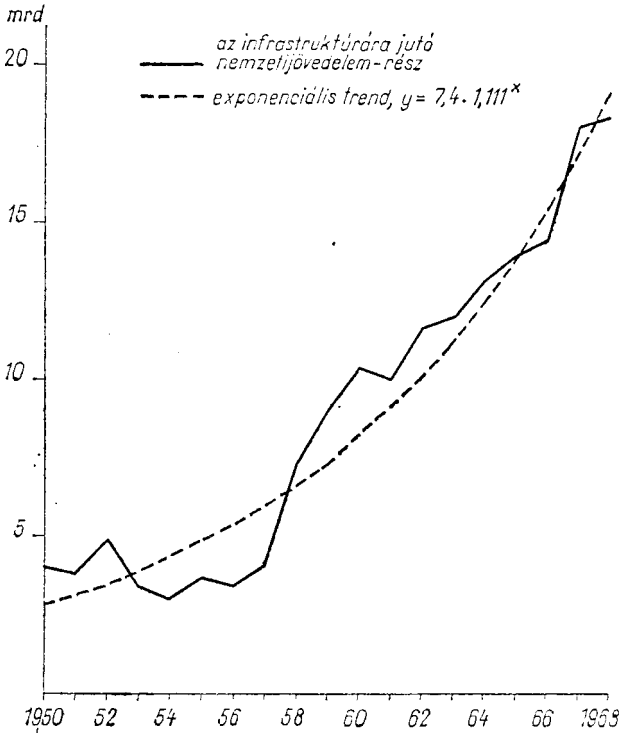
Az állami feladatok arányának bizonyos csökkenése valószínűleg törvényszerű velejárója a gazdasági növekedésnek. Mindemellett az

* Zala Júlia: A népgazdaság kiegyensúlyozott fejlődése és a beruházások. Társadalmi Szemle. 1969. május.

** Szakolczay György: Beruházás és gazdasági növekedés. Közgazdasági Szemle. 1966. június.

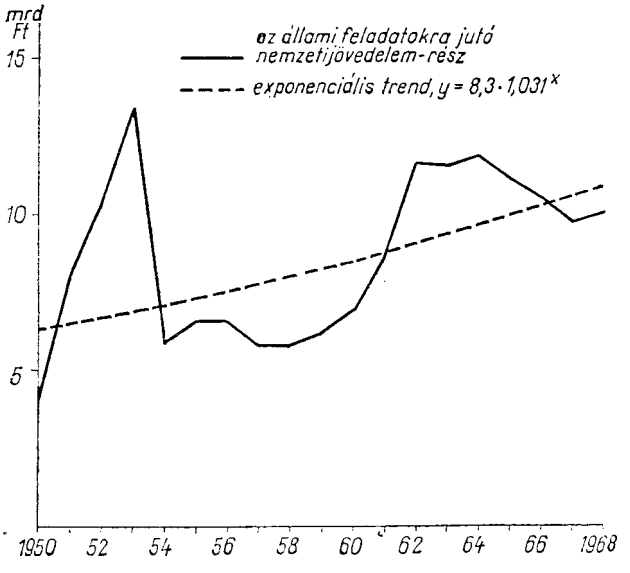
4. sz. ábra

Az infrastruktúra nemzeti jövedelemből való részesedésének alakulása

5. sz. ábra

Az állami feladatok nemzeti jövedelemből való részesedésének alakulása

állam különböző funkcióinak ellátásában tapasztalható, az első ötéves terv időszakához képest lényegesen mértéktartóbb, a lehetőségeket jobban figyelembe vevő gazdálkodás kedvező vonása fejlődésünknek. E tendencia nézetem szerint fontos — érvényesülési körén túlmutató — következtetésre ad alkalmat. Bizonyítja, hogy azokon a területeken, ahol a folyamatok jellege azt megengedi, a társadalom érdekeit felismerve helyes és hatékony intézkedésekkel számottevő befolyást gyakoroltunk a fejlődésre. Ha pedig egyes területeken felismertük a társadalmi érdeket, nincs okunk feltételezni, hogy a társadalom vagy a

ó, az első ötéves
ehetőségeket job-
fejlődésünknek.
ɔrén túlmutató —
ın a területeken,
m érdekeit felis-
ő befolyást gya-
elismertük a tár-
rsadalom vagy a

856

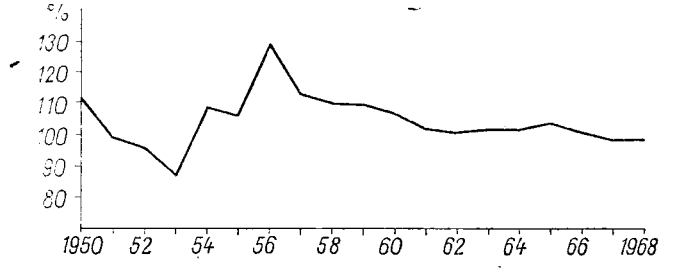
gazdaság más területeivel kapcsolatban nem ugyanez a helyzet. Ha egyes területeken mégsem következett be a társadalmi érdeknek megfelelő változás, ez két, egymással összefüggő dologra enged következtetni. Egyfelől arra, hogy a társadalmi érdekkel ellentétes folyamatok mozgatórugói valahol nagyon mélyen, a gazdaságpolitikában (ide értve a gazdaságirányítás mechanizmusát is) gyökereznek; másfelől arra, hogy részben éppen ezért, a folyamatok jellege miatt nem lehet azokra hatósági intézkedésekkel közvetlen befolyást gyakorolni.

Ugyancsak igen kedvezően lehet értékelni az infrastruktúra növekvő részesedését is, hangsúlyozni kell azonban, hogy e téren még mindig jelentős elmaradások vannak. Ha az infrastruktúrára eszközölt befektetéseket a lakosság fogyasztásával összevonva, komplex módon jellemezzük az életkörülmények javítását szolgáló nemzetijövedelem-rész alakulását — s ennek növekedését a nemzeti jövedelem növekedéséhez viszonyítjuk —, a következő képet kapjuk:

6. sz. ábra

Az életkörülmények javítását szolgáló nemzetijövedelem-rész növekedése a nemzeti jövedelem növekedéséhez viszonyítva

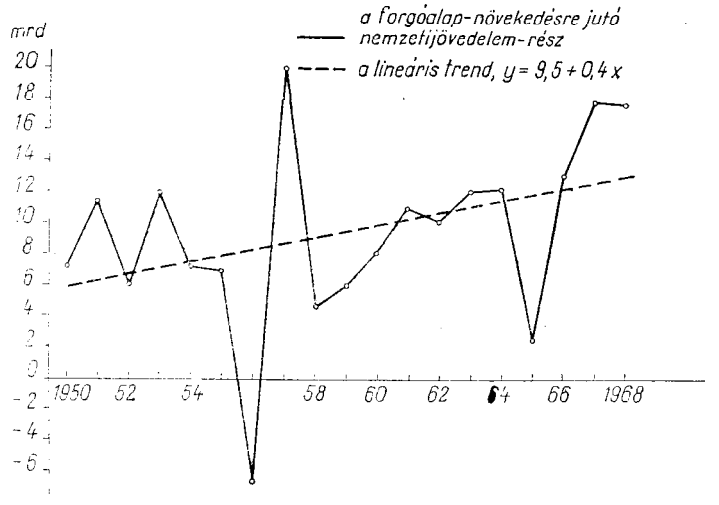
(Az 1950—1954. évek átlaga = 100)

A forgóalapok növekedése, a nemzeti jövedelem bizonyos fokú „elszivárgása" — bár aránya az első ötéves terv időszakához képest némileg mérséklődött — az időszak végén is változatlanul igen magas arányú, s a gazdaságfejlesztésre fordított befektetések hatékonysági problémái mellett ez a tény is jelzi, hogy népgazdaságunk nem kielégítő hatékonysággal, a megengedhetőnél nagyobb „súrlódási veszteséggel" működik.

7. sz. ábra

A forgóalapok növekedésének alakulása

Figyelmet érdemel, hogy a hagyományos felhalmozási alap összetevői közül a forgóalap-növekedés van a legszorosabb kapcsolatban a nemzeti jövedelem növekedési ütemével (a korrelációs együttható + 0,58). Ez arra enged következtetni, hogy a jelenlegi gazdasági (termelési) szerkezetben növekedési ütemünk gyorsulása jórészt az elszivárgás arányának növekedésében „realizálódott".

A forgóalap-növekedés belső struktúrájában is feltűnő „stabilitás" figyelhető meg: a készletnövekedés 5—6 százalék, a befejezetlen beruházások állományának növekedése 3 százalék körül mozog. (Ez utóbbi tekintetében az 1961—1965-ös időszak kivétel, ekkor a befejezetlen beruházások állománynövekedése a nemzeti jövedelemnek csupán 1 százalékát kötötte le.)

Logikailag nyilvánvaló, hogy a készletfelhalmozódás részben elkerülhetetlen kísérője a gazdasági fejlődésnek. Nemzetközi összehasonlítások mégis arra utalnak, hogy az elkerülhetetlennek minősíthető rész legfeljebb fele-harmada annak, ami nálunk évek óta felhalmozódik. Meixner László közli egy tanulmányában* azt a nemzetközi összehasonlítást, amely szerint a gazdaságilag fejlett tőkésországokban az 1959—1964-es években az átlagos készletnövekedés a bruttó nemzeti termékhez viszonyítva általában 0,2 és 1,5 százalék között mozgott. A legmagasabb arányt realizáló egy-két országban sem érte el a 3 százalékot. Ugyanezen idő alatt Magyarországon ez az arány 4,4 százalékot tett ki.

A szerző idézett tanulmányában megállapítja, hogy „a nemzetközi összehasonlítások alapján ... a gazdasági növekedés és a népgazdasági készletek változása között — legalábbis néhány évet felölelő periódusban — semmiféle függvényszerű kapcsolat nem mutatható ki. Kiegyensúlyozott gazdasági növekedés ... általában viszonylag kismértékű készletnövekedés mellett következett be, de végbe mehet a készletek stagnálása, sőt esetleges csökkenése mellett is. ... Tovább folytatva a következtetést: a készletek felhalmozódásának viszonylag magas aránya általában a gazdasági élet, a gazdálkodás rendjében fennálló valamilyen rendellenességre utal."**

A készletnövekedés mértékének a fejlett tőkésországokkal való összehasonlítása meglehetősen problematikus. Joggal merül fel az a gondolat, vagy ellenvetés, hogy a készletnövekedés mértéke tekintetében a velük szemben fennálló hátrányos helyzetünk éppen abból adódik, hogy ezek az országok nálunk fejlettebbek, fejlettebb technikával, technológiával, munkaszervezéssel stb. dolgoznak. Más szóval a készletnövekedés nálunk kialakult viszonylag magas szintje általános gazdasági fejlettségbeli hátrányunkból következik.

A különböző fejlettségű tőkésországok körében végzett összehasonlítás cáfolja ezt a nézetet. Megfigyelhető ugyanis, hogy nagyjából azonos fejlettségű országokban rendkívül eltérő készletnövekedési rátákkal találkozunk. (L. a következő oldal első táblázatát.)

Figyelemre méltó ebből a szempontból az is, hogy jelentősen különböző gazdasági fejlettségű országokban realizálódott — és realizálódik — nagyjából hasonló készletnövekedési ráta.

* Meixner László: A készletek szerepe a népgazdaságban és a készletváltozások mérhetősége a gazdasági előrejelzéseknél. Korszerű statisztikai törekvések Magyarországon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

** Meixner László: I. m. 173. l.

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem és a készletnövekedés néhány tőkésországban

Egy főre jutó nemzeti jövedelem ($)[a]	Ország	Készletnövekedés a bruttó nemzeti termék százalékában[b]
250— 300	Portugália	0,8
	Görögország	1,4
500— 700	Írország	0,6
	Olaszország	1,1
	Ausztria	2,8
900—1100	Belgium	0,2
	Norvégia	0,7
	Egyesült Királyság	1,2
	Franciaország	1,5
	Dánia	1,6
	NSZK	1,7
	Hollandia	2,3
	Svájc	2,3
1500	Svédország	0,9
2000	USA	0,8

a) 1960. évi adatok. Forrás Ehrlich Éva: Nemzeti jövedelmek dinamikus nemzetközi összehasonlítása naturális mutatókkal. Közgazdasági Szemle, 1968. február, 210—211. l.
b) Meixner László 1959—1964. évi adatai, kivéve Dánia, Görögország, Írország és Portugália adatát. Az utóbbi adatok 1950—1961. évekre vonatkozó saját számításaim. Forrás: Statistics of National Accounts 1950—1961. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris 1964.

Egy főre jutó nemzeti jövedelem ($)[a]	Ország	Készletnövekedés a bruttó nemzeti termék százalékában[b]
270	Portugália	0,6—0,8
600	Írország	
970	Norvégia	
2000	USA	

a), b) lásd az előző táblázat lábjegyzeteit.

Figyelmet érdemel, hogy a nálunk alacsonyabb fejlettségi színvonalú Görögországban vagy Portugáliában is a fejlett tőkésországokhoz hasonló volt a készletnövekedés rátája.

Mindezek az összefüggések nézetem szerint egyértelműen bizonyítják, hogy készletnövekedésünk mértéke nem gazdasági fejlettségünk általános színvonalával függ össze, nem valamilyen elkerülhetetlen szükségszerűség érvényesüléséről, hanem a termelési, az elosztási és a felhasználási folyamatokban rejlő komplex problémáról van szó.

A készletnövekedés mintegy 60 százaléka (1958—1967. évek adata) az anyagkészleteknél következett be. Ez arra utal, hogy nem kizárólag azzal a jelenséggel állunk szemben, amit némileg leegyszerűsítve így szoktunk megfogalmazni: termelésünk szerkezete nem igazodik a szükségletekhez, a termelés egy része készletként rakódik le. Részben valóban erről van szó, azonban nem csupán ez a probléma. A jelek szerint itt is érezteti hatását az a tény, hogy iparunk szerkezete bizonyos vonatkozásban nem teljesen felel meg általános műszaki-gazdasági fejlettségi szintünknek.

Az említett összefüggések mellett az is elég nyilvánvalónak látszik, hogy az „elszivárgás" túlzott mértéke nem csupán a népgazdaság szerkezeti problémáira vezethető vissza, következésképpen nem is szüntethető meg kizárólag a struktúraátalakítás eszközeivel. A fajlagosan igen magas forgóalap-lekötés minden bizonnyal összefüggésben van a vállalati együttműködés és a munkaszervezés adott színvonalával is (például anyagellátás biztonsága, szállítások ütemessége, határidők betartása mint az együttműködés elemi előfeltételei; továbbá programozás és általában a korszerű szervezés feltételei stb.). E téren pedig bőven találhatunk feltáratlan tartalékokat, rövidebb idő alatt is kézzel fogható eredménnyel biztató intézkedések lehetőségét.

E témakörben jelenleg jobbára még csupán feltevéseink vannak. A megnyugtatóan megalapozott állásfoglaláshoz még sok kutatásra, sokoldalú elemzésre van szükség, előljáróban két figyelmet érdemlő összefüggést említek meg. Az Ipargazdasági Kutató Csoport számításai szerint — és más számítások szerint is — a gépipar részesedése az ipari termelésből Magyarországon ugyanakkora, vagy magasabb, mint a Közös Piac fejlett ipari országaiban. Ez az összevetés az ipari termelés szerkezetének bizonyos aránytalanságát jelzi, ami a jelek szerint a készletnövekedés szerkezetében és alakulásában is éreztette hatását. Az utolsó tíz évben az ipar készletnövekedésének csaknem felét (45—50 százalékát) a gépipar készleteinek (anyag-, befejezetlentermék- és késztermékkészletek együtt) növekedése tette ki.

Még kevésbé fogadható el a befejezetlen beruházások állományának ugyancsak folyamatosan tapasztalható nagymértékű növekedése, ami a gazdálkodás bizonyos fogyatékosságaira — a beruházási források szétaprózottságára, a kivitelező kapacitások elégtelenségére, a kivitelezési idő rendszeres elhúzódására — hívja fel a figyelmet.

A mondottakat összevetve a forgóalap-növekedés 6—9 százalékos arányával, arra a következtetésre juthatunk, hogy a nemzeti jövedelemnek hozzávetőleg legkevesebb mintegy 4—5 százalékát évek óta szükségtelenül lekötöttük a társadalmi fejlődés elől. (Nagyjából ekkora összeggel számottevően javítani lehetne az alacsony jövedelmű rétegek helyzetén, meg lehetne oldani a még nem és már nem munkaképes korú lakossággal kapcsolatos társadalompolitikai problémáinkat, a családi pótlék és a nyugdíj *kielégítő* rendezését.)

Nem új dolgok ezek, talán nincs is olyan területe a gazdaságpolitikának, amivel az elmúlt másfél évtizedben annyit foglalkoztunk volna, mint éppen a gazdasági hatékonyság, a beruházásgazdaságosság, a készletek és a befejezetlen beruházások közismert problematikája. Ezekről a régóta felismert problémákról az előttünk álló tervidőszak egészséges fejlődésének biztosítása végett azért szükséges ismételten beszélni, mert a népgazdaság hatékonysági problémái az életszinvonal-emelés lehetőségeit, s ezen keresztül az egyéni és társadalmi „közérzetet" rontják; és mert e jelenségek megszüntetése nélkül alig leszünk képesek megoldani a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatában reánk váró feladatokat.

A nemzeti jövedelem felhasználásának gazdaságpolitikai célrendszerünk struktúrájában történő vizsgálata a többi között két lényeges dologra hívja fel a figyelmet:

— Egyfelől arra, hogy az elmúlt két évtized gazdasági folyamatai-

ban bizonyos stabilitás érvényesült: a felhasználás legfőbb arányai újratermelődtek.

— Másfelől arra, hogy e stabilitás — számos kedvező vonatkozása, illetve a társadalmi-gazdasági fejlődés kedvező jelenségei, számottevő eredményei mellett — a népgazdaság hatékonysága terén számottevő feltáratlan tartalékot kínál.

A két évtized legfőbb tanulsága tehát, hogy gazdaságunk jelentős tartalékokkal rendelkezik, amelyek politikai, társadalmi, gazdasági céljaink: az életkörülmények javítása, a kulturáltsági szint emelése, a gazdasági fejlődés ütemének gyorsítása érdekében minden bizonnyal mobilizálhatók. A közép- és hosszú távú tervnek elsősorban ennek célravezető módszereire kell választ találnia.

VISNEV, SZ. M.:

KÖZGAZDASÁGI PARAMÉTEREK

A könyv a hazai szakirodalomban szisztematikusan még fel nem dolgozott témakört mutat be. Rendszerbe foglalja ugyanis mindazokat az ismereteket és módszertani elveket, amelyek a tudatos, közgazdaságilag megalapozott matematikai közgazdaságtani modellalkotásban nélkülözhetetlenek.

A népgazdaság tudatos irányítását nagymértékben segíthetik a gazdaságmatematikai modellek, egyrészt szigorú logikai felépítésük, másrészt mennyiségi meghatározottságuk révén. A modellek egyik csoportját a leíró és előrejelző modellek alkotják, másik csoportját pedig azok, amelyekkel az irányító hatások megtervezhetők. A szerző rendszeres formában feldolgozza a közgazdasági modellek építőelemeit: a közgazdasági paramétereket. A „paraméter" szóval azokat a mérhető mennyiségeket jelöli, amelyek a népgazdaság struktúráját, állapotát, színvonalát és mindenekelőtt a gazdasági fejlődés folyamatát jellemzik. Módszertani szempontból a szerző arra törekszik, hogy e paraméterek objektív, az egész népgazdasági cselekvéstérre érvényes összefüggéseit kimutassa, amelyeket konkrét modellek kialakításánál a gazdasági tartalom és a strukturális kapcsolatok helyes visszatükrözése érdekében figyelembe kell venni.

A könyv rendkívül gazdag anyaga a tudományos állásfoglalások széles skáláját elemzi és kritikusan tárgyalja. Értékes tulajdonsága, hogy gyakran szembeállítja a polgári és a szocialista közgazdasági szemléletet, nemegyszer elmélettörténeti hivatkozásokkal segíti a tárgyalt fogalmak mélyebb megértését. A korszerűen és nagy tárgyi tudással megírt munkát a makroökonómiai vagy mikroökonómiai vizsgálatokkal foglalkozó szakemberek, közgazdászok eredményesen hasznosíthatják.

192 l., fűzve 23,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

RIPP GÉZA:

Politikai gazdaságtan és ideológia*

A mai polgári társadalomtudományok uralkodó áramlatai fontos feladatuknak tartják, hogy a tudományt és az ideológiát elvileg szembeállítsák egymással és egymást kizáró ellentétként fogják őket fel. Ezek az irányzatok a *tudomány ideológiátlanításának* és az *ideológia tudománytalanításának* jelszavát tűzik zászlójukra.

A tudománynak és az ideológiának az ilyen elvi szembeállítását különösen plasztikusan fogalmazta meg az amerikai D. Bell, amikor kijelentette: a tudós azt tekinti feladatának, hogy *megértse* a világot, az ideológus pedig azt, hogy *megváltoztassa*. A megértés és a megváltoztatás funkciójának ez a radikális szétválasztása a tudomány és az ideológia szerepének és szemléletének a teljesen eltérő voltát van hivatva igazolni: a tudomány jellegénél fogva nem léphet fel a valóság gyökeres megváltoztatásának programjával, az ideológia pedig a társadalom forradalmi átalakulásának indokolásában nem hivatkozhat tudományos érvekre. Ez a felfogás a társadalomtudományokat az empirizmus ketrecébe zárja és a fennálló állapot dicsőítőjévé teszi, az ideológiát pedig eleve valamiféle szubjektivista voluntarizmus eszmei kifejezőjének tekinti.

A tudomány és az ideológia szerepének effajta meghatározása nyilvánvalóan főként a marxizmus ellen irányul. Hiszen a marxizmus mint olyan forradalmi tömegmozgalom ideológiája lép fel, amely azt igényli, hogy a társadalmi fejlődés folyamatának a tudományos értelmezésén alapul. Viszont a tudomány ideológiátlanításának és az ideológia tudománytalanításának felfogása ebben az igényben megoldhatatlan belső ellentmondást lát. Ebből az állítólagos ellentmondásból a polgári ideológusok kétféle következtetést szoktak levonni: vagy azt, hogy a marxizmus egészében csak ideológia, és így a társadalmi viszonyok tudományos magyarázatára semmiként sem tarthat igényt; vagy pedig azt, hogy a marxizmus *részben* ideológia és *részben* tudomány. Ez az utóbbi felfogás a marxizmusból ideológiának minősíti mindazt, amit a proletariátus osztályérdekei megfogalmazásának tekint, de hajlandó tudománynak — az empirista relativizmus értelmezésében: felhasználható „munkahipotézisnek" — elismerni a valóság marxista vizsgálatának néhány általános módszertani eljárását. Ebből a nézőpontból úgy látszik, hogy a marxizmusnak sem az elvetése, sem az elfogadása nem

* Az „Új irányzatok a modern polgári gazdaságtanban" címmel a Magyar Tudományos Akadémia által Budapesten 1970. június 1–3-án rendezett nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadás.

járható út, hanem arra kell törekedni, hogy a marxizmuson belül a tudományos és az ideologikus elemeket elválasszák egymástól.

A burzsoá ideológia különféle irányzatainak magyarázatot kell adniuk arra a ma már kétségbevonhatatlan tényre, hogy a marxizmus a jelenkor társadalmi átalakulásainak a legfontosabb eszmei mozgatóereje. A legegyszerűbb és a legkézenfekvőbb érvnek erre az kínálkozik, hogy a marxizmus hatását a vallás analógiájára magyarázzák. J. M. Keynes egy először 1925-ben megjelent írásában, még a 20-as évek közepének öntelt burzsoájának hangján, így írt erről: „Mi annyira gyűlöljük a kommunizmust mint vallást, hogy eltúlozzuk gazdasági hatékonytalanságát; és annyira befolyásol minket ez a gazdasági hatékonytalanság, hogy mint vallást alábecsüljük".[1] Éppen harminc évvel később R. Aron — aki ekkor már nem beszélhetett oly magától értetődően a kommunizmus gazdasági hatékonytalanságáról — eképpen próbálta a marxizmus tagadhatatlan térhódítása ellenére ennek tudományos voltát jogosulatlannak minősíteni: „A kommunista hatalom térhódítása éppúgy nem bizonyítja az elmélet igazságát, mint ahogy Mohamed hódításai sem bizonyították az Izlám igazságát."[2]

De a marxizmus hatásának az ilyen könnyed elintézése a burzsoá ideológusok jó része számára is mind elfogadhatatlanabb. Így J. A. Schumpeter — bár megjegyezte: „A marxizmus egy fontos értelemben *vallás*" —, de rögtön hozzátette, hogy ezzel önmagában a marxizmus befolyását nem lehet megmagyarázni, mivel „. . . az emberiség gyorsan elfelejti azoknak a nevét, akik a librettókat írják politikai operáik számára."[3] Schumpeter — aki Haberler szerint egész életében a marxi rendszer nagyságának vonzása alatt állt — ezért Marx hatásának tartósságát és fokozódását azzal magyarázta, hogy személyében a tudomány géniusza és a vallás prófétája egyesült.

Schumpeterhez hasonlóan J. Robinson is a tudomány és a vallás keverékének tüntette fel a marxizmust és az állítólagos vallásos jelleg előretörését éppen azzal igyekezett indokolni, hogy a marxizmus egy hatalmas, az egész társadalmat alapjaiban átformáló tömegmozgalom számára akart eszmei iránytűként szolgálni. Szerinte: „Az ideológiára való hivatkozás út a hithez. És a hittel a tudomány fejlődése megakad. És elkerülhetetlen volt, hogy így történjék. Egy forradalmi mozgalomnak hitre van szüksége . . . A marxizmus tudományos vonatkozásának utat kellett engednie egy hitvallás szükségessége előtt."[4]

Ma már a burzsoá ideológusok egész sora Marx múlhatatlan érdemének tekinti, hogy a különböző társadalmi eszmék keletkezési forrásait meghatározott osztályhelyzetre vezette vissza és ez eszmék tartalmában osztályérdekek kifejezését ismerte fel. De ezzel az elismeréssel az is együtt jár, hogy a tudomány és ideológia szétválasztását a marxizmuson belül magával Marxszal akarják igazolni. Ennek a kísérletnek a legrangosabb és mindmáig legbefolyásosabb képviselője, Mannheim Károly így érvelt e mellett: „Többé már nem a szocialista gondolkodók ki-

[1] J. M. Keynes: Essays in Persuasion. London, 1931. 306. l.
[2] R. Aron: L'opium des intellectuels. Párizs, 1955. 326. l.
[3] J. A. Schumpeter: Ten Great Economists: from Marx to Keynes. New York, 1965. 5–6. l.
[4] J. Robinson: Marxism: Religion and Science. Collected Economic Papers. Oxford, 1965. III. kötet. 150. l.

váltsága, hogy a burzsoá gondolkodást ideológiai alapjaira visszavezessék és ezáltal diszkreditálják... A gondolkodásnak és az eszméknek mint ideológiáknak az elemzése túlságosan széles körű alkalmazásra nyújt lehetőséget és túl fontos fegyver ahhoz, hogy bármely párt állandó monopóliuma legyen. Semmi sem akadályozhatja meg a marxizmus ellenfeleit, hogy ők maguk is fölhasználják ezt a fegyvert és magára a marxizmusra alkalmazzák."[5] Mannheim nyomán Schumpeter a marxi ideológia-felfogás elleni döntő érvet éppen abban az állításban vélte megtalálni, hogy Marx nagyon tudatában volt azoknak a gondolati rendszereknek az ideológiai voltával, amelyekkel nem rokonszenvezett, viszont „teljesen vak volt a saját rendszerében jelenlevő ideológiai elemek iránt".[6]

A tudomány és az ideológia viszonya a marxizmus megvilágításában

Mannheim — és követőinek hosszú sora — azonban a marxizmus felfogását a relativizmus pozíciójából értelmezi át, amikor a társadalmi elméleteknek az osztálygyökereikre való visszavezetésében — vagyis ideológiai jellegük feltárásában — elégséges érvet lát ahhoz, hogy ezeknek az elméleteknek a pusztán partikuláris érvényű részigazságokon túlmenő tudományos voltát kétségbe vonja. A marxizmus felfogásában a társadalmi eszmék ideológiai voltának a kimutatása egyáltalán nem egyértelmű azzal, hogy ez önmagában kritérium lehessen tudományos jellegük eldöntésénél. Hiszen az ideológia — lényegét tekintve — a társadalmi helyzet összetevőinek és a társadalmi konfliktusok tartalmának a tudatosítása egy meghatározott osztály szempontjából, s ez elvontan nézve éppúgy nem zárja ki, mint ahogy nem is feltételezi a társadalmi valóság objektív összefüggéseinek a tudományosan adekvát kifejezését.

A társadalmi eszméknek az osztályhelyzetre való visszavezetése *szükséges, de nem elégséges* feltétel valamely felfogás tudományos megítéléséhez. A marxizmust nem utolsósorban ez a különbségtevés választja el attól a vulgáris szociologizmustól, amivé Mannheim és követői a történelmi materializmust átalakítani igyekeztek. Erre a különbségre — a sok egyéb kínálkozó példa mellett — éles fényt vet az a mód, ahogyan Marx az általa igen nagyra becsült Ricardo elméletét megítélte.

Marx Ricardóról szóló kritikájában a kiindulópont kétségkívül az *ipari* burzsoázia konkrét osztályhelyzetének és osztályérdekének a feltárása volt, s ezzel együtt annak meghatározása, hogy ez a pozíció menynyiben van összhangban a társadalmi valóság objektív, tudományos igényű vizsgálatával. Ezért állította Marx: „Ricardo a maga korában joggal tekinti a tőkés termelési módot a legelőnyösebbnek egyáltalában a termelés számára, a legelőnyösebbnek a gazdagság létrehozására."[7]

De hát ez a kiindulópont lényegében azonos volt az adott korszak valamennyi polgári közgazdászánál. Ha a politikai gazdaságtani elméletek pusztán mechanikusan visszatükröznék egy adott korszak meg-

[5] K. Mannheim: Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge. London, 1936. 67. l.
[6] J. A. Schumpeter: History of Economic Analysis. New York, 1954. 36. l.
[7] K. Marx: Értéktöbblet-elméletek. Második rész. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 100. l.

határozott osztályának érdekeit, akkor ezek között az elméletek között legföljebb formális különbségek lehetnének. Ricardót éppen az emelte magasan a kor összes közgazdásza fölé — beleértve az ún. Ricardo-iskola tagjait is —, hogy egyrészt az adott kiindulási pozícióból a lehetséges legmesszebbre ment el a korszak alapvető társadalmi összefüggéseinek és fejlődési tendenciáinak elemzésében, és hogy másrészt a rá jellemző tudományos becsületesség nem riasztotta vissza az ezekből a társadalmi összefüggésekből és fejlődési tendenciákból fakadó következtetések, ellentmondások nyílt kimondásától. Marx Ricardo nagy tudományos érdemének éppen azt tekintette, hogy mind a földbirtokosokat és a burzsoáziát, mind a proletariátust mindenfajta szépítgetés nélkül annak tüntette fel, amik a tőkés termelési mód adott időszaka történelmi szerepének a tudományos értelmezéséből következően ténylegesen voltak.

„Ricardo kíméletlensége tehát" — írta Marx — „nemcsak *tudományosan becsületes* volt, hanem *tudományosan kötelező* is álláspontja számára. De ezért számára egész közömbös is, hogy a termelőerők továbbfejlődése földtulajdont üt-e agyon vagy munkást. Ha ez a haladás elértékteleníti az ipari burzsoázia tőkéjét, ezt ő éppúgy üdvözli. Ha a munka termelőerejének fejlődése a *meglevő* állótőkét felére értékteleníti, mi van abban, mondja Ricardo. Az emberi munka termelékenysége megkétszereződött. Itt van tehát *tudományos becsületesség*. Ha Ricardo felfogása egészében az *ipari burzsoázia* érdekében áll, akkor csak *mert* és *amennyiben* ennek érdeke egybeesik a termelésnek vagy az emberi munka termelő kifejlődésének az érdekével. Ahol ellentétbe kerül vele, ott Ricardo éppoly *kíméletlen* a burzsoáziával szemben, mint egyébként a proletariátussal és az arisztokráciával szemben."[8]

Ricardo a munka termelőerejének fejlődésében egy olyan tendenciát ismert fel, amely az adott helyzetben összhangban volt ugyan a kapitalizmus történelmi szerepe indokolásával, de amelynek megközelítésével a társadalmi fejlődésnek egy általánosabb, végeredményben a kapitalizmuson túlvezető kritériumát is körvonalazta, anélkül azonban, hogy ezt a maga számára tudatosította — vagy tudatosíthatta — volna. Ebből a felismerésből implicite az is következett, hogy a kapitalizmus csak addig jogosult, ameddig fennmaradása nem gátolja ennek az általánosabb érvényű kritériumnak az érvényesülését. Vagyis Ricardo lényegében mindent kimondott, amit az adott társadalmi pozícióból a tőkés gazdaság belső természetéről tudományosan fel lehetett fogni, még akkor is, ha ezek a következtetések már az ő életében sem voltak teljesen ínyére még a hozzá legközelebb álló ipari burzsoáziának sem. Az ő ökonómiai elemzése elkerüli az apológiát, *az adott helyzetben is fölismerhető tudományos következtetések rovására való megalkuvást.*

Ricardo elméletének a súlyos belső ellentmondásai éppen azzal függtek össze, hogy ő ugyan a termelőerők fejlődésében a társadalmi haladás legáltalánosabb kritériumát ismerte fel, de egyúttal a *termelés tőkés formája* számára a *termelés abszolút formája* volt. Bár az ő korában a termelőerők fejlődési követelményeinek a termelés tőkés módjával való összekötése indokolt volt, de az ennek az összekapcsolásnak a történel-

[8] I. m. 101. l.

mileg korlátozott indokoltságát figyelmen kívül hagyó szemlélet nála odavezetett, hogy a termelés növelésének a termelőerőkben potenciálisan meglevő lehetőségei és e potenciális lehetőségeknek a kapitalista termelési viszonyok által determinált feltételei és mozgatórugói kibogozhatatlanul összefonódtak egymással.

Ennek következményeire mutatott rá Ricardóról szólva Marx: „A polgári termelést pusztán a használati értékért való termeléssé változtatja, ami igen szép nézet egy a *csereérték* uralma alatt álló termelési módról. A polgári gazdagság sajátos formáját olyasvalaminek tekinti, ami csak formális, a termelés tartalmát nem ragadja meg. Ezért tagadja a polgári termelésnek a válságokban kitörő ellentmondásait is. Ezért az egészen téves felfogása a pénzről. Ezért nem veszi egyáltalán tekintetbe a tőke termelési folyamatánál sem a forgalmi folyamatot, amennyiben ez az áruk átalakulását, a tőke pénzzé átváltozásának szükségességét zárja magába."[9]

És ezt a fatális elméleti tévedést éppen az a Ricardo követte el, aki a legkövetkezetesebben vezette vissza a tőkés termelés szereplőit arra a funkcióra, amelyet ezek ebben a rendszerben ténylegesen betöltöttek — aki a munkást minden szentimentalizmus nélkül pusztán értéktöbbletet termelő gépnek ábrázolta, a tőkést pedig olyan gépnek, amely ezt az értéktöbbletet tőkévé változtatja. Éppen a társadalmi haladás legáltalánosabb kritériumát megsejtő és a következtetéseit erre építő Ricardo kényszerült arra, hogy a termelőerők fejlődésének a tőkés gazdaság természetéből folyó sajátos feltételeit negligálja, míg az ezzel a kritériummal szemben retrográd álláspontot elfoglaló apologéta Malthus — bármennyire torz formában is — rá tudott mutatni a tőkés gazdaság fejlődésének „diszharmóniáira".

Ricardo elméleti ellentmondásainak objektív alapja az, hogy a kapitalizmus a történelmi fejlődésnek szükségszerű, de átmeneti szakasza. E kettősség tudományosan adekvát kifejezésének a feltételei Ricardo korában még nem voltak meg; a tőkés rend átmeneti jellege még nem volt tudományosan bizonyítható következtetés, s kimondásának hiánya ezért nem tekinthető a fennálló viszonyok apológiájának. A kapitalizmus átmeneti jellegére utaló ellentmondások csak csírájukban léteztek, s ezek legföljebb utópikus elméletek kigondolására, vagy a kapitalizmus történelmi szerepével végeredményben szembeforduló (Sismondi), illetve e funkció megvalósítását fékező (Malthus) nézetek kifejtésére nyújtottak lehetőséget.

Ricardo elméleti tévedései tehát nem egyszerűen osztálykorlátaiból fakadtak, hanem — az e tévedésekbe belejátszó szubjektív tényezőktől eltekintve — a tudományos megismerés történelmi korlátaiból *is*.

Egy adott osztályhelyzetből való kiindulás nem feltétlenül mond ellent az olyan következtetéseknek, amelyek *némely vonatkozásban* ellentétesek a kiindulási pozíció által sugallt konklúziókkal. Ricardo nem azt tette, hogy egyszerűen a politikai gazdaságtan nyelvére fordította le egy adott osztály érdekeit, hanem egy meghatározott osztálypozíció nézőpontjából tudományosan elemezte korának társadalmi-gazdasági viszonyait és fejlődési tendenciáit. Az osztályhelyzet és a politikai gazdaságtani koncepció közti összefüggés korántsem mechanikus. Igaz, Ricardo

[9] I. m. Harmadik rész. 1963. 44. l.

nem látott túl a kapitalizmus perspektíváján, de ezen belül olyan eredményekre jutott, amelyek később e perspektíva túlhaladásának alapjául szolgálhattak. Hiszen Ricardo egyrészt a társadalmi haladásnak egy olyan kritériumát közelítette meg, amelynek a kapitalizmus legföljebb csak időlegesen tehetett eleget, másrészt pedig fölhívta a figyelmet a proletariátus és a burzsoázia érdekei közti antagonizmusra.

Mindez az ideológia és a tudomány kapcsolatának a bonyolult voltára utal a politikai gazdaságtani elméletekben. A tudományos megismerést *pusztán* az osztályhelyzet függvényének tekintő vulgáris szociologizmus a történelmi materializmus karikatúrája csupán, de erre a karikatúrára a burzsoá teóriák szubjektivista relativizmusának nélkülözhetetlen szüksége van, mivel rá hivatkozva állíthatja: minden ideológia szükségképpen egyoldalúan tükrözi a valóságot, s ezért eleve jogosulatlanul igényli a társadalmi valóság objektív érvényű vizsgálatát. A marxizmus szembeszáll mind azzal a felfogással, hogy a tudományos elméletek csak meghatározott osztályérdekek mechanikus visszatükröződései, mind azzal az állásponttal, amely az osztályhelyzet végső fokon determináló befolyásából az ideológia és a tudomány összeférhetetlenségére következtet.

Általánosan megfogalmazva: a tudományos megismerés és az ideológia akkor *eshet* egybe, ha az alapvető osztályérdek a társadalmi valóság *totalitásának* — és nem részleteinek — a tudományosan adekvát feltárását igényli. Ezért az ideológia éppúgy lehet „hamis tudat", mint osztályérdekek és a társadalmi valóságot meghatározó szükségszerűségek tudományos megfogalmazása.

Az ideológia és a tudomány egybeesésének azonban nemcsak a társadalom szerkezetéből folyó feltételei vannak, hanem szorosabb értelemben vett tudományos feltételei is, amelyek tekintettel vannak a tudományos megismerés történelmi korlátaira is. Az ideológia és a tudomány viszonyát mindezektől eltekintve vizsgálni — ami oly kedvelt eljárás az „általános" és „örökérvényű" definíciókat gyártó polgári teoretikusok között — csak tartalmatlan formalizmushoz vezethet.

A tudományos haladás szempontjából — első megközelítésben — a természet- és a társadalomtudományok között az a különbség, hogy az előbbiek előtt elvileg — legalábbis a kapitalizmus kialakulása után — csak a tudományos megismerés történelmi korlátjai (és a tudomány képviselőinek szubjektív adottságai) jelentenek akadályt, viszont a társadalomtudományoknál a haladásnak a társadalom osztályszerkezetéből fakadó feltételei is vannak. (Valójában a természettudományok fejlődése sem független a társadalmi rendszer jellegétől, hiszen ez például igen jelentősen befolyásolja a tudományos fejlesztésre fordított erőforrások nagyságát s különösen ezek megoszlását.) De az ideológiai elem jelenléte nem szükségképpen nehezíti, hanem könnyítheti, gyorsíthatja is a tudományos felfedezéseket. Hiszen az alapvető osztályérdekek hatalmas nyomást fejthetnek ki a társadalmi valóság tudományos feltárására, ha ezek az érdekek ezzel a céllal összhangban vannak. És ez a nyomás még akkor is érvényesülhet, ha az alapvető osztályérdek ellentétes a társadalmi valóság *totalitásának* tudományos vizsgálatával, de megkívánhatja némely *részterületének* a többé-kevésbé valósághű megismerését. Pontosan ez a helyzet az állami monopolkapitalizmus idején, amikor a bur-

zsoázia osztályérdekei egyszerre követelik meg a társadalmi valóság *totalitásának* az ideológiailag eltorzított, apologetikus ábrázolását és némely *részösszefüggésének* a megközelítően pontos leírását, mivel enélkül a mai tőkés gazdaság funkcióképessége nem volna biztosítható. Ebben az esetben az ideológia és a tudomány — a lényeget tekintve — szemben állnak egymással, de ez a szembenállás még itt sem abszolút érvényű.

A tudomány és az ideológia nem időleges, hanem tartós egybeesésének objektív feltétele a marxizmus esetében éppen az, hogy a proletariátus alapvető osztályérdekei a társadalmi valóság *totalitásának* történelmileg nem korlátozott megismerését nemcsak lehetővé teszik, hanem meg is követelik. Ehhez a megállapításhoz azonban két kiegészítő megjegyzést kell fűzni. *Először:* a valóság totalitásának megismerésére való törekvés a proletariátus osztálypozíciójából akkor válik lehetségessé, amikor a kapitalizmus olyan fejlettségi fokot ér el, hogy a tőkés rend átmeneti volta tudományosan bizonyíthatóvá lett. A proletariátus *közvetlen osztályérdekének* a pusztán empirikus felismerése és kifejezése, valamint a társadalmi fejlődés objektív tendenciáinak a munkásosztály helyzetéből kiinduló átfogó érvényű tudományos elemzése között minőségi különbség van, ami a reformista és a forradalmi munkáspolitika szétválasztásának elvi alapja. *Másodszor:* a tudományos megismerésnek minden adott időszakban a marxizmusnál is megvannak a történelmi korlátai, de a következetes tudományos haladásnak és a tudományos következtetések kimondásának a munkásosztály objektív létfeltételeiből következő gátjai nincsenek. Mindezek mellett természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy a jelen esetben a tudományos haladás objektív *lehetősége* áll fenn, e lehetőség realizálása viszont szubjektív tényezőktől függ. Ez azt jelenti, hogy e lehetőség és a realizálása közti teljes összhang éppúgy megvalósulhat, mint ahogy előfordulhat az is, hogy a kettő között éles ellentmondás keletkezik.

A tudomány és ideológia benső kapcsolatának a mélyebb összefüggésére mutatott rá Lenin, amikor hangoztatta: a múlt század negyvenes éveinek végén már érett formában kidolgozott materialista társadalomfelfogás még csak *hipotézis* volt, és e hipotézis *A tőke* kidolgozásával vált *tudományos bizonyossággá.* A materialista társadalomfelfogás lehetővé tette, hogy Marx és Engels már *A kommunista párt kiáltványában* a kapitalizmus történelmi szerepét, általános fejlődési tendenciáit, mozgatórugóit és perspektíváját, valamint az ezek alapjául szolgáló társadalmi konfliktusokat — lényegét tekintve — mindmáig érvényes módon feltárja. De a tudományos bizonyításhoz ezután még szükség volt arra, hogy Marx ezeknek az általános érvényű fejlődési tendenciáknak a megvalósulását a tőkés termelési viszonyok általános érvényű jellemzésével és *a kapitalizmus egy adott korszakának a politikai gazdaságtani analízisével* konkrét formában bemutassa. Vagyis a marxizmusban elválaszthatatlanul egyesül a társadalmi fejlődés általános tendenciáinak feltárására való törekvés a „konkrét helyzet konkrét elemzésével", így kerülve ki az absztrakt történelemfilozófia és az empirikus leírás hamis alternatíváinak buktatóit.

Ennek a kettős követelménynek az összekapcsolása minden korban a marxizmus lényegéhez tartozik. Hiszen ismeretes, hogy a múlt század negyvenes éveinek végén a szocializmus győzelmét Marx és Engels még

nagyon közelinek vélték. Bármennyire helyesen emelték is ki tehát a tőkés fejlődés legáltalánosabb tendenciáit, ez önmagában nem zárta ki, hogy bizonyos illúziók is szerepet játszhassanak gondolkodásukban. S ennek nemcsak olyan szubjektív okai voltak, hogy mint forradalmárok szívesen látták közelinek azt, amit el akartak érni — az ilyen szubjektív forrásokat a társadalmi változások megítélésénél sohasem lehet teljesen kiapasztani —, hanem olyan okai is, hogy még hiányzott a tőkés termelési mód adott korszaka és a belőle folyó mozgástörvényeknek az az ismerete, amely a termelési viszonyok lényeges belső összefüggéseinek totalitásán alapuló elemzés eredményeként jött létre. Ugyanezt a feladatot oldotta meg a maga korában Lenin, amikor a tőkés társadalom fejlődésének legáltalánosabb tendenciáinak érvényesülését és *A tőke* gazdasági analízisét a kapitalizmus új korszaka, az *imperializmus* tudományos elemzésének következtetéseivel kapcsolta össze. Ez az összekapcsolás az általános tendenciáknak élesebb megvilágítást és konkrét tartalmat adott, s egyben lehetővé tette, hogy az imperializmus tudományos elemzése szervesen beleilleszkedjék — elválaszthatatlan kiegészítését alkossa — a marxizmus elméletének. E kettős feladat megoldása az általános feltétele annak, hogy a tudomány és az ideológia egysége a marxizmuson belül megmaradjon.

Megtévesztő ezért az olyan felfogás, amely a tudomány és az ideológia viszonyát a marxizmuson belül úgy képzeli el, hogy a tudomány funkciója a megismerés, az ideológiáé pedig a gyakorlati-társadalmi cselekvésre való ösztönzés. Ezt a nézetet L. Althusser fogalmazta meg a leghatározottabban: „... az ideológiát mint képzetek rendszerét az különbözteti meg a tudománytól, hogy nála a gyakorlati-társadalmi funkció túlsúlyban van az elméleti funkcióval (vagy az ismeretek szerzésének funkciójával) szemben."[10] Ebben az állásfoglalásban a tudomány szerepe teljesen passzív, a megismerésre korlátozódik, s az aktív szerep a tudománytól elvileg különböző ideológiának jut. A megismerés és a tömegekre való hatás funkciójának ez az elvi megkülönböztetése arra szolgál, hogy igazolja a tudomány és az ideológia szétválasztását a marxizmuson belül: a tömegek mozgósításához nem elég a marxizmus elméletének a munkásmozgalomba való bevitele, hanem ehhez a marxizmust ideologikus — nem tudományos — elemekkel is ki kell egészíteni. A végeredmény itt is hasonló, mint a bevezetőben említett polgári teoretikusoknál: a világ megismerésének és megváltoztatásának a funkciója gyökeresen elválik egymástól, s a tömegmozgalom befolyása a tudományos tételek háttérbe szorulását idézi elő az ún. ideologikus elemek javára.

Kétségtelen, hogy a marxizmus hatása már régóta túlnő azoknak a körén, akiknek módjuk van a marxista elmélet igazán beható tanulmányozására és megismerésére. De ebből még nem következik, hogy a tömeghatás céljából a marxizmus elméletét nem tudományos értelemben vett ideologikus, sőt vallásos jellegű elemekkel kell kiegészíteni. E probléma megoldására igen találóan mutatott rá Engels *A tőke* angol kiadásához 1886-ban írt előszavában: „A »Tőkét« a kontinensen gyakran nevezik a »munkásosztály bibliájának«. Azok közül, akik a munkásosztály nagy mozgalmát ismerik, senki sem tagadhatja, hogy az ebben a műben levont végkövetkeztetések napról napra egyre inkább e mozgalom alap-

[10] L. Althusser: Pour Marx. Párizs, 1966. 238. l.

elveivé válnak . . . hogy a munkásosztály e végkövetkeztetésekben mindenütt egyre inkább felismeri helyzetének és törekvéseinek legmegfelelőbb kifejezését."[11]

Engels itt élesen világít meg egy látszólagos ellentmondást. *A tőke* közismerten a legszigorúbb tudományossággal megírt mű, amely legcsekélyebb engedményt sem tesz a tudományosság rovására. Ennek ellenére a benne kifejtett eszmék olyan mély érzelmi hatást váltottak és váltanak ki az emberek millióiból, hogy indokoltan nevezték a „munkásosztály bibliájának". De ez a mű nem valamilyen „proletármennyországot" ígért — amint azt például Bertrand Russell és Arnold Toynbee állították —, hanem olyan *végkövetkeztetéseket* adott, amelyekben a munkásosztály „mindenütt egyre inkább felismeri helyzetének és törekvéseinek legmegfelelőbb kifejezését".

A tőke — és általában a marxizmus—leninizmus — egyedülálló sajátossága éppen abban van, hogy nem a mitológia, hanem a tudomány módszereivel képes tömeghatást kiváltani. Idézett művében maga Mannheim is elismerte: a fasizmussal ellentétben a marxizmust az jellemzi, hogy a tömegek befolyásolásának mindenfajta irracionális módszerével lényegéből kifolyólag szembenáll. Sőt a sok tekintetben az ő nyomait követő Hayek egyenesen a „Descartes—Hegel—Marx iskola szélsőséges racionalizmusát"[12] kárhoztatta. *A tőké*-ben a tudományos elemzésből adódnak azok a végkövetkeztetések, amelyekben a munkásosztály, a társadalom haladó erői fölismerik saját tapasztalataiknak általánosítását — a társadalomban elfoglalt helyzetüket és a cselekvésnek azt az irányát, amely ebből a helyzetből folyik. A tudomány és ideológia egysége a marxizmusban azt jelenti, hogy benne a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeinek kifejezése és a proletariátus osztályérdekeinek megfogalmazása egybeesik.

A tudomány és az ideológia egységének a megőrzése a marxizmusban minden korszakban *lehetőség* és *feladat*, nem pedig eleve adott eredmény. Ezért előfordulhat, hogy a tudománynak és az ideológiának ez az egysége megbomlik, s a munkásmozgalomba a marxizmusnak ellentmondó, nem tudományos jellegű ideologikus elemek is beszűremkedhetnek és teret hódíthatnak. Sőt a tudományos tételek helyébe vallásos jellegű hitelvek léphetnek, amint ez például Kínában a marxizmusnak a maoizmus általi eltorzítása során végbement. Az ilyen torzulások azonban nem a tömegmozgalomra való eszmei hatás szükségszerű következményei, ahogy a burzsoá ideológusok állítják, hanem éppen ellenkezőleg annak a kifejeződései, hogy az adott helyzet elemzéséből nem tudtak olyan következtetésekre jutni, amelyekben a munkásosztály „felismerheti helyzetének és törekvéseinek a legmegfelelőbb kifejezését". De ezek a torzulások nyilvánvalóan nem a munkásmozgalom előrehaladását, hanem akadályozását szolgálják, vagyis egyáltalában nem a tömegmozgalom valóságos szükségletéből fakadnak.

[11] Marx—Engels Művei. 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 30. l.
[12] F. A. Hayek: Studies in Philosophy, Politics and Economics. London, 1967. 95. l.

A relativizálás tendenciája a polgári közgazdaságtanban és a marxizmus relativizáló interpretációja

A marxizmustól elválaszthatatlan történelmi szemlélet magában foglalja a relativitás *mozzanatát,* de csak a tudományos megismerés folyamatában kifejeződő igazságnak a valóság teljességét egyre jobban megközelítő, de ezt soha ki nem merítő jellege értelmében, és nem a tudományos megismerés objektivitását tagadó relativizmus felfogásában. A történelmi és logikai elemzés szétválaszthatatlanságának elve a marxizmusban éppen a valóság és a megismerés közti reláció ilyen értelmezésén alapul. A relativizálás tendenciája és a marxizmusnak ezzel együtt járó relativizáló interpretációja a burzsoá ideológiában viszont abból a nézőpontból következik, amely a valóság és a tudományos megismerés viszonyában meglevő relativitás mozzanatát abszolutizálja, s ezzel együtt a történelmi és a logikai elemzést egymástól elvileg elválasztja.

Erre a tendenciára csírájában először — W. Sombartnak Marx gazdasági nézeteit ekkor még nagyon elismerően méltató ismertetésével kapcsolatban — Engels mutatott rá *A tőke* III. kötetéhez 1895-ben írt *Pótlás*-ában. Engels itt szembefordult azokkal a nézetekkel, amelyek a marxi értékelméletben és az értéktörvényben pusztán logikai konstrukciót vagy hipotézist láttak, és a következőket írta róluk: „Sem Sombart, sem Schmidt . . . nem veszik eléggé tekintetbe, hogy itt nemcsak tisztára logikai, hanem történelmi folyamatról és ennek gondolatbeli magyarázó visszatükrözéséről . . . e folyamat belső összefüggéseinek logikai nyomonkövetéséről van szó."[13]

A logikainak és a történetinek ez az itt még csak csírájában jelentkező szétválasztása valójában módszertani alapvetés volt az egész modern polgári társadalomfelfogás — és ezen belül a politikai gazdaságtan — számára. Ez az álláspont a tudományos kategóriák és törvények alapvető kritériumává nem az objektív valóság visszatükrözését tette, hanem — erről az igényről eleve lemondva — az elvontan felfogott racionális cselekvésnek megfelelő „módszertani célszerűséget" és ezért „ez az eljárás mit sem tár fel arra vonatkozólag, hogy a valóságban mennyiben determinálja a célok racionális mérlegelése a *tényleges* cselekvést és mennyire nem".[14] A logikainak és a történetinek a szétválasztásából szükségképpen adódott, hogy ez a szemlélet a tudományos absztrakciókat pusztán meghatározott célszerűségi megfontolásoknak eleget tevő logikai konstrukcióknak („ideáltípusoknak") tartotta. M. Weber megfogalmazásában: „Ilyen ideáltipikus konstrukciók például a »tiszta« közgazdasági elméletek által kialakított fogalmak és »törvények«, melyek azt mutatják, hogy miként játszód*nék* le egy bizonyos fajtájú emberi cselekvés, *ha* szigorúan célracionális, tévedésektől és érzelmektől mentes volna, s *ha* továbbá egészen egyértelműen csak egyetlen (gazdasági) célra irányulna."[15]

Hegel még mint általános módszertani elvet vetette föl a történeti és logikai elemzés összekapcsolásának követelményét, amelynek mélyén a történeti fejlődés belső szükségszerűségének és a tudományos megis-

[13] Marx: A tőke. III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 33. l.
[14] M. Weber: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 43. l.
[15] I. m. 45. l.

merés objektivitásának gondolata rejlett. A mai burzsoá ideológiában a kettő elválik egymástól: a történetiség megragad az empirizmus síkján, a logikai pedig a minden konkrét valóságtartalomtól megfosztott „absztrakt általános" régióiba „emelkedik". Az ideáltípus — korszerűsített elnevezéssel: a „modell" — tisztára logikai konstrukciónak minősül, amely a maga jogosultságát csak a módszertani célszerűségnek alávetett logikai elemzés szempontjából köteles igazolni, de semmiként sem valamilyen objektív történelmi tartalomnak való megfelelés szempontjából. Sőt e felfogás nézőpontjából minden olyan kísérletet, amely ez utóbbi kívánalomnak is eleget kíván tenni, a tudományosság határait illetéktelenül átlépő „metafizikának" kell tekinteni.

E módszertani alapvetés továbbfejlesztése a még következetesebb relativizálás irányában történt. A Sombart—Weber felfogás a természet- és a társadalomtudományokat élesen megkülönböztette egymástól, ezzel szemben a modern pozitivizmus — fölfedezve, hogy a természettudományokat a kísérleti módszer korántsem teszi az „abszolút igazságok" terrénumává és nem védi meg őket a tévedésektől, sőt a „metafizikus spekulációktól" sem — a lényegbeli rokonságukat hangsúlyozza. Ez a hangsúlyváltozás azonban csak erősíti az előbbiekben jelzett tendenciákat. Így például Popper — aki pedig bizonyos fokig elhatárolja magát a relativizálás szélsőséges képviselőitől — az „empirikus tudományok", illetve a formális logika és a matematika elvi megkülönböztetését emeli ki: „Az empirikus tudományok, amelyek egyedül nyújthatnak számunkra információt világunkról, nem teszik lehetővé a bizonyítást . . . Másrészt a tiszta matematika és logika, amelyek a bizonyítást lehetővé teszik, nem adnak információt a világról . . ."[16]

Ebből következően az „empirikus tudományok" tételei — szemben a formális logika és a tiszta matematika axiómáival — csak a „munkahipotézis" szerepét tölthetik be a tudományos kutatásban, s ezért minden olyan törekvés, amely ezen túlvezető jelentőséggel akarja fölruházni őket, elkerülhetetlenül átlépi a tudomány hatókörét. Popper szerint „. . . mi sohasem leszünk képesek arra, hogy racionálisan megállapítsuk a tudományos törvények igazságát; a legtöbb, amit megtehetünk, hogy szigorúan megvizsgáljuk őket és a téveseket közülük elvetjük . . . Ennek megfelelően valamennyi tudományos törvény örökre hipotetikus jellegű marad; a tudományos törvények feltevések".[17] Ez a felfogás a tudományos haladás *egyedüli* útját a *trial and error* módszere követésében látja, amely hipotézisek felállítását és megcáfolását igényli. Az „empirikus tudományok" hatóköre a „megcáfolható munkahipotézisek" kidolgozásáig terjed.

A dialektika kiküszöbölése a tudományos megismerésből láthatóan csak hamis alternatívák fölállításához, a tudományos haladás problémájának egyoldalú megközelítéséhez, a jelenségvilág belső lényegének a feltárását elvileg elutasító empirista relativizmus kritériumainak az elfogadásához vezet. A valóság objektív érvényű, de mindig csak megközelítően teljes, tehát a relativitás *elemét* is tartalmazó tudományos megismerése helyébe így sokan a hipotézis vagy axióma hamis alternatíváját állítják, amely a bizonyításnak csak a formális módszereit tartja álta-

[16] K. R. Popper: The Open Society and Its Enemies. London, 1952. II. kötet. 13. l.
[17] I. m. 363. l.

lános érvényűnek, s a tudomány fejlődése útját a hipotéziseknek az empirikus tételek általi megcáfolásában látja. Hipotézisek felállítása és megcáfolásuk valóban a tudományos haladás *egyik,* de korántsem kizárólagos és univerzális érvényű módszere. A gyakorlat kritériumának *átfogó érvényű* bekapcsolásával nyilvánvalóvá válik, hogy a tudomány fejlődése nemcsak a téves hipotézisek kiküszöbölésével, hanem a helyesek igazolásával — s ezzel hipotézis jellegük megszűnésével — is jár. Egyetlen tudomány sem áll mindig változó hipotézisekből, hanem mindegyiknek megvan a maga folytonosan bővülő alapvető tartalma is, amely a fejlődés során megmarad és kiegészül, a hozzá tartozó tudományos tételek jelentése egyre pontosabbá válik, alkalmazhatósági területük mind világosabb lesz stb. Ha viszont ez így van, akkor az objektív érvényű tudományos megismerés elfogadása a tudomány illetékességét nem korlátozhatja „megcáfolható munkahipotézisek" kidolgozására, s az ezen való túllépést sem tarthatja „metafizikus spekulációnak".

A tudományos megismerés kritériumainak, valamint a valóság tudományos vizsgálatának két diametrálisan különböző módszeréről van itt tehát szó, amelyeknek következményei a politikai gazdaságtan valamennyi alapvető problémájának eltérő megítélésében megmutatkoznak. A történeti és logikai elemzés elvi szembeállításából és a tudományos kategóriáknak a valósághoz való viszonya ebből adódó megítéléséből logikusan következik, hogy e kategóriák szubjektív konstrukciókká válnak, amelyek semmiféle általános érvényű következtetés levonására sem szolgálhatnak. Az ipari társadalomról szóló előadásaiban R. Aron erről így elmélkedett : „Az első módszertani elv tehát — ha ésszerűen akarunk gondolkodni a társadalmi és gazdasági realitásokról — így szól: óvakodni kell attól, hogy a konkrét rendszert a belőle konstruált ideáltípussal összecseréljük. Tetszés szerint meg lehet konstruálni egy elvetendő és egy tökéletes kapitalizmus ideáltípusát."[18] Vagy ahogy előadásainak egy más helyén mondta: a valóságos gazdasági rendszerek mindig „tökéletlen modelleknek" felelnek meg.

A relativista agnoszticizmus szerint tehát a konkrét rendszer és az elméleti absztrakció — „ideáltípus" vagy „modell" — között áthatolhatatlan szakadék húzódik. A konkrét rendszerről csak az empirikus elemzés adhat ismereteket, az absztrakt kategóriák pedig az elme szubjektív alkotásai, s a legellentétesebb módszertani célszerűségek igényeit szolgálhatják ki. Ebben a felfogásban a tudományos megismerés olyan alapvető kategóriái, mint az *általánosság* és a *szükségszerűség,* nem kaphatnak helyet, hiszen a konkrét rendszer leírására korlátozódó empirizmus eleve kizárja őket, az ideáltípus, a modell pedig e szemlélet szerint — Hegel kifejezésével — „absztrakt általános", vagyis hiányzik belőle a valósággal való szerves kapcsolat — olyan ismereteket ad, amelyekből nem lehet a tényleges valóságra következtetni. Ezzel aztán a kapitalizmus és a szocializmus közti elméleti megkülönböztetés teljesen viszonylagossá válik, hiszen kizárólag a szubjektíve megkonstruált ideáltípustól, modelltől függ, hogy melyik tekinthető kedvezőbbnek, de objektív érvénye az ilyen megkülönböztetésnek nincs és nem is lehet.

Ez a felfogás radikálisan elválasztja egymástól a tudományos és az ideológiai elemzés szféráját: a tudomány illetékességét a sajátosan fel-

[18] R. Aron: Die industrielle Gesellschaft. Frankfurt am Main—Hamburg, 1964. 94. l.

fogott empirista szemlélet határai jelentik; az az álláspont pedig, amely elismeri a valóságos társadalmi viszonyok lényegbeli vonásait kifejező tudományos kategóriák tartalmában az általánosságot és a szükségszerűséget, „metafizikához" vezető ideológiának tekintendő. A dezideologizáció mezében föllépő apológia azonban ez esetben is szembetűnik. Aron ugyanis egyrészt a tőkés termelési viszonyok marxi kategóriáit olyan „ideáltípusoknak" tekinti, amelyeknek a mai kapitalizmus valósága nem, vagy csak néhány formális tekintetben felel meg; másrészt viszont a „politikai pluralizmus" általa megkonstruált „modelljét" azonosnak tekinti a burzsoá demokrácia funkcionáló rendszerével.

A neopozitivizmus képviselői ismeretesen azzal a bejelentéssel léptek fel, hogy mindazok a legfontosabbnak vélt problémák, amelyekkel a filozófusok korábban foglalkoztak, tulajdonképpen álproblémák, s ezeket az „igazán tudományos" megközelítés szempontjából értelmetleneknek kell tekinteni. Nem véletlen ezért, hogy e felfogás behatolása a polgári politikai gazdaságtanba hasonló következtetésre vezet: az alapvető politikai gazdaságtani kérdéseket egyszerűen a tudományos módszer szempontjából hozzáférhetetlen „metafizikai" kérdéseknek minősíti, s a tudománytól elvileg különböző ideológia megnyilvánulásainak tekinti őket.

Mindezek alapján például Joan Robinson a politikai gazdaságtan legfőbb vitakérdéseit „metafizikus tételeknek" nevezi, mivel szerinte nem vethetők alá a tudományosság Popper-féle kritériumának: a megcáfolhatóság próbájának. Ahhoz, hogy a politikai gazdaságtan a „teológia egyik ágából" elérje a „tudomány rangját", meg kell szabadulnia az ideológiai behatásokból származó „metafizikus nézetektől". Amíg ez meg nem történik, „a közgazdaságtan egyik lábán kipróbálatlan hipotézisekkel, a másikon kipróbálhatatlan jelszavakkal biceg előre. A mi feladatunk az, hogy amennyire lehet, az ideológiának és a tudománynak ezt a keverékét szétválasszuk."[19]

J. Robinson ábrázolásában a politikai gazdaságtan megszabadítása az ideológiától mindenekelőtt azt igényli, hogy megszabadítsuk az értékelmélettől. Ő az értéket a közgazdaságtan „nagy metafizikus eszméjének" tekinti, amely a tudományos megközelítés — értsd: az empirista felfogás — szempontjából hozzáférhetetlen, viszont nagyszerűen felhasználható ideológiai feladatok megoldására. Marxnak e beállításban nem a tőkés termelési viszonyok tudományos ellemzése céljából volt szüksége a munkaérték-elméletre és vele végzett műveletekre, hanem azért, mert ez az elmélet kiválóan alkalmasnak mutatkozott meghatározott ideológiai funkciók betöltésére. „Elfogadva a dogmát, hogy minden dolgot olyan árakon cserélnek, amely *értékükkel* arányos, Marx ezt a munkaerőre alkalmazza. Ez a kulcs a kapitalizmus magyarázatához."[20] A kapitalizmusnak az ezen az elven alapuló magyarázata azonban „metafizikus", és „tipikus példáját nyújtja annak a módnak, ahogyan a metafizikus eszmék működnek. Logikailag ez csupán tartalmatlan szóbeszéd", de: „Ideológiailag ez sokkal erősebb méreg, mint az olyan közvetlen támadás, amely az igazságtalanságot hangsúlyozza. A rendszer saját szabályai szerint nem igazságtalan . . . az egyedüli kiút magának a rendszernek a megdöntése."[21] A marxi munkaérték-elmélet a modern pozitivizmus szem-

[19] J. Robinson: Economic Philosophy. London, 1962. 28. l.
[20] I. m. 38. l.
[21] I. m. 39. l.

léletében azért „metafizikus koncepció", mert nem tekinthető „megcáfolható hipotézisnek." Hiszen: „Egy olyan metafizikus hit, mint az *értéktörvény,* nem lehet téves, és ez annak a jele, hogy semmit sem lehet tanulni tőle."[22]

Valójában azonban nem a marxi munkaérték-elmélet ítélhető tudományos szempontból eleve megközelíthetetlen és megcáfolhatatlan „metafizikus hitnek", hanem sokkal inkább az a felfogás, amelyet róla J. Robinson kialakított. Hiszen aki a marxi politikai gazdaságtan létrejöttének történetét valamennyire ismeri, az tudja: a munkaérték-elmélet elfogadása és a munkaerő-árura való alkalmazása Marxnál egyáltalán nem esett egybe, és ezért ez utóbbi semmiként sem lehetett az előbbinek oka. Marx nézeteinek a fejlődését ebből a szempontból — röviden szólva — az jellemezte, hogy az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-ban a klasszikus politikai gazdaságtan munkaérték-elméletében még a kapitalizmus egyfajta apológiáját látta és *formálisan* szembefordult vele, viszont a 40-es évek második felében ennek az elméletnek a kategóriáit átvette és a már kifejlődött materialista társadalomfelfogásnak megfelelően értelmezte, de e kategóriák belső kritikai analízisét ekkor még nem végezte el.

Éppen ezért a munkaerő áru voltának a fölfedezése csak egy a munkaérték-elmélet elfogadását jóval később követő periódus tudományos vívmánya lehetett. Vagyis nem Marxot vezette egy ideologikus prekoncepció a munkaérték-elmélet elfogadásához, hanem J. Robinsont az ezt állító konstrukció létrehozásához.

A marxista politikai gazdaságtan kategóriái és törvényei — köztük a J. Robinson által említett értéktörvény — nem valamilyen „metafizikus hit" kifejezői, amelyeket sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. E kategóriák és törvények a marxista felfogásban egyáltalán nem rendelkeznek valamiféle a konkrét jelenségeken kívüli önálló léttel, és ezért létezésük olyan folyamatokban nyilvánul meg, amelyek empirikusan is megfigyelhetők — tehát ilyen módon is igazolhatók és megcáfolhatók. A dialektika már Hegelnél az empirizmus vagy apriorizmus hamis kérdésföltevésének a meghaladását jelentette, s ezzel együtt annak tagadását, hogy az absztrakt kategóriák — amennyiben tényleges tudományos tartalommal rendelkeznek — pusztán a tiszta gondolkodás termékei volnának. A hegeli Logika igazi jelentőségét Lenin éppen ebben látta: „A fogalmak objektivitását, az általánosnak az egyesben és a különösben való objektivitását tagadni lehetetlenség. Hegel következésképp sokkal mélyebb, mint Kant és mások, amikor nyomon követi az objektív világ mozgásának a fogalmak mozgásában való tükröződését.[23] Az e felfogásból következő tudományos kritériumnak semmi köze sincs semmiféle „metafizikus hithez": ha a fogalmaknak az objektív valóság mozgását kell tükrözniük, akkor ezzel a politikai gazdaságtan kategóriái és törvényei megítélésének a mércéje is adva van.

A marxista értékelmélet és értéktörvény lényege abban áll, hogy feltárja: milyenek azok az emberek közti társadalmi kapcsolatok, amelyek az árutermelés körülményei között jönnek létre és hogy milyen objektív folyamatok következnek ezekből a viszonyokból. Az ezekből az

[22] I. m. 40. l.
[23] V. I. Lenin Művei. 38. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 162. l.

elméleti vizsgálatokból származó ismereteket a tőkés termelési mód egy meghatározott szakaszára alkalmazva Marx — egyebek között — a következő megállapításokra jutott: A nagyobb profitért való harc az áruk egyéni és társadalmi értéke közti eltérés alapján a termelők fokozódó differenciálását idézi elő; ebből szükségszerűen végbemegy a termelésnek és a tőkének az egyre növekvő koncentrációja és centralizációja; mindez a tőkés tulajdon olyan új formáinak a kialakulásához és a gazdasági folyamatokra való visszahatás olyan új módszereihez vezet, amelyek ellentétbe kerülnek a tőkés termelési viszonyok „klasszikus" formáival és a nekik megfelelő gazdasági mechanizmusokkal stb. Ezekben a megállapításokban nincsen semmi olyasmi, ami logikai formájuknál fogva eleve megcáfolhatatlanná tenné őket. J. Robinsonnak „csupán" azt kellene „empirikusan" bebizonyítania, hogy ezek a folyamatok nem mentek végbe, s ez esetben joggal tekinthetné a marxi értéktörvényt — ha nem is „metafizikus hitnek", de — „megcáfolt munkahipotézisnek".

Hogy mi a dezideologizáció igazi tendenciája a politikai gazdaságtanban, azt még ennél is világosabban mutatja meg Schumpeter kritikája a marxista munkaérték-elméletről. E kritika fő tétele, hogy a munkaérték-elmélet csak „etikai követelések" fölállítására alkalmas, de a legkevésbé sem elégíti ki a „közgazdaságtannak mint pozitív tudománynak" az igényeit. Ezért az értékelméletnek a munkaerőre való alkalmazását és az erre épülő értéktöbbletelméletet az ideológiai elfogultság legszembetűnőbb bizonyítékának tekinti: „Mindenki, akit nem vakított el teljesen az indoktrináció, azonnal megérti, hogy amíg a tények leírásáról és nem agitációs frazeológiáról van szó, tökéletesen ugyanaz az értelme, ha azt mondjuk, hogy a tőke a föld szolgálatait bérli, mint amikor a munka szolgálatának a bérbevételéről beszélünk."[24] Schumpeter az ideológiai elfogultság legnyilvánvalóbb bizonyítékának tekinti, ha valaki feltételezi, hogy termelési folyamat a kapitalizmus viszonyain kívül egyáltalán végbemehet. Hiszen ez a felfogás — amely közismerten a vulgáris közgazdaságtan előfutárától, Say-től származik — a termelés tényezőit egyszerűen azonosítja a kapitalizmusra jellemző formáival. A tudományos elfogulatlanság legfőbb bizonyítékává e kritikában viszont az válik, ha eleve eltekintünk az ilyen kérdésektől: miért van meghatározott osztály tulajdonában a föld; miért csak meghatározott osztály képes a föld és a munka szolgálatának bérlésére; miért van olyan osztály, amely kénytelen a munkaerejét bérbe adni stb. Egyszerűen mint változtathatatlan adottságot el kell fogadni, hogy minden osztály jövedelme azzal a termelési funkcióval arányos, amellyel az illető osztállyal azonosított termelési tényező a marginalizmus számítási technikája szerint az anyagi javak előállításához hozzájárul. Tehát aki a kapitalizmust a „természetes rendnek" tekinti, az mentes az indoktrinációtól, aki ezt kérdésessé meri tenni, az vét a tudományos elfogulatlanság ellen és az ideológia foglyává válik.

[24] J. A. Schumpeter: History of Economic Analysis. 566. l.

A politikai gazdaságtan ideológiátlanítása

A marxizmus relativizáló interpretációjának legújabb „vívmánya": a politikai gazdaságtan ideológiátlanításának részben a marxizmusra is hivatkozó programja. E program meghirdetője, R. L. Meek, közvetlenül J. Robinson már többször említett könyve tételeihez kapcsolódik e messzemenő célokat sejtető kérdések fölvetésekor: „Vajon az Ideológia Korszaka végének a kezdetét figyelhetjük meg? Vajon az új ortodoxia, a régitől eltérően, tényleg viszonylag immunis az ideológiai fertőzéssel szemben? És érvényes ugyanez arra az új marxista ortodoxiára is, amely Keleten bukkan fel? Mrs. Robinson könyvének az a nagy érdeme, hogy rákényszerít e kérdések fölvetésére."[25]

Meek a politikai gazdaságtan fejlődésének fő útját az ideológiai fertőzés fokozatos kiküszöbölésében látja és a jelenlegi időszakot azért tekinti vízválasztónak a közgazdaságtudomány történetében, mert funkciójában olyan alapvető változások következtek be, amelyek a benne rejlő tudományos elemeket uralkodóvá teszik, az ideológiai motívumokat viszont kiszorítják. E változások fő okát abban fedezi fel, hogy „a gazdasági gépezet, amely korábban uralkodott rajtunk, egyre inkább külső beavatkozásnak van alávetve. Néhány területen befolyását teljesen elnyomták, úgyhogy új módszereket kellett találni a megoldandó feladatok végrehajtására. Más területeken befolyását az állam módosította és ellenőrizte . . . És a gazdaságtant fokozatosan annak a feladatnak rendelik alá, hogy ezeknek az új módszereknek érvényt szerezzen és az ellenőrzésnek az új eszközeit irányítsa."[26] E fejlődés eredményeként a megoldandó feladatok mindinkább „technikai jellegű" problémákká válnak, amelyek nehezen viselik el az ideológiai beavatkozást.[27]

Mindezt persze a burzsoá ideológusok már jó egy évtizeddel ezelőtt szinte ugyanígy leírták; a különlegesség csak az, hogy Meek állítólag — legalábbis részben — marxista megközelítésből jutott ugyanerre a következtetésre. Ehhez viszont nyilvánvalóan a marxizmus alapos átformálására volt szükség, ami ez esetben is az „ideologikus" és „tudományos" elemek szétválasztásának ürügyén történt. És mivel a burzsoá gazdagságtan az ilyen szétválasztásra Meek leírásában ugyanilyen lehetőséget nyújt, a feladat kézenfekvő: a marxizmus ideológiátlanítása, hogy ily módon integrálható legyen a burzsoá közgazdaságtanba; a burzsoá politikai gazdaságtan ideológiátlanítása, hogy ily módon integrálható legyen a marxizmusba. Az így létrejövő „szintézis" — amely egyébként kísértetiesen hasonlít a Mannheim-féle „tudásszociológia" receptjéhez — az elérendő cél. Meek egész érvelése ezt a „szintézist" akarja megindokolni. Ez a „szintézis" a „kapitalista fejlődés új modelljének" a létrehozásával történnék. E feladat megoldásához — állítja Meek — a mar-

[25] R. L. Meek: Economics and Ideology and Other Essays. London, 1967. 215. l. (Meek álláspontját bírálja L. Bojko: Komu nuzsna „deideologizacija" ekonomicseszkoj nauki? című cikkében. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija. 1969. június).

[26] I. m. 223. l.

[27] Ha Meek csupán azt állította volna, hogy az állami monopolkapitalizmus kifejlődése lényegesen módosítja a burzsoá közgazdaságtudomány feladatait, akkor csak egy ma már közhelyszámba menő igazságot ismételt volna el. Meek állítása azonban ennél sokkal többet feltételez: egyrészt azt, hogy a politikai gazdaságtani elemzés eltekinthet azoknak a társadalmi-gazdasági viszonyoknak vizsgálatától, amelyeknek keretében ezek az általa említett problémák fölvetődnek; másrészt azt, hogy a tudomány határain kívülre lehet helyezni azokat a társadalmi-gazdasági viszonyok által determinált célokat, amelyeknek a megvalósítását szolgálják az általa említett módszerbeli változások.

xista politikai gazdaságtan *elmélete* már csak nagyon kevéssel járulhat hozzá, mivel belőle csupán néhány „általános módszer és az elemzés eszközei maradtak meg." A feladat tehát Meek szavaival: „... arra kell törekedni, hogy bevezessünk néhány alapvető marxi eszmét az ortodox gazdasági elméletbe és főként azokba a részeibe, ahol fogyatékosságok mutatkoznak a Marx által hangsúlyozott szociológiai tényezők figyelmen kívül hagyása miatt."[28]

Meek a „szintézis" lehetőségét tehát abban látja, hogy a burzsoá közgazdaságtan tételeibe integrálni kell a marxista szociológia tényezőit. Így például azt állítja, hogy a marxi értékelmélet ma már nagyon kevés operatív tartalommal rendelkezik, s az értéktöbblet-elméletet is lényegében hatályon kívül helyezte az, hogy a mai kapitalizmusban a munkabér sokkal magasabb, mint a munkaerő értéke. A megoldásnak ezért azt tekinti, hogy ezeknek az elméleteknek a helyébe a piaci áralakulás polgári felfogását kell állítani, azzal a kiegészítéssel, hogy a Marx által hangsúlyozott társadalmi-gazdasági viszonyokat mint az árak létezésének *alapját* a „szintézis" egyik kompenenseként el kell fogadni.

A „szintézisnek" ez a koncepciója azonban nem nélkülözi a kiáltó logikai ellentmondásokat. Először is nyilvánvaló, hogy a marxista értékelmélet és a piaci áralakulás polgári felfogása nem állíthatók szembe egymással és nem helyettesíthetik egymást, hiszen az elemzésnek egészen különböző szféráihoz tartoznak. A marxista értékelmélet lényege az árutermelés objektív viszonyainak és az áralakulás hosszú távú tendenciái mögött meghúzódó törvényszerűségeknek a vizsgálata, nem pedig a konkrét piaci ár kialakulásának magyarázata. *A tőke* III. kötetében Marx kifejezetten hangsúlyozta, hogy a konkurrencia jelenségeinek vizsgálata kívül esik munkájának céljain. A piaci árak polgári felfogása viszont — ha, mint Meek is teszi, értékelméleti vonatkozásaitól eltekintünk — a piaci áralakulás tényezői közti funkcionális összefüggéseket vizsgálja és semmit sem mond a mögöttük meghúzódó társadalmi viszonyokról.

Másrészt pedig hogyan lehet a Marx által hangsúlyozott társadalmi-gazdasági viszonyok fennmaradását feltételezni, ha elvetjük azokat a kategóriákat, amelyek e viszonyoknak csupán fogalmi kifejezői? Ha a marxi érték- és értéktöbblet-elmélet elvesztette jelentőségét, akkor hogyan beszélhetünk a marxi társadalmi tartalom érvényességéről? A következetlenségek tobzódása mögött Meeknél az a megoldhatatlan dilemma húzódik meg, hogy hogyan lehetne egyszerre elvetni is és megtartani is a marxizmust.

Végül pedig föltehető a kérdés: egyáltalán hogyan egyeztethető össze a dezideologizáció programjával Meeknek az a javaslata, hogy a polgári gazdaságtan hézagait a marxista szociológia tényezőivel pótoljuk? Ha ez utóbbi kifejezésen az objektív társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározó szerepének a kimutatását értjük a közgazdasági elemzésben, akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy a politikai gazdaságtan problémáit nem lehet technikai-módszertani kérdésekre redukálni, de ebben az esetben odavész az ideológiátlanítás egész programja. Ha viszont ezt

[28] I. m. 110. l.

el akarja kerülni, akkor Meeknek „a marxista szociológia tényezőin" valójában néhány minden elméleti tartalom nélküli módszertani eljárást kell értenie, amely bármilyen elméleti koncepcióval összeférhet. Meek ha következetlenül is, de lényegében ezt az utat választja, amelyet a marxizmus relativizáló interpretációjával mindenekelőtt Mannheim és Schumpeter tűztek ki számára. (Meek különben maga is Schumpeterben jelölte meg a politikai gazdaságtan ideológiátlanítási programja kidolgozásának egyik legfőbb inspirátorát.) A marxista elmélet és módszer elválasztása és szembeállítása — ami a marxizmus relativizáló átértelmezőinek már hosszú évtizedek óta űzött kedvelt eljárásuk — Meeknél is azzal jár, hogy a módszer a tudományos tartalom szempontjából valamiféle semleges, formális eljárássá válik. Schumpeter és Meek szerint a marxista elemzési módszer ugyanúgy összekapcsolható bármilyen elméleti koncepcióval, mint például a formális logika bizonyítási eljárásai.

A módszer problémájának az ilyen megítélése világosan mutatja az empirista-pozitivista szemlélet térhódításának következményét: a dialektika kiszorulását. A közgazdasági elemzés ideológia-mentességét hangsúlyozva Schumpeter nem véletlenül ismételte meg különböző formában azt az állítását, miszerint „Marx nem hagyta, hogy elemzését a hegeli filozófia befolyásolja."[29]

Hiszen mint a dialektika „általános mozgási formáinak első átfogó és tudatos feltárója", Hegel már tökéletesen tisztában volt az elmélet és a módszer lényegbeli egységével. Az a gondolat, hogy a megismerés *módszertana* nem választható el magától a *tudományos megismeréstől,* a kanti filozófia hegeli bírálatának kardinális tétele és egyben Hegel egész filozófiájának egyik leginkább előrevivő és materialisztikus eleme. Ha a módszeren nem valami külsődleges, az elméleti koncepció tartalma szempontjából semleges dolgot értünk, amely bármilyen tendenciájú elméleti felfogásban felhasználható, akkor ez a módszer csak olyas valami lehet, ami az elméleti felfogás lényegét érinti. Ezt a belső kapcsolatot Hegel kissé költői formában úgy fejezte ki, hogy a módszer a tudományos tartalom élő lelke — vagyis a módszer mindaz, ami az elméletben általános érvényű tudományos tartalommal bír. Ennek megfelelően például a tőkekoncentrációról szóló marxi *elmélet* Leninnél *módszerül* szolgált az imperializmusról szóló koncepciójának kidolgozásakor. Az imperializmus lenini *elmélete* viszont *módszer* a mai marxisták számára a jelenkori kapitalizmus vizsgálatánál.

Itt a marxizmus értelmezésének két összeegyeztethetetlen felfogásáról van szó. Schumpeter és Meek felfogása a marxizmust egymástól elszigetelt, minden szükségszerű belső kapcsolatot nélkülöző elemek konglomerátumának tartja. A „következetes empirizmus" programjával föllépő Sztruvéval szemben viszont Lenin éppen azt hangsúlyozta, hogy „a materialista dialektikának . . . eredendő meg nem értése elkerülhetetlenül arra vezetett, hogy a munkaérték-elméletet is elvetették". Továbbá, hogy „Marxnál a filozófia és a politikai gazdaságtan *kiforrott* materialista világszemléletben kapcsolódik egybe".[30] Egészen nyilvánvaló, hogy a kísérlet a dialektika kiszorítására a marxista politikai

[29] J. A. Schumpeter: History of Economic Analysis. 392. l.
[30] V. I. Lenin Művei. 20. kötet. Szikra, 1955. 188. és 192. l.

gazdaságtanból egyben támadás — Lenin kifejezésével — „*A tőke* logikája" ellen is; nagyon világos és egyértelmű kísérletet jelent a marxista politikai gazdaságtan kategóriái és törvényei tartalmának és a bennük kifejeződő objektív összefüggéseknek az empirizmus pozíciójából való átértelmezésére. Ennek az átértelmezésnek lényege, hogy a marxista politikai gazdaságtan alapvető tartalmát mint „metafizikához" vezető ideológiát elvesse, és a marxizmus mai érvényességét néhány teljesen formális jelentőségűvé változtatott módszertani eljárásra korlátozza.

A marxizmus relativizáló interpretációja és a dezideologizáció programja szorosan összefügg egymással. Mindkettő annak a szemléletnek a kifejezője, amelyet Talcott Parsons szerint a „viszonylagos immunitás jellemez azzal a nyomással szemben, hogy a problémákat ideológiai összefüggésekbe helyezzék", és hogy nem sok gondot fordít a „globális" problémákkal való törődésre.[31] Az ideológiátlanítás jelszava mögött megbújó igazi kérdés tehát az, hogy mi az igazán tudományos eljárás: megelégedni a jelenségek leírásával és eleve elzárkózni minden olyan kérdéstől, amely a fennálló problémákat az alapvető társadalmi viszonyokra akarja visszavezetni és korunk társadalmi konfliktusaira ily módon próbál magyarázatot adni. Az ideológia és a tudomány szembeállítása mögött tehát valójában kétféle ideológia és a tudományosság kétfajta értelmezése húzódik meg. Az ideológia végének jelszava *lényegében* a *tudomány végét* hirdeti meg a *társadalomfelfogásban* és annak az ideológiának az ügyét szolgálja, amelyet a benne kifejeződő osztályérdekek szembeállítanak a társadalmi viszonyok mélyreható tudományos vizsgálatával.

[31] Lásd: The End of Ideology Debate. New York. 1968. 317. l

VÁGI FERENC:

Érdekeltség és jövedelmezőség a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban

A vállalatok irányításának, tevékenységük szervezésének a mezőgazdaságban is gyakran hangoztatott elve az anyagi érdekeltség. Miközben ennek meghatározó szerepét hangsúlyozzák, szinte természetesnek veszik, hogy az anyagi érdekeltség és a jövedelmezőség ugyanazt jelenti. Amikor azonban ennek az elvnek az érvényesülését a gyakorlatban vizsgáljuk, több probléma is felvetődik. Az alábbiakban ezek közül kívánok néhánnyal foglalkozni a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok vonatkozásában.[1]

A termelőszövetkezetek jövedelmezőségének realitásáról

A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok anyagi érdekeltségének közös vonása: mindkettőben a szövetkezeti tagok, illetve a vállalati dolgozók megélhetéséhez szükséges jövedelem megszerzése a cél. Ezt a termelőszövetkezetek az egy tagra jutó bruttó jövedelem, az állami gazdaságok pedig a nyereség, pontosabban az időegységre vagy a 100 Ft bérre jutó nyereség maximalizálásával érhetik el.

Mivel nem változatlan, hanem rendszeresen növekvő életnívó jövedelmi feltételeinek megteremtéséről van szó, szükséges egy bizonyos összegű nettó jövedelem — a nagyságrendre később még visszatérek —, ami lehetővé teszi a felhalmozást, a jövedelemnövelés megalapozását.

Az állami gazdaságokban a vállalati anyagi érdekeltség elve a nettó jövedelemre, illetve annak átalakult formájára, a nyereségre vonatkozik. Érthető, ha az állami gazdaságokra nézve nem vitatott, s még kevésbé problematikus a jövedelmezőség érvénye. A termelőszövetkezetek tekintetében azonban szinte fennállásuk óta állandóan visszatérő vitatéma: mit tekintsünk nettó jövedelemnek, mit kell érteni jövedelmezőség alatt, hogyan érvényesül a jövedelmezőség? Mindez azért van így, mert a termelőszövetkezetben a bruttó jövedelmet vállalati döntés alapján vállalati keretek között használják fel, és — most számunkra ez a legfontosabb — a tagok részesedését mint a végzett munka díját s egyben a vállalat költségét is ennek megfelelően határolják el a nettó jövedelemtől.

[1] Az anyagi érdekeltség és jövedelmezőség általános kérdéseinek kifejtésétől mindkét vállalati forma esetében eltekintek, mert ez számos tanulmányban megtalálható. Összefoglalóan is tartalmazza ezt az „Agrárgazdaságtan" című könyv. (Kossuth Könyvkiadó, 1968.)

Kérdés, hogy a termelőszövetkezetek nettó jövedelme mennyiben lehet alapja a gazdálkodás vállalati jövedelmezőségének.

Az eltérő vélemények között a választóvonalat a szövetkezeti tagok részesedésének mint az eleven munka költségének megítélése, elismerése vagy elutasítása jelenti. László János erről a következőket írja: „A termelőszövetkezetek tagjainak jövedelmi részesedését politikai gazdaságtani értelemben költségként kezelni helytelen." Majd később, magyarázatként hozzáfűzi: „Az a tény, hogy a szövetkezeti tagok egyéni és közös érdeke a termelési szerkezet megválasztásában nem különül el egymástól, nem jelenti azt, hogy nem kell ismerni a különféle ágazatok bruttó jövedelmének munkadíjra és tiszta jövedelemre való megoszlását. A szövetkezeteknek számolni kell azzal, hogy a különféle ágazatokban a tervezett részesedés az elérhető jövedelemnek mekkora hányadát »viszi el« és mennyivel »járul hozzá a felhalmozási alapokhoz és egyéb társadalmi kötelezettségekhez«."[2] Az állásfoglalás egyértelmű. A szerző hangsúlyozza ugyan, hogy ismerni kell mind az egész vállalatra, mind termékenként a bruttó jövedelem munkadíjra és nettó jövedelemre való megoszlását, de tagadja a részesedés vállalatiköltség-jellegét, s nem tekinti a nettó jövedelmet a jövedelmezőség mutatójának.

Felvetődik azonban a kérdés, mivel mérje egy-egy termelőszövetkezeti vállalat gazdálkodásának eredményességét. Talán a vállalati anyagi érdekeltséget jellemző mutatóval, az egy főre jutó bruttó jövedelemmel? Megfontolandó azonban két körülmény is. Az egyik: az egy főre számított bruttó jövedelem vállalati mutatója közgazdasági tartalma szerint — a vagyoni helyzetre, a termelési potenciálra vonatkozó adatokkal — jól jellemzi a termelőszövetkezet gazdasági erejét, a szövetkezeti tagok számára nagyon fontos eltartóképességét. A másik pedig az, hogy a bruttó jövedelem a gazdálkodás nyers eredményét mutatja, minthogy az eleven munka költségei — bárhogy fogjuk fel azokat — kétségtelenül terhelik. Természete miatt tehát ez a mutató alkalmatlan arra, hogy a gazdálkodás jövedelmezőségét tükrözze. Mindez értelemszerűen érvényes a bruttó jövedelmi mutatók összességére is.

Ma már csak kevesen vitatják, hogy az eleven munka költségtényező. Sokkal inkább jellemző, hogy elismerik ezt, de a szövetkezeti tagoknak osztott részesedést nem tartják elevenmunka-költségnek. Természetesen az ennek alapján elhatárolódó nettó jövedelmet sem tekintik valóságosnak. Ezt az álláspontot a következőképpen fogalmazza meg Kalocsay Ferenc: „A munkadíjként kifizetett személyi jövedelemrész a korábban elért jövedelemszínvonal szoros függvénye. Nagyon tetemes különbségek vannak ennek következtében az egyes gazdaságok között. A különbséget elsősorban a jövedelemeltérések és nem a munkavégzés körülményeiben levő eltérések, vagy munkateljesítmények befolyásolják."[3] Ezt kiegészítve mondotta „. . . az árak kialakítása és ellenőrzése nehézségekbe ütközik és végeredményben a tiszta jövedelem meghatározása elvileg helyesen és tisztán nem hajtható végre."[4]

Az idézett álláspont nem a termelőszövetkezet belső adottságaiból,

[2] Dr. László János: A gazdasági irányítás és a termelőszövetkezetek anyagi érdekeltsége. Budapest, 1968. Doktori értekezés tézisei, 29–30. l.

[3] Terv–piac–érdekeltség az élelmiszergazdaságban. Előadások és hozzászólások az Első Országos Agrárgazdasági Konferencián. Budapest, 1969. március, 173–174. l.

[4] Uo. 174. l.

hanem a termelőszövetkezetek összehasonlításából indul ki. Ezt az is mutatja, hogy a kiutat e jövedelemeltérések megszüntetésében véli megtalálni. Ahogy Kalocsay írja: „A termelőszövetkezeti munkadíj fogalmának meghatározásánál, függetlenül a sajátos tulajdonviszonyoktól, a szükséges termék, szükséges érték létéből indulhatunk ki. Semmi indok nincsen arra, hogy ne ismerjük el, hogy a termelőszövetkezetekben dolgozóknak is szükségük van munkaerejük újratermelésére, és az ehhez társadalmilag szükséges javakra." S a kiszámítás nehézségeire utalva, hozzáteszi: „Jó megközelítő megoldások azonban már most is figyelembe vehetők. Ilyennek ítélhető a szovjet gyakorlat, amely a szovhoz szintet vette alapul a kérdés megoldásának első fázisában."

A probléma felvetése és a megoldására vonatkozó javaslat is a szovjet agrárközgazdasági irodalomból származik. A vállalati gazdálkodásban — sem a Szovjetunióban, sem hazánkban — nem alkalmazták. Tulajdonképpen csak az intézeti önköltség- és jövedelemszámításokban használták fel, de az utóbbi időben az eleven munkának az állami gazdaságokban fizetett bérrel való értékelése mellett egyre inkább alkalmazzák a tényleges részesedést is.

Az állami gazdaságokban fizetett munkabérnek vagy a vele tartalmilag azonos „társadalmilag szükséges munkadíj"-nak termelőszövetkezeti élőmunkaköltségként való elszámolása szerintem a jövőben sem járható út. A gyakorlati vizsgálatok sokszor kimutatják az időegységre jutó részesedés nagymértékű szóródását. Baj azonban, hogy nem e nagymértékű eltérések mélyebb okait kutatják, s nem a szóródás megszüntetésének a feltételét keresik, hanem ehelyett olyan modellt konstruálnak, amelyben a különbség eltűnik. Az eleven munka mesterséges költsége teszi ugyanis igazán fiktívvé a nettó jövedelmet. Az Orosz Föderatív Szovjet Köztársaságban (a Szovjetunióban a kolhozokban az időegységre jutó részesedés kisebb, mint a szovhozokban fizetett bér) a fiktív nettó jövedelem 1966-ban kereken 60, 1967-ben 64 százaléka volt a ténylegesnek. Nálunk ez már 4 éve fordítva van, 1968-ban a fiktív nettó jövedelem mintegy 38 százalékkal volt több a ténylegesnél.[5] S ezek a különbségek a termelőszövetkezetekre igen nagy szórással érvényesek.

Az idézett szovjet gyakorlat említése az egységes „társadalmilag szükséges munkadíj" kialakításával kapcsolatban, feltehetően félreértésen alapul. A Szovjetunióban nem vezettek be egységes munkadíjat, viszont hitelek folyósításával is segítik, hogy a kolhozokban a munkadíjat a szovhozbérek átlagos szintjére emelhessék. Evégett még fogyasztói hiteleket is kaphatnak a kolhozok. Ennek ellenére, minthogy a kolhozokban elért napi munkadíj továbbra is jelentősen elmarad a szovhozbérektől, a kolhozok többsége e tekintetben nem tudta még elérni a szovhozokat.

A munkadíj az alsó régiókban közelebb került az átlaghoz, de ez az egységnyi munkadíj nagy különbségeit, nagymértékű szóródását alig érintette, csak kevéssé vagy egyáltalán nem mérsékelte. Ugyanakkor a szovhozbérek szintjére való áttérést — amennyiben előrehaladt — javarészben a nettó jövedelem bruttó jövedelemből való részesedésének a terhére oldották meg. Ezt a helyzetet A. Terjajeva így jellemzi: „Azok-

[5] 1968-ban az állami gazdaságokban a napi bér 79, s az egy napra jutó részesedés a termelőszövetkezetekben 92 Ft volt.

1. sz. táblázat

Az egy munkanapra jutó jövedelem mutatóinak arányai az Orosz Szovjet Föderatív Köztársaságban

Csoportok*	Az országos átlag százalékában						Munkadíj a bruttó jövedelem százalékában	
	Munkadíj		Bruttó jövedelem		Nettó jövedelem			
	1966	1967	1966	1967	1966	1967	1966	1967
I.	74	80	65	74,2	53	60	66	72
II.	85	90	75	80,0	63	67	63	68
III.	98	101	96	100,0	93	98	61	67
IV.	122	116	121	112,0	121	106	59	66
V.	145	169	138	148,0	144	172	63	55

* Az Orosz Szovjet Föderatív Köztársaság közigazgatási körzetei.
Forrás: A. Terjajeva: A munkaerő újratermelésének területi problémái és a munkadíj a mezőgazdaságban. Voproszi Ekonomiki, 1968. 11. sz. 45. l.

nak a kolhozoknak a száma, amelyek az oszthatatlan alapokat nem növelték, különösen nagy volt Grúziában, Azerbajdzsánban és Örményországban. Országosan a kolhozok egynegyedét tették ki. Nem teljes körű adatok szerint a munkadíj aránya a bruttó jövedelemben, nagy hitelterhek mellett az esetek egész sorában 75—90 százalékra vagy még magasabbra emelkedett, s ennek megfelelően nőttek a költségek és csökkent a nettó jövedelem."[6] Tehát a gyakorlati tapasztalatok is bizonyítják a tényleges munkadíj alapján kialakuló nettó jövedelem elismerésének a fontosságát. A nettó jövedelem részarányának s abszolút összegének csökkenése az egységnyi munkadíj növekedéséből fakadt. Ezt a mesterségesen képzett, ún. társadalmilag szükséges munkadíjjal számított nettó jövedelem egyáltalán nem mutatná ki.

Az állami gazdaságoknak ma előírják egyrészt a béralap bázisösszegét, amelyhez viszonyítva növelhetik a béreket, másrészt — a termelés növekedésének függvényében — a béralap növelésének felső határát.[7] Az állami gazdaságokban tehát a béreket, legalábbis azok felső határát — az árakhoz és az állami támogatáshoz hasonlóan — kívülről, a vállalati döntésektől függetlenül határozzák meg. A termelőszövetkezetekben ezzel szemben — már utaltam rá — vállalati döntés alakítja ki a részesedés mértékét.

Nem kétséges, a termelőszövetkezetekben a bruttó jövedelem megosztása részesedésre és nettó jövedelemre sajátos, népgazdaságunkban egyedülálló, de a termelőszövetkezetek tulajdonviszonyaival összhangban levő mozgásforma. A „sajátos tulajdonviszonyoktól" független munkadíj gondolata nem lehet progresszív, a vállalati gazdálkodásban nem hozhat eredményt. Ezzel nem állítom, hogy nem szükséges a termelőszövetkezeti részesedés és a nettó jövedelem fogyatékosságainak — köztük az egységnyi munkára jutó részesedés nagyfokú s jelentős részben egészségtelen különbségeinek — a feltárása, és azt sem, hogy minden úgy jó, ahogy van. De a részesedés helyett bevezetett „konstruált" munkadíj nem változtat a helyzeten. A részesedés és a nettó jövedelem

[6] Uo. 50. l.
[7] Az érvényben levő állami szabályozás szerint az állami gazdaságok az 1957. évi termelésükhöz viszonyított növekedés minden százaléka után 0,4 százalékkal növelhetik az 1957. évi béralapjukat.

elhatárolódását, s az ezek alakulását meghatározó tényezőket kell megváltoztatni, csakis ez vezethet — nem egyik napról a másikra — a mai hiányosságok megszüntetéséhez.

Termelőszövetkezeteinknek törekedniük kell a részesedés megalapozottabb kialakítására, a részesedés és a nettó jövedelem ésszerűbb elhatárolására. De bárhogy is történjen ez, a gazdálkodásban a részesedás alapján kialakuló nettó jövedelem mindenképp realitássá, a gazdasági fejlődés anyagi hordozójává válik. Egyrészt ez az elválasztás meghatározza a bruttó jövedelem felhasználását, eldönti a jövedelem jellegét. A nettó jövedelem csak a vállalati közös célok, a szövetkezet kollektív szükségletének kielégítésére szolgálhat. Másrészt a közös célokra felhasznált nettó jövedelemben a felhalmozás összege, ennek viszonya a gazdálkodásban lekötött alapokhoz, valamint a termelési költségekhez a vállalati fejlődésnek egyik legfontosabb, de igen gyakran a legfőbb meghatározója. Ezt a feltételes munkadíj alapján számított nettó jövedelem nem fejezheti ki. (Ettől függetlenül, bizonyos gazdasági vizsgálatokban a feltételes munkadíj használata jogos és szükséges is.) Ha egy termelőszövetkezet rendszeresen képez nettó jövedelmet, s ha a termelés növelésével a részesedés egy főre s egy munkanapra jutó összege nő, akkor vállalati gazdálkodását eredményesnek, jövedelmezőnek kell tekinteni. Saját körülményei közt ennek mércéje nettó jövedelmének viszonya az álló- és forgóeszközökhöz, valamint a termelési költségekhez. A már elért jövedelmezőségi helyzet fenntartásában fontos szerepet játszik a munkatermelékenység és az átlagos részesedés növekedése. A jövedelmezőség stabilitása azt követeli, hogy a munkatermelékenység gyorsabban növekedjék, mint a részesedés.

A vállalati anyagi érdekeltség és a jövedelmezőség gyakorlatban lehetséges ellentmondásai

A vállalati anyagi érdekeltséggel és a jövedelmezőséggel kapcsolatos problémák a legközvetlenebbül egy-egy termék termelésében jelentkeznek.

Most a termékek jövedelmezőségével nem kívánok foglalkozni, ezért itt és a későbbiekben is csak néhány növényi termék adatát emeltem ki.[8] Ezekből is jól látható, egy termék termelése során az egységnyi területről megszerezhető — vagy ami esetünkben ugyanazt jelenti, az egy főre jutó — bruttó jövedelem tömege s a nettó jövedelem ellentétesen alakulhat. A nettó jövedelem a bruttó jövedelemhez viszonyítva rendszerint alacsony az egységnyi területről magas termelési értéket adó termékeknél. Ezek bruttó jövedelmét a részesedésként fizetett munkadíj általában nagyobb mértékben terheli. Ez magyarázza, hogy 1968-ban a búza kisebb egy kh-ra jutó bruttó jövedelme ellenére is több nettó jövedelmet biztosíthatott, mint a dohány, a vöröshagyma vagy a paradicsom.

[8] Az állattenyésztés termékeinek bevonása a vizsgálatba csak az áttekintést nehezítené, a következtetéseket azonban nem módosítaná. Mivel a takarmánytermelési és állattenyésztési ágak egymással összefonódnak, jövedelmi és jövedelmezőségi mutatóikat az egész termelési folyamatra összevontan ugyanazokban az összefüggésekben kellene kimutatnunk, mint ahogy azt a növényi árutermékekre tettük.

2. sz. táblázat

Néhány növényi termék jövedelmi mutatói és jövedelmezősége a termelőszövetkezetekben 1968-ban

Termék	1 kh-ra jutó			Nettó jövedelem		1 munkanapra jutó	
	munka-nap	bruttó jövedelem	nettó jövedelem	a bruttó jövedelem százalékában	a termési költség százalékában	bruttó jövedelem	nettó jövedelem
Őszi búza ...	4,6	2 755	2284	82,9	91,6	598	496
Cukorrépa ...	48,4	6 695	2434	36,3	28,2	138	50
Dohány	153,6	12 326	1512	12,2	7,6	80	10
Vöröshagyma	100,3	8 156	450	5,5	2,6	81	4
Paradicsom ..	90,3	7 371	949	12,9	7,9	82	11
Szőlő	65,5	7 270	3007	41,4	34,3	111	46
Alma	63,7	14 933	8141	54,5	56,4	234	128

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal „Mezőgazdasági adatok" III. Budapest, 1969. 119–121. l. adatai alapján. (Az 1 kh-ra jutó bruttó jövedelem mutatóit az egy szövetkezeti tagra jutó bruttó jövedelem helyett közlöm. Ez elfogadható, mert az 1 kh-ra jutó bruttó jövedelem adott taglétszám esetén tartalmilag ugyanazt fejezi ki, mint az 1 tagra jutó bruttó jövedelem. Továbbá az álló- és forgóeszközök értékéhez viszonyított jövedelmezőségi mutatót azért nem közlöm, mert az álló- és forgóeszközöket termékenként nem ismerjük.)

Ebből az összefüggésből a következő általánosítható következtetések adódnak:

a) A területegységről magas termelési értéket nyújtó termékek jövedelmezősége — kevés kivételtől eltekintve — általában alacsonyabb az átlagosnál.

b) Az egy munkanapra jutó realizált bruttó jövedelem és a jövedelmezőség rátája egymással egyenes arányban van. Azoknak a termékeknek magas a jövedelmezőségi rátája, amelyeknek nagy a munkanapra jutó bruttó jövedelme. S ez fordítva is érvényes.

c) Adataink nem mutatják — de több évre kiterjedő vizsgálataim feltárták —, hogy két termék nettó jövedelme azonos jövedelmezőségi ráta mellett különböző nagyságú lehet. Sőt nemegyszer alacsonyabb nettó jövedelem magasabb jövedelmezőségi rátával párosul.

d) A termékek jövedelmezőségi rátája felettébb széles határok közt szóródik. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy a növényi termékek jövedelmezőségi rátái az adott év időjárási viszonyaitól is függenek. Mindenekelőtt a zöldség- és gyümölcsfélék s némely ipari növény, köztük a dohány jövedelmezőségi rátája mutat évenként nagy kilengéseket. Ez részben az állattenyésztés termékeire is érvényes, mivel a takarmánytermelés hozamainak ingadozása mindig érezteti a hatását. A jövedelmi és jövedelmezőségi adatokat csak több év átlagában, vagy kiegyensúlyozott normálhozamra számítva lehet mértékadónak tekinteni. De ez semmit sem változtat a jövedelmezőségi ráták széles határok közti szóródásán.

A termelőszövetkezetek vállalati gazdálkodásában legfőbb követelmény olyan összegű bruttó jövedelem elérése, amely biztosítja a dolgozók személyi érdekeltségét, s egyúttal a szövetkezet gazdálkodásának jövedelmezőségét. A gazdaságoknak nemcsak a termékek összjövedelemhez való hozzájárulását kell vizsgálniuk, hanem nettó jövedelmüket s

jövedelmezőségüket is. Minthogy ezek nem mindig esnek egybe, a vállalat ellentmondásos jövedelmi helyzetbe kerülhet. Ha például a szövetkezet összes jövedelme nem elegendő az egy főre jutó részesedés megkívánt szintjének a fedezésére, akkor olyan termékeket is termelnie kell, amelyek magas bruttó jövedelmük ellenére nettó jövedelmet keveset vagy egyáltalán nem is hoznak. Így kaphat helyet a termelésben a dohány, a zöldség- és gyümölcsfélék egy része s az állattenyésztés ágazatainak szinte mindegyike. Ilyen termékeket úgyszólván az összes termelőszövetkezetben termelnek, s a vállalati anyagi érdekeltség követelményeit kielégíthetik, noha jövedelmezőségük nem megfelelő.

A vállalati érdekeltség érvényesítése nem kielégítő jövedelmezőségű vagy nem jövedelmező termékek termelése mellett azért lehetséges, mert bizonyos határok közt a jól jövedelmező termékek nettó jövedelme ellensúlyozza más termékek alacsonyabb nettó jövedelmét vagy veszteségét. A jövedelmező és a veszteséges termékek termelésében a megfelelő arányok megtartása azonban nem minden termelőszövetkezetben lehetséges. Azokban a szövetkezetekben, amelyekben a természeti adottságok kedvezőtlenek, s ehhez képest magas a tagsűrűség, olyan mennyiségben kell nem kielégítően vagy egyáltalán nem jövedelmező termékeket termelni, hogy a gazdálkodás vállalati méretben sem jövedelmező.

Másként jelentkezik a vállalati anyagi érdekeltség és jövedelmezőség kapcsolata az állami gazdaságokban.

3. sz. táblázat

Néhány növényi termék nyeresége és jövedelmezősége az állami gazdaságokban 1968-ban

Ágazat	Nyereség							
	1 kh-ra		1 munkanapra		A termelési költség százalékában	Rangsor	A bruttó jövedelem százalékában	Rangsor
	Ft	rangsor	Ft	rangsor				
Őszi búza	2256	4	520	1	61,0	1	93,8	1
Hibridkukorica-vetőmag	2261	3	170	2	45,9	2	76,1	2
Hüvelyesek	—959	6	—180	6	—27,3	8	—128,4	7
Cukorrépa	1194	5	30	3	13,6	4	36,6	3
Dohány	—2202	7	— 20	4	—11,3	6	— 38,5	6
Burgonya	—2932	8	— 80	5	—20,6	7	—294,4	8
Szőlő- és bortermelés	2632	1	30	3	13,7	3	33,7	5
Alma	2257	2	30	3	12,3	5	35,2	4

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal „Mezőgazdasági adatok IV." Budapest, 1969. 66. l. adatai alapján.

Itt is lehet ellentmondás a termékek nyereségének abszolút összege s rátája között. Ezért előfordulhat, hogy egy termék nagyobb jövedelmezőségi ráta esetén is egységnyi területről kevesebb nyereséget ad, mint egy másik. Termékeink közül ezt példázza a cukorrépa s az alma jövedelmének és jövedelmezőségi rátájának viszonya. Ez azonban csak akkor válhatna nagyobb jelentőségűvé, ha nyereségtömeg-érdekeltség érvényesülne. Ma még ugyan a gyakorlatban nem mutatkozik meg tisz-

tán, de végül is fontosabb az egy munkanapra jutó nyereséghez fűződő érdekeltség, mert elsősorban a munkanapra jutó nyereségtől függően lehet a bérszintet növelni.[9] Az állami gazdaságokban mind a vállalati anyagi érdekeltség, mind a jövedelmezőség a termékek egy munkanapra jutó nyereségének és nyereségrátájának a növelését követeli meg. Ez utóbbiak között is lehet ellentmondás, amit jól mutat a termékek egy munkanapra jutó nyereségének és a nyereség rátájának nagyság szerinti sorrendje. Példánkban a kétfajta rangsorolás többször nem esik egybe. Emögött az húzódik meg, hogy egy termék a bérszintnövelés és a jövőbeli nyereség létrehozása szempontjából nem mindig tölthet be azonos szerepet. A vállalati anyagi érdekeltség érvényesítése ezért a jövedelmezőséget kisebb-nagyobb mértékben háttérbe szoríthatja, mindenekelőtt azokban a gazdaságokban, amelyekben a bérszint kedvezőtlenül alakul.

Nagyon kevés az olyan gazdaság, ahol nincs veszteséges termék, illetve ágazat. A vállalat jövedelmezősége az állami gazdaságokban is a jövedelmező termékek nyereségének és a többi termék veszteségének pozitív egyenlege. Ennek láttán több probléma is felvetődik.

Először is úgy tűnik, hogy az új mechanizmus bevezetését megelőzően — és részben ma is — a termelési struktúrát a nyereség és a jövedelmezőség szinte egyáltalán nem befolyásolta. A termelési és értékesítési folyamatok megszervezésekor nem volt döntő szempont a nyereségszerzés, noha a tervezett nyereség elérésében az állami gazdaságok érdekeltek voltak. Ez az örökség, mint tehetetlenségi nyomaték, érvényesül és hat ma is. Másodszor: az 1968. évi statisztikai adatok s a későbbi tapasztalatok szerint a gazdálkodásban a nyereségérdekeltség érvényesítése megkezdődött ugyan, de hatása a gazdasági tevékenység átállításában, az eredményesség javításában még alig mutatkozik. A veszteséges ágazatok kikapcsolása és a nyereséges tevékenységre való átállás igen lassan halad előre, s láthatóan hosszabb időt igényel. A befektetések, a technikai és technológiai újítások meglehetősen széles körben nem nyereségesek, ez korlátozza a termelés szerkezetének és módszereinek a fejlesztését. Harmadszor: az irányítási rendszer mai szabályozói mellett több termék veszteséges, termelésük visszaszorítását nemegyszer a társadalmi szervek kérelme s intenciója hárítja el. Ha ez elmarad és a gazdaságoknak módjuk lesz a számukra gazdaságilag előnyösebb termékek termelésére koncentrálni, akkor kieshetnek a termelésből olyan termékek is, amelyekre egyébként lenne kereslet.

Vállalati jövedelmezőség a mezőgazdaságban

A vállalati jövedelmezőséget az egyes termékek jövedelmezősége és a termelés struktúrája együttesen alakítja ki. Sokéves tapasztalat alapján termelőszövetkezeteink s állami gazdaságaink többségében normális időjárási viszonyok között általában jövedelmező a növényi termékek termelése. Nem mondható ez a takarmánytermeléssel összekapcsolt állattenyésztési ágak termékeinek többségére. Az új mechanizmus bevezetését megelőző termelői áremelések eredményeképpen a vállalati

[9] Ebben az esetben a nyereséghez sorolom azt a bérösszeget is, amelyet már évközben felhasználnak a bérszint növelésére, s ezzel elvonják a nyereség képződése elől.

jövedelmezőség mindkét szektorban lényegesen javult, a realizált nettó jövedelem nagyobb arányban nőtt, mint az összes jövedelem.

4. sz. táblázat

Jövedelmek és jövedelmezőség a termelőszövetkezeti vállalatokban 1968-ban

Megnevezés	Egy kh termőterületre jutó halmozatlan termelési érték					Összesen illetve országos, átlagban
	3000 Ft vagy kevesebb	3001—4000	4001—5000	5001—6000	6000 Ft-nál több	
Termelőszövetkezetek:						
száma	877	701	541	314	407	2840
megoszlása	30,9	24,7	19,1	11,1	14,2	100,0
A halmozatlan termelési érték megoszlása	15,5	21,3	20,8	14,6	27,8	100,0
Egy kh termőterületre jutó:						
szövetkezeti bruttó jövedelem	1573,0	2250,0	2813,0	3478,0	5354,0	2721,0
részesedési alap	1171,0	1614,0	2018,0	2467,0	3787,0	1954,0
szövetkezeti nettó jövedelem*	402,0	636,0	795,0	1011,0	1567,0	767,0
ebből fejlesztési alap .	295,0	440,0	555,0	706,0	1158,0	547,0
saját erőből származó nettó jövedelem** ...	6,0	337,0	538,0	747,0	1305,0	457,0
Szövetkezeti nettó jövedelem:						
az álló- és forgóalap százalékában	7,9	9,8	10,3	11,3	13,2	10,5
termelési költségek százalékában	10,9	13,1	13,6	14,6	15,8	13,6
Saját erőből származó nettó jövedelem:						
az álló- és forgóalap százalékában	0,1	5,2	7,0	8,4	10,1	6,2
termelési költségek százalékában	0,2	6,9	9,2	10,8	13,2	8,2
Fejlesztési alap:						
az álló-és forgóalap százalékában	5,8	6,8	7,2	7,9	9,8	7,5
termelési költségek százalékában***	8,0	9,0	9,5	10,2	11,7	9,7

* A szövetkezeti bruttó jövedelemből levonva a részesedési alap.
** A szövetkezeti nettó jövedelemből levonva az üzemviteli állami támogatás.
*** A termelési költségeket úgy számítottuk ki, hogy az amortizációhoz és az anyagköltségekhez hozzáadtuk a részesedési alapot.
Forrás: Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Statisztikai és Gazdaságelemző Központ „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásának differenciáltsága", Budapest, 1969. 37—47. l. l. adatai alapján.

A területegységre jutó bruttó jövedelem növekedése s a termelés jövedelmezősége közt rendszerint *egyenes arány áll fenn.* Kifejeződik ez a jövedelmezőség rátájában is, de sokkal inkább az egységnyi területre jutó nettó jövedelem összegében. A termelés intenzitása általában (de nem mindig) kedvezően befolyásolja a vállalati jövedelmezőséget.

A tényleges nettó jövedelemhez és a fejlesztési alaphoz viszonyított jövedelmezőségi ráták nem nagyon térnek el egymástól. A mögöttük meghúzódó gazdasági lehetőségek azonban jobban érzékeltetik a jövedelmezőségi ráták viszonylag kis különbségeinek jelentőségét. Az egy-

ségnyi területről legkevesebb termelési értéket adó csoportban 17, a legnagyobban viszont kevesebb mint 10 év szükséges az álló- és forgóeszközök mennyiségének megduplázásához. Kisebb a különbség, ha a 100 Ft termelési költséggel létrehozható fejlesztési alapot állítjuk ugyanebbe a párhuzamba: 8 és 11,7 Ft.

Nem vitatható azonban, hogy az egész szektor, a jó és gyenge termelőszövetkezetek is szinte egyöntetűen jövedelmezőek. Mivel magyarázható ez? Először is a termelőszövetkezetek mind a gazdaság fejlesztésére, mind a tagok életmódjának a javítására törekednek, ami nettó jövedelem nélkül nem megy. Minden termelőszövetkezet képez nettó jövedelmet, s a gyenge termelőszövetkezetek nagyobb erőfeszítéseket tesznek evégett, mint a jobbak. Az előbbiek a részesedés alacsonyabb szintjét is vállalják, hogy nettó jövedelmet képezhessenek. Másodszor az üzemviteli állami támogatás is hozzájárul a vállalati jövedelmezőség kiegyenlítődéséhez. Ha ennek összegét a tényleges nettó jövedelemből levonjuk, az ún. saját erőből származó nettó jövedelmet kapjuk meg. Ez az egységnyi területre jutó termelési érték alapján az átlagosnál gyengébb termelőszövetkezetekben 98—50, az átlagosakban 45—35, s az átlagosnál jobb termelőszövetkezetekben 25—15 százalékkal kisebb, mint a tényleges nettó jövedelem. Minthogy az üzemviteli támogatás a gyengébb szövetkezetekben nagyobb arányban egészíti ki a nettó jövedelmet, mint a jobbakban, a saját erőből származó nettó jövedelemmel számítva a jövedelmezőség lényegesen differenciáltabb; továbbá az egy kh termőterületről 3000 Ft-ot vagy annál kevesebbet elérő termelőszövetkezetekben a vállalati gazdálkodás nem is jövedelmező.

Végül harmadszor: a vállalati jövedelmezőséget, mégpedig a felhalmozásra felhasználható Ft összeget, valamint ennek és a lekötött alapoknak a viszonyát befolyásolja a beruházások állami támogatása. Ezt a saját erőből megvalósított beruházások értékösszege után kaphatják a mezőgazdasági vállalatok, köztük a termelőszövetkezetek is, ami azt jelenti, hogy ellentétben az üzemviteli támogatással, fajlagosan és viszonylagosan is több jut a jó gazdaságoknak, mint a gyengébbeknek. Ez némileg ellensúlyozza az üzemviteli támogatásnak a jövedelmezőségre gyakorolt kiegyenlítő hatását. Az üzemviteli támogatás sem a vállalati jövedelmekben, sem a jövedelmezőségi ráta adataiban nem jelenik meg, így a termelőszövetkezetek egyes csoportjaiban és összességében is a nettó jövedelem, benne a felhalmozási alap, a beruházások állami támogatásának összegével több a nyilvántartásokban kimutatottnál. A jövedelmezőségi ráta különbségei pedig a kimutatottal szemben, a saját erőből származó nettó jövedelem alapján mutatkozó jövedelmezőség differenciálódásához esnek közelebb.

Kiszámították a nettó jövedelmet a szövetkezeti szektor átlagos részesedési szintje alapján is.[10]

[10] Mivel a termelőszövetkezet maga határozza meg a részesedés nagyságát, ezzel a nettó és a bruttó jövedelem arányát, s a gyenge termelőszövetkezetekben a viszonylag alacsony részesedés is befolyásolja a jövedelmezőséget, ennek több oldalú értékelése végett indokolt lehet a nettó jövedelmet a tényleges részesedéstől eltérő, feltételezett részesedéssel is kiszámítani. Kiváltképp érdekes lehet ez, ha az adott termelőszövetkezetben fizetett részesedés — a szomszédos mezőgazdasági vállalatokban és egyéb más munkahelyeken kialakult keresetekhez képest — alacsony és ez kedvezőtlenül hat a tagok munkakedvére. Ilyenkor meg kell vizsgálni, hogy a kívánt részesedési szint elérése milyen feltételek között lehetséges. Az állami szerveknek még több oka lehet (állami támogatás megalapozása, a részesedés és jövedelmezőség befolyásolása) a nettó jövedelem feltételes munkadíjjal való kiszámítására.

Ez a jövedelmezőségről eddig rajzolt képhez két ponton ad érdemleges kiegészítést. Részben egyértelműen megmutatja, hogy az egy kh termőterületről 3000 Ft vagy kevesebb termelési értéket elérő termelőszövetkezetek állami támogatás nélkül nem képesek jövedelmezően gazdálkodni. Másrészt a termelőszövetkezetek jövedelmezősége e számítás szerint a legdifferenciáltabb. Ez érthető, hiszen a számítás módja a részesedés differenciáltságát a nettó jövedelemre viszi át, a gyenge termelőszövetkezetek nettó jövedelmét a ténylegeshez képest csökkenti, a jókét pedig növeli.

Külön érdemes foglalkozni a kedvezőtlen termőhelyi adottságú termelőszövetkezetekkel.

5. sz. táblázat

Jövedelem és jövedelmezőség a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetekben 1968-ban

Megnevezés	Egy kh termőterületre jutó halmozatlan termelési érték					Összesen, illetve országos átlagban
	3000 Ft vagy kevesebb	3001—4000	4001—5000	5001—6000	6000 Ft-nál több	
Termelőszövetkezetek:						
száma	571	216	71	28	19	905
megoszlása	63,1	23,9	7,8	3,1	2,1	100,0
Halmozatlan termelési érték megoszlása	48,9	30,1	11,9	5,3	3,8	100,0
az országosból való részesedés	58,8	26,4	10,7	6,7	2,6	18,7
Egy kh termőterületre jutó:						
szövetkezeti bruttó jövedelem*	1571,0	2302,0	2727,0	3555,0	4585,0	1934,0
részesedési alap	1117,0	1533,0	1873,0	2386,0	3185,0	1340,0
szövetkezeti nettó jövedelem	454,0	769,0	854,0	1169,0	1400,0	594,0
ebből fejlesztési alap	304,0	487,0	530,0	809,0	1010,0	389,0
Saját erőből származó nettó jövedelem**	—73,0	214,0	301,0	560,0	683,0	53,0
Szövetkezeti nettó jövedelem:						
az álló-és forgóalap százalékában	9,3	11,8	11,4	13,4	14,2	10,5
a termelési költségek százalékában	13,2	16,7	15,7	18,8	16,6	14,8
Saját erőből származó nettó jövedelem:						
az álló- és forgóalapok százalékában	— 1,4	3,2	4,0	6,4	6,9	0,9
a termelési költségek százalékában	— 2,1	4,6	6,8	9,0	8,0	1,3
Fejlesztési alap:						
az álló-és forgóalap százalékában	6,2	7,4	7,1	9,3	10,3	6,9
a termelési költségek százalékában***	8,8	10,6	9,8	13,0	11,9	9,7

*, **, *** L. 4. sz. táblázat lábjegyzeteit.

Forrás: Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Statisztikai és Gazdaságelemző Központ „Mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásának differenciáltsága", Budapest, 1969. 57—58. l. adatok alapján.

A külön állami támogatásban is részesített termelőszövetkezetek súlya meglehetősen nagy. A gazdaságoknak 32 százaléka, a halmozatlan termelési érték mintegy egyötödével tartozik ide. Ha e szövetkezetek jövedelmi és jövedelmezőségi mutatóit az azonos termelési értéket adó, de átlagos feltételek között gazdálkodó termelőszövetkezetek megfelelő adataival hasonlítjuk össze, úgy látszik, hogy nincsenek köztük lényeges különbségek. Ez a benyomás azért keletkezik, mert a termelési érték szerint az első négy csoportban a bruttó jövedelem két esetet kivéve, a nettó jövedelem pedig minden esetben nagyobb, mint az ugyanahhoz a csoporthoz tartozó, de átlagos feltételek között gazdálkodó szövetkezetekben. Ennek ellenére a kedvezőtlen termőhelyű termelőszövetkezetek jövedelmezősége lényegesen rosszabb. Ez szinte kizárólag az egy kh-ról 6000 Ft-nál nagyobb termelési értéket nyújtó kedvezőtlen termőhelyű gazdaságok alacsony bruttó és nettó jövedelmével magyarázható. 1968-ban az egy kh termőterületre jutó bruttó jövedelmük kereken 14, nettó jövedelmük pedig 11 százalékkal maradt el saját csoportjuk átlagától.

Végső soron azt mondhatjuk, a kedvezőtlen természeti adottságokkal rendelkező termelőszövetkezetek többségének tényleges jövedelmezősége a termelőszövetkezetek átlagának felel meg. Ez a kedvezőtlen termőhelyű termelőszövetkezetek országos adataiban nem fejeződhet ki annak ellenére sem, hogy az egy kh termőterületről 6000 Ft-nál nagyobb termelési értéket adó gazdaságok súlya nem nagy, arányuk 2,1 százalék, s a halmozatlan termelési értékből is csak kb. 3,8 százalékkal részesülnek. Ezért a kedvezőtlen termőhelyű termelőszövetkezetek bruttó jövedelme országosan mintegy 30, nettó jövedelme pedig 23 százalékkal kisebb, mint az átlagos termelőszövetkezeteké.

Más következtetésre jutunk, ha a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek jövedelmezőségének értékelése során a saját erőből származó nettó jövedelmet tesszük az összehasonlítás mércéjévé. Így tetemesek a különbségek a kedvezőtlen termőhelyű és az átlagos termelőszövetkezetek között. Az 5000—6000 Ft-os csoportban közelíti meg leginkább a saját erőből származó nettó jövedelem az országos átlagot, de itt sem éri el annak 75 százalékát. A legkisebb termelési értékű csoporttól eltekintve a többiben sem kisebb ez az arány 50—60 százaléknál. Kiemelkedően nagy a különbség viszont az egy kh termőterületről 3000 Ft vagy annál kevesebb halmozatlan termelési értéket adó termelőszövetkezetek csoportjában. Amíg az e csoportba tartozó termelőszövetkezetek összességében a saját erőn alapuló nettó jövedelem minimális ugyan, de mégis pozitív, addig a kedvezőtlen termőhelyű termelőszövetkezetek veszteségesek. Ez az oka annak, hogy a kedvezőtlen feltételek között gazdálkodó szövetkezetek egy kh-ra jutó saját erőből származó nettó jövedelme 1968-ban csak 11,6 százaléka volt a termelőszövetkezeti országos átlagnak.

Jogos tehát a következtetés: a kedvezőtlen termőhelyű termelőszövetkezetek mintegy felében a saját tevékenység alapján képződő nettó jövedelmet az állami támogatás olyan mértékben egészíti ki, hogy ezek gazdálkodása jövedelmező. Sőt, amint láttuk, a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek jelentős része (mintegy 35 százaléka) jövedelmezőbb, mint az átlagos feltételek között működő gazdaságok. Ismerve a

minősítés körülményeit, ez arra is int, hogy a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek közé átlagos feltételekkel rendelkezők is kerülnek.

Az eddig elemzett adatokból is érzékelni lehet, hogy a termelési érték és a saját erőből származó nettó jövedelem nem mindig mutat azonos szorosságú kapcsolatot. Az 1966. év adatai alapján korrelációs számításokat is végeztek. Ezek szerint a halmozatlan termelési értékkel a bruttó jövedelem 0,8385, a tényleges nettó jövedelem 0,7261 és a saját erőből származó nettó jövedelem 0,6653 szorosságú kapcsolatot mutatott. Ez utóbbi már csak közepes korreláció, ezért a termelőszövetkezetek egy részében az egységnyi területre jutó termelési érték nagysága és a saját erőn alapuló nettó jövedelem, valamint az ennek figyelembevételével kiszámított vállalati jövedelmezőség egymással fordított arányban is állhat. A termelőszövetkezetek 1966. évi adatai bizonyítják is ezt. A termelőszövetkezeteket az egy kh termőterületre jutó halmozatlan termelési érték nagysága és a saját erőből származó nettó jövedelemnek az álló- és forgóalapok értékében kifejezett százaléka szerint csoportosították.

Itt most csak két szélső esetet ragadok ki. A termelőszövetkezetek 15 százaléka, amely a halmozott termelési értéknek 12 százalékát állította elő, a szántóterület 14,2 százalékán, az országos átlagnál alacsonyabb termelési szint mellett is kedvező nettó jövedelmet ért el saját erőből, s ennek alapján a legjövedelmezőbb termelőszövetkezetek közé tartozott. De a tag- és a munkaerő-sűrűség (az egész szektort tekintve) ezekben a szövetkezetekben volt a legkisebb. Velük szemben a másik póluson a termelőszövetkezeteknek 3,8 százaléka állt, amelyek a termőterület 3,7 százalékán a halmozott termelési érték 4,4 százalékát termelték meg. Bár az egységnyi területre jutó termelési értékük az országos átlagnál nagyobb volt, saját erőből mégsem tudtak nettó jövedelmet elérni. Tag- és munkaerő-sűrűségük viszont a legmagasabb volt a szektorban. Emiatt nem tudtak saját erő alapján jövedelmezővé válni.

Ehhez még két kiegészítést fűznék. Egyrészt azt, hogy a legtöbb nem jövedelmező termelőszövetkezet alacsony tagsűrűségű, az átlagosnál kisebb termelési értékkel, másrészt pedig a legjobban jövedelmező termelőszövetkezetek többsége az átlagosnál nagyobb termelési értéket elérő magas tagsűrűségű gazdaság volt.[11]

A termelőszövetkezetek után vizsgáljuk meg, hogyan alakul a vállalati jövedelmezőség az állami gazdaságokban.

A kép hasonlít a termelőszövetkezeteknél látottakhoz. Az egységnyi területre jutó termelési érték, a termelés intenzitása és a jövedelmezőség szoros összefüggést mutat. De nyilván itt is vannak kivételek.

Az állami gazdaságok csaknem kivétel nélkül nyereségesek, 1968-ban mindössze 6 vállalat volt veszteséges. A jövedelmezőség elég erősen differenciált, differenciáltabb, mint a szövetkezeti szektorban. Itt is más eredményre jutunk, ha a saját erőből származó nyereség alapján vizsgáljuk a jövedelmezőséget. Ebben az esetben a gazdaságoknak mintegy 40 százaléka veszteséges, ezek állítják elő a halmozatlan termelési érték-

[11] A MÉM Információs Központja egykori Statisztikai és Számítástechnikai Osztályának „A bővített újratermelés lehetőségének saját erőforrás szerinti vizsgálata az átlagosnál alacsonyabb és az átlagosnál magasabb termelési színvonalon gazdálkodó mezőgazdasági termelőszövetkezetekben" (S–6/1968) című kiadványa alapján.

6. sz. táblázat

Nyereség és vállalati jövedelmezőség az állami gazdaságokban 1968-ban

Megnevezés	Veszteséges gazdaságok	Egy kh termelőterületre jutó vállalati nyereség							Összesen, ill, országos átlagban
		200 Ft vagy kevesebb	201—400	401—600	601—800	801—1000	1001—1400	1400 Ft-nál több	
Gazdaságok száma.....	6	26	24	31	18	30	26	47	208
Egy kh termőterületre jutó halmozatlan termelési érték Ft-ban	5807	6243	6174	7901	8613	9388	10 316	14 543	9288
Termelési érték megoszlása	1,4	7,5	10,9	12,8	7,7	13,8	15,2	30,7	100,0
Nyereség	—	104	318	509	687	897	1207	2278	930
Üzemviteli állami támogatás	713	766	745	519	456	503	414	517	566
Saját erőből származó nyereség	—713	—662	428	—10	231	394	793	1761	364
Fejlesztési alap	—	29	90	144	194	252	337	649	263
Nyereség:									
az állóalap százalékában	0,0	0,9	2,8	4,0	4,6	6,3	8,0	11,7	6,5
a költségek százalékában.....	0,0	1,5	4,9	6,5	8,2	10,3	12,8	18,2	10,6
Saját erőből származó nyereség:									
az állóalap százalékában	0,0	—5,9	—8,9	—0,1	1,3	2,8	5,2	9,0	2,5
a költségek százalékában	0,0	—9,4	—6,6	—0,1	2,8	4,5	8,4	14,1	4,1
Fejlesztési alap:									
az állóalap százalékában	—	0,3	0,8	1,1	1,3	1,8	2,2	3,3	1,8
a költségek százalékában	—	0,4	1,4	1,9	2,3	2,9	3,6	5,2	3,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal „Mezőgazdasági adatok II. 1969" Statisztikai Időszaki Közlemények, Budapest, 1969. 19. sz. 178—182. l. adatai alapján.

nek kb. 32—33 százalékát. Az állami támogatás tehát az állami gazdaságok vállalati jövedelmezőségének is fontos tényezője.

Az állami gazdaságok jövedelmezősége különösen kritikus a fejlesztési alaphoz viszonyítva.[12] Az állóalapérték százalékában kifejezett nyereség közölt mutatói csaknem 50 százalékkal csökkennének, ha az állóalaphoz a forgóalapot is hozzávennénk. A fejlesztési alaphoz viszonyított alacsony jövedelmezőség alighanem a legfőbb akadálya a jövedelmezőbb termelési struktúrára való átállásnak. Az állami gazdaságok gazdálkodásában ezért a pótlási, benne az amortizációs alappal való gazdálkodás kerül szükségképpen előtérbe. Az ellentmondást enyhíti, hogy az állami gazdaságok erősen koncentráltak, ezért egy-egy gazdaságban viszonylag kis fejlesztési alap is nagy összeget tesz ki. Ennek ellenére a fejlesztési alap célszerű, gazdaságilag előnyös felhasználása gyakran csak közös vállalkozásban lehetséges.

Mezőgazdaságunkban a termelőszövetkezetek vállalati jövedelmezősége lényegesen jobb, mint az állami gazdaságoké. Ez bármelyik jövedelmezőségi mutató segítségével bizonyítható. Íme az adatok. A nettó

[13] Fejlesztési alapon itt és a továbbiakban a felhalmozást értem.

jövedelem az állóeszközök értékének százalékában a termelőszövetkezetekben 25, az állami gazdaságokban 6,5, a termelési költségekhez viszonyítva pedig 13,6, illetve 10,6. Ha a fejlesztési alapok értékét vetjük egybe az állóalapokéval, akkor a termelőszövetkezetekre 18,5 százalékot, az állami gazdaságokra pedig 1,8 százalékot kapunk. Ha ugyanezt viszonyítjuk a termelési költségekhez, akkor 9,7 és 3,0 áll egymással szemben. A fejlesztési alapon mért jövedelmezőségi mutatók nagymértékű különbségében kétségtelenül szerepet játszik az is, hogy az állami gazdaságok nettó jövedelmét, nyereségét nagyobb arányú jövedelemelvonás terheli. Ez azonban nem változtat a tényen: a termelőszövetkezetek a jövedelmezőbbek, hiszen az összes nettó jövedelem alapján is kedvezőbbek a jövedelmezőségi mutatóik. A különbségek még nagyobbak lennének a termelőszövetkezetek javára, ha nettó jövedelmükből a statisztikai feldolgozás során a föld- és jövedelemadót nem emelnék ki, mint termelési költségeket. Vitán felüli, hogy az állami gazdaságoknak az állami vezetés a fokozottabb mértékű jövedelemelvonással viszonylag kisebb fejlesztési lehetőséget nyújt, mint a termelőszövetkezeteknek. Az alacsonyabb jövedelmezőség mellett ez is hozzájárul ahhoz, hogy az állami gazdaságok fejlesztési alapja fajlagosan, mégpedig nemcsak a lekötött álló- és forgóalapra, hanem egységnyi termőterületre is kisebb, mint a termelőszövetkezetekben.

A termelőszövetkezetek nagyobb jövedelmezősége — tekintve, hogy az állami gazdaságokkal azonos nagyságrendű támogatásban részesülnek — elsősorban az alacsonyabb önköltséggel magyarázható. 1968-ban például a 100 Ft halmozott termelési értéket a termelőszövetkezetek 88, az állami gazdaságok pedig 95 Ft költséggel állították elő. Nagy különbség ez, mintegy 9 százalék. S ez nemcsak a megadott évre, hanem általában is érvényes. A termelőszövetkezetek — nagyobb jövedelmezőségük ellenére — a gazdálkodás szervezésében elmaradnak az állami gazdaságoktól. Emögött sajátos probléma húzódik meg. Az állami gazdaságok nagyobb technikai felkészültsége, jobb eszközellátottsága nem hoz annyival többet a termelésben, mint amennyivel többe kerül alkalmazásuk. Ez azt mutatja, hogy a bevezetett termelőeszközök nemcsak drágák, hanem nem is elég korszerűek és az összetételük sem megfelelő.

A termelőszövetkezetek és állami gazdaságok vonatkozásában egyaránt szóltunk a tényleges és a saját erőn alapuló vállalati jövedelmezőségről. A vállalatoknak természetesen a tényleges jövedelmezőség a fontos, hiszen a támogatás különböző formái végső soron ugyanolyan befolyásoló eszközei, paraméterei az irányításnak, mint az árak vagy az adók. Más a helyzet az állam szemszögéből. Számára a tényleges jövedelmezőség mellett nem kevésbé fontos a saját erőből származó jövedelmezőség is. Ez mutatja ugyanis meg, hogy 100 Ft lekötött alappal és termelési költséggel mennyi nettó jövedelmet hoznak valójában létre a szövetkezetek és az állami gazdaságok. S ez utóbbi ismeretében tudja csak az állam a befektetések hatékonyságában meglevő különbségeket a támogatás különböző formáival ellensúlyozni, ha az egyébként indokolt. Jelenleg az állami támogatásnak a jövedelmezőségre gyakorolt kiegyenlítő hatása túlzottnak látszik, s részben a befektetések hatékonyságát is rontja.

Ma gyakorlatilag minden termelőszövetkezet és állami gazdaság

jövedelmező, ha valamennyi nettó jövedelemre, illetve nyereségre szert tesz. Ez biztosan nem elégséges kritériuma a vállalati jövedelmezőségnek. Egy dinamikusan fejlődő népgazdaságban egy vállalat csak akkor lehet jövedelmező, ha lépést tud tartani az általános gazdasági haladással. Nem kétséges, hogy ez a felhalmozásnak bizonyos minimumát követeli meg. Ennek számszerűsítése gyakorlati tapasztalatok alapján lehetséges, de ehhez az új mechanizmus bevezetése óta eltelt 2 év kevés. Ha mégis lehet valamit mondani, az legfeljebb annyi, hogy a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban is az átlagos vállalati jövedelmezőség mellett kialakult felhalmozás az a minimum, amely — az állami támogatás mértékét adottnak véve — elégségesnek látszik a dinamikus fejlődés megalapozására.

★

Bár a vállalati anyagi érdekeltség a termelőszövetkezetekben és állami gazdaságokban is feltételezi a jövedelmező gazdálkodást, a gyakorlatban az anyagi érdekeltség nem biztosítja automatikusan a jövedelmezőséget. Köztük elkerülhetetlenül fellépnek ellentmondások, mert a termelt termékek az érdekeltség és a jövedelmezőség tekintetében rendszerint nem tölthetnek be azonos szerepet. A termelőszövetkezetek és állami gazdaságok többségének a vállalati gazdálkodás mai körülményei közt megvan a lehetősége a jövedelmező termelésre. A lehetőségek jobb kihasználása s ezáltal a bővített újratermelés felhalmozással való alátámasztása kizárólag saját gazdasági-szervező tevékenységükön múlik.

JOHN K. GALBRAITH:

AZ ÚJ IPARI ÁLLAM

Galbraith professzor bestsellerré vált új könyve nem tartozik a közgazdasági irodalom elég gyakori „nehéz" darabjai közé, hanem mind témájában, mind stílusában rendkívül megnyerő, újszerű és izgalmas. „Az új ipari állam" — az Egyesült Államok ma. Galbraith könyvét úgy is lehet tekinteni, mint a polgári közgazdaságtudomány új szemléletének egyik kiinduló elemét.

A könyv az utóbbi évtizedekben kialakult ipari rendszert írja le, a technológia imperatívuszait, a tőke és a tőkés új szerepét, a technostruktúrát, a vállalat működését meghatározó, az azt irányító műszaki-kereskedelmi-politikai vezetőcsoportot. Bemutatja a nagy korporációk természetrajzát és a tevékenységük nyomán megváltozott piacot, valamint azt, hogy miképpen hasonul az államgépezet természetrajza a nagy korporációkéhoz, milyen sűrű szövésű kapcsolat fűzi őket össze ez idő szerint Amerikában.

432 l., kötve 61,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KÖVESI JÁNOS:

Állattenyésztésünk fejlettségi szintje és fejlődési ütemének kérdései

A mezőgazdasági termelés strukturális átalakulását befolyásoló fő tényező az élelmiszer-fogyasztás fejlődése. Az élelmiszer-fogyasztás ugyanis egyre határozottabban az élettanilag optimális színvonal és szerkezet irányában fejlődik. Gyorsuló ütemben növekszik az állati fehérje, a vitamin és az ásványi anyag tartalmú élelmiszerek fogyasztása a szénhidrát és zsiradék tartalmú élelmiszerekhez képest: ez utóbbiak fogyasztása általában csökken.

A társadalmi-gazdasági fejlődés hazánkban is hasonló követelményeket támaszt a mezőgazdasági termeléssel szemben. Hazánkban azonban nemcsak a belső fogyasztás fejlődésének e vonásai jelzik a megváltozott követelményeket a mezőgazdasággal szemben, hanem mezőgazdasági és élelmiszeripari exportunk is.

A táplálkozás változásában érvényesülő tendenciák és a húsfélékből a viszonylag még alacsony fogyasztási színvonal felvetik az állattenyésztés és vele szorosan összefüggő takarmánytermelés eddiginél gyorsabb ütemű fejlődésének szükségességét.

A fejlettségi szint megítélése

A növénytermelés és az állattenyésztés termelési arányainak változása

Az utóbbi években hazánkban és a többi szocialista országban célul tűzték a mezőgazdasági termelés gyors ütemű növelését, s ezzel egyidejűleg intézkedések történtek a mezőgazdasági termelés belterjességének fokozására is. A termelésnövelés e hatékony módjának alkalmazásával előtérbe került a termelési struktúra, az ágazati termelési arányok megváltoztatásának szükségessége.

Az állattenyésztés gyorsabb ütemű fejlesztése, az állati termékek termelésének növelése az egész mezőgazdasági termelés belterjességének magasabb fokát jelenti. A termelésnövelésnek ez a módja a két főágazat, a növénytermelés és az állattenyésztés egymáshoz viszonyított arányainak megváltozásához, az állattenyésztés súlyának növekedéséhez vezet.

Hazánkban a háború előtti időszakhoz képest kedvezően — bár csak kisebb mértékben — módosultak az arányok az állattenyésztés javára.

A növénytermelés részaránya ugyanis az 1938. évi 63 százalékról 1950-ben 59 százalékra csökkent, az állattenyésztés részesedése pedig 37 százalékról 41 százalékra nőtt.

Az 1950 utáni években azonban mezőgazdaságunk belterjes fejlődése a két főágazat viszonyában nem hozott lényeges változásokat. Az arányok annyira nem módosultak, hogy például a növénytermelés 1968-ban is még 57, az állattenyésztés pedig 43 százalékos részarányt képviselt.

Az alapvető arányok között egy-egy évben nagy eltolódások mutatkoztak meg. Az arányeltolódás különösen nagymértékű volt az 50-es évek első felében, amikor például az állattenyésztés részaránya a 46 százalékot is elérte, máskor viszont 32 százalékra esett vissza. Ennek megfelelően a növénytermelés részaránya 54 és 68 százalék között váltakozott. Még 1957-ben is nagyobb arányeltolódás volt megfigyelhető, 1958-tól azonban a két főágazat fejlődésében már nagyobb stabilitás következett be.

Hazánkban az állattenyésztés arányának alakulása nem mondható kielégítőnek. A gazdaságilag fejlettebb szocialista országokban az állattenyésztés aránya emelkedő tendenciájú és magasabb színvonalat képvisel. A fejlett tőkésországokban pedig — kevés kivétellel — az állattenyésztés igen magas részarányt képvisel, általában megközelíti a 70 százalékot, az NSZK-ban például már elérte a 75 százalékot is.

Az állatsűrűség jelentősége és alakulása

Az állattenyésztés fejlettségi szintjének alakulását a legjobban az állatállomány és állatitermék-termelés területhez és lakossághoz viszonyított arányainak, az állatonkénti hozamok mennyiségének, az árutermelés fokának alakulásával jellemezhetjük.

Az állatsűrűségnek kiemelkedő szerepe van az állattenyésztés fejlettségi szintjének alakításában: alapvetően meghatározza nemcsak az állati termékek termelésének, hanem ezen keresztül a fogyasztásnak az arányait és színvonalát is; végeredményben meghatározó szerepet játszik a mezőgazdasági termelés két főágazata arányainak alakításában is.

Hazánkban a 100 hektár mezőgazdasági területre jutó 29, valamint az 1000 lakosra jutó 195 db szarvasmarha rendkívül alacsony sűrűségre mutat. A vizsgált szocialista és fejlett tőkésországok között a szarvasmarha-sűrűség tekintetében az utolsó helyen állunk. A területhez viszonyított sűrűség tekintetében csak Bulgáriában, a lakossághoz viszonyított arány tekintetében pedig csak Bulgáriában és Olaszországban hasonló a helyzet, mint hazánkban. Megfigyelhető, hogy a területhez viszonyított szarvasmarha-sűrűség az országok többségében kétszeresen-háromszorosan is felülmúlja a hazánkét. A lakossághoz viszonyított arány valamivel kedvezőbb ugyan, a különbség kisebb mértékű, az országok közötti rangsorban azonban így is az utolsók között állunk, csak Bulgária és Olaszország van mögöttünk.

Kedvezőtlen jelenség, hogy hazánkban a vizsgált időszakban lényegében nem növekedett a területhez viszonyított szarvasmarha-sűrűség, a lakossághoz viszonyított arány pedig csökkent.

A sertéssűrűség ellenben kedvezően alakul hazánkban. Az 1967. évi adatok alapján végzett nemzetközi összehasonlítás szerint a 100 hektár mezőgazdasági területre jutó 87 sertés átlagos színvonalat jelent a vizsgált országok között, az 1000 lakosra jutó 588 sertés viszont rendkívül magas arány, Dánia kivételével valamennyi országét felülmúlja. Nemzetközi helyzetünkön lényegesen az sem változtat, hogy 1969-ben — amikor a sertésciklus elérte mélypontját — 77-re, illetve 519-re csökkentek ezek a mutatók. Ez az alapja az egy főre jutó viszonylag magas sertéshús- és sertészsírtermelésnek, illetve -fogyasztásnak.

A vizsgálat igen nyomatékosan hívja fel a figyelmet arra, hogy szarvasmarha-állományunk nemcsak indokolatlanul alacsony mind a területhez, mind a lakossághoz képest, hanem miközben általános tendencia a szarvasmarha-sűrűség növekedése, hazánkban a nemzetközi fejlődéssel ellentétes tendencia érvényesül.

Fejtegetéseinket szemléltetően tükrözik az 1. táblázat adatai.

1. sz. táblázat

Az állatsűrűség alakulása néhány szocialista és fejlett tőkésországban (db)

Ország	100 hektár mezőgazdasági területre jutó				1000 lakosra jutó			
	szarvasmarha		sertés		szarvasmarha		sertés	
	Az 1948—1952. évek átlaga	1967	Az 1948—1952. évek átlaga	1967	Az 1948—1952. évek átlaga	1967	Az 1948—1952. évek átlaga	1967
Bulgária	30	24	17	39	235	167	139	274
NDK	52	76	68	145	175	288	231	545
Lengyelország	33	54	36	71	282	337	305	446
Románia	31	35	15	36	273	270	131	280
Csehszlovákia	53	62	48	74	321	312	293	371
Magyarország	*28*	*29*	*54*	*87*	*222*	*197*	*433*	*588*
Belgium	115	165	65	140	234	288	133	244
Hollandia	111	179	65	191	267	320	157	341
Olaszország	40	48	20	26	179	188	87	101
Franciaország	47	61	20	29	377	417	159	197
NSZK	77	100	68	126	232	242	203	306
Ausztria	53	63	49	71	318	341	295	380
Anglia	53	63	17	36	204	225	66	129
Dánia	95	109	89	280	709	681	669	1754

Forrás: Agroinform–KSH: Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Budapest, 1969. 70. és 72. l.

Az állatitermék-termelés területhez és lakossághoz viszonyított arányai

Hazánkban az állati termékek termelésének területhez és lakossághoz viszonyított mennyisége termékenként, illetve termékcsoportonként nagyon eltérő színvonalú, és a vizsgált másfél évtizedben a növekedés igen eltérő mértékű volt.

A hústermelésben viszonylag magas színvonalat értünk el. A 100

hektár mezőgazdasági területre jutó hústermelés 1965-ben 134 kg volt, 1968-ban pedig elérte a 145 kg-ot. Az 1965. évi adatok alapján végzett nemzetközi összehasonlítás szerint a vizsgált szocialista országok közül ezt a színvonalat csak az NDK és minimális mértékben Csehszlovákia múlta felül. Több fejlett tőkésország is mögöttünk áll a rangsorban.

Kiemelkedően magas színvonalat értünk el az egy lakosra jutó hústermelésben, amely 1965-ben 92 kg volt, 1968-ban pedig 98 kg-ra emelkedett és Dánia kivételével valamennyi vizsgált szocialista és fejlett tőkésországét meghaladta.

A hústermelésben e viszonylag magas színvonal elérését több tényező tette lehetővé. Így különösen az, hogy az összes állatállományon belül csökkent az igásállatok és növekedett a haszonállatok aránya, továbbá a szarvasmarha-tenyésztésben az anyagi ösztönzési rendszer a marhahizlalást fokozta a tejtermeléssel szemben, a sertésállomány gyors növekedése — nem kielégítő produktivitása ellenére — a hústermelés növeléséhez vezetett.

Az állati termékek közül a legalacsonyabb a tejtermelés színvonala, amely a vizsgált időszakban emelkedett ugyan, ennek ellenére is rendkívül alacsony: 1969-ben a 100 hektár mezőgazdasági területre 279 q,* illetve egy lakosra 187 kg* jut. A tejtermelés szintje a szocialista országok többségében és a fejlett tőkésországokban jelentősen magasabb, némely országban többszörösen is meghaladja a hazai színvonalat. Ebben főként a tehénállomány csökkenő tendenciája és az alacsony tehénállomány, továbbá a tehenenkénti viszonylag alacsony hozam játszik közre.

A tyúktojástermelés a közepes színvonalat is alig érte el, ennek a tyúkonkénti alacsony tojáshozam a fő oka.

Az árutermelés foka az állattenyésztésben

A mezőgazdaság összes termelésén belül nagy jelentőséget tulajdonítunk az árutermelés alakulásának. Az árutermelés növekedése, szerkezetének alakulása dönti el, hogy a mezőgazdaság a lakosság élelmiszer-ellátását hogyan tudja biztosítani és a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar nyersanyagszükségletét milyen színvonalon tudja kielégíteni. Az árutermelésnek meghatározó szerepe van a mezőgazdasági export lehetőségeinek megteremtésében is.

A magyar mezőgazdaságban a két főágazat közül az állattenyésztésben magasabb az árutermelés foka. Ebben több tényező játszik közre, s közülük meghatározó jelentőségű az összes termelés fejlődési üteme.

Az állattenyésztés összes termelése gyorsabb ütemben növekszik, mint a növénytermelés, és belső üzemi felhasználása is kisebb mértékű. A parasztság saját termelésű fogyasztása is csökken állati termékekből, de kisebb a csökkenés mértéke, mint a növényi termékekből. E fő tényezők együttes hatásaképpen végeredményben az állattenyésztésben erőteljesebben érvényesül a fejlődésnek az egész mezőgazdaságra jellemző tendenciája, amely szerint az árutermelés aránya az összes termeléshez képest egyre növekvő.

* Előzetes adat.

A statisztikai adatok jól tükrözik a fejlődésnek e tendenciáit. A növénytermelés összes termelése 1967-ben 20, termékkibocsátása pedig 30 százalékkal volt magasabb, mint 1938-ban, az állattenyésztés összes termelése viszont 46, termékkibocsátása pedig 50 százalékkal emelkedett. A két főágazat termékkibocsátási aránya 1938-ban még 50—50 százalék volt, 1966-ban azonban az állati termékek kibocsátása már 54 százalékra emelkedett, a növényi termékek kibocsátása viszont 46 százalékra esett vissza.

Jól szemlélteti a két főágazat árutermelésében mutatkozó ütemkülönbséget az állam részére történő értékesítés volumenének alakulása. 1968-ban 1950-hez képest a növényi termékekből az állami felvásárlás 72 százalékkal, állati termékekből 158 százalékkal nőtt.

A fejlődési ütem kérdései

Ütemkülönbség a növénytermelés és az állattenyésztés fejlődése között

A magyar mezőgazdaság két főágazata közül, mint említettük, az állattenyésztés gyorsabb ütemben fejlődik a növénytermelésnél. Különösen a háború előtti időszakhoz képest növekedett nagyobb mértékben az állattenyésztés termelése a növénytermeléséhez képest. 1950-hez viszonyítva a fejlődés ütembeli különbségei csökkentek. Ebben közrejátszik állattenyésztésünk háború előtti viszonylag alacsony színvonala, és az, hogy 1950-ben a növénytermelés volumene az 1938. évinek csak 81, az állattenyésztés volumene viszont már 99 százalékát érte el.

A növénytermelés összes termelése 1967-ben 1938-hoz képest 20, az állattenyésztésé ezzel szemben 46 százalékkal volt magasabb. 1950-hez képest a növekedés 1967-ben 45, illetve 47 százalék, 1968-ban pedig 44, illetve 54 százalék volt, tehát az eltérés mértéke csökkent.

A növekedés nem volt egyenletes. Különösen a növénytermelésben nagymértékű a termelés ingadozása. Ebben a főágazatban ugyanis az időjárási tényezők közvetlenül érvényesülnek és nagyobb hatást gyakorolnak a termelés alakulására, mint az állattenyésztésben. Kiegyensúlyozottabb fejlődés figyelhető meg mindkét főágazatban a mezőgazdaság szocialista átszervezése utáni években.

A növénytermelésben a növekedés nagyobb mértékben a hozamok emelkedésének és kisebb mértékben a szerkezetváltozásnak az eredménye. Az állattenyésztésben ezzel szemben a növekedést inkább a szerkezetváltozás és kevésbé a hozamok emelkedése okozta. A hozamok javulása mindkét főágazatban csaknem azonos mértékben járult hozzá a növekedéshez.

Az állattenyésztésben végbement szerkezetváltozás jelentősebb volt, mint a növénytermelésben. Az állatállományon belül számottevően csökkent az igásállatok és nőtt a haszonállatok létszáma és aránya. Az 1934—38. évek átlagához viszonyítva 1969-ben számosállatban számítva a ló részaránya 24,6 százalékról 7,2 százalékra csökkent. A szarvasmarha-állomány részaránya valamelyest — 53,8 százalékról 58,2 százalékra — emelkedett. Jelentősen nőtt a többi állatfaj részaránya: a sertésé

15,1 százalékról 22 százalékra, a juhé 3,8 százalékról 8,5 százalékra, a baromfié 2,7 százalékról 4,1 százalékra.

A hozamokat illetően a tehenenkénti tejtermelésben és az egy szarvasmarhára jutó hústermelésben volt említésre méltó fejlődés. A tyúkonkénti tojáshozam is emelkedett. A hústermelés növekedéséhez hozzájárult az intenzív fajták térhódítása a sertés- és baromfitartásban.

A KSH számításai szerint az 1934—38. évek átlaga és 1966 között a két főágazat bruttó termelési értéke — az 1959. évi változatlan árak alapján számítva — a 2. sz. táblázat adatai szerinti irányban és mértékben változott.

2. sz. táblázat

A két főágazat bruttó termelési értéke az 1934—38. évek átlaga és 1966 között (százalékban)

Megnevezés	Növénytermelés	Állattenyésztés
Területcsökkenés /illetve állománycsökkenés/ miatti visszaesés	—8,3	—6,7
Szerkezetváltozás folytán növekedés	+9,9	+30,4
Hozamemelkedés folytán növekedés	+14,2	+15,5
Növekedés összesen:	+15,8	+39,2

A szocialista országok többségében — miként hazánkban — az állattenyésztés gyorsabb ütemben fejlődik, mint a növénytermelés.

Megfigyelhető továbbá, hogy mezőgazdaságunk növekedési üteme mindkét főágazatban elmarad a szocialista országok többségéhez képest. Mind a növénytermelés, mind az állattenyésztés növekedésében csak Csehszlovákia áll mögöttünk. A többi szocialista országban nemcsak gyorsabban fejlődött a két főágazat, hanem a növekedés mértéke is jelentősen meghaladja hazánkét. 1967-ben például 1950-hez képest a növekedés mértéke általában kétszerese-háromszorosa a hazánkban elért növekedésnek. A szocialista országok közül figyelemre méltó Bulgária mezőgazdaságának rendkívül gyors ütemű fejlődése: a vizsgált időszakban nemcsak valamennyi szocialista ország mezőgazdaságának növekedését felülmúlta, hanem meghaladta a fejlett tőkésországokét is. Érthető tehát az a nagy érdeklődés, amely az utóbbi időben a bolgár mezőgazdaság iránt megnyilvánul.*

* Lásd a szerző „A bolgár mezőgazdaság gyors ütemű fejlődéséről és néhány távlati célkitűzésről" írt cikkét. Megjelent a Tudomány és Mezőgazdaság 1969. 3. számában, 73—77 l.

3. sz. táblázat

A növénytermelés és az állattenyésztés összes termelésének alakulása néhány szocialista országban

(Index: 1950=100)

Ország	Növénytermelés					Állattenyésztés				
	1955	1960	1965	1966	1967	1955	1960	1965	1966	1967
Bulgária.....	137	185	207	246	252	134	172	219	233	248
NDK.....	118	131	128	129	142	165	192	221	233	238
Lengyelország...	101	120	141	149	153	112	135	151	159	161
Románia.....	182	182	205	238	234	131	154	174	194	209
Szovjetunió.....	115	149	164	185	183	135	185	215	222	230
Csehszlovákia ...	113	116	98	119	125	101	115	126	130	138
Magyarország.....	*123*	*120*	*125*	*140*	*140*	*109*	*119*	*136*	*142*	*145*

Forrás: A mezőgazdaság legfontosabb ágazatainak fejlődése a KGST-tagországokban (Statisztikai áttekintés). Összeállította a KGST Titkárságának Mezőgazdasági osztálya. Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle, 1969. 3. sz. 39. l.

Az állattenyésztés ágazatainak eltérő ütemű fejlődése

Az állattenyésztés egészének fejlődésére jellemző, hogy az állatállomány számosállatra átszámítva 1969-ben csaknem 12 százalékkal volt kevesebb, mint 1950-ben, az állattenyésztés bruttó termelési értéke ezzel szemben 46 százalékkal* nőtt. A termelés növekedése — csökkenő állomány mellett — annak a következménye, hogy az állatállomány struktúrája — mint már korábban érintettük — kedvező irányban változott, az állomány minősége általában javult és a termelési színvonal emelkedett.

Az állattenyésztésen belül azonban egyrészt a különféle ágazatok fejlődésében jelentős ütembeli különbségek figyelhetők meg, másrészt különösen nagyok a különbségek az egyes ágazatok állatállományának alakulása és a teljes termelési érték növekedése között.

Az ágazatok közötti és ágazatokon belüli fejlődés tendenciáit jellemzi, hogy az 1950—1968 közötti időszakban a szarvasmarha-állomány csökkent, a szarvasmarha-tenyésztés bruttó termelési értéke ehhez képest jelentős mértékben növekedett. A sertésállomány növekedett, a sertéstenyésztés teljes termelési értéke annál nagyobb mértékben, de viszonylag mérsékelten nőtt. A juhállomány gyarapodott a legnagyobb mértékben, a juhtenyésztés termelési értéke ehhez képest csak kevéssé nőtt. A baromfitenyésztésben az állomány jelentősen növekedett és a termelési érték korábban majdnem azonos mértékben fejlődött, az utóbbi években mindinkább meghaladja az állomány növekedésének mértékét.

Az állattenyésztési ágazatok eltérő ütemű fejlődése következtében részarányuk az állattenyésztés bruttó termelési értékének létrehozásában is változott. A szarvasmarha-tenyésztés részaránya az 1950. évi 31 százalékról 1968-ban 30 százalékra, a sertéstenyésztésé 41 százalékról 36 százalékra csökkent, a baromfitenyésztés részaránya 22 százalékról 27 százalékra nőtt, a juhtenyésztés alig változott, 3 százalék körül mozgott.

* Előzetes adat.

A szarvasmarha-állomány és a marhahús-termelés fejlődési üteme

A hústermelés növekedése egyrészt az állatállomány alakulásától, másrészt az egy állatra jutó hústermelés mennyiségétől függ. Hazánkban 1950-hez képest 1968-ban a szarvasmarha-állomány csaknem 6 százalékkal csökkent, a marhahústermelés viszont 90 százalékkal nőtt. Tehát nem az állománynövekedés, hanem az intenzívebb termelés eredményezte a hústermelés jelentős növekedését.

Az egy szarvasmarhára jutó hústermelés hazánkban — a marhahizlalás széleskörű elterjedése következtében — évek óta tartósan emelkedik. Az 1968. évi adatok szerint az egy szarvasmarhára jutó hústermelés elérte a 83 kg-ot, ezzel meghaladta a fejlett tőkésországok többségét. Ausztriában például ugyanebben az évben 79 kg,*Franciaországban 100 kg*, Dániában 79 kg, NSZK-ban 84 kg, Angliában 77 kg volt az egy szarvasmarhára jutó hústermelés. A szocialista országokban lényegesen kevesebb az egy szarvasmarhára jutó hústermelés (1968-ban például Bulgáriában 77 kg, Lengyelországban 48 kg, Jugoszláviában 52 kg, NDK-ban 62 kg és csak Csehszlovákiában volt csaknem azonos színvonalú, 85 kg).

Hazánk szarvasmarha-állományának stagnálása, időnként csökkenése — erősen negatív vonása egész állattenyésztésünk fejlődésének. Világviszonylatban a szarvasmarha-állomány tartós növekedése figyelhető meg, a világ szarvasmarha-állománya a vizsgált 1950—1965 közötti másfél évtizedben 37 százalékkal gyarapodott.

Hazánk és Bulgária kivételével valamennyi vizsgált szocialista és fejlett tőkésországban növekedett a szarvasmarha-állomány, a növekedés mértéke általában 10 és 40 százalék között mozog.

Nem lehetünk azonban megelégedve marhahústermelésünk teljes mennyiségének alakulásában érvényesülő növekedés mértékével sem. Ez hazánkban a nemzetközi összehasonlítás tükrében viszonylag igen alacsony. Az összes marhahústermelés növekedésének mértéke a vizsgált országok közül csak Csehszlovákiában, Angliában, Dániában és Svájcban alacsonyabb, mint hazánkban, a többi országban a növekedés mértéke meghaladja hazánkét, a legtöbb országban igen jelentősen.

Hazánk helyét a szarvasmarha-állomány és a marhahústermelés alakulásában a nemzetközi összehasonlítás tükrében jól szemléltetik a 4. táblázat adatai.

A szarvasmarha-állomány kedvezőtlen alakulásának sokféle oka van. Az alapvető ok a szarvasmarha-tenyésztés és -tartás jellegével, s jövedelmezőségi kérdésekkel kapcsolatos. A szarvasmarha-tenyésztés nagy beruházásokat igényel és a befektetett anyagi eszközök csak lassan térülnek vissza. A szarvasmarha-állomány növeléséhez szükséges korszerű, nagyüzemi férőhelyek építése csak lassú ütemben halad előre.

Az alapvető okok között még meg kell említeni azt a kedvezőtlen folyamatot, hogy nagyobb mértékben csökkent az állomány a háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságokban, mint amilyen mértékű emelkedés következett be egyidejűleg a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban.

* 1967. évi adat.

4. sz. táblázat

A szarvasmarha-állomány és a marhahústermelés alakulása néhány szocialista és fejlett tőkésországban

(Index: 1950=100)

Ország	Szarvasmarha-állomány			Marhahústermelés[1]		
	1955	1960	1965	1955	1960	1965
Világ összesen	113	126	137	127	138	162
Bulgária[2]	95	84	81	114	96	204
NDK[2]	104	129	132	100	153	163
Lengyelország[3]	110	121	132	102	152	197
Románia[2]	107	101	110	...	...	...
Csehszlovákia[2]	95	102	102	98	120	149
Magyarország[2]	*107*	*97*	*95*	*86*	*148*	*154*
Belgium-Luxemburg	117	132	135	146	166	154
Hollandia	113	132	141	157	171	181
Olaszország	105	114	111	146	170	174
Franciaország	113	125	132	143	153	165
NSZK	106	118	125	142	176	184
Ausztria	106	108	111	131	169	186
Anglia	104	115	116	115	133	150
Dánia	106	120	113	142	160	153
Svájc	103	113	115	112	132	137
USA	120	121	132	152	150	187

Forrás: Összeállítás a KSH adatai alapján.
[1] Vágott súlyban számítva.
[2] Év végi állomány.
[3] Júniusi, 1965-ben év végi állomány.

A szarvasmarha tartását egyre több háztáji, egyéni és kisegítő gazdaság csökkenti, illetve szünteti meg.

A háztáji gazdaságok szarvasmarha-állományának nagyarányú csökkenéséhez döntően a takarmányozási nehézségek és a falusi életformában bekövetkezett változások járultak hozzá. A háztáji gazdaságokban főként kukoricát termelnek és ezt elsősorban sertéssel és baromfival etetik fel. Megoldatlan a szálastakarmány-ellátás, sok nehézségbe ütközik a legeltetés. A falusi fiatalok nem szívesen vállalják a sertés-, illetve baromfitartáshoz képest több munkával, nagyobb lekötöttséggel és sok más nehézséggel járó szarvasmarha-tenyésztést a háztáji gazdaságban.

Az eddigi elemzésekből is megállapítható, hogy lemaradásunkat az egy szarvasmarhára jutó hústermelés növelésével már nem tudjuk felszámolni. Ha a szarvasmarha-állományt az elkövetkező időszakban sem leszünk képesek növelni, számolnunk kell azzal, hogy a vizsgált országok rangsorában az utolsók közötti helyünket továbbra is megtartjuk, illetve marhahústermelésünk fejlődési üteme viszonylagosan tovább fog csökkenni.

A tehénállomány és a tejtermelés fejlődési üteme

A tejtermelés növekedése egyrészt a tehénállomány alakulásától, másrészt az egy tehénre jutó tejhozam mennyiségétől függ. Magyaror-

szágon az 1950—1969 közötti időszakban a tehénállomány 29,6 százalékkal csökkent, a tejtermelés ezzel szemben 31,5 százalékkal nőtt.* A tejtermelés növekedését tehát teljes egészében a tehenenkénti tejhozam javulása eredményezte, sőt a növekedés mértéke nagyobb lett volna, ha abban visszaesést nem okozott volna a tehénállomány csökkenése.

Az egy tehénre jutó tejhozam hazánkban az 1950. évi 1424 literről 1969-ben 2490 literre* ugrott, tehát csaknem 75 százalékkal nőtt. Ez az emelkedés nemzetközi viszonylatban is számottevő, meghaladja a vizsgált országok többségében ebben az időszakban elért növekedési ütemet. Ez az eredmény kétségkívül a tehénállomány minőségi javulásával, illetve az ebben közrejátszó tényezőkkel függ össze, döntő szerepet játszik azonban az is, hogy a bázisévben a tejhozam, tehát a kiindulási színvonal rendkívül alacsony.

Az elért nagyarányú fejlődés ellenére az egy tehénre jutó tejhozam még mindig nem kielégítő. Az 1967—1968. évi adatok alapján végzett nemzetközi összehasonlítás szerint a szocialista országok többségében ugyan alacsonyabb, vagy csaknem azonos színvonalú, a tőkésországok nagy részében azonban mintegy kétszerese az egy tehénre jutó tejhozam.

A tehénállomány tartós és rendkívül nagymértékű csökkenése kedvezőtlenül befolyásolja egész szarvasmarha-tenyésztésünk fejlődését. Fékezi a szarvasmarha-állomány növekedését, mert a csökkenő anyaállomány nem képes a növekedéshez szükséges mennyiségű borjút produkálni. Ezáltal akadályozza a marhahústermelést, mert a hizlaláshoz szükséges beállítani való állatok száma sem alakulhat kielégítően. Fékezi továbbá közvetlenül a tejtermelés növekedését.

A vizsgált országok közül csak Bulgáriában volt nagyobb a tehénállomány csökkenése, mint nálunk. Valamelyest csökkent még a tehénállomány Romániában, Csehszlovákiában és Dániában. Az országok többségére különben a tehénállomány jelentős növekedése a jellemző.

Hazánk tehénállományának és tejtermelésének alakulását a nemzetközi összehasonlítás tükrében jól mutatják az 5. táblázat adatai.

A tehénállomány csökkenő tendenciája és a tehenenkénti tejhozam nem kielégítő növekedése, illetve a viszonylag alacsony színvonal kialakulása között szoros az összefüggés. Mindkét negatív jelenség kialakulására ugyanazok a tényezők hatnak. Közülük alapvető az anyagi érdekeltség hiánya; különösen a tej felvásárlási ára nem ösztönöz eléggé a tehéntartásra és a tejtermelés növelésére. Ugyancsak az anyagi érdekeltséggel függ össze továbbá az is, hogy a tehenészet kialakítása a termelőszövetkezetekben csökkentheti a szétosztható jövedelmet. A termelőszövetkezetek figyelme ezért az üszőborjak felnevelése és tenyésztésbe állítása helyett a gyorsabb jövedelmet biztosító marhahizlalási ágazat felé fordul. Ez utóbbi törekvéssel is összefügg marhahústermelésünk nagyarányú fejlődése.

A tenyésztés kedvezőtlen alakulására és a marhahizlalás előtérbe helyezésére utalnak azok az összefüggések, amelyek különösen az utóbbi években a szarvasmarha-állomány összetételében a tehén- és előhasiüsző-állomány, valamint a hízómarha-állomány, továbbá a tehénkivágás alakulásában kimutathatók. A tehénkivágás több évben meghaladta a

* Előzetes adat.

5 sz. táblázat

A tehénállomány és a tejtermelés alakulása néhány szocialista és fejlett tőkésországban
(Index: 1950=100)

Ország	Tehénállomány[1]			Tejtermelés[1]		
	1955	1960	1965	1955	1960	1965
Világ összesen	...	...	...	127	134	147
Bulgária[4]	87	79	79	112	167	208
NDK[4]	130	134	134	155	173	184
Lengyelország[5]	112	121	119	122	153	163
Románia[4]	89	102	91	112	141	142
Csehszlovákia[4]	101	99	94	105	112	115
Magyarország[4]	*96*	*92*	*85*	*98*	*128*	*122*
Belgium—Luxemburg	110	121	119	117	124	124
Hollandia	101	110	116	107	126	131
Olaszország	117[2]	117	124	112	13 8	135
Franciaország	126	179	175[3]	121	154	179
NSZK	156	141	154[3]	129	147	162
Ausztria	106	102	101[3]	127	142	161
Anglia	99	107	109	104	121	129
Dánia	92	98	88[3]	104	109	108
Svájc	103	109	107	112	124	131

Forrás: Összeállítás a KSH adatai alapján.
[1] A tehénállomány a tőkésországoknál a főként tejtermelésre beállított teheneket és üszőket tartalmazza. A tejtermelés a szocialista országoknál az összes kifejt tejet (tehén-, juh-, kecsketej), a tőkésországoknál csak a tehéntejet tartalmazza. Az adatok csak így állnak rendelkezésre. A fejlődési ütem összehasonlításánál azonban ez lényeges torzulást nem okoz.
[2] 1958-ban.
[3] 1964-ben;
[4] Év végi állomány;
[5] Júniusi, 1965-ben év végi állomány.

kivágott tehenek pótlását szolgáló előhasi üszők számát. A szarvasmarha-állomány összetételében figyelemre méltó jelenség, hogy a tehénállomány csökkenésével szemben a hízómarha-állomány növekedett. Mindezek a jelenségek a tenyésztési kedv csökkenését jelzik.

A tehénállomány csökkenésében kétségkívül közrejátszanak más tényezők is, például a takarmányozási nehézségek, vagy a falusi életformában bekövetkezett változások stb.

Hazánkban a tehenenkénti tejhozam növelésének még nagyobb lehetőségei vannak. A magyartarka tehenek — melyek tehénállományunk több mint 90 százalékát képezik — évi átlagos tejtermelőképessége 3000—3500 liter között van. A tehenek tejtermelőkapacitását tehát a jelenlegi átlaghozamok mellett csak mintegy 70—80 százalékban használjuk ki. A tejhozamot különösen a mainál jobb tartási és takarmányozási körülmények mellett lehetne lényegesen fokozni.

A sertésállomány és sertéshús-termelés növekedési üteme

A sertésállomány és a sertéshústermelés kapcsolatában az a jellemző vonás, hogy az állomány növekedését felülmúlta — bár nem kellő mértékben — a sertéshústermelés növekedése. 1950-hez képest 1968-ban ugyanis a sertésállomány 19 százalékkal, a sertéshústermelés

pedig 46 százalékkal nőtt. Ebből következik, hogy a hazai sertéshústermelésben az állománynövededésnek, vagyis a hústermelés extenzív úton való növelésének jelentős szerepe van, és az egy sertésre jutó hústermelés növekedése még nem kielégítő.

A világ sertésállománya és sertéshústermelése nagyjában hasonlóan növekedett. A vizsgált szocialista országok egy részében — így például Bulgáriában, Lengyelországban — a sertésállomány gyarapodott gyorsabb ütemben és lassúbb ütemű volt a hústermelés növekedése. Ez a sertéshústermelés növelésének extenzív módszerét tükrözi a sertéstenyésztésben. A fejlett tőkésországokban ezzel szemben az a jellemző, hogy a sertéshústermelés növekedése általában nagyobb mértékű volt, mint a sertésállományé, ami a sertéstenyésztés fejlődésében az intenzív módszer érvényesülésének legfőbb jellemzője.

A nemzetközi összehasonlítás tükrében a hazai sertéshústermelés növekedési üteme az állományéhoz képest nem kielégítő. Ezt jól tükrözik a 6. táblázat adatai.

6. sz. táblázat

A sertésállomány és sertéshústermelés alakulása néhány szocialista és fejlett tőkésországban (Index: 1950=100)

Ország	Sertésállomány			Sertéshústermelés[1]		
	1955	1960	1965	1955	1960	1965
Világ összesen	133	177	197	136	173	194
Bulgária[2]	172	312	294	140	192	269
NDK[2]	158	146	156	...	...	...
Lengyelország[3]	116	134	153	101	122	136
Románia[2]	225	196	244	...	...	...
Csehszlovákia[2]	139	157	146	99	121	152
Magyarország[2]	*138*	*133*	*137*	*108*	*122*	*144*
Belgium-Luxemburg	123	150	158	122	152	165
Hollandia	152	189	240	132	171	245
Olaszország	93	103	134	71	137	153
Franciaország	117	131	139	123	150	155
NSZK	153	164	185	162	187	230
Ausztria	143	146	129	137	202	238
Anglia	174	170	237	272	271	370
Dánia	164	251	287	168	204	253
Svájc	116	151	187	120	159	193

Forrás: Összeállítás a KSH adatai alapján.
[1] Vágott súlyban számítva.
[2] Év végi állomány.
[3] Júniusi, 1965-ben év végi állomány.

A táblázat adataiból megállapítható, hogy sertésállományunk termelőkapacitását nem használjuk ki eléggé. Az utóbbi években az állomány növekedése végett számos intézkedés történt, a produktivitás fokozásának szempontjai azonban háttérbe szorultak. Különösen a kocaállomány kihasználása alacsony színvonalú, termelőképességének emelésére ezért igen nagyok a tartalékok. A fejlett sertéstenyésztő országokban elért színvonalhoz képest ugyanis a hazai kocaállomány produktivitása igen alacsony színvonalon van. A kocakihasználás fokozása viszont rendkívül fontos, mert ez teremti meg a sertéshústermelés növeléséhez a hízóalapanyag bázisát.

Jól tükrözi sertésállományunk kihasználásának alacsony színvonalát az egy sertésre jutó hústermelés alakulása is, mely európai viszonylatban — kevés kivételtől eltekintve — hazánkban a legalacsonyabb. Míg ugyanis nálunk az 1968. évi adatok szerint az egy sertésre jutó hústermelés 52 kg volt, addig például Dániában elérte a 93, Franciaországban a 171,* Olaszországban a 67, NSZK-ban a 111, Angliában a 113 kg-ot.

A sertéshústermelés növekedési ütemének nem kielégítő alakulását kedvezőtlenül befolyásolja az is, hogy hazánkban a sertések nagy részét a fejlett sertéstenyésztő országokhoz képest későn állítják hízóba, és viszonylag hosszú a hizlalási idő is. Emiatt a vágásra érett sertéseknek magas az életkora. A vágási súly is viszonylag magas. Mindez lassítja a sertésállomány forgási sebességét, csökkenti az egy állatra jutó hústermelést és az indokoltnál több sertés tartását teszi szükségessé. A sertésállomány lassú forgási sebessége kedvezőtlen hatásokkal jár, így például a takarmányfogyasztáson belül növeli az életfenntartó takarmány arányát a termelő takarmányéhoz képest, ami több takarmányfelhasználáshoz vezet, növekszik a munkaráfordítás aránya, lassul a beruházások megtérülése. Mindez növeli a sertéshústermelés önköltségét.

Az utóbbi években a sertéshústermelés növekedési üteme meggyorsult. Ez főként annak a következménye, hogy a sertésállomány fajta szerinti összetételében nagyarányú változás következett be. A hússertések és húsjellegű keresztezett sertések aránya 86 százalékra emelkedett, a mangalica aránya pedig a felszabadulás előtti mintegy 80-ról 6 százalékra csökkent. Ez a fogyasztási igények változásával — a zsírtalan húsok előnyben részesítésével — függ össze, és nagy lehetőségeket biztosít a magasabb szaporulat elérése és az állomány fejlődőképességeinek fokozása szempontjából. A hasznosult szaporulati arány emelkedése biztató, az elért eredmények azonban még nem kielégítőek. Ebben főként a nem megfelelő tartási és takarmányozási körülmények játszanak közre. Az igényes, nagy termelőképességű fajták térhódításával ugyanis általában nem tartott lépést a fajták igényeinek megfelelő környezeti feltételek — a korszerű elhelyezés, a megfelelő takarmányozás, a szakszerű gondozás — biztosítása. Sok olyan mezőgazdasági üzemben is tartanak igényes fajtát, ahol a szükséges környezeti feltételek hiányoznak, s ennek következtében az állatok termelőképességeiket nem tudják kifejteni. A fajta kiválasztásánál e szempontokat nem vették mindig figyelembe, s emiatt a kedvezőtlen feltételek között tartott igényes fajták leromlanak és kevesebbet, gazdaságtalanabbul termelnek, mint az igénytelenebb fajták.

Hazánkban a húsfélék fogyasztásában a sertéshús már eddig is a legnagyobb arányt képviselte, az összes húsfogyasztásnak mintegy felét a sertéstenyésztés szolgáltatja. A sertészsír is rendkívül magas arányt képvisel a zsírok és olajok fogyasztásában, aránya 80—90 százalék között mozog. Mindez aláhúzza a sertéstenyésztés és hizlalás nagy jelentőségét a hús- és zsírfogyasztás szempontjából.

A sertéshúsfogyasztás magas arányából következik nagyrészt az is, hogy a sertésállomány túlzott ingadozásából folyóan a sertéshústermelésben bekövetkezett jelentős ingadozás az elmúlt években a húsfogyasztásban többször átmeneti nehézségeket okozott.

Mivel a lakosság hús iránti szükséglete rendkívül gyorsan nő, a hús-

* 1967. évi adat.

fogyasztás további emelkedésében a mi viszonyaink között előreláthatólag még hosszú ideig a sertéshústermelésnek lesz döntő szerepe, mert a sertéshústermelés fokozható a leggyorsabban a baromfihús-termelés mellett.

Különösen szükségessé teszi a sertéshústermelés növelésének meggyorsítását az a körülmény, hogy a szarvasmarha-állomány csökkenő tendenciája a további években semmiképpen nem engedi már meg a nagyobb mérvű marhavágást. A marhahústermelés káros következmények nélkül nem növelhető, sőt helyesnek látszik átmenetileg csökkentésére törekedni. Ez maga után vonja, hogy az ebből eredő kieséseket is elsősorban nagyobb mértékben sertéshússal, illetve baromfihússal kell pótolni.

A baromfiállomány, baromfihús- és tojástermelés növekedési üteme

A baromfiállomány és a baromfihús-termelés kapcsolatában kedvezőtlenebb alapirányzat érvényesül, mint amit a szarvasmarha-, illetve sertésállomány és azok hústermelése kapcsolatában kimutattunk. A vizsgált időszakban ugyanis a baromfiállomány növekedését csak kismértékben múlta felül a baromfihús-termelés növekedése. 1968-ban — 1950-hez képest — ugyanis az állomány 68 százalékkal, a baromfihús-termelés pedig csaknem 75 százalékkal volt nagyobb. Figyelembe kell azonban venni, hogy az állományon belül a tyúkfélék létszáma és aránya nagyobb mértékben emelkedett, mint a többi (nagyobb testű, illetve nagyobb súlyú) baromfifajoké.

Ezzel szemben — mint korábbi vizsgálataink során kimutattuk — a marhahústermelés csökkenő állomány mellett növekedett, a sertéshústermelés viszont az állományhoz képest nagyobb mértékben nőtt, mint a baromfihús-termelés. A három állatfaj tekintetében az állomány és a hústermelés növekedésében mutatkozó ütemkülönbségekre élesen világítanak rá a 7. sz. táblázat adatai.

7. sz. táblázat

Az állatállomány és a hústermelés növekedésében mutatkozó ütemkülönbségek

Állatfajok	Állatállomány	Hústermelés
	1968-ban az 1950. év százalékban	
Szarvasmarha-tenyésztés	94	190
Sertéstenyésztés	119	146
Baromfitenyésztés	168	175

A vizsgált szocialista és fejlett tőkésországok mindegyikében ezzel ellenkező irányzat érvényesült ebben az időszakban: a baromfihústermelés növekedése jelentősen — némely országokban többszörösen is — meghaladta a baromfiállomány növekedését.

Figyelemre méltó azonban az utóbbi években egyre erőteljesebben érvényesülő kedvező változás hazánkban, ami abban fejeződik ki, hogy

meggyorsult a baromfihús-termelés növekedési üteme az állományéhoz képest, és az ütemkülönbség egyre inkább növekszik a hústermelés javára. A baromfitenyésztésben az állomány eddigi erőteljes számbeli gyarapodása helyett egyre inkább az állomány fokozottabb kihasználásának, a baromfihús-termelés növelésében az intenzív módszerek terjedésének vagyunk a tanúi.

8. sz. táblázat

A baromfiállomány és baromfihús-termelés alakulása néhány szocialista és fejlett tőkésországban

(Index: 1950=100)

Ország	Baromfiállomány			Baromfihús-termelés[2]		
	1955	1960	1965	1955	1960	1965
Bulgária[3]	142	241	214	122	224	273
NDK[3]	120	163	167	100	157	180
Lengyelország[3]	118	156	174	136	189	266
Románia[3]	188	216	228	...	...	...
Csehszlovákia[3]	129	156	153	149	192	223
Magyarország[3]	*129*	*147*	*160*	*114*	*117*	*152*
Belgium-Luxemburg	112	216	232	111	394	609
Hollandia	138	196	192	337	889	1218
Olaszország	110	126	160	124	305	649
Franciaország	100	114	88[1]	114	187	219
NSZK	138	157	198[1]	154	236	360
Ausztria	166	182	194[1]	196	578	1207
Anglia	93	110	126	145	305	408
Dánia	104	131	87[1]	107	240	335
Svájc	103	98	105	129	204	516

Forrás: Összeállítás a KSH adatai alapján.
[1] 1964-ben.
[2] Vágott súlyban számítva.
[3] Év végi állomány.

A 8. táblázat adatai jól szemléltetik a hazai baromfihús-termelés lassú növekedését az első és második ötéves időszakban, és ugyanakkor az állomány gyors felfutását, majd azt a nagyjelentőségű változást a harmadik, 1960—1965 közötti ötéves időszakban, amikor ugrásszerűen növekedett a baromfihús-termelés és sokkal mérsékeltebben az állomány. A fejlődésnek ez a tendenciája az 1965 utáni években még fokozottabban érvényesül.

A baromfihús-termelés világviszonylatban megfigyelhető gyors ütemű növekedése nagymértékben felülmúlja a sertés- és marhahús-termelés növekedését. A baromfitenyésztés az állattenyésztés leggyorsabban fejlődő ágazata lett. A baromfihús gyors ütemű tömeges termelésének lehetőségeit az iparszerű broilertermelés alapozta meg, és ez az intenzív módszer az utóbbi években egyre több ország baromfitenyésztésének legfőbb jellemzője. Kialakult a baromfitenyésztésen belül a pecsenyecsirke gyárszerű, tömeges termelésének ma már broileripar néven ismert ágazata.

Az utóbbi években tehát hazánkban is megindult a baromfihús-termelés gyors ütemű növekedése. Ebben több tényező együttes hatása mutatkozik meg. Első helyen kell említeni a fajtaösszetételben bekövet-

kezett változást, a kis termelőképességű magyar fajta helyét nagyrészt elfoglalták az intenzív fajták. A kisüzemekben is — ahol még ma is a tyúkállomány döntő része található — 1960-ban például a tyúkállomány 85 százaléka a magyar fajtához tartozott, 1965-ben ezek aránya 40 százalékra és azóta is tovább csökkent, s helyüket nagyobb termelőképességű fajták foglalták el.

A hústermelés gyorsuló növekedésében nagy szerepe van továbbá a baromfitápok széles körű felhasználásának, valamint a gépi keltetés nagyarányú fejlődésének, kapacitása jelentős bővülésének. Újabban pedig a baromfihús-termelés gyors növekedését eredményezi a nagyüzemi termelés térhódítása, ezzel kapcsolatban a baromfihús-termelés nagyüzemi módszereinek fejlődése és egyre szélesebb körű alkalmazása. Mindinkább tanúi vagyunk hazánkban is a szakosított, iparszerű baromfigyártás térhódításának.

A baromfiállomány összetétele a háború előtti időszakhoz képest jelentősen megváltozott. A tyúkfélék létszáma és aránya növekedett, a többi baromfifajoké pedig csökkent. Ebben több tényező közül főként a vidéki lakosság friss marha- és sertéshússal való ellátásában mutatkozó hiányosságoknak és a tojás iránti kereslet növekedésének volt számottevő része.

A vizsgált időszak első felében a tojástermelés növekedését döntően a tyúkállomány növekedése eredményezte, a tyúkonkénti átlagos tojáshozamok ugyanis ebben az időszakban lényegében nem változtak. A vizsgált időszak második részében már az átlagos tojáshozam emelkedése is hatott a tojástermelés növelésére. 1950-ben például 70, 1955-ben is még csak 70, 1960-ban már 83 és 1966-ban pedig már 99, 1969-ben viszont már 110 db volt a tyúkonkénti évi átlagos tojáshozam.

Hazánkban ez az átlagos tojáshozam rendkívül alacsony, a fejlett baromfitenyésztéssel rendelkező országokban ennek kétszeresét, sőt többet is érnek el. A hazai alacsony tojáshozam főként a külterjes kisüzemi tartásnak, a kisüzemekben még található magyar fajta tyúkok gyenge termelőképességének, a nem megfelelő takarmányozásnak a következménye. Igen figyelemre méltó azonban, hogy szocialista mezőgazdasági nagyüzemeinkben az utóbbi években jelentős eredményeket értek el az átlagos tojáshozam növelésében.

★

Összefoglalva megállapítható, hogy állattenyésztésünk fejlődési ütemének meggyorsítása mezőgazdaságunk előtt álló legfontosabb feladat. Ennek szükségességét mezőgazdaságunk belterjes irányú fejlődése, állati fehérjéből viszonylag még alacsony fogyasztási színvonalunk, nemkülönben az állattenyésztés számos termékéből fennálló kedvező exportlehetőségeink egyaránt felvetik. Ez feltétele annak is, hogy mezőgazdaságunk mielőbb elérje a fejlett országok mezőgazdaságának színvonalát

RIMLER JUDIT:

A gazdasági fejlődés vizsgálata és a faktoranalízis

A jelen cikk néhány — a gazdasági fejlődés szempontjából fontosnak ítélt — elvi és módszertani kérdést tárgyal. E kérdések felvetését a magyar népgazdaság elmúlt tizenhét évi fejlődésének empirikus vizsgálata és az abból nyert eredmények elemzése tette szükségessé. Terjedelmi korlátok miatt azonban az elvi és módszertani kérdések és az eredmények egy cikkben való közlésére nem kerülhetett sor. Ezért e cikkhez szervesen kapcsolódik egy következő, amelyben az empirikus vizsgálat eredményeinek egy részét közöljük.

A kevés- és a sokténye zős növekedési elméletekről

A modern növekedési elméletekre erős polarizáció jellemző: a verbális, nem formalizált növekedési elméletek általában a gazdasági fejlődés alakulását komplexen, számos anyagi, technikai és társadalmi hatóerő eredőjeként határozzák meg, ezzel szemben a formalizált modellekben leszűkítik a fejlődés alakulására ható tényezők körét. A legtöbb aggregált termelési függvényben például két magyarázó változó — a munka és a tőke — szerepel, s csak esetenként jelenik meg ezek mellett néhány olyan kiegészítő és főleg reziduális jellegű tényező, mint a technikai fejlődés, a termelés tömegszerűségét kifejező mutató stb.

A kevés tényezős, de formalizált és a sokténye zős verbális növekedési elméletek mellett találhatók olyan próbálkozások is, amelyek a két irányzat szintézisére tesznek kísérletet. A legismertebb képviselői ennek az irányzatnak E. F. Denison és I. Adelman. Denison* az Egyesült Államok és kilenc nyugat-európai ország, Adelman** pedig több mint hetven fejlődő ország gazdasági fejlődését elemezte és hasonlította össze. A vizsgált területek és az elemzési módszerek különbözősége ellenére mindkét kutatás legfontosabb közös jellemzője, hogy a fejlődést sok tényezővel magyarázzák és az összefüggéseket formalizálják.

E „szintetizáló" módszer előnye, hogy ideális esetben egyesíti a verbális elemzések sokszínűségét és mélységét a formalizált modellek

* E. F. Denison: The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives Before Us, A Supplementary Paper of the Committee for Economic Development, New York, 1962. E. F. Denison: Sources of Postwar Growth in Nine Western Countries, American Economic Review, May 1967.

** I. Adelman and C. T. Morris: Factor Analysis of the Interrelationship between Social and Political Variables and Per Capita Gross National Product, Quarterly Journal of Economics, November 1965. I. Adelman and C. T. Morris: An Econometric Model of Socio-Economic and Political Change in Underdeveloped Countries, American Economic Review, December 1968.

logikai következetességével és szigorával. Bár ezek a próbálkozások az ideális esettől még messze vannak, hiszen számtalan nehézség vetődik fel a gazdasági hatóerők fogalmi meghatározásával, mérésével, a statisztikai bázis megteremtésével és a feladat jellegének megfelelő módszer kiválasztásával, illetve kidolgozásával kapcsolatban, az eddig elért eredmények arra mutatnak, hogy érdemes ezen az úton elindulni, illetve tovább haladni.

A gazdasági fejlődés fogalmáról és néhány jellegzetességéről

A gazdasági fejlődési folyamat két legfigyelemreméltóbb jellegzetessége — véleményünk szerint — a *komplexitás* és az *egyensúlytalanság*. A fejlődés szekuláris trendjére elsősorban a komplexitás, a rövidebb időszakokra elsősorban az egyensúlytalanság a jellemző. Másképp fogalmazva: az általános tendencia a komplexitás, a speciális, amelyen keresztül az általános megvalósul, az egyensúlytalanság.

A fejlődés komplexitásán azt értjük, hogy tartós fejlődés hosszú távon csak akkor valósulhat meg, ha a gazdasági tevékenységet végző ember, a termelés eszközei, az a környezet, amelyben a fejlődés végbemegy, és a szükségletek egymástól el nem szakadva, egymásra kölcsönösen hatva, bizonyos fokig párhuzamosan fejlődnek. E megállapítás az ember gazdasági tevékenységének jellegéből nyilvánvalóan következik, mégis szükségesnek tartjuk hangsúlyozását, mert ez a legfőbb érv az úgynevezett „többtényezős" vizsgálatok mellett. A gazdasági fejlődéssel foglalkozó művekben, s ezen belül elsősorban, de nem kizárólag, a formalizált modellekben, a fejlődés szintjének és alakulásának vizsgálatakor elsősorban a termelési eszközökkel foglalkoznak. Kétségtelen, hogy a termelési eszközök fejlődése reprezentálja leglátványosabban a fejlődést, s az is igaz, hogy részben, de nem egészben megtestesíti az ember gazdasági jellegű tudásának, tapasztalatának, a termelési környezetnek és az emberi szükségleteknek a változását is. De a termelési eszközök fejlődése hosszú távon is csak részben — akkor, ha a paralelitás teljes mértékben fennáll — képes kifejezni az egész gazdaság komplex változását, rövid távon éppen a fejlődésre jellemző egyensúlytalanság miatt ez a reprezentáció nem kielégítő. A gazdasági fejlődés tanulmányozása során ezért a termelési eszközök vizsgálata mellett a munkaerő, a szükségletek és a környezet változásait is elemezni kell.

Míg hosszú távon az átlagos tendencia az, hogy a fejlődésre jellemző különböző folyamatok „együtt mennek", rövidebb távon az egyensúlytalanság a jellemző. *Egyensúlytalanságon* itt a különféle folyamatok aszinkron változását, a nem paralel fejlődést értjük:* a termelési eszközök fejlődése előre szaladhat (bizonyos területeken) a gazdasági tevékenységet végzők átlagos tudat- és tapasztalatszintjéhez képest, vagy fordítva: előállhat az a helyzet, hogy a munkát végzők átlagos tudása és tapasztalata magasabb szinten van, mint azok a termelési eszközök, amelyekkel dolgoznak (például háborúk után); a termelési tevékenység

* Az egyensúlytalanság jelentőségét a piaci helyzethez való alkalmazkodás folyamatában Kornai János elemzi részletesen „Anti-equilibrium, Esszé a gazdasági mechanizmus elméletéről és a kutatás feladatairól" című tanulmányában, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 1967.

környezete — ahova a többi között a gazdasági mechanizmust, a gazdasági feladatokat végző intézményeket, szervezeteket, a köztük levő viszonyokat és az infrastruktúra némely elemét sorolhatjuk* — elavulhat a termelési eszközökhöz és a termelésben részt vevők tudati és tapasztalati szintjéhez képest; a konzervatív szükségleti struktúra nem támaszt igényt a modern eszközök adta lehetőségekre, és így sorolhatnánk tovább a példákat.

*Az egyensúlytalanság részben az időbeliségből, részben a különböző területeken tapasztalható különböző mértékű tehetetlenségből ered.*** Az ember gazdasági tevékenysége időben lejátszódó tevékenység, s mint ilyen, magában foglalja a különböző folyamatok egymásutániságát: az időbeli eltolódásokat. Az időbeli eltolódás inkább technikai jellegzetesség: például egy új gép vagy termelési módszer feltalálásától alkalmazásbavételéig és különösen széles körű elterjedéséig szükségszerűen valamennyi időnek el kell telnie (még a legjobb szervezés esetén is), az új termékeket be kell vezetni, az új intézményeknek be kell illeszkedniök abba a környezetbe, ahol tevékenységüket majdan kifejtik stb.

Ahogy az időeltolódást a technikai jelzővel illettük, úgy a tehetetlenséget inkább társadalmi-tudati jelenségnek tekinthetjük. A meglevő módszerekhez, intézményekhez és struktúrákhoz való kötődés, ragaszkodás a gazdasági tevékenység különböző területein különböző mértékű. Bár nem ismerünk olyan konkrét vizsgálatot, amely a gazdaság különböző területeire jellemző tehetetlenség fokát próbálta volna feltérképezni, mégis a tapasztalatok alapján megengedhetőnek látszik az a feltevés, hogy minél kevésbé közvetlenül termelő jellegű a gazdasági tevékenység, annál erősebb a társadalmi-tudati tehetetlenségből eredő konzervativizmus.

Ez a megkülönböztetés nem azt jelenti, hogy a technikai jellegű időbeli eltolódást nem hosszabbíthatja meg társadalmi-tudati konzervativizmus, és hogy a tehetetlenség nem eredhet némelykor technikai jellegű korlátozásokból is.

Az időbeli eltolódás és a tehetetlenség, az egyensúlytalanság, az egyenlőtlen fejlődés szülője. *A gazdasági tevékenység különböző területein végbemenő egyenlőtlen fejlődés pedig feszültségeket hoz létre.* A dinamikusan fejlődő területeken végbemenő folyamatok ellentétbe kerülnek a lassabban fejlődőkkel. A lassan változó folyamatok a fejlődés gátjaivá válnak. A feszültség kétféle módon oldható fel. Ha a lassan fejlődő vagy stagnáló folyamatok kerülnek túlsúlyba, akkor ezek lefékezik a dinamikus folyamatokat, a növekedési ütem csökkenni kezd, a gazdaság fejlődése lassul, szélsőséges esetben pedig stagnálás, esetleg visszafejlődés következik be. Gyors fejlődés esetében ezzel szemben a feszültség pozitív irányban oldódik fel, az élenjáró területekhez a lemaradtak „felzárkóznak".***

A feszültségek pozitív feloldásának általános formája a helyettesí-

* Ebből természetesen nem következik, hogy az adott társadalom meghatározott korszakára jellemző domináns tulajdonviszonyok csupán a környezet elemeként jelentkeznének: ezek implicite a fejlődés mindhárom aspektusában megtalálhatók.

** Nem foglalkozunk itt azokkal az egyensúlytalanságokkal, amelyeknek kiváltó okai extern jellegűek: (háborúk, természeti katasztrófák stb.).

*** Itt nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy melyek a dinamikus területekhez való adaptálódás mechanizmusai, és mik a jellemzői a valamely szempontból legjobb, optimális adaptációnak.

tés. Helyettesítésen nem egyszerűen valamely termelési tényezőnek, például munkának a tőkével való pótlását értjük, bár a fogalomba ez is beletartozik, hanem egy sokkal szélesebb *pótló-megújító helyettesítést:* a legegyszerűbb nehéz fizikai munka helyettesítését automatikákkal és olyan képzett szakemberekkel, akik képesek arra, hogy ezeket az automatagépeket megtervezzék, kivitelezzék és működtessék, tehát nem egyszerűen munkát helyettesítünk tőkével, hanem — ha úgy tetszik — egyszerű munkát bonyolult munkával; vagy egy másik példa: piaci mechanizmust helyettesítünk tervezéssel, ahol megint az új bevezetésével a folyamat minőségileg mássá válik. A pótló-, megújító helyettesítés fő jellegzetessége éppen az, hogy a gazdasági folyamatot a helyettesítés során megváltoztatja, megújítja, a folyamatot minőségileg mássá teszi, egyszóval fejleszti.

A pótló-megújító helyettesítés másik, nem kevésbé jelentős tulajdonsága, hogy megvalósulása általában új feszültségeket hoz létre. Az előbbi példákat tovább vive, a nehéz fizikai munka helyettesítése automatikákkal nemcsak megszünteti a munkaerőhiányt (ezen a speciális területen), de más területeken új igényeket is támaszt. Átmenetileg most már nem a nehéz fizikai munkát végzőkből lesz hiány, hanem az olyan szakemberekből, akik a gépeket kezelni és javítani tudják. Ezért újabb feszültség jön létre a munkaerőpiacon, amelynek feloldása a megfelelő szakemberek képzése útján történhet. Vagy mivel az automaták zavartalan működéséhez légkondicionáló berendezések felszerelésére, pontosabb mérőműszerek alkalmazására van szükség, újabb feszültség jöhet létre a berendezéseket igénylő és az azokat gyártó vállalatok között. Előfordulhat, hogy a gyártó vállalat a kívánt berendezéseket nem tudja a szükséges mennyiségben vagy minőségben termelni. Ezt az új feszültséget a szállítóvállalat keretein belül kell valamilyen pótló-megújító helyettesítéssel feloldani. A feszültség keletkezésének és feloldásának ez a folyamata szinte vég nélkül terjed egyre tovább és tovább, ha a gazdaság fejlődik.

Hasonlóképpen belátható, hogy a másik példa esetében is — a piaci mechanizmusnak a tervezéssel való helyettesítésénél — számos új, és hatásaiban messze továbbgyűrűző feszültség jön létre. Ezeket a feszültségeket közvetlenül vagy közvetetten mindenki tapasztalta az elmúlt húsz évben. A feszültségek feloldására tett legjelentősebb kísérlet az a pótló-megújító helyettesítés, amelyet az új gazdasági mechanizmus bevezetésének neveztünk el.

A fejlődési folyamat jellegzetességeire vonatkozó hipotéziseinket a következőkben foglalhatjuk össze:

a) a fejlődés az ember gazdasági tevékenységének eredménye;

b) a fejlődésre a komplexitás jellemző: az emberi tevékenység fejlődése, a termelőeszközök fejlődése, a termelési környezet és a szükségletek változása egymással kölcsönhatásban van, egymást feltételezi;

c) konkrétan azonban e négy területen végbemenő változások az időeltolódás és a tehetetlenség miatt aszinkron jellegűek, a fejlődés az egyensúlytalanságokon keresztül valósul meg;

d) az egyenlőtlen fejlődés eredményeként létrejövő feszültségek pozitív feloldása megújító helyettesítéssel történik;

e) a megújító helyettesítés jellegzetessége, hogy a lemaradt folya-

matot vagy területet általában a gazdaság többi területénél magasabb szintre hozza, s így új feszültségeket hoz létre, ezzel a további megújító helyettesítések bevezetését ösztönzi;

f) a feszültségek állandó keletkezése és feloldódásuk tekinthető annak a rendszeren belüli belső mozgatóerőnek, amely a fejlődést hordozza és lehetővé teszi.

A kutatás első lépésében nem törekedtünk a fenti hipotézisek verifikálására. Ennek oka, hogy a hipotézisek egy része triviális, más részük igazolása pedig a kutatás további feladata. Járható útnak tartottuk ellenben azt a megközelítést, hogy a verifikálatlan, de plauzibilis hipotézisek szellemében empirikus kutatást kezdjünk, abban a reményben, hogy az empirikus vizsgálatok a feltevéseket részben igazolni fogják.

Az empirikus vizsgálat jellemzése: a mutatószámrendszer

Az a megállapítás, hogy a fejlődés az ember gazdasági tevékenységének, munkájának eredménye, összhangban van azoknak az általános közgazdasági és speciális növekedési elméleteknek a koncepciójával, amelyek a fejlődést az emberi munka — élő és holt munka — eredményének tekintik.

Vizsgálatainkban eltérünk a fenti elméleti tételt elfogadó empirikus kutatásoktól, amelyek a fejlődést valamely népgazdasági eredménnyel és az eredmény alakulását a munka- és tőkeráfordítással hozzák összefüggésbe. Ezeknél az empirikus kutatásoknál — amelyek vizsgálati módszere leggyakrabban a regressziószámítás — ugyanis automatikusan feltételezik, hogy először is, *egyszerű és egyirányú oksági összefüggés* van az élő- és holtmunka-ráfordítás és a fejlődés között, másodszor, hogy az elemzésekben felhasznált *statisztikai adatok,* ha nem is elégséges, de elfogadható mértékben *reprezentálják a fejlődés és az élő- és holtmunka-ráfordítás mennyiségi és minőségi aspektusait.* Véleményünk szerint egyik feltevés sem helytálló: a gazdasági fejlődés komplex jellege miatt nem tételezhetjük fel, hogy az összefüggések egyszerűek és egyirányúak. Ellenkezőleg, a fejlődés személyi (munkaerő és szükségletek) és tárgyi (termelési eszközök és termelési környezet) oldalai közötti összefüggés hallatlanul bonyolult, s a fejlődés e tényezők közötti állandó hatás-visszahatás eredményeként jön létre. Ebből következik az is, hogy túlzottan leegyszerűsített az a képlet, amely a fejlődést valamilyen outputtal és a fejlődés okát a munkával és tőkével hozza összefüggésbe.

A fejlettség szintjét az eddig ismert kibocsátás, teljesítmény jellegű mutatók — bruttó hazai termelés, nemzeti jövedelem, fogyasztás — egyike sem képes önmagában kielégítő módon kifejezni. Ez köztudott, mégis a „jobb híján" elv alapján széles körben alkalmazásra kerülnek. Ezenkívül azzal is mindenki tisztában van, hogy az élőmunka-ráfordítást sem a munkát végzők létszáma, sem teljesített óráik, a lekötött eszközöket pedig sem a bruttó, sem a nettó értékük nem fejezi ki megfelelően.

Mindkét feltevés tehát túlzottan leegyszerűsített, ezért mindazok a vizsgálatok, amelyek ezekkel a feltevésekkel élnek — ha bizonyos konkrét összefüggések felismeréséhez vezetnek is —, a gazdasági fejlő-

dés általános jellegzetességeinek vizsgálatára nem alkalmasak. Nem teszik lehetővé a fejlődés igazi természetének feltárását, annak a sokszínű és kölcsönösen összefüggő rendszernek az elemzését, amelyben az előrevivő és visszahúzó erők közötti feszültségek játsszák a fő szerepet.

Az előbbi egyszerűsítő feltevések elvetésével kettős feladat megoldása válik szükségessé. Olyan módszert vagy módszereket kell találni, amelyek képesek érzékelni a fejlődés legjellegzetesebb tulajdonságait, a komplexitást és az egyensúlytalanságot, továbbá olyan adatokat kell az elemzés során vizsgálni, amelyek a fejlődés minden oldalának jellegzetességeit kifejezik.

Kutatásunk során a fenti két követelményt tartottuk szem előtt: 1. olyan adatrendszert próbáltunk meg összeállítani, amely az előbb említett empirikus kutatásoknál szélesebb területet fog át; 2. és az adatok vizsgálatára olyan módszert kerestünk, amely a fejlődés jellegzetességeinek kifejezésére alkalmasabbnak látszik, mint a regressziószámítás. Egy lépéssel tehát tartalmilag és módszerbelileg egyaránt eltávolodunk az előbb említett empirikus kutatásoktól, abból a célból és abban a reményben, hogy e lépés közelebb visz a gazdasági fejlődés konkrét folyamatának megismeréséhez.

A gazdaság különböző szféráiban végbemenő változásokat e területekre jellemző mutatószámokkal kíséreltük meg leírni. A mutatók összeválogatása több szempontból önkényesnek tetszhet, és egy sor esetben az is. Egyes területek a vizsgálatból teljesen kimaradtak, mások pedig talán túl részletesek. A fogyatékosságok részben tapasztalataink hiányával, részben kvantifikálási és egyéb statisztikai problémákkal függnek össze.

Jelen vizsgálat során negyvenkilenc, a gazdasági fejlődésre jellemző mutatószám idősorát állítottuk össze az 1950—1966-os időszakra. A mutatószámokat tíz csoportra osztottuk, az általuk kifejezett folyamatok, illetve állapotok jellege szerint. Minden csoportban, ahol erre lehetőség volt, három különböző típusú mutatót szerepeltettünk: az egyik fajta mutatók a mennyiségi, a másik a kihasználási, a harmadik a minőségi aspektusokat fejezik ki. A számításnál alkalmazott mutatók és a mutatókból alkotott csoportok a következők:

I. Eredménymutatók
Egy aktív keresőre jutó nemzeti jövedelem
Egy lakosra jutó fogyasztás (a nemzeti jövedelemből)

II. A munkaerő kihasználását és minőségét jellemző mutatók
A munkaerőforrást képző népesség egységére jutó eltartottak (a munkaerőforrásból)
Egy aktív keresőre jutó szakmunkások száma
Egy lakosra jutó új diplomások száma*
A bérek szórása**
Állami költségvetésből közoktatási kiadások a nemzeti jövedelem százalékában

III. A lekötött eszközök mennyiségét, minőségét és kihasználását jellemző mutatók
Egy aktív keresőre jutó álló- és forgóeszközök összege

* Új diplomásoknak tekintettük azokat, akik 1950 után nyerték el diplomájukat.
** A bérek szórásának idősora Frigyes Ervin és Éltető Ödön által közölt módszerrel készült és az általuk végzett számításokon alapul (lásd [4] és [5] forrás).

A forgóeszköz egységére jutó állóeszköz
Az állóalapok naptári időalapjának kihasználása az állami iparban*
A három évesnél fiatalabb gépi állóeszközök aránya az összes gépi állóeszközökhöz

IV. Az ipari termelés részarányát, a források minőségét és kihasználását jellemző mutatók
Egy aktív keresőre jutó ipari aktív kereső
Egy ipari foglalkoztatottra jutó alapanyagiparban foglalkoztatottak száma (az állami iparban)
Egy ipari aktív keresőre jutó műszaki alkalmazottak száma (az állami iparban)
Egy aktív keresőre jutó felszerelt villamosmotorok teljesítőképessége (az állami iparban)
Egy ipari aktív keresőre jutó teljesített óra (az állami iparban)

V. A mezőgazdasági termelés részarányát és a források minőségét jellemző mutatók
Egy aktív keresőre jutó mezőgazdasági aktív kereső
Feljavított mezőgazdasági terület az összes feljavításra szoruló terület százalékában
Egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó traktorok száma (traktoregységben)
Egy hektár mezőgazdasági területre jutó összes műtrágya-felhasználás
Egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó villamosenergia-fogyasztás

VI. A tercier ágazatok részarányát, teljesítményét és a források minőségét jellemző mutatók
Egy aktív keresőre jutó közlekedésben és kereskedelemben foglalkoztatott aktív keresők
Egy aktív keresőre jutó teherszállítás árutonna-kilométerben
Összes teherszállítás egységére jutó vasúti teherszállítás
Villamosított vonalak hossza a vasútvonalak építési hosszának ezrelékében
Első- és másodrendű utak az összes közutak ezrelékében

VII. A külkereskedelem mennyiségét és összetételét jellemző mutatók
Egy aktív keresőre jutó külkereskedelmi forgalom
Egy devizaforint nyersanyag- és félkésztermék-exportra jutó késztermékexport
Egy devizaforint nyersanyag- és félkésztermék-importra jutó késztermékimport

VIII. A lakossági fogyasztás összetételét jellemző mutatók
Egy lakosra jutó villamosenergia-fogyasztás a háztartásban (lakásban)
Egy lakosra jutó borfogyasztás
Egy lakosra jutó cukorfogyasztás
Egy lakosra jutó gabonanemű-fogyasztás
Egy lakosra jutó tej- és tejtermékfogyasztás
Egy lakosra jutó húsfogyasztás
Egy lakosra jutó iparcikkforgalom

IX. A lakosság szociális és egészségügyi ellátottságát jellemző mutatók
Egy lakásra jutó lakosok száma
Egy biztosítottra jutó fontosabb betegségi biztosítási juttatások forintösszege
Tisztított csecsemőhalandósági arányszám
Egy lakosra jutó orvosok száma
Egy lakosra jutó kórházi ágyak száma

X. A lakosság kommunikációs és kulturális ellátottságát jellemző mutatók
Egy lakosra jutó bekapcsolt telefon-főállomások száma
Egy lakosra jutó levelek száma
Egy lakosra jutó rádió-előfizetők száma
Egy lakosra jutó példányszám az összes terjesztett lapokból
Egy lakosra jutó nagyvárosi lakosok száma
Ezer lakosra jutó könyvek példányszáma
Ezer lakosra jutó színházlátogatók száma
Ezer lakosra jutó hangverseny-, esztrádműsor- és népi együttesek által adott műsorokat látogatók száma

* Az állóalapok kihasználásának idősorát 1950-től 1963-ig Rácz Jenő könyvéből [15] vettük át. A sort kiegészítettük az 1964–66-os évekre.
Megjegyzés: A fenti mutatók idősorainak forrásjegyzéke a cikk végén található.

Az első csoportba a hagyományos eredménymutatók tartoznak: az egy főre jutó nemzeti jövedelem és az egy főre jutó fogyasztás. Az első mutató a népgazdasági szintű termelékenység, hatékonyság komplex kifejezője, a második pedig részben a lakosság életszínvonalának alakulását mutatja. (Az egy főre jutó fogyasztás kiegészítő mutatói a VIII., IX. és X. csoportban találhatók.) A II. és III. csoport mutatói közvetlenül, a IV. és V. csoportban levő mutatók pedig közvetetten fejezik ki az élő- és holtmunka-ráfordítás mennyiségi, minőségi és kihasználási jellegzetességeit. A szükségletek alakulását és struktúráját adathiány miatt (kényszermegoldásként) a megvalósult szükségletekkel, a fogyasztással fejeztük ki a VIII., IX. és X. csoport egyes mutatóival. A termelési és társadalmi környezet változását pedig csak közvetetten tükrözik a VI., a IX. és a X. csoport egyes mutatói.

A mutatóknak a négy fő terület — munka, termelési eszköz, szükséglet és környezet — szerinti csoportosítására azért nem kerülhetett sor, mert egyes mutatók egyszerre több fő területtel lehetnek összefüggésben. (Például az egy lakosra jutó kórházi ágyak száma fogyasztást, s így szükségletkielégítést és társadalmi környezetet fejez ki egyidőben; a mezőgazdasági termelés részaránya egyszerre kvalifikálja a népgazdaság munkaerejét és eszközeit stb.)

Az empirikus vizsgálat módszere: a komponensanalízis

A vizsgálat módszere a faktoranalízis egyik fajtája, a komponensanalízis* volt. A jelenleg ismert és alkalmazott matematikai-statisztikai módszerek tanulmányozása során arra a meggyőződésre jutottunk, hogy ez a módszer megfelelő kiindulópont lehet a fejlődés két legfontosabb jellegzetességének, a komplexitásnak és az egyensúlytalanságnak vizsgálatához.

A faktoranalízis — amelyet eredetileg pszichológiai vizsgálatoknál használtak fel — közgazdasági alkalmazása csak az utóbbi években kezdődött meg,** pedig alkalmazása, különösen olyan típusú vizsgálatoknál, ahol a változók egymástól nem függetlenek, célszerű. Immár évtizedek óta a regressziószámításokat végző vizsgálatoknál (ilyenek a termelési függvények is) a legnagyobb problémát az okozza, hogy a független változók valójában nem függetlenek, hanem egymástól kölcsönösen függnek, más szóval multikollineárisak, s ezért a paraméterek becslése nem kielégítő. Számos — s meg kell jegyezni sikertelen — kísérlet és erőfeszítés irányult arra, hogy a vizsgálandó adatsorok (főleg idősorok) e kellemetlen tulajdonságát kiküszöböljék. Az eredménytelenség oka,

* A komponens- és a faktoranalízis közötti különbségre később térünk vissza. A faktoranalízis módszerének részletes kifejtését lásd például H. H. Harmann: Modern Factoranalysis, University of Chicago Press. Chicago and London, 1967; G. Tintner: Econometrics, John Wiley, New York 1965.

** Lásd például I. Adelman and C. T. Morris: Factor Analysis of the Interrelationship between Social and Political Variables and per Capita Gross National Product, Quarterly Journal of Economics, November 1965.

J. R. Meyer: An experiment in the Measurement of Business Motivation, The Review of Economics and Statistics, August 1967.

C. B. Pidot: A Principal Components Analysis of the Determinants of Local Government Fiscal Patterns, The Review of Economics and Statistics, May 1969.

J. C. Bluet: Analyse qualitative d'un réseau d'échanges: Mise en évidence de typologies, Bulletin du Cepremap, Janvier 1968.

hogy a vizsgált változók a valóságban egymástól nem függetlenek, ugyanazon jelenség különböző aspektusait fejezik ki, s ezt a tényt semmiféle manipulációval nem sikerülhet „megváltoztatni".

A faktoranalízisnél a regressziószámítással ellentétben a változók nincsenek a priori csoportosítva függő és független változókra, mindegyik egyenrangú.

A változók alakulásáról előzetesen csak *azt tételeztük fel, hogy a változók nyalábokban helyezkednek el. Az egyes nyalábokhoz tartozó változók egymással szoros korrelációban vannak,* tehát alakulásuk közös jellegzetességeket mutat. A különböző nyalábokhoz tartozó változók alakulása azonban nem hasonlít egymáshoz: a *nyalábok között nincs összefüggés.* Az egyes nyalábokhoz tartozó változók tehát multikollineárisak, de a különböző nyalábok már egymástól lineárisan függetlenek.

Az a feltevés, hogy a változók nyalábszerűen helyezkednek el, logikusan vezet a következő kérdéshez: hogyan egyszerűsítsük le az eredeti változók által alkotott változórendszert úgy, hogy egy alapvetőbb, és egymástól már független változókból álló rendszerhez jussunk el. E feladat megoldását a faktoranalízis segítségével úgy közelíthetjük meg, hogy feltételezzük, az eredeti változókat felírhatjuk a következő sémában:*

$$\begin{aligned} z_{1t} &= a_{11}F_{1t} + a_{12}F_{2t} + \ldots + a_{1n}F_{nt} \\ &\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots \\ z_{nt} &= a_{n1}F_{1t} + a_{n2}F_{2t} + \ldots + a_{nn}F_{nt}, \quad \text{ahol} \end{aligned} \tag{1}$$

z_{it} = az i-edik eredeti változóra vonatkozó t-edik mérés. Az eredeti változók standardizálva vannak úgy, hogy szórásuk egy, $\sigma = 1$, és várható értékük $\mu = 0$. A változóra vonatkozó mérések száma t, $(t = 1, 2, \ldots, N)$.

F_{it} = az i-edik főfaktor t-edik értéke,

a_{ij} = az i-edik eredeti változó és a j-edik főfaktor közötti kapcsolatot kifejező faktorsúly.

A változókra jellemző nyalábokat a főfaktorok, illetve az azokhoz tartozó faktorsúlyok fejezik ki. Az egyes számú sémában — oszlop irányban — például az F_1-gyel jelzett főfaktor és az eredeti változók közötti összefüggéseket a definíció szerint az a_{i1} faktorsúlyok fejezik ki. *A faktorok és az eredeti változók közötti kapcsolatok különböző erősségűek, ezt fejezik ki a faktorsúlyok értékei.* Egy meghatározott faktort vizsgálva, azt figyelhetjük meg, hogy az eredeti változók közül néhánynak a kapcsolata ezzel a faktorral erős, másoké gyenge, vagy semmilyen kapcsolat sem fedezhető fel. *Azok az eredeti változók, amelyek kapcsolata a vizsgált faktorral szoros, jellemzőek erre a faktorra.* Más eredeti változók (amelyek az előbbi faktorral nem vagy laza kapcsolatban

* A fenti képlet a komponensanalízisnél használt formula. A klasszikus faktoranalízis esetében ez a képlet annyiban módosul, hogy a közös (F_i) faktorokon kívül még minden változónál szerepel egy-egy maradék, az ún. egyediséget és hibákat kifejező speciális faktor, amely a közös faktorok által meg nem magyarázott résszel hozható összefüggésbe. Tekintve, hogy ennek a speciális faktornak a közvetlen becslésére ma még nincs lehetőség, vizsgálatainkban az egyszerűbb komponensanalízist használtuk, vagyis feltételeztük, hogy az eredeti változók összes szórását megmagyarázzák a közös faktorok.

voltak) más faktorokkal mutatnak szorosabb összefüggést. *A különböző faktorokra tehát különböző eredeti változók, illetve változócsoportok jellemzők.*

A faktorok meghatározásának módszerét a következőkben foglalhatjuk össze:

a) A vizsgált eredeti változók alakulását szórásukkal fejezzük ki. Minden változót úgy standardizálunk, hogy várható értékük nulla, és szórásuk egy legyen. Ezért az összes változó együttes szórása megegyezik a változók számával: n-nel.

b) Az első főfaktort úgy határozzuk meg, hogy az összes változó együttes szórásának (V_n) a legnagyobb részét magyarázza meg: az első főfaktor hozzájárulása az együttes szóráshoz V_1.

$$V_1 = \sum_{i=1}^{n} a_{i1}^2 . \text{ max.} \qquad (2/a)$$

A második főfaktort úgy határozzuk meg, hogy a maradék szórásnak ($V' = V_n - V_1$) a maximumát magyarázza meg. A második főfaktor hozzájárulása a maradék szóráshoz V_2.

$$V_2 = \sum_{i=1}^{n} a_{i2}^2 . \text{ max.} \qquad (2/b)$$

A fentiekhez hasonlóan határozzuk meg a további főfaktorokat.

A főfaktorok száma a komponensanalízisnél maximálisan n-nel, a változók számával egyezik meg, de gyakorlati példákban általában kisebb, mint n.*

c) A főfaktoroknak nemcsak a *b)* pontban leírt maximalizálási feladatot kell teljesíteniük, de azt a feltételt is, hogy az eredeti változók közötti korrelációk továbbra is kifejezésre jussanak:

$$r_{jk} = \sum_{i=1}^{n} a_{ji}\, a_{ki} \qquad (j, k = 1, 2, \ldots, n), \quad \text{ahol} \qquad (3)$$

r_{jk} = a j-edik és k-adik eredeti változó közötti korreláció.

d) További feltétel, hogy a főfaktorok egymástól függetlenek legyenek. Ezt a feltételt a következőképp fejezhetjük ki:

$$\sum_{t=1}^{n} F_{it}\, F_{jt} = 0 \qquad \text{minden} \quad i \neq j\text{-re.} \qquad (4)$$

A 2. számú maximalizálási feladatot a 3. és 4. számú feltételek mellett a Lagrange multiplikátor-módszerrel lehet megoldani. Eredményül első lépésben a faktorsúlyok matrixát (lásd 1. sémában) kapjuk meg, majd a faktorsúlyok matrixának a_{ij} elemeit behelyettesítve az 1. számú sémába kiszámíthatjuk a főfaktorok értékeit is.

A továbbiakban a számítás eredményeként nyert faktorsúlyokat értelmezzük, majd egy további részben foglalkozunk a főfaktorok magyarázatánál felmerülő problémákkal.

Ha az eredeti változókat a nyert főfaktorok függvényében írjuk fel

* A főfaktorok számára a továbbiakban még visszatérünk.

(az 1. sz. sémát soriránybán olvassuk), az ún. *faktorsémát* kapjuk meg. Mivel az eredeti változók standardizálva vannak, azaz szórásnégyzetük egyenlő eggyel, a faktorsúlyok négyzetösszegének is egynek kell lennie (ha áll az a feltevés, hogy a közös faktorok az összes szórást megmagyarázzák). Ebben az esetben *az egyes faktorokhoz tartozó súlyok négyzetei százalékos formában fejezik ki az egyes főfaktorok részesedését az eredeti változókban.* Például a j-edik eredeti változót véve, ha $a_{j1}^2 = 0{,}30$, akkor az első főfaktor (F_1) megmagyarázza a változó alakulásának 30%-át, ha $a_{j2}^2 = 0{,}52$, akkor a második főfaktor (F_2) megmagyarázza a változó alakulásának 52%-át, és így tovább. *A faktorséma tehát azt mutatja, hogy az eredeti változók hogyan „tevődnek össze" az új, egymástól független főfaktorokból.*

Másrészt, ha a faktoroknak akarjuk az eredeti változókkal való összefüggéseit vizsgálni (az 1. számú sémát oszlopirányban olvassuk), a faktorok identifikálása céljából, akkor a *faktorstruktúrát* írjuk fel. *A faktorstruktúra a főfaktoroknak az eredeti változókkal való korrelációit mutatja.* Bebizonyítható, hogy a főfaktorok korrelálatlansága miatt $a_{ji} = r_{zj} F_i$. Vagyis, hogy a j-edik eredeti változó és az i-edik faktor közötti korreláció éppen a j-edik változónak az i-edik faktorra vonatkozó faktorsúlyával egyenlő. A faktorstruktúrában tehát a súlyok azt mutatják, hogy egy-egy főfaktorral milyen szoros az eredeti változók összefüggése, a köztük levő korreláció alapján. Ha például az i-edik főfaktornak az egyes számú változóra (z_1) vonatkozó faktorsúlya $a_{1i} = 0{,}80$, akkor az i-edik főfaktor és az egyes számú változó között erős a kapcsolat, ha pedig a kettes számú változóra (z_2) vonatkozó faktorsúly $a_{2i} = 0{,}15$, akkor a kapcsolat nagyon laza stb.

A komponensanalízisnél a nyert főfaktorok száma maximálisan annyi lehet, mint az eredeti változók száma (ha a megfigyelések száma nagyobb vagy egyenlő a változók számával). Általában, a változók erős kölcsönös függősége miatt, a változók számánál lényegesen kevesebb főfaktor elegendő a közös jellegzetességek leírására. Abban az esetben azonban, ha p — a kiszámított főfaktorok száma — kisebb, mint n — a változók száma, az eredeti változók közötti korreláció csak részben reprodukálódik. Számos különböző kritériumot dolgoztak ki az irodalomban annak eldöntésére, hogy a faktorizáció, az eredeti korrelációk megóvása érdekében, mikor állítható le.*

A főfaktorok értelmezése

A főfaktorok értelmezésének nehézsége volt az, ami a közgazdászokat a módszer széles körű alkalmazásától visszatartotta. Az értelmezés elsősorban azért nehéz, mert a faktorok mindegyikének van valamilyen kapcsolata a változók majdnem mindegyikével, vagy másképp: a változók magyarázatához majdnem minden faktor hozzájárul.

Azt a tényt felhasználva azonban, hogy a hozzájárulások nagyon különbözőek, a faktorokat lehet közgazdaságilag értelmezni. Szem előtt

* A faktorizáció leállításának kritériumait lásd például H. H. Harman és G. B. Pidot idézett műveiben, továbbá többek között a következő cikkben: D. N. Lawley: Tests of Significance for the Latent Roots of Covariance and Correlation Matrices, Biometrica, 1956, 128–136. l.

kell tartani viszont, hogy a kutatás céljától és a nyert eredményektől függően az értelmezés típusa is más és más kell hogy legyen.

Az értelmezés alapjában véve a főfaktoroknak az eredeti változókkal való korrelációja — a faktorsúlyok — szerint történik. Minél kevesebb az egy-egy faktorhoz tartozó változók száma, s ezért minél kisebb a faktor ún. komplexitása, annál egyszerűbb az értelmezés. Különböző technikák alkalmazásával a faktorok komplexitása csökkenthető.*

A módszerek közül csak egyet ismertetünk, azt, amelyik a legegyszerűbb. E módszer lényege az, hogy a magyarázatnál csak azokat a változókat veszik figyelembe, amelyek az értelmezendő faktorral szoros összefüggést mutatnak. További kérdés persze, hogy mikor tekinthető az összefüggés szorosnak. Ennek egzakt kritériuma nem ismeretes. Meyer vizsgálataiban nullának tekintette azokat a faktorsúlyokat, amelyek értéke kisebb volt, mint $1/n$, a következő megfontolás alapján: Ha egy eredeti változó szórásához minden faktor azonos mértékben járul hozzá, és a faktorok száma n (azonos a változók számával), akkor egy-egy faktor hozzájárulása $1/n$ lesz. Ebben az esetben egyik faktor sem jellemző különösen az eredeti változóra. Ha azonban vannak olyan faktorok, amelyek hozzájárulása nagyobb, mint $1/n$, akkor ezek jellemzőek a változóra, illetve fordítva, a változó jellemző a faktorra. Természetesen, ha vannak olyan faktorok, amelyek hozzájárulása nagyobb, mint $1/n$, olyanoknak is kell lenniük, amelyek hozzájárulása kisebb (mert az összegük nem lehet nagyobb, mint egy). Ezek a faktorok nem kapcsolódnak szorosan a változóhoz, nem jellemzőek rá, ezért a faktorsúly nullának tekinthető.

A faktorok értelmezésének egy másfajta módszerét is Meyer alkalmazza idézett cikkében. Ennek a vizsgálatnak a során különböző, más technikákat alkalmazó kutatások eredményei alapján a priori specifikációt készítettek a faktorokra, amelyek különböző hipotéziseket tartalmaznak a változók közötti összefüggésekre. A piaci viselkedés eredeti változóihoz (beruházás, eladás, tőkehasznosítás stb.) különböző, aggregált motivációs faktorokat (expanzió erőssége, asszimiláció jellege, érzékenység stb.) határoztak meg. Az összefüggéseket a motivációs faktorok és az eredeti változók között előre meghatározták: milyen az előjel az egyes faktorok és változók között (pozitív, negatív vagy nulla), és milyen a különböző változók faktorsúlyainak sorrendje. Az eredményül kapott faktorstruktúrát azután összehasonlították ezzel az a priori feltételezett struktúrával, s ha a sorrend és az előjelek nagyjából azonosak voltak, akkor a számításból nyert faktort a motivációs faktorral azonosították.

Jelen elemzés során elsősorban nem arra törekedtünk, hogy a faktorokat identifikáljuk, fontosabbnak tartottuk egy olyan faktorértelmezési séma kidolgozását, amelynek segítségével a növekedésre jellemző komplexitás és egyensúlytalanság foka, valamint struktúrája vizsgálható.

A komplexitás fokára az első főfaktor súlya jellemző. Az egyes főfaktorok súlyát, jelentőségét az mutatja, hogy az eredeti változók együttes szórásának hány százalékát magyarázza meg. Minél nagyobb tehát az a rész, amelyet az első főfaktor az együttes szórásból megmagyaráz, annál zártabb a vizsgált rendszer, annál nagyobb az eredeti

* Lásd H. H. Harman idézett könyvében.

változók alakulásából a közös rész. [Szélsőséges esetben, ha minden változó alakulása egyforma lenne, akkor csak egy (az első) főfaktort lehetne és kellene meghatározni. Ekkor az első főfaktor minden súlyának értéke egy volna, azaz minden eredeti változó alakulását ez az egyetlen főfaktor teljes mértékben megmagyarázná.]

A komplexitás struktúráját az első főfaktor faktorsúlyainak nagysága határozza meg. Mivel a faktorsúlyok a főfaktor és az eredeti változók közötti összefüggés erősségét mutatják, az első főfaktornak és az eredeti változónak a faktorsúlyai alapján megállapítható, hogy mely változók azok, amelyeknek alakulására elsősorban a közös változás, a komplexitás jellemző.

Az egyensúlytalanság fokát az első főfaktoron kívül az eredeti változókból nyert többi (ezután speciális) főfaktor együttes súlya határozza meg. Ahogy a komplexitásra az a szórásösszeg jellemző, amely az első főfaktorhoz kapcsolódik, az egyensúlytalanság fokát azzal a szórásösszeggel jellemezhetjük, amely az eredeti változók együttes szórásából a speciális főfaktoroknak tulajdonítható. Minél nagyobb az a szórásösszeg, amit a speciális főfaktorok magyaráznak meg, annál nagyobb az egyensúlytalanság á változó rendszerben.

Az egyensúlytalanság sokirányúságát a speciális főfaktorok számával jellemezhetjük. Minél több ugyanis a nyerhető főfaktorok száma, annál szétszórtabb az eredeti változók alakulása, annál több a közös trendtől és egymástól eltérő irány, annál differenciáltabb az egyensúlytalanság.

Az egyensúlytalanság struktúráját a speciális főfaktorok egyenkénti súlyaival, és az ezekhez kapcsolódó faktorsúlyok nagyságával lehet jellemezni. Az egyensúlytalanság gyengén struktúrált, ha az első speciális faktor (ami második főfaktor) a maradék szórás nagy részét megmagyarázza, és a többi speciális faktor súlya olyan kicsi, hogy gyakorlatilag számításon kívül hagyható. *Az egyensúlytalanság erősen struktúrált,* ha a speciális faktorok súlyai egyenként nagyok és körülbelül azonos szinten vannak. Ekkor az egyensúlytalanság a vizsgált rendszerben nemcsak formailag sokirányú (amit a speciális faktorok száma mutat), hanem tartalmilag is.

Az egyes speciális faktorokhoz tartozó faktorsúlyok pedig az eredeti változók szerinti struktúrát mutatják meg: melyek azok az eredeti változók, amelyek a különböző speciális faktorokra jellemzők.

Az eredeti változók alakulása a fenti értelmezés szerint két fő részből tevődik össze: a változók alakulására hatással van egyrészt a közös trend (a közös hatás nagyságát az első főfaktorra vonatkozó faktorsúly négyzete mutatja), másrészt a különböző számú és jellegzetességű egyensúlytalanságot kifejező trendek. Bizonyos analógia mutatkozik a változók alakulásának fenti értelmezése és a trendszámítás között. Az első főfaktor által kifejezett irány a trend. A kétféle számítás között a különbség az, hogy míg a trendszámításnál a trendet csak az illető változó alakulásának fő iránya határozza meg, a faktortrendet az összes változó együttes alakulása. Az egyszerű trendszámításnál a trendtől való eltérést nem specifikáljuk általában. A faktortrendtől való eltérést azonban felbontjuk és különböző típusú speciális főfaktoroknak tulajdonítjuk az alakulás különböző hányadait.

FORRÁSJEGYZÉK

[1] Adatsorok a népgazdaság 1950—1967 közötti időszakának tanulmányozásához. Készült a Hosszú Távú Tervezés Közgazdasági Bizottsága munkaprogramja keretében a Központi Statisztikai Hivatal kiadványai alapján.
[2] A népgazdaság fejlődésének elemzése 1950—67.
KSH, Budapest, 1968.
[3] A népgazdaság fejlődésének elemzése 1950—67.
Gazdaságkutató Intézet, Budapest, 1968. május. (Soksz.)
[4] Éltető Ödön: Jövedelemelosztások egyenlőtlensége Magyarországon.
II. Statisztikai Tudományos Konferencia, Budapest, 1967. (Soksz.)
[5] Éltető Ödön és Frigyes Ervin: Új jövedelemegyenlőtlenségi mutatók, tulajdonságaik és hasznosítási lehetőségeik. Szigma, I. 1968. 17—29. l.
[6] Foglalkoztatottság és kereseti arányok.
KSH Időszaki Közlemények, 1969.
[7] Statisztikai Évkönyvek, 1949—55. és 1956—66.
KSH, Budapest.
[8] Művelődésstatisztikai Adattár.
KSH, Budapest, 1968.
[9] Ipari Adattár I., II.
KSH, Budapest, 1966.
[10] Mezőgazdasági Adattár I., II.
KSH, Budapest, 1965.
[11] Villamosenergia-ipari visszatekintő statisztikai adatok.
Magyar Villamos Művek Tröszt, Budapest, 1967.
[12] Magyarország Népessége, 1957., 1960—63. és Demográfiai Évkönyvek, 1965., 1966.
KSH, Budapest.
[13] Területi Idősorok.
KSH, Budapest, 1969.
[14] A nemzeti jövedelem hosszúsoros indexeinek felülvizsgálata, 1938. és 1950—1965. évekre.
[15] Rácz Jenő: Az állóalapok és a termelés összefüggése a magyar iparban.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

BENET IVÁN:

Az állóeszköz-igényesség vizsgálata népgazdaságunk alapvető blokkjaiban*

A magyar népgazdaság három alapvető termelési blokkjának — az iparnak, az élelmiszer-gazdaságnak, valamint az úgynevezett építési blokknak — fejlesztésével kapcsolatos kérdések a gazdaságpolitika tárgykörébe tartoznak. A fejlesztési döntések előkészítése, tudományos megalapozása sokoldalú elemzést igényel, politikai és gazdasági meggondolásokat, mérlegeléseket követel. A blokkok állóeszköz-igényességének vizsgálata csupán *parciális eleme* az ilyen döntés előkészítésének, illetve ahhoz nyújt segítséget, hogy egy gazdaságpolitikai koncepciónak a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását megbízhatóan felmérhessük. Az eszközigényességi fajlagosoknak fontos szerepük van a tervek belső konzisztenciájának vizsgálatakor is.

Ebben a cikkben az állóeszköz-igényesség 1950—1966 közötti változását elemezzük, elsősorban az iparban és az élelmiszer-gazdaságban. Az építési blokk állóeszköz-igényességének dinamikus vizsgálatára néhány alapvető idősor hiánya miatt egyelőre nem került sor. Ugyancsak adósak maradunk az infrastruktúra — fontosságának megfelelő — elemzésével is.**

* E cikk alapjául az OMFB egyik albizottságában 1969-ben készített tanulmány egyik része szolgált. Az albizottság feladata az ipari és mezőgazdasági beruházások hatékonyságának vizsgálata volt. A munkálatokat Ganczer Sándor irányította.

** A vizsgálat módszeréről, a mutatószámok tartalmáról és a felhasznált adatok forrásairól a következőket kívánom megjegyezni: Vizsgálatunk makroszintű és nagy aggregátumokra vonatkozik. Mindhárom blokk felépítése végtermék-szemléletű, a vertikális kapcsolatokat követi. Az ipari blokk kitermelő és feldolgozó iparból áll (az elsőbe a bányászat, a villamosenergia-ipar és a kohászat tartozik, a másodikba a vegyipar, a gépipar és a könnyűipar). Az építési blokkban értelemszerűen az építőanyag-ipar és az építőipar szerepel. Az élelmiszer-gazdaság pedig a mezőgazdaságot és az élelmiszeripart tartalmazza.

A blokkokat azonban csak tanulmányunk végén, az állóeszköz-igényesség 1966. évi adatainak elemzésekor tudtuk összehasonlítani. Az állóeszköz-igényesség 1950—1966 közötti változásának elemzésekor az építőanyag-ipart „visszatettük" az iparba, mert az építőipari nettó termelési érték és a beruházások idősorait nem sikerült rekonstruálnunk.

Az alkalmazott mutatószámok tartalmára vonatkozóan a következőket kell előrebocsátanunk. A termelés állóeszköz-igényességét mind a közvetlen, mind az úgynevezett teljes mutatók alapján vizsgáltuk. A közvetlen fajlagosokat *az állóeszközök bruttó értéke/bruttó termelés,* illetve *állóeszközérték/nettó termelés* törtekkel képeztük. Az 1950—1966 közötti időszak vizsgálatánál döntően a nettó termelés állóeszköz-igényességi adatait elemeztük. Erre azért volt szükség, mert a viszonylag hosszú időszak következtében a halmozódás mértékének változása jelentősen torzíthatja a bruttó termelést, illetve az ennek alakulását mutató dinamikus viszonyszámokat. Az úgynevezett teljes állóeszköz-igényességi mutatókat a KSH 1966. évre összeállított ágazati kapcsolati mérlegének segítségével képeztük. Ez a mutató a blokkok közvetlen állóeszköz-lekötésén kívül, a népgazdaság egyéb ágazataiban, illetve a külkereskedelemben jelentkező másodlagos, harmadlagos . . . stb. állóeszköz-lekötéseket is tartalmazza. Dinamikus elemzésünk során nagy problémát okozott a bázis helyes kiválasztása. Végezetül azért döntöttünk — 1950. helyett — az 1952. év mellett, mert ekkor iparunkban körülbelül erre az időre tehető a helyreállítási periódus befejezése. Az élelmiszer-gazdaságban ettől teljesen eltérő a helyzet. A mezőgazdaságban a helyreállítási folyamat az iparétól lényegesen eltérő módon ment végbe. A problémát még tetézi, hogy az 1952. év kiugróan kedvezőtlen volt a magyar mezőgazdaság történetében. Mivel a mezőgazdaság a vizsgált idő-

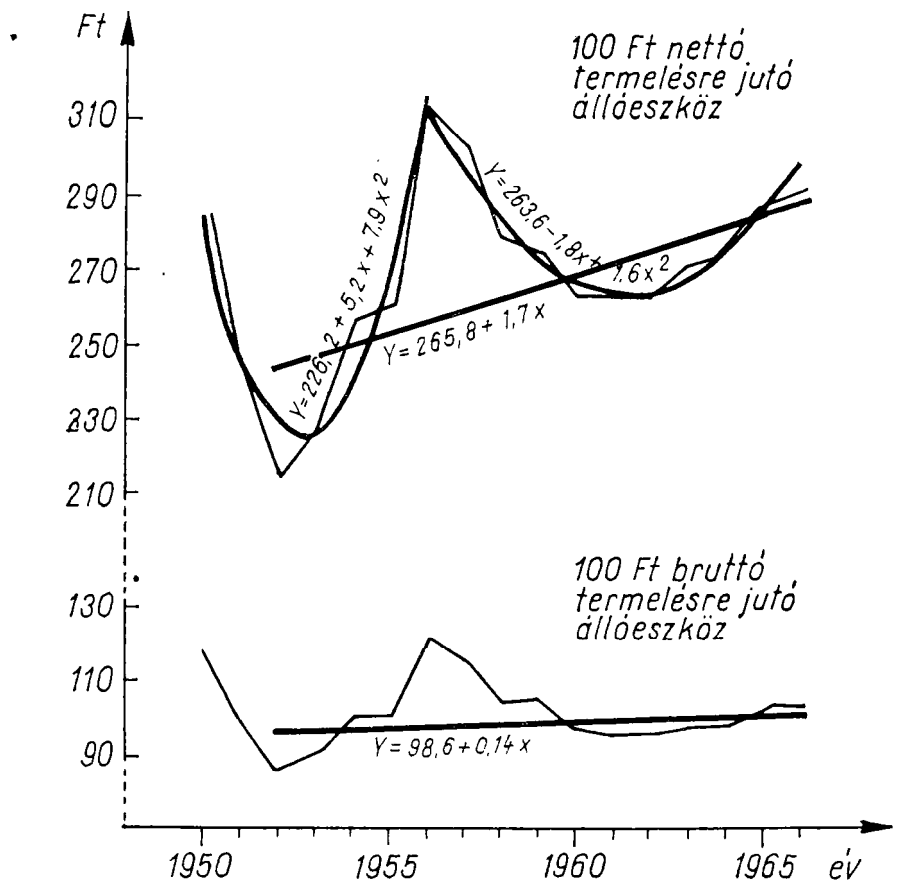
Az ipari blokk* állóeszköz-igényességének vizsgálata

Az állóeszköz-igényesség alakulása 1950—1966 között

Az ipari termelés állóeszköz-igényességének alakulását az 1. sz. grafikon mutatja.

1. sz. grafikon.

Az ipari termelés állóeszköz-igényességének alakulása 1950—1966 között

Iparunkban a vizsgált 17 év alatt mind a bruttó, mind a nettó termelés állóeszköz-igényessége eltérő mértékben ugyan, de sokban hasonlóan ingadozott.

A 100 Ft nettó termelés eszközigényességének alakulása az idő függvényében az 1950—56 közötti periódusban a meglehetősen meredek: $y = 226{,}2 + 5{,}2\,x + 7{,}9\,x^2$ másodfokú parabolával, 1956—1966 között

szakban végig az élelmiszer-gazdaság alapvető ágazata volt – 1952-ben pedig különösen az –, az 1952-es bázis az élelmiszer-gazdaságot illetően kifejezetten szerencsétlen megoldás. A vizsgálat egységes módszere miatt azonban mégis ragaszkodnunk kellett hozzá.

Adatforrásul mindvégig főként a KSH kiadványait használtuk. Statikus vizsgálatunknál „A magyar népgazdaság ágazati kapcsolati mérlege 1966-ban" című KSH-kiadványra, illetve „A mezőgazdaság és az élelmiszeripar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez" Agrárgazdasági Kutató Intézet Füzetei 1968/11. számú kiadványára támaszkodtunk. Az állóeszköz-idősorokat a KSH munkatársainak segítségével állítottuk össze. Ezek az adatsorok a termelő állóeszközök bruttó értékeit tartalmazzák 1959. évi változatlan árakon, Egyik blokkban sincsenek a természeti erőforrások (föld, bányászati, illetve építőanyag-ipari természeti kincsek „értéke") az állóeszközök között figyelembe véve. A termelésiérték-adatokat az 1966. évi Statisztikai Évkönyvből és az „Adatsorok a népgazdaság 1950—1967 közötti időszakának tanulmányozásához" Gazdaságkutató Intézet 1968. című kiadványból állítottuk össze.

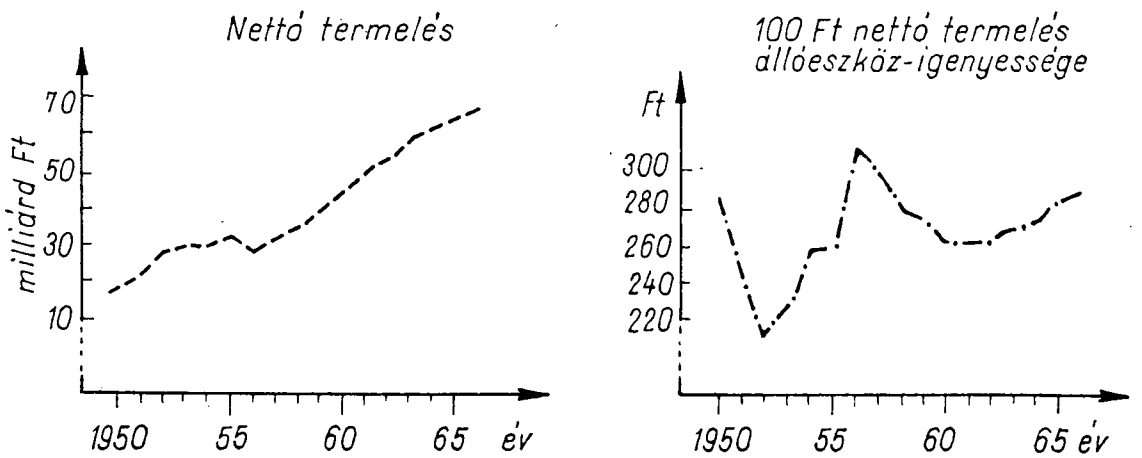
* Benne van az építőanyag-ipar is.

pedig az előbbinél lényegesen laposabb: $y = 263{,}6 - 1{,}8\,x + 1{,}6\,x^2$ parabolával jellemezhető.

A grafikon szerint iparunkban a tőkekoefficiens süllyedő irányzatáról csak a helyreállítási periódusokban beszélhetünk, amikor tehát a termelés növekedési üteme jóval nagyobb a normális, átlagos évi növekedési rátánál. Ebből az is következik, hogy a koefficiensek váltakozó irányvonalának megértéséhez célszerűnek látszik — első lépésként — az állóeszköz/termelés hányadosokat a növekedési ütemmel összefüggésben vizsgálni. (2. sz. grafikon.)

2. sz. grafikon.

A nettó termelés és állóeszköz-igényességének alakulása a magyar iparban 1950—1966 között

Láthatjuk, hogy amikor a termelés növekedési üteme lecsökkent — beletorkollott a Jánossy Ferenc által kimutatott trendvonalba —, az eszközigényességi koefficiensek növekedtek. Az eszközigényesség alakulásának jobb megértése végett célszerű a vizsgált 17 éves időszakot szakaszokra felbontani.

Az első periódus 1952-ig, azaz a helyreállítási periódus befejező évéig tartott. Annak ellenére, hogy már ebben az időszakban a beruházások növekedése elszakadt a népgazdaság általános fejlődésétől — az ipari beruházások például több mint 110 százalékkal növekedtek —, az ipari termelés szinte robbanásszerű növekedése a tőke/termelés hányados gyors csökkenését eredményezte. (A bruttó termelés 62 százalékkal, a nettó termelés pedig 56 százalékkal növekedett.) 1952-ig áramlott vissza az iparba a háború előtt, illetve alatt rendelkezésre állt szakképzett munkaerő, ami a gyors növekedés fő tényezőjének tekinthető. Még azt is érdemes megemlíteni, hogy az egészében véve *gyors növekedés mögött a feldolgozó ipar átlagot meghaladó, s a kitermelőipar átlag alatti növekedése húzódott meg.*

1952—1956 között a növekedési ütem lecsökkenésével egyidejűleg a tőke/termelés hányadosok gyorsan emelkedtek. A nettó termelés 5,2 százalékos, a bruttó termelés 6,4 százalékos évi átlagos növekedésén belül a feldolgozó ipar termelése az átlagnál lassabban, s a kitermelő iparé az átlagosnál gyorsabban nőtt. Az erre az időszakra jellemző egyoldalú mennyiségi szemlélet következtében az anyaghányad jelentősen fokozó-

dott, ami végül is a bruttó termelés eszközigényességének viszonylag mérsékeltebb emelkedéséhez vezetett.

1956—1960 között ismételten egy sajátos helyreállítási periódus volt iparunkban, s ez alatt a tőkekoefficiens egyértelműen csökkent. A nettó termelés évi átlagban 12,5 százalékkal, a bruttó termelés pedig 13,8 százalékkal növekedett.

Végezetül az utolsó szakasz 1960-tól 1966-ig tart. 1960 után az eszközigényesség ismét emelkedni kezd. A nettó termelés növekedése 7 százalékra, a bruttóé pedig 8 százalékra csökkent. A 2. sz. grafikonon 1960—1962 után azonban meglehetősen kicsinek látszik a törés. Ez azzal magyarázható, hogy a grafikonon az egyenes vonal a fejlődés mértékének egyenletességét jelzi. Mivel az 1960-as években a korábbiakhoz képest már lényegesen nagyobb termelési volumenekkel van dolgunk, a fejlődés kisebb mértékű törése az ütemet nagyobb mértékben befolyásolja. Csupán érdekességként említjük meg, hogy — ellentétben az 1952—1956 közötti időszakkal — a feldolgozó iparban átlag feletti, a kitermelő iparban pedig átlag alatti növekedési ütemet állapíthatunk meg.

A bruttó termelés állóeszköz-igényességének alakulását 1950—1966 között megbízhatóan kifejezi az $y = 100 - 0{,}3\,x$ lineáris trendegyenlet, 1952—1966 között pedig az $y = 98{,}6 + 0{,}14\,x$ trendegyenlet. Az első esetben tehát némi csökkenés, a másodikban pedig jelentéktelen emelkedés mutatkozik. Lényegében tehát a mi vizsgálataink is alátámasztják azt a korábbi állásfoglalást*, hogy a *bruttó termelés állóeszköz-igényessége az iparban stagnált.*

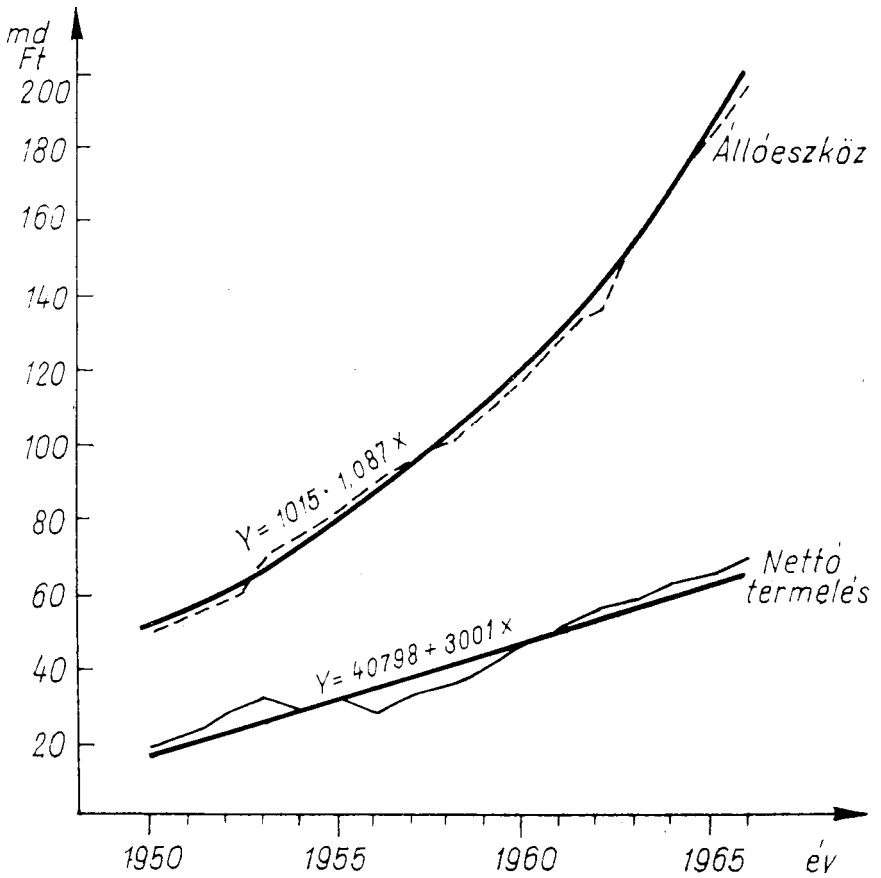
Más azonban a helyzet, ha a nettó termelés állóeszköz-igényességének alakulását vizsgáljuk. Mivel ezek a koefficiensek különösen nagy szóródást mutatnak, pontosan simuló trendvonalat nem tudunk számolni. 1952—1966 közötti időszakra elfogadható megoldásnak látszik az $y = 265{,}8 + 1{,}7\,x$ egyenes, amely hozzávetőleg kifejezi a tőkekoefficiensek emelkedő tendenciáját. Mivel itt a trendvonal nem tekinthető jó közelítésnek, két módon is végeztünk kontrollszámítást. Az 1950—1952. időszak átlagos állóeszköz/termelés hányadosa 243,9 Ft, az 1964—1966 időszak átlagos hányadosa pedig 283,9 Ft volt. Az emelkedés tehát 16,4 százalék, trendegyenletünk alapján pedig 18,1 százalék adódik. Ugyancsak kiszámoltuk az ipari nettó termelés állóeszköz-igényességét trendszámok alapján is. (3. sz. grafikon.) A tőkeigényesség tendenciáját az állóeszköz-állomány $y = 1015 \cdot 1{,}087$* exponenciális trendjének, illetve a nettó termelés $y = 40\,798 + 3001\,x$ lineáris trendjének megfelelő hányadosai mutatják.

Mindez azt jelenti, hogy 1950—1966 között a nettó termelésnek évi átlagban 3 md Ft-tal való növekedéséhez az állóeszköz-állománynak évi átlagban 8,7 százalékkal kellett nőnie. Ez a 8,7 százalékos növekedés az 1950-es évek elején évente még csupán 4—5 milliárd Ft-ot jelentett, az 1960-as évek közepén azonban már 13—14 milliárdot.

* Erre az összefüggésre először – tudomásunk szerint – Rácz Jenő hívta fel a figyelmet „Az állóalapok és a termelés összefüggése a magyar iparban" című tanulmányában. Akadémiai Kiadó, 1966.

3. sz. grafikon.

Az állóeszköz-állomány és a nettó termelés alakulása az iparban

Az állóeszköz-igényesség növekedését kiváltó tényezők

Önmagában véve az a tény, hogy a tőke/termelés hányadosok az elmúlt 17 év folyamán iparunkban növekedtek, nem meglepő. Nemzetközi adatok is arról tanúskodnak, hogy az iparfejlődésnek abban a periódusában, amikor a foglalkoztatott munkaerő létszáma gyorsan növekszik, a tőkehatékonyság romlik.* Ebben a fejlődési szakaszban a beruházások nagyobbrészt extenzívek (munkahelyteremtőek), ami új termelési objektumok viszonylag nagy számban történő üzembehelyezésével, az épületberuházások magas arányával jellemezhető.

Mindezek a jelenségek a vizsgált időszakban iparunkban megtalálhatók. Az iparban foglalkoztatottak aránya az 1950. évi 19 százalékról az 1960-as évek közepén elérte a 30 százalékot. Az iparba történő munkaerő-beáramlás különösen gyors volt 1950—1956 között (az évi növekedés 13,5 százalék). A nagyarányú munkaerő-beáramlás lekötéséhez sok új ipari üzem beindítására volt szükség. Az első ötéves terv folyamán például 75 új ipari üzem kezdte meg a termelést.

A második ötéves terv időszakában azonban már jóval inkább elő-

* Bródy András Az Egyesült Államok példáján mutatja be az iparban foglalkoztatottak számának gyors növekedése és a tőke/termelés hányados közötti belső kapcsolatot. Lásd Bródy András: A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban. Akadémiai Kiadó, 1966. 67. l.

térbe állítottuk a rekonstrukciós beruházásokat. 1957 után az iparban foglalkoztatottak száma évi átlagban csak 3,6 százalékkal növekedett (1957—1962 között 4,7 százalékkal, 1962—1966 között pedig 2,3 százalékkal).

Amikor egy népgazdasági ágazatot új objektumokkal, modern technikával kell felszerelni, a belépő új beruházások eredményeképpen a kezdeti időszakban az állóeszköz-állomány gyorsabban növekszik a termelőtevékenység bővülésénél. Így *a magyar iparban is az eszközigényesség fokozódása az 1960-as évek közepéig törvényszerűnek mondható.*

Ezt segítette az ipari termelés strukturális módosulása. Erre az a jellemző, hogy fokozatosan nő a tőkeigényesebb ágazatok aránya, ezáltal nagyobb lesz a tőke/termelés hányados. Ez a folyamat is érvényesült a magyar iparban az 1952—1966 közötti időszakban.

1. sz. táblázat

Az ipari termelés eszközigényességének alakulása 1952—1966 között

Iparágak	1952			1966			1952 = 100%
	Állóeszközök, md Ft	Nettó termelés, md Ft	100 Ft termelés állóeszköz-igénye	Állóeszközök, md Ft	Nettó termelés, md Ft	100 Ft termelés állóeszköz-igénye	
Bányászat	5,6	5,2	107,3	30,8	8,8	349,9	326,1
Villamos energia	12,9	1,8	730,5	39,1	5,0	780,7	106,9
Kohászat	7,6	3,6	210,3	28,1	7,1	394,7	187,7
Építőanyagipar.	3,7	1,7	214,9	12,1	4,0	301,1	140,1
Gépipar	12,5	7,0	178,2	37,0	21,9	168,7	94,7
Vegyipar.....	4,6	1,2	402,0	24,8	6,1	409,8	101,9
Könnyűipar ...	11,6	6,7	171,8	24,8	14,8	165,0	96,0
Ipar összesen:	58,5	27,2	214,9	196,7	67,7	290,6	135,2

A fenti időszakban az állóeszköz-igényesség iparunkban a változó állományú index szerint mintegy 35 százalékkal növekedett. Ha struktúramódosulás nem következett volna be, az átlagos eszközigényesség a változatlan állományú index alapján csak 24 százalék lenne.* A vegyipar és a villamosenergia-termelés átlagosnál gyorsabb növekedése viszont 9 százalékkal nagyobb emelkedést eredményezett.** Ez utóbbi tehát világosan jelzi, hogy a struktúramódosulás nem volt döntő tényező a magyar ipar állóeszköz-igényességének növekedésében.

Bár a különféle iparágak tőke/termelés hányadosai igen eltérően alakultak, a vizsgált időszak egészét illetően a koefficiensek mégis valamelyest közeledtek egymáshoz. 1950-ben ugyanis a relatív szórás 69, 1966-ban pedig csak 59 százalék volt. 1966-ban tehát az egyes iparágak állóeszköz-igényességi fajlagosai átlagosan 59 százalékkal, 1952-ben pedig 69 százalékkal tértek el az ipari átlagtól.

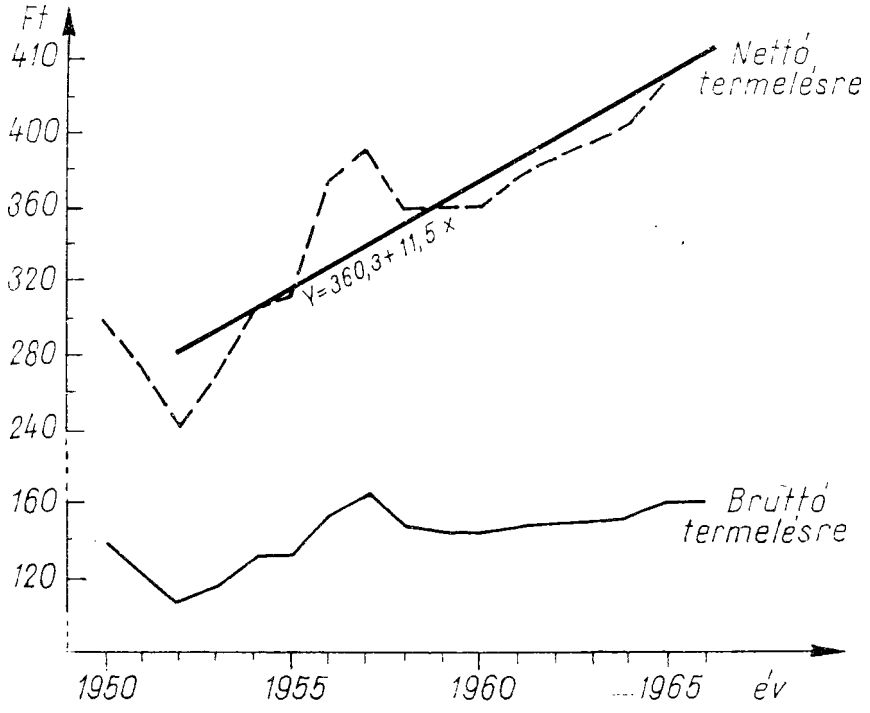
* A változatlan állományú index kiszámításakor kiszűrjük az egyes ágazatok „fajsúlya" változásának hatását az ipari termelés eszközigényességére.

** Ezt viszont az arányeltolódási index mutatja. E mutató kiszámításakor pedig azt a hatást szűrjük ki, amelyet az egyes ágazatok fajlagos eszközigényességének változása gyakorolt az ipari termelés egészének állóeszköz-igényességére. A változó, változatlan állományú, illetve az arányeltolódási index kiszámításával kapcsolatosan lásd részletesen Köves–Párniczki: Általános Statisztika, Tankönyvkiadó, 1960. X. fejezetét, 266–282. l.

Az eszközigényesség növekedését kiváltó okokat kutatva, harmadikként az ipari nyersanyagtermelés geológiai feltételeinek rosszabbodását kell megemlítenünk. A természeti tényezők nem elhanyagolható szerepével magyarázható, hogy a kitermelő iparban az eszközigényesség dinamikája kedvezőtlenül eltér az ipar egészére jellemző, korábban bemutatott képtől.

4. sz. grafikon.

100 Ft termelés állóeszköz-igényességének alakulása a kitermelő iparban 1950—1966 között

1952 után az eszközigényesség a kitermelő iparban jobban nő, mint az ipar egészében, s az emelkedő tendencia nem törik meg 1956 után, csupán 1 évvel később. Az eszközigényesség csak 1957—1958 között csökkent, utána 1960-ig stagnál a mutató, majd — 2 évvel korábban, mint az ipar egészében — határozottan emelkedni kezd. Az egész 1952—1966 közötti időszakban a kitermelő ipar tőke/termelés hányadosainak emelkedését kifejező lineáris trendegyenlet $q = 360{,}3 + 11{,}5\ x$. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy 100 Ft nettó termelés állóeszközigénye 1952—1966 között évi átlagban 11—12 Ft-tal növekedett. Az általános okokon túlmenően, a kitermelő ipar egészére — mivel számos területén a természeti feltételek romlása következett be — hatványozottan igaz az, hogy egyre nagyobb állóeszköz-befektetésekre volt szükség a nettó termelés átlagos mértékű növekedéséhez.

1950—1966 között a nettó termelés növekedését a kitermelő iparban jól kifejezi az $y = 16\,945 + 962\ x$ lineáris trendegyenlet.

Ezzel szemben az állóeszköz-állomány növekedését az $y = 56\,338 \cdot 1{,}093^x$ exponenciális egyenlet mutatja.

Az előzőekből következik, hogy a nettó termelés évi 962 m Ft-os növekedéséhez az állóeszköz-állomány évi 9,3 százalékos gyarapodására volt szükség. Az 1950-es évek legelején 2—3 md Ft-os állóeszköz-növe-

kedés elegendő volt a nettó termelés körülbelül 1 md Ft-tal történő növeléséhez, az 1960-as évek közepén azonban ehhez már 6—8 md Ft-os növekedésre volt szükség.

Végezetül külön szót kell ejteni a bányászatról, ezen belül is a szénbányászatról. Itt hatványozottan érvényesek a kitermelő ipar egészére mondottak. Egyébként is rossz geológiai feltételeink jelentős romlásával a bányászati tőke/termelés hányadosok 1 év kivételével az egész időszakban a linearitást jól közelítően, az időszak végére több mint háromszorosára emelkedtek.

A nettó állóeszköz-igényesség évi 15—16 Ft-tal, a bruttó termelés állóeszközigénye 8 Ft-tal emelkedett. Az úgynevezett „kapacitásfenntartó beruházások"*-nak nagy és növekvő súlyuk van a bányászatban. A fejtési munkahelyek ugyanis egyre távolodnak a kezdési ponttól, a vágatok hossza nő, ezért a kitermelés későbbi szakaszaiban a kapacitás fenntartásához egyre több állóeszköz és anyagi ráfordítás válik szükségessé.

Az ipari termelés eszközigényességének elemzésekor utalni kell a gazdaságpolitika hatására is. A gazdaságpolitika alapkoncepciója a feszített ütemű iparosítás volt. 1950—1954 között — mint ismeretes — az iparosítási terv kidolgozása során az ipar minden területén (beleértve az alapanyagiparokat is) erőforrásainkat, a népgazdaság teherbíró képességét meghaladó fejlesztést tűztünk ki célul. Ennek a koncepciónak — eredményei mellett — sok hátrányos következménye is volt.

Az egyik következmény abban jelölhető meg, hogy *a foglalkoztatási struktúra megváltozásának, az ipar—mezőgazdaság közötti átcsoportosításnak az üteme irreálisan gyors volt. Ez a folyamat* azután a már említett tényezők hatását felerősítve, *élezte a tőkeigényesség emelkedő tendenciáit iparunkban.* Jelentősen és kedvezőtlenül hatott a népgazdasági beruházások hatékonyságára. Az iparban foglalkoztatottak arányának eltúlzott növekedése a mezőgazdaságban is éreztette hatását, mivel ott a beruházásoknak a kelleténél magasabb hányadát vette igénybe a munkaerő pótlási szükséglete. Ennek döntő része lehet abban, hogy miközben — 1938-hoz képest — beruházásainkat 8—9-szeresére növeltük, a nemzeti jövedelem csak körülbelül háromszorosára emelkedett.

A kor és hely követelményeinek — részint indokoltan, részint indokolatlanul — nem teljesen megfelelő gazdaságpolitikai alapkoncepció terhére kell írnunk a beruházási szférában bekövetkezett hiányosságok egy részét is. Az iparosítási terv kidolgozásakor ugyanis olyan szemlélet uralkodott, hogy nagyobb beruházás törvényszerűen nagyobb növekedési ütemmel jár. Ezért olyan magas felhalmozási hányadokat hasítottak ki a nemzeti jövedelemből, ami csak az életszínvonal csökkenésével egyidejűleg volt megvalósítható. Az 1950-es évek első felében a felhalmozási alap — árkorrekcióval számolva — 30—40 százalék között mozgott, és a beruházott eszközöknek körülbelül 45 százalékát az ipar kapta. Miközben gazdasági erőforrásainkat főként a nehéziparba koncentráltuk, a termelékenység színvonalát tekintve ez az ágazat jobban elmarad a nemzetközi átlagtól, mint a mostohán kezelt könnyűipar, illetve élelmiszeripar.**

Az első ötéves terv éveiben a kitermelő iparon belül különösen meg-

* Rácz Jenő kifejezése, ő hívta fel erre a fontos összefüggésre a figyelmet említett tanulmányában. (180. l.)

** Román Zoltán: Termelékenység és gazdasági növekedés. Valóság, 1967/5.

nőtt a bányászat és a kohászat súlya. A bányászati beruházások 1950-től 1953-ig 278, a kohászati beruházások pedig 489 százalékkal emelkedtek. A vizsgált időszak második felében azután a kohászati beruházások részaránya lecsökkent, a bányászati beruházásoké azonban továbbra is jelentős maradt. Ezzel szemben *a vizsgált időszak egészében az építőanyagipari beruházások részesedése alacsony volt.*

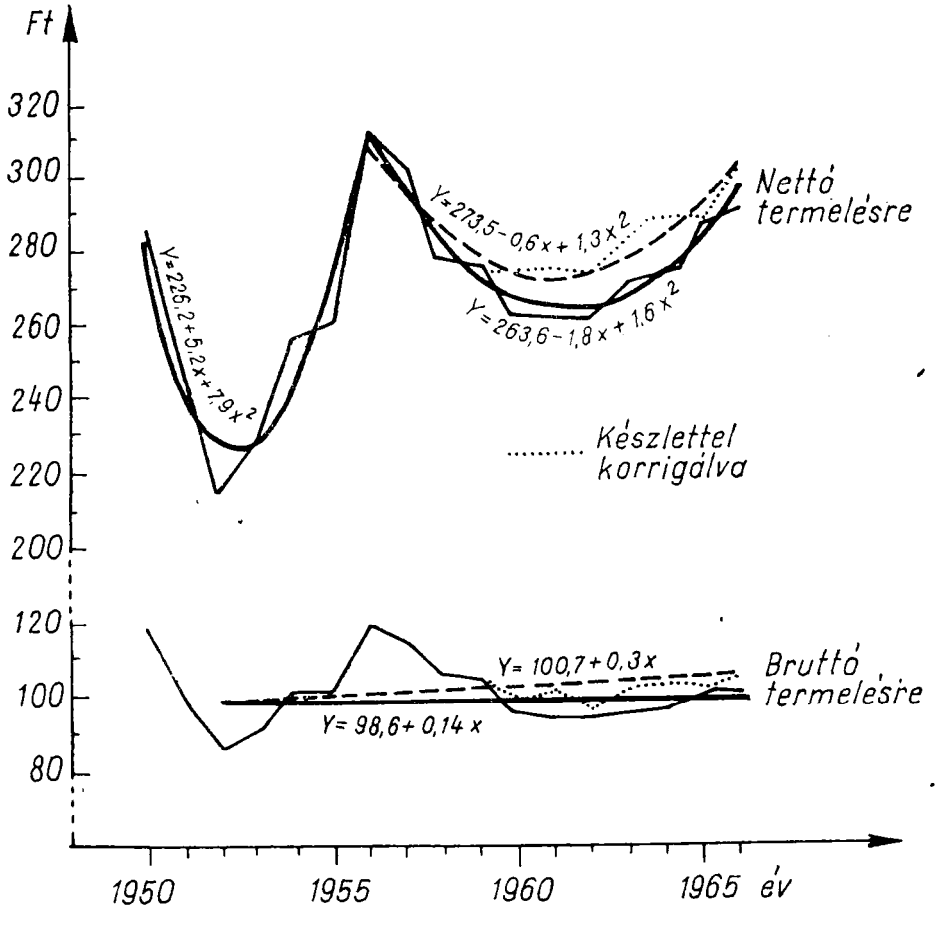
Az 1950-es évek elején főként az új nagy beruházásokra való túlzott törekvés volt jellemző. Az 1950—1953 között beruházott összegnek csaknem 80 százaléka „limiten felüli" beruházás volt. 1957 után a rekonstrukciós beruházások szerepe ugyan valamelyest megnőtt — erre kedvezően hatott a tőkés gépimport növekedése is —, de a beruházáspolitika stratégiájában döntő változást nem sikerült elérni.

A piacprobléma hatása az ipar állóeszköz-igényességére

Az ipari tőkekoefficiens 1960 utáni emelkedésével kapcsolatban feltétlenül szükséges még egy tényezőre utalni. Ez pedig a piacprobléma kiéleződése.* Az 1960-as évek folyamán az ipari termékek realizálása mind több területen fokozódó akadályokba ütközött. Mindez a potenciális kereslet fokozódásával egyidejűleg következett be.

5. sz. grafikon.

100 Ft termelés állóeszköz-igényessége a magyar iparban 1950—1966 között

* Szakolczay György: „Beruházási struktúra és növekedési ütem" című cikkében már említi ezt a kérdést. (Közgazdasági Szemle, 1966. 10. sz.)

A növekvő színvonalú és változó struktúrájú keresletnek nem megfelelő kínálati szerkezet gátolta a termelés felfutását. Véleményünk szerint ez lehet a fő oka annak, hogy az 1960-as évek közepén, bár az iparban foglalkoztatottak aránya elérte a 30 százalékot, az eszközigényesség növekvő irányzata megmaradt. Az ipari struktúrának nem sikerült a belső piaci szükségletekhez idomulnia. 1958—1967 között a népgazdaságban a készletek 75 md Ft-tal növekedtek, ebből körülbelül 64 md Ft-ot tett ki az ipari készletek növekedése. Tulajdonképpen vitatható, vajon ez az érték termelési érték-e. Végeztünk egy becslést a tőkeigényességre vonatkozóan úgy is, hogy a készletnövekményekkel korrigáltuk (csökkentettük) az ipar termelési értékeit.* A kapott eredményt mutatja az 5. sz. grafikon.

Ha tehát a készletnövekménnyel helyesbítünk, az 1956—1966-os időszakban még laposabb parabolát kapunk. 1966-ban a korrigált eszközigényességi hányados nagysága csaknem eléri az 1956-os csúcsértéket.

Az állóeszköz-igényesség vizsgálata az élelmiszer-gazdaságban

*Az állóeszköz-igényesség alakulása 1950—1966 között***

Az állóeszköz-igényesség alakulását az élelmiszer-gazdaságban összefoglalóan mutatja a 6. sz. grafikon. Az iparra vonatkozó 1. sz. grafikonnal összehasonlítva, a legfőbb tendenciák lényegében megegyeznek.

A bruttó termelés állóeszköz-igényessége ugyanis a vizsgált 17 év folyamán az élelmiszer-gazdaságban is lényegében stagnált. A fő tendenciát jelző lineáris trendegyenlet: $y = 97{,}3 + 0{,}038\,x$, megfelelően illeszkedik a konkrét állóeszköz-igényességi adatok ponthalmazához. A "*b*"" paraméter 0,038-as értéke azt fejezi ki, hogy évi átlagban 100 Ft bruttó termelés állóeszköz-igényessége 4 fillérrel növekedett, azaz lényegében — az ipari blokkra vonatkozó képpel teljesen egyezően — stagnált.

A nettó termelés állóeszköz-igényességének dinamikájában — az iparhoz hasonlóan — egyértelmű emelkedés mutatkozik. A fő tendenciát az $y = 220{,}6 + 2{,}43\,x$ lineáris trendegyenlet fejezi ki. Az egyenlet szerint 100 Ft nettó termelés állóeszközigénye évi átlagban az élelmiszer-gazdaságban hozzávetőlegesen 2,50 Ft-tal növekedett.

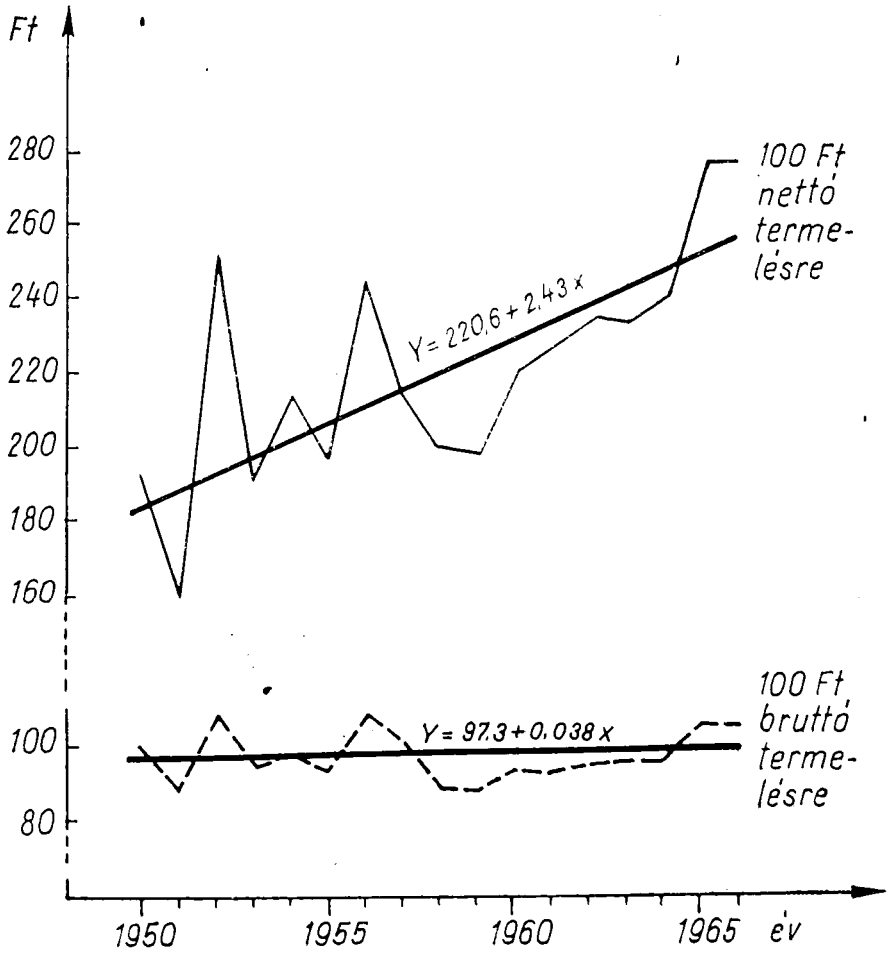
További hasonlóság az iparral, hogy a konkrét állóeszköz-igényességi fajlagosok az élelmiszer-gazdaságban is jelentősen szóródnak. A nagy szórásban azonban itt nincsen olyan szabályszerűség — hiszen az iparban két parabola figyelhető meg —, és az ingadozások okát is másutt kell keresnünk. A tőkekoefficiensek 1951-ben és 1959-ben különösen alacso-

* A számítás – nyomatékosan hangsúlyozzuk – csupán durva becslésnek tekintendő. Abból indultunk ki, hogy a növekvő ipari termelésnek szükségképpen növekszik a készletigénye is. Ezért minden évben az előző év végi készletállományt ismertük el szükségesnek, csupán a kérdéses évben bekövetkezett állománynövekedést tekintettük realizálhatatlan termelésnek. Ennek értékét kifejeztük a bruttó termelés százalékában is, és az így kapott százalékszámmal korrigáltuk a bruttó, illetve a nettó termelési értéket. A készlettel korrigált nettó termelés állóeszközigénye $y = 273{,}5 - 0{,}6\,x + 1{,}3\,x^2$ parabolával, a készlettel korrigált bruttó termelés állóeszközigénye pedig $y = 100{,}7 + 0{,}3\,x$ egyenlettel jellemezhető.

** Az élelmiszer-gazdaság állóeszköz-igényességét már korábban részletesen elemeztük. Lásd Benet Iván–Berend Iván: „Az élelmiszer-gazdaság fejlesztésének eszközigényessége" című cikkét. Gazdaság, 1969. 1. sz. Itt csupán a legtöbb tendenciák a bemutatására, illetve a kiváltó okok rövid felsorolására szorítkozunk. Most a fő hangsúlyt az ipari blokkal való összehasonlításra fektetjük.

6. sz. grafikon.

Az állóeszköz-igényesség alakulása az élelmiszer-gazdaságban 1950—1966 között

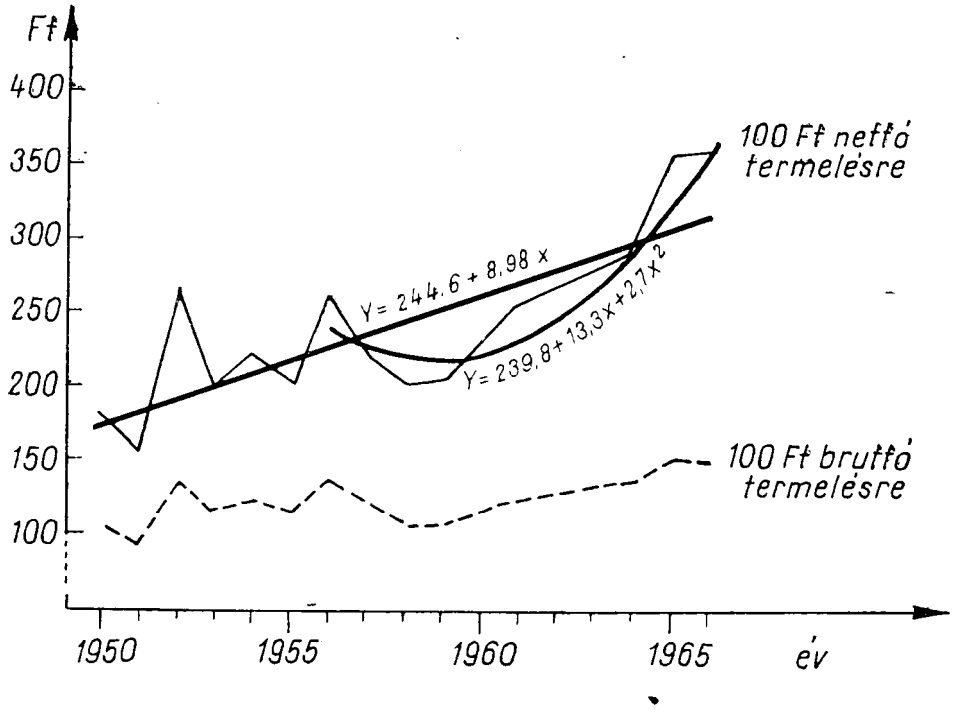
nyak, az 1952—56. és 1965. években pedig kiugróan magasak. Ebből mindjárt látható, hogy *a mezőgazdasági termelésnek meghatározó szerepe volt az élelmiszer-gazdaság tőkeigényességének alakulásában,* mivel a jó időjárású években csökkent, a kedvezőtlen időjárású években pedig nőtt a blokk állóeszköz-igényessége. *Ez tulajdonképpen az első lényeges különbség a két blokk között.*

Az élelmiszer-gazdaságon belül a *mezőgazdaság* állóeszköz-igényessége (7. sz. grafikon) — az időjárás következtében, nagy ingadozásokkal — jelentősen emelkedett. 1950—1956 között, a fejletlen termelőerők következtében a rendkívüli időjárású évek az állóeszköz-igényességi fajlagosoknak egyik évről a másikra 40—80 százalékos változásait is kiváltották.

1956 után azonban az ipari ágazatokhoz hasonlóan egy másodfokú parabolára emlékeztet a mezőgazdasági nettó termelés állóeszköz-igényességének alakulása. 1956-tól 1958-ig erőteljes a csökkenés. Ebben az időszakban a párt agrárpolitikája kedvező politikai és gazdasági atmoszférát teremtett a kisárutermelő parasztgazdaságok számára. A parasztság termelési kedvének növekedése az eszközigényesség vonatkozásában a mezőgazdaságban is egy „kis helyreállítási periódust" eredményezett.

7. sz. grafikon.

Az állóeszköz-igényesség alakulása a mezőgazdaságban 1950—1966 között

Az 1958-as kedvezőtlen időjárású évben a tömeges kollektivizálás megindulásával az eszközigényesség csökkenő iránya megtörik. 1959-re még az átlagosnál lényegesen kedvezőbb időjárás következtében alig változik, utána azonban rendkívül meredeken és viszonylag egyenletesen romlik a tőkehatékonyság. 1959-ben még 100 Ft nettó termeléshez 202 Ft állóeszköz volt szükséges, 1966-ban már 360 Ft. A fajlagosok 7 év alatt történő körülbelül 80 százalékos növekedése több tényezővel hozható kapcsolatba.*

A második lényeges különbség — az ipari blokkal összehasonlítva —, hogy az élelmiszer-gazdaságban a feldolgozó szférában az állóeszköz-igényesség a vizsgált 17 év egészét tekintve egyértelműen csökkent.

A vizsgált időszakban az élelmiszeripar volt — az általunk vizsgált aggregátumokban — *a magyar népgazdaság egyetlen ágazata, ahol a tőkeigényesség* — az 1954—1958 közötti rövid időszaktól eltekintve — *tartósan és egyértelműen csökkent.* 100 Ft nettó termelés tőkekoefficiense az 1950. évi 276 Ft-ról 1966-ra 134 Ft-ra, azaz körülbelül felére csökkent. Az 1957. utáni kedvező tendenciákban pozitív szerepet játszott a mezőgazdaság kollektivizálása, amely lökést adott és lehetőséget teremtett a két ágazat kapcsolatának szorosabbá válására, a mezőgazdasági termékek mind nagyobb hányadának ipari feldolgozására. A tőke/termelés hányados úgy csökkent az élelmiszeriparban, hogy a vizsgált időszakban az ágazat termelőerőinek modernizálása elmaradt, az élelmiszeripar a vizsgált 17 év folyamán a népgazdasági beruházásokból végig alacsony száza-

* Ezekre vonatkozóan lásd részletesen: *Vági Ferenc:* „Eszközlekötés és alapigényesség a mezőgazdaságban", Közgazdasági Szemle, 1964. 6. sz.; *Csendes Béla:* „A mezőgazdaság alapigényessége és fejlődése", Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1965. évi ünnepi ülésszaka, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.; *Benet Iván—Berend Iván:* „Az élelmiszergazdaság fejlesztésének eszközigénye", Gazdaság, 1969. 1. sz.

lékkal részesedett. Mindez viszont arra utal, hogy a jövőben — az élelmiszeripar termelőerői modernizálásának szükségessége miatt — az ágazat állóeszköz-igényességének emelkedése várható.

Harmadszor utalni kell arra, hogy a létszám is eltérően alakult a két blokkban. Amíg az ipari termelés növekményének több mint 50 százaléka a foglalkoztatottak számának növekedésére vezethető vissza, addig az élelmiszer-gazdaságban a foglalkoztatottak száma, illetve aránya jelentősen csökkent.

Az iparban és az élelmiszer-gazdaságban eszközölt beruházások hatékonysága

Az 1950—1956 közötti időszakra vonatkozóan a beruházások hatékonyságát népgazdaságunk két blokkjában összefoglalóan mutatja a 2. táblázat.

2. sz. táblázat

A beruházások hatékonysága 1950—1966 között

Megnevezés	△Bruttó termelés / ΣBeruházás	△Nettó termelés / ΣBeruházás	△Bruttó termelés / △Állóeszköz	△Nettó termelés / △Állóeszköz
Bányászat	0,24	0,11	0,39	0,18
Villamosenergia-ipar	0,30	0,12	0,34	0,13
Kohászat	0,86	0,18	1,15	0,24
Építőanyag-ipar	0,53	0,22	0,73	0,31
Kitermelő ipar	0,43	0,14	0,59	0,19
Gépipar	1,49	0,54	0,88	0,68
Vegyipar	0,77	0,19	0,99	0,24
Könnyűipar	1,85	0,61	2,28	0,75
Feldolgozó ipar	1,31	0,43	1,66	0,54
Ipari blokk	0,79	0,26	1,05	0,34
Ebből: Nehézipar	0,69	0,22	0,92	0,30
Mezőgazdaság	0,24	—	0,39	—
Élelmiszeripar	2,40	0,86	3,39	1,21
Élelmiszer-gazdaság	0,56	0,12	0,90	0,20

Több tényezőre célszerű itt figyelmet fordítanunk.

Először: 1950—1966 között az ipar, illetve az élelmiszer-gazdaság minden egyes ágazatában a nemzeti jövedelem termelésének alap- és anyagigényessége fokozódott. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a bruttó termelési érték nagyobb mértékben növekedett a nettó termelésnél. 1950-ben az iparban a nettó termelés a bruttó termelési érték 41,6 százalékát, az élelmiszer-gazdaságban 52,0 százalékát tette ki, ezzel szemben 1966-ban 34,6, illetve 38,2 százalék a megfelelő arányok. A nettó termelési érték részarányának csökkenése az iparban az 1952—1955 és az 1960

—1966 közötti években volt jelentősebb, abban a két periódusban, amikor a termelés állóeszköz-igényessége gyorsan növekedett.

Másodszor: A mezőgazdaság elüt a többi népgazdasági ágazattól, itt ugyanis nincs „viszonyítási alap". Mindez azzal a ténnyel hozható összefüggésbe, hogy a mezőgazdaság nettó termelése — a jó időjárású években pozitív, a rosszakban negatív jellegű eltérésekkel — 17 év alatt lényegében stagnált.

Mivel magyarázható, hogy az állóeszköz-állomány növekedése nem járt együtt a nettó termelés gyarapodásával? Az egyik jelentős tényező kétségkívül az árproblémával kapcsolatos. A nettó termelés 1958. évi színvonalát 1966-ig — 1959 kivételével — egy évben sem sikerült a mezőgazdaságnak elérnie. Az 1959 után nagyüzemi alapokra helyezett mezőgazdaság bruttó termelési értékét csak az átvitt érték részarányának fokozásával tudtuk növelni. Ebben a periódusban indult meg az ipari termelőeszköz-felhasználás volumenének és arányának gyors fokozódása. *Mivel az ipari árak szintje felülmúlta a ráfordításarányos árszintet, a növekvő felhasználás egyidejűleg a mezőgazdasági bruttó jövedelem egyre jelentősebb elvonási csatornáját is képezte.* Az árrendszer és a nettó termelés összefüggésével kapcsolatban még egy folyamatra célszerű utalni. 1957 után is folytatódott a magyar mezőgazdaságban az állattenyésztés részarányának fokozódása. Az 1960-as évek közepén a bruttó termelési értéknek már több mint 40 százalékát ez az ágazat termelte. A növénytermelés is a belterjesebb kultúrák felé tolódott el. Mivel a mezőgazdasági árrendszer belső arányait az intenzív kultúrák, illetve az állati termékek lényegesen érték alatti színvonalú árai jellemzik — változatlan árszintet feltételezve —, *a termelés strukturális eltolódásából következően a mezőgazdasági árak az ágazatban előállított nemzeti jövedelemnek tendenciájában csak csökkenő hányadát voltak képesek realizálni.*

Harmadszor: Az adatok alátámasztják azt az ismert tényt, hogy a feldolgozó iparban a kitermelő iparhoz, illetve a mezőgazdasághoz képest a befektetések többszörösen hatékonyabbak. (Ha azonban a kapcsolódó beruházásokat is beszámítanánk, az ágazatok eszközigénye közeledne egymáshoz.) Arra is érdemes felfigyelni, hogy *a beruházások mind a bruttó, mind a nettó termelés alapján számolva, az élelmiszeriparban voltak a leghatékonyabbak.* Ez elgondolkoztató. Ebben az ágazatban ugyanis az ipari ágazatokhoz viszonyítva az állóeszköz-állomány mérsékeltebben nőtt. 1952—1966 között az állóeszközök évi átlagban a nehéziparban 9,7 százalékkal, a könnyűiparban pedig 5,6 százalékkal növekedtek, ezzel szemben az élelmiszeriparban az átlagos állománynövekedés csak 4,3 százalékos volt. Az állóeszköz-állomány korösszetétele az élelmiszeriparban kifejezetten kedvezőtlen. Szemben a nehéziparral és a könnyűiparral, ahol az 1965. évi állóeszköz-állománynak 37, illetve 31 százaléka az utolsó 5 év beruházásaiból származott, az élelmiszeriparban az összes állóeszköz-állománynak csak 18 százaléka az 5 évnél fiatalabb. Mindez felhívja a figyelmet az élelmiszeripar modernizálásának szükségességére, ami viszont — mint már említettük — minden bizonnyal a termelés állóeszköz-igényességének növekedését fogja kiváltani.

Az ipari, élelmiszergazdasági és építési blokk állóeszközigényének összehasonlító vizsgálata*

Az eddigiekben bemutattuk az ipar és az élelmiszer-gazdaság állóeszközigényének 1950 utáni változását. Most a három blokk állóeszközigényét egymással hasonlítjuk össze az 1966. évi adatok alapján.

A közvetlen állóeszközigényesség

A közvetlen fajlagosok alapján egységnyi termeléshez a legkevesebb állóeszközt az építési blokk igényli. Az ipar és az élelmiszer-gazdasági blokk állóeszközigénye között nincsen számottevő különbség. 100 Ft bruttó termelés állóeszközigénye 1966-ban a következő volt: az ipari blokkban 86, az élelmiszer-gazdaságban 86, az építési blokkban 40. A blokkok állóeszköz-igényességének elemzésekor feltétlenül utalnunk kell arra a tényre, hogy a nyersanyagtermelő és -feldolgozó ágazatok összekapcsolódása eltérő. Az ipari blokkban például 1966-ban az össztermelés 74 százalékát a feldolgozó ágazatok produkálták, az építési blokkon belül pedig már 83 százalék az építőipar termelése, ezzel szemben az élelmiszer-gazdaságban csak 41 százalékra tehető az élelmiszeripar aránya. Hasonló képet mutatnak a nemzetijövedelem-adatok is. Az építési blokkban és az iparban a nyersanyagokra való költségrárakodás nagy, illetve a feldolgozási fok magas, ezzel szemben az élelmiszer-gazdaságban alacsony. Az élelmiszeripar négy legfontosabb ágazatában, a malomiparban, a húsiparban, a cukoriparban és a tartósító iparban az 1963—65. évek átlagában 86 százalék, 85 százalék, 67 százalék, illetve 70 százalék az anyagháyad.

A teljes állóeszköz-igényesség összehasonlító vizsgálata

Az állóeszköz-igényesség vizsgálatának egy másik megközelítési módja, amikor a különféle blokkokat beleágyazzuk az újratermelési folyamatba, és felgöngyölítjük az ún. másodlagos, harmadlagos stb. állóeszköz-lekötéseket. Ezek az ún. közvetett állóeszköz-lekötések az egyéb népgazdasági ágazatokban, illetve a külkereskedelemben jelentkeznek. A fentiek figyelembevételével 100 forint termelés teljes állóeszköz-lekötése az ipari blokkban 274, az élelmiszer-gazdaságban 249, és az építési blokkban 260 Ft. Az élelmiszer-gazdaság állóeszköz-igényessége az iparinak 91 százaléka, az építési blokké pedig az iparinak 95 százaléka.

Mint látható, a közvetett eszközlekötések jelentősen megnövelik az egyes blokkok fejlesztésének állóeszközigényét. 1966-ban az építőipari blokkban 100 Ft termelés közvetlen állóeszközigénye 40 Ft volt, ezzel szemben a közvetett mintegy 220 Ft-ra rúgott; az iparban 86 Ft-tal szemben 188 Ft, az élelmiszer-gazdaságban pedig 86 Ft és 163 Ft a megfelelő mutatók. Az építési blokk kiugróan magas közvetett eszközlekötése érthetővé válik, ha megemlítjük, hogy az építőipar termelési értékének

* Ebben a fejezetben a korábbiakhoz képest az ipari blokk az építőanyag-iparral szűkült. Az építőanyag-ipar értelemszerűen az építési blokkba került.

mintegy 20—30 százalékát az ún. épületgépészeti anyagok, berendezések szelvények képezik. A közvetett eszközlekötéseket is figyelembe véve arra a fő következtetésre juthatunk, hogy *népgazdasági szinten a három blokk termelésének állóeszközigénye nem különbözik számottevően egymástól.* Részletesebb elemzéssel azt is megállapíthatjuk, hogy az állóeszköz-igényesség az élelmiszer-gazdaságban a legalacsonyabb.

Vajon mivel magyarázható a három blokk eszközigényességének ez a nagy nivellálódása? Két fontos tényezőre szeretnénk itt a figyelmet felhívni.

Először: a termelés eltérő importigényességének a ténye. Az egységnyi termelés importtartalmáról tájékoztatnak a 3. sz. táblázat adatai.

3. sz. táblázat

Importigények 1966-ban

Megnevezés	100 Ft termelés halmozott import-igénye, Ft	100 Ft termelés közvetlen import-igénye, Ft
Élelmiszer-gazdaság	11,4	4,9
Ipar	23,1	13,0
Építési blokk	13,6	5,1
Élelmiszer-gazdaság az ipar százalékában	49,4	37,7
Élelmiszer-gazdaság az építési blokk százalékában	83,8	96,1

Ezek az adatok elsődlegesen az ipari termelés viszonylagosan magas importigényességéről tanúskodnak. Ha az importanyagok állóeszköztartalmát — az érte cserébe adott export népgazdasági átlagos állóeszköz-lekötés alapján — figyelembe vesszük, akkor teljesen érthető, hogy az ipari blokk állóeszközigénye jobban megugrik, mint a nagyrészt hazai nyersanyagra támaszkodó élelmiszer-gazdaságé. Az építőipari blokk és az élelmiszer-gazdaság importgényessége között nincs számottevő különbség. Ez viszont arra utal, hogy a két blokk relációjában az állóeszközigényesség előjelváltásának okát (ti. a közvetlen fajlagos az építési blokkban volt alacsonyabb) valahol másutt kell keresnünk.

Másodszor: a feldolgozó ágazatok blokkon belüli aránya, „súlya" eltérő. Ismét utalunk rá, hogy 1966-ban az építési blokkban 83, az iparban 74 százalék, az élelmiszer-gazdaságban pedig 41 százalék volt a feldolgozó ágazatok termelése. Az viszont köztudott, hogy ezeknek az ágazatoknak nagyon magas a közvetett állóeszköz-lekötése. Ezzel magyarázható, hogy az építési blokk népgazdasági szintű állóeszközigénye meghaladja az élelmiszer-gazdaságét, hiszen az építőipar teljes állóeszköz-igényességi mutatója több mint tízszerese a közvetlen fajlagosnak. Az pedig, hogy az élelmiszer-gazdasági blokk népgazdasági szintű állóeszközigénye 9 százalékkal alacsonyabb az iparénál, az eltérő importigényességen kívül részben ugyancsak ezzel magyarázható.

Az árak torzító hatása az összehasonlításban

Végezetül utalnunk kell az 1966. évi tényárrendszer torzítására is. Az ipar, az élelmiszer-gazdaság és az építési blokk közvetlen állóeszköz-igényességét összehasonlíthatjuk ráfordításarányos árakon is. Bár a ráfordításarányos árrendszerrel szemben fenntartásaink vannak*, mégis érdemes az állóeszköz-igényességi fajlagosokat egy ilyen árrendszerben is kiszámolni. Ezt kíséreltük meg a 4. sz. táblázatban.

4. sz. táblázat

A termelés állóeszközigénye tényárakon és ráfordításarányos árrendszerben 1966-ban

Megnevezés	100 Ft bruttó termelés állóeszközigénye, Ft	
	1966. évi tényárakon	Ráfordítás-arányos árakon
Ipari blokk	86	107
Élelmiszer-gazdaság	86	75
Építési blokk	40	45
Élelmiszer-gazdaság az ipar százalékában	100	70
Építési blokk az ipar százalékában	47	42

Az árindexeket Szakonyi—Csepinszky—Páli—Szabó: „A mezőgazdaság és az élelmiszer-ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez" Agrárgazdasági Kutató Intézet Füzetei 1968. 11. sz. kiadványából vettük. Az építőanyag-ipar esetén – durva közelítésként – 1,0 árindexszel számoltunk.

A ráfordításarányos árakon számolt koefficiensek — amelyek, hangsúlyozzuk, csupán becsült, hozzávetőleges értékek — mintegy 10—20 százalékos eltérést mutatnak a tényáras fajlagosokhoz képest. Nem érdektelen a változás irányának megfigyelése sem. Az ipari blokkban — mivel a bruttó termelési érték ráfordításarányos árakon jelentősen csökken — nagy az emelkedés, az építési blokkban is több mint 10 százalék, ezzel szemben az élelmiszer-gazdaság így számított állóeszközigénye számottevően csökken. Mindezek következtében — az eddigi vizsgálatoktól eltérően — az alábbi sorrend alakul ki a blokkok között: a legkisebb állóeszközigényű az építési blokk, majd az élelmiszer-gazdaság és azután az ipar következik.

★

Cikkünkben a termelés állóeszköz-igényességét vizsgáltuk, eltértünk azonban a szokásos ágazati struktúrától. A megfelelő nyersanyagtermelő és feldolgozó ágakat blokkokba vontuk össze, ezáltal a vertikális kapcsolatokat az eszközigényesség elemzésekor a népgazdaság különféle területein egyaránt nyomon követhettük.

* Ezekre vonatkozóan lásd Benet Iván–Szénay László: „A termelési ártípus és a piaci egyensúly a mezőgazdaságban" című cikkét, Közgazdasági Szemle, 1969. 12. sz.

A termelés közvetlen állóeszköz-igényességét vizsgálva, az építési blokk viszonylag alacsony fajlagosa volt a legszembetűnőbb. Mivel a koefficienseket — például az ipar és a mezőgazdaság vonatkozásában — jelentősen torzítja a tényárrendszer, becsléseket végeztünk ráfordításarányos árakon is. Ennek a kísérletnek a legfőbb eredményét abban összegezhetjük, hogy az ipari termelés állóeszköz-igényessége lényegesen magasabbnak mutatkozik, mint az élelmiszer-termelésé. Ezt a sok szempontból nem várt jelenséget — egyebek között — az ipari tőkekoefficiens 1950 utáni alakulásával hozhatjuk kapcsolatba. Vizsgálataink szerint az 1950—1966 közötti időszakban a tőkekoefficiens határozottan emelkedett. Ha a termelés szerkezeti problémáira utaló készletállomány-növekedést is figyelembe vesszük, s korrekciós számításokat végzünk, úgy tűnik, az 1966. évi fajlagos értéke egészen az 1956. évi csúcsérték közelében helyezkedik el. Ez a jelenség — amely a hosszú távú fejlesztés szempontjából kedvezőnek egyáltalán nem nevezhető — még további elemzőmunkát követel.

Az egyes blokkok állóeszköz-igényessége vizsgálható népgazdasági szinten is. Ekkor az ún. másodlagos, harmadlagos stb. eszközlekötéseket is figyelembe vesszük. E vizsgálati aspektusból bebizonyosodott, hogy az építési blokknak rendkívül magas az ún. közvetett állóeszköz-lekötése. Ha mindhárom blokk teljes eszközigényességi fajlagosait együtt nézzük, akkor arra a fő következtetésre kell jutnunk, hogy 1966-ban a három alapvető termelési blokk állóeszköz-igényessége között nincs számottevő különbség.

Végezetül utalunk arra, hogy vizsgálatainkat 1966-ig végeztük. Feltétlenül szükségesnek tartjuk azonban az 1966. utáni évek tőkeigényességi „vonatkozásainak" feltárását, illetve cikkünk főbb megállapításainak ellenőrzését, a KSH ez évben megjelenő 1968. évi ÁKM-jének felhasználásával. Azt azonban ismételten hangsúlyozzuk, hogy az állóeszköz-igényesség összehasonlító vizsgálatával nem állt szándékunkban a gazdaságpolitika számára semmiféle konkrét javaslatot adni az egyes blokkok szükséges fejlesztési üteméről.

Magyar szemmel a tőkés nemzetközi pénzügyek néhány kérdéséről

A tőkésvilág gazdasági — és még közelebbről pénzügyi — helyzete számos oknál fogva hat a magyar gazdálkodásra. Ismeretes, hogy külkereskedelmi forgalmunk mintegy harmadrészét nem szocialista országokkal bonyolítjuk le. A külkereskedelemnek nemzeti jövedelmünkhöz viszonyított magas aránya mellett ez az egyharmadnyi hatás önmagában sem csekély jelentőségű. A külkereskedelmi forgalom e területén ügyleteinket jelentős részben ún. konvertibilis tőkésvalutákban kötjük. Ez azt jelenti, hogy a dollárnak a magyar külkereskedelem szempontjából sokkal nagyobb szerepe van, mint ami a magyar—amerikai külkereskedelmi forgalomból következnék. Ugyanígy az angol font aránya is nagyobb devizafizetéseinkben, mint a szorosan vett magyar—angol kereskedelmi forgalomból adódnék. Ez egyben azt is jelenti, hogy külkereskedelmi szerződéskötéseinknél sok esetben választási szabadságunk van a valutanemek között.

Ezért nem közömbös, hogy például importszerződéseinket esetleg valamelyik erősödő, vagy exportszerződéseinket valamelyik gyengülő valutában kötjük, amikor is a tényleges fizetés időpontjában — dollárértékben számolva — importunkért több devizaegységet kell fizetnünk, exportunkért pedig kevesebb devizaegységet kapunk. Ez lényegében azt jelenti, hogy — saját konvertibilis valutával nem rendelkezvén — devizaforgalmunkban általában a tőkésdevizák árfolyamrizikójával kell számolnunk. A tőkés pénzpiacnak vannak módszerei, amelyekkel ez ellen a rizikó ellen védekezhetünk. (Például egyes valuták meghatározott későbbi határidőben — de már eleve meghatározott árfolyammal — való szállításra történő vétele vagy eladása: az ún. határidős valutaüzletek.) Csak azt kell tudni, hogy mi ellen, milyen módon, mikor és milyen mértékben kívánunk védekezni.

A külkereskedelmi és nemzetközi fizetési forgalmunk előbbi jellegén túlmenően is kapcsolatunk van a tőkés pénzpiacokkal a Magyar Nemzeti Bank több irányú szerepéből kifolyólag. Jegybanki szerepéből következik, hogy a külkereskedelmi forgalomból adódó devizagazdálkodást meghaladó jelentősége van a tartalékpolitikának. Elég arra gondolni, hogy a Nemzeti Bank tartalékai között arany is szerepel. További feladatot jelent tehát annak elhatározása és végrehajtása, hogy — a nemzetközi valutapiac árfolyam- és kamatviszonyait figyelembe véve — a tartalékok milyen hányadát célszerű aranyban vagy egyéb — és milyen — konvertibilis valutában tartani. A tartalékpolitikához szorosan kapcsolódik a nemzetközi kamatpiac állandó ismerete. Nem közömbös, hogy a tartalékot képező devizakövetelésein hogyan kamatoztathatók legelőnyösebben.

Ahhoz, hogy a bank szakemberei eredményesen végezzék ezeket a nagyon gyors és határozott döntést kívánó műveleteket, nemcsak ismerniük kell a nemzetközi pénz- és valutapiac aktuális helyzetét, hanem bizonyos előrebecsléssel kell élniük a jövőbeli alakulásról. Egy kicsit hasonlít ez a tevékenység a meteoroló-

giához, azzal a nagyon lényeges különbséggel, hogy a valutáris meteorológia területén a rossz jóslat kemény valutában mérhető veszteséget jelenthet, és fordítva: jó előrelátással nemcsak károktól mentesülhetünk, hanem bankári nyereségekre tehetünk szert.

A továbbiakban a tőkés nemzetközi pénz- és valutapiac mai és a legközelebbi jövőben várható alakulását vesszük szemügyre, s figyelmünket azokra a legfőbb jellemzőkre koncentráljuk, amelyek elsősorban a magyar devizagazdálkodás számára lehetnek különösen fontosak.

Ilyen áttekintés szempontjából is különbséget kell tennünk a tőkés valutáris (monetáris) rendszer és a vezető tőkés ipari országok e rendszer kereteit tartalmilag kitöltő gazdasági és valutáris helyzete között.

A monetáris rendszer néhány kérdése

Monetáris rendszer vonatkozásában a tőkésvilágot jelenleg viszonylagos nyugalom jellemzi. Ezt a nyugalmat a közelmúlt két lényeges eseménye alapozta meg. Az *aranypiac rendezése* az 1968. márciusi válság után jelentős átmeneti sikerrel történt. A kétcsatornás aranyárrendszer és az azt kiegészítő különböző megállapodások gyakorlatilag azt eredményezik, hogy az egy uncia arany = 35 USA-dollár fikciója fenntartható. Fikcióról kell beszélni, ha arra gondolunk, hogy 1934 óta, tehát amióta ezt az aranyárat megállapították, minden egyéb áru dollárban kifejezett ára mintegy 200 százalékkal emelkedett, egyedül az arany ára maradt változatlan. Fiktív ez az aranyár abból a szempontból is, hogy még a nyugati országok jegybankjai — erre vonatkozó külön megállapodás alapján — sem válthatják át dollárkészleteiket aranyra ezen az egyébként jogilag érvényesnek tekinthető áron, nem vásárolhatnak aranyat közvetlenül a Dél-afrikai Köztársaságtól vagy az aranypiacon. Annyiban azonban nem fiktív ez az aranyár, hogy mind az Egyesült Államok, mind a Nemzetközi Valutaalap (NVA) hajlandó és ténylegesen vásárol is aranyat ezen az áron egymástól, illetve más országok jegybankjaitól. (Az Egyesült Államok legutóbb Franciaországtól és az NSZK-tól; az NVA pedig a fennálló külön megállapodás alapján Dél-Afrikától.)

A mintegy 25 éve érvényesülő ún. aranydeviza-standard rendszerében gyakorlatilag az utóbbi időben az a változás történt, hogy az arany még inkább háttérbe szorult, a dollár viszont előtérbe került. Az aranyat az szorította háttérbe, hogy még a jegybankok sem konvertálhatják aranyra konvertibilis devizakészleteiket, általában is erősen korlátozott a lehetőség arra, hogy újonnan termelt arany monetáris készletbe kerüljön. Az Egyesült Államok politikája azt célozza, hogy az újonnan termelt aranyat elsősorban a szabad aranypiacon értékesítsék ipari, illetve magántezaurálási igények kielégítésére. Ezzel kívánják elérni, hogy a szabad aranypiac ára lényegesen ne szakadjon el a dollár elméleti pénzlábától. A dollár előtérbe kerülését erősíti az is, hogy az utóbbi időben az angol fontot a Wilson-kormány tudatosan mentesíteni kívánta a kulcsvalutaszerep alól.

Az ún. konvertibilis valuták aranyra való átválthatósága most már gyakorlatilag a dolláron keresztül sem valósítható meg. Ily módon az aranyban kifejezett pénzlábak lényegében elvesztették gyakorlati jelentőségüket. A konvertibilitás — országonként különböző megszorításokkal — maximálisan a dollárra való konvertibilitás lehetőségét jelenti. Az aranyban kifejezett pénzlábak helyét gyakorlatilag az egyes valuták dollárban kifejezett árfolyama vette át. A tőkés nemzetközi monetáris rendszer „standard"-je az amerikai dollár lett, minthogy egyre inkább a dollár válik a valuták „egyenértékesévé", amelyben a valuták értéküket kifejezik.

A másik monetáris változás az ún. *különleges lehívási jog* bevezetése.

A tőkésvilág jegybankjainak tartalékra van szükségük ahhoz, hogy

a fizetési mérleg bevételei és kiadásai között jelentkező rövidebb vagy hosszabb időkülönbséget áthidalhassák. Ilyen tartalékként edig háromféle érték szerepelt:

a) arany, *b)* más országok valutájára fennálló követelés, *c)* a Nemzetközi Valutaalapnál elhelyezett aranyhányadnak megfelelő ún. aranytranche.

Minthogy a monetáris aranykészlet növekedése egyáltalán nem tart lépést a pénzforgalom igényeivel, s devizatartalékká gyakorlatilag egyre növekvő mértékben a dollár válik, ennek növelése pedig több szempontból is problematikus, már korábban javasolták valamiféle olyan eszköz kreálását, amely a nemzetközi fizetések céljait szolgálhatja és a fenyegető likviditáshiányt anélkül szüntetné meg, hogy valamely nemzeti valutából túlzott nemzetközi készlet halmozódna fel. Ez az új eszköz az 1970 elejével gyakorlatilag is bevezetett ún. különleges lehívási jog, közkeletű nevén: „papírarany". Az elkövetkezendő 3 évben fokozatosan mintegy 10 milliárd dollárnyi ilyen további tartaléklehetőséget kreálnak a Nemzetközi Valutaalap keretében. Lényegében a tagországok valutatartalékába az aranyon, a konvertibilis devizakészleten és az NVA aranytranche-on kívül beszámítható „könyvjóváírási" lehetőségről van szó. Ha ugyanis valamely tagország átmeneti fizetésimérleg-nehézségén kell segíteni, e lehívási jog keretében az illető ország a Valutaalaptól konvertibilis valutát igényel. Ezt a Valutaalap oly módon kölcsönzi az igénybevevőnek, hogy egyidejűleg emeli az igénybe vett valuta országának különleges lehívási jogát. Minthogy a zárt körben minden fizetésimérleg-hiánynak valamely más országnál megjelenő fizetésimérleg-többlet felel meg, ennek a most kreált nemzetközi elszámolási pénzfajtának a funkcionálása biztosítottnak látszik.

A papírarany bevezetését többéves előkészítő munkával alapozták meg. A rendszeres fizetésimérleg-többlettel rendelkező országokat nem volt könnyű meggyőzni arról, hogy a krónikusan fizetésimérleg-hiányos országok további lehetőséget kapjanak deficites gazdálkodásuk fenntartására. Ennek megfelelően a bevezetés menetét és méretét meglehetős óvatossággal szabták meg. A Nemzetközi Valutaalap tagjai monetáris tartalékaként szereplő mintegy 40 milliárd dollár aranykészlet, mintegy 35 milliárd dollárnyi konvertibilis devizakészlet és 6,7 milliárdnyi aranytranche mellett három év alatt is csupán 9,5 milliárdot fog kitenni a különleges lehívási jog állománya, amely így az egész valutatartaléknak alig több, mint 10 százalékát alkotja. Ez nagyjából azt jelenti, hogy a valutatartalékok még ilyen módon is mintegy évi 4 százalékkal növekedhetnek, amikor a tagok nemzetközi kereskedelme évenként 5—11 százalék közötti ütemben növekszik. Kétségtelen, hogy a valutatartalék és a nemzetközi kereskedelem között nincs valamiféle közvetlen matematikai képletben kifejezhető arány. Mégis a tartalékok és a nemzetközi kereskedelem növekedési ütemének jelentős különbsége, valamint a máris fennálló arány (a 80—90 milliárdos valutatartalékkal szemben mintegy évi 200—250 milliárd dollárnyi kereskedelmi forgalom áll) arra utal, hogy a nemzetközi fizetési forgalom likviditási problémája hosszabb távra nem tekinthető megoldottnak.

A várható változások a monetáris rendszerben

A nemzetközi monetáris rendszer elért viszonylagos nyugalmi helyzete tehát átmenetinek tekinthető. Ez még akkor is igaznak látszik, ha a monetáris rendszeren belül a tartalmi elemek — az egyes valuták egymáshoz való viszonya — nem feszítenék a rendszer kereteit. A monetáris rendszerre vonatkozó különféle tárgyalások jelenleg is folynak. Az évek óta nyílt fórumon vitatott reformjavaslatokkal szemben a jelenlegi tárgyalásokat a legnagyobb titkosság jellemzi. Ezen belül eléggé nyílt az a vita,

amely a valutaárfolyamok rögzítettségét érinti. Az eredeti Bretton Woods-i megállapodás szerint ugyanis minden tagország intervencióval köteles biztosítani, hogy valutájának az aranyhoz vagy a dollárhoz viszonyítottan rögzített aránya le és fel ne mutasson nagyobb eltérést 1 (az Európai Monetáris Egyezmény szerint: $^3/_4$) százaléknál. Ez az összesen 2 százalékot kitevő árfolyamjáték természetesen távolról sem fedi a piaci kereslet és kínálat időnkénti változásából adódó árfolyamkülönbségeket. Már jóval az 1967—69. évi valutakríziseket megelőzően is felmerült az a gondolat, hogy ez a rendszer a nemzetközi valutaspekulációt segíti, minthogy a jegybankok intervenciós kötelezettsége és küszöbei mindenki előtt ismertek voltak. Ezért már korábban is voltak olyan hangok, hogy a valutaárfolyamok rögzítettségén enyhíteni kell, nagyobb rugalmasságra van szükség. Ennek tulajdonítható, hogy a nyugatnémetek a márka 1969. évi felértékelése előtt — lényegében a Bretton Woods-i egyezmény formális megszegésével — mellőzték a márka árfolyamának alacsonyabban tartására fennálló intervenciós kötelezettségüket (illetve intervenciójuk tulajdonképpen a piaci árfolyamnak a későbbi hivatalos szintre való feltornázását célozta).

A márka felértékeléséhez fűződő általánosabb tőkés monetáris érdekek mellett csak természetes volt, hogy a nyugatnémetek e megállapodásellenes magatartása nemhogy szankciókat váltott volna ki, hanem azóta is iskolapéldaként emlegetik abban a tekintetben, hogy bizonyos helyzetben a merev árfolyam helyett a teljes flexibilitás, a piac magárahagyása bizonyulhat a legjobb megoldásnak.

Nagyon valószínű, hogy ezen a téren már a közeljövőben is bizonyos mértékű rendszerbeli változás fog történni. Bár az utóbbi időben élesebbek a véleményeltérések a nagyobb flexibilitást kívánók (Egyesült Államok) és a rögzítettséghez ragaszkodók (Közös Piac országai) között, bizonyos fajta kompromisszum még az 1970. évi NVA-közgyűlésen hozandó intézkedésben is megszülethet. Az amerikai álláspont lényegében a következőkben foglalható össze:

Mindaddig, amíg az aranypiac kordában tartható, vagyis a szabadpiaci aranyárak nem szakadnak el nagymértékben a dollár aranyparitásától, az Egyesült Államok eredményesen védekezhet a dollár leértékelésére, illetve az aranyár emelésére irányuló törekvésekkel szemben. Emellett azonban, ha az Egyesült Államokban uralkodó infláció üteme tartósan meghaladja a többi vezető tőkésország inflációs ütemét, vagy az Egyesült Államok fizetésimérleg-deficitjéből adódó dollárkínálat aláássa a dollár más valutákhoz viszonyított árfolyamát, ez szétfeszítheti a monetáris rendszer kereteit. Ilyen veszély mellett a „kisebbik rossz", ha robbanásszerű változás helyett a dollár árfolyama szervezetten „lecsúszhat" egyéb valutákhoz való viszonylatában. Ez történhetne oly módon, hogy a többi ország rendszeresen és évenként felértékelné valutáját a dollárral szemben, például évi 2 százalékkal. Ez a szelepszerű megoldás tehát azt jelenti, hogy az aranyár fikciójának fenntartása mellett a nemzetközi piaci és értékviszonyok a dollár más valutákhoz viszonyított árfolyamának süllyedésében fejeződnének ki. Ilyen megoldással részben elkerülendő lenne más valuták látványos és az eddigi tapasztalatok szerint csak nagyobb huzavonával elérhető felértékelése, részben arra is lehetőség mutatkoznék, hogy az Egyesült Államok helyzetének későbbi javulásával párhuzamosan az eredeti arányok ugyanilyen módon, megrázkódtatások nélkül ismét visszaállíthatók legyenek.

Az ellentábor érvelése kevésbé világos. Az ugyan természetes, hogy minden versenytárs szívesebben veszi a dollár általános túlértékeltségét, mivel annak korrekciója az Egyesült Államokba irányuló exportot nehezíti és egyben az amerikai exportpotenciált növeli. Ezen túlmenően azonban a Közös Piac a legutóbbi időkben

technikai okokra való hivatkozással ellenzi a rugalmasabb árfolyamok bevezetését. Az egymás közötti megállapodások végrehajtása — úgymond — kizárólag szilárd árfolyamok fenntartása mellett történhetik meg.

Mindezek után nagyon valószínű, hogy a kompromisszum csupán olyan rendszerbeli változást hozhat, amely az 1-1 százalékos árfolyamingadozási sáv bővítését jelenti. Ez tudniillik megakadályozná az arányokat módosító, hosszabban tartó tendenciák érvényesülését (például a dollár árfolyamának több éven keresztül tartó folyamatos romlását), viszont valamivel hathatósabb védelmet nyújtana a spekuláció ellen. A valószínűség azonban az, hogy még ilyen lépés sem történne gyorsabb ütemben. Alig képzelhető el az, hogy a jelenlegi 1 százalék helyett 1,5—2 százaléknál nagyobb toleranciát fogadnának el.

Rövid, egy-két éves előrelátással más rendszerbeli változás a nemzetközi monetáris rendszerben nem várható. (Természetesen valamilyen katasztrófa, például az aranyár elszabadulása vagy a dollár összeomlása rendszerbeli intézkedéseket kényszeríthet ki.) Hosszabb távra azonban — még viszonylagos nyugalom mellett is — nem tekinthetők lezártnak azok a javaslatok, amelyek alapvető reformra irányultak és irányulnak jelenleg is. Különösen az olyan jellegű javaslatok térnek makacsul vissza, amelyek valamiféle közös nemzetközi valuta bevezetését célozzák. Ismeretes, hogy tulajdonképp az első ilyen javaslat már 25 évvel ezelőtt megszületett a Keynes-féle „bancor" formájában. A magam részéről nagyon érthetőnek tartom, hogy az ilyenféle javaslatok azóta sem szűntek meg és a jövőben is születni fognak. Nagyon csábítónak tartom ugyanis azt az alapgondolatot, hogy *egy* (vagy akár néhány) *ország valutája nem szolgálhatja egyidejűleg a nemzetközi fizetések és az illető ország belföldi fizetési forgalmát.* Ennek a — talán ilyen határozottan még meg sem fogalmazott — tételnek igazságán az sem változtat, ha 25 év tényei ennek az ellenkezőjét látszanak bizonyítani. Igaz, hogy elsősorban a dollár 25 éven át sok vonatkozásban jól látta el a kulcsvalutaszerepet. Amikor azonban a dollár belföldi és nemzetközi szerepe egymással ellentétbe került, ez különféle súlyosságú nemzetközi fizetési rendszerbeli nehézségekre vezetett.

Úgy vélem, hogy e feltételezés legalábbis valószínűvé válik, ha néhány ellentmondásra gondolunk: az Egyesült Államok fizetési mérlegének egyensúlybahozataláért kiáltanak mindazok, akik az importált inflációtól félnek; az Egyesült Államok fizetési mérlegének azonnali egyensúlya a legrövidebb idő alatt súlyos likviditási problémát okozna az egész monetáris rendszerben; az Egyesült Államok belföldi politikája az infláció leküzdésére magas kamatokat követel meg; az egész nemzetközi pénzpiac nyögi a dollárkamatok magasságából következő kamatszintet, és Nixon elnök az elsők közé tartozik, aki a magas nemzetközi kamatok elleni kereszteshadjáratot meghirdeti. A példák sorolásán túlmenően is meggyőzőnek tartom azt a logikai következtetést, hogy a mégoly óriási termelőerőt képviselő ország valutája, amely 90—94 százalékban a belföldi gazdálkodás céljait szolgálja és csupán 6—10 százalékban kapcsolódik a nemzetközi termékforgalomhoz, nem szolgálhatja maradéktalanul egyidejűleg e két piac esetleg egymástól nagyon is eltérő igényeit.

A távolabbi jövő szempontjából tehát változatlanul nagy jelentőséget tulajdonítok olyanfajta javaslatoknak, amelyek a nemzetközi elszámolások céljaira bizonyos szupranacionális valutanem bevezetésére irányulnak. Előbb-utóbb ki fog alakulni az e célra gyakorlatilag is alkalmasabbnak bizonyuló valutaegység, amely a kulcsvaluták helyébe lép. Ebből a szempontból — úgy vélem — a tőkésvilág vonatkozásában nem lesz közömbös a most bevezetett különleges lehívási jogokkal szerzendő tapasztalat.

A tőkés valuta- és pénzpiac helyzete

Ugyancsak viszonylagos nyugalmi helyzet jellemzi a nemzetközi tőkés monetáris rendszer kereteit kitöltő nemzetközi pénzpiacot. E viszonylagos nyugalmat elsősorban az árfolyamok kiegyensúlyozottsága, a tőkésországok devizagazdálkodását alapvetően zavaró, meglepetésszerű tőkemozgások hiánya jellemzi. A nyugalom már kevésbé jellemző a kamatfrontra, bár az itteni különbségek sem olyan jelentősek, hogy nagyobb váratlan tőkemozgást indítsanak el.

E viszonylagos nyugalom az 1967 és 1969 közötti számos valutakrízis után lényegében a nyugatnémet márka felértékelésével és a francia frank leértékelésének önmegtartóztató mértékével következett be. (Az angol font 1967. évi leértékelése inkább angol szempontokat szolgált, semmint a nemzetközi monetáris helyzet egyensúlya szempontjából volt szükséges.)

Égető és nehéz kérdés, hogy ez a viszonylagos nyugalom milyen tartós. A tőkés valutáris helyzet milyen pontjáról indulhat el a nyugalmi helyzet megváltozása?

Ezekre a kérdésekre a vezető tőkésországokra is érvényes néhány gazdasági jellemző és ezen túl néhány tőkésvaluta specifikus problémájának elemzésével kísérelhetjük meg a válaszadást.

A tőkésvilág vezető ipari országainak 1970. évi gazdálkodása tekintetében ma már világosan látható, hogy a *fogyasztói árak emelkedése* az eddiginél nagyobb mértékű lesz. Szinte az a benyomás, hogy a különböző vezető tőkésországokban fel is adták a reményét annak, hogy az árak emelkedését az évi 2—3 százalékos tolerálható mértékben tartsák. Úgy látszik, hogy a jövőre nézve általában elfogadhatónak tartják az évi 5—6 százalékos áremelkedést, és újabban nem is az áremelkedés mértéke az elsőrendű kérdés, hanem az, hogy ne legyen több, mint a versenytársaknál. (Ezt Wilson korábbi angol miniszterelnök így is fogalmazta meg.)

A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy a közeljövőben a vezető tőkésországokban tűrhetőnek tartott infláció mértékét az Egyesült Államokban végbemenő fogyasztói áremelkedés tükrében fogják megítélni. Figyelemmel ugyanis a gyakorlatilag érvényesülő dollárstandardra, a valuták oldaláról akkor biztosítható egyensúlyi helyzet, ha minden országban nagyjából az egyesült államokbelivel egyező infláció megy végbe. Az amerikainál kisebb árszintemelkedés előbb-utóbb az illető valuta felértékelésének, az azt meghaladó árszintemelkedés előbb-utóbb az illető valuta leértékelésének kérdését vetné fel. Minthogy az Egyesült Államok gazdasági helyzetéről még a legoptimistább előrebecslések is csupán 1971 utolsó negyedére jósolnak tendenciaváltozást, 1970—1971-re elég nagy biztonsággal jósolható az, hogy a vezető tőkésországok többségében mintegy 5—6 százalékos országonkénti belföldi árszintemelkedés következik be. (Kivételként inkább az várható, hogy némely országokban ennél nagyobb áremelkedés lesz.) Természetesen az általános belföldi áremelkedések felhajtják majd a külkereskedelmi árakat is.

A belföldi árak szintjének évi 5—6 százalékos emelkedése viszonylag elég egységesen jósolható a tőkésvilág vezető ipari országaiban, a *bérek szintjének változása* azonban már ennél nagyobb mértékben térhet el egymástól. Ennek egyik oka a munkaadók és a munkások viszonyának nagyon különböző alakulása az egyes országokban. Az egyik közismert szélsőség volt a nyugatnémet helyzet egészen 1970-ig, ahol a hosszú lejáratú kollektív szerződések viszonylag hosszú időn keresztül biztosították a bérszint stabilitását. A másik szélsőséges példa — az 1968. évi francia májust nem számítva — éppen az angliai volt, ahol a munkáspárti kormány végül is visszariadt az ipari viszonylatok (értsd ezen a 200-nál is több szakszervezettel való viszony) rendezésétől. Így Angliában folytatódhat, sőt erősödhet az a tendencia, hogy a béremelések mintegy évi 6—8 százalékos mértékét jórészben (általában $^2/_3$ részben) ellensúlyozza a fo-

gyasztói árak emelkedése. Az ipari (munkaadó-munkás) viszony alakulását jól jellemzik a sztrájkok következtében kieső munkaidők a különböző országokban.

Ezer munkásra számított elvesztett munkanapok száma
(évi átlagban)

Ország	1959—63	1964—68
Anglia	292	232
Egyesült Államok	1106	1122
Franciaország	352	263
Nyugat-Németország	34	6
Olaszország	1170	1006
Japán	368	196

Forrás: Financial Times, 1970. ápr. 7. 19. l.

A másik tényező, amely az ár- és bérspirált befolyásolja, a *termelékenység alakulása* a különböző országokban. Ismeretesek a termelékenység nemzetközi összehasonlításának nehézségei, és így ilyen irányú elemzés messze meghaladná e cikk kereteit. Minden közelebbi bizonyítás nélkül is, jól ismert tényezők alapján feltehető, hogy itt a két szélső példa Japán és ugyancsak Anglia. Japánban a béreknek az átlagosat messze meghaladó növekedését rendszerint bőven ellensúlyozza a termelékenység növekedése, és ennek tulajdonítható jórészt a japán gazdaság és ezzel együtt a japán yen feltűnő erősödése. Ezzel szemben Angliában a termelékenység évek óta vagy stagnál, vagy csupán a béremelkedés mintegy negyedrészét elérő mértékben növekszik. E két szélsőség között helyezkedik el nagyjából Nyugat-Németország, az Egyesült Államok és a Közös Piac többi országának termelékenységalakulása.

A tőkés pénzpiacok várható alakulásában az elkövetkező 1—2 évben — akkor is, ha semmi rendkívüli nem történnék — alapvető jelentőségű lehet tehát a költség-, közelebbről bérszintemelkedés oldaláról táplálkozó infláció erőteljesebb üteme. Arra a kérdésre, hogy az infláció eltérő szintje és üteme okozhat-e az egyes valuták árfolyamában jelentősebb eltolódást, a későbbiekben az egyes valuták elemzéséből kísérelünk meg választ kapni. Ettől függetlenül is a szocialista országok, ezen belül hazánk számára külön jelentősége van annak, hogy a tőkésországok valutáinak az aranyban (bár ez elméleti maradhat) vagy főképpen az egyes áruk árában kifejeződő értéke a jövőben átlagosan évi 5—6 százalékkal tendenciaszerűen romolhat.

Külön kiemelendő a nemzetközi pénzpiacon a *kamatok alakulása*. E tekintetben sok az ellentmondás, a helyzet nehezen áttekinthető és a jövőre nézve még kevésbé előrelátható. Az ugyan természetesnek mondható, hogy általános 5—6 százalékos infláció esetén a kamatlábnak van egy pénzértékromlást fedező hányada. Ebben az értelemben a nemzetközileg előforduló 8—10 százalékos kamatszint első látszatra nem is mondható túlzottnak, hiszen ebből a tényleges kamatnak megfelelő hányad csupán 2—5 százalék. Ez azonban csak akkor volna így igaz, ha a vezető tőkésországokban a túlfűtött termelési vagy beruházási tevékenység nyomán jelentkeznék a kínálatot meghaladó pénzkereslet. Ha tehát nem a költségoldalról, hanem a túlzott keresletből fakadna az infláció. Jó néhány országban azonban a gazdasági növekedés csupán 1,5—3 százalék között mozog, sőt helyenként és időnként a növekedés egyáltalán stagnál. Ugyancsak stagnál, sőt helyenként csökken a beruházási tevékenység. Általában és újabban a vállalati profitok bizonyos lemorzsolódása is tapasztalható. Ilyen körülmények között tulajdonképpen általánosságban olyan gazdasági tevékenység, amelynek keretében a magas szintű kamat — akár inflációs árnyereséggel együtt is — tényleg megtérül, inkább csak kivételesnek tekinthető. A magas kamatszint ilyen módon élsősorban nem a mesés megtérülést ígérő üzleti vállalkozások bőségéből táplálkozik. Úgy vélem, a magas kamatszint egyik tényezője — és ez utal e kamatszint egészségtelen jellegére — nagymértékben a nem produktív célú keres-

let. Ez elsősorban a kincstári és közületi pénzigény, amelynek nem a vállalkozás profitjában kell megkeresnie a magas kamatot, hanem végül is a „vállalkozás" (például vietnami háború) sikerétől függetlenül az adófizetőkön, közvetett adók esetén a dolgozók tömegén kell behajtania.

A pénzpiacon egyre inkább világossá válik, hogy az egyes vezető tőkésországok újabban nincsenek abban a helyzetben, hogy önálló kamatpolitikát folytassanak. A kamatpolitikának a belső és a nemzetközi érdekek szempontjából való ellentmondása már korábban is nyilvánvaló volt: amikor a belső túlfűtöttség visszaszorítása magas kamatot kíván, a magas kamat nemzetközi tőkék vonzásával semlegesíti a kívánt hatást. Amikor a gazdasági tevékenység „befűtése" a kamatok alacsonyan tartását követelné, az alacsony kamat miatt a külföldi tőke „kivándorlása" indul el és teremt további tőkehiányt.

Újabban azonban nemcsak ez korlátozza egyes országok monetáris elhatározási szabadságát. Az ún. eurovaluták piacán ugyanis kialakult a „külföldi dollár", a „külföldi font" stb., ami az egyes valutákat lényegében mentesíti a kibocsátó országokban érvényes szabályok, így a kamatszabályozók alól is. Az eurodollár kamattétele emellett olyan versenyhelyzetet teremtett, amelynek hatása alól tartósan egyetlen ország sem vonhatja ki magát. Például az angol belföldi és fizetésimérleg-helyzet 1970 elején hiába tette volna lehetővé a fontkamat alacsonyan tartását, ez nem süllyedhetne az eurodollár kamatszintje alá, mert hamarosan eurodollárban való tőkeáramlást váltana ki. Nyugat-Németország belföldi pénzpolitikai érdekekből ugyancsak 1970 elején az eurodollár szintje fölé emelte a márka kamatlábát. Ez azonban nem maradhat tartós, mert különben hamarosan újra megindulna a tőkeáramlás Nyugat-Németországba, és a felértékelés előtti problémák mind belföldi, mind nemzetközi vonatkozásban újra teremtődnének. Az eurodollár és a belföldi (egyesült államokbeli) dollár kamattétele közötti összefüggés nyilvánvaló. Elég itt arra gondolni, hogy az 1969. év végéig az amerikai bankok európai fiókjai mintegy 15 milliárd dollárt közvetítettek vissza az Egyesült Államokba.

Ily módon tehát az USA-dollár nemcsak az árfolyamok mércéje lett, hanem a kamatpiacot is alapvetően a dollárkamatok irányítják. Ennek ellenére a kamatok szintjének csökkentésére Nixon által elindított kampány nem érvényesülhet parancsszóra. A nemzetközi kamatszint alakulása éppen azért nehezen áttekinthető és még nehezebben felbecsülhető, mert az egyik oldalon az Egyesült Államokból kisugárzó inflációs ütem befolyásolja (emelkedés irányában), a másik oldalon ugyancsak az Egyesült Államokból előreláthatólag növekvő mértékben kiáramló dollármennyiségek sorsa fogja befolyásolni. Ha ugyanis ez a dollármennyiség a jövőben az eurodollár-piacon kínálatként jelentkezik, ez csökkentheti a kamatszintet. Ha az Egyesült Államok hitelmegszorító és kamatpolitikai intézkedései következtében újból elindul az eurodollárok időleges „repatriálása", a mostani kamatszint további lemorzsolódása nem várható, sőt átmeneti kiugrások is elképzelhetők az egyébként krízisszintű kamatoknál.

Az USA-dollár

Az Egyesült Államok monetáris tartalékai 1969-ben jelentősen növekedtek. Az aranykészlet 10,9 milliárdról 11,9 milliárd dollárra emelkedett. 1970. január 1-ével az Egyesült Államok 867 millió dollárnyi „papíraranyt"-kvótát kapott (amely január folyamán 33 millióval növekedett). Ezzel az összes tartalék 15,7 milliárdról 17 milliárdra (1970. január végére 17,4 milliárdra) emelkedett, és az évi import 48 százalékát fedezi.

Az Egyesült Államokban központi gazdaságpolitikai témát jelentő „bankjegyforgalom" 1969-ben csaknem 8 százalékkal csökkent. Csak a legutóbbi hetekben történt némi enyhítés a pénzforgalom megszorításában.

Az első látszatra kedvező pénzügyi mutatók mögött azonban súlyosan kedvezőtlen tendenciák húzódnak meg.

A fizetési mérleget újabban kétféle módon mutatják ki: „likviditási" alapon, a rövid lejáratú magántőkék áramlása nélkül és „tartalék"-bázison ezek beszámításával. A likviditási mérleg 1969-ben 7 milliárd dollárnyi rekordpasszívumot ért el, de ezt mintegy 10 milliárd dollárnyi rövid lejáratú tőkebeáramlás ellensúlyozta, és így alakult ki a kb. 2,8 milliárdos aktívum „tartalék"-bázison. A beáramló rövid lejáratú tőkéből mintegy 7 milliárd volt az eurodollárpiacon magas kamattal igénybe vett és az Egyesült Államokba átmenetileg visszautalt dollármennyiség. (Az amerikai bankok eurodollár-igénybevétele 1969 novemberében érte el az eddigi 15 milliárdos csúcsot, 1970 márciusára tartozásuk 12,7 milliárdra csökkent.) 1969-ben tehát a monetáris tartalék — súlyos fizetésimérleghiány mellett — különleges forrásokból táplálkozott.

Az 1969. évi mintegy 7 milliárdos hiány megítélésekor figyelembe kell venni, hogy az első háromnegyedévben a hiány 8,1 milliárdot tett ki. Az utolsó évnegyedben beáramlott már említett rendkívüli devizabevételektől eltekintve a negyedéves átlagdeficit meghaladja a 2,5 milliárdot. Előzetes jelek szerint 1970 első negyedének eredménye nem kedvezőbb az 1969. év első háromnegyedévi átlagánál.

A fogyasztói árak 1969 és 1970 februárja között 6,3 százalékkal nőttek. A nagykereskedelmi árak (januártól januárig) 4,7 százalékkal emelkedtek. Februárban tovább nőtt az áremelkedés üteme: éves időtartamra arányosan átszámítva 8 százalékot ért el.

Az inflációs tendencián nem javított a gazdaságnövekedés lassult üteme. (Az ipari termelés stagnál, a kiskereskedelmi forgalom az év során mindössze 1 százalékkal nőtt, a házépítés csökkent, a munkanélküliek száma az év végi 3,5 százalékról 1970 márciusára 4,4 százalékra emelkedett.) Az infláció tehát valójában a gazdasági recesszió körülményei között halad tovább.

Az eredeti állami költségvetés 1,3 milliárdos többletet irányzott elő; az azóta nyilvánossá vált elnöki és kongresszusi határozatok inkább kisebb deficitet tesznek valószínűvé. Az Egyesült Államok helyzetében lényeges fordulat jó irányban 1971 végéig nem látható előre. A fizetésimérleg-hiány és az inflációs tendencia a jelek szerint folytatódik.

Változás állhat be azonban a dollár megítélésében. 1969-ben még technikai tényezők (rövid lejáratú magántőkék beáramlása) erősítették a dollár helyzetét, nagy kérdés azonban, hogy a jövőben a fizetési mérleg deficitjét milyen módon finanszírozzák majd. Lényegében három alternatíva képzelhető el:

a) Az amerikai kamatszint növekedése és egyéb pénzügyi intézkedések következtében újból megindulhat az eurodollár visszaáramlása. Ez a kamatlábak magasabb szinten való kiegyenlítettségét eredményezheti. Emellett a dollárkínálat levezetésével nagyjából a mai dollárárfolyam tartható marad.

b) A dollárkínálatot az eurodollárpiacnak kell felvennie. Ez a kamatláb jelentős csökkenése mellett a dollárt erősen sebezhetővé tenné, a dollárárfolyam egyéb valutákban kifejezve az alsó határ körül mozoghat, folytonos intervenciók mellett. Ezen a helyzeten az sem változtatna lényegesen, ha a dollárkínálatot részben némely jegybankok — akarva, nem akarva — magukhoz váltanák. Ez esetben a dollárkínálat nem az europiacot, hanem a jegybankok dollártartalékát növelné (valószínűleg intervenciós árfolyamon vásárolva).

c) Nem lehet kizárni az elkövetkezendő másfél év alatt egy valutáris katasztrófa lehetőségét sem. Ez különösen akkor fordulhatna elő, ha a lökésszerűen jelentkező dollárkínálatot a jegybankok vonakodnának magukhoz váltani, aranyra való beváltáshoz ragaszkodnának, az aranyra váltást pedig az Egyesült Államok kénytelen lenne jogilag is kizárni. A kialakuló pánikot csak fokozná a

rövid lejáratú magán dollártőkék menekülése. Ez esetben nagyon valószínű az aranyár elszabadulása és a nemzetközi tőkéknek néhány szilárdabbnak tartott más valutához való menekülése.

Ezek a tényezők egy esetleges valutáris katasztrófát csak gazdasági, valutáris oldalról indokolhatnak. Természetes, hogy valutapánik felidézésében nagy szerepe lehet politikai lépéseknek is. E cikk befejezésekor (1970. május eleje) például még nem mérhetők fel Nixon kambodzsai lépésének különböző következményei.

A nyugatnémet márka

A márka felértékelése 1969 utolsó negyedében Nyugat-Németország monetáris tartalékát 12,2 milliárd dollárról 7 milliárd dollárra csökkentette.

A termelői árak 1969-ben 2,2 százalékkal, a megélhetési költségek 2,7 százalékkal nőttek. Ez utóbbiak 1970 áprilisában — 1969 áprilisához képest — 3,8 százalékkal voltak magasabbak, az átlagos órabérek pedig 1970 januárjára 13 százalékkal növekedtek az 1969. januárival szemben. A termelékenység növekedését a folyó évre 4,5 százalékra becsülik.

Az exportárak 1970 márciusában 5,9 százalékkal voltak magasabbak, mint egy évvel azelőtt, amihez járul a 9,3 százalékos felértékelés. Nyugat-Németország export-versenyképessége tehát erről az oldalról mintegy 15 százalékkal csökkent.

A nyugatnémet gazdaság a konjunktúra túlfűtöttségének jeleit mutatja: az ipari kapacitások maximálisan kihasználtak; a munkaerőhelyzet a külföldi munkaerő növekvő foglalkoztatása ellenére feszített. Az összes be nem töltött munkahelyek 5 : 1 arányban túlhaladják a munkanélküliek számát.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy 1970-ben Nyugat-Németországban sem tudják megfékezni az inflációs tendenciát. Mégis némely jelek arra utalnak, hogy — ha valamilyen súlyosabb politikai válság nem következik be a csekély többséggel rendelkező politikai vezetésben — Nyugat-Németország gazdasága nemsokára újra a többi fejlett tőkésország elé kerül.

A fizetési mérleg 1969-ben 7,5 milliárd márka többletről 10,3 milliárd márka hiányra romlott ugyan, s a folyó műveletek fizetési aktívuma 11,4 milliárdról 7 milliárd márkára csökkent, de a romlás főleg a felértékelés utáni tőke-visszaáramlásoknak tulajdonítható. A tőkeforgalom passzívuma ugyanis az 1968. évi 6,8 milliárdról 1969-ben 19 milliárd márkára nőtt. A külkereskedelmi mérleg egyelőre nem mutatja a leértékelés hatását. 1969-ben a kereskedelmi mérleg többlete 15,6 milliárd márka volt, mindössze 15 százalékkal kevesebb, mint 1968-ban. 1970 első negyedében a többlet hónapról hónapra növekedett és összességében még mindig magasabb volt, mint 1969 megfelelő időszakában. Lehetséges ugyan, hogy a felértékelés később majd erőteljesebben érezteti hatását, bizonyosnak látszik azonban, hogy a fizetési mérleg döntő passzív tételét: a tőkekiáramlást meg fogják akadályozni.

Részben — a belföldi konjunktúra túlfűtöttségének akadályozása mellett — ezt célozza a nyugatnémet jegybanknak az a legutóbbi intézkedése, amellyel a bankkamatlábat 6 százalékról 7,5 százalékra, az ún. Lombard-rátát 9-ről 9,5 százalékra emelte fel. Ezzel a márka terhére eddig fennállott kamatkülönbség nemcsak megszűnt, hanem — mivel ez az angol bankráta csökkentésével és az amerikai bankkamatok csökkenésével egyidőben történt — a helyzet az ellenkezőjére változott. Ennek megfelelően a legutóbbi időben a rövid lejáratú tőkekiáramlás megszűnt, és márciusban már 1,2 milliárd márka rövid lejáratú tőke áramlott be az országba. Az 1970 első negyedévi fizetési mérleg még 3,9 milliárd márka deficitet mutatott, ez azonban nagyrészt hosszú lejáratú tőkekiáramlásból állott elő. A kamatintézkedés hatására a nyugatnémet márka árfolyama egyszerre megszilárdult; a nyugatnémet jegybank intervenciós

küszöbét az erős dollárkínálat következtében kénytelen volt fokozatosan 3,63-ra leszállítani. Május közepén a dollár árfolyama a frankfurti tőzsdén a felértékelés óta a legalacsonyabb szintre: 3,63 DM = 1 $-ra süllyedt.

Bár feltehető, hogy 1970-ben Nyugat-Németországban a versenytársakéhoz hasonló infláció fog végbemenni, ennek mértéke várhatóan az általános ütem alsó határán lesz. Ha emellett az év folyamán a kereskedelmi mérleg a 14—16 milliárd márkás aktívum és a folyó műveletek mérlege a 3—6 milliárd márkás aktívum felé fog haladni, feltételezhető, hogy a tőkeáramlás ismét a nyugatnémet márka javára fog alakulni. Ezzel a nyugatnémet márka mind rövidebb, mind hosszabb távra a nyugati világ egyik legerősebb valutája marad. Nagy a valószínűsége annak, hogy a márka iránt az év második felében erősödni fog a kereslet, ennek megfelelően az árfolyam újból csak intervenciókkal lesz tartható a dollárral szemben. Nagy kérdés, hogy a nyugatnémet jegybank az intervenció során megszerzendő dollármennyiségeket tartalékai növelésére fordítja-e vagy egyéb módon — például az eurodollár-piacra való kihelyezéssel hasznosítja-e. Ha ilyen irányú fejlődés viszonylag tartósabbnak bizonyulna, újratermelődhetnek mindazok a körülmények, amelyek a márka felértékeléséhez vezettek.

A svájci frank

Svájcban 1969-ben a munkabérek 4,5, a termelékenység 3, az ipari termelés 11, a nemzeti jövedelem folyó áron 8, változatlan áron 4,7 és a fogyasztói árak 2,6 százalékkal növekedtek.

Mindezek mellett a kereskedelmi mérleg az import 17 százalékos és az export 15 százalékos emelkedése után a szokásosnál valamivel nagyobb, 2,7 milliárd svájci frank passzívummal zárt. A gazdaság túlfűtöttsége miatt a kormány exportkorlátozó intézkedések bevezetésének gondolatával foglalkozik. Ennek elfogadtatása esetén a kereskedelmi mérleg deficitje mintegy 3 milliárd frank körül várható 1970-re. (1970 I. negyedében a passzívum 1,5 milliárdos csúcsszinten volt.)

A kereskedelmi mérleg deficitjét messzemenően ellensúlyozták 1969-ben a turisztikából eredő és a magas kamatszint miatt tovább növekedett áruforgalmon kívüli egyéb bevételek.

Bár bizonyos mérvű infláció Svájcban is előrelátható, és a gazdálkodás egyéb ismérvei is a gazdaság erős túlfűtöttségét mutatják, Svájc sajátos szerepét a nemzetközi pénzügyekben nem egyedül a belső gazdálkodás eredményei szabják meg. (Mintegy 3 miliárd dollárnyi tartaléka — túlnyomórészt aranyban — évi importjának 59 százalékát fedezi.) A svájci frank a német márka felértékelése kapcsán is „felértékelésgyanús" valuta volt. Ha az infláció az átlagosnál kisebb mértékű lesz és a fizetési mérleg nem romlik, a svájci frank erősödése nagyon valószínű. Bár a svájci kormány és pénzügyi szervek számos vonatkozásban érvelnek és védekeznek a svájci frank felértékelése ellen, a valutafront nagyobb megingása esetén a felértékelés kényszerű helyzete nem elképzelhetetlen.

A japán yen

Japán gazdasági és pénzügyi mutatói — a fejlődés tekintetében — egyértelműen legkedvezőbbek a fejlett ipari tőkésországok között. Ez azonban nem teljesen kifejező a valutáris helyzet vonatkozásában, mivel Japánban viszonylag a legnagyobb mérvű az import- és valutakorlátozás.

1969-ben a bérek 15,6 százalékkal, a termelékenység 14,1 százalékkal, a bruttó nemzeti termék folyó áron 18 százalékkal, változatlan áron 13 százalékkal, az ipari termelés 14 százalékkal, a fogyasztói árak pedig 5,3 százalékkal növekedtek.

Az export 23 százalékos és az import 17 százalékos növekedése következtében a kereskedelmi mérleg aktívuma az 1968. évi 2,5 milliárd dollár-

ról 3,75 milliárd dollárra növekedett. Az 1970. évi kereskedelmi aktívumot 4 milliárd dollárra becsülik. A fizetési mérleg 1969-ben 2,3 milliárd dollár aktívummal ugyancsak rekordmagasságot ért el, és a nagyon pesszimistának látszó előbecslés szerint 1970-re 1,3 milliárd dollárnyi aktívum várható.

A fizetési mérleg helyzete csak részben tükröződik Japán monetáris tartalékának növekedésében, amely az 1968. év végi 2,9 milliárd dollárról 3,6 milliárd dollárra emelkedett. (Ellentétben Svájccal, a tartalék nagyon csekély mennyiségű arany mellett elsősorban dollárból áll.)

A nyugatnémet felértékeléssel összefüggésben Japánra is ilyen irányban nagy nyomás nehezedett. Japán politikai és gazdasági körei azzal érvelnek e kívánsággal szemben, hogy előbb a korlátozásokat kell leépíteniük, erre pedig fokozatosan 1971 végéig terjedő programot készítettek. Újabban azonban vannak olyan vélemények is, hogy bizonyos japán körök jobban tartanak a gazdaság liberalizálásától, mint a yen felértékelésétől. Emellett arra is rámutatnak, hogy a kereskedelmi mérleg 1970-ben várhatóan 4 milliárd dollárt meghaladó aktívuma nagyobb, mint Nyugat-Németország aktívuma volt a felértékelést megelőző 12 hónapban.

Kézenfekvőnek látszik, hogy a japán yen nemcsak nagyon erős marad, hanem a felértékelésére irányuló nyomás már a közvetlenül előttünk álló hónapokban erősödhet, ha az Egyesült Államok fizetési mérlegének helyzete nem javul.

Bár kétségtelen, a nyugalom fenntartásához fűződő érdek miatt a közeljövőben minden eszközzel azon lesznek, hogy mindenfajta elszigetelt paritásmódosítást elkerüljenek és így egyelőre a japán yen felértékelése sem aktuális, a valutafront egyensúlyának megbomlása esetén azonban a yen felértékelése szinte elkerülhetetlen.

Mindezek mellett figyelembe kell venni, hogy a yen — éppen a korlátozások miatt — nem spekulatív valuta. A japán pénzügyi hatóságok erélyesen és hatásosan védekeznek például a rövid lejáratú vándortőkék spekulatív beáramlása ellen.

Az angol font

Az Egyesült Királyság 1969-ben 387 millió angol fontnyi fizetésimérleg-aktívumot produkált, ami az előző évvel szemben 785 millió fontos tendenciaváltozást jelent. A fizetési mérlegen túlmenően az ún. egyenlegező tételek tovább javították Anglia devizahelyzetét, mintegy 600 millió fontos javulást érve el a devizapozíciókban. E tendenciaváltozás annál is nagyobb jelentőségű, mert 1962 óta első ízben mutatkozott javulás. Ez azt jelenti, hogy az 1963 és 1968 között keletkezett mintegy 2 milliárd angol fontnyi külföldi eladósodás sorozata megtört, és 1969-ben első ízben csaknem 600 milliós tartozást fizettek vissza.

Az angol font helyzete mindennek ellenére nagyon támadható. Az 5,4 milliárd fontnyi külföldi nettó tartozással szemben mindössze 1,05 milliárd font tartalék áll rendelkezésre. Ezen túlmenően azonban az általános gazdasági helyzet sem teszi valószínűvé a fizetési mérleg 1969-ben mutatkozó kedvező tendenciájának tartósságát. A kedvező fordulat forrása ugyanis a belföldi gazdálkodás oldaláról kizárólag a belföldi fogyasztás korlátozása, illetve stagnálása. A termelésnek csekély mértékű növekedése és javulása csak a személyes fogyasztás és a beruházások visszatartása, valamint a közületi kiadások stagnálása árán javíthatta a fizetési mérleget. Emellett a külső tényezők (a világkereskedelem jelentős növekedési üteme, a nyugatnémet márka felértékelése, a francia frank viszonylag csekélyebb mértékű leértékelése) is egyértelműen Anglia javát szolgálták 1969-ben.

A fizetési mérleg 1970. évi optimista hivatalos előbecslése ellenére a kedvező tendencia fenntartása nagyon is kérdéses. A fizetési mérleg kedvező alakulása és a közelgő választás ugyanis olyan engedményekre

késztették a munkáspárti kormányt, amelyek a kedvező tendenciát akár már ez év végére is megfordíthatják.

Így nagyarányú viták közepette csaknem biztosra vehető a folyó bérrendezésekből a bérek mintegy 10—12 százalékos növekedése, ebből akár az árak 5—6 százaléknál magasabb emelkedése, akár a belföldi vásárlóerő 3—4 százalékot meghaladó növekedése állhat elő, ami a fizetési mérleget újból passzívvá teheti. (1969-ben a bérek mintegy 7 százalékkal, a fogyasztói árak 5 százalékkal emelkedtek.)

Wilson miniszterelnök a várható béremelkedés és az ebből adódó áremelkedés vonatkozásában több ízben arra hivatkozott, hogy ez annál kevésbé aggasztó, mivel a versenytársaknál hasonló tendencia érvényesül. E mentalitás és az ebből adódó intézkedések miatt már az év végére nagyon valószínű az angol font visszacsúszása a gyenge valuták közé.

A francia frank

A frank leértékelése után viszonylag gyors javulás jelei mutatkoznak. Az ipari termelés és a nemzeti jövedelem erőteljes, mintegy 5,5—6 százalékos ütemben növekszik. A kereskedelmi mérleg korábbi súlyos helyzete után a fizetési mérleg kilátásai kedvezőbbek. A költségvetési deficit megoldottnak tekinthető.

Hivatalosan 1970-re az árak 3,9 százalékos növekedését várják. A jelek nem kedvezőtlenek, még akkor sem, ha ez a várakozás nem teljesül, és az áremelkedés a vezető tőkésországokban általában várható 5—6 százalék körül fog mozogni.

A francia frank helyzete annyiban is javult, hogy 1970 eleje óta több mint 1 milliárd dollár értékű külföldi valuta áramlott az országba. Április végén a pénzügyminiszter bejelentette, hogy Franciaország a korábban külföldi jegybankoktól felvett rövid lejáratú ún. swap-hiteleket teljes mértékben törlesztette. A hivatalos monetáris tartalékok bruttó összege április végén 4036 millió dollár volt, de ebben az NVA-val szembeni tartozás is szerepelt.

Ha az év hátralevő részében a kereskedelmi mérleg javul, a francia frank az egyik leginkább megbízható tőkésvalutának mutatkozhat az év végére, anélkül azonban, hogy a frank jelentős idegen tőkét vonzó valutaként szerepelne.

Következtetések

A tőkés monetáris rendszer és a valutapiac mostani nyugalma nem tekinthető tartósnak. Eltekintve attól, hogy az Egyesült Államok fizetési mérlegének kedvezőtlen alakulásából és általában a külső és belső gazdasági helyzete nyomán bármikor az év előrehaladtával jelentősebb valutakrízis bontakozhat ki a dollár oldaláról, még nagyon óvatos következtetés mellett is a következőkkel lehet számolni:

a) A monetáris rendszer tekintetében a Valutaalap szeptemberi közgyűlésen olyan változás várható, hogy az eddigi 2 százalékos intervenciós határt 3, esetleg 5 százalékra emelik.

b) 1970-ben az inflációs tendencia a vezető tőkésországokban erősödni fog. (Nagyon valószínűek azok a jóslatok, amelyek szerint az Egyesült Államokban 5,5—6 százalékos, Nyugat-Németországban 3,5—5, Franciaországban 5,5—6, Angliában 6—8 százalékos fogyasztói áremelkedés várható.) Kétségtelen, hogy a fogyasztói árak emelkedése csak áttételeken keresztül — elsősorban az exportárak emelkedésén és így a fizetési mérleg romlásán keresztül — hat az árfolyamokra, mégis részben a várható áremelkedések, részben a fizetési mérleg valószínű alakulása miatt várható az év végére, hogy a nyugatnémet márka, a svájci frank, a japán yen, esetleg a francia frank árfolyama a dollárhoz viszonyítva a tűrési határ felső régiója körül fog elhelyezkedni; az angol font a dollárral vagy paritásban lesz, vagy inkább az alsó tűrési határ irányába csúszik le. (Jelen cikk keretei között inkább csak a

szélsőséget jelentő valuták elemzésére térhettünk ki. A magyar devizagazdálkodás szempontjából természetesen a két szélsőség között elhelyezkedő egyéb valutáknak, például az olasz lírának stb.-nek is jelentős szerepe van.) Ez a tendencia az Egyesült Államok fizetési mérlege és általános gazdasági stagnálása miatt nagyjából még az 1971. évben is folytatódhat.

c) Nagyobb valutáris katasztrófa nélkül is elképzelhető, hogy az év vége felé újabb spekulatív tőkemozgás indul meg. Az ilyen tőkék újra az NSZK és Svájc felé fognak irányulni. Nem lehetetlen, hogy a japán yen felértékelését az év vége körül minden ellenállás ellenére a vezető tőkésországok (elsősorban az Egyesült Államok és Nyugat-Németország) kikényszerítik.

d) A kamatszínvonal nagyon nehezen ítélhető meg, mégis úgy látszik, hogy lassú lemorzsolódásra lehet számítani az esetben, ha a vezető országok jegybankjai az amerikai deficit nyomán kiáramló dollárok egy részét fokozatosan magukhoz váltják, másik része pedig az eurodollár-piacon marad. Ennek is előfeltétele azonban, hogy a nyugatnémetek csökkentsék kamattételeiket. Ha ez nem történik meg, s a viszonylagos egyensúly az amerikai és angol kamatok újabb növekedésével áll helyre, valamint ha az amerikai bankok újból felveszik az eurodollár-feleslegeket, akkor a nemzetközi kamatok újból az 1969. év vége körül tapasztalt szintre emelkedhetnek.

A fenti következtetésekből részben önként adódnak intézkedési szempontok a magyar devizagazdálkodás számára. Néhány specifikus vonatkozásra külön is érdemes felhívni a figyelmet.

A szocialista integrációra irányuló nagy fontosságú tárgyalásokban nem kis szerepet játszik a szocialista valuta, illetve valuták megoldandó problémája. Eltekintve az aranyár közismert kérdésétől, úgy vélem, hogy a konvertibilitás megoldására irányuló mindennemű elgondolásnál szükséges annak számításba vétele, hogy a vezető tőkésvaluták eddiginél nagyobb arányú inflálódása várható, előreláthatólag több éven keresztül. Ez sok mai arányt fokozatosan módosíthat és az egyik oldalon elősegítheti a tőkés- és szocialista valuták közelítését, a másik oldalon nagyfokú óvatosságot tehet szükségessé.

A vezető tőkésországokban várható erőteljesebb ütemű infláció és ennek következtében a külkereskedelmi árak fokozatos növekedése miatt az eddiginél is nagyobb figyelmet kell fordítani *az inflálódó tőkésvalutákban igénybe vehető esetleges közép- és hosszú lejáratú hitellehetőségekre.* Természetesen az ilyen hiteleknek a fizetési mérlegre való hatása perspektivikusan sem hanyagolható el. Tehát a hitelcélt jelentő befektetések jövedelmezősége, konvertibilis valutában való megtérülése változatlanul igen fontos szempont. Az erre vonatkozó nagyon gondos kalkulációkban lényeges szerepe lehet azonban annak, hogy az új vagy bővített kapacitással, új technológiával előállított korszerű termék ártendenciája más lehet, mint az értékesítéséből (vagy általában exportból) visszafizetendő valutatartozás árfolyama. Röviden: a valuta értékromlása következtében például 5 éves hitel esetén esetleg 30 százalékkal kevesebb árumennyiség lehet szükséges egységnyi valutateher kiegyenlítéséhez.

A magas kamatszintre való tekintettel különös figyelemben kell részesíteni a fejlett tőkésországok szinte mindegyikében rendelkezésre álló ún. exportfejlesztési hitelek különösen kedvező jellegét. Igaz, hogy ezek a hitelek az adott országokból vásárlandó beruházási vagy beruházás jellegű termékek szállításához vannak kötve, mégis az a körülmény, hogy csaknem minden országban és a piaci kamatfeltételekhez viszonyítva jóval kedvezőbb feltételekkel szerezhetők ilyen hitelek, ezek jelentőségét nagymértékben aláhúzza.

A nemzetközi pénzpiac oldaláról nyomós érvek szólnak amellett, hogy technológiai haladásunkat szolgáló jól átgondolt fejlesztési terveket bátrabban hozzunk előbbre és — szigo-

rúan üzleti alapon nyugvó — külföldi hitelek segítségével valósítsunk meg.

Több jel arra mutat, hogy az utóbbi időben sok szellemi energia szabadult fel, rengeteg ötletet, javaslatot vetnek fel. Ellenben rendszertelenség, sokszor kapkodás és főképpen lassú előrehaladás mutatkozik a valóraváltásban. Bizonyos külföldi tapasztalatok alapján úgy látszik, hogy az erők sokkal nagyobb koncentrálását, tervszerű összefogását kellene megvalósítani a fejlesztési tervek kidolgozására és főképpen a tervek végrehajtásának *üzleti* előkészítésére. Az ajánlatkéréseknek, az ajánlatok elbírálásának, az ezek között való döntésnek sokkal dinamikusabb és operatívabb megvalósítása kívánatos. Nagyon hátrányos az, ha a születésekor sokat ígérő ötlet, vagy akár nagyobb szabású fejlesztési terv a megvalósítás lassúsága miatt végül is célját veszti.

A külföldi tapasztalatok azt erősítik, hogy a szocialista Magyarországnak jó a híre a tőkésvilágban. E világ gazdasági, ipari, kereskedelmi egységei nem politikai megalkuvást, engedményeket, hanem ügyes, ötletes ügyletelőkészítést és gazdasági jellegű megállapodásaink pontos, jó teljesítését igénylik. Erre irányuló szándék és képesség tekintetében nem is állunk rosszul, sokat kell azonban még tennünk a végrehajtás szervezettsége, kulturáltsága területén. A „csomagolás" hiányosságai átvitt értelemben is jelentkeznek: a javaslatra, ajánlatra, levélre való kötelező és azonnali válaszadástól kezdve, a partner szempontjainak megértésén keresztül, az üzleti megállapodások minden szempontból magas színvonalú teljesítéséig.

Erős Gyula

A közös vállalatok pénzügyi szabályozásáról

A vállalati kezdeményezésű eszközátcsoportosításra, így például a fejlesztési erőforrások vállalati kezdeményezésű átcsoportosítására az állami szektorban 1968 előtt lényegében nem volt lehetőség. (Kezdetleges formának lehet tekinteni az állóeszközök könyvjóváírásos átadását.) Az eszközátcsoportosítás szinte kizárólag a népgazdasági terv útján központilag történt, a piaci mechanizmus közvetlen hatásától elszakítva. Ez összhangban állt azzal, hogy a kisebb önállóság következtében a vállalatok számottevő saját fejlesztési erőforrásokkal nem is rendelkeztek.

1968 után a nagyobb önállóság eredményeként a vállalatok saját fejlesztési erőforrásokkal rendelkeznek, ami lehetővé teszi a szabályozott piaci viszonyokhoz való közvetlen alkalmazkodást. Ezzel párhuzamosan az új szabályozási rendszer lehetőséget teremtett a vállalati kezdeményezésű eszközátcsoportosítás új formáinak kialakítására is, a szocialista gazdálkodó egységek különböző intenzitási fokú gazdasági társulásainak (közös vállalkozások, egyesülések, közös beruházások, közös vállalatok) létrehozására. A vállalati kezdeményezésű eszközátcsoportosítás e formái már bizonyos elemeikben magukban foglalták a piaci hatások *népgazdasági ágazatok közötti* érvényesülésének elvi és gyakorlati lehetőségét is, túlmenően azon, hogy a reform a piaci mechanizmus érvényesülését elsősorban az egyes *népgazdasági ágazatokon belül* szándékozott kibontakoztatni. 1968 után a vállalati kezdeményezésű eszközátcsoportosítás lehetősége számos, merőben újszerű problémát vetett fel. Jórészt a gyakorlati tapasztalatok hiánya miatt az 1968-ban életre hívott szabályozás csak átmeneti megoldásokat eredményezett. (Például az 1967. évi kormányrendelet a közös vállalatok létrehozását korlátolt felelősségű társaság vagy

részvénytársaság formájában tette lehetővé, amelyek működési feltételeit a viszonyaink közt nyilvánvalóan elavult 1875. évi törvény és az ezt kiegészítő 1930. évi törvény határozza meg.)

Az elmúlt két esztendőben világossá vált, hogy a társadalmi erőforrások hatékonyabb felhasználása szükségessé teszi a vállalati eszközök szabadabb áramlása feltételeinek bővítését. Ez kettős feladatot jelent: a már meglevő vállalati kezdeményezésű eszközátcsoportosítási formák korszerűsítését, másrészt *tartalmilag is* új lehetőségek megteremtését. Az előbbiek közé tartoznak a szocialista gazdálkodó egységek társulásainak létrehozásával és működésével kapcsolatos feladatok; továbbá az eszközátadás-átvétel és a bérlet feltételrendszere továbbfejlesztésének kérdései. Az eszközátcsoportosításnak új eleme lehet a vállalati fejlesztési pénzeszközök ideiglenes átengedése, ami lényegében azt jelenti, hogy a vállalatok egymásnak közvetlenül is nyújthatnának hitelt. (Jelenleg a hitelmonopólium ezt nem teszi lehetővé.)

A vállalati kezdeményezésű eszközáramlás *legintenzívebb* formája a szocialista gazdálkodó egységek olyan társulása, amikor vállalatok közös gazdasági céljaik elérése érdekében jogi személyiséggel is rendelkező közös vállalatot alapítanak. Az eszközátcsoportosítás különböző formái között a közös vállalatok definitív tartalmát és létjogosultságuk specifikus közgazdasági alapját az adja, hogy az önálló vállalatok *azonos gazdasági céljainak* elérése társulással, közös vállalat létesítésével (közös kockázatvállalás mellett) *magasabb hatékonysági* színvonalon biztosítható, mintha az egyes vállalatok céljaikat különkülön valósítanák meg. A közös vállalatok létrehozása ilyen formán potenciálisan tartalmazza a specializáció és a tőkekoncentráció összes gazdasági előnyét. Ez a népgazdasági szempontból kedvező folyamat a vállalati kezdeményezés keretében valósul meg, a piaci mechanizmus hatására, a gazdaságnak éppen azon szféráiban, ahol a centralizált irányítás közvetlen formái hatékonyan már nem alkalmazhatók.

Közös vállalat létesítése hazánkban gyakorlatilag lehetséges és jogilag jelenleg is megengedett. A gazdasági reform bevezetése óta eltelt rövid időszakban ilyen vállalati kezdeményezések már voltak, és mintegy 25—30 közös vállalat alakult. A lehetőségek kihasználását azonban korlátozza, hogy jogi és pénzügyi szabályozási rendszerük rendkívül bonyolult.

A jelenlegi szabályozásra jellemző, hogy a (teljes körűen értelmezett) társulások lehetséges formái igen sokfélék. Így öt fajtája van az állami szektorban [polgári jogi társaság, egyesülés, korlátolt felelősségű társaság, részvénytársaság és a 32/1967. (XI. 23.) Korm. számú rendelet II. fejezete szerinti társaság]; három a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében; hat az OKISZ és a SZÖVOSZ vonatkozásában (mivel az állami szektorban használható formák mellett a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél alkalmazható formák szerint is társulhatnak). Ezenkívül az ágazati miniszter is létrehozhat kereskedelmi társaság formájában működő állami vállalatot; továbbá létezik olyan képződmény is, amikor állami vállalatok állami vállalat formájában működtetnek közös vállalatot. Ezek egyes típusaira, illetve változataira részint a tulajdoni formákból, részint az ágazatok eltérő jellegéből fakadóan a legkülönfélébb jövedelemszabályozási és alapképzési előírások érvényesek. További differenciálódás érvényesül azonban még számos speciális, egyedi engedély alapján létrejött társulási változatban. A társulási és pénzügyi szabályozási formák ilyen széles — és szövevényes — skálája nem indokolt, sőt gátja az egészséges fejlődésnek.

Másik probléma, hogy a jelenlegi szabályozás *központilag nem támaszt követelményt* a közös vállalat önálló nyereségérdekeltségének megteremtésére, sőt azt sem követeli meg, hogy a tagvállalatok egyáltalán kialakítsanak a közös vállalat részére valami-

féle *önálló érdekeltségi* konstrukciót. A közös vállalatok pozíciójára ma az jellemző, hogy a tagok „eltartják" és ez meg is felel az érvényes szabályozásnak. Hogy ez nem elégséges, azt éppen a gyakorlat igazolja azáltal, hogy több esetben már maguk az alapítók (!) igénylik — és egyedi engedélyezést kérnek — az önálló érdekeltségi rendszer alkalmazását; a közös vállalat *önálló nyereségadó-alanyiságának* elismerését.

A továbbiakban a belföldi közös vállalatok *pénzügyi rendszerének* továbbfejlesztésével kapcsolatos problémákra kívánok kitérni, melynek során először az alapítás, majd a jövedelemszabályozás problémáival foglalkozom.

Az alapítás kérdései

Az előbb már ismertetett közgazdasági szempontokból kiindulva, a közös vállalat *alapításának célja* a következőkben jelölhető meg: a vállalatok termelőeszközeinek és fejlesztési erőforrásainak hatékonyabb felhasználása; e vállalati eszközök koncentrálása; a tevékenységek specializálásával, az együttműködéssel összefüggő gazdasági előnyök realizálása. Ezek a vállalati szemléletű gazdasági előnyök magukban foglalják a vállalati jövedelmezőség emelésére, egy-egy alapító kockázatának csökkentésére, esetleges offenzív vagy defenzív jellegű, általában kedvezőbb piaci pozíciók elérésére, illetve a népgazdasági szükségletek magasabb színvonalú kielégítésére irányuló vállalati törekvéseket.

Szükséges, hogy az alapítást a közgazdasági eszközökkel befolyásolt *vállalati döntés alapján* engedélyezzék. A még kialakulatlan gyakorlat, és a népgazdasági érdekekkel szemben fellépő szélsőségesen káros tendenciák veszélyének megelőzése szükségessé tehet bizonyos megkötéseket. Például a közös vállalat alapításával szemben az illetékes szervek ne emeljenek kifogást. Mindenképpen indokoltnak látszik azonban a mai merev engedélyezési rendszer megváltoztatása.

A közös vállalatot alapító, a vállalati gazdálkodási rend szerint működő tagvállalatok gazdaságunk legkülönbözőbb szféráiban működhetnek. Az eddigi gyakorlattal szemben, amelyben az alapítások túlnyomóan a kereskedelmi tevékenység végzésére koncentrálódtak, a szabályozás továbbfejlesztésének egyik fontos célja az, hogy kedvezőbb kereteket biztosítson a termelési, a fővállalkozási, a szállítási, a készletezési, a raktározási, a beruházó, a műszaki fejlesztési, a kutató, az adatfeldolgozó, a reklám, a piackutatási stb. tevékenység végzésére alapítandó közös vállalatok létrehozásához. Indokolt az is, hogy mind az *alapítói jogokat*, mind *az alapítói kötelezettségeket* a tagvállalatok, illetve az ezek vezetőiből alakult tanács lássa el. Ezek tevékenysége, a társasági szerződés és a központilag szabályozott általános feltételek együttesen hivatottak elérni, hogy mind a közös vállalat, mind pedig az alapítók megfelelően összehangolt, de ugyanakkor kellően el is különített érdekeltsége érvényesülhessen.

Mivel csak a fő követelmények és feltételek központi előírása célszerű, az alapítók a társasági szerződésben dönthetnének a közös vállalat indulóvagyonnal való ellátásának, belső működési mechanizmusának, jövedelmezőségi és jövedelemszabályozási rendszerének, az alapítók egymás közötti jövedelemrészesedési és kockázatvállalási arányainak — jórészt — mennyiségi jellegű kérdéseiben.

A közös vállalat működéséhez szükséges indulóvagyont az alapító vállalatoknak kell biztosítaniuk tekintve, hogy az alapítást is — saját érdekükben — ők kezdeményezik. Az inulóvagyont az alapítók biztosíthatják:

a) *Közös beruházás útján.* Ezzel kapcsolatban felmerül egy elvi kérdés, célszerű-e engedélyezni, hogy az alapítók saját pénzösszegeiken túlmenő forrásokat (például hitelt) használhassanak fel a közös vállalatot létrehozó invesztícióhoz. Általános közgazdasági alapról tekintve ezt nem helyes megakadályozni — ha a közös vállalat magasabb hatékonysá-

got nyújt, mint az alapítók külön-külön való fejlesztései —, mert ez a *népgazdasági fejlesztési erőforrások* magasabb hatékonyságú felhasználását jelenti. Ha viszont azt a szempontot tartjuk elsődlegesnek, hogy a közös vállalatok létrehozása *a vállalati források* magasabb hatékonyságú és a piaci igényekhez jobban alkalmazkodó felhasználását szolgálja, akkor elegendő, ha ilyen beruházásokra csupán a vállalati fejlesztési alapok felhasználását engedélyezik.

b) *A közös vállalat rendelkezésére bocsáthatják már meglevő termelőeszközeiket.* Itt is fennállhat az, hogy az alapítók termelőeszközeiket nemcsak saját forrásokból finanszírozták, de úgy érezzük, hogy ha a már meglevő termelőeszközök hatékonyabb felhasználása a közös vállalat keretében elérhető, akkor finanszírozásuk korábbi forrásaitól függetlenül célszerű átcsoportosításukat engedélyezni.

c) *Végül az alapítók a közös vállalat rendelkezésére bocsáthatják* saját pénzeszközeiket (fejlesztési alap, vagy ennek közép- illetve hosszú lejáratú hitellel való megelőlegezése).

A gyakorlatban valószínűleg az előbbi változatok kombinált formáit fogják alkalmazni.

A jövedelemszabályozás problémái

A közös vállalatok pénzügyi rendszerének javasolt fejlesztése a közös vállalat *önálló anyagi érdekeltségének központilag is szervezett* kibontakoztatásán alapul. A közös vállalat önálló nyereségadó-alanyiságának és egységes megítélésének elvi alapja, hogy a közös vállalatot — az alapítók által tartósan, de nem véglegesen rendelkezésére bocsátott — kölcsöneszközökkel gazdálkodó egységnek fogjuk fel, az alapítókat pedig progresszív érdekeltségű — de a közös vállalat tevékenységének kockázatában is részt vállaló — hitelezőknek tekintjük. 1968-tól napjainkig a közös vállalat jövedelemszabályozási és érdekeltségi rendszerét teljes egészében a tagvállalatok alakították ki. Így a tagvállalatok elhatározásától függött, hogy alkalmaztak-e a gazdaságirányítás új rendszerének megfelelő, korszerű ösztönzési konstrukciót, avagy sem. A tények szerint gyakoribb volt, hogy nem. Ha a tagvállalatok létre is hoztak valamiféle ösztönzési rendszert, ez jellegében legfeljebb „a vállalaton belüli önelszámoló egység" modelljének adaptálását jelenthette a közös vállalatra. Az elmondottakat bizonyítja, hogy a jelenleg érvényes általános szabályozás alapján az állami vállalatok által létrehozott közös vállalat nem nyereségadó-alany, azaz a *nyereségérdekeltség elvének érvényesítése a közös vállalatokra nincs központilag előírva.*

Nincs központilag meghúzott határvonal a tagok direkt és indirekt beavatkozási lehetőségének szabályozására sem. A mai rendszer kialakításához két fő tényező vezetett. Az egyik, hogy a közös vállalatnak mindenkor és teljes egészében a tagvállalatok *érdekei* szerint kell gazdasági tevékenységét folytatnia; a másik — és ez elsősorban az egyes ágazatok, vállalatok eltérő jövedelemszabályozási feltételei miatt felmerült központi (részben költségvetési) szempont —, hogy a közös vállalat tevékenységének eredményeként realizálódó nyereség olyan arányban kerüljön a tagok között felosztásra és adózásra, amilyen arányban a tagok a tőkét befektették. Ebben a meggondolásban világosan érzékelhető a vállalati kezdeményezésű, ágazatok közötti eszközátcsoportosítás szükségességének a tagadása.

A különböző ágazatok jövedelemszabályozási rendszerének eltérő feltételei az ágazatok speciális *tevékenységére* vezethetők vissza, ezért indokolt, hogy a közös vállalati ágazati besorolása is — a népgazdaság egyéb vállalataihoz hasonlóan — *alapvető tevékenysége szerint történjék,* vagyis rá is vonatkoztassuk az adott terület általános jövedelemszabályozási rendszerét. A közös vállalat ennek megfelelően tartaná költségvetési kapcsolatait és képezné érdekeltségi alapjait. Ez azonban még

nem oldja meg azt a problémát, amely akkor adódik, ha szövetkezet és állami vállalat alapít közös vállalatot. Azonos ágazatba besorolt, de eltérő népgazdasági szektorba tartozó vállalatok jövedelemszabályozási rendszere ugyanis eltérő elemeket tartalmaz, másrészt felmerül az eszközök és jövedelmek népgazdasági szektorok, *eltérő tulajdonformák közötti átcsoportosításának* „veszélye" is. A probléma megoldására két lehetőség kínálkozik. Az egyik, hogy az ilyen „vegyes" közös vállalatok jövedelemszabályozási rendszerére az állami szektor feltételeit alkalmazzuk. Ez megakadályozhatná, hogy az állami szektor befektetése nyomán képződő jövedelemelemek — akár csak részben és átmenetileg is — átcsoportosuljanak a szövetkezeti szektorba. Ennek előírása esetén számolni kell azzal, hogy a szövetkezetek kevésbé lesznek érdekelve az állami vállalatokkal való társulásban. A másik lehetőség, ha a szektorális hovatartozás eldöntésének kritériumát a befektetés döntő hányadának hovatartozása, a *majoritás elve* képezné. Az állami szektor ebben az esetben is viszonylag kedvezőbb lehetőségekkel rendelkezne — az állami vállalatok nagyobb gazdasági ereje miatt. Ezenkívül — globálisan nézve, népgazdasági szinten — a „vegyes" közös vállalatok szektorális szóródása lényegében előreláthatóan kiegyenlítődne; az állami szektor összességében nem „károsodna". Az utóbbi módszer alkalmazása — közgazdasági értelemben — hatékonyabb megoldást jelenthetne.

A közös vállalat és a tagvállalatok közötti viszonyban indokoltnak tartjuk a *tagok direkt és utólagos beavatkozási lehetőségének központi szabályozását,* ennek — a jelenlegihez képest — korlátozását. De továbbra is biztosítani kell, hogy a közös vállalat alapítói érdekeiket — az indirekt és az előzetes beavatkozás útján — érvényesíthessék. A szabályozás továbbfejlesztése során tehát ezzel kapcsolatban az a feladat, hogy — miután a közös vállalat önálló érdekeltségét kialakítottuk — keretet teremtsünk a tagok és a közös vállalat szoros érdekközösségének indirekt érvényesítéséhez. (Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az utólagos és direkt beavatkozások korlátozása nélkül a közös vállalat önálló érdekeltségét nem lehet biztosítani.) E fontos tényezők központi szabályozásában meglehetősen rugalmas keretek kialakítását javasoljuk. E keretek egyik sarkalatos pontja, hogy *a közös vállalat gazdálkodásának kockázatából az állam nem vállalna részesedést,* a közös vállalat esetleges veszteségének a megtérítése az alapítók és nem az állam kötelezettsége volna. Ennek kikötése azért is nagyon jelentős, mert a tagoknak — a közös vállalat mechanizmusának kialakítása során — szinte korlátlan közvetett lehetőségük lesz a közös vállalat nyereségtömegének előzetes „beszabályozására". A tagoknak érdekük, hogy a közös vállalat funkcionáljon, hiszen ezért hozták létre, és ha már nem érdekük, bármikor felszámolhatják azt, vagy az érdektelenné vált tagok kiléphetnek. Biztosítják tehát a közös vállalatnál a nyereséges gazdálkodás előfeltételeit, de csak akkor, ha előre tisztában vannak azzal, hogy a költségvetés a közös vállalat veszteségét nem téríti meg. Ha ezt nem kötnénk ki, egyrészt a tagok spekulatív ténykedésének, másrészt gazdálkodási lazaságoknak nyitnánk utat.

A tagvállalatok egymással szembeni érdekeltsége kapcsán meg kell különböztetni a tagok *vagyoni* hozzájárulásának arányát a tagok között kialakítandó jövedelemrészesedési — érdekeltségi aránytól. Nem szükségszerű, hogy a kettő egybeessen. Sőt, kifejezetten ezek eltérítésével oldható meg az olyan tényezők figyelembevétele, amelyek ugyan vagyoni elemként nem jelennek meg, de a közös vállalatnál képződő nyereséget alapvetően befolyásolják (például valamely alapító kiépített vevőköre, márkája, kulcsfontosságú műszaki megoldása, technológiája, szellemi bázisa stb.).

Szükséges viszont annak előírása, hogy a közös vállalat esetleges vesztesége — ellenkező megállapodás híján — az alapítókat a jövedelemré-

szesedési-érdekeltségi arány szerint terhelje, mert ha egy-egy alapító a közös vállalat eredményének kiemelt élvezője, logikus, hogy veszteségének is kiemelt terheltje legyen.

A tagvállalatok a közös vállalat indulójövedelmezőségi feltételrendszerét a társasági szerződésben határoznák meg. Ennek során az alábbi konstrukciók közül választhatnának: a közös vállalat részére megállapított feltételekkel (például a közös vállalat részére meghatározott árak stb.) biztosítanák annak *indulójövedelmezőségét* mint a nyereséges gazdálkodás bázisát; a kialakított indulófeltételekkel *„nulla" jövedelmezőséget* hoznának létre; az alapítók a létrehozott indulófeltételekkel *veszteséges bázist* teremtenének a közös vállalat számára.

A választott indulófeltétel-rendszertől, továbbá a közös vállalat saját nyereségnövelési lehetőségeitől függően kellene a tagoknak megválasztaniuk a közös vállalat *közvetlen* jövedelemelvonási vagy támogatási rendszerét. Mivel a tagok által meghatározott „indulójövedelmezőségi" feltételektől függ elsősorban, hogy a közös vállalat gazdálkodása nyereséges vagy veszteséges lesz-e (ebben jut kifejezésre a tagvállalatok korlátlan közvetett befolyásolási lehetősége), lényegében ez határozza meg, hogy a tagok később közvetlen formában elvonhatnak-e még jövedelmeket a közös vállalattól, vagy támogatniuk kell azt. A közvetett és közvetlen befolyásoló elemeknek a tagok által meghatározott kombinációja jelentené végül is a közös vállalat anyagi érdekeltségi és nyereségérdekeltségi rendszerének alapját. A közvetett és közvetlen befolyásoló elemek e kombinációját a társasági szerződésben *előzetesen* rögzíteni kellene, hogy ezáltal a tagvállalatok utólagos és közvetlen befolyásolási lehetőségét olyan mértékre korlátozzuk, amely még lehetővé teszi a közös vállalat önálló nyereségérdekeltségének kibontakozását.

A közös vállalat a mérlegében kimutatott nyereségből — miután az állam iránti nyereségadó-kötelezettségét teljesítette — érdekeltségi alapokat (részesedési, fejlesztési, tartalékalapot), valamint, ha az általánosan érvényes jogszabályok ezt lehetővé teszik, műszaki fejlesztési és garanciális alapokat képezne. A tagvállalatok — a fejlesztési alap kivételével — a közös vállalatnak *érdekeltségi alapokat közvetlenül nem adhatnának át.* (A jelenleg érvényes szabályozás ezzel ellentétes!)

A képezhető alapok felsorolt fajtái az állami ipari típusú tevékenységet végző közös vállalatokra vonatkoznak. Az ettől eltérő típusú, például mezőgazdasági, szövetkezeti, belkereskedelmi, külkereskedelmi, beruházó, fővállalkozó, tervező, fejlesztő stb. közös vállalatoknál képezhető alapok fajtái és alapképzési szabályai értelemszerűen azonosak az általában oda sorolt gazdálkodó egységek képzendő alapjainak típusaival és képzési szabályaival.

A közös vállalat alapjait az általánosan előírt szabályok szerinti célokra használhatná fel. A fejlesztési alap kivételével a tagvállalatok a közös vállalat érdekeltségi alapjait nem vonhatnák el (de a társasági szerződésben úgy is megállapodhatnának, hogy a fejlesztési alapot sem vonják el). A közös vállalat *részesedési alapjának* felhasználásáról a tagvállalatok közvetlenül nem rendelkezhetnének, ez a közös vállalat belső ügyét képezné. A felhasználás közvetett befolyásolására azonban a tagoknak lehetőségük volna (például a közös vállalat kollektív szerződésének igazgatótanácsi jóváhagyása során).

A közös vállalat *fejlesztési alapját* az alapítók a társasági szerződésben foglaltak figyelembevételével és az igazgatótanács döntése alapján részben vagy egészben elvonhatnák és felosztathatnák egymás között; vagy a közös vállalatnál hagyhatnák, pótlási, fejlesztési, kommunális adófizetési stb. feladatai és kötelezettségei teljesítésére.

A közös vállalat önállóan teljesítené a jogszabályokban előírt, vagy már elvállalt azon kötelezettségeket (például kommunális adó fizetése, fejlesztési alapot megelőlegező hitel

törlesztése stb.), amelyek a fejlesztési alapot terhelik és amelyeket a közös vállalattal azonos besorolású, önállóan gazdálkodó szocialista szervezetek (vállalatok) is általában kötelesek teljesíteni. Az e kötelezettségek teljesítéséhez szükséges fejlesztési alapot a tagvállalatok nem vonhatnák el.

A közös vállalat pótlási-fejlesztési szükségleteinek finanszírozása — kielégítően működő közös vállalat esetében — mind a tagvállalatoknak, mind a közös vállalatnak érdeke. A tagoknak a közös vállalat teljes fejlesztési alapja fölötti közvetlen rendelkezési joga azonban veszélyeket rejt magában. Ha ugyanis a tagvállalatok egyike valamely okból (pénzügyi nehézsége, vagy eladósodása) késlelteti a közös vállalatnál esedékessé váló pótlások végrehajtását — és az ehhez szükséges fejlesztési alapot a közös vállalatnak nem tudja, vagy nem akarja átadni —, akkor ez a többi tag érdekét sérti, a közös vállalat működését veszélyezteti. Mind a közös vállalat, mind a tagok egymással szembeni érdekeltsége tehát szükségessé teszi, hogy a közös vállalat legalább a fizikai pótláshoz szükséges saját fejlesztési alapokkal rendelkezzék. E célkitűzés úgy valósítható meg, hogy a tagok a társasági szerződésben részben (például az amortizációból képződő fejlesztési alapra vonatkozóan) vagy egészben korlátozzák a közös vállalat fejlesztési alapjának elvonását.

A közös vállalat fejlesztését a tagvállalatok határoznák el és a közös vállalat vezetője részére megjelölnék a fejlesztési célt. A fejlesztési cél megvalósításához szükséges vagyoni elemek biztosítása a közös vállalat indulóvagyonánál alkalmazott feltételek mellett, továbbá a közös vállalat fejlesztési alapjának felhasználásával történne. A fejlesztés programját a közös vállalat vezetője hagyná jóvá, az igazgatótanács állásfoglalása alapján. Az alapítók vagyoni hozzájárulásának, illetve jövedelemrészesedésének arányát ennek során meg lehetne változtatni, ezt azonban a társasági szerződés módosításával is dokumentálni kellene.

A közös vállalat *tartalékalapjának* felhasználása ugyancsak az általános szabályozás keretében meghatározott célokra történhetne, valamint ez képezné az elsődleges forrást azon veszteségek rendezéséhez, amelyeket a tagok nem térítenek meg. Célszerű lenne ezért a közös vállalat kötelező tartalékalapját az általánosnál magasabban meghatározni.

A közös vállalat a Hitelpolitikai Irányelvekben foglaltak szerint a bankoktól hitelt kérhet és — a megítéléstől függően — kaphat. A bankok a hitelnyújtáshoz esetenként megkívánhatják a tagvállalatok kezességét.

A közös vállalat veszteségének rendezése a tagvállalatok kötelezettsége volna. A tagvállalatok e célból adózatlan nyereséget adhatnának át a közös vállalatnak. (Az adózatlan nyereség átadásának megengedése azon alapul, hogy ha az adott tevékenységet a tagvállalat végezné — és ez nála lenne veszteséges —, a veszteséget ugyancsak az egyéb tevékenységből származó adózatlan nyereségből fedezné.) A tagok a veszteség térítése során viszont megkövetelhetnék a közös vállalattól, hogy a veszteség megszüntetéséhez elsősorban saját tartalékalapját és az általánosan érvényes jogszabályokban a veszteség rendezésére meghatározott egyéb közös vállalati belső forrásokat vegye igénybe.

A közös vállalat felszámolását a tagok határozhatnák el (alapvető népgazdasági érdeket sértő tevékenység esetén ez központilag is elrendelhető). Ha a közös vállalat működésére — a tagok szándékával szemben — központi szervek továbbra is igényt tartanak, a tagoknak nyújtott térítés ellenében a közös vállalat „megváltható" volna, és ez esetben önálló szocialista gazdálkodó szervezetté alakulna át. Egyéb esetekben a tagok a közös vállalat vagyonát — ellenkező megállapodás híján — vagyoni hozzájárulásuk arányában oszthatnák fel egymás között. A közös vállalat működése során a tagok harmadik

személyekkel szemben közvetlenül nem jelennének meg. A közös vállalatot terhelő követeléseket ez idő alatt a tagokkal szemben érvényesíteni nem lehetne. Ha azonban a tagok a közös vállalat veszteségét már nem hajlandók megtéríteni, a közös vállalatot fel kell számolni. Felszámolás után a felszámoló tagok korlátlanul és egyetemlegesen felelnének a közös vállalattal szembeni követelések teljesítéséért.

Fodor István

A szellemi termékek nemzetközi cseréje és Magyarország

A műszaki fejlesztés eszközeit a kiinduláskor meglevő vagy megszerezhető gazdasági erőforrások határozzák meg. A műszaki felszereltség és képzettség adott országbeli helyzete, a fejlődés során feltételezhető akkumulációs lehetőségek mellett a reálisan igénybe vehető *külső* források is meghatározó jelentőségűek. Ily módon a műszaki fejlesztési tevékenység a külkereskedelmi vagy helyesebben a külgazdasági tevékenységet közvetlenül érinti, vagy ahhoz szorosan kapcsolódik. Különösen így van ez olyan országokban, amelyeknek fejlődésében a külkereskedelmi forgalomnak nagy szerepe van.

Műszaki fejlesztésünk egyik legfontosabb feladata, hogy javítsuk népgazdaságunk versenyképességét a külső piacokon. A versenyképesség egyúttal azt is jelenti, hogy a fejlesztésnek a kedvező feltételekkel rendelkező iparágakban nemcsak a korábbi színvonalhoz képest kell újabbat, jobbat hoznia, hanem a világpiac gyorsan változó követelményeivel kell lépést tartania, azt kell utolérnie vagy megelőznie. A világpiac a műszaki fejlesztés eredményeiről a belföldi piacnál megbízhatóbb jelzéseket ad. A világkereskedelem árustruktúrája ugyanis „korszerűbb", a fejlődésre gyorsabban reagál, mint egy-egy ország belső áruválasztéka.

A világpiac a külkereskedelem közbeiktatásával a műszaki fejlesztés elősegítője is, egyebek között oly módon, hogy lehetővé teszi a korszerű sorozatnagyságon alapuló vertikális kapcsolatokat *és a nemzetközi fejlesztési eredmények, műszaki vívmányok, szellemi termékek kölcsönös cseréjét.*

A műszaki fejlesztés talán legszembetűnőbb abban a két iparágban, amelyeket gyakran illetnek a *„vivőágazatok"* kifejezéssel. A tudomány és a termelés legszorosabban a korszerű termelés munkaeszközeit szolgáltató *gépiparban* és a gyakran teljesen újszerű, gazdaságosan és sokféleképpen alkalmazható munkatárgyakat előállító *vegyiparban* fonódik össze. Természetesen nemcsak e két ágazatban okoz a műszaki fejlesztés gyors, lényeges változásokat. De a vivőágazatok eredményeinek hatása lényegesen befolyásolja az egész népgazdaság előrehaladását. Gondoljunk csak a műanyagok alkalmazására a könnyűiparban, vagy arra, hogy a mezőgazdaságot egyre inkább a korszerű gépek és vegyianyagok alkalmazása változtatja „mezőiparrá".

Sajátos ezeknek az ágazatoknak a szerepe a külkereskedelemben is. A vegyipar és a gépipar együttes aránya a világkereskedelemben 31 százalék, a *fejlett ipari országok kivitelében* pedig több mint 40 százalék. E hányad az utóbbi évtizedekben állandóan növekedett, s a trend folytatódása várható. Hasonló folyamat játszódott le — ha megítélése nem is lehet teljesen azonos — a magyar külkereskedelemben is, a termelési szerkezet változásával összhangban. A gépipar már az ötvenes évek elején 6,5 százalékkal részesedett a nemzeti jövedelem termelésében, s az arány az ezt követő tizenöt év alatt 17 szá-

zalékra nőtt. A másik vivőágazatnak, a vegyiparnak nagyarányú fejlődése csak a hatvanas években indult meg, s ma már a termelés csaknem háromszorosa az 1960. évinek.

Sokkal nagyobb e két ágazat részesedése a *magyar kivitelből.* 1969-ben a teljes áruexport 44 százaléka, a szocialista kivitelnek pedig 56 százaléka jutott a gépipar és a vegyipar termékeire. A hányad tehát nemcsak elérte, hanem meg is haladta a fejlett tőkésországokra jellemző arányt. Más azonban a kép a *tőkésországokba* irányuló exportunkban: ott a két vivőágazat részesedése csupán 21 százalék. Az eltérés részben a két piacon elfoglalt eltérő kereskedelempolitikai helyzetünkkel magyarázható, de arra is figyelmeztet, hogy műszaki fejlesztésünk hatékonyságát a konvertibilis, mindkét piacon értékesíthető termelés bővítése céljából is jelentősen növelni kell. Ennek fontos eszköze a nemzetközi műszaki tapasztalatok hasznosítása, a szellemi termékcsere élénkítése.

Szellemi termékcsere a világpiacon

Először a szellemi termékek világpiacának mint sajátos világpiacnak formáit és méreteit szeretném vázolni, mert ezek előrebocsátásával jobban meg lehet majd ítélni Magyarország részvételének jellegét és mértékét e termékek nemzetközi cseréjében.

A szellemi termékek világpiacának egyik legszembetűnőbb vonása, hogy a gazdasági élet sokrétűsége, közelebbről: az ügyleteket meghatározó különféle érdekeltségi kapcsolatok a világpiacon a szellemi termékcsere számos változatát alakították ki. Általánosan jellemző azonban, hogy a szellemi ismeret az adott gazdasági és társadalmi viszonyok között *áruvá válik,* és önállóan vagy járulékosan részt vesz az áruforgalomban.

A tapasztalatok alapján két nagy csoportot különböztethetünk meg:

1. *A műszaki-tudományos együttműködés* fogalomkörébe sorolható szakértők meghívása: a) oktatásra; b) szervező tevékenységre (amikor is a feladat valamely termelési, tudományos vagy gazdasági folyamat adott elemei optimális kombinációjának kialakítása); c) közös kutatásra (amikor a fő cél nem a meglevő ismeretek alkalmazása, hanem új, önálló tudományos eredmény létrehozása, az erők egyesítése útján).

2. Többnyire *kereskedelmi ügyletként* jelenik meg és áruszállításokhoz is kapcsolódhat a) tervezési munkák elvállalása; b) ásványi kincsek feltárásában, vízkutatásban, geodéziai felmérésekben nyújtott közreműködés, vagy ilyen feladatok elvállalása.

Kereskedelmi ügylet a szellemi termékcsere leggyakoribb, alapvető fontosságú területe is, a konstrukciókra és teljes vagy részleges gyártási folyamatokra vonatkozó ismeretek adásvétele. A leggyakoribb forma a licenciaszerződés, amely valamely iparvédelmi jog használatának szerződéses adásvételét jelenti. (Ilyen jognak tekinthető a szabadalom, a használati minta, a védjegy, az ipari minta stb.) Ide sorolható a nem védett műszaki szellemi termékek átadásáról kötött kereskedelmi ügylet, az ún. „know-how"-megállapodás is.

Gyakran előfordul, hogy a licencia vagy know-how elsajátításához nem elegendő, ha a leírását tartalmazó dokumentációkat vásárolják meg. Ilyenkor a megállapodás kiterjed gépek és berendezések megvételére is, amelyek a szellemi termék felhasználását lehetővé teszik. Ez az összefonódás az eladó számára igen előnyös lehet.

A szellemi termékek nemzetközi forgalmának nagyságrendjei, arányai a nyilvántartások és az értékelés problémái miatt megközelítően sem mérhetők fel. A szellemi termékek fogalmához tartozó kategóriák között több olyan van, amely nemzetközileg nem is nyilvántartható (például a gépek és berendezések szállításához csatlakozó tervezés, a know-how értéke, a gyártási jogok és szabadalmak nemzetközi érdekeltségek leányvállalatai közötti cseréje). A rendelkezésre álló adatok a szellemi termé-

kek tényleges forgalmának csak szerény hányadát tartalmazzák. A számok azonban így is arra utalnak, hogy a nemzetközi munkamegosztásban való részvételnek, az áruk cseréjén túl egyik nagyon jelentős tényezője a szellemi termékek cseréje. Sőt az is megállapítható, hogy éppen ez a terület *a nemzetközi munkamegosztás egyik legdinamikusabb szektora.* Például: 1958-ban Japán licenciákért (a szabadalmi díjakat is beleértve) 43 millió dollárt, az NSZK pedig 104 millió dollárt fizetett; 1965-re ez az összeg már 201, illetve 175 millió dollárra emelkedett*.

Újabb közlemények szerint a legutóbbi tíz évben az új technikával kapcsolatos szellemi termékek forgalma kétszer olyan gyorsan növekedett, mint a hagyományos külkereskedelemé. 1967-ben mintegy 40 000 licenciaszerződés volt érvényben, és a velük kapcsolatos fizetések összege elérte a másfél milliárd dollárt.**

A tudományos, technikai haladás jelenlegi fejlődése mellett még a fejlett ipari országok is egyre kevésbé alapozhatják termelésük műszaki színvonalát saját kutató-fejlesztő kapacitásukra. Ezt mutatják a licenciavásárlásoknak a belföldi, vállalati kutatási-fejlesztési kiadásokhoz (K + F) mért arányszámai. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Ma a világgazdaságban csak két olyan ország van, amely nagyrészt önerejére támaszkodva eleget tehet a műszaki-tudományos forradalom követelményeinek: az Egyesült Államok és a Szovjetunió. A licencia- és know-howvásárlás egyenlege — az Egyesült Államok kivételével — valamennyi tőkésországban deficitet mutat. Az Egyesült Államokról szólva nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt a szívóhatást (a „brain drain"-t), amely külföldi — elsősorban nyugat-európai — szakemberek, kutatók bevándorlásában jelentkezik. A Financial Times közlése szerint 1952 és 1964 között több mint 15 000, nagyrészt tudományos intézetben dolgozó angol kutató vándorolt ki az Egyesült Államokba. A kutatási eredmények cseréjéről tehát merőben eltérő arányt kapunk ak-

* Forrás: Bjuletyeny Inosztrannoj Kommercseszkoj Informacii (BIKI), 1968. 56. szám.
** Szorevnovanyije dvuh szisztyem, Moszkva, 1967. 260. l.

1. sz. táblázat

Néhány ország licencia- és know-howforgalmának adatai

Ország	Év	Vétel (millió $-ban)	Eladás (millió $-ban)	Vétel a belföldi vállalati K+F százalékában*	1 lakosra jutó belföldi vállalati K+F ($-ban)*
USA	1966	103	1045	0,7	117,50
Franciaország	1965	158	71	15,8	38,40
NSZK	1966	201	77	16,6	33,10
Japán	1965	174	16	21,2	11,80
Anglia	1964	76	32	5,2	39,60
Belgium	1963	55	46	47,8	14,40
Norvégia	1964	9,9	4,2	36,2	5,92
Olaszország	1963	139,1	32,5	65,8	8,44
Magyarország	1966	1,6	0,4	3,2	7,00

* *K + F:* A vállalatok által finanszírozott belföldi kutatásai és fejlesztési ráfordítások összege, ami nálunk a műszaki fejlesztési alapból finanszírozott kutatási-fejlesztési összegnek felel meg.

Források: USA, Franciaország, NSZK, Japán: Bjuletyeny Inosztrannoj Kommercseszkoj Informacii (BIKI) 1968. 56. szám. *Anglia:* Carter–Williams: Governmental scientific policy and the growth of the British economy. (Manchester 1964. No. 3.) *Belgium, Norvégia, Olaszország:* Ministerial Meeting on Science Resources in Research and Development CMS–2 melléklet. (Paris OECD 1966.) *Magyarország:* Jelentés a licencia és know-how vásárlásával és belföldi felhasználásával kapcsolatos kérdésekről. Tárcaközi Munkabizottság, Budapest, 1969.

kor, ha a kutatást végzők „cseréjének" arányait is figyelembe vesszük. Ismeretes az is, hogy a másik ipari nagyhatalom, a Szovjetunió a legfejlettebb műszaki színvonalat jelentő termelőberendezések importjába nagy összegeket koncentrál, ami szintén a műszaki fejlődés fontos eszköze.

Figyelemre méltó még, hogy például olyan jelentős gazdasági potenciállal és fejlett kutatási bázissal rendelkező állam, mint a Német Szövetségi Köztársaság, csaknem háromszor annyi licenciadíjat fizet ki, mint amennyit saját eladásaiból bevett, a táblázatban szereplő két kis ország, Belgium és Norvégia pedig a külföldi kutatási eredményekből még ennél is jóval nagyobb arányban merít. Emellett mindegyik esetben igen nagy összegekről van szó. Egyértelműen levonható tehát az a következtetés is, hogy a korlátozott szellemi és anyagi potenciállal rendelkező kis országok átlátják: lemaradásuk vagy versenyben maradásuk függ a szellemi termékek intenzív cseréjétől. Megerősítik ezt a következtetést az 1. sz. táblázat adatai is. Ebből a szempontból a táblázat Magyarországra vonatkozó alacsony adatai nyilvánvalóan kedvezőtlenek, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy azok nem tartalmazzák a műszaki ismeretek szocialista országokkal ingyenesen folytatott, nem számszerűsíthető cseréjét.

A 2. sz. táblázat adatai közül — eltekintve a sokoldalú elemzéstől — a továbbiak szempontjából kiemelem, hogy a fejlődő nem szocialista országok, amelyek a világ lakosságának többségét és a nemzetközi gépforgalom felvevő piacának csaknem harmadát adják, a technikai fizetési mérleggel kapcsolatos kiadásokból mindössze 8 százalékkal részesednek. Ez azért figyelemre méltó, mert arra utal, hogy a nemzetközi műszaki-tudományos ismeretek átvétele a gazdaságfejlődés meghatározott színvonala alatt még kevéssé jelentős. Az igény elsősorban késztermékvásárlásban, szakértők fogadásában jelentkezik. Ezt követően azonban — az egy főre jutó nemzeti jövedelem nagyjában 500—800 $-ban meghatározható szintjén — a nemzetközi szellemi eredmények átvételében új, minőségi változás mutatkozik. A műszaki vívmányok applikálása — párosulva az ilyen gazdasági szintre elért ország egyéb lehetőségeivel — már a fejlődés fontos motorjává válik. Ebből a szempontból is figyelemre méltó Japán nagyon magas (13 százalékos) részaránya a tőkés világpiac licenciaforgalmának kiadásaiból. E közepesen fejlett országoknak, amelyek már saját műszaki bázissal, termelési kultúrával is rendelkeznek, lehetősé-

2. sz. táblázat

A licenciaforgalomból származó bevételek és kiadások területi megoszlása

Bevétel		Kiadás	
Ország	az összbevétel %-ában	Ország	az összkiadás %-ában
USA	58	USA	12
Nagy-Britannia	12	Nagy-Britannia	11
NSZK	6	NSZK	14
Franciaország	5	Franciaország	11
Japán	1	Japán	13
Fejlődő országok	1	Fejlődő országok	8
Egyéb országok	17	Egyéb országok	31
Tőkésországok összesen	100	Tőkésországok összesen	100

Forrás: University of Sussex Science Research Unit jelentése.

get nyújt a szellemi termékcsere arra is, hogy a műszaki vívmányok átvételét és gyümölcsöztetését exportpiacuk bővítésére használják fel.

A magyar szellemi termékek exportja

Gazdasági adottságaink alapján nyilvánvaló, hogy a szellemi termékek cseréjébe Magyarország mindkét oldalon bekapcsolódhat, ha nem is arányos forgalmi értékekkel: vásárlásaink összegének eladásaink értékét lényegesen meg kell haladnia. Mégis, több területen saját alkotásaink is joggal tarthatnak számot a nemzetközi műszaki körök érdeklődésére. Mielőtt a szellemi termékek magyar importjával foglalkoznánk — amelynek jelentős funkciót kell betöltenie hazánk további gazdasági fejlődésében —, tekintsük át röviden az exportban elért eredményeket.

Ami a műszaki-tudományos együttműködés különböző formáit illeti (szakemberek cseréjét, szakértők kiküldését), a magunk részéről ilyen tevékenységet általában nem közvetlen kommerciális érdekből folytatunk. De az is igaz, hogy ez a tevékenységi terület gazdasági-műszaki eredményeink bemutatására is alkalmas.

Tervezési feladatok vállalásában már korábban is értünk el sikereket. Néhány példa: 1965-ben kötöttünk szerződést az algíri sportstadion felépítésére 300 000 dollár értékben. A megbízás eredményes elvégzésének híre „good-will"-t szerzett számunkra a többi arab országban is, ami újabb üzletekhez vezetett. Az utóbbi években hét millió rubel értékben kaptunk megrendeléseket a Német Demokratikus Köztársaságból lakóépületek, középületek, ipari épületek tervezésére és kultúrmérnöki tervezési feladatok elvégzésére. Nyugatnémetországi piackutatás eredményeként ott is több tervezési munkára kaptunk megbízást, számos helyen komoly érdeklődést mutattak tervezési együttműködés kialakítására és két tervezőintézettel hosszú lejáratú keretmegállapodás is létrejött. Tervezői vegyesvállalat létesítésére szerződtünk egy nyugatnémet mélyépítő-vállalattal. A közelmúltban megbízást kaptunk Nigériából nagyszabású városrendezési tervek, tanulmányok készítésére.

A tervezési, feltárási munkák ellátása gyakran berendezésszállítások beindulását is eredményezi, részben harmadik piacokra.

A rendelkezésre álló speciális szaktudás hasznosításának jó példáját nyújtja a Tatabányai Szénbányák külkereskedelmi tevékenysége. Alkalmazva a Haldex magyar—lengyel közös vállalat meddőhányók hasznosításában szerzett tapasztalatait, s kiegészítve azokat a víztisztítás és ásványdúsítás területén rendelkezésre álló know-how-val, a tröszt széles körű kooperációs hálózatot épített ki angol, osztrák, nyugatnémet, svéd, dán cégekkel. Ezek a kooperációk közös berendezés- és gépszállításokat, fővállalkozói feladatok ellátását, licenciaértékesítést, közösen megvalósuló fejlesztési tevékenységet foglalnak magukban.

Az utóbbi években a *magyar licenciák értékesítéséből* származó devizabevétel fontos tétele volt a Heller—Forgó-féle erőművi légkondenzációs berendezésre vonatkozó találmány, amely a vízszegény vidékeken épülő erőművek működéséhez valóban fontos vívmánynak számít. A bevételek másik jelentős részét tette ki a komplett gyárberendezések szállításából befolyó know-howk díja (árammérő gyárak, építőanyag-ipari berendezések után). Kétoldalú, fejlődő licenciaforgalmat valósít meg gyógyszeriparunk is.

Mindent összevetve mégis megállapíthatjuk, hogy licencia- és know-howértékesítésünk mindeddig csupán szerény eredményeket ért el. Nemcsak általában a műszaki fejlődés, hanem a szellemi termékek exportja szempontjából is hátrányos, hogy az újonnan kialakított technológiák hazai alkalmazásbavétele nagyon gyakran elmaradt. A belföldi felhasználóknál nemegyszer erősebbnek bizonyult az anyagi erőforrások szűkösségére is hivatkozó megszokás, mint

az újat kereső és vállaló kockázati kedv. A hazai referenciák hiánya pedig az exportpiacok kutatásában is nehézségeket okozott. A fejlesztési eszközök koncentrációjának elmaradása miatt a bevezetésnek, a technológia kialakításának időtartama nemegyszer oly hosszúvá vált, hogy közben a műszaki eredmény újdonságértéke jelentősen csökkent. Mindez gátolta, hogy az új gondolatot, a szellemi terméket mint áruszállítások „tartozékát" értékesítsük, ami a szellemi exportnak talán leggazdaságosabb formája. Ezzel kapcsolatban azt is meg kell mondanunk, hogy a vállalati kockázati alapok korlátozottsága sajnos ma is gyakran arra ösztönöz, hogy a szellemi terméket nyers állapotban, „tiszta" formában értékesítsük.

Olyankor pedig, amikor sok nehézséget leküzdve, végül is a műszaki gondolat a termelésben hasznosul és speciális magyar termékek gyártása és értékesítése valósul meg, vállalataink az alapul szolgáló szellemi termék eladásától gyakran azért zárkóznak el, mert féltik a végtermék értékesítésekor realizálható eredményeket. A probléma valóságos: vannak olyan területek, ahol a rendelkezésünkre álló speciális technológiák termelőberendezések értékesítésére jó esélyeket nyújtanak, de ez az ilyen berendezésekkel előállított készgyártmányok értékesítését megzavarná, sőt előbb-utóbb esetleg lehetetlenné is tenné. Ilyen esetekben a piaci helyzet alapos felmérésén alapuló részletes számításokkal kell eldönteni, melyik út a kifizetődőbb. A mérlegeléskor gondolnunk kell arra is, hogy a késztermékek előállítására a korábbi vevőkör előbb-utóbb amúgy is berendezkedik. A licenciaeladás ezzel szemben az eladó ország műszaki kultúrájáról tehet bizonyságot, ami más termékek számára is bizalmat ébreszt, s ezáltal belépést jelenthet a megalapozott „good-will"-lel rendelkező szállítók körébe.

A szellemi termékek értékesítése Magyarországon vállalati feladat, amelynek a vállalati stratégia fontos részévé kell válnia. A nyereség távlati alakulásában való érdekeltségnek úgy kell befolyásolnia a döntést, hogy a szellemi termékekkel ne idő előtt, védettség nélkül, s kiforrott eredmények hiányában jelentkezzünk a világpiacon, de túl későn sem, amikor az újdonságérték már csökkent.

Már a szerény kezdeti eredmények is arra utalnak, hogy a magyar szellemi értékek külföldi elhelyezéséhez rendelkezésre állnak megfelelő piacok. Törekvéseinket koncentrálnunk kell a piaci szempontból legkedvezőbb lehetőségeket nyújtó s műszakilag legeredményesebb iparágakra.

A szellemi termékek importja Magyarországon és a versenyképesség

Műszaki fejlesztési céljainkat három módon érhetjük el:

— Saját szellemi bázisunkra támaszkodva: ez a műszaki fejlesztés alapvető tényezője. A megfelelő műszaki felkészültség mindenképpen a fejlődés magasabb fokára való előrelépés alapja, s a többi között a vásárolt szellemi termékek meghonosítását is ez teszi lehetővé.

— A licenciák és know-how vásárlása, mint a szellemi termékek cseréjének alapformája, a műszaki fejlődés második döntő eszköze. Bár a műszaki fejlesztés az alapkutatásnál kezdődik, a szellemi termékcsere legtöbbször a már kidolgozott gyártási folyamatokat érinti, s inkább kivételképpen fordul elő, hogy már az alapkutatások stádiumában megvalósul.

— A nemzetközi termelési kooperáció szintén fontos tényező a műszaki haladásban. Előnyös, ha nagyjából azonos színvonalú partnerek lépnek ily módon egymással tartósabb kapcsolatra: ezzel lehetővé válik munkakultúrájuk kölcsönös hasznosítása, a kooperáció mindkét fél számára technológiai haladást eredményezhet, s igényes gyártási ágakban magasabb követelmények elérését kényszerítheti ki.

Az ötvenes években a műszaki fejlesztésben elért eredményeink első-

sorban a világpiacon „hagyományosnak" számító termékek gyártásbavételén alapultak. Ipari fejlődésünk nagyrészt ilyen termékek mennyiségi növelése útján valósult meg. Az exportfejlesztés bázisát a szocialista országokkal kötött hosszú lejáratú megállapodások képezték. Ebben az időszakban főként olyan ipari termékeket hoztunk be, amelyek a második világháború utáni áruhiánynak a pótlását szolgálták. Műszaki fejlődésünkhöz nagymértékben hozzájárult a szocialista országokkal való együttműködés. A kapott dokumentációk alapján számos új gyártmány bevezetése is lehetővé vált. E kapcsolatoknak fontos szerepük volt egész sor új létesítmény létrejöttében, amelyek abban az időben előrelépést jelentettek nemcsak a termelés mennyiségi növekedésében, de színvonalának emelésében is.

De a hatvanas évek elejéig bekövetkezett műszaki fejlesztés és az eredményeként kialakult termelési és kiviteli struktúra már nem elégíti ki a technika mai színvonalának a követelményeit. A világpiac a termékeket a korszerűség, a felhasználhatóság és a megbízhatóság alapján értékeli. Ebben az értelemben pedig ipari termékeink jelentős része a nemzetközi kereskedelemben nem a termelési volumennel arányos mértékben állja meg a helyét. Átlagosan a középszínvonal mércéjét ütjük meg, számos területen azonban még ezt sem, s viszonylag kevés olyan termékünk van, amely a „világszínvonalat" eléri. Ha ennek okait keressük, akkor a többi között az alábbi megállapításokat tehetjük:

— Alacsony volt a piaci impulzusok felfogására szolgáló apparátus hatékonysága. A szocialista országok közötti bilaterális forgalomban érdemessé vált berendezkedni olyan termékek kibocsátására is, amelyek erős nemzetközi mezőnyben már nehezen állták volna a versenyt.

— A piaci értékítéletet az érdekeltségi rendszer nem közvetítette, s így nem alakult ki differenciálódás az egyes területek között. A bürokratikus jellegű elszámolási árak rendszerében a vállalatok s az egyes szakterületek nem is tudták érzékelni, hogy a világpiaci versenyben hol tartanak, fejlesztési kapacitásuk is ettől függetlenül alakult. Minden terület maximális mértékben igyekezett a maga számára lehetővé tenni a fejlesztést, így elmaradt a rendelkezésünkre álló szellemi bázis kellő koncentrálása is.

— A műszaki fejlesztésben normális körülmények között gyakran a kooperátorok, a részegységek gyártói a kezdeményezők, a végtermékgyártást is ezek serkentik. Nálunk a kooperációs kapcsolatok inkább visszahúzó erőt jelentettek. Az ezzel járó zökkenők elkerülésére vállalataink a vertikalitás minél nagyobb mértékére törekedtek. Az alkatrész- és alapanyagbázis így műszakilag kevésbé haladt a követelményekkel és mennyiségileg is elmaradt a szükségestől.

— A vertikalitásra törekvő irányzat nem állt meg az alkatrészgyártásnál, kiterjedt és autark irányzatban jutott kifejezésre a fejlesztési tevékenységben is. Sok területen folyt kutatás olyan témákban, amelyekben máshol már alkalmazott eredmények voltak. Százmilliókat fektettünk be olyan műszaki fejlesztési célok elérésére, amelyek bevezetésére végül is az eredmények éretlensége vagy hiánya miatt már nem került sor.

— A műszaki fejlesztés átfutási ideje igen nagy volt, s ha értünk is el — mint ahogy valóban történt — jelentős eredményeket, gyakran a megvalósulás időpontjában a fejlesztés eredményei már részben elavultak (különösen olyan területeken, mint például a műszeripar, ahol az elavulási idő rövid).

A magyar ipar 1946 és 1967 között 63 külföldi szabadalmat vásárolt, s ennek is több mint felét az utolsó öt év során.

A hatvanas évek elejétől napirendre került a korábbi iparfejlesztési irányok felülvizsgálása. Ezt több fontos fejlesztési cél (mint a hazai közúti járműmotor, vasúti járműmotor, Crossbar távbeszélőközpont) megvalósításában mutatkozó lemaradás is

időszerűvé tette. Az egyre mélyebbre hatoló, s végül is a gazdasági mechanizmus reformját eredményező gazdaságpolitikai elemzések — közöttük is kiemelkedő az MSZMP KB határozata a gépipar fejlesztéséről — segítettek a követendő irányelvek kialakításában. Egyre inkább világossá vált, hogy a licenciavásárlás nem a hazai műszaki fejlesztés lebecsülését jelenti, hanem megfelelő koncentrálását, hatékonyságának növelését célozza. A megvásárolt licenciák száma időszakos bontásban a 3. sz. táblázat szerint alakult.

3. sz. táblázat

Magyarország licenciavásárlásai

Időszak	Összesen	Ebből gépipar
1946—1950	7	—
1951—1955	4	2
1956—1960	12	11
1961—1963	11	7
1964—1967	29	27
1946—1967	63	47

Forrás: Licencia Külkereskedelmi Vállalat adataiból.

A 4. sz. táblázat alapján, a teljességre való törekvés nélkül áttekinthetjük, hogy vásárlásaink milyen fontosabb célokat szolgáltak, hogyan segítik elő a termelés versenyképességét:

— Az egész ágazati struktúra fejlesztése szempontjából, s ennek következtében exportunk versenyképességét tekintve is kiemelkedő a nagy teljesítményű közútijármű-dieselmotor, a korszerű vasútijármű-dieselmotor licenciájának, valamint a távbeszélő hálózat olcsó s egyben üzembiztos üzemeltetését lehetővé tevő Crossbar-rendszerű telefonközpont licenciájának megvásárlása.

— Az alumíniumipar fejlesztési programjával kapcsolatos licenciavásárlás eredményeként üzembeállítható gépek, illetve speciális ötvözetek révén 32 000 tonna alumínium magasabb készültségi fokon való előállítása válik lehetővé (pl. hullámosított lemez előállítása, mélynyomott, kasírozott fólia, valamint lakkozott szalag gyártása stb.). A licenciadíj az exporttöbblet révén visszatérül.

— Több licenciavétel kooperációs megállapodáshoz kapcsolódik. A Magyar Hajó- és Darugyár például konténerlicencia vételével, a kibontakozó kedvező nemzetközi konjunktúrát kihasználva jelentős konvertibilis exportot valósít meg ily módon.

— Figyelemre méltó helyet foglalnak el licenciavásárlásainkban azok a megállapodások, amelyek már meglevő gyártási folyamat kiegészítésére vonatkoznak. Az elektroforetikus berendezések licenciája például a gépek és berendezések korszerű festését oldja meg. Csőgyártó technológiánk hasznosan egészült ki a csőkikészítő gépek (hidegvonó padok, hegyezőgépek) honosításával. A kiegészítő berendezések megvásárlásával az egész gyártási folyamat hatékonysága javult.

— Az építőipar korszerűsítését szolgálja az épületelemgyártásra, házgyárra, az azbesztcement nyomócsövek gyártására vonatkozó know-howk megvásárlása.

— A „Braud" típusú kukoricacsőtörő a jelenleg használt erőgépekre alkalmazva jelentős mértékben megkönnyíti a kukorica-betakarítást. Ezen kívül a mezőgazdaság számára néhány kisebb értékű licencia vétele (takarmányprés, háti permetező) is megvalósult.

— A fogyasztási cikkek gyártásához is vásároltunk licenciákat. Így oldottuk meg például a közszükségleti magnetofonfej-gyártást. Az abszorbciós hűtőszekrények licenciája alapján pedig olyan korszerű berendezéshez jutunk, amelyek gyártási önköltsége ugyanazon teljesítmény mellett mintegy 20—30 százalékkal alacsonyabb, mint a kompresszoros gépeinké.

Licenciavásárlásainknak érték szerint 90 százaléka a gépiparra jut. A vegyiparban elsősorban nagyberendezések vétele útján valósul meg a szellemi értékek importja. Ezt bizonyítja a műanyaggyártás, a műtrá-

4. sz. táblázat

Az utóbbi évek néhány fontosabb magyar licencia- és know-howvásárlása

A szerződés éve	A szerződés tárgya, típusa	A szállító ország
1966	Csőhidegvonó-padok	NSZK
1966	Épületelem-gyártó eljárás	Dánia
1966	200 MW-on felüli kondenzációs turbinák	Svájc
1967	200 LE-s közútijármű-dieselmotor	Franciaország NSZK
1967	SEMT-Pielstick rendszerű vasútijármű-dieselmotor	Franciaország
1967	Vasúti dieselmotor-dugattyúk	Nagy-Britannia
1967	Kukoricacső-törő	Franciaország
1967	„Dexion" rendszerű hajlított, lyuggatott szögvasprofilok	Nagy-Britannia
1967	Nyomócsőgyártás	Svédország
1967	Pulzus code modulált átviteltechikai berendezés	Olaszország
1967	Vasúti biztosító berendezés kiegészítő licenciái (az alaplicenciát már a korábbi években megvásároltuk)	Svájc
1968	Crossbar-rendszerű telefonközpont, koaxiális kábelhez tartozó átviteltechnikai berendezés	Svédország
1968	Közhasználatú magnetofonfej-gyártás	NSZK
1968	Elektroforetikus berendezések gyártási know-howja és műszaki együttműködés	NSZK
1968	Konténergyártás	NSZK
1968	Abszorbciós hűtőszekrény licenciája	Svájc
1968	Alumínium félkész- és készgyártmányok előállításának know-howja és műszaki tanácsadás	Franciaország
1969	Konvejorgyártás	Nagy-Britannia
1969	Spirálcsőhegesztő-berendezés gyártása	NSZK

Forrás: Jelentés a licencia- és know-how vásárlásával és belföldi felhasználásával kapcsolatos kérdésekről. Tárcaközi Bizottság, Budapest, 1969.

gyagyártás, a műszálgyártás fejlesztésének példája.

A gépipar licenciavásárlásainak értéke 1967-ben 5 millió dollár, 1968-ban 2,8 millió dollár volt. A visszaesés magyarázata, hogy 1967-ben két igen jelentős volumenű vásárlás történt — a közútijármű-dieselmotor és a vasútijármű-dieselmotor licenciáinak vétele —, 1968-ban viszont önmagában nagyobb összeget csak a Crossbar telefonközpont-rendszer és az azzal összekapcsolt koaxiális kábel- és átviteltechnikai berendezés licenciájának megvásárlása jelentett.

A gépiparban 1967-ben 14, 1968-ban 16 licenciát vásároltunk. 1967-ig a licenciavásárlásokat központi keretből finanszíroztuk, ezzel szemben 1968-tól pénzügyi fedezetükről már maguknak a vállalatoknak kellett gondoskodniuk. Figyelmet érdemel, hogy ez a változás nem éreztette hatását a vásárlások számában, de abban igen, hogy a vállalatok alaposabban mérlegelték a licencia alapján való gyártás gazdaságosságát. Műszaki gárdánk — „beoltva" a gazdaságosság nézőpontjával — kezdte felismerni, hogy a jól értelmezett műszaki becsvágynak a nemzetközi tapasztalatok hasznosítása nem ellenfele, hanem szövetségese.

Fejlesztés a negyedik ötéves tervben

Negyedik ötéves tervünk időszakát sok tekintetben átmenetnek szánjuk, egy kiegyensúlyozott fejlődést megvalósító hosszú távú tervidőszak előkészítési szakaszának. Ebben a szakaszban mind a műszaki fejlesztésben, mind a külkereskedelmi forgalomban csak fokozatos változásokra számíthatunk. Nem annyira a termelési arányok mennyiségi átalakításában, mint a termelés korszerűségét,

hatékonyságát illetően kell jelentős mértékben továbbjutnunk a világszínvonalhoz való felzárkózásban. Ehhez az alapvető kapacitások műszaki színvonalának emelésére kell elsősorban törekednünk. Egyúttal a műszaki kultúra szerepe is növekedni fog. Ebben a vonatkozásban jut fontos szerephez a szellemi termékek cseréje is.

Mit várunk a szellemi termékek cseréjétől? A nemzetközi tapasztalatok bőségesen igazolják, hogy a licenciavásárlás segítségével a versenyképesség a nemzetközi piacon növelhető, a fejlesztési idő rövidíthető és maga a fejlesztés nagyon sokszor kisebb anyagi áldozatok árán valósítható meg, mint saját kutató-fejlesztő munkával. A monopolhelyzet a kutató-fejlesztő tevékenységben sem előnyös. Célunk az, hogy már most meginduljon a verseny a hazai és a külföldi fejlesztési erőforrások igénybevétele között, hogy tényleges és gyakorlati lehetőséggé váljék a kettő közötti választás. Más szóval, ha valahol időszerű importunk liberalizálásának kérdése, akkor ez éppen a műszaki ismeretek átvétele, licenciák és know-howk vásárlása. Kétségtelen, hogy ez gyakran jelentős összegű devizakiadásokat igényel. E kiadások azonban bőven megtérülnek a műszaki színvonal és ezzel a versenyképesség javulásával, s gyakran a vásárlással együtt jelentkező közvetlen kooperációs lehetőségek hasznosításával. Ezért alapos gazdaságpolitikai mérlegelés eredményeként a kormány Gazdasági Bizottsága 1969 júniusában határozatot hozott a licencia- és know-howvásárlások előmozdításáról. Ez az intézkedés megkönnyíti a szellemi termékek vásárlásához közvetlenül kapcsolódó gépek és berendezések beszerzését, s felhívja az illetékesek figyelmét e műszaki, gazdasági fejlődésünket meggyorsító eszközre.

A licencia- és know-howvásárlások liberalizálása azonban nem vezethet spontaneitáshoz. Ötletszerűséggel, összehangolatlansággal nem érhetünk el átütő eredményeket. Érthető, hogy a licenciaszerződések állami ellenőrzését és engedélyezését a legtöbb országban külön szabályozzák. Így például Japánban, ahol rendkívül élénk a licenciavásárlás, a szerződéseket jóváhagyásra minden esetben a kormány illetékes szerveihez kell benyújtani.

A licenciavásárlásokra vonatkozó külkereskedelmi hatósági szabályozás célja kettős: egyrészt megkönnyíteni és meggyorsítani a külföldi technológia hasznosítását, másrészt gondoskodni arról, hogy a vásárlási megállapodások megfeleljenek gazdasági érdekeinknek.

A licencia- és know-howvásárlás az egyszerű árucsere-forgalomnál bonyolultabb, erősen specializált szaktudást igénylő feladat. Az élenjáró technika birtokosai mindaddig elzárkóznak ismereteik átadásától, ameddig számukra nagyobb profitot jelent a termékszállítás, mint a termék előállítására vonatkozó eljárás értékesítése. Ezért licenciaeladásra általában csak akkor hajlandók, amikor az extraprofitot már realizálták. Ebben az esetben is előfordul azonban, hogy csak az értékesítési irányokat korlátozó feltételekkel hajlandók az ügylet megkötésére. Szocialista országok licenciavásárlási szándékainál különösen a tőkés relációjú exporttal kapcsolatban gyakori, hogy az eladó különböző korlátozó feltételek érvényesítésére törekszik, hogy kizárja konkurrencia létrejöttét. Ha ezek a korlátozó kikötések túlzottak, erősen csökkenthetik a szellemi termék vételétől várható előnyöket. Lehet, hogy a termelés maga még ebben az esetben is gazdaságos, de az értékesítés már nem nevezhető annak. Előfordulhat — s erre van is példa —, hogy a licencia alapján gyártott termék eladása belföldre vagy szocialista piacokra korlátozódik, s még a devizakiadások sem térülnek meg. Ezért a licenciavásárlások esetében a műszaki hatások és a gazdasági érdekek együttes vizsgálatára van szükség. Különösen fontosak a kereskedelmi, üzletpolitikai vonatkozások. Alapos piackutatás, előkészítés útján törekedni kell például arra is, hogy a licencia megvásárlása előtt legyen

választási lehetőség azok között a tőkés cégek között, amelyek hasonló rendeltetésű eljárást értékesítenek.

A licencia- és know-howvásárlás akkor célszerű, ha a műszaki színvonal tartós és jelentős emelését biztosítja. Ez a cél azonban elérhető olyankor is, amikor a licencia és know-how nem a legélenjáróbb, de a vásárló számára a rendelkezésre állónál haladottabb színvonalat hoz. Annak elkerülésére pedig, hogy ne elavult licenciákat vásároljunk, hogy a licenciák ne konzerváljanak bizonyos tovább nem fejleszthető irányokat, célszerű azokra a területekre koncentrálnunk, ahol kedvező magyar adaptálási és *továbbfejlesztési* tapasztalatokkal rendelkezünk. A koncentrációt a hatósági engedélyezés mellett az is előmozdítja, ha a műszaki fejlesztés számára rendelkezésre álló központi forrásokat (az OMFB és az ágazati tárcák alapjait) jelentős mértékben e célokra hasznosítjuk. Ide tartozik az is, hogy a licenciavásárlásokkal foglalkozó szervek feladata nem szűnik meg az engedélyezéssel, hanem tovább is követniük kell azok megvalósulását és gazdasági hatásait. Ez elsősorban a szaktárcák feladata.

Az elmúlt 20 év alatt a hazai kutatásra és fejlesztésre orientált vállalati szervek nem szerezhettek megfelelő gyakorlatot a licencia- és know-howvásárlásokkal kapcsolatos ismeretek megszerzésében. Nem alakult ki megfelelő szakértőgárda sem. Az ebből eredő problémák áthidalására alakult meg 1969 szeptemberében a Licencia Találmányokat Értékesítő Vállalatnál a licenciák megszerzésére vonatkozó tanácsadói szolgálat.

Nyilvánvaló azonban, hogy a kezdeményezésnek az érdekelt vállalatoktól kell kiindulnia, hiszen alapkövetelmény a bevezetéshez szükséges gép- és felszerelésellátottság, a munkások betanítása és a gyártás megszervezése. Célszerű, hogy a vállalatok a döntéskor felmérjék a hazai, illetve külföldi technológia vásárlása alternatívájának költségkihatásait.

Fontos „előmunkálat" a szabadalmi helyzet tisztázása. Jól védett újdonsággal a külföldi piacon elérhető bevételtöbbletből is részesedni lehet. A vásárláskor nemcsak a műszaki, az árra vonatkozó és a fizetési feltételek tisztázása szükséges, fontos kérdés például a licencia tárgyát képező termék forgalmazási területe (exportjoga) is. Tekintetbe kell venni a termék gyártásához szükséges importhányadot is, amely lényegesen befolyásolja a licenciaügylettel kapcsolatos devizabevételek és -kiadások arányát.

A szellemi termékcsere fejlesztése a negyedik ötéves terv egyik fontos koncepciója. Ez mind a szemléletmódban, mind a gyakorlati munkában változást sürget. A licenciavásárlásoknak a többi között a következő területeken lesz nagy jelentősége:

— A számítástechnikai program végrehajtásánál. Az első licenciákat már megvásároltuk.

— A korszerű híradástechnika alapját képező integrált áramkörök nagy erővel megindult gyártásában. Eddigi eredményeink továbbfejlesztéséhez nemzetközi együttműködés is szükséges és lehetséges.

— A vegyipar további fejlesztésében, így az olefinprogram megvalósításában.

— A hazai erdőgazdálkodásra alapozott korszerű feldolgozókapacitások megvalósításában, s ezek között főképp a papírgyártás fejlesztésében.

Jóformán minden vállalatunknál találhatunk olyan kisebb vagy nagyobb fejlesztési feladatot, ahol a megoldás egyik módja a licencia- és know-howvásárlás lehet. Ebből a szempontból számunkra is tanulságos lehet egy, a Szovjetunióban a közelmúltban bevezetett rendelkezés, hogy minden kutatási program beindítása előtt megvizsgálandó, milyen feltételek és költségek mellett szerezhetők be az adott műszaki információk külföldről, licenciavásárlás vagy kooperáció segítségével.

★

Külgazdasági kapcsolatainkban elsődleges, mint eddig, úgy a jövőben is, a szocialista együttműködés. Vo-

natkozik ez a szellemi termékcserére is. Szovjet dokumentációk alapján valósult meg második ötéves tervünk időszakában több orvosi műszercsalád, professzionális híradástechnikai berendezés stb. gyártásbavétele. Közös fejlesztési tevékenység eredménye a „Druzsba" típusú mikrohullámú berendezések kifejlesztése.

Ismeretes, hogy a szocialista országok egymás között a tudományos és műszaki dokumentációk ingyenes cseréjét vezették be. Az ennek keretében megvalósuló információ az ipari fejlődés kezdeti szakaszaiban le nem becsülhető erőforrást jelentett. Az ingyenes dokumentációcsere azonban végső soron nem valósította meg sem szándékainknak, sem lehetőségeinknek megfelelően az együttműködést. Napirendre került a műszaki-tudományos eredmények térítéses átadása, ami a további fejlődéshez alapvető fontosságú.

A szocialista országok közötti együttműködés elvben kiterjed a tőkésországokból származó licenciavételek egyeztetésére is. Már az eddigiekben is volt példa arra, hogy közösen fellépve, kedvező feltételekkel állapodtunk meg tőkés cégekkel. Így például a Float-üveggyártásra való berendezkedés csehszlovák—magyar együttműködéssel történt, a nyomócsőgyártásra vonatkozó licencia vételénél csatlakoztunk a Szovjetunió licenciamegállapodásához. A napirenden levő feladatok — így különösen a számítógépprogram, az olefinprogram — gazdaságos megvalósításához *ez az együttműködés ugyancsak nélkülözhetetlen.*

Negyedik ötéves tervünk intenzív fejlődést igényel a technikai tudás hasznosításában is, legyen annak forrása akár saját műszaki gárdánk, akár a külföld. Jelentős akadályokon kell még átjutnunk. Ilyenek a korábban kialakult beidegzések és a tapasztalatlanság, néhol anyagi eszközök hiánya, másutt — és ez nagyon elgondolkoztató — a követelmények különbözőségei piacaink között, ami sok esetben a legkisebb ellenállás irányába terel. Szükség van a régi mechanizmusból helyenként még most is megmaradt hatások megszüntetésére szabályozórendszerünkben is. Egyértelműen rögzített gazdaságirányítási eljárások alapján, s ahol ez hasznos, hatékony központi koordináció mellett céljaink elérését megkönnyíti vállalataink kibontakozó kockázatvállalása és kezdeményezése.

Udvardi Sándor

FOLYÓIRATSZEMLE

Urszula Plowiec: A GATT és a szocialista országok

(Sprawy międzynarodowe, Varsó, 1970. 2. sz.)

A nemzetközi árucsere gyors fejlődése az utóbbi időszak jellemző vonása. Ez a jelenség a Nyugat-Kelet közötti áruforgalomban is megfigyelhető. E forgalom volumene azonban nem felel meg a résztvevők gazdasági erejének. A szocialista országok a világ ipari termelésének több mint 30 százalékát adják, de a világkereskedelemben súlyuk csak 11 százalékos, a Nyugat—Kelet közötti forgalom pedig a világ áruforgalmának alig 5 százalékát teszi ki.

A mai helyzet sok okra vezethető vissza. Ennél azonban fontosabb olyan megoldások keresése, amelyek elősegítenék az élénkebb áruforgalmat. A GATT olyan multilaterális fórum, amelyen belül a két fél jóakarata mellett megfelelő megoldásokat lehet találni. Erre két szempontból van szükség. Egyrészt, az egymás közti forgalom fejlesztésében nemcsak a szocialista országok érdekeltek, hanem a nyugat-európai országok is. Ennek a fokozott érdeklődésnek az az oka, hogy a Nyugat a szocialista országokat a tömegesen gyártott és más tőkésországokban nehezen értékesíthető gépek, beruházási javak és más ipari és mezőgazdasági termékek potenciális piacának tekinti. Másrészt egy szocialista országnak a GATT-hoz való csatlakozási szándéka esetén új problémák merülnek fel mind a GATT, mind a csatlakozni kívánó szocialista ország számára.

A szocialista országoknak általában eleget kell tenniük a multilaterális külkereskedelemmel összefüggő minimális követelményeknek. A GATT-nak viszont olyan csatlakozási variánst kell találnia a tervgazdálkodású országok számára, amely lehetővé teszi a legnagyobb kedvezmény elvének és a tényleges kölcsönösség kritériumának érvényesülését.

A GATT határozatait két csoportra lehet osztani. Az egyik csoporthoz olyan határozatok tartoznak, amelyeket a tagországok teljesíteni kötelesek, a másikhoz pedig olyanok, amelyek alkalmazását a GATT csak javasolja a tagországoknak. Az első csoportba mindenekelőtt a legnagyobb előny elve tartozik. Ez az elv kizárja a tagországok közötti diszkriminációt és az áruforgalomban csupán a gazdasági szempontok érvényesülését szorgalmazza. Ennek az elvnek a betartása a piacgazdálkodó országok részéről a tervgazdálkodású országokkal szemben és fordítva, nélkülözhetetlen feltétele nemcsak a GATT-hoz való csatlakozásnak, hanem a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok közötti áruforgalom normalizálásának is. A tagországok jogi egyenlőségén alapuló eljárás volt a GATT alapvető elve, és úgy látszik, hogy a GATT további fejlesztése ennek az elvnek a teljes betartásától függ.

A másik csoporthoz tartozik az ún. nemzeti záradék és a külkereskedelmi politika elvei, amelyeket a tagországoknak ajánlanak. A nemzeti záradék az egyenlőségi elven alapul, és egyenlő versenyfeltételeket hivatott biztosítani minden áru számára, származásától függetlenül (importból vagy hazai termelésből). Jelenleg a nemzeti záradék főképpen az integrációs csoportosuláson belül érvényesül, viszont a különböző csoportosulások közötti, valamint a csoportosulások és a harmadik országok közötti kapcsolatokban rendszerint nem alkalmazzák.

Az általánossá vált kivételezési eljárások alkalmazása a legnagyobb előny elvénél és a nemzeti záradéknál azt eredményezi, hogy jelenleg nagy eltérés van a gyakorlat és ennek jogi megfogalmazása között. A legnagyobb előny elvét eltérően értelmezik a különböző szintű vámokat és korlátozó intézkedéseket alkalmazó országok esetében, valamint az eltérő társadalmi-gazdasági rendszerű országokkal szemben is. Feltételezhető, hogy a kölcsönös előnyök rugalmas értelmezésének hiánya akadályozta eddig a Nyugat—Kelet közötti külkereskedelem normalizálását és fejlődését.

A GATT-hoz való csatlakozás a kölcsönös előnyök elvének partnerországok

közötti alkalmazását célozza, s ez a vámtarifák csökkenésében és kedvezmények nyújtásában nyilvánul meg. Ennek megfelelően a GATT-hoz csatlakozó ország belépési díjat fizet saját vámtarifájának csökkentése formájában, ezzel szemben a tagországok között érvényesülő legnagyobb előny révén kedvezőbb exportlehetőségekhez jut.

Milyen konkrét hasznot húzhat a GATT-hoz csatlakozó szocialista ország? Általában véve e haszon a következő lehet:

— a legnagyobb előny elvének élvezése,

— jogalap az áruforgalom diszkriminációs korlátozásának megszüntetésére,

— jogalap a szerződéses viszonyok bizonyos határok közötti megváltoztatására.

Mivel a multilaterálisan megadott legnagyobb előny elvét csak multilaterális módon lehet visszavonni, a szocialista ország helyzete sokkal kedvezőbbé válik, mint bilaterális szerződés esetében. A GATT-hoz való csatlakozásból származó előnyöket azonban nem szabad túlbecsülni. A multilaterális érvényű legnagyobb előny elve nem jelenti azt, hogy a csatlakozott ország haladéktalanul és automatikusan élvezheti előjogait. A szocialista országokkal szemben a GATT-hoz tartozó országok gazdasági és politikai megfontolások miatt diszkriminációs jellegű korlátozásokat alkalmaznak, s ezek csupán gazdasági szerződések útján, így a GATT keretében is, nehezen küszöbölhetők ki.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

J. G. Landa: Algéria új gazdaságpolitikája (1965—69)

(Narodi Azii i Afriki, Moszkva, 1970. 1. sz.)

A független Algéria gazdaságfejlesztésének első szakaszában (1962—1965) a normális gazdasági élet megteremtése, a gazdaság helyreállítása volt az elsőrendű feladat. 1963—64-ben több nemzeti (állami) vállalatot hoztak létre. Emellett elsősorban a vasúti közlekedésben, az energiaellátásban, a dohány- és a konfekcióiparban, valamint a kereskedelem területén a jelentősebb vállalatok közvetlen állami irányítás alá kerültek. Az 1962—65-ös periódus eredményei mellett nehézségeket okozott, hogy ilyen rövid idő alatt nem sikerülhetett a munkanélküliség felszámolása, a szakemberhiány teljes leküzdése. Az imperialista ügynökök és a feudális burzsoázia szabotázsakciói is sok bonyodalmat okoztak.

Az 1965. júniusi események után, a Bumedien vezette Forradalmi Tanács fontos gazdasági intézkedéseket hozott. Az állami és az időközben erőteljesen kifejlődő ún. önigazgató (szövetkezeti) szektor ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági vállalataira például 30 százalékos egységes nyereségadót vetettek ki, valamint különböző kommunális adókat is bevezettek, egyidejűleg megszüntették a külföldön munkát vállalók bérének megadóztatását, több kevéssé hatékony vendéglőt, szállodát, üzletet reprivatizáltak stb.

1965 novemberében a Forradalmi Tanács az önigazgatás módszereinek tökéletesítésére külön bizottságot hozott létre. 1966 őszén bevezették azokat a reform jellegű tervezési, műszaki fejlesztési és hitelintézkedéseket, amelyek javították az ún. önigazgató vállalatok (szövetkezetek) gazdálkodásának feltételeit, növelték önállóságukat. 1966 júniusában az állami és a szövetkezeti egységek tevékenységének finanszírozására létrehozták az Algériai Nemzeti Bankot.

Az említetteken túl egyéb — például a területi igazgatás és a mezőgazdasági termelés megjavítását célzó — intézkedések mellett kiemelt figyelmet fordítottak a kőolaj- és földgáztermelés és -feldolgozás speciális problémáira. 1968-ban Algéria az olajkitermelés világranglistájának 10. helyére került. A fűtőanyag kitermelésével, feldolgozásával és értékesítésével foglalkozó — részben francia és amerikai érdekeltségű — algériai óriásvállalat, a SONATRAC fokozatosan mind előnyösebb pozícióba került más külföldi társaságokkal szemben. 1967 januárjában megváltotta a British Petroleum Co. részesedését (a benzinelosztó hálózattal és egyéb berendezésekkel együtt). Még ugyanebben az évben államosították az amerikai Mobil Oil és Esso algériai érdekeltségeit is.

1966 és 1968 között különböző rendeletekkel a fontosabb termékekre bevezették az állami export-import monopóliumot. 1968 májusában-júniusában a korábban Algériában működött 12 francia bank közül 11-et köztulajdonba vettek. Öt bank előnyös feltételek mellett az Algériai Nemzeti Bank rendelkezésére bocsátotta aktíváit. 1968 májusában

a 14 külföldi (12 francia és 2 angol) olaj- és gázellátó társaságot is államosították, és ezzel a kőolajtermékek piacát teljes mértékben állami ellenőrzés alá vonták. Ez évben további fontos államosítások történtek, egyebek között a villamosgép-, a vegyi, az építő- és építőanyag-, valamint az élelmiszeriparban.

Mindezek eredményeként az állami szektor nagyon megerősödött, 1968 végére az ipari össztermelésnek már mintegy 80 százalékát képviselte, s lényegében állami irányítással dolgozott az egész külkereskedelem is. Ebben a helyzetben lehetővé s egyben szükségessé is vált az összehangoltabb központosított gazdaságirányítás. Ennek az 1968. november 6-án megalakult Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács szolgált keretéül. 1969-ben indult az algériai iparosítás hétéves terve. Egyik érdekessége, hogy az előirányzott beruházásoknak hozzávetőlegesen 20 százalékát a kőolajiparban tervezik megvalósítani. Emellett más „stratégiai" fontosságú ágazatok, például a fémkohászat, az energetika, a cementgyártás fejlesztése kiemelt szerepet kap.

Algéria gazdasági helyzetét nem jelentéktelen mértékben befolyásolja az a nagyszámú — mindenekelőtt Franciaországban dolgozó — kivándorló, akik családjuknak küldött jövedelmeikkel Algéria nemzeti jövedelmének csaknem 10 százalékát szolgáltatják. Így érthető, ha a kormány támogatja az ilyen gazdasági jellegű emigrációt, noha az eltávozottak egy része nemegyszer különféle ellenzéki csoportosulások tagjává válik. A szakértők úgy látják, hogy 1985-re az ország képes lesz a munkanélküliség megszüntetésére és a hazatérő kivándoroltak foglalkoztatására.

Algéria külgazdasági kapcsolataiban Franciaország foglalja el a fő helyet. Nyugati relációban említésre méltóak még azok a hosszú lejáratú megállapodások, amelyek értelmében az NSZK-nak kőolajat, Japánnak és Kanadának cseppfolyós gázt szállítanak.

Algériát gazdaságilag is nagyon erős szálak fűzik az arab országokhoz és a szocialista országokhoz. 1968-ban például gazdasági, pénzügyi, technikai és tudományos együttműködési szerződést kötöttek az EAK-al, 1969-ben Líbiával, valamint — kevésbé sokoldalú feltételekkel — Tunéziával is. Különféle gazdasági egyezmények jöttek létre Algéria és az NDK, Bulgária, Csehszlovákia és Románia között is. Különösen jelentősen fejlődnek a szovjet—algériai gazdasági kapcsolatok. Annababan például szovjet segítséggel szerelték fel Afrika legnagyobb kohászati kombinátját. Az utóbbi két évben két és félszeresére nőtt a két ország árucsere-forgalma is.

(Ism.: *Lévai János*)

Francesco Silva: A kommunista Kína fejlesztési stratégiája: a Neumann-modell alkalmazása

(Rivista di Politica Economica, Róma, 1969. október)

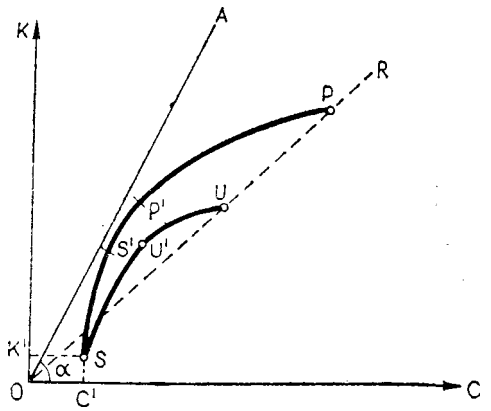
A szerző a Kínai Népköztársaság eddigi történetében öt különböző szakaszt különböztet meg; ezek a következők: *a)* a gazdaság és a közigazgatás újjáépítésének időszaka (1949—52); *b)* a gyors iparosodást célzó hosszú távú tervezés időszaka (1953—57); *c)* a „nagy ugrás" (1958—60); *d)* a „nagy ugrást" követő megélénkülés és helyreigazítás korszaka (1961—65); *e)* a „proletár kulturális forradalom" (1966—68).

A szerző véleménye szerint az ország gazdasági és politikai célkitűzései az elmúlt 20 évben viszonylag változatlanok voltak, állandóan változtak viszont azok a stratégiai elképzelések, amelyek ezeknek a céloknak az elérését kívánták előmozdítani. A kínai fejlődés megkülönböztető jegye a „forradalmak" — változások és kísérletek — egymást állandóan követő sora a társadalom minden szintjén és szektorában.

A tanulmány az 1953—60 közötti szakaszokat vizsgálja. Egyrészt azért, mert ennek a korszaknak a tényanyaga és gazdasági döntései különleges érdekességgel bírnak, másrészt azért, mert a többi korszakról nincsenek pontos és megbízható adatok. Részletesebb ismertetést csak az első, 1953—57-es időszak elemzéséről adunk, mert itt található a tanulmány mondanivalójának lényege.

Az ebben a periódusban követett kínai fejlesztési és gazdasági politika racionalitásának megítéléséhez a szerző az ún. „turnpike" modellt hívja segítségül.

A modell olyan zárt gazdasági rendszert feltételez, amely két termelőszektorból — a *K*-ból (tőkejavak) és a *C*-ből (fogyasztási javak) — áll. A gazdaságpolitikai cél a tőkefelhalmozás, azaz a tőkeállomány növelése mindkét szek-

torban. A fogyasztás változatlanul létfenntartási szinten mozog és nem jelenik meg a modellben, ugyancsak nem jelenik meg a termelési tényezők közül a munka sem, mivel a feltételezés szerint nem tartozik a szűkös javak közé. A modell tehát sem a munka, sem a fogyasztás oldaláról nem tételez fel tőkefelhalmozást akadályozó korlátokat. Adottnak veszi a technikai fejlettség szintjét is.

A koordinátarendszer két tengelye a két termelőszektor, K és C. A gazdasági rendszer a fejlesztési periódus elején ($t = 1$) meghatározott $K + C$ összetételű tőkeállománnyal rendelkezik, és az a célja, hogy a periódus végén (T_0) az elérhető legnagyobb tőkeállománnyal rendelkezzen, amely meghatározott előirányzat szerint oszlik meg K és C szektorok között. A periódus kiindulópontja az ábrán S jelöléssel szerepel. Az OA sugár az ún. Neumann-egyenes: kifejezi az expanziónak azt az útját, mely a gazdaságnak a legnagyobb fejlődési ütemet biztosítja hatékony és kiegyensúlyozott fejlődés mellett. Ha az időszak kezdetén a tőkeállomány összetétele nem a Neumann-vonalon helyezkedik el, azaz nem optimális, akkor az expanzió optimális útját az ábrán az a görbe mutatja, amely a Neumann-vonalat legjobban megközelíti. Az ábrán ez az $SS'PP'$ görbe; a kitűzött $K + C$ tőkeállomány-összetételt a P pont jelzi; az OP vonal hajlásszögét tehát a célul kitűzött $K + C$ tőkeállomány összetétele határozza meg.

Az ábrán a görbe első, SS' szakaszában a K szektor (beruházási javak termelése) részesedik nagyobb mértékben a beruházásokból, mivel a tervperiódus elején a C szektor (fogyasztási javak termelése) aránya nagyobb az optimálisnál.

A második, $S'P$ szakaszt a maximális, kiegyensúlyozott fejlesztés jellemzi, azaz mindkét szektort egyidejűleg fejlesztik. A harmadik, $P'P$ szakaszban a C (fogyasztási javak) szektorban leggyorsabb a felhalmozás és fejlesztés.

Ez a modell látszik „ex post" alkalmazhatónak az 1953—57-es korszak gazdaságpolitikájára Kínában; bár a tervezők magát az elméleti modellt nyilvánvalóan nem ismerték. A kormány azonban fejlett állammá akarta átalakítani Kínát modern nagyiparral és a lakosságot megfelelően ellátó mezőgazdasággal. Ezért — a szerző véleménye szerint — meglehetősen konkrét elképzeléseik lehettek arról, hogy milyen legyen a gazdaság struktúrája a tervezési időszak végén. A fejlesztés tehát nagyjából az ábrán látható görbe SS' szakaszát követte. Erről tanúskodik a beruházások szerkezete is 1953—57-ben az I. ötéves terv idején.

Ez a gazdaságpolitika tehát annyiban tekinthető racionálisnak, amennyiben a „turnpike"-modell feltételezései érvényesek a kínai gazdaság adottságai mellett. A szerző arra a megállapításra jut, hogy ez több tekintetben nem volt meg, és ez súlyos, meg nem oldott ellentmondásokhoz vezetett már az 1953—57-es tervidőszak végére. Ezek a következők:

— A modell implicite feltételezi a K és C szektorok egymástól való függetlenségét. Kínában azonban az ipari termelés maga is jelentős részben a C szektorhoz tartozó mezőgazdaság éves terméseredményeitől függ. Mivel a nehézipari beruházásokhoz szükséges többlettermékeket nagyrészt a mezőgazdaságtól vonták el, az agrártermelés csak kismértékben növekedett, és ezzel egyrészt fékezte az ipari fogyasztási cikkek termelését, másrészt elégtelennek bizonyult a növekvő népesség ellátására. Az elégtelen beruházásokat nem pótolták a szervezeti intézkedések (kollektivizálás).

— A modell azon feltételezése, hogy a gazdaság zárt, még Kína esetében sem volt érvényes. Jóllehet a külkereskedelem a nemzeti terméknek mindössze 3,7 százalékát tette ki, a szükséges gépek és felszerelések jelentős részét az exportbevételekből kellett fedezni, a Szovjetunióból, illetve a külföldön élő kínaiaktól származó kb. 1—1 milliárd dolláros pótlólagos forrás ellenére. Az exportbevételeknek viszont — például 1955—57 között — kb. 45 százalékát a C szektorhoz tartozó agrártermékek szolgáltatták

és további mintegy 20 százalékot a textilipari termékek. A *C* szektor elégtelen fejlesztéséből származó korlátok tehát részben a külkereskedelmen keresztül érvényesültek.

— A modell nem számol a munkaerővel mint (korlátozó) tényezővel. Kínában viszont súlyos probléma volt egyrészt a munkanélküliség, a hiányos foglalkoztatás a szakképzetlen munkaerő körében; másrészt a szakképzett munkaerő hiánya. Kína lakossága az 1952. évi 575 millióról 1957-re 647 millióra nőtt. A falusi lakosság viszont — jóllehet abszolút számban nőtt és továbbra is döntő többséget képviselt az összes lakosságon belül — arányában 88-ról 86 százalékra csökkent. Ez azt jelentette, hogy a városi lakosság az 1952. évi 72 millióról 1957-re 97 millióra nőtt — részben a természetes szaporulat, részben a városba áramlás következtében. A szerző forrásai szerint a nem mezőgazdasági dolgozók között a munkanélküliség az 1952. évi 2,6 százalékról 1957-ben már 8,9 százalékra nőtt; a városi munkanélküliek száma évente kb. 400 ezerrel emelkedett. A „turnpike"-modell jellegű fejlesztés — az inkább munkahelyteremtő *C* szektor mellőzése és a tőkeigényes *K* szektor egyoldalú fejlesztése — tehát fokozta az ország foglalkoztatási gondjait és emellett olyan igényeket támasztott technikusok, műszakiak, ipari vezetők („managerek") iránt, amely nem volt kielégíthető.

A fenti modell szerinti fejlesztés tehát súlyos egyensúlyi problémákat vont maga után; a szerző szerint ennek korrigálását akarta jelenteni a „nagy ugrás" (1958—60), amely Mao Ce-tung irányításával, a „tömegek mozgósítása" útján mindkét szektor egyidejű gyors fejlesztésével kívánta a növekvő gondokat megoldani.

A szerző részletesen foglalkozik a „nagy ugrás" társadalmi és gazdasági kísérletével, kudarcának okaival. Az utóbbi lényegében azért következett be, mert a vezetés elképzelését mindkét szektor egyidejű fejlesztéséről a választott módszerekkel nem lehetett megvalósítani. Csupán a nehézipar fejlesztése haladt tovább 1960-ig, és így az előző korszakra jellemző ellentmondások hatványozottan jelentkeztek. A beruházások a bruttó nemzeti termék kb. 44 százalékát érték el. 1962-re a termelés az 1956—57-es szintre zuhant vissza. A népesség ugyanakkor kb 70 millió fővel nőtt.

Befejezésül a szerző annak a véleményének ad kifejezést, hogy — a helyreállítás 5 éve (1961—65) után — az 1966-ban megkezdett „kulturális forradalom" az első lépés a „megfelelőbb" tudattal rendelkező tömegekkel végrehajtott, javított gazdasági „ugrás" felé.

(Ism.: *Becsky György*)

V. Popov: A scsokinói tapasztalatok alkalmazása a gépiparban: sajátosságok és eredmények

(Szocialisztyicseszkij Trud, Moszkva, 1970. 3. sz.)

Az anyagi ösztönzési rendszer fejlesztése végett a scsokinói vegyikombinátban már 1967-ben kísérleti bérszabályozást vezettek be. Ennek az a lényege, hogy az 1967. évben kifizetett bértömeget „befagyasztva" olyan bázisként kezelik, amelyet nem szabad túllépni. A munkatermelékenység emelkedése következtében felszabaduló létszám bére viszont a kombinát rendelkezésére áll személyes anyagi ösztönzési célokra.

V. Popov, a permi elektrotechnikai gyár igazgatója hasonló jellegű vállalati ösztönzési kísérletről számol be. A permi gyárban a termékértékesítésre vetített normatívával határozzák meg a béralapot. Ezzel együtt olyan szabályozást érvényesítenek, amely szerint 1 százalék termelékenységnövekedés a bérszínvonal 0,4 százalékos emelését teszi lehetővé. (Árváltozások esetén az egy rubelnyi termékértékesítésre jutó bérvolumen normatíváját is megfelelően korrigálják.)

A gyár 1968. IV. negyedében kezdte az előkészületeket, s az új bérezési-ösztönzési rendszerrel 1969 óta kísérleteznek. Ennek eredményességét egyebek között a következő mutatók is tanúsítják: az 1969. évi termékértékesítés 11,7, a termelékenység 13,5, a mérleg szerinti nyereség pedig 25,4 százalékkal haladja meg az 1968. évit. A 12 százalékos termelésfelfutás 1969-ben teljes egészében a termelékenység emelkedéséből származott.

Az új módszerek alkalmazása a gyakorlatban nem mentes bizonyos nehézségektől sem. Ezek elsősorban a szabályozó normatívák mértékének meghatározásakor és elszámolásakor adódnak. A vállalati kollektíva körében pszichológiai jellegű gátló tényezőként hatnak

a múlt bázisszemléletű tervezésének emlékei. Sokan még ma is attól tartanak, hogy ha a termelékenység fokozása végett kihasználják az összes lehetőséget és felkutatják a vállalaton belüli tartalékokat, az a jövőben (ti. a korábbi gyakorlatnak megfelelő „tervesítéssel") csak nehezítheti helyzetüket.

A kísérlet bevezetése óta viszonylag rövid idő, mindössze egy év telt el. A szerző szerint ennek ellenére is levonhatók már a fő következtetések. A termékértékesítés alakulásától függő — többéves úgynevezett stabil normatívákkal szabályozott — béralap-megállapításon, valamint a termelékenységemelkedés és a bérszínvonal növelésének összekapcsolásán alapuló és különféle, rugalmas vállalaton belüli premizálási, jutalmazási eljárásokat alkalmazó ösztönzési rendszer valószínűleg kiterjedtebben is felhasználható a gépiparban. Ebben az iparágban egyébként a munkák sokoldalúsága, változékonysága következtében — a vegyipartól többé-kevésbé eltérően — bonyolultabb, nehezebb feladat nagyobb létszámmegtakarítás elérése. Ezért a gépiparban a technikai haladáson alapuló termelékenységnövelés és a termelés szervezésének-irányításának megjavítása a fő feladat.

(Ism.: *Lévai János*)

J. Pajestka—J. Glówczyk—K. Secomski: A fogyasztási struktúra alakításának irányai

(Zycie Gospodarcze, Varsó, 1970. 9. sz.)

Pajestka széles vitát kiváltó tézise szerint már a mai fejlődési szakaszban meg kell határozni, hogy milyen legyen a fogyasztási struktúra alakításának iránya. Szerinte a személyi fogyasztásban az élelmiszerek súlyának csökkennie, az iparcikkek arányának pedig növekednie kell. A lengyel gazdaság mai és várható helyzetéből kiindulva Pajestka érvei a következők:

— Az élelmiszer-fogyasztás színvonala Lengyelországban ma már meglehetősen magas, viszonylag jóval magasabb, mint az iparcikkek fogyasztásáé.

— A fogyasztásban a súlypont áttolódása az élelmiszerekről az iparcikkekre gazdaságilag előnyös, mert az élelmiszer egységnyi értékének termelése magasabb társadalmi ráfordítással jár, mint egységnyi iparcikké.

— A fogyasztási struktúra átcsoportosulása a termelési szerkezetre is előnyösen hat, mert elősegíti a legmodernebb termelési területek gyorsabb fejlődését. Ebben a tekintetben figyelemre méltó Japán példája. Japánban ugyanis a fogyasztás és a termelés szerkezete a legteljesebb mértékben összhangban van, ami Pajestka szerint az ország gyors gazdasági fejlődésének egyik fő tényezője.

A fogyasztási szerkezet átalakítását csak olyan komplex, széles körű program szolgálhatja, amely egyidejűleg terjed ki a gazdasági élet számos területére. Az élelmiszer-kereslet növekedésének lanyhulását Pajestka szerint a következőkkel lehet elérni: javítani kell a könnyűipari termékek minőségét, árukat pedig valamelyest le kell szállítani; növelni kell a jó minőségű és viszonylag olcsó tartós fogyasztási cikkek (ideértve a személygépkocsit is) kínálatát; növelni kell a lakásépítésre és -felszerelésre szánt összegeket.

A fogyasztási szerkezet javasolt átalakítása sok gazdasági előnnyel járna. Mindenekelőtt lehetővé tenné a munkabérek és a reáljövedelmek gyorsabb emelkedését. Kedvezően hatna a piaci egyensúlyra, és ezzel fékezné az áremelkedést, az élelmiszerek áremelkedését is. Pajestka hangsúlyozza, hogy az árrendszer megváltoztatása nem egyetlen és nem fő eszköze a fogyasztási szerkezet szándékolt átalakításának, és nem is kell feltétlenül ezt az átalakítást árrendezéssel kezdeni. Az átalakítás főképp az ipar és a kereskedelem mechanizmusának egészétől függ. Ebben az átalakítási folyamatban a fogyasztó különböző formájú befolyásának is fontos szerepe lenne.

A fogyasztási szerkezetet szerinte a gazdasági hatékonyság szempontjából kell megítélni. (Ez természetesen nem jelenti, hogy a gazdasági hatékonyság egyetlen és kizárólagos ismérv.)

A gazdasági hatékonyság kritériuma: maximális eredmények elérése a rendelkezésre álló forrásokból. Az eredmények számszerű kifejezésére a változatlan árak alkalmatlanok. Olyan árak kellenek, amelyek a piacon alakulnak ki. Ezzel kapcsolatban Pajestka felteszi a kérdést: lehet-e abból a tényből, hogy például a televíziókészülék, személygépkocsi, pulóver termelési költségei alacsonyabbak az áruknál, olyan következtetést levonni, hogy e cikkek termelésének növelése a mai árakon nagy ered-

ményt hozna? Nem, mert a megnövekedett kínálat miatt a mai magas árakat nem lehetne tartani. Viszont alacsonyabb árak mellett is (amelyeket a lakosság kifizet) az eredmény kedvezőbb lehetne a ráfordításokhoz képest, mint más látszólag jövedelmezőbb termékek esetében. Éppen azért a lakosság által megfizetett árakban kifejezett eredményt Pajestka a gazdasági hatékonyság vonatkozásában mértékadónak tekinti.

Ezzel szemben *Glówczyk* véleménye szerint a fogyasztás társadalmi céljai lényegében a gazdasági számításoktól függetlenül alakulnak. Gazdasági számításokra azért van szükség, hogy a termelést alá tudjuk rendelni a fogyasztói igények maximális kielégítésének. A gazdasági hatékonyság tehát nem jelentheti a fogyasztás fejlesztési stratégiájának fő elvét, hanem mindössze néhány részkérdésnél érvényesülhet. Például abban az esetben, ha azonos vagy hasonló igényeket több különböző termék útján lehet kielégíteni, akkor lehetséges és szükséges is figyelembe venni a helyettesítő termékek előállításához szükséges társadalmi ráfordításokat, és olyan terméket választani, amely a legkisebb ráfordítást igényli. Ez a mechanizmus azonban nem alkalmazható az egész fogyasztásra, minthogy a szükségletek helyettesíthetőségének elve kizárólag a magas jövedelemmel rendelkező csoportokra érvényes. Nem érvényes a viszonylag alacsony jövedelmű csoportokra, amelyeknél elsősorban az alapvető élelmiszer-szükségletet kell kielégíteni.

Glówczyk úgy véli, hogy a fogyasztási stratégiával kapcsolatos vitában a szükségletek beható elemzéséből kell kiindulni, figyelembe véve a jövőben várható változásokat is. Ha már rendelkezünk egy bizonyos igénylistával és ismerjük az igények társadalmi rangsorolását, akkor megszabhatjuk a célprogramot.

A szükségletek, illetve a társadalmi preferenciák kutatása a következő kérdések felvetését jelenti: milyen természetű, mire alkalmas, kiket érintő szükségletek kielégítését tervezzük? E kérdésekről az árak csak fogyatékos tájékoztatást adhatnak. A fogyasztás ilyen felfogását nem lehet se most, se a legközelebbi ötéves tervidőszakban árkoncepciókkal helyettesíteni.

Visszatérve a szükségletekre, Glówczyk hangsúlyozza, hogy lehetetlen nem az élelmiszer-fogyasztásból kiindulni. Az élelmiszer-fogyasztás szerinte a nemzeti potenciál, a termelőerők, az egészség kérdése, általában mindennek a kulcsa. Nem helyes azt állítani, hogy Lengyelországban az élelmiszer-fogyasztás színvonala nem tér el jelentősen az iparilag fejlett országokétól. Ez az állítás szerinte csak a kalória-fogyasztásra érvényes. Lengyelországban ugyanis kevés állati eredetű fehérjét fogyasztanak, alacsony a zöldség- és gyümölcsfogyasztás, kevés a kiváló nemesített, feldolgozott termék stb. Ezenkívül az élelmiszer-fogyasztás erősen differenciálódik az egyes jövedelemcsoportok között is: az egy főre jutó húsfogyasztás például 25 kg és 56 kg között ingadozik. Ezért a lakosság élelmezésének kérdései továbbra is a gazdaságpolitika érdeklődésének középpontjában kell hogy álljanak.

Pajestkával szemben Glówczyk hangsúlyozza, hogy a fogyasztás szerkezeti átalakításának fő tényezője a megfelelő kínálat, amelyet a termelés tervszerű növelése biztosíthat. Az ármechanizmusnak ebben csak kiegészítő jelentősége lehet.

K. Secomski rámutat arra, hogy a fogyasztás szerkezetén belüli változások a gazdasági növekedés meghatározott dinamikája és intenzitása mellett mennek végbe. A fogyasztás általános növekedésén belül differenciálni kell a fogyasztás egyes elemeit és közelíteni az optimális fogyasztási szerkezethez. Tehát komplex társadalmi programra van szükség a fogyasztás növelése és szerkezeti átalakítása terén. Véleménye szerint nem egy, hanem két programra van szükség. Az első program távlati program, amely több ötéves terv időszakát ölelné fel, és azt az általános fogyasztási modellt körvonalazná, amelynek elérésére törekszünk. A másik program rövidebb időszakra — például öt évre — vonatkozna, a reális gazdasági lehetőségeket és a társadalmi preferenciákat venné figyelembe.

A távlati fogyasztási modellnek a legtágabb értelemben vett társadalompolitika fő ismérvein és céljain kell alapulnia. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az egyéni fogyasztást és a lakossági jövedelmet kell figyelembe vennie, hanem az oktatás, a szociális és kulturális szolgáltatások fejlesztési programját is. A távlati fogyasztási modell megvalósítása feltételezi a kellően hatásos és időszakonként is differenciált árpolitikát, valamint egy kidolgozott fejlesztési politikát, amely a termelés struktúrális változásait is tartalmazza.

Az átmeneti, középtávú részprogram

kidolgozása már sokkal több nehézségbe ütközik. Először is nagymértékben figyelembe kell vennie az egyén, az egyéni fogyasztó preferenciáit. Másodszor, nem tudjuk autonóm módon, a piactól függetlenül meghatározni a szükségleteket, ezek rangsorolását és kielégítésük mértékét. Ebből az következik, hogy a középtávú program kidolgozásakor messzemenően figyelembe kell venni a kiindulási bázis sokoldalú fejlesztési variánsainak reális lehetőségeit és ezek hatását a gazdaságosság alakulására.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

D. Libnař: A pénzügyi politika aktuális kérdései a csehszlovák népgazdaság egyensúlyának helyreállításában

(Finance a uver, Prága, 1970. 3. sz.)

A csehszlovák népgazdaság mai helyzete szükségessé teszi a restriktív pénzügyi politikát. Közismert, hogy az infláció elleni küzdelem csak akkor hatékony, ha a gazdasági és adminisztratív eszközöket komplex módon, következetesen alkalmazzák. Éppen ezért szükséges, hogy a pénzügyi megszorításokat az állami terv megfelelő célkitűzései és intézkedései, valamint az árak és a bérek szabályozása kísérje.

Jelenleg a lakosság betét és készpénz formájában kb. 77 milliárd koronával rendelkezik, adóssága alig 7,4 milliárdot tesz ki. Az állami eszközök (pénztartalékok) majdnem teljesen kimerültek, az egyéb költségvetési eszközök (például a forgóalapok lefölözéséből nyert összegek) már előre le vannak kötve. Az önfinanszírozó szféra (gazdasági szervezetek és szövetkezetek), bár általában nagyon el van adósodva (kb. 200 milliárd koronával), mégis több mint 33 milliárd koronával rendelkezik. A külkereskedelemben a viszonylag magas aktívum mellett strukturális (viszonylati) egyensúlyhiány áll fenn.

Nagy hiba lenne feltételezni, hogy a lefékezett infláció nem veszélyes. Ellenkezőleg, a lefékezett infláció egyszerűen olyan légkört teremt, amelyben a szállító fölényben van az átvevővel szemben, bizonyos termékek eltűnnek a piacról, némely beruházások meg sem valósíthatók, a fogyasztás deformálódik, illetve szükségszerűen elhalasztódik, a gazdasági megfontolások és döntések elvesztik ésszerűségüket. Az ilyen helyzetből nemcsak gazdasági, hanem politikai és erkölcsi veszteségek is származnak.

Ha nincsenek tartalékok, bármelyik kitűzött feladat nem teljesítése, be nem vált téves feltételezés új veszélyt jelent, fokozza a feszültséget. Nincs értelme munkafegyelemről beszélni akkor, amikor sok üzemben anyaghiány miatt áll a termelés. Nem lehet szó gazdaságos felhasználásról, amikor a választék szűk, a hiánycikkek listája hosszú. Ilyen körülmények között az egyensúly visszaállításához nem elegendő csak az árakat befagyasztani, hanem addig, amíg nem lehet a forrásokat növelni, a keresletet is korlátozni kell. Emellett a vállalatok és a lakosság szabad rendelkezésű pénzjövedelmeit olyan mértékben kell korlátozni, hogy az anyagi termelés gyorsabban növekedjék, mint a jövedelmek.

A restrikciós pénzügyi politikának egyik fő feladata a vállalatok jövedelmének szabályozása. Mai körülmények között célszerűnek látszik elérni azt, hogy a beruházások aránya a nemzeti jövedelemben ne növekedjen. Ebből következik, hogy a vállalati beruházásoknak lassabban kell növekedniük, mint a nemzeti jövedelemnek. Az ár, az adó, az állami dotáció és a hitelezés területén ennek megfelelő intézkedéseket hoznak.

Mivel némely vállalatok több, mások pedig kevesebb pénzzel rendelkeznek, mint amennyi a tervezett fejlesztéshez szükséges, stabil árak mellett a beruházási volument nem lehet a jelenleg érvényes pénzügyi eszközökkel szabályozni, még kevésbé a beruházási célokra szánt eszközök legcélszerűbb felhasználását elérni. Abban az esetben, ha az állam a vállalati nyereség felhasználását limitálná (beruházási alap, munkabéralap stb.), dönteni kellene a limiten felüli eszközök további sorsáról. Ezzel egyidejűleg viszont felvetődnek a vállalati anyagi érdekeltség korlátozásának következményei.

A vállalatokkal szemben alkalmazott restriktív pénzügyi politikának nem szabad a kezdeményezést elfojtania, nem vezethet stagnáláshoz és nem korlátozhatja a hazai vállalatok versenyképességét. Ez azt jelenti, hogy a beruházások hatékonysága ne legyen alacsonyabb, mint a külföldi cégeké. A beruházási ráta nagyobb lenne azokban a vállalatokban, amelyek exportérzékenysége magasabb. Itt tehát felvetődik az a kérdés, hogy milyen termékek gyártására célszerű pénzt, beruházási java-

kat és szellemi kapacitásokat koncentrálni. Ennek az ismételten napirendre tűzött problémának megoldását különösen nehezíti az inflációs helyzet. A mai feszült piaci körülmények mellett minden meglevő termelésre szükség van. A termékek nemcsak hogy vevőt találnak, hanem elégtelenek az állandóan növekvő kereslet kielégítésére. Ezért valamely termék gyártásának korlátozása vagy megszüntetése helytelen intézkedésnek tűnne. A gyártmányválaszték szűkítése tehát szükségszerűen a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésével van összekötve. Enélkül a gyártmányválaszték szűkítésével általában nem is érdemes foglalkozni.

Mivel az árak torzító hatását ki kell küszöbölni és a vállalati szempontokon kívül figyelembe kell venni magasabb szempontokat is, a szerző véleménye szerint a jövő termelési programjának meghatározásában a központnak szervező és koordináló szerepet kell betöltenie. A pénzügyi politikának pedig ezt a termelési programot a pénzügyi hatékonyság szempontjából kell vizsgálnia és segítenie.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

P. W. Gavian: Vállalati stratégia Kelet-Európában

(The American Review of East West Trade, New York, 1969. 12. sz.)

Az elmúlt 20 évben Kelet-Európa gazdasága gyorsabban fejlődött, mint a világ többi országának gazdasága. 1985-re a szocialista országok bruttó nemzeti terméke a becslések szerint eléri a Közös Piac és a kívül álló 7 nyugat-európai ország együttes bruttó nemzeti termékének nagyságát.

Éppen emiatt rendkívül fontos ezeknek az országoknak a fejlődésére figyelni. Az amerikai üzleti élet csak mostanában kezd érdeklődni a kelet-európai piacok iránt, mivel eddig a kapcsolatok kiépítését a viszonylag kezdetleges kelet—nyugati kapcsolatok meglehetősen akadályozták.

A Kelet-Európában először megjelenő amerikai vállalatokra elsősorban az a jellemző, hogy valamennyi nemzetközileg ismert nagy világvállalat, „nemzetek felett álló" társaság, konszern. Ezeknek a nagyvállalatoknak sok országban van üzemük, és ezek valamennyien a világ értékesítési lehetőségeinek maximális kiaknázására törekszenek, tehát nemcsak egy ország helyi piacán adnak el. A sikert nem az egyes üzemek eredménye jelenti, hanem a társaság egészének profitja. Ennek megfelelően az erőforrásokat a stratégiai elveknek megfelelően osztják el, ott fejlesztenek, ahol a legnagyobb értékesítési lehetőségek, a legkedvezőbb termelési feltételek vannak — és emellett igyekeznek megőrizni a koncentráció előnyeit. Egy-egy új országban létesített gyár lehetővé teszi számukra, hogy ne csak az ott gyártott termékek találjanak piacot, hanem a vállalat más termékei is, tehát növelik az ország importját.

Az amerikai vállalatok — a szerző megítélése szerint — kedvező helyzetben vannak például a nyugat-európai vállalatokhoz képest, mivel eddig minden esetben maximális mértékben adaptálták az illető ország vezetési módszereit, alkalmazkodtak az ország adottságaihoz, törvényeihez, szokásaihoz. Az amerikai vállalatoknak ezek a tulajdonságai tették lehetővé, hogy sikereket érjenek el a világ különböző országaiban. A kelet-európai piacok növekvő fontossága most szükségessé teszi, hogy az ezekben az országokban alkalmazandó vállalati stratégiát kialakítsák. A legfontosabb elv a szerző szerint a kelet-európai országok irányítási rendszeréből következik, ez pedig az, hogy a kapcsolatok csak a kölcsönös előnyök alapján jöhetnek létre.

Gavian szerint Kelet-Európa országaiban az amerikai vállalatok számára reális lehetőségek vannak, amelyek az iparosítási törekvésekből adódnak. Már eddig is több vállalkozás jött létre ezen országok és nyugat-európai vállalatok között. A leggyakoribb forma a közös vállalkozás, amikor mindkét ország erőforrásait — tehát tőkéjét és munkaerőforrásait — hasznosítják és nemcsak a kelet-európai, hanem a nyugat-európai piacon is értékesítik a termékeket. Az együttműködés gyakran licenciavásárlás vagy értékesítési szerződés formájában jön létre. Ilyen együttműködés van például Lengyelország és a British Leyland Motors Company között Diesel-motorok gyártásában, a bolgárok és olaszok között a gépgyártásban. Ezek azonban mondhatni még csak az együttműködés kezdeti lépései, és a jövőben a gazdasági kapcsolatok sokkal szorosabbak lesznek.

A termelési és értékesítési együttműködés a kelet-európai és a nyugati vállalatnak is sokkal előnyösebb, mint ha

csak gyártási jogot vagy komplett gyárat adnának el a kelet-európai országoknak. Különösen akkor, ha lehetőség nyílik a munkaerőforrások hasznosítására, míg a kelet-európai országoknak a közös vállalat lehetőséget ad a nyugati piacokon való valutaszerzésre.

Az amerikai vállalatok eddig nemigen foglalkoztak a Varsói Szerződés országaival, pedig ezeknek az országoknak várható gazdasági fejlődése azt mutatja, hogy az egyik legnagyobb potenciális piac éppen ezekben az országokban alakul ki.

Sok nyugati üzletember számolt már be arról, hogy Kelet-Európában a politikai különbségek ellenére nagy hajlandóság van az együttműködésre, elsősorban a termelési együttműködésre, közös vállalatok létesítésére. Az együttműködés típusai nagyon széles skálán mozoghatnak, ezt a tárgyalási kedv és a kölcsönös érdekek határolják be. A feltételek azért is kedvezőek, mivel a kelet-európai országokban szívesen fogadják az újításokat és tisztelik az amerikaiak üzleti tehetségét.

A jövőben a nagy amerikai világvál-

Várható gazdasági fejlettség 1985-ben

Ország	A lakosság száma	Bruttó nemzeti termék (milliárd dollár)	1 lakosra jutó bruttó nemzeti termék (dollár)
Bulgária	9,5	14	1470
Csehszlovákia	16,0	42	2600
Kelet-Németország	18,5	49	2600
Magyarország	11,0	24	2150
Lengyelország	38,0	55	1400
Románia	21,5	30	1400
Összesen:	*114,5*	*214*	*1870*
Szovjetunió	278,0	750	2600

A lakosság száma és a várható nemzeti jövedelem alapján arra lehet következtetni, hogy a technológia legnagyobb felhasználója és fogyasztója a Szovjetunió, Kelet-Németország és Csehszlovákia lesz. Némely termékek gyártásának Romániába, illetve Bulgáriába való telepítése előnyös lehet azért, mivel lehetőség nyílik így szomszédos országok piacának kihasználására, ha ebben a két országban a helyi igények nem is olyan nagyok. Legnagyobb piacával a Szovjetunió, amellyel nagyságban csak az Egyesült Államok versenyez, nyújtja kétségtelenül a legnagyobb lehetőségeket.

lalatoknak érdekük fűződik ahhoz is, hogy közvetlenül részt vegyenek a kelet-európai országok egymás közötti kereskedelmében. Ezekben az országokban hiányzik még a fogyasztásra orientált gazdálkodás, mivel eddig túlnyomórészt a hiánygazdálkodás volt a jellemző. Ismeretlenek még a Nyugaton elterjedt értékesítési formák. Az együttműködésre nemcsak az iparban van lehetőség, hanem a szolgáltató hálózat kiépítésében is. Ezt tanúsítják a mostanában kötött megállapodások szállodák építésére.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

M. E. Kreinin: Újabb tapasztalati megfigyelések a komparatív költségek elméletéhez

(Economia Internazionale, Genova, 1969. november)

A szerző bevezetésként utal arra, hogy a komparatív költségek Ricardo-féle elméletének igazolására G. D. A. MacDougall a gyakorlatban vizsgálta a harmadik országok piacára irányuló 1937. és 1950. évi angol és amerikai exportot. Több iparágra kiterjedő megfigyeléseket tartalmazó tanulmányai azt mutatják, hogy egy adott időpontban a vizsgált országok adott iparágai között a munkatermelékenység pozitív, míg a termelési költségek negatív korrelációban vannak a megfelelő iparág termelésének exporthányadával. Felvetődik a kérdés, hogy a vizsgálati eredmények tapasztalati szabályszerűségek vagy csupán véletlen eredmények, melyek az angol—amerikai kapcsolatok speciális körülményeinek köszönhetők. Ezért a szerző ugyanezzel a vizsgálati módszerrel más országpárokat hasonlít össze a ricardói elmélet érvényességének tapasztalati ellenőrzése céljából.

Az első két vizsgált ország Kanada és Ausztrália. A két gazdaság a történelmi fejlődés következtében hasonló gazdasági struktúrával rendelkezik. A két ország azonos piacokra szállít Nyugat-Európában és a sterlingövezetben. Az 1951. évi kereskedelmüket vizsgálva, szembetűnik, hogy 9 iparágban a 22 közül az export olyan piacokra irányul, amelyekre a másik ország is exportál. Mivel a két ország között kereskedelem a vizsgált 1950/51. évben gyakorlatilag nem volt, az egész export harmadik piacokra irányult.

Az alkalmazottankénti átlagjövedelem a kanadai gyáriparban 1950-ben kétszerese volt az ausztráliainak. MacDougall eredményei alapján az várható, hogy a kanadai export volumene felülmúlja Ausztráliáét azokban az iparágakban, ahol a termelékenységi index 200 százalék fölött van, és kevesebb, ahol a termelékenységi index 200 százalék alatt van. De a vizsgált 20 iparág közül 12 a várt eredményektől eltérően viselkedik.

Mivel a vizsgált iparágak bérezési struktúrája országonként eltérő lehet, a szerző kihagyta az átlagbérarány viszonyszámát és a relatív termelékenységet relatív munkaköltségekkel helyettesítette (az utóbbi változót megkapjuk, ha a termelékenységi viszonyszámot osztjuk a munkabérarány viszonyszámával). Ricardo elmélete és MacDougall számításai alapján azt várhatnánk, hogy a relatív exportvolumen negatív korrelációban lesz a relatív munkaköltséggel, azaz hogy az exportrátának meg kell haladnia az egységet, valahányszor a munkaköltségráta az egység alatt marad és viszont. A számítások azonban nem mutatják ezt az összefüggést.

Negatív eredményt kapunk akkor is, ha Kanada és Nagy-Britannia között végzünk összehasonlítást. Tizenhárom iparág vizsgálata alapján világossá válik, hogy az exporthányadnak gyakorlatilag nincs kapcsolata a költség- és árténye zőkkel.

Az Egyesült Államok és Kanada külkereskedelmének összehasonlítása a ricardói elmélet számára kedvezőbb eredményeket ad, mint az eddigi összehasonlítások, mivel Kanada külkereskedelmének zöme az Egyesült Államokkal bonyolódik le. Ezáltal megközelítjük a Ricardo-féle modellt: szigorúan csak két ország egymás közötti kereskedelmét vizsgáljuk.

J. M. Young 1947-ben az egy főre jutó termelés arányait vizsgálta a két ország iparágaiban. Ez a számítás a szóban forgó iparágak exporthányadaival együtt a MacDougall-féle összehasonlítást az esetek 75 százalékában jól alátámasztja mind a munkatermelékenység, mind a bérköltség változóinak vonatkozásában. Tehát ezek az eredmények jobban igazolják Ricardo elméletét is, mint az előzőek.

A szerző az eddigi számítások mellett megvizsgálta egy-egy iparág munkatermelékenysége és exporthányada időbeli alakulásának összefüggéseit is. 25 iparágat vizsgálva az 1958—1965 közötti időszakban, elképzelése az volt, hogy pozitív összefüggés állapítható meg az Egyesült Államok és Nagy-Britannia iparágainak munkatermelékenységi rátája, valamint exporthányada között. Az eredmények azonban azt mutatják, hogy csupán 6 iparágban állapítható meg pozitív összefüggés, míg a többi negatívan vagy közömbösen viselkedett. Pozitív összefüggés a homogén jellegű termékeknél (például bőr, üveg, cellulóz) volt szembetűnő. Ezt mutatja az 1. sz. táblázat.

A vizsgálatokat az európai autógyártásra kiterjesztve, a szerző feltételezése az volt, hogy a termelékenységben végbemenő változások kapcsolatban lehet-

1. sz. táblázat

Összefüggés az Egyesült Államok és Nagy-Britannia iparágainak munkatermelékenysége és exporthányada között

Negatív kapcsolat	Közömbös	Pozitív kapcsolat
Fémfeldolgozó gépek	Fonóipar	Evőeszköz
Fa és parafa	Repülőgép	Cipő
Zománcedény	Építőipari felsz.	Cellulóz és papír
Bútor	Irodagépek	Üveg
Szövőgép	Alapvető ipari kemikáliák	Bőr
Kerámia	Acélcső	Elektromos gépek
Gépkocsi	Óra	
Gumi	Hajó	
	Szövőipar	
	Vas és acél	
	Mezőgazdasági gépek	

A szerző szerint ezek a vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a munkatermelékenység változása nem vezet az exportteljesítmény változásához, tehát nem a munkatermelékenység a legfontosabb összetevője az árak alakulásának. A differenciált termékek esetében (s ide tartozik a legtöbb ipari termék) sokkal inkább az iránt megnyilvánuló kereslet határozza meg a nemzetközi kereskedelem alakulását. A komparatív költségek elméletét elsősorban az egyöntetű termékek kereskedelmére lehet alkalmazni. A differenciált áruk esetében csak bizonyos határokat jelöl ki, s ezeken belül a kereskedelem áruösszetétele a kereslet alakulásától függ. Ezek a határok azonban nagyon szélesek. Csak így magyarázható, hogy a vásárlók igénye folytán például a Volkswagen- és a Renault-kocsik kölcsönös importja nagymértékben nőtt az NSZK és Franciaország között. Hasonlóképpen a nemzetközi beruházásoknál sem a költségmegfontolások dominálnak, hanem a

2. sz. táblázat

A munkatermelékenység változásának hatása az exportpiaci részesedés arányára

(százalék)

Gépkocsigyártó országok (arányok)	Exportpiac	Termelékenység	Export	Termelékenység	Export
		1955—1960		1960—1965	
Franciaország /NSZK.....	OECD	—2	+109	—5	—33
Franciaország/ ..... Olaszország	OECD	—14	+50	—20	—29
NSZK /Olaszország.....	OECD	—12	—28	—17	+6
Franciaország/ Anglia	USA	+17	+305	+5	—43
Olaszország /Anglia.....	USA	+35	+50	+32	+30
NSZK/ Anglia	USA	+20	+12	+11	+100

nek az export változásával, mivel a gépkocsit is homogén ipari terméknek lehet tekinteni. De a vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy ez a feltételezése sem igazolódott. Ezt a 2. sz. táblázat is bemutatja.

kereslet mértéke egy-egy adott piacon. A nemzetközi kereskedelem elméletének is ebben az irányban kell továbbhaladnia.

(Ism.: *Tóthfalusi András*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Biró József: A magyar külkereskedelmi politika (A külkereskedelem fejlődése és szerepe a népgazdaságban)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó és a Kossuth Könyvkiadó közös kiadása, 1970. 292 l.

A külkereskedelemmel összefüggő gazdálkodási és gazdaságpolitikai kérdések a magyar közgazdasági közvélemény és a szakemberek körében élénk érdeklődésre tarthatnak számot. Biró József könyvének fő célja, hogy összefoglaló képet adjon a magyar külkereskedelem felszabadulás utáni 25 évéről.

A megelőző évtizedekben is számos külkereskedelmi tárgyú közgazdasági elméleti és gyakorlati célokat szolgáló írásmű látott napvilágot, mégis ez a könyv az első ilyen jellegű, összefoglaló, közgazdasági értékeléseket tartalmazó mű.

Biró József nem a külkereskedelmi tevékenység belső összefüggéseit elemzi, hanem a termelés és a külső piaci forgalom kölcsönhatásait, a gazdasági növekedés problémáit és a gazdasági növekedés meggyorsításának lehetőségeit. E fő céljának megfelelően osztja szakaszokra a magyar külkereskedelem legutóbbi néhány évtizedét. A történeti bemutatás aligha lenne teljes, ha röviden nem utalna a szerző a két világháború közötti időszakra és a második világháború alatti torz külkereskedelmi fejlődésre. A rövid visszapillantás még csak kiemeli a szocializmus építése során megtett út nagyszerűségét és történelmi jelentőségét. Évszázados elnyomatás és kiszolgáltatottság után korunkban van először lehetőség arra, hogy a külkereskedelmet a magyar gazdasági növekedés szolgálatába állítsuk. Biró József könyvének történelmi áttekintést nyújtó fejezetében azt írja le, hogy a gazdasági szuverenitás talaján, a szocializmus termelési viszonyaira támaszkodva hogyan sáfárkodtunk, hogyan erősítettük a szocializmus anyagi alapjait.

A külkereskedelmi politika alapjainak kifejtése önmagában is jelentős teljesítmény, a könyv értékét azonban elsősorban az növeli meg, hogy a szerző sokrétűen mutatja be, milyen gazdaságpolitikai érdekek és gazdaságpolitikai elképzelések vezettek mai külkereskedelmi politikánk kialakításához. Külkereskedelmi politikánk fő iránya gazdasági és társadalmi érdekeink érvényesítése, a sokirányú és rentábilis külgazdasági kapcsolatok további erősítése.

A külkereskedelemnek a gazdasági növekedésre sokirányú hatása van, és megfordítva: a gazdasági növekedésben tapasztalható rendellenességek visszatükröződnek a külgazdasági kapcsolatokban. Biró József számos érvet sorakoztat fel a külkereskedelmi hatások erőteljesebb érvényesítése mellett. Bizonyítja, hogy a külkereskedelem feladata a gazdasági növekedés hathatós alátámasztása, elítéli azt a gazdaságpolitikai gondolatot, amely a külkereskedelemnek a kiszolgáló szerepet szánta. A voluntarista felfogás a külkereskedelmet degradálta, a kiszolgáló szerepkörből nem engedte kimozdulni, ráadásul a külkereskedelmet népgazdasági veszteségek hordozójaként tüntette fel.

Gazdasági tévedések, hibás gazdaságpolitikai elképzelések közepette is érvényesült a külkereskedelem aktív hatása a gazdaságra — állapítja meg a szerző. Külkereskedelmi forgalmunk az 1950-es évek első felében is szakadatlanul növekedett, az áruszerkezet — főként az exportban — kedvező irányban fejlődött, a külkereskedelem közrejátszott a gazdasági, termelési szerkezet átalakulásában.

Biró József művében több helyütt visszatér a szocialista világrendszer nyújtotta lehetőségek és eredmények elemzésére. Megállapításainak tartalma, hogy a szocialista országokkal való együttműködés képezte és képezi a magyar külkereskedelem eredményes fejlesztésének fő bázisát. A külkereskedelmi tevékenység szervezésében néha kritikus helyzettel álltunk szemben — példák: az amerikai embargós politika bevezetése, az ellenforradalmi kísérlet gazdasági következmé-

nyei —, de a szocialista országok együttműködésének erősítése, a baráti segítségnyújtás mindenkor kivezető utat jelentett számunkra. Távlatokban is a szocialista országok integrációja biztosítja az erőteljes gazdasági növekedést. A szerző a történeti áttekintés kapcsán fejti ki a szocialista külkereskedelmi politika fő vonásait. Utal arra, hogy a külkereskedelmi politika a közgazdasági érdekek érvényesítésének rendszere, amely szorosan illeszkedik a gazdaságpolitikai koncepcióhoz. A gazdaságpolitikai koncepció hordozói a középlejáratú népgazdasági fejlesztési tervek voltak, ezért indokolt, hogy a szerző a népgazdasági tervek szerinti periódusokban elemzi külkereskedelempolitikai gyakorlatunkat.

Külön fejezet foglalkozik a külkereskedelmi mechanizmus reformjának kérdéseivel. A gazdasági mechanizmus reformjának fő vonásait tényszerűen ismerteti a szerző, és részletekbe menően elemzi a külkereskedelem irányítási rendszerében végrehajtott változásokat. Ebben a vonatkozásban alapgondolata, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás és a külkereskedelem olyan terület, ahol a központi állami irányításnak a reform körülményei között is fontos szerep jut. Erre azért van szükség, hogy egyrészt e tevékenység szorosan kapcsolódjék a népgazdaság tervszerűen irányított fejlődésének összfolyamatához, másrészt, hogy a külkereskedelmi forgalomban, az export és az import lebonyolításában messzemenően érvényesíthetővé váljanak az állam kereskedelempolitikai érdekei.

A külkereskedelem irányítási eszközeinek kialakítása és célszerű működtetésük fontos szerepet játszik a külkereskedelmi politika érvényesítésében. A külkereskedelmi politika hatásos lehet kifelé és eredményes lehet a termelési szférára való hatását illetően befelé. A külkereskedelmi politika általunk alkalmazott eszközei befolyásolják a velünk kapcsolatban levő országok magatartását, és ösztönzik vagy visszafogják a hazai gazdálkodó egységek tevékenységét. Olyan külkereskedelmi politika nem létezik, amely nem orientálja a gazdálkodó egységeket.

Biró József a hatékony külkereskedelmi politika érvényesítése mellett száll síkra, meggyőződésből vallja, hogy a külkereskedelmi politika eszközrendszerében elsőrendű szerepet a gazdasági eszközök töltenek be. Elkötelezettsége ellenére sem állítja azonban azt, hogy az adminisztratív eszközöknek nem juthat szerep a külkereskedelem irányításában. A gazdasági egyensúly népgazdasági érdek. Az érdekek érvényesítésének számos eszköze van, amelyeket árnyaltan és célszerűen kell felhasználni. A gazdasági mechanizmus reformját külkereskedelmi szempontból sem tartja végérvényesen befejezettnek. Több vonatkozásban utal arra, hogy a gazdasági irányítás jelenleg alkalmazott eszközei újabbakkal bővíthetők és gazdasági helyzetünktől, külkereskedelmi kapcsolatainktól függően az eszközök alkalmazásának hatékonysága is növelhető. A külkereskedelem irányítási eszközeinek a népgazdasági célok megvalósítását kell segíteniük. E célokat a népgazdasági tervek fogalmazzák meg, a szocializmusnak egyik legnagyobb vívmánya a tervszerű gazdálkodás. A tervszerűség további erősítése a célunk, a gazdasági eszközök széles körű felhasználásával pedig eredményesebbé kívánjuk tenni tervszerű tevékenységünket — állapítja meg a szerző.

A gazdasági mechanizmus reformjának velejárója a termelő- és a külkereskedelmi vállalatok kapcsolatának tartalmi átalakulása. A könyv e fejlődési folyamatot követve igényesen és elemzően mutatja be a külkereskedelmi monopólium lényegét és a szocialista gazdasági érdekeknek alárendelt voltát. Nagy jelentőségű alapgondolata e résznek, hogy a külkereskedelmi monopólium a termelővállalatok és a specializált külkereskedelmi vállalatok kapcsolatának szervezési alapelve, amely azonban nem zárja ki, hogy meghatározott körülmények között termelővállalatok közvetlenül is részt vegyenek a külkereskedelmi forgalom lebonyolításában. A szocialista gazdasági szervezésből következik, hogy az állam a gazdasági irányítás monopóliumát a külkereskedelem területén is oszthatatlan egységként kezeli, tehát a külkereskedelmi mechanizmus reformja után változatlanul állami központi irányítás érvényesül. A külkereskedelmi monopólium megszervezését illetően célszerűtlen lenne azonban csak az eddigi, speciális külkereskedelmi szervezetre építeni. Gazdasági érdekeink, a gazdasági növekedés meggyorsítása, a külkereskedelem hatékonyságának növelése mind azt követelik meg, hogy termelőüzemeink — amelyeknél a feltételek adottak — közvetlenül szervezzék a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunkat.

A külkereskedelmi monopólium szervezési elvként való felfogásából következik, hogy a népgazdasági mechanizmussal összhangban újra szabályozni kellett a specializált külkereskedelmi vállalatok és a külkereskedelmi tevékenységet köz-

vetlenül folytató termelővállalatok kapcsolatát is. Az újfajta kapcsolatok megszervezésénél a legfontosabb követelmény a külkereskedelem és a termelés érdekközösségének biztosítása volt.

A külkereskedelem irányítási rendszerének reformja a gazdasági eszközök széles körű és eredményes felhasználására támaszkodik. A szocialista árutermelés törvényszerűségei megengedik, a piaci mechanizmusok működtetése pedig azt igényli, hogy az állam a kereskedelempolitikai eszközöket a lehető legteljesebben használja fel, ösztönözve a termelőket a fogyasztás igényeihez való alkalmazkodásra, irányítva a gazdálkodó egységeket a népgazdasági tervek realizására, segítve a külkereskedelmi szervezetet a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyök kihasználásában.

A közgazdasági tartalmat hangsúlyozva csoportosítja a szerző a kereskedelempolitika eszközeit, majd rámutat, hogy a közvetett gazdasági eszközök alkalmazásának mértéke jórészt a nemzetközi munkamegosztáshoz való kapcsolódás intenzitásától függ. Ebben az összefüggésben állapítja meg: „Gazdasági eszközeink nem térnek el a nemzetközileg szokásos és a világgazdaság jelenlegi helyzetében széleskörűen elterjedt eszközöktől." (90. l.)

Közgazdászok számára rendkívül érdekes és gondolatokat ébresztő, ahogyan a szerző a politika és a gazdaság kölcsönhatását ábrázolja. A politika és a gazdaság viszonyában mindig osztálytartalom fejeződik ki. Biró József a politika és a gazdaság kölcsönhatását feltárva mutatja be Magyarország és a főbb országcsoportok (ezen belül kiemelt országok) külgazdasági kapcsolatainak tartalmát, s erre alapozva vázolja a követendő külkereskedelmi politikát.

Külön fejezetben foglalkozik a szocialista országok gazdasági közössége és Magyarország külgazdasági kapcsolataival. Rámutat azokra a gazdasági és politikai előnyökre, amelyeket a szocialista országok nemzetközi együttműködése jelent. Magyarország a szocialista országok közösségében találta meg gazdasági felemelkedésének feltételeit, hazánk fejlődése perspektívában is összekapcsolódik a szocialista országok közös érdekeivel. Éppen ezért nagy jelentőségű számunkra a szocialista gazdasági integráció mélyreható közgazdasági elemzése és továbbfejlesztése útjainak kimunkálása. A szerző azon az álláspontón van, hogy a szocialista gazdasági integráció a nemzetközi munkamegosztás tudományos alapokon nyugvó megszervezését, olyan nemzetközi munkamegosztás megalapozását jelenti, amely mentes mindenfajta elnyomástól, amelyben a külgazdasági kapcsolatok az egyes nemzetgazdaságok számára a gazdasági növekedés fontos tényezőjévé válnak. A szocialista országok különösen érdekeltek a nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztésében, mert többségükben az ún. nyílt gazdaság kategóriájába tartoznak.

Biró József számszerűen is elemzi Magyarország szocialista országokkal folytatott nemzetközi munkamegosztásának terjedelmét és a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását. Rámutat azokra a lehetőségekre, amelyek ma még nem teljesen kiaknázottak, további lehetséges és kölcsönösen előnyös megoldásokat keres.

A szocialista országokkal való szoros gazdasági együttműködés fenntartása mellett lehetségesnek és szükségszerűnek tartja a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem továbbfejlesztését. A szocialista Magyarország sohasem akadályozta és sohasem korlátozta a fejlett tőkésországokkal való munkamegosztás bővülését, ha az a kölcsönös előnyök biztosítása talaján, egymás gazdasági és politikai szuverenitásának tiszteletben tartása elvén nyugodott. Változatlanul valljuk és a magunk részéről a gyakorlatban érvényesítjük a legnagyobb kedvezmény elvét, amely a nemzetközi munkamegosztás alapvető elve.

A fejlődő országokkal folytatott külkereskedelemről írva a szerző kiemeli azokat a tényezőket, gazdaságpolitikai követelményeket, amelyek lehetőséget nyújtanak további gazdasági kapcsolatok szervezésére.

A fejlődő országok szerepe külkereskedelmünkben ma még viszonylag szerény, azonban nagyok a lehetőségek. A kölcsönös érdekek alapján ezek reális valósággá változtathatók. A szerző több helyütt érzékelteti a lehetséges megoldások módját. Ebben az értelemben a fejlődő országokat helyesen orientálja, megfelelő tájékoztatást nyújt külgazdasági politikánkról.

A könyv befejező része vázolja Magyarország szerepét a nemzetközi gazdasági szervezetekben. Ez a fejezet tömörsége ellenére is fontos, mert betekintést enged a kereskedelmi politika érvényesítésének nemzetközi terepére.

Biró József könyve a külgazdasággal foglalkozó szakemberek számára fontos gazdaságpolitikai elemzéseket tartalmaz. A mű hézagpótló jellege vitathatatlan. A fontos gazdaságpolitikai tartalmat a szerző világos gondolatvezetéssel és olvasmányos stílusban tárja az olvasó elé. Számít az igényes olvasó öntevékenységére is, gondolkoztat és a megoldások keresésére ösztönöz.

Szanyi Jenő

Dr. Varga György: Az amerikai business Vállalati stratégia és management

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 437 l.

A könyv 9 fejezetből és utószóból áll. Ezek közül — terjedelemben, jelentőségben egyaránt — a korporációval, a stratégiával és a tervezéssel foglalkozók a legjelentősebbek. A kockázatról, az érdekeltségről, a marketingről, a vezetésről stb. szóló fejezetek jól egészítik ki és több oldalról megvilágítják a „big business" lényegét, bonyolultságát.

Az első (és az utána következő három) fejezet bemutatja, hogy a „big business" nagyarányú vállalkozás eredménye. Átfogja a nyersanyaglelőhely és a készárupiac közti egész üzleti termelési spektrumot. A nagyarányú vállalkozást különböző vállalatok végzik, egymással szoros összhangban és érdekeltségben együttműködve. Az egész vállalkozást egy „fővállalkozó", a korporáció köti, szervezi és bonyolítja le. Ez utóbbi a „big business" mai korszerű vállalkozói szervezetének általános mozgásformája.

A korporáción belül a vezetés határozott, a vállalatok közötti együttműködés mégis rugalmas. Maximálisan összpontosítja a vállalatok erőforrásait, emellett azonban az elérhető legnagyobb decentralizációra, helyi önállóság biztosítására is törekszik. Nagy figyelmet fordítanak a társadalmi kapcsolatokra (public relations), az emberi kapcsolatokra (human relations), az érdekeltség, az ösztönzés fokozására. Ennek alárendelve dolgozzák ki a teljesítményértékelés, vállalatközi elszámolás különböző formáit. Figyelmet érdemelnek a vállalatok közötti fixáras elszámolások (ún. Du Pont-módszer), a periodikus költség (period costs) és a „felszívásos" költség (absorption costing) elszámolási módszerei, valamint a tőke arányában történő, részesedést kiegészítő (módosító) különböző részesedések a kockázat arányában stb. E tekintetben a korporáció fejlettebb a tröszt, a konszern stb. formációnál, ezért lett uralkodó társulási, együttműködési formává az Egyesült Államokban.

Bár a szerző nem tér ki fejezetenként a hazai viszonyokra (csak az utószóban befejezésként), úgy látszik, hogy a hazai vállalatok számára az együttműködés és a közös érdekeltség különböző formái (a gyárak közötti elszámolás, belső árrendszer stb.) és az egyes üzemeknél így elérhető sokszorta nagyobb hatékonyság lehet példamutató. Hiányérzetünk maradt viszont az amortizációról szóló rész (91—92. lap) olvasása után, mert keveset tudtunk meg a „big business"-nél minden bizonnyal nem elhanyagolható szerepet játszó avulási-felújítási politika különböző megfontolásairól.

Az V. fejezet a korporációk üzletpolitikáját, stratégiáját ismerteti nagyon érzékletesen. Mint a könyvből kitűnik, még az Egyesült Államokban sem vált általánossá, de gyorsan nő a felismerés, hogy a környezet dinamikus változása mellett „big business"-re nem lehet a „mát néző" üzletpolitikával, csupán „jó szimattal" szert tenni. Egyre nélkülözhetetlenebb, hogy a célokat hosszú távra jelöljék ki és ennek alárendelve állapítsák meg a tevékenységeket, mozgósítsák, ha kell, növeljék és korszerűsítsék az erőforrásokat.

A stratégiai célok helyes kijelölése attól függ, hogy milyen pontosan ismerik a saját képességeiket, valamint a külső környezetet, a várható és a tényleges változást. Aki nem ismeri — vagy nem jól ismeri — a környezetváltozást, a versenytársak ezzel kapcsolatban várható akcióit, az maga sem lehet képes helyes akciók (akciósorozatok) kidolgozására, felkészülésre és végrehajtásra.

A külső (környezeti) változások között egyre nagyobb szerep jut az állami beavatkozásnak, azoknak a céloknak, amelyeket a monopolkapitalista állam (a kormány, az érdekelt tőkéscsoport stb.) kíván gazdasági kényszerrel és pénzügyi ösztönzőkkel elérni. Amelyik korporáció vagy vállalat ehhez az „irányvonalhoz"

(„guidelines") nem alkalmazkodik időben és megfelelően, nagy hátrányba kerül a többivel szemben.

A külső és belső feltételek alapos ismeretében határozzák meg a korporáció helyzetét, tevékenységi körét, a vállalkozások irányát, célját. Ez a feladat áll a stratégia középpontjában. Ennek helyes kidolgozása a következő négy „kritikus szféra" állandó szemmeltartásától és helyes elemzésétől függ: a *növekedésétől,* amin nem elsősorban és kizárólag a vállalat, hanem a vállalkozás növekedését értik; a *rugalmasságétól,* amin legalábbis a technikai haladással és a keresletváltozással való lépéstartást, de még inkább a rugalmasság magasabb fokát értik: a fogyasztói piac stimulálását keresletteremtés végett és a „műszaki piac" stimulálását (293—310. l.) konkrét meghatározott célú technikai kutatások végett; a *stabilitásétól,* amin olyan védekező-kiegyenlítő rendszert értenek, amely a visszaesés és az egyensúlymegbomlás (antiequilibrium) eliminálására alkalmas; a *beruházások megtérülésétől,* amin a számunkra is ismert „kritikus" problémákat értenek.

Ha ezen „szférák" változása, helyzete a korporáció szempontjából kritikussá válik, akkor felülvizsgálják és újrafogalmazzák a korporáció szerepét, feladatait és átdolgozzák a stratégiát. Ennek módszere a „competitiv közelítési eljárás", ezen a változáshoz jobban alkalmazkodó erőátcsoportosítást értik.

Bizonyos illúzióktól való tartózkodás céljából a szerző hangsúlyozza, hogy a „big business", a korporáció és a korporáció ezen stratégiája sajátos amerikai „termék". Előfeltétele a termelőerők magas fejlettségi foka, a piaci telítettség és a kínálat túlsúlya. Ilyen körülmények között a tőkésvállalatnak keményen meg kell küzdeni azért, hogy kínálatával keresletet teremtsen magának. A kábeleket, vezetékeket gyártó korporáció stratégiai tevékenységének bemutatása érzékletes példa erre. Olvasása a magunkfajta olvasónak — aki a vállalkozói tevékenység küzdelmeitől a kelleténél talán jobban is elszokott, és aki a nyugodt termelőmunkához talán a kelleténél is jobban hozzászokott — félelmetesnek tűnik. De tagadhatatlan, hogy kedvet, erőt is mozgósít. Így — szerintünk — a hazai nagyvállalatoknak is hasznára válna, ha 10—15 éves látra szóló stratégiai célokat fogalmaznának meg, s ennek alárendelve dolgoznák ki fejlesztési, termelési, bérezési, beszerzési stb. elgondolásaikat. Kiváltképp pedig az lenne hasznos, ha a vállalatok mindezt belső szükségletükből fakadóan, nem pedig kívülről jövő utasításra tennék.

A VI. fejezet a korporációk tervezésével foglalkozik. A korporációk tervezőtevékenysége szintén nem nagy múltra, mindössze egy-két évtizedre tekint vissza. Mégis, már nem vitatott, hogy tervre szükség van, ma inkább az áll a viták középpontjában, hogy a tervet és a tervezést miként lehet a szabad vállalkozással helyesen egyeztetni. A tervezés indokai között szerepel a dinamikusan változó környezet, a gyorsuló technikai haladás, a tervezéshez szükséges eszközök tökéletesedése (mint növekvő lehetőség), nem utolsósorban a szocialista országok kedvező tervezési tapasztalata. Tervezésre késztet az állam növekvő beavatkozása is, mert a helyes alkalmazkodás, a „guidelines" sem képzelhető el terv nélkül.

A tervet két dimenzióban és kétféleképpen készítik. Idődimenzióban extrapolálják a jelent, illetőleg a múltat. Egy távoli célhoz pedig „dekomponálják", diszkontálják a feladatokat. A vezetési hierarchia dimenziójában pedig felülről lefelé bontva (top down) és alulról felfelé építkezve is (bottom up) készítenek tervet. A kettős kiindulási módszereket az egymást ellenőrzés céljából alkalmazzák. Az alulról és felülről induló tervmódszert például azért, hogy se a „lentiek" ne hivatkozhassanak a „fentiek" hibájára, sem pedig fordítva.

Terv készül mindenekelőtt a stratégiára. E tekintetben a terv a stratégia végső számszerű kifejezése. A stratégiai terv azonban 5 évnél nem hosszabb. Terv készül ezenkívül a különböző tevékenységekre, funkciókra. Ezen a téren a tervezés legfontosabb feladata a fejezetek közötti szigorú konzisztencia biztosítása.

Tervezik a fejlesztést, a diverzifikálást és a marketinget is. A fejlesztés azoknak a „hézagoknak" a kitöltését szolgálja, amelyek a vállalat „elhivatottsága", az ehhez igazodó stratégia és a tényleges lehetőségek, feltételek között fennállnak. Ilyen értelemben a fejlesztési terv a stratégiai céloknak alárendelt, kivitelező, taktikai szerepet tölti be. Más oldalról persze a fejlesztési terv fogalmazza meg mindazt, ami új. Ebben a minőségben tehát elsőrendű fontosságú és nem csupán műszaki jellegű. Tartalmazza mindazt, ami a változások okaival, mértékével és hatásával kapcsolatos.

A könyv tanúsága szerint a diverzifikáláson igen tág értelemben a vállalkozások szélesítését, újabb piacok megnyerését, újabb termékek gyártását, a tevékenységek szélesítését értik. Ezért a korporáció növekedése, biztonsága nagyban függ

a jól kidolgozott diverzifikációs politikától és az erre vonatkozó tervtől. A diverzifikálást viszont a marketing jelöli ki, a piac alapos ismeretében. A diverzifikáláshoz kétféle érdek fűződik. A fentieken kívül az is, hogy az új termék, az új tevékenységek nagy része adott fizikai-szellemi erőforrások jobb és változatos kihasználásával realizálódik. Tervezéskor megkülönböztetnek külső és belső diverzifikálást. A külső: egyesülések-társulások útján jön létre. A belső: a „saját" termelési tevékenység szélesítésével. A diverzifikálás nem mindig előnyös profitszempontból, de mindig növeli a biztonságot, a versenyképességet és a rugalmasságot.

A marketing a terv önálló konzisztens fejezete. A marketing a terv szempontjából termékekben, termékcsaládokban és a családok első, második, sokadik generációjában „gondolkodik". Minél nagyobb a generációkra vonatkozó előrejelzés és biztonság, annál nagyobb a tervmunka és a marketingtevékenység hatékonysága. A fejezetben sok érdekes és fontos részkérdéssel, módszerrel ismerkedhetünk meg (termékrangsor, régi és új termék, árpolitika, reklám stb.).

A magyar olvasónak sok minden ismert az amerikai vállalati korporációs tervezésből. Figyelmet érdemel azonban néhány számunkra újszerű dolog is. Például a marketing termékcsoportosítási szemlélete és módszere. Ez a szemlélet azért lehet előnyös a mi számunkra is, mert lehetőséget teremt a kereslet és a kínálat struktúrájának egyeztetésére, szinkronizálására. Termékcsaládok, generációk alapján a termelés is jobban tolerálható a kereslet irányában stb.

Nem ártana a termelés *ésszerű* diverzifikálása sem nálunk. Természetesen nem a „külső", a vegyes társulások útján, hanem a belső fejlesztés révén: amikor a hajógyár hajót termel, a cipőgyár pedig továbbra is cipőt, de a termékskála mégis diverzifikálódik (pl. a hulladékok, a szabad kapacitások felhasználásával), a termékek pedig kiegészülnek a hozzájuk tartozó szolgáltatásokkal (pl. az élelmiszeripar csomagolásra rendezkedik be, hogy az önkiszolgáló boltokban zavartalanabb és hatékonyabb lehessen az eladói munka stb.). Mindez természetesen még alaposabb vizsgálatot igényel. A fejlett vállalatok piacképessége, versenyképessége e tekintetben hasznos útmutatást adhat.

A szerző az utószóban foglalkozik az adaptáció problémáival. Hitelesek a magyarázatok, amelyek a „big business" és a hazai vállalkozás jellege és az amerikai, valamint a hazai viszonyok közötti különbségeket megvilágítják.

A nagy eltérések ellenére és természetesen alapos vizsgálatok mellett néhány gondolat figyelmet érdemelhet a hazai felhasználás szempontjából. Erre az egyes fejezetekkel kapcsolatban már utaltunk. Ez még itt kiegészítendő az utószó és a könyv befejező gondolatával: a hatékonyság problematikájával, amelyet mi is központi problémának tartunk. Ehhez azonban még hozzá kell tenni, hogy hazai viszonylatban a társadalmi munka és a vállalati munka hatékonyságának színvonala és ütemnövelése a legfontosabb feladat, mert nem aknázzuk ki eléggé viszonyaink és a reform adta lehetőségeket. Ezért nagyon fontos, hogy minden erre alkalmas módszert a hazai feltételekre adaptáljunk és felhasználjunk. Varga György könyve „feladta a leckét" a kutatóknak, a kísérletezőknek, de egyszersmind hasznos útmutatásokat is adott ehhez a munkához.

Kéri Tamás

Ihrig Károly: A termelőszövetkezetek tagsűrűségének gazdasági következményei

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 230 l.

A könyvkiadó érdekes vállalkozása Ihrig Károly vitaindító tanulmányának, a vele kapcsolatban elhangzott hozzászólásoknak és a szerző válaszának együttes közreadása. Így az olvasó egy gondolatokban gazdag, további vitára és kutatásokra ösztönző munkával ismerkedhet meg. A bevezető tanulmány is a tárgyalt fontos kérdéseknek inkább a fölvetését, mintsem teljes megoldását tartalmazza.

Ihrig Károly arra az időszerű problémára irányítja a figyelmet, hogy az egyes szövetkezetek, sőt a mezőgazdaság egésze is, nagyobb eredményeket produkálna, ha a szükségleteket meghaladó munkaerőtöbblet nélkül gazdálkodhatna, mivel egy „kritikus ponton" túl a felesleges munkaerő foglalkoztatása rontja a vállalat eredményességét.

A nagyobb tagsűrűség a „belterjességi mechanizmus" működése miatt válik előnytelenné. A szövetkezet ugyanis a tagok foglalkoztatása, illetve az egy munkaerőre jutó évi bruttó jövedelem maximumának eléréséért további munkát és eszközöket fektet be. Ezek a pótlólagos ráfordítások mind kevesebb terméktöbbletet eredményeznek, és ezzel csökkentik az összráfordítások átlagos eredményét, az egy-egy forint befektetésre jutó nyereséget; vagyis a szövetkezet a bruttó jövedelem évi maximumát a legnagyobb nettó jövedelemről való lemondás árán éri el. Az arányos tagsűrűségű szövetkezetek megtehetik azt, hogy a nettó jövedelem maximumára törekedjenek, és a további csökkenőnyereség-hozadékú pótlólagos ráfordítást elkerüljék. A földhiányos szövetkezetek azonban a területegységre jutó további belterjesítéssel elesnek a maximális nyereségtől a tagok foglalkoztatása, illetve jövedelemhez juttatása miatt. Ilyen módon a szövetkezetek mintegy két részre oszlanak: egy bruttó és egy nettó jövedelmi érdekeltségű szektorra.

A földhiányos szövetkezetek kedvezőtlen helyzetén nehéz változtatni, mivel a mezőgazdaságon belül a munkaerő immobil; a tagság nem mehet oda mezőgazdasági munkát végezni, ahol nagyobb szükség volna rá, vagyis ahol a lehető legkevesebb munkával a lehető legnagyobb jövedelmet érné el. A munkaerő immobilitása bizonyos fokig minden társadalmi rendszerben és országban jellemzi a mezőgazdaságot, nem helyes azonban adottságnak kezelni és negatív következményeitől eltekinteni.

A felesleges munkaerőnek melléküzemágakban való foglalkoztatása nem oldja meg maradéktalanul a problémákat. Jelenleg a specializáció előrehaladásával nemcsak a kevésbé előnyös termékek termelését, hanem a kis hatékonyságú műveletek elvégzését is sorra specializált vállalatokra bízzák. Amennyiben a szövetkezet mezőgazdasági tevékenységből nem képes eltartani tagjait, akkor nem beszélhetünk „jó" üzemről. A mezőgazdasági munkaerőfelesleg ipari foglalkoztatása inkább abban az esetben hatékony, ha külön önelszámolási egységekben történik.

Minden vállalkozásnál nélkülözhetetlen vezérelv és mutató ugyanis a nettó jövedelem, amely a felhasznált termelőerők együttes eredményét fejezi ki, és akkor a legkedvezőbb, ha ezeket a termelőerőket optimális arányban társították.

A háztáji gazdaság is enyhíti a szövetkezet foglalkoztatási terhét, de a tagok bruttó, valamint a szövetkezet nettó jövedelmi érdekeltsége mellett egy harmadik érdeket is érvényesülni enged. A tagok oly mértékben használhatják ki a közös gazdaságot háztáji termelésük céljaira, hogy végül látszólag a szövetkezet válik kisegítő üzemmé.

További statisztikai és ökonometriai módszerekkel vizsgálni kellene a „belterjességi mechanizmus" érvényességét a mezőgazdasági üzemekben, de különösen a nagy tagsűrűségű szövetkezetekben. Amennyiben a fenti összefüggések nagy körvonalakban kibontakoznak, akkor az egész szövetkezeti szektor alkalmasságának, illetve átalakításának kérdése kerülhetne előtérbe.

Feltűnő, hogy valamennyi hozzászóló más-más megközelítésből méltatta, illetve bírálta a tanulmányt. Ez abból adódhat, hogy Ihrig Károly a termelőszövetkezeti gazdálkodásnak éppen azzal a problémájával foglalkozik, amely a gyakorlati és a távlati gazdaságpolitika számára is rendkívül aktuális. Fejtegetései széles hatókörűek és vitára ösztönöznek — a tanulmány hatására mindenképpen elvárható, hogy új üzemtani elemzések születnek a termelési tényezők optimális arányának feltételeiről, és ebből következően újabb szempontok tárulnak fel megalapozottabb gazdaságpolitikai döntésekhez.

A hozzászólók elismerik a tanulmányban felvetett kérdések fontosságát és indokoltságát, de rámutatnak arra is, hogy Ihrig Károly eltúlozza a nagyobb tagsűrűségből adódó jelenlegi problémákat.

Csendes Béla a koncepció lényegének, a „belterjességi mechanizmusnak" az érvényességét kutatva arra a következtetésre jut, hogy a bruttó jövedelmi érdekeltség nem zárja ki a legnagyobb nyereségtömeg elérését. Gyakorlatilag ugyanis kevésbé lehet érdeke a szövetkezetnek a legnagyobb nyereségtömeg pontján túlmenően a ráfordításokat növelni, mivel nem folytathatja a nettó jövedelem visszaszorítását több éven keresztül annak objektiv meghatározottsága miatt. Emellett a mezőgazdasági árak viszonylag alacsony és a termelésieszköz-árak viszonylag magas színvonala tovább szűkíti a pótlólagos ráfordítások optimálisnak tekinthető határát. Így a bruttó jövedelmi cél általában nem vezethet az üzemi tiszta jövedelmet csökkentő, pótlólagos ráfordítási szintek kialakulásához. Tehát a „belterjességi mechanizmus" nem minden körülmények között és nem természeti törvény erejével érvényesül.

Gönczi Iván szerint valóban szükséges azt kutatni, hogy a gazdaságokban viszonylag optimális-e a termelőerők összetétele, és ily módon lehetővé teszi-e a vállalat és a népgazdaság szempontjából a legeredményesebb gazdálkodást. A sok földdel rendelkező szövetkezetekben a vállalati hatékonyság valóban kedvezőbb lehet a külterjes irányú gazdálkodás miatt. Viszont a termőföld nem kielégítő mértékű hasznosítása ellentmondásban van a népgazdasági érdekkel. A földhiányos szövetkezetekben éppen fordított a helyzet: a munkaerő-sűrűség növekedésével degresszív tendenciájú összjövedelem-emelkedés jár együtt, miközben az egy tagra jutó jövedelem állandóan csökken. Ha a nagy tagsűrűségű szövetkezetek jó földdel rendelkeznek, akkor az elért magasabb hozamok javíthatnak a helyzeten, de vannak példák a rosszabb földön végrehajtott belterjesítésre, sőt, a jó földeken folytatott külterjes gazdálkodásra is. A két előnytelen szélsőség felszámolására egyrészt a mezőgazdaságon belül munkaerő-átcsoportosításokat lehetne végrehajtani, másrészt meg kellene fontolni a ritka tagsűrűség megadóztatását is.

László János szerint a szövetkezetek anyagi érdekeltségének általános vonásai nem függnek a tagsűrűségtől. A szövetkezetek valamennyien adottságaik ésszerű felhasználásával a minél nagyobb évi bruttó jövedelem megszerzésére törekednek. A cél elérése akkor okoz gondot, ha az egységnyi területre számított átlagos jövedelem növekedése az egységnyi munkára jutó átlagos jövedelem csökkenésével jár együtt — vagy a munkaigényes termékek viszonylag kedvezőtlen ára, vagy a pótlólagos ráfordítások csökkenő hozama miatt. Ebben az esetben arról kell dönteni, hogy mekkora összjövedelem-növekedés ellensúlyozza az egységnyi munkára jutó jövedelem csökkenését. Bekövetkezhet olyan helyzet is, amikor a szövetkezetnek nem fűződik érdeke a tagok teljes foglalkoztatásához, mivel kevesebb teljesített munkanap mellett jövedelmezőbb termelési szerkezetet alakíthat ki; vagyis az egy főre számított évi bruttó jövedelem csak addig növelhető, amíg elfogadható ráfordításokkal jár együtt. A foglalkoztatottság növelését háttérbe szorítja a jövedelem növelésére való törekvés — hangsúlyozza *Jankó József* is. Vagyis a teljes foglalkoztatás nem törvényszerű a tsz-ekben, hanem a nagyobb személyi jövedelem elérésének eszköze.

Részben már az Ihrig tanulmány hatására *Faragó Tibor* és *ifj. Nagy Lóránd* 734 délnyugat-dunántúli termelőszövetkezet adatainak felhasználásával vizsgálja az eltérő munkaerő-ellátottság következményeit. A bemutatott táblázatok szerint a nagyobb munkaerő sűrűségű csoportok felé haladva növekszik az 1 kh-ra jutó halmozott termelési érték és a bruttó jövedelem. A szintén területegységre számított nettó jövedelem valamennyi csoportban negatív értékű, de a több munkaerővel rendelkező szövetkezetekben a létrehozott új érték kevésbé fedezi az élőmunkaköltségeket, mint az alacsonyabb tagsűrűségűekben. Az egy főre jutó munkajövedelem is az utóbbi tendenciának megfelelően alakul: vagyis minél nagyobb területet művelhet meg egy munkaerő, annál több lehet a jövedelme, s az egy munkaerő által teljesített munkanapok száma is több — jobban ki tudják használni a munkaerőt —, viszont az egy munkanapra jutó bruttó jövedelem már nem mutat ilyen határozott irányú tendenciát. Sőt, a további elemzések éppen arra utalnak, hogy az egy munkaerőre jutó terület nagyságától függetlenül alakul mind a jövedelmezőség, mind az állóeszközök hatékonysága, mind pedig a munka termelékenysége. A magasabb aranykoronájú földeken ugyan jobb a munkaerő-ellátottság, de a föld minősége és a termelési érték között csak gyenge korrelációs kapcsolat mutatható ki. A termelési érték — és a bruttó jövedelem — létrehozásában nagyobb szerepe van a több munkaerőnek, valamint a jobb álló- és forgóeszköz-ellátottságnak.

Vági Ferenc statisztikai adatokból szintén arra a következtetésre jut, hogy éppen a nagyobb tagsűrűségű szövetkezetek érnek el jobb eredményeket. Ezek a tsz-ek a magasabb hozamokkal ellensúlyozni tudják a nagyobb ráfordításokat, és így az egy munkanapra jutó jövedelmük nem feltétlenül kisebb, mint az alacsonyabb tagsűrűségű szövetkezetekben. Sőt, a táblázatokból az olvasható ki, hogy a munka értékesülése, valamint a munka termelékenysége kedvezőbb a magasabb tagsűrűségű szövetkezetekben. A földadóra vonatkozó adatokból az is megállapítható, hogy a föld minősége tagsűrűségi fokonként egyre jobb, és ezáltal a ráfordítások hatékonyabbak. Természetesen addig célszerű a munkabefektetéseket növelni, amíg a jövedelem alakulása szempontjából előnyös. Éppen ezért a nagy tagsűrűségű szövetkezetekben az egy tagra jutó teljesített munkanapok száma 10—15 százalékkal alacsonyabb az országos átlagnál. Így a tagok jövedelmi érdekeltsége és foglalkoztatáshoz való joga összeütközésbe kerülhet egymással, amit a munkaerő — főképpen a

családtagok — más tevékenységi körben való elhelyezkedése oldhat meg. A mezőgazdaságból való elvándorlást azonban nem szabad erőltetni, különösen akkor nem, amikor a népgazdaság más területein még nem érlelődtek meg a feltételek a felszabaduló munkaerő foglalkoztatására. A mezőgazdaságon belül jelenleg a melléküzemági tevékenységből adódó lehetőségeket kell jól kihasználni az átmeneti helyzet gondjainak enyhítésére.

Molnár István elöljáróban azt fejti ki, hogy a szövetkezetek tagsűrűsége, illetve munkaerő-ellátottsága bonyolult összefüggéseket mutat, így nem elég csak az egy tagra jutó földterület nagyságával jellemezni. Helyesebb a szövetkezeteket a területegységre jutó tényleges munkanap-ráfordítás figyelembevételével csoportosítani. Ilyen csoportosítás szerint a tsz-ek többsége a 8—10 kh-as tagsűrűségi kategóriába tartozik. Bár a nagy tagsűrűségű szövetkezetek aránya kisebb, mint Ihrig Károly gondolja, mégis a mezőgazdaság egészében jóval több a területhez viszonyított munkaerő, mint a fejlett tőkésországokban. Ez a megállapítás állami gazdaságokra is vonatkozik.

A meglevő földhiányos szövetkezetek nincsenek egyértelműen hátrányosabb helyzetben a többieknél. (Nem lehet véletlen például az, hogy kisebb állami támogatásban és hitelelengedésben részesülnek.) Az egy munkanapra jutó bruttó jövedelem ugyan kedvezőtlenebb a nagyobb tagsűrűségű szövetkezetekben, viszont az anyagi érdekeltséget kifejező összes munkajövedelem nagysága előnyösebben alakul — a felhalmozási és az adóbefizetési hányad kisebb aránya és a munkanapok nagyobb száma miatt. Továbbá az egy munkanapra számított viszonylag alacsonyabb halmozatlan termelési érték a földhiányos szövetkezetekben a munkaigényesebb, és így kevésbé termelékenynek mutatkozó termelési szerkezetre vezethető vissza. Jelenleg a jövedelem növelésére járhatóbb útnak kínálkozik az élő munka nagyobb arányú felhasználása, mint a gépesítés. Más körülmények között a gazdasági önállóság fokozódása is kétségtelenül megóvja a szövetkezeteket az optimumot meghaladó befektetésektől.

A szükségesnél több mezőgazdasági munkaerő foglalkoztatásából adódó problémák elsősorban a nagyobb tagsűrűségű szövetkezetekben jelentkeznek, de egy későbbi időszakban a jelenleg optimálisnak tekintett tsz-ekben kell fellépniük — hangsúlyozza *Laczó Ferenc* és *Szabó Gábor*. Így Ihrig Károly élő problémára irányítja a figyelmet tanulmányában.

A két szélsőséges helyzetben levő csoport közül a földbőséggel rendelkező szövetkezetek nehézségeiről a bevezető tanulmányban nem olvashatunk. Pedig ezeknek a tsz-eknek az optimális gépesítési szint elérésére rendkívül korlátozottak a felhalmozási lehetőségeik. Nem valószínű, hogy itt kisebb gondot jelentene a termelőerők optimális arányának megteremtése mind a tsz-vezetőség, mind a népgazdaság számára. A másik szélsőséges csoportban viszont nem létezik teljes foglalkoztatási kényszer, pedig ennek feltételezésével választja külön Ihrig Károly a bruttó, illetve a nettó jövedelem optimumát.

Végezetül még arra szükséges utalni, hogy a nettó jövedelem primátusát tükrözi Ihrig professzor gondolatmenete, pedig ez az elv ma már a tőkésországokban sem valósulhat meg maradéktalanul. Kétségtelen ugyan, hogy egy tőkés vállalkozónak nem lehet más törekvése, mint a profitját növelni; de a tőkésállamnak kell vállalnia azt a feladatot, hogy egyebek között a fizetőképes kereslet bővítésére irányuló gazdaságpolitikát folytasson. Tennie kell ezt éppen azért, mivel a személyi jövedelmek beszűkülése hosszabb vagy rövidebb idő után akadályozza a profit emelkedését.

A szocialista társadalomban nincs a nettó jövedelem mindenáron való növelésében érdekelt osztály, így az államnak kell hatásosan intézkednie a felhalmozás kívánatos méretéről. Az állam határozottságát fokozza ebben az irányban az a tény, hogy a fejlettség jelenlegi szakaszában a társadalmi termelés egészében inkább a termelési kapacitás bővítése a szűk keresztmetszet, mint a fogyasztás elégtelensége. Nagyobb tőkeerő és technikai fejlettség esetén tágabb lehetőségei kínálkoznak majd az államnak arra, hogy megfelelő gazdaságpolitikával közvetlenül a bruttó jövedelem, és ezáltal a nemzeti jövedelem gyorsabb emelkedését segítse elő. Nem kétséges, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem nagysága kifejezi az ország gazdasági fejlettségét és a többletterméket e célért kell fokozni.

A fejlettség jelenlegi szakaszában a beruházási források szűkössége miatt az állam nehezen mondhat le a nagyobb tiszta jövedelem elérésére való ösztönzésről

az iparvállalatok esetében. Sőt a mezőgazdaságban keletkező többlettermék egy részét is koncentrálni tudja az árdiszparitás, adók és egyéb módszerek segítségével. Így a jelenlegi össztársadalmi fejlődés érdekének csorbítatlansága mellett érvényesül a közvetlen bruttó jövedelmi érdekeltség a szövetkezetekben, ahol a csoporttulajdon jellegzetességei amúgy is szükségessé teszik az alkalmazását.

Forgács Katalin

Bernard Mandeville: A méhek meséje, avagy magánvétkek — közhaszon

Magyar Helikon, 1969. 277 l.

A XVIII. század Angliájában a „dicsőséges forradalmat" követő korszakban a tőkés termelési viszonyok kibontakozását még gátló akadályok lassan megszűnnek, s az eredeti tőkefelhalmozás teljes intenzitással folyik. A kor jellemzője: az angol kereskedelem világuralmi pozíciója teremti meg az ipari termelés élenjáró színvonalát. Az angol ipart magas protekcionista vámok védik, a külkereskedelem számára termelő manufaktúrák állami támogatásban részesülnek. Az állam éberen őrködik a kereskedelmi mérleg egyenlegének aktivitása felett. A gazdaságpolitika jellemzője a fejlett merkantilizmus, a monetár rendszerek kincshalmozása már nem felel meg a kialakuló tőkés viszonyok követelményeinek.

A tőkés termelés és ezáltal a gazdasági viszonyok társadalmi méretű kibontakozása a közgazdaságtan, a politikai gazdaságtan megjelenésével, fejlődésével jár együtt. A tőkés termelést csíráiban megfigyelő gondolkodók az új viszonyok jellemző vonásait különösen a morál területén igyekeznek fogalmilag megragadni. Az új tudomány első művelői filozófusok, orvosok, közöttük Petty, Quesnay és maga Bernard Mandeville, a holland származású orvos, de ízig-vérig angol polgár. Marx találóan „becsületes ember" és „világos fő" jelzőkkel illette. Művében keverednek a fejlődés pontosan megfigyelt és értékelt tünetei a csupán sejtett tendenciáik jegyeivel. Műveit esszéisztikus, aforisztikus jelleg, elegáns szellemesség — s ami elválasztja minden filiszterlelkű apologétától — őszinte pátosz jellemzi.

Mandeville a kor Angliájának viszonyait vizsgálva elveti a monetár rendszerű meggazdagodás elképzeléseit, kitűnően ábrázolja az arany és az ezüst beáramlásának a termelőerők fejlődését visszafogó hatását Spanyolország és Portugália példáján. Az iparosodó, kereskedő Anglia érdekeit kifejezve, a külkereskedelem szükségességét, hasznosságát hangsúlyozza, a korabeli Hollandia gazdagságát is az aktív külkereskedelmi forgalomból származtatja. Bár elképzeléseinek középpontjában a külkereskedelem újraelosztó folyamatai állnak, de tovább lép Thomas Mun kereskedelemcentrizmusánál, kijelenti: „Minél nagyobb a mesterségek és iparágak száma, annál munkaigényesebbek és annál több ágazatra oszlanak, annál számosabb tagja élhet meg egy társadalomnak anélkül, hogy egymás útjában lenne, s annál könnyebben lesz a nép gazdag, hatalmas és virágzó". (237. l.) Gazdaságfelfogása még erősen természet-kötöttségű. Az éghajlat, a talajviszonyok a termelés alapvető tényezői, s a megtermelt termékek elosztásának mértékét a népesség száma és az adózás viszonyai szabják meg. Közgazdasági gondolatvilágában még a jövedelem újraelosztási formái dominálnak, a nemzet belső termeléséből keletkező többlettermék lehetőségei nála még csak homályosan körvonalazódnak.

Az ipar, a tőkés viszonyok kibontakozásával egy új, hatalmas tömeg jelenik meg a történelem színpadán, a bérmunkások. Mandeville látja a tőkeviszonyban rejlő gazdasági kényszert: a nincstelen dolgozók szükségleteik kielégítését csak munkaerejük eladásával érhetik el. Felbukkan nála a bérek — a létfenntartási cikkek — és a forgalomban levő pénz mennyisége közötti arány problémája. Az eredeti felhalmozás korának tudósa erre csak így válaszolhat: minél alacsonyabb béreket s a lehető leghosszabb munkanapot. Hisz a kor megköveteli az értéktöbblet abszolút növelése minden lehetséges s szinte lehetetlen módszerének kiaknázását. Mandeville még nem tudja folyamatában bemutatni a termelő tőke újratermelési mechanizmusát, amelyben a felhalmozás maga szaporítja a „dolgos szegények" tömegét, s a tőkétől való függőség állandóan megörökítődik és bővítetten újratermelődik. A tőkés termelésben a termelés hajtóerői: a társadalom szükségletei demokratizálódnak és tömegméretűekké válnak, ahogy ezt Mandeville is ábrázolja.

S eljutottunk ahhoz a kérdéshez, ahol szerzőnk becsületes őszintesége teljesen kibontakozik. Ez az eredeti felhalmozás „idilli" korszakának mozzanatai: a gyarmati rendszer kibontakozása, az államadósságok rendszere, a modern adómechanizmus, a protekcionizmus.

A hatalmas vagyonok urai felfedezik az improduktív fogyasztás különféle formáit, felvirágzik számos ezzel kapcsolatos iparág. Így van ez rendjén — mondja Mandeville —, hiszen ez csak a rablott javak visszatérülése. Világosan látja, hogy a születő tőke olyan szükségletek kielégítését hívja elő, amelyek az erkölcs, a tisztesség törvényeibe ütköznek. A kor jellemzője: az erkölcsi normák felbomlása, a bűnözés hatalmas aránya. De ez természetes is, hiszen hatalmas tömegek vannak mozgásban, keresve helyüket az új viszonyok között. S nem baj az — jelenti ki Mandeville —, hogy a szegények tömegei is az élvezetekben keresnek menedéket, hiszen kell valami, ami szegénysorsukban számukra is vigaszt nyújt. Az állam azonban éberen őrködjék, nehogy a bűnözés, az élvezetek hajszolása olyan méreteket öltsön, amelyek már rombolólag hatnak. Mandeville-nél nyoma sincs az improduktív fogyasztás szigorú kritikus elítélésének; ez majd a burzsoázia részéről olyan viszonyok között jelentkezik, amikor az eredeti felhalmozás forrásai nem olyan bőségesek, mint Angliában. (Lásd B. Franklin takarékossági elméletét.) Az improduktív fogyasztás elleni harc akkor erősödik igazán meg, amikor az eredeti tőkefelhalmozás forrásai már kimerülnek, az újratermelés bővítésére már elsősorban az értéktöbblet belső felhalmozása ad lehetőséget, ez pedig még elég szűkös forrást jelent. Természetesen arról, hogy mi tekintendő improduktív szférának, éles vita folyik az egyes tőkésrétegek érdekeinek képviselői között. A tőkés termelési viszonyok általánossá válásával kibontakozik a közgazdaságtanban a társadalom minden szférája termelő voltának bizonyítása, illetve az improduktív fogyasztás szükségességének, hasznosságának malthusi apológiája.

A mandeville-i kort a tőkefelhalmozás egzotikus, gyarmati s szinte heroikus alakjai jellemzik; a Karel Čapek szatírájában kitűnően megjelenített Van Toch-i korszak ez. Ezen felhalmozók „tékozlás(a) nélkül sohse nyerhetnénk kárpótlást a hatalmon levő fösvénység rablásaiért és harácsolásaiért". (76. l.)

Mandeville könyve tanulságos olvasmány közgazdászok és a tudomány történetének művelői számára. Olvasmányossága, kitűnő stílusa korunkban is „bestsellerré" teszi. Felismerhető benne a polgári klasszikus közgazdaságtan nyitánya, amikor a gondolkodók, tudósok még az össztőkés érdekek szószólóiként fellépve, s azokat a társadalommal azonosítva, szembeszállnak az egyes tőkésrétegek különleges törekvéseivel. Ez az út vezet a tőkés viszonyok árnyalt, az egyes rétegek érdekeit képviselve kifejtett smithi, ricardói politikai gazdaságtan polgári csúcsaira.

Szpirulisz Antoniszné

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Матьяш Тимар

Положение и развитие венгерского народного хозяйства на рубеже двух пятилеток

Третий пятилетний план (на 1966—1970 гг.) будет значительно перевыполнен: вместо планируемого 19—20-процентного роста национального дохода ожидается его рост на 40%, потребление возрастет не на 18—20%, а на 31—32%, рост накопления составит не 17%, а 60%. Реальные доходы в 1970 году вместо предусмотренных 14—16% превысят уровень 1965 года на 31—32%. Наиболее чувствительное мерило нашего хозяйственного развновесия — платежный баланс с капиталистическими странами показывает в последние два года благоприятную картину: экономические рычаги во внешней торговле оказались успешными.

В минувшем году производительность труда повысилась лишь в минимальной степени. В этом определенную роль сыграли многие факторы, важнейшими из которых были снижение темпа роста продукции, влияние сокращения рабочего времени, а также фиктивный спрос на рабочую силу, сложившийся вследствие недостатков системы регулирования заработной платы. Средства экономического регулирования были несколько изменены в 1970 году, и в первые пять месяцев этого года наблюдается изменение: производительность повысилась, по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года, на 5—6%.

На рынке потребления населения наблюдалось глобальное равновесие, однако в отношении ассортимента, качества и т. п. пложение не было полностью удовлетворительным, и для решения некоторых проблем, как, например, снабжения мясом, расширения ассортимента текстильных товаров, снабжения стройматериалами потребуется еще некоторое время.

В области капиталовложений положение неудовлетворительно: спрос превышает имеющиеся мощности. Ввиду того, что строительные и машиностроительные мощности не могут быть неограниченно увеличиваться, мы вынуждены применить определенное регулирование спроса — начать меньше крупных объектов капитального строительства и сокращать государственное субвенционирование определенных капиталовложений.

Согласно важнейшим наметкам чертвертого пятилетнего плана, среднегодовой темп роста национального дохода будет составлять 5,6—6%, потребления — 5,2—5,5%, накопления — 5—6%. Реальный доход в расчете на душу населения ежегодно будет расти в среднем на 4,7—5%.

Нами предусматривается ряд крупных программ развития, из числа которых важнейшими являются преобразование энергетической структуры, выдвижение на первый план природного газа и нефти; развитие боксито-алюминиевой промышленности; олефиновая программа; вычислительная техника; реконструкция легкой промышленности; программа целлюлозно-бумажной промышленности. Ускоренными темпами будет развиваться промышленность стройматериалов и строительная индустрия. Развитию сельского хозяйства будут служить сооружение крупного комбината искусственных удобрений и нескольких свиноводческих комбинатов.

Бела Раби

Некоторые вопросы политики капиталовложений IV пятилетнего плана (1971—1975 гг.)

В статье коротко затрагиваются изменившиеся обстоятельства, в силу которых разработка IV пятилетнего плана производилась в своеобразных, отличающихся от прежних условиях.

Первый крупный вопрос планирования капитальных вложений — это определение их объема. Планируемый объем капиталовложений играет особенно большую роль, когда в ходе развития экономики возникают напряженные моменты и диспропорции в сфере капиталовложений. Автор детально останавливается на факторах, определяющих планируемый объем капиталовложений: на темпе роста национального дохода; на величине доли накопления и на ее роли в инвестиционном процессе; на «инвестиционной способности» народного хозяйства, то есть на возможной величине строительных мощностей. В связи с объемом капиталовложений он анализирует и вопрос внешних кредитов как возможности расширения объема капиталовложений.

В дальнейшем автор анализирует проблему разбивки по времени темпов осуществления капиталовложений. Он ищет взаимосвязь между наблюдаемой в инвестиционном процессе цикличностью и колебаниями в решениях, принимаемых в сфере капиталовложений. Автор указывает на большое влияние темпа осуществления капиталовложений на напряженность процесса. Далее он останавливается на предусматриваемых в IV пятилетнем плане темпах.

Пропорции капиталовложений, их отраслевое распределение были всегда волнующими вопросами планирования. Они, однако, особенно обостряются в том случае, если при относительно умеренном росте капиталовложений в плане предусматриваются значительные структурные изменения. Автор на основании наметок IV пятилетнего плана пытается и теоретически проанализировать эту проблему, рассматривая предусматриваемые в плане важнейшие отраслевые пропорции.

В заключительной части статьи автор останавливается на факторах, определяющих соотношение центральных и децентрализованных (находящихся в распоряжении предприятий) капиталовложений. Он доказывает, что это соотношение может объективно планироваться для отдельных плановых периодов. Это одновременно является и вытекающим из плана требованием относительно регулирования капиталовложений, образования собственных средств у предприятий.

Йенэ Вилчек

Современное мелкое и среднее производство в венгерской промышленности

Судя на основании международных сопоставлений, в венгерской промышленности наблюдается чрезмерная централизация и концентрация. Однако производственная концентрация заключается в первую очередь в концентрации рабочей силы, что не сопровождается желательной специализацией, а поэтому и недостаточно эффективно. В особенности нехватает в Венгрии современных мелких и средних предприятий.

Путь развития в отдельных отраслях в соответствии с проявляющимися в мировых масштабах тенденциями — это дальнейшее повышение концентрации производства, но в сочетании со специализацией и с особенным учетом оптимальных масштабов производства и экономической эффективности, а в других отраслях — это создание современных мелких и средних предприятий. Благодаря своей гибкости последние могут расширять предложение товаров, производство которых нерентабельно в крупных предприятиях и которые поэтому имеют дефицитный характер. В то же время они могут улучшить и эффективность крупных предприятий, снабжая в рамках кооперирования их деталями, различными принадлежностями и т. д., производимыми ими более дешево в силу значительной специализации. Создание таких малых и средних предприятий особенно желательно в некоторых отраслях машиностроения, в производстве массовых товаров и в некоторых отраслях текстильной промышленности, а также в пищевой промышленности.

Такие предприятия могут быть созданы существующими предприятиями (возможно, несколькими совместно), или же — и по мнению автора, этого нельзя избежать — государству в рамках программы капитальных вложений придется наряду с крупными объектами создавать и современные малые и средние предприятия. Для этой цели покрытием может послужить и относительно незначительная доля суммы, предусматриваемой для капиталовложений в промышленности.

Аттила Чернок

Цели экономической политики в использовании национального дохода

В первом разделе статьи автор оспаривает возможность применения показателя пропорции потребления и накопления, при принятии решений в экономической политике. Он развивает мысль о том, что нет такого соотношения потребления и накопления, которое было бы независимо от пространства и времени общедействительным и теоретически безоговорочно оправданным. Это соотношение зависит от бесчисленных факторов, и квантификация его было бы довольно безнадежным предприятием.

Автор спорит с взглядом, согласно которому соотношение потребления и накопления является воплощением противоречия между интересами настоящего и будущего, и приходит к выводу, что как потребление, так и накопление имеют неоднородное содержание и, таким образом не могут служить мерилом решений, принимаемых в экономической политике. Потребление, кроме потребления населения, включает и — значительно отличающееся по своему назначению — потребление учреждений, а накопление, наряду с ростом основных фондов производственных отраслей, содержит и рост основных фондов непроизводственной инфраструктуры, прирост незавершенных капиталовложений и запасов.

Во второй части статьи автор излагает свою позицию относительно того, что макроструктуру системы целей экономической политики лучше отражает следующая группировка использования национального дохода: потребление населения (вместе с потреблением материалов сферой обслуживания населения); инфраструктура (рост основных фондов непроизводственной инфраструктуры и торговли); развитие экономики (рост основных и оборотных фондов промышленности, строительства и сельского хозяйства); государственные задачи (рост основных и оборотных фондов учреждений); рост оборотных фондов (рост запасов и незавершенных капиталовложений). Автор при принятии решений в экономической политике предлагает вместо соотношения потребления и накопления учитывать эту группировку.

В третьей части статьи автор анализирует некоторые уроки прошедших двух десятилетий, рассматривая использование национального дохода в предлагаемой группировке. Он констатирует, что в экономических процессах в этот период проявлялась определенная стабильность: наблюдалось воспроизводство соотношений использования национального дохода. Эта стабильность, по мнению автора, — наряду с положительными явлениями и результатами развития — с точки зрения экономического роста таит в некоторых областях значительные резервы, которые, по всей вероятности, могут быть мобилизованы.

Геза Рипп

Политическая экономия и идеология

В современных буржуазных общественных науках — в частности, и в политической экономии — очень сильно проявляется тенденция к принципиальному противопоставлению идеологии и науки. Критикуя это направление, автор в своей статье рассматривает прежде всего взаимоотношение идеологии и науки в марксистской политической экономии. Затем он останавливается на стремлениях, желающих методологически обосновать релятивизирующую трактовку политэкономии вообще и толкование марксистского воззрения в духе релятивизации в особенности. В заключение автор указывает на взаимосвязь между вышеуказанной тенденцией и новыми стремлениями к дезидеологизации политической экономии.

Ференц Ваги

Заинтересованность и рентабельность в производственных кооперативах и государственных хозяйствах

Автор в полемике с противоположными мнениями развивает в своей статье свою позицию, согласно которой он за основу доходности в производственных кооперативах берет чистый доход, складывающийся в соответствии с фактически выплатами. Сумма накопления, осуществляемого за счет чистого дохода, и ее отношение к используемым основным и оборотным фондам, а также к производственным издержкам — это важнейший фактор развития.

Противоречия между материальной заинтересованностью и доходностью предприятий могут возникнуть и в производственных кооперативах, и в государственных хозяйствах. В кооперативах они могут появиться из-за того, что с единицы площади не те продукты дают наиболее высокий валовый доход, которые

являются наиболее доходными. При высокой удельной численности членов не раз приходится оттеснять доходность на задний план, чтобы члены кооператива могли получить должный доход. В государственных хозяйствах же проблемы могут возникнуть из-за того, что производимые продукты не могут выполнять тождественной роли в повышении заработной платы и в накоплении.

В статье в дальнейшем анализируется положение доходности. Автор, в частности, рассматривает влияние государственных субвенций, интенсивности, удельной численности членов на доходность хозяйств, а также дифференциацию доходности между свойствами. Интенсификация, как правдило, — если даже и далеко не всегда — оказывает положительное влияние на доходность. В части производственных кооперативов имеющаяся удельная численность членов препятствует развертыванию доходного хозяйствования. Производственные кооперативы ведут более доходную хозяйственную деятельность, чем госхозы, ибо система управления предоставляет меньшие возможности для развития последних. В конечном счете, будь то производственные кооперативы или же государственные хозяйства, их материальная заинтересованность будет осуществляется в том случае, если они будут динамично развиваться на основе систематического накопления и доходности.

Янош Кэвеши

Уровень развития венгерского животноводства и вопросы темпа его развития

Автор в первой части своей статьи рассматривает в зеркале международного сопоставления уровень развития венгерского животноводства, а во второй части — темпы и факторы его развития.

Рассматривая уровень развития, он выявляет, что динамика соотношения растениеводства и животноводства не отвечает требованиям интенсивного развития сельского хозяйства. Доля животноводства не повышается, а остается на низком по сравнению с развитыми странами уровне, и соотношение двух главных сельскохозяйственных отраслей как бы стабилизировалось. Рассматривая удельное поголовье (в расчете на единицу площади) в животноводстве, автор указывает на исключительно низкое удельное поголовье крупного рогатого скота. В то время, как международные данные говорят о тенденции к росту этого показателя, в Венгрии поголовье в расчете на единицу площади не увеличивается. Вместе с тем удельное поголовье в свиноводстве складывается благоприятно.

Показатели производства животных продуктов в расчете на площадь и на численность населения страны отражают относительно высокий уровень в производстве мяса. Под влиянием ряда факторов, главным образом, системы материального поощрения предпочтение оказывалось по сравнению с производством молока, разведению убойного рогатого скота. Поголовье в свиноводстве и птицеводстве быстро росло, в то время как производство молока складывается на исключительно низком, а производство яиц — на среднем уровне.

Изучая динамику уровня развития товарной продукции, автор выявляет, что под действием ряда факторов в животноводстве сильнее проявляется характерная для всего сельского хозяйства тенденция к росту доли товарной продукции в общем объеме валовой продукции.

Перейдя к изучению вопросов темпа развития, автор старается раскрыть различия между темпами развития двух отраслей — растениеводства и животноводства — с одной стороны, и темпами развития отдельных отраслей животноводства, в том числе, между темпами развития поголовья и общей продукции, с другой стороны, а также влияющие на эти различия основные факторы.

В статье центральное место уделено изучению темпа развития скотоводства и, в связи с этим, раскрытию причин сокращения поголовья крупного рогатого скота, значительного повышения производства мяса и до сих пор неудовлетворительных показателей удоя.

Автор в дальнейшем выявляет, что в свиноводстве темп роста удельного производства мяса до сих пор не удовлетворителен из-за низкого использования продуктивности имеющегося поголовья. Однако в последние годы в результате благоприятных изменений ускорился темп повышения удельного производства свинины.

Автор, наконец, выявляет, что в птицеводстве рост производства мяса лишь приближается к темпам роста поголовья, в то время как тенденция международного развития показывает, что производство мяса в птицеводстве превышает рост поголовья. В последние годы, однако, темп роста производства мяса по отношению к поголовью птиц ускорился главным образом в результате изменения породной структуры, широкого применения концентратов и распространения фабричных условий производства.

Юдит Римлер

Изучение экономического развития и факторный анализ

В статье рассматриваются некоторые важные с точки зрения экономического развития принципиальные и методологические вопросы. Необходимость рассмотрения этих вопросов мотивируется эмпирическим изучением развития венгерского народного хозяйства за прошедшие семнадцать лет и анализом полученных результатов.

В первой части статьи автор строит гипотезы относительно понятия и основных характерных черт экономического развития.

В соответствии с этими гипотезами, выполняя эмпирические исследования, автор стремился применять метод, при помощи которого можно выразить наиболее характерные черты развития: комплексность и отсутствие равновесия, и, кроме того, анализировать данные, выражающие несколько аспектов развития.

Характерные черты динамики развития во времени описываются автором при помощи системы показателей. Эти показатели отражают изменения количественных и качественных аспектов, а также аспектов степени использования в различных областях экономики.

В исследованиях применялся факторный анализ. Автор в заключительной части статьи излагает суть факторного анализа, приводя некоторые соображения в связи с трактовкой главных факторов.

Иван Бенет

Изучение фондоемкости в основных блоках венгерского народного хозяйства

В статье рассматривается фондоемкость производства, однако не в обычной отраслевой структуре. Соответствующие отрасли добывающей и обрабатывающей промышленностей были сведены в блоки, в результате чего при анализе фондоемкости в различных областях народного хозяйства можно было проследить вертикальные взаимосвязи.

При изучении прямой фондоемкости производства наиболее бросающимся в глаза был удельный показатель блока строительства. Поскольку коэффициенты — например, в отношении промышленности и сельского хозяйства — значительно искажаются системой действующих цен, были сделаны и ориентировочные расчеты по ценам, пропорциональным затратам. Основной результат этого эксперимента заключался в том, что фондоемкость промышленного производства существенно выше фондоемкости производства продовольственных продуктов. Это во многих аспектах неожиданное для нас явление может быть связано, в частности, с динамикой коэффициента промышленного капитала после 1950 года. Согласно исследованиям, этот коэффициент в период 1950—1955 гг. резко возрос. Если же учесть и рост запасов, связанный с проблемами в промышленной структуре, и сделать в расчетах соответствующие поправки, то окажется, что удельный показатель 1966 года располагается где-то поблизости предельного значения 1956 года. Это явление — ни в коем случае не считающееся благоприятным с точки зрения долгосрочного развития — требует еще дальнейшего анализа.

Фондоемкость отдельных блоков может рассматриваться и на уровне народного хозяйства. В таком случае учитывается и так называемое вторичное, третичное... и т. д. использование средств. В этом аспекте оказалось, что в блоке строительства наблюдается исключительно высокое использование основных средств. Если же рассматривать полные удельные показатели фондоемкости по всем трем блокам вместе, то можно прийти к выводу, что в 1966 году между фондоемкостью трех основных производственных блоков не было существенных различий.

В заключение следует отметить, что приведенные исследования рассматривали период до 1966 года. Автор считает, однако, наобходимым вскрыть «отношения» фондоемкости и после 1966 года, а также проверить основные положения данной статьи, используя межотраслевой баланс за 1968 год, который будет опубликован ЦСУ в этом году. В то же время он считает необходимым повторно подчеркнуть, что проводя сопоставительный анализ фондоемкости, он не намеревался давать какие бы то ни было конкретные предложения для экономической политики в отношении необходимых темпов развития отдельных блоков.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Mátyás Timár:

Situation and development of the Hungarian economy: On the borderline between two five-year plans

The third five-year plan will be substantially overfulfilled: national income is expected to rise instead of the planned 19—21 per cent by 40 per cent, consumption by 31—32 per cent, against the 18—20 per cent planned and the rise in accumulation will be 60 per cent instead of the planned 17 per cent. Real income will exceed the 1965 level by 31—32 per cent while the planned figure was 14—16 per cent. The most sensitive scale of economic equilibrium, the balance of payments with capitalist countries has shown a favourable picture in the last two years, indicating that the regulators of foreign trade have been effective.

As regards industry, one of the questions requiring attention is the development of productivity. Last year productivity increased only to a negligible extent. Several factors played a role in that, the most important being the declining rate of growth, the effect of shorter hours of work, as well as a fictitious demand for labour due to deficiencies in the regulation of wages. The regulators have been improved for 1970 and there are some indications to this effect: in the first five months of this year productivity increased by 5—6 per cent in comparison to the same period in the preceding year.

On the market of the population there was global equilibrium but the situation was not quite satisfactory as regards choice, quality, etc. and it will still take some time until such problems and the supply with meat, the widening of the assortment of textile goods, the supply with construction materials can be solved.

In the investment field there is a disequilibrium, demand exceeds the available capacities. Since building and machinery capacities cannot be exapanded to an unlimited extent, a certain restriction of demand has also been introduced. We start a smaller number of major investment projects and the contribution of the state to certain investments is also being reduced.

According to the major provisions of the fourth five-year plan, the average annual growth rate of national income will be 5,6—6 per cent, of consumption 5,2—5,5 per cent, of accumulation 5—6 per cent. According to the plan, per capita real income is to grow by 4,7—5 per cent on annual average.

We have several outstanding development programs, from among these the most important ones are: the transformation of the pattern of energy utilization, the advance of gas and oil, development of the bauxite-aluminium industries, the olefin program, computer techniques, the reconstruction of light industry, the development program of the cellulose and paper industries. Also the building material industry and the building trade will be developed at an accelerated rate. Development of agriculture is served by a large fertilizer combine and several pig-combines.

Béla Rabi:

Some problems of investment policy in the fourth five-year plan

The article briefly touches on the changed circumstances which created conditions differing from the earlier ones for working out the fourth five-year plan.

The first great problem in investment planning is to determine the volume of investment. The planned volume of investment has particularly great role if, in the course of economic growth, tensions and disequilibrium emerge. The article analyses in detail the factors determining the plannable volume of investment: the growth rate of national income; the size of the rate of investment and the role of this rate in the investment process; the "investment capacity" of the economy, that is, the possible level of executive capacities. In connection with the volume of investment, also the problem of foreign loans is examined, as a possibility for expanding investment.

Next, the problem of scheduling investments is analysed. The author tries to find connection between the cyclical development observed in the investment process and the fluctuation in investment decisions. He points out that scheduling greatly influences the tensions of the process. The scheduling provisions of the fourth five-year plan are also reviewed.

Investment proportions, the distribution of investments by branches is always an exciting problem of planning.

It becomes, however, particularly accentuated if, with rather moderate growth in investment, the plan provides for considerable structural changes. Relying on the estimates of the fourth five-year plan, the article analyses this problem also from the theoretical aspect, revieweing simultaneously the major planned proportions among branches.

In its concluding part the article deals with the factors that determine the proportions to each other of central and decentralized (enterprise) investments. It proves that in a plan period there exist objective criteria by which the proportion to each other of the two spheres of decision can be planned. This is also a requirement, deriving from the plan, in order to be able to regulate investment activity, the formation of the own resources in enterprises.

Jenő Wilcsek:

Modern small and medium-size plants in the Hungarian industry

By international comparison, centralization and concentration is exaggerated in the Hungarian industry. Production concentration is, however, mainly a concentration of manpower which is not accompanied by the desired specialization and is, therefore, not sufficiently efficient. Particularly the modern small and medium-size plants are missing.

In some industrial branches the road of progress leads—according to the worldwide tendencies—through a further concentration of production but coupled with specialization, with particular view to the optimum scale and economic efficiency, while in other branches modern small and medium-size plants must be brought about. Due to their flexibility, the latter may boost supply in industrial articles which are not profitable to produce in large-scale plants and are, therefore, in short supply; they may also improve the efficiency of the large-scale plants by supplying them in the form of cooperation with components, parts, etc., which can be turned out cheaper if their production is specialized. The creation of such modern small and medium-size plants is particularly desirable in some engineering branches, in mass production of metal wares, is some textile branches and in the food industry.

These could be founded either by existing enterprises (may be jointly) or—and this is unavoidable in the author's opinion—in the framework of the investment program, the state must create them beside the great projects. A relatively negligible part of the sum destined for industrial investment may serve as a cover.

Attila Csernok:

Objectives of economic policy in the utilization af national income

The first chapter of the study challanges the applicability of the proportion between consumption and accumulation in decisions on economic policy. The author expounds that we cannot speak about such proportion between consumption and accumulation that would assert itself independently of space and time or could be generalized and unequivocally justified from the theoretical point of view. This proportion is the function of innumerable factors and its quantification is a rather dubious venture.

The author disputes the view that the proportion between consumption and accumulation is the embodiment of conflict of interest between the present and the future and reaches the conclusion that both consumption and accumulation are of heterogeneous content and, thus, unsuited for being a scale to measure decisions of economic policy. Consumption comprises, in addition to the consumption by the population, also also the consumption by the public bodies — of considerably different destination — and accumulation contains, in addition to the increase of the fixed assets of productive branches, also that non-productive infrastructure, the increment in the stock of unfinished investment projects and of inventories.

The second part of the study expounds the view that the macro-structure of the system of objectives of economic policy is much better reflected by the following classification of the utilization of national income: consumption by the population (inclusive of the material consumption of consumer services) — infrastructure (increase of fixed assets of non-productive infrastructure as well as of transport and trade) — development of the economy (increase of fixed assets in industry, construction and agriculture) — government tasks (increase of the fixed and circulating assets of public bodies) — increase of circulating assets). The author proposes this classification for economic decisions, instead of the proportion between consumption and accumulation.

In the third part the author analyses some lessons of the past two decades and examines the utilization of national income in the classification proposed. He establishes that some stability could be observed in the economic processes during the two decades: the proportions of utilization reproduced themselves. In the author's view, in addition to the favourable phenomena and results of development, this stability still hides considerable reserves which could be mobilized in all certainty (high share of inventory increase, unsatisfactory efficiency of the amounts invested in economic development).

Géza Ripp:

Political economy and ideology

In contemporary bourgeois social sciences—inclusive of political economy—the tendency is strongly asserting itself which confronts ideology with science in principle. Criticizing this school, the study mainly examines the relation between ideology and science in Marxian political economy. Then the author deals with the efforts which aim at founding from the methodological point of view a relativistic interpretation of political economy in general and a re-interpretation of the Marxian concept in particular. Finally the relationship is pointed out which exists between the above tendency and the novel ideas propagating that political economy is free from ideology.

Ferenc Vági:

Interrelation between interests and profitability in agricultural cooperatives and state farms

Polemizing with opposed views, the article expounds that in the cooperatives it is the net income emerging according to the shares actually paid which should be considered as the basis of profitability. The accumulation realized from net income and its relation to fixed and circulating funds engaged and to production costs is one of the most important factors of development.

There may arise contradictions between material interest and profitability both in cooperatives and in state farms. In cooperatives, the reason is that the biggest gross income per unit of area is not yielded by the same products which are the most profitable. In the case of great member density profitability must, not infrequently, be pushed into the background to pay adequate shares to members. In state farms, however, it may cause a problem that the role of different products is not identical in raising wages and in accumulation.

In the following, the article analyses the profitability situation. It analyses, among other things, the effect of state subsidies, intensive production and member density on profitability and the differentiation of profitability by farms. In general—though by far not in every case—intensive production has a positive effect on profitability. In part of the cooperatives the existing density of members hinders the evolution of a profitable farming. The farming of cooperatives is more profitable than that of state farms, and the system of control offers smaller possibilities for the development of the latter.

In the final analysis, be it cooperatives, or state farms, they may realize enterprise material interests if they regularly accumulate and develop in a dynamic way on the basis of profitability.

János Kövesi:

Development level of animal husbandry in Hungary and problems of its growth rate

The author investigates in Part I of his study the development level of Hungarian animal husbandry, in Part II the rate of growth and its factors, as reflected by international comparison.

It is shown that the proportion between plant cultivation and animal husbandry has not developed satisfactorily, according to the requirements of intensive agricultural development. The share of animal husbandry does not grow, its level is low in comparison to advanced countries; as it were, the proportions of the two major branches have become stable. Examining the density of animals, the extremely low figure for cattle-density is pointed out. While international figures indicate a growing trend of cattle-density, in Hungary there is no growth per area. At the same time, pig-density develops favourably.

As regards the output of animal products compared to area and population, the data of meat production reflect a relatively high level. Under the effect of several factors, mainly the material incentive system, cattle fattening has come to the foreground at the expense of milk production; the stock of pigs and poultry has rapidly grown, while milk output is extremely low and egg production is of moderate size.

Examining the development level through commodity production, it is pointed out that, under the effect of several factors, the development tendency that commodity production shows a growing share in global output asserts itself to a greater extent in animal husbandry.

Next, examining the questions of the growth rate, efforts are made to disclose the differences and factors in the growth rates of the two main branches—plant cultivation and animal husbandry—on the one hand and of the branches of animal husbandry, particularly the livestock and the growth of production, on the other.

A central place is accorded to the examination of the declining growth rate of cattle raising, in this connection to disclosing the causes of the diminishing livestock, the considerable increase of meat production and the unsatisfactory development of milk yield.

The author also points out that in pig raising the growth rate of pork production in comparison to livestock is unsatisfactory, because of the low utilization of the production capacity of pig livestock. In recent years, however, as a result of favourable changes, the growth rate of pork production has accelerated in comparison to livestock.

Finally, it is pointed out by the author that in poultry raising the production of meat only approximates the growth rate of livestock, in spite of the international tendency showing that the production of meat exceeds the growth in livestock. In recent years an acceleration can be observed also in this field, due to changes in the composition of livestock by species, the widespread use of various nutritive materials and the spread of large-scale production.

Judit Rimler:

Study in economic growth and factor analysis

The article treats some questions of principle and methodology which are considered important from the point of view of economic development. It was the empirical investigation of development in the Hungarian economy over 17 years and the analysis of the results arrived at which necessitated to raise the problems.

In the first part of the article the authoress establishes hypotheses about the notion of economic development and its major characteristics. Conforming to the hypotheses she made efforts in the course of empirical research to employ a method which is capable of expressing the most characteristic features of development: complexity and disequilibrium. Further, she made attempts to analyse such data as would express several aspects of development.

The characteristics of development over time are described with the aid of a system of indicators. These express changes in the quantitative, qualitative and utilization aspects in various fields of the economy.

The method of analysis was factor analysis. The last part of the article surveys the substance of factor analysis and raises some ideas in cannection with the interpretation of principal components.

The results arrived at with the aid of the factor analysis of the above indicators will be treated in another article.

Iván Benet:

Examination of (fixed) capital intensity in the fundamental blocs of the Hungarian economy

The article examined the capital intensity of production, but in a breakdown differing from the usual classification by branches. The proper raw material producing and processing branches have been aggregated into blocs and in this way the vertical relations could be followed up during the analysis of capital intensity in various fields of the economy.

Analysing the direct (fixed) capital requirements of production, it was the rather low capital intensity of the construction block which was most conspicuous. Since the coefficients—mainly those of industry and agriculture—are considerably distorted by the actual price system, some estimates were made also at input-proportionate prices. The main result of this experiment may be summed up in that the capital intensity of industrial production appears to be much higher than that of food production. This phenomenon—which was unexpected in several respects—may be related, among other things, to the development of the industrial capital coefficient after 1955. According to our investigations, between 1950—1955 the capital coefficient showed a definitely rising tendency. If also the increase in stocks indicating structural problems is considered and some calculations are made for correction, the coefficient for 1966 will be situated quite close to the 1956 peak value. This phenomenon, which cannot be considered to be favourable from the point of view of long-term planning, requires further analysis.

The capital intensity of the individual blocs can be examined also on the national level. In this case also the so-called secondary, tertiary . . . etc. engagement of assets is taken into account. From this aspect it was proved that the so-called indirect engagement of capital is extremely high in the construction bloc. If the full capital intensity coefficients of the three blocs are jointly examined, it may be stated that in 1966 no essential difference can be found among their capital intensities.

In conclusion, it should be pointed out that the closing year of the examination was 1966. It is, however, absolutely necessary to disclose the capital intensity relations of the years after 1966 and to check the major findings of our article, with the aid of the input-output table for 1968 to be issued this year by the Central Statistical Office. It must, hauever, be stressed that it was not the author's intention to make concrete proposals for economic policy regarding the necessary rate of development of the individual blocs.

СОДЕРЖАНИЕ

Режэ Ньерш — Проблемы рентабельности и распределения доходов в Венгрии 789

Матьяш Тимар — Положение и развитие венгерского народного хозяйства на рубеже двух пятилеток 813

Бела Раби — Некоторые вопросы политики капиталовложений IV пятилетнего плана (1971—1975 гг.) 823

Йенэ Вилчек — Современное мелкое и среднее производство в венгерской промышленности 835

Аттила Чернок — Цели экономической политики в использовании национального дохода 847

Геза Рипп — Политическая экономия и идеология 862

Ференц Ваги — Заинтересованность и рентабельность в производственных кооперативах и государственных хозяйствах 881

Янош Кэвеши — Уровень развития венгерского животноводства и вопросы темпа его развития 897

Юдит Римлер — Изучение экономического развития и факторный анализ 913

Иван Бенет — Изучение фондоемкости в основных блоках венгерского народного хозяйства 927

ОБЗОРЫ

Некоторые вопросы международных капиталистических финансов — венгерскими глазами *(Дьюла Эрэш)* 945

О финансовом регулировании совместных предприятий *(Иштван Фодор)* 959

Международный обмен продуктами умственного труда и Венгрия *(Шандор Удварди)* 966

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 978

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Йожеф Биро „Венгерская внешнеторговая политика“ *(Йенэ Сани)* 990

Д-р Дьердь Варга „Американский бизнес. Стратегия предприятий и менеджмент“ *(Тамаш Кери)* 993

Карой Ириг „Экономические последствия удельного числа членов производственных кооперативов“ *(Каталин Форгач)* 995

Бернар Мандевиль „Басня о пчелах, или частные пороки — общественные выгоды“ *(Антонисне Спирулис)* 999

Резюме статей на русском и английском языках 1001

ия доходов 789

одного 813

ений IV пя- 823

во в вен- 835

ьзовании 847

862

зяйствах 881

одства и 897

ктурный 913

к венгерского 927

нансов — 945

Иштван Фодор) 959

Венгрия 966

978

Сани) 990

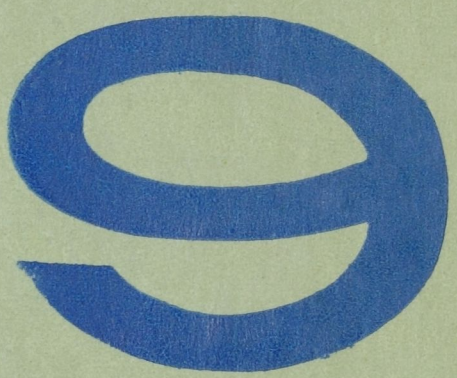
риятий и 993

членов 995

- общественные 999

1001

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN:
A népgazdasági hatékonyság alakulása az európai szocialista országokban

PÁLOVICS BÉLÁNÉ:
A mezőgazdaság távlati fejlesztési koncepciójának néhány kérdése

BEKKER ZSUZSA:
Néhány gondolat Magyarország gépiparának fejlődéséről

CSIKÓS-NAGY BÉLA:
Két különböző társadalmi berendezkedésű ország ár- és árfolyamrendszere

KORNAI JÁNOS:
Gazdasági rendszerelmélet és általános egyensúlyelmélet

XVII. évfolyam

1970. szeptember

TARTALOM

Falusné Szikra Katalin: A népgazdasági hatékonyság alakulása az európai szocialista országokban 1950—1968 1009

Pálovics Béláné: A mezőgazdaság távlati fejlesztési koncepciójának néhány kérdése 1021

Bekker Zsuzsa: Néhány gondolat Magyarország gépiparának fejlődéséről 1033

Csikós-Nagy Béla: Két különböző társadalmi berendezkedésű ország ár- és árfolyamrendszere 1049

Kornai János: Gazdasági rendszerelmélet és általános egyensúlyelmélet 1057

Bartke István: Számítási módszerek az ipar ágazati hatékonyságának méréséhez 1075

SZEMLE

Új vonások a tervezésben a IV. ötéves tervkoncepció összeállításánál *(Darvas György—Ujlaki Zsuzsa)* 1092

A nyugatnémet tőkeexport-offenzíva *(Ádám György)* 1101

FOLYÓIRATSZEMLE 1116

S. N. Mishra: Gandhi gazdasági modellje — Káldor Miklós: Mezőgazdasági zűrzavar Európában. A Közös Piac mezőgazdasági politikája alapjaiban téves — Werner Feld: Az Európai Gazdasági Közösség előnyei, haszna és tanulságai Kelet-Európa számára — B. Urlanyisz: A közgazdasági demográfia problémáiról — Lyle P. Schertz: A zöld forradalom: termelés és világkereskedelem

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Fehér Lajos: Agrár- és szövetkezeti politikánk 1965—1969 *(Csizmadia Ernő)* 1124

Korunk világgazdasága I. *(Sipos Aladár)* 1128

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Hozzászólás Csikós-Nagy Béla: „Gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének főbb kérdései" című cikkéhez *(Kazai Ernő)* 1132

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1137

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Bartke István** kandidátus, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezető-helyettese; **Bekker Zsuzsa,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **dr. Csikós-Nagy Béla,** a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke; **dr. Csizmadia Ernő,** a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektorhelyettese; **Darvas György,** az Országos Tervhivatal főosztályvezetője; **Falusné dr. Szikra Katalin** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Kornai János,** a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos tanácsadója; **dr. Pálovics Béláné,** az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Sipos Aladár** kandidátus, a Politikai Főiskola tanszékvezető tanára; **Ujlaki Zsuzsa,** az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Heténvi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN:

A népgazdasági hatékonyság alakulása az európai szocialista országokban 1950—1968*

A javak előállításához részben eleven, részben tárgyiasult — anyagokban, gépekben stb. megtestesült — munka szükséges. Ennek megfelelően a társadalmi munka termelékenységének növekedése a termékegység előállításához szükséges eleven és tárgyiasult munka csökkentése útján egyaránt végbemehet. Az eleven munka termelékenységének alakulása mellett mind gyakrabban figyelemmel kísérjük a tárgyiasult munka felhasználásának a hatékonyságát is, mérjük az alapok (elsősorban az állóalapok), valamint a beruházások hatékonyságát, a termelés anyagigényességét stb. Mindezek azonban külön-külön csak részmutatói a munka társadalmi értelemben vett termelékenységének, a népgazdasági hatékonyságnak. A szűk értelemben vett munkatermelékenység mérésénél kizárólag az eleven munkának, a tárgyiasult munka hatékonyságának a mérésénél pedig kizárólag a tárgyiasult munkának tulajdonítjuk a termelés teljes eredményét, ami valójában valamennyi tényező együttműködésén alapul. E részmutatók érvényét nagyon korlátozzák a közöttük szüntelenül végbemenő helyettesítési folyamatok. A munkatermelékenység növekedése, a termékegység előállításához szükséges elevenmunka-mennyiség csökkenése gyakran a tárgyiasult munkafelhasználás növekedése árán megy végbe. Sem a munkatermelékenység, sem az álló- és forgóalapok hatékonysága, vagy az anyagigényesség kedvező vagy kedvezőtlen alakulása — önmagában — nem jelenti a hatékonyság egészének ugyanilyen változását. Hogyan alakul a teljes hatékonyság, amikor a különböző részmutatók mozgása ellentétes irányú — némelyek nőnek, mások csökkennek —, vagy ha azonos irányú ugyan, de részben lassulva, részben gyorsulva növekvő vagy csökkenő? Végül is hatékonyabbá vagy kevésbé hatékonnyá vált a fejlődés? A javulás vagy romlás gyorsuló vagy lassuló ütemű ezekben az esetekben? Az ilyen kérdésekre a közgazdaságtudomány már évtizedek óta keresi a választ, évtizedek óta meglehetősen általános a törekvés a különböző termelékenységi és hatékonysági részmutatók egyetlen indexben való egyesítésére, ún. „összhatékonysági" mutatók kialakítására.

Átfogó népgazdasági hatékonysági mutató számítási módszerének a kialakítására mind a tőkés, mind a szocialista országokban sok kísér-

* A szükséges adatok összegyűjtésében Pócs Ervinnek, a Gazdaságkutató Intézet munkatársának, a számítási munkák elvégzésében Móricz Ágnesnek és Csáki Piroskának, a Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatóinak segítségére támaszkodtam. Az adatok forrásai a nemzeti statisztikai évkönyvek voltak.

let történt. Teljes rendszerezésükre és értékelésükre nem vállalkozom, csupán néhány fő típus felvázolására. A teljes hatékonyság bármilyen számításának alapvető problémája, hogy az eleven és a tárgyiasult munkát, valamint a folyamatos és az egyszeri ráfordításokat közös mértékegységben fejezze ki, tegye összevonhatóvá. Az eltérő számítási típusok elsősorban abban különböznek egymástól, ahogyan ezeket a problémákat megközelíteni és áthidalni igyekeznek. Tekintsük át röviden a legfontosabbakat:

1. Igen elterjedtek a különböző *költségszámításokon alapuló hatékonyságvizsgálatok.* Ezek mind az eleven, mind a tárgyiasult munkaráfordítást pénzben kifejezett költségeiken keresztül fejezik ki, összemérhetővé teszik, miközben egy részük az elhasznált termelési eszközök pótlására és a munkabérekre fordított folyamatos, valamint a felhalmozást szolgáló egyszeri ráfordításokat meghatározott kulcs (kamatláb) segítségével „egyneműekké" alakítja. Ha valamennyi ráfordítás összege vagy változása ilyen módon rendelkezésre áll, ennek a teljes termelési eredményhez (a nemzeti jövedelemhez, végtermékhez stb.) való viszonyításából a népgazdasági hatékonyság mutatója mechanikusan adódik. Ilyen számításokat végzett például A. Vincent francia közgazdász Franciaországra (ő globális termelékenységi számításnak nevezi) vagy az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének kutatócsoportja Kovásznai Gyula vezetésével négy európai szocialista ország 1957—1964 közötti fejlődésére vonatkozóan. A szovjet közgazdászok közül is többen alkalmazzák ezt a megközelítést.

2. *Az átfogó termelékenységi index, azaz a teljes hatékonyság súlyozott átlagként való kiszámítása* az egyes ráfordításfajták egyedi indexeiből kiindulva ugyancsak a leggyakrabban használt eljárások közé tartozik. Az eleven és a tárgyiasult munkaráfordítás egyedi indexeit általában a nemzeti jövedelemből való részesedésükkel (a munkabérek és a nyereség arányával, az anyagi ágazatok és a nem termelő szféra jövedelmeivel), némely esetekben — főleg a marxista közgazdászok — a fogyasztási és a felhalmozási rátával súlyozzák; így számítják ki a népgazdasági ráfordítások növekedésének indexét, s ezt hasonlítják az eredményt kifejező mutatóhoz. Ilyen módszert az elsők között J. Kendrick alkalmazott „Productivity Trends in the United States" (Princeton, 1961.) című híressé vált művében. Legkifinomultabb, legkidolgozottabb formájában E. F. Denison amerikai közgazdász műveiben tanulmányozható ez a módszer.*

3. A probléma megközelítésének egyik legújabb iránya *a teljes hatékonyság számítása az ágazati kapcsolatok mérlegének a felhasználásával.* Az ágazati kapcsolatok mérlegének a segítségével lehetőség nyílik a termelési eszközökben felhalmozódott összes bérköltség és ezáltal az elevenmunka-tartalom megállapítására. A teljes munkaráfordítás koefficiensének a változása nemcsak az eleven, hanem a tárgyiasult munka hatékonyságának a növekedését is tükrözi. A KSH Ipari Főosztálya már a 60-as évek első felében használta ezt a módszert a magyar és a nyugatnémet ipar hatékonyságának az összehasonlítására.

* Lásd: E. F. Denison: The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternative Before US (New York, 1962.) vagy E. F. Denison: Why Growth Rates Differ? Post war experience in nine western countries. (Washington, 1967.)

4. A teljes hatékonyság számítására felhasználhatók *a különböző termelési függvények.* Hosszú idő óta alkalmazzák is őket, leggyakrabban a Cobb-Douglas típusokat. Az egyes termelési tényezők súlyát rendszerint regressziós analízissel állapítják meg. Újabban a szocialista országok közgazdászai is élnek ezzel az eszközzel, hazánkban is végeztek ilyen számításokat az iparra vonatkozóan.

5. Az utóbbi években főleg a Szovjetunió és az NDK szakirodalmában a népgazdasági teljes hatékonyság számszerűsítésére több az eddigiekben vázoltaktól eltérő elgondolás látott napvilágot. Lényegük a munkatermelékenység mutatójának a technikai felszereltség alakulásával, esetenként a helyettesítésre (az eleven munkának a tárgyiasult munkával történő helyettesítésére) fordított állóalap-ráfordításokkal való korrigálása. Lényegét tekintve az előbbiekhez hasonló módszer a termelékenység növekedéséből származó eredmény összevetése azzal a veszteséggel, amely az állóalapok hatékonyságának a csökkenéséből fakadt, rendszerint a két részmutató, a munkatermelékenység és az alaphatékonyság mutatójának az összeszorzása útján, és ilyen módon *korrigált termelékenységi mutató* kialakítása. (A szovjet szakirodalomban lásd A. Notkin, A. Kac, N. Maszlova, az NDK közgazdasági irodalmában A. Braun, E. Drechsel, G. Langendorf és H. Nick munkáit.)

6. Néhány szocialista közgazdász, például a szovjet E. A. Gromov szerint a népgazdasági teljes hatékonyság változásának legjobb mutatója a nemzeti jövedelem hányadának alakulása a társadalmi termékben. A népgazdasági hatékonyság akkor és annyiban növekszik, amikor és amennyiben a nemzeti jövedelem részaránya nő, a pótlási alapé pedig csökken.

A felsorolt számítási módok mindegyike más-más oldalról, másmás felfogásban törekszik a probléma megoldására és ennek megfelelően eltérő eredményre is vezet. Nem hiszem, hogy közülük bármelyikre is azt lehetne mondani: ez az egyedül helyes, üdvözítő módszer. Sőt, abban sem hiszek, hogy ilyen egyáltalán található. Valamennyi eddig kialakított és a jövőben kialakítható eljárás csupán egyike a lehetséges megközelítési módoknak, mert maga az alapprobléma, az eleven és a tárgyiasult munka, valamint az egyszeri és a folyamatos ráfordítások közös nevezőre hozása csak megközelíthető, de egyértelműen meg nem oldható.* A számítástechnika továbbfejlődésétől ebben a tekintetben forradalmi változást várni illúzió, mivel a probléma gyökere nem számítási, hanem közgazdasági jellegű. Bizonyos azonban, hogy a számítási módszerek tökéletesedésével a megközelítés módja is tökéletesebbé válhat, finomulhat.

* Valamennyi módszer különböző egyszerűsítésekkel él ezekben a vonatkozásokban. A költségszámításokon alapuló eljárások egy része és a korrigált termelékenységi mutatók például az eleven és a tárgyiasult munka folyó ráfordításait veszik csak számba, a lekötött alapok nélkül. A termelési függvények pedig csupán az eleven munkaráfordítást és a lekötött állóalapokat, figyelmen kívül hagyva a folyó anyagi ráfordításokat és a felhalmozásra fordított eszközöket.

Az alkalmazott módszer

Amikor kísérletet tettem az európai szocialista országok teljes népgazdasági hatékonysága alakulásának becslésére, egyáltalán nem állt szándékomban, hogy ehhez új számítási módszert alakítsak ki. Egyszerűen az előbb felsorolt típusokból akartam kiválasztani a legmegfelelőbbet. A dolog azonban nem ment ilyen simán.

Először is el kellett különítenem azokat az eljárásokat, amelyek számomra a többinél lényegesen kedvezőtlenebbeknek, a kérdés megközelítésére elvileg alkalmatlanabbaknak tűnnek. Ezek: a korrigált termelékenységi mutatók nagy része — mindenekelőtt a munkatermelékenység és az állóalap-hatékonyság mutatójának az összeszorzása, amely ha mindkét mutató növekszik, teljességgel értelmezhetetlen eredményhez vezet. Hasonlóképpen nem látom használhatónak a népgazdasági teljes hatékonyságszámítást a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem egymáshoz viszonyított nagyságának a változásából. (Ez utóbbihoz csak annyit, hogy e szerint az eljárás szerint a társadalmi termelés hatékonysága csak akkor nő, ha az I. osztály részaránya csökken, ebből következően a technikai fejlesztés alapigényes típusa minden esetben feltétlenül hatékonyságromlással jár.) A továbbiakban az alkalmazandó számítási módszer kiválasztásánál két alapvető szempontot kellett figyelembe vennem: egyrészt csak olyan eljárásról lehetett szó, amelyhez a szükséges adatok lehetőség szerint minden európai szocialista, illetve KGST-országra vonatkozóan hosszabb múltra visszatekintve — 1950-től kezdve — rendelkezésre állnak (a költségszámításokon és az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználásán alapuló módszerek ezért eleve kiestek). Másrészt a kiválasztott számítási módszernek lehetőleg egyszerűnek kellett lennie. Ez utóbbi nemcsak azért látszott szükségesnek, hogy a számítás viszonylag kevés munkával és eszközzel elvégezhető legyen, hanem legalább ennyire a kiinduló adatok (a népgazdasági szintű foglalkoztatási és az állóalapadatok) bizonytalansága miatt is. A kiinduló adatok pontatlanságán a finomabb, bonyolultabb számítási módszer nem segít. Alkalmazása csupán a pontosság látszatát kelti annak tényleges megvalósulása nélkül. A kiinduló adatok bizonytalansága következtében az eredmény így is, úgy is csak az alapvető tendenciák durva becslése lehet. Már ez is amellett szólt, hogy lemondjak a termelési függvény segítségével való megközelítésről. Emellett az elvégzett próbaszámítások arra utalnak, hogy ez, népgazdasági viszonylatban, az országok egy részénél nem is vezetett volna megfelelő eredményhez.

Mindezek után az alkalmazható eljárásoknak csak egyetlen fajtája maradt: az átfogó termelékenységi index, azaz a teljes hatékonyság súlyozott átlagként való kiszámítása az egyes ráfordításfajták egyedi indexeiből kiindulva. A leggyakrabban alkalmazott súlyok, mint arról már szó esett, a nemzeti jövedelemből való részesedés, vagy ahhoz közel álló értékek. Az eleven munka (a dolgozó létszám) indexét rendszerint a munkajövedelmek, a tárgyiasult munka (állóalap) növekedését pedig a tőkejövedelmek részarányával súlyozzák. Az elméleti indokolást a polgári közgazdászok többsége a termelési tényezők elméletéből meríti, amely szerint minden termelési tényező hozzájárulása a termelés ered-

ményéhez a belőle való részesedésével egyenlő. A termelési tényezők elmélete a marxi politikai gazdaságtannal, s közelebbről: az érték- és értéktöbblet-elmélettel összeegyeztethetetlen. A mi szempontunkból azonban csak egy ideológiai burokról, megideologizálásról van szó, amitől el is tekinthetnénk, ha a szóban forgó súlyok egyébként, más módon, közgazdaságilag indokolhatók lennének. Úgy látszik azonban, nem azok.

A nyugati közgazdászok a nemzeti jövedelem elosztási arányaiból kiindulva az eleven munkának általában 75, a tárgyiasult munkának 25 százalék körüli súlyt szoktak adni. Már említett művében Kendrick 72—28 százalékos munka-tőke arányt vett alapul az USÁ-ra vonatkozóan. E. F. Denison a munkát 73, a tőkét 22,5, a földet 4,5 százalékkal súlyozta. Azonban az ilyen súlyozással nyert hatékonysági mutató mozgása rendszerint alig különbözik a munkatermelékenység mozgásától: a tárgyiasult munka figyelembevétele — kis súlya következtében — nem vezet jelentős eltéréshez. Különböző regressziós analízisek, rugalmassági vizsgálatok arra utalnak, hogy a tőke szerepe a fejlődésben ennél nagyobb.

A szocialista országok közgazdászai némely esetekben a nemzeti jövedelem felhasználási arányaival, a fogyasztás-felhalmozás aránnyal súlyozzák az eleven és a tárgyiasult munkát. Azonban a fogyasztás-felhalmozás arány jelentős mértékben az árrendszernek, a fogyasztási cikkek és a termelési eszközök árarányának a függvénye, s az eleven és a tárgyiasult munka egymáshoz viszonyított arányát már ezért sem fejezi ki kielégítően. Másrészt az eleven munkának a folyó ráfordításokkal (a bérekkel), a tárgyiasult munkának pedig az egyszeri ráfordításokkal (döntően a beruházásokkal) való súlyozása is kifogásolható. Ugyanakkor a tárgyiasult munka súlya általában így sem nagyobb, mint az előző esetben.

Mindezek alapján olyan megoldást kerestem, amely az említett problémákat lehetőség szerint kiküszöböli és az állóalap-felhasználás számára — közgazdaságilag indokolható mértékben — a szokásosnál nagyobb súlyt biztosít. Ehhez egyetlen támpontot találtam. Kovács János „Szakképzés és népgazdaság" című könyvében (Közgazdasági és Jogi Könyv Kiadó, 1968.) kiszámítja a magyar népgazdaságban (az iparban, a mezőgazdaságban, az építőiparban és a közlekedésben) foglalkoztatott munkaerőben szakképzési költségek formájában lekötött társadalmi munkát* és mások becslésére támaszkodva közli azt az értéket, amelyet a népgazdaság munkaeszközök formájában köt le. Az előbbi kb. 450 milliárd, az utóbbi kb. 270 milliárd forintot tett ki a 60-as évek közepén (lásd a könyv 74. és 89. lapját), ami 63—37 százalékos aránynak felel meg. Számításaimban ezekkel az értékekkel súlyoztam. Úgy gondolom, ez közgazdaságilag semmivel sem megalapozatlanabb a szokásos súlyozásnál, sőt közgazdasági-logikai szempontból nemcsak a munkajövedelem-tőkejövedelem, hanem a fogyasztás-felhalmozás aránynál is elfogadhatóbb, amennyiben itt egynemű súlyokról van szó: mind az

* A szakképzési ráfordítások számbavételénél a szerző a következőket vette figyelembe: 1. az oktatási intézmények összes dologi és személyi költségeit, beleértve a tanulóknak nyújtott juttatásokat; 2. az állam által fedezett egészségügyi költségeknek a tanulókra jutó részét; 3. a taníttatásnak a tanulóra vagy családjára háruló részét, a családi nevelés költségeit (ruházkodás, táplálkozás, a lakbér megfelelő része stb.); 4. a kieső nemzeti jövedelmet, azaz azt a nemzetijövedelem-részt, amelytől a társadalom annak következtében esik el, hogy a munkaképes korú fiatal nem végez termelő munkát, hanem tovább tanul.

eleven, mind a tárgyiasult munka esetében a *lekötött* társadalmi munkáról. Egyúttal — vagy talán éppen ezért — annak az igénynek is eleget tesz, hogy a tárgyiasult munka súlyát a szokotthoz képest megnöveli.

Hasonló számítással más időpontokra és más szocialista országokra vonatkozóan nem találkoztam, ezért kénytelen voltam valamennyi országra és időszakra ugyanezeket a súlyokat alkalmazni. Ez nagyfokú absztrakció, azonban a statisztikai gyakorlatban mind a területi, mind az időbeli összehasonlításoknál általánosan elterjedt, mégpedig nemcsak szükségmegoldásként — a rendelkezésre álló adatok korlátozottsága következtében —, hanem azért is, mert az állandó súlyok bizonyos esetekben elősegíthetik az alapvető tendenciák élesebb kidomborodását.*

Magának a számításnak a menete megegyezett azzal, amire a számítási típusok felsorolásánál utaltam: a dolgozó létszám és a termelő állóalapok növekedésének indexét a leírt módon súlyozva, kiszámítottam a teljes ráfordítások növekedését. Ezzel elosztva a nemzeti jövedelem indexét, megkaptuk a népgazdasági teljes hatékonyság alakulását. Az új tehát kizárólag a súlyokban van.

Képletszerűen: $$H = \frac{J}{\frac{L \cdot a + A \cdot b}{a + b}}$$

ahol H = a népgazdasági teljes hatékonyság növekedésének indexe,
J = a nemzeti jövedelem növekedésének indexe,
L = a munkaerő-felhasználás növekedésének indexe,
A = az állóalap-felhasználás növekedésének indexe,
a = a munkaerőben lekötött társadalmi munka „értéke",
b = a termelési eszközökben lekötött társadalmi munka „értéke".

Mint már szó esett róla, valamennyi lehetséges megközelítés rendkívül sok egyszerűsítést tartalmaz. Ez teljes mértékben érvényes az általam alkalmazott eljárásra is. Ezek közül a legfontosabbak: (1) A létszámnövekedés — a munkaidő hosszának a változásai miatt — még a ráfordított munka mennyiségét sem mutatja pontosan, a munka minőségében végbement változásokat pedig egyáltalán nem fejezi ki (az állóalapokra ez kevésbé áll, mivel az állóalap-volumen változása — a korszerűbb, tökéletesebb berendezések magasabb ára folytán — részben az állóalapok tökéletesedését is kifejezésre juttatja). (2) A tárgyiasult munkaráfordítások összegében kizárólag az állóalapok szerepelnek, a forgóeszközök nem. A teljes ráfordítások tehát csak a munka- és az állóalap-felhasználást tartalmazzák.

* Lásd erről Drechsler László: Értékbeni mutatószámok nemzetközi összehasonlításának módszertana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 63—65. l.

A számítások eredménye

A két alapvető ráfordításfajta, az eleven munka és a termelő állóalapok, s az ezekből a leírt módon számított teljes ráfordítások, valamint a nemzeti jövedelem volumenmutatói az 1. sz. táblázatban foglaltak szerint növekedtek a vizsgált országokban.*

1. sz. táblázat

A számításokhoz felhasznált alapvető mutatók

(1950 = 100)

Ország	A termelő szférában foglalkoztatottak számának	A termelő állóalapoknak	A teljes ráfordításoknak	A nemzeti jövedelemnek
	1968 évi indexe a népgazdaság egészében 1950-hez képest			
Bulgária	103	670	313	509
Csehszlovákia	111	253	164	289
Lengyelország	135	195	157	349
Magyarország	118	254	167	273
NDK	102	—	—	369
Románia	114	374	210	524
Szovjetunió	136	486	265	447

Forrás: A nemzeti statisztikai évkönyvek adatai.

Ezek alapján a népgazdasági teljes hatékonyság a 2. sz. táblázat adatai szerint alakult.

2. sz. táblázat

A népgazdasági teljes hatékonyság indexe 1968-ban

(1950 = 100)

Ország	Index	Ország	Index
Bulgária	163	Magyarország	163
Csehszlovákia	176	Románia	250
Lengyelország	222	Szovjetunió	169

A népgazdasági hatékonyság növekedése — amint a 3. sz. táblázatból látható — valamennyi országban lényegesen lassúbb volt, mint a munkatermelékenységé. Ez következik abból, hogy a munkatermelékenység növekedése általában mindig sokkal gyorsabb az alapok hatékonyságánál, ahol nem is minden esetben tapasztalható javulás. Ez a munka technikai felszereltségének a gyors növekedését, az állóalapok volumenének a létszámnövekedést meghaladó gyarapodását tükrözi. [A termelés/munka hányadosnak a termelés/alapok hányadosnál gyorsabb növekedéséről van szó.]

* Jugoszláviára — a szükséges adatok hiánya miatt — nem tudtam kiterjeszteni a vizsgálódást. Az NDK-ra vonatkozóan az állóalapadatok csak 1958-tól állnak rendelkezésre, így az ezekkel kapcsolatos mutatók hiányosak.

3. sz. táblázat

A munkatermelékenység és az állóalap-hatékonyság alakulása
(1950 = 100)

Ország	A munkatermelékenység	Az állóalapok hatékonyságának
	1968-évi indexe a népgazdaság egészében 1950-hez képest	
Bulgária	498	76
Csehszlovákia	260	115
Lengyelország	259	179
Magyarország	230	109
NDK	366	—
Románia	458	141
Szovjetunió	328	92

A népgazdasági hatékonyság növekedése a hét ország közül a leggyorsabb volt Romániában, a leglassúbb hazánkban és Bulgáriában. Románia kimagasló eredménye a munka termelékenységének és az alapok hatékonyságának a többi ország átlagánál lényegesen kedvezőbb alakulásából adódik. Hazánk legkedvezőtlenebb eredménye abból fakad, hogy a munka termelékenysége valamennyi ország közül nálunk nőtt a leglassabban, és az alapok hatékonyságának növekedése is az átlagosnál kisebb mértékű volt. Bulgáriában ezzel szemben a munka termelékenységének a növekedése a hét ország közül a leggyorsabb volt; a népgazdasági hatékonyságnak hazánkéhoz hasonló kedvezőtlen alakulása kizárólag az alapok hatékonyságának különösen nagymértékű romlásával kapcsolatos.

A teljes ráfordítások és a népgazdasági hatékonyság alakulásának ismeretében kiszámíthatjuk, milyen arányban járult hozzá az egyiknek és a másiknak a változása a nemzeti jövedelem növekedéséhez. (A számítás módja: az indexek logaritmusaiból megoszlási viszonyszámot számítottunk.)

4. sz. táblázat

A ráfordítások és a hatékonyság hozzájárulása a nemzeti jövedelem növekedéséhez
(százalékban)

Ország	A teljes ráfordítások növekedésének	A népgazdasági teljes hatékonyság növekedésének
	hozzájárulása a nemzeti jövedelem növekedéséhez 1950—1968 között	
Bulgária	70	30
Csehszlovákia	47	53
Lengyelország	36	64
Magyarország	51	49
NDK	—	—
Románia	45	55
Szovjetunió	65	35

A számítások eredménye szerint a hatékonyság növekedésének hozzájárulása a nemzeti jövedelem növekedéséhez a különböző országokban 30 és 64 százalék között mozgott. A hat ország közül háromban ez, vagyis az intenzív elem, a másik háromban a ráfordítások növekedése, vagyis az extenzív elem bizonyult a fejlődés nagyobb súlyú tényezőjének. A népgazdasági teljes hatékonyság részesedése azonban kivétel nélkül valamennyi országban lényegesen kisebb volt a munka termelékenységének részesedésénél, amely 80—90 százalék körül ingadozott. (A munkatermelékenységnek az állóalap-hatékonyságnál gyorsabb növekedése miatt.) A népgazdasági hatékonyság azonos ütemű növekedése ellenére azért mutatkozik Bulgária fejlődése extenzívebbnek hazánkénál, mert Bulgáriában rendkívül gyorsan növekedtek a ráfordítások. Lényegében ugyanez érvényes a Szovjetunióra. Lengyelország legintenzívebbnek mutatkozó fejlődése pedig a ráfordításoknak a többi országénál lassúbb növekedéséből adódik.

Csak nagyon kevés lehetőségünk volt arra, hogy ezeket az eredményeket más eljárások eredményeivel egybe vessük. Valamennyi olyan megközelítés, amely az eleven munkának nagyobb, a tárgyiasult munkának pedig kisebb súlyt ad, mint mi adtunk, természetesen gyorsabb hatékonyságnövekedést ad, és ennek megfelelően intenzívebbnek mutatja a gazdasági fejlődést. A termelési függvényekkel végzett néhány számítás a Szovjetunióra és Csehszlovákiára vonatkozóan a miénkhez meglehetősen közelálló eredményekhez vezettek. Például B. P. Plisevszkij Cobb—Douglas típusú termelési függvény alapján végzett számításai szerint a Szovjetunióban 1950 és 1965 között a teljes ráfordítások 244 százalékra nőttek. (Lásd B. P. Plisevszkij: Ekonomicseszkij roszt i effektyivnoszty — Moszkva, 1968. 95. l.) Ez az eredmény, ha tekintetbe vesszük, hogy három évvel rövidebb időszakot fog át, meglepő mértékben egybeesik a mienkkel.

A népgazdasági teljes hatékonyság alakulásának vagy a fejlődés extenzitásának a különböző országok közötti összevetése az alapadatok számbavételi eltérései következtében meglehetősen bizonytalan értékű. Minden bizonnyal szilárdabb talajon állunk, ha a hatékonyság alakulását, ütemváltozását egy-egy ország fejlődésén belül tanulmányozzuk, ha ugyanazon ország fejlődésének különböző időszakait hasonlítjuk egymáshoz. Ennek elvégzése céljából a vizsgált 18 éves időszak egészét négy rövidebb szakaszra, három ötévesre és egy háromévesre bontottuk. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

A népgazdasági teljes hatékonyság átlagos évi növekedése

(százalékban)

Ország	1951—1955	1956—1960	1961—1965	1966—1968
Bulgária	7,0	6,8	0,8	3,5
Csehszlovákia	6,0	4,8	—0,8	5,4
Lengyelország	6,4	5,0	3,1	3,9
Magyarország	2,6	3,3	2,3	4,8
NDK	—	—	0,8	3,1
Románia	10,0	4,5	5,8	2,6
Szovjetunió	7,5	3,8	2,2	3,5

A hatékonyság növekedése 1951—55 és 1956—60 között hazánk, 1956—60 és 1961—65 között Románia kivételével valamennyi országban lassult, sőt Csehszlovákiában 1961—1965 között a hatékonyság abszolút csökkenése következett be. Az első és második ötéves időszak közötti lassulás részben azzal kapcsolatos, hogy 1951—55 között még szinte mindenütt érvényesültek a helyreállítási időszakra jellemző, a fejlődést gyorsító és egyúttal a hatékonyságot kedvezően befolyásoló tendenciák. Hazánkban az 50-es évek első felében a hatékonyság kirívóan lassú növekedése a túlfeszített, a többi országénál feszítettebb iparosítási politika kedvezőtlen hatásaira utal. A hatékonyságnövekedésnek a 60-as évek első felében bekövetkezett általános és erőteljes lassulása, Csehszlovákiában pedig abszolút csökkenése, ennek a fejlődési szakasznak igen súlyos gazdasági nehézségeit fejezi ki. A 60-as évek második felének számai ezzel szemben határozott javulásról tanúskodnak. (Persze a hároméves időszak túl rövid ahhoz, hogy eredményeiből egészen határozott következtetéseket lehessen levonni.)

Végeredményben a népgazdasági teljes hatékonyság évi növekedése a vizsgált országokban 1951—55 között átlagosan 6,5; 1956—60 között 4,7; 1961—65 között 2,0; 1966—68 között pedig 3,8 százalékot tett ki. Bizonyos lassuló tendencia tehát akkor is észlelhető, ha az 1951—55 közötti időszaktól mint rendkívüli periódustól eltekintünk. (A lassuló tendenciát a Szovjetunióra vonatkozóan — 1965-ig bezárólag — B. P. Plisevszkij említett, Cobb—Douglas típusú függvény alapján végzett számításai is tanúsítják.) Ezen a tendencián, úgy látszik, az 1969-es és az 1970-es év eredményei sem fognak változtatni. Ami hazánkat illeti, a hatékonyság növekedése 1951—55-ben és 1956—60-ban nálunk volt a leglassúbb valamennyi ország közül, miközben a második időszakban elmaradásunk csökkent. 1961—65-ben valamivel, 1966—68-ban pedig már lényegesen meghaladtuk a hét ország átlagát. Ha az 1969-es évet is számításba vesszük, a kép valamivel romlik, de relatív helyzetünk javuló tendenciája így is nyilvánvaló.

Már a számítási módszer ismertetésénél említettük, hogy a népgazdasági teljes hatékonyság számításának ott van különleges, mintegy „döntőbíró" szerepe, ahol a két egyedi hatékonysági mutatónak, a munka termelékenységének és az alapok hatékonyságának a mozgása ellentétes irányú, az egyik nő, a másik csökken, vagy ha azonos irányú ugyan, de például az egyiké gyorsulva, a másiké lassulva növekvő. Minderre van példa. Már a 18 éves időszak egésze viszonylatában is volt (Bulgáriában és a Szovjetunióban a népgazdasági hatékonyság növekedése, mint láttuk, a munkatermelékenység növekedésének és az állóalap-hatékonyság abszolút csökkenésének az eredője), de még inkább akkor, amikor az egyes rövidebb időszakok közötti ütemváltozásról van szó. Így például a második és a harmadik ötéves időszak között a népgazdasági hatékonyság növekedésének lassulása hazánkban a munkatermelékenység növekedésének gyorsulása és az alaphatékonyság abszolút csökkenése mellett jött létre. Ugyanekkor Romániában a munkatermelékenység és az állóalap-hatékonyság hasonlóképpen ellentétes irányú ütemváltozása a hatékonyság növekedésének gyorsulását eredményezte. A harmadik és negyedik időszakot (1961—65 és 1966—68) egymáshoz hasonlítva Lengyelországban a munkatermelékenység növekedése gyor-

sult, az állóalap-hatékonyság növekedése lassult, a népgazdasági hatékonyság növekedése pedig gyorsult. Az összesen 25 vizsgált eset közül hétben mutat a termelékenység és az állóalap-hatékonyság ellentétes irányú változást abszolút értelemben vagy legalábbis az ütem tekintetében. Ennyi esetben tehát külön számítások nélkül a hatékonyság változásának nemcsak a mértéke, de még az iránya (ezen belül a lassulása, vagy a gyorsulása) sem lett volna megállapítható. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

6. sz. táblázat

A munkatermelékenység és a termelő állóalapok hatékonyságának átlagos évi változása

(százalékban)

Ország	Munkatermelékenység				Alaphatékonyság			
	1951—1955	1956—1960	1961—1965	1966—1968	1951—1955	1956—1960	1961—1965	1966—1968
Bulgária	11,0	11,2	7,2	7,5	1,0	0,5	—5,6	—2,6
Csehszlovákia	7,1	7,1	1,3	7,0	4,2	1,4	—4,2	2,6
Lengyelország	6,6	6,0	3,7	5,2	6,0	3,2	1,8	1,4
Magyarország	3,3	4,5	5,0	6,2	0,5	1,7	—2,7	3,8
NDK	12,0	8,3	3,8	4,9	—	—	—2,7	0,0
Szovjetunió	9,7	6,5	4,8	5,8	2,1	—0,5	—3,0	—0,4

De érdemes a teljes ráfordítások és a népgazdasági hatékonyság részarányát is szemügyre venni az egyes rövidebb időszakokra vonatkozóan. Így választ kapunk arra, hogy ilyen megvilágításban mikor lett intenzívebb és mikor extenzívebb a fejlődés.

7. sz. táblázat

A teljes ráfordítások (a) és a népgazdasági hatékonyság (b) hozzájárulása a nemzeti jövedelem növekedéséhez az egyes rövidebb időszakokban

(százalékban)

Ország	1951—1955		1956—1960		1961—1965		1966—1968	
	a	b	a	b	a	b	a	b
Bulgária	45	55	32	68	85	15	60	40
Csehszlovákia	25	75	33	67	140	—40	32	68
Lengyelország	26	74	21	79	49	51	47	53
Magyarország	54	46	44	56	52	48	39	61
NDK	—	—	—	—	75	25	41	59
Románia	27	73	35	65	38	62	68	32
Szovjetunió	40	60	57	43	66	34	52	48

Számításaink azt mutatják, hogy az első és második ötéves időszakot (1951—55 és 1956—60) összevetve három országban: Bulgáriában, Lengyelországban és hazánkban lett nézőpontunkból intenzívebb a fejlődés; megnőtt a hatékonyság növekedésének szerepe (aránya) a nemzeti jövedelem növekedésében. A másik három országban: Csehszlovákiában, Romániában és a Szovjetunióban a fejlődés pedig extenzívebb lett. A második és harmadik ötéves időszak (1956—60 és 1961—65) között viszont *kivétel nélkül valamennyi országban csökkent a hatékonyság*

és növekedett a ráfordítások aránya, extenzívebb lett a fejlődés. Ebben nagyon pregnánsan mutatkoznak meg a 60-as évek első felének gazdasági nehézségei, amelyek, ha nagyon különböző mértékben is, de végeredményben valamennyi országra kiterjedtek. Ez a nehézségek közös gyökerére utal, és arra is, hogy a vizsgált szocialista országok fejlődése nagymértékben összefonódott, függött egymástól. A szokásos, kizárólag az eleven munkát figyelembe vevő mutató — a létszámnövekedés, illetve a termelékenységnövekedés részesedése a nemzeti jövedelem növekedésében — ezt nem világítja meg ennyire. A vizsgált hét ország közül kettőben — Romániában és hazánkban — a népgazdasági munkatermelékenység növekedésének aránya magasabb volt a 60-as évek első felében, mint a megelőző öt évben, tehát a fejlődés ilyen szempontból intenzívebbé vált.* Csakhogy ebben nem jut kifejezésre az állóalap-hatékonyság ebben a két országban is rendkívül kedvezőtlen alakulása, amit a hatékonysági mutatónk kifejezésre juttat. 1961—65 és 1966—68 között viszont éppen ellenkezőleg, a hatékonyság aránya a vizsgált hét ország közül hatban — Románián kívül valamennyiben — megnőtt, a ráfordításoké pedig csökkent. Sikerült tehát intenzívebbé tenni a növekedést. Ha csak a létszámnövekedésnek a nemzetijövedelem-növekedésben való részesedésén mértük volna, ez egyáltalában nem mutatkozik ilyen általánosnak (hét ország közül csak háromban nőtt meg a népgazdasági szintű munkatermelékenység részaránya), mivel ez jelentős, vagy döntő részben az állóalap-hatékonyság kedvezőbb alakulásából táplálkozott.

Nem gondolom, hogy a népgazdasági teljes hatékonyság alakulásának a szocialista országokra vonatkozó fenti becslése a kérdés megközelítésének egyedül helyes, vagy a többi lehetségesnél feltétlenül helyesebb módja. Semmi esetre sem pótolja a munkatermelékenység és az állóalap-hatékonyság, valamint az egyéb részmutatók változásának külön-külön történő elemzését, csupán kiegészíti azt. Így felhasználva azonban talán gazdagíthatja a szocialista országok fejlődéséről alkotott képünket, különösen a különböző időszakok egymással való összehasonlítását illetően. A továbbiakat illetően a legfontosabb — és nemcsak ennek a vizsgálódásnak a szempontjából — a kiinduló adatok összehasonlíthatóságának a fokozása lenne. Ez azonban csak hosszabb folyamat eredményeként valósulhat meg.

* Lásd Falusné Szikra Katalin: Létszám, termelékenység – gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 92. l.

PÁLOVICS BÉLÁNÉ:

A mezőgazdaság távlati fejlesztési koncepciójának néhány kérdése

A mezőgazdaság és az élelmiszer-gazdaság következő 10—15 éves időszakban várható fejlődésének előrelátását az eddigi hazai és nemzetközi tendenciák áttekintése alapozza meg. Közgazdasági mérlegeléssel meg lehet becsülni, milyen tendenciák folytatódnak, melyek erősödnek, melyek gyengülnek vagy változnak. Ez a közgazdasági mérlegelés részben az eddigi és a várható hazai körülmények befolyásának, részben a más országokkal való összehasonlítás ellemzésre támaszkodik.

A fejlődés várható tendenciáinak előrebecslése feltételezéseket, prognózisokat ad a távlati fejlesztési koncepció kialakításához. Az élelmiszer-gazdaság távlati fejlődésére vonatkozó hipotéziseket és prognózisokat a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Távlati Fejlesztési Bizottság a múlt évben kidolgozta.* Ezek a hipotézisek és prognózisok kijelölik azt a „közeget", azt a lehetséges mozgásteret, amelyben a jövő fejlődése majd lezajlik. A piaci igényekre, a műszaki fejlesztési lehetőségekre, a termelés anyagi feltételeinek megteremtésére és a várható társadalmi változásokra vonatkozó feltételezések bizonyos korlátok közé szorítják a társadalom tudatos tervező-szervező tevékenységét. Ezek a korlátok azonban korántsem abszolút érvényűek, nem megváltoztathatatlanok.

A távlati fejlesztési koncepció lényege éppen az, hogy a fejlődés feltételezett, prognosztizált, objektív mozgásterén belül a leglényegesebb kérdésekre vonatkozóan meghatározza a tudatos társadalmi cselekvés irányát.

Ebből következik, hogy a távlati fejlesztési koncepció a népgazdaság egész fejlődésére alakítható ki. A fő célok, feladatok megvalósításának eszközei többfélék lehetnek. Ennek megfelelően a népgazdaság egészére alternatív fejlesztési koncepciókat lehet kialakítani. Az egyes alternatív koncepciók a fejlesztésnek egy-egy konzisztens változatát írják le. Így a több fejlesztési koncepció közül az arra hivatott vezető szervek kiválaszthatják azt, amelyik több szempont mérlegelése alapján a leginkább előnyös.

Meg lehet-e ugyanígy fogalmazni önmagában, elszigetelten egy-egy ágazat, például az élelmiszer-gazdaság vagy a mezőgazdaság távlati fejlesztési koncepcióját? Az ágazat fejlesztési koncepciója nem szakadhat el a népgazdaság fejlesztési lehetőségeitől, be kell illeszkednie annak ke-

* Hipotézisek és prognózisok az élelmiszer-gazdaság fejlesztésének távlati tervezéséhez. Gazdaság, 1970/1. sz.

retei közé. Más oldalról viszont a fejlesztési koncepció egy-egy ágazatban nem épülhet az ágazat szempontjából vagylagosan, egyaránt választható fejlesztési alternatívákra.

A mezőgazdaság távlati fejlesztési koncepciójának kidolgozása igen sok, szerteágazó problémakör áttekintését teszi szükségessé. Cikkemben csak néhány kiragadott kérdést igyekszem megvizsgálni.

Az ágazat fejlesztési koncepciója az ágazat fejlődésének törvényszerűségeiből és abból az egész társadalom haladása szempontjából alapvető követelményből indul ki, hogy a fejlesztés gazdasági célja: *a hatékonyság* növelése, az ágazatban előállítható nemzeti jövedelem tömegének növelése. Ez a cél az adott, illetve biztosítható termelési tényezők legjobb hasznosításával érhető el, a piaci kereslet formájában megnyilvánuló társadalmi igények kielégítése útján.

A hatékonyságnövelés célja nem jelentheti, és nem is jelenti azt, hogy a termelőágazat, az élelmiszer-gazdaság fejlődésének ne kellene alkalmazkodnia a piaci értékesítési lehetőségekhez, azokhoz a hazai fogyasztási és exportszükségletekhez, amelyek kielégítése alapvető feladata. Az értékesítési lehetőségek olyan objektív, nagy részben elhatározásunktól független, a gazdasági fejlettség jövőbeli szintjével összefüggő keretek, amelyek a „hatékonyságnövelés" jelszavával nem hághatók át.

Magyarázatra szorul azonban, hogy a távlati értékesítési lehetőségeket miért nem lehet mégsem *teljes egészében* objektív adottságnak felfogni. Nem arra gondolok elsősorban, hogy ezeknek az értékesítési lehetőségeknek az előrebecslésében több-kevesebb bizonytalanság van. Van némi bizonytalanság a hazai élelmiszer-fogyasztási igények előrebecslésében is, hiszen 15 év alatt a fogyasztási szokások az előrejelzettől némileg eltérően változhatnak, az árviszonyok is módosulhatnak (nemcsak az élelmiszerárak, hanem más árak is), ami nem lehet teljesen hatástalan a fogyasztási struktúrára. Érthető módon, még sokkal nagyobb a külpiaci értékesítési lehetőségek előrebecslésének bizonytalansága. Mégsem ezekre a bizonytalanságokra gondolok.

Az élelmiszerek jövőbeli értékesítése — a tekintélyes belföldi fogyasztásnövekedés támasztotta igényeken túlmenően — jórészt attól függ, milyen jelentősége lesz az élelmiszer-gazdaságnak a tőkés és a szocialista külkereskedelemben. A külföldi piacok várható felvevőképességének vizsgálata csak részleges választ ad a bennünket érdeklő kérdésekre: megtudhatjuk belőle, milyen termékek elhelyezésére nyílhat lehetőségünk. Mai ismereteink szerint az élelmiszerek, legalábbis a biológiailag értékes, a magasabb gazdasági fejlettségi szinthez tartozó táplálkozási igényeknek megfelelő élelmiszerek eladása mind a fejlett tőkésországokban, mind a szocialista országokban távlatilag is lehetségesnek látszik. A hazai termelésnövelési lehetőségek reális számbavétele alapján, a hazai fogyasztási igények növekedését is figyelembe véve, nem túlzottan optimista az a feltételezés, hogy az élelmiszer-gazdaság 10—15 év múlva rendelkezésre álló exportárualapját (ha az a piacok akkori minőségi, választéki, feldolgozottsági stb. igényeinek megfelel) zökkenőmentesen lehet majd értékesíteni.

Hátra van még az a kérdés, milyen mértékig érdemes a mezőgazdasági, illetve élelmiszerexport mezőgazdasági termeléssel megalapoz-

ható növelésére törekedni. Az ágazat szempontjából okvetlenül előnyös minden olyan lehetőség kihasználása, amely a termelés gyorsabb növekedését eredményezi. A mezőgazdaságban a hatékonyság növelésének ugyanis legáltalánosabb módja és szinte elkerülhetetlen velejárója a termelés állandó növekedése.

Ha a mezőgazdaság számára a nagyobb piac, a nagyobb termelési lehetőség egyértelműen előnyös, nem biztos, hogy ugyanez a helyzet az egész népgazdaság mérlegén, ahol az exportpiacokért különböző ágazatok versenyezhetnek. Ez a verseny természetesen csak az adott piacokon korlátlanul helyettesíthető áruk között érvényesül. Ha van választási lehetőségünk, hogy például a fejlett tőkésországokba élelmiszert vagy más exportcikket vigyünk ki, a mérlegelésnek van reális alapja. Ha választási lehetőség nincs, a mérlegelés irreális, a gyakorlatban nem hasznosítható következtetésekre vezet. Nincs értelme olyan összehasonlításnak, hogy *B* termék exportjának gazdaságossága jóval kedvezőbb, mint *A* terméké, igaz, hogy *B* terméket az adott piacon nem lehet eladni. A távlati előrejelzésben ez így hangzana: elsősorban *B* terméket kellene exportálnunk 15 év múlva, de a piac megszerzésének vagy bővítésének lehetősége ma még bizonytalan. Erre számítani kockázatos. Mondjunk le tehát *A* termék exportjának növeléséről vagy inkább törekedjünk mindkét termékből a maximális export elérésére? A válasz csak az utóbbi lehet.

Mai ismereteink szerint a tőkéspiacokon az ipari exporttermékek kedvező térhódítása mellett is szükség lesz az élelmiszerexport állandó s minél gyorsabb növelésére, hogy devizabevételeink az ország gazdasági fejlődésének igényeivel lépést tarthassanak.*

Néhány KGST-országban — ismereteink, de a különböző nemzetközi szervezetek, így a FAO becslései szerint is — nagy potenciális élelmiszerpiaci lehetőségek vannak. A fogyasztók növekvő jövedelmének megfelelően törvényszerűen bővülő keresletet — éghajlati adottságok, az anyagi-technikai megalapozás nehézségei és más okok miatt — ezekben az országokban a belső termelés növelése mellett gazdaságosabb lehet részben importtal kielégíteni. E piaci lehetőségek megnyílása sok tényezőtől függ. Valószínűsíthető, hogy a KGST-országok kibontakozó integrációja keretében Magyarország hosszú lejáratú szerződések alapján több szocialista ország lakosságának élelmiszer-ellátásában a jelenleginél nagyobb részt vállalhat. Erre klimatikus adottságaink mellett mezőgazdasági és élelmiszeripari termelésünk fejlettségi szintje, illetve fejlesztési lehetőségei adnak alapot. A szocialista exportlehetőségekért azonban a népgazdaság különböző ágazatai versenyeznek, és igen összetett kérdés annak megállapítása, hogy a szocialista integráció fokozatos kibontakozása milyen arányú további lehetőségeket tár fel a különféle ágazatok termékeinek exportjában.

Ez a fejtegetés azt igazolja, hogy az ágazat fejlesztésének olyan alapvető feltétele, mint a piaci értékesítési lehetőségek nagysága, nemcsak a külső, objektív körülményektől és az ágazat belső fejlődési lehető-

* Bizonyos élelmiszerek exportja hosszabb perspektívában is előnyösebb lehet némely iparcikk exportjánál, figyelembe véve azt is, hogy az élelmiszer egyre több ipari tevékenység hordozója.

ségeitől függ, hanem a népgazdaság egészét áttekintő mérlegelésen alapuló elhatározások is befolyásolják.

Hasonló a helyzet a műszaki fejlesztési lehetőségek tekintetében is. Prognosztizálni lehet, hogy milyen ma ismert, vagy ezután megismerhető termelési eljárások, technológiák, fajták stb. milyen arányban terjedhetnek el, használatuk mikor válhat általánossá, milyen műszaki fejlesztési feladatok megoldását kényszeríti ki a gazdasági és társadalmi fejlődés. Ez azonban nemcsak a tudományos kutatások eredményétől, az ismeretterjesztés, az üzemi tanácsadás hatásosságától, hanem azoktól az anyagi lehetőségektől is függ, amelyekkel az ágazat rendelkezhet. Márpedig az anyagi lehetőségeket, elsősorban a beruházási lehetőségeket ismét a népgazdaság erőforrásainak elosztása, valamennyi ágazat szükségleteinek mérlegése határozza meg. Az ágazat — adott esetben a mezőgazdaság — műszaki fejlődése tehát nem ítélhető meg önmagában, hanem csak az egész népgazdaság műszaki fejlődése alapján, az élelmiszer-gazdaság számára termelőeszközöket gyártó ipar fejlettsége és az élelmiszer-gazdaság termelőeszköz-ellátására létrehozott nemzetközi együttműködés színvonala, továbbá az ágazat rendelkezésére bocsátott anyagi erőforrások ismeretében.

A várható társadalmi változások iránya, a változások gyorsasága megint csak az egész népgazdaság fejlődésének függvénye. A mezőgazdaság termelési tényezőit legközvetlenebbül érinti a foglalkoztatási struktúra, a mezőgazdasági keresők létszáma, összetétele, aránya. A mezőgazdasági termelés műszaki fejlődése, a termelés költségeinek csökkentése, a versenyképesség növelése egyaránt azt kívánja, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma a műszaki fejlődéssel lehetővé tett mértékben csökkenjen. Ez azonban ismét olyan kérdés, amelyet az élelmiszer-gazdaságon belül nem lehet megválaszolni, a népgazdaság egészével kell összeegyeztetni.

A mezőgazdaság fejlesztésének legfontosabb kérdéseit tehát nem az ágazat keretei között, hanem csupán az egész népgazdaság sokoldalú összefüggései alapján lehet elbírálni. Ilyenek mindenekelőtt az élelmiszer-gazdaság iránti piaci igények, az élelmiszer-gazdaság rendelkezésére bocsátható anyagi eszközök és munkaerőforrás nagysága.

Azt jelenti-e mindez, hogy az élelmiszer-gazdaság fejlesztési irányát teljes mértékben a külső tényezők, az élelmiszer-gazdaságon kívül álló szférát is figyelembe vevő elhatározások döntik el? Nincsenek alternatív lehetőségek a piacok kihasználásában, az anyagi eszközök hovafordításában, a munkaerőforrás felhasználásában? Ilyen alternatív lehetőségek nyilvánvalóan vannak. Az alternatív lehetőségekre helyes és szükséges variációs számításokat készíteni. Ezek a számítások megmutathatják, milyen áldozatokkal, milyen eredmények érhetők el a termelési szerkezet ilyen vagy olyan alakítása, illetve a termelési tényezők ilyen vagy olyan kombinálása esetében. Ezek a variációs számítások azonban nem jelentenek eltérő fejlesztési koncepciót, csak egy fejlesztési koncepció részleteiben némileg eltérő változatait.

Az élelmiszer-gazdaság távlati fejlesztési koncepciójának — mint ágazati elgondolásnak — arra kell irányulnia, hogy megmutassa: az eladhatóság határain belül milyen termelésfejlesztés lehetséges és kí-

vánatos, s az 1980-as évek közepén elérhető termelési szinthez milyen optimális ráfordítási szerkezet tartozik.

Ha ez, az ágazat szempontjából optimális fejlesztési koncepció nem illeszthető be az egész népgazdaság távlati fejlesztésének keretébe — a nemzetközi cserébe való beilleszkedés vagy az erőforrások szűkössége, illetve a munkaerő-foglalkoztatás bizonyos problémái miatt —, akkor kívülről, direktívaként kell megadni azokat az alsó vagy felső korlátokat, amelyeket a népgazdasági érdeknek megfelelő fejlesztési irány kijelöléséhez tiszteletben kell tartani. Így — a külső behatárolásoknak megfelelően ki lehet dolgozni az élelmiszer-gazdaság távlati fejlesztési koncepciójának egy másik alternatíváját is, amely azonban az ágazat szempontjából semmiképpen sem lesz ugyanolyan kedvező alternatíva.

Alternatív fejlesztési koncepciókat tehát a népgazdaság egészére, s nem pedig egy-egy ágazatára lehet elsősorban kidolgozni. Az ágazat — az élelmiszer-gazdaság — távlati fejlesztésére, a távlati fejlesztési koncepció alapján több variációt érdemes megvizsgálni. Az egyes variációk egymástól különbözhetnek a termelési szerkezet eltérő alakulása (vagyis eltérő piaci orientáció) vagy a termelési tényezők eltérő kombinálása alapján. A termelési tényezők eltérő kombinációi azonban már nem egyenrangú variációk, mert a termelési tényezők helyettesíthetősége igen korlátozott.

Koncepcionális kérdés-e a kisebb vagy nagyobb növekedési ütem?

A gazdaságilag fejlett európai tőkésországokban érvényesülő tendenciák elemzése azt mutatja, hogy a gazdasági fejlettség bizonyos fokán a mezőgazdasági termelés növekedése állandósul és meggyorsul. Ilyen jelek mutatkoznak a legutóbbi években hazánk mezőgazdaságában is. Ezért állíthatjuk, hogy a következő egy-két évtizedre a mezőgazdasági termelés viszonylag gyors növekedése lehet jellemző.

Ugyancsak meglehetősen általános — bár szakaszosan érvényesülő — tendencia a mezőgazdasági termelés eszközigényességének növekedése, ami az élő munka termelékenységének egyidejű gyors fokozódásával jár együtt.

További tendencia: helyenként és bizonyos cikkekből viszonylagos árufeleslegek keletkeznek, más mezőgazdasági cikkek (elsősorban a kenyérgabona és a tej, tejtermékek) piacának támogatásához szükséges állami költségvetési összegek növekednek. Annak ellenére van ez így, hogy a világ lakosságának jelentős része nem jut elegendő táplálékhoz, s a gazdaságilag fejlett, illetve gazdaságilag közepesen fejlett országokban is vannak a lakosságnak olyan rétegei, amelyek táplálkozási színvonala elmarad a korszerű követelményektől.

Van-e létjogosultsága ezek ismeretében egy olyan feltevésnek, hogy nem volna-e a népgazdaság egésze számára gazdaságosabb, ha a mezőgazdaságban, kevesebb beruházás mellett, alacsonyabb növekedési ütemmel elégednénk meg, nehogy értékesítési nehézségeink legyenek? Lehet-e két ilyen távlati fejlesztési elgondolást szembeállítani a mezőgazdaságban: viszonylag sok beruházás, gyors termelésnövekedési ütem,

nagyobb exportárualap, vagy pedig viszonylag kevesebb beruházás, mérsékelt termelésnövekedési ütem, kisebb exportárualap? Több kérdést kell megválaszolnunk, hogy véleményt formálhassunk arról, közgazdaságilag reális dolog-e két ilyen általánosító, a mezőgazdasági termelés szerkezetét nem vizsgáló alternatíva szembeállítása.

Az első kérdés: érdeke-e az országnak a mezőgazdasági export növelése?

Világos, hogy az ország érdeke elsődlegesen az, hogy olyan ágazatok termékeinek aránya növekedjék az exportban, amelyekben nagyobb a felhasznált eszközök hatékonysága, és több bruttó és nettó jövedelmet lehet realizálni. Ilyen értelemben okvetlenül az a helyes célkitűzés, hogy az exportárualapok egyre nagyobb hányadát a feldolgozó iparágak adják, s minél kisebb hányadot képezzenek a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek. Azt jelenti ez vajon, hogy az élelmiszerexport volumene stagnálhat vagy csökkenhet? Ha az iparágak exporttermékei — most elsősorban a tőkés exportra gondolok — az élelmiszerexport *helyett* lépnének be, nem javítanák megfelelő ütemben hazánk devizahelyzetét. Ezért abból az általános megállapításból (amit egyébként számos gazdaságilag fejlett ország példája alapján is vitatni lehet), hogy a gazdasági fejlődés előrehaladásával a mezőgazdasági export aránya csökken, nem lehet azt a következtetést levonni, hogy az ország távlati fejlesztésében mellékessé válhat az élelmiszerexport növelése.

Az élelmiszerexport növelése termelési potenciálunk kihasználásának az egész népgazdaság növekedésére visszaható problémája is.

A távlati fejlesztésnek koncepcionális kérdése tehát nem az, nőjön vagy ne nőjön az élelmiszerexport, hiszen ez a növekedés több szempontból kívánatos, sőt elkerülhetetlen. (Ennek bővebb kifejtésére még visszatérek.)

A koncepcionális kérdés az, úgy nőjön az élelmiszerexport, hogy összetételében a kedvezően, biztonságosan és gazdaságosan értékesíthető árucsoportok legyenek a meghatározók, ezek aránya növekedjék. Jelenlegi ismereteink szerint ilyen árucsoportok: az élő állat, a hús, a húskészítmények, a friss és feldolgozott kertészeti termékek. Már most meg kell jegyezni, hogy a felsorolt árucsoportok termelésének növelése mind a mezőgazdasági termelésben, mind a hozzá kapcsolódó élelmiszeripari feldolgozásban az átlagosnál eszközigényesebb.

Nem amiatt kell aggódni, hogy az élelmiszer-gazdaság fejlesztése általában olyan nagy exportárualapot produkál, amelynek értékesítése nagyobb gondot okoz. Ennél nagyobb veszélyt jelent az élelmiszergazdaság fejlesztésének elhanyagolása, amikor esetleg kisebb exportárualap jön létre, annak összetétele azonban a már ma is egyre kifejezettebben érvényesülő és egy-két évtized múlva még élesebben jelentkező világpiaci igényeknek nem felel meg. Így kisebb termelési növekmény nagyobb értékesítési gondot okozhat.

A második kérdés: érdeke lehet-e az országnak az élelmiszer-gazdaság növekedési ütemének „visszafogása"?

Nézzük meg a gazdaságilag fejlett európai tőkésországok és általában az európai országok példáját. Az európai országok mezőgazdasági termelése az utóbbi 10—20 évben gyorsan növekedett. A mezőgazdaságban — a magyarországinál fejlettebb körülmények között is — általában még a növekvő hozamok törvénye érvényesül. A munkaerő elvándorlása a tapasztalatok szerint nem fékezi a mezőgazdasági termelés növekedését.

Úgy látszik, hogy a mezőgazdasági termelés növekedésére jobban hat az általános gazdasági fejlettség, mint a piaci igények nagysága. Egy-egy iparág rugalmasabban tudja termelését a piaci igényeknek megfelelően méretezni, összetételét alakítani. A mezőgazdaságban — különösen a kisüzemi gazdálkodást folytató országokban — a nagyszámú gazdaság mindegyike egyenként saját termelésének maximális növelésére törekszik. Különben nem is remélhetné, hogy jövedelmének növekedése lépést tartson a gazdaság többi ágazatában dolgozókéval.

A mezőgazdasági termelés növelését kikényszeríti az az összefüggés, hogy a mezőgazdasági termelés költségeit a legeredményesebben a terméshozamok javításával lehet csökkenteni, még akkor is, ha bizonyos határon túl a többletráfordítások hozadéka csökken. Ezért a gazdaságilag fejlett országokban bizonyos cikkek esetében helyenként gondot okoz: hogyan lehetne a termelékenységet úgy növelni, hogy a termelés egyidejűleg ne növekedjék.

A mezőgazdasági termelés fejlesztésének egyik ellentmondása, hogy a termelés korszerűsítését, a tömegtermelésre való áttérést olyan feltételek között kell megvalósítani, amikor az élelmiszerek iránti fizetőképes kereslet általában nem nő olyan mértékben, mint amilyen mértékben a termelés fokozható.

A nehézségek ellenére mégis a termelés gyors növelése a mezőgazdaság fejlesztésének fő útja. Ennek jellemzésére a francia IV. Terv (1961—1965) szövegéből idézek:

„Mezőgazdaságunk jelenlegi helyzetében, a Közös Piac perspektívái közepette, az egyetlen lehetséges út a magasabb termelékenység keresése, bármilyen nehézségekbe kerül is a kínálat és a kereslet kiegyensúlyozása. Ez biztosítja mezőgazdaságunk versenyképességét. Ez az út elkerülhetetlenül a termelés volumenének növeléséhez és a munkamennyiség csökkenéséhez vezet."

A FAO évkönyveiben közzétett adatok alapján készített számításaim szerint a termelés évi átlagos növekedési üteme az 1952—56. évek átlaga és az 1963—67. évek átlaga között az egész világ mezőgazdaságában 2,8 százalékos, a nyugat-európai országokban 2,6 százalékos, a kelet-európai országokban a Szovjetunióval együtt 3,9 százalékos volt. Sok gazdaságilag fejlett európai országban az évi három százalékot meghaladja az átlagos növekedési ütem. (Az 1952—56. évek átlaga és 1967 között Franciaországban 3,7, az Egyesült Királyságban 3,2, Ausztriában 3,0, Magyarországon 3,2 százalék.)

Népgazdasági szempontból nem az a fő kérdés: milyen a mezőgazdasági termelés növekedése, hanem az, hogy milyen a növekedés szer-

kezete. A belföldi fogyasztói igények és a külföldi értékesítési lehetőségek várható alakulása szerint egyaránt azoktól az ágazatoktól lesz szükség lényegesen több árura, amelyek termelése csak viszonylag lassabban, több anyagi erőforrás lekötésével növelhető. Már ebből is következik, hogy a mezőgazdasági termelés növelésének beruházási igénye sokkal inkább függ attól, milyen a növekedés szerkezete, mint attól, hogy mi lesz annak átlagos évenkénti üteme.

A mezőgazdasági termelés szerkezetének csak két kérdését emelem ki: a gabonatermelés és a hústermelés növelésének feltételeit.

A gabonatermelésben gyors növekedés várható. A gabonafélék termésátlaga Európa-szerte gyorsan nő. Azok az országok, amelyek az 1948—52. évek átlagában hektáronként annyi gabonát termeltek, mint mi 1967-ben, 17 év alatt mintegy 10—12 mázsával növelték hektáronkénti átlagtermésüket.

1. sz. táblázat

A gabona termésátlagának növekedése néhány európai országban (q/ha)

Ország	A gabonafélék termésátlaga		Növekedés 17 év alatt
	1948—52	1967	
Magyarország	14,8	25,0	10,2
Svédország	19,2	32,6	13,4
NDK	21,4	31,8	10,4
NSZK	23,3	36,2	12,9
Egyesült Királyság	24,6	38,3	13,7
Belgium	29,2	39,7	10,5
Hollandia	29,8	42,2	12,4

Hazánkban eddig 1969-ben értük el a legmagasabb termést, 28,5 mázsát. Ha nálunk is hasonló ütemű lesz a fejlődés, akkor az 1980-as évek közepére, tehát 16 év múlva 40 mázsa körüli hektáronkénti átlagtermés valószínű. A Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Távlati Fejlesztési Bizottság hipotéziseiben 1985-re hektáronként 40—43 mázsás búza-, 49—52 mázsás kukorica-átlagtermés elérését feltételezi.

A gabona nagyobb átlagtermése hatással lehet a gabona vetésterületi arányára. Azokban az európai országokban ugyanis, amelyekben a gabona átlagtermése az európai átlagnál magasabb, még a kisüzemi mezőgazdasággal rendelkező tőkésországokban is igen kifejezett tendencia a gabona vetésterületi arányának növekedése.

2. sz. táblázat

A gabona vetésterületi aránya a szántó- és az ültetvényterületből

Ország	1948—52.	1963—67.	Ország	1948—52.	1963—67.
	évek átlagában, százalék			évek átlagában, százalék	
Dánia	48	59	NSZK	51	60
Hollandia	46	50	Svédország	36	44
Belgium	50	56	Franciaország	41	46
Egyesült Királyság	45	48	Ausztria	47	53

A mi viszonyaink közepette az ilyen irányú fejlődést még inkább segíti a termelés nagyüzemi szervezete. Itt a gabonaterület arányának növekedése akkor is bekövetkezik, ha a gabona termelői ára, illetve a gabonatermelés viszonylagos jövedelmezősége csökken.

Az elmondottakból következik, hogy a gabonatermelés növekedése hazánkban — nagyobb beruházások nélkül is — gyors lehet. Nyilvánvaló, hogy a növekedési ütem sok tényezőtől függ. Mindenekelőtt a műtrágyaellátástól, az agrotechnikai követelmények betartásától, a nagyobb tápanyagellátást megfelelően meghálálo fajták használatától. Úgy vélem, hogy ezek a feltételek a következő 15 éves időszakban megteremtődnek. A gabona-termésátlagok növeléséhez szükséges műtrágyát az üzemek még más ágazatok rovására is biztosítanák, ha a mezőgazdaság műtrágyaellátása egyébként nem tartana lépést az igények növekedésével.

A lakosság egy főre jutó cereáliafogyasztása hazánkban tovább esik, ennek hatását a népesség számának mérsékelt növekedése nem ellensúlyozza. Ezért a gabona élelmezési célú felhasználása lassan csökken. A gabonafélék fő felhasználási területe ma is az állattenyésztés. Az állattenyésztés abraktakarmány-szükséglete nő. A nagyobb állatállomány, a nagyobb hústermelés még akkor is lényegesen több abrakot igényel, ha a fajlagos takarmányfelhasználás javul és a takarmányozásban a gazdasági abrak és a fehérjedús takarmányok közti arány az utóbbi javára tolódik el. Ha az állattenyésztés termelése csak olyan ütemben növekedne a következő 15 évben, mint az elmúlt 15 évben, a nagyobb takarmánybázist korántsem tudná értékesíteni. Ez esetben pedig a gabonatermés egy részét exportálni kellene.

Ezzel szemben többféle érvelés hozható fel: a gabonaexport a külterjes mezőgazdaságra jellemző. A gabonaexport kilátásai — legalábbis kenyérgabonában — bizonytalanok. A gabona exportálása, a nyomott világpiaci árak miatt, nem gazdaságos.

Igaz, hogy kenyérgabona tőkés viszonylatú exportjára nem lenne helyes és nem is volna lehetséges berendezkedni. A szocialista országok összességében azonban a kenyérgabona-ellátás korántsincs olyan biztonságosan és bőségesen fedezve, mint nálunk. Ezért a kenyérgabona a KGST-országok között kibontakozó integráció keretében tartós exportcikként is számításba jöhet, ha ennek megfelelő pénzügyi feltételei alakulnak ki és a piac biztosítására hosszú lejáratú megállapodásokat lehet létrehozni.

Még kedvezőbb a helyzet a takarmánygabonák, elsősorban a kukorica esetében. Kukoricából a Közös Piac országai sem önellátóak, a szocialista országokban pedig szinte kivétel nélkül gond a növekvő állatitermék-termeléshez szükséges takarmányalap megteremtése.

A gabonaexport most állami szubvenciót igényel. A mezőgazdasági termelőiár-rendszernek ugyanis az a sajátossága, hogy a mezőgazdasági üzemek továbbfejlesztéséhez szükséges tiszta jövedelmet ma elsősorban a kenyérgabonaárakban nyújtja. Ha a külföldi eladási árat a termelési költségekkel hasonlítjuk össze, rendkívül gazdaságos dollárkitermelési mutatószámot kapunk.

Előítéletek nélkül kell ezt a kérdést megvizsgálni. Mégis sok érv

szól amellett, hogy a gabonatermést inkább az állattenyésztés fejlesztési ütemének meggyorsításával kellene hasznosítani.

A hústermelés és a húsfogyasztás növelése az egész világon mind a fejlett, mind a fejlődő országokban probléma. Nem szorul alaposabb bizonyításra, hogy a hús értékesítési piaca távlatilag sokkal biztonságosabb lehetőségeket ígér. A FAO 1975-ig előrenéző prognózisa a mostani fogyasztásnövekedési és termelésnövekedési tendenciák alapján világviszonylatban jelentős — 5,0—8,5 millió tonnára tehető — deficit keletkezését feltételezi. (Az összehasonlíthatóság kedvéért megjegyzem, hogy hazánk 1967. évi hústermelése — a FAO által közzétett adatok szerint — 686 ezer tonna.)

A hústermelés növekedése némely országban azért marad el az igényektől, mert nem rendelkeznek elegendő takarmánygabonával. Más országokban viszont a hústermelés növelését elsősorban az állattenyésztési ágazatok viszonylag magas tőkeigénye, az állattenyésztés fejlesztéséhez szükséges technikai, gazdasági és társadalmi feltételek hiánya fékezi.

Amikor a magyar mezőgazdaság több évtizedes fejlődését értékeljük, általában kiemeljük azt, hogy a két fő ágazat: a növénytermelés és az állattenyésztés aránya az utóbbi javára tolódott el. Az eltolódás üteme viszonylag lassú: az állattenyésztés aránya a mezőgazdaság bruttó termelésében — 1959. évi árakon számolva — az 1934—38-as évek átlagában 37, az 1965—67. évek átlagában 42 százalékos volt. A gazdaságilag fejlett országokban ez az arány jóval magasabb.

Rendkívül szerteágazó, sok részlet kimunkálását igénylő vizsgálat alapján lehetne állattenyésztésünk elmúlt egy-két évtizedes fejlődését nemzetközi mércén lemérni, más országok fejlődésével összehasonlítani. Meg kell elégednem azzal, hogy az állattenyésztés fejlődését egyik, kétségkívül legfontosabb terméke: a hústermelés növekedése alapján hasonlítsam össze Európa több országával. Vizsgálatom célja, hogy a magyarországi hústermelés jövőbeli növelésére nézve vonjak le következtetéseket.

Európa hústermelése 15 év alatt évente átlagosan *4,5 százalékkal* növekedett. A 3. sz. táblázat tartalmazza annak a 15 európai országnak a sorrendjét a hústermelés 15 éves növekedési üteme szerint, amelyek 1967-ben Európa hústermelésének 94 százalékát adták.

3. sz. táblázat

A hústermelés növekedési üteme 15 európai országban

(1948-52. és 1963-67. évek átlaga között százalékban)

1. Hollandia	6,4	9. Olaszország	4,4
2. Ausztria	5,9	10. NDK	4,0
3. Jugoszlávia	5,2	11. Csehszlovákia	3,9
4. Dánia	5,1	12. Franciaország	3,9
5. NSZK	5,1	13. Belgium	3,6
6. Egyesült Királyság	5,0	14. *Magyarország*	*2,8*
7. Lengyelország	4,9	15. Svédország	1,8
8. Spanyolország	4,7		

Európa 15 országa közül tehát csak egy akad, ahol a hústermelés a vizsgált időszakban lassabban nőtt, mint nálunk. Talán az indokolja a lassú növekedési ütemet, hogy már a bázisidőszakban is viszonylag magas volt hústermelésünk? Sajnos nem; az egy hektár szántó- és ültetvényterületre jutó hústermelésünk az 1948—52. évek átlagában a vizsgált 15 ország közül a 11., illetve az egy hektár mezőgazdasági területre jutó hústermelésünk a 10. helyen állt. Az 1963—67. évek átlagában a helyzet tovább romlott. Ekkor ugyanis mindkét mutatószám alapján a 12. helyre szorultunk vissza. A szóban levő országok közül a miénkénél alacsonyabb hektáronkénti hústermelést csak Olaszországban, Jugoszláviában és Spanyolországban találunk.

Egy másik számítássorozatban nem az 1948—52. évek, a háborús pusztítások miatt viszonylag alacsony termelését tekintettem bázisnak, hanem az 1952—56. évek közötti időszak átlagát. A 11 évre számított növekedési ütem Magyarországra nézve kedvezőbb eredményt adott. Ebben az időszakban ugyanis Európa hústermelése évente átlagosan 3,8 százalékkal, hazánké ennél gyorsabban, 4 százalékkal nőtt. Igaz, hogy olyan ország Magyarországon kívül nem akadt, ahol az 1952—56. évi hústermelés alacsonyabb lett volna az 1948—52. évek átlagánál.

Ez a tendencia szép reményekre jogosíthat. A viszonylag magas növekedési ütem azonban átmenetinek bizonyult. Hosszabb időszakot számításba véve, a korábbi elmaradás utolérésének tekinthetjük. 1965 és 1970 között a hústermelés évente csak 1,7 százalékkal nő, tehát ismét elmaradtunk az európai növekedéstől. 1970 és 1975 között, a IV. ötéves terv előirányzatai szerint, újabb utolérési szakaszt tervezünk, a hústermelés évi 4,1 százalékos növekedési ütemével. Ha hosszabb távon kiegyenlítjük ezeket az ingadozásokat, 1960 és 1975 között, 15 év alatt átlagosan 3,0 százalékos növekedési ütemet kapunk.

Mindez azt látszik bizonyítani, hogy a hústermelésben eddig csak időlegesen tudtunk felzárkózni Európa átlagos növekedési üteméhez, ami nagyüzemeink potenciális lehetőségeit és hazánk külforgalmi kapcsolatait ismerve, eléggé kedvezőtlen megállapítás.

Érdemes lenne részletesen elemezni a tömegtakarmányt fogyasztó és az abraktakarmányt fogyasztó állatfajok hústermelésének növekedésében érvényesülő tendenciákat. Ez azonban cikkem kereteit meghaladja. Arra azonban szeretnék utalni, milyen a kapcsolat a gabonatermelés és az abrakfogyasztó állatfajok hústermelésének növekedése között.

Egész Európában a gabonatermelés 15 év alatt évente átlagosan 2,8 százalékkal, a sertéshústermelés 4,7, a baromfihús-termelés pedig 7,4 százalékkal növekedett. A hústermelés növekedési üteme tehát jóval meghaladta a gabonatermelését, igaz, hogy ezt a takarmányimport fokozódása is segítette. Az egy hektár gabonatermő területre jutó sertés- és baromfihús-termelés Európában 15 év alatt megkétszereződött: 80 kg-ról 175 kg-ra nőtt. Magyarországon az átlagosnál kisebb volt a fejlődés (a termelés 76 kg-ról 145 kg-ra nőtt). Ez annál is inkább sajnálatos, mert termelésünk színvonala korábban is elmaradt a fejlett mezőgazdasággal bíró országokétól. A gabona termésátlagának növekedése a jövőben kedvező feltételeket teremthet e mutatószám javulására.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaság távlati fej-

lesztési céljainak meghatározásában nem az lesz az egyik központi kérdés, mekkora legyen a termelés átlagos növekedési üteme, hanem inkább az, hogy az állattenyésztés fejlesztését összhangba hozzuk a takarmánytermelés növelésének lehetőségeivel. Az állattenyésztés, elsősorban a hústermelés, Európában az utóbbi két évtizedben tapasztalt nagyarányú felfutása — amit az ipari módszerek elterjedése tett lehetővé — hazánkban az időszak rendkívüli körülményei miatt kellőképpen nem érvényesült. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével összefüggő nehézségeken túljutva, ezt az elmaradást pótolhatjuk.

Az a kép bontakozott ki, hogy a mezőgazdaság távlati fejlesztési koncepciójának kialakításakor az ágazat érdekei és a népgazdaság érdekei egyaránt a növénytermelés és az állattenyésztés arányának az állattenyésztés javára való megváltoztatását indokolják. E struktúraváltozás pedig a mezőgazdasági termelés eszközigényességét növeli, a népgazdaság beruházási erőforrásait jobban igénybe veszi.

A mezőgazdaságban a beruházási lehetőségek korlátozása az állattenyésztés fejlesztését akadályozná, pedig ennek az ágnak gyors ütemű fejlesztése a mezőgazdaság és a népgazdaság alapvető érdeke.

F. de P. Hanika:

A vezetés új horizontja

(Útmutató vezetők számára)

A cseh származású angol szerző, a vezetéstudomány nemzetközileg ismert szaktekintélye, e könyv megírásával arra vállalkozott, hogy tömör és közérthető formában mutassa be azokat az új módszereket, eljárásokat, amelyek a korszerű vezetést fémjelzik. A vezetők a könyvből megismerhetik például a gazdasági szervezetek rendszerelméleti megközelítését, az új döntéshozatali eljárásokat: a játékelméletet, a szimulációt, az operációkutatás módszerét. Szempontokat kapnak a gazdasági környezet, a vállalati szervezet és a folyamatok elemzését elősegítő olyan módszerekről, mint például a csoportdinamika, az input-output analízis, az ökonometria, a gazdasági előrejelzés és piackutatás, a hálóelemzés, az embergép rendszerek vizsgálati módszerei, hogy csak a legjellemzőbbeket emeljük ki.

A könyv fő érdeme, hogy tájékoztatja a vezetőket a ma még jórészt csak szűk körben ismert módszerek alapelveiről, s bemutatja alkalmazási területüket. Kitér a vezetők oktatásának, továbbképzésének néhány elméleti szempontjára és gyakorlati módszerére is.

125 l., fűzve 11,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BEKKER ZSUZSA:

Néhány gondolat Magyarország gépiparának fejlődéséről

A magyar gépipar fejlődésének jellegzetességeivel, problémáival több cikk és tanulmány foglalkozott már. Ez a cikk egy *nemzetközi összehasonlító vizsgálat nyomán készült.*[1] A tanulmány alapját képező vizsgálat során az eddigi feldolgozásoktól[2] abban tértünk el, hogy a termelés, a fogyasztás és a külkereskedelem nemzetközi tendenciáit az országok lehető legszélesebb körében igyekeztünk megfigyelni. A mozgásirányok műszaki-gazdasági haladás eredményeképpen bekövetkező változásait követtük, az általános változáson belül elkülönítettük a különböző fejlődési típusú országcsoportokat (szocialista országok, fejlődésnek indulo országok, kis országok, nagy országok stb.). Ezek figyelembevételével megkíséreltük, hogy néhány következtetést levonjunk. Az átfogott anyag általános volta és az aggregáltság viszonylag magas foka miatt természetesen nem lehetséges, hogy egyetlen országról nagyon élő, részletekbe menő leírást, értékelést adhassunk. Ezért a cím mellé még odakívánkozik az a megszorítás, hogy Magyarország gépiparának *néhány* olyan *jellegzetességéről* szólunk, amely gondolkodásra késztet az adott mélységű nemzetközi megközelítés után.

Az összehasonlítás első jelzései

Kiinduló hipotézisünk az volt, hogy az országok gazdasági fejlődésük folyamán egy általános fejlődési út lehetséges változatait járják végig, továbbá hogy ez a *közös fejlődési út* viszonylag stabil és mérhető paraméterekkel jellemezhető. Az általános fejlődési utat azonban *mellékösvények* is tarkítják, amelyek az egy-egy időszakban fellépő, az adott országcsoportokra vagy időszakra jellemző specifikus hatások és körülmények eredményeképpen jönnek létre. Az egyes országok fejlődése még jobban különbözik, mivel feltételeik, gazdasági-történelmi múltjuk, társadalmi viszonyaik rendkívül eltérőek. (Az általános előrehaladásban megnyilvánuló közös jellemzők tehát semmiképpen sem jelentenek uniformizált fejlődést, mindenki számára betartandó normák létezését.)

[1] Bekker Zsuzsa: Gépipari növekedés és az általános gazdasági fejlődés összefüggései. OT Tervgazdasági Intézet Közleményei, Budapest, 1970/2. sz. A tanulmány 45 ország második világháború utáni fejlődésének és 13 ország századforduló óta bekövetkezett fejlődésének megfigyelése alapján készült.

[2] Gépipari fejlődésünk értékelésének ilyen megközelítése nem új hazánkban. A témakör hazai művelői közül elsősorban Román Zoltán és Nyitrai Ferencné vizsgálatait említjük.

Kérdés, hogy egyetlen ország — adott esetben Magyarország — fejlődési és fejlettségi paraméterei alapul szolgálhatnak-e olyan következtetésekre, amelyek nemcsak a nemzetközi átlagtól való eltérés tényét állapítják meg, hanem megkísérlik ezeknek az adatoknak az értékelését is. Magyarország esetében a kérdés annál inkább jogos, mert több *jellemzője lényegesen eltér* a nemzetközi átlagértékektől.[3] Fő vonatkoztatási alapnak az átlagos gazdasági fejlettséget (az egy főre jutó nemzeti jövedelmet) választottuk.

Néhány lényeges paraméter alapján Magyarország adatai és a nemzetközi értékek a következők:

— 1964-ben Magyarországon az egy főre jutó nemzeti jövedelem 490 $[4], a gépipari termelés aránya pedig a feldolgozóipari termelésben a hozzáadottérték-szerkezet alapján 36,6 százalék, foglalkoztatottsági részarány alapján 32,6 százalék volt. Ugyanakkor a 300—500 $ egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkező nagy országokban (15 milliós népesség felett) ez az arány 20—27 százalék, a kis országokban (15 milliós népesség alatt) 13—15 százalék között van.[5]

— Magyarország gépipari exporttöbblettel rendelkezik, ami hasonló fejlettségű, ráadásul 10 milliós országban egyedülálló. A megfelelő fejlettségi intervallumban levő kis országokban a gépipari importtöbblet sok esetben a feldolgozóipari termelés értékének 17—23 százaléka.[6] Mi több, az ebbe az intervallumba tartozó nagyobb országokban — és még a Magyarországnál fejlettebb kis országokban is — az importtöbblet relatív nagysága a magyar exporttöbblet relatív mennyiségével azonos nagyságú.[7]

— 1953 és 1963 között a vizsgált országok többségében az iparon belül a gépipari termelés arányának növekedése figyelhető meg, míg Magyarországon ennek ellenkezője tapasztalható.

— Feldolgozó iparunk évi átlagos növekedési üteme 1952—1964 között 7,8 százalék (1952—1967 : 7,8 százalék), amivel a hasonló fejlett-

[3] Az összehasonlító tanulmány készítése idején teljes keresztmetszetű vizsgálathoz csupán az 1953—1963 közötti nemzetközi adatok álltak rendelkezésre. A tendenciákat ezért a jelzett időszak adataival számszerűsítettük. A bázis alapján a második világháború utáni fejlődés főbb vonásai jól jellemezhetők, mivel a helyreállítási periódus sajátosságaiból adódó hatásokat ez az időszak már kiszűri és lényeges zavaró tényezők (válságok, háborúk) sem hatottak. A nemzetközi átlagszámok és sávértékek egyébként is elegendő stabilitást mutatnak, néhány éves eltolódásra érzéketlenek, másrészt az összehasonlítás — céljánál fogva — csupán nagyságrendeket kíván jelezni.

Egy ország esetében a bázis megválasztása már problematikusabb. Magyarország adatait hosszabb időszakra is feldolgoztuk, s fejlődése jellegzetességeinek figyelembevételével hasonlítottuk össze az átlagértékekkel.

[4] SNA koncepció szerint számított nemzeti jövedelem, 1960. évi dollárban kifejezve. A nemzetijövedelem-adatokat Ehrlich Éva 1960-ra vonatkozó számításából hivatalos növekedési indexekkel vezettük tovább. (Ehrlich Éva: Nemzetközi elemzések a magyar távlati tervezéshez, OT Tervgazdasági Intézet, 1968/2.)

[5] A termelési és foglalkoztatottsági szerkezet adatforrásai: The Growth of World Industry 1953—1963, 1953—1966. UN. New York. Az adatok az ISIC nomenklatúra szerinti csoportosításban álltak rendelkezésre. Gépipar: 35—38-as alosztályok összege (a műszeripart nem tartalmazza). Gépek és közlekedési eszközök: 36—38-as alosztályok összege.

[6] A külkereskedelmi adatok forrása: Yearbook of International Trade Statistics, 1965, 1966. (SIC nomenklatúra 7. alosztály: gépek és közlekedési eszközök).

[7] Az import- és az exporttöbblet relatív mennyiségén az egyes országok import-, illetve exporttöbbletének a feldolgozó ipar termeléséhez viszonyított nagyságát értjük. A termelési és a külkereskedelmi adatok összeadhatóságát a külkereskedelmi adatok „nettósításával" értük el (részletes módszertani leírás az alaptanulmányban található), ezért az összehasonlításnak csupán nagyságrendi értelmet tulajdoníthatunk.

ségű országok növekedési ütemeiből adódó intervallum középső részén helyezkedünk el.[8]

— A gépipari termelés 1952—1964 közötti 9 százalékos (1952—1967 között 8,2 százalékos) növekedési üteme viszont a Magyarország fejlettségi szintjéhez hasonló országok adatai közül a legalacsonyabbakhoz tartozik.

A felsorolt példák érzékeltetik, hogy a magyar gépipar jellemzői több vonatkozásban eltérnek a nemzetközi átlagértékektől.

Mit jelent és milyennek ítélhető *ez a különbözőség?* A válasz erre a kérdésre nehéz és bonyolult. A nemzetközi átlagértékekkel való megegyezés önmagában nem jelzi azt, hogy a fejlődés a legkívánatosabb volt, hogy az ország az optimális úton haladt. Sőt, az „átlagnak megfelelő" fejlődés eleve azt sejteti, hogy az nem volt kiváló, kimagasló, vagy különösen figyelemre méltó. A több és kevesebb, a nagyobb és kisebb kifejezések sem igazítanak útba a tekintetben, hogy jó vagy rossz irányba tért-e el a fejlődés, s így az kedvező vagy kedvezőtlen volt-e.

Első megközelítésként és általánosságban persze mondhatjuk, ha az eltérés a nemzetközi tendencia mozgásának megfelelő, a különbség az általános fejlődésirány szempontjából pozitív, akkor a tapasztalt jelenség kedvező. Tehát magasabb fejlettséget jelez — az egyéb körülményeket figyelmen kívül hagyva —, ha a gépipar aránya az ipar termelésében magasabb, mint a fejlettség hasonló intervallumában levő országokban, mivel minél fejlettebb egy ország, annál nagyobb gépiparának aránya. Az előbb felsorolt *magyarországi tényszámokat ebből a szempontból vizsgálva, igen kedvező képet kapunk gépiparunkról.*

A gépipar 1964. évi 36,6 százalékos, hozzáadott érték alapján számított részarányát a kapitalista országok közül csupán Svédország (41,6 százalék) és Anglia (39,5 százalék) haladta túl. Hasonló értékek is — Japán kivételével — csak a valóban legfejlettebb országokban fordulnak elő (USA 36,5; Dánia 35,1; Japán 35,9).

A külkereskedelmi vizsgálat első jelzései is pozitívak Magyarországról. A fejlődés átlagos tendenciája azt mutatja, hogy egy-egy ország csak a fejlettség magas stádiumában tud gépipari termékekből exporttöbbletet elérni. Az USA, Anglia, az NSZK, Svédország, Japán és kisebb mértékben Franciaország volt 1963-ban az exporttöbblettel rendelkező országok között. Ezek — Svédország kivételével — nagy népességgel, tág belső felvevőpiaccal rendelkeznek, a fejlettség tekintetében is élenjárnak. Magyarország itt is felsorakozik a fejlettség e pozitív jegyeit magukon viselő országok közé.[9]

A fenti mélységű struktúravizsgálat a magyar gépipar helyzetét kimagaslóan pozitívnak tünteti fel, hiszen a jelzőszámok az átlagos magyar fejlettségnél lényegesen kedvezőbb szerkezeti sajátosságokra utalnak.

A foglalkoztatottsági struktúra alapján rangsorolva az országokat, hazánk 1964-ben a 15. helyre került. Ebben a sorrendben Magyarországot 11 kapitalista és 3 szocialista ország előzi meg. Még ebben az össze-

[8] A termelési indexek adatforrása: Statistical Yearbook. UN. New York 1953—1966 közötti évfolyamok, és A magyar ipar nemzetközi összehasonlításban, KSH, 1967.

[9] Exporttöbblettel rendelkezik a vizsgált évben Csehszlovákia és az NDK is.

hasonlításban is Magyarország gépipari termelésének súlyát csupán az 1000 $-os nemzetijövedelem-szintnél fejlettebb kapitalista országok gépipari részarányai haladják meg.

E valamivel szerényebb helyet reálisabbnak és megalapozottabbnak kell tekinteni. Általában a gépipar termelékenysége nem tér el jelentősen az ipar átlagos termelékenységétől, illetve a nemzeti árrendszerek a gépipart a feldolgozóipari tevékenységhez hasonló termelékenységűnek értékelik. Magyarországon a foglalkoztatottsági szerkezet és az értékszerkezet eltérése a vizsgált évben különleges extremitást mutatott.[10] Irreális az a feltevés, hogy egyedülálló esetként a világon a gépipar valóságos termelékenysége a számítások által jelzett mértékben meghaladta volna saját feldolgozó iparunk termelékenységét. Az említett eltérés azzal magyarázható, hogy 1964-ig az árrendszer túlértékelte a gépipari értékeket, a gépipar fejlesztése hatékonyabbnak, jövedelmezőbbnek látszott a valóságosnál.

1965-től kezdve az értékszerkezetben nagy átalakulás következett be. Az árváltozások nyomán a gépipari termelés aránya a feldolgozó ipar termelésében jelentősen csökkent.[11]

Az értékszerkezet mai arányai feltehetően helyesebben tükrözik a valóságos termelékenységbeli arányokat. Az érték- és foglalkoztatottsági szerkezet jelzőszámainak nagyságrendi kapcsolata jelenleg megfelel a fejlettség azonos stádiumában levő, illetve a hasonló gépipari részesedéssel rendelkező országokban tapasztalt arányoknak. Árrendszerünk említett sajátossága tehát ma már megszűnt, legalábbis a nemzetközi összehasonlítás nem jelez lényeges eltérést. Egy szempontból mégis figyelmet kell szentelnünk e múltbeli ténynek.

Minthogy az árrendszer egészen 1964-ig túlértékelte a gépipari termékeket, a gépipari fejlesztés hatékonyabbnak, jövedelmezőbbnek tűnt a valóságosnál. A gépipar fejlesztése önmagában természetesen helyes és szükséges volt. Megjegyzésünk csupán az, hogy az árarányok protekcionista módon védték e fejlesztést, s így nem kizárólag és nem elsőd-

[10] A foglalkoztatottsági és az értékstruktúra eltérése a gépiparban (1963)

Foglalkoztatottsági arány / hozzáadott értékarány	Országok száma			
	Egy főre jutó nemzeti jövedelem $-ban			
	50—150	150—500	500—1500	1500 fölött
Különbség:				
20% vagy több	2	7	—	—
10—20%	—	—	1	—
0—10%	2	1	6	1
—10%-ig	3	3	1	2
—10—20%	—	Magyarország (1964)	—	—

Forrás: The Growth of World Industry 1953—1963 UN. New York, 1965.

[11] A nemzetijövedelem-szerkezet alapján a gépipari termelés aránya feldolgozó iparunkban 1965-ben 31,3 százalék (szemben az 1964-es 37,2 százalékkal) a foglalkoztatottsági részarány szerint pedig 32,6 százalék.

legesen a műszaki-technikai haladás terén tett erőfeszítések mértékében, eredményeként alakult és változott a gépipar népgazdasági helye.[12]

A gépipar térnyerése az ipar termelésében — az iparnak a népgazdaság egészében betöltött expanzív szerepével egyidejűleg — azért megy végbe, mert a fejlődés során egyre nagyobb tömegű és magasabb színvonalú igény lép fel gépipari termékek iránt. Mivel a megtermelt és alkalmazásba vett gépipari termékek hatást gyakorolnak a termelés további szerkezetére, színvonalára és bővülésére, a gépipari termelés kiterjesztése csak akkor valóban hatásos, ha az jól megalapozott, folyamatos technikai fejlődés eredménye, és ha a gépipar termékei termelés- és termelékenységnövelő szerepet töltenek be a gazdaság fejlődésének egészében.[13] Tulajdonképpen tehát a *gépipar arányának növekedése* a termelési struktúrán belül önmagában nem fejlettségi mérce. Valóságos fejlettséget csak akkor mutat, ha jelzője, kísérő jelensége a tényleges technikai, műszaki-gazdasági haladásnak. Általános fejlettségünknél jóval magasabb színvonalat jelző ágazati struktúránk csak abban az esetben reális mutatója a fejlettségnek, ha gépiparunk a fenti követelményeknek megfelel.

Az említett kérdésekre sokoldalúan lehet és kell is választ keresni. Műszaki paraméterek összevetése, gazdaságossági számítások, a gyártmánystruktúra vizsgálata, versenyképességünk elemzése mind-mind alkalmas arra, hogy ítéleteinket megalapozza. Mi itt — *sajátos eszközeink segítségével* — közvetve próbálunk feleletet adni néhányra. Bár az ágazati műszaki-technikai színvonal mérésének nem elsődleges területe a makrostrukturális vizsgálat, az adott esetben úgy véljük, helyes és egyértelmű orientációt ad.

A következőkben részletesebben két kérdéssel foglalkozunk: 1. Hogyan alakult ki a gépipar jelenlegi aránya? 2. Exporttöbbletünk valódi versenyképesség jele-e?

A gépipar részarányának alakulásáról

Az 1. számú ábrán a gépipar különböző időpontokban kialakult részesedését[14] mutatjuk be Magyarországon az adott évek gazdaságfejlettségi szintjének függvényében. Ugyanakkor a nemzetközi átlagvonal-

[12] E képhez hozzátartozik az is, hogy a gépárak — több tanulmány szerint — a szocialista világpiacon relatíve magasak, ily módon külkereskedelmi oldalról sem ütközött korlátokba a viszonylagos jövedelmezőség fenntartása.

[13] A gépipari termékek egy része a fogyasztást szolgálja, ez azonban a fenti követelményrendszeren nem változtat.

[14] Az 1898-as és 1938-as adatok a gyáripari szerkezetet tükrözik. A gépipar 1898-as aránya Magyarország mai területére vonatkozó becslés.

Adatforrások:

— The Growth of World Industry 1953—1966 UN. New York.

— A nemzeti jövedelem hosszú soros indexeinek felülvizsgálata 1938. és 1950—1965. évekre. KSH, 1967.

— Magyar Statisztikai Évkönyv 1898, 1938.

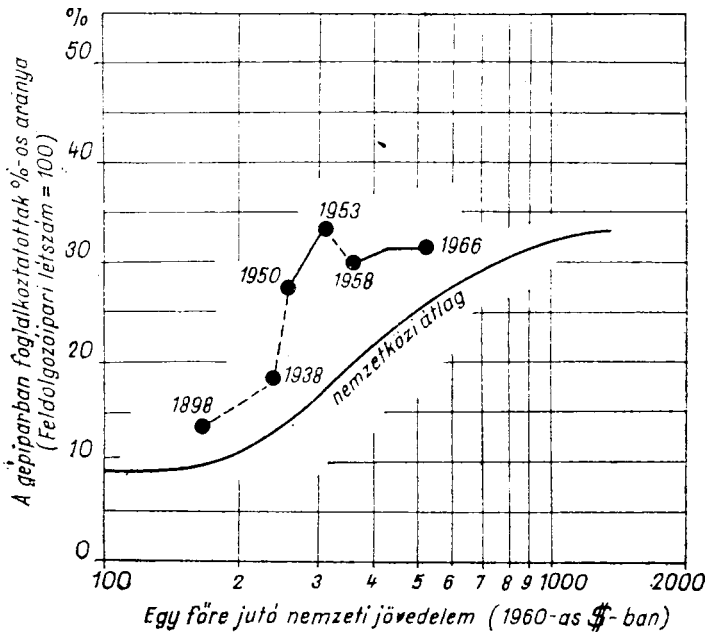
— Ehrlich Éva: Nemzetközi elemzések a magyar távlati tervezéshez. OT, Tervgazdasági Intézet, 1968.

— A. Eckstein: National Income and Capital Formation in Hungary 1900—1950. Income and Wealth Series 5.

— 1960. évi népszámlálás 13. kötet, KSH. 1964.

lal érzékeltetjük, hogy a gazdasági fejlődés során a gépipar átlagos, tendenciaszerű térnyerése a feldolgozó ipar szerkezetében hogyan zajlik le, milyen értékeket vesz fel.

A gépipari foglalkoztatottság alakulása Magyarországon a fejlettségi szint függvényében

1. sz. ábra

Az ábrán Magyarország szempontjából hat figyelemre méltó pontot ragadunk ki: az 1898-as, az 1938-as, az 1950-es, az 1953-as, az 1958-as és az 1966-os évek adatait. Ezek első megközelítésre a következőket mutatják:

— A magyar gépiparnak a feldolgozó iparban elfoglalt aránya — a foglalkoztatottsági szerkezet alapján — már a századfordulón és 1938-ban is relatíve magas volt.

— 1950-ben már rendkívüli az eltérés a nemzetközi átlagtól, a különbség 1953-ban lesz maximális.

— 1958—1966 között az arány stagnál, és ezzel közeledik a nemzetközi átlagértékekhez.

Magyarországon a gépipar aránya tehát már a századfordulón is nagyobb volt, mint a megfelelő nemzetijövedelem-szinthez tartozó átlagszám.[15]

A magyar ipar gyors fejlődése az 1860-as években kezdődött. Ekkor hazánk megközelítőleg a 150 $/fő nemzetijövedelem-szintnek megfelelő fejlettségi stádiumban volt.

Az 1. sz. ábrán látható 1898. évi gépipari részesedést[16] körülbelül 40 éves ipari fejlődés alakította ki.

A múlt század végének fejlődési lendülete azt eredményezte, hogy a gépek és közlekedési eszközök gyártásában 1898-ban a gyáriparban dolgozók 12,7 százalékát foglalkoztatták. (Akkori országterület, kora-

[15] A nemzetközi átlagértéket a jelzett fejlettségi intervallumban főleg az Európán kívüli fejletlen országok strukturális arányai határozzák meg. Az átlagnál magasabb gépipari részesedés valószínűleg az európai országokban tapasztalható közös jelenség.

[16] Magyarországon (Horvát-Szlavónia nélkül) 1860-ban mindössze 22 gépipari üzem működött, míg 1898-ban 196. (Magyar Statisztikai Évkönyv, 1898.)

beli gyáripari statisztika.) A fejlődés vonala századunk első évtizedében sem tört meg, 1910-re ez az arányszám 17,5-re emelkedett.

Az első világháború után jelentősen módosult a gyáripar szerkezete. Ez nemcsak az új országterület eleve eltérő iparszerkezetéből adódik, ugyanis a gépipar még az 1920—1922-es részesedését sem tudta megtartani a gyáriparon belül, súlya fokozatosan csökkent. A gépek és közlekedési eszközök gyártásában foglalkoztatottak aránya 1929-ben is csupán 14,2 százalék volt, ami kevesebb az 1922-es adatnál. A gyáriparban foglalkoztatottak száma 1922 és 1929 között 30 százalékkal nőtt, a gépiparban viszont alig volt változás. A nagy válság újra visszavetette a gépipar arányát. A válság mélypontján a gépek és közlekedési eszközök gyártásában csupán a gyáriparban foglalkoztatottak 10 százaléka dolgozott. A 30-as évek közepén és végén meginduló konjunktúra következtében a gépgyártás gyorsabban nőtt az ipar egészénél, de csak 1938-ban haladta meg az 1929. évi előző csúcsot.

A gépipar fejlődése tehát nem volt egyenletes, aránya a gyáripar termelésében *erős hullámzást mutatott.* Nagyon érzékenyen reagált a gazdaság egészében végbemenő változásokra. Végül is mind a század végén, mind 1938-ban a gépipar aránya magasabb volt, mint a hasonló fejlettségű országokban. A megfigyelt időszak alatt a nemzetgazdaság egésze azonban igen lassan fejlődött. A század végi *160—170 dolláros egy főre jutó* nemzeti jövedelem a vizsgált 4 évtized alatt 240—250 dollárra nőtt.

Az összehasonlítás legbizonytalanabb területét, a második világháború előtti fejlődést elhagyva, elérkeztünk az utolsó 30 évhez, amely statisztikailag hozzáférhetőbb, de a magyar gépipar strukturális alakulása szempontjából sokkal bonyolultabb fejlődési szakasz. Az 1. számú ábra mutatja, hogy a gépipar aránya a feldolgozó iparban 1953-ban, sőt már 1950-ben is a fejlettségi szintünknek megfelelő nemzetközi átlagértéket messze túlhaladta.

A gépipar 1953. évi 36,4 százalékos részesedése a kapitalista országokkal egybevetve egyedülálló jelenség a világon (ha figyelembe vesszük a fejlettségi szint és az országnagyság hatását a gépipari termelés részesedésének vizsgálatakor), de a szocialista országok között is kimagasló értékű.

Az 1. sz. táblázat néhány más szocialista ország megfelelő adatait mutatja.

A kapitalista országok közül csak az 1070 $ egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkező Ausztrália, Svédország (1170 $), Anglia (870 $) múlta felül gépipari foglalkoztatottsági részesedésben Magyarországot.

A gépiparnak ez a magas — a foglalkoztatottak számával mért — aránya *közös jelenség a szocialista országokban, a szocialista iparosítással kapcsolatos sajátosság.* Mindegyik szocialista országban nagy erőfeszítéseket tettek a gépipar termelésének fokozására. Az 1953. évi helyzetkép azt is mutatja azonban, *hogy a nemzetközi tendenciák bizonyos szempontból érvényesültek a szocialista országok egymás közötti fejlődésében is.* 1953-ban a szocialista országok gépipari részesedés szerinti sorbarendezése megfelel a fejlettségi fok alapján kapott rangsornak. Bár a nemzetközi átlagértékektől jelentősen eltérnek a szocia-

1. sz. táblázat

A gépipari foglalkoztatottak aránya a feldolgozó ipar dolgozóinak százalékában néhány szocialista országban (1953)

Ország	Egy főre jutó nemzeti jövedelem (dollárban)	Lakosság (millió)	A gépiparban foglalkoztatottak aránya (százalék)	A fejlettségi szintnek megfelelő gépipari arány középértéke a kapitalista országokban (százalék)
Csehszlovákia	430	12,8	36,0	22
Magyarország	305	9,6	36,4	16
Lengyelország.....	250	26,3	32,1	13
Bulgária.....	220*	7,4	16,0	12
Jugoszlávia	160	17,0	20,6	10

* 1955-ben.

Forrás: The Growth of World Industry 1953—1966. UN. New York; Statistical Yearbook 1954. UN. New York; Ehrlich Éva: Nemzetközi elemzések a magyar távlati tervezéshez, OT Tervgazdasági Intézet, 1968/2.

lista országok 1953-as adatai, a tendencia — ha szokatlan paraméterekkel is — érvényre jutott.

A magyar gépipar arányának nagyságát és sajátos természetét részben magyarázza az, hogy a nemzetközi átlagértékektől hasonló irányú eltéréseket más szocialista országokban is tapasztalhatunk. Nem kaptunk azonban választ arra, *hogyan jött létre Magyarországon ilyen méretű struktúrakülönbség* az 1938. évi szerkezethez képest.

A közgazdasági vizsgálatok legnagyobb részében alapelvként fogadják el, hogy a háború előtti békeév és a háború utáni rekonstrukciós periódus vége közötti éveket kihagyják a megfigyelésből, mivel az időszak természeténél fogva a gazdaság alakulása eltér a békeidőben kimutatható fejlődéstől.

A jelzett probléma azonban arra utal, hogy néhány esetben ettől a módszertől el kell térni. A háború alatt ugyanis általában igen jelentős struktúraváltozás megy végbe a gazdaságban, amely a következő békés időszak termelési szerkezetét nagyban befolyásolhatja.[17] A helyreállítási periódusok végén a továbbhaladás kiindulópontjaként kialakult gazdasági paraméterek (szerkezeti mutatók, fejlettségi szint, ágak közötti termelékenységi arányok, munkaerő szakképzettségi struktúrája stb.) jelentősen eltérhetnek, s el is térnek, az utolsó békeév hasonló mutatóitól.

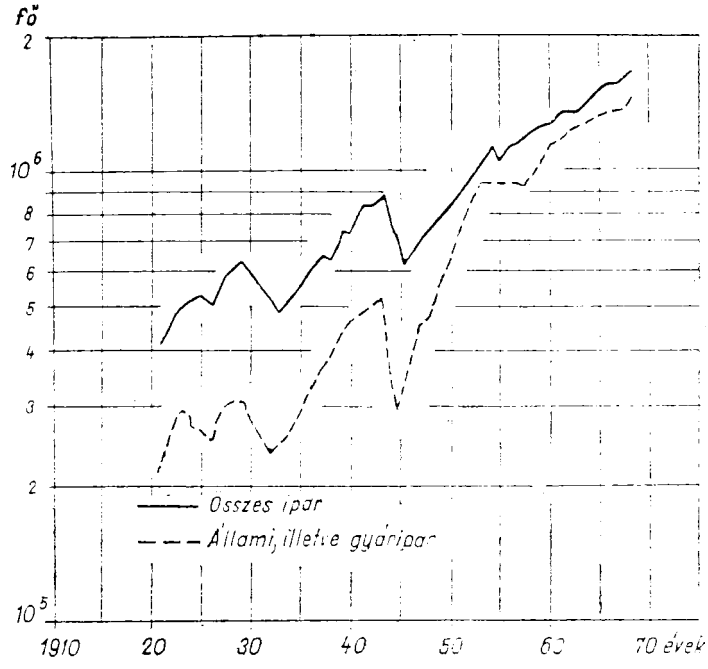
A 2. sz. ábra mutatja,[18] hogy 1938 után az ipari létszám korábban nem tapasztalt ütemben növekedett tovább, erős háborús konjunktúra bontakozott ki.

[17] Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozik Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. című könyvében.

[18] Források: „A magyar ipar. Statisztikai adatgyűjtemény. KSH, 1961" az 1921—1958 közötti adatokra, „Statisztikai Évkönyv 1968, KSH, 1969" az 1958—1968 közötti adatokra. A gyáripar adatai a mai országterületre vonatkoznak. Az összipari létszámban kismértékű torzítást visz be az 1939-es és 1941-es terület kisipari létszáma az adott években, ami a grafikonon is észlelhető. Két időpontban volt ágazati rendszerváltozás, ábránkon az 1949-es és 1958-as évek a csatlakozási pontok. Az új indexsor mindkét esetben magasabb létszámmal indul a csatlakozásnál, mint az előző ágazati besorolás szerinti létszámadat. Az adatok a bányászat létszámát is tartalmazzák.

2. sz. ábra

Az iparban foglalkoztatottak számának alakulása Magyarországon 1921—1968 között
(Összes ipar és gyáripar)

A gyáriparban foglalkoztatottak száma 1938-tól 1943-ig 40 százalékkal nőtt. Ez a 7 százalékos évi növekedési ütem az 1923—1968 közötti 3,5 százaléknak pontosan kétszerese. Az összipari létszám növekedése valamivel lassúbb, de a hosszú távú 2,66 százalékos növekedési ütemnek több mint kétszerese. A nagy hadikonjunktúra azt eredményezte, hogy a hosszú távú növekedés 1923—1943 közötti részperiódusában az összipari foglalkoztatottság évi átlagos növekedési üteme 2,8 százalék, 1943—1968 között 2,5 százalék. A gyáriparban foglalkoztatottaknál az első időszak üteme 3,1, a második időszaké 4,1 százalék.

Vizsgálatunk szempontjából ez az összehasonlítás azt a következtetést támasztja alá, hogy a *hadikonjunktúra egyébként nem normális gazdasági növekedése a következő időszakra ipari tapasztalatokkal rendelkező munkaerőforrást teremtett.*

A gyáripar adatai azt mutatják, hogy a *gépipar* fejlődését *a hadikonjunktúra még jobban érintette,* ami az ágazat természetét figyelembe véve magától értetődő. 1938 és 1943 között a gépiparban foglalkoztatottak száma majdnem megháromszorozódott, 1953-ig pedig további 60 százalékkal nőtt. Minthogy az ipar (gyáripar) lassabban növekedett, mint a gépipar, az 1938—1953 közötti időszakban nagyarányú struktúraváltozás ment végbe a gyáriparban (s az ipar egészében is). Ezt mutatja a 3. számú ábra.[19]

A feldolgozott számanyag megerősíti annak a kiinduló feltevésnek a realitását, hogy az 1950-es évek ipari növekedésének és struktúraala-

[19] A 3. sz. ábra adatforrásai az 1938 és 1955 közötti statisztikai évkönyvek. A felszabadulás utáni évek adatai egymás között összehasonlíthatók, a megelőző időszak adatai szintén. A két sor összekötése néhány százalékpont hibát jelenthet, a tendencia alakulását azonban jól mutatja. A további évek — ISIC nomenklatúra alapján számított — mutatóival sem vethető össze pontosan az ábra. Az 1953 csatlakozópont azt mutatja, hogy a nemzetközi nomenklatúra szerint 1953-ban a gépek és közlekedési eszközök részesedése alacsonyabb, mint az 1949—1955 közötti magyar évkönyv alapján számítható adat. Következésképpen itt is a mozgásirányt kell figyelembe venni.

kulásának sajátosságai csak az 1938-tól kezdődő folyamatok figyelembevétele esetén magyarázhatók meg. *A radikális struktúraváltozás már a háború alatt* megindult, az ipar felfutása meggyorsult. Bár a termelés hadicélokat szolgált, bizonyos értelemben előlegezte a további utat. A gépipar strukturális „kitágulásá"-ban — amely 1938-tól 1953-ra be-

3. sz. ábra

A gépek és közlekedési eszközök gyártásának aránya a gyáriparban Magyarországon 1938—1954 között
(Foglalkoztatottsági arány)

következett — az időszak elején megindult változások is szerepet kaptak, illetve lehetővé tették az 1953-as struktúra létrehozását.

Az 1950-es évek gazdaságpolitikai hátterének elemzése nélkül csak utalunk arra, hogy az *önellátásra való berendezkedés, a védelmi erő kiépítésének és fenntartásának kényszerűsége szintén oka e strukturális arányok fenntartásának.*

A gépipar magas részesedése a többi szocialista országban és a későbbiekben tárgyalásra kerülő külkereskedelem arra mutat, hogy a fenti tényezőkön túl, a szocialista országok *gépszükségleteinek elsődlegesen egymás közötti kielégítése* szintén hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon (és a többi szocialista országban is) a fejlettségi szintünket meghaladó gépipari részesedés alakuljon ki.

2. sz. táblázat

A gépiparban foglalkoztatottak aránya a feldolgozó ipar dolgozóinak százalékában a szocialista országokban (1963)

Országok	Egy főre jutó nemzeti jövedelem (dollárban)	Lakosság (millió)	A gépipar aránya (százalék)	A kapitalista országok szintjének megfelelő sávérték (százalék)	A kapitalista országok sávjának középértéke (százalék)
NDK	765	17,2	39,8	28—35	31
Csehszlovákia	700	14,0	38,8	27—34	30
Magyarság	460	10	32,6	22—28	26
Lengyelország	420	31	32,9	21—27	24
Bulgária	405	8	20,6	20—26	23
Jugoszlávia	310	19	25,3	16—21	18
Románia	310	18,8	25,3	16—21	18

Forrás: Lásd 1. sz. táblázat.

1963-ban a kapitalista országok és a szocialista országok gépipari részesedése között még 1953-ban létező óriási különbség szűnőben van.

A fejlődés eredményének és sajátosságának tekinthetjük azt, hogy bár a *szocialista országok ipari struktúrája „belesimult" az összképbe,* mégis mindegyik a saját fejlettségi szintjéhez tartozó maximális gépipari aránnyal rendelkezik (kivéve Bulgáriát). Úgy is mondhatjuk, hogy a kapitalista országok iparszerkezeti adatai alapján kirajzolódott fejlődési útvonal fölött létezik egy *„szocialista fejlődési út"*, amely termelési struktúrájában előre mutat, s ütemében gyors.

A szocialista országok ipari szerkezetének e közös vonása a hasonló fejlesztési irányelvek eredményeként alakult ki. Magyarországon *mégis találunk egy olyan jellemzőt,* amely a *többi szocialista országban nem mutatkozott.*

Az 1. sz. ábrán látható, hogy a rendkívüli strukturális mozgás, amely a gyors iparosítás következtében 1953-ra érte el csúcspontját, végül is megemészthetetlen volt. Ezután a gépipar relatív csökkenése következett be.

Az 1958-as gépipari foglalkoztatottsági részarány 6 százalékponttal alacsonyabb a csúcsértéknél. Lassú növekedés után a gépipar súlya 1962-ben 32,6 százalékot ért el, s ez 1966-ig változatlan maradt. Ezzel az aránystabilitással közeledtünk a nemzetközi átlagértékekhez. *Az utóbbi években gépiparunk részesedése körülbelül annyival haladta meg a sok ország tényszámaiból kialakuló középértéket, amennyivel a század elején — és 1938-ban is — magasabb volt a fejlettségi szintjéhez tartozó átlagnál.*

Illusztrációként közöljük a szocialista országokban a vizsgált 10 év során a gépiparban bekövetkezett foglalkoztatottsági részarányváltozást, s az időközben elért egy főre jutó nemzetijövedelem-növekedést. Kiegészítjük ezt három olyan kapitalista ország adatával, ahol a gépipar részesedése hasonlóképpen meghaladta a saját fejlettségi színvonalukhoz tartozó átlagértéket.

3. sz. táblázat

A gépiparban foglalkoztatottak arányának változása és az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedése néhány országban 1953—1963 között

Ország	Az időszak átlagos fejlettségi szintje* ($/fő)	Az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedése (százalék)	A gépipari foglalkoztatottság arányváltozása
Jugoszlávia	220	6,95	+ 4,8
Bulgária	300**	5,39	+ 4,7
Lengyelország	320	5,26	— 0,4
Magyarország	370	4,42	— 3,8
Csehszlovákia	550	4,54	+ 2,8
Japán	376	8,45	+10,0
Ausztria	625	5,45	+ 3,4
NSZK	810	5,26	+ 7,6

* 1953—1963. évi egy főre jutó nemzeti jövedelem geometriai átlaga.
** 1955—1963.
Forrás: Lásd az 1. sz. táblázatnál.

Mint a 3. számú táblázat is jelzi, a 10 éves időszakban a *gazdaság növekedése és a gépipari termelés szerkezeti változása párhuzamosan haladt azokban az országokban, ahol ma igen magas a gépipari termelés részaránya.* (Lengyelországban stagnálást észleltünk, mivel az 1953. évi érték rendkívül magas volt. Ott sem alakult ki azonban a szerkezetnek olyan mértékű meggyűrődése, mint Magyarországon.)

A viszonylag lassú magyar növekedés (4,42 százalék) és a nemzetközi tendenciáknak ellentmondó struktúraváltozás jelzi a problematikus fejlődést. Ha két periódusra osztjuk az időszakot, akkor azt láthatjuk, hogy Magyarországon 1953—58 között a gépipar részesedésének változása —6 százalékpont, miközben 2,82 százalék az egy főre jutó nemzetijövedelem-növekedés. Az 1958—63 közötti időszakban + 2,2 százalékpont a gépipar arányváltozása és egy lakosra vetítve 5,9 százalék a nemzetijövedelem-növekedés.

Emlékezetbe idézzük, hogy míg a feldolgozó ipar növekedési üteme a hasonló fejlettségű országok ütemeiből adódó sáv közepén foglalt helyet, a gépipari növekedés ezekhez képest a legalacsonyabbak közé tartozott.[20]

E látszólag igen kedvezőtlen hely megítéléséhez az elmondottak nélkül kísérletet sem lehet tenni. Igaz ugyan, hogy a hasonló egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkező kapitalista országok gépipari fejlődési üteme a vizsgált időszakban, sőt 1952—67 között is, meghaladta gépiparunk növekedési lendületét, de ezekben az országokban ma játszódik le az az iparon belüli dinamikus térnyerési folyamat, amelyen a mi iparunk és gépiparunk már túljutott. Így e tekintetben helyénvalóbb az olyan összehasonlítás, amely a hozzánk hasonló iparszerkezetű országok növekedési ütemeit és ütemarányait veszi alapul. Ha ezekkel az országokkal vetjük egybe a gépiparnak a feldolgozó iparhoz viszonyított relatív növekedési sebességét, akkor láthatjuk, hogy az ilyen nagy gépipari részesedéssel bíró országokban sehol sem haladta meg jelentősen a gépipari ütem a feldolgozó iparét, bizonyos gépipari arány elérése után a strukturális mozgások mindenhol lassulnak.

Gépiparunk növekedési üteme tehát abban az értelemben egyezik meg a nemzetközi tendenciával, hogy a nagy gépipari részesedéssel rendelkező országok többségéhez hasonlóan a feldolgozóipari ütemet nem haladja meg jelentősen.[21] Az ütem nagyságát tekintve a hasonló gépipari aránnyal rendelkező szocialista országok növekedési üteme gyorsabb (10—14 százalék), a kapitalista országoké általában lassabb (6—9 százalék).[22]

A magyar iparfejlődés e századi történetében a gépipar növekedésében alig találunk hosszabb, azonos jellemzőkkel leírható szakaszt. A periodizálás elméleti igénye nélkül a következő elkülönítéseket tehetjük, ha csupán a struktúraalakulás jellegzetességeit tartjuk szem előtt. Gyökeresen különbözik a felszabadulás előtti és utáni időszak az általános gazdasági fejlődés gyorsaságát tekintve, viszont egészen 1958-ig a gépipar szerkezeti alakulása jellegzetesen instabil. Alig találunk

[20] A feldolgozóipari ütem megítéléséhez szükséges árnyalt és sokoldalú összehasonlítás meghaladja e cikk kereteit.

[21] Sem 1952—1964, sem 1952—1967 között.

[22] Kivétel természetesen van. Ilyen például az igen lassú angol és a rendkívül gyors japán gépipari fejlődés.

5—6 éves szakaszokat, amelyek ne változnának oly módon, hogy egy szerkezeti hullámmozgás le- vagy felmenő szárán helyezkednének el. A szerkezetmozgás valódi gazdasági-politikai okai azonban különbözőek, alapvetően eltérnek egymástól. Csupán a felszabadulás utáni iparfejlesztés eredményezett gyors gazdasági növekedést, s ezen belül is az utolsó 10—12 év iparfejlesztése mutat növekedési paramétereiben és szerkezetében kiegyenlített, feszültségmentes előrehaladást. Az utolsó időszak viszonylag állandó gépipari részaránya jelzi, hogy a strukturális arányok nemzetközi tendenciái bizonyos határon belül az ország egyedi fejlődésében is érvényre jutnak, és azt is mutatja, hogy Magyarország jelenleg a makrostrukturális arányoknak azon a felső szintjén mozog, amely fejlettségét és országnagyságát tekintve még reálisan elérhető.

A versenyképességről

A versenyképesség elemzése sokoldalú megközelítést kíván. Vizsgálatunk csupán a makrostrukturális vetületben is megnyilvánuló néhány fontos jellemzőre utal. A további megállapítások helyes értelmezése végett hangsúlyozzuk, hogy célunk elsősorban nem gazdasági kapcsolataink bemutatása és értékelése, hanem olyan külkereskedelmi jellemzők keresése, amelyek közvetetten ugyan, de gépiparunk termelésének fejlettségére utalnak. A világpiac ugyanis többnyire szigorúbb a gépipari termékek színvonalának megítélésében, mint a hazai. A gépipari termékek világpiaci realizálásának természetesen nemcsak műszaki fejlettségi feltételei vannak (erőteljes kereskedelem- és hitelpolitika, piackutatás stb.).

Minél fejletlenebb egy ország, gépszükségletét annál inkább külkereskedelem útján kell kielégítenie. Egy-egy ország a gazdasági fejlettség bizonyos színvonalán képes csak saját szükségleteinek megfelelő termelési nagyságot elérni, s igen magas az az egy főre jutó nemzeti-jövedelem-szint, ahol a termelés terjedelme túlhaladja a belső igényeket. (1000 $-os nemzeti jövedelem körül alakul ki általában exporttöbblet gépipari termékekből, kis országok esetében pedig csak e fejlettséget jóval meghaladó stádiumban.)[23]

A szocialista országok egymáshoz viszonyított helye e vonatkozásban is *fejlettségi szintjüknek megfelelő rangsor szerint alakul.* A szocialista országok *azonban nem abban a sávban helyezkednek el, ahol a hasonló fejlettségű kapitalista országok.* A szocialista országok közül ugyanis három globális gépipari exporttöbblettel rendelkezik (NDK, Csehszlovákia, Magyarország), s fejlettségük szerint a 460—760 $/fő intervallumba tartoznak.[24] A három szocialista exportőr ország közül a nemzetközi tendenciáktól *különösen* Magyarország tér el, mely 10 millió lakosságával közülük a legkisebb és 460 $-os egy főre jutó nemzeti jövedelmével a legfejletlenebb.

Globális gépipari exporttöbbletet a vizsgált időben a kapitalista országok közül csupán az igen fejlett, nagy gazdasági egységek értek el.

[23] 1963-ban a kisebb kapitalista országok közül egyedül Svédországnak volt pozitív export-import szaldója gépipari termékekből. (1660 $ az egy főre jutó nemzeti jövedelem.)
[24] 1963-as adat.

1964-ben gépipari *exporttöbbletünk* ipari termelésünkhöz viszonyított nagysága túlhaladta Japán, Svédország és az USA megfelelő arányszámait is. (Exporttöbbletünk értéke nagyságrendileg természetszerűen kisebb.) Ennek alapján exportunk versenyképesnek látszik.

A *relációnkénti* bontás azonban lényegesen megváltoztatja a képet. Exportőr helyzetünk a *szocialista országoknál* még jobban kidomborodik, míg kapitalista viszonylatban az importáló országok között szerepelünk. *Exportőr pozíciónk tehát kizárólag a szocialista országokba irányuló gépforgalmon alapul.* Csehszlovákia és az NDK gépipari exporttöbbletét is az alapozza meg, hogy a többi szocialista országban gépipari-termék-ellátóként lépnek fel, ezen belül is főleg a szovjet piac nagy felvevőképessége a döntő. A gépipari termékek versenyképességének az exporttöbblet elérésében megnyilvánuló jele *kapitalista relációban* tehát nem mutatkozik. Semmilyen elmarasztalás sem érhetné azonban gépiparunk színvonalát amiatt, hogy a kapitalista relációban gépimportőrök vagyunk, hiszen Svájc, Kanada, Ausztria, Norvégia — és még sorolhatnánk tovább —, hasonló pozíciót foglal el a nemzetközi gépkereskedelemben.

A továbbiakban a sokoldalú mérlegelést és a műszaki jellemzők összevetését megkerülve egyetlen — de egyúttal meglehetősen szigorú — mérce alapján vizsgáljuk a gépipari termékek versenyképességét. *A nálunk fejlettebb relációba*[25] *való gépipari export eredményessége alapján igyekszünk válaszolni* a felvetett kérdésre.

1963-ban gépipari exportunknak csupán 2,6 százaléka irányult a fejlett kapitalista országokba. Ennek fele villamosgépiparunk terméke volt. Nyugati exportunk nagy részét csak fenntartással nevezhetjük valódi gépexportnak, hiszen például a nyugati forgalom 20 százalékát az izzólámpa-kivitel tette ki. Egy ország exportjának relációnkénti megoszlása még nem fejezi ki egyértelműen a versenyképességet, ezért vizsgálati alapnak alkalmasabb, ha a gépipari termékek összexporton belüli arányát hasonlítjuk össze relációk szerint, s az exportszerkezet fejlettségéből következtetünk a gépipari termékek versenyképességére.

A 4. sz. ábrán a széles sáv a kapitalista országok exportszerkezetének alakulását jelzi a fejlettségi fok függvényében.[26] A fölötte húzódó keskenyebb sáv a szocialista országok gépipari exportarányai által átfogott intervallumot mutatja.

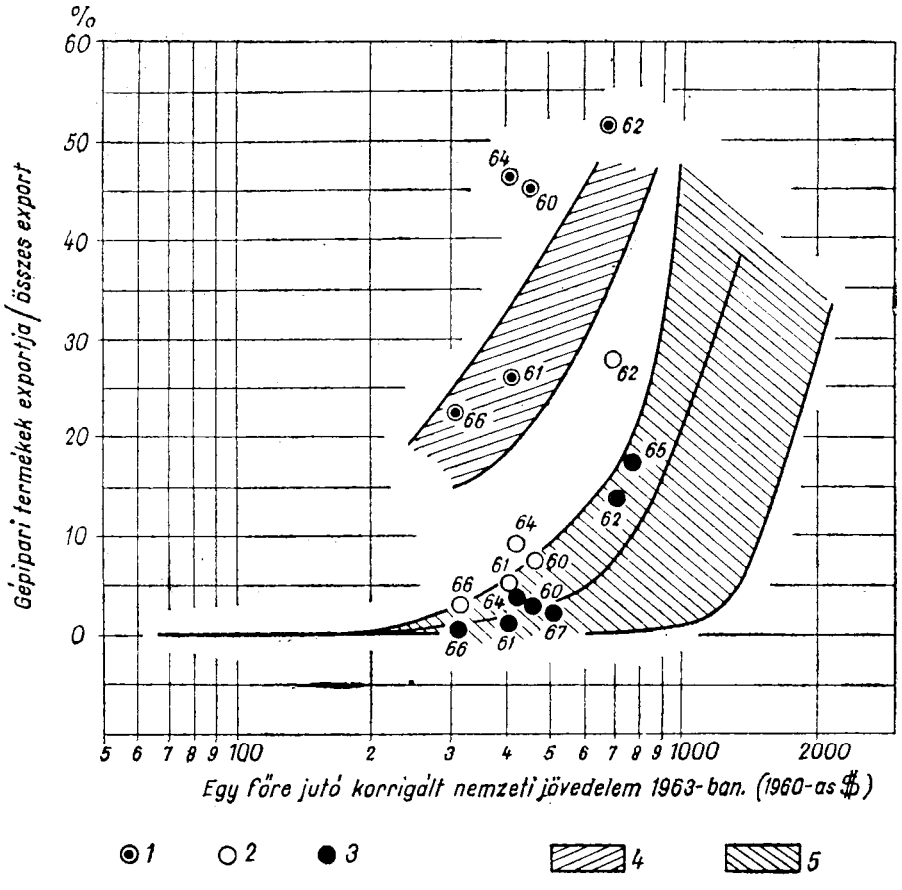
Az exportszerkezet vizsgálata kedvezőtlen benyomást ad gépipari termékeink színvonaláról. A globális exportszerkezet ugyan nem egészen ezt bizonyítja, hiszen Magyarország — és a többi szocialista ország — összexportjában a gépipari termékek aránya olyan jelentős, ami csak a nálunk lényegesen fejlettebb országokban fordul elő. A *reláción-*

[25] A nálunk fejlettebb szocialista országoktól eltekintünk ebben az összehasonlításban. Tulajdonképpen a fejlett kapitalista országok tartoznak ebbe a csoportba, pontosabban az EFTA, a Közös Piac, Észak-Amerika, Ausztrália és Új-Zéland. Minthogy az Európán kívüli forgalom Magyarország szempontjából csekély, az 1966-os magyar adatnál csak az EFTA és a közös piaci országok szerepelnek. Az illuszrációként felhasznált japán adat hasonlóképpen a nála fejlettebb országokba irányuló forgalmat tartalmazza.

[26] Az ábra adatforrása: Yearbook of International Trade Statistics, 1965, 1966. UN. New York; Bulletin of Statistics on World Trade in Engineering Products. 1963. UN. New York; Economic Bulletin for Europe, Vol 19. No. 1. Genova, 1967. Bulgária, az NDK, a Szovjetunió és Románia relációs exportszerkezete 1965. évi adatok alapján készült, s a Közös Piac és az EFTA országokba irányuló forgalomra vonatkozik. A bevonalkázott sávokat 40 kapitalista és 7 szocialista ország globális exportszerkezetének tényadatai alapján alakítottuk ki, a megfelelő pontokat az áttekinthetőség végett nem jeleztük.

4. sz. ábra

A szocialista országok gépipari exportjának aránya az összexportban
(Relációs bontás, 1963)

60 Magyarország
61 Bulgária
62 Csehszlovákia
64 Lengyelország
65 NDK
66 Románia

1 szocialista reláció
2 kapitalista reláció
3 fejlett kapitalista reláció
4 szocialista országok gépipari exportjának sávja
5 kapitalista országok gépipari exportjának sávja

kénti bontás azonban megmutatja, hogy a szocialista országok kiviteli struktúrája jelentősen különbözik, ha az egymás közötti forgalom és a kapitalista országokba irányuló forgalom szerkezetét hasonlítjuk össze. Az *egymás közötti* forgalomban a gépipari termékek súlya olyan, ami néhány esetben példa nélkül álló a világon (NDK, Csehszlovákia), míg a kapitalista reláció már sokkal inkább hasonlít a fejlettségi szintünknek megfelelő exportszerkezethez. A *kapitalista országokba* irányuló gépipari exportarány a szocialista országok többségében fejlettebb exportstruktúrát mutat, mint a hasonló egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkező kapitalista országokban. Magyarországra ez csak fenntartással mondható, hiszen pontja egybeesik a sávhatárral (igaz, hogy a felső határral).

A fejlett kapitalista országok csoportját vizsgálva csupán azt az exportszerkezetet látjuk viszont, amelyet a hozzánk hasonló fejlettségű kapitalista országok többségének is sikerült kialakítania. Az 1963. évi

2,9 százalékos arány 1966-ra valamelyest javult, de a gépipari termékek 4,55 százalékos részesedése a fejlett kapitalista relációban körülbelül a nemzetközi középértéknek felel meg. A szocialista országok közül az NDK és Csehszlovákia nemcsak kapitalista relációban általában, hanem a fejlett kapitalista országcsoportoknál is meg tudta tartani általános fejlettségénél előremutatóbb exportstruktúráját. A többször példaként említett Japánban az összes exportnak 1963-ban 27,4 százalékát tették ki gépipari termékek, de a fejlett országok felé is 19,6 százalék a gépipari cikkek exportja, ami körülbelül 1000 $-os fejlettségi szintnek megfelelő struktúra.

Importszerkezetünkben problematikus, hogy a fejlett relációból behozott gépipari termékek az onnan származó behozatalban kisebb szerepet játszanak, mint a globális importban. Viszont az országok többségében a fejlett relációból származó gépimport jelentősebb, mivel ezek lehetővé teszik a termelési színvonal emelését.

Néhány következtetés

A nemzetközi összehasonlítás a magyar gépipar fejlődésének *néhány lényeges ellentmondására* világít rá, amelyek makrostrukturális szinten is megnyilvánulnak.

Hazánk ipari szerkezete, ezen belül a gépipari termelés aránya, hosszú ideig, egészen 1965-ig, az 1200—2000 $ egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkező országokkal mutatott szerkezeti egyezést. Struktúránk e magas fejlettséget sejtető jellemzője elsősorban azon alapult, hogy árrendszerünk túlértékelte gépiparunk termékeit.

A foglalkoztatottsági szerkezet — és 1965-től az értékszerkezet is — alacsonyabbra helyezi a mércét. Gépiparunk ennek alapján *már csak* általános fejlettségünket körülbelül 200 $-ral meghaladó országokkal jelez szerkezeti egyezést.

Mai gépipari részarányunk *erős szerkezeti hullámzás* után alakult ki, és még 1966-ban sem érte el 1953-as iparon belüli súlyát. Ez a szerkezeti mozgás ellentétes a vizsgált országok struktúraalakulásával, ahol az általános fejlődés a gépipari termelés arányának *fokozatos* kiterjedésével járt együtt.

Exportszerkezetünk vizsgálata nyomán a következő ellentmondás bukkan felszínre. *A szocialista országok egymás közötti forgalmától eltekintve gépiparunk egyáltalán nem versenyképesebb a külpiacokon, mint a hozzánk hasonló fejlettségű kapitalista országok gépipara. A kapitalista világba irányuló exportunkban gépkivitelünk aránya nem jelentősebb, mint amit a 400—500 $/fős fejlettségű kapitalista országok általában elérnek.* Mindezt mi valóban jelentős gépipari termelési részarány mellett alakítottuk ki (30—32 százalék), ezzel szemben ezekben az országokban 20—25 százaléknál nem nagyobb a gépipar súlya.

A jövőben az iparon belül nagy makrostrukturális mozgás nem várható, a gépipari termelés további térnyerése nem valószínű, csupán az általános fejlődéssel együtt járó lassú változás indokolt. *Kívánatos volna, ha export- és importszerkezetünk is olyan fejlettséget mutatna, mint a termelés struktúrája.* Ennek útja azonban elsődlegesen minőségi fejlesztés, műszaki-technikai, termelékenységbeli előrehaladás.

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

Két különböző társadalmi berendezkedésű ország ár- és árfolyamrendszere*

A francia és a magyar gazdaság sok rokon vonása mellett néhány vonatkozásban alapvető különbségeket mutat. Franciaországnak nagyobb a gazdasága és termelőerői fejlettebbek. Franciaország Magyarországénál 5,7-szer nagyobb területen 5-ször nagyobb népességgel rendelkezik. Előrehaladottabb szakaszba jutott iparosodottságát jelzi, hogy a hatvanas évek végén a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya már megközelítette a 15 százalékot, míg Magyarországon még mindig 30 százalék körül alakult. Ennek megfelelően Franciaország egy lakosra jutó nemzeti jövedelme is kereken a kétszerese volt a magyarnak. A két ország társadalmi-gazdasági rendszere is különbözik. Franciaországban kapitalizmus uralkodik és gazdasága piacrendszerű. Magyarország szocialista berendezkedésű állam és tervgazdálkodást folytat. Ezek a különbségek természetszerűleg tükröződnek a két ország ár- és árfolyamrendszerében is. Ha a két különböző társadalmi berendezkedésű ország ár- és árfolyamrendszerét eltérő és rokon vonásaiban akarjuk jellemezni, különbséget kell tenni

— a két népgazdaság eltérő gazdasági fejlettségéből és adottságaiból, valamint

— a két ország eltérő társadalmi-gazdasági rendszeréből folyó sajátosságok között.

Az ilyen alapon történő elemzés nem könnyű, mert a szocialista és a kapitalista társadalmaknak nincs valamennyi elemében egyértelműen meghatározott gazdaságirányítási rendszere. A szocialista tervgazdaságnak vannak a szocialista társadalmakra általánosan érvényes és országonkénti specifikus jegyei. A szocialista társadalmak *közös jellemzője* a termelési eszközök köztulajdona, valamint a népgazdaság állami tervezése és irányítása. A népgazdaság állami tervezése és irányítása meghatározott társadalmi normákon alapul, mint például a rendszeres gazdaságnövekedés, a teljes foglalkoztatás és az arányos jövedelemszerkezetben megvalósuló életszínvonal-emelkedés. *Specifikus módon* vetődnek fel a szocialista építés konkrét feladatai és a szocialista gazdasági mechanizmus elemei, mivel a nemzeti társadalmak jelentősen különböznek egymástól a termelőerők fejlettségi színvonala, a társadalmi-gazdasági szerkezet, valamint a gazdaságnövekedés számára biztosított feltételek — egyebek mellett a külkereskedelemre való utaltság — szempontjából.

A szocialista tervgazdaság konkrét nemzeti rendszereiben a közös

* Előadás az 1970. június 3—6 között Budapesten megrendezett *francia—magyar közgazdasági kollokviumon.*

és a specifikus jellemzők szintetizálódnak. Ezért egyik ország sem adaptálhatja minden elemében a másikban kialakult tervgazdasági rendszert. Minden országnak fel kell ismernie a társadalmi-gazdasági sajátosságaiból folyó követelményeket. Ehhez kell igazítania a tervezést és az irányítást. Ez nemcsak jog, de kötelesség is, mert éppen ezen múlik, mennyire válik képessé a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyokban rejlő lehetőségek kihasználására.

A szocialista gazdasági mechanizmus konkrét rendszere szempontjából egyik meghatározó *a külkereskedelemre való utaltság intenzitása.* Ettől függően szokás a „zártabb" nagyobb népgazdaságokat és a „nyiltabb" kisebb népgazdaságokat megkülönböztetni. A nemzeti termékhez viszonyítva Magyarország exportjának relatív nagysága 32—33 százalék. Ezzel Magyarország középen helyezkedik el a „zártabb" nagyobb népgazdaságok és a „nyiltabb" kisebb népgazdaságok között. Minél nagyobb része cserélődik ki a megtermelt árutömegnek a külkereskedelemben, annál inkább válnak a nemzetközi értékviszonyok meghatározókká a nemzeti munka számára. Ebből meghatározott követelmények adódnak *az állami tervezés és irányítás* számára. Ilyenkor az ország gazdaságának nemzetközi egyensúlya a népgazdasági egyensúly központi problémájává válik. Nyitott gazdaságban a gazdaságpolitikának mindenkor meg kell őriznie azt a *rugalmasságát,* amely mellett lehetőleg gyorsan tud reagálni a világgazdaságban végbemenő változásokra és azokat a legelőnyösebb módon tudja saját népgazdasága számára kihasználni.

A magyar gazdaságnak e specifikus jegyei magyarázzák — egyebek mellett — az 1968-ban végrehajtott *gazdasági reformot,* az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését. Éppen a szocialista országokban végbemenő reformok figyelmeztetnek arra, hogy a kapitalista és a szocialista országok gazdasági mechanizmusában fennálló eltéréseket ne tekintsük válogatás nélkül társadalmi-gazdasági rendszerbeli különbségeknek.

★

Melyek Franciaország és Magyarország ár- és árfolyamrendszerében azok a legfontosabb különbségek, amelyek objektíve *nem* a társadalmi-gazdasági rendszerbeli különbségekből fakadnak és mik ezen eltérések okai? A különbségek a következőkben összegezhetők:

1. Franciaországnak konvertibilis (kereskedelmi), Magyarországnak kötött (elszámolási) valutája van.

2. Mindkét ország. árpolitikája protekcionista, de a magyar árpolitika a protekcionizmus eszközeit szélesebb körben és nagyobb mértékben veszi igénybe.

3. Az állam mindkét országban alkalmazza a direkt árszabályozás módszereit, de az állami árszabályozás sokkal szélesebb körben érvényesül, így meghatározóbb Magyarországon, mint Franciaországban.

Ezeket nem lehet egyértelműen a társadalmi-gazdasági rendszerbeli eltérésekből folyó különbségeknek tekinteni, noha a marxista közgazdászok körében sokan vannak, akik a kötött devizagazdálkodást, a nemzeti értékviszonyokhoz igazított árakat és a rögzített árrendszert a szocialista tervgazdaság szükséges tartozékának tekintik.

Természetesen az a körülmény, hogy valamely országnak a valutája kereskedelmi valuta vagy csak elszámolási valuta, igen lényeges eltérése-

ket teremt mind az ár, mind az árfolyam rendszerében. *Kereskedelmi valuta* esetén az árfolyam — általános szabályként —

— a nemzeti valuta nemzetközi értékének egységes mércéje,

— közgazdaságilag determinált és a jegybanknak nyílt piaci műveletekkel kell biztosítania, hogy ez a valutaérték a kereslet-kínálati viszonyok között is igazolódjék,

— meghatározott módon szabályozza a külkereskedelmi aktivitást, az export-import termékek árviszonyait,

— mindezek révén hatást gyakorol a belföldi árviszonyokra.

Ha a valuta *nem konvertálható,* akkor minimálisra lehet csökkenteni a valutaárfolyam és a termékár közötti kapcsolatot. Ilyen körülmények között a valuta törvényesen megállapított aranytartalmának nem kell a tényleges értékviszonyokat tükröznie, hiszen ha a valuta nem vesz részt nemzetközi pénzügyi műveletekben, akkor a külföld számára közömbösül a valuta hivatalosan megállapított értéke. Nemzetközi szempontból ilyenkor csak annak van jelentősége, miképpen lehet ezt a valutát megszerezni a turistaforgalomban, általában pedig az ún. nem kereskedelmi kapcsolatokban. Ez magyarázza, hogy Magyarország az 1946. évi valutareform során bevezetett új forint aranytartalmát mind a mai napig nem változtatta meg, de az ún. nem kereskedelmi árfolyamot több ízben is módosította. A hivatalos aranyparitás szerint 1 dollár 11,74 forint. Ez a paritás a fogyasztói árak alapján kialakuló, az ún. diplomata fogyasztói kosár összetételével súlyozott vásárlóerő-paritás. De ez az árfolyam sem szabályozza a belföldi árakat, csak kifejezi a dollár és a forint ilyen módon számított különbségét. Kialakíthatók azok a mechanizmusok, amelyekre támaszkodva az árfolyam árszabályozó funkciója teljesen kikapcsolható. Magyarország ilyen célból korábban a külkereskedelmi árak kiegyenlítésének rendszerét vezette be. Az állami költségvetés a külkereskedelmi vállalatoknál egyenlítette ki a külkereskedelmi és a belföldi árak különbözetét.

De azért látnunk kell, hogy *a belföldi áraknak a külkereskedelmi áraktól való elkülönítésére kereskedelmi valuta esetében is bő lehetőség nyílik, másfelől: olyan ország is szorosabb kapcsolatot teremthet a külkereskedelmi és a belföldi árak között, amelynek egyébként nincs kereskedelmi valutája.*

Ami a kereskedelmi valutával rendelkező ország ármechanizmusát illeti, talán nem érdektelen utalni a fejlődő országok által 1968-ban az új-delhii konferencián kialakított közös álláspontra. Ezek az országok a fejlett országokba irányuló exportjuk fokozása végett a hatvanas évek első felében a szocialista országoktól növekvő beviteli kvótát, a kapitalista országoktól vámpreferenciákat kértek. A hatvanas évek második felében azonban már mindkét irányban egységesen a beviteli kvóta növelését igényelték, miután arra a következtetésre jutottak, hogy a piacrendszerű gazdaságokban a vámok mellett a belföldi adók, a lefölözések, az engedélyezések stb. miatt is olyan korlátokba ütköznek, amelyeket pusztán az árak mérséklésével nem képesek áthidalni.

Mindezt azért kell hangsúlyozni, nehogy a kereskedelmi és a nem kereskedelmi valuta okozta árrendszerbeli eltéréseket helytelenül értelmezzük, eltúlozzuk. Ennek ellenére mégis a *valutakonvertibilitás az a fordulópont,* amelyet valamely ország árrendszerének jellemzésénél cél-

szerű alapul venni, amikor arra keresünk választ, megfelelően illeszkedik-e a nemzeti árrendszer a nemzetközi értékviszonyokhoz.

Magyarország az 1968. évi gazdasági reformot nem kapcsolta össze valutareformmal. *A kötött devizagazdálkodás fennmaradt.* De azért a magyar gazdasági mechanizmusba néhány olyan elem épült be, amelynek egy esetleges későbbi valutareform szempontjából jelentősége lehet.

A magyar valuta transzferábilis rubellel és a konvertibilis valutákkal való kapcsolatának megteremtésére *reális átszámítási koefficienst* (külkereskedelmi árszorzót) állapítottak meg. A koefficiens a KGST-országokba irányuló, illetve a KGST-n kívüli export áruszerkezetében mért átlagos devizakitermeléshez igazodik. A koefficienst a külkereskedelemben alkalmazzák. A nem kereskedelmi kapcsolatban a forintot a fogyasztói árakon mért vásárlóerő-paritásnak megfelelően értékelik. A külkereskedelmi árszorzót az importban *vám,* az exportban pedig — egyelőre még szélesebb körben — *exportszubvenció* egészíti ki, amely a nem kellően hatékony termelési ágakban 15—30 százalékkal pótlékolja a deviza-árbevételt.

Az export- és importtermékek többségének nincs belföldi hatósági ára. Így az exportcikkek körében a termelővállalatok árbevételét a legtöbb esetben a külkereskedelmi ár és az exportszubvenció, az importcikkek körében a felhasználók költségét a külkereskedelmi ár és a vám szabályozza.

Kivételt képeznek *(a)* az energiahordozók, amelyeknek maximált ára van, *(b)* a mezőgazdasági termékek jelentős része, mert ezek felvásárlási árát az állam a termelőknek előre meghirdeti, végül *(c)* az alapvető közszükségleti cikkek, mert ezek egységes és rögzített áron kerülnek forgalomba. A fogyasztási cikkek körében egyébként az importterméket — általános szabályként — a vámon kívül az az adó is terheli, amelyet a belföldi előállítású termék visel.

A külkereskedelem állami monopóliuma fennmaradt, de megváltozott az értelmezése. Ez ma már nem a külkereskedelmi vállalatok monopóliuma. Egyre szélesebb körben kapnak termelő, sőt belkereskedelmi vállalatok is export-import jogot. De ami még fontosabbnak tűnik, a külkereskedelmi vállalatok saját számlás üzletkötése nagymértékben csökkent. Ezek a vállalatok ma már általában mint az exportra termelő vállalatok bizományosai működnek, vagy más módon, de közös kockázatvállalás alapján kötnek és bonyolítanak le külkereskedelmi ügyleteket.

Még egy kis szocialista ország is sokat tehet belső monetáris rendszerének fejlesztésében, de a valutakonvertibilitást tartósan csak nemzetközi együttműködésben alapozhatja meg. A magyar külkereskedelem a gazdasági reformot követően 2/3—1/3 arányban oszlik meg a KGST-n belüli és kívüli piacok között, csakúgy, mint azt megelőzően. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy *a magyar valuta a szocialista kollektív valutához kapcsolódik,* konvertibilitása pedig nagymértékben a KGST-országok közötti gazdasági együttműködés monetáris rendszerétől függ. Miként ismert, néhány ország — köztük Magyarország — a szocialista gazdasági integráció keretei között szükségesnek ítélte a szocialista kollektív valuta külső konvertibilitásának fokozatos megteremtését.

Magyarország a gazdasági reformot alig több mint két évvel ezelőtt hajtotta végre. Azt megelőzően *az ár nem játszhatott döntő szerepet a gazdaságfejlesztésben és a struktúraalakításban.* Az 1968. évi árreform előkészítése idején végzett számítások felszínre hozták a belföldi termelési feltételek és a világpiaci árak között mutatkozó igen jelentős eltéréseket. A dolog természetéből folyik, hogy a gazdasági reformnak számolni kellett a *régi gazdaságirányítási rendszerből örökölt struktúrával.* Nem lehetett ezzel ellentétes árviszonyokat teremteni. Így az autark árrendszer jó néhány elemét megtartottuk. Itt még azt is figyelembe kellett venni, hogy az európai szocialista országok között a magyar gazdaság kapcsolódik a legintenzívebben a nemzetközi munkamegosztáshoz. A vállalatok nagy száma vált volna veszteségessé, ha az árbevételt a külkereskedelmi ár szabályozná.

Az új irányítási rendszer feltételei között inkább nyílik lehetőség a nemzetközileg mért gazdasági hatékonyság figyelembevételén alapuló tervezésre. De a struktúraátalakításnak ez a folyamata hosszabb időt vesz igénybe. A termelés nagyfokú állami protekcionizmusát nem tekintjük szükségszerűnek, a társadalmi-gazdasági rendszerből folyónak. Az lenne kívánatos, ha az export állami szubvencionálása néhány éven belül — legalábbis az iparban — kivételekre szorítkozna. Más a helyzet a mezőgazdaságban, ahol a protekcionista gazdaságpolitika általános európai jelenség és annak folyománya, hogy a világpiaci árviszonyokat a mezőgazdaságban döntően a tengerentúli termelési feltételek és kínálati viszonyok szabályozzák.

Az autark árrendszert Magyarország 1968-ig az árak hatósági rögzítésével szabályozta, 1968-ban pedig *vegyes árrendszert* teremtett, ahol egymás mellett léteznek rögzített, maximált, korlátozottan mozgó és szabad árak. Az árellenőrzést, a piaci ármozgás hatósági korlátozását, sőt a szükséghez képest a hatósági árrögzítést olyan állami megnyilvánulásnak tekintjük, amely mind a szocialista, mind a kapitalista országokban megfigyelhető. Bizonyos ponton túl azonban az állami árszabályozás azt a veszélyt rejti magában, hogy a népgazdaság elveszti jelzőrendszerét, amely a gazdasági döntésekben orientálhat. Ha az árrendszer ezt a funkcióját nem töltheti be, akkor már csak az anyagi-műszaki mérlegeléseknek lehet szerepük. Ezt azonban egy külkereskedelemérzékeny kis népgazdaság nem tekintheti kielégítőnek, hiszen számára a gazdasági hatékonyság kritériumán alapuló szelekció a lényeges, és ezt nehéz a világpiaci árak mozgástörvényeitől elkülöníteni.

Magyarország *árrendszere ez idő szerint nem képes teljesen betölteni az ilyen jelzőrendszer funkcióját,* bár 1968 óta sokat tettünk a jobb működés érdekében. Nagyon óvatosan kellett eljárni, mindenekelőtt azért, mert a régi gazdaságirányítási rendszerben a sokirányú kötöttségek megengedhetővé tették a *ki nem egyensúlyozott* feltételek mellett végbemenő gazdaságfejlődést. Ha egy népgazdaság tartósan egyensúlyzavarokkal küszködik, ebből az állapotból nem könnyű kiegyensúlyozott viszonyok közé kerülni. Ez az, ami Magyarországot a gazdasági reform során megfogalmazott irányelvek gyakorlati végrehajtásánál *fokozatok* érvényesítésére késztette.

★

Melyek Franciaország és Magyarország ár- és árfolyam-rendszerében azok a legfontosabb különbségek, amelyek objektíve *a társadalmi-gazdasági rendszerbeli különbségekből fakadnak?* Ezek a különbségek a következőkben összegezhetők:

1. Magyarországon a termelési eszközök társadalmasítása folytán a termelési tényezők társadalmi tulajdonban vannak, míg Franciaországban létezik a tőkések és a földbirtokosok osztálya.

2. Magyarországon a tőke (a termelési eszközök állománya) társadalmi funkciót tölt be, Franciaországban pedig magánvagyon forrása is.

3. Magyarországon az ár- és jövedelemviszonyokat olyan életszínvonal-politika szabályozza, amelynek kritériumait szocialista társadalmi normák határozzák meg, Franciaországban pedig az állami gazdaságpolitika csak korlátozhatja a tőkés tulajdon alapján meghatározódó piaci ár- és jövedelemviszonyokat.

A racionális termelői magatartás fontos feltétele, hogy a vállalat számára *költségként jelenjék meg mindaz, amivel a társadalom csak korlátozottan rendelkezik* és a termelési folyamat feltétele. Az ilyen elven alapuló gazdasági kalkuláció Franciaországban a termelési tényezők tulajdonosi elkülönülésén alapul; a termelési folyamat a vállalkozó, a tőkés és a földtulajdonos közötti piaci kapcsolatok rendszerében formálódik. Ezzel szemben Magyarországon az állam a földet és a tőkét ingyen is a vállalatok rendelkezésére bocsáthatja. Ez esetben a gazdasági kalkuláció ún. bérjellegű kalkuláció. A termelési költségben az utolsó termelési fázis bérköltsége a megelőző termelési fázisok bérköltségével (az anyagköltséggel) összegeződik; ez egészül ki a nyereséggel, s így határozódik meg a termelői ár. Ilyen volt Magyarország kalkulációs rendszere 1964-ig. Ez azonban a társadalmasított földdel és tőkével való pazarlásra vezetett, célszerűnek bizonyult tehát e két termelési tényező beépítése a gazdasági kalkulációba. A föld és a tőke társadalmasítása esetén a tőke- és a hitelkamat, valamint a földjáradék csak *adóztatással,* a termelési tényezők után megállapított használati díj bevezetésével volt a kalkulációba beépíthető. Mivel a földnek és a tőkének nincs piaca, áruk sem lehetett piaci kategória. De ettől még lehet egyensúlyi ár. Matematikai programozással ugyanis kiszámíthatók a termelési tényezők árnyékárai.

Alapvető különbséget jelent a két különböző társadalmi rendszerű országban *a profit kategóriája.* A magyar népgazdaságban a profitkategória természetszerűleg az adott társadalmi tulajdonviszonyok keretei között merül fel. A profit nem válik a magánvagyon forrásává, hanem *társadalmi tiszta jövedelem,* amely az állami terv szerint kerül felhasználásra, egyfelől a fejlesztési politika, másfelől az életszínvonalpolitika céljaira. Ez alapvető különbség, hiszen ebből ered, hogy Magyarországon személyi jövedelem csak munkából származhat, senki sem lehet a tőke haszonélvezője. A tőke így nézve társadalmi viszonyok kifejezője, de éppen ez határozza meg közgazdasági tartalmát és gazdasági funkcióját.

A szocializmusban az állam gazdaságszervező funkciója, a tervszerű fejlesztés a tőke társadalmasításának természetes velejárója.

A tőke társadalmasításával a szocialista társadalom képes népgazdaságát a *makroökonómiai törvények* figyelembevételével szervezni.

A szocializmus politikai gazdaságtana feltárta a *mikroökonómia szintjén mért jövedelmezőség mellett a makroökonómia szintjén mért hatékonyság létezését.* A mikroökonómia szintjén mért jövedelmezőség a gazdasági hatékonyságot a vállalatokra érvényes ár- és költségviszonyok rendszerében ítéli meg. Ezzel szemben a makroökonómia szintjén mért hatékonyság a termelési ágak organikus összefüggésében alakít ki értékelési (árnyékár) rendszert; a ráfordításokat társadalmi méretekben veszi számba: egyebek mellett figyelemmel van az infrastrukturális ráfordításokra is. Ezért a termelési ágaknak a makroökonómia szintjén mért hatékonysági rangsora szükségszerűen eltér a jövedelmezőségi rangsortól.

Kialakultak a szocialista gazdaságra kötelező társadalmi normák. A piaci spontaneitás ciklikus fejlődésre és részleges munkanélküliségre vezet; az ilyen módon végbemenő gazdasági fejlődés nem egyeztethető össze a szocialista társadalommal. A szocialista gazdaságszervezés meghatározott társadalmi normákon alapul, mint amilyenek a rendszeres gazdaságnövekedés, a teljes foglalkoztatottság és a munka szerinti elosztáson alapuló életszínvonal-emelkedés.

Az országok közötti gazdasági kapcsolatot a szocializmus politikai gazdaságtana mint államközi kapcsolatokat magyarázza. A komparatív előnyök itt a kölcsönös előnyöket biztosító makroökonómiai áruszerkezetek figyelembevételével adódnak, amelyeket államközi áruegyezmények formálnak.

A népgazdasági hatékonyságot, a társadalmi normákat és a szervezett nemzetközi munkamegosztást csak *céltudatos gazdaságpolitikával* lehet biztosítani. E feladatokat kell az állami tervezésnek és a népgazdaság tervszerű irányításának megoldania. Mindez természetszerűleg korlátokat állít a piaci spontaneitásnak. Ezek a korlátok alapvetőek, mert a társadalmi tudatosság a gazdasági folyamatokat szinte valamennyi lényeges összefüggésében eltéríti attól az iránytól, amelyet a piaci spontaneitás határoz meg. Arra persze aligha adható válasz, miképpen alakulna valamely szocialista ország gazdasága, ha az állam nem érvényesítene tervszerű irányítást. Egyértelműen csak az szögezhető le, hogy az állam tervszerű irányítása nélkül az ilyen gazdaság nem működőképes.

A profitnak a társadalmi-gazdasági rendszerbeli különbségekből adódó eme eltérő sajátosságai — a lényeget tekintve — fennmaradnak akkor is, ha egyébként Franciaországban az aktív állami gazdaságpolitika a *tervezést,* Magyarországon pedig az állami tervgazdaság a *piac elemeit* erősíti. Ilyen körülmények között persze kialakulnak bizonyos rokonvonások is. Ezt a francia gazdaságban az anticiklikus gazdaságpolitika, a magyar gazdaságban az állami vállalatok részére biztosított önfinanszírozási lehetőség teremti meg.

A profitkategória eltérő közgazdasági tartalma hatással van a termelői és a fogyasztói árak kapcsolatára, ami átfogóan az életszínvonalpolitikában jut kifejezésre. Ha a magyar árrendszert *a termelői ár (ráfordítás) és a fogyasztói ár* kapcsolatában akarjuk jellemezni, a következők állapíthatók meg:

— Vannak termékek és szolgáltatások, amelyeknek nincs ára, mivel az *alapvető társadalmi gondoskodás* fogalomköréhez kapcsolódnak. Ide tartozik az oktatás, valamint az általános társadalombiztosítás rendszerében nyújtott szolgáltatás illetve termék.

— Vannak szolgáltatások, amelyeknél *az ár nem lehet nyereség forrása* és az árkialakítás meghatározott kritériumokon alapul. Így például Magyarországon 1971 júliusának második felétől új lakbéreket vezetnek be. A lakbérszint megállapításának kritériuma az amortizáció nélkül számított épületfenntartási költség. Az ár néhány más alapvető szolgáltatás esetében is deficites, a szolgáltatást az állam szubvencionálja.

— Az állam szélesebb körben használja fel *a forgalmi (fogyasztási) adót,* azért, hogy a fogyasztói árpolitikán keresztül *jövedelem-újraelosztást* hajtson végre. Ebből a szempontból a létfenntartási költségek stabilitásának, a minimális bér, pontosabban az alacsony kategóriájú családi jövedelem és a létfenntartási költség közötti kapcsolat biztosításának van meghatározó szerepe.

A szocialista árrendszer így kifejeződő sajátosságai állandó jellegűek, még akkor is, ha egyébként Magyarország az 1968. évi gazdasági reformmal hozzákezdett a fogyasztói árreformhoz is, amelyet a hetvenes években kíván fokozatosan megvalósítani. Itt csak arról van szó, hogy Magyarország a fogyasztói áraknak a termelői áraktól történő elkülönítésében korábban túl messze ment; a racionális fogyasztói magatartás a termelői és a fogyasztói árak jelenleginél szorosabb kapcsolatát követeli meg. Ez gyakorlatilag az élelmiszerárakkal és a textilárakkal kapcsolatban merül fel. A nemzetközi összehasonlításban rendkívül drága textíliák indokolatlanul korlátozzák a fogyasztást, az élelmiszerek deficites fogyasztói ára pedig fékezi a mezőgazdaság belterjes fejlődését. Mindez arra utal, hogy a fogyasztói árpolitika önállósult értelmezésének van egy racionális határa, ami Magyarországon a gazdasági reform során vált nyilvánvalóvá. Ezért került napirendre a fogyasztói árreform, amelyet a gazdasági fejlődés menetében a struktúraátalakító termelési politikával kell megalapozni.

Nyilván felvethető, hogy *a francia gazdaságpolitika sem nélkülözi az életszínvonal-politikát* és így az is, hogy a francia fogyasztói árpolitikában vannak olyan elemek, amelyek rokonvonást mutatnak a felvázolt kritériumokkal. Ez minden bizonnyal annak a jele, hogy bizonyos szocialista vívmányok hatással vannak a tőkés társadalomra is.

KORNAI JÁNOS:

Gazdasági rendszerelmélet és általános egyensúlyelmélet*

A történelem által napirendre tűzött új kérdés

A Magyar Népköztársaság 1968. január 1-én reformot vezetett be a gazdaság irányításában. Egy csapásra megváltozott a gazdasági rendszer működésének számos fontos jellegzetessége: a tervhivatal és a minisztériumok hatásköre és kapcsolata a vállalatokkal, az anyagi ösztönzés, a prémiumok, a bérek, az árak, a hitelnyújtás szabályozása.

A reformot — a párt és a kormány megbízásából — az elméleti és a gyakorlati közgazdászok készitették elő. Javaslataikat sok száz oldalnyi dokumentumban foglalták össze, amelyet a párt és a kormány vezető testületei megvitattak, majd az illetékes állami szervek a javaslatokat „lefordították" az állami intézkedések, jogszabályok nyelvére. Végül is valamennyi rendelkezés egyszerre lépett életbe.

Egy új, nagyon lényeges jelenséggel állunk szemben. Magyarországon ezelőtt is volt tervezés: a terv a gazdaság soron levő reáltevékenységeit — a termelés, a forgalom, a fogyasztás, a beruházások, a külkeresdelem színvonalát —, s az ehhez kapcsolódó pénzügyi mutatókat írta elő. A reform előkészítése azonban egészen más értelmű „tervezést" jelentett: itt *magát a rendszert* tervezték meg. Jó előre igyekeztek átgondolni, hogyan hat majd az az intézkedés, amely megszünteti a rövid lejáratú tervek utasításszerű előírását a vállalatok számára, vagy megengedi egyes árak szabad kialakulását az eladó és a vevő megegyezése alapján. Átgondolták a rendszer változtatásának következményeit, mégpedig az ezernyi részletintézkedés kölcsönhatását, együttes eredményét is.

Nem ennek a tanulmánynak a feladata azt értékelni, vajon a reform meghozta-e a várt eredményt vagy sem. Magát a jelenséget szeretném kiemelni: az elméleti és a gyakorlati közgazdászok egy csoportja *aprólékos részletekig* előre átgondolja egy új rendszer minden viselkedési szabályosságát, bonyolult működési mechanizmusát.

A történelem korunkban napirendre tűzi *egész gazdasági rendszerek* tudatos formálásának, részletes megtervezésének feladatát.

A jelenség, amelyre szeretnénk felhívni a figyelmet, nem szorítkozik Magyarországra. Ha végigtekintünk a szocialista országokon, alapvető azonosságok mellett el nem hanyagolható különbségeket állapítha-

* A Magyar Tudományos Akadémia által Budapesten 1970. június 1–3-án rendezett nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadás.

tunk meg a rendszerek működésében. A centralizáció és a decentralizáció, a tervezés és a piac különböző kombinációival találkozhatunk. Eltérések mutatkoznak az ipar szervezetében: a nagy trösztökben, egyesülésekben való tömörítés vagy a kisebb, egymással versenyző vállalatokra való szétosztódás más-más arányokban érvényesül. Eltérőek az ármegállapítás elvei, a jövedelemmegoszlás egyenlőtlensége és ezzel együtt az anyagi ösztönzés érvényesülése. Más gazdaságossági mutatószámokat, s más tervezési módszereket alkalmaznak a különböző országokban. Önáltatás lenne ezt az országok eltérő adottságaival magyarázni. Nyilván ennek is van szerepe; de a magyarázatot elsősorban abban kell keresnünk, hogy az egyes országokban a párt, az állam, a gazdaság vezetésének *eltérő a felfogása* arról, hogyan kell célszerűen berendezni egy szocialista gazdasági rendszert. A kapitalista termelési viszonyok megszüntetése önmagában még nem dönti el, milyen is lesz a gazdaság *konkrét rendszere;* a párt, az állam, a gazdaság vezetése nagy szabadsággal rendelkezik abban, hogy ezt kialakítsa.

Nem lenne helyes a jelenség tárgyalásában kizárólag a szocialista országokra szorítkozni. Gondoljunk például a gyarmati sorból most felszabadított országokra. Ezek, függetlenségük kivívása után szembetalálják magukat azzal a kérdéssel, hogyan rendezzék be gazdasági rendszerüket. Ez persze alapvetően politikai-hatalmi kérdés: milyen osztályokat, társadalmi csoportokat képviselnek azok, akik az uralmat gyakorolják. De azért ez ismét nem dönt el mindent; nyitva hagy sok lényeges részletkérdést. Burmában például átvették a szovjet tervezési gyakorlat számos tapasztalatát, holott a hatalmon levő párt nem kommunista, nem marxista párt. Számos elmaradott országban tudatosan letérnek a „szabályos" kapitalista útról; szocialista jellegű társadalmi formáció felé kívánnak haladni, államosítanak, tervezést vezetnek be. De ez a törekvés szükségképpen elvezet ahhoz, hogy dönteni kell számos konkrét kérdésben: mit tervezzenek és mit nem; rögzítsék-e az árakat vagy sem; milyen mértékben centralizálják a gazdaság irányítását és így tovább.

A többi szocialista országra, valamint a „harmadik világra" vetett rövid pillantás után megismételhetjük azt, amit az előbb a magyar példa alapján kijelentettünk: korunk *új kérdést* tett fel a közgazdaságtudománynak. *Hogyan kell egy gazdasági rendszert „berendezni"*, hogyan kell a rendszer működési mechanizmusát kialakítani? Felelős párt- és kormányvezetők erre a kérdésre várnak választ a közgazdászoktól, mégpedig nagyon is *konkrét* választ. Ma már nem elég így felelni: szocializmusra van szükség, társadalmi tulajdonra, tervezésre . . . Igen, de hogyan kell gyakorolni a rendelkezést a társadalmi tulajdonban levő javak felett — jegyrendszerrel kell kiosztani őket, az egyenlőség következetes biztosítására, vagy igénybe kell-e venni a piacot és az erőteljes anyagi ösztönzést? Csak a fő arányokat kell központilag tervezni vagy a termelés és a fogyasztás részletes programját is? Ilyesféle kérdések százaira kell felelni. S ha a tudomány, szigorúan tudományos apparátussal, nem tud felelni — a gyakorlat kénytelen valahogy válaszolni, valamiféle konkrét rendszert érvényesíteni.

Hogyan áll a közgazdaságtudomány ezzel a problémakörrel?

A kapitalista gazdaság örökkévalóságában hivő konzervatív polgári közgazdász nem tesz fel magának ilyesféle kérdéseket. Számára a gazda-

sági rendszer *adva* van. A matematikai problémamegoldás fogalmi rendszerével kifejezve: a rendszer a probléma „adata", nem pedig az „ismeretlenje". A konzervatív polgári közgazdász így fogalmazza meg saját vizsgálódásainak kérdéseit: ha adva van a kapitalista piaci rendszer, milyen hatással jár az adóemelés vagy a kamatláb leszállítása stb.

Gyökeresen más — forradalmár — szemlélet jellemezte Marx munkáját. Marx meg volt győződve arról, hogy a kapitalista gazdaság nem örökkévaló, hanem azt fel fogja váltani a szocializmus. Saját tudományos hivatását azonban nem abban látta, hogy kidolgozza a szocialista gazdaság működésének részletes „tervrajzát". Kinevette azokat az utópistákat, akik ezzel bíbelődtek. Saját feladatát alapjában véve arra korlátozta, hogy bemutassa azokat az objektív történelmi tendenciákat, amelyek szükségképpen a szocialista rendszer megteremtéséhez vezetnek el.

Marxnak ez a szemlélete történelmileg tökéletesen indokolt volt. Munkásságával a tömegeket kívánta forradalmasítani, rámutatni a kapitalizmus ellentmondásaira. Néhány zseniális gondolatot, inkább csak tudományos munkássága „melléktermékeként", elhintett a jövendő szocialista társadalom működéséről is, de esze ágában sem volt azzal foglalkozni, hogy milyen lesz majd a szocialista gazdaság információáramlása, tervezési metodikája vagy ármegállapítási gyakorlata.

A hatalomra került szocializmus közgazdásza azonban nem teheti meg ugyanezt. Többé nem „ellenzéki", hanem „kormánypárti". Köteles azon gondolkodni, hogyan teheti saját rendszerét hatékonyabbá. A hatalommal szembenálló forradalmár a kapitalisták belügyének tekintheti az olyasféle kérdéseket: hogyan kell egy bankrendszert megszervezni, vagy milyen legyen a vállalatok közti információáramlás. A hatalmon levő forradalmár számára azonban ezek elsőrendűen fontos problémává válnak.

A szocialista országok közgazdászai hosszú időn át nem adtak kielégítő válaszokat ezekre a kérdésekre. Főleg arra szorítkoztak, hogy igazolják az éppen érvényben levő gyakorlatot. Ma sem jutottunk teljesen túl ezen a nem éppen tudományos szemléletmódon. Az előbb említettük a gazdasági formák nagy változatosságát. Különös azonban, hogy — a publikált irodalmat olvasva — mindegyik szocialista ország közgazdásza a saját konkrét gazdasági rendszerét dicséri. A többiekéről rendszerint tapintatosan hallgat. De ha netán értékeli, akkor inkább csak bírálja; kiemelve saját konkrét rendszerének előnyeit a másik hátrányaival szemben.

A társadalmi fejlődés csodálatos laboratóriumot hívott életre: a konkrét gazdasági rendszerek nagy változatosságát. A tudományosság elvei azt követelnék, végezzünk tárgyilagos összehasonlításokat. Ehelyett azonban mindegyikünk saját lombikja fölé hajol, s igyekszik nem nagyon belenézni a másik kémcsöveibe és mikroszkópjaiba.

E tanulmány szerzője úgy érzi: a közgazdaságtudomány messze elmaradt a gyakorlat igényei mögött. A reformok nem *szigorúan bizonyított* tudományos elméletek alapján születnek, inkább különböző bajok, nehézségek nyomása alatt, a reformerek józan eszére, gyakorlati tapasztalatára építve.

E megállapítás igazát nem cáfolja, hogy a reformgondolatok első felvetői között gyakran találunk professzorokat, tudományos kutatókat,

vagy hogy a gyakorlati reformokat előkészítő bizottságokban részt vesznek, sőt esetleg vezető szerepet játszanak a közgazdaságtudomány emberei. Értékes hozzájárulásuk műveltségükön, széles áttekintésükön, logikájukon alapul, s nem magas tudományos mércéknek megfelelő, bizonyított *elméleteken.*

Azt az elméletet, a közgazdaságtudománynak azt az ágát, amelynek ezt az űrt ki kellene töltenie, a további tárgyalásban *„gazdasági rendszerelméletnek"* nevezem.

A gazdasági rendszerelmélet tárgya

„Rendszer" — ez igen általános fogalom. A tudomány sok ága — fizika, biológia, mérnöki-műszaki tudományok, szociológia — egyaránt használja ezt a fogalmat. Az elmúlt évtizedekben a matematika speciális ágaként kifejlődött az úgynevezett matematikai rendszerelmélet, amely — az absztrakció nagyon magas fokán — mindenféle rendszer közös matematikai leírásával foglalkozik. A matematikai rendszerelmélettel szorosan összefonódik a matematika két másik ága: a szabályozáselmélet (control theory) és a kibernetika*, amely rendszerek vezérlésével s az ezt szolgáló információkkal foglalkozik.

A jelen tanulmány a „rendszer" fogalmát abban az értelemben használja, ahogy azt a matematikai rendszerelmélet, a szabályozáselmélet, a kibernetika értelmezi. Az általános definíció a következő:

A rendszer meghatározott viselkedési szabályosságok szerint működő, s egymással összekapcsolt elemek halmaza. A rendszer struktúrája azzal írható le, hogy megadjuk: milyen elemekből áll, az egyes elemek működését milyen viselkedési szabályosságok írják le, s miféle kapcsolatok állnak fenn az elemek között.

Egy halom edény a mosogatóban nem alkot rendszert. Úgy hevernek ott az edények, ahogy a háziasszony odalökte őket. Mozgásuknak nincsen jól leírható szabályossága. Lehet, hogy egyik-másik edény érintkezik a másikkal, de nincsenek jellegzetesen ismétlődő kapcsolatok, áramlások közöttük. Ez tehát olyan halmaz, amelynek nincsen jellegzetes struktúrája.

Ezzel szemben a naprendszer — igazi rendszer. Elemei: a nap, a bolygók, a bolygók holdjai. Mindegyik elemnek van jellegzetes mozgási, viselkedési szabályossága: a csillagászok ezt ma már nagyon pontosan le tudják írni, matematikai formulákkal. Az elemek között többféle kapcsolat van: tömegvonzás, sugárzás.

Az emberi organizmus — rendszer. Elemei: sejtek (vagy esetleg a sejteken belül elkülönült részek: mag, sejtfal stb.). A sejtek működését szabályosságok jellemzik. A sejtek kapcsolatban állnak egymással: anyagi áramlások vannak közöttük, elektromos impulzusok, kémiai reakciók kötik össze őket.

Valamennyi példa jelzi: egy rendszerrel foglalkozva mindig a „részek" és az „egész" viszonyát, kölcsönhatását elemezzük. (Oscar Lange

* Lásd a cikk végén közöl irodalomjegyzékből a [10] cikkgyűjteményt, vagy az automataelmélet tárgykörében a [6] szovjet tankönyvet, továbbá a [4] művet.

a gazdasági kibernetikáról írott művének éppen ezt a címet adta: „Az egész és a részek".)

Lépjünk mármost közelebb tárgyunkhoz, a *gazdasági* rendszerelmélethez. Minden valóságos gazdaság rendszert alkot, a fentiekben definiált értelemben. Elemei: termelő egységek (például vállalatok), fogyasztói egységek (háztartások), különböző adminisztratív és információs intézmények (például tervhivatal, minisztérium, bank, statisztikai hivatal, piackutató intézet). Az egyes elemeknek jellegzetes tevékenységei rendszerint bizonyos szabályosságok szerint mennek végbe. Ez nem jelent valamilyen szigorú determináltságot, csupán azt, hogy meghatározott impulzusokra valamilyen sztochasztikus szabályossággal reagálnak. Például: a háztartást meghatározott fogyasztási szokások jellemzik, amelyek számos tényező függvényei: függnek a háztartás tagjainak jövedelmétől, korától, társadalmi helyzetétől, az áraktól, a divattól, kulturális hatásoktól és így tovább.

A gazdasági rendszer elemei között sokféle kapcsolat áll fenn. Részben anyagi áramlások: termékeket transzferálnak az egyik vállalattól a másikhoz vagy a fogyasztóhoz. Részben információáramlással van dolgunk: árak és rendelések, utasítások és javaslatok, jelentések és tervek jönnek és mennek a gazdaság elemei között.

A gazdasági rendszerelmélet világosan elkülönül másfajta rendszerekkel foglalkozó tudományoktól. Tárgya: a társadalmi termelés és fogyasztás rendszere, a termelést és fogyasztást szabályozó mechanizmus.

Felvetődik a kérdés: vajon a „gazdasági rendszerelmélet" nem egyszerűen új, divatos név a régi tudomány, a közgazdaságtudomány számára?

Nem. A gazdasági rendszerelmélet csupán *egyik* ága, egyik területe a közgazdaságtudománynak; s nem foglalja magában az egész közgazdaságtudományt. A közgazdaságtudomány egy másik ága a *makro*ökonómia, amely a népgazdaság egészére összesített aggregátumokkal, azok összefüggéseivel foglalkozik (például az összes nemzeti jövedelem, az összes beruházás és az összes fogyasztás kapcsolatával). Az előbb használt kifejezéssel: ez a gazdaság *egészét* vizsgálja. A közgazdaságtudomány egy további ága a *mikro*ökonómia, amely elkülönítve elemzi a vállalatot vagy a piacot, vagy a fogyasztót. Itt a vizsgálat tárgya: a gazdaság valamely *része*. Mindkét szemléletnek, a közgazdaságtudomány e két tradicionális ágának megvan a maga létjogosultsága. De mindkettőtől különválik a gazdasági rendszerelmélet, amely — mint mondottuk — az *egész és a rész viszonyával* kíván foglalkozni.

Még egy tény annak illusztrálására, hogy a gazdasági rendszerelmélet elkülönül a nagyobb tudománycsoport, a közgazdaságtudomány más ágaitól. Tudományunk egyik fontos érdeklődési köre: a gazdaság anyagi struktúrájának tanulmányozása, a termelés és a fogyasztás közti termelési-technikai összefüggések leírása. Ismeretes például, hogy a gazdasági ágazatok közti input-output-kapcsolatokat leíró Leontief-modellek milyen hasznos eszközei a gazdaság leírásának és a tervezésnek. A gazdasági rendszerelmélet figyelmének azonban nem ez áll az előterében, hanem az a kérdés: hogyan történik az anyagi folyamatok *szabályozása,* milyen információk szolgálnak erre a célra, melyek a gazdasági szervezetek döntési folyamatainak jellegzetességei és így tovább. Egy Leontief-modell

a gazdaság „testét" írja le; a rendszerelmélet fő érdeklődése viszont a gazdaság „lelke", „agya", „idegrendszere" felé irányul.

Csupán néhányat említünk, szemléltetésképpen, azok közül a kérdések közül, amelyekre a gazdasági rendszerelméletnek felelnie kell:

— Milyen elemekből áll a gazdasági rendszer? Milyen szervezetek, intézmények működnek a rendszerben a termelés és a fogyasztás alapegységein, a termelővállalatokon és a háztartásokon kívül?

— Melyek a gazdasági rendszer elemeinek motivációi?

— Milyen tényezők hatására születnek a döntések a gazdasági rendszer elemeiben? Hogyan megy végbe a döntés előkészítése, majd meghozatala; melyek a döntéshozatal jellegzetes „algoritmusai"?

— Milyen információk áramlanak a gazdasági rendszer elemei között? Az információk osztályozása, tipologizálása: milyen a rendszerre jellemző információs struktúra?

— Milyen szabályozási alrendszerekre tagolódik a rendszer? (Például: elkülönült alrendszerként működik a piac, a népgazdasági tervezés stb.)

— Milyen vertikális kapcsolatok, alá- s fölérendeltségi viszonylatok, hierarchikus szabályozások alakulnak ki a rendszerben?

— Milyen a rendszer adaptív tulajdonságai; hogyan alkalmazkodnak az elemek egymáshoz és a rendszeren kívüli környezet változásaihoz?

— Milyenek a rendszer szelektív tulajdonságai, hogyan születnek, növekednek, sorvadnak, halnak el a rendszer különböző elemei?

A gazdasági rendszerelméletnek ezekre a — és más hasonló — kérdésekre elsősorban a tapasztalat, a valóság megfigyelése alapján kell felelnie. Ezen az alapon kell kidolgoznia matematikai modelljeit, s megállapítania a konkrét gazdasági rendszerek egy-egy szélesebb csoportjára közösen jellemző törvényszerűségeket.

Az általános egyensúlyelmélet helye a gazdasági rendszerelmélet történetében

A közgazdaságtudomány — ha tudományunk *egészét* tekintjük — számos értékes és maradandó művet alkotott már. Abban a *szűkebb* ágában azonban, amelyet most közelebbről vizsgálunk, a gazdasági rendszerelméletben, még nagyon kevés jelentős mű született. Különösen a gazdasági rendszerelmélet szigorú, zárt logikájú, matematikailag modellezett tárgyalásában vagyunk nagyon szegények. Tulajdonképpen egyetlen olyan elméleti irányzat létezik csak, amely tárgyánál, tudományos módszerénél és a tárgyalás axiomatikus szigorúságánál fogva teljes joggal idesorolható: ez az általános egyensúlyelmélet (general equilibrium theory). Ezért ez az elméleti irányzat megkülönböztetett figyelmet, gondos tanulmányozást érdemel mindazoktól, akik számára fontos a gazdasági rendszerelmélet fejlődése.

Az általános egyensúlyelmélet úttörője Leon *Walras* volt. Immár száz éve, hogy nagy jelentőségű műve napvilágot látott.* Elmélete új reneszánszához érkezett e század ötvenes éveiben, elsősorban *Arrow* és

* Lásd [11].

Debreu művében.* Arrow, Debreu és követőik — főleg amerikai matematikai közgazdászok — a matematika legkorszerűbb eszközeivel (halmazelmélet, fixpont-tételek stb.) logikailag kifogástalan bizonyítást adtak Walras egykor nem egészen pontosan bizonyított, elmosódottabb tételeihez. Az elméletet ún. axiomatikus formában írják le. Ez azt jelenti, hogy néhány nagyon általános *feltevést* szögeznek le. E feltevések indokoltságát nem bizonyítják (ennyiben tekintik őket „axiómáknak"), csupán azt követelik meg, hogy megfogalmazásuk matematikailag jól definiált, egyértelmű legyen, s hogy az axiómák között ne legyen ellentmondás. Mármost, ha adva vannak ezek az axiómák, akkor — szigorúan deduktív úton, a bizonyítás matematikai módszerével — levezethetők belőlük *tételek*. A tételek logikailag igaz volta — az adott elméleti konstrukción belül, a kiinduló axiómák elfogadása esetén — matematikailag szigorúan bizonyított.

Arrow és Debreu első úttörő művei óta tanulmányok százai jelentek meg hasonló tárgykörben; alapjában véve azonos gondolatkörben, de tovább finomítva a tárgyalást, feloldva egy-egy túl szigorú feltevést, általánosabb esetekre kiterjesztve az eredeti Walras—Arrow—Debreu tételeket.

Az általános egyensúlyelmélet joggal sorolható a gazdasági rendszerelmélet tárgykörébe. Modelljeikben a gazdasági rendszer elemekből áll: termelőkből (vállalatokból) és fogyasztókból (háztartásokból). Minden egyes elem jellegzetes szabályosság szerint viselkedik: a termelők maximalizálják profitfüggvényüket, a fogyasztók pedig maximalizálják hasznossági függvényüket. Az elemeket reáláramlások kötik össze: termékek és anyagi szolgáltatások, amelyeket a termelők bocsátanak ki egymás, valamint a fogyasztók számára. Információáramlás is van. Az alapvető információ: az ár. Az árak révén szabályozódik a rendszer termelési és fogyasztási tevékenysége.

Az általános egyensúlyelmélet modelljeinek segítségével főképpen két kérdésre kíván felelni; tételei e kérdésekkel kapcsolatosak. Az egyik kérdéscsoport: az *egyensúly* feltételei. (Innen ered az iskola elnevezése.) Mi a feltétele annak, hogy a termelők kínálata, termékkibocsátása és a felhasználók (termelő felhasználók és fogyasztók) kereslete, termékfelhasználása egyenlő legyen? Milyen további feltételek szükségesek ahhoz, hogy ez az egyensúly stabil legyen, azaz az egyensúlyi állapotból való kimozdítás után visszaálljon az egyensúlyi állapot? A másik kérdéscsoport: az *optimalitás* feltételei. Ezzel kapcsolatban a modern általános egyensúlyelméleti iskola az optimalitás egy (a XIX. században szokásosnál tágabb, kevésbé megszorító) speciális kritériumát alkalmazza: az ún. Pareto-optimalitást. A rendszer akkor van Pareto-optimumban, ha nem található olyan másik állapot, amelyben egyik fogyasztó sem jár rosszabbul, de legalább egy fogyasztó megelégedettebbé válik. Ha ugyanis az utóbbi eset állna fenn, akkor biztosan érdemes a rendszert kimozdítani előző állapotából: senkinek sem ártanánk vele, s valakinek használnánk. Valamely rendszernek nem egyetlen Pareto-optimális állapota van, hanem számos; a Pareto-optimális állapotok egész halmazával van dolgunk. Az általános egyensúlyelmélet arra kíván felelni: mi a feltétele annak, hogy a rendszer felvegye a Pareto-optimális állapotot.

* Lásd [1], [2] és [5].

Ezzel együtt kérdéseket tesz fel a szabályozási mechanizmusra — gyakorlatilag az árrendszerre — vonatkozóan: milyen tulajdonságokkal rendelkezik az az árrendszer, amely „beszabályozza" a gazdasági rendszert egyensúlyi, illetve Pareto-optimális állapotába.

Az általános egyensúlyelmélet vitathatatlanul a közgazdaságtudomány egyik intellektuális csúcsteljesítménye, s ezen belül is, a szűkebben vett gazdasági rendszerelmélet eddig legfontosabb fejezete. Az, aki gazdasági rendszerelmélettel kíván foglalkozni, nem intézheti el egy kézlegyintéssel vagy néhány felszínes bíráló megjegyzéssel, hanem alaposan, s tudományos tárgyilagossággal kell értékelnie. Márpedig — amint azt a tanulmány első fejezetében igyekeztünk megvilágítani — a közgazdaságtudomány *kötelessége* magas színvonalú, s gyakorlatilag használható gazdasági rendszerelmélet kidolgozása; az erre vonatkozó kérdéseket maga a történelem, s a történelem igényeit megszólaltató pártok, kormányférfiak, vezető gazdaságpolitikusok teszik fel. Ezért van nagy jelentősége az általános egyensúlyelmélet bírálatának.

Az általános egyensúlyelmélet bírálatának általános szempontjai

Az általános egyensúlyelmélet bírálata igen bonyolult feladat. E cikk szerzője egy sok száz oldalas új könyvében vállalkozott erre a bírálatra; a könyv címe: *Anti-Equilibrium.** Lehetetlen ebben a rövid tanulmányban előadni valamennyi szükséges bíráló észrevételt. Itt csupán néhány megjegyzésre kell szorítkoznunk.

Mielőtt a bírálathoz hozzáfognánk, két szempontot kell előzetesen tisztáznunk.

Az egyik általános bírálati szempont: vajon hogyan is értelmezzük az általános egyensúlyelméletet? *Leíró,* a gazdasági valóságot magyarázó elméletként vagy *normatív* elméletként, amely tanácsot ad arra, hogyan kell egy gazdasági rendszert berendezni? Sokan ugyanis, arra a vádra felelve, hogy az általános egyensúlyelmélet nem eléggé realisztikus, a következőket felelik: ez igaz, de hát nem is azt írta le, ami *van,* hanem azt, aminek *lennie kell.*

Mindkét értelmezés bírálatára szükség van, s ezek nem is választhatók el egymástól. Az elsődleges a deskriptív értelmezés. Alkalmas-e az általános egyensúlyelmélet a valóság leírására és megmagyarázására? Ha nem; ha az elméleti tárgyaláshoz, a matematikai modellezéshez nélkülözhetetlen egyszerűsítéseken, absztrakciókon túlmenő, életidegen feltevésekkel operál, akkor nincs sok remény normatív használatához sem. Egy normatív elmélet csak akkor vehető komolyan, ha végrehajtható.

Az emberi szervezet számos életfontosságú szervből kettőt tart üzemben: két vesénk, két tüdőnk, két szemünk, két fülünk, két lábunk és két kezünk van. Ez az „üzembiztonság" céljait is szolgálja. De vajon hogyan vélekednénk arról a tudósról, aki a következő normatív elmélettel állna elő:

„Tegyük fel, hogy az emberi szervezet minden szervből képes kettőt befogadni. Legyen hát a jövőben két szívünk." A javaslat bevezető feltevése, deskriptív értelemben, abszolút irreális, legalábbis a tudomány

* Lásd [8].

jelenlegi állása szerint. Ezért maga a normatív javaslat — bármilyen logikus is „üzembiztonsági" szempontból — teljesen irreális. Az emberi szervezet működésének vannak biológiai törvényszerűségei, a beavatkozásnak vannak természetadta korlátai, s ezeken nem lehet önkényesen túllépni. Hasonlóképpen a társadalomnak, a gazdasági rendszernek is vannak objektív törvényszerűségei, amelyeket figyelembe kell venni, ha tanácsot akarunk adni. A beavatkozásnak, a tudatos társadalomformálásnak vannak korlátozásai; s ezeket alaposan ismernünk kell — deskriptív, magyarázó elméletek alapján —, ha eredményesen akarunk belenyúlni a társadalom organizmusába.

El kell ismerni, hogy néha a bátor beavatkozás, a valóság előzetes alapos ismerete nélkül is eredményes, sikeres lehet — ezt azonban mégsem tekinthetjük a cselekvés általános szabályának. Az emberi szív példájánál maradva: szívműtétre csak akkor került sor, amikor az orvostudomány már rendkívül alaposan ismerte a szív működését, rendelkezett erről nagyon gondosan ellenőrzött deskriptív elmélettel. S a szívátültetés utáni tipikus komplikációk éppen azért lépnek fel, mert még nem ismerjük jól az immunreakció mechanizmusát, erre még nincs érett deskriptív elmélet — s ezért a szervezet az esetek nagy részében kiveti az idegen szívet.

Marx azt hangsúlyozta: nem elég a világot megismerni, magyarázni — meg is kell azt változtatni. Ez a tanács ma is érvényes. De talán időszerű a fordított figyelmeztetés is. Nem elég a világot változtatni — meg is kell ismerni, érteni, magyarázni, hogy okosan, hatékonyan, minél kevesebb áldozattal változtathassuk meg.

A „deskriptív versus normatív elmélet" problémájának tárgyalása után még egy általános bírálati szempontot kell tisztáznunk: vajon az általános egyensúlyelméletet csupán a kapitalista gazdaság modelljeként kell-e felfognunk, s azt kell-e bírálnunk, hogy ezt jól írja-e le? Vagy pedig itt az általánosság magasabb igényével van dolgunk: úgy tekinthetjük-e ezt a modellt, mint a gazdasági rendszerek egy *általános* elméletét?

Walras bizonyára nem gondolt másra, amikor elméletét megfogalmazta, mint kora atomisztikus piacára, a XIX. század kapitalista gazdaságára. De az elmélet számos modern értelmezője messze túlmegy ezen, s a Walras-féle elméleti konstrukciót alkalmazza a szocializmusra is. Elsőnek egy olasz közgazdász, E. Barone mutatta be: egy „kollektív társadalom" piaca is működhet a Walras-egyenletek alapján.* Később Oscar Lange a szocializmusról szóló immár klasszikus tanulmányában Barone gondolatmenetét folytatta és fejlesztette tovább.** Kimutatta: egy szocialista tervgazdaság központi tervhivatala elláthat azonos funkciókat, mint a Walras-világ atomisztikus piaca: a fölös kereslet és kínálat jelzései után igazodva, a kísérlet és tévedés módszerével kitapogatja az egyensúlyi árakat és ezzel „beszabályozza" a gazdasági rendszer működését.

Mindezek alapján jogosult feltenni azt a kérdést: vajon alkalmas-e az általános egyensúlyi modell arra, hogy *általános, közös* modellje legyen a munkamegosztáson alapuló, árutermelő modern gazdasági rendszereknek (tekintet nélkül a tulajdon és a hatalom formáira)?

* Lásd [3].
** Lásd [9].

A feltevések, a modell bírálata

A bíráló megjegyzéseket négy probléma köré csoportosítjuk.

1. *A modell stacioner jellege.* Az általános egyensúlyelmélet a következő feltevésből indul ki:

— Adva van a termékeknek egy meghatározott halmaza, amely az időben változatlan. Úgy is értelmezhetjük ezt, hogy van egy állandó „termékjegyzék"; a termelők csak olyan termékeket termelnek és a fogyasztók csak olyan termékeket fogyasztanak, amelyek ebben az állandó jegyzékben szerepelnek.

— Adva van a termelési technológiáknak egy meghatározott halmaza, amely az időben változatlan. Csak olyan technológiák jöhetnek szóba a termelési programok meghatározásánál, amelyek ebben a halmazban szerepelnek.

— A fogyasztó teljes preferenciarendszerrel rendelkezik a fogyasztási alternatívák halmaza felett. A kérdésre majd még a bírálat 2. pontjában visszatérünk, itt csupán a feltevés temporális vonatkozását emeljük ki: eszerint a fogyasztó ízlése, preferenciái az időben változatlanok, s — mintegy kívülről, a gazdasági rendszer működésétől függetlenül — adva vannak.

A fenti „stacioneritási" feltevések, meghatározott gazdasági jelenségek időbeli változatlanságának feltevése már a modell megszerkesztésekor eleve kirekeszti a vizsgálat köréből az élet alapvető problémáját: a *változást.* Az általános egyensúlyelméleti iskola azt a kérdést állítja előtérbe, hogyan lehet adott erőforrásokat úgy allokálni, hogy azok a legjobban hozzáigazodjanak a fogyasztók adott ízléséhez.

A valóságos gazdasági rendszereket a folytonos változás jellemzi. A régi termékek eltűnnek és újak, majd megint újak jelennek meg. Hol van már a detektoros rádió a tranzisztorok korában, a fonográf a magnetofon idején, a kétfedelű repülőgép a lökhajtásosak korszakában?

Ahogy változik a termékek aktuális listája és a technológia, változik az ízlés, az igény is. Az ízlés, az igény, a „preferenciarendezés" nem kívülről adott, s egyszer s mindenkorra meghatározott, hanem maga is társadalmi termék, részben a folyton megújuló, összetételében változó termelés és részben más hatások függvénye.

Az általános egyensúlyelmélet nem tudja megmagyarázni azt a társadalmi mechanizmust, amely ezt a folytonos változást előidézi. Márpedig a szocialista országok számára különösen fontos lenne ennek megértése, mert sok nehézségünk van, saját konkrét rendszereink működésével korántsem lehetünk elégedettek ezen a területen.

2. *Optimalitás.* Az általános egyensúlyelmélet feltételezi, hogy a gazdaság minden eleme, minden „sejtje" optimalizál. Viselkedése leírható abban a formában, hogy valamely függvény feltételes szélső értékének, maximumának elérésére törekszik. A vállalat a profitfüggvényt, a fogyasztó pedig a hasznossági függvényt maximalizálja.

Vegyük előbb a vállalatot. Nem szeretnénk abba a vitába belebonyolódni: igaz-e empirikus értelemben, hogy a tőkésvállalat érdekeltsége egyértelműen a profit (és csak a profit) maximalizálása. Arról sem akarunk most vitázni, vajon célszerű-e normatív értelemben, a profit növelését megtenni egyedül maximalizálandó mutatónak (akár a kapitalista

gazdaságban, ahol a profit a részvénytulajdonosok és részben az államkassza tulajdonába jut, akár a szocialista gazdaságban, ahol a profiton főleg az állami költségvetés, a vállalat vezetői és a vállalati kollektíva osztoznának). A „profitfüggvény maximalizálása" feltevésen belül nem a feltevés első, hanem a második feléhez szeretnénk hozzászólni: *maximalizál-e* a vállalat?

Nézetünk szerint a „maximalizálás", az „optimalizálás" nem jó leírása bonyolult szervezetek tényleges viselkedésének. A vállalat — akár kapitalista, akár szocialista — egymással kisebb vagy nagyobb konfliktusban álló csoportok együttese, „koalíciója"; érdekek összeütközésének állandó színtere. Noha a konfliktusok elkerülhetetlenek, az a tény, hogy a vállalat végül is működik, termel, azt bizonyítja: sor kerül valamilyen kompromisszumra, olyan megoldásra, amely — a pillanatnyi külső és belső erőviszonyok mellett — mindenki számára elfogadható. A vállalat motivációja összetett; sokféle hajtóerő játszik szerepet. Végül is azonban valamilyen közös eredőjük van.

Amikor a fenti megfogalmazást előadtuk, ezzel nem kívántuk elmosni a különbséget szocialista és kapitalista vállalat között. Ellenkezőleg: arra törekedtünk, hogy jobb, pontosabb fogalmi apparátust adjunk e különbségek leírásához. Nagyon keveset mond az, aki a következő frázisokat használja: „a tőkésvállalat profitot maximalizál"; „a szocialista vállalat maximalizálja hozzájárulását a terv teljesítéséhez és túlteljesítéséhez". Ezek bizony így elég üres kijelentések; a tőkésvállalat sokféle dolgot „akar": például terjeszkedni, a piacot meghódítani; a vállalaton belül a munkás magasabb bért akar, s ez végül is kihat a vállalat együttes viselkedésére (áraira stb.). S a másik esetben: a szocialista vállalatok számottevő részénél (például a magyar vállalatoknál) fontos szerephez jut a nyereségérdekeltség; s nincs előírva rövid lejáratú terv, amelyet túl kellene teljesíteni. A viselkedés leírása bonyolultabb, összetettebb, nem oldható meg azzal, hogy — önkényesen — megjelölünk egy „maximalizálandót".

Az a tény, hogy elvetjük a „maximalizálást", „optimalizálást", mint a vállalat együttes felépítésének modelljét, nem jelenti azt, hogy nem látunk benne semmi szabályosságot. Leírhatók a vállalat viselkedésének *„válaszfüggvényei"*. A válaszfüggvény argumentuma, független változója: a vállalatokat érő impulzusok, társadalmi hatások, információk, a tervutasításoktól kezdve a társadalmi elvárásokig, az áraktól a kereskedelmi partnertől érkező megrendelésekig. A válaszfüggvény függő változója: a termelőtevékenység, a vállalat által kibocsátott termelés és az előállítás technológiája. A kapitalista és a szocialista vállalat válaszfüggvénye eltérő: más impulzusokra érzékeny, s másképp reagál még azonos impulzusokra is. De eltérhet egymástól a szocialista bolgár, magyar és jugoszláv vállalat válaszfüggvénye is.

Erős feltevés azt állítanunk, hogy a vállalat viselkedése leírható egy sztochasztikus válaszfüggvénnyel. (Márpedig ilyesféle feltevést alkalmazni kell, hogy a gazdasági rendszereket a rendszerelmélet modellezhesse.) De azért ez sokkal kevésbé megszorító feltevés, mint azt mondani, a vállalat válaszfüggvényének speciális alakja van: egy optimalizálási algoritmus. Az optimalizáló viselkedés feltételezése sokkal szűkebb, irrealisztikus feltevés.

Hasonló bírálat vetődik fel a fogyasztó viselkedésének leírásával is. Az a feltevés, hogy a fogyasztónak állandó teljes preferenciarendszere van (vagy ami ezzel elméletileg ekvivalens: hasznossági függvénnyel rendelkezik, s ezt maximalizálja), mindenekelőtt azt jelenti: a fogyasztó az időben egymást követő döntéseiben szigorú következetességgel jár el. Ezt a preferenciarendezési elmélet ún. tranzitivitási posztulátuma fejezi ki. Ha a fogyasztó egyszer A-t preferálja B-vel szemben, bizonyára nem teszi máskor a fordítottját, nem választja B-t A-val szemben (feltéve, hogy utóbbi az árak szempontjából nem lett kedvezőbb).

Valójában ez nem így van. A fogyasztó: ingadozhat, tévedhet is. Ha igazán értelmes, akkor nem az itt leírt elmélet merev „racionalitási elveit" követi, nem tartja magát a tranzitivitás posztulátumához, hanem kijavítja tévedését: ha rájött, hogy B mégiscsak jobb, legközelebb azt választja.

De az igazi probléma éppen azzal kapcsolatban van, amit az 1. pontban már említettünk: az időbeli változással. Az alapvető jelentőségű döntések egész soránál nem is kerül állandóan azonos döntési probléma elé. Fel sem tehető a kérdés, vajon következetes-e, konzisztens-e viselkedése az A és B közti választásban, mert ma A és B közt választ, de holnap már C és D között, s néhány év múlva már Y és Z között.

Nem érdemes azt a kérdést feltennünk: „igaz-e" a preferenciarendezési elmélet. Az igazi probléma az, hogy — legalábbis a valóságos döntéssorozatok igen számottevő részére — empirikusan nem tesztelhető, azaz *üres* elmélet. Ennek megfelelően alkalmazása nem vezet tartalmas elméleti eredményekhez, inkább csak logikai üresjárathoz.

A fogyasztóval kapcsolatban sem érdemes tehát azt a kérdést feltennünk, „optimálisan" jár-e el; egyes döntései konzisztensek-e egymással. Ehelyett azt kell vizsgálnunk: mitől függ a fogyasztói döntés. A fogyasztó esetében is sztochasztikus válaszfüggvényeket kell, empirikus megfigyelések alapján, leírnunk: milyen tényezők befolyására alakul ki különböző országok különböző társadalmi csoportjainak fogyasztási struktúrája. Mennyiben hat erre az ár és a jövedelem, és mennyiben más tényezők (utánzás, kulturális hatások, az ipar kínálata és így tovább).*

3. *Konvexitás.* Az általános egyensúlyelmélet modelljeinek jó része feltételezi, hogy a lehetséges termelési programok halmaza konvex. Nem szeretnénk ezen a helyen belebocsátkozni annak részletes tárgyalásába, hogy ez pontosan mit jelent. Inkább csak egyetlen kérdést emelünk ki. A konvexitási feltevés implikálja az ún. „economies of scale", a nagyobb üzemméret következtében fellépő megtakarítások esetének kizárását.

A valóságos gazdasági rendszerekben találkozhatunk mind a csökkenő, mind az állandó, mind a növekvő hozadék jelenségeivel. Nem érdemes arról vitázni, melyik jelenség „fontosabb" vagy „gyakoribb". Ez részben a döntési probléma természetétől függ. Adott állóalap mellett, adott kapacitáson belül a termelés méretei között választva bizonyos kritikus ponton túl rendszerint fellép a csökkenő hozadék jelensége; nőnek a differenciális költségek. Adott technológia mellett hosszabb lejáratra csökken valamely adott mennyiségű, nem szaporítható erőforrás (például természeti erőforrás) hozama. Ugyanakkor hatalmas jelentősége

* E bírálat rokon azokkal a kritikai megjegyzésekkel, amelyeket Hoch Róbert fejtett ki 1960–62-ben. Lásd [7].

van a másikfajta jelenségnek is. Hosszabb lejáratú döntés esetén, amikor egy üzemet vagy egy egész új iparágat létesítenek, az üzemméret növelése relatív megtakarításokkal jár. Az ágazat természetétől függ, hogy ez a megtakarítás mekkora: a textiliparban például elhanyagolható, a vegyiparban, az autóiparban, a kohászatban óriási is lehet.

Az „economies of scale" technikai-üzemgazdasági jelenség. Mégis, ebben van a kulcsa olyan fontos társadalmi jelenségeknek, mint a koncentráció, s ezzel együtt bizonyos ágazatokban a vállalatok számának csökkenése, oligopóliumok kialakulása.

Léteznek még ma is olyan ágazatok, amelyekre a szétforgácsoltság, az atomisztikus szervezet jellemző, vagy legalábbis megközelítően az jellemző; s helyes, ha a gazdasági rendszerelmélet ezzel *is* foglalkozik. De súlyos fogyatékosság, hogy kívül marad az általános egyensúlyelmélet világán az „economies of scale", és ezzel a koncentráció alapvető fontosságú jelenségcsoportja.

4. *Bizonytalanság és információs struktúra.* Az általános egyensúlyelmélet rendszerint a következő feltevéseket alkalmazza:

a) A gazdasági döntést hozó *pontosan* ismeri saját döntési alternatíváit, pontosan ismeri összes lehetséges döntéseinek konzekvenciáit, és végül pontosan tisztában van saját preferenciáival. Ezeknek a pontos információknak az ismeretében hozza meg (optimális) döntését.

b) Az összes „bemenő" információk *egyértelműen* meghatározzák a döntést. A döntési probléma olyan matematikai problémaként fogalmazható meg, amelynek megoldása egyértelmű.

c) A döntést pontosan végrehajtják.

Mindezt így foglalhatjuk össze: az általános egyensúlyelmélet világában nincsen bizonytalanság. Sajnos, a valóságos világban van.

Ad a) A döntésthozó ismeretei saját lehetőségeiről és döntési alternatíváinak várható konzekvenciáiról eléggé bizonytalanok. Sőt, sokszor saját érdekeivel, ízlésével, óhajaival sincs igazán pontosan tisztában.

Ad b) A döntés nem determinisztikusan, hanem csak sztochasztikusan függ a „bemenő" információtól. Egy adott döntésthozónál meghatározott bemenő impulzusokra nem egyetlen fajta reakció felelhet, hanem a különböző reakciók egész halmaza. Igaz, nem egyforma valószínűséggel valósulnak meg e válaszhalmaz különböző elemei. Vannak valószínűbb és kevésbé valószínű reakciók. Ezért is beszélünk sztochasztikus válaszfüggvényről. De azt mondani, hogy a válaszfüggvény sztochasztikus jellegű, sokkal kevésbé megszorító kijelentés, mint azt mondani, hogy determinisztikus jellegű. Ha például egy árucikk árát csökkentik, akkor a reakció megoszlik: néhányan nagyobb, mások kisebb mértékben növelik fogyasztásukat. Olyanok is akadnak, akik egyáltalán nem változtatnak eddigi fogyasztásukon; sőt akadnak sznobok, akik éppen ezek után csökkentik a vásárlást, mert az áru túl „közönségessé" vált. A reakció jellegzetes eloszlásával van dolgunk; ezen a valószínűségi eloszláson belül persze lehetnek „sűrűsödések" (példánkban: a fogyasztás meghatározott növelése), de azért a válasz nem egyértelmű.

Ad c) A döntést nem okvetlenül hajtják végre pontosan; a megvalósulás eltérhet a szándéktól.

A gazdasági rendszerben uralkodó bizonytalanság részben azon alapul, hogy a külvilág, a rendszeren kívüli környezet jövőbeli viselkedése

nem látható pontosan előre, csupán többé-kevésbé megbízható elvárásaink, prognózisaink vannak erről. A másik magyarázat: mindenki mindenkitől függ — miközben az egyik döntésthozó tulajdonképpen nem tudja pontosan, mit fog tenni a következő pillanatban a másik.

A bizonytalanság következtében a gazdasági rendszerekben a következő jelenségek lépnek fel:

— Egyre nagyobb szerephez jut az információk gyűjtése. Ez magában foglalja az információgyűjtést mind a külvilágra nézve, mind a többi döntésthozó várható viselkedéséről. Hatalmasan megnőtt azoknak az embereknek a létszáma, akik manapság információgyűjtéssel és -feldolgozással foglalkoznak. Rohamosan fejlődik e tevékenység technikája: gondoljunk a telefonra és a távgépíróra, a lyukkártyagépekre és a legfontosabb új eszközre, az elektronikus számológépre. Számos olyan intézmény van, amely kifejezetten az információgyűjtésre és -feldolgozásra, valamint az ezen alapuló szabályozásra specializálódik. Az egyensúlyelmélet világából hiányoznak ezek a szervezetek — itt csak termelővállalatok és háztartások léteznek.

— Az egymástól független döntésthozók *egyeztethetik* döntéseiket. Nem szükséges okvetlenül a piacon meglesni, vajon mit is döntött a másik: előre össze lehet ezt hangolni. Természetesen ennek az egyeztetésnek útját állja a magántulajdon, beteljesülésére igazából csak a társadalmi tulajdon ad módot.

— Az információáramlás megtöbbszöröződik. A döntésthozó ugyanarról az eseményről többszörös információt akar; részben az időben többször egymás után (előzetesen és utólag); részben különböző hírforrásokból. Az egyik (önmagában bizonytalan) információt ellenőrzi a másik (önmagában ugyancsak bizonytalan) információval. Ez rokon azzal a jelenséggel, amelyet a híradástechnikában, s az ehhez kapcsolódó matematikai információelméletben „redunanciának" neveznek. Ha egy hírközlő csatornában „zaj" van, s mégis azt akarjuk, hogy az üzenet kellő biztonsággal eljusson a címzetthez, akkor több információt kell átbocsátanunk, mint amennyi okvetlenül szükséges lenne egy zörejmentes csatornában.

— Nem csupán az információáramlás többszöröződik meg, hanem az egész szabályozási rendszer. Egymás mellett működő, egymást kiegészítő, egymás hibáit korrigáló szabályozási alrendszerek fejlődnek ki, amelyek együttesen vezérlik a rendszer működését. A vállalat számos egyszerű aktusát olyan primitív jelzőrendszer vezérli, mint például a saját készletek megfigyelése. Ha a készlet nő, a termelés kissé csökkenthető, ha csökken, akkor kissé növelhető. Ugyanakkor más, magasabb rendű tevékenységeket sokkal bonyolultabb, magasabb rendű jelzőrendszerek és szabályozók befolyásolnak; például az alapvető beruházásokat tervhivatali döntések osztják el.

Mindaz, amit a fenti bekezdésekben elmondtunk, egyúttal azt is jelenti: a modern gazdaság annyira bonyolult rendszerré vált, hogy immár nem nélkülözheti a *tervezést*. A szocializmus egyik fontos történelmi hivatása: kedvező feltételeket teremteni a tervezés kialakulásához. Megszünteti az üzleti titok, a magántulajdon okozta akadályt az információgyűjtés előtt, megkönnyíti az előzetes akcióegyeztetést, módot ad tudatosabb központi szabályozásra.

Az általános egyensúlyelmélet tételei azt bizonyítják, hogy egy

gazdaság képes működni egy nagyon egyszerű szabályozási és jelzési rendszer — az árrendszer — vezérletével. Az atomizált piaci gazdaság eszerint rendkívül *információtakarékos* rendszer. De ezt azért tudja bizonyítani, mert számos erősen megszorító, s részben irrealisztikus feltevést alkalmaz, így nem utolsósorban eltekint a bizonytalanságtól. Ha viszont elismerjük, hogy létezik bizonytalanság, akkor egyszerre kitűnik: kizárólag az árak jelzésére építeni nem takarékosság, hanem zsugoriság az információval. A megbízható szabályozáshoz az információ és szabályozás megtöbbszörözésére van szükség.

Íme, itt egy példa arra, amit az előző fejezetben a deskriptív és a normatív értelmezésről szólva kifejtettünk. A *deskriptív* gazdasági rendszerelméletnek meg kell állapítania: egy modern, nagyon bonyolult gazdasági rendszer képtelen egy egyszerű (kizárólag árjelzésekből álló) jelzőrendszer alapján működni. S ha ezt megállapította, akkor nyilvánvalóvá válik az általános egyensúlyelméletből leszűrhető normatív álláspont, tanács abszurditása is: nem „információtakarékosságot mindenáron" kell ajánlanunk a gazdasági rendszer számára, hanem a szabályozási és információs rendszerek ésszerű, biztonságos megtöbbszörözését. Ez — a gyakorlat nyelvére lefordítva — a hosszú lejáratú tervezés, a rövid lejáratú tervezés, a vállalati érdekegyeztetés és az árjelzéseken alapuló piaci működés kombinációját, együttes alkalmazását igényli.

Az egyensúly és a „disequilibrium"

Mint említettük, az általános egyensúlyelmélet tételei két kérdés körül csoportosulnak: az egyensúly és az optimalitás feltételeit adják meg. A jelen tanulmányban csupán az egyensúllyal foglalkozunk.

A Walras-iskola a statikus egyensúly fogalmát a következőképpen definiálja: ez a rendszer olyan állapota, amelyben egyik résztvevőnek sem érdeke elmozdulni, magatartásán változtatni. Ha változtatna, akkor rosszabbul járna, mint az egyensúlyi állapotban.

Kezdjük most a normatív megközelítéssel. A Budapesten elterjedt kiszólással megkérdezhetjük: „És jó ez nekünk?" Jó-e bármely gazdasági rendszer számára, ha a résztvevők nyugalomba dermedve megállnak egy ponton, attól tartva: ha bármi mást tesznek, csak rosszul járnak vele?

A változás, a fejlődés feltétele nem valamennyi résztvevő viszonylagos kielégítettsége. Ellenkezőleg: a kielégítetlenség, a nyugtalanság, a feszültség, az ambíció. Nem az a jó, ha egyensúly van, hanem az, ha eltér egymástól a szándék és a pillanatnyi megvalósulás, az aspiráció és a siker. A szerző szerint a disequilibrium kedvezőbb, mint az equilibrium.

Ha mármost a normatív szemléletről a valóságos gazdasági rendszerek leírására térünk át, azt tapasztaljuk: a tipikus állapot nem az egyensúly, hanem az attól való tartós eltérés. Vagy túltelítettség, feleslegek, kihasználatlan erőforrások mutatkoznak egy-egy ágazatban, esetleg a gazdaság egészében, vagy pedig ellenkezőleg, hiányjelenségekkel találkozunk. Mindkét disequilibriumos állapotnak vannak előnyei és hátrányai. A „felesleg-gazdaságban" veszteségeket okoz maga a felesleg ténye, a veszteglő erőforrások; a hirdetésözön, amellyel a vevő ke-

gyeit igyekeznek megnyerni. De ugyanakkor ez az állapot kétségkívül nagy ösztönzést ad valóságos újításra is, mert a termék újdonságjellege, új igények felkeltése bizonyul a leghatásosabb módszernek a vevő meghódítására. A „hiánygazdaság" egyfelől az erőforrások, a kapacitások maximális, mondhatni feszített kihasználásához vezet. Nincs szükség reklámra, anélkül is minden elkel. Másfelől viszont nincs erős ösztönzés új termékek bevezetésére, az ezzel járó többletvesződség vállalására, hiszen az elavult, régi terméket is könnyen el lehet adni. Közömbösség alakul ki a vevő minőségi igényei iránt.

Túllépne e tanulmány keretein annak elemzése, milyen gazdaságpolitika vezet egyik vagy másik tartós állapot kialakításához. Itt, a Walras-iskola bírálatának rövid összefoglalásában csupán a kérdés tanulmányozásának jelentőségét szeretnénk kiemelni. Meddőnek tűnik a statikus egyensúly feltételeinek pedáns vizsgálata, amikor a valóban releváns kérdés: a gazdasági rendszer dinamikus disequilibriumának leírása, megmagyarázása és következményeinek elemzése.

Az általános egyensúlyelmélet túlhaladásáról

Amikor egy társadalomtudományi elmélet és a politika viszonyáról beszélünk, meg kell különböztetnünk három kérdést:

1. Mi az elmélet saját politikai tartalma? Rendelkezik-e egyáltalán ilyen belső tartalommal — vagy csak az interpretálói vélik felfedezni benne? Ezt a kérdést tanulmányozva szigorúan kizárólag *magát az elméletet* szabad tanulmányozni, függetlenül attól a miliőtől, amelyben született és hirdetik.

2. Az elméletnek milyen politikai *interpretációi* lehetségesek? Itt már az elmélet *ideológiai szerepére* vagyunk kíváncsiak.

3. Végül: milyen politikai célok ösztönzik az elmélet megalkotóit és továbbfejlesztőit? Ez az elmélet keletkezéstörténetének, s a kutatók magatartásának *politikai-szociológiai* vizsgálatához vezet el.

Az 1. kérdésre felelve: nézetem szerint az egyensúlyelmélet politikailag indifferens, steril elmélet. Szigorúan axiomatizált alakja nem rejt magában valamilyen egyértelmű politikai értelmezést. Az elmélet axiómái, alapfeltevései lehetnek jók vagy rosszak, de politikailag közömbösek. Ha történetesen munkaképes, használható axiómák lennének, úgy elfogadhatnák őket akár Görögországban, akár Svédországban, akár Albániában, akár Jugoszláviában.

A 2. kérdésre felelve: az egyensúlyelmélethez *sokféle politikai interpretáció* adható. Lehet ideológiája egy szigorúan centralizált speciális „piaci szocializmusnak" (Oscar Lange). Az egyensúlyelmélettel szoros rokonságot mutató modellekkel indokolható egy szigorúan központosított, s elektronikus számológépekkel tervezett szocialista gazdaság jogosultsága is, ahogy ez a szovjet irodalomban meg is jelent. De ugyanez a modell, más interpretációban szolgálhat a teljesen decentralizált, „szabadpiaci" liberális tőkés gazdaság ideológiájaként is (lásd például Röpke műveit). Az a körülmény, hogy mindegyik interpretáció joggal hivatkozik az egyensúlyelméletre, alátámasztja az 1. kérdésre adott feleletet az elmélet politikai sterilitásáról.

A 3. kérdésre felelve: az alkotók és alkalmazók *politikai motivációja nagyon heterogén.* Történelmi tény, hogy a határhaszon-elmélet, a marginalizmus, az általános egyensúlyelmélet az angol klasszikusok és Marx ellenlábasaként jelentkezett. Számos képviselője prokapitalista és antiszocialista interpretációkkal kapcsolta össze az egyensúlyelméleti gondolatokat: a tökéletes konkurrencia elméletét például a szocialista tervezés elleni érvként hozták fel.

Mások viszont más politikai álláspont érdekében használták fel ugyanezt a gondolatrendszert: vagy a kapitalista gazdaság „mérsékelt" reformjainak igazolására (az ún. „jóléti közgazdaságtan" keretében), vagy kifejezetten szocialista elgondolásokhoz (O. Lange, néhány szovjet matematikai közgazdász).

Az egyensúlyelméletet nem minősíthetjük szükségképpen antiszocialistának. (Függetlenül attól, hogy fogamzásánál és felnevelésénél milyen szerepet játszott az antiszocialista gondolat.) Az elmélet axiómái, kérdésfeltevései — pusztán *politikai szempontból* — éppenséggel elfogadhatók lennének akár marxisták, akár nem marxisták számára.

Az egyensúlyelméletet nem politikai okokból kell elvetni, hanem azért, mert nem jól használható. *Olyan gazdasági rendszerelmélet ez, amely nem munkaképes.*

A szocialista országokban az egyensúlyelmélet bírálatával eddig jórészt azok a marxista közgazdászok foglalkoztak, akik elmélettörténetre, a polgári gazdaságtan bírálatára specializálták magukat, s nem azok, akik a szocialista gazdaságra, s ezzel együtt a gazdasági rendszerelmélet konstruktív kiépítésére összpontosították a figyelmüket. Ez ahhoz vezetett, hogy a bírálók kizárólag azzal törődtek, hogy kimutassák az elmélet születésének antiszocialista gyökereit, s kiemeljék a valóban burzsoá, prokapitalista interpretációkat. Ennek a munkának az elvégzésére szükség volt és szükség van ezután is, de önmagában bizony kevés. Abból édeskeveset tanul a szocializmus, ha megállapítjuk: Walras modelljeit egyik vagy mások közgazdász a kapitalizmus védelmére használja fel. Nem elégséges tehát a *politikai* kritika. A szocializmus hatalomra került híveinek *konstruktiv* elméletre van igényük: olyan gazdasági rendszerelméletre, amely *túlhaladja a Walras*-iskolát. Az általános egyensúlyelmélet feltevéseinek, fogalmi rendszerének, tételeinek nagyon gondos, tárgyilagos, szakszerű felülvizsgálata után ennél munkaképesebb, a gazdasági rendszerek működését jobban leíró, realisztikusabb következtetések levonására alkalmas rendszerelméletre van szükségünk. Olyan feladat ez, amely egész közgazdász-generációk megfeszített alkotómunkáját igényli majd.

IRODALOMJEGYZÉK:

[1] ARROW, K. J.: „An extension of the basic theorem of classical welfare economics", megjelent a következő kötetben: NEYMANN, F. (szerk.) *Proceedings of the Second Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability,* Berkeley—Los Angeles, University of California Press, 1951.

[2] ARROW, K. J.—DEBREU, G.: „Existence of an equilibrium for a competitive economy", *Econometrica,* Vol. 22 (1954), 265—290. l.

[3] BARONE, E.: „The ministry of production in the collectivist state", megjelent a következő kötetben: HAYEK, F. A. (szerk.): *Collectivist Economic Planning,* London, Routledge, 1935.

[4] BERTALANFFY, L. v.: „Az általános rendszerelmélet problémái", megjelent a következő kötetben: *Rendszerelmélet,* Válogatott tanulmányok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
[5] DEBREU, G.: *Theory of Value,* New York, Wiley, 1959.
[6] GLUSCHKOW, W. M.: *Theorie der abstrakten Automaten,* Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1963.
[7] HOCH R.: „Az indifferencia-felületekről szóló tanítás elméleti alapjainak bírálata", megjelent a következő kötetben: FRISS I. (szerk.): *Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve III. — 1960—1961.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.
[8] KORNAI J.: *Anti-Equilibrium,* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, sajtó alatt, előreláthatólag 1970.
[9] LANGE, O.: „On the economic theory of socialism", megjelent a következő kötetben: LIPINCOTT, B. (szerk.): *On the Economic Theory of Socialism,* Minneapolis, University of Minnesota Press, 1938.
[10] MESAROVIC, M. D. (szerk.): *Views on General Systems Theory,* New York, Wiley, 1964.
[11] WALRAS, L.: *Elements of Pure Economics, or the Theory of Social Wealth.* Homewood, Irvin, 1954.

Dr. Bene László:

A vezetés tudományos megalapozása

Bene László hosszú évek kutatómunkája, a nemzetközi szakirodalom behatóan tanulmányozása, a szervezési és vezetési megfigyelések elméleti és gyakorlati feldolgozása alapján a témakör egyik legtájékozottabb ismerője. Így — hatalmas feladatra vállalkozva — könyvében joggal kísérli meg rendszerbe foglalni és áttekintően bemutatni a vezetéssel kapcsolatos ismeretanyagot, amely a távoli történeti múlttól kezdődően napjainkig, különösképpen az utóbbi évtizedekben felhalmozódott.

A mű átfogó képet ad a vezetés tudományos megalapozását célzó különböző irányzatokról és iskolákról, a vezetési módszerek sokféleségéről és alkalmazási lehetőségeiről, valamint a vezetésszervezés közgazdasági, szociológiai, kibernetikai és műszaki vonatkozásairól.

A rendkívül igényesen feldolgozott hatalmas anyagban a szerző avatott kézzel nyújtja át az olvasónak a figyelmet érdemlő, felhasználásra alkalmas elméleti és gyakorlati vezetési ismereteket, tapasztalatokat. A gazdasági vezetőkön kívül a közigazgatásban, a fegyveres erőknél vagy más szervezeteknél működő vezetők szintén sok értékes útmutatást találhatnak a műben Különösképpen ajánlható a könyv a vezetőképző iskolák, tanfolyamok oktatói és hallgatói számára.

561 l., kötve 97,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BARTKE ISTVÁN:

Számítási módszerek az ipar ágazati hatékonyságának méréséhez

Ezt a cikket az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében készült kutatási beszámolójelentés* tapasztalatainak és számítási anyagának felhasználásával állítottuk össze. A tanulmány az ipar területi hatékonyságának ágazatonkénti vizsgálatával foglalkozik és — a feladat jellegéből következően — sajátos módon közelíti meg az ágazati hatékonyság vizsgálatát. Kidolgozásakor arra törekedtünk, hogy a módszertani apparátus adatigénye megfelelő biztonsággal kielégíthető legyen, a szervezett statisztikai információk által nyújtott lehetőségek alapján álljon. Továbbá olyan kísérleti módszer kidolgozását tűztük ki célul, amely lehetővé teszi az ipar ágazati és területi hatékonyságának egyetlen összefüggésrendszerben való vizsgálatát. A cikkben leírt metodika tehát sajátos típusú módszertani kísérlet is az ipar ágazati hatékonyságának megítélését befolyásoló egyes tényezők és összefüggések elemzéséhez.

Az ágazatonkénti tényleges és korrigált nettó termék meghatározásának problémái

Abból a felfogásból kiindulva, hogy a hatékonyság relatív jellegű, mérésére összehasonlító viszonyszám segítségével teszünk kísérletet. A termelés hatékonyságának vizsgálatához többféle — főként intenzitási típusú — mutatószám használható. Így például az egy foglalkoztatottra jutó termelési érték is lényegében hatékonysági mutató. Ez azonban elsősorban az élő munka hatékonyságát méri. A szélesebb értelemben vett hatékonyság kifejezésének a gyakorlatban általában alkalmazott módja az, hogy a termelés eredményét a munkaráfordításokhoz viszonyítjuk. Mi is ezen az alapon kezdjük a vizsgálatot. Azonban arra törekszünk, hogy a termelés eredményét és a munkaráfordításokat — az összehasonlítás szemléletesebbé tétele végett — azonos mértékegységben (Ft-ban) fejezzük ki.

A termelés *eredményét* — számításainkban — részben elméleti, részben a statisztikai adatbázisban rejlő okok miatt az iparban, illetőleg annak ágazataiban előállított *tényleges* nettó termékkel mérjük. A tényleges nettó termék azért tekinthető eredmény jellegű mutatónak, mert a munkaráfordítások mellett kifejezi az árképzésben alkalmazott társa-

* Bartke István–Tóth Pálné: „Módszer az ipari térszerkezet hatékonysági modelljének kidolgozásához" (OT Tervgazdasági Intézet Közleményei, 1969. 7. szám.).

dalmi preferenciák és egyéb módosító tényezők hatását, továbbá azt is, hogy az adott ágazatban — az ipar átlagához viszonyítva — mennyiben kedvezőek vagy kedvezőtlenek az üzemeltetési feltételek. A termelés *ráfordításait* az úgynevezett *korrigált* nettó termékkel fejezzük ki, amelyet első megközelítésben úgy kapunk meg, hogy az ágazatonkénti ráfordításarányos (béraránvos vagy eszközarányos) társadalmi tiszta jövedelemhez hozzáadjuk az ágazatonkénti tényleges bérköltségeket. A korrigált nettó termék azért tekinthető ráfordítás jellegű mutatónak, mert benne a társadalmimunka-ráfordításokon kívül semmilyen más gazdasági tényező hatása nem tükröződik. Az *ágazati hatékonyságot* a tényleges nettó termékkel mért eredmény és a korrigált nettó termékkel kifejezett ráfordítás hányadosaként kapjuk meg, melyet azonban az adott árarányok kisebb vagy nagyobb mértékben torzíthatnak.*

Számításainkat az állami ipar 1966. évi adatai alapján végeztük. Megvizsgáltuk ágazatonként a teljes termelés folyó áron, forgalmi adó nélkül számított értékét és ennek szerkezetét. A forgalmi adót azért hagytuk figyelmen kívül, mert anélkül közvetlenebb képet kapunk az üzemi tevékenység eredményességéről, továbbá, így egy árpolitikai okokból adódó tényező nem torzítja a számítást. *A tényleges nettó terméket* — a vizsgálat céljára — úgy képeztük, hogy ágazatonként *összeadtuk a bérköltség, a bérek közterhei, az eszközlekötési járulék és az üzemi eredmény tényadatait.*

Az iparban termelt tényleges nettó terméknek a tényleges munkaráfordításokkal arányos, ágazatok közötti újraelosztásához — a korrigált nettó termék képzésének céljára — több mód kínálkozott. Kiindulásként két elméletileg is eltérő megoldást választottunk: egyrészt *az érték típusú,* másrészt a *termelési ár típusú* árséma alapján osztottuk fel az ipar tényleges nettó termékét az ágazatok között. Nyilvánvaló, hogy a feladat a társadalmi tiszta jövedelem ágazatok közötti újraelosztása miatt problematikus. A nettó termék másik fő részének, tehát a munkabérnek, az abszolút értékei és az ágazatok közötti arányai tényadatok. A munkabérek összegét a tényleges nettó termékből változtatás nélkül átvettük a korrigált nettó termékbe, feltételezve, hogy nagysága a tényleges élőmunka-ráfordítás volumenét fejezi ki.

A társadalmi tiszta jövedelemnek (tehát számításunkban a munkabér közterhei, az eszközlekötési járulék és az üzemi eredmény összegének) az ágazatok közötti újraelosztását az első esetben úgy végeztük el, hogy megállapítottuk — az ipar átlagában — *az egységnyi munkabérre jutó társadalmi tiszta jövedelem* Ft összegét, illetőleg a társadalmi tiszta jövedelem átlagos arányát a munkabérekhez. Ezzel az aránnyal megszoroztuk az ágazatonkénti munkabérösszegeket. A társadalmi tiszta jövedelmet tehát ez esetben az érték típusú árséma szerint az élő munkára vetítve osztottuk fel. A másik esetben, a termelési ár típusú árséma szerint, *az ágazatonként lekötött összes eszközértéket* (álló- + forgóeszköz) *tekintettük vetítési alapnak* a társadalmi tiszta jövedelem újraelosztásához. (A számításhoz felhasznált alapadatokat az 1. sz. táblázat tartalmazza.)

* Vö. Bartke István: „A termelékenység és hatékonyság területi különbségei az iparban" című cikkével. (Közgazdasági Szemle, 1968. 7–8. sz.)

1. sz. táblázat

Az állami ipar 1966. évi főbb adatai*

Ágazat	Tényleges nettó termék (md Ft)	Munkabér (md Ft)	Társadalmi tiszta jövedelem (md Ft)	Bruttó eszközérték (md Ft)	1 Ft munkabérre jutó társadalmi tiszta jövedelem	1 Ft eszközértékre jutó társadalmi tiszta jövedelem	1 Ft munkabérre jutó eszközérték
1	2	3	4	5	6	7	8
Bányászat	7,57	4,74	2,83	37,85	0,599	0,075	7,99
Villamosenergia-ipar	4,26	0,90	3,36	43,22	3,744	0,078	48,02
Kohászat	7,90	2,12	5,78	35,54	2,726	0,163	16,76
Gépek és gépi berendezések gyártása	4,68	2,18	2,50	15,31	1,147	0,163	7,02
Közlekedési eszközök gyártása	5,72	2,55	3,17	20,12	1,234	0,157	7,86
Villamosgépipar	2,29	0,92	1,37	7,44	1,489	0,184	8,09
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	2,69	1,39	1,30	8,44	0,935	0,154	6,07
Műszeripar	1,45	0,86	0,59	4,26	0,686	0,138	4,95
Fémtömegcikkipar	2,38	1,13	1,25	6,94	1,106	0,180	6,14
Építőanyag-ipar	3,35	1,57	1,78	15,07	1,134	0,118	9,60
Vegyipar	5,54	1,75	3,79	31,92	2,166	0,119	18,24
Fafeldolgozó ipar	1,71	0,82	0,89	4,36	1,085	0,204	5,32
Papíripar	0,62	0,23	0,39	3,70	1,696	0,105	16,09
Nyomdaipar	0,74	0,34	0,40	1,92	1,176	0,208	5,65
Textilipar	6,50	2,55	3,95	19,09	1,549	0,207	7,48
Bőr-, szőrme- és cipőipar	1,39	0,72	0,67	3,43	0,931	0,195	4,76
Textilruházati ipar	1,66	0,65	1,01	1,72	1,554	0,587	2,65
Egyéb ipar	0,82	0,45	0,37	1,99	0,822	0,186	4,42
Kézmű- és háziipar	0,34	0,20	0,14	0,24	0,700	0,583	1,20
Élelmiszeripar	7,38	2,89	4,49	37,45	1,554	0,199	12,96
Állami ipar összesen	68,99	28,96	40,03	300,01	1,382	0,133	10,35

* *Forrás:* Statisztikai évkönyv 1966. és 1966. évi megyei statisztikai évkönyvek.

A 2. sz. táblázat bemutatja a társadalmi tiszta jövedelem ágazatok közötti újraelosztását — a két vetítési alapnak megfelelően — két változatban. A táblázat 2. rovata a korrigált társadalmi tiszta jövedelemnek az érték típusú árséma szerint számított abszolút összegeit tünteti fel. A 3. rovat az eszközértékre vetített, tehát a termelési ár típusú árséma alapján számított társadalmi tiszta jövedelemnek ágazatonkénti összegét mutatja. Ha a két változatban képzett korrigált társadalmi tiszta jövedelem volumenéhez ágazatonként hozzáadjuk a munkabérek tényleges összegét, akkor a korrigált nettó termékek variánsait kapjuk meg. Ezekkel külön-külön osztva a tényleges nettó terméket, *kétféle ágazatonkénti hatékonysági együtthatóhoz jutunk.* Ezek tartalmukat és számértéküket tekintve is különböznek egymástól. (Megjegyezzük, hogy a termelési ár típusú árséma alkalmazásakor akkor járnánk el teljes következetességgel, ha az összes eszközértéket az új árrrendszerre való áttérés miatt — a megfelelő árindexekkel — átáraznánk. Ezt nem tettük, ezért számítási módunk csak közelítő eljárásnak tekinthető.)

2. sz. táblázat

A tényleges nettó termék újraelosztása az ágazatok között és a hatékonyság mutatói
(1966. évi adatok alapján)

Ágazat	Társadalmi tiszta jövedelem (md Ft)		Korrigált nettó termék (md Ft)		Tényleges nettó termék (md Ft)	Hatékonysági együttható	
	érték típusú	termelési ár típusú	érték típusú	termelési ár típusú		érték típusú (6:4)	termelési ár típusú (6:5)
	árséma alapján					árséma alapján	
1	2	3	4	5	6	7	8
Bányászat	6,55	5,05	11,29	9,79	7,57	0,672	0,774
Villamosenergia-ipar	1,24	5,77	2,14	6,67	4,26	1,995	0,640
Kohászat	2,93	4,74	5,05	6,86	7,90	1,564	1,152
Gépek és gépi berendezések gyártása	3,01	2,04	5,19	4,22	4,68	0,902	1,108
Közlekedési eszközök gyártása	3,53	2,68	6,08	5,23	5,72	0,940	1,093
Villamosgépipar	1,27	0,99	2,19	1,91	2,29	1,045	1,200
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	1,92	1,13	3,31	2,52	2,69	0,813	1,067
Műszeripar	1,19	0,57	2,05	1,43	1,45	0,707	1,013
Fémtömegcikkipar	1,56	0,93	2,69	2,06	2,38	0,885	1,155
Építőanyag-ipar	2,17	2,01	3,74	3,58	3,35	0,896	0,936
Vegyipar	2,42	4,26	4,17	6,01	5,54	1,328	0,922
Fafeldolgozó ipar	1,13	0,58	1,95	1,40	1,71	0,877	1,221
Papíripar	0,32	0,49	0,55	0,72	0,62	1,126	0,861
Nyomdaipar	0,47	0,26	0,81	0,60	0,74	0,914	1,233
Textilipar	3,53	2,55	6,08	5,10	6,50	1,068	1,274
Bőr-, szőrme- és cipőipar	0,99	0,46	1,71	1,18	1,39	0,813	1,177
Textilruházati ipar	0,90	0,23	1,55	0,88	1,66	1,071	1,886
Egyéb ipar	0,62	0,27	1,07	0,72	0,82	0,766	1,137
Kézmű- és háziipar	0,28	0,03	0,48	0,23	0,34	0,708	1,478
Élelmiszeripar	4,00	4,99	6,89	7,88	7,38	1,071	0,937
Állami ipar összesen	40,03	40,03	68,99	68,99	68,99	1,000	1,000

Az itt vázolt árséma szerint képzett két hatékonysági együttható-sor, valamint a technikai felszereltség változása között sajátos összefüggés van. A kapcsolat jellege az, hogy — a tényszámok szerint — *a technikai felszereltség növekedésével párhuzamosan az egyik — az értéktípusú — hatékonysági együttható tendenciaszerűen emelkedik, a másik — a termelési ár típusú — mutató pedig csökken.*

Miért növekszik a technikai felszereltség (egy foglalkoztatottra jutó bruttó állóeszközérték) növekedésével az érték típusú hatékonysági együttható? Az együttható képlete:

$$H_j = \frac{B_j + T_j}{B_j + B_j t}; \quad \text{ahol}$$

H_j = hatékonysági együttható a j-ik ágazatban (érték típusú árséma alapján),
B_j = a munkabér összege a j-ik ágazatban,
T_j = társadalmi tiszta jövedelem a j-ik ágazatban,
t = a munkabérekre vetített társadalmi tiszta jövedelem együtthatója az ipar átlagában.

3. sz. táblázat

A technikai felszereltség és a hatékonysági mutatók összefüggése
(1966. évi adatok alapján)

Ágazat	A technikai felszereltség mutatója* 1000 Ft	Hatékonysági együttható	
		érték típusú	termelési ár típusú
		árséma alapján	
Villamosenergia-ipar	1052,0	1,995	0,640
Vegyipar	333,8	1,328	0,922
Kohászat	326,8	1,564	1,152
Papíripar	268,8	1,126	0,861
Bányászat	233,1	0,672	0,774
Építőanyag-ipar	173,6	0,896	0,936
Élelmiszeripar	167,2	1,071	0,937
Közlekedési eszközök gyártása	110,4	0,940	1,093
Textilipar	108,8	1,068	1,274
Villamosgépipar	103,0	1,045	1,200
Gépek és gépi berendezések gyártása	102,1	0,902	1,108
Nyomdaipar	86,7	0,914	1,233
Fémtömegcikkipar	84,2	0,885	1,155
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	78,1	0,813	1,067
Műszeripar	67,2	0,707	1,013
Fafeldolgozó ipar	65,6	0,877	1,221
Bőr-, szőrme- és cipőipar	55,6	0,813	1,177
Egyéb ipar	45,2	0,766	1,137
Textilruházati ipar	22,5	1,071	1,886
Kézmű- és háziipar	6,9	0,708	1,478
Állami ipar összesen	179,2	1,000	1,000

* Egy foglalkoztatottra jutó bruttó állóeszközérték.
Forrás: Statisztikai Évkönyv 1966.

Az előző összefüggés jobb oldala két összetevőre bontható:

$$\frac{B_j + T_j}{B_j + B_j t} = \frac{B_j}{B_j + B_j t} + \frac{T_j}{B_j + B_j t}.$$

A képletből látható, hogy abban egyrészt olyan komponensek szerepelnek, amelyek függetlenek a technikai felszereltség változásától (B_j és t), másrészt olyanok (T_j), amelyek függenek tőle. A hatékonysági együttható egyik összetevőjében csak független komponensek találhatók, így annak változására a technikai felszereltség változása nem hat. A másik összetevőben a konstans tagok mellett már a technikai felszereltségtől függő mutató is szerepel.

Hogyan függ a tényleges társadalmi tiszta jövedelem a technikai felszereltségtől? Úgy, hogy vele azonos irányban változik, mert azáltal, hogy lehetővé teszi a termelékenység emelkedését, egyben nagyobb társadalmi tiszta jövedelmet is eredményez. Milyen a függő mutató helyzete az érték típusú hatékonysági együttható képletében? A tényleges társadalmi tiszta jövedelem (T) a képlet számlálójában szerepel, amiből következik, hogy a technikai felszereltség függvényében az érték típusú hatékonysági mutató is azonos irányban változik.

Miért csökken a technikai felszereltség növekedésével a termelési ár típusú hatékonysági mutató? A mutató képlete

$$H'_j = \frac{B_j + T_j}{B_j + E_j t'}; \quad \text{ahol}$$

H'_j = hatékonysági együttható a j-ik ágazatban (termelési ár típusú árséma alapján),
E_j = bruttó eszközérték a j-ik ágazatban,
t' = az eszközértékre vetített társadalmi tiszta jövedelem együtthatója az ipar átlagában.

Az összetevőkre való bontás a következő kifejezést adja:

$$\frac{B_j + T_j}{B_j + E_j t'} = \frac{B_j}{B_j + E_j t'} + \frac{T_j}{B_j + E_j t'}.$$

A képletből látható, hogy a konstans tagok mellett a hatékonysági együttható egyik összetevőjében a bruttó eszközérték (E_j), a másik összetevőjében pedig a tényleges társadalmi tiszta jövedelem (T_j) és a bruttó eszközérték a technikai felszereltségtől függő mutató. A hatékonysági mutató első összetevője a technikai felszereltségtől úgy függ, hogy azzal ellentétes irányban változik, mert az egy főre jutó bruttó eszközérték növekedése azonos létszám esetében a bruttó eszközérték abszolút növekedésével jár együtt. A hatékonysági mutató második összetevője a technikai felszereltségtől úgy függ, hogy növeli azt a számlálóban szereplő tényleges társadalmi tiszta jövedelemre (T_j) gyakorolt emelő, és csökkenti azt a nevezőben szereplő bruttó eszközértékre gyakorolt növelő hatása révén. Vannak olyan kívánalmak a magasabb technikai felszereltséggel szemben, hogy a vizsgált ellentétes hatások kiegyenlítődjenek, ezek azonban a gyakorlatban nem teljesülnek. A tényszámok azt mutatják, hogy a $\frac{T_j}{B_j + E_j t'}$ kifejezés értékei — a technikai felszereltség emelkedésével — ugyancsak csökkennek. Ezt illusztrálja a következő összeállítás, amelyben a legalacsonyabb és a legmagasabb technikai felszereltségű kézmű- és háziipar, illetve villamosenergia-ipar termelési ár típusú hatékonysági együtthatóját felbontottuk két — a képletben jelölt — összetevőre:

4. sz. táblázat

Megnevezés	Munkabér (B_j) (md Ft)	Tényleges társadalmi tiszta jövedelem (T_j) (md Ft)	Korrigált nettó termék ($B_j + E_j t'$) (md Ft)	$\frac{B_j}{B_j + E_j t'}$	$\frac{T_j}{B_j + E_j t'}$	$\frac{B_j + T_j}{B_j + E_j t'}$
Kézmű-és háziipar ..	0,20	0,14	0,23	0,870	0,608	1,478
Villamosenergia-ipar	0,90	3,36	6,67	0,135	0,505	0,640

A termelési ár típusú hatékonysági együtthatók számértékének csökkenő iránya a technikai felszereltség növekedésével több (ezúttal rész-

letesen nem elemzett) tényezővel függhet össze. Így például azzal is, hogy a termelői árak — az alkalmazott preferenciák miatt — nem minden esetben realizálnak az eszközlekötésnek megfelelő arányú társadalmi tiszta jövedelmet.

Az eddigi vizsgálatok alapján is levonható tehát az a következtetés, hogy a hatékonyság megítélése döntően az alkalmazott mércétől függ. A társadalmi tiszta jövedelem kétféle újraelosztása az ágazatok között a korrigált nettó termékben tükröződő munkaráfordítás kifejezését *kétértelművé*, s ezért a hatékonyság mérését — a vázolt módszerek alapján — bizonytalanná teszi.

A korrigált nettó termék meghatározásának módszere az összes ráfordítások számításbavételével

A ráfordításarányos mérce meghatározásának dilemmája abból ered, hogy eddigi fejtegetéseinkben a társadalmi tiszta jövedelem elosztásakor egyoldalúan vagy az élő munka, vagy pedig a termelőeszközök volumenét tekintettük vetítési alapnak. Egyik értékelési mód sem teszi lehetővé a társadalmi tiszta jövedelem ágazatok közötti újraelosztását az összes (tehát a felhasznált és a lekötött) munka arányában. Ugyanez a probléma az elmúlt évek árvitáiban is felvetődött, és ahhoz a javaslathoz vezetett, hogy az árcentrum meghatározásakor a társadalmi tiszta jövedelmet részben a munkabérek, részben a lekötött eszközök arányában célszerű az ágazatok, illetve a termékek között felosztani.

Ha a hatékonysági vizsgálat céljára ráfordításarányos mércét akarunk konstruálni, akkor a *korrigált nettó termékben együttesen kell kifejezésre juttatnunk a felhasznált és a lekötött munkamennyiséget.*

A ráfordításarányokat — a jelenlegi közgazdasági értékelés szerint — tükröző korrigált nettó terméket akkor kapunk, ha a társadalmi tiszta jövedelmet részint bérarányosan, részint pedig eszközarányosan képezzük. A 5. sz. táblázatban a társadalmi tiszta jövedelemnek azt a részét, amely a bérek 25 százalékának felel meg, bérarányosan, a társadalmi tiszta jövedelem fennmaradó részét pedig eszközarányosan (10,9 százalékos rátával) osztottuk fel az ágazatok között. A korrigált nettó terméket tehát a termelési ár típusú árséma „*b*" variánsa szerint számítottuk ki.* Az így kapott korrigált nettó termékkel számított hatékonysági együtthatók sajátossága, hogy számértékük az érték típusú árséma és a szűken értelmezett termelési ár típusú árséma („*a*" variáns) alapján képzett hatékonysági együtthatók számértékei között helyezkedik el.

Az utóbb számított hatékonysági együtthatók (4. táblázat 7. rovat) lényegében a termelés *eredményének* (a tényleges nettó terméknek) és a termelésre eszközölt összes *ráfordításoknak* (a korrigált nettó terméknek) a viszonyát mutatják. Az adott árarányok a tényleges nettó termék mennyiségét — a termelés eredményétől függetlenül — befolyásolják, ezért a mutatók számértékét torzíthatják. Ezt is figyelembe véve azonban az együtthatók a hatékonysági mutatók egyik reális változatának foghatók fel.

* Vö. Dr. Ganczer Sándor: „Árszámítások, ármodellek", Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968.

5. sz. táblázat

A korrigált nettó termék meghatározása az összes munkaráfordítás figyelembevételével

Ágazat	Munkabér (md Ft)	Társadalmi tiszta jöv. munkabér-arányos része (25%) (md Ft)	Társadalmi tiszta jöv. eszköz-arányos része (10,9%) (md Ft)	Korrigált nettó termék (md Ft) (2+3+4)	Tényleges nettó termék (md Ft)	Hatékonysági együttható $\left(\frac{6}{5}\right)$
1	2	3	4	5	6	7
Bányászat	4,74	1,19	4,13	10,06	7,57	0,753
Villamosenergia-ipar	0,90	0,22	4,72	5,84	4,26	0,729
Kohászat	2,12	0,53	3,88	6,53	7,90	1,210
Gépek és gépi berendezések gyártása	2,18	0,55	1,67	4,40	4,68	1,064
Közlekedési eszközök gyártása	2,55	0,64	2,20	5,39	5,72	1,061
Villamosgépipar	0,92	0,23	0,82	1,97	2,29	1,163
Híradás- és vákuum-technikai ipar	1,39	0,35	0,92	2,66	2,69	1,012
Műszeripar	0,86	0,21	0,47	1,54	1,45	0,942
Fémtömegcikkipar	1,13	0,28	0,76	2,17	2,38	1,096
Építőanyag-ipar	1,57	0,39	1,65	3,61	3,35	0,928
Vegyipar	1,75	0,44	3,49	5,68	5,54	0,975
Fafeldolgozó ipar	0,82	0,20	0,48	1,50	1,71	1,140
Papíripar	0,23	0,06	0,40	0,69	0,62	0,898
Nyomdaipar	0,34	0,09	0,21	0,64	0,74	1,156
Textilipar	2,55	0,64	2,09	5,28	6,50	1,230
Bőr-, szőrme- és cipőipar	0,72	0,18	0,37	1,27	1,39	1,094
Textilruházati ipar	0,65	0,16	0,19	1,00	1,66	1,660
Egyéb ipar	0,45	0,11	0,22	0,78	0,82	1,051
Kézmű- és háziipar	0,20	0,05	0,03	0,28	0,34	1,215
Élelmiszeripar	2,89	0,72	4,09	7,70	7,38	0,959
Állami ipar összesen	28,96	7,24	32,79	68,99	68,99	1,000

Az eredmény és a ráfordítás viszonyán alapuló — általánosabban használt — hatékonyságvizsgálati módszerek mellett olyan módszer is alkalmazható, amely *eredményt eredménnyel* hasonlít össze. A továbbiakban ilyen vizsgálati metodika kidolgozására teszünk kísérletet. Az eddigi eredmény/ráfordítás típusú mutatókat úgy alakítjuk át eredmény/eredmény típusú mutatókká, hogy olyan korrigált nettó terméket képezünk, amelyben nemcsak a felhasznált és lekötött munkaráfordítások hatása tükröződik, hanem az az objektív szabályszerűség is, hogy az eszköz—bér arány emelkedésével a folyamatos élő munka hatékonysága növekszik, a lekötött holt munka hatékonysága pedig csökken. A továbbiakban tehát a korrigált nettó termék, a megnevezés azonossága ellenére, már nem ráfordítás, hanem eredmény jellegű mutató, amit a hatékonysági mutatók közgazdasági tartalmának értelmezésekor következetesen figyelembe kell venni.

A tényszámok azt mutatják, hogy az egységnyi élő munkára, illetőleg az egységnyi lekötött eszközértékre jutó társadalmi tiszta jövedelem nem azonos, hanem különböző, mégpedig az eszköz—bér arányától füg-

6. sz. táblázat

A társadalmi tiszta jövedelem ágazati együtthatóinak változása az eszköz-bér arány függvényében

(1966. évi adatok alapján)

Ágazat	1 Ft munkabérre jutó bruttó eszközérték	1 Ft munkabérre jutó	1 Ft eszközértékre jutó	1 Ft munkabérre jutó	1 Ft eszközértékre jutó
		tényleges társadalmi tiszta jövedelem		társadalmi tiszta jövedelem regressziós függvény-egyenlet szerint	
1	2	3	4	5	6
Villamosenergia-ipar....	48,02	3,744	0,078	2,921	0,060
Vegyipar.....	18,24	2,166	0,119	1,884	0,103
Kohászat.....	16,76	2,726	0,163	1,811	0,108
Papíripar.....	16,09	1,696	0,105	1,775	0,110
Élelmiszeripar	12,96	1,554	0,199	1,612	0,124
Építőanyag-ipar	9,60	1,134	0,118	1,408	0,147
Villamosgépipar	8,09	1,489	0,184	1,303	0,161
Bányászat.....	7,99	0,599	0,075	1,295	0,162
Közlekedési eszközök gyártása.....	7,86	1,234	0,157	1,287	0,164
Textilipar	7,48	1,549	0,207	1,257	0,168
Gépek és gépi berendezések gyártása	7,02	1,147	0,163	1,222	0,174
Fémtömegcikkipar	6,14	1,106	0,180	1,152	0,187
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	6,07	0,935	0,154	1,141	0,189
Nyomdaipar	5,65	1,176	0,208	1,108	0,196
Fafeldolgozó ipar	5,32	1,085	0,204	1,078	0,203
Műszeripar	4,95	0,686	0,138	1,041	0,212
Bőr-, szőrme- és cipőipar	4,76	0,931	0,195	1,021	0,217
Egyéb ipar	4,42	0,822	0,186	0,988	0,226
Textilruházati ipar	2,65	1,554	0,587	0,786	0,298
Kézmű- és háziipar	1,20	0,700	0,583	0,558	0,452

gően. *A 6. táblázat adatai szerint az 1 Ft munkabérre jutó eszközérték (az eszköz—bér arány) növekedésével párhuzamosan az 1 Ft munkabérre jutó társadalmi tiszta jövedelem tendencia jelleggel növekszik, az 1 Ft eszközértékre jutó társadalmi tiszta jövedelem pedig csökken.* (Lásd a táblázat 2., 3. és 4. rovatát.) Ez azt is tükrözi — mivel a technikai felszereltség és az eszköz—bér arány között szoros korrellációs összefüggés tételezhető fel —, hogy *a technikai felszereltség emelkedésével párhuzamosan az élő munka hatékonysága nő, az eszközök kihasználási foka pedig csökken.*

Kiterjedtebb vizsgálatot igényel — és túlmegy e munka keretein — annak feltárása, hogy a csökkenő eszközkihasználás jelensége valóságos hatékonysági összefüggést takar-e, vagy pedig más okokra, például az árarányok torzító hatására, esetleg több, különféle okra vezethető vissza. Az eredményt eredménnyel összehasonlító hatékonysági számítás azonban szükségessé teszi azt, hogy a jelenséget figyelembe vegyük, és az általa kifejeződő szabályszerűséget összefüggésrendszerünkbe beépítsük.

A korrigált nettó termék tehát a továbbiakban a felhasznált és a le-

kötött munkán túl azt is kifejezésre juttatja, hogy *az eszköz—bér arány ágazatok közötti változása az összes munkaráfordítás hatékonyságának milyen szabályos változását vonja maga után.* Az így kifejeződő társadalmi elvárás (a korrigált nettó termékben) az objektív valóság egy sajátos összefüggésének tudomásulvétele.

Az eszköz—bér arány és az egységnyi munkabérre jutó társadalmi tiszta jövedelem mutatói között közepesnél erősebb, pozitív irányú korrelációs összefüggés van. Az együttható $r = 0{,}754$. A vonatkozó regressziós függvény $\left[t_{jr} = a\left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\alpha}\right]$ konkrét értéke $\left[t_{jr} = 6{,}25\left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{0{,}5435}\right]$ alapján meghatározható, hogy az eszköz—bér arány ágazatok közötti eltérését az élőmunka-ráfordítás hatékonyságának milyen szabályos eltérése követi. Hasonlóképpen elvégezhető az eszköz—bér arány és az egységnyi eszközértékre jutó társadalmi tiszta jövedelem összefüggésének ágazatonkénti számszerűsítése is a $\left[t'_{jr} = b\left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\beta}\right]$ függvény, illetve annak konkrét értéke* $\left[r' = -0{,}8109;\ t'_{jr} = 652{,}3\left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{-0{,}5526}\right]$ alapján.

A társadalmi tiszta jövedelem munkabérre és eszközértékre vonatkozó, az eszköz—bér aránytól függő együtthatóit a 6. sz. táblázat 5. és 6. rovata tartalmazza. Matematikailag levezethető és a gyakorlatban is bizonyítjuk, hogy a társadalmi tiszta jövedelem a regresszió szerinti együtthatók segítségével — hatékonysági mérce képzésének céljára — egyértelműen újraeloszthető az ágazatok között, akár a munkabéreket, akár pedig az eszközöket tekintjük vetítési alapnak.

A társadalmi tiszta jövedelem elosztását — minden ágazatra azonos tiszta jövedelmi együtthatók (t és t') felhasználásával — a következő módon végeztük:

Értéktípusú árséma alapján:

$$\begin{aligned} B_1 t &= T_1 \\ B_2 t &= T_2 \\ &\cdots \\ B_j t &= T_j \\ &\cdots \\ B_n t &= T_n \\ \hline \sum_{j=1}^{n} B_j t &= \sum_{j=1}^{n} T_j \end{aligned}$$

Termelési ár típusú árséma alapján:

$$\begin{aligned} E_1 t' &= T'_1 \\ E_2 t' &= T'_2 \\ &\cdots \\ E_j t' &= T'_j \\ &\cdots \\ E_n t' &= T'_n \\ \hline \sum_{j=1}^{n} E_j t' &= \sum_{j=1}^{n} T'_j \end{aligned}$$

ahol 1, 2, n az ágazatok száma.

* Megjegyezzük, hogy a függvények bemutatott formájukban közvetlenül a 100 Ft munkabérre jutó eszközérték, másrészt a 100 Ft munkabérre, illetve a 100 Ft eszközértékre jutó társadalmi tiszta jövedelem összefüggését számszerűsítik.

A $\sum_{j=1}^{n} T_j$ és a $\sum_{j=1}^{n} T'_j$ értékek (amelyek az iparban létrehozott összes társadalmi tiszta jövedelmet fejezik ki) abszolút összegei (következésképpen $\sum_{j=1}^{n} B_j t'$ és a $\sum_{j=1}^{n} E_j t'$ összegek is) megegyeznek egymással. Eltérnek viszont egymástól a T_j és T'_j értékek. Ennek oka az, hogy a $\frac{\sum_{j=1}^{n} E_j}{\sum_{j=1}^{n} B_j}$ arány nem egyenlő az $\frac{E_j}{B_j}$ aránnyal, vagyis az ágazatok eszköz—bér aránya nemcsak egymástól, hanem az ipari átlagtól is különbözik.

A két általános típusú összefüggésből, amely szerint $B_j t = T_j$ és $E_j t' = T'_j$, következik, hogy a két módszer szerint számított társadalmi tiszta jövedelem (T_j és T'_j) ágazatonkénti mennyisége akkor egyezik egymással, ha $B_j t = E_j t'$.

Ez a feltétel csak akkor teljesül (mivel a t és a t' együtthatók minden ágazatra állandó, a B_j és az E_j értékek viszont ágazatonként és egymáshoz viszonyított arányukban is változó mennyiségek), ha a t és a t' együtthatókat a regressziós függvények alapján képzett, ágazatonként differenciált és az egyenletet kielégítő $t_{jr} = a\left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\alpha}$ és $t'_{jr} = b\left(\frac{E_j}{B_j}\right)$ értékkel helyettesítjük.

Tehát $B_j t_{jr} = E_j t'_{jr}$, illetve $B_j\, a\left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\alpha} = E_j\, b\left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\beta}$. Az egyenlet átalakítható $t_{jr} = \frac{E_j}{B_j} t'_{jr}$; és $t'_{jr} = \left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{-1} t_{jr}$; továbbá; $\frac{t_{jr}}{t'_{jr}} = \frac{E_j}{B_j}$ formákra.

Az összefüggések azt mutatják, hogy a társadalmi tiszta jövedelemnek a regressziós függvényegyenletekkel képzett együtthatói (t_{jr}; t'_{jr}) egymás által kifejezettek és a közöttük levő mennyiségi kapcsolatot az eszköz—bér arány szabályozza. Az eszközök és a bérek értéke továbbá úgy aránylik egymáshoz, mint a bérekre jutó társadalmi tiszta jövedelem együtthatója az eszközértékre jutó társadalmi tiszta jövedelem együtthatójához. A regressziós függvényegyenletek alapján képzett együtthatók (5. táblázat 5. és 6. rovat) megfelelnek az előbbi aránykövetelményeknek, segítségükkel tehát *megoldható a társadalmi tiszta jövedelem egyértelmű újraelosztása.*

Kiszámítottuk az ágazatonkénti korrigált nettó terméket a következő képlettel: $B_j + B_j\, a\left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\alpha}$.

Ellenőrzésképpen meghatároztuk a korrigált nettó terméket az alábbi képlettel is: $B_j + E_j\, b\left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\beta}$.

Megállapítható, hogy a korrigált nettó termékek a kétfajta számítási mód mellett azonos eredményt adtak: $B_j + B_j\, a \left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\alpha} = B_j + E_j\, b \left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\beta}$.

A fentiek alapján olyan eredmény/eredmény típusú hatékonysági együtthatókat kapunk, amelyeknél a mutató értéke *független* a társadalmi tiszta jövedelem vetítési alapjától, mert

$$\frac{B_j + T_j}{B_j + B_j\, a \left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\alpha}} = \frac{B_j + T_j}{B_j + E_j\, b \left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{\beta}}.$$

A vizsgált mutató az iparági *komplex* hatékonyságot fejezi ki az ipar átlagához képest, mert benne az árstruktúra és az üzemeltetési feltételek hatása egyaránt tükröződik. Az ismertetett számítások eredményeit a 7. sz. táblázat tartalmazza.

7. sz. táblázat

Az ágazatonkénti korrigált nettó termék meghatározása a regressziós függvényegyenletek alapján számított együtthatók segítségével és a hatékonysági mutatók képzése

(1966. évi adatok alapján)

Ágazat	1 Ft munkabérre jutó társ. tiszta jövedelem együtthatója regressziós függvényegyenletek szerint	1 Ft eszközértékre jutó társ. tiszta jövedelem együtthatója regressziós függvényegyenletek szerint	Munkabér (md Ft)	Társadalmi tiszta jövedelem (md Ft)	Korrigált nettó termék (md Ft)	Tényleges nettó termék (md Ft)	Hatékonysági együttható 7 : 6
1	2	3	4	5	6	7	8
Bányászat	1,295	0,162	4,74	6,08	10,82	7,57	0,699
Villamosenergia-ipar	2,921	0,060	0,90	2,59	3,49	4,26	1,221
Kohászat	1,811	0,108	2,12	3,80	5,92	7,90	1,334
Gépek és gépi berendezések gyártása	1,222	0,174	2,18	2,64	4,82	4,68	0,971
Közlekedési eszközök gyártása	1,287	0,164	2,55	3,27	5,82	5,72	0,983
Villamosgépipar	1,303	0,161	0,92	1,18	2,10	2,29	1,090
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	1,141	0,189	1,39	1,58	2,97	2,69	0,906
Műszeripar	1,041	0,212	0,86	0,89	1,75	1,45	0,829
Fémtömegcikk ipar	1,152	0,187	1,13	1,28	2,41	2,38	0,992
Építőanyag-ipar	1,408	0,147	1,57	2,19	3,76	3,35	0,891
Vegyipar	1,884	0,103	1,75	3,29	5,04	5,54	1,099
Fafeldolgozó ipar	1,078	0,203	0,82	0,87	1,69	1,71	1,012
Papíripar	1,775	0,110	0,23	0,41	0,64	0,62	0,969
Nyomdaipar	1,108	0,196	0,34	0,38	0,72	0,74	1,028
Textilipar	1,257	0,168	2,55	3,18	5,73	6,50	1,134
Bőr-, szőrme- és cipőipar	1,021	0,217	0,72	0,74	1,46	1,39	0,952
Textilruházati ipar	0,786	0,298	0,65	0,50	1,15	1,66	1,443
Egyéb ipar	0,988	0,226	0,45	0,45	0,90	0,82	0,911
Kézmű- és háziipar	0,558	0,452	0,20	0,11	0,31	0,34	1,097
Élelmiszeripar	1,612	0,124	2,89	4,60	7,49	7,38	0,985
Állami ipar összesen			28,96	40,03	68,99	68,99	1,000

A korrigált nettó termék, illetőleg a (korrigált) társadalmi tiszta jövedelem számításának módszere egyúttal példa egy ismert termelési függvény (Cobb—Douglas) kevésbé gyakori — kettős — alkalmazására keresztmetszeti vizsgálatokhoz.

Az ágazatonkénti korrigált társadalmi tiszta jövedelmet ugyanis a következő összefüggések alapján számítjuk:

Munkabérekre vetítés esetében:

$$T = B\left[a\left(\frac{E}{B}\right)^{\alpha}\right], \quad \text{ahol}$$

T = a korrigált társadalmi tiszta jövedelem,
B = a munkabérek összege,
E = a bruttó eszközérték,
a = a vonatkozó regresszív függvény paramétere,
α = a vonatkozó regresszív függvény hatványkitevője.

Az egyenlet átalakítható:

$$\log T = \log B + \log a + \alpha\,(\log E - \log B)$$
$$\log T = \log B + \log a + \alpha \log E - \alpha \log B$$
$$T = B\,a\,E^{\alpha}B^{-\alpha}$$
$$T = a\,(E^{\alpha}B^{1-\alpha})$$

Eszközértékre vetítés esetében:

$$T = E\left[b\left(\frac{E}{b}\right)^{\beta}\right], \quad \text{ahol}$$

b = a vonatkozó regressziós függvény paramétere,
β = a vonatkozó regressziós függvény hatványkitevője.

Az egyenlet átalakítása során azt kapjuk, hogy:

$$\log T = \log E + \log b + \beta\,(\log E - \log B)$$
$$\log T = \log E + \log b + \beta \log E - \beta \log B$$
$$T = E\,b\,E^{\beta}B^{-\beta}$$
$$T = b\,(E^{1+\beta}B^{-\beta})$$

A hatékonyság és a termelői árstruktúra néhány további összefüggése

Eddig is többször hivatkoztunk az árak esetleges torzító hatására, sőt számításainkban kísérletet is tettünk e hatás enyhítésére. Megfigyeltük azt a jelenséget, hogy az eszközértékre vetített társadalmi tiszta jövedelem aránya az eszköz—bér hányados növekedésével csökken. Ezt tudomásul véve — gondolatmenetünkben és számításainkban — a ráfordítás jellegű korrigált nettó terméket olyan eredmény jellegű korrigált nettó termékké fejlesztettük tovább, amelyben az élő munka hatékonyságának növekedése és a lekötött holt munka hatékonyságának csökkenése az eszköz—bér arány függvényében, mint objektív szabályszerűség érvényesül. Amennyiben tehát a társadalmi tiszta jövedelem eszközér-

tékre vetített hányadának csökkenése az árarányokra vezethető vissza, annyiban már csak a ráfordítás jellegű korrigált nettó termékről az eredmény jellegű korrigált nettó termékre való áttérés miatt is csökken a hatékonysági mutatóra gyakorolt ártorzítás mértéke.

Lehetőség van azonban arra is, hogy a *tényleges nettó termék bizonyos korrekciójával is mérsékeljük a hatékonysági mutatónak árstruktúrából adódó torzulását.* A tanulmány befejezéseként erre teszünk kísérletet. Ennek lényege az, hogy kiszámítjuk az ágazatonkénti társadalmi tiszta jövedelemnek azt a normálértékét, amely akkor keletkezne, ha a tényleges árrendszer társadalmi tisztajövedelem-hányada (társadalmi tiszta jövedelem per nettó termék) az eszköz—bér arány függvényében mutatna szabályszerű változást. A társadalmi tiszta jövedelem normálértéke és az ágazatonkénti tényleges bérek összegeként az ágazatonkénti nettó termék normálértékét kapjuk, a tényleges nettó termék és a nettó termék normálértéke hányadosaként pedig olyan *strukturális* hatékonysági együtthatót (árindexet), amely lehetővé teszi a komplex hatékonysági mutatóra gyakorolt ártorzítások kiszűrését.

Az árakban realizált társadalmi tiszta jövedelem nagyságát és arányát az árképzés mindenkori elvei és módszerei határozzák meg. Egységes elvek következetes alkalmazása az ipari termelői árak kialakításakor a régi — 1968. év előtti — árrendszerben sem volt lehetséges, egyrészt azért, mert a már fennálló árarányok korlátozóan hatottak az árképzési elvek homogén alkalmazására, másrészt azért, mert szükségessé vált meghatározott preferenciák érvényesítése is, ami a termelői árak társadalmi tisztajövedelem-tartalmának a szabályszerűn túlmenő szóródására vezetett. Jellemző példája ez utóbbinak a szén termelői ára, amelybe — árpolitikai meggondolások miatt — nem lehetett az ipari átlagnak megfelelő mértékű eszközlekötési járulékot (mint a társadalmi tiszta jövedelem egyik komponensét) beépíteni. Hasonló meggondolásokat kellett érvényesíteni a termelői árak ágazatonkénti, termékenkénti nyereségtartalmának meghatározásakor is.

Az ipar 1968. január 1-i új induló árainak kialakításakor következetesebben, az ágazatok, illetőleg a termékek nagyobb csoportjaira nézve egységesen alkalmazták az árképzési elveket. Kivételek azonban — a sajátos feltételek miatt — az új termelői árrendszerben is vannak. *A mindenkori termelőiár-struktúra ezért* — amennyiben a hatékonyság mérésére egységes elvek alapján kialakított mércét alkalmazunk — a *termelés eredményének számításbavételén keresztül is kisebb vagy nagyobb mértékben torzíthatja a hatékonysági mutatót.*

A korrigált nettó termék kiszámításakor az ágazatok eszköz—bér arányának függvényében — a termelés tényezőire vetítve — osztottuk el az ágazatok között az iparban termelt társadalmi tiszta jövedelmet. A regressziós függvényegyenletek felhasználásával kialakított korrigált nettó termék tehát reálisan csak olyan tényleges nettó termékkel hasonlítható össze, amely *egységes elvek* alapján képzett árak esetén jönne létre. Az árképzésben alkalmazott preferenciák torzító hatásának kiküszöbölésére ezért *olyan árrendszert tételezünk fel, amelyben a termelői árak (nettó termékre vetített) társadalmi tisztajövedelem-tartalma az eszköz—bér arány változását szabályszerűen követi.* Ilyen eszmei árrendszerben fejezzük ki a tényleges nettó terméket. (Megjegyezzük, hogy ez az árrend-

szer sem mentes az esetleges további aránytalanságoktól. Csak abból a szempontból nézve „eszmei", amennyiben lehetővé teszi, hogy számításainkban a tényleges és a korrigált nettó terméket durvább ártorzításoktól mentesen összehasonlítsuk.)

A számítások elvégzéséhez megvizsgáltuk *az ágazatonkénti tényleges nettó termék társadalmi tisztajövedelem-tartalmának* (mutatószám: 1 Ft tényleges nettó termékre jutó tényleges társadalmi tisztajövedelem) *és az ágazatonkénti eszköz—bér aránynak a kapcsolatát.* A korrelációs együttható számértéke $r = 0{,}706$. A termelői árak nettó termékre vonatkoztatott társadalmi tisztajövedelem-tartalma tehát csak tendenciájában felel meg az eszköz—bér aránynak.

Az eszköz—bér aránynak mint független változónak és a társadalmi tisztajövedelem-tartalomnak függvényszerű kapcsolatát a $t''_{jr} = 16{,}5 \left(\frac{E_j}{B_j}\right)^{0{,}1797}$ regressziós függvényegyenlet írja le.

8. sz. táblázat

A strukturális hatékonysági együtthatók (árindexek) képzéséhez felhasznált mutatók normálértéke

(1966. évi adatok alapján)

Ágazat	A társadalmi tiszta jövedelem normálértéke* (md Ft)	Munkabér (md Ft)	A tényleges nettó termék normálértéke (md Ft) (2+3)	Tényleges nettó termék (md Ft)	Árindex (5 : 4)
1	2	3	4	5	6
Bányászat	4,17	4,74	8,91	7,57	0,848
Villamosenergia-ipar	3,24	0,90	4,17	4,26	1,022
Kohászat	4,99	2,12	7,11	7,90	1,111
Gépek és gépi berendezések gyártása	2,55	2,18	4,73	4,68	0,989
Közlekedési eszközök gyártása	3,17	2,55	5,72	5,72	1,000
Villamosgépipar	1,27	0,92	2,19	2,29	1,046
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	1,42	1,39	2,81	2,69	0,957
Műszeripar	0,74	0,86	1,60	1,45	0,906
Fémtömegcikkipar	1,27	1,13	2,40	2,38	0,992
Építőanyag-ipar	1,93	1,57	3,50	3,35	0,957
Vegyipar	3,56	1,75	5,31	5,54	1,043
Fafeldolgozó ipar	0,89	0,82	1,71	1,71	1,000
Papíripar	0,39	0,23	0,62	0,62	1,000
Nyomdaipar	0,38	0,34	0,72	0,74	1,028
Textilipar	3,57	2,55	6,12	6,50	1,062
Bőr-, szőrme- és cipőipar	0,69	0,72	1,41	1,39	0,986
Textilruházati ipar	0,75	0,65	1,40	1,66	1,186
Egyéb ipar	0,40	0,45	0,85	0,82	0,965
Kézmű- és háziipar	0,13	0,20	0,33	0,34	1,030
Élelmiszeripar	4,49	2,89	7,38	7,38	1,000
Állami ipar összesen	40,03	28,96	68,99	68,99	1,000

* Az árképzési elvek egységes alkalmazása esetén realizálódó társadalmi tiszta jövedelem.

A függvényegyenletbe behelyettesítve az eszköz—bér arány mutatószámait (1 Ft munkabérre jutó összes eszközérték) kiszámíthatók az ágazatonkénti társadalmi tiszta jövedelem normál (regressziós) értékeinek együtthatói, és ezek alapján a tiszta jövedelem normálértéke (8. sz. táblázat). Ez a munkabérekkel együtt *a nettó termék normálértékét* adja, ami az ágazatok többségében eltér a nettó termék tényleges értékétől. Ha a tényleges nettó terméket osztjuk annak normálértékével, akkor olyan relatív hatékonysági együtthatókat nyerünk, amelyek *átlagtól való eltérése egészében az ipar termelői árstruktúrájára vezethető vissza.* Az együtthatók tehát sajátos árindexeknek is tekinthetők.

A tényleges nettó termék, ennek normálértéke és a korrigált nettó termék között sajátos összefüggés van. *A tényleges nettó termék* kifejezi az élő- és a holtmunka-ráfordítások nagyságát, a termelői árak tényleges társadalmi tisztajövedelem-tartalmának átlagos ágazati eltéréseit a normálértéktől (ezen belül az árképzésben alkalmazott preferenciákat), és végül, azokat a sajátos technikai, társadalmi és természeti feltételeket, amelyek relatíve növelik vagy csökkentik a munkaráfordítások hatékonyságát. *A nettó termék normálértéke* tartalmazza az élő- és a holtmunka-ráfordítások nagysága mellett a ráfordítások hatékonyságát befolyásoló

9. sz. táblázat

A hatékonysági együtthatók összefüggése
(1966. évi adatok alapján)

Ágazat	Komplex hatékonysági együttható	Strukturális hatékonysági együttható	Ágazati hatékonysági együttható	A komplex hatékonyságot befolyásoló tényezők %-os aránya	
				Strukturális	Ágazati
1	2	3	4	5	6
Bányászat	0,699	0,848	0,825	46,0	54,0
Villamosenergia-ipar	1,221	1,022	1,194	11,2	88,8
Kohászat	1,334	1,111	1,201	36,5	63,5
Gépek és gépi berendezések gyártása	0,971	0,989	0,981	36,7	63,3
Közlekedési eszközök gyártása	0,983	1,000	0,983	—	100,0
Villamosgépipar	1,090	1,046	1,043	52,1	47,9
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	0,906	0,957	0,946	44,2	55,8
Műszeripar	0,829	0,906	0,914	52,3	47,7
Fémtömegcikkipar	0,992	0,992	1,000	100,0	—
Építőanyag-ipar	0,891	0,957	0,931	38,0	62,0
Vegyipar	1,099	1,043	1,054	44,6	55,4
Fafeldolgozó ipar	1,012	1,000	1,012	—	100,0
Papíripar	0,969	1,000	0,969	—	100,0
Nyomdaipar	1.028	1,028	1,000	100,0	—
Textilipar	1,134	1,062	1,068	47,8	52,2
Bőr-, szőrme- és cipőipar	0,952	0,986	0,966	28,9	71,1
Textilruházati ipar	1,443	1,186	1,217	46,4	53,6
Egyéb ipar	0,911	0,965	0,944	38,3	61,7
Kézmű- és háziipar	1,097	1,030	1,064	31,8	68,2
Élelmiszeripar	0,985	1,000	0,985	—	100,0
Állami ipar összesen	1,000	1,000	1,000		

tényezőknek a nettó termék mennyiségére gyakorolt hatásait is, feltételezve, hogy a termelői árak nettó termékre vonatkoztatott társadalmi tisztajövedelem-tartalma az eszköz—bér arány változását követi. *A korrigált nettó termék* az élő- és a holtmunka-ráfordítások nagyságát, illetőleg a ráfordítások társadalmilag elvárható eredményét olyan árrendszerben fejezi ki, amelyben a nettó termék társadalmi tisztajövedelem-tartalma az eszköz—bér arány függvényében alakul.

A tényleges és a korrigált nettó termék viszonya mint komplex hatékonysági együttható tehát részben a termelői árstruktúra, továbbá a technikai, társadalmi és természeti feltételek befolyását tükrözi az ágazatok relatív hatákonyságára (9. sz. táblázat 2. rovata). A tényleges nettó termék és a nettó termék normálértékének hányadosa mint *strukturális* hatékonysági együttható, az árstruktúra hatását közvetíti (9. sz. táblázat 3. rovat). Végül, az *ágazati* hatékonyságot, vagyis a technikai, társadalmi és természeti feltételek hatását — a tényleges nettó termék mennyiségének alakulására — a nettó termék normálértékének és a korrigált nettó terméknek a viszonya mutatja ki (9. sz. táblázat 4. rovat). Számszerű összefüggés a mutatók között, hogy a strukturális és az ágazati hatékonysági együtthatók szorzata a komplex hatékonysági mutató számértékét adja.

Számításaink szerint a strukturális együttható (árindex) értéke négy ágazatban (közlekedési eszközök gyártása, fafeldolgozó ipar, papíripar és élelmiszeripar) megfelel az ipar átlagának (vagyis értéke 1,000). Ez azt jelenti, hogy ezek esetében a termelői árak nettó termékre vonatkoztatott társadalmi tisztajövedelem-tartalma követi az eszköz—bér arány változását. A fémtömegcikkipar és a nyomdaipar ágazati hatékonysági együtthatója 1,000; tehát az üzemelési feltételek ezekben az ágazatokban átlagosak. Kiszámítható, hogy az ágazatonkénti komplex hatékonyság átlagtól való eltérése milyen mértékben vezethető vissza a strukturális, illetve az ágazati hatékonyságra (9. sz. táblázat 5. és 6. rovat). A közlekedési eszközök gyártása, a fafeldolgozó ipar, a papíripar és az élelmiszeripar esetében a komplex hatékonyság egyben az ágazati hatékonyságot is kifejezi; a fémtömegcikkipar és a nyomdaipar esetében viszont a komplex hatékonyság maradéktalanul visszavezethető a strukturális hatékonyságra.

A komplex, a strukturális és az ágazati hatékonysági együtthatók ágazatonkénti értékei azonos irányban térnek el az ipari átlagtól. Számításaink szerint húsz ágazat közül 16 esetében mind a három együttható azonos irányban tér el az átlagtól. Az ágazati és a strukturális mutató (árindex) összehasonlításából az is kitűnik, hogy az 1968 előtti termelői árrendszer preferálta azokat az ágazatokat, amelyekben az ágazati hatékonyság magasabb az ipari átlagnál és diszpreferálta azokat, amelyekben az ágazati hatékonyság alacsonyabb volt. Ezeket az árpreferenciákat és árdiszpreferenciákat a pénzügyi rendszer feltételezhetően csak részben ellensúlyozhatta. A komplex hatékonysági együttható összevontan fejezi ki a strukturális és az ágazati hatékonyságot, ezért az átlagtól való eltérések általában nagyobbak, mint a másik két mutatónál.

Új vonások a tervezésben a IV. ötéves tervkoncepció összeállításánál

Ebben a cikkben nem törekszünk arra, hogy a középtávú tervezőmunka valamennyi problémáját bemutassuk, s a korábbi tervezési gyakorlatot értékeljük. Elsősorban a tervezés új vonásait tárgyaljuk, a terv egyes tartalmi problémáit csak az új vonásokkal összefüggésben érintjük. A tervkoncepció kialakításánál szerzett tapasztalatokat foglaljuk össze, és nem foglalkozunk a tervkészítés időszakának tapasztalataival, melyek — a szakasz lezárását követően — újszerűségüknél fogva külön cikk elkészítésére tarthatnak igényt.

A IV. ötéves terv készítésének megkezdésekor már ismeretes volt a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának a gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatos határozata, amely — a korábbi gyakorlattól eltérő — számos új, magasabb követelményt támasztott a tervezéssel szemben. A reform irányelvei hangsúlyozzák, hogy az új gazdasági mechanizmusban a népgazdasági tervezés alapvető feladata olyan tervek kidolgozása, amelyek — a szocialista állam gazdaságpolitikáját kifejezve és konkretizálva — meghatározzák a gazdaságfejlesztés fő célját, a gazdasági növekedés lehető legkedvezőbb egyensúlyt biztosító fő arányait, s megfelelő alapot adnak a megvalósítást szolgáló gazdasági eszközök koordinált alkalmazására. A tervek készítése során tehát koncentrálni kell a figyelmet az alapvető népgazdasági (makroökonómiai) összefüggésekre és arányokra, a népgazdaság fejlődésének valóban központilag eldöntendő kérdéseire. Emellett a tervezés szerves részévé kell tenni az irányítás gazdasági eszközeinek megtervezését is.

A tudományos-technikai forradalom gyors előrehaladása, a gazdasági fejlettség magasabb színvonalával együtt járó bonyolultabb problémák megoldása, és a nemzetközi együttműködés kiszélesedése napirendre tűzte a távlati tervek elkészítését. Ennek során felvetődik *a különböző időtartamú tervek* (közép- és hosszú távú tervek) kapcsolatának rendezése is. Mivel a különböző, de összefüggő időszakokra a szükséges előrelátást és a cselekvési programot csak a különböző időtartamú népgazdasági tervek egységes rendszere biztosíthatja, szükségessé válik a népgazdasági tervek egységes rendszerének kialakítása, a különböző időtartamú tervek céljának, tartalmának, kidolgozási módszereinek és egymás közti kapcsolatának egységes meghatározása.

A Központi Bizottság határozata hangsúlyozza a *tervelőirányzatok és a szabályozórendszer közti kapcsolat* kialakításának szükségességét, az áru-, érték- és pénzfolyamatok alakulására vonatkozó tervszámítások és az ezeken alapuló célok, valamint a megvalósítást szolgáló fő szabályozók megjelölésének fontosságát. A Központi Bizottság irányelvei célul tűzik ki azt is, hogy fejleszteni kell a népgazdasági tervezés korszerű módszereit, a tervekben foglalt feladatok és eszközök összehangolásának módozatait, a terv tudományos megalapozottságát. Előírja a

határozat azt is, hogy a tervek kidolgozása során döntésre alkalmas *összehasonlító tervváltozatok* kialakítására kell felkészülni.

A IV. ötéves terv készítését megelőző munkák 1967-ben indultak meg. Mint ismeretes, ez időben még folyt a gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetésével kapcsolatos részletes előkészítő munka. Ugyanekkor kezdődtek meg a népgazdaság hosszú távú tervezésének (15 éves terv) előkészületei. A tervezőmunkával szemben támasztott új követelmények természetszerűen a IV. ötéves terv előkészítő munkáját is több tekintetben befolyásolták.

A tervkoncepció kidolgozásának módszerei — az új követelményekkel összhangban — a következő új vonásokat tükrözték:

— Az alternatíva nélküli népgazdasági tervek helyett olyan tervvariánsokat dolgoztunk ki, amelyek lehetővé tették a népgazdaság fejlődésének alternatív lehetőségei közti választást, vagyis a népgazdasági tervezés döntéselőkészítő funkciójának kifejlesztését.

— A népgazdasági terv végrehajtását a tervlebontás helyett a tervelőirányzatok és a gazdasági szabályozók rendszerének összehangolásával biztosítottuk.

— A távlati és a középtávú tervek összehangolásában kezdeti eredményeket értünk el a népgazdaság fejlődésében jelentkező tendenciaváltozások idejében való figyelembevétele szempontjából.

— Fejlesztettük a komplex népgazdasági tervvariánsok kidolgozásához szükséges matematikai módszereket, elsősorban oly módon, hogy 1. növeltük a modelltípusok — ágazati kapcsolatok mérlege, és az összevont népgazdasági programozási modellek — alkalmazási körét, 2. bővítettük az alkalmazási célt (elemzés, koordináció és variánsszámítás), 3. a kísérleti jellegű modelleket fokozatosan beépítettük a tervezés rendszerébe, 4. szélesítettük a modellek gyakorlati alkalmazhatóságát azáltal, hogy egyre több variánst készítettünk el mind a népgazdasági terv elfogadását megelőző, mind az azt követő időszakban.

A népgazdasági tervezés gazdaságpolitikai döntéselőkészítő funkciójának fejlődése

A IV. ötéves terv kidolgozása során megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítottunk a *makroökonómiai összefüggések* vizsgálatának. E követelmény megvalósítását elsősorban az alábbi tényezők segítették elő:

— A tervezőmunkát két fő szakaszra bontottuk: a tervkoncepció kialakítására (1968—69) és a részletes terv kidolgozására (1970). Az *első* szakaszra a fő célok meghatározása, a variációs lehetőségek feltárása, a legfontosabb összefüggések megalapozása, *a második* szakaszra pedig a konzisztencia széles körű vizsgálata, a célkitűzések részletesebb kimunkálása, a megfelelő döntések előkészítése, a tervelőirányzatok és a szabályozórendszer közötti összefüggések vizsgálata, a szabályozók kialakítása és a tervtörvény előkészítése volt a jellemző.

— Az első szakasz tervezőmunkája, az elmúlt 15—17 év gazdasági fejlődésének tapasztalatait alapul véve, a gazdaságpolitika fő célkitűzéseiből indult ki. A tervező szervek korábban is támaszkodtak az elmúlt időszakok tapasztalataira. A IV. ötéves tervkoncepció kialakításakor a helyzet annyiban volt kedvezőbb, hogy a tervkoncepció készítésének időpontjáig a hosszú távú tervező bizottságok már elkészítették azokat a tanulmányokat, amelyekben a népgazdaság elmúlt 15—17 évi gazdasági fejlődésének legfontosabb tapasztalatait és következtetéseit foglalták össze. Ez lehetővé tette, hogy a szélesebb körű tervező apparátus munkáját az előirányozható gazdasági fejlődés több lehetséges útvonalának feltárására és vizsgálatára összpontosítsuk.

— Az elmúlt évtizedek tervezési gyakorlatában a tervezés ismétlődő,

egyszeri döntések sorozata volt. A népgazdasági tervjavaslat előkészítése során az egyes tervezők a maguk részterületén alternatívákban gondolkodtak, konkrét ágazati fejlesztési javaslatokat mérlegeltek, hasonlítottak össze. Az összehasonlítás után azonban szelektáltak, így minden szinten és területen „kialakult" a reálisnak vélt tervszám. A döntés tehát már az alsóbb szinteken megtörtént és az összefoglaló tervjavaslat lényegében csak a „részdöntéseket" koordinálta, így nem voltak kialakíthatók azok az alternatív népgazdasági tervvariánsok, amelyek a gazdaságpolitikai döntéseket megalapozhatták volna. A népgazdasági terv nem tárta fel a gazdasági fejlődés alternatív lehetőségeit, ezért nem biztosíthatta kielégítően a népgazdasági tervezés gazdaságpolitikai döntéselőkészítő funkciójának érvényesülését.

Ha a tervezést egy időben lezajló megismerési folyamatnak tekintjük, tudomásul kell venni, hogy a tervezőmunka során változik az objektív valóság, változnak a beérkező információk, de változhatnak a jövőre vonatkozó feltevések és szándékok is. Ilyen értelemben a tervezés nemcsak megismerési folyamat, hanem *közelítési folyamat is* a megismert valóság és a jövőbeli célok összehangolására. E folyamat során egyre inkább megismerjük lehetőségeinket, tervjavaslataink végrehajthatóságának feltételeit és várható nehézségeit, de informálódunk arról is, hogy a terv milyen határok között minősülhet társadalmi és politikai szempontból elfogadhatónak.

A tervezés tehát olyan megismerési folyamat, amelynek során állandóan változnak információink, de amelynek folyamán egyre jobban behatolunk a jövő megismerésébe. *Így a tervezés* — a lehetséges alternatívák felvázolásával — *valóban a döntéselőkészítés funkcióját látja el.*

A IV. ötéves tervkoncepció kialakítása során az előzőekben vázolt szemléletet igyekeztünk érvényesíteni. Ennek megfelelően a tervkoncepciót nem az ágazati elképzelések „összegezése" alapján, hanem a központi és ágazati elgondolások ütközése útján — iterációs módszerrel — alakítottuk ki.

Az említett tényezők végső soron azt eredményezték, hogy a tervkoncepció készítésének időszakában a tervező apparátusnak sikerült a népgazdasági fejlődés legfontosabb tényezőinek vizsgálatára összpontosítania erőfeszítéseit. A tervezők figyelme a növekedés alapvető tényezői, az egyensúly feltételei és követelményei, a legfontosabb gazdaságpolitikai célok sokoldalú elemzésére és vizsgálatára irányult. E munkaszakaszban kiválasztottuk a gazdasági követelmények közül azokat, amelyeket megvalósítottunk és amelyeknél ezért az elért eredmények megszilárdítása a cél (például az ipar és a mezőgazdasági növekedési ütemének viszonya). Új eszközök feltárásával igyekeztünk előmozdítani a feladatok megoldását ott, ahol eddig nem értünk el kielégítő eredményeket (például a felhalmozás növekedési ütemének közelítése a nemzeti jövedelem növekedési üteméhez). Végül, tartalmaz a koncepció olyan új gazdasági követelményeket is, amelyek társadalompolitikai szempontból váltak szükségessé (például a nem termelő — elsősorban állami lakásépítési — beruházásoknak az átlagosnál gyorsabb növekedése).

A legfontosabb makroökonómiai problémákra való koncentrálás lehetővé tette azt is, hogy feltárjuk, hol determinálják *adottságaink* fejlődési lehetőségeinket jobban, és hol kevésbé. E vizsgálatok alapján mód nyílt a gazdaságpolitikai célok megvalósítása különböző lehetséges útvonalainak felvázolására, variánsok kialakítására, bemutatva az egyes variánsokkal kapcsolatos előnyöket és hátrányokat.

Az a körülmény, hogy a tervezés a legfontosabb gazdaságpolitikai célok vizsgálatára, megalapozására irányult, nem csökkentette a részszámítások szükségességét. A terv fő céljait számos részletes vizsgálattal is szükséges volt megalapozni. E részszámítások munkaanyagként jelen-

tek meg, az alapvető elgondolások alátámasztását szolgálták. A részszámítások különböző „keménységű" (megalapozottságú) információkra támaszkodtak. Ennek megfelelően az információk biztonságát vagy bizonytalanságát azzal is érzékeltettük, hogy *a tervkoncepció fő előirányzatainak határértékeit szűkebb vagy szélesebb sávban* jelöltük meg.

A tervelőirányzatok és a gazdasági szabályozórendszer kölcsönhatásáról

A tervezőmunkában lényeges változást eredményezett a gazdasági mechanizmus reformjának az az alapvető követelménye, hogy a terv megvalósítását a korábbi tervlebontásos rendszer helyett gazdasági szabályozórendszer alkalmazásával biztosítja. Ez a változás természetszerűleg ugyancsak új követelményeket támasztott a tervezéssel szemben.

A szabályozórendszert a tervkoncepció kialakításának időpontjával (1968) egyidejűleg vezették be. A tervkoncepció kidolgozásakor tehát csak arra az álláspontra lehetett helyezkedni, hogy a gazdasági reform által bevezetett szabályozórendszert változatlannak tekintjük és a reform megvalósításával kapcsolatos tapasztalatokat a tervezőmunkában fokozatosan érvényesítjük. Ezért első közelítésként azt feltételeztük, hogy az 1968—70-es években érvényben levő szabályozórendszer a IV. ötéves tervidőszakban változatlan marad. Ez a feltételezés lehetővé tette annak vizsgálatát, hogy a tervelőirányzatok és a változatlan szabályozórendszer követelményei mennyiben konzisztensek, mennyiben valósulhat meg a gazdaságpolitikai célok, a tervelőirányzatok és a szabályozórendszer összhangja. Természetesen a tervezés későbbi időpontjában — a a IV. ötéves terv részletes kidolgozása során — már figyelembe kellett venni a szabályozórendszer első kétévi működésével kapcsolatos tapasztalatokat és fel lehetett vázolni azokat a követelményeket, amelyek akár a tervelőirányzatok módosítását, akár a szabályozórendszer egyes elemeinek továbbfejlesztését tették vagy teszik szükségessé. A tervezőmunka ebben a vonatkozásban is lényeges tapasztalatokat hozott.

Az egyik ilyen tapasztalat az, hogy *a IV. ötéves terv fő céljainak megvalósítása nem teszi szükségessé a szabályozórendszer alapelveinek változtatását.* Az összhang a gazdaságpolitika céljai, a tervelőirányzatok és a szabályozórendszer között a szabályozórendszer megfelelő irányú továbbfejlesztése esetén az alapelvek változtatása nélkül megvalósítható. A szabályozórendszer és a tervelőirányzatok összehangolása a tervezési szakaszban feltételezi, hogy akár egyik vagy akár másik vonatkozásban a szükséges módosítások megtörténnek. A szabályozórendszer 1968—1969. évi tapasztalatai például azt mutatják, hogy az 1968. évi induló helyzethez képest kedvező változás következett be a készletek alakulásában. Ezzel a részletes tervezőmunkában már számolni lehetett, és az előzetes tervelőirányzatokat ennek megfelelően kellett módosítani. A fő gazdaságpolitikai célok elérése végett viszont előreláthatóan szükségessé válik a szabályozórendszer néhány elemének (például a bérszabályozásnak) olyan változtatása, amivel a gazdasági hatékonyság fokozottan növelhető.

A tervezés — ez is fontos eredménynek tekinthető — meghatározta azokat az alapvető követelményeket, amelyek kielégítésére a szabályozórendszernek orientálnia kell, számszerűsítette azokat a kiinduló feltételeket, amelyeket az egyes szabályozóelemek mértékének megállapításánál célszerű alapul venni. A tervezőmunka eredményeként megfogalmazhatók voltak azok a problémák, amelyeket elsősorban a szabályozórendszer továbbfejlesztésével kell megoldani. (Például a hatékonyság kérdését a tervkoncepció megkülönböztetett figyelemmel kezeli, és annak fokozását a IV. ötéves terv gazdaságpolitikai céljainak megvalósítása szempontjából alapvetőnek tekinti.)

A távlati és a középtávú tervek összhangjáról

A IV. ötéves tervkoncepció kialakításával egyidejűleg indult meg a népgazdaság hosszú távú tervezésének munkája is. A hosszú távú tervezés lényegében három szakaszra osztható. (Az első szakaszban elkészült a népgazdaság fejlődésének elmúlt időszakát felölelő összefoglaló elemzés. A jelenleg folyamatban levő második szakaszban központi hipotézisek alapján kidolgozott ágazati javaslatok kialakítása, ellenőrzése és értékelése folyik, míg az 1971-ben befejeződő harmadik szakaszban a hosszú távú tervezőmunka népgazdasági összefoglalására és a hosszú távú tervkoncepció-változatok kialakítására kerül sor.)

A hosszú távú tervezés első szakasza 1969-ben zárult le. „A népgazdaság fejlődésének főbb vonásai az 1950—67. években" című dokumentum részletesen elemzi az elmúlt időszak termelőerőinek és termelési viszonyainak fejlődésével kapcsolatos, valamint gazdaságpolitikánk főbb kérdéseivel összefüggő tapasztalatokat és tanulságokat. Az elemző szakaszban folytatott széles körű vizsgálatok alapján fontos következtetéseket lehetett levonni. Például:

— a gazdaságpolitikai célok megvalósítását serkentő és fékező belső és külső tényezőkről;

— termelőerőink fejlettségi színvonaláról, gazdasági fejlődésünknek más szocialista országokkal, valamint a tőkésországokkal való összevetéséről, a fejlődést elősegítő és gátló körülményekről;

— a gazdasági növekedés legfontosabb tényezőinek alakulásáról, az e területen rendelkezésre álló lehetőségekről és tartalékokról;

— a nemzetközi munkamegosztás kiszélesedését, valamint a tudományos és technikai fejlődés meggyorsítását elősegítő követelményekről.

Lényeges eredménye volt a hosszú távú tervezőmunka első szakaszának, hogy az összefoglaló dokumentumok tanulságai a jövőre nézve is fontos következtetéseket tartalmaztak. E megállapításokat a IV. ötéves tervkoncepció összeállításakor már figyelembe lehetett venni.

A középtávú terv céljai és a hosszú távú tervezés második szakaszának eddigi eredményei közt ugyancsak összhang alakult ki. A hosszú távú tervezésben 1971—85 között két fejlődési időszakkal számolunk, amelyek a gazdaságfejlesztés irányában és feladataiban lényeges *tendenciaváltozást* jeleznek. Az első időszak fordulópontját — rugalmas elhatárolás esetén — nagyjából az 1970-es évek második felére tehetjük. A két időszak a demográfiai viszonyok, a külgazdasági kapcsolatok és a műszaki haladás lehetőségei szempontjából is eltérő feltételeket tartalmaz. *A tartalmi különbségek* az első és második időszak között abban jelölhetők meg, hogy az első időszak még jobban kapcsolódik a ma problémáihoz, a második időszakban viszont jobban meghatározóvá válhatnak a magas színvonalú szocialista társadalomra jellemző vonások. Az eddigi tervezőmunka azt mutatja, hogy a hosszú távú tervezés első időszaka és a IV. ötéves terv között a legfőbb tendenciák és célkitűzések tekintetében összhang áll fenn. A tervidőszak vége felé — akár a IV. ötéves terv előirányzataitól való tényleges eltérések tényszámai, akár a hosszú távú tervezőmunka esetleges újabb eredményei alapján — eltérések elképzelhetők, azonban ezek konkrét megfogalmazására ma még nincs lehetőség. Lényegesebbnek kell tekinteni viszont azt, hogy a IV. ötéves tervelőirányzatok között már megjelennek azok a követelmények (például az infrastrukturális fejlesztések közül a lakásépítés jelentős meggyorsítása, a szénhidrogének túlsúlyra jutása az energiahordozók között stb.), amelyek a hosszú távú terv későbbi éveiben érvényesülő tendenciáit tartalmazzák, és így érvényesülésük a hosszú távú terv megalapozását szolgálja. Ilyen értelemben, habár még nem teljes mértékben — hisz a két tervezési munkát nem sikerül egyidőben befejezni —, megvalósulóban

vannak azok a követelmények, amelyek a különböző időtartamú tervek összekapcsolásával a népgazdasági tervek egységes rendszerének kialakítására törekszenek.

A komplex tervvariánsok kidolgozásához szükséges matematikai módszerek fejlődéséről

Új vonás a tervezésben a különböző modelltípusok egyidejű alkalmazása.

Ezek közül némelyeket már a II. és a III. ötéves terv kidolgozásának idején hasznosítottunk, de az alkalmazás jórészt a népgazdasági terv elfogadásának időpontjához képest utólagosan történt, a tervezés matematikai módszere még nem vált a tervezési folyamat szerves részévé.

Első ízben a IV. ötéves tervszámítások idején sikerült megvalósítani az aggregált, majd a dezaggregált programozási modellek egyidejű, a tervezés kereteibe beépülő alkalmazását.

1. táblázat

Áttekintés az ötéves tervezésben felhasznált modellekről

Tervidőszak	Alkalmazott modell	Az alkalmazás jellege	Az alkalmazás célja	Elkészülés időpontja a terv elfogadásához képest
II. ötéves terv 1961—1965	1. Ágazati kapcsolatok mérlege (ÁKM)	kísérleti	koordináció elemzés	megelőző utólagos
III. ötéves terv 1966—1970	1. ÁKM	beépült	koordináció	megelőző
	2. Összevont programozási modell	kísérleti	koordináció variánsszámítás	megelőző utólagos
	3. Kétszintü programozási modell	kísérleti	variánsszámítás elemzés	utólagos utólagos
IV. ötéves terv 1971—1975	1. ÁKM	beépült	koordináció	megelőző
	2. Összevont programozási modell	beépült	koordináció variánsszámítás elemzés	megelőző megelőző megelőző
	3. Népgazdasági programozási modell	beépült	folyamatban van	

Milyen előnyöket jelent ez a tervezés számára? Milyen új vonásokkal gazdagítják e módszerek a tervezést?

A tervezés az elmúlt két évtizedben nem dolgozott ki komplett, szimultán tervvariánsokat. Ez azt a gondolatot sugallta, mintha egy-egy adott helyzetben csupán egyetlen változat lenne elképzelhető. A tervvariánsok hiányát néha valósággal megideologizáltuk, mondván, ha minden objektív adottságot figyelembe veszünk, végül is már nem marad választási lehetőség.

Új érveket adott ezzel a gondolatkörrel szemben a programozási modellek megjelenése. Világossá vált, hogy nem egy, hanem számos lehetséges „megengedett" cselekvési program van és ezek közül kell kiválasztani tervként a legkedvezőbbet. Gyakorlati számítások alapján is bebizonyosodott, hogy a tervezés bizonyos határok között szabadsággal rendelkezik.

A matematikai módszerek alkalmazása elősegítette, hogy ne csupán a terv egyes, elszigetelt mutatóira

vonatkozó tervvariánsokat dolgozzuk ki, hanem a teljes mutatószámrendszerre értelmezett, *konzisztens,* alternatív gazdaságpolitikát képező változatokat is. Természetesen a IV. ötéves terv kidolgozásának első szakaszában alkalmazott összevont programozási modell nem képes a valóság sok ezer összefüggésének és adottságának leírására. A modellben szereplő korlátok és összefüggések alapján azonban jól érzékelhető, hogy milyen következményekkel jár az egyes előirányzatok változtatása a modellben kifejezett rendszer egészére, az egyik mutatószám milyen mértékben függ a konzisztens rendszer többi mutatóitól, figyelembe véve a rendszerben rejlő kölcsönös közvetlen és közvetett kapcsolatokat.

A variáns számítások elemzése módot adott egy eddig csak tapasztalati alapon vizsgált kérdés alaposabb tanulmányozására is, nevezetesen arra, hogy *melyek a terv érzékeny, nem stabil és melyek a viszonylag érzéketlen, stabil elemei.* E vizsgálat elősegíti, hogy a tervezők a nehezebb, külön elemzést, átgondoltabb döntést igénylő problémákra koncentrálhassák figyelmüket.

Az összevont programozási modellel összesen mintegy hatvan számítást végeztünk. A számításokról a 2. sz. táblázat nyújt áttekintést.

Az elvégzett számításokat négy csoportba soroltuk.

Az *első* csoportba tartozó kilenc számítás célja az volt, hogy a terv hagyományos módszerekkel kidolgozott, ún. alapvariánsának konzisztenciáját biztosítsa.

A további három csoport programjai valamely alapvető gazdaságpolitikai céllal kapcsolatos kérdés vizsgálatát szolgálták.

A *második* programcsoport a külkereskedelmi feltételek (korlátok) változtatásának hatásait elemezte. Megvizsgáltuk, hogyan hat a termelés volumenére és szerkezetére, a külkereskedelmi struktúrára, valamint a fogyasztási színvonalra:

— ha csökkennek az exportkötöttségek a rubelpiacon;

— ha bővülnek a piaci lehetőségek a dollárpiacon;

— ha szabadabb külkereskedelmi feltételek mellett maximáljuk a fogyasztást *vagy* optimáljuk a dollár devizamérleg egyenlegét;

— ha növelni kívánjuk a dollárforgalom, illetve a teljes külkereskedelmi forgalom volumenét;

— ha növeljük a beruházási keret nagyságát.

A *harmadik* csoport programjaiban a beruházások volumenének a népgazdaság szerkezetére gyakorolt hatását vizsgáltuk az alábbi szempontok alapján:

— a beruházások volumenének változása milyen mértékben befolyásolja néhány kiemelt népgazdasági cél (például fogyasztás, dollárdevizaegyenleg) alakulását;

— hogyan hat a beruházási keret nagysága a technikai fejlődésre;

— a beruházási keret alternatív nagyságai hogyan hatnak népgazdasági szinten a munka és a tőke helyettesítési arányára.

A *negyedik* programcsoport az életszínvonal alakulásával kapcsolatos kérdéseket elemezte. Megvizsgáltuk:

— hogyan hatnak a fogyasztási színvonalra a különböző fogyasztási struktúrák;

— a lakásépítés fokozása milyen többleterőforrásokat igényelne a népgazdaságtól;

— a különböző gazdaságpolitikai orientációk esetén a célfüggvényben mért többleteredmény végett (például dollárdevizatöbblet) milyen mértékű fogyasztásról kellene lemondania a lakosságnak.

A számítási eredmények egy része közvetlenül hasznosult a tervkoncepció kidolgozása során, más része közvetve szolgálta a terv jobb megalapozását. Hatékonyá tette a felhasználást az a tény, hogy a számítási eredmények időben rendelkezésre álltak. Egy-egy kérdésre a modellszámítások segítségével szinte órák alatt sikerült választ kapni.

Természetesen a modell aggregációs szintje, a modellben figyelembe

2. sz. táblázat

A IV. ötéves tervszámítások összefoglaló áttekintése

Programcsoport	A csoportba tartozó programok száma	Célfüggvények	Az 1971—74. évi beruházási keret maximális és minimális szintje*	Dollár- exportkorlát kötöttségének fokozatai	Rubel- exportkorlát kötöttségének fokozatai	Munkaerőkorlát (népgazd. szintű termelékenység)	A vizsgált fogyasztási struktúrák száma
Konzisztencia-elemző	9	fogyasztásmaximáló dolláregyenleg-optimáló	100,0	alapvariáns szintjén		alapvariáns szintjén	1
Külkereskedelem-elemző	14	fogyasztásmaximáló dolláregyenleg-optimáló dollárforgalom-maximáló dollár- és rubel-forgalommaximáló	100,0—113,0	alapvariáns szintjén mérsékelten emelt emelt szinten	alapvariáns szintjén emelt szinten	alapvariáns szintjén	1
Beruházás-elemző	30	fogyasztásmaximáló létszámminimáló	96,0—127,0	alapvariáns szintjén emelt szinten		alapvariáns szintjén csökkentett és emelt szinten	1
Fogyasztás-elemző	8	fogyasztásmaximáló dolláregyenleg-optimáló nemzetijövedelem-maximáló lakásépítés-maximáló	100,0—125,0	alapvariáns szintjén emelt szinten		alapvariáns szintjén	1

* Az alapvariáns százalékában kifejezve.

vett feltételek száma korlátozta és meg is határozta a feltehető kérdések jellegét. E kérdések azonban megfeleltek a tervkoncepció kidolgozási szakaszában felmerülő igényeknek; állítsunk elő lehetőség szerint sok variánst, olyan variánsokat, amelyek jól körvonalazott gazdaságpolitikai orientációk főbb összefüggéseit és konzekvenciáit mutatják be.

Értékelve a matematikai módszerek, ezen belül is a tervkoncepció kialakításának időszakában felhasznált összevont programozási modell nyújtotta eredményeket, megállapíthatjuk, hogy alkalmazásuk hasznosnak bizonyult. Világossá vált azonban, hogy e tekintetben is sok tennivalónk van a jövőben.

Az ötéves tervezés egyik alapproblémája az időhorizont hiánya. Ez a probléma az összevont programozási modellben is megjelenik. További hiányosság, hogy a modell a tervperiódus alatt végbemenő beruházások ágazatközi elosztását a záróév termelési struktúrájához kapcsolódva oldotta meg, anélkül, hogy a beruházási javakat gyártó ágazatok termelése és a népgazdaság egészének beruházásigénye közötti összefüggést figyelembe vette volna.

A hosszú távú tervezés keretében már a modell átalakított, továbbfejlesztett változatával kívánunk számításokat végezni.

E számításoknak természetesen nem az a céljuk, hogy 15—20 évre előre cselekvési programot adjanak, hanem, hogy felmérjék a soron következő öt év tartósabb következményeit, illetve a távolabbi jövő igényeit a közelebbi jövővel szemben. A többperiódusos összevont programozási modell feladata a közeli és a távoli jövő kölcsönhatásainak elemzése lesz.

A modell továbbfejlesztésének eredményeképpen megoldódnak a beruházások kezelésével kapcsolatos hiányosságok is, bővülnek a technológiák közötti választási lehetőségek, változik az aggregációs szint is. (Az eddigi 23 szektorral szemben mintegy 40 szektor szerinti bontást szeretnénk megvalósítani.)

A IV. ötéves terv kidolgozásában alkalmazott modell továbbfejlesztési irányának ismertetésével* is hangsúlyozni szeretnénk azt a szerves kapcsolatot, amelyet az ötéves tervek — ezen belül is a IV. ötéves terv — és a hosszú távú terv között feltételezünk és meg kívánunk valósítani a jövőben. A matematikai módszerek természetesen csupán egy eszközt jelentenek a cél megvalósítása szempontjából.

★

A tervkoncepció kidolgozásában szerzett tapasztalatok végső soron azt mutatják, hogy folyamatosan megvalósíthatók azok a fokozott követelmények, amelyeket a gazdaságirányítás reformja a tervezéssel szemben támasztott. E cikk keretében elsősorban azokról az új vonásokról kívántunk áttekintést adni, amelyekben a korábbi tervezési módszerekhez képest — megítélésünk szerint — előbbre haladtunk. Ezzel azonban még korántsem tekintjük befejezettnek a tervezési módszerek továbbfejlesztésére irányuló törekvéseket.

Az előzőekben vázolt körülmények miatt a tervkoncepció készítésének időpontjában még feltételezéssel kellett élni a szabályozási rendszer és a tervelőirányzatok kapcsolata tekintetében. Tervezési módszereink továbbfejlesztése során azonban — a szabályozórendszer kibontakozásának egyre szélesedő tapasztalatai alapján — mind nagyobb súlyt kell kapnia a tervezésben a tervelőirányzatok és a szabályozórendszer összhangja biztosításának.

További lehetőségek vannak a korszerű matematikai módszerek kiterjedtebb alkalmazására, nemcsak a cikkben vázolt variációs lehetőségek

* A hosszú távú tervezés keretében több, más modell felhasználását is tervezzük, erre cikkünk keretében nem térünk ki. Mellőzzük a tervjavaslati munkákkal kapcsolatban készülő matematikai modell ismertetését is, amely egy nagyméretű lineáris programozási modell megoldását jelenti a naturális és értékfolyamatok egyidejű figyelembevételével, valamint a szabályozórendszer fő összefüggéseinek számbavételével.

feltárásában, hanem az egyes gazdaságpolitikai célok tudományos megalapozásában, a feladatok kedvezőbb megvalósításában. Megoldást kell találni a tudományos technikai forradalom kibontakozásával kapcsolatban kialakuló új körülmények tervezéssel összefüggő konzekvenciáinak érvényesítésére, valamint a makroökonómiai számítások egy sor szintetikus összefüggésének tudományos megalapozására.

Mindez arra utal, hogy a tervezés korszerűsítése és továbbfejlesztése még hosszú ideig folyamatos, állandó erőfeszítéseket igényel.

Darvas György—Ujlaki Zsuzsa

A nyugatnémet tőkeexport-offenziva

1969-ben és 1970 első negyedében a nyugatnémet nagytőke oly mérvű nemzetközi előretörésének, külföldi közvetlen beruházásai oly méretű megnövekedésének lehettünk tanúi, hogy valóságos tőkeexport-offenzíváról beszélhetünk.

1969-ben tehát a nyugatnémet működőtőke-export tiszta növekménye *a második világháború óta a legjelentősebb*, és állományának könyv szerinti értéke is mintegy 20 százalékkal emelkedett. Ezek igen tekintélyes, elmélyültebb elemzésre késztető arányok, annál is inkább, mert sok jel vall arra, hogy tudatos stratégiáról van szó. *Hermann Josef Abs*, az NSZK első számú pénzintézetének vezetője már 1969 elején meghirdette: *a külföldi termelőbázis kiépí-*

1. sz. táblázat

Az NSZK külföldi közvetlen beruházásai 1952—1969-ben

(milliárd márka)

Év	Tiszta növekmény	Könyv szerinti érték
1952-től 1960-ig		3,162
1961	0,681	3,843
1962	1,113	4,956
1963	1,115	6,071
1964	1,134	7,205
1965	1,112	8,317
1966	1,678	9,995
1967	2,062	12,057
1968	2,292	14,349
1969*	1,7–3	17–17,3

* 1969-ben a Deutsche Bundesbank szerint a tiszta növekmény 2,148 milliárd márka volt. Ez a statisztika azonban csupán a fizetési mérlegben szereplő tételeket tünteti fel, holott a növekmény ott ki nem mutatott tételeket is magában foglal. Így a Hamburgi Kereskedelmi Kamara összeállításában található 1968. évi tiszta növekmény – 2,292 milliárd márka – 707 millióval több az ugyanez évi fizetési mérlegben jelzett 1,585 milliárdnál. 1969-re is az 1968. évivel hozzávetőleg azonos nagyságrendű különbséget vettünk alapul, amikor az 1969. évi tiszta növekmény összegét 2,7–3 milliárd márkára becsültük.

Forrás: Deutsche Direktivinvestitionen im Ausland. Motivation – Entwicklung – Förderung. Handelskammer Hamburg, 1969. május, 25. l.; Statistische Beihefte zu den Monatsberichten der Deutschen Bundesbank, Reihe 3, Zahlungsbilanzstatistik, 1970. március, 11. l.

tése a következő évtized nagy feladata.[1] De nemcsak Abs, a nyugatnémet nagyipar más ismert képviselői szintén és ismételten a külföldi közvetlen beruházások sürgős növelése mellett törtek lándzsát.[2] 1969-et általában a működőtőke-export fokozásának előtérbe kerülése jellemzi.

Érvek és indítékok

Nyersanyagszükséglet

A külföldi közvetlen beruházások növelésének igazolására szánt „klaszszikus" érvek között kiemelkedő helyet foglal el a nyersanyagszükséglet hosszú távú biztosítása.[3]

Itt mindenekelőtt az NSZK nyersanyagmérlegére szoktak hivatkozni. Ez így fest: számottevő belföldi olaj-, földgáz- és uránlelőhelyei nincsenek. Az NSZK területén csupán jelentéktelen vasérc-, kén-, fluorit-lelőhelyek találhatók; csak a kálisókészletek elégségesek, de már az ólomkitermelés a belföldi szükségletnek csak 23 százalékát, a horganyé 37 százalékát fedezi. Sok fontos nyersanyagból (nikkel, króm, mangán, molibdén, wolfram, vanadium, bauxit, réz, ón, titanium, platinafém, természetes kaucsuk, gyapot stb.) az NSZK teljes mértékben a behozatalra utalt.

Hangot kap továbbá az az aggály is, hogy a nyersanyagforrások kiaknázásában hosszú évekre, sőt évtizedekre szóló rögzített struktúrák alakulnak ki, s a közvetlen részvételből az NSZK teljesen kimarad. A mai helyzet: a meglevő nyersanyagforrások kibővítését vagy újak feltárását célzó, az 1969—1973-as időszakra előirányzott új tervezetek csaknem háromnegyed részét (szám szerint 380-at) angol—amerikai konszernek vagy társvállalkozások hajtják végre összesen mintegy 10 milliárd dolláros beruházási programokkal.[4] A többi tervezet a nyugati világ egyéb ipari hatalmai — elsősorban a franciák és a japánok — között oszlik meg.

Utalnak arra is, hogy a közvetlen kitermelésből való kirekesztettség a nyugatnémet gazdaság technikai szintjére is kihat, mivel a bányászattal kapcsolatos tudományágak és műszaki vívmányok fejlesztése és meghonosítása nélkül vezető ipari hatalmak többé nem lehetnek meg (a mélyebben fekvő, gyérebb érctartalmú stb. lelőhelyek feltárása atomrobbantások alkalmazásával, geológiai kutatás szenzortechnika és mesterséges holdak segítségével stb.). Előhozakodnak még azzal is, hogy a tengeri lelőhelyek kiaknázása szintén új technikai koncepciókat kíván meg, hogy nagy volumenű ércmennyiségek távoli területekről való elszállítása serkenti a korszerű szállítástechnika kiépítését.

Nem titkolják végül azt a szempontot sem, hogy politikai válságok vagy hadi cselekmények esetén a saját nyersanyagbázis nagyobb biztonságot nyújt.

A szöveg ismerős, az indokok nem túl meggyőzőek; ilyen vagy olyan változatban megfogalmazták már őket az első világháború előtt és a két világháború között. Ehhez még hozzá kell fűzni, hogy az NSZK tudvalevőleg „exportnagyhatalom": külkereskedelmi mérlege évek óta 4 milliárd dollárt meghaladó többlettel zárul. A nyugatnémet szakemberek is elismerik: az ország normális viszonyok között mindenkor be tudja szerezni és meg tudja fizetni a szükséges importcikkeket.

[1] Der Spiegel. 1969. január 6. 40. l.

[2] Professor dr. Matthias Schmitt: Auslandsinvestitionen immer wichtiger. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1969. január 20. 13. l.; F. J. Strauss: Direktinvestitionen im Ausland fördern. Handelsblatt, 1969. április 3/4. 1. és 4. l.; Ernst von Siemens führ mehr deutsche Produktionsstätten im Ausland. Handelsblatt, 1969. március 21/22. 6. l.; dr. Wilhelm F. Bayer: Das Wagnis der Auslandsinvestition. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1969. november 1. 15. l. stb.

[3] Werner Freyberg: Rohstoffversorgung für Deutschland muss langfristig gesichert werden. Handelsblatt, 1969. november 21/22. 29. l. A nyersanyagokról szóló részben a tanulmány adataira támaszkodunk.

[4] „Angol" konszerneken a Nemzetközösség országaiban működőket is értik, Dél-Afrikával, Kanadával és Ausztráliával együtt, amelyekben — különösen az utóbbiban — jelenleg nagy kitermelőipari konjunktúra bontakozik ki.

A felvonultatott érvek tehát egyrészt a nyersanyagforrások felosztásánál örökösen lekéső német nagytőke felzárkózási törekvéseit tükrözik és azt jelzik, hogy nagyobb önállóságot, mozgási és cselekvési szabadságot kíván kivívni. E végből időnként ma is hajlandó a harmincas éveket idéző frazeológiához folyamodni, mint amikor például a nyersanyagforrások ellenőrzésével kapcsolatban „angol—amerikai hegemóniáról" beszél.

A gazdasági struktúra sebezhetősége

Míg a nyersanyaghiánnyal összefüggésben — mint láttuk — a behozataltól való függést emelték ki, a külföldi beruházások további indítékaként a gazdasági struktúra sebezhetőségét emlegetik, ezt viszont az exportra való ráutaltsággal igyekeznek alátámasztani.

1968 első felében a kivitel az egész ipar forgalmának 18 százalékát tette ki, ezen belül azonban az exportrészesedés némely iparág forgalmában jóval nagyobb, így a vegyiparban 28, a finommechanikában, optikában 35,1, a gépiparban 38,6, az autóiparban 40,9, a hajógyártásban 44,6 százalékos. Vállalati szinten az exportfüggőség még jelentősebb: némelyeknél 50—70 százalék között mozog, sőt akadt hónap, amelyben például a Volkswagenwerk termelésének 85 százalékát exportálta.[5]

Mivel a belső piac a kifejlesztett termelőkapacitások számára túl szűk, *az adott struktúrában* az export sok iparág és vállalat jövedelmezőségének, sőt fennmaradásának létfeltétele. Az exportpiacok felvevőképessége azonban a vásárló országokban alkalmazott védővámok nagyságának (a nemzeti protekcionizmusnak), belső konjunktúrájuknak, valamint a helyi és harmadik országbeli verseny hatékonyságának stb.-nek a függvénye, semmiképpen sem tekinthető tehát biztosítottnak. Az exportpiacok megtartásához ilyképpen a világgazdaság jelenlegi körülményei között külföldi közvetlen beruházások kellenek, mégpedig — a működőtőkekivitel szószólói szerint — sokkal nagyobb méretűek, mint az olyan országokban, amelyekben a kivitel a bruttó nemzeti termék viszonylag csekély hányada.

A sebeshetőségnek egy másik aspektusa a termelés internacionalizálódásából, a nemzeti piacok egyre nyitottabbá válásából következik. *W. F. Bayer* megállapítása szerint „az az exporttól függő vállalat, amely elmulasztja az arra kínálkozó esélyt, hogy valamely exportpiac elvesztésének külföldi termelőüzem felállításával vágjon elébe, jóvátehetetlen hibát követ el. Amint a piacok integrációja előrehalad és *szavatolt belföldi pozíciókról többé nem lehet beszélni,* az ilyen hibás döntések következményei mind súlyosabbak."

Ez a gondolatmenet a „globalitásból" adódó logika talaján mozog: *ha az egész tőkés világpiac egyetlen belpiaccá válik,* a hazai piac minden viszonylagos védettsége megszűnik és az új helyzethez alkalmazkodva a származási ország határain túl kell terjeszkedni.

A munkaerő-tartalékok kimerülése és az alacsonyabb külföldi bérszint vonzóereje

A nyugatnémet nagytőkét (különösen a hatvanas évek második felétől kezdve) két egymással összefüggő járulékos tényező is külföldi közvetlen beruházásokra ösztönzi: az egyik a munkaerőhiány, a másik a belföldi bérszint felfelé ívelése.

Az olyan konszernek számára, mint amilyen például a Siemens, állításuk szerint szinte lehetetlen, hogy belföldön nagyobb, 4—6000 dolgozót foglalkoztató új üzemeket létesítsenek, nem azért, mintha ezt nem tennék szívesen, hanem mert egyszerűen

[5] Der Spiegel, 1969. január 6. 38. l.

nem találnak e célra elég munkaerőt.[6]

A belső munkaerő-tartalékok kimerülése emellett a munkaerőpiacot feszítetté teszi, a béremelési követelések érvényesítését megkönnyíti.

Nyugatnémet forrás szerint a reálbérek néhány főbb nyugat-európai országban 1954 és 1967 között a következőképpen nőttek: az NSZK-ban 110,4, Belgiumban 62,4, Franciaországban 60,0, Olaszországban 66, Hollandiában 84,7, Nagy-Britanniában 44,9 százalékkal.[7]

Amint a nyugatnémet bérszint a szomszédos nyugat-európai országokét elérte vagy meghaladta — ez 1966-ban következett be[8] —, a külföldi közvetlen beruházások növekménye is ugrásszerűen szökött fel: 1,112 milliárd márkáról 1,678 milliárdra. (L. az 1. sz. táblázatot.)

1969-ben a munkáltatók újabb „költségrobbanásra" panaszkodtak, amely a feldolgozó iparban 15—20 százalék között mozgott, és nem titkolták, hogy ez a fejlemény is indítéka a külföldi termelőbázis további kibővítésének.[9]

A termelőüzemek külföldre telepítése tehát jelzés kíván lenni a szakszervezetek számára, hogy van mód és lehetőség alacsonyabb bérekkel beérő munkaerők igénybevételére: a világpiacra termelő új gyárak felépítése szempontjából Belgium, Görögország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Franciaország és Írország jönnek elsősorban számításba. A működőtőke-export ilyképpen egyidejűleg több funkciót is teljesít: „levezeti" a belső munkaerőpiac feszültségét és megoldja az NSZK-ba importált külföldi munkások problémáját is, oly módon, hogy a termelés vándorol oda, ahol kedvezőbb a munkaerőhelyzet, ami „jobb teljesítményt" is ígér és *„mindent összevetve olcsóbb is".*[10] Még élesebben megfogalmazva: minél munkaigényesebb a termék, annál vonzóbb a külföldi termelés, *annál nagyobb a külföldön foglalkoztatott dolgozók aránya az összes munkaerő állományában.*[11]

A nemzetközi munkamegosztás előnyeinek kihasználása

A világpiacra való kirajzásban azonban nemcsak az olcsóbb külföldi munkabérek játszanak közre, hanem az a felfogás is, hogy a nemzetközi munkamegosztás előnyei akkor használhatók ki, ha a viszonylag alacsonyabb termelékenységű és kevésbé értékes termékeket előállító iparágakat kitelepítik és az ily módon felszabaduló termelési tényezőket értékesebb termékek gyártására használják fel.[12]

Ez teljesen az amerikai eredetű világkonszernek üzletpolitikájának átvétele, sőt általánosítva elmondható: ez a gyakorlat válik a fejlett ipari országok „nemzetköziesedő" nagyvállalatainak uralkodó stratégiájává. A nyugatnémet nagytőke az amerikai példakép, szövetséges és egyben konkurrens jó tanítványának bizonyul!

A nyugatnémet márka felértékelésének hatása

A márka 1969. őszi 9,3 százalékos felértékelése megnehezítette a kivitelt, de ösztönözte a működőtőkeexportot, minthogy vonzóbbá és kifizetődőbbé tette a külföldi felvásárlásokat, illetve újabb leányvállalatok felállítását, a már működő létesítmények kibővítését, nagyarányú beruházási programok megkezdését. (Ezekre más összefüggésben később térünk ki.)

Ennek hatása már 1969 utolsó ne-

[6] Gerd Tacke: Kapitalexport durch industrielle Direktinvestitionen. **Zeitschrift für das** gesamte Kreditwesen. 1969. december 15. 1161. l.

[7] Deutsche Bank AG — Wirtschaftliche Mitteilungen. 1969. január, 16. l.

[8] Der Spiegel, 1969. december 15. 57. l.

[9] Handelsblatt, 1969. február 7.

[10] Matthias Schmitt: I. m.

[11] Joseph Maria Hunck: Multinationale Firmen verändern den Welthandel. Handelsblatt, 1969. december 31. 15. l.

[12] Dr. Dietrich Kebschull, Hamburg: Direktinvestitionen im Ausland — Ansatzpunkte und Förderungsinstrumente. Wirtschaftsdienst, 1969. szeptember, 482. l.

gyedében is észlelhető volt, teljes mértékben azonban a hetvenes évek elején bontakozik majd ki. Ezt egyébként az is valószínűsíti, hogy a kivitelben vezető szerepet játszó iparágak egyben a fő tőkeexportőrök is (lásd a 2. táblázatot), logikus tehát, hogy a kivitel nehézségeit külföldi termelőbázisuk további kiterjesztésével ellensúlyozzák.

2. sz. táblázat

A főbb iparágak százalékos részesedése a nyugatnémet árúkivitelben és közvetlen tőkeexportban (1952—1967)

Iparág	Részesedés a kivitelben	Részesedés a külföldi közvetlen beruházásokban
Gépipar	21,5	7,6
Járműipar ...	13,5	12,8
Vegyipar	13,4	20,9
Elektrotechnikai ipar ...	9,0	12,8
Vas- és acélgyártás	8,1	9,5
Kőszénbányászat	2,9	2,2
Finommechanikai és optikai ipar	2,4	2,5
Élelmiszeripar, élvezeti cikkek	2,0	2,2

Forrás: Deutsche Direktinvestitionen im Ausland, Handelskammer, Hamburg, 1969. május, 32. l.

Az egyetlen kivételtől — a gépipartól — eltekintve, a kivitelben és a külföldi közvetlen beruházásokban való részesedés közötti korreláció szembeszökő.

Nemzetközi összehasonlítások

A nyugatnémet nagytőke — már csak a közelmúlt még feledésbe nem ment emlékei folytán is — szükségét érzi, hogy állandóan hangoztassa: amikor a külföldi közvetlen beruházások fokozásának útjára lép, csupán más ipari országok példáját követi, amelyek mögött e téren messze elmaradt. Más szóval: nem „támad", csupán „a lemaradást hozza be", a potenciáljának megfelelő szintre „zárkózik fel". Bizonyságul egyebek közt a következő statisztikai adatokra hivatkoznak:[13]

1. A külföldi közvetlen beruházások könyv szerinti értékének összevetése (milliárd márka):

Egyesült Államok	245	(1968 végén)
Nagy-Britannia	53,8	(1967 végén)
Franciaország	24,0	(1967 végén)
Svájc	17,0	(1966 végén)
Kanada	15,0	(1966 végén)
NSZK	14,3	(1968 végén)
Hollandia	9,2	(1967 végén)
Japán	5,7	(1968 végén)
Svédország	4,7	(1968 végén)

Mint az összeállításból kitűnik, az NSZK-t nemcsak az Egyesült Államok és Nagy-Britannia hagyja messze maga mögött, de a világgazdasági súlyban, illetve területben, lélekszámban stb. sokkal kisebb Franciaország, Svájc, Kanada is megelőzi.

2. A főbb tőkeexportőr-országok külföldi leányvállalatainak forgalma 1967-ben a következő volt: Egyesült Államok 400, Nagy-Britannia 60, Hollandia 36, NSZK 12 milliárd márka.

A nyugatnémet nagytőke példaként az Egyesült Államokhoz kíván igazodni: az utóbbi ipari kivitele a külföldi termelőbázis forgalmának kb. egynegyede, ezzel szemben a nyugatnémet ipar hatszor annyit exportál, mint amennyit külföldön termel. Az amerikai arányt alapul véve, az NSZK-nak külföldi érdekeltségei forgalmát a mainak huszonnégyszeresére kellene növelnie.[14]

3. A külföldi közvetlen beruházások a belföldi termelőberuházások százalékában így festenek:

[13] Az 1—3. pontban közölt adatok forrása: Deutsche Direktinvestitionen im Ausland, 33—35. l.

[14] Ernst von Siemens nyilatkozata a vállalat közgyűlésén. Handelsblatt, 1969. március 21/22. 6. l.

	1960—1965	1966
Svédország	—	11,7
Svájc	—	9,0
Nagy-Britannia	4,9	4,0
Egyesült Államok	3,5	3,8
Kanada	—	1,8
Olaszország	1,4	—
NSZK	0,9	1,4

Az adatok itt is magukért beszélnek.

Ugyanezen téma variációi közé tartoznak még az olyan adatok is, hogy a külföldi közvetlen beruházások összes értéke az NSZK-ban hozzávetőleg 70 milliárd márka, azaz mintegy három és félszer akkora, mint a nyugatnémeteké külföldön; továbbá hogy az NSZK részesedése a világexportban 10, a nyugatnémet külföldi leányvállalatoké ellenben a főbb működőtőke-exportőr országok külföldi leányvállalatainak összes termelésében mindössze 1,5 százalék körül jár.[15]

Mindezek az összehasonlítások a külföldi közvetlen beruházások könyv szerinti értékén alapulnak. Ez a számítási bázis, mint ismeretes, erősen — noha statisztikailag egyelőre kellően meg nem ragadott módon — alábecsüli a beruházások tényleges értékét. Ez azonban valamennyi országra áll, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél régibb keletűek a tőkekihelyezések. A kérdés tehát: léteznek-e egyéb, a nyugatnémet tőkebefektetéseket a többieknél nagyobb mértékben érintő vagy teljesen specifikus tényezők, amelyek összegüknek legalábbis becslésszerű felfelé való kiigazítását teszik szükségessé?

E szempontból a következő tényezőkre lehet utalni:[16]

— A külföldi leányvállalatok visszatartott profitjáról nincsenek megbízható adatok, ha azonban abból indulunk ki, hogy azok legalább a szokványos helyi profitrátát elérik, a Deutsche Bundesbank szerint jelentős mérvű profittezaurálásnak kellett végbemennie, mert a felosztott és hazautalt nyereség a fizetési mérlegben rendkívül kis összegekkel szerepel. (1967-ben mindössze 150 millió márka volt!)

— A külföldön kihelyezett működő tőke számottevő részét gyakran nem közvetlenül fektetik termelőüzemekbe, kereskedelmi vállalkozásokba vagy a szolgáltatásokba, hanem külföldi — különösen svájci, kanadai, holland és luxemburgi — holdingok útján ruházzák be. Ezek az NSZK-ban még csak bejelentési kötelezettség alá sem esnek, s ama országok statisztikái tartják nyilván őket, amelyekben a szóban forgó holdingok székelnek.

Összegüket a Deutsche Bundesbank 1964 végén 1,362 milliárd márkára becsülte, ami a külföldi közvetlen beruházások akkori összes volumene, 7,2 milliárd márka kereken 19 százalékának felel meg.

— A hivatalos statisztikákban nem szerepelnek a 10 000 márkánál kisebb befektetések, s természetesen azok a műveletek sem, amelyeket a gazdaságügyi minisztérium előtt — tudatosan vagy sem — elhallgatnak.

— Ugyancsak hiányoznak az olyan tranzakciók is, amikor külföldi érdekeltségekre „nem materiális jellegű" eszközök (know-how, ismeret- és tudásanyag stb.) átadása útján tesznek szert. Nagyságuk nem lényegtelen.

— A hivatalos statisztikák kizárólag a második világháború *utáni* beruházásokat ölelik fel, mivel a külföldi német tőkevagyont a második világháború alatt és után kisajátították. Egy részét azonban főként Svájcban, Portugáliában, Argentínában, Kolumbiában, Indiában, Pakisztánban, Törökországban és Dél-Afrikában sikerült átmenteni (a vállalkozásokat helyi cégtársak bevonásával nemzetiszínűre festették át, fiktív eladási ügyletekkel „strómanok" kezére játszották vagy földbir-

[15] Hermann J. Abs: Zahlungsbilanz, Kapitalexport und heimische Investitionfinanzierung. Zeitschrift für das gesamte Kreditwesen. 1969. december 15. 1153. l.

[16] Deutsche Direktinvestitionen im Ausland. Handelskammer, Hamburg, 1969. 21—23. l. továbbá Hubertus Seifert: Die deutschen Direktinvestitionen im Ausland. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen. 59—65. l.

tokba fektették stb.) vagy bizonyos kikötésekkel eredeti tulajdonosaiknak visszaszolgáltatták. 1969 derekán értéküket 2—2,5 milliárd márkára becsülték.

Elképzelhetőnek tartjuk, hogy az NSZK külföldi közvetlen beruházásainak összes értéke 4—8 milliárd márkával (1—2 milliárd dollárral) nagyobb az összehasonlítások alapjául szolgáló összegnél, vagyis a főbb tőkeexportőr-országok sorában máris az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország után következik, vagy az utóbbit talán meg is előzte. Ez egyben a „súlyos lemaradás" szemléltetésére propagált különféle mutatók korrekcióját is igényli és általában számottevő „behozási potenciálra" utal.

Külföldi közvetlen beruházások, árukivitel és belső gazdasági fejlődés

A külföldi közvetlen beruházásokkal kapcsolatos, a főbb tőkeexportőr-országokból (Egyesült Államok, Nagy-Britannia) már ismert problémák az NSZK-ban is felvetődtek.

Tekintettel az árukivitel fontosságára a mai nyugatnémet gazdaságban, az érdeklődés homlokterében álló egyik kérdés: miként befolyásolja azt a külföldi termelőüzemek működése. Ha elfogadják azt a tételt, hogy a világgazdaság tőkés szektorának adott struktúrájában a működőtőke-kivitel az exportpiacok megtartásához és különösen kibővítéséhez nélkülözhetetlen, a következő dilemma merül fel: húzható-e egy olyan határvonal, amelyen innen a külföldi közvetlen beruházások az anyaország (a jelen esetben az NSZK) árukivitelét elősegítik, s amelyen túl csökkentik? Nemcsak e határvonal meghúzhatósága problematikus, hanem az is, hogy a vállalatok terjeszkedésük dinamikus folyamata közben hajlandók-e azt figyelembe venni. E tekintetben nyilván messzemenő szkepszis indokolt, annál is inkább, mivel a működőtőke-kivitel oroszlánrészét lebonyolító óriáskonszernekkel kapcsolatban az NSZK-ban sem táplálnak illúziókat: „ügyleteik nem annyira a származási ország nemzetgazdaságának helyzetéhez, mint inkább saját üzleti világstratégiájukhoz igazodnak".[17] A Siemens AG vezérigazgatója ezt félreérthetetlen egyértelműséggel így fogalmazta meg: „A világpiac és csak a világpiac lehet ipari tevékenységünk kerete".[18] S a nyugatnémet nagyipar egyik vezetője az ebből adódó logikus következtetést is levonja: „Minden külföldi termelőüzem működési körzetében legalábbis időlegesen csorbítja a nyugatnémet árukivitel esélyeit, *sőt gyakran addig jelentős exportpiacok teljes elvesztését idézi elő.*"[19]

A másik vitatott kérdés: a felhalmozott tőke külföldre áramlása nem nehezíti-e meg a belföldön szükséges beruházások megvalósítását, a gazdaságfejlesztést? A fokozott működőtőke-kivitel annak ellenzői szerint „munkahelyeket és gazdasági növekedést" exportál, elhanyagolja az elmaradott infrastruktúra kiépítését (amely tudvalevőleg rendkívül tőkeigényes, de csak hosszú távon kifizetődő), a pangó és hanyatló iparágak, illetve országrészek gazdasági átállítását vagy fejlesztését, s a belső fogyasztás növelésének rovására történik. Más szóval: a nemzetgazdaság érdekében állónak azt tartanák, ha előbb a belső beruházási szükségletet elégítenék ki. A legnagyobb nyugatnémet szakszervezet, az IG Metall (a fémmunkások szakszervezete) szerint a „gazdaság periferiális területein, valamint a bányavidékeken kell beruházni és a fejlődő országokban is, de nem Svájcban, Franciaországban, Japánban vagy éppenséggel az Egyesült Államokban".[20]

A nyugatnémet nagyipar képviselői szerint viszont a legtöbb iparág számára a Közös Piac immár belpiaccá vált, magától értetődő tehát, hogy gyakran az EGK-viszonylatban adódó beruházási szükségleteknek kell el-

[17] Dr. Dietrich Kebschull: I. m. 483. l.
[18] Dr. Gerd Tacke: I. m. 1161. l.
[19] Dr. W. F. Bayer: I. m.
[20] Otto Brenner, az IG Metall vezetőjének szavait idézi: Der Spiegel, 1969. december 15. 62. l.

sőbbséget biztosítani. Ez a hozzáállás híven tükrözi a nyugatnémet nagytőke ama szándékát, hogy *mindenekelőtt az EGK-n belüli túlsúlyából eredő lehetőségeket aknázza ki,* ott építsen ki nagyarányú termelőbázist. Külföldi közvetlen beruházásainak máris mintegy egyharmada (32,4 százaléka) az EGK-ra jut.[21]

Ennél is kategorikusabb azonban *Hermann J. Abs,* a nyugatnémet nagytőke legexpanzívabb szárnya álláspontjának tolmácsolója:[22]

A tőkekivitel a megtakarításokkal rendelkezők és beruházók ama szabadságának a megnyilvánulása, hogy pénzüket ott fektessék be, ahol az az adott körülmények között a legjövedelmezőbbnek látszik. A fogyasztás szabadságát minden piacgazdálkodás alapvető elemének tekintik. Ugyanilyen alapvető az a jog is, hogy megtakarításai és vagyona fölött mindenki szabadon rendelkezhessék. S amiként a fogyasztás szabadsága sem korlátozódik a belföldön előállított termékekre, ilyen megszorítás a beruházásokra nézve sem írható elő.

El kell továbbá vetni azt a felfogást, hogy a belső tőkefelhalmozás egy olyan alap, amely jogszerűen a saját gazdaságot illeti meg, s amelyből a külföld csak akkor részesülhet, ha annak adekvát belföldi felhasználása semmilyen körülmények közt nem lehetséges. Az NSZK olyannyira beépült a világgazdaságba, oly mértékben ráutalt a gazdasági növekedés és a jólét világviszonylatban való emelésére, hogy egyenesen *kötelessége* pénzügyi tartalékait megfelelő mértékben határain kívüli tranzakciók finanszírozásához is hozzáférhetővé tenni.

Fel kell tehát készülni arra, hogy *a jövőben a tőkeexport versenyt támaszt a belföldi finanszírozási szükségletnek.*

A belföldi érdekek és szükségletek ilyen szuverén mellőzésének kinyilvánítása olyasvalami, amit még az amerikai nagytőke képviselői sem igen engednek meg maguknak, hiszen — ha mindjárt esetenként talán benső meggyőződésük ellenére is — általában annak bizonyítására törekednek, hogy partikuláris érdekeik és a nemzetgazdaság érdekei legalább hosszú távon összhangban állnak. Az „Abs-doktrína" egyben fényt vet a szerzője által képviselt körök ama eltökéltségére, hogy gazdasági ütőerejüket maximális dinamizmussal messze az NSZK határain túl is érvényesítsék, másrészt iskolapéldája *a nemzetgazdaság és a világkonszernek érdekei fokozódó szétválásának.*

Mindezt azonban még tetézi, hogy a nyugatnémet beruházók a múltban elszenvedett veszteségekre és a jelenlegi kockázatokra való hivatkozással valóságos hadjáratot indítottak[23] a működőtőke-export állami szubvencionálásáért: „Azért, hogy olyan kapitalisták, miként az a tankönyvekben meg van írva, és pénzüket oda küldik, ahol a legnagyobb jövedelmet hajtja, a nyugatnémet vállalkozók még a nemzet hálájára — és masszív állami támogatásra is — igényt tartanak."[24]

Az állandó panaszok amiatt, hogy a nyugatnémet törvények sújtják a külföldi beruházásokat, összehasonlíthatatlanul hátrányosabbak, mint bármely más ipari országéi stb., végül eredménnyel jártak. Az 1969 júniusában az akkori nagykoalíció mindkét pártja által megszavazott adótörvény-módosítás értelmében a tőkét exportáló konszernek a külföldi leányvállalatok veszteségeinek teljes összegét levonhatják belföldi

[21] Az IFO-Institut für Wirtschaftsforschung adatai alapján idézi a Handelsblatt, 1969. december 5/6. 3. l.

[22] Hermann J. Abs: I. m. 1152. és 1154. l. Az előadás, amelyből idézünk, a Zeitschrift für das gesamte Kriebtwesen folyóirat 1969. november 25-én megtartott XV. Hitelpolitikai ülésszakán hangzott el. Az ülésszak fő témája „A tőkekivitel céljai és módszerei" volt.

[23] „Wir sind die grösste Ohn-macht der Welt". (Abs-interjú) Der Spiegel. 1969. január 6. 37—48. l.; Dr. Dietrich Kebschull: Promotion of Private Investment. Wirtschaftsdienst, 1969. szeptember, 267. l.; Wilhelm Hankel: Kapitalexport braucht moderne Instrumente. Handelsblatt, 1969. november 5. 12. l.; Gerhard Zweig: Mehr Sicherheit für Auslandsinvestitionen. Handelsblatt, 1969. december 4. 7. l.; Unzureichende Finanzierungshilfe bei Auslandsinvestitionen. Handelsblatt, 1969. december 8. 4. l. stb.

[24] Auslandsinvestitionen — Überall Deutschland. Der Spiegel, 1969. december 15. 58. l.

adóikból; külföldi érdekeltségek felvásárlásakor rejtett tőketartalékaikat adómentesen transzferálhatják külföldre; járulékos tőketartalékokat tehetnek félre a leányvállalatok esetleges veszteségeinek fedezésére. A fejlődő országokban történő hosszú lejáratú magánberuházásokra külön kedvezmények érvényesek; ezenfelül a szövetségi kormány a beruházásokat és hozamukat mindenfajta politikai és gazdasági kockázattal szemben (kisajátítás, háború, átváltási és hazautalási nehézségek) 15 (esetenként 20) évre szavatolja olyképpen, hogy a tőke befektetőjének az esetleges veszteség mindössze 10 (újabb elgondolások szerint csak 5!) százalékát kell viselnie. A tőkét exportáló konszernek azonban ezzel sem érik be és további adó-, hitelkedvezményeket, valamint az állami garanciák kiterjesztését kívánják.

A nyugatnémet nagytőke tehát nemcsak teljes mozgásszabadságot követel, hanem partikuláris érdekeit közérdeknek nyilvánítja, a külföldi terjeszkedés minden kockázatát az államra igyekszik hárítani. Ez ismét klasszikus példája a világkonszernek működési elve: „minimális állami ellenőrzés, maximális állami támogatás" érvényesítésének.

Ezek után tekintsük át, miként fest az új nyugatnémet expanzió a gyakorlatban.

A nyugatnémet tőkekivitel jellemzői

Strukturális jellemzők

A nyugatnémet működőtőke-export struktúrája sok tekintetben hasonló az amerikaiéhoz.

Mindenekelőtt ugyancsak *rendkívül koncentrált,* éspedig:

a) mind vállalati szinten: a külföldi közvetlen beruházások értékének több mint 50 százaléka 24 nagyvállalat, csaknem kétötöde 9, egyenként több mint 100 millió márkát befektető óriáskonszern között oszlik meg. (Az éllovasok: Hoechst, Bayer, BASF, Volkswagenwerk, Daimler-Benz, Siemens, AEG és Mannesmann.) Ezek 1964. évi adatok,[25] a tendenciát azonban a müncheni Gazdaságkutató Intézet (IFO-Institut für Wirtschaftsforschung) 1969-ben 3350 cég megkérdezésével végzett felmérése is megerősítette: „a beruházásokban az 1000-nél több dolgozót foglalkoztató cégek részesedése a legnagyobb".[26]

b) *mind ágazatilag:* mint az a 2. táblázatból is kitűnik, 5 iparág (fontossági sorrendben a vegyipar, a villamossági ipar, a járműipar, a vas- és acélgyártás, a gépipar) hajtotta végre 1952 és 1967 között a működőtőke-export kétharmadát, a vegyipar egymagában több mint egyötödét.

Másodsorban *a tőkekiáramlás szintén túlnyomórészt a fejlett országokba irányul.* Az 1968. évi megoszlás: Nyugat-Európa (EGK + EFTA) 51, Észak-Amerika 17, Latin-Amerika 17, egyéb 15 százalék. A legközelebbi 5 évre előirányzott beruházási programokban is ugyanez az irányzat érvényesül; az arányok: Nyugat-Európa 58,4, Észak-Amerika 9,1 (együtt csaknem pontosan annyi, mint 1968-ban), Latin-Amerika 11,1, Közel-Kelet 9,1, Afrika 6,3 és Ázsia 4,5 százalék.[27] A közvetlen beruházások több mint kétharmada meglehetős állandósággal a fejlett országoknak jut.

A fejlődő országokban való beruházásoktól elsősorban a nagyobb kockázat miatt riadnak vissza, továbbá azért, mert a kevésbé magas bérszint nem kompenzálja kellőképpen a helyi munkaerő kiképzésének, valamint a szakképzett nyugatnémet törzsgárda kitelepítésének költségeit, sem az alacsonyabb termelékenységet. Ez alól csak a különösen munkaigényes termékek kivételek. Egy újabb vizsgálat megállapításai szerint a tervezett beruházási programok mindössze 25 százalékánál számolnak kisebb termelési költségekkel, mint az NSZK-ban. Ezenfelül a szóban forgó létesítmények 91 százaléka gyártmányait a helyi piacon ér-

[25] Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, 1965. december, 24. l.
[26] Handelsblatt, 1969. december 5/6, 3. l.
[27] Uo.

tékesítené, s csak 5 százaléka exportálná ipari országokba.[28]

Ez természetesen nem jelenti a fejlődő országok (különösen a fejlődő és a fejlett országok között közbenső kategóriának tekintett Latin-Amerika) teljes elhanyagolását, csupán azt, hogy egyelőre némileg háttérbe szorulnak a fejlettekhez képest.

Érdekes sajátossága azonban a nyugatnémet tőkeexportnak, hogy 85 százalékban 5 millió márka alatti tételekből áll,[29] tehát a beruházások összméreteihez képest sokkal szétforgácsoltabb, mint az amerikai.

Országok szerinti megoszlás

A nyugatnémet hosszú lejáratú magánberuházások regionális gócairól (Nyugat-Európa, ezen belül leginkább az EGK, továbbá Észak-Amerika, a „harmadik világban" főként Latin-Amerika) már tettünk említést.

Országok szerinti bontásban 1969. június végi adatok alapján[30] *Nyugat-Európában összesen 8976 millió márkát ruháztak be.* Ebből Belgiumban, Luxemburgban 1804, Svájcban 1789, Franciaországban 1579, Ausztriában 850, Spanyolországban 659, Olaszországban 640, Hollandiában 632, Nagy-Britanniában 400, Svédországban 175 millió márka a nyugatnémet hosszú lejáratú magánberuházás. *Nyugat-Európán kívül ez az összeg 6721 millió márkára rúg.* Ebből Kanadára 1290, az Egyesült Államokra 1275, Brazíliára 1238, Argentínára 407, a Holland-Antillákra 372, Líbiára 327, Mexikóra 203, Ausztráliára 179, Indiára 164, Dél-Afrikára 137, Libériára 131, Kolumbiára 102 millió márka jut.

1969 közepéig tehát a működőtőkeexport Nyugat-Európában elsősorban Belgiumba, Svájcba és Franciaországba irányult. Belgium és Svájc „adóoázisok", ezenfelül az ottani bázisokból való operálás lehetővé teszi a külföldi műveletek bizonyos fokú leplezését is. A Franciaországban megtelepedett nyugatnémet cégek számát 1969 derekán mintegy 600-ra becsülték. Különösen nagymérvű Elzász és Lotharingia „elözönlése".[31]

Nyugat-Európán kívül a fő célpontok Kanada, az Egyesült Államok és Brazília. A latin-amerikai érdekeltségek méreteit jelzi, hogy Brazília alig marad el az Egyesült Államok és Kanada mögött.

A nyugatnémet előretörés dinamizmusát azonban a számadatok mellett talán érzékletesebben szemlélteti az óriáskonszernek ügyleteinek volumene és földrajzi megoszlása.

Az előrenyomulás éke: a vegyipar

Az expanzió élosztaga mind Nyugat-Európában, mind az amerikai kontinensen a vegyipar.

A *Farbwerke Hoechst* bonyolult, sokágú tranzakciók útján (részvénykötegek felvásárlása, közös vállalkozások létesítése, fúziók, profilkiigazítás stb.) harmadik partnerként kapcsolódott be a francia Roussel Uclaf-Centrale de dynamite konszernek új tömörülésébe. Ez a legjelentősebb EGK-szintű koncentrációs ügyletek egyike. Ennek során a Hoechst részérdekeltségre tett szert a Roussel-Uclaf gyógyszergyárban, a Nobel-Bozelben, a SIFA-ban (Société industrielle française des antibiotiques), a Duco festékgyárban, az Isorel gyantagyártó cégben stb. Mindenképpen mélyen beágyazódott a francia vegyiparba, ezen belül különösen a gyógyszeriparba.

1969 végén a Hoechst felvásárlási ajánlatot tett a BJN (Berger, Jenson & Nicholson) brit festékgyártó cég-

[28] A Welt-Wirtschafts-Archiv, Hamburg felméréséről van szó, amely 200 nyugatnémet beruházó 600 különféle tervezetére terjedt ki. L. Awni–Al–Ani (Hamburg): German Investment in Developing Countries. Intereconomics, 1969. július, 219—221. l.

[29] Handelsblatt, 1969. december 5/6., 3. l.

[30] Uo., 57. l.

[31] Henri Claude: Les monopoles français dans le processus de concentration mondiale. Économie et Politique, 1970. január–február, különösen 44–47. l.

nek. A BJN megszerzését a Sherwin-Williams, a legnagyobb amerikai festékgyár is megkísérelte. A harcból azonban a Hoechst került ki győztesen, mégpedig a Reed papíripari konszern segítségével, amelynek opciót biztosított a BJN átvétele esetén utóbbi részvényei 50 százalékának megvásárlására. A BJN Nagy-Britanniában a festékgyártásban az Imperial Chemical mögött a második helyen áll s leányvállalatok hálózatát építette ki Nyugat-Európában, a Távol-Keleten, Ausztráliában, Afrikában és a Karib-tenger térségében. 41 millió fontos (98,4 millió dolláros) forgalmat bonyolított le 1969/70-ben és 4250 dolgozót foglalkoztat. *Ez az első eset, hogy nyugatnémet vállalat a második világháború után jelentősebb brit céget vásárolt fel.*

Ennél nem kisebb horderejű fejlemény azonban, hogy a Reed és a Hoechst szoros együttműködésre lépnek, minthogy közös céget alakítanak „mindkettőjük érdekében álló társvállalkozások létesítésére". A BJN az 500 legnagyobb brit vállalat listáján csak a 211. helyet foglalta el, de a Reed Paper 282 millió fontos (kb. 680 millió dolláros) forgalommal és 54 000 főnyi munkaerő-állománnyal a 30. helyen áll.[32] Ez szintén *az első, élvonalbeli nyugatnémet és brit konszernek között létrejött kooperáció.* Ennek kapcsán egyben potenciálisan Amerika-ellenes élű brit—nyugatnémet összefogás körvonalai bontakoznak ki.[33]

Hoechst már ezt megelőzően egy treviraműszálgyárat helyezett üzembe.

1970 februárjában ugyancsak a Hoechst az amerikai Hercules Inc.-tól felvásárolta addigi társvállalkozásuk, a dél-karolinai Spartanburgben treviraműszálat gyártó Hystron Fibres részvényeinek az amerikai partner tulajdonában levő 50 százalékát.[34]

A BASF (Badische Anilin) Nyugat-Európában 120 millió dolláros antwerpeni beruházásai (műtrágya és műanyagok) megkettőzésére készül. Spanyolországban tarragonai műanyaggyárát 1969. október végén helyezték üzembe. Ugyanitt egy további petrolkémiai üzeme építését 1970 második felében fejezik be. Az Egyesült Államokban 95 millió dollárért 1969-ben felvásárolta a Wyandotte Chemical Corporation részvényeinek 90 százalékát. Ugyancsak az Egyesült Államokban a nyugatnémet ipar eddigi legnagyobb amerikai beruházását hajtja végre: mintegy 200 millió dolláros befektetéssel festék- és műanyaggyártó üzemeket épít.

A BASF-nak erős pozíciói vannak Dél-Amerikában is, fő bázisai Brazília és Mexikó. Működési körét Kolumbiára és Argentínára is ki óhajtja terjeszteni. Érdekeltségeit a hetvenes évek közepére 1, forgalmát pedig 1,5 milliárd márkára kívánja emelni. Tervei megvalósulása esetén Latin-Amerikában üzleti volumen tekintetében maga mögött hagyja a brit Imperial Chemicals-t is.[35]

A *Bayer* 1970 márciusában bejelentette, hogy megállapodást kötött Franciaország legnagyobb vegyipari konszernjével: a Rhone-Poulenc-nal kutatásuk és termelésük teljes egyesítésére állateleség és állatgyógyászati termékek előállítása területén.[36]

Ugyancsak a Bayer 1970 elején brazíliai leányvállalatait egyetlen társaságban: a Bayer do Brasil Industrias Quimicas S. A.-ban vonta össze, amelynek összforgalma mintegy 200

[32] The Times 500 1969–70. Times Newspapers Limited. 16. l.

[33] „... A Nagy-Britannia harmincadik legnagyobb vállalatává nőtt Reed Paper vezetője túlságosan körültekintő és profitra törő, semhogy vaktában az egyik legnagyobb és leggyorsabban növekvő nyugat-európai konszern karjaiba vesse magát... Amint Nyugat-Európa ipari integrációja további előrehaladást ér el, a hetvenes években még sokkal többet lehet majd hallani a Hoechstről és más nyugatnémet konszernekről, arra irányuló erőfeszítésükről, hogy a külföldi beruházásoknak az Egyesült Államok javára alakuló egyenlegét kiigazítsák." L. Maurice Corina: A German Precedent. The Times, 1970. január 2, 19. l.

[34] Handelsblatt, 1970. február 27/28., 9. l.

[35] BASF parie sur le développement du Brésil. Le Monde, 1970. január 20.; Hugh O'Shaugnessy: BASF in S. America – The Germans Show the Way. The Financial Times, 1970. március 20., 5. l.

[36] The Times, 1970. április 1., 19. l.

millió márkára tehető. Ezzel „expanzív beruházási politikájához hatékony eszközt teremtett".[37]

A kohó- és a villamossági ipar a vegyipar nyomdokain

Az acélipar tervei közül a legjelentősebb a Hoesch társvállalkozása a holland Hoogovens-szal Rotterdamban. A közös acélműre előirányzott ráfordítás összege mintegy 1,5 milliárd nyugatnémet márka. A létesítmény első szakaszának megépítése minimálisan 750 millió márka befektetését igényli. A kezdeti 2,5 millió tonna nyersacél-kapacitást később 6—8 millió tonnára szándékoznak növelni. Ezzel a Hoesch—Hoogovens csoport összes kapacitása 16—18 millió tonna körül lesz.[38]

Ami Nagy-Britanniát illeti, a Hoechst behatolása csak az „első fecske". Wales Gazdaságfejlesztési Főigazgatóságának (Development Corporation of Wales) közlése szerint nem kevesebb mint 11 nyugatnémet konszern tanulmányozza a megtelepedés lehetőségeit. A Midlands-t, Skóciát is nyugatnémet gazdasági küldöttségek járják be, beruházási alkalmak után kutatva.[39]

A nyugatnémet ipar másik erőssége, a villamossági ipar is erősen internacionalizálódik.

Az AEG Brazíliában, Spanyolországban és Törökországban alakít ki „új súlypontokat". Új telephelyek után néz Délkelet-Ázsiában is, például félvezetők gyártására, amelyekből — minitermékek lévén — milliós értékek szállíthatók repülőgépen. „A szállítási költségek nem számítanak, annál nagyobb súllyal esik latba az (alacsony) bérszint".[40]

A legnagyobb feltűnést azonban a Siemensnek az Allis-Chalmers amerikai céggel (800 millió dolláros forgalom, kb. 30 000 főnyi munkaerőállomány) való kooperációja keltette. A Siemens-licenciák átengedése csak az első lépés, amelyet a villamossági ipar termékeit gyártó és forgalmazó társvállalat (vagy társvállalatok) létesítése követ. Előreláthatólag az Allis-Chalmers elektrotechnikai részlegét az anyavállalatból kiiktatják és egy közös társaságba olvasztják.

Az együttműködésbe bevonják a Siemens és az AEG közös érdekeltségét, a Kraftwerk Uniont is egy új cég: az Allis-Chalmers Power Systems Inc. keretében, amely hőerőműberendezéseket gyárt majd az Egyesült Államokban.[41]

Sikereket ért el a Siemens Latin-Amerikában is: Argentína Latin-Amerika első atomerőművét vele építteti, s e példát Brazília, Mexikó, sőt esetleg Chile is követi. Ezenkívül az amerikai RCA-val társulva megkezdik adatfeldolgozó gépek közös forgalombahozatalát is Brazíliában és Venezuelában. A gépek 50 százalékát a Siemens, 50 százalékát pedig az RCA gyártja. A Siemens folyamatszabályozó gépeivel — amelyeket az amerikai gyártmányokkal legalábbis egyenrangúnak tart — kíván utat törni a kereskedelmi alkalmazásokra szolgáló számítógépeknek. Az elkövetkező öt évre 200 millió márka beruházását irányozták elő. A Siemens erősségei: elektronikus építőelemek, erősáramú berendezések, híradástechnikai, villamos gyógyászati készülékek. Ezek piacát egyes országokban és területeken *teljesen monopolizálja*. Legnagyobb leányvállalatai Brazíliában és Argentínában működnek. Utóbbi 1968/69-ben — az atochai atomerőmű beszámításával 80 százalékos forgalomemelkedést ért el.[42]

A Mannesmann Brazíliában 1968-ban 80, 1969-ben 41 százalékkal növelte forgalmát. Némely termékekben a brazil piacon 30-tól 90 száza-

[37] Handelsblatt, 1970. január 7., 6. l.
[38] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1970. március 6., 18. l. Megjegyzendő, hogy 1970 elején az építkezés a levegő és a víz szennyeződésével kapcsolatos problémák miatt még nem kezdődhetett meg.
[39] The Times, 1970. január 2., 19. l.
[40] Handelsblatt, 1969. december 31., 15. l.
[41] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1970. február 20., 19. l.; The Times, 1970. február 20., 25. l.
[42] Handelsblatt, 1970. április 16., 9. l.

lékig terjedő részesedése van. Több helyi vállalatba is betársult.[43]

A felsorolás korántsem teljes, csupán néhány szemléltető példát igyekeztünk kiragadni.

A nyugatnémet terjeszkedési potenciál lehetőségei és korlátai

Az említett fejlemények arra utalnak, hogy *a nyugatnémet nagytőke világgazdasági expanziójának új szakasza kezdődött meg.*

Miként értékelendő a nyugatnémet működőtőke-export fellendülése? Milyen közvetlen célokat tűz maga elé és mennyiben vannak meg az eszközei ezek megvalósításához? Mik terjeszkedési potenciáljának a korlátai és határai?

A „nyugatnémet ellenoffenzíva" bevallott célja, hogy új világpiaci pozíciókat szerezzen meg s ehhez nagyvállalatainak élosztaga „transznacionális" konszerneket alakítson ki, amelyek mind az amerikaiakkal, mind a japánokkal szemben megállják a helyüket. A közvetlen cél: a külföldi forgalom összetételének megváltoztatása olyképpen, hogy az egyenlően oszoljék meg a kivitel és a külföldi leányvállalatok termelése között.[44] (A mai arány: $^2/_3$ export, $^1/_3$ külföldi termelés.)

Az új „D-Mark imperializmus" — mint Otto Brenner, az IG Metall vezetője nevezi — eszközei nem lebecsülendők.

Mindenekelőtt a belső felhalmozás igen nagyarányú. H. J. Abs adatai szerint a magánháztartásoké az utolsó 15 évben 300 milliárd márkát (mintegy 75 milliárd dollárt) tett ki. A gazdaságügyi minisztérium becslése szerint belső forrásokból 1968—1972 között évi 10 milliárd márkás tőkeexport bonyolítható le. Más szakértők szerint is a jövőben a bruttó nemzeti termék 1—2 százalékára rúgó tőkeexporttal lehet számolni.[45] Mindez lehetővé teszi a külföldi közvetlen beruházások további növelését.

A nyugatnémet terjeszkedést a „harmadik világban" helyenként az is segíti, hogy iparában ellensúlyt látnak a többi nyugati hatalommal szemben. A második világháborút követő években a tengelyellenes koalíció nyugati tagjai némely fejlődő országok gazdaságában csaknem monopolisztikus helyzetre tettek szert. Ez okból a szóban forgó országok szívesen látták, amikor a nyugatnémetek újra megjelentek a színen, mert ettől azt remélték, hogy jobb minőségű árukhoz hamarabb és olcsóbban jutnak hozzá, akár az NSZK-ból származó behozatal, akár az ott létesítendő vállalatok helyi termelőüzemei révén. Emellett a nyugatnémeteknek mint gyengébb partnernek (a nagy tőkeexportör-országokhoz képest) jobban kell igazodniuk a befogadó ország kívánságaihoz, szükségleteihez is. Az első nyugatnémet közvetlen beruházások részben az elkobzott vállalatok visszavásárlásából álltak, s ez elé kevés akadályt gördítettek, annál is inkább, mert elkobzásukra sok helyütt nem jószántukból, hanem külső nyomásra határozták el magukat. Közismert, hogy a második világháború alatt némely latin-amerikai ország mily késve üzent hadat a hitleri Németországnak, milyen nehézkesen és lagymatagon foganatosították az ezzel járó gazdasági intézkedéseket (német vagyon elkobzása, feketelisták stb.).

Nem kétséges, hogy a nyugatnémet vállalatok ezt a hangulatot ügyesen aknázzák ki.

Bolíviának például — amelynek egyik legfontosabb ásványi kincse az ón — régi óhaja volt, hogy helyi ónolvasztókat létesítsen. A nyugatné-

[43] Uo., 1969. december 17., 8. l.

[44] Nyugatnémet felfogás szerint a „multinacionális társaságok (világkonszernek) aranyszabálya": forgalmuk 50 százalékát belföldön termelik meg s külföldön ugyanannyit gyártanak, mint amennyit exportálnak. L. J. M. Hunck: Multinationale Firmen verändern den Welthandel. Handelsblatt, 1969. december 31., 15. l.

[45] Az OECD az NSZK 1968. évi bruttó nemzeti termékét folyó áron és valutaárfolyamon 132,5, 1963. évi árakon és az akkori árfolyamon 117 milliárd dollárra becsülte. Lásd OECD Observer, 1970. február. Az idézett nyugatnémet szakértő, Otmar Emminger becslésének felső határa a gazdaságügyi minisztériuménál jóval magasabb.

metek jó lélektani érzékkel segítségükre voltak azok felépítésében: a bolíviaiak nincsenek többé teljes mértékben az amerikai és brit ónolvasztókra utalva. Ezzel igen kedvező feltételeket teremtettek vállalkozásaik számára.

Az 1970 elején több afrikai országot: az Elefántcsont-partot, Kamerunt, Kongó-Kinshasát és Gabont felkereső nyugatnémet gazdasági küldöttség diadalmasan jelentette, hogy a frankophon országok, amelyeknek Franciaország a legjelentősebb gazdasági partnere, azzal továbbra is intenzív kapcsolatokat kívánnak fenntartani, de az eddigi kedvezményeket újabbakkal nem hajlandók tetézni, s ez okból nagy érdeklődést tanúsítanak a nyugatnémet cégekkel való együttműködés iránt. Mobutu, Kongo-Kinshasa elnöke a delegáció vezetője szerint közölte: minél *közvetlenebb* kontaktust óhajt az NSZK-val, *harmadik országbeli közvetítő beiktatása nélkül,* s nagy volumenű beruházásokat a gazdaság minden területén.[46]

A nyugatnémet nagytőke tehát a „harmadik világban" helyenként politikai és gazdasági tőkét tud kovácsolni abból, hogy a második világháború idején nem volt gyarmattartó hatalom. (Ez természetesen nem zárja ki, hogy más fejlődő országokban ne kooperáljanak az amerikai, a brit, a francia stb. vállalatokkal.)

Némely országokban a nyugatnémet vállalatok olyan kiterjedt bázisra tettek szert, hogy forgalmuk nagy részét egymás között bonyolítják le. A Mannesmann AG brazíliai leányvállalata, a Companhia Siderurgica Mannesmann legfontosabb ügyfelei közé tartozik például a Krupp, a Mercedes-Benz, a Volkswagen do Brasil stb. Ily módon külön nyugatnémet vállalatbirodalmi enklávékat sikerült kiépíteniük.

Lássuk most a korlátokat.

Azokban a nyugat-európai országokban, amelyek a két világháború folyamán a német imperializmustól sokat szenvedtek, behatolásukkal szemben politikai fenntartások is érvényesülnek.

A nagyobb méretű külföldi közvetlen beruházásokat továbbá elsősorban azok az iparágak valósítják meg, amelyekben nincs „műszaki rés", így a vegyipar, a villamossági ipar s a gépipar néhány ága. Ezek száma azonban korlátozott.

Az NSZK sok olyan feltételnek is híjával van, amely a nagy amerikai beruházások egy részét lehetővé tette. Így nem dicsekedhet olyan műszakilag élenjáró iparágakkal, amelyekben csaknem monopolisztikus helyzetet vívott ki (mint az Egyesült Államokban az elektronikai ipar), nincsenek saját nyersanyagbázissal rendelkező óriáskonszernjei (mint az amerikai olaj- és alumíniumtrösztök) és a szolgáltató ágazatok összessége sem vethető össze fejlettség tekintetében az amerikaival (különösen ami a bankokat, a beruházási társaságokat stb. illeti).

A külföldön befektetett alapok egy része az exportból származik; a külkereskedelmi mérleg több milliárdos többlete azonban nem örök időkre biztosított. A kiviteltől olyannyira függő autóipar például, amelynek egyik legnagyobb felvevő piaca az Egyesült Államok, az új, kisebb méretű amerikai modellek és a japán kisautók egyre érezhetőbb versenye következtében exportjában érzékeny veszteségeket szenvedhet. A kivitel visszaesése tehát az elkövetkező évek folyamán nem tekinthető kizártnak.

A „nyugatnémet kihívás" jelentheti tehát azt, hogy az NSZK működőtőke-exportja nagyságrendben erősen megközelíti Nagy-Británniáét és esetleg a második helyre zárkózik fel;[47] az említett ágazatokban kétségen kívül erős versenyt akar és tud támasztani az amerikai és más vál-

[46] Afrikanische Länder suchen engere Kontakte. Handelsblatt, 1970. február 27/28., 6. l.

[47] A brit működőtőke-export 1965-ben (olajtársaságok nélkül) 308, 1966-ban 276, 1967-ben 281 millió fontot tett ki, azaz csökkenő-stagnáló tendenciát mutatott, csak 1968-ban emelkedett újra, ekkor 372 millió font volt, azaz 770–900 millió dollár között mozgott. (L. Board of Trade Journal, 1969. május 9.) A nyugatnémet ez idő szerint 700 millió dollár körül jár. L. 1. táblázat.

lalatoknak, mostani pozícióját azok rovására nem kismértékben meg is javíthatja. Erőforrásai és politikai helyzete (az Egyesült Államoktól való függőség) folytán azonban nem tőkés „szuperhatalom", ez gazdasági ambícióinak is objektív határokat szab.

A fennálló erőviszonyokon változtatna, ha az EGK-n belül a szupranacionalitás elve tért hódítana és ennek keretében az NSZK gazdasági potenciálja alapján a tagországok erőforrásait vezénylete alatt foghatná össze. A szupranacionalitás kiterjesztésével szemben azonban Franciaország változatlanul ellenállást tanúsít, és Nagy-Britannia — ahol a Közös Piachoz való csatlakozásnak komoly ellenzéke van — sem hajlandó e téren messzemenő áldozatokra.

Nem szabad végül figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy amikor a Hoechst, a BASF, a Bayer, a Siemens megveti lábát az amerikai piacon — mivel a „multinacionális" társaságok világgazdaságában ez a feltétele annak, hogy valóban világkonszernekké nőjék ki magukat —, amikor összes beruházásaik egyre nagyobb hányadát oda irányítják, forgalmuk növekedésének mind számottevőbb részét ott óhajtják realizálni, illetve piacaikat mind nagyobb mértékben egyéb, az NSZK határain kívül létesített termelőüzemeikből kiszolgálni, egyben „denacionalizálódnak" is. Különösen kirívó ez a Siemens esetében: a villamos erőművek területén az Allis-Chalmers-szel szövetkezik a GE és Westinghouse, a számítógépeken az RCA-val az IBM ellen. A világkonszernek „globalitás" jegyében lejátszódó versenyharcainak körülményei között a nemzeti „kihívások" fogalma mindinkább csak megszorításokkal alkalmazható.

Ádám György

Bodnár Pál:

A gyártmányösszetétel optimalizálása

A piacon dől el, hogy a társadalomnak annyi és olyan termékre van-e szüksége, mint amennyit és amilyet a vállalatok termelnek. A gyártmányösszetételben a vállalatnak tehát érvényesítenie kell a piaci impulzusok hatását, alkalmazkodnia kell a folyton változó, mozgásban levő gazdasági környezethez. A könyv olyan eljárásokat mutat be, amelyeknek segítségével a vállalat — speciális adottságainak megfelelően — a gyártmányösszetétel lehetséges tervvariánsai közül képes a legkedvezőbbet kiválasztani. A cél a nyereségtömeg maximálása, a piaci kereslet fokozott mértékű kielégítése és a vállalat termelési lehetőségeinek maximális kihasználása. A szerző a döntések és következményeik közötti kapcsolatok vizsgálatára matematikai módszereket használ.

A könyv egyik fő célja, hogy felkeltse a vállalati vezetőkben az új, korszerű döntési módszerek bevezetésének igényét. A szervező és tervező szakemberek sok új termeléstervezési és programozási módszerrel ismerkedhetnek meg belőle, amelyek az új gazdaságirányítási rendszer feltételeire épülnek. A könyvben bemutatott tervezési módszerek egy részét — kísérletképpen — sikerrel vezették be néhány vállalatnál.

160 l., fűzve 19,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

FOLYÓIRATSZEMLE

S. N. Mishra: Gandhi gazdasági modellje

(The Indian Economic Journal, Bombay, 1969. 1. sz.)

A szerző a modern közgazdasági gondolkodás módszereivel kísérli meg Mahatma Gandhi gazdasági modelljének rekonstruálását. Ez sok nehézséggel jár, egyrészt azért, mert áthidalhatatlan szakadék húzódik a mai közgazdaságtan alapfeltevése: a szigorúan hedonisztikus magatartású nyugati városi ember és Gandhi szemléletmódja között. Az utóbbi alapját a falu emberének gazdasági magatartása jelenti, nemcsak a valóságos, hanem az is, amilyennek lennie kellene. A modern közgazdaságtan a gazdasági folyamat vizsgálatakor feltételezi az emberi társadalom minden más aspektusának kizárását. Gandhi számára ez a megkülönböztetés nem létezik. (Rabindranath Tagore szemrehányására, amely szerint Gandhi összekeveri a gazdaság problémáját más kérdésekkel, ő azt válaszolta, hogy nem húz választóvonalat a közgazdaságtan és az etika közé.) Gandhi módszere eklektikus, rendszerében nagy szerepet játszik az intuíció, az egyéni tapasztalat, az analógia.

A másik nehézség abból fakad, hogy Gandhi lényegében idealista gondolkozó volt, de a gyakorlati problémák megoldásában kora reális társadalmi életének talaján állt. Ez az ellentmondás gazdasági eszméiben is tükröződik és nemcsak a megértést teszi nehézzé, de Gandhit is gyakran ellentmondásba juttatja önmagával. A megértéshez az szükséges, hogy elkülönítsük Gandhi gondolatrendszerében az ideális gazdasági állapotról vallott nézeteket a reális koncepciótól. Gandhinál ez hiányzik.

Gandhi ideális gazdasági modelljének alapja a régmúlt önálló és önellátó faluközössége. Ezt vetíti ki a jövőbe, anélkül hogy meghatározná a megvalósítás idejét. Terve jórészt erkölcsi alapra épül. A társadalom gazdasági cselekvőit nem különíti el egymástól az anyagi javak minél nagyobb mennyiségére való törekvés, nem ez jelenti számukra az elégedettség maximumát. Boldogságuk nem a birtokolt javak mennyiségétől, hanem az igazságosság megvalósításától függ. Ehhez az kell, hogy a társadalom minden tagja javait az elsődleges szükségletek kielégítésére szolgáló, tovább már nem csökkenthető minimumra redukálja. Ha ez megvalósul, a javak elosztása nem jelent nehézséget. A társadalom csak azt termeli, ami közvetve vagy közvetlenül ezeket a szükségleteket elégíti ki. A többlettermék mindenki javára a társadalomnak jut. Az elsődleges szükségletek három elemből tevődnek össze: élelem, ruha, hajlék. A társadalmi munkamegosztás két nagy ága a mezőgazdaság és a háziipar, ezen belül minden foglalkozás az elsődleges szükségletek kielégítését szolgálja. Minden családnak annyi föld jut, amennyit saját munkájával meg tud művelni, a föld azonban a közösség tulajdona. A háziipar eszközei a vele hagyományosan foglalkozó családok tulajdonát képezik. Mivel a tulajdonosok egyben munkások is, a magántulajdon nem válik a kizsákmányolás alapjává. Sőt, mivel mindenki megtartja az erőszakmentesség elvét, elutasítja a kizsákmányolást mint az erőszak gazdasági kifejezését. A családon belül mindenkinek saját kezével kell dolgoznia táplálékáért és ruhájáért. A produktív és improduktív munka klasszikus megkülönböztetése itt nem létezik. A közvetlen szükségleteken túl az egyén szabadon rendelkezik munkájával. Új szükségletek és ezért új javak igénye nem jelenik meg, a gazdasági tevékenységek száma meghatározott és nem változik. A termelés megfelel a közösség igényeinek és fogyasztásának, nem létezik a csere, a piac és a közlekedés problémája. Nincsenek városok, csak önellátó falvak, ezek egymással nem javakat, hanem eszméket cserélnek gyalog vándorló térítők közvetítésével. A családok nagysága a reprodukció során nem változik, ennek eszköze a természetes önmegtartóztatás. A technikai színvonal kezdetleges, erőforrásul csak az ember és az állatok szolgálnak, gépek egyszerűen nem léteznek. A technika fejlődését egy erkölcsi elv gátolja: „csak azt csináljuk, amit kezünkkel és lábunkkal megcsinálhatunk".

Egy ilyen, gandhista szentekből álló gazdaság, amennyiben megvalósítható lenne, a szerző véleménye szerint szilárdnak és életképesnek mutatkozna, ha bizonyos feltételek fennállnak. Az elosztási elv — mindenkinek elsődleges szükségletei szerint és a mindenki által végzett közvetlen termelőmunka alapján — megóvja a társadalmat a belső ellentmondásoktól, az osztálykonfliktusoktól. Az elosztási szabály gyakorlati érvényesülése nem az erőszak, hanem az általános önkéntes megtartás útján történik, hasonlóan a kanti erkölcsi imperatívuszhoz. Ez a belsőleg harmoni-

kus és kifelé zárt gazdaság elvileg korlátlan ideig fennállhat, ha: a kibocsátás és a következő termelési folyamat felhasználási igényei egybeesnek, a többlettermék elegendő az esetleges természeti csapások (aszály, árvíz) következményeinek leküzdéséhez, a népesség nem válik terméketlenné a beltenyészet következtében, nem lép fel egy erőszakos, agresszív közösség, amely leigázza és elpusztítja. Ebben az ideális modellben a gazdasági növekedést, a társadalom abszolút vagy egy főre jutó anyagi bázisának bővülését az alapfeltételek kizárják.

Gandhi nem táplált illúziókat ideális rendszerének megvalósításáról. A szerző véleménye szerint reális modelljének lényegét az ideális modell szigorú szabályainak enyhítése jelenti. Így ebben a modellben érvényesül az egymást követő nemzedékek szükségletei növekedésének ösztönös törvénye és ezt nem nyomja el az anyagi létfeltételek minimumának elve. A termelés itt is elsősorban a falvakban folyik és a közvetlen szükségleteket elégíti ki, de a többlettermék bekerül a kereskedelembe, léteznek kis városok, a közlekedés elkerülhetetlenné válik, a köz hasznára irányuló munkákban nehéz gépeket is alkalmaznak azokra a feladatokra, amelyekhez az emberi erő nem elegendő. A villamosságot a falusi háziiparban is alkalmazzák. A nagyipar elsősorban azokat az eszközöket termeli, amelyekre a falusi háziiparnak szüksége van. A társadalmi termelés legfontosabb központjai azonban a falvak maradnak. Itt termelik az összes fogyasztási cikket, a városokban pedig a falusi ipar által igényelt beruházási javakat.

A termelési eszközök tulajdonformáját a javak termeléséhez szükséges munkamennyiség technológiai követelményei határozzák meg. A föld és a városi ipar termelési eszközei köztulajdonban vannak, a falusi iparéi egyéni tulajdonban maradnak, kivéve ha méreteik már a községi tulajdont teszik indokolttá. A fogyasztási javak elosztásának szabálya változatlan. Ha a javak mennyisége a szükségletek korlátain belül maradva meghaladja az elsődleges igényeket, ezt úgy kell elosztani, hogy minden ember kapjon annyit, amennyi kielégíti természetes igényeit, de többet nem. Ez a törvény nem ismer kivételt, Gandhi rendszere száműzi a jövedelemkülönbségeket, akár a különböző munkafajták hatékonyságán, akár valamilyen rangsorán alapuljon is ez. Mindenki, társadalmi funkciójától függetlenül, saját létfenntartási eszközeit is megtermeli, éppúgy, mint az ideális modellben. A szellemi munka nem különül el a fizikai munkától, nem jelenti a társadalmi munkamegosztás külön osztályát, így az irányító funkcióból fakadó visszaélések megszünnek.

A többlettermékből csak egy rész válik marxi értelemben vett áruvá, a többit a község vagy az állam szükségleteire fordítják. A csere nem piaci árakon megy végbe, hanem a kölcsönös kiegyenlítés útján, profitra való törekvés nélkül. A reális modellben megtalálható a gyors „növekedés" valamennyi feltétele. Az emberek láthatóan aszketikus életet élnek, a növekvő fogyasztás nem képezi a gazdasági növekedés felső korlátját. A gazdaság többletterméket állít elő és felhalmozza azt. A rendszer nagy hátránya a gyors növekedés szempontjából a termelés kis egységekre való széttagolása, a nagy termelési méretek előnyeinek elutasítása. Ez megakadályozza a koncentrációt, nem teszi lehetővé a termelés és a fogyasztás szétválását, szűk területre korlátozza a cserét és az elosztást. Gandhit lényegében elosztási közgazdásznak nevezhetnénk. A növekedés számára másodlagos az erkölcsi haladáshoz képest. Hite szerint a korlátlan anyagi növekedés ellentétbe kerül az egyén és a társadalom erkölcsi gazdagságával. Az erkölcsi és az anyagi gazdagság Gandhi rendszerének két koordinátája. Az ideális modellben a növekedési út az elsődleges szükségletek kielégítését elérve, kizárólag az erkölcsi gazdagság gyarapítását tűzi ki célul. A reális gazdaságban ezt a pontot elérve, vagy ugyanazt az utat választják, vagy ha nagyobb anyagi gazdagságot kívánnak, a növekvő termelés útjára lépnek. Ekkor az erkölcsi gazdagságot a jövedelemelosztás szabálya, a létszükségletek megtermelése és a különböző munkafajták egyenlősége biztosítja, egyszersmind lassítva az anyagi gazdagság irányába tartó „növekedést".

Hogyan alakul át valamely adott gazdaság? Gandhi szerint ennek legfőbb eszközei az erőszakmentesség, az együttműködés megtagadása és a közgondnokság bevezetése. Gandhi szerint ezek egyenlő fontosságúak, valójában azonban az erőszakmentesség korlátozza a többi eszköz alkalmazását. A tőkés gazdaság átalakításának útja a következő: a tőkéseknek önként közgondnokság alá kell rendelniük tulajdonukat, fogyasztásukat pedig munkásaik színvonalára kell csökkenteniük. Ha ezt nem teszik meg, a munkások az együttműködés

megtagadásához folyamodnak az erőszakmentesség korlátain belül. Ez a folyamat hosszúra nyúlhat és eredménytelen maradhat, ekkor az erőszak, a forradalom elkerülhetetlen. Miután a termelés eszközei köztulajdonba kerültek, megkezdődik az átalakulás hosszú útja. A gazdaság megszabadul a város és a falu ellentététől, a nagyüzemi termelés következményeitől, a termelés és a fogyasztás szétválásától. A fogyasztási cikkek tömegtermelése lassan megszűnik, mivel nem részesül pótlólagos beruházásokban, ezt egyedül a falusi ipar kapja, amely kis méretekben termeli ezeket a javakat. A köztulajdonban levő alapvető iparágak a városokban fejlődnek.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

Káldor Miklós: Mezőgazdasági zűrzavar Európában A Közös Piac mezőgazdasági politikája alapjaiban téves

(New Statesman, London, 1970. április 3)

A cikk szerzője elsősorban Nagy-Britanniának a Közös Piachoz való csatlakozása szempontjából veszi szemügyre a Közös Piac agrárpolitikáját. A Közös Piac jelenleg 15 milliárd dollárt költ évente a mezőgazdaság védelmére, a tagországok nemzeti jövedelmének 4 százalékát. A költségvetésből — például 1967-ben — 6 milliárd dollárt emésztett fel az ártámogatás, amelynek fele az ún. Közösségi Garancia Alapon áramlik keresztül. Az Alap rendszere, hogy az egyes országok különböző összegeket fizetnek be és azt különböző mértékben kapják vissza. A költségek másik felét viszont mindenképpen a fogyasztókkal fizettetik meg: a magas élelmiszerárakkal. A Közösségi Garancia Alapba való befizetések és a piaci ártámogatás összegei egyaránt gyorsan növekszenek.

A Közös Piac országaiban a mezőgazdaság termelékenysége jóval alatta marad az európai ipar termelékenységének. A Közös Piac hat országában az ipari termelékenység magasabb, mint Angliában, a mezőgazdaság termelékenysége viszont alacsonyabb. Mutatja ezt az is, hogy a Közös Piac országaiban a foglalkoztatottak 15 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban, míg Angliában csak 3 százaléka. Ha az élelmiszerimportot is figyelembe vesszük, akkor — mindkét esetben — 4—5 százalék körülinek kellene a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának lennie.

Káldor szerint a Közös Piac agrárpolitikája alapjaiban rossz, és nem szolgálja az integráció érdekeit. A 6 országon belül akadályozza az erőforrások észszerű elosztását és hátráltatja a mezőgazdaság racionalizálását. Más országokhoz viszonyítva ez a mezőgazdasági politika a Közös Piac országai számára hátrányos. A közös agrárpolitika kialakításakor a cél az volt, hogy biztosítsa a mezőgazdasági árak stabilitását, az önellátást, némi mezőgazdasági felesleget és egységes árakat. Ez utóbbit azonban nem határozták meg pontosan. Az azonos mezőgazdasági fogyasztói és termelői ár — ha országonként nézzük, más és más arányt ad az iparcikkek árához viszonyítva — zavaros és nem hasznos cél, hiszen a ráfordítások is különbözőek. Az egységes fogyasztói árak rendszere nem teszi szükségessé az egységes termelői árrendszert, mivel a szállítási és a kereskedelmi költségek országonként különbözőek.

A mezőgazdaság piacának kiszélesítése nem teremt az iparéhoz hasonló kedvező feltételeket a termelékenység növelésére vagy a specializációra, mert a mezőgazdasági munka termelékenységét sokkal inkább a beruházások, a technológia és a földtulajdon-rendszer határozza meg. A mezőgazdaságban az integráció előnyeiről beszélni — Káldor szerint — illúzió. A közös árak azért nem szolgálják a források kedvezőbb elosztását, mivel a mezőgazdasági termelés költségei országonként nagyon különbözőek. Például az NSZK-ban az ipari és a mezőgazdasági jövedelmek majdnem azonosak, a protekcionista agrárpolitika a mezőgazdasági munkaerő helybenmaradására ösztönöz, holott ez az ország egésze szempontjából luxus, mert más ágazatokban nagy a munkaerőhiány. Ennek ellensúlyozására már 2 millió külföldi dolgozik az NSZK-ban. A Közös Piac országai nem állnak azonos fejlettségi szinten, így különböző a munkanélküliség aránya is. A közös termelői árrendszer különbözőképpen hat az egyes országokban a termelékenységre: egyik országban ösztönzi, másutt akadályozza növekedését. Ráadásul az egységes árak kompromisszumok eredményeként jöttek létre, és ezek a kompromisszumok sem az országok egyéni érdekeit, sem a közös érdekeket nem fejezik ki. A búza árát például az NSZK és Franciaország hosszú vitája „szabta

meg", de az ár végül is egyik ország érdekeinek sem felel meg: a németeknek alacsony, a franciáknak magas. Az egyes országok érdekeit tehát éppen hogy *nem az egységes*, hanem a *különböző* árak biztosítanák. Nemcsak az árszint, de az árstruktúra sem ösztönöz a korszerű mezőgazdaság kialakítására. A szemestakarmány-árak például magasak, a nagy értékű tápanyagok — hús, baromfi, tojás — árszintje viszont alacsony.

Ma már semmivel sem indokolható a Közös Piac mezőgazdasági önellátásra való berendezkedése sem. Nem beszélve arról, hogy ezzel a fejletlen, nyersanyagokat termelő országokat zárják ki a piacról, mégpedig a nyugat-európai iparcikkpiacról. A fogyasztók érdekei is ellentétesek ezzel, mivel reáljövedelmük nagy részét felemésztik a magas élelmiszerárak, tehát a szegények még szegényebbek lesznek. A Közös Piac agrárpolitikájánál kedvezőbb az angol rendszer, amely megengedi a szabad behozatalt és garantálja az árakat a termelőknek. A mezőgazdaság így is támogatásra szorul, de ez minden adófizetőt egyaránt terhel. A Közös Piac országaiban egy hasonló rendszer nem jelentené a költségvetés nagymértékű megterhelését, mivel éppen a mostanában bevezetett értéknövekedési adó sikeresen alkalmazható lenne élelmiszerfogyasztási adó helyett is. Az ebből finanszírozott mezőgazdasági ártámogatás megszüntethetné a nemzetközi kereskedelemben levő torzulásokat és korlátozásokat is.

A Közös Piac agrárpolitikája helytelen elveken alapszik, a mezőgazdaság protekcionista támogatása elfogadható egy kevéssé fejlett országban, de a fejlődés magas fokán álló európai országok nem szorulnak arra, hogy a kevésbé fejlettekkel szemben védjék mezőgazdaságukat.

Ez a politika sok ország számára, így Nagy-Britannia számára is, megnehezíti a Közös Piachoz való csatlakozást, mivel jelentősen növelné az élelmiszerárakat és a munkabéreket. Többet kellene fizetnie az importált élelmiszerekért, és az eddigi hagyományos olcsó piacok helyett drágább piacokról kellene importálnia. A Közös Piac más országok belépését is megkönnyítené a mai agrárpolitika fokozatos, 5—10 év alatti felszámolásával, elsősorban a belföldi élelmiszerárak fokozatos csökkentésével. A Közös Piac agrárpolitikájának átalakítására született Mansholt-terv azonban — noha rendkívül alaposan foglalkozik valamennyi problémával — éppen ezt felejti ki. A Mansholt-program javaslata rendkívül ésszerű: az agrárpolitika változásának terheit a közösség viselje, a tagországok nemzeti jövedelmük arányában járuljanak hozzá a költségekhez. Elsősorban Olaszországnak van szüksége támogatásra, mivel a felszabaduló munkaerő elhelyezése nagyobb gondot jelentene itt, mint a többi országban. A mai rendszerben a támogatás nagyságát az egyes országok túltermelésének nagysága határozza meg, tehát helytelen célokra ösztönöz, és éppen az olaszok támogatásának összegét haladja meg befizetéseik összege.

Cikkének végén Káldor azt a következtetést vonja le, hogy a mai agrárpolitika mellett Nagy-Britanniának túl nagy árat kellene fizetni a Közös Piacba való belépésért, de hajlandó lenne megfizetni, ha ezt helyes célokra fordítanák, tehát a mezőgazdasági munka termelékenységének növelésére, az országok életszínvonalának növelésére.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

Werner Feld: Az Európai Gazdasági Közösség előnyei, haszna és tanulságai Kelet-Európa számára

(Journal of Common Market Studies, Oxford, 1970. március)

A szerző a cikk első részében a Közös Piac megalakulásának visszhangját ismerteti, valamint a szocialista országok reagálását az EGK-országok gazdasági fejlődésére és a szervezet különböző intézkedéseire. A cikk további részében pedig lényegében a következő kérdéseket vizsgálja: mennyiben lehetnek iránymutatóak a Közös Piac tízéves tapasztalatai a KGST-be tömörült országok további gazdasági integrációjára, és a fejlődés elősegíti-e majd a Közös Piac és a KGST-országok közötti különbségek felszámolását.

A Közös Piac tapasztalatait a szerző két részben tárgyalja: különválasztva a működési és az intézményszervezési tapasztalatokat. Az EGK működésének legfontosabb tapasztalatai közül elsősorban a vámunió létrejöttét emeli ki, amely lehetővé tette a nemzeti vámok megszüntetését, és egységes tarifákat ír

elő a kívülálló országokra. Ennek következménye a munkaerő és a tőke szabad mozgása a Közös Piac országain belül, még ha ez nem is valósult meg teljesen. Ezzel szemben a KGST-országokban a vámok megszüntetése nem járható út, mivel a szocialista országokban a termelést nem a piac, hanem a központi tervelőírások szabják meg. Kisebb jelentőségű az egységes külső vámok alkalmazása is a szocialista országokban, minthogy az exportot és az importot is a központi tervhatóságok szabályozzák, és az árakat — a szerző szerint — a világpiaci áraktól függetlenül, hosszabb időre határozzák meg a KGST-országok közötti forgalomban. A vámunió megteremtésében ugyanúgy figyelembe kell venni a szocialista országok különböző gazdasági színvonalát is. A legmagasabb szinten az NDK és Csehszlovákia áll, utána következik Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, valamint a legalacsonyabb fejlettségű Bulgária és Románia. A Közös Piac országai ezzel szemben a szerződés aláírásának időpontjában csaknem azonos fejlettségi szinten álltak, és ez a sikernek egyik legfőbb indoka. Éppen ebből kiindulva úgy tűnik fel Feld előtt, hogy például Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország között eredményes lenne egy ilyenfajta gazdasági integráció.

Ha a szocialista országok között létrejönne a vámunió, tehát a belső vámok eltörlése és a külső vámok egységesítése, ezáltal a Kelet és a Nyugat közötti együttműködés jelentősebbé válhatna mindkét fél javára, és Kelet-Európa behozhatná lemaradását Nyugat-Európával szemben.

A KGST-országok között a munkaerő vándorlása jelentéktelen — ellentétben az EGK-országokkal, ahol csupán néhány kivételes esetben tiltják. A KGST országainak egy részében ugyanakkor a munkaerőhiány akadályozza a fejlődést, például Csehszlovákiában és az NDK-ban. A munkaerő országok közötti vándorlása pedig meggyorsíthatná a gazdasági integrációt.

A KGST-országokban még kevés történt a tőke szabad áramlásának megvalósítására. A fejlődés lassú e tekintetben, eddigi egyik állomása az 1963-ban létrehozott KGST-bank. A probléma az, hogy a KGST-országoknak nincs konvertibilis valutájuk, csak az egymás közötti cserében konvertibilisek, harmadik országokkal szemben már nem. A tőkemozgást a kölcsönös átváltási arányok, valamint a sajátos tőkekölcsönzési tevékenységek irányítják.

A szerző szerint a gazdasági reformok egyik célja a szocialista országokban éppen a konvertibilitás megteremtése, hogy így lehetővé váljék a Nyugattal való nagyobb árucsere. A KGST-országok — Feld szerint — tanultak a Közös Piac keserű tapasztalatából, amely megmutatta, hogy a közös pénzügyi politika csak akkor lehetséges, ha a gazdasági együttműködés már kialakult. A közös pénzügyi politika viszont könnyebbé teszi a konvertibilitás megteremtését.

A Közös Piac alapokmányában nagyon sokat foglalkoznak a szabadverseny feltételeinek biztosításával. Ezek a tapasztalatok a KGST-országok számára általában nem olyan érdekesek, de némely részei — például a nagy piac ellátására, kihasználására adott kedvezmények a nagyvállalatoknak — igen. Ez ugyanis elősegítette a Közös Piac különböző országaiban dolgozó nagyvállalatok termelési, kutatási, értékesítési együttműködését. A KGST-országokban pedig már létrejött ugyan az együttműködés a kutatásban vagy a specializálódásban, de a vállalatok közötti kooperáció még csak kismértékű. Az együttműködés más formái viszont már léteznek (például a közös villamosenergia-rendszer vagy a közös földgázvezeték). Ennek értéke azonban az integráció szempontjából kisebb, mint ha különböző országok vállalatai működnének együtt a termelés racionalizálása céljából. Ez az együttműködés természetesen sokkal nehezebb, és a Közös Piac országaiban is elég nehéz megtalálni a vállalatok közös érdekeit. A nyugati és keleti országok vállalatainak üzleti együttműködése elősegítené a fejlettségi különbségek gyorsabb felszámolását. Példák már erre is vannak: a Fiat Művek és a különböző kelet-európai országok kooperációja vagy a francia Patronat szerződése jugoszláv vállalatokkal.

A Közös Piac egyik legnagyobb vívmánya a közös mezőgazdasági politika kialakítása. Ennek révén sikerült a mezőgazdasági termelést növelni, noha a magas piaci árak következtében némely termékekből túltermelés állt elő. Ennek megszüntetésére született az ún. Mansholt-terv, amelynek lényege, célja a mezőgazdasági dolgozók életszínvonalának, életkörülményeinek közelítése a városban élőkéhez, a mezőgazdaságban dolgozók számának 50 százalékos csökkentése, a mezőgazdasági földterület jelen-

tős csökkentése mellett és a mezőgazdasági termelés dotációjának felszámolásával együtt.

A KGST-országokban a mezőgazdaság fontos szerepet játszik, de eddig túlnyomórészt valamennyi ország önellátásra rendezkedett be, s ezen a területen kevés az integrációs törekvés. Oka ennek az is, hogy a mezőgazdasági cikkek egyben fontos valutaszerző cikkei is ezeknek az országoknak. A KGST megalakulása óta több alkalommal meghatározta a specializáció irányát az egyes országokban, de a gyakorlatban ez a folyamat nem haladt előre. A kutatásban viszont — a mezőgazdaságban is — vitathatatlanul jelentős előrehaladás tapasztalható. A EGK agrárpolitikájának átalakítására született Mansholt-terv a KGST-országok számára is hasznos lenne, mivel lehetővé válna a mezőgazdasági munkaerő felszabadítása a gazdaság más ágazatai számára.

A Közös Piac tapasztalatainak átvételét a kelet-európai országokban korlátozza az az árképzés és árpolitika, amely nem a termelési költségeket és a világpiaci árviszonyokat veszi alapul. A gazdasági reformok az NDK-ban, Csehszlovákiában, Magyarországon éppen ennek megváltoztatását szorgalmazzák.

A közép-európai országok közötti gazdasági együttműködés a cikk szerzője szerint elképzelhető, mégpedig a KGST kereteiben úgy, hogy az államok ezen belül külön csoportokat alkotnak, szorosabb együttműködést alakítva ki.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

B. Urlanyisz: A közgazdasági demográfia problémáiról

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1970. 5. sz.)

A gazdaság és a demográfia szorosan kapcsolódnak egymáshoz. A demográfiai folyamatok dinamikájára társadalmi-gazdasági komponensek is hatnak. Viszont a demográfiai tényezők is erősen befolyásolják a gazdaság fejlődését.

A kapcsolódás, kölcsönhatás egyik fontos eleme például a lakossági korösszetétel és a fogyasztási volumen közötti összefüggés. Az idevonatkozó vizsgálatok szerint a felnőtt ember fogyasztása négyszerese az egy-két éves gyermekének s kétszerese a fiatalabb iskolásénak.

A munka termelékenysége sem független az életkortól. A munkavégzés kezdeti időszakában a termelékenység alacsonyabb, a felhalmozódó tapasztalatokkal, a növekvő szakmai képzettséggel emelkedik, eléri maximumát, majd csökkenni kezd. Ilyen összefüggésben fontos a munkaképes kor kezdete. Ez más lehet jogilag, s más gyakorlatilag. A Szovjetunióban a 16. életév a jogilag megengedett munkábalépési kor. A technikumokat azonban rendszerint 17—19, az egyetemeket pedig 22—23 éves korban fejezik be a hallgatók, s ezért a valóságban többnyire a megengedettnél később lépnek munkába a fiatalok. Hasonlóképpen a nyugdíjasoknál is eltérhet a gyakorlat a jogszabály adta lehetőségektől, ti. a nyugdíjjogosultság (férfiaknál 60. nőknél 55 év) megszerzése után sokan egy ideig még dolgoznak. Az előírás szerinti munkakezdési kor és a nyugdíjazás között a férfiak 44, a nők 39 évet tölthetnek munkában. Ezt azonban csökkenti a speciális képzés ideje, valamint például a halálozás, másrészt viszont növeli a nyugdíjkorhatáron túl végzett munka.

A fenti tényezőkkel különböző számításokat végeztek. Ezek közül megemlíthető, hogy a 16. életévüket betöltött férfiak várható „munkaévei" mind 1958—59-ben, mind pedig 1965—66-ban átlagosan 40,5, tehát a tényezők hatása —3,5 (44—40,5) év. A nőknél 37,7, illetve 37,9 a megfelelő érték, vagyis az 1958—59-es —1,3 érték 1965—66-ra —1,1 évre csökkent.

Az elemzések érdekes — az ismertetett cikkben táblázatba is foglalt — számszerűségeken alapuló következtetésekhez vezettek. Megállapítható például, hogy az anyagi termelésben foglalkoztatott dolgozók a Szovjetunióban átlagosan 36 esztendőt töltenek munkában. Az egy dolgozó által előállított új érték — az 1968. évi termelékenységi szinttel számolva — évente 3 ezer, így összesen 108 ezer rubelra tehető. Ebből kb. 41 ezer rubelt egy-egy dolgozó maga elfogyaszt, ennélfogva saját fogyasztásának mintegy másfélszeresét adja a társadalomnak egész élete munkájával. Az anyagi termelésben foglalkoztatott dolgozó a saját fogyasztását lényegesen meghaladó értéket hoz létre. E tény is alapul szolgál ahhoz, hogy a felhalmozás ún. rentabilitásáról beszélhessünk. Ez a „rentabilitás" egy sor tényezőtől függ.

Magától értetődik, hogy a munkanélküliség vagy az emberi munkavégzés lehetőségeinek nem teljes kihasználása csökkenti a saját fogyasztás és a termelés utóbbi javára mutatkozó egyenlegét. Itt egyéb befolyásolók (például gyermekmunka, elhalálozás, illetve a férfiak katonai szolgálata, a nők otthoni gyermekgondozása stb.) mellett, kiemelkedő szerepet játszik az anyagi termelés szférájában foglalkoztatottak képzettségi színvonala is. A magas képzettség — a hosszabb tanulmányi idő folytán — csökkenti a munkában töltött évek számát, s így első megközelítésben a már említett „egyenleg" csökkenésére vezet. Másrészt viszont figyelembe kell venni a képzettség eredményeként a munkavégzés nagyobb hatékonyságát. Ez ellensúlyozza, sőt általában meghaladja azt a veszteséget, amelyet a tanulmányi idő elvesz a termelésben való részvételből.

Mindezek mellett természetesen a tudományos és technikai színvonalat, a termelékenység és a munka gépesítettségének szintjét is figyelembe kell venni a termelés és a fogyasztás valóságos „egyenlegének" vizsgálatakor.

(Ism.: *Lévai János*)

Lyle P. Schertz: A zöld forradalom: termelés és világkereskedelem

(Columbia Journal of World Business, New York, 1970. március—április)

Ma — a szerző szerint — „zöld forradalomnak" lehetünk tanúi a fejlődő országokban. Világszerte sokan bíznak abban, hogy az élelmezési válság ezekben az országokban már a múlté. Ugyanakkor a főbb búzaexportőrök kaotikus árharcba kezdtek, s a rizsárak is igen nyomottak a világpiacon.

Az élelmiszer-termelés utóbbi időben végbement növekedésének hátterében a fejlődő országokban kétévtizedes változások állnak. A két évtized négy szakaszra osztható: 1. 1950-es évek: növekedés; 2. 1960—64: lassulás; 3. 1965—66: válság Dél-Ázsiában; 4. 1967—69: megélénkülés és gyorsulás. Az 1950-es években a fejlődő országok egy főre jutó termelése növekedett, de növekedett ezen a téren a fejlett országoktól való függőségük, nettó gabonaimportjuk is. Az 1960-as évek elején az élelmiszertermelés növekedési üteme lassult, míg a lakosság növekedésének üteme gyorsult. A gabona és a műtrágya importja továbbra is gyorsan nőtt. Ebben a két időszakban a fejlesztési programok az iparra helyezték a súlyt, csak néhány ország adott elsőbbséget a mezőgazdaságnak.

A monszun kedvezőtlen alakulása az indiai szubkontinensen a gabonatermelést drámaian csökkentette, India az éhínség küszöbén állt. A fejlődő országokban az egy főre jutó élelmiszertermelés ezért az ötvenes évek közepének színvonalára esett vissza. Az élelmiszer-termelés növekedése Latin-Amerikában és Afrikában is alig tartott lépést a lakosság növekedésével. A fejlődő országok nettó gabonaimportja elérte a 28 millió tonnát. A szocialista országok megnövekedett importszükségletei, s a főbb exportőrök — közöttük elsősorban az Egyesült Államok — készleteinek csökkentése elmélyítették a válságot.

A megélénkülés és gyorsulás több tényező együttes hatására következett be. Ezek: a megjavult időjárás, némely országok belpolitikájának változásai, az amerikai élelmiszersegélyek csökkenése, az önellátás növelésének előtérbe kerülése, a mezőgazdaság szerepének megnövekedése a segélyprogramokban, a hosszú távú erőfeszítések egyes felhalmozódó eredményeinek jelentkezése. A legfontosabb tényező azonban a nagy terméshozamú, műtrágyaérzékeny, törpe búza- és rizsfajták kifejlesztése és bevezetése volt Ázsiában. Az új fajták bevezetése, a műtrágya, a növényvédőszerek és az öntözés fokozott alkalmazása kétszeres, néhány esetben háromszoros terméshozamokat tesz elérhetővé. S nemcsak a hozamok emelkednek, hanem a növények is gyorsabban növekednek, s lehetővé válik az évente kétszeri-háromszori vetés és aratás is.

Becslések szerint az új fajták alkalmazása az ázsiai fejlődő országokban az 1968—69-es rizstermelést 9, a búzatermelést 20 százalékkal növelte. Ez 14 millió tonna rizsnek és 8 millió tonna búzának felel meg, s a világtermelés 8, illetve 3 százaléka. Lehet, hogy a becslések túlzottak, de nehéz kiszűrni az időjárás hatását ebben az időszakban.

A hatvanas években a termelés a fejlett országokban is növekedett. Például 1968-ban az 1960—64-es évek átlagához viszonyítva 25 százalékkal a fejlett

országokban, 18 százalékkal a fejlődő országokban. A fejlett országokban ez a növekmény 123 millió tonna volt, a fejlődő országokban kétszer annyi lakossal csak 52 millió tonnával növekedett a gabonatermelés. 1968-ban az egy főre jutó termelés a fejlődő országokban a 60-as évek elejének szintjén mozgott, s csupán egyharmadát tette ki a fejlett országok egy főre jutó gabonatermelésének.

A termelés változásai a nemzetközi piacokon is változásokat idéztek elő. A világ búzaexportja 1968—69-ben például csaknem 25 százalékkal az 1965—66-os csúcs alatt maradt, amikor a szocialista országok a rossz időjárás és az ázsiai országok a szárazság miatt növelték importjukat. A megnövekedett termelés és a csökkent kereskedelem eredményeképpen a főbb exportáló országok élelmezési gabonakészletei csaknem a hatvanas évek elejének magas színvonalára emelkedtek. A rizsárak erősen csökkentek, s a búzaexportőrök kaotikus árcsökkentései igazi „árháborúhoz" vezettek 1969-ben.

A világkereskedelmet az elkövetkező években is nagymértékben befolyásolja az, hogy a fejlett országok a fennálló árak mellett fölös mezőgazdasági termelési kapacitással rendelkeznek. Az Egyesült Államok mezőgazdaságának termelőkapacitása olyan nagy, hogy például 1968-ban 50 millió acre-t (kb. 35 millió kh-at) vontak ki művelés alól, a kereslet és kínálat kiegyensúlyozása céljából. A Közös Piac és Japán politikája is a növekvő önellátásra, protekcionizmusra épül ezen a területen. Áraik sok esetben a világpiaci ár kétszeresét teszik ki, az exportot pedig igen nagy ártámogatásban részesítik. A csökkenő importszükségletek és a fejlődő országok exporterőfeszítései érzékenyen érintik a mezőgazdasági termékek világkereskedelmét. A gazdasági növekedéssel és a technológiai fejlődéssel ezekben az országokban is előtérbe kerül a komparatív előnyök realizálásának kérdése.

A fejlődő országok a trópusi termékek hagyományos exportőrei. Gazdaságilag nehéz lesz számukra a közeljövőben jelentősebb gabonaexportot elérni. Sokkal könnyebb a hazai fogyasztást szolgáló termelést növelni. A belföldi piac jobban eltűri a nem egyenletes minőséget. Továbbá, ha egy ország részben az importtól függ, gazdálkodói lényegileg az importárakkal versenyeznek, amelyek a többlettermelő országok költségeit tükrözik. Az ártámogatások és a vámpolitikai intézkedések csökkenthetik a nehézségeket, de a legtöbb fejlődő országban a fejlett országokhoz viszonyítva az ilyen célra rendelkezésre álló erőforrások szűkösek.

A növekvő gabonatermelés problémáinak megoldása lehet a vetésterület más termények javára való átcsoportosítása. Talán még fontosabb módja a diverzifikációnak az állattenyésztés arányának növelése, különösen a közepes jövedelmű, gabonából önellátáshoz közeledő országok számára. Az állattenyésztés fontos szerepet játszik a gabonakereslet és -kínálat kiegyensúlyozásában. Ha a gabonatermelés megnő, az állattenyésztési célokra való felhasználás felszívhatja a nagyobb termelést, csökkentheti az árakra nehezedő nyomást s az exportra terelés kényszerét. Ezen túlmenően az állattenyésztés jelentősen hozzájárul a foglalkoztatás növeléséhez, a táplálkozás javításához, esetleg a külföldi devizabevételek növeléséhez is.

A termelés növekedése sok országban továbbra is nagymértékben függ az új technológiától, az új fajtáktól és az időjárástól. A lakosság növekedésének üteme továbbra is magas lesz, s ez a gabonaszükségletek jelentős növekedéséhez vezet. Indiának az egy főre jutó fogyasztás egyszerű fenntartásához évente csaknem három millió tonnával kell növelni gabonatermelését. A táplálkozás javulása nagyban függ a jövedelmek növekedésétől is. A fejlődő országok képesek lehetnek az utóbbi évek mezőgazdasági fejlődését általánosabb gazdasági növekedésre átváltani. Mindent összevetve, a fejlődő országoknak nem célszerű fejlesztési terveiket a gabonaexportra alapozni. Viszont a lakosság és az élelmiszer-szükségletek növekedése, s a mezőgazdasági fejlődésnek a fejlődő országok egész gazdasági növekedése szempontjából nagy jelentősége miatt rövidlátásra vallana az Egyesült Államok részéről például a fejlődő országok mezőgazdasága támogatásának megvonása a fejlődő országok versenyétől való félelem miatt.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

Fehér Lajos: Agrár- és szövetkezeti politikánk 1965—1969

Kossuth Könyvkiadó, 1970. 368. l.

A kötet 27 előadást, beszédet, felszólalást, cikket tartalmaz a hatvanas évek második felének éveiből. Abból az időből, amikor már nemcsak a város, hanem a falu is, tehát az egész magyar gazdasági élet szocialista alapokon fejlődött és elkezdődött a gazdaságirányítás, a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése.

A Magyar Szocialista Munkáspárt politikájának kezdettől fogva jellemző vonása az agrárkérdés szerves beillesztése az egész szocialista építés politikájába. Ez a kezelésmód jól tükröződik a kötet egész anyagában. „Népgazdaságunk fejlesztésének központi kérdése az *ipar fejlesztése.* Ez így helyes, sőt törvényszerű, hiszen iparosítási politikánk eredményeként gazdasági életünk fő bázisa ma már az ipar... Nagy felelősség hárul *a mezőgazdasági vezetőkre és dolgozókra* is... Az ország élelmiszer-ellátása, bizonyos részben külkereskedelmünk egyensúlya is attól függ: mennyire gazdaságosan s célirányosan használjuk fel az eszközöket a korszerű nagyüzemi gazdálkodás megalapozására." (125—126. l.)

Gazdasági fejlődésünkben és a kiegyensúlyozott gazdasági növekedésben nagyobb szerepe ma már az iparnak van. A mezőgazdaság szerepe jóval kisebb, de még mindig számottevő, sőt több tekintetben meghatározó. Az importforrások bővítésével számottevő hatást gyakorol például az iparfejlesztésre. Egyelőre úgy fejlesztjük és korszerűsítjük iparunkat, hogy ehhez a külkereskedelem révén is igénybe vesszük a mezőgazdaság növekvő közreműködését. „Sem az ipart, sem a mezőgazdaságot nem önmagáért fejlesztjük" — hangsúlyozza több alkalommal is Fehér Lajos. Ezzel pártunk politikájának azt a sarkalatos elvét igyekszik kiemelni, hogy a politika legszentebb ügye a nép szolgálata.

A kötet kitűnő jellemzést nyújt pártunk agrár- és szövetkezetpolitikájának valamennyi lényeges vonásáról. Közülük *elsőként* azokat az intézkedéseket érdemes kiemelni, amelyek *a korszerű nagyüzemi gazdálkodást, a korszerűen gépesített nagy tömegű árutermelést alapozzák meg.* Ezek eredményeként a hatvanas évek második felében lényegesen meggyorsult a mezőgazdaság energiabázisának átalakulása, a gépesítés, a kemizálás, az építkezés és a technológiai fejlesztés. Jelenleg már mintegy 70 ezer traktor, 11 ezer kombájn és sok tízezer más gép dolgozik a mezőgazdaságban. A nagyüzemek évente 20 milliárd Ft értékű ipari eredetű anyagot és eszközt vásárolnak termelésük korszerűsítéséhez. Elkezdődött a nagy tömegű árutermelést adó telepek, üzemágak kifejlesztése, megjelentek az első „gyárak", iparszerűen termelő nagyüzemek a mezőgazdaságban.

Mekkora és milyen ütemű korszerűsítés, műszaki fejlesztés indokolt a mezőgazdaságban — közgazdák között gyakran szenvedélyes viták folynak erről. A tapasztalatok szerint a korszerűsítés attól függ, milyen ütemű termelésnövekedésre van szükség a belső ellátáshoz és az exporthoz. Ha megelégedhetünk az utóbbi évtizedben kialakult ütemmel, a beruházásoknak sem kell lényegesen gyorsabban emelkedniök a korábbi évekéhez képest. Az ilyen korszerűsítéstől azonban nem lehet a termelésben sem többet várni annál, mint ami az utóbbi években átlagos körülmények között kialakult. Ha ennél gyorsabb fejlődés indokolt, gyorsabb ütemben kell előrehaladni a beruházásokban, műszaki fejlesztésben is.

Amennyire elengedhetetlen, hogy a termelést az igényekkel összehangoltan, korszerű, új kapacitások létesítésével bővítsük, legalább annyira fontos a régi kapacitások hasznosítása is. Népgazdaságunknak a mezőgazdaság fejlesztését szolgáló anyagi erőforrásai — bár ma már nagyobbak, mint korábban voltak — továbbra sem kimeríthetetlenek. Ezért a korszerűsítés csak meghatározott ütemben

haladhat, ez pedig azzal jár, hogy a termelésben hosszú ideig igénybe kell venni az egyszerűbb eszközöket és módszereket is. Ha nincs elegendő vegyszer és korszerű gép, a kézi munka is elkerülhetetlen. Ha nem bírunk építeni még több nagyüzemi istállót, az állattenyésztést a háztájiban is folytatnunk kell. A több és gazdaságosabb termelésnek nagyon fontos feltétele, hogy a korszerű új kapacitások termelésbe állítása a régi kapacitások minél teljesebb kihasználásával történjék. A társadalom számára az a drágább és hátrányosabb, ha az új befektetések csak a régi lecserélését eredményezik. Agrárpolitikánk idejében felismerte ezt a törvényszerűséget és a termelés növelése végett igyekezett kihasználni. A háztájival kapcsolatos politika szerves tartozéka ennek a felismerésnek.

Másodszor: amennyire fontos feltétel a gazdálkodásban, hogy legyen elegendő és korszerű eszköz a termelés bővítésére — és rendelkezésre álljon a szükséges mennyiségű és szakképzettségű munkaerő —, legalább ennyire fontos az is, hogy kedvezően alakuljanak a termelés *közgazdasági, pénzügyi feltételei.* Az eredményes gazdálkodáshoz nemcsak egyre több traktor, műtrágya, istálló kell, hanem az is életbevágóan fontos, hogy milyen áron, milyen pénzügyi feltételek mellett kapják ezeket a gazdaságok. Továbbá, milyen a tervezés, a termékforgalmazás rendszere, elég önállóak-e a termelőegységek vagy sem. Az ár, a hitel, a jövedelemszabályozás, az anyagi ösztönzés, az áru- és termékforgalmazás, a tervezés rendszere — ezek azok a fontosabb gazdasági feltételek, amelyek akkor is kedvezően befolyásolhatják a gazdálkodást, ha nehézségek vannak a termelőeszköz- vagy munkaerő-ellátásban, és fordítva, amelyek akkor is visszavethetik a termelést, ha bőven van felszerelés, anyag és munkaerő.

A gazdasági mechanizmus reformjával ezek a kérdések kerültek előtérbe a mezőgazdaság fejlesztésében. A változások lényege: olyan jövedelmi és közgazdasági feltételek kialakítása, amelyek lehetővé teszik, hogy ne csak a gazdaságok kisebb része, hanem a gazdaságok többsége finanszírozhassa jövedelméből legalább a korábbihoz hasonló mértékű fejlesztést, és valamennyi gazdaságban fedezni lehessen a bevételekből a termelés normális vitelének elemi feltételét, az amortizációt, gondoskodni lehessen a pótlásról. Ez az alapja az önálló vállalati gazdálkodásnak is, amely a népgazdaság minden ágában a továbbhaladás feltétele.

Korábban a szocialista állam a mezőgazdaságból olyan mértékben központosította a tisztajövedelmet az alacsony felvásárlási árszint révén, hogy a termelés bővítéséhez szükséges eszközök túlnyomó többségét az újraelosztás bonyolult csatornáin, költségvetési visszatérítés, különböző kedvezmények, hiteltörlések és egyéb eszközök formájában kellett a gazdaságoknak visszajuttatni. Bebizonyosodott, hogy ez a módszer tömegesen sújtja a nagyüzemeket, többségüket az eladósodás veszélye fenyegette. Az utóbbi évek intézkedései változtattak ezen, a mezőgazdasági nagyüzemek jövedelmi helyzetében gyökeres fordulat kezdődött. A változás azonban csak elkezdődött, de a mezőgazdaság finanszírozási rendszerében továbbra is számottevő maradt „a visszajuttatás" szerepe. A tapasztalatok szerint a tiszta jövedelemnek az árrendszer útján való jelentős mérvű központosítását nem lehet semmiféle differenciált visszajuttatással ellensúlyozni. A jövedelemszabályozás sokkal helyesebb és hatásosabb módja, ha a tiszta jövedelem központosítása nem túlnyomórészt az árszínvonal révén, hanem inkább az adórendszer útján történik. Az a jövedelemszabályozás igazodhat jobban a realitásokhoz, amely nem annyira a visszajuttatás, hanem főleg az elvonás differenciálásával igyekszik befolyásolni a jövedelmeket. A mechanizmusreformmal elindultunk ezen az úton, a jövőben következetesen előbbre kell haladnunk rajta.

A mechanizmusreform eddigi intézkedései hathatósan növelték a mezőgazdasági nagyüzemek jövedelmezőségével együtt az érdekeltséget is a termelés fokozásában. Ez lehetővé tette az anyagi ösztönzés fejlesztését is. A dolgozók személyes ösztönzése kedvező irányban fejlődött. Erősödött a munkadíjazás garantáltsága, de egyúttal az év végi mozgóbér szerepe is. A termelőszövetkezetekben csökkent a természetbeni, nőtt a pénzdíjazás szerepe. Széles körben terjed a végtermékdíjazás, tehát az eredményhez szorosabban kötött anyagi ösztönzés. Következetesebben érvényesül az az elv, hogy aki többet ad a társadalomnak, az többet is kaphat tőle. A haladó munkadíjazási formák elterjesztésében nagy segítséget adtak azok a megnyilatkozások, amelyek Fehér Lajos könyvében most megjelentek.

A kötetben megfelelő helyet kaptak a falusi életkörülmények változásával, a nyugdíj, a családi pótlék rendezésével, a szociális, az egészségügyi körülményekkel kapcsolatos intézkedések is. Ezeknek korábban nem tulajdonítottunk kellő

jelentőséget. Pedig a tapasztalatok szerint a nyugdíj és a családi pótlék gyakran nagyobb súllyal esik latba az ösztönzésben, mint a béremelés. Ezek az életszínvonal fontos tartozékai. Nem véletlen, hogy szövetkezeti parasztságunk körében osztatlan örömet és elismerést váltottak ki ezek az intézkedések és egyértelműen a paraszti munka nagyobb megbecsüléseként értékelték őket.

Harmadszor: érdemes kitérni a *vállalaton belüli és a vállalatok közötti kooperációra.* A kooperáció erősödése mezőgazdaságunk fejlődésének az utóbbi években egyre jobban kirajzolódó vonása, amelyre a kötetben a szerző többször és részletesen kitér. A mechanizmusreform ebben a tekintetben is fordulatot kezdeményezett, az intézkedések kedvező irányban befolyásolják a fejlődést.

A termelés korszerűsítésének és koncentrációjának törvényszerű velejárója a munkamegosztás és egyúttal a kooperáció fejlődése. Közgazdászaink hosszú ideig csak a munkamegosztásra figyeltek, s elhanyagolták a kooperáció fejlesztését, pedig ez a két jelenség ugyanazon folyamat szorosan egymásbafonódó két oldala.

A munkamegosztás egyoldalú előtérbeállításának a súlyos következményei a mezőgazdaságban a hatvanas évek közepén egyre jobban kiütköztek. Ez érthető, hiszen ekkorra már uralkodóvá váltak a szocialista nagyüzemek. Ezek tevékenységét egyre jobban gúzsba kötötték az olyan korlátozások, amelyek gazdálkodásukat a szűk értelemben vett növénytermesztésre, állattenyésztésre s kertészetre akarták visszaszorítani.

A mechanizmusreform megvalósításával e tekintetben is gyökeres változás kezdődött. Előtérbe került a tevékenységi kör bővítése, a vállalaton belüli kooperáció fejlesztése a mezőgazdasági nagyüzemekben. A termelőszövetkezetek és állami gazdaságok mezőgazdasági termelésüket ésszerűen bővítik, alaptevékenységüket sikeresen kapcsolják össze feldolgozással, értékesítéssel vagy egyéb szolgáltató tevékenységgel.

„A termelőszövetkezetek gazdasági tevékenységének bővítése nemcsak a szövetkezetek, hanem a népgazdaság számára is igen előnyös. Lehetővé teszi olyan nyersanyagok felhasználását, amelyek különösen a könnyen romló zöldség- és gyümölcsfélék esetében eddig a népgazdaság számára elvesztek. Nem arról van tehát szó, hogy a termelőszövetkezetek helyiipari tevékenységének fejlesztésénél a jelenlegi állami akkumulációt csökkentsük. Ellenkezőleg, e kiegészítő tevékenységük kiszélesítésével éppen a több termék révén *nő a nemzeti jövedelem, ami újabb akkumulációs forrást is jelent a népgazdaság számára.* Továbbá előnyös amiatt is, mert a jelenlegi szűkös beruházási lehetőségeink között a rendelkezésre álló erőforrások, anyagi eszközök leggazdaságosabb felhasználását eredményezi." (103. l.)

A vállalaton belüli kooperáció erősödése tapasztalható egyre több termelőszövetkezetben a közös és a háztáji gazdaság között is. Ez új megvilágításba helyezi a háztáji egész problémáját.

A közvéleményben eléggé elterjedt az a nézet, hogy a háztáji léte valójában a magánparasztnak a szövetkezetbe való belépéséhez kötődik, illetve a parasztság megnyerése miatt fontos. Ma már megállapítható, hogy a háztáji azért tartós gazdasági képződmény a szocializmusban, mert az új kapacitások csak fokozatosan válthatják fel a régit.

Az ország ellátása, a szocialista építés számára az a kedvező, ha a korszerű nagyüzemi termelés gyorsabban növekszik annál, mint amilyen mértékben a háztáji termelés csökken, illetve az a kedvező, ha ez a csökkenés nem nagyobb annál, mint amit a növekvő társadalmi igények zökkenőmentes kielégítése lehetővé tesz. Ehhez: 1. a nagyüzemi termelés korszerűsítése, gyors ütemű fejlesztése szükséges; 2. az is elengedhetetlen, hogy a gazdaságpolitika a háztáji termelést a nagyüzemi fejlesztéssel összehangoltan befolyásolja. A háztáji termelés befolyásolásának legalkalmasabb módja a közössel való egybeépítése, a közös és a háztáji szorosabb kooperációja (integrációja) keretében annak egyik üzemágaként való fejlesztése. A korszerűsödő, iparosodó mezőgazdaságra szerte a világon a szűkebb értelemben vett nyersanyagtermelésnek az ahhoz kapcsolódó feldolgozással, kereskedelemmel, illetve az azt kiszolgáló ipari és egyéb szolgáltató tevékenységgel való egyre szorosabb összefonódása jellemző. Ezt nevezi a szakirodalom *az élelmiszer-gazdaság* kialakulásának.

Hazánkban ez a folyamat ma még a kezdetén tart, de a jövőben bizonyára gyorsulni fog. Az élelmiszertermelésben a nyersanyag-előállítás és a -feldolgozás gazdaságosan egybekapcsolható. A fogyasztói igények is akkor közvetíthetők törés-

mentesen a fogyasztótól a termelőkig, ha a fejlesztés egységes láncolatba fogja az élelmiszertermelés valamennyi fázisát. Ezért indokolt az agrárpolitikának az élelmiszer-gazdaság fejlesztését előtérbeállító irányvonala. Ezúton szolgálhatja legjobban az elmélet és a gazdasági gyakorlat a mezőgazdasági nagyüzemek és a feldolgozó, valamint a forgalmazó vállalatok utóbbi években kibontakozó újszerű kapcsolatainak szorosabbra fonását.

Erre nagy szükség is van, mert a vállalatok közötti kooperáció hazánkban igen lassan halad előre. A közös vállalkozások fejlődését jelenleg az együttműködés, illetve kockázatvállalás elveinek és gyakorlati módszereinek a tisztázatlansága nehezíti.

Végül a szövetkezeti mozgalom és a szövetkezeti gondolat utóbbi években tapasztalható erősödésére érdemes még kitérni, amely egyik kiemelt témaköre Fehér Lajos könyvének. A szövetkezeti gazdálkodás lendületes fejlődése új megvilágításba helyezte ezt a kérdést is, és ez jól tükröződik a kötetben.

A szövetkezetek népgazdaságunk szinte valamennyi ágazatában megtalálhatók. A jelenleg működő 11 000 vállalatnak mintegy fele szövetkezet. Birtokukban van a földterület több mint háromnegyede, a népgazdaság állóeszközeinek egytizede. Az aktív keresők egyharmadát foglalkoztatják. A szövetkezeti vállalatok állítják elő az összes termelés 18 százalékát, a nemzeti jövedelem körülbelül egyötödét.

Legnagyobb súlyuk a szövetkezeti vállalatoknak a mezőgazdaságban van. Itt a termelés és a felvásárlás több mint 70 százalékát adják. Részesedésük az ipari termelésből 7, az építőipar termeléséből mintegy 12 százalék. A szövetkezeti ipar termelése a bútor- és a textilruházati iparban egyharmada, a cipőiparban egynegyede az országos termelésnek. A szocialista szektor által végzett szolgáltatások 70%-át az ipari szövetkezetek látják el.

Legrégibb hagyományai hazánkban az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezeteknek vannak. Részesedésük a kiskereskedelmi és vendéglátóipari forgalomból az összes forgalom egyharmadát teszi ki. A községek nagy hányadában azonban ez az arány 100 százalékos.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy a szövetkezeti forma nemcsak összeegyeztethető a szocialista termelési viszonyokkal, hanem a szövetkezetek jellege azonos is a szocialista állami vállalatokéval. A szövetkezetek ugyanúgy szocialista vállalatok, mint az állami nagyüzemek.

A szövetkezeti szektor létét a szocialista gazdaságban nemcsak a kisárutermelők szocialista útra vezetése — tehát egy történelmileg viszonylag rövid távon megoldható feladat — indokolja, hanem az is, hogy az egész társadalom számára előnyösebb, gazdaságosabb, ha bizonyos gazdasági tevékenységeket szövetkezeti vállalatok végeznek.

A szövetkezetekben közvetlenebbül kötődnek az egyéni érdekek a tevékenység eredményéhez, a gazdasági folyamatokhoz. Ezért minden olyan esetben, amikor a gazdálkodásban túlnyomó szerepe van az élő munkának, a munkaerő-foglalkoztatásnak, amikor egy viszonylag kisebb közösség közvetlen érdekeinek a szolgálata a gazdasági cél, előnyösebb, ha e tevékenységeket szövetkezeti formában szervezik meg.

A szövetkezeti összefogás útján bővíteni lehet a gazdasági fejlesztés forrásait. A lakosság viszonylag nagy csoportjai hajlandók közvetlenül anyagilag is hozzájárulni, munkával vagy egyéb módon előmozdítani az olyan tevékenységeket, amelyek igényeik gyorsabb, jobb kielégítését eredményezik.

A szövetkezetek gazdaságosan és kellő mozgékonysággal tudnak ellátni olyan feladatokat, amelyekre nagyvállalatok nem vállalkoznak, pedig iránt uk nagy érdeklődés van. Ez a kis- és középüzemi gazdálkodás olyan előnyeivel függ össze, mint a kisebb igazgatási apparátus és adminisztráció, az igényekre való gyorsabb reagálás, s — mivel jelentős részben kézi munkán alapszik — a tevékenység gyorsabb változtatása.

A gazdasági tevékenység mellett jelentős a szövetkezetek társadalmi, szociálpolitikai munkája is. Pótolhatatlan funkciót töltenek be igen sok esetben a nők, ezenkívül a csökkent munkaképességű dolgozók, továbbá háziasszonyok, időszakos munkavállalók foglalkoztatásában.

A tervgazdálkodás hazánkban tartósan a szocialista vállalat mindkét formájának, az állami és szövetkezeti vállalatnak együttes, összehangolt fejlesztésén alapul. Szocialista államunk minden társadalmi, gazdasági és politikai segítséget

megad ahhoz, hogy a szövetkezetek a szocialista építésben betöltött szerepüknek megfelelően fejlődjenek.

Pártunk agrár- és szövetkezetpolitikája — amelyet Fehér Lajos könyve kitűnően dokumentál — folytatni és fejleszteni törekszik az utóbbi évtized eredményeit. Egyúttal arra is irányul, hogy a szövetkezeti mozgalom különböző ágai szervesen illeszkedjenek be a szocialista népgazdaságba, vigyék előre a szocializmus építését hazánkban. Ez a politika szilárd elméleti alapokon nyugszik: gyökerei Lenin eszméiből táplálkoznak. Megvalósításán dolgozóink milliói fáradoznak.

Csizmadia Ernő

Korunk világgazdasága I.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 754 l.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem világgazdasági tanszékének munkaközössége a kötet közreadásával a marxista szakirodalomban is újszerű, nehéz feladatra vállalkozott. A kötet újszerűségét főleg az adja, hogy a szerzők a világgazdaság egészére, annak mindhárom országcsoportjára vonatkozóan elemzik a világgazdaság fő folyamatait, mozgatórugóit és jelenségeit. Ez a könyv legtöbb fejezetének elméleti jelleget adott.

A könyv szerzői az első és a második részben a világgazdaság és a világpiac fogalmát, kialakulásának folyamatát és mozgatóerőit, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok sajátosságait elemzik. Összefoglalást kap az olvasó e részekben a világgazdaság mai helyzetéről, alkotóelemeiről, azok kölcsönös kapcsolatairól és fejlődésük főbb tendenciáiról.

Az elemzés újszerűségénél fogva a kötet egyik legfőbb figyelmet érdemlő része „A világgazdaság és legfontosabb tényezői" címet viselő első rész, amelynek szerzője — *Nyilas József* — több, a marxista közgazdaságtanban eddig kellően nem tisztázott kérdésre kíván választ adni. Ilyen kérdés mindenekelőtt a világgazdaság fogalma és a világgazdaság főbb törvényszerűségei. Nyilas hangsúlyozza, hogy a világgazdaságot a marxizmus klasszikusai is külön egységként, világméretű gazdasági rendszerként értelmezték. Egyetért a hazai szakirodalom felfogásával a világgazdaságról mint olyan külön egységről, amelyben az országok termelőerőit és termelési viszonyait a nemzetközi munkamegosztás alapján sajátos nemzetközi termelési viszonyok fűzik világméretű egységbe. Ez feltételezi szerinte sajátos világgazdasági törvények, törvényszerűségek érvényesülését. Ebből a megállapításból jut a szerző arra a következtetésre, hogy „a világgazdaság sajátos törvényszerűségeinek és problematikájának a létezéséből következik, hogy azok feltárása, érvényesülési formáik, következményeik a világgazdaságban és a világgazdaság részegységeiben külön tudományos diszciplína, a világgazdaságtan tárgyát képezik". (21. l.)

A szerző a világgazdaságtan tárgyának meghatározása után felvázolja a világgazdaság fogalmával kapcsolatos legfontosabb tényezőket, a világgazdaság termelési viszonyait. A nemzetközi társadalmi-gazdasági viszonyok történelmileg kialakult két alaptípusát és három átmeneti konglomerátumát különbözteti meg. Az alaptípushoz sorolja a szerző azokat az uralkodó nemzetközi viszonyokat, amelyek a szocialista és a tőkésországok csoportjaiban, e rendszereken belül érvényesülnek. Az átmeneti kategóriába azok tartoznak, amelyek a két rendszer között, valamint a fejlődő országokkal fennálló kapcsolataikban érvényesülnek.

Külön vizsgálja a szerző a világgazdaság főbb törvényszerűségeit. Nyilas József megállapítja, hogy „a világgazdaságban érvényesülő törvényekről még kevés rendszerezett ismeretünk van" (46. l.), hogy a „világgazdaságban érvényesülő törvényszerűségek vizsgálata nem részesült eddig megkülönböztetett figyelemben". (47. l.) Mindez valóban szerepet játszik abban, hogy olyan alapvető kérdésekben is vita van, hogy „korunkban egyáltalán léteznek-e olyan általános, specifikusan világgazdasági törvények, amelyek a jelenlegi csaknem teljesen megosztott világgazda-

ság egészében hatnak. Még az is vitatott azonban, hogy külön-külön a tőkés és a szocialista világgazdaságban léteznek-e autonóm, specifikus világgazdasági törvények, vagy inkább arról van csak szó, hogy az egyes országcsoportokat képező országokon belül érvényesülő egyes társadalmi-gazdasági törvényeknek van valamilyen speciális, nemzetközi jellegű érvényesülése, hatása, következménye". (47. l.) A szerző — anélkül, hogy különösebben indokolná — a legutolsó nézetet tartja a legkézenfekvőbbnek. Emellett úgy véli, hogy vannak olyan autonóm gazdasági-társadalmi törvények is, amelyek csak a tőkés, illetve a szocialista világgazdaságban érvényesülnek. A szerző ennek keretében tárgyal egyes olyan törvényeket is, amelyek az egyes országcsoportok jellegétől függően különbözően, a világgazdaság egészében érvényesülnek, de amelyek az egyes országokon belül is léteznek. Az értéktörvényen kívül idesorolja a termelőerők és a termelékenység növekedésének gyorsuló tendenciáját.

A világgazdaság törvényszerűségeinek ez a rendszerezése — megítélésem szerint — fő vonalaiban elfogadható. A további kutatásnak lehet a feladata a világgazdaságban uralkodó törvényszerűségek teljesebb feltárása. Mindamellett a könyv egyes részeiben kifejtettek átfogják az első részben vázlatosan, inkább példaként felsorolt legfontosabb törvényszerűségek érvényesülését korunk világgazdaságában.

A harmadik és a negyedik részben a szerzők felvázolják a termelőerők fejlődésének főbb tendenciáit, különös tekintettel korunk új, nagy fontosságú jelenségére, a tudományos-technikai forradalomra.

A termelőerők fejlődése nyomán a termelés és a fogyasztás struktúrája világszerte rendkívül gyorsan változik. Ennek nagy gyakorlati jelentősége van. Ezért helyeselhető, hogy a szerzők e változások főbb irányainak, okainak és sajátosságainak elemzésére nagy gondot fordítottak.

A könyv ötödik része a világgazdaságban megvalósuló nemzetközi gazdasági integrációt vizsgálja, majd az utána következő hatodik részben az állam gazdasági fejlesztő-szabályozó és nemzetközi gazdasági feladatának leírása található. Ez utóbbi részben tárgyalják az állammonopolista kapitalizmust, a szocialista állam fejlesztési és külgazdasági szerepét. Ezért megítélésem szerint logikusabb lett volna az integrációt e rész után elemezni, hiszen az ötödik rész szerzője a tőkés integrációt mint az állammonopolista kapitalizmus nemzetközi vetületét vizsgálja. Az általam javasolt tárgyalási mód lehetővé tenné bizonyos felesleges ismétlések elkerülését is. Nem szükséges például itt vizsgálni az állammonopolista kapitalizmus második világháború utáni továbbfejlődését. Mindennek ellenére azonban a nemzetközi gazdasági integrációt ellemző rész a kötet egyik legszínvonalasabb fejezete. Különösen figyelemre méltó a nemzetközi gazdasági integráció elméletével kapcsolatos fejtegetés. A szerző — *Palánkai Tibor* — áttekintést ad a nemzetközi gazdasági integráció értelmezéséről a marxista közgazdasági irodalomban és bírálja az idevonatkozó különböző polgári közgazdasági felfogásokat is.

A marxista közgazdászok túlnyomó többsége az integrációt a társadalmi munkamegosztásra vezeti vissza. Ezzel — mint a szerző írja — jelentős lépést tettünk az integráció tartalmi meghatározásához. „A társadalmi munkamegosztás lényegi vonatkozására utalunk viszont, ha azt a termelési viszonyok fejlődéseként ragadjuk meg ... A gazdasági integráció tartalma ily módon a termelési viszonyok fejlődésének egyik oldalaként határozható meg. A termelési viszonyokat ezúttal nem társadalmi formák (ősközösség, rabszolgatartó stb.), hanem a gazdasági egységek fejlődésének oldaláról vizsgáljuk." (454. l.) Palánkai hangsúlyozza, hogy a nemzetközi gazdasági integráció mint tartalmában a társadalmi termelés szervezetének, a termelési viszonyoknak a fejlődési folyamata az adott körülmények között megfelelő mozgásformát nyújt a termelőerők fejlődésének. Az integráció folyamatában végső soron az fejeződik ki, hogy a termelőerők fejlődésének követelményei szétfeszítik a nemzetgazdaság által adott gazdasági kereteket.

Az integráció tartalmi oldalától a szerző megkülönbözteti formai oldalát: azokat a felszínen megjelenő gazdasági formákat, amelyekben az integráció megvalósul. Így az Európai Gazdasági Közösség mint nemzetközi gazdasági intézmény a nemzetközi állammonopolista szabályozás egyik gazdasági formája. Idevonatkozó következtetéseit így összegezi: „A nemzetközi gazdasági integráció tehát formai oldalról általános megfogalmazásban *nemzetgazdaságoknak mint makroökonómiai alapegységeknek fokozatos átfejlődése nemzetközi gazdasági egységekbe.* A nemzetközi gazdasági integráció egyrészt nemzeti gazdasági intézmények internacionalizálódása, nemzetközi funkciók felvétele, az adott intézményekhez nemzetközi gazdasági mechanizmusok kapcsolódása, másrészt nemzetközi, vagy esetleg nemze-

tek feletti intézmények és mechanizmusok rendszerének a kifejlődése... A gazdálkodás nemzeti keretei ezeken keresztül fokozatosan nemzetközi gazdálkodási keretekké tágulnak. A folyamat meghatározhatatlan, távoli jövőben eljuthat egy egységes, integrált világgazdasági rendszer kialakulásáig. Ez azonban messze túlmutat a tőkés világgazdaság fejlődési lehetőségein." (459. l.)

Végül igen érdekesek a szerzőnek a makro- és mikrointegráció elméleti értelmezésével kapcsolatos fejtegetései. Hiányolom azonban, hogy a szerzők nem fordítanak kellő figyelmet a szocialista nemzetközi gazdasági együttműködés elméleti és gyakorlati kérdéseinek tisztázására. A könyv második részében is tárgyalják ugyan e kérdést, de a fejtegetés túl vázlatos, nem hatol a problémák gyökeréig.

A könyv hatodik része — mint említettük — az állam gazdasági fejlesztő-szabályozó és nemzetközi gazdasági feladatait tárgyalja. Ez a rész a kötet legtöbb fejezetétől leíró jellegével lényegesen különbözik, kevés benne az elemzés, az elméleti általánosítás. Ezenkívül a százoldalas tanulmánynak több mint fele a tőkésállam gazdasági tevékenységét írja le és nem egészen tizenöt oldalon foglalkozik a szocialista állam fejlesztési és külgazdasági szerepével. Ennél még a fejlődő országok gazdasági tevékenységének is nagyobb teret szentel a szerző. Ezek az arányok megítélésem szerint mindenképpen kifogásolhatók.

A könyvnek ez a része egészében a tények részletesebb feltárásában tartalmaz új mozzanatokat, elméleti színvonala azonban elmarad a marxista közgazdasági irodalom e tárgyú megállapításaitól. Ez vonatkozik mind az állammonopolista kapitalizmus kialakulása okainak felvázolására, mind pedig a gazdasági beavatkozásnak a tőkés újratermelés menetére gyakorolt hatása elemzésére. Az állammonopolista szektor tárgyalásakor például a szerző leírása jórészt a szervezeti formákra szorítkozik. Alaposabb ismeretekkel rendelkezünk a költségvetési politikának a gazdaság menetére gyakorolt hatását illetően is. A deficites finanszírozásról például csak ennyit mond: „a költségvetési deficit túlzott megnövelése inflációs hatású". (528. l.) Nem elemzi mélyebben az adórendszer hatását sem. A progresszív jövedelemadóval kapcsolatosan megállapítja, hogy hatással van a jövedelem újraelosztására és kiegyenlítésére (529. l.), de hogy ez miben nyilvánul meg, arról a szerző nem beszél. Felszínes az ún. beépített stabilizátorok tárgyalása is. Ugyanez mondható a tőkésországokban folyó tervezéssel kapcsolatosan leírtakra is. Végül kifogásolom, hogy a szerző az állami monopolkapitalizmust csak mint az állam által folytatott gazdaságpolitikát vizsgálja, és nem veszi figyelembe a monopoltőkés termelési viszonyok változását.

A hetedik részben *Bognár József* színvonalasan írja le a gazdaságpolitikát a világgazdaság három országcsoportjában. Kifogásolható azonban, hogy a hatodik és a hetedik részben meglehetősen sok az ismétlés.

A könyv utolsó fejezetének szerzője — *Kozma Ferenc* — a számunkra egyik legidőszerűbb kérdést, a fejlett tőkés- és szocialista országok gazdasági együttműködésének elméleti problémáit tárgyalja teljesen újszerűen a marxista közgazdasági irodalomban.

A szerző az első részben megvizsgálja a kelet-európai és a nyugat-európai országok közötti gazdasági együttműködés megváltozott feltételeit. Megállapítja, hogy a szocialista országok termelőerői fejlettségi színvonalának elmaradása a fejlett tőkésországokétól nem behozhatatlan. Ehhez — egyebek között — arra is szükség van, hogy a szocialista országok átvegyék „a fejlett tőkésországok technikájának eredményeit, meghonosítván és megteremtvén az elterjesztés és továbbfejlesztés alapjait". (718. l.)

A nyugat-európai gazdaságok kritikus helyzetét vizsgálva a szerző hangsúlyozza, hogy ma az Egyesült Államokban összpontosul a tőkésvilág kutató- és fejlesztőkapacitásának döntő hányada, ezért az Egyesült Államokat a „tőkésvilág kutató- és fejlesztőlaboratóriumának" nevezhetjük. A fejlett tőkésvilág hosszú időre rétegeződött: egyik oldalon áll az Egyesült Államok, a másikon a fejlett nyugat-európai tőkésországok (idesorolható Japán is). Az utóbbiak műszaki fejlettségi szintje egyre jobban elmarad az amerikaitól. „Sajátos szimbiózis alakul ki a fejlett tőkésvilágon belül a domináns amerikai gazdaság és a másodrendű nyugat-európai centrum között. Az amerikai tőke ugyanis felhasználja a kialakult szintkülönbséget arra, hogy pozícióit még jobban megerősítse Nyugat-Európával szemben." (722. l.)

Nyugat-Európának az utóbbi években is fokozódó elmaradásából a szerző két következtetést von le: 1. A gazdasági fejlődés egyenlőtlensége a világ mai erőviszonyai között más perspektívájú, mint a század elején. Akkor az utolérendő és

az utolérni igyekvő országok között sem a nagyságrendben, sem az alkalmazott technika minőségi szintjében nem volt olyan különbség, amely az „utolérni és túlhaladni" célkitűzést irreálissá tette volna. Napjainkban „az USA méretei megfelelnek a mai termelőerők fejlettségének, a nyugat-európai partnerek méretei pedig az élénk külkereskedelmi orientáció ellenére is törpék ahhoz a technikához képest, amit meg kellene honosítaniuk és gazdaságosan üzemeltetniük". (724. l.) Emellett az Egyesült Államok és a többi tőkésország közti technikai színvonalkülönbség túl nagy ahhoz, hogy rövid idő alatt ki lehessen egyenlíteni. 2. Az elmondottakból következik, hogy Nyugat-Európának lehetőséget kell teremteni az új technika kifejlesztésére, tömeges alkalmazására. Európa számára nem jelent megoldást az integráció sem. „Az egyetlen reális alternatíva — írja a szerző — Nyugat-Európa számára tehát: kiépíteni a szorosabb ipari munkamegosztási (specializációs és kooperációs) kapcsolatokat az európai szocialista országokkal." (725. l.) Kozma hangsúlyozza, hogy az alternatíva reális, hiszen az európai szocialista országok is érdekeltek a modern technika tömeges importjában. Az érdekek ezen a ponton találkoznak. Az alapképlet tehát igen egyszerű: Nyugat-Európában piacprobléma, Kelet-Európában modern technikai-ipari kereslet van. Nyugat-Európa adjon el technikát Kelet-Európának, s ezzel mindkét fél ki lesz elégítve.

Az alapképletet azonban adaptálni kell a konkrét valóság nagyon bonyolult viszonyaihoz. A vizsgálat azt mutatja, hogy az egyenletben sok meghatározandó ismeretlen van. „Mivel fogunk fizetni a megvásárolt modern technikáért, meg tudjuk-e termelni népgazdaságainkban azt, ami Nyugat-Európának kell, és milyen áron? A másik oldalról megfogalmazva, amit jelenleg országaink exportra termelnek, kell-e Nyugat-Európának és ha igen, milyen áron? Másik kérdés: az a technika kell-e nekünk, amit Nyugat-Európa nyújtani tud (vagy hajlandó), és hogyan lehet biztosítani azt, hogy valóban a nekünk szükséges technikát kapjuk? Nincs-e olyan veszély, hogy az együttműködés során egy harmadik technikai fejlettségi rétegben stabilizálódunk, mint a »tegnapelőtti« szint átvevői?" (727. l.) Ezekre a kérdésekre keres színvonalas elemzésre támaszkodó választ a szerző a kötet utolsó részében.

Összefoglalva megállapítható, hogy ez a kötet bizonyos fogyatékosságai ellenére is olyan tudományos színvonalú munka, amely sok hasznos ismeretet nyújt a világgazdaság kérdései iránt érdeklődők számára, s jól hasznosítható az oktatásban is. Nem egy vonatkozásban gondolatébresztő, további munkára és vitára ösztönzi a kérdéssel foglalkozó szakembereket.

Sipos Aladár

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Hozzászólás Csikós-Nagy Béla: „Gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének főbb kérdései" című cikkéhez*

Csikós-Nagy Béla cikke szerint az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésének hatására a népgazdaság fejlődésében pozitív változások történtek. E megállapítással egyet lehet érteni. Alátámasztására a népgazdaság több fontos területén mutatkozó, kedvező irányú változások jeleit ismerteti a szerző; így a mezőgazdasági termelésben, foglalkoztatottságban, a fogyasztói árszínvonal (a forint) stabilitásának megőrzésében stb. elért igen lényeges eredményeket. Számba veszi a fennmaradt, továbbélő és az újonnan jelentkező problémákat is.

Két igen lényeges megállapítást vitatok. A cikk szerint (kiragadva idézem): „A gazdasági reform nyomán végbement *szerkezeti átalakulás* népgazdaságunkat kiegyensúlyozottabbá tette." Majd a továbbiakban a tőkés fizetési mérleg deficitjével mint közgazdasági problémával kapcsolatban található az a megállapítás, hogy: „Most sikerült e problémán úrrá lennünk." (449. l.) Az idézett álláspontokat túlzottan optimistának, nem eléggé megalapozottnak tartom.

Nem árt, ha óvatosak vagyunk az értékelésekben, s a felszíni, a véletlen jelenségeket elhatároljuk a folyamatokra jellemző tendenciáktól. Vannak jelenségek, amelyeknek megítéléséhez viszonylag rövidebb időszak is elégséges. Más gazdasági jelenségek (ezek közé sorolom a kiragadva idézetteket) tendenciájának elbírálásához a reform bevezetése óta eltelt idő — véleményem szerint — nem volt elégséges.

Teljes mértékben egyet lehet érteni azzal, hogy a mezőgazdaságban, főleg *a növénytermelésben* a fejlődés gyorsulásában jelentős szerepük van a már 1968 előtt bevezetett új irányítási módszereknek. (Kiemelném itt a felvásárlási árak emelését, a termelési eszközök beszerzési árában nyújtott preferenciákat, a szövetkezeti tagság fokozottabb érdekeltségét.) Figyelemre méltó az a folyamatos törekvés, amellyel a szabályozási rendszert a változó, a gyors átalakulásban levő mezőgazdaság követelményeihez igazítják. Az eredményekben kétségtelenül szerepe van annak is, hogy a termelési, a felvásárlási és a feldolgozási vertikumokat közös vezetés alá, a MÉM szervezetébe egyesítették.

A népgazdaság egész fejlődését, más gazdasági ágazatok általános érvényű értékelését illetően az idézett megállapításokat azonban korainak, mondhatnám elhamarkodottnak tartom. Kérdés, hogy valóban tartós, új tendenciákról, nem csupán a periodikus változás egy felmenő szakaszáról van-e szó; továbbá, hogy a kedvező jelenségek a gazdasági reformból fakadnak-e, vagy egyéb tényezők, esetleg véletlen (külső) körülmények következményei.

Könnyebb feltenni, mint megválaszolni ezeket a kérdéseket. A válaszban is egyszerűbb a kétkedés, mint a bizonyosság igazolása. Elnézést, hogy a könnyebb úton, a kétkedés vonalán haladók, a szerintem nem megalapozott bizonyossággal szemben.

A már idézetteken kívül korainak, túlzott optimizmusnak tartom, hogy az ipari termelés feltételei szempontjából „nagy fordulatként" értékeljük a reform 1968. évi bevezetését. (Vö. 448. l.) A fordulat legfeljebb elkezdődött. Erről is még meg kell bizonyosodnunk és ugyancsak erősíteni kell még a kedvező irányú tendenciákat.

Vitatható ugyanis, hogy ilyen, a népgazdasági méretekben viszonylag rövid időtartam — figyelembe véve a determináns tényezők és az árprobléma megoldatlanságát is — elégséges lehet-e ahhoz, hogy az ipari termelés feltételeiben fordulat valósuljon meg. Valóban már múlt időben beszélhetünk-e az iparban a gyártási és a realizálási folyamat megbomlott egységének helyreállításáról, mint ahogy ezt az idézett cikk állítja? (Uo.) Ha pusztán a jogi formák változását vesszük szemügyre, akkor elfogadható e megállapítás. Közgazdasági értelemben is tapasztalható kedvező előrehaladás. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fordulat befejeződött és főleg, hogy kedvező hatása már érvényesül is.

Ismertek a készletek finanszírozásában, a belföldi rendelésállomány nagyságában és összetételében mutatkozó viszonylag újkeletű problémák és feltételezhető kedvezőtlen hatásuk az ipari termelés ütemére és termelékenységére. Úgy vélem, ma sem haladtuk teljesen túl ezeket a problémákat, amelyekre egyébként az

* Megjelent a Közgazdasági Szemle 1970. évi áprilisi számában.

illetékes pénzintézeti szervek nem reagáltak elég rugalmasan. (Már ami rajtuk múlt.)

A gyártási és a realizálási folyamat egységének javulását ki kellene egészítenie a fogyasztói kereslethez való igazodásnak, vagyis a termelés és a fogyasztói kereslet közti összhang javulásának is. A termelés és a fogyasztói kereslet struktúrájában levő ellentmondás enyhülését, megoldását igazolandó, a szerző ezt írja: a reform „kényszerítette a vállalatokat, hogy a gyártás- és gyártmánykorszerűsítést a piaci versenyképesség, a termelési szerkezetet pedig a kereslethez való igazodás elvének rendeljék alá". (Uo.) Ami ezt a kényszert illeti, enyhít rajta a „fékek" és „emelők" fennmaradt igen széles hatóköre. A termelés szerkezete ezért nem igazodik elég dinamikusan és egyenletesen a belföldi és az importkereslethez.

Nem szabad kedvezőtlen változásnak tekinteni — a cikk szerzője és több más vélemény szerint is —, hogy az átállás miatt csökkent a termelés növekedésének az üteme. A termelés dinamikájának csökkenése — állítják — egybeesik azzal a gazdaságpolitikai szándékkal, amely a készletek, az inkurrencia csökkentése végett a termelés ütemét már korábban is mérsékelni kívánta. Ehhez hozzá kell tegyük: korábban, a régi irányítási rendszerben ezt a gazdaságpolitikai szándékot az indokolta, hogy a tervezés a fiktív gazdasági növekedés mérséklésére nem látott más kiutat, mint a termelés ütemének a csökkentését.

A termelés dinamikája tekintetében a megváltozott feltételek egyelőre tehát csak arra voltak elégségesek, hogy fékezzék a fiktív gyorsulást (nagyjából ez az igazság), de a termelésnek a piaci szükségleteket jobban kielégítő összetételű növekedését még nem tudták kiváltani. Sőt, az ipari termelés üteme átmenetileg olyan iparokban (építőanyag-ipar, könnyűipar) is csökkent, amelyekben a fogyasztási szükségletek a már korábban is termelt gyártmányokból sem voltak megfelelően kielégítve.

Így tehát nem beszélhetünk még a népgazdaság, az ipar kedvező szerkezeti átalakulásáról, még kevésbé a termelési szerkezetnek a kereslethez való igazodásáról. Még azt sem állíthatjuk, hogy ezek a folyamatok a korábbi időszakhoz képest kielégítően gyorsultak volna.

A másik vitatható kérdés, hogy az elmúlt két esztendő kétségtelenül kedvező tőkés viszonylatú külkereskedelmi eredménye alapján állíthatjuk-e, hogy megoldottuk a tőkés fizetési mérleg deficitjének problémáját. Úgy gondolom, hogy a kedvező jelenségek ellenére ebben a kérdésben sem lehetünk ilyen optimisták.

A tőkés viszonylatú export struktúrájában fordulat nem következett be. A külkereskedelmi eredmény az ipari termékek csoportjában lényegében azért javult, mert korábbi, rajtunk kívülálló kedvezőtlen körülmények (árcsökkenések, piaci telítettség, ezzel is összefüggő, erősebben érvényesülő diszkrimináció) megszüntek, sőt, némelyek kedvezőre fordultak. Ezen túlmenően arról beszélhetünk legfeljebb, hogy valamelyes javulás van a külföldi piacokhoz való alkalmazkodásunkban.

A tőkés külkereskedelmi mérleg alakulásában mutatkozó kedvező tendenciáknak az erősödését, tartósságát — mivel abban jelentős szerepet játszanak a külső tényezők — hosszú távra megítélni nem tudjuk. Tőkés piaci lehetőségeinket illúziómentesen kell értékelni, kihasználva a kedvező konjunktúrát, s védekezve az azt rendszerint követő lanyhulás esetén törvényszerűen élesedő verseny, fokozódó diszkrimináció ellen.

Semmiképpen sem volna tehát helyes, ha az eddig elért eredményekkel elégedettek lennénk, ha az elért eredmények miatt mérsékelnénk erőfeszítéseinket, versenyképességünk fokozására tett intézkedéseinket. A tőkés külkereskedelemnek, a tőkésországokkal való munkamegosztásnak a fejlesztésére — ami rajtunk múlik — mindent meg kell tennünk. Gazdasági adottságaink, szükségleteink, hazánk földrajzi fekvése, a műszaki színvonalban jelenleg meglevő különbségek indokolják, hogy a tőkéspiaci értékesítés és beszerzés mindenkori lehetőségeit az eddigieknél jobb hatásfokkal és főleg gazdaságosabban használjuk ki.

Biztos és tartós piaci viszonyokat azonban csak az integrált szocialista világpiactól várhatunk. Ebben a relációban a munkamegosztás előrehaladásának kívánatos, a hatékonyságot javító gyorsulása a következő években remélhető, az új együttműködési módszerek folyamatban levő kialakításának függvényében.

A következőkben néhány más, a népgazdaság fejlődésében mutatkozó, a hivatkozott cikkben nem említett problémáról szeretnék szólni.

A kelleténél kevesebb szó esik a vitákban *a beruházások megvalósításában tapasztalható kedvezőtlen jelenségekről.* Szükségesnek tartom rájuk a figyelmet

felhívni. Nem érintem most azt, hogy milyen terjedelműek és összességükben hogyan elégíthetők ki a beruházási igények. Azt sem részletezem, hogy megfelelően érvényesül-e a beruházási eszközöknek a távlati szükségletekkel összefüggő, hatékonysági alapon történő felosztása és felhasználása a reform kezdeti időszakában. Erről a kérdésről csupán annyit, hogy figyelemre méltó és egyetértést vált ki Nagy Tamás megállapítása.* Idézek: „Az árak és a bennük foglalt nyereség a jelenlegi hatékonyságot tükrözik (Megjegyzésem: ha az árak helyesek — K. E.), a beruházásokról viszont a jövőben várható hatékonyság alapján kell dönteni."

E hozzászólásomban csupán a beruházási piacon a régi mechanizmus időszakában, főképp 1962—63-ban tapasztalt, majd 1966 óta, s egyelőre az új gazdasági mechanizmus viszonyai között is állandóan tartó feszültségek továbbélésére szeretnék utalni.

A beruházások körén belül az *építési munkák* iránti kereslet évről évre jelentősen meghaladja a gyorsan fejlődő építőipari kapacitásokat. Az építési kapacitások fejlesztésére, az egyensúly megteremtésére tett eddigi intézkedések nem voltak elégségesek.

A beruházási kereslet mérséklése és a költségvetési finanszírozás csökkentése céljából az elmúlt években korlátozták az új állami nagyberuházások számát. A vállalati fejlesztési alapok előirányzott színvonalat meghaladó képződésének mérséklésére is történtek intézkedések. Ezek az intézkedések együttesen sem vezettek ez ideig a kívánt eredményre: nem valósították meg a beruházásra rendelkezésre álló pénzügyi források és a beruházási javakat előállító kapacitások mennyiségi és specifikus összhangját, nem oldották fel a beruházási, főleg az építési piacon levő feszültségeket.

A meglevő, tovább élő feszültség oka az, hogy a kapacitással nem fedezett, fizetőképes építési szükségletek a reform körülményei között is változatlanul, sőt bővített fokon termelődnek újra. Vannak ágazatok, ahol növekedtek a relatíve felesleges pénzforrások. A feleslegekkel szemben más ágazatokban, vállalatoknál olyan pénzügyi forráshiányok húzódnak meg, amelyek — hitelképesség hiányában és a mérsékelt hitelsáv folytán — a bankhitel eszközével sem süntethetők meg.

A beruházási piacon a globális és specifikus egyensúly tehát nem javult. A pénzügyi forrásoknak a távlati szükségletek és a hatékonysági elv szerint való elosztása sem haladt előre az alkalmazott szabályozók hatására. Sőt, a népgazdasági méretekben túlzott nagyságrendben keletkező pénzügyi források részleges „leszívásánál" tapasztalt nem megfelelő disztingválás kellemetlen mellékhatásokat váltott ki: szükséges áru- és anyagkészletek csökkentéséhez, a szükségesnél alacsonyabb rendelésállományhoz vezetett. Ezek a jelenségek 1968-ban és 1969-ben a termelés növekedési üteme csökkenésében szerepet játszottak.

A fejlesztési célokra képződő vállalati alapok egy része — mint azt már többen megállapították — nem mindig a megfelelő helyen és mértékben képződik. A fejlesztési alapot a vállalatoknak csak saját tevékenységi körükben, vagy legfeljebb a kapcsolódó területeken (közös vállalkozás) használhatják fel. Már csak ezért sem valósulhat meg a fejlesztési alapok hatékonysági elvek szerinti felhasználása.

A pénzforrások és a nekik megfelelő anyagi eszközök az érvényes szabályozási rendszer következtében a vállalati szférában nem áramlanak elégséges mértékben a hatékonyabb ágazatok, a gazdaságcsabb terméket előállító iparágak irányába.

Az eszközáramlásnak egyébként sajnos még egy vállalaton, egy üzemen belül is számtalan akadálya, nehézsége van. A gyakorlatban az üzemek, a műhelyek között sem egyszerű dolog a termelőerőket (munkaerőt, berendezést, gépet, anyagot) átcsoportosítani. Vállalataink nem is használják ki megfelelően az átcsoportosításban rejlő belső tartalékokat. Átcsoportosítás helyett „egyszerűbb" eszközökkel élnek: új munkaerőt vesznek fel, anyagot, új gépet rendelnek. (Szükségtelen kitérni a munkaerő-csábítás, a kapun belüli munkanélküliség, az elfekvő gépek, az inkurrens anyagok ezzel szorosan összefüggő, ismert és csak részlegesen megoldott problémájára.)

Az építési kereslet nagy nyomása miatt az indokoltnál hosszabb az építkezések megvalósítási ideje. A nagy kereslet felhajtja az építőipari árakat. Viszont nem használjuk ki a hazai gépipari kapacitásokat és nem élünk eléggé a szocialista gépimport lehetőségével. A hazai lanyha gépkereslet, valamint a csak lassan növekvő szocialista gépimport miatt korlátozottan bővülő szocialista gépexport végső soron veszélyezteti egész gépiparunk fejlődését is.

* Korreferátum a Közgazdasági Társaság Választmányának 1970. április 24-i ülésén. Ismertetést lásd a Figyelő 1970. május 6-i számában.

élnek: új munkaerőt vesznek fel, anyagot, új gépet rendelnek. (Szükségtelen kitérni a munkaerő-csábítás, a kapun belüli munkanélküliség, az elfekvő gépek, az inkurrens anyagok ezzel szorosan összefüggő, ismert és csak részlegesen megoldott problémájára.)

Az építési kereslet nagy nyomása miatt az indokoltnál hosszabb az építkezések megvalósítási ideje. A nagy kereslet felhajtja az építőipari árakat. Viszont nem használjuk ki a hazai gépipari kapacitásokat és nem élünk eléggé a szocialista gépimport lehetőségével. A hazai lanyha gépkereslet, valamint a csak lassan növekvő szocialista gépimport miatt korlátozottan bővülő szocialista gépexport végső soron veszélyezteti egész gépiparunk fejlődését is.

* Korreferátum a Közgazdasági Társaság Választmányának 1970. április 24-i ülésén. Ismertetést lásd a Figyelő 1970. május 6-i számában.

1134

Úgy vélem, a beruházási pénzforrások képzésének rendszerét és ezzel összefüggésben a beruházási-építési piac feszültségének feloldását illetően nem haladtunk megfelelően előre. E bonyolult, összevont problémák megoldása, s ezáltal a ciklikus fejlődési görbék elkerülése, gazdaságpolitikai céljaink megvalósításának egyik alapvető feltétele.

A következőkben egy másik problémáról szeretnék néhány gondolatot kifejteni, *jövedelemszabályozási és árrendszerünk „termelőeszköz-centrikus" jellegéről*, amelyet az intézkedések még alig érintettek és amelynek természetét az eddigi vitákban nem fedték fel teljes egészében. Arra a jelenségre gondolok, hogy mértéktelenül drága és tovább emelkedik a technika, a korszerű berendezések beszerzésének és felhasználásának ára hazánkban, miközben az élő munka, a munkaerő felhasználásának költségei relatíve tovább csökkennek. A jövedelemszabályozás jelenlegi rendszere aránytalanul nagy terheket ró a vállalatokra az általuk igénybe vett termelőerők egyik eleme, az állóeszközök után.

A vállalatok a bért utólag fizetik. Ez az élő munka költségeit eleve csökkenti. A vállalatok az „élő munkát" a „borítékban" kifizetett munkabér ellenében „vásárolják" meg. A bérösszeg nem felel meg az élő munka társadalmi újratermelési költségeinek, a fogyasztási cikkek jelentős részének árszínvonala a tényleges társadalmi ráfordításokhoz képest ugyanis rendkívül alacsony. Az élő munka „újratermelésének" többletköltségeit az állam a nemzeti jövedelem újraelosztása útján fedezi. A vállalatok így a termelőerő legfontosabb eleméhez áron alul jutnak hozzá. Pedig olyan elemről van szó, amellyel a legrugalmasabban lehetne gazdálkodni, takarékoskodni, amely a magasabb termelékenységre való törekvésben a legfontosabb szerepet tölti be.

Az állóeszközök árát a beruházóknak előre kell biztosítaniuk, lekötniük. A beruházási pénzeszközök felhasználási időpontjától gyakran több év telik el, amíg egy teljes kapacitással működő termelőüzem megvalósul. Emellett az állóeszközökhöz a vállalatok „áron felül" jutnak hozzá. Az állóeszközök árát növeli a többi között a tőkés gépimport magas (átlag 40 százalékos) vámtétele, a beruházási járulék, a letéti, a lekötési rendszer, a hitelek és államkölcsönök kamatterhei stb. Az amúgy is magas árak állandó növekedésének fő oka azonban — mint már arról szó volt — a beruházási eszközök és pénzügyi forrásaik egyensúlyának hiánya.

A vállalatokat a különböző termelőerő-elemek megszerzésének ráfordításain kívül az állami költségvetés részére történő befizetések és a vállalati alapok képzésének költségei is terhelik. A termelőerők egyes elemeinek felhasználása eltérő arányú költségvetési befizetési és vállalati alapképzési terheket okoz a vállalatoknak. Számításaim szerint az állóeszköz-állománnyal és az élő munkával kapcsolatos akkumulációs terhek együttes összegét 100-nak véve az állóeszközöket 1968-ban az összeg 77 százaléka, 1969-ben 74 százaléka terhelte.

A népgazdaság „elvárása", vagyis a központi és a vállalati akkumulációképzési és befizetési kötelezettsége tehát túlnyomó arányban az állóeszközökbe fektetett összegekhez kapcsolódik.

Népgazdasági szinten az állóeszköz-állomány és az élő munka újratermelésének és bővítésének költségei valójában korántsem olyan arányban merülnek fel, mint ahogyan azt a vállalatok a jövedelemszabályozási rendszer közvetítésével érzékelik.

Az eszközterhek az eszközigényesség arányában a szocialista ipar átlagától igen széles sávban *szóródnak*. Az 1. sz. táblázat egyszerű csoportosítása szerint is az egyes csoportok eszközigényességének szélső értékei 3—4-szeres eltérést mutatnak (1968. év):

1. sz. táblázat

Megnevezés	1 Ft társadalmi termék előállításához szükséges	
	állóeszköz (Ft)	összes eszköz (Ft)
Alapanyag- és energiaipar	2,07	2,26
Elsődleges feldolgozó ipar	0,99	1,20
Késztermék-előállító ipar	0,51	0,81
Szocialista ipar	0,81	1,07

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

1. sz. táblázat

Megnevezés	1 Ft társadalmi termék előállításához szükséges	
	állóeszköz (Ft)	összes eszköz (Ft)
Alapanyag- és energiaipar	**2,07**	2,26
Elsődleges feldolgozó ipar	**0,99**	**1,20**
Késztermék-előállító ipar	**0,51**	0,81
Szocialista ipar	**0,81**	**1,07**

1135

Mélyebb tagolásban, vállalati és üzemi szinten az eszközigényesség és általa az eszközterhek határértékei ettől sokkal szélesebb szóródást, legalább 6—8-szoros eltérést mutatnak.

Figyelemre méltó, hogy az állóeszköz- és létszámigényességben — s általuk a terhekben — például egy igen eszközigényes iparágon, a bányászaton belül is jelentős a szóródás. A bányászat átlagát 100-nak véve, az egyes szakágazatok állóeszköz- és létszámigényességét a 2. sz. táblázat adatai mutatják (1968. év):

2. sz. táblázat

Megnevezés	Állóeszköz-igényesség	Létszám-igényesség
Szén- és tőzegbányászat	108	140
Kőolaj- és földgázkitermelés	85	32
Egyéb bányászat	105	102
Bányászat	100	100

A kőolaj- és földgázkitermelésben például egységnyi társadalmi termék létrehozása a bányászat átlagánál 15 százalékkal kevesebb fajlagos állóeszköz-mennyiséget köt le. Ennél is lényegesebb az, hogy ez az alágazat alig egyharmadnyi létszámot igényel, mint a bányászati ágazat általában (a szénbányászaténak alig több mint egynegyedét).

Nagyok tehát az eltérések a gazdasági egységek termelőeszköz- és élőmunka-igényességében. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy az olcsó munkaerő és a drága technika mennyire egyenlőtlen teherviselést okoz, mennyire helytelen irányban orientálhatja a vállalatokat. Mindezekre a gazdasági szabályozás jelenlegi rendszere, főképp az árrendszer nyújt alapot. A nem megfelelő árak, a gazdasági szabályozók ellentmondásai fékezik a gazdasági reform kibontakozását, a gazdasági növekedést, a termelékenység emelkedését és a mindezen tényezőket megalapozni hivatott gyors műszaki haladást.

A termelőerők különböző elemei közötti áraránytalanságok és az akkumulációs rendszer „termelőeszköz-centrikus" jellege nagymértékben zavarja a gazdaságossági ítéletek kialakítását, számos kedvezménynyújtásnak és külön elvonásnak képezi az alapját. Állami támogatást, dotációt és költségvetési forrásból beruházási keretet kell adni olyan iparágak vállalatainak is, amelyek arányosabb elvonási és árrendszerben önfenntartóak, nyereségesek lehetnének. Ezzel szemben adóval kell elvonni az olcsó munkaerő miatt előálló vállalati nyereségtöbbletet (a relatív pénzfelesleg egy részét).

Az ár- és a szabályozási rendszer ismertetett aránytalanságainak kiküszöbölése esetén, sokkal szűkebb körben volna szükség közvetlen állami beavatkozásra: elvonásra és juttatásra. Az eszköz- és bérterhek egyenletesebb megoszlása helyesebben orientálná a vállalatokat a népgazdasági szintű hatékonyságra: egyfelől elősegítené a munkaerővel való takarékoskodást, az élő munka termelékenységének emelését, másfelől a fejlett technika alkalmazásának mérsékeltebb terhei gyorsítanák a műszaki színvonal emelését, amit a magyar népgazdaság további hosszú távú fejlődése szempontjából nagyon időszerűnek, mondhatnám: sürgetőnek tartok. Ennek kifejtése azonban már meghaladja e hozzászólás kereteit.

Kazai Ernő

a Kőolaj- és Földgázbányászati Ipari Kutató Laboratórium (OGIL) osztályvezetője

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. — Telefon: 313—975, 318—326.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 8¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. augusztus 3.
70.0918 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Каталин Сикра-Фалушне

Динамика народнохозяйственной эффективности в европейских социалистических странах в 1950—1968 гг.

Автор употребляет простой метод оценки динамики совокупной народнохозяйственной эффективности. Совокупную эффективность она исчисляет как средневзвешенную величину индексов роста основных видов затрат живого и овеществленного труда (основных фондов). Живой труд взвешивается ею трудом, воплощенным в средствах, используемых в форме затрат на подготовку рабочей силы, занятой в народном хозяйстве, а овеществленный труд — общественным трудом, заключающимся в используемых средствах труда.

Исчисленная таким образом совокупная эффективность во всех рассматриваемых социалистических странах росла гораздо медленнее, чем производительность труда. Наиболее быстро она повышалась в Румынии, наиболее медленно — в Венгрии и в Болгарии. Рост эффективности замедлился во всех странах, за исключением 1951—55 и 1956—60 гг. в Венгрии и 1956—60 и 1961—65 гг. в Румынии, а в Чехословакии в первой половине 60-ых гг. даже наступило абсолютное понижение эффективности. Зато показатели второй половины 60-ых годов — исследованиями охватывается период до 1968 года — свидетельствуют о решительном улучшении. Что касается экстенсивности развития, сопоставление первого и второго пятилетних периодов (1951—1955 и 1956—1960 гг.) показывает, что доля совокупной эффективности в росте национального дохода в трех странах увеличилась, то есть в этом аспекте их развитие стало более интенсивным, а в трех странах — более экстенсивным. Между третьим и четвертым пятилетними периодами же (1956—60 и 1961—65 гг.) во всех без исключения странах сократилась доля совокупной эффективности и повысилась доля затрат, то есть развитие стало более экстенсивным. Зато в периодах 1961—65 и 1966—68 гг. как раз наоборот, доля совокупной эффективности из 7 рассматриваемых стран в шести — во всех, кроме Румынии — повысилась, а доля затрат сократилась, то есть удалось усилить интенсивность роста.

Обычный показатель, учитывающий исключительно живой труд — то есть долю роста численности и производительности труда в росте национального дохода — не показывает настолько четко этих изменений.

Белане Палович

Некоторые вопросы концепции перспективного развития сельского хозяйства

Концепция перспективного развития определяет по наиболее существенным вопросам направление сознательных общественных действий в предполагаемой, прогностизируемой, объективной сфере развития. В концепции перспективного развития народного хозяйства может содержаться несколько альтернатив на выбор.

Иное положение наблюдается в отношении разработки концепции перспективного развития отдельной отрасли, например, производства продовольственных продуктов. Важнейшие концепциональные вопросы развития сельского хозяйства могут быть разрешены не в рамках отрасли, а на основании многосторонних взаимосвязей народного хозяйства в целом. Таковы, например, рыночные, в первую очередь, внешнеторговые потребности в продовольственных продуктах; величина материальных средств и ресурсов рабочей силы, предоставляемых в распоряжение производства продовольственных продуктов.

Концепция перспективного развития производства продовольственных продуктов — как отраслевые соображения — должна быть направлена на выяснение того, какое развитие производства возможно и необходимо в рамках возможной реализации товаров, и какая оптимальная структура затрат относится к производственному уровню, предусматриваемому около середины 80-ых годов. Если такая концепция развития не умещается в рамках перспективного развития народного хозяйства, то может быть разработана и другая альтернатива концепции перспективного развития производства продовольственных продуктов с учетом диктуемых извне директивных нижних и верхних границ, которая, однако, уже не будет столь выгодной для отрасли, как свободно выбираемая альтернатива.

По мнению автора, фундаментальный вопрос перспективного развития сельского хозяйства заключается не в более или менее быстрых темпах роста сельскохозяйственной продукции вообще, а в изменении соотношения растениеводства и животноводства в пользу последнего. Вследствие этого развитие сельскохозяйственного производства требует больших капиталовложений.

Жужа Беккер

Некоторые соображения о развитии машиностроения в Венгрии

Автор в своей статье, используя выводы и результаты международного сопоставления положения машиностроения в ряде стран, анализирует специфические и характерные черты развития венгерской машиностроительной промышленности. Сопоставляя динамику параметров структуры и роста машиностроения Венгрии с другими странами, она дает оценку исторического хода и настоящего уровня развития венгерского машиностроения, с учетом определенных выделенных аспектов.

Агрегированные показатели структуры и роста автор считает мерилом развитости лишь в той мере, в которой они представляют явления, сопутствующие непрерывному, постепенному техническому и экономическому развитию. С этой точки зрения она вскрывает некоторые противоречия, наблюдающиеся в венгерском развитии, в частности, что доля венгерского машиностроения в продукции обрабатывающей промышленности с начала века вплоть до конца пятидесятых годов сильно колебалась, и только за последнее десятилетие сложилась структурная стабильность. По своему характеру настоящая производственная и внешнеторговая структура венгерской экономики проявляет сходство со структурой стран с более высоким уровнем развития. Это, по существу, свойственно социалистическим странам вообще, в числе которых, однако, Венгрия в некоторых отношениях занимает специфическое место. Это проявляется главным образом в относительно медленных, по сравнению с социалистическими странами, темпах развития, в сильных структурных колебаниях, а также в том, что структура экспорта в более развитые страны показывает конкурентоспособность машиностроительных товаров более слабой, чем этого можно было бы ожидать на основании общей производственной и внешнеторговой структуры.

Бела Чикош-Надь

Система цен и валютных курсов в двух странах с различным общественным строем

В статье, представляющей собой текст доклада на состоявшемся в апреле 1970 года в Будапеште франко-венгерском экономическом коллоквие, сопоставляется система цен и валютных курсов Франции и Венгрии. Автор разграничивает специфику, вытекающую из различных условий и уровня экономического развития

двух стран, от характерных черт, связанных с их различным общественно-экономическим строем. К расхождениям, вытекающим *не* из различия общественно-экономического строя, автор относит следующие: 1) Франция располагает обратимой (торговой), а Венгрия лимитированной (клиринговой) валютой. 2) В обеих странах практикуется протекционистская политика цен, но в венгерской политике цен средства протекционизма употребляются в более широком кругу и в большей мере. 3) В обеих странах государство использует методы прямого регулирования цен, но в Венгрии государственное регулирование цен функционирует в более широком кругу, чем во Франции, и, таким образом, здесь оно имеет более определяющее значение.

Автор анализирует существенные изменения, происшедшие в результате реформы 1968 года в венгерской системе цен и — с созданием реальных валютных коэффициентов — во взаимосвязи между ценами мирового и внутреннего рынков.

Останавливаясь на различиях в общественно-экономическом строе, автор анализирует хозяйственные последствия, вытекающие из различия отношений собственности, и развивает мысль о том, что в Венгрии отношения цен и доходов регулируются политикой жизненного уровня, критерии которой определяются социалистическими общественными нормами, во Франции же государственная экономическая политика способна лишь ограничивать рыночные отношения цен и доходов, определяющиеся на основания капиталистической собственности.

Янош Корнаи

Теория экономических систем и теория общего равновесия

Наша эпоха задала экономической науке новый вопрос: как сознательно формировать экономические системы, как детально планировать их и как устраивать механизм их действия. По мнению автора, на эти вопросы экономическая наука сегодня еще не может дать ответа, обоснованного теорией. Это отставание должно быть преодолено «теорией экономических систем».

До сих пор имеется лишь единственное сложившееся теоретическое направление теории экономических систем — это теория общего равновесия. В своей статье автор развертывает некоторые положения критики этой теории:

— Предположение неизменности определенных экономических явлений во времени не позволяет изучить изменения, которое является основной проблемой жизни.

— «Оптимизация» и «максимизация» не могут быть приемлемыми предположениями для описания функционирования, действительного поведения сложных экономических организаций, так как они не отражают множества действительных движущих сил, мотивирующих деятельность предприятий.

— Предположением выпуклости исключается случай экономии, достигаемой вследствие больших производственных масштабов (economies of scale), представляющей собой связанную с концентрацией группу явлений фундаментального значения.

— Теория общего равновесия строится на простой системе регулирования и сигнализации, так как игнорирует момент неопределенности. В действительности же существует неопределенности, поэтому в интересах надежного регулирования требуются многократные информации.

Для создания теории систем, которая будет пригодна для лучшего, более реального описания действия экономических систем, и для получения соответствующих выводов потребуется созидательный труд целых поколений экономистов.

Иштван Бартке

Методы расчетов для измерения отраслевой экономической эффективности промышленности

Показатели эффективности типа результат/затраты на первом этапе определяются автором как частное действительного чистого продукта и скорректированного чистого продукта, представляющего собой сумму действительных затрат на заработную плату и чистого общественного дохода, пропорционального затратам (заработной плате или фондам). В зависимости от того, содержится ли в скорректированном чистом продукте чистый общественный доход пропорционально заработной плате или фондам, можно говорить о показателях эффективности типа стоимости или типа цены производства. Автор выявляет закономерность, согласно которой с ростом технической оснащенности труда, или приблизительно отражающего ее соотношения средств и заработной платы показатели эффективности типа стоимости повышаются, а показатели типа цены производства понижаются, в силу чего выражение затрат труда в скорректированном чистом продукте становится двусмысленным, а измерение эффективности — ненадежным.

Для устранения вышеупомянутой двусмысленности автор употребляет такой показатель скорректированного чистого продукта, значение которого не зависит от метода исчисления чистого общественного дохода. При этом этим показателем учитывается закономерность, согласно которой с ростом соотношения средства — заработная плата растет эффективность живого труда и сокращается степень использования средств. Исчисляемый таким образом показатель скорректированного чистого продукта носит уже характер результата, а не затрат, так как в нем отражается не только эффект затрат труда, но и ожидаемая фактическая эффективность. Из вышесказанного следует, что в дальнейшем и комплексный показатель эффективности, выражаемый частным действительного и скорректированного чистого продукта, носит характер показателя результат/результат, а не результат/затраты.

Искажающее влияние системы действующих цен устраняется автором таким образом, что он исчисляет нормальную стоимость чистого общественного дохода, которая в совокупности с действительными затратами на заработную плату дает нормальную стоимость действительного чистого продукта. Затем посредством вычисления частного действительного чистого продукта и его нормали автор образует коэффициенты структурной эффективности (индексы цен). Исчисление индексов цен строится на предположении такой системы цен, в которой частное чистого общественного дохода (чистый общественный доход на чистый продукт) является функцией соотношения средств и заработной платы, а произведения полученных в результате этих функциональных уравнений коэффициентов и заработной платы представляют собой нормальные стоимости чистого общественного продукта.

Автор рассчитывает значения комплексных, структурных и отраслевых коэффициентов эффективности по промышленным отраслям и анализирует полученные на основании расчетов выводы, из числа которых особый интерес представляю соображения относительно ценовых предпочтений и диспреференций.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Mrs. Falus, Katalin Szikra:

National economic efficiency in the European socialist countries, 1950—1968

The authoress applies a simple procedure to estimate the development of global national economic efficiency. The global efficiency is worked out as a weighted average, by starting from the individual index numbers of the main kinds of inputs, namely, live and embodied labour (fixed assets). Live labour is weighted with the social labour engaged as training cost of the labour employed, and embodied labour with the social labour engaged in the means of work used.

Growth of global efficiency calculated in this way was substantially slower than the growth in labour productivity. in every socialist country examined. It increased most quickly in Romania and was the slowest in Hungary and Bulgaria. Between 1951—55 and 1956—60 with the exception of Hungary, between 1956—60 and 1961—65 with the exception of Romania the increase in efficiency slowed down in every country, in Czechoslovakia there was even an absolute decline in the first half of the sixties. The figures relating to the second half of the sixties testify, however, to a definite improvement (the investigation closes with 1968). As regards the extensive character of development, if the first and the second five-year periods are compared (1951—55 and 1956—60), in three countries the share of global efficiency increased in the growth of national income, that is, from this point of view development became more intensive while it became more extensive in the other three. From the second five-year period to the third—from 1956—60 to 1961—65—global efficiency declined in every country without exception, and the share of inputs increased, that is, development became more extensive. Between 1961—65 and 1966—68, however—with the exception of Romania—the share of global efficiency increased in every country, that is in 6 out of 7, growth has thus become more intensive.

The usual indicator, considering only live labour—showing the share of growth in employment and in productivity in the growth of national income—does not present these changes in such marked manner.

Mrs. B. Pálovics:

Some problems of the long-term development concept of agriculture

The long-term development concept determines the direction of deliberate social activity in respect of the most important questions, within the objective scope of assumed, prognosticated development. The long-term development concept of the economy may comprise several alternatives which may be equally chosen.

The situation is different as regards the working out of the long-term development concept of a given branch, e.g. the food economy. The most important conceptual questions of developing agriculture can be judged only on the basis of the manysided interrelations of the whole economy, not in the framework of the branch in question. Such problems to be considered are: the market requirements raised against the food economy, particulary those emerging in foreign trade or, the material and labour resources available to the food economy.

The long-term development concept of the food economy—as a branch concept—must be aimed at demonstrating what development of production is possible and desirable within the limits set by saleability and what optimum input pattern belongs to the output level to be attained by the mid-eighties. If this development concept cannot be fitted into the framework of the long-term development of the whole national economy, another development alternative of the food economy may be worked out by observing externally given lower and upper bounds, but this will not be so favourable from the point of view of the branch, not an alternative that may be equally chosen.

According to the authoress, the basic problem of the long-term development of agricultural is not a slower or a faster growth rate of agricultural production in general, but a change in the proportion between plant cultivation and animal husbandry in favour or the latter. This increases the investment requirements of agricultural production.

Zsuzsa Bekker:

Some ideas about the growth of the engineering industries in Hungary

Relying on an international comparative analysis covering many countries and utilizing its results, the article deals with some particular features and characteristics of the Hungarian engineering industries. The development of structural and growth parameters is confronted with the corresponding fact figures of Hungary and with their aid the historical path of Hungarian engineering growth and the present situation of the industry is evaluated from some important points of view.

The aggregated structural and growth indicators are considered by the authoress as measures of development level only in so far as they are accompanying phenomena and secondary embodiments of continuous, gradual technical, technological and economic development. From this point of view she disclosed some contradictions in the Hungarian development, namely, that the weight of engineering in the production of manufacturing industry was characteristically unstable from the turn of the century up to the end of the fifties and a structural stability has come about only in the last decade. The characteristics of the present pattern of production and trade show similarities with countries which are on a much higher level of development, and this is a feature common to most socialist countries. Within that, however, Hungary occupies in some respects a particular position.

This becomes manifest mainly in the relatively slow growth rate in comparison to the other socialist countries, in the strong structural fluctuations and in that the pattern of exports to more developed countries shows the competitiveness of engineering products to be weaker than could be expected on the basis of the global pattern of production and foreign trade.

Béla Csikós-Nagy:

Systems of prices and foreign exchange rates in two countries with different social systems

The article—essentially the author's lecture at the French-Hungarian economic colloquium held in April 1970 in Budapest—compares the systems of prices and foreign exchange rates of France and Hungary. The author distinguishes the features deriving from the differences in economic development level and endowments between the two countries from those due to the different socio-economic systems. The author considers the following factors as such which are *not* due to differences in the socio-economic systems: 1. France has convertible (commercial) currency, while Hungary has a fixed (accounting) currency; 2. Both countries are protectionistic in their price policies, but Hungarian price policy avails itself of the tools of protectionism in a wider scope and to a greater extent; 3. The methods of direct price control are applied by the governments of both countries, but the state regulatation of prices is enforced in a wider scope in Hungary than in France and is thus of more determinative character. The author analyses the essential changes having taken place in the Hungarian price system and—by bringing about a realistic foreign exchange conversion coefficient—in the relation between world market and domestic prices with the reform of 1968.

Speaking about differences between the socio-economic systems, the author investigates the consequences of different ownership relations on economic management and expounds that price and income relations are regulated in Hungary by a living standard policy the criteria of which are determined by the social norms of socialism, while in France the market price and income relations determined on the basis of capitalist ownership relations can be only restricted by the economic policy of the state.

János Kornai:

Economic systems theory and general equilibrium theory

Our age has put a new question to economics: how should economic systems be deliberately shaped, planned in detail and their functional mechanism developed. According to the author economics is today not yet capable of providing an answer that would be based on a proved theory. This lag must be made up for by "economic systems theory".

Up to now, there exists a single established school of economic systems theory: the general equilibrium theory. In his study the author expounds some theorems cricizing the general equilibrium theory.

– The assumption that certain economic phenomena are constant over time does not enable the examination of change which is, however, a fundamental problem of life;

– "Optimality" and "maximization" are not good assumptions for describing the activity and actual behaviur of complex economic organizations, since they hide the diversified real motive powers motivating enterprise activity;

– The assumption of convexity excludes the case of economies of scale which is, however, a group of phenomena of fundamental importance for concentration;

— The general equilibrium theory builds upon a simple system of control and signals, because it neglects uncertainty. But uncertainty exists in reality and, therefore, in the interest of reliable control, information must be multiple.

It claims the creative efforts of whole generations of economists to develop a systems theory that would be more suited to describe the functioning of economic systems in a better and more realistic way and would yield better conclusions.

István Bartke:

Methods for calculating industrial efficiency

As a first step, the author defines the efficiency indicators of the result/input type as the quotient of the actual net product and a corrected net product to be formulated as the sum of actual wages and input-proportionate social net income (proportione to wages or assets). Depending on whether the corrected net product comprises social net income proportionately to wages or to assets, we may speak of value-type or production-price type efficiency indicators. The author proves that, with the growing technological equipment of labour, or, with the increasing proportion between assets and wages approximating the same, the value-type efficiency indicators will grow, as a rule, and the production-price type ones will diminish. This raises doubts as to the expression of labour input reflected by the corrected net product and renders the measurement of efficiency uncertain.

To eliminate this uncertainty, the author formulates a corrected net product indicator the value of which is independent from the basis of projection of the social net income and also accounts for the regular occurrence that with the growing proportion between assets and wages the efficiency of live labour increases and the degree of utilization of assets dimishes.

The net product thus formulated is, however, no more of an input type, but has the character of result since it reflects not only the effect of labour inputs but also the regular changes in efficiency of the inputs. It follows from the above that the complex efficiency indicator expressed as the quotient of the actual and the corrected net product is no more of input/result type but is an indicator having the character or result/result.

The author eliminates the distorting effect of the price system in force by calculating the normal value of social net income which, together with actual wages, yields the normal value of the actual net product, and then formulates, as the quotient of the actual net product and its normal value, structural efficiency-coefficients (price indices). The calculation of the price index number relies on the assumption of a price system where the ratio of social net income (social net income per net product) shows a regular development as a function of the proportion between assets and wages, and the product of the coefficients (worked out with the functional equation expressing it) by the wages yields the regular, that is, normal value of social net income.

The author works out the values by branches of the complex, the structural and the branch efficiency coefficients, and analyses the conclusions to be drawn. From among these mainly those relating to price preferences and dispreferences deserve attention.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

10

A tartalomból

GÁCS ENDRE—MAGYAR BÉLÁNÉ:
A lakosság életkörülményeinek változása a IV. ötéves terv időszakában

TALLÓS GYÖRGY:
A vállalati forgóeszközök hatékonyabb felhasználásáról

EHRLICH ÉVA:
A gazdasági fejlettség és a személyes fogyasztás

RIESZ MIKLÓS:
Monetáris döntések

RIMLER JUDIT:
Kísérlet a faktoranalízis alkalmazására a gazdasági fejlődés vizsgálatában

XVII. évfolyam

1970. október

TARTALOM

Gács Endre—Magyar Béláné: A lakosság életkörülményeinek változása a IV. ötéves terv időszakában (1971—1975) 1141

Tallós György: A vállalati forgóeszközök hatékonyabb felhasználásáról 1154

Ehrlich Éva: A gazdasági fejlettség és a személyes fogyasztás színvonala nemzetközi összehasonlításban 1166

Riesz Miklós: Monetáris döntések 1182

Rimler Judit: Kísérlet a faktoranalízis alkalmazására a gazdasági fejlődés vizsgálatában 1195

VITA

Neményi Norbert: Az értéktöbblet és értéktöbbletráta újravizsgálatáról 1215

SZEMLE

A mezőgazdaság fejlődésének néhány mutatója a szocialista átszervezés óta *(Gulyás Emil)* 1225

Ipari árreform az NDK-ban *(Bakos Gábor)* 1233

FOLYÓIRATSZEMLE 1239

L. Berri—I. Silin: Az ipari termelés koncentrációja — Zdenek Hába: A társadalmi tulajdon kérdései a szocializmusban — N. J. Petrakov, I. M. Hrabrov: A természeti erőforrások gazdasági értékelésének néhány kérdése a marxi-lenini földjáradék-elmélet fényében — Az amerikai gazdaság 1980-ban — J. H. Weaver: Radikális politikai gazdaságtan felé — M. Tracy: A mezőgazdaság tőke/termelés hányadosa és felhasználásának problémái

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Ádám György: Amerika Európában — Vállalatbirodalmak a világgazdaságban *(Becsky György)* 1250

N. J. Petrakov: A szocialista gazdálkodási módszerek vitatott problémái *(Szabó Katalin)* 1252

Josef Goldmann—Karel Kouba: Bevezetés a szocialista gazdasági növekedés elméletébe *(Bauer Tamás—Madarász Aladár)* 1255

Zygmunt Izdebski—Jerzy Tudrej: Vállalati vezetőképzés a tőkésországokban *(Gergely István)* 1259

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1262

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bakos Gábor, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Bauer Tamás,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Becsky György,** a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **Ehrlich Éva,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **Gács Endre,** az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Gergely István** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Gulyás Emil** kandidátus, az MSZMP Politikai Főiskolájának tanszékvezető tanára; **Madarász Aladár,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Magyar Béláné,** az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese; **Neményi Norbert,** a Budapesti Műszaki Egyetem docense; **dr. Riesz Miklós** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Rimler Judit,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Szabó Katalin,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Tallós György** kandidátus, a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Heténvi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

GÁCS ENDRE—MAGYAR BÉLÁNÉ:

A lakosság életkörülményeinek változása a IV. ötéves terv időszakában (1971—1975)

Az országgyűlés a közelmúltban jóváhagyta a magyar népgazdaság fejlődésének IV. ötéves tervét. Ennek keretében jóváhagyták azokat a legfőbb előirányzatokat, amelyek behatárolják a lakosság életkörülményeinek várható változását az 1970-es évek első felében.

A népgazdasági tervek eddig is tartalmazták az életszínvonalra vonatkozó előirányzatokat. Most történt első ízben azonban, hogy önálló komplex témaként vizsgáltuk meg a lakosság életkörülményeivel kapcsolatos kérdéseket, s ezeket az Országos Tervhivatal megvitatta az érdekelt állami és társadalmi szervekkel. Az elkészült terv alapján a következőkben bemutatjuk azokat a legfőbb tényezőket, amelyek a lakosság szempontjából — megítélésünk szerint — döntő jelentőségűek.

Az életszínvonal tervezése komplex feladat, nem korlátozódhat csupán az elosztás kérdéseire. Az életszínvonal szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban áll a bővített újratermelés minden fázisával:

— Az életszínvonal emelkedése nemcsak következménye, hanem feltétele is a *termelés* további fejlődésének. A gazdasági fejlődés ugyan végső soron meghatározza az életszínvonal fejlesztésére rendelkezésre álló eszközöket, de az ösztönző bérezésen, a jobb munka- és életkörülményeken, a fogyasztói igények megfelelő közvetítésén keresztül az életszínvonal-politika vissza is hat a termelésre, a gazdasági fejlődésre.

— A termelésben keletkező jövedelmek (központosított alapok, fejlesztési és részesedési alap) *elosztása,* a szabályozórendszeren keresztül biztosított preferenciák, a jövedelmeknek a költségvetés útján megvalósuló *újraelosztása,* ezek módja és mértéke közvetlenül befolyásolja a lakossági jövedelmek alakulását.

— A *forgalmi* szféra — a lakosság számára elsősorban a belkereskedelem — juttatja el a megtermelt javakat a fogyasztóhoz, valamint közvetíti a lakosság igényeit a termelőkhöz. A kereskedelmi hálózat korszerűsége, a kiszolgálás kulturáltsága ha számokban nem is kifejezhetően, de érezhetően befolyásolja az életkörülményeket. A tervnek azt is szem előtt kell tartania, hogy a külkereskedelmi érdekek ne veszélyeztessék a lakosság ellátását, sőt a fogyasztási cikkek importján keresztül gazdagítsák a belföldi választékot.

— A *fogyasztás,* annak volumene, szerkezete, korszerűsége alapvető eleme a lakosság életszínvonalának.

— A *felhalmozás* elsősorban a nem termelő szféra (lakás, kommunális, egészségügyi, kulturális területek) beruházásain keresztül közvet-

lenül kapcsolódik a lakosság életkörülményeihez, de közvetve a termelő szféra beruházásai is érintik a lakosságot, ezek teremtik meg ugyanis a fogyasztási cikkek és szolgáltatások növelésének, valamint a foglalkoztatás bővítésének lehetőségét.

Az életszínvonal-emelés lehetősége a nemzeti jövedelem növekedésétől függ és nem önkényes elhatározás kérdése. Az életszínvonal alakulását tehát behatárolja a gazdasági növekedés üteme, de az életszínvonal egyes tényezőinek fejlődését az ütem közvetlenül nem határozza meg. A közvetlen korlátot az életszínvonal-politikán belül az egyes tényezőknek tulajdonított szerep jelenti. Az életszínvonal-politikának ugyanis egyidejűleg kell eleget tennie a politikai, gazdasági követelményeknek és a szociális igényeknek. E hármas követelmény hosszú távon nem zárja ki, sőt feltételezi egymást, de rövid vagy középtávon ellentmondásba kerülhet. E követelményeknek egyszerre gyakran nem lehet eleget tenni, ezért mérlegelni kell, hogy melyiket tekintsük elsődlegesnek.

A IV. ötéves terv életszínvonal-előirányzatai mind a nemzetközi összehasonlítás, mind múltbeli fejlődésünk tükrében jelentősnek mondhatók. Ennek ellenére valamennyi, egyébként indokolt igényt nem lehet kielégíteni, ezért a hatékonyság növelése céljából olyan életszínvonal-politika szükséges, amely az erőforrásokkal reálisan számol, az elérendő célok között rangsorol és súlypontokat képez. Az életszínvonal tényezőinek rangsorolása a fejlődés különböző szakaszaiban nem lehet tetszőleges. Súlyponti fejlesztési célokat szükséges kitűzni, ami azt is jelenti, hogy egyes szakaszokban a lakosság életkörülményeinek más és más elemei kerülhetnek előtérbe.

Az *1966—1970-es* időszakban a következő fontos feladatokat oldottuk meg: ki tudtuk elégíteni a demográfiai hullámból adódó magas foglalkoztatási igényeket; jelentős szociálpolitikai intézkedéseket hajtottunk végre (nyugdíjak, családi pótlék felemelése, gyermekgondozási segély bevezetése), részben központi intézkedések hatására meggyorsult a paraszti jövedelmek növekedése, a jövedelemszínvonal tekintetében a parasztság lényegében elérte a munkások színvonalát, a tsz-parasztság szociális juttatásainak rendszere — a táppénz és a nyugdíjkorhatár kivételével — azonossá vált a munkásokéval és az alkalmazottakéval; elértük, hogy az új gazdasági mechanizmusra való áttérés az életszínvonal területén is zavartalan legyen, az utolsó három évben — összhangban a vállalati jövedelmek növekedésével, a szabályozók adta keretek között — valamelyest meggyorsult a keresetek emelkedése.

Az 1971—1975-ös időszakra a terv súlyponti kérdésként a *lakáskérdést,* az anyagi ösztönzés fokozása végett *a reálbérek növelésének* előtérbe helyezését, *az áruellátás javítását,* valamint *a munkaidő-csökkentést* jelölte meg.

Lakásellátás

A lakáshelyzet javításának azért van kiemelkedő jelentősége, mert e téren elmaradásunk még fejlettségi szintünkhöz képest is számottevő, és mert a nem kielégítő lakáskörülmények rontják az életszínvonal egyéb területein elért fejlődés hatásfokát is.

A lakáshelyzet jellemzésére megemlítjük, hogy jelenleg a lakásállománynak kb. 47 százaléka egyszobás; a fürdőszobával ellátott lakások

aránya kb. 25 százalékos; a közműves ivóvízzel ellátottaké pedig 55 százalékos; a 100 szobára jutó személyek száma kb. 200 fő.

A IV. ötéves terv lakásépítési programját az 1. sz. táblázat adatai szemléltetik.

1. sz. táblázat

A lakásépítési program főbb előirányzatai

Megnevezés	1966—70 (várható)	1971—75 (terv)	Index 1971—75 / 1966—70
Felépülő lakások száma összesen (ezer db)	317	400	126
1000 főre jutó évi átlagos lakásépítés (db)	6,2	7,6	123
A felépített lakások átlagos szobaszáma	1,9	2,0	105
Az összes lakásépítésen belül állami lakás (ezer db)	103,5	180—200	174—193
többszintes lakások aránya (százalék)	44	63	
korszerű technológiával épülő lakások aránya (százalék)	30	54	
városokban épülő lakások aránya (százalék)	53	65	

A 400 ezer lakás megépítésével megvalósul a 15 éves lakásfejlesztési tervben az 1961—1975. évekre meghirdetett 1 millió lakás. A globális teljesítés ellenére az elmúlt 10 évben nem sikerült jelentősen javítani a városi lakáshelyzetet, mert a tervben számítottnál kevesebb lakás épült a városokban, a városi lakosság száma pedig a vártnál nagyobb mértékben nőtt és amellett fokozódott a korszerűtlen, elavult lakások bontása. Ezért van kiemelkedő jelentősége annak, hogy a következő öt évben az állami lakásépítés csaknem megduplázódik, és az új lakások kb. 65 százaléka a városokban épül.

Az állami lakásépítés nagymértékű növelése műszakilag azzal válik lehetővé, hogy az 1970-ben már meglevő 7 házgyáron kívül további 3 házgyár létesül, és ezek együttesen kb. évi 28—30 ezer lakást képesek „termelni".

A tervezett lakásépítés 105—110 milliárd Ft ráfordítást igényel, ez az összes népgazdasági beruházásnak kb. 20 százaléka. A lakásépítés terhei mintegy fele-fele arányban oszlanak meg az állam és a lakosság között. E számításban az építési hozzájárulást, a szövetkezeti, társas- és családiház-építésekkel kapcsolatos lakossági ráfordításokat — saját erőből és bankhitellel együtt — vettük lakossági teherként figyelembe. A hitelfolyósítás öt év alatt elérheti a 24 milliárd Ft-ot.

A tervidőszak alatt mintegy 400 ezer család, vagyis kb. 1,2 millió ember költözhet új lakásba. A 100 lakásra jutó személyek száma országos átlagban az 1970. évi 322-ről 1975-re 303-ra csökken. E jelentős fejlődés ellenére a tervidőszak végén még kb. 200 ezer családnak (illetve családtöredéknek) nem lesz önálló lakása. Tekintettel arra, hogy a meglevő lakásoknak csaknem fele egyszobás, a lakószobában mutatkozó hiány ennél jóval nagyobb lesz.

A lakáshelyzet javításával szorosan összefügg a kommunális ellátás is. 1975 végére a lakosság 64 százalékát látják el közműves ivóvízzel (1970-ben 55 százalék), a csatornával való ellátottság pedig az 1970. évi 28 százalékról 36 százalékra javul. Jelentősebb előrelépés történik az elmaradott területek fejlesztésének gyorsításában, a különféle település-

kategóriák (települések) ellátottsági színvonalában jelenleg meglevő nagyfokú differenciáltság csökken. A vezetékes gázzal ellátott háztartások száma az 1970. évi 520 ezerről 1975-re 680 ezerre nő, figyelembe véve a propán-bután gázzal ellátott lakásokat is, a gázzal rendelkező lakások aránya eléri a 65 százalékot.

Reálbér — jövedelem

A IV. ötéves terv egyik alapvető irányzata, hogy a reálbér növekedési üteme közelítsen a reáljövedelem dinamikájához. Öt év alatt az egy keresőre jutó reálbér 16—18, az egy főre jutó reáljövedelem pedig 25—27 százalékkal növekszik. Ez lényegesen eltér az elmúlt évtized gyakorlatától, és elsősorban a foglalkoztatás kisebb növekedésével és a szociális juttatások eddiginél mérsékeltebb emelkedésével érhető el. Ez utóbbi tendencia a tervelőkészítés időszakában élénk vitákat váltott ki. Szakmai körökben közismert tény ugyanis, hogy Magyarországon a családok jövedelmi különbségeit elsősorban nem a keresetek, hanem demográfiai tényezők (kereső-eltartott arány) eltérései határozzák meg. Erre utal, hogy 1967. évi adatok szerint a 600 Ft alatti havi egy főre jutó jövedelemmel rendelkező munkás-alkalmazott családoknak kb. 90 százaléka a nyugdíjas és a nagy létszámú családok közül került ki. Ez a tény indokolttá tenné, hogy az állam fokozottabban járuljon hozzá a demográfiai tényezőkből adódó jövedelmi különbségek mérsékléséhez, vagyis jelentősen növelje a nyugdíjak és a családi pótlék összegét. Az alacsony jövedelmi színvonalon élők helyzetének javítását ugyanis a pénzbeli szociális juttatások erőteljes növelése szolgálná.

Az elmondottak ellenére az az álláspont jutott érvényre, hogy az elkövetkezendő időszakban a nagyobb és hatékonyabb termelés ösztönzése céljából elsősorban a kereseteket kell növelni. Amikor a jövedelempolitikában a következő időszakban a hatékonyság fokozását, a gazdasági ösztönzést helyezzük előtérbe, akkor ennek az a célja, hogy a gyorsabb fejlődés előmozdításával prespektívában bővítsük a jogos társadalmi igények (nyugdíj-, családipótlék- stb. emelés) kielégítésének lehetőségét.

A szabályozókat ezért olyan irányban módosították, hogy az eddigieknél jobban ösztönözzenek a hatékonyság növelésére és ezzel egyidejűleg biztosítsák a vállalati szférában a dinamikusabb keresetemelési lehetőségeket. A terv számításaiban a bérszabályozás alapjául a keresetnek (bér és részesedés) átlagosan évi kb. 3 százalékos növekedését vették figyelembe. Feltételezhető ugyanis, hogy a szabályozórendszer tökéletesítésével az élő munka hatékonysága a népgazdaság érdekeinek megfelelően növekszik.

A vállalati szférában jelenleg az ágazati bérarányok nagyjából kielégítőek, és ezért a szabályozók által biztosított keresetnövekedésen túl nem indokolt központi bérpolotikai intézkedéseket előirányozni. Szükség van viszont arra, hogy megfelelő bérintézkedési tartalékkal rendelkezünk, egyrészt, mert az évi kb. 3 százalékos keresetnövelési lehetőség a különböző termelőágazatokban szóródhat és jelentős béraránytalanságok jöhetnek létre, másrészt, mert a munkaerőhiány némely ágazatokban kikényszerítheti az átlagosnál nagyobb béremelést.

A helyes bérarányoknak természetesen nincsenek tudományosan

kidolgozott, objektív kritériumai nálunk, de ismereteink szerint más országokban sem. Ezen a téren mindenhol nagy szerepe van a spontaneitásnak. Tapasztalataink szerint minden szakma úgy érzi, hogy „ő" viszonylag el van maradva, és ennek az alátámasztására objektívnek tűnő érveket is tudnak felhozni: nemzetközi adatok, a munka bonyolultsága, a végzett munkával járó felelősség, a háború előtti arányok stb.

Míg az ágazati béarányok általában kielégítőnek tekinthetők, ez nem mondható el a vállalatokon belüli arányokról. Az elmúlt évtizedben társadalmi-gazdasági szempontból nem indokolhatóan csökkent az egyszerű és a bonyolult munka díjazása közötti különbség. A bérezésben érvényesülő nivellálódási tendencia káros voltának felismerése ellenére lényeges előrelépés az egyenlősdi leküzdésére alig történt. A kereseteknek a teljesítményeket jobban tükröző differenciálása tehát időszerű és várhatóan elősegítené a kívánatos társadalmi-gazdasági aktivitás növekedését.

Az évi kb. 3 százalékos, öt év alatt kb. 16 százalékos keresetnövekedés megteremti a keresetek eddiginél nagyobb differenciálásának a lehetőségét. Ezt a célt kívánja elősegíteni a központi tarifarendszer 1971—1972-ben bekövetkező módosítása is. A keresetek tényleges differenciálása azonban központilag nem írható elő, ez alapvetően a vállalati magatartástól függ.

A költségvetési szerveknél — nehogy újabb béraránytalanságok keletkezzenek — a termelőágazatoknak megfelelő (évi 3 százalékos) keresetnövekedést irányoz elő a terv. Ezt az elvet eddig nem tudtuk következetesen betartani, ezért a költségvetési területeken időnként végrehajtott bérpolitikai intézkedéseknek a béarányokat némileg javító hatása ismételten legyengült. Hogy a fennálló béraránytalanságokat részben kiküszöböljük, egyszeri béremelést szükséges végrehajtani a nem termelő szférában dolgozók némely kategóriáinál (például pedagógusoknál). A költségvetés bizonyos területein a béraránytalanságok korrigálását célszerű összekötni racionális létszámtakarékossági intézkedésekkel.

Tekintettel arra, hogy az 1960-as évek végére a parasztság jövedelmi színvonala elérte a munkásokét, a terv e két alapvető tekintetében lényegében azonos ütemű jövedelememelkedéssel számol. A munkával kapcsolatos jövedelemnövekedés a mezőgazdaságban is a termelés alakulásának és a hatékonyság javulásának eredményeként valósul meg.

Számolni kell azzal, hogy a termelőszövetkezetek között továbbra is nagy különbségek lesznek, és emiatt a jövedelmek szóródása is jelentős lesz. A tsz-eknek a foglalkoztatás differenciált bővítése útján el kell érniük, hogy a termőhelyi és egyéb adottságokból eredő jövedelemkülönbségek csökkenjenek és a kedvezőtlen adottságú tsz-ekben dolgozók is legalább a társadalmilag indokoltnak tartott jövedelmi színvonalon éljenek. E célból is támogatni kell a kisegítő és melléküzemi tevékenység bővítését és differenciáltabb adópolitikát kell folytatni mindaddig, amíg a szóban forgó terület mezőgazdasági termelésére a népgazdaságnak szüksége van.

A keresetek növelésének előtérbe helyezése nem jelenti és nem jelentheti a szociális juttatások színvonalának stagnálását. Ennek két fő oka van:

— a juttatási rendszerekből — demográfiai stb. okokból — évről évre számottevő automatikus növekedés következik be, például nő a nyugdíjasok száma, az átlagbérek emelkedése következtében a nyugdíjak átlagos évi összege, a táppénz átlaga stb.;

— a legégetőbb problémák megoldása végett intézkedésekkel is növelni kell a juttatások mértékét, illetve változtatni kell azok feltételeit.

A IV. ötéves terv időszakában szükségessé váló szociális intézkedések a következők:

A nagycsaládosok helyzetének javítását elsősorban a *családi pótlék* emelésével érhetjük el. A Központi Statisztikai Hivatal 1966. évi számításai szerint a munkás-alkalmazott családokban a gyermekekre fordított kiadásoknak átlagosan 16 százalékát fedezte a családi pótlék.

A terv előkészítését szolgáló vitákban többször felvetődött, hogy a családi pótléknak milyen célt, illetve célokat kell szolgálnia: demográfiaiakat vagy jólétit. Ugyancsak vitatott kérdés volt, hogy a családi pótlékot a családi jövedelemtől függően vagy függetlenül (fix összegben) állapítsák-e meg, kapjanak-e és milyen korig az egy gyermekes családok pótlékot; kell-e a gyermekek számától (családon belül) függővé tenni a családi pótlék egy gyermekre jutó összegét. Tekintve, hogy az elkövetkezendő időszakban csak szerény lehetőségekkel rendelkezünk, helyesnek látszik — a ma jogosult családoknál — a gyermekenkénti egységes emelés. A felvetett kérdéseket azonban tovább kell vizsgálni, hogy helyesen tudjunk dönteni a családipótlék-rendszer perspektivikus fejlesztéséről.

A nyugdíjasok helyzetének javítását szolgáló intézkedéseknél három körülményt kell mérlegelni:

a) a reálbérek állandó növekedése következtében a nyugdíjasok helyzete a keresőkhöz képest relatíve romlik, ennek részbeni feloldását szolgálja az a már ismert döntés, hogy 1971-től évi 2 százalékkal növelni kell a már megállapított nyugdíjakat.

b) A nyugdíjak egyes kategóriái között számottevő különbségek vannak a nyugdíjazás időpontjától, a különböző jogszabályoktól és egyéb okoktól függően. Az így kialakult aránytalanságokon már részben enyhítettek az 1970. évi intézkedések, de a IV. ötéves terv időszakában is további lépéseket kell tennünk.

c) Az árszínvonal növekedése következtében a nyugdíjak reálértéke csökkenhet. Az 1970. évi intézkedések bizonyos mértékig ellensúlyozták ezt, de a jövőben nagyobb áremelkedések esetén a nyugdíjasok számára is kompenzálni kell az áremelésből adódó tehernövekedést.

Áruellátás — fogyasztás

Az elmúlt 10 évben gazdaságpolitikánk egyik fontos célja volt a lakosság áru- és szolgáltatásellátásának állandó javítása útján a fizetőképes kereslet minél teljesebb kielégítése. A kereslet-kínálat egyensúlyát globálisan sikerült is fenntartani, de árucsoportonként és különösen néhány cikkből a keresletet nem tudtuk maradéktalanul kielégíteni. Fejlődésünk állandó kísérő jelenségei voltak a hiánycikkek. Ezek jellegüknél fogva két nagy csoportra oszthatók, bár a kettő között merev határvonalat nem lehet vonni.

Az első csoportba soroljuk azokat a tartósan fennálló hiányokat (például húsból, építőanyagból), amelyek a népgazdaságban meglevő feszültségek, aránytalanságok (kapacitáshiány, külkereskedelmi érdekeltség stb.) egyenes következményei.

A második csoportba tartoznak azok az időszakos hiányok (például női csizmából, gyermekruházati cikkekből), amelyek rossz szervezésből, az igények pontatlan felméréséből, helytelen készletgazdálkodásból és a nem megfelelő érdekeltségi rendszerből adódnak.

A lakosságnak ugyan közömbös, hogy valamit miért nem lehet kapni, de a megoldás szempontjából ennek a csoportosításnak kiemelt jelentősége van. A népgazdasági terv a maga eszközeivel (beruházások elosztásával, külkereskedelmi kontingensek megállapításával, árpolitikával stb.) főképp az első csoportba tartozó hiányok részbeni vagy teljes felszámolását tudja elősegíteni.

A hosszú idő óta megoldatlan ellátási problémák a IV. ötéves tervben várhatóan a következőképpen alakulnak:

— Az elmúlt években több intézkedést hoztak a *hús*termelés elősegítésére, ezek között jelentős a felvásárlási árak többszöri emelése. Az eddigi intézkedések eredményeképpen várható a belföldi húskínálat növekedése, de a gazdálkodási kötöttségeket csak a kereslet kielégítettségétől függően lehet majd fokozatosan felszámolni. Az egy főre jutó évi húsfogyasztás kb. 8 kilóval nő.

— A *sör*fogyasztás a háború előtti színvonalhoz képest több mint tizenötszörösére emelkedett, de az igényeket így sem tudtuk kielégíteni. Az 1972-ben felépülő borsodi sörgyár évi kapacitása 1 millió hl, s ez csaknem további 10 liter fejenkénti fogyasztásnövekedésre ad lehetőséget, emellett az import eddig kialakult magas színvonalát továbbra is fenn kívánjuk tartani. Azzal lehet számolni, hogy az ellátásban jelentős javulás következik be, de a nyári időszakos hiányok még fennmaradhatnak.

— A IV. ötéves terv időszakában több új *textil*ipari üzem épül és a meglevőkben is nagy rekonstrukciókat valósítanak meg. A fejlesztések eredményeképpen a ruházati cikkekben meglevő hiányok (elsősorban szintetikus termékekből, lakástextilből stb.) megszűnnek, sőt lehetséges némely termékek árának a leszállítása is. Ruházati cikkekből az átlagot meghaladó, 35—36 százalékos fogyasztásnövekedés várható.

— Öt év alatt a lakosság mintegy 300 ezer *személygépkocsit* vásárol, 170 százalékkal többet, mint az 1966—1970-es időszakban. Ezzel a növekedéssel a hazai gépkocsiállomány eléri a félmilliót, és minden hetedik családnak lesz autója. Ez az ellátottsági fok még mindig erősen elmarad a hozzánk hasonló fejlettségű országokétól, de a mai „sorbanállást" általában meg tudjuk szüntetni. Számítani kell azonban arra, hogy az importálható személygépkocsik választék szerinti összetétele nem felel meg teljesen a belföldi fizetőképes keresletnek. A gépkocsiállomány még gyorsabb növelésének határt szab, hogy a kapcsolódó beruházások (úthálózat, benzinkutak, szerviz stb. bővítése) általában állami támogatást igényelnek, ezek pénzügyi, kapacitáslehetőségei pedig korlátozottak.

— A lakás-, víkendházépítéssel és -fenntartással kapcsolatos igények egyre növekvő keresletet támasztanak az *építőanyagok* iránt, s ezen igények kielégítése eddig nem volt zavartalan. Az építőanyag-kereske-

delemben érvényesül leginkább a hiánygazdálkodás, a kiszolgálás kulturálatlan, ami sok bosszúságot okoz a lakosságnak. A kereslet-kínálat közötti feszültség feloldása céljából több új építőanyaggyár létesül, ezek főleg a tervidőszak második felében kezdenek termelni, és azzal lehet számolni, hogy a legégetőbb hiányok (cementből, burkolólapokból stb.) megszüntethetők. A kapacitások belépéséig átmenetileg importnöveléssel enyhítjük a feszültségeket. Összességében 1975-ben a lakosság 50 százalékkal több építőanyagot vásárolhat, mint 1970-ben.

— A IV. ötéves terv időszakában két új *bútorgyár* létesül, így az időszak végére kiegyensúlyozott ellátással lehet számolni.

— Hasonló, lényegében fokozatos javulás várható a *fém*tömegcikk- (zár, lakat stb.) ellátásban az új kapacitások belépésének megfelelően.

— Az ötéves terv időszakában a lakosság kb. 110 ezer új *telefon*állomást kap. Ennek ellenére a kielégítetlen igények száma nagyobb lesz, mint jelenleg. Ellátottságunk mértéke ezen a téren alatta marad a hasonló fejlettségű országokénak. Az igények jobb kielégítését főképp az nehezíti, hogy a telefonállomások létesítése nagyon beruházásigényes (egy állomás beruházási költsége 15—18 ezer forint).

— A mostani *autószerviz-hálózat* csak részben tudja kielégíteni a keresletet. Az öt év alatt duplájára növekvő gépkocsiállomány nagyban növeli az igényeket. A szervizkapacitások nagymértékű bővítése a lakossági személygépkocsik javításának és karbantartásának 130—140 százalékos bővítését teszi lehetővé.

— A *textiltisztító* ipar tevékenysége 60—70 százalékkal nő öt év alatt. Különösen jelentős lesz a fejlődés a textilmosásban, ahol az egy főre jutó mosás mennyisége 1,45 kg-ról 3,27 kg-ra nő. A nagy növekedés ellenére sem biztosítható az igények gyors kielégítése, viszont 1975-ben a családok kétharmad része rendelkezik majd mosógéppel, ami a mosatási igények és lehetőségek közötti feszültséget részben mérsékli.

A kereslet és kínálat választék szerinti egybehangolása főképp a kereskedelem és a termelővállalatok feladata. Az ösztönzési rendszer úgy módosul, hogy fokozottabban teszi érdekeltté a kereskedelmi vállalatokat a forgalom növelésében. A szabályozórendszer 1971. évi változtatása jobban veszi figyelembe a belkereskedelmi ágazat sajátosságait (például a bérszabályozásban, a készletgazdálkodásban).

Az áruellátásban tehát a következő ötéves időszakban javuló helyzetre számíthatunk. Nem ennyire kedvező a kép a kereskedelmi hálózat fejlesztésénél. A kiskereskedelmi forgalom kb. 40 százalékos növekedését öt év alatt a számítások szerint csak 17 százalékos hálózatfejlesztés kíséri, azaz 1 százalék forgalomnövekedésre 0,42 százalék alapterület-bővítés jut. Természetesen a forgalomnövekedés nem igényel azonos mértékű hálózatbővítést, de az ütemkülönbség túl nagynak látszik. Ezért van nagy jelentősége a jobb munkaszervezésnek, a korszerű kiszolgálási módszerek elterjedésének, a nyitvatartási idő növelésének; ezek a hálózatbővítés mellett enyhíthetik a zsúfoltságot.

A terv szerint a lakosság fogyasztása öt év alatt kb. 30 százalékkal nő, ezen belül továbbra is emelkedik az iparcikkek, főleg a tartós fogyasztási cikkek, és csökken az élelmiszer-fogyasztás súlya.

A lakosság fogyasztásának alakulását, illetve az egyes termékekből való ellátottságát a 2. sz. táblázat adatai is jellemzik.

2. sz. táblázat

Az egy főre jutó fogyasztás és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság

Megnevezés	Mérték-egység	1970	1975	Index (1975/1970)
Egy főre jutó fogyasztás				
Élelmiszerek				
Húsfélék (hallal együtt)	kg	58,9	67,0	114
Cereáliák	kg	132,0	127,0	96
Cukor	kg	33,5	37,0	110
Tej és tejtermék	kg	110,7	134,0	121
Tojás	kg	12,0	14,0	117
Burgonya	kg	84,5	82,0	97
Zöldség	kg	88,3	100,0	113
Gyümölcs	kg	73,6	90,0	122
Ruházati termékek				
Pamut- és pamuttípusú szövet	m^2	17,2	18,5	108
Gyapjú- és gyapjútípusú szövet	m^2	2,7	3,5	130
Alsó és felső kötöttáru	kg	0,68	1,0	147
Bőrcipő	pár	2,08	2,68	129
Ezer lakosra jutó ellátottság				
Személygépkocsi	db	21	47	224
Televízió	db	173	240	139
Hűtőszekrény	db	98	208	212
Mosógép	db	170	210	124

A *fogyasztói árak* tervezése két problémakört ölel fel: a hatósági árváltoztatások tervezését és a piaci árak változásának prognózisát.

A közgazdászok között hosszú idő óta vita folyik arról, hogy milyen fogyasztói árrendszer a legcélszerűbb: a ráfordításarányos vagy a hozadéki és mindkettőn belül az általános elvtől való eltéréseknek milyen széles körét kell alkalmazni. Ebben a kérdésben nem alakult ki egységes álláspont a hosszú távú tervet készítő Munkaerő és Életszínvonal Bizottságban sem. A IV. ötéves tervben figyelembe vett árintézkedések azonban a mai árrendszernek csak a legdurvább aránytalanságait kívánják kiküszöbölni, és ezért véleményünk szerint bármelyik elv alapján kialakított árrendszerbe „belefférnek".

A terv összefüggései alapján látható keresleti-kínálati viszonyok és a legkirívóbb aránytalanságok megszüntetése szükségessé teszi az árak hatósági intézkedések útján való változtatását is. A hatósági árváltoztatásokkal kapcsolatban követelmény, hogy az árak ne csak felfelé, hanem lefelé is mozogjanak. Emellett a széles rétegeket érintő alapvető fogyasztási cikkek áremelését nomináljövedelmet (bért, nyugdíjat stb.) növelő intézkedésekkel kell összekapcsolni.

A nem hatósági (szabad és limitált) árak változásának prognosztizálása a terv előkészítése során élénk vitákat váltott ki.

Az egyik álláspont az volt, hogy piaci árnövekedést öt évre előre nem szabad figyelembe venni, mert ez eleve az infláció betervezését jelentené. Némely gazdálkodó szervekben ugyanis olyan képzetet teremthet,

hogy a tervezett árnövekedést „teljesíteni" kell. Másrészt, ha a szabályozók kialakításakor a magasabb árszinttel összhangban magasabb nominális vállalati és személyi jövedelmeket vennénk figyelembe, akkor az emiatt megnövekedett kereslet már valóban csak magasabb (egyre magasabb) árszinten volna kielégíthető. E vélemény szerint a piaci árváltozást csak az éves tervekben szabad előirányozni.

A másik álláspont szerint az elmúlt években átlagosan bekövetkezett piaci árnövekedés (1,0—1,5 százalék) nem kerülhető el az elkövetkezendő időszakban sem: a világpiacon végbemenő egyes áremelkedések hatása, a termelői árak növekedése, a termelő és a kiskereskedelmi vállalatok monopolhelyzete, a nyereségérdekeltség, a választék kicserélődése stb. egyaránt az árszínvonal növekedése irányában hatnak. E vélemény szerint az ötéves tervben figyelembe kell venni az elmondottak alapján várható piaci árnövekedést, mert csak így tükrözheti a terv a valóságos folyamatokat, és csak így tervezhető meg reálisan a lakosság jövedelmének változása.

Mérlegelve mindkét véleményt, végül is olyan álláspont érvényesült, hogy számszerűségében a valószínűsíthető piaci árváltozások alsó határát (évi kb. 0,5—1,0 százalék) vegyük figyelembe, vagyis azokat, amelyek a terv összefüggései és a várható keresleti-kínálati viszonyok alapján már ma láthatók.

Munkaidő-csökkentés

Az 1968—1969. években az iparban és az építőiparban áttértek a 44 órás munkahétre, amit általában kéthetenkénti szabad szombat bevezetésével érvényesítettek. A munkaidő csökkentése olyan intézkedés volt, amely teljesen egybeesett a lakosság igényeivel. E területeken a munkaidő-csökkentés feltétele volt, hogy azt saját erőből (létszámtöbblet nélkül) kell megoldani. E követelménynek a vállalatok nem mindig tettek eleget.

A munkaidő-csökkentés nem általános bevezetése azonban sok feszültséget okoz. Megindult a munkaerő-áramlás a hosszabb munkaidőben dolgozó területekről a rövidebb munkaidőben dolgozó területek felé. Ez két szempontból is kedvezőtlen: ott növeli a létszámot, ahol ez a termelékenység szempontjából nem kívánatos, viszont fokozza a létszámgondokat a tercier ágazatokban, ahol a létszámbővítés volna a népgazdasági cél. Egyrészt az elmondottak, másrészt az egyenlő elbírálás megköveteli, hogy a IV. ötéves terv időszakában folytassuk a 44 órás munkahétre való átállást.

Az iparon és az építőiparon kívüli népgazdasági ágakban a munkaidő-csökkentés csak differenciált eszközökkel oldható meg, mert a munkaidő csökkentése nem ronthatja a szolgáltatások színvonalát. Ezért a „saját erő" elvét nem lehet minden területen következetesen érvényesíteni (pl. egészségügy), és a szükséges feltételek csak fokozatosan teremthetők meg.

Az eddig tárgyalt kiemelt témákon kívül természetesen a lakosság életszínvonalát érintő egyéb területeken (egészségügyi, kulturális ellátás) az általános fejlődés mértékének megfelelő előrehaladást irányzunk elő.

Fogyasztás — felhalmozás aránya

Valamely időszak vagy gazdaságpolitika „életszínvonal beállítottságát" szokás a belföldön felhasználható nemzeti jövedelmen belüli fogyasztás-felhalmozás arány alapján megítélni. Számítások szerint a IV. ötéves tervben ez az arány nem változik: összehasonlítható áron számítva 1970-ben és 1975-ben kb. 76 : 24, vagyis a fogyasztás növekedési üteme lényegében megegyezik a nemzeti jövedelmével, ami megfelel a Munkaerő és Életszínvonal Bizottság hipotéziseiben rögzített elveknek is.

Hagyományos felfogás szerint a felhalmozás (beruházás) jelenti a gazdasági fejlődést, a „jövőt", a fogyasztás pedig az életszínvonalat, a „jelent". Véleményünk szerint azonban önmagában ennek a mutatónak az *életszínvonal szempontjából* — szélsőséges esetektől eltekintve — nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani:*

— Ez az arány függ az országban érvényes mindenkori árrendszertől. Ha a fogyasztási cikkek árszínvonala viszonylag magas, a beruházási javaké pedig alacsony, a viszonyszám magasabb lesz, mint értékarányos árrendszer esetén, és fordítva. A KGST-országok 1959. évi nemzeti jövedelmének összehasonlítása szerint például Magyarország felhalmozási alapjának aránya magyar árak szerint 21, szovjet árak alapján pedig csak 7 százalék volt! Ilyen torzítás érvényesülhet nemcsak a nemzetközi, hanem az időbeli összehasonlításokban is, még változatlan árak alkalmazása mellett is, mert az összetétel-változás önmagában is megváltoztatja az árviszonyokat.

— A nemzeti jövedelem számítási módszere is nagymértékben befolyásolja ezt az arányt. Némely tételek hovasorolása (például a lakóházak felújítása, a közutak karbantartása) ugyanis többé-kevésbé önkényes, az országok között eltérő és egy országon belül is gyakran változik. A saját termelésű fogyasztás számba vehető termelői vagy fogyasztói áron. A Központi Statisztikai Hivatal 1968-tól kezdve több ilyen átsorolást hajtott végre, s ezek együttes hatására a fogyasztás aránya a belföldön felhasznált nemzeti jövedelemben — 1968. évi adatok alapján — a korábbi 75,2-ről 76,5 százalékra változott.

— A fogyasztási alap kb. 11 százaléka az ún. közösségi fogyasztás, amelynek kevés köze van a lakosság életszínvonalához. E tétel súlyának növekedése vagy csökkenése szintén módosítja a fogyasztás-felhalmozás arányát.

— Más oldalról viszont a felhalmozás egy része közvetlenül is a lakosság céljait szolgálja. Ide tartoznak elsősorban az ún. nem termelő területek: a lakás-kommunális, az egészségügyi, a kulturális ágazat beruházásai, s ezek arányukban jelentősen növekszenek a IV. ötéves terv időszakában. Másrészt ebbe a körbe sorolhatjuk azokat a beruházásokat, amelyek ugyan termelőágazatban valósulnak meg, de az általuk létrehozott kapacitások a lakosság életkörülményeit javítják (kiskereskedelmi hálózat, személyszállítás fejlesztése). Ezek egyáltalán nem elhanyagolhatók, sőt azt lehet mondani, hogy jelenleg a lakosság életkörülményeinek legsúlyosabb problémái nem annyira a fogyasztással, mint

* Itt nem térünk ki arra, hogy a gazdasági fejlődés egésze szempontjából milyen jelentősége van ennek az aránynak. E kérdéssel bővebben foglalkozik Csernok Attila: Gazdaságpolitikai célok a nemzeti jövedelem felhasználásában című cikkében. (Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz.)

inkább a beruházással összefüggő területeken vannak (lakás-kommunális ellátás, kórházak, a városi közlekedés zsúfoltsága stb.). Ezeknek a beruházásoknak a kihatása azután valamilyen formában jelentkezik a fogyasztási alapban is (lakásamortizáció, intézményi fogyasztás stb.), de korántsem jelentőségüknek megfelelő súllyal.

Felvetődött, hogy a fenti ellentmondások egy részének kiküszöbölése céljából ne csak a fogyasztás arányát, hanem a lakosság részesedését is mutassuk ki a felhasznált nemzeti jövedelemből. E célból a tisztán lakossági fogyasztáshoz hozzáadtuk a lakás-kommunális, az egészségügyi és kulturális ágazatok nettó beruházásait, valamint a fogyasztási cikkek belkereskedelmi készleteinek változását. Az ily módon képzett mutató aránya a nemzeti jövedelemből az 1970. évi 73,4 százalékról 1975-ben 74,6 százalékra nő.

Ez a mutató jobban tükrözi ugyan az életszínvonal változását, de ez sem tökéletes (ez esetben is részben önkényes döntés, hogy hol húzzuk meg a határt), nem menthet fel bennünket az alól, hogy sokoldalúan elemezzük az életkörülményekre ható különböző tényezőket.

Az életszínvonal-politikai előirányzatok teljesülésének feltételei

A tervidőszakban az életszínvonal-előirányzatok realitása elsősorban a tervezett nemzeti jövedelemtől függ. A feltételezett 5,5—6,0 százalékos növekedési ütem megfelel az elmúlt 15—20 év átlagának és a hosszú távú tervezés is lényegében ebből a feltételezésből indult ki. A terv elkészítésének vitáiban felvetődött, hogy az új irányítási rendszer kibontakoztatása az ütem gyorsulásához vezethet. Termelési oldalról a magasabb ütem elérhető volna, de a népgazdaság mai szerkezetét figyelembe véve a magasabb ütem aránytalanságokhoz vezethetne, és nem tudnánk az egyensúlyi követelményeket kielégíteni. Abban az esetben, ha a gyorsabb növekedés együtt jár a belső és a külső egyensúly megszilárdításával, a termelésnek a kereslethez való alkalmazkodásával, akkor a túlteljesítés kívánatos, és ebben az esetben a jövedelem—fogyasztás előirányzata is magasabb lehet.

A középtávú terv makroszintű összefüggések mérlegelése alapján készült. A terv megvalósítását nem a kötelező mutatók, hanem elsősorban a szabályozó eszközök hivatottak biztosítani.

A munkaviszonyból származó jövedelmek növekedésének nagy része a szabályozórendszer útján a termelés és a jövedelmezőségi előirányzatokhoz kapcsolódik. A társadalmi juttatásokat továbbra is központilag, a költségvetésen keresztül osztják el. Ugyanezt lehet elmondani az állami lakásépítésről, az egészségügyi és a kulturális beruházásokról. A magánlakás-építés előirányzata természetesen becslés, de megfelel az elmúlt évek átlagának, és a hitelfeltételeken, a kedvezményrendszeren keresztül itt is érvényesül a központi szabályozás.

Véleményünk szerint a központi elképzelések megvalósulása legnehezebben a következő területeken ítélhető meg: a takarékbetét-állomány növekedése, a piaci árváltozások prognózisa és a réteghatások.

A tervezés során abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a lakosság továbbra is pénzbevételeinek 3,0—3,5 százalékát *takarékbetétben* helyezi

el, a lakosság megtakarítási hajlama a korábbi tendenciát követi. Ily módon a takarékbetét-állomány évi kb. 7 milliárd Ft-tal nőne, és kamatjóváírásokkal együtt 1975-re meghaladná a 75 milliárd Ft-ot. Ez természetesen csak becslés, a betétek titkossága miatt ugyanis csak kevés támponttal rendelkezünk a betétállomány megoszlását illetően, még kevesebbel a megtakarítások okára, indítékára vonatkozóan. Némely vélemények szerint az állományon belül nagy kényszermegtakarítás van a hiánycikkek (gépkocsi stb.) miatt, és a javuló áruellátás ezeket elvonja. Kétségtelenül ilyen eleme is van a megtakarításoknak, de véleményünk szerint túlnyomó részt természetes velejárója a jövedelemnövekedésnek, a tartós javak bővülő kínálata pedig további megtakarításokra ösztönöz. Mégis, ha a betétállomány növekedése a becsültnél lényegesen kisebb lenne, a jövedelmek lekötéséhez a tervezettnél nagyobb árualapra lenne szükség, ellenkező esetben viszont pótlólagos jövedelemkiáramlásra nyílhat lehetőség.

Mint már említettük, a tervben a valószínűsíthető *piaci árnövekedés* alsó határát vettük figyelembe. Ha az árnövekedés ezt az ütemet lényegesen meghaladná, az éves tervekben kell megvizsgálni az ár- és jövedelemalakulás összefüggéseit és dönteni arról, hogy milyen rétegeknél és milyen módon kell azt ellensúlyozni. Így érhető el a reáljövedelem terv szerinti alakulása, de még így is a fogyasztás szerkezetében a tervtől eltérő irányzatok érvényesülhetnek. Az árstabilitás érdekében mindenképpen meg kell akadályozni, hogy a fogyasztói árszínvonal növekedése az évi 2 százalékot meghaladja.

Nagyon keveset lehet mondani az elkövetkező időszak *jövedelemszóródásáról.* Az eddig vázolt jövedelmi és fogyasztási mutatók az országos átlagot fejezik ki, és nem jellemzik a jövedelemeloszlást az egyes rétegek között. A bér- és jövedelemszabályozási rendszer (nyereség felosztása, bérszorzók, adókulcsok) bizonyos kereteket szab az átlagkeresetek szóródásának az ágazatok között. Nem szabályozza azonban az ágazaton és a vállalaton belüli differenciálást és még kevésbé a jövedelmek eloszlását. Az állam központilag segít a legalacsonyabb jövedelműek helyzetén, de nem tudja számottevően befolyásolni az átlagos és az azon felüli jövedelmeket. Ma nehezen ítélhető meg, hogy az a kívánatosnak tartott elv, amely szerint a keresetek differenciálására és a jövedelmek nivellálására kell törekedni, milyen mértékben valósul meg a tervidőszak alatt.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a IV. ötéves tervnek a lakosság életszínvonalára vonatkozó célkitűzései alapjában reálisak. Megvalósításuk elsősorban a termelékenység megfelelő növekedésétől függ.

TALLÓS GYÖRGY:

A vállalati forgóeszközök hatékonyabb felhasználásáról

A gazdaságirányítás akkor képes a vállalatokat a népgazdasági érdeknek leginkább megfelelő cselekvéssorozatra ösztönözni, ha a vállalati döntésekkel szembeni társadalmi elvárások és a vállalati érdekek közötti konfliktusokat a lehetséges minimumra csökkenti. A gazdasági terelőeszközök is — köztük a bankok és a vállalatok kapcsolatainak a hitel- és pénzforgalmi rendszer keretei közti szabályozása — e célt szolgálják. A konfliktusminimum kívánatos és — a mindenkori adottságok mellett — lehetséges megközelítése egy-egy időszakban csak bizonyos sávon belül történhet. Az alább felvetett gondolatok e sáv jelenleg szükségesnek és lehetségesnek is tartott szűkítését célozzák.

I.

A felhalmozási döntések decentralizálása jobb lehetőségeket teremtett gazdasági erőforrásaink hatékonyabb kihasználására. 1970-ben a népgazdasági beruházásoknak már kereken 50 százaléka a vállalati döntési szférába tartozik, és arányuk 1971—1975-ben tovább nő. Az iparban az 1971—75-re tervezett beruházások kereken kétharmada — a tervszámítások szerint — vállalati döntéssel valósul meg. Ennek megfelelően a beruházások finanszírozásában is jelentős szerepet játszanak a vállalatoknál keletkezett források. A termelőágazatok beruházásainak csak kb. 40 százalékát (az ipari beruházások kb. 45 százalékát) fedezik a nem visszatérítendő költségvetési juttatások. A többit saját forrásokból vagy hitelből az érdekelt vállalatoknak maguknak kell fedezniük.

A vállalati felhalmozás másik fő formája a forgóeszközök (készletek)* tartós növelése, amit a vállalatoknak — elvileg — már 1968 óta teljes egészében fejlesztési alapjukból kell finanszírozniuk. A gazdaságpolitika követelményeiből kiindulva a szabályozórendszer ezt az elvet évről évre következetesebben juttatja érvényre.

A készletnövekedés 1966—68-ban az évi nemzeti jövedelem 7—8 százalékát kötötte le. Bár — nem utolsósorban a szabályozók hatására — 1969—70-ben ez az arány kisebb, több évre visszamenő folyamat eredményeként jelenleg a vállalatoknál felhalmozódott készletállomány *névértéken az egy évi nemzeti jövedelem 90 százalékának felel meg.* A IV. ötéves terv a korábbi készletnövekedési ütem lényeges mérséklődésével

* A továbbiakban váltakozva használom a „forgóeszközök" és a „készletek" megnevezést, attól függően, hogy a vállalati forgóeszközök teljes köréről vagy csak a készlet formájában megjelenő forgóeszközökről van-e szó.

számol, de a tervezett készletemelkedés értéke 1970—1975 között még így is kb. akkora, mint amennyi új beruházási hitelt a bankok az *öt év alatt* a vállalatoknak folyósíthatnak. Az említett és az alább részletezett összefüggések alapján kétségtelen, hogy:

— a felhalmozási döntések meghozatala, realizálásuk és a felhalmozások forrásainak létrejötte között a vállalati szférában igen szoros az összefüggés. A vállalatnak beruházási és forgóeszköz-gazdálkodási döntéseikor gondoskodnia kell arról, hogy azok fedezete — szabad fejlesztési alap, illetve az azt megelőlegező kölcsönök formájában — a szükséges időpontban rendelkezésre álljon. Továbbá az, hogy

— az eltérő (beruházási, illetve forgóeszköz-növelési) tartalommal megvalósuló felhalmozási döntések nagyságának és belső arányainak változása, ha ez jelentős összegű és sok vállalatnál következik be, a népgazdasági terv fő arányaira is visszahat.

Mindez azt igényli, hogy a vállalatok képesek legyenek beruházásaikat és forgóeszközeik — akár szándékaiknak megfelelően, akár azok ellenére bekövetkezett — tartós növekedését a rendelkezésükre álló és a cél jellegének is megfelelő pénzforrásokból fedezni. Nem igényel részletes bizonyítást, hogy a fentiekkel összhangban levő vállalati *szándék* esetén is előfordulhat, hogy az említett tartalmú összhang a kötelezettségek és források között nem, vagy csak részben, illetve a szükségesnél később jön létre.

A jelenleg érvényes szabályozórendszer is számot vet az ilyen lehetőségekkel. A későbbi években képződő fejlesztési alapok megelőlegezéseként forgóeszközhitelek nyújthatók — legfeljebb 3—5 évre. A különböző — célok szerint is differenciált — beruházási hitelfeltételek és más szabályozók pedig lehetővé teszik a vállalatoknak — a népgazdasági tervben számbavett keretek közt és mértékig —, hogy áthidalják az időbeli eltolódást a döntéseik nyomán meginduló és megvalósuló anyagi folyamatok, és a részben csak később realizálódó rendeltetésszerű fedezetek létrejötte között.

Nem ritka azonban, hogy egy-egy vállalat pénzügyi kötelezettségei olyan mértékben haladják meg a már meglevő, illetve a következő időszakban képződő pénzforrásokat, hogy a keletkezett feszültséget a szabályozórendszer keretében *intézményesen* már nem lehet *feloldani.*

1970 elején kb. 20 iparvállalat — túlnyomórészt 1968—1969-ben elvállalt, tehát nem „régi örökségként" fennmaradt — fizetési kötelezettségét nem tudta hiánytalanul teljesíteni. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy ezek a vállalatok a rendelkezésükre álló fejlesztési alapból nem tudták kiegyenlíteni a beruházási megrendeléseikből esedékes fizetnivalóikat, továbbá beruházási és forgóeszközhiteleik lejárt törlesztő részleteit és más, ugyancsak a fejlesztési alapot terhelő tartozásaikat.*

Az esedékes hitelek rendezésére csak a pénzügyi nehézségek okainak gondos vizsgálata után kerülhet sor. A bankok a lejárt hiteleket *automatikusan* egyetlen esetben sem hosszabbították meg. A vállalatoknak az ebből eredő terheket az ügy rendezéséig viselniük kellett. Többen közülük tartalékalapjukat használták fel ehhez, azzal a kötele-

* Az adósságok összege az összes beruházásokhoz képest ugyan nem volt túl jelentős, de az évenként folyósítható beruházási bankhitelek 8—10 százalékát elérte, így ebben az összefüggésben sem hagyható figyelmen kívül.

zettséggel, hogy meghatározott időn belül az igénybe vett tartalékot nyereségükből visszapótolják. Néhány — egyébként hitelképes — vállalat a következő év nyereségéből minden bizonnyal rendezhető tartozására legfeljebb egy évre új hitelt vehetett fel. Nem egy esetben a vállalatoknak — szabad fejlesztési alap hiányában — későbbre kellett halasztaniuk új beruházásaikat, mert meglevő forrásaikat kötelezettségeik az elgondoltnál nagyobb mértékben vették igénybe. Több építőanyag-ipari vállalat kért és, tekintettel az iparág időközben növelt feladataira, kapott is — külön központi döntés alapján — a terv szerinti kontingenseket meghaladó hosszabb lejáratú beruházási hitelt, hogy abból rendezhesse lejárt tartozásait is. Ily módon, egyetlen vállalat kivételével, amelynek hitelképessége csak hosszabb idő alatt és sokrétű intézkedésekkel (profilváltoztatás, készletleépítés stb.) állítható helyre, a problémák néhány hónap alatt rendeződtek. A bankok eljárásával az említett ügyekben és elképzeléseikkel a hasonló esetekben tanúsítandó jövőbeli magatartásukról az illetékes kormányszervek is egyetértettek.*

Számolni lehet azzal, hogy nem kevés vállalatnál a jövőben is keletkezhet konfliktus a vállalati szintű felhalmozási döntések és a fedezetként rendelkezésre álló pénzforrások között. Egyidejűleg más vállalatoknál szabad fejlesztési alapok lehetnek, amelyek újabb felhalmozási döntéseket tesznek lehetővé. E feszültségek feloldásának egyik módja, a már említett bankhiteleken kívül, a források (alapok) vállalatok közti átadása lehet. Ezt segítik elő a vállalati társulásokra, közös vállalatok alapítására, a fejlesztési alapok ideiglenes és tartós átengedésére vonatkozó, részben már érvényes, részben 1971-től alkalmazható szabályok.** Az említett eszközátcsoportosítási formák elősegítik, hogy a vállalatok — ez irányú érdekeltségük esetén — szabad fejlesztési alapjaikat közvetlen vagy közvetett formában más vállalatokkal közösen, vagy éppen más vállalatok cselekvési szférájában hasznosítsák.

A következőkben azokról a vállalaton belüli és a vállalati kooperációval kapcsolatos lehetőségekről lesz szó, amelyek a vázolt probléma megoldását a forgóeszközök hatékonyabb kihasználása szempontjából közelítik meg.

II.

A termelési és az értékesítési folyamatban*** lekötött eszközök mennyisége, valamint a termékek közti megoszlása nagymértékben függ a vállalatok között kialakult munkamegosztástól. A termék jellege és a gyártási technológia a szükséges forgóeszközök nagyságrendjét határozza meg. A szállítói-vevői kapcsolatok szervezettsége, az üzemek közti szállítás, a raktározás lehetőségei és nem utolsósorban a fizetési módozatokra vonatkozó megállapodások szabályozása a ténylegesen igénybe

* Azok a vállalatok, amelyek beruházási és forgóeszközhiteleiket saját forrásból nem tudják rendezni, tartozásuk rendezéséig felhalmozási célra nem kaphatnak hitelt. Gazdálkodásukat felügyeleti szervük felülvizsgálja, újabb beruházásokra vonatkozó fizetési rendelkezéseik teljesítését a bankok felfüggesztik. Végső soron — a rendezetlen tartozás miatt — szanálási eljárásra kerülhet sor.

** E szabályozók elvi alapjairól és a javasolt (időközben jórészt már állami határozatokká is vált) gyakorlati megvalósítási formákról részletesen lásd Nagy Tamás: „Az eszközök átcsoportosításának célszerű formáiról népgazdaságunkban" című cikkét. (Közgazdasági Szemle, 1970. június, 675—690. l.)

*** A továbbiakban ezt a folyamatot vertikumnak nevezem.

vett forgóeszközök volumenét és vertikális eloszlását dönti el. (A készletek nagyságára és elhelyezkedésükre más tényezők is hatnak.)

Kétségtelen, hogy az egy-egy vállalat tevékenységében lekötött forgóeszközök mindenkori nagysága és összetétele jelentős mértékben függ partnerei (szállítók, vevők, kooperálók) magatartásától is. A szabályozók, amelyek az eszközökkel való takarékosabb gazdálkodásra hivatottak ösztönözni, viszont külön-külön hatnak az egyes vállalatokra. Így az eszköztartás helye és nagysága tekintetében ellentétes érdekek alakulhatnak ki a vállalatok között, és a helyzeti előnnyel (abszolút vagy viszonylagos monopólium stb.) rendelkező vállalat egyoldalúan saját érdekeit érvényesítheti.

A vállalatok nyereségérdekeltsége (illetve ennek az eszközlekötés nagyságával közvetlenül vagy közvetetten összefüggő elemei) és a gazdálkodás nagy részére még jellemző „eladói" piaci léte a forrása annak, hogy egyazon vállalat olykor teljesen ellentétes magatartást tanúsít szállítói és vevői minőségében. Mint eladó a szállítási feltételek, az ütemezés stb. „szuverén" meghatározásával igyekszik saját termelési költségeit és készleteit a lehető legalacsonyabb fokon tartani. Ellenben mint vevő — az esetek nagy részében — saját szállítóitól hasonló magatartást kénytelen eltűrni, és nem tudja szükségleteinek megfelelő ütemezésben, választékban, minőségben stb. anyagbeszerzését — és így készletezését sem — megszervezni. Gyakori, hogy az egymással kooperáló nagyvállalatok jutnak kölcsönösen az említett helyzetbe. De az sem ritka, hogy egy kisüzem kerül szállítói minőségében, tartós vagy átmeneti, „monopol"-helyzetbe, mivel egy nagyüzem által kibocsátott jelentős értékű végtermék (közúti és vasúti járművek, komplett gyárberendezések stb.) — egyébként kisértékű — tartozékát, alkatrészét gyártja. Így végső soron az ő magatartása határozza meg, hogy vevője (például befejezetlen, illetve félkésztermék formájában) mennyi készletet tart.

Sok — ma még hiányzó — termelési, műszaki stb. feltétele van annak, hogy a vevők — a vertikum minden láncszemében — szállítóikat a saját készlettartásuk szempontjából optimális magatartásra bírhassák. Ilyen helyzet csak hosszabb idő múlva alakulhat ki, s kérdés, hogy addig is a lekötött forgóeszközök mennyiségének vállalatonként, a vertikumok egészét tekintve és végső soron népgazdasági szinten a jelenlegi nagyságrendek között kell-e maradnia.

Kétségtelen, hogy a vállalatok számára a folyamatos termelés biztonsága a készlettartás *elsődleges* meghatározója és ez ma a — készletek mérséklésére ösztönző — szabályozók ellenére is, különösen a nehezebben beszerezhető termékeknél, a túlbiztosítás és így az egyébként szükségesnél magasabb készletgyűjtés irányába hat. Ez a tendencia világosan tükröződik adatainkban. Ha ezzel nem számolnánk — illúziókat kergetnénk. Vannak azonban a vállalati magatartásnak olyan tényezői, amelyek részben korábbról fennmaradt, megrögződött gyakorlatot konzerválnak, vagy éppen az új követelményeket (illetve lehetőségeket) hagyják figyelmen kívül. Meglehetősen elterjedt például az, hogy a régebbi elosztásos, negyedévekre ütemezett vállalati anyagellátási rendszer hatásaként a szerződéseket ma is úgy kötik, hogy a szállítónak formailag joga van akár az egész mennyiséget a negyedév utolsó napján szállítania. A vevő pedig — olykor — úgy méretezi készleteit, mintha ezzel a gya-

korlatban ritka esettel kellene rendszeresen számolnia. (Más kérdés, hogy egy-egy, még az ilyen határidőket is túllépő szállító magatartása hosszú időre „bizonyítékul" szolgál a készlethalmozás helyessége mellett.) Az is egyelőre inkább tipikus, mint kivételes, hogy még a legnagyobb vállalatainknál sincs meg a szervezett összhang az anyagbeszerzés és a pénzgazdálkodás, az anyagok tényleges felhasználási és beszerzési ideje, valamint mértéke között. Ezt bizonyítja az, hogy amikor a felesleges készletek felszámolása a vállalat pénzügyi helyzete miatt tovább már nem halasztható, és ezért megrendeléseket törölni kell, készleteket pedig eladni — a folyamatos termelésben nem keletkezik zavar.

Mindezt figyelembe véve feltehetjük a kérdést: vajon körülményeink között kisebb készlettartással, kevesebb forgóeszköz-lekötéssel szükségképpen akadozó termelés, döcögő anyagellátás járna-e együtt? Ez esetben ugyanis a kialakult népgazdasági arányok feletti keserves „makroökonómiai" sóhajjal a kérdést — mint legalábbis egyelőre időszerűtlent — el kellene napolnunk.

Azt, hogy a népgazdaság egészében — nem pedig csak egy-egy vál-

1. sz. táblázat

Néhány könnyűipari termék termeléséhez és értékesítéséhez szükséges forgóeszköz-lekötés

Megnevezés	A termelés és a belföldi értékesítés teljes forgóeszközigénye[1]	
	árbevételre[2]	készletfajtánként[3] értékre
	vetítve	napokban
Pamutipari termékek		
Méterárú	255	259
Konfekció	315	349
Gyapjúipari termékek		
Méterárú	316	380
Konfekció	382	487
Bőripari termékek		
Készbőr	154	202
Bőrcipő	377	438

[1] A számítás a nyersanyagok tárolási (kikészítési), különböző fázisokban végbemenő feldolgozási, továbbá nagy- és kiskereskedelmi készletezési átlagidejét tartalmazza (1969. évi, az érintett vállalatok mérlegadataiból számított tényleges forgóeszköz-lekötés alapján), figyelmen kívül hagyva az 1969-ben — egyszeri, nem ismétlődő jelleggel — előállott forgóeszköz-lekötést. A termelés és belföldi értékesítés fázisait vettük figyelembe. Az exportértékesítés forgóeszköz-szükséglete a fentiektől annyiban tér el, hogy a belkereskedelmi készletidők kiesnek, s helyettük az exportárbevétel átlagos megtérülési idejével kell számolni. Az adatok nem tartalmazzák a nyersanyagimport ellenértékének előzetes forint- és devizalekötési idejét, tehát az importeredetű anyagoknál is csak a tényleges átlagos készletezési időket vettük számba. Nem vettük figyelembe az egyes vállalatoknál pénzkövetelés formájában lekötött forgóeszközöket sem, mivel a vertikumot egységes egésznek tekintve, a szállító vállalatok követelései a vevőknél egyidejűleg megfelelő nagyságú készletben testesülnek meg.

[2] Az egyes fázisokhoz tartozó vállalatok nettó árbevételére vetített globális forgóeszközszükséglettel számolva.

[3] Ennél a módszernél az anyagkészletek tárolási idejét az illető fázis anyagfelhasználására, a befejezetlen-, félkész- és késztermékeket a termelés szűkített önköltségére, az értékesítési időtartamot az illető belkereskedelmi vállalat árbevétele alapján számítottuk. [Szűkített önköltség = a saját termelésű készletek (termékek) összes közvetlen költsége az üzemi általános költségekkel együtt. A szűkített önköltség tehát nem tartalmazza a fel nem osztható költségeket.]

lalatnál — túlzott a lekötött forgóeszközök mennyisége, szemlélteti néhány, viszonylag homogén és így számszerűen is nyomon követhető vertikum jelenlegi forgóeszközigénye (1. sz. táblázat).

Nem igényel külön bizonyítást, hogy népgazdaságunk termelési (szervezettség, technológia, objektív és szubjektív adottságok stb.) színvonala már ma sem teszi szükségessé azt, hogy a vertikum különböző láncszemein egy-másfél évig kelljen készleteket tárolni ahhoz, hogy a beszerzett pamut, bőr, gyapjú a belföldi fogyasztóhoz ruha és cipő formában eljusson.* Valószínű, hogy az összes — nem, vagy csak kevéssé befolyásolható — külső tényező (például importnyersanyagok utánpótlásához szükséges készlettartás időigénye, belföldi nyersanyag-felvásárlás idényszerűsége, késztermék-értékesítés szezonális változása stb.) ellenére a folyamatban szereplő vállalatok céltudatos, kölcsönös érdekeltségen alapuló, s a mainál szervezettebb együttműködése esetén a lekötött eszközök számottevő hányada tartósan felszabadítható volna.

Hasonló helyzet alakult ki — bár a kooperáció és a vertikumok bonyolultsága miatt a fenti módszerekkel nehezebben számszerűsíthető — a nehézipari, a gépipari termékek egész soránál. Egyik nagy járműipari üzemünkben végzett elemzés például már első megközelítésben is valószínűsítette, hogy csupán az indokolatlan „kényszer kooperációk" csökkentésével, jobb szervezéssel a vállalat jelenlegi teljes forgóeszközállományának 10—12 százalékát lehetne felszabadítani.

Nincs szándékunkban ezt a nagyon összetett, a beszerzés és az értékesítés belső és külső tényezőivel, a beruházási és termelési struktúrával, a műszaki fejlettséggel és sok egyéb területtel érintkező kérdéskomplexumot — sem a probléma vázolása, még kevésbé a lehetséges megoldási módok szempontjából — leegyszerűsíteni. De mégis figyelemre méltó, ha egyes vállalatok forgóeszköz-szükségletének összetételét abból a szempontból vizsgáljuk, hogy annak mekkora részét köti le az üzemen belüli — döntően a műszaki színvonaltól, a technológiai folymatok jellegétől, a gyártásszervezéstől függő — szükséglet és mennyi az illető üzem termelőtevékenységét megelőző és követő fázisok forgóeszközigénye. Így ugyanis újabb bizonyítékokat kapunk arra, hogy a megoldáshoz nem elég egy-egy a többitől elszigetelt üzem érdekeltsége, hanem több egymáshoz kapcsolódó vállalat közös tevékenysége szükséges. (2. sz. táblázat.)

A felsorolt vállalatoknál az árbevételhez viszonyított forgóeszközszükséglet *abszolút* nagysága mindenekelőtt a szakma jellegétől, a kooperáció fokától, a termékösszetételtől, a vevők körétől (belföldi és exportfelhasználás aránya) és számos más tényezőtől függően elég széles határok között mozog.

A ruházati iparban például a szélső határ 80 illetve 154 nap. Tehát van olyan gyár, amely forgóeszközeit évente négyszer, de olyan is, amely alig két és félszer forgatja meg. Ez a szakmán belüli — vállalatonként eltérő — sajátosságok ellenére önmagában is arra utal, hogy egy-egy vállalat gazdálkodásában is vannak, nem csekély nagyságú, tartalékok. Ha azonban a fázisok szerinti megoszlást vizsgáljuk, úgy kitű-

* Annál kevésbé lehet ebbe belenyugodni, mert az egyes termelési fázisokban a tényleges megmunkálási (üzemen belüli átfutási) idő a készlettartás idejéhez képest nem jelentős (a pamutiparban például átlag 28, a gyapjúiparban 50, a konfekció- és cipőipari üzemekben 8—10 nap).

2. sz. táblázat

Néhány vállalat forgóeszköz-lekötésének megoszlása

Vállalat megnevezése	Termelés előtti [1]	Termelés alatti [2]	Termelés utáni [3]
	fázisban lekötött forgóeszközök részaránya (A vállalat 1969. évi átlagos forgóeszköz-igénybevétele = 1000)		
Textilruházati ipar átlaga	47,7	10,3	42,0
Május 1. Ruhagyár	53,6	11,2	35,2
Vörös Október Férfiruhagyár	39,5	12,3	48,2
Férfi Fehérneműgyár	46,1	9,6	44,3
Női Fehérneműgyár	53,9	5,8	40,3
Debreceni Ruhagyár	50,8	7,5	41,7
Kaposvári Ruhagyár	53,3	10,4	36,3
Soproni Ruhagyár	47,1	8,6	44,3
Szegedi Ruhagyár	48,7	11,3	40,0
Zalaegerszegi Ruhagyár	43,7	8,6	47,7
Országos Érc- és Ásványbányák	56,4	4,9	38,7
A Kőolajfeldolgozó Ipar Vállalatai	46,0	16,0	38,0
Lenin Kohászati Művek	47,1	22,5	30,4
Öntödei Vállalat	50,7	12,7	36,6
Csepel Autógyár	61,2	21,8	17,0
IKARUS Karosszéria- és Járműgyár	66,6	15,0	18,4
GANZ-MÁVAG Mozdony- Vagon- és Gépgyár	54,6	20,4	25,0
Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár	59,5	15,1	25,4
Szellőzőművek	46,3	13,5	40,2
Hajtómű- és Felvonógyár	57,8	19,9	22,3
Csavarárugyár	52,4	7,1	40,5
Szerszámgépipari Művek	47,0	20,0	33,0
Villamos Berendezés és Készülék Művek	56,8	16,2	27,0
Egyesült Izzólámpa és Villamossági R. T.	36,0	18,7	45,3
Üvegipari Országos Vállalat	55,3	9,7	35,0
Cement- és Mészművek	61,4	17,7	20,9

[1] Anyagkészlettartás.
[2] Befejezetlen és félkésztermékek (az üzemen belüli és a gyáregységek közötti szállítás forgóeszközigényével együtt).
[3] Késztermék + pénzkövetelés (kinnlevőség). Itt — minthogy egy-egy vállalat forgóeszközeinek belső megoszlásáról van szó — a kinnlevőségekben lekötött eszközöket is figyelembe vettük.

nik, hogy a termelés előtti fázis forgóeszköz-lekötése (elsősorban az anyagok készletezéséhez igénybe vett forgóeszközökről van szó) e vállalatok összes forgóeszköz-szükségletének 40—50 százalékát (39—83 nap) teszi ki. A felhasznált forgóeszközöknek mindössze 6—12 százaléka (9—17 nap) jut az üzemen belüli folyamatos termelésre. Ennél magasabb, 13—25 százalék (12—32 nap), a készáruk készletezéséhez felhasznált eszközök aránya. (Ez utóbbi nagymértékben függ attól, hogy az egyes üzemek termeléséből mennyi jut exportra, illetve hogy termékeiket a vevőknek — választék, méretek stb. szerint — mennyire kompletten kell szállítaniuk.) A forgóeszköz-lekötés további jelentős hányada (az eszközök 16—25 százaléka) a kiszállított árukért fennálló követelések formáját ölti. Ennyi ideig (17—39 napig) kötik le a gyártó vállalatok forgóeszközeit kinnlevőségeik.

Más csoportosításban összegezve a táblázat számadatai azt bizonyítják, hogy a termelés előtti és a késztermék kiszállítása utáni szakasz a

vállalatok által lekötött forgóeszközök $^2/_3$—$^3/_4$ részét, az üzemen belüli tevékenység — ideértve a készáru készletezését is — az eszközök $^1/_3$—$^1/_4$ részét veszi csak igénybe.

Figyelemre méltó és ez már az iparágak mindegyikére érvényes, hogy az azonos szakmához tartozó vállalatok forgóeszközigénye között is igen nagy különbségek vannak. (A leggyorsabb megtérülési idővel dolgozó üzem csaknem feleannyi forgóeszközt köt le átlagosan egységnyi árbevétel eléréséhez, mint a leghosszabb forgási időt felmutató vállalat.) A lekötött forgóeszközök *fázisonkénti* megoszlásánál azonban a szóródás ennél jóval kisebb.

A közölt adatok önmagukban nem alkalmasak a megnevezett vállalatok forgóeszköz-gazdálkodásának az *értékelésére*. Némely vállalatok, a felsoroltak közül például az Egyesült Izzó, a Ganz-MÁVAG, termékeknek jelentős részét közvetlenül értékesítik a bel- és a külföldi piacokon. Így az értékesítési fázisban lekötött forgóeszközök aránya náluk szükségképpen nagyobb, mint az olyan vállalatoknál, amelyek áruik zömét általában a belkereskedelemnek adják tovább. Nyilván nagy szerepet játszik a termelés előtti fázis forgóeszköz-szükségletében a szállító vállalatok száma, a kooperáció foka, az importigényesség stb. (tekintettel az importszállítások egy részének szakaszosságára). Az azonban kétségtelennek látszik, hogy az egy-egy vállalatnál lekötött forgóeszközök mindenkori nagyságát a partnerekkel való kapcsolatok legalább annyira befolyásolják, mint a vállalaton belül lezajló folyamatok forgóeszközigénye. Ez pedig független attól, hogy a folyamatok a szükségesnél lényegesen több készletet kötnek-e le vagy sem.

Megállapításunk nem ellentétes azzal a gyakorlati tapasztalatokkal bőven alátámasztható feltételezéssel, hogy egy-egy vállalat szerepe sem csekély abban, hogy milyen beszerzéseinek és szállításainak szervezése, fizetési kötelezettségeinek teljesítése és követeléseinek beszedése.

Nem általános, de azért elgondolkodtató a következő: Néhány gépipari és könnyűipari vállalatunk szerződés alapján rendszeresen szállít alkatrészeket, illetve anyagokat az egyik nagy nyugat-európai autógyárnak. A szerződés egyik szigorú (részben szankciókkal, részben felárral alátámasztott) feltétele, hogy az árut előre meghatározott napon kell a szerződéses mennyiségben, összetételben és csomagolásban a vevő által küldött szállítóeszközbe (camionba) berakni. Feltehető, hogy a vevőnek saját hatékony készletgazdálkodása, illetve a folyamatos termelés biztonsága végett ehhez érdeke fűződik. A vállalatoktól kapott információ szerint a szállítás a szerződésben kikötött időpontban mindig megtörténik. Valószínű, hogy a belföldi vevőknek is lehetne — megfelelő kölcsönös érdekeltség esetén — azonos feltételek mellett szállítani.

III.

A népgazdaságban felhalmozódó készletek névértéke 1975-re — a tervet megalapozó számítások szerint — eléri a IV. ötéves terv teljes népgazdasági beruházási összegének 60 százalékát. Ha a készletek a tervezettnél gyorsabban, például az 1968—70. évi átlagos ütemben emelkednének, úgy ez az arány jóval magasabb volna. Teljesen indokolt tehát az a követelmény, hogy a tervidőszakban a felhalmozáson belül a

készletnövekedés mértéke éppen a beruházások érdekében mérséklődjék. Evégett azonban nemcsak egy jövőbeli folyamat kedvező irányú változását kell szorgalmazni. Az összes gazdálkodó szerveknél tárolt készletek névértéke már jelenleg is az 1975-re tervezett szint $^2/_3$-át teszi ki. Ha a jövőben lehetséges (és kívánatos) a beruházás és a készletképződés között az eddiginél kedvezőbb arányok kialakítása, akkor valószínűleg a jelenben is van lehetőség a vállalati készletszint csökkentésére és ezzel a készletekben befagyasztott vállalati felhalmozási források felszabadítására. Aligha vitatható, hogy a népgazdaság számára előnyösebb a beruházás tartalmú — az állótőkék növelését eredményező — felhalmozás, mint a készletek növekedése.*

Ehhez — véleményem szerint — elsősorban az szükséges, hogy a vertikumokban részt vevő különböző vállalatok összehangolják tevékenységüket a forgóeszközök meglevő állományának csökkentésére és a termelés növeléséhez — a korábbihoz képest — kevesebb forgóeszközt vegyenek igénybe. A megvalósítás feltételeit olyan körülmények közt kell keresni, amikor a vállalatoknak az adott szabályozórendszer keretei közt differenciált lehetőségeik vannak a felhalmozás fedezetéül szolgáló alapok, illetve az ezek nagyságát meghatározó nyereségvolumen képzésére. Így például azok a vállalatok, amelyek termékeiket kizárólag vagy túlnyomórészt maximált árakon értékesíthetik, nyereségvolumenük növelésében jóval nagyobb mértékben vannak a termelékenység növelésére utalva, mint a zömmel megegyezéses árakat alkalmazó partnereik.

A vállalatok egy része jelentős szabad alapokkal, forrásokkal rendelkezik. Más részük növekvő mértékben terheli meg a következő években képződő fejlesztési alapjait és így jövőbeli döntési lehetőségeit is korlátozza. Az ilyen vállalati „eladósodás" következményeinek a viselése, illetve a következmények teherviselési megoszlása a közvetlenül érdekelt vállalatok, valamint az állam és a vállalatok között egyre inkább gazdaságpolitikai kérdéssé válik.

Ha egy vállalat — különböző gesztiók eredményeként — a már rendelkezésére álló, és az érvényes szabályok szerint előzetesen is meghitelezhető jövőben képződő fejlesztési alapjait meghaladó kötelezettségeket vállalt, úgy ennek végső gazdasági következménye ugyanaz, mint ha a folyó termeléssel kapcsolatos fizetéseit nem tudná teljesíteni. Nála vagy partnereinél pótolni kell a hiányzó pénzforrásokat. Ezzel egyfajta „hitelkényszer" áll elő — az állam (a bankok) számára. (Más kérdés, hogy az ilyen helyzetbe került vállalattal és vezetőivel szemben gazdasági szankciókat lehet alkalmazni.)

Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy ha a készletek növekedési üteme az eddiginél lassúbb lesz, és ha emellett még a már meglevő készletszint is tartósan csökken, akkor azoknál a vállalatoknál is felszabadulhatnak — a túlzott készlettartás miatt eddig lekötött — fejlesztési alapok, amelyeknél a szükséges források (a kellő mértékben és időpontban) egyébként nem állnának rendelkezésre. (A közgazdasági

* Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy a termelés folyamatos ellátásának biztonságát, a fogyasztási igények jobb kielégítését (például választékbővítést) célzó, illetve eredményező vállalati készletnövekedést pozitívnak, sőt adott esetben feltétlenül szükségesnek tartom. Ez egyik eszköze lehet annak, hogy a készletek másutt feleslegesen ne rakódjanak le.

szabályozórendszer továbbfejlesztésének irányelvei foglalkoznak az álló- és forgóalapok egymás közti átcsoportosításának lehetőségeivel is.)*

A már eddig is alkalmazott szabályozókkal a forgóeszközök túlzott mértékű növelése ellen különböző módszerekkel kívántak hatni. Így például:

— Az eszközlekötési járulékot az álló- és a forgóeszközök együttes értéke alapján kell fizetni.

— A forgóeszközök tartós növekedése esetén a növekményt teljes egészében a vállalat fejlesztési alapjából kell fedezni. Ilyenkor a növekmény mértékéig a fejlesztési alap terhére a vállalat forgóalapját kell növelni. Ha — amint már fentebb említettük — a vállalatoknak nincs annyi szabad fejlesztési alapjuk, hogy e követelménynek közvetlenül eleget tehessenek — a bankok legfeljebb három, kivételes esetben (például dinamikusan fejlődő vállalatoknak) maximálisan öt év alatt visszafizetendő forgóalap-megelőlegezési hitelt nyújthatnak, amelyet a fejlesztési alapból kell törleszteni.

— A fejlesztési alapok — forgóeszköz-növekedés miatti — terhelésének szabályai 1970-től jobban idomulnak a vállalati sajátosságokhoz. A korábbi éves átlag helyett a vállalat által megjelölt időpontot kell az egy év alatt keletkező tartós (tehát a fejlesztési alapot terhelő) forgóeszköz-növekedés bázisának tekinteni. A vállalatok általában azt a napot vagy negyedévet választják, amikor — gazdálkodásuk jellegéből kifolyólag — készleteik a legalacsonyabbak. Feltehető, hogy a — bár egymástól eltérő időpontokra időzített, de azonos jellegű — készletek csökkentését célzó vállalati törekvések végső soron a lekötött forgóeszközök népgazdasági méretű viszonylagos mérséklődését is elősegítik.

— A vállalatok az egyébként fejlesztési alapjukat terhelő bankhitelek egy részét előzetes szerződéses megállapodás esetén árbevételükből is visszafizethetik, amennyiben forgóeszközeiket a megállapodás feltételei szerint — mérhető, illetve ellenőrizhető formában — tartósan csökkentik. 1970 első felében a vállalatoknak nyújtott, fejlesztési alapot megelőlegező forgóeszközhitelek csaknem 20 százalékát már ilyen feltételekkel folyósították.

E szabályozóknak az a közös vonásuk, hogy a forgóeszközök tartós növekedésének a következményeit kizárólag azzal a vállalattal szemben érvényesítik, amelyiknél a mérés (elszámolás) időpontjában a növekmény kimutatható. Nem alkalmasak arra, hogy a partnervállalatokat is érdekeltté tegyék, ösztönözzék arra, hogy saját cselekvési szférájukban is korlátozzák a negatívan értékelt folyamatot. Sőt, adott esetben önmaguk mentesítésére egyenesen abban érdekeltek, hogy a készletnövekedés ne náluk, hanem partnerüknél mutatkozzék meg.

A fentebb már említett — a fejlesztési alapok vállalatok közti átadását könnyítő, illetve azt intézményesítő — *új* szabályozók is elsősorban arra lehetnek alkalmasak, hogy a felhalmozáshoz fedezettel nem rendelkező vállalatoknak pótlólagos forrásokat teremtenek. Tehát — ebben

* „Lehetővé kell tenni azt, hogy a gazdálkodó szervek meglevő álló- és forgóalapjai között a fejlesztési alapon keresztül átcsoportosítást hajthassanak végre meghatározott feltételekkel — az álló-, illetve állandó forgóeszközök tényleges tartós csökkenése esetén, ha ezeket nem finanszírozzák." GB 3/1970 (VIII. 9.) sz. határozata, III/második bekezdés. (Pénzügyi Közlöny, 1970. 20. szám, 368. l.)

a vonatkozásban — a készletcsökkentésre közvetlenül aligha ösztönözhetnek különösebben.

Az 1971-től — korlátozott keretek között — első ízben bevezetendő kereskedelmi (áru) hitel (amely a fejlesztési alap terhére, legfeljebb 9 hónapra nyújtható) már közvetlenebb lehetőséget ad arra, hogy a vállalatok a készlettartás terheit egymás között — kölcsönös érdekeltség esetén és alapján — megosszák. Rövid lejárata és feltételei miatt azonban a *tartós* forgóeszköz-csökkentés előmozdítására aligha alkalmazzák majd.

Kívánatosnak látszik ezért, hogy az eddigi szabályozókat megtartva a vállalatok vonzóbb alternatívát is kapjanak arra az esetre, ha eszközeiket tartósan csökkentik, illetve azok forgását meggyorsítják.

Ezen kívül új, eddig még nem alkalmazott lehetőséget is kellene nyújtani az egymással szállítói-vevői, illetve kooperációs kapcsolatban álló vállalatoknak, hogy a teljes vertikum komplex eszközszükségletének tartós csökkentése esetén a megtakarítás következtében felszabaduló pótlólagos felhalmozási forrásokat fejlesztésük céljára vehessék igénybe (amennyiben a fejlesztési alapjukat már terhelő kötelezettségeiknek egyébként hiánytalanul eleget tesznek). A megtakarítást a vertikum egészére nézve lehetne számba venni azért, hogy a vállalatok közt esetleg szükséges eszközátcsoportosítás is megtörténhessék.

Tegyük fel például, hogy „A" vállalatban a tartósan lekötött forgóeszközök mennyisége 1000 egységet tesz ki. „B" és „C" vállalattal együttműködve — „B" a szállító, „C" a vevő — módja van ezt az eszközszükségletet tartósan, 100 egységgel csökkenteni. A gyakorlatban előfordulhat, hogy a 100 egység felszabadításához például az szükséges, hogy „B" vállalat a forgóeszközöket 20 vagy 30 egységgel növelje és „C" vállalatnál jön létre a megfelelő intézkedések eredményeként 120 vagy 130 egységnyi csökkenés. Lehetővé kellene tenni, hogy az a vállalat, amelyiknél ilyen esetben forgóeszköz-növekedés következik be, a közös eszközmegtakarítás eredményéből, szerződéses megállapodás alapján ugyancsak részesülhessen.

Ezzel válnék a gyakorlatban teljessé az az elv, hogy az álló- és forgóeszközökben megtestesülő felhalmozást és annak a vállalat gazdálkodására gyakorolt hatásait a fedezeti források szempontjából is azonosnak tekintjük. A forgóeszközeiket tartósan és ténylegesen csökkentő vállalatok így a beruházási célra rendelkezésükre álló forrásaikat is bővíthetnék. A gyakorlati megoldási módok során körültekintően és differenciáltan kellene eljárni. Az egyes területeken meglevő vállalati forrásbőséget, az eszközcsökkentés tartósságának ellenőrizhetőségét stb.-t is megfelelően figyelembe kellene venni.

Nem közömbös az átcsoportosítás gyakorlati megvalósítása szempontjából például az sem, hogy a vállalati forgóeszközök számottevő részének forrása ez idő szerint bankhitel. Az iparvállalatok saját forgóalapja jelenleg a tevékenységükhöz tartósan szükséges forrásoknak átlagosan csak 50—60 százalékát fedezi. A különböző megnevezésű (és közgazdasági tartalmú) forgóeszközhitelek* 20—25 százalékát képviselik a vállalati forrásoknak (a további 15—30 százalék az ún. „egyéb"

* A forgóeszközhitelek különböző kategóriáiról és azok jellemzőiről bővebben lásd dr. Tallós György: „A bankhitel hatása a vállalatok gazdasági döntéseire" című cikkét. (Gazdaság, 1969. 4. sz. 24—25. l.)

saját forrásokra jut). A szabályozórendszer továbbfejlesztésének irányelvei célul tűzik ki, hogy a vállalatok forgóeszközhiteleik egyik — a jelenlegi forgóeszközhitel-állomány 40 százalékát kitevő — részét a következő években folyamatosan növekvő saját fejlesztési alapjukon felüli forrásaikból törlesszék.* A konkrét szabályozásnál mindezt megfelelően figyelembe kell majd venni.

A javaslatoktól végső soron az is remélhető, hogy számos vállalatnál hozzájárulnak az anyagilag már megvalósult, illetve folyamatban levő felhalmozás (beruházás és készlet) jelenleg még részben hiányzó forrásainak a megteremtéséhez — miközben makroszinten nem vezetnek új vásárlóerő kibocsátásához. Emellett megteremthetnék az újratermelési folyamat különböző fázisaiban résztvevő, ma csak egymástól elszigetelt érdekeltséggel működő vállalatok kölcsönös érdekeltségét a forgóeszköz-felhasználás csökkentésében.

Valószínűnek tartom, hogy egy, a jelenleginél egészségesebb folyamat feltételei fokozatosan az adott körülmények között is megvalósíthatók. Sovány vigasz, de tény, hogy más, nálunk fejlettebb gazdaságokban is fejtörést okoz a készletek viszonylagos nagysága, annak okai és csökkentésük lehetőségei. Az angolokat például az nyugtalanítja, hogy ipari készleteik mennyivel és miért magasabb az Egyesült Államok hasonló iparágaihoz viszonyítva.** Mi persze a magunk lehetőségei közt mozoghatunk.*** De az, hogy nem kis erőforrások mobilizálásáról — hasznosítatlan készletek működésbe hozataláról — lehet szó, kétségtelennek látszik.

* „... a gazdálkodó szervek fejlesztési alapon felüli egyéb tartós pénzforrásaik növekedéséből fizessék vissza a tartós eszközeik egy részét ez idő szerint finanszírozó forgóalappotló hitel II. címén fennálló tartozásaikat." (Pénzügyi Közlöny, 1970. 20. sz. 369. l.)

** Kenneth Hilton: „The Level of Stocks in British Manufacturing Industry" (Applied Economics 1969. január 17. 35. l.)

*** Érdekes adatokat közöl a különböző fejlettségű országok készletnövekedéséről Csernok Attila és arra a következtetésre jut, hogy „készletnövekedésünk mértéke nem gazdasági fejlettségünk általános színvonalával függ össze". (Gazdaságpolitikai célok a nemzeti jövedelem felhasználásában, Közgazdasági Szemle, 1970. 859. l.)

C. Wright Mills: **HATALOM — POLITIKA — TECHNOKRATÁK**

(Válogatás)

(Összeállította: Kulcsár Kálmán)

A tanulmánykötet gerince a szerzőnek a *„Szociológiai szemlélet"* című, világszerte híressé vált művéből vett szemelvények sora. Mills nemcsak az amerikai „katedraszociológia" laposságával száll szembe: egyben vázolja egy demokratikus, társadalomkritikai szociológia megalkotásának szükségességét és alapelveit.

A válogatás tartalmazza továbbá Mills méltán világhírű munkája: a *„Fehérgallérosok"* több fejezetét.

A kötet harmadik témacsoportja az amerikai társadalmi berendezkedés liberális szellemű, éles bírálata. Minden egyes tanulmány korszerű, égetően aktuális problémákat tárgyal, amelyek igen széles területet ölelnek fel.

A kötet vezetőtovábbképző tanfolyamok, szociológusok, jogászok, politikai tudományokkal foglalkozók, főiskolai és tanfolyami oktatók, a szociológia iránt érdeklődők számára igen jól hasznosítható olvasmány.

440 l., kötve 56,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

EHRLICH ÉVA:

A gazdasági fejlettség és a személyes fogyasztás színvonala nemzetközi összehasonlításban

Közismert az a széles körben, különböző területeken és szinteken végzett munka, amelynek célja a magyar népgazdaság fejlődése hosszú távú tervének kidolgozása. Ennek részeként folynak a munkálatok az életszínvonal távlati tervének kialakítására. E munkához kapcsolódnak az alább ismertetett számításaink.*

A számítások más irányú tapasztalatokkal is szolgáltak, amelyek módot adtak arra, hogy a nemzetközi összehasonlításokkal kapcsolatos néhány általánosabb kérdésre is megkíséreljük a választ. Így e cikkben először is a különféle relációkban használt szintetikus értékmutatók nemzetközi összehasonlításában levő problémák okaival foglalkozom. Ezután bemutatom számításainkat a gazdasági fejlettségi színvonal különböző országokra vonatkozó értékeiről; ismertetem azt a számítási módszert, amelynek segítségével meghatároztuk az egy főre jutó személyes fogyasztás 1965-re vonatkozó dollárban kifejezett értékeit; közlöm a számítás eredményeit és megfogalmazok néhány ezzel kapcsolatos következtetést. Végül a személyes fogyasztás szerkezetének tervezésével kapcsolatban hívom fel a figyelmet tapasztalatainkra.

A szintetikus értékmutatók nemzetközi összehasonlításában levő „zűrzavar" okairól

Eredményeink és tennivalóink felmérésében egyaránt nagy jelentősége van a nemzetközi összehasonlításoknak. Érthető tehát, hogy gazdasági tárgyú előadásokban, cikkekben, tanulmányokban egyre gyakrabban találkozunk nemzetközi összehasonlító adatokkal, köztük átfogó szintetikus mutatókkal is. Sajnos a különböző helyeken idézett adatok egymástól gyakran olyan mértékű eltéréseket mutatnak, hogy az némi joggal ébreszt gyanút, legalábbis joggal kelti a zűrzavar képzetét. Felhasználom az alkalmat, hogy megkíséreljek választ adni arra az indokolt kérdésre, mi okozza ezt a „zűrzavart": melyek az adatok eltérésének leggyakoribb forrásai.

A szintetikus mutatók alapján végzett nemzetközi összehasonlítások célja általában az egyes országok gazdasági fejlettségi fokának, életszín-

* Az egy főre jutó személyes fogyasztás számítását a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság Nemzetközi Összehasonlító Munkacsoportjának munkája keretében készítettem. Az 1965-re vonatkozó alapadatok összegyűjtését és a számítások egy részét Káposztás Ferenc végezte, Kenesi Gizella és Németh Dezsőné segítségével.

vonalának, személyes fogyasztásának két vagy több oldalú, statikus vagy dinamikus összehasonlítása.

E célra — széles körben a II. világháború óta — a következő szintetikus mutatókat (illetve azok összetevőit) használják:

a) Az ún. egységes számlarendszer (Standardised System of National Account = SNA) alapján általában a kapitalista országokban számítják a bruttó nemzeti terméket (Gross National Product = GNP); a bruttó hazai terméket (Gross Domestic Product = GDP); nemzeti jövedelmet.

b) Az anyagi termelési rendszer koncepciója (Material Product System = MPS) alapján általában a szocialista országokban számítják a nemzeti jövedelem (a nettó anyagi termék) szintetikus mutatóját.

Ezek a szintetikus mutatók a nemzetközi összehasonlításban négy szempontból különbözhetnek lényegesen egymástól:

— tartalmukban (a számbavétel körét illetően);
— a figyelembe vett nemzeti árak tekintetében;
— abban, hogy a különböző nemzeti valuták milyen évi és vásárlóerejű közös valutában vannak kifejezve, s végül
— a nemzetközi összemérés (közös valutára számítás) módszerében.

Az ún. egységes számlarendszer és az anyagi termelési rendszer koncepciója alapján számított nemzeti jövedelem különbsége az, hogy az előbbi szerint a nemzeti jövedelem mind az anyagi, mind pedig a nem anyagi jellegű szolgáltatások összegét magában foglalja, az utóbbi szerint számított nemzeti jövedelem azonban a nem anyagi jellegű szolgáltatásokat nem tartalmazza. A bruttó nemzeti termék magában foglalja az egységes számlarendszer szerinti nemzeti jövedelmet, az állóeszközök értékcsökkenésének összegét, valamint a nettó külföldi jövedelmeket. Ha a nettó külföldi jövedelmeket levonjuk a bruttó nemzeti termékből, a bruttó hazai termék mutatóját kapjuk.

E szintetikus mutatók a vizsgálati kör különbsége miatt mennyiségileg is eltérők. Például a bruttó hazai termék és az egységes számlarendszer szerinti nemzeti jövedelem között a különbség (tartalmát tekintve: az állóeszközök amortizációja) a kapitalista országok átlagában 17—23 százalék között ingadozik, természetesen az előbbi javára.

Nem kisebbek az eltérések a figyelembe vett nemzeti *árak* tekintetében sem. A bruttó nemzeti és a bruttó hazai termék mutatóját általában csak piaci árakon számítják, ezzel szemben a nemzeti jövedelmet a kapitalista országokban többnyire az ún. „termelési tényezők költségén" veszik számba és csak néhány országban számítják piaci árakon is. A kétféle áron történő számítás különbsége: a piaci árakon számított érték magában foglalja a közvetett adókat (forgalmi adó, vám stb.); a termelési tényezők költségén számított nemzeti jövedelem ezt nem tartalmazza. A kapitalista országok átlagában a piaci árakon számított nemzeti jövedelem kb. 12—15 százalékkal magasabb, mint a termelési tényezők költségén számított nemzeti jövedelem. A szocialista országokban a nemzeti jövedelmet csak piaci árakon számítják.

S végül különbséget okozhat a *közös valutára* történő számítás. Igen gyakori a dollár alapulvétele. Ismeretes, hogy a dollár mint világpénz és a dollár mint az Egyesült Államok belső pénzegysége lényegesen kü-

gen" veszik számba és csak néhány országban számítják piaci árakon is. A kétféle áron történő számítás különbsége: a piaci árakon számított érték magában foglalja a közvetett adókat (forgalmi adó, vám stb.); a termelési tényezők költségén számított nemzeti jövedelem ezt nem tartalmazza. A kapitalista országok átlagában a piaci árakon számított nemzeti jövedelem kb. 12—15 százalékkal magasabb, mint a termelési tényezők költségén számított nemzeti jövedelem. A szocialista országokban a nemzeti jövedelmet csak piaci árakon számítják.

S végül különbséget okozhat a *közös valutára* történő számítás. Igen gyakori a dollár alapulvétele. Ismeretes, hogy a dollár mint világpénz és a dollár mint az Egyesült Államok belső pénzegysége lényegesen kü-

lönbözik egymástól. Becslések szerint 1960-ban az Egyesült Államok belső dollárjának vásárlóértéke 15—20 százalékkal alacsonyabb volt, mint a nemzetközi dolláré. Valószínű, hogy ez az 1960-ban meglevő különbség 1965-re néhány százalékkal tovább növekedett, mert a dollár elértéktelenedése az Egyesült Államokon belül gyorsabb ütemű volt, mint a nemzetközi piacon. Nem véletlen tehát az a gyakran emlegetett amerikai mondás: „Keresd a pénzt Amerikában, de költsd el Európában". Az elértéktelenedés miatt a különböző évek dollárjai is különbözőek. Ha tehát valamelyik szintetikus mutatót közös valutára, például dollárra számítjuk át, meg kell mondanunk, milyen évi és milyen (belső vagy nemzetközi) vásárlóértékű dollárban fejezzük ki a különböző országok szintetikus mutatóját. Például az Egyesült Államok 1965. évi egy főre jutó (egységes számlarendszer szerinti) nemzeti jövedelmét 2900 dollárként és 2420 dollárként is ki lehet fejezni. Mindkét érték helyes, csak az előbbi az 1965. évi belső folyó dollár-vásárlóérték alapján, az utóbbi pedig az 1965. évi folyó világpiaci dollár vásárlóereje szerint van értékelve.

E sokfajta és sokirányú eltérés az oka annak, hogy például Magyarország dollárban kifejezett egy lakosra jutó bruttó hazai termékére, vagy nemzeti jövedelmére vonatkozólag többfajta és egymástól különböző adat van forgalomban, s így a legkülönbözőbb számokkal találkozhatunk.

Sajnos nagyon gyakori, hogy szerzők és előadók, akik általában valamilyen illusztrációs céllal használják Magyarország valamelyik dollárban kifejezett szintetikus mutatóját, nem jelölik meg, hogy milyen tartalmú és milyen évi, milyen vásárlóértékű valutában kifejezett mutatót használnak. Így nem lehet csodálni, ha a látszólag egy és ugyanazon dologra vonatkozó számok néha 40—50 százalékkal is eltérnek egymástól.

Jogosan vetődik fel tehát a kérdés: „Melyik szám az igazi?" Mindegyik „igazi" lehet, csak éppen eltérő a mutató tartalma, vagy eltérő az alapul vett árszint, más időpontra vonatkozik a közös valutaérték. Így fordul elő, hogy például Magyarország egy lakosra jutó (egységes számlarendszer szerinti) nemzeti jövedelme az egyik számításban 600, a másikban 900 dollárnak mutatkozik. A két érték természetesen a világranglistán ugyanazt a helyet jelentheti, ha valamennyi adatot ugyanúgy számítjuk. Zűrzavar mindebből csak akkor származik, ha ilyen típusú adatokat pontos megjelölés nélkül közlésre bocsátanak. Mivel e kérdés egyre nagyobb és szélesebb kört érint, különösen fontos, hogy a publikációkban mindenki minden esetben megjelölje, milyen értelmezésű és értékelésű szintetikus mutatót használ.

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy — különösen eltérő társadalmi rendszerű országok sokoldalú nemzetközi összehasonlítása esetén — „pontos" eredményekről még a legtökéletesebbnek vélt módszer alkalmazása esetén sem beszélhetünk. Sajnos tudomásul kell vennünk, hogy az ilyenfajta összehasonlításokban — bármily nagynak is látszik — a ± 10 százalékos hiba elfogadhatónak minősíthető.

A különböző módszerekkel nyert eredmények mindegyike csupán megközelítő pontossággal mutatja az országok között ténylegesen fennálló különbségeket. Annyi bizonyosan állítható, hogy amennyiben különféle módszerekkel ugyanolyan vagy egymáshoz közeli eredményeket kapunk, mondhatjuk: nem járunk messze a valóságtól.

A nemzetközi összehasonlítás módszereinek két típusa

Szólni kell még arról is, hogy eltérő, méghozzá különböző pontosságú eredményekhez vezet az is, milyen módszert alkalmazunk a nemzetközi összehasonlításban, különösen a többoldalú nemzetközi összemérések esetén. Ebből a szempontból a közös valutára való átszámítás módjával összefüggésben a nemzetközi összehasonlítási módszerek két alaptípusa (iránya) különböztethető meg:

1. A nemzetközi összehasonlítások egyik alapvető iránya: az összehasonlító szintetikus mutatók (például GDP, GNP, nemzeti jövedelem, fogyasztás) valamilyen közös valutára történő részletes, esetenként cikkenkénti átszámítása.

Az ilyen típusú összehasonlítás az adatok nagy tömegére támaszkodik. A viszonylag legpontosabb eredményeket adja és lehetővé teszi az összehasonlításban levő főbb aggregátumok részletekbe menő nemzetközi vizsgálatát. Ezt az eljárást *„átárazási módszer"*-nek nevezzük.

Az átárazás az összehasonlításra kerülő szintetikus mutató különböző mélységű részletezésével készülhet, a cikkenkénti átárazástól kezdve a csupán nagy aggregátumokra kiterjedő átszámításig. Minél részletesebb az átszámítás, annál pontosabb, de annál nagyobb a költség- és időigénye is. Ezért a nagyon részletes, tételes átárazáson alapuló összehasonlításokra csak viszonylag ritkán kerülhet sor. Ez fontos oka annak, hogy a különböző országok gazdasági fejlettségi szintjének összehasonlítására a kutatók más módszereket is kerestek.

2. A nemzetközi összehasonlítások másik fő irányát az ún. *egyszerűsített (short-cut) módszerek* képviselik. Ezek segítségével viszonylag rövid idő alatt és kis apparátussal választ lehet adni a feltett kérdésre.

Egyszerűsített módszerek alapulhatnak például naturális mutatók pontozási rendszerén; ilyen módszernek tekinthető a hivatalos valutaárfolyamokkal való átszámítás stb.

Az egyszerűsített módszerek másik típusa, amikor korrelációs kapcsolatot keresnek valamely szintetikus értékmutató és bizonyos naturális mutatók között. E csoportba tartozik a Jánossy Ferenc által kidolgozott „short-cut" módszer is.* Jánossy 16 naturális fogyasztási (felhasználási) mutató és az egy főre jutó nemzeti jövedelem összefüggése alapján határozta meg 47 kapitalista ország és Magyarország (egységes számlarendszer szerinti) egy főre jutó nemzeti jövedelmének (1955-ös nemzetközi vásárlóértékű) dollárban kifejezett szintjét 1955-re vonatkozóan.**

A Jánossy-módszer felhasználásával 36 naturális fogyasztási mutató és az egy főre jutó (piaci árakon számított) bruttó hazai termék (GDP) korrelációja alapján számítottam az 1960-as évre vonatkozóan 29 kapita-

* Jánossy Ferenc: „A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere." Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.

** Ugyancsak a Jánossy-módszer segítségével 1937-re és 1960-ra számításokat végeztem az egységes számlarendszer szerinti nemzeti jövedelemre vonatkozólag 24 kapitalista és 6 szocialista országra 26 naturális mutató felhasználásával. (Lásd Ehrlich Éva: „Nemzetközi elemzések a magyar távlati tervezéshez". Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet Közleményei, 1968/2. és „Nemzeti jövedelmek dinamikus nemzetközi összehasonlítása naturális mutatokkal", Közgazdasági Szemle, 1968. február.)

lista és 8 szocialista ország 1960. évi nemzetközi vásárlóértékű dollárban kifejezett GDP/fő értékeit.*

Bár e cikk fő célja a személyes fogyasztás nemzetközi összehasonlítására vonatkozó eredmények bemutatása, alább 25 kapitalista és 7 szocialista ország GDP/fő értékeit is közzétesszük, mégpedig az 1965. évre vonatkozóan. (L. az 1. sz. ábrát.) Az 1965. évi értékeket az 1960. évi részletes számításon alapuló eredmények továbbvezetésével kaptuk, a *kapitalista országokra* vonatkozólag oly módon, hogy az általam az 1960. évre megállapított GDP dollár/fő értékeit az országok hivatalos 1960—1965. évi növekedési indexeivel korrigáltuk.

Mivel a *szocialista országokban* csak az anyagi termelési rendszer szerinti nemzeti jövedelem növekedési indexeit számítják, a továbbvezetés alapját e mutató adja. Így az 1965-re vonatkozó korrigált GDP dollár/fő értékek mind a kapitalista, mind pedig a szocialista országokra vonatkozóan 1960. évi dollárban vannak kifejezve.

A személyes fogyasztás számításának „short-cut" módszere. A számítások eredményei

Mint említettem, a bruttó hazai termék (GDP) nemzetközi összehasonlításának eredményeit e helyütt inkább illusztrációs célzattal közlöm, a fő mondanivaló és az új eredmény a személyes fogyasztás nemzetközi összehasonlításával kapcsolatos. Ezért elöljáróban ennek módszeréről is kell néhány szót szólni.

Az egy főre jutó személyes fogyasztás nemzetközi összehasonlítását 25 kapitalista és 7 szocialista országra végeztem el 1965-re vonatkozólag.

Az egy főre jutó személyes fogyasztás értékét a *kapitalista országokra* a következő módon határoztuk meg: először is megállapítottuk, hogy 1965-ben az egyes országok nemzeti valutában kifejezett személyes fogyasztása hány százaléka volt az adott ország „hivatalos" (saját statisztikájuk szerinti) bruttó hazai termékének. Ezt a százalékos arányt alkalmaztuk a korábban leírt módszerrel kiszámított korrigált GDP/fő dollár értékekhez. Mivel a korrigált GDP/fő értékeket 1960. évi dollárban fejeztük ki, a személyes fogyasztás/fő 1965. évi értékei is 1960. évi, nemzetközi vásárlóerejű dollárban szerepelnek.

A továbbiakban a „short-cut" módszer kialakításához kapcsolatot kerestünk bizonyos naturális mutatók és az egy főre jutó személyes fogyasztás e mutatói között. Kiválasztottunk tehát olyan naturális fogyasztási, illetve állományi mutatókat, amelyeknek egy főre jutó értéke a vizsgált kapitalista országokban szoros korrelációt mutatott a személyes fogyasztás dollárban kifejezett nagyságával.

A kiválasztott naturális mutatókat és a fogyasztás hozzájuk tartozó adatait az 1. sz. táblázat tartalmazza.

A következő lépésben mutatóként megállapítottuk összefüggésüket a személyes fogyasztás különböző országokra vonatkozó kiinduló (saját statisztikájuk szerinti) értékeivel, s meghatároztuk a kapcsolatot kifejező

* E módszer teljes leírását lásd Ehrlich Éva: „GDP/fő értékek 29 kapitalista és 8 szocialista országban 1960-ban". Az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete és távlati tervezési főosztálya közös kiadványa, 1969. szeptember.

mutatónkénti regresszióvonalakat. A regresszióvonalak minden mutatóra és minden országra megadták az egy főre jutó személyes fogyasztás „fiktív értékét". E fiktív, országonkénti és a 17 mutató szerinti különböző dollárban kifejezett személyes fogyasztási értékekből geometriai átlag segítségével kaptuk a „számított egy főre jutó személyes fogyasztás" dollárban kifejezett értékét.

A mutatónkénti (17 db) különböző regresszióvonal megállapítását országonként, az iterációhoz hasonlóan, többször, egészen addig ismételtük, amíg a kiválasztott naturális mutatók és a személyes fogyasztás közötti összefüggés a legszorosabb korrelációt mutatta: azaz a regresszióvonalak szerinti fiktív személyes fogyasztás egy-egy országra vonatkozó dollárban kifejezett értékeiből geometriai átlaggal meghatározott számított személyes fogyasztás értékei az ismételt grafikus felrajzolások után sem változtattak a diagramok szórásán, illetve a számított személyes fogyasztás nagyságán.

Ez az eljárás az árak kikapcsolásával lehetővé teszi az egy főre jutó személyes fogyasztás megállapítását azokra az országokra is, amelyekre vonatkozóan a fejenkénti személyes fogyasztás dollárban kifejezett értéke és — mint a szocialista országok esetében — a GDP-hez viszonyított százalékos aránya ismeretlen, de a naturális mutatók statisztikai adatai rendelkezésre állnak. Ily módon vált lehetővé, hogy 7 szocialista országra vonatkozóan a naturális mutatók ismeretében, a kapitalista országok adatai által meghatározott regresszióvonalak alapján, „behelyezéssel" megállapítsuk a dollárban kifejezett személyes fogyasztás, valamint a személyes fogyasztás GDP-hez viszonyított arányát.

Az egy főre jutó személyes fogyasztás dollárban kifejezett nagyságának „short-cut" módszere tehát hasonlít a Jánossy-módszerhez, amennyiben naturális mutatók és valamely szintetikus mutató korrelációján alapul. Jánossynál azonban a nemzeti jövedelem, ebben a számításban a személyes fogyasztás a független változó.

Az egy főre jutó személyes fogyasztás nemzetközi összehasonlítására vonatkozó eredményeinket — az egy főre jutó GDP adataival együtt — az 1. sz. ábra mutatja.

Ezzel kapcsolatban elsősorban azt szeretném megjegyezni, hogy amíg az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) országonkénti nagyságát valamely időpontban a különböző országok gazdasági fejlettségi szintjének többé-kevésbé megfelelő számszerű kifejezőjének tartjuk, addig a személyes fogyasztás nagyságának mennyiségi mutatóját, ugyancsak statikusan szemlélve, nem tekinthetjük az életszínvonal, az életnívó, az életstandard stb. — nem teljesen tisztázott fogalmak — kifejezőjének. Ezt azért is hangsúlyozzuk, mert úgy véljük, az életszínvonal sokkal komplexebb fogalom, mint az általunk vizsgált személyes fogyasztás. A személyes fogyasztásra vonatkozó számításaink valójában csupán a fogyasztás számszerűen is mérhető részét foglalják magukba, de nem fejezik ki az életszínvonal egészét, főként nem annak az életmóddal és életkörülményekkel is összefüggő minőségi oldalait.*

* A személyes fogyasztás tartalmazza a lakosság személyes pénzjövedelméből fedezett fogyasztásokat; ezenfelül a parasztság saját termeléséből fogyasztott mezőgazdasági termékek értékét; a személyi tulajdonú lakások értékcsökkenését és fenntartási költségét; és végül a költségvetési intézményekben igénybe vett szolgáltatásokat, de csak a fizetett térítési díj értékéig.

A naturális fogyasztás

Ország	Gabona	Állati fehérje	Cukor	Kávé kakaó, tea	Hagyományos textil	Szintetikus textil	Szoba
Anglia	77,7	53	48	6,79	11,9	2,2	0,68[a]
Ausztria	99,3	49	36	4,23	8,9	1,2	0,91[a]
Belgium és Luxemburg	84,7	50	37	8,61	10,8	1,7	0,62[a]
Dánia	72,3	60	48	11,7	10,7	2,0	0,69
Finnország	89,4	57	39	19,5	7,9	0,9	1,31
Franciaország	90,5	61	30	5,77	8,6	1,8	1,01[b]
Görögország	145,0	37	15	1,66	7,8	0,1	1,45
Hollandia	71,2	51	43	16,68	11,4	2,2	0,76
Irország	101,0	54	49	—	—	—	—
NSZK	73,4	51	32	7,91	11,0	1,9	0,88
Norvégia	73,6	50	40	9,3	7,9	2,2	0,77
Olaszország	131,0	33	25	1,03	6,8	1,2	1,14[a]
Portugália	132,0	30	20	1,92	6,3	0,8	1,11
Spanyolország	105,0	28	19	2,22	5,4	0,7	0,93
Svájc	86,7	52	42	13,1	11,0	1,2	0,69
Svédország	69,6	54	39	8,85	10,7	2,1	0,83
India	148,0	5	21,3	0,42	2,5	0,01	—
Izrael	102;0	40	39,5	2,89	—	—	—
Japán	144,0	25	23,5	1,22	9,8	3,2	1,2[c]
Törökország	223,0	16	14,7	0,55	—	—	—
Dél-afrikai Köztársaság	167,0	32	37,3	1,7	—	—	—
Argentina	134	51	—	—	—	—	—
Chile	128,0	27	—	1,9	—	—	—
Kanada	67,5	63	46	6,62	11,6	1,7	0,7[a]
Mexikó	125,0	24	34	0,53	—	—	—
USA	66,4	66	40	8,56	14,4	3,0	0,66
Ausztrália	85,0	61	51,5	4,81	9,8	1,5	—
Új-Zéland	86,0	75	45,5	4,93	10,2	1,7	—
Bulgária	190[e]	27,4	22,3	—	10,6	—	—
Csehszlovákia	133	43	39	1,81	12,7	0,6	1,30[a]
Jugoszlávia	196,3	24	20	1,65	5,6	0,3	1,59
Lengyelország	149,0[f]	38	30	1,22	7,4	0,5	1,66
Magyarország	139	38	30	2,69	8,8	—	1,42[a]
NDK	101[e]	47	30	3,31	14,2	1,0	1,2
Románia	190	27,7	14	0,34	5,8	0,2	—

[a] 1961.
[b] 1962.
[c] 1963.
[d] 1964.
[e] 1960—1962.
[f] 1962—1963.

Az alkalmazott mutatók:

Gabona	— évi gabonafogyasztás lisztre átszámítva, kg/fő
Állati fehérje	— napi állatifehérje-fogyasztás, g/fő
Cukor	— évi cukorfogyasztás, kg/fő
Kávé, kakaó, tea	— évi kávé-, kakaó- és teafogyasztás, kg/fő
Hagyományos textil	— gyapot, gyapjú és műselyem textilszálak évi fogyasztása, kg/fő
Szintetikus textil	— évi szintetikus textilszálak fogyasztása, kg/fő
Szoba	— egy szobára jutó személyek száma[1]
Zsúfolt lakás	— a szobánként 3 vagy több személy által lakott lakások összes lakásokhoz viszonyított aránya (%)[1]
Fürdőszoba	— a fürdőszobával ellátott lakások összes lakásokhoz viszonyított aránya (%)[1]

1. sz. táblázat

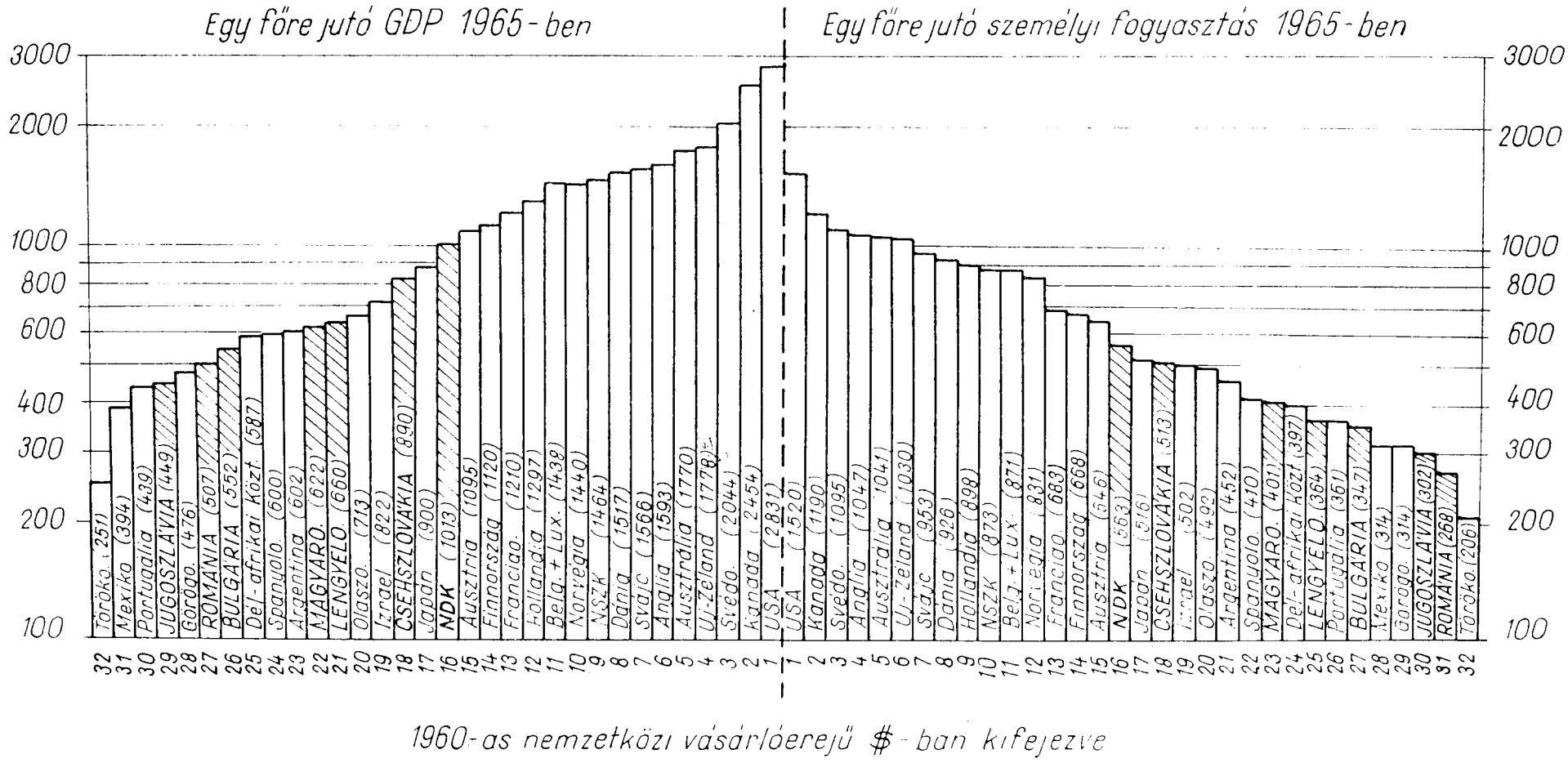
mutatói 1965-ben

Zsúfolt lakás	Fürdőszoba	Háztartási kWó	Személygépkocsi	Telefon	Rádió és TV	Kórházi ágy	Újságpapír	Levél	Kereskedelem
0,9[a]	77,4[a]	1051	166	194,5	545	10,5	25,3	196,5	—
2,7[a]	30,0[a]	390	109	137,5	395	9,5	9,6	114	19,7
0,1[a]	23,6	417	143	167,0	490	8,0	14,0	233	17,3
—	48,3	—	157	288,0	561	8,4	25,8	126	25,3
8,2	14,6[b]	265	98,8	181,5	503	9,3	24,5	84,3	19,4
4,8[b]	28,7	257	187	125,0	446	10,0	11,1	147,5	18,8
16,1[a]	10,5[a]	128	12,2	59,7	104	5,55	6,2	30,3	32,2
—	—	401	104	191,5	424	7,5	18,8	195	18,2
—	—	—	97,7	76,0	325	—	14,8	92,7	17,4
0,2	64,3	405	158	155,0	633	9,7	12,4	151,5	14,9
1,0	45,2	3169	125	244,0	424	9,5	16,7	116,5	19,9
7,6[a]	28,9[c]	218	106	116,0	325	9,2	6,6	101	18,6
10,3	18,6	81	—	59,5	148	5,88	3,5	40,3	33,8
5,1	23,4	97	24,9	87,7	199	4,34	4,0	76,5	22,4
—	68,7	—	154,5	379,0	382	12,4	20,4	246	17,2
—	72,9	739	232	438,0	652	14,3	30,7	172	17,6
—	—	—	0,89	1,72	11	0,45	0,3	12,9	63,2
—	—	—	30,0	100,5	296	6,7	7,3	72,3	23,3
6,2[c]	59,1[c]	—	43,8	142,8	392	10,0	11,8	95,3	10,2
—	—	—	2,75	10,95	78,05	1,75	1,3	10,2	79,2
—	—	—	62,5	67,0	146	6,25	9,5	52,2	39,0
—	—	—	41,5	67,0	367	6,25	10,0	35,3	24,7
—	—	—	11,4	33,5	—	—	4,7	—	38,0
0,5[a]	80,3[a]	—	269	380	731	11,0	—	193,5	13,5
—	—	—	18,6	20,1	243	1,7	—	19,85	38,8
0,3	88,1	1316	385	483	1595	9,1	—	362	12,8
—	—	—	254	247,5	394	12,5	33,3	195,5	13,7
0,4[a]	—	—	271	388,0	400	11,1	31,6	203	16,2
—	—	—	—	34,1	273	7,14	2,8	—	40,3
5,4[a]	33,3[a]	175	12,0	105,6	412	10,1	3,0	—	25,9
15,2[a]	13,9	146	9,63	21,3	184	4,6	3,1	53	—
9,8	22,5	82	7,78	41,2	245	6,9	1,9	—	35,8
8,1	17,4	98	9,8	56,1	327	7,69[d]	3,6	55,5	30,8
—	22,1[a]	305	38,7	97,0	524	12,1	4,5	74,5	18,8
—	—	54	—	24,9	173	7,69[d]	2,6	—	49,4

Háztartási kWó — évi háztartási villamosenergia-fogyasztás, kWó/fő[2]
Személygépkocsi — regisztrált személygépkocsik száma, db/1000 fő
Telefon — állományban levő telefonok száma db/1000 fő
Rádió és tv — rádió- és tv-készülékek száma, db/1000 fő
Kórházi ágy — gyógyintézeti ágyak száma, db/1000 fő
Újságpapír — évi újságpapír-fogyasztás, kg/fő
Levél — küldött vagy kapott levelek (belföldi) évi mennyisége, db/fő
Kereskedelem — egy kereskedelmi dolgozóra jutó lakosok száma

[1] Lásd részletesebben a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottsága „A lakás- és kommunális ellátás távlati terve". Munkaközi jelentés. III. Nemzetközi adatok. Készítették: dr. Benkő Zoltán, ifj. Horváth Béla, Szabó Zoltán és Szentkereszti Béla.
[2] E mutatót dr. Zafir Mihály, a KSH főosztályvezetőjének irányításával számították.

A nemzetközi összehasonlítás eredményei 1. sz. ábra

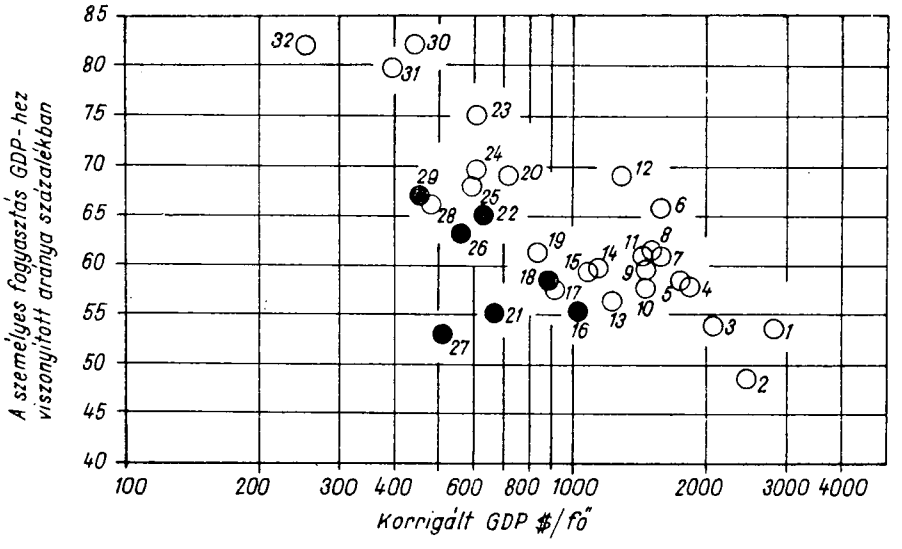
A gazdasági fejlettség szintje és a személyes fogyasztás arányának összefüggése

Az 1. sz. ábrából szembetűnik, hogy *a gazdaságilag fejlettebb országoknál a két mutató értékei közötti különbség általában nagyobb, mint a kevésbé fejletteknél.*

A közelebbi vizsgálatokból kiderül, hogy a személyes fogyasztásnak a bruttó hazai termékhez (GDP-hez) viszonyított aránya és a gazdasági fejlesztési szint között korrelációs összefüggés van. Ezt mutatja a 2. sz. ábra.

2. sz. ábra

A személyes fogyasztás GDP-hez viszonyított arányának összefüggése a gazdasági fejlettségi szint nagyságával 1965-ben

1. USA
2. Kanada
3. Svédország
4. Új-Zéland
5. Ausztrália
6. Anglia
7. Svájc
8. Dánia
9. NSZK
10. Norvégia
11. Belgium és Luxemburg
12. Hollandia
13. Franciaország
14. Finnország
15. Ausztria
16. NDK
17. Japán
18. Csehszlovákia
19. Izrael
20. Olaszország
21. Lengyelország
22. Magyarország
23. Argentína
24. Spanyolország
25. Dél-afrikai Közt.
26. Bulgária
27. Románia
28. Görögország
29. Jugoszlávia
30. Portugália
31. Mexikó
32. Törökország

Az adatok arra engednek következtetni, hogy a gazdaságilag fejlettebb ország lakossága a GDP kisebb részét fogyasztja el személyes fogyasztásként, mint a kevésbé fejlett országoké. Ennek főbb okait a következőkben látjuk:

Általános jelenség, hogy minél fejlettebb gazdaságú egy ország, annál nagyobbak a *közösségi rendeltetésű fogyasztás* költségei (utak, hidak stb. fenntartása, az árvízvédelemre és a vízgazdálkodásra fordított költségek, a kormányzati és más szervezetek, intézmények fogyasztása, a szakképzés, a népművelés, az oktatás és az egészségügy állami kiadásai stb.). A gazdasági fejlettségi fok függvényében e kiadások aránya is növekszik.

A két mutató közötti különbség legfőbb forrása a *pótlás és a fel-*

halmozás arányának országonként eltérő nagysága. A szocialista országok egy részében — más hasonló fejlettségű országokkal együtt — az iparosítással összefüggésben még az infrastruktúra kiépítése folyik (városépítés, lakásépítés, útépítés, csatornázás stb.) és a felhalmozásra fordított összegek jelentős hányada ezeket a célokat szolgálja. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy ezekben az országokban a felhalmozás részaránya nagyobb, és így kevesebb jut a lakosság személyes fogyasztására.

Hatással van még a személyes fogyasztás és a bruttó hazai termék szintje közötti eltérésre a külföldi kölcsönök (vagy segélyek) nagysága és felhasználása. Ahol a külföldi kölcsönt vagy segélyt, illetve azok egy részét személyes fogyasztás céljaira fordítják, ott a személyes fogyasztásnak a GDP-hez viszonyított aránya nagyobb.

Befolyásolja a személyes fogyasztás szintjét a különböző országok idegenforgalmának nagysága is, Ha valamely országban nagy az idegenforgalom (például Svájcban, Olaszországban vagy Ausztriában), akkor a személyes fogyasztás színvonala magasabbnak látszik, hiszen a külföldiek fogyasztása természetszerűleg bennefoglaltatik naturális mutatóinkban.

A fentiekből következik az az *általánosan tapasztalható tendencia, hogy a személyes fogyasztásban az országok közötti különbségek mind a kapitalista, mind pedig a szocialista országok tekintetében kisebbek, mint a gazdasági fejlettség színvonalában.* E tendencia okainak teljesebb felderítése további részletes és sokvetületű vizsgálatot érdemel és igényel. Érvényesülésében bizonyára szerepe van a világméretekben kialakulóban levő — régiónkénti és régiók közötti — gazdasági összefonódottságnak, az országok közötti gazdasági integrációnak és a munkaerőmozgásnak.

E határozottan érvényesülő tendenciát bizonyítja például, hogy amíg az egy főre jutó bruttó hazai termékben (GDP) az USA és Törökország szintje közötti arány 11,3 : 1, addig az egy főre jutó személyes fogyasztásban 7,4 : 1. A Közös Piac gazdaságilag legfejlettebb országa, az NSZK és a legkevésbé fejlett Olaszország közti különbség a bruttó hazai termékben 2,05 : 1, a személyes fogyasztásban viszont csak 1,77 : 1. Az NSZK-nak az Egyesült Államokhoz viszonyított aránya a GDP tekintetében 1 : 1,92, a személyes fogyasztásban pedig 1 : 1,7; Olaszország és az Egyesült Államok aránya a GDP-ben 3,95 : 1, a személyes fogyasztásban 2,94 : 1, és így tovább.

A vizsgált szocialista országokban hasonló jelenség tapasztalható. Az egy főre jutó bruttó hazai terméket tekintve az NDK és a vizsgált szocialista országok között e mutató szerint utolsó helyen álló Jugoszlávia eltérése 2,3 : 1, a személyes fogyasztást tekintve az NDK és a legalacsonyabb szintű Románia adata közti eltérés csak 2,1 : 1.

Magyarország 400 dollár/fős személyes fogyasztási színvonalával az itt szereplő szocialista országok között a harmadik helyen van. Magyarországot megelőzi az NDK (563 $) és Csehszlovákia (513 $), Magyarország mögött van Lengyelország (364 $), Bulgária (347 $), Románia (268 $) és Jugoszlávia (302 $).

Magyarország és a legfejlettebb tőkésország, az Egyesült Államok egy főre jutó személyes fogyasztásában meglevő különbség is lényegesen kisebb, mint az egy főre jutó bruttó hazai termék tekintetében. Az előb-

biben az arány 1 : 3,8, míg az utóbbiban 1 : 4,5. Magyarország Svédországhoz viszonyított személyes fogyasztása 1 : 2,7, az NSZK-hoz pedig 1 : 2,2. Ugyanezen országokhoz viszonyítva a bruttó hazai termékben levő különbség nagyobb; Svédország tekintetében 1 : 3,3, az NSZK-hoz viszonyítva 1 : 2,4.

Az általános tendenciának megfelelően *Magyarország és a fejlett kapitalista országok között tehát kisebbek a személyes fogyasztásban levő különbségek, mint a gazdasági fejlettség foka tekintetében.*

Ha Magyarország 1975-re tervezett egy főre jutó személyes fogyasztásának növekedését vesszük alapul, akkor 1975-ben a magyarországi mintegy 650 dolláros szinttel elérnénk Ausztria, Finnország és Franciaország 1965. évi egy főre jutó személyes fogyasztásának dollárban kifejezett nagyságát.

★

A gazdasági fejlettségi fok és a személyes fogyasztás egy adott időpontban tapasztalható arányának kétséget kizáró összefüggése kapcsán felvetődik az a gondolat: vajon az idő előrehaladásával ugyanolyan gazdasági fejlettséghez mindig hasonló személyes fogyasztási hányad tartozott-e vagy sem, vagyis hogy a tapasztalt összefüggés időben változatlan-e vagy változó.

Erre a kérdésre azonban csak akkor válaszolhatnánk, ha több országra és lehetőleg egymástól távol eső évekre is meg tudnánk vizsgálni ezt az összefüggést, vagy pedig egy-egy ország hosszú idősorai alapján vizsgálnánk az említett két tényező összefüggésének alakulását. Erre azonban a jelen vizsgálatban még nem kerülhetett sor.

Összehasonlítás más módszerekkel végzett számítások eredményeivel

Az előbbiekben vázolt számítási módszerrel nyert eredményeket néhány ország esetében összehasonlíthatjuk más módszerekkel számított értékekkel.

Ausztria és Lengyelország 1964. évi személyes fogyasztásának összehasonlítását a két ország statisztikai hivatala „átárazási módszerrel" végezte el.* E módszer szerint Ausztria egy lakosra jutó fogyasztása 66 százalékkal nagyobb, mint Lengyelországé. Számításaink szerint 77 százalékkal, a különbség tehát mindössze 11 pont. Az átárazási módszerrel végzett összehasonlításban azonban a lakásellátottság nem szerepel, de a mi számításainkban igen. Elképzelhető, hogy amennyiben az átárazási módszerrel végzett számítás a lakásellátottságot is figyelembe vette volna, akkor az eredmények még közelebb kerültek volna egymáshoz.

A vizsgálatunkban szereplő öt szocialista ország 1963. évre egy főre jutó személyes fogyasztásáról rendelkezésre áll egy „átárazási módszer"-rel számított összehasonlítás, amelyet a Szovjetunió Tervbizottságának Gazdasági Kutató Intézete tett közzé.** Eredményeit — saját számítási eredményeinkkel egybevetve — a 2. táblázat tartalmazza.

* Ausztria és Lengyelország fogyasztási szintjének összehasonlítása. („Comparison of level of consumption in Austria and Poland") Statistical and Economic Commission for Europe, Conference of European Statisticians, 1968. VI. 17. Genf.

** „Szoposztavljenyije urovnyej ekonomicseszkogo razvityija szocialiszticseszkih sztran." Moszkva, 1965. Sajnos a publikációból nem derül ki, hogy csupán a személyes vagy a közösségi rendeltetésű fogyasztással együtt számított színvonalakat hasonlították-e össze.

2. sz. táblázat

Két különböző módszerű számítás eredményének összevetése

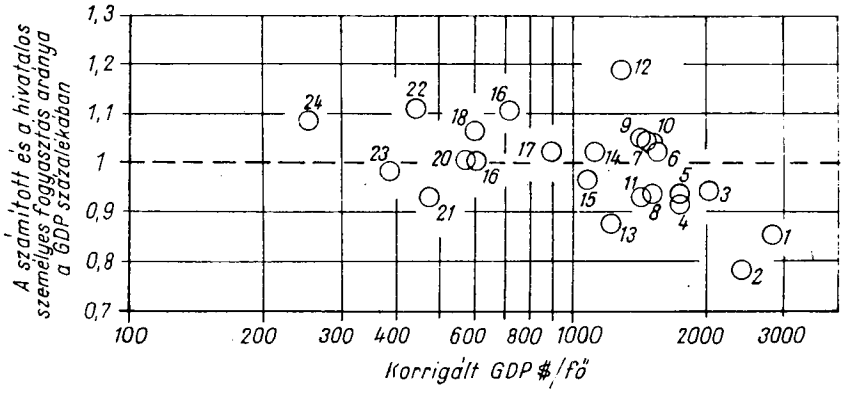
Országok	A Szovjetunió Gazdasági Kutató Intézetének számítása	Saját számításaink
	1963	1965
NDK	136,0	141,0
Csehszlovákia	125,0	128,0
Magyarország	100,0	100,0
Lengyelország	96,4	91,0
Bulgária	89,0	86,6

Figyelembe véve a nemzetközi összehasonlítások megengedhető hibahatárait, a két módszerrel nyert eredmények közötti eltérés jelentéktelennek tekinthető.

Az általunk dollárban számított és az országok által nemzeti valutában meghatározott személyes fogyasztásnak a GDP-hez viszonyított arányát is összehasonlíthatjuk.* Ez az összevetés alkalmat ad módszerünk hibahatárának megítélésére is.

3. sz. ábra

A személyes fogyasztás számított és hivatalos arányának összevetése

1. USA
2. Kanada
3. Svédország
4. Új-Zéland
5. Ausztrália
6. Anglia
7. Svájc
8. Dánia
9. NSZK
10. Norvégia
11. Belgium és Luxemburg
12. Hollandia
13. Franciaország
14. Finnország
15. Ausztria
16. Olaszország
17. Japán
18. Argentína
19. Spanyolország
20. Dél-afrikai Közt.
21. Görögország
22. Portugália
23. Mexikó
24. Törökország

Az ábrából látható, hogy az itt szereplő 24 ország közül 17-ben, tehát az országok több mint 70 százalékában, az eltérés ± 10 százalékon belüli, 4 országban ± 12 százalék között marad, 2 országban ± 20 százalék alatti s csupán egy országban tapasztalható 20 százaléknál nagyobb eltérés.

* Mivel a szocialista országok személyes fogyasztásának bruttó hazai termékhez viszonyított arányáról hivatalos adatok nem állnak rendelkezésre, összehasonlításra csak a kapitalista országokra vonatkozóan volt lehetőség.

Mindezek alapján az egyes országok személyes fogyasztásának mértékére és a fogyasztásnak a bruttó hazai termékhez viszonyított arányára vonatkozó számítási eredményeink hibáját általában ± 10 százalékra becsüljük.

Adalék a személyes fogyasztás tervezéséhez

Ismeretes, hogy a személyes fogyasztás szintjének változása (növekedése) együtt jár a fogyasztási struktúra változásával. Az itt ismertetett munka arra is rávilágít, hogy a személyes fogyasztás struktúraváltozásának van egy másik, lényeges tényezője is. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy az időben előrehaladva a személyes fogyasztás azonos szintjei mellett is más és más a fogyasztás összetétele. A struktúraváltozásnak ezt az utóbbi tényezőjét a kutatásban a naturáliákban kifejezett 1960. és 1965. évi fogyasztás vizsgálata alapján mutathattuk ki.

Amikor tehát a személyes fogyasztás növekedését tervezzük, az összetételről nem ad elegendő információt a nálunk fejlettebb országok fogyasztási struktúrája; tekintetbe kell vennünk azt a változást is, amelyet az idő múlása (a technika fejlődése, a fogyasztási szokások változása stb.) azonos fejlettségi fokoknál is okoz.

Fontos kérdés, milyen szinteken jelentősek és hol hanyagolhatók el ezek a változások, azaz: mikor kell figyelembe vennünk és mikor hagyhatjuk figyelmen kívül a személyes fogyasztás összetételének tervezésében az időkülönbséget.

A naturális mutatók alapján 1960-ra és 1965-re különböző regresszióvonalakat kaptunk a személyes fogyasztás szintjének és a naturális mutatóknak az összefüggésére. A két időpontra vonatkozó regresszióvonalak formájának, helyének és egymástól való távolságának eltéréseiből következtetni tudunk a fogyasztás struktúrájának időbeli változására is.

A naturális mutatók és a személyes fogyasztás szintje összefüggéseinek időbeli változásaira vonatkozólag — a naturális mutatók vizsgálatának tapasztalatai szerint — négy fő típust különböztethetünk meg. (Példaként mindegyik típusból egy-egy grafikont is bemutatunk; lásd a 4/a—4/d ábrákat.)

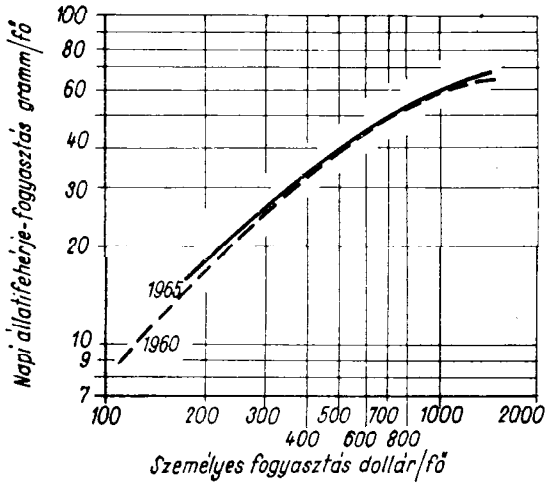
1. *A regresszióvonalak változatlanok (tehát az időtényező nem okozott változást) az állati fehérje, a hagyományos textilszálak, a telefon, az újságpapír fogyasztása esetében.*

2. *A regresszióvonal a személyes fogyasztás alacsonyabb szintjén eltérő a két időpontban, azonos azonban a személyes fogyasztás magasabb szintjein a gabona, a cukor, a kórházi ágyak, a személygépkocsi esetében.*

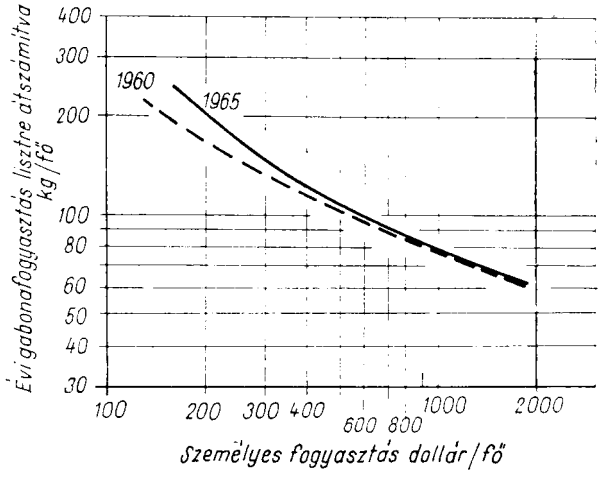
A gabonafogyasztásra vonatkozó 1965. évi regresszióvonal a fogyasztás alacsonyabb szintjein az 1960. évi felett van, itt ugyanahhoz a személyes fogyasztási szinthez 1965-ben kb. 15 százalékkal alacsonyabb gabonafogyasztás tartozott, mint 1960-ban.

A cukorfogyasztás 1965. évi regresszióvonala kisebb fogyasztási szinteken alacsonyabban fekszik az 1960. évinél, itt ugyanahhoz a személyes fogyasztási szinthez 1965. évben kb. 10—15 százalékkal nagyobb fogyasztás tartozott, mint 1960-ban.

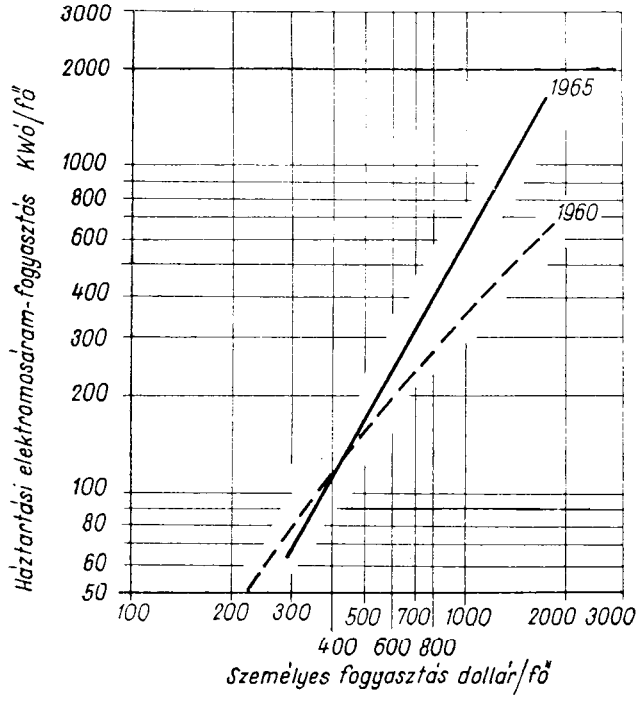
4/a. sz. ábra

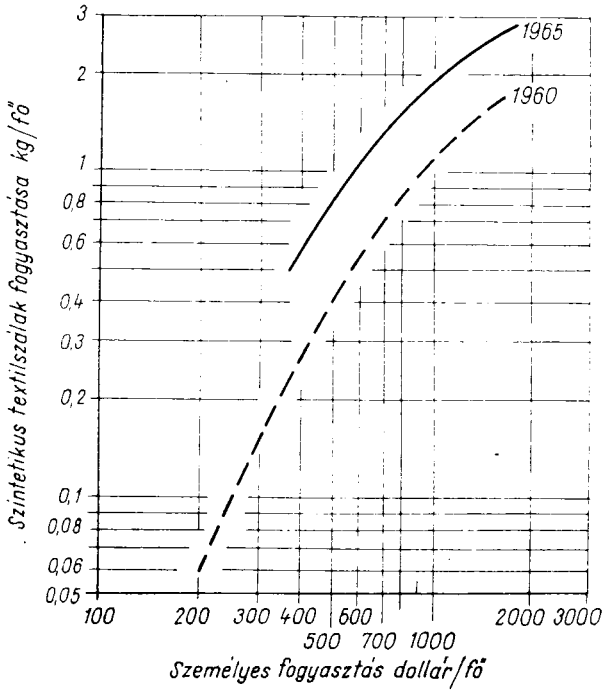
4/b. sz. ábra

4/c. sz. ábra

4/d. sz. ábra

3. *A regresszióvonal a személyes fogyasztás magasabb szintjén különböző, alacsonyabb szintjén lényegében azonos a kávé, a rádió és televízió, a háztartási elektromosenergia-fogyasztás mutatója esetében.*

Ez azt jelenti, hogy 1965-ben 1960-hoz képest ugyanazon személyes fogyasztás magasabb szintjéhez az adott termékből nagyobb fogyasztás tartozott.

4. *A regresszióvonal a személyes fogyasztás egész skáláján különböző a szintetikus textilszálfogyasztás mutatója tekintetében.*

Az 1960. és 1965. évi regresszióvonal itt egymással végig majdnem teljesen párhuzamos, de az 1965. évi regresszióvonal lényegesen magasabban fekszik, mint az 1960. évi. Ez azt a tendenciát mutatja, hogy minden személyes fogyasztási szinthez 1965-ben lényegesen (kb. 30 százalékkal) több szintetikus textilszálfogyasztás tartozott, mint 1960-ban.

Jelenlegi vizsgálatunkban csupán egy ötéves időszak alatti változásokat mértük fel. Ez az időszak rövid ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le a fogyasztási szerkezet jövőjére vonatkozóan. Ehhez szükség lenne további naturális mutatóknak a személyes fogyasztási szinttel való hosszú távú összevetésére is. De talán e rövid időszak változásainak ismerete és figyelembevétele is hozzásegíthet a korszerűbb fogyasztási összetétel tervezéséhez.

Forrásmunkák:

UN. Statistical Yearbook. 1966. New York. 1967.
Yearbook of International Trade Statistics 1966. UN. New York. 1967.
Yearbook of Forest Products Statistics. 1967. FAO. Roma 1967.
FAO. Production Yearbook 1968.
Demographic Yearbook 1966. New York. 1966.
Monthly Bulletin of Statistics. 1966. november. UN. New York. 1966.
Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe. 1966. UN. Geneva 1967.
Annual bulletin of housing and building statistics for Europe. UN. 1967.
Annual bulletin of electric energy statistics for Europe. UN. 1964—1968.
Yearbook of National Accounts Statistics. 1968. UN.
Hazai és nemzetközi lakáshelyzet. ÉGSZI 232/A. sz. tanulmánya: 1964. december.
A szocialista országok statisztikai évkönyvei.

Hoós János:

A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ALAPVETŐ TÉNYEZŐI

A könyv a gazdasági növekedést mint a társadalmi-gazdasági jelenségek komplexuma által meghatározott folyamatot tárgyalja. Bemutatja főbb elemeit: a műszaki fejlődést, a beruházásokat, a munkaerőt, a gazdaságföldrajzi, valamint a társadalmi környezetet, és vizsgálja mindezek kapcsolatát a növekedéssel.

A szerző részletesen elemzi a növekedésnek a tudomány, a technika és a technológia fejlesztésével szemben támasztott követelményeit, a modern technika alkalmazásának feltételeit. Foglalkozik a beruházások volumenét és felhasználásuk hatékonyságát meghatározó objektív összefüggésekkel. Vizsgálja a népesség alakulását mint a munkaerőforrások nagyságát és a fogyasztást befolyásoló növekedési tényezőt. Feltárja a munkaerőforrások volumenének, struktúrájának és termelékenységének szerepét a növekedésben. A gazdaságföldrajzi környezet növekedésre való hatását gyakorlati szempontból értékeli. A társadalmi környezet tárgyalása során a növekedéshez közvetlenül kapcsolódó konkrét termelési-gazdasági viszonyokra helyezi a hangsúlyt. Behatóan elemzi a növekedésnek a gazdasági mechanizmussal és a gazdaságpolitikával szemben támasztott követelményeit. Megkülönböztetett figyelmet fordít a gazdasági mechanizmushoz közvetlenül kapcsolódó értékelési rendszerre.

A legfontosabb növekedési tényezők összefüggéseinek feltárásával olyan átfogó képet ad, amelynek alapján napjainkban a gazdasági növekedés ütemével, irányával kapcsolatban felmerülő problémák közvetlenebbül és a gazdaságirányítás igényeivel számoló módon értékelhetők. E gyakorlati igényt szolgálja a könyv függeléke is, amely összefoglalja a főbb növekedési modelleket, különös tekintettel azok felhasználási lehetőségeire a népgazdasági tervezésben. Az elméleti okfejtésekhez kapcsolódó matematikai interpretáció a növekedési problémák megalapozottabb és közvetlenebb megközelítését biztosítja.

A könyv a népgazdasági összefüggések, a gazdasági tervezés korszerű módszerei iránt elméleti és gyakorlati síkon érdeklődők, gazdasági és műszaki vezetők, közgazdász-matematikusok számára ajánlható.

334 l., kötve 41,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

RIESZ MIKLÓS:

Monetáris döntések

A gazdaságirányítási reform kibontakozásának időszakában a közgazdászok egyre nagyobb figyelemmel fordulnak a pénzügyi kategóriák felé. A direkt gazdaságirányítás rendszerében ezek nagy részének a közgazdasági hatása nem érvényesült, illetve, ha érvényesült is, azt nem mindig ismertük el. Időszerű tehát e kategóriák fő mozgásformáinak és törvényszerűségeinek korszerű feldolgozása. Ezt a célt kívánja szolgálni ez a cikk is, amelynek alapját a pénzforgalom és hitel tantárgy most elkészült egyetemi tankönyve képezi. A továbbiakban a választott címnek (és az említett tananyag szerkezetének) megfelelően a pénzforgalmi és a hiteldöntésekkel foglalkozunk. Azokat a főbb *lehetőségeket* (eljárásokat, technikai, szervezeti, rendszerbeli variánsokat) vizsgáljuk, amelyek a mai szocialista gazdaságban — a szocialista és a tőkés rendszer tapasztalatai alapján — a pénzforgalom és a hitel meghatározott problémáinak megoldásához rendelkezésre állnak, és azokat a főbb *szempontokat,* amelyeket e lehetőségek közti választáskor figyelembe kell venni.

A pénztulajdonosok döntései

A pénztulajdonos nem dönthet szabadon egész pénzbevételének felhasználásáról. Gyakorlatilag nincs választási lehetősége azoknak az összegeknek a felhasználásában, amelyeket fizetési kötelezettségei teljesítésére kell fordítania. A pénzbevételek egy további hányadának felhasználását gazdasági vagy élettani szükségszerűség determinálja. Ennek keretein belül azonban a pénztulajdonosnak már lehet bizonyos választási szabadsága.

A bevételek kötött rendeltetésű hányadát *meghaladó* részről a tulajdonos nagyobb szabadsággal dönthet, pénzét pénzformában vagy pénzre szóló követelés alakjában fel is halmozhatja.

A tartósabb pénzfelhalmozásnak, illetve a pénzkövetelések felhalmozásának — nevezzük most az egyszerűség kedvéért a kettőt együtt pénzmegtakarításnak — az *lehet* a közvetlen hatása, hogy az áruk egy részét a keresletkiesés miatt nem lehet eladni. Ez annyit jelent, hogy a pénztulajdonosok egyénileg szabadon döntenek ugyan a pénzmegtakarításról, de ezzel más gazdasági alanyok jövedelmét — és így megtakarítási lehetőségeit — csökkentik, tehát az egyébként szabadon felhasználható pénzből való megtakarítások összvolumene társadalmi mére-

tekben korlátozott. A megtakarításokból eredő keresletkiesést azonban hitelnyújtással ellensúlyozni lehet. *A megtakarítás tehát társadalmi méretben csak annyiban ütközhet határokba, amennyiben a miatta kieső keresletet nem pótolja a más gazdasági alanyok által — hiteligénybevételével — támasztott kereslet (vagy a külföld kereslete).*

A pénztulajdonosok döntése a saját vagy kölcsönpénz felhasználásáról *nem monetáris döntés.* A monetáris döntést ugyanis mindig valamely „kívülálló" szerv, hatóság, intézmény hozza, gyakran természetesen azzal a céllal, hogy az elhatározott intézkedéssel a pénztulajdonos választását befolyásolja, irányítsa. A *monetáris döntések általános célja a gazdaság pénz- és hitelvolumenének szabályozása (beleértve a pénz forgási sebességének befolyásolását is) és a szabályozás eszközeinek a kijelölése.*

A pénztulajdonos döntésének egyébként vannak monetáris következményei (a pénz átlagos forgási sebességének, illetve a teljes pénztömegnek a változása), de ez a pénztulajdonosokat általában nem érdekli, sőt nem is tudnak róla.

Akármilyen szabadon döntenek is azonban az egyes pénztulajdonosok pénzük elköltéséről, illetve felhalmozásáról, a teljes pénztömeg (a forgalomban levő pénzmennyiség) a szocialista gazdaságban — normális körülmények között — hosszabb időszakot tekintve állandóan növekszik. A termelés és a forgalom bővülésével ui. az egyes pénztulajdonosoknak növekvő pénztartalékra van szükségük; az eszközök és a jövedelmek növekedésével növekszik ezeknek pénzformában levő, rövidebb-hosszabb ideig fel nem használt része is. Az újonnan létrehozott pénz egy része tehát a forgalomban marad, nem tűnik el hitel-visszafizetéssel.

Ez annyit jelent, hogy a pénztömeggel együtt nő a pénzteremtő hitelek állománya is. Napjainkban a közgazdászok egy része — a mikroökonómiai szempontokat abszolutizálva és a hitelpénzmechanizmus makroökonómiai összefüggéseit figyelmen kívül hagyva — hajlamos annak feltételezésére, hogy a vállalatok ma csupán azért kénytelenek gazdálkodásukhoz (pénzteremtő) hitelt igénybe venni, mert „még szegények". Amikor azonban „gazdagok lesznek", megnövekedett jövedelmükből vissza tudják majd fizetni hiteleiket és „sajátból" fognak gazdálkodni. Ezzel szemben a valóság — az előbbiek szerint — az, hogy minél gazdagabb egy ország, minél nagyobbak a jövedelmek, annál nagyobb a pénztömeg és ennek megfelelően a pénzteremtő hitelek állománya is. Természetesen a pénztömeg nagyságának megfelelő hitelállomány „elhelyezkedése" a gazdaságban a legkülönbözőbb lehet. Nincs kizárva, hogy a vállalatok kisebb vagy nagyobb része valóban csak saját eszközeivel gazdálkodik, más vállalatok azonban annál nagyobb mértékben vesznek igénybe hitelt. Az állami gazdaságvezetés azt is szabályozhatja, hogy kik kaphatják a hitelt (például főként melyik gazdasági ág vállalatai stb.), sőt technikailag az is megoldható — bár elméletileg és gyakorlatilag egyaránt célszerűtlen —, hogy a pénztömegnek megfelelő hitelállomány jelentős részben az állami költségvetés adóssága legyen. Bár a pénzteremtő hitelállomány növekedése a hitelpénz-mechanizmus normális jelensége, a hitelállomány növekedése valóságos aránytalanságot is jelezhet, például eladhatatlan áru-

készletek felhalmozódását vagy a termelési készletek indokolatlan növekedését.

A pénztulajdonosok fő típusai: az állam (a „költségvetés"), a vállalatok és szövetkezetek, a lakosság (egyéni háztartások) és a pénzintézetek. Mindegyik pénztulajdonos típus pénzfelhasználási döntéseinek vannak sajátos szempontjai.

Az *állam* pénzfelhasználásra vonatkozó (költségvetési) döntéseinek indítéka egyfelől a közös társadalmi (fogyasztási) szükségletek kielégítése, másfelől az, hogy biztosítsa az újratermelés kiegyensúlyozott bővítésének pénzügyi feltételeit. Az állami költségvetés mint az állami pénzfelhasználás terve bevételi többletet (szufficitet) vagy kiadási többletet (deficitet) mutathat ki. A hagyományos nézet szerint a költségvetési deficit a piacon túlkeresletet, feszültséget, végső soron áremelkedést okoz. Ez egyrészt ilyen általános érvénnyel semmiképpen sem állítható, másrészt az egyensúlyban levő vagy éppen bevételi többletet kimutató költségvetés is „veszélyes" lehet, ha az állami pénzzel támasztott (jelentős nagyságú) kereslet olyan piacon jelenik meg, ahol a termelők „nem számítottak rá". Az eredmény ilyen esetben is feszültség, a körülményektől függően áremelkedés is lehet.

A költségvetési pénzre vonatkozó döntések vizsgálata mindig elvezet a makroökonómiai egyensúly kérdéséhez. A költségvetés — ha megszemélyesítve képzeljük el — olyan pénztulajdonos, aki könnyen eleget tehet a piaci egyensúly követelményének. A gyakorlatban viszont itt nem mindig érvényesülnek a makroökonómiai szempontok. Ennek két fő oka van. Az egyik az, hogy az állami költségvetés feladatait különböző mértékű önállósággal felruházott, *decentralizált gazdálkodó egységek* útján látja el. Ezek döntéseiben a makroökonómiai egyensúlyszempontok háttérbe szorulhatnak, már csak azért is, mert a decentralizált szerveknek rendszerint nincs teljes információjuk a népgazdasági összefüggésekről, az éppen kialakult arányokról.

A makroökonómiai egyensúlyszempontok érvényesülését potenciálisan megnehezítő másik fő tényező *a költségvetéssel szemben jelentkező igények súlya*. Az állami jövedelem felosztásakor csupa helyes cél igényel lehetőleg minél nagyobb összegű pénzjuttatást. Az állami akarat hordozói természetesen igyekeznek a költségvetéssel szemben támasztott indokolt igényeket a lehetőségek határain belül maximálisan kielégíteni, de a rájuk nehezedő nyomás azt is eredményezheti, hogy túlbecsülik a lehetőségeket. A lehetőségek túlbecsülésének esetei két kategóriába sorolhatók: az anyagi felhalmozás költségvetési forrásszükségletének alábecsülése; és a csak meghatározott célra fordítható pénznek e kötöttség figyelembevétele nélkül való felhasználása. Az ilyen tendenciákat erősítheti, ha a — legtágabb értelemben vett — pénzügyi technika (a vállalatok befizetéseinek rendszere stb.) látszólagos vásárló-, illetve fizetőképességet biztosít az állami költségvetésnek.

Az *egyén* kisebb vagy nagyobb szabadságfokkal megválasztható kiadásainál szükségletkielégítése legelőnyösebb változatát igyekszik megtalálni. Választásainál nemcsak objektíve racionális kritériumok érvényesülnek. Döntése nagymértékben függ egyéni ízlésétől és várakozásaitól.

Az egyéni *megtakarítás* indítékai a szocialista gazdaságban sok-

félék lehetnek. Így például tartalékteremtés előre nem látott esetekre; meghatározott, egyedi cél eléréséhez szükséges pénzösszeg összegyűjtése; tartalékolás későbbi időszakra; törekvés a fogyasztási kiadások jövőbeli fokozatos növelésére stb. Az egyéni megtakarítási indítékok érvényesülését a pénztulajdonosok várakozásai is befolyásolhatják. Ezek közül a legfontosabb a jövőbeli áralakulásra vonatkozó várakozás.

A régebbi keletű szocialista irodalomban ismételten előfordul az a megállapítás, hogy a szocialista bankrendszernek minél több készpénzt kell „begyűjtenie", bankszámlapénzzé, takarékbetétté átalakítania, hogy az így „begyűjtött" pénzből is hitelt nyújthasson, és a termelést bővíthesse stb. Ennek a követelménynek az indoklása részben pontatlan, részben nem is helytálló.

Annak a ténynek, hogy valamely készpénzösszeg bankszámlapénzzé vagy takarékbetétté alakul át, közvetlen népgazdasági haszna az *információszerzés*. A pénzösszeg a pontosan nem ismert összetételű készpénztömegből olyan felhalmozási formába áramlott át, amely már pontosabb tájékoztatást ad. A lehetséges formák közül még a bemutatóra szóló, tehát a takarékpénztárral szemben is névtelen takarékbetétek állománya is többet mond, mint a készpénz. Pusztán a betétállomány nyilvántartása már pontos adatokat szolgáltat a betétek földrajzi, nagyság szerinti megoszlásáról, átlagos nyugvási időtartamáról stb. A készpénznek bankszámlapénzzé vagy takarékbetétté való átalakulásával szerzett információt a gazdaságirányítás szervei különböző célokra használhatják fel. Ha az információ a tartós megtakarítás szándékát mutatja, akkor ezt figyelembe kell venni a piaci egyensúly létrehozását célzó döntéseknél: a kieső kereslet pótlására más, addig „pénztelen" vevőnek kell hitelt nyújtani. Ha ez pénzteremtő hitel, akkor *ezzel a pénzteremtő hitelek állománya végső soron nem nő,* hiszen a pénzzel szemben már kibocsátásakor hitel áll. A megtakarításra vonatkozó információ figyelembevétele a pénzteremtő hitelállomány összetételét befolyásolja (a megtakarításokkal szemben a készárukra adott hitelek helyett anyagi felhalmozásra adott hitelek állnak).

Alsószintű hiteldöntések*

A pénztömeggel, a pénzmozgással és mindezek hátterében a pénztulajdonosok szándékával kapcsolatos információk a monetáris döntéseknél figyelembe veendő adatok egyik legfontosabb csoportját jelentik. A továbbiakban vázoljuk a monetáris döntések és a meghozataluknál számba jövő eszközök típusait. A döntés *tárgyának* eltérése miatt az alsószintű és a felsőszintű monetáris döntésekkel külön-külön foglalkozunk. Minthogy azonban az alsószintű monetáris döntések a gya-

* A továbbiakban az *egyedi* hiteligény (hitelkérelem) tárgyában hozott döntést tekintjük „alsószintűnek". Ennek megfelelően „alsó szintnek" az az operatív egység (bankszerv) minősül, amely a konkrét, egyedi hiteligény tárgyában határoz. Ennek az egységnek az elnevezése és a bank szervezeti egységeinek hierarchiájában elfoglalt helye különböző lehet. Az előbbiek szerint értelmezett alsószintű döntést tehát „felső" bankszerv is hozhat, a döntést az igény egyedi jellege teszi alsószintűvé. Ennek megfelelően „felsőszintűnek" azt a döntést tekintjük, amely a gazdasági alanyok meghatározott körét érinti, vagyis a döntés nem *egyetlen* gazdasági alanyra vonatkozik. Az így értelmezett alsó szint és felső szint közötti különbség tehát nem a döntést hozó szervek hierarchikus elhelyezkedéséből, hanem a döntés közvetlen hatósugarából származik.

korlatban kizárólag hiteldöntések és csak a felsőbb fokon hozott monetáris döntések között találunk olyanokat, amelyek közvetlenül a pénzt érintik, a most következő fejezetben az alsószintű *hitel*döntésekkel, az utána következőben pedig a felsőszintű *monetáris* döntésekkel foglalkozunk.

A hiteligénylés elbírálásakor a bank elsősorban arról dönt, hogy a hitelt *megadja-e vagy sem.* Ha megadja, akkor még a hitel feltételeiről is határoz.

A hitel megadására vonatkozó döntés előkészítése során a bank főként azt vizsgálja, hogy a kért hitelt az igénylő előreláthatólag vissza tudja-e fizetni. A *tőkés* kereskedelmi bank *elvben* a kockázat két fajtáját viseli: annak veszélyét, hogy a folyósított hitelösszeg *lejáratkor* nem térül meg (ez az illikviditás kockázata), és azt a veszélyt, hogy egyáltalában nem térül meg (ez a veszteség kockázata). Gyakorlatilag a tőkés banknak ma *nincs* illikviditási kockázata, mert az állam — az 1929. évi nagy válság óta — nem enged szabad folyást a nagyobb pénzintézetek fizetőképtelenségének és bukásának. A nagy tőkés banknak ma csak veszteségi kockázata lehet. Ezt a kockázatát fedezet, illetve garancia (nagy hiteleknél: állami garancia) kikötésével csökkenti.

A szocialista bankrendszer hagyományos modelljében a hitel megtérülésének biztosítása nem kapcsolódik a bank kockázatához. Az operatív bankszerv gazdasági-igazgatási, koordináló intézmény minőségében igyekszik biztosítani a visszafizetést. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ennek a törekvésnek a hatékonyságát a bank, illetve a döntéshozó bankszerv anyagi érdekeltségének hiánya nem csökkenti. (A szocialista bank egyébként csak mikroökonómiai veszteségkockázatot viselhetne: az a pénz, amelyet a meg nem térülő hitellel teremtett, „kint marad" a gazdaságban, tekintet nélkül arra, hogy a hitelt a bank veszteségként, saját alapja terhére leírja. Analóg tétel érvényes a vissza nem térülő pénzújraelosztó hitelre is.)

A hitel megadására vonatkozó döntésnél a bankszerv a hitel célját, a hitel lejáratát, a hitel felajánlott fedezetét, a hiteligénylő gazdálkodását, a gazdasági környezetet és saját döntési szabadságának korlátait veszi figyelembe. A következőkben az első három szempontot vizsgáljuk részletesebben.

Tervgazdálkodást folytató szocialista országban (és tervszerű gazdálkodásra törekvő tőkésországban) a bank döntését megkönnyíti, ha a hitelcél összhangban van a tervvel. A szocialista hitel *tervjellegét* kivétel nélkül minden szocialista ország hitelrendszere a hitelezés egyik alapelveként kezeli. A tervjelleg jogszabályi megfogalmazása a fejlődés különböző szakaszaiban utal arra is, hogy mennyire szoros a kapcsolat a terv és a hitelezés között.

A hitelcél konkrétságának foka egyrészt annak a gazdasági műveletnek a jelentőségétől függ, amelyhez a bank hitelt nyújt (a döntést hozó szerv rendszerint felsőbb utasításokat kap arról, hogy milyen céltípusokat részesíthet hitelben), másrészt attól, hogy a bank (illetve a gazdasági vezetés) a hitelnyújtással kapcsolatban milyen részletességű információ megszerzését tartja szükségesnek. Az 1930—31. évi szovjet hitelreform során valóban fontos intézkedés volt a rövid lejáratú hitel

céljellegének kimondása, de ma nem indokolt a „céljelleget" elméleti jelentőségű, külön hitelezési elvként kezelni.

Azt a követelményt, hogy a hitelt a banknak meghatározott lejáratra kell adnia és az adós köteles azt lejáratkor visszafizetni, a korábbi szakirodalom a szocialista hitel *lejárati elvének* nevezte el. A gyakorlati és elméleti szakemberek egy része ezt ma is a szocialista hitel nagy jelentőségű, sarkalatos elvének tartja. A lejárat jelentőségének a hangsúlyozása az 1930—31. évi szovjet hitelreform által előidézett változásokhoz kapcsolódik. 1931-ig a Szovjetunióban a bank a vállalatok állandó forgóeszköz-szükségletére is nyújtott hitelt (amelyet ezért nem is lehetett visszafizetni); a hitelreform befejező szakaszában a kormány olyan határozatot hozott, hogy forgóeszközhitelt csak ideiglenes vállalati szükségletekre lehet nyújtani, tehát a bank csak meghatározott lejáratú hitelt adhat, és azt az adós lejáratkor köteles visszafizetni. Az állandó vállalati forgóeszköz-szükségletet saját forgóeszközökkel (saját forrásokkal) kellett fedezni. Rövidesen kiderült azonban, hogy ez a pénzellátási rendszer az adott feltételek között nem valósítható meg következetesen és a bank — meghatározott népgazdasági ágakban — ismét juttatott forgóeszközhitelt a vállalatoknak állandó jellegű forgóeszközszükségleteik fedezésére. A lejárati elvet tehát már a létrejötte utáni években sem lehetett következetesen érvényesíteni.

A visszafizetés ugyan a „klasszikus" bankhitel lényegéhez tartozik, de a modern gazdaságban (a szocialista és a tőkés gazdaságban egyaránt) megtalálható az olyan hitel is, amelyet a vállalat a banktól *konkrét lejárat nélkül,* tartósan vesz igénybe. Ezért a lejárati elvet nem indokolt a szocialista hitelnyújtás egyik nagy jelentőségű alapelveként számon tartani.

A lejárati elv önmagában nem nyújt támpontot a bank hiteldöntéséhez, konkrétan a hitel lejáratának megszabásához sem. A hitel lejáratával kapcsolatban a legfontosabb feladat nem az, hogy a hitelnek egyáltalában lejáratot kell adni (ennyit mond ki ugyanis a lejárati elv), hanem annak eldöntése, *mikor* járjon le a hitel, milyen hosszú legyen a hitelezés időtartama, illetve indokolt-e a hitelt lejárat nélkül folyósítani.

A szocialista hitelezés egyik általános elve az is, hogy hitelt csak fedezet ellenében lehet nyújtani. Ezt a szabályt a szakirodalom *fedezeti elvnek* nevezi. Szintén az 1930—31. évi szovjet hitelreform idején mondták ki, de ellentétben a már említett céljelleggel és lejárati elvvel, közgazdasági szempontból fontos követelmény, amely elsősorban a vállalatoknak nyújtott pénzteremtő forgóeszközhitelek megtérülését szolgálja. Az állóeszközhitelek (beruházási hitelek) esetében a fedezetnek nincs ilyen központi jelentősége.

Amikor a bank pénzteremtő hitelt folyósít, a pénztömeget, amikor pedig pénzújraelosztó hitelt ad, akkor a teljes pénztömeg forgási sebességét növeli. A szocialista szerzők egy része (elsősorban a régebbi publikációkban) mindenfajta hitelt pénzújraelosztó hitelnek tartott, ennek megfelelően a hitel közvetlen hatását rendszerint úgy fogalmazták meg, hogy a hitel mobilizálja, mozgósítja a nyugvó pénzt, a gazdaságban meglévő pénztömeg egy részét. Az előbbiekből kitűnik, hogy ilyen hatást csak a pénzújraelosztó hitelnek lehet tulajdonítani.

A pénzújraelosztó hitellel a bank azt a pénzt, amelyet olyan pénztulajdonosoktól kapott, akik nem akarják elkölteni, átadja azoknak, akik azt elköltik.

A pénzteremtő hitellel a bank ugyancsak olyanoknak ad pénzt, akik el akarják költeni, de ez nem *másnak* a pénze, hanem *új* pénz. Mi a viszony az újonnan létrehozott pénz és más pénztulajdonosok már meglévő pénze között? Amennyiben a meglevő pénztömeg tulajdonosai a megfelelő nagyságú pénzösszeget nem akarták árura költeni, a hitellel létrehozott pénz a kieső keresletet pótolja. Ilyen esetben a hitel hozzájárul a piaci egyensúly létrehozásához. Ha azonban a bank olyan meglevő pénzmennyiség nyugvására számítva teremt pénzt, amelyet tulajdonosa nem akar megtakarítani, akkor az „új" pénz konkurrál a „régi" pénzzel, mindkét tulajdonos keresletet támaszt a piacon. Ez már piaci egyensúlyhiányt okozhat.

Ha a szocialista bank a hiteligényt *elutasítja, akkor ezzel* vagy a hitelcél *megvalósulását igyekszik megakadályozni,* vagy azt akarja elérni, hogy az igénylő a hitelkérelemben megjelölt célt *saját pénzéből* valósítsa meg.

A szocialista gazdaságban a vállalatok néha azzal igyekeznek kikényszeríteni gazdálkodásuk fokozottabb hitelellátását, hogy már a hiteldöntés előtt megvalósítják az anyagi felhalmozást és ezáltal kész helyzetet teremtenek. A bank ebben az esetben a hitel megtagadásával nem tudja megakadályozni a kérdéses gazdasági műveletet.

A pénzteremtő hitelnyújtásra vonatkozó alsószintű hiteldöntés néhány sajátossága

A vállalatoknak, szövetkezeteknek nyújtott pénzteremtő forgóeszközhitelek fedezetét a szakirodalom néha — a hitelpénzmechanizmus összefüggéseinek leegyszerűsítésével — teljes egészében pénzfedezetnek is tartja. Ha azonban a pénz fedezetének azt az *árut tekintjük, amelyet a pénzen meg lehet vásárolni,* akkor meg kell állapítanunk, hogy egy-egy adott pillanatban a pénzteremtő hitelekkel szemben álló pénztömeg részben fedezetlen. De nem szükséges, sőt nem is kívánatos, hogy a pénztömegnek teljes árufedezete legyen. Az árukínálattal csak a mindenkori keresletet kell fedezni; a pénztömegnek azt a részét tehát, amelyet tulajdonosa nem kíván árura költeni, nem kell áruval fedezni.

A pénzteremtő forgóeszközhitel elvileg rövid, közép- és hosszú lejáratú lehet. Magyarországon a hitelezési szabályok csak rövid és középlejáratú forgóeszközhitel-nyújtást tesznek lehetővé.

A modern gazdaságban — a szocialista és a tőkésországokban egyaránt — az ún. rövid lejáratú bankhitelek valóságos és formailag rövid lejáratú hitelekből tevődnek össze. Adam Smith — saját kora bankgyakorlatának és tapasztalatainak figyelembevételével — csak azt a hitelt tartotta biztonságosnak, amelyet a bank a vállalkozónak valóban átmeneti szükségletre nyújtott. Hosszú időn át ez volt a bankok hitelpolitikájának az alapelve. A hitelnyújtás valóságos feltételei, a vállalatok tőkestruktúrája és tőkeszükséglete azonban Smith óta alaposan megvál-

tozott. A termelés tőkeintenzitásának növekedése, a nagyvállalatok létrejötte következtében a klasszikus elveknek megfelelő hitelpolitika többé már nem tudná kielégíteni a gazdaság tőkeszükségletét. A bankok hitelezési gyakorlatában egyre nagyobb jelentőségű az a funkció, amelyet a nyugati országokban a szaknyelv a lejáratok átalakításának (transzformációjának) nevez. Ez a — monetáris szempontból nem egészen szabatos — kifejezés azt jelenti, hogy a bank olyan hiteleket (is) nyújt, amelyek lejárata hosszabb, mint a banknál levő betéteké. A transzformációt az teszi lehetővé, hogy az *egyes* betétek (számlakövetelések) nagysága gyakran változhat ugyan, de a bank teljes betétállománya — normális körülmények között — viszonylag állandó (illetve a gazdasági növekedés időszakában nő). A transzformáció közgazdaságilag nem kifogásolható — sőt szükséges —, amennyiben bizonyos határon nem megy túl. A szocialista gazdaságban a *valódi* rövid lejáratú hitelek tipikus esete az idényhitel. *A formailag* rövid lejáratú forgóeszközhitelt az jellemzi, hogy az adós a tartozást a megtérült forgóeszközökből rövid lejárattal visszafizeti, illetve törleszti, de a visszafizetett hitelt rövidesen ismét igénybe veszi (tehát végül is állandó jelleggel köti le). Az ilyen hitelek folyósítását az teszi *szükségessé,* hogy a vállalat forgóeszköz-állományát saját jövedelméből nem képes a szükséges mértékűre feltölteni.

Pénzteremtő hitelt az *államnak* (a „költségvetésnek") is lehet nyújtani. Az ilyen hitel célja általánosan vagy konkrétan határozható meg. Általános hitelcélok: a költségvetés előirányzott hiányának és a költségvetés átmeneti pénzeszközhiányának (likviditáshiányának) fedezése. A konkrétan megjelölt hitelcél viszont meghatározott kiadások, illetve a kiadások bizonyos csoportjának a finanszírozására vonatkozik.

Igen elterjedt az a nézet, hogy a költségvetési hiányt nem szabad pénzteremtő hitellel fedezni, mert ez mindig túlkeresletet idéz elő. Az ilyen általánosítás nem helytálló. Az államnak — mint minden más hiteligénylőnek — lehet, sőt szükséges pénzteremtő hitelt nyújtani, ha az így teremtett pénz megtakarítás vagy egyéb ok miatt elmaradt keresletet pótol (tehát túlkínálatot szüntet meg).

Az államnak adott *pénzújraelosztó* hitelt a hagyományos felfogás „szolidabbnak" tartja a pénzteremtő hitel nyújtásánál. Ezért néha még speciális technikai megoldásokat is alkalmaznak annak érdekében, hogy a pénzteremtő hitelnek a pénzújraelosztó hitel látszatát adják. Valójában a hitel „veszélyessége" nem forrásán múlik, hanem annak a piacnak a helyzetén, ahol az államnak adott pénz keresletként megjelenik.

Felsőszintű monetáris döntések

Felsőszintűnek az olyan döntést tekintjük, amely *a gazdasági alanyok meghatározott körét érinti.* A monetáris döntés — tehát a pénz- és a hitelvolumen szabályozásának, továbbá a szabályozási eszközök kijelölésének — célja, hogy a piaci egyensúly meghatározott feltételek mellett jöjjön létre. A feltételeket a gazdaságpolitika és a neki alárendelt *monetáris politika* határozza meg. Ez utóbbi azoknak a felső-

szintű döntéseknek, intézkedéseknek az összessége, amelyek meghatározzák a pénz- és hitelvolumen szabályozásának konkrét céljait. A szocialista gazdaságban a lehetséges főbb célok a következők: rugalmas pénzellátás; árstabilitás; az újratermelés bővítése; életszínvonal-emelés; a termelőkapacitások hatékony felhasználása; a pénzügyi tartalékok kihasználása; a teljes foglalkoztatottság; a fizetési mérleg egyensúlya stb. Ezek a célok nagyrészt egybeesnek a gazdaságpolitika céljaival, kisebb részben sajátos monetáris célok.

A felsőszintű monetáris döntések tárgya egyfelől a *pénzforgalmi és hitelrendszer,* másfelől a *stratégia,* illetve az *akció* megválasztása.

A pénzforgalom és a hitel rendszerének meghatározása a *lebonyolítás,* a *monetáris irányítás,* a *szervezeti keret* és az *információ* rendszerének kijelölését jelenti. E helyütt a lebonyolítás kérdéseivel nem foglalkozunk, csak megjegyezzük, hogy a *lebonyolítás* rendszerének megválasztása a pénzforgalom* és a hitelezés lebonyolítási rendszerének, valamint a takarékossági formáknak a megválasztását foglalja magában.

*A monetáris irányítás rendszerének** megválasztása*

A monetáris irányítás központi kérdése a *hitelkínálat,* ezen belül elsősorban a pénzteremtő hitelek kínálatának irányítása. A pénzteremtő hitelkínálat irányításának ma ismert eszközeit, módszereit a fejlődés áttekintésével lehet a legjobban érzékeltetni. A klasszikus kapitalizmus egyetlen — mégpedig mennyiségi — monetáris szabályozó eszköze a (jegybanki) *kamatláb.* Később előtérbe került a jegybankhitel *egyéb feltételeinek megszabása.* Amikor pedig ez is hatástalannak bizonyult (mivel a kereskedelmi bankok nem igényelnek jegybankhitelt), akkor újabb eszközök és módszerek váltak szükségessé a kereskedelmi bankok jegybankpénzkészletének szabályozására (csökkentésére és növelésére, lekötésére és felszabadítására). A betétesek védelmét szolgáló *kötelező likviditási hányadból* kialakul a *kötelező tartalékok* rendszere, az államnak (állami értékpapírok vételével) nyújtott jegybankhitelek bázisán létrejönnek a *nyíltpiaci műveletek.* A két utóbbi módszer tisztán mennyiségi természetű, tehát nem szelektív, és minőségi hatása nem is mérhető fel előre. Emellett a tartalékrendszer operatív (rövid távú) felhasználásra nem bizonyult célszerűnek, és önmagában a pénzteremtés mennyiségi korlátozására sem alkalmas. Ezért ahhoz, hogy a monetáris politika valamennyire is eredményes legyen, a tartalékrendszerrel párhuzamosan más szabályozóeszközöket is igénybe kell venni. Az

* *A pénzforgalom lebonyolítási rendszerére* vonatkozó döntések közé tartozik a többi között a bankjegykibocsátás szabályozása. Sokan irányítási eszköznek tartják a bankjegykibocsátás szabályozását. A mai gazdaságban azonban ennek már nincs értelme, hiszen a jegybank egyik országban sem köteles bankjegyét aranyra beváltani; a bankjegytömeg a pénztömegnek csak kisebb részét teszi ki; és végül a pénzteremtés ma már rendszerint nem bankjegykibocsátás, hanem számlapénz létrehozása, s így a bankjegykibocsátás már csak a számlapénz átváltása készpénzzé, *amit a bank nem tagadhat meg.* Így a konkrét bankjegykibocsátásról nem a bank dönt.

** A monetáris irányítás rendszerén a hitelkínálat-hitelkereslet és a pénzfelhalmozás (pénzmegtakarítás) szabályozását értjük. A rendszer a közvetlen és közvetett, mennyiségi (általános) és minőségi (szelektív) módszerek különböző kombinációiból állhat.

Egyesült Államokban a másik fő eszközt a nyíltpiaci műveletek jelentik, míg a többi nyugati ország szabályozórendszerét — ezekben az országokban a nyíltpiaci műveletek alárendelt szerepet játszanak — a különböző mennyiségi megkötések (például viszontleszámítolási kontingensek), valamint a szelektív (minőségi) hitelirányítás egészíti ki.

A szocialista gazdaság hagyományos modelljében a szelektív hitelirányítás a hiteltervezésen keresztül valósul meg. A hitelterv kötelező vagy tájékoztató (indikatív) jellegű lehet. Kötelező jellege a tervutasításos rendszerben sem hasonlítható az egyéb tervfeladatok kötelező jellegéhez. A vállalat ui. nem köteles a tervezett hitelt igénybe venni, a bank pedig — ha a körülmények nem indokolják — nem köteles a tervezett hitelt megadni. A szelektív irányítás eszközeihez tartoznak még a hitelpolitikai irányelvek és az eseti, közvetlen utasítások is.

Ami az irányítási eszközök kombinációjának megválasztását illeti, a puszta mennyiségi irányítás nem felel meg a szocialista gazdaságfejlődés mai követelményeinek. A globális (mennyiségi) megkötések és a minőségi (szelektív) eszközök kombinációja viszont azt a veszélyt rejti magában, hogy a kétfajta irányítás szabta követelmények ellentmondásba kerülnek. Gazdaságunk mai feltételei között a pénzteremtő hitelnyújtásnak vannak — a kamat előírásán kívül — irányításra nem szoruló és vannak minőségi (szelektív) irányításigénylő területei. Különösen fontos a *tartósan lekötött* pénzteremtő hitelek minőségi irányítása. Ezek globális volumenének összhangban kell lennie a tartós keresletet nem jelentő pénzmennyiséggel (ez a forgalomban állandóan lekötött pénzből és a pénztulajdonosok önkéntes, tartós pénzfelhalmozásaiból tevődik össze). Ma még nem tisztázott, hogy a tartós hiteligényeket milyen alapon kell szelektálni, ha összességükben meghaladják azt a határt, amelyet a pénztömegnek ez a keresletet nem jelentő része megszab.

A *kamat* három vonatkozásban tölthet be szabályozó szerepet: 1. mint a (bankon kívüli) hiteladósnak felszámított kamat, 2. mint a (bankon kívüli) pénztulajdonosnak a pénzéért fizetett kamat és 3. mint a kettőt egyesítő egyensúlyi kamat.

A hitelkamat mint a vállalatok, szövetkezetek hitelkeresletét szabályozó, befolyásoló eszköz minimális hatékonysági követelményt jelent. Nincs vagy elégtelen a hatása, ha a (monopolhelyzetben levő) vállalat vagy szövetkezet a kamatterhet át tudja hárítani vevőjére, vagy ha olyan konjunkturális vagy inflációs nyereségre számít, amely a magas kamatot is elbírja. A pénztulajdonos pénzéért fizetett kamatnak *csak terelő hatása van* (különböző felhalmozási, megtakarítási formák differenciált kamatozása esetén).

Az egyensúlyi kamatláb piaci kialakulásának a mechanizmusa *elméletben* alkalmas arra, hogy a pénzmegtakarításokat a leghatékonyabb vállalkozások pénzellátására irányítsa. A modern gazdaság *gyakorlatában* viszont ilyen hatás legfeljebb csak egy-egy részpiacon érhető el. A mechanizmus általános érvényesülésének több akadálya van. A „végső" pénzkínálat (a pénzfelhalmozás) nem minden hitelpiacon részesül kamatban, például a pénzteremtő hitelek volumenének jelentős hányadával szemben „ingyen" pénz (forgalomban levő bankjegy és nem ka-

matozó számlakövetelés) áll. A pénzteremtő hitelek kamata tehát már eleve anélkül alakul ki, hogy a hitelkereslet kamatviselő képessége és a teljes pénzkínálat kamatigénye találkozott volna. De a kamatláb — az előbbiek szerint — még azokon a piacokon sem szelektál a feltételezett módon, ahol valóban a hitelkereslet és hitelkínálat alkuja nyomán alakul ki. Ezenkívül a modern gazdaságban az állam a legkülönbözőbb gazdaságpolitikai célok érdekében el is téríti a hitelkamatlábat a piacon spontán módon kialakuló egyensúlyi kamattól.

A szervezeti keret megválasztása

A két legfontosabb felsőszintű monetáris szervezeti kérdés, amiben dönteni kell a következő: milyen legyen a bankrendszer szerkezete és a bankrendszeren kívül legyen-e szervezett hitelpiac is?

A szervezet jelentőségét nem szabad túlbecsülni. A gazdasági növekedés számos problémája — mindenekelőtt a fejlesztés nagy tőkeszükségletéből adódó viszonylagos tőkehiány — az első pillantásra, az összefüggések nem ismerője számára intézményi problémának látszhat. Ha a monopolhelyzetben levő bank közgazdasági meggondolások alapján nem teljesít egy hiteligényt, az elutasított igénylő hajlamos arra a feltevésre, hogy a bank „visszaél monopolhelyzetével" vagy „elbürokratizálódott". A központosított bankrendszerrel kapcsolatban álló gazdasági ágak, illetve ágazatok szívesen vennék, ha saját ágazati bankjuk lenne. Úgy vélik, hogy az ágazati bank több hitelt tudna adni az ágazatnak, mint a „közös" bank.

Azt mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a bankrendszer struktúrájának *alárendelt* a jelentősége a direkt gazdaságirányítás rendszerében. Itt a bankrendszer tetszés szerinti számú, decentralizáltságú, profilú, hierarchikus elhelyezkedésű egységből állhat, mert a *centralizált irányítást* maga a minden gazdálkodó egységre lebontott *terv* biztosítja. Az indirekt gazdaságirányítási rendszerben viszont a vállalati önállóság növekedése szükségszerűen *megköveteli a hitelellátás centralizált irányítását,* és az ennek legjobban megfelelő szervezetet.

A bankon kívüli szervezett hitelpiac részben *pénzpiac* (rövid lejáratú hitelek), részben tőkepiac (hosszú lejáratú pénzkihelyezések). A tőkésországokban bankon kívül szervezett pénzpiac ma már csak a *bankközi* pénzpiac alakjában működik, ahol a különböző bankok átmeneti jegybankpénz-szükséglete és jegybankpénz-feleslege találkozik. Ennek a piacnak elsősorban technikai jelentősége van: a jegybank így megtakarítja az ilyen célú átmeneti pénzteremtést.

A bankon kívüli szervezett *tőkepiacon* az értékpapírok kibocsátása megy végbe. Egy ilyen szervezett értékpapírpiacnak a szocialista gazdálkodás feltételei között csak annyiban volna értelme, amennyiben ez a piac helyesebben (a befektetés nagyobb hatékonyságát biztosítva) és olcsóbban szelektálna, mint a bankrendszer.

A monetáris stratégia és akció megválasztása

Itt azokkal a monetáris intézkedésekkel foglalkozunk, amelyek segítségével az állam megteremti vagy helyreállítja a piaci kereslet-kínálat egyensúlyát.*

Ex ante *túlkereslet* esetén a központi beavatkozás alternatív lehetőségei: a pénztömeg, illetve a pénz forgási sebességének csökkentése (vagyis a „pénzoldal" szabályozása), vagy az „áruoldal" befolyásolása, tehát az árukínálat, illetve az ár növelése. A szakmai közfelfogás többnyire a pénzoldal csökkentését tekinti a monetáris szervek feladatának, de ez általános érvénnyel nem fogadható el, sőt a pénzoldalra monetáris beavatkozással gyakran egyáltalán nem, vagy csak kedvezőtlen hatású intézkedésekkel lehet hatni. A pénztömeg csökkenése többféleképpen érhető el: a hitelkamatláb emelésével, valamint a hitelmegszorítás egyéb módjaival (ha a túlkeresletet részben vagy egészben a hitel teszi, illetve tenné fizetőképessé); a megtakarítások kamatjának emelésével, új megtakarítási lehetőségek felajánlásával (például a kölcsönkibocsátás) és — szükségintézkedésként — direkt beavatkozással (például a pénz közvetlen elvonása). Meg kell azonban jegyezni, hogy ezeknek az eszközöknek a hatása eléggé bizonytalan.

A pénz *forgási sebességének* csökkentéséhez monetáris eszközök általában nem állnak rendelkezésre.

Az *árukínálat* növeléséhez is különböző monetáris eszközökkel rendelkezünk: így például hitelnyújtás a termelőkapacitások növelésére, árutermelésre, árubehozatalra, a kereskedelem árubeszerzéseire. A kínálatot meghatározott esetekben a készletekre folyósított bankhitelek felmondásával is növelni lehet. A monetáris hatóság a felsorolt eszközök nem mindegyikét képes autonóm módon alkalmazni (például nem nyújthat egyoldalú elhatározással hitelt az árukínálat bővítéséhez).

A túlkínálat és a túlkereslet között lényeges különbség van. A túlkínálat egyik fő esete az, hogy a kínálat hordozói kockázatot vállalva olyan árumennyiséget hoztak létre, amire nincs kereslet. Ha emiatt az áru eladatlan marad, akkor ez olyan esemény, amelynek bekövetkezésével számoltak vagy számolniuk kellett. A pénztulajdonosok saját pénzzel előidézett túlkeresletének viszont rendes körülmények között nincs olyan típusa, amelynek létrehozásáért az illető pénztulajdonosok volnának felelősek. Így a pénzfelesleget *elvileg* nem indokolt a pénztulajdonosok rovására hozott intézkedéssel (például a pénztulajdonost terhelő áremeléssel) megszüntetni. A gazdaságban a tevékenységek kölcsönös cseréje megy végbe. Az, aki nem tudja a tulajdonában levő, vagy szerzett jog alapján neki járó pénzt tetszése szerint árura elkölteni, megrövidül a cserében, hiszen a társadalom részére végzett szolgáltatásért nem kapja meg az ellenszolgáltatást. A szocialista gazdaságvezetésnek

* Az ex ante (a forgalom megvalósulása előtti) egyensúlyról akkor beszélünk, amikor a kereslet még csak szembekerül a kínálattal. Ekkor meg eltérhet a lebonyolítandó forgalom tekintetében a vevők és az eladók szándéka.

Az ex ante egyenlőtlenség a forgalom megvalósulásakor alakul át ex post azonossággá. Az ex ante egyenlőtlenség *automatikusan* úgy válik ex post egyenlőséggé, hogy a forgalom mindig a szűk keresztmetszetet jelentő tényezőhöz alkalmazkodik. Az automatikus, spontán alkalmazkodás helyébe akkor lép az *állami beavatkozás,* ha az állami gazdaságvezetés szabja meg, hogy az ex ante egyenlőtlenség melyik tényező alkalmazkodása révén változzék át egyenlőséggé.

azt kell biztosítania, hogy a pénztulajdonos a birtokában levő vagy neki járó összeget tetszés szerinti ütemben a pénz, illetve a pénzre szóló jogcím megszerzése időpontjában érvényes áron, tetszése szerinti árura költhesse. A pénztulajdonosnak ebben a „szuverenitásában" két fokozatot lehet megkülönböztetni. A legszuverénebbnek a fogyasztót kell tekinteni, a vállalatok, szövetkezetek saját pénzüket már kevésbé szuverén módon használhatják fel, hiszen döntéseikben alkalmazkodniuk kell a végső vevő keresletéhez.

A *túlkínálatot* a pénzoldal növelésével vagy az áruoldal csökkentésével lehet megszüntetni. A pénzoldal a pénztömeg vagy a forgási sebesség növelése nyomán lesz nagyobb. A pénztömegek növelésének fő eszköze a hitelnyújtás; ezzel viszont csak olyan piacon szüntethető meg a túlkereslet, ahol hitelből is lehet vásárolni. A pénz forgási sebessége növelésének fő monetáris eszköze a pénzújraelosztó hitel. Ami az áruoldal csökkentésének monetáris eszközeit illeti, a termelés vagy a behozatal csökkentésének és esetleg az árukivitel növelésének tipikus monetáris eszköze a hitelnyújtás korlátozása. Az árúkészlet forgalomból való visszatartására a legalkalmasabb monetáris eszköz a forgalomból visszatartott áruk készletezésére történt hitelnyújtás.

A szocialista gazdaságban az általános hitelszűkítés és az általános hitelkiterjesztés a piac szabályozásának nem alkalmas eszköze. A túlkínálat nem orvosolható általános hitelexpanzióval, mert ez az árukínálatot is tovább növeli. A túlkereslet egyúttal áruhiány is, tehát megszüntetésére nem alkalmas az általános hitelrestrikció, amely az árukínálatot is csökkenti. A monetáris eszközökkel történő beavatkozásnak — ahol egyáltalán lehetséges — csak úgy van értelme, ha *meghatározott* piac, illetve piacok szabályozását célozza.

RIMLER JUDIT:

Kísérlet a faktoranalízis alkalmazására a gazdasági fejlődés vizsgálatában*

E cikk megírásakor az volt a célunk, hogy a faktoranalízis módszerével végzett empirikus vizsgálatok néhány eredményének bemutatása kapcsán, felvessünk egy-két kérdést a gazdasági fejlődés jellegére, valamint a faktoranalízisnek az elemzésben való felhasználhatóságára vonatkozóan.**

A vizsgálat során megkíséreltük verifikálni a gazdasági fejlődés alakulására jellemző következő hipotéziseket: *(a)* a fejlődés hosszabb időszakot átfogó trendjeire elsősorban a komplexitás jellemző, vagyis az, hogy a fejlődést megtestesítő különböző folyamatok változása — a termelő ember, a termelési eszközök, a környezet és a szükségletek fejlődése — egymással hosszú távon szinkronban van, *(b)* rövid távon ezzel szemben a különböző folyamatok változására, az időbeliség és a tehetetlenség miatt, az aszinkron változás, az egyensúlytalanság jellemző.

A verifikálás végett megvizsgáltuk, hogy a magyar gazdasági fejlődésre milyen fokú és jellegű komplexitás és egyensúlytalanság volt jellemző az elmúlt tizenhét évben. Az 1950—1966-os időszak gazdasági fejlődését negyvenkilenc mutatóból álló mutatószámrendszerrel írtuk le. A mutatók (amelyeket a továbbiakban eredeti változóknak vagy egyszerűen változóknak nevezünk) idősorai a gazdaság különböző területein végbemenő változások jellegzetességeit fejezik ki. A mutatók szinkron változásai a komplexitást, aszinkron változásai pedig az egyensúlytalanságot mutatják.

A szinkron és az aszinkron változásokat, más szóval a fejlődésre jellemző komplexitás és egyensúlytalanság fokát, sokirányúságát és belső struktúráját a faktoranalízis eredményeként kapott főfaktorok számával, súlyával és a faktorsúlyok nagyságával jellemezzük.

Az előző cikkben részletesen tárgyaltuk a főfaktorok és a fejlődés komplexitása, valamint egyensúlytalansága közötti összefüggéseket. Az összefüggéseket egy értelmezési sémában írtuk fel, amelynek főbb megállapításait emlékeztetőül a következőkben foglaljuk össze:

* A cikk a Közgazdasági Szemle folyó év július—augusztusi számában közölt, „A gazdasági fejlődés vizsgálata és a faktoranalízis" című cikk folytatása. Az előző cikkben felvázoltuk a gazdasági fejlődés néhány jellegzetességére vonatkozó hipotézist, ismertettük a mutatószámrendszert és röviden összefoglaltuk a faktoranalízis módszerét, valamint foglalkoztunk néhány, a faktorok értelmezésével kapcsolatos problémával.

** Itt is köszönetet mondunk az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztálya Matematikai Osztályának, amiért lehetővé tették a számítások elvégzését, az Országos Tervhivatal Számítástechnikai Központjának, ahol a számítás gépi programját elkészítették és Szántai Tamásnénak, aki a programot kidolgozta.

1. *A komplexitás fokára az első főfaktor súlya jellemző.* Az első főfaktor súlyát, jelentőségét az mutatja, hogy milyen mértékben járul hozzá a változók együttes szórásához. Minél nagyobb az első főfaktor hozzájárulása az együttes szóráshoz, annál zártabb a vizsgált rendszer, annál nagyobb az eredeti változók alakulásából a közös rész.

2. *A komplexitás struktúráját az első főfakor faktorsúlyai határozzák meg.* Mivel a faktorsúlyok a főfaktor és az eredeti változók közötti összefüggés erősségét mutatják, az első főfaktornak és az eredeti változónak a faktorsúlyai alapján megállapítható, hogy mely változók azok, amelyeknek alakulására elsősorban a közös változás, a komplexitás jellemző.

3. *Az egyensúlytalanság fokát* az első főfaktoron kívül az eredeti változókból nyert többi (ezután speciális) *főfaktor együttes súlya határozza meg.* Ahogy a komplexitásra az a szórásösszeg jellemző, amely az első főfaktorhoz kapcsolódik, az egyensúlytalanság fokát azzal a szórásösszeggel jellemezhetjük, amely az eredeti változók együttes szórásából a speciális főfaktoroknak tulajdonítható. Minél nagyobb az a szórásösszeg, amit a speciális főfaktorok magyaráznak meg, annál nagyobb az egyensúlytalanság a változó rendszerben.

4. Az *egyensúlytalanság sokirányúságát a speciális főfaktorok számával jellemezhetjük.* Minél több ugyanis a nyerhető főfaktorok száma, annál szétszórtabb az eredeti változók alakulása, annál több a közös trendtől és egymástól eltérő irány, annál differenciáltabb az egyensúlytalanság.

5. *Az egyensúlytalanság struktúráját a speciális főfaktorok egyenkénti súlyaival és az ezekhez kapcsolódó faktorsúlyok nagyságával lehet jellemezni. Az egyensúlytalanság gyengén struktúrált,* ha az első speciális főfaktor (ami második főfaktor) a maradék szórás nagy részét megmagyarázza, és a többi speciális főfaktor súlya olyan kicsi, hogy gyakorlatilag számításon kívül hagyható. *Az egyensúlytalanság erősen struktúrált,* ha a speciális főfaktorok súlyai egyenként nagyok és körülbelül azonos szinten vannak. Ekkor az egyensúlytalanság a vizsgált rendszerben nemcsak formailag sokirányú (amit a speciális főfaktorok száma mutat), hanem tartalmilag is.

A speciális faktorokhoz tartozó faktorsúlyok pedig az eredeti változók szerinti struktúrát mutatják meg: melyek azok az eredeti változók, amelyek a különböző speciális főfaktorokra jellemzők.

A számítások eredményeit a fenti hipotézisek verifikálásának tükrében értékelhetjük, egy további szakaszban pedig, a verifikált hipotéziseket felhasználva, konkrét gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai következtetéseket vonhatunk le a vizsgált időszakra jellemző konkrét folyamatok alakulásából. Ebben a cikkben a számítások eredményeit az első szempont szerint dolgoztuk fel: a vizsgált alap- és növekményidősorok faktorizációjának jellegzetességeiből következtettünk a magyar fejlődést jellemző komplexitásra és egyensúlytalanságra. Nem lépünk azonban ezen túl e cikk keretein belül, s így nem tárgyaljuk a gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai konzekvenciákat. Ezek beható tanulmányozása a későbbiekben, az egész számítás-sorozat eredményeit feldolgozó tanulmányban történik.

Az alapidősorok és a növekményidősorok

A vizsgált időszakban a gazdasági fejlődés különböző oldalait kifejező változók közötti összefüggéseket egyrészt az alapidősorok, másrészt a növekményidősorok elemzésével közelítettük meg. Az alapidősorok elemei a változóknak a különböző időpontokban felvett értékei. A növekményidősorok elemei a változók két egymást követő időpontban felvett értékei közötti különbségek. A növekményidősor tehát az alapidősorból nyerhető, annak első differenciájaként. Ezért a növekmény

jelző nem is teljesen pontos, hiszen a növekmény nem monoton növekedő alapidősor esetében nulla vagy negatív értéket is felvehet. A konvencióknak megfelelően és azért, mert a növekményidősor kifejezés inkább közgazdasági töltésű, ez utóbbit használjuk az első differencia megnevezés helyett.

Mind az alapidősorok, mind a növekményidősorok faktoranalíziséből nyert eredmények azt mutatják, hogy a változók által kifejezett gazdasági folyamatok, illetve állományok időbeli alakulásai között milyen összefüggések vannak. Az alapidősorokkal végzett számításokból a változók eredeti értékeire, a növekményidősoroknál pedig az eredeti értékekből számolt differenciák közötti viszonyok természetére lehet következtetni. A két idősor közgazdasági tartalma tehát különböző: az alapidősorok a változók volumenei közötti hosszú távon érvényesülő, átlagos kapcsolatokat fejezik ki, a növekményídősorok pedig a volumenek növekményei között fennálló rövid távú, specifikus kapcsolatokat. Anélkül, hogy a kétféle idősor közötti különbségek és megfelelőségek elemzésébe belemélyednénk, belátható, hogy a vizsgált változók közötti kapcsolatok feltárására szélesebb lehetőség nyílik, ha mindkét idősorral számolunk és az eredményeket összehasonlítjuk.

A változók közötti összefüggések mértéke az alap- és a növekményidősorokban

A faktoranalízis segítségével olyan változórendszereket célszerű vizsgálni, amelyekben a változók közül legalább néhány alakulása egymástól független. Ha ugyanis minden, a vizsgálatba bevont változó lineárisan független egymástól, akkor nem léteznek olyan közös főfaktorok, amelyek több változó együttes alakulását, illetve több változó együttes alakulásából a közös részt magyaráznák meg. Más szóval, az ilyen változórendszerekből nem nyerhetünk főfaktorokat, illetve maguk az eredeti változók lesznek a főfaktorok.

A fentiek miatt valamely változórendszer faktoranalízisének elkészítése előtt célszerű megvizsgálni, hogy van-e a változók között összefüggés, és hogy ez az összefüggés milyen mértékű.

Jelen vizsgálatban a változók közötti összefüggések fokát a változók közötti páros korrelációk nagyságával mértük. Az I. (alapidősorok) és a II. (növekményidősorok) számításoknál nyert páros korrelációk nagyságrendi megoszlását az 1. sz. táblázatban közöljük.

1. sz. táblázat

A változók közötti páros korrelációk nagyságrendi megoszlása

A korrelációs együttható nagyságrendje	Megoszlás az összes páros korreláció százalékában	
	I. számítás	II. számítás
0,50 alatt	13,1	91,3
0,51—0,79	23,4	7,7
0,80—0,89	20,8	0,8
0,90 felett	42,7	0,2

A táblázatból leolvasható, hogy az alapidősor, illetve a növekményidősor közötti összefüggések foka alapjában véve különböző. Az alapidősorok változóira az erős kölcsönös függőség jellemző. Az összes változó 42,7 százaléka egy másik változó alakulásával *igen* szoros (a korrelációs együttható értéke nagyobb mint 0,90 százalék), és további 20,8 százaléka szoros (a korrelációs együttható értéke 0,80—0,89 között volt) kapcsolatban volt. A változóknak mindössze 13,1 százaléka tekinthető a többi változótól függetlennek a korrelációs együtthatók alapján. *A vizsgált változók alapidősorai tehát olyan változórendszert alkotnak, amelyben a változók többségét erős kölcsönös függőség jellemzi.*

A változók növekményeiből képzett idősoroknál ezzel szemben jelentős mértékű kölcsönös függőséget a korrelációs számítás segítségével nem sikerült kimutatni. A változók 91,3 százalékánál a kapcsolat igen laza volt (a korrelációs együttható értéke kisebb, mint 0,50) és további 7,7 százaléknál közepes erősségű (a korrelációs együtthető értéke 0,51—0,79 között helyezkedett el). Az összes változó mindössze 1 százalékára volt jellemző a közepesnél erősebb függés. *A vizsgált változók növekményidősorai tehát olyan változórendszert alkotnak, amelyben a változók többségére erős kölcsönös függőség nem jellemző.*

Mivel az alapidősoroknál, illetve a növekményidősoroknál a változók közötti összefüggések mértéke különböző, a kétféle változórendszer faktoranalíziséből nyert eredmények is eltérő jellegzetességeket mutatnak. A továbbiakban az eredmények ismertetése mellett kitérünk ezeknek az eltéréseknek az elemzésére is.

A faktorizáció jellegzetességei az alap- és növekményidősorokban

Az I. és II. számításnál nyert főfaktorok számát és az egyes főfaktorokhoz tartozó faktorsúlyokat a 2. sz. táblázatban közöljük.

A faktorizáció jellegzetességei *2. sz. táblázat*

A faktorok sorszáma	A faktor által megmagyarázott szórásnégyzet az összes változó együttes szórásnégyzetének százalékában			
	I. számítás		II. számítás	
	A faktorok szórása	Kumulált szórás	A faktorok szórása	Kumulált szórás
1	71,8	71,8	20,6	20,6
2	9,8	81,6	13,9	34,5
3	7,6	89,2	12,7	47,2
4	4,7	93,9	9,2	56,4
			7,8	64,2
5	1,4	95,3	6,7	70,9
6	1,2	96,5	5,9	76,8
7	0,6	97,1	5,5	82,3
8	0,4	97,5	4,9	87,2
9			3,5	90,7
10				
11			2,9	93,6
12			1,8	95,4
13			1,8	97,2
14			1,2	98,4
15			1,2	99,6

Az I. számításnál nyolc, a II. számításnál tizenöt főfaktor meghatározására kerülhetett sor. Az I. számításnál a nyolc főfaktor az összes változó együttes szórásának 97,5 százalékát, a II. számításnál a tizenöt főfaktor az együttes szórás 99,6 százalékát magyarázza meg.

Az egyes főfaktorok jelentősége az összes változó együttes szórásának megmagyarázásában, amint a táblázatból látható, nagyon különböző. A számítás metodikájából következik, hogy az első főfaktor részesedése a legnagyobb, a másodiké az elsőnél kisebb vagy azzal egyenlő, a harmadiké a másodiknál kisebb vagy azzal egyenlő és így tovább. A faktorokat tehát fontosságuk csökkenő sorrendjében kapjuk meg. A lista végén levő főfaktorok súlya ezért a lista elején levő főfaktorokhoz képest általában kicsi, ezért egyszerűsítés céljából elemzésüktől eltekinthetünk. Annak eldöntésére, hogy esetenként hány főfaktort hagyhatunk el a lista végéről, a következő kritériumot fogadtuk el: *annyi főfaktor elemzésével foglalkozunk, amennyi ahhoz szükséges, hogy az összes változó együttes szórásának legalább 90 százalékát megmagyarázza.* A fentieknek megfelelően az I. számításnál négy, a II. számításnál pedig tíz főfaktor elemzésére kerül sor.

Az I. számításnál az első négy főfaktor az összes változó együttes szórásának 93,9 százalékát magyarázza meg. Részletezve: a komplexitást kifejező első főfaktor 71,8 százalékot, a további három — speciális — faktor pedig rendre 9,8, 7,6 és 4,7 százalékot. Az első főfaktor súlya tehát a speciális faktorokhoz képest igen nagy. Más szóval: amint már a páros korrelációk nagyságrendi megoszlásából leolvasható volt, az alapidősorok között a kölcsönös függés mértéke nagy, alakulására így elsősorban a komplexitás jellemző.

A speciális főfaktorok, amelyek mind az első főfaktor által kifejezett közös trendtől, mind egymástól független irányú változásokat fejeznek ki, az összes változó együttes szórásának 22,1 százalékát magyarázzák meg. Ez a 22,1 százalék, ami három speciális faktor között oszlik meg, kevesebb, mint egyharmada az első főfaktorhoz tartozó súlynak. Az egyensúlytalanságot kifejező speciális főfaktorok tehát csak másodlagosan jellemzőek a vizsgált változók alapsoraira.

A három speciális főfaktor súlyát kifejező szórások között a különbség relatíve nem nagy: a második és harmadik főfaktor szórása között a különbség 2,2 pont, a harmadik és negyedik között pedig 2,9 pont. A speciális főfaktorok között tehát a nagyságrendekben nincs jelentős eltérés, más szóval az egyensúlytalanság erősen struktúrált.

Összefoglalva az I. számú számítás faktorizációjának jellegzetességeit, megállapíthatjuk, hogy a vizsgált eredeti változók alapidősoraira nagymértékű komplexitás és alacsony fokú egyensúlytalanság jellemző. Az egyensúlytalanság nem sokirányú és erősen struktúrált.

A II. számításnál az első tíz főfaktor az együttes szórás 90,7 százalékát magyarázza meg. Ezen belül a komplexitást kifejező első főfaktor 20,6, a speciális faktorok pedig együttesen a maradék 70,1 százalékot. A kép tehát pont fordítottja az előzőnek: míg az alapidősoroknál az első főfaktornak volt tulajdonítható az összes szórás kb. 70 százaléka, és csupán a szórás 20 százalékát magyarázták a speciális faktorok, a növekményidősoroknál 20 százalék jellemző a komplexitást kifejező első főfaktorra és 70 százalék a speciális faktorokra. A vizsgált változók növek-

3. sz. táblázat

Az alapidősorok faktorstruktúrája

Csoport- és változószám	A mutató megnevezése	F_1	F_2	F_3	F_4
I.	*Eredménymutatók*				
1	Egy aktív keresőre jutó nemzeti jövedelem	0,98	—0,16	0,27	—0,25
2	Egy lakosra jutó fogyasztás (a nemzeti jövedelemből)	0,99	—0,14	0,15	—0,22
II.	*A munkaerő kihasználását és minőségét jellemző mutatók*				
3	A munkaerőforrást képző népesség egységére jutó eltartottak (a munkaerőforrásból)	—1,00	0,18	—0,14	0,20
4	Egy aktív keresőre jutó szakmunkások száma	0,98	—0,04	0,10	—0,13
5	Egy lakosra jutó új diplomások száma	0,99	—0,04	0,11	—0,19
6	A bérek szórása	—0,76	0,35	0,43	—0,05
7	Állami költségvetésből közoktatási kiadások a nemzeti jövedelem százalékában	0,46	—0,52	0,22	0,05
III.	*A lekötött eszközök mennyiségét, minőségét és kihasználását jellemző mutatók*				
8	Egy aktív keresőre jutó álló- és forgóeszközök összege	0,98	—0,02	0,23	—0,21
9	A forgóeszköz egységére jutó állóeszköz	—0,94	0,34	0,04	0,04
10	Az állóalapok naptári időalapjának kihasználása az állami iparban	0,17	—1,08	0,03	0,06
11	A háromévesnél fiatalabb gépi állóeszközök aránya az összes gépi állóeszközökhöz	0,82	0,03	0,46	—0,14
IV.	*Az ipari termelés arányát, a források minőségét és kihasználását jellemző mutatók*				
12	Egy aktív keresőre jutó ipari aktív kereső	0,98	—0,16	0,07	—0,13
13	Egy ipari foglalkoztatottra jutó alapanyagiparban foglalkoztatottak száma (az állami iparban)	—0,15	0,03	—0,95	0,22
14	Egy ipari aktív keresőre jutó műszaki alkalmazottak száma (az állami iparban)	—0,26	—0,57	0,15	0,32
15	Egy aktív keresőre jutó felszerelt villamos motorok teljesítőképessége (az állami iparban)	0,99	—0,05	0,06	—0,20
16	Egy ipari aktív keresőre jutó teljesített óra (az állami iparban)	—0,53	—0,54	0,07	0,02

3. sz. táblázat folytatása

Csoport- és változószám	A mutató megnevezése	F_1	F_2	F_3	F_4
V.	*A mezőgazdasági termelés arányát és a források minőségét jellemző mutatók*				
17	Egy aktív keresőre jutó mezőgazdasági aktív kereső	—0,97	0,20	—0,20	0,11
18	Feljavított mezőgazdasági terület az összes feljavításra szoruló terület ezrelékében	0,97	0,00	0,28	—0,25
19	Egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó traktorok száma (traktoregységben)	0,93	0,08	0,36	—0,24
20	Egy hektár mezőgazdasági területre jutó összes műtrágya-felhasználás	0,97	—0,10	0,32	—0.29
21	Egy aktív mezőgazdasági keresőre jutó villamosenergia-fogyasztás	0,91	0,09	0,37	—0,24
VI.	*A tercier ágazatok arányát, teljesítményét és a források minőségét jellemző mutatók*				
22	Egy aktív keresőre jutó közlekedésben és kereskedelemben foglalkoztatott aktív keresők	0,98	—0,22	0,06	—0,13
23	Egy aktív keresőre jutó teherszállítás árutonna-kilométerben	0,99	—0,15	0,25	—0,22
24	Összes teherszállítás egységére jutó vasúti teherszállítás	—0,79	0,00	—0,42	0,10
25	Villamosított vonalak hossza a vasútvonalak építési hosszának ezrelékében	0,96	0,02	0,19	—0,24
26	Első- és másodrendű utak az összes közutak ezrelékében	—0,43	0,31	0,52	—0,20
VII.	*A külkereskedelem mennyiségére és összetételére jellemző mutatók*				
27	Egy aktív keresőre jutó külkereskedelmi forgalom	0,98	—0,10	0,31	—0,25
28	Egy devizaforint nyersanyag- és félkésztermékexportra jutó késztermékexport	0,94	—0,66	—0,14	0,01
29	Egy devizaforint nyersanyag- és félkésztermékimportra jutó késztermékimport	—0,70	—0,25	0,36	—0,39
VIII.	*A lakossági fogyasztás összetételét jellemző mutatók*				
30	Egy lakosra jutó villamosenergia-fogyasztás a háztartásban (lakásban)	0,24	0,00	0,22	—0,23
31	Egy lakosra jutó borfogyasztás	0,63	0,11	0,33	—0,64
32	Egy lakosra jutó cukorfogyasztás	0,85	—0,20	—0,09	—0,02
33	Egy lakosra jutó gabonanemű-fogyasztás	0,98	—0,01	0,10	0,36
34	Egy lakosra jutó tej- és tejtermékfogyasztás	0,31	0,24	—0,41	—0,33
35	Egy lakosra jutó húsfogyasztás	0,93	—0,08	0,06	—0,30
36	Egy lakosra jutó iparcikkforgalom	0,99	—0,02	0,13	—0,24

3. sz. táblázat folytatása

Csoport- és változószám	A mutató megnevezése	F_1	F_2	F_3	F_4
IX.	*A lakosság szociális és egészségügyi ellátottságát jellemző mutatók*				
37	Egy lakásra jutó lakosok száma	—0,92	0,00	—0,42	0,25
38	Egy biztosítottra jutó fontosabb betegségi biztosítási juttatások összege	0,98	—0,08	0,03	—0,21
39	Csecsemőhalandósági megtisztított arányszám	—0,95	0,29	0,05	0,07
40	Egy lakosra jutó orvosok száma	0,98	—0,11	0,09	—0,10
41	Egy lakosra jutó kórházi ágyak száma	0,97	—0,18	—0,08	—0,15
X.	*A lakosság kommunikációs és kulturális ellátottságát jellemző mutatók*				
42	Egy lakosra jutó bekapcsolt telefon-főállomások száma	1,00	—0,19	0,06	—0,17
43	Egy lakosra jutó levelek száma	0,57	—0,37	0,28	0,06
44	Egy lakosra jutó rádióelőfizetők száma	0,95	—0,23	—0,13	—0,14
45	Egy lakosra jutó példányszám az összes terjesztett lapokból	0,98	—0,28	0,15	—0,11
46	Egy lakosra jutó nagyvárosi lakosok száma	0,84	—0,03	0,18	0,04
47	Ezer lakosra jutó könyvek példányszáma	0,96	—0,09	0,19	—0,27
48	Ezer lakosra jutó színházlátogatók száma	0,36	—0,77	—0,35	0,20
49	Ezer lakosra jutó hangverseny-, esztrád- és népi együttesek által adott műsorokat látogatók száma	0,72	—0,68	0,07	—0,06

Megjegyzés: Az egy vagy egynél nagyobb faktorsúly kerekítésből adódik.

ményeinek idősorait tehát nem a komplexitás, hanem az egyensúlytalanság jellemzi. A növekmények többségének alakulását ezért nem jellemezhetjük valamilyen közös trenddel, a vizsgált változók növekményidősorai nem változnak egymással párhuzamosan.

A változók szórásának nagy részét tehát a speciális főfaktorok magyarázzák meg. Meglehetősen sok, kilenc különböző irányt kifejező főfaktorral jellemezhetjük a növekmények alakulásának 70 százalékát. Az egyensúlytalanság tehát nemcsak nagymértékű, de sokirányú is. A speciális faktorok súlyát kifejező szórások között a különbség nem nagy. Maximális eltérés az egymást követő speciális főfaktorok súlyai között 3,5 pont. Így a növekményidősorok speciális faktoraira szintén az erős struktúráltság jellemző. Ez más szóval azt jelenti, hogy bár az egymás után következő speciális főfaktorok jelentősége az együttes szórás magyarázatában egyre kisebb, a csökkenés egyenletes.

Összefoglalva a II. számú számítás faktorizációjának jellegzetességeit, megállapíthatjuk, hogy a vizsgált változók növekményeinek idősoraira alacsony fokú komplexitás és nagymértékű egyensúlytalanság jellemző. Az egyensúlytalanság sokirányú és erősen struktúrált.

Az alapidősorok faktorstruktúrája

A vizsgált eredeti változók és a főfaktorok közötti összefüggéseket a faktorsúlyok alapján a faktorstruktúrában vizsgáljuk. A faktorstruktúrában a faktorsúlyok az eredeti változók alakulása és a főfaktorok alakulása közötti korreláció mértékét mutatják.

Az alapidősorokkal végzett I. számítás faktorstruktúráját a 3. sz. táblában tesszük közzé.

A táblázatban F-fel jelöltük a főfaktorokat: F_1 a komplexitást kifejező első főfaktor, az F_2, F_3 és F_4 faktorok pedig az egyensúlytalanságot kifejező speciális faktorok. A táblában található számok a faktorsúlyok. Az F_1 oszlop és az 1. sor találkozásánál levő faktorsúly például az első főfaktor és az egy fő aktív keresőre jutó nemzetijövedelem-mutató közötti korreláció nagyságát mutatja. A korrelációs együttható értéke 0,98, ami erős pozitív korrelációra utal. Abban az esetben, ha a faktorsúly előjele negatív, a főfaktor és a változó közötti korreláció negatív.

A főfaktorok azonosítása a hozzájuk kapcsolódó változók segítségével történik. Mivel minden főfaktor az eredeti változók lineáris kombinációjaként jön létre, a főfaktorokat az különbözteti meg egymástól, hogy kapcsolatuk különböző eredeti változókkal különböző erősségű. *A főfaktorokra elsősorban azok a változók jellemzők, amelyek nagy faktorsúllyal kapcsolódnak a főfaktorokhoz,* mert — mint már említettük — ez azt jelenti, hogy alakulásuk hasonló, a főfaktor az eredeti változó szórásának nagy részét magyarázza meg.*

Az eredeti változókat a főfaktorokhoz való kapcsolódásuk jellege alapján két csoportra oszthatjuk. Az első csoportba soroljuk azokat a változókat, amelyek alakulásának nagy része egy főfaktorral megma-

* A faktorsúlyok négyzete azt fejezi ki, hogy egy-egy eredeti változó összes szórásának hány százalékát „magyarázza meg" az illető főfaktor.

gyarázható. Ezeket a továbbiakban homogén változóknak nevezzük. *A homogén változókra az jellemző tehát, hogy kapcsolatuk a főfaktorok közül csak eggyel szoros, a faktorsúly értéke erre a főfaktorra vonatkozóan nagy.* Kapcsolatuk a többi főfaktorral viszonylag laza, amit a faktorsúlyok viszonylag alacsony szintje mutat. A homogén változó alakulásának nagy részét egy főfaktor megmagyarázza, így a többi főfaktor hatásának figyelembevételétől eltekinthetünk.

A második csoportba soroltuk azokat a változókat, amelyek több főfaktorhoz kapcsolódnak közepes erősségű súlyokkal. Ezek a heterogén változók. *A heterogén változók alakulásának magyarázatához egyszerre több főfaktorra van szükség.*

Az előzőkben már többször beszéltünk a főfaktorok és a változók közötti szoros kapcsolatról, de nem mondtuk meg, hogy melyeket nevezünk szoros kapcsolatnak. Tekintve, hogy nincs egyértelmű kritérium arra, hogy hol húzhatjuk meg a demarkációs vonalat, ami fölött szoros és alatta laza a kapcsolat, több csoportot képeztünk: *Igen erős kapcsolatról beszélünk akkor, ha* a főfaktor valamely változó szórásának több mint 95 százalékát megmagyarázza. Ekkor a szórás és a korrelációs együttható közötti négyzetgyökös összefüggés alapján *a faktorsúly abszolút értéke nagyobb vagy egyenlő, mint 0,98. Erős kapcsolatról beszélünk akkor, ha* a főfaktor valamely változó szórásának több mint 75 százalékát, de kevesebb mint 95 százalékát magyarázza meg. Ekkor az előbbi összefüggés alapján *a faktorsúly abszolút értéke 0,86 és 0,98 között van. Közepes kapcsolatról beszélünk akkor, ha* a főfaktor valamely változó szórásának több mint 50 százalékát, de kevesebb mint 75%-át magyarázza meg. Ebben az esetben *a faktorsúly abszolút értéke 0,70 és 0,86 között van.* Ha a főfaktor a változó alakulásának kevesebb mint 50 százalékát magyarázza meg — azaz, *ha a faktorsúly kisebb mint 0,70* —, akkor *a kapcsolatot nem tekintjük szignifikánsnak.*

A kapcsolat szorosságát minősítő határokat figyelembe véve megállapíthatjuk, *ha a kapcsolat igen erős vagy erős, akkor a változónak homogénnek kell lenni. Közepes kapcsolatnál a változó heterogén, ha a faktorsúly két főfaktorra vonatkozóan egyaránt 0,70, egyébként homogén.* A *heterogén változóknál,* az előbbi esettől eltekintve, a *kapcsolat a főfaktorral nem szignifikáns.* Ezért az elemzésnél a heterogén változók vizsgálatát másodlagosnak tekintjük, mert csak a homogén változók esetében lehet egyértelmű következtetéseket levonni.

Az alapidősorok faktorstruktúrájának elemzésében a változók kategorizálása és ezen belül a kapcsolatok osztályozása nyújt segítséget. Tekintve, hogy az elemzésben igen sok változó szerepel, az összes kapcsolatok változónkénti értékelése nagyon hosszúra nyúlna. Ezért itt nem térünk ki minden változó kapcsolatainak felsorolására, amelyek a 3. sz. táblázatból amúgy is leolvashatók, hanem a változókat csoportonként, a főfaktorokhoz való kapcsolatuk szempontjából elemezzük.

Az alapidősoroknál a komplexitást kifejező első főfaktorhoz tizenhét eredeti változó kapcsolódik igen erősen. Ezek a következők: egy főre jutó nemzeti jövedelem (1) és fogyasztás (2); a munkaerőforrás kihasználása (3) és szakképzettsége (4,5); a lekötött eszközök mennyisége (8); az ipar részaránya (12) és technikai felszereltsége (15); a tercier ágazatok részaránya (22) és teljesítménye (23); a külkereskedelmi forgalom

volumene (27); a lakosság villamosenergia- (30) és iparcikk- (36) fogyasztása; a társadalombiztosítás (38) és az orvosellátottság (40); s két kommunikációs mutató: a telefonok száma (42) és a lapsűrűség (45). A fenti változók alakulásának, szórásának tehát több mint 95 százalékát az első főfaktor magyarázza meg. Ez azért lehetséges, mert az eredeti változók közötti kölcsönös függőség igen erős, s így az első főfaktor lényegében azt fejezi ki, ami e tizenhét változó alakulásában közös.

Az első főfaktor magyarázza meg továbbá a következő tizennégy változó szórásának 75—95 százalékát: az álló- és forgóeszközök aránya (9); a mezőgazdaság részaránya (17), a mezőgazdaság technikai felszereltsége (19,21) és a földterület termőképességének javulása (18,20); a a vasútvonalak villamosítottsága (25); az egy lakosra jutó cukor- (32) és húsfogyasztás (35); a lakás- (31) és egészségügyi helyzet (39,41); és két kulturális mutató: a rádióelőfizetők száma (44) és a könyvek példányszáma (47). E változók alakulására alapjában véve szintén az első főfaktor által kifejezett irány jellemző, bár a kapcsolat nem annyira szoros, mint az előbbi változóknál.

A faktorsúlyok alapján az első főfaktorral közepes kapcsolatban vannak a következő változók: a bérek szórása (6); a gépek életkora (11); a vasúti teherszállítás részaránya (24); az importstruktúra (29); a gabonaneműek fogyasztása (33); továbbá a kulturális lehetőségeket (46) és a tényleges igénybevétel egyik formáját kifejező mutatók (49). E változók alakulásának jellegzetességeit az első főfaktor csak részben fejezi ki, magyarázza meg.

A vizsgált negyvenkilenc változóból tehát harmincnyolcra az első főfaktor által kifejezett komplexitás jellemző. Figyelemre méltó, hogy a kapcsolat erőssége alapján megállapított mindhárom kategóriában a tíz mutatócsoportból egyaránt kerültek változók. Ez azt jelenti, hogy a mutatócsoportok közötti kapcsolatok általában legalább olyan erősek, mint a csoporton belüli kapcsolatok. E megállapítás, úgy véljük, igen jelentős, mert azt mutatja ki, hogy nem kizárólag — és talán nem is elsősorban — az egyes területeken belüli összefüggéseket célszerű figyelemmel kísérni, hanem a különböző területek egyes vonásait kifejező változók közötti kapcsolatokat is.

A változók közötti kapcsolatok három típusát célszerű megkülönböztetni. Az első típusnál a változók közötti kapcsolat közvetlen, a kölcsönös függőség fennállása első pillantásra nyilvánvaló. A második típusnál az összefüggés közvetett, de bizonyos logikai lépések átgondolása után igazolható. A harmadik típusnál a kapcsolat a változók között még közvetett módon sem állhat fenn, az együttváltozás véletlenszerű.

A faktorstruktúra elemzése elsősorban a második típusú kapcsolatok feltárásában nyújt segítséget, hiszen az első típusú, közvetlen kapcsolatok kimutatása nem tekinthető újdonságnak. Számos empirikus tanulmány eredménye igazolta már, hogy például az egy főre jutó nemzeti jövedelem és az eszközlekötés, vagy a munkaerőforrás kihasználása között összefüggés van. Kevésbé nyilvánvaló azonban, hogy a példánál maradjunk, az egy főre jutó nemzeti jövedelem és mondjuk a tercier ágazatok részarányának a kapcsolata.

Áttérve a speciális főfaktorokra, a 3. sz. táblázatból azt olvashatjuk le, hogy míg az első főfaktorhoz a változók nagy része magas korrelá-

ciós koefficiensekkel kapcsolódik, a speciális faktoroknál a kép az ellenkező. Az elemzésbe bevont három speciális főfaktorral igen kevés változó alakulása mutat szoros összefüggést. *A második főfaktorral* mindössze *egy változó — az állóalapok kihasználása (10) — van igen erős* és egy sincs erős *kapcsolatban. Közepes a kapcsolat a második főfaktor* és egy *kulturális mutató — a színházlátogatók száma (48) — között.*

A harmadik főfaktor egy változóval sincs igen erős, és *egy változóval — az alapanyagipar iparon belüli részarányát kifejező mutatóval (13) — van erős kapcsolatban.* Közepes kapcsolata a harmadik főfaktornak egy változóval sincs.

A vizsgált változórendszerben pedig egyetlen olyan változó sincs, amelyre az általunk megállapított kritérium szerint *a negyedik főfaktor különösen jellemző lenne,* azaz szórásának több mint 50 százalékát megmagyarázná.

A speciális főfaktorok identifikálása könnyebb, mivel — amint láttuk, — kapcsolatuk csak egy-egy változóval szoros. A második főfaktor a fentiek szerint az állóalapok kihasználásának, a harmadik főfaktor pedig az alapanyagipar részarányának változását fejezi ki.

Az alapidősoroknál az egyensúlytalanság tehát nagy részben annak tulajdonítható, hogy az állóalapok kihasználása és az alapanyagipar részaránya nem követi a változók többségének alakulása által meghatározott közös trendet.

Végül szólnunk kell még azokról a változókról, amelyek sem a komplexitást kifejező első, sem az egyensúlytalanságot kifejező speciális faktorokhoz nem kapcsolódnak erősen. Nyolc ilyen változó van az alapidősoroknál, ezek a következők: a közoktatási kiadások (7); az ipari műszaki alkalmazottak részaránya (14); az ipari teljesített órák (16); a közutak állapota (26); az exportstruktúra (28); a bor (31), a tej és tejtermékek (34) fogyasztása; valamint a levélsűrűség (43) alakulását kifejező mutatók. E változóknak az elemzésben szereplő többi változóval való kapcsolatát a faktoranalízis segítségével nem sikerült kimutatni.

Az alapidősorok faktorstruktúrájából a változók és a főfaktorok közötti kapcsolatokat, irányuk és erősségük szerint, a 4. sz. táblázatban foglaljuk össze.

Az alapidősorok faktorstruktúrájának jellemző vonásai a táblázat alapján a következők:

4. sz. táblázat

A változók és a főfaktorok közötti kapcsolatok tipizálása az alapidősorokban

A főfaktorok jele	A főfaktorokkal			Összesen
	igen erős	erős	közepes	
	kapcsolatban levő változók száma			
F_1	17	14	7	38
F_2	1	0	1	2
F_3	0	1	0	1
F_4	0	0	0	0
Összesen	18	15	8	41

a) a vizsgált 49 változó közül 41 kapcsolódik közepes vagy annál erősebb mértékben valamelyik főfaktorhoz, vagyis 41 változó szórásának több mint 50 százalékát megmagyarázza a kapott négy főfaktor;

b) különböző mértékű komplexitás jellemző harmincnyolc változóra és különböző mértékű egyensúlytalanság jellemző három változóra;

c) a vizsgált változók közül tizennyolc olyan volt, amelynek alakulása, a főfaktorokhoz való kapcsolódáson keresztül, egy vagy több — általában több — más változó alakulásával igen erős, tizenöté erős és nyolcé közepes kapcsolatban volt. *Mindent összevetve tehát, a változók kölcsönös függősége következtében az alapidősorokra elsősorban a komplexitás jellemző.*

A növekményidősorok faktorstruktúrája

A növekményidősorok faktorstruktúráját az 5. sz. táblázatban mutatjuk be. A táblázat felépítése megegyezik a 3. sz. táblázatéval, de az oszlopok száma különböző. Míg a 3. sz. táblázatban négy, addig az 5. sz. táblázatban tíz oszlop szerepel. A számítás során meghatározott főfaktorok közül a növekményidősorok esetében ugyanis tíz főfaktor kell — amint az előzőekben már megmutattuk — az összes változó együttes szórása több mint 90 százalékának megmagyarázásához. A változók és a főfaktorok közötti összefüggéseket itt is az előbbi három kategóriába soroljuk: igen erős, erős és közepes összefüggésekről beszélünk.

Az 5. sz. táblázatban levő faktorsúlyokat tanulmányozva rögtön feltűnik, hogy a faktorsúlyok abszolút értékének szintje nemcsak általában alacsonyabb, mint az alapidősoroknál, de kevesebb is a viszonylag nagy abszolút értékű faktorsúly.* A változók és főfaktorok közötti kapcsolatokat a faktorsúlyok alapján a következőkben vizsgáljuk.

A növekményidősoroknál a komplexitást kifejező első főfaktorhoz mindössze három változó kapcsolódik igen erősen. Ezek a következők: az egy főre jutó összes lekötött eszközök (8), a feljavított mezőgazdasági terület részaránya (18), és a traktorsűrűség (19). Erősen kapcsolódik az első főfaktorhoz még további két változó, amelyek a mezőgazdaság (21) és a lakosság (30) villamosenergia-fogyasztásának alakulását fejezik ki. Továbbá az első főfaktornak közepes erősségű a kapcsolata a következő változókkal: a szakmunkások részaránya (4) és a rádióelőfizetők száma (44). Az első főfaktorhoz kapcsolódó hét változó között nehéz, de nem lehetetlen azt a közös tartalmat felismerni, amely a kölcsönös összefüggés alapja. A különböző területeket kifejező mutatócsoportokból ugyanis azok a változók vannak szoros kapcsolatban az első főfaktorral, amelyek

* Az 5. sz. táblázatban több olyan faktorsúly található, amelynek abszolút értéke nagyobb, mint egy. Ha a faktorsúlyok csak néhány tizeddel haladják túl a maximális értéket, ami egy egész, a túllépés kerekítési hibának tekinthető. Ha azonban több olyan faktorsúly található, amelynek értéke jóval meghaladja a maximumot, az már azt mutatja, hogy a feladat bizonyos fokig degenerált. Vagyis nem található olyan program, amely egyszerre kielégíti a következő két feltételt:

$\sum_{i=1}^{n} a^2_{ij} = V_j$ és $\sum_{j=1}^{n} a_{ij} = 1$, ahol a_{ij} az i-edik változó és a j-edik főfaktor közötti kapcsolatot kifejező faktorsúly és V_j az a szórásösszeg, amely az összes változó együttes szórásából a j-edik főfaktornak tulajdonítható. A maximumot túllépő faktorsúlyok számából és a túllépés mértékéből arra következtethetünk, hogy jelen feladatnál nem túl erős a degeneráció.

5. sz. táblázat

A növekményidősorok faktorstruktúrája

Csoport- és sorszám	A mutató megnevezése	F_1	F_2	F_3	F_4	F_5	F_6	F_7	F_8	F_9	F_{10}
I.	*Eredménymutatók*										
1	Egy aktív keresőre jutó nemzeti jövedelem ...	0,08	0,47	—0,46	—0,44	—0,26	0,35	—0,01	0,04	—0,29	0,14
2	Egy lakosra jutó fogyasztás (nemzeti jövedelemből)	0,20	—0,55	0,05	0,19	0,38	—0,03	0,06	0,01	—0,06	0,08
II.	*A munkaerő kihasználását és minőségét jellemző mutatók*										
3	A munkaerőforrást képező népesség egységére jutó eltartottak (a munkaerőforrásból)	0,35	0,06	1,06	0,74	0,33	—0,20	—0,29	—0,05	0,29	—0,10
4	Egy aktív keresőre jutó szakmunkások száma	0,76	—0,18	0,67	0,34	0,41	—0,36	—0,29	0,03	0,33	—0,10
5	Egy lakosra jutó új diplomások száma	0,55	0,35	0,12	0,16	—0,33	—0,13	—0,50	0,01	—0,08	—0,08
6	Bérek szórása	0,33	0,45	—0,23	—0,34	—0,31	—0,03	0,00	—0,01	—0,43	0,22
7	Állami költségvetésből közoktatási kiadások a nemzeti jövedelem százalékában	—0,01	—0,44	—0,14	0,25	—0,14	0,20	0,04	—0,08	0,07	—0,11
III.	*A lekötött eszközök mennyiségét, minőségét és kihasználását jellemző mutatók*										
8	Egy aktív keresőre jutó álló- és forgóeszközök összege	1,19	0,08	0,31	—0,11	0,22	—0,20	—0,27	0,25	0,02	0,23
9	A forgóeszköz egységére jutó állóeszköz	0,10	0,97	0,07	—0,06	—0,45	0,02	—0,15	0,07	—0,19	0,11
10	Az állóalapok naptári időalapjának kihasználása az állami iparban	—0,54	—0,35	—0,71	—0,42	0,03	0,30	0,22	—0,11	0,02	0,06
11	A háromévesnél fiatalabb gépi állóeszközök aránya az összes gépi állóeszközökhöz	0,34	0,08	—0,06	—0,15	0,30	—0,09	0,28	0,88	0,12	—0,05
IV.	*Az ipari termelés részarányát, a források minőségét és kihasználását jellemző mutatók*										
12	Egy aktív keresőre jutó ipari aktív kereső ...	0,29	—0,50	0,40	0,07	0,87	—0,30	0,20	0,30	0,38	0,06
13	Egy ipari foglalkoztatottra jutó alapanyagiparban foglalkoztatottak száma (az állami iparban)	—0,13	—0,06	0,79	1,00	0,06	0,04	—0,15	—0,13	0,17	—0,27
14	Egy ipari aktív keresőre jutó műszaki alkalmazottak száma (az állami iparban)	—0,19	—0,46	—0,64	—0,21	—0,14	0,52	0,22	—0,06	0,02	—0,01
15	Egy aktív keresőre jutó felszerelt villamos motorok teljesítőképessége (az állami iparban)	0,17	0,64	0,18	0,13	—0,40	—0,10	—0,26	—0,05	—0,19	—0,09

5. sz. táblázat folytatása

Csoport- és sorszám	A mutató megnevezése	F_1	F_2	F_3	F_4	F_5	F_6	F_7	F_8	F_9	F_{10}
16	Egy ipari aktív keresőre jutó teljesített óra (az állami iparban)	—0,23	0,17	—0,44	—0,17	—0,30	0,29	0,03	—0,13	—0,25	—0,01
V.	*A mezőgazdasági termelés részarányát és a források minőségét jellemző mutatók*										
17	Egy aktív keresőre jutó mezőgazdasági aktív kereső	—0,33	0,48	0,19	0,14	—0,33	—0,36	—0,41	—0,28	—0,19	—0,13
18	Feljavított mezőgazdasági terület az összes feljavításra szoruló terület ezrelékében	1,00	0,32	0,05	—0,24	—0,03	—0,25	—0,28	0,20	—0,17	0,28
19	Egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó traktorok száma traktoregységben	0,98	0,27	0,03	—0,23	—0,05	—0,17	—0,06	0,37	—0,12	0,13
20	Egy hektár mezőgazdasági területre jutó összes műtrágya-felhasználás	0,43	0,17	—0,17	—0,43	0,08	—0,02	—0,02	—0,07	—0,10	0,63
21	Egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó villamosenergia-fogyasztás	0,93	0,23	0,00	—0,18	—0,07	—0,24	—0,30	0,13	—0,05	0,21
VI.	*A tercier ágazatok arányát, teljesítményét és a források minőségét jellemző mutatók*										
22	Egy aktív keresőre jutó közlekedésben és kereskedelemben foglalkoztatott aktív keresők ..	—0,36	—0,17	—0,35	—0,17	0,20	0,12	0,89	0,28	—0,01	—0,02
23	Egy aktív keresőre jutó teherszállítás árutonna-kilométerben	0,37	0,16	—0,32	—0,39	—0,03	0,22	—0,10	0,12	—0,04	0,16
24	Összes teherszállítás egységére jutó vasuti teherszállítás	—0,46	0,21	0,24	0,29	0,10	—0,18	0,32	—0,19	0,04	0,07
25	Villamosított vonalak hossza a vasutvonalak építési hosszának ezrelékében	0,35	0,51	0,20	0,22	—0,13	0,00	—0,24	0,33	0,00	—0,02
26	Első- és másodrendű utak az összes közutak ezrelékében	0,49	0,24	0,46	0,21	0,01	—0,12	—0,22	0,03	—0,03	0,05
VII.	*A külkereskedelem mennyiségére és összetételére jellemző mutatók*										
27	Egy aktív keresőre jutó külkereskedelmi forgalom	0,43	0,50	—0,19	—0,34	—0,20	0,05	0,10	0,13	—0,24	0,33
28	Egy devizaforint nyersanyag- és félkésztermék-exportra jutó késztermékexport	—0,26	0,02	—0,24	0,04	—0,29	0,88	0,12	—0,09	—0,11	—0,01

5. sz. táblázat folytatása

Csoport- és sorszám	A mutató megnevezése	F_1	F_2	F_3	F_4	F_5	F_6	F_7	F_7	F_9	F_{10}
29	Egy devizaforint nyersanyag- és félkészterméki importra jutó késztermékimport	—0,19	0,04	—0,26	—0,22	—0,13	—0,05	—0,18	—0,27	—0,14	0,34
VIII.	*A lakossági fogyasztás összetételét jellemző mutatók*										
30	Egy lakosra jutó villamosenergia-fogyasztás a háztartásban (lakásban)	0,88	0,41	0,20	—0,05	—0,10	—0,21	—0,42	0,15	—0,15	0,12
31	Egy lakosra jutó borfogyasztás	—0,08	0,20	—0,23	—0,25	—0,13	—0,09	—0,15	—0,31	—0,27	0,40
32	Egy lakosra jutó cukorfogyasztás	0,02	—0,26	0,44	0,24	0,47	—0,14	—0,01	0,15	0,70	—0,09
33	Egy lakosra jutó gabonanemű-fogyasztás.....	—0,06	—0,40	—0,30	0,02	—0,11	0,08	0,35	0,13	—0,04	—0,07
34	Egy lakosra jutó tej és tejtermékfogyasztás ..	—0,09	0,63	0,44	0,39	—0,17	0,24	—0,21	—0,14	—0,11	0,11
35	Egy lakosra jutó húsfogyasztás	—0,21	—0,04	0,01	—0,23	0,14	—0,64	0,05	—0,06	0,08	0,12
36	Egy lakosra jutó iparcikkforgalom	0,18	0,54	0,20	0,05	0,03	—0,17	—0,02	0,18	—0,09	0,18
IX.	*A lakosság szociális és egészségügyi ellátottságát jellemző mutatók*										
37	Egy lakosra jutó lakások száma	—0,69	—0,08	0,00	0,39	—0,32	0,15	—0,14	—0,48	—0,05	—0,37
38	Egy biztosítottra jutó fontosabb betegségbiztosítási juttatások összege	0,20	0,39	0,38	—0,06	0,19	—0,01	—0,37	—0,03	0,08	0,19
39	Csecsemőhalandóság megtisztított arányszáma	0,17	0,57	—0,07	0,04	—0,57	0,37	—0,15	—0,26	—0,46	0,09
40	Egy lakosra jutó orvosok száma	0,47	—0,44	0,37	0,15	0,51	—0,13	—0,04	0,19	0,42	—0,03
41	Egy lakosra jutó kórházi ágyak száma	—0,41	—0,33	—0,03	0,38	—0,10	—0,17	—0,02	—0,20	—0,11	—0,35
X.	*A lakosság kommunikációs és kulturális ellátottságát jellemző mutatók*										
42	Egy lakosra jutó bekapcsolt telefon-főállomások száma	—0,27	—0,39	—0,62	—0,38	—0,13	0,07	—0,13	—0,22	—0,02	—0,07
43	Egy lakosra jutó levelek száma	—0,02	0,12	—0,01	—0,06	0,06	0,02	—0,08	0,39	0,37	0,06
44	Egy lakosra jutó rádióelőfizetők száma	—0,78	—0,19	0,32	0,44	0,21	0,17	0,19	—0,16	0,17	—0,15
45	Egy lakosra jutó példányszám az összes terjesztett lapokból	0,06	—0,41	—0,15	—0,24	0,36	—0,05	0,08	0,14	0,39	—0,03
46	Egy lakosra jutó nagyvárosi lakosok száma ..	0,12	0,13	—0,18	—0,25	—0,19	—0,04	0,14	0,03	0,25	0,02
47	Ezer lakosra jutó könyvek példányszáma	0,21	0,24	0,14	—0,08	0,35	—0,19	0,19	0,49	—0,13	0,23
48	Ezer lakosra jutó színházlátogatók száma	—0,26	—0,41	—0,28	—0,22	0,18	0,12	—0,07	—0,15	0,12	—0,12
49	Ezer lakosra jutó hangverseny-, esztrád- és népi együttesek által adott műsorokat látogatók száma	—0,22	—0,31	—0,21	0,08	—0,13	0,53	—0,02	—0,20	0,16	0,03

közvetlenül vagy közvetve a felhalmozott vagyon állományának alakulását fejezik ki. A materiális formában rendelkezésre álló vagyont közvetlenül fejezi ki a lekötött eszközök mutatója. A mezőgazdaságban felhalmozott vagyon alakulását a két első mezőgazdasági mutató közvetlenül, a villamosenergia-felhasználási mutató pedig közvetetten fejezi ki. (A villamosenergia-fogyasztás alakulásából azoknak a gépeknek és egyéb felszereléseknek a mennyiségére következtethetünk, amelyek működésükhöz villamos energiát használnak fel.) A lakosság tulajdonában levő felhalmozott vagyon alakulásának egy részét közvetetten fejezi ki a villamosenergia-fogyasztás (háztartási gépek) és egy speciális fajtáját, a rádiók számát, az előfizetők száma. Az anyagi formában felhalmozott vagyon mellett a szakmunkásmutató (4) a rendelkezésre álló szellemi vagyon egy részét testesíti meg.

A növekményidősoroknál tehát *az első főfaktor azon változók alakulásának közös jellegzetességeit fejezi ki, amelyek különböző területeken és formában a felhalmozott vagyon változásával vannak kapcsolatban.*

A második főfaktorra csak egy, *az álló- és forgóeszközarányt kifejező eredeti változó jellemző.* A második főfaktor és a fenti változó között az összefüggés erős.

A harmadikhoz főfaktorhoz három változó kapcsolódik, egy igen erősen és kettő közepesen. Igen szoros a kapcsolat a munkaerő kihasználásával (3), közepes az állóalapok kihasználásával (10) és az alapanyagipar iparon belüli részarányával (13). Figyelembe véve azonban, hogy a 13 sz. változó egy másik főfaktorhoz igen erősen kapcsolódik és nem közepesen, mint a harmadikhoz, ezért ezt a változót a másik főfaktorhoz csatoljuk. Így *a harmadik főfaktor a munkaerő és az állóalapok kihasználásának közös jellegzetességeit fejezi ki.*

A negyedik főfaktor bizonyos fokig a harmadik fordítottja. Míg a harmadik főfaktor kapcsolata a 13 sz. változóval közepes és a 3 sz. változóval igen erős, a negyedik főfaktor kapcsolata a 13 sz. változóval igen erős és a 3 sz. változóval közepes. Az előbbi megfontolások alapján ezért *a negyedik főfaktort* úgy tekintjük, mint ami egyedül *az alapanyagipar részarányának változását fejezi ki.*

A többi főfaktor, az ötös számútól a nyolcasig egyenként egy-egy változóval van erős kapcsolatban. *Az ötödik főfaktorra az ipari részarány (12), a hatodikra az exportstruktúra (28), a hetedikre a tercier ágazatok részaránya (22) és a nyolcadikra a gépi állóeszközök kormegoszlása (11) jellemző.*

A kilencedik főfaktor szintén *egy — az egy lakosra jutó cukorfogyasztás (32) — változóval van kapcsolatban.* A kapcsolat közepes erősségű.

A tizedik főfaktor egy eredeti változóval sem mutat közepes vagy annál erősebb kapcsolatot.

Az előzőkben tizennyolc változót soroltunk fel, amelyek közös jellemzője volt, hogy valamelyik főfaktorhoz szorosan kapcsolódtak, azaz a főfaktorok egyike szórásuk több mint 50 százalékát megmagyarázta. A többi *harmincegy eredeti változó,* amelyek tételes felsorolásától eltekintünk, *alakulására egy főfaktor sem volt különösebben jellemző.* Ezek a változók heterogének, egyszerre több főfaktor alakulásával vannak a

közepesnél is gyengébb összefüggésben, ezért a főfaktorok segítségével alakulásuk megfelelő módon nem elemezhető.

A növekményidősorok faktorstruktúrájának főbb vonásait a 6. sz. táblázatban foglaljuk össze.

6. sz. táblázat

A változók és a főfaktorok közötti összefüggések tipizálása a növekményidősorokban

A főfaktorok jele	A főfaktorokkal			Összesen
	igen erős	erős	közepes	
	kapcsolatban levő változók száma			
F_1	3	2	2	7
F_2	0	1	0	1
F_3	1	0	2	3
F_4	1	0	1	2
F_5	0	1	0	1
F_6	0	1	0	1
F_7	0	1	0	1
F_8	0	1	0	1
F_9	0	0	1	1
F_{10}	0	0	0	0
Összesen	5	7	6	18

A növekményidősorok faktorstruktúrájából, tehát a főfaktorok és az eredeti változók közötti összefüggésekről a következőket állapíthatjuk meg:

a) A faktoranalízis során meghatározott tíz főfaktor valamelyike az eredeti negyvenkilenc változó közül tizennyolc változóval van szoros kapcsolatban. E tizennyolc változó homogén, azaz szórásuknak több mint 50 százaléka egy főfaktorral magyarázható. A többi harmincegy változó heterogén.

b) A tizennyolc változó közül hétre jellemző a komplexitás és tizenegyre az egyensúlytalanság.

c) A vizsgált eredeti változók közül öt volt igen erős, hét erős és hat közepes erősségű kapcsolatban egy-egy főfaktorral és ezen keresztül egy vagy több más eredeti változóval.

A növekményidősorokra mindent összevéve tehát gyenge komplexitás, valamint erős és sokirányú egyensúlytalanság volt jellemző.

Az elemzésből levonható néhány következtetés

A vizsgálat egyik legjelentősebb *eredménye volt a gazdaság igen különböző területein a különböző folyamatok és állományok változását kifejező alapidősorok alakulására jellemző nagyfokú kölcsönös függőség kimutatása.* A termelési függvényekkel végzett empirikus vizsgálatokból már egyértelműen kitűnt, hogy a munka- és tőkeráfordítások időbeli alakulása egymástól nem független. Jelen vizsgálatból, amelynek során 49 mutató alakulását elemeztük, kiderül, hogy nemcsak a munka

és a tőke, vagy a munka és a tőke jellegű mutatók alakulása van szoros összefüggésben egymással, hanem ez a kölcsönös függőség a többi mutató többségére is érvényes.

Az alapidősorok faktorizációjából nyert eredmények tehát alátámasztják azt az előző cikkben tárgyalt feltevésünket, hogy a fejlődésre elsősorban a kölcsönös függőséget kifejező komplexitás jellemző. A komplexitás a fejlődés velejárója, leglényegesebb benső tulajdonsága. Ezért mindazok a törekvések, amelyek arra irányulnak, hogy a fejlődést kifejező változók közötti multikollinearitást „kiszűrjék", nemcsak reménytelenek, de értelmetlenek is akkor, ha a gazdasági fejlődés elemzése a cél.

A vizsgálat egy másik, és nem kevésbé jelentős *eredménye annak feltárása volt, hogy az erősen korrelált alapidősorokból nyert növekményidősorokra nem a komplexitás, hanem az egyensúlytalanság jellemző.* A negyvenkilenc mutatóból álló változórendszer növekményidősorai az esetek többségében egymástól függetlenül változnak.

A termelési függvény típusú számításoknál a munka- és a tőkeráfordítások közötti multikollinearitást éppen a növekmények közötti relatív függetlenség felhasználásával igyekeznek némely kutatásokban kiszűrni. E módszer alkalmazása azonban azért problematikus, mert ahogy azt a cikk elején kifejtettük, a változók alapidősorai közötti összefüggések nem közelíthetők pontosan a növekmények közötti összefüggésekkel. Az alapidősorok a változók közötti általános, hosszú idő távlatában érvényes, a növekmények pedig a rövid távú, specifikus kapcsolatokat fejezik ki. A növekmények, amelyek az évről évre való változást fejezik ki, általában kicsik az alapsorokban levő teljes volumenekhez képest, még viszonylag gyors fejlődés esetében is. Ezért a növekmények közötti összefüggések általában eltérnek az alapidősorok közötti összefüggésektől.

Az egyensúlytalanság fokát és jellegzetességeit mind az alapidősorok, mind a növekményidősorok segítségével vizsgálhatjuk. Az egyensúlytalanságot részben az alapidősorok speciális főfaktoraival, részben a növekményidősorok összes főfaktoraival fejezhetjük ki. Az alapidősorok speciális faktorainak elemzéséből arra kapunk választ, hogy az egész vizsgált időszak átlagában milyen volt az egyensúlytalanság foka. A számítások alapján — amint azt az előzőkben leszögeztük — az egész időszakra átlagosan az egyensúlytalanság viszonylag kismértékű és kevés irányú volt. A növekmények elemzésénél, amikor nem az egész időszakra átlagosan jellemző változásokat, hanem az évről évre való változások átlagát vizsgáltuk, az eredmények azt mutatták, hogy az egyensúlytalanság nagymértékű és sokirányú volt. E két megállapítás csak látszatra áll ellentétben egymással. A hosszú időszakban megfigyelhető kismértékű és a rövid időszakra jellemző erős egyensúlytalanság előzetes feltevéseinket igazolja. Az időbeli eltolódás és a tehetetlenség következtében ugyanis a különböző területek és azok különböző aspektusai aszinkron változnak rövid távon, például egyik évről a másikra, de a komplexitás miatt a rövid távú egyensúlytalanságok hosszú távon kiegyenlítődnek. A növekmények alakulása pedig éppen ezeket a rövid távú egyensúlytalanságokat fejezi ki.

Végül, a faktoranalízis felhasználhatóságával kapcsolatban megál-

lapíthatjuk, hogy ez a módszer a jelen vizsgálatnál technikailag és tartalmilag egyaránt hasznosnak bizonyult.

A módszer előnye technikai szempontból az, hogy az elemzésben az eredeti változók helyett a jóval kevesebb számú főfaktorral operálhatunk. A főfaktorok ugyanis koncentráltan fejezik ki az eredeti változók alakulásának közös jellegzetességeit. Olyan sok változóból álló változórendszerek vizsgálatát tehát, amelyekben az eredeti változók közül legalább néhány nem független egymástól, a faktoranalízis segítségével leegyszerűsíthetjük és megkönnyíthetjük. Jelen vizsgálatnál például — amint azt az előzőkben bemutattuk — az eredeti negyvenkilenc változót az alapidősorok esetében négy, a növekményidősoroknál pedig tíz főfaktorral helyettesíthettük.

A technikai előnyökön túlmenően a faktoranalízis lehetőséget nyújtott a gazdasági fejlődés néhány olyan tulajdonságának feltárására, amelyre egyébként — a hasonló feladatoknál általában alkalmazott, lényegében a regresszió-számításon alapuló módszerekkel — nem lett volna lehetőség. A fejlődésnek ezek a lényeges vonásai a komplexitás és az egyensúlytalanság. Jelen cikkben, amelyben a hangsúlyt éppen a fenti tulajdonságok elemzésére helyeztük, a főfaktorok értelmezési sémáját felhasználva számos következtetést vontunk le a magyar gazdaság fejlődését leíró alap- és növekményidősorokra jellemző komplexitás és egyensúlytalanság mértékéről és struktúrájáról.

Dr. Ficzere Lajos:

AZ ÁLLAMI VÁLLALAT A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS ÚJ RENDSZERÉBEN
(Vállalati gazdálkodás sorozat)

A könyv figyelemre méltó próbálkozás arra, hogy feltárja a gazdaságirányítás gazdasági és jogi eszközeinek kölcsönhatását a vállalati tevékenység szabályozásában. A munka középpontjában a vállalati önállóság jogi szabályozásának, a vállalat és az államigazgatási szervek viszonyának, továbbá a vállalat döntési jogkörének kérdései állnak. Ismerteti a tervezéssel, a beruházásokkal, a műszaki fejlesztéssel és az anyagi ösztönzéssel kapcsolatos vállalati jogok körét, e hatáskörök fejlődését. Érinti a gazdasági és jogi szabályozók tökéletesítésének, összhangjuk megteremtésének azokat a problémáit, amelyek megoldása a gazdaságirányítás továbbfejlesztése szempontjából rendkívül nagy jelentőségű. Az elméleti kérdések és az egyes intézmények tárgyalása során igyekezett hasznosítani a szocialista irodalom eredményeit és a különböző országokban alkalmazott szabályozási megoldások tapasztalatait.

A munka újszerű és továbbfejlesztésre érdemes törekvése, hogy megvilágítja azokat a közgazdaságtudomány vizsgálódási körébe tartozó jelenségeket, amelyek a vállalat helyzetének, külső kapcsolatainak szabályozása mögött meghúzódnak. Így számos közgazdasági és jogi nézőpontból egyaránt jelentős problémára irányítja a figyelmet.

A jogi és közgazdasági szabályozók összefüggésének elméletileg is megalapozott együttes tárgyalása rendkívül gyümölcsözővé teheti e munka áttanulmányozását vállalatvezetők, vállalati jogászok és közgazdászok, valamint a vállalatok gazdasági és jogi szabályozásával foglalkozó elméleti szakemberek számára is.

256 l., fűzve 22,50,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

NEMÉNYI NORBERT:

Az értéktöbblet és értéktöbbletráta újravizsgálatáról

Erdős Tibor „Értéktöbblet és értéktöbbletráta a mai kapitalizmusban" címmel a Közgazdasági Szemle 1970. májusi számában megjelent cikkéhez, amely Bertóti Lászlónak a Közgazdasági Szemle 1969. szeptemberi számában „A nemzeti jövedelem és az értéktöbbletráta" címmel közölt írásához kapcsolódva az egyetemi tananyag korszerűsítését célozza, egyetemi oktatóként kívánok hozzászólni.

Erdős Tibor szerint — nem szavakat idézek, hanem mondanivalójának lényegét, és nem egyes személyek egyes szavait kívánom bonckés alá venni, hanem elvi kérdések érdemi tisztázásához hozzájárulni — a tőke értékesülésének és a társadalmi termék realizálásának szükségessége közötti valóságos ellentmondást egyetemi oktatásunkban egy logikai ellentmondás „oldja fel" annyiban, amennyiben az értéktöbblet-elmélet tárgyalásakor a kizsákmányolási ráta *feltétlen* növekedését a növekvő tömegű és rátájú értéktöbblet *realizálásának* lehetőségeitől függetlenítve deklaráljuk.

A kizsákmányolásnak a termelékenység növekedésével a mai kapitalizmusban is bekövetkező feltétlen fokozódását állítani szerinte csak úgy lehetséges, ha a kizsákmányolás fokának mutatóját ma is azzal a korunkban inkább termelékenységet mutató rátával azonosítjuk, amelynek nevezőjében csak a *termelő*munkások *nettó* bére, számlálójában pedig az új értéknek ezt meghaladó része szerepel. Ily módon úgy látszik, mintha a nem termelő munka társadalmi arányának mindenféle, nem a nettó béreikből fedezett növekedését a termelőmunkások kizsákmányolásának fokozódása biztosítaná. Ez azonban bizonyosan nincs így, a kizsákmányolásnak korunkban valóságos rátáját megvizsgálva pedig Erdős Tibor szerint kiderül, hogy mivel az nem növekedhet a realizálás lehetőségeitől függetlenül, a feltétlennek mondott növekedéssel szemben a kizsákmányolás valóságos rátája huzamosan csökkenhet, sőt csökken is.

Megítélésem szerint korunkban az értéktöbblet értelmezésének és az értéktöbbletráta mozgásának újravizsgálása az improduktív dolgozók jövedelmei kapcsán valóban szükséges, de a kizsákmányolási ráta „társadalmi szintű értelmezésének" Bertóti László, illetve Erdős Tibor által jelzett változatait, végső soron pedig az értékesülés és realizálás kapcsolatának Erdős Tibor által adott, korunkra vonatkoztatott értelmezését nem tartom elfogadhatónak.

A szükséges és a többlettermék megkülönböztetéséhez

Az új érték elsődlegesen két (termelőinek, illetve kisajátítóinak jutó) részét a marxi értéktöbblet-elmélet lényegéhez ragaszkodva ma valóban nem állíthatjuk ugyanolyan *módszerrel* egymással szembe, amilyennel ezt Marx az állami transzferkifizetések és főleg az improduktív szféra jelentéktelensége idején tette. Nem tehetjük ezt akkor sem, ha a hatalmasan

megnövekedett improduktív szférában dolgozók jövedelmei nyilvánvalóan nem az új érték elsődleges, hanem újraelosztásából származtathatók. A jelenleg vitatott probléma kiindulópontja ugyanis éppen az a kérdés, hogy a *v* és *m* eddigi értelmezése újraelosztásuk értelmezését helyesen alapozza-e meg, azaz, hogy a jelenleg az *m* újraelosztásából származónak minősített jövedelmek valóban az *m*-ből és nem a *v*-ből származnak-e.

A kizsákmányolás fokának elvi megállapításakor a *v*-hez csak a produktív munkások nettó bérét, az *m*-hez pedig az új értéknek ezt meghaladó részét sorolni — ebben Erdős Tibornak szerintem is igaza van — korunkban módszertanilag már valóban nem helyes, egyetemi oktatásunk pedig a nominális és reálbérek fogalmi tisztázásakor a reáljövedelmeket nem említve a *v* alatt ily módon valóban a nettó béreket érteti. A szükséges és a többlettermék kifejezetten hibás megkülönböztetéséből ered az az állítás (amelyet most ugyan nem tankönyvből, hanem a Közgazdasági kislexikon, Kossuth Könyvkiadó, 1968, „improduktív munka" szócikkéből idézek), miszerint „az improduktív munkát végzők létalapját a produktív munkát végzők által létrehozott (a kapitalizmusban a tőkések által kisajátított! — *N. N.*) többlettermék biztosítja". Téves ez az állítás azért, mert *a produktív munkaerő újratermeléséhez szükséges* (és korunkban igen jelentős) improduktív — egészségügyi, kulturális és infrastrukturális — fogyasztói szolgáltatások dologi és személyi költségei értelemszerűen mindenképpen a szükséges, nem pedig a többlettermék, tehát az új érték *v* és semmiképpen sem *m* részének újraelosztásából származtathatók. A többlettermék, tehát az *m* újraelosztásából származtatásuk nemcsak annyiban hibás, amennyiben a produktív munkaerő újratermeléséhez szükséges improduktív szolgáltatások költségeinek egy részét mindig is a nettó bérekből fedezték, hanem annyiban is, amennyiben az állami költségvetés adóbevételeiből kerülnek kifizetésre.

Tehát elvileg a *v*-hez sorolandónak tartom a termelőmunkásoknak jutó egészségügyi, kulturális és infrastrukturális szolgáltatások dologi költségeit is, amelyeket Erdős Tibor annak ellenére „nem nagy meggyőződéssel" sorol a kizsákmányolási ráta számlálójához, hogy ezeket szerinte a *v*-be teljesen indokolatlan belevenni. Ezeknek a dologi kiadásoknak a *v*-be sorolását azért tartom teljesen indokoltnak, mert a kiadások jellege tekintetében nem látok különbséget a munkaerő újratermeléséhez szükséges, nettó bérből finanszírozott lakásépítés és az állami költségvetésből ugyanezzel a rendeltetéssel finanszírozott kórház-, iskola- és útépítés dologi költségei között.

Ha az improduktív szféra jelentősége módszertanilag megváltozott, akkor az áruviszonyok szükségességének megváltozott értelmezése szerintem *elméleti* vonatkozásban is szükségessé teszi a *v* és *m* értelmezésének újravizsgálását.

A kereskedelmi (és pénzügyi) szolgáltatások tiszta forgalmi költségeit Marx nyomán ma is teljes egészükben az értéktöbbletből származtatjuk. Marx azonban úgy sorolta a tiszta forgalmi költségeknek a termelőmunkások által fogyasztott árukra jutó részét az *m*-hez, hogy az áruviszonyok szükségességét (fennmaradását) a kapitalizmus létével kötötte össze. Az áruviszonyok szükségességének *ilyen* felfogása esetén az adásvétellel kapcsolatos forgalmi tevékenység *jellegét* tekintve *nem a munkások fogyasztói, hanem egészében a tőke realizálási* szükségletének kielégítéseként minősítendő. Mivel azonban a munkaerő újratermeléséhez improduktív forgalmi tevékenység — az áruviszonyok szükségességének tapasztalataink alapján megváltozott értelmezése szerint — eltérő mértékben, de a kapitalizmus lététől függetlenül is szükséges, ennek tőkés költségeit sem minősíthetjük *egészükben* az ott a munkásoktól kisajátított *m* részeiként. (Ez sajnos nem az egyetlen, sőt nem is a legfontosabb pont, ahol elméletünk és oktatásunk nem következetesen különbözteti meg az áruviszonyoknak a kapitalizmusban *is* jellemző, azaz különös és *csak* a kapitalizmusban jellemző, azaz specifikus vonásait.)

A forgalmi költségek tekintetében tehát nemcsak az értéknövelő forgalmi tevékenység bérköltségeit tartom elvileg a *v*-hez sorolandónak, hanem a *v* újraelosztásából származóként *a tiszta forgalmi költségeknek a produktív munkaerő újratermeléséhez szükséges hányadát is.* A szükséges és a többlettermék elvi megkülönböztetését a kereskedelmi tevékenység produktívnak vagy improduktívnak minősítése szerintem csak annyiban befolyásolhatja, amennyiben a *produktív,* tehát az *m* létrehozásában részes kereskedelmi tevékenység *bérköltségei* sorolandók feltétlenül egészükben a *v*-hez, míg az *improduktívnak* minősített kereskedelmi tevékenység *személyi és dologi költségei is* részben a *v,* részben az *m* újraelosztásából származtatandók. Az improduktív, de a produktív munkaerő újratermeléséhez szükséges forgalmi tevékenység költségei úgy származnak éppen ezért a *v*-ből, hogy ez a tevékenység az általa realizált *m* termeléséhez nem járul hozzá.

Az új értékből a termelőinek, illetve a kisajátítóinak jutó rész szembeállításakor tehát helyesnek és szükségesnek tartom a jelenleg szokásos ábrázolás olyan korrekcióját, amely az új értéknek a produktív munkaerő újratermeléséhez társadalmi rendszertől függetlenül szükséges és a kapitalizmusban is ténylegesen erre fordított részeit elvileg következetesen a *v*-hez sorolja.

Elvileg hibásnak tartom viszont nemcsak a hadiipari (tehát a tőkés rendszer létéből következőleg társadalmi szempontból haszontalanul foglalkoztatott és eltartott) munkások jövedelmének a termelőmunkásokéval közös nevezőbe helyezését, a kizsákmányolási ráta társadalmi szintű értelmezése címén, hanem a termelőmunkások befizetéseit meghaladó állami kifizetések odasorolását is. Ezzel nem azt mondom, hogy a tőkésállam sohasem juttathat többet a termelőmunkásoknak a költségvetésből, mint amennyit a termelőmunkások oda különböző címeken befizettek, tehát hogy sohasem „áldozhatja fel" az értéktöbblet egy részét a rendszer fenntartása érdekében. Ettől azonban az, amit szükség esetén „feláldoznak", tartósan, tehát elvileg értéktöbblet marad.

A hadiipari munkások béréről Erdős Tibor cikkében kifejezetten nem tesz említést. A fegyvervásárlásoknak az állam számára dologi kiadásait — szerintem helyesen — a bennük foglalt munkásbérek levonása nélkül sorolja a kizsákmányolási ráta számlálójához, viszont nem tőkés, de az *m*-hez számítandó jövedelmekként kifejezetten, többször is csak a katonaság és rendőrség fizetéseit említi. Ily módon afelől, hogy a hadiipari munkások bérét a kizsákmányolási ráta számlálójába sorolja, nincs teljes bizonyosság. Kétséges továbbá az is, hogy ha a tőkések nettó profitja természetesen a kizsákmányolási ráta számlálójába tartozik, hogyan tartozhat a hadsereg, a rendőrség fizetésétől eltekintve — elvileg természetesen halmozatlanul — ugyanezen ráta nevezőjébe „minden olyan nettó bér, amely nem közvetlenül a kapitalista rendszer fenntartásával kapcsolatos" (a *fogyasztói* szolgáltatásokat a *tőkéseknek* végzők fizetése is?), végül kétséges az is, hogyan kerülhet a kizsákmányolási ráta nevezőjébe *mindenféle* tiszta forgalmi tevékenység nettó fizetése.

Megjegyzem, ezek a kételyek nyilván abból származnak, amire Erdős Tibor cikkének bevezetőjében utal: a vita mostani stádiumában bizonyos értéktöbblet-elméleti problémáknak csak felvázolását, nem pedig megoldásuk oktathatóan pontos definiálását kísérelhette meg. Megjegyzem azonban azt is, hogy Bertóti László és Erdős Tibor fejtegetésein gondolkozva én beláttam: az improduktív (elsősorban, de nemcsak egészségügyi és kulturális) szolgáltatásokkal szerzett jövedelmeket azért helytelen *egészükben* az *m*-ből származtatni, mert ilyen szolgáltatásokhoz munkaerejük újratermeléséhez szükségesként növekvő mértékben a termelőmunkások *is* hozzájutnak. Pontosan ugyanezért nem látnám be, miért volna helyes az oktatásban jelenleg is szokásos hibát úgy korrigálni, hogy e jövedelmeket *egészükben* a *v*-hez

soroljuk. Minősíteni — mint jeleztem — a tiszta forgalmi tevékenység költségeit is csak megosztva tudom.

Végül az állami tevékenység korunkban erőteljesen növekvő költségeinek minősítése szerintem is különleges figyelmet érdemel. Ezzel kapcsolatban már a *v* idézett meghatározásából és gondolatmenetének egészéből eléggé egyértelműen megállapítható, hogy Erdős Tibor a tőkés jövedelmek elvonásával finanszírozott állami bérkifizetések számottevő hányadát is a kizsákmányolási ráta nevezőjébe sorolja. Az ily módon finanszírozott állami kiadásoknak a munkásosztály számára negatív előjelét kérdésesként kezelve és jelentős hányadának pozitív előjelet adva azonban kissé megfeledkezni látszik arról, hogy a többletterméket a termelőitől kisajátított értéktöbblet megtestesítőjévé nem a felhasználás módja, hanem jellege teszi, tehát az állami kiadások azon részének minősítését, amely a kifejezett visszajuttatásokat meghaladva nem a produktív munkaerő újratermelését szolgálja, csak az államhatalom jellege döntheti el.

Itt nem kevesebbről van szó, mint a kapitalizmus marxista kritikusai és polgári védelmezői közötti vita legalapvetőbb kérdéséről. Polgári közgazdászok a tőkésállami gazdaságszervezés, közigazgatás, igazságszolgáltatás költségeit ugyanúgy a társadalmi rendszertől függetlenül szükséges, közérdekű kiadásoknak minősítik (azaz, marxista terminológiával: *v*-nek, nem pedig *m*-nek), mint ahogyan („az ipar kapitányainak járó" személyes fogyasztás mellett) a tőkésjövedelmeknek termelő felhalmozásra fordított részét is annak tekintik. Itt azonban ismét a kiadások *jellegéről* van szó, de a tiszta forgalmi költségek minősítésével szemben már nem abban az értelemben, hogy *egyáltalán* kielégítenek-e termelőmunkás-szükségleteket, hanem abban az értelemben, hogy *hogyan*. A tiszta forgalmi ráfordításoknak a produktív munkaerő újratermelésére (a termelőmunkások által fogyasztott javakra és szolgáltatásokra) jutó része csak az áruviszonyok szükségességének hipotetikus marxi felfogása szerint elégít ki tőkés- és nem munkásszükségleteket. A termelés bővítésére fordított tőkésjövedelmeket azonban Marx természetesen nem azért sorolta egészükben az új érték *m* részéhez, mert belőlük egyáltalán nem az új érték létrehozóinak szükségleteit elégítik ki (hiszen ezek a jelen és a jövő szükségleteire társadalmi rendszertől függetlenül is megoszlanak), hanem azért, mert a termelés bővítése a tőke értékesülését célozva a termelőmunkásoknak mint a tőke tartozékainak szükségleteit csak az értékesülés feltételeként elégíti ki.

Az állami kiadásoknak (köztük a bérkifizetéseknek) az a része, amely a termelőmunkásoknak kifejezetten visszajuttatott részt meghaladja, szerintem csak a termelő felhalmozás kiadásaival (köztük a bérkifizetésekével) azonos módon minősíthető. A társadalmi osztályoknak közös érdekei (a szokványos példák egyike: a közlekedés rendjének fenntartása) antagonisztikus ellentétük esetén is vannak, érdekvédelmi szervezetként a tőkésállam tevékenysége éppúgy nem kizárólag a munkásosztályéval ellentétes tőkésérdekeket szolgál, mint a termelőmunkások fogyasztási színvonalát is növelő tőkés felhalmozás. Az alapvetően tőkés-, de jelentős részben össztársadalmi érdekek állami szolgálatából a társadalmi érdekek „részesedését kiszűrni" elvileg épp olyan lehetetlenség, mint gyakorlatilag azt felmérni, hogy a rendőrök fizetésének milyen hányada díjazza a tőkés rendszer megdöntésére irányuló politikai és milyen hányada a közönséges bűncselekmények üldözését, vagy hogy a gazdasági miniszterek állami illetménye mennyiben honorálja a munkabérek leszorítását és mennyiben az infláció közérdekű fékezését.

*Tőkés*állami *felhasználásuk* részben társadalmi hasznossága éppúgy nem indokolhatja a tőkésjövedelmeknek a kizsákmányolási ráta nevezőjébe sorolását, mint a termelés társadalmilag nem kevésbé hasznos bővítésére felhasz-

nált *m*-részek odaszámítását. Ebben a konkrét (de hozzáteszem és erre még visszatérek: nem izolálható) kérdésben Bertóti László és Erdős Tibor álláspontjainak eltérését megállapítva tehát Bertóti Lászlóval értek egyet.

Az „értéktöbbletráták" fogalmához és konkrét méréséhez

Egy inkább terminológiainak látszó, de elvi jelentőségű kérdésben a kétféle értéktöbbletráta oktatására tett javaslattal nem értek egyet. E javaslat szerint azt kellene mondanunk, hogy az új értéknek a nettó béreken felüli többletét a nettó bérekhez viszonyítva egy nem a kizsákmányolás fokát, hanem inkább a munka termelékenységét — megközelítőleg a produktív és az improduktív munka társadalmi arányát — mutató értéktöbbletrátát kapunk, a kizsákmányolás fokát pedig egy másik viszonyítás, a kizsákmányolási értéktöbbletráta mutatja meg.

Kétféle értéktöbbletráta számítását egyetlen esetben tartanám indokoltnak: akkor, ha az értéktöbbletnek lenne egy, a tőkések által nem kisajátított része is. Valóban ez volna a helyzet, ha a produktív munkaerő újratermeléséhez szükséges improduktív szolgáltatások költségeit az értéktöbblet részeinek (származékainak) lehetne tekinteni. Ez azonban akkor is önellentmondás, ha ezt Bertóti László és Erdős Tibor hasznos észrevételei előtt nem vettük észre. Miért mondja tehát Erdős Tibor azt, hogy „az értéktöbblet lényege a tőkés kizsákmányolás", ennek fokát azonban a számítandó kétféle értéktöbbletráta közül csak az egyik mutatja, a másik inkább valami mást mutat? Nem hiszem, hogy a helyesen értelmezett értéktöbblet-, azaz kizsákmányolási rátát a hibásan értelmezett, s ezért nem a kizsákmányolás fokát mutató *mellé* kellene, $\frac{m_2}{v_2}$-ként állítani.

Az $\frac{m_1}{v_1}$ viszonyításnak semmilyen elnevezéssel sem látom értelmét. Az értéktöbblet és értéktöbbletráta kétféle értelmezése helyett tehát a kizsákmányolás fokának a helyesen értelmezett értéktöbbletrátával történő azonosítására van szükség. Helyes és világos értelmezés esetén a postások és tanítók jövedelmének sem a termelőmunkások nettó béréből, sem adóbefizetéseiből származó része nem tűnhet fel kizsákmányolásból származónak, a tőkésállam minisztereinek fizetése viszont az osztályérdekek egybeesése arányában sem tekinthető az új érték termelőinek jövedelméhez tartozónak.

A magam részéről elvileg egészükben az *m*-hez tartozónak tekintem a tőkés magántulajdonból eredő jövedelmeknek felhalmozásra és személyes fogyasztásra felhasznált részein kívül a tőkésállami kiadásokra fordított részét is.

A *v* a termelőmunkások azon jövedelmeként értelmezhető, amelynek a nettó béreket meghaladó része a bruttó béreket terhelő levonások pénzbeli és szolgáltatásbeli visszajuttatásával járul hozzá a munkaerő újratermeléséhez. A munkaerő újratermeléséhez társadalmi rendszertől függetlenül szükséges tiszta forgalmi költségeket a nettó bérek újraelosztása fedezi.

A tiszta forgalmi költségek általam elvileg *differenciált* besorolásától eltekintve tehát lényegében a kizsákmányolási ráta azon értelmezését fogadom el, amelyet Bertóti László és Erdős Tibor „A kapitalizmus politikai gazdaságtana" tankönyvben (Kossuth Könyvkiadó, 1968. 115—119. l.) és említett cikkében Bertóti László a kizsákmányolási ráta első számú változataként ismertet. Ez az első változat *v*-ként a *produktív* munkások *tényleges*, értékben az improduktív szolgáltatásokra átváltott anyagi javak értékét is magában foglaló fogyasztását állítja szembe az új érték ezt meghaladó, tehát *m* részével.

Ehhez a szerintem már helyesen értelmezett kizsákmányolási rátához képest az újabb problémák a „társadalmi szinten értelmezett" jelzővel kezdődnek. Ezt a jelzőt már a kizsákmányolási ráta első változatához hozzáteszik, ennél azonban nagyobb bajt még nem okoz, mindössze fölösleges és kissé zavaró. Fölösleges és kissé zavaró azért, mert a termelőmunkás *egyének* kizsákmányolásának rátája (a kizsákmányolási ráta első változatában pedig csak róluk van szó!) *számítási elvét* tekintve semmiben sem térhet el a társadalmi szintűtől: a ráta nevezőjébe elvileg nyilván éppúgy az általuk fogyasztott és improduktív szolgáltatásokra átváltott javak értékének összegét kell számítani, mint a társadalmi szintűébe. A termelőmunkások kizsákmányolásának társadalmi szinten megállapított foka elvileg tehát természetesen csak a munkás egyének kizsákmányolási fokának súlyozott számtani átlaga lehet.

A társadalmi szinten értelmezett és *egyértelműen kizsákmányolási* rátának azonban — folytatja a vizsgálódást cikkében először Bertóti László — az új értéknek a tőkések által kisajátított részét a munkás*osztály* jövedelmével kell szembeállítania, ehhez pedig szerinte a kizsákmányolási ráta e második változatában *„bármely* (kiemelés tőlem — *N. N.*) tőkésvállalkozás munkásainak jövedelmét", tehát a fegyvergyári munkásokét is a ráta nevezőjébe kell sorolni. A termelőmunkásoknak pénzben és szolgáltatásban visszajuttatott részt meghaladó *állami kiadások v-be sorolását* Bertóti László az államhatalom jellegére hivatkozva a kizsákmányolási ráta második változatával is és akkor is *elutasítja,* ha ezek társadalmilag hasznosak.

Bertótinak ezzel az álláspontjával Erdős Tibor, a társadalmilag is hasznos állami bérkifizetéseket — a társadalmi szinten értelmezett kizsákmányolási ráta most már *harmadik* változatával — szintén a *v*-be sorolva *tételesen* szembekerül. Logikusan azonban valóban csak folytatja és lezárja a gondolatmenetet, hiszen az állami bérkifizetéseknek Erdős Tibor-féle *v*-be sorolásával kerül a *kizsákmányolással szerzett* tőkésjövedelmekkel szemben *minden, munkával szerzett* jövedelem a kizsákmányolási ráta nevezőjébe. Sőt — ami különösen fontos —, a fegyvergyári munkások jövedelmét nem említve, a *v*-be sorolt állami bérkifizetések társadalmi hasznosságát viszont hangsúlyozva Erdős Tibor még azt is hozzáteheti: a kizsákmányolás általa értelmezett rátájának nevezőjében a közvetlenül a tőkés rendszer fenntartásával kapcsolatos jövedelmek *nem,* a *társadalmilag hasznos munkával* szerzett jövedelmek viszont *összességükben* szerepelnek.

A gondolatmenetnek a kizsákmányolási ráta első változatát követő folytatása azonban szerintem kezdettől téves. A kizsákmányolás társadalmi szintű mérését tekintve szükségesnek és megközelítőleg lehetségesnek mindössze egyetlen mérést tartok: annak felmérését, hogy egy tőkés társadalom tagjai közül *hányan élnek kizsákmányolásból* és összesen hányan és milyen összetételben (produktív vagy improduktív, társadalmilag hasznos vagy a rendszer hibájából haszontalan) *munkából.* Ennek a *létszám*viszonyításnak a nevezőjébe nemcsak a fegyvergyári munkások, hanem a parasztfiúkból lett csendőrök is besorolhatók.

Ez az egyszerű viszonyítás természetesen nem értéktöbblet-, tehát nem is kizsákmányolási ráta, szerintem mégis a kizsákmányolás társadalmi szinten reálisan lehetséges mérésének maximuma. A tőkés kizsákmányolás fokát ugyanis nem tudom másképpen értelmezni, mint a kizsákmányoltak által termelt *vagy* realizált új érték nekik jutó és tőlük elsajátított részének arányát. A kizsákmányolás valóságos foka éppen e vagylagosság miatt nem mérhető a kizsákmányolók és kizsákmányoltak jövedelmének társadalmi arányaként. A kizsákmányolás *különböző* formáinak *együttes* mérése ugyanis nem megoldott és szerintem elvileg sem megoldható. A termelőmunkásoktól egy adott időszakban kisajátított értéktöbblet nemcsak a következő időszakban válik újonnan alkalmazott termelőmunkások, hanem

ugyanazon időszakban is, nem termelő munkások és alkalmazottak jövedelmévé. Ebből következőleg nem látom elvileg sem megoldhatónak az értéktöbbletet termelő és azt csak realizáló munkások kizsákmányolásának társadalmi szintű, tehát együttes mérését.

Igaz az, amit Bertóti László és Erdős Tibor már idézett tankönyvükben megállapított: „az *m*-ből élőket kizsákmányolókként egy kalap alá venni elméletileg helytelen és politikailag súlyos hiba lenne" (I. m. 118. l.), e vaskos hiba ellen azonban aligha lehet szükséges és helyes úgy védekezni, hogy míg a *v*-vel az új termelőmunkások béreként realizálódó tőkésjövedelmeket *m*-részként állítjuk szembe, a *v*-ben viszont a termelőmunkások bérét nem termelő (köztük hadiipari) munkások és alkalmazottak béreként és fizetéseként realizálódó tőkésjövedelmekkel vesszük egy kalap alá.

Megjegyzendő az is, hogy a termelő vállalkozásoknál elsajátított tőkésjövedelemnek fegyvergyári munkások bérezésére felhasznált részét a *v*-hez hozzáadva az ilyen „társadalmi szintű" kizsákmányolási ráta — számtanilag beláthatóan — szükségszerűen alacsonyabb lesz, mint ugyanazon időszakban bármely termelő vállalkozás kizsákmányolási rátája, és nagy valószínűséggel alacsonyabb bármely improduktív vállalkozásénál is. Ez pedig főként azért baj, mert a fegyvergyári munkásoknak a termelőmunkásokéhoz így *hozzáadott* bére valójában nemcsak ezek termékéből, hanem termékük nekik jutható részéből egyértelműen *levonást* jelent.

Alakulását tekintve pedig a „társadalmi szintű" ráta második változata abban az esetben, ha a társadalmilag életveszélyes foglalkoztatottság arányának növekedése a termelőmunkások kizsákmányolásának növekedését meghaladja, a kizsákmányolás „társadalmi szintjének" csökkenését fogja mutatni.

A munkásosztályéhoz sorolható összes jövedelmeket a *v*-hez és az új érték így fennmaradó részét az *m*-hez sorolva tehát kizsákmányolási rátát helyesen nem számíthatunk.

Az értéktöbbletráta elvileg helyes értelmezésével kapcsolatban Erdős Tibor annak megközelítőleg pontos kiszámítását is szükségesnek tartja. Az értéktöbblet-elmélet megalkotója által el nem végzett konkrét felmérést korunkra vonatkozólag elvégezni főként azért tartja szükségesnek, hogy megcáfolja a kizsákmányolásnak a termelékenységével feltétlenül együttes növekedését.

A kizsákmányolás folyamatos növekedését azonban konkrét adatok nélkül, olyan számítási *elvek* alapján állítjuk, amelyeket a statisztikai adatok kétségtelen hitelessége esetén sem cáfolhatnának meg egy *másfajta* számítás ellenkező eredményei. Az értéktöbbletráta folyamatos növekedését nem lehet annak számszerű bizonyításával megcáfolni, hogy a növekvő tőkés adóbefizetések számottevő hányadának a számlálóból a nevezőbe helyezése esetén (!) az értéktöbbletráta csökken. Ebben szerintem senki sem kételkedhet, konkrét adatok és számítások nélkül sem, a számítás ilyen *módjának* helyességében viszont sokadmagammal kételkedem. Az elvi vita éppen a számláló és a nevező mibenlétéről folyik, a hányados kiszámítható változásának előjelét e vitatott kérdés megválaszolása *eleve* dönti el.

Az értéktöbbletráta korszerű értelmezése és oktatása tehát valóban feltételezi újravizsgálását abból a szempontból, hogy korunkban elvileg az új érték milyen részeit kell a termelőinek jutó *v* és melyeket a munkásoktól kisajátított *m* részeinek, illetve származékainak tekintenünk. Mivel a kizsákmányolás konkrét fokának mérése — gyakorlati lehetőségeiről itt szót sem ejtve — ugyanezt feltételezi, saját elvi előfeltételének megteremtéséhez természetesen nem járulhat hozzá.

Az értéktöbbletráta alakulásáról és a legfőbb elméleti probléma mibenlétéről

Erdős Tibor fejtegetéseit tekintve az értéktöbbletráta helyes értelmezésének és alakulása helyes megítélésének közös ugrópontja az állami konjunktúraszabályozás figyelembevétele.

A tőke értékesülésének Erdős Tibor által hangsúlyozott realizálási feltételeit tekintve valóban kétségtelen az, hogy a tőke sohasem értékesülhet a realizálás lehetőségeitől függetlenül, és kétségtelen az is, hogy korunkban a tőkés bővített újratermelés („gazdasági növekedés") már csak azért sem eredményezheti a tőke értékesülését a realizálás nagyrészt államilag biztosított lehetőségei nélkül, mert állami piacbővítés nélkül maga a második világháború óta viszonylag gyors növekedés sem valósulhatott volna meg. A kérdés azonban egyáltalán nem az, hogy fennáll-e az értékesülés és realizálás Marx által feltárt ellentmondásos kapcsolata (nyilvánvalóan fennáll), és nem is az, hogy változtat-e ezen ellentmondás megvalósulásán az állammonopolista szabályozás (nyilvánvalóan változtat), hanem az, hogy a tőkés újratermelés állammonopolista szabályozása huzamos csökkenésre változtathatja és változtatja-e a tőke értékesülésének Marx által abszolút szükségszerűségként ábrázolt fokozódását. Ezzel a kérdéssel függ össze az a másik is, hogy vajon oktatásunk függetleníti-e a tőke értékesülését a realizálás szükségességétől vagy Erdős Tibor a társadalmi termék realizálását a tőke értékesülésének szükségességétől. Megítélésem szerint az utóbbi eset áll fenn.

A tőke realizálási gondjait a tőke értékesülésének huzamos csökkentésével enyhíteni nem a tőkésállamtól várható teljesítmény. Az értékesülés és realizálás közötti ellentmondás mozgásformája a tőkés rendszer életképességéig létezik, ez azonban értelemszerűen éppúgy nem lehet csak a realizálásnak, mint csak az értékesülésnek teret adó forma. Meglepő számomra, hogy erre éppen Erdős Tibort szükséges figyelmeztetni, akinek a könyve alapján oktatjuk az egyetemen a jelenkori gazdasági növekedésnek egyrészt az értékesülés lehetőségeitől függően bővülő tőkés termelést, másrészt a piacot *egyidejűleg* bővítő tényezőit.

Cikkében Erdős Tibor a tőke értékesülését természetesen nem tagadja, az értékesülés szükségszerűen folyamatos fokozódását viszont igen. Azt állítja, hogy mivel a kizsákmányolás csak akkor növekedhet, ha a megnövekedett rátájú és tömegű értéktöbblet realizálását a felhalmozási ráta, illetve ennek tényleges csökkenése esetén az m-et realizáló állami fogyasztás megfelelő növekedése biztosítja, a felhalmozási ráta és az állami fogyasztás együttesen sem kielégítő növekedés esetén a tőkés termelés bővítésének a kizsákmányolási ráta csökkenése mellett kell és lehet végbemennie, ami számításai szerint az Egyesült Államokban az 1929-től 1964-ig tartó időszakban be is következett.

A tőkés termelés bővítését azonban szerintem éppúgy nem ösztönözheti a realizálhatóság csökkenő értékesülés, mint az értékesülés csökkenő realizálhatóság mellett. A tőkések gazdasági döntéseit persze nem az értéktöbblet, hanem a profit rátájának és tömegének alakulása fogja meghatározni, amiről cikkében Erdős Tibor nem tesz említést. A gazdasági növekedés szempontjából döntő jelentőségű profitra vonatkozólag annyi azonban külön vizsgálat nélkül is megállapítható, hogy az értéktöbbletráta (és a termelői foglalkoztatottság) csökkenése esetén a profitráta — korunkban az Egyesült Államokra nézve egyébként kérdéses — csökkenésének a nettó profit tömegének csökkenésével kellett és kellene párosulnia. A tőkés gazdasági növekedés ilyen megvalósítását nemcsak valószínűtlennek, hanem elvileg kizártnak tartom.

Erdős Tibor értéktöbbletráta-számításában az állami bérkifizetések játsszák a mérleg nyelvének szerepét, ez már önmagában is arra mutat: a realizálásnak az értékesülés csökkentésével való biztosítása döntő részben

a tőkésjövedelmek állami elvonásának betudható eredmény. A tőkésjövedelmek állami elvonásának és felhasználásának fokozódását szerintem azonban nem lehet az $\frac{m}{v}$ hányados csökkentésének minősíteni. Az értékesülés és realizálás feltétlenül ellentmondásos (tehát feltétlenül együttes) követelményének szerintem az állammonopolista szabályozás — a munkásosztálynak tett engedmények szükségszerűségét is figyelembe véve — csak az ismert alapelv érvényesítésével felelhet meg: operációihoz a gazdasági növekedést ösztönözve nem vehet el többet a tőkésektől, mint amennyihez általa jutnak. A növekvő társadalmi termék realizálását tekintve pedig a növekvő tömegű (és arányú) többlettermék fogyasztója ma sem — a realizáláshoz elégtelen termelő felhalmozás esetén sem — a munkás, de nem is a gabonát és kávét az általános válságok idején megsemmisítő mozdonykazán, hanem az improduktív szféra társadalmi szempontból haszontalan, sőt nagy részben életveszélyes növekménye.

Egyetemi oktatásunk tehát szerintem helyesen jár el akkor, amikor az értékesülés és realizálás ellentmondásának korunk kapitalizmusára jellemző mozgásformájával kapcsolatban a realizálás, tehát az új érték felhasználásának *milyenségét* helyezi előtérbe. Oktatásunk szerintem helyesen hangsúlyozza azt, amit Erdős Tibor tagad, nevezetesen, hogy az egyébként realizálhatatlan értéktöbblet államilag biztosított realizálása esetén is egészében értéktöbblet marad.

Végül az értéktöbbletráta csökkenésével kapcsolatos elméleti problémákra válaszolva Erdős Tibor azt írja, hogy a munkásosztály helyzetének relatív rosszabbodására vonatkozó tétellel semmi „baj" sincsen. A létszámarányok változása következtében az egyes munkás és egyes tőkés jövedelmi és vagyoni helyzetének különbözősége akkor is fokozódik, ha a jövedelemelosztás aránytalansága osztályviszonylatban csökken.

Ezt a választ már csak azért sem tartom kielégítőnek, mert a jövedelemelosztás aránytalanságának osztályviszonylatú csökkenésekor természetesen a munkásegyének részesedése is növekszik saját munkájuk termékéből, s feltétlenül csökken a termelőerők fejlettsége által meghatározott reális szükségleteik és a munkások fogyasztási színvonala közötti különbség. A relatív rosszabbodás három tényezőjéből (Vö. Bertóti László—Erdős Tibor: I. m. 429. l.) kettőnek a huzamos javulás tényezőjévé válása pedig a munkásosztályt alkotó egyének számára is elegendő lehet ahhoz, hogy — Erdős Tibor szavaival — mind saját egyéni jövedelmük nagysága, mind viszonylagos alakulása tekintetében jobban érezzék magukat.

A kizsákmányolás huzamos csökkenése esetén a jövedelemelosztásbeli arányváltozás és a vagyoni polarizáció együttes értékelése mindenesetre problémát jelentene, nekem azonban a legnagyobb problémát nem a munkásosztály helyzetének relatív rosszabbodására vonatkozó tétellel, hanem végső soron Marxnak a kapitalizmus alapvető ellentmondására vonatkozó tételével kapcsolatban okozná. Marx nem az értéktöbblet létéből vezette le a kapitalizmus megdöntésének szükségességét, hanem a termelés társadalmi és az elsajátítás magántőkés jellege közötti ellentmondás fokozódásából, amely a vagyoni polarizáció következtében természetesen akkor is végbemegy, ha a tőkések változatlan arányban sajátítják el idegen munka termékét. Kérdés azonban, hogy hozzátehetnénk-e: akkor is, ha csökkenő arányban? Ezzel kapcsolatban erős kételyeim vannak.

Az elsajátítás jellegének kritikáját éppoly kevéssé tartom függetleníthetőnek a jövedelemelosztás arányaitól, mint a tőke értékesülésének szükségességét a realizálás lehetőségeitől.

Az elsajátítás jellegét tekintve a termelési eszközök nem azáltal válnak a munkásoktól elidegenült vagyonná, hogy nem az ő személyi tulajdo-

nukba kerülnek, hiszen személyi tulajdonba a modern termelési eszközök sohasem kerülhetnek. A munkásoktól elidegenült vagyonná a termelési eszközök azáltal válnak, hogy a velük rendelkező hatalom a munkások szükségleteinek kielégítését csak mint a tőke tartozékainak, tehát eszközként és nem célként biztosítja. Ha viszont a tőkés gazdálkodás állami szabályozása a tőkés felhalmozást és a munkaerőáru értékének a termelékenység növekedéséből nem arányosan, de szükségszerűen következő csökkenését az új érték *v*-hányadának huzamos növelésével társítaná, ez megítélésem szerint a kapitalizmus alapvető ellentmondását is nem elhanyagolható mértékben érintené.

Cikkében Erdős Tibor ez utóbbi problémával egyáltalán nem foglalkozik. A „mi lenne, ha elismernénk?" kérdéseket *kutatóként* jogosan el is utasíthatná azzal, hogy elméleti megállapítások elfogadását a belőlük adódó következtetésektől csak apologeták tehetik függővé, marxistáknak a megállapítások igazságától kell függővé tenniük. Az állításokból adódó következtetések számbavétele azonban annyiban a szükséges elméleti tisztázáshoz is hozzájárulhat, amennyiben az állításokat logikai próbának veti alá. Az improduktív szféra teljes jövedelmének az értéktöbbletből származtatása ezt a próbát azért nem állja ki, mert a termelő munkások kizsákmányolását az orvosok és tanárok minden létszámnövekedése biztosan nem növelheti, az előállított termékeknek a kizsákmányolás huzamos csökkentésével biztosított realizálása pedig azért nem, mert az értéktöbblet (profit) tömegének állami csökkentése az értéktöbblet (profit) szerzésére irányuló tőkés termelést bizonyosan nem ösztönözheti növekedésre.

Másrészt, *oktatóként* Erdős Tibor az egyes tananyagrészek összhangjának általános szükségességét hangsúlyozza. Ezt az igényt helyeselve a kapitalizmus alapvető ellentmondásáról előadottakat nem kevésbé tartanám fontosnak az értéktöbblet-elmélettel összehangolni, mint a munkásosztály helyzetének relatív rosszabbodásáról mondottakat. Tartanám, mondom, mert az értéktöbblet- (azaz kizsákmányolási) ráta huzamos csökkenésére vonatkozó, Erdős Tibor által vázolt felfogással éppúgy nem értek egyet, mint azzal a Bertóti László és Erdős Tibor által jogosan bírált felfogással, amely szerint az improduktív szféra *mindenféle* növekedése a termelőmunkások kizsákmányolásának fokozásával van biztosítva.

Az értéktöbblet-elmélet egyetemi oktatására vonatkozólag a Bertóti László és Erdős Tibor által adott kritikának és korrekciónak tehát szerintem azt a lényegében kidolgozott, önmagában feltétlenül pozitív jelentőségű részét kell elfogadnunk, amelynek alapján a *termelőmunkások* kizsákmányolásának fokát és növekedését korunkra nézve elvileg helyesen ábrázolhatjuk.

A mezőgazdaság fejlődésének néhány mutatója a szocialista átszervezés óta

Az 1945-től napjainkig a magyar mezőgazdaságban végbement forradalmi változások elsősorban a termelési viszonyokat érintették, de a szocialista mezőgazdaság létrehozása a termelőerők, a modern technikai fejlődés számára is szabad utat nyitott.

Milyen változásokat hozott a szocialista mezőgazdaság létrehozása a termelőerők fejlődésében?

1. Vegyük először a *termelőerők döntő elemét, a munkaerőt.*

Magyarországon a mezőgazdasági keresők száma 1950 és 1968 között 2 134 000-ről 1 487 0000-re, vagyis mintegy 650 000-rel csökkent.*

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével a munkaerőhelyzetben nem egyszerűen mennyiségi változások következtek be, bár a mezőgazdasági munkaerő csökkenése rendkívül gyors ütemű, ugrásszerű volt. (1960 és 1968 között 438 000-rel csökkent a mezőgazdasági keresők száma.) Az alapvető változás abban van, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt a kevés beruházás nem helyettesítette az eltávozó munkaerőt, *a szocialista átszervezés után viszont a gépesítés, a technika fejlődése már pótolta a kieső mezőgazdasági munkaerőt,* sőt a mezőgazdasági termelés növelését is lehetővé tette. Az átszervezés idején és az átszervezést közvetlenül követő években (1959 és 1965 között) a befektetett — folyó áron számítva 52 milliárd forint összegű — beruházások** tekintélyes része még nem növelte a mezőgazdaság termelési kapacitását, hanem csak a kieső termelési tényezőket, köztük az eltávozott munkaerőt pótolta.

*Az európai szocialista országok** mezőgazdaságában kisebb-nagyobb eltérésekkel *ugyanazok* a változások, ugyanazok a *fejlődési tendenciák voltak megfigyelhetők,* mint amelyek Magyarországon végbementek. A többi szocialista országban is *gyors ütemben csökkent a mezőgazdasági keresők aránya* az összkeresőkön belül. Bulgáriában 1934-ben még 80, 1952-ben 73 és 1965-ben 45 százalékot képviseltek a mezőgazdasági keresők az összkeresők százalékában. Csehszlovákiában a foglalkoztatottaknak 1930-ban 37 százaléka, 1947-ben 38, és 1965-ben már csak a 19,5 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Jugoszláviában ez az arány 1931-ben 78, 1953-ban 66, 1965-ben 53 százalék, Lengyelországban 1931-ben 64, 1950-ben 58, 1965-ben 43,5 százalék; Magyarországon 1930-ban 53, 1950-ben 51 és 1965-ben már csak 31 százalék; a Német Demokratikus Köztársaságban 1939-ben 22, 1946-ban 29 és 1965-ben 15,4 százalék; Romániában 1956-ban 70, 1965-ben 59 százalék. A Szovjetunióban 1939-ben a foglalkoztatottak fele, 1959-ben 39 százaléka és 1965-ben 32 százaléka talált elhelyezkedést a mezőgazdaságban.**

Az európai szocialista országok többsége Magyarországhoz hasonlóan gyengén fejlett, mezőgazdasági és nyersanyagtermelő ország volt, alacsony fejlettségű iparral. Exportjuk

* Statisztikai Évkönyv 1965. KSH, 1966. 50. l. Statisztikai Évkönyv 1968. KSH, 1969. 75. l.

** Statisztikai Évkönyv 1965. 44. l.

* Elsősorban a KGST-országok fejlődését vizsgálom, valamint — nem minden vonatkozásban — Jugoszláviát.

** Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Agroinform 1969. 4. L. — A KGST-országok hivatalos statisztikai adataiból.

zöme nyersanyag, illetve élelmiszer volt, az importban viszont uralkodó helyet foglaltak el az iparcikkek. A proletárdiktatúra és a tervgazdaság létrejötte után nagymértékű iparosítás ment végbe ezekben az országokban, s ezzel párhuzamosan *jelentősen nőtt a lakosság reálbére, reáljövedelme és emelkedett fogyasztási színvonala.* Nőtt a lakosság száma is, bár természetesen nem mindenhol azonos mértékben. (Magyarországon sokkal kisebb ütemben, mint a Szovjetunióban vagy Lengyelországban.) A népesség szaporodása a magasabb életszínvonallal és reálfogyasztással együtt *nagymértékben fokozta a mezőgazdasággal, illetve az élelmiszergazdasággal szemben támasztott igényeket.*

Magyarországon a munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó reálbérének indexe az 1950. évi 100-zal szemben 1969-ben 191-re nőtt. Ugyanebben az időben a munkások és alkalmazottak egy főre jutó reáljövedelmének indexe 245 pontra emelkedett. Mivel Magyarországon a fogyasztásnak mintegy felét — 1968-ban 49,3 százalékát — képezik az élelmiszerek és élvezeti cikkek, a reálbér és reáljövedelem növekedésének adataiból jól lehet következtetni az élelmiszer-gazdasággal, az élelmiszertermeléssel szemben megnőtt igényekre.*

Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás adatai ugyanezt a tendenciát igazolják. 1950-ben húsból és húskészítményekből egy főre évente összesen 34,3 kg, 1968-ban 53,8 kg jutott, zsiradékból 1950-ben összesen 18,7, 1968-ban 26,4 kg. Cukorból 16,3 kg-ról 31,7 kg-ra nőtt az egy főre jutó fogyasztás ebben az időszakban. A napi és fejenkénti kalóriafogyasztás 1950-ben 2839, 1968-ban 3141 volt. A fehérjefogyasztás 88,7 grammról 97 grammra (ebben az állati fehérje 29,5 g-ról 41,3 g-ra) nőtt 1950 és 1968 között.** Az élelmiszer-fogyasztásra vonatkozó adatokból *egyrészt a fogyasztási normák növekedésére, másrészt a táplálkozási szerkezet lassú megváltozására lehet következtetni.*

Az iparban elhelyezkedő munkaerő a mezőgazdasági termelékenységnél magasabb termelékenységet produkál, ezért *a mezőgazdasági munkaerő nagyfokú csökkenését a fejlődés egyik mutatójának tekinthetjük.* Az NDK és Csehszlovákia fejlettségének mutatója az 1965. évi 15, illetve 19 százalékos mezőgazdasági keresői arány, s a magyarországi és szovjetunióbeli 30 százalék körüli mezőgazdasági keresői arány szintén fejlettségi szintkülönbséget jelent Bulgáriával és Romániával, valamint Jugoszláviával és Lengyelországgal* szemben, ahol a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya még nagyobb. A mezőgazdasági keresők aránya a szocialista országokban tovább fog csökkenni. Hazánkban például 1985-ig a mezőgazdasági keresők arányának körülbelül 16—18 százalékra való csökkenésével számolnak.

2. Vizsgáljuk meg a *mezőgazdasági termelőerők következő fontos elemét, a földet,* amely a mezőgazdasági termelés általános feltétele, eszköze és tárgya. Hogyan változott Magyarországon és a többi szocialista ország mezőgazdaságában a terület nagysága, a föld minősége, koncentráltsági foka, a föld tulajdonjoga stb.

*Magyarországon 1938 és 1969 között 669 000 hektárral csökkent a mezőgazdasági és 565 000 hektárral a szántóterület.***

A kieső területet egyrészt erdősítésre, másrészt ipartelepítésre, kommunális és közlekedési célokra, majorok, gazdasági központok, halastavak, víztárolók stb. építésére használták fel. A mezőgazdasági beruházások jelentős része a mezőgazdasági művelésből kieső földet pótolta.

A föld tulajdonában, illetve használatában bekövetkezett változások is — különösen az 1950-es évek első felében — nehézségeket okoztak. Az

* Statisztikai Évkönyv 1965. 276. l. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1970. 261—262., 264. l.

** Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1970. 268., 270. l.

* Lengyelországban az 1965. évi 43 százalékos mezőgazdasági kereső arány a mezőgazdaságnak a szocialista országok többségétől eltérő — döntően kisárutermelő — szociális szerkezetéből adódik.

** Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1970. 165. l.

1950-es évek elején gyakran változtak a földek birtokosai, nagy számban ott is hagyták a parasztok a földet, szakítottak a mezőgazdasági termeléssel. A gyakori tulajdonosváltozás károsan hatott a föld termőképességére, nagymértékben rosszabbodott talajaink állapota. Hosszú évekig még az 1938-as alacsony színvonalon sem sikerült a talajból kivont tápanyagokat pótolni, a talajerőt helyreállítani. A műtrágyafelhasználás az 1950-es évek folyamán alacsony szinten maradt; s ez az alapvető magyarázata a növénytermelés alacsony eredményeinek ebben az időszakban.

A megművelt terület csökkenését természetesen a szocialista átszervezés sem állíthatta meg. Objektív okok következtében ez a csökkenés tovább tart, bár most már ésszerűbb keretek között. *Az átszervezéssel* azonban a nagyüzemekben *kedvező feltételek jöttek létre a művelésben maradó földek hasznosítására* és az *ezután is kieső területek hozamának pótlására. A föld, a termőterület növekvő hatékonyságát az átszervezés után a következő tényezők határozzák meg:*

a) a föld koncentrációja, a szétforgácsoltság megszüntetése;

b) a talajerő-visszapótlás emelkedő színvonala;

c) a termelőszövetkezeti földtulajdon kialakulása és megszilárdulása.

ad *a)* A mezőgazdaság szocialista átszervezésének történelmi jelentőségű eredményeként *a magyar mezőgazdaság szétforgácsoltsága megszűnt.* Megteremtettük a nagyüzemi, korszerű, gépesített termelés feltételeit.

Egyébként a mezőgazdaság szétforgácsolódása a földosztás után is folytatódott. Így például 1949 és 1957 között az összes 5 katasztrális holdon felüli birtok-kategóriában csökkent a gazdaságok száma és szántóterülete.* A teljes átszervezés előtt a föld koncentrációjának foka még a szocialista üzemekben — elsősorban a termelőszövetkezetekben — sem volt elég magas ahhoz, hogy a korszerű, tényleges nagyüzemi gazdálkodást lehetővé tegye. Az 1968. évi 2905 katasztrális hold (1670 hektár) átlagos földterület* viszont már megközelíti a szakemberek által a termelőszövetkezetek számára optimálisnak ítélt 3001—5000 kh átlagos területnagyság alsó határát. Az állami gazdaságok 1968. évi 8425 katasztrális hold (4848 hektár) átlagos földterülete a termelőszövetkezeteknél magasabb szintű vezetés, technika, gépesítési színvonal stb. alapján nagyjából megfelelőnek mondható.

A magyar mezőgazdaság az átlagos üzemi területnagyság tekintetében a legfejlettebb nyugati országok, sőt Észak-Amerika mezőgazdaságánál is kedvezőbb helyzetbe került, ami a további fejlődés feltételei szempontjából akkor is nagy jelentőségű, ha egyéb területeken, a gépesítés fokában, műtrágyával és növényvédőszerekkel való ellátásban, a munkatermelékenység színvonalában egyelőre még nagy az elmaradásunk.

Az európai szocialista országokban (Bulgária és Jugoszlávia kivételével, ahol némi növekedés volt tapasztalható) kisebb-nagyobb arányban mindenütt csökkent a mezőgazdasági terület az elmúlt évtizedekben. (Az intenzív művelési ágak — szántó, kert, szőlő, gyümölcs —területe általában kevésbé csökkent, s Bulgárián, Jugoszlávián kívül a Szovjetunióban is növekedett.) Csehszlovákiában a háború előtti utolsó év és 1966 között 7 756 000 hektárról 7 144 000 hektárra, Lengyelországban az 1949. évi 20,8 millió hektárról 19,9 millió hektárra, Magyarországon a háborút megelőző időtől 1966-ig 7,557 millió hektárról 6,9 millió hektárra, a Német Demokratikus Köztársaságban 6,888 millió hektárról 6,4 millió hektárra, Romániában 15 millió hektárról 14,8 millió hektárra, a Szovjetunióban 639 millió hektárról 614 millió hektárra csökkent a mezőgazdasági terület. Bulgáriában viszont 5,7 millióról 5,8 millióra, Jugoszláviában 14,3 millióról 14,7 millióra nőtt a mezőgazdasági terület.**

A többi szocialista országban is az

* Statisztikai Évkönyv 1958., 1960. 161. l.

* Statisztikai Évkönyv 1968. 183. l.

** Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Agróinform, 1969. 6. l.

üzemek átlagos területnagysága — az országonként mutatkozó különbségeket is figyelembe véve — ugyancsak a nagyarányú koncentrációt fejezi ki. 1965-ben Bulgáriában az állami gazdaságok átlagos területnagysága 5700, a szövetkezeti üzemeké 4700 hektár; Csehszlovákiában az állami gazdaságoké 4400, a szövetkezeti üzemeké 570 hektár, az NDK-ban az állami gazdaságoké 653, a szövetkezeti üzemeké 291 hektár volt. Romániában 1965-ben az állami gazdaságok átlagos területe 2959, a szövetkezeteké 1624 hektár volt. A Szovjetunióban a szovhozok átlagos területe 27 200, a kolhozoké 6000 hektár volt 1965-ben.* Lengyelországban az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek 1965-ben a mezőgazdasági területnek csak kb. 14 százalékát képviselték, az átlagos területük 405, illetve 154 hektár volt.

A Szovjetunióban tehát nagyméretű, több mint 25 ezer hektáros szovhozok alakultak. Bulgária, Csehszlovákia, Románia és Magyarország állami gazdaságai a közepes kategóriába tartoznak a 3—5000 hektáros átlagföldterületükkel. Lengyelországban és az NDK-ban az állami gazdaságok átlagterülete kisebb. A termelőszövetkezetek átlagos nagysága minden szocialista országban kisebb, mint az állami gazdaságoké. A termelőszövetkezetek átlagterülete a Szovjetunióban és Bulgáriában 4700—6000, Bulgáriában és Magyarországon 1450—1650, Csehszlovákiában, NDK-ban és Lengyelországban 150—570 hektár között mozog.

ad *b) A talajerő visszapótlása.* Magyarországon a műtrágya-felhasználás az 1950-es években rendkívül alacsony szinten mozgott, 1950-ben 6,4 és még 1958-ban is csak 19,8 kg volt (hatóanyagban számolva) az 1 hektár szántón felhasznált műtrágya mennyisége.** Az átszervezés után, 1969-ben azonban már 120 kg műtrágyát használtunk fel 1 hektár szántó-, kert-, szőlő- és gyümölcsös területre, hatóanyagban számítva.

A fejlett országokhoz viszonyítva még mindig alacsony műtrágyázási színvonal mellett a hazai műtrágya-felhasználás hatékonysága jónak mondható. A műtrágya hatékonysága a felhasználás növekedésével egy bizonyos színvonal elérése után csökken, de Magyarországon a mostani időszakban a műtrágya-felhasználás gyors növelése az egész mezőgazdaság fejlesztésének leghatékonyabb és leggazdaságosabb eszköze.

A többi európai szocialista országban is rendkívül alacsony fokú volt a műtrágya-felhasználás a felszabadulás előtt és a felszabadulást követő években: Jugoszláviában 1938-ban 0,7 kg, az 1948—52-es évek átlagában is csak 2,2 kg, Lengyelországban 1938-ban 18,2 kg, az 1948—52-es évek átlagában 22,4 kg, Magyarországon — mint már említettük — 1938-ban 2,4 kg és az 1948—52-es évek átlagában 5,7 kg, az 1948—1952-es évek átlagában Bulgáriában 4,2 kg, Romániában 0,6 kg és a Szovjetunióban 5,1 kg műtrágyát használtak fel — hatóanyagban számítva — 1 hektár szántó-, kert-, szőlő- és gyümölcsös területre. A szocialista országok közül magasabb volt a műtrágyafelhasználás aránya Csehszlovákiában (a háború előtt 16,4 kg, az 1948—52-es évek átlagában 34,7 kg) és a Német Demokratikus Köztársaságban (a háború előtt 136,6 kg, az 1948—52-es évek átlagában 130,7 kg).*

A legutóbbi években nemcsak Magyarországon, hanem a többi szocialista országban is gyors ütemben fejlődik a műtrágya-felhasználás. Egy hektár szántó-, kert-, szőlő- és gyümölcsös területen, hatóanyagban számolva, 1968-ban Bulgáriában 185, az NDK-ban 305, Lengyelországban 120, Romániában 51,6, a Szovjetunióban 37,6, Csehszlovákiában 177, és Jugoszláviában 62,4 kg műtrágyát használtak fel.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése utáni években Lengyelország és Magyarország a közepesen fejlett

* A KGST-országok gazdasági fejlődését jellemző legfontosabb adatok. KSH, Varsó, 1966. 72 l.

** Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1960. KSH, 131. l.

* Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Agroinform 1969. 92. l.

tőkésországok, Csehszlovákia és Bulgária viszont a Közös Piac országainak műtrágyafelhasználási színvonalát közelítette meg. Az NDK pedig a világ legtöbb műtrágyát felhasználó országai között tartja tovább előkelő helyét.

Az európai szocialista országok — *a műtrágya-felhasználásban, a gépesítésben, a növényvédőszerek alkalmazásában, általában a mezőgazdaság intenzifikálásában elért fejlődés eredményeképpen — jelentősen növelték részesedésüket az alapvető mezőgazdasági termékek világtermelésében.*

ad *c) A termelőszövetkezeti földtulajdon kialakulása és megszilárdulása.*

A mezőgazdaság szocialista átalakításával megszűntek a korábban említett, a földek gyakori tulajdonosváltozásával együtt járó káros jelenségek. „A földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről" szóló 1967. évi IV. törvény megteremti a föld tulajdonának és használatának egységét, és fokozatosan létrehozza a termelőszövetkezeti földtulajdont. Az új törvény kibocsátásával nemcsak a földmozgással, a tulajdonváltozással kapcsolatos problémák enyhülnek, hanem a földtulajdon és földhasználat elválásából adódó bizonytalanság is megszűnik, amely korábban sok nehézséget okozott a termelőszövetkezeti gazdálkodásban. A törvény értelmében a termelőszövetkezetet a tulajdonban levő föld tekintetében megilleti a birtoklás, a nasználat és a rendelkezés joga.

Az európai szocialista országokban a kollektív szocialista mezőgazdaságot vagy a föld állami tulajdona, vagy a föld magán-, kisparaszti tulajdona alapján hozták létre. A Szovjetunióban 1917 októberében a földről szóló dekrétum alapján a földet nacionalizálták és átadták a parasztoknak örök használatra. A kollektivizálás a 20-as években és a 30-as évek elején a nacionalizált földön ment végbe és a Szovjetunió kolhozai jelenleg is az állam tulajdonában levő földön gazdálkodnak.

A *többi európai szocialista országban* a II. világháború után földreformot hajtottak végre, s a szétosztott föld a dolgozó parasztok magántulajdonába került. Az 1950-es években és az 1960-as évek elején végbement, illetve befejeződött kollektivizálás a kisparaszti földmagántulajdon alapján ment végbe, a szövetkezeti földterület megmaradt a dolgozó parasztok magántulajdonában. Magyarországon is, mint a többi népi demokratikus országban a nagyüzemi, szövetkezeti gazdaságok a magántulajdonban levő földön gazdálkodtak. Ezen a helyzeten változtatott az új törvény, a szövetkezeti földtulajdon kialakítása, amely egyébként fokozatosan, a földnek a szövetkezet által történő megvásárlása útján megy végbe.

A magyarországi kezdeményezés elméleti szempontból is rendkívül érdekes. Új kategória jelent meg: a nacionalizált állami földtulajdon és a kisparaszti földmagántulajdon mellett létrejött a szövetkezeti földtulajdon.

3. A *mezőgazdaság felszereltségében, álló- és forgóeszközökkel való ellátottságában is alapvető fordulat következett be az átszervezéssel, a szocialista termelési viszonyok létrehozásával.* A mezőgazdaság átszervezése idején és az átszervezés után nagy erőfeszítéseket tettünk a mezőgazdaság felszereltségének fejlesztésére. 1958 és 1968 között összesen több mint 83 milliárd forint összegű beruházást kapott a mezőgazdaság.* Bár e hatalmas beruházási összeg túlnyomó részét a kieső földterület, a távozó munkaerő pótlására, illetve az átszervezéssel együtt járó állóeszközcserére kellett fordítani, a nagy összegű beruházás új kapacitásokat is teremtett. Ez az alapvető magyarázata annak, hogy a mezőgazdasági termelés értéke a jelenlegi ötéves terv elmúlt négy évében már 15 százalékkal haladja túl az előző ötéves terv termelési eredményeit. (Az előző egész ötéves tervben csak 8 százalék volt a növekedés).**

* Statisztikai Évkönyv 1965. 44. l., Statisztikai Évkönyv 1968. 68. l.

** Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1970. 163. l.

A nagyarányú beruházási tevékenység következtében jelentősen javult a mezőgazdaság gépesítésének a színvonala. Az 1968. évi 67 198 traktor* már olyan jelentős gépesítési színvonalat képviselt, amely egyik döntő magyarázata a megnövekedett termelési eredményeknek. A traktorsűrűséget tekintve 1958-ban 1 traktorra még 202 hektár szántóterület jutott, 1968-ban viszont már csak 75 hektár.**

Összegezve a leírtakat, megállapítható, hogy a szocialista termelési viszonyok kedvező hatására az elmúlt években lendületesen fejlődtek a mezőgazdaság termelőerői, s ez kézzelfoghatóan tükröződik a mezőgazdaság megnövekedett termelési eredményeiben, az utóbbi évek meggyorsult fejlődési ütemében.

Nagyon jellegzetesek a mezőgazdasági, illetve az ipari munka termelékenységének alakulására vonatkozó adatok. Ismeretes, hogy az iparban a termelékenység színvonala ma is jóval magasabb, mint a mezőgazdaságban. 1961 és 1968 között viszont a termelékenység alakulása a mezőgazdaságban kedvezőbb volt, mint az iparban. A mezőgazdaságban ebben az időszakban a termelékenység 47, az iparban 44 százalékkal emelkedett.***

A mezőgazdaság felszereltsége, álló- és forgóeszközökkel való ellátottsága a többi szocialista országokban is, Magyarországhoz hasonlóan gyors ütemben fejlődött. A mezőgazdaság közismerten magas eszközigényű ágazat. Azzal is számolni kell, hogy amikor a mezőgazdaság elér egy közepes fejlettségi szintet, amikor kezd kialakulni a széles körű mezőgazdasági infrastruktúra (nagyüzemi épületek, öntözőművek, utak stb.), amikor megkezdődik, illetve gyors ütemben tovább halad a termelés gépesítése, különösen gyorsan nő az eszközigényesség.

Mivel a felhasználható élő munka és általában a megművelhető földterület mennyisége is csökken, a szocialista országokban a termelés növelésének egyetlen módja: nagyarányú beruházásokkal növelni a mezőgazdaság technikai felszereltségét.

Az európai szocialista országokban az 1950-es években, illetve az 1960-as évek elejére (Lengyelország és Jugoszlávia kivételével) befejeződött a mezőgazdaság szocialista átalakítása. A mezőgazdaság szocialista átalakításával és a technika fejlődésével együtt járt az igásállatok számának, elsősorban a lóállománynak a rohamos csökkenése. Magyarországon a lóállomány az 1952—56-os évek 700 ezer darabjáról 1967-re 287 ezerre, Csehszlovákiában ugyanezen időszakban 552 ezerről 177 ezerre csökkent. Bulgáriában az 1948—52-es évek átlagában 511 ezer ló volt, 1966-ra számuk 240 ezerre, az NDK-ban 696 ezerről 272 ezerre csökkent. Romániában az 1948—52-es évek átlagában volt 979 ezres állomány 1966-ban 689 ezerre, a Szovjetunióban az 1948—52-es évek átlagos 12 millió 800 ezres állománya 1966-ban 7 millió 977 ezerre csökkent. Jugoszláviában ugyanezen időszakban 1 millió 63 ezerről 1 millió 131 ezerre gyarapodott a lóállomány. Lengyelországban szintén sajátos a lóállomány alakulása, amennyiben az 1948—1952. évek átlagos 2 millió 673 ezres állománya 1966-ban 2 millió 590 ezerre csökkent, majd 1967-ben ismét 2 millió 643 ezerre nőtt.*

Az igásállat-állomány rohamos csökkenésével párhuzamosan meggyorsult a mezőgazdaság gépesítése, az állati vonóerő gépi vonóerővel való helyettesítése. A gépesítés olyan gyors ütemű volt a tömeges szocialista átszervezéstől napjainkig, hogy nemcsak pótolta a kieső állati vonóerőt, hanem az országok többségében a vonóerő-állomány nagymértékben növekedett. Bár a vonóerő-állományt az NDK és Csehszlovákia kivételével még nem lehet kielégítőnek mondani, a gépesítés adatai az európai szocialista országokban imponálóak. Ösz-

* Uo. 174. l.

** Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1960. 262. l., Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1970. 174. l.

*** Statisztikai Évkönyv 1968. 90. l. Fehér Lajos: Agrár- és szövetkezeti politikánk. 1965—69. Kossuth, 1970. 312. l.

* Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Agroinform. 1969. 64. l.

szességében az említett 8 szocialista országban az 1948—1952-es évek átlagában kb. 700 000, 1966-ban pedig 2 millió 396 500 volt a traktorállomány.*

1966-ban a szocialista országokban 637 055 arató-cséplőgép működött. Különösen jelentős a fejlődés, ha figyelembe vesszük, hogy 1950-ben a Szovjetunió kivételével az arató-cséplőgép-állomány majdnem a nullával volt egyenlő. A gépesítés adatai a kapitalista országokkal összesítve is jelentősek, bár a gépesítés a legfejlettebb tőkésországok színvonalától még elmarad. Viszont az alkalmazott traktorok teljesítőképessége a tőkésországokban általában alacsonyabb; a szocialista országok nagyterületű kollektív gazdaságaiban jobban ki tudják használni a traktorokat. Az egyéb nagy gépek — így például a gabonakombájn — kihasználásának foka is sokkal jobb a szocialista mezőgazdasági üzemekben, közelebb van az optimumhoz, mint a tőkésországok kisebb területű gazdaságaiban.

Az elmúlt évtizedekben az európai szocialista országok mezőgazdasága bár nem túl gyorsan, de a világ mezőgazdaságánál gyorsabb ütemben fejlődött. Az 1952—56 közötti évek átlagát 100-nak tekintve a világ mezőgazdasági termelése 1968-ban 147 pontot, az európai szocialista országok viszont 170 pontot értek el.**

* Uo. 96. l.
** A KGST-országok statisztikai hivatalainak adataiból.

Magyarországon az egy mezőgazdasági keresőre jutó termelési érték a háború előtti utolsó évben 408, 1965-ben már 899 dollár volt (36 termék alapján 1957. évi tőkés külkereskedelmi áron számítva). E mutató tekintetében Magyarországot a szocialista országok közül csak Csehszlovákia és az NDK előzi meg. Lengyelországban például 708, Jugoszláviában 389 dollár volt az egy mezőgazdasági keresőre jutó termelési érték 1965-ben.

A szocialista országokban az élelmiszerek túlnyomó többségében számottevően növekedett az egy lakosra számított termelés.

Megváltozott a szocialista országok mezőgazdaságában a termelés szerkezete is. Megnőtt — ha nem is mindenütt nagy mértékben — az állattenyésztési termelés, az ipari és takarmánynövények aránya, csökkent a gabonaféléké. Néhány országban, például Magyarországon is, nagyban növekedett a kert- és szőlőkultúrák aránya. A szerkezeti változással párhuzamosan jelentősen nőttek a termésátlagok, különösen a gabonaneműek termelésében.

A gyorsan javuló termésátlagok alapján jelentősen nőtt a szocialista, illetve a KGST-országok részesedése az egyes termékek világtermelésében. A gabonaneműek világtermelésében a KGST-országok 1966-ban 21,3 százalékos arányt képviseltek az 1951—1955. évek átlagos 16,8 százalékával szemben. Különösen jelentős a búza-

Egy lakosra számított termelés (kg-ban)

Országok	Gabonaneműek		Hús		Tej (l)		Tojás (db)	
	1951—55	1968	1950	1967	1950	1968	1950	1970
Bulgária	673	643	27,4	59	92	190	78	195
Csehszlovákia	387	712	52,3	70	294	331	63	250
NDK	369	463	—	71,5	190	407	66	234
Lengyelország	469	575	53,1	66,6	333	456	137	199
Románia	378	654	—	40	143	200	61	154
Magyarország	635	830	67,2	91,1	138	175	107	266
Szovjetunió	463	521	27	49	196	345	63	142
Jugoszlávia	378	613	23,1	39,5	105	138*	49	107

* 1966. évi adat.
(KGST-országok hivatalos statisztikai adataiból.)

termelésben elfoglalt arány növekedése. Az 1951—1955 közötti években a KGST-országok az egész világ búzatermelésének 27,2, 1966-ban már 42,4 százalékát adták. A cukorrépatermelésben 44 százalékról 54 százalékra, a tejtermelésben 21,1 százalékról 28,6 százalékra növekedett a KGST-országok termelésének aránya ebben az időszakban.*

A szocialista, illetve a KGST-országok mezőgazdasági fejlődése azonban egyrészt országonként és területenként rendkívül egyenlőtlen, másrészt elmarad a szükségletek növekedése mögött. Ez még a gabonatermelésre is vonatkozik, de különösen áll a takarmányellátásra, valamint a hús és egyéb fontos élelmiszerek termelésére.

A szocialista országokban folyó távlati tervmunka során felmérik az 1980-as években várható fogyasztás színvonalát és szerkezetét. Magyarországon például — a feltételezések szerint — a legfontosabb élelmiszerek egy főre jutó fogyasztása a következőképpen fog alakulni:

a húsfogyasztás az 1968. évi 54 kg-ról 80—85 kg-ra,
a tej- és tejtermékfogyasztás 105 kg-ról 170—200 kg-ra,
a tojásfogyasztás 11 kg-ról 17—18 kg-ra,
a cukorfogyasztás 32 kg-ról 40—43 kg-ra,
a zöldségfogyasztás 82 kg-ról 105—115 kg-ra,
a gyümölcsfogyasztás 71 kg-ról 95—100 kg-ra fog növekedni.

Ezzel szemben:

a zsiradékfogyasztás 26 kg-ról 20—22 kg-ra,
a cereáliák fogyasztása 132 kg-ról 100—110 kg-ra,
a burgonyafogyasztás 85 kg-ról 70—75 kg-ra fog csökkenni.

A többi szocialista országban is hasonló fogyasztói színvonallal számolnak az 1980-as években. Ezeknek a fogyasztói igényeknek megfelelő mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari termelést kell biztosítani, általában belföldi erőforrásokból. Rendkívül fontos tehát a mezőgazdasági termelés fejlesztési ütemének gyorsítása és termékösszetételének, valamint minőségének javítása. Természetesen több szocialista ország az ilyen magas fogyasztói igényeket részben csak importból (elsősorban szocialista importból) fogja tudni kielégíteni. Magyarország külkereskedelmi egyenlege mezőgazdasági, illetve élelmiszeripari termékekből eddig is aktív volt és nyilván a távlati terveinkben is aktív mérleggel számolhatunk mind szocialista, mind kapitalista viszonylatban.

A mezőgazdaság anyagi-technikai bázisának fejlesztésével egyidejűleg valamennyi KGST-országban rugalmasabbá teszik az állami irányítást, emelik a mezőgazdasági árakat és fokozzák az állami támogatás ösztönző jellegét. A szocialista országokban az utóbbi években bevezetett gazdaságirányítási reformok lényegesen érintik a mezőgazdaságot is. A cél a mezőgazdaságban is a gazdálkodás hatékonyságának növelése. Az adminisztratív irányítási módszerek háttérbe szorulnak és nagyobb szerepet kapnak az irányítás közgazdasági módszerei. Növelik a mezőgazdasági vállalatok gazdasági önállóságát és felelősségét, fokozzák a dolgozók anyagi érdekeltségét a termelés fejlesztésében. Fejlesztik a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, valamint a kereskedelem kapcsolatait, létrehozzák a modern, egységes élelmiszer-gazdaságot.

A szocialista országokkal való együttműködés már eddig is kedvezően hatott a mezőgazdaság fejlődésére. Szoros kapcsolat alakult ki a KGST-országokkal a mezőgazdasági gépek és felszerelések kereskedelmében. Fejlődik a termelési kooperáció is, az együttműködés a mezőgazdaság műtrágyával és növényvédő-anya-

* A KGST-országok statisztikai hivatalainak adataiból.

gokkal való ellátásában. Kiemelkedő sikerek születtek a fajtakísérletekben és a kölcsönös vetőmagszállításokban.

A mezőgazdasági, illetve élelmiszer-gazdasági együttműködésben elért eredmények azonban még jócskán elmaradnak a szükséges mértéktől és a kínálkozó lehetőségektől. Ez ideig például csak szűk keretek között történt meg a termelés szakosítása. Sokkal határozottabban kell koordinálni a fejlesztési koncepciókat. Összehangolt erőfeszítéssel lehet a szocialista országokban a mezőgazdasági termékekből keletkező feleslegeket és hiányokat kiegyenlíteni, a hiányzó erőforrásokat kifejleszteni. Nagyon fontos lenne a közös fellépés harmadik országokkal szemben, a kedvezőbb piaci feltételek elérése végett.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari együttműködés fokozottabb fejlesztése segítené és gyorsítaná a termelőerők fejlődését, kölcsönös előnyöket tárna fel, lehetőséget adna a kapacitások optimális kihasználására. A szocialista országok célja népeik életszínvonalának emelése, és e feladat megoldását könnyíti a mezőgazdaságban kialakult baráti együttműködés, a szocialista integráció továbbfejlesztése a mezőgazdasági termelés területén is.

Gulyás Emil

Ipari árreform az NDK-ban

A gazdasági reformról általában

Az NDK-ban 1964-ben kezdődött el a gazdasági reform első szakasza, amelyet 1967-ig fokozatosan valósítottak meg. 1968-ban hozzákezdtek a reform továbbfejlesztéséhez, a szocializmus gazdasági rendszerére (Ökonomisches System des Sozialismus) való áttéréshez. Ennek részeként 1969—70-ben kísérletképpen olyan új módszereket alkalmaznak, amelyeket — ha beválnak — az 1971-től 1975-ig terjedő időszakban használnának majd fel. 1969—70-ben a tervezett új módszereket nem mind vezetik be, közülük csak néhányat próbálnak ki az ipar egy részében.

A jelenlegi helyzet szerves következménye a gazdasági reformnak, ezért célszerű először röviden áttekinteni a gazdasági reform eddigi menetét.

A gazdasági reform első lépcsőit több lényeges intézkedés jellemezte: újraértékelték az állóeszközöket, a vállalati egyesülések áttértek a teljes önelszámolásra, ipari árreformot hajtottak végre, új beruházási rendszert vezettek be, kialakították a szállítási szerződések új rendszerét.

A gazdasági egységek (vállalatok, vállalati egyesülések, kombinátok) tevékenységét a központi terv szabja meg. A reform során egyszerűsítették az éves tervek készítését, csökkentették a direktív mutatók számát. A hangsúly jelenleg (és a jövőben is) a távlati tervezésen van. A távlati tervezés azt jelenti, hogy 10—15 évre előre, tudományos módszerek, prognózis segítségével kialakítják a népgazdaság szerkezetét meghatározó feladatokat („fő láncszem"), amelyeknek konkretizálása az ötéves tervekben történik. A tervcélok operatív megvalósítása az éves tervekben szerepel. Az éves terv jelenleg egyesülésekre (VVB = Vereinigung Volkseigener Betriebe) lebontva tartalmazza a kiemelt (népgazdaság szerkezetét meghatározó) termékek termelendő mennyiségét és a jövedelmezőségi mutatót (elérendő nyereség a lekötött álló- és forgóalapok százalékában). Egyéb termékekre a vállalatok sem termelési, sem realizálási mutatót nem kapnak. Nem kapnak önköltségelőirányzatot sem. Az egyesülés az illetékes minisztériumtól kapja meg a kiemelt termékek tervmutatóit, amelyeket azután vállalatokra bont le. A tervfeladat optimális teljesítése céljából az egyesülés átcsoportosíthatja a hozzá tartozó vállalatok eszközeit.

Az egyesülések jelenleg középfokú irányító szervként működnek, a jö-

vőre vonatkozóan pedig az a cél, hogy viszonylag nagy termelőegységek, kombinátok alakuljanak ki, amelyek a minisztériumokhoz, illetve a VVB-khez tartoznának.

Az ipari árreform

A jelenlegi belföldi árrendszer egyrészt az 1964-től 1967-ig végrehajtott árreform, másrészt az árreform tovább fejlesztése során alakult ki.

Az árreformot három lépcsőben valósították meg. Célja az volt, hogy az 1953-ban meghatározott — és az azóta lényegében változatlanul hagyott — árakat közelítse a ráfordításokhoz.[1] Az árreform csak az ipari termelői árakra vonatkozott, a fogyasztói árakat nem érintette.

Az árreform előtt a tiszta jövedelmet az önköltség arányában osztották el, az árreformmal létrehozott új árak pedig az önköltség egy részének, a feldolgozási költségeknek arányában tartalmaztak tiszta jövedelmet. Ezért azt mondhatjuk, hogy *az árreform árai közel álltak az értéktípusú árakhoz.*

Az árreform árai az új feldolgozási költség (az 1967-re várható, extrapolációs módszerrel számított feldolgozási költség) átlagosan 9,5 százalékának megfelelő tiszta jövedelmet tartalmaztak. A feldolgozási költség csak az árnak megfelelő vertikum költségét foglalja magában (amortizáció plusz bér). A feldolgozási költség alapulvételét azért tartották előnyösnek, mert az nem tartalmaz halmozódást, s így a vállalati nyereség alakulása nem függ a munkamegosztás mértékétől (a költségek halmozottságától), hanem a vállalat saját munkájának eredményétől.[2]

Az árreform befejeztével megemelkedett az ipari termelői *árszint.* Az árreform első lépcsője által érintett termékek ára átlagosan 1,7-szeresére, a második lépcső által érintett termékek ára átlagosan 1,4-szeresére emelkedett. Az áremelkedés az alapanyagiparban volt a legnagyobb, ahol a szilárd tüzelőanyagok, az energia, a fémipari termékek ára 75, a vegyipari termékeké 9 százalékkal nőtt. Az árreformmal lényegesen csökkentek a dotációk (főképp az alapanyagiparban), de teljesen nem szűntek meg.[3]

A tiszta jövedelem elosztását fő vonásaiban a következők jellemezték:[4] az ipar I. szektorának összes tiszta jövedelme lényegesen nem változott, főképp azért, mert néhány (például vegyipari) termelőeszköz ára csökkent. Az ipar II. szektorának tisztajövedelem-volumene általában csökkent, mert az I. szektorba tartozó termelőeszközök megemelt ára növeli a II. szektor önköltségét. A tiszta jövedelmet az egyes iparágak között az önköltség arányában osztották el, az egyes termékekre pedig a feldolgozási költségek arányában.

Az alapanyagok jelentős áremelkedése a további feldolgozási vertikumokban megnövelte az önköltséget. Ennek ellensúlyozására a továbbfeldolgozó vertikumokban mérsékelték az eszközlekötési járulékot, illetve kevesebb nyereséget vontak el.

Az árak *két árformába* tartoztak: rögzített és maximált árformába. Az állami vállalatok termékeire rögzített, a nem állami vállalatok termékeire maximált árak voltak érvényben, gyakorlatilag azonban a maximált árakat is fix áraknak lehetett tekinteni, mert a maximált árak alkalmazását olyan feltételekhez kötötték, amelyek nem tették érdekeltté a vállalatot alacsonyabb ár megszabásában.[5]

Az árreform lépcsőzetesen terjedt ki az ipari termékek teljes körére. Az *első lépcsőben* a fontos alapanyagok árait (és szállítási díjtételeit) módosították. Ide tartoznak a következő termékek: szén, villamos áram, gáz,

[1] Egerland: Die Auswirkungen der Preistypen auf die eGldbeziehungen. Deutschen Finanzwirtschaft, 1965/11.
[2] Kurt Antrée: Preis und wirtschaftliche Rechnungsführung. Deutsche Finanzwirtschaft, 1964/18.
[3] Kurt Antrée: Uo.
[4] Egerland: I. m.
[5] Höstermann: Die Preisformen in der Industrie. Deutsche Finanzwirtschaft. 1967/11.

tűzálló anyagok, kálisó, só, vaskohászati termékek, más nem vasipari termékek, vegyipari termékek, nyersolaj termékek, benzin, paraffin, viasz; szerveskémiai termékek: metanol, izopropilalkohol, kaprolaktám, zsírsavak; szervetlen vegyipari termékek: kénsav, klórmész, karbid, gázok; műanyagok: PVC, polisztirol, műkaucsuk, műselyem, poliészter, műtrágya. (A műtrágyát a tsz-ek továbbra is a régi alacsonyabb áron kapják, erre a célra a műtrágyanagykereskedelem évi 350 millió márka szubvenciót kap.)

Az árreform *második lépcsője* által érintett főbb termékek (könnyűipari alapanyagok, építőanyagok: a betontermékek kivételével, amelyek korszerű építőanyagnak számítanak, ezért az áremelést nem tartják kívánatosnak), fa és faipari termékek (a papír és karton kivételével), vasfémek, textil alapanyagok és bőr, vegyipari termékek, víz. Módosultak a szállítási és csomagolási költségek is. Míg az első lépcsőben csak néhány, de nagy volumenű anyag árát módosították, addig a második lépcső viszonylag sok és kisebb volumenű terméket érintett.[6]

Az árreform *harmadik lépcsője* 1967. január 1-én kezdődött. A harmadik lépcső jellemzője, hogy a fogyasztási cikkek termelői áraira terjedt ki (a fogyasztói árak továbbra is változatlanok), továbbá, hogy míg az első és második lépcső árai kb. 3000 nagy- és középüzemet érintettek, addig a harmadik lépcső árai 15 000 termelővállalatot.[7] A harmadik lépcső feltehetően elsősorban a nem állami szektor vállalatai által termelt termékek áraira vonatkozott. Az érintett vállalatok nagy száma erre enged következtetni, mivel a nem állami szektorban a termelés koncentrációja alacsonyabb.

A lépcsőzetesen bevezetett árak fokozatosan érvényesültek: először mindig a termék termelőire alkalmazták, és csak bizonyos idő eltelte után a felhasználókra is.

[6] Heyde: Industriepreisreform tritt in die 2. Etappe. Deutsche Finanzwirtschaft, 1964/32.
[7] Lorenz: Die 3. Etappe der Industriepreisreform and der Handel. Der Handel, 1966/11.

Az *árképzés* során két szempontot vettek figyelembe. Az áraknak egyrészt a mindenkori ráfordításokat kell tükrözniük, másrészt pedig az egymást helyettesítő termékek esetében tekintettel kell lenniük a termékek eltérő használati értékére. Az utóbbi szempontra vonatkozóan az NDK Szabványügyi Hivatala (AMW) három minőségi kategóriát állapított meg, amelyek alapján lehetséges az árdifferenciálás. A három kategória: legjobb minőség (világszínvonal), jele „Q"; átlagos minőség (világszínvonalnál rosszabb), jele „1"; átlagosnál rosszabb minőség, jele „2". Az új árakat az „1" minőség alapján határozták meg, az ármódosítások erre az árra vonatkoznak. A „Q" kategóriába tartozó termékek ára 2 százalékkal magasabb, a „2" kategóriába tartozó termékek ára 5 százalékkal alacsonyabb lehet az „1" minőségnek megfelelő termelői árnál.[8]

Az árreform továbbfejlesztése[9]

Az 1967-ben lezárt árreform néhány problémát nem oldott meg, ezért szükségessé vált az árreform továbbfejlesztése. Melyek voltak a megoldatlan problémák? Sok ipari ár túlzottan nyereséges, s ez — a szakemberek szerint — nem ösztönzött az önköltség csökkentésére, továbbá megnehezítette a termékek gazdaságosságának megítélését. Az árreformmal létrehozott árak „feldolgozási költség típusú" árak voltak, amelyek nem vették figyelembe a lekötött eszközök nagyságát és ezért kedvezőtlenül hatottak az eszközgazdálkodásra. Az árreform nem változtatott az árrendszer (főleg az árforma) merevségén.

Az árreform továbbfejlesztésének ezért egyrészt az a célja, hogy 1975-ig teljesen áttérjenek a termelési ár típusú árakra („fondsbezogene Preise"), másrészt az, hogy rugalmasabb árrendszert vezessenek be. Ez utób-

[8] Wagenführ: Preisdifferenzierung nach Güteklassen des DAMW. Deutsche Finanzwirtschaft, 1965/10.
[9] Forrás: Fragen und Antworten zur Industriepreispolitik. Dietz Verlag Berlin, 1969.

bin a folyamatos ártervezést és az árszabályozási rendszert („Industriepreisregelsystem") értik.

Az 1975-ig bevezetendő új árakban a társadalmi tiszta jövedelmet az alapok (álló- és forgóalapok) arányában osztják el. Az ipari árakat ennek megfelelően úgy képzik, hogy a folyó ráfordítások (önköltség) összegéhez a lekötött eszközök értékének 15 százalékát adják hozzá.

Az új típusú árakra való áttérés már 1969—70-ben megkezdődik. Ebben a két évben megváltoztatják azoknak a termékcsoportoknak az árát, amelyek a népgazdaság szerkezetét meghatározó, kiemelt jelentőségűek, és amelyeknek az alapokra vonatkoztatott rentabilitása túlságosan magas. Az árváltozások 20—25 milliárd márka értékű árutömeget érintenek. 1969-ben az ipari árak összege 2 milliárd márkával csökkent. Az árcsökkenés elsősorban a nehézfémipari, a kohászati, az elektroenergetikai és a könnyűipari termékeket érintette. 1970-ben további 2,1 milliárd márkának megfelelő árcsökkentést terveznek.

Az árcsökkentést úgy hajtják végre, hogy az olyan VVB-k termékeire terjedjen ki, amelyekben az alapokra vonatkoztatott rentabilitás a népgazdasági átlag felett van. Az 1969—70-ben végrehajtandó árváltozások azonban nem hozhatják előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetbe a VVB-ket, illetve a kombinátokat. Ezért az árváltozások hatásának semlegesítésére meghatározott alapot („Industriepreisänderungsfonds") képeznek a termelők.[10]

[10] Számítása a következőképpen történik: a tervidőszak termelését előbb a tervidőszak árain (új árak), majd a bázisidőszak árain (régi árak) számítják. A kettő különbözete lesz az „árváltozási alap", amelyet negatív előjel esetén (ha az új árak alacsonyabbak a régieknél) visszatartanak az elvonásra kerülő tiszta nyereségből; ha az új árak magasabbak a régieknél, akkor az árváltozásból származó indokolatlan nyereséggel megnő a befizetendő tiszta nyereség. Érdemes megjegyezni, hogy mindez csak a termelő áraira vonatkozik, tehát az *eladási árakra*. A beszerzési árváltozást csak akkor semlegesítik, **ha a termeléshez** felhasznált termékeknek a termelés összes önköltségéhez viszonyított aránya meghaladja a 3 százalékot (a felhasznált termékeket és az önköltséget a régi áron veszik figyelembe).

Az új típusú árak bevezetésével lehetségessé válik az egységesen 6 százalékos eszközlekötési járulék alkalmazása. Az 1964—67 között megvalósított árreformmal még nem sikerült egységesíteni az eszközlekötési járulékot. Akkor csak az iparáganként differenciálásig (1—6%) jutottak el, de a differenciálás nem fejezte ki az egyes iparágak eltérő eszközigényességét (egyes VVB-k eszközeiket három, mások csak 50 év múlva tudták volna kicserélni). Jelenleg az eszközlekötési járulék egységes és az álló- és forgóeszközök értéke után számítják.

Az *árszint*nek 1975-ig nem szabad emelkednie. Ezért egyes VVB-kben, ahol az új ártípus bevezetése csak áremelés útján volna lehetséges (eszközigényes termelési ág), először az önköltséget kell csökkenteni. Az árszintet 1971-től 1975-ig tervszerűen csökkenteni akarják, hogy az árcsökkentéssel a VVB-ket és kombinátokat az önköltség csökkentésére serkentsék.

Az önköltségcsökkentést *perspektivikus tervezéssel* és az ennek részét képező *ártervezéssel* akarják megoldani.

Az ártervezést az 1971—75-ös időszakra végzik, a tervezés első szakasza 1969 júniusában lezárult. Az *első szakaszban* a VVB-k és kombinátok árprognózisokat készítettek, amelyekben kidolgozták 1969-re és az 1971—75-ös időszakra a költségeknek, a termelt termékek árösszegének és az alapoknak az alakulását. (A gazdasági egységeknek az előre számított árakon kellett kidolgozniuk az 1971—75-ös időszakra vonatkozó távlati tervet.) Az árprognózisokat (árterveket) felsőbb szinten összesítették.

A minisztériumok, az árhivatal, a tervhivatal és a minisztertanács az összesítés során kialakították és egyesítették álláspontjaikat arról, hogy az árakkal hogyan segíthető elő a népgazdasági strukturpolitikai elképzelések, a népgazdasági perspektivikus terv megvalósítása. Az összesített adatokat egy ármodellbe táplálták, amely mintegy 1100 aggregált ter-

mékcsoportot tartalmazott.[11] A központi ármodellből a termékcsoportok árváltoztatásaira vonatkozó feladatokat árváltoztatási koefficiensek formájában kapják meg. A távlati ártervezés *második szakaszá*ban az árváltoztatási koefficienseket VVB-kre és kombinátokra bontják le, amelyek azokat az alapokra vonatkoztatott rentabilitás alsó és felső határaival (lásd később) együtt tervfeladatként kapják meg. A tervfeladat konkretizálása során, tehát amikor a tényleges árakat megállapítják, figyelembe kell venniük a kereslet és a kínálat viszonyát, a helyettesíthető termékek ára arányát stb. Hogy ez mennyire valósítható meg, arra az ármegállapítási jogkörök és az árformák vizsgálata ad feleletet.

Ami *az árak megállapítási jogkörét* illeti: a minisztertanács és szervei megállapítják az árképzés elveit és fő módszereit, valamint meghatározzák a népgazdasági szempontból fontos termékcsoportok („strukturbestimmende Erzeugnisgruppen") árszínvonalát és a gazdaságilag, politikailag fontos termékek árát. A termékek döntő többségének árát a VVB-k alakítják ki. Az áraknak 23 százalékát hagyja jóvá a minisztertanács, az árhivatal és a minisztériumok, tehát a központi árellenőrző szervek, és 77 százalékát a VVB-k (illetve elenyésző mértékben a helyi tanácsok). Ha azonban az egyes termékek volumenét is figyelembe vesszük, akkor egészen más a kép: a központi szervek az össztermékvolumen 74 százalékának, a VVB-k csak 26 százalékának az árát hagyják jóvá.

Az áralakulás központi irányítását szolgálja az *árszabályozási rendszer* („Industriepreisregelsystem"). A VVB-k az ármegállapítási jogkörükbe tartozó termékeik árát meghatározott rendszer szerint változtathatják. A termékek árát úgy lehet megváltoztatni, hogy az árban foglalt és az alapokra vonatkoztatott (azok értékének százalékában számított) rentabilitás bizonyos határok között maradjon. Ezeket a határokat a VVB-re és termékcsoportokra adják meg a központi árellenőrző szervek. A határok a VVB és kombinát esetében 14—16, a termékcsoportok esetében 12—18 százalék. A termékcsoportok közül néhánynak az alapokra vonatkoztatott rentabilitása meghaladhatja a VVB-re megadott határt (illetve annál alacsonyabb lehet), a fontos csak az, hogy a termékcsoportok átlaga a VVB-re megadott határok közé essen. Az egyes termékek nyereségrátája a termékcsoporton belül is magasabb vagy alacsonyabb lehet a termékcsoportra megadott határoknál, de a termékcsoport átlagának 12 és 18 százalék között kell elhelyezkednie. Ha a termékcsoport átlaga a 18 százalék fölé emelkedik, akkor a csoportba tartozó termékek árát annyival kell csökkenteni, hogy az átlag a legalsó határra, 12 százalékra essen vissza.

Az előbb leírt árszabályozási rendszer szoros összefüggésben áll az *árformákkal.* Az árformák ugyanis tovább konkretizálják a VVB-k és kombinátok ármegállapítási jogát: megmutatják, hogy milyen termékek esetében lehet szó a bizonyos határok közötti ármódosításokról.

Jelenleg három árforma van érvényben: kötött, maximált és szabad (megállapodásos) ár. Kötött ára van azoknak a termékeknek, amelyek árváltozása jelentősen befolyásolná a belőlük készült termékek árát, így: az alapanyagoknak (ércek, fémipari és kohászati termékek, vegyipari alapanyagok), meghatározott elektrotechnikai és elektronikai termékeknek. Maximált árat állapítottak meg a végtermékekre (és a szolgáltatások túlnyomó részére). Maximált ára nem lehet olyan terméknek, amely ártámogatásban részesül. A maximált árakat csak csökkenteni lehet, de csupán akkor, ha az elvonásra kerülő tiszta jövedelem ezáltal nem lesz kisebb. Szabad ára van az egyedi termékeknek és a komplett berendezéseknek.

Lényegében tehát csak új termék-

[11] A termékcsoportok az ipart és építőanyagipart ölelték fel. Az ármodellben az ipari termelés költségelemeiként figyelembe vették a forgalmi díjtételek és a mezőgazdasági termékek áralakulását is.

nek lehet új ára. Az új termék esetében a termelőnek már a gyártás megkezdése előtt szerződést kell kötnie az új termék felhasználóival. A szerződésben rögzíteni kell az előre kalkulált árat (vagy a valószínű árat, az árlimitet), az árban foglalt vállalati nyereséget és a „degresszív árskálát". A vállalat a szerződés teljesítésekor nem lépheti túl a szerződésben megállapított árlimitet, de annál alacsonyabban eladhatja a terméket. A „degresszív árskála" azt jelenti, hogy a szerződésben meg kell határozni (féléves vagy éves időszakokra) a termék fokozatos elavulásán alapuló, degresszíven csökkenő árakat. Az egyes időszakokban az elszámolás mindig a megfelelő időszakra vonatkozó áron történik. A degresszív ármegállapításnak az a célja, hogy a termék erkölcsi kopásával arányosan az ára is csökkenjen és az árcsökkenés önköltségcsökkenésre kényszerítsen.

Az NDK belföldi ipari árrendszeréről *összefoglalva* azt lehet mondani, hogy az árreform előtti helyzethez viszonyítva az árrendszer kétségtelenül rugalmasabb lett. Ez a rugalmasság azonban a gyakorlatban szűk határok között mozog. Egyrészt azért, mert az össztermékvolumen árainak igen kis részét (26 százalékát) állapíthatják meg a VVB-k, másrészt pedig az árváltoztatás csak lefelé történhet (a maximált és megegyezéses áraknál egyaránt). A kereslet és a kínálat figyelembevételét az árrendszer nem teszi lehetővé, mivel az kétirányú ármozgást feltételezne, árcsökkentést és áremelést is. Igaz, hogy az árrendszerrel és különösen a perspektivikus ártervezéssel kapcsolatban elsősorban nem is azt az árakkal szemben támasztott követelményt hangsúlyozzák, hogy a kereslet és kínálat arányát fejezzék ki, hanem sokkal inkább azt, hogy a termelőket az önköltség csökkentésére kényszerítsék. A termelő ugyanis áremeléssel nem növelheti nyereségét, csak önköltségcsökkentéssel, akkor is csak bizonyos határig, mert a határ túllépése után az árat is csökkentenie kell.

Ha a VVB-k és a kombinátok érdekeltek az önköltségcsökkentésben, akkor a maximált áraknál alacsonyabb árak is lesznek. Az NDK gazdasági reformja azonban nem irányoz elő iparágon belüli versenyt. Az a cél ugyanis, hogy a VVB-k és kombinátok, amelyek már most is egy-egy iparág fő képviselői, a jövőben a hozzájuk tartozó iparág egészét fogják át. A VVB-k és kombinátok monopolhelyzete jelenleg is kizárja a versenyt, tehát a maximáltnál alacsonyabb ár nem valószínű.

Bakos Gábor

L. Berri—I. Silin: Az ipari termelés koncentrációja

(Kommunyiszt, Moszkva, 1970. 9. sz.)

A tudományos-technikai forradalom adta hatalmas lehetőségeket csak a termelés tervszerű alakulását biztosító szocialista társadalomban lehet teljesen kihasználni. A technikai haladás meggyorsulása — különösen az energetika, a kohászat, a vegyipar, az elektronika és az atomipar területén — a termelés koncentrációjának újabb szakaszához vezet.

Ha az 1968. évi állapotnak megfelelően csoportosítjuk a szovjet iparvállalatokat, kitűnik, hogy jelentékeny koncentrációs tendencia érvényesül. A termelés 70,8, a dolgozók 55,9 és a termelő alapok 68,3 százaléka összpontosul azoknál a vállalatoknál (a vállalatok 11,7 százaléka), amelyeknek mindegyike évi 10 millió rubelt meghaladó értéket termel. Viszont az 5 millió rubeles évi kibocsátás alatti vállalatok (a vállalatok 78 százaléka) csak 17,5 százalékát adják a termelésnek, miközben a dolgozók 29,5 és a termelőalapok 19,2 százalékát kötik le.

A cikkben közölt táblázat alapján az is megállapítható, hogy az 50 milliót elérő vagy meghaladó kibocsátású vállalatoknál az egy főre jutó termelési érték ötszöröse az 5-milliós kibocsátás alatti vállalatoknál mért teljesítménynek. A cikk szerzői szerint ez is alátámasztja, hogy a termelés koncentrációja nagy lehetőségeket nyújt a népgazdaság hatékony növekedésére. Ezeket a lehetőségeket teljes mértékben, tehát az eddigieknél sokkal jobban ki kell használni ahhoz, hogy lehetővé váljék a ma még milliárdokra tehető veszteségek kiküszöbölése, az ipari termelés növekedési ütemének jelentékeny gyorsítása. A fejlődéshez az ipari specializáció és koncentráció további fejlesztése az egyik legfontosabb feltétel. Emellett az ötéves és a perspektivikus tervezésnek kell domináns szerepet kapni az éves tervekkel szemben, s a terveknek a termékek egyre szélesebb skáláját kell átfogniuk.

Mindehhez elengedhetetlen, hogy a termelést a mai technikai követelményeknek megfelelő optimális nagyságú vállalatok kereteiben szervezzük. Az optimális vállalatnagyság kedvező feltételeket szolgáltat a munkaerő, az állóeszközök és beruházási javak, valamint a nyersanyagok gazdaságos és racionális felhasználására. Ennélfogva a műszaki-technikai szempontoknak megfelelő optimális nagyságú vállalat gazdaságilag is a leghatékonyabb, mivel adott ráfordításokkal és adott erőforrás-felhasználással maximális termelést képes elérni.

A termelés centralizációjának két kölcsönösen összefüggő, mégis különböző jelentése, értelmezése terjedt el: mégpedig maga a „termelés centralizálása" és az „irányítás centralizálása". Az utóbbi kapcsolódik a termelési eszközök társadalmi tulajdonához, a demokratikus centralizmuson alapuló szocialista gazdaságirányításhoz. A termelés összpontosítása végbemehet meglevő vállalatoknak nagyobb, erősebb vállalattal való egyesítésével, de történhet termelési egyesülés létrehozása útján is.

A termelési egyesülés olyan komplex termelési-irányítási egység, amelyhez az egységes központi terv szerint működő vállalatok tartoznak. Jelentékeny közgazdasági előnyei ellenére az egyesülési forma ma még nem eléggé terjedt el a Szovjetunióban. 1970 áprilisában az iparban csak 563 önálló elszámolási termelési egyesülés volt, s ezek az ipar termelésének alig több mint 6 százalékát képviselték. Az egyesülések mellett olyan, több fióküzemmel rendelkező nagyvállalatok is működnek a szovjet iparban, amelyek tulajdonképpen a termelési egyesülés sajátos formájának tekinthetők. Ilyenek például a Lihacsov autógyár vagy a gorkiji autógyár.

Berri és Silin szerint az egyesülések előnye a gazdasági fejlődés elősegítésében, s konkrétan elsősorban abban áll, hogy a koncentráció és a specializáció lehetővé teszi a termelékenység gyors ütemű fokozását. Az egyesülések előnyeit taglalva másodsorban azt emelik

ki, hogy csak az ilyen nagy, komplex termelési-irányítási szervezetek kereteiben lehetséges a hazai és külföldi szükségletekhez való rugalmas alkalmazkodás, s a technikai haladás eredményeinek hatékony felhasználása.

Az egyesülések növekvő aránya lehetővé teszi a centralizált tervezés tökéletesítését, a tervezésnek a szocialista gazdaságfejlesztés fő kérdéseinek megoldására való összpontosítását. Ezért az egyesülések létrehozása, optimális méreteik és struktúrájuk meghatározása egyike a szovjet gazdaságpolitika legfontosabb feladatainak.

A termelés koncentrálásának van még egy, újabban erőteljesen terjedő sajátos formája is: az ún. termelési komplexum. Ez a vállalatok területi jellegű csoportosulása, függetlenül attól, hogy a vállalatok a szakágazati (minisztériumi) irányítás rendszerében milyen egyesüléshez, iparigazgatósághoz stb. tartoznak. A komplexumot alkotó, ugyanazon gazdasági körzetben vagy egyébként egymáshoz közel elhelyezkedő vállalatok együttműködésének az a lényege, hogy például közös energetikai rendszert, vízvezeték- és csatornahálózatot, szállítási kooperációt alakítanak ki.

A termelési komplexumok, valamint a termelési egyesülések szervezése, optimális méreteik és hatékony kapcsolataik kialakítása a szocialista termelés koncentrációjának és centralizációjának, a tervszerű gazdaságirányításnak a legfelső fokozata. E problémát eddig még csak kevéssé tanulmányozták, s ezért kívánatos, hogy a szovjet közgazdászok fokozzák ez irányú kutatásaikat.

(Ism.: *Lévai János*)

Zdenek Hába: A társadalmi tulajdon kérdései a szocializmusban

(Nová Mysl, Prága, 1970. 6. sz.)

A társadalmi tulajdon problémáinak vizsgálata egyáltalán nem jelent gyakorlattól elszakadt elméletieskedést. A kérdés tisztázatlansága az utóbbi időben nemcsak a közgazdasági elméletre, de a gyakorlatra is negatív hatással volt. Ha a tulajdont marxi értelmezésben a gazdasági viszonyok rendszereként fogjuk fel, akkor a szocialista tulajdont változó, fejlődő valaminek kell tekintenünk. A termelőerők és a gazdasági viszonyok összhangja azonban nem alakul ki automatikusan, és a szocialista társadalomnak — ha tetszik, ha nem — ismételten napirendre kell tűznie tulajdonviszonyainak újrarendezését.

A szerző vitacikkében csak részben fogadja el jogosnak azokat a kritikákat, amelyek szerint ama deduktív módszer helyett, amely a társadalmi tulajdon apriorisztikus fogalmaiból vezeti le a szocialista gazdaság részösszefüggéseit, a konkrét gazdasági viszonyok vizsgálata alapján kell azok társadalmi lényegére következtetni. Úgy véli ugyanis, hogy a társadalmi tulajdon általános jellegével kapcsolatos elképzelést, amely a munkásosztály társadalomátalakító tervének alapvető tartalma, eleve adottnak kell venni. Világosan meg kell különböztetni az absztrakció különböző szintjeit, nehogy a társadalmi tulajdon lényeges vonásának tekintsük azt, ami csak átmeneti forma, és másfelől gyakorlati, célszerűségi megfontolásból se vessük el a társadalmi tulajdon némely alapvető elveit.

A társadalmi tulajdon lényegének a szerző a társadalom tagjainak közgazdasági értelemben vett egyenlőségét tekinti a termelési eszközökhöz való viszonyukban: mindenki egyformán jogosult szükségleteinek kielégítését saját munkájával biztosítani; megszűnik a kizsákmányolás gazdasági alapja. Itt nem kistermelők egyenlőségéről, hanem a kiterjedt termelőkollektívák tagjainak egyenlőségéről van szó; a társadalom tagjai nem önálló gazdasági szubjektumként részesei a társadalmi tulajdonnak, hanem csupán mint a társadalom tagjai.

Az egyének és közösségeik természetesen nem „szabadon", autonóm módon, hanem a termelőfolyamat technikai követelményeihez és a társadalmi termelőszervezet céljaihoz igazodva fejtik ki termelőtevékenységüket. Nem is foglal el mindenki azonos helyet ebben a szervezetben: némelyeknek nagyobb, másoknak kisebb lehetőségük van a termelési eszközökkel való rendelkezésre. A tekintély, az alá- és fölérendeltség elve együtt jár mindenféle szervezett tevékenységgel, írja a szerző, s úgy véli, hogy ez nem mond ellent az egyenlőség elvének: — mindez nem tulajdonosi előjogokból, hanem az ésszerű munkamegosztásból következik.

Ha a társadalmi tulajdon fenti jellemzését a szocializmusra, a kapitaliz-

musból közvetlenül kinövő és annak anyajegyeit magán viselő társadalomra akarjuk alkalmazni, akkor figyelembe kell vennünk, hogy ez a jellemzés rendkívül általános. A konkrét tulajdonviszonyok kialakulásában nagy szerepe van például a termelőerők színvonalának.

A szerző emlékeztet a dogmatikus múltra, amikor tőkésnek tekintették a kisiparost, és likvidálták a kisiparral együtt, valamint a revizionista múltra, amikor az árutermelés olyan formáinak bevezetését ajánlották, amelyek a termelőerők régen túlhaladott színvonalának felelnek meg.

A termelőerők alacsonyabb színvonalával szokták indokolni a csoporttulajdonként értelmezett szövetkezeti tulajdont. A szerző egyetért Otakar Krausszal, aki a szövetkezeti tulajdont nem tekinti csoporttulajdonnak, abból kiindulva, hogy a szövetkezet önálló jogi személy, amely elkülönül az egyes szövetkezeti tagoktól; Kraus szerint a szövetkezet sajátos vonása nem a csoporttulajdon, hanem a termelők vagy fogyasztók gazdasági önigazgatása. (Nová Mysl, 1970. 4. szám) Hába emlékeztet arra is, hogy Lenin a szövetkezeti tulajdont az átmeneti időszakra jellemző formának tekintette, és szocialista jellegét a föld állami tulajdonával kapcsolta össze.

Az állami tulajdon megjelenése összefügg a mai szocialista országok konkrét történeti feltételeivel: az állam a munkásosztály hatalmi szerve, amely a forradalomban a kisajátítók kisajátítását végrehajtotta, s a dolgozók mint társadalmi tulajdonosok szubjektivitásának egyetlen jogos és logikus képviselője. A forradalom győzelmét követően azután emellett azért is a szocialista állam a társadalmi tulajdon alanya, mert egyedüli formális képviselője a társadalom egészének. Ebből fakad az állami tulajdon szükségessége.

De az állami tulajdon elleni támadások reakciójaként az állami tulajdon előnyeinek egyoldalú hangsúlyozása alakult ki. Márpedig az állami tulajdonnak bizonyos hátrányai is vannak. Mert mi is az állami tulajdon? A szerző helyteleníti az államinak a társadalmival és a központival való elterjedt azonosítását. Az államosítás még nem társadalmasítás, még a szocialista forradalmat követően sem. Ennek elméleti lehetőségére Marx mutatott rá a Gazdasági-filozófiai kéziratokban, gyakorlati lehetőségére pedig Lenin számos írásában, ahol a kisajátítás és a valódi társadalmasítás közötti különbségre hívja fel a figyelmet. Az államosítás szükséges, de csak kiinduló lépés a társadalmasítás irányába, amelyet csak a megfelelő termelési és elosztási viszonyok kialakítása tesz teljessé. Az államosítás emellett nem azonosítható a központosítással, hiszen nem zárja ki a decentralizációt.

Sajátos paradoxon, hogy az állami tulajdonnal kapcsolatos félreértések egyik oka éppen annak formális befejezettsége, tökéletessége. Pedig ha a társadalmi tulajdont az állami tulajdonnal azonosítjuk, akkor előrehaladása csak a nemzetek feletti tulajdon kialakulásával képzelhető el, a tulajdonosi jogoknak a kisebb-nagyobb kollektívák közötti megosztása pedig visszafejlődését jelenti. Valójában az állami tulajdonon belül is többféle formában valósulhatnak meg a tulajdonosi kapcsolatok, és ezek fejlődése nélkül a szocialista fejlődés stagnálna. Nem szabad ezért az állami tulajdont és annak egyes formáit fetisizálni.

Ha nem is fogadjuk el az állami tulajdonnak azt a bírálatát, amelyet a jugoszláv elvtársak képviselnek és a csehszlovák közgazdászok egy része is átvett, nem is idealizálhatjuk az állami tulajdont. Az állam mint hatalmi szerv olyan munkamódszereket alakít ki, amelyek a gazdasági feladatoktól idegenek s a gazdaságban bürokratizmusként jelentkezhetnek. Az állam gazdasági szerepe révén a közvetlen termelők és a termelési eszközök közé ékelődve akadályozhatja azok közvetlen egyesülését, ha nemcsak a termelők képviselőjeként lép fel, hanem önálló gazdasági szubjektummá is válik. Ez esetben a munkás számára az állam éppen olyan munkaadónak tűnik, mint minden más munkaadó, s a dolgozó nem érzékeli a különbséget a társadalmi és a tőkés tulajdon között. A társadalmi tulajdon megvalósulásának alapkérdése olyan forma kialakulása, amely nem nehezíti, hanem előmozdítja annak megértését, hogy a termelő nem idegen érdekek, hanem társadalmi célok szolgálatában dolgozik.

A marxizmus klasszikusai előre látták, hogy a társadalmi tulajdonnak központilag irányított, jól szervezett gazdaságot is kell jelentenie. Alátámasztja ezt a modern kapitalizmus fejlődése is. Az állami tulajdonnak egyértelmű előnyei mellett ugyanakkor hátrányai is vannak; az állam fokozódó gazdasági szerepe ezért különböző formákat ölthet a részletes utasí-

tásoktól a fő feladatok kijelölésén keresztül a kedvező gazdasági klíma kialakításáig. Ezek megválasztása a mindenkori konkrét helyzet függvénye, és könnyen elképzelhető, hogy a munkásosztály végleges győzelmét követően erősödhet az alsóbb szintű gazdasági egységek szerepe. A lényeg csak az, hogy ennek az önállóságnak a körét a központ határozza meg.

A csehszlovák gazdaságnak a tervutasításos rendszerben bekövetkezett fejlődése arra enged következtetni, hogy a vállalati önállóság növelésére feltétlenül szükség van. Átgondoltan kell kialakítani ennek mértékét, és meg kell akadályozni például azt, hogy a korszerű technikai feltételekkel rendelkező vállalatok dolgozói a meg nem szolgált eredményből oly módon részesedjenek, hogy az ellentmondjon a termelők egyenlőségének, a munka szerinti elosztásnak, a társadalmi tulajdonnak.

(Ism.: *Bauer Tamás*)

N. J. Petrakov, I. M. Hrabrov: A természeti erőforrások gazdasági értékelésének néhány kérdése a marxi—lenini földjáradék-elmélet fényében

(Ekonomika i Matyematyicseszkije Metodi, Moszkva, 1970. 3. sz.)

A népgazdaság tervezési és irányítási módszereinek tökéletesítésekor különös élességgel vetődik fel a természeti kincsek racionális felhasználásának és az ezt biztosító optimális érdekeltségi rendszernek a kérdése. Az ezt szolgáló gazdasági rendszabályokat a Marx és Lenin által kifejtett földjáradék-elmélet alapján kell kidolgozni.

Marx nemcsak logikailag elemezte a járadékjövedelmek kialakulásának feltételeit, hanem egyszerű közgazdasági-matematikai modellek sorával illusztrálta is ezt a folyamatot. Ezek többségében monokultúrát, egyetlen fogyasztópiacot, állandó fizetőképes keresletet tételezett fel és figyelembe vette, hogy a mezőgazdasági termelés kiterjesztésének lehetőségei korlátozottak. Marx fejtegetése szerint az extraprofit földjáradékká változik át, ha két egyenlő nagyságú tőkét egyenlő nagyságú földterületen különböző eredménnyel használnak fel. A különböző termelékenységű földeken eszközölt ráfordítások hatékonysága és az utolsó, legkevésbé termelékeny befektetés hatékonysága közötti különbség nagysága felel meg a földjáradéknak, azaz ez jellemzi a különböző földterületek gazdasági jelentőségét. A mezőgazdaság racionális irányítása esetén a határhatékonyság egybeesik a határköltséggel. Marx ezt a tényt jól ismerte, és ez vezette arra a következtetésre, hogy a mezőgazdasági termékek árszínvonalát a pótlólagos termelés termékegységére jutó határráfordítás szabályozza.

Lenin ezt az álláspontot aktívan védelmezte Bulgakovval folytatott vitájában. Megmutatta, hogy a határráfordítások és a legnagyobb ráfordítások egybeesnek, ha az árak egyensúlyiak és ha a jobb felhasználási változatok már kimerültek, mivel a jobb földek korlátozott és újra nem termelhető mennyiségben állnak rendelkezésre. Ily módon a marxi-lenini járadékelmélet elszakíthatatlan kapcsolatban van az árképzés meghatározott koncepciójával, mégpedig a termelés határráfordításaira orientálódó árak rendszerével.

Az optimális tervezés módszereinek fejlődésével Marx és Lenin nézeteit matematikai modellek segítségével is igazolták. A mezőgazdasági földterület optimális felhasználási modelljei azt is megmutatták, hogy ezek a következtetések változatlanul helyesek akkor is, ha különböző növényeket termesztenek eltérő minőségű és fekvésű földeken. Minden korlátozott erőforrás (így a jobb minőségű föld) optimális tervezésekor olyan értékelést kapunk, amely megfelel az illető erőforrás pótlólagos egysége által okozott gazdasági hatásnak. Ezek az értékelések (járadékok) a késztermék árának részét képezik. Ily módon ezek az értékelések mutatják meg az erőforrások hatását a társadalmi termelés eredményességére, azaz nem magukat a ráfordításokat, hanem ezek társadalmi eredményét. A gazdasági számításokban ezért a járadékértékelések mellőzése, a ráfordítási mutatók kizárólagos használata hibás következtetésekhez vezetne, a ráfordításokon mért társadalmi hatékonyság a valóságosnál alacsonyabbnak tűnne fel. Ez egyenesen következik Marx sémáiból, amelyekben a mezőgazdasági termékegység ára magasabb, mint a termékegységre jutó ráfordítások összege. A két mennyiség csak akkor egyenlő, ha a ráfordítások a járadékértékeléseket is tartalmazzák, azaz a társadalmi hatékonyság ama növekedését, amely biztosítja a növekvő termé-

kenységű földek felhasználását. Így a járadékértékelések beiktatása az árba az egyéni ráfordítások számításától elvezet ezek társadalmi eredményének meghatározásához.

A járadékértékeléseket természetesen nem pusztán a földek biológiai sajátosságai, hanem a termelés társadalmi feltételeinek összessége határozza meg. A föld változatlan termékenysége mellett a földjáradék változhat például a társadalmi szükséglet nagyságának vagy összetételének változása, a vegyipar fejlődése vagy a technikai felszereltség változása stb. következtében. A gazdaság matematikai modelljeinek kidolgozása megmutatta azt a lehetőséget, hogy a járadékelmélet számos eleme nemcsak a mezőgazdasági, hanem az ipari termékek árképzésében is felhasználható. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Marx és Lenin a járadékot csupán az extraprofit sajátos formájának tekintették, amely a gazdaság bármely területén kialakulhat. Az a kérdés, hogy az átlag- vagy a határráfordításoknak kell-e meghatározniuk az árszínvonalat, egyike a szovjet közgazdasági irodalomban a legkevésbé kidolgozott problémáknak. A közgazdászok többsége, ha el is ismeri, hogy a mezőgazdaságban és a kitermelő iparban az árak kialakulásakor a határráfordítások szabályoznak, rendszerint elutasítja a járadékértékelések lehetőségét a feldolgozó iparban. A szerzők véleménye szerint ez az érvelés a ráfordítás és az eredmény összekeverésén alapul. Világos, azonban, hogy a termelési erőforrások igen különböző nagyságú ráfordításai vezethetnek egyenlő gazdasági eredményre. A mezőgazdasághoz hasonlóan a népgazdaság más területein is különbözőnek bizonyul az egymást követő tőkebefektetések hatékonysága.

A föld racionális felhasználásának kérdése a növekvő szükségletek és a földterületek nem mezőgazdasági igénybevételének fokozódó tendenciája miatt egyre időszerűbb. Ráadásul sok korábban hasznosított terület parlagon marad az elszikesedés, elmocsarasodás stb. következtében. A racionális földhasználat sok gazdasági, jogi és szervezési rendszabály bevezetésével biztosítható. Ehhez meg kell teremteni a föld felhasználóinak felelősségét a birtokukban levő földek racionális hasznosításáért, ami csak a minőségileg különböző földterületek hatásának mennyiségi összemérésével érhető el. A különbségek a talaj természetes termékenységéből, a földterület elhelyezkedéséből és a pótlólagos befektetések hatékonyságából adódnak. Ezek a tényezők a termesztett növények terméshozamában és az igényelt ráfordításokban jutnak kifejezésre, ami Marx kifejezése szerint egy földterület abszolút termékenységét jellemzi. A föld viszonylagos, más területekkel összehasonlított termékenységét csak a különbözeti járadék képes megfelelően kifejezni, erre semmilyen abszolút mutató (terméshozam, bruttó termelési érték stb.) nem alkalmas. A jobb földeken alkalmazott, s ezért termelékenyebb munka hozza létre a különbözeti járadékot. Egyetlen más jövedelmi mutató (bruttó vagy tiszta jövedelem) sem fejezi ki ilyen átfogó módon a társadalmi erőforrások gazdaságos felhasználását, nem tükrözi vissza a föld gazdasági hatását. A föld értékelésének, a földhasználók gazdasági felelősségének ezért csak a különbözeti földjáradék vagy annak „tőkésített" formája lehet az alapja.

A föld gazdasági (pénzbeli) értékeléséről folytatott vitákban olyan álláspontot is megfogalmaztak, amely szerint az ilyen értékelés szükségtelen, mivel ellentmond a szovjet alkotmánynak. Ez ugyanis rögzíti a föld ingyenes átengedését a kolhozok és szovhozok használatába. A szerzők szerint ez az érvelés helytelen, mivel ez a törvény csak azt szögezi le, hogy a szocializmusban a föld nem lehet piaci spekuláció tárgya. Ismeretes, hogy az iparvállalatok termelési alapjait gazdaságilag értékelik. A föld értékelésének bevezetése egyáltalán nem mond ellent a föld társadalmi tulajdonának és nem válik munka nélküli jövedelem forrásává. Lenin már az Októberi Forradalom előtt tizenöt évvel megállapította, hogy a föld államosítása megszünteti az abszolút földjáradékot, de nem semmisíti meg a föld minőségéből és helyzetéből fakadó különbözeti járadékot. Az államosítás feltételezi, hogy a járadékot az állam kapja meg a vállalkozótól. A járadék bekerülése az állami jövedelmekbe nem más, mint a földhasználat díja. Az ingyenes földhasználat követelésének alaptalanságát mutatja az a tény is, hogy a szocialista mezőgazdaságban mindig elvonták a különbözeti járadékot. A NEP éveiben ezt szolgálta a differenciált terményadó, ma pedig a differenciált felvásárlási ár. Ez azonban nem megfelelő forma, mivel ezek az árak nem a ráfordítások és eredmények mércéi. A különböző árövezetek eltorzítják a ráfordítások hatékonyságát. Így például a volgai és az észak-kaukázusi

területeken a szemestermények műtrágyázása nagyjából azonos mértékben növeli a termést. A területileg differenciált felvásárlási árak következtében azonban az észak-kaukázusi területeken a műtrágya alkalmazása csak fele olyan hatékonynak tűnik. Az árak másik hibája az, hogy nem differenciálhatók olyan fokig, hogy minden különbséget kifejezzenek a földek minőségében és fekvésében. Ez elméletileg is lehetetlen, mert így az árak nem a gazdasági tevékenység társadalmi eredményét mérnék, hanem az egyéni ráfordítások mutatóivá alakulnának.

A különbözeti járadéknak a mezőgazdaság tervszerű irányításában önálló, elkülönülten ható, valóságos tényezővé kell válnia. Enélkül nem valósítható meg a szükséges anyagi ösztönzés a föld racionális felhasználására, a mezőgazdasági termelés intenzifikálására. A földhasználat optimalizálásához ismerni kell a különbözeti járadék teljes nagyságát. Ez megköveteli a természeti erőforrások értékelésének közgazdaságtani tisztázását, a természeti erőforrások (föld, víz, erdő) értékelése egységes módszertanának kidolgozását. Különös figyelmet kell fordítani a termelésből elvont földterületekért a kolhozoknak és szovhozoknak juttatandó meghatározott mértékű kompenzációra. A kérdés végleges megoldása csak az optimális népgazdasági terv keretein belül lehetséges.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

Az amerikai gazdaság 1980-ban

(Monthly Labor Review, Washington, 1970. április)

Hogyan alakul az Egyesült Államok gazdasága — a termelés, a foglalkoztatás, a munkaerő — 1980-ban? Ezzel foglalkozik az amerikai Munkaügyi Statisztikai Hivatal szerzői kollektívája.

A cikkben közzétett előrejelzések — gyakran kategorikus kijelentések formájában vannak megfogalmazva, a könnyebb tárgyalhatóság kedvéért — a Hivatal kutatási eredményei, s azoknak a különböző feltevéseknek a megvalósulásától függnek, amelyeken az előrejelzések alapulnak. Ezek a következők:

— a nemzetközi helyzet megjavul, az Egyesült Államok nem visel háborút, de nem kerül sor számottevő leszerelésre, a hadikiadások némileg csökkennek;

— a fegyveres erők visszaesnek a vietnami háború előtti szintre;

— az amerikai gazdaság intézményesített keretei nem változnak meg radikálisan;

— a gazdasági, társadalmi, technológiai és tudományos trendek nem változnak;

— az adó-, költségvetési és monetáris politika képes lesz az alacsony munkanélküliségi ráta és a viszonylagos árstabilitás kielégítő egyensúlyának megteremtésére, a hosszú távú növekedési ráta csökkentése nélkül;

— a kormányzat minden szinten egyesíti erőfeszítéseit a szükségletek kielégítésére, de a Kongresszus nagyobb anyagi eszközöket juttat az állami és helyi kormányzatnak;

— a levegő- és vízszennyeződés problémáinak leküzdésére fordított erőfeszítések, bár az ország produktív erőforrásainak növekvő részét kötik le, nem veszélyeztetik a hosszú távú potenciális növekedési rátát;

— a termékenységi ráta alacsonyabb lesz, mint az utóbbi években.

A Népszámlálási Hivatal becslései szerint a munkaképes korú (16 éves és idősebb) lakosság száma 167 millió lesz 1980-ban. A munkaerő-állomány növekedése csaknem teljes egészében a munkaképes korúak számának növekedéséből adódik, s csak igen kis mértékben a munkát keresők arányának növekedéséből.

A bruttó nemzeti termék (GNP) értéke 1980-ban — 1968. évi árakon számolva — eléri az 1400 milliárd dollárt. Ha évi 2,5 százalékos árszínvonal-emelkedéssel számolunk — ennyi volt a hatvanas években is —, akkor ez az érték 1800 milliárd dollár lehet. Ez évi 4,3 százalékos növekedési rátát jelent, szemben az 1960—68-as időszak 4,5 százalékos növekedési rátájával. A munkaidő csökkenésének üteme 1957—65 között évi 0,2 százalék volt, az 1970-es években viszont 0,1 százalékos lesz. A háborút követő években a munkaidő csökkenése nagyrészt a munkahét csökkenését jelentette, az utóbbi években a részmunkaidőben foglalkoztatottak arányának növekedése a fontosabb tényező. A különböző ágazatok közül leggyorsabban a mezőgazdaságban csökken majd a munkahét hossza — évi 0,2 százalékkal, heti 43,7 órára —, a többi ágazatokban, kivéve az állami alkalmazottakat, évi 0,1 százalékkal, heti 37,8 órára.

A termelékenység növekedése a gazdaság főbb szektoraiban valószínűleg továbbra is eltérő lesz. A mezőgazdaságban a termelékenység növekedése gyors, évi 5,7 százalékos lesz, ez valamivel kisebb az utóbbi évek 6 százalékos évi rátájánál. A nem mezőgazdasági termelékenység növekedése évi 2,9 százalékos lesz, az egyes iparágakban a növekedés ettől mindkét irányban eltérhet. A két eltérő termelékenységnövekedési ráta átlaga évi 3 százalék körüli lesz, kisebb, mint az 1947—68. évek 3,4 százalékos évi rátája.

Az előrejelzett 1400 milliárd dolláros GNP a kereslet négy fő összetevője: a személyi fogyasztás, a beruházás, az állami kiadások és az import között oszlik meg.

A személyi fogyasztás teszi ki az előrejelzett GNP legnagyobb részét, 900 milliárd dollárt, ez több mint az egész 1968. évi GNP (866 milliárd dollár). A tartós fogyasztási cikkek és a szolgáltatások vásárlására fordított kiadások aránya minden eddiginél magasabb lesz. Ennek egyik fő oka a bútor és egyéb háztartási felszerelések vásárlásának növekedése, ami elsősorban az új családok számának növekedéséből adódik. Az élelmiszerekre, italokra, ruházkodásra fordított kiadások arányának csökkenése folytatódik. A szolgáltatásokra fordított kiadások gyors növekedése az egészségügyi, magánoktatási és pihenési, üdültetési kiadások gyors emelkedését tükrözi.

Az állami kiadások is nőni fognak, 289,7 milliárd dollárra, de arányuk — a hadikiadások előrejelzett csökkentése miatt — valamivel kisebb lesz, s a kiadások növekvő része kerül át a szövetségi kormánytól az állami és helyi kormányokhoz. Ha a vietnami háború befejeződik, a hazai szükségletekre fordított kiadások növekedése várható a lakásépítésben, a kommunális fejlesztésben, az oktatásban, szociális programokban. Az állami és helyi kormányzatok növekvő arányú kiadásain belül az oroszlánrészt az oktatásra fordítják, emellett jelentősek a környezetvédelemre, útépítésre és karbantartásra, városrekonstrukcióra és -építésre, közegészségügyi célokra fordított kiadások.

A magánvállalatok bruttó hazai üzleti beruházásai elérhetik a 222 milliárd dollárt, ez a GNP 15,5 százalékát teszi ki. A lakásépítésre fordított kiadások 30,2 milliárd, az üzemi épületekre, gépekre és berendezésekre fordított kiadások 152,3 milliárd dollárt érnek majd el. Ezen belül a gépekre és berendezésekre fordított arány nő. A készletek nettó változása — nyersanyag, félkész- és késztermék — 16,7 milliárd dollárt tesz ki.

A nettó export várható növekedése ötszörös lesz, eléri a 13 milliárd dollárt.

A termelés előrejelzése 82 ágazatra készült. A cikk a főbb szektorok aggregált termelési előrejelzéseit tartalmazza. A mezőgazdaság részesedése az összes termelésben csökken, az 1968. évi 3,1 százalékról 3 százalék alá. A konzervált, fagyasztott és egyéb módon feldolgozott termékek vásárlásának gyorsabb növekedésével csökken a mezőgazdaság, s nő az ipar részesedése a termék értékében. Az ipar részesedése az összes termelésben továbbra is 28 százalék körüli lesz. A tartós — fogyasztási, termelési, katonai — árucikkek termelésének növekedési üteme magasabb, mint a nem tartós, főleg fogyasztási cikkeké.

A foglalkoztatottságban a változás általános iránya az összetétel eltolódása a szolgáltatások felé: a századfordulón még csak minden 10 közül 3, 1950-ben 5, 1968-ban 6; 1980-ban mintegy 7 fő dolgozott, illetve fog dolgozni a szolgáltatásokban. A foglalkozások szerinti megoszlásban is a mai trendek maradnak érvényesek. A leggyorsabban továbbra is a „fehérgalléros" foglalkoztatottak száma bővül: az 1968. évi 35,6 millióról 48,3 millióra, arányuk eléri az 50,8 százalékot. A „kékgallérosok" száma 27,5 millióról 31,1 millióra nő, arányuk viszont 36,3 százalékról 32,7 százalékra csökken. A mezőgazdasági munkások száma 3,6 millióról 2,6 millióra csökken, arányuk 2,7 százalékos lesz. A szolgáltató foglalkozásokban dolgozók száma tovább nő az 1968-as 9,4 millióról 13,1 millióra.

Az 1980-ra előrejelzett 100 milliós munkaerő-állomány úgy alakult ki, hogy 41 millió lép be és 26 millió távozik. A növekedésnek három forrása van: 34 millió új, fiatal munkakereső; csaknem 6 millió nő, aki eddig vagy nem szándékozott munkát vállalni, vagy megszakította munkavállalását (általában gyermekgondozás miatt); több mint 1 millió bevándorló munkavállaló. A kilépők is három forrásból tevődnek össze: meghalnak, nyugdíjba mennek vagy nem szándékoznak tovább dolgozni (betegség, családi okok stb. miatt). Mindennek eredményeképpen a munkaerő korösszetétele is megváltozik, a legszámottevőbben a 25—34 évesek létszáma nő, az 1968. évi 16,5 millióról 26 millióra.

Kissé lelassul a tizenévesek és a 20—24 évesek munkavállalásának üteme.

1980-ban minden 10 munkaképes korú (16 éves és idősebb) közül 6 fog dolgozni vagy szándékozik munkát vállalni. A munkában való részvétel hosszú távú növekedése elsősorban a nők növekvő munkavállalási szándékát tükrözi. A dolgozó nők száma 37 millió lesz, 10 nő közül 4 fog dolgozni. A néger munkaerő-állomány létszáma 12 millió lesz, gyorsabban nő, mint a fehéreké. Oka a munkaképes korú néger lakosság gyorsabb növekedése a 35 éven aluliak között. A dolgozó nők aránya a négerek között mindig magasabb volt, ez a különbség azonban tovább csökken.

A munkaerő oktatási, szakképzettségi színvonala tovább nő. 1980-ban öt közül négy 25—34 éves munkavállalónak lesz középiskolai vagy magasabb, s öt közül egynek főiskolai végzettsége és csak tizenhat közül egy 25 évesnél idősebb munkásnak lesz 8 évnél rövidebb iskolai végzettsége.

Végezetül az elmúlt és a jövő évtized gazdasági növekedésével kapcsolatban a szerző-kollektíva megállapítja, hogy szembe kell nézni és meg kell oldani a 70-es években azokat a társadalmi problémákat — a városok zsúfoltsága, az egyenlő lehetőségek hiánya, a növekvő bűnözés, az ifjúság elégedetlensége, a környezet szennyeződése —, amelyek megoldatlansága alááshatja a gazdaság növekedését.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

J. H. Weaver: Radikális politikai gazdaságtan felé

(The American Economist, New York, 1970. 1. sz.)

A Radikális Politikai Gazdaságtan Uniója (URPE = Union for Radical Political Economics) 1968 végén alakult az Egyesült Államokban. Jelenleg mintegy 600 tagja van, eddig már három konferenciát rendezett, állandó titkársággal rendelkezik, kisebb kiadványokat és a Radikális Politikai Gazdaságtani Szemlét (Review of Radical Political Economics) jelenteti meg.

A cikk szerzője ugyan nem törekszik a szervezet politikájának teljes körű kifejtésére, de megpróbálja bemutatni azokat a legfontosabb témákat, amelyekkel a szervezet foglalkozik. (A magukat szocialista közgazdászoknak nevező Sam Bowles, Herbert Gintis, Lourdes Surkin, Howard Wachtel, Paul Sweezy, Charles Wilker, Michel Zweig, továbbá a wisconsini egyetem URPE Szervezetének nézetei alapján.)

Ezeket a következőkben összegezhetjük és jellemezhetjük: elidegenedés az ortodox közgazdasági szemlélettől, a közgazdászok hagyományos, egyesült államokbeli szerepének elvetése és az Egyesült Államok gazdasági rendszerének kritikája. Az URPE-tagok meg akarják újítani a közgazdaságtant, és felhasználásával radikális társadalmi változásokat akarnak elérni.

A neoklasszikus elméletet azért kritizálják, mert a fennálló kapitalista társadalmi rendszer létét természetesnek tekinti, feltételezi a változások fokozatos bekövetkezését és nem tud választ adni az emberi létre vonatkozó kérdésekre. (A „kapitalizmus" fogalmát azonban a szerző „széleskörűen" az összes iparilag fejlett tőkésországra, továbbá a Szovjetunióra is kiterjeszti.)

A radikálisok szerint a tudományos elmélet forradalmi változások útján fejlődik, különösen a nagy társadalmi átalakulások idején: ma is ilyen helyzet kialakulásának vagyunk tanúi. Az új, radikális közgazdasági irányzat elismeri, hogy a neoklasszikus elmélet megfelelően analizálja az Egyesült Államok gazdasági rendszerét, de megkérdőjelezi az egész rendszert: a háborúk, az imperializmus, a fajgyűlölet, a nők elnyomása, a hierarchikus szervezés, az igazságtalan vagyonelosztás, a kapzsiság, a kizsákmányolás és az elidegenedés rendszerét. A radikálisok úgy vélik — írja a szerző —, hogy a közgazdasági elmélet feladata segíteni tisztességes társadalom létrehozásában és fenntartásában. A neoklasszikus elmélet alkalmatlan erre, mert a társadalmat homogén egésznek tekinti, és tagadja olyan osztály létezését, amely képes megváltoztatni a kapitalista társadalmi viszonyokat. Ezért vetik el ezt az elméletet a radikálisok.

A „kincstári" közgazdászok úgy tekintik az államot, mintha az jóakaratúan tevékenykednék a társadalom minden tagja érdekében (vagy legrosszabb esetben semleges). A radikálisok szerint viszont az állam az uralkodó osztály érdekeit szolgálja, mert azok irányítják, akiknek kezében van a gazdasági hatalom.

A szerző szerint a radikális közgazdászok jól látják azt is, hogy amikor az Egyesült Államok megpróbálja tartósítani a világméretű status quo-t, akkor

olyan rendszert akar fenntartani, amelyben a gazdagok és a fehérek (a világ népességének alig több mint 40 százaléka) a világ jövedelmének 90 százalékát birtokolják. Ez tarthatatlan helyzet.

A faji ellentétek, valamint a fejlett és fejletlen országok közötti kapcsolatok következtében a radikálisok nem fogadják el a „kincstári" elméleteket az érdekek összhangjáról és a kiegyensúlyozott és fokozatos változások tendenciáiról. Egyébként a fejletlen országokat fokozott figyelemmel kísérik, mivel azt remélik, hogy fejlődésük vizsgálata alapján alternatív modelleket tudnak kidolgozni tisztességes társadalom építésére.

Az ortodox „jóléti" gazdaságtan két axiómán nyugszik. (A szerző itt a Harvardon végzett H. Gintis 1969-ben írott, még kiadatlan „Elidegenedés és hatalom: radikális jóléti közgazdaságtan felé" című disszertációjának gondolatmenetét követi.)

a) Az anyagi javak mennyiségének növelése növekvő jólétet eredményez. Az optimális jólétet akkor fogjuk elérni — állítják —, amikor az egyén már nem tud jobb helyzetbe kerülni anélkül, hogy ezáltal valaki ne kerüljön rosszabb helyzetbe. Ez a szabály érvényesnek látszik — állapítja meg a szerző.

b) A másik axióma szerint az egyén jobb helyzetbe kerül akkor, amikor az általa korábban birtokolt, mondjuk „A" csoportba tartozó javak helyett a „B" csoportba tartozó javakat birtokolhatja (a „B" csoport tartalmazza az általa mostanáig kívánt javakat). E tétel téves volta bizonyítható. A javak „A" csoportját birtokoló egyén hozzájut az általa előnyben részesített javak „B" csoportjához. Jobb helyzetbe került-e ezáltal? Boldogabb lett? Nem, mert miközben fogyasztása átkerül az „A" csoportból a „B" csoportba, az igényei is megváltoznak, és újabb értékesebb javak birtoklására vágyik. Egy ember pamutinget visel, de selyeminget szeretne. Megszerzi a selyeminget, de igényei is változnak, és most már azt hiszi, hogy kasmíringben jobban érezné magát.

Az Egyesült Államok gazdasága azon alapszik, hogy az emberek mindig többet és többet akarnak elérni a javakból. Árukat vásárolnak, eladósodnak, és ekkor azért dolgoznak, hogy kifizessék adósságukat. A radikálisok szerint tehát az emberek nem lesznek boldogabbak, ha többet kapnak a javakból, mint azelőtt. Egyre több ember látja be, hogy a javak elosztásának folyamatában a kapitalizmus több igényt teremt, mint amennyit kielégít.

A hagyományos, polgári elmélet azt mondja, hogy az emberek csak azért dolgoznak, hogy pénzt keressenek. Teoretikusaik tagadják, hogy a munkában bármilyen egyéb érték rejlene. A hagyományos elmélet, miközben a fogyasztói jólétet hangsúlyozza, nincs tekintettel a fogyasztónak mint termelőnek, munkásnak a termelési tevékenységből származó metafizikai jólétére.

(A szerző itt Marx 1844. évi gazdasági-filozófiai kézirataiból idéz az emberi munka elidegenedett természetéről).

De miként egyeznek bele az emberek abba, hogy egész életükben elidegenedett munkát végezzenek? Az ortodox közgazdasági szemlélet elhiteti az emberekkel, hogy pénzzel mindent megszerezhetnek: tudást, művészetet, történelmi kincseket, politikai hatalmat. Ezért hajlandók a számukra idegen munkát elvégezni. Az elidegenedett munkások nevelése az iskolai rendszeren keresztül történik. Ezért a radikálisok figyelme elsősorban ennek vizsgálatára összpontosul. A vizsgálódások alapján — amint a szerző írja — a következő tapasztalatokat szerezték: A nevelési rendszer ráveszi az embereket a versengésre: hogy jutalomért (rang, pénz) dolgozzanak, hogy elfogadják a tekintélyt stb. Már a gyerekeket arra kényszerítik, hogy az iskolában olyan dolgokat csináljanak, amihez nincs kedvük, olyan személyek ellenőrizzék őket, akiknek megválasztásában nem volt szavuk. Ezzel a folyamattal érik el, hogy miután felnőnek, beleilleszkedjenek a fennálló rendszerbe.

A mostani fiatal generáció azonban már olyan jólétben él, hogy nem hajlandó elfogadni az ösztönök elnyomását több áru termelése érdekében. Tudják, hogy az egyénnek nincs szüksége még egy kocsira, hanem a kocsik (és általában a javak) egyenlő elosztására, az embert körülvevő természeti környezet megtisztítására van szükség. Egyre több ember ébred annak tudatára, hogy igazi érdeke tisztességes társadalomban élni, és azt is látják, hogy ez csak radikális változások útján valósítható meg.

Az ortodox közgazdászok azonban továbbra is kiszolgálják a gazdasági és politikai hatalmat, támogatják a biztonsági intézményeket a kommunizmus elleni küzdelemben, a rendszer fenntartása érdekében. A radikális közgazdászok ezért elvetik az ortodox elméletet és világszerte szövetségesek a szociális

változásokat kívánó erőkkel: a nép közgazdászai akarnak lenni az elnyomás kiszolgálói helyett. Arra a kérdésre, hogy milyen legyen az új elmélet és milyen rendszer tenné egyénileg boldoggá az embereket, nem tudnak határozott választ adni. Csak azt tudják, hogy a kapitalizmus, amelyben forradalmi tett az egyének közötti emberi kapcsolatok kialakítása, az esztétika, a szellemiség és az érzékiség felszabadítása — nem képes erre.

(Ism.: *Tóthfalusi András*)

M. Tracy: A mezőgazdaság tőke/termelés hányadosa és felhasználásának problémái

(Journal of Economics, Bécs—New York, 1970/1—2).

A tőke/termelés hányados vizsgálata a mezőgazdaságra vonatkozóan is egyre nagyobb teret kap a kutatásokban.

A koefficiensnek két fő típusa van: az átlagos és a marginális. Az átlagos mutató

$$\text{ACOR} = \frac{\text{tőkeállomány}}{\text{kibocsátás,}}$$

a marginális hányados pedig

$$\text{ICOR} = \frac{\text{tőkenövekmény}}{\text{kibocsátásnövekmény.}}$$

Mindkét fajta mutatónak megvan a létjogosultsága. Az ACOR a lekötött tőke egészének hatékonyságát jelzi, ezzel szemben az ICOR egy adott év (esetleg periódus) beruházásainak együttes eredményét mutatja. Az OECD Titkárság — a rendelkezésre álló adatoktól korlátozva — megkísérelte az egyes országok mezőgazdaságára a megfelelő ACOR és ICOR mutatókat kiszámítani. Bár a képletek rendkívül egyszerűek, a gyakorlati számítási munkákban sok akadályba ütköztek.

Az ACOR számításában a legnagyobb hibalehetőség kétségkívül a számlálóval kapcsolatos. Ha ugyanis olyan adatokat használunk fel, amelyek nemcsak a földet, de az ingatlanokat sem tartalmazzák, a hányados összevetése egyéb szektorokéval problematikus. A többi szektorral való összehasonlíthatóság céljából az ingatlanokat feltétlenül figyelembe kell venni. A legfőbb kérdés azonban a földértékelés. Némely országokban — mint például Ausztria, NSZK, Svájc — a földet speciális módszerrel a piaci árak alatt értékelik, s az ACOR így kétségkívül szignifikáns. Mivel a földérték gyakran 2/3-át, sőt van olyan eset is, amikor még nagyobb részét teszi ki a mezőgazdasági össztőkének, a földár-alakulás döntő hatással van az ACOR időbeni változására. Az is lényeges, hogy az eszközöket miként értékelték. Lehetséges nettó értéken, de helyettesítési értéken alapuló becsléssel is. Ez utóbbival az épületekre és a gépekre jóval magasabb összeget kapunk.

Néhány példa a különféleképpen kiszámolt koefficiensek nagyságára és változására: *Az Egyesült Államokban* az ingatlanok nélkül folyó áron számított ACOR 1950-ben 1,5, 1966-ban 1,9. Ingatlanokkal együtt 1950-ben 4,75, 1966-ban 8,00. A gazdaság többi ágára 1967-ben 3,5 nagyságú ACOR mutatkozott.

Japánban föld nélkül, folyó árakon számolva 1955-ben 1,8, 1966-ban 2,0, ezzel szemben piaci érték alapján értékelt földdel 6,5 és 8,2 a megfelelő koefficiensek. A népgazdaság többi ágára, ha a tőkét *nettó értéken* vesszük figyelembe, 1965-ben 1,0 a koefficiens, helyettesítési érték alapján számolva viszont 2,0. (A föld a nem mezőgazdasági tőkében nincs figyelembe véve.) *Belgiumban* föld nélkül 1962-ben 2,4 a hányados, földdel viszont 10,9. 1967-ben ugyanez már 12,1. *Svédországban* folyó árakon számolva ingatlanokkal és erdészettel együtt 1950-ben 5,5, 1965-ben pedig 6,8 a koefficiens. Az egyéb szektorokra vonatkozóan 1965-ben 3,8 szám adódik. *Dániában* folyó áras koefficiens az 1950. évi 3,8-ról 6,7-re emelkedett 1966-ig, ezzel szemben az ipari szektoré 2,0—2,2 között ingadozott. A *francia* mezőgazdaságra egy durva becsléssel 1955-re 5,3-es 1966-ra pedig 6,8-es tőkekoefficienst állapítottak meg. A földet is piaci értékén vették számításba.

Az itt felsorolt néhány számadat is alkalmas néhány következtetés levonására. Először: a vizsgált országok mezőgazdaságában a tőkekoefficiens növekszik; másodszor: a mezőgazdaságban a hányados értéke magasabb, mint a népgazdaság többi ágaiban; harmadszor: a föld figyelembevétele döntő hatással van a koefficiens nagyságára, illetve dinamikájára; negyedszer: az ACOR-ok nemzetközi összehasonlításra több okból kifolyólag nem alkalmasak. (A föld értékelése eltérő módon történik, a mezőgazdasági kibocsátást is többféleképpen értelmezik és számítják stb.)

Az ICOR számításakor szintén több nehézséggel kell szembenézni. A bruttó állótőke-beruházásokra vonatkozó adatok a nemzeti statisztikákból rendelkezésre állanak. Nehéz viszont a nettó tőkeállományt összehasonlítható módon konstruálni. Számolni kell az időjárás hatására történő termésingadozásokkal, amelyeket mozgó átlagok számításával lehet kiszűrni. Nincs tudományosan eldöntve, hány éves időeltolást célszerű alkalmazni. Általában önkényesen egyéves eltolással szoktak számolni. Mivel a munkaerő a mezőgazdaságban csökken, a mezőgazdasági tőkének egy különleges feladata is van (ti. a pótlás). Ezért célszerű és lehetséges is a munkaerő-változást figyelembe véve számítani az ICOR-t. Meggondolandó az is, hogy milyen árakon számoljunk. A változatlan áron számolt ICOR elvileg jobb index a tőkehatékonyság változásának mérésére, a folyó áras ICOR-t viszont a jövedelmezőség számításakor célszerű preferálni. Mindkét ár használatának tehát megvan a maga létjogosultsága.

lagos bruttó mezőgazdasági termékének és az 1950—52 közötti átlagnak a különbsége. A második periódusban a számlálóban 1959-től 1965-ig terjedő időszak évi beruházásai szerepelnek, a nevezőben pedig 1965—67 és az 1958—60. évek átlagos mezőgazdasági bruttó termékének különbözete.

A táblázat adataiból világosan szembetűnik, hogy azokban az országokban, amelyekben a mezőgazdaság viszonylag fejletlen, az ICOR-ok alacsonyabbak (például Görögország, Itália). Dinamikájában vizsgálva látható, hogy a hányados értéke az országok többségében egyértelműen növekszik, hiszen az 1959—66-os periódusban magasabb az értéke. Kivétel viszont Anglia, ahol 7,1-ről 5,3-re csökken. Ennek oka a mezőgazdasági bruttó termék növekedésének meggyorsulásában keresendő. Végezetül fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy a kétféle ICOR nem jelentéktelenül különbözik. Az ICOR-ok emelkedése részint a mezőgazdasági munkaerő csökkenésével hozható összefüggésbe. Ha ennek figye-

A bruttó állótőke-beruházás és a bruttó termék[1] növekményének hányadosa a mezőgazdaságban 1958. évi változatlan árakon

Országok	ICOR		ICOR A létszámváltozással korrigálva	
	1951—1959	1959—1966	1951—1959	1959—1966
Egyesült Államok	13,2	n. a.	4,9	n. a.
Svédország	n. a.	18,7	n. a.	2,6
Dánia	8,2	10,6	4,4	4,4
Anglia	7,1	5,3	4,2	3,4
Hollandia	4,4	5,8	3,4	2,8
Belgium[2]	5,3	n. a.	2,8	5,1
NSZK	7,9	16,0	4,2	6,5
Olaszország	4,5	8,5	2,7	3,2
Görögország	1,1	3,1	1,2	2,6

[1] Erdészettel és halászattal együtt, kivéve Dániát.
[2] Az első periódus 1954—1958.

Az OECD Titkárság a fentiek figyelembevételével számolta ki az ICOR-okat azokra az OECD-országokra, amelyekre lehetséges volt. Az 1950—67 közötti időszakot két periódusra bontották. Az első periódusban a számlálóban az 1951-től 1958-ig az évenkénti bruttó állótőke-beruházások összege szerepel, a nevezőben pedig az 1958—60. évek átlembevételével korrigált ICOR-okat számolunk, akkor ezek a koefficiensek lényegesen alacsonyabbak lesznek azokban az országokban, amelyekben a mezőgazdasági munkaerő csökkenése gyors ütemű (lásd például Svédország, Dánia, NSZK, Japán, Olaszország).

(Ism.: *Benet Iván*)

Ádám György: Amerika Európában — Vállalatbirodalmak a világgazdaságban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 514 l.

Az 1929—33-as világgazdasági válság és — fokozott mértékben — a II. világháború után rövid ideig úgy látszott, hogy a világgazdasági kapcsolatokban korábban oly nagy szerepet játszó hosszú lejáratú magántőkemozgások a továbbiakban, az új történelmi körülmények között csupán marginális jelentőségre tarthatnak igényt: amennyiben sor kerül az egyes valutáris és gazdasági övezetek, országok között jelentősebb hosszú lejáratú tőkemozgásokra, ezek elsősorban a tőkeexportőr országok (főként az Egyesült Államok) *állami* tőkekivitele, illetve — feltételekhez kötött — gazdasági segélyei útján mennek végbe.

Ma már tudjuk, hogy nem így történt. A hosszú lejáratú külföldi magánberuházások — közöttük is első helyen az ún. közvetlen, vállalati (elsősorban ipari) beruházások — már az ötvenes évek elejétől kezdve gyors növekedésnek indultak; elsősorban az *amerikai* beruházók nemzetközi orientációjának rohamos erősödése következtében. Erre természetesen csak azért nyílt lehetőség, mert — egyrészt — rendelkezésre állt a szükséges tudományos-technikai fölény és a nem kevésbé szükséges viszonylagos tőkefeleslegek; másrészt az Egyesült Államok 1945 után — az állami tőkekivitelre is támaszkodva — sikerrel alakította ki a világgazdasági kapcsolatoknak azokat a liberalizált formáit, amelyek nélkülözhetetlenek — egyebek között — a hosszú lejáratú magánberuházások, illetve az ebből származó profitok, kamatok oda- és visszaáramlásához is.

Az amerikai külföldi beruházások növekedése és az ezzel kapcsolatos kérdések egész sora ma már a világgazdasággal foglalkozó szakirodalom és közvélemény érdeklődésének előterében áll. Ezt az érdeklődést kívánja kielégíteni Ádám György közelmúltban megjelent, széles körű kutatómunkára alapozott, rendkívül gazdagon dokumentált tanulmánya is. A tanulmány két központi témája: „Amerika Európában" és „Vállalatbirodalmak a világgazdaságban" a szerző szavaival élve „... a két folyamat egymásból következését, az okozatiságot hivatott érzékeltetni". (13. lap.) A szerző mindezt egyben az Egyesült Államokban végbemenő tudományos-tecnikai forradalom világgazdasági vetületeként mutatja be.

Ennek megfelelően elemzését a termelőerők szférájában végbement döntő változásokkal, azaz a tudományfejlesztés és a kutatásigényes termékeknek a mai világgazdaságban betöltött szerepével kezdi, különös tekintettel az Egyesült Államokbeli fejlődésre.

A második világháború alatt az összes főbb hadviselő országban, de különösen az Egyesült Államokban kezdetét vette a tudomány és a haditechnika szorosabb együttműködése, s ez 1945 után csak tovább erősödött. Ezzel új viszony alakult ki a polgári és a haditechnika között: a katonai igények kielégítésére törekedve a kormány mind nagyobb mértékben vált a műszaki és természettudományos kutatás és fejlesztés (K + F) ösztönzőjévé és finanszírozójává. A polgári termelés mind gyakrabban és tömegesebben veszi át a kezdeményező haditechnika eredményeit, s így a gazdaság, a nagy és közepes magánvállalatok fejlődése jelentős részben a közvetlen termelőerővé vált, államilag finanszírozott, rendkívül koncentrált K + F, a „kutatási kulcsipar" függvényévé vált. Ezt a modellt először Amerika valósította meg kontinentális mértékben, a többi iparilag fejlett tőkésország pedig — különösen a középhatalmak — igyekszik ugyan követni, de sem a nemzeti szintű erőfeszítések, sem az elégtelenül koordinált és finanszírozott közös (például „európai") vállalkozások nem voltak képesek az amerikai K + F fölényt és ennek következményeit csökkenteni.

A tudományos-technikai forradalom amerikai modellje vitathatatlanul pazarló

jellegű, s ennek negatív társadalmi következményei csak napjainkban bontakoznak ki; ennek ellenére a világgazdasági kapcsolatokban sok tekintetben új helyzetet alakított ki, amelynek legfőbb haszonélvezői az amerikai óriásvállalatok. Jóllehet a legkutatásigényesebb iparágak (illetve az itt tevékenykedő nagyvállalatok) mennyiségi és — különösen — minőségi súlya a nemzetgazdaság egészében is szakadatlanul nő, egyben azonban az árukivitelnek ők a legfőbb realizálói; sőt a K + F és az áruexport koncentrációja egybeesik, a fenti iparágak az árukivitelben jóval nagyobb mértékben részesednek, mint a belföldi forgalomban, vagyis kiváltképpen a külső piacokra orientálódnak.

A fenti elemzés után a szerző megvizsgálja, hogy az áruexportpiacok megtartásában való érdekeltség és egyes más tényezők miként ösztönzik ezen iparágak élenjáró vállalatait a hosszú lejáratú közvetlen *tőkeexport* fokozására. Az említett tényezők hatására kialakuló vállalati stratégia számára az áttérés az ipari exportról a keresletnek saját, külföldi termelőegységekkel való kielégítésére a külkereskedelmi ügyletek olyan természetszerű folyományává válik, amelyre a forgalom áruexport útján megszerzett hányadának megtartásához elengedhetetlenül szükség van. A nagy volumenű tőkeexportot ugyanakkor a jelentős viszonylagos tőkefölöslegek lehetővé is tették, másrészt az amerikai belső piac helyzete (monopolista erőegyensúly, viszonylagos telítődés) kifejezetten kényszerítette is a nagyvállalatokat a világméretű terjeszkedésre.

A második részben a szerző az amerikai magántőke-expanzió nyugat-európai következményeit mutatja be. Jóllehet az amerikai nagyvállalatok terjeszkedése világméretű, ezen belül különös figyelem illeti meg Nyugat-Európát, amelynek a külföldi USA-befektetéseken belüli részaránya a hatvanas években meredeken nőtt. Különös érdeklődésre tarthatnak számot azok a fejezetek, amelyek az amerikai és a nyugat-európai nagyvállalatok méretbeli különbségeit, a nyugat-európai műszaki lemaradást és az amerikai nagyvállalatok nemzetek feletti üzleti stratégiáját tárgyalják. Az amerikaiak egyik fő ütőereje ebben a terjeszkedésben a koncentrált K + F. A szerző idézi az OECD véleményét: „Nyugat-Európában az amerikai beruházásoknak a kutatásigényes iparágakban való koncentrációja az összes többi ágazatban foganatosítotthoz képest viszonylag nagy és minden egyes szektoron belül annak legfejlettebb termékeiben a legnagyobb. Teljesen jogos különleges minőségi jelentőséget tulajdonítani a kutatásigényes iparágakban végzett beruházásoknak, mivel azok az újítások fő közvetítői a többi gazdasági ágazatban is." (128. l.)

Egyetértünk a szerző azon megállapításával, hogy — a fentiek következtében — irreális minden olyan számítás, amely az amerikai behatolás jelentőségét pusztán mennyiségi szempontból méri fel; tehát csupán az olyan összehasonlításokra hagyatkozik, amelyek az Egyesült Államok közvetlen beruházásait a magán- és állami (közületi) beruházások volumenével, a bruttó tőkeképződéssel stb. vetik össze az EGK-ban, illetve Nyugat-Európában. De túlzottnak tartjuk ennek a megállapításnak azokat a részeit, miszerint a fenti összehasonlítások „lényegtelenek", mivel a „mindinkább kulcsszektorok rangjára szert tevő új iparágak kézbentartása akkor is elegendő döntő befolyás elérésére és gyakorlására, ha a hagyományos ágazatok jelentős része továbbra is nyugat-európai tulajdonban van, hiszen korszerűsége és korszerűsítése az említett óriáskomplexumtól teszi függővé..." (129. l.) Egyrészt — mint ezt később Ádám György is bemutatja — minden műszaki lemaradás ellenére sem lehet teljesen leírni „a nyugat-európai — állami és magán — K + F erőfeszítéseket és pozíciókat"; másrészt a „hagyományos ágazatok" nyugat-európai kézbentartása nélkül az amerikai befolyás nyilvánvalóan megsokszorosodnék. Ezenkívül Nyugat-Európában a helyi állami intervenció a nyugat-európai „saját" tőke befolyását növeli, „de facto" az amerikaiak rovására. Az élenjáró technikával való zsarolás lehetőségei az adott nemzetközi viszonyok között — megítélésünk szerint — korlátozottak: az amerikai számítógépek leszállítása a francia atomprogram számára (amire a szerző is kitér) elég jól tükrözi ezt; nem is beszélve az amerikai hagyományos gazdasági szektorokra gyakorolt nyomásról, a belföldi hitel- és konjunktúrapolitikáról, a nemzetközi pénzügyek területén fennálló alkudozási lehetőségekről stb. Természetesen ezzel együtt is igaz a szerzőnek az a megállapítása, hogy a nyugat-európai kormányok és nagyvállalatok széthúzása az élenjáró K + F szempontjából kulcsfontosságú területeken korlátozza az ellenakciók hatékonyságát, konzerválja a „műszaki rést", és reális a veszélye annak, hogy Nyugat-Európa a jelenleginél is jobban az ipari fejlődés második vonalába szorul.

A tanulmány harmadik részében a szerző a nemzetközi tőkemozgások ered-

ményeképpen kialakult, történelmileg példátlan méretűre nőtt amerikai és — kisebb részben — nyugat-európai világkonszernek növekedését, szervezeti sajátosságait és azokat a törekvéseit elemzi, melyek mindennemű nemzeti-állami korlátozás minimalizálására irányulnak.

Ily módon „kettős hatalom" alakul ki a világgazdaság tőkés szektorában: a globális méretekben terjeszkedő, érdekeit világszinten érvényesíteni szándékozó világkonszernek, és az egyes nemzeti kormányok, gazdasági-politikai állami döntéscentrumok, amelyeknek az egyes nemzetgazdaságok szintjén adódó egyensúlyi problémákra is tekintettel kell lenniük, és amelyeknek összefonódása, integrációja csak lassan követi (ha követi) a világkonszernek gyorsan kiépülő nemzetközi struktúráját, a spontán nemzetközi gazdasági integrációt.

A tanulmány negyedik részében a szerző egyrészt az előbbiekben ismertetett, a hatvanas évekre kialakult tőkés világgazdasági modell kritikáját végzi el; másrészt bemutatja azokat a rendkívül érdekes és tanulságos folyamatokat, amelyek a hatvanas évek közepétől a szakszervezeti mozgalomban bontakoznak ki. A világkonszernek rohamos kialakulásával jellemezhető változó világ és változó szükségletek új szervezeti formákat és módszereket kívánnak meg: a globális világkonszernek kialakulását követően megjelennek egyes — erősen koncentrált — iparágakban az első szakszervezeti világkonszern-tanácsok is. Ezzel fokozatosan megnyílik annak lehetősége, hogy egyazon konszern különböző országokban, kontinenseken (!) található üzemegységei között világméretekben azonos bérszínvonal és azonos egyéb munkafeltételek alakulhassanak ki.

Erősödnek az egységtörekvések a nyugat-európai szakszervezeti mozgalomban, a különböző orientációjú szakszervezetek között is.

A szerző tanulmányát teljes joggal zárja a következő sorokkal: „... a koncentráció és a világkonszernek kialakulásának jelenlegi szakasza a tőkés szektorban még nem zárult le. Az államközi ellenőrzésükre és szabályozásukra vonatkozó koncepciók még csak kevéssé öltöttek konkrét formát, s még az sem állítható bizonyossággal, hogy megvalósításukra egyáltalán sor kerül." (413. l.) Az elkövetkező években a fejlett tőkésországok között fellépő ellentmondások jelentős része ezzel a problémakörrel lesz kapcsolatos.

Az elmondottakból — úgy véljük — következik, hogy Ádám György új könyve az 1970-ben megjelent közgazdasági tematikájú művek közül a legtanulságosabb és legizgalmasabb (tegyük hozzá: a világos és a „laikus" olvasó közönség számára is hozzáférhető nyelvezetű) munkák közé tartozik.

Becsky György

N. J. Petrakov: A szocialista gazdálkodási módszerek vitatott problémái

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 182 l.

Ha kezünkbe vesszük Petrakov könyvét a szocialista gazdálkodási módszerek vitatott problémáiról, már néhány lap után a szovjet közgazdasági viták villamossággal telített légkörében találjuk magunkat, s a tájékozódásban olyan idegenvezető segít, aki maga is szenvedélyes résztvevője a szovjet közgazdászok elméleti csatározásainak.

Petrakov tudósítása — bár átfogó képet ad — nem igyekszik valamiféle „objektív" magaslatról kiértékelni a vitatkozók népes seregét, még kevésbé lehet azt mondani róla, hogy középúton haladva a szovjet közgazdászok „átlagának" szemszögéből ítélné meg a felmerülő kérdéseket. Az a tény, hogy egy, a szovjet közgazdasági irodalom egészét tekintve, sajátos álláspont, és az álláspontot képviselő eredeti egyéniség szűrőin keresztül jutnak el hozzánk a vitatott tézisek, az ellentétes véleményeket képviselő erők súlyának megítélését talán nehezebbé, a könyvet azonban mindenesetre izgalmasabbá teszi.

A könyv elején a szerző kifejti, hogy az árutermelés létezéséről, a beruházások gazdaságosságáról, a matematikai módszerek alkalmazásáról és a tervgazdálkodás tökéletesítéséről folyó viták egyetlen összefüggő láncolat egymást követő láncszemei. A közgazdaságtudományokban érzékelhető pezsgést Petrakov azzal a feszültséggel magyarázza, amely a korábbi feltételek mellett kidolgozott gazdasági

kategóriák és a valóság új tényei között keletkezett. Metsző gúnnyal beszél a valóságot már egyáltalán nem tükröző, tartalmatlan absztrakciókról, amelyek legfeljebb arra jók, hogy előrángatva őket, a pillanatnyilag szükséges gazdaságpolitikai sakkhúzásokat mint a szocializmus objektív törvényeit ábrázolják.

Könyve elején — és később is — fellép azok ellen, akik az értéktörvényt és a tervszerűséget szembeállítják egymással, az áru-kategóriákat a terv valamiféle aládúcolásának tekintik, „első-" és „másodosztályú" kategóriákat különböztetnek meg, s az áruviszonyok szocializmusbeli felhasználásán jobbára csak az áruviszonyok korlátozását értik.

A népgazdasági és vállalati érdek ellentmondásának megfelelő mozgásformát találni — ez áll a közgazdasági kutatások gyújtópontjában, nemcsak a Szovjetunióban, hanem valamennyi szocialista országban. Ebből indul ki Petrakov is, amikor az első fejezetben azt boncolgatja, hogy olyan ösztönző rendszert kell kiépíteni, amely a vállalatot termékei társadalmi jelentőségének fokozására kényszeríti, ugyanakkor egységes mércét kell találni arra, mi az, ami a társadalomnak előnyös. Helyeselhetjük a szerzőnek azt a törekvését, hogy konkretizálni igyekszik a társadalmi előny fogalmát, amely néhány közgazdász szájában már kiábrándítóan üres frázissá silányodott.

Petrakov a társadalmi előny meghatározásához a következő feladatok megoldását látja szükségesnek: 1. meg kell találni a termelési folyamatban felhasznált különböző erőforrások összemérésének kritériumát; 2. tudni kell összehasonlítani a különböző időpontokban eszközölt ráfordításokat; 3. egységes mércével kell mérni a termelés különböző területein felmerülő ráfordításokat; 4. meg kell határozni a termékminőség változásának gazdasági következményeit; 5. meg kell határozni, milyen fokon felelnek meg a termék előállítására fordított költségek a termék iránti társadalmi szükségleteknek.

A könyvecske további fejezeteit a szerző ezeknek a problémáknak szenteli.

A gazdaságosság mutatójáról szóló második fejezetben fellép azok ellen, akik úgy vélik, hogy a nyereség csak vállalati szinten működik, de nem alkalmas népgazdasági méretű összehasonlításokra. De hogyan döntjük el akkor — teszi fel a kérdést a szerző —, mely ágazat progresszív, s melyik nem? A naturális termelékenységmutatók felmondják a szolgálatot, mihelyt az összehasonlítás túllépi egy-két ágazat kereteit. A kibocsátott termékek tömegének növekedése munkamegtakarításokkal jár együtt. A többlettermékben mint valami tükörben követni lehet a munka egyéni és társadalmi termelőerejének fokozását. Az ágazatok progresszivitását is ezen mérjük. A szocialista vállalat szemszögéből nézve a többlettermék nem más, mint a nyereség, amely egy helyes árrendszerben jól „mutatja" a vállalat tevékenységének népgazdasági hasznát.

Ez a szemlélet vezeti a szerzőt akkor is, amikor a társadalmi erőforrások közgazdasági értékelésével kapcsolatban felmerül az eszközlekötési járulék problémája. E ráta azt az alsó határt jelzi, ameddig közgazdaságilag még lehetséges a beruházás. A beruházások normatív együtthatója, amely tehát egybeesik az eszközlekötési járulék rátájával, csak egységes lehet — állítja Petrakov. Szembeszáll Hacsaturovval, aki az együttható ágazati differenciálását tartja szükségesnek.

Esetenként gazdaságtalan beruházásokra kényszerülünk, de ez még nem indokolja a differenciált beruházásgazdaságossági mutatót. Az, hogy világosan látjuk, mennyi veszteséget szenvedünk, amikor például a hadiiparba ruházunk be — írja Petrakov —, nem akadályozhatja meg a társadalmat abban, hogy ha szükséges, tudatosan vállalja ezeket az áldozatokat.

A szerző megkülönbözteti a társadalmi termelési alapok összességének népgazdasági hatásfokát — amelyet a többlettermék tömegének a termelési alapok nagyságához való viszonyán mér — a beruházások normatív gazdaságosságának mutatójától.

A különböző időszakokban eszközölt ráfordítások nem egyenértékűek. A gazdaságossági együtthatót arra is fel kell használnunk, hogy ezeket összevessük. Ha el akarjuk kerülni az eszközök befagyasztását, alkalmaznunk kell a kamatos kamat képletét az időtényező számszerűsítésére, még akkor is, ha sok közgazdász — köztük például Sztrumilin — hamis osztályálláspontra helyezkedve ezt a racionális közgazdasági számítást mint a szocializmustól idegen módszert veti el.

Még élesebbé válik Petrakov polémiája az „alapigazságokat" hajtogató közgazdászokkal azokon a lapokon, ahol az árkérdést tárgyalja, hiszen ez a szerző fő érdeklődési területe. A megkülönböztetett figyelem sajátos módon úgy jelentkezik,

hogy szellemes vitastílusa itt még könnyedebbé válik, ontja a sziporkázó ötleteket, frappáns példákat, élesebben is fogalmaz, mint másutt.

Az árnak — mint piaci jelenségnek — a tervvel való szembeállítását a fejezetrész címével kezdi ki: *Az ár: terv.* Az ár egyrészt olyan nélkülözhetetlen kiindulópont a tervezésnél, amely tükrözi a társadalmilag kialakult arányokat, másrészt a tervszámítások változtatásával együtt változván *közgazdasági formát öltő új tervfeladatként* kerül a gazdaságba. Az árak és a népgazdasági tervezés elszakítása, a mesterségesen veszteséges termékek azt a normát sértik meg, hogy a tervek megvalósításának a vállalatok számára is előnyösnek kell lennie.

Petrakov szembeszáll néhány megkövesedett dogmával, köztük például azzal, hogy a termelőeszközök árát mesterségesen alacsonyan kell tartani, hogy ezzel ösztönözzék az új technika felhasználását. Az alacsony ár — amely minden előnyt a felhasználónak juttat — egyrészt visszafogja az új technikát megtestesítő termelőeszközök termelését, másrészt ahhoz vezet, hogy ezeket a termelőeszközöket olyan termelőegységekben is „kifizetődő" lesz alkalmazni, amelyek nem készültek fel az új technika befogadására.

A szerző bírálja azokat a közgazdászokat is, akik a kereslet-kínálat alakulásától függő áringadozást kizárólag a piaci spontaneitásra jellemző jelenségnek tekintik. Petrakov kimutatja, hogy az áringadozások szükségszerűek, hogy jelezzék, ha egy ágazatba túl sok munkát fektettek és ösztönözzenek a helyes arányok kialakítására. Az árat frappáns módon sajátos hőmérőhöz hasonlítja, amely jelzi a gazdaság „egészségi állapotát", azt, hogy a kialakult arányok mennyiben felelnek meg az egészséges, kívánatos arányoknak. „De mit mondhatunk egy olyan hőmérőről, amely szüntelenül 36,7 fokot mutat, egészséges embernél éppúgy, mint a hideglelés gyötörte betegnél?" (81. l.) Az értékkel mindig pontosan egybeeső árakat ilyen rossz hőmérőnek tekinthetnénk.

Hasonlóan logikus érvekkel vitatkozik a szerző az optimális terv és az ebből következő árnyékárak ellenzőivel, Paskovval és Kolganovval, akik azt vetik az optimális tervezés híveinek szemére, hogy az árakat elszakítják az értéktől, és az árképzésnél figyelembe veszik a termékek hasznosságát és szűkösségét. Paskov és Kolganov ezért a jelzők egész csokrával illeti az optimális tervár koncepciójának kidolgozóit, a „voluntarizmus szekértolóinak", „az osztrák iskola híveinek" nevezve őket. Ha azonban csak a termékek hasznosságának és szűkösségének az árban való figyelembevételére vonatkozik a marxizmustól való elhajlás vádja, nyugodtan vállat vonhatunk — írja Petrakov —, hiszen ebbe a „hibába" maga Marx is beleesett.

A szerző azt is kifejti, hogy a különböző természeti feltételek mellett termelt termékek árában járadékjövedelemnek kell jelentkezni: az árat itt a határvállalatok költségszintjéhez kell közelítenünk. Ez a praktikus közgazdasági megfontolás, amely a termelőt és a felhasználót egyaránt helyesen orientáló árak kialakításához vezet, sok közgazdász szemében még mindig valamiféle polgári kisiklásnak számít. Ezek a közgazdászok hajthatatlanul ragaszkodnak az átlagos költségekhez igazodó árakhoz, mert szerintük egyedül ez felel meg az érték ideális fogalmának. A munkaérték-elmélethez való ragaszkodás itt teljesen kificamodott formában jelentkezik, hiszen ezen elmélet klasszikus képviselői sosem állították azt, hogy az árcentrumot az átlagos természeti feltételek között termelő gazdálkodóegység költségszintje határozza meg.

Az utolsó fejezetben, amelynek a szerző „A gazdasági reform és a közgazdaságtudomány" címet adta, az eddigi fejtegetésekből világosan következő konzekvenciát vonja le: a nyereség és az árak az egész irányítási rendszer tengelyévé fognak válni, és a vállalatok mindjobban kibontakozó kezdeményezését teljes egészében a gazdaságossággal fogják terelni. Hangsúlyozza, hogy ezáltal „nem a tervezés elve változik meg, hanem a terv formája, az a módszer, ahogyan a társadalmi előny fogalmát beviszik minden egyes dolgozó tudatába". (162. l.) Megingathatatlan marad a tervteljesítés kötelező volta, de most már nem egyszerű adminisztratív utasításról van szó, hanem „törvényerőre emelkedő gazdasági szükségszerűségről", az ösztönzés formáját öltő tervről.

Nagy élvezettel forgathatják a közgazdaságtan iránt érdeklődők ezt a mesterien felépített, kerek kis vitairatot. A szerző összefüggést teremt egymástól látszólag távol eső problémák között, megoldásaiban újabb kérdések feszülnek, amelyek megválaszolásába szinte bevonja olvasóját. Ellenfeleivel szemben hatásos fegyvert forgat: a józan ész fegyverét. Meggyőzően bírálja azokat a közgazdászokat, akik nem tesznek különbséget a racionális gazdálkodási módszerek és azok tőkés alkal-

mazása között, s akiket babonás félelem tölt el a kamat, a nyereség nevének puszta hallatára.

A naiv elméletek elleni harc hevében azonban a szerző maga is áldozatul esik néhány naiv elképzelésnek. Például a tervezési rendszer olyan átszervezéséről beszél, „amely lehetővé tenné, hogy az egyéni és a csoportérdekeket teljes (sic! — Sz. K.) összhangba hozzuk a társadalmi érdekkel". (34. l.) Ez a hiba másutt is felbukkan. Miközben teljes joggal bírálja azokat, akik csak eszményien arányos gazdaságban alkalmazható eszményi árakat propagálnak, maga is felépíti a saját kis utópiáját, ahol „ami előnyös a társadalomnak, annak előnyösnek kell lennie minden (!) vállalat számára". (33. l.) A társadalmi, egyéni és csoportérdek ellentmondásos egységében csak a megvalósítandó egységet látja, a különféle érdekek között feszülő ellentmondások szükségszerű voltát nem érzékeli.

Ellenfeleivel szemben szellemesen bizonyítja, hogy a kapitalizmus által kifinomított ésszerű gazdálkodási módszerek (például a kamatos kamat figyelembevétele az időtényező számszerűsítésénél) nemcsak, hogy alkalmazhatók a szocializmusban, de alkalmazásuk egyenesen elengedhetetlen feltétele a szocialista gazdálkodás magasabb szintre emelésének. Miközben rokonszenvvel olvassuk ezeket a gondolatokat, hiányérzet is keletkezik bennünk azért, mert a szerző gondolatmenetéből szinte teljesen kihagyta a monopolhelyzetben levő vállalatok problémáját. Nyilvánvaló, hogy e vállalatok gazdálkodási módszerei, piaci reakciói, központi befolyásolásuk eszközei eltérnek a kisebb vállalatokétól és a racionalitás fogalmának más értelmezését követelik.

Petrakov igaza nem lehet kétséges abban sem, hogy az árutermelés alapvető kategóriái sajátos szocialista tartalommal telítődhetnek. Ellenfelei olyan merevségről tesznek tanúbizonyságot ebben a kérdésben, hogy szinte túl könnyűvé teszik Petrakov polémiáját. S bár sok helyütt kínálkozott volna lehetőség, hogy az ésszerű módszerek, árutermelési kategóriák mögé világítva, felfedje a bennük tükröződő emberi viszonyokat, a szerző ezzel adós marad. Jó példa erre a kamat problémája, amely mint elosztási kategória, egyúttal termelési viszony is. Petrakov ezt a kategóriát csupán egy oldaláról vizsgálja mint a gazdasági számbavétel eszközét. Holott a kamat — amely a kapitalizmusban is betöltötte ezt a racionális funkciót — egyúttal a tőkés termelési viszonyok gyújtópontja volt. Logikus tehát a feltételezés, hogy a szocializmusban is több, mint az időtényező számszerűsítésének eszköze.

Bár Petrakov könyve nem mentes a hiányosságoktól, alig több, mint másfélszáz oldalon nagyon sok fontos kérdésre ad választ az olvasónak. Olyan szellemes, tömör, homályosságtól mentes, következetes választ, amilyenhez ritkán juthatunk ilyen kevés fáradsággal. Ez a könyvecske ugyanis szinte olvastatja magát. Éppen ez jogosít fel arra, hogy szemrehányást tegyünk a kiadónak, amiért aktuális, népszerű könyvhöz mérten nagy késéssel és igen nagy példányszámban adta a magyar közönség kezébe.

Szabó Katalin

Josef Goldmann—Karel Kouba: Bevezetés a szocialista gazdasági növekedés elméletébe

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 222 l.

A szerzők, kiváló csehszlovák közgazdászok, ebben az eredetileg 1967-ben megjelent könyvben nagy figyelmet és érdeklődést kiváltó kutatásaik eredményeinek összefoglaló, rendszeres kifejtését adják. A Közgazdasági Szemle olvasói már az 1965. évi 9. számban megjelent ismertetésből tudomást szerezhettek a könyv alapjául szolgáló elemzésekről és a körülöttük kibontakozó vitáról.* A szerzők szemléletmódjában éppen az volt az újszerű — s az az újszerű ma is —, hogy kísérletet tettek a fejlődés üteme, sajátosságai és az irányítási rendszer összefüggéseinek vizsgálatára, sőt, e kapcsolat számszerűsítésére. A kísérlet jelentősége és időszerűsége indokolja, hogy a kiadó — ha jelentős késéssel is — közreadta ezt a könyvet.

* „Vita a növekedési ütem időszakos hullámzásának okairól" (B. L.—M. J.) Közgazdasági Szemle, 1965. évi 9. sz. 1132—1139. l.

A vizsgálat elsősorban a csehszlovák gazdaságra irányul. A szerzők a hatvanas évek elejének stagnálásából kivezető utat, azaz azt a gazdasági mechanizmust keresik, amely módot ad a viszonylag fejlett ipari potenciálban rejlő előnyök kihasználására. Minthogy azonban a csehszlovák gazdaság fejlődését nem elsősorban csehszlovák sajátosságokkal magyarázzák, be kell vonniuk a vizsgálatba legalábbis a hasonló nagyságú és fejlettségű szocialista országokat.

Az első két fejezetben rövid elmélettörténeti visszapillantást találhatunk. Feldmann modelljének méltatása után a szerzők részletesen ismertetik a szocialista gazdaság növekedésének Kalecki által kidolgozott modelljét, s megfogalmaznak néhány abból fakadó elméleti következtetést. Hangsúlyozzák, hogy a gazdasági növekedés üteme nem öncél; a cél a fogyasztás növekedése. A tőkekoefficiens mozgását vizsgálva a szerzők arról írnak, hogy a felhalmozási hányad szükségszerű növeléséről, illetve az első osztály elsődleges fejlődéséről szóló tétel téves, mert abszolutizál egy olyan folyamatot, amely csak a szocialista iparosítás meghatározott szakaszához kapcsolódik. Kalecki nyomán abban látják a szocialista és a tőkés gazdaságra alkalmazható növekedési modell alapvető, a termelési viszonyok által meghatározott különbségét, hogy „... A tőkés gazdaság növekedési ütemére elsősorban az összes vásárlóképes kereslet gyakorol döntő befolyást, míg a szocialista gazdaságban a növekedési lehetőségeket elsősorban a kínálati tényezők határozzák meg". (43—44. l.)

A könyv legértékesebb része a harmadik és negyedik fejezet, ahol a szerzők a növekedési ütem rövid, illetve hosszú távú változásait hozzák kapcsolatba a hagyományos irányítási rendszerrel. A fejlődés ciklikusságának vizsgálatához a csehszlovák adatok mellett az NDK-ra vonatkozó, valamint a lengyel és a magyar ipari termelési és beruházási adatsorokat is felhasználják. Megállapítják, hogy a növekedési ütem az ötvenes évek elején és végén maximumot ért el, az ötvenes évek közepén, majd a hatvanas években pedig minimumra esett vissza, az egyes országokban kisebb-nagyobb eltérésekkel. Az ismételt gyorsulás és lassulás az átmenetileg ható tényezők mellett „... olyan tényezőkre vezethető vissza, amelyek a tervszerű irányítás adminisztratív utasításos rendszerében a szocialista gazdaságban periodikusan léphetnek fel". (65. l.) Ez a folyamat az optimálisat meghaladó előirányzott növekedési ütem és az ebből fakadó túlméretezett beruházási volumen szükségszerű következménye. A szerzők szerint a túlberuházás nem külön ok, hanem a választott növekedési ütem velejárója. Ez okozza a „beépített" aránytalanságokat: „... a tüzelőanyagok, energia, nyersanyagok és alapanyagok termelése elmarad a feldolgozó ipar és az egyéb gazdasági ágak nagyobb szükségletei mögött". (Uo.) A feldolgozó iparágak kapacitása ugyanis gyorsabban, viszonylag kisebb beruházási ráfordítással növelhető, mint az alapanyagiparé. Az aránytalanságok csak az ütem csökkentésével enyhíthetők; az ütemcsökkentés pedig addig tart, amíg az előző csúcsidőszakban beindított beruházások be nem lépnek. Ebben a szakaszban kedvezőbbé válik a készletek és a befejezetlen beruházások alakulása. „A rendszer megközelíti a dinamikus egyensúlyt, és megteremtődnek annak objektív feltételei, hogy ez a »kváziciklus« megismétlődhessék — hála az irányítás adminisztratív utasításokon alapuló rendszerével egybekötött voluntarizmusnak." (66. l.) „Kváziciklusón" a szerzők a növekedési ütem alakulásában egymásra következő pozitív és negatív ingadozásokat értik, amelyet azonban élesen megkülönböztetnek a tőkés ciklustól, minthogy az „utóbbi a tőkés termelési viszonyok lényegéből következik, s állami beavatkozással csak bizonyos mértékig mérsékelhető. A mi fluktuációnk viszont nem a társadalmi rendszer immanens vonása, hanem abból ered, hogy nem ismerjük eléggé a szocializmus gazdasági törvényeit, valamint abból, hogy azokat a gazdaság tervszerű irányítása során nem megfelelően vesszük figyelembe." (83. l.)

A szerzők szerint a kváziciklus és a tervutasításos mechanizmus közötti kapcsolat alapja az, hogy minden irányítási rendszer bizonyos növekedési tényezőket részesít előnyben, azaz megvan a maga növekedési sémája. „A tervszerű irányítás adminisztratív, utasításokon nyugvó rendszere a gazdasági növekedés problémáit makroökonómiai méretekben lényegében a következő sorrendi séma szerint oldja meg: gépipar, építőipar — beruházások; kohászat, tüzelőanyagok, villamos energia; egyéb feldolgozó ipar; a társadalom nem termelő fogyasztása." (89. l.) A fogyasztás célból tervezési reziduummá válik. Igaz, hogy a túlzott növekedési ütem és beruházási volumen nemcsak ennek az irányítási rendszernek a sajátja, de a szerzők szerint ez a rendszer különösen hajlamos a felhalmozás és a növekedési ütem túlméretezésére, s ami még fontosabb, nem rendelkezik beépített bizto-

sítékokkal a voluntarista tervezés ellen, illetve az ellentmondások, zavarok idejében való felismerésére, elhárítására.

A növekedési ütem *hosszú távú* csökkenésének okát a szerzők ismét a tervutasításos mechanizmus hatásaiban vélik megtalálni. Az az irányítási rendszer, amely egy adott történelmi szakaszban indokolt volt, amelynek előnyei akkor valamennyi szocialista országban túlsúlyban voltak hátrányaival szemben, a fejlődés előrehaladásával fokozódó mértékben fejti ki fékező hatását. A magas felhalmozási hányad ekkor már hosszú távon nem képes a gazdasági növekedés meggyorsítására, mivel jelentős része elszivárog a „kiáramlási csatornákon". Ez azt jelenti, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem növekvő hányada csapódik le készletekben és befejezetlen beruházásokban, továbbá, hogy kedvezőtlenül alakulnak a termékegységre jutó ráfordítások. (Ez utóbbi tényező kvantifikálására a szerzők a belföldi és a tőkés világpiaci árszínvonal alakulásának egybevetésével tesznek kísérletet az ötödik fejezetben.)

A hatodik fejezetet korábbi fejtegetéseik gyakorlati alkalmazásának szánják a szerzők. „Szemléltetni és kvantifikálni akarjuk elméleti következtetéseinket az adminisztratív, utasításokon alapuló tervezési rendszer működésének következményeiről." (154. l.) Mindenekelőtt kísérletet tesznek az 1950 és 1965 közötti csehszlovák gazdasági növekedés beruházási és nem beruházás jellegű tényezőinek különválasztására a Kalecki-modell alapján, változatlannak tekintve a tőkekoefficienst.

Arra az eredményre jutnak, hogy az ötvenes évek első felében a beruházások viszonylag kisebb szerepet játszottak a növekedésben, és jelentős pozitív hatása volt a nem beruházás jellegű tényezőknek. Az ötvenes évek végére döntő tényezővé válik a beruházási forrás. A hatvanas évek elejétől azonban a beruházások pozitív hatását már erőteljesen korlátozza, időnként ki is egyenlíti a nem beruházás jellegű tényezők negatív alakulása. Ebből fakadt, hogy a csehszlovák gazdaság tényleges növekedési üteme messze elmaradt a lehetségestől, a „növekedési potenciáltól". Számításaik szerint „... az 1962—1965. évek időszakában olyan volumenű beruházási eszközt használtak fel, amely 36%-os növekedést biztosíthatott volna ... Az összes tényleges növekedés ezzel szemben csak kb. 4% volt ..." (172. l.)

A könyv utolsó fejezetében az ésszerű gazdálkodás elve és a gazdasági növekedés közötti kapcsolatról olvashatunk. A szerzők — Lange nyomán — kifejtik, hogy az „elvek elve" az ésszerű gazdálkodás elve, amelynek érvényesítése a kapitalizmusban a vállalatokra korlátozódott, a szocializmusban makroökonómiai szinten is érvényre juthat. A tervutasításos rendszerben azonban „degenerálódott" a gazdasági számvetés, „hajótörést szenvedett" a gazdálkodás ésszerűsége. Az ésszerű gazdálkodás elvének érvényre jutását az önálló elszámolás következetes megvalósításától, a terv és a piac szerves összekapcsolásától várják a szerzők.

A továbbiakban bírálják a centralizált rendszer konstrukcióján belül maradó félmegoldásokat, majd az új mechanizmusra való áttérés két számunkra is aktuális problémájára térnek rá. A monopóliumokkal kapcsolatban úgy vélekednek, hogy a monopólium a szocializmusban is előidézheti a stagnálás tendenciáját. Hivatkoznak arra a különbségre, amely a nemzetközi versenynek óhatatlanul kitett szállodaipar és a monopolhelyzetet élvező javító-szerelő szolgáltatások színvonala között fennáll. Elismerik, hogy a termelőeszközök termelésében a koncentráció jelenlegi fokán kevéssé bontakoztatható ki piaci verseny, a fogyasztási cikkek termelésében, a kereskedelemben és a szolgáltatásokban viszont annál inkább. A magas fokú monopolizáltság alkalmas gyors strukturális változtatások centralizált végrehajtására, de csökkenti a rendszer alkalmazkodó képességét. Márpedig „a struktúra alkalmazkodóképessége talán ugyanolyan fontos, mint az, hogy melyik struktúra mellett döntöttek". (199. l.)

S itt már eljutottunk a másik gondolathoz, amely hasonlóságot mutat a tervezés és a mechanizmus kapcsolatáról kifejtett némely hazai nézetekkel. A szerzők szembeszállnak azokkal az álláspontokkal, amelyek egyoldalúan a csehszlovák gazdaság újabb nagy strukturális átalakulásának szükségességét hangoztatják, elszakítva azt a gazdasági hatékonyság és az irányítási rendszer kérdéseitől. Nézetük szerint inkább a szakmai struktúra megváltoztatásáról van szó. A szakmai struktúra megváltozása — ellentétben az ágazati változásokkal — csak kisebb mértékben igényel beruházási építkezéseket; feltétele inkább a termelés nagyobb rugalmassága. Az ésszerű gazdálkodás elvének érvényesítését, az új irányítási rendszer megvalósítását elsőbbség illeti a nagy strukturális változtatásokkal szem-

ben, mivel az általános pazarlás a legjobb struktúra mellett is általános pazarlás marad.

Egyébként ami a feldolgozó ipar és alapanyagipar „tervteljesítésének" viszonyát illeti, a szerzők itt — paradox módon — maguk is rabjai maradnak annak a régi mechanizmus által keltett látszatnak, hogy az egyes iparágak fejlődését csak kapacitáskorlátok fékezik.

A korábbi cikkek gondolatmenetével egységes szerkezetben, könyvalakban találkozva, még világosabbnak látszik számunkra, hogy melyek vitatható pontjai.

Rokonszenves az a törekvés, hogy a „kváziciklus" magyarázatában a szerzők túllépnek annak pusztán eseti politikai tényezőkre, valamint a műszaki haladás periodicitására való visszavezetésén, s az irányítási rendszer hatásait állítják a középpontba. Ábrázolásukban azonban — úgy tetszik — ennek a ciklusnak végül is az iparon belüli ágazati aránytalanság, az alapanyagipar és a feldolgozó ipar eltérő tőkeigényessége az alapja, s a túl gyors növekedésre irányuló, a mechanizmusból fakadó szándék ezen keresztül vezet ciklikus fejlődéshez. Ez az ábrázolás több szempontból is hiányos. A szerzők a Kalecki-modell ismertetésekor a távlati tervezést — elfogadhatatlan módon — a növekedési ütem megválasztására korlátozzák, amiből szerintük egyértelműen következik a struktúra megválasztása is. (50. l.) Így a gazdaságpolitika bírálatában is a növekedési ütem megválasztásának bírálatára szorítkoznak, s nem vizsgálják az ehhez kapcsolódó ágazati koncepció, a struktúrapolitika kérdését.

A szerzők a gazdaság nyitott jellegét a vizsgált országok alapvető sajátosságának ismerik el (7. l.), de a ciklus magyarázatában nem tulajdonítanak alapvető jelentőséget a külkereskedelemnek; egy helyütt kimondottan elvonatkoztatnak tőle (89. l.), s ahol figyelembe veszik, ott is csak származékos, kiegészítő tényezőnek tekintik. Jellemzi felfogásukat az a megállapítás, mely szerint a régi mechanizmusban „a népgazdaság egésze is el volt szigetelve a világpiacoktól a többékevésbé változatlan belföldi tervárak és a külkereskedelmi monopolszervezetek miatt". (143. l.) Nyilvánvaló, hogy a világpiactól az irányítási rendszer csak a vállalatokat szigetelheti el; a népgazdaság csak akkor és annyiban szigetelhető el a világpiactól, ha és amennyiben megszünteti a külkereskedelmet. Fizetési mérleg problémái pedig a legcentralizáltabb mechanizmusú szocialista országnak is lehetnek (és vannak is), s ezek nem kis szerepet játszottak és játszanak — különösen rövid távon — a növekedési ütem megválasztásában, a „kváziciklus" kialakulásában.

Kevésbé róható fel a csehszlovák szerzők hibájául a mezőgazdaság szerepének elhanyagolása; de ha már több szocialista ország fejlődéséből vonnak le általános következtetéseket (köztük Lengyelországéból és Magyarországéból), akkor nem lett volna szabad kihagyniuk a vizsgálatból a mezőgazdaság és az ipar viszonyát, valamint különösen a mezőgazdasági terméseredmények ingadozásának szerepét. Hiányzik végül a szerzők által adott ciklusmagyarázatból a népgazdasági tervezés ötéves rendszere, amely olykor még tudatos törekvést is kivált bizonyos ciklikus mozgásokra.

Ami a növekedési ütem hosszú távú változásával kapcsolatos fejtegetéseket illeti, itt tulajdonképpen csak egy, de annál komolyabb ellenvetés merül fel. A Kalecki-modell alkalmazásakor a szerzők egy elméleti növekedési modellt ökonometriai elemzésre alkalmaznak. Ennek az erősen aggregált modellnek az absztrakciói jelentős egyszerűsítéseket tesznek szükségessé a statisztikai alkalmazásnál. Bár a szerzők már a bevezetőben leszögezik, hogy a modellel elsősorban illusztrálni akarnak, az elvégzett számításokból mégis olyan következtetéseket vonnak le, amelyek, ha nagyjából meg is felelnek a mechanizmus hatásaival kapcsolatos általános tapasztalatoknak, *a modellben* mégsem tekinthetők megalapozott, bizonyított következtetéseknek. A tervutasításos mechanizmus növekedést visszafogó hatását kifejező legfontosabb számokat többszörös reziduumként kapják a korreláció-számítás eredményeként. Az ilyen fokú aggregálás és a korreláció-számítás minden elkerülhetetlen buktatóját tartalmazó modell aktuális következtetésekre való felhasználása aligha szolgáltat hatékony érvet a gazdasági reformok hívei számára. Számításaik alapján például egy olyan becslést kockáztatnak meg, hogy amennyiben a csehszlovák gazdaság 1970-ben a régi irányítási rendszer keretei között működne, akkor évi növekedése —8 százalék lenne. Itt még önmaguknak is ellentmondanak, hiszen ha a régi mechanizmus elkerülhetetlenül ciklikus fejlődéshez vezet, akkor miért ne lehetne 1970 éppen a „kváziciklus" felfelé ívelő szakasza?

S itt még egy megjegyzést. Nem szerencsés az a mód, ahogy a terv és a piac

szerves összekapcsolásával kapcsolatos álláspontjukat a jugoszláv gazdasági növekedés példájával igyekeznek alátámasztani (110. l.). A könyvben közölt adatokból is az derül ki (8. táblázat, 81. l.), hogy Jugoszlávia hosszú távú növekedési üteme megfelel a hasonló fejlettségű, de tervutasításos rendszerben gazdálkodó szocialista országokénak; ami viszont a növekedési ütem rövid távú változásait illeti, az ott alkalmazott piaci mechanizmus mind ez ideig nem óvta meg az országot a „kvázi-ciklustól". (Nyilvánvalóan nem véletlenül indultak meg először éppen Jugoszláviában a szocialista növekedési ütem ingadozásaira vonatkozó kutatások.)

Mindezek a megjegyzések azonban a legkevésbé sem változtatnak azon, amit már bevezetésként kiemeltünk: Goldmann és Kouba művének érdeme, hogy megkísérli tudományos eszközökkel és statisztikai adatokkal alátámasztani a közkeletű feltevést, mely szerint a gazdasági fejlődés meggyorsítása a fejlett szocialista országokban a gazdaságirányítási rendszernek a terv és piac szerves összekapcsolása irányába mutató átfogó reformjától várható el. E szempontból a könyv vitathatatlanul úttörő jelentőségű. Mint a gazdasági mechanizmussal foglalkozó művek általában, e könyv is ott tartalmaz igazán meggyőző érvelést, ahol a régi rendszer ellentmondásait kell bemutatnia, s többnyire rokonszenves feltételezésekre szorítkozik ott, ahol az új irányítási rendszer várható hatásairól van szó.

A felvetett izgalmas kérdések megválaszolásán jelenleg is és feltehetően még jó ideig számos kutató fáradozik a szocialista országokban; bízunk benne, hogy a két jeles csehszlovák szerző, aki kezdeményező szerepet vállalt magára a kutatások megindításakor, folytatja munkáját és továbbfejleszti az elért eredményeket.

Bauer Tamás—Madarász Aladár

Zygmunt Izdebski—Jerzy Tudrej: Vállalati vezetőképzés a tőkésországokban

(Tanulmány a vezetőképzés elméletéről és gyakorlatáról)
Kossuth Könyvkiadó, 1970. 343 l.

Szakkönyveknek teljes egészében való lefordítását és publikálását azok magas színvonala, a téma aktualitása, az érdekeltek és érdeklődők széles köre indokolja. A vállalati vezetőképzés időszerű téma. Azok köre is viszonylag széles, akik igyekeznek a képzés és önképzés korszerű módszereivel megismerkedni vagy lépést tartani. A nálunk most megjelent fordításban a lengyel szerzők 1963-ban még nem vállalkoztak a hazájukban leszűrt tapasztalatok és eljárások kidolgozására, hanem inkább arra, hogy „a tőkésvállalatok vezetőképzésének nyugati tapasztalatait ismertető könyvüket" (7. l.) tanulságul közreadják.

Bár nem szokás az olvasót a könyv tartalmi ismertetése előtt előre befolyásolni, mégis nehéz megjegyzés nélkül hagyni néhány körülményt. Egyrészt: a vezetőképzés viszonylag gyorsan változik és különösen Európában az utóbbi években nagyot fejlődött, ami a hét éve megjelent könyv újbóli közreadása esetén az alapos korszerűsítés igényét veti fel. Másrészt: a terjedelemnek mintegy fele függelék. Itt a szerzők minden kommentár nélkül közölnek dokumentumokat, oktatási programokat, esettanulmányokat és a vezetőképzés oktatásáról folyt vitákat. Ma már sok tekintetben korszerűbbet és színvonalasabban válogathatunk magunk is össze könyvtáraink idegen nyelvű állományából. Végül pedig indokolt feltételezni, hogy a vezetőképzéssel nálunk hivatásszerűen foglalkozók tollából — közvetlen nemzetközi áttekintésük és hazai oktatási tapasztalataik alapján — korszerűbb és viszonyainkhoz közvetlenebbül kapcsolódó ismertetés került volna ki.

Számunkra a leginkább érdekesek a szerzők által érvényesnek tekintett következtetések. (147—165. l.) Megállapítják, hogy a speciális szakmai (műszaki, pénzügyi stb.) funkcióktól elkülönülnek a sajátos vezetési-igazgatási funkciók, ezért indokolt a vezetőképzés mint külön oktatási forma. A vezetőképzés ne korlátozódjék a vállalaton belül a vállalati igazgatók körére, hanem terjedjen ki a „felettes állami szervekre", hiszen „a vállalatot irányító felsőbb gazdaságirányítási szervek ... az igazgató számos döntési jogát átveszik" (151. l.) Az oktatásra való felvétel „kizárólag a munkahely javaslata alapján, igen gondos előzetes rostálás után

történhet" (154. l.), és a továbbképzés legyen periodikusan ismétlődő folyamat. Sok rövid tanfolyamra van eleinte szükség. Bevezető oktatás keretében az eredeti foglalkozás szerinti szakismeretek kiegészítésére kerülhet előbb sor (például a jogászt műszaki és közgazdasági irányban képzik tovább). Ezt követné a fő szakasz, a tulajdonképpeni vezetőképzés „több hónapos, mindennapos esti elfoglaltságot jelentő oktatási forma" (156. l.). Az itt elsajátított alapismeretek korszerűsítésére és felfrissítésére utólagos rövid időszakos képzés szolgálna. Az egyetemet végzetteknél a vezetési alapismeretek elsajátítása rövidebb idő alatt valósulhat meg, és inkább gyakorlati irányú legyen. Számukra is indokolt az időszakos utánképzésben való részvétel. Az oktatás módszerében a szerzők szerint az „esettanulmányozás", a gyakorlati irányú és a konkrét problémák megoldásában való jártasságot fejlesztő módszerek alkalmazása látszik célszerűnek. A tőkésvállalatnál a vezetői tevékenység végső célja a nyereség. A szocializmusban a „nyereség... csak a belső vállalati gazdálkodás értékmérője és ösztönzője", itt „előtérbe kerül a közös fő cél: a népgazdasági terv teljesítése". (161. l.) Ebben a témában és a vállalaton belüli társadalmi viszonyok kérdésében még további közgazdasági és szociológiai kutatásokra van szükség — állapítják meg a szerzők javaslataik befejezéseképpen.

A könyv első fejezete a tőkésvállalati vezetők és vezetés elméleti problémáival foglalkozik, Taylor, Fayol és Allen, a téma klasszikusainak nézeteit ismerteti, illetve ezekkel vitázik. Ezt követően a tőkés „manager" szerepét, jellegét ideológiáját tárgyalják — mindkét témakör nálunk részletesen ismertetett és bírált elmélet. A következő fejezetekben (mintegy száz oldalon) a szerzők a vezetőképzés formáit, módszereit, céljait és hatékonyságát elemzik az Egyesült Államokban, az NSZK-ban, Franciaországban, Nagy-Britanniában és más európai tőkésországokban. Külön fejezet foglalkozik a továbbképzéssel „az egyetem elvégzése után" — ami annyiban illogikus, mivel a korábbi tárgyalásból kitűnt, hogy a tőkések nem tesznek különbséget az egyetemet végzett és ilyen végzettséggel nem rendelkező vállalati vezetők kiképzésében.

Tíz-tizenöt oldalon nagyon nehéz egy-egy ország vezetőképzési módszereiről, intézményeiről, oktatási formáiról átfogó képet adni. Inkább a sorok között, mint a szerzők ismertetéséből olvasható ki, hogy a tőkés vezetőképzést egyetlen fejlett tőkésországban sem szervezik központi irányelvek alapján egységes módon: a képzésre az egyetemi és a magánkezdeményezésű, az egyéni és a vállalaton belüli formák, tananyagok és tantervek sokfélesége jellemző. A nemzeti sajátosságok közül kiemelik a szerzők az amerikai oktatás gyakorlatias jellegét, amely egyaránt megnyilvánul az oktatott témákban és az oktatás módszereiben (esetek, esettanulmányok stb). Hasonló úton halad az angol vezetőképzés is, amelynek példaképe nem az európai, hanem az amerikai modell. Az NSZK vezetőképzésében a „Betriebswirtschaftslehre", a századforduló német üzemgazdaságtanának elméleti hagyományai érvényesülnek. Csak fokozatosan kezd hatni a tengeren túli gyakorlatias irány és módszer. A francia vezetőképzésre jellemző, hogy a humán és a műszaki területen magas színvonalon képzett szakembereknek gazdasági szakismeretet nyújt — az alapvető ismeretektől a vezetőképzésig. Külön figyelmet szentel az ismertetés az exportra orientált, nemzetközi irányú vezetőképzési módszerekkel működő intézményeknek, mint a Svájcban tevékenykedő CEI és IMEDE és a Fontainebleau-ban működő INSEAD. A könyv megállapításától eltérően — közvetlen tapasztalatok alapján —, megállapítható, hogy itt ma a hallgatók már nem „főként amerikaiak" (133, l.), hanem a nyugat-európai és tengeren túli országokból jönnek.

A „Függelék" első része 3—3 egyesült államokbeli és NSZK-beli intézmény, 2 francia, majd egy-egy olasz és svájci oktatási szervezet tanfolyamainak ismertetését adja. Ami az áttekintésben vitatható, az a súlyozás és a válogatás. Egyetlen oldal jut a MIT kiemelkedő és Amerikában élenjáró módszereinek ismertetésére, a vezetőképzést kialakító és továbbfejlesztő Harvard egyetem kimaradt a sorból, az NSZK-ból ismertetett mindhárom intézmény a vezetőképzésben periferikus szerepet játszik (például a REFA nyugatnémet munkatudományi intézet a munkaszervezés, a fiziológia és a pszichológia specialistája). A függelékben ezek után három esettanulmány szerepel a Harvard egyetem gyűjtéséből. Az első célja megvilágítani a termelőműhelyek kapacitásának összehangolásával összefüggő szervezési feladatokat és az ennek során jelentkező konfliktusokat. A második egy bútorgyár termelési és értékesítési politikájának korszerűsítésére ösztönzi az olvasót. A harmadik a kutató és az üzemmérnök összeütközését, az egészséges légkör feltételeinek hiányát világítja meg. A három esettanulmányt a szerzők minden kommentár

vagy a szokásos ellenőrző kérdések nélkül adták közre, ami — különösen az esettanulmányok kezelésében járatlanok számára — megnehezíti a viszonylag terjedelmes és (tudatosan) sok mellékkörülményt közlő esetek értelmezését. Az utolsó függeléki rész egy 1962-ben Angliában tartott vita érdekes és oktatási szempontból tanulságos jegyzőkönyvét közli a vezetőképzési módszerekről. Megvitatásra kerültek az esettanulmány, a vállalati (üzleti) játékok, a szerepjáték-technika és a csoportdinamikai módszerek alkalmazásának tapasztalata, valamint a tanfolyamok céljával és hatékonyságával kapcsolatos vélemények. A felsorolt eljárások közül nálunk a csoportdinamika (group dynamics) kevéssé ismert. Célja, hogy a hallgatókat ránevelje a közös munka technikájára, a csoporton belül lejátszódó szellemi és pszichológiai folyamatok sajátosságainak megértésére — ami nélkülözhetetlen különböző típusú, szakképzettségű és érdeklődésű emberek közös munkájának eredményességéhez.

Végezetül említést kell tenni olyan értelemzavaró megoldásokról, amelyeknél nehéz megállapítani, vajon a lengyel szerzők felfogásának vagy a fordításnak tulajdoníthatók-e. Így az államosított angol vállalatok szektorát „közművek" (117. l.) megnevezéssel illetik, az oktatásra, továbbképzésre jelentkezést „toborzás"-ként (153. l.) jelölik meg. A szokásos mértéket meghaladó a szedésben maradt sajtóhibák száma.

Összefoglalva: nem mindig szebb a szomszéd kertje!

Gergely István

Csizmadia Ernő:

GAZDASÁGI KONCEPCIÓNK ÉS AZ ÉLELMISZER-GAZDASÁG

A könyv annak bemutatására törekszik, hogy a mezőgazdaság miképp illeszkedik bele a hazánkban kibontakozó intenzív gazdasági fejlődésbe. Új megvilágításba helyezi a mezőgazdaság közreműködését népgazdaságunk kiegyensúlyozott fejlesztésében. Új megközelítésben tárgyalja az integráció és az együttműködés kérdéseit az élelmiszer-gazdaságban. Részletesen foglalkozik azokkal a változásokkal, amelyek a mechanizmusreform megvalósításával kezdődtek hazánkban. Választ keres olyan fontos kérdésekre, hogy milyen mértékben és milyen módon léphetünk tovább a mezőgazdasági árrendszer, anyagi ösztönzés és jövedelemszabályozás fejlesztésében; milyen előnyökkel járhat a vállalati pénzeszközök koncentrálása, a vállalati tőkeátcsoportosítás az élelmiszer-gazdaságban; hol tartanak a termelőszövetkezetek a vállalatszerű gazdálkodás fejlesztésében; merre tart a gazdaságok és vállalatok közötti együttműködés, a mezőgazdasági értékesítés fejlődése. Bár a könyv kifejezetten elméleti, gazdaságpolitikai jellegű munka, számos fejezete megfelelő gyakorlati eligazítást is nyújt a termelőszövetkezeti és állami gazdasági vezetőknek. Ezért az irányítás felső és középső szintjén dolgozók, a nagyüzemi vezetők érdeklődésére egyaránt számíthat, de joggal igényt tart az élelmiszeripar és más gazdasági ágazatok szakemberei, továbbá a gazdaságpolitikai kérdések iránt érdeklődők széles tábora, a különféle tanfolyamok, iskolák oktatói és hallgatói figyelmére is.

238 l., fűzve 22,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Эндре Гач—Белане Мадьяр

Изменение жизненных условий населения в период четвертого пятилетнего плана (1971—1975 гг.)

Авторы, на основании утвержденного национальным собранием четвертого пятилетнего плана, характеризуют изменения в жизненных условиях населения, ожидаемые до 1975 года, знакомя читателя с дискуссиями, имевшими место по отдельным вопросам в ходе подготовки плана.

В последующем периоде наиболее важное значение с точки зрения улучшения жизненных условий имеет жилищный вопрос, так как отставание страны в этой области весьма значительно, даже по сравнению с общим уровнем ее экономического развития. Кроме того, неудовлетворительные жилищные условия ухудшают эффект развития, достигнутого в других областях жизненного уровня. В период четвертой пятилетки будет построено 400 000 квартир, причем две трети — в городах.

Одной из важнейших характерных черт четвертого пятилетнего плана будет сближение темпов роста реальной заработной платы с динамикой реальных доходов. Это существенно отличается от практики прошлого десятилетия и может быть достигнуто, в первую очередь, посредством более умеренного роста занятости и социальных льгот.

В плане содержится ряд мер по улучшению товарного снабжения населения в интересах обеспечения равновесия спроса и предложения по «традиционным» дефицитным товарам (как например, мясо, пиво, легковые машины, строительные материалы и т. д.). Потребление населения за пять лет возрастет приблизительно на 30%, в том числе ожидается особенно быстрое развитие в области т. н. товаров длительного пользования (машин, холодильников и т. д.).

В период 1971—1975 гг. продолжится переход на 44 часовую рабочую неделю в отраслях, до сих пор не затронутых сокращением рабочего времени (как транспорт, торговля, здравоохранение и т. д.). Поскольку эти отрасли в основном относятся к сфере услуг, переход на сокращенное рабочее время является более сложным, чем в промышленности и строительстве, в особенности сейчас, когда в этих областях наблюдается нехватка рабочей силы.

Согласно плану, соотношение потребления и накопления в национальном доходе не изменится, однако участие населения в национальном доходе все же повысится, так как в общей сумме накопления повысится доля капиталовложений, непосредственно служащих повышению жиэненного уровня.

Дьердь Таллош

О повышении эффективности использования оборотных средств предприятий

Решения относительно накопления в растущей мере принимаются самими предприятиями. В силу этого они сами должны заботиться о финансовых средствах, требующихся для реализации принимаемых ими решений. Банки могут предоставлять кредиты в качестве авансирования средств предприятий, используемых для целей накопления. Однако в начале 1970 года ряд предприятий был не в состоянии даже возвратить кредиты, возмещение которых стало актуальным. В частности, опыт анализа положения этих предприятий указывает на то, что обеспечение предприятий достаточными финансовыми средствами представляет собой все более важную задачу.

Из числа основных категорий накопления, осуществляемого предприятиями, автор анализирует, в первую очередь, величину оборотных средств, используемых в процессе создания отдельных конечных продуктов и их распределение между участвующими в этом процессе предприятиями. Правда, предприятия, каждые в отдельности, заинтересованы в рамках заинтересованности в прибылях в мобилизации как можно меньшего объема оборотных средств. Однако, ввиду того, что они одновременно являются как поставщиками, так и покупателями, из-за противоположных в большинстве случаев интересов партнеров эта заинтересованность еще не может развернуться при данных обстоятельствах. В статье показывается на примерах, что в определенных производственных вертикалях оседают значительные запасы. Автор кроме того показывает, что при различной величине оборотных средств на промышленных предприятиях, относящихся к различным отраслям, наибольшая доля их приходится на этапы, предшествующие производству и последующие ему, и лишь относительно незначительная их часть используется в самом производственном процессе.

В четвертом пятилетнем плане предусматривается, чтобы запасы возрастали медленее, чем в предыдущем периоде, и, таким образом, из источников накопления больше ресурсов приходилось на капиталовложения. Ознакомив читателя с имевшимися и предусматриваемыми к введению в 1971 году экономическими мерами, поощряющими предприятия в этом направлении, автор предлагает обдумать возможность того, чтобы в интересах устойчивого сокращения оборотных средств оставлять предприятиям часть результатов экономии в этой области для использования — независимо от текущей задолженности — на капитальные вложения.

Ева Эрлих

Уровень экономического развития и личного потребления в международном сопоставлении

Синтетические показатели, отражающие уровень экономического развития отдельных стран — как валовой отечественный продукт в расчете на душу населения или потребление в расчете на душу населения — в различных публикациях и докладах зачастую выражаются совершенно различными величинами. Автор излагает основные направления методики их исчисления, указывая на то обстоятельство, что значительные расхождения объясняются, главным образом, различиями в методах исчисления. К сожалению, в публикациях и докладах авторы не уделяют должного внимания точному указанию специфики исчисления приводимых данных.

Автор публикует в своей статье расчеты по 25 капиталистическим и 7 социалистическим странам, выполненные ею при помощи метода, аналогичного методу Яноши (т. н. «short-cut»). На основании официальных данных потребления 17 видов продукции и услуг в ряде стран и показателя потребления в расчете на душу населения, автором обобщается в форме регрессивной функции взаимозависимость между синтетическими показателями натурального потребления и потребления в расчете на душу населения. Сопоставляя показатели потребления и валового отечественного продукта, автор приходит к выводу, что чем более развитой является страна, тем меньшая доля валового отечественного продукта используется ею для целей потребления. Автор останавливается и на причинах этой тенденции.

В заключение автор на основании выполненных ею анализов констатирует, что структура потребления населения, потребление отдельных натуральных благ изменяются не только в зависимости от уровня экономического развития, но и на том же уровне развития могут происходить со временем изменения с аналогичной тенденцией. Последние вытекают из изменения навыков потребления, связанного, главным образом, с техническими изменениями, и представляют собой важный аспект при планировании.

Юдит Римлер

Опыт применения факторного анализа при изучении экономического развития

Автор в своей статье рассматривает некоторые характерные черты экономического развития. Как она детально излагает это в своей предыдущей статье (см. номер за июль-август 1970 г.), таковыми являются комплексность и отсутствие равновесия.

При помощи факторного анализа автор изучает динамику 49 показателей развития венгерской экономики в период 1950—1966 гг.

Представляя результаты факторного анализа динамики самих показателей, а также их ежегодных приростов, автор анализирует степень и структуру комплексности и отсутствия равновесия, характерных для венгерского хозяйства.

В заключение автор констатирует, что в данном случае применение факторного анализа оказалось полезным, как с точки зрения содержания, так и техники анализа. С технической стороны этот метод обладает тем преимуществом, что для анализа вместо первоначального количества показателей достаточно употреблять гораздо меньшее число основных факторов. (В данном анализе рассмотрение первоначальных сорока девяти показателей можно было заменить анализом динамики четырех основных факторов в отношении самих показателей, и десяти — в отношении динамики их прироста.) Помимо технических преимуществ, применение факторного анализа позволило вскрыть комплексность и отсутствие равновесия, характерные для развития. Для этого не представляется возможности, когда в аналогичных случаях применяются обычные методы анализа, основывающиеся на регрессивных расчетах.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Endre Gács—Mrs. B. Magyar:

Changes in the living conditions of the population in the period of the fourth five-year plan (1971—75)

Relying on the fourth five-year plan approved by Parliament the authors outline the changes expected in the living conditions of the population up to 1975. They also review the dicussions which took place in respect of certain problems during the drafting of the plan.

From the point of view of improving living conditions, in the next period the housing problem is of decisive importance, since our lag in this respect is considerable even in view of our development level and because unsatisfactory housing conditions impair the efficiency of achievements in other fields of living standards. During the fourth five-year plan 400 000 flats will be built, of which two thirds will be situated in towns.

It is a fundamental feature of the plan that the growth rate of real wages approaches the dynamics of real income. This is an essential departure from the practice of the last decade and can be attained mainly by a smaller increase in employment and with a more moderate rise in social benefits than hitherto.

The plan comprises several measures intended to improve the supply of the population with commodities, to bring about equilibrium between the demand and supply of "traditional" goods in short supply (meat, beer, cars, building materials, etc.). Consumption of the population is to grow by about 30 per cent in five years and, within that, a particularly quick growth is expected in the field of consumer durables (cars, refrigerators, etc.).

Between 1971—75 transition to the 44 hour week will continue in the branches hitherto unaffected by the reduction or working hours (transport, trade, public health organizations, etc.). In view of the servicing character of these branches, transition to shorter hours is more complicated than in industry and construction, particularly now, when these activities struggle with manpower shortages.

According to the plan, the ratio between consumption and accumulation will not change within national income, but the share of the population will grow, since within accumulation the proportion of investments directly serving the raising of living standards will increase.

György Tallós:

On a more efficient use of enterprise resources

A growing part of decisions on accumulation is taken by enterprises. They must bring up the financial resources necessary for the implementation of such decisions themselves. The banks may make an advance payment on the enterprise resources to be used for accumulation in the form of granting credits. However, at the beginning of 1970 there were some enterprises which could not repay their credits on maturation. The experiences gained in analysing the situation of these enterprises also indicate that it is a task of increasing importance to secure enterprise resources of adequate magnitude.

From among the major categories of enterprise accumulation the author analyses mainly the magnitude of circulating assets used in turning out some final product and their distribution among the enterprises participating in the process. Though the individual enterprises are interested—in the framework of the profit motive—to engage the smallest amount of circulating assets, under given conditions this interestedness cannot evolve because of the mostly conflicting interests of the partners, since they are suppliers and buyers at the same time. The article proves with examples that in certain vertical production stages substantial stocks are being engaged. It further shows that from among the circulating assets of varying size and engaged in industrial enterprises belonging to different branches, the greatest share is immobilized in the phases before and after production and only a relatively small portion in the productive process proper.

It is an important target of the fourth five-year plan that inventories should grow slower in comparison to earlier years and thus more of the accumulation resources might be used for fixed investment. After reviewing the existing economic regulators promoting such behaviour and those to be introduced from 1971 the author raises the idea that in the case if enterprises achieve a lasting reduction of the stock of circulating assets, they should share in the results of saving and allowed to use part of the lastingly disengaged means for investment, depending on meeting their other obligations.

Éva Ehrlich:

International comparison of economic development and consumption levels

Synthetic indicators suited for expressing the economic development level of some country, as e.g. per capita GDP or per capita consumption, frequently appear in quite different magnitudes in various publications or lectures. The authoress shows the major trends in the calculation methods and points out that the considerable differences are caused mainly by the differences in methods. Unfortunately, the authors of publications and lecturers do not pay sufficient attention to exactly stating the characteristic features of the methods used. The authoress publishes calculations, arrived at with short-cut method similar to the one used by Jánossy, relating to 25 capitalist and seven socialist countries. Relying on the physical consumption indicators of 17 consumer goods and services in a number of countries and on the official data relating to per capita consumption, a regression function is used to generalize the interrelation between physical consumption and the synthetic indicator of per capita consumption. From a comparison of consumption and GDP the authoress arrives at the conclusion that the more developed a country, the smaller the part of GDP used for consumption. She investigates the causes of this phenomenon.

Finally, the authoress states, relying on her investigations, that the consumption pattern of the population, the consumption of individual goods and services (in physical terms) changes not exclusively as a function of economic development level; with time, changes of a definite tendency take place also on identical levels of development. This follows mainly from the changes in consumption traditions related to technical progress and should be paid particular attention in planning.

Judit Rimler:

An attempt at the application of factor analysis for the investigation of economic growth

In this article the authoress investigates some characteristics of economic growth. These characteristics, expounded in detail in an earlier article (see the July—August issue of this periodical), are complexity and disequilibrium.

The research performed with the aid of factor analyses is based on 49 time series describing the growth of the Hungarian economy between 1950—1960.

Presenting in the article the results derived from the factor analysis of the basic time series and the incremental time series formed from them, the degree and pattern of complexity and disequilibrium characteristic of the Hungarian economy are analysed.

Finally, it is stated that the use of factor analysis proved to be useful in the present investigaiton from both the contentual and the technical points of view. From the technical point of view, the advantage of the method is that, instead of the original time series, a much smaller number of principal factors could be used in the analysis. (In the course of the analysis, for the original 49 variables four principal factors could be substituted in the case of the basic time series and ten in that of the incremental series.)

Beyond the technical advantages, factor analysis provided an opportunity to disclose the complexity and disequilibrium characteristics of development, and this would not have been possible otherwise, with the aid of the methods usually applied in similar investigations, based essentially on regression analysis.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. — Telefon: 313—975, 318—326.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 7¾ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. szeptember 8.
Készült a 75 éves Kossuth Nyomdában — 70.1030

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

11

A tartalomból

BOGNÁR JÓZSEF:
A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok és az európai együttműködés

HEGEDÜS ANDRÁS—MÁRKUS MÁRIA:
Hierarchia és teljesítményelv

GÖNCÖL GYÖRGY:
A mai kapitalizmus néhány vonásának elméleti tükröződése

RADNÓTI ÉVA:
A világpiaci infláció és a belföldi árszínvonal

TAKÁCS JÓZSEF:
A jövedelem biztonsága és tényezői a tsz-ekben

XVII. évfolyam

1970. november

TARTALOM

Bognár József: A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok szerepe az európai együttműködés előmozdításában 1265

Hegedüs András—Márkus Mária: Hierarchia és teljesítményelv 1283

Göncöl György: A mai kapitalizmus néhány vonásának elméleti tükröződése 1295

Radnóti Éva: A világpiaci infláció és a kis országok belföldi árszínvonala 1310

Glattfelder Péter—Mátéffy Pál: Az ártípusszámítások tapasztalatai és új irányai 1320

Takács József: A jövedelem biztonsága és tényezői a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 1332

SZEMLE

Világpiaci tendenciák és a magyar fejlesztés lehetőségei a vaskohászatban *(Práger László)* 1345

Kereseti színvonal és a másodállásból származó jövedelmek *(Redő Éva)* 1356

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A második angol—magyar közgazdász tanácskozás *(Palánkai Tibor—Simai Mihály)* 1366

FOLYÓIRATSZEMLE 1372

A. Neu—B. Stecher: A világkereskedelem struktúraváltozása — Bill Warren: Tőkés tervezés és nemzetközi ellentmondások — A. Lipowski: A szocialista gazdaságirányítás elméletének vitatott problémái — V. Korcsagin: A nem termelő szféra anyagigényessége — J. Stankovsky: Ipari berendezések és licenciák exportja Kelet-Európába — J. E. La Tourette: Aggregált tényezők a tőke/termelés hányados trendjeiben

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Márton János: Az élelmiszergazdaság új szerkezete *(Módos Gyula)* 1383

Üzemszociológia *(Mausecz Zsuzsa)* 1385

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1387

E SZÁM SZERZŐI:
Dr. Bognár József, az MTA lev. tagja, az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának igazgatója, a Világgazdasági Tudományos Tanács elnöke; **dr. Glattfelder Péter,** az Országos Anyag- és Árhivatal osztályvezetője; **Göncöl György,** a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője; **dr. Hegedüs András** kandidátus, az MTA Ipargazdasági Kutató Csoportjának főmunkatársa; **Márkus Mária,** az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának munkatársa; **dr. Mátéffy Pál,** az Országos Anyag- és Árhivatal munkatársa; **Mausecz Zsuzsa,** az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Módos Gyula,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Palánkai Tibor,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Práger László,** a Lignimpex osztályvezetője; **dr. Radnóti Éva** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Redő Éva** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Simai Mihály** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Takács József,** a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezető-helyettese.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Heténvi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

BOGNÁR JÓZSEF:

A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok szerepe az európai együttműködés előmozdításában*

I.

Ismeretes, hogy a kelet-nyugati kereskedelem — az elmúlt esztendőkben észlelhető megélénkülése ellenére — csak marginális tényezőt jelent a páratlan dimenziókban fejlődő világkereskedelemben. A hagyományos gondolkodásmódban a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat rugalmasabb tényezőnek szokták tekinteni, mint a politikaiakat. Feltehető azonban, hogy e megállapitás csak abban az esetben érvényes, ha a világ vezető hatalmai külkereskedelemre érzékeny országok — mint például Nagy-Britannia volt. De ha a nagyhatalmak külkereskedelmi kapcsolatokra kevésbé érzékeny, nagy belső piaccal és természeti kincsekkel rendelkező országok, akkor elképzelhető, hogy a gazdasági kapcsolatok színvonala lényegesen alatta marad a politikai szempontból megengedhető, vagy éppen kívánatos nagyságrendnek.

Megállja-e a helyét az a megállapítás, hogy a kelet-nyugati kereskedelem alacsony voltát determináló körülményeket a politikában kell keresnünk?

E megállapítás alátámasztására három politikai stratégát és egy kiváló közgazdász-diplomatát szeretnék idézni. Bernard Baruch, Truman elnök egykori tanácsadója a követendő célt úgy határozta meg, hogy az Egyesült Államoknak gazdasági és katonai fölénye fenntartása érdekében meg kell kísérelnie a szovjet gazdaság növekedési ütemének csökkentését. George F. Kennan a szovjet—amerikai kapcsolatok kiváló szakértője, aki az amerikai külügyminisztérium politikai tervezési osztályát (State Department Policy Planning Staff) a második világháború után megszervezte, a kelet-nyugati kapcsolatokról alkotott véleményét az alábbiakban összegezte: „A kelet-nyugati kereskedelem elsősorban politikai probléma és így is közelítendő meg. Különösen igaz ez az Egyesült Államok Oroszországgal és tömbjével folytatott kereskedelmében, *mivel itt a gazdasági érdekek teljesen másodrendűek.* De igaz ez az e területen alkalmazott nyugat-európai politikával kapcsolatban is."** Harmadikként Zbiegniew Brzezinskire, a középkelet-európai kérdések ismert amerikai szakértőjére hivatkozom, aki egyrészt Abram Bergson szenátusi jelentését idézi: „Az e területen (ti. a kelet-nyugati kapcsolatok területén) köve-

* Előadás az 1970 szeptemberében Balatonfüreden megrendezett 2. angol—magyar közgazdasági kollokviumon.

** George F. Kennan: On Dealing with the Communist World. New York, 1964. 29. lap.

tendő utat elsősorban politikai szempontok alapján kell meghatározni", majd a gazdasági kapcsolatokat villanykapcsolóhoz hasonlítva lényegében megismétli Bernard Baruch véleményét: „Az Egyesült Államoknak nem célja, hogy elősegítse a szovjet gazdaság fejlődését."*

Gunnar Myrdal, a kiváló közgazdász, aki az Európai Gazdasági Bizottság főtitkára volt a hidegháború legsúlyosabb időszakában, majd az olvadás kezdetén, ugyancsak a politikai tényezők döntő jelentőségét hangsúlyozza: „Van egy általános pont, amelyet azt hiszem, az európai kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokat érintő valamennyi vitában hangsúlyozni kell, ez pedig a politika állandó jelentősége a gazdasági kérdésekben. Az első világháborút megelőző évszázadban, sőt mind a mai napig, volt egy olyan tendencia, amely túl nagy hangsúlyt adott a gazdasági tényezők szerepének a nemzetközi kapcsolatokban."**

Talán az a benyomás támadhat, hogy a kép nem teljes, hiszen nem kizárólag az Egyesült Államok külpolitikai stratégái kívánták a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat politikai célokra felhasználni. Nem lenne nehéz természetesen nyugat-európai nézeteket és forrásokat idézni, de az Egyesült Államok különleges felelőssége ebben a kérdésben vitathatatlan. Az Egyesült Államok kormányzata volt a szerzője a Battle Act-nak, majd a Trade Expansion Act-nak és kezdeményezője, majd megvalósítója azon törvényhozási és szervezeti rendszabályoknak, amelyek végül a kelet-nyugati kereskedelem befagyasztására vezettek. Figyelembe kell venni azt is, hogy a nyílt politikai diszkrimináció még mindig létezik, és Nixon elnök ebben a vonatkozásban nem fogalmazott meg új politikát, bár a tónust határozottan előkelőbbé és választékosabbá tette: „Olyan időszak elé nézünk, amikor a kommunista országokkal való kapcsolataink olyannyira megjavulnak, hogy növekedhetnek köztünk a kereskedelmi kapcsolatok."*** Az elnöki üzenetben körvonalazott álláspont lényegében B. Baruch és G. F. Kennan álláspontját ismétli meg: a kelet-nyugati kereskedelem elsősorban politikai probléma, és így is közelítendő meg.

A politikai tényezők perdöntő jelentőségének kiemelése természetesen nem jelenti azt, hogy mi a társadalmi-gazdasági rendszerek különbözőségéből, vagy a konkrét gazdaságpolitikai helyzetből eredő problémákat és nehézségeket alábecsüljük.

E tényezők — amelyek egymás hatását erősítik — igen bonyolult módon fonódnak össze egymással, ezért nagyon nehéz a döntési és cselekvési rendszerben mint eredőben befolyásukat elkülöníteni egymástól. Absztrakció útján ugyan elképzelhető olyan szocialista gazdaság, amely az egy főre jutó nemzeti jövedelem és a gazdasági hatékonyság szempontjából a skála legfelsőbb síkján helyezkedik el, de jelenleg nincsen ilyen. Modellalkotás és analízis alapján kellene tehát megkonstruálni, hogy miképpen viselkedik a nemzetközi kereskedelem kérdéseiben olyan szocialista gazdaság, amelynek magatartását kizárólag a társadalmi-gazdasági rendszer jellegéből adódó fundamentális összefüggések befolyásolják. De a gyakorlatban nem képzelhető el olyan nemzetgazdaság,

* Zbigniew Brzezinski: Alternative to Partition. New York, 1965. 154. lap.

** Gunnar Myrdal: Political Factors Affecting East-West Trade in Europe, in Coexistence, Vol, 5. Pergamon Press-1968.

*** United States Foreign Policy for the 1970's. A Report by President Richard Nixon to the Congress, February 18, 1970.

amelynek külkereskedelmi magatartását egyetlen tényező befolyásolja. E megállapítások — mutatis mutandis — a kapitalista gazdaságra is érvényesek. Sőt, közismert az is, hogy minél fejlettebb valamely gazdaság, annál több interdependens tényező hatása alatt áll és annál több cselekvési alternatívája (választási lehetősége) van.

Ráadásul ma már nemcsak e két tényezőből (a társadalmi-gazdasági rendszer és a konkrét gazdaságpolitikai helyzet, amelynek a fejlettség színvonala egyik összetevője) sugárzó hatásokkal és fejleményekkel kell szembenéznünk, hanem az elmúlt két évtized politikai motívumokkal iniciált, majd saját pályáját követő gazdasági történésének következményeivel is. Lehet, hogy a két alapvető tényezőnek a nemzetközi kereskedelemre kifejthető hatását túlbecsültük, vagy túlhangsúlyoztuk, de tény, hogy ezen értékítélet hatása alatt gazdasági döntések és cselekvések történtek, s ezek növelték a különbségeket, új institúciókat teremtettek, az új helyzetnek megfelelően alakították át a gazdasági érdekstruktúrát és a másik fél részéről többnyire „ellenlépésekre" vezettek. Ily módon — összhangban a tudományos-technikai forradalommal — gazdasági integrációk alakultak ki, amelyek az „együttműködési technika" tökéletesítésével az eddiginél sokkal szélesebb sávon teremtették meg a kölcsönös előnyök azon rendszerét, amellyel mások (ti. a kívül álló országok) nem rendelkeznek. E kormányzati síkon létrejött megállapodások új mederbe terelték a vállalati cselekvést. Ebből is nyilvánvaló, hogy a politika egyik irányban fékezett és akadályozott, a másik irányban azonban előmozdított, s ily módon következett be a „kényszerpályákon" mozgó gazdaság olyan fejlődése, amelyben már a gazdaság saját mozgástörvényei játszották a döntő szerepet.

A politikai és gazdasági folyamatok itt leírt kölcsönhatásait jól meg kell értenünk, mert ma már az elmúlt két évtizedben kialakult gazdasági folyamatok és érdekviszonyok a politika számára is adottak. A folyamat megállítása, vagy visszafordítása nem lehetséges a politika semlegessége vagy jószándékainak puszta deklarálása útján.

A hatvanas évtized második felében azonban a nemzetközi politikai viszonyokban lényeges változások érezhetőek. Ezek közül az alábbiakat szeretnénk kiemelni:

1. A két szuperhatalom között egyrészt katonai erőegyensúly jött létre, másrészt a korszerű fegyverkezés olyan mérhetetlen romboló erőt képvisel, hogy az újabb és egyre nagyobb kiadások nem növelik a versengő felek biztonságát egymáshoz viszonyítva. A többi ország viszont gyakorlatilag „védtelen" a szó katonai értelmében még abban az esetben is, ha kifejleszt bizonyos romboló potenciált (mint például Nagy-Britannia, Franciaország, Kínai Népköztársaság). Ilyen körülmények között gyakorlatilag elképzelhetővé, sőt reálissá váltak a fegyverkezés korlátozását célzó nagyhatalmi megállapodások. E megállapodások megközelítésére és fokozatos elérésére irányuló megbeszélések feltehetően tisztázzák azt az alapvető kérdést, hogy milyen fegyverkezési politikával lehet elérni a biztonságnak olyan nélkülözhetetlen fokát, amely az atomkorszakban is racionális. Az évtized különböző nemzetközi krízisei pedig kölcsönösen meggyőzték a két szuperhatalmat arról, hogy az atomháborút mindketten el akarják kerülni. Ennek következtében már nem tartanak attól, hogy a másik megtámadja őket, sőt, az európai kontinensen az

erőszakról való lemondás kérdésében olyan egyezményre került sor, amelynek egyik aláírója a Varsói Szerződés, a másik viszont a NATO tagállama.

2. Az Európán belüli politikai helyzet lényegesen javult, aminek eddig a Szovjetunió és a Német Szövetségi Köztársaság között létrejött megállapodás a legszembetűnőbb eredménye. Feltehető, hogy e nagy jelentőségű megállapodás nemcsak az európai szocialista országok és az NSZK közötti viszony rendezését és megjavítását teszi lehetővé, hanem az összeurópai viszonyok és problémák megoldását is előmozdítja.

3. A Szovjetuniónak és a szocialista országoknak az európai biztonsági rendszer megalkotására irányuló javaslatai új távlatokat nyitnak meg a kontinens fejlődésében. A biztonság ugyanis nem pusztán a politikai vagy katonai kérdések olyan megoldásában rejlik, amely a feleket kölcsönösen megnyugtatja. E kérdések megoldására természetesen szükség van, hiszen nemcsak Európában keletkezhetnek váratlan feszültséggócok, hanem a más kontinenseken kialakuló éles helyzetek vagy konfliktusok is átterjedhetnek Európára, ahol még nagy összpontosított katonai erők vannak. (NATO — Varsói Szerződés). Az európai biztonsági rendszer elősegíthetné az ilyen jellegű veszélyek moderálását, majd később minimalizálását. A politikai és a katonai biztonsági rendszer megteremtése mellett azonban szükség van a gazdasági, a tudományos és a kulturális együttműködés fejlesztésére is, hiszen az ily módon megszülető *közös* (az együttműködésben rejlő és azáltal feltárt) *érdekek* a helyzet stabilizálásának és a bizalom megszilárdításának fontos elemét jelentik.

A megváltozott politikai helyzetben — és e változások még az előttünk álló évtized közepén fognak csak kulminálni — a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok prognosztizálása során az alábbi feltételezésekből indulhatunk ki:

1. Az Európán belüli politikai viszonyok többé *nem akadályozzák a kapcsolatok fejlődését,* sőt a józan és sokoldalúan árnyalt politikai vezetés a *kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok előmozdítására* törekszik. A biztonság és az egymás iránti bizalom erősödésének előfeltételét képezi ugyanis az a posztulátum, hogy a feleknek a biztonság megőrzéséhez és a lehetséges feszültségek modernizálásához több *érdeke* fűződjék, mint a helyzet esetleges romlásának megtűréséhez. A különböző társadalmi rendszerű országok közötti békés együttélés és együttműködés ugyanis csak a *közös érdekek* bázisán képzelhető el. A gazdaság a modern világban a nemzeti és nemzetközi érdekrendszer legszilárdabb bázisa, valamint a másféle (politikai, katonai) érdekstruktúrákból keletkező egyoldalú döntések egészséges ellensúlya. Minden kormányzat ellentétes erők (befolyásoló tényezők) hatása alatt cselekszik, hiszen a „tiszta" politikai vagy katonai motívumok alapján hozott döntés lényegesen eltérne attól az elhatározástól, amelyet „tisztán" gazdasági motívumok alapján hoznának. A közös gazdasági érdekek, a kölcsönösen előnyös gazdasági folyamatok fenntartásához és fejlesztéséhez fűződő közös elhatározások nagy szerepet játszhatnak a bizalom megteremtésében és az együttműködési viszonyok kontinuitásának biztosításában. Némi túlzással azt is mondhatnók, hogy a közös érdekek kumulált mennyisége a létrejövő új rendszer (európai biztonság és együttműködés) egyik *közvetett garanciája.*

2. Az Európán belüli politikai viszonyok kedvező alakulása azonban még csak tendencia, ígéretes jövő, és jelenünket még sok tekintetben a hidegháborús korszakban kialakult kölcsönös gyanakvás és bizalmatlanság határozza meg. Nyilvánvaló az is, hogy Európában és Európán kívül még nagy erők vannak mind a politikában, mind a gazdaságban, amelyek e tendenciákban már meglevő együttműködés megakadályozására törekszenek. Sok még a kétely és a szkepszis is, hiszen az elmúlt másfél évtizedben az olvadás és javulás fő folyamatát minduntalan újabb valóságos és bizalmi válságok, évekig tartó visszaesési periódusok váltották fel.

3. Számolni kell azzal is, hogy a gazdasági rendszerek különbözősége egyfelől, a fejlettségi színvonalak eltérő voltából adódó gazdaságpolitikai stratégia másfelől lényegesen elütő gondolkodásmódot eredményez a nemzetközi kereskedelem kérdéseiről. E problémák valóban léteznek, bár jelentőségüket a hagyományos gondolkodásmód lényegesen eltúlozta. E problémák a kölcsönös megértés és jóakarat szellemében áthidalhatóak, bár ennek lehetőségét a mögöttünk levő évtizedekben sokan kétségbe vonták. A kölcsönös megértés azonban ma még inkább posztulátum, mint meggyökerezett gyakorlat, hiszen a hidegháború éveiben nem a másik fél cselekvési logikájának megértésére törekedtünk. Ezért napjainkban a széles közvéleményben — a közgazdasági közvéleményt is beleértve — még az előítéletek egész légiója él. Sajnos tudományosan sem ismerjük annyira egymás valóságos viszonyait és törekvéseit, hogy sok segítséget adhatnánk a közvéleménynek.

Ezért azokat a cselekvési programokat, amelyek a kelet-nyugati kapcsolatok megjavítását és a két fél érdekviszonyaiba történő beágyazását célozzák, menetközben kell kialakítanunk.

II.

Nem lesz-e ilyen körülmények között nehéz és fáradságos az előrehaladás? Nyilvánvalóan nem lesz és nem is lehet könnyű, hiszen egy negyedszázados folyamatot kell felülvizsgálni olyan viszonyok között, midőn ennek szükségességét jelentős politikai és gazdasági erőtényezők még megkérdőjelezik és az Európán kívüli világ az emberi történelemben eddig nem ismert növekedési (fejlődési) feszültségeket él át (a gazdasági elmaradottság felszámolása, a demográfiai forradalom, az öröklött civilizációs rendszer ütközése az új világ követelményeivel, túlzó nacionalizmus veszélye kifelé, törzsek és népcsoportok közötti feszültségek befelé stb.).

Utalni kell arra is, hogy a nemzetközi munkamegosztással és a külkereskedelemmel összefüggő elméletek és gondolkodási rendszerek a közgazdaságtudomány legkevésbé fejlett (legelmaradottabb) területét alkotják. Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy a nemzetközi kereskedelemnek ma inkább gyakorlata van, mint elmélete. E körülmény két fő okra vezethető vissza: egyrészt arra, hogy az elmúlt két évtizedben a kutatás elsősorban a *nemzeti* gazdaságok irányításával és befolyásával összefüggő kérdésekre koncentrálódott, másrészt arra, hogy a mai világgazdaság — amely több mint 100 extrém színvonalbeli különbségeket

megtestesítő nemzeti gazdaságból, számos integrációból és különböző társadalmi-gazdasági rendszerekből áll — túlságosan bonyolulttá vált.* Nagyon nehéz ebben a helyzetben olyan egyetemes (általános) érvényű cselekvési normák vagy posztulátumok kialakítása, amelyek egyenlően osztják el az előnyöket — például — az Egyesült Államok és Mali között. Ha viszont a világoptimumot a nemzeti gazdaságpolitikák közötti kombinációk és kompromisszumok eredőjének tekintjük, úgy nem adhatunk más normát, mint azt, hogy minden nemzeti gazdaság kövesse saját érdekeit. Ebből sem lesz világoptimum. A probléma nyilván abból adódik, hogy a nemzeti állam és a nemzetgazdaság sokkal masszívabb erő és érdekrendszer, mint azt bárki feltételezte volna. Erre a fejleményre egyébként Vajda Imre** drámai erővel mutatott rá akadémiai székfoglaló előadásában. (Ezekre a kérdésekre a szocialista országok külkereskedelmi politikáját meghatározó [befolyásoló] tényezők ismertetése során még visszatérek.)

Az elmondottak alapján érthető a nemzetközi munkamegosztással kapcsolatos közgazdasági elméletek és nézetrendszerek viszonylagos elmaradottsága. Megértő magatartásom ellenére is veszélyesnek tartom, hogy a nemzetközi kereskedelem kérdéseivel foglalkozó kutatók többségének gondolkodásmódját a klasszikus szabadkereskedelmi elmélet jóléti változata befolyásolja. Vannak természetesen a mai nyugati világban olyan kiváló tudósok is, akik a gazdasági egyenlőtlenség felszámolására és az elmaradott nemzeti struktúrák korszerűsítésére irányuló gazdaságpolitika és a nemzetközi kereskedelem közötti viszonyt helyesen érzékelik.***

Szeretném hangsúlyozni, hogy én elsősorban nem tudományos polémiát kívánok folytatni akkor, amikor a szabadkereskedelmi elmélet mai változatait bírálom. A lehetséges megértés útjából szeretnék egy akadályt elhárítani. Ezen a bázison ugyanis nem jöhet létre a domináns tőkés gazdaságok és a világ többi része közötti együttműködés és kooperáció.

Az országok (minden ország) érdeke a szabad árucsere — mondja az elmélet. Minden országnak azokra a termékekre kell specializálódnia, amelyekben komparatív előnyei a legnagyobbak. A nemzetek közötti spontán munkamegosztás biztosítja az adott ország és a világgazdaság számára a maximális termékmennyiséget. Ezért az optimumok világszinten alakulnak ki. A legnagyobb jólét helyzetére az a jellemző, ha az összes áruk ára egybeesik a szabadverseny során kialakuló árakkal. A kereskedelmi korlátozások összeegyeztethetetlenek ezen optimális követelményekkel, s ezért megszüntetésük (különösen az integráción belül) a termelők közötti jobb munkamegosztáshoz és a jólét (a régió jólétének) növekedéséhez vezet.

Persze újabban a neoklasszikusok is helyt adnak a születő új ipar érveinek és a GATT is hajlandó kivételeket biztosítani a fejlődő országoknak.

* A fejlődő országok jelenlegi társadalmi-gazdasági viszonyait *átmenetinek* tekintjük, mert egyrészt belső gazdasági szerkezetük még duális, másrészt csak a jövő adhat feleletet arra, hogy kialakuló társadalmukban és gazdaságukban a szocialista vagy nem szocialista elemek kerülnek túlsúlyba.

** Vajda Imre: Integráció, gazdasági unió és nemzeti állam, Közgazdasági Szemle, 1968. április.

*** Francois Perroux: Independance de l'économie nationale et interdependance des nations, Paris, 1969.

növekedéséhez vezet.

Persze újabban a neoklasszikusok is helyt adnak a születő új ipar érveinek és a GATT is hajlandó kivételeket biztosítani a fejlődő országoknak.

* A fejlődő országok jelenlegi társadalmi-gazdasági viszonyait *átmenetinek* tekintjük, mert egyrészt belső gazdasági szerkezetük még duális, másrészt csak a jövő adhat feleletet arra, hogy kialakuló társadalmukban és gazdaságukban a szocialista vagy nem szocialista elemek kerülnek túlsúlyba.

** Vajda Imre: Integráció, gazdasági unió és nemzeti állam, Közgazdasági Szemle, 1968. április.

*** Francois Perroux: Indépendance de l'économie nationale et interdépendance des nations, Paris, 1969.

1270

Közgazdasági elméletek bizonyításával vagy cáfolatával kapcsolatban sajnos nem vagyunk könnyű helyzetben. Tudományunkban egyrészt ismeretlen az az „elméleti szigor", amelynek értelmezése a matematika fejlődésében oly nagy szerepet játszott, másrészt az „érvényességi skála", amely viszont a fizikai világ jelenségeinek megértésében játszik olyan döntő szerepet. (Neumann János szerint egész fizikai tapasztalatunk a 10^{40} hatványon terjedő lineáris skálát fogja át.)*

Minek tekintünk egyáltalán ilyen jellegű elméleteket, axiómának, posztulátumnak, hipotézisnek vagy a konkrét gazdaságpolitikákból derivált, statisztikailag bizonyítható elvnek? Figyelemmel voltunk-e valamely tétel megfogalmazása során arra a körülményre, hogy a gazdasági jelenségeket nem kizárólag gazdasági tényezők befolyásolják? Ilyen bizonytalanság persze mai közgazdasági tudásunk nagy részével kapcsolatban általános.

E tudományágunk jelenlegi helyzetéből adódó bizonytalanságok elismerése mellett is utalni kell azokra a tényezőkre és körülményekre, amelyekről a neoklasszikus szabadkereskedelmi elmélet egyszerűen nem vesz tudomást. A továbbiakban e tényezőkről és körülményekről szeretnék szólni:

1. Gazdaságtörténelmileg vizsgálva a kérdést a 19. és 20. század három legsikeresebb kapitalista alapon megvalósuló gazdasági növekedése — az amerikai, a német és a japán — protekcionista alapon ment végbe. Alexander Hamilton jelentése (Report on Manufactures) arról tanúskodik, hogy amerikai vezetőkörök megértették a gazdasági struktúrák egyenlőtlenségéből származó veszélyeket, és elhatározták, hogy a prémiumokkal védett ipar segítségével felszámolják azt. A Zollverein (1834) igyekezett megvédeni magát az iparilag fejlettebb hatalmak áruinak behatolása ellen, és Liszt Frigyes kidolgozta a „nevelővámok" elméletét.

A japán fejlődés ebben a vonatkozásban „sajátos", hiszen évtizedekig tartott, amíg a kormányzat a nyugati hatalmakkal az egyenlőség alapján köthetett kereskedelmi szerződést (1894—1896), és tarifális autonómiáját az ország csak 1911-ben tudta visszaszerezni. Ettől az időponttól fogva azonban a protekcionizmus erőteljesen bontakozott ki.**

A viszonyok persze ma mások, mint a 19. században vagy e század elején voltak. Annyit mégis bizonyít a történelem, hogy az erőteljes nemzetek nem hajlandók alávetni magukat a gazdasági egyenlőtlenség következményeinek. Alkalmas időpontban — veszélyeket is vállalva — igyekeznek kialakítani a korszerű gazdasági struktúrát.

2. Megközelíthetjük azonban a komparatív költségek elméletét a tapasztalati megfigyelések szempontjából is. Ricardo és a neoklasszikusok elmélete alapján a tapasztalati megfigyelések során arra az eredményre kellene jutnunk, hogy a relatív exportvolumen negatív korrelációban lesz a relatív munkaköltségekkel (termelékenységi viszonyszám osztva a munkabérarány viszonyszámával), de M. E. Kreinin számításai szerint*** ezen összefüggés nem áll fenn. Fennállnak-e azonban az elmé-

* Neumann János: Válogatott előadások és tanulmányok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.

** Kamakichi Tahahashi: The Rise and Development of Japan's Modern Economy, Tokyo, 1969.

*** M. E. Kreinin: Újabb tapasztalati megfigyelések a komparatív költségek elméletéhez. Economia Internazionale, Genova, 1969. november. (A cikket ismertette a Közgazdasági Szemle 1970. évi 7—8. száma.)

let alapján várható pozitív összefüggések egy-egy iparág termelékenysége és exporthányada között?

M. E. Kreinin 25 iparágat vizsgált meg az Egyesült Államok és Nagy-Britannia iparában az 1958 és 1965 közötti időszakban és arra a következtetésre jutott, hogy csak 6 iparágban állapítható meg pozitív összefüggés a munkatermelékenység és az exporthányad között.

Pozitív jellegű összefüggést a szerző inkább az ún. homogén iparágakban talált (üveg, bőr, cellulóz). A munkatermelékenység változása — differenciált termékek esetében — nem vezet az exportteljesítmény változásához. Feltehető, hogy ilyen termékek esetében a *nemzetközi keresletnek* sokkal nagyobb hatása van az exportteljesítményre, mint a termelékenységnek vagy az áraknak. Ez a feltételezés egyébként összhangban van azon tapasztalatokkal is, amelyek a belső gazdaságokban is megmutatkoznak.

3. A neoklasszikus teória elhanyagolja az *államok* és a nemzeti gazdaságok létezésével kapcsolatos összefüggéseket, noha az államok és kormányok gazdaságpolitikai befolyásolási képessége és felelőssége erőteljesen megnőtt. Az állam sokkal több, mint cégek puszta összege, és a népességhez (nemzethez) kötött termelést, érdeket és jólétet nem lehet egyedül a világpiactól függővé tenni. A nemzetközi árucsere ilyen értelemben a nemzeti struktúrák közötti együttműködés és konfliktus. Minden nemzetgazdaság fejleszti, korszerűsíti vagy védi saját struktúráját, illetve jogát és lehetőségét a nemzeti szempontból kívánatos struktúra megteremtésére, hiszen a struktúrák befolyásolják is egymást. Nemcsak a gyengébb (elmaradottabb) struktúrájú gazdaságok vesznek igénybe hatalmi eszközöket is kohéziójuk és ellenállóképességük növelésére, hanem az erős struktúrájú gazdaságokban is végbemegy e folyamat. A hitel- és adózási rendszeren, a költségvetésen, az indikatív tervezésen, az infrastruktúrán és a programozott stratégiákon keresztül az állam hatalmas segítséget ad a gazdasági változásoknak. Persze ezek a központi intézkedések *burkoltabbak,* mint a gazdaságilag gyengébb országokban, mert a kormányzati intézkedések sajátosan keverednek a piaci elemekkel, de ez a lényegen nem változtat. A nemzeteket, a nemzetgazdaságokat és az ezek létezésével és erősödésével összefüggő kérdések megvizsgálását nem lehet kihagyni a nemzetközi árucseréből. (A nemzetgazdaságnak mint egységnek a koncepcióját erősíti a kapitalista gazdaságban például a jövedelmek újraelosztása, a teljes foglalkoztatottság politikája stb.)

4. Ricardo tanítása a komparatív előnyökről statikus jellegű, ami két okból is érthető. Egyrészt a gazdasági folyamatoknak a strukturális eltolódásokban kifejezésre jutó belső dinamikája a kor tudományos gondolkodásmódjában még ismeretlen volt. Másrészt azért, mert az ő korában a komparatív előnyök még túlnyomóan természeti adottságokon alapultak.

Korunkban azonban a közgazdasági gondolkodásmód dinamizálódott, a komparatív előnyök pedig a fejlettebb struktúrában, a magasabb technikai és tudományos fejlettségben, a nagyobb szervezési képességben, rugalmasságban és szubsztitúciós lehetőségekben rejlenek. Hogyan lehet ezen az alapon az egyes régiókban, vagy a világban lehetséges munkamegosztásról mint idillről, mint valami végleges, lezárt folyamatról

gondolkozni, ahogy azt a neoklasszikus teória képviselői teszik? A dinamikus komparatív előnyök a fejlődés eredményei, amelyek magukban hordják az egyenlőtlenség, az elmaradottság, az aszimmetria elemeit mindaddig, amíg a történelem folyamán fel nem számolódnak. A mai komparatív előnyökben a fejlettségbeli, strukturális és szervezettségi előnyök egy hatalmi hierarchiával párosulnak, amelynek létezéséről nem feledkezhetünk meg.

5. A neoklasszikus teória még nem vesz tudomást „az első szuverenitási rendszerről" (az államokról), midőn a nagy konszernek formájában a *„második szuverenitási rendszer"* is megjelent. A világkonszernek teoretikusai nem ennyire szemérmesek és nyíltan azt hirdetik, hogy „a világkonszern kvázi-politikai jellegű is, mivel mindazokat az eszközöket használja, mint az államok. A világkonszern tehát akarva-akaratlan politizál."* Ferdinand Lundberg is „kvázi-politikai államokról" beszél, részletesen elemezve a világkonszernek mindazon tevékenységeit, amelyek az államok funkcióira emlékeztetnek.** Többen utalnak arra is, hogy üzleti vállalkozások egyik jellegzetessége, hogy csődbe mehetnek, de a nagy konszernekkel ez csak annyira fordulhat elő, mint az államkincstárral. E nagy konszernek vezetői nyíltan dicsekszenek azzal, hogy „a jövőben mindinkább saját magunkkal kereskedünk az egész világon"***. Ismeretes az is, hogy a nagy világkonszernek nem egyes áruk exportjára, egyes üzletek külön profitabilitására, vagy az egyes vertikális termelési processzusok nyereséges voltára koncentrálnak, mert eredményességüket *egész tevékenységük* és *világviszonylatok* alapján ítélik meg.

6. Ilyen körülmények között az is nyilvánvaló, hogy napjainkban a nemzetközi kereskedelmet vagy a gazdasági hatékonyságot többé nem „normális" nagyságrendű és a „tökéletes verseny" által összekapcsolt vállalkozások jelentik. 1967-ben az amerikai világkonszernek más országokban levő leányvállalataik számára 6 milliárd dollár értékű árut exportáltak, az akkori amerikai export kb. 23—24 százalékát. A világpiac tehát nem az a semleges döntőbíró, amely az ésszerű nemzetközi munkamegosztás érdekében a nemzetek termelékenységét elbírálhatja, hiszen „manipulált", azaz maga is a koncentrált gazdasági hatalmak befolyása alatt áll és alakul.

7. Nyilvánvaló, hogy a monetáris politika sem választható el a domináns gazdasági hatalmak által favorizált struktúráktól. E megállapítás helyességét a kulcsvaluta, a dollár szerepe és helyzete, a Nemzetközi Valutaalap politikája és más jelenségek is igazolják. Ezek részleteibe most nem kívánok belebocsátkozni.

A komparatív előnyök teóriáját tehát neoklasszikus alapon sem szabad fetisizálni. Ezt a tant is olyan posztulátumnak (irányelvnek) kell tekintenünk, amely a racionális gazdálkodás egyik mércéje és előmozdítója. A történelemben azonban még sohasem építettek gazdaságpolitikát vagy gazdasági kapcsolatokat egyetlen elvre. E tan elfogadása tehát (saját érvényességi skáláján) nem jelentheti azt, hogy más tényezőket egy ennyire komplex és interdependens világban elhanyagolhatunk. A viha-

* Richard Eells: The Emerging U. S. Corporation in the World Arena (Idézi Ádám György: Amerika Európában — Vállalatbirodalmak a világgazdaságban, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.).

** Ferdinand Lundberg: The Rich and the Super Rich. A Study in the Power of Money Today. New York, 1968.

*** Business Week, 1969. január 4. 52. l.

ros gazdasági fejlődés során átalakult a komparatív előnyök *tartalma* és a külkereskedelmet körülvevő *institucionális háttér,* félelmetes méreteket öltött a *gazdasági egyenlőtlenség, új gazdasági rendszerek* alakultak ki és létrejöttek a mérhetetlen gazdasági hatalmat megtestesítő *világkonszernek.* Hosszú távon a nemzeti gazdaságoknak e változások ellenére is komparatív előnyök biztosítására kell törekedniük, de e politika bírája nem lehet a nem semleges világpiac, hanem bízni kell abban, hogy minden nemzet elég érett és racionális arra, hogy saját gazdasági *önérdekeinek* követésére képes legyen. Minden ettől eltérő felfogás és törekvés beleütközik a nemzeti szuverenitás azon koncepciójába, amelyre a mai nemzetközi politikai viszonyok felépültek. Nyilvánvaló, hogy minden nemzetnek figyelembe kell vennie más nemzetek gazdasági érdekeit és a nemzetközi viszonyokat is, de a jelenlegi világgazdasági erőviszonyokból deriválódó nemzetközi munkamegosztás a gazdaságilag hatalmasabb országok és szervezetek érdekstruktúrájának a gyengébb gazdaságokra történő rákényszerítését jelentené. Fokozatosan olyan nemzetközi együttműködést kell létrehozni, amely nem akadályozza, sőt elősegíti a gazdasági egyenlőtlenség felszámolását. Az egyenlőtlenségek felszámolásából a világgazdaságnak — azon belül az erősebb gazdaságoknak is — csak haszna származik, hiszen a fejlődés ütemét mégis elsősorban a kereslet határozza meg. Az pedig alacsony fejlettségű, kezdetleges struktúrájú és az erősebb hatalmaktól egyoldalúan függő gazdaságokban alacsony marad.

III.

Igen nagy jelentősége van annak, hogy a gazdasági közvélemény megértse, mi történik valójában a tőkés gazdaságban, de együttműködés esetén annak sincs kisebb jelentősége, hogy megértsék, mi történik a szocialista gazdaságokban. Jelenleg a szocialista külkereskedelemnek is erősebb oldala a gyakorlat, mint az elmélet. Kétségtelen azonban, hogy a külkereskedelem — különösen az egymás közötti (szocialista országok közötti) kereskedelem — kérdéseivel foglalkozó irodalom az elmúlt évtizedben lényegesen gyarapodott. Kevesebb tanulmány, illetve elemzés foglalkozik azonban a kelet-nyugati (a különböző társadalmi rendszerű országok közötti) kereskedelem problematikájával. A továbbiakban elsősorban ezeket a kérdéseket veszem vizsgálat alá.

Már utaltunk arra, hogy a szocialista gazdaság és gazdálkodás jelenlegi rendszerének vannak olyan kritériumai, amelyek a társadalmi-gazdasági rendszer fundamentális elveiből fakadnak, de olyanok is, amelyek e gazdaságok más gazdaságokhoz viszonyított fejlettségével, valamint azzal a politikával függenek össze, amely a múltból örökölt kedvezőtlen állapotok megszüntetésére (a viszonylagos elmaradottság, vagy gazdasági egyenlőtlenség ellen) irányul.

Nyilvánvaló, hogy az első kategóriába tartozó kritériumok (rendszerkritériumok) rövid vagy közepes időszakban olyan kereteknek tekinthetők, amelyek a gazdaságpolitikai cselekvés lehetséges sávját meghatározzák. Hosszabb távon természetesen a rendszer-kritériumokról alkotott felfogás is mutat — a gazdasági fejlődés hatása alatt — bizonyos változást. Például az állam tőketulajdonosi szerepe egyaránt érvényre juthat

egy centralizált és egy decentralizált irányítási rendszerben. A második kategóriába tartozó kritériumok viszont a fejlődés távlati céljainak (az egyenlőtlenség felszámolása) megvalósításában elért előrehaladás mértékétől, a konkrét gazdaságpolitikai szituációktól és tapasztalatoktól függően változnak.

A rendszer-kritériumok közé kell sorolnunk olyan tényezőket, mint az *állam tőketulajdonosi voltát,* hiszen ez egyrészt azt jelenti, hogy a kormányzat gazdasági érdekeltsége, felelőssége és cselekvési-döntési kötelezettsége eleve sokkal szélesebb körű, mint a tőkésállamoké, másrészt azt eredményezi, hogy a makroökonómiai (nemzetgazdasági) érdek nem a mikroökonómiai cselekvések összegének eredője, hanem reális, hatalmi képviselettel rendelkező, *előzetesen* is megnyilvánuló érdekrendszer (decentralizált irányítás esetén is). Külkereskedelmi szempontból ez annyit jelent, hogy a tőketulajdonos nem egyes árufajtákban, vagy egyes üzletekben gondolkozik, hanem az összefüggő tevékenységek végeredményében.

Az állam tőketulajdonosi funkciójából eredő kötelezettségei összhangban vannak a klasszikus és újabb funkcióiból eredő feladataival, amelyek abban foglalhatók össze, hogy az állam köteles gondoskodni a szocialista társadalom dolgozóinak jólétéről. A szocialista felfogás szerint azonban az állam nemcsak a szocialista nemzet fejlődéséért és a nemzetgazdaság alakulásáért felelős, hanem a *társadalmi-gazdasági rendszer* sorsáért is. (A gyakorlatban ez a felelősség — persze — a tőkés rendszerben is fennáll, csak kevésbé deklaratív formában.)

A szocialista társadalom dolgozóiról történő gondoskodás körébe tartozik — a többi között — a *munkához való jog,* ami gazdaságpolitikai szempontból a teljes foglalkoztatottságra való törekvést jelenti.

A rendszer-kritériumoknak cselekvési keretek gyanánt történő felfogása azt jelenti, hogy — például — egyensúlyhiány esetén a helyreállításra szolgáló eszközök között nem szerepelhet a munkanélküliség.

A gazdasági fejlettség állapotával összefüggő kritériumok olyan cselekvési rendszert követelnek a gazdasági vezetéstől, amely a viszonylagos gazdasági elmaradottság és a valóságos gazdasági egyenlőtlenség felszámolására irányul. A gazdasági egyenlőtlenség a nemzetközi kereskedelemben elsősorban nem egyes árufélék adásvételében jut kifejezésre, hanem a cserében szereplő *struktúrák* egyenlőtlenségében.

A viszonylagos gazdasági elmaradottság és a gazdasági egyenlőtlenség fokozatos felszámolása azonban nem egy kérdés a sok közül, amelyet a szocialista rendszernek meg kell oldania, hanem az egyik legdöntőbb, vagy talán a legdöntőbb, hiszen a nemzet elsősorban ezen méri le az új rendszer és az új vezetőréteg akcióképességét. Nyilvánvaló azonban, hogy a strukturális egyenlőtlenség felszámolása megköveteli a külső világgal (fejlett tőkésországokkal) folytatott intenzív kereskedelmet, hiszen ellenkező esetben magunknak kellene mindent újra feltalálnunk, ami a világban már rendelkezésre áll. A külkereskedelem tehát, amely az állam tőketulajdonosi voltánál fogva nem lehet csak egyes árufajtákra vagy üzletekre koncentrált, a gazdasági egyenlőtlenség felszámolására irányuló gazdaságpolitikából még új orientációs követelményeket kap.

Ezen orientációs követelmények bizonyos változásokat mutatnak attól függően, hogy az irányítási rendszer direkt (utasításos jellegű) és

centralizált vagy indirekt (a gazdasági feltételeket szabályozó) és decentralizált jellegű-e. Mindenekelőtt a direkt és centralizált modell külkereskedelmi szempontból *viszonylag zárt.* E viszonylag zárt modellben a gazdaság a külső (nem szocialista) világgal csak azon a sávon teremti meg a kapcsolatokat, ahol azok nélkülözhetetlenek (járulékos és kapcsolódó hatások és kombinációs lehetőségek figyelembevétele nélkül), és a behozott termelőeszközöket elsősorban importhelyettesítésre használja. E megállapítás értékeléséhez azonban újólag szeretnék emlékeztetni arra, hogy a hidegháborús körülmények nem is voltak alkalmasak másféle modell (értsd: külkereskedelmi politika) kialakítására. A nemzetközi kereskedelemben szokásos árufajták 50 százalékára kiterjedő embargó esetén a gazdaságfejlesztési típus csak importhelyettesítő jelleget ölthet.

A decentralizált modell ezzel szemben külkereskedelmi szempontból nyíltabb. Ez annyit jelent, hogy a partnerekkel való kapcsolatokat széles alapon teremtik meg (kombinációs lehetőségek figyelembevételével) és a külkereskedelmi egyensúly megteremtését többé nem az import csökkentésétől remélik.

Melyek azok az új orientációs követelmények, amelyeket a gazdaságpolitika a külkereskedelemre kisugároz?

1. A külkereskedelem feladata elsősorban a *gazdasági-technikai fejlődés elősegítése* és a gazdasági egyenlőtlenség felszámolásának előmozdítása. E megállapítás mindkét modellre érvényes azzal a lényeges különbséggel, hogy a zártabb modell esetén az árucsere révén elérhető nyereségnek igen kis jelentősége van, a nyíltabb modellben azonban a vállalatok nagyobb önállósága és nyereségérdekeltsége révén az egyes adás-vételi akciókban elérhető többletek lényegesen nagyobb szerepet játszanak.

2. A gazdaságpolitika nagyobb figyelmet fordít az árucserében szereplő struktúrák javítására és korszerűsítésére, mint a hagyományos exportok révén elérhető előnyökre. E követelmény is módosul némileg a nyíltabb modell alkalmazása esetén, hiszen a vállalatok tevékenysége révén igazolódik, hogy egyes „korszerű exportok" esetleg nem gazdaságosak, míg a hagyományos termékek — különösen a korszerű kereskedelmi technika adaptálása esetén — számottevő nyereséget biztosíthatnak.

3. A gazdaságpolitika erőteljesen koncentrál azokra a piacokra, amelyeken az új ipar termékei elhelyezhetők. Ennek következtében kétféle külkereskedelmi struktúra alakul ki. A nyíltabb modell időszakában előtérbe kerül az a törekvés, hogy az ipari termékeket mindenütt elhelyezhetővé tegyék. Ennek következtében a külkereskedelem már nemcsak *lökőerő,* hanem *húzóerő* is a gazdaságban, hiszen a beruházások és a tudományos kutatások jelentős részét erre a célra kell mozgósítani.

4. A gazdaságpolitika az egyoldalú gazdasági függőségek felszámolására törekszik, illetve igyekszik azok kialakulását megakadályozni. E követelmény a zárt modell időszakában defenzív formában jut kifejezésre, azaz többnyire tartózkodás érezhető a hosszú lejáratú, szélesen gyűrűző kapcsolatoktól. A nyíltabb modellben e követelmény offenzívebb jelleget ölthet, törekvést az interdependenciák megteremtésére.

5. A gazdaságpolitika a helyzetet és az erőviszonyokat oly módon értékelte, hogy a kialakulóban levő új struktúrákat — amelyek a vi-

szonylagos gazdasági elmaradottság felszámolását célozták — devizapolitikai eszközökkel is védeni kell. Másfelől az értékmérő dollár a domináns gazdaságok szolgálatában áll, ezért a világgazdaságba történő beilleszkedés nem mehet végbe monetáris alapon. Az árucserében résztvevő termékek különböző struktúrája következtében (a korszerű termékek keresleti dinamikája általában sokkal nagyobb, mint a hagyományos áruké) tartani kellett a fizetési mérlegben jelentkező egyensúlyhiánytól, ami viszont a mai világgazdaságban általában tőkeimportra, sőt gyakran direkt beruházásokra vezet. Ilyen esetben az általam „egyoldalú függőségnek" nevezett állapot áll elő, hiszen vagy a kölcsönadó ország által óhajtott struktúra kerül be a felvevő országba, vagy direkt beruházásokra kerül sor, amelyek megint a külföldi központoktól függenek. Ezért a törekvés általában az volt, hogy hitelek felvételére vagy direkt beruházásokra ne kerüljön sor, ami annyit jelentett, hogy az importot a szükségesnél alacsonyabb színvonalon kellett tartani.

A nyíltabb modell alkalmazása esetén — amennyiben ezt a nemzetközi politikai és gazdasági körülmények is lehetővé teszik — hajlandóság mutatkozik olyan közép-, vagy hosszú lejáratú bank- és kötvényhitelek felvételére, amelyek visszafizetése garantáltnak látszik. Persze a hosszú lejáratú hitelek esetében problémát jelent a nyugati infláció, amely — egyébként érthetően — magas kamatlábakkal párosul. A nemzetközi tőkemozgás mai fő formája (érdekeltségvállalás, direkt beruházások, nemzetközi konszernek stb.) nem alkalmazható tőkés- és szocialista vállalatok között. Viszont a közös gazdasági tevékenységet közös haszonnal folytató kooperációs formák alkalmasak lehetnének e problémák megoldására. Ilyen esetekben egyedileg lehet szabályozni a befektetett vagyon transzferálásának módját, a vezetési, munkaügyi stb. problémákat. Az ilyen értelemben vett kooperációk még kísérleti stádiumban vannak, a gyakorlat fogja formálni őket, de így volt ez annak idején a részvénytársasági formával is. A kooperációs módszereknek mindkét fél szempontjából elfogadható hasznos formában való kifejlesztése nemcsak a kelet-nyugati kapcsolatok szempontjából lenne döntő jelentőségű. Közismert ugyanis, hogy a direkt beruházások napjainkban sem Nyugat-Európában, sem a fejlődő országokban nem népszerűek. E megállapítással kapcsolatban — helyszűke miatt — eltekintek a hivatkozásoktól.

IV.

A nemzetközi politikai fejlemények arra vallanak, hogy a *politika* nem érdekelt már a kapcsolatok fékezésében, sőt látóhatáron belül került az az időszak, midőn érdekeltté válik az együttműködés olyan fokának és nagyságrendjének előmozdításában, amely a békés együttélés, a stabilitás, a biztonság és a nemzetek közötti bizalom előfeltétele és következménye.

Az eddigi fejtegetésekből viszont nyilvánvaló, hogy egyik fél sem fogadhat el olyan együttműködési technikát, amely az általa képviselt társadalmi-gazdasági rendszer fundamentális alapelveivel, illetve alapvető társadalom- és gazdaságpolitikai törekvéseivel ellentétes. Ebből következik, hogy a kapcsolatok technikája csak pragmatikus alapon és kompromisszumok segítségével alakítható ki.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok legfőbb mozgatórugója az *érdek,* függetlenül attól, hogy ezen érdekek valamilyen fejlődési céllal, vagy a nyereség növekedésével, vagy mindkettővel kapcsolatosak. A *kölcsönös érdekek* prognosztizálása kedvező fejleményeket ígér, hiszen a szocialista országok igényei elsősorban azokban a termékekben nőnek, amelyeknek a keresleti dinamikája a legnagyobb. A technikai fejlődés meggyorsítása (ami természetesen minőségileg más, mint az alapvető struktúra megteremtése) rendkívül nagy importot tesz szükségessé, hiszen egyszerre kell az exportstruktúra javítása, a munkaerő egy részének a szolgáltatás számára való felszabadítása, az infrastruktúra gyors kiépítése, a lakosság jobb ellátása végett előrehaladni. A másik fél számára ebből az a lehetőség adódik, hogy termelését a legkorszerűbb sávon szélesítse ki. Másrészt a technikai fejlődés meggyorsulása esetén a szocialista gazdaságok szállítóképessége is erőteljesen növekszik.

A kereskedelmi technika szempontjából viszont olyan módszereket kell kialakítani, amelyek a klasszikus módszerekhez viszonyítva kevés automatizmust tartalmaznak és nem elsősorban a mai piac struktúrájára és dinamikájára koncentrálnak. Nyilvánvaló — például —, hogy a gazdaságpolitikai döntések és törekvések valamilyen formában történő megismertetése a másik féllel a jövő szempontjából több kombinációs lehetőséget ígér és tartalmaz, mint egy meghatározott árufajtákban jelentkező piaci szükséglet kielégítése. Kétségtelen, hogy a kereskedelmi technika e fajtája még kísérleti stádiumban van, hosszabb lejáratú gondolkodásmódot kíván, de elterjedése esetén minden eddiginél nagyobb stabilitást és biztonságot jelent.

E kereskedelmi technika fokozatos kialakítása érdekében célszerű végiggondolni azon institucionális, vállalati, pénzügyi kapcsolati formákat, amelyek nyers formában már kialakultak, a mai gyakorlat kis meghosszabbításával kialakíthatók lennének, vagy széles körű együttműködés esetén nélkülözhetetlenekké válnak.

Állami-miniszteriális szinten már működnek gazdaságpolitikai bizottságok (magyar—francia), illetve iparági bizottságok (szovjet—francia). Célszerű lenne e bizottságok hatáskörét olyan kérdések megvitatására kiterjeszteni, mint az érdekelt országok gazdaságpolitikai (fejlesztési) tervei, amelyek a másik fél számára elegendő orientációs lehetőséget adnának a kombinációkra. E bizottságok munkamódszerét úgy kell kialakítani, hogy azok ne a *végeredményt* ismertessék (például mit akarunk a másiktól vásárolni, vagy mit kívánunk annak eladni), hanem az egyes fejlesztési elgondolások motívumait és alternatíváit.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy minden fejlesztési elgondolás meglevő, vagy előrelátható szükségletek (kereslet) kielégítése érdekében születik, de a döntés során e szükségletek kielégítésének a legkülönbözőbb alternatív megoldásai lehetségesek. Ilyen értelemben az is alternatívának számít, ha az adott szükséglet kielégítését hosszú távon is importból biztosítjuk, amennyiben ennek ellentétele gyanánt a megtakarított fejlesztési eszközök a gazdaságos export sávjában kedvező piaci prognózis alapján elhelyezhetők. Az ilyen jellegű lehetőségek és kombinációk azonban csak abban az esetben kerülnek napvilágra, ha a megbeszélésekbe bevont fél, illetve felek a gazdaságpolitikai szándék motívumait is ismerik.

Több ország viszonylatában működnek már tudományos-műszaki

vegyesbizottságok, és a nyugati fél által delegált tagok között a magánipar képviselői is helyet foglalnak. Sok és rendszeres érintkezés van a közlekedési szakemberek között és az idegenforgalom területén, ami azért is fontos, mert ezeken a területeken gyors és impresszionáló eredményeket várhatunk.

Folyamatosan lehetne működtetni például azon külkereskedelmi delegációkat, amelyek a hosszú lejáratú kereskedelmi szerződéseket megkötik. A gazdaságpolitikai vagy a műszaki-tudományos bizottságokat multilaterálisan is lehetne működtetni az Európai Gazdasági Bizottságon keresztül.

Azzal számolunk, hogy Európán belül fennmaradnak a különböző gazdasági-kereskedelmi tömörülések, a Közös Piac, a KGST és az EFTA. Emellett — persze lényegesen lazább formában — lehetne bizonyos szubrégiókat alkotni a szomszédos vagy a földrajzilag közel eső országok között, hogy területi vonatkozásban ésszerű munkamegosztást hozzanak létre. Kétoldalú alapon ily törekvések már megindultak (például Magyarország és Ausztria, Magyarország és Jugoszlávia között), de az ilyen jellegű együttműködést szervezettebbé lehetne tenni.

Előmozdíthatják a kollaborációt olyan nemzetközi (európai) szervezetek, amelyek a múltban csak a nyugat-európai országok képviselőit tömörítették. Ilyen, tudományos célú nemzetközi társulás — például — a LECE (Európai Gazdasági Együttműködés Ligája), amelynek alapszabály szerinti feladata az európai államok közötti kooperáció és kollaboráció előmozdítása. E társaság már 1965 óta rendez kelet-nyugati kerekasztalkonferenciákat. Ez az együttműködés azóta folytatódott, és azóta Prágában is sor került olyan megbeszélésekre, amelyen az európai szocialista országok is képviseltették magukat. Tapasztalat szerint konkrét üzleti kapcsolatok szempontjából a Liga hasznosan egészíti ki az EGB magasabb szintű tevékenységét.

Sokat tehetnek az együttműködés érdekében a különböző országok kereskedelmi kamarái is. Jelenleg Magyarországon például a Kamarának önkéntes elhatározás alapján az ipari üzemek is tagjai. Ennek következtében iparágak és árufajták szerint szakmai tagozatok és szakbizottságok működnek. Igen hasznos munkát végeznek a magyar Kamara külföldi tagozatai, illetve a külföldi kamarák magyar tagozatai.

Helyes lenne — megállapodásoktól függően — egyes országokban kooperációs-információs központokat (börzéket) megszervezni. Ilyen működik már — tudomásom szerint — a Német Szövetségi Köztársaságban és több időszakos folyóiratot is kiad. Ezek közül az RKW Kurznachrichten a legfontosabb.

A kooperációval kapcsolatban — amelyet a kapcsolatok fellendítésében és korszerűsítésében egyik döntő eszköznek tartok — már röviden kifejtettem a véleményem. Közös gazdasági tevékenységet közös haszonnal lehetne folytatni oly módon, hogy a befektetett vagyon transzferálásának módját, a vezetési és munkaügyi kérdéseket egyedileg kellene szabályozni. Feltehető, hogy a gyakorlat kiformálja majd azokat a leghatékonyabb formákat és módszereket, amelyeket mindkét fél elfogadhat.

Korábban már utaltam arra, hogy a kölcsönös politikai támogatást (elhatározást) és a közös érdekek növekvő mennyiségét fontosabbnak tar-

tom, mint a problémáknak a normatív külkereskedelmi technika alapján történő megközelítését (Platen Bizottság az EGB-n belül). Nyilvánvaló, hogy a tényleges és fontos különbségek felmérése és jobb megértése végett ilyen bizottságok hasznos munkát végezhetnek, de az áthidalás csak a politikai erőtényezők egyértelmű támogatásával a *közös gazdasági érdekek alapján* mehet végbe. Tapasztalat szerint a közös érdekek éppúgy kivájják a maguk medrét, mint a folyók. Figyelembe kell azonban venni, hogy különböző gazdasági rendszerű országok között a félreértés valószínűsége lényegesen nagyobb, mint az azonos rendszerűek között. Mindegyik fél könnyen úgy értelmezheti a másik lépéseit, mintha azok ellene irányulnának. Ennek megelőzése végett mégis célszerű lenne olyan magatartási szabályokban és normákban megállapodni, amelyeket mindegyik fél elfogadhat. E szabályokat és normákat kereskedelmi kódexben kellene összefoglalni és az EGB égisze alatt olyan paritásos döntőbizottságot lehetne létrehozni, amely a vitás esetekben kötelező erejű döntésekre lenne jogosult. A kódexet természetesen rugalmasan kell kezelni, hiszen egyrészt jelenleg nincs az egymással folytatott kereskedelemben annyi tapasztalatunk, hogy minden felmerülő probléma hosszú időre érvényes rendezésében reménykedhetnénk, másrészt az élet és a gyakorlat állandóan új problémákat fog felvetni (természetesen túlnyomóan *pozitív értelemben,* a kapcsolatok gyors fejlődése következtében), harmadrészt maga a dinamikusan változó gazdasági élet időről időre új lehetőségeket és kombinációkat termel ki.

Végül új gyakorlat kialakítására lesz szükség — amint erre a kooperációs kérdésekről szóló fejtegetéseim során már utaltam — a pénzügyi kapcsolatokban is. A hitelek alárendelt szerepe a gazdasági kapcsolatok eddigi formáin belül azt bizonyítja, hogy a két gazdasági rendszer közötti szakadék még mindig igen mély. Feltehető, hogy a monetáris kapcsolatok javításában is egyrészt az institucionális háttérből, másrészt a konkrét gazdasági tranzakciókból kell kiindulni. Az institucionális háttér felülvizsgálata során olyan lehetőségekre gondolok, mint a KGST új Beruházási Bankja és a Világbank közötti kapcsolat, a különböző nemzetközi pénzügyi szervezetek és a szocialista országok nemzeti bankjai közötti intenzívebb együttműködés, közös bank létesítése vagy kölcsönös érdekvállalás a másik fél valamely bankjában stb.

Gazdasági vonatkozásban olyan tranzakciókra van szükség, amelyek a középlejáratú hiteleken kívül a hosszú lejáratú hitelek áramlását is biztosítják, illetve lehetővé teszik. Ebben a vonatkozásban újra szeretnék utalni arra a felfogásomra, hogy a széles értelemben vett kooperáció a hosszú lejáratú hitelek áramlását is megkönnyítheti. Olyan kooperációs formák alkalmazása esetén, amikor a közös gazdasági tevékenységet közös haszon (nyereség) érdekében folytatják, mindkét fél érdekeivel számot vető módon lehet szabályozni a transzferálással és a vezetéssel összefüggő kérdéseket.

Befejezésül újólag szeretnék arra utalni, hogy a kelet-nyugati kereskedelem reorganizálása, korunk és kontinensünk szükségleteinek megfelelő fejlesztése, rendkívül bonyolult feladat. Nemcsak a hidegháború maradványaival és a két társadalmi-gazdasági rendszer eltérő voltából adódó problémákkal kell szembenéznünk, hanem azon automatizmusokkal és érdekviszonyokkal is, amelyek ma a kereskedelmet másféle

csatornákba terelik. A kölcsönös gyanakvás már csökkent, de még nagyon releváns erő a mai nemzetközi viszonyokban. Az emberiség és e kontinens lakosságának jövendője szempontjából kockán forgó érdekek viszont rendkívül nagyok. A kiegyensúlyozott nemzetközi viszonyok egyik előfeltétele ugyanis az, hogy a gazdasági érdekek bizonyos moderáló hatást fejtsenek ki az ún. „tiszta politikai és biztonsági" érdekekre. Ha ez a posztulátum nem valósítható meg, úgy minden nagyobb politikai válság esetén (amely más kontinensekről is átsugározhat Európára) látványos visszaesések állnak be a nemzetközi kapcsolatokban. Ez pedig veszélyes lenne, hiszen a kölcsönös bizalomnak azt a minimumát is veszélyeztethetné, amely nélkül nincs békés együttélés.

Ebből a bonyolult helyzetből logikusan következik, hogy óvatosan és nagy körültekintéssel kell előrehaladni. Az óvatosságnak azonban a módszerek megválasztásában kell megnyilvánulnia és nem az előrehaladás tempójában. Gyors cselekvésre is szükség van, mert egy ilyen, sok körülménytől függő együttműködés feltételrendszerében könnyen állhatnak be változások.

Számolni kell azzal is, hogy az együttműködés bizonyos feltételeit (különösen az egyes társadalmakba mélyen benyúló közös érdekrendszert) még az együttműködés során kell megteremteni. Ebből következik, hogy nem célszerű az együttműködést a legbonyolultabb kérdések felvetésével kezdeni. Nyíltan kell elemezni minden problémát — a legbonyolultabbakat is —, de a konkrét együttműködést azon kérdések megoldásával kell kezdeni, amelyeket mindegyik fél viszonylag könnyebben fogadhat el. Kölcsönösen nagy türelmet kell tanúsítanunk egymás szempontjainak, érdekeinek és cselekvési motívumainak megértésében. Nem szabad rövid távú előnyökért kockára tennünk a hosszú távú lehetőségeket.

Talán sokakban felmerült a kérdés, hogy érdemes-e ilyen nehézségek és bonyodalmak között részben új utakat keresni, midőn a régiekben rejlő lehetőségeket még nem merítettük ki teljesen. Meg vagyok győződve arról, hogy ebben a nagyon bonyolult és interdependens világban a nagy kérdésekben rejlő előrehaladásnak nincs más módja. A terheket vagy az együttműködés érdekében kell viselnünk, vagy azért, mert a megfelelő időpontban elmulasztottuk az együttműködés lehetőségét.

Szeretnék utalni arra, hogy Neumann János, a zseniális magyar származású amerikai matematikus — aki a legmerészebb szellem volt a technikai-tudományos forradalom következményeinek és veszélyeinek prognosztizálásában — milyen óvatos és körültekintő magatartást ajánlott a világnak a forradalom társadalmi-politikai-nemzetközi hatásainak alakításában. A Túlélhetjük-e a technikát? című csodálatos tanulmányában az alábbiakat mondja erről a kérdésről:

„Milyen menedék marad? Szemmel láthatóan a napról napra, vagy talán évről évre szóló megalkuvó intézkedések, az apró, korrekt döntések hosszú láncolata. És ez nem meglepő. Végül is a válság a fejlődés gyorsaságának tulajdonítható, valószínű további gyorsulásának és bizonyos kritikus viszonylatok elérésének. Specifikusan, a hatások, amelyeket most kezdünk létrehozni, azonos nagyságrendűek, mint maga a »nagy Földgolyó«. Valóban a Földet mint egészet érintik. Ezért a további gyorsulást már nem szívhatja fel, mint a múltban, a műveletek hatókörének

kiterjesztése. A jelen körülmények között ésszerűtlen valami újabb gyógymódot várni.

A fejlődés ellen nincs gyógymód. Szükségképpen meg kell hiúsulnia minden olyan törekvésnek, hogy *automatikus* biztonsági csatornákat találjunk a haladás jelenlegi robbanékony változatai számára. *Az egyetlen lehetséges biztonság viszonylagos és a napi döntések intelligens végrehajtásában rejlik.*"*

* Neumann János: I. m. 116—117. l. (Kiemelések tőlem — B. J.) A „menedékről" Neumann a veszélyek miatt beszél. Kérdésesnek tartja, hogy a háború elleni „gyakorlati" érvek nagyobb mértékben befolyásolhatják az emberi cselekvést, mint az indulati-érzelmi tényezők. Utal arra is, hogy eddig nincs bizonyíték, hogy a *valódi veszélyek* inkább szabályozzák az emberek cselekedeteit, mint a veszély *„meggyőző" látszata.*

ZBIGNIEW PAWLOWSKI:

ÖKONOMETRIA

A szerző az ökonometria kialakulásáról adott rövid történeti áttekintés után meghatározza az ökonometriai modell fogalmát, fajtáit, szerkesztési módjait. Részletesen tárgyalja a strukturális és sztochasztikus paraméterek, az aggregáció és identifikáció kérdéseit, valamint a paraméterbecslések különböző módszereit.

A gyakorlati tervezés számára rendkívül fontosak a könyvnek azok a fejezetei, amelyekben a szerző megismerteti az olvasóval, hogy a gazdasági tevékenység különböző szintjein — népgazdaság, ágazat, vállalat — milyen ökonometriai modellekkel, hogyan lehet a tervezést tökéletesíteni. A termelés, a piac, a munkatermelékenység, a létfenntartási költségindex, a jövedelemelosztás és jövedelemváltozások, valamint a fogyasztói kereslet ökonometriai modelljeinek vizsgálata után elemzi az ágazati kapcsolatokat és végül bemutat egy népgazdasági szintű ökonometriai modellt.

A szerző kerüli a bonyolult matematikai levezetéseket, mondanivalóját gazdag példaanyaggal illusztrálja. Könyvét tehát azok is megértik és haszonnal forgathatják, akik a matematikában kevéssé jártasak. — A könyv gazdasági vezetők és tervezők, vállalati főmérnökök, piackutatók, elemzési munkával foglalkozók, tudományos kutatók, egyetemi oktatók és hallgatók számára elsőrendűen fontos.

396 l., kötve 48,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

HEGEDÜS ANDRÁS—MÁRKUS MÁRIA:

Hierarchia és teljesítményelv

A keresetek differenciálása egyike a legtöbbet hangoztatott gazdaságpolitikai céloknak. Fontosságát részben közvetlenül indokolja a nem kielégítőnek tekintett gazdasági dinamizmus növelésére irányuló szándék, gyakorlati megvalósítását pedig a már elért gazdasági szintünk teszi lehetővé. Mindez olyan körülmények között megy végbe, amikor egyre szélesebb rétegekben alakulnak ki differenciált szükségletek, és mind intenzívebb hatást gyakorolnak az emberek általános magatartására.

A jövedelmek differenciálásának legalább két típusát különböztethetjük meg aszerint, hogy elsősorban a munkateljesítményekhez vagy a hierarchiában elfoglalt helyhez kötődnek. Az egyik vagy másik típus preferálása — amelyek mellett és ellen egyaránt merülnek fel nyomós érvek — általában eltérő értékorientációkat is tükröz. Ezt a kapcsolatot elemeztük egy régebbi tanulmányunkban*, ahol a magunk részéről egyértelműen állást foglaltunk a teljesítményelv mellett.

A jövedelemkülönbségek teljesítményekhez való kötése fontosságának hangsúlyozása természetesen nem jelenti a hierarchia elvének teljes tagadását. A teljesítményelv mindenekelőtt azt követeli meg, hogy azonos szinteken a keresetek az eltérő egyéni teljesítmények szerint alakuljanak, és ne mindenütt a hierarchia lépjen fel e tekintetben differenciáló tényezőként.

Különböző körülmények hatására az utóbbi megoldás egyre inkább általánossá válik, és úgy tűnik — sokszor még a szaktanulmányok alapján is —, mintha a hierarchikus struktúrában egyértelműen megjelennének az egyéni teljesítményekben levő különbségek is.

Különösen érzékenyen érinti ez az ún. alkotókat, akiknek a termelésben betöltött szerepe állandóan nő, mivel a vállalatok, illetve gazdasági intézmények hatékony működése nagymértékben attól függ, hogy képesek-e a változó körülményekhez gyorsan és hatékonyan alkalmazkodni, gazdaságos termelési profilt és korszerű munkaszervezetet kialakítani. Ehhez a többi között jelentős számú olyan dolgozó szükséges, aki nem rutinmunkát végez, hanem új termékek, termelési eljárások, módszerek kialakításában, adaptálásában vesz részt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden olyan munka, amely nem rutin jellegű, azaz változatos, egyben alkotó munka is volna. Ez utóbbi olyan, a termeléssel összefüggő szellemi tevékenységet tételez fel, amelynek produktuma

* Hegedüs András—Márkus Mária: Alternatíva- és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. Közgazdasági Szemle, 1969. 9. sz.

(például új konstrukció vagy vállalatfejlesztési terv) hatalmi eszközök igénybevétele nélkül más emberek cselekvéseinek, magatartásának orientációjául szolgál.

Az alkotó munka fogalmi megközelítésekor tehát nem csupán a munkafolyamat jellegét vesszük figyelembe (amikor is az alkotó munka a rutinmunka ellenpólusa), hanem annak — akár anyagi, akár szellemi — produktumát is, amely az üzemszerű termelés kialakult struktúrájának, szervezeti, vezetési és ellenőrzési stb. módszereinek megváltoztatásához alternatívákat nyújt.

Olyan emberek, akik az „új" adaptációjával foglalkoznak, és mentesek a hivatalos hierarchia megkötöttségeitől és az üzemszerű termelés irányításában gyakran kialakuló konzervativizmustól, még akkor is fontosak, ha az ipari vállalatok a dinamikus fejlődésükhöz szükséges ilyen produktumokat nagyrészt „kívülről" kapják — például az általunk is vizsgált ipari kutatóintézetektől.

A hierarchia elvének domináns jellege miatt viszont (és ez gyakran tapasztalható az ipari vállalatokban és a kutatóintézetekben is), az alkotók törekvései egyrészt nagymértékben a hivatali előremenetelre összpontosulnak és nem magára az alkotófolyamatra, illetve annak produktumaira, másrészt pedig — különösen ha a hierarchikus előmenetel természetes korlátai következtében nem juthatnak megfelelő jövedelemhez, vagy éppen a hivatali karrier miatt alkotóaspirációikat nem elégíthetik ki — alkotó tevékenységük jelentős részét különböző mellékfoglalkozásokban fejtik ki.

Hasonló folyamat játszódik le az ipari kutatóintézetekben is, ahol a vállalatokéval alapjában megegyező hierarchia alakult ki, amelybe úgyszólván teljesen egyértelmű alá- és fölérendeltségi kapcsolatok révén kerülnek az egyes kutatók. Mindez a kutatói szabadságot indokolatlanul nagymértékben korlátozó, s a kutatókat olyan tevékenységekre kényszeríti, amelyek szervesen nem tartoznak az alkotófolyamathoz.*

Az alkotó munkaerővel való ilyen „pazarló" bánásmód az egyik fő akadálya a gazdasági dinamizmus kibontakozásának. Bár pontosan aligha mutatható ki, de feltehetően ez igen jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a technológiai rés hazánk és a nálunk fejlettebb iparral rendelkező országok között nem csökken, sőt néhány korábban hazánkkal azonos szinten levő ország technológiai fejlődése is gyorsabb ütemű.

Ahhoz, hogy ezt a negatívumot radikálisan fel lehessen számolni, a többi között az alkotó munka honorálását az eddiginél nagyobb mértékben kellene függetleníteni a hivatali hierarchiában elfoglalt helytől, és a tényleges teljesítményekhez kötni. Ilyen törekvésekkel többfelé találkozhatunk (például a szaktanácsadó beosztás vagy a személyi fizetések rendszere). Ezek azonban részben szűk körűek, részben pedig nem mindig a tényleges teljesítményeket jutalmazzák, hanem gyakran a szakmai hírnevet, vagy pedig néha egyszerűen burkolt nyugdíjazást jelentenek.

★

A radikálisabb változtatások előkészítése végett a jelenlegi helyzet sokoldalú elemzése szükséges. Ezt a célt szolgálta a KGM és a Vasas

* Az adott tanulmányban a vállalatokban folyó alkotó tevékenységre koncentrálunk. Az ipari kutatóintézetek speciális problémáival a Tudományszervezési Füzet 1970. 4. számában megjelent tanulmányunkban foglalkozunk.

Szakszervezet által kezdeményezett vizsgálat, amely tíz gépipari vállalat csaknem ezer alkotónak minősített dolgozójára* és három ipari kutatóintézet száznyolcvannyolc kutatójára terjedt ki.**

Az alkotó munka szélesebben értelmezett feltételei között nem jelentéktelen szerepet játszik az, hogy a társadalom az ilyen tevékenységet milyen mértékben honorálja anyagilag, vagyis milyen helyet foglalnak el az alkotók a társadalom bér-, illetve jövedelemstruktúrájában. Ezt a köznapi nyelvhasználat általában az „anyagi megbecsülésnek" nevezi, és ez nagymértékben meghatározza az alkotók társadalmi presztizsét is. Az anyagi ösztönzés hatékonysága elsősorban a bérszinttől, illetve a bérstruktúrában elfoglalt helytől függ, és nem pótolható akár a leggondosabban kiválasztott premizálási formákkal sem.

Az előzőekben felvetett kérdés megfelelő elemzése végett mindenekelőtt a jelenlegi bérezési viszonyokból kellett kiindulnunk. Az „alkotók" mai bérstruktúrájára az a jellemző, hogy tevékenységük jelentőségéhez képest viszonylag alacsony a bérük, legalábbis az alapállásukból származó keresetet tekintve.

1. sz. táblázat

A vállalattól kapott átlagos havi jövedelmek

Jövedelem-csoport (Ft)	Tíz gépipari vállalat		Három kutatóintézet	
	fő	%	fő	%
— 1 999	15	1,5	5	3,1
2000— 2 999	148	15,6	36	19,8
3000— 3 999	340	35,9	56	29,0
4000— 4 999	273	28,9	53	28,0
5000— 5 999	87	9,2	14	7,4
6000— 6 999	45	4,7	16	8,4
7000— 7 999	18	2,0	2	1,4
8000— 8 999	5	0,5	1	0,4
9000—10 000	2	0,2	1	0,4
nem válaszolt	15	1,5	4	2,1
Összesen	948	100,0	188	100,0

A KGM vállalataiban és a kutatóintézetekben a vizsgálatba bevont dolgozóknak több mint a fele 4000 Ft-nál kevesebbet keres. A vállalatoktól kapott viszonylag alacsony bérek más jövedelmi forrás keresésére ösztönöznek (másodállások, mellékfoglalkozás, szakértői tevékenység

* A szociológiai felvétel kidolgozásakor — tekintve, hogy nem lehetett egységes statisztikai csoportosításra alkalmas kritériumot kidolgozni az „alkotó" fogalmára, elsősorban a vizsgálatba bevont gyárakra kellett bízni, hogy — megszakítva az alkotó- és a rutinmunka közötti kontinuumot — határozzák meg az alkotó munkát végzők körét, kijelölve azokat a dolgozókat, akik *nem rutinjellegű* munkájukkal elsősorban járulnak hozzá az adott intézmény fejlődéséhez. Ez bizonyos, bár nagyon korlátozott körű, közvélemény (alkotói ankétok) bevonásával történt, ennek ellenére konkrét esetekben a besorolás jogossága nyilvánvalóan vitatható lehet, elsősorban azért, mert sok helyütt az „alkotó" fogalmát túl szélesen értelmezték. A lehetséges hibáktól függetlenül azonban az így kijelölt sokaság mégiscsak egy olyan sajátos réteget képvisel, amely jelentősen hat a vállalatok fejlődésének ütemére és irányára.

** A vizsgálatról részletesebb információ található: „Tájékoztató jelentés az alkotó munka körülményeinek és hatékonyságának szociológiai vizsgálatáról". KGM kiadványa — 1970.

stb.). Az innen származó jövedelmeket bérpolitikánk szinte előre bele is kalkulálja a keresetekbe, mint a pincér vagy a fodrász borravalóját.

Ez a helyzet hátrányosan befolyásolja az egyes vállalatok, illetve intézmények dinamizmusát, mivel elvonja a vállalatok legfontosabb dolgozóit alapvető feladatuktól, és szétforgácsolja erejüket. Felvételünk eredményei azt mutatták, hogy a KGM tíz vállalatában az alkotók több mint 40 százalékának (948 közül 394-nek) egy vagy több, 147-nek kettő vagy több, s 83-nak három vagy több vállalaton kívüli kereseti forrása van. Tehát még a harmadik mellékfoglalkozás sem ritka, hiszen az alkotóknak csaknem 10 százaléka tartozik ebbe a csoportba. Mindehhez figyelembe kell venni azt is, hogy felvételünk nem tud erre a kérdésre teljes értékű választ adni. Feltételezhető ugyanis, hogy nemcsak a tartós szakértői munka, hanem a másodállások és a mellékkeresetek aránya is meghaladja az előzőekben ismertetett — az egyéni bevallások alapján kapott — számokat.

Arra a kérdésre, hogy az anyagi körülmények szerepet játszanak-e a másodállás vagy egyéb mellékfoglalkozás vállalásában, az első másodállásra adott válaszokban az „igen" és a „nem" aránya majdnem azonos (valamelyest több az igennel válaszolók száma), 214, 180-nal szemben. A második másodállásra válaszolók többsége — kereken kétharmada — és a harmadik másodállásra több mint négyötöde nemmel válaszolt.

Ezek az adatok arra mutatnak, hogy hiba volna a másodállás kérdését csupán anyagi problémának tekinteni. Sokszor olyan szakmai ambíció is szerepet játszik, amelynek realizálására a vállalat keretei között esetleg nincs lehetőség. Ez az utóbbi is összefügg az alkotók főállásából származó erősen kiegyenlített és visszatartott keresettel, amely a velük szemben támasztott követelményeket, sőt működési területüket is korlátozza.

A másodállás-vállalás lehetőségei a különböző, általunk vizsgált munkaköri csoportokban természetesen nem egyformák. De nincs egyetlen olyan munkakör sem, ahol számottevő dolgozónak ne volna egy vagy több másodállása. Értelemszerűen legrosszabb ebből a szempontból a munkaügyisek és az értékesítési tevékenységet végzők helyzete. A legjobb pedig a fejlesztőké és a szervezési tevékenységet folytatóké. Az utóbbiak vállalaton kívüli tevékenysége viszont érzékenyen érinti az adott intézmény érdekeit.

A munkabérrel való elégedetlenségben vagy elégedettségben nem csupán a fizetés abszolút nagysága játszik szerepet, hanem növekedésének üteme, illetve az emberek erre vonatkozó véleménye is, továbbá az igazságosnak tartott kereseti arányokról kialakított álláspontja és azok konfrontációja a valósággal.

A gépipari vállalatokban az alkotók jövedelemnövelési lehetőségeit illetően viszonylag sokan — 217-en — egyenesen rosszabbodást látnak az utóbbi három évben. A többség (505) nem lát e tekintetben semmiféle változást. Az intézeti kutatók valamelyest kedvezőbben értékelik jövedelmük növelésének lehetőségeit (48-an nagyobbnak, 18-an kisebbnek, 109-en ugyanolyannak tartják).

Az igazságos kereseti arányokról alkotott véleményeket egyrészt vertikális megoszlásban vizsgáltuk, négy szintet különböztetve meg: vállalati igazgató, mérnök, közgazdász, szakmunkás. Másrészt pedig hori-

2. sz. táblázat

Az igazságosnak tekintett keresetek mediánjai, alsó és felső quartirjai és a köztük levő különbség

Megnevezés	KGM 9* iparvállalata				Kutatóintézetek				Szakmunkások között végzett kontrollvizsgálat			
	medián	Q_1	Q_3	Q_1—Q_3	medián	Q_1	Q_3	Q_1—Q_3	medián	Q_1	Q_3	Q_1—Q_3
Igazgató I.**	12 750	7240	18 300	11 060	15 250	10 000	20 000	10 000	7930	6290	10 100	3810
Igazgató II	8 310	6300	11 160	4 760	8 450	6 400	10 450	4 050	6100	5280	7 680	2400
Mérnök I.	6 930	5540	8 740	3 200	7 450	6 020	10 060	4 040	6290	4960	8 010	3050
Mérnök II.	4 590	3660	5 660	2 000	4 450	3 660	6 230	2 690	4550	3760	5 600	1840
Közgazdász I.	5 790	4650	7 540	2 690	5 000	4 420	8 170	3 750	—	—	—	—
Közgazdász II.	3 450	3190	4 800	1 610	3 520	3 130	4 580	1 450	—	—	—	—
Üzemvezető I.	—	—	—	—	—	—	—	—	4400	3730	5 040	1310
Üzemvezető II.	—	—	—	—	—	—	—	—	3730	3260	4 390	1130
Bérelszámoló	—	—	—	—	—	—	—	—	2170	1590	2 700	1110
Mühelyírnok	—	—	—	—	—	—	—	—	1610	1300	1 900	600
Lakatos I.	3 570	3110	4 020	910	3 450	3 010	4 150	1 140	3440	3020	3 930	910
Lakatos II.	2 550	2040	3 100	1 060	2 640	2 270	3 080	810	2720	2350	3 250	900

* A táblázatban nem szerepelt az a vállalat (10.), ahol a próbafelvételt folytattuk le, az itt kapott kép nem különbözik a többi vállalatban kapottól.

** Római számokkal azt jelöltük, hogy kezdeményező (I.) vagy „átlagos" teljesítményt nyújtó (II.) dolgozóról van-e szó.

zontálisan, ahol az említett szinteken belül két típust emeltünk ki: a feladatait kezdeményezően, illetve közepesen ellátó embert.

Ezzel tulajdonképpen arra kerestünk választ, hogy a különböző rétegek tudatában az igazságosnak tartott jövedelmek *mennyire kötődnek a hierarchiához és mennyire a munka tényleges eredményéhez,* esetleg megbontva ezáltal a hierarchikus struktúrát.

A vizsgálat azt mutatta, hogy bár a hierarchiához kötött bérkülönbségek jelentős mértékben — erősebben, mint ahogy feltételeztük — rányomják a bélyegüket az emberek felfogására, különösen a magasabb beosztásban levőkére, de olyan ezzel ellentétes felfogás is kialakult, amely elsősorban a teljesítményelv jelentőségét hangsúlyozza.

Az alapmintában szereplő alkotók többsége kiugróan magas, az *alkotó mérnöknek* szánt kereseteket messze meghaladó igazgatói jövedelmeket tart helyesnek. A válaszok 75 százaléka a „kezdeményező" igazgatói keresetet 12 000 Ft-on felüli összegben állapította meg. Ezek mediánja (súlyozott átlaga) 12 750 Ft. A „nem kezdeményező, közepes" igazgató számára javasolt bér (medián — 8310 Ft) még mindig jóval magasabb a kezdeményező mérnöknek szántnál, amely 6—8000 Ft között van (medián 6930 Ft), azaz közel 1400 Ft-tal alacsonyabb, mint a „nem kezdeményező" igazgatóé. Ezzel szemben az „átlagos" mérnök igazságosnak tartott keresete 4—5000 Ft között mozog (medián 4590 Ft). Ugyanez a jelenség megismétlődik a közgazdásznál is, ahol a „kezdeményező" közgazdásznak szánt jövedelem 5—6000 Ft, az „átlagos" közgazdászé pedig 3—4000 Ft között sűrűsödik. (Az előbbi mediánja 5790 Ft, az utóbbié pedig 3450 Ft.)

A javasolt jövedelemkülönbségek intervalluma a munkásokra vonatkozóan természetesen sokkal szűkebb. A „kezdeményező" munkás jövedelme 3—4000 Ft között, az „átlagos" munkásé viszont a válaszok többségében 3000 Ft alatt helyezkedik el. (A medián az előbbinél 3750 Ft és az utóbbinál 2550 Ft.)

Említésre méltó tény az is, hogy a közvéleményben elterjedt hiedelemmel szemben, amely szerint a bérezési követelmények különösen a fiataloknál magasak, a vizsgálat kimutatta, hogy a várt jövedelemgörbe, bár nem nagy különbséggel, de következetesen magasabb az idősebb korosztálybeliek válaszaiban.

A kutatóintézeti dolgozók, bár valóságos bérszínvonaluk, — amint a közölt 1. számú táblázatból láthatjuk — megegyezik, sőt valamivel talán alacsonyabb is, mint a vizsgált KGM-vállalatokban, még valamivel magasabb kereseteket és nagyobb differenciálódást javasolnak. Így például az igazgatók két típusának (kezdeményező és egyszerűen megfelelő) megszavazott fizetések a 3. sz. táblázat adatai szerint alakulnak.

Kontrollként egy 300 szakmunkásra kiterjedő kisebb vizsgálatot is elvégeztünk.* Itt általában szűkebb (kisebb kiterjedésű) skálát kaptunk, bár azonos szinten a munka eredménye szerinti differenciák jelentősek maradtak — különösen a mérnökök vonatkozásában, mivel az ő munkájukban előforduló különbségek talán legjobban érzékelhetők a munkás számára.

* Kissé megváltoztattuk a csoportokat, kihagytuk a munkás számára nehezebben értékelhető közgazdászt, helyette új kategóriaként bevettük az üzemvezetőt (kezdeményező és megfelelő), a bérelszámolót és a műhelyírnokot.

megszavazott fizetések a 3. sz. táblázat adatai szerint alakulnak.

Kontrollként egy 300 szakmunkásra kiterjedő kisebb vizsgálatot is elvégeztünk.* Itt általában szűkebb (kisebb kiterjedésű) skálát kaptunk, bár azonos szinten a munka eredménye szerinti differenciák jelentősek maradtak — különösen a mérnökök vonatkozásában, mivel az ő munkájukban előforduló különbségek talán legjobban érzékelhetők a munkás számára.

* Kissé megváltoztattuk a csoportokat, kihagytuk a munkás számára nehezebben értékelhető közgazdászt, helyette új kategóriaként bevettük az üzemvezetőt (kezdeményező és megfelelő), a bérelszámolót és a műhelyírnokot.

3. sz. táblázat

Az igazgatónak javasolt keresetek szóródása a KGM-vállatokban

Javasolt keresetek	Kezdeményező igazgató számára	Megfelelő igazgató számára
10 000 Ft-on alul	23	98
15 000 Ft-ig	54	46
20 000 Ft-ig	48	20
25 000 Ft-ig	31	12

A munkások az előbbi rétegek véleményéhez képest a legradikálisabban az igazgatónak szánt kereseteket csökkentették. Itt még a „jó" igazgató keresetének mediánja sem érte el a 8000 Ft-ot. Sokkal kisebb az eltérés a mérnökök keresete tekintetében. A munkások a „jó" mérnöknek alig 600 Ft-tal kisebb mediánnal jellemezhető fizetést szavaztak meg, mint az alkotók, akik többségükben maguk is mérnökök. (A „jó" igazgató esetében, amint láttuk, ez a különbség kb. 5000 Ft volt.)

A szakmunkások értékrendjében a felsorolt beosztások közül a mérnök és a munkás csoportpresztizse emelkedik ki, a munkások elsősorban ezek bérezési viszonyait kívánják javítani. Sem az igazgató — akiről már említést tettünk —, sem az üzemvezető (a felsorolásban ők képviselik a „vezető" csoportot) fizetését lényegében nem kívánják a jelenleginél magasabbra emelni. Ezt úgy lehet értelmezni, hogy szerintük a vezetői funkció kielégítően honorálva van. A „jó" üzemvezetőnek szánt fizetés mediánja kb. 2000 Ft-tal kisebb a „jó" mérnökénél, de valamivel kevesebb az „átlagos" mérnöknek szánt bérnél is.

Az irodai munkák presztizse, amint ez jól tudott, igen alacsony a munkások előtt. A felvételben ezt a réteget két típus képviselte: a bérelszámoló és a műhelyírnok. Munkájuk ténylegesen viszonylag kevés szakértelmet és felelősséget követel, de sajátos „közvetítő"-funkciójuk miatt ezen rétegek magasabbra értékelik magukat a munkásoknál. A többi között ebből táplálkozik az irodai dolgozók és a munkások között gyakran észlelhető konfliktus.

A szakmunkások mindkét munkakört betöltők számára jelentősen alacsonyabb bért szavaztak meg, mint saját maguknak; a bérelszámoló esetében a „jó" szakmunkás bérének alig több mint 60 százalékát, illetve körülbelül 500 Ft-tal kevesebbet (medián) az átlagos szakmunkásnak szánt összegnél.

Még kiugróbb a különbség a műhelyírnok esetében (egyébként mi is úgy vettük be a vizsgálatba, mint az irodai foglalkozásnak a bérelszámolóhoz képest alacsonyabb presztizsű típusát). Itt az igazságosnak tartott kereset alig éri el az „átlagos" szakmunkásnak szánt fizetés 60 százalékát.

A már említett kettősség — a hierarchiához vagy az alkotói teljesítményhez kötött elismerés — jól megmutatkozott a vizsgálat azon részében is, ahol közvetlenül kérdeztük meg azt, hogy *a keresetek megállapításához milyen szempontokat kell elsősorban figyelembe venni.*

Még kiugróbb a különbség a műhelyírnok esetében (egyébként mi is úgy vettük be a vizsgálatba, mint az irodai foglalkozásnak a bérelszámolóhoz képest alacsonyabb presztízsű típusát). Itt az igazságosnak tartott kereset alig éri el az „átlagos" szakmunkásnak szánt fizetés 60 százalékát.

A már említett kettősség — a hierarchiához vagy az alkotói teljesítményhez kötött elismerés — jól megmutatkozott a vizsgálat azon részében is, ahol közvetlenül kérdeztük meg azt, hogy *a keresetek megállapításához milyen szempontokat kell elsősorban figyelembe venni.*

1289

A gépipari vállalatokban a pozitív válaszok szerinti skálán* a következő sorrendet kaptuk, amelyet az elutasítási sorrend is nagymértékben megerősített:

1. Képzettség (negatív skálán második helyen);
2. Felelősség (negatív skálán első helyen);
3. Kezdeményezőképesség (negatív skálán negyedik helyen);
4. Intenzitás (negatív skálán a harmadik helyen);
5. Fizikai nehézség (negatív skálán azonos helyen);
6. Szociális körülmények (negatív skálán azonos helyen).

Ebben a sorrendben a képzettséget úgy tekinthetjük, mint az alkotáshoz kapcsolódó orientációt, a felelősség ezzel szemben inkább a hivatalos beosztás tartozéka. Ez a kettős orientáció természetesen nem minden véleményben különül el vagy-vagy alternatívaként, de mégis elég gyakran meg lehet figyelni e körül a vélemények polarizálódását.

Hasonló eredményeket kaptunk a kutatóintézetekben. Itt is egyértelműen a munka elvégzéséhez szükséges képzettség került az első helyre. A második helyen a munkával járó felelősség áll, de itt nagyobb a két szempont értékelése közti különbség, mint az ipari vállalatokban.

Az alkotó munka szempontjából kedvezőtlen jelenség viszont az, hogy a kezdeményezőképességet meglepően kevesen tekintik a fizetés megállapításához komolyan figyelembe veendő szempontnak. Ez elsősorban azért problematikus, mert szemben áll mindazokkal a törekvésekkel, amelyek arra irányulnak, hogy a kezdeményezést — mint az alkotás egyik legfontosabb összetevőjét — megfelelően honorálják.

A vélemények természetesen nem annyira a cselekvés követendő irányát szabják meg, mint inkább a jelenlegi helyzetet tükrözik. Minden kísérletnek, amely a helyzet megváltoztatására irányul, számolnia kell ugyan ezekkel a véleményekkel, de nem szabad mechanikusan hozzájuk igazodnia.

A megkérdezettek jelentős része javaslataiban elsősorban — ilyen vagy olyan formában — a kereseti viszonyok javításának szükségességét vetette fel. Egyik leggyakrabban hangoztatott követelményként a célprémium és az alapfizetés differenciálása fogalmazódik meg, a javaslatoknak mintegy fele valamilyen formában kiemeli a differenciálás fontosságát.

A véleményekben felmerült egyik alapalternatíva: elsősorban a célprémiumok növelésével vagy az alapbérek emelésével történjék-e a differenciálás. E kérdésben a javaslatok határozott polarizációt mutatnak, és mindkét álláspont képviselői súlyos érveket hoznak fel nézetük igazolására.

Az alapbéremelés hívei, akik majdnem mindig prémiumellenesek, a többi között arra hivatkoznak, hogy a „változó bérrész esetlegessége inkább fék, mint ösztönző", s hogy „meg kell szüntetni az ideges, létbizonytalanságtól terhes légkört", vagy hogy „az alapbérrel biztosított magasabb jövedelem a megelégedettség alapján a hatékonyságot is növeli".

* A válaszadás két módon történt: részben azoknak a szempontoknak a megjelölésével, amelyeket az alkotók a legfontosabbnak tartanak, részben pedig az elhanyagolhatónak tartott szempontok kiválasztásával. A választható szempontok listáját előre megadtuk.

A célprémium fokozottabb alkalmazását javaslók ezt általában nem állítják szembe az alapbér emelésével, hanem inkább a prémiumok differenciálását és teljesítményhez való kötését javasolják. A célprémiumok szétosztásánál mutatkozó negatívumok vagy visszaélések kiküszöbölése miatt gyakran vetődik fel pályázat kiírásának szükségessége, „hogy ne X, Y, Z kapja csupán a jó munkákat".

Az esetek egy részében hangsúlyt kap az is, hogy a differenciálás ne a beosztáshoz és a szolgálati időhöz, hanem a munkateljesítményhez kapcsolódjon. („Ne a vezetői beosztást, hanem az alkotó munkát bérezzék." „A beosztás és a gyakorlat szerepét csökkenteni kell." „Véget kell vetni annak, hogy az előmenetel=beosztás=fizetés.") Ehhez kapcsolódik az a javaslat is, hogy a „vezetőket vezetői pótdíjjal dotálják, amelyet nem visznek magukkal más beosztásba".

Az ösztönzési javaslatok tetemes része az alkotói bérszint jelentős növelését követeli anélkül, hogy kitérne annak konkrét formáira. Ezekben sokszor a jelenlegi bérszinttel szembeni elégedetlenség formálódik meg. („Reálisabb arányok legyenek az alkotó és az egyéb munkák között, az alkotó munka javára." „Helyes bérarányok kialakítása szükséges, hogy az alkotó ne kényszerüljön mellékállást vállalni." „Ne csak az igazolt túlmunkákkal lehessen többletkeresethez jutni, hanem a jó munka eredményével is.")

★

Ahhoz, hogy a lefolytatott vizsgálat alapján bizonyos változtatási alternatívákat lehessen kidolgozni, nem elég a tények megismerése. Bizonyos értékítélet is szükséges, amelynek segítségével a tények kritikáját lehet adni, s ez alapul szolgálhat a perspektivikus célok kitűzéséhez és a konkrét változtatások megteremtéséhez.

Olyan esetekben azonban, amikor a kutató értékrendjének és a tapasztalati tényeknek a konfrontációja új utak kidolgozásának a szükségességét veti fel, elkerülhetetlennek látszik bizonyos túllépés a vizsgálatok empirikus anyagán, illetve az általa sugallt közvetlen tanulságokon, amelyek legtöbbször csak a már kialakult és érvényben levő alternatíván belüli mozgásra korlátozódnak.

Számunkra a kiinduló érték: a hatékonyan működő racionális irányítási rendszer kiépítésére való törekvések optimális összekapcsolása a humanizációs-demokratizálási folyamattal, amelynek révén az emberek egyre nagyobb lehetőséget kapnak saját sorsuk irányítására.

Az alkotó munka* bizonyos függetlenséget követel, és káros konzekvenciák nélkül nem szorítható be az üzemi szakirányítási hierarchiába. Ez akkor is igaz, ha fő irányait a vállalati vezetés határozza meg.

A gyakorlatban azonban legtöbb esetben nemcsak a jövedelmek, hanem a presztízsek is a hivatali hierarchiához igazodnak. Ennek domináns jellege nem ad megfelelő mozgásteret olyan alkotói tevékenységnek, amely új alternatívák felvetésével, változtatások szorgalmazásával bizonyos mértékig külső erőként léphetne fel vele szemben.

A beosztás szerinti hierarchia súlyát megerősíti a vállalatokon kí-

* Az alkotó munkát itt már szűkebben értelmezzük, mint ahogy a vállalatok a vizsgálatba bevont alkotói csoportot kialakították.

vüli társadalmi ítélet is, mely úgyszólván kizárólag ezt a hivatali presztizs hierarchiát fogadja el.

Az alkotó munka hatékonyságának növelése végett ezt a tevékenységet ki kell szabadítani a hivatali hierarchia egyeduralma alól, s olyan mérvű önállósághoz és erőhöz juttatni, amely hatékony ellenpontja lehet az egy dimenzióban elrendezett szakigazgatási hatalomnak.

Ezt a célt természetesen nem lehet úgy elérni, hogy az egyes alkotókat a hierarchia magasabb fokán fontos beosztásba helyezzük, így biztosítva azok beleszólási lehetőségét a vállalat ügyeibe. A hivatali szerep ugyanis rendszerint szükségszerűen háttérbe szorítja az alkotói szemléletet, és helyébe igazgatói, főmérnöki, osztályvezetői látásmódot állít. Ez utóbbira természetesen éppen olyan nagy szükség van, mint magára az alkotó tevékenységére, de más funkciókat teljesít, és ennek következtében vele szemben más követelményrendszer állítható fel.

A fentiekben megfogalmazott célokat olyan módon sem lehet megvalósítani, hogy az egyes alkotók számára viszonylag nagymérvű *egyéni* függetlenséget biztosítunk, egyszerűen nem sorolva be őket a hivatali hierarchiába (például a szerződéses alkalmazásban álló szakértő vagy az előzőekben már említett műszaki-gazdasági tanácsadó stb.). Jóllehet az ilyen jellegű intézkedések hasznosságát hiba volna tagadni, ezek nem alakíthatnak ki hatékony *ellenpontot* a hivatalos hierarchiával szemben.

Ilyen meggondolások alapján a kérdésnek olyan típusú megoldását tartanánk helyesnek, ahol a hangsúly a meghatározott jogokkal felruházott *alkotói csoport* létrehozásán volna. Ennek hozzáértő, a nyilvánosság által választott tagjai nem sorolódnának be alá- és fölérendeltségi kapcsolatok révén a vállalati szervezetbe, hanem a hivatali hierarchia viszonylag független partnereiként működnének. Az alkotók a feladatokhoz gyorsan alkalmazkodni tudó, nem bürokratizálódott (osztályokba nem merevült) teamekben dolgoznának, és ezek irányítását és koordinálását olyan tudományos tanács végezné, amelyben a teamek megfelelő képviseletet kapnának. Ennek az elképzelésnek a megvalósítása alapjában változtatná meg a kutatóintézetekben és a vállalatok nagyobb kutató-fejlesztő részlegeiben kialakult hivatali apparátusok funkcióit; az irányító és ellenőrző feladatok helyébe egyértelműen a kutatást elősegítő, lényegében szolgáltató jellegű funkciók kerülnének.*

Ilyen ellenpont csak mint egy olyan szélesebb folyamatnak az összetevője jöhet létre, amely különböző társadalmi erőket képviselve, reális ellenőrzés gyakorlására képes mozgást indít el.

Olyan helyzet, amikor az alkotók *nemcsak egyénileg függetlenednek,* hanem *mint csoport* is hatást fejthetnek ki, csak azáltal jöhet létre, hogy az erre képes emberek tevékenységük révén bizonyos jogokat és privilégiumokat kapnak, és ha köztük az összetartozás különböző formái alakulnak ki.

Ezeknek a privilégiumoknak, jogoknak és kötelességeknek nem-

* Ha egészen más társadalmi kontextusba beépítve is, ahogy ez a javaslatunkban felmerült, de formailag hasonló próbálkozásokkal a szakirodalomban és a vállalati gyakorlatban is találkozunk. Így például a Du Pont cégnél „kettős ranglétrát hoztak létre: a kiemelkedő munkát végző mérnök vagy kutató megtalálja az anyagi és erkölcsi felemelkedés lehetőségét anélkül, hogy mérnöki munkáját fel kellene cserélnie lényegében adminisztratív jellegű vezetői munkakörrel. Ez utóbbi viszont nyitva áll azok előtt, akikben vezetési tehetség rejlik." Lásd: Optimum Use of Engineering Talent. American Management Association. New York. 1961.

csak a jövedelmekre kellene vonatkozniuk, hanem mindenekelőtt az iparirányításba való beleszólásra, illetve bizonyos szervek arra való kötelezésére, hogy az e kategóriába sorolt dolgozók véleményét kikérjék.

Az alkotók legfontosabb „beleszólási" jogairól alkotott elképzelésünket a következőkben foglalhatjuk össze:

a) A vállalat minden fontosabb fejlesztési döntéséhez véleményt adhatnak be, amelyet el kell juttatni mindazokhoz, akik részt vesznek a döntésekben.

b) Az alkotók véleményét a vállalatfejlesztési tervekről meg kell ismertetni a szélesebb vállalati közvéleménnyel is, nagyobb lehetőséget teremtve ezzel a közvélemény formálására.

c) Az utóbbi érdekében az alkotókat fel kell kérni arra, hogy a vállalatoknál rendezett fontosabb műszaki-gazdasági megbeszéléseken előadásokat tartsanak, vagy szólaljanak fel. Így a vállalati vezetés nemcsak a hierarchikus beosztás szerint legfelül állók véleményével ismerkedhetne meg, hanem a vezetéstől bizonyos mértékig független álláspontokkal is.

d) Gondoskodni kell arról, hogy az alkotók álláspontjukat a szélesebb, vállalatokon kívüli szakértői közvéleménnyel is megismertethessék, még akkor is, ha ez nem egyezik a különböző hivatalokban kialakult álláspontokkal. Az erre való jogot bizonyos mértékig intézményesíteni kell.

Az alkotó munka egyik fontos feltétele, hogy az alkotók hozzájussanak a megfelelő információkhoz, és azokat a maguk tevékenységében fel tudják használni. Ennek a követelménynek az érvényesítése megakadályozza azt, hogy az egyes hivatalos szervek az alkotók elől elzárják a tevékenységükhöz szükséges anyagokat. (Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert gyakran lehet tapasztalni, hogy bizonyos információk, amelyeket állami pénzen gyűjtenek össze, egyes szervek privilégiumává válnak.)

Külön probléma az alkotói fizetés. Véleményünk szerint e tekintetben abból kellene kiindulni, hogy minden alkotói kategóriába besorolt ember számára alapbér formájában biztosítani kell azt a szintet, amely megfelel e tevékenység társadalmi jelentőségének és kárpótlást nyújt a hivatali beosztásból származó jövedelmektől való elesésért. (Elképzelésünk szerint ugyanis az, aki az alkotói besorolásba kerül, nem foglalhat helyet a hivatali hierarchiában, illetve amennyiben ez utóbbit választja — bármilyen képességekkel rendelkezzék is — nem kerülhet az alkotói kategóriába.)

Az alapbér jelentőségét azért hangsúlyozzuk, mert az alkotó munka konkrét eredményeinek értéke nem mérhető. Egyébként is megfelelő kiválasztás esetén itt olyan emberekről volna szó, akiknél a munka fő motivációja a szakmai érdeklődés. A viszonylag magas alapbérrel nyugodt munkakörülményeket teremthetünk az alkotók számára, erőiket nem kell másodállásokra, apró újításokra stb. szétforgácsolni. A megfelelő alapbér tehát nem annyira az alkotói tevékenység ösztönzője, mint inkább az anyagi feltételek megteremtésének az eszköze volna.

Az „alkotói" besorolás meghatározott időre történne. Mondjuk négy év eltelte után meg kellene újra vizsgálni, vajon az egyes dolgozók megfelelnek-e az alkotó kategóriába való besorolás követelményeinek.

Kulcsponti kérdés, hogy *milyen fórumon és milyen nyilvánosság biztosításával* történik maga a besorolás. Ennek konkrét módjaira, amelyeket korántsem lehet egységes rendelkezésként elgondolni, e tanulmányban nem térünk ki, ezeket részleteiben a gyakorlatban lehet csupán kialakítani, és a konkrét körülményektől függően nyilvánvalóan változnak majd. Általános formában elmondható, hogy olyan alkotói csoport kialakításáról volna itt szó, ahol a besorolás elve az egyes dolgozóknak a vállalat fejlesztése érdekében kifejtett alkotó, újító és kezdeményező tevékenysége volna. Természetesen annak tudatában kell lennünk, hogy ilyen erő kialakulása lépten-nyomon összeütközik a beosztás szerinti hierarchiával, és a többi között megköveteli annak a tételnek az elfogadását, hogy a tudás és az alkotói képesség nem kötődik a hivatali beosztáshoz. Viszont a mai erősen strukturált viszonyok között aligha lehet elkerülni ennek az új csoportnak bizonyos fokú hierarchizálódását, s ezért megfontolandó annak legalizálása. Ennek a hierarchiának is — mint minden hierarchiának — természetesen volnának negatív következményei, de ezek csak akkor válnak súlyosabbá, ha a hierarchiába való besorolás hosszabb időre megmerevedik, elszakad a tényleges teljesítményektől, vagy ha a tényleges teljesítmények megítélésekor partikuláris szempontok érvényesülnek. A besorolást már csak azért is — és erre az előzőekben már utaltunk — *a legszélesebb, véleményt formálni tudó nyilvánosság* előtt kellene végrehajtani, úgy, hogy a különböző vélemények a döntést ténylegesen befolyásolják.

A vázolt alkotói csoportok létrehozása az egyes szakemberek számára személyileg is fontos, új alternatívát nyithat, lehetőséget teremthet arra, hogy a hivatali hierarchiába való bekapcsolódás nélkül, ne csak identifikálódhassanak szakmájukkal, hanem mint szakemberek *hatni is tudjanak* a gazdasági fejlődés menetére.

Még fontosabbnak érezzük a megoldás szélesebb társadalmi hatását, amely egyszerre irányul a gazdasági fejlődés dinamizmusának fokozására és a társadalmi viszonyok demokratizálására.

GÖNCÖL GYÖRGY:

A mai kapitalizmus néhány vonásának elméleti tükröződése

A monopoltőkében kiteljesedő tőkemonopólium

A modern kapitalizmus legújabb fejlődési stádiuma a monopoltőke számottevő alak- és funkcióváltozásával, valamint a monopoltőke hatalmának ugrásszerű gyarapodásával tűnik ki. Ez a megállapítás érvényes mind nemzeti méretekben, mind nemzetközi vonatkozásban.

A kép teljességéhez még hozzátartoznak a következő dimenziók:

A kapitalizmus jelenlegi fejlődési szakaszát egyrészt a *technikai haladás* hatalmas meggyorsulása jellemzi, másrészt a parazitizmus példátlan elburjánzása; egyrészt a *termelési anarchia* eluralkodása, másrészt a tervezés fokozott szükségszerűsége.

A helyzetnek e rendkívüli ellentmondásossága csak azt ejtheti ámulatba, akinek a számára a dialektikus logika, a marxista—leninista elemzés módszere tökéletesen idegen. Egyébiránt talán nem túlzás azt állítani, hogy éppen a kapitalizmusnak e belső ellentmondásai azok, amelyek mint a rendszer hajtóerői, a tőke fentebb említett alak- és funkcióváltozását előidézik.

Az e területen tájékozottak számára ismeretes, hogy a kapitalizmus, illetve imperializmus rendszerének tanulmányozásánál Marx is és Lenin is megkülönböztetett gondossággal körvonalazta a növekvő termelési anarchia és a növekvő gazdagság közötti ellentmondást, együtt a technikai haladás és a parazitizmus közötti párhuzamos ellentmondással.

Ez éppen az igazi marxista növekedési elmélet ismérve, amely azt a polgári növekedési elméletektől megkülönbözteti. Utóbbiakat ugyanis — többek között és nem utolsó sorban — ezeknek az ellentmondásoknak mellőzése vagy elkendőzése jellemzi.

De ez különbözteti meg a marxista növekedési elméletet a vulgáris marxizmus bizonyos válfajaitól is, amelyek dogmatikus vagy revizionista egyoldalúsággal a folyamatnak csak az egyik, vagy csak a másik oldalát hangsúlyozzák.

Elég utalni arra, hogy miként hangsúlyozza imperializmuselméletében Lenin egymás mellett és egymással szorosan összefonódva a halódó kapitalizmus *rothadási tendenciáit* és a *technikai haladás* óriási meggyorsulását s ugyancsak a kapitalista *tervezési tendenciák* mellett a *termelési anarchia* világméretű elburjánzását. Így ecseteli Lenin az imperializmus összképét annak különböző ellentmondásos aspektusaival: so-

hasem csak rothadásról vagy csak technikai haladásról, és sohasem csak termelési anarchiáról vagy csak tervezésről van szó.

A tőke értékesítési szükséglete szempontjából tökéletesen közömbös, hogy mit termelnek. Azt termelik, ami a nagyobb profitot hozza. Ez az egyik tendencia: a kapitalista termelési anarchia tendenciája.

Másfelől azonban a társadalmi szükségletnek megfelelően kell termelni, mert másként folyamatos újratermelésről szó sem lehet, ennek híján viszont maga a társadalom volna létében, illetve fennmaradásában veszélyeztetve.

Néhány kivételtől eltekintve a legtöbb polgári közgazdász kedvenc tantétele, sőt hitvallása, hogy a szabadpiaci mechanizmus azzal a csodatevő tulajdonsággal van felruházva, amely által lehetővé válik a két feladat egyidejű megoldása: mind a tőke értékesítési szükségletét kielégíteni, mind pedig a társadalmi szükségletfedezés követelményeinek eleget tenni. Ily módon egyenlőségjelet tesznek „profitgazdaság" és „szükségletfedezés" közé; a kettőt csaknem szinonimaként használják.

Jóllehet a polgári gazdaságtanban ez tulajdonképpen minden gazdasági racionalitás axiomatikus alapja, marxista szempontból nem egyéb merő babonánál. A társadalmi szükségletfedezés és a tőke értékesítési szükséglete nem egyeznek és a szabadpiaci mechanizmus sem fűzi a kettőt harmonikus egységbe. Ez áll a kapitalizmusra általában és a monopolgazdaságra különösen.

A laissez-faire dogma egyik utolsó mohikánja így marasztalta el Marx eretnekségét: „Jellemző, hogy Marx írásaiban nagyon ritkán említ piacokat; ahol mégis megteszi, ott általában lekicsinylő módon."[1]

Ebből a nyárspolgári megítélésből csak annyi helytálló, hogy Marx teljesen tudománytalannak tekintette a gazdasági folyamatokat a piaci mechanizmusra való utalással magyarázni; hiszen a tudományos elemzés feladata fordítva, éppen abban áll, hogy a piaci mechanizmus működését vagy működőképtelenségét annak gyökereire visszavezesse.

A tökéletes piacra és a tökéletes versenyre való utalás nem egyéb kibúvónál. Ez olyan modell, amelynél eleve a piacprobléma nemlétezését posztulálják. *A kapitalista piacproblémát ugyanis könnyű kiiktatni egyszerűen azáltal, hogy a profitgazdaságot eleve azonosnak tekintjük a szükségletfedezés gazdaságával; ezzel* — két legyet egy csapásra! — *egyszersmind a termelési anarchiát is kézen-közön harmóniává varázsoltuk át.*

A tökéletes verseny irreális hipotézise a profitmentes gazdaság rögeszméjének felel meg. Csakhogy a kapitalista valóságban a piac mindenekelőtt a profit realizálásának és csak másodsorban a szükségletek fedezésének, az egyéni és társadalmi létfenntartás biztosításának eszköze. A kapitalizmus politikai gazdaságtanának fő problémája éppen az a kérdés, hogy ez a két ellentétes mozzanat: egyrészt a profithajsza, másrészt a szükségletkielégítés hogyan határozza meg a kapitalista rendszer működési miként jét.

Zavartalanul mindenesetre nem funkcionálhat a rendszer ennek az ellentétességnek a bűvkörében. A tökéletes verseny éppen azért tökéletes zagyvaság, mert a rendszernek valamiféle zavartalan működését tételezi

[1] Per Jacobsson: The Market Economy in the World of Today, Philadelphia, 1961. 2. l.

fel. A következő hamis körforgással találjuk magunkat szemben a vulgáris gazdaságtan ez elvarázsolt kastélyában:

A rendszer zavartalan működése a tökéletes verseny eredménye; a tökéletes verseny kizárólag csak a rendszer zavartalan működése esetén képzelhető el.

Mégis ezt a délibábot kergette még egy olyan éles eszű teoretikus is, mint Hicks, aki 1939-ben megjelent Value and Capital (Érték és tőke) című művében még ilyen Jeremiás-siralmaiban tört ki:

„Meg kell érteni, hogy a tökéletes verseny feltételezésének általános feladása, a monopólium egyetemes feltevése a gazdasági elméletre pusztító hatást kell hogy gyakoroljon. Monopólium esetén a stabilitás feltételei meghatározatlanná válnak; s ezért az az alap, amelyen gazdasági törvények konstruálhatók, eltűnik."[2]

Ezt az óvást Hicks nyilván Joan Robinson „Tökéletlen verseny" és Chamberlin „Monopolista verseny" című művei ellen emelte. Nem szabad azonban alábecsülni az elméleti előítéletek szívósságát. Ugyanazon evilági erők látszanak feltámadásukról gondoskodni, amelyek eredetileg életre hívták őket. Így például az egész jóléti gazdaságtan, különösképp annak balszárnya, mint például Abba P. Lerner „Economics of Control" (Az ellenőrzés gazdaságtana), végső soron a tökéletes verseny agyrémén nyugszik. Ezenfelül a gazdaság monopolizáltsági fokára vonatkozó különböző teorémák mind abban a tévhitben fogantak, hogy a monopólium nem egyéb, mint a tökéletes verseny normális állapotától való kóros eltérés.

Ezek a teorémák, amelyek mind a valóság megragadásának igényével lépnek fel, amelyek azonban a valóságtól meglehetősen idegenek, témánk összefüggésében némi kritikai méltatására tarthatnak számot. *Alig van ugyanis még egy olyan terület, ahol az elmélet és a valóság egymással oly idegenül állnának szemben, mint éppen a monopólium.*

Vegyük a monopolizáltság fokának Lerner-indexét. Ezt megkapjuk, ha az eladási árból levonjuk a határköltségeket és ezt az összeget az eladási árral osztjuk.[3]

Amennyiben az eladási ár egyenlő a határköltségekkel (per definitionem a tökéletes verseny eredménye), a monopolizáltság foka zérus; innen a tört értéke 1 felé közeledik az eladási ár és a határköltségek különbözetének mértékében. A mutató tehát a monopolizáltság fokát mint a tökéletes versenytől való viszonylagos eltérést tünteti fel.

Kalecki megkísérelte a Lerner-formulát — melynek érvényessége az egyedi cégre korlátozódik — az egész gazdaságra kiterjeszteni. A monopolizáltság fokának Kalecki-féle mutatója a bruttó profit osztva az összforgalommal. Bármely iparág vállalatainak e számszerű adatai összeadhatók és ilyen formán megkapjuk az illető iparág monopolizáltságának fokát. Innen már csak egy lépés az összgazdaság monopolizáltsági fokának megállapítása. A tört nevezője átváltoztatható nemzeti jövedelemmé azáltal, hogy az összforgalomból az anyagköltségeket levonjuk; így megkapjuk a bér, illetve profit részarányát a nemzeti jövedelemben.[4]

[2] J. R. Hicks, Value and Capital, Oxford, 1939. 84. l.
[3] A. P. Lerner: „The Concept of Monopoly and the Measurement of Monopoly Power". Review of Economic Studies, 1934.
[4] M. Kalecki: „Essays in the Theory of Economic Fluctuations", London, 1939. 13—41. l.

Aminek a mérésére itt kísérlet történik, az voltaképpen nem egyéb, mint maga a tőkemonopólium. Ez azonban a dolog természete folytán hiábavaló erőlködés. Kalecki duplán téved, amikor úgy kezeli a problémát, mintha a tőkemonopólium már önmagában közvetlenül azonos volna a monopólium általános esetével és mintha mint ilyen mérhető volna. Az igazság azonban az, hogy a tőkemonopólium egy alapvető termelési viszony tisztán minőségi meghatározása[5] és mint ilyen közvetlenül egyáltalán nem számszerűsíthető. Az egyéni tőkés a tőkemonopólium haszonélvezője pontosan versenyképessége mértékében. A versenyképesség mérhető ugyan, de nem azonos a tőkemonopóliummal.

A marxi alapállásokra igyekszik visszatérni Erich Preiser. A tőkemonopóliumot veszi kiindulópontnak és a két társadalmi osztályból álló tiszta kapitalizmus keretei között mutatja ki, miként tör magának utat a monopolizálódási tendencia.

„Az osztálymonopólium elméletének egyszerű kiindulópontja az a tény, hogy a termelési eszközök tulajdonának egyenlőtlen elosztása mellett a vagyon tulajdonosának járadékot hajt; a kétosztály-modellben a tőkés vállalkozó megadóztatja a munkást. Ez áll teljesen függetlenül attól, hogy a modern elmélet értelmében vett monopolista piaci formák léteznek-e vagy sem; így tehát az egyszerűség kedvéért egyelőre feltételezhetjük, hogy a tőkés vállalkozók között tökéletes verseny áll fenn."[6] Preiser szerint emelkedik a monopólium foka a vállalati koncentráció révén is. „Ezzel feloldjuk a tökéletes verseny azon feltételezését, amely alapul szolgált a monopólium fokának levezetéséhez; az a feltételezés csak annak a bizonyítását célozta, hogy kimondott monopóliumok és oligopóliumok nélkül is létezik a monopólium foka."[7]

Mint látjuk, *Preiser is összetéveszti a tőkemonopólium közgazdasági kategóriáját a monopoltőke közgazdasági kategóriájával.* Nem célravezető az az eljárás, amely a bér, illetve profit részarányát a nemzeti jövedelemben minden további nélkül a monopolizáltság fokmérőjévé teszi. Ezt már a következő egyszerű meggondolás is mutatja. A ciklikus túltermelési válságban tipikusan emelkedik a bér részaránya és csökken a profit részaránya az összezsugorodó nemzeti jövedelemben. Ezt azonban nyilván balgaság volna úgy tekinteni, mint a monopolizáltság fokának csökkenését. Ellenkezőleg: a tőkemonopólium éppen azt jelenti — se többet, se kevesebbet —, hogy a kapitalista rendszerben a tőkés az, aki a termelési eszközt és a munkaerőt a termelési folyamatban egyesíti. Ugyanaz a tőkemonopólium azt jelenti tehát, hogy a kapitalista rendszer keretei között a gazdasági válságban megint csak a tőkés az, akinek jogában áll és akinek hatalma is van hozzá, ezt a két úgynevezett termelési tényezőt, ti. a termelési eszközt és a munkaerőt, egymástól szétválasztva tartani.

A tőkemonopólium lényegére tapintott rá az az amerikai közgazdász (J. M. Clark), akinek apja (J. B. Clark) épp ellenkezőleg a tőkemonopólium kvázi-tudományos elkendőzését tűzte ki feladatául a termelési tényezők marginális termelékenységének és az annak megfelelő elosztási elvnek kiagyalásával. J. M. Clark 1923-ban megjelent műve „The Econo-

[5] 1844-ben veti papírra Marx a tőkemonopólium első, tömör megfogalmazását: „Das vollendete Monopol ist die Konkurrenz" — A tökéletes monopólium a konkurrencia. (Marx—Engels Werke Ergänzungsband Erster Teil. Berlin, 1968. 455. l.)

[6] E. Preiser: „Wachstum und Einkommensverteilung", Heidelberg, 1964. 14. l.

[7] I. m. 34. l.

mics of Overhead Costs" bizonyos értelemben úttörő jellegű. A modern nagyüzem költségstruktúrájának elemzéséből kiindulva fejti ki azt az egyszerű üzemgazdaságtani tételt, mely szerint meghatározott viszony áll fenn az üzmenagyság és a termelés növekedése között: *az üzemnagyság növekedésével együtt — de annál gyorsabb ütemben — növekszik a termelés; a termelés növekedésével együtt — de annál lassúbb ütemben — nőnek a termelés állandó — azaz kizárólag az üzemnagyságból eredő — költségei (overhead costs).*

Erről az oldalról nézve tehát — ceteris paribus — mindenképpen kifizetődő az üzemnagyság növekedését jóval meghaladó termelésnövekedésre törekedni. (Későbbi terminológiával: a tőke/termelés hányados csökkentésére törekedni.) Marxista terminológiában: a szabadverseny tőkése termelési kapacitásának maximális kihasználására és bővítésére törekszik.

Igen — de mely határig? Konkréten: a termelés koncentrációjának és a tőkék centralizációjának mely határáig? És mit foglal magában a jelen összefüggésben az a bizonyos ceteris paribus?

A ceteris paribus főleg a termelés piackorlátaira vonatkozik; a termelés koncentrációjának és a tőkék centralizációjának azon a határán túl, ahol a tőkésprofit maximálását már nem feltétlenül termelési kapacitásának maximális kihasználása és bővítése útján igyekszik elérni, már nem a szabadverseny tőkésével, hanem a monopoltőkével van dolgunk.

J. M. Clark mindenesetre felismeri, hogy a fenti törvényszerűség az üzemnagyság és a termelés növekedése, valamint az állandó költségek alakulása között az újratermelési folyamat ciklikusságának egyik fontos tényezője. S ami ennél még nagyobb súllyal esik a latba mind gyakorlatilag, mind elméletileg: azt is felismerte, hogy csak tőkés termelési viszonyok alapján, csak a tőkemonopólium égisze alatt vezetnek ezek a kölcsönhatások az újratermelés ciklikusságára.

A túltermelési válságra a tőkés változó költségeinek — mindenekelőtt bérkifizetéseinek — csökkentésével reagál; a foglalkoztatottságot csökkenti arra a minimumra, amelyet éppen az állandó költségek megléte tesz elkerülhetetlenné. Ezzel a rendszabállyal minden egyes tőkés a válság következményeit akarja magától elhárítani, s a válság további terjedéséhez és mélyüléséhez járul hozzá.

Ezen a ponton világosodik meg J. M. Clark előtt az a Marx felfedezte nagy alapigazság, amelynek elködösítésére az idősebb Clark olyan nagy erőfeszítéseket fordított.

Mi volna — teszi fel a kérdést —, ha az elméleti tisztánlátás kedvéért a béreket is — általában a foglalkoztatottság költségeit — szintén állandó költségeknek tekintenénk? Elvégre is, *a társadalom szempontjából* ezek valóban sokkal inkább állandó, semmint változó költségek! Mi több: ha a *munkásosztály* — a tulajdonviszonyok feltételezett radikális megváltozása folytán — *önmagát foglalkoztatná,* akkor nyilván megint csak az ezzel a foglalkoztatással járó összes költségeket állandó költségnek tekintené, s ilyen körülmények között a gazdasági racionalitás egyértelműen a termelési kapacitás maximális kihasználását és bővítését írná elő.

Ezzel kapcsolatban mindjárt felhívhatjuk a figyelmet egy lehetséges

félreértésre. Valamely felszínes szemléletben ugyanis azt a következtetést vonhatná le valaki, hogy ez esetben nincs különbség a szabadverseny egyéni tőkésének cselekvését meghatározó és a saját termelési eszközeivel rendelkező munkásosztálynak gazdasági cselekvését meghatározó motívumok között. Mindkét esetben a termelési kapacitás maximális kihasználása és bővítése az eredmény. És ha ez az egyik esetben elkerülhetetlenül túltermelési válságba torkollik, miért ne volna ugyanaz a helyzet a másik esetben?

A válasz erre az, hogy túltermelés és túltermelési válság csak a tőkemonopólium alapján bontakozhatik ki. A munkásnak elsőrangú, minden egyéb meggondolást felülmúló érdeke saját foglalkoztatottsága, számára ez a gazdasági lét vagy nemlét kérdése; ezzel szemben a tőkésnek elsőrangú, minden egyéb meggondolást felülmúló érdeke saját tőkéjének értékesülése: számára ez a gazdasági lét vagy nemlét kérdése. (NB. Ez a kettős célkitűzés teszi „érdekeltté" a szakszervezetekbe tömörült munkásokat egyrészt, a monopoltőkéseket másrészt a monopolista államkapitalizmus rendszerében.)

A fentebb Kalecki és Preiser példáján szemléltetett elméleti félreértés miatt sajnos a gazdaság monopolizáltsági fokának legszebb mutatója sem mond az égvilágon semmit a gazdaság igazi átmonopolizáltságáról; úgyhogy mondjuk Peru vagy Guatemala a monopolizáltság magasabb fokát mutatnák, mint az Egyesült Államok, mivel ez utóbbinál a bér részaránya a nemzeti jövedelemben alacsonyabb annak ellenére, hogy a reálbér ott az előbbinek többszöröse.

A gazdaság monopolizálódásának folyamata

A monopolizálás történelmi folyamatának megvan a saját — és sajátos — dialektikája.

Felette tanulságos ebből a szempontból a kapitalizmus fejlődéstörténetének kezdeti és végső stádiumát politökonómiai megkülönböztető vonásaik, vagyis az abszolút földjáradék szemszögéből egyrészt, a monopolprofit szemszögéből másrészt, szemügyre venni.

A két közgazdasági kategória, az abszolút földjáradék és a monopolprofit, közös vonása, hogy mindkét esetben a társadalmilag megtermelt és realizált értéktöbblettömeg bizonyos részének lecsapódásáról van szó, amely nem vesz részt a tőkék versenyében, s ennélfogva nem játszik szerepet az értéktöbblet átlagprofittá való átalakulásának folyamatában sem.

Ezzel azonban az analógiáknak vége. A történelmileg meghatározott, közgazdasági szempontból lényeges különbség a következőkben foglalható össze:

1. Az abszolút járadék a tőkés iparosodásnak olyan korlátja, amely a tőkés iparosodás révén és a kapitalizmus keretein belül leépíthető. Ezzel szemben a monopolprofit a fejlett kapitalizmusnak olyan tartozéka és követelménye, amelynek megszüntetése már a tőkés rendszer megdöntését feltételezi.

2. A társadalmi újratermelési folyamat vonatkozásában a földbirtok voltaképpen kívülálló (éppen ez sugallta Malthusnak az ötletet, hogy

szükség van rá a terméktöbblet elfogyasztásához, s ezáltal a folyamatos akkumuláció lehetővé tételében).

Ezzel szemben a monopólium az újratermelési folyamatban gyökerezik; nemcsak hogy nem kívülálló, hanem ellenkezőleg, központi, az újratermelési folyamatot uraló pozíciója van. Amennyiben a monopóliumnak ez a belső helyzeti előnye egyre inkább a termelőerők fejlesztésének kerékkötőjévé, a stagnáció kútforrásává válik, az állami beavatkozás a gazdasági életbe elkerülhetetlen, mégpedig mind az újratermelési folyamat, mind a monopólium pozícióinak fenntartása szempontjából.

Látni kell azonban, hogy az állami beavatkozás a tőkés iparosodás kezdeti stádiumában és annak végkifejlődésénél a dolog természete folytán merőben más jellegű, és célkitűzése is lényegesen más.

Az előbbire a közismert nagy történelmi példa a gabonavámok eltörlése Angliában a múlt század derekán. Az állam ott teljesen egyértelműen az ipari burzsoázia érdekében cselekedett. A 19. századbeli angol világpiaci monopólium is profitált ebből az erélyes gazdaságpolitikai lépésből. Az olcsó gabonaimport ugrásszerűen megjavította az angol ipari export esélyeit. Másrészt ez a tengerentúli gabonaexport nagy lökést adott a tőkés iparosításnak a kontinentális Európában azáltal, hogy a tengerentúli olcsó gabona konkurrenciája az abszolút járadékot a nyugateurópai országokban részben vagy egészben elsodorta. Ugyanakkor persze kiváltotta azt az ellenhatást is, hogy ezek az országok versenyképtelen mezőgazdaságuk védelmére a fokozott agrárprotekcionizmust vetették be.

Az állammonopolista kapitalizmus keretei között — különösképp a második világháború utáni időszakban — a mezőgazdaság viszonylagos elmaradottságán már nem a mezőgazdaságnak nyújtott állami támogatás hagyományos eszközeivel igyekeznek úrrá lenni, hanem a mezőgazdaság elmaradottságát úgy tekintik, mint a kapitalista iparosításnak a monopoltőke által leküzdendő utolsó korlátját.

A második világháború után a családi farm, amely átvészelte a két világháború közötti válságot, sőt földterületben és tőkében versenyképessé gyarapodott, gazdasági önállóságának, utolsó foszlányait is elveszíti: a gazdálkodó farmer úgyszólván formailag visszavedlik részesbérlővé vagy bérmunkássá. A holland agrárszakértő, J. Herring professzor e változást így vázolja fel:

„Végül itt van a »métayage« rendszer, ahol is a föld és az épületek tulajdonosa adja az állatokat és a szerszámokat is. Minthogy a feudális korszak örökségének tekintik, társadalmi és gazdasági vonatkozásban a »métayage«-nak rossz hírneve van Európában. Az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland magasan fejlett mezőgazdaságában azonban a modern »métayage« lehetőséget nyújt nagyon csekély tőkével rendelkező, de hozzáértő fiatal farmereknek óriási földterületek megművelésére és fejlesztésére."[8]

Az összgazdaság monopolista integrációját így ábrázolja egy nyugatnémet szerző:

„Mindennél fontosabb betekintést nyújtani azon hatalmas integrá-

[8] ECE, Committee on Agricultural Problems, Group of Experts on Farm Rationalization, 1969. julius 8. 20. 1.

ciós folyamat lényegébe, amely a várost és a falut egyre közelebb hozza egymáshoz, a város és falu közötti válaszfalat egyre alaposabban elmossa."

E folyamat három fázisát különbözteti meg. „Első állomás: a város a faluba, a falu a városba utazik." Rendszeresen közlekedő teherautók sokasága szállítja az árutömeget a legeldugottabb falvakba is. Pritzkoleit a folyamat lényegét lakonikusan így foglalja össze: „Die Macht der Konzerne wächs." A konszernek hatalma növekszik. Ugyanakkor autók sokasága szállítja a munkaerőt a városi nagy- és kisüzemekbe. Pritzkoleit újfent leszögezi: „Auch hier wieder ist die Konsequenz: die Macht der Konzerne wächst." Itt is megint ugyanaz az eredmény: a konszernek hatalma nő. Az egyre nagyobb termelési volumen egyre nagyobb elhelyezési gondokat okoz és egyre nagyobb eladási erőfeszítésekre sarkall. „Többet termelnek, intenzívebben reklámoznak, többet adnak el. A folyamat magasabb síkon megismétlődik. Ez a második állomás: a konszernek hatalma újból megnövekszik."

„És így megy tovább. A folyamat harmadik állomásán, ahol a munkáslétszám növekedésével emelkedik a termelés és kiéleződik a kínálat nyomása, bezárul az integráció circulus vitiosusa, hogy azután magasabb szinten megismétlődjék."[9]

A gazdaság monopolizálásának új formái

A gazdaság monopolizálása, illetve átmonopolizálása egyszerre két oldalról nyer erőteljes impulzusokat: az állam és a monopóliumok oldaláról. Sajnos az elemzésben nem mindig részesül kellő figyelemben az állammonopolista kapitalizmusnak ez a specifikuma. Pedig éppen ez a monopóliumok és az állam funkcióváltozásának lényeges vonása az állammonopolista kapitalizmus keretein belül. Ezt a strukturális változást két érdekes példán szemléltetem.

Ami a monopolizálódási folyamat állami előmozdítását illeti:

Angliában erre a célra külön államilag finanszírozott vállalatot létesítettek, az Industrial Reorganisation Corporation nevezetűt. Ennek egyetlen feladata egész iparágak átszervezése és monopolista átalakítása, kiváltképp olyan dinamikus kulcsiparágakban, mint a villamosgépek, az elektronikus műszerek, autók gyártása stb., de olyan hagyományos iparágakban is, mint az acél- és a textilipar, amelyek sürgősen rászorulnak a korszerűsítő átszervezésre. Sir Frank Kearton, az igazgató tanács elnöke így korholta a maradi cégeket: „Még mindig vannak olyan részvénytársaságok, amelyek ugyan szavakban elismerik iparáguk strukturális átalakításának szükségességét, de a gyakorlatban továbbra is ragaszkodnak a megszokott rutinhoz, igyekeznek kényelmesen berendezkedni a meleg puha statusquoban és a gyenge üzleti eredményekért a kormányt vagy a szakszervezeteket, vagy egyszerűen a balszerencsét vádolják."[10]

Ez az Industrial Reorganization Corporation szoros kapcsolatot tart fenn a technikai fejlesztés minisztériumával és az országos kutatási és fejlesztési intézettel is. Az ilyen államilag támogatott strukturális átalakítás célja nem egyszerűen ennek vagy annak a cégnek, de még csak nem

[9] Pritzkoleit: Das gebändigte Chaos, Berlin, 1965. Előszó.
[10] Times, 1968. május 23.

is egyszerűen ennek vagy annak az iparágnak, hanem az összgazdaságnak versenyképesebbé tétele. Ebben különbözik egyébként a monopolista államkapitalizmusnak jelenlegi fejlődési szakasza a két világháború közöttitől, amikor is bizonyos teljesen tönkrement ipari területeket (az úgynevezett distressed areas) akartak megsegíteni és bizonyos hagyományos iparágakat, mint a textilipar, a szénbányászat, a hajóépítés, állami eszközökkel valahogyan talpra állítani.

Ami mármost a gazdaságnak a legnagyobb és legerősebb monopóliumok által történő monopolizálását illeti, szemléltetésül álljon itt egy tranzakció. Az angol textilipar átszervezését igen erélyesen szorgalmazza a vegyipar két óriáscége: az Imperial Chemical Industry (ICI) és Courtaulds. Ez a két nagy monopólium érdekelt — mégpedig távlatilag — abban, hogy a velük üzleti kapcsolatban álló textilcégek szervezeti és technikai szempontból teljesítőképesebbé váljanak, s ezáltal e nagy monopóliumok számára nagyobb és biztosított piacot képezzenek. A piaci helyzet hagyományos megítélése — írja a gazdaság átmonopolizálásában bekövetkezett e legújabb fejlemények egy éleseszű megfigyelője — régebben abban tette volna érdekeltté e monopóliumokat, hogy minél nagyobb számú üzletféllel legyen dolguk: éppen ez teszi az óriáscég számára lehetővé, hogy gazdasági hatalmát érvényesítse és annak előnyeit learassa. A monopolizálás jelenlegi szintjén azonban az óriáscégnek ellenkezőleg az a távlati érdeke, hogy kb. olyan nagyságú cégekkel legyen dolga, mint amilyen őmaga: az oligopóliumok világának ez a némileg módosult dzsungeltörvénye.[11]

Ilyen üzletfeleknek az Imperial Chemical kölcsönöket adott arra a célra, hogy azok a befolyási körzetükben levő kisebb cégeket felvásárolhassák. Ezt a tranzakciót az ICI tiszta bankügyletként kezelte; nem tartott igényt arra, hogy részesedjék a zsákmányban. A Viella nevű nagy textilcégnek például 13 millió font sterling kölcsönt adott erre a célra, 6 és fél százalék kamatra, — ugyanakkor, amikor az a „normális" profitráta, amelynek eleve garantálva kell lennie ahhoz, hogy az ICI egy új vegyi gyártmány termelésére elszánja magát, nem lehet 15 százalékon alul.[12] — Íme ezek a monopolista tőkecentralizáció legújabb módszerei és jelenségei.

A gazdaság átmonopolizálásának egyik fontos módszere az a képződmény, amelyet konglomerátumnak hívnak. Miféle képződmény ez? A legtalálóbban talán úgy jellemezhető, mint a monopólium térhódítása a fiktív tőke manipulációja révén, — a termeléssel és értékesítéssel kapcsolatos kockázat teljes kiküszöbölése mellett. A képződmény modern prototípusa valószínűleg az első világháború utáni német infláció Stinnes-birodalma. A Stinnes-birodalom az első világháború utáni vágtató infláció torzszüleménye volt: itt minden megtalálható volt, ami csak egy rohamosan romló nemzeti valuta ellen spekulálva olcsón vehető és drágán eladható volt: cementgyárak, margaringyárak, újságvállalatok, cukorfinomítók, petróleumüzemek, szállodák, papírgyárak, filmvállalatok, hajózási vállalatok stb., stb.[13]

Mégis teljesen elhibázott dolog volna a konglomerátumok nevezetű

[11] A. Shonfield: „Modern Capitalism", Oxford, 361. l.
[12] Uo.
[13] R. Lewinsohn: „Die Umschichtung der Europäischen Vermögen" Berlin, 1925.

új jelenséget egy kézlegyintéssel és „nincsen új a nap alatt" megjegyzéssel elintézni. A szembeszökő különbség főleg abban áll, hogy a jelenség prototípusa, mint említettük, a vágtató infláció torzszüleménye — *abnormális* jelenség volt —, míg viszont a gazdaság monopolizálásának e legújabb szüleménye — még inflációs következményeivel egyetemben is — a mai monopolkapitalizmus teljesen legitim és úgyszólván normális esete.

Tanulságos egy pillantást vetni a modern kapitalizmus fejlődéstörténetének azon mozzanataira, amelyeken keresztül a kóros prototípus normális típussá vedlett át. Erre már csak azért is szükség van, mert a tőke parazitizmusának marxi fogalommeghatározásával még adósak vagyunk és mert ez a tőke alakváltozásainak tanulmányozása nélkül nem lehetséges. A tőke parazitizmusa ugyanis a legszorosabban kapcsolódik a tőke úgynevezett produktivitásához, annak úgyszólván árnyéka, és ennek megfelelően más és más a kapitalizmus különböző fejlődéstörténeti szakaszaiban Law-tól és a South Sea Bubblestól napjainkig — a technikai haladás különböző korszakaiban; különböző egyebek között aszerint is, hogy a tőke parazitizmusa általános stagnáció körülményei között érvényesül-e, vagy pedig a teljes foglalkoztatottság és a gyorsuló gazdasági növekedés viszonyai között fejti-e ki „csúcsteljesítményeit".

Hilferding Gründergewinn-je még valódi közgazdasági kategória. Más a helyzet, ha az alapító haszon nem a beruházási és termelési folyamat kiinduló pontja, hanem az egész csak merő szélhámosság, az, amit a német Schwindelgründung-nak, az arra alapozott prosperitást pedig Schwindelblütének nevez . . .

A kérdés az, hogy vajon a csalárd vállalkozás — a Schwindelgründung — nem szükségszerű velejárója-e a valódinak a nagy fellendülés sodrában — már csak azért is, mert minden nagy fellendülésnek megvannak a spekulatív rugói —, mert nincsen nagy fellendülés spekuláció nélkül.

A kérdés csupán az, hol a határ és mi a „normális" arány (ha ugyan ilyen létezik) a két kategória között.

A konglomerátumok a valódi és a csalárd Gründung határterületén helyezkednek el. A tiszta tőzsdei spekuláció parazita mivoltára már Keynes igen nagy nyomatékkal felhívta a figyelmet. Tőzsdeügyletek, mondotta, amennyiben nem tartalmaznak valódi alapítói tevékenységet, hanem csak értékpapírok puszta adásvételét, a rendszer stabilitását veszélyeztetik.

A mai konglomerátumok a fináncoligarchiának abból az igyekezetéből fakadnak, hogy egyrészt elkerüljék azt, ami a tiszta tőzsdejátékban tisztességtelen vagy törvényellenes, de ugyanakkor ne kössék le tartósan likvid eszközeiket se és eközben két legyet üssenek egy csapásra: bezsebeljék az alapító hasznot és fokozzák a monopóliumok hatalmát.

A konglomerátum címszó mögött az a tényállás húzódik meg, hogy *a mai kapitalizmus világában az igazi nagy üzlet a fiktív tőke manipulációja.* A monopóliumok egymás védett területeire való behatolásának s ez úton a monopoltőkék centralizációjának új formája a konglomerátum. Ez az egyik új módja annak, ahogyan a monopóltőkék összgazdasággá integrálódnak, illetve ahogyan a sajátosan monopoltőkés verseny a monopoltőkéket társadalmi össztőkévé integrálja.

A rendszer működésének marxi modelljében az átlagprofit kialakítása felé tendáló versenymechanizmusok tulajdonképpeni jelentősége abban áll, hogy ezeken a versenymechanizmusokon keresztül integrálódnak az egyéni tőkék társadalmi össztőkévé. A marxi elemzés azt is kimutatta, hogy ugyanazok a versenymechanizmusok, amelyeken keresztül az egyéni tőkék társadalmi össztőkévé integrálódnak, egyszersmind — ez mindössze az érem másik oldala — a társadalmi össztőkét és a társadalmi összmunkát az újratermelés arányossági követelményeinek megfelelően elosztják a különböző termelési ágakra. Egyszóval: a tőkék versenyén keresztül az értéktörvény érvényesül.

A monopólium fogalommeghatározása magában kell hogy foglalja a monopoltőke gazdasági hatalmát, vagyis azt a képességet, hogy a) kivonja magát a versenymechanizmusok hatósugarából; és b) az összgazdaság teljes monopolizáltságával — amit a „tökéletes verseny" mintájára a „tökéletes monopóliumnak" nevezhetünk — ezen messze túlmenően magukat a versenymechanizmusokat működőképtelenné tegye.

A versenymechanizmusok működőképtelensége azonban gyakorlatilag az értéktörvény hatálytalanításával egyértelmű.

Az értéktörvény csak a monopólium hatalma ellen, illetve a monopólium hatalma által módosult formában érvényesül.

A finánctőkés manipulációk monetáris feltételei és következményei

A legfontosabb módosulást, a monopólium hatalmának egyik legfontosabb megnyilvánulását abban látom, hogy a monopólium a pénz mennyiségét és vásárlóerejét manipulálni tudja; más szóval, hogy a monopólium termelési, beruházási és távlati profitstabilizálási politikájában nem alkalmazkodik a pénz állandónak feltételezett értékéhez (keynesi kifejezéssel: nincsenek pénzillúziói), hanem ellenkezőleg, ez utóbbit igazítja — az állam és a központi jegybank aktív közreműködésével — profitszükségleteihez.

Bizonyos értelemben bizonyos határig és bizonyos keretek között a finánctőke közvetlenül — azaz a termelési és értékesítési folyamat közbejötte nélkül — önmagát értékesítő érték, és az állammonopolista kapitalizmus rendszerében ennek a tényállásnak megvannak a gyakorlati monetáris konzekvenciái.

A polgári pénzelméletekre általában jellemző az a vakfolt, hogy teljesen absztrahálnak a tőkemonopólium alakváltozásainak gyakorlati és elméleti következményeitől monetáris viszonylatban; úgy tüntetik fel a dolgot, mintha a pénz lényegét, megjelenési formáit és funkcióit, mozgásának törvényszerűségeit illetően nem számítana, hogy az árutermelés mely történelmi formájával, vagy a tőkés árutermelés mely fejlődéstörténeti fázisával van dolgunk. Ez az illúzió szorosan kapcsolódik az abszolút érték és az abszolút értékmérő délibábának kergetéséhez.

A fordulat, amelyet e tekintetben Keynes hozott, a „keynesi forradalom" abban állt, hogy kimutatta: nem mindegy, hogy a gazdaságpolitika az államháztartás egyensúlyának — s ezen keresztül a stabil pénznek — van-e alárendelve, vagy pedig fordítva, hogy az államháztartás anticiklikusan váltakozó egyensúlya, illetve egyensúlytalansága teljes

egészében a fő célnak: a foglalkoztatási gazdaságpolitikának eszköze-e. A keynesi koncepcióból folyik tehát, hogy nem a gazdaságpolitika a pénzpolitika alárendelt eszköze, hanem fordítva, a foglalkoztatási vagy anticiklikus szempontból „helyesnek" ítélt jövedelempolitika adja meg a monetáris rendszabályok fő kritériumait. Ez mind logikusan következett az alapvető keynesi pálfordulásból: a laissez-faire és tartozéka, az aranystandard keynesi kritikájából.

Menetközben azt is megpendítette Keynes, hogy a tőke parazitizmusa is egyik fontos összetevője a modern pénzügyi rendszernek.

A fiktív tőke manipulációjának monetáris vetületét még a „keynesi forradalom" előtt érzékelte Berle egy 1934-ben megjelent úttörő könyvben.[14]

Keynes saját elméleti rendszerének központi fogalomalkotása, a liquidity preference, itt előre van vetítve, mégpedig makroökonómiai összefüggéseiben. „A likvid tulajdon veszélyes tulajdon"[15] hangsúlyozza Berle. — Miért? Likvid tulajdon per definitionem az, amelyet minden késedelem és értékcsökkenés nélkül pénzzé lehet tenni. Ennélfogva az abszolút likviditást a készpénz jelképezi; a másik véglet a hosszú megtérülésű állótőke.

Mi a két véglet közötti összekötő kapocs; mi hidalja át a két végletet az abszolút likviditás és annak teljes ellenkezője, a véglegesen lekötött tőke között? Egyfelől a lassan elértéktelenedő pénz, másfelől a gyorsan megtérülő állótőke. (Mindkét folyamat előmozdításában és „normális" mederbe terelésében az államnak igen nagy szerepe van!)

Hogyan egyeztethető össze a „beruházási hajlam" a „likviditási preferenciával"? Normális körülmények között csakis az újratermelési ciklus egymást követő fázisainak váltakozásában, úgy, hogy a fellendülést a beruházási hajlam, a válságot a likviditási preferencia kóros túltengése jellemzi. A monopóliumoknál lecsapódó tőkefelesleg — illetve a tőkefelesleg bizonyos hányadának elvonása és az államháztartáson keresztül történő felhasználása — viszont átmenetileg lehetővé teszi a beruházási hajlam és a likividitási preferencia egyidejű érvényesülését.

A tőkefelesleg ilyen kettős felhasználási módja (likviditási preferencia és beruházási hajlam szimultán érvényesülése) a konglomerátum.

Ennek előfeltétele és egyben eredménye az *állandósuló pénzplethora,* amelyet a készpénz nélküli elszámolások végletekig kifinomult és minden területre kiterjedő gyakorlata még külön felfokoz.

„... manapság ... nem a bankok és nem is a kormány bocsátanak ki több pénzt, hanem a részvénytársaságok új részvények formájában, amelyekkel vagyongyarapodásukat kifizetik... Ezenkívül a drága pénz időszakában a konglomerátumok gyakran úgy szereznek pénzt maguknak, hogy az általuk bekebelezett cégek aktíváinak egy részén túladnak. Az önfinanszírozásnak ilyen módszereivel a konglomerátumok nemcsak mesterséges nyereséget képesek kimutatni, hanem egyszersmind azt is elérik, hogy egyre kevésbé függnek a tőkepiac működésének feltételeitől. Röviden, azt csinálnak, amit akarnak."[16]

[14] Liquid claims and national wealth. An exploratory study in the theory of liquidity. New York, 1934.
[15] I. m. 182. l.
[16] Perspectives, Párizs, 1969. október 18.

A vulgáris apologetika új változatai

A vulgáris apologetikát a marxi kritika mindenekelőtt tudománytalansága miatt állítja pellengérre. Ez egyszersmind azzal a kötelezettséggel jár, hogy a kritikának tudományosnak kell lennie, mint ahogyan a tudomány kritikai jellege is feltétlen követelmény. A nem tudományos harc az apologètika ellen, a kritikátlan vagdalkozás csak arra alkalmas, hogy a marxizmus hitelét is lejárassa.

Ez a probléma kezdettől fogva igen nagy szerepet játszott bizonyos elméleti alapállások megítélésében. A nem az igazi marxista szellemtől áthatott, nem valóban kritikai és forradalmi módszerrel vívott harc az apologetika ellen mindig is azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a csecsemőt a fürdővízzel önti ki.

Vegyük például a munkaerő teljes elértéktelenedéséről szóló vulgáris-apologetikus tételt. Ez a tudományos-technikai forradalom hatását a munkaerő értékére így értelmezi: aki manapság nem képes mást áruba bocsátani, mint puszta munkaerejét, az olyasvalamit akar eladni, amiért senkisem bolond pénzt adni, amit nem érdemes megvenni.

A fogalmazás Norbert Wiener azon könyvében fordul elő, amelyben matematikailag megalapozott felfedezését, a kibernetikát akarta szélesebb olvasóközönség számára népszerűsíteni.[17]

A fenti diktummal Wiener egyszerűen kiiktatja a munkásosztályt az újratermelési folyamatból. Ennek az apologetikus célzata teljesen világos. A megállapítás tudománytalanságát sem nehéz bizonyítani.

Az következik-e ebből, hogy a kibernetika nem ér egy hajítófát sem? Ilyen következtetésre jutni nyilván nem kisebb ostobaság volna, mint maga az eredeti, megbírált és cáfolt tétel.

Követendő példát Marx ad arra, hogy miként kell ilyen esetekben eljárni. A szóban forgó kérdés elméleti és gyakorlati horderejét mind a növekedési elmélet, mind az ún. gyorsulási elv, mind pedig a technikai haladás megítélésének szempontjából aligha lehet túlbecsülni. A növekedési potenciálnak egyik olyan legfontosabb összetevőjéről van szó, amely az akkumuláció magasabb szintjein, a növekedés magasabb lépcsőfokain lép igazán működésbe.

A gazdasági növekedés során az akkumuláció magasabb és magasabb szintjein az amortizációs alap egyre számottevőbb mértékben akkumulációs alappá változik. Amennyiben ez a törvényszerűség érvényesül, az akkumuláció forrása nem a tőkésített értéktöbblet, hanem az amortizáció céljaira félretett összeg. „Rövidebb vagy hosszabb szakaszokban ily módon újratermelés megy végbe, mégpedig — a társadalom álláspontjáról tekintve — bővített újratermelés; extenzíven, ha a termelés mezejét kiterjesztik, intenzíven, ha a termelési eszközt hatékonyabbá teszik. Ez a bővített újratermelés nem felhalmozásból — értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatásából — fakad, hanem az állótőke testéről elágazott, pénzformában levált értéknek új, vagy pótlólagos, vagy legalábbis hatékonyabb ugyanazon fajtájú állótőkévé való visszaváltoztatásából."[18]

Ezzel a felismeréssel először MacCullochnál találkozik Marx, s ezért, mint egy Engelshez írott levélben mondja, ügyet se vetett rá, gondolván,

[17] Norbert Wiener: The Human Use of Human Beings, London, 1956.
[18] Marx: A tőke II. kötet, Budapest, 1968. 190. l.

a vulgáris közgazdász felfedezése nemigen mozdítja elő a tudományt. Amellett a dolog apologetikus célzata is világosnak tűnt: az egész íme azt bizonyítaná, hogy a bővített újratermelésnek van valamely, a kizsákmányolástól független, pusztán a gépi termeléssel összefüggő technikai forrása.

A termelési gépezet kiépítésének folyamatában szükségszerűleg bekövetkezik az az átcsapási pont, ahol az amortizáció növekedésének üteme végül is utoléri és túlszárnyalja a nettó beruházás növekedésének ütemét és végül is az a pont, amelytől kezdve már — technikai haladás mellett — az amortizáció egymagában fedezi a bővített újratermelés tőkeköltségeit: ettől a fordulóponttól kezdve az emelkedő hozamok törvénye érvényesül.

Ez — össztársadalmi viszonylatban nézve — annyit jelent, hogy a *tőke* és a *munka* hozzájárulása a növekvő társadalmi termék előállításához elenyésző a „technikai tényező" hozzájárulásával összevetve. Legalábbis ez a látszat keletkezik, ha a termelési tényezők vulgáris koncepcióját elfogadva a termelési tényezők hozzájárulását mérjük. Ebben a felfogásban minden, ami nem tőke és nem munka a „technikai tényező" gyűjtőfogalmába tartozik. Az egész a technikai haladás olyan fetisizálására fut ki, amely mellett a tőke és a munka, a kettő egymás közötti viszonya és köze a technikai haladáshoz teljesen eltörpül. A tőke és a munka is elpárolog a „technikai haladás" tégelyében.

Ez a XX. század tudományos-technikai forradalmának alkimista értelmezése: kapitalista termelési folyamat, amelyben a munka nem számít és a tőke sem; végső kicsengésében a vulgáris apologetika megszünteti a gazdaságtani kategóriákat, — magát a politikai gazdaságtant.[19]

Mint fejtegetéseinkből kiviláglik, a jelenkori összefüggésben a politikai gazdaságtan vulgáris felszámolása úgyszólván „magasabb", „makroökonómiai" szinten megy végbe: az osztálytársadalom struktúráját tükröző fő politökonómiai kategóriák elpárologtatása révén.

A gazdaságtani idealizmus ez új áramlatát frappánsan példázza Odd Aukrust norvég közgazdász, amikor a gazdasági fejlődés tényezőit felmérő ökonometriai kutatásokról szóló beszámolóját ezzel a megjegyzéssel zárja: „A legszívesebben ezt a végkövetkeztetést vonnám le: ha megkapnám egy ország felett a gazdasági diktatúrát azzal a feladattal, hogy biztosítsam a maximális növekedési ütemet, hajlandó volnék az utókor ítéletének kockázatát vállalni azzal, hogy az oktatásra és kutatásra tennék fel majdnem mindent, a következő mottóval: »A szellem a gép felett.«[20]

A technika lényegének ebben a felfogásában a gép átszellemülése és a szellem elgépiesedése megy végbe egyidejűleg. A szemlélet szélsőséges megfogalmazását Wiener adja, amikor egy eszmefuttatását így vezeti be: „A computer szemszögéből nézve a dolgot." Vajon erre gondolt-e Oscar Lange, amikor a „kibernetikus gondolkodásmód" nagy előnyeit emelte ki? A „kibernetikus gondolkodásmód" alatt vajon ő is azt ér-

[19] A politikai gazdaságtan felszámolásának vulgáris tendenciájára már korábban is rámutattak. Lange helyeslőleg idézi Hilferding Böhm-Bawerk ellen irányuló kritikáját: „Ez a közgazdaságtani elmélet a közgazdaságtan megtagadását jelenti; utolsó szava . . . a politikai gazdaságtan önfelszámolása." S a maga részéről hozzáteszi: „A szubjektivista közgazdaságtannak a praxeológia ágazatává való átalakítása a végső lépés a politikai gazdaságtan felszámolásában." (O. Lange: Politikai gazdaságtan, I. Bp. 1963. 257. l.)

[20] Aukrust: „Factors of Economic Development", WWA, 1954. I. 41. l.

tette-e, hogy a computer szemszögéből nézzük a dolgot? „Aki megszerezte a kibernetikai gondolkodásra való képességet, az — még részletes elemzés és számítás nélkül is — képes a kérdéseket, a helyzet lényeges láncszemeit, az elemek kapcsolatait és a gyakorlati megoldás irányait felismerni. A kibernetikai gondolkodásmód elsajátítása gazdagítja és elmélyíti azt az intuíciót, amely szükséges mind a tudományos közgazdasági kutatásban, mind a gazdasági folyamatok irányításának gyakorlatában."[21]

A tudomány alkalmazása a termelési folyamat egészére és részleteire a társadalmi munkatermelékenységnek azt a fokát eredményezi, amelynek fő jellemzője Marx szerint „a puszta absztrakcióra redukált munka és a felügyelete alatt álló termelési folyamat hatalmas teljesítőképessége közötti minőségi aránytalanság".[22]

Ennek a minőségi aránytalanságnak specifikusan kapitalista megnyilvánulása pedig az az ellentmondás, hogy a tőke „egyfelől a tudomány és a természet, valamint a társadalmi együttműködés és a társadalmi kapcsolatok összes erőforrásait mozgósítja, hogy ezáltal a gazdagság előteremtését viszonylag függetlenítse a munkaerő-ráfordítástól. Másfelől az ily módon létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni és olyan korlátok közé szorítani, amelyekre csak azért van szükség, hogy a már létrehozott értékeket mint értékeket megőrizzék."[23]

A monopolkapitalizmus keretei között az a termelőerőket és termelési viszonyokat egyaránt érintő korszakos változás következett be, hogy a tőkemonopólium hovatovább és egyre inkább a monopóliumnak a termelési gépezet feletti közvetlen, vagy az államon keresztül közvetett fennhatóságát jelenti.

Ezzel kapcsolatban merül fel a technikai haladás és a monopolizálódás közötti kölcsönhatás kérdése: mennyiben ösztökél a tudományos-technikai forradalom a monopolizálódási folyamat meggyorsítására és mennyiben mozdítja elő a fokozott monopolizálódás a tudomány behatolását a termelésbe (mindaz, amit manapság *kutatás* és *fejlesztés* címen foglalnak össze).

Ez a marxista elemzésre váró egyik fontos terület. Annál is inkább, mivel éppen az állammonopolista gazdaság növekedési folyamatában a tudományos-technikai és a monopolista tényezőnek ez a kölcsönös meghatározottsága az, amely objektíve lehetővé teszi a legújabb sütetű apologetika megtévesztő manővereit.

Aki a monopólium ellen száll síkra, az ipso facto a technikai haladás ellen folytat szélmalom-harcot. Az antimonopolista napjaink géprombolója — ezt igyekszik az új apologetika szuggerálni.

Az effajta szélhámosság egyetlen hatékony ellenszere nem lehet más, mint a tényleges összefüggések marxista elemzése.

[21] O. Lange: „Bevezetés a közgazdasági kibernetikába", Budapest, 1967. 233. l.
[22] Marx: „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie", Berlin, 1953. 592. l.
[23] I. m. 593. l.

RADNÓTI ÉVA:

A világpiaci infláció és a kis országok belföldi árszínvonala

A kis országok és a világpiac kölcsönös kapcsolatának különös sajátossága van. A kis országok nemzeti jövedelmükhöz képest nagy volumennel vesznek részt a világpiaci forgalomban, mivel a nagyipar, a modern technika, a nagy gyártási szériák korszakában számukra teljesen lehetetlenné válnak az autark törekvések. De sajátos a helyzetük azokhoz a nagy országokhoz képest is, amelyek — mint Anglia — élénken kapcsolódnak be a világpiaci forgalomba, mert ezek részvételükkel bizonyos fokig maguk is befolyásolják a világpiaci árszínvonalat.

A svéd Bent Hansen, a stocholmi Gazdasági Kutató Intézet igazgatója, az inflációelmélet egyik legkiválóbb teoretikusa hívta fel a figyelmet arra, hogy a kis országok, amelyeknek külkereskedelme nemzeti jövedelmükhöz képest igen nagy, a devizaszorzó változtatásával kerülhetik csak el, hogy a világpiaci árak inflációja a belföldi árak inflációját idézze elő.* E cikkben ehhez a gondolathoz csatlakozva megvizsgáljuk, hogy (1) milyen hatással van a világpiaci árszínvonal változása a belföldi árszínvonalra, változatlan devizaszorzó** esetén; (2) hogyan kell változtatni a devizaszorzót ahhoz, hogy a világpiaci árszínvonal változásának a belföldi árszínvonalra való hatását kiküszöböljük, ha eltekintünk attól, hogy a devizaszorzó változását más tényezők (például a külkereskedelmi tevékenység hatékonyságának változása, vagy a külkereskedelmi tevékenységre vonatkozó gazdaságpolitikai koncepciók változása) is szükségessé tehetik. Végezetül (3) a külkereskedelmi tevékenység hatékonysága változásának a belföldi árszínvonalra gyakorolt hatását fogjuk vizsgálni.

A költséginfláció tipikus példája

Első kérdésünket, azt, hogy változatlan devizaszorzó mellett hogyan alakul a belföldi árszínvonal a világpiaci árak inflációja következtében, már csak azért is érdemes megvizsgálni, mert az így bekövetkező belföldi infláció a költséginfláció tipikus példája. Azért nevezem a költséginfláció tipikus példájának, mert nincs szükségképp kapcsolata a keresleti inflációval; vele össze nem cserélhető. A nyugati közgazdasági iro-

* Bent Hansen: Inflation Problems in Small Countries. Kairo. 1960.

** Voltaképpen azért nem az árfolyam szót használom, mert az kifejezetten a valuta átválthatóságához kapcsolódik, e cikk tárgya azonban nem. Itt bármiféle ún. „pénzügyi híd"-ra gondolhatunk, amely a világpiaci és a belföldi árak kapcsolatát hivatott biztosítani.

dalom a költséginfláció szemléltetésére rendszerint olyan modellt alkalmaz, amelyben az inflációt a bérköltségek növekedése határozza meg. Szót alig érdemes rá vesztegetni, annyira nyilvánvaló ennek az ábrázolásnak akár tudatos, akár nem tudatos apologetikája. Ámde itt nem ebben a vonatkozásban kívánom bírálni. A költséginfláció bemutatása a bérköltségek növekedéséből kiindulva azért igen szerencsétlen megoldás, mert a bérköltségek olyan sajátos költségek, amelyek csak egyfelől jelennek meg költségként, másfelől viszont keresletet támasztó jövedelemként. Ezért a bérköltségek növekedése nem vált ki inflációs folyamatot, vagy kivált ugyan, de nem tisztán költséginfláció jellegűt, hanem „bér-ár spirális"-szerűt, amelyben keresleti infláció és költséginfláció keveredik egymással.

Nézzük meg ezt közelebbről. Pitchford definícióit követve: a tiszta költséginflációban az árszínvonal változását a munkabér változása, a tiszta keresleti inflációban pedig a túlkereslet határozza meg. Tiszta költséginfláció:

$$\frac{\dot{P}}{P} = G(W)$$

Tiszta keresleti infláció:

$$\frac{\dot{P}}{P} = F(D^*),$$

ahol: P az ár, D* a túlkereslet, W a bér F és G a függvénykapcsolat jelzésére szolgál.

De ha a bérek (W) növekedése szükségképp túlkeresletet teremt, akkor a túlkereslet: $D^* = f(W)$. Viszont ebből $W = f^{-1}(D^*)$. De akkor $\frac{\dot{P}}{P} = G[f^{-1}(D^*)] = g(\dot{D^*})$, vagyis a munkabérek növekedésével magyarázott költséginfláció pontosan megfelel a keresleti infláció definíciójának. (f és g szintén csak a függvénykapcsolatot jelöli.)

Tegyük fel, hogy a munkabérek emelkednek. Ezzel egyben növekszik a munkások által támasztott fogyasztásicikk-kereslet.* Ha a fogyasztási cikkek kínálata nem nő, akkor növekszenek a fogyasztási cikkek árai. De csak, ha a kínálat nem nő. Ha azonban növekszik a fogyasztási cikkek kínálata, akkor az árak változatlanok maradhatnak, vagy akár csökkenhetnek is. Amiből nyilvánvaló, hogy az áremelkedést, ha van ilyen, nem a költségek növekedése, hanem a keresleti felesleg keletkezése idézi elő. S vegyük ehhez még hozzá, hogy a bérek növekedése igen gyakran ösztönzést ad a termelékenység növekedésének. Ilyenkor a bérek növekedése ellenére a bérköltségek változatlanok maradhatnak vagy csökkenhetnek is, s még inkább áll ez az összes költségekre, amelyeket a termelékenység növekedése nemcsak a bérköltségek csökkenté-

* A bérből élők fogyasztásicikk-kereslete növekedésének és a bérek növekedésének *mértéke* nem azonos. A bérek növekedésével rendszerint növekszik a megtakarítási ráta, s ezért a bérből élők fogyasztásicikk-kereslete általában a bérek növekedésénél kisebb mértékben nő. Ettől azonban ebben a vizsgálatban eltekinthetünk, nemcsak azért, mert a bérből élőknél a megtakarítási ráta viszonylag kicsi, hanem azért is, mert vizsgálatunk szempontjából itt nem a kereslet növekedésének mértékét, hanem pusztán csak annak *tényét* és várható hatásait vettük figyelembe.

sén, hanem a termelési eszközök jobb kihasználásán keresztül is érint. Amikor a bérnövekedés termelékenységnövekedéssel jár együtt, akkor az összes költség csökkenhet, a kínálat pedig rendszerint növekszik, s ez még az árszínvonal csökkenését is előidézheti. Mégis, az így kialakuló árszínvonal-csökkenést nem tekinthetjük deflációs folyamatnak, ha az nem nagyobb, mint a termelékenységnövekedés által okozott költségcsökkenés, sőt relatív inflációnak tekinthetjük még az árszínvonal-csökkenést is, ha az kisebb, mint a termelékenység növekedése által kiváltott költségcsökkenés.

Eddig a bérnövekedés hatását úgy vizsgáltuk, hogy feltételeztük a kínálat növekedését is. De ha a fogyasztási cikkek kínálata nem emelkedik, még akkor sem biztos az inflációs folyamat.

Ha a bérek növekedése a profit, s ezzel a vállalkozói kedv csökkenését idézi elő, akkor ez egyfelől deflációs folyamatot indít el a termelési eszközök piacán, másfelől a munkaerő iránti kereslet csökkenésével a kifizetett összes munkabérek csökkenését idézi elő, s ezzel csökkenti a keresletet a fogyasztási cikkek piacán. A fogyasztási cikkek ára tehát ismét csökkenni kezd. Viszont, ha a bérek növekedése által támasztott fogyasztásicikk-túlkereslet miatt növelik a fogyasztási cikkek kínálatát, akkor a fogyasztási cikkek ára ugyan nem nő, de a termelési eszközök változatlan, vagy éppen csökkenő kínálata esetén a termelési eszközök piacán keletkezik túlkereslet. Ha azonban a termelési eszközök piacán is növekszik a kínálat, akkor egy piacon sem keletkezik túlkereslet, s nem nőnek az árak, holott a munkabérek növekedtek.

A munkabérek növekedésének végső soron háromféle következménye lehet. Elindíthatja a termelés általános növekedését, s ilyenkor a nominálbérek növekedése együtt járhat a reálbérek növekedésével. Előidézheti a termelési arányok, az árarányok és a jövedelemeloszlási arányok megváltozását úgy, hogy a nominális bérek növekedése a reálbérek növekedésével párosul. Végül — és csak ez az utolsó eset jelenti inflációs folyamat kialakulását — a munkabérek növekedése árszínvonalemelkedést idézhet elő, s a nominálbérek növekedése ellenére a reálbérek változatlanok maradhatnak, vagy akár csökkenhetnek is. Újabb nominálbér-növekedés megismételheti — noha nem szükségképp — az árszínvonal növekedésének folyamatát.

Az árszínvonal olyan ismételt növekedése, amely a munkabér növekedéséből indul ki, nem tekinthető tehát tisztán költséginflációnak: *ez az infláció nem alakulhatna ki, ha a munkabérek növekedése következtében nem keletkezne egyben túlkereslet is.* Az inflációnak ez a fajtája éppúgy keresleti infláció, mint költséginfláció. Ez a „bér-ár spirális", amelyet nevetséges úgy tekinteni, mintha nem létezne, elő nem fordulhatna, de amelynek elméletét bírálni kell, ha azt a béremelés szükségszerű következményének akarják feltüntetni. A gazdasági és politikai erőviszonyok nemcsak azt döntik el, hogy a munkások kivivják-e a nominálbérek növekedését, hanem azt is, hogy a nominálbér-növekedés realizálódni tud-e reálbér-növekedésben, vagy mint kivívott eredmény megsemmisül az árszínvonal növekedésében. Amellett még azt sem hallgathatjuk el, hogy amit *„bér-ár* spirálisnak" mondanak, igen gyakran valójában *„ár-bér* spirális." Vagyis a túlkereslet által lehetővé tett áremelkedés képezi a kiindulópontot, s a nominálbér-növekedés csak azt

akadályozza meg, hogy az árszínvonal növekedésével a reálbérek jelentékenyen csökkenjenek.

A munkabérek növekedése tehát nem okozhat igazi költséginflációt. A világpiaci árak inflációja azonban változatlan devizaszorzó esetén igazi költséginflációt idéz elő.* Változatlan devizaszorzó esetén a világpiaci árak inflációja következtében nőnek az importbeszerzési költségek, s ezért növekednek az importtermékeket felhasználó termékek termelési költségei. Ez vált ki tendenciát az áremelkedésre, noha az áremelkedés keresleti oldalról nincs alátámasztva. Az importtermékek drágulását nem az import iránti túlkereslet idézte elő, sőt, ha a korábbi időszakban egyensúly volt, akkor az importtermékek által előidézett drágulás kereslethiányt fog okozni. A világpiaci árak inflációjának folytatódása változatlan devizaszorzó esetén továbbviszi ezt a folyamatot. Az egyre növekvő kereslethiányt időnként eliminálják, az importcikkek és az importcikkeket felhasználó termékek árának inflációja általánossá lesz, de közben nyilvánvaló marad, hogy az infláció a *költségek* oldaláról következik be, hogy csaknem állandó *keresleti hiány mellett is végbemehet.*

Amellett változatlan devizaszorzó esetén az inflációra való ösztönzést a csökkenő belföldi keresleti volumen ellenére egy, a kereslet oldaláról ható tényező is fokozhatja. A világpiaci árak inflációja miatt a változatlan devizaszorzó melletti termelési költségek az exportot egyre gazdaságosabbnak mutatják, s egyre több terméknél teszik lehetővé a világpiaci ár színvonala alatt is kifizetődő értékesítést. Az exportár csökkentésével az export volumene az illető termék világpiaci keresletének árrugalmasságától függően fokozható. Ez azonos termelési volumen mellett a belföldi kínálatot csökkenti.

A devizaszorzó változtatása

Hogyan függetlenítheti magát egy ország a világpiaci árszínvonal változásától? *A világpiaci ármozgás belföldi árszínvonalra való hatása kiküszöbölésének eszköze: a devizaszorzó változtatása.* A devizaszorzó megfelelő változtatása *teljesen* kiküszöbölheti a világpiaci árszínvonal változásának a belföldi árszínvonalra való hatását.

Tegyük fel, hogy a belföldi árszínvonal változatlan s a világpiaci árszínvonal n százalékkal növekedett. Ha a világpiaci árszínvonal változása az exportot és az importot egyformán érinti, akkor ez változatlan devizaszorzó esetén azt jelenti, hogy a forintban kifejezett export- és importárak n százalékkal növekedtek. Ezzel növekszik az export nyereségessége és n százalékkal növekszik az importtermékek belföldi ára.

* A költséginfláció $\frac{\dot{P}}{} = f(K)$

$K = \varphi\,(p_i)$ innen $\frac{\dot{P}}{P} = (\varphi\, p_i) = f\,(K)$

ahol P = az ár, p_i = az importár, K = a költség, f és φ a függvénykapcsolatok jele.
A költségek az importárak változása következtében változnak:

$\mathbf{p} = (\mathbf{A}\mathbf{p} + \mathbf{I}\,\mathbf{p}_i)\,m,$

ahol: $\mathbf{p}$ = a költségek árvektora,
$\mathbf{A}$ = a nem import-felhasználás technológiai együtthatóinak mátrixa.
$\mathbf{I}$ = az importfelhasználás technológiai együtthatóinak mátrixa,
$\mathbf{P}_i$ = az importárak vektora,
m = konstans nyereségráta.
Ebből $\mathbf{p} = m\,\mathbf{I}\,\mathbf{p}_i\,(\mathbf{E} - m\,\mathbf{A})$

Ha ki akarjuk küszöbölni a világpiaci árak növekedésének azt a hatását, hogy a belföldi árszínvonal terhére teszi az exportot nyereségesebbé, akkor a devizaszorzót a világpiaci árszíntnövekedés mértékének megfelelően csökkenteni kell. Ha a régi devizaszorzó r volt, akkor az új

$$(1.) \quad r^* = \frac{r}{1 + \frac{n}{100}}$$

Emellett az új devizaszorzó mellett a világpiaci árak n százalékos növekedése ellenére a forintban kifejezett export- és importárak változatlanok maradnak. A világpiaci árak színvonalának változása semmiféle hatást nem gyakorol a belföldi árak színvonalára.

Eddig a belföldi árszínvonal változatlanságát tételeztük fel, de számolnunk kell azzal is, hogy a belföldi árszínvonal a világpiaci árszínvonaltól függetlenül is változik. Legyen a belföldi árszínvonal változásának indexe $I = 1 \pm \frac{m}{100}$, vagyis épp úgy megengedjük a belföldi árszínvonal csökkenésének, mint növekedésének lehetőségét. A világpiaci árszínvonal belföldi árszínvonalra való hatását a világpiaci árszínvonal n százalékos növekedése és a belföldi árszínvonal $\pm$ m százalékos változása esetén

$$(2.) \quad r^* = \frac{1 \pm \frac{m}{100}}{1 + \frac{n}{100}} r$$

devizaszorzó küszöböli ki.

Előfordul az is, hogy a belföldi árszínvonal növekedése nagyobb, mint a világpiaci árszínvonalé. Az elmúlt tíz évben például sok tőkésország belföldi árai gyorsabban növekedtek a világpiaci áraknál. Ebben az esetben persze a változatlan devizaszorzónak nem inflációs, hanem deflációs hatása van. A képletünk szerinti devizaszorzó-változás $m>n$-re devizaszorzó-növelést ír elő. A devizaszorzó növelése azonban ebben az esetben nem oka a belföldi árak inflációjának, hanem fordítva, a belföldi árak inflációja az, ami a devizaszorzó növelését szükségessé teszi.

Bent Hansen a devizaszorzó változásának problémáját a kereskedelmi mérleg szemszögéből, az export- és az importvolumen árváltozás hatására végbemenő változását figyelembe véve vizsgálja a következő gondolatmenet szerint:

Ha a kereskedelmi mérleg egyensúlyban volt, akkor a belföldi árak és a világpiaci árak változásával a kereskedelmi mérleg attól függően lesz pozitív, negatív vagy egyensúlyban levő, hogy milyen mértékű az export- és az importáraknak a világpiaci ár növekedése miatt bekövetkezett változása, és milyen mértékű az export és az import árrugalmassága.

Ha az exportárak százalékos növekedése az importárak százalékos növekedéséhez képest akkora, mint az árak változásának hatására megváltozott importvolumen, az árváltozás hatására megváltozott exportvolu-

menhez képest, akkor a korábban egyensúlyban levő kereskedelmi mérleg továbbra is egyensúlyban marad. Ha azonban az exportárak százalékos növekedése az importárak százalékos növekedéséhez képest nagyobb, mint a változás utáni importvolumen a változás utáni exportvolumenhez képest, akkor a kereskedelmi mérlegben többlet, ellenkező esetben pedig hiány keletkezik.

$$(3.)\ \ldots \quad dB \gtreqless 0, \quad \text{ha} \quad \frac{dp_X/p_X}{dp_M/p_M} \gtreqless \frac{Mp_M}{Xp_X} \cdot \frac{1+e_M}{1+e_X} = \frac{1+e_M}{1+e_X},$$

ahol: dB = a kereskedelmi mérleg egyenlege,
p_X = az exportár,
p_M = az importár,
M = az exportvolumen,
X = az importvolumen,
e_X = az import árrugalmassági együtthatója,
e_M = az export árrugalmassági együtthatója.

A feltételezés szerint $\frac{Mp_M}{Xp_X} = 1$, mert a kereskedelmi mérleg egyensúlyi helyzetéből indultunk ki.

Ha a devizaszorzó változtatásával ki akarjuk küszöbölni a kereskedelmi mérleg egyenlegének tisztán árváltozásból fakadó részét, akkor a devizaszorzót úgy kell megállapítani, hogy a devizaszorzó százalékos változását a kereskedelmi mérleg egyenlege tisztán árváltozásból fakadó részének és a kereskedelmi mérleg bázisidőszaki áron számolt egyenlegének hányadosa határozza meg.

$$(4.)\ \ldots\ldots \quad \frac{dr}{r} = \frac{dp_M M(1+e_M) - dp_X X(1+e_X)}{Xp_X e_X - Mp_M e_M},$$

ahol: r a devizaszorzó, egyébként a jelölések ugyanazok, mint korábban.

A devizaszorzó csak akkor nem változik, ha nincs árváltozás, vagy a kereskedelmi mérleg az árváltozás ellenére is zéró egyenlegű marad. Ha a kereskedelmi mérleg egyenlege pozitívvá lesz, a devizaszorzó csökken, ellenkező esetben nő.

Feltűnő, hogy noha Hansen a devizaszorzó változtatását a világpiaci árak belföldi árakra való hatásának kiküszöbölése céljából ajánlja, a változás mértékét megszabó képlete elsősorban mégsem ezt, hanem a kereskedelmi mérleg egyensúlyát hivatott biztosítani. Igaz, hogy a kereskedelmi mérleg erősen pozitív egyenlege a belső piac kínálatának csökkentésével túlkeresletet idézhet elő, a túlkereslet pedig áremelkedésre vezet, s így megindul a verseny a belföldi árak és a világpiaci árak inflációja közt. Hansen, a túlkeresleti infláció elméletének megteremtője, még a nagyon tipikusan költséginflációként jelentkező, az importbeszerzési költségek növekedéséből fakadó inflációt is csak a túlkeresleti infláció formájában tudja felfogni. Nem látja, hogy az inflációnak ez a formája még keresleti hiány ellenére is végbemehet. Ezért azonosítja a világpiaci infláció belföldi árhatása kiküszöbölésének problémáját a kereskedelmi mérlegegyenleg tisztán árváltozásból fakadó része eliminálásának problémájával. Mintha a kereskedelmi mérleg egyensúlya mellett a világpiaci

árak inflációja nem idézhetné elő a belföldi árak inflációját. Hansen képletét alkalmazva, megtörténhet, hogy a világpiaci árak növekednek, s a devizaszorzót mégsem csökkentjük, hanem növeljük, mert az importárak növekedése felülmúlja az exportárak növekedését és az import, illetve az export árrugalmasságának abszolút értéke nem elég nagy ennek kiegyensúlyozására. Emiatt a képlet számlálója pozitívvá válik:

$$dp_M(1 + e_M) - dp_M X(1 + e_X) > 0\,,$$

s a nevezője is pozitív, mert az import volumene valamelyest csökken, az exporté pedig növekszik:

$$Xp_X e_X - Mp_M e_M > 0\,.$$

Innen $\frac{dr}{r} > 0\,,$ azaz $dr > 0\,.$

A devizaszorzó növelése itt kiáltó ellentétben van a világpiaci árak inflációjával, s nyilvánvalóan nem hogy megakadályozná, de segíteni fogja a világpiaci infláció átgyűrűzését a belföldi árszínvonalra. A devizaszorzó felemelése itt csak a kereskedelmi mérleg egyensúlyának követelményével indokolható, egészen függetlenül a világpiaci árak színvonalától. S valóban, a devizaszorzó változtatása nemcsak a világpiaci árszínvonal belföldi árszínvonalra való hatása kiküszöbölésének eszköze, hanem a kereskedelmi mérleg egyensúlya megteremtésének is. A magasabb devizaszorzó az exportot, az alacsonyabb az importot ösztönzi. Felhasználhatjuk ugyan a devizaszorzót akár egyik, akár másik cél érdekében, mégse jó összekeverni, hogy mikor miért tesszük azt. Ha a devizaszorzó megváltoztatását csak a világpiaci árak növekedése teszi szükségessé, akkor indokolt azzal a feltevéssel élnünk, hogy mind az export-, mind az importárak változása megfelelt a világpiaci árak változásának. Ha nem felelt meg, akkor nemcsak a világpiaci árak változtak, hanem az ország helyzete is változott a világpiacon, ami egyébként megtörténhet akkor is, ha a világpiaci árak egyáltalában nem változnak.

Ha mind az exportárak, mind az importárak alakulása megfelel a világpiaci árak alakulásának, akkor Hansen képlete (4) átalakul a belföldi árak változatlanságát és a világpiaci árak növekedését feltételező (1) képletté. Ugyanis: ha $p_X = p_M = p$, és $\frac{dp_X}{d} = dp$, akkor a (4) képlet:

(5.)

$$\frac{dr}{r} = \frac{dpM(1 + e_M) - dpX(1 + e_X)}{Xpe_X - Mpe_M} = \frac{dp}{p}\left(\frac{Me_M - Xe_X}{Xe_X - Me_M}\right) = \frac{-dp}{p}\,.$$ Vagyis

$$\frac{r - dr}{r} = \frac{p + dp}{p}\,,$$ tehát:

$$r^* = \frac{r}{1 + \frac{dp}{p}} = \frac{r}{1 + \frac{n}{100}}\,.$$

Ezt a képletet fejleszti tovább a (2) képlet, amely a hazai árszínvonal változását is figyelembe veszi.

Relatíve változatlan devizaszorzó

A devizaszorzó változása Hansen képletében két tényezőből tevődik össze: az egyik tényező a világpiaci árszínvonal változásából fakadó rész, a másik, amelyben az ország világpiaci helyzetének változása fejeződik ki, ha a világpiaci helyzetet az export- és az importárak arányával fejezzük ki.

Ezzel szemben a (2)-es képlet devizaszorzója voltaképpen egy *relatíve változatlan devizaszorzó,* amely nem küszöböli ki a világpiacon elfoglalt helyzet változásának az árszínvonalra való hatását, de kiküszöböli a világpiaci árszínvonal változásának a belföldi árszínvonal változására való hatását.

A világpiacon elfoglalt helyzetünket leginkább az jellemzi, hogy milyen mértékben részesülünk a világpiaci kereskedelem előnyeiből. S számszerűleg ezek az előnyök annál nagyobbak, minél nagyobb az importszorzó a devizakitermelési kulcsnál.* A devizakitermelési kulcs (egy devizáért hány forintnyi árut adunk) fordítottan arányos a devizában kifejezett exportárral, az importszorzó (egy devizányi importárut hány forintért adunk el) pedig fordítottan arányos a devizában kifejezett importárral, ezért az importár és az exportár hányadosa fordítottan arányos az importszorzó és a devizakitermelési kulcs hányadosával. Ebben az az egyszerű összefüggés jut kifejezésre, amely szerint ha az import ár az exportárhoz képest nő, akkor a külkereskedelemből fakadó előnyök csökkennek. A hanseni devizaszorzó-változási képlet a külkereskedelemből fakadó előnyök csökkenését vagy növekedését áthárítja a belföldi árszínvonalra, ezzel szemben a (2)-es képlet szerint a devizaszorzó változásánál a külkereskedelemből fakadó előnyök csökkenése vagy növekedése a *külkereskedelem nyereségének* változásában jelentkezik. Hansennél a devizaszorzó változása ösztönöz a kereskedelmi mérleg egyensúlyának megteremtésére, de nem ösztönöz kedvező külkereskedelmi struktúra kialakítására, mert a külkereskedelmi struktúra romlásából fakadó károkat áthárítja a fogyasztóra. Igaz, hogy az áthárítás lehetőségét az import árrugalmassága korlátok közé szorítja, de tapasztalatból tudjuk, milyen gyenge ez a korlát ott, ahol a kínálat pozíciói az erősebbek. A (2)-es devizaszorzó-változási képlet a belföldi árszínvonalnak a világpiaci árszínvonaltól való függetlenítését biztosítja, s közvetve hat a kereskedelmi mérleg egyensúlyának kialakulása irányában is, amennyiben kedvezőbb külkereskedelmi struktúra kialakítására ösztönöz.

Mint minden, ami a változatlanság elemét magán viseli, a relatíve változatlan devizaszorzó is abszolúte elavulttá válhat, ha a külkereskedelmi struktúra és a világpiaci helyzet *lényegesen és tartósan* megváltozik. A (2)-es képlet ugyanis nem ad módszert a devizaszorzó kiszámítására, hanem csak azt az ellentmondást igyekszik megoldani, amely az ösztönzési szempontokból hosszabb ideig változatlanul hagyott devizaszorzó és a világpiaci árszínvonal belföldi árszínvonaltól eltérő alakulása közt áll fenn. A világpiaci árszínvonal belföldi árszínvonalénál nagyobb növekedése változatlan devizaszorzó esetén az export nyereségét növelné, s az importköltségek növekedésével a belföldi árszínvonalat

* Bródy András: Az importszorzóról, 1963. november. MTA Közgazdaságtudományi Intézet sokszorosítása.

emelné. Ezt a hatást küszöböli ki a (2)-es képlet relatíve változatlan devizaszorzója.

Olyan időszakban, amikor az export korábbinál nagyobb ösztönzésére van szükség, a devizaszorzó növelése még akkor is indokolttá válhat, ha a világpiaci árszínvonal jobban növekedett, mint a belföldi árszínvonal*. S ha a devizaszorzót nem változtatják, akkor a világpiaci árszínvonal belföldi árszínvonalénál nagyobb növekedése spontán módon valósítja meg az export egyre fokozódó ösztönzését. Ez jó lehet egy adott periódusban, akár egy viszonylag hosszú periódusban is, de semmi esetre sem általános érvényű haszon, már csak azért sem, mert az export preferálása nem azonos az egyre fokozódó preferálásával. Így még az export preferálásának szükségessége esetén is elérkezünk egy határhoz, ahol az ösztönzés spontán fokozódásának már korlátot kell szabni.

A világpiaci árarányok változásának hatása a belföldi árakra

Ha a devizaszorzó megfelelő változtatásával a világpiaci árszínvonal-változás belföldi árszínvonalra való hatását ki is tudjuk küszöbölni, a világpiaci árak változása mégis érinti a belföldi árakat, amennyiben azt a világpiaci árak arányainak változása kíséri.

Azoknak a termékeknek az importbekerülési ára, amelyeknek világpiaci ára az átlagos változásnak megfelelően mozdult el, a devizaszorzó új megállapításának eredményeképpen változatlan marad. Ezzel szemben azoknak a termékeknek, amelyeknek világpiaci árváltozása nagyobb vagy kisebb az átlagosnál, az importbekerülési költsége is nagyobbá vagy kisebbé válik. S ugyanez áll az exportárakra is. Az export- és importárak tehát változnak, s mozgásuk következtében változnak az exportnyereségek és módosul az import nyeresége, vagy az importtermékek és az importtermékeket felhasználó termékek ára. Ez a változás nem a világpiaci árak inflációjából fakad, hiszen a világpiaci árarányok mozgása ugyanazt a hatást gyakorolná akkor is, ha változatlan világpiaci árszínvonal mellett menne végbe. Mégis tagadhatatlan, hogy infláció idején az árarányváltozások rendszerint nagyobbak, mint máskor, s enynyiben a világpiaci árarányok változása mégsem független a világpiaci árak inflációjától.

Ha az importtermékek és az importanyagot felhasználó termékek belföldi árai úgy reagálnak a világpiaci árarányok változására, hogy kö-

* Ha a kereskedelmi mérleg negatív egyenlegét ($M p_M > X p_X$) a devizaszorzó változtatásával kívánjuk eliminálni, akkor abból indulhatunk ki, hogy az export volumene az exportár, a devizában kifejezett exportár pedig a devizaszorzó függvénye. Az import volumene viszont adott devizaimport-árak mellett szintén a devizaszorzó függvénye:

$$X = f(p_X); \quad p_X = \Phi(r); \quad M = \varphi(r)$$

Keressük azt az r-t, amelyre nézve $\varphi(r) = f[\Phi(r)]$ teljesül.

Képletünk azt a devizaszorzót adja meg, amely mellett a kereskedelmi mérleg egyensúlyban van, anélkül, hogy azt állítanánk, hogy a kereskedelmi mérleg egyensúlyát általában és teljes egészében a devizaszorzó változtatásával kell helyreállítani. Mindenesetre azonban ez a képlet adja meg a lehetséges devizaszorzóknak azt a felső határát, amelynél tovább általában nem érdemes az export ösztönzése érdekében elmenni.

Emellett figyelembe kell még vennünk azt is, hogy az export és az import támogatásának vagy korlátozásának nem a devizaszorzó változtatása az egyetlen eszköze, hanem a vámok és támogatások is ezt a célt szolgálják, méghozzá sokkal hatékonyabban, mivel lehetővé teszik a termékenkénti differenciálást. Ez eggyel több ok arra, hogy a devizaszorzót ne a kereskedelmi mérleg egyenlegétől függően, hanem a belföldi és a világpiaci árszínvonal egymáshoz viszonyított változásától függően állapítsuk meg.

vetik azoknak változásait, akkor az árarányváltozások nem okoznak árszínvonal-változást, hiszen az árcsökkenések és árnövekedések egymást kiegyenlítik. De ha az importbekerülési ár csökkenése a nyereséget növeli, növekedését viszont a belföldi árakra hárítják át, akkor a világpiaci árak arányainak változása árszintnövekedést idézhet elő akkor is, ha az általános világpiaci árszintnövekedés belföldi árszínvonalra való hatását a devizaszorzó változtatásával kiküszöböljük.

A belföldi árszínvonalnak a világpiaci árváltozások miatti növekedése ebben az esetben kisebb lesz, mint a világpiaci árszínvonal növekedése, de annál nagyobb, minél nagyobb árarányváltozások kísérik a világpiaci árszínvonal növekedését.

A világpiaci árarányok változása azonban nem szükségképp vezet a belföldi árak színvonalának növekedéséhez, hanem csak egy olyan szituációban, amelyben a kínálat pozíciója elég erős ahhoz, hogy az árcsökkenésnek ellenálljon. Ilyen helyzetben azonban nemcsak a világpiaci árarányok változása, hanem általában csaknem minden arányváltozás az áremelkedés tendenciáját idézi elő, vagyis akkor alapvetően nem a világgazdasággal való kapcsolat, hanem a gazdaság belső struktúrája az, ami az áremelkedés tendenciáját magában hordozza.

LIPTÁK JÁNOS:

A SZEMÉLYZETI MUNKA KÉZIKÖNYVE

A vállalat egyik legfontosabb feladata olyan munkásgárda kialakítása, amely ismeri a vállalat céljait, lehetőségeit, eszközeit. A létszámgazdálkodás mellett látni és ismerni az embert, ismerni gondjait, problémáit, nevelni és fejlődését biztosítani: nehéz, de szép feladat. Ez a munka hárul a személyzeti osztályra, amely csak akkor felelhet meg a követelményeknek, ha nem elszigetelten, az íróasztal mögé búvva végzi tevékenységét. Ehhez elengedhetetlen minden egyes dolgozó ismerete, hatékony kapcsolat kiépítése a vállalat gazdasági vezetőivel, a párt- és tömegszervezetekkel.

E munka magasabb színvonalra emeléséhez nyújt segítséget a szerző, aki a napi problémák mellett kitér a jövőben támasztható igényekre is; így foglalkozik szociológiai, pszichológiai kérdésekkel is.

264 l., fűzve 31,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

GLATTFELDER PÉTER—MÁTÉFFY PÁL:

Az ártípusszámítások tapasztalatai és új irányai

I. Elméleti visszapillantás

Ismeretes, hogy az elektronikus számítógépek megjelenése, illetve elterjedése mekkora lendületet adott a matematikai-közgazdasági gondolkodás fejlődésének. Ennek eredményeként a hatvanas évek elején, az 1968. évi árreformot előkészítő munkák beindulásával egyidejűleg napirendre kerülhetett az ún. társadalmilag szükséges ráfordítások numerikus meghatározásának kérdése. A tényleges számításokat az emlékezetes hevességű „magyar árvita" előzte meg, amelynek kérdésfeltevése a következő volt:

A szocializmus építésének jelenlegi feltételei között milyen módszerrel állapítható meg viszonylag legpontosabban a társadalmilag szükséges ráfordítás számszerű mértéke?

A termelésben létrehozott többlettermék (társadalmi tiszta jövedelem) értékét milyen elosztási módszerekkel realizáljuk árainkban? Mikor értékarányosak az árak?

A vita célja tehát az egzakt, tudományos árképzés szorgalmazása, s ezen belül is az árcentrumprobléma megválaszolása volt. Természetes, hogy a vitában sok ellentétes álláspont került megfogalmazásra, tekintve, hogy magának az árnak a közgazdasági funkciói is különbözők lehetnek (a gazdasági tisztánlátásnak, a társadalmi munkamegtakarítás, a megtermelt nemzeti jövedelem elosztásának, az anyagi ösztönzésnek az eszköze stb.).

A vita során felvetődött variációk összehasonlítása végett az Árhivatal tudományos kutatócsoportot szervezett. A feladat a kérdéssel összefüggő matematikai-közgazdasági problémák tisztázása, illetőleg kísérleti számítások végrehajtása volt.*

Ez a munkaközösség lényegében arra vállalkozott, hogy részben egy egyszerű példa, részben pedig az 1959. évi KSH—ÁKM segítségével bemutatja a kiválasztott 14 féle ártípus hatását egyrészt az árszínvonalra és az árarányokra, másrészt a gazdaság egyéb alapvető mutatóira (termelési érték, nemzeti jövedelem, devizaszorzók stb.). A számításokat egyrészt eltérő ártípusokra, másrészt eltérő kiinduló feltételekkel végezték. Nevezetesen:

* Vonatkozó szakirodalom: Csikós—Ganczer—Rácz: Az első termékrendszerű ármodell. Közgazdasági Szemle, 1964/1. Ganczer Sándor: Árszámítások modern matematikai módszerekkel. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1962.

a) egyszintű és kétszintű árrendszerben,

b) változó és változatlan mezőgazdasági árszint mellett,

c) változó és változatlan fogyasztási árösszeg (fogyasztói árszínvonal) figyelembevételével.

A számítások eredményeit az Országos Árhivatal az *Árpolitikai jelentés* 1., 2., 3., 6. és 8. számú köteteiben publikálta. (Népgazdasági költségszámítás)

A javasolt variánsok — a tiszta jövedelem elosztási módjának függvényében — négy alaptípusba sorolhatók:

1. *Érték típusú árak:* a tiszta jövedelem elosztása a bérköltségek („élő munka") arányában történik.

2. *Termelési ár típusú árak:* a tiszta jövedelmet a lekötött álló- és forgóeszközök arányában osztják el.

3. *Átlagosított érték típusú árak:* a tiszta jövedelem elosztását az önköltségek arányában végzik.

4. *Két- vagy többcsatornás* (vegyes) *ártípus:* a tiszta jövedelem két vagy több erőforrás arányában rakódik az önköltségre.

A különféle ártípusok formalizálása matrixalgebrai módszerekkel történt. Az eredményekből nyilvánvalóvá vált, hogy a szóba jöhető megoldások nagy részének nincs gyakorlati jelentősége, lévén, hogy azok eredményeikben az említett négy alapvető ártípus körül helyezkednek el, illetve alkalmazásuk alig módosítaná a meglevő ararányokat.

Ma már nehéz volna megállapítani, vajon tényleg e számítások, s azok eredményei jelentették-e a „magyar árvita" lezárását. Tény azonban, hogy az ártípussal kapcsolatos elvi viták hosszú időre elcsitultak, majd az utóbbi hónapokban ismét feltámadtak.

Napjaink vitája két forrásból táplálkozik: az egyik irányzat magának a módszernek a létjogosultságát tagadja, a másik egy enyhébb irányzat: nem az elvet, csupán a mértékeket ostorozza. Az első csoportot jól reprezentálja Vincze Imre állásfoglalása (Pénzügyi Szemle, 1969/12), aki az árképzés szempontjából helytelen hivatkozási alapnak véli a szóban forgó számításokkal meghatározott eszmei árakat, s a módszerrel együtt elvetendőnek minősíti őket. A másik irányzat szerint tulajdonképpen nem is a többcsatornás árral van a baj, hanem azok a mértékek a roszszak, amelyekkel a tiszta jövedelmet az önköltségre pótlékoljuk. Az utóbbi koncepció lényegében a gazdasági szabályozórendszer továbbfejlesztésének a problémájához kapcsolódik, s inkább numerikus erőforrásértékelési, mintsem ártípusvitaként kezelhető.

II. Az ártípusszámítások hasznosítása a gyakorlati ármunkában

Az ármunkában is hasznosítható első számítások az 1959. évi ágazati kapcsolatok mérlegével készültek, egyrészt 19 összevont ágazattal, másrészt egy 77 szektoros modellel. (Az eredmények a már említett *Árpolitikai jelentés*-ekben találhatók.) A későbbi évek során a KSH és az OT folyamatosan megjelenő tény- és tervmérlegeivel végzett ártípusszámítások rutinszerű napi munkává váltak az Országos Anyag- és Árhivatalban. Az első számítások végrehajtása előtt azonban még egy sor elvi-módszertani kérdést tisztázni kellett. E kérdések egy része a számítások-

nál alkalmazandó közgazdasági feltételezésekkel volt kapcsolatos, így például a különféle árrendszerek felépítése, az egyszintű és a kétszintű árrendszer problémája, a mezőgazdaság sajátos kezelése (járadék, tsztagság jövedelme stb.), a tiszta jövedelem fogalmának, körének és nagyságának meghatározása, a változatlan fogyasztói árszínvonal biztosítása, az import és az amortizáció kezelése, a beruházási és felújítási hányadok kérdése stb. A tisztázandó kérdések másik része a matematikai-számítástechnikai megalapozást érintette. Például: az alapösszefüggések képletszerű felírása, az előírt egyenletek megoldása és a gépi programok elkészítése stb. Sok problémát okozott a feldolgozandó mérlegekkel kapcsolatos kiegészítő adatok összeállítása is, továbbá a mérleg homogenitásának biztosítása, a forgalmi adó kezelése, a különféle szektorokhoz tartozó eszközértékek teljeskörű megállapítása és eszközfajtánkénti bontása.

Az ÁKM-ekkel végzett árszámítások eredményeinek elemzése fordulópontot jelentett a magyar árképzés gyakorlatában. Lehetővé vált egyrészt annak megállapítása, hogy a tényleges árak mennyire térnek el a társadalmilag szükséges ráfordításoktól (feltéve, hogy az utóbbiakat valamely ártípus alapján határozzuk meg), másrészt évről évre megfigyelhettük, miként szakadnak el az árak a tényleges ráfordításoktól az utóbbiak folyamatos változása következtében.

Az ártípusszámításokból nyert következtetések első gyakorlati hasznosítására az 1968. évi árreform előkészítésekor került sor, amikor is főként az 1959. évi tény és az 1964—65. évi tervadatok kerültek elemzésre. Egyidejűleg fokozódott közgazdászaink érdeklődése egyéb árképzési módszerek iránt is, amit a már lebonyolított 1959. évi és a tervezett 1968. évi átfogó árrendezések is érthetővé tettek. A számítások lehetővé tették a mezőgazdasági és ipari árszínvonal, valamint a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás eltérésének mérését, ez viszont inspirációt adott a speciális ÁKM-ek (mezőgazdasági, textilipari, nehézipari stb. mérlegek) készítésére. Ezek a kombinált vagy részmérlegek egy-egy kiemelt területen a fontosabb cikkcsoportokig, sőt cikkekig részletezve mutatják a termelő és a felhasználó szektorok kapcsolatait, ami a tervezés munkájának megkönnyítése mellett (éppen az ártípusszámításokkal kombinálva) lehetővé teszi a népgazdasági szintű közvetlen és közvetett ráfordítások, a gazdaságosság és az árösszefüggések speciális elemzését. Az ágazati kapcsolatok mérlegeivel végzett számítások sokrétű felhasználási lehetősége megnövelte az igényt a bemenő adatok további pontosítása iránt, ami viszont a számviteli rendelkezések felülvizsgálatát, a statisztikai munka további javulását eredményezte. Határozottan állítható, hogy a kiinduló adatoknak, s ebből következően maguknak a számításoknak a megbízhatósága is évről évre javult.

Az ÁKM-ekre épülő, immár rutinszerű ártípusszámítások az Árhivatalban ez ideig a következő mérlegekkel készültek:

— 1959. és 1961. évi KSH ténymérlegekkel,

— 1965. és 1968. évi OT ténymérlegekkel,

— 1964., 1965., 1968., 1975. évi OT tervmérlegekkel,

— 1959—1966 közötti 15 szektoros, változatlan áras KSH—OAÁH mérlegekkel,

— az OAÁH—NIM 1961-es és 1965-ös aggregált devizaáras mérlegeivel. (Ezekre a későbbiekben még visszatérünk.)

Tudomásunk szerint az első árhivatali kísérletek óta több más szerv is végzett ártípusszámításokat (KSH, OT Tervgazdasági Intézet), nem egy esetben úgynevezett termékrendszerű ármodell alapján. Ez utóbbi, mint ismeretes, viszonylag nagyszámú termék egyedi kalkulációira épülő, népgazdaságilag nem feltétlenül teljeskörű modell, amely alapvetően nem az ártípusszámítások céljaira, hanem inkább a gyűrűző ár- és költségváltozások elemzésére szolgál. A termékmodellek azonban felhasználhatók annak vizsgálatára is, hogy az ártípus megválasztása (megváltoztatása) milyen hatással van az egyes termékek ár- és költségviszonyaira.

Az Árhivatal az 1960—61-es termékmodellel végzett első ízben összehasonlító elemzést néhány fontosabb fogyasztási cikk árára. Összehasonlítottuk az 1960. és 1966. évi tényleges fogyasztói árakat a számított érték típusú és termelési ár típusú fogyasztói árakkal.*

Mint már említettük, az Árhivatal az 1968. évi árreform úgynevezett induló árainak első közelítésekor ugyancsak a termékszintű ártípusszámítások eredményeire támaszkodott. Ez gyakorlatilag azokra az 1964—65-ös termékmodellel végzett ártípusszámításokra vonatkozik, ahol az alapmodellbe már a kiinduláskor bizonyos központilag elhatározott eltérítéseket építettek be. Az ily módon meghatározott árindexeket kapták meg azután a vállalatok, hogy azokat anyagköltségeik átárazásához saját induló áraik meghatározása céljából figyelembe vehessék.

Külön helyet foglalnak el a magyar ártípusszámítások történetében azok a vizsgálatok, amelyek a KGST-együttműködés keretében, a szocialista világpiac közös külkereskedelmi árrendszerének megteremtésére irányultak. A korábbi elképzelések szerint termékszintű nemzeti ártípusszámításokra alapozva történhetett volna a közös külkereskedelmi árak közelítése. Habár a gyakorlatban nem került sor ezeknek az áraknak a bevezetésére, a meghatározásukkal kapcsolatos meglehetősen nagy volumenű, munkaigényes számítások, matematikai, módszertani kutatások nagy szerepet játszottak a magyar ártípusszámítások megalapozásában és elterjesztésében.**

Jóllehet az ily módon kiszámított árakat nem fogadták el tényleges külkereskedelmi árakként, elkészítésük nem volt hiábavaló, különös tekintettel arra, hogy az árrendszerek közelítésének, az egységes valuta megteremtésének, a szocialista gazdasági intergáció további kibontakoztatásának igénye napjainkban elevenebb mint valaha. Minden zavaró tényező, eltérő gazdasági szerep ellenére ezek a számított külkereskedelmi árak bizonyos fokig alkalmasak az egyes országok népgazdasági méretű költségeinek, termelékenységének termékszintű elemzésére, sőt a különféle iparágak strukturális összehasonlítására, a két világpiac árarányainak szembeállítására is.

* Az eredményekről az OAÁH Közgazdasági Főosztálya 1967/II/10. belső kiadványa adott tájékoztatást.

** E számításokkal kapcsolatos módszertan az Országos Árhivatal 4. sz. *Árpolitikai jelentés*-ében került publikálásra, míg az egyes termékek számított árait belső árhivatali kiadványok ismertetik.

III. Egy lehetőség a módszer továbbfejlesztésére: világpiaci áras ÁKM és az ártípusszámítások

A hatvanas évek elején kialakult ártípusvita lezárultával általános egyetértés jött létre azon módszerek értelmezéséről, amelyeket a „társadalmilag szükséges ráfordítás" számszerűsítésével kapcsolatban az utóbbi években alkalmaztak. Ezek a ráfordítások ismert módon egy-egy adott időszak költségviszonyaihoz kapcsolódnak, s így időben állandóan változva, de végül is a mindenkori költségviszonyokat tükrözik. Mivel pedig ez utóbbiak az adott termelési struktúra, műszaki fejlettségi színvonal (technológia), külkereskedelmi, ár, jövedelem és egyéb tényezők függvényei, biztos, hogy a legreálisabb ártípus sem az optimális (vagy akár a jelenleginél valamivel is jobb) ágazati szerkezetet, technikát vagy árakat mutatja, hanem elvileg az elavult struktúra, a pazarló anyagfelhasználás, a magas bérhányad éppúgy benne szerepel a szóban forgó ártípus szerinti folyó költségekben, mint a valóságban. Igen kétséges tehát, hogy az ártípusokban számszerűsített „társadalmilag szükséges ráfordítások" valóban „szükségesek"-e, különös tekintettel arra, hogy azokat külkereskedelmi kapcsolatainkban a szocialista és a tőkés világpiac sok esetben nem is hajlandó elismerni. Megerősödni látszik tehát az a korábbi feltételezés, hogy az ártípusszámítások eddigi formájukban a külkereskedelmi kapcsolatok jelentős bővülésével egyre inkább csak egy autark gazdaság belső ráfordítási viszonyainak, belső ár- és értékarányainak tanulmányozására alkalmasak, míg a nyitott gazdaságban feltétlenül továbbfejlesztésre szorulnak*.

Önmagukból az ártípusszámítások eredményeiből ma már nem kapunk kellő tájékoztatást arról, hogy egy nyílt gazdaságban mely ráfordításokat szabad szükségesnek elismerni, s melyeket nem, s ennek következtében milyen árviszonyokat, milyen árakat nevezhetünk „eszmei"-nek. Igaznak látszik ez a megállapítás még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy valamilyen formában már a kezdetén is megpróbáltuk bekapcsolni a külső piacok értékítéletét; oly módon ugyanis, hogy az alapegyenletek, az árgyűrűzések szférájába bevontuk az export- és importtevékenységet is. Valójában azonban az eredmények autark jellege ettől nem sokat változott.

A probléma eddigi vizsgálata során arra a megállapításra jutottunk, hogy oly módon közeledhetnénk a keresett *nyílt* és a szó igazi értelmében vett *eszmei* árakhoz, ha sikerülne ártípusszámításokat végezni olyan — természetesen hipotetikus — gazdaságokra is, amelyek az átlagos, a „világpiaci" ráfordítási struktúrát, technikát képviselik, s az ily módon nyert eredményeket valamiképp áttranszformálhatnánk a magyar gazdaságra.

Úgy látszik azonban, hogy az így kapott eredmények valamilyen formában mindig magukon viselnék a termelési, strukturális és egyéb adottságok különbségeinek hatását. Amennyiben tehát a fenti módon — mondjuk ágazatonként — sikerülne is számszerűsíteni a világpiaci értelemben vett társadalmilag szükséges ráfordításokat, majd összemérni

* E kérdésben egyet is értünk Vincze Imrével (l. idézett dolgozatát). Ez azonban a dolognak csak az egyik, a kritikai oldala. Vincze éppen a számítások továbbfejlesztésére vonatkozó koncepcióval maradt adós.

őket a tényleges hazai ráfordításokkal, a meglevő különbségeket két okra kellene visszavezetni. Az egyik a tényleges árak és az eszmei árak különbsége, a másik pedig a rendszerbeli, kondicionális eltérés. Az utóbbinál olyan — elsődlegesen nem is az árkérdéssel összefüggő — tényezőkre gondolunk, mint például a természeti adottságok, az országok fekvésében, nyersanyaghelyzetében mutatkozó különbségek, az elérhető kapacitáskihasználás és az optimális kapacitásnagyság; a tőkeellátottság, az infrastrukturális helyzet, a műszaki fejlesztésre és kutatásra fordított nemzetijövedelem-hányad stb. Ezen felül a világpiaci árakkal kapcsolatban — a konjunkturális hullámzásokon túlmenően — arra a körülményre is tekintettel kell lenni, hogy ezek az árak sem ráfordításarányosak, már csak azért sem, mert majd minden tőkésállam nyílt vagy burkolt támogatási politikát folytat (például adóelengedés, műszaki fejlesztési és kutatási költségek részleges vagy teljes állami átvállalása), s így számos tényező mint „ráfordítás" nem is számszerűsíthető, illetőleg meg sem jelenik a kalkulációban, az ágazati kapcsolati mérlegekben. Nem kecsegtet tehát gyors és átütő sikerrel, ha a hazai és a világpiaci „szükséges" ráfordítások eltéréseit kívánjuk számszerűsíteni, jóllehet a feladat megoldása, a különbségek alapos elemzése egyre kevésbé nélkülözhető, főként ha e ráfordítások csökkentését célunkul akarjuk kitűzni.

A magunk részéről a kívánt irányba való továbbfejlesztés egyik lehetőségét az ún. világpiaci áras ágazati kapcsolati mérlegekkel való ártípusszámításban láttuk*.

Ismeretes, hogy devizaárakra átszámított mérleg már több is készült Magyarországon. Az ÖAÁH és a NIM együttműködésének eredményeképp kísérleti jelleggel a KSH 1961.évi mérlegét áraztuk át, majd a tapasztalatok birtokában az 1965-ös mérleget. (Az 1968-as mérleg átszámítására is folyamatban vannak az előkészületek.) Ezek, mint az őket ismertető publikációk is rávilágítanak**, valójában csak annyiban tükrözik a világpiaci árarányokat, amennyiben azok a magyar határon mint export-eladási, illetve import-beszerzési árak jelentkeznek. Lévén azonban, hogy a gyakorlatban akár a tőkés, akár a szocialista világpiaci árakon amúgy is a szóban forgó piacok átlagárait értjük, így ezeket a dollár-, illetve rubelmérlegeket olyan világpiaci áras modelleknek is felfoghatjuk, amelyekben *ezek az átlagárak sajátos, magyar súlyokkal jöttek létre.*

Az 1961-es és 1965-ös rubel- és dollármérlegeket a velük végzendő ártípusszámítások céljára 15 szektoros méretűvé vontuk össze, akárcsak azokat a KSH által összeállított forintáras nettó mérlegeket, amelyek az átárazás alapjául szolgáltak.***

Magát az ártípusszámítást kétféle alapvariánsra készítettük el: az ún. értékár típusra és a „termelési ár" azon változatára, ahol a forint-,

* Az elgondolás nem új: mint elvi lehetőség már korábban felvetődött, sőt pl. Csehszlovákiában elméletileg részletesen kidolgozták egy ilyen vizsgálat módszertani kérdéseit. A csehszlovák, lengyel és magyar tervhivatalok egyesített ágazati kapcsolati mérlegével is terveztek ártípusszámításokat, ezek eredményei azonban e dolgozat kéziratának leadásáig még nem kerültek publikálásra.

** Lásd például Cságoly—Szabó: Az első világpiaci árakkal képzett népgazdasági modell. Közgazdasági Szemle, 1969/5.

*** Szabad legyen itt eltekinteni e mérlegek összeállítási metódusának, az átárazás technikai kérdéseinek ismertetésétől. Minket a módszertan szempontjából csak az érdekelt, hogy rendelkezésre álljon ugyanaz a viszonylag aggregált ágazati kapcsolati mérleg mind forint-, mind rubel-, mind pedig dollárárakon. Ezt végül is 1961-re és 1965-re sikerült megoldanunk, a már említett alapadatok felhasználásával.

rubel-, illetve dollármérlegekben szereplő tiszta jövedelem egy részét (5%-át), a lekötött eszközök, a maradékot pedig a bérek arányában osztottuk el az ágazatok között. Azért csupán erre a két variánsra, mivel célunk nem a különböző ártípusok szerinti árindexek szembeállítása volt, hanem az, hogy bemutassuk, mekkora eltérést okoz a ráfordítási struktúrában, a jövedelmezőségben s az árakban (eszmei árakban), ha a tényleges, többé-kevésbé autark hazai árrendszerből — anélkül, hogy a tényleges, materiális ráfordítási szerkezet változna — áttérünk a szocialista vagy a tőkés világpiac áraira.

Mielőtt a jelzett ártípusszámítások eredményeit ismertetnénk, vessünk egy pillantást a háromféle mérleg *közvetlen és halmozott ráfordítási együtthatóira* (lásd az 1. sz. táblázatot).

A három kiemelt ágazat igen plasztikusan mutatja azokat a nemegyszer ellenkező előjelű tendenciákat, amelyek a forintértékben és világpiaci áron összeállított mérlegekben megjelennek. Kiderül, hogy például a *vegyipar* nemcsak a *legnagyobb fajlagos importanyag-fogyasztó* ágazat, hanem ellentétben a forintmérleg keltette látszattal, ez a fajlagos igény mind rubelben, mind dollárban *erősen növekvő tendenciát mutatott* 1961—65 között*. A *mezőgazdaság* rubel- és dollármérleg szerinti *fajlagos jövedelmezősége viszont több mint kétszerese annak,* mint amit a KSH mérlege forintban kimutat (mind 1961-re, mind 1965-re), jóllehet az évek során az átárazott mérlegek némi csökkenésre engednek következtetni e tekintetben.

A *könnyűiparnál* az a legszembeszökőbb, hogy míg forintárak alapján igen jelentős nagyságrendű, s időben növekvő a jövedelmezőség, addig a dollármérleg rendkívül alacsony (6, illetve 4 százalékos) fajlagos tiszta jövedelmet mutat, sokkal kisebbet, mint bármely más ágazatnál. A *vegyipar jövedelmezősége* az importigényéhez hasonló: miközben 1961—65 között forintban több mint duplájára nőtt, addig a dollárban összeállított mérlegből mintegy 70 százalékos csökkenésre következtethetünk, ami ugyancsak elgondolkoztató.

Azt is feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a fajlagos bérköltségek, mintegy a termelékenység javulását sejtetve szépen *csökkennek a forintáras mérlegek alapján,* ellenben *a devizamérlegek* esetében, 1961—65 között mindenütt *emelkedő tendenciát tapasztalunk***.

Igen figyelemre méltó az is, hogy népgazdasági szinten a forint-, rubel-, illetve dollármérlegek szerinti főbb mutatók *minimális eltérést mutatnak.* A maximális, 4 százalékos szórás is csupán két esetben fordul elő a közvetlen ráfordításoknál: az 1965-ös fajlagos anyagköltség és a tiszta jövedelem forint, illetve dollár mutatóinál. A szocialista ipar szintjén már nagyobbak az eltérések, a fajlagos tiszta jövedelem például 1965-ben forintáron 25, dolláráron pedig csak 9 százalékos volt. A kiemelt ágazatoknál a szórás még jelentősebb, esetenként — a fajlagos jövedelmeknél — szembeszökően nagy.

A forint-, rubel- és dollárárakon készült mérlegek főbb közgazda-

* A forintáras mérlegek alapján jelentkező csökkenő tendenciát örömmel üdvözölte és nyomós érvként állította a vegyipar „védelmébe" Cságoly-Kiss cikke. (A vegyipar fejlődésének elemzése ágazati kapcsolatok mérlege alapján. Közgazdasági Szemle, 1969/4.) Sajnos ezt a szép látszatot tökéletesen lerombolja a világpiaci áras szemlélet. (Annak ellenére, hogy a jelzett cikkben vizsgált periódus kissé tágabb, nem 1961—65, hanem 1959—66.)

** A bérek és jövedelmek átárazása közismerten sok problémát okozott, így a többi eredményekkel való egyenértékűséget nemigen garantálhatjuk. Hivatkozás történik erre Cságoly—Szabó említett cikkében is.

1. sz. táblázat

Közvetlen és halmozott költségtényezők forintban, rubelben és dollárban összeállított ágazati kapcsolatimérlegek alapján

Ágazat	Vegyipar		Könnyűipar		Mezőgazdaság		Szocialista ipar		Népgazdaság	
	1961	1965	1961	1965	1961	1965	1961	1965	1961	1965
1. Fajlagos hazai anyagköltség										
— forintban	0,42	0,32	0,45	0,37	0,47	0,44	0,50	0,45	0,47	0,44
— rubelben	0,34	0,37	0,49	0,46	0,47	0,44	0,52	0,51	0,49	0,47
— dollárban	0,38	0,43	0,54	0,53	0,46	0,45	0,54	0,55	0,48	0,48
2. Fajlagos importanyagköltség										
— forintban	0,29	0,23	0,14	0,12	0,02	0,04	0,13	0,11	0,08	0,08
— rubelben	0,22	0,26	0,16	0,15	0,02	0,04	0,12	0,13	0,08	0,09
— dollárban	0,27	0,32	0,19	0,19	0,02	0,04	0,13	0,15	0,08	0,10
3. Fajlagos bérköltség										
— forintban	0,08	0,07	0,16	0,15	0,38	0,38	0,12	0,13	0,20	0,20
— rubelben	0,06	0,07	0,14	0,16	0,27	0,30	0,16	0,13	0,20	0,19
— dollárban	0,08	0,09	0,17	0,20	0,28	0,29	0,13	0,14	0,19	0,20
4. Fajlagos tiszta jövedelem										
— forintban	0,14	0,32	0,21	0,33	0,09	0,09	0,19	0,25	0,18	0,20
— rubelben	0,33	0,23	0,18	0,19	0,22	0,18	0,19	0,18	0,19	0,17
— dollárban	0,21	0,07	0,06	0,04	0,21	0,19	0,14	0,09	0,18	0,16
5. Halmozott importanyagköltség										
— forintban	0,36	0,28	0,24	0,19	0,07	0,10	0,22	0,19	0,16	0,16
— rubelben	0,28	0,33	0,27	0,25	0,06	0,10	0,22	0,22	0,16	0,17
— dollárban	0,34	0,42	0,33	0,33	0,06	0,10	0,20	0,26	0,14	0,19
6. Halmozott bérköltség										
— forintban	0,22	0,17	0,31	0,26	0,64	0,60	0,30	0,28	0,38	0,35
— rubelben	0,18	0,19	0,30	0,31	0,48	0,49	0,29	0,30	0,36	0,35
— dollárban	0,21	0,24	0,38	0,41	0,49	0,49	0,32	0,35	0,36	0,37
7. Halmozott tiszta jövedelem										
— forintban	0,29	0,44	0,38	0,49	0,21	0,20	0,37	0,41	0,34	0,35
— rubelben	0,44	0,35	0,36	0,36	0,41	0,33	0,37	0,35	0,37	0,34
— dollárban	0,33	0,19	0,20	0,16	0,38	0,33	0,35	0,25	0,36	0,31

sági paramétereinek eltéréséből tulajdonképpen már logikusan következik, hogy az ártípusszámítás, az úgynevezett eszmei árak vonatkozásában sem közömbös, hogy a számítások alapadatai, a kiinduló egyenletek bázisát képező ágazati kapcsolati mérlegek forint-, rubel- vagy éppen dollárárakon lettek-e összeállítva. Feltehető viszont a kérdés: mennyivel javít az „eszmei" árakon, árarányokon, ha a folyó ráfordításokat vala-

milyen külső devizára számítjuk át. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy ezáltal még *nem változik:*

a) egy-egy ágazat *ráfordítási szerkezetének technikai oldala* (egységnyi végtermék kibocsátásához ugyanannyi tonna szén, kWó villamos energia stb. kell dollárárakon is, mint forintban);

b) a termelésben lekötött *álló- és forgóeszközök technikai összetétele és volumene;*

c) egy-egy ágazatban felhasznált *élő munka naturális* mennyisége (munkaóra stb.);

d) végezetül a létrehozott új *termék mennyisége,* az az össztermelés materiális halmaza.

Vagyis: bármelyik külső devizára árazzuk is át mérlegeinket, változatlanul maradnak mindazok a tényezők, amelyek a marxi alaptétel szerint az áru értékének meghatározói, s amelyeknek a szó igazi értelmében vett „eszmei" árakat kellene kialakítaniok.

A gyakorlati árképzés azonban a fenti erőforrásoknak soha sem a materiális, hanem mindig valamilyen áron számított kombinációival dolgozik: az élő munka bérként, a technológiai szükséglet anyagköltségként, az állótőke kamat, amortizáció és járulékok formájában jelenik meg a tényleges árakban, a konkrét árarányokban. E tényezőkre viszont a világpiac a belfölditől eltérő értékelési normákat alakíthat ki, sőt a gyakorlatban mások is ezek az arányok. A különböző árrendszerekben mások és mások a fajlagos ráfordítások, az élő- és holtmunkaigény, s a reziduum, a tiszta jövedelem, e tipikus árukategória, végül is domináns mércéjévé válik annak az árrendszernek, amelyben a termelés eredménye a piacon megjelenik. Vagyis a külső devizákra való átárazás következtében közgazdasági értelemben *változik:*

a) az ágazatok ráfordítási szerkezetének *értékoldala*;

b) a lekötött *álló- és forgóeszközök értéke,* ágazati (szektor-) *arányai*;

c) a különböző ágazatokban felhasznált *élőmunka értéke,* a *kifizetett bérek* és bérjellegű jövedelmek *színvonala és arányai*;

d) a létrehozott *terméktömeg értéke,* érték-, illetve árarányai.

Ha viszont az utóbbi állítások igazak, felvetődik a kérdés: valóban célszerű-e ráfordítási struktúránkat valamely külső ország (piac) áraira átszámítani, miként értékeljük az ily módon kialakuló új ráfordítási, ár- és jövedelmezőségi arányokat, s mi legyen a további teendő? A kérdésre többféle válasz adható, nézzük csupán a leginkább kézenfekvőt. Egy teljesen önellátó ország számára, abban a hipotetikus esetben, ha valamennyi termékét legalább olyan gazdaságosan termeli, mint a külső országok bármelyike (vagyis ez utóbbiak egyike sem képes arra, hogy egyetlen termékét is gazdaságosabban állítsa elő, mint a szóban forgó kiemelt ország) csak hátrányt jelent bármiféle külső árrendszer, árarány átvétele. Egy olyannyira nyílt gazdaság számára viszont, mint a miénk, reális a kérdésfeltevés: hogy alakul egy-egy termék, szektor vagy ágazat ráfordítási szerkezete, s nem utolsósorban jövedelmezősége, ha a különböző igénybe vett erőforrásokat erősen autark áraink helyett valamely külső piac árarányaival értékeljük. Változtat-e egy ilyen számítás magán az adott év termelési, ráfordítási szerkezetén, jövedelmezőségi, termelékenységi stb. viszonyain?

Materiális, naturális értelemben természetesen nem történik semmiféle

változás*. Kiderül viszont, hogy azokon az árakon, amelyeket megközelíteni szeretnénk (vagy legalábbis felvetődik a megközelítés elvi lehetősége), milyen új jövedelmezőségi struktúra adódna, ez viszont már a gazdaságvezetés rövidebb-hosszabb felismerési reakciója folytán visszahat a konkrét termelésre, egyidejűleg annak technológiai, műszaki oldalára is. Ily módon az értékbeli (devizában számított ráfordítási) mutatók közvetve a ráfordítások materiális, technológiai oldalának megváltoztatására is ösztönöznek. A ráfordítási és árarányok a termeléspolitikán túlmenően hatással lesznek a beruházáspolitikára is, az állóeszközök, az élő munka új allokációjára ösztönöznek, ami azután ismét visszahat a termelés naturális, illetve hazai árrendszerben, forintárakon vett ráfordítási szerkezetére, a forintárakon számított jövedelmezőségre. Természetesen az ily módon kialakuló „világpiaci" jövedelmezőségi mutatók nem egy esetben a korábbiakhoz, az „autarkhoz" képest kedvezőtlennek adódhatnak, ez viszont arra ösztönöz, hogy az adott ágazat, termékcsoport vagy éppen termék termelését még inkább importtal helyettesítsük, vagy az értékesítés nagyobb hányada irányuljon a szóban forgó külső piacokra.

A 2. sz. és 3. sz. táblázatok az előzőekben vázoltak alátámasztására, az 1961-es és 1965-ös forint-, rubel-, és dolláráras mérlegek alapján számított eszmei árakat (árindexeket) mutatják.

A számított eszmei árakat elemezve a következő főbb észrevételek tehetők:

a) A forint-, rubel-, illetve dollárárakon összeállított mérlegek szerinti árindexek *népgazdasági szinten minimális eltérést* mutatnak. A szocialista ipar egészére — különösen a belföldi árak kontra dollárárak viszonylatában — a szórás lényegesen nagyobb (átlagosan 10—15 százalék). Maguk az ágazati differenciák esetenként megközelítik, illetve elérik az 50 százalékot is.

b) A rubel- és dollárárakon vett eszmei árak lényegesen közelebb vannak *egymáshoz*, mint a belföldi eszmei árakhoz.

c) A *forintáraktól* lényegesen távolabb vannak a dollár-, mint a rubel-dimenziójú eszmei árak.

d) Az eszmei dollárárak az ipar ágazataiban a belföldi árak felett, a nem ipari ágakban pedig — különösen a mezőgazdaságban — a *belföldiek* alatt vannak.

Mint a számszerű eredményekből is látható, a *kétféle ártípus egymáshoz* viszonylag közelálló eredményt adott mind a népgazdaság részére, mind pedig a szocialista iparra. A kétféle típusú ágazati árindexekről is megállapítható, hogy az esetek zömében igen közel esnek egymáshoz, és hasonlóan viselkednek a devizamérlegekből számított indexek is. De néhány jelentősebb ágazati eltérés külön is figyelmet érdemel.

Az ágazati árindexek *időbeli viselkedésének* tanulmányozása ismét

* Az értéktípusú ár például, amelyet az ismert

$$\mathbf{p^* = p^*A + (1+\alpha)\ v^*}$$

összefüggés alapján határoztunk meg (ahol $\mathbf{p^*}$ = árvektor, $\mathbf{A}$ = technológiai matrix, $\mathbf{v^*}$ = élőmunka-vektor, α = egységes kulcs a tiszta jövedelem elosztására), független lenne a hazai vagy a világpiaci áraktól, ha az **A**-t és a **v***-t természetes mértékegységben (kWó/t, munkaóra/t stb.) tudnánk meghatározni. Ahhoz azonban, hogy árat kapjunk, egységes dimenzióban kell mind az élő- mind a holtmunkának megjelennie: ugyanabban, amiben az értéktöbblet, a tiszta jövedelem. Így kerülnek be a számításokba a tényleges árak, s ezzel magyarázható a hazai és a világpiaciáron számított eszmei árak eltérése, mint egyenes következménye a kétféle piac ráfordítási és árarányai különbözőségének.

2. táblázat

Érték típusú (eszmei) árak* forintban, rubelben és dollárban összeállított ágazati kapcsolati mérlegek alapján

(Tényár = 100)

Ágazat	1961			1965		
	Forint	Rubel	Dollár	Forint	Rubel	Dollár
1. Bányászat	97	116	117	104	100	112
2. Villamos energia	83	113	114	80	90	94
3. Kohászat	75	92	88	77	90	90
4. Gépipar	76	72	77	87	78	104
5. Építőanyagipar	87	99	111	86	79	96
6. Vegyipar	88	72	85	70	79	101
7. Könnyűipar	85	91	112	74	89	118
8. Élelmiszeripar	103	105	103	98	105	104
9. Szocialista ipar	85	89	94	84	89	104
10. Építőipar	93	109	98	100	100	97
11. Mezőgazdaság	127	102	104	132	107	108
12. Közlekedés	91	94	76	115	95	81
13. Belkereskedelem	91	121	98	117	120	80
14. Külkereskedelem	78	85	65	99	86	57
15. Népgazdaság összesen	94	96	95	96	97	100

* Tiszta jövedelem elosztása: a bérek arányában.

3. sz. táblázat

Termelési ár típusú (eszmei) árak* forintban, rubelben és dollárban összeállított ágazati kapcsolati mérlegek alapján

(Tényár = 100)

Ágazat	1961			1965		
	Forint	Rubel	Dollár	Forint	Rubel	Dollár
1. Bányászat	96	116	117	102	99	112
2. Villamos energia	96	137	137	91	104	113
3. Kohászat	78	97	93	79	94	94
4. Gépipar	76	71	76	84	77	104
5. Építőanyagipar	87	101	113	87	81	99
6. Vegyipar	90	73	88	72	82	105
7. Könnyűipar	86	86	108	71	86	114
8. Élelmiszeripar	103	106	104	96	104	103
9. Szocialista ipar	87	89	98	83	89	105
10. Építőipar	87	101	91	93	93	91
11. Mezőgazdaság	122	98	100	127	103	104
12. Közlekedés	100	106	85	134	103	89
13. Belkereskedelem	98	134	107	131	135	85
14. Külkereskedelem	87	96	72	117	96	63
15. Népgazdaság összesen	94	94	97	96	95	100

* Tiszta jövedelem elosztása: a lekötött eszközök után 5 százalék, a maradék a bérek arányában pótlékolva.

egy sor érdekes megállapításra vezet. Az eszmei árak népgazdasági szinten növekvő, ipari szinten stagnáló, illetve kissé csökkenő tendenciát mutatnak. (Kivétel a tőkés dimenzió, ahol az árak a szocialista iparra vonatkozólag ugyancsak nőttek.) Az olyan — első pillanatra meglepő — eredményeket, mint például a közlekedés forintáras eszmei árindexének 1961—65 közötti 24, illetve 34 ponttal való emelkedése, a szóban forgó mérlegek szerinti lassú termelés-, illetve jövedelemfelfutással és a tőkekoefficiens rendkívül intenzív növekedésével magyarázhatjuk. Ágazati szinten egyébként a forintárak növekedése általában a devizaindexek hasonló irányú változásával járt együtt, akárcsak az előbbiek csökkenése esetében. Kivételek itt is vannak; így például a bányászatban és a belkereskedelemben, a forintáras mérleg alapján nő, a devizaáras mérleg szerint viszont csökken az eszmei ár a két időszak között. (A vegyiparban fordított a helyzet.)

Ezek a számítási eredmények éppúgy további pontosítást igényelnek, mint maga az egész eljárás; a konkrét árindexek inkább csak tájékoztató jellegűek, s hiba lenne őket helyesen orientáló optimális áraknak tekinteni. Az egész számítással mi tulajdonképpen csak arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy mennyire más eredményre vezet egy eszmei ár számítása, ha belföldi árrendszerünkről áttérünk a szocialista vagy éppen a tőkés világpiac értékelési rendszerére. Azt a kérdést, amit Vincze Imre idézett cikkében felvetett (hogy ugyanis a mezőgazdaságnál irreálisan magas eszmei árak adódnak), egy csapásra megoldotta a fenti számítás; egyidejűleg azonban egy sor újabb, korábban fel sem vetődő problémát támasztott (külkereskedelem túl kicsi eszmei dollár árai stb.). A modern tudományok ismert jelenségével találkoztunk tehát: minél több a megoldott kérdés, hatványozottan több újabb probléma keletkezik.

Az előzőekben adott rövid történeti áttekintés, a továbbfejlesztésre vonatkozó néhány gondolatkísérlet, az első devizaáras mérlegekkel végzett ártípusszámítás tapasztalatai reméljük megerősítik a módszer híveinek önbizalmát, s talán néhány kételkedőt is kedvező irányban befolyásol. A magunk részéről feltétlenül azoknak adunk igazat, akik elismerik az eszmei árak számításának és elemzésének létjogosultságát a gyakorlati árképzésben. S egyszersmind azoknak is, akik úgy vélik, hogy e módszerek még korántsem tökéletesek, hogy elméleti-formális továbbfejlesztésre szorulnak, s hogy ennek egy lehetséges útja éppen a devizaáras mérlegek alapján való számítás. Egyetértünk azokkal is, akik szerint nagy hiba lenne kizárólag e számítások eredményeire támaszkodni, s közömbösen elmenni a különféle optimalizációs, ökonometriai, viselkedési és egyéb modellek direkt vagy indirekt árinformációi mellett.

Törekvéseink, perspektivikus elképzeléseink éppen ezt a sokoldalú, összehangolt munkát célozzák.

TAKÁCS JÓZSEF:

A jövedelem biztonsága és tényezői a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

Általánossá kezd válni az a felismerés, hogy az üzemek nemcsak termelési, hanem társadalmi szervezetek is, ahol a dolgozók egymástól és vezetőiktől a jó vállalati légkör kialakítását várják. Különösen vonatkozik ez a termelőszövetkezetekre, ahol a tulajdonviszonyokból következően a termelőszövetkezetek tagjai nemcsak dolgozók, hanem egyben tulajdonosok is. A termelőszövetkezeteknek, a termelés korszerű feltételeinek megteremtésével egyidőben, ezért olyan üzemi légkör megteremtésére és meghonosítására kell törekedniük, ahol a dolgozók jól érzik magukat, feladatukat megelégedetten és céltudatosan végzik. Ez nem képzelhető el megfelelő színvonalú jövedelem nélkül. A jó üzemi légkör anyagi alapját ugyanis a megfelelő színvonalú jövedelem képezi. A jövedelem színvonala mellett a dolgozó kollektíva hangulatára és magatartására az sem közömbös, hogy egy adott évben elért jövedelemre a következő évben milyen biztonsággal számíthat. Mind a végzett munkára, mind a közhangulat javulására akkor hat serkentően a jövedelem, ha évről évre nő, vagy egy viszonylag magas szintet elérve átmenetileg állandósul. Általában lehangolóan, demoralizálóan hat, ha a jövedelem az előző évihez képest csökken, vagy több éven át alacsony színvonalon marad.

A jövedelmet évről évre emelni valamennyi termelőszövetkezetben természetesen lehetetlen, hiszen egy rossz időjárású év hatására a mezőgazdasági termelés, s ezáltal a jövedelem a gazdaságok többségében csökkenhet. Emellett helyi, üzemen belüli aránytalanságok vagy személyi konfliktusok is zavarokat okozhatnak a termelőszövetkezetek gazdálkodásában.

A jövedelem alakulása annyira közvetlenül érinti valamennyi szocialista üzem dogozó kollektíváját, hogy célszerű ebből a szempontból megvizsgálni a termelőszövetkezetek viselkedését. Ezt a termelőszövetkezetek 1964—1968. évek közötti jövedelemalakulásában tapasztalható irányzatok elemzése alapján végezzük el.

A jövedelemalakulás általános jellemzői

A termelőszövetkezetekben tömörült parasztság jövedelme az elmúlt években számottevően növekedett, és egy főre jutó fogyasztásuk reálértékben számolva 1969-ben megközelítette a munkás-alkalmazotti

réteg reálfogyasztásának színvonalát. A termelőszövetkezeti parasztság mezőgazdasági jövedelme — mint ismeretes — két forrásból, a közös és a háztáji gazdaságból származik. Bár a háztájiból származó jövedelem még ma is igen jelentős — 1969-ben a termelőszövetkezeti családok mezőgazdasági jövedelmének még 45 százalékát képezte —, a jövedelem növelésében mégis a közös gazdaságnak van elsődleges szerepe. Az 1964—1969. évek között 47 százalékos volt a termelőszövetkezeti családok mezőgazdasági jövedelmének növekedése, de a növekedés mintegy háromnegyede a közösből származott. Ismerve a közös és a háztáji termelés alakulásának tendenciáját, elég biztonsággal állítható, hogy a termelőszövetkezeti dolgozók jövedelmének alakulása a jövőben még inkább a közös gazdaság eredményének vagy eredménytelenségének függvénye lesz. Az eredményesség, hatékonyság növelése így elengedhetetlen feltétele nemcsak a közös gazdaság fejlesztésének, hanem annak is, hogy a termelőszövetkezeti dolgozók jövedelme rendszeresen emelkedjék.

A gazdálkodás eredményességét az árszínvonal jelentősen befolyásolja. Adott árarányok mellett azonban a termelőszövetkezetek természeti-közgazdasági adottságaitól és vezetőinek leleményességétől függ, hogy annak a jövedelemnövekedésre gyakorolt hatását a termelés növelésén vagy szerkezetének változásán keresztül mennyire tudják figyelembe venni. A termelés növekedése általában nagyobb bruttó jövedelemtömeg képzésére ad lehetőséget és ezáltal növelhető a személyi jövedelmek színvonala is. Az elmúlt években (1964 és 1968 között) például a termelőszövetkezetben foglalkoztatottak átlagos jövedelme 51,7 százalékkal nőtt. Hasonló arányú volt a termelési érték és a bruttó jövedelem növekedése is.

A jelentős fejlődésről tanúskodó országos adatok azonban olyan részadatokból összegeződnek, amelyek az erőteljes növekedés mellett szerényebben emelhető, stagnáló, esetleg visszaeső jövedelmű csoportokat is tartalmaznak. Ezek feltárása és számszerűsítése végett csoportosítani kellett a termelőszövetkezetek fontosabb adatait. Csoportképző ismérvnek az egy munkanapra jutó jövedelem nagyságát és annak 1964 és 1968 között bekövetkezett változását választottuk. A jövedelem színvonalának mérésére azért választottuk az egy munkanapra jutó jövedelem nagyságát, mert így ki lehetett szűrni olyan zavaró elemeket, mint a foglalkoztatottak egyedileg különböző munkanap-teljesítménye, az időszaki alkalmazottak, a családtagok és a nyugdíjasok személyi jövedelmének elszámolási problémái stb. Később látni fogjuk, hogy a napi jövedelem nagysága a termelőszövetkezetek egyes csoportjainak átlagában elég híven fejezi ki a munka utáni jövedelem színvonalát és alakulását.

Jóllehet a gazdaságok átlagos adatai tompítják az egyéni jövedelmek még jelentősebb változásait, a szóródás mértéke és a jövedelemkülönbségek így is figyelemre méltóak. Ezenkívül az így csoportosított adatok alkalmasak lehetnek a termelőszövetkezeti gazdálkodás eddig háttérbe szorult problémáinak megvilágítására, vagy a már ismert tendenciák megerősítésére is.

Mindezeket figyelembe véve az 1968. évi átlagos napi jövedelem nagysága alapján a 70,— Ft és annál kevesebb napi bért fizető gazdasá-

gokat *alacsony,* a 70 és 100 Ft közöttieket a *közepes,* a 100 Ft felettieket pedig a *magas jövedelem színvonalú* termelőszövetkezetek csoportjába soroltuk. Ezek a napi jövedelmek 10 órás munkanapra vonatkoznak. (Csak tájékoztatásként említjük, hogy 8 órás munkanappal számolva ez az órabér az alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben hozzávetőlegesen 1400 Ft-nál kevesebb, a közepes jövedelműekben 1400—2000 Ft közötti, a magas jövedelműeknél pedig 2000 Ft feletti átlagos havi keresetnek felelne meg.) A szociális juttatások színvonala viszont alacsonyabb a termelőszövetkezetekben, mint a népgazdaság más ágazataiban (szabadság, ebédidő, nyugdíj stb.), így az alacsonynak vagy magasnak nevezett jövedelemszínvonal relatív, csak a termelőszövetkezetek közötti összehasonlításra alkalmas.

1. sz. táblázat

A termelőszövetkezetek száma és fontosabb adatainak megoszlása az egy munkanapra jutó jövedelem szerint, 1968-ban

Megnevezés	Alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetek	Közepes jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetek	Magas jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetek	Összesen
Termelőszövetkezetek száma	838	1580	422	2840
Termőterület, 1000 kh	2175	4785	1255	8215
Foglalkoztatottak száma, 1000 fő ..	263	616	197	1076
	Egy foglalkoztatottra jutó			
Munkanapok száma	174	177	179	177
Munkautáni jövedelem, 1000 Ft-ban	10,9	14,8	20,4	14,9

A csoportosítás legszembetűnőbb eredményét az 1. számú táblázat tartalmazza. A táblázat adatai szerint 2840 termelőszövetkezetből 1968-ban 838 gazdaság az alacsony, 1580 gazdaság a közepes és 422 gazdaság a magas jövedelem színvonalú gazdaságok csoportjába tartozott. Nem nagyarányú tehát a magas jövedelműnek minősített termelőszövetkezetek száma, mindössze 15 százalékuk tartozott ide. Ezek 197 ezer főt foglalkoztattak. Ezzel szemben elég nagy — 30 százalékos — az alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetek aránya. Ezekben a gazdaságokban 263 ezren dolgoztak 1968-ban. A termelőszövetkezetek nagy része 55 százaléka — a közepes jövedelemszínvonalúakhoz sorolható. Több mint 600 ezer főt foglalkoztattak ezek a gazdaságok.

A gazdaságok és a foglalkoztatottak megoszlása mellett figyelemre méltó az is, hogy a foglalkoztatottak mindhárom jövedelemszínvonalú gazdaságcsoportban nagyjából azonos munkateljesítményt nyújtottak, amiről az egy főre jutó munkanapok száma tájékoztat. Az alacsony jövedelmű gazdaságokban átlagosan 174, a közepesekben 177, a magasakban pedig 179 napot dolgoztak. Ebből már következik az is, hogyha a ledolgozott munkanapok száma nagyjából azonos, akkor az éves jövedelmek a napi jövedelem színvonalának megfelelően alakulnak. A táblázat adatai szerint valóban, az alacsony napi jövedelmű gazdaságokban a foglalkoztatottak évi keresete csak a 11 ezer Ft-ot, a közepesekben a 15 ezer Ft-ot éri el, a magasakban pedig meghaladja a 20 ezer Ft-ot is. Ez úgy is megfogalmazható, hogy azonos teljesítményű munkáért a közepes

jövedelemszínvonalú gazdaságokban nagyjából 40 százalékkal, a magas jövedelemszínvonalú gazdaságokban pedig csaknem 100 százalékkal nagyobb jövedelemhez jutnak a dolgozók, mintha az alacsony jövedelemszínvonalú gazdaságokban dolgoznának.

A munkanapok száma és a napi jövedelem nagysága a termelőszövetkezetek egyes csoportjaiban tulajdonképpen csak az átlagos kereseti lehetőségeket határozza meg. Hogy aztán azt az egyes dolgozók hogyan és milyen mértékben használják ki, az a termelőszövetkezet munkaerőigénye és ennek egyenletessége mellett az egyes dolgozók helyzetétől és adottságaitól függ. Így azonos jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben is az egyéni adottságoknak és lehetőségeknek megfelelően a dolgozók keresete még igen széles skálán mozoghat. A közös gazdaságok jövedelemszínvonalától függetlenül, a dolgozók egy részének keresete jóval az átlag alatt, más részének jövedelme pedig az átlag felett helyezkedhet el. Valóban, ezek az egyéni tényezők (beosztás, végzett munka mennyisége, minősége stb.) a termelőszövetkezeten belül tovább differenciálják a kereseteket és országosan a már ismert nagyarányú jövedelemszóródásokat okozzák. *A szórás irányát azonban továbbra is a termelőszövetkezet jövedelemhelyzete határozza meg.* Ezt legjobban bizonyítja a kereseteknek az azonos jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben való alakulása. A 10 000 Ft-nál kevesebbet keresők aránya például az *alacsony jövedelemszínvonalú* termelőszövetkezetekben, a tagság felét, a *közepes jövedelemszínvonalúakban már csak harmadát, a magas jövedelemszínvonalúakban pedig csak ötödét teszi ki. Ezzel szemben* a 25 000 Ft-nál többet keresők aránya az *alacsony jövedelemszínvonalú* termelőszövetkezetek csoportjában *csak 6,5, a közepesekében már mintegy 20, a magasakéban pedig csaknem 40 százalék.*

A személyes jövedelmek nagyarányú szóródásában tehát az egyéni tényezők módosító hatása ellenére is a szóródás iránya az alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben határozottan lefelé, a közepesekben az átlag körül, a magasakban pedig erőteljesen felfelé mutat. Ez azt igazolja, hogy a termelőszövetkezetekben vagy a termelőszövetkezetek csoportjaiban kialakult jövedelemszínvonal a foglalkoztatottak egyéni jövedelmének nagyságát is meghatározza, ami alapját képezi az anyagi érdekeltségnek is.

Az elért jövedelem biztonsága

A jövedelem színvonala mellett a termelőszövetkezeti dolgozók élet- és munkakörülményeinek alakulása szempontjából nagyon lényeges tényező, hogy erre a jövedelemre, illetve ennek növelésére a dolgozók *több év tapasztalata alapján milyen biztonsággal számíthatnak.* A jövedelmek évenkénti alakulásának vizsgálata önmagában is érdekes lehet. A dolgozók elégedettségét legjobban a növekvő jövedelem váltja ki. A stagnáló jövedelmet már attól függően ítélik meg, hogy milyen szinten és mennyi ideig állandósult. Az alacsony színvonalú állandósult jövedelem megrekedést, kilátástalanságot okoz, a magas színvonalon állandósult jövedelem viszont biztonságot, megelégedettséget jelent, és anyagi-erkölcsi hatása a növekvő jellegű jövedelem eredményével lehet azonos.

A váltakozó jellegű jövedelem tartalmazza a legtöbb bizonytalansági elemet, ennél lehet a legkevésbé számítani a már elért jövedelemszínvonal megtartására. Ha a jövedelemcsökkenés tartós, több éven át tart, anyagiakban a legsúlyosabban érinti a munkakollektívát. Hatása demoralizáló, a kollektíván belül az összetartó erők helyett a taszító erők dominálnak, aminek mind emberi, mind gazdasági következményei súlyosak.

A termelőszövetkezetekben az egy napra jutó jövedelem 1964—1968 közötti alakulásában a csökkenésen kívül valamennyi változat jelentős számban fordult elő. Ez időszak alatt a termelőszövetkezetek többsége, 47,5 százaléka váltakozó módon — egyik évben nagyobb, másik évben kisebb összegben — biztosította dolgozói jövedelmét. De csaknem ilyen arányú — 45,7 százalékos — volt azoknak a termelőszövetkezeteknek a száma, ahol évről évre növekedett a jövedelem. A négy év alatt azonos színvonalon stagnált a dolgozók jövedelme a termelőszövetkezetek 6,8 százalékában. A jövedelem tartós csökkenése nemigen fordult elő.*

Ezek megállapításán kívül, minket azonban nemcsak és nem elsősorban a jövedelem önmagában vett alakulása, hanem mindkét tulajdonsága — színvonala és változásának iránya — együttesen érdekel. Ebből a szempontból figyelemre méltó összefüggéseket tárnak fel a 2. sz. táblázat adatai, ahol a jövedelem színvonala és a jövedelem biztonsága alapján mutatjuk meg a termelőszövetkezetek számát és a napi jövedelmek változását.

2. sz. táblázat

A termelőszövetkezetek százalékos megoszlása és a napi jövedelem növekedése, 1968.

A jövedelem jellemzője	Alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetek	Közepes jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetek	Magas jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetek	Összesen
	%-os megoszlás			
Stagnáló	4,3	7,5	9,0	6,8
Változó	64,4	43,5	29,1	47,5
Növekvő	31,3	49,0	61,9	45,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
	Napi jövedelem növekedése a négy év alatt (1964—1968), forintban			
Stagnáló	1	3	9	5
Változó	10	19	33	18
Növekvő	24	30	42	32
Összesen	15	23	36	23

* A jövedelembiztonságot stagnáló jellegűnek tekintettük akkor, ha az egy napra jutó jövedelem 1964. és 1968. évek közötti ingadozása nem volt 20 százaléknál nagyobb. A *növekvő jövedelműek* csoportjába soroltuk azokat a gazdaságokat, amelyeknél az egy munkanapra jutó jövedelem növekedése a vizsgált időszakban nagyobb volt 20 százaléknál és a növekedés ütemében csak egyszer volt visszaesés, de a napi jövedelem akkor sem csökkent az 1964. évi jövedelem 95 százaléka alá. *Váltakozónak* minősítettük a jövedelmet, ha a termelőszövetkezet nem tartozott az előbbi két csoport egyikébe sem. Ez esetben az egy napra jutó jövedelem növekedése 1964 és 1968 között két vagy több ízben is megtört, vagy valamelyik évben az 1964. évi 95 százaléka alá csökkent.

A táblázat adatai mindenekelőtt arra hívják fel a figyelmet, hogy a jövedelem színvonalának emelkedésével, annak alakulása is mindinkább növekvő és egyre kevésbé váltakozó jellegű lesz. *Rendszeresen növekedett* a dolgozók jövedelme 1964 és 1968 között *az alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezeteknek még csak alig harmadában, a közepeseknek már felében, a magas jövedelemszínvonalúaknak pedig csaknem kétharmadában.*

Ezzel szemben *váltakozó módon* biztosította a jövedelmet *az alacsony színvonalú gazdaságok kétharmada, a közepeseknek már csak kevesebb mint fele, a magas színvonalúaknak pedig alig több mint negyede.*

A napi jövedelem stagnálása nem jellemző a termelőszövetkezetekre, csak minden tizenötödik termelőszövetkezetben fordult elő. De említésre méltó jelenség az, hogy a jövedelem stagnálásának aránya is a napi jövedelem színvonalával együtt nő. Amíg az alacsony jövedelmű termelőszövetkezetekből még csak minden huszonharmadik, a közepes jövedelműekből minden tizenharmadik, a magasakéból már minden tizenegyedik termelőszövetkezet tartozott ide. Említettük, hogy a stagnálás minőségileg mennyire más az alacsony és a magas jövedelemszínvonalon. *Az alacsony jövedelemszínvonallal tehát a váltakozó, a magas jövedelemszínvonallal a növekvő, a közepes jövedelemszínvonallal pedig vegyesen részben váltakozó, részben növekvő jellegű jövedelem párosult.*

Érdeklődésre tarthatnak számot a táblázatnak a napi jövedelem növekedésére vonatkozó adatai is. Az egy munkanapra számított jövedelem növekedésének mértéke is a jövedelem színvonalának a függvénye. Minél magasabb a jövedelem színvonala, annál nagyobb a növekedés. Az alacsony jövedelmű termelőszövetkezetekben az egy napra jutó jövedelem 1964 és 1968 között 15, a közepes jövedelműekben 23, a magasakéban pedig átlagosan 36 Ft-tal növekedett. A napi jövedelem színvonala szerint képzett csoportokon belül azokban a gazdaságokban nőtt jelentősen a napi jövedelem, ahol az négy évvel korábban a csoportátlagnál jóval alacsonyabb volt. Így például az alacsony jövedelmű és azt növekvő módon biztosító termelőszövetkezetek az 1964. évi 40 Ft-os jövedelmüket növelték meg 24 Ft-tal. Igaz, hogy ebben az állam is sokat segített, mert a növekedés több mint 30 százalékát állami támogatásból fedezték. A közepes színvonalú és növekvő jövedelmet biztosító gazdaságok a korábbi 55 Ft-os jövedelmüket 30 Ft-tal, míg a magas színvonalú és növekvő jövedelmű termelőszövetkezetek a korábbi 73 Ft-os napi jövedelmet további 42 Ft-tal növelték meg. A jövedelemszínvonal emelkedésével nemcsak annak mértéke változott, hanem a forrása is, mert ezt a növekedést ezek a termelőszövetkezetek jórészt saját erőből érték el. A jövedelemszínvonalnak ez a növekedést meghatározó „energiája" látszik érvényesülni a másik két karakterű (stagnáló, váltakozó) jövedelem alakulásánál is.

A napi jövedelem változásának különböző irányzatai a legközvetlenebbül érintik a termelőszövetkezeti dolgozók közösből származó jövedelmét. A növekedés mértéke és iránya befolyásolja az éves jövedelem alakulását is. Az éves jövedelem nagysága azonban elsősorban a termelőszövetkezeti jövedelem színvonalától, nem pedig a változás jellegétől

(stagnáló, váltakozó, növekvő) függ. Ezt az is igazolja, hogy a magas jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben az éves jövedelem nagysága csaknem kétszerese az alacsonyakénak, és a közepes jövedelemszínvonalúakét és mintegy 40 százalékkal meghaladja, de egy-egy jövedelemszínvonalú csoporton, belül a jövedelem éves volumenének ingadozása 8 százaléknál kisebb.

De még ennél is meggyőzőbben bizonyítja ezt az éves jövedelmeknek egy korábbi időszakhoz mért alakulása. Rendelkezésünkre állnak a termelőszövetkezeteknek hasonló ismérv szerint csoportosított 1962—1966. évi átlagadatai. Ezek szerint az éves jövedelmek korábban is egymástól jól elkülöníthető színvonalon voltak: a most alacsony jövedelemszínvonalúnak nevezett gazdaságokban például 8700 Ft, a közepes színvonalúakban 11 800 Ft, a magasakéban pedig 16 300 Ft körül volt korábban (1962—1966. évek átlagában) a tagok jövedelme. Ezekre a jövedelmekre rakódott rá az ezt követő években a jövedelemváltozás jellegének megfelelően kisebb vagy nagyobb jövedelemtömeg és alakultak ki a már ismert 1968. évi jövedelemszintek.

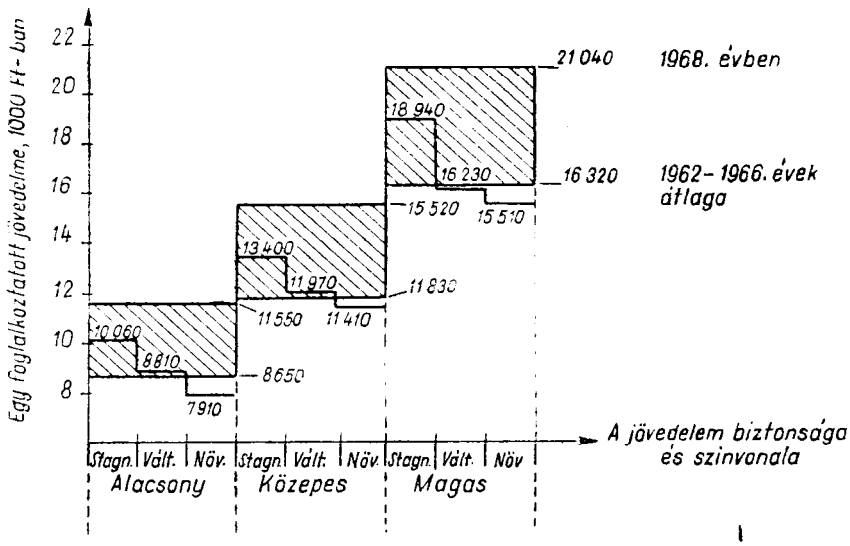
A jövedelmeknek ezt a mozgását és színvonalát mutatjuk be az 1. sz. ábrán. A jövedelemszínvonalnak megfelelően az alacsony jövedelmek az alsóbb, a magasabb jövedelmek pedig a felsőbb lépcsőfokon helyezkednek el. A lépcsők alapjai az 1962—1966. évi, a lépcsőfok felső vonala az 1968. évi jövedelemszinteket, az oldalai pedig a növekedés mértékét ábrázolják. Figyelemre méltó, hogy a lépcsők a korábbi időszakhoz képest megnőttek, meredekebbek lettek, mert mindhárom csoportban nőttek ugyan a jövedelmek, de a növekedés mértéke a korábban is alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben volt a legkevesebb, és a magas színvonalúakban a legtöbb. Ez időszak alatt az egy tagra jutó jövedelem az alacsony jövedelmű gazdaságokban mintegy 2900 forinttal, a közepes jövedelműekben 3700 forinttal, a magasakéban viszont több mint 4700 forinttal emelkedett. Az ábrán berajzoltuk a különböző jövedelemszínvonalú csoportokon belül a jövedelemváltozás jellegének megfelelő (stagnáló, váltakozó, növekedő) korábbi jövedelemszinteket is. Ebből jól látható, hogy hol, milyen mértékben nőttek a jövedelmek. Érthetően, mindenütt a növekvő irányú jövedelemmozgás eredményezte a legnagyobb növekedést és a stagnáló a legkisebbet. Ez a növekedés azonban mindenütt csak az adott jövedelemszínvonalú csoport plafonjáig tartott, azt elérve megállt, illetve a csoporton belül kiegyenlítődött.

Amint az ábrán látható, a lépcsőfokok deformálódtak, meredekebbé váltak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a jövedelemnövekedés, amennyiben az azokat befolyásoló tényezők nem változnak, továbbra is az eddigi magas, és legfeljebb a közepes jövedelemszínvonalú gazdaságok egy részében lesz erőteljes, az arra rászorulókban pedig továbbra is igen mérsékelt marad.

A közösből származó jövedelmek alakulásának ez a tendenciája a már ismert társadalmi és gazdasági problémákba torkollik (differenciáltság fokozódása), aminek elemzése meghaladja ennek a tanulmánynak feladatát.* E helyett itt most azt emeljük ki, hogy a jövedelem mindkét

* Ezzel a kérdéssel egyébként a Közgazdasági Szemle 1968. októberi számában „A mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági növekedésének jellemzői" címen megjelent tanulmányban részletesen foglalkoztam.

1. sz. ábra

tulajdonsága (nagysága és biztonsága) együttesen határozza meg a dolgozók és a közös gazdaság közötti kapcsolat szorosságát, a munkamorált, sőt még a munkába lépő generáció vagy más népgazdasági ágban dolgozók mezőgazdasági üzemek felé való irányultságát is. Ilyenformán, ha a különböző jövedelemszínvonalú és biztonságú termelőszövetkezetek közül az olyan jövedelemalakulást tekintjük megfelelőnek, ahol magasabb a jövedelem szinvonala, továbbá ahol ez közepes, de növekvő irányú, akkor 1964—1968 között a 2840 termelőszövetkezetnek csak kevesebb mint felében — pontosan 1195 termelőszövetkezetben — mondható kielégítőnek a jövedelem alakulása. A termelőszövetkezetek nagyobbik felében különböző okok miatt a jövedelem nem alakult megfelelően.

A közösből származó jövedelmek ilyen alakulása, amint a munkanap-teljesítményeknél is láttuk, nem elsősorban a dolgozók nagyobb vagy kisebb szorgalmának a következménye. A magyarázat a termelés egyéb tényezőiben keresendő. A következő fejezetben röviden ezeknek a tényezőknek a jövedelem színvonalára és biztonságára gyakorolt hatását vizsgáljuk meg.

A jövedelem színvonalára és biztonságára ható tényezők

A jövedelem színvonalára ható tényezők közül néhányat bemutatunk a 3. sz. táblázaton.

A jövedelem színvonalára és biztonságára ható számos tényező közül közismert a *föld minőségének* hatása. Általában a rosszabb minőségű földeken gazdálkodó termelőszövetkezetekben alacsonyabb, a jobb földeken gazdálkodókban magasabb a foglalkoztatottak jövedelme. Az alacsony jövedelmű termelőszövetkezetek 8,4 aranykoronás, a közepes jövedelműek 10,9 aranykoronás, a magas jövedelműek pedig 13,2 aranykoronás földeken gazdálkodnak.

Figyelemre méltó a *koncentráció mértékének alakulása.* A jövedelem nagyságát és irányát nem a terület mérete, hanem a termelés volu-

3. sz. táblázat

A termelőszövetkezetek fontosabb adatai a jövedelem színvonala és biztonsága szerint, 1968.

A jövedelem színvonala és biztonsága ha a szövetkezet	A termőterület átlagos		A halmozatlan termelési érték		Bruttó jövedelem		Üzemviteli állami támogatás	Állami elvonás	Fejlesztési alap	Állóeszközök értéke	Költségszínvonal %-ban	Felhasznált munkanap egy kh-ra	Foglalkoztatottak átlagos száma
	nagysága, kh	katasztri tiszta jövedelme, A. K.	összesen, 1000 Ft	egy kh-ra, Ft	egy kh-ra, Ft	egy foglalkoztatottra, 1000 Ft	egy kh-ra, forintban						
alacsony jövedelmű	2595	8,4	7 286	2807	1806	15,0	423	428	348	4903	94,2	21,4	313
ebből:													
stagnáló	3805	9,7	12 170	3198	1874	14,8	272	509	304	5908	91,3	23,3	481
változó	2572	8,4	7 177	2790	1812	15,0	428	429	348	4887	94,8	21,2	312
növekvő	2477	8,4	6 839	2761	1778	15,0	417	414	353	4727	93,5	20,2	294
közepes jövedelmű	3029	10,9	12 708	4196	2669	20,1	282	624	554	5666	87,8	22,8	390
ebből:													
stagnáló	3279	11,9	15 237	4646	2859	21,2	250	660	563	6582	87,6	24,7	442
változó	2558	10,9	12 025	4220	2711	20,2	288	624	548	5741	87,6	23,5	382
növekvő	3149	10,7	12 926	4104	2604	21,1	281	587	530	5459	88,2	21,8	389
magas jövedelmű	2973	13,2	21 028	7073	4456	28,4	241	964	916	6686	84,4	28,1	467
ebből:													
stagnáló	2894	13,3	21 386	7389	4947	28,6	225	980	1017	8343	82,7	30,3	501
változó.....	2834	11,7	21 685	7652	4738	27,3	253	1036	988	7027	85,7	29,7	493
növekvő	3050	13,8	20 665	6775	4265	28,9	238	928	868	6308	84,1	27,1	450
Összesen	2892	10,6	12 344	4268	2713	20,7	311	615	546	5620	88,2	23,1	379

menének koncentrálása befolyásolja. A termelőszövetkezetek átlagos területnagysága — úgy látszik — egyáltalán nem befolyásolja sem a jövedelem színvonalát, sem annak alakulását. A foglalkoztatottak száma már összefügg a jövedelem nagyságával. A termelési érték nagysága és a jövedelem színvonala között pedig határozott ez a kapcsolat. *A kevés termelési értékvolument előállító gazdaságok általában az alacsony, a nagy termelési értékvolument előállító gazdaságok pedig a magas jövedelem színvonalú csoportba tartoznak.* A magas jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetek mintegy háromszor annyi termelési értéket állítanak elő, mint az alacsony jövedelműek, és csaknem kétszer annyit, mint a közepes jövedelműek.

A termelés koncentrációjának ez a folyamata különösen szembetűnő az 1962—1966. évi átlaghoz képest. Az alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben átlagosan 2,3, a közepes jövedelemszínvonalúakban 4,6, a magasakéban több mint 10 millió Ft-tal nőtt a termelés volumene ez időszak alatt.

Nem tudjuk pontosan megmondani, hogy ebben a volumennövekedésben milyen részt képvisel a mezőgazdasági, és milyet a nem mezőgazdasági tevékenység aránya. Az árbevétel alakulásából azonban következtetni tudunk erre. Amíg a korábbi években a kiegészítő tevékenység aránya a magas jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben is alig haladta meg az árbevétel 6—8 százalékát, addig 1968-ban ez az arány országosan is 20 százalék fölé emelkedett, a legjobbakban pedig a 30 százalékot is meghaladta. Az arányoknál is többet mondanak számunkra a tényleges volumennövekedések. A kiegészítő tevékenység árbevétele egy kh termőterületre számítva az alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben az 1962—1966. évek átlagához képest 550 Ft-tal, a közepesekben 936 Ft-tal, a magas jövedelműekben pedig 2472 Ft-tal emelkedett.

A mezőgazdasági területhez nem kötött *kiegészítő tevékenység* tehát különböző mértékben — az alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben alig, a magasakban viszont jelentősen — járult hozzá a termelési volumen növekedéséhez. Ezáltal a magas jövedelemszínvonalú gazdaságok tevékenységi köre is kibővült, sokoldalúbbá vált, az alacsony jövedelemszínvonalúaké azonban kevésbé.

Egy szervezetet azonban éppen nem egyszerűsége, hanem összehangoltsága, szervezettsége tesz teljesítőképesebbé, hatékonyabbá. Ez minden bizonnyal a mezőgazdasági üzemekben is így van, és eredménye a gazdálkodás valamennyi területén jelentkezik. A magas jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetek nemcsak a kiegészítő tevékenység magasabb arányával, hanem a nagyobb növénytermelési és állattenyésztési hozamokkal is különböznek a többitől. Például búzából átlagosan 2 q, kukoricából 4 q, cukorrépából 25 q, tejből 350 liter különbség mutatkozik a fajlagos hozamban a közepes, illetve magas jövedelemszínvonalú gazdaságok javára.

A tevékenységek különbözősége, azok összehangolása és az egyes munkafázisok szervezettsége nagymértékben függ *a munkaerő mennyiségétől és minőségétől.* Munkabíróbb és szakképzettebb dolgozókkal nemcsak több, hanem minőségében is jobb és hatékonyabb munka végezhető el. Mivel a magasabb jövedelmű szövetkezetek jobban meg tud-

ják fizetni a kvalifikáltabb munkaerőt és többet tudnak áldozni a szakképzettség növelésére is, így érthető, hogy ezek jóval több szakképzett munkaerővel rendelkeznek, mint a gyengébben fizetők. Az is természetes, hogy a jobban fizetőkben a nagyobb tagsűrűség mellett a 40 évesnél fiatalabb tagok aránya is jóval kedvezőbb, mint az alacsony jövedelemszínvonalúakban. A magas jövedelemszínvonalú gazdaságcsoportokban 28, az alacsonyakban pedig csak 19 százalék a negyven évesnél fiatalabb korosztályhoz tartozó termelőszövetkezeti tagok aránya. Ebből következik, hogy területegységre számolva a magas jövedelemszínvonalú gazdaságokban nemcsak több (30) munkanap jut, mint az alacsonyakban (21 nap), hanem az egy nap alatt előállított termelési érték is mintegy 80 százalékkal magasabb.

A 3. sz. táblázatból meg lehet még említeni az *eszközellátottságot* is, amely ugyancsak a jövedelem színvonalával együtt emelkedik mind területegységre, mind egy foglalkoztatottra vonatkoztatva. A területegységre számított álló- és forgóeszközállomány együttes értéke 60 százalékkal nagyobb a magas jövedelmet biztosító termelőszövetkezetekben, mint az alacsony jövedelműekben. Emellett az álló- és forgóeszközállomány aránya is jóval kedvezőbb az előbbi gazdaságokban, ami az állóeszközök gazdaságosabb kihasználását teszi lehetővé.

További tényezők felsorolása nélkül is megállapítható, hogy a jövedelem színvonalát nem egyik vagy másik tényező önmagában, hanem a termelésre ható valamennyi tényező együttes jelenléte határozza meg. A magas jövedelmű gazdaságokban a jobb földminőség mellett kedvezőbb a termelésszerkezet, jobb az eszközellátottság és ezeket több, munkabíróbb és szakképzettebb dolgozókkal tudják mozgásba hozni. Ezzel biztosítható a munkák optimális időben történő elvégzése is.

Mindezek tulajdonképpen a termelési színvonal emelésének tényezői. A jövedelem a termelési érték részét képezi, így a termelési színvonal emelkedésével nő a jövedelem is. A nagyobb jövedelmű gazdaságokban általában magas a termelési színvonal is, míg az alacsony jövedelműekben nem kielégítő a termelési színvonal sem. A termelési színvonal és a jövedelemszínvonal összefüggését az is bizonyítja, hogy a területegységre jutó halmozatlan termelési érték az 1962—1966. évek átlagához képest 1968-ra az alacsony jövedelemszínvonalú gazdaságokban 680, a közepesekben 1260, a magasakban pedig 3000 Ft-tal nőtt. Ez tette lehetővé a személyi jövedelmeknek az ismertetett arányú növekedését.

A termelési színvonal növekedésével együtt javult a költségszínvonal, nőtt a területegységre jutó bruttó és nettó jövedelem, aminek eredményeként nemcsak nagyobb lett a személyi jövedelem, hanem többet lehetett felhalmozni is. A felhalmozás pedig a további fejlődés lehetőségét is meghatározza. 1968-ban például a területegységre jutó fejlesztési alap a jól fizetőkben csaknem háromszor annyi volt, mint a gyengébben fizető gazdaságokban. Ez ismét azt bizonyítja, hogy a magas jövedelemszínvonalú gazdaságokban a jövedelem továbbra is erőteljesen növekvő, az alacsony jövedelműekben pedig mérsékelten növekvő marad.

Az eddigiekben főleg a jövedelem színvonalára gyakorolt hatásokat vizsgáltuk. Az adatokból azonban jól látható, hogy az egyes jövedelemszínvonal-csoportokon belül a jövedelem biztonságát jelző csoportok

(stagnáló, váltakozó, növekvő) az ismertetett tényezők alapján elég nagy homogenitást mutatnak. Amíg a jövedelemszínvonal szerinti csoportok között az egyes tényezők között két-háromszoros különbségek voltak, addig a színvonalcsoportokon belüli társcsoportok között ez a különbség csak ritkán haladja meg a 10 százalékot. A tényezők tehát a társcsoportok között nagyjából azonos termelési kapacitást képviselnek.

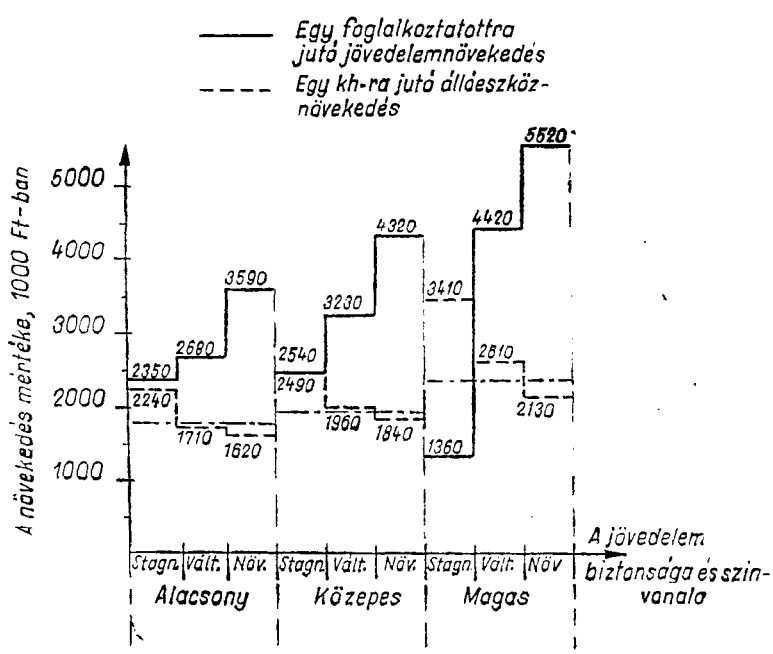
Ha pedig a tényezők kiegyenlítettek, akkor az ezek működésének eredményeként megjelenő jövedelmeknek is a társcsoportok között nagyjából azonosaknak kell lenni. Valóban, 1968-ban mind a területegységre, mind a foglalkoztatottra jutó bruttó jövedelem nagysága közötti eltérés alig néhány százalékos. A jövedelem biztonsága azonban az egyes színvonalcsoportokon belül mégis nagyon különbözően alakult. Ennek okát is meg kell keresnünk, mert enélkül a kérdés egyik fele megválaszolatlan maradna.

A jövedelembiztonság különböző alakulását a jövedelem felhasználásában kell keresni. A termelőszövetkezetek a rendelkezésre álló jövedelem felhasználásában két lehetőséget mérlegelve választhatnak: vagy a személyes jövedelem növelésére, vagy a termelés bővítésére, fejlesztésére fordíthatják jövedelmüket. Ez az alternatíva elméletileg nem is okoz egyetlen gazdaságban sem problémát, mert mindenütt egyaránt törekszenek arra, hogy a személyes jövedelmeket is és a felhalmozást is növeljék.

A feszültséget inkább a jövedelemfelhasználás aránya okozza, mert az egyik növelése csak a másik rovására történhet. Ennek szemléltetésére a 2. sz. ábrán berajzoltuk a jövedelemszínvonal-csoporton belül a jövedelembiztonságnak megfelelő jövedelemnövekedést egy foglalkoztatottra, és az állóeszközérték-növekedést egy kh-ra számítva. (Lásd 2. sz. ábra).

Mindhárom csoportnál jellemző, hogy minél nagyobb mértékben nőtt a személyes jövedelem, annál kisebb mértékű volt az állóeszköz-növekedés. A legnagyobb mértékű eszköznövekedés mindenütt a stagnáló

2. sz. ábra

jellegű, a legkisebb mértékű eszköznövekedés pedig a növekvő jellegű jövedelemmozgásnál figyelhető meg. *Ez azt jelenti, hogy a jövedelem biztonságát és alakulását ha nem is kizárólagosan, de jelentősen befolyásolja az eszközbővítés mértéke és aránya.*

Az ábrából az is jól látható, hogy minden termelési színvonal és az ezzel együtt járó jövedelemszínvonal elbír egy bizonyos eszközbővítést — az alacsony kevesebbet, a magasabb többet —, amelynél a jövedelem alakulása is előnyös lehet a termelőszövetkezeti dolgozók számára. A gazdaság vezetőinek feladata ezt az arányt keresni és figyelemmel kísérni. Sokkal nehezebb ezt megtalálni az alacsony jövedelemszínvonalú gazdaságoknál, ahol sok esetben még a személyi jövedelmeket is csak állami támogatással lehetséges megfelelő színvonalon tartani.

Éppen a jövedelem szűkös volta az oka annak, hogy ezekben a gazdaságokban legtöbbször már az indokolt eszközbővítés is váltakozóvá teszi a jövedelmet. A magas jövedelemszínvonalú gazdaságokban ez az arány könnyebben optimalizálható és a többi gazdaságcsoportnál nagyobb mértékű eszközbővítés után is a növekvő jellegű jövedelem marad az uralkodó. A folyamatot az állami támogatás és elvonás differenciáltabb alkalmazása mérsékelné, de ennek szabályozó szerepe, amint a 3. sz. táblázat adataiból látható, még nem elég hatékony.

Összegezve az elmondottakat, ismételten megállapítható, hogy a jövedelem színvonalát és annak biztonságát a különféle gazdaságcsoportokban elsősorban a termelési színvonal határozza meg. Minél magasabb a termelés színvonala, annál nagyobb és biztonságosabb a foglalkoztatottak jövedelme. Az alacsony termelési színvonalú gazdaságokban nemcsak alacsony színvonalú a jövedelem, hanem bizonytalan is. A jövedelem biztonságát azonban az eszközbővítés mértéke és aránya jelentősen befolyásolja. A jövedelem alakulásának ezt a folyamatát eddig még a jelentős összegű állami támogatással sem lehetett megváltoztatni. Az elvonás rendszere sem elég rugalmas a magasabb jövedelmek csillapításához, illetve átcsoportosításához. Ettől függetlenül, az alacsony jövedelemszínvonalú termelőszövetkezetekben is a termelést alakító és növelő tényezők célszerű irányításával és felhalmozásával lehet növelni és biztonságosabbá tenni a foglalkoztatottak jövedelmét.

Világpiaci tendenciák és a magyar fejlesztés lehetőségei a vaskohászatban*

A magyar vaskohászat fejlesztési koncepciójának kialakítása igen sok — részint a vaskohászaton belüli, részint a gazdaság egészéből adódó — tényező vizsgálatát teszi szükségessé. A magyar fejlesztési elképzelések kialakításakor fontos annak vizsgálata, hogy Magyarország adottságainál fogva milyen mértékben és milyen módon tudja megvalósítani az optimális termelési-értékesítési feltételeket. A másik témakör a világpiacon kifejeződő ár és egyéb más tendenciák vizsgálata. Ezek ismerete egyrészt azért fontos, mert a fejlesztési koncepciónak első megközelítésben a hazai termelés mellett az export és az import lehetőségéről is döntenie kell, másrészt pedig az áralakulás koncentrált kifejeződése a világ vaskohászatában végbemenő technológiai, termelési, termelékenységi, szervezeti, piaci, kereslet-kínálati, fejlesztési folyamatoknak.

Az optimális nagyságrend kérdései

A világtendenciákat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az elmúlt másfél-két évtized, de még inkább az utolsó néhány év a nagyságrendek minden eddigit felülmúló növekedését hozta.

Ez a növekedés alapvetően kétféle gazdasági változást jelentett: egyrészt a vállalatok fúzióját, vagyis *a szervezeti* centralizációt, másrészt *a termelés,* tehát a termelési berendezések nagyságában jelentkező növekedést. Mindkettő ugyanannak a törekvésnek, az eladási ár — önköltség, azaz az input-output viszony javításának az eszköze. Mégis azt mondhatjuk, igen jelentős a különbség köztük, az egyik, a szervezeti koncentrálódás, elsősorban a *piac* követelményeinek kielégítésére tett lépés, a termelőegységek növekedése pedig közvetlenül a *termeléshez,* illetve az önköltséghez kötődik. (Meg kell azonban említeni, hogy a fúziók, a szervezeti egyesülés is csökkenti az önköltséget, így például a fajlagos adminisztrációs költségeket.)

A termelési koncentráció, a *termelőegységek növekedése* adódhat csupán technológiai, termelési, nagyságrendi adottságokból, illetve lehetőségekből. Általában a technológiai fejlődés a vaskohászatban valamennyi fő vertikumban növelte a méreteket. Az üzemméret növekedését az egyes vertikumokban különböző technológiai okok indokolták, összességében azonban kimondható: az üzemméretek növekedését főként a folyamatos technológia megvalósítása, az automatizálás követelte meg.

Az üzemmérettel kapcsolatos optimumot *tisztán termelési-technológiai optimumnak* nevezhetjük.

A termelés azonban árutermelés, azaz piacra való termelés, ezzel pedig megjelenik a *fogyasztói optimum* követelménye is. A fogyasztói és termelői optimum egymáshoz való viszonya természetesen különböző lehet: nagyjában-egészében fedhetik egymást, de — és ez a törvényszerű — el is térhetnek egymástól. Az eltérés mértékét több tényező befolyásolhatja.

Visszatérve az eredeti problémá-

* Részlet a szerző „Az acéltermékek világpiaci helyzetének alakulása 1985-ig" című, a Közgazdaságtudományi Intézet számára készült tanulmányából.

hoz, a tisztán termelési optimum tehát *önmagában* nem lehet gazdasági követelmény. Csak a fogyasztói optimum figyelembevételével válhat azzá. Az *optimális nagyságrend ebben az értelemben mindig konkrét vonatkozású,* különböző gazdasági területeken, és a különböző országokban eltérő lehet, szemben a technológiai optimummal, amely abszolút jellegű.

A termelőnek természetesen minden gazdasági helyzetben, a technológiai fejlődés bármely fokán az az érdeke, hogy a technológiai optimum és a fogyasztói kívánalom úgy fedje egymást, hogy a technológiai optimum érvényesülhessen. De a fogyasztók számára is elvileg ez az ideális helyzet, hiszen ebben az esetben legkisebb a termelő ráfordítása, következésképpen — ha nem jön létre monopolár — a legalacsonyabb a beszerzési ár. A valóság azonban gyakran éppen azért más, mert az egyezés sok esetben monopolizálódás, illetve monopolárak mellett jön létre.

A felhasználói kívánalom ily módon kettős: egyrészt a szükségletek szerinti megrendelések (mégpedig megfelelő szerkezetben és a megkívánt sokszor szétaprózott, kis volumenben), másrészt a megfelelő beszerzési árak biztosítása.

A felhasználó tehát meglehetősen nagy *rugalmasságot* követel meg a termeléstől, nagyobbat, mint amekkora a technológiai optimumnak megfelelő üzemméretekből adódna. A fogyasztás a vaskohászatban igen változatos szerkezetű, vele szemben tehát nem is állhat egy egységes *homogén* termelői szerkezet. A termelésben egymás mellett találhatók meg a nagy és a kisebb termelési egységek. A nagyvállalatoknak nem érdekük, hogy valamennyi fogyasztói igényt ők elégítsenek ki, nekik is kedvező, ha a speciális, egyedi szükségleteket kisüzemek fedezik. Így jönnek létre az ún. *mini-millek.* Ezek 300—500 000 t/év kapacitású üzemek. Különösen az utóbbi években szaporodtak el, bár az első miniüzemet a svéd Halmastads Järnwerk 1916-ban alapította. Jelenleg az Egyesült Államokban kb. 40 miniüzem működik és az NSZK-ban, Franciaországban, Olaszországban, sőt legújabban Nigériában is létrehoztak ilyent. A miniüzemek versenyképessége több tényezővel magyarázható. Ezek közül a legfontosabbak:

— a piac igényeihez való gyors alkalmazkodási képesség, a termelés gyorsabb átprogramozási lehetősége a kereslet változása esetén;

— a miniüzem kapacitáskihasználása kevésbé függ a konjunktúrális hullámzástól, mint egy nagyüzemé;

— a szállítási költségek minimumra való csökkentése. (Ezt úgy érik el, hogy a mini-millek általában ócskavas-, és fogyasztóbázisra épülnek. E kettő általában földrajzilag megegyezik. A nyugatnémet Korf csoport miniüzeme például termelésének 90 százalékát egy 100 km-es fogyasztókörön belül helyezi el.)

Látható, hogy a miniüzemek létrehozásában főként a fogyasztói követelmények dominálnak, de elterjedésükhöz a termelés sajátosságainak változásaira is szükség volt.

Az elmondottakat most már a hazai adottságokra vonatkoztatva, érdemes viszonyainkat egy ENSZ-tanulmány* felmérésével összevetni. 1961 és 1966 között az európai tőkésországok és Japán acéliparában mintegy 75—80 millió tonnával növekedett a nyersacélgyártó-kapacitás. A növekményből mintegy 47 millió tonna (azaz 60 százalék), a 2 millió t/év kapacitásúnál nagyobb üzemekre jutott. (A statisztika a telepítési hely szerint vette számba a termelőket, tehát az üzemnagyságot mutatja.) Ha az 1 millió tonnán felüli üzemeket nézzük, akkor a teljes növekmény 85 százaléka jut ezekre a termelőkre.

Feltűnő, hogy elég jelentős a közepes, Magyarország feltételei között megvalósítható nagyságrendű 1—1,5 millió tonna évi kapacitású új üzemek száma.

A 0,5—1 millió tonna évi kapacitású üzemek száma csökkent. Ez talán azzal magyarázható, hogy ezek

* Principal factors affecting labour productivity trends in the iron and steel industry. ECE UNO, New York, 1969.

az üzemek az optimális termelési volument nem érik el, de nem is olyan rugalmasak, mint a 300—500 ezer tonna kapacitású miniüzemek. A tendenciákból az tűnik ki, hogy a 0,5—1 millió tonna bizonyos értelemben kritikus nagyságrend, amely a szélsőségeknek inkább hátrányait, mintsem előnyeit egyesíti. Elgondolkoztató, hogy a magyar termelésben az ilyen kapacitású üzemeknek még jelentős a szerepük. A 0,5 millió tonnán aluli üzemek száma elsősorban a kisebb európai országokban nőtt.

Felvetődhet az ún. miniüzemek esetleges magyarországi létesítése is. Ennek eldöntéséhez további elemzésekre volna szükség. Az ún. miniüzemek azonban — más országok tapasztalatai is ezt bizonyítják — nem helyettesítik vagy ellensúlyozzák az optimális nagyságrendekből adódó előnyöket, hanem kiegészítik a nagy termelők termelési struktúráját.

A vállalati koncentráltságot vizsgálva elmondhatjuk, hogy nálunk lényegében a vállalatok egy telepítési helyűek. Piaci szempontból tevékenységük koncentráltsága mégis kedvezőbbnek mondható, mint a tisztán termelési koncentráció, mivel a nagy termelők a Magyar Vaskohászati Egyesülésbe tömörültek, és ily módon tényked esük bizonyos fokig összehangolt. A külkereskedelmi monopólium elvéből következően az egy külkereskedelmi vállalat által lebonyolított külforgalom koncentráltsága pedig még kedvezőbb.

Az optimum kialakításakor — erre az általános fejtegetésekben már utaltunk — figyelembe kell venni a fogyasztók kívánalmait is. A magyar felhasználói struktúra igen változatos, volumenét tekintve több területen igen kis tételekből tevődik össze. Gazdaságunk igényei tehát nem mindig elégíthetők ki a nagy piacra és nagyságrendekre berendezkedett termelés feltételei mellett.

A világpiaci keresleti-kínálati viszonyok és az árak hosszú távú alakulása

A távlati tervezés feladata az adott ágazat vagy termék iránti szükségletek alakulásának felmérése. Jelen cikknek azonban nem célja Magyarország vagy a világ várható acélszükségletének konkrét, számszerű megközelítése, csupán a piac alapvető jellegének prognózisa. Kérdésfeltevésünk a következő: az acéliparban az elkövetkező 15—20-éves periódusban a kereslet vagy a kínálat lesz-e tendenciájában magasabb?

Az acélipari termékek keresletének hosszú távú alakulása többféle módszerrel közelíthető meg. A leggyakrabban alkalmazottak egyike az ún. szektor módszer, amely az acélfelhasználás és az egyes gazdasági szektorok (a fő acélfogyasztók) fejlődése közötti korreláción alapul. Az ún. globál módszer is az acélfelhasználás és a kiválasztott szektor közötti korrelációból indul ki. A „szektor" ebben az esetben a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem vagy az ipari termelés lehet. Ismeretes még a trendmódszer, amely a bázisidőszak extrapolációját jelenti. Az előbbi módszerek egy-egy vonása jelentkezik az egyéb módszereknél is, így a történelmi és földrajzi analógia alapján végzett összehasonlításoknál, az acélfogyasztás és a gazdasági fejlettség közötti összefüggéseknél. Az ún. készletmódszer szerint a világon levő acélkészlet (bármilyen formában) a bruttó nemzeti termék függvénye. A jövőbeli acélszükséglet felmérését két részre osztja, egyrészt felbecsüli a „készlet" növekedését, másrészt a régi készlet helyettesítési szükségletét.

Az általunk alkalmazott módszer a fejlettségi szint és az acélfogyasztás összefüggéséből indul ki. A fajlagos acéligény változását és az általános gazdasági fejlettség összefüggését *egy adott időpontban különböző fejlettségű országokon,* valamint *egyes országok időbeli* fejlődésén keresztül vizsgáljuk.

A különböző fejlettségű országok fajlagos acélfogyasztásának mérésére az 1 mrd $ bruttó nemzeti termékre jutó acélfogyasztás mutatóját használtuk. Az eredményeket a 21. sz. táblázat foglalja össze.

A másik módszerrel (az előbbi mu-

1. sz. táblázat

A bruttó nemzeti termék egységére jutó acélfogyasztás a különböző fejlettségű országokban

(1965)

Ország	Bruttó nemzeti termék fő	Acélfogyasztás bruttó nemzeti termék
	1500 $/fő felett	*ezer t/mrd $*
Egyesült Államok	3210	204
Svédország	2201	310
Kanada	2155	246
Svájc	2127	158
Dánia	2045	177
Ausztrália	1811	284
Norvégia	1710	213
NSZK	1651	327
Franciaország	1614	204
Belgium-Luxemburg	1573	210
Anglia	1561	271
Átlag		237
	500—1500 $/fő között	
Hollandia	1368	226
Izrael	1204	155
Ausztria	1110	258
Olaszország	971	242
Venezuela	916	150
Japán	813	362
Argentína	783	145
Görögország	591	143
Chile	579	121
Dél-Afrika	557	423
Átlag		223
	500 $/fő alatt	
Mexikó	443	144
Portugália	370	200
Malaysia	272	143
Kolumbia	267	89
Törökország	257	107
Irán	240	119
Peru	238	144
Fülöp-szigetek	237	100
Brazília	232	164
Taivan	200	252
Tunézia	188	175
Marokkó	180	69
Thaiföld	113	131
India	92	167
Nigéria	68	80
Átlag		139

Forrás: Allgemeine Statistik des Auslandes. Statistisches Bundesamt Wiesbaden. — 1968. július, 1968. április és Eisen und Stahl 4. Vierteljahresheft 1969. Statistisches Bundesamt Düsseldorf adataiból számítva.

tató segítségével) egyes országok időbeli fejlődését vizsgáljuk. Az Egyesült Államokra 1926—1965 között kiszámítottuk az értékeket, de a számadatokhoz hozzá kell tennünk, hogy kb. 1950-ig a sort a nagy gazdasági válság, a második világháború előkészítése, a második világháború és az azt követő „természetesnek" nem mondható gazdasági helyzet igen sok vonatkozásban érinti. A számok erőteljes csökkenést mutatnak. Az 1 mrd $ nemzeti jövedelemre jutó nyersacéltermelés alakulása az Egyesült Államokban (ezer short tonnában)

1926	705
1930	591
1935	667
1946	826
1945	439
1950	402
1955	354
1960	240
1965	237

A két eltérő vizsgálati módszerrel kapott kép azonos: egy alacsony fejlettségi fokon, illetve intervallumban a *fajlagos* acélfelhasználás erőteljesen nő, később a növekedés üteme csökken, majd egy magasabb szakaszban megáll.

A fajlagos acélfelhasználás említett alakulásának több oka van. Így a gazdaság fejlődésével:

— egy ideig nő a bruttó nemzeti terméken belül az ipar részesedése (nagyobb az acéligény), majd egy fejlesztési szint elérése után stagnál, illetve bizonyos mértékben csökken (a szolgáltatások növekedése miatt).

— A külkereskedelemben bizonyos strukturális változás megy végbe. Megszűnik az import-acéltartalom (főleg gépimport) döntő túlsúlya az export-acéltartalom felett. (Ugyanis az acélfogyasztásban csak a hengereltacél-fogyasztást mérjük, a gépimport formájában megtestesülő acélbehozatalt, illetve fogyasztást nem.)

— Az ipar belső szerkezete is változik, az első fejlődési szakaszban a nehézipar növekvő súlya miatt az acéligényes szektorok szerepe nő, később a feldolgozó ipar arányának emelkedésével viszonylagosan csökken.

— A műszaki haladással a gépek és egyéb végtermékek *súlyban* mért acéltartalma csökken.

A világ acéltermelésének további fejlődése biztosítottnak látszik. 10—15 éves periódust vizsgálva az acél világfogyasztás dinamizmusát a középső fejlődési szakaszban levő országok (Japán, Olaszország, szocialista országok) biztosíthatják. Gyors gazdasági fejlődésükkel fokozatosan közelednek a fajlagos acélfogyasztási fordulóhoz (amikor a gazdaság egészének fejlődése már stabilan és jelentősen felülmúlja az acélfogyasztás növekedését). A legfejletlenebb országok potenciális acéligény-növekedése szinte felmérhetetlen, de időszakát tekintve kívül esik a vizsgált 10—15 éves időhorizonton. A különböző előrebecslések, ENSZ-tanulmányok is további dinamikus termelésnövekedést várnak. A különféle módszerekkel készített becslések eredményei eltérőek, de nagyságrendileg 1975-re 700, 1980-ra 830—850, 1985-re 950 millió tonnás világfogyasztást prognosztizálnak.

Az eddigiek alapján azt várjuk, hogy az 1985-ig terjedő — és valószínűleg a még azt követő — időszakban az acélipar fejlődő szakaszában lesz. Az egyes országokban azonban az acéltermelés növekedésének mértéke különböző lehet. A világpiacot jelenleg meghatározó Nyugat-Európában közepes, a szocialista országokban erőteljes, az Egyesült Államokban alacsonyabb ütemű acélfogyasztás-növekedés várható. Mindezek alapján a következő 10—15 évben a kínálat és a kereslet között *döntő szakadék* feltehetően nem jön létre, a kereslet-kínálat ellentmondása a rövid távú mozgásokban lehet erőteljesebb. A jelentkező konjunkturális végletektől eltekintve *semleges piacot* várunk, azaz nem számolunk sem az 1950—57 közötti eladói, sem az azt követő és 1968-ig tartó vevőpiac megismétlődésével. A kereslet-kínálat világpiaci árakra gyakorolt hatása ily módon hosszú idő-

szakot tekintve semleges lesz, azaz az árakat nem emeli tartósan az érték fölé vagy nem tartja tartósan az alatt.

Mielőtt áttérnénk az áralakulás vizsgálatára, röviden vázoljuk, hogy a piac bemutatott változása hogyan hat a magyar elhelyezési lehetőségekre a tőkésországokban.

Tőkés relációjú exportunk jelentős része a fejlett tőkésországokba irányul. Ezekben az országokban acélhiány általában a múltban sem volt, bevitelünket a magas belföldi áraknál alacsonyabb exportáraink tették lehetővé. (Egyes esetekben ezen kívül kihasználhattuk egy ország acéliparának szerkezeti aránytalanságait — például Hollandia —, vagy kedvező, a belföldi szállítóknál is gazdaságosabb fuvarozási lehetőségeinket — a délnémet piac Dunán való megközelítése stb.) Ezen országok piacainak telítettsége és felvevőképessége nem lesz kedvezőtlenebb a következő másfél évtizedben sem, mint amilyen 1960 után volt. A fejlődő területek közül elsősorban a Közel-Keletre szállítunk. Itt egyrészt nincsenek lényeges többlettel rendelkező, a régió importigényét fedező acéltermelők, másrészt gazdag, a világpiacon mindig jól értékesíthető olajkészletük van, és így acéligényüket a külkereskedelmen keresztül a jövőben is gazdaságosan kielégíthetik. Több oldalú erősödő konkurrenciával azonban ezekben az országokban is számolhatunk.

Néhány — esetenként magasabb fejlettségű — országgal folytatott acélkülkereskedelmünknek (Marokkó, Tunézia, Nigéria) új vonása lett — és a jövőben e tendencia erősödni fog —, hogy importban is érdekeltté válunk, illetve velünk szemben ilyen igény lép fel. Ez sokszor gazdaságos és emellett az export fokozását is lehetővé teszi.

Az áralakulás eddigi irányvonala és prognózisa

Az áralakulás különböző tényezők különböző erősségű (időben is változó) összhatásának az eredője. Az ártrend ennek az eredőnek a vonala, a trend extrapolációja pedig annak a feltevése, hogy az áralakító erők eddigi összetétele, erőssége, iránya és dinamizmusa a múlthoz hasonló lesz. A trendmódszer tehát elsősorban rövid távú (esetleg középtávú) árprognózisra ad lehetőséget — hiszen az elmúlt időszak áralakító tényezőinek (technológiai, munkaerő, szervezettség stb.) „továbbélése" itt látszik valószínűnek. (Kivéve egyet: a kereslet-kínálati viszonyt, amely rövid távon is jelentősen megváltozhat.) Ez egyben a trendnek ilyen felhasználását korlátozza is. Mindezeket alátámasztja az is, hogy a klasszikus elképzelés alapján — a bázisidősor megegyezik az extrapolációs idősor hosszával — számított trendeket általában 4—5 év múltán az újabb irányvonallal helyesbíteni kell. A trendszámításnak, pontosabban az áralakulás trendje *kritikai elemzésének* azonban bizonyos létjogosultsága kétségtelenül van, hasznos alapot nyújthat az árelemzéshez.

Az acél hengerelt áruk áralakulásának vizsgálatára hét termék (rúd-, idom-, betonacél, durvalemez, középlemez, meleg, illetve hideg finomlemez) világpiaci jegyzésárainak összevont átlagát számítottuk ki. A hét termékkel kialakított ársor $/t-ban a következő:

1951	179,48
1952	150,87
1953	108,24
1954	104,87
1955	122,84
1956	137,52
1957	137,41
1958	109,30
1959	109,86
1960	120,90
1961	103,86
1962	95,64
1963	87,45
1964	100,37
1965	90,75
1966	88,18
1967	86,63
1968	86,97
1969	125,61

1968-ig az árak csökkenő tendenciája nyilvánvaló. Az egyes konjunk-

túraszakaszokra számított átlagárakat mutatja a 2. sz. táblázat.

2. sz. táblázat

Az 1951—68 közötti konjunktúraszakaszokra számított átlagárak

Szakasz	Időszak	Átlagár $/t
I.	1951—55	133,16
II.	1956—59	123,52
III.	1960—63	101,96
IV.	1964—68	90,58

* A konjunktúraszakasz első évének a maximumévet vettük.

Forrás: A Metal Bulletin című szaklap jegyzéseiből számított átlagok.

Hasonló képet kapunk, ha az ármaximumokat vizsgáljuk. Az elmúlt 20 év alatt 1951-ben, 1956-ban, 1960-ban, 1964-ben, valamint 1969/70-ben voltak a legmagasabbak a tonnánkénti dollárárak:

1951	179,48
1956	137,52
1960	120,90
1964	100,37
1969	125,61
(1970. február	149,48)

Az árminimumok is csökkentek, a csökkenés azonban már 1968 előtt lelassult:

1954	104,87
1958	109,30
1963	87,45
1967	86,63

Mindezekre a magyarázat kézenfekvőnek tűnt a kínálat gyorsabban nőtt, mint a kereslet, ezért még konjunkturális időszakban is jól igazodott a megnövekedett vásárlási szándékhoz, ezáltal pedig csökkent a maximumpontok (a konjunktúrális árnövekedések) távolsága és eltérése az általános árszinttől. Mivel a minimumpontok csökkenése kisebb volt, illetve lényegében megállt, az *áringadozások intervalluma* is mérséklődött. Álláspontunk néhány évvel ezelőtt az volt, hogy az ármérséklődés erőteljesen veszít dinamikájából, és az áringadozások intervalluma is csökken. Az utolsó két év piaci helyzete ennek csak a felét látszik igazolni. Az ármérséklődés valóban csökkent, megállt, sőt bizonyos mértékben e tendencia megfordult, az áringadozási intervallumok csökkenésének prognózisa azonban helytelen volt.

Az 1969/70. évi konjunktúra különös erejét lényegében az magyarázza, hogy a konjunktúrát erősítő tényezők hatása kumulálódott. Az előző évekkel szemben a világ egyik részén sem jöttek létre feleslegek, amelyek a keresleti többletet levezethették volna.

Az áralakulás trendjének egyik kialakító tényezőjével, a keresleti-kínálati viszonyokkal már foglalkoztunk és megállapítottuk, hogy a kínálatnak a kereslettől való eltávolodása (túlkínálat) a következő másfél évtizedben valószínűleg mérsékeltebb lesz, mint az előző két évtizedben. Az elmúlt időszak első felében az újjáépítés, az acélipar helyreállítása a termelési kapacitások jelentős bővítéséhez vezetett, 1957 után pedig az acélszükséglet növekedése veszített dinamizmusából. E két jelenség vezetett a túlkínálathoz.

A koncentráció és a piaci szervezettség növekedése a következő periódusban erősebb lesz (illetve már két éve erősebb), mint a megelőző 15—20 évben. Ez elméletileg középtávon az árak bizonyos stabilizációjához, hosszú távon a nagyságrendek növelésével csökkenéshez vezet. Véleményünk szerint azonban a koncentrációs fúziós hullámot éppen az váltotta ki, hogy az adott acélárak mellett a nyereségszint már alacsony volt. Így a jelenlegi koncentráció, a termelés és a piac szervezettsége inkább a régebbi árviszonyoknak felel meg (azok „kényszerítették ki") és kevésbé vezet további árcsökkenéshez.

A világpiaci árakra erőteljesen hatnak a *belföldi árak* is, valamint a különböző árszintű országok acélkereskedelmi *szerepének* a változásai. Az acéltermékek belföldi árai hosszú távon — 1913-tól 1965-ig — lényegében törés nélkül emelkedtek

(minden bizonnyal főként az inflálódás miatt). A külkereskedelmi árak 1913—1951 között emelkedtek, 1951—1968 között konjunktúrális ingadozások mellett csökkentek, majd 1969—1970-ben ismét emelkedtek. Az exportárak tehát az utolsó időszakban általában alacsonyabbak voltak a belföldi áraknál (nagyobb mértékben, mint a vizsgált periódus első felében). Ennek egyik oka az, hogy a nagyságrendek növekedésével erősödik a kapacitáskihasználás gazdasági nyomása. A technológiai adottságok miatt a nagyüzemekben a kapacitáskihasználástól való függőség nagyobb, mint a kisüzemekben.

Az Iron Age című amerikai szaklap egy 4 millió tonna kapacitású acélmű példáján mutatja be a kapacitáskihasználás és a nyereség közötti összefüggéseket. Egy integrált üzem termelési optimumának alsó határát 4 millió tonnában határozza meg. A kombinát 3 nagykohóból, 3 egyenként 175 t adagkapacitású oxigén acélműből, valamint megfelelő hengerműből áll. A beruházási költségek mintegy 1,6 mrd dollárt tesznek ki. (3. sz. táblázat.)

hogy a nagyságrendek fokozódásával erősödik a teljes kapacitáskihasználás követelménye, és ezt bizonyos mértékig *árcsökkentés* árán is célszerű elérni. Ez az árcsökkentés érinti a belföldi eladásokat is: a rögzített — belföldi árjegyzék szerinti — árak a különböző mennyiségi és egyéb címeken adott engedményekkel a valóságban csökkennek. Elsősorban azonban a világpiaci árakra hat. E jelenség úgy is megfogalmazható, hogy az utóbbi évtizedben az export a nagyüzemek többségénél a *teljes kapacitáskihasználás eszköze lett.*

A világpiaci árakat *az exportőr országok összetétele is befolyásolja.* Az, hogy melyik ország lesz acélexportőr — a komparatív előnyök alapján — attól függ, hogy acélipara viszonylagosan „fejlettebb"-e, mint más iparágai. Az így „kiválasztódó" acélexportőr országok általános árszintje, illetve belföldi acélárai azonban abszolúte lehetnek magasak vagy alacsonyak. Ez pedig már érinti az acél világpiaci árát.

A fő tendenciák a vizsgált 1937—1965 közötti periódusban a következők voltak: Az igen magas belföldi

3. sz. táblázat

A termelési költségek és a kapacitáskihasználás összefüggése

Megnevezés	A kapacitáskihasználás foka		
	100%	80%	70%
Termelési költség $/t	95,00	95,00	95
Leírás és kamat $/t	40,50	49,80	54 felett
Összesen	135,50	144,80	149 felett
Nyereség (adózás előtt, 149 $-os eladási ár mellett)	14,60	5,30	deficit

Forrás: Iron Age, 1969. február 13.

A számítás figyelmen kívül hagyja azt a további fajlagos költségnövekedést, amely a kisebb termelés mellett is változatlan élőmunka-költségekből adódik, és a termelési költségeket minden kihasználási fok mellett 95 $/t-nak veszi (a fajlagos költségek emelkedése példánkban a változatlan leírás következménye).

A számítás azonban jól mutatja,

árszintű Anglia részesedése a világexportban csökkent. Japánban a belföldi árak estek, ellenben részesedése emelkedett, az átlagos árszintű NSZK, valamint Belgium és Luxemburg részesedése pedig csökkent. 1960-tól a világpiacon exportőrként az alacsonyabb belső árszintű országok jelentkeztek, *ez pedig az árcsökkenés irányába hatott.* 1969—70-ben bizonyos

változás következett be, nőtt a magasabb árszintű országok részesedése az acélexportból. Itt még részletesen meg kell vizsgálni, hogy e változás hosszabb távú vagy csak időlegesnek tekinthető-e.

Utoljára foglalkozunk a szorosabban vett *közvetlen költségtényezők* áralakulásával, beleértve az anyag-, az energia-, a munkabér- és a beruházási költségeket. Vizsgálatunk a múltra vonatkozóan csökkenő tendenciát mutatott. Ezzel szemben az időszak végén, az 1969/70-es konjunktúra következtében a munkabérek jelentősen emelkedtek, és növelték a kínálati árakat. Az anyagköltségek közül a koksz árának lényeges csökkenése nem várható, a vasércáraknál bizonyos esés elképzelhető, bár hosszú távon a vasércexportőrök saját acéliparának kifejlesztésével a vasérc ára növekedhet. Ez azonban csak távoli perspektíva. A beruházási és a termelési költségek (a termelési technológia fejlődése következtében) tovább csökkennek. Meg kell azonban állapítani, hogy a technológiai változások fordulópontja az *1957—1968-as periódus volt* (konverteres acélgyártás, folyamatos öntés stb.). A modern technológiákat csak a termelők egy részénél (az exportőrök nagyobb részénél) alkalmazták, de ezek határozták meg — az éles konkurrencia következtében — a világpiaci árakat (csökkentve a világpiaci kínálati árminimumot). A vezető technológiák további elterjedése tehát potenciálisan tovább csökkenti a kínálati árat, de ez tulajdonképpen bizonyos termelőknek az alacsony piaci árakhoz való utólagos igazodását jelenti. Ily módon itt is az árcsökkentés mérséklődését várhatjuk.

Külön kell szólnunk az *inflálódásról,* amely a megelőző szakaszban is éreztette hatását (a *nominális* árszint stabilizálódásában). A következő periódusban is folytatódó inflálódás természetesen a nominális árszint növekedéséhez vezet.

Az elmondottak alapján az acélpiaci árszintet a következő 15 év átlagában *magasabbra* becsüljük, mint az 1969/70. évi csúcsot megelőző utolsó négy évben, és feltehetően a következő konjunktúraszakaszok átlaga meghaladja az 1964—68 közöttit.

Néhány gondolat a magyar fejlesztés lehetőségeiről

A világtendenciák elemzése után röviden összefoglaljuk, hogy meglátásunk szerint a feltárt tényekből mi adódik, a fejlesztésnek milyen útjai látszanak célszerűnek Magyarország számára.

Az utóbbi évek során a vaskohászatra vonatkozóan rendkívül sok fejlesztési elképzelés látott napvilágot. Ez önmagában igen helyes és örvendetes jelenség. Hiba azonban, hogy ezek az elképzelések, az egyes szervek, intézmények által készített tanulmányok lényegében egymástól elszigetelten készültek, nem mindig történt meg az egyes — különböző érdekeket tükröző, különböző nézőpontokat képviselő — tervek, koncepciók nyilvános *szembeállítása.*

A különböző koncepciók ismertetése helyett célravezetőbbnek látszik az elvileg szóba jöhető (és a többékevésbé valahol már ki is dolgozott) *alaplehetőségek* számbavétele és rövid elemzése. A kérdést nagyon leegyszerűsítve, az elvileg számba jöhető megoldásokat a következőképpen csoportosítottuk:

a) A magyar vaskohászatnak a belföldi szükségletekkel *volumenben megegyező* fejlesztése teljes vertikumban. Az alapanyagot vasércimporttal szerezzük be, hengereltárukülkereskedelmünket elsősorban a jelentős szocialista import teszi lehetővé, részben csere jelleggel (választékcsere, profilcsere).

b) A magyar vaskohászat intenzív, a belföldi szükségleteket *meghaladó* fejlesztése teljes vertikumban (vasércimport alapján), erőteljes export mellett.

c) A vaskohászat fejlesztésének erőteljes visszafogása, hengereltáruszükségletünket *importból* fedezzük.

A fenti három elképzelés feltételezi az egyes *fő vertikumok* (nyersvasgyártás, acélgyártás, hengereltáru-

gyártás) arányos fejlesztését, vasérc-import segítségével.

d) A negyedik koncepció a *hengerlési* kapacitás intenzív fejlesztését irányozza elő a nyersvas- és a nyersacélgyártás bővítésének erőteljes visszafogása mellett.

Egyik elképzelés sem tételezi fel a szükségleteknek és a termelésnek pontos, szerkezetben is megfelelő egyezését. Az acéliparban a *teljes önellátás fogalma csak volumenre vonatkozhat* és mellette igen erőteljes *csere jellegű külkereskedelem szükséges.* Az acéltermelés belső struktúrájával a továbbiakban sem foglalkozunk, csupán a *volumen-összefüggéseket,* illetve a *d)* koncepcióval kapcsolatban a fő vertikumok fejlesztésének lehetőségét vizsgáljuk.

A variánsok közül a *b)* és a *c)* pont alatti különböző irányban, de igen jelentősen elszakítja egymástól a termelést és a szükségleteket. Árprognózisunkban és a piaci helyzet megítélésekor a következő 15 évre — 1965—68-hoz képest — az eladóknak kedvezőbb lehetőségeket prognosztizáltunk. Ebből következik, hogy amennyiben a hazai termelési, illetve termelékenységi struktúrában nem lesz lényeges változás, a jövőben az acélexport valamivel *gazdaságosabb,* az acélimport valamivel *gazdaságtalanabb* lehet. Az említett periódusban az acélipar az összgazdasági átlagnál valamivel kedvezőbb exportgazdaságosságú — bár támogatást igénylő — iparág volt. A piac általános helyzetét „semleges"-nek minősítettük, ez tehát önmagában sem az export-, sem az importorientációt nem dönti el.

Az exportnál és az importnál fontos a reláció kérdése is. Először vizsgáljuk meg az import lehetőségét.

Az import fokozásának szocialista relációból igen erős korlátai vannak, és feltehetően egy áremelés sem változtatna lényegesen a helyzeten. (Az import gazdaságossága viszont romlana.) Az importra való átállás tehát *növekvő tőkés relációjú importot igényelne,* ami a fizetési mérlegre igen kedvezőtlenül hatna. Másrészt a fizetési mérleget az export csökkenése is erőteljesen rontaná. (Az acéltermékek tőkésországokba irányuló exportja az utóbbi években 40—70 millió dollárt tett ki.)

A szükségletek import útján való fedezése a hazai fejlesztés bizonyos leállítását is jelentené, ez pedig rendkívüli mértékben rontaná az acélipar gazdaságosságát. A fejlesztés leállítása két alapvetően negatív következménnyel járna.

a) A nagyságrendekről szóló fejezetben azt mondtuk, hogy a magyar vaskohászat vállalati-szervezeti nagysága kb. megfelelő, az üzemek termelési méretei azonban kicsik. A fejlesztés, a bővítés leállítása tehát egy *gazdaságtalan nagyságrendet konzerválna.* Meg kell említeni, hogy e gazdaságtalan nagyságrend, az összességében 3 millió tonnán felüli nyersacéltermelés gazdaságunkban jelentős tényező, más iparágak fejlődésére, világpiaci versenyképességére is kihat.

b) A vaskohászat bővítésének leállítása a *műszaki-technológiai* fejlesztést is gátolná. Egyrészt a modern technológiák bizonyos nagyságrendhez kötöttek, másrészt a modernizálást éppen a bővítéssel lehet a leggyorsabban megvalósítani. (Az új beruházások a legújabb technológiát képviselhetik, példa erre Japán.)

A magyar vaskohászatnak a hazai felhasználás növekedésénél erőteljesebb fejlesztése, csupán az iparág gazdasági, technológiai adottságait tekintve előnyösnek látszhat. Így ez a megoldás nagyobb lehetőséget teremt az optimális nagyságrend elérésére; az exportértékesítés — a volument tekintve — a tőkés piacokon is biztonságosnak látszik stb. Mindezek ellenére — véleményünk szerint — a jelenlegi időszakban az ellenérvek erősebbek. Magyarország — megfelelő kooperáció nélkül — önmagában e fejlesztést csak túlzott gazdasági áldozatok árán tudná megvalósítani. A megoldás ellen szóló tényezők közül csak a leglényegesebbeket említjük:

— a feszített ütemű bővítés igen nagy beruházási terheket róna a magyar gazdaságra,

— az export volumenének túlzott méretű bővülése a kedvezőtlenebb gazdaságosságú relációk súlyának növekedését hozná magával,

— az optimális nagyságrendek a növekvő hazai felhasználás következtében (1985-re nyersacélban mintegy 5 millió tonna) a belföldi felhasználással párhuzamos fejlesztéssel is elérhetők.

Az utóbbi megállapítás azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a belföldi szükséglettel megegyező, illetve az azt meghaladó fejlesztési variánsok — bizonyos intervallumon belül — viszonylagos fogalmak. Az acélipari beruházások belépése szakaszos, a felhasználás növekedése folyamatos; így az *a)* variáció megvalósítása is egy távolabbi időpontra (1985 körülre) hozná létre a felhasználás és a termelés volumen szerinti egyezését.

Egy következő elképzelés *hengereltáru-termelésünket* a hazai felhasználásnak megfelelő, vagy akár ezt felül is múló ütemben kívánja fejleszteni, vasérc- és főleg bugaimport mellett.

Ez az elképzelés — véleményünk szerint — a gazdaságosságot, a munkamegosztás optimumát egyoldalúan a magyar szemszögből nézi. Nem számol azzal, hogy a külkereskedelmi cserében előbb-utóbb törvényszerűen utat kell törnie a kölcsönös (többékevésbé) *egyenlő előnyök* elvének.

A szocialista országok tőke-, illetve munkaerő-ellátottsága alapvetően nem különbözik Magyarországétól. Nem alakul ki tehát egy olyan ellentétpárunk, amelynek éppen a kohósítás, a nyersacélgyártás, tehát a beruházásigényes vertikum fejlesztése volna gazdaságos, és a továbbfeldolgozás (hengerlési vertikum) nem. Ezért a továbbfeldolgozásról való lemondás bármely szocialista ország számára hátrányos. Következésképpen a partnernél valószínűleg nyereségcsökkenésének mérséklését (azaz a bugaár emelését) szorgalmazná vagy közép-, illetve hosszú távon kiépítené nyersacél-kapacitásának megfelelő hengerlési kapacitását. A bugaimport feltételei tehát feltehetően a mainál kedvezőtlenebbek lesznek. E problémákat bizonyos mértékben enyhítik a szocialista országok közös beruházásai. (Több ilyen elképzelés is van.)

A nem szocialista országokkal való kooperáció (hosszú lejáratú bugaimport főként devizamérlegünkre gyakorolt hátrányos hatása miatt) még kevésbé látszik kedvező megoldásnak.

A következő (*a*)-val jelzett) alapvariáns szerint vaskohászatunk fejlesztésének nagyságrendileg a belső fogyasztás növekedéséhez kell igazodnia. (Alapanyagbázisa továbbra is a maival megegyező volna.) A jelenlegihez hasonló szocialista vaskohászati szaldó részben biztosítaná a választékcserét, részben lehetővé tenné más piacokra is az exportot. Véleményünk szerint e megoldás látszik a legkedvezőbbnek, mivel:

— A beruházási áldozat kisebb, mint a *b)* variációnál.

— A vaskohászat termelése a mostanihoz hasonló tőkés relációjú exportot tenne lehetővé.

— E koncepció megfelelően számol a szocialista és a tőkéspiac adottságaival; a szocialista acélimport nagymértékű növelésének bizonyos korlátaival és a tőkéspiac felvevőképességével.

— A vaskohászat bővítése javítja az iparág — az átlaghoz viszonyítva ma is kedvező — exportgazdaságosságát.

— Elősegíti a műszaki fejlesztést és a nagyságrendek növelését, ezáltal nem konzerválja a jelenlegi — némely vonatkozásban — kedvezőtlen helyzetet.

A vaskohászatban létrehozott új kapacitások hasznosítása mindenképpen biztosítottnak látszik mind a hazai piac szükségletei, mind az exportlehetőségek vonatkozásában. Több ún. dinamikus iparággal szemben a vaskohászatban a berendezések rövidebb távon végbemenő elavulásával, így a versenyképesség csökkenésével nem kell számolnunk. Emellett a kohászat fejlesztésére rendelkezésre áll a hazai szellemi és anyagi kapacitás, illetve a beruházások to-

vábbi része szocialista importból fedezhető.

A fentiekben csupán alapvető fejlesztési elgondolásokról szóltunk, a végső megoldás a különböző elképzelések mérlegelése után található meg (nem feltétlenül az említett alapkoncepciók tiszta formában való megvalósításával). Az általunk javasolt variánsban, úgy látszik, megfelelően elérhető a különböző igények közötti összhang: belföldi ellátottság, devizamérlegre gyakorolt hatás, külkereskedelmi érdek stb. E koncepció elfogadása esetén az egyik fő feladat a magyar igények prognózisának az eddiginél megalapozottabb kidolgozása és az ennek megfelelő termelési szerkezet kialakítása.

Práger László

Kereseti színvonal és a másodállásból származó jövedelmek

A másodállás, mellékfoglalkozás az utóbbi időben ismét divatos téma lett. Különböző állami szervek, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság szakemberei nemrégiben újabb vizsgálatokat folytattak a másodállások terjedéséről. E vizsgálatok fő célja a másodállásokkal kapcsolatos különböző munkajogi kihágások, közerkölcsbe ütköző visszaélések megakadályozása volt.

Bennünket más szempont, e jelenség némely gazdasági összefüggéseinek bemutatása vezetett e tanulmány megírására. Főként a következő kérdésekre kerestünk választ:

1. Van-e szerepe a főfoglalkozásból származó keresetek* közötti arányoknak abban, hogy egyes csoportokban viszonylag nagyobb arányban terjed el a másodállás, illetve a mellékfoglalkozás** vállalása, mint más csoportokban?

2. Milyen változást, mozgási tendenciákat idéz elő a másodállás, illetve a mellékfoglalkozás elterjedése a munkaviszonyból származó keresetek eloszlásában?

A kutatás csak a főálláson kívüli *állandó* (tartós) munkaviszonyokra terjedt ki, pedig közismert, hogy a főfoglalkozásból származó keresetek kiegészítésének sok más formája van (eseti magánmunkák vállalása, egyszeri megbízatások stb.). Csak a mellékfoglalkozásokról, másodállásokról és az ezekből származó keresetekről álltak azonban rendelkezésre átfogó és viszonylag megbízható adatok. Egyéb pótlólagos jövedelemforrások számbavételére nem vállalkozhattunk.

Kereslet és kínálat a másodállások piacán

Kérdésfeltevésünk a keresetek és a másodállások összefüggésére vonatkozik. Semmiképp sem gondoljuk azonban, hogy a másodállások elterjedése *kizárólag* vagy akár *döntő mértékben* a kereseti arányok (vagy: aránytalanságok) következménye. Másodállások a legtökéletesebb kereseti arányok mellett is léteznének. Éppen ezért szükséges, hogy elöljáróban nagy vonalakban a másodállások elterjedésének általános feltételeiről, a gazdasági életben betöltött szerepükről is képet alkossunk.

A másodállás, mellékfoglalkozás végsősoron *rendkívüli, különleges munkaviszony.* A társadalmi terme-

* „Kereset" alatt ugyanazt értjük, amit a hivatalos munkaügyi statisztikai közleményekben „munkaviszonyból származó összes jövedelemmel" szoktak jelölni. Ettől megkülönböztetve „személyi jövedelemnek" a lakosság egy főre jutó összes jövedelmét nevezzük (függetlenül attól, milyen forrásokból származik).

** „Másodállás" és „mellékfoglalkozás" nem azonos tartalmú munkaviszony. E cikkben a kettő közötti különbséget nem vettük figyelembe, kivéve, amikor ezt külön szükségesnek tartottuk. Annál is inkább megengedhetőnek tartottuk ezt, mert a KSH több kiadványában is összevonták a másodállások és mellékfoglalkozások létszám- és jövedelmi adatait. (A szövegben értelemszerűen a másodállások és mellékfoglalkozások összegéről van tehát szó akkor is, ha csak másodállást írunk.)

lés mai színvonalán, amely a vállalati gazdálkodásra épül, az a „normális", a szabályos, az általános, hogy a foglalkoztatottak *csak egy* gazdasági egységben dolgoznak. A mi gazdasági rendszerünkben mind a munkaerő-gazdálkodás, mind a bérgazdálkodás általában az *egy* munkahelyhez való kötöttséghez fűződik. A termelés megszervezése és a dolgozók érdekvédelme szempontjából indokolt is ez. A szocialista állam biztosítja a munkaalkalmat és törvényesen védi a dolgozók szabad idejéhez való jogait (sőt, tervszerűen szervezi a munkaidő megrövidítését). De mivel szabad ideje felett minden dolgozó maga rendelkezik, nem lehet megtiltani, hogy ez alatt — ha erre lehetősége van — pótlólagos honorárium ellenében valamiféle pótlólagos munkát vállaljon. Sőt, a vállalatok vezetőinek az állam jogot is ad arra, hogy (bizonyos korlátozó feltételek mellett) különböző formákban foglalkoztassanak másutt állományban levő dolgozókat. Ezzel a joggal a vállalatok leggyakrabban akkor élnek, ha olyan munkaerő-gazdálkodási feszültségek keletkeznek, amelyeket az egy-egy munkahelyen való foglalkoztatásra épülő munkaerő- és bérelosztási rendszer nem tud megoldani, ha a technika fejlődése gyorsabb, mint a vállalati szakember-utánpótlás, vagy ha olyan munkák merülnek fel, amelyek nem követelnek teljes munkaidőben való foglalkoztatást stb. Esetenként olyan kiváló képességű szakember alkalmazására adódik ily módon alkalom, akinek foglalkoztatása nagy fontosságú vállalati érdek, mert például olyan feladatok megoldásával biztat, amelyre a főfoglalkozásban alkalmazott, átlagos szakember nem is volna képes.

A munkaerő-gazdálkodásban időnként és helyenként felmerülő nehézségek leküzdése céljából még a legmerevebb, központosított munkaerő- és bérgazdálkodás körülményei között is azt tartották helyesnek, hogy (megfelelő szabályok keretei között) maga a helyi vezető állapítsa meg, mikor milyen munkakörben tartja szükségesnek a másodállásban való foglalkoztatás, s a mértéket az állományon kívüli béralap meghatározásával korlátozták.

A másodállásban való foglalkoztatásra irányuló vállalati kereslet sajátos „munkaerőpiacon" realizálódik. A kínálati oldalt tekintve a dolgozó *általában* csak akkor határozza el, hogy másodállást vállal, ha különféle — főként anyagi — okokból előnyben részesíti, vagy kénytelen részesíteni a *nagyobb keresetet* a szabad idővel (pihenéssel, önképzéssel vagy családi kötelezettségei ellátásával) szemben. Ha ennek indítéka igen intenzív, akkor viszonylag kedvezőtlen feltételekkel, áldozattal is vállal másodállást.

Viszonylag sokan vannak, akik másodállást vállalnak s a *normálisnál nagyobb* erőfeszítéssel, erejük túlzott igénybevételével dolgoznak azért, hogy nagyobb keresethez jussanak. Számos esetben ugyanis a munka jellege eleve kizárja, hogy akár a főállásban, akár a külön vállalt munkában „lazítani" lehessen. Akadnak olyan másodállás-vállalók is, akik főfoglalkozásukban végzett munkájukkal együtt összesen sem fejtenek ki nagyobb erőfeszítést, megerőltetést, mint a foglalkoztatottak nagy többsége, azok, akik csak *egy* munkahelyen, normális munkaidő alatt biztosítják megélhetésüket. Az előbbiek tehát a főfoglalkozásukban kifejtendő tevékenység *rovására* végzik a másodállásban vállalt munkát. Társadalmi szempontból mindkettő káros.

Nem ritka, hogy másodállást olyan esetben is vállalnak, amikor különösebb kereseti hiány, feszültség nem kényszerít rá. Végső soron emögött is az rejlik, hogy az emberek általánosságban mindig kedvezőbb jövedelmi színvonal elérésére törekednek. Meg kell jegyezni azt is, hogy az intenzív kereslet maga is „előcsalogathatja" a kínálatot.

Ameddig a másodállás csak kivételesen alkalmazott munkaviszony, s nem érint jelentős foglalkoztatott tömegeket, addig elszigetelt jelenségként kezelhető, tehát figyelmen kívül hagyható például a kereseti eloszlás-

sal és az életkörülmények általános alakulásával való kapcsolata. De ha nagyobb csoportokban, rétegekben terjed el, akkor a társadalmi életben már érezhető jelentőséggel bír.

Vizsgálatainkat elsősorban a másodállással kapcsolatos munkaerő-*kínálati indítékokra* irányítottuk, mert úgy tapasztaltuk, hogy a másodállások vállalásának elterjedése összefüggésben van a főfoglalkozásból származó keresetekkel és bizonyos fokig befolyásolja (ha úgy tetszik korrigálja) a keresetek eloszlását.

A másodállások elterjedésének és a keresetek eloszlásának vizsgálata igen fontos, ha a másodállások erősen szaporodnak, s különösen, ha ez gazdasági és társadalmi szempontból jelentős, világosan megkülönböztethető rétegeknél, csoportoknál kiemelkedő mértékű. A tapasztalat szerint az *értelmiségiek* körében a leggyakoribb, hogy másodállás-vállalással törekednek keresetük kiegészítésére. Vizsgálatunk ezért erre a rétegre terjed ki.

Általában magától értetődőnek tartják, hogy az értelmiségi rétegnél elterjedt a másodállás, hiszen a szellemi munka sajátos jellege bizonyos szempontból kedvező feltételeket jelent mind a másodállás vállalására, mind az ilyen formában való foglalkoztatásra. Később azonban szó esik majd arról, hogy vannak olyan értelmiségi foglalkozások, ahol a feltételek kedvezősége csak látszólagos, s a második állás vállalása mégis igen elterjedt. A szellemi foglalkozásúak pótlólagos munkavállalásában figyelembe kell venni azt is, hogy a társadalmi osztályok és rétegek között a szocializmusban végbement jövedelmi kiegyenlítődés hátrányosan éppen ezt a réteget érintette.*

A keresetek és a másodállás-vállalás

A vizsgálat első kérdése az volt, hogy az értelmiségiek különféle csoportjait átlagos kereseteik nagyságrendje szerint sorba állítva, van-e valami általánosítható összefüggés a keresetek és a másodállások, mellékfoglalkozások létszámarányainak alakulása között.*

Először arról számolunk be, milyen következtetésekre adott lehetőséget a főállásban kialakult (azaz a másodállások nélkül számított) kereseti arányok és a másodállások elterjedése közötti összefüggések vizsgálata. A gazdag és különböző csoportosítású adathalmazból néhány jellegzetes számszerű összefüggést mutatunk be az 1. sz. táblázatban.

A táblázatban kétféle csoportosítás olvad egybe: (1.) a képzettség, illetve a társadalmi munkamegosztásban betöltött hely szerinti és (2.) az ágazatok (szektorok) szerinti. E két „dimenzió" — és végső soron a táblázat mutatta kép — megítéléséhez a következőket kell szem előtt tartani:

Az azonos képzettségű, azonos beosztású, de különböző ágazatokban dolgozó szakemberek munkájának *társadalmi fontossága* között — nézetünk szerint — nem lehet jelentős különbséget tenni. Feltételezhetjük azt is, hogy e rétegek életkörülményei, kulturális igényei stb., s ennek alapján munkájukkal kapcsolatos átlagos *kereseti igényei* is nagyjából egybeesnek.

Ezzel szemben az azonos ágazatokban, alágazatokban (gazdasági egységekben) tevékenykedő, de képzettségük, beosztásuk szerint *eltérő* dolgozó csoportok munkájának társadalmi fontossága, életmódjuk stb. külön-

* Vö. Nyers Rezső: A jövedelmezőség és jövedelemelosztás problémái hazánkban, Közgazdasági Szemle, 1970. július-augusztus. 806. l.

* Ami az adatforrásokat illeti:

1. Hátrányos, hogy átfogó reprezentatív statisztikai felmérések csak az 1963—64-es évekre álltak rendelkezésre. Más időszakról csak részletekre vonatkozó töredékes adataink voltak, sokszor azonban ezek is tanulságosnak bizonyultak.

2. Még az átfogó (a népgazdaság állami szektorában foglalkoztatottakra vonatkozó) adatok feldolgozásában is nehézséget okozott, hogy a különböző statisztikai felmérések különböző módon csoportosítanak. Mégis annak, hogy ezáltal többféle csoportosításban hasonlíthattuk össze a keresetekre, a másodállás-vállalás létszámarányára és a másodállásból származó jövedelmekre vonatkozó adatokat, megvolt a maga előnye is: ugyanis sokoldalúan ellenőrizhettük, menynyire általánosíthatók az egyes csoportokban tapasztalt tendenciák.

1. sz. táblázat

Átlagos keresetek és a másodállással rendelkezők létszámaránya

Csoportok	Főállásból származó átlagos kereset (Ft)		Másodállással rendelkezők létszámaránya (a csoportban foglalkoztatottak százalékában)
A népgazdaság állami szektorában foglalkoztatottak összesen	Ipar	2490	1,9
	Építőipar	2488	6,8
	Nem termelő ágazatok	2156	9,2
Az állami szektorban foglalkoztatott szakemberek	Műszaki mérnökök	3583	10,2
	Egyéb egyetemi végzettségűek	2634	15,0
Ezen belül:			
— műszaki mérnökök	Ipar	3654	4,5
	Építőipar	3699	19,2
	Nem termelő ágazatok	3467	16,9
— egyéb egyetemi végzettségűek	Ipar	2634	3,8
	Építőipar	2902	8,8
	Nem termelő ágazatok	2583	19,0
— műszaki technikusok	Ipar	2539	1,4
	Építőipar	2717	4,7
	Nem termelő ágazatok	2276	7,8
— egyéb középiskolai végzettségűek	Ipar	1858	1,3
	Építőipar	1769	2,3
	Nem termelő ágazatok	1792	3,3

böző és ésszerű kereseti igényeik is differenciáltak.

A kereseti igények azonossága, illetve eltérősége természetesen csak bizonyos határok között érvényes. Ez egyszerűsítés, amelyhez a tendenciák bemutatásának megkönnyítése céljából folyamodunk.

Az 1. sz. táblázatból világosan kitűnik, hogy az *azonos képzettség* honorálása ágazatok (szektorok) szerint tendenciaszerűen eltér. A képzettség valamennyi fokán kisebb-nagyobb különbség mutatkozik egyfelől az iparban, másfelől a nem termelő ágazatokban dolgozók keresete között az utóbbiak rovására. Továbbá indokolatlan különbségek vannak a képzettségi szint azonos fokán a szakmától függően (mérnök, orvos, pedagógus) a főállásból származó kereset között. Ennek mintegy ellensúlyozásaként jelenik meg az a tendencia, hogy *a másodállással rendelkezők aránya* (az építőipari műszaki mérnökök kivételével) *ott nagyobb, ahol a főállásból származó keresetek viszonylag alacsonyabbak*, s a legnagyobb valamennyi képzettségi szint esetében a nem termelő ágazatokban dolgozó szakembereknél. A főállásból származó keresetek *helytelen differenciálódása* tehát a másodállásokon keresztül is utólag, tendenciáját tekintve az indokolatlan differencia eliminálása (nivellálása) irányában hat.

Hasonló tendenciát láthatunk az iparágak között is. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Megállapítható, hogy a másodállás-

2. sz. táblázat

Kereset és másodállás az iparban

Csoportok	Főállásból származó átlagos kereset (Ft)		Másodállással rendelkezők létszámaránya, százalékban
1. Ipari vezető állásúak a különböző iparágakban	Bányászat	6022	2,6
	Gépipar	5281	3,7
	Nehézipar	5043	3,7
	Könnyűipar	4049	4,5
	Élelmiszeripar	4005	5,0
Állami ipar összesen		4803	4,0
2. Az iparban foglalkoztatott műszaki alkalmazottak néhány kiemelt iparágban	Villamosenergia-ipar	2840	4,0
	Villamosipari gépeket és készülékeket gyártó ipar	2607	3,8
	Nyomdaipar	2635	4,0
	Fadolgozó ipar	2586	4,9
	Bőr-, szőrme- és cipőipar	2402	4,5
Állami ipar összesen		2726	2,0

sal rendelkezők létszámaránya a beosztás azonos szintjén azokban az iparágakban volt nagyobb, ahol alacsonyabb az átlagos havi kereset.

A 2. sz. táblázatból más irányú megállapítások is tehetők. Összevethető például az ipari vezető állásúak és a beosztott alkalmazottak csoportja az állami ipar egészében. Látható, hogy a vezető állásúaknál a másodállással rendelkezők létszámaránya kétszerese volt a beosztottakénak, a főállásból származó átlagos havi kereset pedig az utóbbiaknál kb. 50 százaléka volt a vezető állásúak keresetének. Itt tehát már egy másik jelenséggel állunk szemben: *a beosztás, a szakképzettség magasabb fokán a másodállás-vállalás sokkal elterjedtebb, mint az alacsonyabb szinteken.* Így a másodállásból származó keresetek hatása itt nem *nivelláló,* hanem *differenciáló* irányú. Meg kell jegyezni, hogy ez a differenciáló hatás olyan körülmények között megy végbe, amikor a kereseti arányok viszonylag nivelláltak: a szakképzettek és a szakképzetlenek, a vezetők és a beosztottak keresete között a különbség viszonylag kicsi.

A másodállások elterjedését illetően hasonló tendenciát jelez, hogy az állami szektorban az összes felsőfokú végzettségű szakember 13,3 százaléka (kb. 20 ezer fő), a középfokú végzettségűeknek pedig 2,1 százaléka (kb. 7,5 ezer fő) vállalt másodállást. Az első csoport főállásból származó átlagos havi keresete 2853 Ft volt, a másodiké pedig 2003 Ft volt. Egy mérnökképzettségűekre vonatkozó felmérésből látható, hogy a mérnökök között jelentősen nagyobb (8 százalék) volt a vezető állásúak másodállás-vállalási létszámaránya, mint a beosztottaké (kb. 5 százalék). Ilyen kép tárul elénk, akár a vállalati, minisztériumi, egyetemi, tervezőintézeti mérnökök hatáskör szerint csoportosított adatait hasonlítjuk össze. A Közalkalmazottak Szakszervezetéhez tartozó kutatóintézetek tudományos dolgozói munka- és életkörülményeire vonatkozó statisztikai felmérés szintén alátámasztotta ezt a tendenciát.

A különböző iparágakban másodállással rendelkező *műszaki alkalmazottak* kivétel nélkül olyanokból adódtak, akiknek keresete az iparági

átlagos keresetnél magasabb volt: minden bizonnyal főként a magasabb beosztásúak voltak másodállás-vállalók. A háztartásstatisztikai adatok, amelyekből a családok egy főre jutó főfoglalkozásból és „egyéb munkaviszonyból" származó jövedelmeiről tájékozódhattunk, szintén azt mutatták, hogy kiemelkedően magasabb arányban volt az ún. „egyéb" jövedelemmel rendelkező azokban a családokban, amelyekben a kereső családfő *vezető állású* értelmiségi volt.

Látható tehát, hogy minden olyan esetben, amikor a helyes béraránvokon valamilyen csorba esik, az élet megkeresi és meg is találja az utat a helyes arányok irányába, például a másodállások útján is. Bizonyos azonban, hogy a béraránvok ilyen módon történő spontán, utólagos korrigálódása nem oldja meg és nem is oldhatja meg az alapproblémát, mert például számos újabb aránytalanság forrása lehet. A megoldás csupán jól átgondolt, a meglevő kereseti arányokat helyes irányba terelő bérpolitikai intézkedések tervszerű végrehajtása útján lehetséges. Korábban a központi bérpolitika nagy mértékben a másodállásból származó jövedelmekből újólag keletkezett aránytalanságokra volt figyelemmel, és e problémák megoldására az állományon kívüli béralap korlátozásával operált. Az állományon kívüli béralap az összes munkaviszonyból származó béralapnak csak elenyésző hányadát tette ki. Az állományon kívüli béralap nagysága végeredményben az irányító szervek döntésén múlott. (Az évek során kétségtelenül hatott a vállalatok részéről érvényesülő nyomás. Az állományon kívüli béralap növekedése csak időlegesen, azokban az években maradt el, amikor kampányszerű, szigorú intézkedéseket léptettek életbe a másodállások korlátozására.)

A másodállással együtt számított keresetek viszonylag legnagyobb arányban az állami nem termelő ágazatokban foglalkoztatott egyetemi végzettségűeknél térnek el a főállásból származó keresetektől. Ebben nyilván az játssza a fő szerepet, hogy az összes csoportok közül itt a legmagasabb a másodállás-vállalók létszámaránya. Végső soron a különböző csoportok másodállással együtt számított átlagos kereseteinek nagyság szerinti rangsora azonos a főállásból származó keresetek rangsorával.

Bár a másodállásból származó átlagos keresetek összege nem akkora, hogy befolyásolni tudná a különböző csoportok átlagkereseteinek rangsorát, az egy főre jutó összegek mégis markáns eltéréseket jeleznek. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A másodállásokkal kapcsolatos néhány társadalmi jelenség

A foglalkoztatottak valamennyi rétege egyfelől a már elért kereseti színvonalának növelésére, de legalábbis megtartására törekszik. Másfelől keresetének valamilyen módon való növelésére az is serkenti a dolgozót, hogy a vele kapcsolatban álló másik dolgozóhoz képest milyen keresetet ér el. Ez határozza meg ugyanis *relatív* kereseti igényét. A bér ösztönző funkciója is jellegzetesen ennek a kétirányú serkentésnek a kihasználására épül.

De míg a kereset növelésére irányuló aktivitással a dolgozó elsősorban saját anyagi helyzetét javítja, addig a társadalmi termelést irányító szervek szempontjából a bér ösztönző, szervező eszköz, amely a munka hatékonyságának fokozását szolgálja. Ez a funkció csak akkor érvényesülhet, ha a kereset a feladat elvégzése mértékében úgy növekszik, hogy perspektívát nyújt a dolgozó számára az őt érintő kereseti feszültség feloldására. Ezért, ha az elosztási rendszer nem számol legalábbis a relatív kereseti igényekkel, nem számíthat a dolgozók aktivitásának *a munkamegosztásban betöltött helyen való* kihasználására.

Láttuk, hogy a szellemi foglalkozásúak között a másodállás-vállalási *igény* azokban a csoportokban volt a legintenzívebb, amelyekben a keresetek a relatív kereseti igények mögött leginkább elmaradtak. Elemzésünk

3. sz. táblázat

A másodállásból származó keresetek (Ft)

Csoportok	A csoport egy főjére jutó másodállásból származó kereset	A másodállás-vállalók másodállásból származó havi átlagos keresete
a) Állami szektorban foglalkoztatottak		
1. Felsőfokú végzettségűek	11	648
Középfokú végzettségűek	8	395
2. Állami iparban foglalkoztatott összes szakember	12	658
A nem termelő ágazatokban foglalkoztatott összes szakember	64	593
3. Műszaki mérnökök	68	668
Műszaki technikusok	14	520
Egyéb egyetemet végzettek	97	645
Egyéb középiskolát végzettek	07	358
Állami szektorban foglalkoztatott összes szakember	57	578
b) Ipar		
1. Élelmiszeripari vezető állásúak	48	950
Bányászatban foglalkoztatott vezető állásúak	14	550
2. Villamosengeria-ipari műszaki alkalmazottak	23	664
Villamosipari gépek és készülékek gyártásában foglalkoztatott műszaki alkalmazottak	21	739
Bányászatban foglalkoztatott műszaki alkalmazottak	6	620
Állami iparban foglalkoztatott műszaki alkalmazottak	14	693

azt mutatta, hogy e törekvés fő mozzanataiban meg is valósulhatott.

Ilyen csoportok a többi között: a nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak, akik a létszámot tekintve, túlnyomórészt alacsony keresetű pedagógusok, viszonylag igen alacsony keresetű egészségügyi dolgozók, jogászok, a műszaki fejlesztésben foglalkoztatott ipari mérnökök stb. Ezek között vannak a viszonylagos kereseti igényükhöz képest alacsony keresetű vezető állásúak; a középfokú végzettségű szakemberek keresetéhez képest viszonylag alacsony keresetű felsőfokú képzettségűek stb.

Ki kell térnünk az iparban foglalkoztatottak kereseti eloszlásának kérdésére is. Ehhez vissza kell tekinteni néhány olyan körülményre, amely az eloszlás kialakulásában szerepet játszott.

Az iparban mint a népgazdaság vezető ágában az irányító szervek már régen szükségesnek tartották a dolgozók viszonylag kiemelkedő mértékben való anyagi ösztönzését. Emellett figyelmen kívül maradt, hogy a vállalati szervezet működésének objektív feltételei következtében a vállalati kollektívának szükségszerűen mindig sajátos önálló mozgási lehetőségei voltak (és vannak) saját kereseteik befolyásolására. Ezek a lehetőségek csak akkor jelentenek ösztönző erőt, ha a növekvő kereseti igények kielégítésének döntő forrása magának az adott vállalatnak a gazdasági eredménye. A mai kereseti arányok kialakításában azonban meghatározó a gazdaságirányítás korábbi rendszerének bérszabályozása. Ennek jellemzője volt, hogy a központi bérelosztás keretében a kereseteket különböző, felülről meghatározott vállalati és részletesebb mutatók (normák) teljesítéséhez kötötték. A vállalati keresetek növelésére irányuló belső együttműködés azonban lehetőséget nyújtott a normák — felülről lényegében ellenőrizhetetlen — folyamatos lazítására. Így a vállalati keresetek rendszerint „elfutottak", túlhaladva az előirányzatokat. Figyelemmel kell lenni arra

is, hogy az üzemi szakemberek kereseteinek főálláson belüli mozgásait sem pusztán a sajátos „lehetőségek" indukálták. Olyan feszültségek is serkentették ezt, amelyek egyaránt érintették az értelmiségiek többi csoportjait is (például a munkás és értelmiségi dolgozók keresetei közötti különbség csökkenése, a magasabb életszínvonalú, fejlettebb országokkal való kapcsolat egyre erősebb kiépülése stb.).

Ami pedig a *termelésen kívül foglalkoztatott* szellemi foglalkozásúak csoportját illeti, a másodállás-vállalás viszonylag nagyobb létszámarányában többszörös feszültség hatása összegeződött. Egyfelől az olyan jellegű feszültségek, amelyek az összes szakembert érintették, másfelől azok, amelyek a főfoglalkozásból származó kereseteik viszonylagos elmaradásából fakadtak. Ebben szerepe volt a kereseti arányok szabályozási rendszerének. Ezen kívül annak is, hogy nem számoltak a vállalati gazdálkodás objektív adottságaival.

Egyébként a köztudatban is eléggé elterjedt, hogy bizonyos csoportokban (pedagógusok, kezdő orvosok stb.) kereseti feszültség alakult ki, amely érthető módon fokozta a másodállás-vállalási hajlandóságot. Persze mégha emiatt e csoportokban intenzívebb is volt a másodállás-vállalási törekvés, ez csak az egyik (a kínálati) tényező, s önmagában semmiképp sem *oka* a másodállások elterjedésének.

Ha áttekintjük azokat a csoportokat, amelyekben kiemelkedő volt a másodállás-vállalási létszámarány, valóban úgy látszik, hogy e csoportokban a munkafeltételek jobb *lehetőséget* nyújtottak másodállások vállalására. De nézzük meg közelebbről például az ún. egyéb egyetemi végzettségűek kedvezőbb lehetőségeinek kérdését. Látszólag az a középiskolai tanár vagy egyetemi oktató, akinek csak heti 18—22 „kötelező óraszáma" van, inkább vállalhat másodállást, mint az üzemben kötött munkaidőben dolgozó mérnök. De a kötelező óraszám ilyen megállapításának az volt az alapja, hogy az oktatónak fel is kell készülnie az előadásokra, ehhez tovább kell képeznie magát, ki kell javítania a dolgozatokat stb., stb. A „kedvezőbb lehetőség" tehát csak látszólagos, ha a főfoglalkozás követelményeit tekintjük. S melyik vidéki, sokszor éjszakákon át vasúton „ingázó" általános iskolai tanártól (és ilyen sok van) lehet elvárni, hogy akár főállásában, akár mellékállásában megfelelő oktatási munkát végezzen?

Vegyük a körzeti orvosok példáját. A rendelői munkaidő leggyakrabban kevesebb, mint 8 óra. Lehetőség nyílott tehát arra, hogy az orvosok több állást vállaljanak. De nemegyszer 2—3, sőt, még több helyen is vállaltak munkát, s összes elfoglaltságuk ideje nem ritkán kétszerese is volt a napi munkaidőnek. Ez szükségképpen befolyásolja a betegellátás színvonalát; a nagyfokú igénybevétel miatt az orvos nem szentelhet kellő figyelmet a vizsgálatra, kezelésre.

Más csoportoknál még világosabb, hogy nem a főállás jellegéből adódó lehetőségek dominálnak a másodállás-vállalás gyakoriságában. Állítható-e, hogy például a villamosmérnök, vagy akár a gépészmérnök munkafeltételei általánosságban kedvezőbbek voltak másodállás-vállalás szempontjából, mint a többi olyan szakmérnöké, ahol viszonylag kisebb volt a másodállás-vállalási létszámarány? Nagy a valószínűsége, hogy a nyomasztó kereseti feszültségek egyes mérnökcsoportokban még viszonylag rosszabb munkafeltételek mellett is szükségszerűvé tették, hogy külön munkát vállaljanak.

Ami a *másodállások munkaerő-keresletét* illeti: kétségtelen, hogy az orvosok, pedagógusok esetében, a kutatás-fejlesztés, a tervezőmunka területén sokszor *indokolt és szükséges* a másodállás formájában való foglalkoztatás. De gyakran a másodállásokhoz való „juttatás" más, a fizetéssel kapcsolatos problémákat takar. Ezt hivatalos jelentések is feltárták. Számos példát lehet hozni. Kereseti feszültségekkel kapcsolatos, hogy nem egy pedagógus egyenesen a szakfelügyelő ajánlatára, annak támoga-

tásával jut második, harmadik álláshoz. Köztudott, hogy pedagógusok, orvosok, építészmérnökök gyakran csak olyan feltételek mellett vállalnak vidéken állást, ha a munkáltató másodállást is szerez számukra. Elterjedt módszerré vált továbbá, hogy a tervezőintézetekben megegyezés alapján kölcsönösen foglalkoztatják másodállásban egymás dolgozóit, vezetőket, beosztottakat egyaránt. Olyan szélsőséges esettel is találkozunk, hogy egyes vállalatok csak olyan feltételek mellett hajlandók megrendeléseket teljesíteni, ha a megrendelő másodállásban foglalkoztatja alkalmazottaikat.

Meggondolandó, hogy a „kedvező munkafeltételekre", vagy az arra való hivatkozás, hogy „főállásban nem lehet másképp munkaerőt találni, csak ha másodállást is biztosítanak" — leggyakrabban olyan szakemberekkel kapcsolatban merült fel, akiknek viszonylag alacsony a státusz szerint megállapított fizetése. Nyilvánvaló, hogy emögött ki nem mondottan is annak elismerése rejtőzik, hogy a bérnómenklatúra nem reálisan tükrözi a kívánatos bérarányokat. Ezért kénytelenek a főfoglalkozásban csökkentett igényeket támasztani a vezetők, ellenőrök (maga a lakosság is). Szinte tudatosan laza követelményeket szentesítenek. Hogy megtarthassák dolgozóikat, olykor a munkáltatók érdekévé is vált, hogy számukra másodállást „szerezzenek".

Az érem másik oldala pedig, hogy mivel munkaerőhiány esetén, főként a magasan kvalifikált dolgozók főállásukat biztosítottnak érzik, élnek azzal a lehetőséggel, hogy a főállásban nem követelhetik meg tőlük, hogy „teljes kapacitással" dolgozzanak.

Másodállásban bőséges a munkaerő-kínálat, de nem mindenkinek jut hely. Az sem mellékes szempont, hogy a másodállás egyszeriben úgy növeli a keresetet, ahogyan főállásban erre sohasem kerülhetne sor. Természetes, hogy a dolgozó elsősorban abban érdekelt, hogy a másodállásban végzett munkájával helytálljon. Igaz, ez a nagy megterhelés miatt sokszor akadályba ütközik. De a másodállásban foglalkoztató munkáltatók sem mindig azért fizetnek, mert a munka elvégzése nélkülözhetetlen számukra, hanem, mert ez néha a kölcsönösség alapján saját főfoglalkoztatottaiknak nyújtott ellenszolgáltatás.

A kereseti feszültségek miatt a másodállásokra irányuló intenzívvé vált munkaerő-kínálat is erősítette az ilyen munkaerő-keresletet. A lényeg az, hogy ott, ahol a bérek relatíve *alacsonyak voltak* a főállásban, *a bér nem tölthette be ösztönző funkcióját, ezért azt még gyakran erősíteni kellett a másodállás „bérkiegészítőként" való alkalmazásával.*

Mindez azonban nem szüntethette meg a kereseti aránytalanságokat. Ha az egyes munkavállalókat illetően enyhülhetett is ez a feszültség, ez (még a másodállás-vállalásban legkiemelkedőbb létszámarányú csoportokon belül is) jelentős *új feszültségeket hozott létre.* Hiszen e csoportok tagjainak túlnyomó többsége nem rendelkezik másodállással. S mivel éppen azokat, akik nem vállalhattak másodállást, továbbra is érintette a többi csoportok viszonylag nagyobb átlagos kereseteivel összefüggő feszültség is, anyagi helyzetük problémája viszonylag még kiélezettebbé vált. *Mind a bér ösztönző hatása, mind pedig a kereseti igények kielégítése szempontjából kedvezőtlenül alakultak a kereseti arányok.*

A gazdasági reformmal összefüggésben 1968. január 1-én hozott intézkedés szerint a másodállásokra fordított költségek teljes mértékben a vállalati átlagbéralapot terhelik. Ez tulajdonképpen a másodállások elterjedésének korlátozására irányul. Így kívánták érdekeltté tenni a vállalatokat a másodállásban való foglalkoztatás csökkentésében.

Bár statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, a tapasztalatok, egyes vállalatok képviselőinek nyilatkozatai, a KNEB vizsgálatai eredményeiről nyilvánosságra hozott tények stb., azt mutatják, hogy a másodállás-vállalás általában most sem csökkent, sőt, némely vélemények szerint még

emelkedett is. Ez önmagában nem feltétlenül rossz dolog. Ha a rugalmasabb gazdálkodás inkább lehetőséget ad ezáltal a zavartalanabb munkaerő-ellátásra, ezt ebből az aspektusból csak kedvezőnek tekinthetjük.

De úgy látszik, intenzívebben most is többnyire azokban a foglalkoztatott csoportokban terjedt el a másodállás, amelyekben az átlagos keresetek viszonylag alacsonyabbak és ez a korábbi tapasztalatok fényében már kevésbé megnyugtató.

Sok szó esik a tanácsi szervekben foglalkoztatott értelmiségiek másodállás-vállalásairól, s az ezzel kapcsolatos összeférhetetlenségről. Jellemző viszont, hogy például az itt dolgozó felsőfokú képzettségű szakemberek fizetése gyakran az ugyanolyan képzettségű ipari vagy minisztériumi foglalkoztatottakénak felét sem teszi ki.

Ami a termelővállalati másodállásban való foglalkoztatást illeti, az átlagbér-szabályozás keretében egyébként is szokásos létszámhígításokkal csökkenthették a másodállások bérköltségeinek negatív hatását a vállalati dolgozók keresetére.

Társadalmi fejlődésünk szempontjából *számunkra döntő jelentőségű, hogy a dolgozók alkotó aktivitásukat elsősorban a szervezett munkamegosztásban* betöltött helyükön használják ki. Ehhez növelni kell — a kereseti arányok javításával is — a bér ösztönző szerepét.

A kereseti arányok tervszerű befolyásolásának kérdése viszont szorosan kapcsolódik egész jövedelempolitikánkhoz — csak annak szerves részeként foghatjuk fel.

Ami a másodállások terjedését illeti: gazdasági fejlődésünk elkerülhetetlenül és szükségszerűen indukál olyan szituációkat, amelyek munkaerő-keresletet teremtenek másodállásokra, s ez találkozik a dolgozók ilyen irányú munkaerő-kínálatával. Értelmetlen és helytelen volna tehát erőfeszítéseket tenni a másodállások „kiküszöbölésére", vagy akár intézményes korlátozására is.

A gazdaság állandó strukturális átalakulásának folyamatában természetesen változó, hogy mikor milyen gazdasági ágakban, részterületeken, foglalkozásokban, beosztásokban, milyen kereseti körülmények között válik társadalmilag hasznossá, indokolttá az ilyen pótlólagos munkavállalás.

Ha pedig valaki — a gazdaságunk mai színvonalán általánosan kialakult mércéket alapul véve — több hasznos munkát végez, mint amennyit a társadalom a munkamegosztásban betöltött alapvető munkahelyén tőle megkövetel, ha tehát ezen felül, második, harmadik stb. munkahelyen is dolgozik, ezért megfelelően *több* kereset illeti meg. Ez felel meg a munka szerinti elosztás társadalmunk által elismert követelményének, ez nem „jogtalan", hanem ellenkezőleg, a társadalom szempontjából is indokolt.

A másodállások elterjedése jórészt a népgazdaságban, a társadalomban meglevő, esetleg valamilyen okból újrakeletkező ellentmondásokkal van összefüggésben. Ezeknek az ellentmondásoknak a felismeréséhez szükség van a másodállásokra vonatkozó, pontos adatszolgáltató és -feldolgozó rendszer létrehozására is. Ez nemcsak a jövedelemelosztásra vonatkozó informáltság szempontjából szükséges, hanem a munkaerő-gazdálkodásban felmerülő problémák jelzésével egyebek között megoldásához is segítséget nyújthatna.

Redő Éva

A második angol—magyar közgazdász tanácskozás

A magyar közgazdaságtudomány nemzetközi kapcsolatai az elmúlt években nagymértékben bővültek. Ennek jelei a kétoldalú tudományos tanácskozások — kollokviumok — is.

Az 1970. szeptember 11—13 között Balatonfüreden, illetve Budapesten rendezett magyar—angol közgazdász kollokvium volt a második a két ország közgazdászai szakmai találkozóinak sorában.

Az 1969 novemberében Angliában rendezett első kollokvium főként a két ország gazdasági fejlődését jellemző általánosabb kérdésekkel foglalkozott, a második magyarországi kollokvium már a kapcsolatok további fejlesztése szemszögéből fontos elméleti és gyakorlati kérdéseket tűzött napirendjére. Elméleti közgazdasági hátteret igyekezett adni a két ország közötti gazdasági kapcsolatokban felmerülő sokrétű problémák megoldásához.

A második magyar—angol közgazdász kollokvium 5 kérdést vitatott meg:

1. A modern technika nemzetközi transzferálásának problémája különböző gazdasági-társadalmi rendszerbe tartozó országok között.

2. A nemzetközi integráció és a kelet-nyugati kereskedelem, különös tekintettel a bilaterális kapcsolatokra.

3. A tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer időszerű kérdései.

4. A beruházási döntések kritériumai nagy jelentőségű energetikai létesítményeknél.

5. Az adók szerepe a gazdaságpolitikában.

A Magyar Közgazdasági Társaság és a Kulturális Kapcsolatok Intézete, valamint a British East Europe Centre volt a kollokvium gazdája. A tanácskozáson 15 angol és 16 magyar közgazdász vett részt a tudományos világ, az állami gazdasági vezetés és az üzleti élet jeles reprezentánsaiként. Az angol delegáció vezetője és egyben a tanácskozás társelnöke *Sir Ronald Edwards* professzor, a londoni egyetem tanára és a Beecham Group Ltd. vezérigazgatója, a magyar delegáció vezetője és a tanácskozás társelnöke *Bognár József* akadémiai levelező tag, a Világgazdasági Tudományos Tanács elnöke voltak.*

* Az angol delegáció tagjai a következők voltak: *Austen Albu* munkáspárti képviselő, az angol East Europe Centre kormányzótestületének alelnöke; *Basil Bard*, a Nemzeti Kutatásfejlesztési Társaság tagja; *E. N. Eden*, a Technológiai Minisztérium főmunkatársa; *Christopher Johnson*, a Financial Times című közgazdasági napilap ügyvezető vezérigazgatója; *Michael Kaser*, az Oxfordi Egyetem tanára; *W. J. Luxton*, a Londoni Kereskedelmi Kamara igazgatója; *G. Patley*, a Beecham Group pénzügyi igazgatója; *George Ray*, a National Institute of Economic and Social Research tudományos főmunkatársa; *Michael Shanks*, a British Leyland Motor Corporation Ltd. piackutatási és gazdaságtervezési főosztályának igazgatója; *Andrew Shonfield*, a Társadalomtudományi Kutatási Tanács elnöke; *John Whitehorn*, a Brit Gyáriparosok Szövetségének főigazgató-helyettese; *David Worswick*, a National Institute of Economic and Social Research igazgatója; *John Gordon*, a budapesti Brit Nagykövetség munkatársa; *Paul Hare* közgazdász.

A magyar delegáció tagjai: *Bácskai Tamás*, a Magyar Nemzeti Bank főosztályvezetője; *Czeitler Sándor*, a külkereskedelmi miniszter helyettese; *Fekete János*, a Magyar Nemzeti Bank alelnöke; *Hoós János*, az MSZMP KB munkatársa; *Kallós Ödön*, a Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke; *Nyilas József* egyetemi tanár, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Általános Közgazdasági Karának dékánja; *Pikler Ferenc*, az OMFB főosztályvezetője; *Palánkai Tibor*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; *Simai Mihály*, a Magyar Közgazdasági Társaság alelnöke; *Szita János*, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának vezetője; *Varga György*, a Gazdaság című folyóirat főszerkesztője; *Végi István*, az MSZMP KB munkatársa; *Zala Júlia*, a Gazdaságkutató Intézet igazgatója; *Pécsi Kálmán*, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője és *Gémes János*, a Magyar Kereskedelmi Kamara angol szekciójának titkára voltak.

A kollokvium napirendjén szereplő kérdések közül az első és a második témakört összevontan tárgyalták meg. Bognár József, Basil Bard, Michael Shanks és Varga György tanulmányai szolgáltak a vita alapjául. Bognár József tanulmánya a nemzetközi gazdasági együttműködés és különösen a kelet-nyugati kereskedelem elméleti kérdéseivel foglalkozott. (Szövegét lapunk más helyén közöljük. — *A szerk.)*

Basil Bard dolgozatának témája a technológia transzferálása volt. Tanulmányában elsősorban a licenciák és a licenciapolitika szerepét vizsgálta. Különös részletességgel szólt azokról a nehézségekről, amelyek speciálisan a kelet-nyugati kapcsolatok fejlődését akadályozzák. Ezek közül a következőket emelte ki: nyelvi, pszichológiai akadályok és a piaci információk hiánya; a szocialista partner törekvése arra, hogy a licenciavásárlást kompenzációs áruügylettel kapcsolja össze, a licenciavásárlások hivatalos, kormányszintre emelése; a KGST-országok között megvalósuló specializáció, a jogi rendszerek különbözősége; a licenciákban foglalt ismeretek egyszer s mindenkorra történő átadása, amelyet a vásárló fél egyszeri fizetéssel kompenzál; s végül a megfelelő szakemberek hiánya a tárgyalásokon.

Michael Shanks előadása az európai integráció elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozva mindenekelőtt a folyamat mozgatórugóit elemezte. Tanulmánya szerint a nyugat-európai integráció alapvető motivációja politikai volt. Fontos szerepet játszottak benne azonban a gazdasági tényezők is. Ezek között elsősorban az Egyesült Államok technikai fölényének ellensúlyozására irányuló törekvések. Anglia álláspontját vizsgálva előadása rámutatott arra, hogy a szigetország helyzete a Közös Piachoz képest az elmúlt években eléggé megváltozott. Eredetileg Anglia valamiféle laza szabadkereskedelmi övezetet szeretett volna Nyugat-Európával létrehozni, amely végül is csupán az EFTA-ban realizálódhatott. Az 1950-es évek közepétől-végétől a szigetország gazdasági gyengeségei fokozatosan megmutatkoztak. A Nemzetközösség mint tömörülés lényegében szétesett, és az Egyesült Államokkal kialakított „különleges viszony" egyre inkább formálissá vált. Az európai „klubhoz" való csatlakozás vonzóereje egyre nagyobb lett. Ma, véleménye szerint ésszerű feltételek esetén az angol ipari, kereskedelmi, politikai és intellektuális érdekcsoportosulások túlnyomóan a közös piaci csatlakozás mellett vannak. A közvélemény azonban fél a Közös Piactól, elsősorban a közös agrárpolitika terhei miatt. A csatlakozás hívei főleg nagyobb piacokra, gyorsabb gazdasági növekedésre számítanak a csatlakozás nyomán. Ennek fejében hajlandók megfizetni a közös agrárpolitika árát és egyes vélemények szerint a szupranacionális irányú fejlődést is elfogadják.

Varga György előadása a műszaki fejlesztés magyarországi vállalati vonatkozásait elemezte. Rámutatott azokra az új lehetőségekre, amelyek gazdasági irányítási rendszerünkben a vállalatok számára adódnak a műszaki fejlesztés meggyorsításával kapcsolatban. Foglalkozott a műszaki fejlesztést ösztönző és korlátozó tényezőkkel a magyar gazdaságban s különösen a vállalati szférában. Kitért az új technika jobb felhasználásának kérdéseire, gazdasági és szervezési összefüggéseire is. Referátumának szóbeli bevezetése kapcsán a kollokviumon rámutatott arra is, hogy Magyarország és a fejlett nyugat-európai országok közötti termelékenységi színvonalkülönbségek csak mintegy harmadrészben indokolhatók a technikai felszereltség eltéréseivel. A döntő elemek az irányítás és szervezés hiányosságai.

A technológia transzferálásának kérdéseihez elsőként George Ray szólt hozzá. Elemezte a műszaki fejlettség, a gazdasági növekedés és az életszínvonal alakulása közti szoros összefüggéseket. Kifejtette, hogy Magyarországnak és Nagy-Britanniának a problémái sok vonatkozásban hasonlóak, minthogy a külföldi piac értékítéletét mindinkább termékeik műszaki színvonala határozza meg. Ilyen szempontból az áron kívüli tényezők egyre fontosabbá válnak. Ezek között az alkalmazott technológiát, tervezést, a szervizhálózatot stb. említette meg. A nagy nemzetközi társaságok licencia-eladási gyakorlatáról az IBC, az ESSO és a CIBA példái alapján alkotott képet. E társaságok is rendkívül széles, sokoldalú politikát folytatnak, esetenként technikatranszfer politikájuk liberális, néha a know-how-t a licenciákkal együtt adják át, más esetekben viszont ragaszkodnak a tőkerészesedéshez, illetve a közvetlen termelési részvételhez. Azt a következtetést vonta le, hogy a technológiai ismeretek átadása a nemzetközi vállalatokon belül a legeredményesebb. Hozzátette azonban, hogy e forma alkalmazása a kelet-nyugati kapcsolatokban speciális problémákat vet fel. Hozzászólása a magyar műszaki-tudományos potenciál elemzésével foglalkozott az angol partner szemszögéből. Véleménye szerint

Magyarország jó kutatási bázissal rendelkezik. Kutatógárdája igen bonyolult feladatok megoldására képes. Sok példát említett a magyar szabadalmak külföldi, különösen angliai forgalmáról, az ezzel kapcsolatos tapasztalatokról. Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy igen jó lehetőségek vannak Magyarország és Anglia között az eddigi már egyébként is kétirányú tudományos és fejlesztési kapcsolatok, licencia-forgalom továbbfejlesztésére.

Sir Ronald Edwards felszólalása a nagy angol társaságok, elsősorban a Beecham-csoport tapasztalatait értékelte a nemzetközi műszaki ismeretekkel kapcsolatos tranzakciók megszervezésében. Kiemelte azokat a sajátos problémákat, amelyeket a verseny okoz a technika nemzetközi transzferálásában a nagy társaságok számára. Kifejtette, hogy a modern technika és különösen a legfejlettebb műszaki és termelési tapasztalatok fő forrásai a nyugati világban a nemzetközi vállalatok. E kérdés kelet-nyugati vonatkozásaival összefüggésben hangsúlyozta, hogy a nagy társaságok számára egy-egy szocialista ország piaca kooperációs vállalkozás létesítéséhez túl szűk. Azt sem tartják célszerűnek, hogy ugyanabban az iparágban több szocialista országgal lépjenek párhuzamos kooperációra. Döntő fontosságú tehát számukra, hogy egy adott szocialista országgal kötött kooperációs megállapodás mennyire nyit piacot a többi szocialista országban is. G. Patley, a Beecham-csoport pénzügyi igazgatója is a nagy nemzetközi társaságok licenciapolitikáját és sajátos érdekeit elemezte a modern technika transzferálásában. Ő és mások is rámutattak arra, hogy a licenciavásárlás ma már nem elegendő csatorna a legmodernebb technika importjához. A nemzetközi társaságok nem akarnak új versenytársakat teremteni, s így legfeljebb csak másod- vagy harmadrendű technikát adnak át ennek keretében. John Whitehorn ugyancsak a nemzetközi társaságok szerepéről és a marketing problémáiról szólt, Kaser professzor pedig a műszaki-tudományos ismeretek átadásának nem vámjellegű akadályaival foglalkozott, mint például a különböző országok eltérő szabványosítási rendszere, ez egyébként nemcsak kelet-nyugati vonatkozásban támaszt nehézségeket.

A magyar közgazdászok közül többen is vitába szálltak B. Bard néhány megállapításával. Felhívták a figyelmet arra, hogy a szabadalmak vásárlásával kapcsolatos gyakorlatunk az utóbbi években jelentősen módosult. Kallós Ödön például hangsúlyozta, hogy Bard tanulmányával ellentétben Magyarországon a Licencia Külkereskedelmi Vállalatnak már 1958 óta nincs monopóliuma e téren. Körülbelül 120 vállalat kötött, illetve köthet önállóan ilyen megállapodást. Varga György szerint is Bard több tézise 3—4 évvel ezelőtti állapotokat tükröz. Simai Mihály a tanulmányban szereplő adatokat vitatta, s kétségesnek tartotta azok felhasználhatóságát nemzetközi összehasonlításokban.

Szita János Sir Ronald Edwards felszólalására reagálva több olyan nemzetközi kooperációs megállapodásunkat hozta fel példaként, amelyeket eleve azzal a céllal kötöttünk, hogy a szocialista nemzetközi együttműködés révén a gyártmányok nemcsak magyar, hanem más fogyasztók számára is készüljenek. Bizonyos esetekben kifejezetten magyar szükségletek kielégítéséről van szó. Nagy fontosságúnak tartotta a kelet-nyugati kapcsolatok továbbfejlesztésével összefüggésben a szocialista integráció elmélyítésének távlatait.

Pécsi Kálmán, a Tervgazdasági Intézet osztályvezetője javaslatokat tett az ipari kooperáció előmozdítására. E javaslatok magukban foglalták hosszú távú egyezmények megkötését a vállalatok között, elfogadható és ésszerű hitelfeltételeket, bankkonzorciumok létesítését ipari kooperációs megállapodások finanszírozására stb.

Nyilas József felszólalásában a műszaki ismeretek, az új technika nemzetközi forgalmának új formáit emelte ki s több konkrét javaslatot tett tudományos kutatási együttműködésre.

Élénk vita alakult ki a részvevők között az európai integráció kérdéseivel kapcsolatban is. Andrew Shonfield kétségbe vonta Shanks megállapításait a nemzetekfelettiség erősítésének szükségességéről. Véleménye szerint csupán arról van szó, hogy olyan döntéseket, amelyeket korábban államok egyénileg hoztak, most bizonyos területeken közös megegyezéssel hozzák. Hangsúlyozta, hogy a kollektív gépezet kialakulásának fejlődése a Közös Piacon is lelassult. Hiba lenne az európai integrációt a szuverenitás feladásának tekinteni a kormányok részéről. Az Egyesült Államok európai politikája — véleménye szerint — kedvez az európai integráció továbbfejlődésének. Az amerikai csapatok kivonulása Európából — ha erre sor kerül — felveti egy külön európai kollektív katonai rendszer megteremtésének

szükségességét is. Simai Mihály szerint a Közös Piacon a szupranacionalizmus erősítése iránti hajlandóság az utóbbi években csökkent. A Közös Piac több országa sem kíván e téren jelentősen előrehaladni a Római Szerződésben foglaltak szerint. Meglepőnek tartotta M. Shanks állásfoglalását, amely véleménye szerint ellentmondásban áll az angol közgazdászok többségének álláspontjával és a hivatalos angol politikával.

W. J. Luxton konkrét kérdéssel fordult a magyar delegációhoz a moszkvai szovjet—nyugatnémet megállapodással kapcsolatos álláspontjukról. Bognár József válaszában rámutatott azokra a gazdasági és politikai tényezőkre, amelyek a Szovjetuniót vezették e téren. Az európai biztonság problémáját alapvető kérdésnek tartotta. Bognár professzor válaszában a gazdasági tényezőket elemezve hangsúlyozta, hogy az NSZK magasan fejlett ipari ország. Más fejlett tőkésországokhoz képest lehetőségei a technika transzferálásában sok tekintetben jobbak. Bizonyos területeken rugalmasabbnak is bizonyult, mint nyugati partnerei. Simai Mihály hangsúlyozta, hogy a szovjet—nyugatnémet szerződés a szocialista országok közös koordinált lépése volt, s felhívta a figyelmet arra, hogy a kialakult helyzet nagyban befolyásolhatja a kelet-nyugati kereskedelem jövőbeli irányát, s ez semmiképpen sem lehet mellékes az NSZK Közös Piacon belüli vagy kívüli partnerei szemszögéből.

Czeitler Sándor élesen vetette fel a nyugat-európai integráció problémáit a kelet-nyugati kapcsolatok és a magyar—angol együttműködés szempontjából. A Közös Piac a magyar külkereskedelemre visszahúzó, negatív hatással volt. Magyarország számára különösen a közös agrárpolitika okoz nehézséget. De hasonló a helyzet a fém- és textilexportunk szempontjából is. Az EFTA viszont kevésbé volt diszkriminatív, s az EFTA-országok részesedése a magyar külkereskedelemben fokozatosan nőtt és az elmúlt években lényegében elérte a Közös Piacét.

Szerinte a brit—magyar kapcsolatok általában hátrább vannak, mint együttműködésünk Nyugat-Európa több más országával. Ez vonatkozik a külkereskedelemre, valamint a termelési és ipari kooperációra egyaránt. Az okok nem politikaiak. Részben a lassúbb brit növekedéssel is magyarázhatók. Másrészt a brit külkereskedelmi politika sem vette figyelembe a magyar strukturális problémákat. A szocialista országokkal szemben alkalmazott angol liberalizálás csak a magyar export 45 százalékát érintette, míg más szocialista országoknál ez az arány eléri a 70—80 százalékot is. A brit cégek továbbá kevésbé rugalmasak a kooperációt illetően, mint a nyugatnémetek. 1968 óta Magyarország különféle kooperációs megállapodásokat kötött nyugat-európai cégekkel, de ezek közül csak kettőt brit társaságokkal. Magyarország 19 kooperációs javaslatot nyújtott be a Ministry of Technology-nak, de csak 4-re válaszoltak, s részletes vita azóta sem kezdődött meg.

Az integrációval kapcsolatos vitában a politikai és gazdasági tényezők összefüggéseivel foglalkozott Szita János hozzászólása. Felhívta a figyelmet arra, hogy a szakemberek gyakran hajlamosak a politikai problémák gazdasági okainak figyelmen kívül hagyására. Véleménye szerint a nemzetközi munkamegosztással és az integrációval foglalkozó közgazdasági kutatások szintje ma még meglehetősen alacsony. Sok olyan probléma, amely ma politikainak tűnik fel, könnyebben megoldható lenne, ha a mögötte levő gazdasági kérdéseket jobban elemeznék, tudatosabban törekednének azok megoldására. Különösen nagy jelentősége van ennek a kelet-nyugati kereskedelemben, ahol a politikai tényezők súlya egyébként is nagy.

A tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer helyzetével foglalkozó vita a kollokviumon tulajdonképpen az Angliában lezajlott tanácskozás alapján került ismét napirendre. Magyar részről Fekete János komoly aggodalmát fejezte ki a tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer legújabb fejleményeivel kapcsolatban, s hangsúlyozta, hogy annak struktúrája egyre tarthatatlanabbá válik. Abnormálisnak nevezte azt, hogy tulajdonképpen az egész tőkés pénzügyi rendszer alapjaiban Washington politikai döntéseitől függ. Ez a helyzet — véleménye szerint — sokáig nem tartható, sürgős reformra van szükség. Két lehetőséget látott a megoldásra: egy európai bázisú pénzügyi rendszer kiépítését, amely függetlenítené magát a dollár belső problémáitól, vagy pedig Nyugat-Európa olyan értelmű fellépését, amely arra kényszerítené az Egyesült Államokat, hogy hatékonyabb intézkedéseket tegyen valutájának stabilizálására. Magyarország az előbbi megoldást tartaná célszerűnek. Szita János a pénzügyi rendszer reformjának négy lehetőségét vetette fel: a dollár leértékelése az arannyal szemben, az európai valuták újraértékelése, az európai országok valamiféle közös akciója s végül a mai rendszer változatlan fennmara-

dása. Más magyar hozzászólók is kifejezésre juttatták meggyőződésüket, hogy a tőkés pénzügyi rendszer mai helyzete nem kívánatos a szocialista országok szemszögéből.

Az angol delegáció tagjai közül elsősorban David Worswick szállt vitába Fekete Jánossal. Véleménye szerint nincsenek különösebb veszélyek vagy problémák az amerikai infláció miatt. Szerinte még mindig jobb az infláció, mint ha válságok sorozata rázná meg az Egyesült Államokat. Kiemelte azt is, hogy Európa súlyának növekedése a világtermelésben jelentősen csökkentette az amerikai konjunktúrahullámzás hatását Nyugat-Európára. Véleménye szerint a hatalmas amerikai hosszú és rövid lejáratú tőkebefektetések Nyugat-Európában nem tennének lehetővé egy a dollárral szembeni tartós és életképes európai pénzügyi uniót. A valutaárfolyamok időnkénti változtatását elég hatékony eszköznek tartotta arra, hogy a dollár elértéktelenedésével kapcsolatos problémákat időről időre megoldják.

A nemzetközi gazdasági együttműködés általános és a magyar—angol kapcsolatokat érintő konkrét problémáin túl a kollokvium napirendjén szereplő egyik, Nagy-Britannia és Magyarország belső fejlődése szempontjából lényeges kérdés a beruházási döntések kritériumainak vizsgálata volt, egy konkrét szektor tükrében. A vita azt igyekezett megvilágítani, hogy a két különböző társadalmi és gazdasági rendszerbe tartozó ország fejlődésében milyen sajátos problémák mutatkoznak az energetikai szektorban, amely mindkét országban igen nagy fontosságú.

A vita alapját Pikler Ferenc: „Az energiaellátási döntések optimalizálásával kapcsolatos hosszú lejáratú tényezők" és E. N. Eden: „Beruházási kritériumok állami vállalatoknál — esettanulmány az energetikai beruházásokról" című dolgozatai képezték. Pikler Ferenc tanulmánya elsősorban a magyar gyakorlatot elemezte. Nagy figyelmet fordított az egyes energiahordozók versenyére és a költségtényezőket befolyásoló változókra. Eden tanulmánya az angol gyakorlat alapján az energetikai beruházásokkal összefüggő döntési mechanizmusokra irányította a fő figyelmet. A vita nem annyira a technikai részletekről, mint inkább olyan általános jellegű gazdaságpolitikai problémákról folyt, amelyek túlnőnek az energetikán. A költségtényezőkkel kapcsolatban előtérbe került például a szénbányászat helyzete, a földgáz és az olaj felhasználásának kérdése, az energetikai szektor szerkezeti átalakulása. George Ray, Michael Kaser, Zala Júlia, Bognár József és Bácskai Tamás az árak és a beruházási döntések összefüggéseit vitatva részletesen foglalkoztak az angol, illetve a magyar tapasztalatokkal. Tartalmas vita folyt az árak szerepéről az energetikai beruházások tervezésében, az árnyékárakról és az árnyékárak felhasználhatóságáról általában a gazdasági tervezésben. Sir Ronald Edwards az angol energetika és különösen az állami villamosipar tapasztalatait ismertette a tervezésben és a beruházások tervezésében. Elmondotta, hogy milyen tapasztalatokat szerzett az államosított villamosenergia-ipar igazgatójaként a hosszú távú változások kiszámításánál, a nemzetgazdasági tervezés és az energetikai tervezés összefüggéseinél. Eden, az angol tanulmány szerzője a vitában kitért a kockázati tényező szerepére is a villamosipar távlati tervezésében. Bognár József és Szita János az összeurópai energetikai együttműködés kérdéseit emelték ki hozzászólásaikban. Rámutattak az európai villamosáram-rendszerek nemzetközi összekapcsolásának nagy jelentőségére.

A másik, a belső problémákkal foglalkozó vitapont kapcsán a kollokvium az adók s általában a vállalati jövedelemelvonás kérdéseit vette vizsgálat alá Bácskai Tamás tanulmánya alapján, amely a magyar gyakorlatot és a hazai tapasztalatokat elemezte.

A vállalati jövedelemelvonási rendszerről folytatott vita a szabályozórendszer számos más, fontos elemére s azoknak egymással és a jövedelemelvonási rendszerrel való kölcsönös kapcsolatára is átterjedt. Különösen tanulságos volt, ami angol részről a kormány által kialakított jövedelemszabályozási rendszer hatékonyságáról elhangzott. A sokcélú — vagyis a költségvetési bevételek biztosításán túl a termelési tényezők kombinálásának irányára, a területfejlesztésre stb. hatni kívánó — költségvetési politika bonyolult szabályozást alakított ki. Az üzletemberek azonban sokkal inkább el voltak foglalva a fejlesztési és a piacproblémákkal, semhogy e bonyolult rendszer hatásmechanizmusát tanulmányozva, ahhoz igazították volna döntéseiket. Így bár az elvonás durván a profit felét igénybe vette, a bonyolultsága miatt meg nem értett mechanizmus valójában nem befolyásolta a döntéseket.

Mélyreható vita alakult ki a magyar és a brit felek között (Albu, Bácskai,

Bognár, Szita) arról, hogy mekkora szerepe lehet a struktúrapolitikában a személyi jövedelmek vállalatok, illetve ágazatok közötti differenciálásának. A kérdés úgy vetődött fel, hogy a jövedelemelvonási rendszer nem tesz lehetővé nagy különbségeket a vállalatok által fizetett személyi jövedelmek között. Ezért a személyi jövedelmek közötti különbségek nem váltják ki a munkaerő áramlását a hatékonyabb ágazatok, illetve vállalatok irányába. Miután tisztázódott, hogy mostani körülményeink között a nagyobb nyereség nem elsősorban hatékonyságbeli különbségekre vezethető vissza, s ezért nem lehet irányadó struktúrapolitikai szempontból, alkalmunk volt hallani angol kollégáinktól, hogy szerintük náluk sem volt lehetséges, sem kívánatos jelentős személyi jövedelemkülönbségeket kialakítani, különösen ugyanazon szakmában, de különböző vállalatoknál vagy ágazatokban dolgozó munkaerők között. Egyértelműen az a vélemény alakult ki, hogy a rövid távú nyereségérdekeltség önmagában nem mutat irányt a struktúrapolitikának, s hogy a bérdifferenciálás nem elsődleges eszköze a struktúrapolitikának. Ami az összes bérköltségnek a társadalmi munka hatékonyságának változásához kötött alakítását illeti, a kollokvium részvevői a bérrendszer megfelelő megszervezését, tehát a darab- és időbérrendszerek megfelelő kombinálását tartották elsődlegesnek. Nagy érdeklődésre tartott számot, hogy milyen módon történik a dolgozók kompenzálása Magyarországon mobilitásukért, tehát azért, hogy megszokott munka- és családi környezetüket hajlandók megváltoztatni. Hangsúlyoztuk, hogy különbséget teszünk a társadalmilag kívánatos mobilitás (például a fűtőanyagmérleg változásával kapcsolatos mobilitás) és a nemkívánatos munkaerő-vándorlás között, s csak az előbbit kompenzáljuk. Elmondottuk, hogy ez esetben is erősen törekszünk a mobilitás szociális és pszichológiai terheinek csökkentésére, s ahol az gazdaságilag lehetséges, alternatív ipartelepítéssel igyekszünk a problémát megoldani.

Igen szokatlannak találták angol partnereink azt, hogy az eszközlekötési díjat nálunk a bruttó eszközérték után fizetik. Bíráló megjegyzéseikben rámutattak arra, hogy ez a műszaki fejlesztést terhelő s az extenzív megoldásokat favorizáló eljárás a versenyt is torzítja, mert előnyben részesíti azokat az új vállalatokat, amelyeknél a könyv szerinti és a tényleges állóeszközérték közel esik egymáshoz. Tájékoztattuk kollégáinkat arról, hogy e hátrányokkal tisztában vagyunk, és a kérdést egy későbbi időpontban meg kívánjuk oldani.

A kollokvium vitájára kezdettől fogva rányomta bélyegét az a tény, hogy két, különböző társadalmi és gazdasági rendszerbe, két katonai tömörülésbe tartozó ország képviselői jöttek össze. Viszont mindkét fél igyekezett olyan területeket keresni, ahol a közös érdekek alapot adnak az együttműködésre.

A kollokvium viszonylag nem nagy figyelmet fordított a magyar—angol gazdasági kapcsolatok konkrét kérdéseire. Ez azonban nem is volt közvetlen célja. Az ilyen tudományos tanácskozások egymás problémáinak jobb megértését, esetenként megismerését szolgálják. E tekintetben a kollokvium nemcsak elérte célját, hanem utat nyitott az olyan további tudományos együttműködés számára, amely már egy-egy konkrét, kölcsönösen fontos kérdés közös megoldását segítheti elő.

Palánkai Tibor—Simai Mihály

FOLYÓIRATSZEMLE

A. Neu—B. Stecher: A világkereskedelem struktúraváltozása

(Die Weltwirtschaft, Kiel, 1970. 1. sz.)

A világexport növekedése (a szocialista országok nélkül) az elmúlt tíz év alatt gyors ütemű volt: évi átlagban 9 százalékot tett ki, míg az ipari termelés növekedése csak feleakkora volt. Bár most a fejlődő országok a korábbinál nagyobb mértékben részesedtek a világkereskedelem növekményéből, mégis a döntő szerepet ezúttal is a fejlett ipari államok játszották: míg a fejlődő országok exportja évente átlag 5,6, a fejlett országoké 8,2 (Közös Piac: 9,5) százalékkal nőtt. A fejlődő országok lemaradásának az az oka, hogy a számukra exportlehetőséget biztosító legtöbb termékkel szemben az ipari országok erős importprotekcionizmust alkalmaztak.

Ha az export vásárlóerejét (az export értéke az importárindexszel deflálva) nézzük, akkor a kép ismét a fejlett országok előnyét mutatja: a fejlett országok export-vásárlóereje évi átlagban 7,7, a fejlődőké csak 5,7 százalékkal nőtt. Ez két okkal magyarázható: sem a világpiaci árak, sem a világkereskedelem áruszerkezete nem kedvezett a fejlődő országoknak. A növekedés mértékén kívül annak üteme is jelentősen eltérő: az ipari országok exportja évről évre egyenletesen nőtt, a fejlődőké viszont csak nagy ingadozásokkal. Ennek oka is az árakban keresendő: a világpiaci nyersanyagárak rendkívül ingadoztak.

A fejlődő országok összes exportjában Latin-Amerika részesedése csökkent, míg az afrikai országoké megnövekedett. Ez szorosan összefügg a felvevő országok importszükségleteivel: a Latin-Amerikával szomszédos Észak-Amerika importkereslete csak átlagos mértékben emelkedett, Nyugat-Európáé viszont az összes többi importőrország importszükségleténél gyorsabban nőtt.

Az export növekedésének üteme más a nyers- és alapanyagoknál (évi 5,3%) és más a késztermékeknél (9,9%), ezért végső soron megváltozik az export áruszerkezete is. Így a fejlődő országok exportjában jelentős hányadot képviselő mezőgazdasági termékekből megnőtt a fejlett ipari országok önellátása (különösen cukorrépából). Ezért nem csoda, hogy míg a fejlődő országok mezőgazdasági exportja évente 7 százalékkal, a fejlett országok mezőgazdasági importja csupán évi 2 százalékkal nőtt. A szerzők szerint a jövőben sem várható a mezőgazdasági exportlehetőségek javulása, sőt inkább arra lehet számítani, hogy a fejlett ipari országok is megjelennek az egyes mezőgazdasági termékekből keletkezett feleslegeikkel az amúgyis szűk piacon. Az olyan termények vonatkozásában sem sokkal kedvezőbb a helyzet, amelyeket csak a fejlődő országok termelnek. Ezek exportja is rendkívül lassan nőtt 1958 és 1968 között: kávé 1,3, tea —0,1, citrusfélék 4,4, banán 3,3 százalékkal.

Az ipari célú nyersanyagok exportja is lassú ütemben nőtt, évente mindössze 4,7 százalékkal. Ez a jelenség több okra vezethető vissza. Közülük a legfontosabb az a folyamat, amely már a második világháború után elkezdődött: a természetes nyersanyagok felváltása szintetikusakkal. Ez leginkább a kaucsukot érintette, ahol a természetes kaucsuk részaránya tíz év alatt 56 százalékról 37 százalékra csökkent, de kiterjedt a gyapotra, a gyapjúra és a bőrre is. A másik ok a termelési technológiában rejlik: az utóbbi tíz évben igen sok gyártási folyamat kevésbé nyersanyagigényessé vált.

A tőkésvilág energiafelhasználása megközelítőleg ugyanolyan ütemben nőtt, mint a társadalmi termék. A szilárd és folyékony gáznemű energiahordozók közötti arány az utóbbiak javára változott meg. Főleg az olaj aránya nőtt, amiből a stabil világpiaci olajár folytán elsősorban az olajtermelő fejlődő országok húztak hasznot.

A nyersanyag — késztermék arány a világexportban a késztermékek javára tolódott el. Ez a tény súlyos helyzetbe hozza a fejlődő országokat. Bár a különféle fejlesztési segélyek nagy összegeket tesznek ki, csak arra elegendőek, hogy az export-vásárlóerő csökkenését ellensúlyozzák. A fejlődő országok sokat remélnek az 1964. évi genfi UNCTAD-konferencia ama határozatától, hogy a nyersanyagokra nemzetközi egyezményeket kössenek, így megakadályozva a nyersanyagárak kedvezőtlen alakulását. (Eddig búzára, kávéra, cukorra és ónra kötöttek nemzetközi egyezményt.) A gyakorlat azonban hamarosan megmutatta ezeknek a lényegében nemzetközi árkartelleknek tekinthető egyezményeknek a megbízhatatlanságát. Amikor például 1968 őszén az ón ára az alsó intervenciós pont alá csökkent, az egyezmény szerinti vásárlások sem tudták megakadályozni a további árzuhanást, úgyhogy végül fel kellett függeszteni az exportkvótákat (korlátozni kellett az ónexportot). 1969 őszén és 1970 tavaszán pedig, amikor az ón ára túlhaladta a felső intervenciós pontot, az egyezmény megfelelő készletek híján — amelyeket piacra kellett volna dobni — nem tudta meggátolni a további áremelkedést. Mindezért olyan megoldást kellene keresni — javasolják a szerzők —, hogy a kollektív veszteségviselés elvének megfelelően az exportbevételeket utólagos kompenzációs fizetésekkel korrigálnák.

A késztermékexporton belül nőtt a vegyipari termékek, gépek és berendezések, szállítóeszközök aránya, de csökkent az egyéb, különösen a fogyasztási iparcikkeké. Feltűnő, hogy a fejlett országok különben is nagy egymás közti kereskedelmében (ez külkereskedelmük 70 százaléka) nagy súllyal szerepelnek az ipari késztermékek (főleg beruházási javak). Ez nemcsak a GATT keretében megvalósult általános liberalizációs intézkedések következménye. 1958-ra ugyanis már csaknem mindegyik nyugat-európai ország elérte a teljes foglalkoztatottságot, illetve csak minimális munkaerő-tartalékaik voltak, ezért megnőtt az élő munkát megtakarító beruházási javak iránti kereslet. Másrészt a munkamegosztás fejlődésével kialakult az ipari specializáció, ami szintén az ipari termékek arányát növelte az exportban.

Más a fejlődő országok helyzete a késztermékek vonatkozásában. Ők exportjukat az ipari fél- és késztermékek arányával akarják diverzifikálni, és első pillantásra úgy látszik, hogy ebben komparatív előnyökkel rendelkeznek az ipari országokkal szemben. Egyrészt a munkaerő ismeretesen olcsóbb, és nagy tartalékok vannak belőle, másrészt az anyagigényes termékek termelésére nagyobbak a lehetőségeik, ha megvan a megfelelő nyersanyag. A valóságban azonban ez így nem igaz, mert: a bérszínvonal ugyan alacsony, de a munka termelékenysége is az, másfelől pedig a nyersanyagok feldolgozása rendkívül tőkeigényes és ráadásul szakképzett munkaerőket kíván. Ezért azután a fejlődő országok késztermékexportja jóval lassabban nőtt 1958 és 1968 között, mint a fejlett országoké.

Hogy a fejlődő országok az eddiginél hatékonyabban kapcsolódjanak be a világkereskedelembe, számukra alternatívaként két megoldás kínálkozik: az importhelyettesítés, illetve az export diverzifikálása, miközben az utóbbit előnyösebbnek tartják. A szerzők szerint a diverzifikálás nem lehet alternatíva, mert általában mindig csak az importhelyettesítés után következik: a fejlődő országok csak olyan termékeket exportálnak, amelyeket már belföldön is termelnek. Ennek magyarázata, hogy a termelők elsősorban a közvetlen környezet, vagyis a belföld szükségleteit veszik figyelembe és csak annak kielégítése után exportálnak (feltéve, hogy ez részükre kifizetődő).

A világkereskedelem alakulásában nagy szerepük volt az egyes gazdasági integrációknak. A fejlett országok 1958-ban összes exportjuknak csak 67,4, 1968-ban viszont már 75,7 százalékát bonyolították le egymás között, ami az EFTÁ-n és a Közös Piacon belüli, illetve közöttük és az Egyesült Államok közti kereskedelmi akadályok lebontásának eredménye. Része van ebben az előbb már említett oknak, az ipari specializálódásnak is. Az intern kereskedelem legnagyobb mérvű növekedése a Közös Piacon és az EFTÁ-ban tapasztalható: a Közös Piac belső forgalma megnégyszereződött, az EFTÁ-é 2,5-szeresére nőtt tíz év alatt. Ebből azonban még nem lehet azt a következtetést levonni, hogy a vámuniónak (Közös Piac) nagyobb fokú gazdaságintegráló hatása van, mint a szabadkereskedelmi társulásnak (EFTA), mivel az intern kereskedelem alakulását erősen befolyásolja a tagországok keresletalakulása harmadik országok felé (természetes vagy hagyományos munkamegosztás).

(Ism.: *Bakos Gábor*)

Bill Warren: Tőkés tervezés és nemzetközi ellentmondások

(Marxism Today, London, 1970. július)

A Nyugat ipari országai és Japán háború utáni kapitalizmusát egészében véve a teljes foglalkoztatás, a termelés és az életszínvonal gyors emelkedése, továbbá a vezető tőkésországok gazdaságának növekvő kölcsönös függése jellemezte. Ezeket a folyamatokat az állam növekvő beavatkozása kísérte (és részben okozta is), amely elsősorban konjunkturális jellegű volt, de növekvő mértékben irányult a termelés- és termelékenységnövekedés hosszú távú meggyorsítására. Az új feltételek természetesen új ellentmondásokat szültek, illetve új formákban juttatták kifejezésre az alapvető ellentmondásokat. A szerző a továbbiakban megkísérli az új külső és belső ellentmondások kölcsönhatását megmutatni, mivel véleménye szerint a legtöbb marxista elemzés nem fordít kellő gondot a tőkésállamok nemzetközi együttműködése által létrehozott új feltételekre és ellentmondásokra. A nemzetközi tőkés gazdasági rendszer ellentmondásai három csoportba oszthatók: az egyes tőkésállamokon belüli politikai-gazdasági ellentmondások, a tőkés és a szocialista tábor ellentmondásai és a tőkésállamok közötti ellentmondások.

A tőkés nemzetközi gazdasági viszonyok kialakításában az ellentmondások mindhárom csoportja szerepet játszott. A kezdeti döntő politikai impulzust a racionális nemzetközi tőkés gazdasági rend kialakítása felé az Egyesült Államok igényei adták, amelyek az Európában a 30-as években létrejött kereskedelmi és beruházási korlátozások felszámolására irányultak. De emellett világos, hogy például a teljes foglalkoztatásra mint a tőkés rendszer fennmaradásának politikai sine qua non-jára törekvő politika kialakításában nem az Egyesült Államok háború utáni gazdasági és politikai súlya, hanem a szocialista környezet és a tőkések és munkások ellentéte volt a döntő. A teljes foglalkoztatás kérdése azután meghatározó befolyást gyakorolt a fejlett tőkésországok kereskedelmi és pénzügyi politikájára.

Ez fejeződik ki a Nemzetközi Valuta Alap (IMF) és a GATT cikkelyeiben, amelyek egyrészről megengedik az egyes országok számára mindazon eszközök alkalmazását a teljes foglalkoztatás érdekében, amelyek a többiek számára nem károsak, de másrészről biztosítani akarják a maximális hasznot a nemzetközi kereskedelem szabadságából. Ehhez olyan nemzetközi likviditást nyújtó monetáris rendszerre volt szükség, amely deflációs módszerek nélkül teszi lehetővé az időleges deficitek finanszírozását. Az eredeti eszközök: az átváltási kulcsok nemzetközileg szabályozott változásai, a tőkemozgások ellenőrzése és a GATT által engedélyezett mértékű importkorlátozások. Az 1949. évi leértékelések ugyan nem feleltek meg a rendszer eredeti szellemének, de az ötvenes évek közepére megteremtődött a stabilitás. A kezdeti években azonban a Marshall-terv kétségtelenül fontosabb szerepet játszott. A tőkésvilág pénzügyi forrásainak újraelosztása lehetővé tette a letarolt Európa számára a hatalmas amerikai kapacitások felhasználását. Az ötvenes évek közepére a gyorsan fejlődő gazdaságok rendszere jött létre, és egyre erősödött a szabadkereskedelmi tendencia.

Az ötvenes évek végére azonban új jelenségek kezdték dominálni a gazdasági helyzetet: a fizetési problémák fokozódó gyakorisága és nagysága, a nemzetközi monetáris válság, regionális diszkriminációk kialakulása a nemzetközi kereskedelemben. Ezek a jelenségek azonban nem értékelhetők a ciklikus válságok valamiféle felújulásaként. Némely elemzések a fizetési nehézségek mögött a növekvő piacproblémát vélik felfedezni, a tények azonban ennek ellentmondanak, mivel az 50-es évekkel összehasonlítva a 60-as években a fejlett kapitalista világ növekedése meggyorsult, és a kapacitások kihasználása sem csökkent, sőt inkább nőtt.

A fizetési mérlegek hiányai és többletei állandó jellegűek és fokozódóak lettek, a kiegyenlítés mechanizmusa, eszközei pedig nem bizonyultak elegendőnek a megszüntetésükre. A két fő deficites ország, Anglia és az Egyesült Államok az inflációtól való félelmében elutasította az átváltási kulcsok megváltoztatását, ragaszkodva ugyanakkor a kulcsvalutából fakadó előnyökhöz.

A rendszer teljes elégtelensége eredményeként általában kétféle politikát vagy ezek valamiféle keverékét alkalmazták: ad hoc közvetlen kereskedelmi és pénzügyi beavatkozások, vagy a defláció igénybevétele. A deflációs eszközök a gazdasági növekedés relatív

lassúbbodását idézték elő. A kapitalista világban erősödött a megoszlás tendenciája, a relatív növekedési különbségek állandósultak. A háború után a vesztes országok az export által dominált gyors gazdasági növekedés útján indultak meg, később ezek az országok általában aktív mérleggel rendelkeztek. Az export volt a végső kereslet legdinamikusabb szektora, s egyben az a szektor, amelynek növekedése fokozta a fizetési nehézségeket. Az eredmény a gazdasági erő eltolódása volt az EGK és Japán javára, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia rovására.

A hagyományos szemléletben a deflációt a deficit orvossága és az expanzió a többleté. Az ortodox eszközök azonban kudarcot vallottak a belső ellentmondások egyik fő kifejeződésével, a bér- és költséginflációval szemben. A kapitalizmus régi ellentmondásainak, a munkanélküliség és a nemzetközi gazdasági anarchia megoldására irányuló kísérletek új ellentmondásokat hoztak létre.

1957 után a nemzetközi pénzügyi rendszer immanens gyengeségei mind nyilvánvalóbbá lettek az Egyesült Államok krónikusan deficites országként való megjelenésével. A fennálló rendszerben az árak és költségek alkalmazkodása túl lassú, a deficit pedig túl nagy és nehezen kezelhető volt. A nemzetközi pénzügyi krízis a hazai inflációk és a kulcsvalutájú országok azon törekvéseinek eredménye volt, hogy megőrizzék a gazdasági súlyuk által már nem indokolt pénzügyi pozícióikat. A válság megoldására a tőkésállamok együttműködésének új formái jöttek létre. Ez a harmónia csak viszonylagos, a rivális csoportok (Egyesült Államok, Anglia — Közös Piac) állandó harca jellemzi. Eredménytelen megoldási kísérletek után a különleges lehívási jogokkal (SDR) az IMF keretében új nemzetközi tartalékrendszert hoztak létre. Ez nagy lépés volt a nemzetközi tőkés monetáris együttműködés felé, amit rövidlátás lenne tagadni. A lecke világosan mutatja, hogy a tőkésállamok — fennálló nézeteltéréseik ellenére — utolsó megoldásként mindig hajlandók az együttműködésre, a rendszer működőképességének fenntartása végett. Az így létrejött megoldás azonban csak részleges, a teljes válaszhoz valószínűleg további lépések szükségesek.

Gyakran azonban az együttműködés formái válnak a konfliktusok hordozóivá. Jó példa erre a Közös Piac, amely létrejöttekor az Egyesült Államok támogatását élvezte, aminek döntő szerepe volt abban, hogy a Közös Piac kialakulásakor nem okoztak nehézséget azok az intézkedések, amelyek éppen csak hogy összeegyeztethetők voltak a GATT szabályaival. Ma már a Közös Piac nagy akadályokat emel az amerikai export útjába, és az amerikai erőfeszítések a megalakuláskor elkövetett hiba kijavítására többnyire eredménytelenek maradtak. Az ismertetett monetáris konfliktussal párhuzamosan kialakult a kereskedelmi ellentét.

A helyzetet az erőviszonyok eltolódása jellemzi. Ez az eltolódás a teljes foglalkoztatás, az infláció és a tőkésállamok növekvő kölcsönös gazdasági függése közepette megy végbe. Emellett egyre bonyolultabbá válik harmonikusan alkalmazkodni a növekvő kölcsönös függéshez. A világháború után végbemenő fejlődés arról a manőverezési területért folyó harcról tanúskodik, amely jelentős mértékben politikai jellegű, és nem érthető meg, ha egyszerűen a piacokért folyó versenyre kívánjuk leegyszerűsíteni.

A növekvő kölcsönös függőség és a nemzetközi intézmények kialakulása nem jelenti az állam hatalmának csökkenését, hanem egészében véve kedvező környezetet jelent a nemzetgazdaság fölött gyakorolt növekvő állami befolyás és a hatékonyabb tervezés számára. A nagy és növekvő vállalatok, nemzetközi oligopóliumok sem változtatják meg ezt a tényt. Abból a világos különbségből, amely a tőkésállam (mint a kapitalizmus egészének, hosszú távú gazdasági és politikai szükségleteinek képviselője) és a nagyvállalatok (amelyek profitjukat veszik figyelembe) érdekei között fennáll, nem következik sem az, hogy igazgatóik a cég növekedésével egyre szűklátókörűbbé, sem az, hogy az állammal szemben egyre hatalmasabbá váljanak. A nagyvállalatok létrejötte sok esetben, így Nagy-Britanniában a tőkésállam politikájának kívánt és óhajtott eredménye. (A szerző félrevezetőnek tartja azt a gyakran használt kifejezést, hogy az állam a monopóliumok eszköze. Szabatosabb az a metafora, amely az államot a tőkésosztály vezetéseként jellemzi.)

A tőkemozgás szabadsága, a különböző országok növekedési üteme, termelékenységi és bérszínvonala között fennálló különbségek, összekapcsolódva a nagyvállalatok fokozódó külföldi tevékenységével új problémák forrásai az állam ellenőrző tevékenysége számára.

Ezzel egyidőben azonban fokozódik a központi bankok együttműködése. A nemzetközi nagyvállalatok létrejöttének ösztönzője s egyben korlátja az Egyesült Államok és Nagy-Britannia lassú gazdasági növekedése. Nyilvánvaló, hogy ez a körülmény ösztönzi a külföldi beruházásokat, de a fizetési mérlegre gyakorolt negatív hatása korlátozza is őket.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

A. Lipowski: A szocialista gazdaságirányítás elméletének vitatott problémái

(Gospodarka Planowa, Varsó, 1970. 6. sz.)

Újabban sok szó esik a decentralizált tervezésről. A decentralizált, vagy parametrikus tervnek az a lényege, hogy a reális, kiegyensúlyozott központi termelési terv alapján központilag olyan árakat állapítanak meg, amelyek informálják a vállalatokat, mit és hogyan termeljenek. A vállalatok önállóan döntenek arról, hogy a paraméterek (árak) ismeretében melyik termelési variánst választják. Az ilyen árakkal szemben, amelyek tehát a tervutasítások hordozói, azt a követelményt támasztják, hogy azok ún. egyensúlyi árak legyenek, vagyis kifejezzék a népgazdasági egyensúlyt.

Az előbbi koncepcióban az az új elem, hogy a gazdaságirányítás az eddigi közvetlen utasítások helyett az árak segítségével történjék. Ha ilyen irányítási rendszert vezetnének be, akkor a vállalatoknak választási lehetőségük lenne a termelést illetően. Mivel a parametrikus terv fő eleme az ár, érthetően az árak körül folyik a leghevesebb vita.

A kérdés az, hogy vajon lehetséges-e elméletileg teljes árinformációs rendszert kidolgozni, és ha igen, akkor az gyakorlatilag milyen legyen.

Adott irányítási szinten az információ mennyisége korlátozott. Ezért felsőbb szinten aggregált adatokkal kell dolgozni anélkül, hogy eközben a részleteket ismernék (ezek az aggregáció folytán eltűnnek). Már a hatvanas évek elején kimutatták, hogy teljes információt feltételezve ismeretesek az árnak mint orientáló eszköznek számítási módszerei, korlátozott információ esetére azonban még semmiféle elmélet sincs kidolgozva. Később azután gyakorlatilag is megmutatkozott, hogy a központi terv alapján nehéz kidolgozni olyan árakat, amelyek a decentralizált irányításra alkalmasak: csak aggregált árakat lehet megállapítani, de az ezektől az egyes árakhoz való átmenet már nem ismeretes.

A decentralizált gazdaságirányításról folyó vitában az egyik álláspont hívei azt állítják, hogy egyrészt a decentralizálás kizárólag a terv végrehajtására vonatkozik, de maga a terv központi jellegű, másrészt a központi terv dezaggregálása („lebontása") nem nyújt alapot a döntések decentralizációjához. Ebben a modellben tehát nincs szükség árra. Viszont e nézet képviselői nem határozzák meg, hogyan értik a decentralizációt a végrehajtási terv dezaggregálása nélkül, továbbá, hogy az előbbiek szerint értelmezett decentralizációban milyen jellegű döntéseket bíznának az alacsonyabb fokokra (vállalatokra).

Ha ehelyett elfogadjuk — írja a szerző —, hogy a központi terv aggregált, akkor ez magában foglalja az alternatívákat és azt, hogy ezekből az alsóbb fok válasszon egyet. A központi szint nem láthatja, hogy részleteiben mi történik a vállalatoknál, hiszen a központ átfogóbb kategóriákkal dolgozik. Az előbb vázolt rendszer valamennyi problémája is abból adódik, hogy mindent a központi tervező szerv akar elvégezni és előírni. A fejlett gazdaságban — folytatja a szerző — nem lehet a vállalatok döntéseit közvetlenül összekapcsolni a központi döntésekkel, ezért fontos szerepet kapnak a közvetett irányítási eszközök, és közvetett, többcsatornás irányításra van szükség. Miközben a központi szint aggregátumokkal dolgozik, hiányzanak a nem utasítás jellegű paraméterek, amelyek az alacsonyabb szintek informátorainak szerepét töltenék be. Ezért nem ismeretesek a sokcsatornás irányítási rendszerhez a makro- és mikroökonómiai döntések integrálását szolgáló ármódszerek (az aggregátumokból az egyes árakra való átmenet).

Némelyek szerint a megoldást a duális árak területén kell keresni. Ezek olyan árak lennének, amelyek egyrészt kifejeznék az össznépgazdasági optimumot, másrészt informálnák az alacsonyabb szférát, mit és hogyan termeljen

Koopmans neves nyugati közgazdász szerint azonban a duális árak elmélete még nincs teljesen kidolgozva, és jelenleg nem ismeretes az elmélet gyakorlati hasznosításának módja sem. A nehézséget az okozza, hogy az elmélet egy-egy részletkérdés elemzésekor a többi tényezőt figyelmen kívül hagyja, és ez — ceteris paribus — a valóságos gazdasági élet állandóan változó elemeire bajosan vonatkoztatható. Ha viszont minden tényező változását feltételezzük, akkor végeláthatatlan számú árvariánst kapnánk eredményül.

Mások szerint az árnak a nyereség szabályozásán keresztül kell hatnia a vállalatok termelésére a szabad verseny szabályai szerint. Nem szólva arról, hogy milyen technikai módszerekkel ellenőrizhetők a központ részéről az egyensúlyi feltételek, kétséges egy ilyen mechanizmus működésének realitása, ha az eltávolodik a szabad verseny elveitől és feltételeitől. Így minden esetben az a végkövetkeztetés, hogy az oligopóliumos versenyhez közelálló feltételek esetén (ezen a jelenlegi helyzet értendő) a vállalatot a termelés irányáról informáló ár elvileg helytelen és másfelé kell a megoldást keresni.

Az egyik javaslat az árak nélküli módszer mellett foglal állást. Ennek az a lényege, hogy a piac rövid távon közvetlenül hasson a termelőkre, az árak mindennemű befolyásától mentesen, vagyis az árak merevek lennének. Az árak befolyásoló szerepének közömbösítését azzal érnék el, ha minden árban egységes mértékű nyereséget állapítanának meg. Szerintük így a vállalatot, mivel az nem ismeri az áruválaszték „preferenciáit" (mert az árak nem mutatják, melyik fajtát lenne előnyösebb termelni), közvetlenül a kereslet változásai orientálnák.

Ez utóbbi — mondja a szerző — éppoly rossz, mint a különböző mértékű nyereséget tartalmazó árak. A parametrikus árak koncepciójában egyáltalán nem szerepel, hogy azokat vajon ki és minek az alapján határozná meg. Végső soron arról van szó, hogy a gazdaság mint rendszer alrendszerekből áll. A problémát az okozza, hogy a rendszer nem egyszerűen a részek puszta összegeződése, hanem azoknak olyan integrációja, amelynek figyelembe kell vennie az egyes részek közti speciális kapcsolatokat is. Ez a magyarázata az aggregáció és dezaggregáció bonyolultságának. Ebből fakadnak az általános jellegű hiányosságok is: hiányzik a dinamikus döntéseknek az az alapmechanizmusa, amely sokcsatornás lenne és megváltoztatná a gazdálkodás feltételeit, nincs meg továbbá a hosszú és a rövid távú elhatározások integrációja.

(Ism.: *Bakos Gábor*)

V. Korcsagin: A nem termelő szféra anyagigényessége

(Ekonomicseszkije Nauki, Moszkva, 1970. 8. sz.)

A társadalmi termelés anyagigényességének kérdését, eddigi alakulását és tendenciáit a szovjet közgazdászok részletesen vizsgálták és vizsgálják. Ezek az elemzések igen fontosak a társadalmi újratermelés hatékonyságának jellemzéséhez. Jóval kisebb figyelmet fordítottak eddig a nem termelő szféra anyagigényességére, holott világos a népgazdaság eme hatalmas területének jelentősége, különösen a szocialista társadalom gazdasági és szociális fejlődésének meggyorsításában.

Az egész gazdaság anyagigényességének vizsgálatán belül önálló jelentősége van a nem termelő szféra anyagi ráfordításai és szolgáltatásai terjedelme közötti viszony elemzésének. De ez nem az egyetlen szempont. A tervezési gyakorlatban a nem termelő szféra intézményeinek anyagi ráfordításai sajátos fogyasztási alapként, a nemzeti jövedelem felhasználása egyik formájaként jelennek meg. Ez a tervekben aláhúzza a különbséget az anyagi termelés és a nem termelő szféra között a nemzeti jövedelem létrehozása és felhasználása szempontjából. A szerző véleménye szerint az ilyen megközelítés egyoldalú. A nem termelő szféra nem tekinthető egyszerűen fogyasztási területnek, hiszen társadalmilag hasznos javakat állít elő, s ezek fontos szerepet játszanak a társadalmi újratermelés egészében. Korunkban a nem termelő szféra biztosítja a szociális feltételeket (képzettségi színvonal, egészségügy, tudomány stb.) a társadalmi fejlődés számára, s így lemaradása negatívan hat a gazdasági növekedés ütemére is. Sok kutató (különösen külföldön) ezért a nem termelő szfé-

rában lekötött eszközöket úgy tekinti, mint beruházást. Eszerint a nem termelő szféra folyó ráfordításai nem különböznek lényegesen a termelő szektorok ráfordításaitól. A szerző véleménye szerint ez túlzás, a két nagy szféra azonosítása helytelen. Így a nem termelő szféra anyagigényességének problémája sem azonosítható az egész termelés anyagigényességének kérdésével.

A nem termelő szféra fejlődése a bővített szocialista újratermelés törvényszerű folyamata. A fejlesztési programok pontosan körvonalazott célok elérésére irányulnak, ilyen például az iskolaköteles kor kiterjesztése a középfokú képzésre stb. Az e célokra rendelkezésre álló erőforrások azonban korlátozottak, ezért a fejlesztési programokat a minimax elv alapján kell értékelni. Megfelelő módszerekkel tanulmányozni kell a ráfordítások (élő munka, nem termelő állóalapok, anyagráfordítások) közötti helyettesítési viszonyokat. A tényezők dinamikája eltérően alakult. A Szovjetunióban 1961 és 1968 között leggyorsabban a nem termelő szféra anyagi ráfordításai nőttek, leglassabban pedig a foglalkoztatottak száma. Az anyag- és alapigényesség növekedésének objektív tényezője a nem termelő szféra anyagi-technikai bázisának kialakulása, a korszerűbb felszerelések és berendezések alkalmazása. Hozzájárult ehhez az is, hogy az állam a lehetőségek mértékében emelte a ráfordítási normákat a kórházakban és más intézményekben, kedvezményessé vagy ingyenessé tett a lakosság számára több szolgáltatást.

1950-ben a nem termelő szféra anyagi ráfordításai 5,1 milliárd rubelt tettek ki, ami a nemzeti jövedelem 6,9, a fogyasztási alap 9,0 százalékának felelt meg. 1960-ban 10,6 milliárd rubel (az 1950. évinek 208 százaléka), 7,3 és 10,1 százalék, 1965-ben 15,4 milliárd rubel (302 százalék), 8,0 és 11,0 százalék, 1968-ban 19,7 milliárd rubel (386 százalék), 8,3 és 11,3 százalék. Az adatok által jelzett fejlődést a szerző lassúnak ítéli, véleménye szerint a fejlődés társadalmi tényezőinek megfelelő értékelése a tudományos-technikai forradalom körülményei között magasabb növekedést eredményezett volna. Az összes ráfordítások 73 százaléka jutott a lakosság ellátását szolgáló intézményekre, 27 százaléka a tudományos intézményekre és az igazgatásra 1965-ben és 1968-ban is. A részletesebb bontásban történő vizsgálat azt mutatja, hogy az összes ráfordításokban nagyjából változatlan arányt képvisel a lakás- és kommunális gazdálkodás: 1959-ben 11,2, 1966-ban 11,7 százalékot és a személyszállítás: 12,8 és 13,0 százalékot. Jelentősen nőtt a tudomány részesedése: 13,7-ről 20,1 százalékra, ugyanakkor csökkent a művelődés, egészségügy és kultúra aránya 51,2-ről 45,0 százalékra és az igazgatásé 8,8-ról 7,1 százalékra. Míg az utóbbi csökkenése egyértelműen pozitív, az előbbi külön elemzést igényelne. Ezzel kapcsolatban itt csak annyit kell megjegyezni, hogy a vizsgált időszakban csak az arány volt csökkenő, a ráfordítások abszolút értelemben véve növekedtek.

A más országokkal való összehasonlítás azt tanúsítja, hogy a tudományos ráfordítások arányának növekedése feltétlenül szükséges. Azt is meg kell állapítani azonban, hogy a lakosság ellátását szolgáló intézmények gyors fejlődésük ellenére még nem érik el azt a színvonalat, amelyet a gazdaság mai fejlettsége és a tudományos-technikai forradalom követel.

A továbbiakban a szerző az anyagigényesség változásának jövőbeli tendenciáival foglalkozik. Az egyik tényező, a szolgáltatások fizikai terjedelme mind összegében, mind egy lakosra számítva növekedni fog. Ez alól csak az igazgatás lehet kivétel. A szolgáltatások egységnyi terjedelmére jutó anyagi ráfordítások növekedése is valószínű, azaz a fajlagos anyagigényesség nőni fog, mivel a szolgáltatások minőségi javulását tervezik. A két tényező összhatását megfelelően figyelembe kell venni a nem termelő szféra által támasztott kereslet tervezésekor. Ezzel összefüggésben kell tanulmányozni a nem termelő szféra fogyasztásának anyagi összetételét. Az adatok a gépgyártás arányának növekedését, a könnyű- és élelmiszeripar arányának csökkenését mutatják. A nem termelő szféra fogyasztásának az ágazati kapcsolatok mérlege segítségével történő tervezése szükségessé teszi a terület dezaggregálását, a megfelelő klasszifikáció kidolgozását.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

J. Stankovsky: Ipari berendezések és licenciák exportja Kelet-Európába

(Wirtschaftsberichte, Bécs, 1970. április)

Minden kelet-európai ország azon fáradozik — írja a szerző —, hogy a nyugati országokkal szemben műszaki lemaradását behozza, éppen ezért többet költenek ezekben az országokban a kutatásra, fejlesztésre. Ennek ellenére a kutatás és fejlesztés eredményeinek alkalmazása eddig kevéssé hozta meg a várt eredményeket, és éppen ez indította meg ezekben az országokban a gazdasági reformokat.

A technikai haladásban fontos szerepet játszik a gépipar. A nemzetközi gépkereskedelemben azonban világosan kifejezésre jut Kelet-Európa lemaradása: például 1967-ben Nyugat-Európa 1248 millió dollár értékben szállított gépi berendezéseket a kelet-európai országokba, de mindössze 156 millió dollár értékben importált, és ez a nyugat-európai gépimportnak mindössze 1 százalékát tette ki. A technikai lemaradás áthidalására Kelet-Európa országai számára rendkívül fontos a nyugati gépek és berendezések importja, sőt nemcsak egyes gépek, hanem gépsorok beszerzése, és ezzel együtt licenciák vásárlása is. Ezeket együttesen ipari kooperáció elnevezés alatt fogják össze. A cikk elsősorban csak a nyugati országok szállításaival foglalkozik.

1967-re vonatkozóan Csehszlovákiában végeztek egy vizsgálatot iparáganként és országonként a kelet-európai gép- és berendezésimportról. Ebben az évben a kelet-európai országok 271 berendezést és licenciát vásároltak a nyugati országoktól. Az országonkénti megoszlást az 1. számú táblázat tartalmazza.

Ha azt nézzük, hogy melyik országból származik az import, a kelet-európai országok között nagy különbségeket találunk. Míg a Szovjetunió a legtöbbet Japántól és Franciaországtól vásárolt, Románia elsősorban az NSZK-tól és csak másodsorban Franciaországtól. Lengyelországban szintén az NSZK áll az élen, akárcsak az NDK-ban és Bulgáriában, Csehszlovákiában viszont Ausztria.

Az exportáló országokat nézve a 2. sz. táblázat szerinti kép adódik.

1. sz. táblázat

Komplett berendezések és licenciák importja 1967-ben (db)

Ország	Összes import	Ebből	
		vegyipar	könnyűipar
Szovjetunió	57	14	16
Románia	77	28	6
Lengyelország	36	10	2
Csehszlovákia	31	8	2
Bulgária	24	9	9
Magyarország	23	1	1
NDK	23	5	1
Összesen	271	75	37

2. sz. táblázat

Komplett berendezések és licenciák exportja 1967-ben (db)

Ország	Összes export
Ausztria	23
NSZK	72
Franciaország	48
Nagy-Britannia	33
Olaszország	31
Japán	20
Svájc	16
Svédország, Belgium, Hollandia, Egyesült Államok, Dánia, Finnország együtt	28
Összesen	271

Természetesen ebből nem lehet következtetni a vásárolt berendezések, illetve licenciák jelentőségére, értékére, mert szerepel közöttük japán—szovjet komplett vegyiüzem-szállítási ügylet

etilénglikol és etilénoxid gyártására és osztrák—csehszlovák ügylet minigolf gyártási licenciájának megvételéről is.

A szerző kiemeli, hogy Románia politikája sajátosan kilóg ebből a képből nyugati importjának nagy súlyával. Megemlíti, hogy a Szovjetunió berendezéseinek egyharmadát Japánból szerezte be, míg más kelet-európai országokban a japán import elhanyagolható szerepet játszott.

Magyarországot kivéve mindenütt a vegyipar volt az az ágazat, amelyben a legtöbb berendezést és licenciát vásárolták. A könnyűiparban elsősorban textil- és papírfeldolgozásra, famegmunkálásra vásároltak berendezéseket, valamint nyomdagépeket. Magyarország vásárlásaiban a kohászat áll az élen. Különösen kiemelkedik az építőanyag gyártását szolgáló berendezések vásárlása, ami a kelet-európai országok nagy lakásépítési programjának következménye. Nagyon kevés a kifejezett fogyasztási cikkeket előállító berendezések vásárlása, dominál a beruházási berendezések importja.

Emiatt a szerző szerint sokakban felvetődik Nyugaton, hogy a termelőkapacitások kiépítésével elveszítik a kelet-európai piacot. Véleménye szerint vannak ilyen tendenciák is, például az osztrák acélexport ezért csökkent. De ez rövidlátó gondolkodás, mivel némely részpiacok elvesztése mellett rendszerint növekszik a piac felvevőképessége, és ha a kelet-európai országokban a technikai színvonal emelkedik, ezzel a külkereskedelem is bővülhet a kelet-európai és a nyugati országok között, és remélhetőleg a mainál kevesebb tényező akadályozza ezt.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

J. E. La Tourette: Aggregált tényezők a tőke/termelés hányados trendjeiben

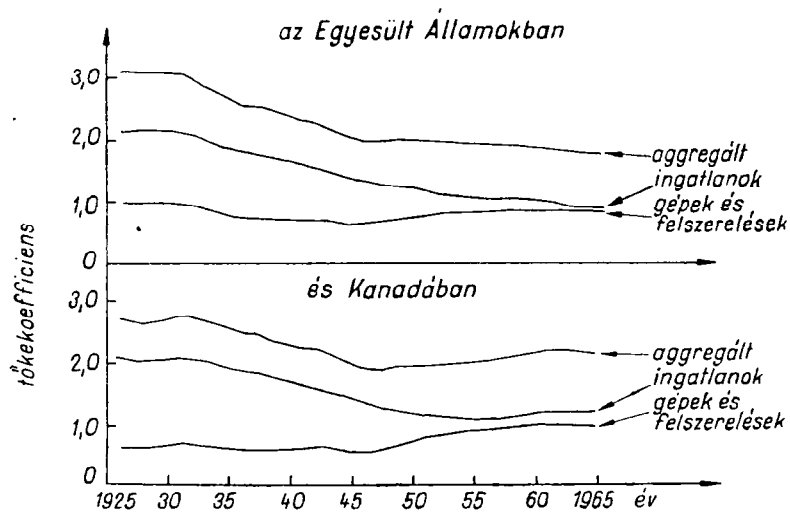
(The Canadian Journal of Economics, Toronto, 1970. 1—2. sz.)

A szerző cikkében részletesen elemzi a tőkekoefficiens számításához szükséges hosszú idősorok képzésének különféle lehetőségeit és problematikus vonásait. Ő maga is többféle variációban rekonstruált tőkeállomány- és kibocsátási adatokból képezte a tőkekoefficienseket. Fő cél a tőke/termelés hányados 1925—65 közötti alakulásának bemutatása az Egyesült Államokban és Kanadában, a koefficiensek összehasonlítása és a változást előidéző okok kimutatása.

Az 1. sz. ábra az aggregált koefficiens és két fő részkoefficiensének négy évtizedes alakulását mutatja.

1. sz. ábra.

A tőkekoefficiens alakulása 1925—1965 között

Mindkét ország tőkekoefficiensében jelentős csökkenés figyelhető meg az 1920-as évek végétől a II. világháború befejeződéséig. További azonosság, hogy 1946 után a hányados az Egyesült Államokban is, Kanadában is növekedni kezd. Eltérés azonban, hogy az Egyesült Államokban ez egészen rövid ideig tart, és utána a koefficiens 1965-ig folyamatosan csökken. Ezzel szemben Kanadában az emelkedő tendencia a háború utáni időszak nagyobb részében érvényesül, a koefficiens csúcsértékét csak az 1960-as évek elején éri el. Mindkét országra viszont az is jellemző, hogy a termelés fajlagos épületigénye 40 év alatt jelentősen csökkent, ezzel szemben a gépi és felszereltségi igény a II. világháború után határozottan emelkedett.

Az aggregált koefficiens felbontható azonban más aspektusból is. Alakulását a három fő termelési szektor — a mezőgazdaság, a feldolgozó ipar és az összes többi ipar — tőkeigényességének változása determinálja. (Lásd a 2. sz. ábrát.) itt számottevőbb, mint az Egyesült Államokban. Részint ezzel magyarázható, hogy az aggregált hányados a háború után tartósan emelkedett, jóllehet a feldolgozó iparban csökkenés, az egyéb iparágakban pedig stagnálás mutatkozott.

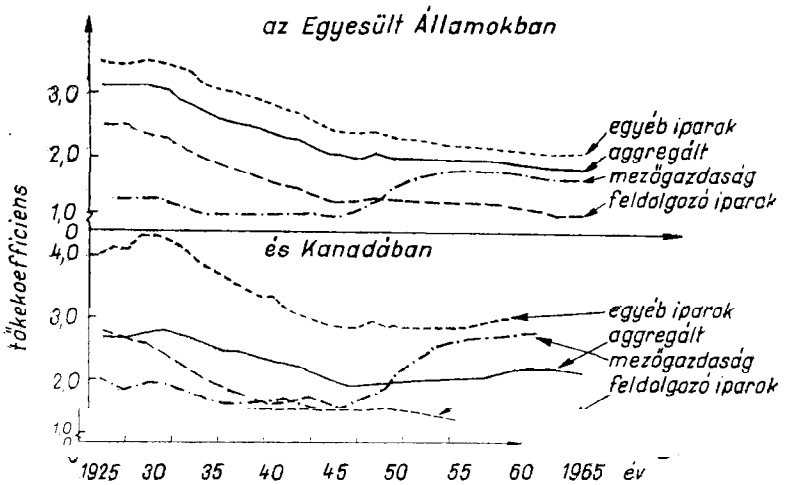
A tőke/termelés hányados változását előidéző fő okokat 5 fő aggregált tényezőben kísérli meg bemutatni a szerző.

1. A relatív termékárak. A tőke és a kibocsátás relatív árának változása (P_k/P_y) változást eredményez a hányadosban is. Ha a tőke ára relatíve megnő, ez azt jelenti, hogy a hányados értéke is nőni fog. Számítások szerint a két országban a P_k/P_y négy évtized alatt hozzávetőlegesen mintegy $^1/_3$-ával emelkedett, ami egyben azt jelenti, hogy a relatív árváltozás növekvően hatott a tőkekoefficiensre.

2. A tőkemegtérülés rátája. Ezt úgy számítják ki, hogy a nemzetgazdaságban keletkező tulajdonosi jövedelmet osztják a bruttó tőkeállománnyal

2. sz. ábra.

A tőkekoefficiens alakulása 1925—1965 között

Az ábra legfőbb tanulsága talán az, hogy mindkét országban a feldolgozó ipar és a nem feldolgozó iparok tőkekoefficiense szorosan követi az aggregált hányados irányvonalát. Ez alól a mezőgazdaság kivétel. Egyrészt mindkét ország mezőgazdaságában a tőkekoefficiens a háború előtti időszakban csak minimálisan csökkent, másrészt a háború után élesen emelkedett és szinte azonos időben (1959—60-ban) tetőzött. Mivel történelmileg a mezőgazdasági szektor nagyobb súlyú Kanadában, az aggregált koefficiensre való hatása is (R/K_{gc}) A föld nincs figyelembe véve a tőkeállományban, de ez egy nemzetgazdasági szintű megtérülési ráta számításakor viszonylag kis hibát jelent. A ráta növekedése kedvező, csökkenő hatást gyakorol az aggregált koefficiensre. A cikkben közölt grafikon tanúsága szerint a ráta mozgása mindkét országban követi az üzleti tevékenység mozgását, a konjunktúra alakulását. Legmagasabb értéket a II. világháború éveiben érte el az Egyesült Államokban és közvetlenül a háború után Kanadában. Ezután csökkenő periódus következik egészen az

1960-as évek elejéig. 1965-ben Amerikában a ráta 15,5 százalékkal magasabb, mint 1926-ban, ezzel szemben Kanadában 14,4 százalékkal alacsonyabb. Mindkét országban a megtérülési ráta emelkedő tendenciája a 40-es évek közepéig összhangban van a tőkekoefficiens ugyanezen periódusban bekövetkezett csökkenésével.

3. *A gépek és felszerelések relatív súlyának* változása ceteris paribus megváltoztatja a tőkekoefficienst is. A szerző számításai szerint az Egyesült Államokban alig észlelhető változás a háború előtti periódusban. A gépek és felszerelések aránya a háború után 1946—55 között emelkedik. Végső soron ez váltotta ki az amerikai tőkekoefficiens csökkenését, különösen a háború utáni korai periódusban. Kanadában hasonló a kép egészen 1955-ig. Ettől kezdve azonban a tőkeállomány anyagi-műszaki összetételében nem következik be lényeges változás, talán mintha az ingatlanok aránya egészen jelentéktelenül emelkedne.

Egy másik megközelítés a tőkeállomány struktúrájában bekövetkezett változásnak a tőkekoefficiensre gyakorolt hatására vonatkozóan a részkoefficiensek (épületigényesség, gép- és felszereltségi igényesség; lásd az 1. sz. ábrát) vizsgálata. Az amerikai tőkekoefficiensnek 1925—65 között 3,1-ről 1,8-ra való csökkenése egyrészt az épületigényességnek 2,1-ről 0,9-re, másrészt a gép- és felszereltségigényesség 1,0-ról 0,86-ra történő csökkenésének az eredménye. Ha csupán a háború utáni periódust nézzük, a termelés fajlagos gépigényessége fokozódott, ami közömbösítette a tőkeállomány strukturális változásának csökkentő hatását a tőkekoefficiensre. Ha Kanadát nézzük, a háború előtti szakaszban az épületigényesség radikális csökkenését és a gépigényesség stabilitását láthatjuk. A háború utáni periódusban az épületigényesség tovább csökken 1,36-ról 1,18-ra, az aggregált koefficiens mégis emelkedő irányzatú, mivel a gépigényesség 0,56-ról 0,95-re növekszik.

4. *A tőkeállomány technikai és fizikai állapotát* a $(K_n/_g)K$ rátával, azaz a nettó/bruttó érték arányával közelíti meg a szerző. A ráta változásának hatását a tőkekoefficiensre többoldalúan kell megközelíteni. Csökkenése a tőkeállomány fizikai állapotának romlását, emelkedése pedig javulását jelenti. A szerző a tényadatok elemzésében végezetül arra a következtetésre jut, hogy nincs egyértelmű összefüggés a ráta alakulása és a tőkekoefficiens változása között.

5. *A technikai haladás természete* vizsgálatunk szempontjából lehet tőkefelhasználó, semleges és tőkemegtakarító. A szerző elemzésében egy időrendet alkalmaz ennek mérésére, hangsúlyozva azonban, hogy ez nem tekinthető tökéletes megoldásnak.

(Ism.: *Benet Iván*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Márton János: Az élelmiszergazdaság új szerkezete

Kossuth Könyvkiadó, 1970. 210 l.

A mikro-, a mezo- és a makroszférára vonatkozó közgazdasági kutatások egyik legizgalmasabb kérdése napjainkban az élelmiszer-gazdaság alkotóelemeinek: a mezőgazdaságnak, az élelmiszeriparnak, a kereskedelemnek és a szolgáltató egységeknek egymáshoz való kapcsolata, illetve valamely szervezeti egységbe való illeszkedésük vizsgálatának a problémaköre. A téma sokoldalú kutatást igényel, s különösen az utóbbi időben került az érdeklődés középpontjába. Az élelmiszer-gazdaság fejlesztése során a közgazdászok, a mezőgazdászok és a társadalomtudományok művelőiben mindennapi munkájuk során vállalati, közigazgatási, irányítási és jogi vonatkozásban egyaránt számos — megoldást sürgető — gyakorlati probléma vetődik fel. Erőteljes kutatás indult az elmaradás pótlására, s ma már kitűzhető a cél: elméleti útmutatást adni e fontos kérdésben is a gyakorlat számára. A kérdés a jelenlegi irányítási rendszerben új módon vetődik fel. A mezőgazdasági, a feldolgozó és a kereskedelmi vállalatok önállósága ugyanis lehetővé teszi a szorosabb vertikális kapcsolatok kialakítását is, de ez ideig főként csak lehetőség maradt. A modern élelmiszer-gazdaság strukturális problémáira, vertikális tagozódására és integrációjára kiterjedő vizsgálataival Márton János eredményesen járul hozzá, hogy a lehetőségből minél előbb, ha korlátozottan is, de valóság váljék.

A hat részből álló könyv három problémakört tárgyal.

A szerző az első részben megismertet az élelmiszer-gazdaság fogalmaival, alkotóelemeivel, illetve ezen alkotóelemek — mezőgazdaság, élelmiszeripar, kereskedelem — történeti és mai értelmezésével. Felhívja a figyelmet a fogalmak egységes értelmezésének fontosságára. Tömören kifejti az élelmiszer-gazdaságban végbemenő munkamegosztás, centralizáció, koncentráció, kooperáció, specializáció, integráció történetét és röviden vázolja a jelenlegi helyzetet.

A tanulmány döntő része az *élelmiszer-gazdaság integrációs folyamatával* foglalkozik. A szerző az agrárgazdaságtan ma talán legtöbbet vitatott kérdésében széles körű külföldi és hazai irodalomra támaszkodva ismerteti az erre vonatkozó álláspontokat, majd a következő definíciót adja: „a vertikális integráció az élelmiszer-gazdaságban tudatos gazdaságszervezési folyamat, amely egy-egy mezőgazdasági eredetű termék, termékrész vagy termékcsoport termelési, feldolgozási és forgalmazási tevékenységeit egységes irányítás alatt foglalja egybe vállalati (szövetkezeti) szerződéses alapon irányított hálózati szervezetek formájában". (40. l.)

A szerző ezután elemzi az ismertetett fogalmak közötti bonyolult és szerteágazó kapcsolatokat, összefüggéseket, visszahatásokat, feltárja a köztük levő törvényszerűségeket. Így kerül sor az eszközkoncentráció és a vállalati méretek, a társadalmi munkamegosztás, a termelőerők és a termelési viszonyok, valamint a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és a kereskedelem újfajta egybefonódásának szervező magva, az integrációs kapcsolatok szövevényes, közvetlen és közvetett összefüggéseinek a vizsgálatára. Figyelemre méltó a szerző megállapítása, hogy „az integrált vertikális kapcsolatok nem általában a nagyüzemi méretek körében alakultak ki, hanem az aránytalan méretek, az aránytalan eszközkoncentráció nyomán, vagyis az élelmiszer-gazdaság ágazatai közötti erőegyensúly felbomlása nyomán". (46—47. l.)

A tanulmány az üzemi méretekről folyó vitában nem az abszolút számban kifejezhető nagyság megállapítására, hanem az alkotóelemek közötti helyes, harmonikus arányok keresésére helyezi a fő hangsúlyt. Márton János konkrét példákkal bizonyítja, hogy azokban az országokban, ahol a kis- és középvállalatok aránya magas (Japán, NSZK), gyorsabb a gazdasági fejlődés és az életszínvonal-emelkedés üteme is. A szerző ezekből a példákból vonja le azt a következtetést, hogy „az ipari

analógiából kiindulva megállapíthatjuk, hogy amint a tőkés mezőgazdaság kisüzemi méretei a termelőerők fejlődésének gyakorlatilag már nem vitatott fékjei, ugyanúgy az üzemi hálózat egészséges méretarányai a fejlődés meggyorsításának tartalékai". (50. l.) Ez így — véleményem szerint — túl általános és vitatható. Napjainkban is egyre nagyobb méreteket ölt a tőkés mezőgazdasági kisüzemek centralizációja, amely épp azt tükrözi, hogy a technika térhódítását, a technika előnyeit a tőkés kisüzemek nem tudják kihasználni és előbb-utóbb életképtelenekké válnak. Ezt egyébként a tanulmány későbbi részeiben a szerző is hangsúlyozza. (Lásd 64. l., 75. l.)

„A modern integrációs törekvések kibontakozásának előzményei az élelmiszergazdaságban" című fejezet után a szerző a tőkés, a szocialista, majd a magyar élelmiszer-gazdaságban kibontakozó vertikális kapcsolatok és vertikális integráció jellemzőit, főbb formáit tárgyalja a jelenlegi viszonyok között. Márton János ebben a könyvben a tőkés tapasztalatok hazai tanulságainak felhasználása végett három irányból közelíti meg a kérdést. Először a vertikális tagozódás technikai hátterét ismerteti — bizonyítva az integrációs kapcsolatok objektív szükségességét —, majd az integráció tőkés elveit — a családi, paraszti gazdaságok, a tőkés mezőgazdasági nagyüzemek és a mezőgazdaságon kívüli, ipari, kereskedelmi és banktőke érdekviszonyait —, s végül a főbb kapcsolatformákat — a vállalati, a szerződéses és szövetkezeti integrációt. Tanulságosabb számunkra a szocialista országok élelmiszergazdaságának alkotóelemei közötti rendszer és kapcsolat elemzése, a fejlődésre ható tényezők vizsgálata. A szerző az élelmiszer-gazdaság fejlődésének törvényei alapján feltárja a szorosabb vertikális kapcsolatok kiépítéséhez szükséges minimális kritériumokat és rámutat arra, hogy csak e feltételek létrejötte esetén alakulhatnak ki a vertikális kapcsolatok az élelmiszer-gazdaság alkotóelemei között. Jelenlegi problémáink megoldásához számos hasznosítható következtetéseket vonhatunk le a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió élelmiszer-gazdaságában már kialakult — állandó mozgásban levő — főbb kapcsolatformák tanulmányozásából.

A tőkés-, majd a szocialista országok tapasztalatait, tanulságait, eredményeit felhasználva fejti ki a szerző a magyar élelmiszergazdaság alkotóelemei közötti kapcsolatformák alakulását, majd bemutatja az élelmiszer-gazdasági szervezet jelen formáit, módozatait. A tanulmány kitér mezőgazdaságunk szocialista átalakulása és a vertikális gazdaságszervezés összefüggéseire, a kollektivizálás adta lehetőségekre, amelyek a termelőszféra horizontális integrációjában öltenek konkrét formát. A szerző feltárja a vertikális integráció előrehaladásának gátjait, majd élelmiszergazdaságunk jelenlegi állapotát így jellemzi: „A mezőgazdaság szocialista átszervezése után — egészen napjainkig — az élelmiszer-gazdaság vertikális kapcsolatainak számottevő mértékű fejlődése csak országos (állami) keretekben észlelhető. Közép és alsó »szinten« a hagyományok szilárdan tartják magukat." (155. l.) A mezőgazdasági termelés és az élelmiszer-feldolgozás vertikális kapcsolatait elemző tudományos munkák eddigi eredményeinek bemutatása után kerül sor a lehetséges integrált vertikális kapcsolatformák bemutatására.

Tulajdonképpen az egész könyv közvetett vagy közvetlen módon az élelmiszergazdaság szerkezetét elemzi, a szerző mégis külön részt szán az alkotóelemek szerkezeti egységének, az élelmiszer-gazdaság szerkezeti arányváltozásainak vizsgálatára. Itt tárgyalja a mezőgazdaságot, az élelmiszeripart és a fogyasztót összekötő termékpályákat mint az élelmiszergazdaság alkotóelemeit egybefűző erővonalakat is.

Az egyes fejezetek tartalmi ismertetésén túl végül hangsúlyozni szeretném, hogy mit is ad a mű az olvasónak.

Mindenekelőtt új szemléletmódot. Képet alkothatunk a közgazdászok körében folyó — az élelmiszer-gazdasággal összefüggő — viták tartalmáról és a szerző állásfoglalásáról. Megismerhetjük a tőkés, a szocialista és a hazai élelmiszer-gazdaságban a mezőgazdasági termelés, a termékforgalom és a termékfeldolgozás egymásba fűződő láncolatainak főbb formáit. Az irodalomjegyzék a forrásmunkákon túl a könyv témájával kapcsolatos összes magyar nyelven hozzáférhető publikációkat tartalmazza.

A könyvben foglalt fejtegetésekből tehát nagyon értékes ismeretekhez juthatunk. A tanulmány elméleti és gyakorlati szemszögből nézve egyaránt hasznos vállalkozás, amelyet remélhetőleg több hasonló tárgyú és színvonalú elemzés követ a szerző tollából is.

Módos Gyula

Üzemszociológia

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 427 l.

A tanulmánykötet olvasását nem a Hegedüs András által írt előszóval kezdtem. Gondoltam, illik minden válogatáshoz előszót írni, s így rögtön a tanulmányokat olvastam. Nem volt könnyű feladat: a tanulmányok, illetve a könyvrészletek problémaköre csak részben azonos, újabb és újabb érdekes témák, vizsgálatok, problémák kerülnek elő az olvasáskor. A lábjegyzetek azután megvilágítottak valamit: a kötet válogatása sok-sok könyv alapján készült, és a szerkesztő Ádám György sok ezer oldalt olvashatott végig, míg kemény és igényes munkával kiválogatta azt a 11 részletet, úgyhogy nemcsak a problémákról, hanem a szerzők különböző megközelítési módjáról, sőt néha az eltérő álláspontokról is képet nyer az olvasó. Végigolvasva a kötetet, nekiláttam a bevezetőnek és ezzel felfedeztem, hogy tulajdonképpen 12 tanulmányból áll a kötet, a 12. az előszó, amely nemcsak tájékozódni segít, hanem értékel is. Úgyhogy a kötet olvasóinak javaslom, az olvasást az elején kezdjék. Sőt, lehet a könyv fülével is kezdeni — bár ennek utolsó mondata nem tetszik túlságosan. Ez így hangzik: „E kötet a gyakorlati igények kielégítésére törekszik, vagyis segédeszközt kíván nyújtani a vállalatigazgatási és vezető-továbbképző tanfolyamok, valamint az egyetemeken mind szélesebb körben kibontakozó szociológiai oktatás számára." Kár rögtön az elején leszűkíteni az olvasóközönség körét. A válogatás több kell hogy legyen egyszerű szűkkörű ismeretterjesztésnél — és több is —, mivelhogy még ma is viszonylag kevés művet ismerünk az üzemszociológia csaknem félévszázados irodalmából. Kevés fordítás van — elsősorban az üzemszociológia „klasszikusnak" mondható műveire gondolok, amelyeket a válogatott tanulmányok szerzői is gyakran idéznek —, sőt viszonylag kevés lelhető fel könyvtárainkban.

A tanulmánykötetben „vörös fonalként" húzódik végig a vállalati termelékenység emelésének problematikája. A 11 tanulmányból 8-ban az az alapkérdés, hogyan lehet a vállalat munkásait vagy éppenséggel a kutatókat, illetve vezetőket arra ösztönözni, illetve olyan légkört kialakítani, amely a termelékenység növekedését segíti elő. Ez a probléma nem ismeretlen a magyar gyakorlatban sem. Sok olyan megállapítás, vizsgálati eredmény és következtetés található a tanulmányokban, amelyeket — ha nem is egy az egyben — (mivel 11 tanulmányból 8 kapitalista országok üzemeiben, vállalatainál vizsgálta a kérdéseket) hasznosítani lehetne.

A 11 tanulmány közül elsősorban a 3 szocialista szerző művét emelném ki. Nemcsak azért, mivel társadalmi-gazdasági környezetük és így problémáik jó része közel áll hozzánk vagy azonos, hanem azért, mert jó tanulmánynak tartom mind a hármat. Az egyik nagyon konkrét vizsgálati eredményeket ismertet (L. Sz. Bljahman—A. G. Zdravomiszlov—O. I. Skaratan: A munka és a személyiség fejlődése. A munkaerő-vándorlás irányításának problémái), a másik a szociológusok vállalati alkalmazásával, feladataival (K. Doktór: A szociológia alkalmazása a lengyel iparban), míg a harmadik módszertani kérdésekkel foglalkozik (A. Podgorecki a szociotechnika modelljeivel és alkalmazásával, ennek szükségességével foglalkozik. A tanulmány címe: A szociotechnika helye a szocialista rendszerben). Ez a három tanulmány is felhívja a figyelmet, hogy érdemes lenne többet tudni elsősorban a lengyel és a szovjet szociológusok munkájáról, tevékenységéről.

A. Touraine tanulmánya „Ipar és szociológia" címen került be a kötetbe, és a vállalat szervezési, vezetési elveit, formáit ismerteti, valamint az iparvállalatoknál létrejövő bürokrácia okait, keletkezésének gócait; az okokat a modern vállalatnál a következőkben találja meg: a gazdasági előrelátás a bürokráciát „felfelé" terjeszti azzal, hogy a vezetőségtől egyre inkább elvonják a gazdasági döntéseket, a műszaki fejlődés előrelátása „lefelé" bürokratizál, mivel egyre több különleges szerv, például piackutatás, iktatódik be, de a bürokratizálódás tendenciáját erősítik társadalmi okok is. Ennek a tendenciának folytatódása az, hogy a művezető tevékenységében is egyre inkább az irányító és tájékoztató, ellenőrző szerep dominál a döntés helyett, szakmailag pedig eltávolodik a munkásoktól. A szerző ismerteti ezután a bürokrácia ellen ható tényezőket a modern vállalatokban.

C. Argyris: „Személyiség és szervezet" című tanulmányának fő kérdése az, hogyan lehet növelni a munkás termelékenységét a vállalaton belüli emberi kapcsolatok, a munkához való viszony változtatásával, a munkakörök bővítésével, hogy ezzel a függőség érzetét csökkentsük. Az új nyugati szociológiai és vállalat-

vezetési próbálkozásoknak jó összefoglalóját is adja a tanulmány, ismertetve a „demokratikus vezetés" — tehát a dolgozók részvételén alapuló vezetés — elveit és korlátait a kapitalista vállalatoknál.

P. Tlach „Vállalatvezetési rendszerek és pedagógiai folyamatok" című könyvrészlete szintén a vezetés (de nem a döntés) módjaival és az önszabályozó vezetési rendszer szerinte ma még részben „utópikus" elképzelésével foglalkozik, amely nemcsak a dolgozó ember számára ad igazi munkaélményt, hanem rendkívül eredményes is.

„Az ipari üzem társadalmi szervezete" R. Mayntz könyvének egy részlete, amely az üzemekben, vállalatoknál kialakuló „nem hivatalos" csoportok jellemzőivel, valamint a nem hivatalos tájékoztatással foglalkozik, ennek hatásáról a formális szervezetre és tájékoztatókra.

A kötet egyik legérdekesebb tanulmánya A. S. Tannenbaum: „A munkaszervezet szociálpszichológiája". A szerző részletesen foglalkozik — több hasonló témájú kutatás ismertetésével — a vezetés (elsősorban művezetők) és a munkások közötti viszony hatásaival — figyelembe véve a termelékenységet is — és a vezetési módszerek eredményességével. A tanulmány második része a szervezet és az ember szembenállását vizsgálja, az alkalmazkodás, a szervezet céljaival való azonosulás motívumait és ebben a vezetők szerepét.

„Az emberek viselkedése a szervezetekben" című tanulmányban (L. R. Sayles—G. Strauss) szintén jelentős helyet foglal el ez a kérdés, de a vezetési, irányítási módszerekkel kapcsolatban. Az általános irányítás — a főnök és beosztott közötti hatáskör és döntéshozatal átruházása — bizonyos decentralizálása a vállalat szervezetében a szerző véleménye szerint nagyobb termelékenységet eredményez, bár ezt sok más tényező is befolyásolja.

A következő két tanulmányt azt teszi aktuálissá, hogy az egész világon és nálunk is növekszik a kutatás-fejlesztés szerepe és a tudósok alkotómunkáját nagymértékben segíti vagy hátráltatja a kialakuló szervezet, vezetés.

C. D. Pelz és F. M. Andrews: „Tudósok a szervezetben" című tanulmányukban éppen ezt vizsgálják egy konkrét felmérés kapcsán.

A másik tanulmány P. W. Wells—C. D. Pelz: „Tudósok a szervezetben", ugyancsak 83 kutatócsoport eredményességét vizsgálta, amelyek különböző vállalatoknál, intézményeknél működtek, és a felvétel tapasztalatairól számol be.

Más témával foglalkozik Weltz könyvének részlete („Üzemi funkcionáriusok a vállalatvezetés és a munkások közötti szinten"). A fő téma itt a művezető sajátos helyzete a vállalati vezetés hierarchiájában, valamint a munkásokkal való kapcsolatában.

A kötetet a legelőször említett három tanulmány zárja le, amely a szocialista országokban működő szociológusok eredményeit ismerteti.

A kötet olvasásakor legfeljebb azzal akadt néha gondom, hogyan is értelmezzem egészen pontosan egyik-másik mondatot. Igaz, minden bizonnyal a kötet fordítói nehéz helyzetben voltak, hiszen gyakran nálunk ismeretlen fogalmakat — pontosabban ismert szavak mögött rejlő új fogalmakat — kellett volna részletesen körülírniuk. Néhol tökéletesen sikerült, néhol csak megközelítően. Az eredeti szöveg sem lehetett könnyű, és a fordítás is néha túlontúl pontosan követi azt a magyar nyelv és az érthetőség rovására.

Összességében azonban úgy vélem, hogy a szerkesztő, akinek már nem is egy figyelmet felkeltő összeállítása jelent meg a közelmúltban, ezúttal is értékes kötetet tett le a téma iránt érdeklődő olvasók asztalára. Újból hányt pótolt.

Mausecz Zsuzsa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Йожеф Богнар

Роль экономических связей между Востоком и Западом в развертывании европейского сотрудничества

Автор рассматривает проблемы, препятствия и ожидаемое формирование восточно-западной торговли, динамично развивающейся в последние годы, но представляющей собой малую долю мировой торговли. Относительно первых двух десятилетий после второй мировой войны автор считает, что причина низкого уровня торговли кроется в политике (холодной войне), и обосновывает это мнение заключениями ряда американских политических стратегов.

Автор детально анализирует международные политические изменения, направляющие в более благоприятное русло во второй половине 60-ых и в 70-ые годы экономические связи между восточными и западными странами, особенно внутри Европы. Он указывает, однако, и на то, что взаимосвязь между политикой и экономикой очень сложна, вследствие чего одной лишь нейтральности политики не достаточно для улучшения экономических связей. Международные экономические связи могут развиваться в удовлетворительной для обеих сторон форме лишь на базе массивных совместных интересов. Системы массивных интересов, складывающиеся посредством экономических связей, в свою очередь могут оказывать влияние на принимаемые в политике решения и умеряющее воздействие на события, вызывающие в политике различные напряженные моменты.

Во второй части статьи автор рассматривает вопрос о том, в какой мере обосновывается развитие торговли между странами с различным общественным и экономическим строем известными до сих пор теориями международного разделения труда и внешней торговли. Автор считает особенно неоклассические теории неправильно отражающими происходящее в западных странах развитие, и поэтому они могут воспрепятствовать направлению экономических связей в новое русло.

Автор указывает и на то, что появление мировых концернов означает новый тип поведения в истории капиталистической экономики, так как возникают предприятия, которые измеряют результаты своей деятельности не посредством сравнительных преимуществ, которые могут быть достигнуты при сбыте или покупке отдельных товаров, а на итогах своей совокупной деятельности и достигаемых ими в мировых масштабах позиций.

Автор многосторонне анализирует складывающиеся в социалистической экономике внешнеторговое поведение и образ мышления, отмечая, что государство как собственник капитала имело в виду скорее структуру, чем отдельные виды товаров, когда на практике сложились более замкнутый и более открытый типы отношения к мировому хозяйству. Более замкнутый во внешнеторговом отношении тип означает более централизованную внутрь систему и стремление к замещению импорта, а более открытый тип — децентрализованную внутрь систему и ориентацию на экспорт. Поскольку возникла сфера влияния и собственная система интересов предприятий, и в социалистическом хозяйстве появились единицы, все более имеющие в виду отдельные виды товаров, а не структуру.

В заключительной части статьи автор суммирует свои соображения, которые в случае их осуществления могли бы способствовать количественному росту совместных интересов между Востоком и Западом. Эти соображения отчасти связаны с институционной базой, отчасти же — с взаимосвязями предприятий. Очевидно, что на следующем этапе развития социалистических стран они будут заинтересованы, в первую очередь, в адаптации и совершенствовании современной техники посредством новых методов внешней торговли.

Андраш Хегедюш—Мария Маркуш

Иерархия и принцип результативности

В своей статье авторы — на основе социологического исследования — ищут ответа на вопрос, каким образом можно было бы более широко и эффективно развернуть творческую деятельность в промышленности. Они исходят из конкретного материала, полученного в результате серии опросов, произведенных на 10 машиностроительных предприятиях и в трех промышленных научно-исследовательских институтах, стремясь дать обобщение выявленным проблемам.

Основной вывод авторов заключается в том, что нынешняя организационная система, втискивающая в одномерную иерархию не только распределение доходов и престижей, но и возможности влияния отдельных лиц, уже стала сегодня серьезным препятствием повышения эффективности творческой деятельности. Исходя из этой критической основы, авторы предлагают различные меры, направленные против чрезмерной иерархизации, цель которых — увеличение независимости лиц, выполняющих в основном творческую деятельность, при одновременном повышении их доходов, престижа и сферы влияния.

Дьердь Гэнцел

Теоретическое отражение некоторых характерных черт современного капитализма

Автор в своем докладе на международной конференции, посвященной проблемам современного капитализма (состоявшейся в Будапеште, 1—4 июня 1970 года), останавливается на некоторых важнейших характерных чертах процесса ремонополизации, проистекающего в развитых капиталистических странах после второй мировой войны и распространяющегося на всю их экономику.

Здесь уже речь идет далеко не только о монополизации национальной буржуазией внутреннего рынка,

характерной для начальной стадии капиталистического развития, а конкретно, о том, каким образом, при помощи каких методов и с какими последствиями преобразует монополистический капитал в конечной фазе капиталистического развития, в рамках государственно-монополистического капитализма всю капиталистическую экономику в соответствии с собственными интересами, вытекающими из потребностей сбыта.

Этот процесс ремонополизации — кажущееся всемогущество монополии — находит свое теоретическое отражение в проявлениях новейшей вульгарной апологетики, на одном из которых автор детально останавливается.

Одновременно автор особо акцентирует внимание на том, что в этой области и марксистские исследования остаются в долгу. В частности, он указывает на пробелы в отношении теории стоимости, денег и капитала.

Автор напоминает о методах, применявшихся Марксом в борьбе против апологетики. Указывая на то, что требование борьбы против нынешней вульгарной апологетики только повысилось, он подчеркивает, что ненаучная вульгарная апологетика может быть действительно опровергнута только научной аргументацией.

Ева Радноти

Инфляция на мировом рынке и уровень внутренних цен в малых странах

Исходя из реферата Бента Хансена «Inflation Problems in Small Countries», автор сначала анализирует инфляцию затрат, причиняемую инфляцией цен мирового рынка при неизменном курсе валют. Она указывает на то, что это наиболее типичный пример инфляции затрат, в отличие от инфляции, причиняемой ростом заработной платы. Хотя в экономической литературе как раз последняя приводится как наглядный пример инфляции затрат, с точки зрения математического определения инфляции спроса и инфляции затрат, она отвечает определению как инфляции затрат, так и инфляции спроса, ведь заработная плата является настолько же фактором спроса, как и затрат.

Затем автор останавливается на степени изменения курса валюты, становящегося необходимым из-за изменения уровня цен мирового рынка. По ее мнению, при установлении курса валюты неправильно исходить из торгового баланса, так как влияние на него изменения уровня цен мирового рынка сочетается с влиянием изменения эффективности внешнеторговой работы. Последнее же правильнее устранять — если, вообще, имеется такое намерение, — посредством пошлин и субвенционирования цен, чем изменениями курса валют.

Влияние изменения уровня цен мирового рынка на уровень внутренних цен может быть устранено при изменении курса валюты на $\frac{100 \pm m}{100 + n}\%$ (где m — процент изменения внутренних цен, а n — цен мирового рынка), однако изменением цен мирового рынка уровень внутренних цен затрагивается постольку, поскольку изменение уровня цен мирового рынка сопровождается изменением ценовых пропорций.

В то же время изменение уровня цен мирового рынка не обязательно ведет к повышению уровня внутренних цен, а лишь в такой ситуации, когда позиции предложения достаточно устойчивы для того, чтобы противостоять понижению цен. В таком положении, однако, тенденция повышения цен вызывается не только изменением пропорций цен мирового рынка, но и, вообще, чуть ли не любым изменением ценовых пропорций. То есть в таком случае тенденция повышения цен кроется не в связях с мировым хозяйством, а во внутренней структуре экономики.

Петер Глатфельдер—Пал Матефи

Опыт и новые направления исчисления типов цен

В первой части своей статьи авторы дают теоретический обзор расчетов типов цен, производившихся в Государственном управлении материалов и цен. Изложив, при каких экономических обстоятельствах была начата серия расчетов, они переходят к различным проблемам использования рассматриваемого метода на практике ценообразования. Помимо информации о проделанной работе, статья мотивируется и тем, что в Венгрии в последнее время был сделан ряд критических замечаний в связи с возможностью практического применения результатов исчисления типов цен.

Во второй части статьи авторы останавливаются на исчислении типов цен, произведенном на основании балансов межотраслевых связей венгерского народного хозяйства, составленных на 1961 и 1965 гг. по ценам мирового рынка. Представляя результаты расчетов, они указывают на новые возможности этого не применявшегося до сих пор в Венгрии метода и указывают на важнейшие экономические выводы, вытекающие из расчетов, произведенных на основе цен в форинтах, долларах и рублях.

Йожеф Такач

Надежность и факторы доходов в сельскохозяйственных производственных кооперативах

В последние годы в производственных кооперативах значительно повысился средний уровень личных доходов. Все же — несмотря на этот рост — доход работников 838 производственных кооперативов был низким, 1580 кооперативов — средним и только 422 кооперативов — высоким. Наряду с уровнем дохода условия жизни и труда работников весьма существенно зависят и от того, насколько уверенно могут они рассчитывать в последующие годы на уже достигнутый уровень дохода. В последние четыре года сумма однодневного заработка в 6.8% коллективных хозяйств оставалась неизменной, в 47,6% — была переменной и в 45,6% — повысилась. Так как степень занятости была во всех трех доходных группах равномерной, составляя около 180 дней в году, уровнем однодневного заработка определялся и годовой заработок. При этом в производственных кооперативах с низким уровнем доходов низкой является и степень стабильности доходов, так как прирост доходов был наименьшим как раз в этих кооперативах. На меньшую стабильность доходов в этих кооперативах указывает и то обстоятельство, что только в одной трети их доход повысился, а в остальных кооперативах он был переменным. На основе динамики заработков можно придти к заключению, что и в будущем больший прирост заработков ожидается в кооперативах с высоким и средним уровнем доходов, а в наиболее нуждающихся кооперативах — как раз меньший.

Уровень доходов определяется в первую очередь уровнем производства. С его повышением улучшаются средняя урожайность и продуктивность, уровень затрат, увеличиваются валовый и чистый доходы в расчете на единицу площади, в результате чего повышаются не только личные доходы, но и накопление. А этим в свою очередь определяется и возможность дальнейшего развития. Уровень доходов влияет и на их надежность. При этом на последнюю в значительной мере воздействуют и абсолютная и относительная величина расширения фондов. Всякий уровень производства и связанный с ним уровень доходов допускает определенную: более низкий — меньшую, более высокий — большую степень расширения фондов. В случае длительного превышения этой степени личные доходы в хозяйстве могут застыть на неизменном уровне или же стать переменчивыми. Соотношение между накоплением и личными доходами легче оптимизировать в хозяйствах с высоким уровнем доходов, чем с низким. Доход работников, занятых в производственных кооперативах с низким уровнем доходов, также можно повысить и сделать более надежным при более целесообразном направлении и накоплении факторов повышения продукции. В этом большую помощь сможет оказать и более эффек тивное применение государственного субвенционирования.

BIRÓ KLÁRA:

A JAPÁN KIHÍVÁS

A világgazdaság egyik legizgalmasabb kérdése Japán előretörése a termelésben és a külkereskedelemben. Ezt a jelenséget joggal nevezik „japán kihívásnak". A szerző elsősorban az utóbbi két esztendő alatt bekövetkezett változásokat világítja meg a közgazdászok és a széles olvasóközönség részére. Japán ez idő alatt a tőkésvilágban az Egyesült Államok után a második ipari hatalom rangját érte el, behatolt az észak-amerikai, az európai és a távolkeleti piacokra. Külön foglalkozik a könyv a szovjet—japán és a kínai—japán külkereskedelmi kapcsolatok fejlődésével.

A világesemények összefüggései iránt érdeklődő széles olvasóközönség figyelmébe ajánljuk.

212 l., fűzve 16,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SUMMARY OF THE ARTICLES

József Bognár:

The role of East-West economic relations in promoting European co-operation

Though East-West trade represents but a marginal field of world trade it has gone through a dynamic development in the course of the past few years. The problems, the obstacles and the expectable trends of the East-West trade are discussed by the author. As to the first two decades following World War II., the author stresses that the low level of trade was motivated by political reasons (the cold war). He supports this opinion by quoting the views of several US political strategists.

A detailed analysis treats the changes taking place in the second half of the sixties and in the period from 1970 which have had an adventegeous influence on East-West and especially inter-European economic relations. The author points out, however, that the interrelations between politics and economy are extraordinarily complex, consequently a mere neutrality of politics would not be sufficient for improving economic relations. In a way satisfying both sides, international economic relations can develop only on a solid basis of mutual interests. Such solid interest systems developing due to economic relations, can, on the other hand, exert an influence on political decisions and may have a moderating effect on certain trends causing different political tensions.

In the second part of his study, the author investigates in what extent the various theories of the international division of labour and of world trade promote and support trade development between countries with different types of socio-economic systems. Especially the neoclassical theories are interpreted by the author as reflecting the changes in the Western economies in an inadequate way and thus being able to become obstacles for a favourable development of economic relations.

The author evaluated the appearance of world concerns (companies) as that of a new type of behaviour in the course of the history of the capitalist economies since these undertakings do not measure their effiency by the comparative advanteges realized in the course of marketing or purchasing certain articles but by their activity as a whole and by their positions to be achieved in world-wide dimensions.

The author gives a manyfold analysis of the foreign trade behaviour and the way of thinking established in the socialist economy pointing out the fact that the state being the proprietor of capital was more inclined to think in terms of structures than of individual articles just in a time when both a more closed and a more open type of its relation to world economy were put into practice. From the point of view of foreign trade, the closed type means a more centralized national economy together with a tendency to import substitution while the open type means national decentralization with an interest in exports. Due to recent developments in the field of the enterprise competence and incentive system, there are economic units in the socialist countries, too, thinking in terms of both articles and structures.

Lastly, the author summarizes his views which — being transferred into reality — could contribute to increasing the amount of common economic interests of East and West. On one hand, these expectations are related to the institutional background, on the other, are connected with inter-enterprise relations. In the next stage of their development, the socialist countries will obviously be interested in the adoption and the improvement of up-to-date technologies relying on new methods of foreign trade.

András Hegedüs—Mária Márkus:

Hierarchy and principle of efficiency

The study represents a sociological approach to the problem how creative activity in the industry could be unfolded more intensively and could be made more efficient. The starting point is the concrete result of a series of inquiries done in ten enterprises of the machine-building industry and three industrial research institutes but the authors attempt to go beyond this and to formulate the issues encountered along a more general line.

Their main statement is that our present system of organization which presses not only the distribution of incomes and prestiges into a one-dimensional hierarchy but the influence-exerting possibilities of the individuals, too, has, by now, become a serious obstacle in the way of increasing the efficiency of creative activities. The authors make a proposal, on the basis of this critical attitude, for taking certain measures aimed at granting greater independence for people conducting creative activities and at a simultaneous increase of their incomes, prestiges and influence, against the overwhelming hierarchization.

György Göncöl:

The theoretical reflection of certain features of modern capitalism

The author, in his lecture delivered on an international conference held in Budapest from 1 to 4 June 1970 dealing with problems of modern capitalism, points out certain important features characteristic for the overall monopolization process comprising the whole of the economy taking place in advanced capitalist countries in the post-war period.

This process is far from being identical only with the monopolization of the home markets by the national bourgeoisie as typical for the former stages of capitalist development, but it is concretely the process by which, in the final stages of capitalist development under the state monopolistic capitalism, the monopoly capital remoulds, following its own marketing needs, the whole of the capitalist economy.

This overall monopolization process—the seeming omnipotentiality of the monopolies—is theoretically reflected in certain recent works of the vulgar apologetics. Some of these are examined in detail by the author.

He does not omit to stress, however, that Marxist research in this field still has serious debths, too. Some of these problems, mainly in the fields of the theories of value, finances and capital, are indicated.

The author reminds us of the methods used by Marx in his struggle with apology. While stressing the urging needs of the struggle with modern vulgar apologetics he emphasizes that a real answer to the unscientific substance of vulgar apology can only be given by scientifically founded argumentation.

Éva Radnóti:

World market inflation and the national price level of small countries

Starting from a lecture entitled "Inflation problems in small countries" delivered by Bent Hansen, the authoress analyzes first costs inflation resulting from world market price inflation assuming a constant exchange rate. She treats this as the most typical example of *costs* inflation as opposed to inflation caused by wage bill increases which latter used, in economic literature, to be treated as an illustration of costs inflation. However, if it is related to the mathemetical definitions of demand inflation and costs inflation it corresponds to the definition of *demand* inflation just as much as to that of costs inflation since wage is both a factor of demand and of costs, as well.

Then the question is discussed in what extent the price level movements on the world market make an adjustment of the exchange rate necessary. The authoress is of the opinion that in fixing the exchange rate it is not adequate to start from the trade balance since in the latter the effect due to world market price changes is mixed with the effect following from efficiency changes of foreign trade activity. It is to be reflected upon whether this latter affect should be eliminated or not and even if we do want to eliminate it then it is more adequate by using customs and price subsidies than by modifying the exchange rate.

The effect of world market price level changes on the domestic price level is eliminated by a $\frac{100 \pm m}{100+n}$ percentage change (m meaning the domestic, n the world market price changes in p.c.) of the exchange rate, but even in this case, as far as changes of the level of world market prices are accompanied by a modification of price proportions, world market price changes still have an influence on domestic price level.

World market price proportion changes, however, do not lead necessarily to an increase of the domestic price level, this latter is taking place only under circumstances of a strong position of demand sufficient to resist price reduction. In a situation like this price rising tendencies are brought about not merely by changes in world market price proportions but generally by any change in the proportions. This means that the trend to price increases is immanent in the inner structure of the economy and does not result only from the relations with world economy.

Péter Glattfelder—Pál Mátéffy:

Experiences and new directions of price type calculations

First, the authors give a survey of theoretical character of the price type calculations done in the National Committe for Materials and Prices. After the presentation of the economic conditions under which the mentioned price calculations were started they deal with several problems of applying the above mentioned method in the practical work with prices. The writing of the present article has been motivated, beside the intention of giving a survey, by the circumstance that different critical comments have been recently made in this country regarding the practical usefulness of the results of price type calculations.

In the second part of the study the authors give a description of the price type calculations done on the basis of input-output tables for 1961—65 containing world market prices. Relying on the results of the computations, the authors stress the possibilities offered by these (from the point of view of this country) new techniques.

József Takács:

The security and the factors of income in agricultural co-operatives

The average level of personal incomes in agricultural co-operatives has increased considerably in the course of the past few years. Inspite of this significant increase, the income of the working members has been found low in 838 co-operatives, moderate in 1580 co-

operatives and high in not more than 422. The degree of the certainty with which the members may count with the already reached level of incomes for the on-coming years is, beside the level of income, also a factor influencing substantially the living and working conditions of the co-operative workers. In the past few years, the amount of one day's earnings has been stagnating in 6,8 p.c., has been varying in 47,6 p.c. and has been increasing in 45,6 p.c. of the co-operatives. Since the employment level has been balanced for all three income categories—about 180 working days a year—the amount of the daily earning has been decisive for the annual incomes, too. In the agricultural co-operatives with lower incomes the security of the income is, at the same time, lower as well, for the increase of daily earnings has proved to be the slowest in them. This reduced security of income manifests itself also in the circumstance that incomes have been varying in two thirds while improving only in one third of the co-operatives with low incomes. These income data may lead us to the conclusion that, for the future, too, an increase of earnings is to be expected for co-operatives with high and moderate income levels, and less for the ones needing it most.

The level of incomes is determined, first of all, by the volume of production. Paralelly with its rise, the average yields, the level of costs, the gross and net revenue per land unit are increasing, too, resulting not only in a greater amount of personal incomes but in greater accumulation as well which latter is the determinant of the development perspectives of the co-operative. The level of the income exerts an influence on its security, too. At the same time, the volume and rate of assets accumulation have also a significant influence. Any level of production and, consequently, of incomes corresponds to an adequate level of extensive accumulation (the higher the first mentioned the higher the latter level). The relation between accumulation and personal incomes can be optimalized more easily in the co-operatives with higher incomes than in the ones with lower incomes. By an adequate control and accumulation of the factors influencing and increasing production the incomes of people employed in co-operatives with lower revenues can be improved and made more secure. A more effective use than before of state subsidies can be of much help in this respect.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. — Telefon: 313—975, 318—326.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. október 7.
70.1136 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

12

A tartalomból

CSIKÓS-NAGY BÉLA:
A kölcsönös előnyök biztosítása a KGST-országok gazdasági együttműködésében

FÖLDES KÁROLY:
Elméleti meggondolások a pénz vásárlóerejéről

BONTÓ LÁSZLÓ:
A vegyipar fejlődése a IV. ötéves terv időszakában

MOLNÁR GYŐZŐ:
Gondolatok az árreform tapasztalataival kapcsolatban

VIDMANN MIHÁLY:
A termelőszövetkezetek támogatásának és fejlesztésének néhány kérdése

XVII. évfolyam

1970. december

TARTALOM

Csikós-Nagy Béla: A kölcsönös előnyök biztosítása a KGST-országok gazdasági együttműködésében 1393
Földes Károly: Elméleti meggondolások a pénz vásárlóerejéről 1403
Bontó László: A vegyipar fejlődése a IV. ötéves terv időszakában 1415
Molnár Győző: Gondolatok az árreform tapasztalataival kapcsolatban 1429
Vidmann Mihály: A termelőszövetkezetek támogatásának és fejlesztésének néhány kérdése 1437

SZEMLE

Adópolitika a gazdasági növekedés befolyásolására a fejlett tőkésországokban: a magánberuházások ösztönzése *(Koltay Jenő)* 1447
Prognózis a szarvasmarha-tenyésztés fejlődésére *(Simon Gyula)* 1462
A műtrágya és a növényvédőszerek hatékonyságának alakulása mezőgazdaságunkban *(Hegedüs Miklós)* 1471

FOLYÓIRATSZEMLE 1481

J. Dziewulski: Rosa Luxemburg tőkefelhalmozási elméletének valóságos tartalma és tudományos értékei — A sosemvolt brit növekedés — D. Gvisianyi: A jelenkori polgári vezetéselméletekről — Philippe Lefournier: Franciaország, az egyenlőtlenség földje — Richard D. Portes: Gazdasági reform Magyarországon — V. Perevegyencev: A lakosság migrációja és a munkaerőforrások kihasználása

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Kozma Ferenc: A „két Európa" gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés *(Falusné Szikra Katalin)* 1492
Dr. Stark Antal: Műszaki haladás és gazdasági struktúra *(Simán Miklós)* 1494
Becsky György: Hosszú lejáratú tőkemozgások Nyugat-Európában, különös tekintettel az Európai Gazdasági Közösség helyzetére a hatvanas években *(Wiesel Iván)* 1495

A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata 1498
A Közgazdasági Szemle 1970. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke 1502

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bontó László, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **dr. Csikós-Nagy Béla,** a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke; **Falusné dr. Szikra Katalin** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Földes Károly** kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem docense; **Koltay Jenő,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Hegedüs Miklós,** a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Molnár Győző** kandidátus, az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Főiskolájának tanszékvezető-helyettese; **Simán Miklós,** a Központi Statisztikai Hivatal Gazdaságkutató Intézetének osztályvezetője; **dr. Simon Gyula,** a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium munkatársa; **dr. Vidmann Mihály,** a Magyar Nemzeti Bank kiskunhalasi fiókjának vezetője; **dr. Wiesel Iván** kandidátus, a Figyelő munkatársa.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

A kölcsönös előnyök biztosítása a KGST-országok gazdasági együttműködésében*

Az ár kívánatos szerepe a KGST-országok egymás közti kereskedelmében

A KGST-országok gazdasági együttműködése a kölcsönös előnyök elve alapján szerveződött. A KGST XXIII. Tanácsülésének határozata szerint a tagországok az együttműködés eddigi értékes tapasztalatainak hasznosításával, az együttműködési formák korszerűsítése, az áru- és pénzkapcsolatok aktivizálása útján továbbra is a kölcsönös előnyök elve alapján kívánják egymás közti gazdasági kapcsolataikat kiszélesíteni. A kölcsönös előnyök biztosításának követelménye azonban az eddigieknél hangsúlyozottabban merül fel, mivel az integráció folyamatában az eddigi, jórészt kereskedelmi jellegű kapcsolatok fokozatosan termelési jellegű, tartós kapcsolatokká alakulnak át, és ezzel egyidejűleg a szocialista országok többsége az extenzív gazdaságfejlesztés szakaszából az intenzív fejlődési szakaszba lép át.

A KGST-országok gazdasági együttműködési rendszerének korszerűsítése során ezért fokozott figyelmet kell fordítani arra, hogy az együttműködési rendszer egésze és minden eleme — köztük az árrendszer is — megfelelő feltételeket biztosítson a kölcsönösen előnyös nemzetközi munkamegosztást alapvetően meghatározó gazdaságpolitikai (makrogazdasági) döntések meghozatalához és a megvalósulás (mikrogazdasági) folyamataiban egyaránt.

A kölcsönös előnyök fogalmának értelmezésében a XXIII. Tanácsülés határozata adja meg a támpontot, amikor a szocialista gazdasági integráció céljait meghatározza. A XXIII. Tanácsülés *a szocialista gazdasági integráció célját* abban jelölte meg, hogy „elősegítse az összes KGST-tagállam termelőerőinek gyors fejlődését, a legmagasabb tudományos-műszaki színvonal elérését és a társadalmi termelés hatékonyságának fokozását, ami a nép jólétének emeléséhez, a kapitalizmussal folyó gazdasági versenyben a győzelem biztosításához és a KGST-tagállamok védelmi képességének erősítéséhez szükséges".

A nemzetközi munkamegosztás tervszerű fejlesztése a szocialista országok távlati fejlesztési politikájának egyeztetésén, a makrostrukturális változtatások koordinálásán alapszik. A makrostruktúra tervszerű formálásával minden ország a nemzeti mértéket kiszélesítve, a nemzet-

* Előadás a KGST-országok szakértői részvételével 1970. november 17—19-én Budapesten tartott tudományos konferencián.

közi együttműködés keretében olyan fejlődést kíván elérni, amely minden országnak és az egész KGST-együttműködésnek egyaránt előnyös. Ez azt jelenti, hogy az országok a közös távlati fejlesztési célokkal összhangban álló, érdekeiknek megfelelő termelési szerkezetet alakítanak ki. A kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés, a racionális gazdasági struktúra megteremtésében a tervkoordinációnak, a nemzetközi árucsereforgalmi megállapodásoknak alapvető szerepük van, ezekkel összhangban határozzák meg a KGST-országok a makrostruktúra fejlesztésének fő irányait.

A nemzetközi munkamegosztás tervszerű fejlesztésében *az áraknak aktív szerepet kell játszaniuk.* Az áraknak 1. helyes orientációt kell nyújtaniuk a makrostrukturális változásokat elhatározó nemzetközi és nemzeti döntésekhez; 2. mérniük kell a koordinált tervekben szereplő integrációs folyamatok hatékonyságát; 3. hatékony eszközként kell szolgálniuk a makroszintű döntések mikroszintű végrehajtásának folyamatában. Mindez egyik feltétele annak, hogy a makrostruktúrát formáló gazdaságpolitikai döntések a földrajzi, geológiai adottságokat, a gazdasági, szociális tényezőket megfelelően figyelembe vehessék és a közös elhatározások a fejlett műszaki színvonal elérését, a társadalmi termelés nagyobb hatékonyságát, a lakosság életszínvonalának növelését eredményezzék, továbbá, hogy a világméretekben folyó gazdasági versenyben a szocialista országok versenyképességét fokozzák.

Az árkategória tehát szerephez jut mind a külgazdasági kapcsolatok tervszerű formálásában, mind az országok közötti munkamegosztás konkrét folyamataiban való érdekeltség növelésében. Az árkategória a nemzetközi együttműködési rendszerben külsőleg nem mindig jelenik meg, de a termelési, kooperációs, szakosítási és áruforgalmi megállapodások mögött mindig ott van az ár mint orientációs eszköz.

A szocialista országok eddigi együttműködésének tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy a centralizált döntésrendszerben az együttműködés minden részletét nem lehet hosszú időre előre megtervezni. Ezt mutatja a mennyiségi kontingensrendszer mellett kialakult értékkontingensrendszer. Az értékkontingensek körébe tartozó termékeknél az árustruktúra alakításában, a tényleges forgalom formálásában az árkategória nyíltan is nagyobb szerephez jut, mint az olyan területeken, ahol az együttműködés tárgya homogén jellegű termék, ami a centrális áttekintést lehetővé teszi.

A tapasztalatok szerint az elmúlt időszakban nagyobb előrehaladás történt az együttműködésben a központilag részletekben is átfogható területeken, például az energiahordozókkal való ellátásban, a közös villamosenergia-rendszer kialakításában, a vagonpark közös használatában, a közlekedési együttműködésben. Problémák mutatkoznak viszont a dinamikusan fejlődő ágakban, ahol a technika gyors fejlődése, az igények változása stb. miatt központilag csak a fejlődés fő iránya, üteme határozható meg, a részletek konkretizálásához nagyobb vállalati öntevékenység szükséges. Az ilyen területeken a kölcsönös előnyöket jelentő együttműködés — közös vállalatok, szakosítás, kooperáció — létrehozására irányuló központi elhatározások gyakorlati eredményei szerények, nem tekinthetők kielégítőnek. A fő gondot a vállalatok közötti együttműködés, a valutáris kérdések és az anyagi érdekeltség rendezet-

lensége okozza. E problémák megoldása céljából fejleszteni kell az áru- és pénzviszonyokat, és ezáltal az összes résztvevő gazdasági szervezeteket — vállalatokat — is érdekeltté kell tenni az integrációs folyamat meggyorsításában.

A kölcsönösen előnyös együttműködés szervezésében ezért a hagyományos együttműködési formák mellett az áru- és pénzkapcsolatok eszközrendszerét is aktivizálni kell. Az áru- és pénzviszonyok fejlesztése tehát nem önmagában fontos, hanem azért, mert enélkül nem valósítható meg eredményesen a koordinált tervekben meghatározott együttműködés.

Az együttműködési mechanizmus továbbfejlesztésének irányait meghatározó integrációs program a kölcsönös előnyök követelményét az árakkal kapcsolatban külön kiemeli, amikor lerögzíti, hogy a külkereskedelmi árrendszernek meg kell felelnie a „kölcsönös előnyök és az egymás közötti kereskedelem ösztönzése feltételeinek". Ezért *az árrendszerrel összefüggésben szűkebb értelmezésben is vizsgálni kell a kölcsönös előnyök érvényesítésének kérdéseit,* vagyis azt, milyen szerepük, feladatuk, funkciójuk van az áraknak a kölcsönösen előnyös együttműködés formálásában. A KGST-integráció külkereskedelmi árrendszere a kölcsönös előnyöket akkor juttatja érvényre, ha az árak az alábbi *három fő követelménynek* felelnek meg:

— a világpiaci árelv érvényesítése;

— az egymás közötti kereskedelem előnyben részesítése (preferálása);

— az együttműködésben való anyagi érdekeltség biztosítása.

A világpiaci árelv

A KGST-országok nemzeti árrendszerei ma — és még belátható időn belül — nem teszik lehetővé, hogy a nemzetközi munkamegosztás szervezésében a gazdasági hatékonyság mércéjéül szolgáljanak. Ezért a kölcsönösen előnyös árak meghatározásához más kiindulási alapot kellett választani. Így került előtérbe a világpiaci árakhoz való igazodás. A tőkés világpiaci áraknál jobb mércével — ez idő szerint — nem rendelkezünk. Ebből a meggondolásból kiindulva alkalmazzák a KGST-országok ma is a világpiaci árelvet és fogadták el a jövőre nézve is, mint a tervszerű árképzés *egyik* kritériumát.

A világpiaci árak alapulvétele a szocialista országok külkereskedelmi árainak kialakításában — ahogy azt az integrációs árvitákban különösen az NDK-küldöttség kifejtette — sok pozitív hatással járhat. A pozitív hatások a többi között abból adódnak, hogy

— ezeknek az áraknak egymás közti arányai kifejezik a termékek műszaki színvonalának a legmagasabb tudományos-műszaki színvonalhoz való viszonyát;

— az árarányok változásán keresztül kifejeződnek a termelőerők fejlődésének tendenciái;

— a világpiaci árak mozgásiránya tükrözi a nemzetközi értékviszonyok változását, fejlődését;

— az árarányok visszatükrözik a racionális termeléshez szükséges

termelési tömegszerűséget (sorozatnagyságot, a termelővállalat nagyságát stb.), a termelőalapok szerves összetételét, az eszközök hatékonyságát;

— kifejeződnek az árarányokban a termékek hasznos tulajdonságai is stb.

A világpiaci árakhoz való igazodás indokoltságát ezeken kívül alátámasztja az a körülmény is, hogy a szocialista országok szoros gazdasági kapcsolatokat tartanak fenn a tőkésországokkal. Az egymás közti kereskedelemben alkalmazott rubelárakat állandóan összehasonlítják a dollárárakkal. A dollárárakhoz való viszonyítás akarva nem akarva egyik motívuma lett a gazdasági kalkulációnak. Egyértelmű válasz arra, hogy milyen szerepet játszanak ezek a dollárárak a KGST-országok gazdasági együttműködésében, nem adható. Kétségtelen azonban, hogy a konvertibilis valuták néhány KGST-tagországokban mutatkozó hiánya — legalábbis a konvertálható termékek körében — a dollárárakban való értékelést erősíti.

A világpiaci árelv érvényesítése meghatározott követelményeket támaszt a transzferábilis rubel (szocialista kollektív valuta) árfolyama és a szerződéses külkereskedelmi árak mechanizmusa tekintetében. *A transzferábilis rubel közgazdaságilag megalapozott árfolyamának bevezetése esetén lehet a világpiaci dollár-árakat KGST-rubelben reálisan kifejezni.* Az árfolyamkérdést ezért össze kell kapcsolni a világpiaci árak alkalmazására vonatkozó irányelvek felülvizsgálatával.

A világpiaci árelv érvényesítése megköveteli az *ármozgásokra való jobb reagálást.* Ez azt jelenti, hogy a világpiaci árakat nemcsak statikus állapotban, hanem dinamikájukban, mozgásukban is követni kell. A konjunkturális áringadozások figyelembevételétől azonban a jövőben is el kell tekinteni. A KGST-kereskedelem árainak képzésekor tehát figyelembe kell venni a külkereskedelmi árak stabilitásán kívül azok rugalmasságát is, összhangban a szocialista gazdasági integráció követelményeivel. Az *árak rugalmassága* a kontingens-formákhoz kapcsolva a következőképp értelmezhető:

— A *mennyiségi kontingensek* körébe tartozó szállításoknál a hosszú lejáratú megállapodás időtartamára rögzített ár alkalmazható ott, ahol a megállapodás megkötésekor a szállítás minden feltétele tisztázva van. Ilyen esetekben is megállapodhatnak a szerződő felek abban, hogy milyen feltételek esetén (például a világpiaci árak jelentős változása, a szállítás egyéb — mennyiségi, minőségi — feltételeinek változása stb.) kerülhet sor a szerződéses árak közös megegyezéssel való módosítására.

— Az *értékkontingensek* körébe tartozó szállításoknál az árak rövidebb időre (általában egy évre) érvényesek. A termékek egy részénél (specifikált termékeknél) hosszabb időre szóló rögzített ár is alkalmazható, ilyenkor azonban hosszú lejáratú áruegyezményt kell kötni. Ilyen esetben az értékkontingens körébe sorolás akkor lehet szükséges, ha a választék szerinti összetételt a szerződő felek nem kívánják előre rögzíteni.

— A *nem kontingentált forgalomban* az árban a szerződő felek árügyletenként egyeznek meg.

A preferenciarendszer

A világpiaci árak átvétele nem biztosíthatja minden esetben a kölcsönös előnyökön alapuló együttműködést. Már ez ideig is sok vita folyt arról, vajon tényleg rendelkeznek-e a világpiaci árak pozitív tulajdonságokkal. A világpiaci ár alá van vetve a tőkés gazdaságban érvényesülő konjunkturális ciklusoknak, spekulációs hatásoknak, monopolista érdekeknek, inflációs folyamatoknak, a tőkésországokra jellemző ár-bér spirál következményeinek. Ezenkívül egyre több problémát okoz az a körülmény, hogy a világpiaci ár a félkésztermékek és készáruk körében nehezen ismerhető meg, továbbá, hogy az utóbbi években a tőzsdén jegyzett árak nominálárakká válnak: a tőkésországok tényleges forgalmában nagyrészt ezektől az ún. világpiaci áraktól eltérő árakat alkalmaznak. Ezért a világpiaci ár nem lehet a KGST-országok közötti szerződéses árképzés egyedüli kritériuma.

A KGST-országok egymás közti gazdasági kapcsolatainak elmélyítése feltételezi a nemzeti gazdaságfejlesztési koncepciók egyeztetését, a nemzeti fejlesztési tervek koordinálását. Az így értelmezett tervszerű nemzetközi fejlesztési politika a struktúraalakítás fő meghatározója. A lényeg az, hogy a nemzeti struktúrapolitika nemcsak egy zárt nemzetgazdaság feltételeit veszi figyelembe, hanem számol a partnerországokkal egyeztetett területeken előirányozott struktúraalakítással. Ezáltal minden szocialista ország a saját fejlődési optimumát magasabb szinten irányozhatja elő, mint ha országméretekben gondolkozna. A struktúraalakítás ebben a felfogásban egyúttal a nemzetközi munkamegosztás szervezését is jelenti. E munkában az alternatív lehetőségek közül a legelőnyösebb megoldások kiválasztásában az árkategóriának fontos orientációs eszközül kell szolgálnia. Az egyeztetett struktúrapolitika bizonyos termelési feltételeket hoz létre. Ezek a termelési feltételek sok esetben mások, mint amilyeneket a világpiaci árak kifejeznek. Léteznek például olyan természeti adottságok, amelyeket műszaki fejlesztéssel nem, vagy csak nehezen lehet befolyásolni. A racionális termelési struktúraalakításnak számos nemzeti sajátosságra is tekintettel kell lennie: a fejlettségi színvonalra, a gazdasági egyensúlyra, a foglalkoztatási politikára stb.

A külkereskedelmi árrendszer nem hagyhatja figyelmen kívül az egyeztetett struktúrapolitikával létrehozott termelési-műszaki feltételeket, nem keresztezheti a makrostruktúra formálására vonatkozó közös elhatározásokat. *A külkereskedelmi árrendszerben ezért a saját termelési feltételek meghatározott módon való elismerésére lehetőséget kell biztosítani. Ezt a feladatot a preferenciarendszernek kell betöltenie.* Ha elfogadjuk az előnyben részesítés elvét, akkor ez azt jelenti, hogy meghatározott körben és meghatározott módon elkülönítjük a külkereskedelmi árainkat a tőkés világpiaci áraktól. Úgy kapcsolódnak tehát ezek az árak a világpiaci árakhoz, mint minden regionális piac árai.

A közös preferenciarendszer nem jelentheti egyik ország számára sem a gazdaságtalan ágazatok fejlesztésének támogatását, sem olyan ágazatok preferálását, amelyek termékeiből az integrációs körön belül túltermelés van. Egyáltalán: ez a preferenciarendszer nem válhat öncélúvá, nem csökkentheti a műszaki fejlesztésre irányuló gazdasági nyomást, az ésszerű gazdaságfejlesztésre való törekvést. A preferálás nem

válhat általános elvvé sem, mert akkor elveszítenénk a világpiaci árakhoz való igazodás számos előnyét. Indokolt viszont a preferálás akkor, ha valamely ágazat termékeiből önellátásra célszerű, illetve szükséges berendezkedni, vagy ha a biztosított preferenciák teremtik meg egy-egy ágazat kiépítésének, felfejlesztésének, a műszaki színvonal emelésének gazdasági feltételeit.

Az egyes KGST-országok eltérő gazdasági-fejlettségi színvonala, különböző termelékenységi szintje a nemzeti ráfordításokban is jelentős eltéréseket okozhat. Az eltérő fejlettségi szintek közelítésére irányuló célkitűzések megvalósítását nem lehet az árpreferenciáktól várni. Ehhez a szocialista országoknak megvannak a különböző lehetőségeik. Ha az előnyöket kölcsönösen biztosító preferenciákon kívül valamely ország számára — különböző célokból — további támogatás nyújtása indokolt, akkor azt más formában, a segélynyújtás közvetlen eszközeivel kell tenni.

Egyeztetni kell két dolgot: a világ legfejlettebb technikai szintjét és a KGST struktúrájának progresszív alakítását. E két kritériumnak kell alárendelni az árrendszert. Ezért a preferenciák körének és mértékének meghatározása, a tőkés világpiaci ár korrigálása — ez egyike azon központi problémáknak, amelyeket meg kell oldani. A közös preferenciarendszer kialakításakor az a lényeges, hogy országonként a legmegfelelőbb eszközökkel, de *egymással koordinált módon határozzák meg azokat a területeket, termékcsoportokat, ahol a nemzeti termelési feltételek, ráfordítások részleges, progresszív elismerése biztosítja a kölcsönösen előnyös külgazdasági kapcsolatok bővülését.*

A magyar álláspont szerint — miként ismeretes — a KGST-együttműködés előnyben részesítését célszerű vámrendszer útján biztosítani. A vámkérdésekkel kapcsolatos magyar álláspont kialakításában több tényező játszott szerepet.

— A Szovjetunió és Magyarország 1961-ben bevezette a kettős vámtarifarendszert mint a tőkésországok részéről megnyilvánuló diszkrimináció elleni aktív védelmi eszközt.

— A KGST Külkereskedelmi Állandó Bizottságában már 1963-ban megvitatták a KGST-országok közös fellépésének formáit az Európai Gazdasági Közösség országaival szemben. A kettős vámtarifát már abban az időben alkalmazó Magyarország, Szovjetunió és Csehszlovákia a tapasztalatok alapján hasznos kereskedelempolitikai eszköznek minősítette a vámokat. Miután ezek az országok konkrét példákkal támasztották alá a kettős vámtarifa alkalmazásával elért előnyöket, bevezetésének célszerűségét, a Külkereskedelmi Állandó Bizottság — 1963. áprilisi ülésének jegyzőkönyvében foglaltak szerint — javasolta, hogy a kettős vámtarifával rendelkező országok koordinálják vámpolitikájukat, és szükségesnek ítélte, hogy a vámtarifával nem rendelkező országok is tanulmányozzák a vámtarifa bevezetésének célszerűségét.

— A vámok útján megvalósuló preferálás ösztönöz az egymás közötti kapcsolatok bővítésére és egyidejűleg védi az integrációs körön belüli gazdasági kapcsolatokat a kívül álló, harmadik országokkal szemben.

— A vámok alkalmazása nemzetközileg elfogadott módon lehetővé teszi preferenciák nyújtását az integrációs körön kívül álló országok számára, elsősorban a nem csatlakozó szocialista, másodsorban a fejlődő or-

országoknak, vagy azoknak az országoknak, amelyek vámalapon ugyancsak preferenciákat nyújtanak.

— A vámok alapul szolgálnak a szocialista országokat sújtó vámdiszkriminációk csökkentésére, illetve megszüntetésére.

A külső vámtól függetlenül vetődik fel *a KGST-nek vámmentes övezetté* nyilvánítása. A magyar részről javasolt *vámmentes övezet létesítésének elsődleges jelentősége abban van, hogy a tőkés diszkrimináció terheit ezúton csökkentsük.* Ha a KGST-országok olyan nemzetközi deklarációt tesznek, hogy egymás közti forgalmukban nem alkalmaznak vámokat, azzal kedvező tárgyalási feltételeket teremtenek azon országok számára, amelyeknek vámrendszerük van, vagy azt létre kívánják hozni és tárgyalásokat kívánnak folytatni a legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítéséről, vagyis a jelenleg velük szemben érvényesülő vámdiszkrimináció csökkentéséről. A vámmentes övezet deklarálása egyetlen ország szabad cselekvési politikáját sem korlátozza.

A preferenciarendszer és a vámrendszer összehangoltan építhető ki, de nem szükségszerű az egységes megoldás. A lényeg az, hogy a KGST-országok az egymás közti forgalom előnyben részesítését valamilyen formában megoldják: Magyarország például vámok alkalmazásával, más országok a belső ár-, pénzügyi és érdekeltségi mechanizmusukkal összehangolt egyéb módon. Az árpreferálás megvalósítható a külkereskedelmi árkiegyenlítések (lefölözések) rendszerében, amikor is az a követelmény, hogy az árkiegyenlítés eltérjen a KGST-n kívülről származó importnál alkalmazott árkiegyenlítéstől (lefölözéstől), illetve a szocialista exportnál alkalmazott támogatás (árkiegészítés) eltérjen a körön kívül álló országokba irányuló exporttámogatástól. Ha valamely KGST-ország például a KGST-n belüli gépimportot úgy preferálja, hogy *dotálja* ezt az importot és ezzel a saját belső gépárszínvonalával arányosítja a szocialista importárakat, viszont ugyanezt nem alkalmazza a kapitalista országokból származó gépimportnál, aminek következtében ezeknek a gépeknek az árszínvonala magasabb — ez a vámrendszerrel teljesen egyenértékű preferálási mechanizmus. Nem a megoldási formán van a hangsúly, hanem a lényegen, tudniillik az előnyben részesítésen.

A világpiaci áraránytól való eltérést biztosító szocialista *preferenciarendszer kiépítése* azonban nemcsak az import, hanem az *export vonatkozásában is szükségessé válhat.* A nemzetközi versenyképesség fenntartása, fokozása végett az országok exportjukat, illetve annak egy részét valamilyen formában gyakran támogatásban részesítik (exportszubvenció, a belföldi ár- és az exportárbevétel különbségének kiegyenlítése, adóelengedés stb.). Az exporttámogatásokat a KGST-országok belső forgalomnövelésének szolgálatába kellene állítani. Arról van szó, hogy a szocialista országok a kívülállókkal folytatott kereskedelmet ár- és adópolitikai eszközökkel kisebb mértékben támogassák, mint az egymásközti forgalmat.

Az integrációs körön belüli kapcsolatok preferálása semmiképpen sem célozza, de nem is eredményezheti a kívülálló országoktól való gazdasági elszakadást. A gazdasági elszakadás helyett a preferenciarendszerben a védelmi jelleg dominál. Ez a megoldás egyúttal hasznos eszközül szolgálhat a szocialista országokkal szembeni diszkrimináció megszüntetésére irányuló tárgyalásoknál.

Az anyagi érdekeltség elve

Az integrációs folyamatban megerősödő termelési és kereskedelmi összefonódás tartós kapcsolatokat jelent és újszerűen veti fel az együttműködésben való anyagi érdekeltség kérdését is. Ez tulajdonképpen az előbbi kritériumból, a preferenciából adódik. A preferencia a neki szánt funkciót rendkívül korlátozott hatásfokkal tudná csak betölteni, ha nem kapcsolnák össze az anyagi érdekeltséggel.

Minden szocialista ország erősíti belső irányítási rendszerében az érdekeltségi elemeket. Az anyagi érdekeltség szerepének erősítésével ellentétes volna, ha ugyanakkor a belső irányítási rendszer közömbössé tenné a vállalatokat a KGST-kapcsolatok formálódásával szemben. A népgazdasági szinten előnyös külgazdasági kapcsolatok bővítésében az érintett vállalatokat rendszerbelileg kell érdekeltté tenni. Ez a követelmény az ismert és alkalmazott szocialista szervezési elvből következik, abból tudniillik, hogy van a terv és van az önelszámolási rendszer, és ezeket köti össze az anyagi érdekeltség. A vállalatok nemcsak utasítás alapján, hanem anyagi érdekeltségükön keresztül is abban az irányban tevékenykednek, amit a politikai-gazdasági vezetés meghatározott.

A regionális árrendszer, a fejlettebb valutamechanizmus és a preferenciarendszer együttesen megteremtik a feltételeket ahhoz, hogy a tartós nemzetközi együttműködésben a résztvevő vállalatok anyagi érdekeltsége is biztosítható legyen. Ezek a feltételek önmagukban azonban még nem elegendők az együttműködésben való megkülönböztetett anyagi érdekeltséghez. Ennek megteremtéséhez a KGST-országok belső irányítási rendszereivel szemben kell bizonyos követelményeket támasztani.

Elsősorban a külkereskedelmi és a belföldi árak szerves kapcsolatát kell elérni. A szerves kapcsolat nem jelenti a belföldi árak és a külkereskedelmi árak mechanikus összekapcsolását, vagy lineáris együttmozgását. A belföldi ár a nemzeti gazdaságpolitika eleme, amelyben a nemzeti struktúraalakítás, a gazdasági adottságok és a gazdaságnövekedés nemzeti feltételei játszanak meghatározó szerepet. Ily módon *egyetlen népgazdaság sem nélkülözheti a belföldi és a külkereskedelmi árak összekapcsolásában a különböző áreltérítési* (adó-, lefölözési, támogatási stb.) *szabályozók alkalmazását.* Az integrációs körön belüli együttműködésben való nagyobb és folyamatos érdekeltség megteremtése viszont szükségessé teszi a belföldi és a külkereskedelmi árak összekapcsolásában alkalmazott pénzügyi hidak és az anyagi érdekeltség összehangolt szabályozását.

A külkereskedelmi árak és a belső ár-, preferencia-, pénzügyi és érdekeltségi rendszer közötti kapcsolat tehát néhány probléma rendezését igényli. Elsősorban abban kellene egyetértésre jutni, hogy az integrációban résztvevő országok olyan irányítási, érdekeltségi rendszert alkalmazzanak, amelyben az exportőrök anyagi érdekeltsége *a makroszinten koordinált termelési, fejlesztési és kereskedelempolitikai célokkal egyeztetett módon* határozódik meg. Ez azt jelenti, hogy az exportra termelők számára az integrációs forgalom gazdaságos növeléséhez kell konkrét érdekeltségi konzekvenciákat fűzni. Az importot illetően is azt kell elérni, hogy *a beszerzési források közötti választás esetén az im-*

portőr anyagilag érdekelt legyen az integrációs körön belüli beszerzésben. Az ár-, a preferencia-, valamint a pénzügyi és érdekeltségi mechanizmusok összehangolt rendszerében azt is biztosítani kell, hogy a külkereskedelmi árak indokolt változtatását az együttműködő partnerek végrehajtsák, és az árváltozások mindkét félnek gazdasági előnyöket jelentsenek.

Az árváltozások és az anyagi érdekeltség összefüggései kissé részletesebb megvilágítást is igényelnek.

Az exportőr számára a szállítás feltételeiben beálló változásokkal összhangban érdekeltséget kell teremteni a csökkenő, az alacsonyabb áron történő szállításban is. Az árak csökkentése, a szállítókészség növelése az exportőr számára rendszerint akkor előnyös, ha az alacsonyabb ár a szállított volumen jelentős növekedésével jár együtt, vagyis ha az exportőr árcsökkentő politikája mellett a piac bővülésével biztonságosan kalkulálhat. Ehhez pedig az importáló ország részéről olyan belső irányítási intézkedések szükségesek, amelyek lehetővé teszik, hogy *a csökkenő külkereskedelmi ár mellett a belső árak is csökkenjenek,* vagyis a piac bővítése végett az árcsökkentés továbbgyűrűzése biztosítva legyen. Más szóval: a belső árképzés sajátos eszközeivel azt kellene megteremteni, hogy az előnyös külkereskedelmi árakat a belső termelőszférában is előnyösnek ítéljék meg, és ennek hatására a felhasználás-fogyasztás bővüljön.

Lehetnek olyan problémák, amelyek miatt az importőr a nagy volumenű rendelés fejében az olcsó árakon kívül különleges garanciát kér arra vonatkozólag, hogy az exportőr ország vállalata érdekelt legyen a mennyiség teljesítésében (vagy túlteljesítésében). Ettől függetlenül fokozott jelentősége van a szállítási fegyelem betartásának, illetve a szállítási szerződések megszegésével kapcsolatos szankciók előírásának. *Az államközi megállapodásokban és a magánjogi szerződésekben egyaránt rendelkezni kell arról, miként történjen a vállalt kötelezettségektől való eltérés okozta kár megtérítése.* A szállítások biztonsága érdekében a vállalati szerződések teljesítéséért állami garanciát is lehet kikötni, illetve nyújtani.

Vannak olyan esetek is, amikor a forgalom bővítése az exportőrnél csak az árak emelése útján érhető el. Még ilyen esetben is kölcsönös előnyökkel járhat a felemelt ár, ha az áremelés olyan többletszállítással köthető össze, amely a vevőnél kiegyenlíti a magasabb ár hátrányát (például: ha más külső forrásból vagy belső termelésből még drágábban lehetne csak a többletmennyiséget beszerezni).

Ez a probléma úgyszólván rendszeresen felmerült a KGST-országok együttműködésében. Megoldásához mindenképpen szükség van olyan belső intézkedésekre, amelyek biztosítják, hogy a vevő által felajánlott magasabb ár lehetővé tegye az eladó termelésének további bővülését, illetve, hogy a magasabb ár valóban a külkereskedelmi forgalom növekedését eredményezze.

Az elmondottak nem azt jelentik, hogy az előnyös külkereskedelmi árak csak unifikált mechanizmusokban képzelhetők el. Minden országnak saját irányítási rendszeréhez igazodó módon kellene gondoskodnia arról, hogy a regionális árrendszerben az egymás közti megállapodások által biztosított többletjövedelem a termelés, illetve a szállítás fokozását

eredményezze. Ha valamely ország a külkereskedelmi vállalatokra építi fel az együttműködés lebonyolítását, akkor ott kell az anyagi érdekeltséget megteremteni. Ha valamely ország a döntési szférába kisebb vagy nagyobb mértékben bekapcsolja a termelővállalatokat, akkor ott is működnie kell az anyagi érdekeltségnek. Az anyagi érdekeltség semmifajta követelményt nem támaszt a belső gazdaságirányítási rendszerrel szemben, hogy tudniillik más módon szabályozzák a döntési hatásköröket stb. Csak azt kívánja meg, hogy ahol a kompetencia van, ott *az anyagi érdekeltség rendszerébe építsék be ezt a kritériumot: legyenek a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok előnyösebbek a döntést hozó szerv számára, mint e forgalomnak a KGST-n kívüli lebonyolítása.*

DUNAJSZKI—HORVÁTH—NYIKOS:

INFORMÁCIÓ, TERVEZÉS ÉS DÖNTÉS A VÁLLALATI GYAKORLATBAN

(Vállalati gazdálkodás sorozat)

A szerzők gyakorlati szakemberek, saját vállalatuk tapasztalatait írják meg az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése óta eltelt időről. Elemzik azokat az irányítási, gyakorlati követelményeket, amelyeket a vállalati belső mechanizmus támaszt az információs, tervezési és döntési rendszerrel szemben, bemutatják azokat a módszereket, amelyek biztosítják e rendszerek szerves egységét. Megismerhetjük mindazokat az információkat, amelyek szükségesek a döntésekhez, illetve a dolgozók rendszeres tájékoztatásához.

A tervezés rendszerét gyakorlati szempontból mutatják be, ilyen alapon tárgyalják a napi feladatok kapcsolódását is. Kitérnek a nyereségtervezés és -elosztás problémájára is.

Végezetül a döntési rendszer kialakítását ismertetik, meghatározva a döntésre jogosultak körét, a döntést előkészítő vállalati szervek feladatát.

Kb. 160 l., fűzve kb. 14,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

FÖLDES KÁROLY:

Elméleti meggondolások a pénz vásárlóerejéről*

A pénzügyek szerepe és rendkívüli fontossága a szocializmusban gyakorlati szükségletté teszi a pénz vásárlóerejével összefüggő problémák vizsgálatát. Ez nemcsak a lakosság jövedelmeinek, hanem az állam és a vállalatok pénzügyeinek tervezése és szabályozóként való felhasználása miatt is aktuális. A témának gazdag elméleti irodalma van, ez az elméleti irodalom azonban nem ad, és nem is adhat a magyar népgazdaság jelenlegi helyzetére alkalmazható következtetéseket. A kérdésre vonatkozó gyakorlati állásfoglalások viszont a legfontosabb tennivalókat foglalják össze.

A pénz vásárlóerejének fenntartása, a szükséges gazdasági és ezen belül pénzügyi stabilitás a negyedik ötéves terv egyik lényeges törekvése. Az illetékes irányító intézmények által állandóan figyelemmel kísért gazdaságpolitikai cél az egyensúlyi helyzet fokozatos javítása, az árszínvonal, különösen pedig a fogyasztói árszínvonal védelme. Nem kevésbé fontos feladat az elavult, nem megfelelő árarányok megváltoztatása, a rugalmas ármozgás lehetővé tétele. A pénzstabilitásnak a szűkebb gazdasági szempontokon túlmenő általános politikai jelentősége elismert, és a lényeges döntésekben e cél meg is nyilvánul. A negyedik ötéves terv konkrét célrendszerében és szabályozóiban is kifejezésre jut. Mindez nem teszi szükségtelenné a téma általános elméleti kérdéseinek további elemzését. Különösen fontos a vásárlóerő-mozgás okainak és következményeinek a vizsgálata, ami nem szorítkozhat egy-egy ország konkrét körülményeire. Ezeknek az általános érvényű összefüggéseknek a kutatása folyamán természetesen előfordul, hogy egy-egy, a gyakorlatban alkalmazott tervezési vagy szabályozási módszert, az elfogadott szemlélet valamely részletét bírálat tárgyává kell tenni. Az említett politikai és gazdaságpolitikai koncepciók közös alapjáról kiindulva lehet is, és szükséges is bírálni a gyakorlat hibás vonásait. A tudományos kutatásban az egyes hivatali intézmények álláspontjától független, ugyanakkor felelős véleményalkotásra kell törekedni. Ez a vélemény természetesen egybe is eshet a hatósági szervek véleményével és el is térhet attól. Az utóbbi esetben vagy az egyik, vagy a másik félnek lehet igaza, egyik sem tévedhetetlen. Az elméleti és gyakorlati álláspontok összevetése, a közös és eltérő nézetek körvonalazása, más témákhoz hasonlóan, a pénz vásárlóerejével kapcsolatban is elősegíti a problémák és a feladatok tisztázását.

* A Közgazdasági Társaság Ipari és Pénzügyi szakosztályának ülésén tartott előadás alapján.

A mindennapi gyakorlatban, kimondva vagy kimondatlanul, a pénz vásárlóerején a pénzegységen vásárolható használati értékek tömegét értik. Ez a rövid definíció több ponton kiegészítésre szorul. Először: a „használati érték" megnevezés anyagi termékeket és szolgáltatásokat foglal össze. Másodszor: a pénz vásárlóereje mindenekelőtt a nemzeti valuta általános, aggregált mennyiségeket összefoglaló jellemzője. Ezért az egész társadalmi termelés, pontosabban a termelés és felhasználás teljes szerkezetének megfelelően súlyozva kell kiszámítani. Harmadszor: a pénz egységes általános vásárlóereje mellett, a parciális árszínvonalak különbözősége miatt „egy fogyasztói forint", „egy beruházási forint" stb. reális vásárlóereje eltérő lehet. De ilyen eltérések például a különböző árupiacok, egyes fogyasztói rétegek között is vannak, mert az egyes cikkcsoportok árainak más a tisztajövedelem-tartalma.

A reálfolyamatok törvényszerű mozgása nem mutatható ki sem a parciális árszintek önmagukban való vizsgálatával, sem pedig az általános vásárlóerőre korlátozott elemzés segítségével. A pénz vásárlóereje csak a jövedelmekkel együtt jelent önmagában vizsgálható totalitást. A nominális pénzmozgások és a reálfolyamatok szükséges megkülönböztetése azonban nem szorítkozhat a lakosság jövedelmeire.

A továbbiakban a nominál- és a reáljövedelem kategóriáit kibővített értelmezésben használjuk. A társadalom nominájövedelme alatt a lakosság, a vállalkozók, az állam és az egyéb jövedelemtulajdonosok pénzbevételét, a társadalom reáljövedelmén pedig az ennek megfelelő termékhalmazt értjük. A társadalmi reáljövedelem és az elvásárolt társadalmi nominájövedelem viszonya a pénz vásárlóereje. De a társadalom reáljövedelme nem más, mint a társadalmi termék vagy ennek végső felhasználásra kerülő része. Csak egy általánosságot fejez ki a pénz vásárlóerejének következő egyenlete:

$$p = \frac{t}{d},$$

ahol p a pénz vásárlóereje, t a társadalmi termék, d pedig a kereslet, vagy a vásárlásra fordított összes nominájövedelem. A termékmennyiség és a pénzmennyiség hányadosának változásait mélyebb okok határozzák meg.

A tört azt mutatja, hogy a pénz vásárlóereje változatlan társadalmi termék mellett az összes kereslettel (ha eltekintünk a pénztartalékolástól, akkor az összes nominájövedelemmel) fordított arányban változik. A pénz vásárlóereje csak a társadalmi termékkel vagy a végső felhasználás volumenével összefüggésben alkalmas reálfolyamatok bemutatására.*

A pénz vásárlóereje nem fejezhető ki egy számmal, sőt igazában vektormennyiséggel sem, csak mátrix segítségével. Valamely összegű és szerkezetű végső felhasználással szemben álló végső jövedelmeket a jö-

* A nominál- és a reáljövedelem kategóriáinak az egész gazdaságra kiterjesztett értelmezése Marxnál is megtalálható. Marx nemcsak a béreket és az árakat állította egymással szembe. Elméletének egyik kulcsfontosságú része a bér, ár és haszon elemzése. A tőkés gazdaságnak a földjáradéktól elvonatkoztatott modelljében a bér és a haszon képviseli a nominájövedelmek összegét, amely az árszínvonaltól függően kisebb vagy nagyobb lehet. A pénz vásárlóereje attól függ, hogy a nemzeti jövedelem reális összege mekkora nominájövedelemben fejeződik ki.

vedelmi sakktáblamérleggel lehet kiszámítani. A termék- és a jövedelmi sakktábla kombinációjából egy újtípusú mérleget kapunk, amelynek oszlopai a végső felhasználást (fogyasztás, beruházás, export, készletnövekedés), sorai pedig a jövedelemtulajdonosok végső jövedelmeit mutatják. Ebből minden végső jövedelemtulajdonos csoport végső felhasználása leolvasható. A végső nomináljövedelmekben már nemcsak az újraelosztási, hanem a pénzteremtési folyamatok is tükröződnek.

A pénz vásárlóerejét meghatározó tényezőkről

A vásárlóerő változásait meghatározó okok két nagy csoportra: belsőkre és külsőkre oszthatók. A belső tényezők közül a legfontosabbak: 1. a fajlagos termelési ráfordítások; 2. a termékek korszerűsége és minősége és 3. a kereslet és kínálat egyensúlya.

A fajlagos termelési ráfordítások

E ráfordítások színvonala — egyelőre eltekintve a bérek változásától — a munka társadalmi termelékenységétől és az eszközök hatékonyságától függ.

Ismeretes, hogy azonos vagy összehasonlítható áruk körén belül a termelésifüggvény-hatások és a műszaki fejlődés a termelékenységet növelik. Ehhez vezet a kereslet változása is, amely az átlagosnál jobban csökkenő költségű áruk arányát növeli a termelésben, feltéve, hogy az árarányok kifejezik a költségviszonyok változásait.

A munka termelékenységének növekedése azonban a szocialista gazdaságban sem abszolút folyamat. Itt is vannak — a technika adott fokán vagy attól függetlenül — kimerülőben levő természeti erőforrások. Ennél is fontosabb, hogy a munka termelékenységének alakulása szorosan összefügg a termékek korszerűségével, valamint az egyensúlyi tényezőkkel is. Ez utóbbira tipikus példa nálunk az építőipar. Az építési-szerelési igények és a kapacitások közötti feszültség s az ennek hatása alatt is mozgó árak, egyébként nem gazdaságos építési tevékenységet is lehetővé tesznek. A feszültségnek talán van egy termelékenységnövelést ösztönző, de biztosan van egy azt akadályozó, lassító hatása is.

A fajlagos termelési ráfordítások másik meghatározója az eszközök hatékonysága. Amikor a termelékenység növekedése az eszközök hatékonyságának romlásával jár, vagy pedig az eszközigényes ágazatok súlya növekszik, a fajlagos ráfordítások is emelkedhetnek. Ilyen szempontból tanulságos hazánkban a II. ötéves tervidőszak. 1960 és 1965 között a nettó termelés a termelő létszámhoz viszonyítva 26 százalékkal nőtt, a termelő állóeszköz-állományhoz képest pedig kb. 10 százalékkal csökkent. Az állóeszközök egységnyi növekedésére jutó nettó termelésnövekedés kevesebb mint a fele (45,3 százalék) volt a megelőző (1958—60) tervidőszak hasonló adatának.

Az előbbieknek különböző okai voltak, bármi is volt azonban az ok, a társadalom élő munkája hatékonyságának a növekedése az állóeszközök hatékonyságromlásával járt. A forgóeszközök hatékonysága még inkább romlott. A társadalom tehát kevesebb élő munkát fordított egy

egységnyi nemzeti jövedelem termelésére, de a nemzeti jövedelem többszörösét kitevő lekötött eszközeit csökkenő hatékonysággal működtette.

Az egyszeri és folyamatos költségek egybevetésére nincs egzakt módszer, de a fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a II. ötéves terv időszakában a fajlagos társadalmi ráfordítások *(egyszeri + folyamatos fajlagos ráfordítások)* színvonala nem csökkent jelentősen. Az árszínvonallal szembeni bírálatoknak ezt figyelembe kell venniük. Az egyes területeken és időszakokban tapasztalható ellentétes tendenciák nem szüntetik meg azt a törvényt, hogy az azonos áruk előállításához szükséges fajlagos ráfordítások mértéke csökken. Legalább két feltétele van azonban annak, hogy ez a csökkenés a pénz vásárlóerejét növelje.

Először: csak akkor vezethet árcsökkenéshez, ha a kínálat arányos növekedésével párosul. Ha a fajlagos ráfordításcsökkenéssel nem jár együtt a termelési volumen megfelelő növelése, akkor az ár a ráfordításarányosnál magasabb marad. Fordított esetben — ha a volumen gyorsabban nő, mint a hatékonyság — vagy a ráfordításokat megtérítő árhoz igazodó kereslet marad el a kínálattól, vagy pedig az árat kell veszteségesen megszabni. Ez az alternatíva áll fenn gépipari termékeink egy részénél, amelyekre gyakran még dotált áron sincs elegendő kereslet.

Másodszor: a bérköltségek esetleges növekedése nem érheti el az egyéb költségtényezők csökkenését, mert különben a hatékonyságnövekedés eredményeit nem a csökkenő árak, hanem a növekedő bérek formájában osztják szét.

Ezektől az arányossági feltételektől eltekintve megállapítható, hogy a pénz vásárlóereje függ a szélesen értelmezett gazdasági hatékonyságtól, és ennek növekedése — a ráfordítások ellentétes irányú változásai ellenére — egyenlegében emeli a pénz vásárlóerejét. De a ráfordítások a pénz vásárlóerejének csak az egyik meghatározó tényezőjét jelentik.

A termékek korszerűsége, minősége

A modern gyáripar néhány fontos ágában a termékek gyorsan kicserélődnek. A gyártmányfejlesztés különböző hatást gyakorol a pénz vásárlóerejére.

— Növeli a pénz vásárlóerejét, ha a szükségleteket korszerűbben és sokoldalúbban kielégítő új termékek ára nem magasabb az általuk helyettesített termék régi áránál. (A helyettesített termékek árait ekkor alacsonyabban kell megállapítani.)

Ez részben az olcsóbb anyagok felhasználása, részben az új termék sorozatgyártása révén következhet be. Az új termék fajlagos ráfordításai ekkor még a gyártmány többletköltségeivel együtt sem haladják meg a régebbi ráfordításokat.

— Nem érinti a pénz vásárlóerejét, ha az új termékek — a nagyobb munkaráfordítások miatt — a réginél magasabb áron kerülnek forgalomba, de a régi olcsóbb termékek is kaphatók. A vevő szabad választási lehetősége mellett végbemenő keresletátcsoportosulás az átlagos árat megváltoztatja. A vásárlók egy része most már a drágábbat veszi. Az így kialakuló magasabb ár a jobb használati tulajdonságokat fejezi ki. Az ár természetesen nem pontosan annyival magasabb, amennyivel a korszerű termék használati értéke nagyobb.

— Csökkenti a pénz vásárlóerejét a látszólagos korszerűsítés ürügyén elkövetett burkolt áremelés, a változatlan árak mellett történő minőségrontás és — részben — a korszerűbb, de drágább gyártmányok kényszervásárlása.

A termékek kicserélődése nem egyértelműen vásárlóerő-csökkentő hatású, de rendkívül alkalmas e csökkentés burkolt végrehajtására. A termékek összehasonlításának nehézségei miatt ennek egzakt ellenőrzésére a széles nomenklatúrájú ágazatokban nincs is mód. Mi sem könnyebb, mint az új választékok árának magasra srófolásával manipulálni. Ezt az általános lehetőséget azonban a vállalatok nem egyforma mértékben használják ki. Csak a kereslet és a kínálat egyensúlyi helyzete ad pontos választ arra, hogy megvannak-e az áremelés piaci feltételei.

A kereslet és kínálat egyensúlya

A társadalmilag szükséges ráfordítások csökkenésével a pénz vásárlóerejének — ha csak ezektől függne — növekednie kellene. Ezzel szemben tény, hogy az utóbbi fél évszázadban mind a tőkés-, mind pedig a szocialista országok pénzének vásárlóereje eltérő ütemben és nem minden időszakban, de végeredményben csökkent. Ezt a folyamatot pénzreformok megállították, de irányát megfordítani nem tudták. A termelés reálköltségei — ezzel a kifejezéssel itt nem a reálköltséget, hanem a változatlan egységáron és bérköltséggel számított fajlagos ráfordításokat jelöljük — általában csökkennek. Az árak viszont növekszenek, tehát tisztajövedelem-tartalmuk emelkedik. Ez a növekvő tiszta jövedelem a termelési feltételek költségeit is emeli, vagyis a csökkenő reálköltségek és növekvő nominálköltségek ellentmondásával állunk szemben. Ugyanaz a munka, ugyanaz az érték, ugyanaz a költség egyre magasabb árban fejeződik ki. Ez az emelkedő tendencia jut érvényre — bár más szinten — az egyes pénzreformok után is.

A háborúk és a militarizálás pénzügyi hatásai közismertek. De ne áltassuk magunkat: békeidőben, a normális gazdasági növekedés feltételei között is nagyon gyakran csökken a pénz vásárlóereje.

A fejlődés folyamatában rendszeresen megbomlik a globális és szerkezeti egyensúly a végső felhasználásra kerülő termék adott árakon mért mennyisége és a végső felhasználásra elkölthető jövedelmek mennyisége között. A modern tőkésállam konjunkturális okokból forszírozza is ezt az egyensúlymegbomlást, hogy a termelésben működő tőkét megnövelve a kihasználatlan kapacitásokat és a munkanélküliséget csökkentse. A szocialista országokban az ilyen törekvések nem jellemzőek, már csak azért sem, mert általában nincsenek számottevő kapacitás- és munkaerő-tartalékaik, de az újratermelés bővülésének és növekedésének folyamatában itt is felléphet az említett egyensúlyhiány: több nominálјövedelem képződik, mint amennyi termék — az adott árakon — előállítható. A szocialista állam, amely a társadalmi termelést tervszerűen irányítja, ma még nem mindig képes az összes fizetőképes termelői, beruházói, fogyasztói szükségletet a végső felhasználás által megszabott keretek között tartani.

A szóban forgó egyensúlyhiány okai kézenfekvőek. A tervező intézményekre állandó társadalmi nyomás nehezedik a szükségletek minél nagyobb részének elismerése végett. Ez sokféle formában nyilvánul meg.

A vállalatok és a szakmai, ágazati irányító szervek a személyi jövedelmeket a már felosztott nemzeti jövedelemből való részesedésen túl is emelni igyekeznek. A termeléssel és a lakossági szolgáltatásokkal össze nem függő kiadások is nőnek. A felosztott és az anyagi-műszaki fedezettel már egyszer összhangba hozott beruházási összegek szintén emelkedhetnek. Részben azért, mert a vállalatok és a különböző intézmények a beruházási javak — az áraktól függetlenül is végbemenő — drágulása ellenére nem csökkentik eléggé a beruházások reálösszegét, részben pedig az új beruházási döntések miatt. Ugyanazok a társadalmi hatóerők, amelyek mindezt előidézhetik, azt is megakadályozhatják, hogy a többletszükségletek elismerését teljes egészében kompenzálja a más szükségletekről való lemondás. A társadalmi nomináljövedelmek újraelosztásáért folyó küzdelem nem nyílt; aki többet kíván, rendszerint nem mondja meg, hogy kinek a rovására kívánja ezt a többletet.

Az említett egyensúlyhiány következménye lehet, hogy az országban felhasznált nemzeti jövedelem meghaladja az országban megtermelt nemzeti jövedelmet (anyagi termékekben értelmezve). Ez tartósan azokban az országokban járható út, amelyekben a láthatatlan export fedezi ezt a különbséget. A belső és külső egyensúlyt, az árszínvonal és a fizetési mérleg kapcsolatát nem részletezve is megállapítható, hogy más országokban ez a helyzet huzamosan nem tartható fenn. Ha viszont a belső egyensúlyhiány tartósan nem szüntethető meg a külső egyensúly terhére, akkor csak az árszínvonal rovására oldható fel. A gyakorlatban e két módszer kombinálódhat. A pénz vásárlóerejének ezáltal bekövetkező kisebb vagy nagyobb csökkenése megvalósítja a reáljövedelmek újraelosztását.

A fejlődés folyamatában arányváltozásokra van szükség a termelésben, a beruházásoknál stb., mindez megköveteli a jövedelmek említett újraelosztását. Ugyanakkor az egyszerű újratermelésnek van egy bizonyos tehetetlenségi ereje. Az elért termelési volumen és foglalkoztatás bármely ágazatban csak igen korlátozottan csökkenthető. Ezért az arányváltozásokhoz szükséges átcsoportosítások a felhalmozás, a többletjövedelem és az állami költségvetés növekményére korlátozódnak.

A személyes, a vállalati, az ágazati anyagi és erkölcsi érdekeltség az anyagi eszközökkel való rendelkezés és a személyi jövedelmekből való részesedés növelésére irányul. Az említett érdekek mögött az elkülönült elsajátítók gazdasági és társadalmi ereje áll, amelynek segítségével képesek érvényre is juttatni külön érdekeiket.

Ezek a később konkrétabban tárgyalt okok különböző intenzitással működhetnek. Hatásuk mértéke sokban függ a tudatos gazdaságirányító tevékenységtől. Az árszínvonal stabilitása azonban nem öncél, hanem a szocialista állam egyik gazdaságpolitikai feladata. Annak elismerése, hogy a vásárlóerő csökkenésének különböző egyensúlyi tényezői is vannak, nem teszi semmissé ezt a feladatot. Éppen ellenkezőleg, mivel az említett tényezők spontán működése a vásárlóerő csökkenéséhez vezethet, szükséges, hogy *a tudatos törekvések között szerepeljen e hatás korlátozása és lehetőség szerinti semlegesítése.* A lakosság reáljövedelmének globális és egy főre számított összege a nomináljövedelmek növelésével a tervezett vagy akár azt jelentősen meghaladó szintre hozható (ez utóbbi történt a II. és III. ötéves terv időszakában).

Külső tényezők

A pénz vásárlóerejére ható külső tényezők közül kettőt kell kiemelni: a világpiaci ártendenciákat és a fizetési mérleg helyzetét.

A világpiaci árak emelkedése egy bizonyos ponton túl a belső árakat is emeli. Az import drágulásával emelkednek az anyag- és a beruházási költségek, az import a nagyobb ráfordítási költségek miatt csökkenti a pénz vásárlóerejét. Az export, amely növekvő külföldi árak mellett kedvezőbbé válik, a belső piactól vonja el a termékeket. Az egyensúly csak az import ugyanilyen mértékű növelésével volna fenntartható.

Első megközelítésben a fizetési mérleg passzívuma általában javítja, aktívuma pedig rontja a belső egyensúlyi helyzetet. Ez azonban csak rövid távon érvényes és akkor sem feltétel nélkül. A távlati hatásokat tekintve igen lényeges az egyenleg összetétele. Nem közömbös például, hogy a passzívumot milyen külföldi források (milyen lejáratú hitelek) fedezik és, hogy milyen a használati érték szerinti összetétele; a fejlesztéshez szükséges beruházási javak behozatala idézi elő a fizetési mérleg hiányát, vagy pedig a folyó gazdasági tevékenység importigényének nem megfelelő exportszínvonal. Passzívum mellett is lehet belső feszültség, ha a még nagyobb passzívum elkerülése végett magas ráfordításokkal termelik ki a devizát, s a jó minőségű, keresettebb terméket exportálják.

Az aktívum belső feszültségkeltő hatása ezeken kívül azzal kapcsolatos, hogy a jövedelmek az export arányában keletkeznek, a termékek mennyisége pedig az ennél kisebb import arányában növekszik.

A jövedelemtulajdonosok szerepe és az emisszió mechanizmusa

A különböző feszültségkeltő tényezők működése a pénzmennyiség változékony ütemű növekedéséhez, a pénzfolyam viszonylagos áradásaihoz és apadásaihoz vezet. A végső jövedelemtulajdonosok közül mind a vállalatok, mind az állam képes a pénz vásárlóerejének a változtatására.

Az állam azonban nemcsak az egyik jövedelemtulajdonos, hanem az összes jövedelmek megoszlásának szabályozója is. Mint ilyen, a hitelszférával fennálló kapcsolatok felhasználása mellett a fiskális eszközöket is igénybe veszi e szabályozótevékenységhez. Ha a gazdaságossági feltételek változatlanok, az adók és járulékok növelése, a támogatások csökkentése kettős következménnyel jár: javítja az államháztartás egyensúlyát és rontja a globális egyensúlyt. Mindkét rendszabály a társadalom nomináljövedelmének növekedéséhez vezet, anélkül, hogy a termelést növelné. Ugyanazzal a reális termékhalmazzal most már nagyobb nominálkereslet áll szemben, és így a termékhalmaz árösszege és tisztajövedelem-tartalma megnő. Az állam ilyen rendszabályainak lehetőségét a legtöbb közgazdász elismeri, sokan tagadják viszont az ellenkező előjelű tevékenység eredményességét, vagyis az állami bevételek egy részéről való lemondás árcsökkentő hatását. Ha az áremelkedést elismerjük, nem látszik logikusnak *elvileg* teljesen elvetni a szabályozókkal kiváltott árcsökkenést. Más kérdés, hogy az egy adott helyzetben mennyiben lehetséges és célszerű-e.

A rendelkezésre álló tiszta jövedelem nominális nagyságát a vállalatok is képesek növelni. Felhasználhatják a piaci feszültségeket, a munkaerőpiac helyzetét, és ahol lehet, felfelé tornásszák az árakat. Kihasználhatják az egyensúlyhiányt, a szabályozók fogyatékosságait, az import korlátait, a szervezeti monopolhelyzetet. Ez nem azt jelenti, hogy a vállalatok minden körülmények között az áremelésben érdekeltek. Társadalmi-politikai meggondolások mellett az áremelésnek gazdasági határa is van. Ez általában az az ár, amely mellett a vállalat maximális nyereségtömeget érhet el. A kereslet azonban a nomináljövedelmek emelkedésével nő, ezért az áremelési törekvések korlátai is tágabbá válnak. Vannak időbeli korlátok is. Miután az áremelés végiggyűrűzött a társadalmi terméken, az illető vállalat költségeit is emeli, tiszta jövedelmét pedig csökkenti. Ez azonban eltérő arányokban érvényesül.

A pénz vásárlóerejének változásai részben automatikusan, részben pedig központi intézkedések eredményeként következnek be. Az okok között nem soroltam fel az árarányta lanságokat. Ezeket ugyanis elvileg változatlan árszínvonal mellett is ki lehet küszöbölni. Hogy mégis rendszerint növekvő árszínvonal révén szüntetik meg, vagy enyhítik őket, annak nem az árarányta lanságok az okai.

A bérarányta lanságokat viszont rendszerint csak emelő bérkiegészítésekkel lehet feloldani. (A teljesítményekkel együtt járó bérnövekedés nem ide tartozik.) E kétféle korrekció egyenlege részben finanszírozza is egymást és egymás okainak tűnhet, pedig mindkettő mélyebb okok következménye.

A vásárlóerő-csökkenést általában a költségvetés—ár és a vállalati jövedelem—ár kettős spirálja váltja ki. Az ún. ár—bér spirált az állami és a vállalati pénzügyek és a velük kapcsolatos hitelügy mozgása hozza létre. A lakosság általában nem játszik kezdeményező szerepet ebben a folyamatban. Felhasználva a fiktív munkaerőhiányt, igyekszik minél magasabb keresetet elérni. A feszült munkaerőhelyzet egyébként szintén a kettős spirál működésének a következménye.

A forgalom pénzszükségleteinek a kielégítése az *emisszió* révén történik. Valamely időszakban emittált pénz mennyisége a hitelteremtés és a hitel-visszafizetés egyenlege. Az emissziós egyenleg közvetlenül nem az adott időszakban teremtett hitelek átfutási idejétől függ, hanem a kibocsátott és a megsemmisülő pénz különbségétől. Az emisszió, jellegét tekintve, lehet közömbös és hígító jellegű.

A *közömbös emisszió* nem vezet a pénz vásárlóerejének csökkenéséhez. A termelés és a kínálat növekedése a végső felhasználásban és a jövedelemtulajdonosoknál nem azonos ütemben érezteti hatását. Bár minden — tényleges szükségletet kielégítő — termelés egyben jövedelemképződést is jelent, ennek az értéknek a pénzformája nem a termelésben jön létre. A forgalom szükségletei pénzteremtést indokolnak, mivel az időbeli és a térbeli eltolódások miatt nem minden vevő rendelkezik az áru megszerzéséhez szükséges végső jövedelemmel. Az emissziós egyenleg kiegészíti, kibővíti a jövedelemtulajdonosok kezében levő pénzmennyiséget és vásárlóképessé teszi őket. Mint ismeretes, nemcsak forrás, hanem a hitelt igénylőnél levő anyagi fedezet nélkül is ki lehet bocsátani hitelt, ha az anyagi fedezet a népgazdaságban már létrejött, vagy ha a hitellel támasztott keresletnek megfelelő, fölös kapacitások

rendelkezésre állnak. Ezekbe a kapacitásokba természetesen beleértendő a teljes ráfordítások együtthatóinak megfelelő növekmény a többi ágazatokban, így a fogyasztási cikkek termelésében is.

Pénzhígító emisszióhoz vezethet a túlzott készletnövekedés meghitelezése. Ez tipikus példája annak, amikor a hitelnek van anyagi fedezete, de mégis megbontja az egyensúlyt. A huzamosan raktározott anyagkészletek egy része deszortálódás és piaci okok miatt elértéktelenedik. Hasonló a helyzet a magas — hazai költségeket elismerő — áron kínált, de nem eléggé keresett késztermékek készleteivel is.

Pénzhígítással van dolgunk a tartós hitelforrásokat meghaladó hosszú lejáratú beruházási hitelek nyújtásakor is. Előfordul persze, hogy a tartós forrásokat alábecsülik. Ezért csak a *ténylegesen* tartós forrásokat meghaladó hosszú lejáratú hitel tekinthető pénzhígításnak (ha meghaladja a forgalom szükségleteit is).

A forgalom pénzszükségleteinek kimutatása olyan elméleti igény, amelyet a gyakorlatban igen nehéz teljesíteni. A pénzforgalom tervezésével és szabályozásával foglalkozó intézmények több olyan módszert dolgoztak ki, amelyek segítségével közvetett módon meg lehet ítélni a pénzügyi egyensúly néhány vonatkozását. Az aranypénz, vagy az aranyra beváltható pénz körülményei között érvényes képleteket a szocialista gazdaságban nem lehet alkalmazni. A forgalom pénzszükségleteinek az eddiginél pontosabb kimutatása azonban — akár a közvetett eszközök további kimunkálásával — aktuális és egyre fontosabb feladat. Szükséges, hogy az egyes piacokon túlmenően a teljes belső piac tekintetében is meghatározhassák az összes végső nomináljövedelem és a vele szemben álló terméktömeg viszonyát. A pénzügytechnikai és tervezési nehézségeket ennek a nagyon fontos feladatnak a szemszögéből kell megítélni. Ezeket az elméleti követelményeket a népgazdaság jelenlegi fejlődési tapasztalatai is megerősítik.

A feszültségkeltő tényezők a fenti esetekben az emisszió közvetítésével vezettek a vásárlóerő csökkenéséhez. Nézzük most azt az esetet, amikor a vásárlóerő csökkentése vezet az emisszióhoz. Itt az emisszió pénzhígító jellege rejtett. Az érvényben levő felfogás nem is lát egyensúlyi problémát, ha a pénzteremtő hitellel szemben a népgazdaság valamely területén létrejött vagy létrejövő használati értékek állnak, mivel a hitel a szállító termelését finanszírozva, maga teremti meg saját fedezetét. Azt a kérdést, hogy a hitel mikor jelent pénzhígító emissziót, valóban nem lehet egyszerűen forrás vagy a fedezet tényére hivatkozva eldönteni. A rejtett pénzhígító emisszió e fedezetnek (vagyis a termékeknek) a hiteltől független okok miatt bekövetkezett áremelkedésével függ össze, az áremelkedés miatt megnövekedett pénzszükségleteket elégíti ki. Mind nyílt, mind rejtett szerepében az emisszió feltétlen kísérőjelensége a vásárlóerő romlásának.

A vásárlóerő-csökkenés okait és mechanizmusát tárgyalva, eddig elkerültem az „infláció" kifejezést, amelyet a két véglet — a parttalanul széles és a leszűkített felfogás között — sokféleképpen értelmeznek. Az egyik végletet képviselő felfogás szerint minden áremelkedés infláció. A másik véglet képviselői infláción kizárólag a tőkésországok pénzügyi rendszerének katasztrofális megrázkódtatásait értik. Az infláció a gazdasági egyensúly rendszeres megbomlása, amely a végső jövedelmek és a

végső felhasználás tartós egyensúlyhiányában és a pénz vásárlóerejének emiatt bekövetkező csökkenésében nyilvánul meg. Előfordulhat az is, hogy inflációs jelenségekről lehet beszélni, teljes folyamatról azonban nem.

A termelői áremelkedés következményei

A növekvő tisztajövedelem-tartalommal összefüggő problémák

A társadalmi termelés fajlagos reálköltségei általában csökkenő tendenciát mutatnak. Ha a költségtényezőket változatlan áron számítjuk, akkor a termelékenység növekedése még béremelés mellett is csökkenti a fajlagos bérköltségeket. A fajlagos anyagfelhasználás is csökken. Végül az ágazati kapcsolatok révén az anyagok és a gépek előállítási költsége is kisebb lesz, ami újabb megtakarítást eredményez. Ha a reálköltségszint csökken, az árszínvonal pedig emelkedik, akkor az árak tisztajövedelem-tartalma nő. Ez nem meglepő, mivel az áremelkedés voltaképpen egy növekvő tisztajövedelem-igény nominális elismerését jelenti.

Meg kell különböztetni az eszközökhöz és a költségekhez (árakhoz) viszonyított tisztajövedelem-képződést. Az eszközökhöz viszonyított tiszta jövedelmek növelésére kell törekedni (stabil árak mellett). A népgazdaság egészében viszont nincs szükség az árak tisztajövedelem-tartalmának — az árakhoz viszonyított — relatív növelésére. Annál is kevésbé, mert ez ellentmond az ésszerű gazdálkodás követelményeinek.

A termelékenységgel vagy annál gyorsabban növekvő tisztajövedelem-tartalom azt jelenti, hogy az árarányok egyre jobban elszakadnak a költségarányoktól. Minden vállalat „gazdaságosan" termel. A kapacitások konvertálására és a kompetitív termékek közötti választásra vonatkozó döntések információbázisa irreális lesz. A növekvő nyereségtartalom elkényelmesíti a vállalatokat, lehetővé teszi a pazarlást az egyes költségtényezőkkel (például a bérekkel), eltorzítja az alacsonyabb nyereségre beállított szabályozók hatását. A növekvő termelői árakban kifejeződő instabil vásárlóerő ellentétes a szabályozórendszer stabilitásának a követelményével.

Ha a fogyasztói árszínvonal kevésbé emelkedik, mint a termelői, akkor főleg a termelőeszközök árainak tisztajövedelem-tartalma nő. Ilyen időszakokban „értékelődik alá" az élő munka a költségtényezők között. Ez is a tisztajövedelem-tartalom növekedésének és e növekedés egyenlőtlen megoszlásának a következménye.

A társadalomnak érdeke az eszközökhöz képest egyre nagyobb tiszta jövedelem előállítása, de nem áll érdekében az, hogy 100 Ft nemzeti jövedelem tisztajövedelem-tartalma egyre nagyobb legyen, például 20-ról 30-ra, 40-re stb.-re emelkedjék. E két vonatkozás a témával foglalkozó egyes tanulmányokban reménytelenül összekeveredik.

A nemzeti jövedelem tisztajövedelem-tartalmát objektív tényezők határozzák meg: 1. a felhalmozási ráta, 2. a tiszta jövedelemből finanszírozott társadalmi juttatások, 3. a tiszta jövedelemből eltartott szektorok kiadásai. Ezek közül hosszú távon egyik sem olyan, amelynek a nemzeti jövedelemhez képest jelentősen nőnie kellene.

A jövedelemtulajdonosok közötti újraelosztási folyamatok

A társadalmi nomináljövedelmek végleges újraelosztása az állami költségvetésen és a vállalati alapképzésen keresztül történik. A nomináljövedelmek ideiglenes átcsoportosításának az újraelosztó hitel az eszköze.

A társadalmi reáljövedelem ettől független újraelosztása az árszínvonal, a pénz vásárlóereje változásainak a közvetítésével megy végbe. A vásárlóerő-változás legfontosabb társadalmi-gazdasági következményei a nemzeti jövedelem elosztásával kapcsolatosak. Ezért az árszínvonalnak a jövedelemtulajdonos csoportok közötti újraelosztó hatásai a politikai gazdaságtannak igen fontos témáját jelentik. Az elosztás nominális és reálfolyamata közötti viszony és a reálfolyamatok aránya a pénz vásárlóerejétől függ, és ez utóbbinak különösen nagy szerepe van az állam és a vállalatok közti osztozkodás szabályozásában.

A vásárlóerő-csökkenés a vállalati szférában a termelői árszínvonal növekedését jelenti. A vállalatok egymás közötti kapcsolataiban ez belső újraelosztáshoz vezet, de összes jövedelmüket nem érinti, mert amit a vállalati szféra mint eladó nyer, elveszíti mint vásárló. Más a helyzet a költségvetés és a vállalatok kapcsolataiban. A termelői áremelkedés miatt a felhalmozási és közületi dologi kiadások egységének vásárlóereje csökken, amit maga az ármozgás automatikusan nem kompenzál.

A vállalati szférának lehetősége van arra, hogy a termelői árszínvonal emelését nagyobb jövedelem szerzésére használja fel, bár az áremelkedésből származó többletjövedelem egy hányada adók formájában automatikusan az állami költségvetésbe kerül. A termelői árszínvonal emelkedésében működő kompenzációs mechanizmus a vállalatok javára osztja el a tiszta jövedelmet. Ez — a késedelmi időn belül — általánosan, vagyis nemcsak az államra, hanem a többi jövedelemtulajdonosra is áll.

A vásárlóerő-csökkenés a lakosság vonatkozásában kompenzálható, de senki sem vitatja, hogy maga a vásárlóerő-csökkenés újraelosztó hatású, ami lényegesen befolyásolja a politikai életet. A belső árszínvonal emelkedése az exportőröket is előnytelen helyzetbe hozza. Az állam itt is dotációkat alkalmazhat. Az állami kompenzáció mindkét esetben azt jelenti, hogy a többi végső felhasználó helyett is részben az állami költségvetés vállalja magára az újraelosztás terheit.

Az újraelosztási folyamatok a hitelszférát is érintik. A reálkamat csökkenése addig nem veszélyezteti a pénz iránti bizalmat, a betétek növekedését, amíg a jövedelemnövekedés és a fogyasztási szerkezetváltozás megtakarítási impulzusa nagyobb, mint az áremelkedés ellentétes irányú hatása. Mindenesetre ezen is a hitelt igénybe vevők nyernek.

Az állami költségvetést az áremelkedések miatt fokozódó dotációs igények a bevételek növelésére ösztönzik. Ez a vállalatok áremelkedésből eredő tiszta jövedelmét csökkenti, de megszüntetéséhez olyan progresszivitású nyereségadó volna csak alkalmas, amely a vállalatok nyereségérdekeltségét erőteljesen korlátozná. Másfelől a késedelmi idő vége felé nemcsak az állam, hanem a többi jövedelemtulajdonos nominálbevételei és végül a termelési feltételek árai is a magasabb árszínvonalhoz igazodnak, így a vállalati szféra elveszíti említett újraelosztási előnyét. Az előny megújulása a további árdinamikától függ.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy nem az ár-

emelkedés összege jut a vállalatoknak. Minden jövedelemtulajdonos, tehát az állam is, nagyobb pénzösszeggel gazdálkodik, de ezek a pénzösszegek nem egyformán növekednek, és az áremelkedés egy része a vállalati forrásokat növeli.

Több káros következménye van annak, hogy az azonos reálkínálat egyre nagyobb nominálösszegben fejeződik ki. Egyrészt — és ez az államháztartás szempontja — a termeléssel és a fogyasztással nem összefüggő államigazgatási kiadásoknak a bruttó költségvetéssel azonos ütemű növekedése eltakarja, hogy e kiadások adott esetben a nemzeti jövedelemhez képest túlzottan növekednek vagy nem eléggé csökkennek. Másrészt a vállalati gazdálkodást tekintve lényeges következmény a bruttó és a nettó nyereség elszakadása és az ezzel összefüggő negatívumok.

Az árszínvonal egyszeri emelésével összefüggő újraelosztás szükségszerű eszköze lehet egy-egy pénzügypolitikai fázisváltás megvalósításának. Sok egyéb hatása mellett ilyen fázisváltást jelentett a gazdasági mechanizmus reformja, amely szükségessé tette a vállalatoknál maradó tiszta jövedelem növelését. A vállalatoknál maradó tiszta jövedelem — a valóságosnál magasabbra kalkulált költségekkel számoló jövedelemszabályozás miatt is — jóval nagyobb volt az 1967. évinél. A termelői árszínvonal 8 százalékos emelkedése a többi között az így keletkezett egyensúlyhiány következménye volt. Ez az egyensúlyhiány az áttéréssel kapcsolatban, egyszeri jelleggel lépett fel. 1968-ban az állami költségvetés nominálbevétele ugyan nőtt s megtartotta a nemzeti jövedelemben való korábbi részesedését, reálbevétele azonban lényegében változatlan maradt, a nemzeti jövedelemhez képest pedig csökkent. Az állam reálbevételeinek egy részéről lemondott a vállalatok javára. Ha ezt nominálösszegben adja oda, még nagyobb lett volna az 1968-as költségvetési deficit.

A pénz vásárlóerejének változásai tehát lényeges következményekhez vezetnek. Ami a vásárlóerő statikus nagyságát illeti, ez a belső feltételek szempontjából eléggé közömbös dolog. A fejlődésre a belső tényezők közül elsősorban nem az általános árszínvonal, hanem az árarányok, a parciális árszínvonalak hatnak. Az általános árszínvonal magasságának, a pénz vásárlóereje abszolút nagyságának a külgazdasági kapcsolatokban a belső és külső árak közötti összefüggés érvényesülése esetén van nagy szerepe.

BONTÓ LÁSZLÓ:

A vegyipar fejlődése a IV. ötéves terv időszakában

Az 1965—70-es időszak elemzése

A kemizálás színvonala Magyarországon még elmarad az iparilag fejlett országokétól. Az egy lakosra jutó műanyagfelhasználásunk csak $^1/_3$—$^2/_3$ része az Európai Gazdasági Közösség országai átlagának, az egy főre jutó vegyiszál-felhasználásunk pedig, bár mennyiségileg eléri a Közös Piac országainak átlagát, minőségi összetételében marad el ezen országokétól. Műtrágya-felhasználásunkkal megközelítjük az ebből a szempontból közepes fejlettségű országokat. Lemaradásunk a fejlett ipari országok kemizálási szintjétől kb. 7—20 évre becsülhető.

Az 1965—70-es időszakban főleg a nehézvegyipar fejlődött gyorsan.

1. sz. táblázat

Néhány vegyipari termék termelésének növekedése 1965 és 1970 között

Termék	Mértékegység	1965	1970 (előzetes)	1970/1965 (százalék)
Nitrogénműtrágya N hatóanyagban	ezer t	148	341	230,4
Foszforműtrágya P_2O_5 hatóanyagban	ezer t	117	165	141,0
Kénsav	ezer t	370	440	118,9
Klór	ezer t	37,5	59	157,3
Marónátron	ezer t	43,4	70	161,3
PVC	ezer t	6,5	14	215,3
Vegyiszálak	ezer t	6,4	9	140,6
Személy- és tehergépkocsi abroncsköpeny	ezer db	580	690	119,0
Szintetikus mosószer	ezer t	25	40	160,0
Benzin	ezer t	455,4	970	213,0
Diesel-olaj	ezer t	1045,1	1850	177,0
Fűtőolaj	ezer t	1724,8	2270	131,6

Központi beruházásokkal a *műtrágyaipart* és ezzel összefüggésben az ammónia-, a salétromsav- és a kénsavgyártást fejlesztettük a leggyorsabban. Jelentős eredmény volt, hogy ebben az időszakban áttértünk a szénbázisú ammóniagyártásról a földgázbázisúra. Ez annyit jelent, hogy a meglevő nitrogénműtrágya-iparunkat rekonstruáltuk, és az újonnan belépő kapacitásokkal együtt világviszonylatban is korszerű iparágat alakítottunk ki.

A fejlesztés másik iránya a *műanyaggyártás* alapjainak lerakása és a gyártáshoz szükséges klórbázis kiépítése volt. Ez egyidejűleg lehetőséget adott a timföldipar marónátronigényének fokozott mértékű hazai kielégítésére.

A népgazdaság kemizálásának elősegítése végett nagy súlyt fektettünk a *műanyagfeldolgozás* fejlesztésére. Ez előnyösen hatott a mezőgazdaság, a gépipar és a lakosság fogyasztásával kapcsolatos szektorok termelésére is.

A *kőolaj-feldolgozó* ipar fontos szerepet játszik az ország energiaellátásában, a korszerű vegyipar kialakításában, valamint a korszerű motorok és gépek üzemanyag- és kenőolaj-ellátásában.

A III. ötéves terv időszakában a korszerűsítések elsősorban a nagyvállalatokat érintették. A Komáromi Kőolajipari Vállalatnál megépült egy benzinreformáló, 1969-ben üzembe lépett a gázolaj-kénmentesítő, és megkezdődött az almásfüzitői speciális olajgyártó üzemrész építése. Befejeződött a Dunai Kőolajipari Vállalatnál az első lépcsőben tervezett technológiai üzemek építése és megkezdődött a tervezett új üzemek építése. A kisebb finomítókban csak a jelenlegi kapacitást fenntartó beruházások voltak.

A *gyógyszeripar* — 1965-höz viszonyítva — termelését 1970-re 45 százalékkal, ezen belül az exportot 50 százalékkal növelte. A gyógyszeripar fejlesztése — struktúraváltoztatási törekvéseivel — szervesen illeszkedik bele a gazdaságirányítás reformjába, mivel sajátos népgazdasági viszonyaink között az iparág termékei gazdaságilag előnyösen realizálhatóak.

A magyar gyógyszeripar világviszonylatban is előkelő helyet foglal el. A világ gyógyszertermelésének kb. 1,5 százalékát adja, és ezzel a 12—14. helyen áll. A világ gyógyszerexportjában mintegy 5 százalékkal részesedik és a 7—8. helyet foglalja el az országok sorrendjében.

Az egy lakosra jutó gyógyszertermelésben a legfejlettebb ipari országok sorában Magyarország az ötödik, az egy lakosra jutó gyógyszerexportban, valamint az exportnak a termelésben való súlyát tekintve pedig Svájc után az egész világon a második.

Gumiiparunknak termékei mennyiségével és minőségével sikerült fokozottabban kielégíteni a belföldi igényeket. Meg kell említeni azonban, hogy a korszerű technológiák bevezetése és a legcélszerűbb választék kialakítása a IV. ötéves terv időszakára tolódott át.

A *háztartásvegyipar,* a *festékipar* és a *mosószeripar* elsőrendű szerepet játszott — az új mechanizmusnak megfelelően — a termelésnek a piac igényeihez való alkalmazkodásában. Törekvéseik sikerrel jártak, és lényegében fedezni tudják a hazai szükségleteket. A festékipar fejlődése a modern műanyagbázisú festékek gyártása irányába tolódott el. A porfestékeket új telephelyen, Szolnokon, korszerű körülmények között állítják elő, megszűnt az elavult budapesti telephely. A mosószerek gyártásában a fejlesztés eredményeképpen a legkorszerűbb mosószerfajtákat az igényeknek megfelelően tudjuk termelni.

A népgazdaság igényei és a vegyipar fejlesztésének koncepciója

Egy szakértő bizottság által készített felmérés szerint a vegyipari termékek iránti szükségletek a következőképpen alakulnak:

2. sz. táblázat

A vegyipari termékek iránti szükségletek várható növekedése 1975-ig

Év	Vegyitermék-szükséglet*	Bázisindex	Láncindex az egyes ötéves időszakokra
1965	32,9	100,0	—
1970	56,0	170,0	170,0
1975	86,0	261,4	153,6

* Milliárd Ft, folyó áron.

A népgazdaság vegyitermék-szükséglete tehát 1965—1975 között 2,6-szeresére nő. A 3. számú táblázat adatai hasonlóan nagy fejlődést mutatnak.

3. sz. táblázat

A hazai felhasználás és az export változása 1970—75 között
(milliárd Ft-ban)

Megnevezés	1970	1975	1975/1970 (százalék)
Összes vegyitermék-szükséglet	56,0	86,0	153,6
Export-előirányzat	9,0	14,7	163,3
Hazai vegyitermék-felhasználás	47,0	71,3	151,7
Egy főre jutó hazai vegyitermék-felhasználás (ezer Ft/fő)	4,67	6,75	144,5

A fentiekből következik, hogy a vegyitermékek iránti szükségletek évi átlagos növekedési üteme a IV. ötéves terv időszakában 9 százalék. Az igényeket az egyes gyártási ágak szerint vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a vegyipar átlagánál nagyobb növekedést várhatunk a műanyagoknál és a szerves alapanyagoknál, valamint a háztartási és a kozmetikai termékeknél.

A vegyipar termelését a korszerű gazdasági struktúra kialakítása, a népgazdaság kemizálása, a vegyipari termékek iránti növekvő igények kielégítése végett az ipar átlagánál lényegesen gyorsabban fejlesztjük. 1975-re a vegyipar aránya az ipari termelésben az 1970. évi 10,6 százalékról 12,3 százalékra nő. Ezzel az aránnyal elérjük Anglia 1968. évi szintjét és ugyanezen időszakra vonatkoztatva megelőzzük Olaszországot.

Az arányok vizsgálatakor érdemes megemlíteni az ipari termelés egy százalékos növekedésére jutó vegyipari termelésemelkedés mutatóját. Ez az arány a fejlett iparral rendelkező országokban 1 : 1,5 körül van. Ezt az értéket érjük el mi is a IV. ötéves terv végrehajtása folyamán.

A nemzeti jövedelem szempontjából a következő összehasonlítást tehetjük:

4. sz. táblázat

Az egy főre jutó vegyipari termelés az egy főre jutó nemzeti jövedelem* százalékában

Ország	1965	1967
EGK-országok átlaga	8,7	9,0
NSZK	8,9	9,9
Franciaország	7,9	7,6
Olaszország	9,9	10,9
Belgium	6,6	6,7
Hollandia	8,5	9,3
Magyarország	6,2	7,1

* Dollárra átszámítva.

A viszonyszámok, Franciaországot kivéve, emelkedő jellegűek. Hazánk 1975-ben haladja meg az EGK-országok 1967. évi átlagát.

A vegyipar várható nagyarányú fejlődésének és hatásainak felmérésére átfogó, számítógépes vizsgálatot végeztünk, amely a hazai szükségletekre, a nyersanyaghelyzetre, a gazdaságos nagyságrendekre és a kívánatos termelési struktúrára terjedt ki. Arra kívántunk választ kapni, hogy melyik az a gazdasági struktúra, amely mellett adott eszközráfordítással a legnagyobb tiszta jövedelmet és a legkedvezőbb fizetési mérleget kaphatjuk. A számítások eredményeként az a következtetés vonható le, hogy a vegyipar fejlesztéséhez rendelkezésre álló erőforrások jelentős részét (mintegy 65—75 százalékát) az 1971—80 közötti időszakban négy iparág fejlesztésére célszerű fordítani. Ezek az iparágak a következők:

— a *petrolkémia,* amelyben az olefinek előállítását, azok polimerekké és szerves alapanyagokká való feldolgozását, továbbá némely aromás származék termelését vettük figyelembe;

— a *műtrágyaipar,* beleértve a vertikálisan hozzá kapcsolódó kénsav- és foszforsavgyártást is;

— a *preparatív vegyipar,* ide soroljuk a gyógyszeripart, a növényvédőszer-ipart, a lakk- és festékipart, a kozmetikai és háztartásvegyipart, valamint a mosószerek gyártását;

— a *szintetikusszál-gyártás,* ezen belül elsősorban a szálhúzás és a textilipar számára magasabb fokú előkészítés (terjedelmesítés stb.).

A IV. ötéves tervnek a vegyiparra vonatkozó legfontosabb céljai a következők:

— a kőolajtermékek és a földgáz vegyipari feldolgozásának fokozása;

— a mezőgazdaság korszerű műtrágyával, növényvédőszerekkel, állatgyógyászati és takarmánykiegészítő szerekkel való jobb ellátása;

— a szintetikus szálakat előállító ipar kiépítésének megkezdése;

— a műanyagtermelés további növelése;

— a gyógyszeripar dinamikus fejlesztése és a termelés szerkezetének korszerűsítése, a többi között a kivitel növelése végett.

A vegyipar gyors ütemű bővítését több nagy beruházással (új műtrágyagyár, petrolkémiai és szintetikusszál-gyártás fejlesztése) alapozzuk meg.

A terv előirányzatának végrehajtása változást eredményez a vegyipar belső arányaiban is: a műanyag-feldolgozás, a vegyiszálak, az olefinek gyártása és a könnyűipar aránya 1975-re magasabb lesz. A fejlesztést széles körű nemzetközi együttműködés keretében valósítjuk meg.

Az egyes iparágak fejlődése

Kőolaj-feldolgozó ipar

A IV. ötéves terv időszakára előirányzott fejlesztés fő feladatai a kőolaj-feldolgozó iparban a következők:

— a hazai termelésű és az importálható kőolaj feldolgozásához szükséges kapacitás kiépítése;

— az eddiginél lényegesen jobb minőségű, a követelményeket kielégítő motorhajtó-anyagok és kenőolajok előállítása;

— a vegyiparhoz kapcsolódó petrolkémiai bázis létrehozása.

A kőolaj-feldolgozó ipar gyors növekedése szorosan összefügg azzal, hogy a vegyipar petrolkémiai nyersanyagbázisra állt át. A kőolajipar termékszerkezete hat a vegyipar egészére is és sietteti például a poliolefinek gyártásának fejlődését. A kőolajipar, az energiaipar és a vegyipar végeredményben hármas függésbe kerül, és ezen belül a kőolajipar és a vegyipar összefüggései mind nagyobb mértékben kezdenek kibontakozni.

Fontos változást hoz a kőolaj-feldolgozó iparban az, hogy egész sor új — Magyarországon eddig még nem alkalmazott — technológiájú üzemrészt kell megépíteni. Ezek az üzemek lesznek hivatva arra, hogy a vegyipart fontos alapanyagokkal lássák el (például benzinreformáló, xilolszétválasztó stb.).

A IV. ötéves terv során meg kell kezdeni az új feldolgozó üzem építését, s ezzel lehetővé válik az V. ötéves tervben előirányzott kőolajmennyiség teljes feldolgozása. A finomítóban millió tonnás nagyságrendű fűtőolaj-termelésre lesz lehetőség. Mivel a fűtőolaj szállítása nagy távolságokra csak vasúton lehetséges, s ez elég gazdaságtalan, a fűtőolajat helyben kell felhasználni (a szállítás rövid csővezetéken történhet). Ezzel a Tisza mellett létrejön a hármas komplexum: kőolaj-finomító, nagy petrolkémiai egység és az energiát szolgáltató hőerőmű.

A petrolkémiai ipar helyzete és fejlesztése

A petrolkémiai ipar főként szénhidrogéneket (földgáz, kőolaj és párlatait) használ fel. Hazánkban jelenleg földgázt vegyi célra csak nitrogénműtrágyák gyártására használunk fel, ez azonban nem tartozik a szorosabban vett petrolkémiai termeléshez. A szénhidrogéneket szerves vegyipari alapanyagként (műanyagok, szintetikus szálak, szintetikus kaucsuk gyártásához), azaz a tulajdonképpeni petrolkémiai termelésre még csak kismértékben használjuk fel. A folyamatban levő beruházásaink eredményeként 1970-ben már számolunk az első ilyen kapacitások belépésével: a Borsodi Vegyi Kombinátban acetiléntermelő üzem földgázbázison

(PVC előállításhoz) és a Tiszai Vegyi Kombinátban etiléntermelő üzem benzinbázison (polietilén előállításhoz) létesül.

A gazdaságilag fejlett tőkésországok a petrolkémiai termékek egy főre jutó felhasználásában és termelésében még jelentős mértékben megelőzik a KGST-államokat. Ennek egyik oka, hogy a fejlett tőkésországokban a petrolkémiai termelés mintegy 25 éves, a KGST-országokban pedig mindössze 5—10 éves múltra tekinthet vissza. A petrolkémiai termékek felhasználásának és termelésének növekedési üteme azonban ma már a KGST-országokban a magasabb.

A petrolkémia legjelentősebb ága az *olefinkémia*, ez nagy mennyiségben állít elő olcsó etilént és propilént. Etilénből és propilénből értékes vegyipari termékek egész sora állítható elő gazdaságosan.

Az, hogy az etilén és a propilén a szerves vegyipar legfontosabb nyersanyagává váltak, a következőkkel magyarázható:

— a tömegtermelésre alkalmasak;

— viszonylag alacsony termelési költséggel gyárthatók;

— rendkívül sok szerves közbenső és végtermék nyersanyagaként használhatók fel;

— kezelésük és felhasználásuk a szerves vegyipar általános műszaki felkészültségét nem haladja meg;

— cseppfolyós halmazállapotban jól tárolhatók és szállíthatók;

— előállításuk beilleszkedik a kőolaj- és gázipar, illetve a szerves vegyipar struktúrájába;

— feldolgozásuk során jelentős értéknövekedés következik be.

Népgazdaságunk petrolkémiai eredetű termékszükségletének a vegyipar — az 1970. évi hazai termelés mellett — csak $^1/_3$ részét képes fedezni.

A szükségletek felmérése alapján megállapíthattuk, hogy a hazai igények kielégítése végett az 1970. évi termeléshez képest 1975-re, csak az alapvető petrolkémiai termékekből mintegy 133 millió $/év társadalmi terméket szolgáltató többletkapacitás létrehozása lenne indokolt.

A feladat tehát adott volt: új termelőkapacitásokkal csökkenteni kell a fizetési mérlegünkre nagyon nagy terhet rovó importot. A petrolkémiai ipar fejlesztésének meggyorsítása 1971—75 között nagymértékben hozzájárul a vegyitermékek tőkés viszonylatú importjának csökkentéséhez. A többi KGST-országban is a miénkhez hasonló gondok vannak, ezért e termékekből igényeinket csak korlátozott mennyiségben vagy más petrolkémiai termékekért cserébe (specializáció) elégíthetjük ki.

Ezért válik a IV. ötéves tervben központi kérdéssé az olefinkémia fejlesztése. Az alapvető petrolkémiai termékek nagy többsége ugyanis a legnagyobb gazdasági hatékonysággal csak olefinekből (etilén, propilén stb.) kiindulva állítható elő.

A IV. ötéves terv vegyipari fejlesztési koncepciójában a fő petrolkémiai termékekre központilag, mintegy 110 millió dollár értékű évi társadalmi terméket szolgáltató új termelési kapacitás létrehozását irányoztuk elő. Ennek megfelelően Leninvárosban felépül a 250 ezer tonna évi kapacitású etiléntermelő olefinkémiai üzem.

Az olefinkémia hazai fejlesztésének lehetőségei adottak:

— rendelkezünk az olefinkémiához szükséges szénhidrogén-nyersanyaggal;

— nemzetközi együttműködéssel megoldható a gazdaságos fejlesztés, és így az egységnyi termékre jutó fajlagos beruházási szükséglet alacsony;

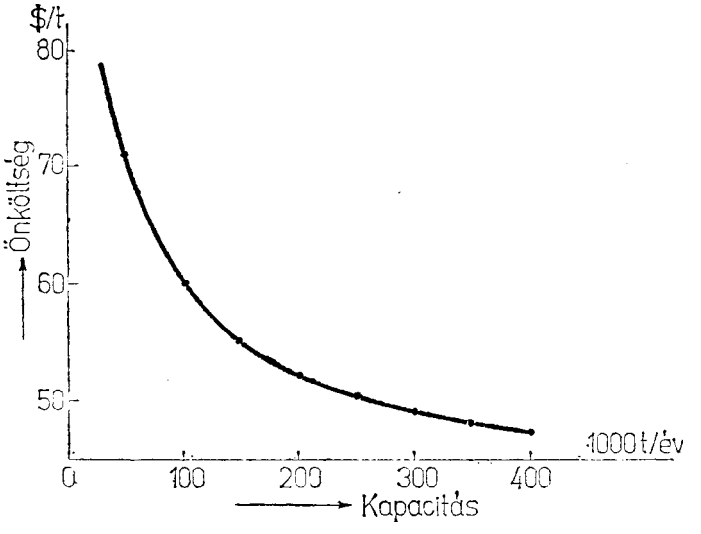
— a nagy értéket képviselő szükségleteket — a fizetési mérleg egyidejű javítása mellett — hazai termelésből elégítjük ki;

— a népgazdasági terv a program megvalósítására jelentős beruházási összegeket bocsát a vegyipar rendelkezésére.

A szovjet—magyar olefinkooperáció

A petrolkémia fejlesztésére vonatkozó műszaki-gazdasági számítások azt bizonyítják, hogy a petrolkémiai termékek leghatékonyabb alapanyagát képviselő olefinek (etilén, propilén) önköltsége a benzint pirolizáló üzem kapacitásának függvényében érzékenyen változik. Az olefinek előállítási költsége egy 200—250 ezer t/év etilén kapacitású üzemben már rendkívül kedvező. Ezt jól szemlélteti az alábbi ábra:

Az önköltség alakulása a kapacitás függvényében

Magyarországon az olefintermékek gazdaságos termelését elsősorban a belső szükségletek korlátozzák. Hazai alapanyag-adottságaink (benzin + egyéb cseppfolyós szénhidrogén) akár 250—300 ezer tonna évi kapacitású etilénegység kiépítését is lehetővé teszik. Ez az üzemnagyság a kapacitásgörbe azon szakaszára esik, ahol az önköltség már csak kismértékben csökken a kapacitás további növelésével.

A teljes olefinmennyiség késztermékké való feldolgozásának beruházási szükséglete — a kivitelezési koncentráció szempontjából is — a IV. ötéves terv időszakában erőnket meghaladó feladat volna. Az olefinek (etilén, propilén, butadien) továbbfeldolgozása már jóval beruházásigényesebb tevékenység, mint maguknak az olefin alapanyagoknak az előállítása. 1 tonna etilén előállítására jutó fajlagos beruházási költség 88—130 dollár, ugyanez a feldolgozásban mintegy 500 $/t. Az olefinfeldolgozó üzemek esetében is fontos a korszerű, nagy kapacitású egységek létrehozása.

Magyarországon a korábban tervezett évi 100 ezer tonna etilén kapacitású olefinüzem helyett 250 ezer t kapacitású egység épül, szoros termelési kooperációban a Szovjetunióval. Az olefinüzem a Tiszai Vegyi Kombinát (Leninváros) területén létesül. Leninváros és Kalus (Szovjetunió) között a kb. 130 ezer t/év mennyiségű etilént csővezetéken szállítjuk. A vezetéket mindkét ország a saját területén maga építi. A propilént a Tiszai Vegyi Kombinát gyártelepéről korszerű tartálykocsikkal szállítják el.

Az etilén hazai feldolgozása részben a Tiszai Vegyi Kombinátban, részben a Borsodi Vegyi Kombinátban valósul meg. Leninváros és Kazincbarcika között az etilén szállítása szintén csővezetéken történik.

Az etilénnek sokféle továbbfeldolgozása lehetséges. E termékekre az igény — adott mértékben — belföldön megvan, de a széles választékban való továbbfeldolgozás műszaki-gazdasági erőinket meghaladná, és nem tudnánk a termékeket gazdaságosan gyártani. Ezért viszonylag kevés — éppen ezért gazdaságosan termelhető — terméket állítunk elő belföldön, a többi terméket pedig a Szovjetunióból nemzetközi termelési kooperációval szerezzük be.

A Borsodi Vegyi Kombinátban korszerű, nagy kapacitású vinilklorid- és PVC-üzem épül, amely nemcsak a hazai szükségletet elégíti majd ki, hanem jelentős mennyiséget exportálhatunk is. A PVC-gyártáshoz szükséges klórt szintén a Borsodi Vegyi Kombinátban állítjuk elő, s a klór mellett ikertermékként keletkező marónátronból is ki tudjuk elégíteni a hazai szükségletek nagy részét.

A Szovjetunió az évi 210 ezer t olefin (etilén, propilén) szállítása ellenében *kis- és nagynyomású polietilént, stirol monomert, polistirolt, akrilnitrilt, etilénglikolt szállít.* A Szovjetunió által szállított termékek lehetővé teszik, hogy Magyarország több mint 5 milliárd Ft értékű beruházást takarítson meg.

A kölcsönös szállításokat úgy számolják el, hogy a beruházási terhek megoszlása lényegében megfeleljen a termékarányos megoszlásnak. Mindkét ország a területére eső objektumokat saját beruházásából építi fel.

A szakértők közös műszaki-gazdasági számításainak eredményei konkrétan is bizonyítják, hogy az olefinkémiai fejlesztésben szükséges a nemzetközi összefogás és a munkamegosztás.

A kooperáció előnyei — mindkét ország számára — a következőkben foglalhatók össze:

a) Két kisebb olefintermelő üzem helyett egyetlen korszerű, nagy kapacitású üzemet lehet építeni, s így beruházásokat és termelési költségeket takaríthatunk meg.

b) A beruházási költségek nem egy, hanem két országot terhelnek, és ez lehetővé teszi a gyorsabb kivitelezést mindkét országban.

c) A szükségletek növekedése lehetővé teszi, hogy a szerződés lejárta után a teljes olefinmennyiséget itthon dolgozzuk fel, a Szovjetunió pedig 1985-re korszerű, nagy kapacitású pirolizálót tud építeni. Ez esetleg lehetővé teszi azt is, hogy 1985 után csővezetéken hazánknak etilént szállítson.

d) Az olefinek és a belőlük készített termékek értéke többszöröse a

Magyarországon előállított, alacsony oktánszámú vegyipari benzin értékének.

e) A Szovjetunió által szállított, feldolgozott olefintermékek hazai előállítása kb. 5 milliárd Ft értékű beruházást igényelne. A Szovjetuniónak is előnyös a kooperáció, mivel a 4—5 milliárd Ft beruházást igénylő olefinüzemet nem kell megépítenie.

A műtrágyagyártás fejlesztése

A magyar mezőgazdaság eddigi tényadatai alapján számítások *készültek* az 1970—80*-as évek várható műtrágyaigényeiről és a termésátlagok alakulásáról. Ezek szerint a mezőgazdaság műtrágyaigénye hatóanyagban 1970-ben 750 ezer, 1975-ben 1,3—1,5 millió és 1980-ban 1,8—2,0 millió tonna.

Az egyes hatóanyagok iránti távlati igény meghatározásakor a mezőgazdasági szakemberek becslése, valamint a világstatisztikai adatok alapján az $N : P_2O_5 : K_2O = 1 : 0{,}7 : 0{,}65$ arány kialakítására törekedtünk. (Az újabb számítások szerint a P_2O_5 és K_2O arányát célszerű magasabban előirányozni).

A műtrágyaigény hatóanyagokra bontva a következőképpen alakul:

5. sz. táblázat

A különböző műtrágyafajták iránti igények várható változása 1980-ig (ezer tonna hatóanyagban)

Műtrágyafajta	1970.	1975	1980
Nitrogénműtrágya	402	642	765
Foszforműtrágya	218	358	535
Káliműtrágya	130	360	500
Összesen	750	1360	1800

A fenti műtrágya-felhasználás esetén az egy hektár mezőgazdasági területre jutó műtrágyamennyiségek a 6. sz. táblázat szerint alakulnak.

6. sz. táblázat

Egy hektár mezőgazdasági területre[a] jutó műtrágya-felhasználás (kg hatóanyagban)

Műtrágyafajta	1970	1975	1980
Nitrogénműtrágya	59	96	117
Foszforműtrágya	32	53,5	82
Káliműtrágya	19	53,8	76,5
Összesen:	110	203,3	275,5

[a] A várható mezőgazdasági terület 1970-ben 6815, 1975-ben 6679, 1980-ban 6546 ezer ha.

* Azért szükséges 10 éves időszakot figyelembe venni, mert a műtrágyaiparban 4—5 év a beruházások átfutási ideje.

A műtrágyagyártást illetően általános tendencia, hogy az eddig különállóan fejlesztett nitrogén- és foszforműtrágya-ipar világszerte összevontan fejlődik. Ez lesz jellemző hazánk műtrágyaiparára is, annál is inkább, mert a jövőben a legfontosabb műtrágyatípus a salétromsavas feltárással előállított összetett műtrágya lesz.

A mezőgazdaság műtrágyaigényeinek kielégítésére 1971—75 között egy napi 1000 t ammónia kapacitású műtrágyagyár létesítését tervezzük. A korszerű termékválaszték kialakítására a kötött nitrogént nagyrészt összetett műtrágyák gyártására használjuk fel. Hazai adottságaink figyelembevételével évi 80 ezer tonna P_2O_5 tartalmú nyersfoszfátot kívánunk salétromsavas feltárással komplex műtrágyává feldolgozni. A fennmaradó ammóniamennyiséget karbamiddá szándékozunk átalakítani.

A mezőgazdaság igényeinek megfelelően nagyobb mennyiségben fogunk forgalomba hozni kevert műtrágyákat. Ezért már 1970 után megkezdjük a keverőüzemek építését. 1975-ig kb. 300 ezer t/év, 1980-ig pedig újabb 300 ezer t/év, (összesen 0,6 millió t/év) keverőkapacitást hozunk létre. A keverőkapacitás-szükségletet erősen befolyásolja, hogy milyen mennyiségű ammonfoszfátot termelünk (vagy importálunk). Végeredményben az összetett és a kevert műtrágyák arányát az összes műtrágyamennyiségen belül az 1971. évi 19 százalékról 1980-ra 35 százalékra emeljük.

Ha fejlesztési kooperációnk megvalósul, a hazai műtrágyatermelés a következőképpen alakul:

7. sz. táblázat

A műtrágyaipar termelése 1970—80 között
(ezer tonna hatóanyagban)

Műtrágyafajta	1970	1975	1980
Nitrogénműtrágya	341	630	742
Foszforműtrágya	165	282	412—462
Káliműtrágya	6	112	242—292
Összesen	512	1024	1396—1496

Vegyiszáltermelésünk alakulása

A vegyiszálak, de különösképpen a szintetikus szálak termelése és felhasználása igen gyorsan nő, így a világ szálas anyag felhasználásának szerkezete erőteljesen változik.

Ennek a változásnak a gyors műszaki fejlődés az alapja, ez egyrészt a vegyiszálgyártásban, másrészt a szintetikus szálak alapanyagait is előállító petrolkémiai iparban következett be. Közgazdasági vonatkozásban e műszaki fejlődésnek egyik megjelenési formája a vegyiszálak, de ezen belül is elsősorban a szintetikus szálak gyártási költségének és világpiaci árainak erős és tartós csökkenése. Azonos felhasználási területet vizsgálva a szintetikus szálak árszintje ma már csak 30—40 százaléka a természetes selyem és a gyapjú árának. Az 1971—75 között létesülő szintetikus szálakat előállító üzemek műszaki színvonala, s ennek következtében az alacsony gyártási költség lehetővé teszi a szintetikus szálak

behatolását a legolcsóbb és legnagyobb volumenű textilipari alapanyagnak, a pamutnak az ártartományába. Egy ilyen fejlődés rendkívül nagy hatással lesz mind a textilipari technológiák további fejlődésére, mind a szintetikusszál-felhasználás növekedésére.

Hazánkban a vegyiszáltermelés az 1940-es évek elején indult meg, egy kiskapacitású viszkóz vágottszál- és selyemüzem létesítésével a nyergesújfalui Magyar Viscosa Gyárban. A szintetikus szálak termelését, a nyugati és több szocialista államhoz viszonyítva csak későn, 1958-ban kezdtük el.

A magyar vegyiszáltermelés mennyisége nagyon alacsony. Az egy főre jutó vegyiszáltermelésben elmaradásunk az azonos textilfelhasználási szinttel rendelkező országok mögött igen nagy. (8. sz. táblázat.)

Vegyiszálgyártásunk a hazai textilipar alacsony igényeinek is csak alig $^1/_5$ részét fedezi.

A hazai vegyiszáltermelés aránya a felhasználásban 1958-ban 20,8, 1960-ban 17,7, 1965-ben 18,1, 1966-ban 22,3, 1967-ben 21,4, 1968-ban 21,1 és 1969-ben 22,1 százalék volt.

A mennyiségileg alacsony volumenű termelést kiskapacitású üzemek szolgáltatják. Így, jóllehet az egyik legprogresszívabb iparágról van szó, a termelés versenyképességét lényegében a védővámok biztosítják.

A IV. ötéves terv időszakára a jóváhagyott textilipari rekonstrukcióval összhangban az előző ötéves terveknél jelentősebb szintetikusszál-fejlesztést irányozunk elő. 1975-ben vegyiszálszükségletünknek már 47 százalékát fogja fedezni a hazai termelés (ez az arány 1971-ben 22 százalék), de a jelentős fejlesztés ellenére is számottevő lesz a hazai termelés elmaradása a felhasználástól.

A IV. ötéves terv időszakában előirányoztunk egy 5000 t/év kapacitású *PAN-vágottszál-üzem* létesítését (1973. évi termelésbelépéssel). Itthon csak a szálképzést és a polimerizációt végezzük, a szükséges alapanyagot (akrilnitrilt) nemzetközi megállapodás alapján kész PAN-szálért cserébe Ausztriából kapjuk. A tervezett kapacitást egyetlen szálképző és folyamatos polimerizációs gyártósor alkotja, amely világviszonylatban is a legnagyobb gyártósorok közé tartozik majd. A folyamatos polimerizáció világviszonylatban is korszerű megoldást jelent.

Egy másik létesítmény 1970—75 között a *poliészterselyem-üzem.* Itt is csak a szálképző és utánkezelő kapacitást építjük ki, s a lehető legnagyobb hatékonyságú gyártósor megvalósítását irányozzuk elő. A polimerizációs üzem telepítésének elhalasztása lehetővé teszi, hogy a szakaszos technológia helyett később — amikor már igényeink azt lehetővé teszik — a folyamatos polimerizációt (polikondenzációt) valósítsuk meg.

Országunk viszonylag fejlett textiliparral rendelkezik, amely mennyiségben képes a hazai textilszükségletek kielégítésére, minőségi választékban kevésbé.

Az ellentmondást *textiliparunk mennyiségi termelése, illetve fejlettsége* és korszerűtlen műszaki-technológiai színvonala között legszemléletesebben szálfelhasználásunk szerkezete mutatja meg. Egy főre jutó szálfelhasználásunk a textiliparban mintegy 2-szerese a világátlagnak és megközelíti a Közös Piac országaiét, ellenben az összes szálfelhasználásunkból a szintetikus szálak aránya 1968-ban csak 9,6 százalék, a világátlag pedig 19 százalék, a Közös Piac országaié viszont 24 százalék volt.

8. sz. táblázat

Egy főre jutó szálfelhasználás és termelés (rostszálak nélkül)

(kg/fő)

Év	Ország	Pamut	Gyapjú	Cellulóz alapú szál és fonal	Szintetikus szál és fonal	Összes szál és fonal	Cellulóz alapú szál	Szintetikus szál
		felhasználás					termelés	
1964	Világátlag	3,20	0,50	1,00	0,50	5,20	1,00	0,50
	Egyesült Államok	10,13	0,82	3,92	3,10	17,97	3,76	3,34
	Szovjetunió	6,40	0,97	1,58	0,27	9,22	.	.
	Belgium/Luxemburg	8,66	4,48	5,02	1,74	19,90	3,95	0,79
	Franciaország	5,83	2,29	2,25	1,82	12,19	3,05	1,91
	NSZK	4,86	1,10	3,86	1,96	11,78	5,12	2,38
	Olaszország	4,30	1,64	2,51	1,22	9,67	4,17	1,96
	Hollandia	6,41	0,81	3,15	1,55	11,92	4,67	2,68
	Közös Piac átlaga	5,27	1,74	3,06	1,67	11,75	4,20	2,07
	Magyarország	6,60	1,02	2,94	0,43	11,00	0,40	0,13
1966	Világátlag	3,20	0,50	1,00	0,80	5,50	1,00	0,80
	Egyesült Államok	10,62	0,83	4,02	4,92	20,39	3,85	4,99
	Szovjetunió	6,90	1,30	1,70	0,50	10,40	.	.
	Magyarország	6,53	1,08	2,91	0,58	11,10	0,42	0,36
1968	Világátlag	3,30	0,40	1,00	1,10	5,80	1,00	1,10
	Belgium/Luxemburg	6,03	4,01	4,44	4,50	19,00	4,30	2,49
	Franciaország	5,15	2,15	1,80	2,40	11,50	2,30	2,64
	NSZK	4,18	1,11	3,16	4,21	12,66	4,12	5,96
	Olaszország	4,47	1,81	2,02	2,30	10,60	3,79	3,65
	Hollandia	4,89	0,63	1,40	3,86	10,78	2,80	6,08
	Közös Piac átlaga	4,68	1,71	2,42	3,17	12,00	3,38	4,24
	Magyarország	6,43	1,04	3,20	1,13	11,80	0,47	0,45

Forrás: Per capita fiber consumption FAO 1966. CIRFS 1969. Textile Organon 1969. június — adataiból számolva.

A textilipari szálfelhasználás szerkezetében mutatkozó elmaradottságunk a következőkkel függ össze:

— Textiliparunk kevés korszerű feldolgozó géppel rendelkezik, és a korszerűtlen berendezések nem ösztönöznek vegyiszálak felhasználására. A növekvő vegyiszál-felhasználással elérhető termelékenységemelkedés és a technológia egyszerűsödése a korszerűtlen berendezések és technológia esetén csak korlátozott. Némely speciális célgépek hiánya, illetve kis száma miatt műszakilag is problematikus a vegyiszál-felhasználás fokozottabb növelése (kötő- és hurkológépek, modern kikészítő gépek, korszerű klíma stb.).

— Gazdasági ösztönzőink hatása sem mindig kedvező. Egyrészt *forgalmiadó-rendszerünk* a korszerű szintetikus szálak felhasználásának növelését gátolja, mivel a szintetikus szálakból készült termékekre nagyobb, a természetes szálakból készültekre kisebb forgalmi adót ír elő. Így árrendszerünk a belföldi fogyasztás struktúráját a természetes szálak fogyasztása irányába tolja el. Másrészt *vámrendszerünk* a tőkés relációjú importból származó természetes szálakra 0—10 százalékos, a szintetikus szálakra 15—25 százalékos vámterheket ró.

Textiliparunk másik sajátossága, hogy rendkívül széles az előállított termékek választéka. A viszonylag szűk belföldi piac igényeinek kielégítésére törekszünk, és emellett jelentős mennyiségben exportálunk is (a termelés 40—50 százalékát). Ez az oka annak, hogy textiliparunk a világon nagyobb mennyiségben termelt valamennyi szálat felhasználja, és az egyes szálféléken (poliészter vágottszál stb.) belül is a világpiacon rendelkezésre álló választék csaknem teljes palettáját igényli.

Gyógyszeripar

A gyógyszeripar továbbfejlesztésének minden feltétele adva van. A műszaki fejlesztést például az biztosítja, hogy a magyar vegyiparban foglalkoztatott mérnökök és technikusok több mint 30 százaléka a gyógyszeriparban dolgozik. Hazai adottságaink kedveznek e viszonylag kis anyag- és energiaigénnyel, de nagy szellemi ráfordítással fejleszthető termelési ág bővítésének. A hazai gyógyszeripar eredményesen működő kutatóbázissal rendelkezik, megfelelően felszerelt és kutatókkal jól ellátott laboratóriumok dolgoznak. Az iparági kutatóintézet már korábban is jelentős eredményeket ért el. A gyógyszeripar évente 1—2 teljesen eredeti gyógyszert és 25—30 új gyógyszerfajtát állít elő. A teljesen új gyógyszerek előállításához évente mintegy 1000 új vegyületet szintetizálnak, s ezekből mindössze 1—2 hasznos, mellékhatás nélküli gyógyszer lesz.

A IV. ötéves terv megfelelő anyagi eszközöket juttat a gyógyszeripar fejlesztéséhez. A gyógyszeripar aránya a vegyiparban az 1970. évi 17,6 százalékról 1975-re 19,7 százalékra nő. A termelés növekedése lehetővé teszi az export fokozását. Gyógyszerexportunk főként a baráti országokba irányul, de növeljük exportunkat a nyugati és a fejlődő országokba is. A gyógyszerexport 1975-ben, 1970-hez viszonyítva 73 százalékkal nő. Változatlanul nagyon fontos feladata a gyógyszeriparnak a hazai szükségletek kielégítése. A belföldi szükségleteknek több mint 90 százalékát hazai termelésből tudjuk fedezni.

Ha az 1971—75 közötti időszak fejlesztésének kihatását tömören összegezni akarjuk, a következőket állapíthatjuk meg:

— a mezőgazdaság műtrágyaigényét a fejlett országok átlagának megfelelően tudjuk majd kielégíteni;

— a nemzetközi együttműködés útján megteremtjük a petrolkémiai ipar és a szerves alapanyag-termelés alapjait;

— megkezdődik a szintetikusszál-termelő kapacitás kiépítése, de még messze elmaradunk a fejlett ipari országoktól;

— tovább nő gyógyszeriparunk színvonala;

— 1975-re a vegyiparban sikerül megállítani a fejlett ipari országoktól való lemaradásunk növekedését.

A terv még nem valóság. A legfontosabb, egyben legnehezebb feladat a beruházások határidőre való kivitelezése, az új kapacitások üzembe helyezése. Ehhez természetesen az építő- és gépszerelő ipar hathatós segítsége is szükséges.

LIPTÁK JÁNOS:

A SZEMÉLYZETI MUNKA KÉZIKÖNYVE

A vállalat egyik legfontosabb feladata olyan munkásgárda kialakítása, amely ismeri a vállalat céljait, lehetőségeit, eszközeit. A létszámgazdálkodás mellett látni és ismerni az embert, ismerni gondjait, problémáit, nevelni és fejlődését biztosítani: nehéz, de szép feladat. Ez a munka hárul a személyzeti osztályra, amely csak akkor felelhet meg a követelményeknek, ha nem elszigetelten, az íróasztal mögé bújva végzi tevékenységét. Ehhez elengedhetetlen minden egyes dolgozó ismerete, hatékony kapcsolat kiépítése a vállalat gazdasági vezetőivel, a párt- és tömegszervezetekkel.

E munka magasabb színvonalra emeléséhez nyújt segítséget a szerző, aki a napi problémák mellett kitér a jövőben támasztható igényekre is; így foglalkozik szociológiai, pszichológiai kérdésekkel is.

264 l., fűzve 31,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

MOLNÁR GYŐZŐ:

Gondolatok az árreform tapasztalataival kapcsolatban

Gazdaságirányítási rendszerünk átalakítása során 1968. január 1-ével általános árreformot hajtottunk végre. Az árreformnak — mint ismeretes — két fontos célja az volt, hogy 1. a korábban érvényben levő önköltség típusú árrendszert termelési ár típusú váltsa fel; 2. az addig általános hatóságilag rögzített árak helyett rugalmas, több árformát alkalmazó árrendszer alakuljon ki. *Mindezzel az volt a célunk, hogy az árak ne a termelés volumenének passzív regisztrálói legyenek, hanem egyidejűleg több gazdasági feladat megoldását is elősegítsék.* Így:

— ösztönözzék a termelőket és a fogyasztókat az optimális gazdasági döntések meghozatalára;

— tükrözzék a termelési ráfordításokat (az értéket, illetve annak módosult formáját);

— segítsék elő a nemzeti jövedelemnek a népgazdaság fejlődése által szükségessé vált átcsoportosítását a gazdaság különböző területei és vállalatai, valamint a társadalmi osztályok, rétegek és csoportok között.

Az árrendszer e funkcióival szolgálja gazdaságpolitikai céljaink realizálását, a népgazdasági hatékonyság s az életszínvonal gyorsabb emelését. A gazdasági célok elérése végett a reform kapcsolatot teremtett a világpiaci és a hazai árrendszer között.

Az árreform megvalósítása, annak ellenére, hogy fő elveit egyszerre, egyetlen aktussal vezettük be, némely célját illetően hosszabb időt igényel. A mezőgazdasági árak értékarányossá tétele, az értékszintű árak kialakítása az olyan — általános szükségleteket kielégítő — szolgáltatások tekintetében, mint a közlekedés, a lakás, valamint az alapvető élelmiszerek (kenyér, tej és tejtermék, húsfélék stb.) értékarányos árképzése nem oldható meg néhány év alatt.* De az elmúlt két esztendő tapasztalatai már alkalmat adnak bizonyos következtetések levonására.

Megbízható következtetések kialakítása több okból is nehéz. Egyrészt nem könnyű elválasztani a régi irányítási rendszer hatására kialakult rövid lélegzetű folyamatokat a hosszú távú tendenciáktól. Másrészt a hosszabb időn át érvényesülő tendenciák is rendkívül sokfélék. Némelyek népgazdaságunk mai állapotával függnek össze, tehát ter-

* Az utóbbi időben felmerült olyan nézet is, amely a mezőgazdasági felvásárlási árak további emelését indokolatlannak tartja. (Lásd: Vincze Imre: A mezőgazdasági árak diszparitásának kérdéséről. Pénzügyi Szemle, 1970. január.)

melőerőink fejlettségével, kialakult struktúrájával, az ebből adódó feszültségekkel, valamint a termelés és a forgalom koncentrációjának színvonalával. Más folyamatok az új gazdasági mechanizmus — ezen belül az árrendszer — hatására kezdenek kibontkozni, és mivel az irányítási rendszer lényegéből adódnak, nyilvánvalóan folyamatosan érvényesülnek majd népgazdaságunkban.

Az árszférában lezajló folyamatok értékelését befolyásolja néhány ideiglenes, a reform indulásakor bevezetett intézkedés is (kötöttebb árformák viszonylag nagy aránya, a külkereskedelemben a visszatérítések, a szubvenciók, a vámok és a letétek rendszere). E fékek 1969-ben bizonyos mértékig lazultak, az importletét csökkentése, a szabad árak körének bővítése, a forgalmiadókulcsok számának csökkentése stb. következtében. 1969 második felében és 1970 első hónapjaiban néhány más jellegű — egyébként hasznos — intézkedés született (változások a kereskedelmi készletek finanszírozásában, az árellenőrzés szigorítása és a termelésszabályozás esetenként közvetlenebb eszközeinek felhasználása). Ezek a rendszabályok természetesen befolyásolták az áralakulást és növelték az állami preferenciák, a tudatos áreltérítés szerepét.

Az elmondottak a probléma bonyolultságára utalnak. Nagyon sok időleges hatás nehezíti annak tisztázását, hogy az áralakulásban menynyire érvényesülnek a reform alapelvei; milyen új — a továbbiakban figyelembe veendő — mozzanatok jelentkeznek; s az új jelenségeket hogyan kell értékelni további munkánk szempontjából. Ezért e cikk csak néhány problémát vet fel, ezeket is azzal a szerény igénnyel, hogy hozzájáruljon e kérdések vizsgálatához, s elősegítse a megalapozottabb értékelések kialakítását.

Az árak nyereségtartalmának alakulása a gazdasági reform után

Az 1968. január 1-i árreform eredményeképpen olyan árrendszert vezettünk be, amelynek alapja a termelési ár elve. Ez az árcentrum, bár lényegében termelési ár típusú, hiszen a nyereség vetítési alapját a termék előállításában lekötött álló- és forgóeszközök képezik, az illetményadó és az SZTK-járulék következtében tartalmaz bizonyos béraránYos elemeket, amelyek az értéktípusú ár irányába mutatnak.

Átlagosan 6—6,5 százalékos nyereséget kalkuláltunk, de emögött — különféle gazdaságpolitikai meggondolások következtében — jelentős eltérések is voltak az átlagtól. 1968-ban és 1969-ben azonban az árak nagymértékben változtak. A változásoknak több oka volt. Ezek között kétségkívül szerepet játszottak a népgazdaságon belül létező feszültségek, egyensúlytalanságok, amelyek — mivel a kereslet túlsúlya általános — áremelkedésekhez vezettek. Az ármozgásokat bizonyos mértékben elősegítette az is, hogy az ármegállapítás rendszere rugalmasabbá vált és az alkalmazott árformák sokfélesége lehetővé tette, hogy az árak a piac követelményeihez az eddigieknél jobban alkalmazkodjanak. Ezek az ármozgások különösen érezhetők voltak a szabadabb árformáknál (tólig-os és szabad árak), de a piaci feszültségek még a kötöttebb áraknál is — közvetlenül vagy közvetve — utat törtek maguknak (komoly lehe-

tőséget teremtett erre a sürgősségi és a minőségi felárak rendszere). Ily módon a piac helyzetétől függően — bár ez az árak emelkedésében ilyen mértékben nem mutatkozott meg — jelentős szóródások következtek be a nyereségben. Az árak nyereségtartalma 1968-ban a szocialista ipar átlagát tekintve a tervezett 6—6,5 százalékról 9,4 százalékra emelkedett.*

Ezen belül azonban az eltérések, ha a bontás legkisebb mértékét alkalmazzuk is, igen nagyok.

A minisztériumi iparban a reform első évében a nyereség átlagosan kéttizeddel maradt el az ipar átlagáétól. A minisztériumi ipar az ipar állóeszközeinek több mint kilenctizedével rendelkezik, s hasonló az arány az összes eszközöket tekintve is. A szerves összetétel (az eszköz—bér arány) 10,8 : 1, itt a legmagasabb. *A tanácsi ipar,* amely nagyrészt szolgáltató és építőipari vállalatokból áll, majd a dupláját érte el a minisztériumi ipar átlagos nyereségének, annak ellenére, hogy a szerves összetétel az ipar e szektorában nem egészen a fele (4,5 : 1) a minisztériumi iparénak. *A szövetkezeti ipar* átlagos eszközarányos nyereségrátája 1968-ban majdnem 40 százalékos volt, holott az eszköz-bér arány a minisztériumi iparénak csak egyötöde.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy 1968-ban rendkívül nagy volt a nyereségszóródás. *Az elméleti átlagtól való nagy eltérések azt a benyomást keltik, hogy a nyereségek alakulásában nem az eszközök nagysága,*

1. sz. táblázat

Az iparági nyereségek alakulása (az adóköteles megbontásnál figyelembe vett eszközérték százalékában) 1969-ben

Iparág	Szocialista szektor összesen, mezőgazdasági termelőszövetkezetek nélkül	Minisztériumi vállalatok	Tanácsi vállalat	Szövetkezeti vállalatok (OKISZ)
Bányászat	4,1	4,5	13,9	—
Villamosenergia-ipar.	7,4	7,4	—	—
Kohászat	7,7	7,6	25,5	41,7
Gépipar	13,7	12,8	20,8	40,7
Építőanyag-ipar	6,4	6,4	8,1	32,5
Vegyipar	11,0	6,5	20,4	53,5
Könnyűipar	14,2	11,2	25,8	40,9
Élelmiszeripar	38,4	11,5	14,4	56,0
Ipar összesen.....	10,6	9,7	19,7	41,3
Építőipar összesen ..	24,6	23,1	22,6	34,0

Forrás: A KSH előzetes jelentéséből az összevont vállalati mérlegek alapján végzett saját számítások.

a fajlagos eszközigény, hanem ellenkezőleg, a bérfelhasználás, az élő munka volt az alapvető. Ez még inkább megmutatkozik akkor, ha az egyes ágazatok nyereségalakulását vizsgáljuk. Erre vonatkozólag 1968-ról csak néhány adatot idézünk: a bányászat átlagos nyeresége 3,4, a villamosenergia-termelésé 4,5 százalék volt. A feldolgozó iparon belül azon-

* A tervezettnél magasabb nyereség létrejöttében nagy szerepe volt annak is, hogy az előzetes árkalkulációkban a vállalatok „tartalékoltak", a költségeket szándékosan magasabban vették számításba a ténylegesnél. A különbség azután nyereségtöbbletként jelentkezett.

ban a könnyűiparban például 14, a gépiparban 12,2 százalék volt az átlagos nyereség.* Ezek az iparágak túlnyomórészt a minisztériumi iparhoz tartoznak. A szóródás — mint látható — itt is rendkívül nagy.

Az 1969-es év adatai — a nyereségeket illetően — hasonló tendenciát mutatnak. (L. 1. sz. táblázat.)

Az árcentrum alakulásának okai

Mint az előzőekben láthattuk, az árak, illetve az árakban levő nyereséghányad alakulása eléggé egyértelműen azt mutatja, hogy népgazdaságunkban a termelési ár** egyre inkább fiktív kategóriaként létezik. Az árak centruma az értéktípus felé tolódik el, vagyis a nyereségráta inkább a felhasznált bér mennyiségétől függ.

Ennek a jelenségnek okait részben már érintettük, amikor népgazdaságunk belső feszültségeire hivatkoztunk. Ezek a feszültségek nem azonos okokból keletkeztek. Az aránytalanságok egyik oka mai gazdasági struktúránkkal függ össze.

Gazdaságunk szerkezetének egyik lényeges sajátossága, hogy feldolgozó iparunk — a nemzetközi átlaghoz képest — rendkívül anyag- és eszközigényes. Ilyen körülmények között tartós feszültség mutatkozik a beruházási javak és a nyersanyagok piacán, s ez szükségszerűen kihat az árak, a nyereségek alakulására is. A kitermelő és alapanyaggyártó ágazatok termelésének elmaradása ezekben az iparágakban — szabad árak esetén — magas nyereséget eredményezne. Az áremelkedés azonban szükségszerűen átgyűrűzne a feldolgozó iparra, s általános áremelkedéshez vezetne. A kitermelő és a nyersanyagtermelő ágazatokban ezért kötött árformákat alkalmazunk. A piaci feszültség az árakban (nyereségben) alig tükröződik, s ezért egyre inkább konzerválódik. Bizonyos mértékig ebbe a kategóriába sorolhatók azok a hiányosságok, amelyek abból adódnak, hogy gazdasági struktúránk, illetve ennek változása nem mindig felel meg a műszaki-tudományos fejlődés követelményeinek. Például a vegyipar és az elektronika, valamint a műszergyártás gyors fejlődésük ellenére is elmarad az igényektől.

A feszültségek másik csoportja a gazdasági irányítás előző rendszerével függ össze. A közvetlen tervutasításokon alapuló irányítás — amelynek részét képezte az önköltség típusú, rögzített árakkal dolgozó árképzési rendszer — maga is feszültségek forrásává vált. Az irányítási rendszer által kiváltott érdekeltségi viszonyok olyan szerkezet kialakulását segítették, amelyben a hiánycikkek listája állandóan gyarapodott. Az új gazdaságirányítás bevezetése ebben a tekintetben azt eredményezte, hogy azokban az ágazatokban, illetve azoknál a vállalatoknál, ahol az üzemméret, a lekötött eszközök mennyisége stb. lehetővé tette a piacokhoz való gyors alkalmazkodást, szükségszerűen nagy nyereség

* Az adatok a KSH-anyagok alapján számítva.

** Meg kívánom jegyezni, hogy a termelési ár kifejezés itt elméleti vonatkozásban nem egészen pontos. A marxi termelési ár egyenlő tőkearányos nyereséget (átlagprofitot) tételez fel. Az átlagprofit, mint ismeretes, a szabadversenyes kapitalizmusban ténylegesen létező, objektív tendencia volt. A *mi* termelési árunk azonban véleményem szerint átlagprofitra való törekvést kezdetben sem tartalmazott. A termelési ár elve annyit jelentett, hogy az árarányok kialakításában a termék eszközigényét figyelembe vettük, elsősorban az eszközlekötési járulék bevezetésével, valamint az új árrendszer induló árarányának megállapításával, anélkül, hogy ez a nyereségek kiegyenlítődését eredményezte volna.

realizálódott. Kézenfekvő, hogy a nyereség elsősorban azokban az ágazatokban és azoknál a vállalatoknál volt magas, amelyek viszonylag kis állóeszköz-mennyiséggel rendelkeznek. A nagy állóeszköz-állomány ugyanis a vállalat profilját lényegében meghatározza és a gyártmányszerkezet alakítását, megváltoztatását rövid időn belül csak szűk korlátok között teszi lehetővé. A kisebb méretű, kevesebb állóeszközzel rendelkező, elsősorban élő munkát felhasználó vállalatok hasonlíthatatlanul gyorsabban tudnak alkalmazkodni a piac igényeihez. Ami a tanácsi és a szövetkezeti ipart illeti, az itt dolgozó vállalatok elsősorban szolgáltató tevékenységet végeznek, és magas nyereségükhöz hozzájárul a szolgáltató, ún. tercier ágazatok nagyfokú elmaradottsága is hazánkban.

Az eddigiekben a nagymértékű nyereségszóródás és az árcentrum-eltolódások okait vizsgálva elsősorban a fejlesztési politika eredményeképpen kialakult gazdasági struktúrát, valamint a gazdasági mechanizmussal összefüggő okokat vizsgáltuk. A továbbiakban más természetű, a termelési viszonyok lényegi vonásaival s a termelés elért szintjével összefüggő problémákat szeretnék felvetni.

Az átlagprofit és a termelési ár kialakulásának mechanizmusát — mint ismeretes — a kapitalizmusban a szabad verseny alkotta. A szabad verseny feltételei nagyjából a következők voltak: Egy-egy ágazaton belül, egymástól független termelők tömege konkurrált egymással, s nem voltak akadályai az ágazatok közötti konkurrenciának sem. Ez azt jelentette, hogy ha a termelés valamely területen elmaradt a szükségletek mögött, s a keresleti túlsúly eredményeként magas árak és profitok alakultak ki — a tőkék átáramlásának az illető területre (a mezőgazdaságot kivéve) nem volt gátja. Ily módon a magas extraprofit csak ideiglenes jelenség lehetett, a profitok kiegyenlítődésének — a termelési ár alakulásának — tendenciája a valóságban is érvényesült.

A mi körülményeink között a szabadverseny feltételei nincsenek meg; elsősorban azért, mert egy sor iparágban hiányoznak az ágazaton belüli konkurrencia folyamatai. Tömegével sorolhatnánk az olyan iparágakat, ahol a termelés nagy részét egy vagy néhány vállalat adja. (Lásd az Országos Gumiipari Vállalat, a kohászat, a mezőgazdasági erőgépek hazai gyártása, a cipőgyártás, a tömegkonfekció stb.) Ilyen körülmények között érdemleges verseny kibontakoztatására nincs reményünk. (Bizonyos konkurrenciát jelenthet a hazai termelőknek a külföldről származó import, ennek korlátait azonban anyagi eszközeink szűkössége miatt világosan kell látnunk.)

A monopolhelyzet tehát akadályozza az ágazaton belüli versenyt, de akadályozza a szabad tőkeáramlást is egyik ágazatból a másikba. Nálunk is érvényes, hogy versenyképes új vállalatok létesítése egy ágazaton belül igen nagy beruházásokat követel, s ilyen méretű eszközöket a vállalatok még hitelek igénybevételével sem tudnak felhalmozni. Kérdéses, hogy amennyiben a monopolhelyzetben levő vállalatok ki tudják elégíteni az illető termékekből a szükségleteket, pusztán a verseny megteremtése végett érdemes-e nagyarányú befektetéseket eszközölni ezekre a területekre.

Hazánkban tehát, véleményem szerint, egy sor iparágban a monopolhelyzet lehetetlenné teszi a termelési ár mechanizmusának működését. Hozzá kell még tenni azt is, hogy a monopóliumok jelentős —

valószínűleg túlnyomó — része nem akarati úton létrehozott, mesterséges képződmény, hanem a termelés és a forgalom természetes koncentrációjának a következménye, amelynek gazdasági szempontból több előnye is van (szérianagyság, a technikai eredmények felhasználása, racionális technológia, korszerű szervezési elvek alkalmazása stb.). Ezért a monopolhelyzetben levő vállalatokat felszámolni, megszüntetni gazdaságilag célszerűtlen volna.

Az árak és az áron belüli nyereségek nagymértékű szóródásának másik okát szintén érintettem, amikor az élőmunka-felhasználás, a profilváltoztatás és a gyártmánystruktúra átalakításának a kisebb vállalatoknál meglevő nagyobb lehetőségeiről szóltam. Úgy gondolom, hogy ez nemcsak a piac feszültségeivel függ össze, hanem bizonyos mértékig népgazdaságunknak azzal a sajátosságával is, hogy hiányzik a kisüzemek hálózata.* A magyar iparnak ezt az öröklött hiányosságát elmélyítette az, hogy a felszabadulás után elsősorban nagy beruházásokat valósítottunk meg, s hiányzott az a közép- és kisüzemi háttér, amely e nagyvállalatok termelését is rentabilisabbá tehette volna. A nagyvállalatoknak ilyen körülmények között a termék előállítását gyakran majd minden vertikumban maguknak kellett megoldaniuk (az alapanyag előállításától és az energiaellátástól eltekintve). Hiányzott — és itt csak az utóbbi években van bizonyos változás — a kisebb üzemeknek az a széles hálózata, amely alkatrészek gyártásával, esetleg kisebb elemek összeszerelésével mintegy bedolgozóként működik közre a nagyvállalatok termelésében.

Az ilyen természetű tevékenységgel foglalkozó vállalatok ugyancsak magasabb nyereségre tehetnek szert. (Ezt mutatja az, hogy az olyan termelőszövetkezetek, amelyek ilyen kiegészítő tevékenységgel foglalkoznak, vagy a hasonló termelési feladatok megoldására specializálódott ktsz-ek és kisebb üzemek szintén magas rentabilitásúak.) A kisüzemek gazdasági célszerűségét fokozza, hogy rentábilisabban termelhetnek kisebb szériában, mint a nagyvállalatok.

Ha az összképet nézzük, látjuk tehát, hogy a nyereségszóródásnak nagyon sok és esetenként ellentmondó oka van. A bányászatban, a kohászatban és a villamosenergia-termelésben a monopolszervezettség átlagosnál magasabb nyereséget indokolna — de a hatóságilag rögzített árak következtében a helyzet éppen fordított. Látni kell tehát, hogy a különféle hatások semlegesíthetik egymást, illetve közülük egyik vagy másik meghatározóvá válhat. *Úgy látszik, a piaci lehetőségekhez való alkalmazkodóképesség az elmúlt időszakban esetenként nagyobb jelentőséggel bírt, mint a termelésben kialakult monopolhelyzet, ha ez utóbbi kihasználását a merev árformák akadályozzák.*

Néhány megállapítás

Az áralakulással kapcsolatban sok kérdés vetődik fel. Az egyik ezek közül: *megengedhető-e a nyereség ilyen mértékű szóródása?*

A válasz semmiképpen sem lehet egyértelmű. Abban az esetben,

* E vonatkozásban figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz Wilcsek Jenő „Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban" című cikke. (Közgazdasági Szemle, 1970. július—augusztus.)

ha a nyereség olyan nagy bérigényű ágazatokban és termékeknél képződik, amelyek termelése eddig messze elmaradt az igényektől, akkor a magas nyereség indokolt (feltéve, hogy a termelés növelésére fordítjuk). E nyereség inspirálja a termelőket a termelés fokozására, és így lehetővé teszi a szükségletek jobb kielégítését.

Felvetődik azonban az a kérdés is, mi történik akkor, ha a nyereséget nem tudják vagy nem akarják a termelés fejlesztésére fordítani a saját vállalatukon belül. Ez esetben — amely elsősorban akkor áll elő, ha a termelők versenye a monopolhelyzet vagy a piac nagymértékű kielégítetlensége következtében nem érvényesül — a nyereség nagy részének elvonása válik szükségessé. (Meg kell viszont akadályozni, hogy a vállalatok jövedelemkiesésüket áremeléssel a fogyasztókra háríthassák.) *Mindenképpen indokoltnak látszik tehát a nyereségek differenciáltságának a fenntartása — még akkor is, ha ez nem mindig az eszközigényességnek megfelelően alakul —, amennyiben az a szükségletek jobb kielégítését szolgálja.*

A nyereség elvonásában valószínűleg olyan elvet kell alkalmaznunk, mint amilyet a termelőszövetkezetek regulatív adóztatásával a különbözeti földjáradék központosításánál követünk. A különbözeti földjáradékot teljes mértékben nem vonjuk el annak ellenére, hogy ez az extrajövedelem nem az adott szövetkezet tagságának jobb munkájából származik. Mégis, mivel a társadalom számára előnyös, hogy a jobb minőségű földeken fokozzák a termelést és a beruházások elsősorban itt történjenek, a különbözeti földjáradék egy részét keletkezésének helyén, a jól dolgozó szövetkezeteknek hagyjuk. Az ipari vállalatok esetében is indokolt a kedvező piaci helyzetből származó magasabb nyereség egy részét a vállalatnál hagyni. Az elmondottakkal azt szeretném hangsúlyozni, hogy szükség van a vállalati nyereségek sokoldalú vizsgálatára és átgondolt, differenciált nyereségelvonási rendszer kidolgozására.

Másrészt nyilvánvalónak látszik az is, hogy *az áralakulás olyan rugalmas, ugyanakkor hatékony ellenőrzésére és szabályozására van szükség,* amely mellett a termelő és a forgalmazó vállalatok csak akkor juthatnak átlagosnál magasabb jövedelmekhez, ha ez a társadalom számára is haszonnal jár. Az e téren tavaly ősszel és 1970-ben hozott intézkedések kedvező eredményekre vezettek.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a könnyű- és az élelmiszeriparban, általában a kisebb eszközigényű ágazatokban magasabb nyereségrátát értek el a vállalatok, s a termelés fejlesztésének eszközigényéhez képest összehasonlíthatatlanul magasabb jövedelemre tettek szert, mint a kitermelő ágazatok. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az utóbbiak saját fejlesztési forrásai — a könnyű- és az élelmiszeripari vállalatokhoz viszonyítva — szűkösebbek.

Úgy gondolom, hogy a fejlesztés tekintetében egyforma helyzetet biztosító árak a mai árstruktúra teljes felborulását eredményeznék, és a kitermelő és az alapanyagtermelő ágazatokban bekövetkezett áremelkedés valószínűleg végiggyűrűzne az egész gazdaságon. Ezért számot kell vetni azzal, hogy a magasabb bérigényű és kisebb eszközigényességű ágazatokban a nagyrészt saját forrásokból való fejlesztés megoldható, de a nagyobb eszközigényű vállalatok a fejlesztésben a továbbiakban is jelentős részben központi forrásokra lesznek utalva (központi beruhá-

zások, illetve hosszú lejáratú, alacsony kamat mellett nyújtott hitelek formájában). Feltehető, hogy ily módon bizonyos mértékig ki lehet egyenlíteni a fejlesztésben a rovásukra mutatkozó hátrányokat.

Hasonlóképpen felvetődik a vállalati eszközöket terhelő elvonások problémája is. Ezek elsősorban az eszközigényes ágazatokat sújtják. Az élőmunka-ráfordítások e vállalatoknál alacsonyak, számukra terheket elsősorban az eszközlekötési járulék, valamint a hitelforrásból származó eszközök törlesztései és kamatai jelentenek.

A munkaerő viszonylag alacsony díjazása főként a nagy munkaerőfelhasználással és kis eszközigénnyel dolgozó vállalatok számára előnyös. Ez az előny nemcsak abban mutatkozik meg, hogy az alacsony állóeszköz-ellátottságú vállalatok gyorsabban tudják változtatni termelési szerkezetüket a piac pillanatnyi igényeinek megfelelően, hanem abban is, hogy az eszközlekötési járulék, valamint a hitelek kevésbé terhelik meg őket. Ahhoz, hogy az ipar technikailag legfejlettebb és eszközigényes ágazatai és vállalatai megközelítőleg egyenlő helyzetbe kerüljenek a könnyű- és az élelmiszeripar vállalataival, szükségesnek látszik az eszközöket sújtó terhek bizonyos mértékű csökkentése.*

A cikkben felvetődött az a probléma, hogy iparunk egy fontos területe — a nagyvállalatokat kiszolgáló, nekik mintegy bedolgozó, valamint a piac kis szériájú igényeit kielégítő kis- és középüzemek hálózata — nem eléggé fejlett. Azt mondottuk, hogy a kisebb, elsősorban tanácsi és szövetkezeti vállalatok magasabb nyeresége feltehetően ezzel is összefügg. Ezt a hálózatot tehát mindenképpen fejlesztenünk kell. Nem valószínű azonban, hogy az ilyen jellegű vállalatok magas nyeresége egyértelműen ezt a fejlődést eredményezi. Ezért kis és közepes méretű új vállalatok *létesítése* a megoldás. Ez részben a nagyvállalatok telephelyeinek kialakításával, részben pedig az eszközáramlás olyan formáival érhető el, mint a két vagy több vállalat által létesített közös vállalat, amely az alapítók tevékenységéhez szükséges anyagokat, szerelékeket, félgyártmányokat állítaná elő. Ez azonban megint csak elsősorban a nagyvállalatok nyereségének, fejlesztési alapjaik nagyságának a függvénye.

★

Az előzőekben az új árrendszer működésének néhány tapasztalatával foglalkoztunk, de mivel az ár, illetve az árban levő nyereség a vállalaťok — de hozzátehetjük az egész népgazdaság — működésének az egyik legfontosabb jelzője, szükségszerűen érintettünk, ha periferikusan is, más, rendkívül fontos kérdéseket. Mivel a rendelkezésre álló tapasztalatok még inkább csak a problémák felvetésére elegendőek, a következtetések értéke is vitatható lehet.

* Sajátos paradoxon gazdaságunkban, hogy a tanácsi vállalatok egy része a viszonylag magas nyereség ellenére sem rendelkezik elegendő saját eszközzel a fejlesztéshez, így szintén központi (hitel-) támogatásra szorul. Ez valószínűleg egyrészt azzal függ össze, hogy az alacsony állóeszköz-állomány miatt az amortizáció vállalatnál maradó és fejlesztésre fordítható része igen kicsi. Másrészt e vállalatok műszakilag annyira elmaradottak, hogy gyakorlatilag most kell létrehozni az elemi gépesítést is. Korszerűsítésük olyan összegű beruházásokat igényel, amelyeket saját eszközökből csak nagyon hosszú idő alatt tudnának felhalmozni.

VIDMANN MIHÁLY:

A termelőszövetkezetek támogatásának és fejlesztésének néhány kérdése

A mezőgazdaság állami támogatása nemcsak a magyar népgazdaságban, hanem világszerte alkalmazott beavatkozási forma. Szükségessége következik a mezőgazdasági termelés természeti és közgazdasági sajátosságaiból, az adott ország gazdaságában elfoglalt helyéből, s nem utolsósorban az államnak a mezőgazdasági termelésről és fejlesztésről kialakított gazdaságpolitikai koncepcióiból.

Hazánkban a mezőgazdasági termelés átfogó támogatási rendszerét lényegében a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezésével vezették be. A támogatási formák sokrétűségét indokolta a zökkenőmentes átállásra való törekvés pénzügyi feltételeinek megteremtése, a nagyüzemi termelés anyagi alapjainak hiánya és égető szükségessége stb. Az átszervezés utáni helyzettel kapcsolatos gazdaságpolitikára is érvényes Lenin következő állásfoglalása: „Minden társadalmi rendszer csakis egy bizonyos osztály pénzügyi támogatásával jön létre... Most meg kell értenünk és gyakorlatilag valóra kell váltanunk azt, hogy ez idő szerint az a társadalmi rendszer, amelyet a szokottnál nagyobb mértékben kell támogatnunk: a szövetkezeti rendszer... nem érhetjük el célunkat... ha nem teremtjük meg ennek az anyagi alapját."*

Az átszervezés óta — az állami támogatásnak és a szövetkezetek saját erőfeszítéseinek együttes eredményeképpen — a termelőszövetkezeti gazdaságok minden szempontból előreléptek: növekedett a termelés és ezzel az árukibocsátás volumene, emelkedett a realizált jövedelem, javult az eszközellátottság stb. Az előrelépés azonban *nem olyan mértékű és ütemű,* mint amivel az előirányzatok kialakításakor számoltak: *a mezőgazdasági termelés színvonala általában elmaradt a várakozástól — néhány ágazat kivételével —, nem tudta a megnövekedett népgazdasági igényeket kielégíteni.* A gazdaságirányítási rendszer reformjának a mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozó elemzéseiben ezeket a problémákat súlyponti kérdésként kezelték, s rögzítették, hogy „az irányítási rendszer hibáit a termelés fejlődésének lassúsága, s eközben a termelési kapacitásoknak és a termelőszövetkezeti nagyüzemi forma lehetőségeinek kihasználatlansága jelezte."** Ebből eredően a gyorsabb ütemű fejlődésnek, az eszközök hatékonyabb kihasználásának mozgató-

* Lenin: A szövetkezetekről. Lenin Művei. 33. kötet, Szikra, 1953. 469—470. l.
** Keserű János: A termelőszövetkezetek gazdaságirányítási reformjának alapelveiről. Társadalmi Szemle, 1966. 4. szám. 3. l.

rugóit a gazdasági önállóság növelésében s az önálló gazdálkodás üzemi feltételeinek megteremtésében látták.

Köztudomású, hogy az önálló gazdálkodás jövedelmi és pénzügyi feltételeinek megteremtése és fokozatos javítása végett (egyéb gazdasági intézkedések mellett) — az 1966. évi részleges mezőgazdasági felvásárlási árszínvonal emelése után — 1968. január 1-vel a mezőgazdaságban árreformot hajtottak végre: emelték a felvásárlási árakat. E döntés meghozatalakor is ismert volt, hogy az áremeléssel elérhető magasabb bevétel sem elegendő — az előirányzott személyes jövedelmek realizálódása mellett:

— a pótláshoz és bővítéshez szükséges beruházási eszközök teljes mértékű fedezésére,
— az átlagosnál kedvezőtlenebb termőhelyi adottsággal rendelkező üzemek ráfordításainak árbevételből történő finanszírozására.

Főképp ezek a tények indokolták, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek támogatását a jövőben még — a gazdaságpolitikai célok elérése végett is — fenn kell tartani. Ahogyan a korábbi irányítás és beavatkozás rendszerét kritikusan felülvizsgálták, a befolyásoló tényezők hatását alaposan elemezték, majd a hibák megszüntetését célzó és a gyorsabb ütemű fejlődést segítő intézkedések alternatíváit kidolgozták, úgy kerültek felszínre a korábbi támogatási rendszer negatív vonásai, s ezzel együtt a változtatás szükségessége.

A mezőgazdaság támogatásának új alapokra helyezését alapjában a következő — az irányítási rendszer reformjából fakadó — gazdasági körülmény határozta meg: *a központi tervutasításos irányításra épített támogatási rendszer nem tudott volna beilleszkedni az indirekt irányítás és az ehhez kapcsolódó önálló vállalati gazdálkodás komplexumába.*

Az új támogatási rendszer bevezetése és alkalmazása óta viszonylag rövid idő telt el. Ez az idő kevés ahhoz, hogy a gazdálkodásra és a fejlesztésre való hatását egyértelműen fel lehessen mérni. A gyakorlati munkában azonban nap nap után találkozunk olyan gazdasági problémákkal és közgazdaságilag is nehezen követhető döntésekkel, amelyek taglalása elvezet a termelőszövetkezeti támogatási rendszerhez.

Ebben a tanulmányban főleg a gyakorlati tapasztalatok (a felhasznált számítási anyag egy járás közös gazdaságainak mutatóit foglalja magában), valamint a támogatás gazdaságpolitikai jelentőségének és az önfinanszírozás alakításában betöltött szerepének ismerete alapján foglalkozom a rendszer néhány kérdésével. Az elemzés nem tudja felölelni a támogatási rendszer valamennyi formáját, ezért a legtöbbször napirenden levő támogatási mód, *a beruházási ártámogatás és a szövetkezetek fejlesztése közötti kapcsolatot vizsgálom.* Kiemelten érintem a témakörön belül a termőhelyileg kedvezőtlen adottságú (gyenge) szövetkezetek helyzetét is.

A beruházások forrásaiban bekövetkezett változások hatása a vállalati önállóságra

A gazdasági reform lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezeti gazdaságok *gyakorlatilag* is az önálló, vállalatszerű gazdálkodás alapelvei szerint gazdálkodjanak: maguk dönthetnek termelésük fejlesztéséről, tevékenységi körük kiterjesztéséről vagy szűkítéséről. E döntésekhez szükséges anyagi, pénzügyi források fokozatosan — több oldalú befolyásolás és ésszerűbb gazdálkodás eredményeként — meg is teremtődnek.

Megszűnt a beruházások „központi elosztásos" rendszere s az ehhez szinte automatikusan kapcsolódó — többnyire költségvetési — források biztosítása is. A mai gyakorlatban a pénzügyi források is mind összetételükben, mind volumenükben megváltoztak. A változás a következőkben áll:

a) A kormány 1967-ben a gazdaságirányítási rendszer reformjának megfelelően megváltoztatta a termelőszövetkezeti beruházások finanszírozásához adott támogatások nagyságát és azok folyósítási rendjét.

Korábban valamely beruházás megvalósítása (műszaki átadás-átvétel, pénzügyi elszámolás) után írták jóvá az adott normatíva szerinti támogatást. A jóváírás az esetek többségében a finanszírozásra már folyósított beruházási hitelek meghatározott részének törlését jelentette. Nem volt jellemző a betétszámla javára való átvezetés. Ha ugyanis az adott beruházás finanszírozásához nem is használtak fel hitelt, a támogatás az egyéb és nem esedékes beruházási hitel törlesztésére szolgált.

A támogatás mértéke beruházási cél és nem szerint különbözött. Ebben a rendszerben is fennállt az *egyes ágazatok preferálása.* A beruházási támogatás nagyságát ilyenkor a létesítmény természetes mértékegységére határozták meg. Például tehénistálló építéséhez férőhelyenként 11 000 Ft-ig, növendékmarha-istálló építéséhez férőhelyenként 40 000 Ft-ig lehetett támogatást folyósítani.

A támogatás új rendjével foglalkozó kormányrendelet* értelmében nem a beruházás megvalósítása után adják a támogatást, hanem még a kivitelezés megkezdése előtt. Ezzel *a támogatás közvetlenül funkcionálhat mint finanszírozási forrás* az egyéb források (a saját erő és a hitelek) mellett. A támogatás mértékét nem valamely beruházás természetes mértékegysége alapján állapítják meg, hanem — meghatározott normatívákat figyelembe véve — a bekerülési érték bizonyos százalékában. Ezt az arányt az adott ágazat fejlesztésének állami preferálásától függően differenciáltan határozták meg.

A támogatás aránya a bekerülési értékhez viszonyítva 70—50—30 százalékos lehet. (A tanulmányban nem térünk ki az 1970. január 1-i aránymódosítás hatásának elemzésére.) Az arány nagyságából megítélhető, mely ágazatok fejlesztését szorgalmazza az állam.

A beruházási ártámogatást az új rendszerben *automatikusan* engedélyezik és folyósítják az egyéb forrás megléte, illetve zárolása esetén. Az engedélyezéshez — az előírt feltételek teljesítése és dokumentálása mellett — a Banknak igazolnia kell, hogy a szövetkezet rendelkezik az adott beruházás finanszírozásához (az ártámogatáson felül) szükséges

* 1028/1967. Korm. sz. rendelet.

saját eszközökkel, vagy saját forrás hiányában a Bank beruházási hitel folyósításával támogatja a fejlesztést.

b) Az ártámogatás formájának és rendszerének változása mellett kedvezően alakult a termelőszövetkezetekben a beruházásokhoz biztosítható saját forrás nagysága. A beruházási célra fordítható saját forrás volumene növekedett, s aránya is megnőtt, többnyire a hitel rovására. Ezt a növekedést szemléltetik a következő adatok:

1. sz. táblázat

A saját forrás arányának és nagyságának változása a beruházások pénzügyi forrásaiban

Megnevezés	1965	1966	1967	1968	1969
A saját forrás aránya a bekerülési érték százalékában	4,2	14,1	30,7	22,9	30,0
A beruházáshoz felhasznált saját forrás növekedése (1965 = 100)...	100	277	686	823	1418

Forrás: Termelőszövetkezeti zárszámadások.

Az adatok szerint a beruházások forrásaiból a saját forrás jelentősége — az 1965. évi minimális arányhoz és volumenhez viszonyítva — 1967-től kezdve ugrásszerűen növekszik. Ezt a kedvező tendenciát a szövetkezetek gazdasági körülményeiben bekövetkezett változás eredményezte. 1966-ig ugyanis az amúgy is alacsony fejlesztési alap többnyire a korábban megvalósított *beruházásokhoz folyósított hitelek esedékes részének törlesztésére szolgált.*

Milyen tényezők játszottak közre abban, hogy növekedett a saját forrás és ennek az új beruházásokban való aránya? Az üzemi tartalékok jobb kihasználásából stb. eredő jövedelemnövekedéstől most eltekintve, a következő gazdaságpolitikai intézkedések válthatták ki az említett kedvező fordulatot:

— Az 1966. évi részleges mezőgazdasági felvásárlási árszínvonal-emelés lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezetek a gépek és felszerelések értékéből az adott évi elhasználódásnak megfelelő összeget leírják és termelési költségként elszámolják. Az árszínvonal-emelésből eredő többletbevétel számításaink szerint általában fedezte a gépek amortizációját, sőt a magasabb szinten gazdálkodóknál többletjövedelem realizálódott, de néhány gyenge szövetkezetekben az új értékelés további jövedelemcsökkenést váltott ki. (Több volt az amortizáció, mint a jövedelem növekedése.) Ez az amortizációs alap 1966-ban általában már fedezetet nyújtott a szövetkezetek új gépi beruházásaira.

— A hitelrendezéskor (az 1965. december 3-i hitelállomány alapján) a termelőszövetkezeteknek korábban folyósított hitelek nagy részét törölték. A törlesztési kötelezettség csökkenéséből eredően jelentős összegű pénzeszköz szabadult fel, s ez új befektetések pénzügyi fedezetéül szolgálhatott. A hitelrendezés közvetlenül elsősorban a gyenge szövetkezeteknek kedvezett, hiszen ezután a hitelállományuk minimálisra zsugorodott, s így a képzett fejlesztési alap döntő részét az új beruházások finanszírozására fordíthatták.

— 1968. január 1-ével ismételten emelték a felvásárlási árszínvona-

lat, ami tovább javította a szövetkezetek önfinanszírozási lehetőségét, bár a közvetlen elvonások (nyugdíj, társadalombiztosítási járulék stb.) lényegesen csökkentették az árszínvonal-emeléssel juttatott jövedelmeket.

c) A beruházási hitel volumene és aránya főleg az 1968. és 1969. években — a termőre nem fordult ültetvényekkel rendelkező gazdaságokat kivéve — a beruházási források között erősen visszaszorult. Többnyire néhány nagy értékű beruházás — komplex szakosított telepek — megvalósításához igényeltek a szövetkezetek beruházási hitelt.

Mindezekből látható, hogy a korábbi időszakhoz viszonyítva a szövetkezeti befektetésekhez biztosítható pénzügyi (saját) alapok lényegesen növekedtek, s ezt követte az önfinanszírozási lehetőség jelentős mértékű kibővülése. Növekedett a realizált bruttó jövedelemből képezhető fejlesztési alap,* emellett rendelkezésre áll az amortizációs alap is. Ezeknek az alapoknak beruházási forrásként való felhasználása a beruházási ártámogatás igénybevételét teszi lehetővé.

A fejlesztési források képződésében tehát a reform hatása — mint láttuk — nagyon kedvező. A gazdaságok — a központi intézkedéseknek gazdálkodásukra gyakorolt kedvező hatását elismerve — elsősorban *nem* azt tekintik vivmánynak, hogy a fejlesztési alap képzésében a kialakult szintet elérjék. Számukra a *minőségi fejlődést a fejlesztési források felhasználásában* mutatkozó változás eredményezte. Ennek a változásnak nagy része van abban, hogy ezen a területen is növekedett a szövetkezetek gazdasági önállósága, s javult a fejlesztésre fordított anyagi eszközök hatékonysága. A fejlesztési döntések üzemi szintre helyezése s a fejlesztési alapok e döntéseknek megfelelő felhasználása kétségtelenül az önállóság kialakulásának egyik fontos mérföldköve, hiszen *a fejlesztési alap nagysága által meghatározott korlátokon belül a szövetkezetek maguk döntenek* (a beruházási ártámogatás automatizmusával számolva) fontos beruházási és forgóeszköz-növelési kérdésekben.

Források és a szövetkezetek beruházási törekvései

Az eltelt viszonylag rövid időszak alatt szerzett tapasztalatok szerint a szövetkezetek beruházási döntései nyomán megnövekedtek az igények, és ez nagymértékben hozzájárult a népgazdasági méretben tapasztalható — beruházási piacon jelentkező — feszültségekhez. A kérdés részletes vizsgálatához szükségesnek látszik a szövetkezeti döntések megítélésével kapcsolatosan vázolni azokat az *objektív, befolyásoló körülményeket,* amelyek között a közös gazdaságok az önálló vállalatszerű gazdálkodást elkezdték és fejlesztési döntéseiket meghozták.

— Először is közismert a szövetkezetek épületellátottságának problémája. A nagyüzemi termelésre való zökkenőmentes áttérés végett — a szocialista átszervezés után — ideiglenes megoldásként (mivel a sürgős igények mellett az ipar sem készülhetett fel kellően a mezőgazdaság keresletének kielégítésére) szerfás, rövid élettartamú, korszerűtlen nagyüzemi épületeket készítettek. Ezek a létesítmények fizikailag is elhasználódtak, viszont megfelelő férőhelyek hiányában, szükségmegoldásként

* Más kérdés, hogy némely gazdaságban az üzemviteli állami támogatás a jövedelemnagyságból milyen volument és arányt képvisel.

még üzemelnek. Pótlásuk nélkül a termelés nem fejleszthető. A pótláshoz — mivel szinte egyszerre jelentkezik az igény — nem elégséges az amortizáció, a fejlesztési alap egy része is a termelés szintentartásához szükséges beruházások finanszírozására szolgál. Növeli a fejlesztési alap pótlás jellegű leterheltségét, hogy a meglevő *korszerűtlen létesítmények után képezhető amortizációs alap a dinamikus pótlás eszközigényét csak részben tudja fedezni.*

A vizsgált időszakra is többnyire érvényes — bizonyos színvonalbeli, fejlettségbeli és értelmezésbeli eltéréseket figyelembe véve — az átszervezés utáni termelőszövetkezeti beruházásokkal kapcsolatos megállapítás: „a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlesztésére fordított beruházás kétharmad része csupán pótolta — bár korszerű formában — az átszervezés során használaton kívül helyezett termelőeszközöket."*

— Az épületellátottság sürgető gondjának megoldatlansága mellett a központi intézkedések is ösztönzően hatottak a szövetkezetek építés-beruházási keresletére. Az 1028/1967. Korm. sz. rendelet alapján beruházási ártámogatást — egyebek között — legmagasabb arányban a sertés- és szarvasmarha-férőhelyek építéséhez ad az állam. A szövetkezetekben a legégetőbb feladat a szarvasmarha- és sertésállomány korszerű nagyüzemi keretek között való elhelyezése, tehát az *állami preferencia és a szövetkezetek kereslete találkozott,* vagyis éppen azon beruházások iránt a legnagyobb az igény, amelyekre legmagasabb az állami támogatás.

— Az említett két körülmény mellett szükséges megemlíteni még egy központi intenciót is, amely hasonlóképpen a preferált beruházások megvalósítására ösztönözte a szövetkezeteket. A Magyar Nemzeti Bank — kapcsolódva a beruházási ártámogatás differenciálásából következő népgazdasági érdekhez — az 1968. évi hitelpolitikai irányelvekben a mezőgazdasági beruházások finanszírozásáról az alábbi álláspontot képviseli: „A termelőszövetkezeteknél és a mezőgazdasági szakszövetkezetek közös tevékenységénél arra kell törekedni, hogy saját pénzüket azokba a beruházásokba fektessék, ahol az állami támogatás igen nagy mértékű."**

A hálózati bankszervek — a hitelpolitikai irányelvekben foglaltaknak megfelelően — a szövetkezeteket arra ösztönözték (többnyire munkakapcsolat formájában), hogy meglevő saját forrásukat építési beruházások finanszírozására kössék le, s beruházási hiteligényt a nem preferált és gyorsan megtérülő beruházásokhoz (általában gépekhez) tervezzenek.

A termelőszövetkezetek az előbbiekben ismertetett kényszerítő, illetve befolyásoló tényezők — tehát az eszközök égető hiánya, az üzemi és a népgazdasági érdek preferálásának találkozása, a Bank részéről történő ösztönzés — messzemenő figyelembevétele alapján a *rendelkezésükre álló beruházási pénzeszközök felhasználásáról általában úgy döntöttek, hogy előnyben részesítették az építési beruházásokat, s ezen belül is a sertés- és szarvasmarha-férőhelyül szolgáló épületeket.* A többi beruházás, elsősorban a járulékos beruházások, háttérbe szorultak, mivel megvalósításuk az adott konjunkturális viszonyok között a beruházók

* Fehér Lajos: A mezőgazdasági termelés fejlesztésének fő irányai. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 9. l.

** MNB 408/1967. MNB sz. Tájékoztatója az 1968. évi hitelpolitikai irányelvekről. Pénzügyi Közlöny, 1967. 37. sz.

szempontjából nem célszerű. A járulékos beruházások elmaradását természetesen nem szükségességük felismerésének hiánya okozza, hanem a fejlesztési források korlátozottsága miatt az állami szubvenció minél nagyobb mértékű kihasználására való törekvés. Az épületberuházások ugrásszerű növekedését egyébként jól tükrözi a 2. sz. táblázat.

2. sz. táblázat

Az összes és az építési beruházás növekedésének üteme 1965—1969 között
(százalékban)

Megnevezés	1965	1966	1967	1968	1969
Összes beruházás növekedése (1965 = 100)	100	82,5	94,1	151,1	199,3
Építési beruházások növekedése (1965 = 100)	100	102,6	131,4	524,9	935,0
Az építési beruházások aránya az összes beruházáson belül (százalékban)	17,0	21,2	23,8	59,1	79,9

Forrás: Termelőszövetkezeti zárszámadások és nyilvántartások.

A 2. sz. táblázat adatai szerint a vizsgált időszak alatt az összes beruházás értéke majdnem a duplájára emelkedett, ezen belül az építésberuházások növekedése csaknem tízszeres. A növekedést érzékelteti az építési hányad arányának erős eltolódása is.

A bekerülési értékben mutatkozó növekedést — a tapasztalatok szerint — nem követi a szövetkezetek befejezett beruházásainak természetes mértékegységben való gyarapodása. A termelési kapacitás (korszerű állatférőhelyek, gépek stb.) nem növekedett olyan mértékben, mint ahogyan a gazdaságok előzetesen számoltak vele, vagy amilyent az értékbeli növekedési ütem megkövetelt volna. Az elmaradásban a legfőbb okok a következők:

— Az építőipar nem készült fel erre a hirtelen megnőtt keresletre. A kivitelező vállalatok a kielégítetlen kereslet következtében a szabad árak és a szabad nyereségkalkulációk mellett emelték az árakat. A szövetkezetek kénytelenek voltak az esetek többségében a mielőbbi megvalósítás végett ezt is elfogadni. (Már csak azért is, mert a nagyobb költség nem érintette olyan érzékenyen a gazdaságokat, hiszen a magasabb árak okozta költségnövekedés lényegesen nagyobb hányadát az állam finanszírozta.)

— Az előzetes tájékoztatások szerint az ipari termelői árrendezés a mezőgazdasági épületberuházások költségeit mintegy 20 százalékkal növelte volna. Ezt az összeget a tervekben (a beruházási források felhasználásánál) figyelembe vették, tehát az előzetes kalkuláció szerint a beruházások természetes mértékegységben is megvalósulhattak volna. A gyakorlatban azonban a költségek növekedése a kalkuláltat jóval meghaladta, s az emiatt keletkező további igény fedezete több szövetkezetben nehézséget is okozott.

A kivitelezői kapacitás szűk keresztmetszete és az előnytelen helyzet arra ösztönözte a szövetkezeteket, hogy saját építőbrigádok létrehozásá-

val, saját kivitelezésben valósítsák meg az épületberuházásokat. Ezek a tevékenységek eléggé elterjedtek, s ma is nagy volumenű és nagyobb felkészültséget igénylő építési munkákat vállalnak a szövetkezetek. Ennek tudható be, hogy a vizsgált területen jóval több termelőszövetkezeti építésberuházás valósult meg, mint amivel országos átlagban találkozunk.

A támogatás differenciáltságából eredő problémák és megszüntetésük lehetősége

A termelőszövetkezetek önfinanszírozási lehetősége — figyelembe véve a korlátozó tényezőket is — javult. A beruházási ártámogatás felhasználásával és a saját források bővülésével egyre nagyobb volumenű beruházást tudtak megvalósítani, s egyre gyorsabb ütemű fejlesztést tudtak elérni. A tapasztalatok egyértelműen igazolják: a döntési jog decentralizálásával a szövetkezetek általában az üzemi sajátosságoknak megfelelő termelési szerkezetet alakítanak ki, s ennek eszközigényét a szűk keresztmetszet figyelembevételével igyekeznek kielégíteni.

Látni kell azonban az eredmények és a kedvező irányú fejlődés mellett azt is, hogy tendenciájában az ártámogatás volumene és főleg az érvényben levő differenciáltságból fakadó önfinanszírozási lehetőség kedvezőtlen következményekkel járhat, ronthatja az üzemi tisztánlátást. E feltevés igazolására már közvetlen tapasztalatok is vannak, közülük ragadunk ki néhányat:

— A szövetkezetek főként csak a közvetlenül termelő beruházások (például állatférőhelyek) megvalósítására törekszenek. Nem számolnak azzal, hogy valamely ágazat fejlesztéséhez s az ágazat termelésének jövedelmezőségéhez szükséges valamennyi feltételt megteremtsék (az alapberuházások lassúbb megvalósulása esetén is), s ezzel a komplex, harmonikus fejlesztéssel javítsák a már befektetett eszközök hatékonyságát. A szövetkezetek előtt ugyanis két alternatíva áll: valamely ágazat teljes vertikumának beruházásigényét biztosítani vagy a meghirdetett támogatási lehetőséget maximálisan kihasználni. A pénzügyi források korlátozott volta és egyéb közvetetten ható tényezők figyelembevételével a szövetkezetek az utóbbi mellett döntöttek.

A harmonikus fejlesztés háttérbe szorításához az is hozzájárul, hogy ebből a szempontból az alaprendelet sem eléggé következetes. A szakosított telepek valamennyi beruházásához ugyan maximális ártámogatás adható, de ezek a komplex telepek is az ágazatnak csak egy részét érintik. Nehezen érthető, hogy az *adott ágazatban miért nem a végtermék kibocsátásáig szükséges valamennyi beruházás eszközigényét veszik figyelembe a támogatás mértékének megállapításakor, s miért csak az ágazat egy részének komplex eszközellátottságát preferálják ugyanolyan arányban.* Például szakosított tehenészeti telephez tartozó járulékos létesítmény (raktárépület vagy szénaszárító) ugyanolyan preferenciát élvez, mint a tehénférőhelyül szolgáló istálló, ellenben a hízómarha- és növendékmarha-istállókkal kapcsolatos hasonló jellegű létesítményre a támogatás aránya kisebb.

A gépberuházások helyzete hasonló a járulékos beruházásokéhoz. A támogatási rendszer maximális kihasználását szem előtt tartva a szö-

vetkezetek még a folyamatos pótlást is elhanyagolják. A gépállomány pótlásához szükséges beruházási forrásokat is az építési beruházásokhoz kötik le. Számításaink szerint e helytelen döntések káros hatása hamarosan jelentkezni fog, mivel a vizsgált területen a gépparknak 73 százaléka 4 évesnél régebbi.

— Ismeretes, hogy a termelőszövetkezeti nyilvántartási rendszerben a szövetkezetek beruházásaikat üzemi bekerülési értéken (a teljes bekerülési érték és a folyósított ártámogatás különbözetével) számolják el és tartják nyilván. Az üzemi bekerülési érték szolgál alapul az évi értékcsökkenés megállapítására is. Különböző létesítmények — bár ugyanolyan népgazdasági költséggel valósulnak meg — eltérően vannak értékelve: üzemi bekerülési értékük a *használati céltól függ.* Ebből eredően más az értékcsökkenés nagysága például a baromfiistállónál, megint más a tehénistállónál, s így az amortizációs költség is ágazatonként eltérő. Példának említhetjük a tárolószíneket: ugyanazon típustervű, típusszámú, bekerülési értékű tárolószínt gépszínnek építve a szövetkezet 30 százalékos támogatást kap, ha viszont gyümölcscsomagolónak építik, 50 százalékos a támogatás. Ezzel a differenciáltsággal lényegében megemeljük valamely ágazat üzemi beruházásigényét, amortizációs költségeit a nagyobb mértékben preferált ágazatokhoz viszonyítva.

— A gazdaságok — a preferált ágazatok viszonylag magas beruházási támogatását élvezve — *hajlamosak* arra (a korszerűség követelményét hangoztatva), hogy a *legdrágább megoldás mellett döntsenek* valamely épületberuházást illetően. Törekszenek a támogatásnak a meghatározott normatíva szerinti *felső határát* kimeríteni. A sajátforrás-igény más ágazathoz viszonyítva még ilyenkor sem túlzottan magas.

Mindezek miatt a beruházási ártámogatás kérdéseiben tovább kellene lépnünk. A mostani körülmények között nem vitás, hogy ezt a támogatási formát a mezőgazdaság fokozottabb ütemű belterjes fejlesztése végett fenn kell tartani. Az érvényben levő mezőgazdasági felvásárlási árak ugyanis nem teszik lehetővé az önfinanszírozást olyan mértékben, ahogyan a gazdaságpolitikai célok fejlesztési előirányzatainak teljesítése megkövetelné.

Indokolt-e a jelenleg kialakult önfinanszírozási szintet a beruházási ártámogatás differenciáltságával fenntartani?

A kérdés megválaszolásához számításba kell venni a mezőgazdasági ágazatok erősen eltérő eszközigényét. Közismert, hogy a preferencia nagyságának megállapításában — a fokozottabb fejlesztésre való ösztönzés mellett — egyik döntő tényező az ágazatok különböző nagyságú eszközigénye.

A jövőben is számolni kell az eszközszükséglet eltérő nagyságával és ennek az ágazatok fejlesztésére való hatásával. Mégis — éppen a kedvezőtlen tapasztalatok miatt — törekedni kellene a támogatás arányának módosítására s hosszú távon a differenciáltság fokozatos megszüntetésére. A magasabb eszközigényt elsősorban az árszínvonal és árarányok olyan alakításával indokolt tudomásul venni, amelyek mellett a gazdaságok érdekeltek bizonyos mértékű fejlesztésben.

Az árarányok és árszínvonal változtatása, illetve a jövedelmezőség ezen keresztül való differenciálása mellett nagyobb szerepet kellene adni a *hitelekkel* való befolyásolásnak. A támogatás arányának és mértéké-

nek csökkenését követné a hitelkontingens növekedése. A mai gyakorlatban elenyésző a beruházási források között a hitelforrás aránya, s így nem tud nagyobb hatást gyakorolni a vállalati döntésekre. A hitelsáv szélesítésével gyakorlattá válhatna az az egyébként helyes hitelpolitikai alapelv, hogy a hitelnyújtással ésszerűen orientáljuk a gazdaságokat.

A hitelkontingens nagyságával, kihelyezési időtartamával, egyéb kedvezményekkel (az árak mellett) ugyanúgy lehetne a gazdaságokat ösztönözni valamely népgazdasági törekvés megvalósítására, mint a beruházási ártámogatás differenciáltságával. Ebből — feltételezhetően — két további fontos előny is származna:

— A hitelt a gazdaságok nem tekintik „nemzeti ajándéknak", mint a támogatást, számolnak a fejlesztési forrásokból való visszafizetésével. Ebből eredően nem azt a fejlesztést választják, amely ugyan népgazdasági szinten rendkívül költséges, de a gazdaság szempontjából viszonylag olcsó, hanem a kevésbé eszközigényes megoldás mellett döntenek. (A fejlesztés anyagi következményei elsősorban a gazdaságokat érintik akkor is, ha a rendezése hosszabb távra nyúlik.)

— Javítja az üzemi tisztánlátást. A gazdaságok ténylegesen fel tudják mérni az ágazat eszközigényéből fakadó terheket, s az ágazat jövedelmezőségét.

Ezek után felvetődik a kérdés: milyen arányú legyen a bekerülési értékből a beruházási ártámogatás?

Nem volna helyes valamilyen arányszám konkrét meghatározásával erre válaszolni. Nagyságát mindig az adott körülmények között meglevő jövedelem- és árdiszparitás, a gazdaságpolitikának a mezőgazdasági termelés fejlesztésével kapcsolatos koncepciója stb. határozza meg. A biztonságos gazdálkodás és a középtávú fejlesztési tervek realitása végett viszont a kialakított ártámogatási arányt indokolt több éven keresztül fenntartani.

★

A tanulmány — mint a bevezetőben is említettem — nem vállalkozott a mezőgazdaság támogatásának és fejlesztésének teljes részletességű elemzésére. Hasznosabbnak ítéltem meg néhány kérdés élesebb feltevését és a támogatási rendszer érvényesülését zavaró néhány tényező elemzését. A leírt problémákat a gyakorlat veti fel. Úgy gondolom, hogy a gyakorlati tapasztalatok rögzítése segítséget nyújt a támogatási rendszer bizonyos elemeinek továbbfejlesztéséhez.

Adópolitika a gazdasági növekedés befolyásolására a fejlett tőkésországokban: a magánberuházások ösztönzése

Az adóztatás a fejlett tőkésországokban nem egyszerűen csak az állami költségvetés bevételi forrása, hanem fontos gazdaságpolitikai célok megvalósításának eszköze is. Ennek a gyakorlatnak az eredete a két világháború közötti, különösen a nagy gazdasági válság utáni időszakra nyúlik vissza. Elméletileg először a keynesi közgazdaságtan fogalmazta meg.

Ebben az időszakban a legfőbb gazdasági cél a gazdasági stabilitás fenntartása és a tömeges munkanélküliség felszámolása volt. A gazdaságpolitika, s ezen belül az adópolitika középpontjában így érthetően *az anticiklikus, rövid távú befolyásolás* állt. A második világháború utáni időszakban, az ötvenes évek elejétől a fejlett tőkésországokban egyre inkább a hosszú távú gazdasági növekedés problémája került a közgazdasági elmélet és gyakorlat előterébe. Ennek megfelelően a *hosszú távú növekedést befolyásoló* intézkedések kerültek az *adópolitika* középpontjába.

Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy az anticiklikus gazdaságpolitika, adópolitika teljes mértékben túlhaladottá, egyszer s mindenkorra megoldottá vált. A növekedés és a stabilitás kérdése el sem választható egymástól. A gyorsabb növekedés nem szünteti meg az anticiklikus politika és a stabilitás fenntartásának szükségességét. A válság, az infláció egyaránt fenyegeti a fejlettebb és a fejletlenebb, a lassabban és a gyorsabban növekvő országokat, s a gazdasági növekedés a nehézségek egy részének megoldása mellett más, újabb nehézséget vet fel, nem annyira csökkenteni, mint inkább növelni látszik az anticiklikus gazdaságpolitikával szembeni követelményeket.

Az adó- és költségvetési politika mint az anticiklikus gazdaságpolitika egyik fő eszköze jelentős fejlődésen ment át, kialakították s a gyakorlatban is alkalmazták különböző formáit. A rövid távú, anticiklikus adópolitika eszközei az általános adószínvonal változtatásához kapcsolódnak s többnyire nem érintik az adóstruktúrát. A stabilitást, a foglalkoztatás növelését elősegítő intézkedések elsődleges területe az áruk és szolgáltatások iránti összes kereslet szabályozása, a fogyasztás befolyásolása.

Lényegében hasonló eszközök alkalmasak a *gazdasági növekedés elősegítésére rövid távon, ha nincs teljes foglalkoztatottság.*[1]

A gazdasági növekedés ugyanis rövid távon meggyorsítható a foglalkoztatottságot növelő intézkedésekkel. Erre megfelelő eszközök az adópolitikai intézkedések, az adócsökkentés (a jövedelemadó, a fogyasztási adók kulcsának csökkentése), a költségvetési kiadások növelése (például út-, iskolaépítés stb.) és a mone-

[1] A teljes foglalkoztatottságot a tőkésországokban úgy értelmezik, hogy az nem jelenti a munkanélküliség teljes hiányát. Általában úgy definiálható, mint az elérhető legalacsonyabb munkanélküliségi szint, amely még nem okoz komoly inflációs nyomást, vagy általánosabban, amelynél a munkanélküliség további csökkentésének társadalmi hozama — felelős állami tisztségviselők véleménye szerint — alatta marad a hozzá kapcsolódó infláció társadalmi költségeinek.

táris intézkedések (a pénzkínálat növelésére, a hitelfeltételek könnyítésére, például az államkötvények nyíltpiaci vásárlásának növelése).

A gazdasági növekedés elősegítése hosszú távon teljes foglalkoztatottság mellett már szükségessé teszi az erőforrások átcsoportosítását olyan területekre, amelyek hozzájárulnak a kapacitás növekedéséhez.

A gazdasági növekedés üteme hosszú távon, teljes foglalkoztatottság mellett, nagymértékben függ a beruházások — tőkés gazdálkodásról lévén szó a magánberuházások — alakulásától. A növekedést befolyásoló adópolitika is elsősorban *az adóztatásnak* a beruházási tevékenységre, *a magánberuházásokra gyakorolt hatásával* kapcsolatos. Természetesen az állami beruházásoknak, oktatási, egészségügyi, infrastrukturális stb. költségvetési kiadási programoknak is van szerepük a növekedés feltételei megteremtésében.

A magánberuházások elősegítésére *a megtakarításokat ösztönző* adópolitikai és más pénzügyi intézkedéseket használják, a magas megtakarítási ráta, a megtakarítások magas színvonala azonban még önmagában nem járul hozzá a gazdasági növekedés gyors ütemének fenntartásához, mert nem biztosítja a beruházások magas színvonalát sem. Ha hiányoznak a megfelelő *beruházási ösztönzők,* a megtakarítások nem kerülnek befektetésre, a gazdaság növekedése helyett a munkanélküliség növekedése, a kapacitáskihasználtság csökkenése következik be.

A gazdasági növekedés szempontjából nemcsak általában kell ösztönözni a beruházási és megtakarítási tevékenységet, hanem szelektíven, különösen a növekedés szempontjából kulcsfontosságú területeken. A megtakarításokkal kapcsolatban ez a megtakarítások különböző fajtáinak — a személyi és vállalati magánmegtakarításoknak és az állami megtakarításoknak — az e kategóriákon belül is differenciált ösztönzését jelenti. A beruházások ösztönzése is megköveteli a különböző gazdasági tevékenységek, iparágak, földrajzi területek, vállalatok fejlődésének *szelektív ösztönzését.*

A hatékony növekedési adópolitika, a beruházások ösztönzése gyakran megköveteli a kialakult adószerkezet módosítását, többé-kevésbé mélyreható átalakítását és szelektív, diszkriminatív intézkedések meghozatalát. Így elkerülhetetlen az összeütközés az adóztatás egy másik fontos aspektusával: az adózásbeli „méltányosság" elvével, a társadalmi szempontok figyelembevételével, amire pedig a tőkésállamok manapság kénytelenek tekintettel lenni. A társadalmi szempontokat figyelembe vevő vagy figyelembe venni kénytelen adópolitika arra törekszik, hogy ezt az összeütközést minimálisra csökkentse, vagy legalábbis korlátozza.

A gazdasági növekedést elősegítő adópolitika az anticiklikus adópolitikánál rövidebb múltra tekinthet vissza, eredményei kevésbé egyértelműek és nehezebben állapíthatók meg. A magánberuházásokat ösztönző adópolitika kialakulásakor és vizsgálatakor figyelembe kell venni azt is, hogy az adópolitikai intézkedések hatása más gazdaságpolitikai intézkedések — költségvetési kiadási programok, monetáris intézkedések (olcsó pénz, kamatlábcsökkentés stb.) — hatásával együtt és egyidejűleg érvényesül.

A következőkben a magánberuházásokat elősegítő, megtakarításokat befolyásoló, beruházásokat ösztönző és szelektív hatású, fontosabb adópolitikai módszereket és eszközöket vizsgáljuk.

A megtakarítások befolyásolása adóeszközökkel

Feltételezve, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokat teljes mértékben hasznosítják, ezek vagy fogyasztásra, vagy beruházásra fordíthatók. Minél nagyobbak a megtakarítások, annál nagyobb lehet a beruházások volumene.

A rendelkezésre álló megtakarítások a magánberuházások olyan felső

határát jelentik, amely még összeegyeztethető az árszínvonal stabilitásával. A megtakarítások megfelelő színvonalára mindenképpen szükség van, ha a gazdasági növekedést az inflációs folyamatok mélyülése nélkül kívánják megvalósítani.

A megtakarításokat ösztönző adópolitikai eszközök, intézkedések célja az összes megtakarítások vagy a megtakarítások valamelyik fajtájának, a magán- (személyi vagy vállalati), illetve az állami megtakarításoknak a növelése. A különböző intézkedések a megtakarítások másmás fajtáit befolyásolják, esetleg közülük többet is, de eltérő mértékben.

A magánmegtakarítások növelhetők, ha csökkentik a megtakarítások és növelik a fogyasztás adóterhét. Az adórendszernek nem minden adója terheli egyformán a fogyasztást és a megtakarítást. A fogyasztást terhelő adók súlyának megnövelése a megtakarítást terhelő adók súlyával szemben, vagy éppen a megtakarítást is terhelő adók felváltása olyan adókkal, amelyek csak a fogyasztást terhelik, alkalmas a magánmegtakarítások növelésére. Az ezt a célt szolgáló intézkedések — az egyes adók terhelosztásának megváltoztatásától, a megtakarítások adóterhének csökkentésétől vagy adómentesítésétől, az adókulcs csökkentésén és növelésén át, az adóstruktúra megváltoztatásáig, új adóztatási formák bevezetéséig — nagyon sokfélék lehetnek.

A *személyi megtakarítások* alakulására a különböző forrásokból származó személyi jövedelmek adóztatásának szabályozása hat.

A személyi megtakarítások növelését speciális adókedvezményekkel ösztönzik, illetve ösztönözték több fejlett tőkésországban (különösen az európai tőkésországokban a II. világháborút követő időszakban). A cél gyakran a kis megtakarítások elősegítése. Ennek eszköze lehet a nyugdíj- és életbiztosítási prémiumok, a takarékbetétek, a szövetkezeti építőtársulásokhoz való hozzájárulások, a jelzálogkölcsönök adómentessége; a kis megtakarítók beruházási tröszt-jeinek mentesítése vállalati és osztalékadótól Hollandiában; a megtakarítások állandó adókedvezményei, a kamatok és osztalékok mentesítése a jövedelemadótól fejenként évi 400 Kr nettó értékben Svédországban. A japán adópolitika központi célja a személyi megtakarítások elősegítése, erre sok intézkedés irányul: a kis betétekből származó kamatjövedelem adómentessége (1963-ig), külön alacsony (5 százalékos) adókulcs a kamatjövedelmekre és az osztalékjövedelmekre, az osztalékok 20 százalékának levonása az adóköteles jövedelemből, ugyanígy az életbiztosítási prémiumok egészének is. Az NSZK-ban a megtakarítások növelését 1958-ig nagyon fontosnak tartották a beruházások szempontjából. Ezért bizonyos típusú — a biztosítási célokra, lakásépítésre történő, direkt megtakarítási számlákon elhelyezett, államkötvények vásárlására fordított — megtakarítások, meghatározott összegben (1100—3300 márka) levonhatók voltak, részben ma is levonhatók az adóköteles jövedelmekből.

A második világháború óta eltelt időszakban rendszeresen csökkentették a személyi jövedelemadó súlyát és kulcsait Japánban és Hollandiában. Az adókulcs-csökkentés nagyjából a gazdasági növekedéssel, a jövedelmek növekedésével párhuzamos volt. Japánban a csaknem évenkénti csökkentés eredményeképpen például az 55 százalékos adókulcs 1950 és 1963 között 15 százalékosra csökkent. Hollandiában az alacsony és a közepes jövedelmi kategóriák adóját csökkentették. Az intézkedések célja mindkét esetben a megtakarítási képesség és hajlandóság növelése volt. A két országban, különösen Japánban a személyi megtakarítások magas színvonalúak, de kétséges, hogy az így keletkezett megtakarítások valóban többletmegtakarítások-e. Hollandiában a legnagyobb jelentőséget az intézkedések megtakarításra „nevelő" hatásának tulajdonítják.

A megtakarítások ösztönzésére tett javaslatok a személyi jövedelemadó progresszióját kívánják csökkenteni azon az alapon, hogy a megtakarítá-

sok növekedése (a magasabb megtakarítási képesség és hajlandóság miatt) a magasabb jövedelmi kategóriákban várható, s ezek a megtakarítások szolgálhatnak a beruházások növekedésének finanszírozására. Például a magasabb jövedelmi sávba eső jövedelmekre kivetett magas (gyakran 60—80 százalékos vagy még nagyobb) adókulcsokat kívánják alacsonyabb fokon (például 50 százalékban) maximalizálni. Az adóbevételek csökkenésének megakadályozására pedig a fogyasztást terhelő adók megfelelő növelését irányozzák elő.

Az ezzel kapcsolatos amerikai javaslat a kieső adóbevételeket a személyi jövedelemadó kulcsának az alacsonyabb jövedelemcsoportokban való növelésével kompenzálja (például az első jövedelemosztály adókulcsának 0,3 százalékos növelésével), de a megvalósítás eredményére vonatkozó számítás az 50 százalékon felüli jövedelemadóval sújtott egyének megtakarítási határhajlandóságát az alacsonyabb jövedelműeknél 60 százalékkal magasabbnak tételezve fel végül is azt mutatta ki, hogy az összes megtakarítások jelentéktelen mértékben, nem egészen 1 százalékkal nőnének.[2] Vagyis nyilvánvaló, hogy mégoly jelentős megtakarítási határhajlandóságbeli különbségeket feltételezve is, a személyi megtakarításokra gyakorolt közvetlen hatás elenyésző, az adóprogresszivitás nagyszabású csökkentése ellenére. Még ha el is fogadjuk, hogy a megtakarítási határhajlandóság a jövedelem növekedésével párhuzamosan nő, akkor sem valószínű, hogy a progresszivitás csökkentése számottevően növeli a megtakarításokat, már csak azért sem, mert a jövedelmek viszonylag kis része tartozik a magasabb, különösen az 50 százalékosnál nagyobb adókulcs alá eső jövedelemkategóriákba.

Akadnak olyan elképzelések is, amelyek nemcsak a magas, hanem az összes személyi jövedelemadó-kulcsok meghatározott százalékú csökkentését látják célravezetőnek. Ezt olyan módon kívánják megvalósítani, hogy a kieső adóbevételek pótlására egyidejűleg növekedjék az általános forgalmi adó, vagy a szélsőségesebb elgondolások szerint vezessék be a kiadások adóját (expenditure tax), így kivonva az adóztatás alól a megtakarítandó jövedelmeket. A személyi jövedelemadó csökkentése mellett hasonló hatású lehetne a fejlett európai tőkésországok nagy részében már bevezetett értéknövekedési adó.

Mindezekre az elgondolásokra érvényes azonban, hogy az adókulcsok viszonylag számottevő csökkentése sem eredményezné az összes megtakarítások nagyobb növekedését. De ez jelenleg nem is tekinthető gyakorlati értékű javaslatnak, mert megvalósítása fokozná az egész adórendszer regresszivitását, az adószerkezet és az adóteher elosztásának drasztikus átalakítását követelné meg.

A vállalati megtakarítások bizonyos értelemben „értékesebbek" a személyi megtakarításoknál, mert rendeltetésük közvetlenebbül kapcsolódik a beruházásokhoz, a felhalmozás helyén felhasználhatók, s általában nagyobb a valószínűsége, hogy beruházásra kerülnek. A vállalati megtakarítások növelése fontosabb a beruházások, különösen a gazdasági növekedést szolgáló beruházások szempontjából.

A vállalati megtakarítások ösztönzése a vállalati jövedelmek megadóztatásától függ. Ilyen megtakarítások ösztönzésére alkalmas a fel nem osztott jövedelmek kedvezményes adóztatása, a vállalati jövedelemadó súlyának csökkentése. A fel nem osztott jövedelmek adóterhe általában kisebb, a felosztott jövedelmek adóterhe viszont nagyobb a kettős adóztatás miatt, ezt enyhíti néhány országban (például NSZK, Franciaország) a felosztott jövedelmek adójának csökkentése. A vállalati jövedelemadó csökkentése — s az adóbevétel csökkentésének megakadályozására a fogyasztást vagy a személyi jövedelmeket terhelő adók növelése

[2] Money and Credit, Their Influence on Jobs, Prices and Growth. The Report of the Commission on Money and Credit. Prentice Hall, 1961, 145. l; Norman B. Ture: Growth Aspect of Federal Tax Policy, Journal of Finance, 1962. május. 280 l.

— a fel nem osztott vállalati jövedelmeket, a beruházások szempontjából fontosabb megtakarításokat növelné elsősorban. Az idevonatkozó számítások szerint[3] az amerikai vállalati jövedelemadó-kulcs (például 10 százalékos) csökkentése — a vállalati megtakarításokat viszonylag nagymértékben (6—8 százalékkal) növelné; ha az osztalékkifizetés aránya megnőne, a többletmegtakarítások persze arányosan kisebbek lennének.

A megtakarításokra gyakorolt hatás — a keynesi elmélet szerint — a vállalati és egyéni adófizetők megtakarítási határhajlandósága közötti különbségtől függ. A vállalati megtakarítási hajlandóság megítélésében azonban nem alakult ki egységes vélemény. Az adatok tanúsága szerint az osztalékok és a vállalati profitok egymáshoz viszonyított aránya több évtizeden keresztül is szembetűnően állandó, az osztalékkifizetés a profitokkal párhuzamosan és arányosan változik. Sokan az osztalékkifizetés meghatározójának az adózás utáni vállalati jövedelmet tartják, mások a belső alapok meghatározó szerepét hangsúlyozzák. Az adatok azt mutatják, hogy az osztalékok és az adózás utáni vállalati jövedelmek aránya eléggé változékony.

A vállalati jövedelemadók mérséklését javasoló elképzelések megvalósítása megfelelő kompenzációs adónöveléssel ugyan az adórendszer progresszivitását csak kismértékben csökkentené, de a szűkebb és szélesebb adópolitikai és gazdaságpolitikai megfontolások miatt nincs túl sok realitása. Tovább növelné a fel nem osztott profitok általában kedvezőbb helyzetét, az adószerkezet jelentős megváltoztatását igényelné, megváltoztatná az adóteher elosztását stb.

A megtakarítások növelése az adózás általános szintjének emelésével, az adókulcsok növelésével vagy a költségvetés nem beruházási kiadásainak csökkentésével is elérhető. Az eredmény mindkét esetben *az állami megtakarítások növekedése, költségvetési többlet* kialakítása vagy a költségvetési deficit csökkentése.

Az így keletkezett állami megtakarítások a tőkepiacon keresztül átterelhetők a magánberuházásokba, az államadósságok csökkentése, illetve felszámolása vagy kormánykölcsönök formájában.

A megtakarítások növelésére ösztönző adópolitikai intézkedések a kialakult adószerkezet vagy legalábbis az adókulcsok megváltoztatásával járnak. Az adószerkezet megváltoztatása önmagában, az ellene szóló adó- és gazdaságpolitikai megfontolásoktól eltekintve is, nehezen hajtható végre, nem rugalmas és nehezen visszafordítható. Az adókulcsok módosítása rugalmasabb eszköz, rövid távon is jobban alkalmazható és összefügg az anticiklikus stabilizációs politika eszközeivel. Lehetőséget ad a fogyasztás ösztönzésének, illetve korlátozásának rugalmas szabályozására.

A magánfogyasztás és -beruházás közötti megfelelő arányok a ciklus különböző szakaszaiban természetesen különbözőek. A bármely szakaszban végrehajtott adóintézkedéseknek egyaránt meg kell felelniük az azonnali, rövid távú követelményeknek és a távlati, hosszú távú követelményeknek, a stabilizációs és a növekedési politikának is. Ezért nehéz meghatározni, hogy mikor, milyen eszközökkel és milyen mértékben ösztönözzék a megtakarításokat a fogyasztással szemben.

A gazdaság nagyarányú fellendülése szakaszában a megtakarítások növekményét a magánberuházások növekedése fel tudja szívni. Normális, átlagos körülmények között a magánberuházások egy bizonyos ponton már nem képesek a megtakarítások növekedésére reagálni, és ebben az esetben a megtakarításokat elősegítő adópolitika inkább a munkanélküliség növekedéséhez járul hozzá, mint a gazdaság növekedéséhez.

A megtakarítások növelése s az erre ösztönző adóintézkedések indokoltak és szükségesek olyan sajátos körülmények között, mint amilyen az európai tőkésországok és Japán hely-

[3] N. B. Ture, I. m. 285. l.

zete volt a második világháború után, amikor a lakosság megtakarítási hajlandósága és képessége, gazdasági és pszichológiai tényezők miatt rendkívül alacsony volt. A megtakarítások ösztönzését némely országokban, például Japánban, Hollandiában, az NSZK-ban az ötvenes években az adópolitika egyik sarkalatos pontjának tekintették, illetve a legjelentősebb eredmények között tartják számon.

A beruházások befolyásolása adópolitikai eszközökkel

A beruházási célokra fordítható alapok megléte és nagysága önmagában még nem biztosítja a beruházások magas színvonalát. Sőt, ha hiányzik a megfelelő beruházási kedv, akkor a megtakarításokat ösztönző adópolitika a növekedés elősegítése helyett a munkanélküliséget növeli. Kivételes helyzetektől eltekintve a megtakarítások ösztönzése csak a beruházásokat ösztönző adópolitikával együtt lehet eredményes.

A beruházások ösztönzésének egyik lehetséges eszköze az adónövelésből, illetve a költségvetés nem beruházási kiadásainak csökkentéséből keletkező költségvetési többlet eljuttatása — államadósságok csökkentése, tőkepiac útján — a magánberuházókhoz. A magánberuházók azonban általában csak mérsékelten reagálnak a növekvő hitelfelvételi lehetőségekre, még csökkenő kamatláb esetén is. Az eredmény a beruházások és a termelőkapacitás növekedése helyett a foglalkoztatást és a jövedelmeket csökkentő nettó deflációs hatás lehet. Az ezt ellensúlyozni kívánó „könnyebb" monetáris politika, a kamatláb nagyarányú csökkentése viszont súlyos nehézségeket okozhat (például az Egyesült Államok esetében a fizetési mérleg deficitjének súlyosbodása, aranykiáramlás).

A magánberuházások adóösztönzői sem csak önmagukban fejtik ki hatásukat, hanem a monetárpolitikai intézkedésekkel együtt, velük összehangoltan. De abban az esetben is használhatók, amikor a kamatlábcsökkentés, az „olcsó" pénz nem megfelelő, vagy kedvezőtlen hatásokkal jár.

A vállalati jövedelmek, a profitok megadóztatása közvetlenül befolyásolja a beruházási kedvet, a jövedelmezőségre gyakorolt hatásán át.

Az ösztönző hatások nemcsak a vállalati jövedelemadó kulcsának nagyságától, hanem az értékcsökkenési leírás szabályozásától, az adóköteles jövedelmek körének megállapításától, illetve az azt szűkítő intézkedésektől, a tőkenyereségek adóztatásától, az adómentes tartalékalapok képzésének lehetőségétől, a különféle vállalati adókedvezményektől és mentességektől is függenek. Ezek az adópolitikai intézkedések az adószerkezet megfelelő kialakítását, megváltoztatását követelik meg. Összeütközésbe kerülhetnek azonban más adóztatási szempontokkal, az adóteher elosztásának „méltányosságával", az anticiklikus adópolitika követelményeivel. A megoldás útja a kedvezményeket biztosító, ösztönző adóintézkedések differenciációjának növelése, a valóban fontos, a növekedésre ható területekre koncentrálása. Ez egyben az adópolitikai intézkedések hatékonyságát is növeli.

A magánvállalatok üzleti beruházásai nagymértékben függnek a rendelkezésre álló belső alapoktól, s itt az adópolitika hatása a beruházásra és megtakarításra nem választható szét. A gyorsított értékcsökkenési leírás, az adókedvezmények egyaránt ösztönöznek beruházásra és megtakarításra.

Az értékcsökkenési leírás szabályozása

Az értékcsökkenési leírás szabályozása és a vállalati jövedelmek adóztatásának összefüggése akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az értékcsökkenésként elszámolásra kerülő összeg valamilyen módon (legalább a leírási időszak egy részében, első éveiben) meghaladja a „normális" (a műszakilag valóban bekövetkező fizikai

és erkölcsi elhasználódásnak megfelelő) értékcsökkenés mértékét. Ebben az esetben a többletként jelentkező összeg már tulajdonképpen nem termelési költség, hanem a nyereség egy része, illetve csökkenti az adóköteles nyereséget, ezen keresztül a fizetendő adó nagyságát, az adóterhet, s végső soron növeli a vállalatnál maradó, a vállalat rendelkezésére álló nyereség nagyságát.

A be nem fizetett, s így a vállalatoknál maradt adók az amortizációs alapba kerülnek, annak nagyságát nagymértékben megnövelik és rendeltetését, közgazdasági tartalmát megváltoztatják. A „normális" mértékűt meghaladó értékcsökkenési leírás általánossá válása előtt az amortizációs alap elsősorban az elhasznált állótőke megújítására szolgált, az utóbbi időben viszont az új tőkebefektetések alapvetően fontos finanszírozási forrásává vált. Közgazdasági értelemben a „normális" mértékűt meghaladó értékcsökkenési leírás része a valóságos nyereségnek, de nem része a hivatalosan, adóztatási célokból számított nyereségnek, s így a nyereségre kivetett adó nem terheli.

A „normális" mértékűt meghaladó értékcsökkenési leírás az amortizáció különféle módszerekkel való „meggyorsításának" eredménye, amelyeket összefoglalóan *gyorsított értékcsökkenési leírásnak* nevezünk. Az értékcsökkenési leírás gyorsított módszereit gyakran úgy ítélik meg, hogy azok csupán az adók fizetésének elhalasztására adnak lehetőséget, s végeredményben az adófizető — a tőkésvállalat — nem „nyer" semmit. A gyorsított értékcsökkenési leírás bármelyik formája kezdetben, egy jelentős hosszúságú időszakban nagyobb értékcsökkenés elszámolását engedi meg. Ezeket a hosszú évekig érvényesülő, magasabb kezdeti leírásokat általában nem ellensúlyozzák, nem egyenlítik ki a későbbi időszak alacsonyabb értékcsökkenési leírásai.[4]

Ettől függetlenül is azonban egy *növekvő vállalat* (amely minden évben többet ruház be, mint az előzőben), s a tipikus vállalat ilyen, a gyorsított értékcsökkenési leírás előnyeit nemcsak egy bizonyos kezdeti — akármilyen hosszú is legyen ez — időszakban élvezi, hanem tartósan (legalábbis amíg növekedése tart). Gyorsított értékcsökkenési leírást alkalmazva a vállalat újabb állóeszközeire a „normálisnál" magasabb amortizációt számol el, s mivel a vállalat növekszik, mindig vannak újabb állóeszközei, sőt ezek teszik ki állóeszközeinek nagyobb s egyre növekvő részét. Ennek eredményeképpen a vállalat ténylegesen és állandóan a „normális" mértékűt meghaladó értékcsökkenési leírást számol el a nyereség terhére, *tartósan csökkenti adóterhét* és növeli vállalati, amortizációs alapjait.

Az értékcsökkenési leírás „meggyorsításának" adóztatási hatását tulajdonképpen úgy is felfoghatjuk, mint az effektív, a vállalati nyereséget nem formailag, hanem valójában terhelő, a vállalat „reál-", valódi jövedelmének százalékában kifejezett, vállalati jövedelemadó-kulcs csökkentésére lehetőséget nyújtó tényezőt.

A különböző gyorsított értékcsökkenési leírási módszereket vizsgálhatjuk *egy adott állóeszköz amortizálódása* és az ebből képződő amortizációs alap szempontjából. Ennek alapján a gyorsított leírási módszerek két csoportját különíthetjük el. Az egyik csoportba tartozó leírási módszerek, szabályozások végeredményben az eredeti, beszerzési értéknek megfelelő, a másik csoportba tartozók az állóeszközök eredeti, beszerzési értékénél nagyobb összegű amortizációs alap képződését teszik lehetővé.[5] Az első csoport eszközeinek tipikus példája a kezdeti engedmények (initial allowances), a másik csoportba tartoznak a beruházási en-

[4] Vö. például Robert Eisner: Effects of Depreciation Allowances for Tax Purposes. Tax Revision Compendium, Vol. 2. Com. on Ways and Means, H. of R. Congress of the U. S. Wash. D. C. Govt. Pr. Off. 1959. 795—796. l.

[5] A különbség közöttük az, hogy az előbbinél a leírási kedvezmények csökkentik a jövőbeli értékcsökkenési leírás alapjául szolgáló állóeszközértéket, míg az utóbbinál a leírási kedvezmények változatlanul hagyják azt.

gedmények (investment allowances). Az első csoportba tartozó adóztatási szabályozó eszközök kamatmentes kölcsönként, a második csoportba tartozók pedig rejtett szubvencióként foghatók fel.

Sok közgazdász ennél továbbmegy. Az angol nyereség- és jövedelemadóztatást vizsgáló királyi bizottság zárójelentésében a következőkben foglalta össze a gyorsított értékcsökkenési leírási módszerek sajátosságait:[6]

1. Az adózási kedvezmény mindig csak a jövőben, a következő időszakban fizetendő adó terhére szerezhető meg. 2. A kedvezmény a vállalat számára gazdasági helyzetétől függetlenül szerezhető meg, közvetlenül nem függ a hitelképességtől. 3. Több mint időleges kölcsönjuttatás, mert folyamatos, feltölthető hitelként funkcionál az adófizető vállalat és a központi költségvetés viszonylatában.

Ez utóbbi megjegyzés természetesen már nem bizonyos állóeszköz értékcsökkenési leírásában élvezhető kedvezményekre, hanem egy vállalat összes állótőke-befektetéseire és értékcsökkenési leírására mint folyamatos tevékenység eredményeire vonatkozik.

A fejlett tőkésországokban a második világháború után a „normális" mértékűt valamilyen módon meghaladó, különböző gazdaságpolitikai célok megvalósításának elősegítésére bevezetett értékcsökkenési leírás széles körben elterjedt, általános gyakorlattá vált.[7]

Az értékcsökkenési leírás meggyorsítását általában már az értékcsökkenés leírásának megengedett módja, az alkalmazott leírási kulcsok lehetővé teszik. A legtöbb fejlett tőkésországban megengedetté vált a *lineáris* (straight-line) leírást felváltó, gyorsított értékcsökkenést eredményező leírási módok alkalmazása. Nagy-Britannia, Franciaország 1960 óta, az NSZK 1951 óta, Hollandia 1950 óta, Dánia 1957 óta, az Egyesült Államok 1954 óta engedélyezi az új beruházásokra a *degresszív* (declining-balance) leírási mód alkalmazását, amelynél az értékcsökkenés elszámolása minden évben a nettó érték után történik. Ennek következtében a leírási kulcsok magasabbak, általában kétszer, két és félszer akkorák, mint a lineáris leírási módnál. Japánban (1951 óta) ún. speciális leírási módokat alkalmaznak, megnövelt leírási kulcsokkal. Az Egyesült Államokban használatos az *évek számát összegező* (sum-of-the-year-digits) leírási mód is, amely ugyancsak gyorsabb leírást tesz lehetővé.[8] 1962-ben pedig az *„előirányzott élettartam"* (guideline-life) leírási módot engedélyezték, ez a leírási élettartamok lényeges csökkentését eredményezte.[9] Svédország már 1938-ban a gépek és berendezések teljesen szabad leírási (fria avskrivning) rendszerét vezette be, az egyetlen megkötés, hogy az így *bármilyen módon* elszámolt amortizációnak végeredményében meg kellett egyeznie a könyv szerinti értékcsökkenéssel. Ezt a rendszert 1955-ben szüntették meg teljesen egy új leírási rendszer, az ún. *könyvelési bázison* történő leírás (räkenskapsenlig avskriving) egyidejű bevezetésével. A különbség a leírási mód megválasztásának bizonyos korlátozásában rejlik.[9] Alkalmazása nem kötelező, helyette az ún. *terve-*

[6] Royal Commission on the Taxation of Profits and Income Final Report. Cmd. 9474. London, 1955. 428. l.

[7] Például az Egyesült Államokban „az 1945—65 közötti húsz év alatt az adóztatással kapcsolatos értékcsökkenési kedvezmények, levonások 4 md dollárról 32 md-ra, vagyis nyolcszorosára nőttek. Ez a szóban forgó időszakra évi 11 százalékos növekedést jelent, ami nyilvánvalóan sokkal gyorsabb a termelés növekedési rátájánál és a leírható eszközök állományának növekedésénél, amely utóbbi évi átlagban kb. 7 százalékkal nőtt (eredeti költségekben számolva)", George Terborgh: The Fading Boom of Corporate Tax Depreciation. Capital Goods Review. No. 62. Washington D. C. Machinery and Allied Products Institute, 1965. június.

[8] Az évi értékcsökkenés kiszámítása egy tört segítségével történik. Például 10 éves élettartamnál a második évben:

$$\frac{\text{a kalkulált élettartamból még hátralevő idő}}{\text{a kalkulált élettartam éveinek összege}} = \frac{9}{1+2+3+\ldots+10}$$

az eredeti érték ennyied része kerül az adott évben leírásra.

[9] Két alternatív mód közül a kedvezőbb határozza meg a leírás maximális lehetőségét. Az első a 30-as szabály (30 százalékos degresszív leírást tesz lehetővé). A második a 20-as szabály (20 százalékos lineáris leírást enged meg).

zett leírási mód (planenlig avskrivning) is használható, amely a lineáris leírásnak felel meg. Némely országok, például Olaszország, Norvégia a lineáris módszert alkalmazzák elsősorban. Néhány országban, például Nagy-Britanniában, az NSZK-ban, Svájcban más leírási módok mellett a lineáris leírási mód is használatos. Az állóeszközök intenzív, több műszakban történő használata, az alkalmazott leírási módtól függetlenül a leírási kulcsok növelésére jogosít.

A gyorsított értékcsökkenést eredményező leírási módok fontos sajátossága néhány országban, hogy a leírás általában már az állóeszköz megrendelésekor (például Hollandiában) vagy a beruházás eszközlésének évében (például Olaszországban) megkezdhető. Általánosan elterjedt, hogy ha a leírás meggyorsítása nyújtotta kedvezményeket az adóköteles profitok hiánya miatt nem tudják kihasználni, akkor a *jövőbeli nyereségek terhére* számolhatók el (például Franciaországban vagy Nagy-Britanniában minden időbeli korlátozás nélkül).

Az értékcsökkenés elszámolása minden országban az *eredeti,* „történeti" *költségek alapján* folyik, bár az állóeszközök folyamatos vagy többnyire egyszeri újraértékelésére van lehetőség, s az így esetlegesen jelentkező tőkenyereségeket különböző mértékben adóztatják, illetve adómentesítik.

Az állóeszközök eladásából származó tőkenyereségek általában adókötelesek, de ha bizonyos időn belül (Franciaországban például 3 éven belül) újra befektetik az állóeszköz eredeti értékét, plusz az eladáskor keletkező tőkenyereséget, akkor mentesülnek a vállalati jövedelemadó alól. Az így keletkező tőkenyereség adómentessége a gyakorlatban gyorsított értékcsökkenési leíráshoz vezet, ha amortizálódó állóeszköz beszerzésére fordítják.

A gyorsított értékcsökkenési leírás eszközei az amortizációs engedmények is. A *kezdeti engedmények* az állóeszköz működési élettartamának első, vagy az első néhány évében a leírási mód által meghatározottnál nagyobb, azon felül elszámolható kedvezményt jelentenek. Ezeket a kedvezményeket Nagy-Britannia alkalmazta széles körűen, egészen a 60-as évek közepéig (az állóeszközfajtáktól függően 5, 10, 20, 30, 40 százalékos nagyságban). Olaszország is több ízben, többéves időtartamra hasonló kedvezményeket léptetett életbe. Az NSZK-ban 1952—55 között a gépek és berendezések három éven belül 50 százalékban, az üzemi épületek 30 százalékában leírhatók voltak a megengedett amortizáción felül, azzal a feltétellel, hogy az így keletkezett pénzeszközöket újra beruházzák; később hasonló szelektív intézkedéseket alkalmaztak. Hollandiában ma is 30 százalékos nagyságig terjedhető kezdeti engedmény vehető igénybe.

A kedvezmények másik fajtája a *beruházási engedmények.* Ezek olyan pótlólagos leírási lehetőséget adnak, amely szemben a kezdeti engedményekkel, nem csökkenti a később elszámolható értékcsökkenési leírást, vagyis az eredeti beszerzési értéknél nagyobb amortizációs alap képződését teszi lehetővé. Ebben is Nagy-Britannia alkalmazta a legszélesebb körű kedvezményeket: az 1965. évi vállalati adóreformig 10, 20 százalékos, illetve később gépek és berendezések esetében 30, üzemi épületeknél 15 százalékos nagyságban. Hollandiában 1953-tól kezdve öt egymást követő éven keresztül a beszerzett vagy előállított tartós állóeszközök levonhatók voltak az adóköteles jövedelemből. Ezek az ún. beruházási engedmények nem csökkentették a gyorsított leírási lehetőségeket, minden évben igénybe vehetők voltak, nyereség és veszteség esetén egyaránt. Az Egyesült Államokban 1962 óta 7 százalékos beruházási engedmény vehető igénybe a gépek és berendezések leírásánál, 1964 óta pedig ez nem csökkenti az amortizáció elszámolásának alapját.

A gyorsított értékcsökkenési leírást lehetővé tevő leírási módok, engedmények nem egyformán érvényesek minden állóeszköz amortizációjánál.

A kedvezmények általában az ipari (nem kereskedelmi) beruházásoknál vehetők igénybe, s üzemi épületekre, gépekre és berendezésekre, szállítóeszközökre, találmányokra vonatkoznak. Az értékcsökkenési leírás meggyorsítása állóeszközfajtánként eltérő mértékű, s ezen belül is iparáganként differenciált, szelektíven szabályozott, az általános közös vonások mellett országonként is különböző.

A gyorsított leírási módok általá-

Az értékcsökkenési leírás szabályozása a gyáriparban néhány fejlett tőkésországban (1966—68. évi állapot)

Ország	Gép és berendezés	Gyár és üzemi épület
Franciaország	Degresszív leírás; 1,5-szeres kulcs 3—4 éves, 2-szeres kulcs 5—6 éves, 2,5-szeres kulcs 6 éves és hosszabb működési élettartamú állóeszközöknél; leírási idő: általában 7—10 év	Degresszív leírás; 1,5—2,5-szeres kulcs; leírási idő: 20 év
NSZK	Degresszív leírás; kétszeres kulcs; leírási idő: 10 év	Lineáris leírás; leírási idő: 50 év
Olaszország	Lineáris leírás; a leírási idő felére rövidíthető, a többlet az első 4 évben írható le; leírási idő: 4—10 év	Lineáris leírás; a leírási idő 40 százalékával rövidíthető, a többlet az első 8 évben írható le; leírási idő: 20—35 év
Belgium[a]	Lineáris leírás; leírási idő: 5—10 év	Lineáris leírás; leírási idő: 20—35 év
Hollandia	$8^1/_3$% évente, vagy $^1/_3$-a az első 4 évben, a többi lineáris, + 5% beruházási engedmény az első 2 évben; leírási idő: 10 év	6% évente, vagy az összérték $^1/_3$-a az első 5,5 évben, a többi lineáris, +5% beruházási engedmény az első 2 évben; leírási idő: 35—70 év
Nagy-Britannia[b]	Degresszív leírás; 1,5—2,5-szeres kulcs, + 30% beruházási engedmény, 10% kezdeti engedmény az első évben; leírási idő: 8—15 év	Lineáris leírás; +10% beruházási engedmény, 5% kezdeti engedmény az első évben; leírási idő: 25 év
Egyesült Államok	Degresszív leírás; 2-szeres kulcs; „előirányzott élettartam" módszer (leírási idő csökkenése); 7% beruházási engedmény (4—8 éves működési élettartamú állóeszközökre kisebb); leírási idő: 5—10 év	Degresszív leírás; „előirányzott élettartam" módszer (leírási idő csökkenése); leírási idő: 20 év

a) Engedélyezett a degresszív leírás, de a gyakorlatban kevéssé használják.
b) Beruházási és kezdeti engedmények 1966-ig.

Forrás: Peggy B. Musgrave: Harmonization of Direct Business Taxes: A Case Study; Fiscal Harmonization in Common Markets Vol. 2. 10. fejezet. Columbia University Press, New York—London. 1967; Taxation in France. World Tax Series, Harvard Law School, Commerce Clearing House, Chicago; Perspectives on Economic Growth. Ed. W. W. Heller, Vintage Books, New York, 1968.

ban lehetővé teszik az állóeszközök értéke mintegy felének a működési élettartam egyharmada, illetve kétharmadának a működési élettartam első fele alatti leírását. Ezáltal az állóeszköz élettartamánál jóval rövidebb idő alatt az eredeti értéknek megfelelő nagyságú amortizációs alap halmozódik fel.

Az értékcsökkenési leírás meggyorsítása adómentes forrást jelent a beruházások finanszírozására, a felhalmozódó amortizációs alapok formájában. Ezek igen jelentős beruházási lehetőségeket teremtenek, a beruházásokhoz szükséges pénzeszközök egyre nagyobb részét fedezik.[10]

Az értékcsökkenés meggyorsítását eredményező intézkedések a beruházások elősegítésében a legtöbb esetben megfeleltek az elvárásoknak. Szerepük a beruházások viszonylag gyors növekedésében és magas színvonalon tartásában — elsősorban a nyugat-európai gyorsan fejlődő tőkésországokban és Japánban — számottevő, különösen az amortizációs alapok gyors növekedésének időszakában s akkor, amikor némely országokban (például az NSZK-ban) még nem teremtették meg a tőkepiac működésének feltételeit az 1950-es években.

A gyorsított értékcsökkenési leírás a vállalati jövedelem, a profitok egy jelentős részének adómentességet biztosít, s ezen keresztül emeli a beruházások várható jövedelmezőségét is. Az alkalmazott intézkedések bírálói ezt nem vonják kétségbe, hanem más adópolitikai vagy pénzügyi eszközökkel állítják szembe őket, mondván, hogy azok célszerűbbek és hatékonyabbak lehetnek, vagy lehettek volna. Feltétlenül helytálló az a kritika, hogy az alkalmazott módszereket jobban kell differenciálni, állóeszközfajták, iparágak szerint, ez tényleges és pszichológiai ösztönző hatásukat növeli. Ugyanez áll néhány országban a kedvezmények érvényességi idejének, körének változtatására, mert legalább 2—3 évig változatlan intézkedésekre van szükség. A túl gyakori változtatások egyrészt nem engedik meg a hatások teljes kibontakozását, elterjedését, másrészt eleve a bizonytalanság s a kedvezmények iránti bizalmatlanság felkeltésével is csökkentik az ösztönző hatást.

Más vélemények szerint eredményesebb a vállalati jövedelemadó kulcsának csökkentése. A vállalat adóterhére gyakorolt azonos hatást feltételezve az egyes beruházások szempontjából a gyorsított leírás, a folyamatos beruházási tevékenység szempontjából pedig az adókulcscsökkentés lehet előnyösebb a vállalat számára, ez azonban független a beruházási tevékenység fokozódásától vagy lanyhulásától, s így ösztönző hatása legalábbis kétes.

A gyorsított értékcsökkenési leírás kedvezőbb az adókulcs-csökkentésnél a várható nyereség—veszteség arányának alakításában. Növeli az adózás utáni nyereséget és csökkenti a veszteséget, ha a nyereség kicsi vagy nincs, hiszen a leírási kedvezmények a jövőbeli nyereség terhére vehetők igénybe.

Vannak bíráló vélemények, amelyek az adókedvezményeket, az amortizációt meggyorsító módszereket nehezen adminisztrálható, rosszul koordinálható, rugalmatlan eszközöknek tartják. Sok angol üzletember úgy nyilatkozott, hogy a kezdeti és a beruházási engedmények feleslegesek, mert nincs vagy jelentéktelen a hatásuk a beruházási döntésekre, ezek kialakításában nem az adózás utáni várható nettó jövedelmet, hanem az adózás előtti várható bruttó jövedelmet veszik figyelembe.[11] A leírási kedvezményeknél célszerűbb, közvetlenebb a beruházások közvetlen támogatása, a szubvenciók rend-

[10] Az Egyesült Államokban a háborút követő években ⅓-át, a 60-as első felében már kb. ¾-ét (George Terborgh idézett műve), Nagy-Britanniában az 1950—56-os időszakban a leírási kedvezmények a tőkebefektetések 72 százalékának, a kezdeti és beruházási engedménnyel együtt 110 százalékának megfelelő összeget tettek ki. (A. Williams: Taxation and Economic Growth in Great Britain. NBER, New York, 1966. 426. l.)

[11] R. M. Bird: Countercyclical Variation of Depreciation in the U. K. National Tax Journal, 1963. március.

szere.[12] A gyorsított leírás csak tökéletlenül működő tőkepiac esetén van nagyobb hatással a beruházási volumen alakulására. Általában, ha van nyereséges beruházási lehetőség, a mai vállalatok megtalálják a szükséges eszközöket, ha viszont nincs ilyen lehetőség, egy vállalat sem fog beruházni.[13]

A gyorsított leírás a vállalatok önfinanszírozó képességét erősíti, a már eddig is fejlődő, sikeres vállalatok növekedését teszi lehetővé, s így korlátozza az eszközök gazdaságpolitikai szempontból kívánatos átcsoportosítását, hatása elősegíti az ipari koncentrációt. Az önfinanszírozás erősítése a gazdaság adott állapotától és az adott időszaktól függően előnyös vagy hátrányos is lehet.

A jól megválasztott és tartós értékcsökkenési leírási kedvezmények elősegítik az állandó, kevéssé ingadozó, növekvő beruházási kereslet kialakulását, hozzájárulhatnak a gazdasági növekedés hosszú távú ütemének magasabb szinten való stabilizálásához. A gyorsított értékcsökkenési leírás „történelmi" jelentősége, szerepe a beruházások növekedésének ösztönzésében a második világháború utáni időszakban igazolt, s talán más eszközökkel nem is volt helyettesíthető. A rendelkezésre álló eszközök gyors és nagyarányú növelésével erős ösztönzést adott a beruházások fokozására olyan időszakban, amikor külső pénzeszközök a legtöbb országban korlátozottan álltak rendelkezésre, s a jól működő tőkepiac is jó ideig hiányzott. A gyakorlatban hatása nem önmagában, hanem más állami befolyásoló eszközök, gazdaságpolitikai, pénzügyi intézkedések hatásával együtt jelentkezett.

A fejlett tőkésországok gazdasági növekedésének mai szakaszában az értékcsökkenési leírási kedvezmények nagysága és köre már nem bővülhet tovább. Az értékcsökkenési leírások növekedési üteme csökken[14], s mivel a kedvezmények bővülése nem várható és a már bevezetett gyorsított leírási módok már nem hoznak további növekedést, a jövőben az értékcsökkenési leírások növekedése a vállalati beruházások hosszú távú növekedési trendjéhez hasonlóan fog alakulni.

Az önfinanszírozásról

Az értékcsökkenési leírás meggyorsítása következtében a vállalati amortizációs alapok nagymértékben megnőttek, szerepük is megváltozott, már nemcsak és nem elsősorban az elhasznált állótőke megújítása a rendeltetésük, hanem az új beruházások fő finanszírozási forrásaivá váltak. Régebben, a két világháború közötti időszakban is, a beruházások finanszírozásában a legfontosabbak a külső források, a hosszú lejáratú hitelek és az értékpapír-kibocsátás voltak, a belső források, az önfinanszírozás aránya elhanyagolható, vagy legalábbis kevésbé jelentős volt (az összes tőkebefektetések 10—20 százaléka). Az önfinanszírozás szerepének és arányának megnövekedése, három-, négy- vagy még többszörösére elsősorban éppen az amortizációs alapok megnövekedésének köszönhető.

A háború után és az azóta eltelt időszakban önfinanszírozás útján biztosították a beruházásokhoz szükséges pénzeszközök javarészét, számszerűleg több mint felét, de előfordult az is — némely országokban, némely időszakokban —, hogy a beruházások $^3/_4$ részét finanszírozták ily módon.

A modern önfinanszírozás három forrásból táplálkozik: *amortizációs alap, tartalékalapok,*[15] *fel nem osz-*

[12] Ez az angol adórendszer felülvizsgálására létrehozott Richardson-bizottság véleménye is, noha elismeri a leírási kedvezmények jelentős szerepét a beruházási tevékenység ösztönzésében a második világháború utáni időszakban. Egyébként ezt tükrözi a vállalati adóztatás 1966. évi angliai reformja is.

[13] Robert Eisner: Effects of Depreciation Allowances for Tax Purposes. Tax Revision Comp. Vol. 2. Washington. 1959.

[14] Az 1960-as évek első felében az Egyesült Államokban az értékcsökkenési leírások növekedése az 1945—65. évek évi 11 százalékos átlagával szemben évi 6 százalék körüli volt. (George Terborgh idézett műve.)

[15] A fejlett tőkésországokban az értékcsökkenési leírás meggyorsításával, az amortizációs alapok megnövekedésével egyidejűleg az adómentes tartalékalapok képzése is

tott profitok. A vállalati nyereség fel nem osztott része mindig is a — nevezhetjük így — hagyományos önfinanszírozás eszköze volt. Régen, az amortizációs és tartalékalapok alacsony összege idején az önfinanszírozás egyszerűen az értéktöbblet egy részének tőkésítése volt. Az azóta óriási mértékben megnövekedett önfinanszírozás már „nem tekinthető az értéktöbblet egyszerű tőkésítésének",[16] hiszen *túlnyomó részét,* 75—90 százalékát éppen a növekedését lehetővé tevő amortizációs és tartalékalapok adják, ezek pedig tulajdonképpen be nem fizetett adók, az adóköteles nyereség azon — egyébként adóba eső — részei, amelyek a különböző adókedvezmények következtében a vállalatnál maradnak és beruházás céljaira felhasználhatók. Létrejöttüket és felhasználhatóságukat azoknak az adópolitikai intézkedéseknek, szabályozásoknak köszönhetik, amelyeknek célja a beruházások elősegítése, ösztönzése.

Az összes beruházásoknak általában csaknem felét az értékcsökkenési leírásokból finanszírozzák. Az Egyesült Államokban például 1961-ben a 82,4 md dolláros összes beruházásból az amortizációs alapok finanszíroztak 52,9 md dollárt, vagyis 62 százalékot. Franciaországban ugyanez a szám 48, Nagy-Britanniában 47 százalék.[17] Ha csak az ipari beruházásokat vesszük, az arány még magasabb: 70—75 százalékos. Az Egyesült Államokban a legnagyobb vállalatok beruházásaikat csaknem teljes egészében az amortizációs alapokból finanszírozták, sőt néhány vállalatnál az amortizációs alapok évenkénti gyarapodása meghaladta a beruházott összegeket. Az önfinanszírozás a vállalatnál keletkező nyereség egy nagyrészt adómentes hányadának ugyanott történő befektetését teszi lehetővé. Ennek következtében azoknak a vállalatoknak és olyan mértékben bővül a termelése, ahol és amilyen mértékben az önfinanszírozás alapjai keletkeztek. Minthogy akadályozza az eszközök átcsoportosítását, ennyiben kedvezőtlenül befolyásolja a tőkés-állam lehetőségeit és képességeit a gazdasági folyamatokba való beavatkozásra, a különböző termelési ágazatok és vállalatok fejlődésének befolyásolására. Lehetővé teszi egyes vállalatoknak, hogy alacsonyabb jövedelmezőségű beruházást is megvalósíthassanak, míg más vállalatok, amelyekre nem terjednek ki vagy nem olyan nagy mértékűek a kedvezmények, esetleg magasabb jövedelmezőségű beruházást sem tudnak megvalósítani, az eredmény a beruházási eszközök esetleg nem kívánatos, rossz allokációja lehet. Ez a másik oldala annak a kedvező gazdaságbefolyásoló hatásnak, amely a beruházásokat általában és szelektíven, meghatározott ágazatokban elősegíti, ösztönzi.

Az adópolitikai intézkedések szelektív hatása

A második világháború utáni időszakban a fejlett tőkésországokban a gyorsabb és kiegyensúlyozottabb gazdasági növekedésre való törekvés, a gazdasági struktúra átalakítása, a rohamos technikai fejlődés, új kulcsiparágak fejlesztése megkívánta a termelés, a beruházás általános ösztönzésén belül és azon túlmenően bizonyos iparágak, bizonyos típusú gazdasági tevékenységek, a vállala-

megengedetté vált, elterjedt, ha nem is olyan széles körben, mint a gyorsított leírás. Több országban számos fajtájuk létezik: olyan tartalékalapok, amelyek meghatározott mértékig feltölthetők és adómentesek. Közvetlen rendeltetésük, hogy növeljék a vállalat rendelkezésére álló belső alapok összegét, s így az önfinanszírozáshoz teremtenek kedvezőbb lehetőséget, bizonyos típusú kockázatok vállalását könnyítik meg. A vállalat effektív, tényleges adóterhét csökkentik. Felhasználásuk meghatározott gazdasági feltételekhez kapcsolódhat, s így nemcsak a beruházások növekedésében, hanem konjunkturális befolyásolásában is szerepet játszhatnak, az anticiklikus adópolitika eszközeként (például Svédországban). Adómentes tartalékok képzése nemcsak a vállalati, hanem a személyi jövedelemadóval kapcsolatban is lehetséges.

[16] G. P. Szoljusz: Nalogi v szisztyeme goszudarsztvenno—monopolisztyicseszkovo kapitalizma. Izd. Finanszi. Moszkva, 1964. 215. l.

[17] G. P. Szoljusz, i. m. 209. l. Az Egyesült Államokban viszonylag magasabb az amortizáció aránya annak ellenére, hogy a gyorsított leírás lehetőségei szűkebbek, mint a nyugat-európai országokban. Az ok az, hogy az Egyesült Államokban maguk az összes beruházások kisebbek a nemzeti jövedelemhez képest.

tok bizonyos csoportjai, bizonyos földrajzi területek fejlesztésének külön befolyásolását, ösztönzését. Erre alkalmasnak látszottak azok az adópolitikai intézkedések, amelyek mindezt a termelés, a beruházási tevékenység ösztönzésével segítették elő. Az adóztatási eszközök szelektív hatását más — a gazdasági fejlődést kevésbé közvetlenül befolyásoló — területeken is felhasználták. Elsősorban a fogyasztói kereslet, a fogyasztás struktúrájának befolyásolásában, meghatározott áruk, árucsoportok fogyasztásának ösztönzése, korlátozása útján. Ezen a területen az adóintézkedések igénybevételének már hagyományai vannak.

Az értékcsökkenési leírás szelektív szabályozásában nem csupán általában a beruházási tevékenység ösztönzése a cél, hanem meghatározott gazdasági szektorok, iparágak, gazdasági tevékenységek fejlődésének ösztönzése.

A fejlett tőkésországok legtöbbjében alkalmazott speciális értékcsökkenési leírási kedvezményeket szelektív módon szabályozzák. Nem ritka az sem, hogy a gyorsított leírási módokat is meghatározott iparágakban, szelektíven alkalmazzák. Kifejezetten szelektív hatásúak az értékcsökkenési leírás általános szabályai alóli különleges kivételek. Minden ország előnyben részesít bizonyos iparágakat, gép- és berendezéstípusokat, gazdasági tevékenységeket.

Az acél, a vas, a szén és egyéb alapvető fontosságú nyersanyagok termelése az országok többségében ilyen speciális kedvezményeket élvez. Például az NSZK-ban 1964-ig a megengedett értékcsökkenésen felül, az alkalmazott gépek és berendezések 50, az épületek 30 százaléka leírható volt az első 3 évben. Franciaországban az adófizető összes forgalmának meghatározott százaléka (14—20 százalék) hozzáadható a normális lineáris értékcsökkenési leíráshoz ezekben az iparágakban.

Belgiumban a kőolaj és földgáz termeléséből származó profitok 50 százaléka adómentes abban az esetben, ha a következő öt évben a termelés továbbfejlesztésére fordítják az így keletkezett alapokat.

Az NSZK-ban a csatornázással, a víz- és levegőtisztítással kapcsolatos beruházások 50 százaléka az első évben leírható. Speciális gyorsított leírás alkalmazható a mezőgazdaságban, az erdőgazdaságban bizonyos típusú lakóépületeknél.

A hajózást is sok speciális kedvezmény segíti. Belgiumban a gyorsított leírás különleges formája (20, 15, 10 százalék az egymást követő években) alkalmazható. Hollandiában 16,66 százalékos leírási kulcs alkalmazható 6 éven keresztül. Nagy-Britanniában az új hajók beszerzése 40 százalékos külön beruházási engedményben részesült.

Franciaországban a kormánnyal való megegyezés alapján az építési tevékenységet vagy a Közös Piachoz való alkalmazkodást elősegítő speciális vállalatok (sociétés conventionnées) állóeszközértékének maximálisan 50, az utóbbi években 100 százalékát a beszerzéskor azonnal értékcsökkenési leírásként számolhatták el.

A tudományos kutatás és műszaki fejlesztés csaknem minden országban megkülönböztetett bánásmódban részesül. A legnagyobb kedvezményeket Franciaország nyújtja. A tudományos és műszaki kutatásra fordított beruházási kiadások 50 százalékos kezdeti engedményt élveznek. Ezenfelül azok a vállalatok, amelyek részt vállalnak kutatással foglalkozó szervek munkájában, az ezzel kapcsolatos beruházási költségek 50 százalékát levonhatják adóköteles jövedelmükből az első évben. A fejlesztéssel és kutatással kapcsolatban kibocsátott részvények 5 százalékáig terjedő mértékben az osztalékok 7 évig különleges adómentességet élveznek. A tudományos szervezetek költségeihez való hozzájárulások az összes forgalom 0,2 százalékáig terjedő mértékben csökkenthetik az adóköteles jövedelmet. Nyugat-Németországban a tudományos intézmények munkájához való hozzájárulások a nettó jövedelem 10 százalékáig levonhatók az adóalapból, az alap-

kutatás és a fejlesztés költségei ugyancsak levonhatók. Nagy-Britanniában a tudományos kutatásban használt állóeszközök beszerzésére fordított kiadások 60 százaléka az első évben leírható, további 10—10 százaléka pedig a következő 4 évben. Újabb intézkedések szerint az első évben a teljes összeg elszámolható értékcsökkenési leírásként. 1954—66 között 20 százalékos beruházási engedmény is elszámolható volt a tudományos kutatóeszközökre.

A szelektív hatású adópolitikai intézkedések sorában fontos helyet foglalnak el a külkereskedelmet, az export-import forgalmat befolyásoló intézkedések, s ezek közvetve szintén elősegítik a gazdasági növekedés feltételeinek biztosítását, tárgyalásuk azonban túlmenne e cikk keretein.

Az elmaradott, hátrányos helyzetben levő területek, országrészek fejlődésének adópolitikai eszközökkel való előmozdítására minden fejlett tőkésországban történtek kísérletek. A legátfogóbb programokat, intézkedések összefüggő együttesét ott dolgozták ki, ahol a probléma a legnagyobb súllyal nehezedett a gazdaság egészséges fejlődésére.

Olaszországban az elmaradott területek (a déli országrészek: a Mezzogiorno, Szicília, Szardínia) fejlesztésére irányuló szelektív adóintézkedéseket 1951-ben dolgozták ki egy általános terv keretében, s létrehozták a Cassa per il Mezzogiorno-t. Eszerint a déli országrészekben eszközölt ipari beruházásokból származó nyereségek a beruházás időpontjától számított 10 évig mentesek az üzleti profitok adója, az RM adó alól (imposta sui rediti di ricchezza mobile)[18].

A máshol termelt, de délen, a gazdaság „organikus fejlődését" elősegítő módon beruházott profitok szintén mentesek az RM adó alól, a beruházások összes költségeinek vagy a beruházók adóköteles jövedelmének 50 százalékáig terjedő mértékben.[19] A beruházást a kedvezmény igénybevételének évében meg kell kezdeni és 3 év alatt be kell fejezni. A feltételek be nem tartása nemcsak a kedvezmények elvesztésével jár, hanem az adók 50 százalékának megfelelő pótlólagos összeg fizetésére is kötelez.

A közvetett adózásban élvezhető adókedvezmények közül talán a legjelentősebb a délen beruházott, importból származó gépek importvámmentessége. Számottevőek ezenkívül a különféle közvetett helyi adók fizetése alóli mentességek.

Az utóbbi években sok, fontos területen működő vállalatot létesítettek, s a beruházási kedv tovább nő. A tapasztalatok arra mutatnak, hogy az adóintézkedéseknek bizonyos „érési" időre van szükségük, hogy ösztönző hatásuk kibontakozzon. A jobb eredmények eléréséhez a szakértők szerint koncentrálni kellene az erőfeszítéseket. Egyrészt területileg, ún. növekedési centrumokat kijelölve, másrészt az adókedvezményeket a vállalatok, iparágak kisebb körére korlátozva, de megnövelve, feltehetően nagyobb ösztönző hatás érhető el.

Koltay Jenő

[18] A kedvezmény az 1965. június 30 előtt megkezdett beruházásokra vonatkozik.
[19] Az 1958—59. évtől az 1964—65. pénzügyi évig.

Prognózis a szarvasmarha-tenyésztés fejlődésére

A szarvasmarha-tenyésztés népgazdaságunk egyik legfontosabb élelmiszer- és devizatermelő ágazata. Az ágazat termékei az 1966—68. évek átlagában a fejlett tőkésországokba irányuló exportunkból 20, az összes állati eredetű fehérje hazai fogyasztásából 41 százalékkal részesedtek. A szarvasmarha-tenyésztés ezekben az években a mezőgazdaság bruttó termelési értékének 15, az állattenyésztés bruttó termelési értékének 34 százalékát adta.

Hazai állatitermék-fogyasztásunkban a tejnek és a tejtermékeknek nagy szerepük van. Az 1966—68-as években megtermelt évi 1,8 milliárd liter tejmennyiségből 1,1 milliárd liter került központi felvásárlásra és ennek 98 százaléka belföldi fogyasztásra. Az egy főre jutó évi tej- és tejtermékfogyasztás (vaj nélkül) ezekben az években 105 liter, az összes állatifehérje-fogyasztás 28,5 százaléka volt.

A szarvasmarha-tenyésztés másik fő terméke a vágómarha. Az 1966—68. években előállított vágómarhamennyiségnek több mint 50 százaléka élő állapotban vagy hús és húskészítmény formájában exportra kerül. Az egy főre jutó marhahús-fogyasztás ezekben az években 8,6 kg, az összes húsfogyasztás 16,5 százaléka volt.

Mindezek alapján a vágómarha- és tejtermelés fejlesztése, az ágazat potenciális fejlesztési tartalékainak kihasználása, a tehénállomány számszerű növelése egész élelmiszer-gazdaságunk fejlesztésének egyik legfontosabb kérdése.

Az exportlehetőségek várható alakulása

Az exportlehetőségek várható alakulását a hazánk piacaként számításba jöhető országok várható kereslete és termelése, vagyis nettó importigénye alapján lehet előre jelezni. Minthogy hosszabb távon egy ország húsfogyasztását és -termelését (nettó importigényét) a tényezők bonyolult sorozata befolyásolja, ezért az adatok csak a kereskedelmi forgalom, a nettó importigény alakulásának fő tendenciáját jelzik.

Az élelmiszer-fogyasztás szerkezeti változásának és ezen belül az állatifehérje-fogyasztás növekedésének általános irányzata alapján az előttünk álló évtizedekben a marhahús- (borjúhús-) kereslet gyors ütemű, állandó növekedésére van kilátás. A FAO előrejelzései szerint 1985-re a világ összes marha- és borjúhúskereslete évi 52—62 millió tonnára, egy főre számítva 10,6—12,4 kg-ra emelkedik, az 1965. évi (a 20 évvel korábbi) 31 millió tonnás, 9,1 kg-os fejenkénti fogyasztással szemben. A marhahús (borjúhús) keresletének növekedése területenként, országonként eltérően alakul.

Az Európai Gazdasági Közösség tagállamaiban például az elmúlt évek magas marhahús- és borjúhúsfogyasztási szintje a jövedelemrugalmassági számítások alapján 1985-ig további 15—35 százalékkal (fejenként 23,1 kg-ról 29,1 kg-ra) emelkedik. A ma még alacsony fogyasztási szintű dél-európai országokban a számított fogyasztásemelkedés 30—90 százalékos (fejenként 7,8 kg-ról 14,6 kg-ra nő), a közel-keleti országokban a marhahús- és borjúhúsfogyasztás a számítások szerint 1985-ig 30—80 százalékkal (fejenként 4,7 kg-ról 7,8 kg-ra), Japánban 2—4-szeresére (fejenként 1,9 kg-ról 6,7 kg-ra) emelkedik.

A kereslet növekedését a marha- (borjú-) hústermelés csak lassúbb ütemben követi. A termelés lassúbb ütemű fejlődése következtében a marhahús kínálata és kereslete közötti ellátatlansági hézag valószínűleg nő. 1962-ben például a világ marhahústermelése még 0,1 millió tonnával meghaladta a fogyasztást, 1975-ben viszont a világ marhahúshiánya (nettó importigénye) az összes előrejelzett kereslet 6 százalékára (3 millió

tonnára) becsülhető. (A szemestakarmány-termelés gyorsabb ütemű fejlődése alapján a fedezetlen kereslet részben baromfihússal és kisebb részben sertéshússal elégítődik ki.)

A marhahústermelés fejlesztése az állattenyésztési ágazatok közül biológiailag a leginkább korlátozott (az egyetellés, lassú nemzedékváltás, hosszú hizlalási idő következtében), a leginkább eszközigényes, kedvezőtlen az állategészségügyi helyzete, legerősebben van kötve a takarmánytermő területhez, tömegtakarmányainak szállítása nagy távolságra nem gazdaságos.

A marhahústermelés növelését az EGK tagállamaiban ezenkívül hátráltatja a tejtermékfeleslegek felhalmozódása következtében a tejelő tehénállomány növelését gátló gazdaságpolitika, az egyhasznú húsfajták nem kielégítő gazdaságossága, a magas és még most is emelkedő földárak, az ágazati vertikális integráció lassú térhódítása és a „borjútartalékok" (a borjúszaporulati mutató, a borjúvágások aránya), a hízottmarhák vágási átlagsúlyában korábban még meglevő tartalékok kimerülése.

Mindezek alapján az EGK tagállamaiban a marhahúsfogyasztói kereslet a távlati években is meghaladja a termelést. A termelésnek a keresletnél lassúbb ütemű növekedése következtében az EGK országainak nettó importszükséglete 1985-ben 70—90 ezer vagonra becsülhető, az 1961—63. évi 28 ezer és az 1965. évi 46 ezer vagonnal szemben.

Az európai fejlett tőkésországok egy része (Anglia, Írország, Dánia, Norvégia, Ausztria, Svájc, Svédország) az elkövetkező években az EGK-hoz csatlakozhat. Ez azonban Nyugat-Európa marha- és borjúhús-ellátottságát, nettó importszükségletét nem változtatja meg gyökeresen. Egyrészt a szóban forgó országok közül az exportőrök feleslegeik nagy részét ma is az EGK piacain helyezik el, másrészt ezeknek az európai országoknak a termelése és kereslete 1985-ig megközelítően egyensúlyba kerül. (Közülük az importáló országok nettó hiányát az exportálók kisebb exporttöbblet keletkezése mellett kielégítik.)

Élőmarha- és marhahúsexportunk kisebb mértékű növelésére a jövőben

1. sz. táblázat

Hazánk főbb piacainak marhahús- és borjúhús-ellátottsága 1985-ben
(1000 vagonban)

Megnevezés	Termelés[3]	Fogyasztás	Hiány vagy többlet	Az önellátottság foka (százalékban)
Európai Gazdasági Közösség[1]				
1948—52. évek átlaga	202	214	—12	94
1961—63. évek átlaga	357	385	—28	93
1965	373	419	—46	90
1975	456—476	509—540	—54—64	88—90
1985	530—570	600—660	—70—90	86—88
Észak-Közép-Európa országai[2]				
1948—52. évek átlaga	105	126	—21	83
1961—63. évek átlaga	185	207	—18	91
1965	203	218	—15	93
1975	235—246	246—254	—11—9	96—97
1985	265—290	270—280	—5+10	98—104

Forrás: Production Yearbook 1957; 156. l., 1962; 186. l., 1967; 334. l., 1968; 346. l., és Agricultural Commodities Projections for 1975 and 1985. FAO I. kötet 232—380. l., II. kötet 57—233. l. alapján végzett számítás.

[1] EGK exportálóival együtt.
[2] Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország, Anglia, Írország, Svájc, Ausztria.
[3] Vágott súlyban, vágási hulladék és zsiradék nélkül.

még Görögországban, Spanyolországban, Japánban, a Közel-Kelet és Északnyugat-Afrika országaiban nyílhat pótlólagos lehetőség. (A közel-keleti és északnyugat-afrikai piacokon 1985-ben a baromfi- és némely országban a sertéshústermelés erőltetett ütemű fejlesztése mellett is a tényleges marhahúshiány várhatóan 0,19 millió tonna lesz.) E piacokon azonban számolni kell a fogyasztók által még elfogadott gyengébb minőségű, olcsóbb fagyasztott marhahús versenyével is. Argentína, Uruguay és Paraguay a távlati években, ha a gócosan jelentkező ragadós száj- és körömfájást meg tudják szüntetni, mintegy 2,4 millió tonnányi marhahúst kínálhatnak eladásra nagyobbrészt a kevésbé igényes piacokon.

A nyugat-európai fejlett tőkés- és egyéb importőr országok marha- és borjúhús-ellátottsága alapján vágómarha- és marhahúsexportunk további növelésének reális lehetőségei adottak. Ha hazánk vágómarha- és marhahúsexportját az EKG nettó importszükséglete növekedésének megfelelően lineárisan extrapoláljuk, akkor 1985-re valószínűleg 380—440 ezer vágómarha élő és hús formájában való exportjára lesz lehetőség. Az EGK nettó importszükséglete 1985-ben 2,6—3,3-szorosa lesz az 1961—63. évi és 1,8—2,1-szerese az 1965. évi nettó importszükségletnek.

Ezenfelül néhány dél-európai, közel-keleti és északnyugat-afrikai importőr országban a vágómarha és friss marhahús további értékesítésére nyílhat lehetőség. (Az 1966—68. években vágómarha- és húsexportunk évi átlagban mintegy 250 ezer vágómarhának felelt meg.)

Az exportnövelés feladatai

Exportlehetőségeink kihasználása végett a következő években alapkövetelmény a megfelelő mennyiségű, a piaci keresletet kielégítő árualap megtermelése, a borjúszaporulatot biztosító tehénállomány lényeges számszerű növelése, a szaporulati mutatók fokozása, valamint a megszületett borjak minél kisebb veszteséggel való felnevelése.

Vágómarhaexportunk növelésének fontos feltétele a piac igényeihez való rugalmasabb alkalmazkodás, a minőség javítása és a választék differenciált bővítése. Ezt a fejlett tőkésországok piacain kiéleződő tenyésztői és hizlalói verseny teszi szükségessé. Az önellátásra való törekvés, a belföldi tenyésztők, hizlalók és a többi exportőr ország fokozott versenye következtében az európai fejlett tőkésországok piacain csak fiatal, jó minőségű és „érett" vágómarhákat lehet jól értékesíteni. Az exportra rendelkezésre álló mennyiséggel a legnagyobb devizahozamot kell elérnünk a minőség, a választék, az ivarösszetétel javításával, a megfelelően ütemezett szállításokkal, a legkedvezőbb piaci árak kihasználásával. Abból kell kiindulnunk, hogy vágómarha- és marhahúsexportunk méretei folytán, már a legkisebb intézkedés is jelentős eredményeket hozhat, hiszen minden 1 százaléknyi többletárbevétel 4—5 millió deviza-forintot jelent.

Hazánk nagy vágómarhaexportja a következő években módot ad a különböző piacok keresletének összehangoltabb kielégítésére. A keresletingadozások kiküszöböléséhez legalább két értékesítési alternatíva fenntartására célszerű törekedni. A hagyományos piacainkon mutatkozó értékesítési nehézségek esetére másodlagos alternatívaként ki kell használni a távolabbi piacokon való értékesítés lehetőségeit, illetve élőállat helyett a húsfélék formájában való szállítást.

Vágómarha- és marhahúsexportunk növelésének fontos feltétele a szállítások megfelelő ütemezése. Akkor kell szállítani, amikor a külföldi piacokon az árak a legmagasabbak és az exportot a legkisebb lefölözés terheli. Számunkra ez a legkedvezőbb időszak február és szeptember között van. Az őszi és a tél eleji időszakban az értékesítés ugyanis a legelőről való lehajtás jegyében történik. Ennek következtében tél elején az EGK-országok piacain emelkedik a vágó-

marhakínálat, és így a vágómarhaárak gyakran az intervenciós árak alá csökkennek.

A vágómarhaexport növelésének feltétele a piacon keresett fajtájú hízómarhák szállítása. A magyartarka fajta kiváló minőségű; márványozott, világos színű húsa a nyugat-európai fejlett tőkésországokban kedvelt minőség. Ezenkívül keresettek a különféle egyhasznú húsfajták vágóállatai és húsa is.

A vágómarhaexport növelését, az értékesítés biztonságát alapjában veszélyezteti szarvasmarha-tenyésztésünk kedvezőtlen állategészségügyi helyzete. Ezért mielőbb fel kell számolni a gümőkórt és a brucellózist. Meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek az elemi csapásként jelentkező fertőző betegségek elterjedését hivatottak megakadályozni.

A vágómarha- és marhahúsexport növelése népgazdaságunk számára előnyös. A szarvasmarha-tenyésztés takarmányellátása szinte teljes egészében hazai termelésből, jelentős tömegtakarmányokkal oldható meg. A szarvasmarha-tenyésztés és -hizlalás importanyag- (fehérjetakarmány-) igénye az állattenyésztési ágazatok közül a legalacsonyabb. (1968-ban 100 dollár exporttermékre 3 dollár koncentrált takarmányimport jutott.) A vágómarha és marhahús exportjával az egyébként alig értékesíthető és nehezen szállítható tömegtakarmányainkat, növénytermesztési és élelmiszeripari melléktermékeinket értékes, keresett exporttermékké alakíthatjuk.

A vágómarha exportjával takarmányaink jól értékesülnek. A hazai nagyüzemekben — ha a marhahizlalás fajlagos abrakfelhasználását tényleges világpiaci áron a devizabevételből levonjuk — 1 q keményítőértékű tömegtakarmány felhasználásával 7—8 dollárt termelhetünk ki. Ha tömegtakarmányaink keményítőértékét mázsánként 4 dolláros áron értékeljük (ez a nyugat-európai 1968. évi árszint), akkor a vágómarhaexportnál megmaradó 3—4 dollárban a termelés egyéb élő- és holtmunkaráfordítása megtérül.

A felhasznált takarmányok devizakitermelésének, az exportgazdaságosságnak a növelésében a hízómarhák takarmányértékesítésének javításával hazánkban még nagyok a tartalékok. Az exportgazdaságosság javításához a következő években hozzájárulhat, hogy a nyugat-európai álla-

2. sz. táblázat

A takarmányok értékesülése a vágómarhaexportban

Megnevezés	1961—65 évek átlaga	1966	1967	1968	1969
Vágómarha átlagára határparitáson ($/q)	45,7	48,4	48,0	41,9	51,2
1 q ráhizlalásra felhasznált keményítőérték (q)	6,2	6,0	6,0	5,9	6,1
1 q ráhizlalásra jutó koncentrált takarmány (q)	3,4	3,5	3,5	3,6	4,0
Egységnyi keményítőérték értékesülése ($/q)	7,4	8,1	8,0	7,1	8,4
A szálas- és tömegtakarmányok egységnyi keményítőértékének értékesülése ($/q)	6,3	7,6	7,8	7,2	8,2

Forrás: KSH Külkereskedelmi évkönyvei 1965, 1967 és 1968. év. A tsz-ek és állami gazdaságok éves statisztikai jelentései.

Módszer: A szálas- és tömegtakarmányok egységnyi keményítőértékének értékesülése = $= \frac{A-a}{K-k}$

ahol: A = vágómarha átlagára (határparitáson), a = a ráhizlalására fordított koncentrált takarmányok devizaértéke, K = a ráhizlalására fordított összes keményítőérték, k = a ráhizlalására fordított koncentrált takarmányok keményítőértéke.

mokban a húsirányú hasznosítás előtérbe kerülésével a termelési költségek, így a termelői árak is előrelátható tovább emelkednek.

A fejlett tőkésországokbeli exportlehetőségeink kihasználása, a marhahústermelés növelésének biológiai korlátai, a termelés alacsony területi termelékenysége és nagy eszközigényessége a hazai egy főre jutó marhahúsfogyasztásnak csak mérsékelt növelését teszik lehetővé. A marhahúst a hazai fogyasztásban — a világ legtöbb országához hasonlóan — részben sertés-, részben baromfihússal célszerű helyettesíteni. A fogyasztói szokások alapján lakosságunk a sertéshúst előnyben is részesíti a marhahússal szemben. Az exportlehetőségek, az exportgazdaságosság és a termelésfejlesztés tartalékai alapján az egy főre jutó marhahúsfogyasztás a számítások szerint az 1966—68. évi 8,6 kg-ról 11 kg körüli szintre emelkedhet. A hazai marhahúsfogyasztás jelentősebb növelése csak a tehénállomány nagyobb mértékű, mintegy 1,1 millióra való növelése, vagy tőkés exportlehetőségeink részleges kihasználása esetén valósulhatna meg. A 11 kg körüli egy főre jutó hazai marhahúsfogyasztás a távlati években a világátlagnak felelne meg.

A vágómarha-termelés fejlesztésének lehetőségei

A vágómarha-termelés országonként különböző módon — extenzíven, az állomány (anyaállomány) számbeli növelésével és intenzíven, a termelékenység növelésével — fejleszthető. A fejlesztés két módszere az országok egy részében együttesen érvényesül.

A hazai vágómarha-termelés fejlesztésének egyik legfontosabb és leggazdaságosabb útja a termelékenység növelése, az intenzív fejlesztés. Termelőüzemeink szarvasmarha-tenyésztésében, vágómarha-termelésében ugyanis még nagyok a tartalékok. A szaporulat növelhető (a tehénállomány fokozottabb kihasználásával, az elletések sűrítésével), a felnevelési arány javítható, a szopós és növendék állatok elhullását csökkenteni és a hizlalás eredményességét javítani lehet (a napi átlagos súlygyarapodás fokozásával, a hizlalási idő, az állományforgó biológiailag lehetséges lerövidítésével és a fajlagos tápanyag-felhasználás javításával).

A belföldi fogyasztói és a külföldi piaci kereslet kielégítéséhez az 1970—85 közötti években a fejlesztés extenzív útjának kihasználása, a hízóalapanyag-utánpótlást biztosító tehénállomány lényeges számszerű növelése is szükséges. A kereslet kielégítése csak az intenzív és extenzív fejlesztés egyidejű és összehangolt megvalósításával lehetséges.

A vágómarha-termelés intenzív fejlesztésének lehetőségét és ütemét közvetlenül

— a borjúszaporulati mutató növelése,

— a borjak felnevelési és vágási aránya,

— a nevelés és hizlalás intenzitása és

— a hízó marhák vágási átlagsúlyának növelése határozza meg.

A borjúszaporulat növelése

A szaporaság növelése az állományfejlesztés és egyben a gazdaságosabb vágóállat-előállítás egyik fő kérdése. A borjúszaporulati mutató növekedése, a felnevelési aránynak és a hizlalás eredményességének a javulása esetén az egységnyi vágómarhatermelést a tehéntartásból és a rövidebb hizlalási időből adódóan kevesebb életfenntartó tápanyag és egyéb állandó költség terheli.

Az elmúlt évtizedekben hazánkban az élveszületett és a hasznosult (elhullással csökkentett) szaporulati mutató a mesterséges megtermékenyítés széles körű elterjedése, hatékonyságának növekedése és a tehénállománynak nagyüzemekben való koncentrálódása stb. következtében jelentősen emelkedett. 1938-ban a 100 tehénre jutó élő szaporulat 78, a hasznosult szaporulat 84-re emelkedett.

A borjúszaporulat növelésében a tehenek fokozottabb kihasználásában, ellési időközük csökkentésében nagyobb, az üszők tenyésztésbe vételének fokozásában kisebb tartalékokkal rendelkezünk. Az anyaállomány kihasználásában meglevő tartalékainkat jól tükrözi az ellési időköz mutatója. Gazdaságainkban a tehenek egyik ellésétől a másikig túl sok idő telik el. Az 1966—68. évek átlagában az egyszer már ellett tehenek ellési időköze a táblázatban jelzett számítási módszer szerint kereken 500 nap volt. Az ellési időköznek csak 30 nappal való lerövidítése a borjúszaporulatot 6 százalékkal növelné. Az ellési időköz csökkentésének lehetőségeit jól mutatja annak szektoronkénti eltérése:

3. sz. táblázat

Az ellési időköz, napokban*

	1961—65.	1966—68.
	évek átlagában	
Tsz közös gazdaságok	543	444
Állami gazdaságok ...	513	498
Háztáji és egyéb gazdaságok	666	558

* **Módszer:**

Ellési időköz $= n : \frac{É}{x_1 + x_k}$

ahol: n = az év napjainak száma, $É$ = az élő szaporulat, x_1 = a január 1-i tehénállomány, x_k = az év folyamán belépő előhasi üszők száma (a korosbodás).

A borjúszaporulati mutató a háztáji és egyéb gazdaságokban is a tenyésztők borjaztatásban való érdekeltségének növelésével, a mesterséges termékenyítés szervezettebbé és hatékonyabbá tételével tovább növelhető.

Természetes borjúnevelésnél, ha pl. 1 kg súlygyarapodásra 8 liter tejet számítunk, egységnyi súlygyarapodásnak a közvetlen takarmányköltsége több mint 30 Ft. Ahhoz, hogy a piaci árban a takarmányköltségeken kívül más ráfordítások is megtérüljenek és méltányos jövedelem keletkezzék, 40 Ft/kg körüli és ennél magasabb borjúárnak kellene kialakulni. (Ezzel szemben a borjú piaci ára 1970. I. félévében 26,0 Ft/kg.) Ezzel is magyarázható részben, hogy a háztáji és egyéb gazdaságokban 100 tehénre számítva az 1961—65. évek átlagában 15-tel, az 1966—68. évek átlagában 16-tal kevesebb élveszületett borjúszaporulat jutott, mint a közös gazdaságokban.

A szaporulati mutató szóródása, a borjúszaporulat növelését befolyásoló hatótényezők és feltételek változása, a biológiai lehetőségek és a matematikai számítások arra engednek következtetni, hogy a későbbi években az egyszer már ellett tehenek ellési időköze 400—420 napra csökkenhet. Az országos eredményeken belül a termelőszövetkezetek egyszer már ellett teheneinek ellési időköze rövidebb (400 napnál kevesebb), a háztáji gazdaságoké hosszabb lehet. Az ellési időköz 400—420 napra való csökkenését valószínűsíti, hogy például 1967-ben 7 megye termelőszövetkezeteinek közös gazdaságaiban 420 napos és ennél rövidebb volt az ellési időköz. A lineáris trend 1985-ben az egyszer már ellett tehenek ellési időközét az állami gazdaságokban 420 napban jelzi.

Az 1961—65. években a hasznosult üszőszaporulatnak 40—44, az 1966—68. évek átlagában 52 százaléka korosbodott tehénné. Az üszők fokozottabb leelletésére, jelenlegi nagyarányú tenyésztésbevételük fenntartására továbbra is célszerű törekedni. Az exportválaszték növeléséhez szükséges üszőhizlalás, az elkerülhetetlen selejtezés és vágás azonban korlátozza azt a lehetőséget, hogy az üszők tenyésztésbevételi arányát 55 százaléknál magasabbra növeljük.

A borjúelhullások csökkentése

A vágómarha-termelés fejlesztését és a tenyészállomány utánpótlását hazánkban kedvezőtlenül befolyásolja a növekvő borjúelhullás, az állategészségügyi helyzet nem kielégítő alakulása.

Az elhullások csökkentésével kapcsolatos tartalékokat mutatja, hogy az 1966—68. években a termelőszö-

vetkezetekben a született borjak 8,7 százaléka, az állami gazdaságokban viszont csak 6,4 százaléka hullott el szopósborjú korban. A háztáji és egyéb gazdaságokban pedig csak ötödannyi marha pusztul el a különböző betegségekben, mint a tsz-i közös gazdaságokban.

A tartásban és takarmányozásban, valamint az állategészségügyi ellátásban meglevő tartalékok elemzése és a trendszámítás alapján az 1985 körüli években — új betegségek és járványok felbukkanása nélkül — a marhaelhullás az összes gazdasági átlagban nem fogja meghaladni a született borjak 5—6 százalékát, az 1966—68. évek átlagos 7,6 százalékos elhullási arányával szemben. Az országos eredményeken belül az állami gazdaságokban a marhaelhullás alacsonyabb, a termelőszövetkezetekben magasabb lehet. A háztáji gazdaságok marhaelhullása előreláthatólag az 1966—68. évekhez képest lényegesen nem változik, ellensúlyozva ezzel a termelőszövetkezetek átlagosnál magasabb elhullását.

A szopós- és növendékborjú-vágások csökkentésében meglevő tartalékainkat a szocialista átszervezés utáni években lényegében kimerítettük. A borjúvágások aránya az 1961—65. évek átlagában a hasznosult szaporulatnak 8,0, az 1966—68. évek átlagában 5,6 százaléka volt. A borjúvágások arányának további csökkentésére az indokolt borjúhúsigények kielégítésének szükségessége miatt nincs lehetőség.

A marhahizlalás intenzitásának növelése

A hizlalási fázisban a vágómarhatermelés elsősorban a hizlalás intenzitásának (a napi átlagos súlygyarapodásnak) a növelésével, illetve a hizlalási idő csökkentésével fejleszthető.

A kedvezőtlen takarmányellátás, a korszerűtlen tartási és takarmányozási technológia, a fiatalkori fejlődési erély nem kielégítő kihasználása miatt hazánkban alacsony a hízómarhák napi átlagos súlygyarapodása, hosszú a marhahizlalás ideje, magas a fajlagos tápanyagfelhasználás. A tsz-i közös gazdaságok marhahizlalásában az 1966—68. évek átlagában a napi átlagos súlygyarapodás 900 g, a hizlalási idő 327—513 kg közötti hizlalás esetén 206 nap és az 1 kg súlygyarapodás előállítására fordított keményítőérték 6,1 kg volt.

Az állami gazdaságok növendékmarháikat korábban állítják hízóba és szakszerűbben, intenzívebben hizlalják, mint a tsz-ek. Ennek következtében az 1966—68. évek átlagában növendék-hízómarháik napi átlagos súlygyarapodása 306—540 kg közötti hizlalás esetén 940 g, és az 1 kg élősúly ráhizlalására fordított keményítőérték 5,9 kg volt.

A hizlalási intenzitás növelésének lehetőségeit mutatja a hizlalás eredményességi adatainak szóródása. A fiatalkori fejlődési erély jobb kihasználása, a szakszerűbb tartás, takarmányozás és gondozás következtében némely termelőszövetkezetek (közigazgatási egységek) marhahizlalásukban az országos átlagot jóval meghaladó eredményeket érnek el. A Fejér és Komárom megyei állami gazdaságokban például a hízómarhák napi átlagos súlygyarapodása 1964—68 között minden évben meghaladta az 1000 grammot, és a ráhizlalás fajlagos keményítőérték-felhasználása 4,9—5,5 kg között volt. A termelőszövetkezetekben a legmagasabb hizlalási intenzitást (940—990 g) a Komárom és Győr megyei tsz-ek érték el. Egy kg élősúly ráhizlalására 0,3—0,6 kg keményítőértékkel kevesebbet fordítottak.

A magyartarka genetikai fejlődőképességének mai kihasználása mellett a hizlalás intenzitásának növekedése a takarmányértékesítés lényeges javulásával, nagy takarmánymegtakarítással jár. (A napi átlagos súlygyarapodás és a fajlagos keményítőérték-felhasználás között például az állami gazdaságokban az 1963—67. években közepes [r = —0,5102 és r = —0,6290 közötti], 1968-ban szoros [r = —0,8110] negatív korrelációs összefüggés állapítható meg.)

A hizlalás intenzitásának növelése,

a hizlalási idő rövidítése tehát a hízómarha-előállítás önköltségének egyik fontos csökkentő tényezője. Így ugyanis csökken az egységnyi termékre jutó állandó (életfenntartó takarmány, amortizációs stb.) költség. A hizlalás intenzitásának mai fokán még korántsem használtuk ki a fajtában rejlő genetikai hízóképességet, ezért az intenzívebb hizlalással járó takarmányráfordítás értékének növekedése kisebb, mint a megtakarítható takarmány értéke.

A marhahizlalásban a koncentráció és specializáció előrehaladása, a jelenleg tenyésztett és a helyenként elterjedésre kerülő egyhasznú húsfajták genetikai fejlődőképessége, a tartási és takarmányozási viszonyok javulása, a kétfázisú intenzív hizlalási módszerek elterjedése és a trend extrapolációja a hizlalási intenzitás (napi átlagos súlygyarapodás) gyors ütemű növelési lehetőségét jelzi. A lineáris trend szerint a hízómarhák napi átlagos súlygyarapodása a tsz-ekben az 1966—68. évi átlagos 900 grammról 1250 g-ra, az állami gazdaságokban az átlagos 940 g-ról 1170 g-ra emelkedik. (A tsz-adat értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a számítás rövid idősorból és a tsz-ek expanzív fejlődési időszakának adataiból készült.)

A hizlalási intenzitás ilyen mértékű növekedése a hizlalási fázis időtartamát csaknem két hónappal csökkenti és a hízómarhák „forgási sebességét" 8-12 százalékkal növeli. A növendéknevelés ideje, intenzitása hízóbaállításig hasonló mértékben járulhat hozzá a „forgási sebesség" növeléséhez.

A hízómarhák szakszerűbb tartása, takarmányozása, gondozása és takarmányértékesítő képességének javulása következtében 1985-ig tovább csökken az egységnyi élősúly ráhizlalásához szükséges tápanyagmennyiség. A lineáris trend alapján 1985-ig az 1 kg élősúly-ráhizlalásra jutó keményítőérték-felhasználás az állami gazdaságokban 4,27 kg-ra, a termelőszövetkezetekben 4,84 kg-ra csökken (1968-ban az állami gazdaságok legjobb eredménye megyei átlagban 5,2 kg volt). A világszínvonalon álló nyugat-európai nagyüzemi marhahizlaló gazdaságokban 1 kg élősúly ráhizlalására a növendékeknél üzemi átlagban 4,5—4,8 kg keményítőértékű tápanyagot használnak fel.

A vágómarhák vágási átlagsúlya

A belföldi marhavágás és az élőexport átlagsúlya (borjúval együtt) az 1966—68. években átlagosan 500 kg volt, ezen belül az élőexport átlagsúlya 505, a belföldi vágásé pedig 497 kg. A vágómarha-exportban a minőség és súly szerinti választék növelése, a vevők keresletéhez, az importőr országok piacszabályozásához való jobb alkalmazkodás az átlagsúly csökkenése irányába hat.

A belföldi vágásra kerülő hízott marháknál viszont célszerű az átlagsúlyok növelésére törekedni. Ezt indokolja a növekvő húsfogyasztási igények kielégítése. Nagyobb átlagsúlyra való hizlalás esetén viszonylag kevesebb állattal (tehénnel) lehet ugyanazt a húsmennyiséget megtermelni. A belföldi vágásra kerülő marháknál a nagyobb súlyra való hizlalást a tehénállomány növelésének biológiai korlátai, állóeszköz-igényessége, beruházásainak lassú megtérülése is indokolja. A nagyobb súlyra való hizlalás többlettakarmány-felhasználása viszont az átlagsúlyt csökkenti. Az elkerülhetetlen borjúvágások és kényszervágások is csökkentik az átlagsúlyt. A növelő és csökkentő tényezők eredőjeként az 1985 körüli években a belföldi vágás átlagsúlya 500—530 kg között alakulhat.

A hizlalás intenzitásának növekedése, a fiatalabb és érettebb növendékmarhák előállítása, a felnőtt (selejt) marhák arányának előrelátható csökkenése következtében a húskitermelési arány kisebb mértékben javulhat. A belföldi marhavágásban a húskitermelési arány az 1961—65. évek átlagában 53,6, az 1966—68. évek átlagában 53,9 százalék volt. Az adatok extrapolálása alapján 1985-ben a húskitermelési arány 54,5 százalék körül valószínűsíthető.

A tehénállomány

A belföldi fogyasztói és a külkereskedelmi igények kielégítéséhez a tehénállomány lényeges növelése szükséges. Az egy főre számított hazai marhahúsfogyasztás 10 kg-ra történő növekedése és fejlett tőkés viszonylatú exportlehetőségeink említett alsó határának kihasználása az 1985 körüli években 860 000 tehén tenyésztésben tartását követeli meg, ha az ellési időköz 14 hónapra csökken és a hasznosult üszőszaporulat 55 százaléka leellik. (Az ország tehénállománya az 1961—65. évek átlagában 804 000, az 1966—70. évek átlagában 759 000 volt.)

A hazai egy főre jutó marhahúsfogyasztás 11 kg-ra történő növekedése és fejlett tőkés viszonylatú lehetőségeink jelzett felső határának kihasználása 980 000 tehén tartását indokolja, a tenyésztési, hizlalási eredményesség jelzett javulása mellett. A fejenkénti marhahúsfogyasztás 13 kg-ra való növekedése és az exportlehetőségek fokozottabb kihasználása 1 080 000 tehén tartását tenné szükségessé. A szocialista országok nettó marhahús-importigényének a kielégítéséhez tehénállományunk még további növelésére lenne szükség.

A tehénállomány növelése a következő másfél évtizedben előreláthatólag a keresletet kielégítő állománysáv alsó intervallumában valósulhat meg. A tehénállomány nagyobb arányú (nagyüzemekben több mint kétszeresére történő) növelését hátráltatja ugyanis az ágazat viszonylag nagy fajlagos állóeszközigénye és beruházásainak lassú megtérülése.

A tejtermelés növelése

A vágómarha-termelés növekedésével párhuzamosan fejlődik a tejtermelés, ami a hazai tej- és tejtermékfogyasztás lényeges növelését teszi lehetővé. Már 860 000 tehén 3000 literes átlagos tejhozamával nyert 2,58 milliárd liter tejből — az üzemi felhasználás levonása után — 2,42 milliárd liter használható fel hazai fogyasztásra és exportra. A tejtermékexport változatlan szinten tartása mellett ez a mennyiség már mintegy 170 literes fejenkénti tej- és tejtermékfogyasztást és a fogyasztói tej zsírszázalékától függően 2—3 kg vajfogyasztást tesz lehetővé.

A tehenenkénti tejhozam az előttünk álló másfél évtizedben a tartási, takarmányozási viszonyok javításával, a tenyésztői munka színvonalának emelésével és új tejelő fajták körzetenkénti elterjesztésével 3000 liternél magasabbra is emelkedhet. (A trend 1985-ben a tehenenkénti tejhozamot az összes gazdaságban 3130 literben, a tsz-ekben 3150 literben jelzi.)

A tehénállomány és a tejhozam nagyobb arányú emelkedése esetén a többlettejtermelés az egy főre jutó tej- (tejtermék-) fogyasztás 170 liternél magasabbra való emelését vagy a takarmányozásra (tejporként, fölözött tejként) rendelkezésre álló mennyiség növelését teszi lehetővé. A hazai állati eredetű fehérjetakarmány-forrás növelése, a sertéshústermelés gyorsabb ütemű és gazdaságosabb fejlesztése az eddiginél nagyobb mennyiségű fölözött tej etetését is indokolja.

Simon Gyula

IRODALOM:

1. Előzetes Világterv. Provisional indicative world plan. FAO Róma 1969. C 69/4: volume II.
2. A FAO becslései a mezőgazdasági termékek helyzetének 1975-ben és 1985-ben várható alakulására. Agricultural Commodities Projections for 1975 and 1985. FAO, Róma.
3. Hipotézisek és prognózisok az élelmiszergazdaság fejlesztésének távlati tervezéséhez. Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Távlati Fejlesztési Bizottság, 1969.

A műtrágya és a növényvédőszerek hatékonyságának alakulása mezőgazdaságunkban

A vegyipari termékek mezőgazdasági hatékonyságának pontos meghatározása több szempontból is nehézségbe ütközik: a fő problémát a termelésre ható *tényezők sokrétűsége* és a közöttük meglevő rendkívül *szoros kölcsönös viszony* okozza. A termelés tulajdonképpen *e tényezők meghatározott rendszere,* amelyben az egyes tényezők egymást feltételezik és bizonyos vonatkozásban egymást meg is határozzák. A tényezők közötti kapcsolatok szorosságát jól jellemzi a következő, az Egyesült Államokban 1963-ra számított néhány adat, amely a termelésre ható legfontosabb elemek összefüggésére, „együttváltozására" utal.

A táblázat adatai szerint tehát nemcsak az egyes termelési tényezők és a termelés eredménye között mutatható ki meghatározott összefüggés, hanem a különböző termelési tényezők egymáshoz viszonyított változásában is. Ez azt jelenti, hogy ha például a termeléshez növekvő mértékben használtunk műtrágyát, akkor ehhez — a technikai fejlődés komplex jellegéből adódóan — általában növekvő növényvédőszer-, gép- stb. felhasználás is tartozik.

Az 1. sz. táblázatban közölt adatok a különböző termelési tényezők együttváltozásának szorosságát mutatják.

A lineáris korrelációs együtthatók világosan mutatják: a termelési tényezők nemcsak a termelésre hatnak, hanem egymásra is. Ebből adódóan valamely tényező változásával együtt járó termelésnövekedés a többi tényező változásával is összefüggésbe hozható. Ugyancsak nehéz fölmérni a mezőgazdasági termelésben szerepet játszó természeti körülmények hatását. Ezek a tényezők a termelést részben közvetlenül erősen befolyásolhatják, részben pedig a természeti tényezők különbözőségei módosítják a vegyipari termékek mezőgazdasági hasznosulását.

A hatékonyság több szempontból is vizsgálható: makro- és mikroökonómiai szinten, üzemi feltételek között és kísérleti parcellákon, irányulhat a kemizálás hatékonyságára általában és az egyes termékekre.

A legtisztább eredményeket elméletileg a kísérleti parcellákon tudjuk megállapítani; itt számíthatók ki leginkább a különböző zavaró tényezők és mutatható be a vizsgált tényező valóságos szerepe. Az ilyen típusú vizsgálatokat általában az egyes tényezők hatásának elemzésére használják.

Hazánkban is, más országokhoz hasonlóan, kiterjedt kísérletek folynak a műtrágya hatásának minél pontosabb tisztázására és azoknak az

1. sz. táblázat

A termelésre ható fontosabb tényezők együttváltozása

Fontosabb termelési tényezők	Munkaerő	Föld és épület	Gépek	Műtrágya	Növényvédőszerek
Munkaerő	1,00	0,62	0,40	0,52	0,77
Föld és épület ...		1,00	0,83	0,41	0,39
Gépek			1,00	0,21	0,21
Műtrágya				1,00	0,50
Növényvédőszerek					1,00

Forrás: Headley, J. C.: Estimating the Productivity of Agricultural Pesticides. American Journal of Agricultural Economics. 1968. november 1.

összefüggéseknek a feltárására, amelyek a műtrágya hasznosulását befolyásolják. E kísérletek értékelésében az a legfőbb nehézség, hogy a különböző kísérleti eredmények mennyiben fogadhatók el országosan, csak az adott üzemi feltételek mellett érvényesek-e vagy pedig különböző természeti-gazdálkodási körülmények között is. Nagyon sok esetben bebizonyosodott: a kísérleti feltételek és eredmények nagyüzemi termelési körülmények között nem érhetők el. Az ország különböző részeiben — és eltérő adottságok között — folytatott kísérletek eredményeinek szisztematikus feldolgozására csak most történnek kezdeti lépések. Noha ezek már tompítják az egyes kísérletek esetlegességéből adódó eltéréseket, nem döntik le a kísérletek és a nagyüzemi használat közötti láthatatlan, de a valóságban nagyon sok esetben tapasztalt válaszfalat.

A kísérleti eredmények ilyen típusú elemzését végezte el Mészáros Sándor „Műtrágyakísérletek gazdasági értékelése" című tanulmányában.* Megállapításait a szerző a következőkben foglalja össze: maximális (250—600 kg-os) műtrágyaadagokkal a termésátlagok 50 százalékkal növelhetők; az 1 kg vegyes hatóanyagra jutó terméstöbblet maximális műtrágyaadagok mellett szemes terményeknél 3—6 kg, nedvdús terményeknél 15—42 kg között változik; különböző szintű felhasználásnál a N:P:K aránya változik; az 1 Ft műtrágyaköltségre jutó nyereség optimális adagoknál terményenként erősen ingadozik (1,17 Ft-tól 8,65 Ft-ig); optimális felhasználás mellett 1 Ft műtrágyaköltség átlagosan 50 fillér nyereséget biztosít.

A makroökonómiai számítások lényegüknél fogva elnagyoltabbak, de a valóságot, az elért színvonalat és a hasznosulás tényleges viszonyait jól tükrözik. Ezek a számítások — a tényezők nagy száma miatt — egyszerűsítéseket és különböző feltételezéseket alkalmazva *nagyságrendileg* behatárolják az egyes tényezőkhöz kapcsolódó termelésnövekedést. A már idézett J. C. Headley tanulmányában termelési függvények segítségével határozta meg az egyes termelési tényezők és a termelés összefüggését. Az általa különböző változatokban kidolgozott variánsok szerint a felhasználás és a termelés közötti összefüggés a fontosabb termelési tényezőkre vonatkoztatva a 2. sz. táblázat szerint alakult.

Bár a számítás adatai a különböző változatokban eltérnek, egyértelműen megállapítható a *kémiai anyagok, a növényvédőszerek és a műtrágyák kiemelkedő szerepe* a többi tényezőhöz viszonyítva. A koefficiensek szerint igen kedvező a vegyipari termékek mezőgazdasági hasznosulása — 1963-ban 436 millió $ növény-

2. sz. táblázat

A termelési tényezők marginális hozadéka az Egyesült Államok mezőgazdaságában, 1963-ban

Termelési tényezők	a	b	c
	változatnál		
Munkaerő*	2,16	3,84	4,21
Föld és épületek	0,06	0,06	0,08
Gépesítés	2,40	2,43	0,26
Egyéb költségek	0,97	0,97	1,07
Műtrágya	4,91	4,50	3,95
Növényvédőszerek	5,66	4,16	3,90

Forrás: J. C. Headley: i. m.
* Munkaerőnél a mutató $/nap, a többi tényezőnél 1 $ kiadásra jutó hozam $-ban.

* Megjelent a Gazdálkodás 1969. évi 12. számában.

védőszer-költséghez átlagosan 1,8 milliárd $ bruttó termelésnövekedés kapcsolódik —, ezért az Egyesült Államokban *a mezőgazdasági termelők kereslete a vegyipari termékek iránt meghaladja a többi termék iránti kereslet növekedési ütemét.*

Magyarországon a vegyipari termékek — elsősorban a műtrágya — népgazdasági méretű hatékonyságának vizsgálatára az Országos Tervhivatalban több tanulmány is készült.* Ezek a számítások sok ország nagyszámú adatainak felhasználásával bemutatják a *termelés és a műtrágyahasználat közötti összefüggéseket,* továbbá bizonyítják, hogy adott műtrágyaszínvonal mellett a hazai átlaghozamok a nemzetközi adatokból számított átlagos színvonalat elérik, sőt nem kis mértékben túl is szárnyalják. Következésképpen *nincs olyan sajátossága a hazai mezőgazdaságnak, amely a nagyadagú műtrágyázás gazdaságosságát kérdésessé tehetné.*

szükséges műtrágyamennyiség és -költség.

Számításaik szerint „hazánkban — a mai hozamszinten — a világ átlagos felhasználásánál mintegy 40 százalékkal kevesebb műtrágyával lehetett azonos termésátlagot elérni".*

E megállapításhoz megjegyzendő: a hazaihoz hasonló, viszonylag alacsony műtrágya-felhasználás mellett a különböző országok összehasonlítása nem sokat mond, hiszen ezekben az országokban a műtrágya még nem játszik *meghatározó* szerepet az átlaghozamok kialakulásában, következésképpen az *átlaghozam és a műtrágyahasználat közötti összefüggést sokkal inkább a termelés egyéb tényezői határozzák meg.* 50 kg/ha felhasználási szint alatt az átlaghozam nagysága inkább a termelés struktúrájától, a földművelés természeti feltételeitől stb. függ.

Noha a különböző helyeken, különböző feltételek között és eltérő módszerekkel végzett számítások

3. sz. táblázat

Az átlaghozam és a műtrágya-felhasználás közötti összefüggés

Hozamok GE/ha	Hozamérték, $/ha	Műtrágya-felhasználás, $/ha	Hozamérték és műtrágya-költség-különbség, $/ha	1 GE megtermeléséhez szükséges műtrágya	
				kg	$
20	140	8	132	2,5	0,40
26	182	18	164	4,4	0,70
32	224	27	197	5,4	0,80
38	266	40	226	6,6	1,06
44	308	54	254	7,8	1,25
50	350	74	276	9,3	1,50
56	(392)	(93)	(299)	(10,4)	(1,66)

Forrás: Madas András—Molnár Ferenc: A műtrágya-felhasználás hatékonyságának néhány kérdése hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1968. 3. 301. l.

Minél *nagyobb a műtrágya-felhasználás, annál magasabbak az átlaghozamok, a területegységre jutó nettó hozamok* — a termelési érték és a műtrágyaköltség különbsége —, de *növekszik az egységnyi termeléshez* eléggé eltérő eredményeket mutatnak a műtrágya és általában a vegyipari termékek hatékonyságáról, *ma már mind elméletileg, mind a gyakorlati alkalmazásban bebizonyosodott felhasználásuk gazdaságossága és jövedelmezősége.* A végzett számítások mellett legmeggyőzőbb érv a vegyipari termékek hatékonyságára me-

* Madas András—Molnár Ferenc: A műtrágya-felhasználás hatékonyságának néhány kérdése hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1968. 3. sz. és Márton Sándor—Kovács Sándor: A műtrágyahasználat egyes kérdéseiről. Országos Tervhivatal, 1967. július.

* Forrás: Madas András—Molnár Ferenc: I. m.

zőgazdasági felhasználásuk rendkívül dinamikus, minden más termelési tényezőt megelőző növekedése.

Probléma ezzel kapcsolatosan *nem is általában,* hanem csak adott gazdálkodási körülmények között, adott felhasználási szinteken, adott árarányok mellett merülhet fel, illetve a hatékonyság mértékét az említett tényezők erősen befolyásolják. A rendelkezésünkre álló alapadatok felhasználásával számításokat végeztünk a műtrágya-felhasználás és az átlaghozam alakulása közötti összefüggések bemutatására. (A részletes adatokat a 4. sz. táblázat tartalmazza.)

Abból indultunk ki, hogy a műtrágyák és általában a vegyipari termékek elsősorban az átlaghozamok emelkedését eredményezik, így költségeik megtérülése az átlagtermés növekedésének mértékétől függ. A valóságban azonban még a műtrágyák esetében sem egészen helyes ez a feltételezés, hiszen a hozamok növekedése természetesen közvetetten befolyásolja az egységnyi termelésre jutó egyéb költségeket is, például a munkabérköltségeket stb. A növényvédőszerek egy része pedig *közvetlenül* élő munkát és bizonyos gépi munkákat helyettesít, itt a megtérülés a gépi munkák és az élő munka költségeinek csökkenésében, valamint az átlaghozam-növekedésben keresendő. A gépesítés pedig, amely elsősorban élő munkát és állati igaerőt helyettesít, maga is befolyásolja a termelés hozamait. Feltételezésünk tehát csak bizonyos körülmények és korlátok között igaz.

Az átlaghozam értékeit gabonaegységben, dollárban és a növénytermelés egészére változatlan árakon, forintban is kimunkáltuk. Ugyancsak több változatban közöljük a műtrágya-felhasználás adatait: természetes hatóanyagban, $-ban és Ft-ban. Számításainknál 8 $/GE, 21,2 $/q és 5100 Ft/t hatóanyag-egységárakat alkalmaztunk.*

A vizsgált időszak első részében — 1937/39 és 1957/59 között — bekövetkezett átlaghozam-változásokat nemigen lehet a műtrágyahasználat nagyságával összefüggésbe hozni, mert bár a változás igen jelentős, tulajdonképpen csak az 1950-es évek végétől beszélhetünk számottevő műtrágya-felhasználásról.

A 4. sz. táblázathoz megjegyzendő, hogy minden esetben *változatlan felhasználói árakat* alkalmaztunk, továbbá *az egész átlaghozam-növekedést* a műtrágyával hoztuk összefüggésbe.

Az egységnyi területre jutó termelési adatok emelkedésével egyidejűleg nőtt a területegységre jutó műtrágyaköltség. Ugyancsak emelkedett az egységnyi termelésre jutó fajlagos műtrágyaköltség, ennek ellenére *a területegységre jutó termelés és műtrágyaköltség különbsége nőtt, a nettó hozam tehát kedvezően alakult.*

A vizsgált időszak egészét tekintve az átlaghozam növekedése 93 $/ha (1400 Ft/ha), a műtrágyaköltség emelkedése 20,8 $/ha (illetve 502 Ft/ha). A nettó hozamnövekedés a számítások szerint 72,2 $/ha (illetve 388 Ft/ha). A termelésnövekedés teljes egészét a műtrágya-felhasználáshoz kapcsolva *az egységnyi műtrágyaköltséghez tartozó átlaghozam-növekedés 4,5 $, illetve 2,8 Ft.* Ha feltételezzük, hogy más termelési tényezőkben szintén bekövetkezett fejlődés miatt — gépesítés, növényvédőszerek, intenzív fajták, struktúraváltozás hatása stb. — a termelésnövekedésnek csak a fele kapcsolódik a műtrágyához, akkor is az *egységnyi műtrágyaköltség*-növekedéshez 2,0 $, illetve 1,4 Ft hozamjavulás tartozik. Mindezek bizonyítják a műtrágyaköltségek kedvező megtérülését és jövedelmezőségét.

Az egyes periódusokat vizsgálva

* A műtrágya egységárát az európai nem szocialista országok számtani átlagából számítottuk. (Forrás: FAO Prix des Produits Agricoles et des Engrais en Europe en 1966/76. Genève, 1968.) A különböző műtrágyák arányát a következőképpen számoltuk: 1,0 nitrogén, 0,7 foszfát, 0,4 káli. (Forrás: OMFB A műtrágyázás és a növényvédelem fejlesztése. 1966. február.) Az 1965/66. évi műtrágya-átlagárak Európában hatóanyagra vonatkoztatva a következők voltak: nitrogén 27,4 $/q, foszfát 17,6 $/q, káli 11,0 $/q. Az 1964. évi tényleges felhasználási arányokat használva (0,47 × 27 + 0,33 × 17,6 + 0,20 × 11,0) *21,2 $/q vegyes műtrágyaárat kapunk.*

Az egységnyi területre jutó termelés és műtrágyahasználat összefüggése Magyarországon

4. sz. táblázat

Mutatók	I. 1937—39	II. 1950—52	III. 1957—59	IV. 1962—64	V. 1966—68
1 ha szántóra jutó termelés GE-ben	15,6	15,7	19,9	22,4	27,1
1 ha szántóra jutó termelés $-ban	125	126	159	179	218
1 ha mezőgazdasági területre jutó termelés Ft-ban*	4500	4000	5000	5300	5900
1 ha szántóra jutó műtrágya-hatóanyag kg	2,2	8,0	22,0	59,8	100,7
1 ha szántóra jutó műtrágyaköltség $-ban	0,5	1,7	4,7	12,7	21,3
1 ha szántóra jutó műtrágyaköltség Ft-ban	11,0	40,0	112,0	304,0	513,0
1 GE megtermeléshez szükséges műtrágya kg-ban	0,1	0,5	1,1	3,0	3,7
10 $ termelésre jutó műtrágyaköltség $-ban	0,0	0,1	0,3	0,7	1,0
100 Ft termelésre jutó műtrágyaköltség Ft-ban	0,2	0,7	1,6	4,2	6,3
Termelés és műtrágyaköltség különbsége $-ban	124,5	124,3	154,3	166,5	196,7
Termelés és műtrágyaköltség különbsége Ft-ban	4989	3960	4888	4996	5387
			Változás az I. időponthoz viszonyítva		
1 ha szántóra jutó termelésnövekedés GE-ben	—	0,1	4,3	6,8	11,5
1 ha szántóra jutó termelésnövekedés $-ban	—	1,0	34,0	54,2	93,0
1 ha mezőgazdasági területre jutó termelésnövekedés Ft-ban*	—	—500	500	800	1400
1 ha szántóra jutó műtrágyafelhasználás-növekedés hatóanyag kg	—	5,8	19,8	57,4	98,5
1 ha szántóra jutó műtrágyaköltség-növekedés $-ban	—	1,2	4,2	12,2	20,8
1 ha szántóra jutó műtrágyanövekedés Ft-ban	—	29	101	293	502
1 GE termelésnövekedés műtrágyaszükséglete kg-ban	—	58,0	4,6	8,4	8,5
10 $ termelésnövekedés költségigénye $-ban	—	12,0	1,0	2,2	2,2
Termelésiérték és műtrágyaköltség-változás különbsége $-ban	—	—0,2	29,8	42,0	72,2
Termelésiérték- és műtrágyaköltség-változás különbsége Ft-ban	—	—529	399	507	898
			Változás az előző időponthoz viszonyítva		
1 ha szántóra jutó termelésnövekedés GE-ben	—	0,1	4,2	2,5	4,7
1 ha szántóra jutó termelésnövekedés $-ban	—	1,0	33,0	20,2	38,8
1 ha mezőgazdasági területre jutó termelésnövekedés Ft-ban*	—	—500	1000	300	600
1 ha szántóra jutó műtrágyafelhasználás-növekedés hatóanyag kg	—	5,8	14,0	37,8	40,9
1 ha szántóra jutó műtrágyaköltség-növekedés $-ban	—	1,2	3,0	8,0	8,6
1 ha szántóra jutó műtrágyaköltség-növekedés Ft-ban	—	29	72	192	209
1 GE termelésnövekedés műtrágyaszükséglete kg-ban	—	58,0	3,5	15,1	8,7
10 $ termelésnövekedés költségigénye $-ban	—	12,0	0,9	4,0	2,2
100 Ft termelésnövekedés költségigénye Ft-ban	—	0,0	7,2	64,0	35,0
Termelésiérték- és műtrágyaköltség-változás különbsége $-ban	—	—0,2	30,0	12,2	30,2
Termelésiérték- és műtrágyaköltség-változás különbsége Ft-ban	—	—529	968	108	391

* *Megjegyzés:* Ez a mutató eltér a GE-ben számított adatoktól, részben mert az egész növénytermelés termelési értékét számítottuk a szántóterületre, részben mert a szántóterület átlaghozamai kedvezőbben alakultak, mint az egész mezőgazdaságé.

Forrás: Az összeállítás „A mezőgazdaság és a vegyipar kapcsolata a népgazdaság távlati fejlesztésében" című tanulmány alapadataiból készült.

szembeötlő az 1957/59-es és az 1962/64-es időszakban bekövetkezett *átmeneti jellegű* visszaesés. Ebben a szakaszban a területegységre számított termelési érték 20 $-ral, illetve 300 Ft-tal, a műtrágyaköltség pedig 8$-ral, illetve 192 Ft-tal nőtt, a termelési érték és a költségváltozás különbsége pedig 12,2 $, illetve 108 Ft volt.

Itt említjük meg, hogy a 4. sz. táblázat dollárban és forintban kifejezett adatai arányaiban eltérnek. Ennek oka nagyrészben onnan ered, hogy míg a dollárban kifejezett adatok a szántóföldi termelést és az ugyanerre a területre számított műtrágyaköltséget tartalmazzák, addig a forintadatok a *mezőgazdasági területek* együttesére vonatkozó termelést, de a szántóföldi területre jutó műtrágyaköltséget reprezentálják. Ismeretes, hogy a szántóföldi termelés átlaghozamai az egész időszakban kedvezőbben alakultak, mint a mezőgazdaság egészéé, de ez az eltérő fejlődés különösen az 1957/59 és az 1962/64 közti időszakra jellemző. A műtrágyaköltség növekedésének üteme viszont a szántóföldi termelésben a legnagyobb. Ilymódon a viszonylag kisebb mértékben növekvő mezőgazdasági termelési érték és a legnagyobb költségváltozást mutató szántóföldi műtrágyaköltség szembeállítása lefelé torzítja a hatékonyságot. Ezek figyelembevételével állíthatjuk: az 1957/59-es és az 1962/64-es időszakban a termelésnövekedés 50 százalékával számolva 1 $ műtrágyaköltségre 1,25 $ termelésnövekedés jutott, illetve a forintban kifejezett költségek is többé-kevésbé megtérültek. Ehhez még hozzátehetjük, hogy ebben az időben, a szocialista nagyüzemek létrejöttének és kezdeti, ezzel elkerülhetetlenül együtt járó problémáknak az időszakában *a viszonylag alacsony műtrágya-felhasználás sok esetben a termelés egyéb tényezőiben bekövetkezett* kedvezőtlen *változások termeléscsökkentő hatását ellensúlyozta.* Ilyen körülmények között a műtrágya-felhasználás kedvező hatását az *átlaghozamok nagyobb mérvű visszaesésének elmaradásában* — sőt, a szántóföldi termelés átlaghozamainak lassú növekedésében —, főként pedig *a mezőgazdasági nagyüzemek megszilárdulásában játszott jelentős szerepében találhatjuk meg.*

Az 1962—64-es és az 1966—68-as időszakban tapasztalható *nem kedvező* változások meggyőzően bizonyítják, hogy megfelelő agrotechnikával és a műtrágya értékesülését előmozdító intenzív fajtákkal, valamint körültekintő gazdálkodással a műtrágyahasználat költségei *többszörösen* megtérülnek. A szóban forgó öt év alatt az 1 ha-ra jutó műtrágyaköltség 8,6 $-ral, illetve 209 Ft-tal, az átlaghozam azonban 38,8 $-ral, illetve 600 Ft-tal nőtt, így a termelés és költség különbözete 30,2 $-ral, illetve 391 Ft-tal javult. *Az egységnyi többletköltség-befektetésre jutó hozamnövekedés pedig 4,5 $, illetve 2,9 Ft volt.* E kedvező megtérülési mutatók alapján a műtrágya-felhasználás az 1966—1969. évek között éves átlagban mintegy 25 százalékkal nőtt. Valójában a termelői igények ennél jóval gyorsabban nőttek, s jelentősen meghaladták a rendelkezésre álló műtrágya mennyiségét.

Számításaink ellenőrzésére és pontosítására, más forrásból fellelhető alapadatok felhasználásával, más módon is megkíséreltük bemutatni a vegyipari termékek alkalmazásának gazdaságosságát. Az 1959-es árakon kidolgozott, 1950—1968. évek közötti növénytermelési értéket vetettük egybe az ugyancsak 1959-es felhasználási árakon számolt műtrágya- és növényvédőszer-költséggel. (A részletes adatokat az 5. sz. táblázat tartalmazza.) A műtrágya- és növényvédőszer-költségek együttes kezelésénél a következőkből indultunk ki: A szakirodalom a műtrágya és növényvédőszer termelésfokozó hatását *nagyságrendileg* azonosnak veszi. Mindkét termék költségei *alapvetően* a terméshozamok növekedésében térülnek meg, együttes meghatározó szerepük a területi hozamok növekedésében még inkább elvitathatatlan, így a hozamnövekedésnek és a műtrágya-, valamint növényvédőszer-

költség változásának a szembeállítása még inkább indokolt. Végül felhasználásuk *szorosan* kapcsolódik egymáshoz. Az 5. sz. táblázat adatai több szempontból is eltérnek a 4. sz. táblázat adataitól. Például az 5. sz. táblázatban a növénytermelés termelési értékének egészével és a mezőgazdasági terület együttesével számoltunk, tehát a mezőgazdasági terület Ft-ban kifejezett átlaghozamait és az ugyanerre a területre számított költségek teljes körét hasonlítjuk össze. Az adatokat 1 kh-ra számítva és az 1959. évi változatlan felhasználói árak alapján dolgoztuk ki.

Az 5. sz. táblázat legfontosabb adatait a 6. sz. táblázatban foglaljuk össze.

A *hozamnövekmény 60 százalékának* a műtrágya- és növényvédőszerekkel való közvetlen kapcsolatba hozása *szolidnak* látszik, a valóságban a növekménynek ennél bizonyosan magasabb aránya függ a műtrágyafelhasználástól. A hozamnövekmé-

5. sz. táblázat

A műtrágya- és növényvédőszer-felhasználás és a termelés összefüggései hazánkban

Év	Műtrágya + növényvédőszer (millió Ft)*	Növénytermelés értéke (md Ft)	Termelési érték (Ft/kh)	Műtrágya + növényvédőszer (Ft/kh)	1000 Ft termelésre jutó műtrágya (Ft)	Termelés és műtrágya + növényvédőszer költségkülönbözete (Ft/kh)
1950	281	28,7	2240	22	9,7	2218
1951	412	38,4	2990	32	10,7	2958
1952	363	22,9	1790	28	15,8	1762
1953	398	35,3	2801	32	11,2	2769
1954	540	30,5	2430	43	17,6	2387
1955	552	35,6	2825	44	15,6	2781
1956	521	29,0	2320	42	17,9	2278
1957	656	35,6	2840	52	18,4	2788
1958	726	34,8	2790	78	20,8	2712
1959	1029	37,7	3016	82	27,2	2934
1960	1154	34,8	2806	93	33,1	2713
1961	1405	33,5	2723	114	41,9	2609
1962	1727	34,7	2844	141	49,6	2703
1963	1834	37,6	3115	152	48,6	2963
1964	2212	38,6	3160	179	56,2	2981
1965	2210	36,1	2980	182	61,1	2798
1966	2376	40,8	3400	198	58,2	3202
1967	2845	41,7	3483	237	68,0	3246
1968	3005	41,3	3443	250	72,7	3193
I. 1950—53	363	34,2	2698	29	10,6	2669
II. 1957—59	803	36,1	2886	64	22,3	2822
III. 1960—62	1428	34,4	2793	116	41,6	2677
IV. 1963—65	2085	37,5	3097	172	55,6	2925
V. 1966—68	2742	41,3	3442	229	66,4	3213
A változás mutatói az 1950—53 időszakhoz viszonyítva						
I-ről II-re	440	1,9	188	35	189	153
I-ről III-ra	1065	0,2	95	87	920	8
I-ről IV-re	1722	3,3	399	143	279	256
I-ről V-re	2379	7,1	744	200	270	544

* *Megjegyzés:* 1959. évi változatlan árakon számolva.
Forrás: Dr. Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, 1967. című könyve alapján számolva. Mezőgazdasági adattár, 1965 és Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1969.

6. sz. táblázat

A hozamnövekmény alakulása (Ft)

Időszak	1 kh-ra jutó termelés változása	Műtrágya- és növényvédőszer-költség változása	Termelés- és költségváltozások különbözete	1 Ft műtrágya- és növényvédőszer-költségre jutó termelésnövekedés alapján számolva: teljes növekedés	60 százalékos arány
I-ről II-re	188	35	153	5,4	2,7
III-ra	95	87	8	1,1	0,5
IV-re	399	143	256	2,8	1,4
V-re	744	200	544	3,7	1,9
I-ről II-re	188	35	153	5,4	2,7
II-ről III-ra	—93	52	—145	—	—
III-ról IV-re	304	56	248	5,4	2,7
IV-ről V-re	345	57	288	6,0	3,0

nyek részletesebb elemzése nélkül is megállapítható *a vegyipari termékek kedvező megtérülése a mezőgazdasági felhasználásban.* Külön érdemes felhívni a figyelmet, hogy *1960—62-től kezdődően az 1 Ft költségnövekmény megtérülési mutatója, azaz 1 Ft többlet műtrágya- és növényvédőszer-költségre jutó hozamnövekmény emelkedő irányzatú:* 1950—53 és 1963—65 átlagában 1,4 Ft, 1950—53 és 1966—68 között pedig 1,9 Ft, a III. időpontról a IV.-re 2,7 Ft, a IV.-ről az V.-re pedig 3 Ft.

E számításnál — mint várható volt — az 1957—59 és 1960—62 közötti időszak visszaesése erősebb, mint az előzőnél volt, részben a nem pontosan ugyanazon időpontok (az 1960—62-es adatok lényegesen rosszabbak, mint az 1962—64-esek), részben a szántóföldi termelésre és a növénytermelés egészére számított átlaghozamadatok eltérése miatt.

A vegyipari termékek tényleges költsége a mezőgazdasági üzemekben valamivel magasabb az általunk számítottnál. A különböző becslések szerint a műtrágya- és növényvédőszer-költségre további, mintegy 10—15 százalékos költségrárakódással kell számolni, elsősorban a szállítási, raktározási és a kiszórási tevékenységekkel kapcsolatosan. Ezzel szemben áll — mint az előzőekben erről már szóltunk —, hogy az 1960-as években a mezőgazdasági felvásárlási árak és az ipari eszközök árai az előbbiek javára mozdultak el, így az 1960-as évek tényleges folyó árain a vegyipari termékek megtérülése kedvezőbb, mint az 1959-es változatlan árakon számolva.

Az egységnyi területre jutó termelés alakulását befolyásolta *a mezőgazdasági termelés struktúrájának változása.* A kedvezőbb területi hozamokat adó termékek — zöldség, gyümölcs — területének növekedése minden más tényező változatlanságát feltételezve önmagában is javítja az átlagos területi hozamokat. A struktúraváltozás termelésnövelő hatását különböző számításaink a vizsgált 15—18 éves periódusban 1,2—2,3 milliárd Ft-ra teszik. Ez kb. azonos a termelési értéknek a földterület változása miatt bekövetkezett csökkenésével. Területegységre számítva ez holdanként mintegy 180—200 Ft-ot jelent, a vizsgált periódusokban pedig 40—120 Ft-tal módosította a struktúraváltozással együtt számított adatokat. Véleményünk szerint a termelési struktúra ilyen változása a hazai és a külföldi fogyasztási szükségletek módosulásán alapszik, illetve az ehhez való alkalmazkodást jelenti, tehát *a mezőgazdasági termelés fejlődésének szerves része.* Nem választható tehát el a mezőgazdaság technikai és technológiai viszonyait módosító *iparieszköz-ellátás minőségétől,* konkrétabban a *vegyipari termékek*

felhasználásának színvonalától. A vegyipari termékek növekvő felhasználásával együttjáró átlaghozam-növekedés bizonyos vonatkozásban területfelszabadító hatású is. Például a búza átlagtermésének emelkedésével, változatlan fogyasztást feltételezve, a szükséglet kielégítése kisebb búzavetésterületet igényel, így bővíthető például a *zöldség- és gyümölcsterület.* Ilyenformán *a struktúraváltozás okozta termelésnövekedésben bizonyos vonatkozásban szerepet játszanak a vegyipari termékek is.*

Az eddigiek során megpróbáltuk mennyiségileg bemutatni a kemizálás nyomán fellépő gazdasági hatásokat. Természetesen annak megítéléséhez, hogy a bemutatott hatékonyság — az egyébként elérhető szinthez képest — kielégítőnek vagy kedvezőtlennek tekinthető-e, nem elég csupán az általunk végzett számítás. Ez nemcsak a már említett problémákból adódik, hanem abból is, hogy tulajdonképpen a kemizálás széleskörű kibontakozásának kezdetén tartunk és ráadásul ez egybeesett a mezőgazdaság szocialista átalakításával. Ennek megfelelően nagyon sok, de nehezen vagy egyáltalán nem számszerűsíthető tényezőre is figyelemmel kell lenni, amelyek egyrészt befolyásolták az *elmúlt időszakban megfigyelt hatékonyságot,* másrészt hatásuk megbízhatóan csak *hosszabb periódusban értékelhető.*

Úgy véljük azonban, hogy az általunk végzett számítás megfelelően tükrözi a *műtrágya és növényvédőszerek hazai felhasználásának gazdaságosságát és a hatékonyság kedvező tendenciáit.* De arra is felhívja a figyelmet, hogy a műtrágyák és általában a kémiai anyagok nem csodaszerek, tehát önmagukban nem képesek ellensúlyozni a gazdálkodás más tényezőiben bekövetkezett kedvezőtlen változásokat. Hatékony felhasználásuk megköveteli — jobban, mint korábban — a gazdálkodás tágabban értelmezett színvonalának következetes és rendszeres emelését.

Az elmúlt időszak teljes értékű elemzéséhez szükséges volna feltárni azokat a főbb okokat, amelyek a műtrágya és növényvédőszer hatékonyságára, de általában a mezőgazdasági hatékonyság változására hatottak. Ezzel kapcsolatban röviden itt csak a következőket említjük:

Viszonylag alacsony az egységnyi területre jutó felhasználás, az állatsűrűség nem kielégítően alakul, a szervestrágya-gazdálkodás sem megfelelő; nem vettük kellően figyelembe, hogy a különböző növények eltérő módon hasznosítják és igénylik a tápanyagokat, a vegyipar nem gyártott minden esetben megfelelő minőségű termékeket — összetett, nagyobb hatóanyag-tartalmú műtrágyát stb.

A növekvő műtrágyamennyiség felhasználása sokoldalú igényt támaszt a gépesítéssel, a raktározással, az agrotechnikával szemben, amelyek kielégítése a mezőgazdasági termelés színvonalának általános emelését kívánja.

Az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézete által készített „Néhány talajerőgazdálkodási tényező hatékonyságának vizsgálata" című tanulmány* a hatékonyságra befolyással bíró tényezőket a következőképpen csoportosítja:

a) az alkalmazott műtrágyaadagok nagysága,

b) a talaj természetes tápanyaggazdagsága,

c) az istállótrágyázás mértéke,

d) az alkalmazott műtrágyákban a hatóanyag aránya,

e) vetésterületi arányok,

f) a talajművelés minősége,

„A műtrágyázás és a növényvédelem fejlesztése" című OMFB-tanulmány** kiemeli a hatékonyság fokozásának biológiai, technikai és ökonómiai lehetőségeit, például intenzív fajták, sorbatrágyázás, vetésszerkezet, öntözés, a felhasználás időbeli, térbeli igényeinek figyelembevétele stb.

Megyei statisztikai adatok alapján 1968-ra korrelációs számítással megvizsgáltuk a műtrágya-felhasználás nagysága és néhány, a termelés minőségi szempontjait kifejező mutató

* Kézirat gyanánt. Budapest, 1963.
** Budapest, 1966. február.

közötti összefüggést. Számításaink szerint a műtrágyahasználat és a föld minősége között nincs kapcsolat, a műtrágyahasználat és a gépesítést kifejező, 100 kh-ra jutó traktoregység között a kapcsolat szorossága: r=0,06. Ugyanez a kapcsolat a 100 kh-ra jutó számosállatra r=0,17, az 1 kh-ra jutó munkanap-felhasználásra r= 0,35. Legszorosabb kapcsolat a műtrágyahasználat és az 1 kh-ra jutó tiszta vagyon között mutatható ki: r = 0,48. Az 1968. évi adatokkal végzett számítások arra utalnak, hogy például a műtrágyaadag nagysága nincs szoros kapcsolatban a termelést befolyásoló egyéb tényezőkkel, ebből adódóan sok esetben hatékonysága sem éri el az egyébként lehetséges és kívánatos színvonalat. Úgy látszik, hogy a növekvő műtrágya-felhasználás ez ideig inkább más tényezők kedvezőtlen hatásait, például a föld rosszabb minőségét stb. ellensúlyozta. A műtrágyahasználat növekedése azonban egyre inkább előtérbe helyezi a különböző termelési tényezők kölcsönös összefüggésének problémáját.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a jelenlegi műtrágya- és növényvédőszer-felhasználás 1 Ft értékkel történő emelése a termelési érték több mint 2 Ft-os növekedését vonja maga után. Ez a hányados az 1960-as évek végén javuló tendenciát jelez és a hatékonyságra befolyást gyakorló termelési tényezők, valamint a műtrágya-felhasználás közötti összefüggések elemzése további lehetőségekre utalnak.

Hegedűs Miklós

DR. LUKÁCS LAJOS:

IPARVÁLLALATI KÖNYVVITEL ÉS INFORMÁCIÓS RENDSZER

A könyvben ismertetett szerkezet és a könyvelési módok az „Iparvállalatok Kötelező Számlakerete" érvényben levő elvi és gyakorlati rendelkezésein alapulnak.

A munka a könyvviteli alapismereteket nem tárgyalja; annak ismeretét feltételezi.

Részletesen tárgyalja a termelési folyamat könyvelésének menetét, a munkabér-elszámolástól kezdve egészen a vállalati értékesítési folyamat elszámolásáig. Fgolalkozik a vállalati eredmény megállapításának és elszámolásának kérdéseivel, a vállalaton belüli önálló elszámolás számviteli alapjainak főbb problémáival. A könyv színvonalasan tárgyalja az új számviteli követelménynek megfelelő ismereteket.

506 l., kötve 85,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

J. Dziewulski: Rosa Luxemburg tőkefelhalmozási elméletének valóságos tartalma és tudományos értékei

(Ekonomista, Varsó, 1970. 1. sz.)

Rosa Luxemburg könyve, a „Tőkefelhalmozás" körül kialakult vita már több mint fél évszázados múltra tekint vissza. A vita ma is tart, ami arról tanúskodik, hogy Rosa Luxemburg alapvető elméleti munkájának tartalma és értéke ma sem elég tisztázott. Tudjuk azonban, hogy ez a tisztázás több tudományág számára is fontos lenne. A műről folytatott vitában a kritikusok egyre újabb elméleti hibákat fedeztek fel Luxemburg könyvében, másrészt azonban a kapitalizmus tényleges fejlődése mind világosabban bizonyította e mű központi gondolatának alapvető helyességét.

A szerző először Luxemburg elméletének tartalmát és belső logikáját elemzi. A kapitalizmusban jellegzetes ellentmondás van az értéktöbblet termelésének és értékesítésének feltételei között, ami ahhoz vezet, hogy a rendszerben a termelőerők fejlődése nehézségek közepette megy végbe. Marx korában az ellentmondás kirivó megnyilvánulása a válság volt. A századforduló táján azonban a fejlett tőkésországokban olyan új jelenségek kezdtek kibontakozni, amelyek megmagyarázásához már nem volt elég a válságelmélet. Szükség volt a kapitalizmus fejlődésének olyan általánosabb elméletére, amely átfogóbban vizsgálja a termelési feltételek és az értéktöbblet értékesítési feltételei közötti ellentmondást. Ezt az álláspontot vallotta Luxemburg.

Az elemzés eszközéül a marxi sémák kínálkoznak. A marxi sémákat — Luxemburg véleménye szerint — az absztrakció oly magas fokán fogalmazták meg, hogy nem csupán a kapitalizmusra, hanem minden fejlődő társadalmi-gazdasági rendszerre vonatkoznak. A sémák tehát érvényesek a szocializmusra is (ezt ő ismeri fel elsőként), nem tartalmazzák viszont a tőkés újratermelés specifikus vonásait, s így alapul szolgálhatnak a kapitalizmus korlátlan és harmonikus fejlődéséről szóló abszurd következtetések levonásához. Ezért kiegészítő feltevésekkel (a szerves összetétel és az értéktöbbletráta növekedése) kísérli meg a specifikus fejlődési nehézségeket a sémákba beiktatni. Az így kapott eredményt azonban nem találja kielégítőnek. Úgy véli, hogy a vizsgálat egyszektoros modellben is elvégezhető, három részre osztva az összterméket: pótlás, fogyasztás, felhalmozás. Ezek után teszi fel a kérdést: kik a fogyasztói a felhalmozásra szánt résznek? Úgy látja, hogy a kérdés az egyéni tőkés számára megoldott, de nem az az össztőkés számára. Mindkét esetben a gazdasági metamorfózisok szükséges egymásutánjának kérdéséről van szó.

A modell alapján Luxemburg három következtetésre jut: ahhoz, hogy a tőkés rendszer dinamikus legyen, léteznie kell valamilyen rajta kívül álló tényezőnek, amely nélkül a rendszer stagnálna; e tényező hatása — legalábbis átmenetileg — többletkereslet megteremtésében nyilvánul meg; a kapitalizmus fejlődésével párhuzamosan fokozódnak a bővített újratermelés nehézségei és evvel a külső tényezővel szemben támasztott követelményei. A szerző szerint Luxemburg központi gondolata ebben a három következtetésben rejlik.

A megoldás a nem tőkés társadalmi-gazdasági alakulat, amely egyrészt megvásárolja a megfelelő árutömeget (azaz a felhalmozási kereslet forrásaként jelentkezik), majd a tőkések az így kapott pénzen megvásárolják a szükséges árukat. A nem tőkés alakulat konkrétan a prekapitalista formákat és az államot jelenti. Az áramlás a tőkés és a nem tőkés alakulat között kölcsönös. A tőkés fejlődés dinamikája a nem tőkés piac megfelelő bővülését követeli. Ezzel kapcsolatban Rosa Luxemburg észreveszi azt a jelenséget, amely a felhalmozás feltételeinek megléte és ugyanakkor a megfelelő piac hiánya esetén a válság alternatívájaként megoldást jelenthet, a kapacitáskihasználatlanságot. Külön azért nem elemezte ezt, mert ebben a könyvben nem azok a

formák foglalkoztatják, amelyekben a kapitalizmus fejlődési dinamikája lefékeződik, hanem a rendszert dinamizáló tényezők és ezek hatásának köre. Az állami piac, a hadiipar és a fegyverkezés mint dinamizáló tényező a klasszikus tőkés rendszer, a magántőkés profitkorlátok meghaladását jelenti. A kérdést azonban nem tudja a modellben megoldani, hiszen ehhez a század elején még nem vezethető be két szükséges előfeltétel: a manipulált valuta és a deficitfinanszírozás. Annak ellenére, hogy Luxemburg nem tud teljes és tiszta képet adni az állam és a militarizálás funkciójáról, sok vonatkozásban megközelíti ezt.

A termelési feltételek és az értéktöbblet értékesítési feltételei között mutatkozó ellentmondás határozza meg Luxemburg szerint a tőkés rendszer egész történelmi útját. Az új, imperialista fejlődési szakasz jellemzőinek alapját is ez adja, azaz a mindkét oldalon végbemenő változások következtében kiéleződő ellentmondás. A két alapvető változás a monopolizálódás, illetve a prekapitalista alakulat összezsugorodása. Az ellentmondás végső kiéleződését s egyben a kapitalista fejlődés elméleti határát a „tiszta kapitalizmus" jelenti, amelyben a prekapitalista alakulat teljes felszámolásával a felhalmozandó értéktöbblet-rész nem találna megfelelő keresletre. Ekkor, a megelőző jelentős gazdasági és politikai megrázkódtatások után, a termelés viszonylag alacsony színvonalon stabilizálódna, s ez a stagnálás a rendszer végét jelentené. Ez azonban nem azonos a tőkés rendszer reális történelmi határával, amely jóval közelebb van s a gazdasági és politikai válságok eredményeképp bekövetkező proletárforradalommal egyenlő.

Luxemburg elméletét igen magas absztrakciós fokon fogalmazta meg, a konkretizálást pedig nem végezte el. Ez nehezítette a megértést és megkönnyítette a félremagyarázást. A szerző ezért kísérletet tesz a konkretizálásra, azzal a céllal, hogy kimutassa, az elmélet lényegének megsértése nélkül erősen közelíthető a valósághoz. A konkretizálás eredményeképp a szerző megállapítja, hogy a gazdasági metamorfózisok időbeli egymásmellettiségének figyelembevételével (a tényt Luxemburg is ismeri, de a fő kérdés tisztázása érdekében mellőzi) a gyakorlatilag szükséges többletkereslet jóval kisebb, mint a felhalmozásra szánt értéktöbblet. A második következtetés a kapitalizmus mint rendszer dezaggregálása során adódik. Egyes esetekben megoldásként a tőkés külső piac is jelentkezhet. A harmadik következtetés azzal kapcsolatos, hogy Luxemburg elemzése erősen túlbecsüli a két megoldási lehetőség egyikét, a nem tőkés alakulatot. Ehhez képest másodlagos jelentőséget tulajdonít az államnak. Ebben természetesen semmi különös nincs, hiszen abban az időben még hasonlíthatatlanul kevesebb tapasztalat állt ezen a téren rendelkezésre. Luxemburg kétségtelenül úttörő munkát végzett a kérdés felvetésével és a kapitalizmus fejlődésében betöltött szerep lényegileg helyes meglátásával.

Luxemburg tehát felismeri a bővített újratermelés marxi elméletének általános jelentőségét, de észreveszi a kiegészítés lehetőségét, szükségességét és irányát. Úttörő kísérletet tesz egy olyan modell megszerkesztésére, amely a tőkés újratermelés általános elméletébe bevezeti a fizetőképes kereslet kérdését. Ezt a kérdést a válságok és a konjunkturaciklus problémájától függetlenül veti fel, s ezzel helyesen mutat rá arra, hogy meg kell találni a termelési és értékesítési feltételek ellentmondásának általános megoldását és pozitív megoldási formáit. Látja a kapitalizmusban rejlő stagnálási tendenciát és a külső piacban jelöli meg a rendszert hosszú távon dinamizáló fő tényezőt. Alapjában helyesen magyarázza meg a nem tőkés környezet szerepét a kapitalizmus fejlődésében. Úttörő jellegű az a felismerése, amely a tőkésállam új gazdasági szerepére vonatkozik, valamint az, amely a gazdaság militarizálását a bővített tőkés újratermelés nehézségei új megoldási formájaként értékeli. Értékes az a kísérlete is, amikor megpróbál indoklást találni a kapitalizmus fennállásának gazdasági határára vonatkozó koncepcióhoz.

A „Tőkefelhalmozás" tudományos értéke tehát a szerző szerint nagy volt, s a művet alapvetően hibásnak minősítő marxista értékelés tudományos szempontból költséges félreértés volt. Ebben valószínűleg szerepet játszott a konkretizálás már említett hiánya, bizonyos tényezők túlértékelése s az erre alapuló túl egyoldalú imperializmuselmélet. A mű így sok támadási pontot nyújtott a kritikusoknak, akik gyakran helyes téziseket is megfogalmaztak, de ezek rendszerint nem ingatták meg Luxemburg elvont elméletét.

A kritika két fő irányzata különböztethető meg. Az első lényegében nem veszi észre a Luxemburg által felvetett problémát, a második meglátja, de tőle

eltérően oldja meg. Az első irányzat kiemelkedő képviselője Buharin, a másodiké Kalecki. Buharin állásfoglalása azon alapul, hogy a bővített újratermelés, a válság, a piac és az imperializmus marxi, illetve lenini elmélete tökéletesen megmagyarázza mindazokat a kérdéseket, amelyekkel Luxemburg foglalkozik. Az értékesítés problémáját az I. osztály gyorsabb növekedése és a válság maradéktalanul megoldja. A tőkefelhalmozás értelmére és a felhalmozott rész fogyasztóira vonatkozó kérdés szerinte értelmetlen. A Luxemburg modelljében felvetett problémát meg nem értve, a modellt ítéli értelmetlennek. A továbbiakban Buharin Luxemburg elméleti közgazdaságtani tévedéseit gyakorlati politikai nézeteivel hozta összefüggésbe. Buharin kritikája, amelyet a mű egyoldalúsága indokolttá tett, bizonyos fokig helytálló volt. Egészében azonban — az alapprobléma tagadása miatt — lényegében értéktelen. Zavart teremtett abban a fontos kérdésben is, hogy milyen Luxemburg elméletének viszonya a kapitalizmus marxi elméletéhez és Lenin nézeteihez. A kritika évtizedekkel túlélte a kritikust, és a mű értékelésének fő, bár nem hivatalos értékelési alapjává vált a kommunista mozgalomban a harmincas évek óta, és egyes országokban a mai napig is alapja a „luxemburgizmus hibás, antimarxista, antileninista rendszeréről" szóló megállapításoknak.

A Kalecki által adott elemzés sok tekintetben megfelel azoknak a következtetéseknek, amelyekhez a szerző Luxemburg elméletének konkretizálásával jutott el. A fő különbség a külső dinamizáló tényezők mechanizmusának felfogásában van. Luxemburg szerint e mechanizmus eredményes működésének nem feltétele a felesleg felszívása (a tőkés és nem tőkés alakulat közötti cseréről van elsősorban szó), míg Kalecki szerint ez feltétlenül szükséges. (Meg kell jegyezni, hogy ebben a kérdésben Kalecki nem ellentétet, csak mennyiségi különbséget lát Luxemburg és a saját megoldása között, azaz nem ért egyet a szerzővel.) A másik különbség a rendszeren belüli dinamizáló tényezők lehetőségeinek kedvezőbb megítélésében van.

Luxemburg műve olyan utat nyitott a marxista közgazdasági elmélet előtt, amelyen előrehaladhatott a modern kapitalizmus elemzésében. Korábban bírált hibái, továbbá a rendkívül szerencsétlenül alakult politikai vonatkozások arra vezettek, hogy értékeit nem ismerték fel. Elvetése nagyon kedvezőtlen hatással volt a marxista közgazdasági elméletre. A történelem ma már részben túlhaladt e kérdésen, ez azonban nem változtat azon, hogy Luxemburg általános elmélete megőrizte jelentős értékeit.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

A sosemvolt brit növekedés

(The Economist, London, 1970. szeptember 5.)

Még húsz év és a világ legtöbb fehérbőrű embere jobban fog élni, mint az átlagos brit állampolgár. A huszadik század második felében a gazdasági fejlődés elhaladt Anglia mellett, s ezt a Heath-kormánynak fel kell ismernie, mint az országot sújtó egyik legnagyobb csapást. Voltak ugyan remények, hogy az 1970. év meghozza a brit gazdasági csodát, de a kezdeti lépések meglehetősen sikerteleneknek bizonyultak. Jó adag szerencse kell ahhoz, hogy az angol bruttó nemzeti termék (GNP) növekedése elérje ez évben az 1,5 százalékot.

Kellemetlen tény, hogy Nagy-Britannia nemcsak Európa szegénye lesz, hanem ázsiai mércével mérve is lemarad. A cikket illusztráló grafikon szerint 100 évvel ezelőtt az egy főre jutó brit termelés a világon a legmagasabb volt. A XIX. század végére csupán Amerika előzte meg Angliát, és Hitler világháborújának kirobbanásakor a britek még mindig másodikak voltak. Ma, a nagy nemzeteket vizsgálva, a tizenharmadik helyet foglalják el.

Ha az OECD növekedési előrejelzései az elkövetkező tíz évre megfelelnek a várakozásnak, akkor ezen a létrán Anglia 1980-ig további két fokot süllyed, engedve, hogy a japánok és a finnek megelőzzék. Mi több, a jelen körülményeket figyelembe véve az OECD által feltételezett évi 3,2 százalékos növekedés Angliában 1970 és 1980 között meglehetősen optimista becslés. Több európai országban ugyanis évi 5,2 százalékos növekedés várható. Ha Anglia a továbbiakban is az elmúlt öt év átlagában kialakult évi 2,2 százalékos növekedéssel fejlődik, akkor 1980-ra a rangsorban maga mellett kénytelen tudni Ausztriát és Olaszországot is.

A közölt grafikonokból kiderül ugyan, hány országban magasabb az életszínvonal, mint Angliában, de arról nem kapunk tájékoztatást, hogy mennyivel.

A dolláralapon számított nemzeti jövedelem nem ad egyértelmű összehasonlítási lehetőséget, mert a hivatalos árfolyam nem tükrözi szükségszerűen az egyes valuták viszonylagos vásárlóerejét. Az amerikaiak hozzávetőlegesen kétszer olyan jól élnek, mint a britek, s ez az átlagbrit számára egyben azt is jelenti, hogy kissé rosszabbul él, mint az átlagos amerikai néger. Európán belül a hivatalos cserearány alapján történő összehasonlítás mindenesetre reálisabb. Ennek alapján megállapítható, hogy a svédek csaknem 50, a franciák és a nyugatnémetek kb. 25 százalékkal élnek jobban, mint az angolok. 1980-ra az említett három ország kb. 40—50 százalékkal magasabb életszínvonalat biztosít majd lakosságának, mint az angol állam, s az ausztrálok még tovább jutnak: ha várakozásuk beigazolódik, akkorra 60—70 százalékkal előzik meg a briteket.

Lehet, hogy néhány számadat ellentmondani látszik a bruttó társadalmi termék vizsgálatából levont következtetéseknek. Például az egy családra jutó szobák száma Angliában azonos az amerikai és svájci szinttel, sőt több, mint Franciaországban vagy az NSZK-ban. A lakosság egészéhez viszonyított telefonok száma magasabb, mint Franciaországban, Nyugat-Németországban, Olaszországban vagy akár Japánban. Ugyanez igaz a TV-készülékek esetében is: 1968-ban 1000 főre 280 TV-készülék jutott, több, mint bármely más országban, Svédország és az Egyesült Államok kivételével. Az autótulajdonosok száma megegyezik az európai átlaggal, durván minden ötödik embernek van autója. Ez kevesebb ugyan, mint Svédországban vagy Franciaországban, hozzávetőlegesen annyi, mint az NSZK-ban, de több, mint Norvégiában, Dániában vagy Olaszországban. Sok olyan dolog azonban, amelyet a britek vonzónak találnak az életben, megújításra vár, s a dolgok mai állása szerint ez egyáltalán nincs biztosítva. Korábbi szintjükhöz képest kopottabban élnek, de még ennek fenntartása is súlyos külföldi kölcsönöket igényel. Nem épülnek kórházak, az oktatás alacsony színvonalon áll (az angol iskolakötelezettség még mindig nem haladja meg a 15 éves kort).

Mi idézte elő ezeket a siralmas tényeket? Angliában a háború utáni növekedési arány magasabb volt, mint bármely korábbi időszakban. Nem arról van szó, hogy Anglia lelassult, hanem arról, hogy nem sikerült felzárkóznia a háború utáni általános színvonalhoz, nem érzékelte a háború utáni technológiai megújhodás előnyeit és nem adaptálódott a modern világ követelményeihez. Míg a nyugatnémet, a francia és az olasz óránkénti termelékenység 1963 és 1969 között 44—50 százalékkal növekedett, s Japán több mint megkétszerezte termelékenységét, az angolok éppen hogy elértek egy 29 százalékos növekedést.

Az okok között a cikk a következő, gyakran emlegetett tényezőket sorolja fel:

— a szakszervezetek vonakodása a modernizálástól;

— a nemzetközösségi preferenciák biztosította múltbeli védettség az angol export számára;

— az ún. klasszikus oktatás ösztönzése a műszakival szemben;

— szakemberek kivándorlása („agyak megcsapolása");

— a magánberuházásokat kevéssé ösztönző adórendszer;

— a font árfolyamának túlértékeltsége.

E tények miatt indokoltnak tűnik egyes középosztálybeli politikusok és kormánytisztviselők megállapítása, hogy a britek azért nem lettek gazdagabbak, mert valójában nem is akartak. Más szavakkal: az angolok tudatosan vagy kevésbé tudatosan a társadalmi stabilitást választották a gazdasági növekedés ösztönzése helyett.

(Ism.: *Brüll Mária*)

D. Gvisianyi: A jelenkori polgári vezetéselméletekről

(Kommunyiszt, Moszkva, 1970. 12. sz.)

Az állammonopolista kapitalizmus, a hatalmas trösztök és a bürokratikus-centralisztikus államhatalom összefonódása új tartalmat és méreteket adott a vezetési tevékenységnek.

A vezetés funkciója a társadalmi termelés természetéből fakad, de ez a funkció meghatározott társadalmi körülmények között válik valóra. Marx rámutatott a tőkés vezetés kettős jellegére, amely a vezetendő termelési folyamat kettős jellegéből ered. Ezért a vezetés a kizsákmányolás funkcióját is magában hordja. A mai polgári vezetési elméletek és gyakorlati megoldások tanulmányozásakor módszertanilag fel kell használni azokat a tanulságokat, amelyek a taylorizmusról szóló ismert

lenini megállapításban rejlenek. Ma is igaz az, hogy a vezetés polgári tudománya, eltekintve apologetikus jellegétől, képes reális eredményeket elérni a racionális szervezésben, a költségek csökkentésében, a hatékonyság és a versenyképesség fokozásában. Az utóbbi időben a Szovjetunióban is megnőtt az érdeklődés a vezetés tudományos problémái iránt, s ez természetesen a külföldi elmélet és gyakorlat tanulmányozásának igényét is előtérbe állította. Túljutva a külföldi eredmények lebecsülésén, nem lenne helyes az ellenkező hibába esni.

A burzsoázia nagy reményeket fűz a „tudományos vezetés" rendszeréhez, benne látva azt az eszközt, amely alkalmas a termelés fokozására, a válságok megelőzésére, az osztálykonfliktusok elsimítására, azaz nemcsak egyes vállalatok, hanem az egész kapitalista rendszer csődjének megakadályozására. Ezért sok teoretikus arra törekszik, hogy a racionális vezetés rendszerét az egyes vállalatról az egész tőkés társadalomra vigye át.

A polgári teoretikusok illúziói szerint a kapitalizmus összes társadalmi és gazdasági problémái eltűnnek, ha ezek megoldásával megfelelő „üzleti szellemmel" rendelkező „kompetens menedzserek" kezdenek foglalkozni. Jellemző, hogy ilyen illúziókat propagál több olyan kutató is, aki a kibernetikai módszerek, az operációkutatás és a rendszerelmélet vezetéstudományi alkalmazásán dolgozik. Példa erre J. Forrester professzor, akinek könyve, az Industrial Dynamics egész irányzat alapja lett. Forrester az automatikus szabályozás módszereire támaszkodva kidolgozta az iparvállalatok szervezeti rendszerének formalizált modelljét. Nem bocsátkozva az igen érdekes modell taglalásába, a szerző Forrester ideológiáját vizsgálja, aki a tőkés gazdaságot a vállalatok egyszerű összegének tekinti, egyenlőségjelet téve makro- és mikroökonómia közé. Ez egyébként a mai apologetika egyik posztulátuma, amely tagadja a vállalati szervezettség és az egész gazdaság anarchiája közötti ellentmondást. Forrester a társadalmi-gazdasági rendszert a termelési folyamat technikai rendszerével azonosítja, s így konstruálja meg a társadalmi-történeti folyamat sajátos technológiai koncepcióját. Álláspontja szerint a társadalmi átalakulások nem többek technológiai folyamatoknál.

A tudományos management elméleti határain belül egyre újabb irányzatok jelennek meg, úgyhogy sok teoretikus már az elméletek áthatolhatatlan dzsungeljéről panaszkodik. Az ebben megnyilvánuló mély módszertani válságra a kutatók különbözőképpen reagálnak. Némelyek tagadják ennek létét, azt állítva, hogy az ő elméletük már minden ellentmondást leküzdött. Mások úgy vélik, hogy az elméletek sokfélesége a valóságos vállalatok sokféle típusának felel meg. Végül vannak olyan álláspontok, amelyek szerint az általános elmélet (metateória) már a kialakulás stádiumához közeledik, ezért maximális türelmet kell tanúsítani a különböző szempontok iránt, mert csak az állandó keveredés, a fennálló határok ledöntése vezethet az egységes elmélet kialakulásához.

Az egységes koncepció hiánya mély ideológiai és elméleti gyökerekre vezethető vissza. Nem lehet a vezetés valóban tudományos elmélete az, amely abszolutizálja a tőkés termelési módot, nem átmeneti, hanem végső foknak tekintve a társadalmi fejlődésben. Azok az elméletek, amelyek a tőkés vállalkozásokkal kapcsolatban sok területen hatékonynak mutatkoznak, elégtelenek mint olyan általános szociológiai elméletek, amelyek a vezetés szervezésének általános törvényeit akarják megállapítani.

Az egymásnak ellentmondó elméletek nagy száma nemcsak az egység, hanem a szükséges tudományos alapok hiányát is mutatja. Ezt érezve, néhányan tagadják a vezetéstudomány létrehozásának lehetőségét, arra hivatkozva, hogy annak absztraktsága nem képes az élő folyamatok megragadására. Ez az irracionalizmusban gyökerező koncepció azt vallja, hogy a vezetésben, akárcsak a művészetben, a meg nem ismételhető egyediség, az intuició uralkodik. Az amerikai vezetési elméletben ez a tendencia kéz a kézben lép fel az empirizmussal. Az elméletet teljesen józan megfontolások is alátámasztják. Így például arra hivatkoznak, hogy egyetlen módszer semmiképpen sem elegendő az üzletemberek számára ahhoz, hogy sikereket érjenek el az üzleti élet mai dzsungeljében.

Ennek az álláspontnak köszönheti népszerűségét az ún. egzisztenciális management irányzata, amelyet J. Odiorne alapított. Bár Odiorne nem nevezhető a szó szigorú értelmében egzisztencialistának, számos esetben ebből az eszmevilágból meríti nézeteit a vezetési tevékenység leírásához. Kijelenti, hogy általános vezetési elmélet nem lehetséges. Nincs mód meghatározott sza-

bályszerűségek, törvények felállítására, a menedzserek világa gyakran felelőtlennek és szabálytalannak bizonyul. A menedzser nem annyira a szabályokat figyeli meg, mint inkább váratlanul (különösen a konkurrensek számára) megsérti ezeket, s így sikereket ér el. Odiorne támogatja az empirizmust, véleménye szerint az egyetlen alternatíva a visszatérés a valóságos menedzserhez, tevékenysége és választásai teljes bonyolultságához. Arra is felhívja a figyelmet — és ebben kétségtelenül igaza van —, hogy a legtöbb vezetési elmélet csak a nagy korporációkkal foglalkozik, mintha az 500 legnagyobb vállalaton kívül más nem is létezne. Semmit nem mond azonban a kis és középvállalatok számára. Odiorne elméletét sokan támogatják mind az Egyesült Államokban, mind Nyugat-Európában. Jellegzetes tendencia, hogy a vezetés és szervezés tudományos módszerei kidolgozásának erősödő tendenciájával párhuzamosan erősödik a fordított tendencia is, amely lényegében a termelés tőkés vezetésének irracionális természetét akarja felfedni.

A szerző a továbbiakban az üzleti erkölcsről az utóbbi időben kibontakozott vitát ismerteti. Ezt A. Carr cikke indította el, aki kijelentette, hogy „az üzletnek nevezett játékban a jó és a rossz normái különböznek attól a hagyományos erkölcstől, amely társadalmunkban megvalósul." Az üzlet egyebek között szükségessé teszi a blöfföt és a kémkedést, etikája talán leginkább a pókeréhoz hasonló. A cikk nagy vitát váltott ki. Voltak egyetértő, sőt Carr megállapításait tovább vivő hozzászólások, de sok üzletember azzal vádolta Carrt, hogy szándékosan túlzott. Carr válaszcikkében kijelentette, hogy minden állítását konkrét példákkal tudja igazolni. Rámutatott arra is, a vita résztvevőinek többsége elismerte, hogy leírása megfelel a valóságos helyzetnek. Ez a vita is megmutatta a tőkés business lényegét, az üzleti etikáról, az üzletemberek társadalmi felelősségéről hangoztatott demagógia alaptalanságát. A tőkés társadalmi viszonyok alapján tehát nem lehet a vezetés tudományos elméletét megteremteni, de az ott felhalmozott tapasztalatokat a szocialista társadalomnak kritikusan el kell sajátítania.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

Philippe Lefournier: Franciaország, az egyenlőtlenség földje

(L'Expansion, Párizs, 1970. szeptember)

Sokáig dédelgették azt a gondolatot, hogy a gazdasági növekedés nemcsak a rendkívüli szegénység, hanem az egyenlőtlenség megszüntetését is lehetővé teszi a bőség, a gazdagság egyszerű elosztásával. A legtöbb országban ennek az ellenkezője tapasztalható, különösen a leggazdagabb országban, Amerikában. De a fejlett országok között is az elsődleges jövedelmek elosztása különösen Franciaországban egyenlőtlen.

Az INSEE (Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques) 1965. évi nagy felmérése szerint — ennek feldolgozása és eredményei nemrég készültek el — a két szélső kategória (a mezőgazdasági bérmunkások, vezető állásúak, szabad foglalkozásúak) átlagjövedelmének aránya 1 : 5,6, a munkások és a vezető állásúak átlagjövedelmének aránya 1 : 3,8. 1970-ben a különbségek valamivel kisebbek, a megfelelő szám 5,2 és 3,6.

1965-ben 100 háztartás közül a 30 legszegényebb rendelkezett a jövedelmek 6,3, a 10 leggazdagabb pedig a jövedelmek 34,1 százalékával. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az egyes kategóriák átlagai is nagy eltéréseket takarnak. Ha a még viszonylag homogén csoportok jövedelme közötti arányokat vizsgáljuk, a két elkülöníthető szélsőség a következő: a nem munkaképes korúaknak az a csoportja, amely csak évi 3000 frankos minimális juttatásban részesül, és azon vállalatok vezérigazgatóinak csoportja, amelyek évi forgalma 12 és 150 millió frank közé esik. Ez utóbbiak évi jövedelme átlagban 180 000 frankot tesz ki. Ez azt jelenti, hogy a jövedelmek aránya a két szélső kategória között 1 : 60.

A gazdasági növekedés — természetéből adódóan — a termelési tényezők viszonylagos termelékenységében torzulásokat okoz, s az erőforások racionális felhasználása feltételezi a termelékenység eltéréseinek megfelelő jövedelmi diszparitásokat. A kérdés ezek után az, hogy az újraelosztás gépezete, amelynek feladata bezárni azt az ollót, amelyet a növekedés mindig újra kinyit, hogyan teljesíti feladatát.

Az első lépés az adóztatás és a társadalombiztosítási hozzájárulások. Az adóztatás fegyvertárából egyedül a sze-

mélyi jövedelemadó szándékozik újraelosztó hatást elérni, az adó kulcsa progresszív, egészen 65 százalékig emelkedik. Az INSEE vizsgálata szerint a közvetlen adók kivetése után a két szélső kategória jövedelmének aránya 5,6-ról 5,1-re, a vezető állásúak és a munkások között pedig 3,8-ról 3,5-re csökken. A közeledés azonban korlátozott, mert a személyi jövedelemadó súlya kisebb, progresszivitása mérsékeltebb, mint más országokban. Emellett a gyermekek számától függő adókedvezmény súlya annál jelentősebb, minél magasabb a jövedelem, s ez is csökkenti a jövedelemkiegyenlítő hatást. A magasabb jövedelműek jó részének nagy lehetőségei vannak a törvényes adóelkerülésre és az adócsalásra. Egy tanulmány szerint a bevallott és a becsült jövedelem közötti különbség a munkásoknál 3, a középkádereknél és vezető állásúaknál 10, a nem mezőgazdasági önállóaknál 47, a mezőgazdasági önálló gazdálkodóknál 78 százalék.

A közvetett adók súlya a fogyasztói kiadásokban — az értéknövekedési adó (TVA) kulcsának progresszivitása (7,5—33 százalékig) ellenére — a jövedelemnagyságtól és a társadalmi kategóriától függetlenül csaknem állandó (12,4 százalék a nem munkaképes korúaknál, 15,1 százalék gyáriparosoknál és szabad foglalkozásúaknál). Az összes fogyasztásban a „luxus" kiadások aránya valójában korlátozott. Másrészt a TVA-n kívüli egyéb közvetett adók, amelyeket a tömegfogyasztási cikkekre (alkohol, dohány, kávé, csokoládé stb.) vetnek ki, nem progresszívek. A közvetett adózás tehát nagyjából semleges a jövedelemkiegyenlítés szempontjából, sőt degreszszív: arányos a fogyasztói kiadásokkal, vagyis jobban terheli az alacsony jövedelmeket, mert ezekben nagyobb a fogyasztás aránya.

Ezzel szemben a jövedelememelkedéssel progresszíven növekvő megtakarítás adóterhe kisebb. A vagyonadóztatás Franciaországban kevéssé fejlett. Csak akkor sújtja a tőkét, ha gazdát cserél. A tőkenyereségek (bizonyos földbirtokkal kapcsolatos eseteket kivéve) adómentesek. Emellett a megtakarításokat visszatérítésekkel ösztönzik, s ezek a tőketulajdonosoknak nyújtott szubvenciónak tekinthetők.

A munkáltatók és munkavállalók társadalombiztosítási hozzájárulásai degresszívek, a kifizetett bérek mintegy 35 százalékát teszik ki. A hozzájárulások lineárisan nőnek a jövedelemmel egy elég alacsony plafonig: 1500 frankig. Ha a jövedelem meghaladja ezt, a hozzájárulás aránya egyre csökken.

Mivel az adóztatás és a társadalombiztosítási hozzájárulások nem csökkentik igazán a jövedelmek egyenlőtlenségét, ez az újraelosztás feladata maradna. Ennek két fő csatornája van: a társadalombiztosítás nyújtotta kedvezmények, valamint a központi és helyi költségvetésből finanszírozott kollektív fogyasztás.

Az öregséggel kapcsolatos juttatások (az összes juttatás 39 százaléka) túlnyomó részét a nyugdíjak teszik ki. Ezeket a cikk kizárja a vizsgálatból s a nem munkaképes korú lakosság elsődleges jövedelméhez sorolja, mert nagyjából arányosak a régi munkaviszonyból származó jövedelmekkel, s bizonyos esetektől eltekintve nem jelentenek valódi újraelosztást.

A családi pótlék (az összes juttatás 22 százaléka) a jövedelem-színvonaltól független, s ezért az alacsonyabb jövedelműeknél viszonylag nagyobb a súlya. Viszont a jómódú családok, amelyeknek a gyermekei hosszabb ideig folytatják tanulmányaikat, lesznek inkább az élvezői a 15 éven felüli gyermekek után járó családi pótlék emelésének.

A betegséggel, munkaképtelenséggel kapcsolatos juttatások (az összes juttatás 26 százaléka) növekedése igen gyors, technikai (az egészségügyi költségek növekedése miatt) és szociológiai okokból: az élelmezési kiadásokkal ellentétben az egészségügyi kiadások a jövedelemnél gyorsabban nőnek, annál magasabbak, minél magasabb az életszínvonal, s minél jobban változik az életmód. Egy INSEE-vizsgálat megállapította, hogy a vezető állásúak 78 százalékkal többet költöttek egészségügyi célokra, mint a munkások, az 50 000 frank évi jövedelemmel rendelkező családok pedig 53 százalékkal többet, mint a 6000 frank évi jövedelműek. Vagyis az egészségügy területén egy fordított újraelosztás megy végbe.

A társadalombiztosítási juttatások a két szélső kategória jövedelmének arányát 5,6-ról 4,6-ra, a munkások és a vezetőállásúak jövedelmének arányát pedig 3,8-ról 3,1-re csökkentik.

A kollektív fogyasztás nyújtotta szolgáltatások és berendezések igénybevétele — az oktatási, kulturális, sport, szórakozási és közlekedési szolgáltatások figyelembevétele — csaknem egynegyedével növeli a háztartások fogyasztását. A jövedelmek újraelosztása szempontjából a kérdés az, hogy a közösség által nyújtott szolgáltatásokkal szembeni vi-

selkedés különbözik-e társadalmi kategóriák szerint. A valóságban pontosan ez a helyzet. Példa az oktatás, amely mennyiségileg, költségei miatt és minőségileg — mert benne rejlik az esélyek egyenlőségének kulcsa — egyaránt nagyon fontos. A jómódú családok gyermekei tovább folytatják tanulmányaikat: az 50 000 frank évi jövedelmű családok gyermekeinek 34 százaléka folytat felsőfokú tanulmányokat, a 6000 frank évi jövedelmű családoknál pedig csak 12 százalék. A felsőfokú oktatás állami költségei kétszer akkorák, 2076 frank évente egy egyetemistára, szemben az egy 16 éves tanulóra jutó 1077 frankkal.

A vizsgálat kimutatta, hogy a magas jövedelmek birtokosai az élvezői a közösség, az adózók által finanszírozott szolgáltatásoknak. Végeredményben a társadalombiztosítási juttatások és a kollektív fogyasztás hatása a jövedelem újraelosztására semleges: ha céljuk a jövedelmek kiegyenlítése, ezt nem érték el.

A vizsgálatok eredményeit összegezve, a két szélső kategória jövedelemaránya 5,6-ról 4,2-re, a munkások és vezető állásúak között pedig az arány 3,8-ról 2,8-ra csökken az 1965. évi adatok alapján. 1970-re a különbség feltehetőleg kisebb, a magas jövedelemkategóriák adójának növelése és az alacsony jövedelmek adójának csökkentése következtében. De ezek a statisztikák csak a közvetlen adókat és a társadalmi juttatásokat tartalmazzák, nem véve figyelembe a társadalombiztosítási hozzájárulásokat és a kollektív fogyasztást. Ezek számításba vétele a jövedelem-újraelosztást, kiegyenlítést visszájára fordítja. Azt is meg kell állapítani, hogy az igazi „szegénység" — az öregeké, a fizikailag hátrányos helyzetben levőké — egyáltalán nem tűnt el. Az újraelosztás gépezetének hatékonysága kétségbe vonhatónak látszik: csaknem változatlanul hagyja a jövedelmek hierarchiáját.

A francia újraelosztási mechanizmus eredeti célja az egyenlőségre való törekvés volt. Ha azonban az elsődleges jövedelmekben egyenlőtlenség uralkodik, s fennáll a javak szűkössége, egy elvileg egyenlőségre törekvő rendszer végeredményben nem érheti el az óhajtott célt. Ha egyenlőségre törekszünk, diszkriminálásra van szükség. Nemcsak az újraelosztás rendszerét kell megreformálni, hanem annál előbb is be kell avatkozni a rendszerbe, az elsődleges jövedelmeknél. Nem illuzórikus-e kissé a következményekre hatni, nem érintve az egyenlőtlenség okait? Tény, hogy a társadalmi csoportok nem egyenlőek. Vannak akik többé-kevésbé közvetlenül megkaparinthatják a termelés eredményeit: a vállalkozóknak, a földbirtokosoknak sokkal nagyobb lehetőségük van jövedelmük növelésére, mint azoknak, akik csak munkaerejükkel rendelkeznek.

Ha nem következik be javulás ezen a téren, maga a növekedés kerülhet veszélybe, mert sorsát mindenki szomszédjáéval, nem pedig saját múltbeli sorsával veti össze.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

Richard D. Portes: Gazdasági reform Magyarországon

(The American Economic Review, 1970. 2. szám)

Portes professzor az Amerikai Közgazdasági Társaság 1969. decemberi közgyűlésének a szocialista országok ármechanizmusával foglalkozó szekciójában tartott előadást a magyar gazdasági reformról.

Az új mechanizmust a szerző mint az utasításos gazdálkodásról a szocialista piacgazdaságra való áttérést mutatja be. Hangsúlyozza, hogy az áttérés nem vont maga után változást a tulajdon megvalósulási formájában vagy az irányítási viszonyokban, miután határozottan elutasították a munkás-önigazgatást. Ez egyebek között abban nyilvánul meg, hogy noha az ágazati minisztériumok nem adnak többé utasítást a vállalatoknak, továbbra is hatáskörükben maradt az igazgatók és helyetteseik kinevezése és leváltása, alapbérük és jutalmazásuk megállapítása, valamint a vállalati tevékenység utólagos értékelése. A felügyelő bizottságokat is a minisztériumi apparátus független segédeszközeként hozták létre egyes vállalatoknál.

A tulajdon és ellenőrzés problematikájának megoldatlanságával függ össze a magyar mechanizmus másik jellegzetessége: az adózás előtti vállalati nyereségnek az eszköz-bér arány szerinti előírt megosztása is. Ennek számos — a hazai irodalomban széles körben tárgyalt — hátrányát ismerteti a szerző, rámutatva arra, hogy sem a vállalati vezetésre, sem a dolgozókra, sem pedig a minisztériumokra nem bízhatták rá (különféle okokból) a megosztási arány vállalatonkénti megállapítását.

A cikk első felében a szerző az új me-

chanizmus főbb vonásait ismerteti. Kitér az új ár-, jövedelem- és bérszabályozási rendszer, a termékforgalmazás, a külkereskedelmi mechanizmus és a beruházási rendszer jellemzésére. Megjegyzi, hogy a forgóeszköz-finanszírozásban a reform valóságos önfinanszírozást vezetett be és burkoltan még a kereskedelmi hitelezést is lehetővé tette. A beruházási hitel csekély szerepét az állami és a vállalati saját források nagyságának tulajdonítja, hangsúlyozva: hosszú lejáratú hitelezés lényegében nem alakult ki, az ilyen jellegű beruházások továbbra is csak állami juttatásokkal valósulhatnak meg.

A cikk második felében a szerző azt vizsgálja, hogy milyen fejlemények következtek be a magyar gazdaságban 1968-ban, és hogyan reagáltak ezekre a gazdaságirányító szervek. A szerző éppen azt tartja fontosnak, hogy az irányító szervek nem ijedtek meg a felmerülő problémáktól és 1969-ben további kötöttségek feloldásával tökéletesítették a rendszert, fenntartva amellett annak alapvető stabilitását. A kedvezőtlen készletalakulás miatt a hitelpolitika megszigorítását azonban feltehetően túlzásba vitték, ami hiteléhséget és abszolút készletcsökkenést váltott ki. A szerző kételkedik a hitelmegszorítások célszerűségében, különösen ami a kereskedelmi hálózatot illeti, hiszen ez a készletek csökkenését, a hiánygazdaság légkörének megújulását eredményezheti.

Jellemzőbbnek tartja azonban a szerző, hogy mit *nem* tettek az irányító szervek. Noha a vállalatok pénzügyi forrásai növekedtek, nem vetettek ki újabb adókat, s inkább a központi beruházásokat fogták vissza, hogy teret engedhessenek a vállalatok beruházási kezdeményezésének.

A megoldatlan problémák között a létszám túlzott és a termelékenység elégtelen növekedését, a nyereségrészesedés felosztásával kapcsolatos problémákat, az ipar túlzott koncentrációját és a tőkepiac hiányát említi. Felhívja a figyelmet arra, hogy az árrendszer hiányosságai, az ésszerűtlen árarányok, a kiterjedt támogatások, a jövedelmezőség indokolatlan ágazatok közötti differenciálódása mellett a nyereségarányok nem adhatnak megfelelő útbaigazítást az eszközök allokációjához, s ez a szabad tőkeátcsoportosulásnak is gátját képezi.

Problémát okoz végül, hogy a többi KGST-ország lassúbb reformjai mellett a szocialista országok egymás közti külkereskedelmében lassabban következnek be változások, mint azt a magyarok szeretnék.

Cikkének befejező részében Portes megállapítja, hogy a „command economy" öröksége még erős: szűk a vállalatok horizontja, kockázatvállaló készsége, lassú a műszaki fejlesztés. Az átmenet megkönnyítését szolgáló intézkedések sok kedvezőtlen hatást váltanak ki, mindenekelőtt a szabályozók differenciálását és specifikálását, valamint az árrendszernek azokat a torzulásait, amelyek jövedelemelosztási megfontolásokat tükröznek.

A szerző fő következtetése az, hogy „recentralizálásra", a régi mechanizmushoz való visszatérésre nemigen lehet számítani Magyarországon. A tervezők késznek mutatkoznak arra, hogy tudomásul vegyék a vállalatoknak a tervtől eltérő tevékenységét is. A gazdaság szervezetét is olyan irányban alakították át, amely nem tesz lehetővé centralista irányítást. A visszalépéshez ezért tudatos, nyílt politikai döntésre lenne szükség. Nem valószínű azonban, hogy olyan belső vagy külső nyomás érvényesülne, amely ehhez vezetne. Igaz, a szakszervezetek különböző szempontból bírálják a reformot és a munkások helyzetére gyakorolt hatását, és más problémák is akadnak; nagyon erős azonban a közvélemény és a felső pártvezetés egyetértése a reform továbbvitelében. Másrészt a szocialista országok is tudomásul veszik a magyar reformot, amely nemcsak fenntartotta, de növelte is az országnak a szocialista országokhoz való kötődését.

(Ism.: *Bauer Tamás*)

V. Perevegyencev: A lakosság migrációja és a munkaerőforrások kihasználása

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1970. szeptember)

A munkaerő térbeli eloszlását megváltoztató migráció kihat felhasználásának hatékonyságára.

A Szovjetunióban a lakosság migrációja elég nagy, viszont mértéke, az átköltözők nemek és életkor szerinti összetétele és a migráció fő irányai az időben állandóak. Az átköltözők túlnyomórészt fiatal, munkaképes emberek. A migráció fő következménye a városi lakosság növekedése a falusi rovására, az előbbi koncentrációja és a gazdaságilag újonnan feltárt területek benépesedése.

11 év alatt (1959—1969) a városi lakosság 36 millióval, (36 százalékkal), a falusi lakosság 3,1 millióval, (2,8 százalékkal) nőtt. A városi lakosság növekedéséből 16 millió főt a faluról való felvándorlás, 5 milliót falvak városokká válása biztosított.

A városi lakosságnak a falusi rovására való növekedése minden szövetségi köztársaságban végbement, de a lakosság faluról való eláramlásában nagy eltérések voltak. Emiatt némely területeken a falusi lakosság jelentősen csökkent, másutt még nagyobb mértékben nőtt. A tizenöt köztársaságból hatban (OSZSZSZK, Belorusszia, Észtország, Litvánia, Ukrajna és Lettország) 3,4—12,2 százalékkal csökkent, a többi kilencben (Grúzia, Moldva, Örményország, Kazahsztán, közép-ázsiai köztársaságok, Azerbajdzsán) 5—38,1 százalékkal növekedett a falusi lakosság lélekszáma.

Meg kell jegyezni, hogy a lakosság városba áramlása a „városi" népgazdasági ágak bővülésének elengedhetetlen feltétele volt. Emellett a városi lakosság foglalkoztatottságának színvonala az utóbbi években nagymértékben növekedett. Erre mutat az is, hogy a nők foglalkoztatottsági színvonala — a középázsiai és a kaukázusontúli köztársaságokat figyelmen kívül hagyva — gyakorlatilag nem különbözik a férfiakétól. A nők foglalkoztatottsági színvonalát — amely a születési arányszám utóbbi időben tapasztalható csökkenésének egyik oka — a szerző túlzottnak tartja. Másrészt sok városban munkaerőhiány van, ezért a falusi munkaerők városba áramlása nem túlzottnak, hanem elégtelennek látszik.

De rendelkezett-e a falu a városba átcsoportosítható munkaerő-tartalékokkal?

Némely területek (Szibéria, Észtország, Kazahsztán) kolhozaiban munkaerőhiány, másutt (Kirgiziában, Moldvában, Grúziában, Belorussziában) viszonylagos munkaerőtöbblet van. A munkaerő azonban elsősorban éppen a munkaerőhiánnyal küszködő területekről áramlott a városokba, és ez a falu és város közötti migráció legfőbb problémája.

A migráció egyik jellegzetessége volt a nagyvárosok különösen gyors fejlődése. 1959 és 1970 között az 0,5—2 millió lakost számláló városokban lakók száma 78 százalékkal, több mint kétszer olyan gyorsan nőtt, mint az összes városlakók száma. A városi lakosság koncentrálódási folyamata valójában még ennél is gyorsabb volt, ha figyelembe vesszük, hogy gyorsan növekedtek a több város szoros kapcsolatát jelentő agglomerációk.

A városi lakosság koncentrálódása némely vélemények szerint kedvezőtlen jelenség. Ennek a következtetésnek az az alapja, hogy a nagyvárosokban magasabbak az egy lakosra jutó „eltartási" költségek, mint a közepesekben. A rendelkezésre álló adatok azonban arra mutatnak, hogy az ipari termelés munka- és eszközigényességében a nagyvárosoknak olyan előnyeik vannak, amelyek fenti hátrányaikért bőségesen kárpótolnak.

A városi lakosság koncentrációja egyéb, nem gazdasági szempontokból is kedvező, és azt a nagyvárosok növekedésének korlátozása sem tudta megfékezni. Nem véletlen, hogy az „optimális" nagyságú város régi koncepcióját az utóbbi időben bírálatok érték.

A gazdaságilag újonnan hasznosított területek benépesítésével és a gazdag természeti kincsek kiaknázásával kapcsolatban az elmúlt évtizedben jelentős migrációs folyamatok zajlottak le. Ezek a benépesítések gazdaságilag hatékonyak, a megvalósításukhoz szükséges beruházások a gazdasági eredményekből általában gyorsan megtérülnek.

A hatékonyságot azonban erősen csökkentik a benépesítés hiányosságai. A benépesítés ára sok visszaköltözés, és ez az oda-vissza áramlás rontja a vállalatok hatékonyságát, növeli a társadalmi és egyéni ráfordításokat. Másrészt az új területeken gyakran „félnaturális" gazdaság megteremtésére törekszenek,

maguk akarnak termelni majdnem mindent, amire szükségük van. Más országokban az északi területeken az alapvető (speciális: például kőolajbányászat stb.) termelési ág 100 dolgozójára 100—150, a kiszolgáló ágazatokban foglalkoztatott dolgozó jut. Ezzel szemben például a Magadáni területen ez a szám 530.

A migráció eredményei a nagy gazdasági körzetekre nézve a következők: Az 1959—1967. években legjelentősebb negatív egyenlegük (nettó eláramlásuk) a volga-vjatkai, a központi feketeföld, az urali és a nyugat-szibériai körzeteknek volt. A legnagyobb pozitív egyenlegek Kazahsztánban, Közép-Ázsiában, Észak-Kaukázuson és Ukrajnában mutatkoztak. Az utóbbi tíz év új jelensége, hogy az urali és a kelet-szibériai körzetek szaldója negatív volt, a Nyugat-Szibériából való eláramlás pedig megnövekedett; Kazahsztán lakosságának növekedése lelassult.

1959-től 1970-ig a Szovjetunió déli részének (Moldva, Ukrajna déli része, Észak-Kaukázus, kaukázusontúli területek, Közép-Ázsia, Kazahsztán) lakossága a nagyobb természetes szaporulat és a pozitív migrációs egyenleg miatt az északi részek lakosságánál gyorsabban nőtt.

A nagy gazdasági körzetek közötti migráció kedvező hatások mellett súlyos hibákat is mutat. A legnagyobb hiba a lakosság Szibériából való eláramlása és áttelepülése munkaerő-felesleggel rendelkező területekre: Közép-Ázsiába, Ukrajnába, Észak-Kaukázusba.

Az állami szervek és társadalmi szervezetek ma alapjában háromféle: gazdasági, szervezési és adminisztratív eszközöket használnak a munkaerő területi elosztásának befolyásolására. A szerző a gazdasági eszközök döntő szerepét hangsúlyozza és a tapasztalatokra hivatkozva megállapítja: semmilyen más eszközök sem biztosíthatják a kedvező irányú migrációt, ha azt gazdasági tényezők, mindenekelőtt az életkörülmények lényeges különbözősége gátolja. A kedvező irányú migráció optimális életszínvonal-arányok kialakítását kívánja meg.

(Ism: *Sós K. Attila*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Kozma Ferenc: A „két Európa" gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés

(Egy elvi koncepció vázlata)

Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970 350 l.

Kis ország számára a nemzetközi munkamegosztásba való megfelelő bekapcsolódás — életkérdés. Egész jövőnk múlik azon, hogyan alakulnak részvételünk feltételei a nemzetközi, s mindenekelőtt a szocialista országok közötti munkamegosztásban, hogyan tudunk élni a kínálkozó lehetőségekkel. Nem véletlen tehát, hogy ebben a témakörben egymás után születnek a közgazdasági művek hazánkban, köztük kiválóak, amelyek határainkon túl is érdeklődést keltenek, hatnak. Kozma Ferenc könyve is ezek közé tartozik.

A mű alapgondolata: a szocialista országok közötti munkamegosztás korunkban csak úgy lehet valóban hatékony, csak úgy töltheti be rendeltetését, ha összekötődik a fejlett tőkésországokkal való munkamegosztásuk kollektív megszervezésével. Így függnek össze a „két Európa" — a szocialista és a tőkés — gazdasági kapcsolatai a szocialista országok nemzetközi együttműködésével, ezért lett ez a könyv tárgya. Erre a következtetésre azon keresztül jutott a szerző, hogy korunk egyik jellemzőjének a tudományos-technikai forradalmat tekinti, amikor a szocialista országok legfőbb feladata ennek a forradalomnak a sikeres megvívása. A fő kérdés, amelyre választ keres: milyen feltételeket kell a szocialista országoknak nemzetközi együttműködésükben létrehozni ahhoz, hogy a fejlett tőkésországokkal való bővülő kapcsolataikat a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásának meggyorsítására használhassák fel.

E végső kérdés megválaszolását olyan vizsgálatok alapozzák meg, mint:

1. Milyen helyet foglal el az európai szocialista országcsoport a mai világgazdaságban és milyen előretörési lehetőségei vannak a belátható jövőben?

2. Mit kell tenniük ezeknek az országoknak az előretörés érdekében, és van-e reális lehetőségük e lépések megtételére?

3. Mi a jelentősége a szocialista országok gazdasági együttműködésének az előretörési lehetőségek kiaknázásában?

4. Melyek azok a kulcságazatok, amelyek gyors fejlesztése a leginkább megkönnyíti az előttük álló problémák megoldását?

E nagyon is konkrét kérdések tárgyalásának a szerző széleskörű elméleti megalapozást ad. Vizsgálódásait elméleti oldalról indítja el. A termelőerők fejlődési szakaszainak és ugrópontjainak újszerű meghatározásán kezdi, majd a nemzetközi gazdasági integráció munkamegosztásbeli, intézményi és gazdaságpolitikai feltételeinek és az integrálódás folyamatának, útjainak jól rendszerezett és ugyancsak újszerű kifejtésével folytatja. A komparatív előnyök ricardói elméletének értékelése kapcsán kifejti a nemzetközi érték fogalmával kapcsolatos álláspontját és elemzi a komparatív előnyök érvényesülését a modern világgazdaságban. Eszerint a gazdasági téren legfejlettebb országok fő haszna a nemzetközi cserében ma már nem abból származik, hogy gazdasági struktúrájukat a komparatív előnyök figyelembevételével alakítják, hanem technikai fölényükből. A közepesen fejlett, felzárkózó országok szem előtt tartják a komparatív előnyöket, de csak exportjuk szerkezetében. Importált termelési eszközeik zöme nem a pillanatnyilag komparatív előnyöket nyújtó, hanem a potenciálisan konkurrenciaképes ágakba irányul. Az elmaradott országok a struktúra alakításánál elsősorban a komporatív előnyöket veszik figyelembe, mivel egyelőre nincsenek meg a feltételeik a gazdasági felzárkózásra. Ebből nyilvánvaló a szerző álláspontja az európai szocialista államok mint gazdaságilag közepesen fejlett, felzárkózó országok által követendő fejlesztési, il-

letve külkereskedelmi koncepcióról, a kettő összekapcsolásáról. Csak úgy „mellékesen" olyan rendkívül bonyolult elméleti kérdéseket is tárgyal a szerző, mint a szocialista országok fejlődési modellje, a mai tőkés modell stb. A KGST-országcsoport fejlődési modelljét úgy vázolja fel, hogy hangoztatja: nem szabad az országok közötti fejlettségi színvonal kiegyenlítődését fetisizálniuk, minden szempontot ennek alárendelniük. Ez fékezné az egész országcsoport fejlődését. Ugyanígy hatna azonban a fejlettségi szintek egymástól való túlzott elszakadása, a végletes polarizáció is.

Ezek az elméleti fejtegetések kétségtelenül értékes részei a könyvnek, szerves előkészítői a kérdések konkrétebb tárgyalásának. E sorok írójának azonban — s ezzel valószínűleg nem áll egyedül — az utóbbi adta az igazi élményt.

Nemcsak azt bizonyítja a szerző, hogy a második világháborút követően veszélyes tendencia volt az európai szocialista országcsoport nagymértékű gazdasági-technikai elszigetelődése a fejlett tőkés, s ezen belül a nyugat-európai országoktól, és hogy „át kell szivattyúznunk a fejlett tőkésországok technikájának eredményeit, meghonosítani és megteremteni az elterjesztés és továbbfejlesztés alapjait" (165. l.), hanem nagyon mélyrehatóan tanulmányozza ennek reális lehetőségeit. Kimutatja, hogy Nyugat-Európa a jelenlegi helyzetben kényszerítve van arra, hogy további specializációs partnereket és elhelyezési piacokat keressen. De sem egyiket, sem másikat nem találhatja meg sem az Egyesült Államokban, sem pedig a harmadik világban. „Reális alternatíva Nyugat-Európa számára tehát, kiépíteni a szorosabb kereskedelmi és ipari munkamegosztási (specializációs és kooperációs) kapcsolatokat a szocialista országokkal." (172. l.). Túlbecsüli-e a szerző a nyugat-európai országok tőkéseinek hajlandóságát a szocialista országokkal való szorosabb gazdasági együttműködésre? Erről vitatkozni lehet, eldönteni azonban a tények fogják.

Mindazonáltal a könyv nem terjeszt illúziókat. Ellenkezőleg. Tudományos alapossággal bemutatja a Kelet és a Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok szorosabbá tételének szükségszerű nehézségeit, ellentmondásait is, azokat a tényezőket, amelyek lassítják a modern technikának a szocialista országokba való átáramlását s egyúttal nehezítik a modern technika meghonosíthatóságát, rentábilis üzemeltetését és folyamatos továbbfejleszthetőségét ezekben az országokban.

Nyomatékosan hangsúlyozza a szerző, hogy a szocialista országoknak *kollektívan* kell a Nyugat-Európával való gazdasági kapcsolataikat továbbfejleszteniük. Alapigazságnak tekinti: a szocialista országok „összefogott erővel a Nyugattal is lényegesen hatékonyabban tudnak együttműködni... mint egyébként" (290. l.). Már csak azért is kollektívan kell erre törekedniük, mert ez csak akkor lehet sikeres, ha a szocialista országcsoport nagyjából egyidőben, összehangoltan kezdi meg és viszi véghez a népgazdaságok teljes technikai rekonstrukcióját. A KGST-együttműködés mechanizmusának reformját ennek szolgálatába kell állítani. Ennek figyelembevételével kell kialakítani a szocialista országok nemzetközi pooljait, vagy kartelljeit, valamint nemzetközi hitelrendszerét és bankhálózatát is. Konkrétan vizsgálja a szerző a hosszú lejáratú tőkés hitelek összegyűjtésének és a szocialista országok felé való közvetítésének a lehetséges módját.

Természetesen a szerző nem válaszolhatja meg a címben megjelölt témakör valamennyi fontos kérdését, sőt némelykor a saját maga által feltett kérdésre sem ad teljes választ. Egy s másban — ugyancsak természetesen — vitatkozni is lehet vele. De amit ad, az sok. Valóban — ahogyan azt a könyv alcíme ígéri — egy teljes koncepciót. Alapgondolatában bátrat, merészet, részleteiben nagyon józanat, megfontoltat, a realitásokban gyökerezőt. Szinte mottója lehetne az, amit a KGST-országok nemzetközi mechanizmusának továbbfejlesztésével kapcsolatban ír: „az egyik véglet által okozott hibákat nem másik véglettel lehet kijavítani, hanem a konkrét feltételekhez igazodó differenciált módszerekkel" (266. l.). Ezeknek a konkrét feltételekhez igazodó differenciált módszereknek a kialakításához értékes elvi útmutatást, sok jól megalapozott gondolatot, az olvasónak élvezetes olvasmányt ad.

Külön érdeme a szerzőnek, hogy valamit átmentett, közzétett az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének a szocialista nemzetközi munkamegosztás kérdéseivel foglalkozó kutató csoportja már régebbi keletű, eddig még alig publikált értékes vizsgálati eredményeiből.

Falusné Szikra Katalin

Dr. Stark Antal: Műszaki haladás és gazdasági struktúra

Kossuth Könyvkiadó, 1970. 299 l.

Stark Antal könyve hiánypótló munka. A tudományos-technikai forradalom korunk egyik jellemzője, amely nélkül számos folyamatot, a fejlődés törvényeinek érvényesülését nem lehet megérteni. A könyv a tudományos-technikai forradalom szinte valamennyi jellegzetességét tárgyalja. Részletesen foglalkozik a tudomány fejlődésével, a kutatási tevékenységgel, annak tervezésével, és nemzetközi összehasonlításokkal érzékelteti — e vonatkozásban — hazánk helyzetét. Ezzel kapcsolatban kitér olyan kérdésekre is, mint például a szabadalmak védelme és az iparjog, a szellemi termékek nemzetközi cseréje, a licencia forgalom. A kutatások tervezésével összefüggésben ismerteti a különféle tervezési módszereket, a kutatások gazdaságosságának számítási eljárásait. Érinti a kutatások finanszírozásának módszereit is.

Viszonylag röviden taglalja a könyv az ipari termelésben bekövetkező változásokat: a gépesítést és az automatizálást, a számítógépek fokozott alkalmazását, a gépipari termelés változásának irányait, az anyag- és energiafelhasználási struktúra átalakulását.

A technikai haladás és a termelés koncentráltságának összefüggésében a szerző a túlzott koncentrációt hangsúlyozza, és nem tartja kielégítőnek a kis és középüzemek — főleg a helyi jellegű ipar — szerepét gazdaságunkban. Meglepő módon ugyanebben a fejezetben (koncentráció!), de nem az üzemnagysággal kapcsolatban tárgyalja a könyv a ráfordítások hatékonyságát: a termelékenység változását, a személyi jövedelmek összefüggését a termelékenységgel, valamint az eszközráfordítások és az eleven munka együttes hatékonyságát. Végül ugyanitt foglalkozik a szerző a nyereségérdekeltségnek és a kis és középüzemek fejlesztésének hatásával a műszaki fejlesztésre. Az utóbbi problémát főleg a szövetkezetek és tanácsi vállalatok összefüggésében tárgyalja, ami megítélésem szerint a kérdés erős leszűkítését jelenti. (Nem tér ki viszont a fejlesztés hatékonyságának számítási módszereire.)

Külön fejezet foglalkozik a termelési folyamat változásával a mezőgazdaságban. A szerző a technikai forradalom legjellegzetesebb hatásait a gépesítésben, a kemizálásban, a munkamegosztás és koncentráció fokozódásában, valamint a mezőgazdaság és az ipar termelési kapcsolatainak erősödésében látja. Rámutat az ezek eredményeként bekövetkező termelékenységnövekedésre és a termelésnövekedés forrásaira.

A könyv részletesen ábrázolja a műszaki fejlesztés és az ágazati szerkezet kölcsönhatását. Hangsúlyozza, hogy nemcsak a főbb népgazdasági ágak aránya változik (nő az ipar, majd később a tercier ágazatok súlya a mezőgazdaság terhére), hanem az ipar szerkezete is. Ezzel kapcsolatban foglalkozik a struktúra tudatos átalakításának lehetőségével, majd főbb ágazatonként (alumíniumipar, gépipar, vegyipar, ruházati ipar, mezőgazdaság) tárgyalja a fejlesztés legjellegzetesebb tendenciáit. Végül az ágazati szerkezet és a közgazdasági szabályozók összefüggéseit, egymásra való hatásukat mutatja be. A nyereség iparáganként viszonylag kismértékű szóródásából a nyereségszint csökkentésének és a fokozott differenciálásnak a szükségességére következtet. A vállalatok közötti nagyobb tőkeáramlást is mint a struktúra gyorsabb változásának egyik feltételét jelöli meg.

A foglalkozási struktúra és a szakképzés problémái megítélésem szerint nem kaptak jelentőségüknek megfelelő helyet a könyvben. A szerző megjelöli a változás fő irányait (és azok tervezési lehetőségeit), valamint az oktatás-szakképzés alakulását és a szakképzettség összefüggését a jövedelemarányokkal. Úgy gondolom azonban, hogy a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának egyik legfontosabb kérdése a szakmai struktúra változása. Az általános és a szakmai képzéssel szemben támasztott újabb igények, a nagyobb mobilitás és az ezzel kapcsolatos átképzés követelménye ennél részletesebb tárgyalást igényelt volna.

Az utolsó fejezet gazdaságfejlesztésünk perspektíváit mutatja be.

A könyv szerkezetének ismertetésekor már utaltam arra, hogy a szerkesztési elvet és az arányokat helyenként vitathatónak tartom. Többet kellett volna foglalkozni az erőforrások változásaival, a munkaerő és az eszközök várható átalakulásának jellegzetességeivel, a hatékonyság változásával. Hiányzik a könyvből a tudományos-technikai forradalom összefüggése a társadalmi tényezőkkel. A gyors műszaki fejlődés hatására megváltozik a munkaerő struktúrája, a munka jellege,

változik a szabadidő felhasználása, a fogyasztás szerkezete, és mindezek átalakítják az emberek környezetét, kapcsolatait. Ezek bemutatása, vagy legalább az ezekre való utalás nélkül a kép nem lehet teljes, hiszen a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának sok társadalmi előfeltétele is van.

A könyv erénye, hogy nem áll meg a helyzetleírásnál, hanem a jövőt is vázolja, sőt gyakran — bár vitatható — gyakorlati javaslatokat is tesz némely irányok, szabályozók olyan változtatására, amely a műszaki fejlődést gyorsíthatja. Viszont több kérdésben elfogadja a konvenciókat és nem is tesz kísérletet arra, hogy bizonyítson.

Vegyük mindjárt példaként a tudományos-technikai forradalom fogalmát, amelyet a szerző — összehasonlítva a XVIII—XIX. század ipari forradalmával — a következőképpen határoz meg: átalakul a munka tárgya is, a termelés részesévé válik a tudomány, átalakul mind a szellemi, mind a fizikai munka, átrétegződik a társadalom. Hiányoznak ebből a meghatározásból olyan lényeges kérdések, mint például az automatizálás, a munkaerő és a gép eltérő szerepe, a szakképzettség gyors növekedése, a nemzetközi kapcsolatok, a kommunikáció bővülése és általában — mint egyik lényeges, de nálunk elhanyagolt kérdés — a folyamatok (fejlesztés stb.) gyorsulása. Nem tárgyalja a könyv — ugyanezzel a kérdéssel összefüggésben — az új jelenségek kiváltó okait sem (bár helyenként ezekre is történik utalás). Ilyenek például (külföldi tapasztalatok alapján): a társadalmi munkaidőalap növekedési ütemének lassulása, stagnálása, majd csökkenése és ennek pótlása munkaeszközökkel, tőkével; a tudományos eredmények felhalmozódása, beérése és alkalmazása; a termelés irányításának fejlődése; a hadiipari kutatás és termelés fejlődése és eredményeinek átáramlása a polgári termelésbe; a nemzetközi tapasztalatcsere lehetősége és intenzitásának növekedése stb.

Egy másik fontos probléma: hogyan ítéljük meg hazánk helyét a műszaki haladásban elért eredmények alapján. A szerző a következő általános megállapítást teszi: „Népgazdaságunknak nincsen olyan területe, melyet ne érintett volna — de természetesen különböző mértékben — a tudományos-technikai forradalom. Összességében és teljesen egyértelműen azt állapíthatjuk meg, hogy népgazdaságunk műszaki színvonala dinamikusan emelkedik, de még számos tennivaló áll előttünk!" (284. l.). Ez a meghatározás annyira általános, hogy tulajdonképpen vitathatatlan. Mégis szívesebben olvastam volna határozottabb állásfoglalást, például így: A rendelkezésre álló erőforrásaink korszerűsége alapján a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásának előfeltételei hazánkban többnyire adottak. A kibontakozás azonban csak akkor indulhat el, illetve gyorsulhat meg, ha biztosítani tudjuk a rendelkezésre álló és bővülő, korszerűsödő erőforrásaink jobb, hatékonyabb felhasználását (koncentrálását). Biztosan vitatható ez a meghatározás is, de talán plasztikusabban fejezi ki helyzetünket. Azt hiszem, a meghatározás a szerző véleményével sem ellentétes, hiszen soraiból ez csendül ki.

Számos részletkérdésre lehetne még kitérni és azokkal vitába szállni. Mindenképpen elismerést érdemel azonban a szerző azon szándéka, hogy összefoglalja a műszaki haladással — korunk egyik legnagyobb kérdésével — kapcsolatos ismereteinket. Emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy hol vannak még fehér foltok — sok ilyen van —, hol van szükség még további közgazdasági kutatómunkára.

Simán Miklós

Becsky György: Hosszú lejáratú tőkemozgások Nyugat-Európában, különös tekintettel az Európai Gazdasági Közösség helyzetére a hatvanas években

Akadémiai Kiadó, 1970. 199 l.

Az Akadémiai Kiadó a Közgazdasági értekezések sorozatában érdekes monográfiát adott közre a nemzetközi gazdasági kérdések iránt érdeklődők számára. A szerző hatalmas irodalmi és statisztikai anyag feldolgozásával jó és tömör összefoglalót ad a nemzetközi tőkeáramlás egyik legbonyolultabb formájáról, a hosszú lejáratú tőkemozgásokról.

A mű öt fejezetet tartalmaz. Az I. és a II. fejezet történelmi bevezetést nyújt, a III. és a IV. tárgyalja az anyag érdemi részét, az V. fejezet pedig ismertetőt ad az Európai Beruházási Bankról.

Az *I. fejezet* célja, hogy bemutassa az OEEC tevékenységét a II. világháború utáni években. Az OEEC nagy erőfeszítéseket tett a kötött áru- és devizaforgalom megszüntetésére, a nemzetközi hosszú lejáratú tőkemozgások liberalizálására. A szerző helyesen tárja fel azokat az érdekeket, amelyek az Egyesült Államokat a nyugat-európai gazdasági folyamatok liberalizálásának ösztönzésére késztették. Jó arányérzékkel mutatja be a Nemzetközi Valutaalap, a Marshall-segély és az Európai Fizetési Unió (EPU) szerepét a liberalizációs folyamatban. Tényszerűen ismerteti az OEEC liberalizálási kódexének tartalmát, majd a tőkemozgások különböző kategóriáit.

E fejezetben az egyszerű ismertetésen túl érdekes elemzést kapunk a direkt és a portfolió beruházásokról, amelyek problematikája a nemzetközi tőkemozgásokkal foglalkozó irodalom és a gyakorlat egyik legvitatottabb kérdése. Becsky elemzése nemcsak irodalmi szempontból érdekes, hanem hasznos a szocialista — tőkés valutáris együttműködés gyakorlata számára is.

A pozitív összbenyomás ellenére bizonyos hiányérzetem is támadt a fejezet elolvasása után. A következők miatt:

— nem tűnik ki a műből Anglia specifikus szerepe e korszakban, amelynek visszahatása végiggyűrűződik a későbbi periódusokban is;

— a szerző terjedelmi gondjait ismerve is hiányolom, hogy az EPU ismertetését elnagyolva, nem tárgyalta annak belső fejlődési problémáit. Ennek tanulságai ugyanis nemcsak a mai tőkés problémák, hanem a szocialista valutáris integráció kibontakoztatása szempontjából is érdekesek lettek volna.

A *II. fejezetben* rövid áttekintés található a Montánunió pénzügyi hatásáról és funkciójáról, valamint a Római Szerződés valutáris előírásairól. Érdekes és szélesebben tárgyalt a pénzügyi integráció elvi problémája. A szerző bemutatja azokat a polárisan szemben álló nézeteket, amelyeket az egyik oldalról Hallstein, a másik oldalról De Gaulle képviselt. Becsky nagyon logikusan mindkét nézetet kritikailag elemzi és ezzel lényegében állást is foglal a pénzügyi integráció lehetséges útját illetően. Ezt követően az EGK Bizottság munkájáról kapunk tömör ismertetést. Dicsérendő, hogy a hatalmas problémakomplexumban megtalálta az optimális terjedelmi arányt, s nem vész el a részletezés csábító útvesztőiben.

A könyv érdemi része a III. és a IV. fejezetben található. A *III. fejezetben* a szerző először — helyesen — a tőkepiac működésének általános feltételeiről ír, majd igen röviden e feltételek függvényében bemutatja a legfontosabb nemzetközi tőkepiacokat.

A tanulmány ezt követően a Közös Piac tagállamainak nemzeti tőkepiaci sajátosságait ismerteti. E pontban igen gazdag statisztikai illusztrációt nyújt. Kimutatja, hogy az EGK-országokban a nemzeti tőkepiacokon hogyan érvényesül az állami befolyás, az állami monopolkapitalizmus összes jellemző vonása. Rámutat arra, hogy a tőkepiacok szabályozása a tőkésállamok konjunktúrapolitikájának egyik pillére. Bemutatja a tőkekínálat méreteit és szerkezetét, s megállapítja, hogy az EGK-országok piacain már eleve nem áramlik nagy mennyiségű szabad tőke. Továbbá, hogy a finanszírozásban a közvetlen tőkemegelőlegezéshez és önfinanszírozáshoz viszonyítva az EGK tagállamaiban a tőkepiac jelentősége csekély. A Közös Piac tőkepiaci integrációjának egyik fő akadálya az, hogy a külföldi tőkekereslet és -kínálat elkerüli a belföldit az állam és egyes bankok monopolizáló tevékenysége miatt. Foglalkozik a szerző a kamatszínvonalak nemzeti eltéréseivel és ezeknek a tőkeintegrációra gyakorolt hatásával.

Becsky hangsúlyozza: a tőkeintegráció egyik korlátozó tényezője, hogy az EGK tagországai nem rendelkeznek közös valutával. E pontban nem vitatom a kérdés feltevésének jogosultságát, de az érvelést nem találom elég megalapozottnak. Ez azonban a munka egészének értékelését számottevően nem befolyásolja.

Nagyon izgalmas fejezetrészben tárgyalja a tőkepiacok integrálódásának lehetséges útjait. Itt különös figyelmet érdemel az úgynevezett európai nemzetközi kötvénypiac kibontakozásának elemzése, hiszen ez a jelenség most van kiszélesedőben, és közgazdasági értékelése még nem történt meg.

A szerző érdeme, hogy erről a statisztikai adatokban viszonylag szegény területről összefoglaló értékelést tud nyújtani és önálló következtetéseket von le. Érdekesen elemzi az olasz ENEL kölcsönkonstrukciót, amely mint példa P. Einzingnél is jelentkezik, amikor a flexibilis kamatláb alkalmazásának kérdéseit tárgyalja. Külön vizsgálja az elszámolási egység problémáját, amely szorosan összefügg a mai tőkés valutáris bizonytalanságokkal, az USA-dollárral szembeni bizalomhiánnyal. Tárgyalja az elszámolási egységben nyújtott kölcsönök előnyeit és hátrányait, s az

alkalmazás technikáját. Végül röviden összefoglalja az európai tőkepiaccal kapcsolatos fő kérdéseket, az eurokötvény-piac fő vonásait.

A *IV. fejezetben* a gondolatkör további kibontakozását találjuk. Itt a tőkemozgások méreteiről és irányairól nyerhetünk képet. A tőkeáramlások és a vállalati méretek kapcsolatáról írva a szerző arra a következtetésre jut, hogy az EGK-ban a viszonylag kisebb vállalati átlagos méretek nem kedveznek a közösségen belüli hosszú lejáratú tőkemozgások kibontakozásának. De emellett rámutat arra is, hogy a hatvanas években e téren minőségi változások mutatkoznak.

A szerző kimutatja a nettó tőkeexportőr és importőr pozíciókat az EGK-n belül és árnyaltan elemzi, hogy az egyes országok milyen okok miatt töltik be adott szerepüket. Külön foglalkozik az EGK és a harmadik országok közötti tőkemozgás törvényszerűségeivel és tapasztalataival.

Érdekesen tárgyalja a tőkemozgások hatótényezőit: a konjunktúra-alakulást, a jogi felépítmény korlátait stb. Végül országonként bemutatja a külföldi közvetlen tőkebefektetéseknek a nemzeti gazdaságban jelentkező súlyát és jelentőségét. A könyv kutatási anyaga lényegében 1968-ban lezárul, és így több olyan új jelenség nem kerülhetett feldolgozásra, mint a nyugat-európai magántőkének az Egyesült Államok piacára való beáramlása, az eurokötvény- és eurodollárpiac tendenciaváltozása, az európai közösség tervezett közös valutája stb.

A könyv *utolsó fejezete* az Európai Beruházási Bankot mutatja be. Tudomásom szerint a magyar nyelvű irodalomban ilyen bő tájékoztatót e pénzügyi szervezetről sehol sem találhatunk. Ezért a könyv arányaihoz képest nem tűnik túlméretezettnek e fejezet sem. A leírás és az értékelés helyes, és hasznosan felhasználható más kutatásokban is.

A könyv szerkezete gondos, felépítése logikus, fogalmazása tiszta. Viszont nem tagadható az sem, hogy a téma önmagában is elég nehéz, és a szerző sem tesz sokat azért, hogy könnyebb tollforgatással írását élvezetesebb olvasmánnyá tegye.

Becsky könyve nagyon hasznos kézikönyv mindazok számára, akik a nemzetközi pénzügyi problémákban jobban el akarnak mélyedni, és azoknak is, akik gyakorlati munkájukban a tőkepiaccal valamilyen módon kapcsolatba kerülnek.

Wiesel Iván

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. — Telefon: 313—975, 318—326.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
Terjedelem: 7¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. november 9.
70.1271 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010. MNB egyszámlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 132 forint.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Бела Чикош-Надь

Обеспечение взаимной выгоды в экономическом сотрудничестве стран СЭВ

При совершенствовании системы экономического сотрудничества между странами-членами СЭВ следует уделять повышенное внимание тому, чтобы система сотрудничества в целом и отдельные ее элементы — в частности, и система цен, — обеспечивали соответствующие предпосылки как для вынесения определяющих взаимовыгодное разделение труда решений на уровне экономической политики (макроэкономическом уровне), так и для (микроэкономических) процессов их осуществления. В минувшем периоде был достигнут крупный прогресс в таких областях сотрудничества, где имеется возможность централизованного решения частных вопросов (в снабжении энергоносителями, совместном использовании вагонного парка и т. д.). Однако более сложно положение в динамично развивающихся отраслях, где из-за быстрого развития техники, изменения потребностей и т. д. в централизованном порядке можно определить только основное направление и темп развития, а для конкретизации деталей необходима активная деятельность предприятий. Основная проблема заключается в неупорядоченности валютных вопросов и материальной заинтересованности. В интересах решения этих проблем следует развивать товарно-денежные отношения и этим путем заинтересовать все хозяйственные организации, — в том числе и предприятия, — в ускорении процесса интеграции. Система внешнеторговых цен интеграции в рамках СЭВ сможет выразить взаимные выгоды только в случае, если цены удовлетворяют следующим трем требованиям: 1) реализуют принцип цены мирового рынка, 2) оказывают предпочтения взаимной торговле, 3) обеспечивают материальную заинтересованность в сотрудничестве.

В настоящее время для образования цен СЭВ мы не располагаем лучшим мерилом, чем цены мирового капиталистического рынка. Однако реализация принципа цены мирового рынка требует лучшего реагирования на движение цен. При поставках по установленным контингентам цены в течение срока действия долгосрочного соглашения являются, как правило, твердыми, а в рамках стоимостных контингентов обычно достаточно определять цены на более короткий срок (на год). В товарообороте, не подлежащем контингентированию, стороны могли бы договариваться о цене при каждой товарной сделке.

В рамках системы внешнеторговых цен СЭВ следует обеспечить возможность для признания определенным образом собственных условий производства. Эту функцию должна выполнять система предпочтений: в определенной сфере и определенным образом следует обособить наши внешнеторговые цены от цен мирового капиталистического рынка. Согласно венгерской точке зрения, предпочтение сотрудничества в рамках СЭВ целесообразно обеспечить посредством таможенной системы. Главное значение создания предложенной венгерской стороной беспошлиной зоны СЭВ заключается в том, что это позволит сократить бремя капиталистической дискриминации путем создания благоприятных предпосылок для таможенных переговоров. Систему предпочтений и таможенную систему следует создавать согласованным образом, но единое решение не является необходимым. Предпочтения в ценах можно обеспечить также и посредством системы субвенцирования внешнеторговых цен.

Если нет увязки системы предпочтений с материальной заинтересованностью, то предназначаемые им функции могут осуществляться только с весьма ограниченным эффектом. Следует в первую очередь обеспечить органическую связь между внешнеторговыми и внутренними ценами. Поэтому в рамках СЭВ возникает необходимость в согласованном регулировании материальной заинтересованности. Следует обеспечить, чтобы материальная заинтересованность экспортеров определялась в соответствии с целями координируемой на макроэкономическом уровне производственной и торговой политики, а импортер при выборе источников приобретения товаров был материально заинтересован в их покупке внутри зоны интеграции. Для этого необходимо, чтобы в рамках согласованной системы механизмов цен, предпочтений и материальной заинтересованности сотрудничающие стороны осуществляли назревшие изменения внешнеторговых цен, и чтобы эти изменения приносили им обоюдные экономические выгоды. Помимо этого каждая страна применительно к своей системе управления народным хозяйством должна заботиться о том, чтобы обеспеченный взаимными соглашениями в рамках региональной системы цен добавочный доход приводил к увеличению производства и поставок.

Карой Фельдеш **Некоторые теоретические соображения о покупательной силе денег**

Рассматривая общую покупательную силу денег, автор устанавливает, что она только вместе с доходами представляет собой цельный предмет исследования. Автор вводит категории «номинальный доход общества» и «реальный доход общества». Их содержание и смысл заключаются в распространении размежевания номинальных и реальных процессов, которое до сих пор применялось только в отношении доходов населения, на всех собственников доходов, важнейшими среди которых являются государство, предприятия и население. Покупательную силу денег можно выразить с помощью матрицы, столбцы которой выражают использование общественного продукта, а строки содержат конечные доходы отдельных собственников доходов.

Покупательная сила денег определяется удельными производственными затратами, современным характером продуктов, их качеством, глобальным и структурным равновесием спроса и предложения, а также внешними факторами. Автор уделяет особое внимание общему равновесию всех номинальных доходов и противостоящего им продукта и подробно останавливается на действии факторов, вызывающих напряженные моменты.

Покупательная сила денег падает, если дефицит государственного бюджета или потребность производственной сферы в прибыли удовлетворяются за счет уровня цен. Это может сопровождаться сокращением дефицита платежного баланса в ущерб внутреннему равновесию. Имеется два вида эмиссии: нейтральная и разбавляющая деньги эмиссия. Нейтральная эмиссия является естественным спутником расширенного воспроизводства и возрастающих нужд в деньгах. Разбавляющая эмиссия неотступно сопровождает упомянутые выше явления, хотя и никогда не является первопричиной падения покупательной силы денег. Она может сыграть роль непосредственной причины, но точно также может явиться и следствием роста цен по не зависящим от нее причинам.

Возрастающая доля чистого дохода в ценах не является всеобщей необходимой тенденцией. Она искажает пропорции цен, обеспечивая предприятиям легкую жизнь. Стабильность системы экономического регулирования противостоит нестабильности покупательной силы. Все это не касается необходимости роста чистого дохода пропорционально фондам. Продолжительность цепной реакции роста оптовых цен несомненно перераспределяет в пользу предприятий реальную сумму чистого общественного дохода. Перспективные внешнеэкономические эффекты изменений покупательной силы на внутреннем рынке сопряжены с тенденциями движения мировых цен, платежным балансом и постепенным созданием предпосылок обратимости валюты.

Ласло Бонто

Развитие химической промышленности в период четвертого пятилетнего плана

В первой части статьи автор анализирует развитие отечественной химической промышленности в 1965—1970 годах. Развитие было мощным, но все же уровень химизации в Венгрии отстает от уровня развитых индустриальных странах. Цифры показывают, что потребности народного хозяйства в химических продуктах в период 1965—1975 годов возрастут в 2,6 раза. Темп среднегодового прироста потребностей в химических продуктах на протяжении четвертой пятилетки составит 9%. Концепция развития химической промышленности исходит из потребностей, что вызывает надобность в превышении среднего темпа развития промышленности.

Автор останавливается на развитии отдельных подотраслей, в том числе на прогрессе олефиновой химии и советско-венгерской кооперации в этой области. Подробно рассматривает вопрос химизации сельского хозяйства и, соответственно, производства минеральных удобрений, которое в 1975 году по содержанию активного вещества превысит миллион тонн. В рамках развития производства синтетического волокна предстоит наладить производство полиакрилонитрильного волокна и полиэфирного шелка.

Результаты предстоящего в 1971—1975 гг. развития можно обобщить следующим образом:

— в рамках международного сотрудничества будет заложена широкая основа нефтехимической промышленности и заодно будет создана исходная база для производства органического сырья в будущем;

— мы сможем обеспечить снабжение сельского хозяйства минеральными удобрениями на уровне развитых стран;

— в 1975 году мы сможем остановить углубление нашего отставания в области химической промышленности, по сравнению с развитыми индустриальными государствами.

Дьезе Молнар

Несколько соображений в связи с опытом реформы цен

В 1968 году одновременно с реформой системы управления народным хозяйством была осуществлена и реформа цен. Две ее существенные черты заключаются в переходе в ценообразовании к схеме цены производства и введении гибкого механизма ценообразования. В статье автор на основании опыта реформы анализирует воздействие ценового механизма на фактический центр цен.

На основе имеющихся статистических данных автор показывает, что рассеяние доли прибыли в ценах является значительно большим, чем предполагалось. Согласно данным, прибыль наиболее высока в тех отраслях и тех секторах промышленности, где соотношение заработная плата-фонды является наиболее низким. На основании этого автор делает вывод, что в течение двух истекших лет в венгерской промышленности прибыль обычно складывалась пропорционально не фондам, а заработной плате. Другими словами, в настоящее время центр цен нельзя считать тождественным с введенным в 1968 году.

Согласно автору, причина этого явления заключается в том, что в высококонцентрированной промышленности — при гибком ценообразовании — не может сложиться цены производства. Неизбежно возникающие монопольные положения предотвращают развертывание свободной конкуренции и образование таким путем более или менее равной нормы прибыли. Дальнейшим фактором является отсутствие равновесия на ряде участков венгерского народного хозяйства. Предприятия и отрасли, где спрос превышает предложение, могут получить (благодаря гибкой системе цен) прибыль, значительно превышающую средний уровень. В этом отношении особенно благоприятно положение предприятий с низкой фондоемкостью, так как они более подвижны и таким образом лучше способны использовать выгодные условия рынка.

С точки зрения развития народного хозяйства важнейшая проблема заключается в том, что высокая прибыль часто образуется не в важнейших с точки зрения экономического прогресса отраслях и предприятиях. В заключение автор ставит вопрос о разработке более дифференцированной системы изъятия прибыли и указывает на необходимость сокращения норм платы за фонды.

Михай Видман

Некоторые вопросы финансовой поддержки и развития сельскохозяйственных производственных кооперативов

В введении автор указывает на значение и необходимость государственных дотаций сельскому хозяйству, а затем рассматривает воздействие, которое государственная финансовая поддержка оказала на развитие сельскохозяйственных производственных кооперативов в Венгрии. На протяжении последних двух десятилетий формы и практика поддержки изменялись в соответствии с целями экономической политики и конкретными системами управления народным хозяйством.

Среди элементов действующей в настоящее время системы государственной поддержки автор подробно останавливается на поддержке инвестиционной деятельности, а затем на примере конкретного опыта производственных кооперативов одного района анализирует ее воздействия на развитие кооперативов. Важная характерная черта поддержки инвестиционной деятельности заключается в ее отраслевой дифференциации, а также в том, что она стимулирует к расширению собственных источников капиталовложений. Реализуемое в поддержке капиталовложений государственное предпочтение встретилось со стремлениями производственных кооперативов. Так, в кооперативах наиболее актуальной задачей является модернизация содержания поголовья крупного рогатого скота и свиней в условиях крупного производства, и государство оказывает наиболее значительную поддержку капиталовложениям на сооружение построек, предназначаемых для этой цели. Однако дифференцированный характер государственной поддержки в отдельных случаях может вызвать также и неблагоприятные последствия: может оттеснить на задний план гармоничное развитие, ослабить стимулы к экономическому использованию инвестиционных средств. Это приводит к росту напряжений, возникающих на почве быстро возрастающего инвестиционного спроса со стороны производственных кооперативов.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Béla Csikos-Nagy: **Securing of mutual advantages in CMEA cooperation**

In the course of modernizing the system of economic cooperation among the member countries of CMEA increased attention should be paid that the whole and every element of the system—with the price system among them—should provide suitable conditions for taking decision on economic policy (macroeconomics) determining the mutually advantageous international division of labour and for the processes of implementation (microeconomics) as well. Recently, major progress has been achieved in cooperation in fields which could be surveyed in detail also centrally (supply with sources of energy, the joint utilization of the railway wagon park, etc.). Problems emerge, however, in the dynamically developing branches where, due to the rapid progress of technology and to changes in demand only the main trend and rate of development can be determined while an intensive enterprise activity is needed to render details concrete. The main problem is the one caused by the unsettled state of foreign exchange questions and financial interest. In order to solve these problems, commodity and monetary relations must be developed and through this all economic organisations—inclusive of enterprises—must be made interested in accelerating the process of integration. The foreign trading price system of the CMEA integration will assert the mutual advantages if prices will answer the following main requirements: 1. enforce the world market price principle, 2. prefer trade with each other, and 3. secure material (financial) interest in cooperation.

For the time being we have at our disposal no better yardstick to develop the CMEA prices than the capitalist world market prices. But enforcement of the principle of world market prices demands also a better reaction to price movements. For the deliveries determined by volume quotas the prices are generally fixed for the term of the long-term agreements, but in the scope of value quotas it is satisfactory if they are valid for some shorter term (usually a year). In the trade not restricted by quotas the contracting parties may agree on prices on the occassion of each transaction. A possibility must be assured in the foreign trade price system of the CMEA countries for the acknowledgement in some definite form of own production conditions. This role must be played by the system of preferences : it has to separate our foreign trade prices—in a definite scope and in a definite manner—from the capitalist world market prices. According to the Hungarian standpoint it is expedient to secure the preference of CMEA cooperation with the aid of a system of customs tariffs. The primary importance of creating a duty-free CMEA belt lies in diminishing the burden of capitalist discrimination by creating favourable conditions for customs discussions. The system of preferences and the system of tariffs should be established in harmony with each other but a uniform solution is not indispensable. Price preference may be solved also in the system of price-levelling and skimming.

Preferences could fill the role they are called upon to play only with low efficiency if they were not related to material interest. First of all an organic relation between foreign trade prices and domestic prices must be established. Therefore, it becomes necessary to regulate material interests in a harmonized manner in the CMEA. It must be achieved that the material interests of exporters should be determined in agreement with the objectives of the coordinated production, development and trade policies and that importes should be interested in procurement from within the integration when choosing among sources of procurement. To this end it is necessary that—in a coordinated system of prices, preferences, financial and interest mechanisms—the cooperating partners should carry out the justified changes in foreign trade prices and that these changes should involve mutual advantages for both parties. Beyond that, every country must care in a way conforming to its own system of control that the additional income secured in the regional price system by mutual agreements should result in growing production and trade.

Károly Földes:

Some theoretical considerations regarding the purchasing power of money

Discussing the general purchasing power of money the article establishes that the purchasing power of money presents a totality to be investigated only together with income. The notions "nominal income of society" and "real income of society" are introduced. The contents and meaning of these is that the distinction between nominal and real processes, applied up to now only to the incomes of the population, is now extended to cover every group of income recipients, of which the most important are: the state, the enterprises and the populatiion. The purchasing power of money may be expressed with the aid of a matrix whose columns show the utilization of the global social product and its rows the final incomes of the individual income groups.

The purchasing power of money is determined by the level of unit production costs, the up-to-dateness and quality of products, the global and structural equilibrium between supply and demand as well as by external factors. The article devotes particular attention to the balance between total nominal income and the product it is faced with and discusses in detail the objective and subjective factors causing tension.

The purchasing power of money diminishes if either the deficit of the state budget or the profit requirements of the enterprise sphere are met at the expense of the price level. This may be accompanied by a reduction of the deficit in the balance of payments at the expense of internal equilibrium. Emission has two variants: the neutral and the inflatory emission. Neutral emission is a natural concomitant of extended reproduction, of a growing demand for money. Inflationary emission is an always present phenomenon accompanying said movement, though it is never the final cause of the diminishing purchasing power of money. It may play the role of immediate cause but it may be as well a consequence of price rises independent of it.

A growing net income contents of prices is not a generally necessary tendency. It distorts relative prices and renders enterprises complacent. Stability of the control system is opposed to the instability of the purchasing power. All this does not impair the necessity of increasing net income in proportion to assets. A rise in producer prises will—during the

time lag necessary for secondary effects to assert themselves—unequivocally distribute the real sum of social net income in favour of the enterprise sphere. The long-term foreign trade effects of changes in domestic purchasing power are related to world market price tendencies, the balance of payments and to the gradual extablishment of conditions for the convertibility of the currency.

László Bontó **Development of the chemical industry under the fourth five-year plan**

The first part of the article analyses development of the Hungarian chemical industry between 1965—1970. Growth was considerable, yet the level of chemization is far lagging-behind that of the industrially advanced countries. The article deals with the demand of the economy for chemical products. As reflected by figures, the demand for chemical products will rise in Hungary to 2.6-fold between 1965—1975. In the fourth five-year plan period the annual growth rate of demand will be 9 per cent. The development concept of the chemical industry set out from this demand and resulted in a growth rate of development exceeding the average of industry.

The article reviews the growth in individual branches as reflected by the major objectives, within that, the development of olefins and the Soviet—Hungarian olefin cooperation. Chemization of agriculture, i.e. development of fertilizer production, is analysed in detail; accordingly, by 1975 domestic production of fertilizers will exceed, in effective substance, 1 million tons. In the framework of developing the production of synthetic fibres, acrylic staple fibres and polyesther silk yarn will be produced.

Effects of development to take place in the period between 1971—1975 may be summed up as follows:

— with the aid of international cooperation the wide bases of the petrochemical industry will be laid and with this also the starting basis of producing organic basic materials will be created for the future;

— agriculture will be supplied with fertilizers on a level corresponding to the average of the advanced countries;

— by 1975 we shall achieve that the gap existing between Hungary and the developed industrial countries in relation of development level of the chemical industry will cease to grow.

Győző Molnár: **Some ideas related to experiences with the price reform**

Together with the reform of economic control and management also a price reform has been carried out in 1968. Two important features of the price reform were transition to a price centre of the production price type and the introduction of a flexible mechanism of price formation. In his article the author examines the effect of the price mechanism on the actual centre of prices, relying on the experiences of the reform.

With the aid of available statistics it is shown that there is a much greater variance than expected in the profit contents of the prices. The data seem to prove that profits are highest in those branches and sectors of industry where the relation of wages to assets is lowest. From this, the author draws the conclusion that in the last two years profits have developed in the Hungarian industry not proportionately to assest but to wages. In other words: the price centre cannot be considered today to be identical with the one introduced in 1968.

In the author's opinion, the cause of this phenomenon is that—with flexible price formation methods—a production price cannot develop in a highly concentrated industry. The necessarily emerging monopolies make free competition impossible and through this, also the development of a more or less equal rate of profits. A further factor is the disequilibrium existing in many fields of the Hungarian economy. The enterprises and branches where demand exceeds supply—and which can utilize this situation, owing to the flexible price system—may obtain profits well above the average. In this respect the situation of enterprises in branches with low capital intensity is particularly favourable since they are quick in utilizing the advantageous market conditions.

From the point of view of economic growth, the fundamental problem is that high profits are frequently attained in fields and enterprises that are not most important for development. Finally, the author raises that it is necessary to create a more differentiated system of profit taxation and to reduce the charge on assets.

Mihály Vidmann: **Some problems of supporting and developing agricultural cooperatives**

In the introduction the author stresses the importance and necessity of state support to agriculture and outlines the results achieved in Hungarian cooperatives owing to this support. In the last two decades the forms of this support changed frequently depending on the objectives of economic policy and the concrete system of economic control.

From among the elements of the system of support now in force, the author analyses in detail the support of investments and investigates, on the basis of concrete experience in the cooperatives of a district, the effects of this type of support on the development of cooperatives. An important characteristic of this kind of support is that it is highly differentiated by branches and that it stimulates expansion of the own investment resources. The government preference asserted in the supporting of investments coincided with the efforts of the cooperatives. In the cooperatives, namely, the most urgent task is to provide a modern. large-scale framework for cattle and pig raising and the state offers the highest contribution to the erection of buildings serving this purpose. However, the dififerentiation may have, in some cases, also detrimental consequences: it may push harmonious development into the background; nor does it sufficiently stimulate an efficient managament of investment means. This tends to increase the tensions due to the growing demand for investments by cooperatives.

A Közgazdasági Szemle 1970. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke

1. Cikkek

		Folyóirat-szám	Lap
Ádám György:	Tudományfejlesztés és szerkezeti változások a mai világgazdaságban (II. rész)	1	24
Ádám György:	„Európai kihívás" vagy Európa kiárusítása?	6	705
Balassa Ákos:	Integráció és az ötéves tervek összehangolása	3	313
Bartke István:	Számítási módszerek az ipar ágazati hatékonyságának méréséhez	9	1075
Bekker Zsuzsa:	Néhány gondolat Magyarország gépiparának fejlődéséről	9	1033
Benet Iván:	Az állóeszköz-igényesség vizsgálata népgazdaságunk alapvető blokkjaiban	7—8	927
Berend Iván:	A beruházási piac helyzetéről	2	140
Biró József:	A külkereskedelmi monopólium érvényesítése az új gazdasági mechanizmusban	3	286
Bognár József:	A magyar mechanizmusreform két éve	1	1
Bognár József:	Gazdasági növekedés — külkereskedelmi érzékenység	2	129
Bognár József:	A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok szerepe az európai együttműködés előmozdításában	11	1283
Bontó László:	A vegyipar fejlődése a IV. ötéves terv időszakában	12	1415
Cukor György:	Hosszú távú tervezés és iparpolitika, I. rész	3	297
Cukor György:	Hosszú távú tervezés és iparpolitika, II. rész	5	539
Czeitler Sándor:	Népgazdaságunk külső és belső egyensúlyának néhány összefüggése	3	261
Csernok Attila	Gazdaságpolitikai célok a nemzeti jövedelem felhasználásában	7—8	847
Csikós-Nagy Béla:	Gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének főbb kérdései	4	448
Csikós-Nagy Béla:	Két különböző társadalmi berendezkedésű ország ár- és árfolyamrendszere	9	1049
Csikós-Nagy Béla:	A kölcsönös előnyök biztosítása a KGST-országok gazdasági együttműködésében	12	1393
Csizmadia Ernő:	Mezőgazdaságunk 25 éve	4	489
Ehrlich Éva:	A gazdasági fejlettség és a személyes fogyasztás színvonala nemzetközi összehasonlításban	10	1166
Falusné Szikra Katalin:	A népgazdasági hatékonyság alakulása az európai szocialista országokban 1950—1968	9	1009
Fekete György:	A termelőszövetkezeti foglalkoztatás távlatai	1	57
Fock Jenő:	Hazánk a lenini úton	4	401
Földes Károly:	Elméleti meggondolások a pénz vásárlóerejéről	12	1403
Gács Endre—Magyar Béláné:	A lakosság életkörülményeinek változása a IV. ötéves terv időszakában (1971—1975)	10	1141
Glattfelder Péter—Mátéffy Pál:	Az ártípusszámítások tapasztalatai és új irányai	11	1320
Göncöl György:	Lenin és a proletár politika tudományos alapjai	4	436
Göncöl György:	A mai kapitalizmus néhány vonásának elméleti tükröződése	11	1310

		Folyóirat-szám	Lap
Hegedüs András:	Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái	4	474
Hegedüs András:	Gazdasági reformok és a szocialista társadalmakban kialakult gazdálkodási rendszer alaptípusai	5	552
Hegedüs András—Márkus Mária:	Hierarchia és teljesítményelv	11	1283
Inotai András:	Gazdasági integrációs törekvések a fejlődő országokban az iparfejlesztés és exportfokozás jegyében	2	216
Kiss Tibor:	A KGST-országok nemzeti piacainak integrációja — a leninizmus tükrében	5	525
Kornai János:	Gazdasági rendszerelmélet és általános egyensúlyelmélet	9	1057
Kozma Ferenc:	Műszaki fejlődés és a fejlettségi színvonalak közelítése a KGST-ben	6	691
Kövesi János:	Állattenyésztésünk fejlettségi szintje és fejlődési ütemének kérdései	7—8	897
Magyar Béláné—Gács Endre:	A lakosság életkörülményeinek változása a IV. ötéves terv időszakában (1971—1975)	10	1141
Márkus Mária—Hegedüs András:	Hierarchia és teljesítményelv	11	1283
Mátéffy Pál—Glattfelder Péter:	Az árutípusszámítások tapasztalatai és új irányai	11	1320
Molnár Győző:	Gondolatok az árreform tapasztalataival kapcsolatban	12	1429
Nagy András:	A külkereskedelmi forgalom optimumának megközelítése	1	72
Nagy Tamás:	Az eszközök átcsoportosításának célszerű formáiról népgazdaságunkban	6	675
Nyers Rezső:	A jövedelmezőség és jövedelemelosztás problémái hazánkban	7—8	789
Pálovics Béláné:	A mezőgazdaság távlati fejlesztési koncepciójának néhány kérdése	9	1021
Rabi Béla:	A IV. ötéves terv beruházási politikájának néhány kérdése	7—8	823
Radnóti Éva:	A világpiaci infláció és a kis országok belföldi árszínvonala	11	1310
Riesz Miklós:	Monetáris döntések	10	1182
Rimler Judit:	A gazdasági fejlődés vizsgálata és a faktoranalízis	7—8	913
Rimler Judit:	Kísérlet a faktoranalízis alkalmazására a gazdasági fejlődés vizsgálatában	10	1195
Ripp Géza:	A modern pozitivizmus tendenciái az ipari társadalom elméletében		
Ripp Géza:	Politikai gazdaságtan és ideológia	7—8	862
Sándor Imre:	A vertikális kooperáció lehetősége és szükségessége	2	182
Simán Miklós:	Termelésünk műszaki színvonala és a gazdaságirányítás reformja	3	272
Szabó József:	Az internacionalista és a nemzeti érdek kapcsolata a lenini eszmék fényében	4	459
Szira Tamás:	Pénzügyi szabályozásunk sajátosságai — nemzetközi összehasonlításban	5	582
Szita János:	A szocialista országokkal való gazdasági együttműködésünk 25 éve	4	420
Szlameniczky István:	Az állattenyésztés fejlesztésének főbb közgazdasági kérdései az európai szocialista országokban	3	325

		Folyóirat-szám	Lap
Takács József:	A jövedelem biztonsága és tényezői a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben	11	1332
Tallós György:	A vállalati forgóeszközök hatékonyabb felhasználásáról	10	1154
Timár Mátyás:	Népgazdaságunk helyzete és fejlődése két ötéves tervidőszak határán	7—8	813
Ulbrichné Ács Magda:	Makroökonómiai mutatók alakulása 1950—67 között és következtetések az 1975—85-ös időszakra	2	168
Vági Ferenc:	Érdekeltség és jövedelmezőség a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban	7—8	881
Varga György:	Távlati tervezés a magyar vállalatoknál	5	565
Varga Sándor:	Döntési hatáskörök megosztása a vállalaton belül	1	44
Vásárhelyi Pál:	A népgazdasági tervezés információszükségletének meghatározása	6	723
Vidmann Mihály:	A termelőszövetkezetek támogatásának és fejlesztésének néhány kérdése	12	1437
Vincze Imre:	Ár- és adórendszerünk továbbfejlesztésének néhány kérdése	6	657
Wilcsek Jenő:	Korszerű kis- és középüzemek a magyar iparban	7—8	835

2. Vita

	Hozzászólások „A nemzeti jövedelem és az értéktöbbletráta" című cikkhez és a szerző válasza (Csernok Attila, Burger Kálmánné, Bertóti László)	6	735
Ausch Sándor:	Kinek előnyös ez „döntően"?	3	350
Erdős Tibor:	Értéktöbblet és értéktöbbletráta a mai kapitalizmusban	5	602
Neményi Norbert:	Az értéktöbblet és értéktöbbletráta újravizsgálatáról	10	1215
Tolnai György:	Lehet-e „döntően kedvező" a külföldi tőkétől való függés?	3	344
Tolnai György:	Mégis egyetértünk, vagy mégsem értünk egyet?	5	615

3. Számok és tények

Pócs Ervin:	Adatok a magyar népgazdaság 25 éves fejlődéséről	4	501

4. Szemle

Ádám György:	A nyugatnémet tőkeexport-offenzíva	9	1101
Bakos Gábor:	Ipari árreform az NDK-ban	10	1233
Darvas György—Ujlaki Zsuzsa:	Új vonások a tervezésben a IV. ötéves tervkoncepció összeállításánál	9	1092
Erős Gyula:	Magyar szemmel a tőkés nemzetközi pénzügyek néhány kérdéséről	7—8	945

		Folyóirat-szám	Lap
Fodor István:	A közös vállalatok pénzügyi szabályozásáról	7—8	959
Gergely István:	Növekedés és egyensúly — aktuális problémák Franciaországban	5	622
Gulyás Emil:	A mezőgazdaság fejlődésének néhány mutatója a szocialista átszervezés óta	10	1225
Hegedüs Miklós:	A műtrágya és a növényvédőszerek hatékonyságának alakulása mezőgazdaságunkban	12	1471
Horváth János:	A tőkés nemzetközi valutarendszer és a különleges lehívási jogok	1	90
Koltay Jenő:	Adópolitika a gazdasági növekedés befolyásolására a fejlett tőkésországokban: a magánberuházások ösztönzése	12	1447
Majlát Lászlóné:	A termelőeszköz-piackutatás munkamegosztási problémái	2	233
Pillár László:	A vágósertés-termelés fejlődését befolyásoló főbb tényezők	6	764
Pócs Ervin:	A KGST-országok és a fejlett tőkésországok gazdaságának fejlődése 1969-ben és helyzete 1970-ben	6	750
Práger László:	Világpiaci tendenciák és a magyar fejlesztés lehetőségei a vaskohászatban	11	1345
Redő Éva:	Kereseti színvonal és a másodállásból származó jövedelmek	11	1356
Simon Gyula:	Prognózis a szarvasmarha-tenyésztés fejlődésére	12	1462
Tamás György:	A nemzetközi idegenforgalom főbb közgazdasági kérdései	3	360
Udvardi Sándor:	A szellemi termékek nemzetközi cseréje és Magyarország	7—8	966
Ujhegyi Tamás:	Világpiaci adalékok a magyar búzatermelés távlatához	1	85
Ujlaki Zsuzsa—Darvas György:	Új vonások a tervezésben a IV. ötéves tervkoncepció összeállításánál	9	1092

5. Tudományos tájékoztató

Bácskai Tamás—Borbély László:	A valutakonvertibilitás problémái a nyugati világban	1	100
Palánkai Tibor—Simai Mihály:	A második angol—magyar közgazdász tanácskozás	11	1367

6. Folyóiratszemle

	A gazdasági növekedés problémája	6	777
	A sosem volt brit növekedés	12	1483
	Az amerikai gazdaság 1980-ban	10	1244
	J. K. Galbraith bemutatja az új ipari államról szóló könyvét és válaszol a bírálatokra	6	774
	Varga Jenő alkotói hagyatéka	5	632
Abegglen, J. C.:	A japán kihívás	6	778
Arrighi, G. és Saul, J. S.:	Szocializmus és gazdasági fejlődés a trópusi Afrikában	1	106

		Folyóirat-szám	Lap
Balassa Béla:	A magyar gazdasági reform	5	638
Bernášek, V.:	Kis országok külgazdasági kapcsolatai	1	104
Berri, L.—Silin, I.:	Az ipari termelés koncentrációja	10	1239
Bhaduri, A.:	A tőkeelméletről folyó újabb viták jelentősége: egy marxi álláspont	3	375
Dziewulski, J.:	Rosa Luxemburg tőkefelhalmozási elméletének valóságos tartalma és tudományos értékei	12	1481
Eidelman, M.:	A népgazdasági arányok elemzése az ágazati kapcsolatok mérlege alapján a Szovjetunióban	1	110
Feld, W.:	Az Európai Gazdasági Közösség előnyei, haszna és tanulságai Kelet-Európa számára	9	1119
Gavian, P. W.:	Vállalati stratégia Kelet-Európában	7—8	986
Groeben, H.:	Az európai integráció mint a politika, a társadalom és a gazdaság formálásának tényezője	1	111
Grossfield, K.:	A beruházási ösztönzők hatékonysága	2	246
Gvisianyi, D.:	A jelenkori polgári vezetéselméletekről	12	1484
Hába, Z.:	A társadalmi tulajdon kérdései a szocializmusban	10	1240
Hejnman, Sz.:	Tudományos-technikai forradalom és strukturális változások a szovjet népgazdaságban	2	243
Jalan, B.:	A kötött segélyből származó előnyök a segélynyújtó országok számára	3	379
Káldor Miklós:	Mezőgazdasági zűrzavar Európában. A Közös Piac mezőgazdasági politikája alapjaiban téves	9	1118
Kamecki, Z.	Változási irányok a KGST-országok tervkoordinációjában	3	373
Korcsagin, V.:	A nem termelő szféra anyagigényessége	11	1377
Kreinin, M. E.:	Újabb tapasztalati megfigyelések a komparatív költségek elméletéhez	7—8	988
Kuhlmann, F.:	Tőkebefektetés és jövedelem a gazdaság „mezőgazdasági" és „ipari" ágában	6	776
Landa, J. G.:	Algéria új gazdaságpolitikája (1965—69)	7—8	979
Lefournier, Ph.:	Franciaország, az egyenlőtlenség földje	12	1486
Libnař, D.:	A pénzügyi politika aktuális kérdései a csehszlovák népgazdaság egyensúlyának helyreállításában	7—8	985
Lipowski, A.:	A szocialista gazdaságirányítás elméletének vitatott problémái	11	1376
Manukjan, A.:	A tőkekivitel és a nemzetközi monopóliumok	5	640
Milejkovszkij, A.:	A kapitalizmus politikai gazdaságtana oktatásának néhány problémája	2	249
Mishra, S. N.:	Gandhi gazdasági modellje	9	1116
Neu, A.—Stecher, B.:	A világkereskedelem struktúraváltozása	11	1372
Novozsilov, V. V.:	V. I. Lenin a szocialista gazdaság tervszerű fejlődéséről	4	515
Pajestka, J.— Glowczyk, J.— Secomski, K.:	A fogyasztási struktúra alakításának irányai	7—8	983
Perevegyencev, V.:	A lakosság migrációja és a munkaerőforrások kihasználása	12	1490
Petrakov, N. J.— Hrabrov, I. M.:	A természeti erőforrások gazdasági értékelésének néhány kérdése a marxi—lenini földjáradék-elmélet fényében	10	1242
Plowiec, U.:	A GATT és a szocialista országok	7—8	978
Popov, V.:	A scsokinói tapasztalatok alkalmazása a gépiparban: sajátosságok és eredmények	7—8	982

		Folyóirat-szám	Lap
Portes, R. D.:	Gazdasági reform Magyarországon	12	1483
Rhodes, J. B.:	Kihívás az amerikai kihívás ellen	5	635
Rogyionov, B.:	Magyarország a hetvenes évek küszöbén	4	518
Rzsesevszkij, V.:	A termelési hatékonyság növelésének ösztönzése	3	378
Samuelson, P. A.:	Harc az amerikai inflációval	3	376
Schertz, L. P.:	A zöld forradalom: termelés és világkereskedelem	9	1122
Schmidt, H., Grünewald, L. és Gamberger, M.:	A mezőgazdasági termékek termelése és felhasználása az Európai Gazdasági Közösségben 1975-ig	3	374
Schmidt, S. C.— Fischer, L. A.:	A KGST szerepe a világ takarmánygabona-termelésében és -forgalmában	2	244
Schneider, E.:	Visszapillantás a közgazdaságtudomány fél évszázadára (1918—1968)	1	105
Sienski, E. J.:	A mezőgazdaság és az ipar közötti „jövedelemparitás" problémája a tőkés gazdaságban	1	108
Sourek, S.:	Új adók az ipari, építőipari és külkereskedelmi vállalatoknál Csehszlovákiában	5	637
Stankovsky, J.:	Ipari berendezések és licenciák exportja Kelet-Európába	11	1379
Silva, F.:	A kommunista Kína fejlesztési stratégiája: a Neumann-modell alkalmazása	7—8	980
Timperley, S. R.:	Munkásigazgatók és ipari demokrácia Nagy-Britanniában	2	245
La Tourette, J. E.:	Aggregált tényezők a tőke/termelés hányados trendjeiben	11	1380
Tracy, M.:	A mezőgazdaság tőke/termelés hányadosa és felhasználásának problémái	10	1243
Urlanyisz, B.:	A közgazdasági demográfia problémáiról	9	1121
Veber, A.:	Az imperializmus lenini elmélete: néhány szociológiai szempont	4	516
Waever, J. H.:	Radikális politikai gazdaságtan felé	10	1246
Warren, B.:	Tőkés tervezés és nemzetközi ellentmondások	11	1374
Wojciechowski, B.:	Változások a lengyel külkereskedelemben és a KGST-országok integrációja	5	633
Zentner, P.	Nagy-Britanniának figyelembe kell vennie a magyar gazdasági reformot a két ország közötti gazdasági kapcsolatokban	4	519
Zukal, R.:	A szovjet arany — a nagy ismeretlen	2	248

7. Szakirodalmi tájékoztató

	A mezőgazdaság fejlődésének közgazdasági kérdései (Bethlendi László)	5	644
	A szocializmus politikai gazdaságtana és alkalmazása az NDK-ban (Szabó Katalin)	5	646
	Korunk világgazdasága I. (Sipos Aladár)	9	1123
	Üzemszociológia (Mausecz Zsuzsa)	11	1385
Ádám György:	Amerika Európában — Vállalatbirodalmak a világgazdaságban (Becsky György)	10	1250
Baade, Fritz:	Legyen mindenki jóllakott (Orosz Árpád)	3	381
Becsky György:	Hosszú lejáratú tőkemozgások Nyugat-Európában, különös tekintettel az Európai Gazdasági Közösség helyzetére a hatvanas években (Wiesel Iván)	12	1495

		Folyóirat-szám	Lap
Berend T. Iván—Ránki György:	Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században (Enyedi György)	5	642
Biró József:	A magyar külkereskedelmi politika (Szanyi Jenő)	7—8	990
Bródy András:	Érték és újratermelés (Kovács János)	6	780
Dobb, Maurice:	A jóléti gazdaságtan és a szocialista gazdaságelmélet (Groó István)	1	116
Fedorenko, N. P.:	Gazdaság és matematika (Hüttl Antónia)	6	782
Fehér Lajos:	Agrár- és szövetkezeti politikánk 1965—1969 (Csizmadia Ernő)	9	1124
Goldmann, Josef—Kouba, Karel:	Bevezetés a szocialista gazdasági növekedés elméletébe (Bauer Tamás—Madarász Aladár)	10	1255
Ihrig Károly:	A termelőszövetkezetek tagsűrűségének gazdasági következményei (Forgács Katalin)	7—8	995
Izdebski, Zygmunt—Tudrej, Jerzy:	Vállalati vezetőképzés a tőkésországokban (Gergely István)	10	1259
Dr. Kozma Ferenc:	A „két Európa" gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés (Falusné Szikra Katalin)	12	1492
Majminasz, E. Z.:	A gazdasági tervezés folyamatainak információelméleti összefüggései (Ligeti István)	3	389
Mandeville, Bernard:	A méhek meséje, avagy magánvétkek — közhaszon (Szpirulisz Antoniszné)	7—8	999
Márton János:	Az élelmiszer-gazdaság új szerkezete (Módos Gyula)	11	1383
Dr. Mátyás Antal:	Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből (Spitzer György)	1	113
Nowicki, Józef:	A fejlődő országok növekedésének elméleti kérdései (Kádár Béla)	2	253
Petrakov, N. J.:	A szocialista gazdálkodási módszerek vitatott problémái (Szabó Katalin)	10	1252
Pirityi Ottó:	Használati érték és érték (Szamarasz Oresztész)	3	384
Pogány György:	Foglalkoztatáspolitika és munkaerő-gazdálkodás (Kovács Dénes)	2	251
Dr. Stark Antal:	Műszaki haladás és gazdasági struktúra (Simán Miklós)	12	1494
Dr. Szabó László:	Vállalati piackutatás (Wiesel Iván)	1	114
Dr. Varga György:	Az amerikai business. Vállalati stratégia és management (Kéri Tamás)	7—8	993
Varzin, N. P.:	A munka termelékenysége a szocialista országokban (N. L.)	1	121

8. A szerkesztőség postájából

	Hozzászólás Cságoly Ferenc „Az energiastruktúra elemzése értékmutatókkal" című cikkéhez (Erdősi Pál)	1	122
	Hozzászólás Csikós-Nagy Béla „Gazdasági mechanizmusunk fejlesztésének főbb kérdései" című cikkéhez (Kazai Ernő)	9	1132